יד ושם

אינסטיטוט פאַרן אָנדענק פון אומקום און גבורה

דאָס שוואַרצע בוך

צונויפגעשטעלט און רעדאַגירט :

וואַסילי גראָסמאַן

איליאַ ערענבורג

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ירושלים, 1984

איבערגעזעצט פון רוסיש: ביטם העלער
(חוץ דעם אויפגעשטעלטן אפטייל ליטע)

ביים צוגרייטן צום דרוק די אויסגאבע אין ייִדיש,
אונטער דער אנפירונג פון ד"ר יוסף קערמיש,
האט געארבעט חיה ליפשיץ

דאס בוך איז אויסגעזעצט אין דער דרוקערייַ „לינו־טור" (אלי גת)
געדרוקט אין דער דרוקערייַ פון מ. ערבה, תל־אביב

די הילע — מ. כאיער

THE BLACK BOOK
(In Yiddish)

Collected and edited by:
Ilya Ehrenburg, Vasily Grossman

YAD VASHEM
Martyrs and Heroes
Remembrance Authority
Jerusalem

Printed in Israel

הספר השחור
(בשפת ייִדיש)
לקטו וערכו:
וסילי גרוסמן, איליה ארנבורג

יד ושם
רשות הזיכרון
לשואה ולגבורה
ירושלים

נדפס בישראל

ЧЕРНАЯ КНИГА
составлена
под редакцией
Василия Гроссмана
Ильи Эренбурга
Иерусалим 1980

Yad Vashem
Martyrs and Heroes
Remembrance Authority
Jerusalem

©

Israel
Research Institute of
Contemporary Society,
Jerusalem

TARBUT PUBLISHERS
Jerusalem, 1980

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

דאָס שוואַרצע בוך

יד ושם דריקט אויס אין זיין נאָמען און אין נאָמען פון די
ייִדיש־לייענערס אַ טיפן דאַנק דעם געזעלשאַפטלעכן און
קולטור־טוער, באַקאַנטן שטיצער פון אויפשטעלן קולטור־
אַנשטאַלטן אין ישׂראל ש מ ע ו ן ד י ט ש, און זיין
געטריַע לעבנס־באַגלייטערין ל ו ס י, וואָס האָבן פינאַנ־
סירט די ייִדישע אויסגאַבע פון **דאָס שוואַרצע בוך.**

פֿון די אַרויסגעבערס פֿון „דאָס שוואַרצע בוך"[1]

דאָס שוואַרצע בוך ווערט אַרויסגעגעבן דורכן אינסטיטוט פֿאַר אַנדענק פֿון אומקום און גבֿורה „יד ושם", דעם ישׂראלדיקן אינסטיטוט פֿאַר פֿאָרשן די הײַנטצײַטיקע געזעל־זשאַפֿט און דעם פֿאָרלאָג „תּרבות". דאָס בוך ווערט געדרוקט לויטן כּתבֿ־יד פֿונעם זאַמלבוך, וואָס איז צונויפֿגעשטעלט און רעדאַגירט געוואָרן פֿון וואַסילי גראַסמאַן און איליאַ ערענבורג אין די יאָרן 1944–1946. **דאָס שוואַרצע בוך** איז שוין געווען צוגעגרייט צום דרוק, אָבער סוף כּל סוף ניט אַרויסגעגעבן געוואָרן אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד. אין 1948 איז דער זאַץ געוואָרן צעשטערט.

אין דער אָ אויסגאָבע זענען אַרײַן אויך יענע מאַטעריאַלן פֿון **דאָס שוואַרצע בוך**, וועלכע זענען אָ מאָל געוואָרן פֿאַרעפֿנטלעכט אין דער סאָוועטישער פּרעסע, אָבער זײַ געפֿינען זיך ניט אין דעם כּתבֿ־יד, וואָס איז אַנגעקומען קיין ישׂראל. די אַרויסגעבערס האָבן פֿאַרזען דעם טעקסט מיט הערות, קורצע אינפֿאָרמאַציעס וועגן די מחברים און אינדעקסן פֿון נעמען און מקומות. אָ טייל זײַטן, וואָס פֿעלן אינעם כּתבֿ־יד, זענען רעסטאַווירט געוואָרן דורך אַ צוריק־איבערזעץ פֿון רומעניש לויט דער אויסגאָבע: Ilya Ehrenburg, Vasili Grossman, Lew Ozerow, Vladimir Lidin... Cartea Neagra, Bucuresti [1946]. די ניט־באַטײַטיקע דורכלאָזן, געפֿונענע בײַם פֿאַרגלײַכן דעם כּתבֿ־יד מיט די זאַמלונגען: איליאַ ערענבורג, **מערדער פֿון פֿעלקער** (מאַטעריאַלן וועגן די רעציכעס פֿון די דײַטשישע פֿאַרכאַפֿער אין צײַטווײַליק אָקופּירטע סאָוועטישע ראַיאָנען), „דער עמעס", מאָסקווע, זאַמלונג I — 1944, II — 1945, זענען אויפֿגעשטעלט געוואָרן דורך אַ צוריק־איבערזעץ פֿון ייִדיש. די אומקלאָרע שורות און קירצונגען אין דער אַרבעט פֿון וו. גראַסמאַן „טרעבלינקע" זענען צוריקגעשטעלט געוואָרן לויט זײַן בוך **«Треблинский ад»** Москва 1945. די אומקלאָרע ערטער אינעם בריוו פֿון ר. פֿראַדיס־מילנער זענען אויסגעבעסערט געוואָרן מיט דער הילף פֿון דער מחברין, וועלכע לעבט איצט אין ישׂראל.

אָלע צוגאָבן אין טעקסט זענען געוואָרן אַרײַנגענומען אין קוואַדראַט־קלאַמערן, אָפּגעמערקט מיט שטערנדלעך און אויפֿגעקלערט אינעם אָפּטייל „צוגאָבן און באַמערקונגען", וואָס מיר ברענגען בײַם סוף פֿונעם בוך. די זײַטל־באַמערקונגען, אָפּגעצייכנטע מיט ציפֿערן, געהערן צו די צוזאַמענשטעלערס פֿון מקורותדיקן טעקסט פֿון **דאָס שוואַרצע בוך**.

דער כּתבֿ־יד פֿון **דאָס שוואַרצע בוך** איז געוואָרן צוגעגרייט צום דרוק און פֿאַרזען מיט אינפֿאָרמאַציעס דורך די וויסנשאַפֿטלעכע מיטאַרבעטערס **מאַרק קיפּניס** און חיה ליפֿשיץ. פֿאַראַנטוואָרטלעכער פֿאַר דער אויסגאָבע **פֿעליקס דעקטאָר**.

---

1 געשריבן צו דער רוסישער אויסגאָבע, וואָס איז דערשינען אין ירושלים, 1980.

צו דער יידישער אויסגאַבע פֿון „דאָס שוואַרצע בוך"

געגוי ווי די רוסישע אויסגאַבע, דערשינען אין 1980 אין ירושלים, ווערט **דאָס שוואַרצע בוך** אַרויסגעגעבן אין יידיש אַן שום ענדערונגען, אַזוי ווי אין מקורותדיקן טעקסט, ווי אַ ציטיט־דאָקומענט פֿון דער דאָזיקער תקופֿה.

אין דער יידישער אויסגאַבע זענען אַרײַנגעבראַכט געוואָרן אַ ריי דערגאַנצונגען. דער אַפּטייל **ליטע**, וואָס האָט געפֿעלט אין רוסישן כתבֿ־יד, בשעתו באַקומען אין „יד ושם", איז אויפֿגעשטעלט געוואָרן פֿון דאָס נײַ. עס זענען דערגאַנצט די ביאָ־ביבליאָגראַפֿישע אַנאָטאַציעס וועגן די מחברים פֿון **דאָס שוואַרצע בוך** און די נעמען און מקומות־אינדעקסן. אויך די באַמערקונגען צום טעקסט זענען דערגאַנצט און גומערירט צו די זײַטן פֿון יעדן אַפּטייל. די באַמערקונגען פֿון מקורותדיקן טעקסט זענען אַפּגעצייכנט מיט שטערנדלעך. די טעקסטן, געגומענע פֿון איליאָ ערענבורגס זאַמלונג **מערדער פֿון פֿעלקער**, פֿאַרלאָג „דער עמעס", מאָסקווע ב׳ I — 1944, ב׳ II — 1945, זענען על־פּי רובֿ אַפּגעמערקט מיט קוואַדראַט־קלאַמערן און צו מאַל קאַרעגירט.

די אויסראָטונג פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג אויף די טעריטאָריעס פֿון סססר, וואָס זענען אָקופּירט געוואָרן דורך די דײַטשן

אין די יאָרן פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן די נאַצײַס אומגעבראַכט 6 מיליאָן יידן, דערין — אַנדערהאַלבן מיליאָן אויף די אָקופּירטע טעריטאָריעס פֿונעם סאָוועטן־פֿאַרבאַנד.

פֿאַר דער פֿאַליטיק פֿון נאַצי־דײַטשלאַנד לגבי די יידן איז כאַראַקטעריסטיש דאָס בהדרגהדיקע פֿאַרשטאַרקן די אַנטרויתדיקע מאַסמיטלען. זינט דעם קומען פֿון היטלערן צו דער מאַכט אין יאָנואַר 1933 ביזן אָנהייב פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז די נאַצישע פֿאַליטיק לגבי די דײַטשישע יידן געווען אָנגעשטעלט דערויף, בכדי צוצונעמען זיי די בירגער־רעכט, צווינגען זיי צו פֿאַרלאָזן דײַטשלאַנד און קאָנפֿיסקירן זייער פֿאַרמעגן. נאָכן אָנהייב פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה און דער דײַטשישער אָקופּאַציע פֿון מערבֿ־און צענטראַל־פּוילן, וווּ עס האָבן געלעבט בערך צוויי מיליאָן יידן, האָט זיך אָנגעהויבן א נײַער, האַרבערער עטאַפּ אין דער נאַצישער פֿאַליטיק. די יידן זענען פֿאַרשפּאַרט געוואָרן אין געטאָס; דאָרט זענען זיי דערנידעריקט געוואָרן אויף די פֿאַרשיידנסטע אופֿנים, זיי האָבן געהונגערט און געמוזט טראָגן ספּעציעלע אָפּצייכנס, מע האָט זיי אויסגענוצט צו שווערע צוואָנגסאַרבעטן, אַרויפֿגעלייגט אויף זיי אומדערטראָגלעכע קאָנטריבוציעס. אײַבער די יידן זענען אויסגעפֿירט געוואָרן קאָלעקטיוו שטראָפֿן און א סך פֿון זיי זענען דערהרגעט געוואָרן פֿאַרן מינדסטן עובֿר זײַן און ניט אונטערוואָרפֿן זיך די פֿאַראָרדענונגען.

די פֿיזישע אויסראָטונג פֿון די יידן אין אײַראָפּע האָט אָנגענומען גאָר נײַע מאָסשטאָבן נאָכן אָנפֿאַל פֿון דײַטשלאַנד אויפֿן סאָוועטן־פֿאַרבאַנד אין יוני 1941. די יידן פֿון סססר זענען געווען די ערשטע, וואָס זענען פֿאַרמישפּט געוואָרן צום טאָטאַלן אומקום.

דאָס אָנגענומען דעם באַשלוס וועגן דער טאָטאַלער ליקווידאַציע פֿון די יידן באַלד נאָכן אָנפֿאַל אויפֿן סאָוועטן־פֿאַרבאַנד נעמט זיך פֿון היטלערס פּאָטאַלאָגישער שינאה צו די יידן און זײַן דאָגמע, אז אַלץ וואָס די יידן שטעלן מיט זיך פֿאָר, איז אין פֿולן קעגנזאַץ צו די ראָסיסטיש־נאַצישע באַגריפֿן. פֿון דעם שטאַמט אויך היטלערס פֿאַרשטעלונג וועגן דער ראָל פֿון די יידן אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד און די פֿאַרבינדונג צווישן יידנטום און באַלשעוויזם. היטלער האָט באַטראַכט די סאָוועטישע מדינה און די קאָמוניסטישע אידעאָלאָגיע ווי אַן אינסטרומענט און א מיטל, מיט וועלכן די יידן באַנוצן זיך, כדי אײַנצושטעלן זייער וועלט־הערשאַפֿט.

די פֿיזישע אויסראָטונג פֿון די יידן אויף די טעריטאָריעס פֿונעם סאָוועטן־פֿאַרבאַנד איז געווען א טייל פֿון דער אַזוי־גערופֿענער „ענדגילטיקער לייזונג פֿון דער יידן־פֿראָגע" און אויך א מיטל הרובֿ צו מאַכן די סאָוועטישע מדינה און צוגרייטן די שטחים פֿונעם סאָוועטן־פֿאַרבאַנד פֿאַר א דײַטשישער קאָלאָניזאַציע.

אין די דירעקטיוון פֿונעם פֿלאַן „באַרבאַראָסאַ" (דער שיפֿער פֿונעם אָנפֿאַל אויפֿן סאָוועטן־פֿאַרבאַנד), וואָס איז באַשטעטיקט געוואָרן דורכן הויפּטשטאָב פֿון דער ווערמאַכט

דעם 13טן מאַרץ 1941, ווערט געזאָגט: „כּדי צוצוגרייטן די פּאָליטישע פֿאַרוואַלטונג אויף די טעריטאָריעס פון די אַרמיי־אָפּעראַציעס באַקומט דער רײַכספֿירער פֿון עסעס ספּעציעלע אויפֿגאָבעס פֿונעם פֿירער, וואָס דרינגען אַרויס פֿון דעם דעצידירנדיקן קאַמף צווישן די צוויי אַנטקעגנגעזעצטע פּאָליטישע סיסטעמען".

פֿאַקטיש זענען די אַ „ספּעציעלע אויפֿגאָבעס" פֿונעם פֿירער באַשטאָנען אין אויסראָטן אָלע ייִדן און קאָמוניסטישע טוערס אויף די אָקופּירטע געביטן.

אין די „באָפֿעלן וועגן די מיליטערישע פֿעלדגעריכטן און קאָמיסאַרן", וואָס זענען געווואָרן אַרויסגעגעבן דורך דער הויפּט־קאָמאַנדירונג פֿון דער וועלמאַכט אין מײַ–יוני 1941, איז געווארן אונטערגעשטראָכן, אַז בירגער, וועלכע זענען פֿאַרדעכטיקט אין פֿײַנטלעכער טעטיקייט — קאָמוניסטן, מיליטערישע קאָמיסאָרן און פּאָליט־אינסטרוקטאָרן — דאַרף מען אומבערעגען אָן אַ געריכט און אָן אַן אויספֿאָרשונג.

אין די אַ באָפֿעלן רעדט זיך ניט אָפֿן וועגן ייִדן, אָבער אויף וויפֿל די ייִדן זענען נאָך פֿון פֿרײַער געווען באַצייכנט ווי שׂונאים פֿונעם רײַך — קאָמוניסטן, און אין אַ סך דאָקומענטן פֿון דער וועלמאַכט ווערן זיי אָנגערופֿן ווי דער עיקרדיקער פֿײַנטלעכער פּונקט, האָבן די אַ באָפֿעלן געדינט דער דיטשישער אָרמיי ווי אַ באַרעכטיקונג פֿאַר דער מאַסן־אויסראָטונג פֿון די ייִדן אויף די אָקופּירטע טעריטאָריעס.

כּדי צו פֿאַרווירקלעכן די אַ אויפֿגאָבע זענען געשאַפֿן געוואָרן פֿיר אָפּעראַטיווע עסעס גרופּעס („אײַנזאַצגרופּן"), וואָס האָבן אוממיטלבאַר זיך פֿאַרנומען מיטן אויסראָטן ייִדן און קאָמיסאָרן. מיטן ציל אָפּצוהיטן די אָבסאָלוטע געהיימקייט, האָבן די אַ גרופּעס באַקומען די באָפֿעלן וועגן דער אויסראָטונג פֿון די ייִדן אין אַ מינדלעכער פֿאָרעם. די אָנפֿירערס פֿון די „אײַנזאַצגרופּן" האָבן אונטערגעשטראָכן דעם אַ פּאַקט בעת די פּראָצעסן, וואָס זענען פֿאָרגעקומען נאָך דער מלחמה.

די „אײַנזאַצגרופּע A" איז טעטיק געווען אין די בײַבאָלטישע רעפּובליקן און אין דער לענינגראָדער ריכטונג; די „אײַנזאַצגרופּע B" — אין די ווײַסרוסישע און מאָסקווער ריכטונגען; די „אײַנזאַצגרופּע C" האָט געראָטן אין אוקראַינע; די „אײַנזאַצגרופּע D" — אין דרומדיקן טייל אוקראַינע, אין קרים און אין צפֿון־קאָווקאַז.

נאָך זיי זענען געבליבן די ביז צום ברעג פֿאַרשאָטענע גריבער — די געמיינזאַמע קבֿרים פֿון די פֿאַרפֿינישטע און דערשאָסענע ייִדן אין רומבולע (לעבן ריגע), אין נײַנטן פֿאָרט (קאָוונאָ), אין פּאָנאָר (הינטער ווילנע), אין באָבי יאָר (אין קיִעוו) און טראָוויצקער טאָל (הינטער כּאַרקאָוו), און אין הונדערטער אָנדערע ערטער אין די אָקופּירטע טעריטאָריעס פֿון סאָוועטן־פֿאַרבאַנד.

דער אָקופּירטער טייל פֿונעם סאָוועטן־פֿאַרבאַנד איז באַשטאָנען פֿון צוויי זאָגעס: אין איינער, וואָס איז געלעגן אוממיטלבאַר בײַ דער ליניע פֿונעם פֿראָנט, איז געווארן אײַנגעשטעלט אַ מיליטערישע אַדמיניסטראַציע; אין דער צווייטער זאָגע, ווײַטער פֿונעם פֿראָנט (עסטלאַנד, לעטלאַנד, ליטע, מערב־טייל פֿון ווײַסרוסלאַנד מיט דער הויפּטשטאָט מינסק, אַ טייל אוקראַינע ביזן דניעפּער) זענען די גרופּעס געווען אונטערגעאָרדנט דער דיטשישער ציווילער אַדמיניסטראַציע, בראָש פֿון וועלכער עס איז געשטאַנען דער מיניסטער פֿאַר ענינים פֿון די מיזרח־טעריטאָריעס אַלפֿרעד ראָזענבערג.

אויף די טעריטאָריעס, וואָס האָבן זיך געפֿונען אונטער אַ מיליטערישער פֿאַרוואַלטונג, האָט די וועלמאַכט געגעבן די „אײַנזאַצגרופּן" און אויך די אָרטיקע מיטהעלפֿערס און

מערדערס פֿרייהייט פֿון טעטיקייט, און די יידן זענען כּמעט לחלוטין אומגעבראַכט געוואָרן אין די סאַמע ערשטע אָקופּאַציע־חדשים.

צוליבן מאַנגל אין אַרבעטסקראַפֿט, באַזונדערס פֿון ספּעציאַליסטן, האָט די דייטשישע ציווילע אַדמיניסטראַציע פֿאַראַרדנט טיילווייז אויפֿצוהאַלטן די געטאָס און אַרבעטס־לאַגערן אין ווילנע, קאָווּנע, ריגע, מינסק, לוואָוו, טראַנסניסטריע און אין א ריי אַנדערע ערטער.

דאָס לעבן אין געטאָ איז געשילדערט געוואָרן גאַנץ גענוי — הונגער, שרעק, אומדערטראָגלעכע עקסיסטענץ־באַדינגונגען. די דייטשן האָבן רעגולער אַדורכגעפֿירט אַזוי־גערופֿענע „אַקציעס", און אין דער ערשטער ריי האָבן זיי אומגעבראַכט אַלע ניט־אַרבעטס־פֿעיִקע — קינדער, אַלטע לייט און קראַנקע.

די פֿאַרשפּאַרטע אין די געטאָס איז פֿאַרוואָרט געוואָרן א וועלכע עס איז פֿאַרעם פֿון געזעלשאַפֿטלעכער טעטיקייט, דאָס אָפּריכטן רעליגיעזע ריטואַלן, און אָפּילו ליבע. פֿאַרן טויט האָבן די יידן געמוזט אַנערקענען, אַז זיי זענען מענטשן פֿון א נידעריקערן מין; די דייטשן האָבן געוואָלט וואָס מער זיי אינזבייגן, אויסמאַטערן, דערנידעריקן, און דערנאָך ערשט — דערהרגענען.

די יידן אין די געטאָס האָבן העלדיש זיך אָנטקעגנגעשטעלט די באַרבאַרישע מעשׂים פון די נאַצישׂ. איגנאַרירנדיק די באָפֿעלן פֿון די דייטשן, האָבן זיי אַרגאַניזירט מעדיצינישע הילף, אַדורכגעפֿירט רעליגיעזע און קולטור־אונטערנעמונגען, אַרויסגעוויזן סאַציאַלע אונטערשטיצונג. די שולן זענען געוואָגן טעטיק און אויף אַן אומלעגאַלן אופֿן האָבן זיי זיך באַזאָרגט מיט שפּייזפֿאַדוקטן. די פֿרויען האָבן וויַיטער געבוירן קינדער אין אונטערערדישע געבורטהייזער. געהיים־אינגעאַרדנטע ראַדיא־אָפּאַראַטן האָבן געבראַכט פֿאַר די געטאָ־געפֿאַנגענע ידיעות וועגן די מפֿלות פֿון היטלעריסטישן מיליטער. הינטערן שטעכלדראָט האָט מען אַרײַנגעבראַכט פֿאַרבאָטענע געדרוקטע אויסגאָבעס. אין א ריי געטאָס זענען געפֿירט געוואָרן אונטערערדישע אַרכיוון מיטן ציל אויפֿצוהיטן די שריפֿטלעכע באַווייזן וועגן דער שרעקלעכער תּקופֿה, וועגן דעם, ווי אַזוי יידן האָבן אין יענע יאָרן געלעבט, געקעמפֿט און זענען אומגעקומען, און אַלס אַן עדות פֿאַר קומענדיקע דורות, צו וואָס אַנטי־סעמיטיזם און ראַסיזם האָבן דערפֿירט דעם דייטשישן פֿאָלק און זייערע מיטהעלפֿערס פֿון צווישן אַנדערע אייראָפּעישע פֿעלקער.

דאָס אַלץ איז געווען פֿאַרבונדן מיט גרויס געפֿאָר, און טויזנטער יידן האָבן באַצאָלט מיטן לעבן אינעם קאָמף פֿאַר דעם, אַז אין יענע אומדערטרעגלעכע באַדינגונגען זאָלן זיי אײַנהיטן זייער מענטשלעכע וועזנטע.

אין משך פֿונעם יאָר 1943 זענען די געטאָס און אַרבעטס־לאַגערן געוואָרן ליקווידירט. דער רובֿ פֿון די געטאָ־אינווויינערס זענען אומגעבראַכט געוואָרן אין די ראַיאָנען, וווּ זיי האָבן זיך געפֿונען, און די איבעריקע זענען געוואָרן אַרויסגעפֿירט אין די טויטלאַגערן: סאָביבאָר, טרעבלינקע, בעלזשעץ, מיידאַנעק. די לעצטע אַרבעטס־לאַגערן זענען ליקווידירט געוואָרן פֿאַרן אָפּטרעטן פֿון די דייטשן אין 1944.

די געצייטלטע יידן, וועמען עס האָט זיך אינגעגעבן ניצול צו ווערן פֿון געטאָ און לאַגער, האָבן געזוכט א באַהעלטעניש, אַבער ניט אָפֿט האָבן זיי געקאָנט געפֿינען א הילף ביי דער אַרטיקער באָפֿעלקערונג. א באַדײַטנדיקער טייל פֿון די אינווויינערס, באַזונדערס אין די ביבאַלטישע רעפּובליקן און אין מערב־אוקראַינע, האָט מיטגעאַרבעט מיט די היטלעריסטן און אָפּילו אַקטיוו זיך באַטייליקט אינעם אומברענגען די יידן. א טייל פון

דער באַפֿעלקערונג האָט אין גאַנצן גלײַכגילטיק באַצויגן זיך צום גורל פֿון זייערע אַמאָליקע שכנים און באַקאַנטע, וועלכע זענען איצט פֿאַראורטיילט געווען צום טויט. פֿאַרשיידענע זענען געווען די מאָטיוון פֿון אָזאַ באַצויונג: מורא פֿאַר דײַטשישע רעפּרעסיעס, אַנטי־סעמיטיזם, אייגן־נוצן אאַז"וו. ניט קיין סך זענען געווען די יעניקע, וועלכע האָבן ריזיקירט מיט זייער לעבן בײַם ראַטעווען יידן.

די יידן, געבליבענע אויף דער אָקופּירטער טעריטאָריע, האָבן געפֿרוווט צו שטעלן אַווידערשטאַנד די היטלעריסטן, צו קעמפֿן. אין די געטאָס און לאָגערן זענען געשאַפֿן געוואָרן יידישע אומלעגאַלע קאַמפֿגרופּעס, אין וועלכע עס זענען אַרײַן מיטגלידער פֿון יוגנט־אַרגאַניזאַציעס פֿון פֿאַרשיידענע פּאָליטישע ריכטונגען. די יידן פֿון ווילנער, קאָוונער, ביאַליסטאָקער, מינסקער און אַנדערע געטאָס זענען אַרויסגעטראָטן אין אַ דרייסטן, אָבער ניט גלײַכן קאַמף קעגן די פֿינצטערע כוחות פֿונעם נאַציזם.

די מיטגלידער פון די אַ אונטערערדישע גרופּעס האָבן געפֿירט אַ דיוועריסיע־אַרבעט אין הינטערלאַנד און אַרגאַניזירט קאַמפֿ־אַפּטיילונגען. אַ סך יידן, יחידים און גרופּעס, וועמען עס איז געלונגען אַרויסצורײַסן זיך פֿון די לאָגערן, זענען צוגעשטאַנען צו די פּאַרטיזאַנער. אין די וועלדער פֿון ווייסרוסלאַנד און אוקראַינע, אין מיזרח־ליטע האָבן צענדלינגער טויזנטער יידן געקעמפֿט אין יידישע און אין פֿיל־נאַציאַנאַלע אַטריאַדן. זיי האָבן אַטאַקירט דאָס דײַטשישע מיליטער, אײַנגעאָרדנט לאָקערונגען אויף די וועגן, פֿאַרלייגט מינעס און אַראָפּגעלאָזן פֿון די רעלסן מיליטעריש צוגן. טויזנטער יידן האָבן אָפּגעגעבן זייער לעבן בעת די אויפֿשטאַנדן אין די געטאָס, לאָגערן און אין פּאַרטיזאַנישע קאַמפֿן. אין די יאָרן פֿון דער פֿאַטערלענדישער מלחמה האָבן בערך אַ האַלבער מיליאָן יידן זיך געפֿונען אין די רייען פֿון דער רויטער אַרמיי. אַ סך פֿון זיי זענען געפֿאַלן מיט אַ העלדישן טויט אויף די פֿראָנטן. די יידן פֿון סססר האָבן זיך אויסגעצייכנט אין דער מלחמה און מער ווי 140 פֿון זיי האָבן באַקומען די העכסטע אויסצייכענונג — אַ גאָלדענעם מעדאַל און דעם טיטל העלד פֿונעם סאָוועטן־פֿאַרבאַנד.

ווען דאָס סאָוועטישע מיליטער האָט באַפֿרייט די אָקופּירטע טעריטאָריעס, זענען קיין יידן דאָרט מער ניט געבליבן. ניצול געוואָרן זענען בלויז די געצײַלטע, וועמען ס׳איז געלונגען צו געפֿינען אַ באַהעלטענישׂ בײַ דער אָרטיקער באַפֿעלקערונג, אָדער די, וואָס האָבן געקעמפֿט אין די פּאַרטיזאַנישע אַטריאַדן. בערך אַנדערהאַלבן מיליאָן סאָוועטישע יידן זענען געוואָרן דערהרגעט און פֿאַרפֿינקט דורך די היטלעריסטן.

די אייביק־בלײַבנדיקע באַווײַזן וועגן דעם זענען פֿאַרפֿיקסירט אויף די זײַטן פֿון דאָס שוואַרצע בוך, וואָס דאָרף דינען ווי אַ דערמאָנונג און אַ וואָרנונג פֿאַר דער גאַנצער וועלט.

יצחק ארד

צו דער געשיכטע פֿון כתבֿ־יד פֿון „דאָס שוואַרצע בוך"

נאָך א לאַנג־דויערנדיקער צוגרייטונג, בעיקר אין רעקאַנסטרוירן פֿון פֿאַרשיידענע מקורות די פֿעלנדיקע טיילן פֿון דעם ניט־שלמותדיקן מאַנוסקריפּט פֿון דאָס שוואַרצע בוך, וואָס דער יד ושם־אַרכיוו האָט געהאַט באַקומען נאָך אין יאָר 1965, איז דערשינען אין 1980 אין דער מקורותדיקער שפּראַך — אין רוסיש די דאָזיקע גרויסע קאָלעקטיוועַ ארבעט פֿון סאָוועטישן יידנטום. סוף־כל־סוף האָט באַקומען א תּיקון די דאָקומענטאַציע־ארבעט פֿון א גרויסן פֿאָרנעם, געזאַמלט און רעדאַגירט דורך איליאַ ערענבורג מיט דער הילף פֿון וואָסילי גראָסמאַן, וואָס איז געשאַפֿן געוואָרן פֿאַר די צוקונפֿטיקע דורות אין די עצם יאָרן פֿון אויספֿירן דעם היטלעריסטישן פּלאַן פֿון דער יידן־פֿאַרטיליקונג, וועגן דעם לידנסווענ און ווידערשטאַנד־פּרווון פֿון מיליאָנען יידן — א זעלטענער דאָקומענט אין דער היסטאָ־רישער וועלט־ליטעראַטור, וואָס דער סטאַלין־רעזשים האָט גוזר געווען צו פֿאַרשווייגן.

וועגן דער גרויסער זאַמל־ און דאָקומענטאַציע־ארבעט פֿון איליאַ ערענבורג, דעם באַרימטן יידיש־סאָוועטישן שרייבער, האָב איך געהערט צום ערשטן מאָל פֿון דעם באַקאַנטן פּובליציסט בן־ציון גאָלדבערג פֿון ניו־יאָרק, וועלכער האָט וויזיטירט די צענטראַלע יידישע היסטאָרישע קאָמיסיע אין פּוילן, עטלעכע וואָכן נאָכן פֿאַרענדיקן די צווייטע וועלט־מלחמה. גאָלדבערג האָט אונדז דעמאָלט איבערגעגעבן, אַז ער איז פֿאַרבעטן דורך ערענבורגן קיין מאָסקווע, כּדי צו באַטראַכטן דעם ענין פֿון בשותּפֿותדיקן אַרויסגעבן א זאַמלונג פֿון דאָקומענטן און מאַטעריאַלן, געהייליקט דער מאַרטיראָלאָגיע, אומקום און ווידערשטאַנד פֿון סאָוועטישן יידנטום.

די יידישע פֿאַרשערס פֿון באַפֿרייטן פּוילן האָבן א לאַנגע צייט מיט אומגעדולד געוואַרט אויפֿן דערשיינען פֿון דעם דאָזיקן בוך אויך צוליב דעם, וואָס א גאַנצע ריי ניצולים פֿון די מיזרח־שטחים האָבן זייערע אָפּגעראַטעוועטע דאָקומענטן איבערגעגעבן ניט בלויז דער נאָר וואָס געשאַפֿענער (אין 1944) היסטאָרישער קאָמיסיע אין טיילוויזן שוין באַפֿרייטן פּוילן, נאָר ערענבורגן גופֿא, צו יענער צייט איינער פֿון די פֿאָפּולערסטע און באַליבטסטע שרייבערס אין ראָטן־פֿאָרבאַנד, וואָס האָט אין משך פֿון די מלחמה־יאָרן, זינט דעם אָנפֿאַל פֿון נאַצי־דייטשלאַנד אויפֿן ראָטן־פֿאָרבאַנד, מיט זינע מאַכטיקע אַרטיקלען מיטגעהאָלפֿן צום נצחון איבערן שונא.[1]

די דאָזיקע אַרטיקלען האָבן אָפֿט איבערגעשטיגן מיט זייער אויפֿריכטיקן פּאַטאָס און נקמה־אויפֿהעל קעגן „די מערדער פֿון פֿעלקער" (ערענבורגס באַצייכענונג) אָנדערע סאָוועטישע שרייבערס.

ס'האָט אים ליב געהאַט די ארמיי און פֿאַרערט האָט אים באַזונדערש די סאָוועטישע יוגנט. אָבֿ האָט זיין פּאָפּולאַריטעט אויפֿן פֿראָנט און אין הינטערלאַנד אַרויסגערופֿן קעגן

---

1 א גרויסער טייל פֿון די דאָזיקע אַרטיקלען, פֿאַרעפֿנטלעכטע אין די צייטונגען «Красная звезда», «Известия», «Правда». א"אנד זענען אַריין אין דער דרייבענדיקער זאַמ־לונג פֿון Эренбург, «Война», т. I, Москва 1942, т. II, 1943, т. III, 1944.

אים ניט ווינציק קינאה. אזעלכע שרייבערס ווי מיכאיל שאלאכאוו און אנדערע האבן אפט ארויסגעווייזן זייער קעגנערישע באציונג צו ערענבורגן. זיי האבן ניט געקענט שלום מאכן, אז א יידּ איז איינער פון די שטארקסטע אויסדריקערס פון רוסלאנדס געפילן אין דער מלחמה־צייט. ניט קיין וווּנדער, אז פּען־קאלעגעס האבן אים עפּנטלעך אנגערופן ערענבערג, כּדי אונטערצושטרייכן זיין שטאם. אבער די קינאה־שינאה איז געווען צו שוואך און צו פּחדנותדיק אים צו פּארמיאוסן.

ערענבורג האט אין די מלחמה־יאָרן 1941—1945 ניט בלויז געשריבן ארטיקלען אין דער סאוועטישער פּרעסע, אין וועלכער עס האט זיך כּסדר איבערגעחזרט דער רוף: „ניט פּארגעסן און ניט מוחל זיין"; ער האט פון דער ערשטער מינוט אן, זינט דעם מלחמה־אויסבראך, געזאמלט דאקומענטן און מאטעריאלן וועגן דייטשישע פּארברעכערס און יידישן חורבן, ווי אויך וועגן פּאקטן פון יידישן ווידערשטאנד און גבורה. רויטארמייערס האבן אים געבראכט טאגביכער, צוואות, בילדער, לידער, אלערליי דאקומענטן, וואס זיי האבן געפּונען אין הונדערטער אומגעבראכטע שטעט און שטעטלעך; פּארטיזאנער האבן אים צוגעשטעלט רעלאציעס און עדות־דערקלערונגען פון יידישער גבורה. ווי עס גיט איבער דער דיכטער־פּארטיזאן אברהם סוצקעווער, פלעגט ערענבורג, בעתן דערציילן אים וועגן יידישן חורבן אין ליטע, וועגן סוצקעווערס איבערלעבענישן אין ווילנער געטא און אין וואלד, פּארצייכענען מיט א בליַיער די פּאר אים וויכטיקע פּרטים. „ער (ערענבורג) האט זיך פּארליבט — שרייבט סוצקעווער — אין די יידישע פּארטיזאנער־העלדן".[2] ערענבורג האט טאקע שפּעטער אנגעשריבן א דערציילונג מיטן נאמען „סמערש גערא״ (דער טויט פון א העלד), וועגן טראגישן אומקום פון קאמאנדיר פון די ווילנער געטא־פּארטיזאנער איציק וויטענבערג. דעם פּאעט־פּארטיזאן אברהם סוצקעווער האט ער גע־הייליקט דעם ארטיקל „טאראשעסטווא טשעלאוויעקא" (דער טריומף פונעם מענטש).[3]

אין משך פון די מלחמה־יאָרן האט ערענבורג צונויפגעזאמלט א גוואלדיקן מאטעריאל וועגן יידן־חורבן. אין דער דאזיקער זאמלונג האט זיך געפּונען, צווישן אנדערן, א פּראָזע־ווערק אויף גריכיש, וועגן דעם יידן־חורבן אין גריכנלאנד; א פּאעמע אויף פּראנצייזיש, געשריבן אויף גילזן־פּאפּיר אין אן אומברענג־לאגער; א דראמע פון א פּאר הונדערט זיַיטן אויף עבֿרית; עטלעכע טאגביכער פון יידישע קינדער, גראטעווועטע אין קלויסטערס; לידער און כראניקעס אויף יידיש. די דאזיקע זאמלונג זינען האט ערענבורג סארטירט, געסדרט אין דרַיי ריזיקע אלבאמען.

ווי עס איז אונדז באקאנט, האט ערענבורג תּחילת געהאט בדעה איבערצוגעבן זיין זעלטענע זאמלונג דעם ירושלימער אוניווערסיטעט, אבער נאך זיין וויזיט אין ווילנער יידישן מוזיי האט ער דעם אוצר דארט איבערגעלאזן ווי א דעפּאזיט (ער האט שוין דעמאלט פּארויסגעזען די ליקווידאציע פון יידישן מוזיי אין ווילנע). נאכן ליקווידירן דעם מוזיי זענען די אלבאמען צוריקגעקערט געווארן ערענבורגן.[4]

שוין אין אנהייב 1943 האט ערענבורג פּלאנירט ארויסצוגעבן דריַי ביכער: דאס ערשטע האט געדארפט דערציילן וועגן דער פּארטיליקונג פון די יידן אין די אקופּירטע

---

2 אברהם סוצקעווער — „איליא ערענבורג" (א קאפּיטל זכרונות פֿון די יאָרן 1944—1946), די גאלדענע קייט נומ׳ 61 (1967), ז׳ 21.

3 «Правда», 29.4.1944.

4 אלעקסאנדער ריגדזיונסקי, עדות דערקלערונג, אפּגעגעבן חיה ליפּשיץ, ארכיוו יד ושם 019/13.

געביטן אין ראָטן־פֿאָרבאַנד (שפּעטער איז דאָס בוך אַנגערופֿן געוואָרן דאָס שוואַרצע בוך — טשאָרנאָיע קניגאַ) ; די טעמע פֿאָרן צווייטן בוך האָט ערענבורג פֿאָרגעלייגט אין זײַן אָרויסטריט אויפֿן פּלענום פֿון יידישן אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט (מאַרץ 1943). די רעדע זײַנע איז געווען פֿאָרעפֿנטלעכט אונטערן נאָמען „מען דאַרף אַ זאָמלונג וועגן יידן־העלדן, אַנטיילנעמערס אין דער גרויסער פֿאָטערלענדישער מלחמה" ; דאָס דריטע בוך ער געאָלט הייליקן די יידישע פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן געקעמפֿט קעגן די נאַצי־אָקופּאַנטן אין די אָקופּירטע שטחים פֿון ראָטן־פֿאָרבאַנד.

כּדי צו רעאַליזירן דעם דאָזיקן גרויסן פּלאַן, איז געשאַפֿן געוואָרן די אַזוי גערופֿענע ליטעראַטור־קאָמיסיע, וועלכע האָט זיך קודם פֿאַרנומען מיטן גרייטן צום דרוק דאָס ערשטע בוך.[5] אין דער דאָזיקער אַרבעט האָט מיטגעהאָלפֿן ערענבורגן דער באָקאַנטער סאָוועטישער שרײַבער וואַסילי גראָסמאַן. ערענבורג האָט צוגעצויגן אויך אַ גאַנצע רײַ יידישע און ניטיידישע שרײַבערס, וואָס האָבן געהאָט קודם־כל באַאַרבעט מאַטעריאָלן וועגן זייערע אייגענע איבערלעבונגען אין די מלחמה־יאָרן. אַזוי למשל האָט אַבֿרהם סוצקעוואָר אַנגעשריבן פֿאַר דעם פֿאַרפֿלאַנירטן דאָס שוואַרצע בוך אַ פּאָר הונדערט זײַטן וועגן חורבן ווילנע (אויף רוסיש האָט דעם פּתבֿ־יד איבערגעזעצט מ. שאַמבאַדאָל און ב. טשערניאָק).

דער ערשטער וואָריאַנט פֿון דאָס שוואַרצע בוך איז שוין געווען פֿאַרענדיקט אַנהייב 1944 און די ערשטע פֿראַגמענטן פֿון דאָזיקן בוך זענען געווען פֿאַרעפֿנטלעכט אין זשורנאַל זנאַמיאַ אונטערן נאָמען „נאָראָדאָוביצי" מיט ערענבורגס אַרײַנפֿיר. אין זעלביקן יאָר גיט אָרויס דער פֿאַרלאַג דער עמעס אין יידיש דעם ערשטן טייל פֿון ערענבורגס רעדאַגירטער זאָמלונג מעדדער פֿון פֿעלקער און אין יאָר 1945 גייט אָרויס דער צווייטער טייל. צו יעדן טייל פֿון מערדער פֿון פֿעלקער שרײַבט ערענבורג אַ באַזונדערן אַרײַנפֿיר.[6] שוין אין די צוויי קליינע, לויטן פֿאַרנעם, פֿובליקאַציעס, וואָס זענען געווען אַן אָנזאָג פֿון דער גרויסער אַרבעט פֿון דאָס שוואַרצע בוך, האָט ערענבורג איבערגעזעצט אַ רײַ דאָקומענטן וועגן נאַצישע פֿאַרברעכנס. ערענבורג האָט זיך אויך ניט אָפּגעשטעלט פֿון פערזענלעכן אויספֿאָרשן געפֿאַנגענע הויכע דײַטשישע אָפֿיצירן. תּמיד אין אָזעלכע פֿאַלן זענען זײַנע ערשטע ווערטער געווען : „איך בין אַ יידׁ", און דאָס האָט אָנגעוואָרפֿן אַן אימה און פּחד אויף די נאַצישע ‚גיבורים'.

אָחוץ גבֿית־עדות, באַריכטן, דאָקומענטן און טאָגביכער פֿון געטאָס, זענען פֿאָרן אין דער זאָמלונג מערדער פֿון פֿעלקער אַ צאָל בריוו, וואָס יידישע סאָלדאָטן און אָפֿיצירן פֿון דער רויטער אַרמיי האָבן געשיקט צו ערענבורגן פֿון די חרובֿ געוואָרענע שטעט און שטעטלעך, וואָס זענען געוואָרן באָפֿרײַט פֿון די נאַצים. דער דאָרשט נאָך נקמה און דער רוף : ניט פֿאַרגעסן ! — חזרט זיך איבער אין יעדן בריוו. דער גלויבן, אַז סטאַלין וועט געמען נקמה פֿאַר די רציחות קעגן יידן חזרט זיך אויך אָפֿט איבער אין די געפֿונענע דאָקומענטן און רעליקווען, וואָס זענען געבליבן אין די חרובֿ געוואָרענע יידישע ישובֿים. די רויע שילדערונגען זענען פֿול מיט צער און דאָרשט נאָך נקמה קעגן די נאַצים. דאָס

5 כּהן נפֿתּלי־הרץ, זכרונות, אַרכיוו יד ושם, E/1026.

6 מערדער פֿון פֿעלקער (מאַטעריאָלן וועגן די רעציכעס פֿון די דײַטשישע פֿאַרכאָפּער אין די צײַטווײַליק אָקופּירטע סאָוועטישע ראַיאָנען), געזאַמלט און צוזאַמענגעשטעלט פֿון איליא ערענבורג, דער עמעס, מאָסקווע, זאַמלונג : I — 1944 ; II — 1945.

דרינגט אויך אַרויס פֿון ערענבורגס הקדמה, וואָס איז אין דער זעלבער צייט אַן אויסדרוק פֿון דער וועלטיקער האַלטונג פֿון די יידישע מאַרטירערס, פֿון דערהאַלטונגס־אינסטינקט פֿון די יידן און זייער שטאַרקער לעבנס־ווילן.

אין דאָזיקן יאָר האָט ערענבורג אויך באַוויזן צו פּובליקירן אין רוסיש און פֿראַנצייזיש א זאַמלונג **סמא פּיסעם** (הונדערט בריוו) — אַן אָפּקלײַב פֿון בריוו, געשריבענע צו אילְיאַ ערענבורג, צווישן זיי — וועגן יידן־חורבן. דער פֿראַנצייזישער טעקסט פֿון דאָזיקן בוך איז אַרויס אין מאַסקווע אין יאָר 1944.[7] דערקענען דער רוסישער — דער אַריגינאַל — איז געווען פֿאַרבאַטן אַרויסצוגעבן, ווי עס גיט איבער ערענבורג אַליין.[8] דער איינציקער עקזעמפּלאַר פֿון אויסגעזעצטן טעקסט איז געבליבן אין פּערזענלעכן אַרכיוו פֿון ערענבורגן. אַגב, האָט ערענבורג געענטפֿערט אויף הונדערטער בריוו מיט אַנפֿרעגן אוו בקשות פֿון פֿאַרוואָגלטע יידן און אויסגעזוכט, צי עס לעבט עמיצער פֿון זייערע נאָענטע. ער האָט זייער אָפֿט מיט מוט און ווערדע זיך אײַנגעשטעלט פֿאַר יידן, דער עיקר פֿאַר יוגנטלעכע. ניט קיין חידוש דעריבער, וואָס ער איז געווארן דער ליבלינג פֿון די גערַאַטעוועטע און לעבן געבליבענע יידן.[9]

דעם רײַכן און בריט־פֿאַרנעמיקן מאַטעריאַל פֿון **דאָס שוואַרצע בוך**, וואָס ערענבורג איז געווען זײַן צונויפֿשטעלער און רעדאַקטאָר מיט דער הילף פֿון וואַסילי גראָסמאַן, האָט אין משך פֿון די יאָרן 1944—1946 געגרייט א גרופּע פֿון מער ווי פֿערציק שרײַבערס און זשורנאַליסטן. מיטן אויפֿנעמען און באַאַרבעטן די מאַטעריאַלן האָט זיך פֿאַרנומען בעיקר דער צונויפֿשטעלער און רעדאַקטאָר אַליין — בערך א דריטל פֿון די עדות־דערקלערונגען, וואָס זענען אײַנגעשלאָסן אין **דאָס שוואַרצע בוך**, האָט ערענבורג אַליין באַאַרבעט. אין אָט דער אַרבעט האָט ערענבורג אַרײַנגעלייגט זײַן גאַנצע נשמה. די שילדערונגען זענען געשריבן מיט א צאָפּלדיק יידיש האַרץ און געפֿיל, אָבער, ווי ער האָט אויסגעדריקט, „איז דאָס ניט ליטעראַטור, דאָס זענען אמתע דערציילונגען, אַן שום קונצן".

פֿון גרויס חשיבות זענען די ווייניק באַקאַנטע פֿאַקטן וועגן יידישן ווידערשטאַנד, יידישער וויטאַליטעט, אויסדויער און נאַציאָנאַלער עקשנות. פֿאַראַן אויך אין דער זאַמלונג מאַטעריאַלן, וואָס דערציילן וועגן דעם, ווי אַזוי די אומבאַוואָפֿנטע יידן האָבן געפֿרווט שטעלן א ווידערשטאַנד די הענקערס, ווי מוטיק זיי האָבן באַגעגנט דעם טויט.

אין צוזאַמענשטעל פֿון מחברשן, רעדאַקציאָנעלן און איבערזעצער־קאָלעקטיוו פֿון **דאָס שוואַרצע בוך** זענען דא אַזעלכע שרײַבערס וואָס וווינען איצט אין ישׂראל — אַבֿרהם סוצקעווער, הערש סמאָליאַר, מאיר יעלין, הירש אַשעראַוויטש — ווי אויך אַזעלכע וואָס זענען אומגעקומען אין די הריגות פֿון סטאַלינישן רעזשים, ווי למשל, לייב קוויטקאָ.

אָחוץ ערענבורג און גראָסמאַן זענען אין בוך פֿאַרטראָטן א ריי פּראָמינענטע סאָוועט־טישע שרײַבערס — יידן און ניט־יידן — ווי וולאַדימיר לידין, מאַרגאַריטא אַליגער, ווסיעוואָלאָד איוואַנאָוו, ווערא אינבער, וויקטאָר שקלאָווסקי, פּאָוועל אַנטאָקאָלסקי, אָוואַדי סאָוויטש און אַנדערע.

ערענבורג האָט מלכתחילה פּלאַנירט אַרויסצוגעבן **דאָס שוואַרצע בוך** אין עטלעכע

---

7 Ilia Ehrenburg, **Cent lettres, Edition en langues étrangères, Moscou 1944**.

8 И. Эренбург, **Собр. Соч., т. 9, Люди, годы, жизнь, Москва 1967, стр. 377.**

9 אַבֿרהם סוצקעווער, „אילְיאַ ערענבורג"... **די גאָלדענע קייט** נומ׳ 61.

שפראכן, קודם־כל אין ענגליש, ווי דאס באווײזט זײן צוזאמענטרעף, זומער 1945, מיט שרײבערס, קינסטלערס און ווײסנשאפטלערס, וועלכער האט בשעתו ארגאניזירט דעם וויזיט אין אמעריקע פון די פארשטייערס פון ייִדישן אנטיפאשיסטישן קאמיטעט אין מאסקווע — שלמה מיכאעלס און איציק פעפער.

צום באדויערן איז אין סאמע ברען פון די צוגרייטונגען צום דרוק דורך דער ליטע־ראטור־קאמיסיע געקומען די פארארדענונג פון אנפירער פון סאוואינפארמביורא ס. לא־זאווסקי, וועלכער האט אינצײטיק אנגעפירט מיטן ייִדישן אנטיפאשיסטישן קאמיטעט, אפצושטעלן די ארבעט. דאס ארויסגעבן **דאס שוואַרצע בוך** דארף, לויט דער פארארדענונג, איבערנעמען דירעקט דער אנטיפאשיסטישער קאמיטעט.

ס׳איז פדאי צו באמערקן, אז תיכף נאכן פונאנדערפאל פון דער ליטעראטור־קאמיסיע איז געקומען ג. אלעקסאנדראווס ארטיקל אין **פראוודא** מיטן טיטל „טאוו. ערענבורג אופראשטשאיעט״ (חבר ערענבורג שאצט אונטער), וווּ ער האט אטאקירט ערענבורגן פאר זײן פארווישן דעם אונטערשייד צווישן דײַטשישע פאשיסטן און דײַטשישע דעמאקראטן.

אט וואס עס שרײַבט ערענבורג צו סוצקעווערן וועגן דער ליקווידאציע פון דער ליטעראטור־קאמיסיע:

> טייערער אברהם גערצאוויטש!
>
> לויטן ס. א. לאזאווסקיס באשלוס ווערט דאס ארויסגעבן פון **דאס שוואַרצע בוך** איבערגעגעבן דירעקט דעם ייִדישן אנטיפאשיסטישן קאמיטעט. די ליטע־ראטור־קאמיסיע, וואס איך האב געשאפן בכדי צוצוגרייטן צום דרוק דאס דאזיקע בוך, שטעלט דעריבער אפ איר ארבעט.
>
> די מאטעריאלן, וועלכע איר האט באארבעט, קענט איר אויסנוצן לויט אײַער איינזען און זיי פובליקירן.
>
> איך דריק אייך אויס, אברהם גערצאוויטש, א האַרציקן דאנק פאר אייער אנטייל אין דער ארבעט פון דער קאמיסיע. איך בין טיף איבערצייגט, אז אייער אפגעטוענע ארבעט ווערט ניט פארפאלן גיין פאר דער געשיכטע.
>
> דער אייך שעצנדיקער
>
> **אי. ערענבורג.**

עס איז קיין ספק ניט, אז נאך דער ליקווידאציע פון דער ליטעראטור־קאמיסיע האט דער ייִדישער אנטיפאשיסטישער קאמיטעט פארקירצט דעם פארנעם פון טעקסט פון **דאס שוואַרצע בוך** און אריינגעטראגן אין אים געוויסע שינויים. דאס איז צו זען פון די געמאכטע שינויים, וועלכע מיר געפינען אין אינהאלט־טעקסט פון עקזעמפלאר וואס מען האט באקומען אין ארץ־ישראל. א דאנק דער טעכנישער הילף פון ספעציאליסטן איז געראטן אונדזערע מיטארבעטערס צו דעשיפרירן אין אינהאלט די קעפלעך פון די אויסגעשטראכענע טיילן, וועלכע האבן פריער פיגורירט.

קאפיעס פון געביטענע וואריאנטן פון כתב־יד פון **דאס שוואַרצע בוך** זענען געווען ארויסגעשיקט (מיטן ציל ארויסצוגעבן) צו פארשיידענע ייִדישע ארגאניזאציעס פון דער וועלט, אין די פאראיניקטע שטאטן, רומעניע און ארץ־ישראל.

אין וואריאנט, וואס איז אנגעקומען קיין ארץ־ישראל וועגן דערמאנט די געשעענישן פון מיטן און סוף 1944 — דער נצחון פון אליירטע איבער נאצי־דײַטשלאנד (מײַ 1945),

דער נירנבערגער פּראָצעס (סוף 1945). פֿון דעם דריגנט אַרויס, אַז דער פּתבֿ־יד איז געווען פֿאַרענדיקט ניט פֿריִער ווי אין 1946.

לויט ערענבורגן, וואָס איז געבליבן ענג פֿאַרבונדן מיט דער אויסגאָבע, איז דאָס שוואַרצע בוך שוין געווען אויסגעזעצט און אָפּגעדרוקט אין רוסיש אין פֿאַרלאָג דער עמעס און געזאָלט אַרויס אין 1948. אָבער נאָך דעם, ווי עס איז אין זעלבן יאָר ליקווידירט געוואָרן דער ייִדישער אַנטיפֿאַשיסטישער קאָמיטעט, איז דאָס בוך פֿאַרטיליקט געוואָרן, וועגן וואָס ערענבורג האָט אַליין געשריבן שפּעטער אין זיינע זכרונות.[10]

דאָס שוואַרצע בוך וועגן אומקום און גבֿורה און וועגן די דיַיטשישע גרויל־מעשׂים אין די יאָרן פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז געוואָרן אַ שטער אין דער נאָכמלחמה־פּאָליטיק פֿון ראָטן־פֿאָרבאָנד. עס איז פֿאָרגעקומען אַ קאַרדינאַלער שינוי אין דער ליניע פֿון ראָטן־פֿאָרבאָנד לגבי דיַיטשלאַנד. מיזרח־דיַיטשלאַנד איז אַרײַן אין דער אָרביטע פֿון סאָוועטישער השפּעה, סטאָלין האָט דורך דער פֿאָרמיטלונג פֿון קאָמוניסטישן דיַיטשלאַנד געוואָלט זיך דערנענטערן צום דיַיטשישן פֿאָלק. צוליב דעם האָט ער בכלל ניט געוואָלט מען זאָל זיך גריבלען אין די נאָציש רציחות. לויט זײַן באַפֿעל, זענען אויפֿגעלייזט געוואָרן די קאָמיסיעס פֿאָרן פֿאָרשן די נאָצישע פֿאַרברעכנס און עס איז באַפֿוילן געוואָרן אָפּצושטעלן דאָס אויפֿדעקן די גרויל־מעשׂים פֿון די דיַיטשן, באַזונדערש לגבי ייִדן. ערשט אין די זעכציקער יאָרן זענען די פֿאָרשונגען פֿון די נאָצי־פֿאַרברעכנס ווידער געוואָרן אָקטועל און עס זענען געגרייט געוואָרן און דורכגעפֿירט געוואָרן אַ ריי פּראָצעסן קעגן נאָצי־פֿאַרברעכערס.

נאָך אין 1944 איז ניכשל געוואָרן דער ביז גאָר וויכטיקער פּראָיעקט פֿון ערענבורגן אַרויסצוגעבן דאָס רויטע בוך וועגן אַנטיילנעמען פֿון ייִדן אין דער גרויסער פֿאָטערלענדישער מלחמה. וועגן דעם דערציילט, צווישן אַנדערן, ערענבורג אַליין: „זומער האָט דער סאָוואינפֿאָרמביורא מיך געבעטן אַנשרײַבן אַ וועגדונג צו די אַמעריקאַנער ייִדן וועגן דיטלעריסטישע רציחות, וועגן דער נויטוועגדיקייט וואָס גיכער צו צעקלאַפֿן דאָס דריטע רײַך. איינער פֿון די באָהעלפֿערס פֿון א. ס. שטשערבאָקאָוו,[11] קאָנדאָקאָוו, האָט פֿאַרבראַכט מײַן טעקסט. ער האָט געזאָגט אַז עס איז ניט נייטיק צו דערמאָנען וועגן די העלדן־מעשׂים פֿון ייִדישע זעלנערס אין דער רויטער אַרמיי: דאָס איז באַרימערײַ".[12]

דערקעגן איז יאָ אַרויסגעגעבן געוואָרן נאָענט פֿאָרן ליקווידירן דעם ייִדישן אַנטי־פֿאַשיסטישן קאָמיטעט, דאָס בוך וועגן אַנטייל אין די קאָמפֿן און גבֿורה־אויפֿטוען פֿון ייִדישע פּאַרטיזאַנער אין דער גרויסער פֿאָטערלענדישער מלחמה.[13] אָבֿ, אַ דאַנק די באַמיִונגען פֿון בנימין וועסט איז דאָס דאָזיקע בוך, מיט אַ צוגאָב פֿון געזאַמלטע מאַטעריאַלן אַרויסגעגעבן געוואָרן אין ישׂראל, אין 1968 אין דער העברעישער איבערזעצונג מיט דער הילף פֿון יד ושם, אין דער אויסגאָבע פֿון אַרכיון־עבֿודה.[14]

10 И. Эренбург, Соб. Соч. т. 9. — **Люди, годы, жизнь**, стр. 418.

11 איינער פֿון די סעקרעטאָרן פֿון צענטראַל־קאָמיטעט פֿון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין ראָטן־פֿאָרבאָנד און אָנפֿירער פֿון דער פּאָליטישער פֿאַרוואָלטונג פֿון דער רויטער אַרמיי.

12 И. Эренбург, Собр. Соч. т. 9. — **Люди, годы, жизнь**, стр. 376—377.

13 **Партизанская дружба** (Воспоминания о боевых делах партизан-евреев, участников Великой отечественной войны), «Дер Эмес», Москва 1948.

14 הם היו רבים. פּאַרטיזאַנים יהודים בברית־המועצות במלחמת העולם השניה, ערוך על־ידי בנימין וסט, תל־אביב תשכ"ח (1968), 277 עמ'.

ווי געזאגט, איז **דאָס שוואַרצע בוך** אין מאָסקווע אָפּגעשטעלט געוואָרן, אָבער אין רומעניע איז דווקא יאָ אַרויס אין 1946 איין טייל פֿון בוך דורך דער „דעמאָקראַטישער אַרגאַניזאַציע פֿון דעם יידישן פֿאָלקסבאַנד אין רומעניע", צוזאַמען מיטן רומענישן אינסטיטוט פֿאַר דאָקומענטאַציע.

אין זעלבן יאָר (1946) איז אויך אַרויס אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן, ניו־יאָרק, אין ענגליש **דאָס שוואַרצע בוך**, דורכן יידישן קאָמיטעט וואָס האָט געהייסן „יידישער קאָמיטעט פֿאַרן אַרויסגעבן **דאָס שוואַרצע בוך**", אין וועלכן עס זענען געווען רעפּרעזענטירט פֿיר יידישע אָרגאַניזאַציעס: אַלוועלטלעכער יידישער קאָנגרעס, יידישער אַנטיפֿאַשיסטישער קאָמיטעט אין ראַטן־פֿאָלקאַנד, דער וועד לאומי אין ארץ־ישׂראל און דער אַמעריקאַנער קאָמיטעט פֿון יידישע שרייבערס, קינסטלערס און וויסנשאַפֿטלערס. בשעתּו זענען געווען אַרויסגעשיקט עמזעמפּלאָרן פֿון **טשאַרנאָיע קניגאַ** קיין אַמעריקע — צום קאָמיטעט פֿון יידישע שרייבערס, קינסטלערס און וויסנשאַפֿטלערס, צום וועד לאומי אין ארץ־ישׂראל, און צו דער „דעמאָקראַטישער אָרגאַניזאַציע פֿונעם יידישן פֿאָלקסבאַנד אין רומעניע".

דאָס שוואַרצע בוך וואָס איז אַרויס אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן אין ענגליש, האָט געהאַט דעם אונטערטיטל „נאַצי־פֿאַרברעכנס קעגן דער יידישער באַפֿעלקערונג".[15] דאָס דאָזיקע בוך באַשטייט פֿון מאַטעריאַלן וועגן יידן־פֿאַרטילקונג אויף אַלע טעריטאָריעס פֿון איראָפּע. אין די קאַפּיטלען וועגן פֿאַרטילקונג און וועגן וויderשטאַנד אויף די טעריטאָריעס פֿון אוקראַינע, ווייסרוסלאַנד, ליטע, לעטלאַנד, עסטלאַנד, געפֿינען מיר גרע־סערע פֿראַגמענטן פֿון די טעקסטן פֿון מקורותדיקן רוסישן **דאָס שוואַרצע בוך**, כאָטש עס איז בכלל ניט אָפּגעמערקט, אַז עס איז פֿון דאָרט אַרויסגענומען. בלויז אין די קאַמענטאָרן זענען ערטערווויז דערמאָנט די נעמען פֿון די שרייבערס, פֿאַרטראָטענע אין דעם מקורותדיקן **דאָס שוואַרצע בוך**, ווי אילי ערענבורג, אָברהם סוצקעוור, און אַנדערע.

ווי עס דערמאָנט זיך שלמה צירולניקאָוו,[16] וואָס האָט בשעתּו אָנגעפֿירט מיט דער ליגע צו פֿאַרשטאַרקן די קולטור־פֿאַרבינדונגען מיטן ראַטן־פֿאַרבאַנד, איז דער עקזעמפּלאָר פֿון **דאָס שוואַרצע בוך** אָנגעקומען אין ארץ־ישׂראל אין 1946 און איז געווען פֿאַרזען מיט אַ ביילאָגע פֿון דאָקומענטן פֿון סאָוועטישן מלוכה־אַרכיוו, צוגעגרייט דורך דעם באַרימטן סאָוועטיש־יידישן היסטאָריקער און יוריסט, מיטגליד פֿון דער וויסנשאַפֿטלעכער אַקאַדעמיע פֿון ראַטן־פֿאַרבאַנד, אילי טריינין, ווי אויך מיט אַ קאָלעקציע פון 36 פֿאָטאָגראַפֿיעס וואָס מען האָט בעיקר געפֿונען בײַ דערשאָסענע אָדער געפֿאַנגענע דײַטשן.

מיט דער העברעישער אויסגאָבע פֿון **דאָס שוואַרצע בוך** האָט געהאַט אָנגעהויבן זיך פֿאַרנעמען דער פֿאַרלאָג און בוכהאַנדלונג קדם—לעפֿאַק. עס איז אונדז באַקאַנט וועגן אַן איבערזעצונג פֿון רוסישן טעקסט, וועגן וואָס עס זאָגן עדות די איבערגעבליבענע פֿראָג־מענטן פֿון דער איבערזעצונג. אָבער ווי עס זעט אויס האָט, אונטער דער השפּעה פֿון מאָסקווע, אויך דער פֿאַרלאָג לעפֿאַק באַשלאָסן ניט אַרויסצוגעבן **דאָס שוואַרצע בוך** אין העברעיש.

דער דאָזיקער עקזעמפּלאָר פֿון **דאָס שוואַרצע בוך** איז על־פּי צופֿאַל אין מײַ 1965 אָנט־

---

15 **The Black Book.** The Nazi Crime against the Jewish People, New-York, Duellsloan and Pearce, 1946, 560 pp.

16 שלמה צירולניקאָוו, עדות־דערקלערונג. אָפּגענעבן חיה ליפֿשיץ און מאַרק קיפּניס. אַרכיוו יד ושם 019/13.

פֿלעקט געווארן דורך שלמה צירולניקאָוו, וועלכער האָט אים איבערגעגעבן אין מײַ 1965 דעם יד ושם־אַרכיוו.[17] מען האָט תּיכף זיך געזומען צו רעקאָנסטרוירן דעם מאַנוסקריפּט וואָס איז באַשטאַנען פֿון 1119 זײַטן (מאַשינשריפֿט מיט האַנטשריפֿט־אויסבעסערונגען), פֿאַר־גלעטע בלעטער און טיילווײַז געשעדיקט. ס׳איז דורכגעפֿירט געווארן די ערשטע סטאַדיע פֿון רעסטאַוורירן דעם פּתחֿ־יד.

אין באַקומענעם אין יד ושם דאָס שוואַרצע בוך זענען אַנטפֿלעקט געווארן געוויסע בלויזן אין אַ טייל קאַפּיטלען פֿון בוך, און דער קאַפּיטל „ליטע״ האָט אין גאַנצן געפֿעלט. צום גרויסן באַדויערן זענען אַלע אונדזערע באַמיִונגען אויסצוגעפֿינען דעם פֿעלנדיקן טייל פֿון מאַנוסקריפּט „ליטע״ — געבליבן אַן אַ רעזולטאַט. דער דאָזיקער טייל, ווי אויך די פֿולע איבערזעצונג פֿון מאַנוסקריפּט אין העברעיש זענען געגאַנגען לאיבוד (געבליבן זענען בלויז פֿראַגמענטן פֿון דער איבערזעצונג). אין דער יִידישער אויסגאַבע פֿון דאָס שוואַרצע בוך איז אויפֿגעשטעלט געווארן לויט אַלע פֿאַראַנענע מעגלעכקייטן דאָס פֿעלנדיקע קאַפּיטל „ליטע״.

דעם ניט־שלמותדיקן מקורותדיקן טעקסט פֿון דאָס שוואַרצע בוך האָבן צוגעגרייט צום דרוק אין משך פֿון אַ לענגערער צייט די וויסנשאַפֿטלעכע מיטאַרבעטערס חיה ליפֿשיץ פֿון יד ושם, געווועזענע מיטאַרבעטערין פֿון פֿאַרלאַג מינתים (געדאַנק) אין ווילנע, רעדאַק־טאָר פֿון די ליטווישע פּובליקאַציעס פֿאַרבונדן מיטן ליטווישן יִידנטום אין די מלחמה־יאָרן (וועגן חסידי־אומות־העולם אין ליטע און וועגן קאָוונער געטאָ און אירע קעמפֿערס) און מאַרק קיפּניס, געווועזענער לעקטאָר פֿון טיביליסער אוניווערסיטעט (פֿאַקולטעט פֿון זשור־נאַליסטיק), שפּעטער — פֿאַרשער אין המכון הישׂראלי לחקר החברה בת זמננו אין ירושלים, איצט — מיטאַרבעטער אין אינסטיטוט פֿאַר פֿאַרשונג פֿון דער געשיכטע פֿון מיזרח־אייראָפּעישן יִידנטום פֿון דעם ירושלימער אוניווערסיטעט, וווּ ער האָט געאַרבעט אויבער אַ ביבליאָגראַפֿיע פֿון די פּובליקאַציעס פֿון איליאָ ערענבורג, פֿאַרבונדענע מיט דער יִידישער טעמע (1910—1967).

זיי האָבן קודם־כל אידענטיפֿיצירט די פֿאַראַנענע און פֿעלנדיקע טיילן פֿון פּתחֿ־יד דורך אויסגעפֿינען אַלע קרובֿישע אויסגאַבעס פֿון דאָס שוואַרצע בוך אין פֿאַרשיידענע שפּראַכן (רוסיש, יִידיש, ענגליש, רומעניש), דורך פֿאַרגלײַכן די קרובֿישע וואַריאַנטן פֿון די מא־טעריאַלן פֿון דאָס שוואַרצע בוך, וואָס זענען געווען בשעתו געדרוקט אין דער פּעריאָדיק אַדער אין פֿאַרשיידענע אויסגאַבעס, אין רוסיש, יִידיש, ענגליש, רומעניש. אַזוי אַרום זענען רעקאָנסטרוירט געווארן די זײַטן וואָס מען האָט ניט געקענט לייענען און די פֿעלנדיקע זײַטן. אין פּראַצעס פֿון דער דאָזיקער אַרבעט זענען אַנטפֿלעקט געווארן טעקסטן, וואָס זענען ניט געווען אײַנגעשלאָסן אין רוסישן וואַריאַנט, וועלכער איז בשעתו אַנגעקומען קיין ארץ־ישׂראל. גוטע רעזולטאַטן האָט אויך געגעבן דאָס קאַנטאַקטירן פֿון די אויבן דערמאָנטע מיטאַרבעטערס מיט די לעבן געבליבענע עדות, וואָס האָבן געהאָט איבערגעשיקט ערענבורגן זייערע זכרונות, ווי אויך מיט מחברים וועלכע לעבן אין ישׂראל און זענען געווען פֿאַרבונדן מיט איליאָ ערענבורג, וואַסילי גראָסמאַן און אַנדערע.

חיה ליפֿשיץ און מאַרק קיפּניס האָבן אויך צוגעגרייט די ביאָגראַפֿישע אַנאָטאַציעס פֿון די מחברים מיט דער ביבליאָגראַפֿיע פֿון זייערע ווערק אויף דער טעמאַטיק פֿון דער

17 שלמה צירולניקאָוו, אַרכיוו יד ושם 019/13.

צווייטער וועלט־מלחמה, ווי אויך זוכצעטלען פֿאַר פּערסאָנעלע און געאָגראָפֿישע נעמען און הערות.

*

אין זײַן אַרטיקל אין דער יִידישער צײַטונג **אייניקייט** פֿון 25סטן יוני 1943 דריקט ערענבורג אויס זײַן שטעלונג לגבי דער ראָלע פֿון די יִידן אין דער מלחמה: „יִידן זענען ניט אויסגעראָטן געוואָרן ניט אין מצרים, ניט דורך רוים, ניט דורך די פֿאַנאַטיקער פֿון דער אינקוויזיציע... — שרײַבט ערענבורג — אויסראָטן יִידן איז ניט אין שטאָנד אויך היטלער, כאָטש פֿון אַזא אָטענטאָט אויפֿן לעבן פֿון אַ גאַנץ פֿאָלק האָט נאָך קיין מאָל ניט געווּסט די געשיכטע... דער מטורף היטלער באַנעמט ניט, אַז פֿאַרטיליקן אַ פֿאָלק קאָן מען ניט. יאָ, יִידן זענען געוואָרן ווייניקער, ווי זיי זענען געווען, נאָר יעדער יִיד איז געוואָרן מער, ווי ער איז געווען". די דאָזיקע שטעלונג זײַנע קומט צום אויסדרוק אין **דאָס שוואַרצע בוך** און ערענבורג איז שטאָלץ מיטן אָנטייל פֿון די יִידן אויף אָלע פֿראָנטן פֿון דער גרויסער פֿאָטערלענדישער מלחמה און זייערע גבֿורה־מעשׂים.

די וויכטיקייט פֿון דאָזיקן קאָלעקטיוון ווערק באַשטייט אין דעם, וואָס עס פֿאָרמאָגט צענדליקער און הונדערטער היסטאָרישע עדות, באַוונדערש וויכטיקע בנוגע די טיפֿערע געביטן פֿון ראָטן־פֿאַרבאַנד, ווי למשל צפֿון־קאָווקאַז, קרים. ניט געקוקט אויף די אָדער יענע אומפֿינקטלעכקייטן, וואָס פֿאָרמאָגן אָפֿט אויך היסטאָרישע מקורות פֿון ערשטן ראַנג, ניט געקוקט אויף אָפֿט אייגנזײַטיקע באַלויכטונגען און השׂגות (עס זענען אין בוך ניט בנמצא שילדערונגען וועגן אָנטייל פֿון דער אָרטיקער באָפֿעלקערונג אין די רדיפֿות קעגן יִידן, ווי אויך אין די אויסראָטונג־אַקציעס, דערקעגן איז געהייליקט אַ באַדײַטנדיקער אָרט דער ראָלע פֿון סאָוועטישע בירגערס בײַם ראָטעווען יִידן) איז דאָס בוך ווי אַ צײַט־דאָקומענט מיט אָלע זײַנע מעלות און חסרונות, אַ גוואַלדיקער קוואָל פֿון דערלעבנען די געשיכטע פֿון רוסישן יִידנטום אין די יאָרן פֿון חורבן און אונטערגאַנג.

דאָס אַרויסגעבן פֿון **דאָס שוואַרצע בוך** איצט, איז בלי־ספֿק ניט ווייניקער אַקטועל ווי עס איז געווען מיט העכער דרײַסיק יאָר צוריק, ווען דאָס מאָנומענטאָלע ווערק איז געוואָרן פֿאַרוואָרט. ס׳איז קיין ספֿק ניט אַז די סאָוועטישע מאַכט, אָנגעהויבן מיט סטאָלין, האָט געוואָלט פֿאַרשווײַגן און ניט לאָזן אַרויסקומען אויף דער ליכטיקער שײַן דאָס דאָזיקע בוך אין דער מקורותדיקער שפּראָך, וואָס איז געווען דאָס לעצטע ווערק פֿון אַ גרויסער עדה יִידן, פֿאַרמישפּטע צו שווײַגן. מיטן אַרויסגעבן **דאָס שוואַרצע בוך** ווערט אויך דערפֿילט דער חלום פֿון היטער פֿון מאָנוסקריפּט אין ישׂראל, שלמה צירולניקאָוו, וואָס האָט בלבֿ ונפֿש אָלע יאָרן געטאָן אָלץ, אַז **דאָס שוואַרצע בוך** זאָל אַרויס אין דער עפֿנטלעכקייט.

צום סוף דאַרפֿן דערמאָנט ווערן די אָלע וואָס האָבן ניט צו רו געלאָזט און עפֿנטלעך געמאָנט אַז **דאָס שוואַרצע בוך** זאָל דערזען די ליכטיקע שײַן, צווישן זיי — דער פּובליציסט ש. ל. שנײַדערמאַן, מחבר פֿון דער מאָנאָגראַפֿיע **איליאַ ערענבורג** (ניו־יאָרק 1968), דער שרײַבער קלמן סעגאָל ז״ל, דער זשורנאָליסט יצחק שור, ח״כ חייקה גראָסמאַן, פּעדאָגאָגין ליזאַ לוריע, ד״ר שמואל הופּערט, און אָנדערע.

אַ דאַנק פֿרײַנד שמעון דײַטש דערשײַנט **דאָס שוואַרצע בוך** אין יִידיש נאָך דעם, ווי ס׳איז דערשינען אין ענגליש און ס׳ווערט געגרייט אַ העברעיִשע אויסגאָבע.

ד״ר יוסף קערמיש

אַליגער מאַרגאַריטאַ
אַנטאָקאָלסקי פּאַוועל
איוואַנאָוו ווסעוואָלאָד
אילינקאָוו וואַסילי
אינבער וועראַ
אַפּרעסיאַן וואַגראַם
אָזעראָוו לעוו
אַשעראַוויטש הירש
גאָלדבערג לייב
געראַסימאָווא וואַלעריאַ
גראָסמאַן וואַסילי
דערמאַן אַבראַם
טריַנין אילי
טשיאָרני אָסיפּ
יאָסאַדע יעקב
יעלין מאיר
לידין וולאַדימיר
מאַרק בערנאַרד
מונבליט געאָרגי
סאַוויטש אָוואַדי
סוצקעוואר אַברהם
סייפולינאַ לידיאַ
ערענבורג איליאַ
פּריַערמאַן רוווים
קאַווערין בנימין
קוויטקאָ לייב
קאָוונאַטאָר רחל
שקלאַווסקי וויקטאַר

דאָס שוואַרצע בוך

וועגן רוצחישן טאָטאַלן מאָרד פון ייִדן
דורך די דייַטשיש־פאַשיסטישע פאַרכאַפערס
אין די צייַטווייַליק־אָקופירטע ראַיאָנען
פון ראַטן־פאַרבאַנד
און אין די אויסראָט־לאַגערן פון פוילן
אין צייַט פון דער מלחמה 1941—1945

צונויפגעשטעלט און רעדאַגירט פון

וואַסילי גראָסמאַן
איליאַ ערענבורג

אינהאלט

פון דער רעדאקציע דאס שוואַרצע בוך 1
וואסילי גראסמאן, פּאַרוואַרט 3

אוקראַינע

קיעוו, באבי יאר. דער ארטיקל איז אַנגעשריבן אויפן סמך פון דאקומענטן און גבית־עדות פון קיעווער איינווינערס און צוגעגרייט געוואָרן צום דרוק דורך לעוו אזעראוו 21
דער מאַרד איבער די יידן אין בערדיטשעוו. מחבר — וואסילי גראסמאן 31
טאַלנע. מחבר — וולאדימיר לידין. 42
דער ווידערשטאַנד אין יאַרמאַלינעץ. [גבית־עדות פון יע. לאַנצמאַן.] צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 44
אַזוי איז אומגעקומען די דאַקטערין לאַנגמאַן (סאַראַטשיצי). צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 45

אין וויניצער געגנט

1. אין שטעטל כמיעלניק. גבית־עדות פון א. בעקער. צוגעגרייט צום דרוק ר. קאַונאַטאַר 46
2. אין שטעטל יאַרישעוו. גבית־עדות פון א. יאַכאַט און מ. ברעכמאַן. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 54
3. אינעם דאַרף ציבוליאַוו. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 55
4. אינעם שטעטל יאַלטושקאַוו. גבית־עדות פון העלד פון ראַטן־פּאַרבאַנד, ייִנגערער לייטענאַנט קראַוצאַוו. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 55
5. אין דער היימשטאַט (ברילאַוו). מחבר — קאַפּיטאַן יעפּים העכטמאַן 56

וואָס איך האָב איבערגעלעבט אין כאַרקאַוו. א בריוו פון מאַריא מאַרקאַוונא סאַקאַל. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 67
פּיאַטר טשעפּורענקא — דער עדות פונעם פּיריאַטינער מאַרד. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 73
דער אומקום פון די יידן־קאַלכאַזניקעס אין זעליאַנאָפּאַל. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 74
בריוו פון דניעפּראָפּעטראָווסק. צוגעגרייט צום דרוק — ג. מונבליט.

1. בריוו פונעם פּאַרפּאַלק אינדיקט 75
2. דער 13טער אקטאָבער 1941 — דערציילונג פון א. מ. בורצעווא 80
3. דערציילונג פון י. א. רעוועזנסקאַיאַ 81
4. דערציילונג פון ב. י. טאַרטאַקאָווסקאַיאַ 83

א בריוו פֿונעם אַפּיציר גראַנאָווסקי (יעקאָטערינאָפּאָל). צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג 85
דאָס מאַגבוך פֿון שׂרה גליַיך (מאַריופּאָל). צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג 87
אַדעם. מחברין — ווערא אינבער, לויט די מאַטעריאַלן און גבֿית־עדות פֿון אַדעסער אינוווינערס 99
די דיַיטשיש־רומענישע רציחות אין קישינעוו (מאָלדאָוויע). מחבר — ל. באָזאָראָוו[1]
משערנאָוויץ אינעם פּעריאָד פֿון דער דיַיטש־רומענישער אָקופּאַציע. גבֿית־עדות — ע. גראָסבערג. צוגעגרייט צום דרוק — ל. גאָלדבערג 113
א בריוו פֿון רחל פֿראַדים־מילנער (טשערנאָוויץ). צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג, ר. קאָוונאַטאָר 120
די אויסראָטונג פֿון די יידן אין לוואָוו. גבֿית־עדות פֿון י. הערץ און נפֿתלי נאָכט. צוגעגרייט צום דרוק — ר. פֿרייַערמאַן און ר. קאָוונאַטאָר 129
דרייַצן טעג אין באַהעלטעניש (דערציילונג פֿון לילי הערץ). גבֿית־עדות פֿון לילי הערץ. צוגעגרייט צום דרוק — ר. פֿרייַערמאַן און ר. קאָוונאַטאָר 143
מײַן חבֿר — דער פּאַרטיזאַן יעקבֿ באָרער (א בריוו פֿון באָריס כאַנדראָס, לוואָוו). צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג 150
אין די פֿינאַצער וועלדער (לוואָוער געגנט). א בריוו פֿון מ. פּערלין. צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג 152
די דיַיטשן אין ראַדזיוויללאָוו. גבֿית־עדות פֿון ליוסיע געכמאַן. ליטעראַרישע באַאַר־בעטונג — מאַריאַ שקאַפּסקאַיאַ[2]
א בריוו פֿון סיוניע דערעש (איזיאָסלאָוול). צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג 154
בריוו פֿון יתומים (באָטאָשאַני). [צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג.] 156

ווייַסרוסלאַנד

די געשיכטע פֿון מינסקער געטאָ. לויט די מאַטעריאַלן פֿון א מאַטשיז, גרעטשאַניק, ל. גלייזער, פּ. מ. שאַפּירא. צוגעגרייט צום דרוק — וואַסילי גראַסמאַן 161
פֿון בוך פֿון ה. סמאָליאַר[3]
פֿון די מאַטעריאַלן פֿון דער ספּעציעלער מלוכישער קאָמיסיע. גבֿית־עדות פֿון די סאָוועטישע בירגערס מערע זאַרעצקי, ליאָוא לאַנסקי, איוואַן קאָסימאָוו[4]

---

1 דער דאָזיקער מאַטעריאַל האָט געפֿעלט אין רוסישן כתבֿ־יד, אָבער זײַן נאָמען האָט פֿיגורירט אין אינהאַלט און געווען אויסגעשטראָכן (אויפֿגעשטעלט מיט דער הילף פֿון אינפֿראַ־רויטע שטראָלן).

2 זע באָמערקונג — [1] (אין אינהאַלט), שקאַפּסקאַיאַ־אַנדרעיעווסקאַיאַ מאַריא מיכאַילאָוונאַ (1891—1952), דיכטערין און עסייִיסטין; אין 1942 פֿאַרעפֿנטלעכט א בוך «Это было на самом деле», וווּ עס ווערט דערציילט וועגן די רציחות פֿון די פֿאַשיסטן אויף די אָקופּירטע טעריטאָריעס פֿון סאָוועטן־פֿאַרבאַנד.

3 זע באָמערקונג — [1] (אין אינהאַלט), הערש סמאָליאַר — יידישער זשורנאַליסט, שרײַבער, פֿאַרעפֿנטלעכט זײַנע זכרונות אין בוך פֿון מינסקער געטאָ, „דער עמעס", מאָסקווע 1946. זע אויך באָמערקונגען אויף ז.ז. 170, 176.

4 זע באָמערקונג — [1] (אין אינהאַלט).

די מיידלעך פֿון מינסק. באריכט פֿון קאָרעספּאָנדענט פֿון „טאָסס" סעמיאָן באָנק[5]
די דערציילונג פֿון אַן אַלטן מאָן, שמואל דוד קוגעל (פּלעשטשעניצע). צוגעגרייט צום דרוק וואָסילי גראָסמאַן 202
אין שטעטל גאָרי. צוגעגרייט צום דרוק — וואָסילי גראָסמאַן[6]
די אויסראָטונג פֿון די יידן אין גלובאָקע און אין אַנדערע שטעטלער. פֿון די מא־
טעריאַלן פֿון מ. ראַיאַק און ג. ראַיאַק. ליטעראַרישע באַאַרבעטונג — ר. קאָוונאָטאָר 207
דערציילונג פֿון אינזשעניר פּיקמאַן פֿון מאָזיר. צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ
ערענבורג 221
די דערציילונג פֿון אַלטע גאַלדפֿיין. סטענאָגראַמע. צוגעגרייט צום דרוק — וואָ־
סילי גראָסמאַן 226
בריסק. גבֿית־עדות און דאָקומענטאַרע באָוויזן פֿון בריסקער איינוווינערס. צוגע־
גרייט צום דרוק — מאַרגאַריטאַ אַליגער 233
אונדזער קאַמף אין ביאַליסטאָק. סטענאָגראַמע און בריוו פֿון ריווע יעפֿימאָווגא
שינדער־וואָיסקאָווסקא. ליטעראַרישע באַאַרבעטונג — ר. קאָוונאָטאָר 243
די טראָגעדיע פֿון מײַן לעבן. א בריוו פֿונעם רויטאַרמייער ז. קיסעליאָוו. צוגעגרייט
צום דרוק — איליאַ ערענבורג 253
א בריוו פֿונעם רויטאַרמייער האָפֿמאַן. (קראָסנאָפֿאַליע, מאָגיליעווער געגנט).
צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג 255
יתומים. צוגעגרייט צום דרוק — וואַלעריאַ געראָסימאָווא.
1. אין גרוב 256
2. דערציילונג פֿון א ביאַליסטאָקער מיידעלע 257
3. לײַזנע. א בריוו פֿון וו. טשערניאָקאָוו. צוגעגרייט צום דרוק — ווסיע־
וואָלאָד איוואָנאָוו 259
בריוו פֿון ווײַסרוסישע קינדער. (דאָרף סטאָריע זשוראָוולי, האָמלער געגנט).
צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג 261
די „ברענערס" פֿון ביאַליסטאָק. (דערציילונג פֿון די ביאַליסטאָקער אַרבעטער זלמן
עדעלמאַן און שמעון אַמיעל). גבֿית־עדות פֿון מאיאָר פֿון מעדיצינישער דינסט
נחום פֿאַלינאָווסקי. צוגעגרייט צום דרוק — וואָסילי גראָסמאַן 262
זלאָטע ווישניאַטסקעס בריוו פֿאַרן טויט (אין שטעטל ביטען) 266
די משפּחה טעמטשין פֿון סלוצק. (פֿראָגמענטן פֿון בריוו צום פֿליער יעפֿים טעמ־
טשין). צוגעגרייט צום דרוק — א. סאָוויטש 267

---

5 זע באַמערקונג — [1] (אין אינהאַלט).

6 זע באַמערקונג — [1] (אין אינהאַלט). וועגן דעם מאַרד פֿון די יידן אין שטעטל גאָרי איז פֿאַרשפּנטלעכט א גאַטיץ אין מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ וו, ז״ז 136–137. דער דאָזיקער מאַטעריאַל איז איינגעשלאָסן אין דער יידישער אויסגאָבע פֿון דאָס שוואַרצע בוך אין אַפּטייל פֿון הוספֿות, ז׳ ררר.

רספסר

אין דער סמאלענסקער געגנט. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג.
1. שאמאווא 275
2. קראסני 276
3. דער גורל פון יצחק ראזענבערג 278
ראמטאווו בײַם דאן. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 280
ד״ר קרעמענטשוזשסקי. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 284
„ווהין פֿירט מען אונדז ?״. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 285
אין סטאוראפֿאל. דערציילט פֿון א. גאנקינא. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 286
עוועקואירונג דערציילונג (קיסלאוואדסק). צוגעגרייט צום דרוק – וויקטאר שקלאווסקי 288
יעסענטוקי. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 293
דערציילונג פונעם פישפאנגער פון קערטש יוסף ווײַנגערטנער. צוגעגרייט צום דרוק — לייב קוויטקא 295
יאלטע. צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג 300
פישהויזעס בריזיו (יעוופאטאריע). צוגעגרייט צום דרוק — א. דערמאן 302
דער מארד אין דזשאנקאיע. צוגעגרייט צום דרוק — לייב קוויטקא 307
ווי אזוי מיהאט דערהרגעט דעם דאקטער פידעליעוו. גבֿית־עדות פון א. מאראזוו. צוגעגרייט צום דרוק — א. דערמאן 311
דער מאליער זשיוואטווארסקי. גבֿית־עדות — ל. פֿייגין. צוגעגרייט צום דרוק — א. דערמאן 314

ל י ט ע

הקדמה פון די אַרויסגעבערס צום אַפּטייל „ליטע״[7] 319
פון ווילנער געטא. מחבר — אַבֿרהם סוצקעווער 321
שאוול (שיאוליאי). (פון א. ירושלמיס פינקס). צוגעגרייט צום דרוק און הערות — מ. יעלין 405
די פֿאַרטן פון טויט בײַ קאוונע (קאוונאס). מחבר — מאיר יעלין 430
קעמפֿערס פון קאוונער געטא. מחבר — י. יאסאדע 464
דאקטער העלענע בויווידזיטש־קוטאַרגענע. פֿאַרצייכענונג. מחבר — הירש אשע־ראוויטש 469
פונעם טאגבוך פון דאקטער ה. בויווידזיטש־קוטאַרגענע. (קאוונע — קאונאס). צוגעגרייט צום דרוק, איבערגעזעצט פון רוסיש און צוגאב־הערות — מ. יעלין 472
דער גורל פון די טעלושער יידן. גבֿית־עדות פון ס. קאגאן. צוגעגרייט צום דרוק — מ. יעלין 491

---

7 אין מקורותדיקן כתבֿ־יד פון דאס שווארצע בוך, וואס איז איבערגעגעבן געווארן דעם יד ושם, האט „ליטע״ געפֿעלט. צו דער יידישער אויסגאבע איז דער אַפּטייל אויפֿגעשטעלט געווארן.

לעטלאַנד

ריגע. מחבר — קאַפּיטאַן יעפֿים העכטמאַן.
1. די דײַטשן גייען אַרײַן אין שטאַט 497
2. נאַכט איבער ריגע 500
3. די ערשטע טעג פֿון דער אָקופּאַציע 502
4. גענטע 506
5. די ערשטע „אַקציע" 508
6. די „דעפּאַרטאַציע" פֿון גענטע 515
7. די יידן פֿון דײַטשלאַנד 516
8. דער סאַלאַכפּילסער לאַגער 519
פֿון טאַגבוך פֿונעם סקולפּטאָר ריווש (ריגע). צוגעגרייט צום דרוק — וואַסילי גראָסמאַן און ר. קאַוונאַטאָר 523
די דערציילונג פֿון סיאָמע שפֿונגין (דווינסק). צוגעגרייט צום דרוק — א. סאָוויטש 543

די סאָוועטישע מענטשן זענען געאייניקט

א בריוו פֿון די אָפּיצירן לעווטשענקא, באָריסאָוו און טשעפּנאָקאָוו (לאָפֿאָושע, ראָונער געגנט). צוגעגרייט צום דרוק — אילי ערענבורג 551
די פּויערטע זינאַידע באַשטינינא (דאָמבראָוויצע, ראָונער געגנט). צוגעגרייט צום דרוק — אילי ערענבורג 553
די קאָלכאָזניצע יוליא קוכטע האָט גערעטעוועט יידישע קינדער. מיטטיילונג פֿון יוסטין־לייטענאַנט מאַיאָקאָוו. צוגעגרייט צום דרוק — וואַסילי גראָסמאַן 554
מיך האָט אַדאָפּטירט די משפּחה לוקינסקי. גבֿיות־עדות פֿון פּאָלינע אוסקער־לוקינסקאַיע. צוגעגרייט צום דרוק — וו. אילי ענקאָוו 556
די רוסישע לערערינס טאָלניעווא, טערעכאָווא און טימאָפֿעריעווא. גבֿית־עדות פֿון אַנע יעפֿימאָווא כאַדאָס. צוגעגרייט צום דרוק — אילי ערענבורג 560
דער בוכהאַלטער זירטשענקא. צוגעגרייט צום דרוק — אילי ערענבורג 562
די דערציילונג פֿון ס. מ. נאַנטאָווא. צוגעגרייט צום דרוק — ג. מונבליט 563
אייגער האָט זיך געראַטעוועט. גבֿיות־עדות פֿון יעווסעי יעפֿימאָוויטש גאָפֿשטיין. ליטעראַרישע באַאַרבעטונג — ל. סייפֿולינא 564
דער גייסטלעכער גלאַגאָלעוו. גבֿית־עדות פֿון י. מינקינא־יעגאַריטשעווא. צוגעגרייט צום דרוק — ר. קאַוונאַטאָר 569
דער קמיאַנדז בראַניום פֿאָוקשטיים. מחבר — הירש אַשעראָוויטש 576

אויסראַט־לאַגערן

אין כאַראַלער לאַגער. גבֿיות־עדות — א. רעזניטשענקא. צוגעגרייט צום דרוק — וואַסילי גראָסמאַן 581
דער לאַגער אין קלאַגא (עסטלאַנד). צוגעגרייט צום דרוק — א. סאָוויטש 586
טרעבלינקע. מחבר — וואַסילי גראָסמאַן 594

די קינדער פֿון שוואַרצן וועג. מחבר — וו. אַפֿרעסיאַן 623
דער אויפֿשטאַנד אין סאַביבאָר. מחברים — פ. אַנטאָקאָלסקי, וו. קאָווערין 629
פּאָנאָר. (דערציילונג פֿון אינזשעניר י. פֿאַרבער). צוגעגרייט צום דרוק — ר. קאָוונאָטאָר 647

מאַטעריאַלן פֿון דער ספּעציעלער מלוכישער קאָמיסיע וועגן די רציחות אין אָשוויענטשים [8]

דאָס מיידל פֿון אָשוויענטשים (№ 74233). צוגעגרייט צום דרוק — אַסיפּ טשיאַרני 667
זעקס און צוואַנציק חדשים אין אָשוויענטשים (דערציילונג פֿון מרדכי צירולניצקי, געוו. אַרעסטאַנט נומ׳ 79414). ליטעראַריש באַאַרבעט — ל. גאָלדבערג.
1. אין שטעטל אָסטרינאָ 678
2. אין קעלבאָסינער לאַגער 679
3. די ערשטע חדשים אין אָשוויענטשים 680
4. אויפֿן זאַוואָד 686
דערציילונג פֿון געווען קריגס־געפֿאַנגענעם מ. שיינמאַן 692
דער אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ. מחבר — ב. מאַרק 706

צוגאָבן

אָקאַדעמיקער אי. פּ. טריינין, די ראָלן־פֿאַליטיק פֿונעם היטלעריזם און אַנטיסעמיטיזם 727

עדות־דערקלערונגען פֿון דײַטשן און דאָקומענטן פֿון די מאַטעריאַלן פֿון דער ספּעציעלער מלוכישער קאָמיסיע

1. באַפֿעל פֿון הימלערן. מיטטיילונג פֿונעם פֿאַרוואַלטונגס־מיטגליד פֿון פֿאַרבאַנד פֿון דײַטשישע אָפּיצירן מאַיאָר בערנהאַרד בעכלער 732
2. טעקסט פֿון א דײַטשישן ראַפּאָרט, וואָס מ׳האָט געפֿונען אין ראַיאָן ראָסטאָש צווישן די שטאָב־דאָקומענטן פֿונעם 15טן דײַטשישן פּאָליציי־פּאָלק 732
3. פֿון די עדות־דערקלערונגען פֿונעם קאָמאַנדיר פֿון דער שוצמאַן־ראָטע קאָפּיטאַן זאָלאָגאָ, אַן אָקטיוויסט אַנטיילנעמער אין די דײַטשישע פֿאַר־ברעכנס אין קאָמעניץ־פּאָדאָלסק 734
4. אויסצוג פֿונעם טאָגבוך פֿון דעם קריגס־געפֿאַנגענעם אָבער־יעפֿרעיטאָר פֿון 513טן רעזערוו־באַטאַליאָן פֿון פּאָלק „לובלין", דיוויזיע „גג" קאָרל יאָהאַן דרעקסעל 743
5. פֿון די עדות־דערקלערונגען פֿון דעם יעפֿרעיטאָר כריסטיאַן פֿאַרבער 744
6. אויסצוג פֿונעם אויספֿאָרש־פּראָטאָקאָל פֿון דעם קריגס־געפֿאַנגענעם אָבער־יעפֿרעיטאָר עריך הויבאָם פֿון דער ערשטער ראָטע 173סטן פֿוסגייער־פּאָלק 87סטער פֿוסגייער־דיוויזיע 745

---

8 דער פֿולער נאָמען פֿון דער דאָזיקער קאָמיסיע איז: ספּעציעלע מלוכישע קאָמיסיע פֿאַר פֿעסט־שטעלן און אויספֿאָרשן די רציחות פֿון די דײַטשיש־פֿאַשיסטישע פֿאַרכאַפּערס און זייערע מיטהעלפֿערס. זע אויך באָמערקונג — [1] (אין אינהאַלט).

7. פֿון דער שריפֿטלעכער עדות־דערקלערונג פֿון דעם קריגס־געפֿאַנגענעם ראַטענפֿירער 54סטן סאַפּערן־באַטאַליאָן פֿון דער עסעס טאַנקען־גרענאַדיר דיוויזיע „גידערלאַנד" מיכאַעל וועננריך וועגן די רציחות פֿון די דײַטש־פֿאַשיסטישע פֿאַרכאַפּערס אין אוקראַינע 746
8. פֿון די עדות־דערקלערונגען פֿון וואַלפֿגאַנג יאַניקע 1/3 ראַטע 368סטן פֿוסגייער־פּאָלק 122סטע פֿוסגייער־דיוויזיע 748
9. אויסצוג פֿונעם פּראָטאָקאָל פֿון דער פֿאַליטישער אויספֿאָרשונג פֿון דעם קריגס־געפֿאַנגענעם יעפֿרעיטאָר אַלבערט ענדערש, 14טע ראַטע 195סטן שטורמפּאָלק 78סטע שטורם־דיוויזיע 749
10. אויספֿאָרש־פּראָטאָקאָל פֿון ווילהעלם זודבראָק 749

פֿאָטאָ־דאָקומענטן 753—768

צוגאָבן פֿון רעדאַקציע אין ישׂראל

הוספות

איליא ערענבורג, מערדער פֿון פֿעלקער 771
בוסיא, א בריוו פֿון קראַמאַטאָרסק 774
נאָרי (וויסרוסלאַנד) 777

וועגן די מחברים 779

זוכצעטל פֿון נעמען פֿון פּערזאָנען 785

זוכצעטל פֿון געאָגראַפֿישע נעמען 807

פֿון דער רעדאַקציע דאָס שוואַרצע בוך

דאָס שוואַרצע בוך דערציילט ווען דער אַלגעמיינער מאָסן־אויסראָטונג פֿון די סאָווע־טישע בירגער — יידן, וואָס איז אָרגאַניזירט און אויסגעפֿירט געוואָרן דורך דער דײַטשיש־פֿאַשיסטישער מאַכט אויף דער טעריטאָריע פֿון די צײַטוויליק אָקופֿירטע ראַיאָנען פֿון רוסלאַנד, אוקראַינע, ווײַסרוסלאַנד, לעטלאַנד, ליטע און עסטלאַנד.[1]

אויב די שילדערונגען זענען נוגע דעם גורל פֿון יידן — סאָווטישע בירגער, וועלכע זענען אויסגעפֿירט געוואָרן אין די פֿאַרניכטונג־לאָגערן פֿון פוילן (אָשוויענטשים, טרע־בלינקע, סאָביבאָר), האָט די רעדאַקציע געהאַלטן פֿאַר נייטיק אָריענטירונגעמען אינעם בוך באשרײַבונגען פֿון די אָ לאָגערן, הגם זיי האָבן זיך געפֿונען ניט אויף דער טעריטאָריע פֿון די סאָווטישע ראַיאָנען, נאָר אויף דער טעריטאָריע פֿון פוילן.

די צום טויט פֿאַראורטײלטע האָבן אין א ריי ערטער אַרויסגעווויזן א פֿאַרבײַסענעם באָוואָפֿנטן ווידערשטאַנד קעגן די מערדערס, דערבײַ איז די סיבה פֿון די באַצײַטנס צוגעגרייטע אַלגעמיינע אויפֿשטאַנדן געווען אָפֿט געווען די שטרעבונג צו שטערן דאָס אָרויספֿירן די עשעלאָנען אין טרעבלינקער לאָגער און אין אַנדערע פֿאַרניכטונג־לאָגערן. צוליב אַבסאָלוט־אַנאַלאָגישע סיבות איז אויסגעבראָכן דער אויפֿשטאַנד אין ווארשעווער גטאָ [2] — אויך דאָרט איז די סיבה פֿונעם אַלגעמיינעם, פֿון פֿריִער צוגעגרייטן אויפֿשטאַנד, געווען דאָס אָרויספֿירן די ווארשעווער יידן קיין טרעבלינקע. דערפֿאַר האָט די רעדאַקציע אויך אין דעם געגעבענעם פֿאַל אַנגעריכט דעם פּרינציפּ, וואָס באַגרענעצט דאָס שילדערן די געשעענישן אויף דער אָקופֿירטער סאָווטישער טעריטאָריע, און פֿאַרעפֿנטלעכט אינעם בוך אָן אַרבעט וועגן אויפֿשטאַנד אין ווארשעווער גטאָ, ווײַל דער א אויפֿשטאַנד כאַראַקטעריזירט די אַנאַלאָגישע געשעענישן, וועלכע זענען פֿאָרגעקומען אויף די סאָווטישע טעריטאָריעס, אָקופֿירטע דורך די דײַטשן.

אַלע מאַטעריאַלן, וואָס גייען אַריין אין דאָס שוואַרצע בוך, זענען שטרענג־דאָקומענ־טאַלע. די מאַטעריאַלן דאַרף מען פֿונאַנדערטיילן אויף דריי קאַטעגאָריעס:

די ערשטע — בריוו, טאָגביכער, סטענאָגראַפֿירטע דערציילונגען און גבֿית־עדות פֿון עדי־ראיה, ניצול־געוואָרענע פֿונעם אומקום בעת די פֿאַשיסטישע מערדערײַען. א ריי בריוו זענען געשריבן פֿון מענטשן, וועלכע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דײַטשן. די א

---

1 צווישן די אָקופֿירטע סאָווטישע טעריטאָריעס ווערט אינעם פֿאַרעפֿנטלעכטן כּתב־יד ניט דערמאָנט מאָלדאָוויע. דער אינעם ערשטיקן ווריאַנט פֿאַראַנענער מאַטעריאַל ווערן מאָלדאָוויע (ל. באָזאָראָוו: „די דײַטשיש־רומענישע רציחות אין קישיניעוו") פֿעלט אין דער רעדאַקציע פֿונעם מקורותדיקן מאַנוסקריפּט דאָס שוואַרצע בוך. פֿון די פֿאַרעפֿנטלעכטע אין יאָר 1945 אויף יידיש דורך א. ערענבורגן „בריוו פֿון יתומים" (מערדער פֿון פֿעלקער, ב' וו, צונויפֿגעשטעלט פֿון איליא ערענבורג, מאָסקווע 1945) זענען אין דאָס שוואַרצע בוך געוואָרן אַריַינגענומען בלויז די בריוו פון די אוקראַינישע, אָבער עס זענען ניט אַריַין די בריוו פֿון די בעסאַראַבישע קינדער.

2 די עיקרדיקע סיבות פֿונעם אויפֿשטאַנד אין ווארשעווער גטאָ ווערן אויפֿגעדעקט אין די שפּעטערדיקע אַרבעטן פֿון ב. מאַרק, י. קערמיש, י. גוטמאַן און אַנדערע היסטאָריקער.

בריוו זענען איבערגעגעבן געוואָרן אין דער רעדאַקציע פֿון דאָס שוואַרצע בוך דורך די קרובֿים און באַקאַנטע פֿון די אומגעקומענע.

די צווייטע קאַטעגאָריע פֿון די מאַטעריאַלן — רעפּאַרטאַזשן פֿון סאָוועטישע שריפֿט־בערס. די רעפּאַרטאַזשן זענען אַנגעשריבן געוואָרן אויפֿן סמך פֿון גבֿית־עדות, בריוו, טאָג־ביכער און סטענאָגראַפֿירטע דערציילונגען. די א מאַטעריאַלן זענען צוגעשטעלט געוואָרן דורך די שריפֿטבערס דער רעדאַקציע פֿון דאָס שוואַרצע בוך. אָלע פֿאַקטן אין די רעפּאַרטאַזשן זענען אין אַבסאָלוטן הסכם מיט די אַנגערופֿענע מאַטעריאַלן. אין א ריי פֿאַלן האָבן די שריפֿטבערס אַליין געשמועסט מיט די עדות, באַזוכט די ערטער פֿון די מאַסן־רציחות, די טעריטאָריעס פֿון די געטאָס און פֿאַרניכטונג־לאָגערן, זיי זענען בײַגעווען בײַם אויפֿדעקן די בריידער־קבֿרים און בײַם צונויפֿשטעלן אַפֿיציעלע אַקטן.

די דריטע קאַטעגאָריע מאַטעריאַלן איז צוגעשטעלט געוואָרן דער רעדאַקציע פֿון דאָס שוואַרצע בוך דורך דער מלוכישער ספּעציעלער קאָמיסיע אויף פֿעסטשטעלן און אויספֿאָרשן די רציחות פֿון די דײַטשיש־פֿאַשיסטישע אָקופּאַנטן.[3] די אָלע מאַטעריאַלן באַשטייען פֿון גבֿית־עדות, אָפּגעגעבענע דער אָפּיציעלער אויספֿאָרשונג דורך די דירעקטע אויספֿירערס און אָרגאַניזאַטאָרס פֿון די רציחות און אויך פֿון עדות־דערקלערונגען.

בײַם צוגרייטן צום דרוק דאָס שוואַרצע בוך, האָט די רעדאַקציע געשטעלט פֿאָר זיך די פֿאָלגנדיקע צילן: דאָס שוואַרצע בוך דאַרף ווערן דער דענקמאָל איבער די אומצאָליקע בריידער־קבֿרים פֿון די סאָוועטישע מענטשן, פֿאַרפֿינקטע און דערהרגעטע דורך די דײַטשישע פֿאַשיסטן.

דאָס שוואַרצע בוך דאַרף דינען פֿאָר א מאַטעריאַל אויף צו באַשולדיקן די פֿאַשיסטישע באַנדיטן — די אָרגאַניזאַטאָרס און אַנטייל־נעמערס פֿונעם דערמאָרדן מיליאָנען פֿרויען, זקנים און קינדער.

---

3 זע די באַמערקונג [8] (אין אינהאַלט).

פֿאַרוואָרט

אין די יאָרן פֿון זײַן הערשאַפֿט האָט דער דײַטשישער פֿאַשיזם פֿאַרוואַנדלט אין וויסטענישן גאַנצע לענדער און געגנטן, צעשטערט די הויפּטשטעט פֿון אַ סך אייראָפּעיש מלוכות און הונדערטער שטעט, פֿאַרברענט צענדלינגער טויזנטער דערפֿער און ישובים. אין די יאָרן פֿון זײַן הערשאַפֿט האָט דער דײַטשישער פֿאַשיזם אומגעבראַכט מיליאָנען מענטשלעכע לעבנס. אויב מע זאָל מיטן געדאַנק וואַרפֿן אַ בליק אויף יענע אייראָפּעישע לענדער, וווּ עס האָבן געהערשט די היטלעריסטן און באַקענען זיך מיט די אַכזריותדיקע פֿאַרברעכנס, וואָס זענען דאָרט אויסגעפֿירט געוואָרן, אויב מען זאָל אויסמעסטן דעם אומגעהײַערן חורבן פֿון די אַלגעמיין־מענטשלעכע קולטורווערטן, קאָן זיך אויסדוכטן, אַז דאָס אַלץ, וואָס איז פֿאַרגעקומען, איז אַן אָפּט פֿון אומזין, אַ רעזולטאַט פֿון שׂכל־פֿאַרטונקעלונג. עס קאָן זיך אויסדוכטן, אַז סטיכישע פּוחות, כּוחות פֿון כאָאָס, ענלעכע צו אַ טײַפֿון, האָבן אין יענע יאָרן געהערשט אין אייראָפּע. אָבער גענוג קומט ניט ווילנדיק אויפֿן רעיון: אַזוי פֿיל אוממענטשלעכע פֿאַרברעכנס, אַזוי פֿיל אומזיניקע און ריזיקע צעשטערונגען, דוכט זיך, אַז דער מענטשלעכער שׂכל ניט קײַן שיכות צו דעם, קאָן ניט האָבן קיין שיכות — לויט זײַן נאַטור גופֿא. פֿון דעסטוועגן איז דאָס אַזוי. דער שטורעם, וואָס איז אַדורך איבער אייראָפּע, איז ניט אויסגעבראָכן סטיכיש: דער שטורעם האָט געהאַט זײַנע אַרגאַניזאַטאָרן. די אַכזריותן, וואָס די מענטשהייט האָט נאָך ניט געקענט, זענען באַגרינדט געוואָרן דורך טעאָרעטישע באַטראַכטונגען, די נויטוועניקייט פֿון מאַסנמאָרד און פֿאַרשקלאָפּונג איז באַקרעפֿטיקט געוואָרן דורך ברייטפֿאָרנעמיקע מחשבות פֿון די אָנהענגער פֿון דער ראַסן־טעאָריע וועגן דעם לעבנסרוים פֿאַר דער דײַטשישער ראַסע. די אַ טעאָריע איז געפֿרעדיקט און פֿונאַנדערגעאַרבעט דורך די פֿירערס פֿונעם דײַטשישן פֿאַשיזם — היטלער, גערינג, ראָזענבערג, שטרײַכער, געבעלס און אַ סך אַנדערע. אויף צו באַגרינדן די ראַסן־טעאָריע האָט מען אָנגעשריבן הונדערטער ביכער, געשאָפֿן פֿאַרש־אינסטיטוטן, אַרגאַניזירט קאָנפֿערענס. די אָנהענגערס פֿון ראַסיזם האָבן רעווידירט די געשיכטע פֿון די נײַע און אַלטע צײַטן, פֿון רעכט, די געזעצן פֿון עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג, די געשיכטע פֿון פֿילאָסאָפֿיע און די קולטור־געשיכטע, די רעליגיעזע גלויבנס, די עטישע און מאָראַלישע באַגריפֿן פֿון דער מענטשהייט. די פֿעלקער פֿון דער וועלט ווײַסן שוין איצט, וואָס אַזוינס עס איז די ראַסן־טעאָריע און די טעאָריע וועגן לעבנסרוים פֿאַרן דײַטשישן פֿאָלק, וואָס עס איז אַזוינס פֿאַשיסטישע רעכט און עטיק, וואָסערע עס זענען אָלע אַנדערע עלעמענטן פֿון דער פֿאַשיסטישער פֿילאָסאָפֿיע. וועגן דעם אָלעם דערציילן די חורבֿות פֿון אייראָפּע און די בריידער־קבֿרים.

די פֿרינציפֿן, וואָס זענען פֿונאַנדערגעאַרבעט געוואָרן דורך די נאַציסטישע טעאָרעטיקער, האָבן געפֿונען זייער פֿאַרווירקלעכונג אין דער דײַטשישער געזעצגעבונג, אין דער טעטיקייט פֿונעם רײַכספֿירער־עסעס הימלער, זײַן פֿאַרטרעטער קאָלטענברונער, די גובֿער־נאַטאָרן פֿון די אָקופּירטע לענדער: קאָך, פֿראַנק, זעיס־אינקוואָרט, און די הונדערטער, טויזנטער, צענדלינגער טויזנטער געסטאַפּא־באַאַמטע, אָפּיצירן פֿון עסעס־מיליטער, די אָנפֿי־

רערס פֿון עסאָ, עסדע, זשאַנדאַרמערירע, פֿאַליציייִשע באַטאַליאָנען און פֿאַלקן, קאַמענדאַטורן, אומצייליקע בריגאַדע־פֿירערס, אָבערשטורמבאַנפֿירערס, ראָטענפֿירערס, אָבער־ און אונ־טערשאַרפֿירערס, זאָנדערפֿירערס און אַנדערע.

די מאַסן־הריגות, דאָס אַרויסטרייבן און פֿאַרשקלאַפֿן מיליאָנען מענטשן, האָט פֿאַרמאָגט זיין גראָפֿיק, זייַנע נאַרמעס, איז געווארן פֿונאַנדערגעטיילט אויף פֿערטליאָריקער און חודשלעכער אויספֿירונג. דאָס איבערפֿירן מיליאָנען פֿאַרמישפּטע צום טויט אָדער שקלאַ־פֿעריי האָט געפֿאָדערט אַ געהעריקע פֿלאַנירונג פֿונעם באַנטראַנספּאָרט. אין דעם בויען פֿון גאַזקאַמערס און קרעמאַטאָריעס אויף צו פֿאַרברענען די טויטע האָבן זיך באַטייליקט כעמיקערס, טערמאָ־טעכניקערס, אינזשענירן און טעכניקערס־בויערס; די בנינים זענען געווארן פֿראָיעקטירט, די פֿראָיעקטן זענען געווארן באַהאַנדלט און באַשטעטיקט. די טעכניק פֿון מאַסנמאָרדן איז געווארן פֿונאַנדערגעאָרבעט לויט די באַזונדערע אָפּעראַציעס, ווי אַ געווייַנלעכער פֿראָדוקציע־פֿראָצעס. דאָס צירונג און גאָלט פֿון די דערהרגעטע איז אָנגע־קומען אין די מלוכישע פֿאָנדן; מעבל, הפּצים, מלבושים, שוכוואָרג איז געווארן אויס־סאָרטירט, קאָנצענטרירט אין סקלאַדעס און שפּעטער פֿונאַנדערגעטיילט. לאָנדווירט־שאַפֿטלעכע און מיליטעריש זייַף־פֿאַבריקן האָבן באַקומען, לויט געהעריקע באַשטעלונגען, פֿרויענהאָר, אַש און צעמאָלענע מענטשלעכע ביינער. ניין, דאָס איז ניט געווען קיין טייַפֿון, וואָס איז אָדורך איבער אייראָפּע. דאָס איז געווען די טעאָריע און פּראַקטיק פֿון ראַסיזם. דאָס איז געווען זיין אידעע און איר פֿאַרווירקלעכונג. דאָס איז געווען די אידעע און איר פֿאַרקערפּערונג. דאָס איז געווען דער אָנגעצייכנטער פֿלאָן און דער בנין, וואָס איז אויס־געבויט געווארן לויט דעם אַ פּלאָן.

בלויז דער עקשנותדיקער, בלוטיקער און קרבנות־פֿולער קאַמף פֿון פּריַהייט־ליבנדיקע פֿעלקער פֿון דער וועלט, און אין דער ערשטער ריי — פֿונעם סאָוועטישן פֿאָלק, האָט אַיינגעוואָרפֿן דעם בנין, וואָס איז אויסגעבויט געווארן דורך די דיַטשישע פֿאַשיסטן, צעשטערט דעם עשאַפֿאָט פֿאַר די פֿעלקער, וואָס היטלער האָט אויפֿגעשטעלט אינעם צענטער פֿון אייראָפּע.

היטלער, זיין גענעראָל־שטאָב, זייַנע פֿעלדמאַרשאַלן און ראָטגעבער, האָבן די רויטע אַרמיי און די סאָוועטישע מדינה געהאַלטן פֿאַר זייערע עיקרדיקע טויטפֿיַינט. היטלער האָט געגרייט אַ בליצשנעלע אָטאַקע אויפֿן סאָוועטן־פֿאַרבאַנד און צו דעם צוועק האָט ער מאָביליזירט די מיליטעריש פּוחות פֿון דיַטשלאַנד און אירע סאַטעליטן, פּדי מיט זיין איבערגעוויכט צו דערשטיקן דעםווידערשטאַנד פֿון דער רויטער אַרמיי.

אין דעם אָנגעשטרענגטן שווערן קאַמף האָט די רויטע אַרמיי אַרויסגעווויזן אַ קרבנות־גרייטקייט און העלדישקייט, וואָס די וועלט האָט נאָך ניט געזען. דער דיַטשישער מילי־טערישער טעכניק האָט די רויטע אַרמיי אָנטקעגנגעשטעלט אַ מיליטעריש טעכניק, וואָס איז געשאַפֿן געווארן דורך דער יונגער סאָוועטישער אינדוסטריע, די פֿינצטערע אידעעס פֿון ראַסיזם האָט דאָס סאָוויעטישע פֿאָלק און זיין רויטע אַרמיי אָנטקעגגעשטעלט די אידעעס פֿון סאָוועטישן הומאַניזם, אין וועלכע עס ווערן דערצויגן די רויטאַרמייער, אָפּיצירן און גענעראָלן, דער פֿאַרעטעריש־ער און טעמפּער סטראָטעגיע פֿון דער דיַטש־פֿאַשיסטישער קאָמאַנדירונג האָט די רויטע אַרמיי אָנטקעגנגעשטעלט די וויַיטזיכטיקע, אויסגעפֿילטע מיט טיפֿן פֿארשטיין די זיך באַווועגנדיקע קאַמף־פּוחות, אויסגעצייכנטע סטאָליניש־ע סטראָטעגיע. אויפֿן שלאַכטפֿעלד האָבן איבער די פּוחות פֿון פֿינצטערניש און רעאַקציע געזיגט די

גרויסע אידעעס פֿון פּראָגרעס, דעמאָקראַטיע, נאַציאָנאַלער גליקהייט און פֿעלקער־פֿרידן שאַפֿט. דער טרעגער פֿון די דאָזיקע אידעעס איז געווען און וועט זײַן דאָס סאָוועטישע פֿאָלק.

*

זינט די ערשטע טעג פֿון זייער קומען צו דער מאַכט, און אויך אינעם פֿריערדיקן פֿעריאָד פֿון זייער קאַמף פֿאַר מאַכט, האָבן די נאַציסטן דערקלערט די יידן פֿאַר דער הויפּט־סיבה פֿון אַלע צרות פֿון דער מענטשהייט.

די אָנהענגערס פֿון דער ראַסן־טעאָריע האָבן מאָביליזירט אַלע מיטלען: שקרים, אומ־זינניקעווילדע בלבולים, פֿון לאַנג אָפּגעלעבטע מיטלעלטערלעכע פֿאָראורטיילן, פּראָווא־צירנדיקע באַווײַזן פֿון פֿאַנאַטישער פּסיידאָ־וויסנשאַפֿט, — מיט איין וואָרט, דעם גאַנצן אַרסענאַל, מיט וועלכן עס באַנוצן זיך פֿון תּמיד אָן די רעאַקציאָנערן, אָבסקוראַנטן און פֿאָליטישע באַנדיטן, וואָס האָבן געוואָלט באַהאַלטן פֿונעם פֿאָלק די אמתע צילן און די ריכטיקע סיבות פֿון זייער פֿלאַנירטער באַנדיטישער שפּיל. פֿאַר וואָס איז די רעאַקציע אין אַלע צײַטן אַרויסגעטראָטן אונטערן צייכן פֿון אַנטיסעמיטיזם? דערפֿאַר וויל די רעאַקציע טרעט קיין מאָל ניט אַרויס אין דער פֿאַרטיידיקונג פֿון די אמתדיקע אינטערעסן פֿון די ברייטע פֿאָלקסמאַסן, דערפֿאַר וויל די רעאַקציע קעמפֿט שטענדיק פֿאַר די אינטערעסן פֿון באַוונדערע, פֿריווילעגירטע גרופּעס, טרעט אַרויס קעגן די אינטערעסן פֿון פֿאָלק, קעגן די אָביעקטיווע געזעצן פֿון דער געזעלשאַפֿטלעכער אַנטוויקלונג, קעגן דעם אמת. אין אַזאַ קאַמף, נאַטירלעך, קאָן מען ניט אָפּעלירן צום פֿאַרשטאַנד פֿון דער געזעלשאַפֿט, צום געפֿיל פֿון גערעכטיקייט, צו געזעצן פֿון הומאַניזם, דעמאָקראַטיע. אין אַזאַ קאַמף, נאַטירלעך, קומט אויס צו אָפּעלירן צו פֿאָראורטיילן, זאָגן ליגן, לויבן די נידעריקע אינסטינקטן, אָפּנאַרן, באַנוצן זיך מיט דער אומגעצוימטסטער דעמאַגאָגיע. דערפֿאַר האָט דער דײַטשישער פֿאַשיזם, ווען ער האָט זיך געגרייט אַרײַנצוואַרפֿן די פֿעלקער פֿון איראָפּע אין אַ ברודער־מערדערלעכער שחיטה, אויך אָנגעהויבן אָנצינדן דעם ראַסנהאַס, באַנייען די אַנטיסעמיטישע פֿלוידערײַען און פֿאָראורטיילן, און אָפּנאַרן די מאַסן. דאָס איז געטאָן געוואָרן, כּדי צו פֿאַרטונקלען דעם באַוווּסטזײַן פֿון די דײַטשישע פֿאָלקסמאַסן, פֿאַרפֿעסטיקן זיי אין דער פֿאַרפֿירערישער כּלומרשטער העכערקייט איבער די אָנדערע פֿעלקער פֿון דער וועלט, שטאַרקן אין זיי די געפֿילן פֿון גרויזאַמקייט, גרויסהאָלטעריישקייט, פֿאַראַכטונג, צעשטערן די אידעע פֿון ברידערלעכקייט בײַ די אַרבעטנדיקע פֿון דער גאַנצער וועלט. אָן דעם איז ניט מעגלעך קיין רעאַקציאָנערע, פֿאַרכאָפּערישע מלחמה. דער דעמאָגאָגישער פּרינציפּ פֿון ראַסווער שפּאָלטונג, פֿון ראַסן־שׂנאה, פֿון ראַסן־העכערקייט און פֿון ראַסן־פֿריווילעגיעס איז דורך היטלערן אָנגענומען געוואָרן ווי די באַזע פֿון פֿאַרטיישער און מלוכישער פֿאָליטיק פֿונעם נאַציזם. פֿאָרן שפּיץ פֿון דער ראַסן־פֿיראָמידע איז געוואָרן דערקלערט די דײַטשישע ראַסע — די ראַסע פֿון די האָרן. דערנאָך קומען די אָנגלאָסאַקסן, וועלכע וועלן אָנערקענט ווי ניט פֿולוועדיק. נאָך נידעריקער וועלן אָפּגעשאַצט די ראָמאָנישע ראַסן. אינעם יסוד פֿון דער פֿיראָמידע האָבן זיך געפֿונען די סלאָוון — די ראַסע פֿון די שקלאַפֿן. די יידן זענען דורך די פֿאַשיסטן געוואָרן אָנטקעגנגעשטעלט אַלע פֿעלקער פֿון דער וועלט. דער פֿאַשיזם האָט די יידן צוגעשריבן אַן אָבסאָלוט פֿאָנטאַסטיש פֿאַרברעכן: דאָס שטרעבן צו וועלטהערשאַפֿט, צו פֿאַרשקלאַפֿן אַלע פֿעלקער פֿון דער וועלט. די פֿאַשיסטן האָבן זיך דערקלערט פֿאַר די

פֿאַרטיידיקערס פֿון דער מענטשהייט — קעגן די ייִדן. די ראַסן־אונטערשיידן, די אונטער־שיידן פֿון בלוט, זענען דערקלערט געוואָרן, ווי דעצידירנדיקע עלעמענטן אינעם היסטאָרישן פּראָצעס. די געשיכטע, פֿונעם היטלעריסטישן שטאַנדפּונקט, איז די געשיכטע פֿון ראַסנקאַמף. די געזעצן פֿון דער געשיכטע פֿירן צום טריומף פֿון דער העכערער ראַסע איבער די נידע־ריקערע, צום אומקום און פֿאַרשווינדן פֿון די נידעריקע ראַסן.

מע דאַרף דאָ דערמאָנען סטאַלינס ווערטער, וואָס זענען געשריבן געוואָרן אויף דעם אָנפֿרעג פֿון דער ייִדישער טעלעגראַפֿישער אַגענטור אין אַמעריקע:

„איך ענטפֿער אויף אייער אָנפֿרעג. נאַציאָנאַלער און ראַסן־שאָוויניזם איז אָן איבערבליַיב פֿון די מענטשנפֿיינטלעכע זיטן, וועלכע זענען אייגנטימלעך דעם פּעריאָד פֿון קאַניבאַליזם. אַנטיסעמיטיזם, ווי אַן עקסטרעמע פֿאָרעם פֿון ראַסן־שאָוויניזם, שטעלט מיט זיך פֿאָר די צום מיינסט געפֿערלעכע איבערבליַיבענישן פֿון קאַניבאַליזם. דער אַנטיסעמיטיזם איז באַקוועם פֿאַר די עקספּלואָאַטאָרס, ווי אַ בליץ־אָפּלייטער, וואָס פֿירט אַרויס דעם קאַפּיטאַליזם פֿון אונטער דעם אָנגריף פֿון די אַרבעטנדיקע, ווי אַ פֿאַלשע סטעזשקע, וואָס שלאָגט זיי אַראָפּ פֿונעם ריכטיקן וועג און פֿירט זיי אַוועק אין דזשונגל. די קאָמוניסטן, ווי קאָנסעקווענטע אינטערנאַציאָנאַליסטן, קאָנען דעריבער ניט, ניט זיין אומברח־מנותדיקע און געשווירענע פֿייַנט פֿון אַנטיסעמיטיזם. אין ססר ווערט שטרענג פֿאַרפֿאָלגט דער אַנטיסעמיטיזם ווי אַ דערשיינונג וואָס איז טיף פֿיינטלעך דער סאָוועטישער אַרדענונג. אַקטיוע אַנטיסעמיטן ווערן באַשטראָפֿט לויט די געזעצן פֿון ססר מיט טויטשטראָף.

י. סטאַלין".

די אָ ווערטער זענען געשריבן געוואָרן פֿון חבר סטאַלין דעם 12טן יאַנואַר 1931, אין דער צייט, ווען די דיטשישע פֿאַשיסטן האָבן, בײַם גרייטן זיך צו פֿאַרכאַפּן די מאַכט, פֿונאַנדערגעבלאָזן מיט אַלע כּוחות דעם פֿלאַם פֿון ראַסן־שנאה. די געשיכטע האָט באַוויזן אויף וועמענס זײַט ס'איז דער אמת. די פֿאַשיסטן האָבן אַלע מאָל געשטרעבט אויסצוטיילן די באַצונג צו ייִדן, ווי אַ באַזונדער קאַפּיטל אין זייער ראַסן־פּראָגראַם. אומעטום און שטענדיק — בײַם אָנגריף אויף די אַרבעטנדיקע, בײַם צערעכענען זיך מיט דער אינטע־ליגענץ, בײַם קאַמף קעגן די פּראָגרעסיווע שטרעמונגען אין דער וויסנשאַפֿט, ליטעראַטור און קונסט, בײַ די פּאַראַמען אין די לערן־אַנשטאַלטן און אוניווערסיטעטן, בײַם רעווידירן די שולפּראָגראַמען — האָבן די פֿאַשיסטן קודם־כּל אויפֿגעהויבן אַ טומל צוליב די ייִדן. זיי האָבן דערקלערט די ייִדן פֿאַרן אוניווערסאַלן מקור פֿון שלעכטס בוכשטעבלעך אומעטום — אין די פּראָפֿעסיעס פֿון זשורנאַלן און צייטונגען, אין האַנדל, אין דער פֿילאָסאָפֿיע, אין דער מוזיק, אין די אַדוואָקאַטישע געזעלשאַפֿטן, אין דער מעדיצינישער וויסנשאַפֿט, אין אייזנבאַן־טראַנספּאָרט אאַז"וו.

אונטער דער פֿאָן פֿונעם קאַמף קעגן ייִדן האָט דער פאַשיזם געשטיקט, אומגעבראַכט און אויסגעראָטן דעם גייסט פֿון וויידערשטאַנד, פֿון פּראָטעסט. אויף די טעריטאָריעס, אָקו־פּירטע דורכן דיטש־פֿאַשיסטישן מיליטער, האָט מען פּסדר אַנטקעגנגעשטעלט די ייִדן קעגן אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן. צוליב וואָס האָט מען דאָס געטאָן? די אָ מעשׂים האָבן געדאַרפֿט שאַפֿן דאָס געפֿיל, אַז דער דיטשישער פֿאַשיזם שטעלט פֿאָרן הויפּטציל פֿון זיין

טעראָריסטישער טעטיקייט די אויסראָטונג פֿון די יידן און איז כלומרשט ניט געווענדט קעגן אָנדערע פֿעלקער.

מיט דער גרעסטער אין דער געשיכטע פּראָוואָקאַציע האָט דער פֿאַשיזם געוואָלט פֿאַרשטעלן פֿאַר די פֿעלקער פֿון דער וועלט זייַן אמתדיקן פּרצוף. דער פֿאַשיזם האָט געוואָלט אויסשטרייכן פֿון דעם מענטשלעכן באַוווסטזיין דעם גרויסן באַגריף „מענטש".

אין זייַער צייט, אין יאָר 1935, האָט דער פֿאַרבאַנד פֿון די נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישע יוריסטן פֿאַרגעלייגט אויסצושטרייכן פונעם דייַטשישן ציווילן קאָדעקס דעם באַגריף „מענטש" און אויסבייטן אים אויף אַן אָנדערן, וויַיל דער באַגריף „מענטש", לויט דער מיינונג פֿון די דייַטש־פֿאַשיסטישע יוריסטן, „פֿאַרטוושט און פֿאַרקריפּלט די אונטערשיידן צווישן אייגנראָסיקע רייַכסבירגער, אויסלענדער, יידן אאַז"וו".

אָבער דעם פֿאַשיזם איז ניט געלונגען אויסצומעקן דעם באַגריף „מענטש".

*

די קאָנסעקווענטע מעשים פֿון דער דייַטש־פֿאַשיסטישער רעגירונג לאָזן ניט איבער קיין שאָטן פֿון אַ ספֿק וועגן דעם, אַז דער מאָרד פֿון מיליאָנען מענטשן איז שטופֿנווייַז, טראָט נאָך טראָט, געוואָרן צוגעגרייט דורך היטלערן און זייַן קליקע. דעם 15טן סעפּטעמבער 1935 איז אין נירנבערג געוואָרן פֿאַרעפֿנטלעכט אַ געזעץ, אונטערגעשריבן דורכן רייַכס־קאַנצלער היטלער און דעם רייַכסמיניסטער פֿאַר אינערלעכע ענינים פּריק, וועגן רייַכס־בירגערשאַפֿט. דער צווייטער פונקט פֿון דעם דאָזיקן געזעץ זאָגט: „אַ רייַכסבירגער איז בלויז דער אָנגעהעריקער פֿון דייַטשישן אָדער דייַטשאָפֿשטאַמיקן בלוט, וועלכער באַווייזט מיט זייַן אויפֿפֿירונג, אַז ער באַגערט און איז פֿעיִק טרייַ צו דינען דעם דייַטשישן פֿאָלק און רייַך". מיט דעם דאָזיקן געזעץ האָבן פֿאַרלוירן זייער בירגערשאַפֿט די דייַטשישע יידן, אויסלענדער, און גלייַכצייַטיק אָלע דייַטשן, וואָס זענען געווען קעגן היטלעריסטישן רעזשים.

אינעם פונקט 4 פֿונעם היטלעריסטישן פּראָגראַם האָט זיך געזאָגט: „אַ בירגער פֿון דער מלוכה קאָן זייַן בלויז דער, אין וועמענס אָדערן עס פֿליסט דייַטשיש בלוט. דערפֿאַר קאָנען ניט די יידן געהערן צום דייַטשישן פֿאָלק".

גלייַכצייַטיק מיטן געזעץ וועגן דייַטשישער בירגערשאַפֿט איז דעם 15טן סעפּטעמבער 1935 געוואָרן פֿאַרעפֿנטלעכט אַ געזעץ וועגן באַשיצן פֿון דייַטיש בלוט און דייַטשישע ערע. דאָס דאָזיקע געזעץ איז געוואָרן פֿאַרעפֿנטלעכט און אונטערגעשריבן דורכן קאַנצלער היטלער, מיניסטער פֿאַר אינערלעכע ענינים פּריק, יוסטיץ־מיניסטער גירטנער און פֿאַר־טרעטער פֿונעם פֿירער, העס — מיניסטער אָן אַ פֿאָרטפֿעל. דער ערשטער פֿאַראַגראַף פֿונעם געזעץ האָט פֿאַרבאָטן חתונות צווישן יידן און בירגער פֿון דייַטשישן און דייַטשאָפֿשטאַמיקן בלוט. אינעם פֿינפֿטן פֿאַראַגראַף איז געוואָרן אָפּגעמערקט: „ווער עס וועט עובר זייַן אויף דעם פֿאַרבאָט פֿון פֿאַראַגראַף 1, וועט ווערן באַשטראָפֿט מיט צוואַנגסאַרבעט". אינעם צווייטן פֿאַראַגראַף איז געשריבן: „די יידן איז פֿאַרוועט אַרויסצוהענגען די נאַציאָנאַלע און רייַכספֿאָן און אויך צו באַנוצן זיך מיט די קאָליר פֿונעם רייַך".

דערנאָך האָבן בשפע זיך אַ שאָט געטאָן געזעצן, פֿאַרפֿליכטנדיקע פֿאַראָרדענונגען און אויפֿקלערונגען. די פּרעסע און די יורידישע אויסגאָבעס זענען פֿול געוואָרן מיט אזעלכע אויסדריקן ווי „פֿולשטענדיקער יידּ", יידּ־מעטיס", „¾ יידּ", „¼ יידּ", „ריינבלוטיקער דייַטש", „דייַטשאָפֿשטאַמיק בלוט". אין דער פֿאַרפֿליכטנדיקער פֿאַראָרדענונג פֿונעם 14טן נאָוועמבער

1935 איז געמאַלדן געוואָרן, אַז בײַ די ייִדן וועלט צונעמען די שטימרעכט און אַז די ייִדן וועלט פֿאַרבאָטן צו פּאַרנעמען געוועלשאַפֿטלעכע פֿונקציעס. נאָך דעם 31סטן דעצעמבער 1935 האָט מען ייִדן־באַאמטע פֿון די מלוכישע אינסטיטוציעס דערקלערט פֿאַר דעמיסיאָנירטע. בײַ די געבוירענע פֿון געמישטע חתונות האָט מען אַדורכגעפֿירט אַן אויסרעכענונג פֿונעם פּראָצענט ייִדיש בלוט לויט דער אָפּשטאַם־ליניע פֿון די עלטערן. די חתונות פֿון די אור־עלטערן זענען געפֿאַרשט געוואָרן פֿון יאָר 1800. מע האָט געמוי אַדורכקאָנטראָלירט די זיידעס, עלטער־זיידעס, עלטער־עלטער־זיידעס פֿון די פּערזאָנען, וואָס האָבן זיך געגרייט חתונה צו האָבן. עס זענען פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן נײַע באַשעפֿטיקונג־פֿאַרבאָטן. ייִדישע דאָקטוירים איז געוואָרן פֿאַרווערט צו הייַלן אַריער. אויף ייִדן — וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעטער, ליטעראָטן און קינסטלערס — האָבן זיך אָ שאַט געטאָן פֿאַרבאָטן צו אַרבעטן אין אוניווערסיטעטן, צו דרוקן ביכער, לייענען לעקציעס, אויסשטעלן בילדער און אײַנאַרדענען קאָנצערטן.

דאָס איז געווען דער ערשטער פּעריאָד פֿון די געזעצגעבערישע און אַדמיניסטראַטיווע באַגרענעצונגען, דער פּעריאָד פֿון איזאָלירן ייִדן, אַרויסטרײַבן זיי פֿון אַלע געביטן פֿונעם געזעלשאַפֿטלעכן לעבן, וויסנשאַפֿט און אינדוסטריע.

אָבער גלײַכצײַטיק מיט דעם האָבן די היטלעריסטישע רעגירונג און די נאַצישע פּאַרטיי אַלץ אָפֿטער און אָפֿטער אַרגאַניזירט און פּראָוואָצירט אָפֿענע געוואַלדאַקטן — פּאָגראָמען, אָנפֿאַלן, רויבעריַען פֿון געשעפֿטן און ווינונגען. איבער דיַיטשלאַנד האָט זיך אָ גאַס געטאָן אָ כוואַליע פֿון פּאָגראָמען. דאָס האָבן אַרגאַניזירט און אויסגעפֿירט געסטאַפּא־לײַט — די אָקטיוויסטן פֿון דער נאַצישער פּאַרטיי.

גלײַכצײַטיק זענען, אונטערן צודעק פֿונעם שוואַרצן טומאָן פֿון ראַסנהאַס און פֿון די דעמאַגאָגישע געשרייען וועגן דער פֿאַרטיידיקונג פֿון בלוט, פֿון דער מלוכה און פֿון דער דײַטשישער ערע — געוואָרן צעבראָכן און צעשטערט די ווידערשטאַנד־כוחות פֿונעם דײַטשישן פֿאָלק און פֿון אַלע דעמאָקראַטישע אַרגאַניזאַציעס. צענדליגער טויזנטער פֿאַר־געשריטענע קעמפֿערס און פּראָגרעסיווע טוערס זענען אַריַינגעוואָרפֿן געוואָרן אין קאָנ־צענטראַציע־לאָגערן, געמישפט געוואָרן פֿאַר מלוכה־פֿאַרראָט. דער פֿאַשיזאַציע־פּראָצעס פֿון די פּראָפֿעסיאָנעלן, מלוכישע און פּריוואַטע אינסטיטוציעס, די פֿאַשיזאַציע פֿון וויסנ־שאַפֿט, קונסט, הויכע און מיטעלע בילדונג, פֿון אַלע אַן אויסנאַם געביטן פֿונעם געזעל־שאַפֿטלעכן לעבן, איז געגאַנגען פֿאַראַלעל מיט דער ריזיקער אַנטיסעמיטישער טעטיקייט פֿון דער דײַטשישער רעגירונג.

קיין מאָל אין דער געשיכטע איז די פֿאַרבינדונג פֿון דער רעאַקציע מיטן אַנטיסעמיטיזם ניט אַרויסגעטראָטן אַזוי בולט און קאָנקרעט, קיין מאָל איז ניט געווען אַזוי קלאָר, אַז די אַנטיסעמיטישע קאַמפּאַניע ווערט אויפֿגעהויבן, כדי צו מאַסקירן דעם אַלגעמיינעם אַנגריף אויף די רעכט און פֿרייהייט פֿון די אַרבעטנדיקע קלאַסן אין דײַטשלאַנד.

דער צווייטער פּעריאָד פֿון דער נאַצישטישער פּאָליטיק לגבי די ייִדן איז זיך צונויפֿ־געפֿאַלן מיטן אָנהייב פֿון דער וועלט־מלחמה, מיטן דײַטשישן אַריַינמאַרש קיין פּוילן, פֿראַנקרײַך, נאָרוועגיע, בעלגיע און אָ רײַ אַנדערע אייראָפּעישע לענדער. דער דײַטשישער אימפּעריאַליזם איז אַריבער צו אָן אָפֿענער פֿאַרווירקלעכונג פֿון זײַנע אַגרעסיווע פּלענער. אין יענעם פּעריאָד האָבן זיך אַנטפּלעקט אין אָ קאַנקרעטער פֿאַרעם די באַגריפֿן פֿון „לעבנסרוים", די באַגריפֿן „פֿולווערטיקע דײַטשישע ראַסע" און „האַרן־ראַסע".

עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן דער וועלט־העגעמאָניע פֿון דײַטשלאַנד, וועגן דער מאַכט פֿונעם דײַטשישן אימפּעריאַליזם איבער אַלע פֿעלקער פֿון דער וועלט.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אָנגריף אויף דער פֿרײַהייט פֿון די פֿעלקער: די פֿעלקער פֿון דער וועלט האָבן געדאַרפֿט זיך איבערצײַגן, אַז דער דײַטשישער פֿאַשיזם איז פֿעסט אָנטשלאָסן אָנצוגעמען אַלע טעראָריסטישע מיטלען און נישט אָפּשטעלן זיך פֿאַר קיין שום גוואַלד־מיטלען בײַם פֿאַרווירקלעכן זײַנע צילן. די אָנטשלאָסנקייט איז דעמאָנסטראָטיוו געוואָרן באַווײַזן.

די דײַטשישע האַק איז אויפֿגעהויבן געוואָרן איבער די פֿעלקער פֿון אייראָפּע.

געטרײַ זייער טאַקטיק, האָבן די פֿאַשיסטן געגרייט אין דער שטיל אָ בלוטיקע קאָמפּאַניע קעגן די פֿאַרשקלאַפֿטע פֿעלקער, אָבער שרײַענדיק אָנגעמאַלדן אָ פֿאַרטיליקונגס־קריג קעגן יידן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אָ נײַע, אַן אומגעזעענע נאָך לויט אירע מאָסשטאָבן, פֿראָווואָקאַציע. אויב דער ערשטער פּעריאָד פֿון די פֿאַרפֿאָלגונגען קעגן יידן האָט דערמאָנט אָ פֿילפֿאָכיקע פֿאַרגרעסערונג פֿון דער אָנטיסעמיטישער טעטיקייט פֿון די שוואַרץ־מאָניקעס אין צאַרישן רוסלאַנד אין די שוערע רעאָקציאָנערע צײַטן, האָט דער נײַער עטאַפּ צוריקגעבראַכט די סאָמע פֿינצטערע צײַט פֿון מיטל־עלטער. אויף די טעריטאָריעס פֿון די מיזרח־געביטן זענען געשאַפֿן געוואָרן געטאָס. אין די געטאָס זענען געוואָרן פֿאַרטריבן מיליאָנען יידן פֿון פֿוילן. אין די פֿוילישע געטאָס האָבן די דײַטשן אָנגעהויבן אָרײַנפֿירן יידן פֿון דײַטשלאַנד, עסטרײַך, טשעכאָסלאָוואָקיע. אין די גרויסע געטאָס איז געוואָרן קאָנצענטרירט די יידישע באָפֿעלקערונג פֿון די קליינע שטעט און שטעטלעך.

בלויז אין וואַרשעווער געטאָ האָבן זיך געפֿונען איבער אָ האַלבן מיליאָן מענטשן. אין לאָדזשער — אָרום צוויי הונדערט און פֿופֿציק טויזנט.[1] צענדלינגער טויזנטער מענטשן זענען געווען אין ראָדאָמער, לובלינער און טשענסטאָכאָווער געטאָס. די געטאָס זענען געוואָרן אָרומגערינגלט מיט עמויערטע וועגט, אין די וועגט איז געוואָרן אָרײַנגעקלעפּט צעשטויסן גלאָז און איבער די וועגט האָט מען פֿאַרלייגט שטעכלדראָט. אין אָ ריי ערטער איז דורכן דראָט גענאָמען געוואָרן אָ שטראָם פֿון הויכער שפּאַנונג. בײַ די טויערן פֿון געטאָ איז געשטאַנען אַן עסעסאָוואָך מיט קוילן־וואַרפֿערס. אַלע יידן אין געטאָ האָבן געמוזט טראָגן דערקענ־צייכנס — אָ מגן־דוד, צוגענייט צום מלבוש פֿון פֿאָרנט און פֿון הינטן.

די מיליאָנען מענטשן האָבן געלעבט אין באַדינגונגען פֿון אומדערהערטער רעכט־לאָזיקייט. די ליידן פֿון הונגער און קעלט זענען געוואָרן שרעקלעך. אָבער ניט קלענער זענען געוואָרן די מאָראַלישע ליידן פֿון די מענטשן, וואָס זענען געוואָרן פֿאַראורטיילט אויף אַבסאָ־לוטער רעכטלאָזיקייט, אויסגעשלאָסן פֿון געזעלשאַפֿטלעכן און פּראָדוקטיוון לעבן, גע־שטעמפּלטע מיט אָ קאָטאָרגע־סטיגמע, געשטעלט פֿאַקטיש אויסער יעדן געזעץ. דער ערשטערווינטער אין געטאָ האָט געבראַכט עפּידעמיעס, אָ מאַסע פֿאַלן פֿון הונגערטויט. אין יענער צײַט האָבן פֿאַר פּעסימיסטן זיך געריכטן די מענטשן, וואָס האָבן געטראַכט, אַז די געטאָ וועט עקזיסטירן אָ לאַנגע צײַט. די מערהייט האָט געהאַלטן, אַז די געטאָ איז אָ צײַטווייליק „ספּעציעל" מאָסמיטל, בשײַכות מיט דער מלחמה.

---

1 אין לאָדזשער געטאָ זענען געווען 164,000 יידן. (זע פּנקס הקהילות פּולין, פּרק ראשון, לודז והגליל, יד ושם, ירושלים, 1976, ז' 26).

אָבער די סאָמע גרעסטע פּעסימיסטן האָבן ניט פֿאָרויסגעזען די אמתע כוונות פֿון די היטלעריסטן. דאָס קאָנצענטרירן מענטשן אין געטאָ איז געווען בלויז אַן אַריינפֿיר צו דער אַבסאָלוטער אויסראָטונג פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג. דאָס איז געווען אַ ריזיג אין דער קייט פֿון די דורכגעטראַכטע מאַסמיטלען, נאָר איין שטאַפּל, וואָס האָט דערנענטערט מיל־יאָנען מענטשן צום אומקום. אויף די אָקופּירטע טעריטאָריעס האָבן די דייטשישע פֿאַשיסטן ווידער איבערגעחזרט זייערע מעשׂים פֿון דייטשלאַנד. אונטער אַ דונער פֿון יודאָפֿאָביש בראָדקאַסטינג, אין טומל פֿון מענטשנפֿיינטלעכע רכילות, אינעם גיפֿטיקן נעפּל פֿון אומזיניקע אַנטיסעמיטישע פֿאָראורטיילן, האָבן זיי שנעל און מעטאָדיש זיך צערעכנט מיט הונדערטער און טויזנטער פּוילישע אינטעליגענטן און דעמאָקראָטישע אָקטיוויסטן. זיי האָבן געשריגן וועגן קאַמף קעגן יידן, אָבער גלײַכצײַטיק האָבן זיי פֿאַרקאָוועט אין קייטן די פֿעלקער פֿון פּוילן און טשעכאָסלאָוואַקיי. זיי האָבן פֿאַרעפֿנטלעכט אין ביכער און צײַטונגען באַשרײַבונגען און פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון וואַרשעווער געטאָ, און אומבאַמערקט, אין דער שטיל, דערהרגעט פֿאָליאַקן און טשעכן.

און אין יענער צײַט זענען אין דער שטילקייט פֿון די בערלינער קאָבינעטן געוואָרן פֿונאַנדערגעאָרבעט גענוי און מיט אַלע פּרטים די פֿלענער פֿונעם לעצטן עטאַפּ אין דער קאָמפּאַניע. ס׳זענען געוואָרן אָנגעצייכנט די פּונקטן פֿאָרן בויען די פֿאַרניכטונג־לאָגערן און טויטפֿאָבריקן, ס׳איז באַשטעטיקט געוואָרן די מעטאָדיק פֿון די מאַסנמאָרדן און פֿון אָפּרוימען די טויטע און ס׳זענען באַהאַנדלט געוואָרן די פּראָיעקטן פֿון גאָזקאַמערן און קרעמאַטאָריעס.

דעם 22סטן יוני 1941 איז דאָס דײַטש־פֿאַשיסטישע מיליטער באַפֿאַלן דאָס סאָוועט־לאַנד. דאָס איז געווען דער העכסטער אָנשטרענג פֿונעם פֿאַשיסטישן דייטשלאַנד אין זײַן קאַמף פֿאַר וועלטהערשאַפֿט. היטלער האָט דערקלערט, אַז די מלחמה וועט זײַן אַ בליץ־אַרטיק, אַז צום סוף פֿון יאָר 1941 וועט סאָסער אויפהערן עקסיסטירן. דער ווידערשטאַנד פֿון ענגלאַנד און אַמעריקע נאָכן באַזיגן דעם סאָוועט־פֿאַרבאַנד האָט אויסגעזען צו זײַן אוממעגלעך. די פֿאַשיסטן האָבן געהאַלטן, אַז די מלחמה איז אַריינגעטראָטן אין דער דע־צידירנדיקער פֿאָזע. מיט דער אָ לעצטער דעצידירנדיקער — ווי עס האָט זיך אויסגעדוכט — פֿאָזע פֿון בליצקריג האָט דער פֿאַשיזם פֿארבונדן די קולמינאַציע פֿון דער ראַסן־פֿאַליטיק. קיין מאָל האָט די פֿאַשיסטישע ראַסן־פֿראָפֿאַגאַנדע ניט דערגרייכט אַזאַ פֿאַרנעם, ווי אין יענער צײַט. די עסעס־באַנדעס, פֿון פֿרײַער ענעני אינסטרוקטירטע און באַוואָפֿנטע ביז צו די ציין, האָבן נאָר גערוארט אויף אָ באַפֿעל צו מאַרדן.

אין יוני 1941 האָט היטלער געגעבן דעם באַפֿעל. עס האָט זיך אָנגעהויבן אָ נאָך ניט געזעענער בלוטיקער מאָרד איבער מיליאָנען סאָוועטישע בירגער, און אין דער ערשטער רײַ, איבער די יידן.

אָט דער מאָרד איז געווען אַ ריזיג אין דער אַלגעמיינער קייט פֿון די טעראָריסטישע מאַסמיטלען, מיט וועלכע די דײַטשישע פֿאַשיסטן האָבן געוואָלט פֿאַראַליזירן דעם ווידער־שטאַנד־ווילן פֿונעם פֿרײַהייט־ליבנדיקן סאָוויעטישן פֿאָלק. מיט זייער ווילדער אַכזריות האָבן די פֿאַשיסטן געוואָלט פֿאַרטויבן די סאָוועטישע מענטשן. טײַכן בלוט זענען פֿאַרגאָסן געוואָרן. די פֿאַשיסטן האָבן אומגעבראַכט הונדערטער און טויזנטער רוסן, ווײַסרוסן, או־קראַינער.

פֿאָרן אָריינרײַסן זיך אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד האָט אַ געהיימער באַפֿעל פֿון היטלערן

דערלויבט אַלערלײַ טעראַראַקטן קענען דער באַפֿעלקערונג פֿון די סאָוועטישע שטעט און דערפֿער. אַנטשפּרעכיק דעם באַפֿעל, האָבן די קריגסגעריכטן באַקומען אַן אינסטרוקציע ניט צו באַטראַכטן די אַנקלאָגן פֿון דער אוקראַינישער, רוסישער און ווײַסרוסישער באַפֿעל־קערונג קענען די פֿאַרברעכנס פֿון די סאָלדאָטן און אָפֿיצירן פֿון דער דײַטשישער אַרמיי. רויבעריײַען, אונטערצינדונגען, מאָרדן, פֿײַניקונגען, פֿאַרגוואַלטיקונגען, אויסגעפֿירטע דורך די דײַטשן אויף דער סאָוועטישער טעריטאָריע, האָבן זיך ניט געריכט פֿאַר קיין פֿאַר־ברעכנס — זיי זענען אויסגעפֿירט געוואָרן מיט דער דערלויבעניש און מיט דער ברכה פֿון היטלערן, זײַנע פֿעלדמאַרשאַלן און גענעראַלן. הונדערטער און טויזנטער דערפֿער זענען אונטערגעצונדן געוואָרן. גאַנצע געגנטן זענען געוואָרן פֿאַרוואַנדלט אין „מידבר־זאַנעס". צווישן די טײַכן דניעפּער און דעסנע האָבן די דײַטשן אויסגעגליכן מיט דער ערד כּמעט אַלע דערפֿער. די גרויספֿאַרנעמיקע ראַיאָנען פֿון דער סמאָלענסקער און אָרלאָווסקער געגנטן זענען געוואָרן פֿאַרוואַנדלט אין ניט באַווויינטע וויסטענישן. די דײַטשישע מאַכט האָט באַוווסטזיניק אויסגעשטעלט די באַפֿעלקערונג פֿון די אַ ראַיאָנען אויף שרעקלעכע לײַדן, אויף אומקום פֿון הונגער און פֿון קעלט.

מיליאָנען מענטשן, וועלכע האָבן פֿאַרלוירן דעם דאַך איבערן קאָפּ, האָבן געלעבט אין די וועלדער, אין ערדשטיבלעך, אין פֿאַרלאָזענע בלינדאָזשן. אומגעהייער אַכזריותדיק איז געווען דאָס באַלעבאָטעווען פֿון די דײַטשן אין די דערפֿער און שטעט — אַרבעט איז געוואָרן אַ קאָטאָרגע, אַ קללה פֿאַרן פּויערנטום, — די דײַטשישע אויפֿזעערס, די פֿאַליציײַישע לאַנדווירטשאַפֿטלעכע „פֿירערס", באַוואָפֿנטע ביז צו די ציין מיט נאַגײַקעס און שטעקנס, האָבן געטריבן די פּויערים אויף אַרבעט, אַרויפּגעוואָרפֿן אויף זיי שאַרפֿע רעפּרעסיעס פֿאַר מינדסטן אָנרירן דעם קאָטאָרזשנעם אַרבעטס־רעזשים.

בליִענדיקע אינדוסטריִעלע ראַיאָנען זענען געוואָרן אויסגעלײַדיקט, פֿרעכטיקע שטעט זענען געוואָרן צעשטערט. די פֿאַרמישפּטע אויף אַ הונגערטויט האָבן זיך אַ לאָז געטאָן אין די דערפֿער, כּדי צו זוכן דאָרט עפּעס עסן, אָבער אויך די דערפֿער זענען געווען כּמעט אין גאַנצן אויסגערויבט. טאָג און נאַכט זענען קיין דײַטשלאַנד געגאַנגען צוגן, באַלאַדענע מיט אָנגערויבטער תּבואה, פֿאַבריק־אויסשטאַטונג, שטוביקע חפֿצים, היסטאָרישע אוצרות און קונסטווערק. אומענדלעך גרויזאָם זענען געווען די באַדינגונגען, אין וועלכע עס האָבן זיך געפֿונען די געפֿאַנגענע רויטאָרמייער — אין די לאָגערן זענען טויזנטער אומגעקומען פֿון הונגער און עפּידעמיעס. פֿון צײַט צו צײַט זענען דורכגעפֿירט געוואָרן מאַסן־עקזע־קוציעס איבער די אומבאַוואָפֿנטע געפֿאַנגענע. בעת אַזעלכע אַקציעס — הינטער וויאַזמע, אין מינסק, אין כעלמער ראַיאָן — זענען אומגעקומען הונדערטער טויזנטער מענטשן.

אָט די רוצחישע אַרבעט האָבן די דײַטשן באַטראַכט ווי אַ צוגרייטונג צו באַהערשן דעם „מיזרחדיקן רויס". דאָס אַלץ זענען געווען בלויז די ערשטע פֿרוווּן צו דער רעאַליזאַציע פֿון היטלערס פּראָגראַם אויסצורעטן די סלאָווישע פֿעלקער. דאָס וויכטיקסטע איז נאָך געווען פֿאַרויס. די דײַטשן האָבן אָפּגעלייגט דאָס אויספֿירן דעם פּלאַן אויסצורעטן די סלאָוון אויף אַ פּעריאָד נאָכן זיגרײַכן פֿאָרענדיקן די מלחמה. וואָס שײַך די ייִדן, האָט דער פֿאַשיזם פֿאַרווירקלעכט זײַנע בלוטיקע פּלענער תּיכף, ניט אָפּצולייגן זיי אויף שפּעטער. דער אויסראָטונג זענען אונטערגעוואָרפֿן געוואָרן אַלע ייִדן, אומעטום, ווו עס האָבן זיי דערגרייכט די דײַטשישע אָקופּאַנטן. צום אומקום האָט מען אַרויסגעפֿירט, אָן אויסנאַם, אַזוי די זקנים, ווי די קינדער. קינדער, וואָס האָבן נאָר ניט געקאָנט גיין, פֿאַראַליזירטע, קראַנקע,

זקנים, וואָס האָבן זיך ניט געקאָנט באַוועגן, האָט מען געטראָגן צום שחיטה־פּלאַץ אויף לייַלעכער, צוגעפּירט אויף לאַסטאויטאָס און פֿורן.

די שחיטות זענען אויסגעפּירט געוואָרן אויפֿן זעלבן אופֿן אין ערטער, וואָס זענען אָפּגעטיילט איינער פֿון צווייטן אויף הונדערטער, און טייל מאָל אַפֿילו אויף טויזנטער קילאָמעטערס. אָזאָ אַבסאָלוטע ענלעכקייט זאָגט עדות וועגן אַ פּריַער צוגעגרייטער געהיימער אינסטרוקציע. די הענקערס האָבן זיך געפּירט לויט דער אַ אינסטרוקציע. די פֿאָרעם און די טיפּקייט פֿונעם גרוב, די אָרדענונג פֿון באַוואָכן דעם וועג צום עקזעקוציע־פּלאַץ, די אויפּקלערונגען פֿון די דייטשן פֿאַר די מענטשן, וואָס מ׳האָט געפּירט צום אומקום און זיי האָבן ביז דער לעצטער מינוט ניט געווווסט וואָס ס׳דערוואָרט זיי — דאָס אַלץ איז פֿאָרגעקומען אויפֿן זעלבן אופֿן אין טויזנטער פֿאַלן. די געטאָס, וואָס די דייטשן האָבן תּיכף געשאַפֿן אויף די אָקופּירטע געביטן פֿון סאָוועטן־פֿאַרבאַנד, האָבן ניט לאַנג עקסיסטירט. זיי זענען געווען אַן אוממיטלבאָרע שטופּע צום מאָרד. די געטאָ האָט געדינט ווי אַ זאַמלפּלאַץ פֿאַר די פֿאָרמישפּטע צום טויט. פֿון דער געטאָ איז געווען באַקוועמער צו פּירן צום אומקום, אין געטאָ איז לייכטער געווען צו קאָנטראָלירן אָלע שיכטן פֿון דער באַפֿעלקערונג, אין געטאָ איז פֿאָרגעקומען דאָס אָפּטיילן די ווידערשטאַנד־פּעיִקע פֿון די הילפֿלאָזע קינדער און אַלטע־לייט. בלויז אין די מערבדיקע געביטן פֿון סאָוועטן־פֿאַרבאַנד, אין די שטעט מינסק, קאָוונאָס (קאָוונע), ווילניוס (ווילנע), שיאָוליאַי (שאָוול) און אַנדערע האָט מען געשאַפֿן געטאָס, וואָס האָבן עקסיסטירט אַ יאָר־צוויי. אין די מיזרחדיקע ראַיאָנען פֿון די אָקופּירטע טיילן פֿון סאָוועטן־פֿאַרבאַנד, זענען די הריגות, ווי אַ כּלל, פֿאָרגעקומען באַלד נאָך דעם, ווי אין דער פֿאָרנומענער שטאָט איז אָנגעקומען די דייטשישע ציווילע מאַכט, די געסטאַפּאָ, זשאַנדאַרמעריע, עסדע, עסאָ. געווייגלעך איז פֿון דעם פֿאָרגעמען די שטאָט ביזן אויספֿירן די מאַסן־שחיטה אַריבער בערך צוויי, צוויי מיט אַ האַלבן חודש. דער דאָזיקער טערמין איז באַשטאָנען פֿון עטלעכע עלעמענטן. קודם־כל איז אַדורך אָכט־צען טעג ביז נאָכן מיליטער איז אָנגעקומען די געסטאַפּאָ. הימלערס היענעס האָבן ניט געוואָלט זיין אויסגעשטעלט אויף אַ געפֿאָר אין די געגנטן, וווּ דער מיליטערישער זיג איז נאָך ניט געווען אין גאָנצן זיכער. דערנאָך האָט זיך געפֿאָדערט אַ באַשטימטע צייט אויף אײַנצוּ־אָרדענען די אָרבעט פֿון געסטאַפּאָ, פֿאָליציי און קאָמענדאָטור. תּיכף נאָכן אָרגאַניזירן די שטראָף־ און שפּיאָנאָזש־נעץ האָט מען געמאָלדן וועגן איבערפֿירן די יידן אין געטאָ. דאָס דאָזיקע איבערפֿירן האָט געדויערט 2–3 טעג, טייל מאָל אַ וואָך. נאָך דעם פֿאָרשפּאָרן די יידן אין געטאָ האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אַ געהיימע צוגרייטונג צום מאָרד און אויס־געקליבן אַ באַקוועמען פּלאַץ פֿאַר דער הריגה. טייל מאָל האָבן פֿאַר אַ ברודער־קבר געדינט אָנטיטאָנקען־ראָווע, טייל מאָל — נאָטירלעכע יאָרן און גריבער. אָבער אין די מערסטע פֿאַלן האָט מען געגראָבן די קברים. מיט דער פֿאָרעם און מאָס האָבן די קברים דערמאָנט טראָנשייען פֿון אַ פּולן פּראָפּיל. די אָרבעט בײַם גראָבן די גריבער איז געוואָרן אויסגעפֿירט דורך פּויערים, צונויפֿגעטריבענע פֿון די אָרומיקע דערפֿער, קריגס־געפֿאָנגענע רויט־אָרמייער, אָדער פֿון די יידן אַליין, וואָס מען האָט צו דעם צווינג געבראָכט פֿון געטאָ. קיינעם פֿון די אָרבעטנדיקע איז ניט אײַנגעפֿאַלן אָפּילו צו וואָס מען גראָבט די גריבער. די מענטשן האָבן געמיינט, אַז דאָס איז פֿאַרבונדן מיט נאָרמאַלע אָרבעטן אין מלחמה־צײַט. נאָכן פֿאָרענדיקן די צוגרייטונגען איז דאָס אויפֿהאַלטן אויספֿירן די שחיטה פֿאָרגעקומען צוליב איין סיבה — די עסעס־פּאַלקן, די שטורעם־ און שוץ־טרופּן, האָבן זיך ניט געקאָנט

קיין עצה געבן מיט דער ריזיקער צאָל מאַסנמאָרדן, ווײַל גלײַכצײַטיק זענען אומעטום פֿאַרגעקומען די שחיטות איבער מיליאָנען קינדער, פֿרויען, מענער און זקנים.

אין געוויסע פֿאַלן זענען אויסגעפֿירט געוואָרן די מאַסנמאָרדן אין נאָך קירצערע טערמינען. ס׳איז געווג צו דערמאָנען קיעוו, ווו׳ די אָכזריותדיקע שחיטה פֿון צענדליגגער טויזנטער מענטשן איז פֿאַרגעקומען 9 טעג נאָך דעם, ווי די דײַטשן האָבן פֿאַרנומען קיעוו.

מע קאָן זאָגן מיט דער גאַנצער זיכערקייט, אַז פֿאַר דער גאַנצער געשיכטע פונעם מענטשלעכן מין איז ניט געווען אויסגעפֿירט אַזאַ פֿאַרברעכן. דאָס איז געווען אַ נאָך ניט געזעענע פֿאַראייניקונג פֿון סאַדיסטישער צעוויילדעוועטקייט פֿון קרימינעלע מערדערס מיט דורכגעטראַכטע מאַסמיטלען פֿון מלוכישן מאַסשטאַב. די באַפֿעלקערונג פֿון די אָקופּירטע געביטן איז געווען פֿאַרטויבט פֿון די בעסטיאַלישע פֿאַרברעכנס. אָפֿט האָבן די קרבנות אַליין ביז דער לעצטער מינוט ניט געגלייבט, אַז מען פֿירט זיי צום טויט — אַזוי ווילד און אומגעלומפּערט האָט אויסגעזען דער אומגעריכטער מאָרד פֿון מיליאָנען אומשולדיקע מענטשן.

אין דאָס שווערצע כּוך ווערט פֿאַרעפֿנטלעכט אַ דערציילונג פֿון אַ דײַטשישן אָפֿיציר, וואָס באַווײַזט, אַז הימלער גופֿא האָט פערזענלעך קאָנטראָלירט, צי עס ווערט אויסגעפֿירט דער פֿלאָנירטער טעמפּאָ פֿון דער אויסראָטונג, און ער האָט געזידלט די פֿאַרשטייער פֿון עסעס, פֿאַר וואָס זיי פֿירן ניט אויס די מאַסנווײַזע הריגות לויטן פֿלאָן.

די דײַטשן האָבן ביז דער לעצטער מינוט זיך באַמיט צו האַלטן די פֿאַרמישפּטע אין אומווײַסן וועגן דעם גורל וואָס זיי דערווארט. עס האָט עקסיסטירט אַן אייגנהייטלעכער שטרענג־דורכגעטראַכטער סיסטעם פֿון אָפּנאַרן די אומגליקלעכע. צווישן די פֿאַרמישפּטע האָט מען פֿאַרשפּרייט קלאָנגען, אַז מע קאָנצענטרירט זיי צוליב אַן אויסטויש אויף דײַטשי־שע קריגס־געפֿאַנגענע, אָדער פֿדי אַרויסצופֿירן זיי אויף לאַנדווירטשאַפֿטלעכער אַרבעט, אָדער ווײַל מען גרייט זיך זיי איבערפֿירן אין לאַגערן אויף די מערב־געביטן פֿון די אָקו־פּירטע געגנטן. עס האָט געטראָפֿן, אַז אַ טאָג־צוויי פֿאַר דער מאַסן־הריגה האָבן די דײַטשן אַנגעהויבן בויען אין געטאָ אַ באָד אָדער אַנדערע עפֿנטלעכע בנינים, פֿדי אײַנצושלעפֿערן יעדן חשד. די מענטשן, וואָס מען האָט אַוועקגעפֿירט צום טויט, האָט מען געהייסן באַזאָרגן זיך מיט וואַרעמע מלבושים און מיט אַ צווייוואָכיקן שפּײַז־זאַפּאָס, כאָטש זיי איז געבליבן צו לעבן עטלעכע שעה. די פֿאַרמישפּטע האָט מען אײַנגעשטעלט אין רייען און זיי אַנגעגעבן אַ פֿאַלשן מאָרשרוט: זיי וועלן גיין צו פֿוס ביז דער נאָענטער באַנסטאַנציע און דאָרט וועלן זיי זיך זעצן אין צוג. די מענטשן־מאַסע מיט די וואַרעמע מלבושים און שפּײַזפּראָדוקטן, אין אַרויס אויפֿן שאַסיי און אומגעריכט געביטן די ריכטונג — צום וואַלד, צו די אויס־געגראָבענע קבֿרים.

אויב מ׳האָט די פֿאַרמישפּטע געפֿירט צום אומקום מיט דער באַן, האָבן זיי ביז דער לעצטער מינוט ניט געווסט וווהין מע פֿירט זיי; מ׳האָט זיי פֿאַרזיכערט, אַז מע פֿירט זיי צו אַ נײַעם אַרבעטספּלאַץ — אין דער לאַנדווירטשאַפֿט אָדער אין אַ פֿאַבריק.

אינעם טרעבלינקער פֿאַרניכטונג־לאַגער האָט מען אויפֿגעשטעלט אַ פֿאַלשן וואָקזאַל מיט קאַסעס, מיט אַ רײַזעפּלאַן אאַז״ו, פֿדי די אויסשטיגנדיקע פֿונעם עשעלאָן זאָלן ניט תּיכף אַרײַנטרן זיך און פֿאַרשטיין, אַז מ׳האָט זיי געבראַכט אין אַ בלינדן טופּיק. אין געוויסע פֿאַלן האָט מען באַפֿוילן די אָנגעקומענע צו שרײַבן פֿאַרן טויט בריוו צו די קרובים. דאָס האָט אײַנגעשלעפֿערט די אומרויקייט און דעם חשד.

די לאַגיק פֿון אַזאַ אָפּנאַר־סיסטעם איז לחלוטין קלאָר. די היטלעריסטן האָבן מורא געהאַט פֿאַר אַ ווידערשטאַנד.

אין די מיזרחדיקע ראַיאָנען פֿון די אָקופּירטע סאָוועטישע געגנטן, ווו די הריגות זענען פֿאָרגעקומען באַלד נאָכן אָנקומען פֿון די אָקופּאַנטן, האָט אַזאַ אָפּנאַר־סיסטעם אָפּט זיך אײַנגעגעבן די דײַטשן. די מענטשן זענען אַזוי ווײַט געווען פֿונעם געדאַנק, אַז זיי אַלע זענען פֿאַרמישפּט צום טויט, דער חיהשער מאָרד האָט זיי געטראָפֿן אַזוי אומגעריכט און ניט צוגעגרייט, אַז זיי האָבן ניט באַוויזן זיך צו אַרגאַניזירן, פּדי צו שטעלן די מערדערס אַ ווידערשטאַנד. אַזוי איז געווען אין קיִעוו, דניעפּראָפּעטראָווסק, מאַריִופּאָל און אין אַ רײַ שטעט און שטעטלעך אויפֿן לינקברעגיקן אוקראַיִנע. די היטלעריסטן איז אויך געווען אויף דער האָנט, וואָס בעתן אָנקום פֿון די אָקופּאַנטן האָט די קאָמפּסמפֿעיקע יידישע באָפֿעל־קערונג פֿון די מיזרחדיקע סאָוויעטישע ראַיאָנען זיך געפֿונען אין די רייַען פֿון דער רויטער אַרמיי, און די אַרבעטס־פֿעיקע האָבן על־פּי־רוב זיך עוואַקויִרט מיט די זאָוואָדן, פֿאַבריקן און סאָוועטישע אָנשטאָלטן. אַזוי אַרום זענען אין די רוצחישע הענט אַריַינגעפֿאַלן די סאַמע אומבאַהאָלפֿענע, שוואַכע און ניט אַרגאַניזירטע: אָלטע־לײַט, קראַנקע, אינוואָלידן, מינעריריקע, אָדער מענטשן, באַלאָדענע מיט גרויסע משפּחות, וואָס זענען באַשטאָנען פֿון נישט אַרבעטס־פֿעיקע און קראַנקע. אויף זיי, די אומבאַהאָלפֿענע און אומבאַוואָפֿנטע, האָבן אויסגעפֿירט זייערע רוצחישע מעשׂים די באַוואָפֿנטע מיט מאָדערנעם אויטאָמאַטישן געווער — די מאָטאָריזירטע פֿאָלקן פֿון עסעס, די פֿאָליציייִשע פֿאָלקן, די געסטאַפּא־קאָמאַנדאָס, די שטורעם־ און שוצטרופּן. דאָס שרעקלעכסטע איז געווען די דיספֿראָפֿאָרץ צווישן דער קראַפֿט פֿון די מערדערס, באַוואָפֿנטע מיט אַלע מינים פֿון דער מיליטעריישער טעכניק, און דער שוואַכקייט פֿון די קרבנות, צווישן דער קראַפֿט פֿון דער אַרגאַניזירטער פֿאַשיסטישער אַרמיי, וואָס האָט באַצײַטנס און מיט אַלע פּרטים צוגעגרייט דעם רוצחישן פּלאַן, און דער נישט־צוגעגרייטקייט פֿון יענע, וואָס מ׳האָט מיט די קינדער און זקנים אומגעריכט אוועקגעשטעלט אויפֿן ראַנד פֿונעם ברודער־קבר.

און דאָך, אָפֿילו אין אָט די האָפֿענונגסלאָזע באַדינגונגען, האָבן די פֿאַרמישפּטע גע־פֿרוווט קעמפֿן, שטעלן אַ ווידערשטאַנד און זיי האָבן אויסגעפֿירט נקמה־אַקטן; פֿרויען האָבן פֿאַרטיידיקט זייערע קינדער, זיך געוואָרפֿן אויף די באַוואָפֿנטע עסעס, געקעמפֿט מיט זיי און געפֿאַלן אונטער די קלעפ פֿון די שפּיזן אָדער דורכגעלעכערטע פֿון קוילן. אין די מערבדיקע ראַיאָנען, ווו די געטאָס האָבן עקזיסטירט ניט טעג און וואָכן, נאָר חדשים, און טייל מאָל אָפֿילו יאָרן, האָט דער קאָמף פֿון די יידן קעגן די אָקופּאַנטן אַנגענומען אַן אַרגאַניזירטן כאַראַקטער און אַ גרויסן פֿאַרנעם. אין אַ סך שטעט זענען געשאַפֿן געוואָרן אונטערערדישע קאָמף־אָרגניזאַציעס. אַזוי איז געווען אין מינסק, ווילנע, ביאַליסטאָק, קאָווגע, און אַ רײַ אַנדערע שטעט. די אונטערערדישע קעמפֿערס אין געטאָ האָבן אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט די ווידערשטאַנד־אָרגניזאַציעס אויסערן געטאָ און אָרגאַניזירט שלאָכט־און דיוועריסיע־גרופּעס. מיט די גרעסטע שוועריקייטן האָבן די אונטערערדישע קעמפֿערס צוגעשטעלט אין געטאָ רעוואָלווערן, גראַנאַטן און קוילן־ווארפֿערס. אין געוויסע פֿאַלן האָט מען אין געטאָ גופֿא אײַנגעאָרדנט די פֿראָדוקציע פֿון געווער און פֿון אויפֿרײַס־מאַטער־יאַלן. די קעמפֿערס פֿון געטאָ האָבן זיך באַטייליקט אין דיוועריסיע־אַקטן אויף די זאָוואָדן און אויף די אײַזנבאַנען, אָרגאַניזירט אויפֿרײַסן און שׂריפֿות און צעשטערט אונטערנע־מונגען, וואָס האָבן באַדינט דער דײַטשישער אַרמיי. אַ סך מאָל האָבן די אונטערערדישע

געטאָ־קעמפֿערס געשאַפֿן אַ קאָנטאַקט מיט די פֿאַרטיזאַנישע אָטריאַדן און אַריבערגעשיקט אַהין שלאַכטלייט, געווער און מעדיקאַמענטן.

אין געטאָ האָבן די אונטערערדישע קעמפֿערס איינגעאָרדנט געהיימע ראַדיאָ־סטאַציעס, אויפֿגענומען די באַריכטן פֿון סאָוו.־אינפֿאָרמביורא, אַרויסגעלאָזן אומלעגאַלע בלעטלעך, ציטונגען, אויפֿרופֿן, און געגרייט די קאַמפֿפֿעיקע טיילן פֿון דער באַפֿעלקערונג צו אַן אויפֿשטאַנד. די יידן, וועמען ס׳איז געלונגען צו פֿאַרלאָזן די געטאָ, האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן ; עס זענען פֿאַראַן פּילצאָליקע באַווייזן ווען זייערע געמיינזאַמע טעטיקייטן מיט די פּאַרטיזאַנער פֿון ווייסרוסלאַנד, ליטע, אין אַ סך ראַיאָנען פֿון אוקראַינע, אין די בריאַנסקער און סמאָלענסקער וועלדער.

אַרגאַניזירן אַן אונטערערדישע אַרבעט אין אַזעלכע אוממענטשלעך־שווערע באַדינגונגען, באַקומען געווער, אָנקניפֿן שלאָכט־פֿאַרבינדונגען, האָט געפֿאָדערט ריזיקע אָנשטרענגונגען, אַ סך ציַיט, דערפֿאַרונג און פֿעיקייט.

דער קאַמף מיט די אָקופּאַנטן אין דער פֿאַרשפּאַרטער געטאָ האָט געטראָגן אַ זייער פֿאַרשיידנאַרטיקן כאַראַקטער.

פֿאַר דער ערשטער פֿאַרעם פֿון פּראָטעסט קאָן מען רעכענען דעם אידעיִשן קאַמף. די דיַיטש־פֿאַשיסטישע מאַכט האָט באַרויבט די יידן אין געטאָ פֿון אַלע מענטשלעכע רעכט, צוגעגלייכט זיי צו בהמות, געשאַפֿן פֿאַר זיי באַדינגונגען, אין וועלכע עס וואָלטן ניט געקאָנט עקסיסטירן ניט קיין שטוביקע בעלי־חיים, נישט קיין חיות פֿון וואַלד.

אַן אידעיִשער פּראָטעסט קעגן אַזאַ אַראָפּנידערן מענטשן אויפֿן ניוואָ פֿון זאָאָלאָגישער עקסיסטענץ איז געווען דאָס קולטור־לעבן אין געטאָ. אין געטאָ זענען געווארן איינגעאָרדנט אומלעגאַלע לעקציעס און טעאַטער־פֿאָרשטעלונגען. מע האָט געשאַפֿן שולעס, וווּ עס האָבן געלערנט די הונגעריקע קינדער. דאָס אַלץ איז געווען אַ באַוויַיז פֿון הויכער מענטשלעכער ווערדע, פֿון דעם גייַסטיקן ווילן ביַי די געדרוקטע און דערנידעריקטע צו פּאַרבליַיבן מענטשן ביזן לעצטן אָטעמצוג. אין דאָס שוואַרצע בוך זענען אַ רייַ זייַטן געווידמעט דעם קולטור־לעבן אין ווילנער געטאָ. עס קאָן אויפֿקומען אַ געדאַנק, אַז ס׳איז געווען זינלאָז צו שאַפֿן שולעס און טעאַטערס פֿאַר די פֿאַרמישפּטע צום טויט. דאָס איז ניט ריכטיק. דאָס גייַסטיקע לעבן, וואָס איז אין די אומענטשלעכע באַדינגונגען אויפֿגעהאַלטן געווארן דורך די קולטור־מענטשן, איז געווען אַ מין פֿונדאַמענט, אַ פֿאַרבינדונג פֿאַרן שאַפֿן אַ פּאַרטיזאַנישן באַוואָפֿנטן ווידערשטאַנד.

אַ ווייַטערדיקע פֿאַזע פֿון ווידערשטאַנד איז געווען די פּילצאָליקע סאַבאָטאַזש־פֿאַרמען פֿון די דיַיטשישע פֿאַרדעטונגען, דאָס באַהאַלטן און פֿאַרניכטן ווערטפֿולע חפּצים, וואָס מ׳האָט געדאַרפֿט אָפּגעבן, דאָס פֿאַרבאַרגן דורך די קוואַליפֿיצירטע אַרבעטער זייער ספּעציאַליטעט, וואָס קאָן זיין נוצלעך פֿאַר די דיַיטשן, שעדיקערייַ אויף די אונטערנעמונגען — קאָליע מאַכן טאַנקען, אויסשטאָטונג, רוישטאָפֿן און פּראָדוקציע.

אַ דריטע, וויכטיקערע מדרגה, איז געווען די צוגרייטונג צום באַוואָפֿנטן קאַמף און דער קאַמף גופֿא. די צוגרייטונג איז געגאַנגען אויף פֿאַרשיידענע וועגן — אָגיטאַציע דורך אומלעגאַלע בלעטלעך און אויפֿרופֿן, ווערבירונג פֿון מיטגלידער אין די שלאָכט־אָפּטיילונגען, שלאָכט־געניטונגען, אויסארבעטן אין געטאָ אויפֿריס־מאַטעריאַלן פֿאַר די האָנט־גראַנאַטן, באַמבעס און מינעס, באַקומען פֿון יענער זייַט געטאָ רעוואָלווערן, אויטאָמאַט, קוילן־וואַרפֿערס, מינע־וואַרפֿערס. דער באַוואָפֿנטער קאַמף האָט זיך אויסגעדריקט אין

צוויי פֿאַרמען. די ערשטע פֿאַרעם פֿון קאַמף איז געווען דאָס אַוועקגיין פֿון יחידים און פֿון אַרגאַניזירטע גרופּעס צו די פּאַרטיזאַנערס. די אַ פֿאַרעם פֿון קאַמף איז פֿראַקטיצירט געוואָרן אין די געטאָס פֿון מינסק, קאָוונע און אַ סך אַנדערע. הונדערטער מענטשן זענען אַוועק אין די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן. דער פֿאַרנעם פֿונעם פּאַרטיזאַנישן קאַמף איז געווען זייער אַ גרויסער. גלײַכצײַטיק האָבן די אונטערערדישע קעמפֿערס באָוויזן צו העלפֿן די פּאַרטיזאַנערס ניט בלויז מיט קאַמף־כּוחות, נאָר אויך מיט מעדיקאַמענטן, מלבושים און געווער. אַן אַנדערע פֿאַרעם פֿון קאַמף איז געווען — אויפֿשטאַנד אין געטאָ גופֿא. געווײַנלעך זענען די אויפֿשטאַנדן פֿאַרגעקומען אין די פּעריאָדן פֿון צוגרייטן דורך די פֿאַשיסטן און אויספֿירן די מאַסן־שחיטות, די „אַקציעס".

אין דאָס שוואַרצע בוך ווערן געבראַכט דערציילונגען וועגן אויפֿשטאַנדן אין פֿאַרשיידענע געטאָס און לאַגערן: אין ביאַליסטאָקער, ווארשעווער, טרעבלינקער, סאָביבאָרער א״א. די אַ באַשרײַבונגען קאָנען, נאָטירלעך, ניט געבן אַ פֿול בילד פֿון דעם באַוואָפֿנטן קאַמף. די פֿאַלן פֿון אויפֿשטאַנד זענען געווען ניט אין די צענדלינגער, נאָר אין די הונדערטער. דער פֿאַרלויף און דער דויער פֿונעם אויפֿשטאַנד איז געווען אַ פֿאַרשיידענער, אַנהייבנדיק פֿון אַן אײַנגע־גיקער שלאָכט מיט האָנטגראַנאַטן און רעוואָלווערן, ווי דאָס איז געווען אין לוצק, און ענדיקנדיק מיט די קאַמפֿן אין קרעמענציצער ראַיאָן, ווו די יידן האָבן אַ סך טעג זיך געשלאָגן אין די בערג. אײַנע פֿון די גרויסע און דערהויבענע אויפֿשטאַנדן איז דער אויפֿשטאַנד אין ווארשעווער געטאָ, וואָס איז פֿאַרוואָנדלט געוואָרן אין אַ פֿערציקטאָגיקער שלאָכט פֿון די יידן קעגן די דײַטשישע טאָנקן, אַרטילעריע, אַוויאַציע און פּעכאָטע. דער רעזולטאַט פֿון אַלע אויפֿשטאַנדן אין די געטאָס איז מיינסטנס דער זעלבער. דער אויפֿשטאַנד האָט זיך געענדיקט מיטן אומקום פֿון די העלדן. דער טראַגישער פֿינאַל פֿונעם אויפֿשטאַנד איז פֿון פֿאַרויס געווען באַוווסט די קעמפֿערס און ער שטרײַכט בלויז אונטער די דערהויבנקייט פֿונעם קאַמף.

צום סוף פֿון יאָר 1943 האָט די דײַטש־פֿאַשיסטישע מאַכט כּמעט אין גאַנצן פֿאַרענדיקט די אַלגעמיינע, אַבסאָלוטע אויסראָטונג פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין די מיזרח־געביטן פֿון די אָקופּירטע געגנטן און אָנהייב 1944 איז אויסגעפֿירט געוואָרן די פֿאַרניכטונג פֿון די יידן אין די איבעריקע ראַיאָנען.

גלײַכצײַטיק מיט די רציחות איבער די יידן, האָבן די דײַטש־פֿאַשיסטישע הערשערס, געטרײַ זייער אַנגענומענעם מעטאָד, אויסגעפֿירט אַ גרויסע צאָל פֿאַרברעכנס און געוואָלד־אַקטן איבער דער רוסישער, אוקראַינישער און ווײַסרוסישער באַפֿעלקערונג פֿון די אָקופּירטע סאָוועטישע טעריטאָריעס. הונדערטער טויזנטער קריגס־געפֿאַנגענע זענען געוואָרן פֿאַרפֿיניקט און דערהרגעט. הונדערטער טויזנטער פּויערים, אַרבעטער, אינטעליגענטן, פֿאַרדעכטיקטע אין באַטייליקן זיך אין דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג אַדער אין סימפּאַטיע צו די פּאַרטיזאַנער, זענען געוואָרן שרעקלעך טאָרטורירט. ס׳איז געשאַפֿן געוואָרן דער טערמין „פּאַרטיזאַניש דאַרף". אַזעלכע דערפֿער זענען געווען אין די הונדערטער, און די דײַטשן האָבן זיי פֿאַרברענט ביז צום סוף. פֿיר מיליאָן מענטשן זענען געוואָרן געמומען צו שקלאַ־פֿעריי און האָבן איבערגעלעבט די טיפֿסטע דערנידעריקונגען, ליידן און הונגער. אַ סך פֿון זיי האָט מען געשלאָגן און געפֿײַניקט. אויפֿן לעצטן עטאַפּ פֿון זײַן עקזיסטענץ האָט דער דײַטשישער פֿאַשיזם פֿסדר זיך באַמיט אויסצונוצן זײַן פּאָטענציעל פֿון אַרבעט־טעטיקייט, כּדי צו פֿאַרדעקן די טעראָריסטישע מאַסמיטלען קעגן די פֿעלקער פֿון די אָקופּירטע געביטן.

איינער פֿון די קאַפּיטלען אין דאָס שוואַרצע בוך ברענגט אַ ריי באַשרײַבונגען דערפֿון, ווי אַזוי רוסן, ווײַסרוסן, אוקראַיִנער און ליטווינער האָבן אַרויסגעוויזן די יִדן ברידערלעכע הילף אין די שווערסטע צײַטן פֿון צעהוליעטן ראַסן־טעראָר. דער ניכטערער פֿאַלקס־פֿאָרנונפֿט האָט פֿאַרשטאַנען צוליב וואָס די פֿאַשיסטישע בעסטיעס האָבן פֿאַרטראַכט די בלוטיקע פּראַוואָקאַציע. דאָס גוטע האַרץ פֿונעם פֿאָלק האָט אַ צאָפּל געטאָן, וועט עס האָט זיך געגאָסן אומשולדיק בלוט. אָלטע פֿויערטעס און יונגע קאָלכאָזניקעס, אַרבעטער, לערערס, דאָקטוירים, פּראָפֿעסאָרן, גײַסטלעכע האָבן אָפֿט ריזיקירט מיט זייער אייגן לעבן און מיטן לעבן פֿון זייערע משפּחות (דאָס באַהאַלטן יִדן איז דורך די דײַטשן באַטראַכט גע־ווָארן ווי באַהאַלטן אָקטיווע פּאַרטיזאַנער) און אָפֿט געטאָן, כדי צו ראַטעווען די אומשולדיקע פֿאַרמישפּטע מענטשן. הונדערטער יִדישע קינדער זענען גערעטעוועט געוואָרן דורך רוסן, ווײַסרוסן, אוקראַיִנער, וועלכע האָבן די קינדער דערקלערט פֿאַר אייגענע און באַהאַלטן זיי אין משך פֿון לאַנגע חדשים, טייל מאָל — אָפֿילו עטלעכע יאָר. אין מיטן די שוואַרצע כמאַרעס פֿון ראַסן־אומזין, אין מיטן דעם גיפֿטיקן טומאָן פֿון מענטשנהאָס, האָבן אַרויס־געפֿינקלט די אייביקע, ניט פֿאַרלאָשענע שטערן פֿון פֿאַרנונפֿט, גוטסקייט און הומאַניזם. זיי האָבן אָנגעזאָגט אונטערגאַנג דער שרעקלעכער הערשאָפֿט פֿון פֿינצטערניש, זיי האָבן אָנגעזאָגט דעם נאָענטן באַגינען. די פֿאַשיסטן זענען געווען אוממעכטיק צו פֿאַרלעשן, צו דערטרינקען אין טײַכן בלוט די כּוחות פֿון גוטס און שׂכל, וואָס האָבן געלעבט אין דער נשמה פֿונעם פֿאָלק. בלויז דאָס מאָראַלישע אָפּפֿאָל, דאָס פּסולת פֿון דער מענטשהייט, די נעבעכדיקע הײַפֿלעך קרימינעלע פֿאַרברעכער און סאַדיסטן, האָבן אויפֿגענומען דעם פֿאַר־ברעכעריש רוף פֿון די היטלעריסטישע פּראָפּאַגאַנדיסטן.

די כּוחות פֿון פֿינצטערניש זענען געווארן צעשמעטערט. די אַרמייען פֿון די פֿרײַהייט־ליבנדיקע פֿעלקער האָבן צעקלאַפּט היטלערס שוואַרצע מחנות. אויף אַלע אייביקייטן וועט ווערן פֿאַרשריבן אויף די גאַלדענע בלעטער פֿון דער מענטשהייט דער בײַשפּיללאָזער הערואָזם פֿון דער רויטער אַרמיי, וואָס איז דורכגעאַנגען פֿון דער וואָלגע ביז דער עלבע, אין שוועדן בלוטיקע שלאַכטן, דערלאַנגט אַ טויטקלאַפּ דער דײַטש־פֿאַשיסטישער אַרמיי און מיט שטורעם אײַנגענומען די הויפּטשטאָט פֿון דער וועלט־רעאַקציע און פֿינצטערניש — בערלין. פֿל־זמן עס וועלן עקסיסטירן מענטשן אויף דער ערד, וועט זייער העלדישקייט ניט פֿאַרגעסן ווערן.

דער זיג איבערן דײַטשישן פֿאַשיזם איז ניט בלויז אַ מיליטערישער זיג. דאָס איז דער זיג פֿון די פּראָגרעסיווע כּוחות איבער די כּוחות פֿון דער רעאַקציע. דאָס איז דער זיג פֿון דער דעמאָקראַטיע און פֿון הומאַניזם, דער זיג פֿון דער אידעע פֿון פֿעלקער־גלײַכהייט, דער זיג פֿון דער גערעכטיקייט־אידעע. די מפּלה פֿונעם פֿאַשיסטישן דײַטשלאַנד אין דער מלחמה איז ניט בלויז אַ מיליטערישע מפּלה פֿונעם פֿאַשיזם. דאָס איז די מפּלה פֿון דער גאַנצער היטלעריסטישער אידעאָלאָגיע. דאָס איז די מפּלה פֿון דער אידעע פֿון ראַסיסטישן טעאָריזם. דאָס איז די מפּלה פֿון דער אידעע פֿאַר אַ וועלטהערשאַפֿט פֿון אַ האַרן־ראַסע איבער די פֿעלקער פֿון דער וועלט.

געקומען איז דער טאָג פֿון מישפּט, דער טאָג פֿון שטראָף. פֿאַרן געריכט פֿון די פֿעלקער אין נירענבערג זענען געשטעלט געוואָרן די יעניקע, וואָס האָבן פּלאַנירט, אַרגאַניזירט און אויסגעפֿירט די פֿאַרברעכנס קעגן דער מענטשהייט.

דאָס געריכט האָט פֿונאַנדערגעוויקלט פֿאַר דער וועלט די שרעקלעכע מגילה פֿון די

אוממענטשלעכע פֿאַרברעכנס. דאָס געריכט האָט באַוויזן, אַז דער טיפֿון, וואָס האָט געבו־
שעוועט איבער אייראָפּע, האָט געהאַט זײַנע אַרגאַניזאַטאָרן, אַז דער מאָרד פֿון מיליאָנען
איז געווען קאַלטבלוטיק פֿאַרטראַכט, קאַלטבלוטיק צוגעגרייט און קאַלטבלוטיק אויס־
געפֿירט.

די מיליאָנען אומשולדיק דערהרגעטע, וועמענס איבערבלײַב ס׳איז געווען באַגראָבן אין
דער ערד, אָדער פֿונאַנדערגעשפרייט איבער פֿעלדער און וועגן, האָבן געגלייבט, אַז ס׳וועט
קומען די שעה פֿון שטראָף. אין זייערע לעצטע מינוטן, שטייענדיק אויפֿן ראַנד פֿונעם
ברודער־קבר, אַריבערגייענדיק די שוועל פֿונעם גאַזקאַמער, גייענדיק צום ברענענדיקן
שײַטער, האָבן די פֿאַרמישפּטע געוואָרפֿן קללות אויף די הענקערס און אָנגעזאָגט זיי די
אומפֿאַרמיידלעכע שטראָף.

און די שטראָף איז געקומען. דער נצחון פֿון דער געראָטקייט נאָך די שרעקלעכע
יאָרן פֿון דער היטלעריסטישער הערשאַפֿט גיט אונדז די רעכט צו קוקן אויף דער צוקונפֿט
מיט האָפֿענונג און גלויבן.

דער פֿאַשיזם האָט אומגעבראַכט מיליאָנען אומשולדיקע, אָבער דעם פֿאַשיזם האָט זיך
ניט איינגעגעבן צו דערהרגענען דעם אמת, דער גוטסקייט און דער גערעכטיקייט. זאָל זשע
אייביק פֿאַרבלײַבן אין האַרץ פֿון דער מענטשהייט דער האָס צו די אידעעס פֿון ראַסיזם.

זאָל אויף אייביק פֿאַרהיט ווערן דער אָנדענק וועגן די ליידן און דעם שרעקלעכן טויט
פֿון די מיליאָנען קינדער, פֿרויען און זקנים. זאָל דער ליכטיקער אָנדענק נאָך די פֿאַר־
פֿיניקטע בלײַבן אַ שטרענגער שומר פֿון גוטס, זאָל דאָס אַש פֿון די פֿאַרברענטע קלאָפֿן
אין די הערצער פֿון די לעבעדיקע און רופֿן צו דער בריידערלעכקייט פֿון מענטשן און
פֿעלקער.

וואַסילי גראָסמאַן

אוקראַינע

קיעוו, באַבי יאַר

דאָס דיטשישע מיליטער איז אַרײַן אין קיעוו דעם 19טן סעפּטעמבער. באַלד אין דעם זעלביקן טאָג האָבן די היטלעריסטן אָנגעהויבן רויבן די געשעפטן אויף בעסאַראַבקע, כאָפן ייִדן, שלאָגן זיי און אָפּפֿירן ערגעץ־וווּ אויף לאַסטאויטאָס.

די קיִעווער אײַנוווינערס האָבן געזען, ווי אויף דער לענין־גאָס האָבן דיטשן געשלאָגן מיט די פֿריקלאַדן ייִדישע מענער, געצוווּנגען זיי צו טאַנצן, און שפּעטער האָבן זיי די גרויזאָם־צעשלאָגענע מענטשן באַפֿוילן צו לאָדן אויף אַן אויטאָ שווערע קאָסטנס. די מענטשן זענען געפֿאָלן אונטער דער אומגעהײַערער משׂא, אָבער די דיטשן האָבן וויטער זיי געשלאָגן מיט גומענע שטעקנס.

דעם 22סטן סעפּטעמבער האָט די קיִעווער תושבים אויפֿגעוועקט אַ שטאַרקער אויפֿ־רײַס. פֿון קרעשטשאַטיק האָט אַן אָטעם געטאָן מיט רויך און שריפֿה. די מענטשן, וועלכע האָבן דעמאָלט גראָד זיך געפֿונען אויף די דערבײַיקע גאַסן, זענען דורך די דיטשן געטריבן געוואָרן אויפֿן קרעשטשאַטיק, גלײַך אין פֿײַער אַרײַן.

אין דעם זעלביקן טאָג האָט אין שטאָט זיך באַווײַזן אַ פּלאַקאַט אין דער אוקראַיִנישער שפּראַך. דאָרט איז געווען אָנגעזאָגט, אַז ייִדן, קאָמוניסטן, קאָמיסאָרן און פּאַרטיזאַנער וועלן וווּרן אומגעבראַכט. פֿאַר יעדן אַרויסגעבענעם פּאַרטיזאַן אָדער קאָמוניסט האָט מען צוגעזאָגט אַ סומע פֿון 200 רובל. אַזעלכע פּלאַקאַטן זענען געהאָנגען אויף סאָקסאָ־גאָנסקע, קראַסנאָאַרמייסקע און אַ סך אַנדערע גאַסן פֿון שטאָט.

דאָס לעבן אין קיִעוו איז געוואָרן אַלץ מער אומדערטרעגלעך. די דיטשן האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין די ווויִנונגען, געכאַפּט מענטשן און אַוועקגעפֿירט זיי ערגעץ־וווּ. מע האָט זיי שוין מער צוריק ניט געזען.

דעם 22סטן סעפּטעמבער האָט מען אויף די שטאָטישע גאַסן, בײַ די וואָסער־קאָלאָנקעס און אין די גערטנער מאַסנווײַז געשלאָגן ייִדן.

געסטאָפּאָ־לײַט האָבן קאָנטראָלירט די דאָקומענטן אויף די גאַסן. די ייִדן האָט מען געשלאָגן און אָפּגעפֿירט אין פֿאָליצײַ אָדער אין געסטאָפּאָ. בײַ נאַכט האָט מען זיי דערשאָסן.

אַ סך קיִעווער אײַנוווינערס, באַזונדערס אין די ראַיאָנען פֿון פּאָדאָל און סלאָבאָדקע, האָבן שוין אויפֿן צווייטן אוּן דריטן טאָג פֿון דיטשישן באַלעבאָטעווען געזען וויִ איבערן דניעפּער זענען געשווומען די אָנגעשוואָלענע קערפּערס פֿון פֿאַרפֿינקטע זקנים און קינדער. פֿרײַטיק, דעם 26סטן אוּן שבת, דעם 27סטן סעפּטעמבער, זענען די ייִדן, וואָס זענען געגאַנגען אין שול אַרײַן דאָוונען, פֿאַרשוווּנדן געוואָרן. די קיִעווער אײַנוווינערין יעווגעניאַ ליטאָשטשענקאָ דערציילט אַז אירע שכנים — דער זקן שניידער און ראָזענבלאַט מיט זײַן פֿרוי — זענען פֿון שול צוריק ניט געקומען. שפּעטער האָט זי זייערע טויטע קערפּערס

דער אַרטיקל איז אָנגעשריבן אויפֿן סמך פֿון דאָקומענטן און גלײַת־עדות פֿון קיִעווער אײַנוווינערס און צוגעגרייט געוואָרן צום דרוק דורך לעוו אָזיראָוו.

געזען אויפֿן דניעפּער. דאָס זעלבע באַשטעטיקט ט. מיכאַסיעווּאָ. דיַיטשישע אויטאָמאָטלערס און פֿאַליציי־לייט האָבן אַרומגערינגלט די שולן און אַרויסגעפֿירט פֿון דאָרט אַלע מתפּללים. אויף אַ ריי פּלעצער הינטער קיִעוו האָבן די כוואַליעס פֿון טיַיך געבראַכט צו די ברעגעס טליתים־זעקלעך און סידורים.

אויפֿן פֿינפֿטן טאָג נאָך דעם ווי די דיַיטשן האָבן פֿאַרנומען קיִעוו, איז וו. ליבערמאַן אַרויס פֿון שטוב און גייענדיק איבער דער קאַראַלענקאַ־גאַס האָט ער פֿאַרקערעוועט אויף פּלאַץ טאַלסטאַי. צו אים איז צוגעגאַנגען אַ הויכוואָקסיקער מאַן אין אַ היטל און אַ שוואַרצן מאַנטל. ער האָט אים באַפֿוילן בליַיבן שטיין און ווייַזן זיין פּאַספּאָרט. ליבערמאַן האָט ניט געהאַט ביַי זיך דעם פּאַספּאָרט. דער פּאָליציי־אַגענט האָט אים געהייסן גיין נאָך זיך. דורכגייענדיק אויפֿן קרעשטשאַטיק האָט ליבערמאַן געזען, ווי איבער דער גאַס איז געפֿאָרן אַן אויטאָ, אָפֿט זיך אָפּגעשטעלט און אין אַ ריזיקער טרובע האָט עמעצער מיט אַ פֿאַר־טויבנדיקער שטים געשריגן: „טיילט מיט אין דער געסטאַפּאָ און אין דער פּאָליציי, וווּ עס געפֿינען זיך קאָמוניסטן, פּאַרטיזאַנער און ייִדן. אינאַרמירט!“

אַ פּאָליציי־אַגענט האָט ליבערמאַנען געבראַכט אין אַ קינאָ־טעאַטער אויפֿן קרשעטשאַטעק, ניט ווייט פֿון דער גאַס פּראָרעזנאָיע. אַ געסטאַפּאָ־מאַן האָט אים אַ זעץ געטאָן אין רוקן און אַרײַנגעשטופּט אין פּאָיע פֿונעם קינאָ. ליבערמאַן איז פֿון פּאָיע אַרײַן אין זאַל. אין זאַל זענען געזעסן איבער דרײַ הונדערט ייִדן, מיינסטנס גרויבערדיקע זקנים. אַלע זענען זיי געווען פֿאַרזונקען אין אַ טיפֿן שווײַגן. ליבערמאַן האָט זיך צוגעזעצט צו אייניעם אַ יונגן ייִד, און יענער האָט שפּעטשענדיק אים געזאָגט: „מ׳שיקט אונדז אַוועק אויף אַרבעט אין סירעץ און דאָרט וועט מען אונדז בייַ נאַכט דערשיסן“.

ליבערמאַן איז אַוועק צום אָפּענעם פֿענצטער אין פּאָיע און לאַנג זיך אײַנגעקוקט אין די דורכגייערס איבערן קרעשטשאַטיק. פֿלוצעס האָט ער צווישן זיי דערזען אַ שכן פֿון זיין הויז און אים צוגערופֿן. ליבערמאַן האָט אים געבעטן איבערגעבן זיין פֿרוי, אַז מ׳האָט אים פֿאַרהאַלטן און ער געפֿינט זיך אין קינאָ־טעאַטער.

אין גיכן איז ליבערמאַנס פֿרוי — וואַלענטינאַ בערעזלעווּאָ — שוין געווען לעבן קינאָ. זי איז צוגעגאַנגען צום געסטאַפּאָ־מאַן און אים שטאַרק געבעטן אַז ער זאָל באַפֿרײַען איר מאַן. אייניער פֿון די געסטאַפּאָ־לייט האָט איר מיטן גאַנצן כּוח אַ שטופּ געטאָן. די אום־גליקלעכע פֿרוי איז אַראָפּגעפֿאַלן פֿון די טעאַטער־טרעפּלעך און אַ שטאַרקן קלאַפּ געטאָן דעם קאָפּ אינעם טראָטואָר.

ס׳איז קלאָר געווען, אַז אָלע פֿאַרשפּאַרטע אין קינאָ־טעאַטער זענען פֿאַרמישפּטע צום טויט. אָבער אַ צופֿאַל האָט זיי דאָס מאָל אָפּגעראַטעוועט. צוויי אַ זייגער בייַ טאָג האָט אַרום דעם טעאַטער זיך דערהערט אַ שטאַרקער אויפֿרײַס. איבערן קרעשטשאַטיק זענען אַרום־געלאָפֿן צערודערטע און דערשראָקענע מענטשן. בייַם טעאַטער האָט זיך באַוויזן אַ פֿאַר־בלוטיקטע פֿרוי. איבער דער גאַס זענען געבליבן געלע, געדיכטע קנוילן רויך. באָלד נאָכן ערשטן אויפֿרײַס האָט זיך דערהערט אַ צווייטער. מיט געשרייען „פֿויער!“ האָבן די געס־טאָפּאָ־לייט איבערגעלאָזט זייערע פּאָסטנס. די פֿאַרשפּאַרטע זענען אַרויסגעלאָפֿן אויף דער פֿרײַ.

אין די נעכט איז דער הימל געווען פֿאַרגאָסן מיט אַ העלישן אָפּשיין פֿון דער ריזיקער שריפֿה. דער אונטערגעצונדענער קרעשטשאַטיק האָט געפֿלאַמט אין משך פֿון זעקס מעת־לעת.

דעם 27–28סטן סעפּטעמבער 1941, אַ וואָך נאָכן אָנקומען פֿון די דײַטשן, האָט אויף די וועגט פֿון די קיִעווער הײַזער זיך באַוויזן אַ מעלדונג, געדרוקט מיט בולטער שריפֿט אויף גראָבן בלויען פּאַפּיר אין די אוקראַיִנישע און רוסישע שפּראַכן:

„זשידעס פֿון דער שטאָט קיִעוו און אומגעגנט! מאָנטיק דעם 29סטן סעפּטעמבער, 7 אַ זייגער אין דער פֿרי, דאַרפֿט איר קומען מיט די זאַכן, געלט, דאָקומענטן, ווערטפּולע חפּצים און ווּאַרעמע מלבושים אויף דאַראָגאָשיצקע־גאַס, לעבן יידישן בית־עולם. פֿאַר ניט מעלדן זיך — טויטשטראָף. פֿאַר באַהאַלטן זשידעס — טויטשטראָף. פֿאַר פֿאַרנעמען זשי־דאָוסקע ווּוינונגען — טויטשטראָף".

אויף דעם שרעקלעכן באַפֿעל, וואָס פֿאַרמישפּט צום טויט זיבעציק טויזנט מענטשן,[1] איז קיין אונטערשריפֿט ניט געווען. ביזן 29סטן סעפּטעמבער האָבן זיך געצויגן די נידער־טרעכטיקע מעשׂים פֿון די געסטאַפּאָ־לײַט אויף די גאַסן און אין די ווּוינונגען.

דער 75־יאָריקער הערש אַבאָוויטש גרינבערג (וואָלאָדאַרסקע־גאַס 22) איז געווען דער ראָש פֿון אַ גרויסער און באַרימטער משפּחה, וואָס האָט געציילט אַ סך אינזשענירן, דאָקטוירים, פֿאַרמאָצעווטן, פּעדאַגאָגן. דעם 28סטן סעפּטעמבער איז ער פֿאַרהאַלטן געוואָרן דורך די דײַטשן אויפֿן גאַליציקער באַזאָר. זיי האָבן אים באַרויבט, אויסגעטאָן, און אויף אַ בעסטיאַלישן אופֿן דערהרגעט. גרינבערגס פֿרוי, די זקנה טעליאַ אַסיפֿאָווּנאַ, האָט זיך שוין ניט דערוואָרט אויפֿן מאָן. אויף צו מאָרגנס, דעם 29סטן, איז זי אַליין אומגעקומען איז באַבי יאַר.

דעם אינזשעניר י. ל. עדעלמאַן, אַ ברודער פֿונעם באַרימטן פּיאָניסט, פּראָפֿעסאָר פֿון דער קיִעווער קאָנסערוואָטאָריע, א. ל. עדעלמאַן, האָבן די דײַטשן געכאָפּט אויף זשעלײַנסקע־גאַס. מיטן קאָפּ אַראָפּ האָבן זיי אים אַרײַנגעוואָרפֿן אין אַ פּעסל לעבן אַ וואַסער־רינע.

ב. א. ליבמאַן דערציילט וועגן אַ יידישער משפּחה, וואָס האָט עטלעכע טעג זיך אויס־באַהאַלטן אין אַ קעלער. די מוטער מיט צוויי קינדער האָבן באַשלאָסן אַוועקצוגיין אין אַ דאָרף. שיכורע דײַטשן האָבן זיי פֿאַרהאַלטן אויפֿן גאַליצקער באַזאָר און באַגאַנגען איבער זיי אַן אַכזריותדיקן אָקט. אויף די אויגן פֿון דער מאַמען האָבן זיי אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ בײַ איינעם פֿון די קינדער, און דערנאָך האָבן זיי דערהרגעט דאָס צווייטע קינד. די פֿרוי איז אַראָפּ פֿון זינען. זי האָט צוגעטוליעט צו זיך די טויטע קינדער און אָנגעהויבן טאַנצן. נאָר דעם ווי די דײַטשן האָבן אָנגעקוואָלן פֿון דעם ספּעקטאַקל, האָבן זיי אויך די מאַמע דערהרגעט. אין יענעם מאָמענט איז אָנגעקומען דער פֿאָטער פֿון דער אומגעבראַכטער פֿאַמיליע — און אויך מיט אים איז געשען דאָס זעלביקע.

אַ סך קיִעווער האָבן געקענט דעם יוריסט ציפּעראָוויטש. ער האָט געווווינט אויף פּושקין גאַס 41. מע האָט אים דערשאָסן צוזאַמען מיט זײַן פֿרוי.

דער יונגער שרײַבער מאַרק טשודנאָווסקי איז ניט אין שטאָנד געווען צו עוואַקויִרן זיך פֿון קיִעוו. ער איז געווען קראַנק. די פֿרוי זײַנע, אַ רוסישע, האָט אים ניט געלאָזט אַליין גיין קיין לוקיאַנאָווקע. זי האָט געווּוסט, וואָס אים דערוואַרט דאָרט. „מיר האָבן צוזאַמען געלעבט אין פֿרייד, וועל איך דיך איצט ניט איבערלאָזן" — האָט זי געזאָגט. זיי זענען אין צווייען אַוועק קיין לוקיאַנאָווקע און צוזאַמען אומגעקומען. דער פּראָפֿעסאָר פֿון דער

1 אין באַבי יאַר זענען אין משך פֿון דער דײַטשישער אָקופּאַציע דערהרגעט געוואָרן איבער 100,000 מענטשן, מיינסטנס יידן (זע: Краткая еврейская энциклопедия, т. 1, Иерусалим 1976, стр. 75.).

קיעוער קאָנסערוואַטאָריע ס. או. סאָטאָנאָווסקי איז צוזאַמען מיט זײַן משפּחה דערשאָסן געוואָרן דורך די דײַטשן.

פֿונעם הויז סאָקאָגאָנסקאָ 27 האָבן די דײַטשן אַרויסגעפֿירט אַן אָלטע פּאַראַליזירטע פֿרוי, סאָפֿיע גאָלדאָווסקאָיאַ, און זי דערהרגעט. זי איז געווען די מוטער פֿון צען קינדער.

די עלטערע פֿרוי, סאָרא מאָקסימאָווונאָ עווענסאָן, איז אין די פֿאַרעוואָלוציאָנערע צײַטן געווען אַן אַרגאַניזאַטאָר פֿון קריזיזלעך, אַ פּראָפֿאַגאַנדיסט, זי האָט רעדאַקטירט די צײַטונג „וואָליע" אין זשיטאָמיר. זי האָט אָנגעשריבן אַ סך אַרטיקלען אונטערן פּסעוודאָנים ס. מאָקסימאָוו. זי איז געווען די ערשטע איבערזעצערין אויף רוסיש פֿון פֿויכטוואַנגערן און אַנדערע אויסלענדישע שרײַבערס פֿון דער לעצטער צײַט. זי האָט אויסגעצייכנט באַהערשט מערב־אייראָפּעישע שפּראַכן און געפֿירט אַ בריוואויסטויש מיט אָנגעזעענע טוערס פֿון קולטור און קונסט.

צוליב איר הויכן עלטער און קראַנקייט האָט ס. מ. עווענסאָן ניט געקאָנט באַצײַטנס עוואַקויִרן זיך פֿון קיעוו. די לעצטע צוויי יאָר איז זי ניט אַרויס פֿון שטוב. אָט די פֿרוי, וואָס האָט שוין געהאַט אוראייניקלעך, האָבן די היטלעריסטן אַרויסגעוואָרפֿן פֿון פֿענצטער אויפֿן דריטן שטאָק אויף גאָרקי־גאַס 14. רעגינאַ לאָזאַרעוונאָ מאָגאָט (גאָרקי־גאַס 10), די מוטער פֿון אַ מעדיצין־ און ביאָלאָגיע־פּראָפֿעסאָר, וואָס איז געפֿאַלן אויפֿן פֿראָנט, איז דערהרגעט געוואָרן דורך די דײַטשן. דער באַווּסטער יוריסט איליאַ לוואָוויטש באָגאָט איז אומגעקומען פֿון דײַטשישע קוילן צוזאַמען מיט זײַנע צוויי אייניקלעך פּאָלינאַ און מאָלווינאַ. אין די זעלבע טעג איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זײַן שוועסטער און פּלימע־ניצע דער פּראָפֿעסאָר פֿון באַקטעריאָלאָגיע מאָיסיי גריגאָריעוויטש בעניאָש, באָרימט אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד און אין אייראָפּע.

אָבער דאָס אַלץ איז געווען בלויז אַ צוגרייט צו די וויטערדיקע געשעענישן, וואָס האָבן זיך אָפּגעשפּילט מיט אַן אַכזריותדיקער אוממענטשלעכער קראַפֿט אין באַבי יאָר.

באַגינען פֿאַמעלעך געגאַנגען אין דער ריכטונג פֿונעם ייִדישן בית־עולם אין לוקיאַנאָווקע. אַ סך פֿון זיי האָבן געמיינט, אַז מען גייט זיי אַריבערפֿירן אין פּראָווינצשטעט. אָבער געווען אַזעלכע, וואָס האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז באַבי יאָר — דאָס איז טויט. אין יענעם טאָג זענען פֿאַרגעקומען אַ סך זעלבסטמאָרדן.

משפּחות האָבן געבאָקן ברויט אויפֿן וועג, אויפֿגענייט רוקזעק פֿאַר די זאָכן, געדונגען פֿורן, האָנטוועגעלעך. אונטערהאַלטנדיק איינער דעם צווייטן, זענען געגאַנגען זקנים און זקנות. מאָמעס האָבן געטראָגן זיידערע קליינע קינדער אויף די הענט, געפֿירט זיי אין וועג־לעך. געגאַנגען זענען מענטשן מיט זעקלעך, קלומיקעס, וואַליזקעס, קעסטלעך. קינדער האָבן געשפּאַנט לעבן די עלטערן. יונגע מענטשן האָבן גאָרניט ניט געטומען מיט זיך, דאָקעגן די עלטערע האָבן זיך באַמיט מיטצונעמען פֿון שטוב וואָס מער. אַלטע פֿרויען, בלייכע און שוואַך־אָטעמענדיקע, האָבן געפֿירט אייניקלעך פֿאַר דער האַנט. פֿאַראַליזירטע און קראַנקע האָט מען געטראָגן אויף טראָגבעטלעך, אויף קאַלדרעס, אויף לײַלעכער.

מאָסן מענטשן זענען אין אַן אומאויפֿהערלעכן שטראָם געגאַנגען איבער דער לוואָוער־גאַס, און אויף די טראָטוּאָרן זענען געשטאַנען דײַטשישע פּאָטרולן. פֿון פֿרימאָרגן ביז נאָכט האָט איבערן ברוק זיך באַוועגט אַ ריזיקער המון; ס׳איז שווער געווען אַריבערצוגיין פֿון איין זײַט לוואָוער־גאַס אויף דער צווייטער. דער טויטנמאַרש האָט זיך געצויגן דרײַ טעג

און דריי נעכט. מענטשן זענען געגאַנגען, זיך אָפּגעשטעלט און אָן וועלטער זיך אַרומגע־נומען, זיך געזאָגט און תּפילה געטאָן. אין שטאָט גופֿא איז שטיל געוואָרן. ווי די שטראָמען פֿון אַ טייך האָבן אויף לוואָוער־גאַס זיך אַריינגעגאָסן די מאַסן פֿון פֿאַוולאָווסקע, דמיט־רייווסקע, וואַלאַדאַרסקע, נעקראַסאָווסקע. נאָר דער לוואָוער־גאַס הייבט זיך אָן די מעלניק־גאַס, און ווייטער — אַ פּוסטער וועג, הוילע בערגלעך, טאָלן מיט שמאָלע שטעגן — באַבי יאָר. וואָס נענטער צו באַבי יאָר, אַלץ מער איז געוואָקסן דאָס געריש, וואָס האָט זיך אויס־געמישט מיט קרעכצן און געווייגען.

דמיטרי אַרלאָוו, אַן אַלטער קיִעווער תּושב, האָט געזען די עקזעקוציע פֿון דער זייט פֿונעם קאַבעל־זאַוואָד. ער איז ניט בכוח געווען צו קוקן אויף דעם שרעקלעכן בילד מער ווי עטלעכע מינוט. ער איז אָנטלאָפֿן. ער האָט געפּילט, ווי עס מישט זיך אים אין קאָפּ.

אונטערן פֿרייען הימל איז געווען אייַנגעאַרדנט אַ פּולשטענדיקע קאַנצעלאַריע מיט שרייַבטישן. דער המון האָט געוואַרט בייַם שלאָגבוים, וואָס די דייטשן האָבן אָוועקגעשטעלט בייַם סוף גאַס, און די מענטשן האָבן די טישן ניט געזען. יעדעס מאָל האָט מען פֿון דער מאַסע אָפּגעטיילט אַ 30–40 מענטשן און אונטער אַ וואַך אָוועקגעפֿירט „זיך רעגיסטרירן". מ׳האָט בייַ זיי צוגענומען די דאָקומענטן און ווערטפּולע חפּצים. די דאָקומענטן האָט מען תּיכף אָוועקגעוואָרפֿן אויף דער ערד. עדות דערציילן, אַז דער פּלאַץ איז געוואָרן באַדעקט מיט אַ דיקן שיכט פֿון אָוועקגעוואָרפֿענע פּאַפּירן, צעריסענע פּאַספּאָרטן און פֿראַפֿאַראַייַ־נישע בילעטן. דערנאָך האָבן די דייטשן געצוווינגען די מענטשן אויסצוטאָן זיך אין גאַנצן נאָקעט — אַלעמען אָן אויסנאַם — מיידלעך, פֿרויען, קינדער און אַלטע־לייט. די מלבושים האָט מען צוגענומען און פֿינקטלעך זייַ צונויפֿגעלייגט. בייַ די נאָקעטע פֿרויען און מענער האָט מען אַראָפּגעריסן די ריגלעך פֿון די פֿינגער. דערנאָך האָבן די הענקערס אָוועקגע־שטעלט די פֿאַרמישפּטע אין גרופּעס צו 30–40 מענטשן אויפֿן ראַנד פֿון אַ טיפֿן גרוב און פֿון דער נאָענט זייַ דערשאָסן. די קערפּערס זענען אַראָפּגעפֿאַלן אינעם תּהום. די קליינע קינדער האָט מען לעבעדיק אַראָפּגעשטופּט אין גרוב אַריין. אַ סך זענען אַראָפּ פֿון זינען ווען זייַ זענען געקומען צום אומקומפּלאַץ.

אַ סך פֿון די קיִעווער אייַנוווינערס האָבן ביז דער לעצטער מינוט פֿון אומקום ניט געווּסט, וואָס די דייטשן טוען אויף באַבי יאָר.

טייל האָבן געזאָגט: אַן אַרבעטס־מאַביליזאַציע, אַנדערע — מע פֿירט איבער די באַפֿעלקערונג, די דריטע האָבן געווּסט צו דערציילן, אַז די דייטשישע קאָמאַנדשאַפֿט האָט זיך צונויפֿגערעדט מיט אַ סאָוועטישער קאָמיסיע און עס וועט פֿאָרקומען אַן אויסטויש: אַ יידישע משפּחה פֿאַר איין געפֿאַנגענעם דייטש.

אַ יונגע רוסישע פֿרוי, דאָס וויַיב פֿון אַ קאָמאַנדיר, אַ ייִד, וואָס האָט דאָן געקעמפֿט אין דער רויטער אַרמיי, טאַמאַראַ מיכאַסיעווא, איז אויך אַוועק אין באַבי יאָר. זי האָט געוואָלט פֿאַרשטעלן זיך פֿאַר אַ ייִדישקע, פֿדי מען זאָל זי אויך אויסטוישן, און אַזוי אַרום וועט זי אויף דער פֿרייַער סאָוועטישער ערד אָפּגעפֿינען איר מאַן.

טאַמאַראַ האָט זיך געפֿונען צווישן די ייִדן.

פֿון אָנהייב איז זי געשטאַנען אין דער ריי בייַם אָפּגעבן די זאַכן, דערנאָך — צו דער רעגיסטראַציע. לעבן איר זענען געשטאַנען אַ הויכע עלטערע פֿרוי אין אַ הוט מיט אַ שטרויס־פֿעדער, אַ יונגע פֿרוי מיט אַ ייִנגל און אַ געוויקסיקער בריייטפּלייציקער מאַנספּאָרשוין. דער מאַנספּאָרשוין האָט געזומען דאָס ייִנגל אויף די הענט.

מיכאָסיוואָ איז צוגעגאַנגען צו זיי.
דער מאַנספּאַרשוין האָט אַ קוק געטאָן אויף איר און געפֿרעגט:
— איר זענט דען אַ יידישע?
— מײַן מאַן איז אַ ייִד.
— איר דאַרפֿט אַוועקגיין, אויב איר זענט ניט קיין ייִדישע, — האָט ער געזאָגט, — וואַרט אַ ווײַלע, מיר וועלן גיין צוזאַמען.
ער האָט אויפֿגעהויבן דאָס קינד, געקושט אין די אויגן, געזעגנט זיך מיטן ווײַב און מיט דער שוויגער. ער האָט געזאָגט אויף דײַטש עפּעס שאַרפֿס און באַפֿעלערישס, און דער פּאָטרול־וועכטער האָט אָפּגערוקט אַ ברעט. דער מאַנספּאַרשוין איז געווען אַ רוסיפֿיצירטער דײַטש. ער האָט באַגלייט אין באָבי יאַר זײַן פֿרוי, זון און דער פֿרויס מוטער.
מיכאָסיוואָ איז אַרויס נאָך אים. פֿון דער זײַט פֿון באָבי יאַר האָט זיך געהערט דאָס בילערײַ פֿון צענדלינגער היגט, די קנאַלערײַ פֿון אויטאָמאָטן און די געשרייען פֿון די אומגעבראַכטע. אַנטקעגן איר האָט זיך באַוועגט דער המון. דער גאַנצער ברוק איז געווען פֿאַרשטאָפּט מיט מענטשן. די ראַדיאָ־הילכערס האָבן געדונערט — מיט טאָנץ־מעלאָדיעס האָבן זיי פֿאַרטויבט די געוואָלטן פֿון די קרבנות.

מיר ברענגען דאָ די דערציילונגען פֿון מענטשן, וואָס האָבן זיך על־פּי נס גערעטעוועט. נעסיאָ עלגאָרט, געווינט אויף סאַקסאָגאַנסקע־גאַס נומער 40, איז געגאַנגען צום גרוב און געטוליעט צום נאָקעטן גוף איר ציטערנדיקן זון אילישאַ. אָלע אירע נאָענטע און קרובים זענען פֿאַרפֿאַלן געוואָרן אינעם המון. מיטן ייִנגל אויף די הענט איז זי צוגעקומען צום סאָמע ראַנד פֿון תּהום. אין האָלבן באַוווסטזיין האָט זי דערהערט אַ שיסערײַ און גרויס־ליקע געשרייען. זי איז געפֿאַלן, אָבער די קוילן האָבן זי געמיטן. אויף איר פֿלייצע און קאָפּ זענען געלעגן וואָרעמע נאָך, פֿאַרבלוטיקטע הענט און פֿיס. אויף אַ קופּע אָרום איר זענען געלעגן איינער איבערן אַנדערן הונדערטער און טויזנטער דערהרגעטע. זקנים — אויף קינדער, קינדערשע גופֿימלעך — אויף טויטע מאַמעס.
„מיר איז איצט שווער צו באַגרײַפֿן, ווי אַזוי איך האָב זיך אָרויסבאַקומען פֿון דעם טויטנגרוב, — דערציילט נעסיאָ עלגאָרט, — אָבער איך בין אָרויסגעקראָכן. וויזיט אויס, אַז דער אינסטינקט פֿון ראַטעוועז זיך האָט מיך געטריבן. אין אָוונט בין איך שוין געווען אויף פֿאָדאָל, און לעבן מיר — מײַן זון אילישאַ. אייגנטלעך קאָן איך ניט פֿאַרשטיין מיט וואָסער נס מײַן זון האָט זיך גערעטעוועט. ווי ער וואָלט זיך צונויפֿגעוואָקסן מיט מיר, האָט ער זיך ניט אָפּגעריסן פֿון מיר אויף קיין איין סעקונדע.
אַ רוסישע פֿרוי, מאַריאַ גריגאָריעוונאַ — איר פֿאַמיליע־נאָמען געדענק איך ניט — אַן איינווינערין פֿון פֿאָדאָל, האָט מיך אַרײַנגענומען צו זיך אויף איין נאַכט. אין דער פֿרי האָט זי מיר געהאָלפֿן אַרויסקומען אויף דער סאַקסאָגאַנסקע־גאַס".

און אָט איז אַ צווייטע דערציילונג פֿון אַ פֿרוי, וואָס האָט זיך גערעטעוועט פֿון באָבי יאַר.
יעלענאַ יעפֿימאָוונאַ באַראָדיאַנסקאַיאַ־קניש איז געקומען מיט איר קינד אין באָבי יאַר, וועו ס׳איז שוין געווען לחלוטין פֿינצטער. דאָס קינד האָט זי געטראָגן אויף די הענט. „אויפֿן וועג האָט מען צוגעגעבן צו אונדז נאָך אַ 150 פּערזאָנען, אפֿשר מער. איך וועל קיין מאָל ניט פֿאַרגעסן אַ מיידל פֿון אַ יאָר פּופּצן — שׂרה. ס׳איז שווער צו שילדערן די שיינקייט

פֿון דעם מיידל. איר מוטער האָט געפֿליקט די האָר פֿון זיך און געשריגן מיט אַ האַרצ־רײַסנדיקער שטים: ‚דערהרגעט אונדז צוזאַמען...' די מוטער האָט מען דערהרגעט מיט דער קאַלבע, מיטן מיידל האָבן זיי זיך ניט געאײַלט. פֿינף אָדער זעקס דײַטשן האָבן זי אויסגעטאָן נאַקעט. וואָס וויטער איז געשען, ווייס איך ניט, איך האָב ניט געזען.

מ׳האָט אַראָפּגענומען פֿון אונדז די אייבערשטע מלבושים, צוגענומען אַלע זאַכן, און פֿירנדיק אונדז אַ 50 מעטער פֿאָרויס, האָבן זיי צוגענומען די דאָקומענטן, דאָס געלט, די פֿינגערלעך און אוירינגלעך. בײַ איין זקן האָבן זיי אָנגעהויבן אַרויסנעמען די גאָלדענע ציין. ער האָט זיך אָנטקעגנגעשטעלט. דאָן האָט דער דײַטש אָנגעכאַפּט אים פֿאַר דער באָרד און אומגעוואָרפֿן אויף דער ערד. קנוילן פֿון דער באָרד זענען געבליבן בײַם דײַטש אין דער האַנט. דער אָלטער איז געווען פֿאַרגאַסן מיט בלוט. מײַן קינד האָט זיך צעווײַנט.

— פֿיר מיך ניט אַהין, מאַמע, מ׳וועט אונדז דערהרגענען; זעסט דאָך, אַז מע דערהרגעט דעם זיידן.

— שרײַ ניט,טאָכטערל. אויב דו וועסט שרײַען, וועלן מיר ניט קאָנען אָנטלויפֿן און די דײַטשן וועלן אונדז דערהרגענען, — האָב איך זיך געבעטן בײַם קינד.

זי איז געווען אַ געדולדיק מיידעלע, — זי איז געגאַנגען אַ שטילע און אין גאַנצן געציטערט. זי איז דעמאָלט אָלט געווען פֿיר יאָר. אָלע האָט מען אויסגעטאָן אין גאַנצן נאַקעט, אָבער אַזוי ווי איך האָב געהאָט אויף זיך אָלטע וועש — האָט מען מיך איבערגעלאָזן אין זײַ.

אַרום 12 בײַ נאַכט האָט זיך דערהערט אַ דײַטשישער באַפֿעל, אַז מיר זאָלן זיך אויס־שטעלן. איך האָב ניט געוואָרט אויפֿן צווייטן באַפֿעל, באַלד אַריינגעוואָרפֿן דאָס מיידעלע אין ריוו און אָליין בין איך אַרויפֿגעפֿאָלן אויף איר. אין אַ רגע אַרום האָבן אָנגעהויבן פֿאָלן טויטע קערפּערס. שפּעטער איז געוואָרן שטיל. נאָר אַ פּופּצן מינוט האָט מען געבראַכט אַ צווייטע גרופּע. ווידער האָט מען אָנגעהויבן שיסן, און ווידער האָבן אָנגעהויבן פֿאָלן אינעם גרוב אַריין פֿאַרבלוטיקטע, שטאַרבנדיקע און טויטע מענטשן.

איך האָב געפֿילט, אַז מײַן טאָכטערל רירט זיך שוין ניט. איך האָב זיך צוגערוקט צו איר און צוגעדעקט זי מיט מײַן קערפּער. איך האָב אײַנגעבײַלט די הענט אין פֿויסטן און זיי אונטערגעלייגט דעם קינד אונטער דער גאָמבע, כּדי עס זאָל ניט דערשטיקט ווערן. מײַן טאָכטערל האָט זיך אַ באַווגע געטאָן. איך האָב באָמיט זיך אונטערצוהייבן, כּדי זי ניט צו דערשטיקן. אַרום מיר איז געווען זייער אַ סך בלוט. די שיסערײַ איז דאָך אָנגעגאַנגען פֿון 9 אַ זייגער אין דער פֿרי. מתים זענען געלעגן אונטער מיר און איבער מיר.

איך הער, ווי עמעצער גייט איבער די טויטע און זידלט זיך אויף דײַטש. אַ דײַטשישער זעלנער קאָנטראָלירט מיט זײַן שפּיז, צי עס זענען ניט געבליבן קיין לעבעדיקע. ס׳איז אַזוי אַרויסגעקומען, אַז דער דײַטש איז געשטאַנען אויף מיר, און דערפֿאָר האָט מיך געמיטן זײַן שפּיז.

ווען ער איז אַוועק, האָב איך אויפֿגעהויבן דעם קאָפּ. פֿון דער וויטן האָט זיך געהערט אַ געוויש. דאָס האָבן די דײַטשן זיך געקריגט צוליב די זאַכן בײַם צעטיילן זיך מיטן רויב.

איך האָב זיך אַרויסבאַקומען, זיך אויפֿגעהויבן און געמומען דאָס מיידעלע אויף די הענט — זי איז געווען באַוווסטלאָז. איך בין געגאַנגען מיטן יאָר. אָפּגייענדיק אַ קילאָמעטער האָב איך דערפֿילט, אַז מײַן מיידעלע אָטעמט קוים. קיין וואַסער איז אין ערגעץ ניט געווען. איך האָב פֿײַכט געמאַכט איר מויל מיט מײַן שפּײַכץ. איך בין אַדורך נאָך אַ קילאָמעטער,

געגומען צונויפֿקלײַבן טוי פֿון די גראָזן און דערמיט באַגעצן דעם קינדס מויל. ביסלעכווײַז האָט דאָס קינד אַנגעהויבן קומען צו זיך.

איך האָב אַפּגעאָטעמט און געגאַנגען ווײַטער. איך בין אַריבערגעקראָכן די גריבער און צוגעקומען צום דאָרף באַבי יאָר. איך בין אַרײַן אינעם הויף פֿון אַ ציגל־זאַוואָד און האָב זיך באַהאַלטן אין קעלער. פֿיר מעת־לעת בין איך דאָרט געווען אָן עסן, אָן אַ מלבוש. בײַ נאַכט בלויז פֿלעג איך אַרויסגיין אויפֿן הויף און נישטערן אין מיסטקאַסטן.

מיר ביידע, איך און דאָס קינד, האָבן אַנגעהויבן געשוואָלן ווערן. וואָס אַרום טוט זיך — האָב איך שוין ניט געווּסט. ערגעץ וווּ האָבן די קוילן־וואַרפֿערס געשאָסן. אויפֿן פֿינפֿטן מעת־לעת בין איך אַרויפֿגעקראָכן אויפֿן בוידעם פֿון אַ הויז און געפֿונען דאָרט אָן אָפּגע־טראָגענע געשטריקטע ספּודניצע און צוויי אַלטע בלוזקעס. איין בלוזקע האָב איך אָנגעטאָן דעם קינד אַנשטאָט אַ קליידל. איך בין אַוועק צו מײַן באַקאַנטער ליטאַשענקאַ. זי איז געוואָרן פֿאַרגליווערט ווען זי האָט מיך דערזען. זי האָט מיר געגעבן עפּעס אָנצוטאָן און מיך באַהאַלטן מיטן קינד. איבער אַ וואָך בין איך געווען בײַ איר אונטערן שלאָס. זי האָט מיר געגעבן אַ ביסל געלט אויפֿן וועג און איך בין אַוועק צו אַן אַנדער באַקאַנטע — פֿעניאַ פֿליוִקאַ. אויך זי האָט מיר אַ סך געהאָלפֿן. איר מאַן איז געפֿאַלן אויפֿן פֿראָנט. בײַ איר אין ווינונג בין איך געווען אַ חודש. אירע שכנים האָבן מיך ניט געקענט. ווען זיי האָבן זיך געפֿרעגט ווער איך בין, האָט פֿעניאַ געזאָגט: ‚מײַן מאַנס אַ שוועסטער פֿון דאָרף'. נאָר דעם האָב איך זיך איבערגעצויגן צו שקוראָפּאַדסקאַיאַ. בײַ איר בין איך געווען צוויי וואָכן. אָבער אויף פּאָדאָל האָבן אַלע מיך געקענט און בײַ טאָג איז פֿאַר מיר אוממעגלעך געווען אַרויסצוגיין פֿון שטוב".

דמיטרי פּאַסיטשני האָט זיך באַהאַלטן הינטער אַ מצבה אויפֿן יידישן בית־עולם און פֿון דאָרט האָט ער געזען, ווי די דײַטשן דערשיסן יידן.

פּאַסיטשניס פֿרוי, פּאָלינאַ, און איר מוטער יעווגעניאַ אַבראַמאָוונאַ שעוועליאָוואַ — זענען יידישע. ער האָט זיי באַהאַלטן אין שאָפּע און פֿאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז זיי זענען אוועק אויפֿן בית־עולם. דערנאָך זענען ביידע פֿרויען אַוועק אין אַ שטיבל פֿון דער פּאָ־קראָוסקער צערקווע אויף פּאָדאָל. דער גײַסטלעכער פֿון דער צערקווע, גלאַגאָלעוו, אַ זון פֿונעם גײַסטלעכן, וואָס איז זײַנער צײַט אַרויסגעטראָטן ווי אַן עקספּערט מצד דער פֿאַר־טיידיקונג אויפֿן ביילים־פּראָצעס, האָט דערמעגלעכט פּאַסיטשניס פֿרוי צו בליַיבן דאָרט ביז אויגוסט 1942, און דערנאָך האָט ער זי אַוועקגעפֿירט קיין קאַמענעץ־פּאָדאָלסק. דער גײַסטלעכער גלאַגאָלאָוו האָט גערעטעוועט נאָר אַ סך יידן.

נאָר די רציחות אין באַבי יאָר, האָבן די דײַטשן און די פּאָליציי געניטערט און געזוכט נײַע קרבנות. הונדערטער יידן, וועמען ס'האָט זיך אײַנגעגעבן אויסצומײַדן דער־שאָסן צו ווערן אין באַבי יאָר, זענען אומגעקומען אין זײַערע ווינונגען, אין די כוואָליעס פֿון דניעפּער, אין די טאָלן פון פּעטשיאָרסק און דעמיִעווקע און אויף די גאַסן פֿון דער שטאָט. די דײַטשן האָבן געגנוי קאָנטראָלירט און געפֿאָרשט די דאָקומענטן פֿון די אַלע, וואָס זענען ענלעך צו יידן. די פֿאַרדעכטיקטע האָט מען דערשאָסן נאָך דער ערשטער מסירה. די דײַטשן האָבן געזוכט ניט בלויז אין די ווינונגען, זיי זענען אַרײַנגעדרונגען אונטער דער ערד, אין די היילן, האָבן אויפֿגעריסן דילן, פֿאַרדעכטיקט־פֿאַרמויערטע וועלטן, ביידעמס, קוימענס. געצײַלטע קיִעווער יידן, אַנטלאָפֿענע פֿון באַבי יאָר, זענען געשוינט געוואָרן פֿון גורל,

כדי די מענטשהייט זאל האבן פון זיי דאס עדות־זאגן פון קרבנות — דעם אמת פון עדי־ראיה.

אין צוויי יאר ארום, וועו די רויטע ארמיי איז דערגאנגען צום דניעפער, איז אנגעקומען א באפעל פון בערלין צו פארניכטן די יידישע מתים, באגראבענע אין באבי יאר.

וולאדימיר דאוויד־דאוו — א פארשפארטער אין סירעצקער לאגער — דערציילט, אז אין האַרבסט 1943, וועו די דייטשן האבן דערפילט, אז זיי וועלן אין גיכן זיין געצוווינגען צו פארלאזן קיעוו, האבן זיי אנגעהויבן פארדעקן די שפורן פונעם מאסנמארד אין באבי יאר. דעם 18טן אויגוסט 1943 האבן די דייטשן אפגעקליבן אין סירעצקער לאגער 300 ארעסטירטע און זיי געשמידט אין קייטן. אלע אין לאגער האבן פארשטאנען, אז עס גרייט זיך עפעס א זייער וויכטיקע ארבעט. די גרופע לאגערניקעס איז געווארן באגלייט נאר דורך אפיצירן און אונטער־אפיצירן פון עסעס. די ארעסטירטע האט מען ארויסגעפירט פון לאגער און אוועקגעפירט אין פינצטערע בונקערס און זעמליאנקעס, ארומגעצוימט מיט דראט. ארום די בונקערס זענען אויף הויכע טורעמס געשטאנען קוילן־וואַרפערס און טאג און נאכט האבן דארט דעזשורירט דייטשן. דעם 19טן אויגוסט האט מען די ארעסטירטע ארויסגעפירט פון די בונקערס און אונטער א שטרענגער וואך אוועקגעפירט אין באבי יאר. דארט האט מען זיי געגעבן לאפעטעס. די מענטשן האבן פארשטאנען, וואס פאר א שרעק־לעכע ארבעט זיי דערוואַרט: אויסצוגראבן די קערפערס פון די יידן, וואס די דייטשן האבן דערשאסן סוף סעפטעמבער 1941.

וועו די לאגערניקעס האבן אפגעדעקט דעם אייבערשטן שיכט ערד, האבן זיי דערזען צענדלינגער טויזנטער מתים. דער ארעסטירטער גאיעווסקי איז אראפ פון זינען, וועו ער האט דערזען די קופעס טויטע. פונם לאגן ליגן אונטער דער ערד זענען די קערפערס זיך צונויפגעוואקסן און מ׳האט זיי מיט גראבאיזנס געמוזט אפרייסן אייגער פונעם צווייטן. פון 4 א זייגער אין דער פרי ביז שפעט בײַ נאכט האבן וולאדימיר דאוויד־אוו און זיינע חברים געארבעט אין באבי יאר. די דייטשן האבן געצוווינגען די ארעסטירטע צו פארברענען די רעשטלעך פון די קערפערס. אויף הילצערנע קלעצער האבן זיי אוועקגעלייגט צוויי טויזנט קערפערס און זיי באגאסן מיט נאפט. די ריזיקע שייטערס האבן געברענט טאג און נאכט. איבער 70 טויזנט קערפערס זענען אוועק מיטן פייער. די ביינער, וואס זענען געבליבן נאכן פארברענען די מתים, האבן די דייטשן באפוילן צו צעשטויסן מיט גרויסע ערד־שטויסערס, אויסמישן מיט זאמד און צעווארפן דאס אין דער ארומיקער געגנט. בעת אט דער שוידערלעכער ארבעט איז געקומען צו פארן פון בערלין דער גענעראל־שעף הימלער, כדי צו אינספעקטירן די קוואליטעט פון דער ארבעט.

דעם 28סטן סעפטעמבער 1943, וועו די ארבעט ביים פארניכטן די באויזן האט זיך דערנענטערט צום סוף, האבן די דייטשן באפוילן די לאגערניקעס אויף ס׳ניי אונטערצינדן די שייטערס. די ארעסטאנטן האבן פארשטאנען, אז איצט גרייט מען זיך אומצוברענגען זיי אליין. די דייטשן האבן געוואלט דערהרגענען און פארברענען די לעצטע לעבעדיקע עדות. דאוויד־אוו האט געפונען א שער אין קעשענע פון א מאנטל בײַ א טויטער פרוי. מיט דער א פארזשאוווערטער שער האט ער געעפנט זיינע קייטן. דאס זעלבע האבן געטאן די איבעריקע ארעסטאנטן. פאר טאג, דעם 29סטן סעפטעמבער 1943, געגוי צו די צוויי יאר נאכן מאסנמארד איבער די קיעווער יידן, זענען די נייע קרבנות ארויסגעלאפן פון די זעמ־ליאנקעס און מיט געשרייען „הורא״ אוועק צו דער בית־עולם־וואנט.

צעמישטע פֿון דער אומגעריכטער פּליטה, האָבן די עסעסלייַט ניט באַווייזן תּיכף צו עפֿענען אַ פּייַער פֿון די קוילן־וואַרפֿערס. זיי האָבן דערשאָסן 280 פּערזאָן. וולאַדימיר דאַווידאָוו און נאָך עלף פּערזאָן האָבן באַווייזן אַרויפֿקריכן אויף דער וואַנט און אַנטלויפֿן. די אייַנווינערס פֿון די קיִעווער פֿאַרשטעט האָבן זיי אויסבאַהאַלטן. שפּעטער האָט דאַווידאָוו באַווייזן אַרויסצופֿאָרן פֿון קיִעוו און זיך באַהאַלטן אין דאָרף וואַראָוויטשי.

*

ניט אַלע טויטע זענען געוואָרן פֿאַרברענט, ניט אַלע ביינער זענען געוואָרן צעמאָלן, — צו פֿיל זענען זיי געווען, — און יעדער, ווער ס׳וועט קומען אין באַבי יאָר, וועט נאָך איצט זען די רעשטלעך פֿון שאָרבנס, ביינער, אויסגעמישטע מיט קוילן, געפּינען אַ שוך מיט אַ פֿאַרפֿוילטן מענטשלעכן פֿוסטריט, לאַטשן, קאַלאָשן, שמאָטעס, שיכלעך, קינדערישע שפּיל־צייַג, באַמערקן די אייַזערנע קראָטן, אויסגעבראָכענע פֿון דעם בית־עולם־פּלויט. די קראָטן זענען געוואָרן באַנוצט ווי רושטן פֿאַר די אויוונס, אויף וועלכע מ׳האָט אויסגעלייגט צום פֿאַרברענען די אויסגעגראָבענע קערפּערס פֿון די דערהרגעטע אין די שרעקלעכע סעפּ־טעמבער־טעג פֿון יאָר 1941.

דער מאָרד איבער די ייִדן אין בערדיטשעוו

אין בערדיטשעוו האָבן פֿאַר דער מלחמה געווויינט 30 טויזנט ייִדן — אַ העלפֿט פֿון דער אַלגעמיינער באַפֿעלקערונג אין שטאָט. הגם אין די דרום־מערבדיקע געגנטן — דער געווען־זענער ייִדישער תּחום־המושב — אין דעם רוב שטעט און שטעטלעך, האָבן די ייִדן אויסגעמאַכט ניט וווייניקער ווי 60 פּראָצענט פֿון דער אַלגעמיינער באַפֿעלקערונג, ד״ה מער ווי אין בערדיטשעוו, פֿון דעסטוועגן האָט מען דווקא בערדיטשעוו געהאַלטן פֿאַר דער סאָמע ייִדישסטער שטאָט אין אוקראַינע. נאָך פֿאַר דער רעוואָלוציע האָבן די אַנטיסעמיטן און שוואַרצמאהניקעס גערופֿן בערדיטשעוו „די ייִדישע הויפּטשטאָט״. די דיַיטשישע פֿאַר־שיסטן, דערלערנענדיק פֿאַר דעם מאַסנמאָרד איבער די ייִדן דעם ענין פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערטקייט אין אוקראַינע, האָבן באַוונדערס זיך אָפּגעשטעלט אויף בערדיטשעוו.

די ייִדישע באַפֿעלקערונג האָט פֿרייַנדלעך געלעבט מיט דער רוסישער, אוקראַינישער און פּוילישער באַפֿעלקערונג פֿון דער שטאָט און די אַרומיקע דערפֿער. פֿאַר דער גאַנצער צייט פֿון איר עקסיסטענץ זענען אין בערדיטשעוו ניט פֿאַרגעקומען קיין שום נאַציאָנאַלע עקסצעסן.

די ייִדישע באַפֿעלקערונג האָט געאַרבעט אויף אייגעם פֿון די גרעסטע סאָוועטישע לעדער־זאָוואָדן א״נ פֿון איליטש, אויפֿן מאַשינבוי־זאָוואָד „פּראָגרעס״, אויפֿן בערדיטשע־ווער צוקער־זאָוואָד, אין די צענדלינגער און הונדערטער אונטערנעמונגען פֿון לעדער, שיך, היטלען, מעטאַל־אויסאַרבעטונגען, אין די קאָרטאָנאַזש־פֿאַבריקן און וואָרשטאַטן. נאָך פֿאַר דער רעוואָלוציע זענען געווען שטאַרק באַרימט די בערדיטשעווער מייסטערס פֿון וויִכע שיך — „טשוווויאָקעס״. זייער פּראָדוקציע איז געגאַנגען קיין טאַשקענט, סאַמאַרקאַנד און אַנדערע שטעט פון מיטל־אַזיע. באַרימט זענען אויך געווען די מייסטערס פֿון מאָדעלשיך און די ספּעציאַליסטן אין דער פּראָדוקציע פֿון קאָלירט פּאַפּיר. טויזנטער בערדיטשעווער ייִדן זענען געווען מוליערס, אויוון־שטעלערס, טישלערס, יוווילערן, זייגערמאַכערס, אָפּטי־קערס, בעקערס, פֿריזירערס, טרעגערס אויף די וואָקזאַלן, גלעזערס, מאָנטירערס, שלאָסערס, וואָסער־פֿירערס, משא־לאָדעווער אאַז״וו.

בערדיטשעוו האָט פֿאַרמאָגט אַ צאָלרייַכע ייִדישע אינטעליגענץ: צענדלינגער געניטע אָלטע דאָקטוירים — טעראַפּעווטן, כירורגן, ספּעציאַליסטן פֿון קינדער־קראַנקייטן, אָקו־שערן, סטאָמאַטאָלאָגן; צווישן זיי זענען געווען באָקטעריאָלאָגן, כעמיקערס, אָפּטייקערס, אינזשענירן, טעכניקערס, בוכהאַלטערס, לעקטאָרס אין אַ ריי טעכניקומס און מיטלשולן; געווען לערערינס פֿון אויסלענדישע שפּראַכן, לערערס און לערערינס פֿון מוזיק, דערציִערינס אין קינדער־יאָסלעס און קינדער־גערטנער.

די דיַיטשן האָבן זיך באַוויזן אין בערדיטשעוו אומגעריכט: אין שטאָט האָבן זיך דורכ־געריסן די דיַיטשישע טאַנקן. בלויז אַ דריטל פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג האָט באַוויזן זיך צו עוואַקוירן. די דיַיטשן זענען אַריַין אין שטאָט דעם 7טן יולי 1941, 7 אַ זייגער אָוונט. די סאָלדאַטן האָבן געשריגן פֿון די קריגסמאַשינען: „יודע קאַפּוט!״, געפֿאָלגט מיט די

מחבר — וואַסילי גראָסמאַן.

הענט און געלאָכט ; זיי האָבן געווּסט, אַז אין שטאָט איז געבליבן כּמעט די גאַנצע יידישע באַפֿעלקערונג.

ס׳איז שווער זיך פֿאָרצושטעלן דעם גיסטיקן מצב פֿון די צוועלף טויזנט מענטשן, וואָס זענען אומגעריכט געשטעלט געוואָרן אויסערן געזעץ און באַרויבט געוואָרן פֿון וועלכע עס איז מענטשלעכע רעכט ; אָפֿילו די אַלגעמיינע שרעקלעכע געזעצן, וואָס זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך די דײַטשן לגבי דער גאַנצער באַפֿעלקערונג פֿון די אָקופּירטע געביטן, האָבן פֿאַר די יידן אויסגעזען ווי אַ גליק ניט צום דערגרייכן.

קודם־כל האָט מען אויף דער יידישער באַפֿעלקערונג אַרויפֿגעלייגט אַ קאָנטריבוציע. דער מיליטערישער קאָמענדאַנט האָט געפֿאָדערט צוצושטעלן אין משך פֿון 3 טעג 15 פֿאָר כראָם־שטיוול, 6 פּערסישע טעפּעכער און הונדערט טויזנט רובל (לויט דער אומבאַטײַ־טיקייט פֿון דער קאָנטריבוציע, איז דאָס געווען אַן אָקט פֿון פּערזענלעכן רויב מצד דעם מיליטערישן קאָמענדאַנט). בײַ אַ באַגעגעניש מיט אַ דײַטש זענען די יידן געווען מחויב אַראָפּצונעמען די היטלען. די, וועלכע האָבן דאָס ניט געטאָן, האָט מען געשלאָגן, געצוווּנגען קריכן אויפֿן בויך איבערן טראָטואָר, צונויפֿקלײַבן מיט די הענט דאָס מיסט און די אום־ריינקייטן פֿונעם ברוק. די זקנים האָט מען אָפּגעשניטן די בערד.

דער סטאָליער הערש געטערמאַן איז אויפֿן זעקסטן טאָג פֿון דער אָקופּאַציע אַנטלאָפֿן פֿון בערדיטשעוו און אים האָט זיך אײַנגעגעבן אַריבערצוגיין די פֿראָנטליניע. ער דערציילט וועגן די ערשטע פֿאָרברעכנס פֿון די דײַטשן לגבי די יידן. די דײַטשישע זעלנערס האָבן אַרויסגעטריבן פֿון די ווינונגען אַ טייל יידן פֿון די גאַסן גלינישטש, גרויס־זשיטאָמירסקע, שטיינאָווסקע — די אַלע גאַסן ליגן בײַם זשיטאָמירער שאָסיי, וווּ עס געפֿינט זיך דער לעדער־זאָוואָד. די אַרויסגעטריבענע האָט מען געבראַכט אינעם גאַרבערצעך פֿונעם זאָוואָד און געצווונגען צו שפּרינגען אין ריזיקע גריבער, אָנגעפֿילטע מיט שאַרפֿן גאַרבער־עקס־טראָקט. די, וועלכע האָבן זיך קעגנגעשטעלט, האָט מען געשאָסן און זייערע קערפּערס האָט מען סײַ ווי געוואָרפֿן אין די גריבער. די דײַטשן, וועלכע האָבן זיך באַטייליקט אין דער שחיטה, האָבן דאָס אָנגענומען ווי אַ שפּאָס : זיי האָבן, אַזוי צו זאָגן, געגאַרבט יידישע פֿעל. אַזאַ „שפּאָסיקע״ הריגה איז אויך אויסגעפֿירט געוואָרן אין דער אָלטשטאָט — אַ טייל פֿון בערדיטשעוו, וואָס ליגט צווישן זשיטאָמירער שאָסיי און דעם טײַך גניל־אָפּיאָט. די דײַטשן האָבן באַפֿוילן די זקנים אָנצוטאָן טלית־און־תּפֿילין און אײַנאַרדענען אַ תּפֿילה אין דער אָלטער שול : „בעט גאָט, אַז ער זאָל אײַך מוחל זײַן די זינד, וואָס איר זענט באַגאַנגען קעגן די דײַטשן״. זיי האָבן פֿאַרשלאָסן די טיר פֿון דער שול און אונטערגעצונדן דעם בנין.

אַ דריטע „שפּאָסיקע״ עקזעקוציע האָבן די דײַטשן אויסגעפֿירט לעבן דער מיל. זיי האָבן געכאַפּט עטלעכע צענדלינג פֿרויען, באַפֿוילן זיי אויסטאָן זיך און דערקלערט די אומגליקלעכע, אַז די פֿון זיי, וואָס וועלן אַריבערשווימען אויף יענער זײַט, וועט ווערן געשענקט דאָס לעבן. דער טײַך בײַ דער מיל, פֿאַרשפּאַרט מיט אַ שטיינערנער טאַמע („הרעבליע״), איז זייער אַ ברייטער. דער גרעסטער טייל פֿון די פֿרויען איז דערטרונקען געוואָרן און ניט דערגרייכט דעם קעגנאיבערדיקן ברעג, און יענע, וואָס זענען יאָ אַריבער־געשוווּמען אויפֿן מערבדיקן ברעג, האָט מען תּיכף געצווונגען צו שווימען צוריק. די דײַטשן האָבן זיך געווּיילט, זיי האָבן אָבסערווירט, ווי די זיך טרינקענדיקע פֿאַרלירן די פֿוחות און זינקען צום אָפּגרונט. זיי האָבן זיך געווּיילט מיט דעם ספּעקטאַקל ביז וואָגען עס זענען דערטרונקען געוואָרן אַלע פֿרויען, ביז דער לעצטער.

ווי אַ בײַשפּיל פֿון אַזאַ דײַטשישן „שפּאָס" קאָן דינען די געשיכטע, ווי אַזוי ס'איז אומגעקומען דער זקן אהרון מיזאָר, אַ שוחט, וואָס האָט געווינט אויף ביעלאָפּאָלסקע־גאָס.

אַ דײַטשישער אָפּיציר האָט באָרויבט מיזאָרס ווינונג און באָפוילן די זעלנערס, זיי זאָלן אַוועקפֿירן די צוגערויבטע חפּצים. ער אַליין איז געבליבן מיט צוויי זעלנערס זיך פֿאַרווײַלן. ער האָט געפֿונען דעם שוחטס אַ חלף פֿאָר עופֿות, און אַזוי אַרום האָט ער זיך דערווּוסט וועגן מיזאָרס פּראָפּעסיע.

— איך וויל זען ווי אַזוי דו אַרבעטסט, — האָט ער געזאָגט און געהייסן די סאָלדאָטן ברענגען דרײַ קליינע קינדער פֿון דער שכנטע.

— קוילע זיי! — האָט באָפוילן דער אָפּיציר.

מיזאָר האָט געמיינט, אַז דער אָפּיציר שפּאָסט. אָבער יענער האָט אַ זעץ געטאָן מיזאָרן און איבערגעחזרט: „קוילע!"

די פֿרוי און די שוועגערין האָבן אָנגעהויבן בעטן און וויינען. דעמאָלט האָט דער אָפּיציר געזאָגט: „דו וועסט דאָרפֿן קוילען ניט בלויז די קינדער, נאָר אויך די צוויי פֿרויען".

מיזאָר איז אַוועקגעפֿאַלן אויפֿן דיל אָן באַוווּסטזײַן.

דער אָפּיציר האָט געגומען דעם חלף און אַ קלאַפּ געטאָן מיט אים דעם זקן איבערן פּנים.

מיזאָרס שוועגערין, לאה באָסיכעס, איז אַרויסגעלאָפֿן אין גאָס און געבעטן די דורכ־גייערס זיי זאָלן ראַטעוון די אַלטע־לײַט. וועו די מענטשן זענען אַרײַנגעקומען אין מיזאָרס ווינונג, האָבן זיי געפֿונען די טויטע קערפּערס פֿונעם שוחט און זײַן אַלטער פֿרוי אין אַ קאַלוזשע בלוט — דער אָפּיציר אַליין האָט געוויזן, ווי אַזוי מ'דאַרף זיך באַגיין מיטן מעסער.

די באַפֿעלקערונג האָט געטראַכט, אַז דאָס פּיניקן און מאַרדן אין די ערשטע טעג איז געשען ניט לויט אַ באַפֿעל פֿון אויבן, און געפֿרווט וועגן זיך צו דער דײַטשישער פֿאַרוואַלטונג נאָך הילף קעגן די ווילקירלעכע געוואַלד־מעשׂים.

די טויזנטער מענטשן האָבן ניט געקאָנט שלום מאַכן מיטן שרעקלעכן אמת, אַז די מאַכט גופֿא, די היטלעריסטישע מלוכה גופֿא, באַגיטיקט די ווילדע פּיניקונגען. עס האָט זיך ניט געלייגט אויפֿן שׂכל דער אוממענטשלעכער אמת, אַז יידן זענען געשטעלט געווארן אויסערן געזעץ, אַז פּיניקן, פֿאַרגוואַלדיקן, דערהרגענען, אונטערצינדן — אַז דאָס אַלץ איז נאַטירלעך אין אָנוועזנד לגבי יידן. זיי זענען געמאָנגען אין דער שטאָט־פֿאַרוואַלטונג, צום מיליטעריש קאָמענדאַנט... די פֿאַרשטייערס פֿון דער דײַטשישער מאַכט האָבן זיי אַרויסגעטריבן מיט זידלעריַען און חוזק.

אַ גרויל איז געהאָנגען איבער דער שטאָט. דער גרויל איז אַרײַנגעדרונגען אין יעדער שטוב, געשטאָנען איבער די בעטן פֿון די שלאָפֿנדיקע. ער איז אויפֿגעשטאָנען מיט דער זון, ער איז געגאָנגען בײַ נאַכט איבער די גאָסן. טויזנטער הערצער פֿון זקנים און קינדער זענען געוואָרן אָפּגעשטאָרבן, וועו אין דער נאַכט האָט זיך דערהערט דאָס געפּויקערײַ פֿון סאָלדאָטיש שטיוול און די הילכיקע דײַטשישע שפּראַך. שרעקלעך זענען געווען סײַ די פֿאַר־וואָלקנטע, טונקעלע נעכט, סײַ די ליכטיקע לבנה־נעכט, שרעקלעך איז געוואָרן דער פֿרימאָרגן, דער העלער מיטנטאָג, און אויך דער פֿרידלעכער אָוונט אין דער היימישער שטאָט. אַזוי האָט דאָס געדויערט 50 טעג.

דעם 26סטן אויגוסט האָט די דײַטשישע מאַכט אָנגעהויבן צוגרייטן אַן אַלגעמיינע „אַקציע". איבער דער שטאָט זענען געוואָרן פֿונאַנדערגעקלעפּט מעלדונגען, אין וועלכע מ'האָט פֿאַרגעשלאָגן די יידן אַריבערצוגיין אין געטאָ אין דער געגנט פֿון יאַטקי — פֿון

שטאָטישן מאַרק. די איבערוואַנדערערס איז פֿאַרווערט געווען מיטצונעמען מיט זיך מעבל.

יאָטקי איז דער סאַמע אַרעמסטער ראַיאָן פֿון שטאָט, לענג־אויס די ניט־ברוקירטע גאָסן מיט אייביקע, ניט אויסגעטריקנטע בלאָטעס, מיט וואָקלדיקע כאַטקעס, איינשטאָקיקע היזלעך און אַלטע בנינים, וואָס די ציגל שיטן זיך פֿון זיי. אין די הייף וואָקסט ווילדגראָז און עס וואַלגערן זיך קופּעס מיסט און אומריינקייט.

דרײַ טעג האָט געדויערט דאָס איבערקלײַבן זיך פֿון די יידן. אַנגעלאָדענע מיט קלומיקעס און וואָליזעס האָבן די מענטשן געשפּאַנט פֿון די גאָסן ביעלאָפּאָלסקע, מאַכ־נאָווסקע, גרעטשעסקע, פּושקינסקע, פֿון גרויס־ און קליין־יורידיקע, פֿון סעמיאַנאָווסקע, דאַנילאָווסקע. די יוגנטלעכע און קינדער האָבן אונטערגעהאַלטן די זקנים און קראַנקע. פֿאַראַליזירטע און אָנפֿיסיקע האָט מען געטראָגן אויף לײַלעכער און טראָגבעטלעך. א קעגנ־זײַטיקער שטראָם האָט זיך געטראָגן פֿון זאַגרעבאַלנעם ראַיאָן, וואָס געפֿינט זיך אויף יענער זײַט פֿונעם טײַך גנילאָפּיאַט.

מע האָט זיך באַזעצט צו פֿינף־זעקס משפּחות אין א צימער. אין די קליינע כאַטקעס האָבן זיך צונויפֿגעקוועטשט צו עטלעכע צענדלינג פּערזאָנען — מאַמעס מיט זויגקינדער, ליגנדיקע חולאים, בלינדע זקנים. די קליינע צימערלעך זענען געווען אָנגעוואָרפֿן מיט שטוביקע חפֿצים. פּערענעס, קישנס און כּלים.

עס זענען געווען אַרויסגעגעבן געטאָ־געזעצן. אונטער דער דראָונג פֿון א שוועכער שטראָף איז געווען פֿאַרווערט אַרויסצוגיין אויסער די גרענעצן פֿון געטאָ. קויפֿן פּראָדוקטן אויפֿן מאַרק איז געווען דערלויבט בלויז נאָך זעקס אָוונט, ד״ה דעמאָלט, ווען דער מאַרק איז געווען אויסגעלייקט און קיין שום פּראָדוקטן זענען שוין ניט געווען צו באַקומען.

קיינער פֿון די אַריבערגעפֿירטע אין געטאָ האָט אָבער ניט געטראָכט, אַז דאָס איבערפֿירן איז בלויז דער ערשטער שריט צו א גענוי אויסגעאַרבעטן מאָרדפּלאַן פֿון די צוואַנציק טויזנט יידן, איבערגעבליבענע אין בערדיטשעוו.

דער בערדיטשעווער אײַנוווינער, דער בוכהאַלטער ניקאָלַי וואַסיליעוויטש ניעמאָ־לאָווסקי, האָט באַזוכט אין געטאָ די משפּחה פֿון זײַן פֿרײַנד, דעם אינזשעניר נוזשני, וואָס האָט ביז דער מלחמה געאַרבעט אויפֿן זאָוואָד „פּראָגרעס״. ניעמאָלאָווסקי דערציילט, אַז נוזשניס פֿרוי האָט געווײַנט און שטאַרק זיך געזאָרגט אַז איר זון, דער צעניאָריקער גאָריק, קאָן פֿון האַרבסט אָן מער ניט ממשיך זײַן זײַנע לימודים אין דער רוסישער שולע.

די פּראָפֿעסיאָרַי פֿון בערדיטשעווער סאָבאָר, פֿאָטער ניקאָלַי און דער אַלטיטשקער גײַסטלעכער גורין, האָבן די גאַנצע צײַט אָנגעהאַלטן א קאָנטאָקט מיט די דאָקטוירים וווּרנאָרג און באָראָבאָן, מיט דער דאָקטאָרין בלאָנק און אָנדערע פֿאָרשטייערס פֿון דער יידישער אינטעליגענץ. די דײַטשישע מאַכט אין זשיטאָמיר האָט געמאָלדן דעם אָרכירעי, אַז דער מינדסטער פֿרוי צו ראָטעוון יידן וועט ווערן באָשטראָפֿט מיט דער גרעסטער שטרענגקייט, אײַנגעשלאָסן טויטשטראָף.

די בערדיטשעווער אַלטע דאָקטוירים, דערציילן די גײַסטלעכע, האָבן די גאַנצע צײַט געלעבט מיט דער האָפֿענונג אויפֿן צוריקקומען פֿון דער רויטער אָרמיי. א געוויסע צײַט האָבן זיי זיך געטרייסט מיט א ידיעה, וואָס עמעצער האָט געזאָלט האָבן געהערט אין ראַדיאָ, אַז דער דײַטשישער רעגירונג איז איבערגעגעבן געוואָרן א נאָטע מיט דער פֿאָדע־רונג איבערצורײַסן די געוואָלדאָקטן קעגן יידן.

אָבער אין דער זעלבער צײַט האָבן די דײַטשן אָנגעטריבן געפֿאָנגענע פֿון ליסא גאָרא

צום פּעלד בײַם אַראַדראָם, דאָרט וווּ עס ענדיקט זיך די בראָדסקע־גאַס און עס הייבט זיך אָן דער ברוקירטער וועג צום דאָרף ראָמאַנאָווקע. זיי האָבן דאָרט אָנגעהויבן גראָבן טיפּע גריבער.

דעם 4טן סעפּטעמבער, אַ וואָך נאָכן אַרגאַניזירן די געטאָ, האָבן די דײַטשן און די פֿאַרעטערישע פּאָליציי פֿאָרגעשלאָגן 1500 יונגע מענטשן צו גיין אויף לאַנדווירטשאַפֿט־לעכער אַרבעט. די יוגנט האָט צוזאַמענגענומען אַ ביסל פּראָדוקטן, ברויט, געזעגנט זיך מיט די משפּחות און אַוועק אין וועג. אין דעם זעלביקן טאָג זענען זיי אַלע דערשאָסן געוואָרן צווישן ליסאַ גאָרא און דעם דאָרף כאָשינאָ. די תּלינים האָבן אָזוי קונציק צוגעגרייט דעם מאָרד, אַזוי פֿאָרמאַסקירט, אַז קיינער פֿון די פֿאָרמישפּטע האָט ביז דער לעצטער מינוט גיט חושד געווען אין דער צוגעגרייטער רציחה. מען האָט זיי גענוי דערקלערט, וווּ זיי וועלן אַרבעטן, ווי אַזוי מ׳וועט זיי פֿונאַנדערטיילן אין גרופּעס, וועמען און וווּ מען וועט זיי אַרויס־געבן לאָפּעטעס און אַנדערע אַרבעטס־געצײַג. מען האָט זיי אויך געגעבן אָנצוגעהערן, אַז נאָכן פֿאָרענדיקן די אַרבעטן וועט מען יעדן פֿון זיי דערלויבן צו נעמען עטלעכע קאָרטאָפֿל פֿאַר די קרובים אין געטאָ.

זייערע נאָענטע אין געטאָ האָבן אין די געציילטע טעג, וואָס ס׳איז זיי געבליבן צו לעבן, גיט דערוווּסט זיך וועגן גורל פֿון די יונגע מענטשן.

— וווּ איז אײַער זון? — האָט מען געפֿרעגט בײַ דעם אָדער יענעם פֿאָטער.

— ער איז געגאַנגען גראָבן קאָרטאָפֿל, — איז געווען דער געווײַנטלעכער ענטפֿער.

דאָס דערשײַסן די יוגנט איז געווען דער ערשטער ריגע אין דער קייט פֿון די פֿרײַער דורכגעטראָכטע מאָסמיטלען אומצוברענגען די בערדיטשעווער ייִדן. אָט דער מאָרד האָט אַרויסגענומען פֿון געטאָ אַלע יונגע מענטשן, וואָס זענען פּעיִק געווען צו אַ ווידערשטאַנד. אין יאָטקי זענען געבליבן, בעיקר, זקנים, זקנות, פֿרויען, שילערס, שילערינס, פּיצלעך קינדער. אָזוי האָבן די דײַטשן זיך פֿאַרזיכערט מיט אַן אָבסאָלוטער אומבאַשטראָפֿט־קייט פֿאַרן דורכפֿירן דעם אַלגעמיינעם מאָסנמאָרד.

די צוגרייטונג צו דער „אַקציע״ האָט זיך פֿאָרענדיקט. די גריבער בײַם סוף פֿון דער בראָדסקע גאַס זענען געווען אויסגעגראָבן. דער דײַטשישער קאָמענדאַנט האָט באַקענט דעם פֿאָרזיצער פֿון שטאָטאָ רעדער (אַ רוסיפֿיציירטער דײַטש, אַ קריגס־געפֿאַנגענער פֿון דער ערשטער וועלט־מלחמה) און דעם פּאָליציי־נאָטשאַלניק, דעם פֿאָרעטער קאָראָליוק — מיט דעם אָפּעראַציע־פּלאַן. די פֿאַרשוינען — רעדער און קאָראָליוק — האָבן געזומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין אָרגאַניזירן און אויספֿירן די שחיטה. דעם 14טן סעפּטעמבער זענען אין בערדיטשעווו אָנגעקומען אָפּטיילונגען פֿון אַן עסעסישן פּאָלק. עס איז אויך געוואָרן מאָבי־ליזירט די גאַנצע שטאָטישע פּאָליציי. אין דער נאָכט פֿון 14טן אויפֿן 15טן סעפּטעמבער איז די געטאָ געוואָרן אָרומגערינגלט פֿון מיליטער. פֿיר אַ זייגער פֿאַר טאָג האָבן, לויט אַ סיגנאַל, די עסעסלײַט און די פּאָליציי אָנגעהויבן אָרײַנרײַסן זיך אין די ווינונגען, אָרויסטרײַבן די מענטשן און יאָגן זיי אויפֿן מאָרקפּלאַץ.

אַ סך פֿון די, וואָס האָבן ניט געקאָנט גיין — שוואָכע זקנים און קאָליקעס — האָבן די הענקערס דערהרגעט אויפֿן אָרט. די שרעקלעכע פֿרויען־געוואָלדן און קינדערשע גע־וויינען האָבן אויפֿגעוועקט די גאַנצע שטאָט. אויף די סאָמע וויטסטע גאַסן האָבן מענטשן זיך איבערגעוועקט און מיט גרויל זיך אײַנגעהערט אין די געשרייען פֿון טויזנטער מענטשן, וואָס האָבן זיך צונויפֿגעגאָסן אין איין האָרציסנדיקן וווּיגעשריי.

דער מאַרקפּלאַץ איז געווען פֿאַרפולט. אויף אַ קליין בערגל זענען געשטאַנען רעדער אָן קאַראָליוק, אַרומגערינגלט מיט אַ וואַל. פּאַרטיעסווייז האָט מען צו זיי צוגעפֿירט די מענטשן, און פֿון יעדער גרופּע האָבן זיי אָפּגעקליבן 2–3 פערזאָן, באַוווסטע פֿאַכלײַט. די אָפּגעקליבענע האָט מען אָפּגעפֿירט אין אַ זײַט, לעבן דער גרויס־זשיטאָמירסקע־גאַס.

די פֿאַראורטיילטע האָט מען אויסגעשטעלט אין ריייען און אונטער אַ שטאַרקער וואַך פֿון עסעסלײַט האָט מען זיי געטריבן דורך אַלטשטאָט איבער דער בראָדסקע־גאַס, אין דער ריכטונג צום אַראָדראָם. איידער מען האָט די מענטשן אויסגעשטעלט אין די ריייען, האָבן די עסעסלײַט און פּאָליציי געפֿאָדערט, אַז די יידן זאָלן אַוועקלייגן אויף דער ערד די ווערטפֿולע זאַכן און די דאָקומענטן.

אויף דעם אָרט, ווו רעדער און קאַראָליוק זענען געשטאַנען, איז די ערד ווײַס געוואָרן פֿון די פּאַפּירן: צײַגענישן, פּאַספּאָרטן, צעטלען, פּראָפּאַראַיינישע מיטגליד־קאָרטעס.

מע האָט אָפּגעקליבן 400 פערזאָן — צווישן זיי די אַלטע דאָקטוירים ווורנאַרג, באַראָבאָן, ליבערמאַן, די דאָקטאָרין בלאַנק, באַקאַנטע האַנטווערקער און מײַסטערס, צווישן זיי דעם עלעקטראָ־ און ראַדיאָ־מאָנטער עפּעלפֿעלד, דעם פּאָטאָגראָף נוזשני, דעם שוסטער מילמײַסטער, דעם אַלטן מוליער פּעקעליס מיט זײַנע זין, מיכאל און וואָלף, אויסגעצייכנטע שניידערס, שוסטערס, שלאָסערס, עטלעכע פֿריזירערס. די אָפּגעקליבענע ספּעציאַליסטן האָט מען דערלויבט צו נעמען מיט זיך זייערע משפּחות. אַ סך פון זיי האָבן ניט געקאָנט אָפּגעפֿינען אין דעם ריזיקן המון זייערע ווײַבער און קינדער. ווי עדי־ראיה דערציילן, זענען דאָרט פֿאָרגעקומען אויפֿטרייסלענדיקע סצענעס: מענטשן האָבן זיך באָמיט איבער־צושרײַען דעם וואַנזיניקן המון און געראָפֿן די נעמען פֿון זייערע פֿרויען און קינדער, און הונדערטער אומגליקלעכע מאָמעס האָבן געשטרעקט צו זיי זייערע זין און טעכטער, געבעטן, אַז זיי זאָלן זיי אָננעמען פֿאַר זייערע קינדער און אַזוי אָרום זיי ראַטעוון פֿון טויט.

— אײַך איז דאָך אַלץ איינס, איר וועט דאָך סײַ ווי ניט געפֿינען אײַערע קינדער אין דעם געדראַנג! — האָבן זיי געשריגן.

גלײַכצײַטיק מיט די פֿוסגייער־קאָלאָנעס זענען איבער בראָדסקע־גאַס געפֿאָרן לאַסט־אויטאָס: אין זיי האָט מען געפֿירט די שוואַכע זקנים, קליינע קינדער, און די אַלע, וואָס זענען ניט געווען בכוח אַדורכצוגיין צו פֿוס די פֿיר קילאָמעטער, וואָס טיילן אָפֿ יאַטקי פֿונעם עקזעקוציע־פּלאַץ. אָט דאָס בילד פֿון המונים פֿרויען, קינדער, זקנים און זקנות, וועלכע גייען צום אומקום, איז געווען אַזוי שרעקלעך, אַז ביז איצט נאָך, ווען די עדי־ראיה דערציילן און דערמאָנען עס, ווערן זיי בלאַס און הייבן אָן צו ווייגען. די פֿרוי פֿונעם גײַסטלעכן גורין האָט געווויגט מיטן מאָן אויף יענער גאַס, דורך וואַנען מען האָט די מענטשן געפֿירט צום טויט. זי האָט געזען די טויזנטער פֿרויען און קינדער, וואָס האָבן געבעטן הילף. זי האָט צווישן זיי געזען אַ סך באַקאַנטע. זי איז געוואָרן צעמישט און אין משך פֿון חדשים האָט זי זיך געפֿונען אין אַ מצב פֿון גײַסטיקער דערשיטערטקייט.

אָבער גלײַכצײַטיק האָבן זיך געפֿונען פֿינצטערע פֿאַרברעכערישע טיפּן, וואָס האָבן געזוכט מאָטאָריזעלע נוצן פֿון דעם שרעקלעכן אומגליק — גיריקע נאָך באַרײַכערן זיך, גרייטע רײַך צו ווערן אויפֿן חשבון פֿון די אומשולדיקע קרבנות. די פּאָליציי־לײַט, זייערע משפּחה־מיטגלידער און די געליבטע פֿון די דײַטשישע סאָלדאָטן האָבן זיך געוואָרפֿן רויבן די אויסגעליידיקטע ווינקלען. אויף די אויגן פֿון די פֿאַרמישפּעטע צום טויט האָבן זיי גע־שלעפּט קליידער, קישנס, פּערעניעס; טייל פֿון זיי זענען אַדורך דורכן קאָרדאָן און אַראָפּ־

געצויגן טיכלעך, געשטריקטע וואַלענע סוועדערס פֿון פֿרויען און מיידלעך, וואָס האָבן געוואָרט אויף זייער טויט. אין דער צייט האָט דער שפּיץ פֿון דעם צוג שוין דערגרייכט צום אַראַדראָם.

די האַלב־שיפֿורע עסעסלייט האָבן צוגעפֿירט צום ראַנד פֿונעם גרוב די ערשטע גרופּע פֿון 40 פּערזאָן. עס האָבן זיך דערהערט די ערשטע אויטאָמאַט־זאַלפֿן. דער אומברענגפּלאַץ האָט זיך געפֿונען אַ 50–60 מעטער פֿונעם וועג, אויף וועלכן מען האָט געפֿירט די פֿאַר־מישפּטע. טויזנטער אויגן האָבן געזען, ווי עס פֿאַלן די דערהרגעטע זקנים און קינדער. און באַלד האָט מען ווידער געטריבן נייַע גרופּעס צו די אַראַדראָם־אַנגאַרן. דאָרט האָבן זיי געוואָרט אויף זייער ריי ביז זיי זענען אַוועק צום אומקומפּלאַץ אויפֿנעמען דעם טויט.

פֿון די אַראַדראָמישע אַנגאַרן ביז די גריבער האָט מען געפֿירט גרופּעס צו 40 פּערזאָן. מע האָט געדאַרפֿט אַדורכגיין אַרום 800 מעטער איבער אַ ניטגלייכן, בערגלדיקן פֿעלד. בעת די עסעסלייט האָבן אומגעבראַכט איין גרופּע, האָט די אַנדערע שוין אַראָפּגענומען די אייבערשטע מלבושים און געוואָרט אויף איר ריי עטלעכע צענדלינג מעטער פֿון די גריבער, און די דריטע גרופּע האָט מען אין דער צייט אַרויסגעפֿירט פֿון די אַנגאַרן.

הגם די איבערוועגדיקע מערהייט הרוגים יענעם טאָג זענען געווען שוואַכע זקנים, קינדער, פֿרויען מיט פּיצלעך אויף די הענט, האָבן די עסעסלייט דאָך מורא געהאַט פֿאַר אַ ווידערשטאַנד. דאָס הרגענען איז געוואָרן אַרגאַניזירט אויף אַזאַ אופֿן, אַז אויפֿן סאָמע פּלאַץ פֿון דער עקזעקוציע זאָלן זיך געפֿינען מער מערדער מיט אויטאָמאַטן, ווי אומבאַ־וואָפֿנטע קרבנות.

אַ גאַנצן טאָג האָט געדויערט דאָס שוידערלעכע אויסהרגענען אומשולדיקע און הילף־לאָזע מענטשן, אַ גאַנצן טאָג האָט זיך געגאָסן בלוט. די גריבער זענען פֿול געווען מיט בלוט, דער ליימיקער גרונט האָט עס ניט געקאָנט אײַנזאָפֿן. דאָס בלוט איז אַריבער דעם ראַנד און אין ריזיקע לוזשעס געשטאַנען אויף דער ערד, געפֿלאָסן אין שטראָמען און אַראָפּגעגאַנגען אין די נידעריקע ערטער. די פֿאַרוווונדיקטע, אַרײַנגעפֿאַלענע אין גרוב, זענען אומגעקומען ניט פֿון די דײַטשישע קוילן, נאָר געוואָרן דערשטיקט, דערטרונקען אינעם בלוט. די שטיוול פֿון די תּלינים זענען געווען אַדורכגעווייקט אין בלוט. די קרבנות זענען געגאַנגען צו זייער קבֿר אין בלוט. אַ גאַנצן טאָג איז די לופֿט פֿול געווען מיט די געשרייען פֿון אַלץ נייַע און נייַע דערהרגעטע. די פּויערים פֿון די אַרומיקע דערפֿער זענען אַנטלאָפֿן פֿון זייערע הײַזער, כּדי ניט צו הערן די וויַיגעשרייען, וואָס אַ מענטשלעך האַרץ קאָן ניט אויסהאַלטן. דעם גאַנצן טאָג זענען די מענטשן אין אַן אומענדלעכער ריי פֿאַרבײַ־געגאַנגען דעם עקזעקוציע־פּלאַץ און געזען זייערע מאַמעס און קינדער, וואָס שטייען שוין בײַם ראַנד פֿונעם גרוב, צו וועלכן מע וועט זיי אַליין ברענגען אין אַ שעה אַדער צוויי אַרום. דעם גאַנצן טאָג איז די לופֿט פֿאַרטויבט געוואָרן פֿון געזעגענונג־אויסגעשרייען.

— זײַט געזונט! אין גיכן וועלן מיר זיך באַגעגענען, — האָט מען געשריגן פֿון שאַסיי.

— זײַט געזונט! — האָבן געענטפֿערט יענע, וואָס זענען געשטאַנען בײַם גרוב. די געוואָלדן האָבן פֿאַרטויבט די לופֿט. מע האָט געראָפֿן די נעמען פֿון קרובים, אַפּגעגעבן די לעצטע צוואות.

די זקנים האָבן הויך תּפֿילה געטאָן און נישט פֿאַרלוירן די אמונה אַפֿילו אין די

שרעקלעכע שהען פֿון דעם אַשמדאַיס ממשלה. אין יענעם טאָג, דעם 15טן סעפּטעמבער 1941, זענען אויפן פּעלד ביים בערדיטשעווער אַראָדראָם דערהרגעט געוואָרן צוואַנציק טויזנט מענטשן. די גרעסטע טייל פֿון די דערהרגעטע זענען געווען פֿרויען, מיידלעך, קינדער, זקנות און זקנים.

אָלע פֿינף גריבער זענען געווָארן פֿול ביז די ברעגן. מען האָט געמוזט הויך אָנווָארפֿן ערד, פֿדי צוצודעקן די קערפּערס. די ערד האָט זיך באַוויגן און געציטערט. בכּלל זענען אַ סך פֿון די ניט ביזן סוף דערהרגעטע אַרויסגעקראָכן פֿון די גריבער־קבֿרים. אַ פֿריש ווינטל איז אַרײַנגעדרונגען דורך דער אויפֿגעריסענער ערד צו די אייבערשטע שיכטן פֿון די ליגנדיקע און צוגעגעבן כּוח יענע, וועלכע זענען געווען בלויז פֿאַרווונדיקט, אין וועמען דאָס האַרץ האָט נאָך געקלאַפּט, אומגעקערט דעם באַוווסטזײַן צו די באַוווסטלאָזע. זיי זענען זיך פֿונאַנדערגעקראָכן איבערן פֿעלד, באַמיט זיך אינסטינקטיוו אַוועקצוקריכן וואָס ווײַטער פֿון די גריבער. דער רוב פֿון זיי האָבן פֿאַרלוירן די כּוחות, זענען אָפּגעגאַנגען אין בלוט און געשטאַרבן אויפֿן פּעלד, עטלעכע צענדלינג מעטער פֿונעם עקזעקוציע־פּלאַץ.

די פֿויערים, וואָס זענען פֿאַר טאָג געפֿאָרן פֿון ראָמאַנאָווקע אין שטאָט אַרײַן, האָבן דערזען: אָלע פֿעלדער אַרום זענען געווען באַדעקט מיט מתים. אין דער פֿרי האָבן דײַטשן און פֿאָליציי צוגענומען די טויטע, דערהרגעט די, וואָס האָבן נאָך געאָטעמט, און אויף ס'נײַ זיי באַגראָבן.

דרײַ מאָל אין משך פֿון אַ קורצער צײַט האָט די ערד איבער די גריבער זיך אָנגעבלאָזן פֿון אינעווייניק, זיך געפֿנט און אַ בלוטיקע פֿליסיקייט האָט זיך אויסגעגאָסן איבער די ברעגן פֿון די גריבער. דרײַ מאָל האָבן די דײַטשן אָנגעטריבן פֿויערים און זיי געצוווּנגען אָנצושיטן נײַע ערדבערג איבער די ריזיקע קברים.

מע דערציילט וועגן צוויי קינדער, וועלכע זענען שוין געשטאָנען בײַ די אָפּענע גריבער און האָבן על־פּי נס זיך געראָטעוועט.

איינער פֿון זיי איז געווען דער צען־יאָריקער זון פֿון אינזשעניר נוזשני, — גאָריק. זײַן פּאָטער, מוטער און זעקסיאָריקע שוועסטער זענען אומגעבראַכט געוואָרן. וועגן גאָריק איז צוזאָמען מיט זײַן מוטער און שוועסטערל צוגעקומען צום ראַנד פֿון גרוב, האָט די מוטער, וועלנדיק ראַטעווען איר זון, געמוסט שרײַען:

— דאָס ייִנגל איז אַ רוסישער. ער איז מײַן שכנטעס אַ זון, ער איז אַ רוסישער, אַ רוסישער!

אַנדערע אַרום האָבן באַשטעטיקט אירע רייד:

— ער איז אַ רוסישער, ער איז אַ רוסישער! — האָבן זיי געשריגן.

אַן עסעסמאַן האָט אים אַוועקגעשטופּט. ער איז געלעגן אין די קוסטעס ביים וועג, און וועג ס'איז געווָארן נאַכט, איז ער אַוועק אין שטאָט אויף ביעלאָפּאָלסקע־גאַס, אין דעם הויז, ווו ער האָט פֿאַרבראַכט זײַן גאַנץ לעבן.

ער איז אַרײַן אין דער ווינונג פֿון ניקאָלײַ וואַסיליעוויטש ניעמאָלאָווסקי, דעם טאַטנס אַ חבר, און ווי נאָר ער האָט דערזען די באַקאַנטע פּנימער, איז ער אַוועקגעפֿאַלן און זיך צעווויינט.

ער האָט דערציילט, ווי אַזוי עס זענען אומגעקומען זײַן פֿאָטער, מוטער און שוועסטער, ווי אַזוי זײַן מוטער און אומבאַקאַנטע מענטשן, וואָס קיינער פֿון זיי לעבט שוין ניט מער,

האָבן אים גערַאטעוועט. אַ גאַנצע נאַכט האָט ער געווייַנט, געהויבן זיך פֿון בעט, געריסן זיך צוריק צום עקזעקוציע־פּלאַץ.

צען טעג האָבן די ניעמאַלאָווסקיס אים באַהאַלטן. אויפֿן צענטן טאָג האָט ניעמאַלאָווסקי זיך דערוווּסט, אַז צווישן די לעבן־געבליבענע 400 האָבן זיי ערקלערט, אַז ער איז אַוועק אין דעם ספּעציאַליסטן איז אויך פֿאַראַן אַ ברודער פֿון אינזשעניר נוזשני. ער איז אַוועק אין דעם פֿאַטאַגראַפֿיע־אַנשטאַלט וווּ נוזשני האָט געאַרבעט און אים געזאָגט, אַז זיין פּלימעניק לעבט.

ביי נאַכט איז נוזשני געקומען זען זיך מיטן ייִנגל. וועג ניעמאַלאָווסקי האָט געשילדערט דעם שרעקבער פֿון די שורות די באַגעגעניש פֿון נוזשני, וואָס האָט פֿאַרלוירן זיין גאַנצע משפּחה מיטן פּלימעניק, האָט ער זיך פֿונאַנדערגעווייַנט: „דאָס קאָן מען ניט דערציילן".

אין עטלעכע טעג אַרום איז נוזשני געקומען נאָכן פּלימעניק און אים געזונט צו זיך. זייער גורל איז געווען אַ טראַגישער — ביי דער נאָענטער עקזעקוציע זענען אומגעקומען אי דער פּעטער, אי דער פּלימעניק.

דער צווייטער, וועלכער איז אַוועק פֿונעם גרוב, איז געווען דער צען־יאָריקער חיים רויטמאַן. אים אין די אויגן זענען געווען דערשאָסן דער פֿאָטער, די מוטער און דאָס ייִנגערע ברודערל באַריאַ. וועג דער דייטש האָט אויפֿגעהויבן דעם אויטאָמאַט, האָט חיים, שטייענדיק בייַם ברעג פֿונעם גרוב, זיך אַנגערופֿן צו אים: „זעט נאָר, אַ זייגערל!" און אָנגעווויזן אויף אַ בלישטשנדיק גלעזל. וועג דער דייטש האָט זיך אײַנגעבויגן, כּדי אויפֿצוהייבן דאָס זייגערל, האָט דאָס ייִנגל אָנגעהויבן אַנטלויפֿן. די קוילן פֿונעם דייטשישן אויטאָמאָט האָבן דורכגעלעכערט זײַן רעקל, אָבער דאָס ייִנגל איז ניט פֿאַרווונדיקט געוואָרן. ער איז געלאָפֿן אַזוי לאַנג ביז ער איז געפֿאַלן אין באַווּסטזײַן. אים האָט גערַאַטעוועט, באַהאַלטן און אַדאָפּטירט גערַאָסים פּראָקאָפּיעוויטש אָסטאָפּטשוק. אַזוי אַרום איז ער געבליבן דער אייניקער פֿון די, וועלכע מע האָט געבראַכט צום עקזעקוציע־פּלאַץ דעם 15טן סעפּטעמבער 1941, און איז געבליבן לעבן ביזן אָנקומען פֿון דער רויטער אַרמיי.

נאָך דעם מאָסנמאָרד, זענען יידן, אַנטלאָפּענע פֿון שטעט אין די דערפֿער, און אײַנוווינערס פֿון די אַרומיקע שטעטלעך, וווּ ס׳איז דאָ פֿאַרגעקומען די אָבסאָלוטע אויסראָטונג פֿון דער יידישער באָפֿעלקערונג, געקומען ראָטעוועט זיך אין דער אויסגעליידיקטער געטאָ. עמעצער האָט זיי געפֿרווט איבערצײַגן, אַז דאָ, אין די ספּעציעל באַשטימטע גאָסן פֿאַר יידן, וועלן זיי אויסמײַדן דעם טויט. אָבער באָלד זענען ווידער געקומען דייטשן און פֿאַליצייַ און אויסגעפֿירט נײַע בלוטיקע מערדעריַען. קליינע קינדער האָט מען געשפּאָלטן די קעפּלעך אין די שטיינער פֿון ברוק, פֿרויען האָט מען אָפּגעשניטן די בריסטן. אַן עדות פֿון די דאָזיקע רציחות איז געווען דער פּופּצניאָריקער לעוו מילמײַסטער; ער איז אָנטלאָפֿן פֿון דעם עקזעקוציע־פּלאַץ, אַ פֿאַרווונדיקטער פֿון אַ דייטשישער קויל.

סוף אָקטאָבער 1941 האָט מען געזונטן מאָכן אָבלאָווע אויף יידן, וואָס האָבן אומלעגאַל געווויינט אין פֿאַרשיידענע געגנטן פֿון שטאָט. אין די דאָזיקע אָבלאָווע האָבן זיך באַטייליקט ניט בלויז דייטשן, נאָר אויך פּאָליציי. עס האָבן זיי געהאָלפֿן פֿרייַוויליקע שוואַרץ־מאהניקעס. ביזן דריטן נאָוועמבער האָט מען צונויפֿגעטריבן 2000 פערזאָן אין אַלטן מאָנאַסטיר פֿונעם מאָנאַכן־אָרדן פֿון די באַרוועסע קאַרמעליטן, וואָס געפֿינט זיך בייַ אַ שאָרפֿן שיפּוע פֿונעם טײַכברעג און איז אַרומגערינגלט מיט אַ הויכער און דיקער פּעסטונגוואָנט. דאָרט אָהין האָט מען געבראַכט די 400 ספּעציאַליסטן מיט זייערע משפּחות,

וואָס רעדער און קאַראַליוק האָבן אָפּגעקליבן בעתן מאָסנמאָרד פֿונעם 15טן סעפּטעמבער 1941. דעם 3טן נאָוועמבער האָט מען די צונויפֿגעטריבענע אין מאָנאָסטיר באָפֿוילן אָוועק־לייגן אויפֿן דיל זייערע ווערטפֿולע חפּצים און געלט. אַ דיטשישער אָפּיציר האָט דערקלערט, אַז די, וועלכע ווילן באַהאַלטן ווערטפֿולע זאַכן, וועט מען ניט דערשיסן, נאָר באַגראָבן לעבעדיקערהייט.

דערנאָך האָט מען אָנגעהויבן אַרויספֿירן צום דערשיסן גרופּעס צו 150 פּערזאָן. די מענטשן האָט מען אויסגעשטעלט פּאָרווייז און אָנגעלאָדן זיי אויף אויטאָס. צום ערשט האָט מען אַרויסגעפֿירט די מענער, אַרום 800 פּערזאָן, דערנאָך די פֿרויען און קינדער. נאָך די שרעקלעכע קלעפּ, פּיניקונגען, הונגער און דורשט, נאָך די פֿיר חדשים פֿון די דיטשישע רציחות, נאָכן פֿאַרלירן די נאָענטע, זענען אַ טייל פֿון די אַרעסטירטע אין מאָנאָס־טיר געווען אָזוי גיסטיק דערשלאָגן, אַז זיי זענען געגאָנגען צום טויט ווי צו אַ רעטונג. מענטשן האָבן זיך געשטעלט אין דער טויטנריי און ניט באָמיט זיך אָפֿילו אָפּצושלעפּן דעם אומקום אויף אַ שעה אָדער צוויי.

איינער פֿון זיי האָט זיך דורכגעשלאָגן צום אַרויסגאַנג און געשריגן:

— יידן, לאָזט מיך גיין פֿרי֯ער. פֿינף מינוט — און פֿאַרטיק. וואָס איז דאָ פֿאַראַן מורא צו האָבן?

אין יענעם טאָג זענען דערשאָסן געוואָרן 2000 מענטשן, צווישן זיי די דאָקטוירים ווורנאַרג, באַראַבאַן, דער צייגדאָקטער בלאָנק, דאָקטער ליבערמאַן, די משפּחה פֿון צייג־דאָקטער רובינשטיין. די עקזעקוציע איז פֿאָרגעקומען הינטער דער שטאָט, אינעם ראַיאָן פֿון סאָווכאָז סאָקולינאָ.

בײַ דער נײַער עקזעקוציע האָט מען ווידער אויסגעקליבן, שוין בײַ די סאָמע גריבער, 150 פֿון די בעסטע בעל־מלאָכות־ספּעציאָליסטן. מען האָט זיי באָזעצט אינעם לאָגער אויף ליסע גאָרא. ביסלעכווײַז האָט מען יענעם לאָגער צונויפֿגעקליבן די בעסטע פֿאָכלײַט, געבראָכטע פֿון אָנדערע ראַיאָנען. צוזאַמען זענען דאָרט געווען אָרום 500 פּערזאָן.

דעם 27סטן אַפּריל 1942 זענען דערשאָסן געוואָרן די ייִדישע פֿרויען, וואָס זענען געווען פֿאַרעגיסטרירט און געווויזט אין שטאָט מיט זייערע רוסישע מענער און אויך די קינדער, געבוירענע פֿון געמישטע חתונות. זייער צאָל איז געווען אָרום 70.

דער לאָגער אויף ליסע גאָרא האָט עקזיסטירט ביז יוני 1942. דעם 15טן יוני פֿאָר טאָג האָבן די דײַטשן דערשאָסן מיט קויל־וואָרפֿערס די לעצטע פֿאָכלײַט און זייערע משפּחה־מיטגלידער. דעם לאָגער האָבן זיי פֿאַרמאַכט. ווידער האָט מען אויפֿן עקזעקוציע־פּלאַץ אָפּגעקליבן 60 פּערזאָן, די בעסטע פֿון די בעסטע ספּעציאָליסטן — שנײַדערס, שוסטערס, מאָנטערס, מוליערס, פֿאַרשפּאָרט זיי אין טורמע און געצוווּנגען זיי צו אַרבעטן פֿאַר די פּערזענלעכע באַדערפֿענישן פֿון די געסטאַפּא־באַאַמטע און דער אוקראַינישער פּאָליצײַ.

דער גורל פֿון די לעצטע 60 יידן איז געוואָרן געלייזט אַ ביסל שפּעטער. זיי זענען געוואָרן דערשאָסן דורך די דײַטשן בעת דער ערשטער אָפּענסיווע פֿון דער רויטער אַרמיי אויף זשיטאָמיר. אַזוי אַרום האָבן די דײַטשן, אין הסכם מיט זייער געוויסן פֿלאָן, אומגע־בראַכט די צוואַנציק טויזנט בערדיטשעווער יידן — פֿון שוואַכע זקנים ביז ניגעבוירענע קינדער.

איבערגעלעבט די אָקופּאַציע האָבן בלויז צען־פֿופֿצן יידן פֿון די 20,000. צווישן די געראַטעוועטע געפֿינען זיך די אויבן דערמאָנטע — דער פֿופֿצניאָריקער לעוו מילמײַסטער,

דער צעניאַריקער חיים רויטמאַן, די ברידער וואַלף און מיכאל פּעקעליס,[2] די זין פֿון א בערדיטשעווער מוליער און אויוון־שטעלער.

צום סוף וועלן מיר ברענגען עטלעכע שורות פֿון דער רויטאַרמייישער צייטונג „זא טשעסט ראַדיני" פֿונעם 13טן יאַנואַר 1944:

„איינע פֿון די ערשטע האַט זיך אַרײַנגעריסן אין בערדיטשעוו די ראַטע פֿון עלטערן לייטענאַנט באַשקאַטאָוו. אין דער ראַטע האַט געדינט דער סאַלדאַט יצחק שפּיַיער,[3] א געבוירענער אין בערדיטשעוו. ער האַט דערהרגעט דרײַ דײַטשן־אויטאָמאַטלער ביי ער איז צוגעקומען צו דער ביעלאָפֿאַלסקע־גאַס. דער רויטאַרמייער האַט זיך אַרומגעקוקט מיט א פֿאַרכאַפּטן אָטעם. פֿאַר אים איז געלעגן אין חורבֿות די גאַס, וואָס ער געדענקט פֿון זײַן קינדהייט. די סאַלדאַטן זענען אַרויסגעקומען אויף דער שעווטשענקאָ־גאַס. אָט איז דאָס הויז פֿון זײַנע עלטערן. די וועגט זענען גאַנץ, ניט צעשטערט זענען די פֿענצטער און דער דאַך. שפּיַיער האַט זיך דערוווסט פֿון די שכנים, אַז די דײַטשן האָבן דערהרגעט דעם טאַטן, די מאַמע, די שוועסטער, די קליינע קינדער באַריא און דאַראַ.

אויף ליסאַ גאַראַ האָבן די דײַטשן זיך נאָך געשלאָגן. אין דער פֿרי זענען די שלאַכט־לײַט אַריבער איבערן עם דעם טײַך גנילאָפּיאַט און מיט שטורעם געגומען ליסאַ גאַראַ. אין די ערשטע רייען איז געגאַנגען יצחק שפּיַיער. ער איז צוגעקראָכן צו א דײַטשישן קוילן־וואַרפֿער און מיט גראַנאַטן דערהרגעט צוויי קוילן־וואַרפֿערס. א מינע־שפּליטער האָט אים געטראָפֿן אין פֿוס, אָבער ער איז געבליבן אין שלאַכט. שפּיַיער האָט דערשאָסן נאָך א דײַטש — און ער איז געפֿאַלן אויף ליסאַ גאַראַ, וווּ די דײַטשן האָבן דערהרגעט זײַן מוטער. דעם סאַלדאַט יצחק שפּיַיער האָט מען קוּבֿר געווען אין זײַן געבוירן־שטאָט אויף ביעלאָפֿאַלסקע־גאַס".

---

2 פּרטים וועגן דעם ראָטעווען די ברידער פּעקעליס געפֿינען מיר אין מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ וו, ז׳ 129.

[אין בערדיטשעוו זענען דערהרגעט געוואָרן בערך 30 טויזנט ייִדן. געראָטעוועט האָבן זיך בלויז די ברידער מיכל און וואַלף פּעקעליס. אין שטאָט האָט מען געקענט די משפּחה פּעקעליס. דאָס זענען געווען באַוווסטע מויערערס: א פֿאַטער מיט פֿינף זין. זיי האָבן געבויט הײַזער אין בערדיטשעוו, זאַוואָדן אין קיעוו און געאַרבעט אויף דער בויונג פֿונעם מאַסקווער מעטראָ. מיכלען און וואַלפֿן איז געלונגען צו אַנטלויפֿן פֿון געטאָ. זיי האָבן געבויט ביַי די פּויערים אין דער געגנט גוטע, שיינע אויוונס און זיי האָבן זיך הינטער די אויוונס באַהאַלטן. די ברידער האָט זיך אײַנגעגעבן אויסצוגראָבן א גרוב אונטער א דײַטשישן אַנשטאַלט אויף דער סוועדלאָוו־גאַס. דאָרט זענען זיי אָפּגעזעסן 145 טעג. געשפּרײַזט האָט זיי דער רוסישער אינזשעניר יעווגעני אַסיפֿאָוויטש. שפּעטער זענען די ברידער אַוועק אין וואַלד, האָבן דאָרט געפֿונען פּאַרטיזאַנער און זיך באַטייליקט אינעם באַפֿרײַען בערדיטשעוו.]

3 פּרטים וועגן דעם העלדישן טויט פֿון שפּיַיערן זענען פֿאַראַן אין דער זאַמלונג מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ וו, ז׳ 140.

טאָלנע

אויפֿן הויכן וואל פֿון דער איזנבאַן לעבן דער שטאָט טאָלנע, האָט מען געקאָנט דערזען אויף אַ ווייטן בערגל, אין דער זײַט פֿון שטאָט, דעם אייניציקן בנין פֿונעם שעכטהויז. דאָרט איז פֿאַרגעקומען די גרעסטע טראַגעדיע פֿון דער שטאָט טאָלנע — דער מאָרד פֿון די דײַטשן איבער טויזנטער אומשולדיקע מענטשן. מער ווי אַ העלפֿט פֿון דער באַפֿעלקע־רונג אין טאָלנע, אַ שטאָט אין קיִעווער געגנט, איז באַשטאַנען פֿון יידן. פֿון אָט דער גאַנצער יידישער באַפֿעלקערונג איז געבליבן לעבן איין־אייניציקער מענטש — דער קצב פֿון שטאָ־ טישן שעכטהויז, יולין.

דעם 19טן סעפּטעמבער 1941 האָט דער דײַטשישער קאָמענדאַנט פֿון דער שטאָט טאָלנע אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל וועגן דער רעגיסטראַציע פֿון די יידן אין שטאָט. וועו די יידן האָבן זיך פֿאַרזאַמלט אויפֿן פּלאַץ פֿאַר דער קאָמענדאַטור, האָט מען זיי געמאָלדן, אַז מע וועט זיי אָפּשיקן קיין אומאַן אין עטלעכע גרופּעס. זקנים און ניט־אַרבעטספּעיִקע זענען געווארן אָפּגעטיילט און אַוועקגעפֿירט אין קינאָטאָטער און קלוב. אַ טאָג שפּעטער זענען זיי דאָרט אַלע דערשאָסן געוואָרן.

עטלעכע קילאָמעטער פֿון שטאָט, הינטערן קולבידער וואַלד, געפֿינט זיך דאָס דאָרף ביעלאָשקי. דאָרט, לעבן דעם דאָרף ביעלאָשקי, האָט מען אָפּגעשטעלט אַ גרויסע גרופּע פֿון די אַרויסגעפֿירטע טאָלנער יידן, און אָט די גאַנצע גרופּע — איבער טויזנט מענטשן — איז דערשאָסן געוואָרן פֿון אַ קוילן־וואַרפֿער.

מאַריאַ פֿיאָדאָראָוונאַ ראָזענפֿעלד — איצט די פֿאַרוואַלטערין פֿון דער עווידענץ און פֿאַרטרעטער פֿון ראַיקאָם־סעקרעטאַר פֿון קאָמסאָמאָל אין טאָלנע — האָט חתונה געהאַט מיט אַ יִד; זי אַליין איז געווען אַן אוקראַיִנערין, איר מיידלשער פֿאַמיליע־נאָמען איז מאַסקאַלענקאָ.

רוסישע און אוקראַיִנישע פֿרויען, וואָס האָבן חתונה געהאַט מיט יידישע מענער און געהאַט מיט זיי קינדער, זענען דורך די דײַטשן צוגעפֿאָרט געוואָרן אין איין הויז, אין דרײַ ווינונגען, וווּ אַחוץ פֿרויען און קינדער, האָבן זיך געפֿונען אויך זקנים. אַרום הונדערט פֿערזאָן, צוגעפֿאָדריקטע אין עטלעכע קליינע צימערלעך, האָבן געוואָרט אויף דער שעה פֿון זייער אומקום.

דעם 17 אַפּריל 1942, אין היטלערס געבוירן־טאָג, פֿינף אַ זייגער פֿאָר טאָג, האָט מען זיי אַלע אַרויסגעפֿירט אויפֿן הויף. בײַ די פֿרויען, וואָס האָבן געהאַט יידישע מענער, האָט מען אָנגעהויבן צוגעמען די קינדער. דאָס יינגל מאַסקאַלענקאָ־ראָזענפֿעלד איז אַלט געווען פֿינף יאָר, דאָס מיידעלע — דרײַ יאָר. אָבער פֿאַר די מוטערס האָט מען צוגעטראַכט אַ מער ראַפֿינירטן טויט ווי פּשוט דערהרגענען. די קינדער האָט מען, ווי קלעצער, אַרײַנגעווארפֿן אין אַ לאַסטאויטאָ. זיי זענען געפֿאַלן אויפֿן דעק מיט אַ טויבן קלאַפּ. דערנאָך האָט מען זיי אָוועקגעפֿירט. בײַם שטאָטישן שעכטהויז, אויף דעם שרעקלעכן און פֿאַרשאָלטענעם

מחבר — וולאַדימיר לידין.

פֿלאַץ, וואָס מען קאָן זען פֿונעם הויכן איינזבאַן־וואַל, זענען אַלע קינדער געוואָרן דערשאָסן. די מוטערס האָט מען געלאָזט לעבן: זיי זענען שוין געווען גיַסטיק דערהרגעט. די דיַיטשן זענען זיכער געווען, אַז זיי וועלן שוין קיין מאָל ניט קומען צו זיך.

דער פֿאַטאָגראָף פֿאָגאַרעצקי, אַ רוס, איז געווען פֿאַרהייראָט מיט אַ יידישער פֿרוי. זיַין זון האָט מען דערשאָסן צוזאַמען מיט דער מוטער. דעם פֿאָטער האָט מען געלאָזט לעבן מיט דער בייזווויליקער כּוונה, אַז דאָס זאָל אים פֿאַרפּיניקן. אינעם דאָרף גליבאָטשעק האָבן די פֿאַרטיזאַנער דערהרגעט דעם סטאַראָסטע. אַ טאָג שפּעטער האָבן די דיַיטשן אומגעבראַכט ביז צום סאַמע לעצטן צוויי יידישע משפּחות — סיגאַלאָווסקי און כער־סאַנסקי. פֿאַר דעם קאָמענדאָטור־בנין האָט לאָנג זיך געוויגט דער קערפּער פון דער אויפֿ־געהאָנגענער יידישער פֿרוי ראָטושנע. צו איר האָלדז איז געווען צוגעבונדן אַ ליידיק פֿלעשל — די מילך, וואָס ראָטושנע האָט געדאַרפֿט צושטעלן די דיַיטשן, האָט אייגעם פֿון זיי אויסגעזען צו וויניק געדיכט. די עסעסליַיט האָבן דערהרגעט די יידישע קינדער אויף אַזאַ אופֿן: אַן עסעסמאַן האָט אויפֿגעהויבן אַ יידיש קינד פֿאַר די האָר מיט איין האָנט, און מיט דער צווייטער האָט ער אים געשאָסן פֿון אַ פּיסטאָלעט אין אויער אַריַין. אַן עסעס־מאַן האָט געפּרווט אויפֿהייבן בײַם אויער אַ יינגעלע מיט אַ לישיי אויפֿן קאָפּ. וועלן דאָס האָט אים זיך ניט אַיַינגעגעבן און דאָס יינגעלע איז אומגעפֿאַלן, האָט דער דיַיטש אַראָפּ־געריסן פֿון אים די הייזלעך און מיטן פֿוס צעקוועטשט אים דעם געשלעכטס־אָרגאַן. „אַצינד קאָנסטו זיך מערן" — האָט ער געזאָגט בײַם געלעכטער פֿון די אַנדערע סאָלדאָטן.

דער ווידערשטאַנד אין יאַרמאַלינעץ[4]

[אין אָסטראָג האָבן די יידן באַגעגנט די דייטשישע מערדער מיט אַ שיסערײַ פֿון אויטאָמאַטן. אין פּראָסקוראָוו האָט די שיסערײַ געדויערט עטלעכע שעה. די יידן האָבן דערהרגעט דרײַ עסעסלײַט און פֿינף פּאָליציײַען. עטלעכע יונגע מענטשן איז געלונגען אַדורכצורײַסן זיך און אַוועקגיין אין וואַלד.]

אין יאַרמאַלינעץ האָבן די יידן זיך אַנטקעגנגעשטעלט צוויי טעג. געווער איז געווען צוגעגרייט פֿון פֿריִער; מען האָט עס אַרײַנגעבראַכט צוזאַמען מיט שטוביקע חפֿצים. דאָס איז געווען אין מיליטערישן שטעטל. דעם ערשטן פּאָליציי־מאַן, וואָס איז אַהין אַרײַן, פֿדי אַרויסצופֿירן אַ גרופּע פֿאַראורטיילטע, האָבן די יידן דערשאָסן און זײַן קערפּער האָט מען אַרויסגעוואָרפֿן פֿון פֿענצטער. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קעגנזײַטיקע שיסערײַ, בעת וועלכער עס זענען דערהרגעט געוואָרן נאָך עטלעכע פּאָליציי־לײַט. אויף צו מאָרגנס זענען אָנגעקומען לאָסטאוויטאָס מיט פּאָליציי פֿון די אַרומיקע ראַיאָנען. ערשט אין אָוונט, וען בײַ די יידן האָט זיך אויסגעשעפּט די אַמוניציע, זענען די באַלאָגערערס אַרײַנגעדרונגען אין שטעטל. די עקזעקוציע האָט גע־דויערט דרײַ טעג. בעתן ווידערשטאַנד זענען דערהרגעט געוואָרן 16 פּאָליציי־לײַט, צווישן זיי דער פּאָליציי־נאַטשאַלניק און פֿינף דייטשן.

אין אַנדערע הײַזער פֿונעם מיליטערישן שטעטל זענען געווען פֿאַלן פֿון זעלבסטמאָרד. אַ פֿאָטער האָט אַרויסגעוואָרפֿן פֿון פֿענצטער צוויי קינדער און דערנאָך האָט ער זיך אַראָפּגעוואָרפֿן צוזאַמען מיט זײַן פֿרוי. איין מיידל האָט, שטייענדיק אין פֿענצטער, געשריגן: „זאָל לעבן די רויטע אַרמיי! זאָל לעבן סטאַלין!"

צוגעגרייט צום דרוק — **איליא ערענבורג.**
[גבֿית־עדות פֿון יע. לאַנצמאַן].

---

4 אין דער זאַמלונג מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ וו, ז״ו 128–129, איז דער מאַטעריאַל פֿאַרעפֿנטלעכט אונטערן טיטל „ווידערשטאַנד". אינעם כתב־יד פֿון דאָס שוואַרצע בוך איז ניט אָנגעגעבן דער נאָמען פֿון דעם, וואָס האָט דעם מאַטעריאַל פֿאַרעפֿנטלעכט, און ס׳איז אַדורכגעלאָזן געוואָרן דער אַנהייב פֿונעם טעקסט.

ווי אַזוי איז אומגעקומען די דאָקטערין לאַנגמאַן
(סאַראַטשיצי)

אין סאַראַטשיצי האָט געווינט די דאָקטערין־גינעקאָלאָגין ליובאָוו מיכאַילאָוונאַ לאַנגמאַן. זי איז געווען באַליבט בײַ דער באַפֿעלקערונג און די פּויערטעס האָבן אַ לאַנגע צײַט זיי אויסבאַהאַלטן פֿון די דײַטשן. צוזאַמען מיט איר האָט זיך אויסבאַהאַלטן איר עלף־יאָריקע טאָכטער.

ווען לאַנגמאַן איז געווען אין דאָרף מיכאַיליקי, איז געקומען צו איר אַ הייבאַם און דערציילט, אַז דעם סטאַראָסטעס פֿרוי גייט שוואַר צו קינד. לאַנגמאַן האָט דער הייבאַם געזאָגט וואָס מ׳דאַרף טאָן, אָבער דער מצב פֿון דער קימפּעטאַרין איז כּסדר געוואָרן ערגער. געטרײַ איר חוב, איז לאַנגמאַן אַוועק אין דער ווינונג פֿון סטאַראָסטע און גערעטעוועט די מוטער און דאָס קינד. נאָר דעם האָט דער סטאַראָסטע געמאַלדן די דײַטשן, אַז בײַ אים אין כאָטע געפֿינט זיך אַ יידישע פֿרוי. די דײַטשן האָבן אַוועקגעפֿירט די דאָקטערין מיט איר טאָכטער צום דערשיסן. פֿון אָנהייב האָט לאַנגמאַן געבעטן: „דערהרגעט ניט דאָס קינד", אָבער דערנאָך האָט זי צוגעטוליעט די טאָכטער צו זיך און געזאָגט: „שיסט! איך וויל ניט, אַז זי זאָל לעבן מיט אײַך". די מאַמע מיט דער טאָכטער זענען געוואָרן דערהרגעט.

צוגעגרייט צום דרוק — איליע ערענבורג.

אין וויניצער געגנט*

1. אין שטעטל כמיעלניק

אינעם שטעטל כמיעלניק, וויניצער געגנט, האָבן פֿאַר דער מלחמה געלעבט 10,000 יידן, וועלכע האָבן מיט זיך פֿאַרגעשטעלט אַ מערהייט פֿון דער באַפֿעלקערונג. די יידן האָבן דאָרט געווויינט אין משך פֿון לאַנגע יאָרן, פֿון דור צו דור. פֿרײַנדשאַפֿט און ליבע האָט זיי פֿאַרבונדן מיט אוקראַיִנער און רוסן.

אין די יאָרן פֿון סאָוועטן־מאַכט איז דאָס שטעטל שטאַרק געוואַקסן און זיך אַנטוויקלט סײַ עקאָנאָמיש, סײַ קולטורעל.

אין כמיעלניק זענען געווען פֿאַבריקן פֿון טעקסטיל, פֿוטער, מעבל; זאָוואָדן פֿון מעכאַניק, ציגל און צוקער; אַ סך אַרטעלן. צוזאַמען מיט מענטשן פֿון אַנדערע נאַציאָנאַ־ליטעטן האָבן אויף די אונטערנעמונגען דערפֿאַלגרײַך געאַרבעט יידישע אַרבעטער, טעכ־ניקערס און אינזשענירן.

די יידן זענען געווען צווישן די בעסטע סטאַכאַנאָווצעס, דערפֿינדערס, געוויסנהאַפֿטע האַרעפֿאַשניקעס. די גאַנצע שטאָט האָט זיך באַצויגן צו זיי מיט אַכטונג און אָנערקענונג.

אין שטאָט זענען געווען אַ קינאָ, אַ טעאַטער, דרײַ מיטלשולעס, צוויי זיבניאָריקע שולעס, אַ גרויסער פּרעכטיק־אַרגאַניזירטער שפּיטאָל האָט אַן געצאָלט באַדינט די גאַנצע באַפֿעלקערונג. אָט דאָס גאַנצע נאָרמאַלע לעבן איז אַראָפּ ווי אין תּהום דעם 22סטן יוני 1941. כּמעט קיינער פֿון די יידן האָט ניט באַוויזן צו עוואַקויִרן זיך, און גרויס איז געווען זייער צער און פֿאַרלוירנקייט ווען די דײַטשן האָבן זיך דערנענטערט צום שטעטל.

וווּנדערלעך־שיין זענען די יולי־טעג אין אוקראַינע. מיט אַ ברייטער האַנט טיילט זיך די נאַטור מיט איר רײַכקייט און פּראַכט. אָבער דעמאָלט האָט, דוכט זיך, אויך די נאַטור פֿאַרשטאַנען, אַז עס קומען אַן שרעקלעכע טעג. דעם 18טן יולי איז געווען אַ שוידערלעך וועטער — אַן אומגעוויינלעכער אין יענע געגנטן הוראַגאַן. עס האָט געגאָסן אַ שטאַרקער, קאַלטער האַרבסטיקער רעגן.

אין שטעטל האָבן זיך אַרײַנגעריסן די דײַטשן. אויף די גאַסן האָבן זיך דערהערט זייערע מערדערישע אויסגעשרייען: „יודען קאַפּוט! יודען קאַפּוט!"

שוין פֿון דעם 21סטן יולי 1941 האָבן אָלע יידן — מענער, פֿרויען און קינדער פֿון פֿינף יאָר אָן — געמוזט טראָגן אויף דער רעכטער האַנט ווײַסע בענדער 15 צענטימעטער די בריייט, מיט אַן אויסגענייטן בלויען מגן־דוד.

עס האָבן זיך אַ שאָט געטאָן באַפֿעלן קעגן יידן. דער ערשטער באַפֿעל האָט געמאָלדן, אַז יידן האָבן ניט קיין רעכט גאָרניט צו קויפֿן אויפֿן מאַרק אָחוץ קאַרטאָפֿל און אַרבעס.

גבֿית־עדות פֿון א. בעקער.
צוגעגרייט צום דרוק — ר. קאָוונאַטאָר.

---

* מער פּרטים וועגן כמעלניק — אין מערדער פֿון פּעלקער, ב׳ II, ז׳ 40–60, (לויט דעם אויך פֿאַר פּינקטלעכט).

אין גיכן האָט אַ צווייטער באַפֿעל אויפֿגעקלערט, אַז אויב מען כאַפּט אַ יִיד אויפֿן מאַרק, באַקומט ער 25–50 שמיץ. אַזוי אַרום איז די יִידישע באַפֿעלקערונג געוואָרן פֿאַרמישפּעט אויף הונגער.

אַ ספּעציעלער באַפֿעל האָט קאַטעגאָריש פֿאַרבאָטן די פּויערים אַנצוקניפּן מיט יִידן וועלכע ס׳איז געשעפֿטלעכע אַדער פּערזענלעכע באַציִונגען. אויב אַ פּויער איז אַרײַן צו אַ יִיד אין שטוב, האָט ער באַקומען פון 25 בין 50 שמיץ. די אורטיילן זענען תּיכף געוואָרן אויסגעפֿירט.

עס האָט זיך אַנגעהויבן אַן אַלגעמיינע רויבערײַ בײַ דער יִידישער באַפֿעלקערונג: אין משך פֿון 24 שעה האָבן יִידן געמוזט אָפּגעבן וועלאָסיפּעדן, ניימאַשינען, פּאַטעפֿאָנען, פּלאָטן. נאָך מער מאָראַדעריש זענען געווען די פֿאַרשריפֿטן וועגן אַוועקגעבן טעלער, לעפֿל, גאָפּל, זייף אד״גל. מע האָט גערויבט ניט בלויז אויף אַן „אַרגאַניזירטן״ אופֿן. די פּאָליציי־לײַט האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין די ווינונגען, צעבראָכן די פֿענצטער און טירן, און צוגענומען אַלץ, וואָס ס׳האָט זיך זיי פֿאַרגלוסט. וואָס זיי האָבן ניט געקאָנט אַוועק־טראָגן, האָבן זיי צעבראָכן און געמאַכט דערפֿון תּיל־תּל.

די דײַטשן און פּאָליציאַנטן זענען אַרײַן אין די שטיבער און אַרויסגעטריבן די יִידן אויף אַרבעט. מען האָט זיי געשיקט אויפֿשטעלן אויפֿגעריסענע בריקן, וואָשן דילן און גראָבן גערטנער. טייל אַרבעטן האָבן געהאָט אַ דערנידערנדיקן כאַראַקטער: מען האָט געצוווּנגען די יִידן רייניקן קלאָזעטן, פּוצן פּאָליצייִישע שטיוול אאַז״וו. געווען אויך אַזעלכע „אַרבעטן״, ווי אַנפֿילן מיט וואָסער געלעכערטע קעסלען. די „אַרבעט״ איז געווען אַן אַ זין און אַן אַ רעזולטאַט, אָבער די יִידן האָבן באַקומען קלעפּ און שטורכערײַען.

דעם 18טן אויגוסט 1941 איז אין שטעטל אָנגעקומען געסטאַפּאָ. עס האָט זיך אָנגע־הויבן אַ נײַער עטאַפּ אינעם לעבן פֿון די יִידן.

איין מאָל אין אַוונט זענען דרײַ יִידישע יינגלעך געזעסן אין גאַס. צווישן זיי איז געווען מוסיאַ גאָרבאָנאָס. דאָס איז געווען אַ שטיל, גוט יינגל, אַן אויסגעצייכנטער שילער פֿון אָכטן קלאַס. צו זיי איז צוגעקומען אַ פּאָליציאַנט. ער האָט זיך געוועגדט צו מוסיען, אַז ער זאָל אים געבן צו פֿאַררייכערן. דאָס יינגל האָט אים געענטפֿערט, אַז ער רייכערט ניט, אַז ער האָט קיין מאָל ניט געהאַט און האָט ניט קיין מאַכאָרקע.

דער דײַטש האָט שאַרף אַ קוק געטאָן אויפֿן יינגל און פֿון גאַנץ נאָענט און רויק אים דערשאָסן. מוסיאַ גאָרבאָנאָס איז געווען דער ערשטער קרבן. גרויל און פּחד האָבן אָרומ־געגנומען די באַפֿעלקערונג.

די יִידן האָבן באַקומען אַ באַפֿעל צו רעגיסטרירן זיך. אינעם ערשטן טאָג האָט מען אָפּגעקליבן 367 מענער און צוויי פֿרויען.

אין כמיעלניק, אין צענטער אויפֿן בולוואַר, איז געשטאַנען אַ דענקמאָל פֿאַר לענינען. דאָס איז געווען דער באָליבטער שפּאַצירפּלאַץ פֿאַר דער יוגנט. פֿון דאָנען האָט זיך אָנט־פּלעקט אַ פּרעכטיקער אויסבליק אויף דער שטאָט. אין די פֿיַערלעכע פֿאָלקס־יום־טובים, אין טאָג פֿון דער סאָציאָליסטישער אָקטאָבער־רעוואָלוציע און אין טאָג פֿון 1טן מײַ פֿלעגט דאָרט זיך צונויפֿקלײַבן אַ פֿריילעכע מאָסע דעמאָנסטראַנטן. עס האָט אויסגעזען, ווי לענין, מיט אַן אויסגעשטרעקטער האַנט און מיט קלוגע פֿאָרשמורעטע אויגן, באַגריסט דעם המון. איצט האָבן די דײַטשן אויסגעקליבן גראָד דעם אַ פּלאַץ, כדי עפֿנטלעך צו פֿיַיניקן די אומשולדיקע מענטשן.

די אָפּגעקליבענע 367 מענטשן האָט מען געבראַכט אויפֿן בולוואַר. מיט קלעפּ פֿון די פּריקלאַדן האָט מען זיי געצוווּנגען צו נעמען זיך פֿאַר די הענט, טאָנצן און זינגען דעם „אינטערנאַציאָנאַל". די זקנים האָט מען אָפּגעשניטן די בערד און די יונגע האָט מען געצוווּנגען שלינגען זייערע האָר.

נאָך דער דאָזיקער „ערשטער" רעפּעטיציע האָט מען אַלע אָפּגעשיקט אינעם הויז פֿונעם ראָבינזאָן פֿאַרבאַנד פֿון די קאָנסום־געזעלשאַפֿטן. דאָרט האָט מען די יידן אַרײַנגעטריבן אינעם גלאָזסקלאַד און זיי געצוווּנגען טאָנצן בארוועסערהייט איבערן צעשטויסענעם גלאָז און איבער ברעטער מיט אָרויסשטאַרנדיקע טשוועקעס. אַזוי שרעקלעך און געמיין האָבן די דײַטשן געפֿינקט די מענטשן פֿאַרן טויט. 6 אָ זייגער אין אָוונט האָט מען די פֿאַר־מאַטערטע מענטשן געטריבן הינטערן שטאָט. דאָרט, אויפֿן אולאָנאָוער וועג, זענען שוין געווען צוגעגרייט די גריבער. די רוצחים האָבן געצוווּנגען די יידן אויסצוטאָן זיך נאָקעט און ווידער טאָנצן.

פֿאַרן טויט האָבן בײַ עטלעכע פֿון זיי זיך נאָך געפֿונען כּוח און מוט אויסצושרײַען: „זאָל לעבן סטאַלין! אַלץ איינס וועט ער געווינען די מלחמה. זאָל היטלער פּגרן!"

אין יענעם טאָג האָבן די געסטאַפּאָ־לײַט און זיינע נידערטרעכטיקע מיטהעלפֿער דערהרגעט 367 יידן און 40 אוקראַינער — מיטגלידער פֿון דער פּאַרטיי.

כמיעלניק האָט געהערט צום ליטינער געביטס־קאָמיסאַריאָט. דער געגנראָל־קאָמיסאַר, דער באָרימטער תּלין פֿון דער יידישער באָפֿעלקערונג קאָך, האָט געהאָט זײַן רעזידענץ אין דער שטאָט זשיטאָמיר. מיטן שאָפֿן פֿון ליטינער געביטס־קאָמיסאַריאָט האָבן די רדיפֿות קעגן יידן אָנגענומען אָ מער פֿלאָנמעסיקן כאַראַקטער.

קודם־כל איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אָ באָפֿעל, לויט וועלכן אַלע יידן, וואָס ווויגען אין די צענטראָלע גאַסן, דאַרפֿן אין משך פֿון דרײַ טעג איבערציען זיך אין די פּאַרשטעט.

דעם 25סטן דעצעמבער איז אַרויס אָ פֿאַראָרדענונג, אז אַלע אײַנוווינער זאָלן אָפּגעבן זייערע וואָרעמע זאַכן פֿאַר דער דײַטשישער אַרמיי. די דײַטשישע פֿאָליציי האָט אין יענעם טאָג באַווּזן, ווי אַזוי זי פֿאַרשטייט יידישע הילף.

די דײַטשן האָבן געכאַפּט צען פֿרויען און איין מאַנסביל, אַוועקגעפֿירט זיי אין דער פֿאָליציי, אויסגעטאָן נאָקעט און אַרײַנגעוואָרפֿן אין קאָרצער. פֿון 9 אָ זייגער אין דער פֿרי ביז 6 אָ זייגער אָוונט זענען אַהין פּסדר אַרײַנגעקומען די אויסוווּרפֿן און געשלאָגן די אומגליקלעכע מענטשן. 6 אָ זייגער אָוונט האָט מען יעדן אַרעסטאַנט אַרײַנגעשטופּט אין אָ באָזונדערן קאָמער און געגעבן צו 15 שמיץ. די פֿרויען האָבן געשריגן און באָקומען דערפֿאַר צו 25 שמיץ. נאָך דעם האָט מען די אויסגעפֿינקטע קרבנות אַרויסגעוואָרפֿן אויפֿן פֿראָסט.

דאָס „זאָמלען" פֿאַר דער דײַטשישער אַרמיי איז ווײַטער אָנגעגאַנגען.

אָבער דאָס אַלץ איז געווען בלויז אָ פֿאָרשפּיל פֿאַר דער אַלגעמיינער שחיטה, וואָס עס האָט דערוואָרט דער יידישער באָפֿעלקערונג. דעם קראַנקן אָבראַמאָוויטשן האָט מען געמסרט, אז בײַ אים אין שטוב געפֿינט זיך פֿלומרשט געווער. דעם קראַנקן האָט מען אַרויסגעשלעפּט פֿון שטוב און אויף דער הויפּטגאַס אויפֿגעשטעלט פֿאַר אים אָ תּליה. פֿאַרן טויט האָט מען אים באָפֿוילן צו זאָגן דאָס לעצטע וואָרט. אויך דאָס איז געווען צוגעטראַכט מיט דער כּוונה צו איזדיעקעווען זיך.

קוים אָ לעבעדיקער פֿון די קלעפּ, האָט דער קראַנקער אַלטער מענטש נאָך געפֿונען אין זיך כּוח צו זאָגן מיט אָ קלאַרער און ריינער שטים:

„זאָלן אַלע פֿאַשיסטן און זייער אָבער־באַנדיט היטלער אָפּגעווישט ווערן פֿון דער ערד".
די תּלינים האָבן ענגער פֿאַרצויגן די פּעטליע און אַבראַמאָוויטש איז אַנטשוויגן געוואָרן.

דעם 2טן יאַנואַר 1942 איז אין זײַן אויטאָ געקומען דער ליטינער געביטס־קאָמיסאָר וויצערמאַן. דאָס איז געווען אַ באַוווסטער אויסווורף און רוצח. ער האָט אַרויסגערופֿן צו זיך דעם יידישן סטאַראָסטע און אַרויפֿגעלייגט אַ נײַע גרויסע קאָנטריבוציע. אָהוץ דעם האָט ער באָפֿוילן, אַז די יידן זאָלן תּיכף אַריבערגיין פֿון דער נײַער שטאָט אין דער אַלטער, ווו מען האָט געשאָפֿן אַ געטאָ. אין שטאָט איז אַנטשטאַנען אַ גרויסע סומאַטאָכע. איינער האָט געשלעפּט זײַן פֿאַרמעגן אויף שליטלעך, אַ צווייטער — אויף עטלעכע ברעטלעך, און אַ דריטער — אויף די פּלייצעס. געסטאָפּא־לײַט און פּאָליציאַנטן האָבן געקוויבט און צוגענומען אַלץ, וואָס ס׳איז נאָר געפֿעלן געוואָרן.

אַ קאַטעגאָרישער באָפֿעל האָט געמאָלדן: אַלע רוסן און אוקראַיניער דאַרפֿן אָנצייכענען אויף דער טיר אַ קרייץ. ווער ס׳וועט אַרײַנלאָזן אין שטוב אַ ייִד, וועט ווערן שטרענג באָשטראָפֿט.

נאָך עטלעכע טעג עקסיסטענץ פֿון דער געטאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַן „אָקציע" — אַן אומפֿאָרמיידלעכע אין די באַדינגונגען פֿון דער דיטשישער אָקופּאַציע.

5 אַ זייגער אין דער פֿרי. טיפּע שנייען, אַ ווינט, אַ זאָוויי, אַ שאַרפֿער פֿראָסט. די מענטשן האָבן מורא אַרויסצוגיין פֿון שטוב, ווי זיי וואָלטן פֿאַרגעפֿילט די גרוילן און די צרות, וואָס עס ברענגט זיי דער קומענדיקער טאָג.

די גאַסן זענען שוין אַרומגערינגלט מיט געסטאָפּא־לײַט און זייערע באָהעלפֿערס, די ליטינער און דאַרפֿישע פּאָליציאַנטן, אונטער דער אָנפֿירונג פֿונעם געביטס־קאָמיסאָר ווי־צערמאַן. ווײַזט אויס, אַז זיי וואָלטן אויפֿן ערשטן סיגנאַל. אָט באַווײַזן זיך עטלעכע מענטשן. זיי גייען אין דער פֿרי נאָך וואָסער, צווישן זיי — דער מיטגלידּ פֿונעם יודענראָט בריימאַן.

זיי ווערן דערשאָסן באָלד אויפֿן אָרט. עס הייבט זיך אָן די בלוטיקע „אָקציע". שלאָפֿנדיקע מענטשן ווערן אַרויסגעשלעפּט פֿון די בעטן און מען דערלויבט זיי ניט אָפֿילו אָנצוטאָן זיך. זקנים און קראַנקע דערשיסט מען אויפֿן אָרט.

דער פֿראָסט איז דערגאַנגען ביז 40 גראַד, אָבער אַלעמען האָט מען אומברחמנותדיק אַרויסגעיאָגט אויף דער גאַס. די מענטשן גייען באַרוועסע, הוילע, ווער אין איין שוך און ווער אין קאַלאָשן אויף די באַרוועסע פֿיס. איינער איז פֿאַרוויקלט אין אַ קאַלדרע און אַ צווייטער איז אין בלויזן העמד. אַ סך האָבן געפֿרוווט אָנטלויפֿן, אָבער באָלד האָט זיי געטראָפֿן אַ קויל. אַ. בעקער, אַ גראָטעווועטער פֿון אָט דעם בלוטיקן פֿאָגראָם, דערציילט:

„זעקס אַ זייגער אין דער פֿרי האָב איך דערהערט אַ שיסערײַ. ווען כ׳האָב געעפֿנט די טיר, איז דאָרט שוין געשטאַנען אַ פּאָליציאַנט מיט געווער אין די הענט און געשריגן: „אַרויס!" מיך האָט מען אַרײַנגעטריבן אינעם דערבײַקן הויז. וויפֿל איך האָב זיך ניט געבעטן, אַז מע זאָל מיר דערלויבן גיין מיט מײַן משפּחה, כדי דער פֿרוי זאָל זײַן גרינגער צו פֿירן די קינדער צום טויט, האָב איך, אָהוץ קלעפּ מיט די פּריקלאָדן, קיין ענטפֿער ניט באָקומען. מיט כּוח האָט מען מיך אָפּגעריסן פֿון מײַן ווײַב און דרײַ טײַערע קינדער אין יענער שרעקלעכסטער שעה פֿון מײַן לעבן. פֿון דער קאָלאָנע איז מיר געלונגען צו אָנטלויפֿן. איך האָב זיך באָהאַלטן אויפֿן בוידעם פֿון אַ הויז, פֿון וואָנען מע האָט שוין געהאָט אָלעמען אַרויסגעפֿירט. אָלץ איז געווען צעהאַקט און צעבראָקט. די געשרייען, קרעכצן און געווויינען האָבן אויפֿגעטרייסלט די לופֿט. די פֿרוי פֿונעם בירגער־מײַסטער, אַ דײַטשקע, האָט געטריבן

די קינדער. זי האָט זיי געיאָגט און דערביי זיי „בארוּקט" : „שטילער, קינדערלעך, שטילער".

ווען דער פּלאָץ איז שוין געווען פֿול מיט מענטשן, האָט דער געביטס־קאָמיסאַר באַפֿוילן צו לייענען דעם צעטל פֿון די פֿאַכלײַט, וועמען ס׳איז דערלויבט געווען צו בלײַבן לעבן. די איבעריקע האָט מען געטריבן אין סאָסנעוואַלד, דרײַ קילאָמעטער פֿון שטאָט. דאָרט זענען שוין געווען צוגעגרייט די גריבער. אויפן וועג האָבן די געסטאַפּא־לײַט אומברחמנותדיק זיך איזדיעקעוועט איבער די מענטשן און זיי געשלאָגן. אַן עלטערע פֿרוי, גאָלדמאַן, איז אומגעפֿאַלן. די פּאָליציאַנטן האָבן זי אויפֿגעהויבן און מיט אַ ווילדן כּעס צעהאַקט איר קערפּער אויף שטיקער.

צוויי מיידלעך, די שוועסטער לערנער, האָט אַ געסטאַפּא־מאַן געשטאָכן מיט אַ קינזשאַל אין פּלייצע בײַם אונטערטרײַבן זיי.

אַ קינד פֿון פֿיר יאָר — מײַ — קיין פֿאָטער האָט ער ניט געהאַט, און די מוטער האָבן די דײַטשן דערהרגעט — איז, ווי אַ דערוואַקסענער, געגאַנגען אין דער קאָלאָנע, צוזאַמען מיט אָלע, צום גרוב...

בײַם גרוב האָט מען אָלעמען אויסגעשטעלט אין אַ רײ. מיט קלעפּ און דראָונגען האָט מען זיי געצוווּנגען אויסטאָן זיך און די קינדער. ס׳איז געווען אַ שנײַדיקער פֿראָסט. די קינדער האָבן געשריגן : „מאַמע, פֿאָר וואָס טוסטו מיך אויס ? ס׳איז דאָך אָזוי קאַלט"... יעדע פֿופֿצן־צוואַנציק מינוט זענען אָפּגעפֿאָרן פֿורן מיט מלבושים פֿון די דערהרגעטע. אָזוי אָרום זענען דעם 9טן יאָנואַר 1942, אין דעם בלוטיקן פֿרייטיק, אומגעבראַכט געווארן 6,800 יידן.

דעם 16טן יאָנואַר האָט מען וויידער דערהרגעט 1240 פּערזאָנען. די אָכזריות פֿון די געסטאַפּא־לײַט און פּאָליציאַנטן האָט ניט געהאַט קיין גרענעץ. דאָקטאָר אָבראַמסאָנס מוטער, אַ טויבע אָלטע פֿרוי פֿון אַ יאָר 60, האָט ניט געהערט דעם באַפֿעל און איז ניט תּיכף אַרויס פֿונעם קעלער, ווו זי האָט זיך באַהאַלטן. אַ געסטאַפּא־מאַן האָט זי געכאַפּט פֿאָר די גרויע האָר און מיט אַ שוועכט אָפּגעהאַקט איר דעם קאָפּ.

אָזוי, מיט אַ גרויען קאָפּ פֿון אַ זקנה אין די הענט, איז ער געשטאַנען פֿאָר די מענטשן...

עטלעכע פֿון די קרבנות האָט זיך אײַנגעגעבן צו באַהאַלטן זיך אין קעלערס, אויף בוידעמער, בײַ פּויערים ; אַ סך האָבן אַרומגעבלאָנקעט איבער די פֿעלדער און ניט געפֿונען קיין באַהעלטעניש. ניט ווייניק מענטשן זענען פֿאַרפֿרוירן געוואָרן. מע האָט זיי געפֿונען ערשט פֿרילינגצײַט, וועמען דער שניי איז צעגאַנגען.

צווישן די, וועמען ס׳האָט זיך אײַנגעגעבן צו באַהאַלטן און ראָטעוועט זיך, זענען געווען גאָלדמאַנס קינדער. עטלעכע שעה זענען זיי געלעגן אונטערן בעט. צום סוף האָט דער עלטערער 18־יאָריקער בחור געזאָגט, אַז ער גייט אַרויף אויפֿן בוידעם אַ קוק טאָן, וואָס דער טאָטע טוט דאָרט. אין דעם מאָמענט איז אין צימער אַרײַנגעקומען אַ פּאָליציאַנט און אַרײַנגעשטאָכן אינעם יינגל אַ קינזשאַל. ער האָט באַוויזן בלויז אַ געשריי צו טאָן „אוי" און איז געפֿאַלן אַ טויטער.

ווען ס׳איז פֿינצטער געוואָרן, האָט די טאָכטער געזומען איר ברודערל פֿון פֿינף יאָר און אַנטלאָפֿן צו באַקאַנטע אין סלאָבאָדקע.

פֿון די ערשטע „אַקציעס" זענען ניצול געוואָרן אַ קליינע צאָל יידן, וועלכע האָבן דאָן געווויזן אויף דער יידישער־גאַס. דער הויפּט פֿון דער דײַטשישער זשאַנדאַרמעריע

האָט פֿון צווישן די לעבן־געבליבענע באַשטימט פֿאַר אַ סטאַראָסטע עלזאַן און באַפֿוילן אים, אַז אַלע יידן זאָלן קומען אין דער פּאָליציי נאָך דאָקומענטן. אָט די יידן, הייסט עס, וועט מען מער ניט טשעפּען. אויב אָבער מען וועט כאַפּן אַ ניט רעגיסטרירטן יידן, וועט מען דערשיסן דעם סטאַראָסטע און נאָך דרײַ יידן פֿון דער יידישער־גאַס. די מענטשן האָבן זיך דערשראָקן און זיי זענען געגאַנגען. זיי האָבן באַקומען בלויע דאָקומענטן. יעדן טאָג, אָבט אַ זייגער אין דער פֿרי, האָט מען זיי געמוזט אָפּשטעמפּלען אין דער פּאָליציי.

דער צוזאָג האָט, פֿאַרשטייט זיך, ניט געהאָלטן קיין שום ממשות. דיווילדע הפֿקרות און שיקאַנעס לגבי דער יידישער באַפֿעלקערונג האָבן ניט אויפֿגעהערט.

דעם 25סטן יאַנואַר 1942 האָט אַ געסטאַפּאָ־מאַן געכאַפּט דעם כמיעלניקער רב שאַפּירא. ער האָט אים אַרויסגעשלעפּט פֿון באַהעלטעניש און געזונען שלאָגן, געפֿאָדערט פֿון אים גאָלד. לסוף האָט ער אים אַרויסגעטריבן אין גאַס און אַרײַנגעשטאָכן אַ מעסער אין האַלדז. שאַפּיראָס טויטער קערפּער האָט זיך געוואַלגערט עטלעכע טעג: די דײַטשן האָבן ניט דערלויבט אים קובר צו זײַן.

דעם 5טן פֿעברואַר האָט מען אויפֿגעפֿאָדערט דעם יידישן סטאַראָסטע, אַז ער זאָל צושטעלן 24 פֿרויען אָפּצורייניקן פֿון שניי דעם סטאַדיאָן. די פֿרויען האָבן אָנגעהויבן אָפּרייניקן דעם שניי מיט לאָפּעטעס. דעם פּאָליציאַנט איז דאָס ניט געפֿעלן. ער האָט געזאָגט, אַז ער וועט צווינגען די פֿרויען צו אַרבעטן אויף אַן אופֿן, וואָס וועט אים בעסער געפֿעלן וועלן.

ער האָט באַפֿוילן די פֿרויען צו טאַנצן אין טיפֿן שניי, און דערנאָך לייגן זיך אויפֿן בויך און קריכן. ווען די אומגליקלעכע פֿרויען זענען געלעגן אין שניי, האָבן די פּאָליציאַנטן גענומען זיי קאָפּען מיט די געקאָוועטע שטיוול.

אין משך פֿון די נאָענטע חדשים איז איבער די יידן אָן אויפֿהער געהאָנגען די דאַמאָקלעס־שוערד.

פֿרייטיק דעם 12טן יוני, 5 אַ זייגער אין דער פֿרי, האָבן אונגאַרישע סאָלדאַטן, געקומענע נאָך פֿון נעכטן אין שטאָט, אַרומגערינגלט די יידישע־גאַס און אָנגעהויבן טרײַבן אַלעמען אין דער פּאָליציי, מפֿלומרשט פֿדי זיך צו רעגיסטרירן. לעבן דער פּאָליציי האָט מען אָפּגעטיילט די מענער פֿון די פֿרויען און קינדער. די מענער האָט מען אָוועקגעפֿירט, און די פֿרויען, קינדער און זקנים האָט מען אָנגעלאָדן אין אויטאָס און אָפּגעפֿירט אין וואַלד. ס'איז געווען אַ קלאַרער, זוניקער טאָג. די קליינע קינדער האָבן גאָרניט ניט פֿאַרשטאַנען. זיי זענען געלאָפֿן אַרום דעם גרוב, זיך געשפּילט, געריסן בלומען...

אין יענעם בלוטיקן פֿרייטיק זענען דערהרגעט געוואָרן 360 פֿערזאָן. די דײַטש־אונגאַרישע באַנדיטן האָבן צעריסן די קינדער אויף שטיקער און זיי געוואָרפֿן אין גרוב.

אָנהייב 1943 האָבן די דײַטשן באַשלאָסן ענדגילטיק צו ליקווידירן די געטאָ.

דעם 5טן מאַרץ 7 אַ זייגער אין דער פֿרי האָט דער פּאָליציאַנט שור באַפֿוילן דער וואַך ניט אַדורכצולאָזן קיין יידן איבער די בריקן. אַלעמען האָט מען אַרויסגעטריבן אין גאַס. די הײַזער זענען געוואָרן אַרומגערינגלט פֿון פּאָליציאַנטן, מיט ביקסן און העק אין די הענט.

אויטאָס זענען צוגעפֿאָרן. די, וועלכע האָבן פֿאַרשפּעטיקט אַרײַנצוגיין אין די אויטאָס, האָט מען געשלאָגן מיט פֿריקלאָדן און העק.

אין יענעם טאָג האָט מען אומגעבראַכט 1300 פֿערזאָן. שרעקלעך איז געווען אַ קוק

GRATZ COLLEGE LIBRARY
PHILADELPHIA, PA.

צו טאָן אויף דער יידישער־גאַס: זי איז געווען פֿאַרגאַסן מיט בלוט, פֿאַרשאַטן מיט פֿעדערן, אַנגעוואַרפֿן מיט צעבראָכענע כלים, צעהאַקט מעבל — די שפּורן פֿונעם אומזיניקן צעשטערן און נידערטרעכטיקן פֿאַרניכטן מענטשלעך לעבן אוּן מענטשלעכע מי... נאָך דער דאָזיקער שחיטה זענען געבליבן 127 מאַנסליט אוּן 8 פֿרויען. זיי זענען איבערגעלאָזן געוואָרן אויף אַרבעט אין די אַרטעלן אוּן זאַוואָדן.

אָט די ספּעציאַליסטן האָט מען אַוועקגעפֿירט אין שולע, ווו ס׳איז געוואָרן איינגעאָרדנט אַ לאַגער. דער לאַגער איז געוואָרן באַוואַכט טאָג אוּן נאַכט, די פֿענצטער זענען געווען איבערגעצויגן מיט שטעכלדראָט. נישט געקוקט אויף דער שטאַרקער וואַך, זענען אין משך פֿון צוויי וואָכן אַנטלאָפֿן 67 פּערזאָן. עטלעכע זענען אַנטלאָפֿן אויף דער רומענישער טעריטאָריע, דאָס הייסט אויף דער טעריטאָריע, וואָס די דיטשן האָבן איבערגעגעבן די רומענער.

פֿיר פּערזאָן זענען אַנטלאָפֿן אין אַ פֿאַרטיזאַנער־אַטריאַד. אין די רייען פֿון די נקמה־געמערס האָבן זיך העלדיש געשלאָגן אויך די כמיעלניקער יידן. דער אַמאָל־אַקטיווער מיטאַרבעטער אין די כמיעלניקער געזעלשאַפֿטלעכע אַרגאַניזאַציעס, ווייסמאַן, האָט באַשלאָסן בשום אופֿן ניט אונטערצוגעבן זיך די דיטשישע תּלינים.

ביז אָקטאָבער 1943 האָט ווייסמאַן זיך באַהאַלטן אינעם דאָרף קורילאָווקע. ער האָט זיך אײַנגעשאָפֿן געוויר; ער האָט צונויפֿגעקליבן און פֿאַראייניקט אַרום זיך עלף פֿאַרלאָזן־לעכע און פֿעסטע מענטשן, גרייטע צו גיין מיט אים אין פֿייער און וואַסער. דעם 25סטן אָקטאָבער איז ווייסמאַן אַוועק אין וואַלד. מיט אים און זײַן גרופּע איז אויך אַוועק אַ מיידל פֿון ליטין — קאַלערמאַן.

אינעם פּאַרטיזאַנישן אָטריאַד א״נ פֿון כרושטשאָוו האָט ווייסמאַן באַקומען דעם ערשטן שלאָכט־אויפגאָב: אַראָפּלאָזן פֿון די רעלסן די מיליטעריש צוגן אויפֿן זשמעריקער אָפּטייל פֿונעם אײַזנבאַן־וועג.

דער שרעקלאָזער פּאַרטיזאַן האָט אַראָפּגעלאָזן פֿון די רעלסן דרײַ דיטשישע מילי־טעריש עשעלאָנען. אין אַ קורצע צײַט אַרום האָבן ווייסמאַן מיט זײַן גרופּע באַקומען אַ וויכטיקן אָפּעראַטיוון אויפֿגאָב: צו פֿאַרזאָרגן דעם אָטריאַד מיט שפּיזפּראָדוקטן. דערצו האָט מען געדאַרפֿט באַזיצן אַ סך דערפֿינדעריקייט און דרייסטקייט. ווייסמאַן איז געווען אָקטיוו בוכשטעבלעך אונטער דער נאָז פֿון די דיטשן, אָבער מען האָט אים ניט געכאַפּט.

אינעם פּאַרטיזאַנישן אָטריאַד א״נ פֿון לענין האָבן געקעמפֿט אויך אַנדערע רומפֿולע יידישע שלאָכטלייט פֿון כמיעלניק — איזיע רעזניק און לעוו קנעלהויז.

די דיטשישע באַנדיטן האָבן זיך איזדיעקעוועט און פֿיזיש אויסגעראָטן די יידישע באַפֿעלקערונג. זיי זענען אָבער ניט געווען די הערשער איבער דעם פֿבוד און די נשמה פֿונעם פֿאָלק.

אינעם אָטריאַד א״נ מענשיקאָוו האָבן געקעמפֿט די יידישע פֿרויען סימאַ מאַזאָווסקאַיאַ און רחל פּאַרטנאָוו. זיי האָבן זיך גוקם געווען אינעם שׂונא פֿאַר אַלע ליידן און אומגליקן פֿונעם לאַנד, פֿאַר זייער פֿאָלק און פון זייער געבוירן־שטאָט.

אין כמיעלניק איז ווייטער אָנגעגאַנגען דער מאָרד איבער דער קליינער גרופּע געבליבענע יידן, וואָס האָבן געפֿירט אַ שוואַר לעבן אין לאַגער. שבת, דעם 26סטן יוני, ווי נאָר ס׳האָט געגומען טאָגן, איז געקומען אַהין די געסטאַפּאָ. אַלעמען האָט מען אַרויסגעטריבן אויפֿן גאַס. 14 פּערזאָן האָט מען אָפּגעטיילט און די איבעריקע אויפֿגעלאָדן אין אויטאָס.

די מענטשן האָבן געווּוסט, אַז מ׳פֿירט זיי צום טויט, אָבער זיי האָבן ניט געשריגן, ניט געווײנט, נאָר אָן וועדטער זיך געזעגנט איינער מיטן צווייטן אין אַ לעצטן ברידערלעכן אַרומנעם.

אין וואַלד האָבן שוין געווּאַרט די אויסגעגראָבענע גריבער.

פֿון דעם אומקומפֿלאַץ זענען אַנטלאָפֿן דרײַצן מענטשן, פֿיר פֿון זיי האָט זיך אײַנגעגעבן צו באַהאַלטן, די איבעריקע זענען דערשאָסן געוואָרן בײַם אַנטלויפֿן. אין יענעם טאָג זענען אומגעקומען 50 יידן.

פֿיר יידן, אַנטלאָפֿענע פֿון דער רציחה, זענען בײַ נאַכט געקומען אין אַ דאָרף. די פּויערים האָבן זיי געגעבן עסן, מלבושים און זיי באַהאַלטן. פֿאַר בלויז רעדן מיט יידן, שוין ניט רעדנדיק וועגן אַקטיוו העלפֿן זיי, האָט די פּויערים געדראָט טויטשטראָף. און דאָך זענען געווען מוטיקע מענטשן, וואָס האָבן ניט געקוקט אויף די דראָונגען און געפֿאַרן. מיט פֿאַראַכט האָבן זיי זיך באַצויגן צו די מענטשן־פֿרעסערישע דײַטשישע באַפֿעלן און בריי־דערלעך געהאָלפֿן יידן. א. בעקער האָט צום צווייטן מאָל זיך געראַטעוועט בײַ דער „אַקציע״ פֿונעם 3טן מאַרץ און ער דערציילט: „פֿון דעם 3טן מאַרץ ביז דעם 23סטן יוני 1943 האָב איך מיט מײַן ברודער זיך באַהאַלטן אינעם דאָרף קורילאָווקע, ווו מיר זענען געבוירן געוואָרן. די אוקראַינער איוואָן ציסאַר, יעמעליאַן שעווטשוק, טראָפֿים אַריאַל, נינאַ קיר־ניצקאַיאַ, סערגיי בראַציוק, וויקטאָר בעזוואָליוק, מאַרקאָ סיטשענקאָ האָבן, מיט פֿאַראַכט פֿאַר דער טויטגעפֿאַר, געראַטעוועט אונדז דאָס לעבן און גרייט געווען צו טיילן אונדזער גורל. די פּויערים זענען אָפֿט געגאַנגען אין שטאָט און געבראַכט פֿאַרשיידענע ידיעות: דעם 15טן אַפּריל איז געקומען יאַרינאַ ציסאַר און דערציילט, אַז אונדזער פֿעטער געפֿינט זיך אין לאַגער. מיר האָבן זיך זייער דערפֿרייט און באַשלאָסן אים צו ראַטעווען. דעם 20סטן יוני איז מאַרקאָ סיטשענקאָ אַוועק קיין כמיעלניק, אַרויסגעגנבעט דעם פֿעטער פֿון לאַגער בעת מען האָט זיי געפֿירט צו דער אַרבעט, און אים געבראַכט צו אונדז. מיר האָבן באַשלאָסן אַוועקצוגיין צו די פּאַרטיזאַנער״. אָבער געפֿינען פּאַרטיזאַנער און זיך פֿאַראיניקן מיט זיי האָט זיך זיי ניט אײַנגעגעבן. נאָך לאַנגע וואַגלענישן זענען זיי אָנגעקומען קיין זשמערינקע. דאָרט האָבן זיי געלעבט אין געטאָ און געטאָן די סאַמע שוועדסטע אַרבעטן. די גאַנצע צײַט האָבן זיי געאַרבעט בײַ נאַכט.

דעם 16טן מאַרץ 1944 זענען די רומענער אַוועק פֿון זשמערינקע און אַהין זענען אַרײַן די דײַטשן. אויף צו מאַרגנס איז אַרויסגעגעבן גאָרן אַ באַפֿעל, אַז די גאַנצע ייִדישע באַפֿעלקערונג פֿון 16 ביז 60 יאָר דאַרף אַדורכגיין אַ רעגיסטראַציע. אָלע געקומענע זענען געוואָרן צעשלאָגן. די דײַטשישע בלוטיקע „נײַע אָרדענונג״ האָט זיך אָנגעהויבן. די געטאָ איז פֿול געוואָרן מיט אומרו און גרויל. אָלע האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז דער סוף איז נאָענט. אָבער דאָס מאָל איז געקומען די אמתע רעטונג. די רויטע אָרמיי איז אַרײַן קיין זשמערינקע. דעם 20סטן מאַרץ איז די דײַטשישע מאַכט אַנטלאָפֿן פֿון שטאָט.

א. בעקער דערציילט: „דעם 21סטן מאַרץ האָבן מיר דערהערט די לידער פֿון אונ־דזערע ברידער־שלאַכטלײַט. וועג די רויטאָרמייער האָבן דערזען דאָס שטעכלדראָט אָרום דער געטאָ, האָבן זיי געפֿרעגט: ,וואָס איז דאָס?׳ מע האָט זיי געענטפֿערט: ,געטאָ׳. ,וואָס איז דאָס געטאָ?׳ — האָבן זיי ווײַטער געפֿרעגט. מ׳האָט זיי דערקלערט, אַז אין געטאָ ווויינען יידן. דאָס שטעכלדראָט איז תּיכף געוואָרן אַראָפּגעריסן״.

אין שטאָט זענען נאָך געגאַנגען שלאָכטן. די יידן, באַפרייטע פון געפענגעניש, האָבן גלייך זיך אָנגעשלאָסן אין קאַמף.

צוזאַמען מיט די שלאָכטלייט פון דער רויטער אַרמיי האָבן זיי באַפרייט די באַנסטאַציע, ווו די דייטשן האָבן זיך באַפעסטיקט. די פריצן זענען אָנגטלאָפן אַרויסטראָגן פון פאַרוווונדיקטע רויטאַרמייער. דער דאָקטער ליולקין און די יידישע מעדיצינישע שוועסטער זענען כסדר געווען אויף דער וואַך און ניט אַוועק פון שפּיטאָל.

די סיסערי איז ביסלעכווייז געוואָרן אינגעשטילט. זשמערינקע איז געוואָרן אָפּגערייניקט פון די אָקופאַנטן. אין שטאָט איז געוואָרן יום־טובדיק. אַלע אָן אויסנאַם האָבן פאַרבעטן צו זיך רויטאַרמייער. די אויסגעמאַטערטע און אויסגעליטענע האָבן מיט ליבשאַפט געקוקט אויף זייערע רעטערס. ווי עס דערציילט א. בעקער, האָט דער קאַמאַנדיר פון פאַלק „געהאַלטן א רעפעראַט און גערעדט אַזוינס, וואָס די יידן האָבן שוין ניט געהערט 2 יאָר מיט 9 חדשים". דאָס זענען געווען ווערטער וועגן פעלקער־פרייַנדשאַפט, וועגן גלייכהייט און ברידערלעכקייט פון די פעלקער — דאָס גרויסע געזעץ פונעם סאָוויעטישן לעבן.

2. אין שטעטל יאָרישעוו

יאָרישעוו איז א קליין שטעטל. דאָ איז געווען א יידישער קאָלכאָז. געווען אויך האָנט־ווערקער־אַרטעלן. געווען א צעניאַריקע שולע. מע האָט געלעבט שטיל און גליקלעך.

דעם 5־טן יולי 1941 האָבן אין שטעטל זיך אַריַינגעריסן די דייטשן און רומענער. באַלד אינעם ערשטן טאָג האָבן זיי דערשאָסן 25 פערזאָן.

אָבער דאָס סאָמע שרעקלעכסטע האָט זיך אָנגעהויבן שפּעטער. בעתן פּירן יידן צו דער אַרבעט האָט מען זיי געהייסן לייגן זיך, אויפֿשטיין און ווידער זיך לייגן. ווער ס׳האָט ניט באַלד זיך געלייגט, יענעם האָט מען דערשאָסן אויפן אָרט. אין זעקס חדשים אָרום האָט מען די יידן פאַרטריבן אין געטאָ. קעלט, הונגער, טרערן. דעם 21סטן אויגוסט 1942 איז קיין יאָרישעוו אָנגעקומען א שטראָף־אָפּטייל. מ׳האָט צונויפגעזאָמלט די יידן און געזאָגט: „קלייבט צונויף אַלע ווערטפּולע זאַכן, — איר ווערט געשיקט אויף אַרבעט". זיי האָבן זיי אַוועקגעפּירט אויפן זשוקאָוער וועג, כלומרשט צו דער באַן. דאָרט איז פאַראַן אַן אָפּצווייג — אויף לינקס פּירט דער וועג צום בית־עולם. זיי האָבן א קאַמאַנדעוועט געטאָן: „לינקס!" דעמאָלט האָט די מאָטעמאָטיק־לערערין גיטא יאָקאָוולעוונא טעלעיסנין זיך געוענדט צו די פאַרמישפּטע מיט א רעדע: „אונדזערע ברידער זענען אויפן פראָנט. זיי ווילן צוריקקומען. פאַראַן א סאָוועטן־מאַכט. זי איז אומשטערבלעך. פאַראַן סטאַלין. ער וועט דאָס ניט פאַרגעסן".

מען האָט זי דערהרגעט מיט איר זעקסיאָריקן זון לעוו. דערנאָך האָט מען דערהרגעט אויך די איבעריקע, איבער 500 מענטשן. אַכט פערזאָן האָבן זיך על־פּי נס גערעטעוועט. קיין מאָל ווילן זיי ניט פאַרגעסן גיטא יאָקאָוולעוונאָס לעצטע ווערטער.

גבֿית־עדות פון א. יאַכאַט[5] און מ. ברעכמאַן.
צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג.

---

5 יאַכאַט יהושע (אַוושי) ד״ר פון פֿילאָסאָפֿישע וויסנשאַפֿטן, איצט פּראָפֿעסאָר אויפן העברעישן אוניווערסיטעט אין ירושלים.

3. אינעם דאָרף ציבוליאָוו

אין ציבוליאָוו האָבן געווינט בערך 300 ייִדישע משפחות. דער ווינטער 1941/42 איז געווען אַ האַרבער. די דייטשן האָבן געטריבן אויף אַרבעט אויסגעטוענע פֿרויען און באַרוועסע זקנים. איין מאָל האָבן זיי אָפּגעקליבן בײַ אַ הונדערט קינדער און זיי אַוועק־געפֿירט אין פֿעלד. אין אַ צײַט אַרום זענען די דייטשן צוריקגעקומען און געזאָגט צו די מוטערס: „גייט און נעמט צו אײַערע ממזרים...“ די מאַמעס זענען מיט יאָמער־געשרייען אַוועק אין פֿעלד. אין גרוב האָבן זיי דערזען די טויטע קערפּערס פֿון זייערע קינדער.

אין פֿרילינג 1942 האָט מען אומגעבראַכט אַלע ייִדן. מען האָט זיי אַרויסגעפֿירט הינטערן דאָרף, אויסגעטאָן און דערשאָסן. די קינדער האָט מען פֿאַרשפּאַרט אין שטייגן און אַוועקגעפֿירט אויף פֿורן. מע האָט זיי באַגראָבן לעבעדיקערהייט.

טאָמאַרא אַרקאַדיעוונא ראָזאַנאָוא האָט באַהאַלטן אַ ייִד אין קעלער. די דייטשן האָבן אונטערגעצונדן דאָס הויז. ראָזאַנאָוא האָט צופֿעליק זיך גערעטעוועט.

נאַדיאַ ראָזאַנאָוא דערציילט: „דוסיע קאַפּיטאָוסקאַיאַ האָט מען געפֿירט צום טויט מיטן קינד. דוסיעס מאַן, אַן אָפֿיציר, איז געווען אויפֿן פראָנט. דאָס יינגעלע איז אַלט געווען אָכט חדשים. איבער די קעפּ פון די דייטשן האָט דוסיע אַ ווארף געטאָן איר קינד צו די דורכגייערס און אויסגעשריגן: ‚טייערע, ראַטעוועט מײַן זון! זאָל ער כאָטש לעבן!‘

דאָס קינד איז געפֿאַלן אויפֿן וועג. אַ דייטש איז צוגעגאַנגען, אויפֿגעהויבן דאָס קינד פֿאַר אַ פֿיסל און אַ זעץ געטאָן דאָס קעפּל אינעם אויטאָ...“

די סטודענטין ליוסיע סאָפֿאָשניקאָווא איז אַלט געווען 19 יאָר. וועג מ׳האָט ליוסיען אויסגעטאָן פֿאַרן דערשיסן, האָבן אַפֿילו די דייטשן זיך פֿאַרלוירן — אַזוי שיין איז זי געווען. זי האָט אויסגערופֿן: „שיסט, מערדערס! אָבער איר זאָלט וויסן, אַז סטאָלין וועט קומען...“ מיט אָט די ווערטער איז זי אומגעקומען.

צוגעגרייט צום דרוק — **איליא ערענבורג.**

4. אינעם שטעטל יאַלטושקאָוו

איך האָב אויסגעפֿרעגט די שכנים, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט על־פּי נס און זיך דערווויסט דעם גאַנצן אמת. די געטאָ האָט מען אײַנגעאָרדנט לעבן מאַרק און אַרומגעצוימט מיט אַ הויכער וואַנט פֿון שטעכלדראָט. די מענטשן האָבן דאָרט געהונגערט.

דעם 20סטן אויגוסט 1942 האָט מען אַלעמען אַוועקגעיאָגט אויף דער באַנסטאַציע. גיין האָט מען געדאַרפֿט פֿיר קילאָמעטער. מיט די פֿריקלאַדן האָט מען אונטערגעטריבן די קינדער און זקנים. אַלעמען האָט מען געהייסן זיך אויסטאָן...

איך האָב געזען שטיקער פֿון מלבושים און וועש. די פֿרויען האָבן אויף זיך אַלץ צעריסן. די דייטשן האָבן געשפּאָרט קוילן. זיי האָבן געלייגט די מענטשן אין פֿיר שיכטן, דערנאָך האָבן זיי געשאָסן און פֿאַרשאָטן לעבעדיקערהייט. איידער זיי האָבן די קליינע קינדער גע־וואָרפֿן אין גרוב אַרײַן, האָבן זיי אויף שטיקער זיי צעריסן. אַזוי האָבן זיי דערהרגעט מײַן

גבֿית־עדות פֿון העלד פֿון ראָטן־פֿאָרבאַנד, ייִנגערער לייטענאַנט קראָווצאָוו.
צוגעגרייט צום דרוק — **איליא ערענבורג.**

פּיצעלע ניוסענקע. אַנדערע קינדער, און צווישן זיי מײַן מיידעלע, האָבן זיי אַריינגעשטופּט אין גרוב און פֿאַרשאָטן מיט ערד.

אין צוויי חדשים אַרום האָט מען מײַן ווײַב מאַניע, צוזאַמען מיט אַנדערע, אַוועקגעפֿירט אינעם דאָרף יאָקושינצי. אין יענעם דאָרף איז געווען אַ קאָנצלאָגער. דאָרט האָט מען זיי געפּײַניקט און שפּעטער דערהרגעט.

צוויי קבֿרים איינער לעבן אַנדערן. אין זיי געפֿינען זיך אַנדערהאַלבן טויזנט מענטשן. דערוואַקסענע, זקנים, קינדער.

מיר איז איבערגעבליבן בלויז איין זאַך: נקמה נעמען.

5. אין דער היימשטאָט (בריסלאָוו)

מיט זיבן יאָר צוריק, אין אַ וואַרעמען פֿרילינגטאָג, בין איך געקומען צו די עלטערן. איך בין געווען אין אַ דינסטלעכער קאָמאַנדירונג אין דער שטאָט קיראָוואָגראַד, דערלייַדיקט אַלע מײַנע ענינים, וועז איך האָב זיך שוין געקליבן צוריקצופֿאָרן קיין מאָסקווע, איז מיר אײַנגעפֿאַלן אַריינצושפּרינגען אויף עטלעכע שעה צו די עלטערן, אַ קוק טאָן אויף די היימישע מקומות.

צו מאָרגנס האָב איך שוין געגעסן מיטאָג אין דער היים. די אַלטע האָבן זיך זייער דערפֿרייט מיט מײַן אומגעריכטן וויזיט. אַלע קרובים, שכנים און באַקאַנטע זענען געקומען זיך זען מיט מיר. די מאַמע איז אַרומגעלאָפֿן איבער דער שטוב, געפֿאַרעט זיך לאַנג אין קיך, געגרייט פֿאַר מיר פֿלייש אין זײַס־זויערן, — זי האָט געזאָגט, אַז קינדווײַז האָב איך זייער ליב געהאַט דאָס מאכל. דעם אמת געזאָגט, האָב איך עס שוין באַווײַזן צו פֿאַרגעסן. מ׳האָט מיך אויסגעפֿרעגט, ווי עס גייט מיר, וואָס עס הערט זיך אויף דער גרויסער וועלט בכלל, און ספּעציעל אין מאָסקווע, צי האָב איך ניט געזען וועמען ס׳איז פֿון די שטאָטישע. אין מיטן דער מסיבה איז אַריינגעקומען דער פֿאָטשטטרעגער און געבראַכט צוויי בריוו — אײנער איז געווען פֿון מיר אַליין — איך האָב געשריבן, אַז איך געפֿין זיך אין אַ קאָמאַנדירונג אין אוקראַינע, אָבער איך ווייס ניט, צי כ׳וועל באַווײַזן זיך צוצוכאַפּן. דער צווייטער בריוו איז געווען פֿון אַמעריקע. אויפֿן גרויסן קאָנווערט איז געווען אַנגעגעבן דער צוריק־אַדרעס: „קאָמיטעט פֿון דער בריסלאָווער לאַנדסמאַנשאַפֿט אין די פֿאַראייניקטע שטאָטן פֿון אַמעריקע״.

דער אויספֿירלעכער בריוו איז געווען אונטערגעשריבן דורכן פּרעזידענט און געזעראַל־סעקרעטאַר פֿון קאָמיטעט. זיי האָבן מודיע געווען, אַז אויף דער אויסגעבריטערטער זיצונג זענען געלייענט געוואָרן בריוו און באַריכטן וועגן דער היימשטאָט, אַז ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן צו באַגריסן די לאַנדסלײַט, צו ווינטשן זיי אַ פֿריילעכן פּסח און צו שיקן קיין בריסלאָוו טויזנט דאָלאָר פֿונעם קאָמיטעט־פֿאַנד. צוויי הונדערט דאָלאָר זאָל מען קויפֿן דרשה־געשאַנק פֿאַר אַ מיידל רב דוד ליבערמאַן, פֿאַר הונדערט דאָלאָר זאָל מען קויפֿן דרשה־געשאַנק פֿאַר אַ מיידל צו איר חתונה. דאָס איבעריקע געלט איז מײַן פֿאָטער באַפֿולמאַכטיקט געוואָרן צו פֿאַרטיילן אויף פּסח צווישן יתומים און אַרעמע מענטשן, אַז יעדער זאָל קאָנען ווי ס׳געהער צו זײַן אָפֿריכטן דעם יום־טוב פּסח.

מחבר — קאָפּיטאַן יעפֿים העכטמאַן.

איך בין זיך מודה, אַז אונדז האָט דער בריוו אויסגעזען אַ ביסל קאָמיש: די אויטאָרן פֿון דעם בריוו זענען אַוועקגעפֿאָרן פֿון ברידלאָוו מיט פֿערציק יאָר צוריק, זיי לעבן אינעם ווידטן אַמעריקע, זענען פֿאַרנומען מיט זייערע אייגענע דאָגות, און דאָך סטידעט בידי זיי צידט צונויפֿצופֿאָרן זיך פֿון פֿאַרשיידענע שטעט אויף אַ יערלעכער קאָנפֿערענץ, געדענקען וועגן דעם געלעכערטן דאָך אין דער באָד, פֿירן אַ רשימה פֿון די כלות, און אין דעם רוישיקן ניו־יאָרק אַרויסווידזן אַזאַ נאַיוון אינטערעס צו אַלע פּרטים פֿונעם לעבן און שטייגער אינעם קליינעם שטעטל. איך האָב זיך אָבער געכאַפּט בידי דעם געדאַנק אַז איך אַליין האָב געאידלט אַהער איבער הונדערטער קילאָמעטער, געפֿאָרן מיט עטלעכע צוגן, און דאָס אַלץ, פֿדי פֿאַרברענגען בלויז עטלעכע שעה אין די היימישע קאָנטן...

אין די מלחמה־טעג האָב איך ניט איין מאָל זיך דערמאָנט דעם בריוו פֿון אַמעריקע. כּמעט דרידי יאָר האָב איך ניט באַקומען קיין בריוו פֿון ברידלאָוו און ניט געקאָנט אַהין פֿאָרן; אין מידן געבוירן־שטאָט זענען געווען די דידטשן. אָבער זייער אַפֿט האָב איך געטראַכט וועגן דעם קליינעם שטעטל אין וויניצער געגנט, וווּ איך האָב פֿאַרברַאַכט מידנע קינדער־יאָרן, וועגן טאַטע־מאַמע, וועגן דער שוועסטער, וואָס זענען דאָרט געבליבן. אויף וועלכן פֿראָגט איך זאָל ניט האָבן געווען בעת דער מלחמה — אין די צפֿון־מערבדיקע וועלדער, אויף די סטאַלינגראַדער גאַסן, אין די דאָנער סטעפּעס, אין דער באַפֿרייונג פֿון וויפּל שטעט איך האָב ניט אָנטייל געגומען, — מיט מידנע געדאַנקען בין איך פֿסדר געווען אין מידן שטעטל. איך האָב געטראַכט וועגן יענעם טאָג, וועגן כּוועל זיך אומקערן אַהיים, בריידט צעפֿראַלן די טירן און אַ זאָג טאָן:

— זענען נאָך פֿאַראַן דאָרט לעבעדיקע? גייט אַרויס און באַגעגנט מיך!

*

...דעם 23סטן מאַרץ 1944, אין אַ פֿאַרנאַכטיקער שעה, האָב איך פֿון דער וויטנס דערזען ברידלאָוו. מיר איז שווער געווען צו גיין — עס האָבן זיך אָפּגערופֿן די וווּנדן פֿון ערשט ניט לאָנג, — דער רעכטער פֿוס איז געשוואָלן געוואָרן און איך האָב אים קוים אַרויסגעשלעפּט פֿון דער קלעפּיקער שוואַרצערד. און אָט, ענדלעך, אַ וועגסלופּ מיט אַ ברעטל, און אויף דעם — בלויז איין אייניציק וואָרט: „ברידלאָוו" — אַזאַ טידערער צונויפֿ־שטעל פֿון אותיות, מיט וועלכן עס זענען פֿאַרבונדן אַזוי פֿיל זכרונות.

דרידי הונדערט קילאָמעטער איז מיר אויסגעקומען גובר צו זידן ביז איך האָב זיך דערקליבן אַהער פֿון אַן אַנדערן טייל פֿראָנט. מידן אויטאָ איז געבליבן שטעקן אין בלאָטע און די לעצטע צענדלינגער קילאָמעטער האָב איך זיך דורכגעשלאָגן צו פֿוס. איך האָב געווווסט, אַז דער בוג איז געווען די גרענעץ צווישן דידטשישן געזעלשאַפֿט־גוווערנאַמענט און רומענישן גוווערנאַמענט טראַנסניסטריע,[6] אַז אין טראַנסניסטריע זענען נאָך געבליבן עט־לעכע געטאָס. אָבער בידי וויניצע איז די גרענעץ אַוועק אַ ביסל מערבדיקער פֿונעם בוג. וווּ זשע איז געווען ברידלאָוו — אין דידטשישן גוווערנאַמענט אָדער אין טראַנסניסטריע? קיינער האָט מיר ביז דעמאָלט ניט געקאָנט דערויף ענטפֿערן. מיר איז געבליבן בלויז אַדורכ־

6 דער גוווערנאַמענט טראַנסניסטריע (יענע זידט דניעסטער) איז געשאַפֿן געוואָרן אין פֿעריאָד פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה דורך דער רומענישער אַנטאָנעסקו־רעגירונג אויף דער טעריטאָריע פֿון אוקראַינע, צווישן בוג און דניעסטער.

צוגיין עטלעכע הונדערט מעטער ביזן שטעטל, — דאָרט וועל איך זיך שוין אַלץ ענדי דערוויסן.

אָבער אין עטלעכע מינוט אַרום האָט אויף אַ וועגסלופ זיך געוואָרפן מיר אין די אויגן אַ צווייט שילדל. דאָרט איז געווען אָנגעשריבן אויף דייטש און אוקראַיניש:

„גאָראָד בעז זשידאָוו" (אַ שטאָט אָן ייִדן).

אָלץ איז מיט אַ מאָל געוואָרן קלאָר. ס׳איז שוין ניט געווען ווהין זיך צו אײַלן.

איך האָב אַ רוף געטאָן אַ פֿלינק בחורל, וואָס האָט אַרויסגעקוקט פֿון אַ כאַטע, געהייסן אים נעמען אַ האַק און אָפּהאַקן דעם סלופ מיט דער אויפֿשריפֿט.

— מעג מען עס טאָן, פֿעטערל ?

— ניט נאָר מע מעג, מען מוז דאָס אומבאָדינגט אַראָפּהאַקן — האָב איך געזאָגט — נאָך אַלעמען, איז דאָך די אויפֿשריפֿט ניט אמת. זעסט ? איך בין געקומען קיין ברײַלאָוו, הייסט עס דאָך, אַז איין ייִד איז שוין פֿאַראַן...

ניט איין מאָל בין איך אַרײַנגעגאַנגען אין אַ נאָר וואָס באָפֿרײַטער שטאָט. מיר איז גוט באַקאַנט יענער געפֿיל פֿון גערירטקייט, וועז דו קומסט אַרײַן אין אַ שטאָט, וואָס מע האָט נאָר וואָס אָפּגענומען פֿונעם שׂונא און אומגעקערט דעם היימלאַנד. אָבער קיין מאָל, דוכט זיך, האָבן מיך די נערוון אַזוי ניט פֿאַרראָטן, ווי דאָס איצטיקע מאָל. דאָ האָב איך געקענט די געשיכטע פֿון יעדן הויז, מיר זענען געווען באַקאַנט אַלע זייערע באַווינער. אָט איז דאָס הויז פֿון יעקב וולאָדימיר. ניט איין מאָל בין איך געווען אין דעם הויז, געגרייט זיך דאָ צו די עקזאַמענס, פֿאַרבראַכט. איצט איז דאָס הויז לײַדיק און פֿאַרלאָזן. און אָט אין דעם הויז האָט געווויינט איזיק קוליק, מײַן שול־חבר, שפּעטער אַ לענינגראַדער אײַזנבאַן־אינזשענער. איך קוק אַרײַן דורכן פֿענצטער — אויפֿן דיל וואָלגערט זיך אַ פֿאַרפֿוילט שטיקל מעבל. וויזיט אויס, אַז דאָ זענען שוין לאַנג קיין מענטשן ניט געווען. אַ הויז וויטער האָט געווויינט דער זייגערמאַכער שכנה שאַפּירא — קיין לעבעדיק נפֿש איז דאָרט ניטאָ. אויף דער קעגנאיבערדיקער זײַט גאָס האָט געווויינט דער שנײַדער שנייקע פֿרילוצקי — אויך דאָס זעלביקע בילד...

צוזאַמען מיט דער רויטער אַרמיי בין איך אַדורך דעם וועג פֿון דער וואָלגע ביז די קאַרפֿאַטן. אויף מײַנע אויגן איז צעשטערט געוואָרן סטאַלינגראַד. איך האָב געזען די חורבות פֿון רזשעוו און וויעליקיע לוקי, די אַשן פֿון פֿאָלטאָווע און קרעמענטשוג. מיך קאָן מען שוין ניט איבערראַשן מיט רוינען. אָבער דאָס, וואָס איך האָב געטראָפֿן אין מײַן היימשטעטל, האָט מיך אויפֿגעטרייסלט. פֿון מירגאָראָד ביזן דניעפּער, אויף אַ לענג פֿון הונדערט קילאָ־מעטער, האָבן די דײַטשן אויסגעברענט אַלע דערפֿער. זומער 1943 האָט מען דאָרט ניט געקאָנט טרעפֿן קיין איין גאַנצע כאַטע: די דײַטשן האָבן דאָרט געשאָפֿן אַ „מידבר־זאָנע". דאָך, צווישן די רעשטלעך פֿון די פֿאַרברענטע אוקראַיניש כאַטעס, האָט וווּ־ניט־וווּ, פֿון אונטער דער ערד, פֿסדר זיך דורכגעשלאָגן אַ פֿרידלעך רויכל. אין די לײַדיק געוואָרענע זעלנעריש בלינדאָזשן האָבן מענטשן ווי ניט איז זיך אײַנגעאָרדנט. קינדערלעך זענען אַרומגעלאָפֿן און אויף די ליימענע קיכן האָבן זיך געקאָכט מאכלים, און ס׳האָט זיך געגלייבט, אַז דאָרט וועט נאָך זײַן אַ לעבן. זיי האָבן טאָקע פֿאַרברענט די כאַטעס, זיי האָבן אויף שטיקער צעהאַקט די בינשטאָקן און קאָלכאָזישע אַמבאָרן, אָבער מענטשן זענען דאָרט געבליבן, און דאָס איז דאָך די בעסטע גאַראַנטיע, אַז ס׳וועט ווידער זײַן אַ לעבן.

און דאָ גיי איך איבערן שטעטל, וואָס איז געבליבן אַבסאָלוט גאַנץ. אין אַ סך היזער זענען אַפֿילו געבליבן אַלע שויבן אין די פֿענצטער. איך טרעף אַבער ניט קיין איין לעבעדיקן מענטש. איינזאַמע הילכן אָפּ מיינע טריט אין דער פוסטקייט. מע האָט געדאַרפֿט קענען דעם שטייגער פֿון די שטעט און שטעטלעך אין אונדזערע דרום־קאַנטן; די הויפּטגאַס איז דאַרט שטענדיק געווען סיי אַן ארט פֿאַר באַגעגענישן, סיי אַן אַלטע פֿאַר שפּאַצירנדיקע. איצט בין איך דאָ דער אייניקיקער אַדורכגייער. בלויז ווילד־געוואָרענע קעץ לויפֿן פֿון צייט צו צייט אַריבער די לוידיקע גאַס.

איך גיי וויַיטער. מיר איז שרעקלעך אויסצודרייען דעם קאָפּ אויף רעכטס: דאַרט דאַרף שטיין דאָס הויז, וווּ איך בין געבוירן געוואָרן, וווּ עס האָבן געלעבט מיינע נאָענטסטע און ליבסטע. אָט איז דאָס הויז — אויסערלעך איז עס כּמעט גאַנץ. איך גיי צו צו די פֿענצטער און באַטראַכט די וועגט, די געבליבענע בלוטפֿלעקן, די פֿעדערן פֿון די קישנס, וואָס וואָלגערן זיך אויפֿן דיל. איך דאַרף שוין גאָרניט ניט פֿרעגן. און וועמען זאָל איך דען פֿרעגן? אין שכנות האָט דאָ געווויינט יוסף סוקאַנניק, וויַיטער א ביסל האָט געאַרבעט דער היטל־מאַכער גרוצקין, און דאַרט זענען די דירות פֿון לערנער, גאָלדמאַן, לומער, כאַרנאָק — אין ערגעץ איז ניטאָ קיין שפּור פון לעבן.

א האַלבע שעה בין איך געגאַנגען איינער אַליין איבער דעם אַמאָל־טומלדיקן שטעטל. ס׳האָט אָנגעהויבן ווערן טונקל. איך בין אַוועק נעכטיקן אין אַ שכנותדיקן דאַרף. איינע אַ פויערטע האָט מיך אויפֿגענומען, און דערציילט בקיצור ווי אַזוי ברייַלאָוו איז אומגעקומען. איך האָב זיך אויסגעפֿרעגט וועגן גורל פֿון באַקאַנטע משפּחות. איך האָב אָנגערופֿן פֿאַמיליעס, נעמען.

— פֿון וואַנען קענט איר זיי אַלע? וואָס, איר זענט אַ מאָל געווען אין ברייַלאָוו? — האָט זי געפֿרעגט.

— יאָ, איך פֿלעג קומען צו פֿאָרן, ניט איין מאָל. אָט איז בייַ אייַך געווען אַ פֿעלדשער העכטמאַן. האָט איר אים אפֿשר געקענט?

— וואָס הייסט, צי איך האָב אים געקענט? ווער האָט אים דען ניט געקענט?

— וווּ איז ער איצט?

— אומגעקומען.

— און וועגן זיין פֿרוי האָט איר ניט געהערט?

— דערהרגעט.

— דער פֿעלדשער האָט אויך געהאָט א טאָכטער, א סטודענטקע...

— זי איז דאַרט, וווּ אַלע...

...מער האָב איך שוין ניט געקאָנט פֿרעגן. די פויערטע האָט לאַנג זיך אייגנגעקוקט אין מיר, און דערנאָך האָט זי שטיל געזאָגט:

— אַנטשולדיקט, צי זענט איר ניט אונדזער פֿעלדשערס אַ זון?

— יאָ, מיין פֿאַמיליע־נאָמען איז העכטמאַן.

— ווי ענלעך איר זענט אויף אייער פֿאַרשטאַרבענעם פֿאָטער!

איך ווייס ניט ווי אַזוי, אָבער וועגן מיין אָנקום האָט באַלד זיך דערוווּסט דאָס גאַנצע דאַרף. אַ סך מענטשן זענען געקומען אין דער כאָטע, וווּ כ׳בין אייגנגעשטאַנען. טייל האָב איך דערקענט, טייל האָבן מיך געדענקט. אַ גאַנצע נאָכט האָבן מיר געערעדט וועגן דער מלחמה, וועגן די מענטשן אויף דער מלחמה, וועגן דעם נאָענטן זיג.

אין דער פּרי בין איך נאָך אַ מאָל אַוועק אין שטעטל. פּלוצעם הער איך, ווי עמעצער רופֿט מיך אויף ייִדיש:

— חבר העכטמאַן!

צו מיר זענען צוגעלאָפֿן פֿינף מענטשן — דרײַ מענער, איין פֿרוי און אַ יונג מיידל. אייניקע נאָכן אַנדערן האָבן זיי זיך אַרויפֿגעוואַרפֿן אויף מיר און געזומען מיך האַלדזן און קושן, און באַלד האָבן זיי זיך צעווייניט און געטוליעט צו מיר. פֿאַר זיי בין איך געווען ניט בלויז אַן אָפּיציר פֿון דער רויטער אַרמיי, נאָר אַ היימישער און נאָענטער מענטש. אונדזערע עלטערן ליגן באַגראָבן אין אייַן געמיינזאַמען שרעקלעכן גרוב.

דעם שניידער אַבראַם ציגעלמאַן האָב איך תּיכף דערקענט: מיט זײַן עלטערער טאָכטער סאָניע האָב איך געלערנט אין איין קלאַס פֿון דער אָנפֿאַנגשולע און דערנאָך בין איך געווען אַן אָפּטער גאָסט בײַ זיי אין שטוב. דעם צווייטן מאָנסביל האָב איך בשום אופֿן ניט געקאָנט דערקענען. ער האָט פֿאַרשטאַנען, ביטער געשאָקלט מיטן קאָפּ און געפֿרעגט:

— איר דערקענט מיך ניט, העכטמאַן? אַוודאי שווער צו דערקענען. מײַן פֿאַמיליע איז באָס, משה באָס, דער פֿריזירער. וויפֿל מאָל האָט איר זיך געגאָלט בײַ מיר?

איך וואָלט קיין מאָל זיך ניט פֿאַרגעשטעלט, אַז אין משך פֿון דרײַ יאָר קאָן אַ מענטש אַזוי זיך ענדערן. ער איז געשטאַנען מיט אַן אײַנגעבויגענער פּלייצע און מיט אַן אויסגע־לאָשענעם בליק — אַ מענטש, וואָס האָט פֿאַרלוירן אין לעבן זײַן אָנשפּאָר, די זיכערקייט אין זײַנע פֿוחות, אין זײַן רעכט צו עקזיסטירן.

— איר קוקט אויף מײַנע שמאָטעס? יאָ, אַ מאָל האָט מען מיך געהאָלטן פֿאַר אַ פּראָנט. אין די לעצטע אַנדערהאַלבן יאָר האָב איך קיין מאָל ניט געטוישט די ווײַס.

דאָס זענען געווען פֿמעט די אייניציקע לעבן־געבליבענע אײַנוווינער פֿון ברײַלאָוו. מיר האָבן אויסגערעכנט אַלעמען אויף די פֿינגער און פֿעסטגעשטעלט, אַז בלויז געציילטע פֿון זיי האָבן זיך געראָטעוועט.

...אין פֿאַרלויף פֿון עטלעכע יאָר האָט מײַן פֿאָטער געשילדערט פֿאַרן „ברײַלאָווער קאָמיטעט אין די פֿאַראייניקטע שטאָטן" אַלע ענינים און געשעענישן פֿון שטעטל. מײַן טאַטן האָבן די דײַטשן דערשאָסן. ער וועט שוין קיין מאָל ניט שרײַבן, און איך, זײַן זון, האָב געזומען אויף זיך די פֿרײַוויליקע מי צו באַשרײַבן, ווי אַזוי דאָס שטעטעלע ברײַלאָוו איז אומגעקומען. איך האָב גאָרניט ניט אויסגעטראַכט, גאָרניט ניט צוגעגעבן, — איך דערצייל דאָס, וואָס די עדי־ראיה האָבן מיר איבערגעגעבן.

*

די דײַטשן זענען אַרײַן קיין ברײַלאָוו דעם 17טן יולי 1941. אַ באַדײַטנדיקער טייל פֿון דער ברײַלאָווער באָפֿעלקערונג האָט זיך ניט עוואַקויִרט און איז געבליבן אין שטעטל. איך האָב אָפּט מאָל זיך געפֿרעגט: פֿאַר וואָס האָבן די אַלע מענטשן זיך ניט געירט פֿונעם אָרט, ניט אַוועק וויַיטער פֿון דער ברוינער פּעסט? פֿאַר וואָס זענען מײַנע עלטערן ניט אַוועק אויף מיזרח? וואַרשיינלעך זענען געווען אַ סך סיבות, — קודם־כל, איז מײַן מוטער געווען קראַנק און מײַן פֿאָטער און שוועסטער האָבן זי ניט געוואָלט איבערלאָזן אײַנע אַליין, אַ קראַנקע, אַן אומבאַהאָלפֿענע. זיי האָבן באַשלאָסן צו טיילן איר גורל.

אין דעם טאָג וועלן די דײַטשן זענען אַרײַן קיין ברײַלאָוו, זענען דאָרט אומגעקומען 15 פּערזאָן: יוסף סוקאָנניק, עלי פּאָלטין, יצחק קאָפּזאָן און אַנדערע. די אַדורכגייענדיקע

דײַטשישע סאָלדאַטן האָבן אויסגעפֿרוווט זייער געווער אויף מענטשן, און מאַרשירנדיק, האָבן זיי, צווישן אַנדערן, אויסגעפֿרוווט פֿופּצן לעבנס. דאָס שטעטל איז געווארן אומרויק. אָלע האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז עס האָט אַנגערוקט אַ שוואַרצע כמאַרע.

בקרובֿ איז אַנגעקומען אַ דײַטשישער קאָמענדאַנט, ס׳האָט זיך באַוויזן די פֿאָליציי און אין ברײַלאָוו איז געווארן אײַנגעשטעלט די „נײַע אָרדענונג״. אין די באַדינגונגען פֿונעם יידישן שטעטל האָט די „נײַע אָרדענונג״ אויסגעזען בערך אָזוי: אָלע יידן האָבן געמוזט טראָגן אויף דער פֿלייצע און אויף דער ברוסט אַ גרויסן מגן־דוד. קיינער האָט ניט געהאָט דאָס רעכט אַרויסצוגיין פֿון שטעטל און צו טרעפֿן זיך מיט די אוקראַיִנישע אײַנ־ווינערס פֿון די אָרומיקע דערפֿער. כאָטש אין סאָמע צענטער פֿון ברײַלאָוו האָט זינט די אָלטע צײַטן עקזיסטירט אַ מאָרק, האָט קיין איין יִיד ניט געטאָרט באַווײַזן זיך דאָרט, אונטער דער דראָונג צו באַקומען אַ דײַטשישע קויל.

בלויז צען מינוט אין מעת־לעת, לויט אַ פֿאָליציייִשן פּײַפּל, האָבן די יידן געמעגט אָרויסלויפֿן אויפֿן מאָרק. דעם דײַטשישן קאָמענדאַנט קראָפֿט איז זייער געפֿעלן געווארן דאָס בילד: דאָס געלויף פֿון די יידן אויפֿן מאָרק, און ער האָט דאָס כּמעט אָלע מאָל בײַגעווווינט. אויף דער דריטער אָדער פֿערטער מינוט האָט דער פֿאָליציאַנט געגעבן אַן אָפּרוף־פּײַף, און אָלע האָבן געמוען וואָרפֿן די קניות און אָנטלויפֿן פֿונעם מאָרק. דערנאָך האָט מען געמאָלדן, אַז דער פּײַף איז געווען אַ טעות און אָלץ האָט זיך איבערגעחזרט אויף דאָס נײַ. דער קאָמענדאַנט קראָפֿט האָט זיך געווײַלט.

אויפֿן באָפֿעל פֿונעם קאָמענדאַנט זענען יעדן טאָג איבער טויזנט ברײַלאָווער תושבים אַרויס אויף שוועראַרבעט. אָבער ס׳איז ניט געווען קיין טאָג, אַז אָלע זאָלן זיך אומקערן אַהיים — אָדער דורכפֿאַרנדיקע דײַטשישע סאָלדאַטן האָבן אָנגעהויבן פּראָווען „געיִעג״, אָדער די פֿאָליציי האָט אַרויסגעענדיקט די מידע און פֿאַרמאַטערטע מענטשן. איין מאָל אין חודש האָט די ברײַלאָווער באָפֿעלקערונג באַקומען אַ „באַשטעלונג״ פֿון דער אָרטסקאָמענ־דאָטור מיט אַ וואָרענונג, אַז אויב די קעגנשטאַנדן, אויסגערעכנטע אין דער „באַשטעלונג״ וועלן אין דער באַשטימטער צײַט ניט ווערן צוגעשטעלט אין דער קאָמענדאָטור, וועלן אָלע דערשאָסן ווערן. איך האָב געזען איינעם פֿון אָט די „באַשטעלונגען״ — פֿון נאָווועמבער. אין דער לאָנגער רשימה זענען געווען פֿאַרצייכנט: 10 גאָלדענע דאָמען־זייגערלעך, 12 גאָלדענע בראָסלעטן, אַ קאָנצערט־פֿאָרטעפּיאַן פֿאַרן אָפּיצירן־קלוב, 2 אויטאָס, 3 טאָן בענזין.

די נאָווועמבער־„באַשטעלונג״ און דערנאָך די פֿון דעצעמבער זענען געווארן אויסגע־פֿירט. ביז איצט פֿאַרשטייט איך ניט, ווי אָזוי אַן עדה, אַ פֿאַרשפֿאַרטע, מיט אַ פֿאַרבאָט אַרויסצוגיין פֿון שטעטל, האָט געקאָנט אין דער מלחמה־צײַט באַקומען אויטאָס און בענזין. דער פֿאָרזיצער פֿון דער קהילה יוסף קוליק און זײַנע העלפֿערס לעבן שוין ניט, און פֿרעגן וועגן דעם, איז ניטאָ וועמען. חנה קוליק, אַ סטודענטקע, די איינציק ניצול געוואָרענע פֿון דער משפּחה, דערציילט, אַז דער טאָטע האָט קיינעם ניט געזאָגט, ווי אָזוי אים האָט זיך אײַנגעגעבן צו באַקומען די זאָכן און אויספֿירן די דײַטשישע „באַשטעלונגען״.

— פֿרעג ניט, חנה, — האָט ער צו איר איין מאָל געזאָגט. — ס׳וועט ענוג זײַן, אַז איך אַליין וועל אָראָפּ פֿון זינען. צו וואָס דאַרפֿסטו זיך נאָך ברעכן דעם קאָפּ?

אין אַ פֿראָסטיקער פֿעברואַר־נאַכט איז ברײַלאָוו געווארן אָרומגערינגלט מיט פֿאָליציי און געסטאָפּאָ. פֿאַר טאָג האָט זיך אָנגעהויבן די שחיטה. לויטן אויסדרוק פֿון איין פֿאָליציאַנט, וואָס איך האָב אויסגעפֿאָרשט, איז דאָס געווען „די ערשטע אַקציע״. יעדער פֿאָליציאַנט האָט

באַקומען אַ באַפּעל צו גיין איבער צוויי־דרײַ יידישע ווויגונגען, אַרויסיאָגן אַלעמען אין דרויסן אויפֿן זאַמלפּלאַץ, און אויב עמעצער וועט ניט קאָנען אָדער ניט וועלן גיין — אויסענדיקן אים אויפֿן אָרט. אָבער מאָכן דאָרף מען דאָס שטיל: מיט שטיקעס, פּריקלאַדן און קינזשאַלן.

זעקס אַ זייגער אין דער פֿרי האָט מען מײַן פֿאָטער אויפֿגעוועקט מיט קלעפּ פֿון פּרי־קלאָדן אין דער טיר. אין יענער נאַכט איז ער געשלאָפֿן אין די מלבושים און ער האָט באַלד געפֿונט די טיר. אין צימער האָבן זיך אַרײַנגעוואָליעט צוויי פֿאָליציאַנטן.

— שנעל אַרויס אויפֿן פּלאַץ! אַלע!

— מײַן פֿרוי איז קראַנק, זי קאָן זיך ניט אויפֿהייבן.

— מיר וועלן שוין זען, וואָס צו מאַכן מיט די געזונטע, און וואָס מיט די קראַנקע.

מיטן פּריקלאַד האָבן זיי דעם טאַטן אַרויסגעטריבן אויפֿן גאַס. די שוועסטער ראָזע האָט אָנגעהויבן שנעל זיך אָנטאָן. אין דעם מאָמענט האָט זי דערזען, ווי אייניקער פֿון די פֿאָליציאַנטן פֿאַרמעסט זיך מיטן קינזשאָל אויף דער מאַמען. זי איז צוגעלאָפֿן אַרויסהעלפֿן איר, אָבער מ׳האָט איר אַ קלאַפּ געטאָן מיטן פּריקלאָד איבערן קאָפּ, און אַ בארוועסע, אין לײַכטן קליידל, אַרויסגעטריבן זי אויפֿן פֿערציקגראָדיקן פֿראָסט. דער טאַטע האָט אויפֿגעהויבן ראָזען, געהאָלפֿן איר צוגיין צום זאַמלאָרט אויפֿן האָנדלפּלאַץ, קעגנאיבער דעם קאָשטשאָל.

דאָרט האָט מען צוזאַמענגעשלעפּט די ברידלאָווער אײַנוווינער. אָבער ניט אַלע. א סך, ווי מײַן מוטער, האָט מען דערהרגעט אויפֿן אָרט. די משפּחה פֿון באַקאַליי־הענדלער האָט דער פֿאָליציאַנט אויסגעשטעלט פֿאַרן הויז און לויט אַ געווען דערשאָסן זיי מיט איין קוילן־לענטע פֿונעם אויטאָמאָט.

נאָך אַן אָנדערהאַלבן־שעהיקער קאָנטראָל פֿון די ליסטעס האָבן די פֿאָליציאַנטן דער־קלערט, אַז 300 פּערזאָן, דער עיקר, שנײַדערס, שוסטערס, קירזשנערס און זייערע משפּחות, וועלן בלײַבן אויף צו באַדינען די דײַטשישע אַרמיי, — די איבעריקע וועלן דערשאָסן ווערן. אונטער אַ שטאַרקער וואַך איז די פּראָצעסיע אַוועק אין וועג. ס׳איז אַזוי אַרויסגעקומען, אַז אין שפּיץ פֿונעם צוג זענען געגאַנגען מײַן פֿאָטער און מײַן שוועסטער, און נאָך זיי אָסקאָר שמאַריאָן, אַ זעכציאַריקער בחור, אונדזערס אַ קרוב פֿון קיִעוו, וואָס איז אויף די וואָקאַציע־נאָטשאַלניק האָט זיך דערמאָנט, אַז זיי האָבן פֿאַרגעסן יוסף שוואַרצן, וואָס ווויגט אויסערן שטעטל, ניט ווײַט פֿונעם פּראָוואָסלאָווונעם בית־הקבֿרות. מ׳האָט געשיקט נאָך אים אַ פֿאָליציאַנט. אין עטלעכע מינוט אַרום איז געקומען שוואַרץ מיט זײַן פֿרוי און זיי זענען אַרײַן אין שפּיץ פֿון דער טרויעריקער פּראָצעסיע. אַלע זענען געגאַנגען שווײַגנ־דיק, קאָנצענטרירט, מיטן לעצטן בליק זיך געזעגנט מיט די היימישע ערטער, מיטן לעבן. און פֿלוצעם האָט איבער דער קאָלאָנע זיך דערהערט א ליד. א קלינגענדיקע מיידלשע שטימע האָט געזונגען וועגן היימלאַנד, וועגן זײַנע בריידע שטחים, וועגן זײַנע וועלדער, ימען און טײַכן, וועגן דעם ווי פֿרײַ עס אָטעמט דאָרט דער מענטש. דאָס האָט געזונגען מײַן שוועסטער ראָזע. נאָך עטלעכע מינוט איז דאָס ליד דערשטיקט געווארן...

איך האָב איבערגעפֿרעגט עטלעכע עדות און עטלעכע מאָל קאָנטראָלירט דעם פֿאַקט מיט דער גאַנצער פּינקטלעכקייט און צודרינגלעכקייט. אַלץ איז טאַקע פֿאַרגעקומען אַזוי, ווי איך האָב עס דאָ באַשריבן. מײַן שוועסטער האָט קיין מאָל ניט געשמט פֿאָר אַ זינגערין.

אין יענעם שרעקלעכן פֿרימאָרגן איז זי אַ באַרוועסע און כּמעט אַ נאַקעטע געגאַנגען צוויי שעה אויף אַ ברענענדיקן פֿראָסט. אירע פֿיס זענען שוין געווען אָפּגעפֿרוירן. פֿאַר וואָס האָט זי פֿלוצעם אָנגעהויבן זינגען? פֿון וואָנען האָט זי גענומען כּוח פֿאַר אָט דעם לעצטן העלדנטאָט?

אַ פּאָליציאַנט האָט איר באַפֿוילן אויפֿצוהערן, אָבער דאָס ליד איז ניט פֿאַרשטילט געווארן. צוויי שאָסן האָבן זיך דערהערט, און דערמיט איז אָלץ אָנטשוויגן געווארן. אויף אייביק. דער פֿאָטער האָט אויפֿגעהויבן דעם קערפּער פֿון זיין איינציקער טאָכטער און אָנדערהאַלבן קילאָמעטער פֿון זיין לעצטן וועג געטראָגן אויף די הענט די טיעפֿע און הייליקע משא צום הריגה־פּלאַץ.

וועו די קאָלאָנע איז צוגעקומען צום גרוב, האָט מען די ערשטע גרופּע באַפֿוילן אויסטאָן זיך נאַקעט, צונויפֿלייגן די מלבושים אין איין קופּע און אָוועקלייגן זיך אויפֿן דעק פֿונעם גרוב. מיין פֿאָטער האָט פֿאַרזיכטיק אָוועקגעלייגט אין גרוב דעם קערפּער פֿון מיין שוועסטער און אָנגעהויבן זיך אויסטאָן. פֿון דער זייט פֿונעם דאָרף זענען אָנגעפֿאָרן אַ צענדלינג פֿויערישע שליטנס אויף אָפּצופֿירן די מלבושים פון די דערשאָסענע צו די פּאָליציי־סקלאָדעס. אין דער צייט איז פֿאַרן גרוב געשען אַ קליינער אינצידענט: אַ יונג מיידל, ליזע פּערקעל, האָט אָנטשלאָסן אָפּגעזאָגט זיך אויסצוטאָן און פֿאַרלאָנגט מע זאָל זי דער־שיסן אין אָנטאָן. מ׳האָט זי געשלאָגן מיט פּריקלאָדן, געשטאָכן מיט שטיקעס, אָבער מ׳האָט גאָרניט ניט געקאָנט מאַכן מיט איר. זי האָט זיך אַיינגעקלעמט אינעם האָלדז פֿון אַ געסטאָפּא־מאַן און וועו ער האָט געפּרוווט זי אָפּשטופּן פֿון זיך, האָט זי מיט די ציין זיך אַיינגעביסן אין זיין האָנט. דער געסטאָפּא־מאַן האָט אַ קוויטשע געטאָן מיט אַ ווילדער שטימע און די אָנדערע תּלינים האָבן זיך אַ וואָרף געטאָן העלפֿן אים. זיי זענען געווען אַ סך, און אָלע — באַוואָפֿנטע ביז צו די ציין, אָבער זי האָט זיך ניט אונטערגעגעבן, זי איז ניט אָפּגעטראָטן פֿאָרן שׂונא.

די רוצחים האָבן ליזע פּערקעלן אומגעווארפֿן אויף דער ערד און געפּרוווט אָראָפּריסן פֿון איר דאָס קלייד, אָבער זי האָט זיך ניט אַיינגעשטילט. איר האָט זיך אַיינגעגעבן אויף אַ רגע צו באַפֿרייען אַ פֿוס און מיטן גאָנצן כּוח אַ קאָפּע געטאָן אין פּנים איינעם פֿון די געסטאָפּא־לייט. דער קאָמענדאַנט קראָפּט האָט באַשלאָסן אָליין צו מאַכן „אָרדענונג״. ער איז צוגעגאַנגען נענטער און אויפֿן אָרט געגעבן פֿאָראָרדענונגען. דאָס מיידל האָט זיך אויפֿגעהויבן, פֿונעם מויל בייַ איר האָט זיך געגאָסן בלוט, דאָס קלייד איז געווען צעריסן אין פֿאָסן. זי האָט רויק באַגעגנט דעם בליק פֿונעם צוגעקומענעם קאָמענדאַנט און אים אַ שפּיי געטאָן אין פּנים אַרײַן.

— פֿייער! — האָט אויסגעשריגן דער קאָמענדאַנט.

ס׳האָט זיך דערהערט אַ זאַלפֿ. ליזע פּערקעל איז אומגעקומען שטייענדיקערהייט, זי האָט אויפֿגענומען דעם טויט אין קאָמף. וואָס האָט דען אַ יונג אומבאַוואָפֿנט מיידל געקאָנט טאָן קעגן אַ שיסקע תּלינים? אָבער די דיסטשן איז ניט געלונגען צו ברעכן איר ווילן. איר לעצטן פֿאַרלאָנג האָט זי פֿאַרווירקלעכט — די דיסטשן איז ניט געלונגען צווינגען זי זיך אונטערצוגעבן. דערמאָרדן זי האָבן זיי געקאָנט — זיי האָבן געהאָט געוואָר, — אָבער ברעכן איר ווילן, איר שטאָלץ און ערע, זענען די דיסטשן ניט געווען בכוח.

מיין פֿאָטער האָט באַשלאָסן אויסצונוצן דעם צופֿאַל, וואָס דער „אינצידענט״ האָט אָפּגעצויגן די אויפֿמערקזאַמקייט פֿונעם קאָמענדאַנט, פֿון די געסטאָפּא און פּאָליציי, און

דערזעענדיק אַ קאַלכאָזניצע, וואָס ער האָט אַ מאָל געהיילט, האָט ער צו איר אַ שעפטשע געטאָן: „גאָרפינאַ, באַהאַלט דאָס יינגל", — און אַוועקגעשטופט אָסקאַרן צו דער קופּע מלבושים. די פּויערטע האָט שנעל אַרויפֿגעוואָרפֿן אויף אים עמעצנס אַ מאַנטל און צוזאַמען מיט די מלבושים אַרויפֿגעלייגט אים אויפֿן שליטן. אַזוי איז דאָס יינגל געלעגן אַ 15 מינוט ביז די פֿורן האָבן געירט אין וועג אַריין. די פּויערטע האָט שמאַריאַנען באַהאַלטן עטלעכע טעג, אים איבערגעטאָן און ער איז אין גיכן צוגעשטאַנען צו אַ פֿאַרטיזאַנער־אָטריאַד. ער איז געבליבן לעבן. פֿון אים האָב איך דערווּוסט, ווי אַזוי מיין משפּחה איז אומגעקומען, — אָסקאַר שמאַריאַן האָט געזען מיין פֿאָטער ביז דער לעצטער מינוט... דאָס לעצטע, וואָס מיין פֿאָטער האָט געקאָנט טאָן, האָט ער געטאָן. ער האָט פֿאַרהיט פֿאַר אונדזער פֿאָלק נאָך אַ נקמה־נעמער — אַ יונגן, אָן פּשרות און אָן רחמנות.

וועג מען האָט שוין געהאַט אומגעברענגט 200 מענטשן, איז געקומען די ריי פֿונעם קהילה־פֿאָרזיצער יוסף קוליק. די פּאָליציי און געסטאַפּאָ האָבן וועגן עפּעס צווישן זיך איבערגעשמועסט, און דערנאָך האָט דער פּאָליציי־נאָטשאַלניק זיך אָנגערופֿן:

— קוליק, איר קאָנט צוריקגיין מיט דער משפּחה אין שטעטל. איר וועט וויטער זיין דער פֿאָרזיצער פֿון דער קהילה.

קוליקס פֿרוי האָט געזומען איר טיכל פֿונעם באָרג מלבושים און מיט ציטערנדיקע הענט אָנגעהויבן שנעל זיך איינהילן. אִיר האָט זיך אויסגעדוכט, אַז ממש ווי אַ נס קומט איצט די רעטונג בײַם סאָמע קבר.

— באָשע, וואָרף אַוועק דאָס טיכל — האָט איר מאַן שטיל און שטרענג צו איר געזאָגט, און וועגדנדיק זיך צום קאָמענדאַנט, האָט ער אים געענטפֿערט: — אויב איר דערשיסט צוויי טויזנט מיינע מענטשן, האָב איך, דער פֿאָרזיצער פֿון דער קהילה, ניט וואָס צו טאָן אויף דער וועלט.

— הייסט עס, אַז איר ווילט ניט ראַטעווען אייער לעבן?

— דאָס פֿאַלק האָט מיך אויסגעקליבן פֿאַרן פֿאָרזיצער פֿון דער קהילה און כ׳וועל בלײַבן דאָרט, וווּ אַלע וועלן זיין.

— צום לעצטן מאָל, קוליק, פֿרעג איך אײַך: איר וועט צוריקגיין אין שטעטל אָדער ניט?

— בלויז אין דעם פֿאַל, אויב איר וועט לאָזן לעבן די יידן.

...יוסף קוליקן, דעם לעצטן פֿאָרזיצער פֿון דער בריסלאָווער יידישער קהילה, דעם פֿאָטער פֿון פֿיר זין אינזשענירן, איצט שלאָכטלײַט פֿון דער רויטער אַרמיי, האָט מען דער־שאָסן צוזאַמען מיט זיין ווײַב.

צום גרוב איז צוגעקומען מיט זיין משפּחה דער שניידער יעקבֿ וולאָדימיר. די פּאָליציי־לײַט האָבן גענישטערט אין צעטל און לאַנג גערעדט צווישן זיך.

— וולאָדימיר, אײַך האָט מען דאָך געהייסן בלײַבן אין שטעטל. מיר האָבן ניט קיין אָנדערן דאָמען־שניידער.

— איך וועל בלײַבן, אויב איר וועט איבערלאָזן מיין גאַנצע משפּחה.

— מיר לאָזן זיי אײַך איבער.

— און מיין טאָכטער סאָניע? און די אייניקלעך?

— ניין, דאָס איז שוין ניט אײַער משפּחה. זי האָט אַ מאַן אין לענינגראָד.

— דאָס איז מיין לײַבלעכע טאָכטער, בלוט פֿון מיין בלוט. אָן איר וועל איך ניט בלײַבן.

פֿינף מינוט האָבן געדויערט די אַמפּעריַען צווישן יעקבֿ וולאַדימירן מיטן פּאָליציאַנט. זיי איז נייטיק געווען דער הויפּטוואַליפּיצירטער שניידער — די מלבושים זענען שוין געווען אַנגערויבט און די פּאָליציאַנטן האָבן דאָס געוואָלט איבערנייען פֿאַר זייערע ווייַבער און זונות; אָבער די בלוטדורשטיקייט איז געווען שטאַרקער אַפֿילו פֿון דער ניט־געזעטיק־טער תאווה צום באַריַכערן זיך. יעקב וולאַדימיר איז געוואָרן דערשאָסן צוזאַמען מיט זײַן פֿרוי, קינדער און אייניקלעך.

די „אַקציע" האָט זיך דערנעטערט צום סוף. פֿלוצעם איז געקומען צו לויפֿן דער אַכציקיאָריקער זקן חיים־אַהרן מיט אַ ספֿר־תּורה אויף די הענט. די פּאָליציי האָט אים אין דער פֿרי ניט געפֿונען אין דער היים און ביז מיטאָגצײַט איז ער געזעסן אין קעלער. דערנאָך איז ער אַרויס אין גאַס — זי איז געווען פּוסט.

— ווו זענען אַלע אַהינגעקומען? — האָט ער געפֿרעגט בײַם פֿאַרבײַגייענדיקן זון פֿון ד"ר יאַניצקי.

— וואָס הייסט ווו? מען דערשיסט זיי איצט הינטער דער מיל.

— בין איך געבליבן איינער אַליין? ניין, אַליין וועל איך ניט בלײַבן.

ער האָט געכאַפּט די ספֿר־תּורה און געלאָפֿן. דאָס איינציקע, וואָס ער האָט געבעטן בײַם פּאָליציי־קאָמענדאַנט — אַז מען זאָל אים דערלויבן אַוועקלייגן זיך אין גרוב צוזאַמען מיט דער ספֿר־תּורה. און אַזוי טאַקע, אַרומגענומען די ספֿר־תּורה, האָט מען דערשאָסן דעם אַלטן שטעטלדיקן באַלעגאָלע חיים־אַהרן.

אין יענעם טאָג האָט מען דערשאָסן איבער צוויי טויזנט פערזאָן. דאָס איז פֿאַרגעקומען דאָנערשטיק, דעם 12טן פֿעברואַר 1942, דעם 26סטן טאָג אין חודש שבט, אין יאָר 5702 לויט דער יידישער צײַט־רעכענונג.

דעם גרוב האָט מען ניט פֿאַרשאָטן. מע האָט געוואָרט אויפֿן צוריקקומען פֿון דער וואַך פֿונעם שכנותדיקן שטעטל מעזשוראָוו מיט די דאָרטיקע יידן. בײַם גרוב זענען געבליבן דעזשורירן צוויי פּאָליציאַנטן. צו מאָרגנס איז פֿונעם גרוב אַרויסגעקראָכן אַ פֿאַרבלוטיקטע פֿרוי. 20 שעה איז זי געלעגן אונטער די טויטע, אָבער ניט געקוקט, וואָס זי איז געווען שווער פֿאַרוווּנדיקט, האָט זי געפֿונען אין זיך גענוג כּוח אַרויסצובאַקומען זיך און אַוועק־קריכן. דאָס איז געווען טשעסלניצקיס שנור, אַ דאָקטערין. אַ טאָג פֿאַר דער מלחמה איז זי געקומען פֿון קיעוו צו גאַסט קיין ברידלאָוו. זי האָט געבעטן זיך בײַ די פּאָליציאַנטן, מען זאָל זי לאָזן אַוועקגיין אין שטעטל, אָבער זיי האָבן זי אַריינגעוואָרפֿן אין גרוב און דערשאָסן.

...ווי די אַרטיקע אײַנווינער דערציילן, האָט דריַ מעת־לעת דער גרוב זיך געהויבן, און פֿון דאָרט האָבן זיך געהערט דערשטיקטע געשרייען און קרעכצן...

אָבער די דריַ הונדערט מענטשן וואָס די דיַטשן האָבן איבערגעלאָזן אין ברידלאָוו, זענען אַוונטציַיט אַרויס פֿון די קעלערס און באַהעלטנישן נאָך אַ צוויי הונדערט מענטשן. פֿאַר די אַלע האָט מען אײַנגעאָרדנט אַ גטא. בלויז אין אַ דיַטשישן מוח האָבן געקאָנט געבוירן ווערן אַזעלכע „געזעצן", וואָס זענען באַשטימט געוואָרן פֿאַר דער גטא: די געשטאָרבענע אין גטא זאָל מען ניט אַרויספֿירן, נאָר באַגראָבן טיף אין דער ערד און שפּעטער אויסגלייַכן דאָס אָרט. אויב אַ קינד ווערט געבוירן, דערשיסט מען די גאַנצע משפּחה. אויב מ'וועט געפֿינען אין אַ שטוב אַפֿילו עטלעכע גראַם פּוטער, פּלייש, אַפֿילו איין אײַ — וועט די גאַנצע משפּחה ווערן דערשאָסן.

אין אַנדערהאַלבן חדשים אַרום איז פֿאַרגעקומען די צווייטע „אַקציע". דאָס מאָל זענען פֿון די פֿופֿצן שניידערס איבערגעלאָזן געוואָרן פֿינף, פֿון אַכצן שוסטערס — זעקס אאַז"וו. וועד ס'האָט נאָר געקאָנט, איז אַנטלאָפֿן פֿון בריסלאָוו. דער טייך ראָוו, וואָס איז געפֿלאָסן דורכן שטעטל, איז געווען די גרענעץ מיט טראַנסניסטריע, און דורך איר זענען אַריבער בערך דריי הונדערט מענטשן. די מערהייט פֿון זיי איז אַנטלאָפֿן אין זשמערינקער געטאָ. אין אַפּריל זענען אומגעבראַכט געוואָרן די לעצטע יידן פֿון בריסלאָוו. אין אַ חודש אַרום האָט די רומענישע זשאַנדאַרמעריע פֿון זשמערינקע אַרויסגעגעבן דער דייטשישער פֿאַליציי 270 בריסלאָווער. מען האָט זיי אַוועקגעפֿירט קיין בריסלאָוו און מ'האָט זיי דער־שאָסן בײַם זעלבן גראַניט־אָפּריס.

...אין יוני 1942 האָבן די דייטשן אַוועקגעשטעלט אַ שילד בײַם אַריינפֿאָר אין בריסלאָוו: „אַ שטאָט אָן יידן".

*

איך האָב שוין געדאַרפֿט אַוועקפֿאָרן.

— כ'האָב צו אײַך אַ גרויסע בקשה, — האָט זיך געוועגדט צו מיר דער שניידער אַבראָם ציגעלמאַן. — איר האָט זיך געחברט מיט מײַנע קינדער און גוט געקענט מײַן גאַנצע משפּחה. פֿאַר אײַך קאָן איך אויסגיסן מײַן הארץ. איר ווייסט, מיר איז שרעקלעך צו לעבן אויף דער וועלט. איך בין שוין אַלט זעכציק יאָר. איך בין געבליבן אויף דער עלטער אין גאַנצן אַליין — אָן משפּחה, אָן פֿרײַנד, אָן קרובֿים. איך האָב ניט פֿאַר ווען צו לעבן. אָבער אין מײַן נשמה ברענט אַ פֿעס: בריסלאָוו האָט אַרויסגעגעבן איבער 25 דאָקטוירים, 20 אינזשענירן און וויפֿל יוריסטן, קינסטלערס, זשורנאַליסטן, קאָמאַנדירן, — ניט שוין זשע וועט בריסלאָוו פֿאַרוואַנדלט ווערן אין אַ מידבר? איר האָט זייער גוט געטאָן, וואָס איר האָט געהייסן אַראָפּנעמען דאָס ברעטל „אַ שטאָט אָן יידן", אָבער איר פֿאָרט אַוועק, און איך וויל ניט, אַז בריסלאָוו זאָל בלײַבן אָן יידן. איך וועל דאָ בלײַבן. זאָל זײַן אין אַנהייב אַפֿילו אַליין. דאָס איינציקע, וואָס איך בעט אײַך: העלפֿט מיר אָפּנעמען צוריק מײַן ניימאַשין. איך האָב זי געזען אין שטוב פֿון אַן אַנטלאָפֿענעם פֿאַליציאַנט. איר קאָנט זײַן רויק, דער שניידער ציגעלמאַן קאָן זיך פֿאַרדינען אויפֿן לעבן. און אין אַ פֿרייַער שעה וועל איך זיצן דאָרט, לעבן דער מיל, בײַם גרוב. דאָרט האָט מען באַגראָבן אַלץ, וואָס איך האָב געהאַט, דאָרט ליגן דאָך אויך אַלע אײַערע...

אין עטלעכע שעה אַרום האָט מען די ניימאַשין אַריינגעפֿירט צו ציגעלמאַנען אין שטוב. ווען איך בין אַוועקגעפֿאָרן, האָט מען שוין אין שטעטל געהערט דאָס שנעלע קלאַפּן פֿון דער ניימאַשין. דער אייניציקער שניידער פֿון בריסלאָוו איז צוגעטראָטן צו דער אַרבעט...

וואָס איך האָב איבערגעלעבט אין כּארקאָוו

דעם 24סטן אָקטאָבער 1941 זענען די דײַטשן אַרײַן אין כּארקאָוו. ס׳איז שווער זיך פֿאָרצושטעלן דעם גרויל וואָס מיך האָט אַרומגעכאַפּט, ווָאַרעם נאָר אַן אויסוועגלאָזע סיטואַציע האָט געצוווּנגען מיך, אַ יידישע פֿרוי, צו בלײַבן אין כּארקאָוו.

די פֿאַשיסטן האָבן באַוויזן וואָס זיי קאָנען שוין אין דעם ערשטן טאָג. אויף די פּלעצער האָבן זיי אײַנגעאָרדנט תּליות. אויפֿן אַנדערן טאָג האָבן די דײַטשן אַנגעהויבן רויבן. אין שטוב איז אוממעגלעך געווען אײַנצוזיצן, יעדעס מאָל האָט זיך דערהערט אַ קלאַפּן אין טיר: „עפֿן!״ זיי האָבן צוגענומען אַלץ — פּראָדוקטן, מלבושים. דערנאָך האָבן זיי אַנגעהויבן כאַפּן ערובניקעס. דער האָטעל „אינטערנאַציאָנאַל״ איז פֿול געווען מיט די אומגליקלעכע קרבנות. די שויבן זענען געווען אויסגעהאַקט. די צימערן זענען געווען אַנגעפּאַקט: ניט צו ליגן, ניט צו זיצן. בעתן פֿאַרהער האָט מען געשלאָגן די אַרעסטירטע. מ׳האָט זיי געהאַלטן אַ צען טעג און דערנאָך האָט מען זיי, שוין האַלבטויטע, דערשאָסן.

איין מאָל האָט דער עולם זיך צונויפֿגעקליבן אויפֿן פּלאַץ פֿאַרן בנין פֿונעם געגנט־קאָמיטעט — דאָרט איז געווען אַ ראַדיאָ. איך בין פֿאַרבײַגעגאַנגען נאָך וואָסער. פּלוצעם זענען מיר, ווי פֿונעם סאָמע העכסטן באַלקאָן לאָזט מען אַראָפּ אויף אַ שטריק אַ יונגן־מאַן. פֿון אָנהייב האָבן מיר ניט פֿאַרשטאַנען וואָס דאָ קומט פֿאָר. מיר האָבן געמיינט, אַז דאָס איז אַזאַ פֿאַרשטעלונג. ס׳האָט זיך דערהערט אַ האַרציסנדיק געשריי: „רַאַטעוועט!״ דער אומגליקלעכער איז געבליבן הענגען אויפֿן באַלקאָן. דער עולם איז אין שרעק זיך פֿונאַנדערגעגאַנגען אַהיים.

דאָס איז געווען אין דער פֿרי נאָך אַ שווערן חלום.

פֿונקט ווי איך וואָלט אין שלאָף פֿאַרגעפּילט וואָס ס׳דאָרף געשען: פֿון אונדזער הויז האָט מען געפֿאָדערט צען יידן אויף אַרבעט. איך בין צווישן זיי ניט געווען. נאָך דער אַרבעט האָט מען זיי אָפּגעפּירט אין „אינטערנאַציאָנאַל״ פֿאַר ערובניקעס. איך האָב געזומען וואַרטן, ווען ס׳וועט קומען מײַן רייַ.

דעם 15טן דעצעמבער 1941 האָט מען פֿאַרלאָנגט פֿאַר ערובניקעס אָלע יידן פֿון אונדזער הויז. איך האָב באַשלאָסן ניט איבערצוגעבן זיך אין די הענט פֿון די באַנדיטן און צו באַגיין זעלבסטמאָרד. קיין סם האָב איך ניט געהאַט, אָבער איך האָב געפֿונען אַ ראַזיר־מעסערל. אַ צען מאָל האָב איך אײַנגעשניטן די האַנט, אָבער צוליב מײַן ניטגעניטקייט האָב איך ניט געקאָנט אָנטרעפֿן אויפֿן בלוטפֿאַרלוסט האָב איך פֿאַרלוירן דאָס באַוווסטזײַן. איך האָב זיך אויפֿגעכאַפּט פֿון אַ קלאַפּ אין טיר. מע האָט מיר צו וויסן געטאָן, אַז הײַנט, דעם 15טן דעצעמבער 1941, מוזן אָלע יידן פֿאַרלאָזן די שטאָט און אָוועק צו די באַראַקן הינטער דעם טראַקטאָר־זאַוואָד — דאָס איז בערך 12 קילאָמעטער פֿון כּארקאָוו. בײַ מיר איז דאָס בלוט געפֿלאָסן פֿון דער ווונד און איך האָב שלעכט באַנומען, וואָס עס קומט פֿאָר. איך בין אָוועק אויפֿן גאַלגאָטע־וועג.

א בריוו פֿון מאריא מארקאוונא סאקאל.
צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג.

שוועך צו באַשרײַבן דאָס בילד — 15 טויזנט, און אפֿשר מער, זענען געגאַנגען דורך סטאַראָ־מאַסקאָווסקע־גאס צום טראָקטאָר־זאַוואָד. א סך האָבן געשלעפּט מיט זיך זייערע זאכן. געווען קראַנקע, אַפֿילו פֿאַראַליזירטע. זיי האָט מען געטראָגן אויף די הענט. דער וועג פֿון סטאַראָ־מאַסקאָווסקע ביזן טראָקטאָר־זאַוואָד איז געווען פֿאַרזייט מיט טויטע קערפּערס פֿון קינדער, אַלטע־לײַט און קראַנקע.

פֿאַר נאַכט זענען מיר אַנגעקומען אויף אונדזער ניצעם וווינאָרט. איך בין אַרײַן אין באַראַק. אַנשטאָט פֿענצטער זענען געווען גרויסע לעכער אָן שויבן. די טירן האָבן זיך ניט פֿאַרמאַכט. זעצן זיך איז ניט געווען אויף וואָס. ס׳האָט געבלאָזן א פֿראָסטיקער ווינט. איך בין געווען אָפּגעשוואַכט צוליבן בלוטפֿאַרלוסט און גאָרניט ניט געדענקענדיק, בין איך אַוועקגעפֿאַלן אויף דער ערד. איך האָב זיך אויפֿגעכאַפּט פֿון געשרייען: געשריגן האָבן א פֿרוי מיט א קינד. אַלץ מער מענטשן זענען אָנגעקומען, ס׳איז געווען זייער ענג, און אין דער פֿינצטערניש איז עמעצער געפֿאַלן אויף א פֿרוי מיט א זויגקינד. דאָס ברעקעלע האָט זיך צעשריגן. אָן די מוטער האָט שפּעטער דערזען, ווי דאָס קינד רירט זיך ניט מער, האָט זי געזומען שרײַען: „ראַטעוועט! דאָס איז אַלץ וואָס מיר איז געבליבן, — דעם מאַן און דעם זון האָט מען אויפֿגעהאָנגען". אָבער וואָס האָט מען געקאָנט טאָן? אָנצינדן ליכט איז געווען פֿאַרווערט. דאָס ברעקעלע איז געשטאָרבן.

איך בין אַרײַנגעפֿאַלן אין א שלעכטן באַראַק. מיר זענען דאָרט געווען פֿופֿציק פּערזאָן. די גליקלעכע האָבן „געקויפֿט" בעטן און אויף יעדן בעט האָבן זיך אײַנגעאָרדנט פֿינף־זעקס מענטשן. די פֿרעסט זענען געווען זייער שטאַרקע. איך בין געשלאָפֿן אויפֿן דיל, די הענט און פֿיס זענען בײַ מיר פֿאַרשטײַפֿט געוואָרן. מיך האָט דערוואָרט א נײַער נסיון. איך האָב אָן אײַנציקע שוועסטער. שוין לאָנג, מיט דרײַסיק יאָר צוריק, האָט זי זיך געשמדט און בײַ איר אין פּאַספּאָרט איז געווען אָנגעגעבן „א רוסישע". איך ליג אויפֿן דיל און טראַכט זיך מײַנע מחשבות. פּלוצעם פֿיל איך, ווי עמעצער וואָלט מיך א שטופּ געטאָן. איך קוק זיך אום און דערזע מײַן אײַנציקע טײַערע שוועסטער. פֿיר טעג איז זי געווען מיט מיר אין באַראַק. עס האָבן זיך געפֿונען גוטע מענטשן און זיי האָבן איר געהאָלפֿן אָנטלויפֿן. זי האָט געהאָט א „רוסישן פּאַס", איז איר לײַכטער געווען צו העלפֿן, ווי מיר. כּדי ניט אַרויסצורופֿן קיין אויפֿמערקזאַמקייט אָרום, האָב איך זיך מיט איר ניט געזעגנט. איך האָב בלויז געקוקט אויף איר, געוואָלט מיטן בליק איבערגעבן איר אָלץ.

די וווּנד אויף דער האַנט האָט זיך ניט פֿאַרצויגן. איך האָב געליטן פֿון הונגער און קעלט. די דײַטשן האָבן אונדז אָרויסגעלאָזן אויפֿן מאַרק אָדער נאָך וואַסער, אויב מיר האָבן זיי געגעבן זאכן. טייל מאָל האָבן די דײַטשן דערהרגעט. איך האָב געזען, ווי א ייִנגל איז דורכגעגאַנגען, א דײַטש האָט אים צוגערופֿן: „עי, יודע"! ווען דאָס ייִנגל איז צו אים צוגעגאַנגען, האָט ער אים אַרײַנגעשלײַדערט אין גרוב, צוגעדריקט מיט א פֿוס און דערנאָך דערשאָסן. ביזן באַפֿעל צו דערשיסן אַלעמען פֿלעגן זיי יעדן טאָג דערהרגענען אָרום פֿופֿציק מענטשן. איין מאָל האָבן זיי געמאָלדן: „אויב מ׳וועט הערן בײַ נאַכט א קינדערישע געוויין, וועלן מיר אַלעמען דערשיסן". און ווי האָט מען געקאָנט פֿאַדערן פֿון פּיצלעך, אז זיי זאָלן ניט ווײַנען? איבערלייגן זיי האָט מען ניט געקאָנט, זענען זיי געלעגן נאַסע אויפֿן פֿראָסט. די מילך בײַ די מאַמעס איז געוואָרן געזעצט צוליב די אַלע איבערלעבונגען, און ס׳איז ניט געווען מיט וואָס צו קאָרמענען די קינדער.

אָבער מיר האָט זיך אײַנגעגעבן איבערצוגיין אין אָן אָנדערן באַראַק — נומער 9.

דעם דאָזיקן באַראַק האָט אָפּגעגליקט — צו דער שחיטה איז ער אַוועק דער לעצטער.

די דײַטשן האָבן געוואָלט אַרויספירן אונדז צו דער שחיטה מיט אָפּנאַרעריי. אויף דער דריטער וואָך האָבן זיי געמאָלדן: ווער ס׳וויל פֿאָרן אויף אַרבעט קיין פֿאָלטאַווע, לובנע און ראַמנע, זאָל מאַכן אַ טראָט פֿאָרויס. ווי מיט אַ נאָדל האָט מיר אַ שטאָך געטאָן אין האַרץ. איך האָב זיך דערמאָנט מײַן בייזן חלום. 800 פּערזאָן האָבן זיך פֿאָרשריבן. איך האָב געזען, ווי מ׳האָט זיי אַרײַנגעזעצט אין די אויטאָס. קיין זאָכן האָט מען זיי ניט דערלויבט צו נעמען מיט זיך. באָלד דערנאָך האָבן מיר דערהערט אַ שיסערײַ. אויפֿן אָנדערן טאָג האָט מען שוין ניט געפֿרעגט, ווער ס׳וויל פֿאָרן: מ׳האָט געכאַפּט מאַמעס, אָפּגעריסן פֿון זיי די קינדער און געשלעפּט דערט אין די פֿורגאָנעס אַרײַן. די מענער האָט מען געטריבן צו פֿוס.

איך האָב זיך אָנגענומען מיט פּוח און אַוועק אין שכנותדיקן באַראַק. דאָס איז געווען אַ גיהנום: טויטע מענטשן, כּלים, פֿעדערן פֿון קישנס, מלבושים, פּראָדוקטן, צואה — אַלץ איז געווען אויסגעמישט. אין איין ווינקל אויף אַ בעט איז געלעגן אַ טויטע פֿרוי מיט אַראָפּגעלאָזענע הענט און אַ קליין קינד האָט געזייגט איר טויטן פּינגער. אין אַן אָנדער ווינקל איז געלעגן אַ טויטער זקן.

איך געדענק ניט, ווי אַזוי איך בין דערלאַנגט צו מײַן באַראַק. איך האָב דעמאָלט זייער געוואָלט לעבן. איך האָב מקנא געווען אַ הונט, אַ קאַץ — זיי האָבן געהאַט דאָס רעכט צו לעבן, זיי האָט קיינער ניט פֿאַרפֿאָלגט, און איך, בלויז דערפֿאַר ווײַל איך בין אַ יידישקע, דאַרף איך שטאַרבן.

יעדן טאָג האָבן מיר פֿון אין דער פֿרי אַן געוואָרט אויפֿן טויט. איין מאָל האָט מען אונדז געלאָזט אָפּאָטעמען. פֿון סאָלטאַוו האָבן זיך געלאָזט הערן אַרטילעריע־שאָסן. די פֿאַראורטיילטע האָבן געמיינט, אַז דאָס דערנענטערט זיך אונדזער מיליטער. מע האָט געשמועסט: „זיי וועלן אונדז ראַטעווען". מ׳האָט זיך אַרומגענומען, געווויינט. וויזט אויס, אַז איך האָב שטאַרקע נערוון, אויב איך האָב דאָס אַלץ אויסגעהאַלטן.

דער פֿאַרלעצטער טאָג איז געקומען. אין אָוונט האָט מען געבראַכט אַ מעוברתע פֿרוי און אַרײַנגעלאָזט זי צו אונדז אין באַראַק. צו מאָרגנס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס געבוירן. פֿון אירע געשרייען האָב איך ניט געקאָנט אײַנשלאָפֿן. אין יענער נאַכט האָב איך באַשלאָסן צו אָנטלויפֿן.

באָלד אין דער פֿרי האָב איך זיך צונויפֿגענומען, אין דער קעשענע פֿונעם מאַנטל האָב איך אַרײַנגעלייגט אַ לײַלעך אויף איבערצובינדן מײַן ווונד, און איך בין אַרויס אין וועג. אויף יעדן טראָט זענען געשטאַנען געסטאַפּאָ־לײַט מיט די ביקסן. וואָס טאָן? ווהין גיין? זיי וועלן דאָך מיך סײַ ווי אָוועקלייגן אַ טויטע... לאָנג טראַכטן איז מיר ניט אויסגעקומען. יעדע סעקונדע איז געווען טייַער. גראָד דעמאָלט האָט אַן אָפּיציר געפֿונען די סאָלדאָטן, זיי זאָלן סאָרטירן די יידישע זאַכן, וואָס ליגן אויפֿן אויטאָ. איך האָב זיך געלייגט אויף דער ערד און צוגעפּויזעט צום יאָר. די דײַטשן האָבן זיך אומגעקערט צוריק. איך בין אַרײַנ־געקראָכן אין שניי און האָב זיך צוגעדעקט מיטן לײַלעך. אַזוי בין איך אָפּגעלעגן אויפֿן ברענענדיקן פּראָסט ביז אין דער פֿרי. מיט גרויס מי בין איך דערקראָכן צו דער אַנדערער זײַט יאָר. איך האָב קוים געקאָנט זיך אויפֿהייבן. ס׳איז געווען אַ שרעקלעכער פּראָסט, און לעבן דעם יאָר זענען ניט געווען קיין פּאָטרולן. מיט אַן אָפּגעשטאַרבן האַרץ בין איך געגאַנגען איבערן דאָרף. איך האָב זיך געשראָקן פֿאַר יעדן בליק.

ווהין זאָל איך גיין? יעדער וועט דאָך מורא האָבן מיך אַרײַנצולאָזן — דערפֿאַר

קומט טויטשטראָף. מײַנע סאָמע נאָענטסטע פרײַנד איז געווען די משפּחה פֿון קיריל אַרסענטיעוויטש רעדקא. אײַנשטעלנדיק זייער לעבן האָבן זיי באַהאַלטן ייִדן. מע האָט זיי געמסרט, און זיי זענען שיר ניט אומגעקומען. איך האָב געווּסט וועגן דעם און איך האָב זיי ניט געוואָלט שטעלן אין אַ געפֿאַר. איך בין אַוועק צו מײַנע פֿרײַנד, וואָס האָבן געווויינט בײַ מיר אײדער די דײַטשן זענען אָנגעקומען. זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז אין פֿאַל פֿון עפּעס, וועלן זיי מיר העלפֿן זיך אויסבאַהאַלטן, אָבער איצט האָבן זיי מיך אומברחמנות־דיק אַרויסגעטריבן, כאָטש איך האָב זיי געזאָגט, אַז ס׳איז שפּעט און מען קאָן מיך כאַפּן.

וווּהין זשע גיין? באַלד וועט זײַן נאַכט. איך וועל ניט באַווײַזן אַרויסצוגיין פֿון שטאָט. איך האָב געפֿונען אַ קלאָזעט, וואָס איז באַשטאַנען פֿון דרײַ אָפּטיילונגען. דאָרט בין איך געווען דרײַ טעג און דרײַ נעכט. שווער צו באַשרײַבן אַלע צרות: עס זענען געשטאַנען זייער שטאַרקע פֿרעסט. דער ווינט האָט מיך אַדורכגענומען. כ׳בין געוואָרן פֿאַרגליווערט. איך האָב ניט געהאַט ניט קיין פּיצל ברויט, ניט קיין טראָפּן וואַסער. יעדע מינוט האָט מען מיך געקאָנט געפֿינען. אויפֿן פֿערטן טאָג האָב איך אָנגעהויבן פֿאַרפֿרוירן ווערן.

פֿלוצעם איז מיר ווארעם געוואָרן. איך הער, ווי איך רעד: „וואַסער! אַ טראָפּן וואַסער...“ איך ווייס ניט, ווי אַזוי איך האָב אויסגעהאַלטן ביז אין דער פֿרי. מיט די לעצטע פֿוחות האָב איך זיך אויפֿגעהויבן פֿונעם שמוציקן דיל און אַרויסגעגאַנגען. איך בין אַוועק צו קיריל אַרסענטיעוויטשן. בײַ יעדן טראָט בין איך געפֿאַלן. נאָך גוט, וואָס זיי האָבן געווויינט נאָענט פֿון דעם אָרט, ווו איך האָב זיך באַהאַלטן. זיי האָבן מיך גוט אויפֿגענומען. איך בין געווען בײַ זיי דרײַ טעג. כ׳האָב אַ ביסל אָפּגערוט — אין יענער שטוב האָב איך ווידער זיך דערפֿילט, ווי אַ מענטש. זיי האָבן מיר געגעבן פּראָדוקטן און מיט ווייטיק אין האַרצן זיך געזעגנט מיט מיר.

די פֿיס האָבן מיך מער ניט געהאַלטן. — זיי זענען געווען ווי קלעצער. איך בין אַוועק אין דער ריכטונג פֿון ליובאָטין. שרעקלעך איז צו גיין. אַז מען ווייסט ניט וווּהין. ווער וועט מיך אָרײַנגענעמען? ווער באַדאַרף מיך האָבן? און אַ פּאַספּאָרט?

קוים מיט צרות האָב איך זיך דערשלעפּט ביז קאָראָטיטש. איך האָב באַשלאָסן צו געפֿינען אַן אָרט, ווו קיינער וועט מיך ניט באַמערקן, און דאָרט וועל איך פֿאַרפֿרוירן ווערן. אָבער פֿאַר דעם האָב איך נאָך געוואָלט פֿרווון מזל אין דער עקסטער כאָטע. דאָ טאָקע האָט זיך עס מיר אײַנגעגעבן. מ׳האָט מיר דערלויבט איבערנעכטיקן. אין דער פֿרי האָט זיך אויפֿגעהויבן אַ גרויסער שניישטורעם. די באַלעבאָסטע האָט רחמנות געקריגן און מיך איבערגעלאָזן אין שטוב. איך האָב געווויינט בײַ זיי דרײַ וואָכן. אין כאָטע זענען אָפּט געקומען דײַטשן און געזוכט פֿאַרטיזאַנער. אַ נס, וואָס זיי האָבן מיך ניט געפֿונען.

איך האָב געמוזט פֿאַרלאָזן דאָס הויז, אָבער גיין האָב איך ניט געקאָנט, מײַנע פֿיס זענען געווען אין אײַטערדיקע מאָסע. איידער כ׳בין אַוועק, האָט די אַלטע געזאָגט: „וואַרט“. זי האָט מיך אַוועקגעפֿירט צום דאָקטער אין דער כאָטע־אַמבולאַטאָריע. נאָכן באַטראַכטן מיך, האָט דער דאָקטער געזאָגט: „אײַערע פֿיס זענען פֿאַרפֿאַלן“. דאָס איז פֿאַר מיר געווען ווי אַ טויטאורטייל — וואָס זאָל איך טאָן אין מײַן לאָגע אָן פֿיס? איך וואָלט מער דערציילט וועגן דעם דאָקטער, צום באַדויערן ווייס איך ניט זײַן פֿאָמיליע־נאָמען, געוויס האָט מען אים פּעטרא. ער האָט מיך אָפּגעשיקט אין ליובאָטינער שפּיטאָל און איז געקומען טוישן מיר די באַנדאָזשן. דאָס איז געווען אַ וווּנדערלעכער סאָוועטישער מענטש. ער האָט זיך אָנגעשטויסן, ווער איך בין. ווען די שוועסטער האָט פֿאַרשריבן מײַן

פֿאַמיליע־נאָמען, האָט זי אים עפּעס שטיל אײַנגערוימט, אָבער ער האָט איר געענטפֿערט: „אונדז גייט דאָס ניט אָן. מיר דאַרפֿן העלפֿן דער דאָזיקער פֿרוי".

אַזוי אַרום בין איך אַרײַן אין ליובאָטינער שפּיטאָל. איך בין דאָרט געלעגן אויף אַ ווייך בעט און קיינער האָט מיך ניט געטריבן. צוויי מאָל אין טאָג האָט מען מיר געגעבן עסן. דאָס איז געווען אַ וואָסערדיקע זופּ, אָבער דאָך אַ וואַרעמע. איך בין דאָרט געלעגן פֿינף חדשים — פֿון 7טן פֿעברואַר 1942 ביזן 2טן יולי 1942.

שרעקלעך איז מיר צו דערמאָנען ווי מ׳האָט מיר אַמפּוטירט די פֿינגער פֿון ביידע פֿיס און דערנאָך געזאגט די אינערלעכע ביינער. אַ חודש צײַט האָב איך געהאַט 40 גראַד היץ. ליגן האָב איך געקאָנט נאָר אויפֿן רוקן, און פֿון ווייטיק בין איך ניט געשלאָפֿן. איין זאַך בלויז האָב איך געוואָלט: שטאַרבן אין שפּיטאָל. וואַרעם אויב מ׳וועט מיך אויס־שרײַבן, וווהין וועל איך גיין? איך האָב מקנא געווען יעדן וואָס שטאַרבט. דעמאָלט האָב איך פֿאַרשטאַנען, וואָס עס הייסט שטאַרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט.

ווען מע פֿלעגט ברענגען קראַנקע פֿון כאַרקאָוו, האָב איך באַהאַלטן מײַן קאָפּ אונטער דער קאָלדרע און אַרויסגעקוקט מיט איין אויג — אפֿשר איז דאָרט פֿאַראַן אַ באַקאַנט פּנים? דאָס פּערסאָנאַל האָט זיך באַצויגן צו מיר אויסגעצייכנט און געהאָלפֿן מיט וואָס נאָר זיי האָבן געקאָנט. אויך דער כירורג האָט געזומען אין דעם אַ גרויסן אָנטייל.

איין מאָל האָט מען פֿון כאַרקאָוו געבראַכט אַ קראַנקע, וואָס האָט שוין געהאַלטן בײַם שטאַרבן, און זי איז טאַקע באָלד געשטאָרבן. זי איז אַלט געווען 38 יאָר. מיך האָט פֿסדר פֿאַרפֿאָלגט אַ געדאַנק, אַז איר פּאָס קאָן מיך ראַטעווען. איך האָב דעם פּאָס באַקומען.

אַרויסגייענדיק פֿון שפּיטאָל, האָב איך געווויינט צוויי וואָכן בײַ אַ שפּיטאָל־שוועסטער. דערנאָך האָב איך זיך אַרויסגעלאָזט אין וועג. איך האָב באַשלאָסן פֿרוחון אויסזוכן מײַן שוועסטער. איך האָב זיך אַנגעשטויסן וווהין זי איז געפֿאָרן. איצט האָב איך געקאָנט גיין אומעטום — איך האָב געהאָט אַ „רוסישן פּאָס".

אָבער דער וועג איז ניט געווען קיין לײַכטער — די וווּנדן אויף די פֿיס זענען נאָך ניט געווען פֿאַרהיילט, און גיין איז אויסגעקומען צו פֿוס, און דערצו נאָך אַ הונגעריקע. צוקומענדיק צו מערטשיק, האָב איך געפֿילט, אַז וויטער קאָן איך ניט גיין — אַזוי שוואַך בין איך געווען. איך האָב געוואָלט אַרײַן אין אַ צוג, אָבער אַ דיטש האָט מיך געפֿרעגט, צי איך האָב אַ דורכלאָזשײַן. ער האָט מיך אַרויסגעוואָרפֿן פֿונעם וואָגאָן. אַ פּאָליציאַנט האָט מיר געראָטן, אַז איך זאָל בעטן אַ דורכלאָזשײַן בײַם קאָמענדאַנט, אָבער דער קאָמענ־דאַנט האָט זיך אַרויסגעווויזן פֿאַר אַ בעסטיע. ניט אויסהערנדיק מיך אַפֿילו, האָט ער אַ געשריי געטאָן: „צום טײַוול! אַרויס פֿון דאָנען!"

איך בין געזעסן אויף דער סטאַנציע ביז אין אָוונט, דערנאָך בין איך אַרײַן אין אַ הויז, ווו ס׳האָבן געווויינט אײַזנבאָנער. דאָרט האָב איך באַגעגנט אַ גוטע פֿרוי. זי האָט מיר געגעבן עסן און מיך איבערגעלאָזט ביז אין דער פֿרי. זי האָט מיר געהאָלפֿן באַקומען אַ דורכלאָזשײַן.

איך האָב זיך ניט געקאָנט פֿאַרשטעלן דאָס גליק — צי וועל איך טאַקע אין גיכן זען מײַן איינציקע, מײַן טײַערע שוועסטער? און אפֿשר האָבן די חיות זי דערהרגעט? דער צוג איז געאָנגען פֿון כאַרקאָוו. איך האָב זיך פֿאַרשטעקט אין אַ ווינקל — כ׳האָב מורא געהאַט, אַז עמעצער זאָל מיך ניט דערקענען. צוויי אַ זייגער בײַ טאָג בין איך אַנגעקומען אינעם שטעטל סמאַראַדינאַ. איך האָב זיך געדרייט איבער די גאַסן און מיט אַ מאָל האָב איך

פֿאַרשטאַנען, אַז די שוועסטער וועל איך ניט געפֿינען — ווי קאָן איך זיך אויספֿרעגן? דאָס וועט דאָך אַרויסרופֿן אַ חשד.

איין פֿרוי האָט באַמערקט מײַן פֿאַרלוירענעם אויסזען. זי האָט מיך געפֿרעגט: „וואָס איז מיט אײַך?" איך האָב געענטפֿערט, אַז כ'בין מיד און הונגעריק. זי האָט מיך אַוועקגע־פֿירט צו זיך. מ'האָט פֿאַר מיר אַוועקגעשטעלט עסן, ברויט. ס'איז מיר געווען אַ חרפה — כ'האָב זיך אויף דעם אַלעם אַרויפֿגעוואַרפֿן. איך האָב געזאָגט: „אַנטשולדיקט מיר, כ'וויל בלויז איין מאָל אָפּעסן, און דערנאָך וועל איך ניט מער". איך האָב דאָרט געווינט אָנדער־האַלבן חדשים, געקאָכט, געוויימט. אָט די פֿרוי האָט געשפּילט אַ וויכטיקע ראָל אין מײַן לעבן: ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זי קען מײַן שוועסטער.

ווי אַזוי זאָל איך איבערגעבן אונדזער באַגעגעניש? מיר האָט זיך געוואָלט וואַרפֿן זיך אויף דער שוועסטער, אַרומגעמען זי און קושן — מיר האָבן דאָך אייַנע דער אַנדערע געהאַלטן פֿאַר אומגעקומענע — אָבער דער שמועס אונדזערער איז געווען אַ קאַלטער. מיר האָבן געמאַכט אַן אָנשטעל, אַז מיר קענען זיך קוים. מ'האָט געדאַרפֿט האָבן אַ סך אויסדויער.

אַ יאָר מיט דריַי חדשים האָב איך געווינט אין סמאָראַדינאָ. כ'בין געווען אי אַ קעכין, אי אַ ניאַנקע, אי אַ בעטלערין. איך האָב זיך געוואָלגערט אין פֿאַרשיידענע ערטער.

איך האָב געזען, ווי די דריַטשישע באַרבאַרן האָבן זיך אָפּגערעכנט מיט דער יוגנט. באַלד נאָכן באַטראַכטן האָט מען זיי פֿאַרשפּאַרט און ניט גלאָזט געזעגענען זיך מיט די עלטערן. די קרובים זענען נאָכגעלאָפֿן און די מערדער האָבן געשאָסן אויף זיי. געווען אַ סך פֿאַלן, ווען יוגנטלעכע האָבן זיך געמאַכט פֿאַר קאַליקעס, אָבי ניט צו פֿאַרן קיין דריַטשלאַנד, אָדער זיי זענען באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. אַ שרעקלעך בילד איז געווען, ווען די צוגן זענען אָפּגעגאַנגען. דער וואָקזאַל איז פֿול געווען מיט געווינן. די אומגליקלעכע קינדער האָבן געשריגן: „ווהין פֿירט איר אונדז, מערדערס?" משפּחה האָט מען צו די וואַגאָנען ניט צוגעלאָזט.

דער פֿראָנט האָט זיך דערנענטערט. צוויי וואָכן זענען מיר אָפּגעזעסן אין קעלער. אין אונדזער הויז זענען געפֿאַלן צוויי שראַפּנעלן. ענדלעך זענען אונדזערע אַרײַן אין סמאָראַדינאָ. איך בין געווען אַזוי גליקלעך! אונדזערע!

איך בין ווידער אין דער היימשטאָט כאַראַקאָוו. איך קאָן גיין פֿרײַ איבער די גאַסן און קוקן יעדן איינעם אין די אויגן...

פּיאַטר טשעפּורענקאָ — דער עדות פֿונעם פּיריאַטינער מאַרד [7]

דעם 6סטן אַפּריל 1942, דעם 2טן טאָג פּאַסכע, האָבן די דײַטשן אין דער שטאָט פּיריאַטין, פּאָלטאַווער געגנט, דערהרגעט 1600 יידן — זקנים, פֿרויען, קינדער, וועלכע האָבן ניט געקאָנט אַוועק אויף מיזרח.

די יידן האָט מען אַרויסגעפֿירט אויפֿן גרעבענסקער וועג, צוגעפֿירט צו דער פּיראָגאָווער לעוואָדע, 3 קילאָמעטער פֿון שטאָט. דאָרט זענען שוין געווען צוגעגרייט טיפֿע גריבער. די יידן האָט מען אויסגעטאָן. די דײַטשן און די פּאָליציי האָבן גלײַך פֿונאַנדערגעטיילט די זאַכן. די פֿאַראורטיילטע האָט מען אַרײַנגעטריבן אין גרוב צו פֿינף פּערזאָן און דערשאָסן פֿון אויטאָמאָטן.

דרײַ הונדערט פּיריאַטינער אינוווינערס האָבן די דײַטשן געבראַכט אויף דער פּיראָגאָווער לעוואָדע, כדי צו פֿאַרשיטן דעם גרוב. צווישן זיי איז געווען פּיאָטר לאָוורענטעוויטש טשעפּורענקאָ. ער דערציילט:

„איך האָב געזען, ווי זיי האָבן דערהרגעט. פֿינף אָ זײַגער בײַ טאָג האָבן זיי באַפֿוילן: ‚פֿאַרשיטן דעם גרוב'. פֿונעם גרוב האָבן זיך געהערט געשרייען און קרעכצן. אונטער דער ערד האָבן די מענטשן זיך נאָך באַוויזן. פּלוצעם דערזע איך — פֿון אונטער דער ערד הייבט זיך אויף מײַן שכן רודערמאַן. ער איז געווען אָ פֿורמאַן אויף דער וואַלענקעס־פֿאַבריק. זײַנע אויגן זענען אָנגעגאָסן מיט בלוט. ער האָט געשריגן: ‚הרגע מיך צו!' פֿון הינטן האָט נאָך עמעצער געשריגן. דאָס איז געווען דער סטאָליער סימאָ. אים האָט מען פֿאַרוווּנדיקט, אָבער ניט דערהרגעט. די דײַטשן און די פּאָליציאַנטן האָבן אָנגעהויבן זיי צוהרגענען. לעבן מײַנע פֿיס איז געלעגן אָ דערהרגעטע פֿרוי. פֿון אונטער איר קערפּער איז אַרויסגעקראָכן אָ יינגעלע פֿון אָ יאָר פֿינף און פֿאַרצווייפֿלט געשריגן: ‚מאַמענקאָ!' מער האָב איך גאָרניט געזען — איך בין געפֿאַלן אין חלשות".

צוגעגרייט צום דרוק — **איליא ערענבורג.**

---

7 מיט געוויסע ענדערונגען איז דער מאַטעריאַל פֿאַרעפֿנטלעכט געווארן אונטערן טיטל Земля Пиратина. — Илья Эренбург, **Война** (апрель 1943 — март 1944). Москва 1944, стр. 117—118.

דער אומקום פֿון די יידן־קאַלכאָזניקעס אין זעליאָנאָפּאָל[8]

[זעליאָנאָפּאָל איז אַן אַלטע יידישע לאַנדווירטשאַפֿטלעכע קאָלאָניע. אַ מאָל איז דאָ געשאַפֿן געוואָרן און עס האָט זיך צעבליט דער רײַכער קאָלכאָז „עמעס". ביז דער מלחמה האָבן אין קאָלכאָז „עמעס" געאָרבעט יידן, רוסן און אוקראַינער. די מענטשן האָט זיך געלעבט גוט און פֿאַרמעגלעך. יעדעס יאָר פֿלעג איך פֿאָרן אַהין זיך זען מיט דער גליקלעכער היימישער משפּחה.

אָבער קיין זעליאָנאָפּאָל זענען געקומען די דײַטשן. אַ באַדײַטנדיקער טייל פֿון דער יידישער באָפֿעלקערונג האָט זיך עוואַקויִרט. געבליבן זענען בלויז עטלעכע משפּחות און אויך אַ פּאָר עלטערע מענטשן, וואָס האָבן ניט געוואָלט פֿאָרלאָזן דאָס אָרט, ווו זיי זענען געבוירן און אויסגעוואַקסן. דאָס זענען געווען די שוואַכע זקנים: קאַלמאַנאָוויטש יודל, קאָזלאָווסקי הערש־לײַב מיטן וויִב, קאָמסאָריוק שלמה מיטן וויִב א״א.

ווי נאָר די דײַטשן האָבן פֿאַרנומען די קאָלאָניע, האָבן זיי באָשלאָסן „אָפּצורייניקן די לופֿט און די ערד" פֿון יידן. הרגענען — דאָס איז פֿאָר זיי געווען צו ווייניק. אין הספּם מיט זייער פּלאַן, האָבן די צום טויט פֿאָראורטיילטע געדאָרפט פֿריִער אָדורכגיין אַלע שבעה מדורי גיהנום. יודל קאַלמאַנאָוויטש איז געווען אַ געאַכטער פֿון אַלעמען אַלטער רעליגיעזער יִיד. די דײַטשן האָבן אויסגעשפּרייט אַ טלית אויף דער ערד און באָפֿולן זיך שטעלן אויף אים פֿאָר די באָנדיטן אויף די קני. דער אַלטער האָט אָפּגעזאָגט. דעמאָלט האָבן די דײַטשן אים אָפּגעגאָלט די שנייוויַיסע באָרד. אָבער אויך דאָס איז זיי געווען צו ווייניק. מיט דער בריטווע האָבן זיי אים אָפּגעשונדן די הויט פֿון פּנים, פֿאַרקריפּלט דעם זקנס פּנים און אָפּגעשניטן אים די אויערן. ניט געקוקט אויף די שרעקלעכע יסורים, האָט קאַלמאַנאָוויטש ניט געבעטן בײַ די דײַטשן קיין רחמנות.

שלמה קאָמסאָריוק איז געווען אַן אינוואַליד און אַן ערלעכער האָרעפֿאָשניק. די אויס־ווורפֿן האָבן אים שרעקלעך געפּײַניקט. זיי האָבן שלמהן צעשניטן אויף שטיקער און געוואָרפֿן פֿאָר די הינט.

אָנדערע יידן, וואָס זענען געבליבן אין קאָלכאָז, האָבן זיך באָהאַלטן אין די רעגנס און פֿרעסט. אָבער זיי אַלעמען האָט דערגרייכט דער זעלבער גורל.

די משפּחה פֿון חנה פּאָטורסקאָיאָ איז דערהרגעט געוואָרן אויף אַן אַכזריותדיקן אופֿן. איר עלטערע טאָכטער, די זעכצניאָריקע רחל, האָבן זיי פֿאַרגוואַלדיקט און דערשאָסן. אירע אָנדערע צוויי קינדער און איר מוטער האָט מען דערשאָסן. די יינגערע טאָכטער, טאָניע, האָט מען אויפֿגעהאָנגען פֿאָר די אויגן פֿון דער מאַמען.

צוזאַמען זענען אין זעליאָנאָפּאָל דערהרגעט געוואָרן 74 פּערזאָן (פֿון דער צאָל אַר־טיקע אינווווינער) און 14 קריגס־געפֿאַנגענע. אין דעם קריַז זענען געווען זייער אַ סך קרבנות. דאָס איז דאָך געווען אַ נאַציאָנאַלער יידישער ראַיאָן.]

צוגעגרייט צום דרוק — **איליא ערענבורג.**

8 דער אָ מאָטעריאַל איז אינעם עקזעמפּלאָר פֿון דאָס שוואַרצע בוך, וואָס געפֿינט זיך אין ישׂראל פֿאָרלוירן געגאַנגען, און צוריק איבערגעזעצט געוואָרן פֿון דער רומענישער אויסגאַבע Ilya Ehrenburg, Vasilii Grosman, L. Ozerow, Wladimir Lidin... Cartea Neagra, Bucuresti [1946], ז״ז 76–77.

בריוו פֿון דניעפּראָפּעטראָווסק

1. בריוו פֿונעם פּאַרפּאַלק אינדיקט

איך בין געבוירן געווארן אין יאָר 1895. פֿאַר דער מלחמה האָב איך געווינט אין דניעפּראָפּעטראָווסק, ווו איך האָב געאַרבעט אינעם אַרטעל פֿון פּראָמקאָאָפּעראַציע. ווען די דייטשן האָבן זיך דערנענטערט, האָט מען מיר איבערגעגעבן דאָס אַרויספֿירן די אַרטעל־אויסשטאַטונג. איך האָב זי אָנגעלאָדן אין אַ וואַגאָן, אָבער דעם וואַגאָן האָט מען ניט צוגעטשעפּעט און איך בין געבליבן צוזאַמען מיט דער אויסשטאַטונג.

דעם 25סטן אויגוסט 1941 זענען די דייטשן אַריין אין שטאָט. היות ווי מע האָט געכאַפּט יידן, בין איך ניט אַרויס אין גאַס. מײַן פֿרוי איז אַ רוסישע. זי האָט געקאָנט גיין איבער דער שטאָט און זי האָט מיר אַלץ דערציילט.

דעם 26סטן אויגוסט האָב איך באַשלאָסן צוצוגיין אין דער פּאַבריק, ווו כ׳האָב געאַרבעט. כ׳האָב דאָרט געטראָפֿן די רוימערקע און זי האָט מיר דערציילט, אַז אין דער פֿרי האָט מען אויפֿן הויף פֿאַרגוואַלדיקט אַ יידיש מיידל פֿון זיבעצן יאָר און דערנאָך זי דערהרגעט. זי האָט צוגעגעבן: „אויב איר ווילט, קאָנט איר אַ קוק טאָן". איך בין אַוועקגעגאַנגען און מער ניט אַרויס פֿון שטוב.

דעם 25סטן סעפּטעמבער איז פֿאַרעפֿנטלעכט געווארן אַ באַפֿעל פֿונעם שטאָט־קאָמענ־דאַנט, אַז די יידן דאַרפֿן אײַנצאָלן 30 מיליאָן רובל קאָנטריבוציע. די יידישע קהילה וועט צונויפֿנעמען דאָס געלט. מײַן פֿרוי האָט געוואָלט צוגיין אין דער קהילה, אָבער איך האָב איר געזאָגט: „מע דאַרף ניט. צי מיר וועלן אַריינטראָגן דאָס געלט, צי מיר וועלן ניט אַריינטראָגן, אַלץ איינס וועלן זיי אונדז דערהרגענען".

מײַן ווײַב האָט געפֿונען פֿאַר מיר אַרבעט אין אַ צווייטן עק שטאָט. מײַן פֿאַמיליע־נאָמען איז אינדיקט, אָבער איצט בין איך געווארן אינדיקטענקאָ.

דעם 12טן אָקטאָבער האָט דער באַלעבאָס מיר געזאָגט: „גיי אַוועק". איך בין אַוועק מיט מײַן ווײַב. ס׳איז געווען נאַכט, מיר האָבן געהערט שרעקלעכע געשרייען. אין דער פֿרי, דעם 13טן אָקטאָבער, איז נאָך געווען פֿינצטער, ווען מע האָט אָנגעקלאָפּט: „אַרויס". די פּאָליציי האָט זיך געחידושט, וואָס מײַן ווײַב געפֿינט זיך ניט אויף דער ליסטע. איך האָב געענטפֿערט, אַז זי איז אַ רוסישע. איך האָב געווסט, אַז מע פֿירט מיך צום דערשיסן. אַוועקגעפֿירט האָט מען מיך אין אוניווערמאַג. דאָרט זענען שוין געווען אַ סך יידן.

די ערשטע גרופּע איז באַשטאַנען פֿון אַ 1500—2000 מענטשן. איך בין אַריינגעפֿאַלן אין דער צווייטער גרופּע. ניט דערגייענדיק צום יידישן בית־עולם, האָבן מיר דערהערט אַ שיסערײַ און געשרייען. מיר האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפֿן. אַ סך פון אונדז האָט מען דערבײַ דערשאָסן. מיר האָט זיך אײַנגעגעבן צו אַנטלויפֿן.

צוויי טעג האָב איך אַרומגעבלאָנקעט איבערן סטעפּ. דערנאָך האָב איך פֿאַרלוירן

די האָפענונג און זיך צוריקגעקערט אַהיים. כ׳בין אַנגעקומען בײַ נאַכט און כ׳האָב אַנגע־קלאַפּט אין פֿענצטער. אַ חודש צײַט בין איך געווען אויפֿן בוידעם. דערנאָך האָבן מיר באַשלאָסן, אַז איך מוז אַוועק פֿון שטוב, ווײַל דער באַלעבאָס האָט געוואַרפֿן אַ חשד.

מײַן ווײַב האָט מיר פֿאַרשאַפֿט אַן אַרבעטסביכל, ווו איך האָב געקאָנט בײַטן מײַן פֿאַמיליע־נאָמען און נאַציאָנאַליטעט. שפּעטער האָט זי באַקומען פֿאַר מיר אַ פּאַס אויפֿן נאָמען סטופּקאָ, געבוירן אין יאָר 1905. מײַן עלטער האָט טײַל מאָל אַרויסגערופֿן אַ חשד.

דרײַ חדשים האָב איך געאַרבעט אויף איין פּלאַץ, דערנאָך האָט דער באַלעבאָס מיך אָפּגעזאָגט. אין משך פֿון דער צײַט האָט מײַן ווײַב אָפּגעזוכט אַן איינזאָם הײַזל הינטער דער שטאָט. קיין פּאָדלאָגע איז דאָרט ניט געווען און מײַן פֿרוי האָט געמאָכט אַ פּאָדלאָגע. אונטערן בעט האָבן דרײַ ברעטער זיך אונטערגעהויבן. איך האָב געקאָנט זיך באַהאַלטן אונטער דער פּאָדלאָגע. פֿדי קיינער זאָל זיך ניט אַרײַנצײַען אינעם צווייטן צימער, האָבן מיר אים פֿאַרוואַנדלט אין אַ שטאָל. מיר האָבן דאָרט געהאַט הענער, אַ קאַץ און אַ צויג.

עטלעכע וווערטער וויל איך שרײַבן וועגן דער צויג, ווײַל אויך זי האָט זיך באַטייליקט אין ראַטעווען מיר דאָס לעבן. מע האָט זי גערופֿן „אַלמאַ". זי איז געווען זייער אַ בייזע. קיינער האָט ניט געוואָגט אַרײַנצוגיין אין שטוב, ביז וואַנען מ׳האָט זי ניט צוגעבונדן. דערווײַל פֿלעג איך באַווײַזן אַרונטערצוקריכן אונטער דער פּאָדלאָגע.

בשכנות מיט אונדז האָט געווווינט אַ פּאָליציאַנט. מיינענדיק, אַז זײַן שכנטע איז אַן איינזאַמע פֿרוי, פֿלעגט ער אַרײַנקומען אַ שיכורער. צושטיין צו איר און זידלען זיך. איך בין געלעגן אין גרוב און געמוזט אויסהערן, ווי ער זאָגט צו מײַן ווײַב: דו ז..., וואָס מאַכסטו דעם אָנשטעל פֿון אַן אָנשטענדיקער פֿרוי? דו וועסט מיך נאָך לאַנג פֿירן פֿאַר דער נאָז?"

איין מאָל האָט מײַן ווײַב ניט אויסגעהאַלטן און זיך אָנגערופֿן: „גיי צו אַלדע טײַוול!" ער האָט איר אָפּגעענטפֿערט: „זשידאָווסקאַיַ מאַרדאַ" און איז אַוועק. כ׳בין אַרויס פֿונעם גרוב און האָב זיך צעלאַכט.

אין דעם אַ גרוב האָב איך אָפּגעלעבט דריטהאַלבן יאָר. די גאַנצע צײַט האָב איך געוואַרט, אַז אונדזערע זאָלן שוין אָנקומען. אין די לעצטע חדשים האָבן מײַנע נערוון שוין ניט אויסגעהאַלטן. אַ סך מאָל האָט מײַן ווײַב מיר פֿאַרגעשלאָגן, אַז מיר זאָלן ביידע זיך סמען. אָבער איך האָב זי אָפּגערעדט דערפֿון — און אונדזערע זענען געקומען.

מיכאַיל פּעטראָוויטש אינדיקט
דניעפּראָפּעטראָווסק. 31סטן יולי 1944

*

מײַן נאָמען איז נאַדיעזשדאַ איוואַנאָוונאַ אינדיקט. ווען די דײַטשן זענען אָנגעקומען, בין איך אַלט געווען 34 יאָר, אָבער צוליב די געשאַפֿענע באַדינגונגען האָב איך אויסגעזען שרעקלעך. כ׳האָב זיך ניט געוואָשן, כ׳בין אַרומגעגאַנגען אַן אָפּגעריסענע און יעדע מינוט האָב איך געוואַרט אויפֿן טויט. ווען איך האָב געווווינט מיט מײַן מאַן אינעם שטיבל, איז אַרײַנגעקומען דער שכן, אַ פּאָליציאַנט, און געזאָגט: „הער נאָר, מע האָט מיר געזאָגט, אַז דײַן מאַן איז אַ זשיד, און אַ זון האָסטו אויך אַ זשיד. ער באַהאַלט זיך אין אָדעס". איך האָב אים אָנגעכאַפּט בײַם אָרבל, געמוזט שרײַען היסטעריש: „קום אין געסטאַפּאָ!"

און אים געשלעפט. דאַן האָט ער אַ זאָג געטאָן: „טשעפע זיך אָפּ, פּאָסקודע" און ער איז אַוועק.

וועט אונדזערע פּלוֹיער זענען אָנגעפּלויגן איבער דניעפּראָפּעטראָווסק, האָב איך געבעטן גאָט, אַז אַ באָמבע זאָל אונדז פּאַלן איבערן קאָפּ.

איך פּלעג אָפּט אַוועקגיין וויין נאָר פּראָדוקטן און מיין מאַן איז געבליבן אין גרוב. איין מאָל ווינטער, אין אַ גרויסן פּראָסט, בין איך אַוועק אין אַ דאָרף. קיינער ווייל דאָרט ניט לאָזן איבערנעכטיקן ביי זיך אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש. ענדלעך האָט מען מיך ערגעץ אַרײַנגעלאָזט. איך בין געווען שטאַרק אויסגעפּרוירן, בין איך אַרויף אויפֿן אויוון און האָב זיך פּאַרטשאַדעט. איך גיי אַרויס פֿון דער כאַטע און איך פּיל, אַז ס׳איז ביטער — איך קאָן ניט גיין. און גיין מוז איך. כ׳האָב ניט קיין רעכט צו שטאַרבן. איך האָב אָנגעהויבן בעטן גאָט: „ראַטעווע מיך צוליב מישען! וואָס וועט זײַן מיט אים? ער וואַרט דאָך אויף מיר!" אין דעם מאָמענט איז אָנגעפּאָרן אַ פֿור און האָט מיך אַרויפֿגענומען.

וואָס איז מיר געבליבן צו טאָן? נאָר ווײַנען און ווײַנען. אין קאָמענסקאָיע האָב איך דערזען אַ מעלדונג, אַז אויב רוסן וועלן באַהאַלטן אַ יִד, וועט מען אַלעמען דערשיסן, אָפּילו אַ זײַגקינד. איך גיי און טראַכט בלויז אײַנס: „צי לעבט נאָך מישע?" כ׳האָב געמיינט, אַז ער וועט זיך דערפֿרייען מיט מיר, אָבער ער האָט בלויז געטאָפּט מיט די הענט מײַן פּנים און געקוקט אויף מיר, ווי אַ משוגענער. איבער זײַן פּנים זענען געלונען טרערן. עס האָט זיך אַרויסגעווײַזן, אַז כ׳האָב זיך אָפּגעפּרוירן דאָס פּנים.

איך בין קיין מאָל ניט אַרויס אין גאָס, אַז איך זאָל ניט האָבן מיט זיך אַ קיישל מיט פּראָדוקטן און געלט. איך האָב געזוכט יִידן. כּדי צו האָבן געלט האָב איך פֿאַרקויפֿט זאַכן אויפֿן מאַרק און זיך אָנגעדונגען אויף אַרבעט.

איין מאָל גיי איך אויף דער גאָס מיט דער שכנה וואַריאַ. צו איר האָב איך געהאַט צוטרוי. איך האָב דערזען, ווי עס גייט אַ יונגער־מאַן און ער קוקט זיך אַרום. איך רוף זיך אָן צו וואַריען: „וואַרט נאָר, דוכט זיך, אַז דער איז אַ יִד". זי איז צוגעגאַנגען צו אים. ער פֿרעגט: „וווּ איז די קאָמענדאַטור?" לויט זײַן אָקצענט האָב איך פֿאַרשטאַנען, אַז ער איז אַ יִד. ער האָט דערציילט, אַז ער איז פֿון קרים, ער האָט זיך דערשלאָגן אַהער און אויפֿן וואָקזאַל האָט מען אים געזאָגט, אַז מע דאַרף אַ דורכלאָזשײַן פֿון דער קאָמענדאַטור. איך האָב אים געזומען בעטן, אַז ער זאָל ניט גיין, וויל יִידן דערשיסט מען. איך האָב אים געגעבן הונדערט רובל און אים אָנגעזאָגט, אַז ער זאָל גיין מיט זײַטיקע וועגן. ער האָט מיך געפֿאַלגט. כ׳בין געגאַנגען אַהיים און כ׳האָב געווײַנט: „גאָט, פֿאַר וואָס לײַדן אַזוי די מענטשן?"

מײַן מאַן האָט זייער געליטן. אַ גאַנצן טאָג בין איך ניטאָ, די שטוב איז פֿאַרמאַכט אויפֿן שלאָס, און ער הערט זיך אײַן אין יעדן שאָרך. איך האָב אַפֿילו קיין לופֿטשיק ניט געעפֿנט און ס׳איז דאָרט קיין פֿרישע לופֿט ניט געווען. מיר איז אָבער געווען נאָך שווערער: איך בין אַרומגעגאַנגען איבער דער שטאָט און כ׳האָב אַלץ געזען. כ׳בין אַוועק צו דער מומען — דאָס איז אויפֿן פּראָספּעקט נומער 84 — דאָרט איז אײַנגעשטאַנען אַ דײַטשישע אָפּטיילונג. מע האָט געבראַכט יִידן אויף אַרבעט. איך און די מומע האָבן זיי בשתּיקה געגעבן עסנוואַרג, אונטערגעדרוקט ברויט, פּעטס, פּאָמידאָרן. דער דײַטשישער אָפּיציר איז געווען אַ שרעקלעכער אָכזר. אַזעלכע איז שווער צו געפינען אויף דער וועלט.

וואָס די דײַטשן האָבן אַלץ ניט געטאָן מיט יִידן! זיי האָבן אײַנגעשפּאַנט יִידן אין אַ

גרויסן פֿורגאַן און געהייסן אים שלעפּן. די וואַסערדיקע זוף האָבן זיי אַריינגעגאָסן אין אַ קאַרעטע, כּדי די יידן זאָלן עס זופּן אויף אַלע פֿיר.

איך בין אַרומגעגאַנגען איבער אַלע לאַגערן. איין מאָל האָט אַ דייטש געשאָסן אויף מיר. דרײַ קוילן זענען אַריבערגעפֿלויגן איבער מײַן קאָפּ. לעבן דער טורמע איז געווען אַ לאַגער. איך האָב דאָרט געזען שטיין אַ סך פֿורן. איך האָב זיך געפֿרעגט פֿון וואַנען מע טרײַבט זיי, האָט מען מיר געענטפֿערט, אַז פֿון ווײַט. דאָרט זענען געווען בלויז מאַנס־לײַט, זייערע משפּחות האָט מען שוין געהאָט דערשאָסן. איך האָב זיי געגעבן עסן. די דייטשן האָבן דאָס באַמערקט. איך האָב געזאָגט, אַז איך האָנדל מיט טאַבאַק, ווײַל איך האָב קליינע קינדער. אַ דייטש האָט מיר אַ קלאַפּ געטאָן און כ׳בין אַנטלאָפֿן. וועמען איך קום אַהיים, דערצייל איך מײַן מאָן וועגן די אַלע מענטשלעכע צרות.

צווישן די געפֿאַנגענע יידן איז געווען אַ בחורל פֿון אַ יאָר פֿופֿצן. זײַן מוטער איז שוין לאַנג געשטאָרבן און זײַן פֿאָטער איז געווען אויפֿן פֿראָנט. ער מיט זײַן שוועסטערל זענען געווען בײַ דער באָבען. זײַן באָבע איז געווען אַ רוסישע. עמעצער האָט געמסרט. די דייטשן זענען געקומען און צוגעגנומען דאָס יינגל. זיי זענען געגאַנגען אויף אַרבעט. דאָס יינגל האָט דערזען די באָבעשי אויפֿן טראָטואָר, איז ער געלאָפֿן צו איר און געשריגן: „באָבוסיאַ״. זיי האָבן אים גענומען שלאָגן און די באָבע איז געפֿאַלן אין חלשות.

אויף כערסאָנער־גאַס האָט געווויינט אַן אַלטיטשקע מיט אַ טאָכטער און צוויי אייניק־לעך. איך פֿלעג זיי העלפֿן. איין מאָל האָט די אַלטיטשקע אָנגעהויבן מיר דאָנקען און ווייגען. איך האָב זי אַ קוש געטאָן. מע האָט דאָס דערזען און אָנגעהויבן שרײַען. איך האָב געמוזט אַנטלויפֿן. איך האָב זיך ניט דעצידירט צו גיין אַהיים און ביז שפּעט בײַ נאַכט בין איך געווען אויפֿן בית־הקברות, כאָטש אַ מאָל פֿלעג איך מורא האָבן פֿאַר מתים. איצט, זיצנדיק אויפֿן בית־הקברות האָב איך געטענהט: „איך טו ניט קיין שום שלעכטס, און איר, מתים,[9] וועט מיר קיין שלעכטס ניט טאָן״.

אין שטוב האָט מײַן מאָן צו מיר געזאָגט: „זיך וועסטו אומבערגעגן, און מיט דײַנע קושן וועסטו זיי ניט העלפֿן״. איך האָב אים געענטפֿערט, אַז מײַנע קושן זענען טײַערער פֿון געלט, ווײַל אַלע האָבן פֿון זיי זיך דערוויַטערט, ווי פֿון קרעציקע.

איך פֿלעג ברענגען עסן צו אַ משפּחה. דאָרט זענען געווען אַ זקן, אַ טאָכטער און צוויי אייניקלעך. כ׳האָב געבראַכט פֿראָדוקטן פֿאַר גרשונען.

איך האָב באַקומען אַ פּאַס פֿאַר מײַן מאָן, אָבער דערצו איז געווען נייטיק אַ פֿאָטאָ־גראָפֿיע. כ׳האָב געפֿונען אין עק שטאָט אַ מענטש, וואָס איז לויט זיינע רייד, געווען אַ מומחה אויף אַלץ. איך האָב אים דערציילט, אַז צו מיר קומען צו פֿאָרן קאָלכאָזניקעס און זיי דאָרפֿן פֿאַר די דייטשישע דאָקומענטן פֿאָטאָגראָפֿיעס און שטעמפּלען. מיר האָבן אָפּגע־שמועסט, אַז איך וועל ברענגען די מענטשן און ער וועט פֿאַר דרײַ פֿאָטאָגראָפֿיעס נעמען 500 גראָם חזיר־פֿעטס. דערפֿון וועל איך באַקומען 200 גראָם. כ׳האָב זיך אַרומגעקוקט, און ווען קיינער אָרום איז ניט געווען, האָב איך אַוועקגעפֿירט מײַן מאָן צום פֿאָטאָגראָף. ער האָט אים פֿאָטאָגראָפֿירט און דערנאָך האָב איך יענעם געבראַכט דאָס פֿעטס. אויף אַזאַ אופֿן האָב איך אויך געבראַכט צו אים גרשונען און וויערא יאָקאָוולעוונאַ.

מײַן מאָן האָט אָנגעהויבן לערנען זיך גראָווירן. דעם ערשטן שטעמפּל האָט ער געמאַכט

---

9 אויסגעבעסערט לויט מערדער פֿון פּעלקער, ב׳ וו, ז׳ 110.

פֿאַר גרשונען. דערנאָך האָט ער געמאַכט אַ שטעמפּל צום אינמעלדן זיך, און וועמען ס׳איז נייטיק געווען, האָבן מיר אָפּגעשטעמפּלט. איך בין כּסדר אַרומגעגאַנגען און כ׳האָב געזוכט יידן. אַ סך מאָל האָט די געסטאַפּאָ געמאַכט רעוויזיעס אויף אונדזער גאַס. דורכן פֿענצטער פֿלעג איך פֿאַרלייגן אַ שלאָס אויף דער טיר און אַליין האָב איך תּפֿילה געטאָן צו גאָט. וועז די געסטאַפּאָ איז צוגעקומען צו די שכנים, האָבן זיי געזאָגט: „דאָרט ווינט אַן אייב־זאַמע פֿרוי, זי אַרבעט", און זיי זענען אַוועק.

איך פֿלעג טענהן צו מײַן מאַן: „לאָמיר שטאַרבן רויק. איך קאָן ניט לעבן און צוקוקן זיך צו דעם אַלעמען". מײַן מאַן האָט געענטפֿערט, אַז מיר וועלן אַלץ איבערלעבן און מיר וועלן נאָך זײַן מיט די אונדזעריקע. ער פֿלעגט לייענען דײַטשישע צײַטונגען און איך האָב אומבאַדינגט געמוזט קויפֿן פֿאַר אים אַ צײַטונג. אויב איך האָב ניט באַקומען, פֿלעגט ער זאָגן מיט פֿאַרווײַרף: „האָסט ניט געבראַכט?"

איך האָב געזאָגט, אַז אין זיי איז קיין שום אינטערעסאַנטס ניטאָ, נאָר בלויז שקרים. אָבער ער האָט זיך אויסגעלערנט לייענען אַזוי, אַז יעדעס וואָרט האָט באַקומען בײַ אים אַן אַנדער באַטײַט. ער האָט מיר דערקלערט: „וועסט זען, אין קומענדיקן נומער וועט זײַן געשריבן, אַז מע פֿאַרקירצט דעם פֿראַנט און מע פֿאַרלאָזט די און די שטאָט". און אַזוי איז טאַקע געווען. ער פֿלעגט זאָגן: „אַלץ איינס וועלן אונדזערע קומען אַהער".

איך האָב זיך דערווײַסט, אַז אַ דײַטש דאַרף אַ רויזערקע און איך האָב זיך אַנגעדונגען צו אים. דער אַ דײַטש האָט געהאַט אַ כעמישע פֿאַבריק. בײַ אים האָבן זיך געפֿונען בלאַנקן און אַ שטעמפּל. איך האָב דאָס אַלץ צוגענומען. ס׳איז דאָרט געווען אַ דײַטשישע שרײַב־מאַשין, אָבער מיר איז שווער געווען צו שרײַבן און כ׳האָב קאַליע געמאַכט אַ סך בלאַנקן. דערנאָך האָב איך ענדלעך אָנגעשריבן און אַוועקגעשטעלט דעם שטעמפּל. נאָך דעם אַלעם בין איך אַוועק פֿון דער אַרבעט.

איך האָב געדאַרפֿט גיין אין דער פּאָליציי, כּדי אויסצופֿילן אַן אָנקעטע און אָפּשטעמפּלען מײַן אינמעלדן זיך. די ערשטע פֿראָגע, וואָס מ׳האָט מיר געשטעלט, איז געווען: די נאַציאָ־נאַליטעט פֿון מײַן מאַן. איך האָב געענטפֿערט: „א בולגאַר, א רומענישער בירגער". דער באַאַמטער האָט זיך אָנגערופֿן: „דאָס קאָן ניט זײַן, איך אַליין בין אַ בולגאַר". דאָן האָב איך געזאָגט: „דאָס הייסט, אַז איר קענט ניט גוט די געשיכטע פֿון אייער פֿאָלק. בולגאָריע גרענעצט זיך מיט טערקײַ און וועז די טערקן האָבן געשלאָגן די בולגאָרן, ווי מע שלאָגט איצט די יידן, זענען די בולגאָרן אַנטלאָפֿן קיין רומעניע און דאָרט אָנגענומען די רומענישע בירגערשאַפֿט". דערויף האָט דער פּאָליציאַנט צו מיר געזאָגט: „א דאַנק פֿאַר דער לעקציע" און אַוועקגעשטעלט דעם שטעמפּל.

די אָפּענסיוו פֿון דער רויטער אַרמיי האָט זיך אָנגעהויבן. מיר האָבן זיך געגרייט צו באַהאַלטן זיך. מיר האָבן אויסגעגראָבן א טונעל פֿון קעלער ביזן קאַנאַליזאַציע־ברונעם.

מײַן מאַן האָט דאָרט געמוזט כּסדר זיצן און איך האָב אים געבראַכט עסן. אין די לעצטע טעג האָט מײַן מאַן אָנגעהויבן זיך צו פֿאַרעדן. ער האָט כּסדר איבערגעחזרט איין וואָרט ביז צום פֿאַרלירן דאָס באַווּסטזײַן: „מיר וועלן איבערלעבן, איבערלעבן".

עס איז אוממעגלעך אַלץ צו באַשרײַבן, די אַלע צרות, וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט, אָבער מיר האָבן דאָך זיך דערוואָרט דעם אָנקום פֿון אונדזער אַרמיי.

נ. אינדיקט
2טן אויגוסט 1944

2. דער 13טער אָקטאָבער 1941 — דערציילונג פון א. מ. בורצעווא

מיר האָט זיך ניט אײַנגעגעבן צו עוואַקויִרן זיך פֿון דניעפּראָפּעטראָווסק פֿאַרן אַרײַנ־קומען פֿון די דײַטשן, ווײַל דעמאָלט איז מײַן טאָכטער געווען שווער קראַנק. צוזאַמען מיט מיר זענען געבליבן מײַן פֿאָטער, מוטער און ברודער — א ייִנגל פֿון דרײַצן יאָר. זיי האָבן ניט געוואָלט אַוועקפֿאָרן אָן מיר.

ווי נאָר די דײַטשן זענען אַרײַן אין שטאָט, האָבן זיי באַפֿוילן, אַז אַלע ייִדן זאָלן אָנטאָן אויפֿן אָרעם אַ ווײַסן באַנד מיט אַ מגן־דוד. אַ טייל האָבן זיך קעגנגעשטעלט און ניט געוואָלט אָנטאָן דעם באַנד. איך האָב אַליין געזען, ווי אַזוי אַ דײַטשישער באַנדיט האָט דערהרגעט אין גאַס אַ יונג מיידל דערפֿאָר, ווײַל זי האָט זיך אָפּגעזאָגט אָנצוטאָן דעם אָרעמבאַנד.

נאָך דעם האָט מען אַרויפֿגעלייגט אויף די ייִדן אַ קאָנטריבוציע פֿון 30 מיליאָן רובל. מע האָט אָנגעהויבן רודפֿן און רויבן. איין מאָל האָבן עסעסלעך זיך אַרײַנגעריסן צו אונדז אין שטוב און אַוועקגעפֿירט מײַנע עלטערן אין דער פֿאַליציי. דאָרט האָט מען זיי געשלאָגן און נאָכן צורויבן בײַ זיי די ווערטפֿולע חפֿצים, האָט מען זיי אַרויסגעלאָזט. די מוטער און דער פֿאָטער האָבן מורא געהאַט צו באַווײַזן זיך אין גאַס.

אַזוי, אין פּחד פֿאַרן אייגענעם לעבן און פֿאַרן לעבן פֿון די קינדער, האָבן מיר זיך געפּינקט ביזן 13טן אָקטאָבער 1941.

אין יענער צײַט האָט מײַן מאַן (איך האָב חתונה געהאַט מיט אַ רוס) אויסגעזוכט אַ צימער אין אַ געגנט, ווו קיינער האָט אונדז ניט געקענט, און ער האָט זיך געגרייט אונדז איבערפֿירן אַהין. אָבער מיר האָבן ניט באַווײַזן דאָס צו טאָן. זעקס אַ זייגער אין דער פֿרי האָט מען אָנגעקלאָפּט צו אונדז און באַפֿוילן, אַז מיר זאָלן קומען מיט די זאָכן צום אוניווערמאַג אויף דער מאַרקס־גאַס. דאָרט, מפלומרשט, נעמט מען צוזויף אַלע ייִדן, כּדי צו צווינגען זיי אײַנצאָלן די קאָנטריבוציע.

ווען מיר זענען אָנגעקומען אין מאָגאַזין, איז דער ריזיקער פֿירשטאָקיקער בנין שוין געווען איבערגעפֿולט. זייער אַ סך זענען דאָרט געווען אַלטע־לײַט און פֿרויען מיט קינדער. בײַם אַרײַנגיין האָט מען צוגענומען די זאָכן. היות ווי איך בין געקומען אָן זאָכן, האָט מען מיך ניט אַרײַנגעלאָזט און איך בין געבליבן אין דרויסן צווישן אַ מאַסע פֿון עטלעכע טויזנט מענטשן. אין עטלעכע מינוט אַרום האָט מען אויך די, וואָס זענען געווען אין מאָגאַזין, אַרויסגעפֿירט אויף דער גאַס און איך האָב אָפּגעפֿונען די מוטער און דעם ברודער. דעם פֿאָטער האָבן מיר פֿאַרלוירן און מיר האָבן אים מער שוין ניט געזען. מע האָט אונדז אויס־געשטעלט אין אַ קאָלאָנע צו זעקס מענטשן אין אַ ריי און אונטער אַ קאָנווואי פֿון באַוואָפֿנטע זשאַנדאַרן אונדז אַוועקגעפֿירט. מײַן מוטער האָט געזומען מיך צוריק, אַז איך זאָל מײַן מיידלע איבערגעבן עמעצן פֿון די באַקאַנטע אין גאַס, און דערנאָך, אויף אַ וועלכן ס׳איז אופֿן איבערשיקן צו מײַן מאַן. איך האָב אָנגעהויבן אײַנקוקן זיך אין די פּנימער פֿון די פֿאַרבײַגייִעדיקע מענטשן, און באַלד האָב איך דערזען אונדזערס א שכן. ער האָט געזוכט אין דער קאָלאָנע זײַן פֿרוי (אַ ייִדישע) מיטן קינד. איך האָב אים איבערגעגעבן לעגאַטשקען און גאָר גיך האָב איך דערזען, ווי מײַן מאַן גייט לעבן דער קאָלאָנע און פֿירט לעגאַטשקען פֿאָר דער האַנט. אין עטלעכע מינוט אַרום האָט לעבן מיר זיך באַווײַזן מײַן מאַנס אַ באַקאַנ־טער (איך בין געגאַנגען בײַם ראַנד פֿון דער קאָלאָנע און אים האָט זיך אײַנגעגעבן צוצוגיין

צו מיר). ער האָט אַנגעהויבן מיך איבערצייגן, אַז איך זאָל אומבאַמערקט אַראָפנעמען דעם אַרעמבאַנד און אַנטלויפֿן. ער האָט מיר געזאָגט, אַז מע פֿירט אונדז צום טויט. אָבער איך האָב ניט געוואָלט איבערלאָזן מײַנע נאָענטע און איך בין ווײַטער געגאַנגען אין דער קאָלאָנע. מײַן מוטער האָט געהערט אונדזער שמועס און אַנגעהויבן מיך צורעדן, אַז איך זאָל אַנטלויפֿן. „אונדז וועסטו סײַ ווי ניט העלפֿן, — האָט זי געזאָגט, — און צוליב לענאָטשקען דאַרפֿסטו עס טאָן".

אין דעם מאָמענט איז פֿאַרבײַגעפֿאָרן אַן אויטאָ, אין וועלכן מע האָט געפֿירט זקנים און קינדער. פֿלוצעם האָט איינער פֿון די זיצנדיקע אין אויטאָ זיך אויפֿגעשטעלט, אַרויס־געכאַפּט אַ ראַזיר־מעסער און זיך איבערגעשניטן דעם האַלדז. אַ דײַטש האָט אים אַראָפּ־געשטופּט, פּדי קיינער זאָל עס ניט דערזען. דער אויטאָ איז אַוועק ווײַטער.

אויף דער יוריעווער־גאַס האָב איך אַראָפּגענומען דעם באַנד, אומבאַמערקט זיך אַרויסגעגליטשט פֿון דער קאָלאָנע, און כ׳בין אַוועק אויפֿן אַדרעס, וואָס מײַן מאַנס באַקאַנטער האָט מיר געגעבן.

דאָרט בין איך געווען אַ צוויי וואָכן. מײַן מאַן איז זעלטן געקומען צו מיר, וויל מיר האָבן מורא געהאַט, מען זאָל אים ניט נאָכגיין. דערנאָך האָט מען מיך אַהיימגעפֿירט. צוויי חדשים בין איך ניט אַרויסגעגאַנגען פֿון צימער. ווי נאָר כ׳פֿלעג דערהערן טריט אויף די טרעפּ, פֿלעג איך זיך באַהאַלטן אין דער שאַפֿע. אָבער לענאָטשקע איז קראַנק געוואָרן און איך האָב געמוזט אָנהייבן אַרויסגיין אין גאַס ברענגען איר עסן. געראָטעוועט האָט מיך דאָס, וואָס אויסערלעך בין איך ניט ענלעך צו אַ יידישקע. די שכנים אונדזערע זענען געווען גוטע מענטשן און זיי האָבן אונדז געהאָלפֿן מיט וואָס זיי האָבן נאָר געקאָנט.

אַזוי האָב איך אָפּגעלעבט צוויי יאָר אין כסדרדיקער שרעק און יעדן טאָג זיך געריכט אויפֿן טויט. דאָס האָט זיך אָפּגערופֿן אויך אויפֿן קינד. עס איז געווען גענוג געווען איך זאָל זיך ערגעץ פֿאַרזוימען, אַז לענאָטשקע זאָל אַרײַנפֿאַלן אין היסטעריע און שרײַען: „מ׳האָט דערהרגעט מײַן מאַמינקע". אַ סך מאָל האָב איך געטראַכט, אַז מיר וועלן דאָס ניט אי־בערהאָלטן.

דער סוף פֿון די אַלע, מיט וועמען כ׳בין געגאַנגען אין דער קאָלאָנע, איז געווען אַ שרעקלעכער. מע האָט זיי אַלעמען דערשאָסן אין אַן אַנטיטאַנקען־גרוב הינטער דער שטאָט. אויך מײַנע נאָענטסטע איז באַשערט געווען דער זעלבער גורל.

3. דערציילונג פֿון י. א. רעווענסקאַיאַ

צו מײַן גרויס אומגליק האָב איך ניט באַוויזן צו פֿאַרלאָזן דניעפּראָפּעטראָווסק צוזאַמען מיט מײַן משפּחה. אין יענעם טאָג, וועו די דײַטשן זענען אַרײַן, בין איך געווען בײַ מײַן פּליטענק אין שטוב. אין דעם זעלבן אָוונט זענען אַהין אַריין עטלעכע דײַטשן און מאַדיאַרן. זיי האָבן געמאָלדן, אַז זיי קאָנפֿיסקירן אַלץ פֿון די יידישע ווויונונגען.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אַדורכגעפֿירט אַן איבערראַגיסטראַציע פֿון די יידן אין דניעפּראָפּעטראָווסק און מע האָט אונדז אַנגעהויבן טרײַבן אויף קאָטאָרגע־אַרבעט. וועו ס׳האָט ניט געהאָט קיין כּוח צו אַרבעטן, האָבן אים די דײַטשן געשלאָגן בײַ צום טויט.

דערנאָך איז געקומען דער גרויזאַמער טאָג. מע האָט באַפֿוילן אַלע יידן צו קומען פֿאַרן מאַגאַזין „לוקס" און ברענגען מיט זיך מלבושים און עסן אויף דרײַ טעג.

יענעם טאָג איז געווען אַ האַרבסטיק וועטער. א רעגן געמישט מיט שניי. עס האָט געיאָגט אַ שטאַרקערווינט.

וועו מיר זענען געגאַנגען צום מאַגאַזין־בנין, האָב איך דערזען, אַז ער איז אַרומגע־רינגלט מיט פּאָליציי. איך האָב באַשלאָסן בעסער זיך צו פֿאַרסמען איידער איבערגעבן זיך א לעבעדיקע אין די דיטשישע הענט.

איך בין צוריקגעגאַנגען אַהיים. דאָרט האָט מיין שכן פּ. י. קראָווטשענקא גערופֿן מיר צו פֿאַרלאָזן די שטאָט. ער האָט מיר געגעבן א בריוו צו זיינער א פֿרײַנדין, וועלכע האָט געווווינט אין דאָרף קראַסנאָפּאָל, אַכט קילאָמעטער פֿון דניעפּראָפּעטראָווסק. אין קראַסנאָפּאָל בין איך געווען צוויי טעג און דערנאָך בין איך געווען געצוווונגען צו אַנטלויפֿן פֿון דאָרט, ווײַל די דיטשן האָט צוגעפֿעלט צו זייער חשבון אַכט הונדערט יידן און זיי האָבן אָנגעהויבן צו זוכן זיי אין די אַרומיקע דערפֿער.

וועו כ׳בין צוריקגעקומען אין שטאָט, האָב איך זיך דערווויסט, אַז אַלע יידן, וועלכע זענען יענעם טאָג געקומען צום מאַגאַזין, האָט מען דערשאָסן. כ׳האָב ניט געהאַט ווּהין צו גיין. אומקערן זיך אין שטוב, איז מיר געווען אוממעגלעך. כ׳האָב זיך אַרומגעדרייט איבער די געסלעך און געפֿרווווט עפּעס צוטראָכטן. אָבער וואָס האָט מען דאָ געקאָנט צוטראָכטן? כ׳האָב באַשלאָסן צו שטאַרבן. ס׳איז מיר געלונגען צו באַקומען א פֿלעשל ברענספּירט. כ׳בין אַוועק אין שטאָטישן גאָרטן און אויף א באַנק האָב איך אויסגעטרונקען דאָס פֿלעשל מיט איין מאָל. ווײַזט אויס, אַז כ׳האָב געקרעכצט, ווײַל צו מיר זענען צוגע־קומען דיטשן. קודם־כל האָבן זיי מיך געפֿרעגט, צי איך בין ניט קיין יידישקע. רעדן האָב איך שוין ניט געקאָנט. כ׳האָב בלויז געשאָקלט מיטן קאָפּ אויף „ניין״. זיי האָבן מיך אָפּגעפֿירט אין שפּיטאָל.

אין שפּיטאָל האָט מען מיך געהאַלטן איין טאָג. אויף צו מאָרגנס איז צו מיר צוגעקומען א שוועסטער און געזאָגט, אַז עס גרייט זיך א וויזיט פֿון דיטשישע דאָקטוירים און אַז איך זאָל וואָס שנעלער אַוועקגיין.

וויידער בין איך געווען אויף דער גאַס, און וויידער האָב איך ניט געהאַט ווּהין צו גיין. אין משך פֿון גאַנצע מעת־לעתן האָב איך גאָרניט ניט געגעסן, ווײַל דער האַלדז איז בײַ מיר געווען אָפּגעבריט און אין שפּיטאָל האָט מען מיר גאָרניט ניט געגעבן צו עסן.

שלעפּנדיק זיך איבער די גאַסן, האָב איך אַנגעטראָפֿן אויף א גרופּע מענטשן, וועלכע האָבן זיך אַרויסגעוויזן פֿאַר רויטאַרמייער, אַנטלאָפֿענע פֿון געפֿאַנגנשאַפֿט. זיי האָבן זיך געקליבן צו גיין אין זיערע דערפֿער און מיר דערלויבט מיטצוגיין מיט זיי.

פֿון אָנהייב בין איך געגאַנגען מיט זיי, און דערנאָך — אַליין. איך בין אַדורכגעגאַנגען זעקס הונדערט קילאָמעטער און אָנגעקומען קיין ניקאָליַיעוו, ווו כ׳האָב א מאָל געווווינט נײַנצן יאָר. דאָרט האָבן באַקאַנטע מיך באַהאַלטן און דערנאָך האָבן זיי באַקומען פֿאַר מיר א פֿאַלשן פּאַס. זיי האָבן אַלץ געטאָן, כדי מיר צו רעטטוווען דאָס לעבן.

אין משך פֿון יענער צייט האָב איך איבערגעטראָגן און געזען אַזוי פֿיל צרות, אַז כ׳וואָלט געדאַרפֿט א סך וועגן דעם צו שרײַבן. אָבער איך קאָן ניט שרײַבן. צי קאָן מען דען איבערגעבן אויף פּאַפּיר, וואָס איך האָב איבערגעלעבט, וועו כ׳האָב געזען, למשל, ווי צוויי געסטאַפּא־לײַט טרײַבן איבערן שניי א יונגע פֿרוי אין בלויזן העמד, מיט א קליין קינד אויף די הענט? אָדער ווי מע האָט אין ניקאָליַיעוו אַרײַנגעוואָרפֿן אין אַן אויטא און אַוועקגעפֿירט צום דערשיסן די פֿיר בעסטע דאָקטוירים פֿון שטאָט?

איך בין איצט אַלט צוויי און פֿופֿציק יאָר. איך האָב דורכגעלעבט אַ שווער לעבן, בין געווען אַן עדות פֿון צוויי מלחמות. אָבער דערפֿון, וואָס מיר איז אויסגעקומען צו פֿילן און צו זען אין דיטשישן גיהנום, גליווערט נאָך איצט דאָס בלוט אין מײַנע אָדערן.

4. דערציילונג פֿון כ. י. טאַרטאַקאָווסקאַיאַ

די דיטשן זענען אַריין קיין דניעפּראָפּעטראָווסק דעם 24סטן אויגוסט 1941. באַלד פֿונעם ערשטן טאָג נאָך זייער אַריינקום האָבן זיך אָנגעהויבן רדיפֿות, רויבערײַען און מאָרדן. יידן האָבן געמוזט טראָגן אויפֿן אָרבל אַ ווײַסן באַנד מיט אַ מגן־דוד (מיר האָבן דאָס געמוזט טראָגן אונטער דער דראָונג פֿון טויטשטראָף), יידן האָבן ניט געטאָרט נעמען קיין וואָסער פֿון פֿלומפּ און מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס אַפֿילו נאָך ברויט.

דערנאָך האָט מען אַלע יידן באַפֿוילן צו פֿאַרזאַמלען זיך פֿאַרן מאָגאַזין „לוקס". מיר האָט מען געזאָגט, אַז מע טוט דאָס, כדי צו שאַפֿן אַ געטאָ. איך האָב צונויפֿגענומען אַ ביסל זאַכן און מיט מײַנע ביידע קינדער בין איך אַוועק צום מאָגאַזין. דאָרט האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אין רייען און אַוועקגעפֿירט. אויף אַלע פֿראָגעס, ווּהין מע פֿירט אונדז, האָבן די דיטשן געענטפֿערט: „אין לאָגער". ווען מיר זענען אַדורכגעגאַנגען דעם יידישן בית־עולם און אַרויס אויפֿן פּוסטן פּלאַץ בײַ דער באַן, האָט זיך דערהערט אַ שיסערײַ פֿון פֿאַרנט. דעמאָלט האָבן מיר פֿאַרשטאַנען, צו וואָס מע האָט אונדז אַהיבגעפֿירט. אָבער דאָס מאָל איז נאָך ניט געקומען אונדזער ריי, ווײַל אין דרויסן האָט אַנגעהויבן ווערן טונקל. די עטלעכע טויזנט מענטשן האָט מען אַריינגעטריבן הינטער אַ צוים און אַרומ־געריגלט זיי פֿון אַלע זײַטן. ס׳איז קאַלט געווען, און די מענטשן זענען געשטאַנען אַקסל בײַ אַקסל אין אַ געפֿרוירענער בלאָטע. דאָרט זענען אויך געלעגן קראַנקע און גוססדיקע. דאָס קלענערע קינד מײַנס איז געזעסן בײַ מיר אויף דער פּלייצע. דאָס עלטערע יינגעלע (פֿון דרײַ יאָר) איז געשטאַנען און אַריינגעשטעקט זײַן פּנים צווישן מײַנע קני. אַזוי זענען מיר אַדורך די לאַנגע האַרבסטיקע נאַכט.

ווען ס׳איז טאָג געוואָרן, האָבן אויפֿן פּוסטן פּלאַץ זיך באַוויזן דיטשישע סאָלדאָטן מיט קוילן־קעסטלעך אין די הענט. זיי האָבן אָנגעוויזן אויף די קעסטלעך און געלאַכט. דערנאָך האָבן זיי אונדז גענומען טרײַבן צו די גריבער בײַם עק פֿונעם פּלאַץ. די מאַסע האָט זיך אַ וויג געטאָן אין אַ זײַט. די שוואָכע זענען געפֿאַלן אונטער די פֿיס פֿון די מענטשן, וועלכע זענען דול געוואָרן פֿון שרעק. עס האָבן זיך דערהערט געשרייען, שאָסן, קינדערישע געווײַנען. די דיטשן האָבן צוגעשלאָגן צו די גריבער די אַלטע־לײַט און קינדער, וועלכע זענען דערשטיקט געוואָרן אין המון, און באַגראָבן זיי צוזאַמען מיט די געשאָסענע. איך בין געפֿאַלן אויף די קני און אַרומגענומען מײַנע קינדער. איך האָב געמיינט, אַז פֿון שרעק וועל איך אַראָפּ פֿון זינען.

אין יענעם מאָמענט איז עמעצער צוגעקומען צו מיר און האָט געזאָגט, אַז ער וועט מיך אַרויספֿירן מיט די קינדער. ווי דאָס האָט זיך אים אײַנגעגעבן — קאָן איך ביז איצט ניט פֿאַרשטיין, אָבער אין משך פֿון אַ קורצער צײַט זענען מיר שוין געווען אויפֿן בית־עולם, בײַם וועג. דאָרט האָבן מיר דערזען אַ פֿור מיט אַ יונגן פּויער. מיר האָבן בײַ אים גאָרניט ניט געבעטן, נאָר ער אַליין האָט אונדז פֿאַרגעלייגט אָפּצופֿירן אין שטאָט אַרײַן. איך האָב זיך געזעצט מיט אונדזער רעטער און מיר זענען אַוועקגעפֿאָרן.

וועָן כ׳בין אַהיימגעקומען האָב איך געטראָפֿן מײַן מאַן אַ פֿאַרצווייפֿלטן. מע האָט אים דערציילט, אַז מ׳האָט אונדז אַוועקגעפֿירט ניט אין קיין לאַגער, נאָר צום דערשיסן. מײַן מאַן איז אַן אוקראַיִנער און מיר האָבן געהאָפֿט, אַז אים וועט זיך אײַנגעבן צו העלפֿן מיט די קינדער אַנטלויפֿן פֿונעם לאַגער.

אויף צו מאָרגנס אין דער פֿרי זענען מיר אַלע אַרויס פֿון שטאָט און אַוועק קיין סומי. מײַן מאַן האָט דאָרט געהאָט קרובֿים. מיר זענען געגאַנגען אַן געלט און אַן דאָקומענטן, און דער וועג האָט געדויערט אַנדערטהאַלבן חדשים. אין סומי האָט זיך אײַנגעגעבן צו באָקומען פֿאָר מיר אַ פֿאַלשן פּאַס. אין פֿאָרלויף פֿון אַ קורצער צײַט האָט מען אונדז ניט געטשעפּעט. דערנאָך האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז מע האָט אונדז געמסרט. מיר זענען ווידער אַנטלאָפֿן און אַ לאַנגע צײַט האָבן מיר זיך אַרומגעוואַלגערט איבער די דערפֿער.

צי קאָן מען שילדערן אונדזער פֿרייד, וועָן מיר האָבן אין אַ דאָרף באַגעגנט דעם פֿאַרפּאָסטן פֿון דער רויטער אַרמיי ?

איצט איז מײַן מאַן אין דער אַרמיי און איך אַרבעט אין האָספּיטאַל. איך בין איצט אַלט 27 יאָר, אָבער איך פֿיל זיך ווי אַ זקנה. איך לעב בלויז צוליב די קינדער, און אויך דערפֿאַר, כּדי צו זען, ווי מע באָשטראָפֿט די דײַטשישע חיות. ניין, ניט קיין חיות, ווײַל חיות בײַסן ניט קיין ליגנדיקע, און דערפֿאַר, ווײַל צו טראָגן דעם נאָמען חיות זענען ניט ווערט אַזעלכע, וואָס האָבן געוואָרפֿן אין גרוב לעבעדיקע קינדער.

אַ בריוו פֿונעם אָפּיציר גראַנאָווסקי[10]

(יעקאָטערינאָפּאָל)

באַהאַלט דעם אָ בריוו. דאָס איז אַלץ, וואָס עס איז געבליבן פֿון אונדזער טײַערן יעקאָטערינאָפּאָל — מײַן בריוו, די קברים פֿון די לאַנדסלײַט און דאָס מיידעלע סאָניע. דאָרט, וווּ מיר זענען געוואָקסן, וווּ מיר האָבן געלערנט, וווּ מיר האָבן ליב געהאַט, דאָרט איז געבליבן בלויז גראָז, און די נאָענטע — אין דער ערד.

ניטאָ מער יעקאָטערינאָפּאָל. די דײַטשן האָבן אומגעבראַכט די שטאָט. געבליבן איז בלויז דאָס מיידעלע סאָניע.

ווען כ׳בין געקומען צו פֿאָרן אין אונדזער שטעטל — דאָס איז געווען דעם 9טן מײַ פֿונעם יאָר 1944 — האָב איך ניט געפֿונען מײַן היים. אָ לײַדיקער פּלאַץ... כ׳בין געגאַנגען צווישן די חורבות, כ׳האָב געזוכט מענטשן, אָבער קיינעם ניט געפֿונען. אַלעמען האָט מען דערשאָסן. קיינער האָט מיך ניט באַגעגנט, קיינער האָט מיר ניט דערלאַנגט די האַנט, קיינער האָט מיך ניט באַגריסט מיטן נצחון.

דערנאָך האָב איך געטראָפֿן סאָניע דיאַמאַנט. זי איז איצט אַלט 15 יאָר. זי האָט זיך געראַטעוועט מיט ניסים. דרײַ מאָל האָבן די דײַטשן זי געפֿירט צום טויט. זי האָט מיר דערציילט וועגן דער טראָגעדיע פֿון יעקאָטערינאָפּאָל.

געקומען זענען די עסעסלײַט און עס האָבן זיך אַנגעהויבן הויז־זוכונגען, רויבערײַען און פּאָגראָמען. אַלע יידן האָט מען פֿאַרשפּאָרט אין ספּעציעלע לאָגערן. אין זוועניגראָדאָק איז געווען אָ לאָגער פֿאַר אומפּעיִקע צו אַרבעט. דאָרט האָט מען פֿאַרשפּאָרט עלטערע מענטשן, קראַנקע, פֿרויען מיט זייגקינדער און קינדער ביז פֿערצן יאָר.

ווער עס האָט געקאָנט אַרבעטן, איז אַרײַן אינעם לאָגער בײַ דער באַנסטאַנציע.

דעם 6סטן אָקטאָבער 1941 האָט מען אין יעקאָטערינאָפּאָל דערשאָסן די ערשטע גרופּע: קאָמוניסטן, דעם קאָלכאָז־אַקטיוו און אָ סך יידן.

אַלע, וואָס זענען געווען אין זוועניגראָדקער לאָגער, האָט מען דערהרגעט אין אַפּריל 1942. מע האָט דערהרגעט די אַכציקיאָריקע חנה לערנער דערפֿאָר, ווײַל זי איז צו אַלט, און מאָניע פֿינענבערגס פּיצל קינד — ער איז אַלט געווען בסך־הכּל איין חודש — דערפֿאָר, ווײַל ער איז צו יונג.

אינעם לאָגער בײַ דער סטאַנציע האָט מען געמאַטערט, געצוווּנגען צו אַרבעטן אַכצן־צוואַנציק שעה אין מעת־לעת און געפּיניקט. די מיידלעך האָט מען פֿאַרגוואַלדיקט. די אַלטע־לײַט האָט מען געשמיסן מיט ריטער. לסוף האָט מען אין האַרבסט 1942 דערשאָסן אַלעמען — פֿון יעקאָטערינאָפּאָל, שפּאָלע, זוועניגראָדאָק — 2000 מענטשן.

געדענקסט דעם אַלטן פֿריזירער עזריאל פּריצמאַן? ער איז אַלט געווען 76 יאָר. פֿאַרן

צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג.

---

10 פֿאַרגליכן און דערגאַנצט לויט מעדדער פֿון פֿעלקער, ב׳ II, ז״ז 138–140.

טויט האָט ער געשריגן: „שיסט מיך, מײַנע זין וועלן נקמה נעמען!“ זײַנע פֿינף זין געפֿינען זיך אויפֿן פֿראָנט. און דער באָנדער גאַליקאָוו! ער איז אַלט געווען 80 יאָר. זיי האָבן אים פֿאַרוונדיקט, האָט ער זיך אויפֿגעהויבן אַ פֿאַרבלוטיקטער און אויסגעשריגן: „מנוולים, שיסט נאָך! מיט איין קויל וועט איר מיך ניט נעמען!“ אַכט און צוואַנציק מענטשן פֿון גאַליקאָווס משפּחה זענען אויפֿן פֿראָנט: זין, אייניקלעך, איידעמס, פֿלימעניקעס.

דער ערשטער קאָלכאָזניק אונדזערער, דער אַלטער מענדל אינגער, האָט מוטיק באַגעגנט דעם שׂונא. דאָס איז געווען דעם ערשטן טאָג, וועו די דײַטשן זענען אַרײַן. מענדל איז אַלט געווען זיבעציק יאָר. ער האָט ניט געוואָלט רעדן מיט זיי. זיי האָבן אים תּיכף דערשאָסן.

איך בין געווען בײַ די קברים, און איך האָב געהאַט אַ געפֿיל, ווי איך וואָלט געזען די קרובֿים, די לאָנדסלײַט. פֿון אונטער דער ערד האָבן זיי גערעדט צו מיר: „נעם נקמה!“ איך האָב צוגעזאָגט, אַז כ׳וועל זיך נוקם זײַן. צוויי מאָל אין לעבן האָב איך געשווויגן געטרײַשאַפֿט מײַן פֿאָלק: דאָס ערשטע מאָל, וועו מע האָט מיר אָנגעטרויט די מעכטיקע שלאָכטמאַשין, און דאָס צווייטע מאָל — בײַ די קברים פֿון יעקאַטערינאָפֿאָל.

הײַנט האָב איך באַקומען דעם צווייטן אָרדן. דער דריטער וועט זײַן פֿאַר דער יעקאַטערינאָפֿאָלער נקמה. איך בעט דיך, שיק אַ קאָפּיע פֿון דעם בריוו בלומע פּיאַטי־גאָרסקען. איך בין ניט בכוח מער צו שרײַבן...

אַברהם גראַנאָווסקי

15טן מײַ 1944

דאָס טאָגבוך פֿון שׂרה גלייך[11]

(מאַריופּאָל)

[17 סעפּטעמבער. ענדלעך, א חודש נאָך מײַן קומען פֿון כּארקאָוו, הייב איך אָן צו אַרבעטן אין מאַריופּאָלער פֿאַרבינדונגס־קאָמיטאָר. אין דער היים האָלט מען אין איין רעדן וועגן אַוועקפֿאָרן. די עלטערן ווילן ניט פֿאָרן. פֿאַניע האָט אונדז אַלעמען פֿאַרשריבן אינעם עשעלאָן פֿון זאָוואָד, אָבער מיר זענען נישט זיכער, צי מע וועט נעמען די גאַנצע משפּחה. דער עיקר — ווי אַזוי זעצט מען אַריין די עלטערן? איך וועל קאָנען אַרויספֿאָרן מיטן קאָמיטאָר, וואָס וועט זיך זיכער עוואַקויִרן.

25סטן סעפּטעמבער. אין מאַריופּאָל איז שטיל, מע באַמבאַרדירט ניט. די מענטשן בּאַרויִקן זיך. דאָס ברענגט א סך פֿון זיי צום גלעזנק, אָז ס׳איז ניט קיין מוז אַוועקצופֿאָרן. ווען מע זעט די אָדעסער, וועלכע זענען עוואַקויִרט געוואָרן קיין מאַריופּאָל און האָבן ניט קיין היים, טראַכט מען זיך, אָז ס׳איז שוין בעסער צו בלייבן אויפֿן אָרט, איידער פֿאָרן ערגעץ הונגערן און לײַדן פֿון קעלט. די קאָזשדאָנס וואָקלען זיך, צי זיי זאָלן פֿאָרן קיין נאָוואָסיבירסק. מאַניטשקע איז קענן פֿאָרן, גדליה האָלט, אָז מע דאַרף פֿאָרן. זיי ווילן אַוועקשיקן קאָטיושעס מיט מאַניטשקען און מ.פּ., און אַליין בלייבן אין מאַריופּאָל.

1טן אָקטאָבער. פֿאַניע, ראַניע און פּירע — פֿרויען פֿון מיליטער־לײַט — זענען געווען אין וואַיענקאָמאַט. מע האָט זיי געזאָגט, אָז מע קאָן אַרויסגעבן א טאָלאָן אויף אײַנשטײַגן אין צוג אָן אַן עוואַקא־צעטל. און בכלל האָלטן זיי, אָז פֿאָרן איז ניט פּדאי. ביז פֿרילינג וועט אין מאַריופּאָל קיין עוואַקואַציע ניט זײַן.

6סטן אָקטאָבער. הײַנט, 11 א זייגער אין דער פֿרי, זענען די קאָזשדאָנס אַרויס־

צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג.

---

11 פֿאַרגליכן און דערגאַנצט לויט מערדער פֿון פּעלקער, ב׳ II, ז״ז 21–40. אין זײַנע זכרונות „מענטשן, יאָרן, לעבן״ שרײַבט אי. ערענבורג וועגן דעם א טאָגבוך און זײַן מחבר: „א ראָזוועווער שולהעפֿט, דאָס איז דער טאָגבוך פֿון דער סטודענטין שׂרה גלייך. ס׳איז צו שטויענען, ווי זי האָט פֿליסיק, טייל מאָל אָן א סדר, טאָג נאָך טאָג, אַלצדינג פֿאַרשריבן. לויט די ערשטע נאָטיצן איז צו זען, אָז דעם 17טן סעפּטעמבער, א חודש נאָך דעם, ווי זי האָט זיך עוואַקויִרט פֿון כּארקאָוו קיין מאַריופּאָל, ווו אירע עלטערן האָבן געווינט, איז זי אַוועק אַרבעטן אין א פֿאַרבינדונג־קאָמאַר. דעם 1טן אָקטאָבער זענען די שוועסטער פֿאַניע און ראָיע, פֿרויען פֿון מיליטער־לײַט, אַוועק אין וואַיענקאָמאַט און געבעטן, אָז מע זאָל זיי עוואַקויִרן. מע האָט זיי געענטפֿערט אָז „פֿאַר פֿרילינג זעט זיך ניט פֿאָר קיין עוואַקואַציע״. דעם 8טן אָקטאָבער שרײַבט זי: „דער שפּיץ פֿונעם קאָנטאָר, מעלניקאָוו, האָט מיר געזאָגט אין דער פֿרי, אָז מאָרגן עוואַקויִרן מיר זיך. מע דאַרף צוגרייטן די דאָקומענטן. מע קאָן מיטנעמען די משפּחה. דאָס הייסט, אָז דער אַפּאָר איז געזיכערט...״ אין דעם זעלבן אַוונט איז זי ממשיך: „12 א זייגער ביי טאָג זענען אין שטאָט אַרײַנגעקומען די דײַטשן, די שטאָט איז אַפּגעגעבן געוואָרן אָן א שלאַכט...״ И. Эренбург, Собрание сочинений в 9 томах, т. 9, Москва 1967, стр. 413—414.

געפֿאָרן קיין נאָוואָסיבירסק. מאַשע באַווייזט זיי. זי איז זיכער, אַז זיי וועלן ניט דערפֿאָרן, מע וועט זיי הרגענען אונטערוועגנס, וויל די צוגן וועלן באַמבאַרדירט.

7טן אָקטאָבער. אין דער נאַכט פֿונעם 6סטן אויפֿן 7טן — אַן אָנפֿלי פֿון דײַטשישע אַראָפּלאָנען. באַמבעס זענען געפֿאַלן אין פּאָרט. דער אַליאַרעם האָט געדויערט אַ קורצע צײַט. אין דער פֿרי — ווידער אַן אָנפֿלי פֿון אַראָפּלאָנען. מע פֿירט אַרויס דאָס מיליטער און די פֿאַרוווּנדיקטע פֿון די שפּיטאָלן. פֿאַראַן זייער אַ סך אָנטלאָפֿענע פֿון די באַמבאַר־דירונגען אין בערדיאַנסק און מעליטאָפּאָל. אין אָוונט האָט פֿירע שטערנשטיין באַקומען אַ מיטטיילונג וועגן דעם, אַז איר מאַן איז אומגעקומען אין די שלאַכטן בײַ אָסיפּענקאָ. מאַרגן אין דער פֿרי פֿאָרן די שטערנשטיינס אַרויס מיטן עשעלאָן פֿון „אָזאָוושטאָל". מאַרגן פֿאָרט אויך אַרויס דער עשעלאָן פּונעם זאָוואָד אויף איליטשס נאָמען. מאָניע זאָגט אָבער, אַז מיר וועלן אַרײַן אינעם צווייטן עשעלאָן.

8טן אָקטאָבער. די נאַכט איז דורכגעאַנגען רויק. אָלע זענען אָוועק צו דער אַרבעט, די קראָמען זענען אָפֿן, אָבער אין שטאָט פֿילט זיך עפּעס אַ שפּאַנונג.

דער שעף פֿונעם קאָנטאָר, מעלניקאָוו, האָט מיך אַרויסגערופֿן און מיר אָנגעזאָגט, אַז דעם 10טן אָקטאָבער עוואַקויִרן מיר זיך. מע דאַרף צוגרייטן די דאָקומענטן. מע מעג מיטנעמען די משפּחה. דאָס הייסט, אַז אָזוי אָדער אַנדערש איז דער אָפּפֿאָר באָוואָרנט. 10 אַ זייגער אין דער פֿרי האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסערײַ. עמעצער איז געקומען און האָט געזאָגט, אַז די דײַטשן זענען שוין אין שטאָט. אָלע האָבן אָנגעהויבן לויפֿן. איך לויף אַהיים. אַן אַראָפּלאָן פֿליט נידעריק איבער דער שטאָט און באַשיסט די גאַסן. די קוילן פֿאַלן ממש לעבן די פֿיס.

דעם 8טן אָקטאָבער 12 אַ זייגער בײַ טאָג האָבן די דײַטשן פֿאַרנומען די שטאָט. אָלע זענען אין דער היים, אָחוץ פֿאָניען. זי איז אויפֿן זאָוואָד, זי איז אַהין אָוועק צו דער אַרבעט אין דער פֿרי. צי לעבט זי נאָך ? און אויב זי לעבט, טאָ ווי אַזוי וועט זי קומען אַהער ? די טראַמווייַען גייען דאָך ניט. כאָטש איז בײַ גאָניען, וועלכע איז קראַנק אויף בויכטיפֿוס. 6 אַ זייגער אין אָוונט איז פֿאָניע געקומען פֿון זאָוואָד צו פֿוס. אין זאָוואָד געפֿינען זיך די דײַטשן פֿון 2 בײַ טאָג. די אַרבעטער און אָנגעשטעלטע פֿון זאָוואָד זענען געווען אין דער באַמבע־באַהעלטעניש. די אַרטילעריע־שיסערײַ האָבן זיי אָנגענומען פֿאַר אַ זעניט־שיסערײַ. צופֿעליק האָט זיך עמעצער דערוווּסט, אַז די דײַטשן זענען אין שטאָט. דער דירעקטאָר פֿונעם זאָוואָד האָט געפֿרוווט אַרגאַניזירן אַן אָטריאַד, מע האָט פֿאַרטיילט געווער, אָבער ס׳איז, דוכט זיך, גאָרניט ארויסגעקומען. מע דערציילט, אַז דעם סעקרעטאָר פֿונעם מאָלאָטאָווער ראַיסאָוועט, גאַרבערן, האָבן די דײַטשן דערהרגעט אינעם קאָבינעט פֿון ראַיסאָוועט. דער פֿאָרזיצער פֿונעם שטאָטסאָוועט אושקאַץ האָט באָוויזן צו אָנטלויפֿן.

9טן אָקטאָבער. אין דער היים איז לחלוטין ניטאָ וואָס צו עסן. די בעקערײַען אין שטאָט זענען חרוב. עס איז ניטאָ ניט קיין עלעקטריע, ניט קיין וואַסער. אינעם פּאָרט אַרבעט די בעקערײַ, אָבער דאָס ברויט גייט בלויז פֿאַר דער דײַטשישער אַרמיי. די דײַטשן האָבן נעכטן אויסגעקלעפּט אַ מעלדונג, אז אַלע יידן מוזן טראָגן צייכנס — אַ ווײַסן זעקסעקיקן שטערן אויף דער לינקער זײַט ברוסט. אַן דעם איז שטרענג פֿאַרבאָטן אַרויס־צוגיין פֿון דער היים. יידן טאָרן זיך ניט אַריבערצײַען פֿון איין דירה אין אַ צווייטער. פֿאָניע מיט איר אַרבעטערין טאָניע טראָגן דאָך אַריבער זייערע זאָכן פֿון דער זאָוואָדישער דירה צו דער מאַמען. אַ טייל זאָכן האָט זי אָפּגעגעבן די ראַיאָנאָוס, וואָסיעס מוטער. באַזעצט

האָט זיך פֿאַניע בײַ אונדז, כאָטש דער טאָטע האָלט, אַז זי דאַרף זײַן מיט די ראַיאַנאָוס.

11טן אָקטאָבער. דער אַרײַנקום פֿון די דײַטשן האָט תּיפֿה אַראָפּגעריסן די מאַסקעס. אין שטאָט זענען אויסגעקלעפּט מעלדונגען, געשריבענע מיט דער האַנט — זיי רופֿן צו פּאַראָמען. די שוואַרצמאהניקעס האָבן אויפֿגעלעבט.

12טן אָקטאָבער. לויט אַ באַפֿעל דאַרף די יידישע באַפֿעלקערונג אויסקלײַבן אַ קהילה פֿון 30 מענטשן. די קהילה איז מיטן לעבן פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר דער „גוטער אויפֿפֿירונג פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג", אַזוי ווערט געזאָגט אינעם באַפֿעל. דער הויפּט פֿון דער קהילה איז ד״ר ערבער. חוץ פֿײַנען קען איך ניט קיינעם פֿון די קהילה־מיטגלידער.

חוץ דעם דאַרף די יידישע באַפֿעלקערונג זיך רעגיסטרירן אין די קהילה־פֿונקטן (סך־הכל זענען פֿאַררעגיסטרירט 9000 יידן). יעדער פֿונקט נעמט אַרום עטלעכע גאַסן. אונדזער פֿונקט איז אויף פּושקין־גאַס 64. מיט דעם אַ פֿונקט פֿירן אַן באַרו — אַ בוכהאַלטער, דער יוריסט זעגעלמאַן און טאָטשינסקי. פֿאַניע דאַרף ספּעציעל גיין אויפֿן זאַוואָד, כּדי זיך צו רעגיסטרירן. דער פֿאַרזיצער פֿון דער זאַוואָד־קהילה איז ד״ר בעלאָפֿאַלסקי, ספּיוואַקאָוו איז אַ מיטגליד פֿון דער קהילה.

פֿאַניע איז געווען בײַ די ראַיאַנאָוס. שורע און ליאָווע (אַניעס מאַן) און זייער שכן קאָיודע זענען דעם 10טן אָקטאָבער אַוועק פֿון שטאָט. קיין מאָסן־רעפּרעסיעס זענען דער־ווײַל ניטאָ. אונדזער שכן טראַיעווסקי זאָגט, אַז עס איז נאָך ניט אָנגעקומען דער געסטאַפּאָ־אָפּטײל. דערנאָך וועט זײַן אַנדערש.

13טן אָקטאָבער. בײַ נאָכט זענען בײַ אונדז געווען דײַטשן. 9 אַ זייגער אין אָוונט האָט זיך אָנגעהויבן אַ זעניט־שיסערײַ, מיר זענען אַלע געווען אָנגעטאָן. וולאַדיע איז געשלאָפֿן. דער טאָטע איז אַרויסגעגאַנגען אויפֿן הויף אַ קוק טאָן, צי עמעצער איז פֿאַראַן אין דער באָמבע־באַהעלטעניש, און ער האָט זיך אָנגעשטויסן אויף דרײַ דײַטשן. זיי זענען געווען אין הויף און האָבן געזוכט יידן. די שכנים האָבן ניט געווויסט וואָס צו טאָן — אָנ־ווײַזן, צי ניט אָנווײַזן אויף אונדזער דירה. דעם טאָטנס אָנקומען האָט געלייזט די פֿראָגע — דער טאָטע האָט זיי געברענגט צו פֿירן צו אונדז אַהיים. שטופּנדיק אין פּנים אַרײַן דעם רעוואָלווער, האָבן זיי געפֿרעגט, ווו עס געפֿינען זיך די פּוטער און דער צוקער, דערנאָך האָבן זיי אָנגעהויבן ברעכן די טירלעך פֿון דער שיפֿאָניערקע, כאָטש זי איז געווען אָפֿן. זיי האָבן צוגענומען בײַ באַסיע אַלץ, זי איז געווען בײַ גאַניען. גאַניע איז אַליין, באַסיע איז דאָרט טאָג און נאַכט. דערנאָך האָבן זיי זיך גענומען צו אונדזערע זאַכן. אָרום 12 אַ זייגער בײַ נאַכט זענען מיר געבליבן בוכשטעבלעך אַזוי, ווי מיר שטייען און גייען. זיי האָבן גערעדט אַן אַן אויפֿהער, זיי האָבן צוגענומען אַלץ, אַפֿילו די פֿליישמאַשינקע.

אײַנגעפּאַקט אַלץ אין אַ טישטעך, זענען זיי אַוועק. אין דער היים איז אַלץ צעוואָרפֿן, צעשליידערט, צעבראָכן. מיר האָבן באַשלאָסן ניט צו ראָמען. טאָמער קומען זיי נאָך אַ מאָל, זאָלן זיי תּיפֿה זען, אַז בײַ אונדז איז שוין ניטאָ וואָס צו טאָן. אין דער פֿרי האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די דײַטשן רעדעווען אין שטאָט. מע נעמט צו אַלץ: קישנס, פּראָדוקטן, קליידער. אייניקויזן גייען זיי ניט, נאָר צו 3–4 מענטשן. מע הערט זיי פֿון דער ווײַטנס — די שטיוול קלאַפּן.

ס׳איז אַרויס אַ באַפֿעל, אַז אַלע דאַרפֿן זיך מעלדן אויף זייערע אַרבעטספּלעצער. אויב עמעצער וועט זיך ניט מעלדן, וועט עס באַטראַכט ווערן ווי סאַבאָטאַזש. איך בין געווען אין קאָנטאָר, מעלניקאָוו איז אָנטלאָפֿן. פֿאַר שעף איז באַשטימט געווארן וועראָניגאַראַ, זײַן

פֿאַרטרעטער איז מיכיילאָוו. מיט מיר האָט מען מורא ניט נאָר צו רעדן, נאָר אַפֿילו צו שטיין לעבן מיר — איך בין דאָך אַ יידישקע. פֿאָניע איז ניט געגאַנגען אין זאָוואָד. באַסיע איז געווען אין באַנק. דער שעף האָט זי באַגעגנט ניט שטאַרק העפֿלעך און האָט איר געעצהט צו גיין אַהיים. יידן וועלן ניט אַרבעטן.

דער טאַטע איז געווען בײַם מאַגאַזין. דאָרט איז אַלץ גאַנץ. אויפֿן וועג האָט אים אָפּגעשטעלט אַ דײַטש און געהייסן טראָגן אַ גרויס שוּפֿענצטער. דערזען, אַז ער איז עס ניט אין שטאַנד צו טראָגן, האָט ער צוגערופֿן אַ ייִנגערן און דעם טאַטן אָפּגעלאָזן אַהיים.

מיר זענען געווען מיט פֿאָניען בײַ די קאָנדאַטסקיס. לאָזט זיך אויס, אַז דעם 8טן אָקטאָבער האָבן זיי שוין געהאַט אָנגעהויבן זיך לאָדן אויף דער באַרזשע, אַוועקפֿאָרן האָבן זיי אָבער ניט באַוויזן.

טאָניע איז געווען אין פּאָרט און האָט באַקומען ברויט. איצט איז דאָ מיט וואָס צו קאָרמען וולאַדיקן, ווײַל דאָס שטיק ברויט, וואָס מיר האָבן געהאַט, האָבן די דײַטשן באַשאָטן מיט נאָפּטאָלין. דאָס ברויט האָבן מיר געהאַט געהאַלטן פֿאַר וולאַדיקן.

נאָך דעם, ווי די דײַטשן זענען אָוועק, האָט די מאָמע געווײַנט. זי האָט געזאָגט: „מע האָלט אונדז ניט פֿאַר קיין מענטשן, מיר זענען פֿאַרפֿאַלענע".

14טן אָקטאָבער. בײַ נאַכט זענען ווידער געקומען מאַראָדירן. טאָניע, פֿאָניעס אַר־בעטערין, האָט גערופֿן טעוועט דאָס לעצטע ביסל זאָכן. די דײַטשן זענען אָוועק מיטן ליידיקן. זיי זענען אַרײַן צו די שוואַרצס, צוגענומען די קאָלדרעס און די קישנס.

די געסטאַפּאָ איז שוין אין שטאָט.

די קהילה האָט געקריגן אַ באָפֿעל צונויפֿצוזאַמלען אין משך פֿון צוויי שעה בײַ דער ייִדישער באָפֿעלקערונג 2 קילאָגראַם ביטערן פֿעפֿער, 2500 קעסטלעך איכטיאָל, 70 קילאָ־גראַם צוקער. מע גייט איבער די הײַזער און מע קלײַבט צונויף. אָלע גיבן וואָס ווער עס האָט. די קהילה איז דאָך פֿאַראַנטוואָרטלעך „פֿאַר דער גוטער אויפֿפֿירונג פֿון דער ייִדישער באָפֿעלקערונג".

15טן אָקטאָבער. מע הערט ניט אויף צו ראָבעווען. יעדן טאָג — אָנפֿלײַען פֿון דער סאָוועטישער אָוויאַציע. צו גאָניען האָבן די דײַטשן מורא אַרײַנצוגיין; זיי בלײַבן שטיין בײַ דער שוועל, ווען זיי דערוויסן זיך, אַז אין שטוב ליגט אַ טיפֿוס־קראַנקער.

באַסיע דערציילט, אַז צו איר האָט אָנגעהויבן אַרײַנקומען אײנער מיטן נאָמען קולפּע איוואָן דמיטריעוויטש, אַן אָנגעשטעלטער פֿונעם באָזאָרג־אָפּטייל פֿון „אָזאָוושטאָל". ער לייגט איר פֿאָר זײַן הילף. אין וואָס עס דאָרף באַשטיין זײַן הילף, ווייס איך ניט.

בעת פֿײַן איז געווען פֿאַרנומען מיט די ענינים פֿון דער קהילה, האָבן די דײַטשן אין מיטן העלן טאָג געעפֿנט זײַן דירה און דאָרט זיך באָזעצט. ווען ער איז אין אָוונט געקומען אַהיים, האָט מען אים ניט אַרײַנגעלאָזט און די זאָכן ניט אָוועקגעגעבן. ער איז געבליבן אין דעם, אין וואָס ער איז אַרויס פֿון שטוב. אין שטאָט האָבן זיך פֿאַרשפּרייט קלאָנגען, אַז מע שיסט די קאָמוניסטן, וועלכע זענען געבליבן אין שטאָט. מע נעמט זיי צו בײַ נאַכט. מע האָט געמאָלדן אַ רעגיסטראַציע פֿון אַלע מיטגלידער פֿון דער פּאַרטיי און פֿונעם קאָמיוג. אין די קהילה־פֿונקטן זענען פֿאַרעגיסטרירט 9000 ייִדן. דער איבעריקער טייל פֿון דער ייִדישער באָפֿעלקערונג איז אָבער אָוועק פֿון שטאָט, אָדער זיך באָהאַלטן.

16טן אָקטאָבער. פֿאָניע איז געווען בײַ די ראָאַנאָווס מיט טאָניען. קאָיודע האָט זיך אומגעקערט. ער זאָגט, אַז ס׳איז ניטאָ ווו צו גיין, אויפֿן וועג פֿאַרניכטן די דײַטשן אַלץ

און אַלעמען. שורע און ליאָווע האָבן אָבער ניט געוואָלט אומקערן זיך און זיי זענען אַוועק וויַיטער. לויט מיר נאָך לייגן די ראַיאָנוואָס ניט פֿאַר פֿאַניען אַריבערצוציִען זיך צו זיי, און אַליין וויל זי זיי דאָס ניט בעטן. שוין זשע פֿאַרשטייען זיי ניט, ווי ערנסט די לאַגע איז? אוליאַנע איז געקומען זיך דערוויסן, צי מיר לעבן נאָך.

17טן אַקטאָבער. הײַנט האָט מען געמאָלדן, אַז מאָרגן אין דער פֿרי דאַרפֿן אַלע פֿאַרעגיסטרירטע זיך מעלדן אין די פּונקטן און ברענגען אַלע ווערטפֿולע חפֿצים.

די דײַטשן האָבן אויסגעקלעפּט אַ מעלדונג, אַז אין די קעלערס פֿון נ.ק.וו.ד. האָט מען געפֿונען 26 טויטע קערפּערס פֿון מענטשן, וועלכע זענען אָנזריותדיק פֿאַרפּיניקט געוואָרן דורך די ייִדן. אויף הײַנט איז באַשטימט די לוויה. די ייִדן האָט מען געצוווּנגען גראָבן אַ קבר אויפֿן ייִדישן בית־עולם און דאָרטן זיי באַגראָבן. די גאַנצע באַפֿעלקערונג דאַרף קומען אויף דער לוויה, מע וועט פֿאַרבעטן צו דערקענען די טויטע. אוליאַנע זאָגט, אַז זי איז געגאַנגען קוקן, און דערקענען עמעצן איז, פֿאַרשטייט זיך, אוממעגלעך. די שוואַרצמאה־ניקעס קוקן אויס אויף אַ פּאָגראָם.

18טן אַקטאָבער. הײַנט אין דער פֿרי זענען מיר אַוועק צום פּונקט — איך, די מאַמע, דער טאַטע, באַסיע, מיר האָבן אָפּגעגעבן דרײַ זילבערנע לעפֿל און אַ רינג. נאָכן אָפּגעבן עס, האָט מען אונדז ניט אַרויסגעלאָזט אויפֿן הויף. וועג די גאַנצע באַפֿעלקערונג פֿונעם ראַיאָן האָט אָפּגעגעבן די זאַכן, האָט מען געמאָלדן, אַז אין משך פֿון צוויי שעה דאַרפֿן מיר פֿאַרלאָזן די שטאָט. מע וועט אונדז אַלעמען באַזעצן אין דעם נאָענטסטן קאָלכאָז. גיין וועלן מיר צו פֿוס, נעמען דאַרף מען מיט זיך פּראָדוקטן אויף פֿיר טעג און וואַרעמע זאַכן. אין צוויי שעה אַרום דאַרפֿן אַלע זיך פֿאַרזאַמלען דאָ מיט די זאַכן. פֿאַר די אַלטע־לײַט און פֿאַר פֿרויען מיט קינדער וועלן זײַן גרייט אויטאָס.

ייִדישקעס, וועלכע האָבן רוסישע אָדער אוקראַינישע מענער, קאָנען בלײַבן אין שטאָט, בלויז אין דעם פֿאַל, אויב די מענער זענען מיט זיי. אויב דער מאַן געפֿינט זיך אין אַרמיי, אָדער ער איז בכלל צוליב וועלכער ס׳איז סיבה אָפּוועזנדיק, דאַרפֿן דאָס וויַיב מיט די קינדער פֿאַרלאָזן די שטאָט. אויב אַ רוסישע האָט אַ ייִדישן מאַן, האָט זי דאָס רעכט אויס־צוקלײַבן — אָדער בלײַבן, אָדער אַוועקגיין מיטן מאַן. די קינדער קאָנען בלײַבן מיט איר.

די ראַיאָנאָוס זענען געקומען בעטן, אַז פֿאַניע זאָל זיי אָפּגעבן דאָס אייניקל. דער טאַטע האָט געפֿאָדערט, אַז פֿאַניע זאָל אַריבער מיט וולאָדיקן צו די ראַיאָנאָוס. פֿאַניע האָט קאָטעגאָריש זיך אָפּגעזאָגט. זי האָט געווײַנט און געבעטן, אַז דער טאַטע זאָל זי ניט טרײַבן צו די ראַיאָנאָוס, וויַיל „אַן אײַך וועל איך אַלץ איינס זיך אָנטאָן אַ מעשׂה, איך וועל סײַ ווי ניט בלײַבן לעבן, איך וועל גיין מיט אײַך״. וולאָדיען האָט זי ניט אָפּגעגעבן און האָט באַשלאָסן נעמען מיט זיך.

באַסיע איז געבליבן אין שטוב די לעצטע, זי האָט זי פֿאַרמאַכט און איז אויך אַוועק. טאַניע, פֿאַניעס אַרבעטערין, איז אונדז די גאַנצע צײַט נאָכגעגאַנגען, האָט געבעטן אָפּגעבן וולאָדיען צו די ראַיאָנאָוס און צוגעזאָגט אַכטונג צו געבן אויף אים. פֿאַניע האָט אַפֿילו הערן ניט געוואָלט.

מיר זענען צוגעקומען צום בנין פֿונעם פּאָלק. דאָרט האָט מען אונדז געהאַלטן ביז אין אָוונט. פֿאַר נאָכט האָט מען אַלעמען אַריינגעטריבן איינעוויניק. מיר האָבן באַקומען אַן אָרט אין קעלער. דאָרט איז געווען פֿינצטער, קאַלט און שמוציק.

19טן אַקטאָבער. מע האָט געמאָלדן, אַז צו מאָרגנס אין דער פֿרי וועט מען אונדז

אַוועקפֿירן ווײַטער. הײַנט איז זונטיק און די געסטאַפּאָ רוט. עס זענען געקומען טאָניע, פֿעדיע בעלאָוסאָוו, אוליאַנע. געבראַכט עסן. נעכטן אינעם טומל האָט טאָניע איבערגעלאָזט דעם זייגער אויפֿן טיש. מיר האָבן טאָניען געגעבן דעם צווייטן שליסל פֿון דער דירה, אָלע שליסלען האָט מען דאָך נעכטן געמוזט אָפּגעבן אויפֿן פֿונקט. די געסטאַפּאָ האָט אויף אָלע יידישע דירות אָנגעקלעפּט ספּעציעל אָפּגעדרוקטע פּאַפּירלעך: „פֿאַר זײַטיקע — ארײַנגאַנג פֿאַרבאָטן". דערבײַ טאָניע ארײַן אין דער דירה בשתּיקה, און אויב קיינער האָט דאָס זייגערל ניט צוגענומען, ברענגען עס צו אונדז מאָרגן.

אָלעמען ברענגען פֿרײַנד און באַקאַנטע עסן. אָ סך האָבן באַקומען אָ דערלויבעניש צו נעמען פֿון דער היים נאָך זאָכן. די צאָל מענטשן ווערט אָלץ גרעסער.

די פּאָליציי האָט דערלויבט די קהילה צו ארגאַניזירן עפּעס געקאָכטס.

די, וועלכע ווילן און קאָנען, האָט מען דערלויבט צו קויפֿן פֿערד־און־וועגענער. די פֿאַראַרדענונג איז אַזאַ: אויף אָלע זעק און פּעק מאָכן קלאָרע אויפֿשריפֿטן פֿון דער פֿאַמיליע אויף רוסיש און אויף דײַטש. אײַנער פֿון די משפּחה־מיטגלידער וועט פֿאָרן מיט די זאָכן, די איבעריקע וועלן גיין צו פֿוס.

וואָדיען איז דאָ געוואָרן דערעסן, ער וויל אַהיים. דער טאָטע און שוואָרץ, ניוסע קאַרפּילאָוועס שטיפֿאָטער, האָבן זיך צונויפֿגעלייגט און געקויפֿט אָ פֿערד מיט אָ וואָגן. ארויסגיין אוף יענער זײַט טויער דערלויבט מען אונדז ניט. געמאָכט די קניה האָט פֿעדיע בעלאָוסאָוו. ניוסיען האָט זיך איינגעגעבן ארויסצוגנבענען זיך הינטערן טויער און זי האָט זיך אומגעקערט צוריק אָ פֿאַרזאָרגטע. זי האָלט, אַז מיר האָבן ניט געדאַרפֿט גיין אַהער, אָ סך מענטשן זענען געבליבן אין שטאָט. זי זאָגט, אַז זי האָט זיי אָפּילו באַגעגנט אין גאַס.

מאָרגן 7 אָ זייגער אין דער פֿרי דאַרפֿן מיר פֿאָרלאָזן דאָס לעצטע אָרט, ווו מיר האָבן זיך אויפֿגעהאָלטן דאָ אין שטאָט.

20סטן אָקטאָבער. אָ גאַנצע נאַכט האָט גערעגנט. דער פֿרימאָרגן איז אָ כמורנער, אָ פֿײַכטער, אָבער ניט קיין קאַלטער.

די קהילה אין פֿולן באַשטאַנד איז ארויסגעפֿאָרן 7 אָ זייגער אין דער פֿרי. דערנאָך זענען אַוועק די אויטאָס מיט אָלטע־לײַט, פֿרויען און קינדער. גיין דאָרף מען 9–10 קילאָ־מעטער. דער וועג איז אָ שוידערלעכער. אויב מע זאָל אורטיילן לויט דעם, ווי די דײַטשן באַהאַנדלען די, וואָס קומען זיך געזעגענען, וועלן מיר אין וועג קיין האָניק ניט לעקן. די דײַטשן שלאָגן מיט שטעקנס די אָלע, וואָס קומען, און פֿאַרטרײַבן זיי אָ מהלך ווײַט פֿונעם בנין פֿון פּאָלק. ס׳איז געוואָרן אַקטועל, אַז די מאַמע, דער טאָטע און פֿאָניע מיט וולאָדיקן זאָלן זיך אָרײַנזעצן אין אַן אויטאָ. די מאַמע מיטן טאָטן זענען אָוועקגעפֿאָרן 9 אָ זייגער אין דער פֿרי, פֿאָניע מיט וולאָדיען האָבן זיך פֿאָרהאָלטן — זיי וועלן פֿאָרן מיטן צווייטן אויטאָ. בײַ די אויטאָס האָלטן אָרדענונג וו. אָסאָוועץ און אוסיע רייזינס. אין הויף ווערן אָלץ וויניקער און וויניקער מענטשן. עס בליבן בלויז יענע, וועלכע וועלן, לויט ווי עס זאָגן די דײַטשן, פֿאָרן מיט די זאָכן. צו אונדז זענען צוגעקומען שמוקלער, ווײַנער, ר. און ל. קאָלדאָדסקי. איך האָב געזאָגט, אַז כ׳בין אומרויק פֿאָרן לעבן פֿון די אָלטע, ווײַל עס צירקולירן ניט קיין גוטע קלאָנגען. מע זאָגט, אַז די אויטאָס לאָזט מען בארג־אָראָפּ. עמעצער האָט ארויסגעזאָגט אָ השערה, אַז מע וועט אונדז אָפּפֿירן אויסער דער שטאָט און דאָרט אומברענגען.

ווײַנער זעט אויס שרעקלעך. עס ווײַזט זיך אָרויס, אַז מע האָט אים ערשט נעכטן

אַרויסגעלאָזט פֿון געסטאַפּאָ. עמעצער האָט געמסרט, אַז ער האָט געאַרבעט אין טאַרגסין. עטלעכע דיטשן זענען אַרײַן אין הויף און האָבן אַנגעהויבן מיט שטעקנס אַרויסטרײַבן אויף דער גאַס. פֿונעם בנין הערט מען די געשרייען פֿון די געשלאָגענע. איך און באַסיע זענען אַרויס. פֿאַניע מיט וולאַדיען זענען געשטאַנען לעבן אַן אויטאָ. וו. אָסאָוועץ האָט איר געהאָלפֿן אַרײַנגיין און זי איז אַוועקגעפֿאָרן. מיר זענען געגאַנגען צו פֿוס. דער וועג איז אַ שרעקלעכער, דער רעגן האָט אים צעשוועמט. גיין איז אוממעגלעך, ס׳איז שווער צו הייבן די פֿיס. שטעלסטו זיך אָפּ, באַקומסטו אַ זעץ מיט אַ שטעקן. מע שלאָגט, ניט רעכט־נענדיק זיך מיטן עלטער.

י. רייכעלסאָן איז געגאַנגען בשכנות מיט מיר, דערנאָך איז ער ערגעץ נעלם געוואָרן. צוזאַמען מיט אונדז זענען אויך געגאַנגען שמערקע, פֿ. גורעוויטש מיטן פֿאָטער, ד. פֿאָלו־נאָווא. עס איז געווען אַ זייגער צוויי, ווען מיר זענען צוגעקומען צו דער אַגראַבאַזע אויף פּעטראָווסקיס נאַמען. דאָרט איז פֿול געווען מיט מענטשן. איך האָב זיך אַ וואַרף געטאָן זוכן פֿאַניען און די עלטערן. פֿאַניע האָט מיך אַ רוף געטאָן, די עלטערן האָט זי געזוכט נאָר איידער איך בין געקומען און האָט זיי ניט געפֿונען. זיי זענען שוין געווען אין די שטאָלן, ווּהין מע פֿירט אַוועק פֿאַרטיעסווייז צו 40–50 מענטשן.

וולאַדיע איז הונגעריק. גוט, וואָס איך האָב מיטגענומען מיט זיך אין מאַנטל־קעשענע עפּל און סוכאַרעס. וולאַדיקן וועט עס קלעקן אויף אַ טאָג. מער האָבן מיר אַלץ אייגנס גאָרניט, אָבער נעמען מיט זיך עפּעס צום עסן האָט מען ניט געקאָנט. די דייטשן האָבן ביים אַרויסגיין פֿון פּאָלק אַלץ צוגענומען, אַפֿילו די פּראָדוקטן.

עס איז געקומען אויך אונדזער ריי, און דער גאַנצער שוידער פֿון דעם אומזיניקן, ווילד־אומזיניקן און רעזיגנירטן טויט, האָט זיך אַנטפּלעקט פֿאַר אונדזערע אויגן, וועו מיר זענען געקומען הינטער די שטאָלן. דאָ ליגן שוין ערגעץ די טויטע קערפּערס פון דעם טאַטן און פֿון דער מאַמען. מע האָט זיי אַוועקגעשיקט מיט אַן אויטאָ און פֿאַרקירצט זיי אַזוי אַרום דאָס לעבן אויף עטלעכע שעה. מע האָט אונדז געטריבן צו די טראַנשייען, וואָס מע האָט געהאַט אויסגעגראָבן אויף צו פֿאַרטיידיקן די שטאָט. אין די דאָזיקע טראַנשייען האָבן געפֿונען דעם טויט 9,000 יידן. מער האָט מען זיי שוין צו קיין שום זאַך ניט באַדאַרפֿט. מע האָט אונדז געהייסן זיך אויסטאָן ביזן העמד, דערנאָך האָט מען געזוכט געלט און דאָקומענטן און דאָס אַלץ צוגענומען. מע האָט געטריבן איבערן ראַנד פֿון טראַנשיי, אָבער קיין ראַנד איז שוין ניט געווען — אויף אַ שטרעקע פֿון אַ האַלבן קילאָמעטער זענען די טראַנשייען פֿול געווען מיט טויטע, מיט שטאַרבנדיקע פֿון וווּנדן. זיי האָבן געבעטן נאָר אַ קויל, אויב איינע איז ווייניק אויף צום שטאַרבן. מיר זענען געגאַנגען איבער טויטע קערפּערס. יעדע גרויע פֿרוי, האָט זיך מיר געדוכט, איז די מאַמע. איך האָב זיך געווארפֿן צו די טויטע, נאָר מיר באַסיע. די קלעפּ פֿון די שטעקנס האָבן אונדז אָבער אומגעקערט אויף אונדזערע ערטער. איין מאָל האָט זיך מיר געדוכט, אז אַן אַלטער מיטן מאָרד אין דרויסן — איז דער טאַטע. צוגיין נענטער האָט זיך אָבער ניט איינגעגעבן. מיר האָבן אַנגע־הויבן זיך צוזעגענען, באַוויזן זיך צו צעקושן. מיר האָבן זיך דערמאָנט אַן דאָרען. פֿאַניע האָט ניט געגלייבט, אַז דאָס איז דער סוף — „ניט שוין זשע וועל איך מער קיין מאָל ניט זען קיין זון און קיין ליכט״, — האָט זי געזאָגט. דאָס פּנים אירס איז געווען בלויליך־גרוי, און וולאַדיע האָט אַלץ געפֿרעגט: „מיר וועלן זיך באַדן? צו וואָס האָבן מיר זיך אויסגעטאָן? קום אַהיים, מאַמע, דאָ איז ניט גוט״. פֿאַניע האָט אים ענטמען אויף די הענט. אים איז

שוועך געווען צו גיין איבערן גליטשיקן ליים. באַסיע האָט ניט אויפֿגעהערט צו ברעכן די הענט און שעפּטשען: „וואַלאַדיע, וואַלאַדיע, פֿאַר וואָס דיר?". „קיינער וועט זיך אַפֿילו ניט דערוויסן, וואָס מע האָט מיט אונדז אָפּגעטאָן". פֿאַניע האָט זיך אומגעקערט און געזאָגט: „מיט אים שטאַרב איך רויק. איך ווייס, אַז כ'לאָז ניט איבער קיין יתום". דאָס זענען געווען פֿאַניעס לעצטע ווערטער. מער האָב איך שוין ניט געקאָנט אויסהאַלטן. איך האָב זיך אַנגעכאַפּט פֿאַרן קאָפּ און אַנגעהויבן שרייַען מיט עפּעס א ווילד געשרייַ. מיר דוכט זיך, אַז פֿאַניע האָט זיך נאָך באַוויזן אומצוקוקן און זאָגן: „שטילער, סאַרע, שטילער" — און אויף דעם רייַסט זיך אַלץ אָפּ.

וועך כ'בין געקומען צו זיך, איז שוין געווען פֿינצטערלעך. די טויטע, וואָס זענען געלעגן אויף מיר, האָבן אויפֿגעציטערט. דאָס האָבן די דייַטשן, אַוועקגייענדיק, געשאָסן אויף יעדן פֿאַל, כּדי די פֿאַרוווונדיקטע זאָלן בייַ נאַכט ניט קאָנען אַוועקגיין. דאָס האָב איך פֿאַרשטאַנען פֿון די רייד פֿון די דייַטשן. זיי האָבן מורא געהאַט, אַז עס זענען פֿאַראַן א סך נאָך ניט קיין דערהרגעטע. זיי האָבן קיין טעות ניט געהאַט. אַזעלכע זענען געווען זייער א סך. זיי זענען געווען לעבעדיקערהייט באַגראָבן, ווייל העלפֿן זיי האָט קיינער ניט געקאָנט. זיי האָבן געשריגן און געבעטן הילף. ערגעץ אונטער די מתים האָבן קינדער געווויינט. די מערהייט פֿון זיי, באַזונדערס די פּיצלעך, וואָס די מוטערס האָבן געטראָגן אויף די הענט (געשאָסן האָט מען אונדז אין רוקן), זענען אַרויסגעפֿאַלן בייַ די דערהרגעטע מוטערס פֿון די הענט גאַנץ און געזונט, און זיי זענען פֿאַרשאָטן און באַגראָבן געוואָרן לעבעדיקערהייט אונטער די מתים.

איך האָב אָנגעהויבן אַרויסקריכן פֿון אונטער די מתים. איך האָב זיך אַראָפּגעריסן די נעגל פֿון די פֿיס, אָבער דערוווּסט זיך וועגן דעם האָב איך ערשט, וועך כ'בין געקומען צו די ראַיאָנווס (דעם 24סטן אָקטאָבער). איך בין אַרויסגעקראָכן אין דער הייך און האָב זיך אַרומגעקוקט — פֿאַרוווונדיקטע האָבן זיך געקאָרטשעט, געקרעכצט, געפּרוווט זיך אויפֿהייבן און זענען ווידער געפֿאַלן. כ'האָב אָנגעהויבן רופֿן פֿאַניען — אפֿשר וועט זי מיך דערהערן. א מאָנספּאַרשוין לעבן מיר האָט מיך געהייסן אָנטשוויגן ווערן. דאָס איז געווען גראָדזינסקי. מע האָט דערהרגעט זיין מוטער. ער האָט מורא געהאַט, אַז מיט מײַנע געשרייַען וועל איך צוציען די אויפֿמערקזאָמקייט פֿון די דייַטשן. א קליינע גרופּע מענטשן, וועלכע האָבן זיך געכאַפּט און זענען אַרײַנגעשפּרונגען אין טראָנשיי בייַ די ערשטע שאָסן, זענען געווען ניט פֿאַרוווונדיקט — וועדע קולמאָן, מאיר שמײַעווסקי, ציליע (איר פֿאָמיליע־נאָמען געדענק איך ניט). זיי האָבן די גאַנצע צייַט מיך געבעטן, איך זאָל אָנטשוויגן ווערן. איך האָב אָנגעהויבן בעטן בייַ אַלע אַוועקגייענדיקע, זיי זאָלן מיר העלפֿן געפֿינען פֿאַניען. קיינער האָט זיך ניט אומגעקוקט, אַלע האָבן אָנגעהויבן אַוועקגיין. גראָדזינסקי, וועלכער איז געווען פֿאַרוווונדיקט אין די פֿיס און האָט ניט געקאָנט גיין, האָט מיך געעצהט אַוועקצוגיין. איך האָב אים געפּרוווט העלפֿן, אָבער אַליין בין איך ניט בכוח געווען. נאָך א פּאָר טריט איז ער געפֿאַלן און האָט זיך אָפּגעזאָגט צו גיין וויַטער. מיר האָט ער געראָטן זען דעריאָגן די אַוועקגעאָנגענע. איך בין געזעסן און זיך צוגעהערט. אַן אַלטער האָט געהאַלטן אין איין זאָגן עפּעס. אין די ווערטער, וואָס ער האָט איבערגעחזרט אַן א שיעור מאָל, איז געווען אַזוי פֿיל שוידער. ערגעץ פֿון דער טיף האָט עמעצער געשריגן: „האַרעלע, הרגע מיך ניט...". צופֿעליק האָב איך דעריאָגט וו. קולמאָן. אין דער פֿינצטער האָט זי פֿאַרלוירן די גרופּע מענטשן, מיט וועלכער זי איז געגאַנגען. און אָט האָבן מיר ביידע — נאָקעטע, אין די

בלויזע העמדער, פֿאַרבלוטיקטע פֿון קאָפּ ביז די פֿיס, אַנגעהויבן זוכן אַן אָרט אויף נאַכט־לעגער און זענען אַוועק אַהין, פֿון וואַנען עס האָט זיך געהערט דאָס בילן פֿון הינט. מיר האָבן אָנגעקלאַפּט אין איין כאַטע, קיינער האָט זיך ניט אָפּגערופֿן, דאָס זעלבע אין אַ צווייטער. מיר האָבן אָנגעקלאַפּט אין אַ דריטער טיר. מע האָט אונדז געגעבן טראַנטעס אויף צוצודעקן זיך און גערעטן אַוועקגיין אין סטעפּ אַרײַן. אַזוי האָבן מיר טאַקע געטאָן. אין דער פֿינצטער האָבן מיר זיך דערקליבן צו אַ סטויג היי און זענען דאָרט געזעסן ביז פֿאָר טאָג. אין דער פֿרי האָבן מיר זיך אומגעקערט אין כוטאָר. עס האָט זיך אַרויסגעווײַזן, אַז דאָס איז דער כוטאָר אויף שעווטשענקאָס נאָמען. ער האָט זיך געפֿונען ניט וויט פֿונעם טראַנשיי, נאָר פֿון אַן אַנדער זײַט. ביזן סוף טאָג האָבן צו אונדז זיך דערטראָגן געשרייען פֿון פֿרויען און קינדער.

23סטן אָקטאָבער. שוין צוויי מעת־לעת, ווי מיר זענען אין סטעפּ. דעם וועג ווייסן מיר ניט. הײַנט האָט וו. קולמאַן, גייענדיק פֿון סטויג צו סטויג, צופֿעליק באַמערקט אַ גרופּע מאַנסבילן, צווישן וועלכע עס איז געווען שמײַעווסקי. נאַקעטע און פֿאַרבלוטיקטע, זיצן זיי דאָ די גאַנצע צײַט. זיי האָבן באַשלאָסן בײַ טאָג גיין צום זאַוואָד אויף אילִיטשס נאָמען, וויַיל בײַ נאַכט קאָנען מיר דעם וועג ניט געפֿינען. גייענדיק צום זאַוואָד, האָבן מיר באַגעגנט אַ גרופּע יונגע־לײַט, לויטן אויסזען — קאָלכאָזניקעס. אייגנער האָט אונדז געעצהט צו בלײַבן אין סטעפּ ביזן אָונט און איז אַוועק. דער צווייטער האָט געווארנט, אַז מיר זאָלן וואָס גיכער אַוועקגיין, וויַיל זײַן חבר האָט אונדז אָפּגענאַרט מיט זײַן עצה, ער וועט ברענגען אַהער די דײַטשן. מיר זענען שנעל אַוועקגעגאַנגען. דעם 24סטן אָקטאָבער אין דער פֿרי האָב איך אַנגעקלאַפּט צו די ראַיאַנאָוס. מע האָט מיך אַרײַנגעלאָזט. דערווויסט זיך וועגן אַלעמענס טויט, זענען זיי געווארן אויסער זיך. זיי האָבן מיר געהאָלפֿן ברענגען זיך אין אַרדענונג, מיך אָנגעקאַרמעט און געלייגט שלאָפֿן...[12]

[25סטן אָקטאָבער. זינע איז געקומען צו גיין. זי ווויינט מיט דער מוטער אויפֿן לינקן ברעג טײַך. דערווויסט זיך וועגן געשעענעם, האָט זי זיך צעווויינט און געזאָגט: „אויב מע וואָלט אונדז דערלויבט, וואָלטן מיר געפֿונען וולאַדיקן און אים צו קבורה געבראַכט".

26סטן אָקטאָבער. בײַ די ראַיאַנאָוס קאָן מען ניט בלײַבן. קאָיודע, זייער שכן, עצהט אַוועקצוגיין. זינע האָט מיר געבראַכט מײַן מאַנטל און דער מאַמעס. איך האָב זיך אָנגעטאָן און באַשלאָסן אַוועקצוגיין אין שטאָט. איך בין אַדורך די גאַנצע שטאָט און קיינער האָט מיך ניט אָפּגעשטעלט, הגם, אייגנטלעך, וואָר קען מיך? חוץ די שכנים אין הויף — קיינער ניט. איך בין שנעל אַדורכגעגאַנגען דעם הויף און אַרײַן צו סטעצענקאָ. זי איז געווען אין דער היים אַליין. זי האָט מיך דערזען, זיך פֿאַרוווּנדערט און זיך פֿאַרלוירן. איך האָב זי געבעטן אַרײַנרופֿן טאָניען. איך האָב זיך געדאַרפֿט איבערטאָן און אין דער היים איז געבליבן מײַנס אַן אַלט קלייד און וועש. אַבער טאָניע האָט געזאָגט, אַז דאָרט

---

12 דער וויַיטערדיקער גורל פֿון ש. גלײַך איז, אַ חוץ אין מעמוּאָרן פֿון פֿעלקער, באשריבן אויך אין די מעמוארן פֿון אי. ערענבורג:

„נאָך אַ חודש אַרומבלאָנדזשען אין סטעפּ, האָט שׂרה גלײַך זיך דערווויסט דעם 27סטן נאָוועמבער, אַז אונדזער מיליטער געפֿינט זיך פֿינף קילאָמעטער פֿון באַלשאָי לאָג. זי איז אָנגעקומען אַהין און איר האָט זיך איינגעגעבן צו דערשלאָגן זיך צו אַן אָטריאַד פֿון רויטאַרמייער".
И. Эренбург, Собрание сочинений в 9 томах, т. 9, Москва 1967, стр. 414.

איז שוין קיין שום זאַך ניטאָ. עס איז געקומען ל. ליימונסקאַיאַ און האָט מיר געבראַכט באַסיעס אַלטע קליידער. איך האָב זיך דעמאָלט ניט דערמאָנט, אַז בײַ איר געפֿינען זיך מײַנע זאַכן און אַז דאָרט איז פֿאַראַן אויך אַ קלייד. בלײַבן דאָ האָב איך ניט געקאָנט, האָב איך באַשלאָסן ביז פֿאָר נאַכט איבערזיצן אין דער באַמבע־באַהעלטעניש. ביז 11 אין אָוונט בין איך געזעסן אין דער באַהעלטעניש. 11 אַ זייגער איז געקומען פֿ. בעלאָוסאָוו און האָט מיך צוגענומען צו זיך. איך האָב איבערגענעכטיקט בײַ זיי און פֿאָר טאָג בין איך אַריבער אין קעלער צו ל. ליימונסקאַיאַ. דער קעלער געפֿינט זיך אונטער אונדזער הויז. אין שטוב איז געבליבן פֿאַרשפּאַרט אַ קאַץ. זי איז געלאָפֿן פֿון דער טעראַסע אין קיך אַרײַן און אַלץ איבערגעקערט אויפֿן וועג. מיר האָט זיך פּסדר געדוכט, אַז באַלד וועל איך דערהערן עמעצנס אַ שטים, אפֿשר איז עמעצער פֿאַראַן אין שטוב. אָבער ניין, דאָס איז ניט געשען. טאָגיע, ווערע און ליוסע האָבן אין משך פֿון טאָג, פֿאַרזיכטיק, אַז קיינער זאָל ניט באַמערקן, געגעבן מיר עסן. ליוסע איז אויף מײַן בקשה געגאַנגען צו גאַניען און האָט איר דערציילט, ווו איך געפֿין זיך. אין אָוונט האָב איך געדאַרפֿט אַריבערגיין צו איר.

פֿון קעלער זע איך דעם גאַנצן הויף. טראָוסקי גייט אַרום איבערן הויף. ער איז זייער שטאַלץ בײַ זיך און ווּאַרנט אַלעמען, זיי זאָלן ניט באַהאַלטן קיין יידן — אַלע יידן דאַרף מען אויסראַטן. וו. שוואַרץ דערציילט מיר, אַז ער איז נעכטן געווען בײַ איר און האָט געבעטן איר טאָנס פֿוטער. אַלץ איינס, זאָגט ער, דאַרף דער טאָטע אים שוין ניט.

27סטן אַקטאָבער. נעכטן אין אָוונט האָב איך זיך בשלום אַריבערגעפּעקלט צו גאַניען. מיך האָבן באַגלייט פֿעדיע און טאָניע (פֿאַניעס אַרבעטערין). קולפּע איז זייער אויפֿמערק־זאַם און זאַרגעוודיק. ער זאָגט צו געבן אַ מעגלעכקייט אויסצובאַהאַלטן זיך, ווײַל בײַ גאַניען איז געפֿערלעך. די דײַטשן גלייבן ניט ניט אים, ניט איר — די קראַנקייט שרעקט זיי אָבער, דאָס ראָטעוועט זיי דערווײַל, דאָך זענען זיי שוין איין מאָל געווען און האָבן געדראָט אים און איר.

29סטן אַקטאָבער. קולפּע האָט געבראַכט צו פֿירן זײַן פֿאָטער, און איך בין מיט אים אַוועקגעפֿאָרן מיט אַן אַרבעטסצוג אויפֿן לינקן ברעג, ווו קולפּע האָט אַ צימער. אָפּגעווען בין איך דאָרט סך־הכל צוויי טעג און האָב געמוזט אומקערן זיך צו גאַניען. קולפּעס שוועסטער האָט מורא, איך זאָל דאָרט זײַן.

2טן נאָוועמבער. איך באַהאַלט זיך ווידער אויס בײַ גאַניען. איך זיץ אינעם צווייטן צימער. הויך רעדן טאָר איך ניט, די שכנים הינטער דער טיר זאָלן זיך ניט כאַפּן, אַז ס'איז פֿאַראַן אַ דריטער מענטש אין שטוב. יעדער קלונג און קלאַפּ ווּאַרפֿט אַן אויף אַלעמען אַ שרעק. ווו געפֿינט מען אַ זיכערע באַהעלטעניש? די אַ פֿראַגע גייט מיר ניט אַרויס פֿון זינען. צופֿעליק איז צו גאַניען געקומען צו גאָסט איר געוועזענע שטוב־אַרבעטערין וואַסי־ליסאַ פּאָפּאָווא. זי ווויגט אויפֿן רעכטן ברעג. איר מאַן איז אַוועקגעפֿאָרן מיטן עשעלאָן פֿון „אַזאָוושטאָל", און זי מיט צוויי קינדער זענען געבליבן. נאָך לאַנגע אונטערהאַנדלונגען האָבן מיר אָפּגערעדט מיט איר, אַז פֿאָר נאַכט וועט זי קומען, און איך וועל מיט איר אַריבער אויפֿן רעכטן ברעג אויף עטלעכע טעג, און דערנאָך וועט מען שוין זען. גאַניע דערווידערט אויף אַלע מײַנע פֿרוון צו איבערצײַגן זי, אַז איך מוז אַוועק און אַריבער די פֿראָנטליניע. זי האָלט, אַז גיין אַן דאָקומענטן און אַן געלט איז אַן אומזין. חוץ דעם איז זייער קאַלט, און איך בין פֿמעט נאָקעט. אַלע אירע זאַכן זענען באַהאַלטן בײַ איינעם פֿון אירע מיט־אַרבעטער, וואָס האָט געאַרבעט מיט איר אויפֿן קאָנסערוון־זאַוואָד. זי קלײַבט זיך די טעג

צושיקן צו אים קולפּען און לייגט מיר פֿאָר איר פֿוטערנעם מאַנטל. דערווײַל דאַרף איך אַ ביסל זײַן בײַ וו. פּאָפּאָוו.

3טן נאָוועמבער. איך געפֿין זיך אין דער נײַער דירה. דאָס איז אַ ניט דערבויט שטיבל, אָזאַ נעבעכדיקס, אַז די דײַטשן קוקן אַהער ניט אַרײַן.

וואַסיאַ פּאָפּאָוואַ פֿאָרט אין שטאָט און גייט אַרײַן צו גאַניען, אָבער דערווײַל אָן דערפֿאָלג. גאַניעס אָלע באַמיונגען צו באַקומען צוריק אירע זאַכן העלפֿן ניט. מע האָט אָפּגערעדט, אַז דעם 8טן נאָוועמבער פֿאָרן וואַסיאַ פּאָפּאָוואַ און קולפּע צו דעם אַ אינזשעניר און וועלן ברענגען דאָס, וואָס ער וועט זיי אָפּגעבן.

8טן נאָוועמבער. אין דער פֿרי איז וו. פּאָפּאָוואַ אָוועקגעפֿאָרן צו גאַניען. אין גיכן האָט זי זיך אָבער אומגעקערט און געזאָגט, אַז גאַניען און קולפּען האָט מען אין דער נאַכט אויפֿן 8טן נאָוועמבער צוגענומען אין געסטאַפּאָ. וועגן דעם האָב איך דערציילט די שכנים. איך מוז אָוועקגיין, קיין אַנדער אויסוועג איז ניטאָ. איך האָב זיך שנעל צוגעגרייט, זיך אָפּגעזאָגט מיט וואַסיאַן און בין אָוועק. דעם וועג ווייס איך ניט. איך גיי, און איך ווייס ניט, ווּהין איך גיי.

9טן נאָוועמבער. איך בין געקומען אין עפּעס אַ ישוב. אַרויסגעווינען האָט זיך, אַז דאָס איז דאָס גריכישע דאָרף סטאַרי קרים. הייסט עס, אַז איך גיי צו די דײַטשן אין הינטערלאַנד, מע דאַרף זיך אומקערן. כ׳האָב באַשלאָסן צו גיין פּאָזע דעם ברעג פֿון ים אויף בודיאַנאָווקע, טאַגאַנראָג, ראָסטאָוו. גיין איז זייער שווער, באַזונדערס בײַ נאַכט. עס איז קאַלט אָפּילו אין די סטויגן, דאָס הייַ ווּאַרעמט ניט, און נעכטיקן אין דאָרף איז געפֿערלעך. עס טרעפֿט, אַז אויך בײַ טאָג קאָן איך ניט גיין, די פֿיס זענען געשוואָלן. כ׳בין אָפּגעזעסן אין הייַ דרײַ מעת־לעת, און דאָך זיך אויפֿגעהויבן. איך גיי ווײַטער. אויפֿן וועג טרעף איך מענטשן. דאָס זענען אָדער שטאָטלײַט, וועלכע גייען אין די דערפֿער בייטן זאַכן אויף ברויט, אָדער אַנטלאָפֿענע פֿון געפֿאַנגענשאַפֿט. לויט זייערע רייד, גייען די דײַטשן שנעל פֿאָרויס. זיי האָבן שוין אײַנגענומען טאַגאַנראָג. שלאָכטן קומען פֿאָר הינטער ראָסטאָוו.

22סטן נאָוועמבער. איך געפֿין זיך אין טאַגאַנראָג. אויף די גאַסן איז פּוסט. אין אַ פֿאָרשטאָט האָב איך באַגעגנט אַ גרופּע מענטשן. איינע אַ באַרעדעוודיקע אָלטיטשקע האָט מיר געזאָגט, אַז דאָס גייען זיי אויף פּעטרושקינאַ־באַלקאַ — דאָרט שיסט מען די יידישע באַפֿעלקערונג פֿון טאַגאַנראָג.

25סטן נאָוועמבער. איך דערנענטער זיך צו ראָסטאָוו. כ׳בין זייער מיד. איך בין דערגאַנגען צו אָלימפּיאָדאָווקע, דאָס איז ניט ווײַט פֿון ראָסטאָוו. מע זאָגט, אַז אָהער איז אָפּילו פֿאָרן אַ טראַמווײַ־ליניע. איך האָב באַשלאָסן צו בעטן אין דער ערשטער בעסטער שטוב, מע זאָל מיך אַרײַנלאָזן איבערנעכטיקן.

26סטן נאָוועמבער. געגעכטיקט האָב איך אין אָלימפּיאָדאָווקע. בײַ נאַכט איז אויס־געפֿאַלן אַ שניי. ס׳איז פֿראָסטיק. כ׳האָב געפֿרעגט דעם וועג און כ׳גיי קיין ראָסטאָוו.

אין שטאָט זעט מען די שפּורן פֿון אַ שלאַכט. ערגעץ־וווּ אין פֿאָרשטאָט ליגן נאָך טויטע קערפּערס פֿון רויטאַרמייער. כ׳האָב באַשלאָסן צו גיין קיין נאָוואָטשערקאַסק. איך גיי צו נאַכטשטוואָן. דאָרט האָב איך אין איין הויז געבעטן, מע זאָל מיך אַרײַנלאָזן אַ ביסל זיך אָפּרוען, אָנוואַרעמען. עס טוען שטאַרק וויי די פֿיס. זיי זענען געשוואָלן און איך האָב זיי אָנגעריבן מיט די אומבאַקוועמע שיך. יעדער שפּאַן איז פֿאָר מיר אַ מאַטערניש.

27סטן נאָוועמבער. כ׳האָב געגעכטיקט אין נאַכטשטוואָן. אין דער פֿרי האָב איך

באַשלאָסן צו גיין ווייטער. ווי נאָר כ׳בין אַרויס, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסערײַ — דאָס שיסט מען פֿון באַטײַסק אויף ראָסטאָוו. איך בין דערגאָנגען ביז באַלשאַי לאָג. דאָס איז אַ שטילער סטאַציע־ישוב. איך גיי פּאָזע דער איזנבאַן־ליניע. אַ שטאַרקער ווינט, אַ שניי. עס ווערט שוין פֿינצטער. איך דערוויס זיך, אַז 5 קילאָמעטער פֿון דאָנען שטייט דאָס רוסישע מיליטער. אַרום און אַרום — דײַטשישע פּאַטרולן, וואָס באַוואַכן די איזנבאַן. איך האָב געבעטן בײַ אײנער אַן איינווינערין פֿון דאָרף, זי זאָל מיך אַרײַנלאָזן צו זיך אין כאַטע. זי האָט צוויי קינדער. כ׳האָב באַשלאָסן צו גיין מאָרגן אין דער פֿרי. אַוועקגיין אין דער פֿרי איז ניט אויסגעקומען. דעם 28סטן נאָוועמבער האָט זיך אָנגעהויבן אַ שלאַכט, וואָס האָט געדויערט אַ גאַנצן מעת־לעת, און דעם 29סטן נאָוועמבער, ווי נאָר כ׳בין אַרויס פֿון באַלשאַי לאָג, האָט זיך באַוויזן אַ רוסישער אויסשפּיר־אָטריאָד.]

אַדעס

לעבן אַדעס איז פֿאַראַן אַ ברייטער טאָל. זעלטן בלויז הייבט זיך אויף אַ נידעריק בערגל, אַדער עס צעגרינט זיך אַ קינסטלעך אויסגעהאַדעוועט וועלדל — און באַלד שפרייט זיך ווידער פֿונאַנדער דער שוואַרצֿמיקער סטעפּ צווישן ים, לימאַנען און דעם טיַך בוג.

אָלץ איז דאָ אָפּגעדעקט פֿאַרן אויג. אין די ערטער איז שווער צו באַהאַלטן זיך פֿאַר אַ מענטשן, נאָך וועמען עס יאָגט זיך דער טויט אין געשטאַלט פֿון אַ רומענישן אַדער דיַטשישן סאָלדאַט.

דורכפֿליענדיק מיט אַן עראָפּלאַן, קאָן מען זען פֿון דער הייך פֿונאַנדערגעוואָרפֿענע דערפֿער, סאָווכאָזן, כוטאָרס, די שטעטלעך דאָלניקי, סאַרטיראָוואָטשנאַיאַ, סוכיִע באָלקי. און ווייַטער — נעענטער שוין צום בוג — בעריאָזאָווקע, אָקמעטשעטקע, דאָמאָנעווקע, באָגדאַנאָווקע.

די דאָזיקע נעמען האָבן אַ מאָל געקלונגען פֿרידלעך און אויף קיינעם ניט אָנגעווייעט קיין שרעק, אָבער איצט קאָן מען זיי רויִק ניט אַרויסזאָגן. יעדער פֿון זיי איז פֿאַרבונדן מיט מאָרד, מיט עינויים און טאָרטורן.

דאָ זענען געווען טויטלאָגערן, דאָ האָט מען געפּיניקט, צעריסן אויף שטיקער, צעהאַקט קינדעריש קעפּלעך, לעבעדיקערהייט פֿאַרברענט מענטשן, וואָס זענען משוגע געוואָרן פֿון ליידן, פֿון גרויל, פֿון אומדערטרעגלעכע יסורים.

פֿון הונדערטער טויזנטער זענען געבליבן לעבן בלויז עטלעכע צענדלינג. פֿון זיי האָבן מיר זיך דערוווּסט פֿרטים פֿון דער בעסטיאַלישער הריגה.

אין אַלע מינדלעכע און שריפֿטלעכע דערציילונגען פֿון די ניצול געוואָרענע עדי־ראיה, אין זייערע בריוו און זכרונות, טרעפֿן מיר אָן אויף איין און דער זעלבער פֿעסטשטעלונג — אַז זיי זענען ניט אין שטאַנד צו שילדערן זייערע איבערלעבונגען.

„מען דאַרף האָבן דעם פּענדזל פֿון אַ מאָלער, כּדי צו שילדערן די בילדער פֿון גרויל אין דאָמאָנעווקע", — דערציילט די אָדעסער פֿרוי יעליזאַוועטע פּיקאַרמער. „דאָ זענען אומגעקומען די בעסטע מענטשן פֿון וויסנשאַפֿט און אַרבעט. דער מטורפֿדיקער ברעד פֿון די מענטשן, דער אויסדרוק פֿון זייערע פּנימער און פֿון זייערע אויגן, האָבן אויפֿגע־טרייסלט אָפּילו די סאָמע שטאַרקסטע. איין מאָל איז דאָ אויפֿן מיסט, בײַ די מתים, געגאַנגען צו קינד די צוואַנציקיאַריקע מאַניע טקאַטש. פֿאַר נאָכט איז די פֿרוי געשטאַרבן".

בײַ וו. י. ראָבינאָוויטשן, טעכנישער רעדאַקטאָר פֿון אַן אָדעסער פֿאַרלאַג, לייענען מיר: „אַ סך, זייער אַ סך דאַרף מען שרײַבן, אָבער איך בין ניט קיין שרײַבער, און איך האָב ניט דעם פֿיזישן כּוח. מחמת ווען איך שרײַב, זע איך אָלץ ווידער פֿאַר די אויגן. ניטאָ דאָס פֿאַפּיר און די פֿעדער, אַז מ׳זאָל דאָס באַשרײַבן מיט אַלע פּרטים. ס׳איז ניטאָ און ס׳וועט ניט זײַן דער מענטש, וואָס זאָל מאָלן דאָס בילד פֿון די אוממענטשלעכע ליידן, וואָס מיר, סאָוויעטישע מענטשן, האָבן איבערגעטראָגן".

מחברין — וויערא אינבער. לויט די מאַטעריאַלן און גבֿית־עדות פֿון אָדעסער אײַנוווינערס.

אָבער זיי קאָנען ניט שווײַגן, זיי שרײַבן, און צו דעם, וואָס זיי דערציילן, דאַרף מען גאָרניט ניט צוגעבן.

דער אַלטער אָדעסער דאָקטער ישׂראל באָריסאָוויטש אַדעסמאַן האָט דיקטירט די זכרונות וועגן די איבערלעבונגען פֿון זײַן פֿרוי, אויך אַ דאָקטערין — רחל יאָסיפֿאָוונאַ גאָלדענטאָל.

לעוו ראָזשעצקי — אַ שילער פֿונעם 7טן קלאַס פֿון דער 47סטער שול אין אָדעס, האָט אין זײַנע באַשרײַבונגען געשילדערט דעם שטייגער אין די טויטלאָגערן, פֿון אָדעס ביז באָגדאַנאָווקע.

„מיר האָבן געלעבט אין אָדעס, — שרײַבט וו. י. ראַבינאָוויטש, — און מיר האָבן געקענט און פֿאַרשטאַנען דאָס לעבן. לעבן — דאָס האָט געהייסן פֿאַר אונדז אַרבעטן, שאַפֿן קולטורווערטן. און מיר האָבן געאַרבעט. איך האָב אַרויסגעגעבן הונדערטער ביכער (איך בין געווען טעכנישער רעדאַקטאָר). אין דער פֿרײַער צײַט האָב איך געקאָנט מיט מײַן פֿרוי און די קינדער איבערפֿאָרן זיך קיין אַרקאַדיע, צום ים, שווימען אויף אַ לאָדקע, כאָפּן פֿיש, באַדן זיך. אין דער פֿרײַער צײַט האָב איך געקאָנט לייענען, גיין אין טעאַטער. מיר האָבן געלעבט פֿשוט, ווי ס׳האָבן געלעבט מיליאָנען מענטשן אין אונדזער גרויסן סאָוועטן־פֿאַרבאַנד. מיר האָבן ניט געווּסט, וואָס ס׳איז אַוויפֿן נאַציאָנאַלע אונטערדריקונג, מיר זענען געווען גלײַכבאַרעכטיקטע אין אונדזער פֿילנאַציאָנאַלן היימלאַנד.

די טראַגישע דאַטעס פֿון אָדעס: 16טן אָקטאָבער 1941 — אין דעם טאָג האָט דאָס רומענישע מיליטער פֿאַרנומען די שטאָט; 17טן אָקטאָבער 1941 — דער טאָג, ווען די רומענישע מאַכט האָט דערקלערט אַ רעגיסטראַציע פֿון דער יידישער באָפֿעלקערונג; 24סטן אָקטאָבער — דאָס פֿאַרשפּאַרן די יידן אין געטאָ, אין סלאָבאָדקע. דאָס איז געווען אַן אַרײַנפֿיר צום פֿאַרניכטונגס־לאָגער, וואָס האָט זיך געפֿונען אין טאָל פֿון טויט, הינטער דער שטאָט. דאָס אַרויסטרײַבן אַהין די יידן איז פֿאַרגעקומען אַ ביסל שפּעטער.

די נאַכט פֿונעם 16טן אָקטאָבער איז געווען אַ שרעקלעכע פֿאַר די יידן, וועלכע האָבן ניט באַוויזן אָדער ניט געקאָנט זיך עוואַקויִרן, אַ שרעקלעכע פֿאַר די זקנים און זקנות — זיי זענען ניט געווען בכוח אַוועקצוגיין, פֿאַר די מוטערס, וועמענס קינדער ס׳האָבן נאָך ניט געקאָנט גיין, פֿאַר די קראַנקע, צוגעשמידטע צו די בעטן.

דאָס איז אויך געווען אַ שרעקלעכע נאַכט פֿאַר דעם פֿאַראַליזירטן מאַטעמאַטיק־פּראָפֿעסאָר פֿודים. אים האָט מען אַרויסגעשלעפּט פֿונעם בעט אויף דער גאַס און אויפֿגע־האָנגען. פּראָפֿעסאָר י. ס. ראַבינאָוויטש, אַ נעוורא־פּאַטאָלאָג, האָט זיך אַרויסגעווארפֿן פֿונעם פֿענצטער, אָבער צום אומגליק איז ער ניט דערהרגעט געוואָרן. ער איז געוואָרן שטאַרק צעקלאַפּט, אָבער האָט נאָך געקאָטעמט און איז נאָך געווען בײַם באַווּסטזײַן. בײַ זײַן צעשעדיקטן קערפּער איז געשטאַנען אַ באַוואָפֿנטע וואָך. זיי האָבן אים געשפּיגן אין פּנים און באַוואָרפֿן מיט שטיינער".

נאָכן פֿאַרנעמען אָדעס האָבן די היטלעריסטן קודם־כּל אָנגעהויבן אויסראָטן די דאָק־טוירים. דאָס איז געווען דער אָס פֿון פּראָפֿעסיאָנעלע מערדערס צו די, וועמענס באַרוף עס איז — צו פֿאַרלענגערן דאָס לעבן פֿון מענטשן און באַפֿרײַען זיי פֿון יסורים.

אין די ערשטע טעג האָבן זיי דערהרגעט 61 דאָקטוירים מיט זייערע משפּחות.

אין דער טויט־רשימה זענען פֿאַראַן דורותדיקע נעמען פֿון דאָקטוירים, וועלכע זענען פֿון די קינדעריאָרן באַקאַנט יעדן איינעם אָדעסער: ראַבינאָוויטש, רובינשטיין, וואַרשאַוו־

סקי, טשאַצקין, פֿאַליאַקאָוו, בראָדסקי... דאָקטער אַדעסמאַן האָט זיך געראַטעוועט נאָר אַ דאַנק דעם, וואָס ער איז געווען באַשטימט ווי דער קאָנסולטאַנט פֿונעם שפּיטאָל אין סלאָבאָדקער געטאָ. אָבער ביז דעמאָלט איז אים אויסגעקומען אַדורכצוגיין דורך די אַלע פּיניקונגען און טאָרטורן, פֿאַרבונדענע מיט דער רעגיסטראַציע, און דערנאָך — אויס־געפֿרוווט ווערן מיט אַלע גרוילן פֿון דאָמאַנעווקע, אייגער פֿון די סאַמע שרעקלעכע טויט־לאָגערן אין שוואַרצימקן פֿלאַכלאַנד.

דעם 17טן אָקטאָבער 1941, אויפֿן אַנדערן טאָג נאָכן פֿאַרנעמען אָדעס דורך די רומע־נער, האָט זיך אַנגעהויבן די רעגיסטראַציע פֿון די יידן.

רעגיסטריר־פֿונקטן זענען געווען עטלעכע. פֿון דאָרט האָט מען אַ טייל פֿון די יידן געפֿירט צו די תּליות אָדער צו די קברים־גריבער און אַ טייל האָט מען אַוועקגעשיקט אין טורמע אַריין. אַ קליינע צאָל האָט מען דערלויבט אומצוקערן זיך אין זייערע אויסגערויבטע ווינונגען. דאָס איז אָבער געווען ניט מער, ווי אַ פּראַנגאַציע פֿון טויט.

— דער פֿונקט, ווּהין מ׳האָט געבראַכט מיך און מײַן פֿרוי, — דערציילט דאָקטער אָדעסמאַן, — האָט זיך געפֿונען אין אַ פֿינצטערן און קאַלטן בנין פֿון אַ שולע. מיר זענען דאָרט געווען איבער 500 פּערזאָן. זיצן איז ניט געווען וווּ. אַ גאַנצע נאַכט זענען מיר געשטאַנען, ענג צונויפֿגעדריקטע אייגער צום אַנדערן. מיר זענען פֿאַרחלשט געוואָרן פֿון מידקייט, הונגער, דורשט און אומקלאָרקייט. בײַ נאַכט האָט מען געהערט דאָס וויינען פֿון קינדער און דאָס קרעכצן פֿון דערוואַקסענע.

אין דער פֿרי האָט מען פֿון עטלעכע גרופּעס, ענלעכע צו אונדזערע, צוזאַמענגעשטעלט אַן עשעלאָן פֿון 3–4 טויזנט מענטשן. אַלעמען האָט מען פֿאַרשפּאַרט אין טורמע. דאָרט זענען געווען אי זקנים, אי קאַליקעס אויף קוליעס, און אויך פֿרויען מיט זויגקינדער. אין דער טורמע זענען פֿיל מענטשן געשטאָרבן פֿון אויסגעשעפּטקייט און פֿון קלעפּ.

אַ סך האָבן געענדיקט זייער לעבן מיט זעלבסטמאָרד.

דעם 23סטן אָקטאָבער 1941 האָבן פֿאַרטיזאַנער אויפֿגעריסן דעם בנין פֿונעם רומענישן שטאָב און דאָרט זענען אומגעקומען עטלעכע צענדלינג רומענישע סאָלדאַטן און אָפֿיצירן. ווי אַן עטפֿער דערויף האָבן די אָקופּאַנטן פֿאַרפֿלייצט די שטאָט מיט יידיש בלוט.

איבער די וועגט האָט מען פֿונאַנדערגעקלעפּט מעלדונגען, אַז אויף יעדן אומגעבראַכטן אָפֿיציר וועט מען אויפֿהענגען 300 רוסן אָדער 500 יידן. אין דער ווירקלעכקייט איז דער „פּריזיו״ געוואָרן געהעכערט אויף צענדלינגער און הונדערטער מאָל.

דעם 23סטן אָקטאָבער 1941 האָט מען אַרויסגעפֿירט פֿון טורמע 10 טויזנט יידן. הינטער דער שטאָט האָט מען זיי אַלע דערשאָסן מיט קוילן־ווארפֿערס. דעם 25סטן אָקטאָ־בער האָט מען ווידער אַרויסגעפֿירט עטלעכע טויזנט יידן, און מיט דינאַמיט האָט מען אויפֿגעריסן דעם שפּיכלער, אין וועלכן מ׳האָט זיי פֿאַרשפּאַרט.

דער טעכנישער רעדאַקטאָר וו. י. ראַבינאָוויטש, דער זעלבער, וואָס פֿלעגט זומער פֿאָרן מיט די קינדער אין אַרקאַדיע (ווי אויסטערליש קלינגט איצט דער אַ אידילישער נאָמען!), שילדערט די שטאָט אין די ערשטע טעג פֿון דער אָקופּאַציע. „דעם 23סטן און 24סטן אָקטאָבער. ווּהין זאָלסט ניט וואַרפֿן אַ בליק — אומעטום תּליות. אין די טויזנטער. צו פֿוסנס פֿון די געהאָנגענע ליגן פֿאַרפֿיניקטע, צעהרגעטע און דערשאָסענע. אונדזער שטאָט שטעלט מיט זיך פֿאָר אַ שרעקלעך בילד: אַ שטאָט פֿון געהאָנגענע. מ׳האָט אונדז לאַנג געפֿירט איבער די גאַסן, אַז אַלע זאָלן זען. די דײַטשן און רומענער גיבן אויפֿ־

קלערונגען: אָט, זענען זיי, די יידן, אָט די זקנים, זקנות, פֿרויען, קינדער — זיי זענען די שולדיקע אין דער מלחמה. דאָס זענען זיי אַנגעפֿאַלן אויף דײַטשלאַנד. דערפֿאַר דאַרף מען זיי איצט אויסראָטן... מע פֿירט און מע שיסט. עס פֿאַלן טויטע און עס קריכן פֿאַר־ווונדיקטע. און אָט איז דער ניי־אַרקאַדישער וועג צום ים (צו די באַרימטע קורערטער). דאָ איז שוין גרייט אַ טיפֿער גרוב. אַ באַפֿעל: ‚אויסטאָן זיך נאַקעט!... שנעל, שנעל!' געשריייען. מע געזעגנט זיך. אַ סך צעריסן אויף זיך די מלבושים און דערפֿאַר שטעכט מען זיי מיט שפּיזן. די מערדער דאַרפֿן די זאַכן.

די רומענער און די דײַטשן פֿרוווון אויס זייערע שפּיזן אויף פֿיצלעך קינדער. אַ מאַמע דערלאַנגט דעם קינד די ברוסט, אָבער אַ רומענישער סאָלדאָט האָט באַוויזן אַ כאַפּ צו טאָן דאָס קינד אויפֿן שפּיז און מיט אימפּעט אַרײַנווארפֿן עס אין טויטנגרוב".

צוויי אַנדערע עדי־ראיה, באַלשאָווא און סליפּטשענקא, דערציילן אויך, ווי אַזוי ס'איז געווארן אַלץ ווייניקער יידן אין שטאָט. יעדן טאָג האָט מען געפֿירט איבער די גאָסן עטאַפּן מיט אָפּגעשליסענע מענטשן. די גיהנום־מאַשין פֿון אויסראָטונג האָט געאַרבעט אָן אי־בערריס.

„אָט גייט אין המון אַ מענטש פֿון ניט הויכן וווקס, דעם קאָפּ אײַנגעגראָבן אין די אַקסלען. אַ הויכער, בולטער שטערן, פֿאַרטראַכטע אויגן. ווער איז ער? אַ באַרבאַר, אַ מערדער, אַ פֿאַרברעכער? ניין, דאָס איז אַ גרויסער וויסנשאַפֿטלער, אַ נעוורא־פֿאַטאָלאָג, ד"ר בלאַנק. ער איז געווען אַזוי איבערגעגעבן דער וויסנשאַפֿט, זײַנע קראַנקע, זײַן קליניק, אַז ער האָט ניט דערשאַצט די אָנקומענדיקע געפֿאַר. ביז צום סוף האָט ער אויסגעפֿירט זײַן פֿליכט פֿון אַ דאָקטער — ניט איבערגעלאָזט די קראַנקע. לעבן דעם דאָקטער בלאַנק גייט אַ צווייטער דאָקטער, מיט אַ באַנד פֿון רויטן קריץ אויפֿן אַרבל. דאָס איז אַ ניט יונגער, אומעטיקער מענטש, מיט אַ קראַנק האַרץ. ער אָטעמט שווער. ער בליבט אָפֿט הינטער־שטעליק, אָבער דאַן שלאָגט אים אַ רומענישער זשאַנדאַר מיט אַ פֿאָלקע איבערן קאָפּ. מיט די לעצטע כּוחות אײַלט צו דער דאָקטער זײַנע טריט, אָבער ער פֿאַלט... מע שלאָגט אים מיט דער פֿאָלקע איבער די אויגן. ‚דערהרגעט מיך', בעט ער זיך. צוויי קוילן לעכערן אַדורך זײַן קאָפּ.

און אָט איז נאָך אײַנער, אַ דאַרער און הויכער זקן, מיט העלע און קלוגע אויגן. רוסישע פֿרויען קוקן אים נאָך און ווישן די אויגן. וואָסער מוטער קען אים דען ניט? דאָס איז דאָך דער דאָקטער פּעטרושקין, דער אַלטער קינדער־דאָקטער".

ניט געווען אַזאַ בלבול, אַזאַ אומגעלומפּערטקייט, וואָס די רומענער זאָלן ניט אַרויפֿ־ווארפֿן אויף די יידן. אַננאַ מאַרגוליס, געווען סטענאָגראָפֿיסטין אויפֿן שיפֿבוי־זאָוואָד אויף מאַרטיס נאָמען, דערציילט:

„דעם 29סטן אָקטאָבער 1941 האָט מײַן שווער־קראַנקער פֿאָטער געוואָלט אָנצינדן די לאָמפּ. דאָס שוועבעלע איז אַרויסגעפֿאַלן פֿון זײַן שוואָכער האַנט און דאָס לײַלעך האָט זיך אָנגעצונדן. אין איין רגע האָב איך פֿאַרלאָשן דאָס פֿײַער. דעם זעלבן אָונט האָט אַ שכן, אַ רומענער, געמסרט אין דער פֿאָליציי, אַז איך האָב געוואָלט אונטערצינדן דאָס הויז. אין דער פרי האָט מען מיך אַרעסטירט און אַרײַנגעווארפֿן אין טורמע, ווו עס זענען געווען נאָך 30 פֿרויען. בעת דער אויספֿאַרשונג האָט מען מיך אָנגעהויבן שלאָגן מיט נאַגײַקעס, קאָלבעס און גומענע פֿאָלקעס. איך האָב פֿאַרלוירן דאָס באַווּסטזײַן.

בײַ נאַכט, ווען אַרום איז געווען אַ געדיכטע פֿינצטערניש, האָט זיך צו אונדז אַרײַנגע־

ריסן אַ באַנדע רומענישע סאָלדאַטן. זיי האָבן אַראָפּגעוואָרפֿן פֿון זיך די שינעלן און געמומען פֿאַרגוואַלדיקן די מיידלעך. מיר, די עלטערע פֿרויען (איך בין 54 יאָר אַלט) זענען געזעסן און געווײַנט. אַ סך מיידלעך זענען אַראָפּ פֿון זינען".

אָבער דאָס אַלץ איז געווען בלויז אַ פֿאָרשפּיל צו די גרויליקן פֿון געטאָ, און די געטאָ גופֿא — צום טאָל פֿון טויט.

„די יידן, וואָס זענען אומגעקומען אין די ערשטע טעג פֿון דער אָקופּאַציע, זענען געווען די גליקלעכסטע צווישן זיערע ברידער". די אַ פֿראָזע פֿון אַן אָדעסער יידענע פֿאָר זיך אַליין.

אין געטאָ פֿון סלאָבאָדקע האָבן געדאַרפֿט אָנקומען אַלע יידן: פֿאַראַליטיקער, קאָליקעס, אָנשטעקנדיקע קראַנקע, משוגעים און קימפּעטאָרינס. טייל זענען געגאַנגען אַליין און אָנדערע זענען געוואָרן געפֿירט דורך זייערע נאָענטע, אָדער געטראָגן אויף די הענט. בלויז געציילטע האָבן געהאַט דאָס גליק צו שטאַרבן אויפֿן אייגענעם בעט. באַלד אינעם ערשטן טאָג אויף סלאָבאָדקע האָט מען פֿאַרשטאַנען אַז „לעבן אין געטאָ קאָן מען ניט". קיין ווינוגנגען אין געטאָ האָבן ניט געסטײַעט. מענטשן האָבן זיך געוואָלגערט אין גאָס. קראַנקע האָבן געקרעכצט און געלעגן פּשוט אויפֿן שניי. די רומענער האָבן מיט די פֿערד געטראָטן אויף זיי. געפֿרוירענע קינדער האָבן געווײַנט, ס׳האָבן זיך געהערט געשרייען פֿון גרויל און פֿון בעטן רחמנות.

שוין אין פֿאַרנאַכט פֿונעם ערשטן טאָג האָבן אויף די סלאָבאָדקער גאַסן זיך געוואָלגערט די קערפּערס פֿון פֿאַרפֿרוירענע. ס׳האָבן זיך געהערט די געשרייען פֿון יידן, וואָס מ׳האָט געטריבן פֿון אָדעס אין די טויטלאָגערן. סלאָבאָדקע איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ ריזיקער שטיבל. באַהאַלטן זיך איז ניט געווען וווּ. די רומענישע זשאַנדאַרמעריע און פֿאַליציי איז געווען אומעטום.

אינעם געטאָ־שפּיטאָל איז געוואָרן קאָנסולטאַנט דער דאָקטער אַדעסמאַן. דאָס שפּיטאָל איז געווען אַ זאַמלפּונקט פֿון שטאַרבנדיקע מענטשן. בײַם אַרויסטרײַבן די יידן פֿון אָדעס, האָט מען די אַלע, וואָס האָבן ניט באַוויזן צו שטאַרבן, אַוועקגעפֿירט אינעם שפּיטאָל פֿאַר די דאָק־אַרבעטער און דאָרט האָט מען זיי אומגעבראַכט. דעם דאָקטער אָדעסמאַן גופֿא האָט מען אָפּגעשיקט פֿון דאָרט מיטן לעצטן עשעלאָן דעם 11טן פֿעברואַר 1942. ער שרײַבט: „אויף דער סטאַציע סאָרטיראָוואָטשנאַיאַ זענען מיר אַריַין אין משא־וואָגאָנען, וואָס האָבן אונדז געפֿירט קיין בעריאָזאָווקע. פֿון דאָרט האָט מען אונדז געטריבן וויַיטער צו פֿוס. מיט די פּעקלעך אויף די פּלייצעס האָבן מיר זיך געשלעפּט 25 קילאָמעטער אין אַ פֿינצטערער, קאַלטער נאַכט, אויף אַ וועג, אַ באַדעקטן מיט שניי און אײַז. די קורצע אײַבערריַיסן האָבן אונדז טרײַער געקאָסט: מיר האָבן דערפֿאַר אַוועקגעגעבן די זשאַנדאַרן אונדזערע לעצטע זאַכן. אין דאָמאַנעווקע זענען מיר אָנגעקומען אַרעמע־לײַט.

דאָרט האָט מען אונדז אַרײַנגעפֿירט אין האַלב חרובע הייזער אָן פֿענצטער און טירן, אין שטאַלן. די מענטשן זענען געפֿאַלן פֿון פֿאַרשידענע קראַנקייטן: דיזענטעריע, טיפֿוס, גאַנגרענע, אויסשיטן און פֿורונקלען. קראַנקע אויף פֿלעקטיפֿוס האָבן זיך געוואָלגערט אין די שטאַלן אָן אויפֿזיכט, אין הויכער היץ און אין גסיסה. אָבער קיינער האָט שוין ניט געלייגט קיין אַכט אויף די מתים".

אין אָנדערע זכרונות לייענען מיר: „אויף דער סטאַציע סאָרטיראָוואָטשנאַיאַ הייבט זיך אָן דאָס אײַנשטייגן. אין וואָגאָן שטופּן זיך אָן אַזוי פֿיל מענטשן, אַז מע קאָן שטיין

בלויז אַן אַ באַוועגונג און ענג צונויפֿגעדריקט איינער צום צווייטן. פֿון דרויסן איז דער וואַגאָן פֿאַרקלאַפּט מיט אַ שוואַרן ריגל און אינעווייניק איז שטאָק פינצטער. אָבער ביסלעכ־ווײַז הייבט מען אַן אין דער טונקלקייט צו דערזען די איבערגעשראָקענע, פֿון שרעק גרויס־געוואָרענע אויגן, די פֿאַרווייטע פּנימער פֿון פֿרויען און קינדער. דער צוג הייבט אַן רירן. אויף די פּנימער שײַנט אויף אַ האַפֿענונג. אָלטע פֿרויען שעפּטשען: ,זאָל גאָט העלפֿן'! מענטשן הייבן אַן צו האָפֿן, אַז מע פֿירט זיי טאָקע אויף אַן אָרט, ווו מ'וועט זיי געבן אַ מעגלעכקייט צו לעבן און אַרבעטן. דער צוג גייט פּאַמעלעך. וווהין גייט ער? יעדער קלאָפּ, יעדער אָפּשטעל רופֿט אַרויס שרעק. אפֿשר וועט מען אַראָפּלאָזן דעם צוג פֿון די רעלסן? אָדער מען וועט אים אונטערצינדן? די אייַנציקע האָפֿענונג איז, אַז ס'וועט זיי אַ שאָד זײַן דער צוג. אָבער, דאָך, וווהין גייט ער? די מענטשן ווערן אָלץ מער פֿאַר־שטײַפֿט פֿון קעלט, פֿון שטיין אַן באַוועגונג. די קינדער וויינען, זיי ווילן טרינקען, עסן. פֿון אָנהייב די קינדער, און דערנאָך דערוואַקסענע, הייבן אַן אויספֿירן זייערע נאַטירלעכע באַדערפֿענישן.

פֿלוצעם דערהערן זיך קרעכצן און אַ געבעט נאָך הילף. אַ פֿרוי קורטשעט זיך אין שוווערע געבורטווייען, אָבער קיינער קאָן איר ניט העלפֿן. ענדלעך הערט מען אַ סקריפּ פֿונעם ריגל און מען טרײַבט אַרויס פֿון וואַגאָן די לעבן־געבליבענע. איצט גייען זיי צו פֿוס, געטריבן פֿון די נאַגײַקעס, וואָס שיטן זיך איבער די אָפּגעשוואָכטע און געפֿרוירענע קינדער. זיי טראַכטן בלויז וועגן איינס: דערגיין צו דער געטאָ, אָפּשטעלן זיך, ניט דאַרפֿן גיין מער. אָבער דערווײַל פֿאַלן זיי...

די וועגן זענען פֿאַרזייט מיט מתים, און דאָס דערמאָנט אַ שלאָכטפֿעלד, מיט דעם אונטערשיד בלויז, וואָס אויפֿן פֿעלד ליגן איצט ניט קיין טויטע זעלנער, נאָר קליינע גופֿימלעך פֿון קינדער און אויסגעדאָרטע קערפּערס פֿון זקנים".

דער גאַנצער פּלאַן פֿון אַרויסטרײַבן די ייִדן פֿון אָדעס איז געוואָרן צונויפֿגעשטעלט טאָקע אַזוי, אַז וואָס מער מענטשן זאָלן אומקומען מיט אַן אַזוי גערופֿענעם „נאַטירלעכן טויט". די גרופּע, וואָס מ'האָט געפֿירט אין בעריאָזאָוער ראַיאָן, האָט מען געטריבן דרײַ טעג איבערן סטעפּ אין אַ זאָווי, אין שניי, ניט געקוקט דערויף וואָס די דערפֿער, באַשטימט פֿאַר געטאָס, האָבן זיך געפֿונען 18 קילאָמעטער פֿון דער סטאַנציע.

אינעם באַריכט פֿונעם יוריסט י. מ. לעיענזאָן, וואָס איז געווען אין אָדעס אין מײַ 1944, ווערט געזאָגט, אַז די צאָל אויסגעראָטענע יידן אין דער שטאָט אָדעס באַטרעפֿט אַרום הונדערט טויזנט.

לעוו ראָזשעצקי, אַ שילער פֿון 7טן קלאַס פֿון דער 47סטער אָדעסער שול, האָט פֿאַרפֿאַסט רעפֿעראַטאָזשן און לידער, מיינסטנס אין זפֿרון, אָבער טיילמאָל פֿאַרשריבן זיי אויף שטיקלעך פּאַפּיר און אויף ברעטלעך. „אַוודאי האָט מיר דערפֿאַר געדראָט דער טויט, אָבער איך האָב אַנגעשריבן צוויי אַנטיפֿאַשיסטישע לידער: ,דער הימל האָט הויך זיך צעשפּנט' און ,ניגא' (צום אָנדענק פֿון אַ פֿרוי, וועלכע איז אַראָפּ פֿון זינען). טיילמאָל זיך מיר אינגעגעבן צו לייענען מײַנע לידער פֿאַר חברים לצרה. ס'איז געווען פֿאַר מיר אַ טרייסט, ווען דורך טרערן און זיפֿצן האָט מען געזונגען און געלייענט מײַנע לידער".

ראָזשעצקי דערציילט, ווי מען האָט אים געשלאָגן מפּות־רצח דערפֿאַר, וויַיל מ'האָט בײַ אים געפֿונען פּושקינס לידער. „זיי האָבן מיך געוואָלט דערהרגענען, אָבער ס'איז זיי ניט געלונגען".

אַ בחורל, פּמעט אַ יינגל נאָך, איז ער געווען אין די טויטלאַגערן, און ער האָט זיי באַשריבן. פֿון זײַנע רעפֿאָרטאַזשן קאָן מען באַקומען אַ קלאָרע פֿאָרשטעלונג וועגן דעם גיהנום — אַ קייט פֿון לאָגערן פֿונעם שוואַרצן ים ביזן בוג: סאַרטיראַוואַטשנאַיאַ, בעריאָזאָוקע, סיראַטסקאַיע, דאָמאַנעווקע, און באָגדאַנאָווקע. „איך ווייל, — שרײַבט ראָזשעצקי, — אַז יעדער אות פֿון די נעמען זאָל זיך אײַנקריצן מיט אַ באָזונדערער שאַרפֿקייט. די דאָזיקע נעמען טאָר מען ניט פֿאַרגעסן. דאָס זענען געווען טויטלאַגערן. דאָרט האָבן די פֿאַשיסטן אויסגעראַטן אומשולדיקע מענטשן בלויז דערפֿאַר, ווײַל זיי זענען געווען יידן".

די צאָל דערהרגעטע יידן אין דאָמאַנעווקע איז דערגאַנגען ביז 15 טויזנט. אין באָגדאָנאָווקע האָט מען אומגעבראַכט 54 טויזנט יידן. אַן אָקט וועגן דעם איז געווארן צוגוגעגעשטעלט דעם 27סטן מאַרץ 1944 דורך די פֿאַרשטייער פֿון דער רויטער אַרמיי, פֿון דער מאַכט און פֿון דער באָפֿעלקערונג.

„דעם 11טן יאָנואַר 1942 — האָט מען מײַן מאַמען, מיך און מײַן קליינעם ברודער אַנאַטאָלי, וועלכער איז נאָר ווָאס אויפֿגעשטאַנען פֿון אַ טיפֿוס, אַרויסגעפֿירט קיין סלאָבאָדקע. דריי אַ זייגער ביי נאַכט האָט מען אונדז געשפּאַנט.

געווען איז אַ שאָרפֿער פֿראָסט, אַ שניי ביז צו די קני. אַ סך זקנים און קינדער זענען אומגעקומען נאָך אין שטאָט גופֿא, אין די פֿאָרשטעט, אויפֿן פּערעסיפּ, אונטער דער געוואָיערטי פֿונעם שניישטורעם. די דײַטשן האָבן געלאָכט און אונדז פֿאָטאָגראָפֿירט. ווער ס'איז געווען בכּוח, איז דערגאַנגען צו דער סטאַציע סאַרטיראַוואַטשנאַיאַ. די דאָמבע אויפֿן וועג איז געווען אויפֿגעריסן און מ'איז געגאַנגען ווי אין אַ טײַך. די אויסגעוויקטע מענטשן זענען געוואָרן געפֿרורירן.

אויף דער סטאַציע סאַרטיראַוואַטשנאַיאַ שטייט אַ צוג. איך וועל קיין מאָל ניט פֿאַרגעסן דאָס בילד: איבערן גאַנצן פּערקאָן וואַלגערן זיך קישנס, קאָלדרעס, מאַנטלען, וואַליזקעס, טעפּלעך און אַנדערע זאַכן.

די געפֿרוירענע זקנים קאָנען זיך ניט אויפֿהייבן. זיי קרעכצן שטיל און טרויעריק. מוטערס פֿאַרלירן די קינדער און קינדער — די מוטערס. געשרייען, געוואָלדן, שיסערײַען. אַ מוטער פֿאַרברעכט די הענט און רײַסט זיך די האָר פֿון קאָפּ: „טאָכטערשי, וווּ ביסטו?' אַ קינד פּלאָנטערט זיך אויפֿן פּערקאָן און שרײַט: „מאַמע".

אין בעריאָזאָווקע עפֿנט זיך מיט אַ סקריפּ די טיר פֿונעם וואָגאָן און מיר ווערן פֿאַרבלענדט פֿון אַ פֿײַערשײַן פֿונעם שײַטערפֿלאָם. איך זע ווי עס קורטשען זיך מענטשן, אַרומגענומענע מיט פּלאָמען. אַ שאַרפֿער בענזין־ריח. דאָס ברענט מען לעבעדיקע מענטשן.

אָט די מערדערײַ איז פֿאַרגעקומען בײַ דער סטאַציע בעריאָזאָווקע.

אומגעריכט — אַ האַסטיקער שטויס, און דער צוג גייט אָווען ווײַטער, אָלץ ווײַטער פֿון די שײַטערס. אונדז האָט מען אָוועקגעפֿירט שטאַרבן אויף אַן אַנדער אָרט".

וועגן דאָמאַנעווקע זאָגט ראָזשעצקי, אַז צווישן די טויטלאַגערן פֿאַרנעמט זי „אַ בכבודיקן פּלאַץ". ער שילדערט דאָס מיט אַלע פּרטים.

„דאָמאַנעווקע איז אַ בלוטיק און שרעקלעך וואָרט. דאָמאַנעווקע איז אַ צענטער פֿון טויט און אומקום. אָהין האָט מען געבראַכט צום טויט טויזנטער פֿאַרטיעס. אָן אַן איבערריס זענען געגאַנגען די עטאַפּן איינער נאָכן צווייטן. פֿון אָדעס זענען מיר אַרויס דריי טויזנט פּערזאָן, אָבער קיין דאָמאַנעווקע איז דערגאַנגען אַ קליין הייפּל. דאָמאַנעווקע איז אַ ראַיאָן־צענטער, אַ קליין שטעטל. אָרום ציען זיך בערגלדיקע פֿעלדער. אָט איז אַ וועלדל, אַ שיין,

קליין וועלדל. אויף די קוסטעס, אויף די צוויגן, הענגען נאָך ביז איצט לאַכעס, צעהאָדערטע מלבושים. אונטער יעדן בוים איז פֿאַראַן אַ קבֿר... עס וואַלגערן זיך מענטשלעכע סקעלעטן".

אין דאָמאַנעווקע זענען געווען צוויי האַלב־חרובע פֿערדשטאַלן מיטן נאָמען „גאַרקי". אַפֿילו אין דאָמאַנעווקער געטאָ איז דאָס געווען אַ שרעקלעך אָרט. פֿון די באַראַקן האָט מען ניט אַרויסגעלאָזט, שמוץ ביז צו די קני, אַהין האָט מען צונויפֿגענומען די אומריניקייט. די טויטע זענען געלעגן וווּ אין אַ מתים־שטיבל. טיפֿוס. דיזענטעריע. גאַנגרענע. טויט.

„פֿון די מתים האָבן ביסלעכווײַז געשאָפֿן זיך אַזעלכע בערג, אַז ס'איז געווען אַ שרעק צו קוקן. אין פֿאַרשיידענע פּאָזעס זענען געלעגן זקנים, פֿרויען. אַ טויטע מוטער האָט געהאַלטן אין אירע אָרעמס אַ טויט קינד. דערווינט האָט געבלאָזן אין די גרויע בערד פֿון די זקנים.

איצט טראַכט איך: ווי אַזוי בין איך דעמאָלט ניט משוגע געוואָרן? בײַ טאָג און בײַ נאַכט זענען אויף יענעם אָרט זיך צונויפֿגעלאָפֿן הינט. די דאָמאַנעווקער הינט זענען געווארן פֿעט ווי די באַראַנעס. טאָג און נאַכט האָבן זיי געפֿרעסן מענטשלעך פֿלייש, געקײַט מענטשלעכע בייַנער. אין דער לופֿט איז געשטאַנען אַ שרעקלעך געשטאַנק. אייַנער פֿון די פֿאַלי־ציאַנטן האָט געגלעט אַ הונט און געדאַרט צו אים: „נו, פֿאָלקאַן, האָסט זיך אָנגעגעסן מיט זשידעס?".

25 קילאָמעטער פֿון דאָמאַנעווקע, אויפֿן ברעג פֿונעם בוג, געפֿינט זיך באָדאַנאָווקע. אַן אַלטע פֿונעם פֿרעכטיקן פּאַרק פֿירט דאָרט צום ראָוו, צום גרוב, ווו צענדלינגער טויזנטער יידן האָבן געפֿונען זייער קבר.

די צום טויט פֿאַראורטיילטע האָט מען אויסגעטאָן נאַקעט, דערנאָך האָט מען זיי צוגעפֿירט צום גרוב און באַפֿוילן שטעלן זיך אויף די קני, מיטן פּנים צום בוג. מע האָט געשאָסן בלויז מיט אויפֿרייסקוילן, און גלײַך אין נאַקן. די טויטע האָט מען אַראָפּגעוואָרפֿן אונטן. אין די אויגן פֿונעם מאַן האָט מען דערשאָסן זײַן פֿרוי און דערנאָך האָט מען דער־הרגעט אים אַליין".

דער חזרים־סאָווכאָז סטאָווקי איז געווען, לויט ראָזשעצקיס אויסדרוק „ווי אַן אינדזל אין סטעפּ־מידבר". די, וואָס זענען ניצול געוואָרן אין גאַרקי, האָבן געפֿונען זייער טויט אין סטאָווקי.

דאָרט האָט מען אַרײַנגעטריבן די מענטשן אין די חזיר־קעמערלעך און געהאַלטן זיי אין די שמוציקע שטײַגן אַזוי לאַנג, ביז דער בארמהאַרציקער טויט האָט זיי ניט אויס־געלייזט פֿון די ליידן.

„דער לאַגער איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַ ראָוו. אויב עמעצער האָט געוואָגט אים אַריבערצוגיין, איז ער געוואָרן דערשאָסן אויפֿן אָרט. נאָך וואָסער האָט מען דערלויבט צו גיין צו צען פּערזאָנען. איין מאָל, ווען די „אָרדענונג" איז געשטערט געוואָרן, האָט די פֿאָליציי געשאָסן אין דעם עלפֿטן. דאָס איז געווען אַ מיידל. „אוי, מאָמינקע, זיי האָבן מיך דערהרגעט" — האָט זי אויסגעשריגן. אַ פֿאָליציאַנט איז צוגעגאַנגען און האָט זי אַרויסגע־ענדיקט מיטן שפּיז".

וועמען ס'האָט זיך אײַנגעגעבן צו בלײַבן לעבן, האָט מען געשיקט אויף די שוועריסטע אַרבעטן. „איך געדענק, ווי מיר זענען צוגעפֿאָרן צו די באַראַקן. איך האָב געפֿירט דאָס פֿערד פֿאָרן צײַמל און די מאָמע האָט אונטערגעשטופּט דעם וואָגן פֿון הינטן. מיר האָבן אָנגענומען די מתים פֿאַר די פֿיס און הענט און אַרויפֿגעוואָרפֿן זיי אויפֿן וואָגן. וועמען דער

וואָגן איז שוין געווען פֿול ביזן ברעג, האָבן מיר די משא אַוועקגעפֿירט צום גרוב און זי אַרײַנגעוואָרפֿן אַהין".

יעליזאַוועטע פּיקאַרמער דערציילט:

„בײַם גרוב בין איך, צוזאַמען מיט מײַן שכנטע און איר קינד, געווען פֿון די ערשטע, כאָטש אין המון זענען מיר געווען די הונדערטסטע. אָבער אין דער לעצטער מינוט האָט זיך באַוויזן אַ רומענישער רײַטער מיט אַ פּאַפּירל אין די הענט און איז צוגעשפּרונגען צו דער וואָך. די גענעראַלנע האָט מען געפֿירט וויַיטער, אויף נײַע מאַטערנישן. דעם אַנדערן טאָג האָט מען אונדז אַלעמען אַרײַנגעוואָרפֿן אין טײַך. מיר האָבן אַוועקגעגעבן אונדזערע פּײַניקער דאָס לעצטע, וואָס מיר האָבן פֿאַרמאָגט און אַזוי אַרום האָט מען אונדז דערלויבט אַרויסצוגיין פֿונעם וואַסער. אַ סך מענטשן זענען דערנאָך געשטאָרבן פֿון לונגען־אַנצינדונג.

אין דאָמאַנעווקע האָבן די רומענער צעריסן אויף צווייען די קינדער. זיי האָבן זיי געכאַפּט פֿאַר די פֿיס און צעהאַקט זייערע קעפּלעך אין שטיין. בײַ פֿרויען האָבן זיי אָפּגעשניטן די בריסטן. זיי האָבן לעבעדיקערהייט באַגראָבן גאַנצע משפּחות אָדער פֿאַרברענט אויף שײַטערס.

דעם אַלטן פֿורמאַן און דעם 18־יאָריקן מיידל סאָניע קאַץ האָט מען פֿאַרגעלייגט צו טאָנצן און דערפֿאַר האָט מען זיי צוגעזאָגט צו פֿאַרלענגערן דאָס לעבן. אָבער ניט אויף לאַנג — אין צוויי שעה אַרום האָט מען זיי אויפֿגעהאָנגען.

די פֿאַראורטיילטע מענטשן זענען געגאַנגען ווי אויטאָמאַטן, זיי האָבן פֿאַרלוירן דעם שכל, געריעדט ניט צו דער זאַך, געזען האַלוצינאַציעס.

די קאַמענדאַנטן פֿונעם דאָרף אַליאיעווקע — לופּעסקו און פֿלוטאַנער[13] סאָנדו — האָבן יעדע נאַכט געשיקט זייערע דינערס אין לאַגער צו ברענגען פֿון דאָרט שיינע מיידלעך. אין דער פֿרי האָבן זיי מיט אַ באַזונדערן פֿאַרגניגן זיך צוגעקוקט צו זייערע יסורים פֿאַרן טויט.

פֿלעקטיפֿוס־קראַנקע האָבן זיך געוואָלגערט אַן מעדיצינישער אויפֿזיכט. דער טויט האָט געבושעוועט און ס׳איז שווער געווען אונטערצושיידן אַ לעבעדיקן פֿון אַ טויטן און אַ געזונטן פֿון אַ קראַנקן".

טאָניע רעקאָטשינסקאַיאַ שרײַבט צו איר ברודער אין דער ארמיי: „מיך מיט מײַן מאַן און ביידע קינדער האָט מען אינעם פֿראָסטיקן ווינטער אַרויסגעטריבן פֿון דער ווינונג און אָפּגעפֿירט מיטן עטאַפּ 180 קילאָמעטער וויַיט פֿון אָדעס, צום בוג. דאָס זייגקינד, אַ מיידעלע, איז געשטאָרבן אין וועג. דאָס יינגל איז געוואָרן דערשאָסן צוזאַמען מיט די אַנדערע קינדער פֿונעם עטאַפּ. מיר איז געווען באַשערט דאָס אַלץ איבערצולעבן".

און אָט די גרויליקן זענען נאָך געווען ווייניק. אין דער מטורפֿדיקער עקסיסטענץ פֿונעם טויטלאָגער, אין דער שטילקייט, וואָס ווערט איבערגעריסן פֿון קרעכצן און גסיסה־כראָפּערײַ, דערהערט זיך פֿלוצעם אַ געשריי: „דאָס דאָרף איז אַרומגערינגלט. רומענער און דײַטשישע קאָלאָניסטן מיט קוילן־וואָרפֿערס זענען געקומען פֿונעם דאָרף קאָרטאַקאַיעווי".

רײַטער־פֿאָליציי קומט אָן און יאָגט אַרײַן אַלע יידן אין איין שטאָל, און פֿון דאָרט — צו די טויטגריבער. אַ טייל איז אָנגטשלאָסן צו שטאָרבן שטאָלץ און ניט דערנידעריקן זיך מיט בעטן רחמנות, ניט אַרויסווײַזן די שרעק פֿאַרן טויט, אָנדערע ווילן אַליין זיך נעמען

13 פֿלוטאַנער — ראַנג פֿון אַ סערזשאַנט אין דער רומענישער ארמיי.

דאָס לעבן — זיי לויפֿן און וואַרפֿן זיך אין טיַיך. די מענער באַרויקן די פֿרויען, די פֿרויען — די קינדער. איינס פון די סאַמע קלענסטע קינדער צעלאַכט זיך. דאָס קינדערשע געלעכטער קלינגט מאָדנע אין מיטן פֿון דעם בלוטיקן פֿאָגראָם. — מאַמעלע, ווּהין פֿירט מען אונדז? — דערהערט זיך דאָס קלינגענדיקע קולכל פֿון אַ זעקסיאָריק מיידעלע.

— קינד מײַנס, מען פֿירט אונדז אויף אַ נײַער ווויינונג, — באַרויקט זי די מוטער... יאָ, די דאָזיקע ווויינונג וועט זײַן אַ טיפֿע און אַ נאַסע. פֿון דער ווויינונג וועט איר טעכטערל שוין קיין מאָל ניט זען ניט קיין זון און ניט דעם בלויען הימל.

נאָר אָט זענען די גריבער. די גאַנצע פּראָצעדור פֿון מענטשנמאָרד ווערט אַדורכגעפֿירט מיט דײַטשישער געניקייט און פּינקטלעכקייט. ווי כירורגן פֿאָר דער אָפּעראַציע, טוען אָן די דײַטשן און רומענער וויַיסע כאַלאַטן און זיי פֿאַרשאַרצן די אָרבל. די פֿאָראורטיילטע מושטרירט מען אויס בײַ די גריבער נאָכן אויסטאָן זיי נאַקעט. די מענטשן שטייען פֿאָר זייערע מערדער נאַקעטע, ציטערן און וואַרטן אויפֿן טויט.

אויף די קינדער פּטרט מען ניט קיין קוילן. זיי צעשפּאַלט מען די קעפּלעך אין סלופּעס און ביימער, אָדער מען וואַרפֿט זיי לעבעדיקע אין די שײַטערס. די מוטערס שטופּט מען אָוועק, אָבער מע דערהרגעט זיי ניט תּיכף. מע לאָזט פֿרײַער אָפּגיין אין בלוט זייערע אָרעמע הערצער בײַם צוקוקן זיך ווי זייער קליינע קינדער קומען אום.

מיט אַ באַזונדערער גרויזאַמקייט האָט זיך אויסגעצייכנט אַ דײַטשקע־קאַלאָניסטקע, אַן אַמאָליקע קולאַטשקע פֿונעם דאָרף קאַרטאַקאַיעוו. מיט ווילדע געשרייען, ווי זי וואָלט שיכור געווואָרן פֿון איר אייגענער אַכזריות, האָט זי צעהאַקט קינדערשע קעפּלעך מיט אַזאַ קראַפֿט, אַז די מוחות זענען צעשפּריצט געווואָרן אויף אַ ווײַטן שטח.

זומער 1942 האָבן די דאָמאָנעווקער אײַנווויַנער אויסגעזונען אַזוי שרעקלעך, אַז אינעם טאָג, ווען ס׳האָט געדאַרפֿט קומען אַהין דער גובערנאַטאָר פֿון טראָנסניסטריע, האָט מען אַלע יידן געהייסן פֿאַרלאָזן דאָס שטעטל, דערוויַיטערן זיך 5–6 קילאָמעטער און אומקערן זיך ערשט פֿאָר נאַכט.

איידער מען האָט אויסגעראָטן די יידן אין די טויטלאָגערן, האָט מען זיי באַרויבט. די רומענער און די פֿאָליציאַנטן האָבן געמומען געלט פֿאָר אַלץ — פֿאָר אַ טראָפֿן זופּ, פֿאָר אַ שעה לעבן, פֿאָר יעדן אָטעמצוג און יעדן טראָט. אין מאַרץ 1942 איז יעליזאַוועטא פּיקאַרמער קראַנק געוואָרן אויף פֿלעקטיפֿוס און צוזאַמען מיט די אַנדערע האָט מען זי אַוועקגעשיקט אויפֿן מיסטהויפֿן פֿון די טיפֿוס־קראַנקע. זעקס פֿון זיי זענען ניט געווען בכוח [אויפֿצושטיין], האָט מען זיי דערשאָסן. „איך, — דערציילט פּיקאַרמער, — בין אויך געפֿאַלן אין דער בלאָטע, אָבער פֿאָר 20 מאַרק האָט אַ פּאָליציאַנט מיך אַרויפֿגעשלעפּט אויף אַ בערגל מיט די הילף פֿון אַן אײַזערנעם שטעקן״.

דעם 7טן מײַ 1943 האָט מען אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל, אַז אַלע לעבן־געבליבענע זאָל מען אַוועקשיקן אויף לאַנדווירטשאַפֿטלעכע אַרבעטן. „די לאָגע האָט זיך אַ ביסל פֿאַר־בעסערט. מיר האָבן באַקומען אַ מעגלעכקייט יעדן טאָג נאָך דער אַרבעט צו באָדן זיך אינעם טײַך בוג, און איין מאָל אין וואָך אויסצוקאָכן די לאָכעס. פֿון די קאָנאָפּלעס האָבן מיר זיך אויסגעשטריקט רעקלעך, בלוזקעס און טופּלעס״. אָבער אָט די נאָענטקייט צום בוג, וואָס האָט אַזוי דערפֿרייט אין זומער 1943, האָט געבראַכט מיט זיך נײַע גרויל.

„דעם 23סטן מאַרץ 1944 איז געקומען פֿון יענער זײַט בוג אַ שטראָף־אָפּטיילונג פֿון עסעס, און מ׳האָט אונדז, יידן, פֿאָראורטיילט צום דערשיסן. ס׳איז ניט געווען פֿון וואָנען

צו דערוואַרטן אַ הילף. אומעטום אויפֿן וועג האָבן מיר באַגעגנט מחנות, וואָס מ׳האָט געטריבן אין דער ריכטונג פֿון טירַאַספֿאָל. פֿון הונגער און קעלט זענען בײַ זיי געשוואָלן געווען די הענט און די פּנימער. ווײַטער פֿאַרזעצן דעם וועג איז ניט געווען קיין כּוח. מיר האָבן געבעטן, מ׳זאָל אונדז דערשיסן אויפֿן אָרט. די פֿרויען און קינדער האָט מען אַרויפֿגעזעצט אויף אויטאָס און אַוועקגעפֿירט אין אַן אומבאַוווסטער ריכטונג. געבליבן זענען בלויז 20 פּערזאָן (צוויש זיי אויך איך) מיט אַ דײַטשישן אונטער־אָפֿיציר, און מיר זענען געגאַנגען ווײַטער. צוויי מעת־לעת האָבן מיר גאָרניט ניט געגעסן און געשוידערט פֿון קעלט. מיר האָבן שוין ניט געווּסט וואָס ס׳טוט זיך מיט אונדז״.

II

אויפֿן סטעפּישן פֿלאַכלאַנד פֿון דער אָדעסער געגנט, אין אַ זײַט פֿון דער באַנסטאַציע קאָלאָסאָווקע, איז פֿאָרן אַ דאָרף גראָדאָווקע. זומער 1944 איז געקומען אַהין דער פּאָד־פֿאָלקאָוניק שאַבאַנאָוו. בײַם עק דאָרף האָט ער באַמערקט דרײַ אויוונס צום ברענען קאַלך, פֿאַרוואַקסענע מיט בוריאַן און דערנער. אין די אויוונס האָט ער דערקענט פֿאַרקוילטע בײַנער פון אָקסלען, ריפּן און רוקנבײַנער. אונטער די פֿיס האָבן געטרעפֿן די דראָבנע שפּליטערס פֿון שאָרבנס. די ערד איז געווען געדיכט באַשאָטן מיט זיי, ווי אַ ים־ברעג מיט מוֹשלעס.

דאָס איז געווען אַלץ, וואָס ס׳איז איבערגעבליבן פֿון די פֿאַרברענטע מענטשן.

דאָ איז די מערדערס ניט נײַטיק געווען קיין קאַמפֿליצירטע, ספּעציעלע אײַנריכטונג פֿון קרעמאַטאָריע־אויוונס מיט אַ שטאַרקער ווינטיקער ציקראַפּט פֿונעם סיסטעם „ציקלאָן״ — פֿאַר זייער רוצחישן ציל זענען געווען די פּרימיטיווע אויוונס.

די הויפּט־העקערס זענען געווען דײַטשן־קאָלאָניסטן. זיי זענען דאָ געווען אין אַ גרויסער צאָל. די רוסישע נעמען פֿון די דערפֿער און ישובים האָט מען איבערגעביטן אויף דײַטשישע: מינכען, ראַדשטאַט אאַז״וו. צוזאַמען מיט די דײַטשישע נעמען האָבן די דײַטשישע קאָלאָניסטן געבראַכט אויף דער רוסישער ערד יענע רוצחישע אַכזריות, וואָס איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש פֿאַר אָט די „אַריער״. די דאָזיקע לײַט האָבן רויט געמאַכט מיט אומשולדיק בלוט די ערד, וואָס האָט זיי געגעבן אַ היים. ווי אויף אַ יום־טוב זענען זיי זיך צונויפֿגעפֿאָרן און האָבן געוויבט מיט הנאה, געהרגעט מיט תּאוה. אין גראָדאָווקע האָט מען די צום טויט פֿאַראורטיילטע לאַנג ניט געהאַלטן. דאָרט איז געווען אין גאַנג א „קאָנווייער״־סיסטעם. די מענטשן האָט מען פֿאַרברענט לויט דער אויפֿנעם־פֿעיִקייט פֿון דעם אָדער יענעם אויוון. יעדער „אָנלאָד״ האָט געפֿאָדערט בערך דרײַ מעת־לעת. וועג ס׳האָט נאָך געברענט איין אויוון, איז שוין פֿאַרגעקומען די עקזעקוציע אינעם צווייטן.

לעבן די אויוונס האָט מען די מענטשן אויסגעטאָן נאַקעט, אויסגעשטעלט זיי בײַם ברעג פֿון דער שאָכטע און דערשאָסן פֿון דער נאָענט מיט אויטאָמאַטן. מיינסטנס, האָט מען געשאָסן אין קאָפּ. שפּליטערס פֿון די דינע שאַרבן־בײַנער זענען זיך צעפֿלויגן אַרום און מ׳האָט זיי ניט צונויפֿגעקליבן. די טויטע זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין די אויוון־שאָכטעס.

אַז די שאָכטע איז שוין פֿול געווען ביזן ברעג, האָט מען די קערפּערס באַגאָסן מיט נאַפֿט. אין די ווינקלען זענען שוין פֿון פֿריִער געווען פֿונאַנדערגעלייגט בינטלעך שטרוי. דאָס פֿעטס פֿון די מתים, וואָס איז געוואָרן צעשמאָלצן, האָט פֿאַרשטאַרקט דאָס פֿײַער.

די גאַנצע געגנט איז פול געווען מיט רויך און פֿאַרסמט די לופֿט מיטן געשטאַנק פֿון ברענענדיקן מענטשלעכן פֿלייש.

די זאַכן פֿון די אומגעבראַכטע האָט מען אַוועקגעפֿירט אויף דער באַנסטאַציע און דאָרט האָט מען דעם רויב סאָרטירט און אָנגעלאָדן אין וואַגאָנען. אָלץ איז געמאַכט געוואָרן מיט קענטשאַפֿט און מעטאָדיש. אין דיטשלאַנד און אין רומעניע איז מען, וויזט אויס, געווען צופֿרידן פֿון די צוגעשיקטע זאַכן. דער איינציקער פֿאַרדריסלעכער פֿעלער זייערער איז באַשטאַנען דערין, וואָס זיי זענען געווען אַדורכגענומען מיט אַזא שלעכטן ריח.

אין די דרײַ אויוונס זענען געוואָרן פֿאַרברענט אַרום 7 טויזנט יידן. אין ראַדשטאַט און סוכּיע וואַלקי איז די צאָל אומגעבראַכטע דערגאַנגען ביז 20 טויזנט. פֿאַדפֿאַלקאָוויניק שאַבאַנאָוו פֿאַרענדיקט אַזוי זײַן באַריכט: „איך האָב געזען אַ סך אין פֿאַרלויף פֿון דער מלחמה, אָבער איך בין ניט אין שטאַנד איבערצוגעבן, וואָס איך האָב איבערגעלעבט בײַם באַטראַכטן די אויוונס. און אויב איך, אַ זײַטיקער עדות, האָב דאָס אַלץ געפֿילט, איז וואָס האָבן שוין געדאַרפֿט פֿילן און איבערלעבן די פֿאַרמישפּטע גופֿא, איידער זיי זענען אַראָפּ־געפֿאַלן מיט צעשמעטערטע שאַרבנס אין די ברענענדיקע אויוונס? מע דערציילט, אַז איין פֿרוי האָט געכאָפּט איינעם פֿון די רוצחים און אים מיטגעשלעפּט מיט זיך אינעם גלײַענדיקן אויוון".

שיפֿן, אָנגעלאָדענע מיט יידישע פֿרויען און קינדער, האָבן אַ האַלבע שעה נאָכן אַרויסגיין אין אָפֿענעם ים, זיך אומגעקערט לייַדיקע, געגומען נײַע פּאַרטיעס, ווידער אָוועק און אויף ס'נײַ זיך אומגעקערט.

דאָס אויסרייניקן די מינעפֿעלדער און זוכן מינעס — דאָס איז געווען די אַרבעט פֿון די אינטערנירטע יידן. קיין איינער פֿון זיי האָט זיך ניט געראַטעוועט. וואָסערע גבית־עדות, וואָסערע באַשולדיקונג־אָקטן, וואָסערע פּראָטאָקאָלן וועלן דאָס קאָנען באַשרײַבן? ווער קאָן שילדערן אַן אָנגעפּאַקטן עשעלאָן? די וואַגאָנען זענען געשטאָגען אויף די וועגן אומבאַוועגלעך עטלעכע מעת־לעת, די טירן זענען געווען פֿאַרהעמערט. די טויטע האָט מען אַרויסגעוואָרפֿן אין סטעפּ און פֿאַרברענט אויף שײַטערס. דאָס גאַנצע פֿלאַכלאַנד פֿונעם שוואַרצן ים ביזן בוג איז געוואָרן באַלויכטן דורך די פֿלאַמען פֿון די שײַטערס.

טויט פֿון פֿײַער, פֿון פֿאַרקילונג, פֿון הונגער און דורשט, פֿון אויסגעשעפּטקייט, טאָרטורן, דערשיסן, העגנען... אָלע אופֿנים פֿון אומקום, דער גאַנצער בלוטיקער אַרסנאַל פֿון עינויים, אָלע מינים פֿײַניקונגען — דאָס אָלץ איז געפֿאַלן אויף די שוצלאָזע, אומ־באַהאָלפֿענע זקנים, פֿרויען און קינדער.

III

אַדעס איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ טאָרטורן־פֿלאַץ, טעראָריזירט, באַגאָסן מיט בלוט און באַדעקט מיט תּליות. די אָדעסער צײַטונגען, אַרויסגעבענע פֿון די רומענער, זענען פֿול געווען מיט ווילדע פֿלוידערײַען וועגן דער „יידישער געפֿאָר", וועגן דעם, אַז ווי דער פֿירער זאָגט, וועט אינעם נײַעם אייראָפּע אַ יידישער סקעלעט זײַן אַ זעלטנקייט אין מוזיי פֿון אַרכעאָלאָגישע אַלטערטימלעכקייטן.

אין אָזעלכע באַדינגונגען האָט געדראָט דער טויט יעדן רוס אָדער אוקראַיִנער, וואָס האָט אַרויסגעוויזן אַ ייִד די מינדסטע סימפּאַטיע, אָדער געשענקט אים אַ וואָרט פֿון מיט־

געפֿיל, וואָר שמועסט נאָך אויב ער האָט דערלאַנגט אַ יידיש קינד אַ ביסל וואַסער אַדער אַ שטיקל ברויט. און דאָך האָבן סײַ רוסן, סײַ אוקראַינער אײַנגעשטעלט דאָס לעבן און געהאַלפֿן יידן: באַהאַלטן אין קעלערס גאַנצע פֿאַמיליעס, געגעבן זיי עסן, מלבושים און געהיילט.

„איך וויל אײַך דאָנקען, שורא, און אײַך, חבר טשמיר, פֿאַר דעם, וואָס איר האָט אונדז אויסבאַהאַלטן. איר, אונדזערע באַשיצערס, האָט יעדן טאָג געלייענט די באַפֿעלן פֿון די רוצחים — דײַטשן און רומענער — און געווווסט, וואָס עס דראָט אײַך פֿאַרן באַהאַלטן אונדז, און דאָך האָט איר ריזיקירט מיטן לעבן און דאָס געטאָן. אַ דאַנק אײַך", — שרײַבט ראַבינאָוויטש. ער האָט אָנגעשריבן אומפֿאַרגעסלעכע זײַטלעך פֿון אַ באַשולדיקונגס־אָקט וועגן די רציחות פֿון די רומענישׂ־דײַטשישע אָקופּאַנטן אין זײַן היימשטאָט.

יעליזאַוועטע פּיקאַרמער האָט זיך געראַטעוועט פֿונעם טויט בלויז אַ דאַנק דעם, וואָס אין טויטלאָגער האָט צופֿעליק זי דערזען אַ רוסישע פֿרוי, וואָס האָט אַ מאָל פֿאַרבראַכט אין אַ סאַנאַטאָריע, וווּ פּיקאַרמער איז געווען אַ שוועסטער־באַלעבאָסטע.

דער אוקראַינער לעאָניד סוווראָווסקי, אַן אינזשעניר אויף אייגער פֿון די אָדעסער זאַוואָדן, איז געווארן באַרימט צווישן דער יידישער באַפֿעלקערונג אין אָדעס. סוווראָווסקי האָט ניט בלויז געווארנט זײַנע באַקאַנטע יידן, אַז זיי זאָלן ניט גיין צו דער רעגיסטראַציע, וואָס די רומענער האָבן אָדורכגעפֿירט, נאָר ער האָט אויך אַ סך פֿון זיי אַרײַנגענומען צו זיך אין שטוב און אײַנגעאָרדנט דאָרט אַן אמתן שטאָב אויף אויסצוארבעטן פֿאַלשע רוסישע דאָקומענטן פֿאַר צענדלינגער יידישע משפּחות. מיט דער הילף פֿון זײַנע רוסישע און אוקראַינישע פֿרײַנד האָט לעאָניד סוווראָווסקי באַהאַלטן און אויסגעהאַלטן צוויי און צוואַנציק יידישע פֿאַמיליעס און צוליב דעם האָט ער בײַ טאָג פֿאַרקויפֿט פּאַפּיראָסן און אַפֿילו אייגענע מלבושים. סוף כּל סוף איז סוווראָווסקי געווארן אַרעסטירט דורך דער דײַטש־רומענישער מאַכט און פֿאַרמישפּט געווארן דורכן מיליטעריש פֿעלדגעריכט אויף זיבן יאָר קאַטאָרגע. אָבער פֿאַר זײַן אַרעסט האָט סוווראָווסקי נאָך באַווײַזן צו באַזאָרגן אַ באַהעלטעניש פֿאַר די יידישע משפּחות בײַ זײַנע פֿרײַנד.

יאָקאָוו איוואַנאָוויטש פּאָלישטשוק האָט, צוזאַמען מיט אַ גרופּע מענטשן, צו וועלכע ער האָט געהאָט צוטרוי, אויסגעגראָבן אין צענטער שטאָט, אין אַ ניט פֿאַרענדיקט הויז, אַ גרויסן קעלער, אין וועלכן עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן 16 יידישע משפּחות אין משך פֿון צוויי יאָר. מיט אַ געפֿאַר פֿאַר זײַן לעבן האָט פּאָלישטשוק יעדע נאַכט געבראַכט אַהין שפּײַזפֿראַדוקטן. די אַלע 16 פֿאַמיליעס זענען געראַטעוועט געווארן.

אַנדריי איוואַנאָוויטש און וואַרוואַרא אַנדרייעוונאַ לאָפּין, עלטערע מענטשן, האָבן באַהאַלטן אין זייערע ווויונונג יידישע קינדער. ווען די ספּנה איז שוין געווארן צו שטאַרק, האָט לאָפּינאַ אָפּגעשיקט די קינדער אין אַ מער זיכערן פּלאַץ אויפֿן דאָרף. זי איז געווארן אַרעסטירט, אָבער זי האָט ניט אַרויסגעגעבן דאָס אָרט, וווּ זיי געפֿינען זיך. וואַרוואַרא אַנדרייעוונאַ לאָפּינאַ איז דערשאָסן געווארן.

קאָנסטאַנטין ספּאַדענקאָ, אַן אוקראַינער, אַ פּאָרט־אַרבעטער, האָט מיט זײַנע חברים אָדורכגעפֿירט עטלעכע דרייסטע אַנפֿאַלן אויף דער אָדעסער טורמע, אין וועלכער עס האָבן זיך געפֿונען עטלעכע טויזנט יידן. עטלעכע פֿון זיי איז געלונגען אַריבערצופֿירן צו די פּאַרטיזאַנער.

דאָס סטעפּישע פּלאַכלאַנד האָט ניט געקאָנט דינען ווי אַ שוץ פֿאַר די פּאַרטיזאַנער,

אָבער די ערד האָט זיי באַהאַלטן אין אירע טיפֿענישן. די פֿאַרלאָזענע שטייגהאַקערייַן, די באַרימטע אָדעסער קאַטאַקאָמבעס, זענען פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין פֿאַרטיזאַנישע נעסטן. זיי זענען געווען פֿאַרבונדן צווישן זיך דורך אונטערערדישע וועגן.

די רומענער און די דײַטשן האָבן מיט שרעק געפֿילט אונטער זייערע פֿיס דעם געפֿער־לעכן באָדן. פֿון דאָרט האָבן די פּאַרטיזאַנער אַדורכגעפֿירט אויפֿרייַסן, אָנגעפֿאַלן אויף טורמעס — פֿון דאָרט איז געקומען די נקמה.

די צוויי שוועסטער קאַטאַראָוויטש, יעלענע און אָלגע, צוויי יידישע מיידלעך, זייער ברודער, זײַן חבר אוקולי, אַן אַרבעטער אויף דער פּאָסט (אַ גריך) און נאָך עטלעכע מענטשן האָבן געשאָפֿן אַ פֿעסטע גרופּע צום קאַמף מיטן אָקופּאַנט. די שוועסטער קאַנ־טאָראָוויטש זענען צוויי מאָל גערעטעט פֿון „אונטער דער באַשולדיקונג אין יידיש־קייט" און צוויי מאָל אַרויסגעריסן זיך אויף דער פֿרײַ. זיי האָבן זיך פֿאַרבונדן מיט די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן פֿון די נאָענטע און ווײַטע קאַטאַקאָמבען. אינעם קעלער פֿון זייער שטאָטישער ווינונג האָבן יעלענע און אָלגע באַהאַלטן אַ ראַדיאָ־אָפּנעמער און אַ שרײַב־מאַשין. די באַריכטן פֿון סאָוואינפֿאָרמביורא זענען פֿאַרשפּרייט געוואָרן אין שטאָט און די אָקופּאַנטן האָבן ניט געוווסט אויף וואָס פֿאַר אַן אופֿן דאָס ווערט געטאָן.

די באַריכטן האָבן אַרײַנגעדרונגען אין טראַמווייַ, אין ברויטקראָם, אין קינא, און אַפֿילו אין טורמע, וווהין מ׳האָט זיי געבראַכט אין געבאַקענעם ברויט און אין פֿאַלדן פֿון מלבושים. אין דער דאָזיקער טויטגעפֿערלעכער אַרבעט זענען לעבן די יידישע מיידלעך און בחורים געשטאָנען אָקסל בײַ אָקסל זייערע רוסישע און אוקראַינישע חברים.

דעם שילער לעוו ראָזשעצקי, וועלכער איז אַדורכגעגאַנגען אַלע שטאַפֿלען פֿונעם פֿאַשיסטישן גיהנום, „חלומט זיך אַ דענקמאָל" איבער דעם באָקאָנטן באָגדאָנאָווקער גרוב, איינעם פֿון די גריבער אין די טויטלאָגערן... אָט דעם דענקמאָל פֿאָר די קרבנות פֿונעם פֿאַשיזם האָט ער געהייליקט די שורות:

פֿאַרבײַגייער דו, שטעל זיך אָפּ,
דערנענטער זיך, ווער זאָלסט ניט זײַן,
צו דעם קאָלטן און פֿינצטערן גרוב
און קוק אינעם טרויער זיך אײַן,
פֿאַרכאַפּט פֿונעם אומרו און האָס.
פֿאַרשטעל ניט מיט טרערן דײַן אויג —
באָער בלויז דאָס מענטשלעכע אָש
מיט אַ ווייטיקלעך־שטילן פֿאַרבויג.

די רומענער און דײַטשן האָבן אַלץ געטאָן, כדי צו פֿאַרוואַנדלען אָדעס אין דער שטאָט אָנטאָנעסקו, אין דער הויפּטשטאָט פֿון דער באַרימטער טראַנסניסטריע, אָבער די שטאָט האָט זיך ניט אונטערגעגעבן. זי האָט געלעבט, געקעמפֿט און געזיגט צוזאַמען מיטן גאַנצן לאַנד.

טשערנאָוויץ אינעם פעריאָד פֿון דער דײַטש־רומענישער אָקופּאַציע

דעם 4טן יולי זענען די ערשטע דײַטש־רומענישע מיליטעריש אָפּטיילונגען אַרײַנ־
געטראָטן פֿון פֿאַרשיידענע זײַטן קיין צפֿון־בוקאָוויגע; דעם 6סטן יולי זענען זיי שוין
געווען אין טשערנאָוויץ. אײנער פֿון די ערשטע שריט פֿון דער היטלעריסטישער הויפּט־
קאָמאַנדשאַפֿט איז געווען דאָס שטעלן אויסערן געזעץ די יידישע באַפֿעלקערונג פֿון בוקא־
ווינע. איבער די דערפֿער און שטעטלעך איז אַדורך אַן אומגעזעענע ביז דאַן כוואַליע פֿון
פּאָגראָמען. אַזוי, למשל, האָבן אינעם שטעטל גזודאָק געווויגט אַרום 470 יידישע משפּחות.
אָלע זענען זיי אומגעקומען, מיטן אויסנאָם פֿון דרײַ פֿערזאָן, וועמען ס׳האָט זיך אײַנגעגעבן
צו אָנטלויפֿן. אין אַ סך דערפֿער איז קיין איין יידּ ניט געבליבן לעבן. אין טשערנאָוויץ
זענען דערהרגעט געוואָרן איבער 6000 יידן.

דער רומענישער פּויער קאָרדאַ ניקאָלאַ האָט בעת דער רומענישער אָקופּאַציע געאַרבעט
אין דער גומע־פֿאַבריק „קאַדראָם״ אין טשערנאָוויץ. ער דערציילט, אַז אין זײַן היימדאָרף
וואָלאָקאַ איז ניט געבליבן לעבן קיין איין יידּ. אין געוויסע דערפֿער האָט עטלעכע יידן
זיך אײַנגעגעבן ניצול צו ווערן אַ דאָנק די שכנים, וואָס האָבן זיי באַהאַלטן אין די קעלערס
און היישיַערס.

וועג קיין בוקאָווינע זענען ענדלעך אָנגעקומען די געציילטע פֿאָרשטייערס פֿון דער
ציווילער מאַכט, האָט מען די לעבן־געבליבענע יידן אויף דער פּראָווינץ איבערגעפֿירט
טיילווײַז אינעם שטעטל סטאָראָזשינעץ און טיילווײַז אין באָיוקאָני. פֿון דאָרט האָט מען
זיי אין גיכן אָפּגעשיקט אין די לאָגערן לעבן די דאָזיקע שטעטלעך. דאָרט זענען זיי געבליבן
עטלעכע טעג (אין סטאָראָזשינעץ — 11 טעג) און מ׳האָט זיך איזדיעקעוועט איבער זיי
אויף אַן אוממענטשלעכן אופֿן. דערנאָך האָט מען די לאָגערס ליקווידירט און די יידן האָט
מען פֿאָרטריבן אין געטאָ.

אין טשערנאָוויץ, ווו ס׳זענען געווען 60,000[14] יידן, האָט מען געכאָפּט מענער און
פֿרויען אויף די גאַסן, אַרויסגעשלעפּט פֿון די שטובן און אָפּגעפֿירט אין דער פֿאָליציי.
פֿון דאָרט האָט מען זיי אין גרופּעס, פֿון 50 ביז 300 פֿערזאָן, געטריבן אויף פֿאָרשיידענע
אָרבעטן. די רומענישע דאָמעס האָבן ביסלעכווײַז פֿאָרפֿלייצט די שטאָט און פֿאָרנומען
די יידישע דירות. אין דער פֿאָליציי האָט מען זיי געגעבן צו 20–30 יידן, מאַנסלײַט אָדער
פֿרויען, אויפֿצורוימען די ווויונונגען „פֿונעם שמוץ, וואָס די באָלשעוויקעס האָבן איבער־
געלאָזט״. אַ סך יידן האָט מען איבערגעגעבן דער דײַטשישער קאָמענדאָטור און מ׳האָט זיי

גבֿית־עדות — ע. גראָסבערג.
צוגעגרייט צום דרוק — ל. גאָלדבערג.

---

14 אין טשערנאָוויץ האָבן פֿאָר דער מלחמה געלעבט 42932 יידן. **Black Book of Localities whose Jewish Population was exterminated by the Nazis,** Yad Vashem, Jerusalem, 1965. זע ז׳ 307. בעת דער מלחמה איז אין טשערנאָוויץ געשאַפֿן געוואָרן אַ געטאָ און אין שטאָט אַרײַן האָט מען איבערגעפֿירט די יידן פֿון די שכנותדיקע שטעטלעך און דערפֿער. דאָס האָט באַדייטנדיק פֿאַרגרעסערט די יידישע באַפֿעלקערונג אין טשערנאָוויץ.

געשיקט בויען די בריק איבערן טײַך פרוט. אָ סך פֿון זיי זענען אומגעקומען אין די כוואַליעס פֿונעם שטורמישן טײַך, אָבער נאָך מער זענען אומגעקומען פֿון דער אוממענטש־לעכער באַצוּנג און פֿון אויסשעפֿונג. קיין קראָמען זענען אין שטאָט ניט געווען, בלויז ברויט־געוועלבלעך, אָבער די יידן האָט מען קיין ברויט ניט פֿאַרקויפֿט.

איינע פֿון די ערשטע פֿאַראַרדענונגען פֿון דער רומענישער נאַציאָנאַלער באַנק איז געווען אויסצובײַטן דאָס סאָוויעטישע געלט פֿאַר אָ באַשטימטער פּאַריטעט. אָבער ווען יידן זענען געקומען אויסטוישן זייער געלט, האָט מען עס פֿראָסט־פֿשוט צוגענומען און זיי גאָרניט ניט געגעבן דערפֿאַר.

יעדן אינדערפֿרי, ווען די יידן זענען געגאַנגען צו דער אַרבעט, האָבן פֿאַליציי־פֿאַטרולן זיי פֿאַרהאַלטן, און ניט געקוקט וואָס זיי האָבן געהאַט שײַנען פֿון די אַרבעטס־פּלעצער, האָט מען זיי געשלאָגן, געשלעפּט אין דער פֿאַליציי, און פֿון דאָרט, שוין אונטער אָ וואַך, אַפּגעשיקט צו דער אַרבעט.

אין עטלעכע וואָכן האָט מען אַרויסגעגעבן אָ באַפֿעל, אַז אַלע יידן מוזן טראָגן אויף דער לינקער זײַט ברוסט אָ לאַטע מיטן „מגן־דוד". אָט די לאַטע האָט פֿאַקטיש געשטעלט די יידן אויסערן געזעץ. עס זענען באַדײַטנדיק אָפּטער געווָארן די אָנגפֿאַלן, וויל די פֿאַרברעכערס זענען געווען זיכער אין זייער אומבאַשטראָפֿטקייט. די יידן, וואָס מ׳האָט געכאַפּט אָן דער לאַטע, אָדער זיי האָבן זי געטראָגן ניט אויפֿן ריכטיקן אָרט, האָט מען פֿאַרטריבן אין קאָנצלאָגער. דער דעמאָלטדיקער בוקאָווינער גובערנאַטאָר, געניעראַל גאַלאַ־טעסקו, האָט אָפֿילו אַרויסגעגעבן אָ ספּעציעלן באַפֿעל, וואָס איז זייער בריייט געווָארן פֿאַרשפּרייט און פֿאַרעפֿנטלעכט אין דער אָרטיקער פּרעסע. דער גענעראַל האָט פֿאַרלאָנגט, אַז דער „מגן־דוד" זאָל זײַן פֿעסט צוגענייט אין אַלע זעקס עקן און מע זאָל אים טראָגן אויפֿן געהעריקן אָרט, וואָרעם עס וויזט זיך אַרויס, אַז געוויסע יידן באַווײַזן ניט ווי ס׳דאַרף צו זײַן דעם „מגן־דוד" און פֿון צײַט צו צײַט נעמען זיי אים אַראָפּ.

די אָרעמקייט צווישן דער יידישער באַפֿעלקערונג איז כסדר געוואָקסן. די מערהייט האָט געהונגערט אין בוכשטעבלעכן זין פֿונעם וואָרט און דערנערט זיך אויסשליסלעך מיט די נדבֿות פֿון די גוטהאַרציקע שכנים. אָרבעטן האָבן די יידן געמוזט אומזיסט. בלויז דאָקטוירים האָבן געהאָט דאָס רעכט צו פֿאַרנעמען זיך מיט זייער פּראָפעסיע, דערבײַ האָט אויף זייערע שילדלעך געדאַרפֿט זײַן בולט אָנגעגעבן: „א יִד". די יידישע דאָקטוירים איז געווען שטרענג פֿאַרווערט צו היילן ניט־יידן. אין די שולן האָט מען ניט געטאָרט דאָוונען און די שטאָטישע שול איז געווָארן פֿאַרברענט, ווי נאָר דאָס דײַטש־רומענישע מיליטער איז אַרײַן.

אומעטום זענען געווָארן אויסגעקלעפּט פּלאָקאַטן, וואָס האָבן געווָארנט קעגן „אָקטן פֿון באָלשעוויסטישן סאַבאָטאַזש". ווי אָ רעפּרעסיוו מאָסמיטל איז געווען די דראָונג צו דערשיסן 20 ערובניקעס יידן און 5 ניט־יידן. די טורמעס זענען געווען איבערגעפֿולט. די צאָל מענטשן, וואָס מ׳האָט געזומען פֿאַר ערובניקעס, איז געווען אָ ענוג גרויסע און די מערהייט פֿון זיי האָט מען דערהרגעט.

צווישן זיי איז געווען דער טשערנאָוויצער הויפּט־רב מאַרק און דער הויפּט־חזן גורמאַן. אין אָ געווײַסער צײַט אָרום האָט די מאַכט געשאַפֿן אַן אַזוי גערופֿענעם „יידישן קאָמיטעט" מיט ד״ר נײַבערג בראש. אינעם קאָמיטעט זענען על־פּי־רוב אַרײַן געווען ציוניסטישע פֿירערס. דער דאָזיקער קאָמיטעט האָט געדאַרפֿט דינען די ראָל פֿון אָ פֿאַר־

בינדער פֿון די אָקופּאַנטן אין זייערע באַציונגען מיט דער יידישער באַפֿעלקערונג. דאָס איינציקע, וואָס דער קאָמיטעט האָט זיך דערשלאָגן, איז געווען דאָס אויפֿהאַלטן פֿינף יידישע אינסטיטוציעס: דאָס יידישע שפּיטאָל, דאָס געבורטהויז, דעם מושב־זקנים, דאָס משוגעים־הויז און דאָס יתומים־הויז. און דאָס — ביי זייער שווערע באַדינגונגען.

אויפֿן סמך פֿון א דעקרעט איז קאָנפֿיסקירט געוואָרן דאָס גאַנצע אומבאַוועגלעכע פֿאַרמעגן פֿון די יידן. די יידישע הויז־אייגנטימער האָבן געמוזט צאָלן דירה־געלט פֿאַרן ווינען אין די אייגענע הייזער. א רומענער האָט געקאָנט פֿאַרנעמען יעדע יידישע ווינונג, וואָס איז אים געפֿעלן און אויך צונעמען פֿאַר זיך אַלץ, וואָס אין דער דירה איז געווען.

אַזוי האָט דאָס געדויערט ביזן 10טן אָקטאָבער 1941, ווען מ׳האָט דעם יידישן קאָמיטעט געהייסן איבערגעבן מינדלעך אַלע יידן, אַז זיי דאַרפֿן איבערגיין אין געטאָ, אין דעם ראַיאָן, ווו עס האָבן פֿריער געווויינט די אַרעמע שיכטן פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג. באַלד אין דער פֿרי, דעם 11טן אָקטאָבער, האָבן אַנגעהויבן איבערוואַנדערן המונים מענטשן. אַלע האָבן געטראָגן אין די הענט און אויף די פּלייצעס פּעקלעך מיט מלבושים און בעט־געוואַנט. ווער־ניט־ווער האָט געשלעפּט די זאַכן אין א טאַטשקע, אויף א האַנטוועגעלע אַדער א קינדער־וועגעלע. כּדי אָפּצושרעקן די באַפֿעלקערונג האָט די מיליטעריש מאַכט אַרויסגעלאָזט עטלעכע טאַנקען און זיי האָבן מיט א טומל זיך געקליקלט איבער די גאַסן.

קיין שום באַפֿעל וועגן שאַפֿן א געטאָ איז ניט געוואָרן אַרויסגעגעבן. בלויז אין דרײַ טעג אַרום האָט אין דער בוקאָרעשטער צײַטונג „קורענטול״ זיך באַוויזן א קורצע נאָטיץ, אַז „דאָס דאָזיקע נויטוועגדיקע מאַסמיטל״ איז געוואָרן אַדורכגעפֿירט „אויפֿן סאָמע הו־מאַנעם אופֿן״.

געוויסע יידן האָבן זיך סומך געווען דערויף, וואָס ס׳איז ניט אַרויס קיין אַפֿיציעלער באַפֿעל, און געפֿרווט בלייבן אין זיערע ווויינונגען. אָבער דעם 11טן אָקטאָבער, נאָך 18 א זייגער, ווען אַרום דער געטאָ איז שוין געווען אויפֿגעשטעלט א הויכער ברעטער־פּאַרקאַן, האָבן זשאַנדאַרן אַרויסגעשלאָפּט יענע יידן פֿון זייערע ווויינונגען און אונטער א באַגלייטוואַך פֿאַרטריבן זיי אין געטאָ. ווי א שטראָף, האָט מען זיי גאָרניט ניט דערלויבט צו נעמען מיט זיך.

די לעבן־באַדינגונגען אין געטאָ זענען געווען אומדערטרעגלעכע: אין קלייניע צימער־לער האָבן זיך אָנגעפֿאַקט צו 5–8 משפּחות. די אַריינגענג אין געטאָ זענען געווען שטרענג באַוואַכט, און קיינער פֿון די יידן האָט ניט געוואָגט צו פֿאַרלאָזן די געטאָ.

אין צוויי טעג אַרום האָט א מיטגליד פֿונעם יידישן קאָמיטעט איבערגעגעבן דעם באַשלוס פֿון דער מאַכט וועגן דעם, אַז אַלע יידן פֿון בוקאָווינע, דערין אויך פֿון דרום־בוקאָווינע, ווערן אַרויסגעשיקט אין אַזוי געפּוֹפֿענעם טראַנסניסטריע, ד״ה אין דעם ראַיאָן צווישן דניעסטער און בוג, וואָס איז אָקופּירט געוואָרן דורך די רומענער. דאָס איבערפֿירן די באַפֿעלקערונג האָט געדאַרפֿט פֿאָרקומען מיט דער באַן, אָבער היות א סך ראַיאָנען האָבן ניט פֿאַרמאָגט קיין אײַזנבאַן־נעץ, און קיין אַנדערע אופֿנים פֿון איבערפֿירן די מענטשן זענען ניט געווען, האָט מען א טייל פֿונעם וועג געמוזט גיין צו פֿוס. צוליב דעם האָט מען יעדן איבערוואַנדערער רעקאָמענדירט צו נעמען מיט זיך בלויז אַזא צאָל האַנטבאַגאַזש, אַז ער זאָל דאָס קאָנען אַליין טראָגן. צום אַרגאַניזירן דאָס „איבערפֿאָרן״ זענען געוואָרן באַשטימט אַזוי גערופֿענע גרופּע־פֿירערס, וועלכע האָבן געדאַרפֿט אַכטונג געבן אויף די צוגרייטונגען צום אָפּפֿאָר.

באַלד אויף צו מאָרגנס האָט מען שוין, אונטער דער דראָונג פֿון טויטשטראָף, געפֿאָדערט אָפּצוגעבען אַלע ווערטפֿולע חפֿצים: גאָלד, ביזשוטעריע, אויסלענדישע וואַלוטע. אין דעם זעלבן טאָג זענען דורך טשערנאָוויץ אַדורך טראַנספּאָרטן מיט יידן פֿון אַנדערע שטעט. נאָך אין אַ טאָג אַרום האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אַרויסשיקן פֿון די טשערנאָוויצער יידן. לאָנגע קאָלאָנעס פֿון פֿיזיש און מאָראַליש דערשלאָגענע מענטשן, באַהויכטע מיטן אָטעם פֿון טויט, האָבן זיך געשלעפּט איבער די טשערנאָוויצער גאַסן צו דער פֿראַכטסטאַציע. די רעפּאָרטערן פֿון די רומענישע און דייטשישע צייטונגען האָבן בייגעווויזן די דאָזיקע „געשעעניש" און נאָך דעם באַזונגען אין זייערע צייטונגען „די קלוגע לייזונג פֿונעם יידן־פֿראָבלעם" אין בוקאָווינע.

די ערשטע טראַנספּאָרטן זענען אָנווענק דעם 14טן אָקטאָבער 1941, די וויטערדיקע — דעם 15טן. אין אָוונט דעם 5טן אָקטאָבער איז געקומען אין יידישן קאָמיטעט דער דעמאָלטדיקער טשערנאָוויצער בירגערמייסטער, ד״ר טראַיאַן פּאָפּאָוויטשי, און געמאָלדן, אַז פֿון בוקאָרעשט איז אָנגעקומען אַ דערלויבעניש איבערצולאָזן אין טשערנאָוויץ עטלעכע טויזנט יידן. אויף דער פֿאָדערונג פֿונעם בירגערמייסטער האָט מען צונויפֿגעשטעלט רשימות פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג לויט דער פֿראַפֿעסיע און לויטן עלטער. אין סך־הכל זענען געבליבן אין שטאָט 17,000 יידן. אין דער צאָל זענען אַרייַן פֿאַרשטייערס פֿון פֿאַרשיידענע פֿראַפֿעסיעס, אָחוץ מענטשן עלטערע פֿון 60 יאָר, פֿרויען מיט אַ שוואַנגערשאַפֿט פֿון איבער זעקס חדשים, מוטערס מיט זויגקינדער, מלוכישע פּענסיאָנערן און געוועזענע אָפֿיצירן פֿונעם רעזערוו.

פֿאָקטיש זענען די דערלויבענישן צו בלייבן אין טשערנאָוויץ, אין די מיינסטע פֿאַלן, אַרויסגעגעבן געוואָרן פֿאַר לעגענדאַרע סומעס. די מענטשן, וואָס האָבן ניט פֿאַרמאָגט קיין גענוגנדיקע מיטלען, האָבן ניט באַקומען קיין דערלויבענישן אָפּילו דאָן, ווען לויט זייער פֿראָפֿעסיע אָדער אָנדערע באָדינגונגען זענען זיי געווען צוגעפּאַסט צו דער אינסטרוקציע.

אַזוי, למשל, האָבן אין יידישן שפּיטאָל געאַרבעט ווי קראַנקן־שוועסטער פֿרויען פֿון בעסאַראַביע מיט אַ גרויסן סטאַזש פֿון 10 ביז 20 יאָר. ווען מ׳האָט אײַנגעאָרדנט די געטאָ איז דאָס שפּיטאָל געווען איבערפֿולט. אין אַלע קאָרידאָרן, און אָפּילו אין גאָרטן, זענען געלעגן קראַנקע.

דעמאָלט האָט מען פֿאַר קראַנקן־שוועסטער אָנגענומען עטלעכע געבוירענע אין טשערנאָוויץ, און אויך עטלעכע „דאָמען פֿון דער געזעלשאַפֿט" האָבן זיך אָפּגעגעבן דער דאָזיקער אַרבעט, כּדי פּערזענלעך צו באַהאַנדלען די קראַנקע קרובים.

ווען ס׳איז אָנטשטאָנען די פֿראָגע וועגן די דערלויבענישן, האָבן כּמעט אַלע געבוירענע אין טשערנאָוויץ באַקומען די געהעריקע דאָקומענטן. און די בעסאַראַבישע האָט מען אָפּגעזאָגט מיטן אויסרייד, אַז אַלע בעסאַראַבקעס זענען קאָמוניסטקעס און דערפֿאַר זענען זיי ניט ווערט דעם חסד.

ווי זשע איז געווען דער גורל פֿון די איבעריקע טשערנאָוויצער יידן? מע דאַרף נעמען אין אָכט, אַז פֿאַר דער רומענישער מאַכט איז געשטאַנען די אויפֿגאַבע צוריק אויפֿצושטעלן אין שטאָט דעם מיסחר און די אינדוסטריע. כּדי אַרײַנצוזיען די רומענער אין מיסחר, האָט מען אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט, לויט ווועלכן אַלע רומענער, וואָס שטייען בראש פֿון האַנדלס־אונטערנעמונגען, זענען באַפֿרייט פֿון מיליטער־דינסט. דאָס דאָזיקע צוצי־מיטל האָט געווירקט. אין משך פֿון אַ קורצער צייט האָבן אין טשערנאָוויץ זיך געעפֿנט אַ סך געשעפֿטן.

אייגנטלעך, האָבן די דאָזיקע געשעפֿטן פֿריער געהערט צו יידן, וואָס האָבן מער ניט געהאַט דאָס רעכט צו זיין אייגנטימער פֿון האָנדלס־אונטערנעמונגען. אָזוי האָט עס אויך אויסגעזען אין דער אינדוסטריע: אָלע אינדוסטריעלע־אונטערנעמונגען, וואָס האָבן אַ מאָל געהערט צו יידן, זענען דערקלערט געוואָרן פֿאַר מלוכה־אייגנטום, און מ׳האָט זיי תּיכף איבערגעגעבן אין אַרענדע רומענער פֿאַר לעכערלעך־נידעריקע פּרײַזן. אָבער די נײַ־געבאַקענע רומענישע אינדוסטריעלער זענען ניט געווען אין שטאַנד זיך אַן עצה צו געבן מיט זייערע נײַע אויפֿגאָבעס אָן דער הילף פֿון ספּעציאַליסטן און קוואַליפֿיצירטע אַרבעטער, און זיי האָט מען געקענט געפֿינען נאָר צווישן דער יידישער באַפֿעלקערונג. יעדער רומענישער באָלע־באָס האָט באָקומען אַ מעגלעכקייט איבערצולאָזן בײַ זיך „זײַנע״ יידן.

די יעניקע, וואָס האָבן באַקומען וווינערעכט אין טשערנאָוויץ, האָבן אויך געקאָנט איבערלאָזן בײַ זיך זייערע משפּחות, ד״ה די ניט־פֿוליאָריקע קינדער, די פֿרוי, און אין געוויסע פֿאַלן — אויך די עלטערן. אָלע איבעריקע יידן זענען שטופּנווײַז געוואָרן אַרויס־געשיקט. דאָס אַרויסשיקן זיי האָט זיך געצויגן ביז אין מיטן נאָוועמבער, וועו מ׳האָט עס אָפּגעשטעלט צוליב טראַנספּאָרט־שוועריקייטן. אָזוי אַרום זענען אין טשערנאָוויץ נאָך בליבן נאָר 5000 יידן, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין דערלויבענישן. צום טייל זענען דאָס געווען מענטשן, וועלכע האָבן זיך באַהאַלטן און אויסגעמיטן דאָס איבערוואַנדערן, אָן אַנדער טייל פֿון זיי זענען געווען אינוואַלידן, אומפֿעיקע צום אַריבערטראָגן זיך.

די באַזיצערס פֿון דערלויבענישן איז געווען דערלויבט אַרויסצוגיין פֿון געטאָ און אומקערן זיך אין זייערע אייגענע, פֿולשטענדיק אויסגערויבטע וווינונגען. באַלד איז געשאַפֿן געוואָרן אַ קאָנטראָל־קאָמיסיע מיטן ציל צו רעווידירן די ריכטיקייט פֿון די אַרויס־געגעבענע דערלויבענישן. די דאָזיקע קאָמיסיע האָט געהאָט אירע זיצונגען אינעם גרויסן ראָטהויזאָל אונטערן פֿאָרזיץ פֿונעם גובערנאַטאָר און בײַם אָנטייל פֿון פֿאָרשטייערס מצד דער ציווילער און מיליטעריישער מאַכט און אויך פֿון דער סיגוראַנץ (געהיימע פֿאָליציי). די קאָמיסיע האָט אָנולירט און צוריקגעצויגן אַ סך דערלויבענישן, וואָס האָבן געזאָלט זײַן ניט ריכטיקע. די אייגנטימערס זייערע זענען תּיכף געוואָרן אַרויסגעשיקט קיין טראַנס־ניסטריע. דעם זעלבן גורל האָבן געהאָט אויך די אָלע, וואָס האָבן זיך געפֿונען אויף די „שוואַרצע רשימות״ פֿון דער סיגוראַנץ.

מ׳האָט נאָך ניט באַווײַזן ענדיקן די קאָנטראָל, און שוין האָט מען אָנגעהויבן אַ נײַע רעגיסטראַציע, וואָס האָט געזאָלט אַרומנעמען אויך יענע יידן, וועלכע זענען געבליבן אין טשערנאָוויץ אָן אַן אָפּיציעלער דערלויבעניש. זיי האָט מען איצט אַרויסגעגעבן דערלויבענישן פֿון אַן אָנדער מין, אונטערגעשריבענע ניט דורכן גובערנאַטאָר, נאָר דורכן בירגער־מײַסטער טראַיאַן פּאָפּאָוויטשי (דערפֿאַר האָט מען די אַ דערלויבענישן געפֿרופֿן „פּאָפּאָוויטשישע״). די נײַע רעגיסטראַציע האָט פֿעסטגעשטעלט, אַז אין טשערנאָוויץ זענען פֿאַראַן 21,000 יידן, פֿון זיי — 16,000 מיט אַזוי גערופֿענע „גאַלאַטעסקו־דערלויבענישן״, און בערך 5000 מיט „פּאָפּאָוויטשישע״ דערלויבענישן. די ליקווידאַציע פֿון געטאָ אין טשערנאָוויץ איז לגמרי ניט געווען קיין אָפּט פֿון גוטהאַרציקייט, נאָר אַ רעזולטאַט פֿון אַ פֿאַראַרדענונג פֿון דער סאָניטאַרער אָפּטיילונג, פֿדי צו באַוואָרענען זיך פֿון עפּידעמיעס.

אין משך פֿון דריטהאַלבן יאָר האָט מען דורכגעפֿירט איין קאָנטראָל נאָך דער אַנדערער. יעדעס מאָל איז דאָס געוואָרן באַגלייט מיט נײַע מאַטערנישן און רדיפֿות. יעדער ייד האָט געמוזט האָבן אַ מאָסע פֿאַרשיידענע דערלויבענישן און שײַנען. אין בוקאָרעשט איז

געוואָרן געשאַפֿן אַ ספּעציעלער דעפּאַרטאַמענט פֿאַר יידישע ענינים. זײַן אָנפֿירער האָט באַקומען די פֿולמאַכט פֿון אַ מיניסטער. מע דאַרף ניט פֿאַרגעסן, אַז די אַלע דאַקומענטן זענען געווען פֿאַרקויפֿט פֿאַר גרויסע געלטער; די אומענדלעכע ביטעס האָבן געדאַרפֿט ווערן געשטעמפּלט, בלויז פֿדי אַרויסצושלעפּן וואָס מער געלט. אָחוץ דעם האָט מען פֿאַר יעדן דאַקומענט אַרויסגעקוועטשט נאָך „עקסטרע שטיצערן".

אויסער די דאַקטוירים האָט קיינער ניט געהאַט קיין רעכט אויף זעלבשטענדיקער אַרבעט. פֿיל הונדערטער יידן זענען געווען געצוווּנגען צו אַרבעטן אומזיסט אין פֿאַרשיידענע מיליטעריש און ציווילע אונטערנעמונגען. אָפֿט האָבן זיי נאָך געמוזט צוצאָלן, כּדי צו דערשלאָגן זיך כאָטש די מינדעסטע מענטשלעכע באַציונג מצד די מאַכטאַרגאַנען.

פֿאַר די יידן, וואָס זענען געווען באַשעפֿטיקט אין מיסחר און אינדוסטריע, זענען געוואָרן אײַנגעפֿירט פֿאַלגנדיקע כּללים: ס׳איז געווען פֿאַרבאָטן אָנצונעמען אויף אַרבעט אַ ייד אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פֿון דער אַרבעטס־בערזע. בכדי צו באַקומען אָזאַ דערלויבעניש האָט מען געמוזט אויספֿילן אַ רײַ פֿאַרמאַליטעטן און, צווישן אַנדערן, באַווײַזן, אַז דער אָנגעגעבענער יידּ איז „אומפֿאַרבײַטלעך" און אַז דער אונטערנעמער קאָן ניט געפֿינען פֿאַר דער דאָזיקער אַרבעט קיין רומענער. נאָך דעם אַלעם האָט די סיגוראַנץ געמוזט אונטערשרײַבן די דערלויבעניש. יעדער יידּ, אָן אַרבעטער צי אַ באַאַמטער, איז געווען מחויב צו האָבן אַ דובליאָר, וועמען דער יידּ זאָל אין משך פֿון דער סאַמע קירצסטער צײַט אויסלערנען די באַשעפֿטיקונג, כּדי אַזוי אַרום צוצוגרייטן אַ פֿאַרטרעטער. אַלע יידן פֿון מיליטער־דינסט־עלטער (19–55 יאָר) האָבן געמוזט אַרײַנטראָגן אַ מלחמה־שטײַער אין דער גרייס פֿון 2000 ביז 12000 ליי. מאַנסלײַט, וואָס האָבן ניט געאַרבעט אויף אונטער־נעמונגען, האָט מען מאָביליזירט אין אַרבעטס־באַטאַליאָנען און אַוועקגעשיקט אויף אַרבעט אין וויַיטע ערטער, דערבײַ האָבן זיי געדאַרפֿט זיך באַזאָרגן מיט עסן און קליידונג אויפֿן אייגענעם חשבון.

אָזאַ איז געווען דער מצב פֿון די יידן ביז יוני 1942. אין יענער צײַט האָט דער געניט־ראַל־גובערנאַטאָר מאַרינעסקו אויסגעפֿועלט די דעמיסיע פֿונעם בירגערמײַסטער פּאָפּאַ־וויטשי. תּיכף איז געוואָרן אַרויסגעבן אַ באַפֿעל אַרויסצושיקן קיין טראַנסניסטריע די אַלע, וואָס באַזיצן דערלויבענישן מיט פּאָפּאָוויטששיס אונטערשריפֿט. גלײַכצײַטיק האָט מען אַרויסגעשיקט אויך יענע, בײַ וועמען מ׳האָט צוגענומען די אַרבעטס־דערלויבענישן, און אויך אינוואַלידן, וואָס זענען ניט אַריין אין די אַרבעטס־באַטאַליאָנען. צוזאַמען זענען אין יוני 1942 געוואָרן אַרויסגעשיקט בערך 6000 יידן.

אין זעלבן יאָר איז קיין טשערנאָוויץ אָנגעקומען אַ קליינע גרופּע יידישע פֿליטים פֿון פּוילן — אַרום 60–80 פּערזאָן. הגם די פּוילישע בירגערס האָבן זיך געפֿונען לכתּחילה אונטער שוץ פֿון טשילי, און שפּעטער פֿון דער שווייץ, האָט מאַרינעסקו אַרויסגעגעבן די פּוילישע יידן צו די דײַטשן און מ׳האָט זיי תּיכף צוריקגעשיקט קיין פּוילן. אָפֿילו דער פּאָליציי־באַאַמטער, וואָס האָט באַגלייט די אומגליקלעכע צו דער פּוילישער גרענעץ, האָט דערציילט, אַז קיין מאָל אין זײַן לעבן איז אים ניט אויסגעקומען ביציוווינען אָזאַ גרויזאַמע באַציונג צו מענטשן. אויב אים וואָלט נאָך אַ מאָל אויסגעקומען אויסצופֿירן אָזאַ אויפֿגאַבע, — האָט ער געזאָגט, — וואָלט ער בעסער געמאַכט אַ סוף מיט זיך.

אָזוי אַרום זענען אָקעגן אויגוסט 1942 געבליבן אין טשערנאָוויץ בערך 16,000 יידן. אין דער זעלבער צײַט איז כּסדר געוואָקסן די צאָל פֿון דיסקרימינאַציעס לגבי יידן. אָזוי,

למשל, איז יידן געווען פֿאַרבאָטן צו גיין אין גאַס אין באַשטימטע שעהען, ד״ה פֿון 1 ביז טאָג ביז 10 אין דער פֿרי צו מאָרגנס. די אַרבעטער האָבן באַקומען ספּעציעלע דערלויבעניש, וואָס האָבן אָבער געגעבן דאָס רעכט בלויז צו גיין צו דער אַרבעט און צוריק. יידן האָבן ניט געהאַט קיין רעכט אַרויסצוגיין אויסער די גרענעצן פֿון שטאָט. אין אַפּריל 1942 איז געשאַפֿן געוואָרן אַ יידישע רעליגיעזע קהילה, אויף וועלכער עס איז אויך געלעגן די פֿליכט אויסצופֿירן די פֿאַראַרדענונגען פֿון דער מאַכט.

צו די פֿונקציעס פֿון דער קהילה האָבן געהערט, צווישן אַנדערע, די מאָביליזאַציע פֿון יידן פֿאַר די אַרבעטס־באַטאַליאָנען. די קהילה האָט אויך געדאַרפֿט אינזמאָנען די פֿילמאָליקע געלט־קאָנטריבוציעס, וואָס מ׳האָט אַרויפֿגעלייגט אויף די יידן. פֿרילינג 1943 איז אין טשערנאָוויץ געוואָרן באַשטימט אַ נייער ענעראַל־גובערנאַטאָר — דראַגאַלינאַ. דער דאָזיקער דראַגאַלינאַ געהערט צו די ערשטע צען אין דער רשימה פון די מלחמה־פֿאַרברעכער, וואָס איז פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן דורך דער סאָוועטישער רעגירונג. זײַן איבערנעמען דעם אַמט פֿונעם טשערנאָוויצער גובערנאַטאָר פֿאַלט זיך צונויף מיט דער צײַט, וועו פֿאַר אַלע איז שוין געווען קלאָר, אַז דײַטשלאַנד האָט פֿאַרשפּילט די מלחמה און אַז עס דערנענטערט זיך די שעה פֿון אָפּרעכענען זיך מיט די מלחמה־פֿאַרברעכער. דראַגאַלינאַ האָט דערפֿאַר זיך אָפּגעהאַלטן צו פֿאַרערגערן נאָך מער דעם ספּעציעלן רעזשים פֿאַר יידן. בעת זײַנער אַן אינספּעקציע איבער די קאָנצענטראַציע־לאַגערן האָט ער אָפּילו אַרויסגעלאָזט פֿון די לאַגערן אַ טייל יידן, וואָס זענען אַהין פֿאַרשיקט געוואָרן, וויַיל זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט אָנצוטאָן דעם געלן „מגן־דוד״. אין יאָנואַר 1944 האָט ער באָפֿוילן אַראָפּצונעמען די געלע אַרעמבענדער.

אין מאַרץ 1944, וועו דער פֿראָנט האָט זיך צוגערוקט האַרט ביז בוקאָווינע, האָבן די יידן אָנגעהויבן מורא האָבן, אַז די דײַטשן וועלן פֿאַרניכטן די שטאָט צוזאַמען מיט די אינווווינער, אַזוי ווי זיי האָבן עס געטאָן מיט אַנדערע אוקראַינישע שטעט. דראַגאַלינאַ האָט צוגעזאָגט צו עוואַקויִרן די יידן. פֿאַקטיש האָט ער אַרויסגעגעבן בלויז אַ קליינע צאָל דורכלאָזשינען און זיי פֿאַרטיילט כּמעט בלויז צווישן די קהילה־באַאַמטע. פֿון דעסטוועגן, וועו די רויטע אַרמיי האָט פֿאַרסירט דעם דניעסטער, דעם 24סטן מאַרץ, האָבן עטלעכע הונדערט יידישע פֿאַמיליעס באַוויזן אויסצונוצן די פֿאַניק און אַנטלויפֿן פֿון שטאָט. אין דעם זעלבן טאָג איז דאָס פֿאַרוואָלטן מיט דער שטאָט אַריבער אין דײַטשישע הענט.

דעם 26סטן מאַרץ זענען די אוואַנגאַרד־אָפּטיילונגען פֿון דער רויטער אַרמיי אַריַינגעטראָטן אין די פֿאַרשטעט פֿון טשערנאָוויץ און נאָך אַ דרײַטאָגיקער שלאַכט אין צענטער פֿון שטאָט, זענען די דײַטשן אַוועק און ניט באַוויזן צו פֿאַרשאָפֿן צרות דער באָפֿעלקערונג... די שאָדנס אין שטאָט זענען ניט געווען קיין זייער גרויסע. די דײַטשן האָבן אונטערגעצונדן צוויי פֿאַבריקן, אַ טעלעפֿאָן־סטאַציע, דעם פּאָליציי־בנין און צוויי ווויניהייזער אין צענטער שטאָט. אַ טאָג פֿאַרן אָפּטרעטן האָבן זיי אויך אונטערגעצונדן די רעזידענץ פֿונעם אַרכי־עפּיסקאָפּ. דאָס איז געווען אַ פּראָוואָקאַציע מיטן ציל אַרויסצורופֿן אַנטי־יידישע עקסצעסן. אָבער דער וועכטער פֿון דער געבײַדע האָט באַוויזן צו לאָקאַליזירן די שׂרפֿה און ער האָט געכאָפּט די פֿאַרברעכער.

אינעם פּעריאָד פֿון דער דײַטש־רומענישער אָקופּאַציע אין טשערנאָוויץ האָט דאָרט עקזיסטירט אַן אומלעגאַלע קאָמוניסטישע אָרגאַניזאַציע, אין וועלכער עס זענען געווען אַנגעשלאָסן אַרום 80 מיטגלידער: יידן, פּאָליאַקן און אוקראַינער.

אַ בריוו פֿון רחל פֿראַדיס־מילנער[15]
(טשערנאָוויץ)

מיר האָבן געווויגט אין טשערנאָוויץ. דעם 6סטן יולי זענען אַריַינגעקומען די שׂונאים. מיר האָבן ניט געקאָנט זיך עוואַקויִרן, ווײַל מיַין מאַן האָט געאַרבעט אין אַ מיליטעריש אויטאָ־גאַראַזש און דאָס קינד איז קראַנק געוואָרן.

די יִידן האָט מען פֿאַרטריבן אין געטאָ און אָנגעהויבן אַרויסשיקן קיין טראַנסניסטריע. [נאָך דעם, ווי מ׳האָט אַרויסגעשיקט[16] 50,000 יִידן, זענען די אַרויסשיקונגען צַיטווײַליק געוואָרן אָפּגעשטעלט. דעם 7טן יוני 1942 האָט מען זיי באַנַיט און][17] מיר זענען אַריַינ־געפּאַלן אין דער ערשטער ריי.

בַיי נאַכט זענען געקומען רומענישע זשאַנדאַרן. מיר האָבן געווויסט, אַז מיר דאַרפֿן זיך ריכטן אויפֿן טויט, אָבער דאָס דרַיִאַריקע קינד אונדזערס איז געשלאָפֿן רויִק. איך האָב עס אויפֿגעוועקט, געגעבן אַ שפּילצַיג, אַ בערעלע, און געזאָגט, אַז מיר פֿאָרן צו גאַסט צו זַיין קוזינעלע.

מע האָט אונדז אַוועקגעפֿירט אין טולטשינער אויעזד, אין די שטיינקאַריערן. דאָרט זענען מיר געווען 10 טעג פּמעט אָן עסן. מיר האָבן געקאָכט באָרשטש פֿון גראָזן. צוזאַמען מיט אונדז האָט מען אַרויסגעשיקט די גַיִסטיק־קראַנקע פֿונעם יִידישן שפּיטאָל. זיי האָט מען ניט געגעבן צו עסן און זיי האָבן געוואָרגן אייגער דעם אַנדערן. דערנאָך האָט מען אונדז געשיקט קיין טשעטוועטינאָווקע, ווײַל אין די שטיינקאַריערן איז אָנגעקומען אַ נַיע פּאַרטיע יִידן פֿון טשערנאָוויץ. אַלעמען האָט מען באָזעצט אין די דערפֿער פֿון טול־טשינסקער אויעזד — אין פֿערד־ און חזיר־שטאַלן. מע האָט געשלאָגן און געפּיניקט. אין מיטן אויגוסט זענען געקומען צו פֿאָרן דַיִטשן. זיי האָבן יעדן איינעם אַרויסגערופֿן און געפֿרעגט, צי מיר ווילן אַרבעטן. זיי האָבן געזאָגט, אַז זיי וועלן אונדז נעמען אויף אַרבעט און געבן גוט צו עסן.

דעם 13טן אויגוסט האָבן זיי געשיקט לאָסטאויטאָס. עס זענען אויך געקומען צוויי פֿאַסאָזשיר־אויטאָס מיט דַיִטשישער קאָמאַנדשאַפֿט פֿון וויניצע. מע האָט אָפּגעטיילט די אַלטע־לַיִט, קראַנקע, מוטערס מיט זייגקינדער און מיט אַ סך קינדער. די אַרבעט־פֿעיִקע און מוטערס מיט איין קינד אָדער מיט צוויי קינדער האָט מען געטריבן צו פֿוס.

מיר זענען אַריבער דעם טַיִך בוג. דאָרט האָט מען אויף אייביק צעטיילט די פֿאַמיליעס. אַ סך מענער זענען געבליבן אין פֿרויען, קינדער — אַן עלטערן, אָדער פֿאַרקערט. אונדז האָט זיך איַינגעגעבן צו בליַיבן צוזאַמען — איך, מיַין מאַן און שורע. מיר זענען אָנגעקומען

צוגעגרייט צום דרוק — **איליאַ ערענבורג, ר. קאָוונאַטאַר.**

---

15 רחל פֿראַדיס־מילנער מיט איר משפּחה געפֿינט זיך זינט דעם יאָר 1960 אין ישׂראל. אַלעקסאַנ־דער (שורע) מילנער האָט געענדיקט דעם טעכניקום אין חיפֿה און אַרבעט ווי אַן אינזשעניר.

16 זע די באַמערקונג 14.

17 דער אַ אָפּזאַץ איז רעסטאָווירט געוואָרן דורך ר. פֿראַדיס־מילנער אין ישׂראל.

קיין נעמיראָוו. דאָרט איז געווען אַ לאַגער פֿאַר אַרטיקע יידן — אַרום 200–300, אַלע יונגע און געזונטע (די איבעריקע האָט מען שוין געהאַט דערהרגעט). מע האָט אונדז אַרײַנגעפֿירט צו זײ אויפֿן הויף. דאָרט זענען מיר איבערגעזעסן די נאַכט און פֿאַר טאָג האָבן זיך באַווײַזן די נעמיראָווער יידן — אָפּגעריסענע, אָפּגעשליסענע, מיט ווונדן אויף די בײַרווענט פֿיס. וועו זײ האָבן דערזען אונדזערע קינדער, האָבן זײ געגומען שרײַען און ווײַנען. די מאַמעס האָבן זיך דערמאָנט זייערע פֿאַרפֿינקטע פּיצלעך קינדער. אונדז איז שווער געווען זײ צו גלייבן. אײנער האָט דערציילט, אַז מע האָט דערהרגעט זײַן ווײַב מיט די דרײַ קינדער, אַן אַנדערער — אַז בײַ אים האָט מען אומגעבראַכט די עלטערן, ברידער און שוועסטער, אַ דריטער — אַז מ׳האָט אומגעבראַכט זײַן שוואַנגערע פֿרוי.

אין דער פֿרי האָבן לעבן לאַגער זיך צונויפֿגעקליבן אוקראַינער. מײַן קינד האָט געהאַט גאָלדענע האָר און בלויע אייגעלעך. דאָס קינד איז אַלעמען געפֿעלן געווען און איין אוקראַינערין האָט מיר פֿאָרגעלייגט, אַז זי וויל עס אַדאָפּטירן: „אײַך וועט מען דאָך סײַ ווי דערהרגענען. ס׳איז אַ שאַד דאָס קינד. גיט עס מיר אַוועק". איך האָב אָבער שורען ניט געקענט אַוועקגעבן.

דרײַ אָדער בײַ טאָג האָט מען אונדז אָפּגעפֿירט אין אונדזער לאַגער. וועו מיר האָבן זיך צו אים דערנענטערט, האָט אונדז אַרומגענומען נאָך אַ גרעסערער גרויל. דאָס איז געווען דער בנין פון דער אַלטער שול און זי איז פֿול געווען מיט פֿעדערן פֿון צעפֿליקטע קישנס.

אומעטום האָבן זיך געוואַלגערט בלוזקעס, קינדערשע שיכלעך, אַלטע כּלים, אָבער מער פֿון אַלץ איז געווען פֿעדערן. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין דער אַ שול האָבן די דיטשן צונויפֿגענומען די נעמיראָווער יידן און דאָנען זײ געפֿירט צום טויט. די גוטע מלבושים האָבן זײ צוגענומען און דאָס אַלטוואַרג איז געבליבן. אין די קישנס האָבן זײ געזוכט גאָלד און דעריבער האָט מען זײ צעריסן. מע האָט אונדז אַרומגערינגלט מיט שטעכלדראָט און פֿאַרשפּאַרט. עס איז געקומען צו פֿאַרן דער פֿאָליציימײַסטער געניג מיט זײַן געהילף „קראַשקא" (פּיצעלע).

אין אַוונט האָט מען געבראַכט צו אונדז די אַלטע־לײַט, קראַנקע און קינדער, וואָס די רומענער האָבן זיך אָפּגעזאָגט איבערצולאָזן אויף זייער זײַט. דאָס איז געווען אַ שרעק־לעך בילד.

דעם 20סטן אויגוסט אין דער פֿרי האָט מען אַדורכגעפֿירט אַן איבעררעגיסטראַציע. מע האָט אָפּגעקליבן די אַרבעט־פֿעיִקע, אַ 200 מענטשן, און עס זענען נאָך געבליבן 100 אַלטע און קראַנקע, און 60 קינדער. דער פֿאָליצמײַסטער געניג האָט מיט אַ שמייכל געזאָגט: „נאָך איין ניט באַשיידענע פֿראָגע: ווער פֿון די פֿרויען איז אין אַנדערע אומשטענדן?" עס האָט זיך אָפּגערופֿן בלאָו, אַ פֿרוי אין אַכטן חודש, זי האָט געהאַט אַ פֿינפֿיאָריק קינד. ער האָט זי פֿאַרשריבן און דערנאָך האָט ער געהייסן אַלעמען זיך צונויפֿגעמען און גיין צו דער אַרבעט אַן די קינדער. געבליבן זענען בלויז די מוטערס מיט זייגקינדער. איך האָב באַשלאָסן: זאָלן זײ דערשיסן, אָבער שורען וועל איך ניט איבערלאָזן. איך שטיי אַזוי מיט אים, און צו מיר קומט צו אַ פֿאָרווײַנטע יונגע פֿרוי. זי זאָגט: „איך האָב אַ קינד פֿון צען חדשים. כ׳האָב מורא צו בלײַבן, אַז מע זאָל מיך ניט דערשיסן". איך האָב איר פֿאָרגעלייגט, אַז דאָס קינד זאָל בלײַבן מיט מיר.

איך בין געבליבן אין לאַגער. די אַנדערע זענען אַוועק צו דער אַרבעט אויפֿן שאָסיי

און זיי זענען צוריקגעקומען, וועו ס׳האָט שוין אַנגעהויבן ווערן טונקל. יעדער קאָנטאָקט מיט דער באַפעלקערונג איז געווען פֿאַרווערט. איין מאָל אין טאָג האָט מען געגעבן אַ וואָסערדיקע זופּ אָן זאַלץ און אָן שמאַלץ און 100 גראַם ברויט. די קינדער זענען געשטאַרבן פֿון הונגער. צום גליק פֿלעגן עטלעכע אוקראַינערינס אַרײַנוואַרפֿן פֿאַר די קינדער אַ ביסל פֿרוכט און ברויט. איך בין געווען די איינציקע, וואָס האָט געהאָט אַ שטיקל אָנונג אין מעדיצין (לויט מײַן בילדונג בין איך אַ פֿאַרמאַצעווט), און דערפֿאַר האָט מען מיך באַשטימט פֿאַר אַ לאַגער־דאָקטער. איך האָב געהאָט אַ מעגלעכקייט צו גיין טייל מאָל אין אָפּטייק און בשתּיקה פֿלעג איך ברענגען אַ ביסל עסן פֿאַר די קינדער. אָבער דאָס איז געווען, ווי אַ טראָפּן אין ים. די מענטשן האָבן געאַרבעט ווי שקלאַפֿן און זיי האָבן ניט געהאָט קיין מעגלעכקייט זיך צו וואָשן. אַ ליאָדע וואָס — האָט מען דערלאַנגט קלעפּ. די וואַכלײַט פֿלעגן זיך אָנשיפֿורן און בײַ נאַכט אַלעמען שלאָגן. די דײַטשישע אויפֿזעערס האָבן צוגע־נומען אַלע ווערטפֿולע זאַכן. דעם 6סטן סעפּטעמבער האָט דעם פּאָליצמײַסטערס אַדיוטאַנט אַדורכגעפֿירט אַ קאָנטראָל. ער האָט מיך צוגערופֿן, אַז איך זאָל אים העלפֿן פֿונאַנדערקלײַבן זיך אין די נעמען. שורע האָט געווײַנט און איך האָב אים געוויזן מיט דער האַנט, אַז ער טאָר ניט שטיין לעבן מיר. דער דײַטש האָט דאָס באַמערקט און זיך אָנגערופֿן: „זאָל דאָס קינד צוגיין צו זײַן מוטער״.

דעם 13טן סעפּטעמבער צוויי אַ זייגער בײַ טאָג איז צוגעפֿאָרן אַן אויטאָ: דער פּאָליצ־מײַסטער געניג, „קראַשקאָ״ און זײַן געהילף — אַן אוקראַינער, מע האָט אים געפֿונען „ווילי״. זיי האָבן געמאָלדן, אַז דעם 14טן סעפּטעמבער וועלן אָלע קינדער און אַרבעט־אומפּעיִקע איבערגעשיקט ווערן אין אַן אָנדער לאָגער „פֿדי אונדז ניט צו שטערן בײַ דער אַרבעט״. זיי האָבן צונויפֿגעשטעלט אַ רשימה פֿון קראַנקע, עלטערע מענטשן און קינדער. די איבעריקע האָט מען באַקוקט, ווי די פֿערד. ווער ס׳איז געגאַנגען ניט פֿעסט, אָדער מיט עפּעס אָנדערש ניט געפֿעלן, איז אַרײַן אויף דער שוואַרצער ליסטע. מיר האָבן שוין אָלץ פֿאַרשטאַנען. מײַן מאַן האָט געכאַפּט שורען, פֿאַרשטופּט אים דאָס מויל און איז מיט אים אַריבערגעקראָכן איבערן דראָט. אין קיין שטוב האָט מען אים ניט אַרײַנגעלאָזט, אָבער אין גאָרטן האָט מען אים דערלויבט צו בלײַבן.

די נאַכט פֿונעם 13טן אויפֿן 14טן סעפּטעמבער אינעם גרויסן צווייישטאָקיקן שול־בנין. קיין באַלייכטונג איז ניט געווען. עטלעכע האָבן געהאָט שטיקלעך ליכט, האָבן זיי עס אָנגעצונדן. די מאַמעס האָלטן אויף די הענט זייערע קינדער און געזעגענען זיך מיט זיי. אָלע פֿאַרשטייען, אַז דאָס איז דער טויט, און דאָך ווילן זיי ניט גלייבן. אַן אָלטער רב פֿון פּוילן זאָגט עפּעס אַ תּפֿילה, און די זקנים און זקנות האָלטן אים אונטער. האַרצרײַסנדיקע געשרייען און געוואָלדן. עלטערע קינדער באַמײַען זיך צו טרייסטן זייערע עלטערן. דאָס בילד איז אַזוי שרעקלעך, אַז אַפֿילו אונדזערע פֿאַרגרעבטע וואַכלײַט שווײַגן.

דעם 14טן סעפּטעמבער. די אַרבעט־פֿעיִקע האָט מען פֿאַר טאָג אַרויסגעפֿירט צו זייער באַשעפֿטיקונג, פּדי זיי זאָלן ניט שטערן... אויך איך בין אַוועק. איך האָב ניט געוווסט, וואָס עס איז געוואָרן מיט מײַן מאַן און מיטן קינד — צי לעבן זיי, אָדער זיי זענען אַרײַנ־געפֿאָלן אין די רוצחישע לאַפּעס.

אַ טייל פֿון די מאַמעס זענען אַוועק אויף דער אַרבעט מיט זייערע קינדער. עטלעכע עלטערע פֿרויען האָבן זיך אויסגעפּוצט און אויך זיי זענען אַרויס צו דער אַרבעט, פּדי אויסצומײַדן דעם טויט.

די עסעסליִיט האָבן ענוי אַדורכגעקוקט די רייען און אַרויסגעשלעפּט פֿון דאָרט די קינדער. זעקס מוטערס זענען געגאַנגען צום טויט מיט זייערע קינדער. זיי האָבן געוואָלט לייכטער מאַכן די קינדער די לעצטע מינוטן. שׂרה קאַץ פֿון טשערנאָוויץ (איר מאַן איז געווען אויפֿן פֿראָנט) איז געגאַנגען צום טויט מיט זעקס יינגלעך. ווייניר איז אַוועק מיט אַ קראַנק מיידעלע. לעגער, אַ יונגע פֿרוי פֿון ליפּקאָן, האָט זיך געבעטן ביי די תּלינים, אַז מע זאָל איר דערלויבן צו שטאַרבן מיט איר צוועלפֿיאָריקער טאָכטער טאַמאַרע — אַ שיינהייט.

בעת מיר זענען געגאַנגען צו דער אַרבעט, האָבן מיר באַגעגנט אויטאָס מיט אַלטע־לייט און קינדער פֿון די לאַגערן טשוקאָוו און וואַראָנאָוויצי. מיר האָבן געזען פֿון דער ווייטנס, ווי די אויטאָס האָבן זיך אָפּגעשטעלט, ווי זיי האָבן געשאָסן. דערנאָך האָבן די מערדערס דערציילט, אַז זיי האָבן געצוווּנגען די פֿאַרמישפּטע זיך אויסצוטאָן נאַקעט און די זייגקינדער האָבן זיי געוואָרפֿן לעבעדיקערהייט אין די גריבער. זיי האָבן געצוווּנגען די מוטערס צו קוקן ווי מע דערהרגעט זייערע קינדער.

אין לאַגער טשוקאָוו האָט זיך געפֿונען אונדזער פֿרײַנד פֿון יעדיניץ, דער אַדוואָקאַט דוד לערנער מיט זײַן ווײַב און זעקסיאָריק מיידעלע, און אויך מיט זײַן ווײַב עלטערן — אַקסעלראָד. בעת מע האָט אין סעפּטעמבער אומגעבראַכט די קינדער, איז זיי געלונגען צו באַהאַלטן דאָס מיידעלע אין אַ זאַק. דאָס מיידעלע איז געווען אַ שטילע און אַ קלוגע, און מע האָט זי געראַטעוועט. אין משך פֿון דרײַ וואָכן האָט דער טאַטע געטראָגן מיט זיך דאָס מיידעלע צו דער אַרבעט און זי איז פּסדר געווען אין דעם זאַק. נאָך דרײַ וואָכן איז דער אויסוווּרף „קראָשקא" געקומען צונעמען די וועדטפֿולע זאָכן. ער איז צוגעגאַנגען צום זעקל און אַ קלאַפּ געטאָן מיטן פֿוס. דאָס מיידעלע האָט אַ געשריי געטאָן און אַזוי אַרום האָט דער מערדער זי אַנטדעקט. אַ ווילדע רישעות איז אים באַפֿאַלן. ער האָט געשלאָגן דעם פֿאָטער, דאָס קינד און איבערגעלאָזט די גאַנצע משפּחה אָן מלבושים. ער האָט ביי זיי כּמעט אַלץ צוגענומען. פֿון דעסטוועגן האָט ער דאָס מיידעלע ניט דערהרגעט. זי איז געבליבן אין לאַגער און דעם גאַנצן ווינטער האָט זי געלעבט אין טויטשרעק. יעדן טאָג האָט זי געוואָרט אויפֿן טויט. דעם 5טן פֿעברואַר, בעת דער „צווייטער אַקציע", האָט מען צוגענומען דאָס מיידעלע צוזאַמען מיט דער באַבען. אַ גרויזאַמע שרעק איז באַפֿאַלן דעם קינד. זי האָט אַזוי געשריגן אויפֿן גאַנצן וועג אינעם שליטן, אַז דאָס קינדערשע הערצעלע האָט ניט אויסגעהאַלטן און זיך אָפּגעריסן. די באַבע האָט געבראַכט איר אייניקל צום גרוב שוין אַ טויטס. וועז די מוטער האָט זיך דערווויסט וועגן דעם, איז זי אַראָפּ פֿונעם זינען און מע האָט זי דערשאָסן. באַלד דערנאָך האָט מע דערהרגעט דעם טאַטן. אַזוי איז אומגעקומען די גאַנצע משפּחה.

וועז מיר זענען אין אַוונט צוריקגעקומען אין לאַגער, איז דאָרט געווען שטיל און פּוסט, ווי אויף אַ בית־עולם. אין גיכן איז געקומען צו פֿאָרן דער פּאָליצמײַסטער און האָט מיך אַרויסגערופֿן. ער האָט מיך געפֿרעגט, ווּ איך בין געווען און ווּ מײַן קינד געפֿינט זיך. איך האָב אים געענטפֿערט, אַז כ׳בין געווען אויף דער אַרבעט, און ווּ מײַן קינד געפֿינט זיך — ווייסט ער בעסער פֿון מיר. ער האָט גאָרניט ניט געזאָגט און איז אַוועקגעפֿאָרן.

ביי נאַכט איז מײַן מאַן צוריקגעקומען. ער האָט איבערגעלאָזט דאָס קינד ביי אַן אוקראַינערין, אַנגאַ רודאַיאַ, און זי האָט צוגעזאָגט צו געפֿינען אַ באַהעלטעניש. מיר האָבן באַוויזן אַרויסצוווּארפֿן איר אַלע אונדזערע זאָכן איבערן דראָטצוים און דאָס קינד איז

געווען באַוואָרנט אויף אַ געוויסער צייט. אויפֿן אָנדערן טאָג איז געקומען „קראַשקאַ", האָט געזוכט אין קעלער, אויפֿן בוידעם — אומעטום האָט ער געזוכט מיין יינגעלע. „דיין בלאָנדינטשיק איז ניט געווען אויפֿן אויטאָ, — האָט ער צו מיר געזאָגט. — איך קען גוט דיין יינגל". ער האָט אים באַמערקט אַ מאָל בשעת אַן „אָפּעל".

אָננאַ רודאַיאַ האָט איבערגעגעבן מיין קינד צו פֿאַלאַ מעדוויעצקאַיאַ, צו וועמען איך וועל אייביק זיין מחויב. זעקס חדשים האָט זי אים אָפּגעהיט, ווי אַן אויג אין קאָפּ. ער האָט זי גערופֿן „מאַמע" און זייער ליב געהאַט.

דעם 21סטן סעפּטעמבער האָט מען אונדז איבערגעפֿירט אין דאָרף בוגאַקאָוו. דאָרט איז געווען אַן אָנדערער דיטטשישער קאָמענדאַנט, אָבער ער איז געווען אונטערגעוואָרפֿן די נעמיראָווער מאָכטהאָבערס: געניג, „קראַשקאַ" און „ווילי". איך בין באַשטימט געוואָרן פֿאַר אַ מעדיצינישער אַרבעטערין אין דרײַ יידישע לאָגערן: בוגאַקאָוו, זאַרודענצי און בעריאָזאָווקע. ס'איז שווער איבערצוגעבן, וואָס מענטשן האָבן איבערגעלעבט אין די לאָגערן. די דיטטשן האָבן געזאָגט צו מיר: „דו הייל זיי מיטן קנוט". די געציילטע עלטערע מענטשן, וועלכע האָבן אויסגעמיטן דערשראָסן צו ווערן, האָבן ניט אויסגעהאַלטן די פּײַניקונגען און זיי זענען געפֿאַלן. מיט שטעקנס האָט מען זיי געטריבן צו דער אַרבעט. דעם אַלטן אַקסעלראָד פֿון בוקאָווינע האָט מען אום שבת געטריבן מיט שטעקנס צו דער אַרבעט. זונטיק איז ער געשטאָרבן. די זקנה ברונוואַסער האָט געהאַט פֿאַרשטאָפּטע אָדערן אין בייַדע פֿיס. מע האָט זי געשלעפּט פֿאַר די האָר, אַראָפּגעשלײַדערט פֿון די טרעפּ. אין צוויי טעג אַרום איז זי געשטאָרבן. אויך די אָנדערע מענטשן זענען געשטאָרבן אין משך פֿון אַ קורצער צייט. די יונגע זענען קראַנק געוואָרן. ס'איז אָנגעקומען דער ווינטער. מיר זענען געשלאָפֿן אויפֿן געפֿרוירענעם דיל. מיר האָבן כּמעט געהונגערט. עס האָבן זיך אָנגעהויבן פֿאַרשפּרייטן עפּידעמיעס. קיין וואַרעמע מלבושים האָבן מיר ניט געהאַט און אין דרויסן זענען געווען שטאַרקע פֿרעסט. מע האָט געשלאָגן. מער פֿון אַלעמען האָט איבער אונדז זיך איזדיעקעווען דער הויפּט־אויפֿזעער מײַנדל. באַזונדערס שטאַרק האָט ער געפּײַניקט מײַן מאַן. ער האָט אים גערופֿן „פֿאַרשאָלטענער אינזשענער".

די גאַנצע צייט האָב איך ניט געזען דאָס קינד און איך בין פֿון זינען אַראָפּ בײַם געדאַנק, אַז די דיטטשן האָבן אים אפֿשר געפֿונען. אין אָנהייב יאָנואַר האָט זיך מיר אײַנגעגעבן צו דערקלײַבן זיך צו אים בסוד. וועג כ'בין צוגעקומען צו דער פֿורטקע, האָט דאָס האַרץ בײַ מיר געקלאָפּט ביז צום אַרויסשפּרינגען. איך האָב זיך אַרומגעקוקט, צי קיינער זעט מיך ניט. מעדוויעצקאַיאַ האָט געעפֿנט די טיר און אַ געשריי געטאָן: „שורע, זע נאָר ווער ס'איז געקומען!", אָבער שורע האָט מיך ניט אויפֿגענומען. ער איז געווען שטיל און טרויעריק און האָט זיך באַהאַלטן הינטער פֿאַלען. ערשט וועג איך האָב אים אָנגענומען פֿאַר די הענט און אַראָפּגענומען פֿון זיך דאָס טיכל, האָט ער אָנגעהויבן אַלץ זיך צו דערמאָנען. מעדוויעצקאַיאַ האָט מיר דערציילט, אַז ער גייט ניט אַרויס פֿונעם צימער, אַפֿילו דעם הויף זעט ער ניט. מע האָט אים אויסגעלערנט זאָגן, אַז ער איז אַ פֿלימעניק פֿון קיעוו און אַז זיין נאָמען איז אַלעקסאַנדער באַקאַלענקאָ. טאָמער איז אַרײַנגעקומען אַ פֿרעמדער מענטש, האָט ער זיך באַהאַלטן. פֿאַר מײַן אָוועקגיין האָט שוריק מיר געגעבן אַן עפּל „פֿאַרן פּאָפּאַ". ער האָט מיך געפֿרעגט, צי עס איז אמת, אַז מע האָט אַלע קינדער דערהרגעט — און אויסגערעכנט אַלע זיבנע חברים בײַ די נעמען. איך האָב הייס באַאָנקט דער פֿרוי מעדוויעצקאַיאַ און כ'בין אָוועק.

כ׳בין געגאַנגען פֿון לאַגער צו לאַגער און כ׳האָב זיך באַמיט, אויף וויפֿל כ׳בין געווען אין שטאַנד, צו פֿאַרלייכטערן די ליידן פֿון די קראַנקע. און קראַנקע זענען געווען וואָס אַ מאָל אַלץ מער, קראַנקע און באַרוועסע — די לעצטע פֿאַר שיך אַדער טופֿלעס זענען געווארן צעריסן. אין דער פֿרי האָבן די קראַנקע ניט געקאָנט אויפֿשטיין. די מאַכט האָט געפֿאַדערט בײַ מיר אַ רשימה פֿון די קראַנקע, אָבער איך האָב ניט געגעבן. איך האָב געווווסט, אַז דאָס באַטײַט אַ זיכערן טויט. אַ סך פֿון אונדז האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז מיר וועלן ניט מײַדן דעם טויט. איין האָפֿענונג בלויז איז געווען: אַז די רויטע אַרמיי וועט קומען. הגם מיר זענען זיכער געווען, אַז אין דער לעצטער מינוט וועלן די דײַטשן אונדז דערהרגענען.

דעם 2טן פֿעברואַר, שפּעט בײַ נאַכט, האָט דער פֿאַליציאַנט אַנדריי מיך אָפּגערופֿן אין אַ זײַט און געזאָגט: „דאָקטאָרין, זעט, אַז מאָרגן אין דער פֿרי זאָלן אַלע, וואָס קאָנען זיך נאָר האַלטן אויף די פֿיס, אַרויסגיין צו דער אַרבעט". איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז די לאַגע איז אַן ערנסטע, און כ׳האָב געוואָרנט די קראַנקע, אָבער זיי האָבן ניט געגלייבט. מײַן מאַן איז געווען קראַנק און ער איז געבליבן. כּמעט אַלע קראַנקע זענען געבליבן. 12 אַ זייגער בײַ טאָג איז צוגעפֿאָרן אַ לאַנגער שנור פֿון שליטנס מיט אַ סך פֿאַליציי־לײַט בראָש מיטן דײַטש מײַנדל. אויך „ווילי" פֿון נעמיראָוו איז געקומען. כ׳האָב געהערט, ווי מײַנדל זאָגט: „די קראַנקע און די באַרוועסע"...

איך האָב זיך באַהאַלטן, כדי ער זאָל מיך ניט צווינגען אַנצוווײַזן אויף די קראַנקע. עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ שרעקלעכע זאַך: האַלב נאַקעטע מענטשן האָט מען פֿאָר די האָר אַרויסגעשלעפּט אויפֿן שניי. זיי האָבן צוגענומען די אַלע, וועלכע זענען געווען עלטער פֿון 40–45 יאָר און אויך יענע, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין מלבושים אָדער שיך. אין הויף האָט מען זיי אײַנגעטיילט אין צוויי גרופּעס — אַזעלכע, וואָס קאָנען נאָך אַרבעטן, און באַשטימטע צום אומקום. לעבן מיר איז געשטאַנען מײַנע אַ פֿרײַנדין, גרינבערג פֿון בוקאָרעשט, אַ שײַנע פֿרוי פֿון 30 יאָר. זי איז געווען גוט אָנגעטאָן, אָבער אין צעריסענע שיך. זיי האָבן דאָס דערזען און געמומען שלעפּן זי צו די פֿאַראורטיילטע, און דערנאָך אויך מיך, וויל איך בין געווען אין אַלטע פֿלאַנעלענע טופֿלעס. זי האָט געטענהט: „איך בין אַ געזונטע", אָבער מע האָט איר געענטפֿערט: „דו האָסט ניט קיין שיך".

איך האָב אַ טראַכט געטאָן וועגן שוריקן, און דאָס האָט מיר צוגעגעבן כּוח. מײַן מאַן איז געשטאַנען אין דער גרופּע פֿון די אַרבעט־פֿעיקע. אין דער לעצטער מינוט, ווען מע האָט אונדז געפֿירט צו די שליטנס, איז מיר געלונגען איבערצולויפֿן אין דער צווייטער גרופּע און זיך באַהאַלטן. מײַן פֿרײַנדין האָט אויך געפֿרוווט איבערלויפֿן, אָבער מע האָט עס באַמערקט און זי שטאַרק געשלאָגן. אַ יונג מיידל פֿון 18 יאָר האָט געבעטן, מע זאָל איר דערלויבן גיין צום טויט צוזאַמען מיט איר מוטער. מע האָט איר דערלויבט, אָבער ווען זי איז שוין געזעסן אין שליטן, האָט זי מורא באַקומען און געוואָלט צוריקגיין, אָבער מע האָט איר שוין ניט געלאָזן. איין פֿרוי האָט אײַנגענומען סם און געגעבן אויך דער טאָכטער, אָבער זי האָט זיך אָפּגעזאָגט. איין בחור האָט געפֿרוווט אַנטלויפֿן און מע האָט אים דערשאָסן. אין אַ שעה אַרום האָט מען די צום טויט פֿאַראורטיילטע אַוועקגעפֿירט און די איבעריקע האָט מען אַרײַנגעטריבן אין לאַגער. 10 אַ זייגער אין אָוונט, ווען די געזונטע האָבן זיך אומגעקערט פֿון דער אַרבעט, האָבן זיי דערזען, אז עס זענען מער ניטאָ קיין מאַמעס, קיין טאַטעס, קיין שוועסטער.

דעם 4טן פֿעברואַר 1943 האָט מען אונדז איבערגעפֿירט קיין זאַרודענצי — דאָרט האָט מען דערשאָסן צוויי דריטל פֿון די לאַגערניקעס און עס זענען געבליבן פֿרייַע פֿלעצער.

דעם 1טן פֿעברואַר בין איך געקומען אַהין באַטראַכטן די קראַנקע און פֿאַר מייַנע אויגן האָט זיך אַנטפּלעקט אַ שרעקלעך בילד: מענטשן, צוגעדעקטע מיט שמאַטעס, באָר־ווענע, מיט קערפּערס צעפֿרעסענע פֿון אויסשיטן און פֿון אַזעלכע אויסטערלישע מפות, וואָס אין נאָרמאַלע צייַטן זעט מען זיי ניט. זיי זענען געזעסן אויפֿן דיל אויף שמאַטעס און ערנסט, מיט פֿליַיס, געהרגעט די לייַז. זיי זענען געווען אַזוי שטאַרק פֿאַרנומען מיט דער אַ אַרבעט, אַז זיי האָבן מיך אַפֿילו ניט באַמערקט. און פּלוצעם — אַ באַוועגונג, געשרייען, מע שפּרינגט אויף, די אויגן פֿינקלען, אַנדערע ווייַנען. וואָס איז געשען? מע האָט געבראַכט ברויט. און וואָס פֿאַר אַ גליק! מע גיט יעדן איינעם אַ גאַנץ לעבל ברויט! דאָס איז נאָך ניט געשען, דאָס איז אין גאַנצן אַ נייַע זאַך. מסתּמא איז שוין נאָענט די ישועה — טראַכטן די אומגליקלעכע מענטשן. אַרויסגעווייזן האָט זיך אַבער אַז וואָס: די פֿינקטלעכע דייַטשן האָבן געווווסט, אַז דעם 5טן וועט פֿאַרקומען אַן „אַקציע" און עטלעכע טעג וועט מען ניט וויסן געניר, וויפֿל ברויט עס איז נייטיק, מחמת מע וועט דאָך ניט תּיכף וויסן וויפֿל מענטשן עס וועלן בלייַבן, דערפֿאַר האָבן זיי באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אין אַוואַנס צו גאַנצע ברייטלעך. וועגן דעם אַ חשבון האָבן מיר זיך דערווווסט ערשט נאָך דעם, ווי מיר אַליין האָבן זיך געפֿונען אין זאַרודענצער טויטלאַגער.

אויפֿן וועג האָט מען ווידער אַוועקגענומען די אַלע, וואָס זענען שלעכט געגאַנגען און זיי אַרייַנגעזעצט אין שליטנס. אין טשוקאָוו האָט מען צונויפֿגעקליבן די צום טויט באַשטימטע — פֿון נעמיראָוו, בעריאָזוואָוק, זאַרודענצי און בוגאַקאָוו. דאָרט האָט מען זיי געהאַלטן נאָקעטע אין משך פֿון צוויי טעג, אָן עסן און אָן טרינקען, און דערנאָך דערהרגעט.

בייַ דער אַרבעט האָט מייַסטער דער אונדז דערציילט, אַז ער האָט ביַיגעווווינט אַן עקזעקוציע („די אַקציאָן" — האָט ער דאָס אָנגערופֿן) און אַז דאָס איז גאָרניט אַזוי שרעק־לעך, ווי מיר מיינען. דערנאָך האָבן מיר זיך דערווווסט, אַז מייַסטער דער און מייַנדל, הגם זיי האָבן זיך געריכטן פֿאַר באַאַמטע פֿון דער פֿירמע, ווו מיר האָבן געאַרבעט, זענען זיי אַבער גלייַכצייַטיק געווען עסעסלייַט.

...אַ פֿראָסטיקער ווינטערדיקער פֿאַרטאָג. עס איז נאָך טונקל, אַבער אונדז טרייַבט מען שוין אַרויס מיט נאַגייַקעס צו דער אַרבעט. אין אייַלעניש וויקלען מיר אַרום זעקעלעך מיט שטרוי אויף די צעריסענע שיך, כּדי ניט אָפּצופֿרירן די פֿיס. מע טוט אָן אַלטע קאַלדרעס אויף די קעפּ, מע פֿאַרבינדט זיי מיט שטריק און מע שטעלט זיך אין דער ריי. עטלעכע מאָל ציילט מען אונדז איבער זייער גענוי און מע טרייַבט אונדז אַרויס אויפֿן וועג. עס איז שווער אויפֿצוהייבן די פֿאַרמאַטערטע, צעוווּנדיקטע פֿיס. מיר שלעפּן קוים אַרויס די צעווייקטע שמאַטעס מיטן שטרוי פֿונעם שניי. און דער שניי שיט און שיט אָן אַ סוף. מע טרייַבט אונדז בערך 5 קילאָמעטער. מיר קומען אָן צום אַרבעטספּלאַץ און אַטמען אָפּ. מיר נעמען לאָפּעטעס און הייבן אָן אָפּצורייניקן דעם שניי. פּלוצעם ווערט מען אומרויק: „דער ‚שווארצער' פֿאָרט!" (מייַנדל). בייַ אַלעמען אין די אויגן איז אַ ווילדע שרעק. די לאָפּעטעס באַוועגן זיך שנעל, יעדער באַמיט זיך צו ווערן קליין און אומבאַמערקט, כּדי ניט צו צייַגן אויף זיך אויפֿמערקזאַמקייט. „לאָזט דאָ איבער די אַרבעט, — שרייט ער, — איר וועט גיין אַכט קילאָמעטער פֿון דאָנען מיט די לאָפּעטעס און דאָרט וועט איר אָפּרייניקן דעם וועג".

אַ וויסער אומענדלעכער סטעפּ, אַ טיפֿער שניי, אַ וויוגע. די שנייפֿליטערלעך דרייען זיך אַזוי, אַז מע זעט ניט פֿמעט גאָרניט. אויפֿן שליטן זיצט דער שוואַרצער הויכער דײַטש און מיט שוים אויפֿן מויל, מיט אַ לאַנגן קנוט אין האַנט, יאָגט ער 200 אומגליקלעכע מענטשלעכע שאַטנס. די פֿיס ווערן וואָס אַ מאָל אַלץ שווערער, דאָס האַרץ איז גרייט אַרויסצושפרינגען פֿון דער ברוסט. דוכט זיך, אַז מיר וועלן ניט אויסהאַלטן דעם שרעקלעכן מאַרש. אָבער דער לעבנס־אינסטינקט איז שטאַרק. מיר שטרענגען זיך אָן און קומען צום באַשטימטן פּלאַץ. דער שליטן שטעלט זיך אָפּ, און אַ בייזוויליקער חוזק־בליק, פֿול מיט באַפֿרידיקונג, באַטראַכט די אויסגעמאַטערטע מענטשן.

מיט די אַנדערע בין איך אַוועק אויף דער אַרבעט בײַם רייניקן דעם שניי.

דעם 8טן פֿעברואַר איז צו מיר צוגעקומען אַן אומבאַקאַנטע פֿרוי און געזאָגט: „איך בין אַ שוועסטער פֿון פּאַלאַ מעדוויעצקאַיאַ. נעמט צו שורען. מע האָט זי געמסרט, און זי האָט אים באַהאַלטן בײַ אַ ווײַטער קרובֿה".

זי האָט דערציילט, אַז אין נעמיראָוו האָט מען באַהאַלטן עטלעכע יידישע קינדער, אָבער מע האָט זיי געפֿונען און דעם 5טן פֿעברואַר זיי אַלע דערהרגעט. געבליבן איז איין שורע.

וואָס טוט מען? וועט איך האָב נאָך געאַרבעט ווי אַ דאָקטאָרין אין לאַגער, פֿלעג איך טייל מאָל אַרײַנגיין צו פֿויערים און זיי היילן. איך האָב דאָס געטאָן מיט גרויס געפֿאָר, מחמת מײַנדל האָט מיר געהאָט געזאָגט: „אויב איך וועל זיך דערווײַסן, אַז דו ביסט אַרײַנ־געגאַנגען אין אַן אוקראַיִניש הויז, וועל איך דיך דערשיסן אויפֿן אָרט".

אָבער אין די דערפֿער איז ניט געווען קיין דאָקטער און איך האָב ניט געקאָנט אָפּזאָגן וועג מע פֿלעגט מיך בעטן אַרײַנצוגיין צו אַ קראַנקן. ניט וויַיט פֿון אונדזער לאַגער האָט געווויינט די פֿאַמיליע פֿון קיריל באַראַנטשוק. איך פֿלעג אָפֿט אַהין אַרײַנגיין, וויַיל דער פֿאָטער בײַ זיי איז געווען קראַנק. באַראַנטשוק האָט מיר איין מאָל געזאָגט, אַז אַזעלכע מענטשן ווי מיר זענען, וואָלט ער באַהאַלטן בײַ זיך אין בוזעם און זיי אַריבערגעטראָגן איבערן בוג. אין אים טאַקע האָב איך זיך איצט דערמאָנט. איך האָב געבעטן דער שוועסטער פֿון פּאַלאַ מעדוויעצקאַיאַ, זי זאָל גיין צו באַראַנטשוקן און זאָגן, אַז איך בעט אים אויף די קני, ער זאָל פֿאָרן קיין נעמיראָוו און נעמען צו זיך דאָס ייִנגל אויף עטלעכע טעג, און דערווײַל וועלן מיר עפּעס צוטראָכטן.

דער טײַערער פֿעטער קיריל האָט געראַטעוועט שוריקן, געבראַכט אים פֿון נעמיראָוו אַ פֿאַרוויקלטן אין זײַן פּעלץ. דאָרט האָבן אים זײַן פֿרוי און די קינדער — נאָסטיאַ און נינאַ — אַרומגערינגלט מיט ליבשאַפֿט. זיי פֿלעגן קומען אויפֿן שאַסיי און דערציילן, אַז דער קליינער איז געזונט און בעט גאָט פֿאַר אונדז.

מיר האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפֿן — מע האָט געדראָפֿט ראַטעוועט שוריקן.

דעם 26סטן פֿעברואַר 2 אַ זייגער בײַ נאַכט האָט מײַן מאַן צו מיר געזאָגט: „שטיי אויף". מיר האָבן געוואָרט ביז דער פּאָליציאַנט איז אַרײַנגעגאַנגען זיך אָנוואַרעמען און זענען אַריבערגעקראָכן איבערן דראָט. מיר זענען אַוועק צו קיריל באַראַנטשוק. זיי האָבן אונדז גוט אויפֿגענומען, כאָטש דאָס האָט זיי געדראָט מיטן טויט. דאָרט זענען מיר געווען 4 טעג, אַ ביסל געקומען צו זיך, און דעם 2טן מאַרץ האָט קיריל באַראַנטשוק, צוזאַמען מיט זײַן פֿעטער אַניסי זמערזלי, אַוועקגעפֿירט אונדז קיין פּערפּעליצאַ, צום בוג. דאָס דאָרף איז פול געווען מיט דײַטשישער גרענעץ־וואַכלײַט און קיינער האָט אונדז ניט געוואָלט אַרײַנלאָזן. מיר האָבן געוווסט, אַז איצט האָבן מיר שוין ניט קיין ברירה. 3 אַ זייגער

בײַ נאַכט זענען מיר, ווי בלינד, געגאַנגען איבערן בוג. מײַן מאַן מיטן קינד אויף די הענט איז געגאַנגען פֿאַרויס. די נאַכט איז געווען אַ פֿינצטערע. דאָס איז האָט אַנגעהויבן טײַען. איך בין אַרײַן אין וואַסער ביז איבער די קני און האָב אויסגעלענקט אַ פֿוס. איך האָב אָבער אַפֿילו ניט קיין געשריי געטאָן. שוריק האָט עס באַמערקט, אָבער אויך ער האָט געשוויגן. ענדלעך זענען מיר געווען אויף יענער זײַט טײַך.

פּויערים האָבן אונדז אַרײַנגעלאָזט אין אַ כאַטע. מיר האָבן זיך אַנגעווארעמט, אָפּגערוט און דערנאָך האָט מען אונדז געגעבן פּויערישע מלבושים. מיר זענען אַוועק צו פֿוס קיין מאָליעוו־פּאָדאָלסק און אַנגעגעבן זיך פֿאַר קיִעווער פּליטים. דעם 10טן מאַרץ זענען מיר אַנגעקומען קיין מאָליעוו און דאָרט זענען מיר אַרײַן אין געטאָ. מיר האָבן נאָך געהאַט אויסצושטיין אַ סך צרות און פּײַן, אָבער מיר האָבן זיך דערוואַרט דעם טאָג, ווען די רויטע אַרמיי איז אַנגעקומען. איצט קאָנען מיר לעבן פֿרײַ, אָבער די שרעקלעכע ווונדן וועלן בלײַבן אויפֿן גאַנצן לעבן.

פֿון דיטשישע הענט זענען אומגעקומען מײַנע טײַערע עלטערן, צוויי בריידער, דער עלטערער — מיט אַ פֿרוי און צוויי קינדער, און דער יינגערער — אַ טאָלאָנטירטער מוזיקער. אומגעקומען זענען אויך מײַן מאַנס מוטער און שוועסטער. מײַן האָרץ איז איצט האָרט ווי אַ שטיין — מיר דוכט זיך, אַז ווען מע וואָלט עס געשניטן, וואָלט קיין בלוט ניט גערונען.

די אויסראָטונג פֿון די ייִדן אין לוואָוו

די דײַטשן זענען אַרײַן קיין לוואָוו דעם 1טן יולי 1941.

די דײַטשן מאַרשירן, זינגען און זייען גרויל. קיינער גייט ניט אַרויס פֿון שטוב. אויף יעדן ראָג — אַ דײַטשישער פּאַטראָל. אַ היטלעריסט שטייט און ווײַזט פֿאַר אַן אָנגעלויף פֿון שטאָטישע אויסוווּרפֿן, ווי אַזוי מ׳וועט הענגען. ער שרײַט אַן אויפֿהער: „יודען קאַפּוט".

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געיאָג אויף ייִדן. די אַרטיקע פֿאַשיסטן, אין באַגלייט פֿון עסעסלײַט, האָבן געזוכט אַרויסשלעפּן ייִדן פֿון די ווויזונגען און אָפּפֿירן זיי אין די לוואָווער טורמעס און קאַזאַרמעס.

בײַם אַרײַנגאַנג צום זאַמלפּונקט האָט מען אַראָפּגעריסן די מלבושים, צוגענומען די ווערטפֿולע זאַכן און געלט. די פֿאַשיסטן האָבן געשלאָגן די ייִדן ביז בלוט, זיך איזדיעקעוועט איבער זיי. מ׳האָט זיי געצוווּנגען צו לעקן דעם דיל מיט דער צונג און מיט אַ הינערשער פֿעדער פּוצן די פֿענצטער. מ׳האָט די ייִדן אויסגעשטעלט אין אַ ריי און געהייסן זיי שלאָגן אײנער דעם אַנדערן. וועַן די עסעסאָווצעס האָט זיך אויסגעוויזן, אַז די קלעפּ זענען צו שוואַכע, האָבן זיי אַרויסגעשלעפּט דעם קרבן פֿון דער ריי און געוויזן אים, ווי אַזוי מ׳דאַרף שלאָגן ביז צום טויט. די איבעריקע האָט מען געצוווּנגען, אונטערן געלעכטער פֿון די הענקערס, צו פּאַטשן אײנער דעם צווייטן. דערנאָך האָט מען זיי דערשאָסן.

בעת דער ערשטער אַקציע, וואָס ווערט אָנגערופֿן „דער בלוטיקער דינסטיק", זענען דערהרגעט געוואָרן 5000 ייִדן.

די אומגליקלעכע האָבן ניט באַוויזן צו קומען צו זיך, און שוין דאָנערשטיק, דעם 5טן יולי, האָט מען אָנגעהויבן כאַפּן מענער און פֿרויען, פֿלומרשט אויף אַרבעט.

מען האָט זיי צונופֿיפֿגעקליבן אויפֿן פּלאַץ לעבן דער פּעלטשינסקע־גאַס. נאָך צוויי־טאָגיקע עינויים האָט מען אַלעמען געפֿירט צום דערשיסן. עטלעכע מענער איז געלונגען צו אָנטלויפֿן. די עסעסלײַט האָבן אַרויסגענומען פֿון די ווויזונגען אַלץ, וואָס ס׳איז זיי געפֿעלן און אַוועקגעפֿירט די זאַכן מיט אויטאָס. די ערשטע פּאָגראָמען און רויבערײַען זענען אַדורכגעפֿירט געוואָרן דורכן רעגולערן מיליטער. נאָך זיי זענען אָנגעקומען די געסטאַפּאָ־לײַט און דער אָפּאַראָט פֿון דער דײַטשישער אַדמיניסטראַציע.

דער געזעראַל־לייטענאַנט פֿרידריך קאָצמאַן, דער הויפּט־תּלין פֿון די ייִדן אין מערב־אוקראַינע, האָט אַרויסגעגעבן דעם 15טן יולי 1941 אַ באָפֿעל, אין וועלכן עס זאָגט זיך:

1. אַלע ייִדן, אָנהייבנדיק פֿון 12־ייִריקן עלטער, מוזן טראָגן אַ ווײַסן באַנד מיט אַן אויסגענייטן מגן־דוד. דאָס באַווײַזן זיך אין גאָס אָן אַ באַנד וועט באָשטראָפֿט מיט טויט.

2. אונטער דער דראָונג פֿון טויטשטראָף האָבן ייִדן ניט קיין רעכט צו בײַטן זייער ווויזנאָרט אָן אַ דערלויבענש פֿון דער דײַטשישער אָפּטיילונג פֿאַר ייִדישע ענינים.

גבֿית־עדות פֿון י. הערץ און נפֿתלי נאָכט.
צוגעגרייט צום דרוק — ר. פֿרײַערמאַן און ר. קאָוונאַטאָר.

פֿרידריך קאַצמאַן איז געווען דער הויפּט פֿון דער אָפּטיילונג פֿאַר יידישע ענינים איבער גאַנץ מערב־אוקראַינע. ער האָט באַשטימט פֿאַר זיינע פֿאַרטרעטער: אין טאַרנאָפּאָל — לעקסן און אין סטאַניסלאָוו — קריגערן. אין יעדער שטאָט און שטעטל האָט ער געהאַט זיינע אונטערגעאָרדנטע, וועלכע האָבן אָרגאַניזירט קאָנצענטראַציע־לאָגערן און אויס־געראַטן די יידן.

אין לוואָוו, אויף פּעלטשינסקע־גאַס, האָט זיך געפֿונען די געסטאָפּאָ מיטן מאַיאָר ענגעלס בראש. די רוצחים האָבן געוואָלט צעשטויבן די יידישע מאַסן, צעטיילן זיי אויף גרופּעס, דערשטיקן אַפֿילו די מינדסטע מחשבה וועגן אַן אָרגאַניזירטן וויידערשטאַנד. זיי האָבן געשאָפֿן אַ וואָרשיינלעכקייט פֿון געפֿאַר פֿאַר יענע, וועמען זיי האָבן געוואָלט אויס־נוצן, און דערמיט האָבן זיי אָפּגעצויגן זייער אויפֿמערקזאַמקייט פֿון דער ריכטיקער סי־טואַציע.

צווישן די יידן זענען געווען אַ סך שלאָסערס, מעכאַניקערס, געניטע מיַסטערס, נייטיקע פֿאַר דער דיַיטשישער אינדוסטריע. די דיַיטשן האָבן זיך באַנוצט מיט זיי אויף די מיליטעריש אונטערנעמונגען און פֿאַבריקן. צווישן די יידן זענען אויך געווען אַ סך גזוונטע און שטאַרקע מענטשן, וועמען די דיַיטשן האָבן געצוונגען צו אַרבעטן אין קאָנצ־לאָגערן ביי שוואַרצער אַרבעט.

קודם כל האָבן די דיַיטשן אומגעבראַכט אַלטע־לײַט, קינדער, פֿרויען און קראַנקע, אומפֿעיִקע צו אַרבעט. זיי האָט מען דערהרגעט בעת די פּאָגראָמען, אַריַינגעשלײַדערט אין די טורמעס און אַרויסגעפֿירט אין די „טויטנוועלדער".

דער יידישער אַרבעטער איז פֿאַר די דיַיטשן געווען זייער באַקוועם: אין די מיינסטע פֿאַלן האָט ער ניט בלויז ניט באַקומען קיין געצאָלט פֿאַר דער אַרבעט, נאָר ער האָט נאָך צוגעצאָלט, כדי צו באַקומען אַן „אַרבײַטסקאָרטע", און מיט דעם, כאָטש אויף אַ קורצע צײַט, אויסמײַדן דעם טויט אָדער דעם לאָגער, ווו עס האָט אים אויך דערווארט דער טויט.

אויב אַ יִיד האָט בעת אַן אָבלאָווע ניט געקאָנט ווײַזן די עסעסלײַט קיין אַרבעטסשײַן, האָט מען אים דערשאָסן.

פֿון דעצעמבער 1941 האָט יעדער אַרבעטנדיקער יִיד געמוזט טראָגן אַן אָרעמבאַנד מיט אַן אויסגענייטן אות „A" (אַרבײַטסיודע) און דעם נומער פֿון דער אַרבעטסשײַן. ווער עס האָט ניט געהאַט קיין באַנד פֿון אַרבײַטסאָמט, דעם האָט מען אויך דערהרגעט בעת די ליקווידאַציע־אָבלאָווע.

די ניט־אַרבעטנדיקע האָבן נאָכגעמאַכט די אַרבעטסשײַנען און אויסגענייט אָרעמ־בענדער, ענלעכע צו די וואָס זענען געוואָרן אַרויסגעבן דורכן אַרבײַטסאָמט. עס האָבן זיך אָבער געפֿונען מוסרים, וועלכע האָבן דאָס צוגעטראָגן די באַאָמטע פֿונעם אַרבײַטסאָמט. דאָן זענען אָנולירט געוואָרן די פֿרי־ערדיקע שײַנען און אָנשטאָט זיי האָט מען אַרויסגעגעבן „מעלדקאָרטעס". אָזוי אַרום האָבן די דיַיטשן באַקומען אַ פּינקטלעכע קאָנטראָל איבער אַלע „אַרבײַטסיודען" און „ניכטסאַרבײַטסיודען".

דער יידישער אַרבעטער האָט ניט באַקומען קיין געהאַלט פֿאַר זײַן מי. אָפֿילו די הונדערט גראַם ברויט, וואָס אים איז געקומען, האָט מען אים אויך ניט געגעבן, וואָרעם זײַן אויפֿזעער האָט דאָס פֿאַרקויפֿט פֿאַר אַ גוטן פּרײַז.

*

פֿון נאָוועמבער 1942 האָבן די יידן, וועלכע האָבן געאָרבעט אין דײַטשישע פֿירמעס, געמוזט טראָגן, אָנהויך אָרעמבענדער, אויך אַ ווײַסע לאַטע מיט אַן אויסגענייטן אות „W" (וועראַכט) אָדער „R" (ריסטונג). דאָס האָט געהייסן, אַז דער געגענבענער יידּ אָרבעט דירעקט פֿאַר דער מיליטעריישער אינדוסטריע.

דעם שטח פֿונעם געטאָ האָבן די דײַטשן אַרומגעצוימט מיט אַ הויכן פּלויט.

דעם צוועלפֿטן נאָוועמבער האָבן בײַ די טויערן זיך באָוויזן אַ סך באָוואָפֿנטע געסטאַפּאָ־לײַט. זיי האָבן פֿאַרהאַלטן יעדן איינעם, וואָס איז אַרויס צו דער אָרבעט. ווער עס האָט ניט געטראָגן קיין לאַטע מיטן אות „R" אָדער „W" איז דערשאָסן געוואָרן. אין רעזולטאַט פֿון דער צווייטאָגיקער קאָנטראָל בײַ די טויערן זענען אומגעקומען 12,000 יידן.

אין דעצעמבער איז די געטאָ געוואָרן פֿאַרמאַכט. בײַ די טויערן האָט מען אײַנגעאָרדנט צוויי וועכטער־בײַדלעך, אין וועלכע עס זענען געשטאַנען וואַכלײַט פֿון געסטאַפּאָ. אַרויס־גיין פֿון געטאָ האָט מען געמעגט נאָר אין דער פרי און אין גרופּעס. שוין סוף דעצעמבער 1941 האָבן די דײַטשן אָנגעהויבן איבערפֿירן די אָרבעטער אויף קאָזאַרמע־באַדינגונגען. יעדער אונטערנעמונג האָט מען צוגעטיילט באָראָקן. אויף אָזאַ אופֿן האָט מען אָפּגעטיילט די אָרבעטנדיקע פֿון די ניט־אָרבעטנדיקע. די ערשטע האָט מען צוגעטיילט הײַזער אויף די גאַסן זאַמאָרסטינאָווסקע, לאָקעטקע, קושעוויטשע און קרעסאָווע, און די צווייטע — אין קלענאָראָוו.

די, וואָס ס'איז ניט געלונגען אָנצוקומען אויף אַן אָרבעט, האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז קלענאָראָוו וועט ווערן אין גיכן ליקווידירט. אמת, די דײַטשן האָבן דורך זייערע אָגענטן פֿאָרשפֿרייט פּראָוואָצירנדיקע קלאַנגען וועגן אָרגאַניזירן אַ געטאָ פֿאַר „ניכטסאָרבײַטס־יודען", און דאָס האָט אַ ביסל באָרויקט די אומגליקלעכע, אויסגעמאַטערטע יידן, אײַנגע־פֿלאַנצט אין זייערע הערצער אַ שוואַכע האָפֿענונג.

אָבער אַלע האָפֿענונגען זענען צעשטערט געוואָרן נאָך די טראָגישע געשעענישן אין קלענאָראָוו.

אין דער נאָכט פֿונעם 4טן אויפֿן 5טן יאָנואָר האָט אויף די גאַסן פֿון געטאָ זיך אָנגעהויבן אַ שיסעריי. דאָס איז געווען אַ סיגנאַל צו אַ נײַער „אַקציע". די יידן האָבן זיך אָנגעהויבן באַהאַלטן, אָדער אָנטלויפֿן צו די קרובים אין די קאָזאַרמעס.

אין דער פֿרי, דעם 5טן יאָנואָר, האָט זיך אָנגעהויבן די „יאָנואָר־שחיטה". די אָרבעטע־דיקע האָט מען אַרויסגעטריבן צו דער אָרבעט, און אויף די איבעריקע האָט זיך אָנגעהויבן אַ געיעג.

אין דער „ליקווידאַציע־קאָמפּאַניע" פֿון נאָוועמבער האָט מען די יידן אַרויסגעפֿירט קיין בעלזשעץ און דאָרט אומגעבראַכט. אָבער אַ סך יידן האָבן אויפֿגעבראַכן ברעטער אין די וואָאַנען און אָנטלאָפֿן. די דײַטשן האָבן זיי ניט געכאַפּט. פּדי דאָס זאָל מער זיך ניט איבערחזרן, האָבן די דײַטשן געמוטמעט אָדורכפֿירן די „יאָנואָר־קאָמפּאַניע" אַ ביסל אָנדערש. זיי האָבן דערהרגעט, פֿאַרברענט און אַרויסגעפֿירט די יידן אויף פֿיאָסקאָווע גורע. די הײַזער זענען געוואָרן רעווידירט, צי קיינער איז דאָרט ניטאָ, און דערנאָך האָבן די דײַטשן זיי פֿאַרברענט. די יידן אין די געהיימע באַהעלטענישן, אין די קעלערס, אויף די בוידעמס און אין די אויוונס, זענען אומגעקומען אין פֿײַער.

די אָנגעבלאָזענע פֿאַרשטייער פֿון דער „הויכער ראָסע" האָבן בעת דער קאָמפּאַניע

ניט אַדורכגעלאָזט קיין איין פֿרוי. זיי האָבן זיי פֿאַרגעוואָלדיקט, דערהרגעט, אַדער געוואָרפֿן אין די ברענענדיקע הײַזער.

גאַנץ קלענאַראָוו איז געוואָרן פֿאַרוויסט. געבליבן זענען בלויז די גאַסן, אויף וועלכע עס זענען געווען קאַזאַרמעס. אין די עטלעכע געסלעך זענען געבליבן לעבן בערך 20 טויזנט יידן. זיי איז באַשערט געווען נאָך פֿאַרן טויט געפֿרוווט צו ווערן מיט אויסטערלישע טאָרטורן.

בײַ די וועכטער־בײַדלעך זענען געשטאַנען די שופֿאַליט און די אויפֿזעערס איבערן געטאָ. זיי האָבן קאָנטראָלירט, צי די לאָטעס „R" און „W" זענען ניט קיין נאָכגעמאַכטע. דאָס האָט מען לײַכט געקאָנט פֿעסטשטעלן. אַ סך יידן האָבן אַליין זיך אויסגעהעפֿט די אותיות, כדי צו קאָנען צוזאַמען מיט דער גרופּע אַרבעטנדיקע אַרויסבאַקומען זיך יעדן טאָג פֿון געטאָ „אינעם אַרישן ראַיאָן". אויב זיי זענען געבליבן אין געטאָ, זענען זיי כסדר געווען אין אַ טויטגעפֿאָר, ווײַל די דײַטשן האָבן טאָגטעגלעך רעווידירט די קאַזאַרמעס און יעדן געכאַפּטן אַוועקגעפֿירט אין טורמע. די אותיות, וואָס זענען געוואָרן אַרויסגעגעבן דורך די דײַטשישע אונטערנעמונגען, זענען געווען אויסגענייט דורך אַ מאַשין מיט ספּעציעלע שטעך, און פֿולקום זיי נאָכמאַכן האָט קיינער ניט געקענט. אַ ספּעציאַליסט צו כאַפּן די מענטשן מיט פֿאַלשע אותיות איז געווען דער שאַרפֿירער זילער. ווי אַן אויסצייכענונג פֿאַר זײַן געלונגענעם כאַפּן יידן האָט מען אים איבערגעטראָגן אין יאַנאָווער לאָגער.

...אָזוי זעט אויס די טורמע פֿאַר יידן: פֿינצטער, נידעריקע קאַמערן אָן נאַרעס און בענק. פֿײַכט, אַ ריח פֿון פֿוילעניש. קליינע, פֿאַרקראַטעווועטע פֿענצטער, דורך וועלכע דאָס ליכט רײַסט זיך ניט אַדורך.

די טורמע האָט זיך געפּונען אויף דער לאַמעניצקי־גאַס. זי איז געווען אַרומגערינגלט פֿון אַלע זײַטן מיט עסעסלײַט און מיט אַ באַנדע דײַטשישע סאָלדאַטן. פֿון יעדן נײַ־געקומענעם האָבן זיי אַראָפּגעריסן די שיך און די קליידער. די וועכטער האָבן געשלאָגן, ווען ס׳איז זיי נאָר אײַנגעפֿאַלן.

אין די קאַמערן איז פֿאַרוועלט צו רעדן צווישן זיך. די אַרעסטירטע באַקומען ניט קיין עסן. צו וואָס זאָל מען זיי דערנערן? די דײַטשן זענען אויסגערעכנט און קאַרג. די קראַנקע אין טורמע האָט מען דערהרגעט און בײַ נאַכט אַרויסגעפֿירט אויפֿן בית־עולם.

דער הער ענגעלס אַליין האָט אָפּט באַזוכט די טורמע. כדי צו פֿאַרווײַלן דעם דאָזיקן באַנדיט, האָט מען די יידן אַרויסגעפֿירט אויפֿן הויף. ער האָט זיך איזדיעקעוועט איבער זיי און געשלאָגן ביז בלוט. ער האָט ליב געהאַט צו שפּילן זיך מיטן קרבן, — צוואָגן אים דאָס לעבן און די פֿרײַהייט, און באַמערקנדיק אויף זײַן פּנים אַ פֿונק פֿון האָפֿענונג, האָט ער זיך צעלאַכט און אים דערשאָסן מיט אַ קויל פֿון זײַן רעוואָלווער.

ווען די טורמע איז געוואָרן איבערגעפֿולט, האָבן די דײַטשן אַדורכגעפֿירט אַ „רייני־קונג", אַדער אַן „אַרויספֿיר". די אַרעסטירטע האָט מען אָנגעלאָדן אויף אויטאָס און פֿאַרטיעווייַז אַרויסגעפֿירט אויף פֿיאַסקאָווע גורע. דאָרט האָט מען זיי דערשאָסן.

אָבּ, איז די טורמע שטענדיק געווען פֿול. אויב עמעצער איז אַרויס אין גאַס אָן אַ באַנד — איז אין טורמע אַרײַן! בײַ אַן אַנדערן איז דער באַנד געווען צו שמאָל, אַדער ער האָט זיך ניט געגייגט פֿאַר אַ דײַטש — אויך אין טורמע אַרײַן! אין טורמע האָט מען פֿאַרשפּאַרט אָן שום מאָטיוו. עסעסלײַט רײַסן זיך אַרײַן אין אַ ווינונג און אַרעסטירן עמעצן פֿון דער

משפּחה. — „פֿאַר וואָס ?" — פֿרעגט דער קרבן. „דו ווייסט ניט ? דערפֿאַר, ווײַל דו ביסט אַ יִיד. אַלץ איינס, פֿרײַער צו שפּעטער, דו דאַרפֿסט אומקומען".

ענגעלס האָט ניט אַדורכגעפֿירט קיין מאַסן־פֿאַראָמען. ער האָט אײַנגעאָרדנט אין טורמע „רייניקונגען". אויף אַזאַ אופֿן האָט ער אומגעבראַכט אַ סך טויזנטער אַלטע־לײַט, קינדער, מענער און פֿרויען.

אין האַרבסט 1941 איז אַרײַן אין קראַפּט די פֿאַראָרדענונג פֿון גובערנאַטאָר פֿראַנק וועגן צוואַנגסאַרבעט פֿאַר יִידן אויף דער טעריטאָריע פֿון מערב־אוקראַינע. שוין אין אָנהייב פֿון 1942 זענען די לוואָוער, טאַרנאָפּאָלער און סטאַניסלאַוואָווער קרײַזן געוואָרן באַדעקט מיט אַ נעץ פֿון קאָנצלאַגערן.

דער סאָמע שרעקלעכסטער פֿון זיי איז געווען דער לאַגער אין לוואָוו אויף יאַנאָווסקע, וואָס מ׳האָט גערופֿן געקירצט „יאַנאָווער". אַהין האָט מען צונויפֿגעטריבן עטלעכע טויזנט יידן פֿון גאַנץ מערב־אוקראַינע, וועלכע האָבן געדאַרפֿט אויסגלײַכן די בארגיקע געגנט, כדי צוצוגרייטן דעם שטח פֿאַר אַ נײַעם לאַגער. הונגעריקע און פֿאַרפֿינקטע פֿון קלעפּ האָבן די מענטשן געאַרבעט ביז די לעצטע פּוחות. זיי זענען געשלאָפֿן אונטערן אָפּענעם הימל, אויף דער ערד, ביז זיי האָבן ניט אויסגעגלײַכט דעם באָדן און ניט אויפֿגעבויט די באַראַקן. די אַרבעט האָט זיך געצויגן דעם גאַנצן האַרבסט און דעם גאַנצן ווינטער. די מענטשן זענען אויסגעמאַנגען פֿאַר הונגער און קעלט. אויפֿן אָרט פֿון די געשטאָרבענע האָט מען געבראַכט נײַע מאַסן יידישע אַרבעטער.

אין די פֿרימאָרגנס, פֿאַרן אָנהייבן די אַרבעט, זענען פֿאָרגעקומען קאָנטראָלעס, די אַזוי גערופֿענע „אָפּעלן". מ׳האָט צונויפֿגעקליבן אַלע אַרבעטער פֿון דער גרופּע מיטן עלטסטן פֿון דער גרופּע — דער „אָבעריודע". דער „אָבעריודע" האָט אָפּגעגעבן אַ באַריכט דעם דעזשורנע עסעסמאַן וועגן דער צאָל מענטשן אין זײַן גרופּע. נאָך דעם באַריכט האָט זיך אָנגעהויבן די „מאָרגן־גימנאַסטיק", וואָס די עסעסלײַט האָבן אַדורכגעפֿירט. נאָך די שפּרינגערײַען פֿון פֿאַרשיידענעם מין און די אומצייליקע מאָל איבערגעחזרטע באָפֿעלן „אויף", „נידער", האָט מען אַרויסגעצויגן די קראַנקע און שוואַכע. די דאָזיקע מענטשן האָט מען אָוועקגענומען אין אַ זײַט און שפּעטער אַרויסגעפֿירט אויף יענער זײַט פֿלויט, ווו מ׳האָט זיי דערשאָסן מיט אויטאָמאַטן. די טויטע האָט מען אײַנגעלייגט אין ריײַען. די לעבעדיקע האָט מען אונטער אַ טרויערמאַרש אָפּגעשיקט צו דער אַרבעט. אין גאַנג אויפֿן וועג האָט מען נאָך אַרויסגעשלעפּט די וואָס האָבן געלאָמט. אויך זיי האָט מען דערהרגעט. צו דער אַרבעט זענען דערלאָזט געוואָרן נאָר די שטאַרקע און געזונטע.

נאָך דעם ווי דער שטח פֿונעם לאַגער איז שוין געווען צוגעגרייט, האָט מען אים אויסברוקירט מיט מצבה־שטיינער פֿונעם יידישן בית־עולם.

אַפֿילו די טויטע יידן האָבן די דײַטשן ניט צו רו געלאָזט. אין אַ ריי שטעט און שטעט־לעך פֿון מערב־אוקראַינע האָט מען געגוצט די מצבות אויף צו פֿלאָסטערן די וועגן. וועגן די אַרבעט בײַם אויסגלײַכן דעם באָדן איז געווען פֿאַרענדיקט, האָט מען אַרומגעצוימט דעם לאַגער מיט שטעכלדראָט. די וואַך איז געוואָרן געהאַלטן דורך דער פֿאַשיסטישער פּאָליציי.

דורך דעם הויפּט־אַרײַנגאַנג האָט איין וועג געפֿירט צום לאַגער, ווו עס האָבן זיך געפֿונען די באַראַקן און די קיך, און אַ צווייטער — צום „טויטנפּלאַץ", פֿון וואַנען מ׳האָט

אַוועקגעפֿירט די מענטשן אויף די בערג צום דערשיסן. אַרום דעם לאָגער האָט מען אַוועק־געשטעלט בײַדלעך פֿאַר די וועכטערס — איינשטאָקיקע און צוויישטאָקיקע: פֿון דער הייך האָבן די וועכטערס געקאָנט אַכטונג געבן ביז איבערן לאָגער, אַזוי, אַז אַנטלויפֿן איז געווען אוממעגלעך.

דער אויסזען פֿונעם לאָגער איז געווען זייער אַן אומעטיקער: וועכטער־בײדלעך, טרויעריקע באַראַקן, שוויגנדיק־קריכנדיקע מענטשן און אַן אומדערטרעגלעך־נודנער מתים־ריח.

אַרום דעם ריזיקן לײדיקן הויף, ווו עס פֿלעגן פֿאָרקומען די פֿרימאָרגן־אַפּעלן, האָבן זיך געפֿונען בערך צוואַנציק באַראַקן פֿאַר די לאָגערניקעס. אין יעדן באַראַק — פֿינפֿ־שטאָקיקע נאַרעס, ווו ס׳האָט זיך אַרומגעוואַלגערט אַ ביסל שמוציק שטרוי... הינטער די באַראַקן איז געווען די קיך. צוויי מאָל אין טאָג האָט מען דאָרט געקאָכט אַ שיטערע יושקע און אין דער פֿרי האָט מען אַרויסגעגעבן צוויי ברעקלעך אַלט ערזאַצברויט.

די „גרינע" זענען געשלאָפֿן אויף דער הוילער ערד.

אין לאָגער זענען געווען טעטיק די אויסדערווויילטע פֿון די עסעס־באַנדיטן — פֿאַר־דינסטפֿולע שילערס פֿון די מיסטערס אין דאַכאָו און מאָוטהאָוזען. דער יאַנאָוועך לאָגער — דאָס איז דער דייטשישער אָקספֿאָרד, און פּראָפֿעסאָרן זענען דאָרט געווען די אַריסטאָקראַטן פֿונעם היטלעריסטישן דייטשלאַנד.

נאָכן ענדיקן דעם „אוניווערסיטעט" זענען די נעכטיקע תּלמידים פֿונעם לאָגער־נאַטשאַלניק געבאָוער זיך צעפֿאָרן אין אַלע ווינקלען פֿון מערב־אוקראַינע און אַנגעהויבן דאָרט זייער „זעלבשטענדיקע" טעטיקייט.

אין לוואָוו האָט מען געבראַכט אויך אומגעניטע עסעסלייט און מען האָט זיי געלערנט די קונסט פֿון הרגענען, פּיניקן די קרבנות און אַנדערע פֿאַרשיידענע גרויזאַמקייטן. ווען די אָנפֿירערס זענען געקומען צום באַשלוס, אַז די יונגע עסעסלייט זענען שוין ענוג צוגעגרייט, האָט מען זיי געשיקט אויף דער בלוטיקער אַרבעט אין די לאָגערן אויף דער פּראָווינץ.

און, פֿאַרקערט, אויב עמעצער אין דער פּראָווינץ איז געוואָרן באַרימט ווי אַ פֿעיקער תּלין און אַ מומחה אין זיין „פֿאַך", האָט מען אים איבערגעפֿירט אין יאַנאָוועך לאָגער. דאָרט האָבן אים מיט כּבוד באַגעגנט די וויניקער טאַלאַנטירטע קאָלעגן. געווויינטלעך פֿלעגן די תּלינים זיך פֿאַרמעסטן איינער מיטן אַנדערן בײַם פֿאַרפֿולקומען די מיטלען און אופֿנים פֿון די עינויים.

הימלערס תּלמידים, אונטער קאָמאַנד דירעקטער אַנפֿירונג, האָבן אויסער דעם נאָר־מאָלן פּראָגראַם, אײַנגעפֿירט אַ באַזונדערן מין פּײַניקונגען, צו וועלכע מען דאַרף צורע־כענען „לויפֿן" און „ברעטער". צום אָפּטסטן האָט מען דאָס אַדורכגעפֿירט זונטיק.

דאָס „לויפֿן" איז באַשטאַנען דערין, אַז מ׳האָט געדאַרפֿט לויפֿן 300–400 מעטער אַן אַן איבערריס. פֿון בײדע זײטן זענען אַרום די לויפֿערס געשטאַנען עסעסלייט און האָבן בכּיוון זיי אונטערגעשטעלט די פֿיס. אויב עמעצער איז געפֿאַלן, האָט מען אים אַרויסגעפֿירט „היגטערן דראָט" און דערשאָסן. און אַזעלכע זענען געווען ניט ווייניק, מחמת די לאָגער־ניקעס, אויסגעשעפּטע און געשוואָלענע פֿון הונגער, האָבן קוים געשלעפּט די פֿיס.

דאָס פּיניקן אונטערן נאָמען „ברעטער" איז באַשטאַנען אין אָט וואָס: אויסגעמא־טערטע פֿון דער טאָגטעגלעכער שווערער פּראָצע, האָבן די ייִדן געמוזט אין די זונטיקן

איבערטראָגן די ברעטער, וואָס זענען געוואָרן צוגעגרייט אויף בויען די באַראַקן. יעדער איינער האָט געמוזט לויפֿן איבערטראָגן אויף זײַנע פֿלייצעס צו 150 קילאָגראַם. ווער ס׳האָט ניט אויסגעהאַלטן די משא און איז געפֿאַלן, דער האָט באַקומען אַ קויל פֿונעם עסעסמאַן.

שוידערלעכע זענען געווען די שיפורע אַרגיעס, איינגעאַרדנטע דורך די דײַטשן. זיי האָבן זיך אַרײַנגעריסן אינעם ערשטן־בעסטן באַראַק, אַרויסגעשלעפּט פֿון דאָרט די מענטשן און זיי געקאָטעוועט. אין די אַרגיע־טעג האָבן די עסעסלײַט ניט געשאָסן. זיי האָבן געשטאָכן די לאָגערניקעס מיט די פּיקעס אַדער מיט האַמערס געפּלעט זיי די קעפּ, דער־וואָרגן אַדער געקרייצט און אַרײַנגעשלאָגן טשוועקעס אינעם לעבעדיקן לײַב.

יעדער עסעסמאַן האָט פֿאַרמאָגט זײַן לײַדנשאַפֿט. געבאָלער האָט דערשטיקט דעם קרבן אין אַ פֿאַס אַדער צווישן צוויי ברעטער, אַן אַנדערער האָט אויפֿגעהאָנגען פֿאַר די פֿיס, אַ דריטער האָט געשאָסן זײַן קרבן אין נאַקן. דער 23־יאָריקער עסעסמאַן שיינבאַך האָט אויסגעטראַכט נײַע מעטאָדן פֿון פֿאַרפּײַניקן צום טויט. איין מאָל זונטיק האָט ער צוגעבונדן אַ יידישן סלופֿ און אים געשלאָגן מיט אַ גומענעם שטעקן. וועג דער אומ־גליקלעכער האָט פֿאַרלוירן דאָס באַוווסטזײַן און אַראָפּגעלאָזט דעם קאָפּ, האָט שיינבאַך אים אָפּגעמינטערט: ער האָט אים געגעבן וואַסער און עסן, כּדי ער זאָל אים באַלד ווידער קאָנען פּײַניקן. אָלע לאָגערניקעס זענען געווען געצווונגען צו קוקן אויף זייער חבר — מ׳האָט זיי ספּעציעל צוליב דעם אַרומגעשטעלט אין אַ קרײַז. די שולד פֿון דעם מענטש איז באַשטאָנען אין דעם, וואָס ער האָט געטאָן זײַן באַדערפֿענישן הינטערן באַראַק. ער האָט געשטערט די אָרדענונג אינעם לאָגער. דאָס האָט באַמערקט דער וועכטער. זונטיק האָט מען אים געמישפּט. מ׳האָט אים צוגעבונדן צום סלופֿ — ער האָט זיך געמאַטערט אַ גאַנצן טאָג. דאָס בלוט איז בײַ אים גערונען פֿון מויל און פֿון נאָז. פֿאַר נאַכט איז שיינבאַך מיד געוואָרן. ער האָט אַלעמען געהייסן פֿונאַנדערגיין זיך, און בײַ דעם גוססדיקן האָט ער אַוועקגעשטעלט אַ וואַך. אין דער פֿרי האָט מען דערזען אַ שוידערלעך בילד: אַ פֿאַר־בלוטיקטער סלופֿ מיט שטיקער פֿון מענטשלעכן לײַב.

די מערדערײַען האָבן אָנגענומען אַ מאָסן־כּאַראַקטער, וועג די אָנפֿירונג מיטן לאָגער האָט איבערגענומען דער שאַרפֿירער ווילהאָוו.

פֿון צײַט צו צײַט האָט מען די לאָגערניקעס באַטראַכט. קראַנקע און שוואַכע האָט מען דערשאָסן מיט אויטאָמאַטן.

די יידן אין די לאָגערן האָבן ניט געטראָגן קיין ווײַסן באַנד. זיי האָט מען געגעבן אַ נומער אויף דער פּלייצע און אויף דער ברוסט און אַ געלע לאַטע. זייערע גופֿים זענען געווען אײַנגעוויקלט אין שמאָטעס.

די יידן פֿון געטאָ האָבן מיט פֿאַרשיידענע מיטלען געזוכט זיך צו ראַטעווען. זיי האָבן זיך באַהאַלטן בײַ באַקאַנטע פּאָליאַקן און אוקראַינער, אַנטלאָפֿן אונטער אויסגעטראַכטע נעמען, דערשלאָגן זיך צו פֿאַרטיזאַנער.

דער פֿאַרשפּאַרטער אין לאָגער האָט געלעבט הינטער אַ צוים פֿון שטעכלדראָט. ער האָט ניט געקאָנט אַרויסרײַסן זיך פֿון דאָרט און איז געווען אַזוי פּסיכיש דערשלאָגן, אַז אים איז שווער געווען צו טראַכטן וועגן אַ וויידערשטאַנד.

און דאָך, אַ דאַנק דער קרבנותדיקער, הערואישער טעטיקייט פֿון די יידישע פּאָעטן

סאָניע פֿרידמאַן און א. לאָון, זענען אין די לאָגערן געשאָפֿן געוואָרן פֿאַרטיזאַנישע גרופּעס. זיי האָט אַפֿילו זיך איינגעגעבן צו באַקומען געווער. צום אומגליק זענען די דייטשן געפֿאַלן אויף די שפּורן פֿון דער אַרגאַניזאַציע און דערשאָסן אַלע אַרעסטירטע אין אייַן באַראַק. פֿון דעמאָלט אָן האָבן די דייטשן זיך באַוויזן זעלטענער אין לאָגער, און שטענדיק — באַוואָפֿנט.

ווען מען האָט געפֿירט צום טויט דעם אַדוואָקאַט מאַנדעל, האָט ער אין דער לעצטער מינוט אויסגערופֿן: „זאָל לעבן דער סאָוועטן־פֿאַרבאַנד! זאָל לעבן די פֿרייהייט!“ דער אָפּקלאַנג דערפֿון האָט זיך פֿונאַנדערגעשפּרייט איבערן גאַנצן לאָגער און געהאַט אַ גרויסע השפּעה. ווי די מענטשן וואָלטן זיך אויפֿגעוועקט פֿון אַ שווערן חלום — אַפֿילו אַזעלכע, וואָס די מערדער האָבן געהאַלטן פֿאַר געהאָרכזאַמע קרבנות — און זיי האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז פֿאַסיווקייט דינט בלויז די דייטשן.

צווישן די לאָגערניקעס האָט זיך אַנגעהויבן אַ ווערביר־אַקציע פֿון דער יוגנט צום קאַמף קעגן די דייטשן. אַ יונגער לוואָוער קצב האָט זיך געוואָרפֿן אויף אַ געסטאַפּא־מאַן און אים דערשטיקט. אינעם לאָגער אויף טשוואַרטקאָו האָט אַ יונגער פּאָליאַק דערשאָסן דעם לאָגערשעף. אַזעלכע פֿאַלן זענען געשען אַלץ אָפֿטער.

די יידן, באַשטימטע אויף „ליקווידאַציע“, האָט מען געבראַכט אויפֿן זאַמלפּונקט אין יאַנאָווער לאָגער. בײַם אַרײַנגאַנג האָט אַ דייטש מיט אַ בליי־פּעדער אין האַנט פּינקטלעך איבערגעציילט און פֿאַרשריבן די קרבנות. די יונגע מאַנסלייט האָט מען איבערגעלאָזט אינעם לאָגער, די אַנדערע — אַרויסגעפֿירט אויף דער באַנסטאַציע און דאָרט האָט מען זיי אַרײַנגעזעצט אין הינטערשטאָטישע וואַגאָנעס. אַלע האָבן פֿאַרשטאַנען, וואָס דאָס באַטייט. אינעם לאָגער האָבן זיך אָפּגעשפּילט טראַגישע סצענעס. מענטשן האָבן געווייַנט, אַנדערע האָבן פֿאַרלוירן דעם שכל, געטאַנצט און געלאַכט אויפֿן קול. די הונגעריקע קינדער האָבן אַן אויפֿהער געיאָמערט.

איינער פֿון די הויפּט־תּלינים פֿונעם יאַנאָווער לאָגער, „דער מוזיקאַנט ראָקיטאַ“, איז איין מאָל אַרויסגעגאַנגען אויפֿן באַלקאָן פֿון זײַן ווויגונג אין לאָגער. מ׳האָט אים געשטערט דעם שלאָף נאָכן מיטאָג. ער האָט רויק און לאַנג געשאָסן פֿון זײַן אויטאָמאַט אינעם המון.

די אויגוסטזון האָט אומברחמנותדיק געברענט. די מענטשן האָבן זיך געשטיקט פֿון דאָרשט. זיי האָבן געבעטן וואַסער, אָבער די וועכטערס זענען געבליבן אומברחמנותדיק און גרויזאַם. די צוגן זענען אָפּגעגאַנגען בײַ נאַכט. בײַ די מענטשן האָט מען צוגענומען אַלע מלבושים. אויפֿן וועג האָבן אַ סך פֿון די פֿאַרשפּאַרטע אויסגעבראָכן ברעטער פֿונעם וואָגאָן און אַרויסגעשפּרונגען פֿונעם צוג. נאָקעטע זענען זיי געלאָפֿן איבער די פֿעלדער. די דייטשישע וואַך האָט געוויינטלעך זיך געפֿונען אינעם לעצטן וואָגאָן און פֿון דאָרט זיי נאָכגעשאָסן.

דער אײַזנבאַן־וועג פֿון לוואָו, דורך ברוכאָוויץ—זשולעק, ביז ראָווע־רוסקע איז געווען פֿאַרזייט מיט טויטע יידן.

דורך ראָווע־רוסקע זענען אַדורכגעפֿאָרן אַלץ נײַע צוגן מיט יידן — פֿון בריסעל, פֿון פּאַריז, פֿון אַמסטערדאַם. צו זיי האָבן זיך פֿאַראייניקט די טראַנספּאָרטן פֿון טאַרנאָפּאָל, קאָלאָמיי, סאַמבאָר, בושעזשאַן און אַנדערע שטעט פֿון מערב־אוקראַינע.

15 קילאָמעטער פֿון ראָווע־רוסקע און בעלושעץ האָט מען די יידן, וועלכע מ׳האָט

געפֿירט אונטערן אויסרייד פֿון פּלומרשטע „איבערוואַנדערער", אַרויסגענומען פֿון די וואַגאָנען. בעלשעץ איז געווען אַ שרעקלעכער פּלאַץ פֿון אויסראַטן ייִדן. די דייטשן האָבן דעם פּלאַץ אַרומגערינגלט מיט אַ טיפֿער געהיימקייט.

אָבער די איזנבאַנער, וועלכע האָבן געפֿירט די צוגן מיט די פֿאַרמישפּטע קרבנות, האָבן דערציילט זייערע פֿרייַנד דעם אמת וועגן דעם, ווי אַזוי מען האָט אויסגעראַטן די ייִדן אין בעלשעץ.

די ייִדן האָט מען אַריַינגעפֿירט אין אַ ריזיקן זאָל, וואָס קאָן אַריַינגענעמען אין זיך ביז טויזנט מענטשן. אין די וועגט פֿונעם זאָל האָבן די דייטשן אַדורכגעפֿירט עלעקטרישע דראָטן, וואָס האָבן ניט גענוג קיין איזאָלאַציע. אַזעלכע דראָטן זענען געווען אויך אינעם דיל. ווען דער זאָל איז פֿול געוואָרן מיט נאַקעטע מענטשן, האָבן די דייטשן אַדורכגעלאָזט דורך די דראָטן אַ שטאַרקן עלעקטרישן שטראָם.

דאָס איז געווען אַ גיגאַנטישע עלעקטרישע שטול, וואָס קיין שום פֿאַרברעכערישע פֿאַנטאַזיע וואָלט ניט געקאָנט אויסטראַכטן.

אין אַן אַנדער פּלאַץ, אין דעם זעלבן בעלשעצער לאַגער, האָט זיך געפֿונען אַ ריזיקע זייף־פֿאַבריק. די דייטשן האָבן אויסגעקליבן די דיקערע מענטשן, זיי דערהרגעט און אויס־געאַרבעט פֿון זיי זייף.

„יודענזייף" — אַזוי איז געווען אַנגעשריבן אויף די עטיקעטן פֿון דער דאָזיקער זייף, וואָס עס האָט געהאַלטן אין זיַינע הענט אַרטור יזיאָראַלעוויטש ראָזענשטראָוך, אַ לוואָווער באַנק־באַאַמטער, אייגנער פֿון די עדות, וועלכע האָבן דאָס דערציילט.

די געסטאַפּאַ־העלדן האָבן ניט אָפּגעלייקנט די עקזיסטענץ פֿון אַזאַ „פֿאַבריקאַציע". וועג זיי האָבן געוואָלט אָפּשרעקן אַ ייִד, האָבן זיי געזאָגט צו אים: „מיר וועלן מאַכן פֿון דיר זייף".

אין אָנהייב פֿעברואַר 1943 איז די אָנפֿירונג פֿון דער געטאָ אַריבער צום עסעסמאַן גזשימעק — אַ פֿאַלקסדייטש פֿון פּויזן. אַ הויכער און אַ פֿעסטער, שטענדיק מיט אַן אויטאָמאַט. ער איז געווען אַ שרעקלעכער רוצח. גזשימעק האָט ליב געהאַט רייַנקייט. לויט זיַין באַפֿעל האָבן זיך באַוויזן אויפֿשריפֿטן אויפֿן פֿלויט פֿונעם געטאָ: „אַרבעט! רייַנקייט! דיסציפּלין! אָרדענונג מוז זיַין!"

איבערן געטאָ איז ער אַרומגעריטן אויף אַ פֿערד, אַן אַרומגערינגלטער מיט זיַין סוויטע. בעת דער קאָנטראָל האָט ער אויסגעהאַקט די שויבן אין די הייַזער און געשאָסן מענטשן.

בייַ גזשימעקס הערשאַפֿט איז דאָס אַרויסגיין אויף אַרבעט געווען אַ גיהנומדיקע מאַטערניש.

טייל מאָל האָט ער געצוווּוגען אַדורכגיין די טויערן מיט די לאַטעס „W" און „R" אין די הענט, כּדי ער זאָל קאָנען קאָנטראָלירן זייער ריכטיקייט. אַ צווייט מאָל האָט מען געדאַרפֿט האַלטן די אַרבעטשטייגען איבערן קאָפּ. אָלע זענען געווען מחויב אַראָפּצונעמען די היטלען פֿאַר זייער האָר.

גזשימעק האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל — אָלעמען אָפּשערן די האָר. בייַם טויער איז געשטאַנען אַ שערער און בייַ יעדן אייגעם אויסגעשוירן די האָר אין מיטן קאָפּ.

בייַם אַרויסגיין צו דער אַרבעט האָט אַן אָרקעסטער בייַם געטאָ־טויער געשפּילט מיליטעריש מאַרשן. אונטער דער אַ מוזיק האָט מען געדאַרפֿט מאַרשירן אין סטראַי.

אויב דאָס האָט זיך עמעצן ניט אײַנגעגעבן, איז ער געווען אַ קרבן פֿון גזשימעקס גומענער פּאַלקע.

אין געטאָ איז אין יעדן הויז געווען אַ וועכטער און אַ רוימערקע. די גאַסן זענען געווען ריין אויסגעקערט, די הײַזער — אויסגעוואַשן. אויף דעם האָט אַכטונג געגעבן גזשימעק אַליין. אָבער אין די דאָזיקע אויסגעוואַשענע הײַזער האָבן אין אַ שרעקלעכער ענגשאַפֿט זיך געוואָלגערט געשוואָלענע פֿון הונגער, פֿאַרמישפּטע צום טויט, האַלב־לעבעדיקע מענטשן.

אין געטאָ איז אויסגעבראָכן אַ טיפֿוס־עפּידעמיע. כּמעט אַלע אײַנוווינערס זענען קראַנק געוואָרן. אין געטאָ איז געווען אַ שפּיטאָל, אָבער אַלע האָבן געוווּסט, אַז דאָס איז אַן אָרט פֿון טויט. אַ סך זענען געשטאָרבן, און די, וואָס זענען געבליבן לעבן, זענען געוואָרן קאַליקעס. די קראַנקע האָט מען ניט געהיילט, נאָר פֿון צײַט צו צײַט אַרויסגעפֿירט אויף פֿיאַסקאָווע גורע צום דערשיסן.

די נאָענטע פֿלעגן אַ מאָל ראַטעווען אַ קראַנקן און באַהאַלטן אים ערגעץ אין אַ לאָד, ווו ער האָט געליטן פֿון הונגער און קעלט.

די אונטערנעמונג פֿלעגט אויסשטרײַכן די קראַנקע פֿון דער אָרבעטס־רשימה און איבערגעבן זײַן נאָמען דער געסטאַפּאָ. אַ ספּעציעלע קאָמיסיע, וואָס איז באַשטאַנען פֿון עסעסלײַט, האָט געמאַכט רעוויזיעס אין די ווינונגען און געזוכט קראַנקע. מיטן כאַפּן קראַנקע האָט זיך אויסגעצייכנט דער בעריש־שווערער עסעסמאַן הייניש. דאָס איז געווען זײַן ספּעציאַליטעט. די באַוווּסטלאָזע האָט ער געשאָסן אויפֿן אָרט, די גזוזנטווערנדיקע האָט ער אַפּגעפֿירט אין טורמע.

*

די ערלעכע פּאָליאַקן און אוקראַינער האָבן שווער איבערגעלעבט דאָס שרעקלעכע דײַטשישע פּאַרברעכן — די אַבסאָלוטע אויסראָטונג פֿון אומשולדיקע מענטשן. ס׳איז נייטיק געווען אויף וועלכן ס׳איז אופֿן צו באַרויקן די אָרטיקע באַפֿעלקערונג. דערמיט האָט זיך פֿאַרנומען די פּרעסע: די דײַטשישע צייטונג „לעמבערגער דויטשע צײַטונג״, „גאַזעטאַ לוואָווסקאַ״ און „לוואָווסקיע וויסטי״.

טאָג־טעגלעך האָבן אין די דאָזיקע בולוואָר־בלעטלעך זיך באַוויזן יודאָפֿאַבישע נאָטיצן און אָרטיקלען וועגן דעם, אַז דער „דײַטשישער זשעני דעמאָנסטרירט זײַן אומפּשרותדיקייט לגבי דער נידעריקערער ראַסע״ (די ייִדן) און אַז „מיט דער דײַטשישער האַנט באַשטראָפֿט די היסטאָרישע גערעכטיקייט די פֿאַרשאָלטענע זשידעס״.

אַזעלכע זידלעריַען האָבן געהאַט איין ציל: אויפֿצוווועקן דעם האָס פֿון די פּאָליאַקן און אוקראַינער צו דער ייִדישער באַפֿעלקערונג. קאָצמאַן האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אַ מעלדונג, אין וועלכע עס האָט זיך געזאָגט, אַז פֿאַר באַהאַלטן ייִדן דראָט טויטשטראָף.

די דײַטשישע צײַטונגען האָבן געפֿירט אַן „אויפֿקלער־קאַמפּאַניע״. זיי האָבן געשריבן, אַז די ליקווידאַציע פֿון די ייִדן וועט דורכגעפֿירט דורך די דײַטשן אין די אינטערעסן פֿון די אַרישע פֿעלקער. „די ייִדן גרייטן זיך שוין פֿון לאַנג צו באַהערשן די וועלט״. כּדי צו אַרגומענטירן אָט דעם נאַרישן געדאַנק, האָבן זיי אַרויסגעשלעפּט ציטאַטן פֿון דער ביבל און פֿון תּלמוד. די דײַטשן האָבן געשריבן, אַז די ייִדן וועלן „ליקווידירט״ ווי אַן ענטפֿער אויף די פֿאַגראָמען, וואָס זיי האָבן געמאַכט קעגן דער דײַטשישער באַפֿעלקערונג

אין בידגאַשטש, פּויזן און אַנדערע שטעט. אָבער אויף דער דאָזיקער נאַרישער פּראָוואָקאַציע האָט קיינער זיך ניט געלאָזט כאַפּן.

*

אין באַדינגונגען פֿון גרויזאַמען טעראָר און בעסטיאַלישע גוואַלדטאַטן האָט די יידישע באַפֿעלקערונג זיך באַמיט מיט אַלע מעגלעכקייטן זיך צו ראַטעווען פֿונעם אומקום. אַ סך זענען אַנטלאָפֿן פֿון לוואָוו און אונטער פֿרעמדע נעמען געווויגט אין ווארשע, קראָקע, טשענסטאָכאָוו און אַנדערע שטעט פֿון מערב־פּוילן. אַנדערע האָבן זיך אָנגעזעצט פֿאַר אַריער און זיך איבערגעצויגן אין „אַרישן ראַיאָן" פֿון לוואָוו, ווו זיי האָבן געווויגט און געאַרבעט ווי פּאָליאָקן און אוקראַיִנער. וועגן דעם האָט זיך שנעל דערווויסט די געסטאַפּאָ, און די דיטשן האָבן באַשלאָסן אַ סוף צו מאַכן מיט די „פֿאַלשע אַריער". מיט אָט דעם ציל האָבן זיי פֿאַרפֿלייצט לוואָוו מיט געהיים־אַגענטן, וועלכע האָבן זייער גערן אויסגעפֿילט זייער אויפֿגאַבע. זיי האָבן זיך געדרייט איבער די גאַסן, אויף דער פּאָסט, אויף די באַנ־סטאַציעס. זיי האָבן חוצפּהדיק זיך אַיינגעקוקט אין יעדן אייגעם, וועמען זיי האָבן חושד געווען אין יידישער אָפּשטאַמיקייט. דעם קרבן פֿלעגן זיי אָפּפֿירן אין „קריפּס" (קרימינאַל־פּאָליציי), ווו די באַאַמטע האָבן שנעל אויפֿגעקלערט, צי דער געגנטבעגנער מאַנסביל איז אַ יִיד, און די פֿרויען האָט מען אַזוי לאַנג געמוטשעט, ביז זיי האָבן ניט אַליין מודה געווען, אַז זיי זענען יידישע. די דיטשן האָבן גוט באַצאָלט די אַגענטן, וועלכע האָבן געכאַפּט די „פֿאַלשע אַריער". עס האָט אָבער געטראָפֿן, אַז יידן האָבן באַצאָלט די אַגענטן מיט קויל. צו אַ יונגן יִיד, וועלכער האָט געהאָט פֿאַלשע „אַרישע" דאָקומענטן, איז אויפֿן פּלאַץ סטרעלעצקי צוגעקומען אַ געהיים־אַגענט און געפֿאָדערט פֿון אים, ער זאָל אים ווייזן די דאָקומענטן. זעט אויס, אַז ער האָט אין אים דערקענט אַ יִיד. יענער האָט לאַנג ניט געטראַכט. אַרויסגענומען אַנשטאָט די דאָקומענטן אַ רעוואָלווער, דערהרגעט דעם אַגענט און איז אַנטלאָפֿן. אין לוואָוו איז געווארן באַרימט די געשיכטע פֿון לינע גאָוס, אַ שילערין פֿון דער יידישער גימנאַזיע. לינע האָט געווויגט ווי אַ פּאָלקע אויף יאַכאָוויעצקא־גאַס. זי האָט געביטן איר נאַמען און געאַרבעט אין אַ דיטשישער פֿירמע. אַ געהיים־אַגענט האָט געוואָרפֿן אויף איר אַ חשד. ער איז געקומען צו איר אין שטוב, כדי צו קאָנטראָלירן אירע דאָקומענטן.

מע האָט אים געפֿונען אַ טויטן מיט אַ האַנטער אויפֿן האַלדז. די דיטשן האָבן פֿונאַנ־דערגעקלעפּט מעלדונגען וועגן דעם מאָרד, וואָס איז אויסגעפֿירט געוואָרן דורך דער יידישער פֿרוי. זיי האָבן פֿאַרעפֿנטלעכט איר בילד און צוגעזאָגט אַ גרויסע סומע פֿאַרן אויסגעבן זי. אָבער דאָס אַלץ איז געווען אומזיסט — לינע גאָוס איז פֿאַרשוווּנדן.

געווען פֿאַלן, אַז יידן, וועלכע האָבן גוט געקענט די פּראָנצייזישע שפּראַך, האָבן זיך איבערגעטאָן אין מונדירן פֿון פּראָנצייזישע קריגס־געפֿאַנגענע און געווויגט צוזאַמען מיט זיי אין די קאָנצלאַגערן.

ניט ווייניק יידן האָבן זיך באַהאַלטן בײַ פּאָליאָקן און אוקראַינער. ווי די דיטשן האָבן זיך ניט באַמיט צו פֿאַרסמען די מענטשן מיט טויטשטרעק, עקזעקוציעס, פֿאַרראַט און פֿאַלשקייט, האָבן זיך דאָך געפֿונען דרייסטע און ערלעכע, וואָס זענען פֿעיק געווען צו העלדישע מעשׂים. די פּוילישע אינטעליגענץ האָט גערעטעוועט פֿונעם טויט אַ סך יידישע קינדער. צוליב באַווויסטע סיבות, האָבן זיי אָבער געקאָנט נעמען צו זיך מיינסטנס מיידלעך. אַ סך פּוילישע גייסטלעכע האָבן באַהאַלטן יידישע קינדער אין די קאָשטשאָלן און אַזוי

אַרום געראַטעוועט זיי פֿונעם טויט. ניט איינער פֿון די אַ איידעלע מענטשן האָט באַצאָלט מיטן אייגענעם לעבן פֿאַר ראַטעווען יידישע קינדער...

אין יאַנואַר 1943, נאָך דער מפּלה פֿון די דייטשן היינטער סטאַלינגראַד, האָט אין לוואָוער געטאָ זיך געשאַפֿן אַ קאָמיטעט פֿאַר אַ באַוואָפֿנטן קאַמף קעגן די דייטשן. אין דעם דאָזיקן קאָמיטעט איז, צווישן אַנדערע, אַריין דער יידישער פּאָעט יעקב שודריך — אין נאָמען פֿון געטאָ און דער יידישער פּאָעט סאָניע פֿרידמאַן — פֿון לאָגער.

די יידישע אַרגאַניזאַציע האָט זיך פֿאַרבונדן מיטן פּוילישן קאָמיטעט און אָנגעהויבן אַרויסגעבן אַן אונטערערדישע צייטונג, וואָס איז געווואָרן פֿאַרשפּרייט פֿון האַנט צו האַנט. דער קאָמיטעט האָט פֿאַר די צונויפֿגעזאַמלטע געלטער געקויפֿט רעוואָלווערן. געוויסע מענטשן, וואָס האָבן געארבעט אין דייטשישע מיליטעררישע אונטערנעמונגען, האָט זיך אײַנגעגעבן אַרויסצוגנבענען געווער. בקרוב האָבן זיך דערשלאָגן קיין בראָדי, כדי צו פֿאָר־ בינדן זיך מיט די וואָלינער פּאַרטיזאַנער. צווישן זיי איז אויך געווען אַ פֿרוי — די דאָק־ טאָרין לינע גאָלדבערג. מיט ענטוזיאַזם איז זי צוגעטראָטן אַרגאַניזירן אַ פּאַרטיזאַנישע באַוועגונג אין לוואָוו. דער שטראָם פֿון געווער אין געטאָ איז ניט געוואָרן איבערגעריסן. די יידן, וואָס האָבן זיך אומגעקערט פֿון דער אַרבעט, האָבן דאָס געווער באַהאַלטן צווישן די פּראָדוקטן. אָבער איין מאָל, בײַם רעווידירן די יידן, האָט מען געפֿונען געווער בײַ אַ יונגן־מאַן. מען האָט אים דערשאָסן אויפֿן אָרט. פֿון דעם טאָג אָן האָבן זיך אָנגעהויבן אָפּטע זוכונגען אין די קאַזאַרמעס. אויף דער לאָקעטעק־גאָס האָט מען אָנטדעקט אַ געווער־ סקלאַד. די דייטשן האָבן געזוכט די אַרגאַניזאַטאָרן, אָבער געפֿינען זיי האָבן זיי ניט געקאָנט.

אין גרופּעס און איינציקווײַז האָט מען אָנגעהויבן אָנטלויפֿן פֿון דער געטאָ. דער קאָמיטעט האָט אויסגעזוכט פֿאַרשיידענע אופֿנים אויף אַריבערצושיקן מענטשן קיין בראָדי און מאָכן אים פֿאַר אַ צענטער פֿון באַוואָפֿנטן ווידערשטאַנד.

מיט דער גרעסטער פֿאַרזיכטיקייט האָט מען פֿאַר אַ סך געלט געדונגען דריי אויטאָס. עס האָט זיך אײַנגעגעבן אַרויסצושיקן די ערשטע דריי טראַנספּאָרטן געטאָ־קעמפֿער. זיי זענען געווען טעטיק מיט דערפֿאָלג צווישן די פּאַרטיזאַנער. אין דער דאָזיקער גרופּע זענען געווען אַ סך יוגנטלעכע, וואָס האָבן גוט געקענט אַלע ערטער, וועגן און שטעגן פֿון דער געגנט.

די פּאַרטיזאַנער זענען מיט דערפֿאָלג אָנגעפֿאָלן אויף די דייטשישע קאָלאָניעס און צוגענומען פֿון דאָרט פּראָדוקטן. זיי האָבן אײַנגעאָרדנט לאָקערפּלעצער אויף דייטשישע סאָלדאָטן און צוגענומען בײַ זיי דאָס געווער.

אין זייער קאַמף זענען זיי ניט געווען אַליין. די וואָלינער פּאַרטיזאַנער האָבן געשיקט זייערע פֿאַרשטייער און זיי באַזאָרגט מיט אויפֿרײַס־מאַטעריאַל אויף דיוועריסיע־טעטיקייט.

די בראָדער פּאַרטיזאַנער האָבן געהרגעט דייטשן אויף יעדן טראָט. איין מאָל זענען זיי אָנגעפֿאָלן אויף אַ דייטשישער וואַך לעבן בראָדי, אויף דער סאַמע גרענעץ צווישן געועראָל־ גוווערנאַמענט און דעם „אָסטגעביט". דעם וואַכמאַן האָט מען דערהרגעט און מ'האָט צוגע־ נומען אויטאָמאַטן און גראַנאַטן. די פּאַרטיזאַנער האָבן אָנגעווארפֿן אַ שרעק אויף די דייטשן אין דער גאַנצער געגנט.

[די דייטשישע זשאַנדאַרן האָבן אַלץ געטאָן כדי אויפֿצודעקן דעם פּלאָץ, ווו עס געפֿינט

זיך דער פּאַרטיזאַנישער אַטריאַד, אַבער זיי האָבן ניט געקאָנט כאַפּן דעם שטאָב, וויל ער איז כּסדר איבערגעגאַנגען פֿון אָרט צו אָרט. וואָן דער קאָמיטעט האָט באַקומען אַן אינפֿאָרמאַציע, אַז מען גרייט זיך פֿאַרניכטן די געטאָ, האָבן די יידן באַשלאָסן צו באַהאַלטן זיך אין די וועלדער און פֿאַרזעצן דעם קאַמף. צוזאַמען מיט אַ גרופּע פֿון 17 מענטשן האָט געדאַרפֿט אַוועקגיין אין וואַלד אויך דער דיכטער שודריך. דער אַרויסמאַרש איז געווען באַשטימט אויף 8 אַ זייגער אין דער פֿרי, דעם 8טן מיי 1943. אָבער אויף צו מאָרגנס איז דער אויטאָ אויף זיבלישקעוויטש־גאַס, וואָס האָט געדאַרפֿט אַוועקפֿירן די פּאַרטיזאַנער, געוואָרן אָרומגערינגלט פֿון אַן אָפּטיילונג עסעסלייט. די פּאַרטיזאַנער האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז זיי זענען אַרײַנגעפֿאַלן און האָבן באַשלאָסן, אַז די שׂונאים וועלן טייער באַצאָלן פֿאַר זייער לעבן. זיי האָבן געעפֿנט אַ שיסערײַ, בעת וועלכער עס זענען געוואָרן פֿאַרוווּנדיקט עטלעכע דײַטשן. דאָן איז אָנגעקומען נאָך אַן אָפּטיילונג עסעסלייט און זיי האָבן אָנטוואָפֿנט די פּאַרטיזאַנער. אָלע ביז איינעם זענען זיי אומגעקומען. אין דער פֿרי דעם 9טן מיי איז דער וואָלד לעבן בראָדי געוואָרן אַדורכגעקעמט דורך אַ באַטאַליאָן פֿון דײַטשישער פּיעכאָטע.

דער קאַמף פֿון די פּאַרטיזאַנער מיט די אומגעהײַער־שטאַרקערע דײַטשישע כּוחות האָט זיך געצויגן דרײַ טעג. אַ קליינער צאָל פּאַרטיזאַנער האָט זיך אײַנגעגעבן אַרויסצובאַקומען זיך פֿון דער אַרומרינגלונג און דורכדרײַסן זיך אין די וועלדער פֿון דער לובלינער געגנט, כּדי דאָרט פֿאָרצוזעצן דעם קאַמף. די אָנדערע אָבער זענען געפֿאַלן מיט אַ העלדישן טויט מיט געווער אין די הענט. קיינער פֿון זיי האָט זיך ניט אונטערגעגעבן די דײַטשן.

*

פֿילנדיק, אַז עס דערנענטערט זיך זייער סוף, האָבן די דײַטשן אָנגעהויבן צואײַלן זיך מיטן אויסראָטן די יידן.

אײַנער נאָך דעם צווייטן זענען ליקווידירט געוואָרן די געטאָס: פּשעמישל][18], סאָמבאָר, רודקי, בזשעזשאַני, טאַרנאָפּאָל, יאַוואָראָוו, זשאָלקעוו, פּשעמישלאַני, יאַריטשוו.

אין לוואָוו איז פֿאַר דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ אײַנגעטראָטן אַ געוויסע באַרויקונג.

בײַ די טוירן איז מער ניט געווען קיין וואָך. די דײַטשן האָבן אײַנגעאָרדנט אין געטאָ פֿוטבאָל־מעטשן און קאָנצערטן. גזשימעק האָט זעלטן זיך געוויזן אין גאָס. ער האָט ניט געשלאָגן, ניט געשאָסן. די עסעסלייט זענען ניט אָנגעפֿאַלן אויף יידישע וווינונגען. אָלע האָבן אָבער פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ שטילקייט פֿאַר אַ שטורעם. דעם 25סטן אַפּריל האָבן די דײַטשן אַרויסגעפֿירט צום דערשיסן אויף פּיאַסקאָווע גורע די לעצטע 4000 יידן פֿון יאַנאָווער לאָגער.

דעם 1טן יולי, 3 אַ זייגער בײַ נאַכט, זענען די עסעסלייט אַרײַן אין געטאָ, כּדי צו פֿאַרענדיקן זייער בלוטיקע אַרבעט, וואָס זיי האָבן אָנגעהויבן אינעם יאָר 1941. דאָס איז געווען די עגדגילטיקע ליקווידאַציע. זיי האָבן אַרויסגעפֿירט אַלעמען, אָפֿילו די אַרבעטנדיקע אין די דײַטשישע אונטערנעמונגען. די אַרבעטשײַנען מיטן שטעמפּל פֿון עסעס, מיט די לאָטעס „W" און „R" זענען געוואָרן אָנולירט.

---

18 דער טעקסט איז רעסטאָווירט געוואָרן דורך אַ צוריק־איבערזעץ פֿון רומענישׂ (זע **Cartea Neagra**, ז׳ 138).

מיט דער ליקווידאַציע־„קאַמפּאַניע" האָבן אַנגעפֿירט קאַצמאַן, ענגעלס, לענאַרד, ווילהאָוס, אינגוואַרט און שיינבאַך. אָפּטיילונגען פֿון עסעס און פֿון דער פֿאַשיסטישער פּאָליציי האָבן אַ גאַנצן טאָג רעווידירט די הייזער, געווארפֿן גראַנאַטן אין די קעלערס, וווּ מענטשן האָבן זיך באַהאַלטן. אויפֿן דריטן טאָג זענען אין געטאָ אַרײַנגעפֿאָרן פֿײַערלעשער־אויטאָס. מ׳האָט אַנגעהויבן פֿאַרברענען די ייִדן לעבעדיקערהייט. עס זענען געווארן פֿאַרברענט די גאָסן לאָקעטעק, קרעסאָווע, שאַראַנאָוויטשע. די, וועלכע האָבן זיך באַהאַלטן, זענען דערשטיקט געווארן פֿון רויך און אַרויסגעשפֿרונגען אין דער לעצטער מינוט. די געסטאַפּאָוועס האָבן ניט געשאָסן. זיי האָבן זיך באַמיט צו כאַפּן דעם קרבן אַ לעבעדיקן און ווארפֿן אים אין פֿײַער.

אין די ערשטע טעג האָט מען דאָ און דאָרט געפֿרווט זיך אַנטקעגנשטעלן. ווער ס׳האָט געהאָט געווער, האָט געשאָסן אויף אַ ניט אַרגאַניזירטן אופֿן. צוויי פּאָליציאַנטן זענען דערהרגעט געווארן און עטלעכע עסעסלײַט פֿאַרוווּנדיקט. דאָס האָט די רוצחים נאָך מער צעווילדעוועט. זיי האָבן דערהרגעט פֿרויען און קינדער, געווארפֿן זיי פֿון די באַלקאָנען. ביי די מענער האָבן זיי מיט העק אָפּגעהאַקט די קעפּ. די גאָסן פֿון געטאָ זענען פֿול געווען מיט טויטע.

דער הימל איבער דער געטאָ איז שוואַרץ געווען פֿונעם רויך, און צו אים האָט לאַנג און אָן ענטפֿער זיך געטראָגן דאָס שרעקלעכע געשריי פֿון געמאַרדעטע קינדער.

*

מיר האָבן דערציילט דעם אמת. דאָס פֿאַשיסטישע פֿאַרברעכן קאָן מען ניט באַהאַלטן פֿון דער מענטשהייט, כאָטש די מערדערס האָבן זיך באַמיט ניט איבערצולאָזן קיין לעבעדיקן עדות.

עדות זענען געבליבן. דאָס איז נפֿתּלי נאָכט — אַ יונגער־מאַן פֿון לוואָוו, וואָס איז אַנטלאָפֿן צו די אוקראַיִנישע סאָוויעטישע פּאַרטיזאַנער. דאָס איז לעאָפּאָלד שאַר — אויך אַ פּליט פֿון לוואָוו. דאָס איז ליכטער אוריך, וואָס האָט זיך געראַטעוועט פֿון די רוצחים ביי די פּאַרטיזאַנער אין די זאַלאַגאָווסקע וועלדער. דאָס איז אַרטור שטראָוך — אַ באַנקאַנגעשטעלטער אין לוואָוו. דאָס איז לילי הערץ — דרײַצן טעג איז זי געזעסן אין אַ פֿאַרמויערטער באַהעלטעניש אין געטאָ.

אָזאַ פֿאַרברעכן קאָן די מענטשהייט ניט פֿאַרגעסן און ניט מוחל זיין.

דריצן טעג אין באַהעלטעניש

(דערציילונג פֿון לילי הערץ)

מיר זיצן אין באַהעלטעניש. אויף די גאַסן אין געטאָ קומען פֿאָר די רציחות. מיר הערן די דיטשישע שיסערייען פֿון די געשרייען פֿון די מענטשן, וואָס זיי דערהרגענען.

דער בונקער געפֿינט זיך אויפֿן בוידעם. ער באַשטייט פֿון צוויי טיילן פֿונאַנדערגע־טיילטע מיט אַ ציגלנער וואַנט. דער אַריינגאַנג איז גוט פֿאַרמאַסקירט.

מיר זענען 40 מענטשן. ס׳איז דעמפֿיק. וואַסער איז פֿאָראַן ווייניק.

בײַ נאַכט רופֿן די דיטשן, דערפֿאָר איז שטיל ביז אין דער פֿרי.

אַרום פֿינף אַ זייגער הייבן אָן צו דערגיין קולות, ווי עמעצער וואַלט פֿונאַנדערגעוויגט אַ גלאָק. פֿון אַנהייב שטילע, בעטנדיקע, אייַנציקע קולות, און דערנאָך אַ שרעקלעך געשריי, וואָס טראָגט זיך אַוועק אין דער הייך און פֿאַרטויבט די שיסערייען. דאָס שרייַען די, וועלכע מען דערהרגעט.

אינעם בונקער רירט זיך ניט קיינער. דאָס פּיצעלע קינד פֿון די ראָזענבערגס קרעכצט שטיל. צום סוף צעווייַנט עס זיך און מיר זענען אַלע אין פּחד פֿאַר דעם קליינעם שרייַער. זײַן געווויין קאָן אונדז אויסגעבן. מיר גיבן אָפּ דער מוטער אונדזער צוקער, עמעצער דערלאַנגט איר אַפֿילו אַ פּלעשל מילך, אַבי צו באַרויקן דאָס קינד.

*

בײַ נאַכט, ווען אין דרויסן איז שטיל געווארן, זענען מיר אַרויס פֿונעם בונקער. די טירן פֿון די ווויינונגען זענען אָפֿן. מיר לייגן זיך אויף די צערודערטע געלעגערס. מיר ווילן שלאָפֿן עטלעכע שעה נאָך דער שוועריקער נאַכט.

אָבער באַלד הערט מען ווידער אַ שיסעריי. מיר לויפֿן שנעל אַריין אין בונקער. ס׳איז דאָרט זייער ענג.

די טריט פֿון די פּאָליציאַנטן הערט מען אַלץ נענטער. זיי זוכן אונדז, אָבער קאָנען ניט געפֿינען. זיי זענען בייז, פֿאַר וואָס דאָס גיט זיך זיי ניט אַיין, אָבער זיי זענען זיכער, אַז עמעצער איז דאָ פֿאָראָן. זיי שרייַען: „גייט אַרויס, דומע מענטשן! מיר וועלן שיסן!״

דאָס קינד צעווייַנט זיך. מיר פֿאַרהאַלטן דעם אָטעם. דאָס איז, הייסט עס, דער סוף. זיי וועלן אונדז געפֿינען. וואָס טוט מען?

— מיר וועלן ניט אַרויסגיין. זאָלן זיי שיסן.

— עפֿנט! שנעלער! פֿאַרשאַלטענע זשידעס!

עמעצער האָט אַ שלעפּ געטאָן דאָס אַרויסגאַנגס־טירל. די דיטשן גייען ניט אַריַין. זיי האָבן מורא. דאָס קינד רייסט זיך מיט אַלע כּוחות. איך געזעגן זיך מיטן מאָן.

די דיטשן זענען אַרויף אויפֿן דאָך. זיי צענעמען אים, כּדי דורך דאָרט צו שיסן. אָט

גבֿית־עדות פֿון לילי הערץ.

צוגעגרייט צום דרוק — ר. פֿרייַערמאַן און ר. קאָוונאַמאַר.

האָבן זיך אַ טרייסל געטאָן די באַלקנס איבער אונדזערע קעפּ. אָלע וואַרפֿן זיך אין פּאָניק צום אַרויסגאַנג.

איך פֿרווו זיך באַהאַלטן. אויפֿן בוידעם איז קיינער ניטאָ. איך קריך אַרונטער אונטערן מאַטראַץ אין ווינקל. אפֿשר וועלן זיי אַוועקגיין. אָבער עמעצענס אַ האַנט שלעפּט מיך פֿאָרן מאַנטל.

*

מ׳האָט אונדז אַרויסגעיאָגט אין אַ קליינעם קאָרידאָר. צוגעטוליעט צו דער וואַנט, שטייט קעגן איבער מיר מײַן מאַן, מײַן טײַערער ליאָווקע. ער איז בלייך און ער זאָגט גאָרניט. איך גיי צו אים און מיר געזעגענען זיך נאָך אַ מאָל.

זיי ציילן אונדז — איינס, צוויי... פֿינף און דרײַסיק.

פֿלוצעם ווערט אַ טומל. עמעצער לויפֿט אויף די טרעפּ. יײַסקע פֿאַרשטעלט מיך מיט זיך און ער שטופּט מיך אַרײַן אין דער אָפּענער טיר פֿון אַ פֿרעמדער דירה.

— אויב דו קאָנסט, ראָטעוועט זיך! — זאָגט ער שטיל און פֿאַרשווינדט.

איך לויף דורך דער קיך אין צימער אַרײַן. אָלץ איז צעוואָרפֿן. איך קריך אַרונטער אונטער אַ באַרג אָנגעוואָרפֿענע קישנס און פּערענעס און איך ליג דאָרט אומבאַוועגלעך. איך הער גאָרניט און איך פֿיל גאָרניט. מײַן קערפּער איז פֿאַרשטײַפֿט, בלויז דאָס האָרץ קלאַפּט. איך שטיק זיך. אין מויל איז טרוקן. איך וואָרט. איך ווייס זיי וועלן זיך כאַפּן, אַז עס פֿעלט זיי אַ מענטש און זיי וועלן צוריקקומען.

גאָט מײַנער, וואָס איז דאָס? אַ שאָס האָט זיך דערהערט אַזוי נאָענט, ווײַזט אויס, אין קיך.

— אַפֿילו אַ טרונק טאָן קאָן מען ניט, — זאָגט אייניער אויף דײַטש. ער עפֿנט די שאָפֿע. ער זוכט בראָנפֿן. דערנאָך גייט ער אַרײַן אין צימער, קוקט זיך אַרום. איך האָלט אײַן דעם אָטעם. זאָל עס נאָר געשען וואָס שנעלער: זאָל ער שוין אויסשיסן, אָבער וואָס שנעלער. איך שלינג דאָס שפּײַעכץ. ער קוקט זיך אום, אין דער האַנט האַלט ער פּאַפּירלעך — דאָס איז אַוודאי געלט. איין פֿוס שטאָרט מיר אַרויס פֿון אונטער דער פּערענע, איך האָב ניט באַווײַזן אים אַרײַנצונעמען. אויב ער וועט זיך אָנשטויסן אין אים, בין איך אַ פֿאַרפֿאַלענע.

ניין! ער גייט אַוועק. אמת טאָקע, ער גייט אַוועק. נאָר איין מינוט פֿון שווערער שפּאַנונג. איך הער זיך צו צו די טריט, וואָס דערווײַטערן זיך שנעל איבער די טרעפּ. ענדלעך, אַן אָבסאָלוטע שטילקייט. איך קריך אַרויס — ס׳איז אָבער נאָך צו פֿרי אָפּצואָטעמן. מען דאַרף זיך גוט באַהאַלטן. איך שטיי אויף. אין דעם צימער איז עמעצער פֿאַראַן. דאָס איז בראָניע, יײַסקעס שוועסטער.

— ווי אַזוי ביסטו געקומען אַהער?

— יײַסקע האָט מיך אהער אַרײַנגעשטופּט אין דער לעצטער רגע.

ניטאָ איצט קיין צײַט צו רעדן. מיר לויפֿן צוריק אויפֿן בוידעם. אויף יענער זײַט פון ציגלנעם וועלן זענען נאָך פֿאַראַן מענטשן, וואָס זיי האָבן ניט געפֿונען. דאָס זענען די באַלעבאָטים פֿונעם הויז... מיר קלאָפּן אַן צו זיי.

— לאָזט אונדז אַרײַן! שנעלער, די דײַטשן קאָנען נאָך אַ מאָל קומען!

אינעם בונקער זענען געבליבן 16 פּערזאָנען. פֿרויען, מיידלעך, מאַנסלײַט און אַ ייִנגעלע דזשוניע. מיר רעדן ניט. די יוני־זון באָקט אומברחמנותדיק דורכן דאָך.

*

ס׳איז געקומען די געגאַרטע נאַכט. מיר קריכן אַרויס פֿונעם בונקער און נעמען אָן וואָסער אין אַ פֿלאַש, כּדי אָנצוגרייטן אויפֿן מאָרגנדיקן טאָג.

אויפֿן בוידעם פֿאַלן מיר אַריין אין אַ טויטן שלאָף. די זון שיינט שוין דורך די שפּאָרעס, אָבער מיר שלאָפֿן נאָך.

ליוסיע וועקט אונדז אומרויק:

— שטייט אויף! שנעלער אין בונקער. עפּעס מאָדנע פֿלייער־אויטאָס זענען געקומען.

מיר קריכן ווידער אַריין אין אונדזער נאָרע. עס הערן זיך אויפֿריסן. דאָס יאָגן די דיטשן אַרויס מיט גראַנאַטן די מענטשן פֿון די באַהעלטענישן. נאָך די אויפֿריסן הערט מען קרעכצן און געשרייען, דיטשישע קולות: „לעאָנאַרד, זע נאָר, איך האָב זי אַוועקגעלייגט מיט איין שאָס, און זי איז דאָך געשטאַנען אַזוי וויט!"

— ע־ע־ך! — שרייט אַ צווייטער דיטש, — נו, פֿליט אַרויס, פֿייגעלעך! אַ־זוי! און איצט וועלן מיר אײַך אָפּבראָטן אויפֿן פֿייער, פֿאַרשאַלטענע זשידעס!

— וואַרפֿט מיך ניט אין פֿייער! שיסט! אָ, גאָט! — שרייט אַ פֿרוי מיט אַ הויכער שטימע.

דורך אַ שפּאָרע אין דאָך דרינגט אַריין אַ דינער רויך און ער רייסט אין האַלדז, וואָס איז טרוקן פֿון היץ און שרעק.

דער קליינער דזשוניע האָט זיך פֿאַרשטעלט דאָס מיילכל מיט די הענטלעך. ער ווייסט, אַז מ׳טאָר ניט רעדן. פֿון זײַן פּנימל פֿאַלן גרויסע טראָפּנס שווייס.

— אפֿשר איז בעסער אַרויסצוגיין. איז דען ניט בעסער צו פֿאַלן פֿון אַ קויל, איידער פֿאַרברענט ווערן לעבעדיקערהייט, — זאָג איך.

— מיר וועלן ניט גיין, — זאָגט בראָניע. — אונדזער הויז וועלן די דיטשן ניט אונטערצינדן, ווייל ניט וויט איז אַ דיטשישער שפּיטאָל.

— זיי וועלן אונדז פֿאַרברענען לעבעדיקערהייט. עפּנט אויף! — בעט זיך לידע.

— אונטערצינדן! — הערן זיך דיטשישע שטימעס אויפֿן דאָך.

— פֿאַמפּע אַן בענזין! — שרייט עמעצער.

עס דערהערט זיך אַ קלאַפּ פֿון פֿליסיקייט אויפֿן דאָך. זי דרינגט אַריין דורך די שפּאָרעס און קאַפּעט אויף אונדזערע צעהיצטע קעפּ. און מאָדנע — זי פֿרישט אַפּ.

— דאָס איז ניט קיין בענזין, נאָר וואָסער — קלערן מיר אויף אייניער דעם אַנדערן מיט באַוועגונגען. זיי ווילן אונדז אַנשרעקן. זיי מיינען, אַז ווען מיר וועלן הערן דעם באַפֿעל — „אונטערצינדן", וועלן מיר ארויסגיין.

זאָלן אונדז נאָר נישט געפֿינען די, וועלכע שטייען אויפֿן דאָך. אָבער זיי גיסן וויטער דאָס וואָסער און דאָס רוישן פֿונעם וואָסער פֿאַרטויבט אונדזער אָטעם.

— שטעל אַפּ דאָס וואָסער! — שרייט מען אין דער הייך.

וויזט אויס, אַז זיי באַשיצן אונדזער הויז פון דער שריפֿה, כּדי דאָס פֿייער זאָל זיך ניט איבערוואַרפֿן אויף דעם שפּיטאָל.

די שטימעס דערוויטערן זיך.

מען הערט נאָר, ווי עס קנאַקט דאָס צעגליטע מעטאַל, ווי עס הודשען די פֿלאַמען און די מענטשן שרייען פֿאַרן טויט.

בײַ נאַכט גייען מיר אַרויס פֿונעם בונקער, און דורך דער עפֿענונג אין דאַך קוקן מיר אויף דער ברענענדיקער לאַקעטעק־גאַס.

פֿון דאָרט טאָקע, פֿון עק גאַס, דערהערט זיך אַ שטימע פֿון אַ שטאַרבנדיק יינגל:

— איך בעט אײַך, נאָר איין קויל, איך בעט אײַך, נאָר איין קוי־וי־ל!

*

פֿאַר טאָג זענען געוואָרן אײַנגעשטילט די געשרייען פֿון די ברענענדיקע מענטשן. אונדזער בונקער איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אמתן גיהנום. עס מאַטערן אונדז הונגער און דורשט און די לײַז בײַסן אומברחמנותדיק. מיר שוויצן און שטיקן זיך.

דזשוניע בעט אַן אויפֿהער וואָסער און צוקער. ער שלאָגט דער מאַמען און מיך שלעפּט ער פֿאַר די האָר. מיר רעדן צווישן זיך שעפּטשענדיק. עמעצער קלאָגט אין דער שטיל. פֿליסטערנדיק באַווײַנט מען און מע באַקלאָגט די אומגעקומענע קינדער.

— ווען איך וואָלט געקאָנט מיט מײַנע אייגענע הענט דערשטיקן כאָטש איינעם פֿון די באַנדיטן, וואָלט דער טויט מיר אויסגעזען, ווי אַ פֿאַרגעניגן. אָבער איך זיץ דאָ אַן אומבאַהאָלפֿענע און איך וואַרט... — זאָגט לידע.

עס ווערט נאַכט. צום ערשטן מאָל גיי איך אַראָפּ אונטן. עס שווינדלט מיר אין קאָפּ. מיר האָבן שוין עטלעכע טעג ניט געגעסן. מע דאַרף געפֿינען וועט, די לײַז לאָזן ניט צו רו. איך גנבע זיך אַרײַן אין מײַן ווינונג שטילערהייט, אַז דער דײַטשישער פֿאַטרול זאָל ניט דערהערן.

אין דער פֿינצטער געפֿין איך אַ סלאָי מיט צוקער און איך נעם עס פֿאַר דזשוניען. אויף אַ שטריקל הענגט עפּעס ווײַס. וועש. איך כאָפּ עס און גיי צוריק אויפֿן בוידעם.

די וועש רײַסט מען מיר פֿון די הענט. מיר בײַטן זי באַלד אויפֿן אָרט.

— גאָט, צי קאָן דען אַ מענטש זײַן אַזוי גליקלעך! — רופֿט זיך אָן דערבײַ איין פֿרוי.

— ווען דו וואָלסט נאָך געפֿונען עפּעס צו עסן, וואָלט געווען אַן אמתע פֿרייד! דו האָסט דאָך ניט קיין מורא, גיי נאָך אַ מאָל!

איך בין ווידער אַראָפּגעגאַנגען. איך בין אַרײַן אין אַנדער דירה און געפֿאַלן איבערן קערפּער פֿון אַ דערהרגעטער פֿרוי. אין האָנט איז מיר אַרײַנגעפֿאַלן עפּעס ווייכס און קאַלטס. איך גיי שנעל, איך גיי צוריק אָן ברויט. איך וויל מער ניט עסן.

איך שטיי אינעם קאָרידאָרל, וואָס פֿירט צום באַלקאָן. עס הערט זיך אַ שיסערײַ. דאָס שיסן די היטלעריש וואָכלײַט אין יענע, וואָס פֿרוווען אַנטלויפֿן.

*

עמעצער האָט אונדז בײַ נאַכט נאָכשפּיאָנירט, מחמת אויפֿן זיבעטן טאָג אין דער פֿרי האָבן מיר דערהערט לעבן זיך דאָס דײַטשישע לשון.

— דאָ גאָווויס זענען פֿאַראַנען יידן. מ׳דאַרף גענוי קאָנטראָלירן.

— וואָר דאַרף זיך פֿאָרען מיט זיי! גראָנאַטן! — באַפֿעלט אַ דײַטש.

עס דערהערט זיך אַן אויפֿרײַס, און באַלד אַ צווייטער. איין גראָנאַט רײַסט אויף אויפֿן בוידעם. פֿון דער אויפֿטרייסלונג הייבט זיך אויף אַ שטויב און לייגט זיך אויפֿן פּנים.

מיר האַלטן זיך רויק. אונדז וועט מען ניט אָפּשרעקן מיט קיין גראָנאַטן. אונדז וועט

מען שוין מיט גאָרניט ניט אָפשרעקן. דאָס יינגעלע דזשוניע, אונדזער קליינער העלד, העלפּט אונדז. ער באָרויקט אַנדערע.

— מאָמע, אויב איך וועל זײַן שטיל, וועסטו מיר געבן צוקער?

— אַלץ וועל איך דיר געבן.

— מאָמע, וועט מיר וועלן אַרויסגיין פֿון דאָנען, וועלן מיר אויסהרגענען אַלע געסטאַפּאָווצעס.

— יאָ, דערווײַל זיץ שטיל.

אין דער זעלבער צײַט ברענט נאָך אַלץ די געטאָ. מיר הערן פֿון גאָס די שטימען פֿון אַ מענטש, וואָס ווערט דערהרגעט דורך אַ דײַטש. פֿאַרן טויט בעט ער בײַ זײַן מערדער אַ ביסל וואָסער. וואָס פֿאַר אַ מאָדנער מענטש!

מיט אונדזער קליינעם דזשוניע געשעט עפּעס אומפֿאַרשטענדלעכס. ער רעדט אַ סך און ווײַנט. ווידער רעווידירט מען אונדזער הויז. מען קלאָפּט אַרום דעם סופּיט, דעם דיל, די וועגן.

— דערצײַל מיר אַ מעשׂהלע! הערסט? אויב ניט, וועל איך שרײַען, — זאָגט דער קליינער דזשוניע.

— טײַערינקער, פֿאַרשטיי, ווי נאָר ס׳וועט שטיל ווערן, וועל איך דיר דערציילן אַ ווונדערלעך מעשׂהלע.

— איך וויל שוין. דו הערסט? אַ ניט, וועל איך שרײַען!

איבער אונדז דערהערט זיך אַ קלאָפּ. אַלע ווערן פֿאַרגליווערט פֿון שרעק.

מיט אַ שעפּטשערײַ הייב איך אָן דערציילן אַ מעשׂהלע. איך צי אויס יעדעס וואָרט, כּדי וואָס לענגער צוצוציען די אויפֿמערקזאָמקייט פֿונעם יינגעלע.

— דו ווייסט, דזשוניע, — זאָג איך אים, — ווען מיר וועלן אַרויס פֿון דער באַהעלטענגיש, וועט קומען דער טאָטע און דיר קויפֿן אַ פֿערדעלע.

דזשוניע ענטפֿערט מיר און אויך ער ציט פֿונאָנדער די ווערטער.

— דו זאָגסט ליגן, דער טאָטע וועט ניט קומען, געסטאַפּאָווצעס האָבן אים דערהרגעט.

— הער, דזשוניע, רײַס מיר בײַ די האָר! — זאָג איך.

ער רײַסט מיר די האָר, אָבער דאָס פֿאַרנעמט אים ניט לאַנג.

זײַן פּנימל פֿלאָמט. ער טרינקט כּסדר וואָסער. מיר ווישן אים אָפֿילו איבער מיט וואָסער, אָבער אַלץ איז אומזיסט. ער דרייט זיך און שרײַט בײַ יעדן קלאָנג פֿון דרויסן.

מיר זענען לחלוטין אויסגעשעפּט פֿון שרעק, הונגער און דורשט.

אין אָוונט גייען דײַטשן אַרײַן צו אונדז אין הויז. זיי רעדן הויך, ווי געווײַנלעך.

פֿלוצעם הייבט דזשוניע זיך אויף און קוקט אַרום זיך מיט אומזיניקע אויגן.

— איצט, — זאָגט ער, — וועל איך שרײַען אַזוי הויך, אַז זיי וועלן קומען.

מיר פֿאַרקוועטשן אים דאָס מויל. די מוטער בעט זיך, קושט אים און ווײַנט. קיין שום זאָך העלפּט ניט. ער בײַסט איר די הענט, קאָפּעט איר אין בויך מיט די פֿיס.

ווי גרויס זענען געווען אונדזערע ליידן, אַז אָפֿילו דאָס קליינע יינגל איז אַראָפּ פֿון זינען!

ער איז געשטאָרבן. בײַ נאַכט טראָגט די מוטער אַרויס דאָס קערפּערל פֿונעם אַרעמען דזשוניע און באַגראָבט אים אין קעלער.

*

אויפֿן דרייצנטן טאָג, זונטיק, איז געווארן שטיל אין געטאָ. אויף דער גאַס פֿאַרט די דייטשישע וואַך, זעלטן וועט דערהערט זיך אַ שאָס. מיר באַשליסן צו אַנטלויפֿן הײַנט בײַ נאַכט.

די נאַכט דינט אונדז. זי איז אַן שטערן, אַן אַ לבנה, אַן פֿײַערן. מיר הערן זיך אײַן, צי אין דער נאָענט זענען ניטאָ קיין וואַכלײַט. אָבער אַרום איז אַ שטילקייט, וואָס ווערט איבערגעריסן בלויז פֿון איינצלנע שאָסן.

— מיר גייען אויף אַ זיכערן טויט, — זאָגט לידע.

— בעסער דער טויט פֿון אַ קויל, איידער דאָ פֿון שמוץ, הונגער און שרעק, — ענטפֿערט בראָניע. צוועלף טעג האָט זי אין אונדז אונטערגעהאַלטן דעם מוט.

מיר טיילן זיך פֿונאַנדער אין צוויי גרופּעס. איינע גייט אויף רעכטס, מיר — לינקס. מיר דוכט זיך, אַז די אַלע טעג בין איך געווען באַגראָבן אַ לעבעדיקע, און איצט בין איך אַרויס אויף דער פֿרײַ. קעגן איבער — די לאָקעטעק־גאָס. כּדי צו דערקלײבן זיך אַהין, דאַרף מען מאַכן עטלעכע טריט. אָבער מיר זענען ניט בכוח צו באַווײַזן זיך. בראָניע צווינגט אונדז דערצו מיט קראַפֿט. מיר גייען מיט געגנזונשריט און האַלטן זיך פֿאַזע די וועגט פֿון די הײַזער. אויף עטלעכע ערטער ברענען נאָך די שײַטערס, מיט וועלכע מען באַלײַכט דאָס געטאָ, כּדי אָפּצושרעקן די אַנטלויפֿנדיקע.

לוואָוו שלאָפֿט. די פֿענצטער פֿון די ווויינונגען זענען פֿאַרהאָנגען מיט שטאָרן. פֿון איינעם אַ הויז גייען אַרויס שיכורע מאַנסלײַט. זיי זינגען הויך. מיר שטופֿן זיך אַרײַן אין די טויערן, זיי זאָלן אונדז ניט באַמערקן. זיי גייען אונדז פֿאַרבײַ. ניט וויַיט פֿון דאַנען איז דאָס שטיבל פֿון מײַנער אַ פּוילישער באַקאַנטער. זי וועט אונדז זיכער העלפֿן. איך קלאָפּ אָן אין פֿענצטער.

— ווער איז ? — פֿרעגט מען.

— דאָס בין איך, ליילאַ, עפֿנט, איך בעט אײַך ! — זאָג איך שטיל.

די באַלעבאָסטע נעמט אונדז אויף. זי קאָכט אויף קאָווע און אייער און דערלאַנגט אונדז דאָס אַלץ אויפֿן טיש.

— איך וועל אײַך באַהאַלטן אינעם היישטאַל, וויַיל ס׳איז פֿאַראַן אַ פֿאַראַרדענונג — אונטער דער דראָונג פֿון טויטשטראָף ניט אַרײַנצולאָזן קיין יידן אין דער ווויינונג, — זאָגט זי.

— אונדז וועט זײַן אין שטאָל זייער גוט, מע זאָל אונדז נאָר ניט געפֿינען.

מיר זיצן באַהאַלטענע אינעם היי און רעדן שעפּטשענדיק צווישן זיך.

אַרום 10 בײַ נאַכט גיי איך צו דער באַלעבאָסטע. איך וויל זיך דערוויסן, צי עס זענען ניטאָ קיין ידיעות פֿון ייִסקען. איך גנבע זיך צו צום הינטערשטן פֿענצטערל און קלאָפּ אָן שטיל אין דער שויב. פֿון דאָנען זעט מען מיך ניט, פֿון דאָנען קאָן איך רעדן מיט דער באַלעבאָסטע.

פּלוצעם פֿאַרן אַרײַן אין הויף דײַטשן אויף מאָטאָציקלען.

ווײַזט אויס, אַז עמעצער האָט געמסרט, — לויפֿט אַדורך בײַ מיר אַ מחשבה...

איך האָב קיין טעות ניט געהאַט. איינער פֿון זיי גייט צו גלײַך צו דער שטאָל און שלעפּט אַרויס פֿון דאָרט בראָניען.

— איך בעט אײַך, לאָזט מיך אַפֿ, איך בין אין גאַנצן נײַנצן יאָר אַלט. צו וואָס דאַרפֿט איר מײַן לעבן?

— שווײַג, דו פֿאַרשאָלטן באַשעפֿעניש!

פֿון מײַן ווינקל זע איך אַלץ: בראָניע שטייט אַ בלייכע, אַן אויסגעגלײַכטע.

— און וווּ איז יענע, די צווייטע? — פֿרעגן די דײַטשן.

— זי איז אַוועק נאָך אין דער פֿרי. איך ווייס ניט ווּהין זי איז געגאַנגען.

— מיר וועלן זי געפֿינען!

זיי שטופֿן בראָניען מיט דער קאָלבע, און זי גייט און וואָקלט זיך.

איך האָב אויך דאָס מאָל זיך געראַטעוועט.

מײַן חבֿר — דער פּאַרטיזאַן יעקבֿ באַרער[19]

(א בריוו פֿון בּאַרים כּאַנדראָס, לוואָוו)

איך בין געבוירן אין 1924. ווען איך בין אַלט געווען 14 יאָר, בין איך געוואָרן אַ קאָמיוגיסט. כ׳האָב געשריבן לידער. אין 1941 האָב איך געענדיקט אַ צענטראַליקע שולע. איך בין אַוועק ווי אַ פּרײַוויליקער אויף דער מלחמה. בײַם פּאַרטיידיקן קיִעוו געווען פֿאַר־ווונדיקט אין אַ פֿוס. אַן אַלטיטשקע האָט מיך אויסבאַהאַלטן און געהיילט. דער פֿראָנט איז געווען ווײַט, האָב איך זיך אומגעקערט צום דניעסטער. צוזאַמען מיט דער דאָרפֿס־לערערין טאַמאַראַ בוריק האָב איך אַרגאַניזירט אַן אונטערערדישע גרופּע. מיר האָבן איבערגעלעבט דעם שווערן זומער פֿון 1943. איך האָב ווידער זיך געשלאָגן קעגן די דײַטשן, הגם דער פֿראָנט איז געווען טויזנטער קילאָמעטער ווײַט.

מיט יעקבֿ באַרער האָב איך זיך באַגעגנט אָנהייב 1944. דאָס איז געווען אַ פֿעסטער גוט געבויטער בחור. ער האָט אויסגעצייכנט געוואָדט דײַטש. ער איז אַרײַן אין אונדזער אָטריאַד און האָט זיך העלדיש געשלאָגן. דעם 17טן מאַרץ 1944, בעת דער פֿאַראייניקונג פֿון אונדזער אָטריאַד מיט דער רויטער אַרמיי, בין איך שווער פֿאַרוווּנדיקט געוואָרן אין ברוסט — מע האָט מיר דורכגעשאָסן אַ לונג. יעקבֿ האָט מיך אַרויסגעטראָגן פֿון פֿײַער.

ביז מײַ 1943 האָט יעקבֿ געוווינט אין לוואָוו. ער איז געווען אַ בעקערס אַ זון, אַליין אַ קירזשנער. אין 1939 האָט ער באַקומען אַ מעגלעכקייט צו לערנען זיך. ער האָט זיך געגרייט אַרײַנצוטרעטן אין אוניווערסיטעט. דעמאָלט זענען אָבער געקומען די דײַטשן. ווי אַלע יידן פֿון לוואָוו, איז יעקבֿ געווען אַ פֿאַרפֿאָלגטער. מע האָט אים געזומען אויף אַרבעט. אומגעקערט זיך אין אָוונט אַהיים, האָט ער ניט געטראָפֿן ניט דער באָבען, ניט דעם דרײַצניאָריקן ברודער — מע האָט זיי אַוועקגעפֿירט קיין בעלזשץ, אין דער „טויט־פֿאַבריק". דאָרט פֿלעגט מען דערהרגענען די יידן פֿון לוואָוו, פֿון פּוילן, פֿון פֿראַנקרײַך. אין גיכן האָט מען אַהין אַוועקגעפֿירט אויך יעקבֿן. ער איז אַרויסגעשפּרונגען פֿון צוג.

האַרבסט 1942 איז יעקבֿ אַרײַנגעפֿאַלן אינעם קאַנצענטראַציע־לאַגער לעבן לוואָוו. דער קאָמענדאַנט פֿון יענעם לאַגער פֿלעגט קיין מאָל ניט שיסן די יידן. ער פֿלעגט צוגיין צום פֿאַראורטיילטן, רעדן וועגן געפֿלאַנטע אויסבעסערונגען, וועגן דער הומאַנישקייט פֿונעם „פֿירער", און ווען דער מענטש פֿלעגט אָנהייבן גלייבן אין די רייד, פֿלעגט אים דער קאָמענדאַנט דערשטיקן. מע האָט אים אַ נאָמען געגעבן „דער דערוואַרגער". ער האָט אויפֿגעבויט אַ גלעזערנע שטײַג אויף אַ טורעם. אין דער שטײַג פֿלעגט ער אַרײַנזעצן אַ יידן, וואָס פֿלעגט שטאַרבן פֿאַר אַלעמען אין די אויגן. דער „דערוואַרגער" פֿלעגט צווינגען די יידן גראָבן גריבער און דערנאָך פֿאַרשיטן זיי מיט ערד. איין מאָל האָבן די יידן געגראָבן

צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג.

---

19 פֿאַרגליכן און דערגאַנצט לויט מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ וו, ז״ז 130–133. יעקבֿ באַרער לעבט אין ישׂראל, רב־סרן (מילואים) פֿון צה״ל.

די ערד בײַ דער סאָמע גרענעץ פֿונעם לאָגער. יעקבֿ האָט זיך אויסבאַהאַלטן. די קאָלאָנע איז אָוועק אין בארַאָק. עס האָט זיך דערהערט דעם וואָכמאַנס אַן אויסגעשרײַ. דעמאָלט איז יעקבֿ געגעבן אַ שפּרונג אַרויס און האָט דעם דײַטש דערהרגעט מיט אַ לאָפּעטע.[20] ער האָט אַראָפּגענומען פֿון אים דעם אוניפֿאָרם און דורכגעקאָנטראָלירט זײַן דאָקומענט אויפֿן נאָמען פֿון מאַקס וואָלער. נאָך דעם איז יעקבֿ אָוועק אין לאָגער, וווּ עס זענען געווען זײַן ייִנגערער ברודער און אַכט לוואָוער פֿרײַנד. ער האָט אַנגעהויבן רעדן מיט אַזאַ פֿאַרענדערטער שטים, אַז אַפֿילו דער ברודער האָט אים ניט דערקענט: „קלײַבט זיך אין וועג אַרײַן!" שוויגנדיק האָבן אַלע זיך געזונמען גרייטן אין לעצטן וועג. דער וואָכמאַן בײַם טויער האָט אין גאַנצן זיך ניט געווונדערט: יעדע נאַכט פֿלעגט מען אַרויספֿירן ייִדן און שיסן. דער וואָכמאַן האָט זיך געוויצלט: „הא, ברודערקע, רייניקסט אָפּ די לופֿט?"

דאָס איז געווען יעקבֿ באַרערס ערשטער דערפֿאָלג.

יעקבֿ האָט באַשלאָסן זיך דורכצושלאָגן אויף מזרח. זיי זענען דערגאַנגען ביז דער פֿראַכטסטאַציע. יעקבֿ האָט באַמערקט אין אַ וואָגאָן קעסטלעך מיט ביכער פֿאַר דניעפּראָפּעטראָווסק. הינטער די קעסטלעך האָבן זיך באַהאַלטן די נײַן ייִדן, און יעקבֿ, אין אוניפֿאָרם פֿון אַן עסעסמאַן, האָט געהיטן דעם פֿראַכט.

זיי האָבן זיך צעשיידט אין דניעפּראָפּעטראָווסק. זיי האָבן אָפּגעשמועסט זיך צו באַגעגענען אין אָווגט. יעקבֿ איז אַבער געבליבן אַליין מיטן ברודער: די פֿרײַנד זענען פֿאַרפֿאַלן געווארן.

זיי האָבן לאַנג געוואַנדערט. יעקבֿ האָט געמוזט אַראָפּווארפֿן דעם אוניפֿאָרם: זשאַנדאַרמען האָבן געמאַכט אָבלאָווע אויף דעזערטירן. אין סעפּטעמבער 1943 זענען זיי דערגאַנגען ביז פּערוואַמײַסק. דאָרט האָט יעקבֿ זיך באַפֿרײַנדט מיטן געווען זענעם לערער מיקאָלײַטשיק. יעקבֿ האָט געקריגן אַ ראַדיאָ־אויפֿנעמער. זיי האָבן געהערט סאָוועטישע ידיעות און איבערגעגעבן זיי אַנדערע. די עסדע האָט זיך פֿאַראינטערעסירט מיט יעקבֿן. ער איז אָוועק, אָבער די דײַטשן האָבן דערשאָסן זײַן ייִנגערן ברודער.

איך האָב געזען די פֿאָטאָגראַפֿיעס און דאָקומענטן פֿון די דײַטשן, וואָס יעקבֿ האָט דערהרגעט. ער האָט ניט ליב געהאַט צו רעדן וועגן זײַנע אויפֿטוען — עס איז אים שווער צו דערמאָנען זיך אין דעם אומקום פֿון די קרובֿים און פֿרײַנד.

מיר האָבן זיך צעשיידט מיט אים אין שפּיטאָל. ער איז אָוועק אויף מערבֿ מיט דער רויטער ארמיי. ער האָט געלעבט מיט איין טרוים: דערזען לוואָוו אַ סאָוועטישע. אַ סיביר־יאַק, אַ כירורג פֿון דער קיִעווער דיוויזיע, האָט מיר געראַטעוועט דאָס לעבן. אין גיכן וועל איך ווידער גיין מלחמה האַלטן. איך ווייס אַבער ניט, וואָס ס׳איז מיט יעקבֿ באַרער. צי לעבט ער? צי האָט ער דערזען זײַן היימשטאָט לוואָוו?

22סטן יולי 1944.

---

20 לויט דער גבֿית־עדות פֿון י. בארער, האָט ער דערהרגעט צוויי דײַטשן.

אין די פּיניאַצער וועלדער[21]
(לוואָווער געגנט)

אין די פּיניאַצער וועלדער זענען געווען צוויי דערפֿער, איינס ווײַט פֿיר קילאָ־מעטער פֿון אַנדערן. אינעם דאָרף הוטאַ פּיניאַצקאַ זענען געווען 120 הייף. זיי זענען שוין מער ניטאָ. אינעם דאָרף הוטאַ פּיניאַצקאַ האָבן געווינט 380 פּערזאָן — פּאָ־ליאַקן און ייִדן. זיי זענען שוין ניטאָ צווישן די לעבעדיקע. דעם 22–23 פעברואַר האָבן די דײַטשן אַרומגערינגלט דאָס דאָרף, באַגאָסן די הײַזער און שטאַלן מיט בענזין און פֿאַרברענט דאָס דאָרף צוזאַמען מיט דער באַפֿעלקערונג. פֿונעם דאָרף הוטאַ וויערכאָבוזשסקאַ האָט זיך קיין אײנער ניט גערעטעוועט. ניט ווײַט פֿון די ביידע דערפֿער האָב איך, פּערלין מאַטוויי גריגאָריעוויטש, אַ קאָנטער־אויסשפּירער פֿון דער רויטער אַרמיי, צופֿעליק זיך אָנגעשטויסן אויף צוויי ערדשטיבלעך, ווו עס האָבן געווינט 80 ייִדן. דאָרט זענען געווען סײַ 75־יאָריקע זקנות, סײַ יונגע בחורים און מיידלעך, און אויך קינדער, דאָס יינגסטע — 3 יאָר אַלט.

איך בין געווען דער ערשטער פֿאָרשטייער פֿון דער רויטער אַרמיי, וועלכן זיי האָבן דערזען נאָך דרײַ יאָר לעבן אין פּסדרדיקער שרעק פֿאַרן טויט. אַלע האָבן זיי זיך באַמיט געטער זיך צוצורוקן צו מיר, דריקן מיר די האַנט, זאָגן מיר אַ וואַרעם וואָרט. די מענטשן האָבן אָפּגעווינט אין די וואַלדגריבער 16 חדשים און זיך דאָרט באַהאַלטן פֿון די רדיפֿות. געווען זענען זיי מער, אָבער געבליבן איז סך־הכּל 80. פֿון 40 טויזנט ייִדן פֿון בראָדער און זלאָטשעווער ראַיאָנען זענען, ווי זיי גיבן איבער, געבליבן לעבן ניט מער ווי 200 מענטשן. ווי אַזוי זענען זיי געבליבן לעבן? די איינווינערס פֿון די אַרומיקע דערפֿער האָבן זיי געהאָלפֿן. קיינער האָט אָבער ניט געווווסט, ווו זיי באַהאַלטן זיך. בעת זיי פֿלעגן אַוועקגיין פֿון „זייער" וואַלד אַדער קומען „אַהיים", פֿלעגן זיי זייערע טריט פֿאַרשיטן מיט שניי, וואָס זיי האָבן דורכגעזיפּט מיט אַ ספּעציעלער זיפּ. זיי האָבן געהאַט עטלעכע ביקסן און פּיסטאָלעטן, און זיך באַנוצט מיט יעדער געלעגנהייט אויף צו פֿאַרקלענערן די צאָל פֿאַ־שיסטישע חיות.

די אַלע דרײַ יאָר האָבן זיי גערעדט שפּעטשענדיק. רעדן הויך איז ניט געווען דערלויבט אָפּילו אינעם ערדשטיבל. ערשט נאָך מײַן אָנקומען האָבן זיי אָנגעהויבן זינגען, לאָכן און רעדן מיט דער פֿולער שטים.

באַזונדערס האָט מיך בעת דער דאָזיקער באַגעגעניש טיף גערירט דער לײַדנשאַפֿט־לעכער אומגעדולד, די אויפֿגעברויזקייט און דער פֿעסטער ווילן, מיט וועלכן די מענטשן האָבן געוואָרט אויף אונדז — אויף דער רויטער אַרמיי. מיט דעם זענען געווען דורכגע־

א בריוו פֿון מ. פּערלין.
צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג.

---

21 פֿאַרגליכן און דערגאַנצט לויט מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ וו, ז״ז 114–115.

דרונגען זייערע לידער און געזאַנגען, זייערע רייד און אַפֿילו די חלומות זייערע. די דרײַ־יאָריקע זאַיע ווייסט ניט, וואָס אַזוינס איז אַ הויז. אַ פֿערד האָט זי דערזען צום ערשטן מאָל, וועו איך בין געקומען צו רײַטן צו זיי. וועו מע פֿרעגט אַבער בײַ איר, ווער עס דאַרף קומען, ענטפֿערט זי: „עס דאַרף קומען צו אונדז באַטקאַ סטאַלין, און דעמאָלט וועלן מיר גיין אַהיים".

אַ בריוו פֿון סיוניע דערעש
(איזיאָסלאָוול)

14.4.44

גוט מאָרגן, פֿעטער מישע,

איך שרײַב פֿון אונדזער היימשטאָט איזיאָסלאָוול, וואָס איר וואָלט זיכער ניט דערקענט. פֿון אונדזער שטעטל איז כּמעט גאָרניט ניט געבליבן. צו וואָס איז עס בכלל געבליבן? בעסער וואָלט עס שוין אין גאָנצן ניט געווען, בעסער וואָלט קיין שום זאָך ניט געווען, בעסער וואָלט איך אויף דער וועלט ניט געבוירן געוואָרן. איצט בין איך שוין מער ניט יענער סיונקע, וואָס איר האָט אַ מאָל געקענט. איך ווייס שוין אַליין ניט ווער איך בין איצט. אָלץ זעט אויס ווי אַ וויסטער חלום, ווי אַ קאָשמאַר. אין איזיאָסלאָוול זענען פֿאַראַן בלויז איך און אונדזער שכן עקיבֿא פֿעלדמאַן. דאָס איז אַלץ, וואָס איבערגעבליבן פֿון אַכט טויזנט נפֿשות. ניטאָ מער מײַן טײַערע מאַמע, ניטאָ דער טאָטע, די ליבע ברידער זיאַמע, איזיע, שׂרה, ברוך. ליבע, טײַערע, ווי שווער איז אײַך געווען! איך קאָן ניט קומען צו זיך, איך קאָן ניט שרײַבן. וועז איך וואָלט אײַך אָנגעהויבן דערציילן, וואָס איך האָב איבערגעלעבט, ווייס איך ניט, צי איר וואָלט עס פֿאַרשטאַנען. דרײַ מאָל בין איך אַנטלאָפֿן פֿון קאָנצלאַגער. ניט איין מאָל האָב איך געזען דעם טויט פֿאַר די אויגן, וועז איך האָב געשפּאַנט אין די רייען פֿון די פֿאַרטיזאַנער. בלויז אַ פֿריצס אַ קויל האָט מיך אַרויסגעפֿירט פֿון שלאַכט. איך בין אַבער שוין געזונט. דער פֿוס האָט זיך פֿאַרהיילט, און איך וועל וויטער זוכן דעם שׂונא, כּדי נקמה צו נעמען פֿאַר אַלץ.

איך וויל זייער זיך זען מיט אײַך כאָטש אויף אַ פֿינף מינוט, איך ווייס אַבער ניט, צי דאָס וועט זיך מיר אײַנגעבן. דערווײַל זיך איך אין דער היים. פֿון דער אַ היים זענען געבליבן בלויז חורבֿות, אַבער הייסן הייסט עס „אין דער היים". איך האָב געקריגן אַ בריוו פֿון טאַניען. כ׳האָב זיך זייער דערפֿרייט, וואָס עס זענען נאָך פֿאַראַן נאָענטע...

איך וואַרט אויף אַן ענטפֿער אויף דעם בריוו. ליבע, טײַערע, ווי אַזוי זעט מען זיך וואָס שנעלער? פֿעטער מישע, געדענק, אַז אונדזער פֿאַרבּיסנסטער שׂונא איז דער פֿאַשיס־טישער מענטשן־פֿרעסער. מיט וואָס פֿאַר אַ שרעקלעכן טויט זענען אומגעקומען אַלע אונדזערע נאָענטע! שלאָג אים ביזן סוף, צעשניַיד אים אויף שטיקער! און גיב אַכטונג, פֿאַל קיין מאָל ניט אַרײַן צו אים אין די הענט.

דער בריוו איז אַרויסגעקומען אַ צעשויבערטער, אַזוי צעשויבערט און נישטיק, ווי עס איז איצט מײַן לעבן. און דאָך לעב איך, כּדי נקמה צו נעמען פֿונעם שׂונא.

פֿעטער מישע, צום געגאָרטן און גיכן ווידערזען! גריס אַלעמען, אַלעמען, אַלעמען! איך האָב אַ געפֿיל, ווי איך וואָלט זיך אומגעקערט פֿון יענער וועלט. איצט הייב איך אָן אַ נײַ לעבן, אַ לעבן פֿון אַ יתום.

ווי אַזוי? איך ווייס אַליין ניט ווי אַזוי.

צוגעגרייט צום דרוק — אילי׳ע ערענבורג.

שרײַבט וואָס עפּטער, איך וואַרט אויפֿן ענטפֿער. פֿאַר וואָס שרײַבט ניט דער פּעטער שלמה, יוסף מיט גיטע א״אַ? מיט גרוס, אײַער פֿלימעניק סיוניע דערעש.

מײַן אַדרעס איז דער זעלבער. בכלל וועל איך באַקומען, וווהין איר זאָלט ניט שרײַבן, ווײַל אַחוץ מיר, איז דאָ קיינער ניטאָ.

בריוו פֿון יתומים

[באַטאַשאַני][22]

[טײַערער חבר ערענבורג!

איך, דינה לייבל, בין געבוירן געוואָרן אין דאָרף בערגאָמעט בײַם טײַך סערעט, טשערנאָוויצער ראַיאָן. איך בין איצט אַלט 16 יאָר.

אין 1941, ווען די דײַטשן האָבן פֿאַרנומען צפֿון־בוקאָווינע, האָט מען אונדז פֿאַרטריבן קיין אוקראַינע, אינעם לאַגער קראַסנאַיע, וויניצער געגנט. אין 1942 האָבן די דײַטשן דערהרגעט מײַנע עלטערן. פֿון אַ גרויסער משפּחה בין איך געבליבן איינע אַליין. איך בין אַנטלאָפֿן קיין רומעניע. איך לעב בײַ אַ באַלעבאָס. ער גיט מיר אַ ביסל צו עסן. איך בעט אײַך, נעמט מיך צוריק קיין רוסלאַנד. איך וויל זיך לערנען און ווערן אַ מענטש. מײַן יוגנט ווערט אומזיסט פֿאַרפֿאַלן, און אין סאָוועט־רוסלאַנד וועל איך אַרבעטן.

דינה לייבל]

אין 1941, ווען די דײַטשן האָבן פֿאַרנומען אוקראַינע, האָבן זיי אין שטעטל קאַליי־נאָווקע, וויניצער געגנט, אָנגעהויבן כאַפֿן יידן אויף אַרבעט. זיי האָבן אונדז געפּינטיקט און געשלאָגן מיט נאַגייקעס. זיי האָבן אונדז געגעבן צו עסן בלעטער פֿון ביימער און גראָז. דרײַ יידן האָט מען אײַנגעשפּאַנט אין אַ וואָגן און זיי האָבן געמוזט שלעפּן פֿופֿציק דײַטשן. זיי האָבן ניט געקאָנט, האָט מען זיי דערהרגעט. אין 1942 האָט מען אונדז פֿאַרשפּאַרט אין געטאָ, מיר האָבן ניט געטאָרט פֿון דאָרט אַרויסגיין. אַ סך פֿון אונדז זענען דאָרט געשטאָרבן פֿון הונגער. דערנאָך האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן אויפֿן סטאַדיאָן. די יונגע האָט מען דערהרגעט און די אַלטע־לײַט און קינדער אַוועקגעפֿירט אין וואַלד. דאָרט האָבן דײַטשן אונדז אַרומגערינגלט, האָבן געשריגן „יודע" און געמוזט הרגענען. די קינדער האָט מען געוואָרפֿן אין אַ גרוב. איך בין אַנטלאָפֿן. אַ דײַטש האָט מיך נאָכגעיאָגט. איך בין אַרויפֿגעקראָכן אויף אַ בוים, ער האָט מיך ניט באַמערקט. איך האָב געזען, ווי מע האָט דערהרגעט אַלע יידן און דרײַ טעג האָט דאָס בלוט געוויישט אין דער ערד. איך בין דעמאָלט אַלט געווען 10 יאָר, און איצט בין איך אַלט 12 יאָר.

ניוניע דאַקטאַראָוויטש

אין 1941, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די מלחמה, זענען זיי געקומען קיין מאָליעוו־פֿאָדאָלסק און האָבן פֿאַרטריבן אַלע יידן אינעם טויטלאָגער פּעטשערע, טולטשינער ראַיאָן.

[צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג.]

---

22 דער נאָמען פֿון דער שטאָט איז אין טעקסט אויסגעשטראָכן. אין דער זאַמלונג מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ וו, ז׳ 88, איז דער אַ מאַטעריאַל טיטולירט: „בריוו פֿון קינדער יתומים, וואָס געפֿינען זיך אין דער שטאָט באַטאַשאַני (רומעניע)". די בריוו פֿון דינה לייבל, רחל ראָזענבערג און חיה האָנטווערקער געפֿינען זיך ניט אינעם מאַנוסקריפּט פֿון דאָס שוואַרצע בוך, וואָס איז אָנגעקומען קיין ישׂראל און זיי ווערן דאָ געבראַכט לויט דער אויבן דערמאָנטער אויסגאָבע.

זיי האָבן זיך איזדיעקעווען איבער אונדז און מײַנע עלטערן האָבן זיי דערשאָסן. מע האָט אונדז געטריבן אויף אַרבעט. די מיידלעך האָבן געגראָבן טאָרף מיט די הענט. מיר האָבן געאַרבעט פֿון פֿיר אַ זייגער אין דער פֿרי ביז שפּעט בײַ נאַכט. איין מאָל האָבן מיר דער־הערט, ווי זיי האָבן געעדט, אַז אין גיכן וועט זיך ענדיקן דער זומער־סעזאָן און מע וועט דערהרגענען אַלע יידן. מיר זענען געלאָפֿן, ווו די אויגן האָבן געטראָגן. מע האָט זיך נאָך אונדז געיאָגט און אַ סך האָט מען דערהרגעט. מיך האָט גערעטעוועט איינער אַן אוקראַינער. ער האָט מיך גענומען צו זיך און באַהאַלטן. זײַן שכן האָט דערציילט די דײַטשן. אַז אין הויף באַהאַלט זיך אַ יידישקע. דער דײַטש איז געקומען מיך שיסן. דער אוקראַינער האָט זיך אַנגעהויבן שלאָגן מיט אים, און איך בין אַנטלאָפֿן אויף דער רומענישער טע־ריטאָריע.

ראָזע לינדוואַר, 15 יאָר

[דעם 9טן יולי זענען צו אונדז אינעם דאָרף באָריטשאַני געקומען די דײַטשן. מע האָט אונדז אַרויסגעשיקט קיין אוקראַינע, אינעם לאָגער יאַמפּאָל. די דײַטשן האָבן אונדז ניט צוגעלאָזן צום טײַכל זיך אַנטרינקען, און אונדז האָט זייער געפּײַניקט דער דורשט. דערנאָך האָט מען אונדז צוריקגעטריבן קיין בעסאַראַביע, אינעם לאָגער סוכאַרקי. פֿון דאָרט האָט מען אַלע אויף ס'ניי אָפּגעשיקט קיין אוקראַינע, אינעם לאָגער קאָפּײַגאָראָד. מײַן טאַטע און מײַן מאַמע זענען דאָרט געשטאָרבן. איך מיט מײַן שוועסטערל זענען געבליבן יתומים. איך בין אַלט אין גאַנצן 12 יאָר, אָבער איך האָב שוין איבערגעלעבט אַזוי פֿיל, אַז איך קאָן דאָס ניט באַשרײַבן. אַ דאַנק דער רויטער אַרמיי פֿאַרן באַפֿרײַען דאָס פֿאַלק!

רחל ראָזענבערג]

איך בין געבוירן געוואָרן אינעם קליינעם שטעטעלע באַגילאַ בײַם טײַך סערעט. איצט בין איך 15 יאָר אַלט. קיין גוטס האָב איך נאָך ניט געזען. בײַ אונדז האָט מען אַלעמען פֿאַרנומען און אַוועקגעפֿירט אינעם לאַגער יעדינצי. איך האָב געליטן און געזען דעם טויט פֿאַר די אויגן. דערנאָך האָט מען אונדז אַוועקגעטריבן אין דער שיינער אוקראַינע, אָבער זי איז געווען פֿאַר אונדז פֿינצטער ווי די נאַכט. אין איין טאָג זענען דאָרט געשטאָרבן מײַנע געליבטע עלטערן. מיר זענען געבליבן פֿינף יתומים. וויַט פֿונעם טויט בין איך ניט געווען. איצט געפֿין איך זיך מיט מײַנע שוועסטערלעך אין דער שטאָט באַטאָשאַני. און דאָס, וואָס מיר האָבן פֿאַרלוירן, וועט זיך שוין קיין מאָל מער ניט אומקערן.

עניאַ וועלצער

[איך בין פֿון דער שטאָט ליפּקאַני אין בעסאַראַביע. אין 1940, ווען עס איז צו אונדז געקומען די רויטע אַרמיי, האָבן מיר אַנגעהויבן לעבן זייער גוט. איך האָב זיך געלערנט אין שולע און בין געווען אַן אויסגעצייכנטע שילערין. דאָס גאַנצע לעבן אונדזערס איז חרובֿ געוואָרן צוליב דער מלחמה. די דײַטשן האָבן אונדז אַרויסגעשיקט קיין אוקראַינע. זיי האָבן אונדז געטריבן און געשלאָגן. די מענטשן זענען געפֿאַלן פֿון הונגער, ווי די פֿליגן. אין 1942 זענען געשטאָרבן פֿריער דער טאַטע, און צוויי טעג שפּעטער — די מאַמע. איך בין געבליבן מיט אַ ברודערל. איך בין איצט אַלט 13 יאָר.

חיה האַנטווערקער]

וויסרוסלאנד

די געשיכטע פֿונעם מינסקער געטאָ

דעם 28סטן יוני 1941 זענען די מינסקער גאָסן פֿול געווארן מיטן גערויש פֿון דייטשישע טאַנקען. בערך 75,000 יידן (צוזאַמען מיט די קינדער) האָבן ניט באַוויזן צו אַנטלויפֿן, זיי זענען געבליבן אין מינסק.

דער ערשטער באַפֿעל, אונטער דער דראָונג פֿון טויטשטראָף, איז געווען, אַז אַלע מאַנסלייט אין עלטער פֿון 15 ביז 45 יאָר זאָלן קומען זיך רעגיסטרירן. דעם 7טן יולי 1941 האָבן די דייטשן זיך אַריינגעריסן אין די יידישע וווינונגען, געכאַפּט די מאַנסלייט, אַרויפֿ־געזעצט אויף אויטאָס און זיי אַוועקגעפֿירט. אויף צו מאָרגנס האָט זיך באַוויזן נאָך אַ באַפֿעל, אַז פֿאָר זייערע באַצויונגען מיט די באָלשעוויקעס אין דער שטאָט מינסק און אום־געגנט זענען דערשאָסן געווארן 100 יידן־קאָמוניסטן.

ווי נאָר די דייטשן זענען אַריין אין שטאָט, האָבן זיך אָנגעהויבן די גוואַלדטאַטן: רויבעריַיען, פֿאַרגוואַלדיקונגען און מאָרדן אָן שום סיבה. באַזונדערס אַכזריותדיק זענען געווען די עינויים איבער די יידן.

דאָס הויז אויף מיאַסניקאָווע 21 איז געווען געדיכט באַווויגט פֿון איבער 300 נפֿשות. דעם 2טן יולי 1941 אין דער פֿרי איז דאָס הויז געווארן אַרומגערינגלט. די איינווווינער (דערוואַקסענע, אַלטע־לייט און קינדער) האָט מען אַרויסגעפֿירט אויפֿן הויף, מ׳האָט אָפֿילו ניט דערקלערט פֿאַר וואָס, און באַפֿוילן זיי צו שטעלן זיך מיטן פּנים צו דער וואַנט. אַ וואַך פֿון פֿערציק פֿערזאָן האָט זיי געהאַלטן זעקס שעה אונטער דער ביקס. אין דער זעלבער צייט האָט מען אין די ווויגונגען (אונטערן אויסרייד פֿון זוכן געווער) צוגענומען מלבושים, וועש, קאָלדרעס, שוכווארג, פּלים און שפּייזפֿראָדוקטן. די אָנגעריבטע זאָכן האָט מען אָנגעלאָדן אויף לאַסטאויטאָס און אַוועקגעפֿירט. ערשט דעמאָלט, וועו אַלץ איז שוין געווען פֿאַרענדיקט, האָט מען די מענטשן אָפּגעלאָזט. מיט שטויגונג האָבן זיי געקוקט אויף די פֿאַראָמירטע ווויגונגען.

ביי נאָכט האָבן זיי געריבט אין גרופּעס צו 4–5 פּערזאָן. זיי האָבן זיך אומגעקערט אין די ווויגונגען פֿון גריַיווער, ראַפֿאַפּאָרט, קלעאַנסקי און געפֿאָדערט די איבערגעבליבענע זאַכן. „דאָ זענען געבליבן זילבערנע לעפֿל... ווו איז דער קאָסטיום? ווו איז אהינגעקומען דער זיידשטאָף?" — האָבן די באַנדיטן געשריגן.

אויף דער זעלבער מיאַסניקאָווע־גאַס איז געשטאַנען א גרויסער בנין — די סטאַלין־שולע. די פֿענצטער פֿון דער שולע זענען אַרויסגעגאַנגען אינעם הויף פֿון א ווויגונגהויז. די פֿענצטער פֿון דעם דאָזיקן הויז זענען אָזוי פֿונאַנדערגעשטעלט, אַז פֿון די שולפֿענצטער האָט מען געקאָנט זען דאָס אינעווייניקסטע פֿון די ווויגונגען. די דייטשן האָבן זיך אײַנ־געאָרדנט אין דער שולע און פֿאָר אַן אָביעקט פֿון זייערע פֿאַרווילונגען האָבן זיי זיך

לויט די מאַטעריאַלן פֿון א. מאַמשיץ, גרעמשאַניק, ל. גלייזער, פּ. מ. שאַפּירא.
צוגעגרייט צום דרוק — וואַסילי גראָסמאַן.

געגומען די אײַנווינער פֿונעם קעגנאיבעריקן הויז. אין משך פֿון אַ מעת־לעת האָבן זיי געשאָסן פֿון די פֿענצטער און געצילט אין שפּיגלען, מעבל און מענטשן.

אין הספּם מיטן באַפֿעל האָבן צום זאַמלפּונקט געשטראָמט הונדערטער און טויזנטער מאַנסלײַט. זיי אַלע האָט מען אַוועקגעפֿירט אין לאַגער „דראָזדי". דאָרט האָט מען געשלאָגן און געפּײַניקט אַלעמען — ווײַסרוסן און רוסן, ווי יידן.

אין אַ געוויסער צײַט אָרום האָט מען די רוסישע מאַנסלײַט אַרויסגעלאָזט און די יידן זענען געבליבן אין לאַגער. די געבליבענע האָט מען פֿונאַנדערגעטיילט אין צוויי גרופּעס: אַזעלכע, וואָס פֿאַרנעמען זיך מיט גײַסטיקע באַשעפֿטיקונגען, און מענטשן פֿון פֿיזישער אַרבעט. די ערשטע גרופּע האָט מען אַנגעלאָדן זויף לאַסטאויטאָס, אַרויסגעפֿירט הינטער דער שטאָט און דערשאָסן זיי פֿון קוילן־וואָרפֿערס. בסך־הכל זענען דערשאָסן געוואָרן מער ווי 3000 מענטשן. עס זענען דעמאָלט אומגעקומען אַ ריי אַנגעזעענע מענטשן — אינזשענירן, דאָצענטן פֿונעם פּאָליטעכנישן אינסטיטוט, קאַנדידאַטן פֿון טעכנישע וויסנ־שאַפֿטן אײַזענבערג און פּריטיקין, דאָקטאָר פֿון מאַטעמאַטישע וויסנשאַפֿטן פּריקלאָד און אַ סך אַנדערע.

די צווייטע גרופּע, בעיקר אַרבעטער פֿון פֿאַרשיידענע ספּעציאַליטעטן, האָט מען אונטער אַ שטאַרקער וואַך אַרויסגעפֿירט פֿונעם לאַגער און אײַנגעזעצט אין טורמע. בעת מ׳האָט זיי געפֿירט איבער די גאַסן, זענען פֿרויען און קינדער אַרויסגעלאָפֿן פֿון די הײַזער און זיי האָבן זיך באַמיט צו דערקענען משפּחה און באַקאַנטע. די וואַך האָט זיי אויפֿן אָרט דערשאָסן. אויף קאָמונאַלנע־גאַס האָט מען געפֿירט אַ גרופּע מענטשן. די 14־יאָריקע טאָכטער פֿון זיסקין איז אַרויסגעלאָפֿן פֿון שטוב און אַוועקגעשטעלט זיך בײַם טויער מיט דער האָפֿענונג צו דערזען דעם פֿאָטער. עס האָט זיך דערהערט אַ שאָס און דאָס מיידל איז געפֿאַלן אַ טויטע.

...דער פֿאַרטיזאַן ח׳ גרעטשאַניק דערציילט, ווי אַזוי עס האָבן אויסגעזען יענע טעג, וואָס ער האָט פֿאַרברַכט מיט די מאַנסלײַט אינעם מינסקער לאַגער „דראָזדי".

„ווי נאָר אונדזער קאָלאָנע איז אַרויס אַ קילאָמעטער פֿון שטאָט, האָט מען אונדז אָפּגעשטעלט און געזאָגט: ווער עס האָט אַ מעסער, אַ זייגערל אָדער אַ גאָלמעסער, זאָל דאָס אַרײַנלייגן אין היטל און אָפּגעבן. אָזוי האָט מען טאָקע געטאָן. פֿאַרשטייט זיך, אַז ווער ס׳האָט זיך ניט פֿאַרלוירן, האָט באַהאַלטן די זייגערלעך און גאָלמעסערס. זייער אַ סך האָבן באַגראָבן די חפֿצים אין דער ערד, און זיי האָבן ניט אָפּגעגעבן. די דײַטשן האָבן בײַ אַלעמען איבערגעדרייט די קעשענעס, אַרויסגענומען די זאַכן פֿון די היטלען און געזוכט אין די בײַטעלעך. אויפֿן פֿעלד אָרום זענען געשטאַנען די וואַכלײַט. אַ פֿאַרטיע נאָך אַ פֿאַרטיע איז אָנגעקומען אויפֿן פֿעלד. בײַ נאַכט איז געווען קאָלט אויפֿן הוילן פֿעלד, אָבער די מענטשן זענען געלעגן אײַנער לעבן צווייטן און אַזוי אָרום זיך געוואָרעמט. אָזוי איז אַדורך די ערשטע נאַכט אויפֿן פֿעלד, ס׳איז געווען טאָג. מענטשן זענען געווען אַ סך, אָבער קיין עסן האָט מען ניט געגעבן. מע בעט וואַסער, אָבער אויך קיין וואַסער גיט מען ניט. ווי נאָר מע גייט צו בעטן, שיסן זיי. אָזוי האָט זיך געענדיקט דער צווייטער טאָג. געקומען איז די צווייטע נאַכט. די מענטשן ליגן הונגעריקע, געפֿרוירענע. ווער ס׳איז אָנגעטאָן, און ווער אין זומערדיקע העמדלעך. ס׳איז וויידער געוואָרן טאָג. עס קומען אָלץ אַן נײַע מענטשן. אַ דײַטש מיט אַן עמער באַווײַזט זיך און הייבט אַן טיילן וואַסער. דער עולם

רינגלט אים אָרום און וואַרפֿט אים שיר ניט אום. די אויסוווּרפֿן שיסן ווידער אין המון.

דער דריטער טאָג. די מענטשן זענען הונגעריק. ס׳איז שוין 12 אַ זייגער בײַ טאָג. ס׳איז וואַרעם. אַ שיין וועטער. פֿלוצעם באַווײַזט זיך אַן איבערזעצער מיטן אָפֿיציר און ער גיט צו וויסן, אַז צווישן 10 און 4 אַ זייגער בײַ טאָג וועט מען אַרײַנלאָזן אין לאָגער קרובֿים מיט שפּײַזפּעקלעך. פֿון וויַטן זעט מען פֿרויען מיט קיישלעך, קינדער מיט פֿלעשלעך וואָסער, אָבער ניט באַלד האָט מען זיי צוגעלאָזט צו די אַרעסטירטע. מ׳האָט זיי פֿריער פֿאַרהאַלטן און קאָנטראָלירט, וואָס זיי טראָגן. ס׳איז געווען טומלדיק. יעדער איינער באַמיט זיך צוצוגיין צו די פֿרויען און קינדער. דער עולם איז געווארן אַ ביסל אויפֿגעהײַצט. וועמען מ׳האָט געבראַכט עסן, האָט געגעסן מיט אַפּעטיט, און וועמען מ׳האָט ניט געבראַכט, האָט מען זיך געטיילט מיט אים. דער רעש אויפֿן פֿעלד איז נאָך שטאַרקער געווארן. מע בעט די קינדער, זיי זאָלן ברענגען וואָסער. די קינדער ברענגען, און דער עולם טרינקט מיט פֿאַרגעניגן. אָבער באַלד דערהערן זיך געשרייען פֿון צוואַנציק פֿרויען. מע פֿרעגט — וואָס ווייניט איר ? און באַלד הערט מען דעם ענטפֿער : אונדזערע מענער און קינדער זענען שוין ניטאָ, מ׳האָט זיי דערהרגעט.

דער טאָג האָט זיך געענדיקט. די פֿרויען און קינדער האָט מען אַוועקגעטריבן. עס קומט אַן די פֿערטע נאַכט. די מענטשן ליגן אויפֿן פֿעלד. עס דערהערן זיך טריט, געשרייען פֿון דײַטשן, שיסערײַען פֿון ביקסן. מיט אַ מאָל דערזעט מען : מע פֿירט געפֿאַנגענע רויטע־אַרמייער. מע לאָזט זיי אָבער ניט צו צו די ציווילע. אין דער פֿרי פֿונעם פֿערטן טאָג. די רויטאַרמייער ווילן צוגיין צו די ציווילע, אָבער באַלד בײַם ערשטן פֿרוּוו דערשיסט מען. אַזוי אַרום זענען אין משך פֿון יענעם טאָג דערהרגעט געווארן מער ווי 10 מענטשן. די פֿרויען קומען ווידער און ברענגען עסן און טרינקען. אַזוי ענדיקט זיך דער פֿערטער טאָג. עס הייבט זיך אָן די פֿינפֿטע נאַכט. ווי נאָר ס׳איז טונקל געווארן האָבן די רויטאַרמייער אָנגעהויבן לויפֿן צו די ציווילע.

די דײַטשן שיסן, אָבער די רויטאַרמייער לייגן דערויף ניט קיין אַכט. זיי לויפֿן אַריבער און לייגן זיך באַלד אַוועק. און באַלד הייבט עס זיך אָן. די ציווילע גיבן זיי ברויט, וואָסער, זאַלץ. אַזוי פֿאַרברענגען די ציווילע מיט די שלאָכטלײַט אַ גאַנצע נאַכט, כּמעט ביז אין דער פֿרי. דערנאָך לויפֿן די רויטאַרמייער צוריק. די דײַטשן שיסן אין זיי. עס הייבט זיך אָן דער פֿינפֿטער טאָג. דאָס וועטער איז ניט באַזונדערס שיין. און מע פֿירט אָן אַלץ ניײַער מענטשן — מיליטערישע און ציווילע. פֿלוצעם ברענגט מען אַ גרויסע קאָלאָנע. זיי זענען אָנגעטאָן אַנדערש ווי בײַ אונדז. מיט זעק און טאָרבעס. מע פֿאַרפֿירט מיט זיי אַ שמועס. זיי דערציילן, אַז זיי קומען פֿון מערב, זיי זענען אָנטלאָפֿן פֿון די אָנגריפֿנדיקע דײַטשן. זיי זאָגן, אַז אַ סך פֿון זיי זענען געפֿאַלן אויף די וועגן.

אָט קומען ווידער די פֿרויען און זיי ברענגען שפּײַז. געווויסע פֿון זיי ברענגען רעגן־מאַנטלען. פֿלוצעם הייבט אָן רעגענען. ס׳איז קאַלט און נאַס. די מענטשן ליגן. אַזוי איז אַדורך דער טאָג. עס הייבט זיך אָן די זעקסטע נאַכט. פֿינצטער. די רויטאַרמייער לויפֿן איבער צו די ציווילע. די דײַטשן שיסן אין די מענטשן. מיט אַ מאָל הערט מען ווידער געשרייען. עס ווײַזט זיך אַרויס, אַז בײַ איינעם האָט מען אויפֿגעשניטן אַ זאַק מיט סוכאַרעס און דער הונגעריקער עולם האָט זיך צוגעכאַפּט צו זיי. אין דעם טומל און אין דער שיסערײַ האָבן אַ פּוּפּציק מענטשן אָנגעהויבן לויפֿן ווײַטער. אָבער די דײַטשן האָבן דאָס דערזען און אָנגעהויבן שיסן.

ס׳איז געווען זייער פֿינצטער. די דײַטשן האָבן דערהרגעט בלויז דרײַ. די אַנדערע זענען אַנטרונען. אַזוי איז אַדורך די זעקסטע נאַכט.

עס האָט זיך אַנגעהויבן דער זיבעטער טאָג. אין דער פֿרי איז געווען א רעגן. מיר זענען די פֿרויען און קינדער פֿון דער ווײַטנס. זיי גייען אַלע אַהערצו. דער עולם וואַרט מיט אומגעדולד. ס׳איז שוין 10 א זייגער און קיינעמען לאָזט מען ניט אַרײַן אין לאַגער, מע פֿאַרהאַלט אַלעמען. פֿון ווײַטן פֿירט מען א קאָלאָנע מענטשן, אַנגעטוענע ציווייל, אַבער זייער שלעכט, און א סך זענען באַרוועס. וועמען זיי זענען געווען לעבן די פֿרויען, וואָס האָבן געוואָלט אַרײַנגיין צו זייערע קרובֿים, כּדי זיי אַוועקצוגעבן דאָס עסן, האָבן זיך דערהערט געוואָלדן. זיי זענען אַנגעפֿאַלן אויף די פֿרויען און קינדער און אַרויסגעריסן בײַ זיי די קיישלעך. די דײַטשן האָבן צוריק אַוועקגעטריבן די פֿרויען, און די מענטשן אַרײַנגעלאָזט אין לאַגער צו די ציווילע. ערשט דאָ איז דער עולם דערגאַנגען, וואָס פֿאַר א לײַט דאָס זענען — מענטשן, וואָס די סאָוועטישע מאַכט האָט אָפּגעשיקט אויף אויסבעסערונגס־אַרבעט.

דערנאָך האָט מען פֿון דער ווײַטנס געזען, ווי עס קומט אַן אַן אָפּטיילונג געסטאַפּא־לײַט אויף מאָטאָציקלען, וועלאָסיפּעדן, אויטאָס און צו פֿוס. זיי האָבן זיך דערנענטערט און געשריגן: „אויסשטעלן זיך צו פֿיר אין א ריי״. זיי האָבן געלאָזן אין גאַנג די גומענע פּאַלקעס. פֿרײַער האָבן זיי אויסגעשטעלט די קריגס־געפֿאַנגענע, דערנאָך די איבעריקע. און זיי אַוועקגעפֿירט אינעם פֿעלד, אויף צוויי קילאָמעטער ווײַטער. אויפֿן וועג זענען געלעגן מיליטער־לײַט מיט פֿאַרוווּנדיקטע פֿיס; זיי האָבן געשריגן, געקרעכצט, אַבער די דײַטשן האָבן ניט דערלויבט אַרויסצוגיין פֿון דער ריי און זיי העלפֿן. אַזוי האָט מען אַלע צוגעפֿירט ביזן טײַך סוויסלאָטש. מיליטער־לײַט האָט מען אָפּגעשטעלט אין איין זײַט, ציווילע אין דער אַנדערער. דער טאָג האָט זיך געענדיקט.

די אַכטע נאַכט. אַלע ליגן. מ׳האָט געוואָרנט זיך ניט אויפֿצוהייבן, וויַיל מע וועט שיסן. מ׳האָט אָפּט געשאָסן פֿון א קוילן־וואַרפֿער. און אָט האָבן מיר דערהערט געשריען: „דערהרגעט!״ עס ווײַזט זיך אַרויס, אַז וועמענטשן האָבן זיך אויפֿגעהויבן צוליב זייערע באַדערפֿענישן, האָט מען געשאָסן אין זיי. אָט ליגט א מענטש. א קויל איז אים אַרײַן אין רוקן און אַרויס דורכן בויך, אַרויסגעריסן די קישקעס. ער לעבט נאָך און ער בעט מע זאָל פֿאַרצייכענען זײַן אַדרעס און אַנשרײַבן דעם וויַיב און קינדער, וווּ און ווי אַזוי ער איז אומגעקומען. א דײַטש קומט צו און לאָכט. ער פֿרעגט: „ווער האָט אים אויפֿגעטרענט דעם בויך מיט א מעסער?׳ אַזוי האָט זיך געענדיקט די אַכטע נאַכט.

דער נײַנטער טאָג. מע בעט שוין ניט קיין וואַסער — פֿאַראַן גענוג אינעם טײַך. א דײַטש שטייט בײַם טײַך און לאָזט נעמען וואַסער לויט א ריי. מ׳הערט, ווי עס קומט אַן אַן אויטא און דער איבערזעצער שרײַט אין הילכער, רופֿט אַן פֿאַמיליע־נעמען פֿון דאָקטוי־רים, קוכערס, ספּעציאַליסטן פֿון ברויט־בעקערײַען, עלעקטריקער, וואַסערלייטונג־אַרבעטער. ער הייסט זיי גיין צום אויטא און ער זאָגט, אַז ער וועט זיי אָפּלאָזן אַהיים מיטן באַדינג — צו קומען אויף דער אַרבעט.

באַלד קומט אַן א צווייטער אויטא. אויפֿן אויטא — דײַטשן מיט א קינא־אַפּאַראַט. זיי הייבן אַן וואַרפֿן סוכאַרעס צו די קריגס־געפֿאַנגענע, און יענע הייבן אַן כאַפּן. מע פֿאָטא־גראָפֿירט זיי פֿון דעם אויטא. פֿלוצעם דערהערט זיך א שיסערײַ פֿון אַן אויטאָמאַט. וועמ׳האָט געוואָרפֿן די סוכאַרעס און די רויטאַרמייער האָבן אַנגעהויבן כאַפּן, האָט אַן אָפֿיציר

זיי געשאפן איבער די הענט. אט גייט ער ארויס פונעם אויטאָ און באקוקט די הענט: בײַ וועמען די קויל איז אַרײַן אין וויכן פלייש, שטעלט ער אַוועק אין איין זײַט, און בײַ וועמען די קויל איז אַרײַן אין ביין, שטעלט ער אין דער צווייטער זײַט... וועט ס׳איז פאַר־ווונדיקט אינעם וויכן פלייש, דעם באַנדאַזשירט ער, און וועט אין ביין, דעם דערשיסט ער פאַר אַלעמען אין די אויגן. די רויטאַרמייער באַפעלט ער צו באַגראָבן די געהרגעטע.

עס קומט אָן די צענטע נאַכט. ס׳איז זייער פינצטער. די קריגס־געפאַנגענע לויפֿן ווידער איבער צו די ציווילע. אין דעם גערויש און אין דער שיסעריי גייען אַריבער אויף דער אַנדערער זײַט טײַך אַ סך קריגס־געפאַנגענע — אַ מאָן 300. דאָרט נאַענט איז פֿאַראָן אַ וועלדל. באַלד הערט מען פֿון וועלדל אַ שאָס. מיט פּראָשקטאָרן ווערן באַלויכטן פֿון דרײַ זײַטן די מענטשן און דער טײַך. די דײַטשן הייבן אָן שיסן פֿון קוילן־וואַרפֿערס. איבער די קעפּ פֿליִען קוילן. דער עולם טוליעט זיך צו דער ערד. וועט עס ליגט אויף אַ בערגל, קריכט אַראָפּ נידעריקער. אָבער פּמעט אַלע האָבן שוין באַווּזן אַריבערצוגיין דעם טײַך און זיי זענען שוין אינעם וועלדל. בלויז צוויי זענען געווארן דערהרגעט אין טײַכל, זיי האָבן ניט באַווּזן צו אַנטלויפֿן. מ׳האָט אויפֿגעהערט שיסן און פֿאַרלאָשן די פּראָשקטאָרן. די קריגס־געפאַנגענע זענען איבערגעלאָפֿן צוריק אויף זייער פּלאַץ. די נאַכט האָט זיך געענדיקט.

עס הייבט זיך אָן דער עלפֿטער טאָג. דאָס וועטער איז ניט שיין. עס זענען געקומען צו פֿאַרן אַפּיצירן. זיי וועלן רעדן. די וואַכלײַט מאַכן אַרדענונג. אויף דער אַנדערער זײַט טײַך זיצט אַ דײַטשישער וואַכמאַן און וואַשט די פּיס אינעם טײַך. פּלוצעם דערהערט זיך אַ גערויש פֿון אַראָפּלאָנען און עטלעכע אויפֿרײַסן. דער וואַכמאַן כאַפּט די שטיוול און לויפֿט אין וואַלד. די אַפּיצירן זעצן זיך אַרײַן אין אויטאָ און פֿאָרן אַוועק אָן צו זאָגן אַ וואָרט. אַלע האָבן געזען, ווי דער וואַכמאַן האָט געכאַפּט די שטיוול און איז אַנטלאָפֿן — און מע לאַכט. די פֿרויען זענען ווידער געקומען. זיי האָבן געבראַכט עסן, וועש, און עטלעכע — אויך וואַרעמע מלבושים. דער טאָג האָט זיך געענדיקט.

די צוועלפֿטע נאַכט. די קריגס־געפאַנגענע לויפֿן ווידער איבער צו די ציווילע. די ציווילע געבן זיי עסן. זייער פֿיל רויטאַרמייער טוען זיך איבער אין ציווילע קליידער און בליַבן מיט אונדז. אַזוי האָט זיך געענדיקט די נאַכט.

דער דריצנטער טאָג. ס׳איז שוין צען אַ זייגער, און די פֿרויען לאָזט מען ניט אַרײַן. פּלוצעם קומט אָן אַן אויטאָ און מע באַפֿעלט, אַז די פּאַליאַקן זאָלן גיין לינקס, די רוסישע רעכטס, און די ייִדן זאָלן גיין אויף אַ באַזונדערן פּלאַץ לעבן טײַך. דער פּלאַץ ווערט אָפּגע־צוימט מיט שטריק. און באַלד הייבט זיך עס אָן. די מענטשן הייבן אָן זיך פֿונאַנדערצוטיילן. אומעטום שטייען דײַטשן מיט גומענע פּאַלקעס. זיי יאָגן די ייִדן צו דער שטריק און שלאָגן מיט די גומענע פּאַלקעס. וועט עס שטעלט זיך אַנטקעגן, שלאָגט מען צום טויט, דערשיסט מען. פּלוצעם מעלדעט מען פֿונעם אויטאָ, אַז מע וועט אָפּלאָזן אַהיים. אין דער ערשטער רייִ — פּאַליאַקן און רוסן. וועגן ייִדן רעדט מען ניט. מ׳הייבט אָן אָפּלאָזן די פּאַליאַקן. מיט דעם ענדיקט זיך דער טאָג.

די פֿערצנטע נאַכט. ס׳איז קאַלט און פֿינצטער. די געפאַנגענע לויפֿן איבער צו די ציווילע. די דײַטשן שיסן. פּלוצעם דערהערט זיך פֿון יענער זײַט טײַך אָן אומאויפֿהערלעכע שיסעריי. מיר פֿרעגן בײַ די קריגס־געפאַנגענע. זיי זאָגן: „דאָרט דערשיסן די דײַטשן די פּאַליטרוקן און קאַמאַנדירן". מ׳האָט געשאָסן כּמעט אַ גאַנצע נאַכט.

דער פּופּצנטער טאָג. אין דער פּרי רעגנט. די פֿרויען קומען ווידער אַן. מע קאָנטראָלירט, וואָס זיי טראָגן. זיי ברענגען עסן. אַ טייל פֿון די פּראָדוקטן נעמט מען צו, דערנאָך לאָזט מען אַריין די פֿרויען אין לאַגער און מע וויזיט זיי, ווּהין זיי זאָלן גיין. אַ גרופּע פֿרויען זוכן זייערע נאָענטע און זיי געפֿינען ניט... נעכטן האָט מען זיי דערהרגעט. די פֿרויען גייען אַוועק און ווייגען.

ס׳איז געוואָרן וואַרעמער. בײַם טײַך שטייט אַ דיטש, אָבער נעמען וואָסער לאָזט ער ניט. ווער עס קומט צו, שטופּט ער אים אַריין אין טײַך אין די מלבושים און זאָגט אים, אַז אויב ער וועט דרײַ מאָל זיך אונטערטוקן, וועט ער קאָנען נעמען וואָסער. מענטשן קומען אָן. ער הייסט זיי שפּרינגען, איזדיעקעווועט זיך איבער זיי. פּאָליאָקן וועלן ווייניקער אין לאַגער. אַזוי ענדיקט זיך דער טאָג.

די זעכצנטע נאַכט הייבט זיך אָן. אַ פֿינצטערניש. ס׳רעגנט. די רויטאַרמייער לויפֿן ווידער איבער צו די ציווילע. די ציווילע גיבן זיי עסן. אַ סך טוען זיך איבער אין ציווילע מלבושים.

אַזוי ענדיקט זיך די נאַכט. דער רעגן גיסט אָן אָן אויפֿהער.

דער זיבעצנטער טאָג. אָרום 10 אַ זייגער איז געקומען דער אויטאָ מיטן איבערזעצער. ער דערקלערט, אַז אַלע יידן: אינזשענירן, דאָקטוירים, טעכניקערס, בוכהאַלטערס, לערערס און אַלע אינטעליגענטן דאַרפֿן זיך פֿאַרשרײַבן. מע וועט זיי באַפֿרײַען פֿונעם לאַגער און שיקן אויף אַרבעט. באַלד הייבט זיך אָן דאָס פֿאַרשרײַבן. דרײַ טויזנט האָבן זיך פֿאַרשריבן. שפּעטער האָט מען זיך דערוווּסט, אַז די אינטעליגענץ האָט מען דערשאָסן.

די פֿרויען זענען געקומען און געבראַכט עסן. ס׳האָט אָנגעהויבן גיסן אַ שטאַרקער רעגן. די מענטשן ווערן דורכגעווייקט. אַ טייל גאָלן זיך. אַ גרופּע פֿרויען שטעלט זיך אויס, און דרײַ מענער, גוט אויסגעאָלטע, גייען אַריין אין מיטן פֿון דער גרופּע און טוען אָן ווײַבערישע קליידער און גרויסע טיכלעך. עלטערע פֿרויען נעמען זיי אונטערן אָרעם. זיי האַלטן אין די הענט קיישלעך און אין די קיישלעך — טעפּלעך, זיי גייען צום אַרויסגאַנג. דער וואַכמאַן לייגט ניט קיין אַכט. דער עולם קוקט אויף זיי אָנגעשטרענגט. זיי גייען אַדורך און אַלע אָטעמען אַף לײַכטער. אין יענעם טאָג זענען אַרויס פֿונעם לאַגער צוואַנציק מענטשן.

די גאַנצע אינטעליגענץ איז שוין פֿאַרשריבן, מע שטעלט זיי אויס און מע פֿירט זיי אַוועק פֿון די אַרבעטער. מ׳האָט געמאַכט אַ רשימה אויף פֿון די אַרבעטער. עס ווערט טונקל. אַחוץ די יידן און די קריגס־געפֿאַנגענע, איז קיינער אויפֿן פּלאַץ ניטאָ. מיט אַ מאָל דערהערט זיך אַ שאָס. עס וויזיט זיך אַרויס, אַז אַ וואַכמאַן האָט דערקענט אַ מאַנסביל, אַן איבער־געטוענעם אין אַ פֿרויענקלייד און אים דערשאָסן. עס הייבט זיך אָן. די דײַטשן, מיט שטעקנס לויפֿן צו די יידן. זיי זוכן בריטווע, טעפּלעך, מאַנטלען, גוטע שטיוול. די מענטשן שטופּן זיך צונויף און אינעם טומל וואַרפֿן זיי אַריין אין טײַך די בריטווע און אַלע ווערטפֿולע חפֿצים. מיט דעם ענדיקט זיך דער טאָג.

די אַכצנטע נאַכט. פֿינצטער. אַ רעגן. די רויטאַרמייער לויפֿן איבער צו די ציווילע, אָבער איצט טוען זיי זיך שוין ניט איבער, וויל פֿאַרן ביטערן גורל זענען בלויז זיי און די יידן געבליבן אויפֿן פּלאַץ. די יידן גיבן זיי עסן. זיי ליגן און וואַרעמען זיך מיט אונדז. ס׳איז פֿינצטער, אָבער מ׳הערט דאָס רוישן פֿון אויטאָס. די רויטאַרמייער לויפֿן איבער אויף זייערע פּלעצער. די אויטאָס פֿאָרן צו צו די אינטעליגענטן, מע זעצט זיי אַרויף אויף די אויטאָס און מע פֿירט זיי אַוועק. זיי זאָגן, אַז אויף אַרבעט, אָבער מיר וויסן שוין אויף וואָס פֿאָר אַן ,אַרבעט׳.

נאָכן אָפּפֿאָרן פֿון די אויטאָס גייט אַדורך אַ מינוט צוואַנציק און מע דערהערט אַ שיסערײַ פֿון קוילן־וואַרפֿערס. נאָך פֿופֿצן מינוט קומען ווידער צו פֿאָרן די זעלבע אויטאָס און זיי פֿירן ווידער אַוועק מענטשן. אַזוי האָט מען אַוועקגעפֿירט אַלע אינטעליגענטן. עס טאָגט. אַן אָפּיציר איז געקומען און אָפּגעקליבן בערך 200 אַרבעטער. זיי האָט ער אויף דער ,אַרבעט׳ געפֿירט צו פֿוס און געזאָגט: ,פֿון דאָנען וועט מען מאָרגן אַלע יידן אַוועק־פֿירן אויף אַן אַנדער אָרט. דאָרט וועט זײַן וואָרעם און קיין רעגן וועט ניט גיסן. מע וועט אײַך פֿירן דורך דער שטאָט. גיט זשע אַכטונג און זאָגט הײַנט אײַערע פֿרויען, קרובֿים און באַקאַנטע, אַז מאָרגן וועט מען אײַך פֿירן דורך דער שטאָט. אויב עמעצער וועט צוגיין צו אײַך, וועט איר אַלע ווערן דערשאָסן׳.

מע הייבט שוין אַן אַוועקפֿירן די קריגס־געפֿאַנגענע. עס קומען אַן די פֿרויען. זיי ברענגען עסן. אַ סך וויינען: זייערע מענער, קרובֿים, קינדער זענען שוין ניטאָ. מיר האָבן זיי געזאָגט, אַז מאָרגן וועט מען אונדז פֿירן דורך דער שטאָט, אָבער זיי זאָלן ניט צוגיין צו אונדז, וויל מע וועט זיי דערשיסן. זיי גייען אַוועק און וויינען. דער לעצטער טאָג אין ,דראָזדי׳.

די נײַנצנטע נאָכט. די קריגס־געפֿאַנגענע פֿירט מען אַוועק פֿונעם לאָגער. די לאָמפּן פֿון די אויטאָס ברענען. די רויטאַרמייער האָט מען אַרויסגעפֿירט אין משך פֿון דער גאַנצער נאָכט. אויפֿן פֿעלד איז שוין קיינער ניטאָ. בלויז יידן. אין דער פֿרי איז געקומען אַן אָפּטיי־לונג געסטאָפּאָ־לײַט, אַלע מיט רויטע זײַדענע האַלדזטיכלעך. זיי האָבן אונדז אויסגע־שטעלט אין רייען און אַוועקגעפֿירט. אויפֿן גאַנצן וועג ביז דער טורמע זענען געשטאַנען וואַכלײַט. מע פֿירט די מאַסע צו די טויערן פֿון דער טורמע. די געסטאָפּאָ־לײַט עפֿענען די טויערן און אַלע גייען אַרײַן אין הויף. די טויערן ווערן פֿאַרמאַכט".

עטלעכע טעג זענען די אַרבעטער געווען אין טורמע, דערנאָך האָט מען אַ טייל פֿון זיי אַרויסגעלאָזט און געשיקט אויף אַרבעט. אַ טייל האָט מען אַרויפֿגעזעצט אויף אויטאָס, אַרויסגעפֿירט הינטער דער שטאָט און דערשאָסן.

אויפֿן באָפֿעל פֿון דער דײַטשישער מאַכט האָט די גאַנצע יידישע באָפֿעלקערונג געמוזט זיך רעגיסטרירן אין אַ ספּעציעל געשאַפֿענעם יידישן קאָמיטעט — יודענראַט. דער באָפֿעל האָט געוואָרנט, אַז די ניט־רעגיסטרירטע יידן וועלן בײַם איבערצײַען זיך ניט באָקומען קיין ווויזונגען. בײַ דער רעגיסטראַציע האָט מען פֿאַרשריבן דעם נאָמען, פֿאַמיליע־נאָמען, עלטער און אַדרעס.

דער יידישער קאָמיטעט איז געשאַפֿן געוואָרן אויף אַזאַ אופֿן: געסטאָפּאָ־לײַט האָבן געכאַפּט אין גאַס 10 יידן, אַוועקגעפֿירט זיי אין רעגירונג־הויז און דערקלערט, אַז זיי שטעלן פֿאָר מיט זיך דעם יידישן קאָמיטעט און זיי זענען מחויב אויסצופֿירן אַלע פֿאַראָר־דענונגען פֿון דער דײַטשישער מאַכט. פֿאָר דער קלענסטער שולד וועלן זיי ווערן דערשאָסן.

פֿאָר פֿאַרזיצער פֿונעם קאָמיטעט האָבן זי באַשטימט אילײַ מושקין — דעם געווע־זענעם פֿאַרטרעטער פֿון דירעקטאָר פֿון מינפּראָמטאָרג.

ביזן 15טן יולי 1941 איז די רעגיסטראַציע פֿון די יידן געווען פֿאַרענדיקט. אין דער זעלבער צײַט האָט מען אונטער דער דראָונג פֿון טויטשטראָף באַפֿוילן די יידן אָנצוטאָן געלע לאַטעס פֿון אַ געוויר באַשטימטער מאַס אויף דער ברוסט און אויף דער פּלייצע (אין דיאַמעטער פֿון 10 צענטימעטער). ס׳איז אַרויס אַ פֿאַראַדענונג, אַז יידן איז פֿאַרווערט

צו גיין אויף די צענטראַלע גאַסן. ס׳איז פֿאַרבאָטן געוואָרן צו גרייסן זיך מיט ניט־ייִדן. דאָן איז געוואָרן אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל פֿון דער דייטשישער מאַכט וועגן שאַפֿן אַ געטאָ. אָחוץ דעם האָט מען אויף די ייִדן אַרויפֿגעלייגט אַ קאָנטריבוציע אין גאָלד, זילבער, סאָוועטישע געלטבאַנקנאָטן און אַבליגאַציעס פֿון געוויסע הלוואות.

מאַסן ייִדן זענען אַוועק פֿון זייערע אַלטע אײַנגעזעסענע ערטער. זיי האָבן פֿאַרלאָזט די ווינונגען מיטן מעבל און אַנדערע זאַכן, און געזוכט מיט זיך בלויז דאָס סאָמע נייטיקסטע. זיי האָבן ניט געהאַט קיין שום טראַנספּאָרט־מיטלען און די זאַכן האָבן זיי איבערגעטראָגן אויף די פֿלייצעס. ווויבונגס־שטח האָט מען אויסגעטיילט צו 1.5 קוואַדראַט־מעטער אויף אַ מענטש, ניט רעכענענדיק קיין קינדער.

דאָס איבערגיין אין געטאָ איז ניט אַדורך אַן איזדיעקעווען זיך. פֿאַרן געטאָ איז געוואָרן אויסגעטיילט אַ געוויסע אַנגעצייכנטער שטח, אָבער ווי נאָר די מענטשן האָבן זיך אַרײַנגעצויגן אין די ווויבונגען, האָט מען באַלד אַרויסגעגעבן אַ נײַעם באַפֿעל, וואָס האָט אויסגעשלאָסן טייל גאָסן און אײַנגעשלאָסן אַנדערע.

אין משך פֿון צוויי וואָכן, פֿונעם 15טן יולי ביזן 31סטן יולי 1941, האָבן ייִדן געוואָלט און געוואָנדערט פֿון איין אָרט אויפֿן אַנדערן. דעם 1טן אויגוסט 1941 איז פֿאַרענדיקט געוואָרן דאָס איבערפֿירן די ייִדן אין געטאָ. בײַ געמישטע פֿאָרפֿעלקער זענען די קינדער געגאַנגען נאָך דעם פֿאָטער: אויב דער פֿאָטער איז געווען אַ ייִד, זענען די קינדער אַוועק מיט אים אין געטאָ און די מוטער איז געבליבן אין שטאָט. אויב דער פֿאָטער איז ניט געווען קיין ייִד, האָבן די קינדער געווויזט מיט אים אין שטאָט און די ייִדישע מוטער האָט געמוזט אַוועקגיין אין געטאָ. ס׳איז באַווּוסט דער פֿאַל, אַז פֿראָפֿעסאָר אַפֿאַנסקי, אַ רוס, וואָס איז געווען פֿאַרהייראַט מיט אַ ייִדישער פֿרוי, האָט בײַ דער דייטשישער קאָמאַנדשאַפֿט אויסגעלייזט זײַן פֿרוי פֿונעם געטאָ. מ׳האָט איר דערלויבט צו ווויבנען מיטן מאַן און מיט דער טאָכטער אין שטאָט (אויסער דער געטאָ) מיטן באַדינג פֿון סטעריליזאַציע. די געהעריקע אָפּעראַציע איז אַדורכגעפֿירט געוואָרן דורך פֿראָפֿעסאָר אַפֿאַנסקי קלומאַוו אונטער דייטשישער אויפֿזיכט. דאָס איז געווען אַן אויסנאַמספֿאַל. פֿראָפֿעסאָר אַפֿאַנסקי האָט פֿאַרמאַגט אַ סך גאָלדענע מטבעות און צוזאַמען מיטן גאָלט, וואָס ער האָט באַקומען פֿאַר זײַן גאַנץ פֿאַרמעגן, האָט ער עס אָפּגענעבן די דייטשן.

אין געטאָ זענען אײַנגעשלאָסן געוואָרן די גאָסן: כלעבנאַיא, נעמיגסקי פּערעולאָק, אַ טייל פֿון דער רעספּובליקאַנסקע, אַ טייל פֿון דער אָסטראָווסקע, יובילעינאַיא פּלאָשטשאַד, אַ טייל פֿון דער אָבווונע, שאַרנע, קאָלעקטיוונע, דער 2טער אָפּאַנסקי פּערעולאָק, טעכניטשעסקע, טאַנקאָווע, קרימסקע, און נאָך עטלעכע. די דאָזיקע גאָסן זענען געווען איזאָלירט פֿונעם צענטער שטאָט, פֿון די האַנדלס און אינדוסטריע־אונטערנעמונגען. דערפֿאַר אָבער איז דאָס בית־הקבֿרות געוואָרן אײַנגעשלאָסן אין דער געטאָ־טעריטאָריע.

די געטאָ איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט אין דרײַ ריייען. דאָס אַרויסגיין פֿון געטאָ איז געוואָרן באַשטראָפֿט מיט דערשיסן. האַנדלען מיט שפּײַזפּראָדוקטן און קויפֿן זיי איז פֿאַר ייִדן געווען פֿאַרבאָטן אונטער דער דראָונג פֿון טויטשטראָף. דאָס דערשיסן איז געווען די באַגלייט־דערשײַנונג פֿונעם לעבן בײַ ייִדן.

די משפּחה פֿונעם אַרבעטער טשערנאָ איז באַשטאַנען פֿון זעקס נפֿשות: צוויי דער־וואַקסענע און פֿיר קליינע קינדער. טשערנאָס פֿרוי, אַנע, האָט ניט געקאָנט צוזען די ליידן פֿון די הונגעריקע קינדער, איז זי אַוועק אין רוסישן ראַיאָן בעטן הילף בײַ אירע פֿרײַנד.

אויף צוריקווענדיגע האבן פאליציאנטן זי פארהאלטן, צוגענומען אלץ, וואס זי האט געהאט, אוועקגעפירט אין טורמע און דארט דערשאסן. אזא גורל האט אויך געהאלפן ראזאליע טאובקין, וואס איז אריבער דעם דראטצוים, פדי צו טרעפן זיך מיט אירע רוסישע קרובים.

ווי נאר מע האט ארומגעצוימט די גענטע מיט שטעכלדראט, האבן זיך אנגעהויבן רויבערייען און פארגוואלדיקונגען. אן אויפהער, ביי טאג און ביי נאכט, זענען דייטשן צוגעפארן און צוגעגאנגען צו דער גענטע, ארײן אין יידישע ווינונגען און געפילט זיך דארט ווי באלעבאטים: גערויבט און צוגענומען אלץ, וואס ס׳איז זיי נאר געפעלן געווארן. דאס רויבן איז באגלייט געווארן מיט קלעפ און זידלערײ, און גאנץ אפט — מיט מארד.

ביי נאכט פלעגן די דייטשן באפאלן יידישע הײזער און דערהרגענען די אינווווינער. די רציחות זענען אויסגעפירט געווארן מיט א באזונדערער אכזריותדיקייט: זיי האבן אויסגעשטאכן אויגן, אפגעשניטן צונגען, אויערן, געשפאלטן שארבנס אא״וו.

באזונדערס שטארק האבן געליטן די ראיאנען פון די גאסן שעווטשענקא, זעליאנאיא, זאסלאווסקע, סאניטארנע, שארנע און קאלעקטארנע. די יידן האבן פארטיידיקט זייערע ווינונגען: געמאכט דאפלטע טירן, אײזערנע ריגלען, ניט ארײנגעלאזט, ווען די באנדיטן האבן געקלאפט, אײנגעשטעלט דעשורן און זעלבשוץ, אבער דער פוח פונעם געווער איז געווען שטארקער: די טירן און פענצטער זענען געווארן אויפגעריסן, און די באנדיטן האבן זיך ארײנגעריסן אין שטוב. אין דער ווינונג פון דער דאקטארין אסתר מארגאלין האבן זיך ארײנגעריסן דייטשן. זיי האבן אלעמען צעשלאגן און צוויי פערזאן האבן זיי דערהרגעט. דער דאקטארין מארגאלין האבן זיי שווער פארוווונדיקט: זיי האבן אין איר ארײנגעשאסן פיר קוילן. איבער דער משפחה קאפלאן, אין זאסלאווסקי־פערעולאק, האבן זיי זיך לאנג איזדיעקעווועט: דעם פאטער האבן זיי אויסגעשטאכן די אויגן, דער טאכטער — אפגעשניטן די אויערן, אנדערע פון דער משפחה — צעשמעטערט די קעפ, און דערנאך האבן זיי אלעמען דערשאסן.

אויף שירקע־גאס איז ארגאניזירט געווארן א לאגער. יידן און רויטארמייער האבן דארט געטאן די שווערסטע, אויסמאטערנדיקע ארבעטן. די יידן האט מען געצווונגען איבער־פירן זאמד און ליים פון איין ארט אויפן אנדערן, און צוריק, גראבן די ערד אן לאפעטעס. די ארבעטער האט מען געגעבן 300 גראם ברויט און איין מאל אין טאג א מוטנע ביסל וואסער, וואס מ׳האט גערופן זופ.

קאמענדאנט פונעם לאגער און גלײַכצײַטיק באלעבאס פונעם געטא איז געווען דער וויסגוואַרדייער גראדעצקי, א רויבער, א פארגוואלדיקער און א מערדער.

פון מינסק האט ניט באלויזן צו עוואקויִרן זיך איינער פון די גרעסטע ספעציאליסטן פון וו.ס.ס.ר., ד״ר פון מעדיצינישע וויסנשאפטן, פראפעסאר סיטערמאן. ווי נאר גארא־דעצקי און די געסטאפא האבן זיך דערוווסט, ווו ער געפינט זיך, האבן זיי אנגעהויבן זיך איזדיעקעווען איבער אים. גארדעצקי האט זיך ארײנגעריסן צו אים אין שטוב, צוגענומען אלץ, וואס ער האט געוואלט און געשלאגן דעם אלטן. צו פראפעסאר סיטערמאן זענען געקומען געסטאפא־לײט, אים צוגענומען מיט זיך און געצווונגען צו טאן שווארצע, שווערע ארבעט — רייניקן מיט די הוילע הענט מיסטקאסטנס און קלאזעטן. אין אקטאבער 1941 האט מען סיטערמאנען אוועקגעשטעלט אין א קלאזעט מיט א לאפעטע אין די הענט און אזוי האט מען אים פאטאגראפירט. איין מאל האט מען אים געצווונגען שטעלן זיך אויף אלע פיר אין מיטן פלאץ פון גענטא, ארויפגעלייגט אים אויף דער פלייצע א פוטבאל־פילקע

און אָפּפאַראַגראַפירט. אין עטלעכע טעג אַרום איז מען געקומען נאָך אים מיט אַ לייכטן אויטאָ און אַוועקגעפירט. די קרובֿים האָט מען געזאָגט — „אויף אַ קאָנסיליום". דעם פּראָפעסאָר האָט מער קיינער ניט געזען.

אין געטאָ איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אַ רשימה פֿון אַלע מאַנסלייט אין דער אַרבעטס־אָפּטיילונג פֿונעם יידישן קאָמיטעט. שפּעטער האָט די דאָזיקע אָפּטיילונג באַקומען דעם נאָמען „אַרבעטס־בירושע". פֿון דאָרט האָט מען געשיקט אויף שווערער אַרבעט אין מיליטער און אין לאָגער אויף שיראָקע.

דעם 14טן אויגוסט האָט זיך פֿאַרשפּרייט אַ קלאָנג אין געטאָ, אַז „מע כאַפּט מאַנסלייט". די געטאָ איז טאָקע געוואָרן אַרומגערינגלט, און אַ סך מאַנסלייט האָט מען אַוועקגעפֿירט אויף אויטאָס. די געסטאַפּאָ האָט אויפֿגעקלערט, אַז מע פֿירט די מענטשן אויף אַרבעט אויף מיליטעריש אָביעקטן. דאָס, וואָס די געסטאַפּאָ האָט אָנגערופֿן „אַרבעט", האָט אויף אַלע אַנדערע שפּראַכן געהייסן טויט.

דעם 26סטן אויגוסט 1941, 5 אַ זייגער אין דער פֿרי, האָבן צו דער געטאָ אַנגעהויבן שטראָמען לייכטע אויטאָס. אין משך פֿון פֿינף מינוט איז די געטאָ געוואָרן אַרומגערינגלט מיט אויטאָס, פֿון וועלכע עס זענען אַרויסגעגאַנגען געסטאַפּאָ־לייט. זיי האָבן זיך אַרײַנ־געריסן אין יידישע ווויגונגען מיט געשרייען: „מענער!" אַלע מאַנסלייט האָבן זיי אַרויס־געטריבן אויף יובילעינאַיאַ פּלאָשטשאַד, געשלאָגן און געפּײַניקט, און דערנאָך אַוועקגעפֿירט.

דעם 31סטן אויגוסט 1941 איז ווידער פֿאָרגעקומען אַן אָבלאָווע. די געטאָ איז ווידער געוואָרן אַרומגערינגלט מיט אויטאָס. דאָס מאָל האָט מען צוגענומען ניט בלויז מענער, נאָר אויך טייל פֿרויען. אין דער זעלבער צײַט האָט מען אויך גערויבט די יידישע ווויגונגען.

די מענטשן, וועלכע מ׳האָט צוגענומען בעת די אָבלאָווע פֿון 14טן, 26סטן און 31סטן אויגוסט, זענען געוואָרן אַוועקגעפֿירט אין טורמע און דערשאָסן (בסך־הכּל אַרום 5000 פּערזאָנען).

די דײַטשן האָבן זיך באָמיט צו שאַפֿן אַ פּאָנישע שטימונג צווישן יידן, פּאַראַליזירן זייער געדאַנק און טעטיקייט, אײַנפֿלאָנצן אין זייער באַוווסטזײַן די איבערצײַגונג אַז אַלץ איז פֿאַרלוירן, אַז ס׳איז קיין אויסוועג ניטאָ. אָבער אין אויגוסט 1941 האָבן זיך אָנגעהויבן זאַמלען די כּוחות פֿאַר אַן אַרגאַניזירטן ווידערשטאַנד קעגן דעם שׂונא. אין סוף אויגוסט האָבן די קאָמוניסטן, וועלכע זענען געבליבן אין מינסק, זיך צונויפֿגערעדט וועגן רופֿן אַ פּאַרטיי־קאָנפֿערענץ. אויף אָסטראָווסקע 54 האָט זיך צונויפֿגעקליבן אַ גרופּע קאָמוניסטן, צווישן זיי איז געווען דער מיטאַרבעטער פֿון סאָוונאַרקאָם ווס.ס.ס.ר. ווײַנהויז, די אַרבעטער פֿון דער ביאָליסטאָקער טעקסטיל־פֿאַבריק שניטמאַן, כאַימאָוויטש, פֿעלדמאַן און דער מיט־אַרבעטער פֿון פֿאַרבאַנד פֿון סאָוועטישע שרײַבערס סמאָליאַר.[1]

די באַראָטונג האָט באַשלאָסן צו שאַפֿן אַן אונטערערדישע פּאַרטיי־אַרגאַניזאַציע. אין דער ערשטער צײַט האָט זי געשטעלט פֿאַר זיך פֿאָלגנדיקע אויפֿגאַבעס:

1. קעמפֿן קעגן די פּאָנישע שטימונגען בײַ יידן.
2. אַרויסלאָזן סיסטעמאַטישע פֿליבלעטלעך.

---

1 ביז יוני 1941 האָט ה. סמאָליאַר געאַרבעט אין דער ביאָליסטאָקער אָפּטיילונג פֿונעם שרײַבער־פֿאַרבאַנד אין ווײַסרוסלאַנד. איצט ווויניט ער אין ישׂראל און פֿאַרנעמט זיך מיט וויסנשאַפֿטלעך־פּאָרשערישער און ליטעראַרישער טעטיקייט. זע אויך די באָמערקונג [3] (אין אינהאַלט).

3. אַנבינדן אַ קאָנטאַקט מיט די קאָמוניסטן פֿונעם רוסישן ראַיאָן.
4. אײַנשטעלן אַ פֿאַרבינדונג מיט די פּאַרטיזאַנישע אָפּטיילונגען.
5. אײַנאַרדענען אַ ראַדיא־אויפֿנעמער.

די ערשטע שריט פֿון דער פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע זענען געקרוינט געוואָרן מיט דערפֿאָלג. די דײַטשן האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל אָפּצוגעבן אַלע ווערטפֿולע זאַכן, גאָלד און זילבער, אָבער די אונטערערדישע פּאַרטיי־גרופּע האָט באַשלאָסן איבערצושיקן די ווערטפֿולע חפֿצים צו די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן. און ווירקלעך, אַ טייל פֿון די ווערטפֿולע זאַכן זענען געוואָרן איבערגעשיקט.

די אונטערדישע פּאַרטיי־גרופּע איז צוגעטראָטן סיסטעמאַטיש אַרויסצולאָזן פֿלי־בלעטלעך.

די פֿליבלעטלעך האָט מען געלייענט מיט אַ פֿאַרכאַפּטן אינטערעס און זיי זענען געוואָרן איבערגעגעבן פֿון האַנט צו האַנט. אַז מענטשן האָבן זיך באַגעגנט, איז אַנשטאָט צו באַגריסן זיך, האָט מען געפֿרעגט: „וואָס איז דאָ נײַעס?" דאָס וואָרט „נײַעס" האָט מען געהערט אָן אויפֿהער. די ייִדישע אונטערערדישע טוערס האָבן אַרויסגעגעבן די בלעטלעך לויט די מאַטעריאַלן פֿון די לעצטע מאָסקווער ראַדיא־אויסזיצעס, וואָס זענען געוואָרן אויפֿגענומען דורכן געהיימען ראַדיא־אַפּאַראַט. די בלעטלעך זענען געוואָרן איבער־געשריבן און מ׳האָט זיי איבערגעגעבן פֿון הויז צו הויז. פֿאַר רעדאַקטאָר פֿון די בלעטלעך איז געוואָרן באַשטימט וויַינהויז.

אין אָקטאָבער 1941 איז אומגעקומען אייניער פֿון די פֿירערס פֿון דער פּאַרטיי־גרופּע אין גענט — קירקאָיעשטאָ. אַנשטאָט אים האָט מען אין באַשטאָנד פֿון דער פּאַרטיי־אָנפֿירונג אַרײַנגענומען דעם אינסטרוקטאָר פֿונעם פּאַרטיי־קאָמיטעט פֿונעם קאָגאַנאָוויטשער ראַיאָן אין דער שטאָט מינסק מישע געבעלעוו.

אים האָט מען באַאויפֿטראָגט אײַנצושטעלן אַ קאָנטאַקט מיט די קאָמוניסטן פֿונעם רוסישן ראַיאָן. מ׳האָט אַוועקגעשטעלט די פֿראָגע וועגן רופֿן אַ בשותפֿותדיקע פּאַרטיי־קאָנפֿערענץ.

די היטלעריסטן האָבן זיך באַמיט צו זייען נאַציאָנאַלן האַס, אָבער דער ייִד געבעלעוו האָט ריזיקירט מיטן לעבן, כדי צו ראַטעוועו רוסישע קאָמוניסטן פֿון דער דײַטשישער טורמע. ער איז געגאַנגען אין רוסישן ראַיאָן, אויסגעזוכט ווויגונגען און באַהאַלטן דאָרט די חבֿרים. אַ טייל פֿון זיי האָט ער באַהאַלטן אין די „מאַלינעס" פֿון גענט. נאָענט פֿון גענט, אין רוסישן ראַיאָן, זענען געשאַפֿן געוואָרן רעזערוו־ווויגונגען, וווּ עס האָבן געפֿירט זייער אַרבעט די קאָמוניסטן פֿונעם רוסישן ראַיאָן און די קאָמוניסטן פֿון גענט.

אין סעפּטעמבער 1941 איז אָנגעבונדן געוואָרן אַ קאָנטאַקט מיט דער פּאַרטיזאַנישער אָפּטיילונג פֿון קאַפּיטאַן ביסטראָוו (די דאָזיקע אָפּטיילונג האָט אָפּגעריט אויף מיזרח). עס זענען געקומען איבערפֿירערס און זיי האָבן אַהין מיטגענומען די ערשטע גרופּע מענטשן פֿון גענט — 30 פּערזאָן, בעיקר קאָמוניסטן און מענטשן מיט אַ מיליטעררישער צוגרייטונג: שניטמאַן, כאַימאָוויטש, גאַרדאָן, ליאָניא אָקון א״א.

די אונטערערדישע פּאַרטיי־גרופּע האָט באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן סיסטעמאַטישע הילף פֿאַר די פּאַרטיזאַנישע אָפּטיילונגען: וואָרעמע מלבושים, זייף, זאָלץ אאז״ו.

די אונטערערדישע גרופּע האָט באַטראַכט דעם ייִדישן קאָמיטעט, דעם יודענראַט, ווי אַן אָרגאַן פֿון דער אָקופּאַציע־פּאָליטיק, אָבער דאָך געהאַלטן פֿאַר נייטיק צו פֿאַרבינדן

זיך מיט יענע עלעמענטן אינעם יודענראַט, וועלכע זענען גרייט געווען צו העלפֿן דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג און דער עוואַקואַציע פֿון יידישע משפּחות אין די פּאַרטיזאַנישע אַפּטיילונגען. קודם־כל האָט מען זיך פֿאַרבונדן מיטן פֿאַרזיצער פֿונעם יודענראַט מושקין. שפּעטער זענען צו דער הילף פֿאַר דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג צוגעצויגן געוואָרן דער פֿאַרוואַלטער פֿונעם פּראָדוקציע־סעקטאָר אין יודענראַט, רודיצער און סערעבריאַנסקי. זיי האָבן איבערגעגעבן די פֿירערס פֿון דער פּאַרטיי־גרופּע זאָכן פֿאַר די פּאַרטיזאַנישע אַפּטיי־לונגען: שיך, לעדער, וועש, וואַרעמע מלבושים, שרייבמאַשינקעס, שרייב־מאַטעריאַלן, זייף, מעדיקאַמענטן, געלט, און טייל מאָל אַפֿילו שפּייזפּראָדוקטן און זאָלץ.

די פֿאַשיסטישע מערדערס האָבן געווילדעוועט אין געטאָ און ניט געלאָזט צו רו די יידישע ווויבונגען, אָבער ניט געקוקט דערויף, האָבן יידישע פֿרויען, אַפֿילו עלטערע, געהאָלפֿן די פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן געגייט וועש, מאַסקיר־כאַלאַטן און געשטריקט סקאַר־פּעטן. שפּעט בײַ נאַכט פֿלעגן זיי אַראָפּגיין אין די קעלערס און אַרבעטן בײַם ליכט פֿון קינדלעך. די געטאָ־וואַרשטאַטן (מיט זיי האָט אָנגעפֿירט גאָלדין) האָבן בעיקר געאַרבעט פֿאַר די פּאַרטיזאַנער.

אין יענער צײַט האָבן די קאָמוניסטן פֿון געטאָ און די קאָמוניסטן פֿונעם רוסישן ראַיאָן באַשלאָסן צו רופֿן אַ געמיינזאַמע באַראַטונג מיטן ציל צו שאַפֿן אָן איינהייטלעכע פּאַרטיי־אַרגאַניזאַציע אין מינסק.

אין סעפּטעמבער 1941 איז פֿאַרגעקומען אַ צוגרייט־באַגעגעניש, אָבער צונויפֿרופֿן אַ קאָנפֿערענץ האָט זיך דאָן ניט איינגעגעבן.

עס האָט זיך דערנענטערט דער 24סטער יאָרטאָג פֿון דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע. פֿון נאָוועמבער אָן האָט זיך פֿונאַנדערגעטראָגן אין געטאָ אַ קלאַנג, אַז אינעם טאָג פֿון דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע וועט אין געטאָ פֿאָרקומען אַ פּאָגראָם. אין געטאָ איז געקו־מען צו פֿאַראָדעצקי, האָט אָפּגעקליבן פֿאַר זיך זײַנע נייטיקע אַרבעטער־ספּעציאַליסטן מיט זייערע משפּחות און באַפֿוילן אַרויסצופֿירן זיי אויף דער צײַט פֿונעם פּאָגראָם אין דעם לאַגער אויף שיראָקע. אָהין זענען אויך געוואָרן אַרויסגעפֿירט עטלעכע מיטאַרבעטער פֿונעם יודענראַט. אָט איז אַ קורצע כאָראַקטעריסטיק פֿון דעם דאָזיקן לאַגער לויט דער שילדערונג פֿון ח' גרעטשאַניק.

„דער לאַגער אויף שיראָקע־גאַס. פֿון דאָרט לאָזט מען ניט אַהיימגיין. אינעם לאַגער געפֿינען זיך קריגס־געפֿאַנגענע, אָהין שיקן די דײַטשן, בעיקר, רוסן, ווײַסרוסן, פּאָליאָקן, וואָס האָבן זיך מיט עפּעס פֿאַרזינדיקט לגבי דער דײַטשישער מאַכט. אָלעמען נייט מען דאָרט צו די רויטע לאָטעס. אין דעם לאַגער האָבן די דײַטשן באַשטימט פֿאַרן קאָמענדאַנט איינעם א ,מערבֿדיקן'. ער האָט ניט געמאַכט קיין אויסנאַם און געשלאָגן אָלעמען: סײַ יידן, סײַ רוסן. אינעם לאַגער דערשיסט מען פֿאַר יעדער קלייניקייט... אַ סך זענען קראַנק. אָפֿט ברענגט מען נײַע מענטשן. אינעם לאַגער אויף שיראָקע־גאַס גייען די מענטשן שנעל אַרויס פֿון סטראָי".

אין יענער אומרויקער נאַכט זענען די יידן אין געטאָ ניט געשלאָפֿן, געוואַרט, אַז ס'זאָל טאָג ווערן. ווי נאָר ס'האָט אָנגעהויבן טאָגן, זענען אין געטאָ אַרײַנגעפֿאָרן גרויסע, שוואַרצע פֿאַרמאַכטע אויטאָס. די געסטאַפּאָ־לײַט זענען געווען באַוואָפֿנט מיט נאַגײַקעס, רעוואָלווערן און האַנט־קוילן־וואַרפֿערס. דעם 7טן נאָוועמבער 1941 האָבן די דײַטשן געמאַכט אַ שחיטה ניט נאָר אויף יידן. אין גאַנץ מינסק זענען געווען צעשטעלט תּליות: אין די גאַסן, אין

די סקוערן, אויף די מערק און אין די פֿאַרשטעט. אין יענעם טאָג האָט מען אויפֿגעהאָנגען אין דער גאַנצער שטאָט אַרום 100 מענטשן מיט אויפֿשריפֿטן אויף דיקטענע ברעטלעך: „פֿאַרטיזאַן", „פֿאַרן פֿאַרבינדן זיך מיט פּאַרטיזאַנער", „קאָמוניסט" אאַז"וו. אָבער דעם שוועריסטן קלאַפּ האָט, נאָטירלעך, געהאָט אויסצושטיין די געטאָ. מ'האָט אַלעמען געהייסן אָנטאָן זיך אין די שענסטע מלבושים און אויך די קינדער אָנטאָן יומטובדיק. אָפֿילו די זייגקינדער האָט מען געהייסן נעמען מיט זיך. מ'האָט אַלעמען אויסגעשטעלט צו פֿיר און אונטער אַ וואַך געפֿירט צו נאַוואַקראַסנע־גאַס. לעבן דעם סקוער איז געשטאַנען אַן אויטאָ און פֿאָטאָגראַפֿירט איינע פֿון די קאָלאָנעס. אַ קוילן־וואַרפֿער האָט אָנגעהויבן שטעפּן און די גאַנצע קאָלאָנע איז דערהרגעט געוואָרן. צו נאַוואַמיאַסניצקע זענען צוגעפֿאָרן אויטאָס און אָנגעלאָדן אויף זיי מענטשן. די אַרבעטער, וועלכע מ'האָט אַרויסגעפֿירט אויף אַרבעט, האָבן נאָך אין דער זיך דערוווּסט, אַז ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּאָגראָם. 12 אַ זייגער בײַ טאָג האָבן די אַרבעטער אויסגעבעטן שײַנען פֿאַר זייערע משפּחות און אַוועקגעלאָפֿן אין געטאָ. זייער אַ סך האָבן זייערע קרובֿים שוין ניט געטראָפֿן אין דער היים. ס'איז קענטיק געווען, אַז מ'האָט זיי געזומען נאָר וואָס, גלײַך פֿונעם בעט. די אַרבעטער האָבן זיך אַ וואַרף געטאָן צו די אויטאָס, וווּ מ'האָט אַריינגעזעצט די מענטשן. אַ טייל פֿון זיי האָבן, ניט געפֿינענדיק זייערע נאָענטע, זיך געפֿרעגט, צי זיי קאָנען פֿאָרן מיט אָט די אויטאָס, אפֿשר וועלן זיי געפֿינען זייערע נאָענטע.

דער אָפֿיציר האָט געענטפֿערט, אַז די, וואָס מ'האָט אַרויסגעפֿירט, לעבן שוין ניט. „אויב איר ווילט, — האָט ער געזאָגט, — קאָנט איר פֿאָרן, אָבער צי איר וועט זיך אומקערן צוריק, ווייס איך ניט". אַ סך אַרבעטער האָבן מיטן אָנשטעל, אַז דאָס זענען זייערע משפּחות, געראָטעוועט פֿרויען, מיידלעך, קינדער, באַקאָנטע און אומבאַקאָנטע.

דעם גאַנצן טאָג האָבן קורסירט די אויטאָס. בערך 12–13 טויזנט ייִדן האָט מען אין יענעם טאָג אַרויסגעפֿירט קיין טוטשינקי. צוויי טעג האָט מען זיי דאָרט געהאַלטן. וויַיט־וויַיט, איבער דער גאַנצער געגנט, האָבן זיך פֿונאַנדערגעטראָגן די קרעכצן און די געשרייען פֿון די קינדער, וואָס זענען אויסגעאָנגען פֿון דורשט, אָנגעווארפֿענע אייגער אויפֿן אָנדערן. אויפֿן דריטן טאָג האָבן אָנגעהויבן שטעפּן די קוילן־וואַרפֿערס. אין די פֿון פֿריִער צוגעגרייטע אויטאָס האָט מען אַריינגעלייגט די טויטע קערפּערס פֿון טויזנטער מענטשן. פֿון די טויזנטער, וועלכע מ'האָט אָנגעקגעפֿירט צום דערשיסן, זענען צוריקגעקומען צוויי–דריַי פּערזאָנען.

אין געטאָ האָט זיך אומגעקערט אַ ייִנגל פֿון אַ יאָר צען. ער האָט דערציילט: „אין דער קאָזאַרמע האָט מען געבראַכט צו פֿירן מענטשן אויף אויטאָס. ס'זענען געווען אַ סך פֿרויען און קינדער. זיי האָט מען געבראַכט דעם 7טן פּאָר נאַכט. מ'האָט זיי דאָרט געהאַלטן כּמעט דריַי טעג. עסן און טרינקען האָט מען ניט געגעבן. טייל זענען אין די דריַי טעג געשטאַרבן: קליינע קינדער, אַלטע מענער און פֿרויען. ווען מ'האָט אונדז אַרויסגעפֿירט פֿון דאָרטן, בין איך געווען מיט דער מאַמעס שוועסטער. הינטער אונדזער אויטאָ זענען ניט געווען קיין אַנדערע. די מומע האָט אויפֿגעהויבן דעם ברעזענט און געזאָגט: ‚שפּרינג, זונעלע, אפֿשר וועסטו בלײַבן לעבן'. איך בין טאַקע געשפּרונגען אין מיטן פֿאָרן, אַ ביסל אונטערגעלעגן און געקומען אַהער".

און אָט איז אַ צווייטע דערציילונג, — פֿון אַ פֿרוי, וואָס מ'האָט שוין געהאָט אַרויסגעפֿירט אין פֿעלד צום דערשיסן. זי איז געקומען אין געטאָ אַן אויסגעטוענע, אַ געשוואָלענע, אַ פֿאַרבלוטיקטע, מיט אַ וווּנד אין האַנט. זי האָט געזען גרויסע לאַנגע ראָווע. לעבן זיי

זענען געשטאַנען דײַטשן און פּאָליציי און זיי האָבן געצוווּנגען די מענטשן זיך אויסצוטאָן. די קליינע קינדער האָבן די פּאָליציאַנטן צוגעזומען בײַ די עלטערן באַלד ווי זיי זענען אַרויס פֿון אויטאָ און צעבראָכן זייער רוקנביין איבער דער קני. זייגקינדער האָבן זיי געווארפֿן אין דער הייך און געשאָסן אין זיי, אָדער געכאַפּט אויף פּיקעס און געווארפֿן אין די ראָווע. די אויסגעטוענע האָט מען אויסגעשטעלט בײַם גרוב און דערשאָסן מיט קוילן־ווארפֿערס. די, וועלכע האָבן ניט געוואָלט זיך אויסטאָן, האָט מען דערשאָסן אין אָנטאָן און מ׳האָט זיי אויסגעטאָן שוין טויטערהייט. דער פֿרוי, וואָס דערציילט דאָס, האָט מען אָן אויסגעטוענע אָוועקגעשטעלט בײַם גרוב. מ׳האָט זי פֿאַרוווּנדיקט אין האָנט, זי איז געפֿאַלן, אויף איר זענען געלעגן טויטע.

בײַ נאַכט איז געווארן שטיל, מ׳האָט אויפֿגעהערט שיסן. זי איז אַרויסגעקראָכן פֿונעם גרוב און געקומען אין געטאָ.

פֿון אָט דעם פּאַראָם זענען געווארן אַרומגענומען אָ טייל גאַסן: אָסטראָווסקע, רעס־פּובליקאַנסקע, שעווטשענקאָ, נעמיג, כלעבנע א״א.

דעם 7טן נאָוועמבער. אין אָוונט האָט דער פּאָגראָם אָנגעהויבן זיך אײַנצושטילן.

נאָר דעם פּאָגראָם האָבן די דײַטשן אָנגעהויבן שאָפֿן אָ „ראַיאָן פֿון ספּעציאַליסטן״ (אַלע קוואַליפֿיצירטע אַרבעטער האָבן די דײַטשן געפֿונען „ספּעציאַליסטן״).

די בירזשע האָט געבעטן בײַ די דײַטשישע אונטערנעמערס רשימות פֿון די יידישע אַרבעטער. די אונטערנעמערס האָבן איבערגעגעבן די רשימות און די בירזשע האָט אָנגע־הויבן אַרויסגעבן באַזונדערע קאַרטעס פֿאַר די „ספּעציאַליסטן״. די שוואַרץ־אַרבעטער האָט מען קיין קאַרטעס ניט אַרויסגעגעבן. אַלע ניט־ספּעציאַליסטן האָט מען געהייסן תּיכף איבערצײַען זיך אין אָן אַנדערן ראַיאָן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אָ נײַע איבערוואַנדערונג. אַלע האָבן פֿאַרשטאַנען, וואָס עס באַטײַט אָזאָ איבערוואַנדערונג. פֿרויען האָבן אָנגעהויבן זוכן ספּעציאַליסטן. יונגע מיידלעך האָבן חתונה־געהאַט מיט אַלטע מענער. אָ סך פֿון די פֿאַראורטיילטע דורך די דײַטשן צום טויט, די, וואָס האָבן ניט באַקומען די „ספּעציאַליסטן־קאַרטע״, זענען אַראָפּ פֿון זינען.

וועג עס האָט זיך געענדיקט דאָס איבערפֿירן די ניט־ספּעציאַליסטן, האָבן די דײַטשן אָנגעהויבן אַרויסגעבן אַדרעסן־טאָוועלעך פֿאַר די טירן. בײַם אַרײַנגאַנג אינעם הויז אויף דער גאַס האָט מען אויפֿגעהאָנגען אָ ברעטל, אויף וועלכן ס׳איז געווען אָנגעגעבן, ווער עס ווויינט אין דעם הויז, ווו ווער עס אַרבעט און ווער עס איז אויף וועמענס אויסהאַלט. וועג דאָס אַלץ איז שוין געווען פֿאַרענדיקט, האָבן די דײַטשן באַפֿוילן, אַז יעדער איינווויינער, אָן אַרבעטער־ספּעציאַליסט, זאָל באַקומען אין יודענראַט דעם נומער פֿון זײַן הויז און אים צונייען אויף דער ברוסט, אונטער דער גרעלער לאָטע, און אויף דער פּלייצע. דער נומער איז געווען אָנגעשריבן אויף ווײַסן לײַוונט און פֿאַרזען מיט אָ שטעמפּל.

די דײַטשן האָבן געווארנט, אַז אויב עמעצער פֿון די אײַנווויינער פֿון וועלכן ס׳איז הויז וועט ניט אָפּהיטן די פֿאַראָרדענונג וועגן טראָגן די נומערן, וועט מען דערשיסן אַלע אײַנווויינער פֿונעם הויז פֿון דעם געגעבענעם נומער.

דעם 8טן יאָנואַר 1941 זענען צוריקגעקומען די „ספּעציאַליסטן״ פֿונעם לאָגער אויף שירקע און די מיטארבעטער פֿונעם יודענראָט.

אויפֿן באַפֿעל פֿון געסטאַפּאָ זענען אָ טייל פֿון די גאַסן נעמיג, אָסטראָווסקע און אָנדערע אײַנגעשלאָסן געווארן אין רוסישן ראַיאָן. דער שטח פֿון געטאָ איז פֿאַרקלענערט געווארן.

אין געטאָ אין אַנגעגאַנגען דאָס הונגעריקע, שוועריע לעבן, אָבער פֿאַר אַ סך איז אויך דאָס לעבן געווען אַרגערגעריסן.

קיין מינסק האָבן אַנגעהויבן אָנקומען טויזנטער דיטשישע יידן. זיי זענען געווען אָנגעטאָן אין מאָדנע מלבושים: אין פּעלעריענע מיט באַשליקעס, ווער פֿון ראָזעוון, ווער פֿון בלויען, ווער פֿון גראַנאַטענעם קאָליר; די אַלע זענען געווען געמאַכט פֿון „פּיש״־לעדער. אויף דער רעכטער זייט ברוסט איז געווען צוגענייט אַ מגן־דוד. זיי האָבן גערעדט אויסשליסלעך דיטש. די געסטאַפֿאָווצעס האָבן אַרויסגעטריבן די איינווינערס פֿון די גאַסן רעספּובליקאַנסקע, אָבווונע, סוכאַיאַ, אַפּאַנאַסקע און אַריינגעוואָרפֿן אין די געקומענע פֿון דיטשלאַנד. זיי האָבן געבראַכט שטעכלדראָט, אַוועקגעשטעלט סלופּעס און אַרומגע־צוימט דעם ראַיאָן. זיי האָבן געוואָרנט, אַז ווער ס׳וועט צוגיין צום דראָט, וועט וועלן דערשאָסן. די ערשטע טעג זענען דיטשישע וואַכלייט אַרומגעגאַנגען לעבן די דראָט־פֿאַרצוימונגען.

די מענטשן פֿלעגן צוגיין צום שטעכלדראָט, הינטער וועלכן מ׳האָט אַריינגעוואָרפֿן די דיטשישע יידן. די פֿרעמדע יידן האָבן גערן געשמועסט מיט די אָרטיקע. עס האָט זיך אַרויסגעווייזן, אַז דאָס זענען געווען יידן פֿון האַמבורג, בערלין און פֿראַנקפֿורט. אין דער צייט, וועו די מינסקער געטאָ האָט עקסיסטירט, זענען אָנגעקומען אַרום 19,000 פּערזאָן. מ׳האָט ביי זיי צוגענומען דאָס גאַנצע פֿאַרמעגן און געמאַלדן, אַז מע וועט זיי אַוועקפֿירן קיין אַמעריקע, אָבער געבראַכט האָט מען זיי קיין מינסק, אין אַ געטאָ הינטער שטעכלדראָט. זיי האָבן געבעטן ברויט; זיי האָבן געמיינט, אַז די רוסישע יידן קאָנען גיין פֿרײַ, וווהין זיי ווילן, און פֿרײַ קויפֿן פֿראָדוקטן. די געסטאַפֿאַ־לייט האָבן געפֿונען „אַרבעט״ פֿאַר די דיטשישע יידן. יעדע נאַכט פֿלעגן זיי קומען אין געטאָ און דערהרגענען 70–80 דיטשישע יידן. די דיטשן האָבן זיי געצוווינגען אַרויספֿירן די מתים אויפֿן בית־הקבֿרות אין קינדער־וועגעלעך. דאָרט זענען שוין געווען צוגעגרייט גריבער, יעדער איינער — פֿאַר אַ 300 מענטשן. וועו דער גרוב איז שוין פֿול געווען מיט טויטע, האָט מען אים פֿאַרשאָטן.

דעם 20סטן נאָוועמבער 1941. ס׳איז נאָך טאָג ניט געווען, און די דיטשן מיט די פֿאָליציאַנטן זענען שוין געגאַנגען איבער די גאַסן פֿון געטאָ: זאַמקאָווע, פּאָדזאַמקאָווע, זעליאָנאיאַ, סאָניטאָרנע א״א. ווידער האָט מען אַרויסגעטריבן מענטשן פֿון די ווינונגען, איינגעשטעלט אין קאָלאָנעס און געפֿירט קיין טושינקי, צו די גריבער. ביי די גריבער איז געווען צוגעגרייט קאָלך. אין די גריבער האָט מען געוואָרפֿן לעבעדיקע מענטשן, זיי דאָרט געשאָסן און פֿאַרברענט.

צווישן די יידן, וועלכע מ׳האָט געכאַפּט דעם 20סטן נאָוועמבער, זענען געווען גוטע ספּעציאַליסטן, אין וועמען די דיטשן האָבן זיך געגייטיקט.

אויפֿן זאַמלפּלאַץ איז געקומען צו פֿאָרן אַן אָפּיציר, אָבער די געכאַפּטע אין געטאָ זענען שוין דאָרט ניט געווען. דער אָפּיציר האָט זיך דערווווסט, וווהין מ׳האָט זיי געפֿירט, איז ער געפֿאָרן הינטער דער שטאָט, אויפֿן פֿעלד, ווו מ׳האָט זיי אומגעבראַכט. דאָרט האָט זיך אַרויסגעווייזן, אַז כּמעט אַלע זײַנע אַרבעטער זענען דערהרגעט, אָבער ער האָט דערקענט עטלעכע מענטשן און זיך צוזאַמענגערעדט, אַז מע זאָל זיי ניט דערהרגענען. איינער פֿון זיי איז געווען אַ גוטער ספּעציאַליסט, אַ קירזשנער, אַלפּעראָוויטש האָט ער געהייסן. אַ צווייטער איז געווען דער פֿריזירער לעווין, ער פֿלעגט ראָזירן די אָפּיצירן. מיטן פֿריזירער זענען געווען אויפֿן פֿעלד זײַן פֿרוי און די טאָכטער. דער „באַלעבאָס״ איבער דער עקזע־

קוציע האָט באַפּריט בלויז דעם פּריזירער און אַלפּאַראָוויטשן. ער האָט זיך איזדיעקעווט איבערן פּריזירער און אים דערלויבט צו נעמען מיט זיך אָדער די פּרוי אָדער די טאָכטער. לעווין האָט אויסגעקליבן די טאָכטער. דער אָפּיציר האָט געוואַרנט, אַז זיי זאָלן גאָרניט דערציילן וועגן דעם, וואָס זיי האָבן געזען.

מ׳האָט זיי געפּירט אין פּאָבריק. זיי זענען געווען וויס ווי פּאָפּיר און האָבן ניט געקאָנט רעדן. אַלפּאַראָוויטש האָט נאָך דעם א לאַנגע צייט געקרענקט.

דעם 20סטן נאָוועמבער זענען אומגעקומען 7000 יידן. מענטשן האָבן אָנגעהויבן זיך באַהאַלטן אין ספּעציעל צוגעגרייטע קעלערס, גריבער, פּאַרמאַסקירטע צימערן — מ׳האָט זיי געפּונען „מאַלינעס״. אָבער אויך די „מאַלינעס״ האָבן ניט געראַטעוועט — די אָבלאָווע פּון די היטלעריסטן זענען פּאַרגעקומען אומדערוואַרט. די דייטשן האָבן דעם פּאָגראָם פּונעם 20סטן דערקלערט מיט דעם, וואָס דעם 7טן נאָוועמבער „איז דער פּלאָן ניט געווארן אויסגעפּירט״, ד״ה, אַז מ׳האָט אומגעבראַכט א קלענערע צאָל יידן, ווי די מאַכט האָט פּאַרלאַנגט.

די פּאָגראָמען און דער אומקום פּון עטלעכע אונטערערדישע פּירערס האָבן ניט אָפּגעשוואַכט די ווידערשטאַנד־באַוועגונג. אינעם פּאָגראָם פּונעם 20סטן נאָוועמבער 1941 איז אומגעקומען וויניהויז. אַנשטאָט אים איז אין דער פּאַרטיי־גרופּע אַריין דער פּראָפּאַגאַנדע־סעקרעטאַר פּונעם וואַראָשילאָווער ראַיאָן פּונעם מינסקער פּאַרטיי־קאָמיטעט, פּרוסלין (ברוסקינד). אין סוף נאָוועמבער האָבן די קאָמוניסטן צונויפּגערופּן אַן אַלגעמיינע פּאַרטיי־קאָנפּערענץ. אָנגעפּירט מיט דער קאָנפּערענץ האָט „סלאָווע״. פּאַרשטייער פּון דער פּאַרטגרופּע אין געטאָ איז געווען געבעטן. פּון יענעם מאָמענט הייבט זיך אָן דאָס סיס־טעמאָטישע אַרויסשיקן פּון מענטשן אין די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן. די אַלגעמיינע פּאַרטיי־קאָנפּערענץ האָט באַשלאָסן: בויען די פּאַרטיי־אַרגאַניזאַציע אויפּן פּרינציפּ פּון צענטלעך. בראָש פּון יעדן צענטל שטייט דער סעקרעטאַר. די צענטלעך זענען געווארן געשאַפּן אויס־שליסלעך אויפּן סמך פּון פּערזענלעכער באַקאַנטשאַפט און רעקאָמענדאַציע. אָלע סעקרעטאַרן פּון די צענטלעך זענען געווען פּאַרבונדן מיט די באַפּולמעכטיקטע פּון דער זאָגע. בסך־הכל זענען געווען 4 זאָגעס און די געטאָ האָט פּאַרגעשטעלט מיט זיך איינע פּון די זאָגעס. די פּאַרטקאָנפּערענץ האָט געשאַפּן אַן אונטערערדישן פּאַרטיי־קאָמיטעט. פּאַר סעקרעטאַר איז געווארן אויסגעוויילט „סלאָווע״.

דער באַפּולמעכטיקטער פּון צ.ק. פּון דער פּאַרטיי אין געטאָ איז געווען דער סעקרעטאַר פּון דער פּאַרטגרופּע אין געטאָ סמאָליאַר, וועלכער האָט אין געטאָ געטראָגן דעם פּאָמיליע־נאָמען סטאָליאַרעוויטש.[2] זיין פּאַרטיי־פּסעודאָנים איז געווען „סקראָמני״. די שטאָב־קוואַרטיר איז געווען אין דער הייצערער פּונעם יידישן שפּיטאָל, וווּ סמאָליאַר האָט געארבעט. אָהין זענען געקומען די קאָמוניסטן, בראָטן זיך און באַשליסן וועגן די וויכטיקסטע ענינים. בראש פּון די צענטלעך זענען געשטאַנען: נחום פּעלדמאַן, זיאָמע אָקון, נאַדיע שוסער, מייזעלס, רובעניק א״א. אויף צו פּאַרבינדן זיך מיט די קאָמוניסטן פּונעם רוסישן ראַיאָן איז געווארן באַשטימט עמע ראַדאָווא. פּאַר די צענטלעך זענען געשטעלט געווארן פּאָלגנדיקע אויפּגאָבעס:

---

2 דער דאָזיקער נאָמען איז פּאַרפינקטלעכט דורך ה. סמאָליאַר גופּא.

1. אנצייכענען די קאנדידאטורן און אפשיקן אין די פארטיזאנישע אטריאדן קאמוניסטן און פערזאנען מיט מיליטערישער צוגרייטונג.
2. קלייבן געווער.
3. מאטעריעלע הילף פון וואַרעמע מלבושים פאר די פארטיזאנישע אטריאדן.
4. קלייבן און אפשיקן מעדיקאמענטן אין די אטריאדן.
5. שאפן א הילפספאנד פאר די נויטבאדערפטיקע קאמוניסטן.

דער וויינטער איז געווען א שווערער פאר די אייגנווינערס פונעם געטא: אלע האבן זיי געליטן פון הונגער און קעלט. די יידן, וועלכע האבן געארבעט אינעם רוסישן ראיאן, האבן געהאט א מעגלעכקייט זיך צו טרעפן מיט דער רוסישער באפעלקערונג און דערפאר האבן זיי ניט אזוי שארף געפילט די נויט. דאקעגן די יידן, וועלכע האבן געארבעט הינטערן דראטצוים, האבן געליטן נויט און געהונגערט.

א דאנק דעם קאנטאקט מיט געוויסע מיטגלידער פונעם יודענראט האט זיך אייניגעגעבן פונאנדערצושטעלן א סך מענטשן אין שטאט אויף אזא אופן, אז מע זאל קאנען אויסנוצן זייער ארבעט אין דייטשישע אונטערנעמונגען פארן קאמף מיט די אקופאנטן.

גרופעס פון יוגנט זענען געשיקט געווארן אין פאבריקן, וואס האבן זיך פארנומען מיט דער פראדוקציע פון געווער און אמוניציע, און אזוי ארום האבן זיי געהאט א מעגלעכקייט דאס ארויסצוטראגן. די פרויען האבן געארבעט דארט, וווּ ס׳איז געווען א מעגלעכקייט צו באקומען וועש און וואַרעמע מלבושים, פדי מע זאל קאנען דאס אריבערשיקן אין די פארטיזאנער־אטריאדן. דאס ארויסשיקן אמוניציע און קליידונג אין די פארטיזאנישע אטריאדן איז פארגעקומען רעגולער. דאס אפשיקן איז צום אפטסטן פארגעקומען פון אפענהיימס ווינונג אויף רעספובליקאנסקע 16. דאס זאמלען די זאכן איז פארגעקומען אויפן מארק. צוליב דעם, וואס די פארטיזאנישע אטריאדן זענען איבערגעגאנגען פון ארט צו ארט, איז אין פעברואר 1942 איבערגעריסן געווארן די פארבינדונג מיט עטלעכע פאר־טיזאנער־אטריאדן. עס זענען געווען ידיעות, אז אין דער דוקארסקער ריכטונג איז טעטיק ניטשפארוויטשעס אטריאד. א גרופע מענטשן, צווישן זיי — ד״ר מארגאלין, סקאבלא, אייגער פון די ערשטע סטאכאנאווצעס אין ווּ.ס.ס.ר., און אנדערע זענען אוועק זוכן דעם אטריאד. די גרופע איז געווען באוואפנט מיט פיר ביקסן און פיר גראנאטן.

אט דער מארש איז ניט געקרוינט געווארן מיט קיין דערפאלג. די מענטשן זענען ארייגעפאלן אין דער ארומרינגלונג פון געסטאפא. א טייל, צווישן זיי סקאבלא, זענען אומגעקומען, די איבעריקע זענען צוריקגעקומען אין געטא מיט אפגעפרוירענע הענט און פיס און לאנג געלעגן אין שפיטאל. פאראלעל מיט די פרווון אויף ס׳ניי צו געפינען די פארלוירענע פארבינדונג, איז וויטער דורכגעפירט געווארן דאס זוכן און קויפן געווער. מיט דעם האט אנגעפירט נחום פעלדמאן. לויט דעם אויפטראג פונעם פארטיי־קאמיטעט זענען געווארן אנגעצייכנט די וועגן, ווי אזוי ארויסצופירן פון געטא יענע מענטשן, וואס קאנען זיך ניט אינשליסן אין די פארטיזאנישע אטריאדן. אין דער ערשטער צייט האט מען אין געטא געהאלטן, אז ס׳איז געווג ארויסצופירן די מענטשן פון היגטערן דראטצוים, איבערפירן זיי אין רוסישע ראיאנען און פארזיכערן זייער געפארלאזיקייט.

דער אונטערערדישער פארטקאמיטעט פון געטא האט געזוכט וועגן, ווהין צו שיקן פרויען, אלטע־לייט און קינדער. צו דעם ציל איז געווארן באשטימט גינע ליס. זי איז

אַוועק אין מערב־ווייסרוסלאַנד זוכן דערפֿער און ישובים, וואָס ליגן ווייט פֿון אייזנבאַן־וועגן און שאָסייען.

אין פֿעברואַר 1942 האָבן די דייטשן אַרעסטירט מושקינען, דעם פֿאָרזיצער פֿונעם יודענראַט. זיין ראָל איז געווען אַ שוואַרצע: פֿון איין זייט האָט ער געפֿירט אַ קאַמף קעגן די אָקופאַנטן, געהאָלפֿן מאַטעריעל די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן, און פֿון דער צווייטער, — האָט ער געמוזט אײַנהאַלטן דעם אַנשטעל פֿון נאַרמאַלע באַצונגען מיט דער דייטשישער מאַכט, דעם אײַנדרוק, אַז ער פֿירט אויס אַלע זייערע דירעקטיוון און באַפֿעלן. זיין טעטיקייט האָט ער געמוזט באַהאַלטן אַפֿילו פֿאַר געווייסע מיטגלידער פֿונעם יודענראַט, אַזעלכע ווי ראָזענבלאָט און עפֿשטיין.

עס האָט זיך געפֿונען אַ פּראָוואָקאַטאָר און ער האָט אויסגעגעבן מושקינען.

לאַנג האָט מען געמאַטערט און געפּײַניקט מושקינען אין טורמע, אָבער מושקין האָט ניט אויסגעגעבן זײַנע חברים. ער האָט שוויגנדיק אויסגעהאַלטן די יסורים. אַ חודש נאָכן אַרעסטירן און פּײַניקן מושקינען האָט מען אים אַרויסגעפֿירט פֿון טורמע און דערשאָסן.

דערווינטער פֿון 1942 האָט געבראַכט מיט זיך הונגער, קעלט און קראַנקייטן. ס׳איז אַפֿילו שווער אָנצורופֿן לעבן אַזאַ נעבעכדיקע מענטשלעכע עקזיסטענץ. די שטיבער זענען פֿול געווען מיטן געוויין פֿון קינדער און קרעכצן פֿון קראַנקע. מענטשן האָבן געפֿרוווט צונויפֿקלײַבן דאָס אַפּאַל פֿון די דייטשישע קיכן. די פֿאַרשפּרייטסטע פּאָטראָוע בײַ יידן איז געווען קאַרטאָפֿל־שאָלן, פֿון וועלכן די באַלעבאָסטעס האָבן געפֿרוווט באַקן פּלעצלעך און קוכנס.

עס האָבן זיך באַווייזן קראַנקייטן: פֿורונקלען, דיסטראָפֿיע, ציגאַ, פֿלעק־ און בויכטיפֿוס. די קראַנקייטן האָט מען געמוזט אויסבאַהאַלטן פֿון דער מאַכט, כאָטש די דייטשן האָבן יעדן טאָג געפֿאָדערט באַריכטן וועגן דער צאָל אָנגעקומענע קראַנקע אין שפּיטאָל. די דייטשן האָבן מורא געהאַט פֿאַר אַנשטעקנדיקע קראַנקייטן. די יידן האָבן געווּסט, אַז ווי נאָר די דייטשישע מאַכט וועט זיך דערוויסן וועגן טיפֿוס, וועלן זיי תּיכף דורכפֿירן אַ פּאָגראָם. די דייטשן האָבן טאָקע זיך ניט דערוווּסט וועגן די קראַנקייטן אין געטאָ. אָבער ניט געקוקט דערויף איז אויף די יידן געוואָרן אײַנגעאָרדנט אַ פּאָגראָם מיט אַ נייַער גרויזאַמער קראָפֿט.

דעם 2טן מאַרץ 1942 אין דער פֿרי האָבן אָנגעהויבן צופֿאָרן אין געטאָ לײַכטע אויטאָס מיט געסטאָפֿאָווצעס. צווישן זיי האָט זיך געפֿונען דער אָבערשטורמפֿירער שמידט. ער איז געווען טויט־שיכור. דאָס איז געווען אַ שלעכטער סימן. די יידן זענען געוואָרן אומרויִק. דאָך זענען די אָרבעטער־קאָלאָנעס, ווי שטענדיק, אַרויס צו דער אָרבעט. די געקומענע געסטאָפֿא־לײַט זענען אָווּעק אין דער ווויגונג פֿונעם פֿאָרוואָלטער פֿון דער אָרבעטס־בירושע און געגומען זיך צום הוליען. אין בראָנפֿן און אין טייַערע ווייַנען איז קיין מאָנגל ניט געווען. דאָס אָלץ האָט מען געבראַכט אין געטאָ אויף אַ לאָסטאויטאָ. ניט אָלע אָנגעפֿאָרענע האָבן געקאָנט אָרײַן אין דער ווויגונג, אַ טייל פֿון זיי איז געבליבן אין גאָס און אויפֿן פּלאַץ. זיי האָבן אָרויסגערופֿן דעם פּאָליציאַנט ריכטער פֿון דעם 5טן פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט, אונטער וועמענס אויפֿזיכט די געטאָ האָט זיך געפֿונען. דאָרט, אין מיטן גאָס, האָבן די געסטאָפֿא־לײַט געשיפֿורט און געפֿרעסן, און דערנאָך זענען זיי צוגעטראָטן צו דער „אָרבעט״. מיט נאָגייקעס און רעוואָלווערן האָבן זיי זיך אָרײַנגעריסן אין די ווויגונגען און

צונויפגעטריבן די יידן איינעם הויף פֿון דער טאַפּעטן־פֿאַבריק אויף שפּאַלערנע־גאַס. די מענטשן־מאַסע: פֿרויען, קינדער, אַלטע־לײַט, זענען געשטאַנען און געוואַרט אויפֿן טויט. אין צווײ הייזער אויף טעכניטשיסקע־גאַס האָבן די מערדערס ניט געפֿונען די אײַנוווינערס — זיי האָבן זיך באַהאַלטן אין די „מאַלינעס". די דײַטשן האָבן אונטערגעצונדן די הײַזער און פֿאַרברענט די מענטשן לעבעדיקערהייט. אין דער פֿרי האָבן אויף די אַשן אָנגעהויבן זיך אומקערן די אַרבעטער־קאָלאָנעס. בײַ די טויערן פֿון געטאָ האָט זיי באַגעגנט אַ מיט־אַרבעטער פֿון געסטאַפּאָ. די אַרבעטער, צוזאַמען מיטן המון, וואָס האָט געוואַרט אויפֿן טויט אינעם הויף פֿון דער טאַפּעטן־פֿאַבריק, האָט מען אָפּגעפֿירט צו דער באַן, אָנגעלאָדן זיי אין וואַגאָנעס און אָפּגעשיקט מיטן וועג, וואָס פֿירט קיין דזשרזשינסק.

דאָרט זענען אַלע דערשאָסן געוואָרן. אַ סך האָבן געפֿרוווט אַנטלויפֿן, אָבער די קוילן פֿון די באַנדיטן האָבן זיי דערגרייכט. אַזוי זענען דערהרגעט געוואָרן נאָך 5000 מענטשן.

די געסטאַפּאָ־לײַט האָבן אַרומגערינגלט אַ קאָלאָנע אַרבעטער פֿון דער טורמע בראש מיט זייער בריגאַדיר לעווין. לעווין איז אַ מאָל געווען אַ קינסטלער און אַ שרײַבער פֿאַר קינדער. ער האָט געשריבן אונטערן פּסעוודאָנים בערסאָרין.

לעווין האָט געפֿאָדערט צו באַפֿרײַען די גאַנצע קאָלאָנע. ער האָט דאָס מאָטיווירט דערמיט, וואָס זײַן קאָלאָנע באַשטייט אויסשליסלעך פֿון ספּעציאַליסטן. אים איינעם האָט מען באַפֿרײַט, אָבער לעווין איז באַשטאַנען, אַז מע זאָל אַלעמען באַפֿרײַען. מע האָט אים צעשלאָגן מיט די קאָלבעס און אַוועקגעיאָגט. בײַ לעווינען אין האָנט איז געווען אַן אײַזערן דעקל. מיט דעם האָט ער זיך געוואָרפֿן אויף די דײַטשן. זיי האָבן לעווינען דערשאָסן אין מיטן גאַס.

אין אָוונט, ווען די בלוטיקע אַרבעט האָט זיך געהאַלטן בײַם ענדיקן, האָט דער אָבערשטורמפֿירער שמידט, אַרומגערינגלט מיט דײַטשן און פֿאָליציאַנטן, מיט אַ לאַנגן קנוט אין האָנט און טויט־שיכור, געשריגן אין אַ ריינער רוסישער שפּראַך: „הײַנט האָט זיך דאָס אײַנגעגעבן, ווי קיין מאָל ניט, פֿרעכטיק, ווונדערלעך". פֿאַר דער גוטער אַרגאַניזאַציע פֿונעם פֿאַראַם און פֿאַרן העלפֿן דער געסטאַפּאָ, האָט אַ פֿאָליציאַנט באַקומען אַ באַלוינונג און אַ העכערן אַמט.

אַזוי ווי אין די פֿרײַערדיקע פֿאַראָמען, זענען געוואָרן אומגעבראַכט די קינדערהיים, דאָס אינוואָלידן־הויז און אַ טייל מיטגלידער פֿונעם יודענראַט.

אַ שרעקלעך בילד האָט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט דער מאַרש פֿון די קינדער פֿון פֿאַר־שיידענעם עלטער, פֿון די סאָמע קלענסטע ביז 13–14־יאָריקע, בראש מיטן לייטער פֿון דער קינדערהיים. די קינדער האָבן געשריגן: „פֿאַר וואָס? אונדזערע וועלן קומען און זיך נוקם זײַן פֿאַר אונדזער בלוט, פֿאַרן בלוט פֿון אונדזערע טאַטעס און מאַמעס". נאַגײַקעס האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט איבער זייערע קעפּ. די קינדער — צעבלוטיקטע, מיט פּנימער געשוואָלענע פֿון די קלעפּ, אָפּגעריסענע — זענען געגאַנגען ווײַטער. אויב אַ קינד איז געבליבן הינטער־שטעליק, האָט מען עס דערשאָסן. די גאַנצע גאָס איז געווען פֿאַרזייט מיט טויטע קינדער.

די אַרבעטערין פֿון דער קינדערהיים, אַמסטערדאַם, איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד דורך אויפֿשניידן זיך די אָדערן. די באַפֿעלקערונג אין געטאָ איז קלענער געוואָרן. די דײַטשן האָבן זיי ווידער איבערגעטראָגן פֿון איין ווויגונג אין דער אַנדערער, פֿון איין ראַיאָן אין אַנדערן. דער שטח פֿון דער געטאָ איז געוואָרן אײַנגעשרומפֿן. דער רינג אַרום איז ענגער געוואָרן.

די פּאַראַמען, וואָס די געסטאַפּאָ האָט אַדורכגעפֿירט, האָבן ניט אָפּגעשטעלט די אַרבעט פֿון די קאָמוניסטן, דאָס אַוועקגיין פֿון די ייִדן פֿונעם געטאָ אין די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן איז ניט איבערגעריסן געוואָרן. מיט יעדן טאָג זענען אָלץ מער און מער מענטשן אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער. די געסטאַפּאָ האָט זיך דערוווּסט וועגן דעם און געענטפֿערט מיט בלוטיקן טעראָר יעדעס מאָל ווען ייִדן זענען אַוועק אין די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן.

אין פֿאַל, ווען די געסטאַפּאָ האָט געפֿונען אַ שפּור פֿון אַ מענטש, וואָס איז געווען פֿאַרבונדן מיט דער אונטערערדישער פּאַרטיי־אַרגאַניזאַציע, האָט די פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט געטראָגן ניט בלויז ער אַליין, נאָר אָלע אײַנווויינער פֿון דעם הויז, ווו ער האָט געווויינט, אָדער די גאַנצע קאָלאָנע, ווו ער האָט געאַרבעט. בײַ נאַכט האָט מען אַרומגערינגלט דאָס הויז פֿון אָלע זײַטן, אַרויסגעפֿירט די מענטשן און זיי דערשאָסן.

סוף מאַרץ 1942 האָט זיך אָנגעהויבן אַ כוואַליע פֿון נאַכט־פּאָגראָמען. מיט גרויל פֿלעגן די געטאָ־אײַנווויינער זיך אײַנהערן, ווי ערגעץ ווו שטעפּט בײַ נאַכט אַ קוילן־וואַרפֿער, ווי עס טראָגן זיך פֿונאַנדער די קרעכצן און געשרייען פֿון די מענטשן, וואָס מע הרגעט, אָדער דאָס טופּען פֿון יענע, וועלכע אַנטלויפֿן פֿון די קוילן. די נאַכטפּאָגראָמען זענען פֿאָרגעקומען דעם 31סטן מאַרץ, דעם 3טן אַפּריל, דעם 15טן אַפּריל, דעם 22סטן אַפּריל. אין אײַנעם פֿון די פּאָגראָמען — דעם 31סטן מאַרץ 1942 —איז אומגעקומען ניצע ליס. ערשט אַ טאָג פֿריִער האָט זי אויסגעפֿירט איר אויפֿגאַב אין מערב־ווייסרוסלאַנד און איז צוריקגעקומען קיין מינסק.

עס האָט זיך געפֿונען אַ פֿאַררעטער, וועלכער האָט איבערגעגעבן אין דער געסטאַפּאָ אַ רשימה פֿון די מיטגלידער פֿונעם אונטערערדישן פּאַרטיי־קאָמיטעט און זייערע אַדרעסן. ניצע האָט געווויינט אויף קאָלעקטאָרנע נומער 18. די באַנדיטן האָבן בײַ נאַכט אַרומגערינגלט דאָס הויז, געקלאָפּט און געשריגן: „ניקע, עפֿן!" די געסטאַפּאָ האָט געפּאָדערט, מע זאָל איר אַרויסגעבן געבעלעוון, סמאָליאַרן, פֿעלדמאַנען, אָקונען, און געוואָרנט, אַז אויב ניט, וועט מען דערשיסן אַלע מיטאַרבעטער פֿונעם יודענראָט. דער נײַ־באַשטימטער פּאָרזיצער פֿונעם יודענראָט, יאָפֿע, האָט געוווּסט, אַז די דײַטשן פֿירן אויס זייערע דראָנגען. אָבער דערפֿילן די פּאָדערונג פֿון געסטאַפּאָ האָט יאָפֿע אָפּגעזאָגט.

געבעלעוו האָט אין דער קאָנספּיראַציע געהאָט דרײַ נעמען. דערפֿאַר האָט די געסטאַפּאָ ניט געקאָנט זיך אַן עצה געבן מיט אים. פֿעלדמאַנס זענען געווען אַ סך אין גענט. דרײַ פֿעלדמאַנס האָט די געסטאַפּאָ געשיקט אין טורמע, פֿון וואַנען זיי זענען שוין ניט צוריק־געקומען. אָקונען האָבן זיי נאָך אַ געוויסער צײַט אַרעסטירט.

סמאָליאַרן (סטאָליאַרעוויטש), דעם אָנפֿירער פֿון דער אונטערערדישער פּאַרטיי־אַרגאַניזאַציע אין גענט, האָט מען ניט געקאָנט כאָפּן. די געסטאַפּאָ־לײַט האָבן געפֿאָדערט מיט עקשנות, אַז מע זאָל אים אַרויסגעבן. יאָפֿע האָט זיי איבערגעכיטרעוועט: ער האָט אויסגעפֿילט אַ פּאָספּאָרטבלאַנק מיטן נאָמען יעפֿים סטאָליאַרעוויטש, אויסגעשמירט אים מיט בלוט און אַוועק אין געסטאַפּאָ. דאָרט האָט ער געזאָגט, אַז דעם פּאָספּאָרט האָט ער געפֿונען אין איינעם פֿון די הײַזער, ווו ס׳איז פֿאָרגעקומען אַ נאַכט־פּאָגראָם און מ׳האָט אים אַרויסגענומען פֿון די מלבושים בײַ אַ מת. די געסטאַפּאָ־לײַט זענען געווען צופֿרידן, ווײַל זיי האָבן געגלויבט, אַז סטאָליאַרעוויטש איז אומגעקומען.

סטאָליאַרעוויטש, געבעלעוו און פֿעלדמאַן האָבן געלעבט און פֿאָרגעזעצט זייער קאַמף קעגן דעם שונא. פֿעלדמאַן האָט זיך פֿאַרנומען מיטן צושטעלן געווער. די גרופּעס, וועלכע

מ׳האָט געשיקט אין די אָטריאַדן, זענען געווען באַוואָפֿנט מיט ביקסן, רעוואָלווערן אוֹן גראַנאַטן, אָחוץ דעם אײַנשאַפֿן געווער, האָבן די אונטערערדישע געטאָ־קעמפֿער געמאַכט אַלע באַמיונגען צו באַקומען אַ דרוקערײַ און אָפּשיקן זי צו די פּאַרטיזאַנער. צוויי טיפֿאָ־גראָפֿיעס זענען אָפּגעשיקט געווארן אין די אָטריאַדן און אַ דרײַטע איז איבערגעגעבן געווארן אין רשות פֿונעם שטאָטישן פּאַרטיי־קאָמיטעט.

אַ גרויסע ראָל בײַם איבערפֿירן די דרוקערײַען אין די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן האָט געשפּילט דער פֿאַרבינדלער, דער פּיאָנער וויליק רובינשטין. דאָס דאָזיקע יינגל האָט פֿאַרלוירן זײַנע עלטערן. די מלחמה האָט אים געטראָפֿן אין אַ פּיאָנערן־לאָגער הינטער מינסק. דרײַ מאָל האָט ער, אין גרויס געפֿאָר, געפֿירט דורך דער גאַנצע שטאָט שליטלעך מיט שריפֿט, צוגעדעקט פֿון אויבן מיט שמאָטעס.

ער האָט אויך געבראַכט צו די פּאַרטיזאַנער אַ פּאַרטיע יידן פֿון 30 פערזאָן. דערנאָך איז ער אַליין אַוועק אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער און האָט זיך באַטייליקט אין אַ סך דיוווערסיע־אַקטן און אַטענטאַטן. ער איז באַלוינט געווארן אינעם אָטריאַד מיטן אָרדן פֿון רויטן שטערן.

די נאַכטפֿאַרמען האָבן די געסטאַפּאַ־ליט דערקלערט מיטן קאַמף קעגן דער פּאַר־טיזאַנישער באַוועגונג. אַזעלכע „אַקציעס" זענען פֿאַרגעקומען אויך אין רוסישן ראַיאָן. אין דער פּאַרטיי־אַרגאַניזאַציע האָט זיך אַרײַנבאַקומען אַ שׂונא און אויסגעגעבן עטלעכע מיטגלידער פֿונעם אונטערערדישן פּאַרטיי־קאָמיטעט.

געבעלעוו האָט געבראַכט 10 קאָמוניסטן פֿונעם רוסישן ראַיאָן און זיי באַהאַלטן אין די „מאַלינעס" פֿון געטאָ אויף יידישע פּאַספּאָרטן.

באַזונדערס אַכזריותדיק איז געווען דער אומגעריכטער און קורצער פּאָגראָם פֿונעם 23סטן אַפּריל 1942. די רוצחים האָבן אַרומגערינגלט די הײַזער אויף די גאַסן אַבוווונע, סוכאָיא, שאַרנע און קאָלעקטאָרנע. דער פּאָגראָם האָט זיך אָנגעהויבן 17 אַ זייגער און זיך געענדיקט 23 אַ זייגער. עס זענען אומגעקומען ביז 500 פערזאָן.

אַ צווייטער נאַכטפּאָגראָם, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זײַן גרויזאַמקייט, האָבן די דײַטשן און די פֿאָליציי אַדורכגעפֿירט אין מײַ 1942. אויף זאַוואָלנע גאַס האָבן זיי אַרומגערינגלט צוויי פֿירשטאָקיקע, געדיכט־באַווויינטע הײַזער, זיי אונטערגעצונדן פֿון אַלע זײַטן און פֿאַרברענט אין זיי די מענטשן לעבעדיקערהייט. עטלעכע הונדערט מענטשן זענען דאָרט פֿאַרברענט געווארן.

די דײַטשישע פּאָגראָמשטשיקעס האָבן זיך געביטן. די זענען אַוועק, אַנדערע זענען געקומען, אָבער יעדער פֿון זיי האָט, אונטערן אויסרייד פֿון אײַנפֿירן אָרדענונג אין געטאָ, פֿאַרנומען זיך מיט אויסראַטן די יידן.

ניט לאַנג אײדער ריכטער איז אַוועק פֿון געטאָ, האָט ער באַשלאָסן צו קאַנטראָלירן, אויב עס ווערט אויסגעפֿירט דער באַפֿעל, אַז יידן מוזן גיין אַרבעטן. ער האָט אָפּגעשטעלט אין גאַס די ערשטע דרײַ באַגעגנטע יידן, אַוועקגעפֿירט זיי אויף דער בירזשע און געהייסן דעם פּאָליציאַנט זיי אויסטאָן. ער האָט זיי מערדערלעך געשלאָגן. אײנעם פֿון זיי האָט ער אַרויסגעפֿירט אויפֿן פּלאַץ, צוגעבונדן צו אַ סלופּ און דערשאָסן. אויף דער ברוסט פֿונעם דערהרגעטן האָט מען אויפֿגעהאָנגען אַ טאָוול מיט דער אויפֿשריפֿט: „אַזוי ווערט מען טאָן מיט יעדן, וואָס ווערט וואָלן ניט אַרויסצוגיין אויף דער אַרבעט".

ריכטערן האָט פֿאַרביטן זײַן פֿאַרטרעטער — געטענבאַך. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ

פֿאַראַרדענונג צו פֿאַרוואַנדלען די געטאָ אין אַ לאַגער. אָלע היַיזער אין געטאָ זענען געוואָרן איבערנומערירט און די איינווויינערס האָבן אַחוץ די געלע לאַטעס געמוזט טראָגן אויך די נומערן פֿון זייערע היַיזער. פֿאַר ניט אויספֿירן דעם דאָזיקן באַפֿעל האָט געטענבאַך מיט זיַינע אייגענע הענט דערשאָסן הונדערטער יידן. אָבער דאָס דערשיסן אין געטאָ איז פֿאַרגעקומען אויך אָן דער מינדעסטער סיבה. אין מיַי האָט מען געבראַכט פֿונעם לאַגער טראָסטיניעץ דרַיי אַרבעטער. זיי האָבן זיך שלעכט געפֿילט און געבעטן, אַז אַ דאָקטער זאָל זיי באַטראַכטן. געטענבאַך האָט זיי אַוועקגעפֿירט אויפֿן בית־הקבֿרות און זיי דערשאָסן. אַנאַלאָגישע פֿאַלן זענען געווען אַ סך.

די אַרבעט אין דער פֿאַבריק „אָקטיאַבער" האָט זיך גערעכנט פֿאַר דער סאַמע באַ־קוועמסטער. אַחוץ 200 גראַם ברויט האָט מען דאָרט געגעבן אויך אַ טעפּל הייס ווַאסער, און אויף מיטאָג — שיטערע זופּ.

אין מיַי 1942 האָט מען באַפֿרַיט פֿון דער פֿאַבריק 13 פֿרויען. זיי האָבן באַשלאָסן צו גיין אויף צו מאַרגנס אין פֿאַבריק און זיך דערוויסן, פֿאַר וואָס מ׳האָט זיי אַפּגעזאָגט פֿון דער אַרבעט. מ׳האָט זיי ניט דערלויבט צו רעדן מיטן שעף און זיי אַפּגעפֿירט אין טורמע. צוויי וואָכן האָט מען זיי געמאַטערט און געפּיַיניקט, און שפּעטער, אונטער אַ שטאַרקער וואַך, אַוועקגעפֿירט זיי אויפֿן פּלאַץ קעגן איבער דעם יודענראַט. די איינווויינער האָט מען אַרויסגעטריבן פֿון די היַיזער אויפֿן פּלאַץ און דערנאָך האָט מען די 13 אומגליקלעכע פֿרויען דערשאָסן מיט אויפֿרַיסקוילן. צוויי טעג זענען די געהרגעטע געלעגן אויפֿן פּלאַץ, — די דיַיטשן האָבן ניט דערלויבט זיי אַוועקצונעמען.

אין אַפּריל 1942 האָבן די געסטאַפּאָ־לַיט באַפֿוילן אָלע יידן צו קומען יעדן זונטיק, פֿונקט 10 אַ זייגער אין דער פֿרי, אויפֿן פּלאַץ פֿאַרן הויז פֿונעם יודענראַט.

די דאָזיקע פֿאַרזאַמלונגען זענען ניט אַדורך אָן שלעגעריַיען און קלעפּ. די מענטשן זענען געווען אומרויק, ניט געווויסט, וואָס עס וואָרט זיי אויפֿן פּלאַץ. יעדן זונטיק אויף די פֿאַרזאַמלונגען האָבן ריכטער, געטענבאַך, פֿיכטל, מענשעל און אַנדערע געהאָלטן רעדעס און איבערצייגט די יידן, אַז זיי זאָלן ניט אַוועק פֿון געטאָ אין די פּאַרטיזאַנישע אָטריאָדן. זיי האָבן צוגעזאָגט ניט צו מאַכן מער קיין פּאָגראָמען. יעדן זונטיק האָבן זיי איבערגעחזרט די זעלבע רעדעס און דערנאָך האָבן זיי געצווונגען די יידן אויסצופֿירן קאָנצערט־נומערן: זינגען, שפּילן. אַ טייל דערפֿון האָט מען פֿאָטאָגראָפֿירט.

אין איינעם פֿון די זונטיקס זענען פֿאָליציאַנטן אַוועק איבער די היַיזער קאָנטראָלירן, צי די יידן גייען אַרויס אויפֿן „אָפּעל". זיי האָבן געטראָפֿן אין די ווויינונגען 14 מאָנסלַיט. מ׳האָט זיי געבראַכט אויפֿן פּלאַץ, געוויזן זיי פֿאַר אַלעמען און געמאָלדן, אַז מ׳וועט זיי אָפּפֿירן אין טורמע, פֿון וואָנען זיי וועלן שוין ניט צוריקקומען. אַזוי איז עס טאַקע געווען: מ׳האָט זיי דערשאָסן. די „אָפּעלן" זענען פֿאַרגעקומען ביזן 28סטן יוני 1942. אין יוני, אין איינעם פֿון די זונטיקס נאָכן „אָפּעל", איז אַ גרופּע יידן געשטאָנען בַיי דער וואַסער־פּלומפּ אויף טאַנקאָווע גאַס. איבערן 2טן אָפּאָנסקער פּערעולאָק איז אַדורכגעגאַנגען אַ פֿאָליציאַנט מיט אַ פֿרוי. זיי זענען צוגעקומען צום דראָטצוים און האָבן דערזען די ריי נאָך וואַסער. דער פֿאָליציאַנט האָט זיך געוועגדט צו זיין דאָמע און געזאָגט: „גיב נאָר אַ קוק, וואָס פֿאַר אַ פּינקטלעכער שיסער איך בין". — און געשאָסן מיט דער ביקס אינעם המון. בַיי דער פּלומפּ איז געבליבן ליגן דאָס 16־יאָריקע מיידל אסתּר. אין אַ שעה אַרום איז זי געשטאָרבן. אָזעלכע פֿאָלן זענען ניט געווען קיין איינצלנע.

אין שייכות מיטן אַרעסט פֿונעם מינסקער פּאַרטיי־קאָמיטעט זענען פֿון די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן קיין איבערפֿירערס צייטווײַליק ניט געקומען און די פֿאַרבינדונג איז געווען איבערגעריסן. דער פּאַרטיי־קאָמיטעט אין געטאָ האָט באַהאַנדלט די סיטואַציע און באַ־שלאָסן צו שאַפֿן אַן אייגענע אַרויסצופֿירן יידן אין די אָטריאַדן. צום דאָזיקן ציל זענען געווען באַשטימט 20 פּערזאָן בראש מיטן חבֿר לאַפֿידוס. די מענטשן האָט מען אַרויסגעשיקט מיט אַ לאָסטאויטאָ, אָבער היות ווי ניט אַלע באַשטימטע צום אָפּאָר האָבן געקאָנט אַרײַן אין אויטאָ, האָט מען אָפּגעשמועסט אָפּצופֿירן מיטן אויטאָ די ערשטע גרופּע פֿון 20 פּערזאָן 45 קילאָמעטער פֿון דער שטאָט און צוריקשיקן דעם אויטאָ אויפֿן פֿופֿצנטן קילאָמעטער, וווהין ס׳וועט אין דער צייט אַרויסגיין די צווייטע גרופּע. אינעם באַשטאַנד פֿון דער צווייטער גרופּע זענען געווען פֿעלדמאַן, טומין, ליפֿשיץ א״א. זיי האָבן ניט געפֿונען דעם אויטאָ אויפֿן אָפּגעשמועסטן אָרט. די ערשטע גרופּע איז גוט אָנגעקומען, דאָקאָגן די צווייטע איז אַרײַנגעפֿאַלן אונטער אַ שיסערײַ פֿון געסטאַפּאָ־לײַט און פֿאַר־רעטער. אַ טייל פֿון די מענטשן, צווישן זיי פֿעלדמאַן און טומין, זענען צוריקגעקומען אין געטאָ, די אַנדערע זענען געהרגעט געוואָרן.

אין סוף אַפּריל 1942 האָבן די געבליבענע קאָמוניסטן אין געטאָ באַשלאָסן אויפֿ־צושטעלן צוריק די שטאָטישע פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע. אין אייגעם פֿון די הייזער אויף טאָרגאָווע־גאַס איז געוואָרן צונויפֿגערופֿן אַ פּאַרטיישע באַראַטונג. צו דער דאָזיקער באַראַ־טונג איז געקומען אַ גרופּע קאָמוניסטן פֿונעם רוסישן ראַיאָן. נאָר דער דאָזיקער באַראַטונג איז צוריק אויפֿגעשטעלט געוואָרן די פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע, אָבער שוין ניט לויטן פּרינציפּ פֿון צענטלעך, נאָר לויטן טעריטאָריעלן־פּראָדוקציאָנעלן פּרינציפּ. די פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע פֿון געטאָ איז געוואָרן אויסגעטיילט ווי אַ זעלבשטענדיקע און אַרײַן אינעם קאָמאַנדאָוויטשער ראַיקאָם פֿון דער פּאַרטיי. צו יענער צייט איז אָנגעקומען אַ דירעקטיוו פֿונעם צ.ק. פֿון דער באָלשעוויסטישער פּאַרטיי וועגן מאַסנווייזן אָרויספֿירן מענטשן אין די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן.

מיט דער הילף פֿונעם אונטערערדישן פּאַרטיי־קאָמיטעט אין געטאָ איז געשאַפֿן געוואָרן אַ פּאַרטיזאַנישער אָטריאַד (אין דער סלוצקער ריכטונג) אונטער דער קאָמאַנדירונג פֿונעם קאָפּיטאַן ניקיטין. אין דעם דאָזיקן אָטריאַד זענען געשיקט געוואָרן די יידן פֿון געטאָ. מ׳האָט סיסטעמאַטיש אָפּגעשיקט די קריגס־געפֿאַנגענע, וואָס האָבן געארבעט אינעם לאָגער אוף שיראָקע, אויף דער ווילאָק־פֿאַבריק און אין אָנדערע אונטערנעמונגען.

ביים אָפּשיקן קריגס־געפֿאַנגענע אין די אָטריאַדן לעבן דעם דראָטצוים איז אַרעסטירט געוואָרן מישע געבעלעוו, וואָס האָט מיט מסירת־נפֿש זיך אָפּגעגעבן דעם פֿאָלק און ניט געווּסט אינעם קאָמף פֿון קיין שרעק און קיין מידקייט.

גלייכצייטיק מיטן אָפּשיקן די קריגס־געפֿאַנגענע אין די אָטריאַדן זענען אויך דורכגע־פֿירט געוואָרן דיווערסיע־אַקטן אויף די אונטערנעמונגען: אינעם פֿלייש־קאָמבינאַט, אין דער ווילאָק־פֿאַבריק און אויפֿן ספּירטזאָוואָד. אַ יידישער שמיד, וועלכער האָט געארבעט אויפֿן ספּירטזאָוואָד, האָט סיסטעמאַטיש אָפּגעסמט דעם ספּירט, וואָס איז געווען באַשטימט פֿאַרן דייטשישן מיליטער אויפֿן פֿראָנט.

דער פּאַרטיי־קאָמיטעט אין געטאָ האָט באַפֿולמעכטיקט נחום פֿעלדמאַנען, איינעם פֿון די ערשטע מיטגלידער פֿון דער אונטערערדישער פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע אין געטאָ, צו שאַפֿן פּאַרטיזאַנישע באַזעס אין דער מערבדיקער ריכטונג. פֿעלדמאַנס וועג איז געווען אַ שווערער.

אויפֿן 9טן קילאָמעטער פֿון שטאָט האָט פֿעלדמאַן געוואָרט צוויי מעת־לעת אויפֿן איבער־פֿירער, וואָס האָט געדאַרפֿט אים מיט דער גרופּע ברענגען אויפֿן אָרט.

ענדלעך האָט פֿעלדמאַן געפֿונען דעם אָטריאַד פֿון סקאָטשקאָווון; דער דאָזיקער אָטריאַד האָט זיך געהאַט נאָר וואָס פֿאַרמירט. סקאָטשקאָוו האָט זיך אָפּגעזאָגט אויפֿצונעמען פֿעלד־מאַנס גרופּע. פֿעלדמאַן האָט באַשלאָסן אַליין צו אַרגאַניזירן אַן אָטריאַד. ער האָט געשיקט פֿאַרבינדלערס צום אונטערערדישן פּאַרטיי־קאָמיטעט אין געטאָ, און פֿון דאָרט האָט מען אים צוגעשיקט נייַע מענטשן. די גרופּע איז שוין געווען באַוואָפֿנט מיט האַנט־קוילן־ווארפֿערס, נאַגאַנעס און פּיסטאָלעטן. סוף מיי האָט ניקיטינס אָטריאַד אויפֿגענומען די מענטשן, וואָס האָבן געהאַט מיט זיך געווער. די אַנדערע פֿונעם אָטריאַד האָבן זיך פֿאַר־נומען מיט זוכן געווער. צו הילף איז ווידער געקומען דער פּאַרטיי־קאָמיטעט אין געטאָ. די פֿאַרבינדונג פֿונעם אָטריאַד מיטן פּאַרטיי־קאָמיטעט אין געטאָ איז ניט געווארן איבער־גערישן. אין יוני 1942 האָט מען געשיקט אַ קאָמאַנדיר פֿונעם אָטריאַד, אַ קריגס־געפֿאַנגע־נער פֿונעם לאָגער אויף שיראָקע, דורך וועמען עס איז אַרגאַניזירט געווארן דאָס אַנטלויפֿן, — סעמיאָן גריגאָריעוויטש גאַנזענקאָ. דעם אָטריאַד האָט מען אַנגערופֿן אויפֿן נאָמען פֿון חבר בודיאָנני. פֿעלדמאַן איז געווען אינעם אָטריאַד דער פּאַרטאָרג. דער אָטריאַד האָט זיך אַרײַנגעגאָסן אין דער בריגאַדע א״נ פֿון סטאַלין און ער איז געווארן אייַנער פֿון אירע קעמפֿערישע אָפּטיילונגען. שפּעטער איז גאַנזענקאָ געווארן באַשטימט פֿאַר קאָמבריג און פֿעלדמאַן איז געווארן קאָמיסאַר פֿון אַן אָטריאַד אין דער בריגאַדע.

יעדער אוועקגאַנג פֿון געטאָ איז געווען פֿאַרבונדן מיט קאָלאָסאַלע שווריקייטן. די געטאָ איז געווארן געהיטן טאָג און נאַכט. אומעטום זענען געווען אײַנגעאָרדנט לאָקערונגען. דעם 27סטן יוני 1942 האָט די געסטאַפּאָ אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל, אַז אַלע יידן זענען אָפּהוץ די געלע לאַטעס און די נומערן פֿון די הײַזער, מחויב צו טראָגן פֿאַלגנדיקע צייכנס: אַרבעטער — רויטע, די, וואָס ווערן אויסגעהאָלטן פֿון די אַרבעטער און אַרבעטלאָזע — גרינע. די אַרבעטער האָבן געדאַרפֿט באַקומען זייערע צייכנס אויפֿן אַרבעטספּלאַץ, די וואָס ווערן אויסגעהאָלטן און אַרבעטלאָזע — אויפֿן פּלאַץ פֿאַרן יודענראַט. קיינער האָט זיך ניט געריכט, אַז דער מפֿלומרשט אומשולדיקער באַפֿעל גרייט־צו די סאַמע שרעקלעכסטע שחיטה.

דער 28סטער יולי 1942 איז געווען דער שוואַרצסטער טאָג אין געטאָ.

אין דער פֿרי, נאָכן אַרויסגיין פֿון די אַרבעטער־קאָלאָנעס, זענען אָנגעקומען אין געטאָ געסטאַפּאָ און פּאָליציי. די גאַנצע געטאָ איז געווארן אַרומגערינגלט מיט אַן ענגער קייט פֿון פֿאַטרולן. די אײַנווויינערס האָט מען געטריבן פֿון די ווויינונגען אויפֿן פּלאַץ. אַהין האָבן אָנגעהויבן צופֿאָרן גרויסע געדעקטע שוואַרצע גאַזאויטאָס (דושעגובקעס). בעת דעם דאָזיקן פֿאַגראָם זענען אומגעבראַכט געווארן די קינדערהיים, דאָס אינוואַלידן־הויז און אַפֿילו דאָס שפּיטאָל, וואָס איז אין די פֿרי־ערדיקע פֿאַגראָמען געווארן געשוויגט. די קראַנקע האָט מען דערשאָסן אין די בעטן, צווישן זיי איז אומגעקומען דער קאָמפּאָזיטאָר; אַרדנטערגער קראָשנער. דאָס מעדיצינישע פּערסאָנאַל און די דאָקטוירים האָט מען אויסגעשטעלט אין אַ באַזונדערער קאָלאָנע אין די וויַסע כאַלאָטן און אַרויסגעפֿירט זיי אויפֿן פּלאַץ. דאָרט האָט מען זיי אַרײַנגעשטופּט אין די גאַזאויטאָס און געטויט.

עס זענען אומגעקומען 48 דאָקטוירים, צווישן זיי די בעסטע ספּעציאָליסטן פֿון וו.ס.ס.ר.: פּראָפֿעסאָר דוואָרזשעץ, דאָקטאָר פֿון מעדיצינישע וויסנשאַפֿטן; דאָצענט מיזעל, קאַנדי־

דאָט פון מעדיצינישע וויסנשאַפטן; די אַלטע און דערפֿאָרענע דאָקטוירים — טורוועל, קאַנטאַראָוויטש, גורוויטש, סיראָטקינאָ, און אַ סך אַנדערע.

פון אַ „מאַלינע" האָבן די דייטשן אַרויסגעפֿירט צוויי יידן. אייגעם פון זיי האָבן זיי אַוועקגעלייגט אויף דער ערד, אַרויפֿגעלייגט אויף אים שטיקלעך פּענצטערגלאָז, און דעם צווייטן האָבן זיי געצוווּנגען צו צעטרעטן דאָס גלאָז מיט די פֿיס. זעענדיק, אַז דער צווייטער יידּ גיט זיך ניט שלעכט אַן עצה מיט דער אַרבעט, האָבן די באַנדיטן אַליין צעטראָטן דאָס גלאָז און דערנאָך ביידן דערשאָסן.

דעם 28, 29, 30 און 31סטן יולי ביז 13 אַ זייגער האָט זיך געצויגן די שרעקלעכע, אומדערהערטע שחיטה. אין די קורצע פּויזעס, וואָס די רוצחים האָבן אײַנגעאָרדנט, האָבן זיי געשיכורט און געהוליעט.

דעם 31סטן יולי 1942 13 אַ זייגער איז אַפּגעגעבן געוואָרן אַ באַפֿעל איבערצוריסן דעם פּאַגראָם, אַבער דאָס ווילדעוועון פון די פֿאַשיסטן האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט. זיי זענען ווײַטער געגאַנגען איבער די ווויגונגען און האָבן געזוכט „מאַלינעס", אַרויסגעשלעפּט פון דאָרט די מענטשן און זיי דערשאָסן. אין דער דאָזיקער שרעקלעכער שחיטה זענען אומגעקומען בערך 25,000 מענטשן.

לילע סאָמאָילאָווּנאַ גלייזער האָט איבערגעלעבט דעם דאָזיקן פּאָגראָם פון דער ערש־טער ביז דער לעצטער מינוט, און אָט ווי זי שילדערט אים:

„די גאַנצע נאַכט האָט געשאָסן, און אין דער פֿרי, דעם 28סטן יולי, איז דער רעגן נאָך שטאַרקער געוואָרן. די נאַטור האָט, אַזוי ווי פון פֿריִער נאָך, באַווייזן דאָס אומשולדיק פֿאַרגאָסענע בלוט. וואָר ס'האָט געקאָנט, איז אין יענעם פֿרימאָרגן אַוועק מיט די אַרבעטער־קאָלאָנעס צו דער אַרבעט. אַ טייל האָבן זיך אַרויסגעריסן פֿונעם געטאָ און זיך באַהאַלטן בײַ זייערע רוסישע פֿרײַנד. אַנדערע האָבן זיך פֿאַרשטעקט אין די „מאַלינעס'.

די מענטשן פון די אַרבעטער־קאָלאָנעס האָבן געמיינט, אַז זייערע קינדער, די געבלי־בענע אין געטאָ, וועט מען ניט טשעפּען, אין הספּם מיט די געגעבענע גאַראַנטיעס. אין דער פֿרי האָב איך זיך אַראָפּגעלאָזט אין דער אַזוי גערופֿענער „מאַלינע', וואָס איז געמאַכט געוואָרן באַזונדער פון אַנדערע „מאַלינעס' אין אונדזער הויז. זי האָט זיך געפֿונען אונטערן סאָמע אויוון. דער אַרײַנגאַנג אַהין איז געווען אַזוי פֿאַרמאַסקירט, אַז דער סאָמע גענויטסטער שפּיאָן וואָלט זי ניט געקאָנט אַנטדעקן.

דורך די וועגן פונעם קעלער האָט מען געהערט דאָס ווייגען פון קינדער און אַפֿילו דאָס רעדן פון דערוואַקסענע. מ'האָט געקאָנט זען זיכער לויט די פֿרײַערדיקע דערפֿאָרונגען, אַז אויב די פֿאַשיסטן וועלן זוכן, וועלן זיי יענע „מאַלינעס' געפֿינען.

בעת די פּאָגראָמען לײַדן די באַהאַלטענע דער עיקר צוליב די קינדער. די קינדער קאָנען ניט אויסהאַלטן דאָס פּסדרדיקע הונגערן און די אומדערטרעגלעכע דושנעקייט, די ענגשאַפֿט, דאָס פֿולשטענדיקע שווײַגן. זיי הייבן אָן צו קאַפּריזען און ווייגען, און דאָס פֿירט צום אַנטדעקן די „מאַלינעס'.

דורך דער וואָנט האָב איך געהערט, ווי אין אונדזער הויז קומט פֿאָר אַן אײַליקע און פֿאַרשטאַרקטע צוגרייטונג צו עפּעס אומגעווײַנלעכס. פון אומעטום האָט זיך געהערט אַ לויפֿעניש, אַ סקריפּען פון טירן, געווײַנען און הויכע קולות. שפּעטער איז דאָס געוויש נאָך שטאַרקער געוואָרן. מ'האָט געהערט, ווי די פּאָליציי טרײַבט אַרויס די מענטשן פון שטוב אויף דער גאַס. מ'האָט געהערט געוואָלדן, ווי מענטשן האָבן זיך געבעטן ניט אַרויס־

צוטרייבן די שוואַכע זקנים און קליינע קינדער, אָבער די אַלע געווויינען און דאָס בעטן זיך איז געוואָרן צוגעדעקט מיט דער ווילדער זידלערײַ פֿון דער פֿאָליציי. אין אַ שעה אַרום איז געוואָרן שטיל. די ניַיגעריקייט האָט מיך געצווונגען אַרויסצוגיין פֿון דער ,מאַלינע׳. אין אונדזער הויז, וואָס האָט געהאַט 900 אײַנוווינער, איז געווען טויטשטיל. אויך אויף דער גאַס איז געווען שטיל און פּוסט. איך בין געשטאַנען אַ מינוט און אָנגעשטרענגט דאָס געהער. צו מיר האָט זיך דערטראָגן אַ היסטעריש געוויין פֿון אַ פֿרוי, איר בעטן רחמנות, און דערנאָך אַ לאַנגער גערויש און עטלעכע שאָסן. מיט דער שנעלקייט פֿון אַ מויז בין איך אַרײַן אין מײַן נאַרע. אין דער ,מאַלינע׳ האָב איך געהערט, ווי די גערוישן און דאָס שיסן ווערט אָלץ שטאַרקער. איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז די פֿאָליציי מאַכט איצט אַ צווייטע, אַ נאָך מער פּינקטלעכע רעוויזיע, און די געכאַפּטע דערהרגעט מען אויפֿן אָרט.

אין עטלעכע מינוט אַרום האָבן זיך דערהערט טריט אויף די טרעפ פֿון אונדזער הויז. איך האָב דערהערט דעם קלאַנג פֿון פּלים, ביקסן־שאָסן, אַ שאַרפֿן און קורצן טראָסק פֿון אויפֿגעבראָכענע טירן און אַ געלעכטער פֿון די פֿאָליציאַנטן. דאָס האָט געדויערט עטלעכע מינוט, דערנאָך האָט דאָס גערוישן זיך אָנגעהויבן אײַנשטילן. די ,באַביקעס׳, — אַזוי האָט מען גערופֿן די פֿאָליציאַנטן, — זענען אַוועק. עס האָבן זיך געהערט נאָך עטלעכע ביקסנשאָסן אין הויז, און אַלץ איז פֿאַרשטילט געוואָרן, ווי עס וואָלט פֿאַרשוווּנדן.

אַ שטילקייט איז געוואָרן. זעלטן האָבן זיך געהערט אומקלאָרע אויסגעשריייען פֿון די שכנותדיקע ,מאַלינעס׳. מײַן ניַיגער איז בײַגעקומען די שרעק. איך בין ווידער אַרויסגעגאַנגען פֿון דער ,מאַלינע׳. פּלוצעם איז פֿון דער שכנותדיקער ווויינונג דערגאַנגען צו מיר אַ גערוש. אַ מינוט בין איך געשטאַנען און זיך אײַנגעהערט. איך האָב זיך געכאַפּט, אַז די סיבה פֿון דעם גערוש איז אַ גייסטיק־קראַנקע פֿרוי, אַ שכנה, וואָס איז אַראָפּ פֿון זינען, נאָך דעם, ווי מ׳האָט איר אין די אויגן דערשאָסן דעם מאַן נאָך אין די ערשטע טעג פֿון געטאָ. איך האָב זיך געגנבֿעט אויף די שפּיצפֿינגער, ווי אַ קאַץ, אײַנגעהערט זיך אין יעדן שאָרך און צוגעגאַנגען צו דער טיר פֿון איר ווויינונג. איך האָב לײַכט געעפֿנט די טיר און זי דערזען: זי איז אַרומגעגאַנגען איבערן צימער מיט אַ שלאָפֿנדיק קינד אויף די הענט. צוליב עפּעס אַ צופֿאַל האָבן די פֿאָליציאַנטן זי ניט באַמערקט. ,ווײַזט אויס, אַז איר איז באַשערט צו בלײַבן לעבן׳, — האָב איך געטראַכט. מיך האָט זי ניט באַמערקט; ניט וועגנדיק זיך צו קיינעם, האָט זי געבעטן עסן. בײַם קוקן אויף דער גייסטיק־קראַנקער מיטן פּיצל קינד אויף די הענט האָב איך זיך צעווויינט און אַן אומגעהײַערער רחמנות האָט מיך באַהערשט צו דער דאָזיקער פֿרוי. איך האָב זיך דערמאָנט, אַז בײַ מיר אין שאָפּע ליגט אַ ברעקל האַלבהילצערדיק ברויט, מיט וועלכן די דײַטשן האָבן געשפּײַזט די ייִדן און די געפֿאַנגענע. בליצשנעל בין איך געלאָפֿן צו דער שאָפּע, האָב געבראַכט דאָס ברויט, געוויזן דער גייסטיק־קראַנקער און אָנגעהויבן זי אַרײַנמאָניען אין מײַן ,מאַלינע׳ פֿדי זי צו ראַטעוונען. ווי נאָר מיר האָבן באַווויזן אַראָפּצולאָזן זיך, האָט מען אָנגעקלאַפּט פֿון דער גאָס אין דער טיר, און עס האָבן זיך דערהערט די שטימעס פֿון די היטלעריסטן: ,אָופֿמאַכען׳ ניט געקוקט דערויף, וואָס די טיר איז ניט געווען פֿאַרשלאָסן, האָבן די דײַטשן ווילד געשריגן, אַז מע זאָל זיי עפֿענען. אין עטלעכע רגעס אַרום האָבן זיי אָנגעהויבן קלאַפֿן מיט די קאָלבעס. איך האָב זיך פֿאַרקליבן נאָך וויטער און זיך צוגעדריקט צו דער ערדוואָנט, ציטערנדיק פֿון שרעק. מיר האָבן געהערט, ווי די דײַטשן רײַסן זיך אַרײַן אין צימער און שיסן אין די וועגט, סופֿיט און דיל. דאָס זענען געווען דײַטשן, וואָס מ׳האָט ספּעציעל אויס־

געקליבן אויף צו אַנטדעקן די ,מאַלינעס', און זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט אַ באַזונ־דערער חיהשקייט. די היטלעריסטן האָבן ווילד געשריגן און זיך געזידלט. לויט זייערע אָפּגעריסענע רייד און זידלעריַען האָט מען געקאָנט פֿאַרשטיין, אַז זיי זענען שיכור.

דאָס קינד פֿון דער גייַסטיק־קראַנקער האָט זיך דערשראָקן צוליב דער שיסעריַ און אַנגעהויבן שטאַרק ווייַנען. די מוטער האָט אים פֿאַרשטופּט דאָס מויל מיט די הענט, אָבער דאָס ווייַנען איז שוין דערגאַנגען צו די היטלעריסטן. זיי האָבן אָפּגעוואָרט אַ ווײַלע אין שטילשוויַגן און דערנאָך אַנגעהויבן אַיַנברעכן דעם דיל איבער מײַן ,מאַלינע'. דערבײַ האָבן זיי אַן אויפֿהער זיך געזידלט.

,מיר זענען פֿאַרלוירן', — איז אַדורכגעלאָפֿן אַ מחשבה אין מײַן קאָפּ. די היטלעריסטן האָבן אַרויסגעריסן אַ ברעט לעבן אויוון און אַרײַנגעוואָרפֿן אַהין עטלעכע גראַנאַטן. אָט די אויפֿרײַסן האָבן אויפֿגעדעקט די שכנותדיקע ,מאַלינעס', וואָרעם צוליב דעם אויפֿטרייסל איז דער גאַנצער ערדישער צודעק פֿונעם פּאָל, וואָס האָט געדינט ווי אַ סופּיט פֿאַר אונדזער היַיל, זיך פֿונאַנדערגעפֿאַלן. די דײַטשן האָבן געעפֿנט אַ שרעקלעכע שיסעריַ אויף די ,מאַלינעס'. די געשרייַען פֿון פֿרויען און קינדער האָבן די היטלעריסטן ניט געירט. אין דער עפֿענונג פֿון דעם באַהעלטעניש, פֿון וואַנען עס האָבן זיך געטראָגן די קרעכצן פֿון פֿאַרווונדיקטע און דאָס בעטן רחמנות, האָבן זיי געוואָרפֿן נאָך עטלעכע גראַנאַטן. די דאָזיקע אויפֿרײַסן האָבן נאָך מער אויפֿגעטרייסלט אַלץ ארום און אויפֿגעדעקט מײַן ,מאַלינע'. אַ מינוט האָבן די קרעכצן און געשרייַען זיך איבערגעריסן. נאָך די פֿאַרטויבנדיקע אויפֿרײַסן האָט ווידער געהערשט אַ שטילקייט. פֿלוצעם האָט זיך ווידער דערהערט דאָס ריטשען און שרײַען פֿון די פֿאַשיסטן: ,הערַאָוסגעהען!', אָבער ווי אַן ענטפֿער האָבן זיך געהערט בלויז די האַרצרײַסנדיקע געשרייַען פֿון די פֿאַרוווונדיקטע. נאָכן רעזולטאַטלאָזן איבערחזרן זייער באַפֿעל, האָבן די דײַטשן זיך אַראָפּגעלאָזט אין אונדזער ,מאַלינע', באַלויכטן מיט טאַשן־לעמפּלעך די טונקלקייט, פֿון וואָנען עס זענען דערגאַנגען די געשרייַען און קרעכצן פֿון די שטאַרבנדיקע. איך האָב אין גאַנצן זיך אַרײַנגעקוועטשט אין דער ערדוואָנט פֿון דער ,מאַלינע' און אַינגעהאַלטן דעם אָטעם, וועו איך האָב דערזען די שטראָלן פֿון די טאַשן־לעמפּלעך. מיט האָבן די דײַטשן ניט באַמערקט, וויַיל איך האָב זיך געפֿונען אויפֿן צוריקגאַנג פֿון דער באַהעלטעניש. זיי האָבן געשריגן נאָך עטלעכע מאָל ,הערַאָוסגעהען!', מיט קינ־זשאַלן אַרויסגעענדיקט די שטאַרבנדיקע, און אויפֿגעהויבן זיי אין דער הייך. די היטלעריסטן זענען געוואָרן אַרומגעכאַפּט מיט אַ שגעון פֿון צעשטערן. זיי האָבן געגומען ברעכן כּלים, מעבל און פֿענצטער. דערנאָך האָבן זיי זיך אַרײַנגעריסן אין אַנדערע וווינונגען פֿון אונדזער הויז און דאָרט האָבן זיי איבערגעחזרט די זעלבע גרויל־מעשׂים. אין עטלעכע שעה אַרום איז געוואָרן שטיל. די שטילקייט איז געוואָרן איבערגעריסן פֿון שוואַכע קרעכצן, וואָס זענען דערגאַנגען פֿון די שכנותדיקע ,מאַלינעס'. אין דער טונקלקייט, איינע אַליין צווישן טויטע, האָב איך דערפֿילט אַ גרויל און אַנגעהויבן שנעל קריכן צו דער טיר, וואָס איז געווען אויפֿגעריסן דורך גראַנאַטן. פֿון דאָרט איז אַרײַנגעדרונגען אַ בלאַס ליכט און האָט באַלויכטן די ,מאַלינע'. בײַם סאָמע אַרויסגאַנג האָב איך זיך אַנגעשטויסן אויף אַ ליגנדיקער פֿרוי. דאָס איז געווען די גייַסטיק־קראַנקע, וועלכע איך האָב געוואָלט ראַטעווען. איר קערפּער איז געווען צעריסן פֿון גראַנאַט־שפּליטערס. וויַיזט אויס, אַז זי איז בליצשנעל דערהרגעט געוואָרן. לעבן איר איז געלעגן דאָס טויטע קערפּערל פֿון איר קינד מיט אַן אָפּן מײַלכל און אָפּענע אייגעלעך.

איך בין אַריינגעקראָכן אין צימער. דאָס גאַנצע צימער מיינס איז געווען אָנגעוואָרפֿן מיט צעבראָכן געפֿעס און מעבל. דער דיל און די געבליבענע זאַכן זענען געווען באַדעקט מיט אַ געדיכטער שיכט פֿון קאַלך, פֿעדערן און פוך פֿון די פֿערענעס און קישנס. די פֿענצטער זענען געווען אויסגעבראָכן צוזאַמען מיט די ראָמען און אין די ווענט און אין סופֿיט האָבן געשטאַרצט די לעכער פֿון די קוילן־שפֿליטערס. דער קאָפּ האָט זיך בײַ מיר פֿאַרדרייט. איך האָב פֿאַרשטעלט דאָס פּנים מיט די הענט און שיר ניט געפֿאָלן איבער די שפֿליטערס פֿון דער צעבראָכענער טיר, אָבער דער ווילן צו לעבן האָט מיך אַרויסגעפֿירט פֿון דעם חלשות־צושטאַנד. וועג כ׳בין געקומען צו זיך, בין איך אַרויף אויפֿן בוידעם פֿון אונדזער הויז. פֿון דעם בוידעם האָב איך געזען די פֿאַרזעצונג פֿונעם פּאָגראָם אין אַנדערע הײַזער פֿון אונדזער גאַס. איך האָב געהערט דאָס אומאויפֿהערלעכע ניט רעגולערע גערויש פֿון די גראַנאַט־אויפֿרײַסן און אויטאָמאַט־סעריעס. איבער דער גאַנצער גאַס זענען געלעגן די צעבלוטיקטע טויטע קערפּערס פֿון פֿרויען און קינדער. די היטלעריסטן האָבן געשלעפּט פֿון די הײַזער אַלערלײ זאַכן, אַרויפֿגעלייגט זיי אויף וועגעלעך און אַוועקגעפֿירט״.

אָבער דאָס איז נאָך ניט געווען דער פּאָגראָם גופֿא, נאָר דער אָנהייב פֿונעם פּאָגראָם. אין האַלבן טאָג האָט מען אויף יובילעינאַיאַ פֿלאָשטשאַד צונויפֿגעטריבן אַלע, וואָס האָבן זיך נאָך געפֿונען אין די גרענעצן פֿון געטאָ. אויפֿן פּלאַץ זענען געשטאַנען גרויסע יומטובֿ־דיק־געדעקטע טישן, אָנגעשטעלטע מיט כל־ערליי מעדנים און ווײַנען. הינטער די דאָזיקע טישן זענען געזעסן די אָנפֿירערס פֿון דער שלאָכט, דער ניט געהערטער נאָך אין דער וועלט־געשיכטע...

אינעם צענטער איז געזעסן דער שעף פֿון געטאָ, ריכטער, וועלכער איז באַלוינט געווארן פֿון היטלערן מיטן אײַזערנעם קרײַץ. לעבן אים — די מיטאַרבעטער פֿון עסעס, אייגער פֿון די שעפֿן אין געטאָ, דער ביינערדיקער אָפּיציר רעדע און דער אָנגעפֿרעסענער שעף פֿון דער מינסקער פּאָליציי וועגצקע. ניט וויט פֿון דעם טײַוולשן טראָן איז געשטאַנען אַ ספּעציעל־אויפֿגעבויטע טריבונע. פֿון דער דאָזיקער טריבונע האָבן די פֿאַשיסטן געצוווּנגען צו רעדן דעם מיטגלידּ פֿונעם יידישן קאָמיטעט אין געטאָ, דעם קאָמפּאָזיטאָר יאָפֿע. אַן אָפּגענאַרטער פֿון ריכטערן, האָט יאָפֿע אָנגעהויבן באַרויקן דעם המון, און געזאָגט, אַז די דײַטשן וועלן הײַנט בלויז דורכפֿירן אַ רעגיסטראַציע און בײַטן די לאָטעס. יאָפֿע האָט נאָך ניט גהאַט געענדיקט זײַן באַרויקונגס־רעדע, ווי פֿון אַלע זײַטן זענען אויפֿן פּלאַץ אַרײַנגעפֿאָרן די פֿאַרמאַכטע גאָזאויטאָס. יאָפֿע האָט תּיכף פֿאַרשטאַנען וואָס דאָס באַטײַט. יאָפֿע האָט אַ געשריי געטאָן צו דער אויפֿגערודערטער מאַסע, און ווי אַ בליץ איז דורכגעפֿלויגן דאָס שרעקלעכע וואָרט: „דושעגובקי״ (גאָזאויטאָס).

— חבֿרים! מ׳האָט מיך אָפּגענאַרט. מע וועט אײַך דערהרגענען. הײַנט וועט זײַן אַ פּאָגראָם!

די דערשראָקענע מענטשן־מאַסע האָט זיך אַ וואַרף־געטאָן אין אַלע זײַטן, געזוכט אַ רעטונג פֿונעם שרעקלעכן טויט. אַלץ האָט זיך אויסגעמישט, די מענטשן זענען געלאָפֿן און פֿאָר די אויגן האָבן געשווינדלט די אומציליקע מגן־דודס. די פֿאַשיסטן האָבן שוין געהאָט אַרומגערינגלט דעם פּלאַץ און געעפֿנט אַ שיסערײַ אויפֿן שוצלאָזן המון. אָבער ניט געקוקט דערויף, זענען די מענטשן געלאָפֿן פֿאָרויס. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאָמף צווישן די אומבאַשיצטע מענטשן מיט די פֿאַשיסטן, באַוואָפֿנטע ביז צו די ציין. אַ סך

פֿאשיסטן איז אויסגעקומען צו באַצאָלן טייַער, איידער זיי האָבן באַהערשט די מאַסע. דער גאַנצער פּלאַץ איז געווען פֿאַרזייט מיט הרוגים און פֿאַרגאַסן מיט בלוט. פֿאַר די צענדלינגער גאַזאויטאָס האָבן די דייטשן אײַנגעשטעלט אומענדלעכע רייען פֿון פֿרויען און אַלטע־לײַט. די קינדער האָט מען אָפּגעטיילט פֿון די דערוואַקסענע. מיט אויפֿגעהויבענע הענט האָט מען זיי אַוועקגעשטעלט אויף די קני. די קליינע קינדער, אויסגעמאַטערטע און שוואַכע, האָבן אָנגעהויבן ווייַנען. ביַי זיי זענען באַלד אָפּגעשטאַנען די הענטלעך און זיי האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט. דערפֿאַר האָט מען זיי אויפֿן אָרט דורכגעשטאָכן מיט קינזשאַלן, אָדער איבערגעבראַכן דעם רוקגביין, אָדער דער פֿאַשיסט האָט אויפֿגעהויבן דאָס קינד איבערן קאָפּ און מיטן גאַנצן כּוח דאָס אַ וואַרף געטאָן אין שטייַנערנעם ברוק; נאָר אָזאַ קלאַפּ איז ביַים קינד אַרויס דער מאַרך פֿונעם צעשפּאָלטענעם שאַרבן. וועג די מוטערס, וועלכע זענען געשטאַנען אין דער ריי צו די גאַזאויטאָס, האָבן דאָס דערזען, זענען זיי אַראָפּ פֿונעם זינען, און ווי ווילד־געוואָרענע טיגערינס האָבן זיי זיך געוואָרפֿן אויף די דייטשן. זיי האָט מען דערהרגעט מיט אויטאָמאַטן־סעריעס. די, וועלכע האָבן זיך אָפּגעזאָגט אַריַינ־צוגיין אין די גאַזאויוונס, האָבן געהאַט אַ שרעקלעכן טויט. מ׳האָט זיי געשלעפּט צו די טישן, הינטער וועלכע עס זענען געהאַלטן געוואָרן שיפֿורע טאָסטן ביַים קלאַנג פֿון האַר־מאָשקעס. די שיפֿורע געטענבאַך, ריכטער, רעדע און אַנדערע האָבן געמאַלדן דעם אורטייל: „אָפּשנידן די נאָז און די אויערן״, „דערהרגענען מיט די פֿויסטן און נאָגיקעס״ אאַז״וו. די אורטיילן זענען געוואָרן אויסגעפֿירט באַלד ביַי די טישן, דורך די ריכטער גופֿא, אָדער דורך די פֿאַליציאַנטן, געסטאַפּאָ־לײַט און סאַלדאַטן פֿונעם גאַרניזאָן.

וועג דער פֿאַלקסאַרטיסט פֿון דער רעפֿובליק, זאַראָוו, האָט דערזען דעם בלוטיקן ספּעקטאַקל, האָט ער מיט אַ קללה זיך געוואָרפֿן אויף די פֿאַשיסטן. ער האָט זיי געביסן מיט די ציין, געשלאָגן מיט די הענט און מיט די פֿיס; זיי האָבן אים אומגעווארפֿן און אַ באַווסטלאָזן אַריַינגעוואָרפֿן אינעם גאַזאויטאָ.

אָזוי האָט דאָס געדויערט ביז שפּעט אין אָוונט. דער פּלאַץ איז געוואָרן אָפּגעלייַדיקט. ביַי די יומטובדיקע טישן זענען די אַרגאַניזאַטאָרן פֿון דער שחיטה אײַנגעשלאָפֿן. דער פֿאַראָם האָט זיך אײַנגעשטילט. די סאַלדאַטן פֿונעם מינסקער גאַרניזאָן, די שטענדיקע אָנטיילנעמערס פֿון די הריגות אינעם געטאָ, האָבן גענישטערט און געזוכט ווערטפֿולע זאַכן. אַלע קינדער ביזן לעצטן, וואָס מ׳האָט אַוועקגעשטעלט מיט אויפֿגעהויבענע הענטלעך, זענען דערהרגעט געוואָרן. די גאַזאויטאָס זענען שוין מער ניט צוריקגעקומען.

ביַי נאַכט האָט מען באַפֿוילן די לעבן־געבליבענע מיטגלידער פֿון דער ייִדישער מיליץ אָפּצורייניקן דעם פּלאַץ פֿון די מתים און פֿונעם בלוט. ביז אין דער פֿרי איז דער באַפֿעל געוואָרן אויסגעפֿירט.

ס׳איז געקומען דער פֿרימאָרגן פֿונעם 29סטן יולי. דער טאָג האָט זיך געכמורעט, ווי ער וואָלט פֿאַרגעפֿילט אַ המשך פֿונעם פֿאַראַם. די פֿאַרנעפּלטע זון האָט זעלטן אַרויס־געקוקט און תּיכף זיך באַהאַלטן אין די שוואַרצע שטורעם־וואָלקנס. אין געטאָ איז געווען פּוסט.

10 אַ זייגער אין דער פֿרי האָבן אויף יובילעינאַיָ פּלאַשטשאַד אָנגעהויבן צו רוישן די דייטשישע אויטאָס. גרופּעס סאַלדאַטן פֿונעם מינסקער גאַרניזאָן, אונטער דער קאָמאַנ־דירונג פֿונעם פֿאַליציי־שעף, דעם דייטשישן אָפֿיציר, דעם תּלין מאַיאָר וועגצקע, זענען ווידער אַוועק רויבן און אָנטדעקן „מאַלינעס״. די באַנקעטטישן האָט מען אַראָפּגענומען

פֿונעם פּלאַץ, ווײַל ס׳האָט זיך געקליבן אויף אַ רעגן, און מ׳האָט זיי אַרײַנגעטראָגן אינע־ווייניק אינעם קאָמיטעט. אַהין האָט מען געבראַכט צום משפּט די אַלטע־לײַט, פֿרויען און קינדער, וואָס מ׳האָט אַנטדעקט אין די „מאַלינעס". אין יענעם טאָג האָט מען אַנטדעקט אַ סך „מאַלינעס". אַ סך הײַזער האָט מען אויסגערויבט און צעבראָכן אין די ווינונגען מעבל און כּלים.

די דײַטשן האָבן זיך אַרײַנגעריסן אינעם געטאָ־שפּיטאָל, וואָס איז אינעם ערשטן טאָג פֿונעם פּאָגראָם ניט געווארן אָנגעריבט. מיט קינזשאַלן האָבן זיי דערהרגעט די קראַנקע און דאָס באַדינער־פּערסאָנאַל.

דעם 1טן אויגוסט, נאָך פֿיר טעג פֿון דער שחיטה, האָבן די דײַטשן ווידער אַרויסגע־שלעפּט אויף יובילעינאַיאַ פּלאָשטשאַד אַ טיש, וואָס איז געווארן באַשטעלט מיט מאכלים און מיט ווײַנען. הינטערן טיש זענען ווידער געזעסן די זעלביקע אָנפֿירערס.

די געסטאַפּאָ־לײַט און פּאָליציאַנטן האָבן באַקומען אַ באָפֿעל פֿאַר יעדן פּרײַז צו ברענגען די לעצטע אײַנווינער פֿונעם געטאָ, וואָס האָבן זיך נאָך אויסבאַהאַלטן אין די „מאַלינעס".

אין אָט דעם לעצטן טאָג פֿונעם פּאָגראָם האָבן די פֿאַשיסטן איבערגעשטיגן אַלע גרענעצן פֿון דער מענטשלעכער פֿאַרשטעלונג וועגן פֿאַרברעכן. אין די אויגן פֿון די מוטערס, אַראָפּגייענדיקע פֿונעם זינען און פֿאַלנדיקע אין חלשות, האָבן די שיפֿורע דײַטשן און פּאָליציאַנטן פֿאַרגוואַלדיקט מיידלעך, ניט שעמענדיק זיך אײַנער פֿאַרן אַנדערן און פֿאַר די אַרומיקע, מיט די קינזשאַלן האָבן זיי אויסגעשניטן בײַ זיי די געשלעכטס־אָרגאַנען, גע־צוווּנגען די לעבעדיקע און טויטע קערפּערס אָנצעמען די סאָמע אומפֿאַרשעמטע פּאָזעס, אָפּגעשניטן נעז, בריסטן און אויערן.

די מוטערס האָבן זיך געוואָרפֿן אויף די פֿאַשיסטן און געפֿאַלן טויט מיט צעשמעטערטע קעפּ. די שוואַכע זקנים האָבן זיי דערהרגעט מיט קלעפּ פֿון גומענע שטעקנס איבערן קאָפּ אָדער געשלאָגן ביז טויט מיט לעדערנע נאַגײַקעס. אַ גאַנצן טאָג זענען ניט געווארן איבער־געריסן די האָרצריײַסנדיקע געשרייען, געוואָלטן און קללות; מ׳האָט זיי ניט געקאָנט פֿאַר־טויבן מיט די צענדלינגער האָרמאָשקעס.

דרײַ אַ זייגער בײַ טאָג איז אַלץ געווען געענדיקט. אין אַ שעה אַרום זענען ריכטערס צוהעלפֿערס אַוועקגעפֿאָרן פֿונעם געטאָ.

נאָכן ענדיקן די שחיטה האָט די געסטאַפּאָ פֿונאַנדערגעשיקט אַ באָפֿעל צו אַלע אונטער־געמונגען, וווּ עס זענען געווען אין משך פֿון פֿיר־טאָגיקן פּאָגראָם אַרבעטער — יידן, אַז זיי זאָלן זיך אומקערן אין זייערע שטיבער אין געטאָ.

אין אָוונט זענען די אַרבעטער־קאָלאָנעס צוריקגעגאַנגען צום געטאָ. זיי זענען גע־גאַנגען פֿאַמעלעך, אין אַבסאָלוטער שטילקייט, די אויגן אײַנגעגראָבן אין דער ערד. אַווי זענען זיי צוגעקומען צו די קאָנטראָל־טויערן פֿונעם געטאָ. ווער וועט זיי באַגעגענען בײַ די טויערן?

געווייַנטלעך, פֿלעגט אָנטקעגן די אַרבעטער־קאָלאָנעס, וועלכע זענען צוריקגעקומען פֿון די קאָטאָרגע־אַרבעטן, אַרויסקומען פֿאַר די קאָנטראָל־טויערן די גאַנצע ניט־אַרבעטנדיקע באָפֿעלקערונג פֿונעם געטאָ. מוטערס, ווײַבער, אַלטע טאַטעס, קינדער, שוועסטער, ברידער האָבן זיך געפֿרייט דערזעענדיק ווידער לעבעדיקע איינער דעם אַנדערן נאָך אַ פֿערצן־שעהעדיקער צעשיידטקייט. אָבער דאָס מאָל איז קיינער ניט געשטאַנען בײַ די טויערן.

בלויז פֿונעם קאַנטראָל־ביזדל איז שנעל אַרויסגעשפּרונגען אַ דיטשישער וואַכמאַן, און פּעסט און קלינגענדיק צוקלאַפּנדיק די אַבצאַסן פֿון די געשמידטע שטיוול, סאַלוטירט דעם אָפּיציר, וועלכער איז געגאַנגען אין שפּיץ פֿון די סאָלדאַטן־קאָנוואָיִרער. דער אָפּיציר האָט זיך צוגעריכט צום דאַשעק און באַפֿוילן דעם וואַכמאַן צו עפֿענען דעם קאַנטראָל־טויער. די קאָלאָנעס זענען אַריין אין דער פֿאַרשטומטער געטאָ. איבער אַלע גאַסן האָבן זיך געוואָלגערט שפּליטערס פֿון צעהאַקט מעבל, צעריסענע פּאַפּירן, ביכער, שערבלעך פֿון כּלים. די אַרויסגעלאָזענע פֿעדערן און פּוך פֿון די קישנס און פּערענעס האָבן באַדעקט דעם ברוק און די טראָטוּאַרן, די צעבראָכענע און צעקלאַפּטע הוימישע חפֿצים.

דורך די צעבראָכענע פֿענצטער האָבן זיך אַרויסגעזוען אין דער העלפֿט אַרויסגערוקטע, אַבער בדרך נס זיך האַלטנדיקע שאַפֿעס, קרעדענסן און קערפּערס. אומעטום זענען געלעגן די טויטע קערפּערס פֿון די, וועמען די אַנקומענדיקע האָבן נאָך געהאַפֿט צו זען. זיי זענען געלעגן אין ריזיקע בלוטלוזשעס. דער דיטשישער אָפּיציר, וועלכער איז געגאַנגען אין שפּיץ פֿון דער קאָלאָנע, און האָט, וויזיט אויס, קיין מאָל נאָך ניט געזען אַזאַ בילד, האָט פֿלוצעם זיך צעשריגן און אין אַ היסטעריש אַטאַק האָט ער אָנגעהויבן זיך ווארפֿן אויפֿן פֿאַר־בלוטיקטן ברוק. די קאָלאָנע האָט אַ ציטער געטאָן און זיך אָפּגעשטעלט. די פֿרויען האָבן געיאָמערט, די מאַנסלייט האָבן זיך געבראָכן די הענט און זיך געריסן די האָר. צי האָט די וועלט, זינט איר באַשאַף, געזען אַ שרעקלעכער בילד?...

די פֿון זין אַראָפּגייענדיקע מענטשן זענען געלאָפֿן אין זייערע ווויינונגען און געהאָפֿט צו געפֿינען נאָך אין די „מאָלינעס" זייערע נאָענטע. אָבער די „מאָלינעס", וואָס האָבן זיך געפֿונען אין די אויוונס, אונטערן דיל, צווישן די וועגט, זענען געווען אויפֿגעריסן מיט גראָנאַטן. דאָרט האָבן די אַרבעטער געפֿונען דאָס געביין פֿון זייערע נאָענטע, צעשפּליטערט פֿון די אויפֿריסן. די מערהייט פֿון די געקומענע האָט ניט געפֿונען אָפּילו דאָס געביין פֿון די נאָענטע מענטשן. די גאַזאויטאָס האָבן זיי אַרויסגעפֿירט קיין טראָסטיניעץ און טוטשינקי און אַריינגעוואָרפֿן אין פֿריִער צוגעגרייטע גריבער די באַרויבטע און אויסגעטוענע, דער־שטיקטע אין די טויטמאַשינען.

אָפּילו דער שרעקלעכער פּאָגראָם פֿונעם 2טן מאַרץ ווערט בלאַס לגבי דער בלוטיקער יולי־שחיטה.

פֿון 75,000 ייִדן איז דעם 1טן אויגוסט 1942 געבליבן ניט מער ווי 8794 פּערזאָן.

אין דעם דאָזיקן פּאָגראָם האָבן געליטן אויך די דיטשישע ייִדן — 3000 דיטשישע ייִדן זענען געוואָרן פֿאַרסמט אין די גאַזאויטאָס. מ׳האָט זיי געמאָלדן, אַז זיי זאָלן קומען מיט די זאַכן, פֿלומרשט אויף אַרבעט. אויפֿן פּלאַץ האָבן געטענבאַד און דער אָבערשטורמ־פֿירער געהאַלטן פֿאַר זיי רעדעס.

די דיטשישע הענקערס האָבן זיך געביטן. ריכטער איז אַוועק און אים האָט פֿאַרביטן געטענבאַך, דערנאָך פֿיכטל, מענשעל. יעדער אַזאַ ביים האָט געקאָסט נייע מענטשלעכע קרבנות.

אין יאַנואַר 1943 האָט די פּאָליציי געפֿונען אינעם רוסישן רייַאָן צוויי טויטע דיטשן. די געסטאַפּאָ האָט אויף דעם געענטפֿערט מיט שוועכע רעפּרעסיעס. דעם 1טן פֿעברואַר 1943, 15 אַ זייגער בייַ טאָג, זענען אין געטאָ אַרײַנגעפֿאָרן די פֿאַרמאַכטע גאַזאויטאָס. פֿון זיי זענען אַרויס די געסטאַפּאָ־מיטאַרבעטער בראש מיטן בלוטיקן אָבערשטורמפֿירער מילער.

זיי האָבן אַרויסגעטריבן מענטשן פֿון די היזער, געכאַפּט אין גאַס און אַריינגעשטופּט אין די גאַזאויטאָס. אויף צו מאַרגנס זענען אין געטאָ געווען ווייניקער מיט 400 פּערזאָן.

אין אַ קורצער צייט אַרום זענען אָנגעקומען אין געטאָ 53 יידן פֿון סלוצק. מ׳האָט זיי געבראַכט ווי „ספּעציאַליסטן". זיי האָבן דערציילט וועגן די גרוילן בעת דער שטופּנ־ווייזער ליקווידאַציע פֿונעם סלוצקער געטאָ. זיי האָבן אָפּט דערמאָנט דעם נאָמען ריבע — אַ געסטאַפּאָ־מאַן, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זײַן אָכזריותדיקייט.

אין דער ערשטער העלפֿט פֿעברואַר 1943 האָבן אין געטאָ זיך באַווײַזן צוויי ביז דעמאָלט אומבאַקאַנטע דײַטשן. זיי האָבן געטראָגן אויף די מונדירן אויסצייכענונגען פֿון געסטאַפּאָ. זיי האָבן אָפּגעשטעלט אַ פֿרוי, זי רעווידירט, צוגענומען בײַ איר די געפֿונענע 8 מאַרק און געגאַנגען וויַיטער. אַנטקעגן זיי איז אָנגעקומען נאָך אַ פֿרוי מיט אַ פֿיריאַריקן זון. די דײַטשן האָבן זי געפֿרעגט (אייגער פֿון זיי האָט געוואָלט רוסיש — ער האָט זיך אַרויסגעווײַזן פֿאַרן איבערזעצער מיכעלסאָן), פֿאַר וואָס זי אַרבעט ניט. די פֿרוי האָט געווײַזן אַ באַשטעטיקונג, אַז זי איז קראַנק, אָבער די ביידע האָבן זיך אַרויפֿגעוואָרפֿן אויף איר, געשלאָגן זי, אַוועק־גענומען זי מיטן קינד אויפֿן בית־הקבֿרות און דאָרט דערשאָסן. צוריקקערנדיק זיך פֿונעם בית־הקבֿרות האָבן זיי געטראָפֿן אַ יינגל פֿון אַ יאָר 15, וואָס האָט געטראָגן צוויי קלעצלעך האָלץ. „פֿון וואַנען האָסטו דאָס האָלץ?" „דער שעף בײַ דער אַרבעט האָט דאָס מיר געגעבן". אויך דאָס יינגל האָבן זיי אַרויסגעפֿירט אויפֿן בית־הקבֿרות און דאָרט דערשאָסן. אין אָוונט, וועו די אַרבעטער זענען געקומען פֿון דער אַרבעט, האָבן די סלוצקער יידן דערקענט זייער תּלין. „דאָס איז ריבע מיט זײַן איבערזעצער מיכעלסאָן, — האָבן זיי געזאָגט. — אויב ער איז דאָ, הייסט דאָס, אַז ס׳הייבט זיך אָן די פֿולשטענדיקע ליקווידאַציע פֿון געטאָ".

דאָס איז טאַקע געווען דער פֿיל מאָל באַלוינטער רוצח, דער הויפּטשאַרפֿירער פֿון געסטאַפּאָ ריבע, מיט זײַן צוהעלפֿער און איבערזעצער מיכעלסאָן.

נאָר ריבעס אָנקום האָבן די יידן שוין ניט געהאַט קיין אײַן מינוט אָפּגרו. זײַנע מיטהעל־פֿערס אין דער בלוטיקער אַרבעט זענען געווען מיכעלסאָן, דער נײַ באַשטימטער פּאָליצי־מײַסטער בונגע און זײַן פֿאַרטרעטער, דער פֿעלדפֿעבעל שערנער.

פֿון פֿריִען מאָרגן ביז שפּעטער נאַכט האָט מען געהערט שיסעריַען אין געסטאַפּאָ. אויף טריט און שריט זענען געפֿאָלן מענטשן. אויב עמעצנס אַ פּנים איז ריבען ניט געפֿעלן געווען, — דערשאָסן; דאָס אָנטאָן איז ניט געווען אַזאַ, ווי ריבען וואָלט עס געפֿעלן, — דערשאָסן; די לאַטע איז ניט געווען צוגענייט, ווי ריבע האָט דאָס געוואָלט, — דערשאָסן.

די גאַסן זענען געווען אויסגעלייַדיקט, מענטשן האָבן מורא געהאַט אַרויסצוגיין פֿון זייערע ווויִנונגען, אָבער אויך דאָס האָט ניט געהאָלפֿן. ריבע האָט זיך אַריַינגעריסן מיט זײַן באַנדע אין די ווויִנונגען. אויב ער האָט געפֿונען אַ זעמל פֿון אַ דײַטשישער בעקערײַ, — דערשאָסן; אַ שטיקעלע פּוטער פֿאַר אַ קראַנק קינד, — דערשאָסן; אַ געאַגראַפֿישע קאַרטע אַדער אַ ביכל צום לייענען, — דערשאָסן.

יידישע קינדער, געטריבענע פֿון הונגער, האָבן זיך דערשלאָגן אין רוסישן רַיאָן און דאָרט געבעטלט, געבעטן אַ פּיצל ברויט. געווײַנטלעך פֿלעגן זיי אין אַוונט צוגויפֿקלײַבן זיך בײַ דער אײַזנבאַן־בריק און דאָרט געוואָרט אויף די אַרבעטער־קאָלאָנעס, כּדי צוזאַמען מיט זיי אומצוקערן זיך אין געטאָ. אין פֿעברואַר האָט ריבע דורכגעפֿירט אַן אָבלאַווע אויף די קינדער. ער האָט זיי איזאָלירט אינעם רוסישן רַיאָן, אַרויפֿגעזעצט אויף אַ לאַסטאויטאָ,

זיי אַוועקגעפֿירט אויפֿן יידישן בית־הקבֿרות און זיי דאָרט דערשאָסן. ווען מ׳האָט די קינדער אַרײַנגעוועצט אינעם אויטאָ, האָבן זיי געווײנט און געשריגן.

דעם 19טן פֿעברואַר האָט ריבע באַזוכט די אונטערנעמונגען, ווו עס האָבן געאַרבעט דײַטשישע יידן. עטלעכע יונגע, שיינע מיידלעך און פֿרויען האָבן דאָרט געצויגן זײַן אויפֿמערקזאַמקייט.

ער האָט אויסגעקליבן די ערשטע שיינהייטן פֿון געטאָ — 12 דײַטשישע יידישקעס און איין רוסישע יידישקע — לינע נוי. ריבע האָט זיי באַפֿוילן קומען אויף דער אַרבעטס־בירושע 18 אָ זייגער.

ריבע און מיכעלסאָן זענען אַנגעקומען אויף דער בירושע. די פֿרויען זענען שוין געווען. זיי האָבן נאָך ניט געווּסט, וואָס עס דערוואַרט זיי. אויף דער גאַס איז געווען טומלדיק, די אַרבעטער־קאָלאָנעס האָבן זיך אומגעקערט אַהיים, אָ סך האָבן זיך אָפּגעשטעלט און געווארט. עס האָט זיי אינטערעסירט, צו וואָס ריבע האָט אַרויסגערופֿן די סאָמע שענסטע מיידלעך און פֿרויען. ריבע האָט אָפּגעגעבן אָ באָפֿעל: נעמען די פֿרויען אונטערן אָרעם און פֿירן זיי מיט אָ פּאָמעלעכדיקן טראָט געגאַנגען צו די טויערן פֿונעם בית־הקבֿרות. איין דײַטשישע יידיש־קע האָט געבעטן, מע זאָל איר דערלויבן צו געזעגענען זיך מיטן מאַן. ריבע האָט דערלויבט. מ׳האָט אים געבראַכט אויפֿן בית־הקבֿרות און פֿאָר די אויגן פֿון דער פֿרוי אים דערשאָסן. די מערדערס האָבן אויסגעטאָן די פֿרויען נאָקעט, אַנגעהויבן זיך איזדיעקעווען איבער זיי, און דערנאָך האָבן ריבע און מיכעלסאָן זיי דערשאָסן מיט די אייגענע הענט. פֿון לינע נוי האָט ריבע אַראָפּגענומען דעם ביוסטהאַלטער און אים באַהאַלטן אין קעשענע. „צום אַנדענק פֿון אָ שיינער יידישקע", — האָט ער געזאָגט.

אין דעם זעלבן אָוונט, דעם 19טן פֿעברואַר 1943, אָ זייגער 23, איז אין געטאָ אַרײַנ־געפֿאָרן אָ לאָסטאויטאָ מיט געסטאַפּאָ־לײַט. זיי האָבן געזוכט מיט זיך עפּשטיינען, אָ פֿאָר־רעטער, וואָס האָט זיי כּסדר געהאָלפֿן, און אָוועק אויף אָבוועונג 48. דאָס הויז איז געווארן אַרומגערינגלט פֿון אַלע זײַטן. די אײַנוווינערס האָט מען אַרויסגעפֿירט אין גאַס און זיי אויסגעשטעלט צו פֿיר אין אָ ריי. די געשרייען פֿון די קינדער זענען געווען אָזעלכע, אַז זיי האָבן פֿאַרטויבט דאָס שיסן פֿון די קוילן־וואַרפֿערס. אַלע אײַנוווינערס פֿון דעם הויז, 140 פּערזאָן, האָט מען דערהרגעט. בלויז צוויי פֿרויען, אָ מאַנסביל און אָ קליין יינגל האָבן זיך געראַטעוועט אין יענער נאַכט. דאָס הויז האָבן די דײַטשן פֿאַרחתמעט. דעם 20סטן פֿעברואַר 1943 האָט ריבע אַרויסגעהאָנגען אָ באַפֿעל, אַז אין דעם הויז נומער 48 האָט מען באַהאַלטן געווער, און דערפֿאָר ווערן אַלע איינוווינערס דערשאָסן. אַלע זענען מחויב אָפּצו־געבן דאָס געווער, ווערט געזאָגט אינעם באַפֿעל. ווער ס׳האָט מורא אַליין צו ברענגען דאָס געווער, קאָן דאָס אונטערווערפֿן אויף אָ געהיימען אופֿן.

אינעם באַפֿעל ווערט געווארנט, אַז אין פֿאַל פֿון ניט אָפּגעבן געווער, וועלן וויטער פֿאַרקומען מאַסן־דערשיסונגען. די יידן האָבן געלייענט דעם באַפֿעל מיט עקל און גרויל, אָבער קיינער האָט ניט אַרויסגעגעבן דאָס געווער; יעדן טאָג איז עס אָנגעקומען אין געטאָ, פֿון וואָנען מ׳האָט עס איבערגעשיקט אין די פֿאַרטיזאַנישע אָטריאַדן.

פּאָמעלעך, אָן געאײַל, האָט ריבע ליקווידירט די געטאָ. די אַרבעטער־קאָלאָנעס האָט

ער גענומען אונטער זײַן קאָנטראָל. יעדן אָוונט האָט ער צוזאַמען מיט מיכעלסאָנען זיי באַגעגנט און רעווידירט. אויב ריבע האָט בײַ עמעצן פֿון זיי געפֿונען עטלעכע קאַרטאָפֿל, אָ פֿלעשל מילך אָדער פּעטס, האָט מען דעם „פֿאַרבראָכער" אַרויסגעפֿירט אויפֿן בית־הקבֿרות און דערשאָסן. די פּראָדוקטן האָט מען אָפּגענעפֿירט צו ריבען און מיכעלסאָנען אין די ווינונגען.

ריבע האָט דערקלערט, אַז ער רודפֿט נאָר די, וועלכע פֿאַרנעמען זיך מיט פֿאָליטישער טעטיקייט און זענען באַטייליקט אין דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג. אין די פֿאָלן, וועו ריבע האָט פֿעסטגעשטעלט, אַז פֿון אַ קאָלאָנע איז עמעצער פֿאַרשוווּנדן, האָט ער דערשאָסן די גאַנצע קאָלאָנע. אַזוי אַרום זענען אומגעבראַכט געוואָרן די אַרבעטער־קאָלאָנעס פֿונעם ספּירטזאַוואָד, פֿון דער טורמע און אַנדערע. די יידן וועלכע האָבן געאַרבעט אין טורמע, האָט מען געווארנט, אַז זיי האָבן ניט קיין רעכט צו דערציילן וועמען זיי זענען הינטער די טורמע־קראָטן. כּדי זיי צו איזאָלירן און ניט געבן קיין מעגלעכקייט צו פֿאַרשטענדיקן זיך אַפֿילו מיט די יידן אין געטאָ, האָט מען זיי געצוווּנגען צו ווינען אין באַראַקן בײַ דער טורמע.

אין מײַ 1943 האָט מען לויטן באַפֿעל פֿונעם טורמעשעף גינטער צונויפֿגענומען אַלע יידישע אַרבעטער, אויסגעטאָן זיי נאַקעט, אָנגעלאָדן אויף אויטאָס, אַרויסגעפֿירט הינטער דער שטאָט און דערשאָסן.

— זיי האָבן שוין צו פֿיל געווּסט, — האָט גינטער געזאָגט.

נאָך דעם איז ער אַוועק צו עפֿשטיינען אין יודענראַט, אַז ער זאָל געבן נײַע אַרבעטער. מ׳האָט אָפּגעפֿירט אין טורמע אַ נײַע גרופּע מענטשן. אין דרײַ וואָכן אַרום האָט מען אויך זיי דערשאָסן.

אין גיכן האָט ריבע באַפֿוילן צו ברענגען אויף דער אַרבעטס־בירושע אַלע קינדער, וואָס זענען געבליבן אָן עלטערן. מ׳האָט געבראַכט די קינדערלעך, הונגעריקע און אָפּגערי־סענע. צווישן זיי זענען אַרײַנגעפֿאַלן אויך געוויסע קינדער, וואָס האָבן נאָך געהאָט עלטערן. די קינדער האָט מען אין אַן אויטאָ אָפּגעפֿירט אין טורמע, און פֿון דאָרט — צום דערשיסן.

נאָך דעם דאָזיקן מאָרד האָבן די מוטערס מורא געהאָט איבערצולאָזן די קינדער אין שטוב און זיי האָבן זיי מיטגענומען מיט זיך צו דער אַרבעט. ניט איין מאָל האָבן זיי באַהאַלטן די קינדער אין זעק. איין מאָל איז דער דײַטש שערנער צוגעגאַנגען צו אַן אויטאָ, אַרויסגעשלעפּט פֿון דאָרט אַ 6־יאָריק ייִנגעלע, אַ וואַרף געטאָן עס אויפֿן ברוק, אַרויפֿגעטראָטן מיטן שטיוול אויפֿן העלדזל, צעטראָטן מיט די שטיוול און אַ טויטס, אַוועקגעוואָרפֿן דאָס צעקאָלעטשעטע קינד אין אַ זײַט.

אויפֿן צווייטן טאָג האָט בונגע, בײַם באַגעגענען די אַרבעטער־קאָלאָנעס, אַרויסגע־כאַפּט פֿון דאָרט אַן 11־יאָריק ייִנגל, אַוועקגעפֿירט אים אויפֿן בית־הקבֿרות און דאָרט דערשאָסן. צוריקגעקומען צו די קאָלאָנעס, האָט בונגע ווידער אַרויסגעצויגן פֿון די רייען אַ ייִנגל און אַוועקגעפֿירט צום בית־הקבֿרות, אָבער ער האָט אים ניט דערפֿירט צום בית־הקבֿרות, נאָר דערשאָסן פֿריִער, אויף סוכאיא־גאָס. אַלטע־לײַט און אַרבעטסלאָזע זענען, לויט ריבעס מיינונג געווען אַ לאָסט פֿאַר געטאָ. פֿאַר אַרבעטסלאָזע האָבן זיך געריכטעט אויך יענע, וועלכע זענען ניט געגאַנגען צו דער אַרבעט צוליב באַראַכטיקטע טעמים, אַפֿילו אַזעלכע, וואָס האָבן געהאָט אַן אָפּיציעלע באַפֿרײַונג פֿון דער אַרבעט אויף 2–3 טעג.

150 פערזאָן, „ארבעטסלאָזע" און אלטע־לײַט, האָט מען אַרויסגעפֿירט פֿון טורמע און דערשאָסן. די געטאָ איז געווארן אינגעשרומפן, מיט יעדן טאָג איז געווארן קלענער די צאָל לעבן־געבליבענע. עס האָט זיך באַשטעטיקט דאָס פֿאַרויסזאָגן פֿון די סלוצקער ייִדן, אַז ריבען האָט מען געשיקט קיין מינסק, פּדי צו ליקווידירן די געטאָ.

ריבע האָט געפֿירט זײַן פֿאַליטיק אַזוי, אַז מחוץ די גרענעצן פֿון געטאָ זאָלן ניט אַרויסגיין די ידיעות וועגן זײַנע פֿאַרברעכנס. אָבער באַהאַלטן זיי האָט ער ניט געקאָנט. אין „לופֿטוואָפֿע" האָט געארבעט אַ דײַטשישער אָפֿיציר — אינספּעקטאָר שולץ. ער האָט זיך צונויפֿגערעדט מיט די ייִדן, וואָס האָבן געארבעט בײַ אים, אַז ער וועט זיי אַרויספֿירן פֿון געטאָ. ער האָט אַרײַנגעזעצט 37 ייִדן אין אַ לאַסטאויטאָ, באַוואָפֿנט זיי מיט קוילן־וואַרפֿערס, רעוואָלווערן און ביקסן, געגומען מיט זיך אַ ראַדיא־אַפּאַראָט, און צוזאַמען מיט די ייִדן איז ער אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער. דער דאָזיקער פֿאַל איז לחלוטין אַן אויסשליס־לעכער און מיר האַלטן פֿאַר נייטיק אים אָפּצומערקן.

נאָך די קינדער, „ארבעטסלאָזע" און אלטע־לײַט איז געקומען די ריי פֿון די דאָק־טוירים.

סוף אַפּריל 1943 האָט ריבע באַפֿוילן, אַז מע זאָל אים צושטעלן אַ רשימה פֿון די דאָקטוירים. אין עטלעכע טעג אַרום איז געקומען אַ נײַע פֿאַראָרדענונג: אַלע דאָקטוירים זאָלן קומען אין יודענראַט. פֿון דאָרט האָט מען זיי אָפּגעפֿירט אין געסטאָפּאָ.

ריבע האָט אויפֿמערקזאָם געמאַכט עפּשטיינען דערויף, אַז צווישן די דאָקטוירים זענען פֿאַראַן עלטערע מענטשן, ווי ד״ר העכמאַן, אינוואָלידן ד״ר קאַנצעוואָ (זי האָט אַ ביסל געהונקען), און ער האָט געבעטן, מע זאָל זיך באַצײַטן צו זיי פֿאַרזיכטיק בײַם אַדורכפֿירן דורך דער שטאָט, אַז זיי זאָלן ניט מיד ווערן און ניט אָפּשטיין.

אַלע זענען געווען איבעררַשט פֿון אַזאַ מין זאָרג בײַ דעם אויסוווּרף, איבעררַשט און דערשראָקן. ריבע האָט פֿאַרגעשלאָגן, אַז די דאָקטוירים זאָלן קומען אין דעם זעלבן טאָג אַ זייגער 16 אויף דער ייִדישער בירזשע. די דאָקטוירים זענען געקומען. אויף זיי האָבן שוין געווארט ריבע און מיכעלסאָן. די דאָקטוירים האָט מען באַלד צעטיילט אויף גרופּעס. די עלטערע — העכמאַן, שמאָטקין, קאַנצעוואָ, די קינדער־דאָקטוירים סאָווטשיק און לעוו, די דאָקטוירים פֿון קינדערהיים און אינוואָלידן־הויז, אַ גרויסן טייל דאָקטוירים פֿון אינער־לעכע קראַנקייטן, אויערן־ און צאָן־דאָקטוירים — האָט מען אָפּגעפֿירט אין אַ זײַט. די אָפּגעקליבענע דאָקטוירים האָט מען אַרײַנגעפֿירט אין בונקער (דאָס אַרעסטאָרט בײַ דער אַרבעטס־בירזשע). ווי נאָר ס׳איז געווארן טונקל, האָט מען געשיקט נאָך זייערע משפּחות. מ׳האָט געבראַכט לעוו־מלינסקין, אַ היסטאָריקער, אַ וויסנשאַפֿטלער, מיט צוויי קינדער, אַ זון פֿון ד״ר שמאָטקין, דרײַ קינדער פֿון ד״ר סאָווטשיק, — בסך־הכּל אַרום 100 פערזאָן. 5 אַ זייגער אין דער פֿרי, פֿאַרן אַרויסגיין פֿון די אַרבעטער־קאָלאָנעס, זענען געקומען בונגע און שערנער מיט אַ פּאָליציי־אָפּטייל און אָפּגעפֿירט די קאָלאָנע אין טורמע. דאָרט האָט מען פֿון זיי אַראָפּגעריסן די מלבושים, צעשלאָגן און דערהרגעט.

וועגן מ׳האָט די דאָקטוירים מיט זייערע משפּחות געפֿירט אין טורמע, האָט די 12־יאָריקע טאָכטער פֿון ד״ר סאָווטשיק געשריבן: „מאַמינקע, גיי מוטיק. מע וועט נקמה נעמען פֿאַר אונדזער בלוט".

געקומען איז די ריי אויף דער קינדערהיים און אויף דער אינוואָלידן־הויז. סוף אַפּריל 1943, אין אַ העלער לבנה־נאַכט, אַ זייגער 23, זענען צום גרויסן צווייישטאָקיקן הויז, ווו

ס׳האָבן געווויינט קינדער, אינוואַלידן און דאָס באַדינער־פערסאָנאַל, צוגעפאָרן צוויי אויטאָס: א ליימטער און א לאַסט־אויטא. פון דעם ליימטן אויטא זענען אַרויס ריבע און מיכעלסאָן. צוגייענדיק צום דעם הויז, האָבן זיי אויף אים אַנגעווויזן צו די זיצנדיקע אינעם לאַסטאויטא און זיי זענען אַוועקגעפאָרן. דאָס הויז האָט זיך געפונען אויף זאָסלאַווסקע־גאַס, אויף דער גרענעץ מיטן רוסישן ראַיאָן. די פאַליציאַנטן האָבן איבערגעשניטן דעם דראָט און אַרומגערינגלט דאָס הויז. די קינדער און דאָס פערסאָנאַל האָט מען געכאַפט נאַקעטע און געווארפן אין אויטא. די אינוואַלידן, קראַנקע און קליינע קינדער האָט מען דערשאָסן אויפן אָרט. אין משך פון איין שעה איז אַלץ געווען פאַרענדיקט.

דער לאַסטאויטא מיט די מענטשן איז אַוועקגעפאָרן אין טורמע. די דאָזיקע קינדער האָט שוין קיינער מער ניט געזען.

אין דער פרי זענען בונגע און שערנער געקומען קאָנטראָלירן די נאַכטאַרבעט. צווישן די טויטע, וועלכע זענען בוכשטעבלעך געשוווימען אין לוושעס בלוט, האָבן זיי אַנטדעקט עטלעכע שווער פאַרוווונדיקטע פרויען. זיי האָבן זיי תיכף אַרויסגעענדיקט.

לעבן דעם דאָזיקן געמויערטן הויז איז געשטאַנען א קליינע כאַטקע. דאָרט האָט זיך געפונען דער איזאָלאַטאָר פון דער קינדערהיים. אין אים זענען געווען 30 קראַנקע קינדער. מ׳האָט זיי אַנגעהויבן דערשיסן, און וען ס׳האָבן ניט געסטיצט קיין קוילן, האָבן בונגע און שערנער דערשטאָכן די קינדער מיט קינזשאַלן.

געבליבן זענען די שפיטעלער. אין מיי איז ריבע געקומען אין שפיטאָל. ער האָט זיך אינטערעסירט מיטן מצב פון די קראַנקע און געהייסן זיך פירן איבער די פאַלאַטעס. אין צוויי טעג אַרום, אין א ליכטיקן וואַרעמען וועטער, פונקט 12 א זייגער, האָבן די געטאָ־איינווויינער דערהערט א שיסעריי אין דער געגנט פונעם שפיטאָל פאַר די דיימישישע יידן. אָלע זענען געלאָפן אַהין. אויפן שפיטאָלהויף איז געשטאַנען א גרויסער שוואַרצער גאַז־אויטא. די דיימישישע יידן האָבן דערציילט, אז מילער, ריבע, מיכעלסאָן און נאָך פיר פערזאָן, אַנגעטוענע אין ציווילע מלבושים, מיט אויטאָמאַטן הינטער די מאַנטלען, זענען אַריין אינעם שפיטאָל און אין דער קינדערהיים און פון א נאַענטער דיסטאַנץ געשאָסן די קראַנקע און די קינדער. נאָכן פאַרענדיקן די שחיטה אין דעם שפיטאָל, זענען די באַנדיטן באָלד אַוועק אינעם שפיטאָל פאַר רוסישע יידן. די קראַנקע זענען געשפרונגען פון די פענצטער אויפן צווייטן שטאָק. עטלעכע מענטשן האָבן זיך געראַטעוועט. אָלע אַנדערע קראַנקע זענען געוואָרן דערשאָסן אין די בעטן.

דעם שפיטאָל־פערסאָנאַל האָט מען באַפוילן אַוועקצונעמען די מתים, אַפווישן דאָס בלוט און ברענגען אַלץ אין אַרדענונג, אַז ביז 16 א זייגער זאָל דאָס שפיטאָל זיין גרייט אויפצונעמען נייע קראַנקע.

ריבע האָט געזאָגט: „די דיימישישע מאַכט אַרדנט ניט אײַן קיין פאַגראַמען, אַבער מיר דאַרפן געזונטע, ניט קיין קראַנקע מענטשן".

נאָך די דאָזיקע ליקווידאַציעס האָט ריבע זיך אָנגעהויבן פאַרנעמען מיט די דיימישישע יידן. „מיט וואָס פאַרנעמסטו זיך, וווּ אַרבעטסטו? אויב די אַרבעט איז ניט לויט דיינע כוחות, וועלן מיר דיר געבן א ליימטערע אַרבעט. מיר וועלן דיך שיקן אין לאָגער שיילן קאַרטאָפל", — האָט ריבע געטענהט צו די דיימישישע יידן.

עס האָבן זיך געפונען נאַיווע מענטשן, וועלכע האָבן געגלויבט, אַז ריבע וויל זיי באמת איינאַרדענען אויף ליימטע אַרבעט. זיי האָבן געבעטן א דערלויבעניש מיטצונעמען

מיט זיך אין לאָגער די משפּחה־מיטגלידער. ריבע האָט דערלויבט: „איך צעשייד ניט קיין נאָענטע מענטשן".

2 אַ זייגער בײַ טאָג איז ער געקומען צו עפֿשטיינען, אָפּגעגעסן אַ מיטאָג מיט ווײַן און בראָנפֿן, און דערנאָך אַרויס אויפֿן הויף און באַפֿוילן זײַנע צוהעלפֿערס צו זײַן גרייט צו דער אָפּפֿאָרצײַט. דערווײַל האָט ער זיי דערלויבט אַ ביסל זיך צעשטרייען. ריבען איז אײַנגעפֿאַלן צו הערן אַ קאָנצערט. אין דעם מאָמענט איז פֿאַרבײַגעגאַנגען דער פֿידלער וואַרשאַווסקי און דערנאָך דער פֿידלער פֿון דער מינסקער פֿילהאַרמאָניע באַראַץ. ער איז פֿאַרבײַגעגאַנגען דער געטאָ פֿון די דײַטשישע יידן און, זעענדיק, ווי מע זאָמלט צונויף די מענטשן, האָט ער פֿאַרשטאַנען, אַז עס גרייט זיך ווידער אַ פּאָגראָם.

אומגעריכט האָט מען אים אָפּגעשטעלט. באַראַץ האָט געפֿרוווט איבערצײַגן, אַז נאָך צוויי יאָר איבערריַס, איז ער ניט אין שטאַנד צו שפּילן. אומזיסט, מ׳האָט אים געצוווּנגען. אַ בליַכער, מיט טרערן אין די אויגן, האָט באַראַץ געשפּילט פֿאַר זײַן רוצח. וועג דער קאָנצערט איז געווען געענדיקט, האָט ריבע אָפּגעלאָזט באַראַצן און אָוועק מיט זײַן אָפּטײַלונג אין געטאָ פֿאַר די דײַטשישע יידן. אין משך פֿון 10 מינוט האָט מען אַ מאָסע מענטשן מיט זייערע קינדער, מיט די פּעקלעך און רענצלעך, פֿאַרשפּאַרט אינעם בונקער, און נאָך אין אַ פּאָר מינוט אָרום איז צוגעפֿאָרן אַ גרויסער פֿאַרמאַכטער אויטאָ, אַהין האָט מען אויפֿגעלאָדן די מענטשן און זיי אָפּגעפֿירט אין טורמע. אַ טויטע שטילקייט האָט געהערשט. אין טורמע זענען די דײַטשישע יידן אויפֿגענומען געוואָרן דורך ריכטער און מענשעל; זיי האָבן זיי אויסגעטאָן, געגאָסן אויף זיי וואַסער פֿון אַ שלויז, געפּינטיקט און דערנאָך דערשאָסן. בעת דעם דאָזיקן פּאָגראָם זענען אומגעקומען 175 פּערזאָן.

ניט געקוקט אויפֿן טעראָר און אויף דער טאָג־טעגלעכע רציחות, האָבן די יידן געפֿרוווט זיך אָנטקעגנשטעלן און זיך אַרויסריַסן פֿון געטאָ.

אַ באַזונדערס גרויסן פֿאָרנעם האָט אָנגענומען דאָס אַרויסגיין פֿון די יידן פֿון געטאָ אין די חדשים אַפּריל–מײַ 1943, וועג אין דער פּושטשע זענען אָרגאַניזירט געוואָרן די אָטריאַדן א״נ פֿון פּאַרטיזאַנקע און דער נאַציאָנאַלער אָטריאַד פֿון זאָרינען. זאָרין האָט געווּסט וועגן די צרות פֿון די יידן אין געטאָ, ער אַליין האָט דאָס איבערגעלעבט. זאָרין האָט אָרגאַניזירט אַ נאַציאָנאַלן משפּחה־אָטריאַד, געשיקט סיסטעמאַטיש באָגלייטערס און אַריַינגענומען צו זיך אינעם אָטריאַד אַלעמען: אַלטע־לײַט, פֿרויען און קינדער. דער דאָזיקער אָטריאַד האָט געציילט ביז 500 פּערזאָן. אַ סך יידן־פּאַרטיזאַנער זענען געוואָרן אויסגעצייכנטע שלאָכטלײַט: זיי האָבן אויפֿגעריסן וועגן, עשעלאָנען מיט אַמוניציע, לעבע־דיקע קראַפֿט און טעכניק פֿון דער דײַטשישער אַרמיי.

אַ סך זענען אומגעקומען בײַם פֿרוווּן אַרויסריַסן זיך פֿונעם געטאָ. אינעם „פֿער־פֿלעגונגסאָמט" האָבן געאַרבעט 14 יידן: שוסטערס, שנײַדערס, שמידן, מאַליאַרעס. צווישן זיי האָט געאַרבעט דער קאָמוניסט אורי רעצקי מיט זײַן פֿרײַנד איליאַ דוקאָרסקי. רעצקי פֿלעגט אָפֿט זאָגן צו זײַנע חבֿרים בײַ דער אַרבעט, אַז זײַן לעבן וועט ער אָפּגעבן טײַער, אַז דער דײַטש, וואָס וועט אויפֿהייבן אַ האַנט אויף אים, וועט ניט בליַבן לעבן... ער האָט זיך געמאַכט אַ פֿיניש מעסער און שטענדיק עס געטראָגן בײַ זיך.

געאַרבעט האָבן די דאָזיקע אַרבעטער אויף דער דאָלגאָבראָדסקע־גאַס, און עסן מיטאָג (ד״ה זופּן אַ שיטערע יושקע) זענען זיי געגאַנגען עטלעכע קוואַרטאַלן, אויפֿן ברויטזאַוואָד.

איין מאָל, בעתן מיטאָג־איבערריס האָט רעצקי זיך באַגעגנט מיט זײַן אַלטן באַקאַנטן, דעם געווען פֿאַרוואַלטער פֿון דער גאַרקיך אין ביעלגאָסטראַי — סאָוויטש. סאָוויטש האָט זיך פֿאַרגעשטעלט ווי אַ סאָוועטישער פּאַטריאָט און געזאָגט, אַז ער איז פֿאַרבונדן מיט די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן און מיט די איבערפֿירערס. ער האָט זיך אונטערגענומען צו שאַפֿן פֿאַר געלט אַ גרויסע צאָל געווער. אין צוויי טעג אַרום האָט רעצקי זיך צונויפֿגעזעצט מיט סאָוויטשן, פֿדי צו באַקומען פֿון סאָוויטשן אַן ענדגילטיקן ענטפֿער וועגן געווער און אַן איבערפֿירער. נאָכן איבערטראַכטן סאָוויטשס פֿאַרשלאָג, האָט רעצקי באַשלאָסן אים אויסצופֿרוון: סאָוויטש האָט געמאַכט אויף אים אַ שלעכטן אײַנדרוק. דער פֿאַררעטער סאָוויטש איז אָבער פֿאַרלאָפֿן רעצקין דעם וועג. אין צוויי טעג אַרום איז ער געקומען אויפֿן „פֿערפֿלעגונגסאָמט" מיט זײַן שעף קאָוואַליאָוו (אַן אַרטיקער דײַטש) און מיט אַ גאַנצער באַנדע געסטאַפּאָ־לײַט. קאָוואַליאָוו איז שנעל אַרײַן אין ווארשטאַט, סאָוויטש איז געשטאַנען און אָבסערווירט. די איבעריקע באַנדיטן האָבן אַרומגערינגלט דאָס הויז. קאָוואַליאָוו האָט אַנגעהויבן מאָכן אַ רעוויזיע. רעצקי האָט אַלץ פֿאַרשטאַנען. ער האָט זיך איבערגעקוקט מיט דוקאַרסקין. דוקאַרסקי האָט פֿאַרקלאַפּט די טיר, רעצקי האָט אַרויסגעכאַפּט דאָס מעסער און אַנגעהויבן אַנגריפֿן קאָוואַליאָוון. קאָוואַליאָוו האָט זיך באַגאָסן מיט בלוט. די איבעריקע זענען צוגעלאָפֿן. רעצקין און דוקאַרסקין האָט מען דערשאָסן אויפֿן אָרט, די איבעריקע האָט מען געוואָלט אַרעסטירן.

די אַרבעטער ביכאָווסקי און זילבערשטיין האָבן געשריגן צו די חבֿרים: „ניט איבערגעבן זיך לעבעדיק אין זייערע הענט, אַנטלויפֿן, ניט ווײַנען, ניט בעטן קיין רחמנות". אַלע זענען אַנטלאָפֿן. די פּאָליציאַנטן האָבן קיינעם קיין לעבעדיקן ניט געמוען. די מענטשן זענען געשפּרונגען איבער פֿלויטן און פֿאַרצוימונגען. אויפֿן דריטן פֿלויט האָט אַ קויל געטראָפֿן מישען ביאָלאָסטאָצקין. צוויישן די אַרבעטער איז געווען דאָס 12־יאָריקע ייִנגל בליאַכער. ער איז אַנטלאָפֿן, אָבער אויך אים האָט דערגרייכט אַ קויל.

פֿאַר זײַן קאַמף מיט די פּאַרטיזאַנער האָבן די דײַטשן באַלוינט קאָוואַליאָוון מיטן אָרדן פֿונעם אײַזערנעם קרייץ.

אַ ווײַטערדיקער פֿאַרראַט איז פֿאָרגעקומען דעם 8טן מײַ 1943. דער לייטער פֿונעם ווינונג־אָפּטייל בײַם יודענראַט סאָלאָמאָן בליומין האָט שוין פֿון פֿריער געהאַלפֿן דער פּאָליטיזאַנישער באַוועגונג מיט וואָס ער האָט נאָר געקאָנט. וועג די פּאַרטאָרגאַניזאַציע איז געוואָרן צעקלאַפּט און די איבערפֿירערס, וועלכע זענען געשיקט געוואָרן פֿון די אָטריאַדן אין געטאָ, זענען אומגעקומען, איז דער קאָנטאַקט מיט די פּאַרטיזאַנער געוואָרן זייער אַ שווערער.

מיט דער הילף פֿון זײַן באַקאַנטער, אַ געוויסע סאַנקע, האָט בליומין זיך פֿאַרבונדן מיט די שאָפֿערן פֿון לאָסטאויטאָס — איוואַנאָוו און קוזמינאָוו. ביידע האָבן זיי געאַרבעט אין מינסק אין דעם ווינונגסאָמט. בלומין האָט זיך געטראָפֿן מיט זיי עטלעכע מאָל און אויסגעאַרבעט אַ פּלאַן וועגן פֿאַרלאָזן די געטאָ און אויסאַרבעטן פֿאַלשע דאָקומענטן. בלומין האָט געוואָלט אַרויספֿירן פֿון געטאָ געווער און מיטנעמען מיט זיך די געבליבענע קאָמוניסטן. ער האָט ניט געוואָלט, אַז איבעריקע מענטשן זאָלן זיך באַקענען מיט די שאָפֿערן און דערפֿאַר האָט ער אַליין זיך באַגעגנט מיט זיי.

בלומינען איז שווער געווען צו פֿאַרלאָזן די געטאָ. אַלע האָבן אים דאָרט געקענט און ליב געהאַט. אַ הויכער און אַ שיינער, האָט ער זיך פֿאַרגעדענקט שוין מיט זײַן אויסער־

לעכקייט. דער אַרויספֿאָר איז געווען באַשטימט אויפֿן 8טן מיי. אין געטאָ זענען געקומען צו פֿאָרן די אויטאָס, אָבער ניט יענע, מיט וועלכע בלומין און זיינע מענטשן האָבן געדאַרפֿט אַוועק. געקומען זענען גאָזאויטאָס מיט געסטאַפּאָווצעס און מיטן פֿאַררעטער איוואַנאָוו. 6 אָ זייגער אין דער פֿרי האָבן געסטאַפּאָווצעס אַרומגערינגלט דעם קוואַרטאַל, ווו בלומין האָט געווויינט.

וועו בלומין האָט זיך באַוויזן אין דער טיר, האָבן קלעפּ פֿון פּריקלאַדן זיך אָ שאָט געטאָן איבער אים. ער איז אומגעפֿאַלן אָ פֿאַרטויבטער און אָ צעבלוטיקטער. מ׳האָט אים געבונדן און אַרײַנגעוואָרפֿן אין אויטאָ. אַהין האָט מען אויך אַרײַנגעטריבן זײַן משפּחה און די אײַנווינערס פֿונעם הויז. דרײַ וואָכן האָט מען בלומינען געהאַלטן אין געסטאַפּאָ. דרײַ וואָכן, ביז טאָג און ביז נאַכט, האָט מען אים געפּײַניקט און געפֿאָדערט אויסצוגעבן די מיטבאַטייליקטע, די קאָנטאַקטן און דאָס געווער. שווײַגנדיק האָט בלומין געליטן, שווײַגנדיק האָט ער איבערגעטראָגן די יסורים, נאָר קיין איין וואָרט, קיין איין קלאָנג איז ניט אַרויס פֿון זײַן מויל. וועו זיי האָבן זיך איבערצײַגט, אַז זיי וועלן פֿון אים גאָרניט ניט אַרויסקריגן, האָבן די געסטאַפּאָ־לײַט אַדורכגעפֿירט בלומינען איבער די גאַסן פֿון געטאָ, דערנאָך אָפּגעפֿירט אויפֿן בית־הקבֿרות און דערשאָסן. דעם קערפּער האָבן זיי אַרײַנגעוואָרפֿן אין גרוב. די מענטשן האָבן בלומינען קוים דערקענט. ער איז געווען אָ הויכער, אָ בריייטפּלייציקער, אָבער אויפֿן בית־הקבֿרות האָט מען אים געבראַכט אַן אויסגעדאַרטן, אַן ציין. בלומינען האָט מען אַרויסגענבֿעט פֿונעם געמיינזאַמען קבֿר און קובֿר געווען מיט פּבֿוד.

אין יוני 1943 זענען געקומען איבערפֿירערס פֿון אָ פּאַרטיזאַנישן אָטריאַד און פֿאַר־לאַנגט מעדיקאַמענטן און אָ דאָקטאָר. דער אויסוואָל איז געפֿאַלן אויף אַנע איסאַקאָוונע טורעצקי. אָ געוויסע צייט האָט זי געאַרבעט ווי די לייטערין פֿון דער קינדערהיים. „אונדזער ניוטע", „אונדזער מאַמעלע", האָבן מיט שטאָלץ זי גערופֿן די קינדער און די מיטאַרבעטערס. אָ שיינע פֿרוי, אָ חכמה, האָט זי מיט אַלעמען געפֿונען אָ געמיינזאַמע שפּראַך. אין שווערע מינוטן האָט זי געקאָנט טרייסטן, מוטיקן, צוגעבן דרייסטקייט, אויפֿוועקן אָ האָפֿענונג דאָרט, ווו עס האָט זיך געדוכט, אַז קיין שום האָפֿענונג קאָן שוין ניט זײַן. זי איז געווען גליקלעך מיט דעם, וואָס אין שווערע טעג דינט זי איר פֿאָלק. פֿיר מאָל האָט ניוטע געפּרווט אַרויסצוגיין פֿון געטאָ מיט איר גרופּע, און יעדעס מאָל האָט זי געליטן אָ דורכפֿאַל. ענדלעך, אין דער נאַכט פֿונעם 16טן אויפֿן 17טן יוני 1943, 23 אָ זייגער, איז די גרופּע אַרויס פֿונעם דראָטפֿאַרצוים. צוויי קילאָמעטער פֿונעם געטאָ האָבן זיי אָנגעטראָפֿן אויף שערנערן, וואָס האָט מיט אָ פּאָליציי־אָפּטיילונג קאָנטראָלירט די וואָכן. דעם איבערפֿירער האָט מען דערהרגעט, ניוטע איז געוואָרן פֿאַרוווּנדיקט אין פֿוס און די איבעריקע זענען זיך צעלאָפֿן. די פֿאַרוווּנדיקטע ניוטע איז אַוועקגעקראָכן און האָט זיך באַהאַלטן אין אָ גרוב. דרײַ שעה האָבן די באַנדיטן זי געזוכט. זיי האָבן זי געפֿונען און אָפּגעפֿירט אינעם 5טן פּאָליציייישן קאָמיסאַריאָט, געשלאָגן און געוואָרפֿן אויפֿן שטיינערנעם דיל. זי איז געלעגן אָ צעשלאָגענע און אָפּגייענדיק מיט בלוט. אין משך פֿון מעת־לעתן האָט שערנער זי געמאַטערט און געפֿרעגט אויף רוסיש און אויף דײַטש: „ווהין ביסטו געגאַנגען, מיט וועמען, וועמענס אויפֿגאָב האָסטו אויסגעפֿירט?". יעדעס וואָרט זײַנס האָט מיט זײַנע שטיוול געטראָטן אויף איר פֿאַרוווּנדיקטן פֿוס. אַנע איסאַקאָוונע האָט מיט שווערייקייט אַנגע־שטרענגט איר פֿאַרנעפּלטן באַווּסטזיין און געענטפֿערט, אַז איר צושטאַנד גיט איר ניט

קיין מעגלעכקייט צו ענטפֿערן אויף די פֿראָגעס, שערנער האָט פֿאַרשטאַנען, אַז ער וועט פֿון איר גאָרניט אַרויסבאַקומען. אין דער פֿרי האָט ער אַרײַנגעשטופּט אַנען אינעם אויטאָ און אַוועקגעפֿירט אויפֿן בית־הקבֿרות. אויף אַ טראָגבעטל האָט מען זי געבראַכט צום אַלגע־מיינעם גרוב. דאָרט האָט אַנע איסאַקאָווונע אָנגעהויבן רעדן. אויף שערנערס פֿראָגע: „מיט וועמען ביסטו געווען?" — האָט זי געענטפֿערט: „דאָס גאַנצע פֿאָלק מיינס איז געווען מיט מיר. קיין נעמען קען איך ניט. דו וועסט מיך דערהרגענען, אָבער דערפֿון וועט קיינער ניט ליידן, פֿאַרקערט, נאָך מײַן טויט וועט מען דיך נאָך מער האָסן. טו אַ קוק אויף דײַנע הענט, ווי פֿאַרבלוטיקט זיי זענען. וויפֿל קינדער האָסטו דערשטיקט? איך האָב פֿאַר דיר ניט קיין מורא. דאָס גאַנצע סאָוועטישע פֿאָלק וועט פֿאַר אונדז נקמה נעמען. דערהרגע!" ניוטע טורעצקי האָט צונויפֿגענומען די לעצטע כּוחות, זיך אויפֿגעהויבן און געוואָרט אויף דער קויל.

מיט אַ שאָס פֿון זײַן נאַגאַן האָט שערנער זי דערהרגעט. אויך איר קערפּער האָבן די ייִדן אַרויסגענומען פֿונעם געמיינזאַמען גרוב, באַגראָבן אין אַ באַזונדערן קבֿר, און איבער אים פֿאַרשפּרייט גראָזן און פֿעלדבלומען.

די לעבן־געבליבענע ייִדן פֿונעם מינסקער געטאָ וועלן קיין מאָל ניט פֿאַרגעסן ניוטען.

אין יוני 1943 האָט זיך אָנגעהויבן דאָס ליקווידירן די אַרבעטער־קאָלאָנעס. אונטערן אויסרייד פֿון שיקן אויף אַרבעט אין ראַדיאָ־זאַוואָד, האָבן די דײַטשן דעם 2טן יוני צונויפֿ־געקליבן 70 פֿרויען. 20 האָבן זיי געשיקט אויפֿן זאַוואָד און 50 אין געסטאַפּאָ. ריבע, אַרומגערינגלט מיט געסטאַפּאָ־אָפֿיצירן, האָט געזאָגט צו די פֿרויען, אַז אין אויטאָס וועט מען זיי אַוועקפֿירן הינטערן שטאָט אויף אַרבעט און דאָרט וועט מען זיי געבן גוט צו עסן. די אויטאָס זענען אָנגעקומען און די פֿרויען האָבן דערזען די גוט באַקאָנטע גאָזאויטאָס. די פֿרויען האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז ניט אויף אַרבעט פֿירט מען זיי, נאָר אויף אומקום.

אַ סך האָט מען דערשאָסן אויפֿן אָרט. די איבעריקע האָט מען מיט פּוח אַרײַנגעשטופּט אין אויטאָ און דערהרגעט. בלויז איינער פֿון די פֿופֿציק פֿרויען — לילי קאָפֿילאָוויטש — האָט זיך אײַנגעגעבן צו ראָטעוונג זיך. זי האָט זיך באַהאַלטן צווישן די אויטאָס, וואָס זענען געשטאַנען אויפֿן הויף.

פֿון יענע צייַט הייבט זיך אָן די סיסטעמאַטישע ליקווידאַציע פֿון די אַרבעטער־קאָלאָנעס. ריבע האָט באַזוכט די פֿירמעס, וווּ ייִדן האָבן געאַרבעט און געמאַכט רשימות פֿון די אַרבעטער. נאָך ריבעס באַזוך זענען די קאָלאָנעס פֿאַרשוווּנדן איינער נאָכן אַנדערן.

אָנהייב סעפּטעמבער 1943 האָט ריבע זיך געיאָוועט אין געטאָ פֿאַר די דײַטשישע ייִדן און אַפּגעקליבן 300 פֿון די ייִנגסטע און געזונטסטע מאַנסלײַט. מ׳האָט זיי אַרײַנגעזעצט אין אויטאָס און אַוועקגעפֿירט. אין עטלעכע טעג אַרום האָט זיך דאָס איבערגעחזרט אין געטאָ פֿאַר די רוסישע ייִדן: עס זענען צוגעפֿאָרן צוויי אויטאָס, מ׳האָט זיי פֿאַרלאָדן מיט מאַנסלײַט, אַוועקגעפֿירט אינעם לאָגער אויף שיראָקע און אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען זיי אַרויסגעפֿירט אויך פֿון דאָרט.

דעם 12טן סעפּטעמבער האָט מען געמאָלדן די דײַטשישע ייִדן, אַז אַלע דאָרפֿן זיך גרייטן צום אַרויספֿאָרן קיין דײַטשלאַנד. זיי האָבן זיך געגרייט און אײַליק צונויפֿגעקליבן זייער ביסל האָב־און גוטס. דעם 14טן סעפּטעמבער האָט מען זיי אַרײַנגעשטופּט אין די גאָזאויטאָס און אַוועקגעפֿירט.

דעם 1סטן אָקטאָבער 1943 זענען אין געטאָ געבליבן בסך־הכל 2000 יידן.

דעם 21סטן אָקטאָבער 1943 איז די געטאָ, צום לעצטן מאָל, געוואָרן אַרומגערינגלט מיט געסטאַפּאָ־לײַט. ביז צו אײנעם האָט מען די יידן אַרײַנגעטריבן אין די אויטאָס און אַוועקגעפֿירט צום טויט. די ווינונגען, ווו מ׳האָט קיינעם ניט געפֿונען, האָט מען אויפֿגעריסן מיט גראַנאַטן, כּדי די, וועלכע באַהאַלטן זיך אין די „מאַלינעס", זאָלן ניט אויסמײַדן דעם טויט.

דער 21סטער אָקטאָבער איז געווען דער לעצטער טאָג פֿון דער גרויסער טראַגעדיע. די מינסקער געטאָ האָט אויפֿגעהערט צו עקזיסטירן. אומגעקומען זענען זײַנע לעצטע אײַנוווינערס. אין מינסקער געטאָ איז ניט געבליבן קיין לעבעדיקער אָטעם פֿון אַ מענטשן. בלויז די חורבֿות האָבן דערמאָנט וועגן די ליידן און שרעקלעכע יסורים אין משך פֿון צוויי מיט אַ האַלב יאָר, וואָס זענען אויסגעפֿאָלן אויפֿן גורל פֿון די צענדלינגער טויזנטער מינסקער יידן.

די דערציילונג פֿון אַן אַלטן מאַן, שמואל דוד קוגעל
(פּלעשטשעניצע)

איך בין שוין בײַ די זיבעציקער.

צו אונדזער שטעטל פּלעשטשעניצע (מינסקער געגנט) זענען די דײַטשן צוגעקומען שוין דעם 27סטן יוני. בײַ די ערשטע שיסערײַען זענען מיר, אַלטע, אַלטע ידן, אַוועק אין וואַלד, פֿינף קילאָמעטער פֿונעם שטעטל, און מיר האָבן זיך אומגעקערט, ווען די שלאָכט האָט זיך שוין געהאָט געענדיקט.

דאָס שטעטל איז אין דער העלפֿט געווען פֿאַרברענט, אָבער מײַן שטיבל איז אַרויס גאַנץ. איך מיטן ווײַב האָבן זיך שטיל אַרײַנגעקליבן, פֿעסט פֿאַרמאַכט די דרויסנדיקע טיר און פֿאַרהאָנגען די פֿענצטער. פֿון דער ווײַטנס האָט זיך נאָך דערטראָגן אַ שיסערײַ. אָבער די אמתע שרעק האָט אונדז באַהערשט, ווען מ׳האָט מער דאָס שיסן ניט געהערט: מיר זענען שוין געווען אויף דער צווייטער זײַט פֿראָנט.

קיין פּלעשטשעניצע איז געקומען דער צײַטווײַליקער דײַטשישער קאָמענדאַנט און ער האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אַ באַפֿעל, אין וועלכן עס האָט זיך געזאָגט, אַז די יידן וועלן אונטערגעוואָרפֿן ספּעציעלע כּללים: זיי מוזן ווויינען באַזונדער אין אַ געטאָ, טראָגן אויף דער ברוסט און אויף דער פּלייצע געלע דערקענ־צייכנס — דאָס איז געווען שייך אויך צו קינדער. גיין אויף די טראָטוּאָרן איז פֿאַר יידן געווען פֿאַרווערט. קריסטן האָבן ניט בלויז ניט געהאָט קיין רעכט צו האַנדלען מיט יידן, נאָר אַפֿילו צו שמועסן מיט זיי, באַגריסן אַדער ענטפֿערן אויף אַ באַגריסונג. אַלע שווערע אַרבעטן האָבן געדאַרפֿט ווערן אויסגעפֿירט דורך די יידן אַן באַלוינונג אאַז״ו.

באַלד אין די ערשטע טעג זענען דערהרגעט געוואָרן עטלעכע יידן און קריסטן, וואָס האָבן בײַ דער סאָוועטישער מאַכט פֿאַרנומען פֿאַראַנטוואָרטלעכע פּאָסטנס.

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן מיר זיך דערווויסט, אַז אינעם שטעטל זיעמבין, אַ צוויי קילאָמעטער פֿון אונדז, האָט מען געצוווונגען די יידן אויסצוגראָבן אַ גרויסן גרוב. ווען דער גרוב איז שוין געווען פֿאַרטיק, האָט מען אַלע זיעמבינער יידן אַרויסגעטריבן אויפֿן מאַרק, פֿלומרשט אויף אַ רעגיסטראַציע. מ׳האָט זיי אַוועקגעפֿירט צום גרוב און דאָרט דערשאָסן. עטלעכע פֿון די אַרײַנגעוואָרפֿענע אינעם גרוב האָבן נאָך געלעבט. די קינדער האָט מען בכלל ניט געשאָסן, נאָר געוואָרפֿן זיי אין גרוב לעבעדיקערהייט. ווען מ׳האָט פֿאַרשאָטן דעם גרוב, האָט די ערד נאָך לאַנג זיך געהויבן און זיך געוויגט איבער די נאָך לעבעדיקע מענטשן. אַזוי האָבן דערציילט די, וואָס מ׳האָט געצוווונגען צו פֿאַרשיטן דעם גרוב.

בלויז צען יידן האָט זיך אײַנגעגעבן צו אַנטלויפֿן. אייגער פֿון זיי איז אין צוויי וואָכן אַרום געקומען צו אונדז.

אַזעלכע מערדעריײַען האָבן אונדז אויסגעזען צו זײַן אויסטערליש. מיר האָבן געפֿרווט אײַנערעדן זיך, אַז דאָס איז געווען אַן אומגליקלעכער צופֿאַל. אפֿשר האָט מען אין זיעמבין געפֿונען דערהרגעטע דײַטשן און דערפֿאַר האָבן זיי זיך אַזוי אָפּגערעכנט מיט די יידן.

צוגעגרייט צום דרוק — וואַסילי גראָסמאַן.

ס׳איז דאך באוווסט, אז פאר איין דערהרגעטן דייטש האבן זיי אויסגעקוילעט גאנצע שטעטלעך און דערפער.

אבער מיר האבן אומזיסט זיך געטרייסט. די רציחה האט זיך איבערגעחזרט אויך אינעם שטעטל לאגאיסק, 26 קילאמעטער פון אונדז, און דערנאך — אין נאך עטלעכע ערטער. באזונדערס א סך יידן האט מען דערהרגעט אין באריסאוו, אין די שטעטלעך סמילאוויטש, גאראדאק א״א — אומעטום האט מען געפראווען אזא ,,יידישע חתונה״.

דעמאלט האבן מיר פארשטאנען, אז די געשעענישן אין זיעמבין זענען ניט קיין צופע־ליקייט, אז דאס פירט מען אויס היטלערס באנדיטישן באפעל. צו יענער צייט האט מען אונדז שוין געהאט אריבערגעפירט אין געטא. פאר דער געטא האט מען אויסגעטיילט 50 הייזער און אין זיי האט מען באזעצט ארום טויזנט פערזאן.

צוויי וואכן מיר געלעבט אין געטא אין גרויס שרעק. מיר האבן פארשטאנען, אז מיטן בלויזן אריבערגיין אין געטא ענדיקט זיך עס ניט און עס שטייט אונדז נאך פאר אויסצוטרינקען ביזן סוף דעם ביטערן כוס.

איין מאל זעען מיר, ווי עס קלייבן זיך צוזויף צענדלינגער פאליציי־לייט און פון די דערפער האט מען געבראכט א סך ליידיקע וואגנס. עטלעכע משפחות איז געלונגען צו אנטלויפן אינעם שטעטל דאלגינאווע אין ווילנער געגנט, 40 קילאמעטער פון אונדז, אין געווען זענען פוילן. דארט איז נאך ניט פארגעקומען די פולשטענדיקע אויסראטונג פון יידן. אבער אין אונז איז די געטא שוין געווען ארומגערינגלט און ס׳איז אוממעגלעך געווען צו אנטלויפן.

אויפן צווייטן טאג אין דער פרי זענען די פאליציאנטן געגאנגען איבער די יידישע הייזער און אלעמען ארויסגעטריבן אין פעלד. ווער ס׳איז געגאנגען פאמעלעך, האט מען אים אונטערגעטריבן מיט א נאגייקע. אין פעלד האט מען אפגעקליבן עטלעכע באלמע־לאכעס — שוסטערס, שניידערס, שמידן און אויך עלטערע מענטשן, און מ׳האט זיי צוריק־געשיקט אין שטעטל. אין דער דאזיקער גרופע זענען אויך געווען איך מיט מיין פרוי, אבער אונדזער גאנצע משפחה פון אכט פערזאן — טעכטער און אייניקלעך — האט מען ארויפ־געזעצט אויף די פורן און אוועקגעשיקט. מיר האבן אפילו ניט געקאנט זיך געזעגענען און ארומנעמען זיך צום לעצטן מאל. די פורמאנעס האבן אונדז שפעטער דערציילט, אז זיי האבן די אומגליקלעכע אפגעפירט אין וואלד הינטער באריסאוו, בערך 50 קילאמעטער פון אונדז, און דארט האבן שוין געווארט אויף זיי די דייטשישע גאזאויטאס. די באלעגאלעס מיט די פערד האט מען צוריקגעשיקט. פון דאן אן האבן מיר שוין קיין מאל און גארניט ניט געהערט פון אונדזערע נאענטע.

ווי אזוי זאל איך שילדערן אונדזער מצב, ווען מיר זענען צוריקגעקומען אהיים? אין שטעטל האט געהערשט א טויטע שטילקייט. מיין פרוי האט זיך ארומגעדרייט איבער די פוסטע צימערן, ווי זי וואלט נאך אלץ געוואלט געפינען עמעצן פון אירע קינדער. די ביכער, קארטעס, מוזיקאלישע אינסטרומענטן — אלץ איז געשטאנען אויף די פריערדיקע ערטער, אבער די קינדער זענען ניט געווען. זי האט אנגעהויבן רייסן אויף זיך די האר פון קאפ און איז געפאלן אין חלשות.

בערך דריי וואכן זענען אדורך. ס׳איז שוין געווען נאך סופות. איך בין געגאנגען צוריק פון דער ארבעט מיט נאך פיר יידן. לעבן שטעטל האט מען אונדז געווארנט: ,,אנטלויפט שנעל אין וואלד ארײן. די געסטאפא נעמט צו די געבליבענע יידן״.

איך האָב געוואָלט לויפֿן אַהיים, כּדי צו ראַטעוון מײַן פֿרוי אָדער אומקומען צוזאַמען מיט איר. מײַנע באַגלייטערס האָבן מיך ניט אָפּגעלאָזן און אַוועקגעשלעפּט מיך מיט זיי אין וואַלד. די דײַטשן האָבן געשאָסן אויף אונדז, אָבער זיי האָבן ניט געטראָפֿן. איך האָב ניט געקאָנט באַווײַזן צו גיין אַזוי שנעל ווי די יונגע, האָב איך זיך אַוועקגעזעצט בײַם ראַנד פֿונעם וואַלד אונטערן קאָלטן רעגן ביז ס׳איז פֿינצטער געוואָרן. בײַ נאַכט בין איך געגאַנגען צו זיך אַהיים. איך האָב געהאָפֿט, אַז מײַן פֿרוי האָט זיך באַהאַלטן ערגעץ וווּ לעבן הויז און זי וואַרט אויף מיר. איך האָב אָבער קיינעם ניט געפֿונען און די כאַטע איז געווען פֿאַר־מאַכט אויף אַ פֿרעמדן, ניט אונדזערס קיין שלאָס. ס׳איז שוין ניט געווען אויף וואָס צו האָפֿן. איך בין אַרונטערגעקראָכן אונטער אַ סטויג הײַ, כּדי צו דערוואַרטן זיך און באַטראַכטן, וואָס וויַטער צו טאָן: בלײַבן ביז אין דער פֿרי און אַרײַנפֿאַלן צו די דײַטשן אין די לאָפּעס, האָב איך ניט געוואָלט. איך האָב געוואָלט לעבן און זען מיט די אייגענע אויגן, ווי מ׳איז זיך נוקם פֿאַרן בלוט פֿון די אומשולדיקע. איך האָב באַשלאָסן אַוועקצוגיין קיין דאָלגינאָווע, קיין פּוילן. עס האָט געריכטנט. איך האָב ניט געהאָט קיין וואַרעמען מלבוש. איך האָב געפֿונען בלויז אַ גרויסן זאַק, האָב איך אים אַרויפֿגעוואָרפֿן איבערן קאָפּ, ענגומען אין האַנט דעם וואַנדער־שטעקן און פֿאָרלאָזן די היים און די שטוב — דער לעצטער פֿון די שטעטל־דיקע ייִדן איז אַוועק אין דער פֿינצטערער נאַכט.

פֿיר טעג האָט געדויערט מײַן וועג קיין דאָלגינאָווע. כ׳בין געגאַנגען דורך וועלדער און פֿעלדער, כ׳האָב ענעכטיקט אין סטויגן בײַ פּויערים. זיי האָבן מיר געגעבן צו עסן און געווייניט אויף מײַן און אויך אויף זייער דאָליע.

אין דאָלגינאָווע האָב איך געטראָפֿן מײַנעם אַ קרובֿ. מיר האָבן זיך באַגאָסן מיט טרערן. ער האָט געהאָט זײַנע צרות. פֿינף טעג פֿאַר מײַן קומען אַהין איז געווען בײַ זיי אַ שטראָף־אָפּטייל. נאָך דעם, ווי ער איז שוין אַוועק, האָבן עטלעכע באַנדיטן זיך אומגעקערט און געזאָגט, אַז ס׳איז זיי פֿאַרלוירן געגאַנגען אַ נאַזײַקע. אויב זי וועט זיך ניט אָפּגעפֿינען אין משך פֿון צען מינוט, וועלן זיי דערהרגענען עטלעכע ייִדן. די נאַזײַקע האָט מען ניט געפֿונען און די מערדער האָבן באַלד אויפֿן אָרט דערשאָסן פֿינף יונגע אַרבעטער, וועלכע זענען נאָר וואָס געקומען אַהיים. אײנער פֿון זיי איז געווען דער איידעם פֿון מײַן קרובֿ. זײַן יונגע טאָכטער איז געבליבן מיט אַ צוויי־חדשימדיק קינד און באַווײַניינט איר מאַן.

אין דאָלגינאָווע האָב איך פֿאַרבראַכט יענעם ווינטער. דאָרט איז ניט פֿאַרגעקומען קיין אַלגעמיינע שחיטה אויף ייִדן. זיי האָבן בלויז געליטן פֿון שיקאַנעס, שטייַערן און קאָנטריבוציעס.

נאָך פֿורים איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז אין פּוילן האָבן זיך אָנגעהויבן מאַסן־שחיטות. מיר האָבן אָנגעהויבן גרייטן געהיימע באַהעלטענישן, כּדי ניט אַריינצופֿאַלן אין די מערדע־רישע לאָפּעס. ניט לאַנג פֿאַר פּסח זענען געקומען צו פֿאָרן אויטאָס מיט געסטאַפּאָ־לײַט. זיי האָבן באַלד אויף דער גאַס אָנגעהויבן דערשיסן ייִדן, אָן אונטערשייד, אַלטע, צי יונגע. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אויפֿן בוידעם און דורך אַ שפּאָרע אינעם דאָך האָבן מיר געזען די רציחות.

אָבער פֿאַר די געסטאַפּאָ־לײַט איז דאָס וויניק געווען. צו מאָרגנס האָבן זיי מאָביליזירט אַלע פּאָליציאַנטן פֿון די אָרומיקע דערפֿער און אַ גאַנצן טאָג האָבן זיי געניטשטערט מיט זיי איבער די הײַזער, שטאַלן און בוידעמס. די זיך באַהאַלטנדיקע זענען געוואָרן באַוואָרפֿן מיט גראַנאַטן. אַלע, וואָס זענען אַרײַנגעפֿאַלן צו זיי אין די הענט, האָבן זיי אויסגעטאָן

נאָקעט און געטריבן צו דער שחיטה הינטערן שטעטל. אויב עמעצער האָט ניט געקאָנט שנעל גיין, האָט מען אים דערשאָסן אויפֿן אָרט. דאָס בלוט פֿון די קדושים האָט באָשפּריצט די וועגט פֿון די הײַזער. הינטערן שטאָט האָט מען דערשאָסן גאַנצע גרופּעס און די דער־הרגעטע האָט מען איבערגעלאָזט ניט באַגראָבענע. עטלעכע הונדערט מענטשן האָט מען אַרײַנגעטריבן אין אַ שטאַל, באַגאָסן אים מיט בענזין און אונטערגעצונדן. אין דאָלגינאָוע זענען געווען דרײַ טויזנט ייִדן. אין פּאַרלויף פֿון די צוויי שוואָרצע טעג האָט מען אויס־געראָטן טויזנט אַכט הונדערט, טויזנט צוויי הונדערט האָבן זיך געראָטעוועט. מיר זענען געווען צוויש זיי.

אויפֿן דריטן טאָג זענען די מערדערס אַוועקגעפֿאָרן. זיי האָבן געזאָגט, אַז דאָס רובֿ ייִדן האָט מען שוין דערהרגעט, און די אויסגעקליבענע וועט מען ניט טשעפּען. זיי דאָרפֿן נאָר קומען אין דער פֿאַליציי זיך רעגיסטרירן, די אָבער, וואָס וועלן ניט קומען, וועלן דערשאָסן ווערן.

כּמעט אַלע זענען געקומען און אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען זיי באַזעצט אין אַ געטאָ, אין פּערציק קלייניע הײַזלעך. די געטאָ האָט מען אַרומגעצוימט מיט דראָט און מיט אַ פּלויט פֿון ברעטער. דאָס אַלץ האָבן געמוזט מאַכן די ייִדן אַליין. אָבער מיר האָבן תּיכף אָנגעהויבן אין געטאָ מאַכן פּאַר זיך באַהעלטענישן. אַלע האָבן געווּסט, אַז מע טאָר ניט גלייבן די מענטשן־פֿרעסערס.

איין מאָל האָבן זיי געפֿאָדערט פֿון אונדז, אַז מיר זאָלן גיין אַרבעטן ווי פֿורמאַנעס אין מיליטערישן אָבאָז. אָבער קיינער האָט ניט געהאָט קיין חשק צו קריכן אינעם פּיסק פֿון דער חיה, האָט מען זיך באַהאַלטן. וועגן מײַן קרובֿ איז אַרויף אויפֿן בוידעם, האָט מען אים באַמערקט און דורכגעשאָסן אַ פֿוס. צו מאָרגנס האָבן זיך באַגניבט די רציחות. אין משך פֿון צוויי טעג האָט מען אויסגעשאָכטן נאָך אַכט הונדערט מענטשן, אָבער בערך אַ פֿיר הונדערט פֿערזאָגן האָבן די דײַטשן דאָך ניט געפֿונען. אין דעם הויז, וווּ איך האָב געווווינט, זענען אַ סך מענטשן אַזוי מיד געווואָרן, אַז זיי האָבן זיך שוין ניט באַהאַלטן. סײַ ווי וועסטו זיך ניט ראַטעוון, — וועסט זיך בלויז אויספֿײַניקן. אָבער צען מענטשן — איך צווישן זיי — האָבן זיך באַהאַלטן אויפֿן בוידעם. די באַנדיטן האָבן אויפֿגעבראָכן דעם דאָך. עטלעכע מאָל זענען זיי געווען אויפֿן בוידעם, אָבער אונדז האָבן זיי ניט געפֿונען. אַזוי אַרום בין איך געבליבן לעבן צום צווייטן מאָל.

בײַם אַוועקפֿאָרן האָבן די דײַטשן ווידער אָנגעמאַלדן אַ רעגיסטראַציע און צוגעזאָגט דאָס לעבן פֿאַר די, וואָס וועלן קומען. קיינער האָט זיך, פֿון דעסטוועגן, ניט געאײַלט. צי האָט מען דען געקאָנט גלייבן זייערע הינטישע צוזאָגן? מיר האָבן אָנגעהויבן גרײַטן זיך צו אָנטלויפֿן. בײַ נאָכט האָבן צוויי הונדערט מענטשן אויפֿגעבראָכן דעם געטאָ־צוים און אַוועק אין די ווײַסרוסישע וועלדער. דאָרט האָבן מיר זיך געטראָפֿן מיט אונדזערע פֿרײַנד און בריידער — די פּאַרטיזאָנער. זיי האָבן אונדז הארציק אויפֿגענומען. די יונגע האָבן זיי מאָביליזירט אין די אָטריאָדן, און די אַלטע־לײַט, קראָנקע און קינדער האָבן זיי באַהאַלטן און דערנערט. אויף אָנפֿירן מיט אונדז איז געווואָרן באַשטימט אַ פּאָליטרוק — חבֿר קיסיעליאָוו, אַ גוטער און געבילדעטער מענטש.

זומער און האָרבסט האָבן מיר איבערגעלעבט אין וואַלד מיט די פּאַרטיזאָנער. וועגן די קעלטן האָבן זיך אָנגעהויבן, האָט מען די סאָמע שוואַכסטע פֿון אונדז, לויטן באַפֿעל פֿונעם קאָמאָנדיר, אַריבערגעפֿירט איבער דער פֿראָנטליניע און געבראַכט אין אונדזער טײַערן

היימלאַנד. צו דעם ציל איז געווארן אויסגעטיילט אַ ספּעציעלער אָטריאַד אונטער דער אָנפּירונג פֿונעם זעלבן קיסיעליאָוו.

בערך צוויי חדשים האָט געדויערט דער מאַרש. ביי נאַכט זענען מיר געגאַנגען און ביי טאָג האָבן מיר גערוט. יעדן טאָג — אַ נייער וואַלד. אין איין נאַכט פֿלעגן מיר אַדורכגיין ביז צוואַנציק, און אין באַזונדערס געפֿערלעכע פּלעצער — אויך ביז דרייסיק קילאָמעטער. וועו מיר האָבן זיך דערשלאָגן צו די געגנטן, וואָס זענען געווען פֿון פּאַרטיזאַנער, האָבן מיר אָנגעהויבן גיין ביי טאָג, און ביי נאַכט האָבן מיר גערוט ביי די פּויערים, צו 3–4 פּערזאָן אין אַ כאַטע. זיי האָבן אונדז געגעבן עסן. בסך־הכּל זענען מיר דורכגעגאַנגען צו פֿוס אַרום טויזנט קילאָמעטער.

אַזוי האָבן מיר זיך געראַטעוועט. און איך, דער זיבעציק־יאָריקער זקן שמואל דוד קוגעל, דערצייל פֿאַר דער וועלט דעם אמת וועגן מיינע איבערלעבונגען.

שמואל דוד קוגעל

די אויסראָטונג פֿון די יידן אין גלובאָקע און אין אַנדערע שטעטלעך

דעם 2טן יולי 1941 זענען די דײַטשן אַרײַן אין שטעטל גלובאָקע. די באָפּעלקערונג איז אַרומגענומען געוואָרן פֿון שרעק און גרויל. צענדלינגער און צענדלינגער יאָרן האָבן דאָרט פֿרײַנדלעך געלעבט צווישן זיך וויַסרוסן, יידן און פּאָליאַקן.

די דײַטשישע מאַכט האָט קודם־כּל געפֿאָדערט אָפּצוגעבן די ברויט־זאָפּאַסן. יעדער משפּחה, אומאָפּהענגיק פֿון דער צאָל מענטשן, האָט מען דערלויבט איבערצולאָזן פֿאַר זיך גיט מער ווי 20 קילאָגראַם ברויט (מעל, קערנער).

דאָס איבעריקע ברויט האָט מען געדאַרפֿט ברענגען אין מאָגיסטראַט אין משך פֿון עטלעכע שעה. אַ טרויעריק בילד האָט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט די ריזיקע ריי, אין וועלכער עס זענען געשטאַנען מענטשן, וואָס האָבן געבראַכט מיט זיך די „עודפֿים" פֿון 3–5 ק״ג.

די דײַטשישע מאַכט האָט שטרענג קאָנטראָלירט דאָס אויספֿירן די דאָזיקע פֿאַראָרדנונגען. בײַ אָשר האָפֿמאָנען האָט מען בעת דער קאָנטראָל געפֿונען אַ גרעסערע כּמות מעל, ווי די דײַטשן האָבן באָשטימט. פֿאַר דעם „פֿאַרברעכן" האָט מען אַרעסטירט אים מיט דער פֿרוי, די קינדער און די אַלטע עלטערן. מע האָט זיי אַוועקגעפֿירט הינטער דער שטאָט, געהייסן זיי אויסגראָבן פֿאַר זיך אַ קבֿר און זיי אַלע דערשאָסן. די דאָזיקע רציחה פֿון אַ גאַנצער משפּחה האָט געמאַכט אַ שוידערלעכן אייגדרוק אויף דער גאַנצער גלובאָקער באָפּעלקערונג.

אַזאַ שטראָף האָט אויך געדראָט אַנדערע משפּחות: אַלמער, דרוץ, קאָנטאָראָוויטש, פֿליסקין, פֿאַניאָטאָווסקי א״א. בײַ דרוצן, למשל, האָבן די פּאָליציאַנטן געפֿונען קלײַדער. ער האָט דאָס גיט אַוועקגעטראָגן, ווײַל ער האָט געמיינט, אַז דאָס גייט גיט אַרײַן אין דער ברויטנאָרמע.

די אַלע מענטשן האָט מען אַרעסטירט, ווי פֿאַרברעכערס, און נאָר פֿאַר גרויסע כאַראַקטער איז זיי געלונגען דאָס מאָל אויסצומײַדן דעם טויט.

באַלד אין די ערשטע טעג פֿון זייער הערשאַפֿט האָבן די דײַטשן אָנגעהויבן טרײַבן די גאַנצע יידישע באָפּעלקערונג (אײַנשליסלעך קינדער) אויף אַרבעט.

די יידן האָט מען געצוווּנגען צו טאָן די סאָמע שווערסטע אַרבעט און דערבײַ האָט מען זיך איזדיעקעוועט איבער זיי און געפֿינקט. עס זענען געווען פֿאַלן וועג „פֿון דער אַרבעט" האָט מען געבראַכט אַהיים מענטשן, צעשלאָגענע ביז באַוווּסטלאָזיקייט. אַדוואָקאַט סלאָנימסקי, נאַטאַנזאָן, פּינטאָוו און אָזשינסקי זענען געווען צווישן די אומגליקלעכע קרבנות. די דײַטשישע אויפֿזעערס האָבן זיך אויפֿגעפֿירט ווי האָרן לגבי שקלאַפֿן; די יידן האָבן געמוזט אויספֿירן זייערע סאָמע נידעריקסטע פֿאַרלאַנגען: זינגען לידער, קריכן אויף אַלע פֿיר, אימיטירן חיות, טאַנצן, קושן די שטיוול בײַ די דײַטשן אאַז״וו.

די דײַטשן האָבן זיך קוואַליפֿיצירט אין די סאָמע אויסטערלישע עינויים. אַזוי, למשל,

---

פֿון די מאַטעריאַלן פֿון מ. ראַיאַק און ג. ראַיאַק.
ליטעראַרישע באַאַרבעטונג — ר. קאָוונאַטאָר.

האָבן זיי די אַרבעטנדיקע אויפֿן וואָקזאַל אין קרולעוושטשינע געשטעלט אונטערן וואָסער־פֿלומפּ און באַגאָסן זיי מיט קאַלט וואָסער. זייער אָפּט האָט מען די אויסגעמאַטערטע נאַך דער אַרבעט געצוווּנגען אַרײַנצוגיין אין דער אָזיערע אין די מלבושים, זיך אויסבאַדן און דערנאָך זיך אָוועקלייגן אויפֿן זאַמד אאַז״וו.

אָבער די אַלע זאַכן זענען נאָך געווען אומשולדיקע פֿאַרווײַלונגען פֿון די „אַריער״.

דעם 22סטן אָקטאָבער 1941 האָט דער געביטסקאָמיסאָר געמאָלדן, אַז אין משך פֿון אַ האַלבער שעה מוזן אַלע יידן אַריבערגיין אין געטאָ. קיין שום זאַכן האָט מען ניט געטאָרט מיטנעמען, בלויז אַ ביסל אַלטוואַרג, און דאָס אויך — נאָך אַ דערלויבעניש פֿון אַ ספּעציעל געשאַפֿענער קאָמיסיע בײַם מאָגיסטראַט.

מ. ראַיאַק גיט אַ פֿאַרביקע שילדערונג פֿון אָט דעם „איבערצײַען זיך״.

„בעת דעם איבערטראָגן זיך האָט די גאַנצע שטאָט אויסגעזען ווי אַ באָזאָר. אַלע גאָסן זענען געווען אָנגעפֿאַקט מיט כלאָם. יידן האָבן געטראָגן זייערע נעבעכדיקע זאַכן אין אַ ספּעציעל פֿאַר זיי באַשטימטן לאָגער — געטאָ. אויף די גאָסן איז געשטאַנען אַן אומגעוויינלעך גערויש, געשריי און שטופּערײַ. די פּאָליציי האָט אומעטום „געמאַכט אָרדענונג״ און געשלאָגן מיט פּריקלאָדן, פּאָלקעס און מיט וואָס ס׳איז נאָר געקומען אין האָנט איבער די קעפּ, הענט אאַז״וו״.

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס איבערטראָגן זיך אין געטאָ.

אין געטאָ האָט מען געווויינט אין אַ שרעקלעכער ענגשאַפֿט, — עטלעכע משפּחות האָבן זיך צונויפֿגעדרענגט אין איין צימער. די גאַנצע מעבלירונג פֿונעם צימער איז געווייניקער געווען באַשטאַנען פֿון אַ טישל מיט אַ בענקל. געשלאָפֿן זענען די משפּחות אויפֿן דיל.

לכתּחילה איז געווען דערלויבט אין משך פֿון צוויי שעה אײַנצוקויפֿן פֿראָדוקטן אויפֿן מאַרק, אָבער דערנאָך איז דאָס קומען אויפֿן מאַרק געוואָרן שטרענג פֿאַרבאָטן. פֿאַר יידן איז בכלל געווען פֿאַרוואָרט צו קויפֿן פּוטער, פֿלייש, אייער און מילך.

דער קאָנטאַקט מיט דער קריסטלעכער באַפֿעלקערונג איז געווען פֿאַרווערט אונטער דער דראָונג פֿון טויטשטראָף. אָבער ניט געקוקט אויף די אַלע האָרבע באַגרענעצונגען, וואָס האָבן אויסגעשטעלט אויף הונגער די יידישע באַפֿעלקערונג, האָט מען מיט פֿאַרשיידענע וועגן זיך אַרויסגעדרייט פֿון אָט די קאָניבאַלישע פֿאַראָרדענונגען.

ניט געקוקט אויף דער דראָענדיקער געפֿאָר, האָבן אַ סך פּויערים פֿאַרקויפֿט און אַפֿילו אַליין געבראַכט פּראָדוקטן אין געטאָ. געוועזן פֿאַלן, וועז פּויערים האָבן אָנגעטאָן אויף די אָרבל „יידישע צייכנס״ און געבראַכט פּראָדוקטן פֿאַר זייערע באַקאַנטע אין געטאָ.

די ברידער ראַיאַק דערציילן, אַז דער פּויער שטשעבעקאָ האָט יעדן טאָג געבראַכט אין געהיים מילך פֿאַר זייער קראַנקער מוטער.

דער פּויער גרישקעוויטש האָט געבראַכט אין געהיים קרויט, קאַרטאָפֿל און אָנדערע ירקות פֿאַר עטלעכע משפּחות — פֿאַרן דאָקטאָר ראַיאַק, פֿאַרן שניידער שאָמעס, פֿאַר גיטעלסאָנען א״א.

אויב אָזאָ „פֿאַרבראָכן״ איז געווען אָנטדעקט, האָבן די שולדיקע באָצאָלט מיטן לעבן. צום טויט האָט מען געשלאָגן פֿאַר אַ געפֿונען פּיצל פּוטער, אַ קאָפּ זאָלץ. אָזאָ פֿאַליטיק האָבן די דײַטשן געפֿירט אין דער גאַנצער צײַט פֿון זייער הערשאַפֿט.

די פֿרוי פֿון זלמן וואָלף רודערמאַן איז געווען אַרעסטירט און שרעקלעך צעשלאָגן דערפֿאַר, וויַיל בײַם אומקערן זיך פֿון דער אַרבעט האָט זי געפֿרוווט אַרײַנברענגען אין

געטאָ צוויי אייער. אין אָנהייב מײַ 1943 האָט מען אַרעסטירט און דערשאָסן דעם קצב שלום צענציפּער. בעת דער קאָנטראָל האָט מען געפֿונען בײַ אים אין זאַק אַ האַן, וועלכן דער „פֿאַרבערעכער" האָט געוואָלט אַרײַנטראָגן אין געטאָ.

די יידן איז געווען שטרענג פֿאַרבאָטן צו עסן יאָגדעס...

ס׳איז שווער צו גלייבן, אַז פֿאַר אויפֿעסן עטלעכע יאָגדעס האָט מען גערודפּט מענטשן, ווי פֿאַר אויספֿירן שרעקלעכע מלוכישע פֿאַרברעכנס.

אין משך פֿון דורות האָט די משפּחה גלאָזמאַן אין גלובאָקע זיך פֿאַרנומען מיט שניי־דערײַ. זיי זענען געווען ערלעכע האַרעפּאָשניקעס, קינסטלערס אין זייער פֿאַך, און אַלע האָבן זיך באַצויגן צו זיי מיט ליבשאַפֿט און פּבוד.

זעליק גלאָזמאַן האָט געהאָט אַ צעניאָריקן זון אַהרן. מיט האָפֿענונג האָט דער טאָטע געקוקט אויף די דערפֿאָלגן פֿון זײַן בכור. פֿון שולע פֿלעגט ער ברענגען בלויז אויסגע־צייכנטע און גוטע מיינונגען. אין שפּילן און אָפֿילו אין דער „קינסטלערישער זעלבסטטע־קייט", — ווי דער פֿאָטער פֿלעגט דאָס אַ ביסל אונטערשטרײַכן — איז ער תּמיד געווען דער ערשטער. דער שניידער גלאָזמאַן האָט מיט האַרצקלאָפֿן געטראַכט וועגן דער צוקונפֿט פֿון זײַן זון. „אַ דאַנק גאָט, בײַ דער סאָוועטן־מאַכט איז אַלץ מעגלעך. אַריק האָט אַ גאָלדע־נעם קאָפּ, איידער וועסט זיך אומקוקן, וועט ער זײַן אַ דאָקטער אָדער אַן אינזשעניר".

זענען געקומען די דײַטשן, און אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען שוין אַריק גלאָזמאַנען אַרומגעזוכט איבער דער גאַנצער שטאָט. דער געסטאַפּאָ־מאַן הינגלייט האָט אַלעמען געשטעלט אויף די פֿיס, כּדי צו געפֿינען דאָס ייִנגל, וועמענס פֿאַרברעכן ס׳איז באַשטאַנען דערין, וואָס ער האָט געבראַכט אין אַ טיכל עטלעכע יאָגדעס. דעם ייִנגל איז געלונגען צו אַנטלויפֿן פֿון דער וואָך, און ניט ווייניק מי האָט עס געקאָסט די עלטערן — בײַ דער הילף פֿון פֿרײַנד — אים צו באַהאַלטן.

סײַ ווי זענען שפּעטער געוואָרן דערהרגעט די גלאָזמאַנס — אי די עלטערן, אי דער זון...

דער לערער דוד פֿליסקין האָט געאַרבעט ווי אַן איבערזעצער בײַם קאָמענדאַנט ראָזע־טרעטער. איין מאָל (דאָס איז פֿאַרגעקומען זומער, סוף יוני 1943), איז פֿליסקין צוגעגאַנגען צו אַ מאַלינע־קוסט און אָפּגעריסן עטלעכע יאָגדעס. פֿון אַ פֿענצטער איינעם שכנותדיקן הויז האָט דאָס דערזען אַ דײַטשישער אינזשעניר פֿון „אָד". מיט שוים אויף די ליפּן איז ער צוגעלאָפֿן צו פֿליסקינען, געזומען זידלען אים און שרײַען, אַז ער יידן איז פֿאַרבאָטן צו עסן יאָגדעס. פֿליסקין האָט צוגעזאָגט, אַז אין דער צוקונפֿט וועט ער אָפּהיטן אָט די פֿאַראָרדע־נונג פֿון דער דײַטשישער מאַכט.

אים האָט געדראָט דערשאָסן צו ווערן, און בלויז נעמענדיק אין אַכט זײַן „אָפּנהאַרציקע חרטה", און דאָס, וואָס פֿאַר אים האָט זיך אײַנגעשטעלט דער קאָמענדאַנט, בײַ וועמען ער האָט געאַרבעט, האָט מען די טויטשטראָף אים פֿאַרביטן אויף אַ געלטשטראָף. מע האָט געפֿאָדערט פֿון אים 2000 רובל, אָבער נאָך לאַנגע באַמיונגען האָבן זיי מסכּים געווען אויף 500 רובל, וואָס זענען תּיכף געוואָרן אַרײַנגעטראָגן. וועג פֿליסקין האָט באַצאָלט די געלט־שטראָף אין געסטאָפּאָ, האָט מען אים געוואָרנט, אַז אויב ער וועט נאָך אַ מאָל באַגיין אַזאַ פֿאַרברעכן, וועט ער ניט אויסמײַדן די שטראָף, אין הסכּם מיטן ניצעם געזעץ, וואָס דראָט די יידן מיט טויטשטראָף פֿאַר געברויכן אין דער באַשפּײַזונג יאָגדעס, פֿרוכטן און פֿעטסן.

נ. קראָוט איז געוואָרן פֿאַרוווונדיקט און דערנאָך דערשאָסן דערפֿאַר, וויל ער האָט געפֿרווט אַרײַנטראָגן אין געטאָ אַ ביסל זאָלץ.

אין מאַרץ 1943 האָט די זשאַנדאַרמעריע און די פּאָליציי געזוכט זלמן פֿליישערן, וועמען מ׳האָט באַשולדיקט, אַז ער האָט געקויפֿט ביי אַ פּויער אַ שטיקל פּוטער.

אים איז געלונגען צו אַנטלויפֿן, ווײַל ער איז באַצײַטנס געווויער געוואָרן, אַז מע זוכט אים. אָבער דאָס פֿאַרבראַכן האָט געדאַרפֿט ווערן באַשטראָפֿט, און דער זשאַנדאַרמעריע־שעף קערן האָט באַפֿוילן צו כאַפּן די ערשטע באַגעגנטע יידן און באַשטראָפֿן זיי אויף אַנצולערנען. די „פֿאַראַנטוואָרטלעכע״ פֿאַר פֿליישערס חטא זענען געווען לייוויק דרי־סוויאַצקי און זײַן 18־יאָריקער זון כלאָונע און אויך ליפּע לאַנדאָ.

בעת אַן „אַקציע״ אין אַפּריל 1942 האָט דריסוויאַצקי פֿאַרלוירן זײַן עלטערן זון אָוסיי. דער פֿאַרלוסט פֿונעם זון — אַ פֿעיקער און געבילדעטער יונגער־מאַן — האָט טיף געווירקט אויפֿן פֿאָטער. דאָס לעבן האָט פֿאַר אים פֿאַרלוירן יעדן ווערט און ער האָט בשום אופֿן ניט געקאָנט קומען צו זיך. דריסוויאַצקי גופֿא איז געווען אַ פֿילוזײַטיק געבילדעטער מענטש: אַ תּלמודיסט, אַ מאַטעמאַטיקער און אַ לינגוויסט. אַלע אין גלובאָקע האָבן אים געשעצט און ליב געהאַט.

אויך ליפּע לאַנדאָ איז געווען אַ מענטש מיט הויכער בילדונג, אַ שאַרפֿזיניקער שמועסער און אַ וויצלער. בעת אַן „אַקציע״ אין יוני 1942 האָבן די דײַטשישע רוצחים דערהרגעט זײַן פֿרוי מיט די קינדער. ער אַליין האָט זיך געראַטעוועט דורך אַ נס: ער איז אַרויסגעקראָכן פֿונעם טויטנגרוב פֿון אונטער די קופּעס מתים. ער האָט לאַנג אַרומגעבלאָנקעט אײַנער וועלדער און פֿעלדער, לסוף האָט ער זיך דערשלאָגן קיין גלובאָקע און דאָ איז ער שוין געבליבן. אין גלובאָקע האָט ער זיך באַפֿרײַנדט מיט דריסוויאַצקין און זיי האָבן צוזאַמען פֿאַרבראַכט די געציילטע פֿרײַע שעהען.

און אָט האָט מען זיי איין מאָל געכאַפּט, געפֿירט אין געסטאַפּאָ, געפּײַניקט אַ גאַנצע נאַכט, און פֿאַר טאָג אַוועקגעפֿירט זיי אינעם בלוטיקן באַרקי — צום עקזעקוציע־פּלאַץ. אַזוי האָט דאָס דײַטשישע „געזעץ״ זיך נוקם געווען פֿאַר דעם שטיקל פּוטער, וואָס זלמן פֿליישער האָט „אומגעזעצלעך״ אַרײַנגעפֿירט אין געטא.

אין דעצעמבער 1941 האָט זיך אַנגעהויבן די סיסטעמאַטישע אויסראָטונג פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג, וואָס איז דורך די דײַטשן געוואָרן באַצייכנט מיט דעם קורצן און שרעקלעכן וואָרט „אַקציע״.

אין אַ פֿרײַען דעצעמבער־מאָרגן האָבן די געסטאַפּאָ־לײַט זיך אַרײַנגעריסן אין די שטובן און אַן שום אויפֿקלערונג אַרויסגעשלעפּט פֿון די בעטן עטלעכע צענדלינג פּערזאָנען. די דאָזיקע מענטשן — לויט זייער באַצייכענונג „אַ ניט נייטיקער עלעמענט״ — האָבן זיי געצוווּנגען צו גיין נאַקעטע אין דעם ברענענדיקן פֿראָסט.

„איין פֿרוי, — שרײַבט מ. ראַיאַק, — האָט זיך אַוועקגעלייגט מיט אירע קינדער אין מיטן גאַס, געווײַנט און געשריגן, אַז זי וועט זיך ניט רירן פֿונעם אָרט. מ׳האָט זי געשלאָגן ביז זי האָט פֿאַרלוירן דאָס באַווּסטזײַן. אַלעמען האָט מען געטריבן קיין בארקי, און דאָרט האָט מען זיי דערשאָסן. די קינדער האָט מען געוואָרפֿן אין גרוב לעבעדיקערהייט און לעבעדיקערהייט האָט מען זיי באַגראָבן״.

בארקי איז אַ דאָרפֿישע געגנט אַנדערטהאַלבן קילאָמעטער פֿון גלובאָקע. פֿאַר דער מלחמה איז דאָס געווען אַן אָרט פֿון שפּאַציר און אָפּרו.

„אין בארקי, — שרײַבן די ברידער ראַיאַק, — האָבן די דײַטשן געצוווּנגען בײַם אָפּענעם קבֿר די יונגע צו טאַנצן און די אַלטע צו זינגען יידישע לידער... נאָך אַזאַ סאַדיס־

טישער פּיניקונג האָבן זיי געצוווּנגען די יונגע און געזונטע אַרייַנצוטראָגן אויף די הענט אין גרוב אַרייַן די שוואַכע זקנים און קאַליקעס און זיי דאָרט אויסצולייגן. נאָר דעם, האָבן זיי אַליין געדאַרפט זיך אַוועקלייגן, און ערשט דעמאָלט האָבן די דייטשן מעטאָדיש און רויק אַלעמען דערשאָסן".

וואָסער טייוולשע פֿאַנטאָזיע האָט געקאָנט צוטראָכטן אַזאַ „אַרגאַניזירטע פֿונאַנדערטיילונג פֿון דער ‚ארבעט'"? אין באַרקי איז אויך אומגעקומען די 70־יאָריקע מוטער פֿן די ברידער ראַיאַק. ביסלעכווײַז זענען דאָרט אומגעקומען אַלע יידישע תושבֿים פֿון גלובאָקע.

פֿאָרן דערהרגענען האָבן די דייטשן אַדורכגעפֿירט אומבאַשרײַבלעכע עינויים: צעשניטן דאָס לײַב, געריסן ציין, אַרײַנגעקלאַפּט טשוועקעס אין קאָפּ, געהאַלטן נאָקעט אויפֿן פֿראָסט און אָפּגעגאָסן מיט קאַלט וואַסער, געשלאָגן מיט שטעקנס און פּריקלאַדן ביזן פֿאַרלירן דאָס באַווּסטזײַן...

מיט אַ באַזונדערער תּאווה האָבן די פֿאַשיסטן געפֿיניקט פֿרויען און קינדער.

אין גלובאָקע, ווי אין אַ סך אַנדערע ערטער, האָבן די דייטשן אָנגעוועדט זייער באַליבטן פֿראָווקאַציע־מעטאָד: דאָס צעטיילן אויף צוויי געטאָס.

אין דער צווייטער געטאָ, האָבן די דייטשן געזאָגט, דאַרפֿן ווויניצן די „ווייניק־נוצלע־כע", „ווייניק־ווערטפֿולע" יידן. פֿאַקטיש זענען אין דער צווייטער געטאָ אַרײַנגעפֿאַלן אַ סך ספּעציאַליסטן: שוסטערס, סטאַליאַרעס, שניידערס. די דייטשן האָבן באַשלאָסן אויסצונוצן די צווייטע געטאָ פֿאַר אַ געלט־„אַקציע"; פֿון דער צווייטער געטאָ האָט מען זיך געקאָנט אויסקויפֿן.

אַזוי אַרום זענען די יידן, וואָס האָבן אַרײַנגעטראָגן אויסלייזגעלט, געבליבן אין דער ערשטער געטאָ. דאָקעגן די יידן, וואָס זענען ניט בכוח געווען אַרײַנצוטראָגן די געהעריקע סומע געלט אָדער ווערטפֿולע חפֿצים, האָבן געמוזט בלײַבן אין דער צווייטער געטאָ, הגם צווישן זיי זענען געווען קוואַליפֿיצירטע ספּעציאַליסטן.

דאָס איבערפֿירן אין דער צווייטער געטאָ האָט געדויערט אַרום צוויי וואָכן, פֿונעם 20סטן מײַ ביז די ערשטע טעג יוני 1942. אין משך פֿון די צוויי וואָכן האָט מען יעדן טאָג געפֿירט אויף וואַגנס אַלטע מענער און פֿרויען אין דער צווייטער געטאָ אַרײַן.

ראַיאַק שרײַבט: „דאָס שרעקלעכע בילד קאָן מען ניט שילדערן. אַרעמע זקנים און זקנות האָבן געווויינט און געיאָמערט און טרויעריק געפֿרעגט: ‚ווהין און פֿאַר וואָס פֿירט מען אונדז? פֿאַר וועלכע חטאים צעשיידט מען אונדז מיט די קינדער?' די קראַסנאַרמייסקע־גאַס איז פֿול געווען מיט קרעכצנדיקע און וויינענדיקע אַלטע־לײַט און קאַליקעס".

נאָכן שאָפֿן די צווייטע געטאָ האָבן די פֿאַשיסטן געמאַלדן, אַז אַלע איינווויינער פֿון דער ערשטער געטאָ וועלן באַקומען אַרבעטסשײַנען ווי ספּעציאַליסטן, און דאָס גאַראַנטירט זיי אומבאַרירלעכקייט.

דער הענקער פֿון די גלובאָקער יידן קאָפּענוואַלד האָט פֿאַרזיכערט די פֿאַרשטייערס פֿונעם יודענראַט מיט זײַן „ערנוואַרט", אַז קיין שום פֿאַגראָם אויף יידן וועט מער ניט זײַן.

אין יולי 1942 האָט דער געביטסקאָמיסאַר אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל, אַז אַלע לעבן־געבליבענע יידן זאָלן זיך צונויפֿזאַמלען אין דער גלובאָקער געטאָ. דערבײַ האָט דער געביטסקאָמיסאַר פֿאַרזיכערט, אַז מע וועט מער קיין יידן ניט דערהרגענען. ער האָט אַפֿילו אַרויסגעגעבן דורכלאָזשײַנען די מיטגלידער פֿונעם יודענראַט, זיי זאָלן קאָנען פֿאָרן אין די

וועלדער און דערפֿער, און אָפֿזוכן דאָרט די באַהאַלטענע יידן, כּדי צו ברענגען זיי צוריק אין געטאָ.

אין יענער צייַט איז דער לאָגער — די געטאָ אין גלובאָקע — געוואָרן אַן אייגנאַרטיקער „יידישער" צענטער; דאָרט האָבן זיך צונויפֿגעזאַמלט אייניצלנע ניצול־געוואָרענע יידן פֿון 42 שטעט און שטעטלעך. געווען זענען דאָרט מענער, וועלכע האָבן פֿאַרלוירן זייערע פֿרויען, געווען פֿרויען אָן מענער, און ס׳זענען געווען מענער און פֿרויען, וואָס האָבן זיך פֿאַרלוירן אין דער צייַט פֿון דער שחיטה און ניט געוווסט אייניער פֿונעם אַנדערן. איצט האָבן זיי זיך געטראָפֿן אין געטאָ און אויסגעפֿרעגט אייניער בייַם צווייטן, וואָס ס׳איז געשען מיט זייערע קינדער. עס זענען געווען אייניקע יינגלעך און מיידלעך, וואָס האָבן פֿאַרלוירן זייערע עלטערן; געווען אויך זייגקינדער, וואָס מ׳האָט געפֿונען אין די וועלדער צווישן די קוסטעס און זיי געבראַכט אינעם לאָגער. דאָרט זענען געווען יידן פֿון מיַאָר, דרוי, פֿראָזראָק, גאָלובּיטש, זיאַבקע, דיאַני, שאַרקאָווישטשינע, פּליסע א״א. פֿון די אַלע ערטער האָבן זיך צונויפֿגעקליבן די מידע, אויסגעשעפּטע און דערשלאָגענע מענטשן. געקומען זענען אויך די ניצול־געוואָרענע פֿון די שחיטות אין דאָלגינאָוו, דרויסק, בראָסלאָוול, גערמאַנאָוויטשע, לוזשקע, גיַידוטשישקע, וואַראָפֿאַיעוו, פֿאַרפֿאַנאָוו, זאַטשאַטע, בילדיטשיע, שיפּע, סקוג־טשיקי, פֿאַרפֿלישטשע, סוועניציאַן, פֿאַדבראָדזי א״א.

די פֿראָווואָקאַציע האָט זיך אַיינגעגעבן — די יידן זענען געוואָרן צונויפֿגעקליבן אויף אַיין אָרט.

אינטערעסאַנט איז צו באַמערקן, אַז אין גלובאָקע זענען געווען בולט די עקאָנאָמישע עפּעקטיוווקייט און די נוצן, וואָס די „אַקציעס" איבער דער יידישער באַפֿעלקערונג האָבן געבראַכט די דייַטשן. גאָנצע טעג האָבן די דייַטשן געפֿירט — אָחוץ מעבל — מלבושים, שוכוואָרג, וועש, שטוביקע פּלים, ניימאַשינען, זאָקן־מאַשינען, מאַשינען פֿאַר קאַמאַשן־מאַכערס און היטל־מאַכערס, און אויך פֿאַרשיידענע קעגנשטאַנדן פֿון דער שטוביקער ווירט־שאַפֿט. מיט דער ענויקייט און פּינקטלעכקייט, וואָס זענען אָזוי כאַראַקטעריסטיש פֿאַר די דייַטשן, האָבן זיי די אַלע זאַכן געבראַכט אין אָרדענונג און צונויפֿגעלייגט אין די סקלאַדעס. אין אָ געוויסער צייַט אָרום זענען אין גלובאָקע (אויף דער קאַרל מאַרקס־גאַס) געעפֿנט געוואָרן געשעפֿטן פֿון „פֿאַרטיקע וועש, שוכוואָרג, גאָלאַנטעריע" אאַז״וו. אָ ביסל שפּעטער איז געעפֿנט געוואָרן אָ געשעפֿט פֿון פֿאַרפֿאַר און פֿון גלעזערנע כּלים, און אויך אָ מעבל־געשעפֿט.

טאָג און נאַכט האָט געאַרבעט אָ וועשעריי, וווּ מע האָט אויסגעוואַשן די וועש פֿון די דערהרגעטע. אין דער וועשעריי האָבן געאַרבעט (אַזוי ווי אין די אַנדערע „רעסטאַווירטע" וואַרשטאַטן) יידן, פֿאַרשטענדלעך.

בייַם פֿונאַנדערנעמען און וואַשן זאַכן זענען פֿאַרגעקומען שרעקלעכע סצענעס. מענטשן האָבן דערקענט די וועש און די מלבושים פֿון זייערע אומגעבראַכטע קרובֿים. רפֿאל גיטליץ האָט דערקענט די וועש און די קליידער פֿון זיין דערהרגעטער מאַמען. מאַניע פֿריידקין האָט געמוזט אויסוואַשן דאָס פֿאַרבלוטיקטע העמד פֿון איר מאַן שמעון. די פֿרוי פֿונעם לערער מיליכמאַן האָט מיט אירע אייגענע הענט געמוזט ברענגען צו אָ „לייַטישן אויסזען" דעם אָנצוג פֿון איר דערהרגעטן מאַן.

די דייַטשישע „וואַרענהייזער" האָבן ניט אויסגעשעפּט די גאַנצע קאַמערציעלע טעטי־קייט. אויף דער גאַס ק. מאַרקס נומער 19 האָט עקזיסטירט אָ ספּעציעלע „ביורא פֿונעם

געביטסקאמיסאר אין גלובאקע". דער אויפגאב פון דער ביורא איז געווען אכטונג צו געבן אויף דער ארדענונג, אויף דער פראדוקציע אין די פאבריקן און וואַרשטאטן, פירן אן עווידענץ, און אויך קאנטראלירן די ארבעטנדיקע.

דער עיקרדיקער אויפגאב פון דער ביורא איז געווען צוצוגרייטן פעקלעך, אויף דער באשטעלונג פון דייטשישע אינסטיטוציעס און פון באזונדערע פערזאנען, און זיי אפשיקן קיין דייטשלאנד.

די שטענדיקע קליענטן פון דער ביורא זענען געווען: האכמאן — געביטסקאמיסאר, געבערלינג, געבעל — רעפערענטן. קערן — דער זשאנדארמעריע־שעף, די אפיצירן — היינלייט, ווילדט, שפער, צאנגער, בעקקאר, קאפענוואלד, זייף, שולץ און נאך א סך אנדערע. יעדן טאג מען צוגעגרייט פעקלעך מיט עסנווארג, מיט בעטגעווענט, און מאסנווייז זיי אפגעשיקט קיין דייטשלאנד.

כדי צו זיכערן דעם כסדרדיקן שטראם פון די פעקלעך, האט מען אינגעארדנט א ספעציעלע פאבריקאציע פון קארטאן־קעסטלעך. ביי דער דאזיקער פראדוקציע זענען געווען באשעפטיקט יידישע קינדער פון 8 ביז 12 יאר, און ווייל איז געווען צו זיי, אויב אין זייער ארבעט האט מען געפונען א וועלכן ס'איז דעפעקט! מ'האט זיי באשטראפט אזוי גרויזאם און אומברחמנותדיק, ווי די דערוואקסענע.

פון גלובאקע, קרולעווושטשינע און וואראפייעוו זענען אפגעגאנגען צענדלינגער וואגנען, אנגעלאדענע מיט לייוונט, לעדער, וואל, שיך, טריקאטאזש־אויסארבעטונגען און א מאסע שפייזפראדוקטן.

די יידישע באפעלקערונג איז געווען רוינירט, די דייטשן האבן אויסגעזויגן אלע לעבעדיקע זאפטן פונעם דארף, די ווירטשאפט איז געוואָרן אויסגעשעפט, דערפאר אבער זענען געוואָרן פול און געשוואלן די דייטשישע קעשענעס. אחוץ דעם מאסנווייזן צורויבן די שפייזפראדוקטן און זאכן פונעם ברייטן געברויך, האבן זיי אויך אן אויפהער צוגענומען מעטאלן. די דייטשן האבן געשאפן א ספעציעלן סקלאד, ווּהין מ'האט צונויפגעפירט און צונויפגעטראגן מעטאלענע חפצים: סאמאווארן, טעפ, לייכטערס, שטייסלעך, קופערנע פאנען, קליאמקעס אזש"ו. די פאליציי איז געגאנגען איבער די שטובן און קאנטראלירט, צי עס זענען דארט ניט געבליבן קיין מעטאלענע זאכן. דאס גאנצע צוגערויבטע מעטאל האט מען וואגענען אפגעשיקט קיין דייטשלאנד. די דייטשישע מאכט האט אלץ אוטיליזירט. זומער און האַרבסט 1942 האט מען פון גלובאקע אפגעשיקט צענדלינגער טאנען פון „לייכטער" לאדונג: פוך און פעדערן פון די צעטרענטע פערענעס און קישנס...

ניט צום איבערציילן זענען די צרות און ליידן, וואס זענען אויסגעפאלן אויפן גורל פון די גלובאקער יידן. אחוץ די פיזישע פיניקונגען, האבן די יידן געהאט אויסצושטיין מאראלישע עינויים און חוזק.

מיט א שרעקלעכער גרויזאמקייט האבן די דייטשן חוזק געמאכט ניט בלויז פון די לעבעדיקע, נאר אויך פון די טויטע. די דייטשן האבן געצוווּנגען די יידן אליין צו צעשטערן דעם שטיינערנעם פלויט ארום דעם בית־עולם, אויסהאקן אלע ביימער און פארניכטן די מצבות.

אין דער נאכט פונעם 18טן אויפן 19טן יוני האבן די דייטשן דורכגעפירט א בלוטיקע „אקציע". א רעגן האט געגאסן, ווי פון צעבערס. די ערד האט געציטערט פון די געוואלדיג

פֿון פֿרויען, פֿונעם ווייַנען און קרעכצן פֿון קינדער. און פּלוצעם, אין דעם שרעקלעכן נאַכ־טיקן חושך, האָבן זיך דערהערט די טרויעריקע טענער פֿון דער תּפֿילה „אַל מלא רחמים", וואָס די זקנים האָבן געזאָגט. ווי נאָר ס׳האָט אָנגעהויבן צו טאָגן, האָט מען געזומען טרייַבן צום הריגה־פּלאַץ אין בּאַרקי. אַ יונג מיידל, זעלדע גאָרדאָן, האָט אָנגעהויבן אַנטלויפֿן אין דער ריכטונג צו דער אַזיערע. נאָך איר זענען אויך אַנדערע געלאָפֿן.

די קוילן האָבן אונטערגעשניטן די אַנטלויפֿנדיקע, און אין משך פֿון אַ האַלבער שעה איז דאָס גאַנצע פֿעלד, ביז באַרקי, געווען פֿאַרזייט מיט טויטע. שרעקלעכע מאַטערנישן האָבן דערווארט יעדן איינעם, וואָס האָט זיך אָפּגעזאָגט שטילשווייגנדיק גיין צום טויט. שמואל גאָרדאָן האָט געפֿרוווט זיך באַהאַלטן אין דער ערשטער געטאָ (דאָס מאָל האָט די „אַקציע" אַרומגענומען בעיקר די צווייטע געטאָ), אָבער מ׳האָט אים געכאַפּט. מ׳האָט אים שרעקלעך געשלאָגן, דערנאָך האָט מען אים צוגעטשעפּט צום האַלדז אַ שאַראַיזן און לאָגג אים געשלעפּט איבער די גאַסן, ביז ער איז אויסגעגאַנגען.

די לעבן־געבליבענע נאָך דער דאָזיקער „אַקציע" האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז זייערע טעג זענען געציילטע.

אין די שרעקלעכע באַדינגונגען פֿונעם געטאָ, האָבן די יידן, וואָס זענען אַליין באַרויבט געוואָרן פֿון אַלע מענטשלעכע רעכט, און ניט געקוקט אויף דער אומגעהיַערער געפֿאַר — געהאַלפֿן די סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע. אָנדערטהאַלבן קילאָמעטער פֿון גלובאָקע, אינעם דאָרף בערוועטשו, איז געווען אַ לאָגער פֿאַר קריגס־געפֿאַנגענע. די משפּחה קאָזלינער האָט זיי געבראַכט ברויט. די דייַטשן האָבן באַמערקט קאָזלינערן, זיין משפּחה איז באַשטאַנען פֿון אַכט פּערזאָן. מ׳האָט זיי אַלע דערשאָסן.

שוואַר איז געווען צו אַנטלויפֿן פֿון דער געטאָ. די וואַך האָט געהיטן יעדן טראָט. דאָס דייַטשישע געזעץ וועגן קאָלעקטיוואַר פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט איז געווען באַשטימט אויף צו האַלטן אַלעמען אין שרעק און הכנעה. אָבער דער געדאַנק וועגן קאָמף, וועגן נקמה און שטראָף, האָט געלעבט אינעם האַרץ פֿונעם פֿאָלק.

שוין אין פֿרילינג 1942 האָט די יידישע יוגנט אַרויסגעוויזן אַ סך איניפֿאַל און דער־פֿינדערישקייט בײַם באַקומען געווער. ס׳איז אוממעגלעך ניט צו דערמאָנען די ערשטע קרבנות־גרייטע העלדן. ראובן יאָכעלמאָן פֿון גיידוטשישעק האָט מיט אַ פּיוון זיך אײַנגע־אָרדנט אויף אַרבעט אינעם סקלאַד פֿון דער זשאַנדאַרמעריע, און ניט געקוקט אויף דער גרויסער געפֿאָר, האָט ער אַרויסגעטראָגן פֿונעם סקלאַד געווער און מעדיקאַמענטן. דאָס האָט זיך געצויגן געגנוג לאָגג, ביז די דייַטשן האָבן אים ניט געכאַפּט און פֿאַרפּייניקט צום טויט.

יעקב פֿרידמאַן האָט זיך „ספּעציאַליזירט" אויף באַקומען געווער אין די דערפֿער.

אין האַרבסט 1942 איז ער אַוועק אין פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד „מסטיטעל", האָט זיך העלדיש געשלאָגן אין זײַנע רייען ביז צום אָנקום פֿון דער רויטער אַרמיי.

דער איידעם פֿון משה בערקאָן האָט אײַנגעקויפֿט ביקסן, גראַנאַטן און רעוואָלווערן אין אַ באַדייַטנדיקער פּמות און איבערגעשיקט אין די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן. מ׳האָט אים געמסרט. וועג די דייַטשן זענען געקומען אים אַרעסטירן, האָט ער מוטיק זיך אָנטקעגן־געשטעלט.

קליינער פֿון לוטשיי (לעבן דונילאָוויטש) האָט אויך געשיקט געווער צו די פּאַרטי־זאַנער. אין האַרבסט 1942 איז ער אַרויס פֿונעם געטאָ־לאָגער. ער האָט אַ זעץ געטאָן דעם

דייטש אויפן פאסטן, אַרויסגעריסן פון אים דעם אויטאָמאַט און איז אַוועק אין וואַלד.

זומער 1942 איז אַ גרופּע יונגט מיט געווער אין האַנט אַוועק אין וואַלד און צוגעשטאַנען צו די פּאַרטיזאַנער.

צווישן די ערשטע פּאַרטיזאַנער פון גלובאָקע האָט מיט זיין העלדישקייט זיך אויסגעצייכנט אַבנר פֿייגלמאַן. דער דאָזיקער יונגער־מאַן האָט פֿאַרמאָגט אַ סך גייסטיקע מעלות: שכל, קאָלטבלוטיקייט און אַנטשלאָסנקייט. ער האָט געקעמפֿט אין דער בריגאַדע אויף וואַרשילאָווס נאָמען. מסירת־נפֿשדיק און העלדיש האָבן זיך אויך געשלאָגן יצחק בלאָט (אינעם טשאַפּייעוו־אָטריאַד, בריגאַדע א״נ פֿון וואַרשילאָוו), באַריע שאַפּיראַ און דאָס מיידל כאַסיע פֿון דיסנע. אַ פֿאַלקס־נקמה־נעמער איז געווארן באַמקע העניכאָוויטש פֿון פּליסע. דער דייטש קאָפּענבערג האָט דערהרגעט זיין פֿאָטער. דער בחור האָט נאָכגעשפּירט דעם דייטש און אים אומגעבראַכט. די דייטשישע פֿוריע אידאַ אַדיצקי האָט זיך באַרימט געמאַכט מיט איר אַכזריותדיקייט. זי האָט זיך באַטיילט אין די מאַסן־רציחות און אין רודפֿן די פּאַרטיזאַנער. העניכאָוויטשן מיט נאָך עטלעכע פֿון זיינע חבֿרים האָט זיך אײַנגעגעבן צו פֿאַרנאַרן זי אין וואַלד. דאָרט האָבן זיי געמאַכט איבער איר אַ שנעלן, אָבער געראָטן משפּט און זי אויפֿגעהאָנגען.

אין סעפּטעמבער 1942 איז צו די פּאַרטיזאַנער אַוועק אַ צווייטע באַוואָפֿנטע גרופּע פֿון 17 פּערזאָן. דאָרט זענען געווען די ברידער קאַצאָוויטש, זלמן מילכמאַן, יאָכעלמאַן, מיכאל פֿייגל, יעקבֿ רודערמאַן, ירחמיאל מילקין, דוד גלעזער.

אין געטאָ נאָך האָט די דאָזיקע גרופּע געהאָט אַ קאָנטאַקט מיטן פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד „מסטיטיעל״ און געשיקט אַהין געווער. איצטער זענען זיי אַוועק אין דעם אָטריאַד, וואָס האָט זיך געפֿונען לעבן דעם דאָרף אוניוור, מיאָדעלסקער ראַיאָן.

אין עטלעכע חדשים אַרום זענען אַוועק פֿון געטאָ צו די פּאַרטיזאַנער נאָך 18 מענטשן. צווישן זיי זענען געווען ישׂראל שפּאַרבער, משה און סאָניע פֿייגל, הירש גאָרדאָן, שמעון סאָלאָווייטשיק, הירש איזראַיליעוו,

אין צוויי טעג אַרום נאָכן אַוועקגיין פֿון דער אַ גרופּע האָבן די געסטאָפּאָ־לײַט אַרומגעריגלט די היזער, ווו עס האָבן געווויינט די משפּחות פֿון די פּאַרטיזאַנער פֿייגל און מילקין, און נאָך שרעקלעכע עינויים האָבן זיי דערהרגעט 14 מענטשן.

די זין פֿון יאָסל פֿייגלסאָן, זלמן און דן, זענען אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער. אין דער גאַנצער געגנט האָט מען געראַטעוועט וועגן זייער העלדישקייט. אין יולי 1943 האָבן די דייטשן רוצחיש זיך אָפּגערעכנט מיט זייער פֿאָטער, מיט דער מומע שׂרה ראָם און איר טאָכטער נחמה.

דעם 17טן אויגוסט 1943, איז אין קרולעווישטשינע, 19 קילאָמעטער פֿון גלובאָקע, פֿאַרגעקומען אַ שווערע שלאַכט צווישן פּאַרטיזאַנער און די דייטשן, וואָס האָבן באַקומען הילף פֿון די אַרטיקע זשאַנדאַרמעריע־שעף אין גלובאָקע, דער ווילדער היטלעריסטישער הונט, און נאָך עטלעכע צענדלינג דייטשן. די דערהרגעטע האָט מען אַוועקגעפֿירט קיין גלובאָקע.

פֿאַרשטייט זיך, אַז גראָבן די קבֿרים האָט מען געצוווינגען די יידן, און מע דאַרף צוגעבן, אַז דאָס איז געווען די אייניציקע אַרבעט, וואָס זיי האָבן אויסגעפֿירט מיט צופֿרידנקייט.

דער גורלדיקער טאָג האָט זיך דערנענטערט; די דייטשן האָבן זיך געגרייט ענדגילטיק צו ליקווידירן די געטאָ.

אַן אויפֿהער האָט מען „אויסגעפֿאָנגען״ אַלע, וועלכע האָבן אויסגעזען כאָטש עטוואָס

צו זײַן פֿאַרדעכטיק. בײַ זאַיאַצן אויפֿן בוידעם האָט מען געפֿונען אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט; אין משך פֿון עטלעכע טעג מען אים געפּײַניקט און געמאַטערט, אָבער אַלץ איינס האָט מען פֿון אים גאָרניט ניט אַרויסבאַקומען.

דער שמיד שלמה קריינעס האָט לויט דער בקשה פֿון זײַנעם אַן אַלטן באַקאַנטן פּויער געגומען אונטערקאָווען זײַן פֿערד. דאָס האָט דערזען די וואַך און שלמהן האָט מען דערשאָסן.

דאָס גאַנצע שטעטל האָט געקענט און געשאָצט דעם 60־יאָריקן מרדכי גורעוויטש. דאָס איז געווען אַ שטילער און רויקער מענטש. דאָס גאַנצע לעבן האָט ער געווויגט אין גלובאָקע, אָלע אַרומיקע פּויערים האָבן אים ליב געהאָט און געשאָצט. איין מאָל, בעתן אויסקערן די גאָס, האָט ער זיך באַגריסט מיט זײַנעם אַן אַלטן באַקאַנטן פּויער. מרדכיס פֿאַרנייג האָט מען דערזען. מ׳האָט אים פֿאַרהאַלטן, אָפּגעפֿירט קיין בארקי און דערשאָסן.

דער פֿריילעכער חנוודיקער סאַליע בראָון האָט מען דערשאָסן פֿאַר איר פֿרײַנדשאַפֿט מיטן פּויערשן בחור וויטיע שאַראָבײַקאָ.

דעם 13טן אויגוסט 1943 איז די געטאָ אין גלובאָקע געוואָרן ליקווידירט. די דײַטשישע צײַטונגען האָבן געמאָלדן, אַז זיי האָבן אויסגעראָטן אין גלובאָקע אַ גרויסע פּאַרטיזאַנישע נעסט פֿון 3000 פּערזאָן, מיטן 70־יאָריקן רבֿ בראש...

*

חורבן, אומקום און פֿאַרניכטונג האָבן די דײַטשן געבראַכט אומעטום, ווו נאָר עס האָט געטראָפֿן זייער פֿוס. אינעם שטעטל קריוויטש האָבן די דײַטשן זיך באַוויזן דעם 2טן יולי 1941.

עטלעכע טעג פֿאַר דעם האָט דער 70־יאָריקער זילבערגלייט דערשלאָגן זיך מיט די לעצטע כּוחות קיין בודסלאָוו, ווו עס האָט זיך געפֿונען אַן אָפּטיילונג פֿון דער רויטער אַרמיי, און געמאָלדן, אַז אין קריוויטש האָט זיך באַוויזן אַ דײַטשישע אויסשפּיר־גרופּע. די דאָזיקע ידיעה האָט זיך אַרויסגעוויזן פֿאַר זייער אַ ווערטפֿולע: די דײַטשן אין קריוויטש זענען געוואָרן ליקווידירט. פֿאַר זײַן פּאַטריאָטישער טאָט האָט דער אַלטער זילבערגלייט באַצאָלט מיט זײַן לעבן. מ׳האָט אים געמסרט, און ער איז געוואָרן דערהרגעט באַלד אינעם ערשטן טאָג, ווען די דײַטשן זענען אַרײַן אין קריוויטש.

ווי אומעטום, האָבן די דײַטשן זיך באַמיט צו איזאָלירן די יידן פֿון דער גאַנצער איבע־ריקער באַפֿעלקערונג.

אין קריוויטש האָט מען געצוווּנגען די איינווויינערס אַרויסצוהענגען יעדן טאָג פֿענער אויף די הײַזער: פֿון אַנהייב ווײַס, דערנאָך ווײַס־שוואַרצע אאַז״וו. פֿאַר יידן איז אויך דאָ געווען אַן אונטערשייד; זיי האָבן געדאַרפֿט אַרויסהענגען פֿענער פֿון אַן אַנדער קאָליר, כּדי מע זאָל זייערע הײַזער קאָנען אונטערשיידן פֿון די פּויערשע. די יידישע מיידלעך האָט מען צונויפֿגענומען, זיי זאָלן רוימען און רייניקן די פּויערשע הײַזער. „פֿאַר אַ סך פּויערים איז דאָס שווער געווען, — שרײַבן די ברידער ראַיאַק, — און זיי וואָלטן גערן זיך אָפּגעזאָגט פֿון דער באַדינונג. זיי האָבן ניט געקאָנט שלום מאַכן דערמיט, אַז זייערע שכנים, מיט וועלכע זיי האָבן ביז איצט געלעבט אין פֿרײַנדשאַפֿט, זאָלן ווערן פֿאַרוואַנדלט אין שקלאַפֿן און מע זאָל זיי צווינגען צו אַרבעטן בײַ זיי״.

אין קריוויטש זענען געווען 5 קריגס־געפֿאַנגענע. די יידן האָבן זיי געהאָלפֿן מיט וואָס נאָר זיי האָבן געקאָנט.

די אַרטיקע פֿאַליציאַנטן פֿלעגן יעדן טאָג צונויפֿנעמען יידן אין דער פֿאַליציי, און די מענטשן, וואָס זענען פֿריִער געווען באַליבט און בפּבודיק בײַ אַלעמען אין שטעטל, האָבן זיי אָן שוב סיבה געקאָטעוועט מיט ריטער. ווי נאָר ס׳האָט אַנגעהויבן טאָגן, האָט מען די יידן געפֿירט צו דער אַרבעט. אָבער שווערער נאָך פֿון דער אַרבעט גופֿא איז געווען איבער־צוטראָגן דאָס איזדיעקעווען זיך. מ׳האָט געצוווּנגען די יידן צו טאָנצן, לויפֿן, זינגען „קאָ־טיושע״ און דעם „אינטערנאַציאָנאַל״; פֿאַר דעם קלענסטן פֿעלער בײַ דער אַרבעט האָט מען זיי ניט געזשאַלעווען קיין שטעקנס און נאַגײקעס. כּמעט יעדן טאָג האָט מען צוריק־געבראַכט פֿון דער אַרבעט צעשלאָגענע, אָפֿט אָן באַוווּסטזײַן. די יידישע פֿרויען האָט מען געשיקט אַרבעטן אין פֿעלד. איין מאָל, אין דער העלפֿט אויגוסט 1941, האָבן די דײַטשן צונויפֿגענומען די יידישע מיידלעך, וואָס האָבן געאַרבעט אינעם גאָרטן בײַם אָרטיקן גלח קראָפֿאָוויצקי. נאָך דער אַרבעט האָט מען זיי פֿאַרשפּאַרט אין שטאָל און די דײַטשן האָבן געפּרווּווט זיי פֿאַרגוואַלדיקן. די מיידלעך האָבן אויפֿגעריסן די פֿענצטער און זענען אַנטלאָפֿן. די דײַטשן האָבן זיי נאָכגעשאָסן. אַ סך איז געלונגען זיך צו ראַטעווען.

דאָס יידישע פֿאַרמעגן איז געווּאָרן צערויבט. די שול אין קריוויטש איז געווּאָרן צעשטערט און אויף אַ באַראַרישן אופֿן האָט מען צעריסן און פֿאַרברענט אויף שײַטערס די דאָרטיקע ווערטפֿולע ספֿרים.

די נאָענטסטע קרבנות פֿון דער פֿאַליציי האָבן געדאַרפֿט זײַן דער רב מ. פּרץ און משה דרייזין. די געסטאַפּאָ־לײַט צוואַמען מיט פֿאַליציי זענען געקומען צו דרייזינען אין שטוב. אָלע מענטשן, וועלכע זענען דאָרט געווען, האָט מען געשטעלט מיטן פּנים צו דער וואַנט און אומגעווואָרפֿן אויף זיי אַ שראַנק מיט ספֿרים. נאָכן אויסרויבן די ווויגונג זענען זיי אַוועק.

אין מאַרץ 1942 האָט די דײַטשישע אָנפֿירערשאַפֿט, וואָס איז געקומען פֿון סמאָרגאָן קיין קריוויטש, געבראַכט מיט זיך אָנגעקומענע זאָכן און ווערטפֿולע הפּצים אויף 20 פֿורן. אויף אַראָפּצונעמען דאָס אַלץ האָט מען גענומען יידן.

דעמאָלט איז געווען אַ קאַלטער מאָרצטאָג. אין דעם דורכנעמענדיקן ווינט האָט מען די יידן געהאַלטן עטלעכע שעה אין גאַס. בעת דער אַרבעט האָט מען זיי געצוווּנגען צו לויפֿן באַרוועסע איבער די לוזשעס, פֿאַלן און אויפֿשטיין.

אין אַפּריל 1942 זענען פֿאַרגעקומען די ערשטע „אַקציעס״. די דײַטשן האָבן זיך צעראַנט מיט די ציגײַנער און דערהרגעט די קריגס־געפֿאַנגענע, — די רײַי איז געקומען אויף יידן. די אײַנווויינערס פֿון דאַלגינאָוע זענען אומגעקומען גרויזאַם: די מערהייט פֿון זיי איז געווּאָרן פֿאַרברענט לעבעדיקערהייט.

דאַלגינאָוע איז אַ שטעטל, וואָס ליגט 15 קילאָמעטער פֿון קריוויטש. די אײַנווויינערס פֿון די ביידע שטעטלעך זענען געווען ענג פֿאַרבונדן צווישן זיך.

אַ שרעקלעך בילד האָבן פֿאַרגעשטעלט מיט זיך די ווייניקע ניצול־געווּאָרענע דאַל־גינאָוער יידן. מ׳האָט זיי געבראַכט קיין קריוויטש אין אַ צאָל פֿון ווייניקער פֿון 100 פֿערזאָן. האָלב נאַקעטע און באַרוועסע האָט מען זיי געצוווּנגען צו קריכן אויף אָלע פֿיר, זינגען סאָוועטישע לידער און טאָנצן.

בכלל איז שווער צו שילדערן, ווי אַזוי מ׳האָט זיך איזדיעקעווען איבער יידן. זיי האָבן געמוזט רייניקן די קלאָזעטן מיט די הוילע הענט און טראָגן די צואה אין זעקלעך אויף די פּלייצעס. די אויפֿזערער האָבן אָנגעקוואָלן, ווען זיי האָבן זיך צוגעקוקט צו די ליידן פֿון זייערע קרבנות.

דעם 25סטן אַפּריל 1942 האָבן פּאַרטיזאַנער, אויפֿן באַנוועג, אַנדערהאַלבן קילאָמעטער פֿון קריוויטש, אַראָפּגעלאָזן פֿון די רעלסן אַ צוג מיט בענזין און ער איז פֿאַרברענט געוואָרן. דאָס איז געוואָרן אויסגענוצט פֿון די דײַטשן ווי אַן אָנהייב פֿון אַ גרויסער „אַקציע" קעגן יידן.

דעם 28סטן אַפּריל 1942 האָט מען באַלד אין דער פֿרי געכאַפּט צופֿעליק באַגעגנטע 12 יידן, אָפּגעשיקט זיי קיין סמילאָוויטש, געפֿינעמיקט זיי דאָרט און לסוף דערשאָסן.

אין דעם זעלבן טאָג זענען קיין קריוויטש אָנגעפֿאָרן עסעסלײַט און זשאָנדאָרמען. זיי האָבן אַרומגערינגלט דאָס שטעטל אין אַן ענגן רינג און ביז אין אָוונט אַרויסגעטריבן אויפֿן פֿלאַץ די יידישע באַפֿעלקערונג. אויפֿן פֿלאַץ האָט מען די פֿאַרמישפּטע געצוווּנגען אויסצוטאָן זיך נאָקעט און דערנאָך האָט מען זיי געטריבן אויפֿן פֿעלד און פֿאַרשפּאַרט אין אַ גרויסער שטאַל. די דײַטשן האָבן זי אונטערגעצונדן און די מענטשן זענען אומגעקומען אינעם פֿײַער.

שרעקלעך איז געווען דאָס בילד פֿון ברענענדיקע לעבעדיקע קינדער!

די 12־יאָריקע שׂרה קאַצאָוויטש האָט מיט אַלע פֿוחות געקעמפֿט פֿאַרן לעבן; שטאַרק איז געווען בײַ דעם מיידעלע דער ווילן צו לעבן. אַן אַרומגעכאַפּטע מיט די פֿלאַמען, איז זי אַרויסגעלאָפֿן פֿון שטאַל. די דײַטשן האָבן זי צוריקגעשלעפּט אין פֿײַער אַריין און געשריגן צו דעם מיידעלע: „הָא, קראָסאָוויצע, דו האָסט זיך דערוואַרט אויף דײַן רעטער סטאַלין!"

אינעם פֿײַער איז אומגעקומען בלומע קאַפּלאַן, — אָבער, צי קאָן מען אויסרעכענען אַלע קרבנות?

הירש צעפּעלעוויטש איז געווען אַן אַקטיוויסט אַרבעטער בײַ דער סאָוועטישער מאַכט. ער איז געווען אַ קאָליקע און דערפֿאַר האָט ער ניט געקאָנט אַוועק מיט דער אָפּטרעטנדיקער רויטער אַרמיי. ער איז געווען געצוווּנגען זיך אומצוקערן קיין קריוויטש. אַ סך חדשים האָט ער זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ פֿינצטערן, נאַסן און ענגן קעלער.

ער האָט פֿאַרגעסן, וואָס עס איז אַזוינס טאָגליכט, אַ בעט, ריינע וועש. בײַ נאַכט פֿלעגט זײַן שוועסטער מ. באָטוויניק אים ברענגען בגנבֿה אַ ביסל מאָגערע שפּײַז. וועז די „אַקציע" פֿונעם 28סטן אַפּריל 1942 האָט זיך אָנגעהויבן, האָט הירש צעפּעלעוויטש פֿאַרשטאַנען, אַז וויַיטער קעמפֿן פֿאַרן לעבן האָט ניט קיין זין.

די דײַטשן צוזאַמען מיט פּאָליציאַנטן האָבן געגישטערט אומעטום און אַרויסגעשלעפּט באַהאַלטענע יידן פֿון די „מאַלינעס". הירש צעפּעלעוויטש האָט געווּסט, אַז זײַנע שוועסטער, זענען געציילטע, ער האָט אָבער ניט געוואָלט איבערגעבן זיך אַ לעבעדיקער אין די הענט פֿונעם שׂונא. ער האָט אײַנגענומען סם, וואָס ער האָט שטענדיק געהאַט בײַ זיך.

אַ לאַנגע צײַט האָט אויף אַ בוידעם זיך באַהאַלטן משה־לייב שוד. בעת אַ מאָל־אָבלאָווע איז זײַן באַהעלטעניש געוואָרן אָנטדעקט. אָבער שוד האָט באַוויזן אומצוווּאַרפֿן דעם אָנגעקומענעם פּאָליציאַנט און אָנטלויפֿן. מ׳האָט אים געכאַפּט. ער איז אומגעקומען מיט אַ שרעקלעכן טויט: אַ לעבעדיקן האָט מען אים אַרײַנגעווּאַרפֿן אין פֿײַער.

טרויעריק איז געווּאָרן אין שטעטל נאָך דער דאָזיקער „אַקציע" פֿון פֿײַער און בלוט.

דעם 28סטן אַפּריל זענען אומגעקומען 160 יידן. אַזאַ גורל האָט דערוואַרט אויך די איבעריקע. בסך־הכּל זענען פֿון די 420 יידן אין קריוויטש אומגעקומען 336.

געראַטעוועט האָבן זיך בלויז די, וועלכע האָבן באַווּיזן אַוועקצוגיין צו די פּאַרטיזאַנער.

אין אַפּריל 1942 זענען 90 יונגע־לײַט אַוועק אין דער פּאַרטיזאַנישער בריגאַדע „נאַראַדני מסטיטעל". זיי האָבן געקעמפּט מסירת־נפֿשדיק און מוטיק, נוקם געווען זיך פֿאַרן בלוט פֿון זייערע קרובים, פֿאַרן שענדן זייער פֿאָלק.

אין סלאָבאָדקע, 2 קילאָמעטער פֿון קריוויטש, האָבן געאַרבעט 11 יידישע פֿרויען. ס׳האָט זיך זיי אײַנגעגעבן אָפּצוגאַרן די דײַטשישע וואַך, אַנטלויפֿן אין וואַלד און צושטײַן צו די פּאַרטיזאַנער.

אינעם שטעטל פּאָקוט, 4 קילאָמעטער פֿון קריוויטש, האָבן געאַרבעט 5 קינדער. בעת דער ליקווידאַציע פֿון דער געטאָ האָבן די דײַטשן אַרויסגעענדיקט אויך די קינדער. בלויז איין יינגל, געוויש גיטליץ, איז געלונגען צו אַנטלויפֿן צו די פּאַרטיזאַנער.

די פֿאַשיסטן האָבן בוכשטעבלעך אָפּגעוויישט פֿון דער ערד גאַנצע יידישע שטעטלעך. אַזוי, למשל, זענען אין איין טאָג געוואָרן אויסגעראָטן 2000 יידן אין מיאָר, 500 אין בראָסלאָוול. אין דרוי זענען דערהרגעט געוואָרן 2200 יידן. אָן אַבסאָלוטע ליקווידאַציע איז פֿאַרגעקומען אין די לאָגער־געטאָס פֿון פּליסע, לוזשקע, נאָווע פּאָגאָסט.

די אויסראָטונג פֿון די יידן אין די שטעטלעך איז געווען אַ באָונדערס אַכזריותדיקע. מ׳האָט די מענטשן געוואָרפֿן לעבעדיקערהייט אין פּייער. אינעם שטעטל שאַרקאָוושטשינע האָט מען בײַ די מענטשן פֿאַרן טויט אויסגעשניטן די צונגען, אויסגעשטאָכן די אויגן, אויסגעריסן די האָר.

די אַכזריותדיקייט פֿון די דײַטשן האָט זיך אויסגעדריקט אויך אין דעם, וואָס די יידן האָט מען געצוווּנגען אויסצופֿירן ניט בלויז אַ שווערע, אוממעגלעכע, נאָר אויך אַן אָבסאָלוט ניט נייטיקע און זינלאָזע אַרבעט. בײַ נאַכט האָט מען געצוווּנגען צו טראָגן וואָסער אין געלעכערטע עמערס. אין דאָלגינאָוו האָט מען די יידן אײַנגעשפּאַנט אין אַקער־אײַזנס און בארָאָנעס, און אַזוי האָבן זיי געדאַרפֿט אַקערן און בארָאָנען די ערד.

שוואַכע פֿרויען האָט מען געצוווּנגען איבערצוטראָגן פֿון איין אָרט אויפֿן אַנדערן שווערע שטיינער, גרויסע קעסטלעך מיט זאַמד, און דערנאָך האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז לחלוטין ניט נייטיק געווען. דער ציל איז געווען איינער: פֿיניקן די מענטשן. אַ שרעק־לעכער איז געווען דער גורל, וואָס די דײַטשן האָבן פֿאַרגרייט די יידן. ניט־יידן, וועלכע האָבן געהאָלפֿן יידן, האָט מען אויך באָשטראָפֿט. מיט אַ געפֿיל פֿון דאַנקשאַפֿט דאַרף מען דערמאָנען די ערלעכע קרבנות־גרייטע מענטשן, וואָס האָבן בײַם ראַטעווען יידן באַוויזן די קראָפֿט און די ריינקייט פֿון זייער נשמה.

אינעם שטעטל באָראָוטשינע האָבן אַדאָלף און מאָריע סטאַצעוויטש אויסבאָהאַלטן בײַ זיך אַ סך יידן פֿון די אַרומיקע שטעטלעך.

צו די סטאַצעוויטששעס האָבן געשטראָמט מענטשן פֿון אומעטום און זיי האָבן געהאָלפֿן מיט וואָס זיי האָבן געקאָנט. סטאַצעוויטש איז העלדיש אומגעקומען. די דײַטשן האָבן אים אויפֿגעהאָנגען אין גלובאָקע.

די יידן אין די שטעטלעך האָבן אָנגעבונדן אַ קאָנטאָקט מיט די פּאַרטיזאַנער און זענען אַוועק אין די פּאַרטיזאַנישע אַטריאַדן, פֿדי דאָרט צו קעמפֿן און נעמען נקמה. פֿון דעם קליינעם שטעטעלע אַראָני זענען אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער 40 פערזאָן. דער פּאַרטיזאַן אײַזיק לעוו האָט אַראָפּגעלאָזן פֿון די רעלסן 14 עשעלאָנען פֿונעם שונא. ער איז געפֿאַלן מיט אַ העלדישן טויט און זײַן אָנדענק וועט בלײַבן אינעם האַרץ פֿונעם פֿאָלק. מוטיק און דרייסט האָבן געקעמפֿט אויך אָנדערע פּאַרטיזאַנער פֿון אַראָני.

אַ באַוונדערס ענערגישע טעטיקייט האָבן אַנטוויקלט די יידישע פּאַרטיזאַנער אין דאָלגינאָווע, וועמען עס האָט שטאַרק געהאָלפֿן דער קאָמאַנדיר פֿונעם אָטריאַד „נאַראַדני מסטיטיעל" איוואַן מאַטווייעוויטש טימטשוק.

די דאָלגינאָווער יידישע פּאַרטיזאַנער האָבן זיך באַטייליקט אין אַ סך וויכטיקע אָפּעראַציעס: אין מײַ 1942 האָבן זיי צעשטערט אַ טאַרטאַק, דערהרגעט 15 דײַטשן און פֿאַרכאַפּט אַמוניציע. אין נאָוועמבער 1942 האָבן זיי זיך אַקטיוו באַטייליקט בײַם אויסראָטן אַ דײַטשישן גאַרניזאָן אין מיאָדעל; זיי האָבן באַפרײַט די יידן פֿון געטאָ און געהאָלפֿן זיי אַריבערקלײַבן זיך אויף יענער זײַט פֿראָנט. ניט געקוקט אויפֿן פֿאַרשטאַרקטן דײַטשישן גאַרניזאָן אין גלובאָקע, האָבן די פּאַרטיזאַנער אַרויסגעטראָגן פֿון דאָרט שריפֿט פֿאַר אַ דרוקערײַ.

אונטער דער אָנפֿירונג פֿון יעקב סאָמאָלטשיקן האָבן די דאָלגינאָווער פּאַרטיזאַנער דערהרגעט איבער 30 דײַטשן אינעם דאָרף ליטוויטשי.

אַזוי האָבן געקעמפֿט די נקמה־נעמערס, די זין און טעכטער פֿונעם יידישן פֿאָלק.

דערציילונג פֿון אינזשעניר פּיקמאַן פֿון מאַזיר

איך בין געבוירן געווארן אין מאַזיר אין יאָר 1916. פֿון דער פּראָפֿעסיע — אַ גראַפֿיקער. פֿון 1933 האָב איך געאַרבעט אין מינסק, געווען אינזשעניר־דיספּעטשער.

דעם 25סטן יוני 1941 בין איך אַרויס פֿון דעם ברענענדיקן מינסק אויפֿן מאָסקווער שאָסיי. ער איז געווען פֿאַרשטאָפּט מיט פּליטים. איך בין דורכגעגאַנגען בײַ דרײַסיק קילאָמעטער, איבערגעענעטיקט און אין דער פֿרי האָב איך זיך געלאָזט ווײַטער אין וועג. עס זענען אָנגעקומען פֿאַשיסטישע אַראָפּלאַנען און זיי האָבן אונדז פֿאַרוואָרפֿן מיט באָמבעס, באַשאָסן מיט קוילן־וואַרפֿערס. עס זענען געווען אַ סך קרבנות: אַלטע־לײַט, פֿרויען, קינדער. איך האָב זיך באַהאַלטן אין די קוסטעס. בײַ נאַכט האָט די באָמבאַרדירונג אויפֿגעהערט.

פֿיר טעג האָב איך אַרומגעבלאָנדזשעט איבערן וואַלד, אָן ברויט און אָן וואַסער. אויפֿן פֿינפֿטן טאָג בין איך אָנגעקומען אינעם דערפֿל סקוראָטי. דאָרט זענען געווען אַ סך פּליטים. די דײַטשן האָבן אַלעמען אַוועקגעטריבן קיין מינסק. הינטער דער שטאָט האָבן זיי אײַנגעאַרדנט אַ בלאָקאָדע און פֿאַרהאַלטן אַלע מענער.

מינסק איז געווען ניט צום דערקענען. אומעטום חורבות און פֿאַרקוילטע קערפּערס. אויף די וועגן זענען געווען אויסגעקלעפּט באָפֿעלן: אַלע מאַנסלײַט פֿון 16 ביז 55 יאָר זאָלן תּיכף זיך מעלדן אין דער קאָמענדאָטור. ווער עס וועט זיך ניט מעלדן, וועט דערשאָסן ווערן.

די מאַנסלײַט האָט מען פֿאַרשפּאַרט אין אַ לאָגער. פֿון אָנהייב איז ער געווען אויפֿן סטאַראָשעווער בית־עולם. דאָרט האָט מען גענאַלטן די מענטשן צוועלף מעת־לעת אָן עסן און אָן טרינקען. וועמ מע האָט געבראַכט אַ פּעסל וואַסער, האָבן די מענטשן זיך געווארפֿן אויף דעם און די דײַטשן פֿלעגן שיסן. דערנאָך האָט מען דעם לאָגער אַריבערגעפֿירט צום טײַך סוויסלאָשטש, אָבער וואַסער פֿונעם טײַך האָט מען פֿאַרבאָטן צו נעמען. די יידן האָט מען אָפּגעטיילט פֿון אָנדערע און מע האָט זיי געשלאָגן מכות־רצח. עטלעכע האָט מען באָנוצט פֿאַר אַ ציל צום לערנען זיך שיסן. איך האָב געזען, ווי מײַן מיטאַרבעטער, דעם טעכניקער־אינוועניטאַריזאַטאָר בערשטיין, האָט מען צוגעבונדן צו אַ סלופּ און דערשאָסן.

אין עטלעכע טעג אַרום איז אויסגעהאָנגען געווארן אַ באָפֿעל וועגן אַ רעגיסטראַציע פֿון אַלע יידן און אַז זיי דאַרפֿן אַרײַנטראָגן „קאָנטריבוציע". דעם 15טן יולי האָט מען די יידן אַריבערגעפֿירט אין געטאָ. מע האָט געמאָלדן, אַז די יידן וועלן דאַרפֿן אויפֿבויען אַ שטייגערנע וואַנט, וואָס זאָל זיי אָפּטיילן פֿון דער וועלט. וועמ מע האָט אָנגעהויבן בויען די וואַנט, איז אַרויסגעגאַנגען געווארן אַ באָפֿעל וועגן אַרומרינגלען די געטאָ מיט שטעכלדראָט. עס איז געמאָלדן געווארן אַז יעדער יידישער, — אַ מאַנסביל צי אַ פֿרוי, אַ דערוואַקסענער צי אַ קינד, — וואָס מע וועט כאַפּן מחוץ די גרענעצן פֿון געטאָ, וועט וועלן דערשאָסן. חוץ דעם האָבן די יידן געמוזט טראָגן אויף דער פֿלייצע און אויף דער ברוסט אַ געלע לאַטע. אין מינסק זענען רעגיסטרירט געווארן 75,000 יידן. מע האָט זיי באַזעצט אויף עטלעכע

צוגעגרייט צום דרוק — אילי ערענבורג.

גאָסן. אין יעדן צימערל האָבן געווינט פֿינף משפּחות. מענטשן זענען געשלאָפֿן שטייענ־ דיקערהייט. מע פֿלעגט טרייבן אויף אַרבעט און עסן האָט מען ניט געגעבן. בײַ נאַכט פֿלעגט מען שלאָגן.

אין געטאָ בין איך געווען דרײַ וואָכן. דעם 6סטן אויגוסט בין איך אַריבערגעקראָכן איבערן דראָט און האָב אַנגעהויבן גיין קיין מאָזיר. געגאַנגען בין איך לאַנג, געוואָרן זייער אָפּגעשוואַכט. ענדלעך, דעם 30סטן אויגוסט, בין איך אַנגעקומען אין מײַן היימשטאָט מאָזיר.

מײַן פֿאָטער, מײַן זיידע און מײַן עלטער־זיידע זענען געבוירן געווארן אין מאָזיר. מײַן פֿעטער, דער קינסטלער־גראַווירער רוכאַמאָווסקי, האָט געווינט אין פּאַריז. דאָרט האָט ער אויף די עלטערע יאָרן אָנגעשריבן אַ בוך וועגן זײַן לעבן און מיט ליבשאַפֿט באַשריבן מאָזיר. מיר זענען געווען זייער צוגעבונדן צו אונדזער שטאָט.

מאָזיר האָט געמאַכט אויף מיר אַן אײַנדרוק, ווי אַלע וואַלטן די שטאָט פֿאַרלאָזן. קיין דײַטשן זענען אין שטאָט ניט געווען: זיי זענען אָוועק אויף מיזרח. איך האָב באַגעגנט עטלעכע אָלטע פֿרויען. איך האָב געזאָגט וואָר איך בין. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז מײַנע קרובֿים האָבן באָוויזן זיך צו עוואַקויִרן. איך בין אַרײַן צו זיך אַהיים. אָלץ איז דאָרט געווען אויסגעראַבעוועט. די מאַראָדערן האָבן ענגישטערט אין די ווינונגען. פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג זענען געבליבן אין שטאָט בלויז קראַנקע, אָלטע־לײַט און פֿרויען מיט קינדער.

מיך האָט אַריינגענומען צו זיך אונדזערע א שכנה, א וויסרוסישע, די מומע גאַשע. דעם 6סטן סעפּטעמבער, בלאָנדזשענדיק איבער די פּוסטע גאַסן, האָב איך פֿלוצעם דערזען דײַטשישע סאָלדאַטן אין מאָסקיר־כאַלאַטן. זיי זענען געגאַנגען און האָבן געשאָסן אין די פֿענצטער. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ס׳איז געקומען א שטראָף־אָפּטיילונג. יענעם טאָג זענען דערהרגעט געוואָרן: דער אָלטער שוסטער מאָליאָווסקי, א פּוילישע אָקטריסע, וואָס איז געקומען פֿון פּינסק, א וויסרוסישע משפּחה פֿון פּושקין־גאַס, נאָך א משפּחה, אויך וויסרוסן, וואָס האָט געווינט אויף פּיאָטניצקע־גאַס, דער אָלטער לאַכמאַן מיטן וויב און א סך אַנדערע. לאַכמאַנס טויטן קערפּער האָבן הינט אַרומגעשלעפּט איבער דער גאַס נאַוואָסטראָיעניא.

די מומע גאַשע האָט מיר געזאָגט: „גיי אָוועק. דא אין שטוב איז פֿאַראַן א שלאַנג. זי זאָגט, אַז ווען די דײַטשן וועלן קומען, וועט זי זאָגן, אַז בײַ איר געפֿינט זיך א יידישקע". איך בין אָוועק צו דער באָבע גאָלדע באָבראָווסקע. זי איז אָלט געווען 73 יאָר. געווינט האָט זי אין עק שטאָט.

דעם 9טן סעפּטעמבער בין איך אָוועק אויף דער גאַס א״נ סאָעט. דאָרט האָבן געווינט א סך יידן. אין יעדער דירה האָבן זיך געוואָלגערט טויטע: זקנות, קינדער, פֿרויען מיט אויפֿגעטרענטע בייכער. איך האָב דערזען דעם אָלטן מאָלקין. ער האָט ניט געקאָנט פֿאַרלאָזן מאָזיר — ער האָט געהאָט פּאַראַליזירטע פֿיס. ער איז געלעגן אויפֿן דיל מיט א געשפּאָלטענעם קאָפּ.

איבערן געסל ראָמאַשאָוו־ראָוו איז געגאַנגען א יונגער דײַטש. ער האָט געטראָגן אויף זיין באָגנעט א קינד פֿון א יאָר. דאָס פּיצל האָט נאָך שטיל געווייַנט, און דער דײַטש האָט געזונגען. ער איז געווען אָזוי פֿאַרטאָן, אַז ער האָט מיך אָפֿילו ניט באַמערקט.

איך בין אַרײַן אין עטלעכע הייזער — אומעטום טויטע, בלוט. אין איין קעלער האָב איך געפֿונען לעבעדיקע מענטשן: דאָרט האָבן זיך אויסבאַהאַלטן עטלעכע פֿרויען מיט

קינדער. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז די אַלטע זענען אַוועק צו די ראַוון לעבן דער פּושקין־גאַס.

דעם 10טן סעפּטעמבער אין דער פֿרי האָב איך דערהערט אַ שיסערײַ: מע האָט עמעצן דערשאָסן. אויף לענין־גאַס האָב איך דערזען דעם אַלטן, קראַנקן היטלמאַכער סימאַנאָוויטש. די דײַטשן האָבן אים געשלאָגן מיט די קאָלבעס, געשטופּט פֿאָרויס, אָבער ער האָט ניט געקאָנט גיין.

איך האָב זיך אומגעקערט צו דער באָבע גאָלדע. איך בין געזעסן אויפֿן גאַנעק און געטראַכט, ווי אַזוי צו דערקלײַבן זיך צום פֿראָנט. עס איז געווען זעקס אָדער זיבן אַ זײגער אין אָוונט. פּלוצעם האָב איך דערזען, ווי איבער דער גאַס נאָווסטראָיעניאַ פֿירט מען יידן. עטלעכע פֿון זיי האָבן געטראָגן לאָפּעטעס. פֿון אַנהייב האָב איך געמיינט, אַז מע פֿירט זיי אויף אַרבעט. זיי זענען געווען בערך אַ צוויי הונדערט. פֿון פֿאָרנט זענען געגאַנגען בערדיקע, אײַנגעהויקערטע זקנים, נאָך זיי — ייִנגלעך פֿון 12–15 יאָר, וויַיטער — עטלעכע מאַנסלײַט, וואָס האָבן געשלעפּט חולאים און קאָליקעס. אייַנער אַ הויכער, אַ דאָרער, האָט געפֿירט אונטער די הענט צוויי גרײַז־גראָע זקנים. ער איז געגאַנגען מיט אַ הוילן קאָפּ און האָט געקוקט אין דער הייך. די דײַטשן האָבן אים געשלאָגן מיט די קאָלבעס, אָבער ער האָט קיין איין מאָל קיין געשריי ניט געטאָן. איך וועל קיין מאָל ניט פֿאָרגעסן זײַן פּנים.

מע האָט זיי געבראַכט צו אַ שאָרפֿן שיפּוע פֿון אַ בארג און געצוווּנגען אַרויפֿצוקלעטערן. די אַלטע האָבן זיך אַרונטערגעריסן און זענען צוריקגעפֿאַלן. מע האָט זיי אונטערגעשטופּט מיט באַגנעטן. דערנאָך האָב איך געהערט דאָס שטעפּן פֿון אַ קוילן־וואָרפֿער.

אין אַ האַלבער שעה אַרום האָבן די דײַטשן זיך אומגעקערט פֿון בארג. זיי האָבן געזונגען.

מענטשן, וואָס זענען געווען אויפֿן בארג, האָבן דערציילט, אַז די דײַטשן האָבן געוואָרפֿן די זקנים אין גרוב אַרײַן לעבעדיקערהייט. עטלעכע האָבן געפֿרווווט אַרויסקריכן, האָט מען זיי אָפּגעהאָקט די הענט.

וועו די גרופּע פֿאַשיסטן איז שוין געגאַנגען צוריק פֿון דער הריגה, האָב איך דערזען, ווי צוויי סאָלדאַטן שלעפּן אַרויפֿצו נאָך צוויי יידן. די דײַטשן האָבן זיך געאײַלט און אונטערגעשטופּט די קרבנות מיט די קאָלבעס. ווי נאָר יענע האָבן זיך אַרויפֿגעדראָפּעט, האָבן זיך דערהערט שאָסן. די אַ צוויי יידן האָט מען ניט באַגראָבן. די סאָלדאַטן האָבן זיך געאײַלט צו דעריאָגן זייער גרופּע. זיי האָבן אויך געזונגען.

דאָס הויז, וווּ איך האָב געענעטטיקט, האָט זיך געפֿונען אַ הונדערט מעטער פֿונעם ראָוו. אַ גאַנצע נאַכט האָב איך געהערט דאָס קרעכצן. פֿון דעמאָלט אָן זענען אַוועק צוויי יאָר, אָבער יעדע נאַכט הער איך דאָס קרעכצן.

צו מאָרגנס אין דער פֿרי האָט די מומע גאַשע מיך באַגעגנט מיט די ווערטער: „מיר זענען אַלע פֿאַרפֿאַלן". זי האָט דערציילט, אַז די דײַטשן טרײַבן פֿרויען און קינדער צום טײַך פֿריפּעט און מע וואַרפֿט זיי אַהין אַרײַן. די קינדער הייבט מען אויף אויף די באַגנעטן. די מומע גאַשע האָט געשריגן: „וואָס האָבן זיי צו די קינדער? חיות! זיי וועלן אַלעמען דערהרגענען!..."

איך בין צוריקגעקומען אין דער הייך. גאָלדע באַבראָווסקע האָט געדאָוונט. אין אָוונט זענען געקומען דײַטשן און פֿאָליציי. זיי האָבן מיך געפֿרעגט: „וווּ זענען דאָ יידן?" איך האָב געענטפֿערט, אַז איך ווייס ניט, כ׳בין ניט קיין היגער. אין דער רגע האָבן זיי דערזען

די אַלטע גאָלדע. זיי האָבן זיך אַרויפֿגעוואַרפֿן אויף איר און אָנגעהויבן שלאָגן זי מיט די קאָלבעס. איך בין אַרויסגעלאָפֿן און האָב זיך באַהאַלטן אין דער קוקורוזע. די באַלעבאָסטע איז געקומען און האָט מיר געזאָגט: „זיץ דאָ. זיי זוכן דיך". עס איז געווען זייער אַ שיינער זונפֿאַרגאַנג. איך האָב געוואַרט, ווען זיי וועלן קומען.

זיי זענען אָבער אַוועק. כ׳האָב זיך איבערגעטאָן און זיך אַרויסגענבֿעט פֿון שטאָט. איך האָב באַשלאָסן אַריבערצוכאַפּן זיך איבערן פֿראָנט. אינעם דאָרף קאָזענקי האָב איך באַגעגנט אַ וואָסער־פֿירער פֿון מאָזיר. איך האָב אים אַ מאָל געטראָפֿן בײַ באַבראָווסקען. ער האָט מיר געזאָגט, אַז די אַלטע גאָלדע האָט מען דערשטאָכן מיט אַ באַגנעט. איר קערפּער האָט מען אַוועקגעוואָרפֿן לעבן בית־עולם. דאָרט ליגן אַ סך מתים פֿון אַלטע־לײַט און קינדער. קיינער באַגראָבט זיי ניט. עס ליגן שטיקער גוף, קעפּ, הענט, פֿיס. אין שטאָט האָט מען די יידן שוין אויסגעשאָכטן. איצט האָבן די עקזעקוציע־אָפּטיילונגען זיך אַוועק־געלאָזט איבער די דערפֿער. דער אַרבעטער האָט געזאָגט: „איר זענט נאָך יונג. איך ווייס ניט ווער איר זענט, נאָר ס׳איז מיר אַ רחמנות אויף אײַך. גייט אַוועק".

אינעם דאָרף קאָזענקי האָט געווינט אַ יידישע לערערין. איר מאַן איז געווען אַ וויַסרוס. איך בין צו איר אַרײַנגעגאַנגען. זי איז געווען אַ יונגע, בילדשיינע פֿרוי. זי האָט געהאַט דרײַ קינדער. דאָס עלטסטע איז אַלט געווען זעקס יאָר, דאָס יינגסטע איז נאָך ניט אַרומגעגאַנגען. איך האָב איר פֿאָרגעלייגט אַוועקצוגיין מיט מיר. זי האָט געענטפֿערט: „וווהין וועל איך גיין מיט דרײַ פּיצלעך קינדער?" ווען איך האָב געענטיקט אין אַן אַנדער דאָרף, האָב איך זיך דערוווסט, אַז אין קאָזענקי איז געווען אַ שטראָפֿאָפּטייל. די דײַטשן האָבן דערהרגעט די לערערין און אירע קינדער.

נאָך אַ סך שוידערלעכע זאַכן האָב איך געזען. איך האָב געזען די געטאָ אין אַרשע. זי איז געווען נאָך שרעקלעכער פֿון דער מינסקער געטאָ. האָלב־פֿאַרפֿרוירענע זקנות האָבן זיך אַרומגעדרייט צווישן די מתים. מיידלעך מיט צעקנילטע קערפּערס און געשוואָלענע פֿון הונגער, האָבן געפֿרעגט: „ווען וועט מען קומען נאָך אונדז?" זיי האָבן געוואָרט אויפֿן טויט, ווי אויף אַן אויסלייזונג. צוואַנציק אַלטע יידישע טשעסלערס האָבן ניט געוואָלט איבערגעבן זיך אין די הענט פֿון די הענקערס. זיי האָבן זיך צונויפֿגעקלײבן אינעם הויז פֿונעם טשעסלער עלי האָפֿשטיין אויף דער פּושקין־גאַס, באַגאָסן דאָס הויז מיט נאַפֿט און אַליין זיך פֿאַרברענט. זייערע פֿאַרקוילטע קערפּערס האָבן זיך געוואָלגערט און קיינער האָט זיי ניט באַגראָבן.

איך האָב געזען אין אַרשע אַ לאָגער פֿון קריגס־געפֿאַנגענע. די פֿאַשיסטן האָבן דאָרט געשלאָגן די געפֿאַנגענע מיט די באַשטיוולטע פֿיס, מיט די קאָלבעס, מיט נאַגייקעס. איך האָב געזען אַ לאָגער אין סמאָלענסק. ניט מענטשן, נאָר שאָטנס פֿון מענטשן האָבן געמוזט באַגראָבן די טויטע, צו 300–400 אַ טאָג. אין דער שטאָט פֿאָטשינאָק האָט מען מיך אַרעס־טירט. מע האָט מיך געפֿיניקט, געוואָלט זיך דערוויסן, צי איך בין אַ יידישקע. איך האָב געשוויגן. מע האָט מיך געשמיסן, אויסגעהאָקט מיר די ציין. אין פֿאָטשינאָק האָב איך געזען, ווי מע האָט אויפֿגעהאָנגען רוסן. איך האָב געזען דײַטשן, וואָס האָבן געראָבעוועט, געהרגעט און געלאָכט.

איך בין געגאַנגען אויף מיזרח אַ הונגעריקע און אַ בארוועסע. איך האָב צונויפֿגעקליבן זאָגגען אין פֿעלד און געבעטן נדבות. אַ דײַטשישער אויטאָ האָט מיך איבערגעפֿאָרן און צעבראָכן מיר אַ פֿוס. איך בין קראָנק געוואָרן אויף פֿלעקטיפֿוס און כ׳האָב געבעטן דעם

דאקטער, ער זאל מיך ניט היילן. איך האב זיך דערשלאגן קיין אריאל. איך האב געזען פארטיזאנער, איך האב געזען דעם קאמף פון סאוועטישע מענטשן קעגן די פאראכאפערס. און אט האב איך דערזען א נס: דעם 5טן אויגוסט 1943 — א רויטן שטערן אויפן היטל פון א רויטארמייער.

באסיע פיקמאן

דעצעמבער 1943

די דערציילונג פֿון אָלגע גאָלדפֿײַן

די מלחמה האָט מיך געטראָפֿן אינעם גרענעץ־שטעטל פּרוזשאַני, ווו איך האָב געאַרבעט אין שפּיטאָל ווי אַ דאָקטער. אין דער נאַכט אויפֿן 22סטן יוני 1941 האָב איך דעזשורירט. אַ זייגער 3.30 האָבן די דײַטשן אָנגעהויבן באָמבאַרדירן די שטאָט.

די דײַטשן זענען אַרײַן אין שטאָט דעם 23סטן און תּיכף, אַרויסשפּרינגענדיק פֿון די אויטאָס, האָבן זיי אָנגעהויבן רויבן און שלאָגן יידן. זיי האָבן מיט זיך געבראַכט אַ סך ווײַסגוואַרדייער, ווײַל האָבן באַלד אָנגעהויבן פֿירן אַ פּאָגראָם־אַגיטאַציע. מיר אַלע האָבן זיך פֿאַרמאַכט אין די שטובן.

אויפֿן דריטן טאָג האָבן די דײַטשן געפֿאַדערט, אַז מע זאָל זיי אָפּגעבן אַלע כּלים: מעסערס, לעפֿל, טעפּלעך. מיט צוויי טעג שפּעטער האָבן זיי שוין פֿאַרלאַנגט בעטן, בעט־וועש אד״גל.

די יידן האָבן זיך באַהאַלטן אין די קעלערס און אויף די בוידעמס, אָבער די דײַטשן האָבן זיי אומעטום געפֿונען, דערלאַנגט זיי טויטקלעפּ און געשלעפּט אויף אָרבעט.

דעם 10טן יולי, נאָך דעם ווי די אַרמיי איז אַדורכגעגאַנגען, איז געקומען אין שטאָט אַרײַן די געסטאַפּאָ, און דאָן האָט זיך אָנגעהויבן דאָס שרעקלעכע. קודם־כל האָבן זיי געכאַפּט אַכצן יידן און דערשאָסן זיי צוויי קילאָמעטער פֿון שטאָט. וועגן דעם גורל פֿון די אומגליקלעכע האָבן מיר זיך דערוווּסט ערשט אין צען טעג אַרום. וועג אַ הונט האָט געבראַכט די האָנט פֿון אַ דאָקטער מיט אַ רויטן קרייץ אויפֿן אָרבל.

דעם 15טן יולי האָבן די דײַטשן אויסגעהאָנגען אין די גאַסן אַ מעלדונג, אַז אין משך פֿון דרײַ טעג דאַרפֿן די יידן אויסווײַלן אַ יידישן ראָט — אַ יודענראָט — פֿון 24 פּערזאָן. אויב דער יודענראָט וועט ניט ווערן געשאַפֿן, וועלן 100 פּערזאָן דערשאָסן ווערן. קיינער פֿון די יידן האָט ניט געוואָלט גיין אין יודענראָט. איין יִיד האָט זיך באַראָטן מיט פּאָליאַקן און באַשלאָסן, אַז מע דאַרף דערלאַנגען אַ רשימה פֿון יידן, אַן זייער וויסן, און דאָן וועט מען זיי אַרויסרופֿן און שטעלן פֿאָר אַ געשעענעם פֿאַקט. אין דער דאָזיקער רשימה האָט מען אײַנגעשלאָסן מענטשן מיט העכערער בילדונג — אַדוואָקאַטן און דאָקטוירים. די דײַטשן האָבן אָדורכגעקוקט דאָס צעטל און דערקלערט, אַז זיי דאַרפֿן האָבן באַלמעלאָכעס און ניט קיין געבילדעטע מענטשן. אין אַ וואָך אַרום האָבן די דײַטשן אַרגאַניזירט אַ יודענראָט לויט זייער אויסוואָל.

דעם 20סטן יולי זענען אין יודענראָט געקומען געסטאַפּאָ־לײַט און געמאָלדן, אַז אין משך פֿון דרײַ טעג מוז מען זיי צושטעלן אַ גרויסע קאָנטריבוציע. אין דרײַ טעג אַרום האָבן די דײַטשן צוגענומען די קאָנטריבוציע, אָבער קיין שום קוויטאַנציע האָבן זיי ניט געגעבן. צו אונדז האָבן זיך געוואַנדט יידן פֿון אַרומיקע שטעטלעך און געבעטן הילף בײַם אײַנצאָלן קאָנטריבוציע. זיי האָבן ניט פֿאַרמאָגט קיין ווערטפֿולע חפֿצים און קיין געלט. מיר האָבן צונויפֿגעזאַמלט אַלע ווערטפֿולע זאַכן, וואָס זענען בײַ אונדז געבליבן, — בראָשן,

סטענאָגראַמע. צוגעגרייט צום דרוק — ווַאסילי גראָסמאַן.

רינגלעך, געגומען די לייכטערס און קאַנדעלאַבערס פֿון שול, — און מיט דעם האָבן מיר געדעקט די קאַנטריבוציע פֿאַר די שטעטלעך שיראַקאָוו, מאַליטש און לינאָווע.

באַלד אין די ערשטע טעג פֿונעם אַרויסגיין אויף אַרבעט פֿלעגן אין אָונט אַ סך צוריקקומען צעקאַלעטשעטע און צעשלאָגענע.

דעם 10טן אויגוסט האָבן זיך באָוויזן אויף די וועגט מעלדונגען פֿונעם דייטשישן הויפּט־קאָמאַנדיר, אַז אַלע יידן פֿון די אָקופּירטע געגנטן וועלן ווערן אַרויסגעפֿירט אין געטאָס.

צוויי חדשים זענען מיר געשלאָפֿן אין די מלבושים, געהאַלטן אונטערן קאָפֿ קליינע פּעקלעך און יעדע מינוט געווען גרייט צום אַרויסגיין.

דעם 10טן אָקטאָבער איז באַקאַנט געוואָרן, אַז אין פֿרוזשאַני ווערט געשאַפֿן אַ „יודענ־שטאָט"; מיר וועלן בליבן אויפֿן אָרט און צו אונדז אין „יודענשטאָט" וועלן קומען די יידן פֿון ביאַליסטאָק. דעם 25סטן אָקטאָבער האָט מען אונדז אַריבערגעפֿירט אין געטאָ. א טייל פֿון געטאָ איז געווען אַרומגעצוימט מיט דראָט, אַ טייל — מיט אַ פּעסטער מויער.

אין משך פֿון זעקס וואָכן זענען צו אונדז אָנגעקומען יידן פֿון ביאַליסטאָק — דרײַ טויזנט אַלמנות און צוויי טויזנט יתומים. הינטערן שטאָט האָבן די דייטשן אַרגאַניזירט אַ קאָנטראָל־קאַמער, וווּ מ'האָט אומברחמנותדיק געשלאָגן און באַרויבט די נײַ־געקומענע.

גלײַכצײַטיק האָבן אָנגעהויבן אָנקומען צו אונדז אין געטאָ אויך יידן פֿון אַנדערע שטעט און שטעטלעך — פֿון ביאַלאָוויעזש, בלודען, מאַליטש, שערעשאָווע, בערעזע, סלאָנים א״א.

דעם 3טן יאַנואַר 1942 האָבן די דייטשן געפֿאַדערט פֿון אונדז אַ צווייטע קאָנטריבוציע. זיי האָבן צוגענומען בײַ אונדז די פּעלצן, אָלע זײַדענע און פֿוטערנע זאַכן. אַ יידישע פֿרוי האָט ניט געהאָט קיין רעכט צו פֿאַרמאָגן אַפֿילו אַ פֿוטערן קנעפּל. מ'האָט צוגענומען אָלע פֿאָטאָ־אַפּאַראָטן, טעפּעכער, פּאָטעפּאָנען און פֿלאָטעס. די דייטשן האָבן אונדז צוגעשטעלט אַ חשבון פֿאַר אָלע אײַנריכטונגען אין געטאָ, וואָס מיר אָליין האָבן אונטער אַ צוואַנג געבויט: פֿון אָנהייב 750 טויזט מאַרק, און 500 טויזנט מאַרק אין דער צווייטער קאָנטריבוציע.

דעם 9טן יאַנואַר האָט די דעמאָלטדיקע בירגערמײַסטערין פֿון שטאָט, די דייטשקע האַרן, געמאָלדן, אַז צוויי טויזנט יידן מוזן תיכף אַוועק פֿון געטאָ. אַ דאָנק דעם גרויסן כאַאַר, וואָס מיר האָבן געגעבן פֿאַר האַרן און דער זשאַנדאַרמעריע, האָט מען איבערגעלאָזן די יידן אין געטאָ ביז פֿרילינג.

אין פֿעברואַר איז געקומען צו אונדז אַ נײַער בירגערמײַסטער, קאָשמאַן, און באַלד האָט ער געפֿאַדערט אַ דריטע קאָנטריבוציע אין געלט און מלבושים. אָהנט דעם איז געוואָרן אײַנגעשטעלט אַ שטײַער — 10 מאַרק פֿאַר יעדן מענטש. פֿאַר די אומפֿאַרמעגלעכע האָט געדאַרפֿט צאָלן דער יודענראַט.

אין מאַרץ האָבן אָנגעהויבן אָנקומען יידן פֿון איוואַצעוויטש, סטאָלבצי א״א. זיי זענען געקומען אין אַ שרעקלעכן מצב, מיט אָפּגעפֿרוירענע הענט — זיי זענען אָלע געווען האַלב נאַקעט. אין אַפּריל האָט מען ווידער ענגער געמאַכט די געטאָ. אין מײַ האָט מען אָנגעהויבן ווערבירן אין די לאָגערן, פֿון וואָנען קיין איין מענטש איז שוין צוריק ניט געקומען. וויניטער האָבן מיר אָפּגעקערט דעם שניי פֿון אײַזנבאַן־פּלאַנט, אָנגעהויבן פֿון דינאָווע ביז באַראַ־נאָוויטש, און יונגע מענטשן האָט מען נאָך דאָן געגומען אין די לאָגערן. פֿרילינג און זומער האָבן מיר געגראָבן טאָרף, געקאָרטשעווט ווארצלען, אויסגעהאַקט וואַלד אויף אַ הונדערט־

מעטערדיקן שטח פֿונעם אײַזנבאַן־פּלאַנט, געלאָדן אַמוניציע, פֿאַרשאָטן גריבער מיט זאַמד אאַז"וו.

די דײַטשן האָבן געשאָפֿן קאַרטעלן פֿון שוסטערס, שנײַדערס און מעבל־אַרבעטער.

די דײַטשן האָבן אַרויסגעפֿירט קיין דײַטשלאַנד דאָס גאַנצע אײַזנווּאַרג, פֿונאַנדער־געזומען און אָפּגעשיקט אויף מערב די אין פֿרוזשאַני עקזיסטירנדיקע קליינבאַן.

פֿון קעלט, הונגער און קלעפּ זענען אין משך פֿונעם ווינטער אומגעקומען 6 טויזנט פֿערזאָן פֿון די 18 טויזנט געטאָ־אײַנוווינער.

דעם 2טן נאָוועמבער, 5 אַ זייגער אין דער פֿרי, האָט געסטאָפּט אַרומגערינגלט די געטאָ און דערקלערט, אַז מיר וועלן ווערן עוואַקוּירט. זיי האָבן דערבײַ געזאָגט, אַז יעדער האָט דאָס רעכט צו נעמען מיט זיך ניט מער ווי 50 קילאָגראַם באַגאַזש. אונדזער געטאָ איז געווען ווי אַן אָאַזיס אין מדבר — אַלע יידן פֿון די שכנותדיקע שטעטלעך האָט מען שוין געהאָט אומגעבראַכט און מיר האָבן געוווּסט, וואָס אונדז דערווארט. אַ סך האָבן באַשלאָסן צו באַגיין זעלבסטמאָרד און זיי זענען געלאָפֿן אין די אָפּטייקן נאָך סם. 47 פֿערזאָן האָבן זיך געסמט און געשטאָרבן. איך האָב אויך באַשלאָסן צו מאַכן אַ סוף מיט זיך. מיר האָבן געהאָט אַ זאָפּאָס פֿון מאָרפֿיום און אים פֿונאַנדערגעטיילט צווישן זיך — צו 1 גראַם אויף אַ פֿערזאָן. איך האָב געזומען איין גראַם דורכן מויל און אַ גראַם האָב איך אַרײַנגעלאָזן אין דער וועג. נאָך דעם האָבן מיר זיך פֿאַרשפּאַרט אין די ווינונגען און געמאַכט אַ טשאַד. דער יודענראַט האָט זיך דערוווּסט וועגן דעם און פֿאַר טאָג האָט מען אויפֿגעריסן די ווינונגען. אַלע זענען געווען באַוווּסטלאָז, איינעם האָט אָפּגעגליקט און ער איז שוין געווען טויט. דאָס מעדיצינישע פּערסאָנאַל האָט געאַרבעט אַרום אונדז דרײַ מעת־לעת און אונדז אומגעקערט צום לעבן.

דעם 7טן נאָוועמבער האָב איך באַקומען אַ בריוול פֿון מײַן באַקאַנטער — דער מאָנאַכין טשובאַק. זי האָט פֿאַרגעלייגט זיך צו טרעפֿן מיט מיר. איך בין אַווּעק צום דראָטפֿאַרצוים און האָב זי תּיכף דערזען. זי האָט געבראַכט אַ ליטער בראַנפֿן פֿאַרן וואַכמאַן, כּדי ער זאָל אונדז דערלויבן צו שמועסן, און מיר האָט זי געגעבן דרײַ הונדערט מאַרק אויף איבערקויפֿן די וואַך. איך האָב איר געזאָגט, אַז איך בין זייער אויסגעמאַטערט און איך פֿיל זיך ניט בכּוח צו קעמפֿן, בעסער שוין אַ סוף מאַכן צום לעבן. וועג מיר האָבן זיך צעשיידט, האָב איך באַשלאָסן אויפֿן אָרט צו באַלייידיקן דעם וואַכמאַן, כּדי ער זאָל מיך דערשיסן. אין אָנהייב איז ער געווען איבערראַשט, וואָס איך האָב געוואָגט צו אים זיך צו וועגדן. איך האָב אָנגעהויבן רעדן צו אים: צי גלייבט ער טאָקע היטלערן, אַז מיר זענען ביאַלאָגיש ניט קיין מענטשן, צי שעמען זיך ניט די דײַטשן, וואָס האַלטן זיך פֿאַר קולטור־מענטשן און פֿאַר אַ הערשנדיק פֿאָלק, צו פֿיניקן די אַלע אומבאַשיצטע אַלמנות, זקנים און קינדער? ניט שוין זשע, — האָב איך געפֿרעגט, — ווייס ער ניט, אין וואָס פֿאַר אַ מצב עס געפֿינט זיך די דײַטשישע אַרמיי, — סטאַלינגראַד קאָנען די דײַטשן ניט נעמען, אין קאָווקאַז זענען זיי אַרומגערינגלט, פֿון עגיפּטען לויפֿן זיי, — די מלחמה וועלן זיי ניט געווינען; אויב ניט קיין „בליץ", האָבן זיי פֿאַרשפּילט. איך האָב אים געזאָגט, אַז זײַן פֿירער האָט געמאַכט דעם גאַנצן דײַטשישן פֿאָלק אַן אײַנשפּריץ פֿון משוגעת און אַז זיי זענען באמתע משוגע געוואָרן, ווי די הינט. פֿאַרשטיי, וואַכמײַסטער, — האָב איך געזאָגט, — איך וויל, אַז דו זאָלסט בלײַבן לעבן, זיך אומקערן אַהיים און דערמאָנען זיך די ווערטער פֿון דער קליינער יידישער פֿרוי, וואָס זאָגט דיר דעם גאַנצן אמת.

דער וואכמאן האָט מיך ניט דערשאסן.

איך בין אוועק צו א באקאנטן פריזירער, בערעסטיצקי, — איך האָב אים געקענט פאר זייער א מוטיקן מענטשן. איך האָב אים אוועקגערופן אין א געסל און געזאגט: „איך האָב זיך געוואלט סמען — האָט דער סם מיך ניט גענומען, איך האָב געוואלט, מע זאל מיך דערשיסן, אבער קיין דייטשישע קויל נעמט מיך ניט. האָב איך בלויז איין אויסוועג: אנטלויפן פון געטא. זאל ער מיר העלפן דערין". בערעסטיצקי האָט פארזיכטיק אויפגעהויבן דעם דראָט, איך בין אדורכגעקראכן אונטער אים, איך בין אריבער די גאס און דורך גערט־נער און הייף געלאפן צום מאנאסטיר. באלד בין איך געווען ביי מיין באקאנטער מאנאכין. זי האָט מיך תיכף איבערגעטאן און באהאלטן. דרייַ באהעלטענישן האָט מען געמאכט פאר מיר: איינע — בייַ דער קו אין שטאל, די צווייטע — אונטער די טרעפ, און די דריטע — צווישן צוויי שאפעס. איך בין געזעסן א פארשפארטע און די גאנצע צייט אבסערווירט דורכן פענצטער, ווער עס גייט צו אונדז. ווען איך בין אריין אין עסצימער, האָט מען פארמאכט די טירן אויפן שלאָס. די גאנצע צייט האָבן מיר שרעקלעך ווייַ געטאן די ציין, איך בין ניט געשלאפן בייַ נאכט, אבער צו קיין צאנדאקטער האָב איך ניט געקאנט גיין. די וואך איז אדורך אין כסדרדיקער שרעק. בייַ טאג בין איך אפגעזעסן אין צימער, בייַ נאכט בין איך ארויס אין הויף און געהערט, וואס עס טוט זיך אין געטא. דאָרט איז געווען פינצטער און שרעקלעך. ארום דער געטא האָבן געברענט פייַערן און עס זענען געווען פונאנדערגעשטעלט קוילן־וואַרפערס און טאנקעטקעס, איבער דער געטא זענען געפלויגן עראפלאנען.

צום סוף פון דער פינפטער וואך פון מיין ווויגען איינעם מאנאסטיר איז געקומען צו מיר א פארשטייער פונעם יודענראט מיט א בריוו פונעם יודענראט־פארזיצער און פון מיין מאן. זיי האָבן מיר געשריבן, אז די דייטשן אינטערעסירן זיך מיט מיין געזונט (די דייטשן האָבן געמיינט, אז איך בין נאָר קראנק נאכן אפסמען זיך). אויב איך וועל ניט צוריקקומען, וועט צוליב מיר ליידן די געטא.

איך האָב לאנג ניט געטראכט: אויב די געטא דראָט א ספּנה צוליב מיר, וועל איך זיך אומקערן. איך האָב אבער ניט געווסט, ווי אזוי ארייַנצוגיין אין געטא. דער שליח האָט געזאגט, אז ער וועט מיך ארייַנפירן ווי דעם קאמיסארס אן ארבעטערין, וואס גייט אריין אין געטא, פדי צו זוכן גוטע וואל אויף אויסצושטריקן א סוועטער פאר קאמיסאר.

אין עטלעכע שעה ארום בין איך שוין געווען אין געטא. מיין הויז האָב איך שוין ניט געפונען — עס איז שוין געווען אויסער דער גרענעץ פון געטא. איך מיטן מאן האָבן זיך ארייַנגעצויגן צו מיינער א פריינדין, דער צאן־דאקטערין ניצבערג־מאשענמעסער.

נאכן צוריקקומען אין געטא האָב איך זיך דערווויסט, אז אפריקע איז כמעט אין גאנצן אפגערייניקט און אז די דייטשן זענען פארשפארט אין טוניס. די שטימונג בייַ אלעמען האָט זיך געהויבן.

דעם 27סטן יאנואר 1943, ווען איך בין צוריקגעגאנגען פון א חולה, האָב איך דערהערט א שיסערייַ אין יודענראט. אין צען מינוט ארום האָט מען מיך אהין ארויסגערופן. איך האָב דאָרט געטראפן צוויי פארוווונדיקטע און איין דערהרגעטן. ווי עס האָט זיך ארויסגעוויזן, האָט געשאסן דער געסטאפא־שעף ווילהעלם. ער האָט זיך ארייַנגעריסן 7 א זייגער אין אוונט אינעם בנין פונעם יודענראט און באשולדיקט דעם יודענראט אין א פארשווערונג מיט

פֿאַרטיזאַנער. באַלד אויפֿן אָרט האָט ער דערהרגעט דעם וועכטער און פֿאַרוווּנדיקט צוויי מיטגלידער פֿונעם יודענראַט.

דעם 28סטן יאַנואַר, 5 אַ זייגער אין דער פֿרי, האָט מען צו דער געטאָ געבראַכט מיליטער, און 7 אַ זייגער האָט מען אונדז געמאָלדן וועגן עוואַקואַציע. אָבט אַ זייגער זענען געקומען פֿורן פֿאַר דער גטאָ, כּדי אונדז אַרויסצופֿירן פֿון דאָרט. דער געטאָפֿאַ־שעף וויהעלם האָט באַפֿוילן, אַז בלויז אַ טייל פֿון די פֿורן זאָלן בלייבן, די איבעריקע זענען געקומען דעם 29סטן, 30סטן און 31סטן יאַנואַר. דער ערשטער טראַנספֿאַרט האָט געירירט פֿונעם אָרט שוין צען אַ זייגער אין דער פֿרי, אין אים בין איך אויך געווען.

אין פֿינף שעה אַרום זענען מיר צוגעקומען צו דער סטאַציע לינאָווע. די דייטשן האָבן אונדז געהייסן אַראָפּגיין פֿון די פֿורן. זיי האָבן אַלעמען געשלאָגן מיט נאַגייקעס איבער די קעפּ ביזן פֿאַרלירן דאָס באַוווּסטזיין. איך האָב באַקומען צוויי אָזעלכע קלעפּ, און אין קאָפּ ביי מיר האָט גערוישט, ווי אין אַ טעלעגראַפֿן־סלופ. איך האָב געווּסט, אַז דער טויט איז נאָענט, און דערפֿאַר האָב איך מײַנע זאַכן איבערגעלאָזן אויף דער פֿור. מײַן מאַן האָב איך באַלד פֿאַרלוירן.

אויפֿן וואָקזאַל האָט מען אונדז געהאַלטן דרײַ שעה. 6 אַ זייגער אָוונט איז אָנגעקומען אונדזער עשעלאָן (קאָלטע טעפּלושקעס). 7 אַ זייגער האָט מען אונדז אַהין אויפֿגעלאָדן. אויפֿן פּעראָן האָבן מיר געטראָטן איבער טויטע. אין די וואָגאָנען אַרײַן האָט מען אונדז געשלײדערט, ווי זעק מיט קאַרטאָפֿל. די דייטשן האָבן אַרויסגעריסן קינדער ביי די מוטערס און אויפֿן אָרט זיי דערהרגעט.

אין דער לעצטער מינוט פֿאָרן פֿאַרמאַכן די וואָגאָנען בין איך אַרויסגעשפּרונגען אויפֿן פֿלאָנט. די געלע לאָטע האָב איך פֿאַרשטעלט מיט אַ גרויס טיכל. איך בין שנעל אַוועק אויף עפּעס אַ גאַס און אַרײַן אין אַ גאָרטן. איך בין געגאַנגען פּאַזע דעם פֿלויט און אַרויס אויפֿן פֿעלד. וויַיטער בין איך געגאַנגען כּסדר מיטן פֿעלד — אויפֿן וועג זענען דאָך געווען געסטאָפּאַ־לײַט, ווי איך האָב שפּעטער זיך דערוווּסט, איז דעמאָלט געווען 22 גראָד פֿראָסט. אַ סך מאָל בין איך געפֿאַלן אין חלשות.

אַז איך בין אַרײַן אינעם מיליטעריש שטעטל, האָט מיך אָפּגעשטעלט דער אויסרוף פֿונעם „האַלט!״ איך האָב זיך פֿאַרגעשטעלט פֿאַר אַ וויַיסרוסישער און געזאָגט, אַז איך גיי אין מײַן דאָרף — מײַן טאָכטער דאָרף דאָרט געבוירן אַ קינד. דער וואָכמאַן האָט מיר דערלויבט גיין וויַיטער.

אַזוי בין איך געגאַנגען ביז 2 אַ זייגער ביי נאַכט. ענדלעך בין איך אָנגעקומען אין שטאָט אַרײַן. צוויי שעה האָב איך זיך אַרומגעדרייט אין דער פֿאַרשטאָט און מורא געהאָט צו באַגעגענען עמעצן. זייער פֿאַרזיכטיק האָב איך זיך דערנענטערט צום מאָנאָסטיר און שטיל אָנגעקלאָפּט אינעם פֿענצטער. אַן עלטערע שוועסטער האָט מיר געעפֿנט די טיר און באַלד אָנגעהויבן אײַנרײַבן מיר די הענט. עסן האָב איך ניט געקאָנט און כ׳האָב בלויז אויסגעטרונקען עטלעכע גלעזער קאָלט וואַסער. מײַן פֿרײַנדין, די מאָנאָכין טשובאַק, האָט מיך אַוועקגעלייגט אויף איר בעט און איך בין אײַנגעשלאָפֿן.

אין דער פֿרי (דאָס איז געווען דעם 29סטן יאַנואַר) האָט מיך אויפֿגעוועקט אַ געוויין. אַ מאָנאָשקע האָט געווײַנט: זי האָט מורא געהאַט, אַז מײַן צוריקקערן זיך אין מאָנאָסטיר וועט אומברענגען די מאָנאָכינס. טשובאַק האָט זי איבערצײַגט, אַז מאָרגן וועלן מיר אַוועק־פֿאָרן, אָבער זי האָט אַן אַן אויפֿהער איבערגעחזרט: ד״ר גאָלדפֿײַן דאָרף דאָך אַלץ איינס

שטאַרבן, און צוליב איר וועלן מיר אויך אומקומען. דאָן האָב איך זיך אַרײַנגעמישט אין געשפּרעך און געזאָגט, אַז אויב איך האָב געקאָנט אַרויסשפּרינגען פֿונעם טויטוואָגאָן, וועל איך אויך באַווײַזן אַרויסצוגיין פֿון דעם הויז און קיינעם ניט פֿאַרשאַפֿן קיין צרות.

אין שטאָט האָבן זיך באַווײַזן מעלדונגען, אַז אַלע שטאָלן, ביידעמס, קעלערס און קלאָזעטן דאַרפֿן וועלן פֿאַרמאַכט, כּדי יידן זאָלן אַהין ניט אַרײַן. די הינט דאַרף מען אָפּלאָזן פֿון די קייטן; אויב אין אַ וועלכן ס׳איז הויז וועט מען געפֿינען אַ יידּ, וועלן אַלע אײַנוווינערס וועלן דערשאָסן.

די זעכציאָריקע דינערין פֿונעם מאַגאַסטיר ראָניע קעוויורסקאַ איז אַוועק אין אַ דאָרף צוועלף קילאָמעטער ווײַט, כּדי צו געפֿינען פֿאַר מיר אַ פֿור. זי האָט זיך אומגעקערט שפּעט אין אָוונט און געזאָגט, אַז מאָרגן אין דער פֿרי וועט קומען אַ פֿור.

צען אַ זייגער איז די פֿור געקומען. איך האָב זיך איבערגעטאָן פֿאַר אַ מאַגאַכין און אַנגעטאָן שוואַרצע ברילן. איך בין געזעסן אויפֿן וואָגן און אַנגעשטרענגט געקוקט אויפֿן פּעקעלע בײַ מיר אין האַנט. די מאַגאַכין טשובאַק איז געגאַנגען פֿאָרויס צו פֿוס. אויף די אויגן פֿון די געסטאַפּאָ־לײַט בין איך אַרויסגעפֿאָרן פֿון שטאָט. אין דער זעלבער צײַט איז גראָד אַוועק דער דריטער טראַנספּאָרט יידן. הינטער דער שטאָט איז די מאַגאַכין טשובאַק אַרויף אויף דער פֿור. אונדז אַנטקעגן איז אַנגעקומען אַ באַקאַנטע פּאָלקע, קאַליגאָווסקאַ. זי האָט געגעבן אַ צייכן דער טשובאַק, אַז איך בין גוט פֿאַרמאַסקירט. מיך האָט דאָס איבערגעשראָקן. איך האָב מורא געהאַט, אַז זי זאָל מיך ניט אויסגעבן. די באַגלייטערין האָט מיך באַרויקט און געזאָגט, אַז קאַליגאָווסקאַ לעבט זייער שטאַרק איבער די ליידן, וואָס יידן שטייען אויס, און ווען זי האָט זיך דערוווּסט, אַז זי, טשובאַק, גרייט זיך מיך צו ראַטעווען, איז זי ספּעציעל אַרויס אויפֿן וועג, כּדי צו זען, צי אַלץ איז אין אָרדענונג.

מיר זענען געפֿאָרן ביז פֿינף אַ זייגער אין אָוונט. דאָס פֿערד איז געווען אויסגעמאַטערט און מיר האָבן באַשלאָסן איבערצונעכטיקן אינעם נאָענטן דאָרף. מיין באַגלייטערין האָט זיך געווענדט צום סאָלטיס, אַז ער זאָל אונדז שאַפֿן אַ נאַכטלאָגער, אָבער ער האָט געענטפֿערט, אַז אַלץ איז פֿאַרנומען: אינעם דאָרף נעכטיקן צוואַנציק דיטשישע זשאַנדאָרן. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז ס׳וועט בעסער זײַן אַוועקצוגיין פֿון דאָנען. מיר האָבן זיך אַרויפֿגעזעצט אויפֿן וואָגן און געפֿאָרן וויטער. דאָס אויסגעמאַטערטע פֿערדל האָט קוים געשלעפּט די פֿיס. מיר זענען אַרײַן אין אַ טונקלען וואַלד — די בעלאָוועזשער פּושטשע. אויפֿן וועג האָבן מיר דערזען אַ קליין הײַזל. מײַן באַגלייטערין איז אַהין אַרײַן און דאָרט געטראָפֿן אירס אַ געוועזענע שילערין. מ׳האָט אונדז גוט אויפֿגענומען און מיר האָבן פֿאָרבראַכט די נאַכט אין אַ וואַרעמער שטוב. ווען ס׳איז געוואָרן טאָג, האָבן מיר פֿאָרגעזעצט דעם וועג. מיר זענען אַנגעקומען קיין בעלאָוועזש און אַוועק אין קאַשטשאָל. דערנאָך זענען מיר אַוועק קיין טשײַנאָווקע, און פֿון דאָרט קיין ביעלסק. פֿון ביעלסק זענען מיר געפֿאָרן מיט דער באַן קיין ביאַליסטאָק. אין באַן האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דעם 2טן פֿעברואַר האָבן די דײַטשן אַרומגערינגלט די געטאָ און דאָרט ווערט איצט דורכגעפֿירט אַ שחיטה.

אין ביאַליסטאָק זענען מיר אַוועק אין צענטראַלן מאַגאַסטיר. איך האָב זיך געוועגדט צו דער מאַגאַסטיר־אויפֿזעערין מיט דער בקשה, אַז זי זאָל מיך באַהאַלטן. אָבער זי האָט זיך דערשראָקן און אונדז געצוווּנגען תּיכף אַוועקצוגיין. ווען מיר האָבן פֿאַרלאָזן דעם מאַגאַסטיר, האָב איך געזאָגט צו מײַן באַגלייטערין, אַז מער דאָרפֿן מיר שוין פֿאַר קיינעם ניט אויפֿדעקן אונדזער סוד.

בײַ נאַכט זענען מיר געבליבן אויף דער גאַס און ניט געוווסט, ווו מיר זאָלן זיך אַהינ־טאָן. דאָן האָט מײַן באַגלייטערין זיך דערמאָנט דעם אַדרעס פֿון אַ מאַנאַכינס אַ ברודער. ער איז ניט געווען אין דער היים, אָבער זײַן פֿרוי האָט אונדז געזאָגט, אין יענער צײַט איז אין ביאַליסטאָק פֿאַרגעקומען אַ שחיטה אויף ייִדן. די שטאָט איז געווען פֿול מיט געסטאַפּאַ־לײַט. אַלע אײַנווויינער האָבן מורא געהאַט, אַז מע זאָל זיי ניט חושד זײַן, אַז זיי זענען ייִדן. קיין בילעטן אויף די וואָקזאַלן האָט מען ניט פֿאַרקויפֿט. מיר האָבן געזומען בעטן דעם סטאַציע־נאַטשאַלניק, אַז ער זאָל אונדז, אָרעמע מאַנאַשקעס, געבן בילעטן אַן דורכלאָזשײַנען. פֿון אַנהייב האָט ער אָפּגעזאָגט, אָבער דערנאָך האָט ער אונדז דאָך געגעבן בילעטן. איך האָב מורא געהאַט אַרײַנצולייגן די טײַערע בילעטן אין קעשענע און די גאַנצע צײַט זיי געהאַלטן אין האַנט.

אויף אַזאַ אופֿן זענען מיר דעם 13טן פֿעברואַר אַרויסגעפֿאָרן פֿון ביאַליסטאָק אויף דער סטאַציע לאַני מיטן צוג, און פֿון דאָרט זענען מיר געפֿאָרן מיט אַ פֿור אין פֿאַרשיידענע קאָשטשאָלן — דאָמבראָווע, סאָקאָלי, מאָקיני און פֿון דאָרט מיטן צוג — קיין וואַרשע. אין דעם גוווערנאַמענט האָבן מיר שוין ניט מורא געהאַט, אַז מ׳וועט אונדז פֿאַרהאַלטן, דאָרט האָט מען אויף קיין פֿאַספֿאָרט ניט געפֿרעגט. פֿון וואַרשע זענען מיר געפֿאָרן קיין לאָוויטש, ווו עס האָט געווויינט די משפּחה פֿון מײַן באַגלייטערין. דאָרט זענען מיר געווען זעכצן חדשים. קיינער האָט ניט געוווסט, אַז איך בין אַ ייִדישע. איך האָב געאַרבעט ווי אַ מעדיצינישע שוועסטער און געהאַט אַ גרויסע פּראַקטיק.

אין מײַ 1944 האָבן מיר באַשלאָסן אַוועקצופֿאָרן קיין נאַלענטשאָוו בײַם בוג, צוואַנציק קילאָמעטער פֿון לובלין.

דעם 26סטן יולי 1944 האָט די רויטע אַרמיי באַפֿרײַט נאַלענטשאָוו, און דעם 29סטן בין איך צו פֿוס און מיט אויטאָס, אַוועק אויף מיזרח און אָנגעקומען אין מײַן שטאָט פּרוזשאַני.

פּרוזשאַני איז באַפֿרײַט געווארן דעם 16טן יולי. פֿון די 2700 ייִדן, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין וואַלד, האָבן זיך אומגעקערט אין שטאָט בלויז אַ צווײ צענדליגג בחורים און מיידלעך, די איבעריקע זענען אומגעקומען. די באַפֿעלקערונג האָט זיך זייער געפֿרייט מיט מײַן אומקערן זיך, און צו מיר האָבן בוכשטעבלעך עולה־רגל געווען פֿרײַנד, באַקאַנטע, פֿאַציענטן. אָבער מע דאַרף צוגעבן, אַז אין פּרוזשאַני איז געווען, ווער עס זאָל זיך דער־שרעקן, בעת מע האָט מיך דערזען אַ צוריקגעקומענע פֿון יענער וועלט — אַן עדות פֿון די פֿינצטערע מעשׂים פֿון געוויסע מענטשן...

בריסק

בריסק איז געווארן אקופירט דורך די דײַטשן אין די ערשטע טעג פֿון דער מלחמה און געווען איינער פֿון די ערשטע קרבנות.

פֿאַר דער מלחמה האָבן אין בריסק געווויינט אַרום 26 טויזנט יידן, צווישן זיי אינזשענירן, דאָקטוירים, טעכניקערס, אַדוואָקאַטן, ספּעציאַליסטן פֿון האַלץ־אויסאַרבעטונגען. איצט זענען געבליבן לעבן ניט מער ווי פֿופֿצן מענטשן, וואָס האָבן על־פּי גס זיך געראַטעוועט.

אָט וואָס עס דערציילן די ניצול געוואָרענע וועגן די ערשטע טעג פֿון דער דײַטשישער הערשאַפֿט אין בריסק.

באַקאַליאַש וויערא סאַמוילאָוונא:

„וען די דײַטשן זענען אַנגעקומען, האָט די יידישע באַפֿעלקערונג באַלד דערפֿילט די שווערע דײַטשישע לאַפּע. עס האָבן זיך אַנגעהויבן אַבלאָווען, מ׳האָט געזומען טרײַבן אויף צוואַנגסאַרבעט; נאָך דער אַרבעט האָט מען געצוווונגען צו טאַנצן, קריכן אויפֿן בויך, און די, וואָס האָבן ניט געפֿאָלגט, האָט מען אומברחמנותדיק געשלאָגן".

גוטמאַן טאַניא סאַמוילאָוונא:

„באַלד פֿונעם ערשטן טאָג אַן האָט פֿאַר יידן זיך אַנגעהויבן א שרעקלעך לעבן. די דײַטשן האָבן אַנגעהויבן טרײַבן יידן אויף אַרבעט און געפֿינעמקט זיי אַן רחמנות, שפּעטער האָבן זיי גערויבט און געפֿאַדערט גאָלד. אויב מ׳האָט זיי ניט געגעבן, האָבן זיי געשלאָגן, געשאָסן. ווי די ווילדע חיות זענען זיי געלאָפֿן פֿון איין הויז אינעם אַנדערן".

זיסמאַן אַשר מאַיסייעוויטש:

„אין אַנהייב יולי 1941 האָבן די דײַטשן געזומען די יידן פֿלומרשט אויף ,אַרבעט׳ אָבער אין דער ווירקלעכקייט האָבן זיי פֿאַרשפּאַרט די געכאַפּטע יידן אין דער בריסקער פֿעסטונג, געהאַלטן זיי דאָרט אין שרעקלעכע באַדינגונגען, — אין דער יולי־היץ האָט מען זיי פֿינף טעג ניט געגעבן ניט קיין וואַסער, ניט קיין ברויט, — און אַלע ביז אינעם דערשאָסן. איין יידּ האָט זיך געראַטעוועט און דערציילט, אַז וועז ער האָט זיך אַרויסבאַקומען פֿונעם גרוב, זענען דאָרט נאָך געבליבן אַ סך לעבעדיקע און האַלב־לעבעדיקע מענטשן, מחמת בלויז אין די ערשטע רייען האָבן געטראָפֿן די קוילן. בעת די דײַטשן האָבן אַנגעהויבן פֿאַרשיטן די קבֿרים מיט ערד און הייסן קאַלק, האָבן א סך נאָך געלעבט".

„אין קאַבערין, בריסקער געגנט, — שרײַבט דער זעלבער זיסמאַן, — האָבן די דײַטשן אונטערגעצונדן א יידישן שפּיטאָל און דעם רבֿס ווויינונג, און היות ווי די אַרטיקע פֿײַער־לעשערס האָבן באַקומען א באַפֿעל ניט צו לעשן די שריפֿות, האָבן די פֿלאַמען אַרומגעכאַפּט די גאַנצע שטאָט. די דײַטשן האָבן געווארפֿן אינעם פֿײַער לעבעדיקע יידן".

דעם 12טן יולי 1941 איז אין בריסק פֿאַרגעקומען אַן אַבלאָווע אויף מאַנסלײַט. די שוועסטער קאַצאַף, מאַריע און שולמית, שרײַבן:

גבֿיות־עדות און דאָקומענטאַרע באַווײַזן פֿון בריסקער איינוווינערס.
צוגעגרייט צום דרוק — **מאַרגאַריטא אליגער.**

„מ׳האָט זיי אַרויסגענומען בײַ נאַכט פֿון די בעטן. וועמען ס׳האָט זיך אײַנגעגעבן צו באַהאַלטן, האָט געלעבט נאָך אַ יאָר. זיי האָבן פֿאַרנומען פֿינף טויזנט מאַנסלײַט, צווישן זיי — דרײַצניאָריקע יינגלעך און זיבעציק־יאָריקע זקנים. מ׳האָט צוגענומען אַ גרויסן טייל פֿון דער אינטעליגענץ: דאָקטוירים, אינזשענירן, אַדוואָקאַטן, צווישן זיי אונדזערע גוטע פֿרײַנד: ד״ר גאָטבעטער — פֿון קינדער־קראַנקייטן, ד״ר פֿרוכטגאָרטען — פֿון אינערלעכע קראַנקייטן, ד״ר טענענבוים — פֿון אינערלעכע קראַנקייטן, די באָרימטע אַדוואָקאַטן בערליאַנד, אַדונסקי, ביעלאָוו, אינזשעניר מאַסטאָוולי־אַנסקי א״א״.

טאַניאַ סאַמוילאָווניאַ גוטמאַן שרײַבט:

„זיי האָבן אײַנגעאָרדנט אַן אָבלאָווע, געכאַפּט פֿינף טויזנט מאַנסלײַט, אַרויסגעפֿירט זיי הינטערן שטאָט און דערשאָסן. צווישן זיי זענען געווען דאָקטוירים, אינזשענירן און אַדוואָקאַטן״.

אַשר מאַיסעיעוויטש גוטמאַן שרײַבט:

„איידער זיי האָבן דערשאָסן מײַן אַלטן טאַטן, האָבן די דײַטשישע בעסטיעס אים אויסגעריסן די גרויע באָרד. בײַ מײַן ברודער, אַ צאַנדאָקטער, האָבן די דײַטשישע הינט אויסגעהאָקט אַלע ציין איידער זיי האָבן אים דערשאָסן, און ווען ער איז געפֿאַלן אַן באַוווסטזײַן בײַם גרוב, האָבן זיי לאָכנדיק אים געוויזן, ווי אַזוי ער, אַ צאַנדאָקטער, זאָל זיך אַרײַנשטעלן צייַן״.

פֿאַר יענע יידן, וואָס זענען נאָך געבליבן לעבן, האָט מען באַלד פֿון די ערשטע אַקו־פֿאַציע־טעג געשאַפֿן אומדערטרעגלעכע באַדינגונגען. אַלע האָט מען באַפֿוילן אָנצוטאָן געלע אָרעמבענדער מיטן צייכן פֿון מגן־דוד. אין אַ געוויסער צײַט אָרום זענען די בענדער געוואָרן פֿאַרביטן אויף געלע קײַלעכן פֿון 10 צענטימעטער אין דיאַמעטער. מ׳האָט זיי געדאַרפֿט טראָגן אויף דער ברוסט און אויף דער פּלייצע פֿון דער לינקער זײַט, אַזוי, אַז אַ יידּ האָט מען געקאָנט אונטערשיידן אויף אַ קילאָמעטער. גיין אויף די טראָטוּאָרן איז פֿאַר יידן געווען פֿאַרבאָטן. „זיי האָבן געהאָט רעכט צו גיין נאָר אין מיטן גאַס״, — שרײַבט ס. גוטמאַן. די שוועסטער קאַצאַף דערמאָנען: „דעמאָלט האָט דאָס געמאַכט אַ שטאַרקן אײַנדרוק און זיך גערעכנט פֿאַר אַ שרעקלעכער באַליידיקונג — מיר האָבן ניט געוווסט, וואָסערע גרוילן עס דערוואַרטן אונדז״.

בײַ די יידן האָט מען נאָך ניט צוגענומען דאָס לעבן, אָבער דאָס לעבן איז שוין געוואָרן פֿאַרוואַנדלט אין אַ גיהנום. אָט וואָס עס דערציילן די שוועסטער קאַצאַף:

„פֿון די ערשטע אָקופֿאַציע־טעג איז יידן געווען פֿאַרבאָטן צו גיין אויפֿן מאַרק, און די, וואָס זענען אַהין געקומען, האָט מען אַרויסגעיאָגט פֿון דאָרט מיט נאַגײַקעס און אויי־טאָמאַטן״.

וו. ס. באַקאַליאַש גיט צו:

„מ׳האָט פֿאַרבאָטן צו קומען אויפֿן מאַרק. אין די אַרומיקע דערפֿער האָט מען באַפֿוילן גאָרניט ניט צו פֿאַרקויפֿן קיין יידן. אויב עמעצן האָט דאָך זיך אײַנגעגעבן עפּעס צו קויפֿן, האָט מען דאָס צוגענומען״.

„פֿון סאָמע אָנהייב אָקופֿאַציע האָבן זיך אָנגעהויבן די רויבעריַען. זיי האָבן צוגענומען אַלץ: בעטגעווענט, וועש, פּלים, מעבל. זיי האָבן מיט גאָרניט זיך ניט גערעכנט. בײַ אונדזער שוועגערין, אַן אומבאַהאָלפֿענע, מעוברתע פֿרוי, האָט מען צוגענומען דאָס אײַניציקע בעט און די קאָלדרע. פֿאַר געוויסע מענטשן זענען זייערע פּערזענלעכע זאַכן געווען דער איינ־

ציקער קוואל פון עקסיסטענץ, אבער פארקויפן עס איז געווען פמעט אוממעגלעך, מחמת יידן איז געווען פארווערט עפעס צו קויפן" — שרייבן די שוועסטער קאצאף.

און דאך איז דאס ענלעך געווען צו א מין פרייהייט, אין פארגלייך מיט דעם לעבן, וואס האט זיי שפעטער דערווארט.

סוף נאוועמבער 1941 האבן די פאשיסטן אויסגעטיילט עטלעכע גאסן אין בריסק, איבערגעטראגן אהין אלע געבליבענע יידן און ארומגענומען דאס ארט מיט שטעכלדראט. אין בריסק איז געווארן געשאפן א געטא.

„ביי די טויערן איז געשטאנען פאליציי. קיינעם האט מען פון געטא ניט ארויסגעלאזט, און קיינעם פון ניט־יידן האט מען אהין ניט ארייגעלאזט. צו דער ארבעט האט מען געפירט אין גרופעס אונטער א פאליצייישער וואך. די יידן איז געווען פארווערט צו גיין אייניצק־ווייז איבער דער שטאט. אויב אויפן וועג פון דער ארבעט אהיים איז געלונגען עפעס צו קויפן, האט די פאליציי עס צוגענומען בייס רעווידירן אלע צוריקקומענדיקע. אויף די קארטלעך האט מען צוגעטיילט 150 גראם ברויט א טאג פאר א מענטש", — שרייבט וויערא באקאליאש.

„דאס לעבן איז געווען א קאשמאר, — שרייבט סיקארסקי, — די מענטשן אין געטא זענען געווען בארויבט פון יעדער מעגלעכקייט צו באקומען וועלכע עס איז שפייזפראדוקטן. אויב ביי עמעצן זענען געווען זאפאסן, האט די דיטשישע פאליציי זיי צוגענומען, און דאס פאלק האט, בוכשטעבלעך, געהונגערט".

„פון געטא האט מען אונדז געטריבן אויף צוואנגסארבעט. אפילו יינגלעך האט מען געצווונגען צו טאן די סאמע שווערסטע ארבעטן. מיר איז אויסגעקומען צו ארבעטן פאר א טרעגערין, און איך האב באקומען פעטש, אויב איך בין ניט בפוח געווען אויסצופירן, וואס מ׳האט מיך געהייסן", — שרייבט טאניע גוטמאן.

„אונטער דער געפאר פון טויטשטראף איז יידן אין געטא געווען פארווערט צו הייראטן און האבן קינדער", — שרייבט אשר זיסמאן.

אזוי האט זיך געצויגן די עקזיסטענץ אין געטא, די אומגליקלעכע מענטשן האבן זיי ווי עס איז געשלעפט, אין די הונדערטער זענען זיי געפאלן פון הונגער, פון דער אומדער־טרעגלעכער ארבעט און פון די שוידערלעכע, נידערטרעכטיקע לעבנס־באדינגונגען. די ארישע הערשער האבן סאליד און רויק, דורכטראכטנדיק גענוי יעדן דעטאל, אן איבעריקער אילעניש הערווועזקייט, צוגעגרייט די סצענע פארן לעצטן בלוטיקן אקט פון דער טראגעדיע — די אויסראטונג פון די יידן.

ווען דעם, ווי אזוי דער דאזיקער אקט איז געווארן פארטראכט, און ווי אזוי ער איז געווארן צוגעגרייט, דערציילט אונדז דער אפיציעלער דאקומענט, וואס איז צוזאמענגע־שטעלט געווארן דורך א קאמיסיע, אין וועלכער עס זענען אריינגעגאנגען פארשטייער פון דער סאוועטישער מאכט, פארטיזאנער און בירגער פון דער בריסקער געגנט.

„אקט וועגן די רציחות, רויבערייען, פיניקונגען און צעשטערונגען, וואס זענען אויסגעפירט געווארן דורך די דייטש־פאשיסטישע פארכאפערס אינעם ראיאן פון בראנענ־גארע, בערעזער ראיאן, בריסקער געגנט".

קאמיסיע אינעם צוזאמענשטעל: פארזיצער פון דער קאמיסיע: טאראסעוויטש ארקאדי איוואנאוויטש, מיטגלידער פון דער קאמיסיע: פארזיצער פונעם בערעזער ראיאויספירקאם

בורי וואַסילי ניקאַלײַעוויטש, פֿאַרשטייער פֿון די פֿאַרטיזאַנער קאַשטעליאַן איוואַן פֿאַוולאַ־ ויטש, פֿון די בירגערס פֿון בערעזער ראַיאָן ח׳ נאַוויק.

דורכן אויספֿאָרשן די פֿלעצער, ווו עס זענען פֿאָרגעקומען די מאַסן־פֿיניקונגען און רציחות פֿון די סאָוועטישע בירגער דורך די דײַטש־פֿאַשיסטישע פֿאַרכאַפערס, און אויך דורכן אויספֿרעגן אַ ריי בירגער וועגן דעם דאָזיקן ענין, איז געוואָרן פֿעסטגעשטעלט דאָס פֿאָלגנדיקע:

מאַסן־אויסראָטונג פֿון סאָוועטישע בירגער

לויט פֿון פֿרײַער צוגעגרייטע פֿלענער פֿון די דײַטש־פֿאַשיסטישע פֿאַרכאַפערס אינעם ראַיאָן פֿון בראָנעע־גאָרע, 400 מעטער צפֿון־מערבדיק פֿון דער סטאַנציע בראָנעע־גאָרע, האָט אין מײַ און יוני 1942 זיך אָנגעהויבן דאָס גראָבן קבֿרים אויף אַ שטח פֿון 16,800 קוו. מעטער.

אויף צו גראָבן די קבֿרים האָבן די דײַטשן מאָביליזירט די בירגער פֿון די דערבײַיקע דערפֿער פֿון בערעזער ראַיאָן און זיך באַנוצט מיט 600 ביז 800 פֿערזאָן אַ טאָג. פֿדי שנעלער צו פֿאָרענדיקן די אַרבעטן, האָבן די דײַטשן אָנגעוועדט אויפֿרײַס־מאַטעריאַל, ווי דינאָמיט און שראַפּנעלן.

נאָכן ענדיקן גראָבן די קבֿרים, האָבן די דײַטשן אין דער העלפֿט יוני 1942 אָנגעהויבן פֿירן מיט באַן־עשעלאָנען צו דער סטאַנציע בראָנעע־גאָרע סאָוועטישע בירגער פֿון פֿאַר־ שיידענע נאַציאָנאַליטעטן — רוסן, ווײַסרוסן, יידן, פּאָליאָקן, מאַנסלײַט און פֿרויען — פֿון זויגקינדער ביז טיפֿע זקנים.

די וואָגאָנען פֿון די געקומענע עשעלאָנען זענען באָגלייט געוואָרן דורך אַ ספּעציעלן קאָנוואָי פֿון דײַטשן אין אוניפֿאָרמען פֿון עסדע און עסעס. די וואָגאָנען זענען געקומען פֿון פֿאַרשיידענע ערטער אין ווײַסרוסלאַנד: פֿון די סטאַציעס בערעזע, בריסק, דראָגיטשינאָ, יאַנאָווע, גאָראָדע און אַנדערע. דאָס צושטעלן סאָוועטישע בירגער אין ראַיאָן פֿון בראָנע־ גאָרע איז פֿאָרגעקומען אויך צו פֿוס.

די וואָגאָנען פֿון די געקומענע עשעלאָנען זענען געווען איבערגעפֿולט. אין רעזולטאַט דערפֿון האָבן צווישן די אויסגעמאַטערטע בירגער זיך געפֿונען אויך טויטע. די געקומענע עשעלאָנען האָט מען צוגעפֿירט אויף אַן אָפּצוויג פֿון דער באַליניע, וואָס איז דערגאַנגען צו די מיליטעריש סקלאַדעס אויף אַ מהלך פֿון 250 מעטער פֿון דער צענטראַלער באַליניע אויף דער סטאַציע בראָנע־גאָרע. די עשעלאָנען האָבן זיך אָפּגעשטעלט בײַ די פֿון פֿרײַער צוגעגרייטע קבֿרים, און דערנאָך האָט מען אויסגעלאָדן די וואָגאָנען אויף אַ פֿון פֿרײַער צוגעגרייטן פּלאַץ, וואָס איז געווען אַרומגענומען מיט שטעכלדראָט.

בײַם אויסלאָדן די וואָגאָנען האָט מען געצוווּנגען די מענטשן זיך אויסטאָן נאַקעט און וואַרפֿן די מלבושים אויף אַ קופּע, און דערנאָך האָט מען זיי געפֿירט דורך אַ שמאָלן קאָרידאָר פֿון שטעכלדראָט צו די גריבער. די ערשטע האָט מען אויף אַ לייטער אַראָפּגעלאָזן אין די גריבער און געצוווּנגען צו לייגן זיך מיט פּנים אַראָפּ, ענג אײנער לעבן אַנדערן. נאָכן פֿאַרפֿולן די ערשטע ריי, האָבן דײַטשן אין אוניפֿאָרמען פֿון עסעס און עסדע געשאָסן אויף זיי פֿון אויטאָמאַטן. אויף דעם זעלבן אופֿן האָט מען אויסגעלייגט די צווייטע און די דריטע רייען ביז וואָגען די קבֿרים זענען געוואָרן אין גאַנצן פֿאַרפֿולט.

די אַלע שוידערלעכע מעשׂים זענען באָגלייט געוואָרן מיט האַרציקסנדיקע געשרייען פֿון מאַנסלײַט, פֿרויען און קינדער. נאָכן אויסליידיקן די עשעלאָנען און דער־

שיסן די בירגער האָט מען די מלבושים און די חפצים פֿון די דערהרגעטע אָנגעלאָדן אויף די וואָגאָנען און אַוועקגעפֿירט אין אַן אומבאַוווסטער ריכטונג. דאָס צופֿירן די עשעלאָנען אויפֿן פּלאַץ, ווו דאָס דערשיסן איז פֿאָרגעקומען, און דאָס אָפּפֿירן צוריק איז דורכגעפֿירט און שטרענג קאָנטראָלירט געוואָרן דורכן סטאַציע־נאַטשאַלניק פֿון בראָנגע־גאָרע הייל און דורך די סטאַציע־דעזשורנעס פּיקע און שמידט. די אַלע דרײַ זענען לויט זייער נאַציאָנאַליטעט געווען דײַטשן.

מיטן ציל צו פֿאַרדעקן די שפּורן פֿון די פֿאַרברעכנס, וואָס זענען אויסגעפֿירט געוואָרן אין ראַיאָן פֿון בראָנגע־גאָרע, האָבן די דײַטשן דערשאָסן די גאַנצע ציווילע באַפֿעלקערונג (איבער טויזנט פּערזאָן), וועלכע האָט געווויזן אויף דער טעריטאָריע פֿון די אַמאָליקע מיליטערישע סקלאַדעס. קבֿרים אויפֿן פּלאַץ, ווו עס זענען פֿאָרגעקומען די מאַסן־דער־שיסונגען, זענען בסך־הכּל געווען אַכט: דער ערשטער קבֿר מיט א לענג פֿון 63 מעטער און א ברייט פֿון 6.5 מעטער, דער צווייטער — א לענג פֿון 36 מעטער און א ברייט פֿון 6.5 מעטער, דער דריטער — א לענג פֿון 36 מעטער און א ברייט פֿון 6 מעטער, דער פֿערטער — א לענג פֿון 37 מעטער און א ברייט פֿון 6 מעטער, דער פֿינפֿטער — א לענג פֿון 52 מעטער און א ברייט פֿון 6 מעטער, דער זעקסטער — א לענג פֿון 24 מעטער און א ברייט פֿון 6 מעטער, דער זיבעטער — א לענג פֿון 12 מעטער און א ברייט פֿון 6 מעטער, דער אַכטער — א לענג פֿון 16 מעטער און א ברייט פֿון 4.5 מעטער. אַלע קבֿרים האָבן געהאַט א טיפֿקייט פֿון 3.5—4 מעטער.

פֿון יוני ביז נאָוועמבער 1942 זענען אין ראַיאָן פֿון בראָנגע־גאָרע דערשאָסן געוואָרן דורך די דײַטשן איבער 30 טויזנט פֿרידלעכע סאָוועטישע בירגער".

דעם 16טן אָקטאָבער איז געקומען די ריי אויך פֿאַר די אינווווינער פֿונעם בריסקער געטא צו געזעגענען זיך מיטן לעבן. אָט וואָס עס דערמאָנען זיך וועגן יענעם טאָג די ניצול־געוואָרענע:

„דעם 14טן אָקטאָבער 1942 איז די געטא געוואָרן אומרויק. אַרום דער געטא, אויף יענער זײַט שטעכלדראָט, איז עפּעס־וואָס פֿאָרגעקומען. ס׳איז געווען טומלדיק, עס האָבן זיך באַוויזן א סך פּאָליציי־אָפּטיילן. וואָס זאָל עס באַטײַטן? אַבער קיגן אָוונט זענען די פּאָליציאַנטן זיך צעפּאָרן און די מענטשן האָבן זיך א ביסל באַרויקט. 6 א זייגער אין דער פֿרי דעם 15 טן אָקטאָבער האָט א שכן אונדז אויפֿגעוועקט און געזאָגט, אַז די געטא איז אַרומגערינגלט. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן! וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן, איז שווער צו שילדערן. א טייל האָבן זיך באַהאַלטן אין די צוגעגרייטע ,סכראָנעס׳, און די וואָס האָבן דאָס ניט געהאַט, זענען פּשוט אַרומגעלאָפֿן ווי משוגעים אין די גאַסן". (די שוועסטער קאַצאַף).

„דעם 15טן אָקטאָבער 1942 איז די גאַנצע געטא געוואָרן אָרומגערינגלט מיט מיליטער פֿון עסעס און עסדע, און 6 א זייגער אין דער פֿרי האָט זיך אָנגעהויבן די בלוטיקע שחיטה. די היטלעריסטישע גאַרגל־שניידערס האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין די ווויננונגען, אין די קעלערס, און אַרויסגעשלעפּט אַלעמען אין גאַס — פֿרויען, אַלטע־לײַט און פּיצלעך קינדער, זיי אינגעשטעלט אין ריייען און געטריבן צום דערשיסן", — שרײַבט ח׳ סיקאָרסקי. אויס־געפֿרווועט שוין אין פּיניקן און מאָרדן, אַן דעם מינדסטן געפֿיל פֿון רחמנות, איז פֿון דעסטוועגן בײַ די הענקערס געבליבן דאָס געפֿיל פֿון שרעק. וועגן דעם רעדט בולט דער אָפּיציעלער דאָקומענט, דער אָקט פֿון דער קאָמיסיע.

„כּדי צו פֿאַרדעקן די שפּורן פֿון זייערע בעסטיאַלישע מעשׂים, האָבן די דיַיטשן אין מאַרץ 1944, אינעם לאַגער, וואָס האָט זיך געפֿונען אויף דער סטאַציע בראָנעס־גאָרע, צונויפֿגעטריבן איבער 100 בירגער פֿון פֿאַרשיידענע ערטער אין בריסקער געגנט, און געהייסן זיי אויפֿגראָבן די קבֿרים און פֿאַרברענען די טויטע. די מתים האָט מען פֿאַר־ברענט אויפֿן פֿלאַץ, ווו עס האָבן זיך געפֿונען די קבֿרים מיט די דערשאָסענע בירגער. די טויטע קערפּערס האָט מען געברענט טאָג און נאַכט אין פֿאַרלויף פֿון 15 מעת־לעת. אויף צו פֿאַרברענען די טויטע האָבן די דיַיטשן פֿונאַנדערגענומען און אויסגענוצט 48 מיליטעריש סקלאַדעס און באַראַקן פֿון דער געגנט; אויף צו פֿאַרברענען איז אויך נייטיק געווען אַ ברענפֿליסיקייט, וואָס האָט געברענט מיט אַ בלויען ליכט. נאָכן פֿאַרענדיקן די אַרבעט בײַם פֿאַרברענען די טויטע, האָבן די דיַיטשן אויך דערשאָסן און פֿאַרברענט אַלע אַרבעטער אין דער צאָל פֿון איבער 100 פּערזאָן, וואָס האָבן אויסגעפֿירט דאָס אויסגראָבן און פֿאַרברענען.

אויף דער אויבערפֿלאַך פֿון די קבֿרים און דעם פֿלאַץ, ווו מ׳האָט פֿאַרברענט די טויטע, האָבן די דיַיטשן פֿאַרפֿלאַנצט יונגע ביימלעך. אויף אָט די ערטער האָט מען געפֿונען געבליבענע ניט־דורכגעברענטע ביינער, שפּילקעס צו פֿרויענהאָר, קינדערשע שיכלעך, סאָ־וועטישע געלטבאַנקנאָטן, אַ ביין פֿון אַ חוט־השדרה און אַ קינדערשע האַנט אין דער לענג פֿון 18 צענטימעטער״.

אָנהויב דעם האָבן זיך געמאָלדן די בירגער: נאָוויס ראָמאַן סטאַניסלאָוואָוויטש, גאָווין איוואַן וואָסיליעוויטש, שטשעטינסקי באָריסלאָוו מיכיַילאָוויטש, יאַצקעוויטש גריגאָרי גרי־גאָריעוויטש און אַנדערע עדי־ראיה, און זיי האָבן דערציילט, וואָס זיי האָבן געזען מיט די אייגענע אויגן. זיי האָבן געפֿירט די סאָוועטישע אויספֿאָרש־קאָמיסיע אויף אָן אַנדערן שרעקלעכן פֿלאַץ, ניט ווייט פֿונעם דאָרף סמאָליאַרעק אין בערעזער ראַיאָן, 6 קילאָמעטער פֿון דער סטאַציע בראָנעס־גאָרע, 50 מעטער פֿונעם דאָרף סמאָליאַרעק און 70 מעטער פֿונעם שאָסיי מאָסקווע—וואָרשע. און אָט וואָס די קאָמיסיע האָט דאָרט פֿעסטגעשטעלט:

„די דיַיטשן האָבן צוגעפֿירט אין אויטאָ סאָוועטישע בירגער פֿון דער שטאָט בערעזע און די דערפֿער פֿון בערעזער ראַיאָן צו די קבֿרים אויפֿן אָנגעוויזענעם אָרט. די פֿייניקונגען, דאָס איזדיעקעווען זיך און דערשיסן די פֿרידלעכע סאָוועטישע בירגער אין ראַיאָן פֿונעם דאָרף סמאָליאַרעק איז פֿאַרגעקומען לויטן זעלבן מעטאָד, ווי די מאָסן־דערשיסונגען אין בראָנעס־גאָרע.

בסך־הכּל האָט מען אָנטדעקט פֿינף קבֿרים מיט טויטע קערפּערס פֿון סאָוועטישע בירגער. אָלע קבֿרים זענען געווען פֿון איין מאָס: די לענג איז געווען פֿון 10 מעטער, די בריַיט — 4 מעטער און די טיף — 2.5 מעטער.

דאָס מאַסנווייַזע דערשיסן די בירגער אין סמאָליאַרעק איז פֿאַרגעקומען אין סעפּטעמבער 1942. לויט די דערקלערונגען פֿון עדי־ראיה זענען דאָרט דערשאָסן געווען אויך מער ווי טויזנט פּערזאָן. דאָס באַשטעטיקן די עדי־ראיה געניץ איוואַן איוואַנאָוויטש, געניץ איוואַן סטעפּאַ־נאָוויטש, לעווקאָוויץ אַנדריי איוואַנאָוויטש, קוטניק יאָסיף יאָקאָוולעוויטש און אַנדערע.

דער בריסקער איינוווינער, אינזשעניר קאָכאַנאָווסקי, אַן עד־ראיה פֿון די בריסקער געשעענישן, דערציילט: „אָהוץ דאָס מאַסנווייַזע אויסשיסן פֿון בערך 20 טויזנט יידן, האָט מען דערשאָסן די אָנגעזעענסטע פֿאַרשטייערס פֿון דער אָרטיקער אינטעליגענץ: 1) ד״ר קאָלוואַריסקי — אַ נעוראָפּאַטאָלאָג, אַ גרויסער ספּעציאַליסט, 2) ד״ר יאָפֿע, אַ טעראַפּעווט,

3) ד״ר מאנזאן, 4) ד״ר קאגאן, 5) ד״ר קעבליצקי, 6) ד״ר מיעטשיק, 7) אדוואקאט מיע־
טשיק, 8) ד״ר ראקיק, 9) ד״ר קיסליאר, 10) ד״ר איוואנאוא, 11) אנגעזעענער אינזשעניר
זעליאנאיא, 12) אינזשעניר־עלעקטריק בערעשטשוווסקי, 13) עקאנאמיסט זילבערפארב,
14) אינזשעניר פילימפטשוק, 15) טעכניקער גאלוב, 16) טעכניקער טאראן, 17) אינזשעניר
קאמינסקי און א סך אנדערע.

די דייטשן האבן געהאסט די ארבעטנדיקע אינטעליגענץ. די אינזשענירן האט מען
געצוווונגען צו רייניקן שטאלן. זיי האבן צונויפגערופן א פובליקום און חוזק געמאכט פון
די ארבעטנדיקע: ,אינזשעניר, אינזשעניר'. מ'האט זיי דערשאסן אייגציקווייז און מיט די
משפחות. מ'האט דערשאסן דעם קסיאנדז פונעם קאטוילישן קאשטשאל. די דייטשן האבן
פארניכט די קולטור, די אינטעליגענץ, די רעליגיע. די פיזיש־געזונטע באפעלקערונג
האבן זיי אוועקגעפירט קיין דייטשלאנד אויף צוואנגסארבעט, און די געבליבענע אין שטאט
האבן זיי אויסגענוצט צום גראבן אקאפעס".

אין בריסק האט די רויטע ארמיי געטראפן געשוואלענע פון הונגער, האלבטויטע, אבער
דאך לעבעדיקע מענטשן, וואס האבן על־פי נס זיך געראטעוועט פונעם דייטשישן טויט:
טאניא גוטמאן, ווייערא באקאליאש, די שוועסטער קאצאף און אשר זיסמאן. ווי אזוי זשע
זענען די מענטשן ניצול געווארן?

„איך, מיין שוועסטער און אונדזערע קינדער האבן זיך באהאלטן אונטערן הויז, פון
וואנען מיר האבן געזען, ווי מע פירט יידן צום דערשיסן. פון אנהייב האט מען דערשאסן
אין געטא און געצוווונגען זיך אויסצוטאן, פדי עס זאלן בלייבן די מלבושים. אין מיין
באהעלטעניש האבן מיר געגעסן רויע קאשע, מעל, בוראקעס, אוגערקעס. די קינדער זענען
געווארן אויסגעטריקנט פון הונגער. נאר צוויי וואכן בין איך ארויסגעגאנגען פון געטא
א קוק טאן, וואס עס טוט זיך אויף דער וועלט. איך האב געבראכט ברויט פאר די קינדער
און ווידער ארויסגעגאנגען פון געטא. נעכטיקן איז מיר אויסגעקומען אונטערן אפענעם
הימל, און אין דרויסן זענען שוין געווען פרעסט. פינף וואכן האב איך זיך ארומגעוואלגערט
און געבראכט עסן פאר די קינדער, אבער איין מאל, ווען כ'בין צוריקגעקומען אין געטא,
האב איך די קינדער שוין ניט געפונען. דאן בין איך אוועק אן א ציל און כ'האב ניט געווסט
ווהין איך גיי. שפעט בייַ נאכט האב איך זיך דעצידירט ארייַנצוגיין צו א רוסישער משפחה.

זיי האבן זיך מרחם געווען איבער מיר און מיך באהאלטן אין שטאל. דארט בין איך
איבערגעזעסן דעם גאנצן וויינטער און דערנאך האט מען מיך באהאלטן אונטערן דיל אין א
גרוב, אין וועלכן איך האב זיך געפונען ביזן אנקום פון דער רויטער ארמיי. דעם זעלבן
טאג בין איך ארויס אויף דער פרייַ. די שלאכטלייט האבן מיך מכבד געווען מיט א מיטאג,
און איך בין ווידער געווארן א מענטש".

אזוי באשרייבט טאניא גוטמאן דעם פשוטן נס פון איר רעטונג.

„מיט מיין פרוי און נאך 12 פרויען האב איך זיך באהאלטן אין א גרוב אונטערן
שטעלכל. עטלעכע פרויען פון די, וואס זענען געווען מיט אונדז, זענען אראפ פונעם זינען.
היות, ווי איך מיט מיין פרוי זענען קראנק געווארן, זענען מיר מיט די לעצטע כוחות אוועק
אויף א צווייטן ארט, אויפן בוידעם, און אזוי האבן מיר זיך געמאטערט גאנצע זיבעצן
חדשים, — אויפן בוידעם, אין קעלערס, אין קלאזעטן. ווען ס'איז געקומען דער גליקלעכער
טאג פון 28סטן יולי 1944, דער טאג פון באפרייען אונדזער שטאט פון די דייטשישע
באנדיטן, בין איך שוין ניט געווען בכוח צו באווגן זיך. א געשוואלענער פון הונגער און

אַ קראַנקער, בין איך אַפֿילו ניט אין שטאַנד געווען צו רעדן מיט מענטשן. די שלאַכטלײַט פֿון דער רויטער אַרמיי האָבן מיר געגעבן עסן, אַרויסגערופֿן צו מיר אַ סאָוועטישן דאָקטער און אַזוי אַרום געראַטעוועט מיר דאָס לעבן", — דערציילט אָשר זיסמאַן.

„קיין מאָן האָב איך ניט געהאַט. איך מיט מײַנע קינדער און מײַן שוועסטער מיט אירע קינדער זענען אַראָפֿ אין קעלער, ווּהין עס האָט געפֿירט אַ געהיימער וועג פֿון אונדזער צימער. אונדזער אַלטע מוטער איז געבליבן אין שטוב און פֿאַרשטעלט דעם דורכגאַנג מיט אַ שאָפֿע. ווען די דײַטשן זענען געקומען, האָבן זיי דעם דורכגאַנג ניט געפֿונען. דער אַלטער מאַמען האָבן זיי מיטגענומען מיט זיך. אַזוי זענען מיר דאָרט געזעסן ביזן 1טן נאָוועמבער. מיר האָבן געגעסן רויע בוראַקעס, קרויט, רויע קאַשע און אַפֿילו מעל, געמישט מיט זאַלץ. איך האָב באַשלאָסן צו שיקן מײַן ניניאַריקן זון אין דאָרף צו באַקאַנטע. אין צוויי מעת־לעת אַרום האָט ער זיך אומגעקערט אַהיים מיט גאָרנישט און ער האָט מיך אָנגעהויבן בעטן, איך זאָל גיין נאָך ברויט. ער האָט געזאָגט, אַז נאָך מיר וועט ער אַרויספֿירן די יינגערע קינדער. ער האָט אַזוי געווויינט און געבעטן, אַז איך האָב מספּים געווען. איך בין אַרויס־געגאַנגען מיט אים און מיר איז געלונגען צו באַהאַלטן זיך אין אַ דאָרף. דאָס יינגל איז אַוועק נאָך די יינגערע קינדער. אָבער אין עטלעכע טעג אַרום האָט ער אָנשטאָט די קינדער געבראַכט אַ בשׂורה, וואָס איז געווען פֿאַר מיר ווי אַ קלאַפּ פֿון אַ דונער: די פֿאָליציי האָט צוגענומען די קינדער. דרײַ מעת־לעת בין איך געלעגן אין היץ און אַן באַוווסטזײַן, אָבער לאַנג ליגן האָב איך ניט געקאָנט. איך האָב געמוזט אויפֿשטיין און גיין. עטלעכע נעכט האָב איך פֿאַרבראַכט הינטער דער שטאָט אין אַ קאָלוזשע, ווו עס זענען געשטאָנען פֿאַרלאָזענע טאָנקען. אין אַ דאָרף בין איך געווען באַהאַלטן אונטערן דיל בײַ אַ גוטן מענטש ביזן 20סטן פֿעברואַר, אָבער איין מאָל בײַ נאַכט האָב איך געמוזט אָנטלויפֿן, מחמת צוליב עמעצנס אַ מסירה איז מען געקומען מאָכן אַ רעוויזיע. איך האָב זיך באַהאַלטן אין אַ צערקווע ניט ווײַט פֿונעם דאָרף. דאָרט בין איך געזעסן כּמעט אַ חודש. איך האָב געהאָט אַ זאַפּאַס פֿון צוויי קילאָ ברויט. דער הונגער האָט מיך געצוווּנגען אַרויסצוגיין. אין וואַלד בין איך אומגעפֿאַלן, וויײַל איך האָב פֿאַרלוירן די פּוחות. אַ פֿרוי האָט מיך אויפֿגעהויבן, מיך אָנגעקאָרמעט, געגעבן מיר ברויט, אָבער געבעטן מיך אַוועקצוגיין, וויײַל זי האָט מורא פֿאַר די דײַטשן. זי האָט מיך אָפּגעפֿירט אין וואַלד. כ׳האָב דאָרט אָנגעטראָפֿן אויף פֿאַרטיזאַנער און אין זייער אָטריאַד בין איך געווען ביזן אָנקום פֿון דער רויטער אַרמיי".

דאָס איז דער „נס" פֿון וויערא באַקאַליאַש.

„דעם 15טן אָקטאָבער 1942 זעקס אַ זייגער אין דער פֿרי האָבן מיר אַרײַנגעפֿירט די מוטער און דער שוועסטערס קינד אין אַ ‚סכראַן' בײַ דער שוועגערין, און אַזוי ווי דאָרט איז שוין מער קיין פּלאַץ ניט געווען, זענען מיר אַרויס אין גאַס און ניט געווּסט וואָס מיט זיך צו מאַכן, אין דער לעצטער מינוט איז מיר אײַנגעפֿאַלן אַרויפֿצוגיין אויפֿן בוידעם פֿון אונדזער הויז, און דאָרט אין אַ ווינקל, וואָס איז געווען פֿאַרשטעלט מיט ברעטער, זענען מיר, 16 פּערזאָן, אָפּגעזעסן פֿינף וואָכן. די באַדינגונגען איז שווער זיך פֿאָרצושטעלן: הונגער, קעלט, שמוץ. אָבער דאָס איז ניט וויכטיק. דער עיקר, אַז מיר זענען געווען עדות פֿון די גרויל־מעשׂים, ד״ה געזען האָבן מיר ניט, אָבער מיר האָבן געהערט, ווי מ׳האָט יעדן טאָג געבראַכט אויפֿן שכנותדיקן הויף צו 70–100 פּערזאָן, באַפֿוילן זיי זיך אויסטאָן, דערנאָך אין באַגראָבן זיי אויפֿן אָרט. באַלד אין דער פֿרי זענען געקומען אַרבעטער גראָבן קבֿרים. איין מאָל האָט מען געהערט, ווי אַ קינד האָט געשריגן: ‚מאַמאַ, זאָל מען שוין

שנעלער שיסן, ס׳איז מיר קאַלט׳. דאָס איז געווען אין נאַוועמבער און מ׳האָט געמוזט אויסטאָן זיך נאַקעט. די מוטערס האָבן אויסגעטאָן די קינדער און דערנאָך האָבן זיי אַליין זיך אויסגעטאָן. הינטערן פֿלויט בײַ אונדז, ד״ה אויף קויבישעוו־גאַס נומער 126, ליגן באַגראָבן בערך פֿינף טויזנט מענטשן. אין די ערשטע דרײַ טעג האָט מען די יידן פֿון בריסק אַרויסגעפֿירט קיין בראָנניצ־גאָרע. ס׳איז געווען אַ גרויסע באַוועגונג פֿון אויטאָס, און די גאַנצע ,אַקציע׳ איז דורכגעפֿירט געוואָרן מיט אַזאַ פֿײַערלעכקייט, ווי מע וואָלט געפֿאָוועט אַ גרויסן נצחון — דאָס פֿאַרנעמען אַ שטאָט אָדער עפּעס ענלעכס. נאָכן דורכפֿירן די ,אַקציע׳ האָט מען אַ גאַנצע נאַכט געהערט געזאַנג און מוזיק. אַזוי זענען אומגעקומען נאָך 17 טויזנט בריסקער יידן, צווישן זיי 25 מענטשן פֿון אונדזער משפּחה. דעם 20סטן נאָוועמבער 1942 האָבן די אוקראַינישע פֿאָליציאַנטן אונדז געפֿונען, אָבער זיי האָבן אונדז ניט דערהרגעט, נאָר באַרויבט. אונדז איז אויסגעקומען צו גיין ווּהין די אויגן האָבן געטראָגן. מיר זענען געווען פּמעט נאַקעט און אַזוי האָבן מיר זיך געמאַטערט צוויי יאָר אין קעלערס, אויף ביידעמס, אין שטאַלן, און אין די גרעסטע פֿרעסט זענען מיר געבליבן אויף דער גאַס. אויב מיר זענען ניט פֿאַרפֿרוירן געוואָרן, איז אַ נס. אַ האַלב יאָר האָבן מיר זיך ניט אויסגעטאָן, ניט געזען קיין געקאָכטע שפּײַז. וועגן דאָס דאָזיקע לעבן וואָלט געדויערט נאָך אַ צוויי וואָכן, וואָלטן מיר ניט איבערגעהאַלטן, אָבער די רויטע אַרמיי האָט אונדז באַפֿרײַט, און אונדזער אַ לײַבלעכער ברודער, אַ שלאָכטמאַן פֿון דער רויטער אַרמיי, איז זיך נוקם פֿאָר אונדזער משפּחה און פֿאַרן גאַנצן סאָוועטן־פֿאָלק״.

די גאַנצע צײַט, פֿון אָלע „סכראָנעס״, באַהעלטענישן, קעלערס, פֿון יעדער שפּאָרע און גרוב, האָט מען געזען בילדער איינס שרעקלעכער פֿונעם אַנדערן. אַ בלוטיקע פּאַנאָראָמע פֿון אומקום האָט זיך פֿונאַנדערגעוויקלט, אַ מאַנסטער־ספּעקטאַקל פֿון טאָגטעגלעכן טויט.

„דורך דער וועגטילאַציע האָב איך געזען, ווי די דײַטשישע הענקערס האָבן זיך איז־דיעקעוועט איבער זייערע קרבנות פֿאַרן דערשיסן זיי. אונטער דער דראָונג צו באַגראָבן זיי לעבעדיקערהייט, האָט מען זיי געצוווּנגען אויסצוטאָן זיך נאַקעט. עס האָט ניט געסטײַעט בײַ די דײַטשן קיין קוילן, האָבן זיי פֿאַרשאָטן לעבעדיקע מענטשן מיט ערד און הייסן קאָלך. כ׳בין קראָנק געוואָרן אין קעלער אויף דיזענטעריע און כ׳האָב שוין ניט געקאָנט זיך אויפֿהייבן, אָבער דורך דער וועגטילאַציע האָב איך געזען, ווי די דײַטשן האָבן אַרײַנגעטריבן מיידלעך אין די שטאָלן לעבן די גריבער און פֿאַרגוואָלדיקט זיי פֿאַרן דערשיסן. איך האָב געהערט, ווי איין מיידל האָט גערופֿן הילף און דערלאָנגט אַ דײַטש אין דער מאָרדע, און דערפֿאַר האָט מען זי באַגראָבן לעבעדיקערהייט״ — שרײַבט אַשר זיסמאַן.

„פֿון אָלע זײַטן האָט מען געהערט דאָס שרײַען און ווײַנען פֿון קינדער. די מענטשן האָט מען אַרײַנגעזעצט אין אויטאָס און אַפּגעפֿירט קיין קאָרטוז־בערעזע. דאָרט האָט מען אויסגעגראָבן ריזיקע גריבער. די קינדער האָט מען געוואָרפֿן אַהין לעבעדיקערהייט און דערהרגעט מיט גראַנאַטן, די דערוואַקסענע האָט מען באַגראָבן לעבעדיקערהייט״, — שרײַבט וויערא באַקאַליאַש.

וועגן וויערא באַקאַליאַש האָט זיך דערוווּסט, אַז די פֿאָליציי האָט פֿאַרהאַלטן אירע קינדער, — מיט אַנדערע וועגן — וועגן זי האָט זיך דערוווּסט, אַז זיי זענען אומגעקומען, איז זי געלעגן אַן באַוווּסטזיין דרײַ מעת־לעת. דערנאָך איז זי אויפֿגעשטאַנען, און נאָכן דורכגיין שרעקלעכע צרות האָט זי זיך דערשלאָגן צו די פֿאַרטיזאַנער.

פֿון 26 טויזנט בריסקער יידן האָבן זיך געראַטעוועט 12 אַדער 15 פּערצאָנט. דער גרויסער נס באַשטייט אין דעם, אַז טראָץ די ספּנות יעדן טאָג און יעדע מינוט, טראָץ דעם אומקום פֿון די נאַענטע, טראָץ די גרויזאַמע גיסטיקע ליידן און אומגלויבלעכע עינויים פֿונעם גוף, האָט ביי די דאָזיקע מענטשן געסטיעט כּוח און לידנשאַפֿטלעכער ווילן צו לעבן כּדי צו קעמפֿן און נעמען נקמה.

דאָס זענען די לעצטע ווערטער אינעם אָקט פֿון דער קאָמיסיע:

„אינעם ראַיאָן פֿון בראָנגע־גאָרע האָבן די דיטשן צעשטערט אויך די איזנבאַן־וועגן און אָלע סטאַציע־ און בייסטאַציע־איינריכטונגען. ביים אָפּטרעטן האָבן זיי אויפֿגעריסן דעם בנין און פֿאַרברענט און דעם באַנפּלאַנט האָבן זיי צעשטערט מיט אַ ספּעציעלער מאַשין. מיט דער דאָזיקער מאַשין האָבן זיי צעבראָכן די שפּאָלן און רעלסן. די קאָמאַנדע צו רוינירן דעם באַנווועג האָבן זיי געפֿונען ,פּימאַשצוג' (פּיאָנעריישער מאַשינצוג). קאָמאַנדיר פֿון דער בריגאָדע איז געווען דער קאָפּיטאַן ספּאָרבערג, לויט דער נאַציאָנאַליטעט אַ דיטש. דער שאָדן, וואָס די סטאַציע בראָנגע־גאָרע האָט געליטן, באַטרעפֿט 1,152,000 רובל. דורך אויספֿרעגן עדות און צונויפֿקלייבן דאָקומענטן וועגן דער בריסקער געגנט, האָט די קאָמיסיע פֿעסטגעשטעלט, אַז דאָס מאָסן־צעשיסן פֿון סאָוועטישע בירגער אינעם ראַיאָן פֿון בראָנגע־גאָרע און לעבן סמאָליאָרעק בערעזער ראַיאָן איז אויסגעפֿירט געוואָרן דורך דיטשן אין באַשטאַנד פֿון ספּעציאַלאַנדאָס עסדע און עסעס אונטער דער אָנפֿירונג:

1. שעף פֿון דער בריסקער געגנטלעכער ביורא פֿון דער פּאָליציי, מאַיאָר ראָדע (ביז אָנהייב 1944).
2. שעף פֿון דער בריסקער געגנטלעכער ביורא פֿון דער פּאָליציי בינער (פֿון אָנהייב 1944 ביז צום אָרויסטרייבן די דיטשן פֿון בריסק).
3. שעף פֿון דער 1טער פּאָליציי־אָפּטיילונג פֿון דער שטאָט בריסק, לייטענאַנט האָפֿמאַן.
4. שעפֿן פֿון דער ערשטער פּאָליציי־אָפּטיילונג פֿון דער שטאָט בריסק, מייסטער גאָלטער, מייסטער גריבער און מייסטער באָס.
5. שעף פֿון דער צווייטער פּאָליציי־אָפּטיילונג פֿון דער שטאָט בריסק לייטענאַנט פּריזינגער (ביז אָנהייב 1944).
6. שעף פֿון דער קרימינאַל־פּאָליציי עסדע אָבערפֿירער זאָנאַדסקי (אַ דיטש).
7. קאָמענדאַנט פֿון דער קרימינאַל־פּאָליציי איוואַנאָווסקי (אַ פּאָליאַק).
8. פֿאָרטרעטער פֿונעם שעף עסדע אָבערשטורמפֿירער ציבעל.
9. שעף פֿון דער זשאַנדאַרמעריע ביים געביטסקאָמיסאַר קאָפּיטאַן דאָוערליין.
10. דער אָנפֿירער פֿון די דערשיסונגען עסדע־מיטאַרבעטער גערעק.
11. שעף פֿון דער זשאַנדאַרמעריע אין קאָרטוז־בערעזע, אָבערלייטענאַנט גאָרדעס.
12. די עסדע־אָפּיצירן גריבער און וואָנצמאַן האָבן דירעקט זיך באַטייליקט אין די דערשיסונגען".

אונטערשריפֿטן פֿון דער קאָמיסיע

די דאָזיקע נעמען זענען געבליבן אין דעם דערשיטערטן זכרון פֿון די עדי־ראיה און זיי זענען אונדז באַווּוסט געוואָרן. זאָלן זיי געשטעלט ווערן אין די רייען פֿון די מערדערס, וואָס וועלן באַקומען אַ פֿאַרדינטע און גערעכטע שטראָף.

אונדזער קאַמף אין ביאַליסטאָק[3]

מײַן נאָמען איז ריווא יעפֿימאָוונאַ שינדער־וואַיסקאָווסקאַ. איך בין געבוירן געוואָרן אין מערב־ווײַסרוסלאַנד, אין שטעטל קרינקי. מײַנע עלטערן זענען ניט געווען קיין רײַכע, זיי האָבן זיך אָבער באַמיט צו געבן זייערע קינדער אַ גוטע בילדונג. ווי אַלע אײַנוווינער פֿון אונדזער שטעטל, האָבן זיי געוואָלט, אַז די קינדער „זאָלן ווערן לײַט" און מ׳האָט זיי געוואָלט פֿאַרהיטן פֿון אַ ניט זיכערער, אומעטיקער עקזיסטענץ פֿון „לופֿטמענטשן". דערפֿאַר האָט מען מיר געגעבן אַ מעגלעכקייט זיך צו לערנען. איך האָב געענדיקט די מיטלשולע אין גראָדנע. אין יאָר 1923 האָב איך געענדיקט דעם פּעדאַגאָגישן אינסטיטוט אין ווארשע. אַ רײַ יאָרן האָב איך געאַרבעט אין די ייִדישע שולעס פֿון בריסק און לאָדזש און בין דאָרט געווען לערערין פֿון געשיכטע. איך האָב ליב געהאַט מײַן אַרבעט און איך קאָן זאָגן, אַז אויך די שילערס האָבן זיך גוט באַצויגן צו די לעקציעס. בעת די לעקציעס איז געווען שטיל, אַ סך פֿון די שילערס זענען געוואָרן פֿאַראינטערעסירט מיטן קעגנשטאַנד, און זיי האָבן געלייענט אויך ביכער, וואָס גייען ניט אַרײַן אינעם פּראָגראַם. ס׳איז געווען זייער אָנגענעם צו זען, ווי אַזוי עס אַרבעט און אָנטוויקלט זיך דער לעבעדיקער, נײַגעריקער קינדערשער שׂכל. מײַן פּעדאַגאָגישע טעטיקייט איז געוואָרן איבערגעריסן אין גאָנצן אומגעריכט. אין יאָר 1932 האָט מען מיך אַרעסטירט פֿאַר קאָמוניסטישער טעטיקייט, און נאָך דעם, ווי איך בין באַפֿרײַט געוואָרן פֿון טורמע, האָט מען בײַ מיר צוגענומען דאָס רעכט צו אַרבעטן אין שולע. אַ לאָנגע צײַט בין איך געווען אַרבעטסלאָז, און דערנאָך האָב איך געאַרבעט ווי אַ שפּונטערין אין אַ טעקסטיל־פֿאַבריק. ווען די צווייטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָב איך געווינט אין לאָדזש. דעם 1טן סעפּטעמבער 1939 בין איך צוזאַמען מיט מײַן מאַן אַוועק פֿון לאָדזש אין דער ריכטונג פֿון ביאַליסטאָק. מיר זענען דערגאָנגען צו מײַן היימשטעטל קרינקי (40 קילאָמעטער פֿון ביאַליסטאָק), ווו איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן ווי דירעקטאָר פֿון אַ שולע. אין גיכן זענען מיר איבערגעפֿאָרן קיין ביאַליסטאָק.

די רויטע אַרמיי האָט באַפֿרײַט מערב־ווײַסרוסלאַנד. אין די שטעט און שטעטלעך איז אָנגעגאָנגען אַ שטורמישער קולטור־ווירטשאַפֿטלעכער אויפֿבלי. ס׳איז געווען אַ פֿרייד צו לעבן און צו אַרבעטן!

דער פֿאַרעטערישער אָנפֿאַל פֿון היטלערן דעם 22סטן יוני 1941, האָט ווי מיט אַ שאַרף מעסער איבערגעשניטן אונדזער לעבן.

די דײַטשן זענען אַרײַן קיין ביאַליסטאָק דעם 27סטן יוני 1941. פּמעט קיינער האָט ניט באַוויזן זיך צו עוואַקוירן. אין 1941 האָבן אין ביאַליסטאָק געווינט 100 טויזנט מענטשן,

סטענאָגראָמע און בריוו פֿון ריווא יעפֿימאָוונאַ שינדער־וואַיסקאָווסקאַ.
ליטעראַרישע באַאַרבעטונג — ר. קאָוונאַטאָר.

---

3 די ביאַליסטאָקער וואַיעוואָדשאַפֿט (געגנט) איז געוואָרן אײַנגעשלאָסן אין סססר אין סעפּטעמבער 1939 און נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה — זיך אומגעקערט צו פּוילן.

צווישן זיי בערך 50% יידן. די דייטשן האָבן תיכף אָנגעהויבן ווילדעווען. ס׳איז קלאָר געווארן, אז אַ טויטגעפֿאָר העגגט איבער אונדזער שטאָט. וועז די דייטשן זענען אַרײַן אין שטאָט, האָבן זיי קודם־כּל פֿאַרברענט עטלעכע גאָסן אין אַ יידישן ראַיאָן. צוליבן בלויזן זיך לוסטיק מאַכן האָבן זיי פֿאַרברענט עטלעכע הײַזער צוזאַמען מיט די מענטשן. באַלד אינעם ערשטן שבת פֿון זייער באַלעבאַטעווען האָבן זיי אונטערגעצונדן די שול, ווו עס זענען געווען 300 מאַנסלײַט.

אין דער ערשטער ריי האָבן די היטלעריסטן געוואָלט אויסראָטן די יידישע מענער־באַפֿעלקערונג. זיי האָבן געכאַפּט מאַנסלײַט אין די גאָסן, אַרײַן אין די הײַזער און זיי צוגענומען, ניט רעכענענדיק זיך ניט מיטן עלטער, ניט מיט דער סיטואַציע און ניט מיטן געזונט. די מאַנסלײַט זענען אַרויסגעגאַנגען אין גאַס און... פֿאַרשוווּנדן. לכתּחילה האָט מען צוגענומען די מאַנסלײַט מיטן אויסרייד, אז מע שיקט זיי אויף אַרבעט, אָבער די טויזנטער מאַנסלײַט האָט מען „אַרויסגעפֿירט״ אין אַן „אומבאַוווּסטער ריכטונג״ און יעדער שפּור נאָך זיי איז פֿאַרלוירן געגאַנגען.

באַזונדערס רוצחיש און קאַנסעקווענט האָבן די דייטשן אויסגעראָטן די יידישע אינטעליגענץ.

די היטלעריסטן האָבן געוואָלט פֿאַרניכטן דעם מענטש ניט בלויז פֿיזיש, נאָר אויך זיין ערע און זיין קאַמפֿגייסט. די פֿאַשיסטישע חיות האָבן זיך באַמיט צו דערנידעריקן דעם מענטש און צוגעטראַכט די פֿאַרשיידנסטע מאַראַלישע טאָרטורן. דער שטרענגער באַפֿעל צו טראָגן אויף דער ברוסט און אויף דער פֿלייצע די אַזוי־גערופֿענע געלע לאַטע מיטן מגן־דוד, איז בלי ספֿק געווען באַשטימט קודם כּל מאַראַליש צו דערנידעריקן די מענטשן. אַ סך זענען געווען נוטה צו מיינען, אז דאָס האָט ניט קיין ספּעציעלע באַדײַטונג. זיי האָבן געזאָגט: „נו, זאָל זיין געלע שטערנס, אבי מע זאָל ניט הרגענען, ניט פֿײַניקן״. דאָס איז ניט אמת. מיר האָבן געהאַט אַ געפֿיל פֿון בושה און חרפּה. אַ סך זענען אין משך פֿון וואָכן ניט אַרויס אין גאַס. מיט מיר פֿערזענלעך איז פֿאַרגעקומען אַזאַ פֿאַל: וועז איך בין צום ערשטן מאָל אַרויס אין גאַס מיט מײַן „באַפֿוצונג״, איז אַ גרופּע דײַטשן דורכגעגאַנגען אויפֿן וועג. די דײַטשן און נאָך עטלעכע פֿאַרבײַגייערס האָבן זיך אַרויפֿגעוואָרפֿן אויף מיר און געמומען מיך שרעקלעך זידלען. איך האָב זיך צוגעטוליעט צו דער וואַנט. פֿון אויפֿרעגונג און פֿײַן האָבן טרערן מיר פֿאַרגאָסן די אויגן, און כ׳האָב קיין וואָרט ניט געקאָנט אַרויסרעדן. פֿלוצעם האָב איך דערפֿילט, ווי עמעצער האָט מיר אַוועקגעלייגט אַ האָנט אויף דער פּלייצע. כ׳האָב זיך אומגעקוקט: דאָס איז געווען אַן עלטערער פּאָליאַק. ער האָט געזאָגט: „קינד מײַנס, רעג זיך ניט אויף און באַליידיק זיך ניט. זאָלן זיך שעמען די, וואָס האָבן דאָס געטאָן״. ער האָט מיך געמומען פֿאַר דער האָנט און אַוועקגעפֿירט מיט זיך.

אָט די באַגעגעניש האָט אויף מיר געמאַכט אַ שטאַרקן אײַנדרוק. איך האָב פֿאַרשטאַנען, אז נאָך ניט אַלץ איז פֿאַרלוירן, אז עס זענען נאָך פֿאַראַן ערלעכע און מוטיקע מענטשן. די דײַטשן וועט ניט געלונגען צו דעמאָראַליזירן און פֿאַרטומלען אַלעמען מיט זייער שרעק־לעכער מענטשן־פֿײַנטלעכער פּאָליטיק.

פֿון דעם סאָמע ערשטן מאָמענט האָט מיך ניט פֿאַרלאָזט דער געדאַנק וועגן קאַמף. כ׳האָב פֿאַרשטאַנען, אַז מיט אונדזער קאַמף קאָנען מיר העלפֿן אונדזער ליבלעכער רויטער אַרמיי, אַז נאָר דורך קאַמף וועלן מיר קאָנען ראַטעווען אונדזער וועלט און פֿבוד פֿון בירגער און יידן.

דעם 12טן יולי 1941 האָט מען צוזאַמען מיט עטלעכע טויזנט יידן צוגענומען אויף מיין מאַן. גרויס איז געווען מיין ווייטיק, איך האָב אָבער פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ טייל פֿון די אַלפֿאַלקישע ליידן.

קעמפֿן, נוקם זיין זיך אין די דייטשן — דאָס איז געווען דער אייניציקער באַגער, וואָס האָט דורכגעדרונגען מיין וועזן און אָנגעצונדן מיין בלוט.

די דייטשן האָבן געפֿאַדערט אַ ריזיקע קאָנטריבוציע: אַ מיליאָן רובל, עטלעכע קילאָגראַם גאָלד און זילבער אאַז"וו. דאָס אַלץ האָט מען געדאַרפֿט צושטעלן אין משך פֿון צוויי מעת־לעת, אין קעגנפֿאַל האָבן זיי געדראָט צו פֿאַרברענען דעם יידישן ראַיאָן און אויסראָטן די גאַנצע יידישע באַפֿעלקערונג.

מע קאָן זיך פֿאַרשטעלן, ווי שווער עס איז געווען צו דערפֿילן אָט די רויבעריש פֿאַראַרדענונג. געווען פֿאַלן, וועו אין דער יידישער קהילה זענען געקומען פֿאָליאַקן, האָבן געבראַכט גאָלדענע חפֿצים און געזאָגט: „נעמט עס צו פֿון אונדז, ראַטעווט די יידישע באַפֿעלקערונג, אײַערע און אונדזערע בריידער". אין אַלגעמיין, דאַרף מען זאָגן אַז אין יענע שווערע טעג האָט בולט זיך אַרויסגעוויזן די פֿרײַנדשאַפֿט צווישן פֿאָליאַקן און יידן. אַוודאי האָט די דייטשן זיך אײַנגעגעבן צו אַרגאַניזירן געוויסע פּוילישע אויסווורפֿן און אָנצורייצן זיי אויף די שוצלאָזע און גערודפּטע יידן, אָבער דער בעסערער טייל פֿון דער פּוילישער אינטעליגענץ, די ערלעכע פֿאָלקסמענטשן האָבן אונדז געהאָלפֿן מיט וואָס נאָר זיי האָבן געקאָנט.

אַז מ'האָט שוין געהאָט אָפּגענומען די קאָנטריבוציע, איז אַרויס אַ נײַע פֿאַראַרדענונג: אַלע יידן האָט מען באַפֿוילן אַריבערצוגיין אין געטאָ. אין הסכם מיט דער פֿאַראַרדענונג האָט מען צוגעטיילט דרײַ מעטער ווויין־שטח פֿאַר אַ פּערזאָן. אין דער אמתן אָבער איז די דאָזיקע ווויינונג־נאָרמע געווען נאָך קלענער; אין קליינע צימערלעך האָבן זיך אָנגעשטופּט צו צוויי משפּחות און נאָך מער. די זאַכן האָט מען איבערגעטראָגן מיט די אייגענע הענט: די דייטשן האָבן פֿאַרוועט די פֿאָליאַקן אַרויסצווינגען וועלכע עס איז הילף. נאַטירלעך, אַ סך האָבן זיך דערמיט ניט געריכט און געגעבן די יידן פֿורן. מיר האָבן אויך פֿאָליאַקן געגעבן אַ פֿור, אָחוץ דעם האָב איך נאָך געטראָגן אין האָנט אַ גרויס פּעקל.

צו מיר איז צוגעקומען לחלוטין אַן אומבאַקאַנטע פּוילישע פֿרוי און פֿאַרגעלייגט צו טראָגן מײַן פּעקל; אין יענע טעג זענען געווען ניט ווייניק פֿאָלן, וועו דייטשישע סאָלדאָטן און אַרטיקע כוליגאַנעס האָבן אַרויסגעריסן פּעקלעך בײַ יידן פֿון די הענט.

דעם 1טן אויגוסט זענען די ביאַליסטאָקער יידן פֿאַרמאַכט געוואָרן אין געטאָ.

געטאָ — דאָס איז טורמע; ניין, טורמע — דאָס איז אַ צו שוואַכע באַצייכענונג. געטאָ — דאָס איז הונגער, דאָס איז דערנידערנדיקע אונטערדריקונג, דאָס איז דערשיסונגען, תּליות, מאַסנמאָרדן.

די מענטשן זענען געווען אין רשות פֿון אַבסאָלוטער הפֿקרות. די געסטאַפּאָ־לײַט זענען אַרײַן אין שטוב וועו זיי האָבן געוואָלט און זיי האָבן צוגענומען אַלץ, וואָס איז זיי געפֿעלן געוואָרן.

אויף די טויערן פֿון געטאָ איז געהאָנגען אַ מעלדונג, אַז אַרײַנפֿירן פֿראָדוקטן איז ניט דערלויבט. פֿאַר געפֿינען די מינדסטע, די סאָמע אומבאַדײַטנדיקסטע צאָל פֿראָדוקטן — האָט מען דערשאָסן.

מ'האָט אָנגעהויבן נעמען מענטשן אויף אַרבעט. די געזונמענע האָט מען אַרויסגעבן

דורכלאָזשײַנען, וווּ ס׳איז געווען אַנגעוויזן, אויף וועלכע גאַסן ס׳איז זיי דערלויבט צו גיין. די, וואָס מ׳האָט געטראָפֿן אויף גאַסן, וואָס זענען ניט אַנגעוויזן און ניט אויסגערעכנט אין די שײַנען, האָט מען אַרעסטירט און דערשאָסן.

יידן האָט מען דערלויבט צו גיין נאָר אויפֿן ברוק. איך אַליין ווייס פֿון פֿאַלן, ווען מ׳האָט אַכזריותדיק געשלאָגן מענטשן בלויז דערפֿאַר, וויַיל ביים דורכפֿאָרן פֿון אַן אויטאָ, האָבן זיי זיך אָפּגערוקט פֿון אים און אַוועקגעשטעלט אַ פֿוס אויפֿן טראָטוואַר.

אָבער די אַלע געוואַלד־מעשׂים פֿון די דײַטשן האָבן ניט געקאָנט פֿאַרניכטן דעם קאַמפֿגייסט פֿונעם מענטשן, זײַן ליבשאַפֿט צו פֿרײַהייט.

ניט געקוקט אויפֿן שרעקלעכן טעראָר, איז אין דעצעמבער 1941 געשאַפֿן געוואָרן אַן אַנטיפֿאַשיסטישע אָרגאַניזאַציע. אַ גרויסע ראָלע אין איר האָבן געשפּילט די פּוילישע חבֿרים — טאָדעוש יאָקובאָווסקי, ניוראַ טשערניאַקאָווסקאַ און נאָך אַנדערע. איך בין געווען סע־קרעטאָר פֿונעם קאָמיטעט.

איך האָב געדאַרפֿט באַקומען אַ מעגלעכקייט אַרויסצוגיין פֿון געטאָ, כּדי אָנצוהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיט די פּוילישע און ווײַסרוסישע חבֿרים. דורך אַ באַקאַנטן האָט זיך מיר אײַנגעגעבן צו באַקומען אין אַ פֿאַבריק די אַרבעט פֿון אַ רוימערקע.

דער קאָמיטעט האָט געפֿירט אַ ריזיקע אַרבעט אין די באַדינגונגען פֿון אוממענטשלעכן טעראָר און אַכזריותדיקע רדיפֿות. די געטאָ האָט פֿעסט געגלייבט אינעם נצחון פֿון דער רויטער אַרמיי. לאָמיר זיך פֿאַרניגן פֿאַר דער גרויסקייט פֿונעם גײַסט בײַ די דאָזיקע מענטשן!

אין געטאָ איז געווען גוט אײַנגעשטעלט די ראַדיאָ־פֿאַרבינדונג; פּמעט יעדן טאָג האָט מען געהערט די קאָמוניקאַטן פֿון סאָוואינפֿאָרמביוראָ און די ענגלישע ידיעות.

אַן אייניקל פֿון דער אַלטער בראָמזאָן האָט געאַרבעט ווי אַ ראַדיאָ־מעכאַניק אין דײַטשישן „שלאָסע". ער האָט אויפֿגענומען קאָמוניקאַטן אין דער דײַטשישער שפּראַך. עס איז אים געלונגען צו הערן אויך ענגלישע אוידיציעס. אין אָוונט, ווי נאָר דער בחור האָט זיך געיאָוועט, זענען געקומען צו אים ניט בלויז יוגנט, נאָר אויך גאַנץ פֿשוטע באַיאָרטע יידן. מע האָט געדאַרפֿט זען, מיט וואָסער אַנגעשטרענגטער אויפֿמערקזאַמקייט די מענטשן האָבן געפֿאָרשט די מאַפּע, וואָס איין גאָט ווייס, ווי אַזוי זי האָט זיך פֿאַרהיט אין דעם גיהנום. מיט וואָסערע פֿרייד און אַנטציקונג האָבן זיי אָפּגעמעקט דאָס באַפֿרייען די שטעט פֿון די דײַטשישע רוצחים. דאָס אייניקל בראָמזאָן איז ווײַט ניט געווען דער אייניציקער און ניט דער עיקרדיקער קוואַל פֿון אונדזער ראַדיאָ־אינפֿאָרמאַציע.

מיר האָבן געהאָט אונדזער ראַדיאָ־אינפֿאָרמאַטאָר, חבֿר סאָלמאָן, וואָס האָט געהאָט גרויסע פֿאַרדינסטן פֿאַר דער אַנטיפֿאַשיסטישער אָרגאַניזאַציע.

אין געטאָ האָט ער פֿאַרלוירן די פֿרוי און אַ זון; זײַן גאַנץ לעבן האָט ער אָפּגעגעבן דעם קאַמף קעגן די דײַטשישע מענטשן־פֿרעסערס.

חבר סאָלמאָן האָט געקענט עטלעכע שפּראָכן און סטענאָגראָפֿיע. דאָס איז זייער צו נוץ געקומען. ער האָט געאַרבעט אין אומגעווײַנלעך שווערע באַדינגונגען. בלויז זײַן אומבאַגרענעצטע קרבנות־גרייטקייט און דער אײַזערנער ווילן פֿון אַ קעמפֿער האָבן אים געהאָלפֿן בײַקומען אַלע שוועריקייטן.

דער ראַדיאָ האָט זיך געפֿונען אין אַ גרוב אונטער דער ערד, וווּ איין מענטש האָט קוים־קוים געקאָנט זיך אַרײַנקווטשן; שרײַבן האָט מען געמוזט אויף די קני. ווינטער,

אין די גרויסע פּרעסט, איז דאָס געווען שרעקלעך שווער, אָבער חבר סאַלמאַן האָט זיין אַרבעט קיין איין מאָל ניט פֿאַרפֿעלט.

מע דאַרף אויך דערמאָנען די ברידער קאָשעץ (שפּעטער, פֿאַרטיזאַנער אינעם אַטריאַד „26 יאָר אָקטאָבער"). אונדזער ראַדיאָ־אָפּאַראַט איז אַ לאַנגע צייט געווען באַהאַלטן בײַ זיי אין שטוב.

א דאַנק אונדזערע מסירת־נפֿשדיקע ראַדיאָ־אינפֿאָרמאַטאָרן, האָבן מיר געפֿירט א שטאַרקע פּראָפּאַגאַנדע און פֿמעט יעדן טאָג האָבן מיר אַרויסגעגעבן דעם נײַעס־ביולעטין פֿון סאָווינפֿאָרמביורא און פֿון ענגלישע ראַדיאָ־אויסיצעס. מיר האָבן אַרויסגעגעבן די רעדעס פֿונעם חבֿר סטאַלין, מיר האָבן בריוף פֿונאַנדערגעשפּרייט מאַטעריאַלן וועגן טרע־בלינקע, אַשוויענטשים. דורך באַגלייביקע מענטשן האָבן מיר באַקומען און פֿאַרשפּרייט א סך מאַטעריאַל וועגן וואַרשע.

פֿאַר דער „טעכניק" האָבן אונדז געדינט שרײַבמאַשינקעס און העקטאָגראָפֿן: מיט דעם האָבן מיר זיך ניט שלעכט אַן עצה געגעבן.

אין אונדזער אַרגאַניזאַציע האָט זיך געפֿונען א פֿרוי, אינזשעניר־כעמיק מוסיא דא־ווידזאַן. זי האָט געאַרבעט אין דער כעמישער לאַבאָראַטאָריע פֿון דער זעלבער פֿאַבריק, ווו איך האָב געאַרבעט פֿאַר א רוימערקע. זי האָט געהאָלפֿן אין אונדזער זאַך. אָחוץ דעם האָב איך זיך פֿאַרבונדן מיט א מײַסטער, א ייִד, און מיט זײַן הילף איז מיר געלונגען אַרויסצונעמען א העקטאָגראַף פֿון דער פֿאַבריק. איך האָב אים אַרײַנגעלייגט אין דער טאַרבע און פֿון אויבן האָב איך אַרויפֿגעלייגט א סך שטיקלעך האָלץ. אַזא „הייץ־מאַטעריאַל" איז דערלויבט געווען צו ברענגען אין געטאָ.

אָחוץ דעם האָבן אונדזערע חברים, וואָס האָבן געאַרבעט אין דײַטשישע פֿאַבריקן, אַפּגעדרוקט א סך מאַטעריאַלן אויף שרײַבמאַשינקעס.

די נשמה פֿון אונדזער „טעכניק" זענען געווען: פֿרידע פֿעל, סאַניע רוזשעווסקאַ, קוויעטאַ ליאַקס. שפּעטער זענען זיי אַלע אומגעקומען פֿון דײַטשישע הענט.

מײַן גאַנצע משפּחה איז אומגעקומען אין נאָוועמבער 1942. אין אָנהייב האָט מען אַרויסגעפֿירט מײַנע שוועסטער מיט זייערע מענער, דערנאָך די אָנדערע קרובֿים. דעם ברודער האָט מען פֿון אָנהייב איבערגעלאָזט און צוגענומען זײַן פֿרוי מיטן קינד, אָבער אין דרײַ וואָכן האָט מען אים אויך אַרויסגעפֿירט. איך בין געבליבן אין גאַנצן אַליין.

די אײַנווינערס פֿון דער שטאָט ביאַליסטאָק האָבן געווּסט, וואָס זיי דערוואַרט. קיינער האָט שוין מער ניט געהאָט קיין שום אילוזיעס. די מאַסן־אויסראָטונג פֿון די ייִדן איז געווען א פֿאַקט ניט צום אָפּלייקענען, אָבער קיינער האָט ניט געוואָלט אומקומען אָן ווידער־שטאַנד.

יעדער פֿון אונדז האָט געווּסט, אַז דער פּוח פֿונעם שׂונא איז ניט צום פֿאַרגלייכן מיט אונדזערן, אַז דער שׂונא איז באַוואָפֿנט ביז צו די ציין, אַז קעמפֿן וועט אויסקומען אויף לעבן און טויט. אָבער מיר האָבן פֿעסט באַשלאָסן ניט אָפּצוטרעטן אָן קאַמף.

אין די ווינונגען פֿון וועלוול מעסער, בערקע סאָוויצקי און אָנדערע, זענען ניט איין מאָל פֿאַרגעקומען באַראָטונגען פֿון אַנטיפֿאַשיסטן, אויף וועלכע מיר האָבן שטורמיש באַהאַנדלט אונדזערע לויפֿנדיקע ענינים און אויפֿגאָבעס.

מיטן וויסן און מיט דער הסכמה פֿון דער אַרגאַניזאַציע האָבן אונדזערע מענטשן אויס־

געפֿירט אַ ריי סאַבאַטאַזש־אַקטן אין טעקסטיל־פֿאַבריקן, אויף עלעקטראָ־סטאַנציעס, אייזן־באַן, אין די באַנוואַרשטאַטן פֿון די סטאַנציעס לאַפּי, סטאַראָסיעלץ א״א.

די דערפֿינדערישקייט פֿון אונדזערע חבֿרים אינעם קאַמף קעגן די דיטשן איז באמת געווען אַן אומאויסשעפּלעכע.

אַזוי, למשל, האָט אַניאַ ליסקאָווסקאַ זיך אַרײַנבאַקומען אין דער עסעסקיד און אַרײַנ־געווארפֿן סם אין קעסל. 50 דיטשן זענען געווארן אָפּגעסמט. מיר האָבן מיט רעכט דאָס פֿאַרשריבן אויפֿן אָקטיוו פֿון אונדזער אַרגאַניזאַציע.

בײַ אונדז איז געווארן אײַנגעשטעלט אַ קאַנטאַקט מיט דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג. דער קאַנטאַקט איז געווארן אָנגעבונדן דורך סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע, וואָס זענען אַנטלאָפֿן אין וואַלד און אַרגאַניזירט די פּאַרטיזאַנישע גרופּע פֿון מישקע סיביריאַק. ער אַליין איז שפּעטער טראַגיש אומגעקומען. ער איז אַוועק אין שטאָט אויף אַ באַראַטונג, די דיטשן האָבן זיך דערוווסט וועגן דעם און אַרומגערינגלט דאָס הויז. מישקע איז אַרויסגעשפּרונגען דורכן פֿענצטער, אָבער ער איז שווער פֿאַרוווּנדיקט געווארן. אַ פּאָליאַק האָט אים באַהאַלטן בײַ זיך, אָבער דערנאָך איז ער סײַ ווי אַרײַנגעפֿאַלן אין די דיטשישע לאָפּעס און אום־געקומען.

די אויסשפּיר־אַרבעט פֿון אונדזער אַנטיפֿאַשיסטישער אַרגאַניזאַציע האָט געהאָלפֿן דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג, און דערנאָך האָבן מיר דורכן פּאַרטיזאַנישן שטאָב פֿון די ברידער קאַליניאָווסקי איבערגעגעבן ווערטפֿולע מאַטעריאַלן אינעם שטאָב פֿון דער רויטער אַרמיי. אויסגעצייכנטע אויסשפּירערס זענען געווען אָקסינאָוויטש, ליאָרעק, לייטיש א״א. וווּנדער פֿון מוט און שרעקלאָזיקייט האָבן באַוויזן די יידישע מיידלעך — מאַריאַ רוזשיצקי, אַניאַ רוד, ליזאַ טשאָפּניק, כײַקע גראָסמאַן,[4] כאַסיאַ ביעליצקי,[5] בראָניאַ וויניצקי.[6] דורך איינעם אַ באַקאַנטן פּאָליאַק, וואָס האָט געאַרבעט אין דער פּאַספּאָרטן־אָפּטיילונג, האָבן זיי באַקומען פּאַספּאָרטן פֿון פּאָלקעס. זיי האָבן צוליב דעם געווויזן אויסער דער געטאָ. אָלע פּריוויילעגיעס פֿון דער דאָזיקער סיטואַציע האָבן זיי, נאָטירלעך, אויסגענוצט אין די אינטערעסן פֿון אונדזער זאַך.

מיר האָבן אַ סך געהאָלפֿן די פּאַרטיזאַנער: מיר האָבן זיי איבערגעגעבן ראַדיא־אָפּאַראַטן, מעדיקאַמענטן, מלבושים.

אַן אויסגעצייכנט בלעטל אין דער געשיכטע פֿון אונדזער אַנטיפֿאַשיסטישער אַרגאַני־זאַציע און פֿון ביאַליסטאָקער געטאָ איז געווען די הילף פֿאַר סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע. זי איז געווארן געפֿירט דורך אַ קאָמיטעט פֿון דרײַ פּערזאָן: לייבוש מאַנדעלבלאַט, אַ שוסטער פֿון וואַרשע, א מיטגליד פֿון דער פּוילישער קאָמפּאַרטיי, די אָנגעשטעלטע יודיטאַ נאָווא־גרודסקאַ און וועליא קויפֿמאַן.

דער לאָגער פֿאַר קריגס־געפֿאַנגענע האָט זיך געפֿונען אין ביאַליסטאָק. אינעם לאָגער גופֿא האָט זיך געפֿונען דער קאָמאַנדירן־באַשטאַנד, אָפּיצירן. די פּשוטע סאָלדאַטן האָט מען

---

4 כײַקע גראָסמאַן וווינט אין ישׂראל. געווי. דעפּוטאַט פֿונעם ישׂראל־פּאַרלאַמענט (כּנסת), געפֿינט זיך אין דער אָנפֿירונג פֿון דער פּאַרטיי מפּ״ם, מיטגליד פֿונעם קיבוץ עבֿרון.

5 ביעליצקי־בראָנשטיין כאַסיאַ לעבט אין ישׂראל, מיטגליד פֿונעם קיבוץ להבֿות־הבֿשן.

6 וויניצקי־קליבאָנסקי בראָניאַ ווינט אין ישׂראל. איז אַ לייטערין פֿון אַן אָפּטיילונג פֿונעם אָנדענק־אינסטיטוט נאָך די קרבנות פֿונעם נאַציזם און די ווידערשטאָנד־העלדן „יד ושם״ אין ירושלים.

געפֿירט אויף אַרבעט אין פֿאַרשיידענע פונקטן; ס׳איז געווען נייטיק אַנצוביגדן אַ קאַנטאַקט מיט די אָפּיצירן. דאָס איז שווער געווען צו טאָן, ווייל דער לאַגער איז געווען אַרומגעצוימט מיט פֿעסטע וועגט און שטעכלדראָט.

די קריגס־געפֿאַנגענע האָבן שרעקלעך געהונגערט.

איין מאָל איז דער קאָמאַליזאַציע, איך געדענק ניט זיין נאָמען, האָט מען דערלויבט אַרייַנצוגיין אויף דער טעריטאָריע פֿונעם לאַגער, און ער האָט זיך פֿאַרבונדן מיט אַן אָפּיציר פֿונעם לאַגער. דער מאָמענט איז געווען אַ מיטגליד פֿון דער אַנטיפֿאַשיסטישער אַרמיי־זאַציע; מיר האָבן אים איבערגעגעבן צונויפֿגעקליבענע פּראָדוקטן און מעדיקאַמענטן.

ווי מע זאָל ניט האָבן געהונגערט אין געטאָ, זענען פֿון דעסטוועגן געווען קרבנות־גרייטע מענטשן, וועלכע האָבן מיט אַ ברייט האַרץ אָפּגעגעבן דאָס לעצטע פֿאַר די סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע.

אין דער פֿאַבריק, ווו איך האָב געאַרבעט, איז געווען אַ בחור, וואָס האָט געאַרבעט ווי אַ בריגאַדיר בײַ די קריגס־געפֿאַנגענע. מיר האָבן אים געבראַכט די פּיקעס, אָפּגעריסן פֿון זיך דאָס לעצטע, און ער האָט דאָס איבערגעגעבן. איין מאָל האָט ער מיר געזאָגט, אַז זיי האָבן דאָרט אויסגעקליבן אַן עלטסטן, וואָס צעטיילט אַלץ צווישן זיי, און אַז די געפֿאַנגענע ווילן אומבאַדינגט וויסן, ווער עס שיקט זיי דאָס. דאָן האָבן מיר זיך באַהאַלטן הינטער די ביימער און די געפֿאַנגענע האָבן אונדז דערזען. דאָס איז געווען אַ רירנדיקע סצענע: זיי האָבן אָנגעהויבן פֿאָכען מיט די הענט און שמייכלען.

געהאָלפֿן האָבן אונדז די פּוילישע און ייִדישע פֿרויען, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער פֿאַבריק. די וואָך האָט דערהרגעט איין מיידל, וואָס האָט זיך באַטייליקט אין דער אַרבעט בײַם העלפֿן די קריגס־געפֿאַנגענע. נאָר אָפּילו די דאָזיקע רציחה האָט די מענטשן ניט אָפּגעשראָקן.

אונדז האָט זיך אײַנגעגעבן צו העלפֿן איין גרופּע אָנטלויפֿן פֿון לאַגער. דאָס זענען געווען סאָלדאַטן, וואָס האָבן געווויגט אינעם בארא.

אין יאָר 1942 האָט די רויטע אַרמיי באַמבאַרדירט ביאַליסטאָק. אַ סך האָבן אויסגענוצט דעם מאָמענט און זענען אָנטלאָפֿן פֿון לאַגער. איך האָב זיי מער ניט געזען.

די אָנטיפֿאַשיסטישע אַרגאַניזאַציע האָט געשאַפֿן אין געטאָ אַ קאָמף־אַרגאַניזאַציע „זעלבשוץ". דער אַרגאַניזאַציע איז געווען נייטיק געווער. יידן האָבן געאַרבעט אין פֿאַרשיידענע געווער־אַרסענאַלן און קאָזאַרמעס. מיט פֿאַראַכטונג צו דער טויטגעפֿאַר האָבן יידן אָרויסגעטראָגן געווער פֿון 10טן און 42סטן פֿאָלק, פֿון די געסטאַפּאָ־אַרסענאַלן. אויף די גאַסן האָט די געסטאַפּאָ זייער אָפֿט אָדורכגעפֿירט רעוויזיעס בײַ די פֿאַרבײַגייערס, באַזונדערס בײַ יידן. מע קאָן זיך פֿאָרשטעלן, וואָס עס האָט געהייסן פֿאַר אַ ייד אָדורכגיין מיט געווער דורך דער גאַנצער שטאָט. אָבער דאָס סאָמע שווערסטע איז געווען אַרײַנפֿירן דאָס געווער אין געטאָ. אויף די טוירן פֿון געטאָ איז געהאָנגען אַ מעלדונג: „ס׳איז פֿאַרבאָטן אַרײַנצוטראָגן אין געטאָ פּראָדוקטן — פֿאַר אַרײַנטראָגן פּראָדוקטן ווערט מען דערשאָסן". אַרײַנטראָגן אין געטאָ עטלעכע קילא קאָרטאָפֿל האָט באַטײַט ריזיקירן מיטן לעבן. צי קאָן מען זיך פֿאָרשטעלן די שרעק, וואָס מע דאַרף בײַקומען, די מאָס פֿון מוט און העלדישקייט, וואָס מע דאַרף אָנווענדן, פֿדי אַרײַנצופֿירן געווער אין געטאָ? און פֿון דעסטוועגן האָט מען אַרײַנגעטראָגן געווער בײַ טאָג דורך די טוירן פֿון געטאָ, און בײַ נאַכט האָט מען עס אַריבערגעווארפֿן איבערן פּלויט. מאָרעק בוך און בערקענוואַלד האָבן ניט

זעלטן אַראָפגענומען די לאָטעס און בײַ טאָג אַדורכגעגאַנגען מיטן געווער דורך דער שטאָט.

בערעסטאָוויצקי האָט אַרײַנגעטראָגן אין געטאָ 8 פּיסטאָלעטן און אַ סך קוילן. נאָטעק גאָלדשטיין און ראובן לעווין, וואָס זענען שפּעטער העלדיש אומגעקומען אין דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג, האָבן בײַ נאַכט אַרויסגעטראָגן פֿונעם געטאָפּאָ־אַרסענאַל 24 צענאַנלאָדערס און 20 ביקסן — און אַרײַנגעפּירט אין געטאָ. יעושי סאַכאַטשעווסקי (שפּעטער דער קאָמאַנדיר פֿון דער ייִדישער פּאַרטיזאַנער־גרופּע „פֿאַרויס") האָט אַרויסגענומען אַ פּיסטאָלעט פֿונעם מויז פֿאַר טראָפּיי־וואָפֿן בײַ דער געסטאָפּאָ; מאָטל טשערעמאָשני האָט פֿון דאָרט אַרויסגעטראָגן ביקסן. אַ סך געווער האָט אַרײַנגעבראָכט אין געטאָ מוליע נאַכט, באַרימט אונטערן פּאַרטיזאַנישן נאָמען „וואָלאָדיע".

ס׳איז שווער אויסצורעכענען אַלע פֿאַקטן און אַלע באַטייליקטע אין דער אַרבעט. אייביקער רום זייערע ליכטיקע נעמען!

געווער האָט מען געבראָכט אויך פֿון פּוילישע דערפֿער. בראָניאַ וויניצקי האָט איבערגעפּירט אין אַ טשעמאָדאַן געווער פֿון גראָדנע.

אונטער דער אָנפֿירונג פֿון אינזשעניר פֿאַרבער האָט מען אין געטאָ אויסגעאַרבעט גראָנאַטן און אויפֿרײַס־מאַטעריאַל.

פֿאַרזיכערן אַלע געטאָ־אײַנוווינערס מיט געווער איז געווען אוממעגלעך. דערפֿאַר אָבער זענען אַ סך הײַזער געווען פֿאַרזיכערט מיט פֿאַרשיידענע גיפֿט־מאַטעריאַלן.

יידן, וואָס האָבן געאָרבעט אין מילערס פֿאַבריק, האָבן אַרײַנגעבראָכט אין געטאָ עטלעכע הונדערט ליטער שוועבל־זויער.

עטל ביטענסקי האָט אָרגאַניזירט אַ זעלבשוץ אין עטלעכע הײַזער אויף קופּיעצקע־גאַס און באָאָרגט די אײַנוווינערס פֿון יענע הײַזער מיט שוועבל־זויער און מיט העק.

די סאַמע שרעקלעכע טעג האָבן זיך דערנענטערט. מיר האָבן געוווסט, אַז די היטלעריסטישע רוצחים האָבן ליקווידירט די געטאָס אין אַ רייַ שטעט. אין ביאַליסטאָק האָבן זיי אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פֿון געטאָ אין פֿעברואַר 1943 און פֿולשטענדיק פֿאַרענדיקט דאָס בלוטיקע פֿאַרברעכן אין אויגוסט 1943.

פֿעברואַר פֿונעם יאָר 1943 — דאָס זענען די טעג פֿון די גרויסע נצחונות היינטער סטאָלינגראַד. פֿאַר זייערע מפֿלות האָבן די דײַטשן באַשלאָסן זיך נוקם צו זײַן אין די יידן. דעם 4טן פֿעברואַר 1943, 6 אַ זייגער אין אָוונט, האָבן די אײַנוווינערס פֿון ביאַליסטאָקער געטאָ שוין געוווסט, אַז 4 אַ זייגער אין דער פֿרי, דעם 5טן פֿעברואַר, וועט זיך אָנהייבן די „אַקציע". 10 אַ זייגער אין אָוונט האָט מען נאָך געלייענט דעם קאָמוניקאַט פֿון סאָווינפֿאָרמביוראָ, וויסנדיק, אַז דער טויט איז אומפֿאַרמײַדלעך. אָבער דאָס האָט זיי ניט אָפּגעשראָקן. דאָס האָט ניט אָפּגעשראָקן דעם העלד מאַלמעד. וועגן די דײַטשן זענען אַרײַן אין געטאָ, האָט ער דער ערשטער דערהרגעט אַ היטלעריסטישן באָנדיט. זײַן פֿרוי און די קליינע טעכטערלעך האָט מען דערשאָסן אים אין די אויגן, הונדערטער אײַנוווינערס פֿון זײַן הויז האָט מען דערשאָסן און מאַלמעדן גופֿא האָט מען אויפֿגעהאָנגען. אין משך פֿון 7 מעת־לעת (אָזוי לאָנג האָט געדויערט די „אַקציע" אין ביאַליסטאָק) איז זײַן קערפּער געהאָנגען אויף ביאַלע־גאָס און די דײַטשן האָבן ניט דערלויבט אים אַראָפּצונעמען. הונדערטער פֿאַליאָקן זענען צוגעקומען צום געטאָ־פֿלויט, פֿדי צו פֿאַרנייגן זיך פֿאַרן קערפּער פֿונעם העלדישן קעמפֿער.

מאַלמעד איז ניט געווען דער איינציקער. יעדער הויז איז די פֿאַשיסטישע מערדערס אויסגעקומען צו נעמען ווי אַ פֿעסטונג. אַ סך היזער האָבן זיי אויפֿגעריסן מיט גראַנאַטן אַדער אונטערגעצונדן.

איז דעריבער ניט קיין וווּנדער, ווי ס׳איז שפּעטער געווען באַווּסט, וואָס די געסטאַפּאָ אין ביאַליסטאָק האָט אָפּגעשאָצט, אַז פּאָליטיש איז די „אַקציע" אין ביאַליסטאָקער געטאָ ניט געלונגען.

די צווייטע „אַקציע" האָט זיך אָנגעהויבן דעם 15טן אויגוסט 1943. אומגעריכט האָט זי זיך אָנגעהויבן, אָבער די היטלעריסטן האָט עס ניט געהאָלפֿן. קיינער האָט זיך ניט פֿאַרלוירן. די דייטשן האָבן געווארפֿן אין דער שלאַכט קעגן געטאָ טאַנקען און אַראָפּלאָזנען. דער קאַמף האָט געדויערט אַ גאַנצן חודש.

אייביק וועלן אינעם דאָנקבאַרן זכרון פֿונעם פֿאָלק פֿאַרבלייבן די ליכטיקע נעמען פֿון די אָנטייל־נעמערס און אָנפֿירערס פֿונעם אויפֿשטאַנד אין ביאַליסטאָקער געטאָ. דער פֿירער פֿונעם אויפֿשטאַנד דניאל מאַשקאָוויטש און זיין פֿאָרטרעטער מרדכי[7] זענען נאָכן טויט געווארן באַלוינט דורך דער פּוילישער רעגירונג מיט הויכע אויסצייכענונגען.

העלאָ שורעק מיט איר צעניאָריקער טאַכטער בירקע, 70 בחורים און מיידלער, זענען אומגעקומען מיט אַ העלדישן טויט און ביזן לעצטן אָטעמצוג האָבן זיי ניט אַרויסגעלאָזט דאָס געווער פֿון האַנט. וועלוול וואַלקאָוויסקי האָט געראָטעוועט צענדלינגער מענטשן און אַוועקגעשיקט זיי אין יידישן פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד „פֿאָרויס". ער האָט העלדיש מקריב געווען זיין לעבן, פֿונקט ווי קלמן בערעסטאָוויצקי, ווי חיים לאָפּטשינסקי, וואָס האָט זיך געשלאָגן מיט אַ האַק אין די הענט. לייבוש מאַנדעלבלאָט האָט געקעמפֿט, וועו ער איז געווען שווער קראַנק, מיט אַ טעמפּעראַטור פֿון 40 גראַד. פֿונעם שלאַכטפֿעלד איז ניט אָפּגעטראָגן דער קינסטלער מילער און הונדערטער אַנדערע.

יעדער, וואָס האָט געזען און געווּסט, אין וואָסערע שרעקלעכע באַדינגונגען ס׳האָט געלעבט די יידישע באַפֿעלקערונג אונטערן דייטשישן יאָך, ווי העלדיש זי האָט זיך געשלאָגן מיט די דייטשישע מערדערס, וועט פֿאַרשטיין, ווי גרויס ס׳איז דער בייטראָג פֿון די יידן בײַם צעגראָמירן דעם דייטשישן פֿאַשיזם. אָלע ערלעכע מענטשן פֿאַרנייגן זיך פֿאַר די העלדישע מעשׂים פֿון די קעמפֿנדיקע ביאַליסטאָקער יידן. אַ סך פּאָליאָקן האָבן אונדז געגעבן געווער. וורובלעווסקי, וולאַדעק מסטישעווסקי האָבן אָקטיוו געהאָלפֿן די יידן זיך באַוואָפֿענען. עטלעכע פּוילישע שוסטערס האָבן אויסבאַהאַלטן אין זייערע ווויינונגען אָקטיווע אַנטיפֿאַשיסטישע קעמפֿער־יידן. דער פּאָליאָק מיכאַל גרושעווסקי מיט זיין פֿרוי פֿונעם דאָרף קאָנני האָבן באַהאַלטן אין וואַלד אַ גרופּע יידן. זיי האָבן געזאָרגט פֿאַר זיי די גאַנצע צייט, ביז זיי האָבן ניט אָנגעבונדן אַ קאָנטאָקט מיט פּאַרטיזאַנער.

ד״ר דאָכאַ פֿונעם דאָרף זשוקעוויטש און דער פֿעלדשער רישאַר פּיליצקי האָבן געהאָלפֿן די פֿאַרוווּנדיקטע יידישע פּאַרטיזאַנער.

די געסטאַפּאָ־לייט האָבן אַכזריותדיק באַשטראָפֿט די איינווויינערס פֿונעם כוטער קרע־מענאָיע, אָבער ניט געקוקט דערויף, האָבן זיי ניט אויפֿגעהערט צו העלפֿן די יידישע פּאַר־טיזאָנער, מיט וואָס נאָר זיי האָבן געקאָנט.

פֿויערים פֿון דערפֿער אין גראָדנער געגנט האָבן געראָטעוועט אַ סך יידן פֿון גראָדנע.

---

7 טענענבוים מרדכי.

די, וועמען ס׳איז געלונגען זיך צו ראַטעווען פֿון ביאַליסטאָקער געטאָ, זענען אַנטלאָפֿן אין וואַלד. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אײַנאַרדענען אָבלאָווע. איין מיידל האָבן די דייטשן געכאַפּט און דערשאָסן. דער וואַלד־שומר מאַרקעוויטש איז אַרויס אויפֿן שאָסיי און האָט געוואָרנט: „גייט ניט פֿאַרבײַ דעם וואַלדהײַזל". ער האָט באַהאַלטן יידן, געבראַכט זיי עסן און זיי אָפּגעהיטן, ביז עס זענען געקומען די פּאַרטיזאַנער. דעם וואַלד־שומר פֿונעם וואַלד „דרײַ סלופּעס", צוזאַמען מיט זײַן פֿרוי און קליינעם טעכטערל, האָבן די דייטשן אויסגעטאָן נאַקעט אום ווינטער, זיי געפֿרוירן איז וואַלד, אָבער זיי האָבן ניט אַנגעווויזן, וווּ עס געפֿינען זיך די יידישע פּאַרטיזאַנער, כאָטש זיי האָבן גוט געוווסט דאָס אָרט.

איך האָב איבערגעגעבן בלויז עטלעכע פֿאַקטן פֿון דער געשיכטע פֿונעם אַנטיפֿאַשיסטישן קאַמף אין ביאַליסטאָק און אין ביאַליסטאָקער ראַיאָן אין פֿאַרלויף פֿון די דרײַ קאַשמאַר־יאָרן דייטשישער אָקופּאַציע. איך האָב דערציילט זייער ווייניק דערפֿון, וואָס איך האָב געזען מיט די אייגענע אויגן, ווי אַן אָקטיוע מיטגלידליקטע פֿון דעם דאָזיקן לעבן און קאַמף.

די טראַגעדיע פֿון מײַן לעבן[8]

א בריוו פֿונעם רויטאַרמייער ז. קיסעליאָוו

מיט אײַך באַקענט זיך איצט אַ סאָלדאַט פֿון דער רויטער אַרמיי, אַן אײַנוווינער פֿונעם שטעטל לײַאָזנע, וויטעבסקער געגנט, קיסיעליאָוו זלמן יאָסעלעוויטש. מיר גייט איצט דער פֿינפֿטער יאָרצענדלינג. מײַן לעבן איז צעבראָכן, און דער בלוטיקער שטיוול פֿונעם דײַטש האָט צעטראָטן מײַנע טעג. איך האָב אַ לאַנגע צײַט געלערנט אין אַ תּלמוד־תּורה, — אין אַ שולע פֿאַר אָרעמע קינדער, וווהין עס האָבן מיך געבראַכט מײַנע אָרעמע עלטערן. אין די יאָרן 1929–1930 האָב איך געלערנט אינעם ראַיאָנעם קאָלכאָזפֿאַק. כ׳האָב געלייענט ביכער פֿון וויקטאָר הוגאָ, שעקספּיר און זשול ווערן, אין באַדינגונגען פֿון אָרבעט און לעבנס־שוועריקייטן. איצט הייב איך אָן צו באַשרײַבן מײַן לעבנס־טראַגעדיע. איר העלד בין איך, און דער אויטאָר — די פֿאָטערלענדישע מלחמה. איך בין געבוירן אין 1900 אין אַ משפּחה פֿון אַ באַלעגאָלע. דאָס גליק איז דאָרט געווען אַ צופֿאַל, און דאָס פֿערדל איז געפֿגרט יעדעס יאָר. ווי איך האָב שוין געשריבן, האָב איך געלערנט אין אַ תּלמוד־תּורה, און איינער אָן אַלטער סטודענט האָט מיר געגעבן לעקציעס בחינם. אין יאָר 1920 האָב איך געדינט אין דער אַרמיי אין דער שטאָט יעלניע. אין 1924 בין איך געפֿאָרן מיט מײַן מוטער צו גאָסט אינעם שטעטל באָבינאָוויטשי, און דאָרט איז מיר געפֿעלן געוואָרן אַ מיידל, מײַנס אַ גלידּ־שוועסטערקינד, אַ הויכע, אַ פֿולע און אַ געזונ שיינע. זי האָט געהאַט ניט קיין שלעכטן כאַראַקטער און מיר איז געווען ניכא, וואָס זי איז געווען פֿון אַ ניט רייכער משפּחה און זי האָט מיך ניט פֿאַראַכט, כאָטש זי האָט געקענט מײַן אָרעמען מצבֿ. מסתּמא בין איך איר אויך געפֿעלן געוואָרן. אין נדן האָב איך געקריגן אַ קו און מיר האָבן געפֿראָווען אַ חתונה. צו דער חתונה האָבן מיר געהאַט 40 רובל, אָבער דאָס האָט אונדז ניט געאָרט, וויַל אונדזער ליבע איז געווען טײַערער פֿון אַלץ. איך בין דעמאָלט געווען אַ בהמה־טרײַבער בײַ סוחרים און איך האָב זיך דורכגעשלאָגן אין לעבן, און קיין שום זאַך האָט מיך ניט געקימערט, וועו איך בין געווען מיט מײַן געליבטער פֿרוי. איך האָב געאַרבעט טאָג און נאַכט און איך בין געווען גליקלעך. אין 1928 האָב איך געהאַט צוויי מיידלעך, באמת שיינינקע, און מײַן וויַיב איז אַלץ שענער געוואָרן. איך האָב זיך געהאַלטן פֿאַרן גליקלעכסטן מענטש אין דער וועלט. איך בין אָווענ אַרבעטן אין „ביעלמיאָסטאָרג" און אין אָוונט האָב איך זיך געלערנט און געלייענט ביכער. דאָס יאָר 1934 איז געווען אַ שוואַר יאָר. איך האָב געמוזט איבערריסן דאָס לערנען זיך און גיין אַרבעטן בײַם פֿאַרגרייטן פֿראָדוקטן. מע האָט מיר געהאָלפֿן מיט ברויט, אָבער ניט גענוג. מײַן וויַיב האָט געליטן צוזאַמען מיט מיר, און זי האָט מיך קיין מאָל ניט צוגערעדט צו קיין פֿאַרברעכנס. בכלל האָב איך זיך געהאַלטן פֿאַר אַ גליקלעכן מענטשן און געלעבט רויק, כאָטש ניט רײַך. איך בין קיינעם ניט שולדיק געווען און געהאָט

צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג.

---

8 פֿאַרגליכן און דערגאַנצט לויט „מערדער פֿון פֿעלקער", II, ז״ז 124–125.

אַנזען בײַ די שכנים. אין 1941 האָב איך געהאַט אַ קו, עטלעכע חזרימלעך, צוויי בינשטאָקן און אַ גאַרטן. מײַן וויב האָט געאַרבעט און איך האָב געאַרבעט. קינדער האָבן מיר געהאַט זעקס, פֿינף מיידלעך און איין יינגעלע. ווי באַווּוסט, האָט זיך אָנגעהויבן די מלחמה. דער שונא איז אָנגעפֿאַלן אויף אונדזער היימלאַנד. דעם 5טן יולי 1941 האָט מען מיך געזומען אין דער אַרמיי און מײַן וויב איז געבליבן אין לײַזנע מיט די קינדער און מיט מײַן מאַמען, וואָס איז שוין אַלט געווען 75 יאָר. דעם 12טן יולי האָט דער דײַטש פֿאַרכאַפּט לײַזנע. איך האָב פֿאַרלוירן די פֿאַרבינדונג מיט דער משפּחה, און אין מײַ 1942 האָב איך באַקומען אַ בריוו פֿון מײַן וויב פֿון טשקאַלאָוער געגנט, פֿון דער שטאָט סאַראַקטאַש. זי האָט מיר איבערגעגעבן אַ גרוס פֿון אַלע קינדער. איך האָב זיך דערפֿרייט און מיר האָבן זיך איבער־געשריבן איבער אַ יאָר. איך האָב געפֿילט, אַז מײַן וויב רעדט אמת, אַז זי איז נאָך לעבעדיק. איך בין ניט געפֿאָרן, אַז מײַן וויב זאָל מיט צער, און אין יוני 1943 באַקום איך אַ בריוו, אַז „אײַער פֿרוי, פֿאַניוסיע מאַיסייעוונע, איז קראַנק געוואָרן. קומט צו פֿאָרן". מיר זענען געשטאַנען אינעם קורסקער בויגן און די לאַגע איז געווען אַן אָנגעשטרענגטע. איך בין ניט געפֿאָרן, און אין צוויי וואָכן אַרום באַקום איך אַ בריוו, אַז „אײַער משפּחה איז אַרויסגעפֿאָרן פֿון סאַראַקטאַש". איך האָב גלײַך פֿאַר־שטאַנען וואָס דאָס הייסט „אַרויסגעפֿאָרן". דאָס איז, ווי בײַ אונדז ווערט עמעצער אַרויס־געשלאָגן פֿון דער ריי. איך האָב זיך נאָכגעפֿרעגט בײַם באַלעבאַס פֿון דער דירה, ווו מײַן וויב האָט געווינט, וויפֿל קינדער עס זענען מיט איר געווען. די באַלעבאַטים האָבן מיר געענטפֿערט, אַז פֿאַניע איז געווען אַליין, און די קינדער האָט זי פֿאַרלוירן, ווען זי איז אַריבערגעגאַנגען די פֿראָנטליניע. געווען איז עס אַזוי: אין די ערשטע טעג מאַרץ 1942, נאָך די מאַסן־שחיטות איבער די יידן, זענען מײַן משפּחה און נאָך עטלעכע משפּחות אַוועק מיט די פֿאַרטיזאַנער. זיי זענען דערגאַנגען ביז די פֿאָדערשטע פֿאָזיציעס. מײַן וויב האָט איבערגעלאָזן די קינדער מיט מײַן מוטער, און אַליין איז זי אַוועק נאָך ברויט אין שכנות־דיקן דאָרף. דאָרט איז זי געבליבן נעכטיקן, און בײַ נאַכט זענען אַהין געקומען אונדזערע טיילן, און זי האָט זיך שוין ניט געקאָנט אומקערן צוריק. אַזוי אַ, אַן די געליבטע קינדער, האָט געלעבט מײַן פֿאַניע, און זי האָט מיך ניט געוואָלט מצער זײַן און האָט ניט געשריבן וועגן דעם, מיטגענומען מיט זיך אין קבֿר דאָס אומגליק און מיך ניט מצער געווען. דאָס איז געווען אַן אמתדיקער לעבנספֿרײַנד. איך בעט אײַך אַנשרײַבן מיט אײַערע וועגן אַט דעם גורל מײַנעם.

ז. קיסעליאָוו

אַ בריוו פֿונעם רויטאַרמייער האָפֿמאַן*

(קראַסנאָפּאָליע, מאַגיליעווער געגנט)

איך וועל אָנשרײַבן וועגן נאָך איין טראָגעדיע — וועגן קראַסנאָפּאָליער. דאָרט זענען אומגעקומען 1800 יידן, און צווישן זיי — מײַן משפחה: אַ טאַכטער אַ שוויגערין, אַ קראַנקער זון און מײַן ווײַב. פֿון אַלע קראַסנאָפּאָליער יידן האָט על־פּי נס זיך גערעטעוועט בלויז לידאַ וויסאָצקע. זי האָט מיר וועגן אַלץ געשריבן. איך האָב זיך דערוווּסט, אַז אַ טאָג פֿאַר דער שחיטה, וועו מ׳האָט שוין ניט געקאָנט אַרויסגיין פֿון געטאָ, איז מײַן פֿרוי, מיט דער שאָנד־לאָטע אויפֿן ברוסט, אַוועק אין שטאָט, כּדי אײַנצושאַפֿן געטריקנטע עפּל פֿאַרן קראַנקן זון. זי האָט געוואָלט פֿאַרלענגערן זײַן לעבן כּאָטש אויף אַ טאָג. דאָס האָרץ פֿון דער אומגליק־לעכער מאַמען איז פֿול געווען מיט ליבשאַפֿט צום זון. דעם 20סטן אָקטאָבער 1941 האָבן די דײַטשן אַלעמען צונויפֿגעטריבן און דערשאָסן. די קינדער האָבן זיי געמאַטערט צוויי חדשים און דערנאָך דערהרגעט. מײַן זון האָט שוין לאַנג געקרענקט, אָבער דאָקטוירים האָבן אים געראַטעוועט, די סאָוועטישע וויסנשאַפֿט האָט אים געראַטעוועט, און די חיות האָבן אים דערהרגעט מיט אַן אויטאָמאָט.

איך בין אַ מאַן אָן אַ וויַיב און אַ טאָטע אָן קינדער, און איך בין שוין ניט יונג, אָבער איך שלאָג זיך קעגן שׂונא שוין דאָס דריטע יאָר. איך בין זיך נוקם און איך וועל זיך נוקם זײַן. איך בין אַ זון פֿון מײַן גרויס היימלאַנד און אַ סאָלדאַט פֿון דער רויטער אַרמיי. איך האָב דערצויגן מײַן יינגערן ברודער, ער קעמפֿט איצט, ער איז פּאָדפּאָלקאָוניק אויפֿן 1טן אוקראַינישן פֿראָנט. אויך ער נעמט נקמה. איך האָב געזען פֿעלדער, פֿאַרזייטע מיט דײַ־טשישע פּגרים, אָבער דאָס איז נאָך ווייניק. וויפֿל פֿון זיי דאַרף מען אומברענגען פֿאַר יעדן דערהרגענטן קינד! פֿאַר מײַנע אויגן, אין וואַלד און אין זעמליאַנקע, שטייט די קראָס־נאָפּאָליער טראָגעדיע. אַזוי זענען אומגעקומען קינדער אויך אין אַנדערע שטעט און דערפֿער, קינדער פֿון אַלע נאַציאָנאַליטעטן. און איך שוועך, אַז איך וועל נעמען נקמה, כּל־זמן מײַן האַנט וועט קאָנען האַלטן געווער.

האָפֿמאַן

10טן מאַרץ 1944

צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג.

---

9 פֿאַרגליכן מיט „מערדער פֿון פֿעלקער", II, ז״ז 135–136.

יתומים

1. אין גרוב

די קליינינקע כינקע וורובלעוויטש האָט דערציילט דעם קאַמאַנדיר פֿון דער רויטער אַרמיי, איר רעטער, דעם קאַפּיטאַן וו. קראַפּיווינען, א קורצע, אַבער א שרעקלעכע געשיכטע. וועז מ׳האָט צוגעפֿירט צום קאַפּיטאַן דאָס דאָזיקע מאַדנע באַשעפֿעניש מיט די לאַנגע פֿאַר־פֿלאַנטערטע האָר, באַרוועסע פֿיס, אין שמוציקע שמאַטעס און מיט בלאַטערן אויף די הענט, האָט קאַפּיטאַן קראַפּיווין ניט באַלד זיך געכאַפּט, אַז ער האָט פֿאַר זיך א קינד, און אַפֿילו א מיידעלע.

אָט דאָס באַשעפֿעניש, וואָס איז געווען פֿאַרווילדעוועט און פֿאַרלוירן יעדן מענטשלעכן אויסזען, האָט אַנגעהויבן רעדן. דאָס מיידעלע האָט דערציילט — און טראָט נאָך טראָט האָט זיך אַנטפּלעקט דער גאַנצער וועג פֿון ליידן און איינזאַמקייט.

כינקע וורובלעוויטש איז געבוירן געווארן אינעם שטעטל וויסאָקע־מאַזאָוויעצק. ביזן יאָר 1941 האָט דאָרט געווינט איר טאַטע, א שוסטער. וועז די דייטשן זענען אַרײַן האָט דאָס גאַנצע לעבן זיך געביטן. דאָס גאַנצע אומגליק פֿון דער משפּחה וורובלעוויטש איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס זיי זענען יידן. די ערשטע זאָרג פֿון די דייטשן איז געווען צו מאַכן א געטאָ אין שטעטל. די משפּחה וורובלעוויטש — דער פֿאָטער 37 יאָר, די מוטער 40 יאָר, דרײַ ברידער — 17, 10 און 7 יאָר, און זי, כינקע, האָבן געלעבט אין געטאָ בערך א יאָר, אויב מען קאָן די האַלב־הונגעריקע און אין שטענדיקער טויטשרעק עקסיסטענץ אָנרופֿן לעבן. אַבער אויך די א עקסיסטענץ האָט זיך געענדיקט — אָלע יידן פֿון די נאָענטע ראַיאָנען האָט מען אַנגעהויבן צונויפֿפֿירן אין די זאַמבראָווער קאַזאַרמעס, וואָס זענען אין דער אָקופּאַציע־צייט געווארן טרויעריק בארימט. דאָרט האָט מען צונויפֿגענומען טויזנטער, טויזנטער מענטשן, דערנאָך האָט מען זיי ערגעץ וווּ אַוועקגעפֿירט און מער האָט מען זיי שוין ניט געזען. די שרעק פֿאַר זאַמבראָוו איז געווען אַזוי גרויס, אַז די גאַנצע משפּחה איז, ניט דערפֿאָרנדיק אַהין, אַנטלאָפֿן אין וואַלד. נאָר צוויי וואָכן אַרומוואַלגערן זיך אין וואַלד האָבן זיי באַגעגנט צוויי פּאָליאָקן — דייטשישע מיטהעלפֿערס פֿון וויסאָקע־מאַזאָוויעצק — וויסאָצקי און לעאָנאַרד שיקאַרסקי. יאָ, זי קען זיי זייער גוט. עס האָט זיך זיי אײַנגעגעבן צוצונעמען און אַוועקפֿירן אין שטעטל די מוטער מיט די צוויי יינגערע ברידער. וועגן וויטערדיקן גורל פֿון די אומגליקלעכע איז איר בלויז באַווווסט, אַז מ׳האָט זיי אָפּגעשיקט קיין זאַמבראָוו. כינקע איז זיכער, אַז די דייטשן האָבן זיי דערהרגעט.

דער טאַטע, דער עלטערער ברודער און זי זענען אַוועק טיף אין וואַלד, האָבן זיך אויסגעגראָבן א גרוב און אָפּגעלעבט דאָרט א גאַנץ יאָר. זיי האָבן זיך דערנערט מיט יאָגדעס און פֿון די נדבֿות, וואָס זיי פֿלעגן בײַ נאַכט צונויפֿקלייבן אין די ארומיקע דערפֿער. אין גיכן האָט מען געכאַפּט דעם טאַטן און אים דערהרגעט פֿאַר די אויגן פֿון דער קליינער כינקע און איר ברודער. די קינדער זענען געבליבן אין גרוב אַליין... אַרום איז געווען

צוגעגרייט צום דרוק — וואַלעריא נעראָסימאָוא.

וואלד, בלאטעס, אַ טויבע שטילקייט... אבער אין אַ ציט ארום איז צו די קינדער צוגעקומען נאך אַ יִד, וואס האט זיך אויך באהאלטן אין וואלד פון די דיטשן, אבער ער האט געבראכט מיט זיך אַ נייַ אומגליק. וויזוז אויס, אַז מ׳האט אים נאכגעשפירט, און וויידער האבן זיך געיאוועט צוויי אומבאקאנטע פארשוינען און זיי האבן ביי דעם פריש־געקומענעם צוגע־נומען די לעצטע זאכן. זיי האבן אויך דערציילט די דיטשן וועגן דעם גרוב. פאר כינקען איז אנגעקומען דער סאמע שרעקלעכסטער טאג. וועו זיי האבן דערהערט, אַז די דיטשן דערנענטערן זיך, זענען זיי אלע דרײַ ארויסגעשפרונגען פונעם גרוב און אנגעהויבן אנטלויפן. נאך זיי האבן אנגעהויבן שטעפן צענדלינגער אויטאמאטן. דער ברודער, וואס איז געלאפן לעבן איר, איז גלײַך דערהרגעט געוואָרן. דעם דריטן אײַנווויינער פונעם גרוב האט זי אויך מער ניט געזען. קריכנדיק איז זי צוריק אוועק צו דער אויסגעלייַדיקטער נאָרע. און אט איז זי געבליבן אין וואלד איינע אליין. איצט איז שוין ניטאָ ניט די מאמע, ניט דער טאטע, ניט די ברידער, ניט קיין קרובֿ. איינע אליין. אבער אויב ס׳איז שרעקלעך אין גרוב, אין וואלד, איז נאך שרעקלעכער צו וויסן, אַז ארום דיר געפינען זיך מערדערס און תּלינים — דיטשן. און דאך האט כינקען אויפגעהאלטן איין האפענונג, אַז מע וועט די דיטשן פאַרטרײַבן. דאס האט איר צוגעגעבן כוח, און בײַ נאכט פלעגט זי, ווי אַ מאל, גיין איבער די דערפער און גוטהאַרציקע פרויען האבן איר בגנבֿה געגעבן אַ שטיקל ברויט.

„שטעלט זיך פאָר: אַ וויינטערנאכט, עס וווייעט דער שניי, הונדערטיאַריקע סאסנעס בייגן זיך אונטערן ווילדן ווינט. איבערן שניי שלעפט זיך איינזאם אַ האלבנאקעט פיגורל מיט אַ שטיקל ברויט אינעם געפרוירענעם העמדל; זי אילט צו איר קאלטער שמאלער נאָרע, כדי איר זאל ניט באגעגענען דאס טאגליכט. זי וועט איבערזיצן אינעם גרוב און דאָרט ציטערן פון קעלט און געווויין ביז ס׳וועט ווידער ווערן נאכט".

אונדזערע אויטאמאטלערס האבן זי געפונען אין גרוב, אין וואלד, הינטערן דאָרף גאלאשי, 10 קילאמעטער מיזרחדיק פון זאמבראוו...

„איך ווייס ניט, צי איך וועל קאנען איבערגעבן די טראגעדיע אזוי, ווי איך דערמאן זי זיך אליין. וועו זי האט געענדיקט דערציילן, האבן מיר, פראנטאוויקעס, וואס האבן שוין עפעס געזען אין לעבן, געשעמט זיך צו קוקן איינער דעם אנדערן אין די אויגן. מיר האבן זיך געשעמט פאר דעם קינד מיט דעם, וואס אויף דער ערד גייען נאך אָרום די צווייפיסיקע שרצים מיטן האקנקרייץ, וואס דער אויטאר פון ראסנהאס אלפערד ראזענבערג".

אזוי ענדיקט זיך די דערציילונג, וואס איז פאַרשריבן געוואָרן לויט די ווערטער פון כינקע וורובלעוויטש, דורכן קאמאנדיר פון דער רויטער ארמיי וו. קראפיווין, וועלכער האט געראטעוועט דאס קינד פון אַ שרעקלעכן טויט.

צו דעם דאָרף מען נאך צוגעבן, אז די קליינע יתומה כינקע האט געפונען אַ היים און ליבשאפט אין דער משפחה פונעם לייטענאנט פון דער רויטער ארמיי ר. שולמאן.

2. דערציילונג פון אַ ביאליסטאקער מיידעלע

די זכרונות פונעם צעניאריקן מיידעלע דאָרע שיפרין זענען פאַרשריבן מיט אַ קאלי־גראפישער האנטשריפט פון אַ שילערין אויף אַ ליניירטן העפט. זי שרײַבט: „אין דער שטוב, וווּ מיר האבן געווווינט, האט מען פאר מיר אין די אויגן דערשאסן ארום 20 מאנסלייט;

וועז כ׳האָב דאָס געזען, האָב איך געכאַפּט מײַן קליין שוועסטערל און דעם ברודער און אַנטלאָפֿן צום פֿעטער. ער האָט געווויינט ניט ווײַט פֿון אונדז. דאָס האָט געמאַכט אויף מיר אַ שרעקלעכן אײַנדרוק. די געשרייען און געוואַלדן פֿון די מאַמעס און דאָס ווייַנען פֿון די קלייַנע קינדער זענען געווען שרעקלעך. פּשוט אַ רחמנות האָט אַרומגענומען, וועז מ׳האָט געקוקט אויף דעם בילד. דאָס גאַנצע הויז און אַלץ, וואָס מיר האָבן פֿאַרמאָגט, איז פֿאַר־ברענט געוואָרן. מיר האָבן צוּיטווײַליק זיך באַזעצט בײַם פֿעטער. די דײַטשן האָבן שרעק־לעך געווילדעוועט. זייער אַ סך יידן האָבן זיי דערהרגעט. בלויז אויף אונדזער און אויפֿן שכנותדיקן הויף האָבן זיי דערהרגעט 75 מענטשן. 16,000 האָבן זיי געגומען פֿלומרשט אויף אַרבעט, געזאָגט, אַז זיי זאָלן אַרײַנטראָגן קאָנטריבוציע, וועט מען זיי אָפּלאָזן, אָבער מ׳האָט קיינעם ניט אַרויסגעלאָזט, נאָר אַלעמען דערהרגעט און פֿאַרברענט...

וועז אומעטום האָט געברענט און אויך די שול האָט אָנגעהויבן ברענען, האָבן די באַרבאַרן־דײַטשן געכאַפּט יידן — מענער, פֿרויען, קינדער און אַלטע־לײַט און געוואַרפֿן זיי לעבעדיקערהייט אין שול אַרײַן״.

עס האָט זיך ניט אײַנגעגעבן צו ראָטעוועז די עלטערן פֿון דאָרע שיפֿרין. מ׳האָט זיי דערהרגעט פֿאָר איר אין די אויגן.

דאָס צעניאָריקע מיידעלע געדענקט עס. זי וועט דאָס קיין מאָל ניט פֿאַרגעסן.

3. ליאָזנע

איך בין געבוירן אין יאָר 1928 אינעם שטעטעלע ליאָזנע, וויטעבסקער געגנט, און פֿאָר דער מלחמה האָב איך דאָרט געווינט בײַ דער באָבען און דעם זיידן.

די דײַטשן זענען צו אונדז אַרײַן דעם 16טן יולי 1941. באלד אינעם ערשטן טאָג האָבן זיי בײַ אונדז אָלץ צוגענומען. דאָס הויז איז געווען פֿאַרברענט. מיר און נאָך דרײַ משפּחות האָבן זיך באָזעצט ביים פֿעטערס אָ קוזין.

די ערשטע מעלדונג, וואָס איך האָב געלייענט, איז געווען וועגן דעם, אַז יידן מוזן אונטער דער דראָונג פֿון טויטשטראָף טראָגן אויף דער לינקער האַנט אָ באַנד מיט אָ זעקס־עקיקן שטערן. אויף צום ווינען האָט מען פֿאָר אונדז אויסגעטיילט איין גאַס. אין 30–40 הײַזלעך האָבן געמוזט זיך אײַנאַרדענען 600 פּערזאָן.

אין האַרבסט 1941 איז אויף דער אָ גאַס געקומען אָ דײַטש, אָ יונגער, אין ברילן, מיט אָ צייכן פֿון אָ שאַרבן אויף די אַרבל און אויף די קלאַפּעס. נאָך לאַנגע זוכעניש האָט ער צוגענומען זעקס עלטערע מענטשן. צווישן זיי זענען געווען דער קצב סימאָן, איינער פֿון די בפֿרודיקסטע יידן אין שטעטל, צוויי אינוואַלידן און דער גײַסטיק־קראַנקער וועלוועלע. מ׳האָט זיי פֿאַרשפּאַרט אין שטאַל, און אין אָוונט האָט מען זיי אַרויסגעפֿירט צום טײַך און זיי געצוווּנגען אויף אַלע פֿיר צו קריכן אויפֿן דעק אינעם אײַזקאַלטן וואַסער. אָזוי האָט מען זיי געפּײַניקט דרײַ טעג, אויפֿן פֿערטן טאָג האָט מען זיי דערשאָסן.

בײַ דער סטאַציע קאָנצנטרירט האָבן די פֿאַרטיזאָנער אַראָפּגעלאָזט פֿון די רעלסן אָ דײַטשישן עשעלאָן מיט אַמוניציע. די דײַטשן האָבן אויפֿגעהאָנגען זעקס פֿערזאָן פֿון די סטאַציע־אײַנווינערס, און שוין אויפֿגעהאָנגענע האָט מען אין זיי נאָך געשאָסן מיט אויפֿרײַסקוילן. איך וועל קיין מאָל ניט פֿאַרגעסן, ווי איינער פֿון די דײַטשישע אָפֿיצירן האָט אַרויפֿגעקלעטערט אויף דער תּליה, כּדי צו פֿאַטאָגראָפֿירן איינעם פֿון די געהאָנגענע — אומבאַדינגט אין פּראָפּיל.

איך האָב געזען צוויי מעוברתע פֿרויען מיט אויפֿגעטרענטע בייכער און אָפּגעשניטענע בריסטן. דערלעבן זענען געלעגן די קערפּערס פֿון די קליינינקע. איך האָב געזען די טויטע קערפּערס פֿון 25 יידן פֿונעם שטעטל באַבינאָוויטשי, וואָס די דײַטשן האָבן פֿונאַנדערגעוואַרפֿן אויפֿן וועג פֿון באַבינאָוויטשי בין ליאָזנע. איך האָב געזען אָ לאַסטאָויטאָ מיט וויס־רוסן, וואָס מ׳האָט געפֿירט צום דערשיסן. פֿאָר מײַנע פֿופֿצן יאָר האָב איך זייער אָ סך געזען.

ווינטערצײַט, אין יעדער שעה פֿון טאָג און נאַכט, האָט די פּאָליציי זיך אַרײַנגעריסן אין די הײַזער פֿון געטאָ. זיי האָבן אויסגעהאַקט די שויבן, געשלאָגן די יידן מיט שטעקנס און ריטער, און אַרויסגעטריבן אויפֿן פּראָסט.

אין איינעם פֿון די הײַזער, וווּ פֿרײַער איז געווען אָ שוסטער־וואַרשטאַט, איז קיין איין שויב ניט געבליבן, און אין אָט דעם הויז, בײַ אָ פּראָסט פֿון 40 גראָד, האָבן געווינט 40

א בריוו פֿון וו. טשערניאַקאָוו.

צוגעגרייט צום דרוק — ווסיעוואָלאָד איוואַנאָוו.

פּערזאָן. פֿאַרקראָכענע מיט לייז, זענען זיי געשלאָפֿן אויפֿן פֿאַרפֿוילטן, וווערעמדיקן שטרוי. ס׳איז אויסגעבראָכן אַ טיפֿוס־עפּידעמיע. יעדן טאָג זענען עטלעכע מענטשן געשטאָרבן. אויף זייער אָרט האָט מען תּיכף געבראַכט נייע יידישע פֿאַמיליעס, אַנטלאָפֿענע פֿון וויטעבסק, מינסק, באָברויסק און אָרשע.

דעם 28סטן פֿעברואַר 1942, פֿון צוויי אַ זייגער בײַ טאָג, האָבן די דײַטשן און די פּאָליציי אָנגעהויבן צונויפֿפּירן די ייִדן אויף איין אָרט. איך בין אין שטוב ניט געווען. וועמען איך בין אַהיימגעקומען, זענען שוין מײַנע אַלע קרובֿים געווען אין אויטאָ. רוסישע חבֿרים האָבן מיך באַהאַלטן אין אַ קלאָזעט און פֿאַרקלאָפּט די טיר פֿון דרויסן. אין אַ צוויי שעה אַרום, וועמען די פּאָליציי האָט שוין אויפֿגעהערט צו נישטערן, בין איך אַרויסגעקראָכן פֿון באַהעלטעניש. איך האָב געזען, ווי מ׳האָט דערשאָסן ייִדן, ווי אַ סך פֿון זיי זענען אַראָפּ פֿונעם זינען. מײַן זיידע מיט דער באָבען האָבן פֿאַרן טויט זיך צעקושט. זיי האָבן געלעבט אין האַרמאָניע און ניט פֿאַרראָטן זייער פֿרײַנדשאַפֿט און ליבע אַפֿילו אין די לעצטע מינוטן פֿון זייער לעבן.

נאָר דעם בין איך לאַנג געלעגן אין שניי אָן באַוווסטזיין. איך האָב ניט קיין כּוח צו באַשרײַבן וואָס מיט מיר איז פֿאָרגעקומען. אַפֿילו ווייניגן האָב איך ניט געקאָנט.

וועמען ס׳איז טונקל געוואָרן, בין איך אַוועק צו אַ באַקאַנטער רוסישער פֿרוי, איך האָב אָבער פֿאַרשטאַנען, אַז לאַנג בלײַבן בײַ איר קאָן איך ניט. דערפֿאַר בין איך אַוועק פֿון לײַאָזנע און אַריבער די ליניע פֿון פֿראָנט.

איך האָב איצט ניט קיינעם. איך לעב אָבער אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד, און דאָס זאָגט שוין אַלץ.

בריוו פֿון ווייסרוסישע קינדער

(דאָרף סטאָריצע זשוראָוולי, האָמלער געגנט)

1

די דייטשן האָבן צונויפֿגעטריבן אַלע יידן אויף איין אָרט און געצוווּנגען זיי צו אַרבעטן פֿאַר די דייטשן. אַזוי האָבן זיי געלעבט צוויי חדשים. דערנאָך זענען דייטשן געקומען און אַנגעהויבן אַרויסטרייבן די יידן. איין דייטש איז צוגעגאַנגען צו אַ שוסטער, און דער שוסטער האָט אים דערלאַנגט מיט אַ האַמער איבערן קאָפּ. דער דייטש איז געפֿאַלן. דעם שוסטער האָט מען דערשאָסן. די איבעריקע יידן האָט מען אַרײַנגעזעצט אין אויטאָס און אַוועקגעפֿירט זיי צום דערהרגענען. וועמען מע האָט זיי געפֿירט, איז איין יידישע פֿרוי אַראָפּגעשפּרונגען פֿונעם אויטאָ און אַנטלאָפֿן. מע האָט די יידן געבראַכט צו פֿירן אין שפּיטאָל און דאָרט דערהרגעט.

וו. וואַראָביאָוו, 4טער קלאַס

2

די אויסוווּרפֿן האָבן געפֿינקט די יידן, געשלאָגן מיט אַ נאַגיקע. וועמען מע האָט זיי געפֿירט שיסן, האָט איין יידישע פֿרוי אַראָפּגעווואָרפֿן פֿון אויטאָ איר קינד. מענטשן האָבן עס געוואָלט אויפֿהייבן, אָבער די דייטשן האָבן ניט געלאָזן. זיי האָבן דאָס קינד אַוועקגעשלעפּט צום גרוב און דאָרט עס דערהרגעט. די מוטער איז אַנטלאָפֿן אין וואַלד אַרײַן. זי איז געווען אין וואַלד ביז בײַ נאַכט, דערנאָך איז זי געקומען און האָט געזוכט איר יינגעלע, און די דייטשן האָבן זי דערשאָסן.

ליובאָ מאיאראָווא, 3טער קלאַס

צוגעגרייט צום דרוק — אילינא ערענבורג.

די „ברענערס" פֿון ביאַליסטאָק

(דערציילונג פֿון די ביאַליסטאָקער אַרבעטער זלמן עדעלמאַן און שמעון אַמיעל)

מיר וועלן קיין מאָל ניט פֿאַרגעסן די פֿינצטערע טעג פֿון געטאָ. מיר וועלן ניט פֿאַרגעסן די מיט שטעכלדראָט אַרומגעצוימטע ביאַליסטאָקער גאַסן: קופּיעצקע, יוראָוויעצקע, טשענסטאָכאָווסקע, פֿאַבריטשנע און אַ סך אַנדערע, איבער וועלכע עס איז דרײַ יאָר נאָך אַנאַנד געהאַנגען די טויטגעפֿאָר. צום סוף פֿון יאָר 1943 זענען די גאַסן פֿון געטאָ אויסגעלייידיקט געוואָרן. איבער 50 טויזנט אײַנוווינער זענען אומגעקומען אין די אויוונס און גאַזקאַמערן פֿון מײַדאַנעק און טרעבלינקע, אין די „פֿאַרניכטונגס־לאַגערן" אַרום ביאַליסטאָק.

פֿון די לעצטע אײַנוווינערס אין געטאָ דעם 16טן אויגוסט 1943 האָבן די דײַטשן אָפּגעקליבן 43 מענטשן. צווישן זיי זענען אויך מיר געווען — צוויי אַרבעטער פֿון ביאַליסטאָק.

די אָפּגעקליבענע האָט מען אַרײַנגעוואָרפֿן אין טורמע. צו מאָרגנס האָט מען אונדז באַפֿוילן אויסצושמידן פֿאַר זיך קייטן אין דער לענג פֿון צוויי מעטער און אין וואָג פֿון 12 קילאָגראַם. אין טורמע האָט מען אונדז געהאַלטן ביזן 15טן מײַ 1944.

דרײַ חדשים פֿאַר דעם אומגליקלעכן טאָג האָט מען אונדז געגומען אויף אַ ספּעציעלן רעזשים. יעדן טאָג האָט מען אונדז ערגעץ ווּ געפֿירט און די גאַנצע פֿראַצעדור אַרום־געשטעלט ווי אַ מין צוגרייטונג צו אַן עקזעקוציע. אָבער ביסלעכווײַז האָט די טויטשרעק אָנגעהויבן שוואָכער ווערן. מיר האָבן שוין געהאַט פֿאַרלוירן די האָפֿענונג זיך צו ראַטעווען. מ׳האָט זיך כּסדר איזדיעקעווען איבער אונדז און געשלאָגן. שלמה געלבאַרט און אַבֿרהם קליאַטשקאָ זענען געוואָרן פּסיכיש צעטרייסלט. זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט פֿון עסן (1.5 ליטער זופּ), געליטן אויף האַלוצינאַציעס, און סוף פֿל סוף זענען זיי אין צען טעג אַרום געשטאָרבן. ניט געקוקט דערויף, וואָס די מענטשן זענען שוין עטלעכע טעג ניט געווען בײַם געדאַנק, האָבן די דײַטשן זיי געשלאָגן, געפּײַניקט און באַשולדיקט זיי אין סימולאַציע. בײַ די איבעריקע האָט געהערשט אַ מצבֿ פֿון אַבסאָלוטער חיהשער פֿאַרטעמפּטקייט.

יעדער איינער האָט געוואָרט אויף אַזאָ סוף.

אין דרײַ חדשים אַרום האָבן מיר לחלוטין פֿאַרלוירן דעם מענטשלעכן אויסזען.

איין מאָל האָט באַלד אין דער פֿרי זיך באַוויזן אין טורמע דער פֿאַרטרעטער פֿונעם געסטאַפּאָ־שעף מאַכאָל. ער האָט אונדז באַפֿוילן אָנטאָן אַנדערע מלבושים. אונדזערע נײַע קאָסטיומען האָבן אַרויסגעשיקט מיט וויסע לאָטעס אויף די קניען און מיט אַ גרויסער וויסער לאָטע אויף דער פּלייצע. אויף אַ מהלך פֿון 500 מעטער האָט מען אַרויסגעזען די פֿלעקן. דאָס קלינגען פֿון די קייטן (אין אַ לענג פֿון צוויי מעטער) אויף די הענט און פֿיס האָט אונדז דערמאָנט אין דעם, אַז יעדער פֿרוי צו אַנטלויפֿן איז אומזיסט. מע האָט אונדז אַרײַנגעשטופּט אין אַ טויטמאַשין (אַ מין דושעגובקע) און אַוועקגעפֿירט אונדז אין דער

גבֿית־עדות פֿונעם מאײַר פֿון מעדיצינישער דינסט נחום פֿאַלינאָווסקי.
צוגעגרייט צום דרוק — וויאַכילי גראָסמאַן.

ריכטונג פֿון אוגוסטאוו. דער אויטאָ האָט זיך אָפּגעשטעלט. וועז מיר זענען אַרויס פֿונעם אויטאָ, האָט מען אונדז באַפֿוילן זיך אויסצושטעלן. מיר זענען באַלד געוואָרן אַרומגערינגלט פֿון 50 זשאַנדאַרן, באַוואָפֿנטע מיט אויטאָמאַטן, פּיסטאָלעטן און גראַנאַטן.

מאַכאָל האָט זיך געווענדט צו אונדז מיט אַ רעדע און געזאָגט, אַז מיר דאַרפֿן זיך פֿאַרנעמען מיט בויאַרבעט, וואָס וועט סטיַען אויף דרײַ יאָר. קיינער פֿון אונדז וועט ניט דערשאָסן ווערן, אויב די אַרבעט וועט ווערן גוט אויסגעפֿירט. פֿרובירן אַנטלויפֿן האָט ניט קיין זין, ווײַל צוליב די קייטן וועט עס ניט געלונגען, און אויב עמעצן זאָל זיך שוין יאָ אינגעבן צו אַנטלויפֿן, וועלן די אַנדערע באַלד דערשאָסן ווערן. דערנאָך האָט מען אונדז אונטער אַ וואַך אָפּגעפֿירט טיפֿער אין וואַלד, צו אַ בערגל, וואָס מיר האָבן געדאַרפֿט פֿונאַנ־דערגראָבן.

מ׳האָט אונדז געגעבן לאָמען, רידלען און אַנדערע אינסטרומענטן. וועז מיר האָבן אַנגעהויבן גראָבן די ערד האָבן מיר אין דער טיף פֿון 15 צענטימעטער זיך אַנגעשטויסן אויף מענטשלעכע קערפּערס. מ׳האָט אונדז געהייסן אַרויסשלעפּן די טויטע מיט קרוקעס, אויסלייגן זיי אין רייען אויף צוויימעטערדיקע האָלצקלעצער. דאָס אויסלייגן איז פֿאָרגע־קומען אויף אזא אופֿן: אויף יעדער רײַ טויטע — אַ רײַ האָלצקלעצער. דאָס געהילץ האָבן מיר אַנגעזאַמלט דערלעבן אין וואַלד. וועז די הייך פֿונעם צוגעגרייטן שיַיטער האָט דערגרייכט דרײַ מעטער, האָט מען באַגאָסן דאָס האָלץ מיט נאַפֿט אָדער מיט בענזין, אויף פֿאַרשיידענע ערטער אַרײַנגעלייגט צינד־פּעטאַרדעס און די גאַנצע אײַנריכטונג אונטערגעצונדן. אין אַ שעה אַרום האָט מען שוין ניט געקאָנט צוגיין צום שיַיטער, מחמת אויפֿן מהלך פֿון אַ מעטער האָבן די מלבושים אַנגעהויבן צו ברענען. דאָס פֿאַרברענען האָט געדויערט 12–18 שעה. נאָך דעם האָט מען פֿונעם אַש אַרויסגענומען די ביינער, צעמאָלן זיי אויף שטויב אין גרויסע שטייַסן. שפּעטער האָט מען דאָס אַש דורכגעזיפּט אין זיפּן, פֿדי צו געפֿינען די צעשמאָלצענע קאָראָנעס פֿון ציין אָדער אַנדערע גאָלדענע און זילבערנע זאַכן פֿון די טויטע.

דערנאָך האָבן מיר באַגראָבן דאָס אַש אין די זעלבע גריבער, פֿון וואַנען מיר האָבן אַרויסגעשלעפּט די מתים צום פֿאַרברענען.

די געסטאַפּאַ־לײַט האָבן באַפֿוילן אויסצוגלײַכן די בערגלעך איבער די גריבער. די פֿאַרשאָטענע גריבער האָט מען פֿאַרזייט מיט ביימער און בלומען.

דער רעזשים איז געווען אַ שטרענגער. די דײַטשן האָבן מורא געהאַט, אַז עמעצער פֿון די „ברענערס״ זאָל ניט אַנטלויפֿן און זיי האָבן זיי אויפֿמערקזאָם נאָכגעשפּירט. עטלעכע מאָל אין טאָג האָבן די געסטאַפּאַ־לײַט קאָנטראָלירט, צי אַלע „ברענערס״ זענען אויפֿן פּלאַץ. אָזוי האָבן זיי געוויסן די פֿאַרברענערס פֿון די טויטע קערפּערס. רעדן איז אונדז געווען פֿאַרווערט. געווען האָט מען אונדז 6 אַ זייגער אין דער פֿרי און אַרויסגעפֿירט צום ווײַטערדיקן אויסגראָבן און פֿאַרברענען די טויטע קערפּערס.

אין די ערשטע דרײַ גריבער אינעם וואַלד בײַ אַוגוסטאָוו זענען געווען 2100 טויטע קערפּערס. על־פּי־רוב זענען די דאָזיקע מענטשן דערהרגעט געוואָרן דורך דערשיסן פֿון אויטאָמאַטן און ביקסן. די טויטע זענען געווען אין מלבושים, וואָס זענען צעפֿאַלן אָדער פֿאַרפֿוילט געוואָרן. די טויטע קערפּערס גופֿא, באַזונדערס די אייבערשטע שיכטן, זענען געווען אין אַ מצבֿ פֿון צעפֿאַלן זיך. די הויט און די פֿעטסשיכט זענען געווען ווייך און געהאַט אַן אויסזען פֿון ווײַסער רויער זײַף.

די טויטע קערפּערס האָט מען אַרויסגעשלעפּט מיט דער הילף פֿון קרוקעס, צוגעטשע־

פּעטע צו שטריק. אַ קרוק, טייל מאָל צוויי, פֿלעגט מען פֿאַרוואַרפֿן אינעם גרוב און פֿאַר־טשעפּען דערמיט דעם טויטן קערפּער.

די דייטשן האָבן גוט אַכטונג געגעבן, אַז אַלץ וואָס עס געפֿינט זיך אין גרוב זאָל פֿאַרניכט ווערן.

באַלד אין די ערשטע טעג האָבן מיר באַשלאָסן, אַז מיר דאַרפֿן אַלץ טאָן, כּדי דאָס, וואָס געשעט איצט, זאָל ווערן באַווּסט פֿאַר דער גאַנצער וועלט. איין מאָל איז צו מיר צוגעגאַנגען אַ דייטש און געזאָגט: „לעבן וועט איר סײַ ווי ניט, און אַפֿילו אויב איר וועט בלײַבן לעבן און איר וועט עמעצן דערציילן וועגן דעם, וועט אײַך קיינער ניט גלייבן". די אַ פֿראַגע האָט שטאַרק געווירקט אויף מיר, און איך האָב באַשלאָסן צו טאָן אַלץ, וואָס ס'איז נאָר מעגלעך, אַז עס זאָלן יאָ פֿאַרבלײַבן שפּורן פֿון אונדזער אַרבעט. איך האָב נאָכגעקוקט די זשאַנדאַרן אַרום און געכאַפּט אַ מאָמענט, ווען זייער אויפֿמערקזאַמקייט איז געווען דורך עפּעס אָפּגעוועכט. דאָן האָב איך מיט אַ קרוק אַרויסגעכאַפּט אַ האָנט פֿון אַ טויטן, אַ ריפֿ, אַדער אַ שאַרבן, אומבאַמערקט אַרײַנגעווארפֿן אין גרוב און פֿאַרשאָטן מיט זאָמד. דאָס זעלבע האָבן געטאָן מײַנע חבֿרים. בײַ יעדן פֿון אונדז איז אויפֿגעקומען אַ האָפֿענונג, אַז עמעצער פֿון אונדז וועט בלײַבן לעבן און ברענגען צום משפּט די אַלע שוידערלעכקייטן, וואָס מיר האָבן געזען.

פֿון הינטער אַוגוסטאָוו האָט מען אונדז געפֿירט איבער די דערפֿער, וואָס זענען מיינסטנס געווען באַווויינט פֿון ווײַסרוסן. לעבן יעדן דאָרף איז געווען אַ געוג אָנזעעוו־דיקער באָרג, אין וועלכן עס זענען געווען באַגראָבן די אומגעבראַכטע יידן. ניט צום איבערציילן זענען אָט די קבֿרים. פֿון אין דער פֿרי ביז שפּעט בײַ נאַכט האָבן מיר פֿאַרברענט 200–300 טויטע קערפּערס און דאָס אַש באַגראָבן אין די גריבער. הינטער גראָדנע, לעבן דער אַלטער פּעסטונג, האָבן מיר פֿאַרברענט עטלעכע טויזנט טויטע. אַ באַזונדערס גרויסע צאָל טויטע האָבן מיר פֿאַרברענט 14 קילאָמעטער פֿון ביאַליסטאָק, אין די שטעטלעך נאַוואַשידלאָווקע און סקידל.

ניט ווײַט פֿון ביאַליסטאָק האָבן מיר אויפֿגעגראָבן אַ גרוב, אין וועלכן עס זענען געווען 700 פֿרויען. מע קאָן זיך פֿאָרשטעלן זייערע איבערלעבונגען פֿאַרן טויט. די קער־פּערס זענען געווען אין גאַנצן נאַקעט. בײַ אַ סך פֿון די קרבנות זענען געווען אָפּגעשניטן די בריסטן, וואָס האָבן זיך געוואָלגערט דערנעבן אינעם גרוב. דער דאָזיקער שרעקלעכער סאַדיסטישער אַקט איז פֿאָרגעקומען סוף 1943.

מיר האָט דערציילט איינער פֿון די ניצול־געווארענע — אַן אײַנווויינער פֿונעם שטעטל יעדווּאַבנע — מיכאל פּערלשטיין, אַז ער איז געווען אין געטאָ אין זעלבן טאָג, ווען מ'האָט אַוועקגענומען 700 יונגע פֿרויען און אַוועקגעשיקט זיי, כּלומרשט, אין דער שטריקערײַ־פֿאַבריק. וויזיט אויס, אַז אויפֿן וועג צו דער פֿאַבריק האָט מען זיי געצווונגען צו פֿאָרקע־רעווען אין וועלדל, אויסגראָבן גריבער, אויסטאָן זיך נאַקעט, און נאָך שרעקלעכע פּײַני־קונגען האָט מען זיי דערשאָסן.

הינטער לאָמזשע, אין דאָרף גאָלנינאָ, האָבן מיר אויסגעגראָבן 4 גריבער, יעדער איינער צו פֿינף מעטער די בריט און פֿיר מעטער די טיף. מיר האָט זיך אײַנגעגעבן דאָרט צו באַהאַלטן עטלעכע פּיס, איין שאַרבן און עטלעכע ריפֿן. די דייטשן זענען געווען דערער־ווירט. פֿון זייערע געשפּרעכן האָבן מיר פֿאָרשטאַנען, אַז די רויטע אָרמיי איז שוין נאָענט. די דאָזיקע אײַלקייט פֿון די דייטשן האָט אונדז אונטערגעזאָגט, אַז אונדזערע טעג, אפֿשר

אפֿילו די שעהען, זענען געציילטע. דאָס אכטונג געבן אויף אונדז איז אַ ביסל שוואכער געוואָרן, אבער טראכטן וועגן אנטלויפֿן איז אלץ איינס שווער געווען. מיר זענען געווען ארומגערינגלט פֿון זעכציק זשאַנדאַרן, באַוואָפֿנטע ביז צו די ציין.

אויף אייביק האָט זיך מיר אײַנגעקריצט אין זפֿרון יענער זומער־פֿרימאָרגן. פֿון פֿאַר טאָג אַן האָבן מיר אויפֿגעגראָבן אַ גרויסן גרוב. מיר האָבן ניט באַוויזן נאָך צו פֿאַרענדיקן דאָס אויפֿגראָבן, וועט מאַכאָל האָט זיך באַוויזן. ער האָט צוגערופֿן צו זיך דעם אבער־שטורמפֿירער שולץ, און, ווי מיר האָבן אים געפֿונען, דעם הויפּטבאַנדיט טיפֿענזאַן, און אַנגעהויבן זיך מיט זיי וועגן עפּעס צו באַראָטן. מיר האָבן תּיכף פֿאַרשטאַנען, אַז ס׳איז געשען עפּעס ערנסטס. מאַכאָלס נערוועזער טאָן און עטלעכע אויפֿגעכאַפּטע ווערטער פֿונעם שמועס האָבן אונדז אונטערגעזאָגט, אַז אונדזער סוף איז נאָענט. גודאַנסקי און פּאָול האָבן מיט שטעקנס אונדז אַוועקגעטריבן אין אַ זײַט און באַפֿוילן אונדז שנעל אויסצוגראָבן אַ גרוב פֿון 4 מעטער די ברייט און 2 מעטער די טיף. מיר האָבן באַלד פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס מאָל גראָבן מיר אַ קבֿר פֿאַר זיך אַליין. יעדער פֿון אונדז האָט אָנגעהויבן טראָכטן, ווי אַזוי זיך אַרויסצורײַסן פֿון די נעגל פֿון טויט. איבערראַשנדערווײַז, אַנדערן, זיך אַן עצה האַלטן, איז אונדז ניט געלונגען. דאָס מינדעסטע, אַפֿילו אַרויסגעשעפּטשעטע ווערט, איז געוואָרן באַשטראָפֿט מיט קלעפּ פֿון גומענע פּאַלקעס. וועט דער גרוב איז פֿאַרטיק געוואָרן, האָט מען אונדז אַלע דורכגעקוקט און אויסגעשטעלט מיטן פּנים צום גרוב. מאַכאָל האָט אַ פֿאָכע געטאָן מיט דער הענטשקע, און דער צוגאַוואַכמײַסטער וואָכט האָט באַפֿוילן: „אין גרוב אַרײַן!״ איך האָב געשריי געטאָן: „ראַטעוועט זיך, אַנטלויפֿט, נאָר אין פֿאַרשיידענע זײַטן!״ פֿון דער שרעקלעכער נערוועזער שפּאַנונג האָבן אַלע געגומען הילכיק שרײַען און אַנגע־הויבן אַנטלויפֿן. ס׳האָט זיך דערהערט אַ שיסערײַ פֿון אויטאָמאַטן. אַ סך פֿון אונדז זענען געפֿאַלן. אבער אַפֿילו די פֿאַרוווונדיקטע האָבן זיך באַמיט צו אַנטלויפֿן אין דער געדיכטעניש פֿונעם וואַלד, אויף אַ מרחק פֿון 200 מעטער פֿונעם גרוב. אָוונטצײַט האָבן מיר אין וואַלד זיך געטראָפֿן אין צווייען, איך און עדעלמאַן. אין משך פֿון דרײַ מעת־לעת האָבן מיר געבלאָנדזשעט אין וואַלד, דערנערט זיך מיט וואָרצלען און בלעטער. וואָסער האָבן מיר געטרונקען פֿון די לוזשעס און מורא געהאַט אַרויסצוגיין פֿון וואַלד. אויפֿן פֿערטן טאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין גראָבאָווקע, ניט ווײַט פֿון ביאַליסטאָק. מיר האָבן זיך דערווווסט, אַז די רויטע אַרמיי האָט פֿאַרנומען ביאַליסטאָק. אונדזערע הערצער האָבן געפֿלאַטערט פֿון פֿרייד. מיר האָבן געווווסט, אַז מיר זענען געראַטעוועט. פֿון אונדזער גרופּע זענען געבליבן לעבן נײַן מענטשן: איך, עדעלמאַן, ראַבינאָוויטש, גערשוני, פֿעלדער, ווּרובעל, לעוו אַברם, שיף און ליפּיץ. אין עלף טעג אַרום זענען מיר אַלע געווען אין ביאַליסטאָק. ס׳איז שווער צו דערציילן און איבערגעבן אונדזערע געפֿילן בעת מיר האָבן זיך ווידער געפֿונען אויף דער ערד, וואָס די רויטע אַרמיי האָט באַפֿרײַט. אַבער נאָך הײַנט קלינגט אין אונדזערע אויערן, און מסתּמא וועט דאָס גאָנצע לעבן שוין קלינגען, יענער באַפֿעל ערבֿ דעם טויט: „אין דער גראָבע, מאַרש!״

זלאַטע ווישניאַטסקעס בריוו פֿאַרן טויט

(אין שטעטל ביטען)

דעם בריוו האָב איך געפֿונען אינעם שטעטל ביטען, באַראַנאָוויטשער געגנט. פֿאַר זייער טויט האָבן אים אָנגעשריבן זלאַטע ווישניאַטסקע און די צוועלפֿיאָריקע יוניטאַ, צו זייער מאַן און פֿאָטער. אין ביטען זענען דערהרגעט געוואָרן פֿון די דײַטשן בײַ 1800 יידן.

מאַיאָר וולאַדימיר דעמידאָוו

מיסטער ווישנעט, אַראַנזש, פֿאַראייניקטע שטאַטן
31סטן יולי 1942

מײַן מאָשקעלע און צו אַלע מײַנע טײַערסטע!

מיר זענען איצט נאָך אַ געפֿערלעכער שחיטה. דעם 25סטן יולי זענען פֿאָרגעקומען בײַ אונדז, ווי אין אַלע איבעריקע שטעט, מאַסן־שחיטות. ס׳זענען געבליבן 350 מענטשן. 850 זענען אומגעקומען מיט אַ שרעקלעכן טויט פֿון די רויבעריש׳ע הענט. ווי הינט אין קלאָזעטן געוואָרפֿן קינדערלעך לעבעדיקע, געוואָרפֿן אין די גריבער. קיין סך וועל איך ניט שרײַבן, כ׳מיין, אַז ס׳וועט זיך נאָך פֿאַרוואָרפֿן אַ מענטש, וואָס וועט קאָנען איבערגעבן אונדזערע ליידן און אונדזער בלוטבאָד. אונדז איז זיך נאָך געלונגען צו ראַטעווען, אָבער אויף ווי לאַנג? יעדן טאָג ווארטן מיר אויפֿן טויט, און פֿאַרלויפֿיק באַקלאָגן מיר אונדזערע נאָענטע און טײַערע. דײַן פֿאַמיליע, מאָשקעלע, איז שוין ניטאָ, קיין זכר פֿון זיי. אָבער איך בין זיי מקנא. איך וויל ענדיקן. ס׳איז אוממעגלעך שרײַבן און אויסשרײַבן אונדזער פֿײַן. זײַט אַלע געזונט, און דאָס איינציקע, וואָס איר קאָנט טאָן פֿאַר אונדז, איז נקמה אין אונדזערע מערדערס. גוואַלד געשריען — אַ קאַפּיטשקע נקמה אין זיי! כ׳קוש אײַך שטאַרק, שטאַרק. איך געזעגן אײַך אַלעמען פֿאַר אונדזער אַלעמענס טויט.

ז.

טײַערער פֿאָטער! איך געזעגן זיך מיט דיר פֿאַרן טויט. אונדז ווילט זיך זייער לעבן, נאָר פֿאַרפֿאַלן — מע לאָזט ניט! איך האָב אַזוי מורא פֿאַרן טויט, וויל קליינע קינדער וואַרפֿט מען לעבעדיקערהייט אין קבֿר. איך געזעגן זיך מיט אײַך אויף אייביק. איך קוש דיך שטאַרק, שטאַרק.

דײַן יי.[10]

אַ קוש פֿון ג.

---

10 י. — ייטאַ, פֿאַרקלענערונג פֿון יוניטאַ (זע די פֿאַקסימיליע אויף ז׳ 763).

די משפחה טעמטשין פון סלוצק

(פראַגמענטן פון בריוו צום פֿליער יעפֿים טעמטשין)

1

27.9.1944

א גרוס דיר, יעפֿים. אַרײַנגייענדיק אין שטאַטראַט, האָב איך געפֿונען דײַן בריוו, אַדרעסירט אַהער, מיט אַן אַנפֿרעג אויף דײַן משפחה. ווי צו אַ שלאַכטמאַן מיט אַ שטאַרק האַרץ, שרײַב איך דיר, אַז דײַנע נאָענטע, וואָס זענען דאָ געבליבן, פֿונקט ווי מײַנע, לעבן ניט מער. וועגן דיר האָב איך געהערט, אַז דו האָסט געקעמפֿט אין גרויסע שלאַכטן. איך האָב שטענדיק געוווסט, אַז דו וועסט זײַן אַזאַ.

דײַן חבֿר פֿון דער קינדהייט **אַנאַטאַלי פּאַטיעכין**

2

2.10.1944

גוט מאָרגן, מײַן טײַערער און אײַנציקער ברודער יעפֿים! ענדלעך האָב איך געפֿונען פֿון דער גאַנצער משפחה איין טײַערן און נאָענטן מענטש. אָבער די ווונד אין מײַן נשמה וועט קיין מאָל ניט פֿאַרהיילן. בלויז דו, און ניט קיין אַנדערער, ווייסט, ווי איך האָב ליב געהאַט און טײַער געהאַלטן אונדזער משפחה, ווי אָפֿט די מאַמע האָט געווײַנט צוליב אונדז. איצט לעבט שוין ניט קיינער. יעפֿים, דו קאָנסט זיך ניט פֿאָרשטעלן, ווי מיר איז אַ שאָד די מאַמע, דער טאַטע, פּנחס, פֿריידע, נחמה און ראָזע. איך קאָן נאָך אַלץ ניט דערגיין, וואָס מיט מאַניען איז געשען.

צום לעצטן מאָל האָב איך געזען די משפחה אין יאָר 1941, דעם 22סטן יוני, 10 אַ זייגער אין דער פֿרי. דו האָסט זיי נאָך לענגער ניט געזען, דו ביסט דאָך געפֿאָרן זיך לערנען. איך האָב זיך געזעגנט מיט זיי און בין אַוועקגעפֿאָרן אויפֿן פֿראָנט. דעם 24סטן יוני זענען מיר אַרײַנגעטראָטן אין שלאַכט. דעם 26סטן אויגוסט בין איך געוואָרן שווער פֿאַרוווּנדיקט הינטער טשערניגאָוו. אָכט חדשים בין איך געלעגן אין די האָספּיטאַלן. דערנאָך בין איך ווידער אַוועק אויפֿן פֿראָנט און ווידער געוואָרן שווער פֿאַרוווּנדיקט. איצט געפֿין איך זיך אין ליטע אין אַ ניט־קעמפֿנדיקער אײַנהייט. די גאַנצע צײַט האָב איך זיך באַמיט צו דערוויסן זיך עפּעס וועגן דער משפחה, אָבער אַן אַ רעזולטאַט. איך האָב כּסדר געטראַכט וועגן דער משפחה, בײַם אויפֿשטיין, בײַם עסן, בײַם לייגן זיך שלאָפֿן. איך בין אָבער געווען צוגעגרייט צו דעם קלאָפּ, וואָס איך האָב געקריגן, ווען ס׳איז אַנגעקומען דער בריוו וועגן דעם גורל פֿון דער משפחה. איך בין געווען צוגעגרייט, ווײַל איך האָב געזען, וואָס די דײַטשן האָבן געטאָן מיט די ייִדן. אין קאָוונע האָבן זיי דערשאָסן און פֿאַרברענט 65,000 ייִדן. נאָכן באַפֿרײַען די שטאָט האָב איך געזען, ווי מ׳האָט אַרויסגעשלעפּט זייערע פֿאַר־

צוגעגרייט צום דרוק — א. סאָוויטש.

קוילטע קערפערס. יעפֿים, מע דאַרף זיך נעמען אין די הענט אַרײַן און בלײַבן אַ מענטש. איך בעט דיך, שטאַרק זיך. דו ווייסט אַליין, ווי איך האָב ליב געהאַט די משפחה. ווען מיר זענען גערוען אין שטוב, האָב איך, דער עלטערער, געאַרבעט מער פֿון אַלע און געהאָלפֿן דער משפחה, דערפֿאַר ווײַל כ׳האָב רחמנות געהאַט אויף דער מאַמע. ווײַל די מאַמע איז דאָך דאָס סאַמע לײַבלעכע און נאָענטסטע אין לעבן. איך האָב אַזוי פֿיל געאַרבעט, ווײַל כ׳האָב געוואָלעוועט דער מאַמען. יעפֿים, אָך, וואָס פֿאַר אַ שאָד, אַז מיר האָבן ניט קיין איין פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון אונדזער משפחה. ס׳וועט אַפֿילו ניט זײַן אויף וואָס אַ קוק צו טאָן און זיך צו דערמאָנען. יעפֿים, איך וויל דיך נאָר אַ מאָל בעטן, אַז דו זאָלסט זיך נעמען אין די הענט און זײַן אַ מענטש. דו באַלייַדיק זיך ניט, וואָס איך שרײַב דיר אַזוי, אָבער חוץ דיר האָב איך קיינעם ניט. דו ביסט פֿאַר מיר אַ גרויסע פֿרייד.

דײַן ברודער לייזער

3

(אַ בריוו, בײַגעלייגט צום פֿריִערדיקן)
29.8.44

טײַערער לייזער! איך ענטפֿער דיר וועגן אַלץ וואָס איז פֿאַרגעקומען אין סלוצק. דײַן פֿאָטער האָט מען געמאַכט פֿאַר מײַסטער אויפֿן אײַנזײַער־פֿונקט ווי אַ ספּעץ. דערנאָך האָבן די דײַטשן אים אַרעסטירט און געבראַכט אַהיים, פּדי דורכצופֿירן אַ הויזזוכונג. ער האָט נאָך געלעבט. אין שטוב האָבן זיי צוגענומען אַלץ, וואָס ס׳איז זיי געפֿעלן געוואָרן. אין פֿיר טעג אַרום האָב איך געהערט, אַז מע האָט אים דערהרגעט. דער מוטער האָט מען ניט דערציילט. זי איז כּסדר אַרויסגעגאַנגען אין גאָס, געזוכט אין שטאָט און געהאָפֿט, אַז זי וועט אים ערגעץ טרעפֿן. בײַ אַלע יידן האָט מען צוגענומען די קי. מיט דײַנע קליינע קינדער איז געווען זייער שווער. אין אָנהייב אָקטאָבער האָט מען געמאַכט אַ געטאָ און אַהין האָט מען אַרײַנגעפֿירט אַלע יידן. פֿון אָנהייב איז געווען איין געטאָ, דערנאָך איז געוואָרן צוויי — אַ פֿעלדגעטאָ הינטערן שטאָט, און אַ שטאָטגעטאָ, ווו עס האָבן געווינט די אַרבעטנדיקע יידן. אין דער שטאָטישער געטאָ איז דאָס לעבן געווען אַ ביסל לײַכטער, מ׳איז געגאַנגען אויף אַרבעט און שטילערהייט האָט מען געקאָנט קריגן אַ ביסל פֿראָדוקטן און פֿאַרקויפֿן די אייגענע זאַכן. אין פֿעלדגעטאָ איז געווען שטרענגער, און אין שטאָט האָט מען ניט אַרײַנגעלאָזט. דײַנע זענען געווען אין פֿעלדגעטאָ, דערפֿאַר וויל אַרבעטן האָט געקאָנט איין פּנחס, הגם אויך ער איז געווען זייער יונג, אָבער ער האָט דעמאָלט ניט געהאָט קיין אַרבעט. אין גיכן האָט מען אָנגעהויבן דערשיסן די אַלע פֿון פֿעלדגעטאָ. געווייַנטלעך איז דאָס פֿאַרגעקומען אין די מאַנטיקס און שבתים. 2–3–4 אויטאָס האָבן אַרויסגעפֿירט הינטער בעזווערכאָוויטשי, אין וואַלד. פּנחסן איז געלונגען צו ווערן אַן אַרבעטער און ער איז אָנטלאָפֿן פֿון דער ערשטער פֿאַרטיע, פֿאַרמישפּטע צום דערשיסן. מ׳האָט אים איבערגעפֿירט מיט דער גאַנצע משפּחה אין שטאָטגעטאָ, ווו ער איז געבליבן ביזן לעצטן מאָמענט, דאָס הייסט ביזן 8טן פֿעברואַר 1943, וועו די שטאָטגעטאָ איז געוואָרן פֿולשטענדיק ליקווידירט. די פֿעלדגעטאָ איז געוואָרן ליקווידירט אין מאַרץ 1942. בײַם איבערפֿאָרן פֿון פֿעלדגעטאָ אין שטאָטגעטאָ האָבן די דײַטשן בײַ זיי צוגענומען אַ סך זאַכן. איך האָב געהאָלפֿן די דיניקע, זיי פֿלעגן אַרײַנקומען איין מאָל — צוויי מאָל אין דער וואָך. אָבער וואָס האָב איך

געקאָנט טאָן? איך האָב געאַרבעט ווי אַ לערער און באַקומען 350 רובל אַ חודש, אַ קילאָ פּעטס האָט געקאָסט 500–600 און דערגאַנגען ביז 1000–1100. זיי האָבן פֿאַרקויפֿט אַ נייַ מאַשין, אַ וועלאָסיפּעד, אַ זייגער. און מאַניע איז נאָך ביז איצט ניטאָ. זי איז אַנטלאָפֿן פֿונעם אויטאָ, וואָס האָט זי געפֿירט צום דערשיסן, און געקומען צו מיר מיט אַ געווויין. איך האָב איר עפּעס געגעבן, און זי איז אַוועק אין וואַלד.

דיין שכן קולקאָווסקי

4

20.10.1944

טייַערער פֿרייַנד יעפֿים! איך האָב זיך באַהאַלטן אין שטאָט, אָבער פֿאַר מיר אין די אויגן זענען פֿאַרגעקומען עטלעכע ייִדישע פּאָגראָמען. דיין טאַטן האָבן די דייַטשן דערשאָסן נאָך פֿאַר די פּאָגראָמען. בעת די פּאָגראָמען האָבן מיר זיך עטלעכע מאָל באַהאַלטן צוזאַמען מיט פּנחסן. דיין מאַמע מיט מאַניען און מיט אַלע קליינע קינדער האָבן זיך אויך באַהאַלטן מיט אונדז. איבערגעבן די טראַגעדיע איז זייער שווער. מיר איז לייכטער געווען, וויל איך בין געווען אייגנער אַליין. אין אָנהייב 1942 בין איך אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער. פּנחס האָט באַשלאָסן צו בלייַבן צוליב דער משפּחה: אַן אים, דעם אַרבעטנדיקן, וואָלט מען אַלע דערשאָסן. איך האָב געפּאַרטיזאַנעוועט ביז יולי 1944, איך בין געווען דער פּאַרטרעטער פֿונעם אָטריאַד־קאַמאַנדיר.

דיין סענית

5

28.10.1944

טייַערער יעפֿים! איך בין נאָר וואָס געקומען צו פֿאָרן פֿון סלוצק, ווו כ׳בין געווען אויף אורלויב. סלוצק איז כּמעט אין גאַנצן פֿאַרברענט, געבליבן זענען עטלעכע הייזער אויפֿן אינדזל, אויף רייטשאַני און אויף וואָלאָדאַרסקע־גאַס. דעם טאַטן האָט מען דערשאָסן אין אויגוסט 1941 אין מאַגאַזאָוועד גאָרטן. איידער מ׳האָט אים דערשאָסן, האָט מען זיך איז־ דיעקעוועט איבער אים, צעבראָכן אים די הענט און די פֿיס, און אין אַזאַ מעמד געבראָכט אים אין שטוב אויף אַ הויזזוכונג. די מאַמע, פּנחס, פֿריידע, ראָזע און נחמה האָט מען דער־ שאָסן אין פֿעברואַר 1943 אין מעכאָרטע. וועג מ׳האָט ראָזען אַרייַנגעטריבן אין אויטאָ, האָט זי געוואָלט אַנטלויפֿן, אָבער מ׳האָט איר פֿאַרוווונדיקט די פֿיס. זי איז אומגעפֿאַלן און מ׳האָט זי אַרייַנגעווארפֿן אין אויטאָ. זי איז אָפּגעגאַנגען אין בלוט. די מאַמע האָט זי געהאַלטן אויף די הענט. דאָס אַלץ האָבן מיר דערציילט עדי־ראיה. אין סלוצק האָט מען דערשאָסן 20,000 פֿרידלעכע אינוווינערס. יעפֿים, ס׳איז שרעקלעך צו זען, וואָס די דייַטשן האָבן געמאַכט פֿון סלוצק, צו הערן וואָס זייַ האָבן געמאַכט פֿון די מענטשן. איין גרויל. און מאַניע לעבט! זי איז אין פּינסק. זי איז אַראָפּגעשפּרונגען פֿונעם אויטאָ און אַנטלאָפֿן, געווען בייַ די פּאַרטיזאַנער. איך האָב געשריבן צו איר און איך שיק דיר איר אַדרעס.

דיין ברודער לייזער

6

28.10.1944

טײַערער און הייסגעליבטער ברודער יעפֿים! הײַנט איז בײַ מיר אַזאַ יום־טוב, וואָס איך האָב נאָך אין מײַן לעבן ניט געהאַט. איך האָב באַקומען אַ בריוו פֿון לייזערן און איך האָב זיך דערוווּסט, אַז איר ביידע לעבט!

וועז דער פֿאַרשאָלטענער דײַטש איז געקומען, האָבן מיר אַלע געווויינט צוזאַמען, מיר האָבן אַפֿילו געהאַלפֿן דער מומען סאָניען. דער טאַטע איז געווען בײַ אונדז. דער טאַטע האָט ניט געוואָלט גיין אַרבעטן צו די דײַטשן, אָבער מ׳האָט אים געצוווּנגען, ווײַל ער איז געווען דער איינציקער ספּעציאַליסט אײַנצוזײַערן ירקות. ער האָט וויניק געאַרבעט. די דײַטשן האָבן זיך דערוווּסט, אַז ער האָט געאַרבעט בײַ דער סאָוועטן־מאַכט, האָבן זיי אים אַרעסטירט. דעם 26סטן יולי, שבת, האָט מען אים געבראַכט אַהיים. ער איז געווען צעשלאָגן. די הענט און די פֿיס זענען בײַ אים געווען צעבראָכן. איך האָב אים געזען. די מאַמע האָט געבעטן און געקליאַגיעט, אָבער ס׳האָט גאָרניט געהאָלפֿן. זיי האָבן אונדז באַראַבוועט, אָלץ צוגענומען און דעם טאַטן אַוועקגעפֿירט. די מאַמע האָט זיך מיט אים געזעגנט און צעקושט. זײַנע לעצטע ווערטער זענען געווען: „גיב אַכטונג אויף די קינדער, מיך וועט מען דערהרגענען".

אים האָט מען דערשאָסן אין מאַגאַכאָוער וואַלד. דאָס איז אַן אמתער בית־עולם, דאָרט ליגן טויזנטער מענטשן. שפּעטער איז געוואָרן בײַ אונדז אַ לעבן, ערגער ווי בײַ די בעט־לערס. די אויסוווּרפֿן האָבן צוגעטראַכט אַ געטא. דאָרט איז געווען הונגעריק און קאַלט, אַ סך מענטשן אין איין צימער, אין באַראַקן. קיינעם האָט מען פֿון דאָרט ניט אַרויסגעלאָזט. דערנאָך האָט מען געגומען אַרויספֿירן צום דערשיסן. זיבן מאָל זענען מיר געווען אויפֿן ראַנד פֿונעם אומקום, אָבער מיר האָבן זיך ווי עס איז גערעטעוועט און ניט אַריין אין אויטאָ. סימאַן סטרוגאַטש איז אין געטא געוואָרן פֿאַראַליזירט, האָט מען אים אַריינגעטראָגן אין אויטאָ אויף די הענט. דעמאָלט זענען אומגעקומען זייער אַ סך באַקאַנטע.

לייזער שריבט, אַז אָחוץ פֿאַרטיזאַנער האָט זיך קיינער ניט געראַטעוועט. פֿסח 1942 האָט מען די געטאָ ליקווידירט און געבליבן זענען בלויז די אַרבעטער. אַ דאַנק פּנחסן האָט מען אונדז אײַנגעפֿירט אַהין, אָבער דאָרט איז קיין פּלאַץ ניט געווען. די מאַמע מיט די קינדער האָבן געענטפֿערט אין די גרויסע פֿרעסט אין שטאָל, און טייל מאָל — אַפֿילו אין גאָס. מ׳האָט געגעסן קאַרטאָפֿל־שאָלעכץ און קליידן. אויף דער מאַמען איז געווען אַ שרעק אַ קוק צו טאָן, זי האָט אויסגעזען ווי אַ לעבעדיקער מת. די קלענערע קינדער האָבן גאָרניט ניט פֿאַרשטאַנען, זיי האָבן נאָר געוואָלט עסן. און אָט, מאָנטיק דעם 6סטן פֿעברואַר 1943 ריינגלט מען אָרום דעם גאַנצן ראַיאָן און מע הייבט אָן צו לאָדעווען די מענטשן אויף די אויטאָס. פּנחסן האָט מען געגומען דעם ערשטן, דערנאָך דער מאַמען מיט די קינדער. דאָס איז געווען נײַן אַ זייגער אין דער פֿרי. מיך האָט מען געגומען איינס בײַ טאָג. בײַ מיר אין אויער שטייען נאָך איצט די געשרייען פֿון די שוועסטערלעך, בעת מ׳האָט זיי געפֿירט צום דערשיסן. ראָזען האָבן זיי אונטערגעשאָסן. מיט מיר אין אויטאָ זענען געזעסן קינדער און מאַנסלײַט, וועלכע זענען פֿאַרוווּנדיקט געוואָרן בײַם שטעלן אַ ווידערשטאַנד. זיי האָבן אונדז געפֿירט אויפֿן באַרויסקער שאָסיי. דער אויטאָ איז געווען געדעקט מיט אַ ברעזענט. מיט אונדז זענען געזעסן צוויי דײַטשן. איך האָב באַשלאָסן צו שפּרינגען.

בעסער צו שטאַרבן אויפֿן וועג. דער אויטאָ איז געפֿאָרן זייער שנעל. איך האָב געהאַט בײַ זיך אַ זשילעטקע. איך האָב אויפֿגעשניטן דעם ברעזענט בײַם פֿענצטער און אַרויסגע־ שפרונגען. איך בין געקומען צו זיך וועז דער אויטאָ איז שוין געהאַט אַוועקגעפֿאָרן. איך בין אַוועק צו וואַליע זשוק און געזאָגט צו איר: „ראַטעווע". זיי און די מוטער האָבן מיך באַהאַלטן זעקס טעג אין שטאַל. דערנאָך בין איך געווען בײַ סולקאָווסקין, דערנאָך בין איך אַוועק אין וואַלד און, ענדלעך, אָנגעטראָפֿן אויף אַ פּאַרטיזאַנישן אָטריאַד. איך קאָן ניט אַלץ באַשרײַבן. איך וויין, ווי אַ קליין קינד. אינעם אָטריאַד בין איך געווען ביז צום אָנקום פֿון דער רויטער אַרמיי. איצט אַרבעט איך אין פֿינסק ווי אַ בוכהאַלטער אין רויטן קרײַץ. טײַערער ברודער, איך בעט דיך, נעם נקמה, נעם נקמה, נעם נקמה!

דײַן שוועסטער מאַניע

רספסר

אין דער סמאָלענסקער געגנט [1]

1. שמאָוא

דאָס איז געווען אינעם שטעטל שמאָוא, ראָסלאַוער ראיאָן, סמאָלענסקער געגנט. דעם 2טן פֿעברואַר 1942 האָט דער ראָסלאַוער קאָמענדאַנט, דער לייטענאַנט קראָוזע, געמאָלדן, אַז אַלע יידן, וואָס ווינען אין שמאָוא דאַרפֿן ווערן אומגעבראַכט. די פֿאַראור־ טיילטע האָט מען צונויפֿגעקליבן אויפֿן פּלאַץ לעבן דער קירכע. געווען זענען דאָרט בײַ אַ 500 פּערזאָן — אַלטע־לײַט, פֿרויען און קינדער. עטלעכע מיידלעך האָבן געפּרוּווט אַנטלויפֿן, אָבער די פֿאַליציאַנטן האָבן זיי דערשאָסן.

אויפֿן בית־עולם האָט מען אַוועקגעפֿירט צו צען מענטשן און דאָרט האָט מען זיי דערשאָסן. צווישן די אומגעבראַכטע זענען געווען צוויי שוועסטער סימקין. די יינגערע, ראָסע, אַ סטודענטין פֿונעם לענינגראַדער פּעדאַגאָגישן אינסטיטוט, האָט מען דערהרגעט צווישן די ערשטע. די עלטערע, פֿאַניע, אַ לערערין, דערציילט:

„דאָס איז געווען פֿאַר נאָכט דעם 1טן פֿעברואַר. איך האָב זיך צעקושט מיט דער שוועסטער, מיר האָבן זיך געזעגנט — מיר האָבן געוווּסט, אַז מיר גייען צום טויט. איך האָב געהאַט אַ זון וואָלערי, ער איז אַלט געווען נײַן חדשים. איך האָב אים געוואָלט איבער־ לאָזן אין דער היים, אפֿשר וועט אים עמעצער נעמען און אויסהאָדעווען, די שוועסטער האָט אָבער געזאָגט: ‚מע דאַרף ניט. אַלץ איינס וועט ער אומקומען. זאָל ער כאָטש שטאַרבן מיט דיר צוזאַמען'. איך האָב אים איינגעוויקלט אין אַ קאָלדרע. עס איז אים געווען וואַרעם. די שוועסטער האָט מען אַוועקגעפֿירט די ערשטע. מיר האָבן געהערט געשרייען, שאָסן, און דערנאָך איז אַלץ שטיל געוואָרן. אין דער צווייטער פּאַרטיע האָט מען געפֿירט אונדז. מע האָט אונדז געבראַכט אויפֿן בית־עולם. די קינדער האָט מען אויפֿגעהויבן פֿאַר די האָר אַדער פֿאַרן האַלדז, ווי קעצלעך, און געשאָסן זיי אין די קעפּ. דער גאַנצער בית־עולם האָט געשריגן. בײַ מיר האָט מען אַרויסגעריסן פֿון די הענט מײַן זונעלע. ער איז אַרויס־ געפֿאַלן אין שניי. עס איז אים געוואָרן קאַלט און ס׳האָט אים עפּעס ווייַ געטאָן. ער האָט געשריגן. דערנאָך בין איך אומגעפֿאַלן פֿון אַ קלאַפּ. מע האָט אַנגעהויבן שיסן. איך האָב געהערט קרעכצן, קללות, אַ שיסערײַ, און איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז אין מיר האָט מען נישט געטראָפֿן. אָבער וואַלעריק... מיר איז פֿינצטער געוואָרן אין די אויגן. דערנאָך האָבן זיי געשלאָגן יעדן מת — זיי האָבן קאָנטראָלירט, צי עמעצער לעבט נאָך. מיך האָט מען צוויי מאָל זייער שטאַרק אַ זעץ געטאָן, אָבער איך האָב ניט געשריגן. מע האָט אַנגעהויבן אַראָפּנעמען די זאָכן פֿון די דערהרגעטע. איך האָב געטראָגן אויף זיך אַן אַלט קליידל, זיי האָבן עס אַראָפּגעריסן. קראָוזע האָט צוגערופֿן די פּאַליציאַנטן און עפּעס געזאָגט. אַלע

צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג.

---

1 פֿאַרגליכן מיטן טעקסט פֿון מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ ו, ז״ז 42–44.

זענען אַוועק. איך האָב אויסגעשטרעקט די האַנט צו וואַלעריקן. ער איז געווען קאַלט. איך האָב אים אַ קוש געטאָן, זיך געזעגנט מיט אים. אייניקע האָבן נאָך געקרעכצט און געכריפּעט, אָבער וואָס האָב איך געקאָנט טאָן? איך בין אַוועק. איך האָב געמיינט, אַז מע וועט מיך דערהרגענען. נאָך וואָס דאַרף איך לעבן? איך אליין. אמת, איך האָב אַ מאַן אויפֿן פֿראָנט, אָבער ווער ווייסט, צי ער לעבט נאָך. איך בין געגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט. כ׳האָב זיך אָפּגעפֿרוירן די הענט. איך האָב ניט קיין פֿינגער, איך האָב זיך אָבער דערקליבן צו די פֿאַרטיזאַנער״.

אין דער פֿרי האָט דער לייטענאַנט קראָוז ווידער געשיקט די פֿאָליציאַנטן אויפֿן בית־עולם צוצוהרגענען די פֿאַרווונדיקטע.

אין צוויי טעג אַרום זענען אין דער פֿאָליציי־פֿאַרוואַלטונג געקומען פֿיר אָלטע ייִדן. זיי האָבן געפֿרוווט אויסמיידן דעם טויט, זיי האָבן אָבער ניט געפֿונען צו ווען אַרײַנצוגיין. שמואל, 70 יאָר אַלט, האָט זיך אַנגערופֿן: ,,איר קאָנט אונדז דערהרגענען״. די אָלטע־לײַט האָט מען אַרײַנגעפֿירט אין אַ שטאַל, מע האָט זיי געשלאָגן מיט אַן אײַזערנער פּאָלקע, און וועג זיי האָבן פֿאַרלוירן דאָס באַוווּסטזיין, האָט מען זיי דערמינטערט און אָפּגעריבן מיט שניי. דערנאָך האָט מען יעדן צום רעכטן פֿוס צוגעבונדן אַ שטריק און אַריבערגעוואָרפֿן דעם שטריק איבער אַ באַלקן. לויט אַ קאָמאַנדע פֿלעגן די פּאָליציאַנטן אויפֿהייבן די אָלטע צוויי מעטער איבער דער ערד און דערנאָך אַראָפּווואַרפֿן. צום סוף האָט מען די זקנים דערשאָסן.

2. קראַסני [2]

ביז דער מלחמה האָב איך געווויינט אין מינסק. דעם 24סטן יוני 1941 האָב איך אַרויס־באַגלייט מײַן מאַן אויפֿן פֿראָנט. איך בין אַרויס פֿון שטאָט מיט מײַן קינד, וואָס איז אָלט געווען 8 יאָר. איך בין אַוועק אויף מיזרח. איך האָב באַשלאָסן צו דערקלײַבן זיך צו מײַן היימשטאָט קראַסני, מיטנעמען מיט זיך דעם פֿאָטער און די ברידער און גיין וויַטער. אין קראַסני האָבן מיך דערגרייכט די דײַטשן. זיי זענען געקומען אַהין דעם 13טן יולי.

דעם 26סטן יולי האָט מען אַרויסגעאָנגען אַ מעלדונג, אַז עס וועט פֿאָרקומען אַ פֿאַרזאַמלונג פֿון די שטאָט־אײַנווויינערס. אויף דער פֿאַרזאַמלונג האָבן די דײַטשן דערקלערט, אַז די ייִדן דאַרפֿן זיך אַן שום פּראָטעסט אונטערוואַרפֿן אָלע פֿאַראַרדענונגען פֿון די דײַטשישע סאָלדאָטן.

זיי האָבן אָנגעהויבן אַרומגיין איבער די שטובן, אַראָפּנעמען דאָס לעצטע קליידל פֿון לײַב און שלאָגן מיט שטעקנס און נאַגײקעס.

דעם 8טן אויגוסט האָבן אין דער שטוב, ווו איך האָב געווויינט, זיך אַרײַנגעריסן עסעס־לײַט. זיי האָבן געכאַפּט מײַן ברודער באָריס סעמיאָנאָוויטש גלושקין. ער איז אָלט געווען 38 יאָר. זיי האָבן אים געזומען שלאָגן, דערנאָך האָבן זיי אים אַרויסגעוואָרפֿן אויף דער גאַס, געפּינקט, אויפֿגעהאָנגען אויף זײַן ברוסט אַ ברעט און לסוף אים אַרײַנגעוואָרפֿן אין אַ קעלער. צו מאָרגנס אין דער פֿרי זענען אויסגעהאָנגען געווען מעלדונגען: ,,אָלע אײַנווויינערס פֿון דער שטאָט וועלן געפֿונען ביַיצוזײַן ביַים עפֿנטלעכן טויטן אַ ייִד״. מע האָט אַרויסגעפֿירט מײַן ברודער, אים אויסגעטאָן, צוגעבונדן צום עק פֿון אַ פֿערד און

---

2 פֿאַרגליכן מיטן טעקסט פֿון מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ I, ז״ז 46–49.

אַנגעהויבן אַזוי אַרומשלעפן. ער איז שוין געווען אַ האַלב טויטער, ווען מע האָט אים דערהרגעט.

צו מאָרגנס, 2 אַ זייגער בײַ נאַכט — מע קלאָפט ווידער. געקומען איז דער קאָמענדאַנט און ער האָט געפֿאָדערט, מע זאָל אים אַרויסגעבן דאָס ווײַב פֿונעם אומגעבראַכטן ייִד. דערשיטערט פֿונעם מאַנס שרעקלעכן טויט, האָט זי געווײַנט, אירע דרײַ קינדער האָבן געווײַנט. מע האָט זי אַוועקגעפֿירט. מיר האָבן געמיינט, אַז מע וועט זי דערהרגענען. די דײַטשן זענען אָבער געווען נאָך נידערטרעכטיקער — זיי האָבן זי פֿאַרגוואַלדיקט בײַ אונדז אין הויף.

דעם 27סטן אויגוסט איז געקומען אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג. מע האָט צונויפֿגעטריבן די ייִדן און געמאַלדן, אַז זיי דאַרפֿן תּיכף ברענגען זייער גאַנץ האָב־און־גוטס און אָפּגעבן די דײַטשן, דערנאָך דאַרפֿן זיי אַריבערגיין אין געטאָ. די דײַטשן האָבן אָפּגעצאָמט אַ שטיקל ערד מיט שטעכלדראָט און אויפֿגעהאָנגען אַ מעלדונג: „געטאָ. אַרײַנגאַנג פֿאַרבאָטן". אַלע ייִדן, אָפֿילו קינדער, האָבן געמוזט טראָגן אויף דער ברוסט און אויפֿן רוקן אַ געלן מגן־דוד. יעדער אײנער האָט געהאָט דאָס רעכט צו שלאָגן און באַלײַדיקן אַ מענטש, וואָס האָט געטראָגן אָזאַ צייכן.

אין געטאָ פֿלעגט מען בײַ נאַכט דורכפֿירן „קאָנטראָלן". מע פֿלעגט אַרויסטרײַבן אַלעמען אויפֿן בית־עולם און שלאָגן ביזן פֿאַרלירן דאָס באַווּסטזײַן. די מיידלעך פֿלעגט מען שענדן. די דײַטשן האָבן געשריגן: „ווער עס גלייבט, אַז די באַלשעוויקעס וועלן צוריקקומען, זאָל אויפֿהייבן די הענט". זיי האָבן געקוקט פֿון געלעכטער און ווידער געשלאָגן. אָזוי יעדע נאַכט.

דאָס איז געווען אין פֿעברואַר. בײַ נאַכט האָבן זיך אַרײַנגעריסן די עסעסלייט און גענומען לײַכטן מיט די טאָשנלעמפּלעך. פֿאַר אַ קרבן האָבן זיי דאָס מאָל אויסגעקליבן דאָס 18־יאָריקע מיידל עטיע קוזניעצאָוואַ. מע האָט איר באַפֿוילן אויסטאָן דאָס העמד. זי האָט זיך אָפּגעזאָגט. מע האָט זי לאַנג געשלאָגן מיט אַ נאַגייקע. די מוטער האָט מורא געהאַט, אַז מע וועט די טאָכטער דערהרגענען, האָט זי געשעפּטשעט: „שטעל זיך ניט אָנטקעגן"... זי האָט זיך אויסגעטאָן. דעמאָלט האָט מען זי אַרויפֿגעשטעלט אויף אַ שטול, באַלויכטן מיט די לעמפּלעך און גענומען זיך איזדיעקעווען. עס איז שווער וועגן דעם צו דערציילן.

גליקלעכע זענען מיר אָנטלאָפֿן אין וואַלד, אָבער וואָס האָבן געקאָנט טאָן אָלטע־לײַט, פֿרויען מיט קינדער, קראַנקע? איך האָב געהאַט חבֿרים אין קראַסני, מיט וועמען איך האָב געוואָלט אָוועקגיין צו די פּאַרטיזאָנער. מיר האָבן געוואָרט ביז ס'וועט ווערן אַ ביסל וואַרעמער. אָבער דעם 8טן אַפּריל 1942 האָבן מיר די חבֿרים מיטגעטיילט, אַז ס'איז אָנגעקומען אַ שטראָפּאָפּטייל. מיר האָבן באַשלאָסן צו פֿרווון — אפֿשר וועט דאָס מזל אונדז צושפּילן. אַ האַלבע שעה איידער די שטאָט איז געווארן אַרומגערינגלט, בין איך אַרויס פֿון איר. אָבער וווהין גייט מען? אומעטום איז דאָ פּאָליציי. איך האָב זיך דערקליבן צום לאָגער, וווּ עס האָבן זיך געפֿונען קריגס־געפֿאַנגענע. איך בין געווען מיט זיי פֿאַרבונדן.

די שטאָט האָט מען אַרומגערינגלט. אָלע ייִדן האָט מען אַרײַנגעטריבן אין איין הויף, געצוווּנגען זיך אויסטאָן. מײַן פֿאָטער איז אַוועק דער ערשטער. ער איז אַלט געווען 74 יאָר.

ער האָט געטראָגן אויף די הענט זײַן צווייַריק אייניקל. דאָס ווײַב פֿון מײַן עלטערן ברודער, וועמען די דײַטשן האָבן דערהרגעט נאָך אין אויגוסט, יעווגעניאַ גלושקינאַ, האָט

געפֿירט מיט זיך צוויי קינדער — פֿון 12 און פֿון 7 יאָר. דאָס דריטע קינד, וואָס איז אַלט געווען סך־הכל אַ יאָר, האָט זי איבערגעלאָזן אין וויגעלע. זי האָט געמיינט, אַז אפֿשר וועלן די חיות רחמנות האָבן אויפֿן עופֿעלע. אָבער נאָך דעם, ווי די דײַטשן האָבן געענדיקט די שחיטה, האָבן זיי זיך אומגעקערט אין געטאָ און אָנגעהויבן צונויפֿקלײַבן די שמאָטעס. זיי האָבן דערזען אין וויגעלע אַלעקן. אַ דײַטש האָט אַרויסגעשלעפּט דאָס קינד אויף דער גאַס און אַ זעץ געטאָן דאָס קעפּל אין איזיו. דער קאָמאַנדיר פֿון דער אָפּטיילונג האָט באָפֿוילן צו צוהאַקן דעם קינדס קערפּערל אויף שטיקלעך און אַרויסוואַרפֿן פֿאַר די היגט.

איך בין אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער. מיר איז געווען שוואר מיטן קינד, אָבער אין די שווערע באַדינגונגען האָבן געהאָלפֿן סאָלידאַרישקייט, חברשאַפֿט און מענטשלעכע זאָרג. מיר האָבן דורכגעמאַכט גרויסע מאַרשן, אויף טריט און שריט זענען געווען דײַטשישע סאָלדאָטן. איך בין געווען אַ פּאַרבינדלערין. צוויי מאָל האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף דײַטשישע שטראָף־אָפּטיילונגען, אָבער איך האָב זיך דורכגעריסן. מײַן קינד איז געווען גרייט אויף אַלץ. איך האָב אים אָנגעזאָגט: „אויב מע וועט מיך כאַפּן, אויב מע וועט מיך שלאָגן און שטעכן מיט שפּילקעס, אויב איך וועל ווײַנען, שרײַען, זאָלסטו שווײַגן". דאָס אַכטיאָריקע ייִנגעלע האָט זיך קיין מאָל ניט געקלאָגט, ער האָט זיך געקאָנט האַלטן מיט די דײַטשן. ער איז געווען אַ ריכטיקער פּאַרטיזאַנישער דערצויגלינג.

צוויי יאָר האָבן מיר געקעמפֿט, און אָט איז געקומען דער טאָג, ווען איך האָב דערזען די רויטע אַרמיי.

פּאָליאַ גלושקינאַ, אָגראָנאָם

9טן נאָוועמבער 1943

3. דער גורל פֿון יצחק ראָזענבערג[3]

אינעם שטעטל מאָנאַסטירשטשינע, סמאָלענסקער געגנט, האָבן געווויינט אַ סך ייִדן. דאָרט איז געווען אַ ייִדישער קאָלכאָז. דעם 8טן נאָוועמבער 1941 האָבן די דײַטשן אומגעברַאַכט אַלע ייִדן — 1008 נפֿשות. מע האָט זיי דערשאָסן מיט אויטאָמאָטן. די קינדער האָט מען באַגראָבן לעבעדיקערהייט. בעתן משפּט, ווען מע האָט בײַם פּאָליציאַנט דודין געפֿרעגט, צי האָט ער טאַקע געווארפֿן לעבעדיקע קינדער אין גרוב אַרײַן, האָט ער געענטפֿערט: „כ׳האָב ניט געווארפֿן, כ׳האָב געלייגט".

מע האָט דערהרגעט אויך די קינדער פֿון געמישטע פּאָרפּעלקער. די רוסישע פֿרוי, די לערערין ליובאָוו אָלעקסאַנדראָוונאַ דובאָוויצקאַיאַ האָט חתונה געהאַט מיט אַ ייִד. מע האָט זי אַרעסטירט און געפּיניקט. אירע קינדער — אין עלטער פֿון 7, 4 און 1 יאָר — האָט מען דערהרגעט. דובאָוויצקאַיאַ איז אַלט 27 יאָר. נאָך דעם אַלעם, וואָס זי האָט איבערגעלעבט, זעט זי אויס ווי אַ זקנה.

מאָנאַסטירשטשינע איז פֿאַרברענט. פֿון די הײַזער זענען געבליבן בלויז די אויוונס. אָט איז דער אויוון פֿון דעם הויז, ווו עס האָט געווויינט דער אָנגעשטעלטער פֿונעם ראַיאָנעם „זאָגס",[4] יצחק ראָזענבערג. זײַן ווײַב איז אַ רוסישע פֿרוי פֿון שיריאַטינער ראַיאָן, אַריאַלער געגנט. נאָטאַליאַ יעמעליאָנאָוונאַ ראָזענבערג האָט צוויי קלייניע קינדער. זיי זענען לעבן

---

3 פֿאַרגליכן מיטן טעקסט פֿון מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ ו, ז״ז 49–51.

4 ביורא פֿאַר רעגיסטרירן צייווילע אקטן.

געבליבן. דער מוטער האָט זיך אײַנגעגעבן אײַנצורעדן די ענקערס, אַז דאָס זענען קינדער פֿון איר ערשטן מאַן.

נאַטאַליאַ יעמעליאַנאָווּנאַ האָט באַהאַלטן דעם מאַן אין אַ לאָך הינטערן אויוון. דאָרט איז ער אָפּגעזעסן העכער צוויי יאָר. ער איז געזעסן אײַנגעהויקערט. מע האָט דאָרט ניט געקאָנט ניט זיך לייגן, ניט זיך אויפֿשטעלן. וועמען ער פֿלעגט בײַ נאַכט אַרויסגיין, האָט ער ניט געקאָנט זיך אויסגלײַכן. פֿאַר די קינדער האָט מען אויסבאַהאַלטן, אַז זייער טאַטע באַהאַלט זיך אין גרוב. איין מאָל האָט זײַן פֿינפֿיאָריק מיידעלע אַרײַנגעקוקט אין אַ שפּאַלט און דערזען אַ פּאָר גרויסע שוואַרצע אויגן. אַ דערשראָקענע, האָט זי אָנגעהויבן שרײַען: „מאַמע, ווער איז דאָרט?" נאַטאַליאַ יעמעליאַנאָווּנאַ האָט רויק געענטפֿערט: „איך האָב שוין לאַנג באַמערקט — דאָס איז זייער אַ גרויסער שטשור".

אויף שטיקלעך צײַטונגען, וואָס די דײַטשן האָבן אַרויסגעגעבן, פֿלעגט יצחק ראָזענבערג יעדן טאָג פֿאַרשרײַבן מיט מאַרגאַנץ־פֿליסיקייט די געשעענישן פֿון זײַן אונטערערדיש לעבן און אויך דאָס, וואָס זײַן ווײַב פֿלעגט אים דערציילן וועגן דער „בייער אַרדענונג" אין מאָנאָסטירשטשינע. אָפֿט פֿלעגט דער גרוב פֿול ווערן מיט וואַסער. דער הוסט האָט ראָזענבערגן געשטיקט, אָבער ער האָט ניט געוואָגט צו הוסטן. ער האָט אויך וועגן דעם געשריבן.

די שטוב איז געווען אַ גוטע און זי איז געפֿעלן געוואָרן די דײַטשן. נאַטאַליאַ יעמעליאַנאָווּנאַ האָט צענומען דעם דאָך און אין שטוב האָט אָנגעהויבן אַרײַנרעגענען. ווינטער איז דאָרט קאַלט געווען. דערפֿאַר אָבער האָבן די דײַטשן אויפֿגעהערט צו אינטערעסירן זיך מיט נאַטאַליאַ יעמעליאַנאָווּנאַס ווויבונג.

נאַטאַליאַ יעמעליאַנאָווּנאַ איז קראַנק געוואָרן אויף פֿלעקטיפֿוס. מע האָט זי אַוועק־געפֿירט אין שפּיטאָל. יצחק ראָזענבערג פֿלעגט בײַ נאַכט אַרויסקריכן פֿון זײַן לאָך און עסן די קליי פֿון די טאַפּעטן. די קינדער זענען געווען בײַ אַ שכנטע. אַזוי האָט ער געלעבט צוויי וואָכן. און נאַטאַליאַ יעמעליאַנאָווּנאַ האָט אין שפּיטאָל מורא געהאַט, אַז זי זאָל אין איר היץ חלילה ניט דערציילן וועגן מאַן.

אין סעפּטעמבער 1943 זענען די טיילן פֿון דער רויטער אַרמיי דערגאַנגען האָרט ביזן שטעטל. מאָנאַרסטירשטשינע איז אַ קנופּפּונקט פֿון וועגן. די דײַטשן האָבן דאָרט געשטעלט אַ שטאַרקן וויידערשטאַנד. די שלאַכטן האָבן געדויערט. לעבן ראָזענבערגס הויז זענען געשטאַנען דײַטשן מיט אַ האָרמאָט. נאַטאַליאַ יעמעליאַנאָווּנאַ האָט געזומען די קינדער און איז, ווי אַנדערע אײַנוווינערס פֿון מאָנאָסטירשטשינע, אַנטלאָפֿן אין וואַלד. זי האָט זיך אומגעקערט, ווען אין שטעטל זענען אַרײַן די רויטאַרמייער. אַנשטאָט איר הויז האָט זי דערזען אַ באַרג אַש, וואָס האָט נאָך געוויכערט און דעם אויוון. יצחק ראָזענבערג איז דערשטיקט געוואָרן פֿון רויך. ער איז אָפּגעזעסן אין גרוב זעקס אָדער זיבן טעג אין אַ שורה, ווען ס'האָבן זיך שוין אַרומגעטראָגן אַלערליי מינים פֿון מעשׂיות וועגן דעם, ווי אַזוי עס זאָל זיך אָנהייבן אַ נײַע מלחמה צווישן דײַטשן און רויטע. ווי אַזוי אַלע פֿעלקער זאָלן זיך אַרײַנמישן אין דעם, ווי אַזוי אַלע מדינות זאָלן זיך אַרײַנכאַפּן אין דעם.

ראָסטאָוו ביים דאָן[5]

דעם 4טן אויגוסט 1942 איז אויף די וועגט פֿון ראָסטאָוו געהאָנגען אַ מעלדונג וועגן דער רעגיסטראַציע פֿון יידן. די מעלדונג איז געווען אונטערגעשריבן דורכן ראָש פֿון דער יידישער קהילה לוריע. אין דער מעלדונג איז געווען געשריבן, אַז די יידן קאָנען רויק ווויינען אין שטאָט, ווייל די „דייטשישע מאַכט שטייט אויף דער וואַך פֿון זייער זיכערקייט". אין פֿינף טעג אַרום האָט זיך באַוויזן אַ ניַע מעלדונג מיט דער אונטערשריפֿט פֿון דעם זעלבן לוריע: „פֿדי צו זיכערן דאָס לעבן פֿון די יידן קעגן די אומפֿאַראַנטוואָרטלעכע אַרויסטריטן פֿון פֿאַרביטערטע עלעמענטן, מוז די דייטשישע קאָמאַנדאַנטור אַרויסשיקן די יידן הינטער דער שטאָט, און דערמיט פֿאַרלייכטערן דאָס באַשיצן זיי". די יידן איז פֿאַרגעלייגט געווארן פֿאַרזאַמלען זיך אין באַשטימטע פונקטן דעם 11טן אויגוסט 1942, און מיטנעמען מיט זיך די ווערטפֿולע חפֿצים, קליידער און די שליסלען פֿון זייערע דירות, אין וועלכע די זאָלן דאַרפֿן בלייבן ניט געירט.

אין ראָסטאָוו זענען געבליבן אַ סך יידן, וואָס האָבן ניט געקאָנט אַרויספֿאָרן: אַלטע־לייט, קראַנקע און זייערע קרובֿים, פֿרויען מיט קינדער. אַ סך האָבן תּיכף פֿאַרשטאַנען, וואָס עס באַטייט דער באַפֿעל פֿון די דייטשן. דער ווייסנשאַפֿטלעכער מיטאַרבעטער פֿונעם לאַנדווירטשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, פֿיאָדאָר טשעסקיס, האָט זיך אויפֿגעשניטן די אָדערן. ער האָט פֿאַרלוירן אַ סך בלוט, אָבער געשטאַרבן איז ער ניט. אויף אַ האַנטוועגעלע האָט אים זיין ווייב אַרומגעפֿירט איבער די שפּיטאָלן, אָבער אומזיסט. אַ דייטשישער פֿאַטרול האָט זיי אָפּגעשטעלט. טשעסקיסן האָט מען דערהרגעט, און זיין פֿרוי, לויט דער נאַציאַנאַליטעט אַ רוסישע, האָט מען אײַנגעזעצט אין טורמע. אייניע אַ פֿרוי האָט אַרײַנגעוואַרפֿן אין טײַך דאָן די דרײַ קינדער אירע און דערנאָך איז זי אַליין אַהין אַרײַנגעשפּרונגען. מע האָט זי אַרויסגעשלעפּט מיט איין זון אירן. צוויי קינדער זענען דערטרונקען געוואָרן.

אַן אַלט פּאָרפֿאָלק האָט זיך פֿאַרבאַריקאַדירט בײַ זיך אין דער היים. די דייטשן האָבן אויפֿגעריסן די טיר, צעוואָרפֿן דאָס אָנגעשטעלטע מעבל און צוגענומען די אַלטע־לייט. אויפֿן ראָג פֿון פֿראָסטפֿעקט בודיאָנאָווסקי און סיענע־גאָס האָט געווויגט אַ פֿרוי אַ ציינדאָקטער מיט אַ טאַכטער און אַן אייניקל, וואָס איז אַלט געווען 11 חדשים. ווען זי האָט זיך דערוווּסט וועגן דעם דייטשישן באַפֿעל, האָט זי באַשלאָסן זיך צו דערטרינקען צוזאַמען מיט דער טאַכטער און מיטן אייניקל. די טאַכטער מיטן אייניקל זענען דערטרונקען געוואָרן, און דער באָבען האָבן מענטשן אָפּגעראַטעוועט. אַ האַלב־משוגענע איז זי געקומען צו לויפֿן אין שפּיטאָל, ווו זי האָט פֿריער געאַרבעט, צו דער דאָקטערין אַרלאָוואַ, און זי האָט זיך אַנגעהויבן בעטן בײַ איר, אַז זי זאָל איר מאַכן אַן אײַנשפּריצונג פֿון מאָרפֿיום, ווייל מע יאָגט זיך נאָך איר. אָבער אָט די „גוטע מענטשן", דערוויסנדיק זיך, וועמען זיי האָבן

צוגעגרייט צום דרוק — אילי ערענבורג.

5 פֿאַרגליכן מיטן טעקסט פֿון מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ ו, ז״ז 31–35.

געראַטעוועט, האָבן געראטן די דייטשן. תיכף זענען טאַקע געקומען געסטאַפּאָ־לייט און זיי האָבן זי פֿונעם דאָקטערס קאַבינעט אַוועקגעפֿירט צום טויט.

יעקאַטערינע לעאָנטיעוונאָ איטינאָ איז אַלט געווען 82 יאָר. זי האָט געווויינט ביי צוויי געוועזענע מאַנאַשקעס, וואָס האָבן זי ליב געהאַט און זיך געזאָרגט פֿאַר איר. זי האָט געזאָגט: „איך וועל אין ערגעץ ניט גיין. זאָלן זיי קומען און מיך דערהרגענען". די דייטשן האָבן געווארנט, אַז אויב זי וועט ניט גיין, וועלן זיי צונעמען אויך די מאַנאַשקעס, דעמאָלט איז די אַלטע אַוועק אויפֿן זאַמלפּונקט.

צום טויט זענען אַוועק די צוויי עלטסטע דאָקטוירים פֿון ראָסטאָוו: דער דאָקטער אינגאַל און דער דאָקטער טיקטין. ד״ר האַרקאַווי — אַ פֿרוי — האָט זיך געוועכנט פֿאַרן בעסטן ספּעציאַליסט אויף טובערקולאָז. איר מאַן, לויט דער נאַציאָנאַליטעט אַ רוס, האָט זיך ניט געוואָלט שיידן מיטן ווייב און זיי זענען צוזאַמען אַוועק צום טויט.

אויפֿן פּראָספּעקט מאַלי האָט געווויינט אַ פּאַראַליזירטער זקן — אָקון מיטן ווייב און אַן אייניקל. דאָס מיידל האָט ניט געוואָלט אַוועקפֿאָרן און איבערלאָזן די אַלטע. נאָכן איבערלייענען דעם באַפֿעל, האָט די אַלטע אָקון אָנגעהויבן צו צעטיילן אירע זאָכן צווישן די שכנים. זי האָט געזאָגט: „זאָלן די דייטשן נעמען בלויז מײַן לעבן, דאָס לעבן פֿון מײַן אייניקל און פֿון מײַן מאַן. דערפֿון וועלן זיי האָבן וויניק נוצן". דעם 11טן אויגוסט איז זי מיטן אייניקל אַוועק אויפֿן זאַמלפּונקט. דער פּאַראַליזירטער אָקון איז געבליבן אַליין. ער האָט זיך געפֿרעגט ביי די שכנים, ווען זײַן ווייב וועט צוריקקומען. צו מאָרגנס איז נאָך אים געקומען אַן אויטאָ.

די ראָסטאָווער אײַנווינערס, וואָס פֿלעגן פֿאַרבײַגיין איבערן פּראָספּעקט מאַלי, האָבן געקענט די אַלטיטשקע מאַריאַ אַבראַמאָוונאַ גרינבערג. זי פֿלעגט שטענדיק זיצן בײַם פֿענצ־טער, זיך גריסן מיט די באַקאַנטע און מכבד זײַן די קינדער מיט נאַשוואָרג, אָלע האָבן זי ליב געהאַט. מאַריאַ אַבראַמאָוונאַ קינדער האָבן באַווײַזן אַוועקצופֿאָרן, אָבער איין טאָכטער, די דאָקטערין גרינבערג, וואָס האָט ניט געוואָלט איבערלאָזן אייניע אַליין די אַלטע מאַמע. די טאָכטער איז אַוועק אויפֿן פֿונקט. די אַלטע האָט ניט געקאָנט גיין און זי איז געבליבן אין דער היים. זי האָט ניט פֿאַרשטאַנען, פֿאַר וואָס די טאָכטער איז אַוועק אויף אַ גאַנצן טאָג. די אַלטע האָט געבעטן ביי די שכנים: „דערלויבט מיר צו זיצן ביי אײַך, ביז נאָך מיר וועט קומען אַן אויטאָ". דערבײַ האָט זי ניט פֿאַרשטאַנען, צו וואָס דער אויטאָ דאָרף קומען. זי האָט ניט פֿאַרשטאַנען, פֿאַר וואָס די שכנים באַגלייטן זי אַרויס. זי האָט צו זיי געזאָגט: „איך דערקען אײַך ניט. איר זענט דאָך אַזעלכע גוטע מענטשן און איר ווילט מיך ניט אַריינגענעמען אויף איין נאַכט"... אין אַוונט האָט מען זי אַוועקגעפֿירט.

די דאָקטערין ליודמילאַ נאַזאַרעווסקאַיאַ דערציילט:

„דעם 11טן סעפּטעמבער אין דער פֿרי בין איך געגאַנגען איבער דער פּושקין־גאַס, פֿאַרבײַ דעם זאַמלפּונקט. לעבן דעם הויז זענען געשטאַנען אויטאָס. דער הויף איז געווען אָנגעפּאַקט מיט מענטשן. מיך האָט דערזען די אַלטיטשקע ראָזאַליאַ אָגוז, אַ מוזיק־לערערין. מיט אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק האָט זי געגעבן לעקציעס מײַן עלטערער שוועסטער. זי האָט זיך דערפֿרייט און געזאָגט: ‚ליודאַ, איר זענט אַוודאי געקומען אונדז באַגלייטן. איך בעט אײַך, גייט אַרײַן צו מיר אַהיים, איך ווויין מיט גאָנטשאַראָווען. זאָגט איר, אַז מע פֿירט אונדז אין ‚וואַיענווועד'. זאָל זי ברענגען פֿאַר מיר און מײַן שוועסטער עפּעס צו עסן'. איך האָב איר צוגעזאָגט אַלץ צו טאָן, און מיר האָבן זיך געזעגנט.

אַפּגייענדיק עטלעכע טריט, האָב איך דערזען אַ מאַמע מיט אַ טאַכטער. די מאַמע איז געווען אַ בלינדע און די טאַכטער אַ טויבע. זיי האָבן מיך אָפּגעשטעלט און געפֿרעגט, ווו עס געפֿינט זיך דער פֿונקט. אַ הויך מיידל, וואָס איז געגאַנגען הינטער מיר, האָט אַ פּאַטש געטאָן מיט די הענט און אויסגעשריגן: ,גאָט מיינער, אומגליקלעכע, ווּהין דאַרפֿט איר גיין!' זי האָט זיך צעווײַנט און אַוועקגעפֿירט די ביידע צום פֿונקט.

איך בין אַוועק צום ,וואַיענווועד'. איבערן בודיאַני־פֿראָספּעקט און ווײַטער אַריבערן דאָן צו באַטײַסק זענען אַן אויפֿהער געגאַנגען אויטאָס. צוויי אַרבעטער זענען פֿאַרבײַ־געגאַנגען פֿאַרבײַ מיר, איינער האָט אַ וווּנק געטאָן אויף די דײַטשן און פֿאַרביסן געזאָגט: ,שוועך זיי בײַצוקומען...' איך בין אַרומגעגאַנגען אַרום ,וואַיענווועד'. דאָס איז 15 קילאָ־מעטער פֿון שטאָט. איך האָב דאָרט אָבער קיינעם ניט באַמערקט. אויף צוריקוועגס בין איך געגאַנגען דורכן אַרבעטער־שטעטל. איך האָב זיך צוגעזעצט אויף אַ באַנק אין מאַרק. פּלוצעם האָב איך דערזען אַ גרופּע פֿרויען, אָנגעטאָן באַשיידן, און עטלעכע אָלטע מענער, צווישן זיי — דעם דאָקטער טיקטין. איך בין אַוועק נאָך זיי.

פֿון פֿאַרנט און פֿון הינטן זענען געגאַנגען דײַטשישע סאָלדאָטן. פֿון פֿאַרנט איז גע־גאַנגען עפּעס נאָך אייגער אין אַ ווײַס העמד. ווײַזט אויס, אַז ער איז געווען שטאָלץ מיט זײַן ראָלע. פֿון צײַט צו צײַט פֿלעגט ער זיך אויסדרייען צום עולם און פֿאָכען מיט די הענט, ווי ער וואָלט געווען דיריזשירט.

הינטער דער שטאָט איז דער וועג געגאַנגען בארג־אַראָפּ, אונטערן אײַזנבאַן־אָנשיט. דאָרט האָט מיך אָפּגעשטעלט דער באַנדיט אין דעם ווײַסן העמד. ער האָט צוגערופֿן די דײַטשן. מע האָט מיר געזאָגט, אַז ווײַטער גיין טאָר מען ניט.

וועג כ׳בין צוריקגעגאַנגען אין שטאָט האָב איך באַגעגנט עטלעכע אויטאָס, אין וועלכע מע האָט געפֿירט יידן. אין איין אויטאָ האָט אַ יונגער בחור אַראָפּגעכאַפּט דאָס היטל פֿון קאָפּ און אַ פּאָכע געטאָן דערמיט צום באַנדיט אין דעם ווײַסן העמד. אפֿשר האָט ער אָזוי אַרום געוואָלט זיך אָפּגעזעגענען מיט אַ לעבעדיק נפֿש? דער באַנדיט האָט זיך צעלאַכט. מיר האָט זיך אײַנגעקריצט אין זכרון דאָס פּנים פֿון אַ פֿרוי אין אַ צווייטן אויטאָ. זי האָט געהאַלטן אויף די הענט אַ קליין קינד. איר פּנים איז געווען מאָדנע אָנגעשטרענגט. דער אויטאָ איז געלאָפֿן און די פֿרוי מיטן קינד זענען אונטערגעשפֿרונגען, וועג די מאַשין פֿלעגט אַריין אין אַ גרוב. אינעם אויטאָ האָב איך אויך דערזען אונדזער אָלטע אַקושערקע ראָזאַליאַ סעמיאָנאָוונאַ פֿישקינד אין איר אָפּגעטראָגענעם מאַנטל און ווײַסן היטעלע. דאָס פּנים בײַ איר איז געווען טרויעריק און פֿאַרטראָכט. זי האָט מיך ניט געזען...״

וואָס איז פֿאַרגעקומען דאָרט, ווּהין די דײַטשן האָבן ניט אַדורכגעלאָזט די דאָקטערין נאָזאַרעווסקאַיאַ? דאָס איז אַ ווייניק באַפֿעלקערטער ראַיאָן. דאָרט זענען פֿאַראַן בלויז פּינף שטיבלעך פֿון באַן־אַרבעטער בײַם באַן־אַריבערפֿאָר, אָטלעכע הײַזער מיזרח־צו פֿונעם זאָאָלאָגישן גאָרטן און דעם אָלימפּיאַדע־דאָרף. פֿון די אַלע הײַזער האָט מען די אײַנווויינערס אַרויסגעפֿירט אויף צוויי טעג. אונטער דער דראָונג פֿון טויטשטראָף האָט מען זיי באַפֿוילן צו פֿאַרמאָכן די ווויינונגען און אַוועקגיין. עטלעכע אָבער האָבן, כּדי צו ראַטעוון זייער פֿאַרמעגן, זיך באַהאַלטן אין די הײַזער, אין די גערטנער, אין די טראַנ־שייען. זיי האָבן אַלץ גענומען.

דעם 10טן אויגוסט, ערבֿ דעם טאָג, וועג די דײַטשן האָבן דערהרגעט די יידן, האָבן זיי אויף דעם זעלבן אָרט — אין דער זמיעווסקער באַלקע — אומגעבראַכט 300 רויט־

אַרמייער. מע האָט זיי אין אויטאָס צוגעפֿירט צום באַן־אַריבערפֿאָר און דאָרט האָט מען זיי אַריינגעזעצט אין ספּעציעלע גאַזאויטאָס. פֿון דאָרט האָט מען זיי אַרויסגעשלעפּט שוין טויטע. די, וואָס האָבן נאָך געלעבט, האָט מען דערשאָסן.

די יידן האָט מען באַפֿוילן זיך אויסטאָן, די זאָכן אַוועקלייגן אין אַ זײַט. בײַ דער זמיעווסקער באַלקע פֿלעגט מען דערשיסן און באַלד פֿאָרשיטן מיט ליים. קליינע קינדער פֿלעגט מען לעבעדיקערהייט ווואַרפֿן אין גרוב אַריַין. א טייל יידן האָט מען דערהרגעט אין גאַזאויטאָ. איין פּאַרטיע האָט מען געפֿירט נאַקעטערהייט פֿון זאָאָלאָגישן פּאַרק ביז דער באַלקע. צווישן זיי האָט מען געזען אַ שייגע פֿרוי, אויך אַ נאַקעטע, וואָס האָט געפֿירט צוויי קליינע מיידעלעך מיט שלײַפֿעלעך אויף די קעפּ. עטלעכע מיידלעך זענען געגאַנגען האַלטנדיק זיך בײַ די הענט און זינגענדיק. אייניער אַן אַלטער איז צוגעגאַנגען צו אַ דײַטש און אים אַ פֿראָסק געטאָן אין פּרצוף. דער דײַטש האָט אַ געשריי געטאָן, דערנאָך האָט ער אומגעוואָרפֿן דעם אַלטן און אים צעטראָטן.

די אָרטיקע אײַנוווינערס האָבן געזען, ווי אין דער נאַכט פֿונעם 11טן אויפֿן 12טן אויגוסט איז אַרויס פֿונעם גרוב אַ נאַקעטע פֿרוי, געמאַכט עטלעכע שפּאַן און געפֿאַלן אַ טויטע.

אויף צו מאָרגנס האָט די צײַטונג „גאַלאָס ראָסטאָווא", וואָס די דײַטשן האָבן אַרויס־געגעבן, געשריבן: „די לופֿט איז ריין געווארן..."

ד״ר קרעמענטשוזשסקי

אין דער שטאָט מאָראָזאָווסק האָט געווויינט דער דאָקטער אילייַ קרעמענטשוזשסקי מיט זײַן פֿרוי און צוויי טעכטער. דער מאַן פֿון איין טאָכטער איז געווען אויפֿן פֿראָנט. זי איז געבליבן מיט אַ זייגקינד. קרעמענטשוזשסקיס פֿרוי איז געווען אַ רוסישע. בדרך נס איז זי ניצול געוואָרן. זי דערציילט:

— די דייטשן האָבן דערהרגעט 248 יידן. אין יענער נאַכט האָבן זיי דערהרגעט 73. זיי זענען געקומען צו אונדז אין אָוונט און אַ געשריי גענטאָן: „דער דאָקטער קרעמענטשוזשסקי איז פֿאָראַן? קומט מיט דער משפּחה". מיין מאַן האָט תּיכף אַלץ פֿאַרשטאַנען. אינעם לאַסטאויטאָ האָט ער געגעבן פּראָשקעס סם מיר און די טעכטער. ער האָט אונדז געזאָגט: „אז איך וועל געבן אַ צייכן מיט דער האַנט, זאָלט איר עס אַראָפּשלינגען". איין פּראָשיק האָט איבערגעלאָזן פֿאַר זיך.

מ׳האָט אונדז אַרײַנגעפּירט אין קאַמער אַרײַן. דאָרט איז געווען זייער ענג. אַלע זענען מיר געשטאַנען. הינטער די פֿענצטער האָבן די עסעסלײַט געשריגן: „מיר וועלן אײַך באַלד אַרויסענדיקן, וואַרט צו..." די קינדער האָבן געווויינט. עטלעכע פֿרויען זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין היסטעריע. מײַן יינגערע טאָכטער האָט געוואָלט אַראָפּשלינגען דעם סם, אָבער מײַן מאַן האָט אַרויסגעריסן דעם פּראָשיק פֿון אירע הענט און געזאָגט: „ניין, מע טאָר ניט. שטעלט זיך פֿאָר, וואָס ס׳וועט זײַן מיט די אַנדערע, אויב מיר וועלן זיך איצט אָפּסמען. מיר דאַרפֿן זיי צוגעבן מוט, טיילן מיט זיי דעם בשותּפֿותדיקן גורל". מײַן מאַן האָט קיין יידיש ניט געקענט. דאָס גאַנצע לעבן האָט ער געווויינט אויפֿן דאָן, אָבער דאָ האָט ער זיך דערמאָנט צוויי יידישע ווערטער: „ברידער, יידן". אַלע האָבן זיך אײַנגעהאַרכט, ווי מײַן מאַן האָט געזאָגט: „מיר דאַרפֿן שטאַרבן בכּבֿודיק, — אַן טרערן, אַן געשרייען. מיר וועלן די רוצחים ניט פֿאַרשאַפֿן קיין פֿרייד. איך בעט אײַך, ברידער און שוועסטער, שוויגט". אַ שרעקלעכע שטילקייט איז אַנטשטאַנען. אַפֿילו די קינדער זענען אַנטשוויגן געוואָרן.

מיט אונדז איז געווען אַ באַקאַנטער אינזשעניר. פֿלוצעם האָט ער אַנגעהויבן קלאָפּן אין דער טיר און שרײַען: „אַ טעות! דאָ זענען פֿאַראַן רוסישע פֿרויען..." איינער פֿון די דייטשן האָט געפֿרעגט: „ווו?" מ׳האָט אים אַנגעוויזן אויף מיר און אויף די טעכטער. דער דייטש האָט אונדז אַרויסגעפּירט אין קאָרידאָר: „מאָרגן וועלן מיר זיך פֿונאַנדערקלײַבן". דערנאָך האָבן זיי אַנגעהויבן דערהרגענען. זיי האָבן געהרגעט אויפֿן הויף. קיינער האָט ניט געשריגן. איך האָב אַ טראַכט געטאָן: צו וואָס זאָל איך בלײַבן לעבן? אָבער דאָס אייניקל... איך האָב געוואָלט ראַטעוועז דאָס אייניקל. מיר זענען אַנטלאָפֿן. איינער אַ לערער האָט אונדז באַהאַלטן...

צוגעגרייט צום דרוק — אילייַ ערענבורג.

„וווהין פֿירט מען אונדז?"

אין אַ דאָרף לעבן מאַראַזאָווסק זענען די קינדער געווען אויף פֿעלדאַרבעט. צום דאָרף זענען דערגאַנגען ידיעות וועגן די רציחות איבער ייִדן. זעקס ייִדישע קינדער, אין עלטער פֿון נײַן ביז צוועלף יאָר, זענען אַוועק קיין מאַראַזאָווסק. דערוויסנדיק זיך, אַז די דײַטשן האָבן אַוועקגענומען זייערע עלטערן, זענען די קינדער געגאַנגען אין דער קאָמענדאַטור. פֿון דאָרט האָט מען זיי אָפּגעפֿירט אין געטאָפּאָ.

אין קאָמער זענען געזעסן צוויי רוסישע פֿרויען: די לייטערין פֿון קינדער־יאָסלעס יעלענאַ ביעלענאָוואָ, 47 יאָר, און מאַטריאָנאַ איזמאַילאָוואָ. די לעצטע דערציילט:

— די קינדער האָבן געווײַנט. ביעלענאָוואָ האָט זיי אָנגעהויבן באָרויקן און געזאָגט, אַז טאָטע־מאָמע לעבן, אַז ס׳איז גאָרניט געשען קיין שרעקלעכס. זי האָט זיי אײַנגעשטילט, געצערטלט. זיי זענען אײַנגעשלאָפֿן. דרײַ אַ זייגער בײַ נאַכט זענען נאָך זיי געקומען די געסטאָפּאָ־לײַט. די קינדער האָבן געמומען שרײַען: „מומינקע, וווהין פֿירט מען אונדז?" ביעלענאָוואָ האָט רויק דערקלערט: „אין דאָרף אַרײַן. איר וועט דאָרט אַרבעטן..."

אין אַ גרוב בײַ מאַראַזאָווסק האָט מען געפֿונען די טויטע קערפּערס פֿון יעלענאַ ביעלענאָוואָ און פֿון זעקס ייִדישע קינדער.

צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג.

אין סטאַווראָפּאָל

— דעם 5טן מײַ 1943 האָב איך זיך אומגעקערט אין מײַן היימשטאָט סטאַווראָפּאָל, וואָס די רויטע אַרמיי האָט באַפֿרײַט. די דײַטשן האָבן דערהרגעט מײַן גאַנצע משפּחה: דעם אַלטן טאַטן, די מוטער, דעם ברודער מיט ווײַב־און־קינד און פֿיר שוועסטער מיט די קינדער, צווישן זיי זענען געווען זייגקינדער.

וועג די דײַטשן האָבן פֿאַרנומען סטאַווראָפּאָל, האָבן זיי געשאָפֿן א „ייִדישן קאָמיטעט אויף צו באַגרענעצן די אינטערעסן פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג". עס איז אַדורכגעפֿירט געוואָרן א רעגיסטראַציע פֿון ייִדן. אין א וואָך אַרום האָבן די דײַטשן פֿאַרגעלייגט אַלע עוואָקויִרטע ייִדן זיך מעלדן אויפֿן וואָקזאַלפּלאַץ און נעמען מיט זיך ביז 30 קילאָגראַם זאַכן, „אויף איבערצוואָנדערן אין ווייניקער באַפֿעלקערטע ראַיאָנען". אַלע פֿאַרזאַמלטע האָט מען אַרײַנגעזעצט אין אויטאָס פֿון א ספּעציעלער קאָנסטרוקציע און דערשטיקט מיט גאַז. די זאַכן האָט מען אָפּגעפֿירט אין געסטאַפּאָ.

אין צוויי טעג אַרום, דעם 14טן אויגוסט 1942, האָבן די דײַטשן פֿאַרגעלייגט אַלע אַרטיקע ייִדן זיך מעלדן, כּדי צו באַקומען ספּעציעלע בענדער צו טראָגן אויף די אַרבל. אַלע זענען געקומען, דערין אויך מײַן משפּחה. מע האָט זיי אָפּגעהאַלטן אין געסטאַפּאָ ביזן אָוונט, און אין אָוונט האָט מען זיי געזאָגט, אַז אין דער פֿרי וועט מען אָפּלאָזן אַהיים. אין דער פֿרי האָט מען זיי אויסגעטאָן מוטער־נאַקעט, אַרײַנגעזעצט אין גאַזאויטאָס און אַרויסגעפֿירט הינטערן שטאָט.

די אָפּיצירן און געסטאַפּאָ־לײַט זענען אַוועק איבער די ייִדישע דירות, כּדי זיי צו באַאָבעוונען.

איך וויל דערציילן וועגן מײַן מוטער. זי האָט געהאָט אוראייניקלעך. זי האָט אויסגעהאָדעוועט זיבן קינדער. די לעצטע צוויי יאָר איז זי געווען קראַנק, זי פֿלעגט כּמעט ניט אַרויסגיין פֿון שטוב, פֿלעגט קאָכן דאָס מיטאָג אויף דער פּליטע. צו איר פֿלעגן קומען די אייניקלעך און ברענגען איר בלומען. זי פֿלעגט זיצן צווישן זיי א שוואָכע, אָבער א פֿריידיקע. מע האָט זי געזען גיין אין געסטאַפּאָ. זי איז געגאַנגען אַן אײַנגעהויקערטע, אין אַן אויסגעריבענעם קאָפּאָט, מיט א שוואַרץ טיכל אויף די גרויע האָר. ווי הויל און שרעקלעך דאַרף זײַן דאָס האַרץ פֿון דעם מענטש, וואָס האָט זי אַרײַנגעשטופּט אין גרוב אַרײַן!

מײַנע נאָענטע האָבן געלעבט א נאָרמאַל לעבן, פֿאַרריכט זייגערס, געגייט קליידער, געשטעפּט כאָלעווקעס צו שיך. די קינדער זענען געגאַנגען אין שולע, געפֿאָרן אויף פֿעלד־אַרבעט. דער שוועסטערס עלטסטע טאָכטער לינע איז געווען א שטאַרקע און א שיינע, א ספּאָרטסמענקע. אין די ערשטע אָקופּאַציע־טעג פֿלעגן צושטיין צו איר דײַטשישע אָפֿיצירן. וועג זי פֿלעגט קומען אַהיים, האָט דאָס שטאָלצע סאָוועטישע מיידל געווויינט. דערנאָך האָט מען זי דערהרגעט.

דערציילט פֿון א. נאָנקינא
צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג.

מע האָט דערהרגעט אויך דעם ברודערס יינגסטן זון. ער איז אַלט געווען 10 חדשים. פֿון אַנהייב האָבן די דייטשן געזאָגט, אַז מעלדן דאַרפֿן זיך קינדער עלטער פֿון 8 יאָר, דערנאָך האָבן זיי געהייסן די פֿאַרזאַמלטע פֿרויען ברענגען אַלע קינדער „צו רעגיסטרירן" און האָבן זיי דערהרגעט.

איינע אַ פֿלימעניצע מײַנע האָט די מוטער ניט געגומען מיט זיך. דאָס מיידעלע האָט זיך אויסבאַהאַלטן בײַ שכנים. וועגן דעם האָבן זיך דערוווּסט די געסטאַפּאַ־לײַט. אַ גאַנצן טאָג האָבן סאָלדאָטן מיט אויטאָמאָטן אַרומגעזוכט אַ צוועלפֿיאָריק מיידעלע. מע האָט זי ניט געפֿונען. צו מאָרגנס איז זי אַליין אַוועק אין געסטאַפּאַ, כאָטש די שכנות האָבן זיך געבעטן בײַ איר, זי זאָל ניט גיין. זי האָט געזאָגט: „איך וויל צו דער מאַמען". זי האָט מען אויך דערהרגעט.

יוני 1943

עוועגנסאַנס דערציילונג
(קיסלאָוואָדסק)

אַריַינפֿיר

משה סאַמאַילאָוויטש עוועגנסאַן האָט פֿאַרשריבן זײַנע זכרונות וועגן די דײַטשן אין קיסלאָוואָדסק. ער איז איצט אַלט 79 יאָר. ער איז געבוירן געווארן אין קאָווגע. נאָך כּמעט אַ קינד איז ער געווען געצוווּנגען צו עמיגרירן קיין אויסלאַנד. ער האָט אַ לאַנגע צײַט געאַרבעט ווי אַ רעפֿאָרטער אין ווין. ער האָט געלערנט אויפֿן פֿילאָסאָפֿישן פֿאַקולטעט, אָבער ער האָט אים ניט פֿאַרענדיקט און אומגעקערט זיך אַהיים. ער איז דאָן אַלט געווען 21 יאָר.

ער האָט געאַרבעט בײַם באָווסטן רוסישן ביבליאָגראַף און היסטאָריקער פֿון רוסישער ליטעראַטור ס. אַ. וועגגעראָוו, באַטייליקט זיך אין שאַפֿן דעם ווערטערבוך פֿון בראָקהאָוז און עפֿראָן. אין יאָר 1892 האָט ער אָנגעהויבן אַרבעטן ווי אַ זשורנאַליסט; ער האָט אָנגעשריבן אַ ריי קלענערע אַרטיקלען איבער פֿילאָסאָפֿישע פּראָבלעמען און יידישער געשיכטע. ווי אַ יִד, שיקט מען אים אַרויס פֿון פּעטערבורג קיין קיִעוו. אין קיִעוו אַרבעט עוועגנסאָן אין דער צײַטונג „זשיזן אי איסקוסטוואָ" (לעבן און קונסט).

אויך אין קיִעוו האָט ער ניט געהאַט קיין ווויינרעכט, און דער פֿעיִקער ליטעראַט, אַ בעל־משפּחה, האָט אָפֿט געמוזט זיצן טעג און נעכט אין שאַכמאַטקלוב. אַהין איז די פֿאַליציי ניט געקומען קאָנטראָלירן די דאָקומענטן.

משה סאַמאַילאָוויטש איז אַוועקגעפֿאָרן פֿון קיִעוו קיין זשיטאָמיר. דאָרט איז ער געווען דער מיטאַרבעטער, אַרויסגעבער און, פֿאַקטיש, דער אײנציקער אַרבעטער פֿון דער צײַטונג „וואָלין". אין דער זעלבער צײַטונג האָט אַ געוויסן פֿעריאָד מיטגעאַרבעט דער באַרימטער אוקראַיִנישער שרײַבער קאָטשובינסקי. די צײַטונג „וואָלין" איז געווארן פֿאַרמאַכט. עוועגנסאָן איז איבערגעפֿאָרן קיין קיִעוו און האָט זיך דאָרט ווידער אַרומגעוואַלגערט.

עוועגנסאָנס זון איז געפֿאַלן אין 1915 הינטער בוטשאַטש אין דער מלחמה מיט די דײַטשן.

די רעוואָלוציע פֿון 1917 האָט אַ סוף געמאַכט אין רוסלאַנד מיט דער יידישער רעכט־לאָזיקייט.

די יונגע רעפֿובליק פֿירט אַ פֿאַרביטערטן קאַמף מיט די שׂונאים. די דײַטשישע אימ־פּעריאַליסטן רײַסן זיך אַרײַן קיין אוקראַיִנע און זיי פֿרווון צוגעמען די פֿרײַהייט בײַם אוקראַיִנישן פֿאָלק. אין יאָר 1919 פֿאַלט פֿון שׂונאס האַנט דער מיטלסטער זון פֿון משה סאַמאַילאָוויטש — אַ יוריסט און שאַכמאַטיסט. עוועגנסאָן פֿאָרט אַוועק קיין באָקו. ביז 1924 אַרבעט ער אין נאַרקאָמוניעשטאָרג, דערנאָך גייט ער אַרויס אויף פּענסיע און ווויינט לעבן דעם קוראָרט קיסלאָוואָדסק אויף דער קלייניער סטאַציע מינוטקא. דאָרט האָט ער חתונה צום צווייטן מאָל מיט אַ רוסישער פֿרוי. זי האָט אים געראַטעוועט בעת דער דײַטשישער אָקופּאַציע. אַזאַ איז געווען דאָס לעבן בײַם אויטאָר פֿון די נאָטיצן.

צוגעגרייט צום דרוק — וויקטאָר שקלאָווסקי.

די דײַטשן אין קיסלאָוואָדסק

די דײַטשן האָבן זיך אַרײַנגעריסן קיין צפֿון־קאָווקאַז אומגעריכט; קיסלאָוואָדסק האָט זיך געפֿונען אין טיפֿן הינטערלאַנד. אין שטאָט זענען געווען אַ סך עוואַקויִרטע, אַ סך פֿליטים.

דעם פֿינפֿטן אויגוסט 1942 האָט די באַפֿעלקערונג זיך דערוווסט, אַז די דײַטשן דערנענטערן זיך צו מינעראַלנײַ וואַדי. די אַנשטאַלטן און סאַנאַטאָריעס האָבן זיך אַנגעהויבן עוואַקויִרן. אָבער קיין טראַנספּאָרט איז ניט געווען. פֿדי אַרויסצופֿאָרן האָט מען געדאַרפֿט האָבן אַ דורכלאָזשיין, און די מענטשן זענען אויפֿגעהאַלטן געוואָרן צוליבן אַדורכפֿירן די פֿאָרמאַליטעטן.

אַ סך האָבן געפֿרווווט אַוועקגיין צו פֿוס קיין נאַלטשיק, אָבער דעם 9טן אויגוסט האָבן די דײַטשישע פֿאָרפּאָסטנס זיך שוין באַוויזן אויף די וועגן.

דעם 14טן אויגוסט האָבן זיך באַוויזן די דײַטשישע מאָטאָציקליסטן. נאָך זיי זענען אָנגעקומען דײַטשישע אויטאָס מיט אויטאָמאָטלערס און קוילן־וואָרפֿלערס. עס זענען אויך געקומען פֿוסגייער־טראַנספּאָרטן און לײַכטע אויטאָס מיט דער דײַטשישער קאָמאַנדשאַפֿט.

אויף אַ סך סאַנאַטאָריעס האָבן זיך באַוויזן צעטעלעך מיט דער אויפֿשריפֿט: „פֿאָרנו־מען דורך דער דײַטשישער קאָמאַנדשאַפֿט — אַרײַנגאַנג פֿאַרבאָטן".

דער צענטער שטאָט איז געווען פֿאַרנומען פֿון דער קאָמענדאָטור מיט אירע צאָלרײַכע אָפּטיילונגען. איבער דער שטאָט זענען געוואָרן אויסגעקלעפּט אויפֿרופֿן צו דער באַפֿעל־קערונג. דאָרט איז געווען געשריבן, אַז די דײַטשישע אַרמיי פֿירט די מלחמה נאָר קעגן גע־פּע־או און ייִדן. די איבעריקע באַפֿעלקערונג איז געוואָרן גערופֿן אָפּצוהיטן די רו און אָרדענונג. אַלע דאָרפֿן זיך מעלדן צו דער אָרבעט. אין דעם אויפֿרוף איז געווען געמאָלדן, אַז די קאָלכאָזן וועלן פֿונאַנדערגעלאָזן און מע קאָן זיך פֿרײַ פֿאַרנעמען מיט האַנדל און מלאָכה. ס'איז געוואָרן דערקלערט, אַז פֿײַנטלעכע אָקטן קעגן דער אָקופּאַציע־מאַכט וועלן באַשטראָפֿט וועלן לויט די געזעצן פֿון קריגסצײַט. פֿאַר אַזעלכע מינים אָקטן זענען, אין דער ערשטער ריי, באַטראַכט געוואָרן הילף און שטיצע פֿאַר די פּאַרטיזאַנער און דאָס ניט אויסגעבן זיי דער מאַכט, דאָס פֿאַרשפּרייטן ניט גינסטיקע קלאַנגען וועגן דער טעטיקייט פֿון דער דײַטשישער אַרמיי און פֿון דער אָקופּאַציע־מאַכט, און אויך יעדער אופֿן פֿון ניט אויספֿירן די באַפֿעלן פֿון דער קאָמענדאָטור און פֿון דער ציווילער מאַכט.

אין עטלעכע טעג אָרום האָט אין קיסלאָוואָדסק זיך באַוויזן אַ בלעטל, וואָס איז אָרויס־געגעבן געוואָרן אין פּיאַטיגאָרסק אונטערן נאָמען „פּיאַטיגאָרסקאַיע עכא". דרײַ פֿערטל פֿונעם בלעטל איז געווען אויסגעפֿילט מיט סאָמע נידערטרעכטיקער אַנטיסעמיטישער אַגי־טאַציע און אומגעלומפּערטע ליגנערישע בילבולים קעגן דער סאָוועטישער מאַכט.

ביז דער אָקופּאַציע האָבן אין קיסלאָוואָדסק זיך צונויפֿגעזאַמלט ניט ווייניק ייִדן, וואָס האָבן זיך עוואַקויִרט פֿון דאָנבאַס, ראָסטאָוו און קרים.

לויט איינעם פֿון די ערשטע באַפֿעלן פֿון דער דײַטשישער קאָמאַנדשאַפֿט איז פֿאַר בירגערמײַסטער פֿון דער שטאָט געוואָרן באַשטימט קאָטשקאַריאָוו. דער בירגערמײַסטער האָט אָרויסגעגעבן אַ באַפֿעל, אַז מע זאָל אָפּגעבן דאָס געווער, דאָס אייגנטום פֿון סאַנא־טאָריעס, — און וועגן דער רעגיסטראַציע פֿון „ייִדן און פּערזאָנען פֿון ייִדישער אָפּשטאַמונג".

פֿאַרן עלטסטן פֿונעם ייִדישן קאָמיטעט איז דורך די דײַטשן געוואָרן באַשטימט דער פֿאָפּולערער צאַנדאָקטער בענענסאָן.

אין צוויי טעג אָרום האָט זיך באַוויזן אַ נײַער באַפֿעל. די ייִדן האָבן געמוזט צונייַען

אויף דער ברוסט אַ זעקסווינקלדיקן ווײַסן שטערן אין דיאַמעטער פֿון זעקס צענטימעטער. אַזוי אַרום האָבן איבער די גאַסן פֿון קיסלאָוואָדסק זיך באַוויזן מענטשן, וואָס זענען שוין געווען אָפּגעצייכנט מיטן שטעמפּל פֿון טויט.

אויף די שטאָטישע וועגט זענען געהאָנגען באַפֿעלן וועגן שיצן די גרינע פּלאַנצונגען, וועגן באַגיַיען די טעטיקייט פֿון די היל־אינסטיטוציעס און וועגן די אָפּצאָלן אין זיי.

אין שטאָט איז ניט געווען קיין הייצוואַרג און נאָפּט. די בעדער זענען געווען פֿאַרמאַכט. דער פּריַיז פֿון זייף איז דערגאָנגען ביז 400 רובל אַ שטיקל. די שולעס זענען געווארן געעפֿנט. די לערערס האָט מען באַפֿוילן אָנצוווענדן אין שולע קערפּערלעכע שטראָפֿן, אָבער זיי האָבן זיך דעם באָפֿעל ניט אונטערגעוואַרפֿן. קיין רפֿואות זענען אין שטאָט ניט געווען. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע אַרבעטסלאָזיקייט.

די דיַיטשן האָבן באַשטימט אַן אויפֿגעצוווּנגענעם קורס פֿונעם אָקופּאַציע־מאַרק — צען רובל פֿאַר איין מאַרק.

די באָפֿעלקערונג, באַרויבט פֿון יעטווידע מיטלען פֿאַר עקזיסטענץ, האָט אויספֿאַרקויפֿט די זאָכן. עס האָבן זיך געעפֿנט קאָמיס־געשעפֿטן. פֿון אָנהייב האָבן זיי געגנומען 25 פּראָצענט, שפּעטער — צען און אַפֿילו פֿינף. די פּריַיזן זענען כסדר געפֿאַלן, די דיַיטשן האָבן אויפֿגעקויפֿט די זאָכן.

אינעם צענטראַלן טייל פֿון דער שטאָט האָבן זיך באַוויזן דיַיטשישע אָפֿיצירן, סאָלדאָטן פֿון אַלע מינים געווער, באָפּוצטע מיט די פֿאַרשיידנסטע אָפּצייכנס און עפּאָלעטן. עס האָבן זיך געיאָוועט דאָמעס אין דינע זאָקן און עלעגאַנטע טופּל. אַלע אַרבעטס־פֿעיקע מאַנסלייט האָבן געמוזט אַרבעטן פֿאַר די אָקופּאַנטן צווייַ טעג אין חודש, און אין גיכן האָט זיך באַוויזן אַ מעלדונג, אַז מע דאַרף אָפּאַרבעטן אויף עטלעכע חדשים פֿאָרויס. אין די קאָראַטשייַעווער אָולן האָבן זיך געשלייַכט זעקל־מענטשן מיט זאָכן. מעל איז געווארן טייַערער, זאָכן — ביליקער.

מיט די יידן האָבן די דיַיטשן געגומען זיך צערעכענען ביסלעכווײַז. אין די ערשטע טעג האָט מען באַפֿוילן דעם יידישן קאָמיטעט צוצושטעלן פֿאַר דער קאָמאַנדשאַפֿט פֿופֿציק מענער־מאַנטלען, פֿופֿציק דאָמען־מאַנטלען, די זעלבע צאָל שוכוואַרג, וועש אאַז״וו. דערנאָך האָט מען פֿאַרלאַנגט זייגערס און ביזשוטעריע. שפּעטער האָט מען באַפֿוילן צוצושטעלן מענטשן צו רייניקן די פּלעצער און אויף ערדאַרבעט. אַרבעטן האָט מען געצוווּנגען מיט די הוילע הענט.

דעם 7טן סעפּטעמבער האָט זיך באַוויזן אַ באַפֿעל פֿון דער קאָמענדאַטור: „מיטן ציל צו באַפֿעלקערן געוויסע געגנטן אין אוקראַינע מוזן אַלע יידן און פּערזאָנען פֿון יידישער אָפּשטאַמונג, אויסער מעטיסן, זיך מעלדן דעם 9טן סעפּטעמבער אויף דער פֿראַכטסטאַציע, זיי דאַרפֿן האָבן בײַ זיך די שליסלען פֿון זייערע ווינונגען מיט צוגעפֿעסטיקטע צעטלען, אויף וועלכע עס זאָל זײַן אָנגעשריבן דער אַדרעס און פֿאַמיליע־נאָמען. די אַרויסגעשיקטע מענטשן האָבן מיט זיך ניט מער ווי 20 קילאָגראַם באַגאַזש אויף יעדן איינעם״.

אַ סך האָבן שוין פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ באַפֿעל צו מעלדן זיך צום טויט. ד״ר ווי־לענסקי מיט זײַן פֿרוי און די דאָקטאָרין בוגאַיעווסקי האָבן זיך אָפּגעסמט. ד״ר פֿיינבערג מיט דער פֿרוי און טאָכטער האָבן זיך איבערגעשניטן די אָדערן.

דעם 9טן סעפּטעמבער האָבן אויף דער פֿראַכטסטאַציע זיך פֿאַרזאַמלט בערך צוויי טויזנט יידן. די יידן זענען פֿאַרביַיגעגאַנגען לעבן די געסטאָפּאָ־לײַט, וואָס האָבן צונויפֿ־

געקליבן אין קיישלעך די שליסלען פֿון די ווויגונגען. צווישן די אַרויסגעפֿירטע זענען געווען דער אַלטער פּראָפֿעסאָר באָומהאָלץ, דער שרייבער ברעגמאַן מיט זײַן פֿרוי, די דאָקטוירים טשאַצקין, מאַרענעס, שוואַרצמאַן, דער צאָנדאָקטער בענענסאָן מיט זײַן משפּחה. זײַן שווערקראַנקן זון האָט מען געבראַכט אויף אַ טראָגבעטל. די מענטשן זענען צוגעגאַנגען צו די וואָגאָנען. די היטלעריסטן האָבן פֿאַרלאָנגט, אַז מע זאָל זיי אָפּגעבן די זאָכן און די פּראָווויזיע. עס האָבן זיך געהערט שוואָכע דערווידערונגען: „ווי זשע וועט זײַן מיט וועש פֿאַר די קינדער?". דאָס אַרײַנגיין אין די וואָגאָנען האָט זיך אויפֿגעהאַלטן. ס׳איז אָנגעקומען אַן אויטאָ מיט נײַן קלייַנע מיידעלעך, וועלכע מ׳האָט צוגענומען פֿון אַ קינדערהיים. די איבערגעשראָקענע מענטשן האָבן זיך באָומרויקט און געמורמלט.

„פֿאַר וואָס שיקט מען אַרויס די קלייַנע מיידעלעך" — האָט מען געשריגן.

אַ געסטאָפּאָ־מאַן האָט געענטפֿערט אויף רוסיש: „אויב מע וועט זיי ניט דערהרגענען, וועלן זיי דאָך דערנאָך זײַן גרויסע".

איינס אַ זייגער בײַ טאָג האָט דער צוג געירט. די וואָך האָט זיך אײַנגעאָרדנט אינעם פּאַסאָזשיר־וואָגאָן. דער צוג איז פֿאַרבײַגעפֿאָרן די סטאַציע מינעראַלנײַע וואָדי און זיך אָפּגעשטעלט אין פֿעלד. די דײַטשן האָבן אָנגעהויבן קוקן דורך די בינאָקלען. זיי האָבן אײַנגעפֿונען, אַז די געגנט איז ניט קיין באָקוועמע. גייענדיק אויף צוריק האָט דער צוג זיך אומגעקערט קיין מינעראַלנײַ וואָדי און איז אַרויף אויף אַ זײַטיקן וועג צום גלאָזאָוואָד.

— קריכט אַרויס, — האָבן די דײַטשן באָפֿוילן.

איין פֿרוי, דבורה רעזניק, אָן אָפּגעשוואָכטע פֿון הונגער און פֿון דענערווירן זיך, איז אַרויסגעפֿאַלן דורך דער הינטערשטער וואָגאָנטיר אין דעם הויכן בוריאַן אַרײַן.

די מענטשן זענען אַרויסגעגאַנגען. די דײַטשן האָבן זיך אָנגערופֿן:

— גיט אָפּ די ווערטפֿולע זאָכן.

די מענטשן האָבן אַראָפּגענומען די אויריגלעך, פֿינגערלעך און זייגערלעך, און דאָס אַלץ אַרײַנגעוואָרפֿן אין די היטלען פֿון די וואָכלײַט. עס זענען אַדורך נאָך צען מינוט. ס׳איז אָנגעפֿאָרן דער שטאָבאויטאָ. באַלד איז געקומען דער באָפֿעל: אויסטאָן זיך ביז צו די וועש. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געשריי. די מענטשן זענען אַרומגעלאָפֿן. די וואָכ־סאָלדאָטן האָבן געיאָגט דעם המון צום קעגנטאָנק־ראָוו, וואָס האָט זיך געפֿונען בערך אַ קילאָמעטער פֿונעם גלאָז־זאָוואָד. די קינדער האָט מען געשלעפּט פֿאַר די הענטלעך. עטלעכע אויטאָס זענען אַרומגעפֿאָרן איבערן פֿעלד און מ׳האָט פֿון זיי געשאָסן אויף די לויפֿנדיקע.

דאָס שיסן האָט געדויערט ביזן אָוונט. בײַ נאַכט האָט מען געבראַכט אויטאָס פֿון יעסענטוקי.

פֿון קיסלאָוואָדסק האָט מען געבראַכט 1800 פּערזאָן, פֿון יעסענטוקי — 507 דערוואָק־סענע און 1500 קינדער און עלטערע מענטשן. פֿאַר טאָג זענען זיי אַלע געווען טויט.

דבורה רעזניק איז אַרויס פֿונעם גראָז. זי איז כּמעט ניט געווען בײַם זינען.

זי האָט געבלאָנדזשעט איבער די וועגן און איז צופֿעליק געבליבן לעבן. אפֿשר דער־פֿאַר, וויַיל זי איז ניט געווען ענלעך צו קיין יידישע.

געבליבן לעבן איז אויך דער אַלטער פֿינגערוט.

אין קיסלאָוואָדסק האָבן די דײַטשן געלאָזן לעבן עטלעכע שוסטערס און שנײַדערס. פֿאַרן אָפּטרעטן האָבן זיי אַרויסגערופֿן זייערע משפּחות און אַלעמען דערשאָסן.

זעלטן־וואר איז ניצול געוואָרן. די מיטאַרבעטערין פֿונעם לענינגראַדער אינסטיטוט, שעוועליאָוא, האָט גערעטעוועט דרײַ ייִדישע קינדער, אַנגעבנדיק זיי פֿאַר אירע פֿלימע־ניקעס. דער קאָלעקטיוו פֿונעם מעדאיצינסטיטוט האָט איר געהאָלפֿן באַהאַלטן די קינדער. אַפּגערעטעוועט זענען געוואָרן דער דאָקטער גלוזמאַן מיט זײַנע צוויי טעכטער — פֿון 15 און פֿון 8 יאָר. אַ רוסישע פֿרוי, זשאָוטעיאַ, האָט אויסבאַהאַלטן בײַ זיך אַ יונגע ייִדישע פֿרוי מיט איר זויגקינד.

עטלעכע ייִדן האָבן זיך גערעטעוועט אין היילן.

ס׳איז געווען אַ וווּנדערלעך וועטער. מ׳האָט אַנגעהויבן רעדן, אַז די דײַטשן ווילן שאַפֿן אין קיסלאָוואָדסק אַ קוראָרט בלויז פֿאַר דײַטשן. די רוסישע באַפֿעלקערונג וועט ווערן אַרויסגעשיקט.

אין קיסלאָוואָדסק גופֿא זענען אַ סך רוסן שוין געהאָט אומגעקומען.

דעם 6סטן נאָוועמבער האָט מען אַרויסגעשיקט קיין דײַטשלאַנד אַן עשעלאָן מיט יוגנט.

די נויט אין שטאָט איז געוואָקסן. ס׳איז געוואָרן אומרויק. מ׳האָט פֿאַרזיכטיק דערציילט ווײַטן עקזעקוציעס, אָבער אויך אַן דעם האָט יעדער געקאָנט הערן בײַ נאַכט די זאָלדן.

אין דעצעמבער האָבן אַנגעהויבן אַרומגיין טויבע קלאַנגען ווײַטן סטאַליגראַד. קיין קיסלאָוואָדסק זענען אַנגעקומען פֿאַרוווּנדיקטע. סאָוועטישע אַראָפּלאַנען האָבן באַמבאַר־דירט פּיאַטיגאָרסק. די אָקופּאַנטן זענען געוואָרן שטיל און בלאַס.

דעם בירגערמײַסטער קאָטשקאָריאָוו האָט מען אַראָפּגעזעצט צוליב זײַנע גרויסע אָפּע־רעס. זײַן פּלאַץ האָט פֿאַרנומען אַ געוויסער טאָפּטשיקאָוו. אויף ניטל האָט מען אויסגעהאָקט אַ סך יאָלקעס, אָבער קיין פֿריילעכע ניטל־אָוונטן האָבן די דײַטשן ניט אַרגאַניזירט. עס האָט זיך אַנגעהויבן די עוואַקואַציע.

דעם 4–5 יאַנואַר האָט מען ווידער געזוכט אין די היזער ייִדן און קאָמוניסטן. עס האָבן זיך באָויזן מעלדונגען, אַז די קלאַנגען וועגן עוואַקויִרן קיסלאָוואָדסק זענען ניט ריכטיק. פֿאַרן פֿאַרשפּרייטן זיי ווידער מען ווערן דערשאָסן.

אין די ערשטע טעג פֿון יאַנואַר האָבן זיך אַנגעהויבן אויפֿריסן. מ׳האָט אויפֿגעריסן די באַליניע און די פֿראַכטסטאַציע. די זוכונגען האָבן זיך איבערגעחזרט. די דײַטשן זענען אַנטלאָפֿן אומגעריכט דעם 10טן יאַנואַר. דאָס האָט אַ סך מענטשן גערעטעוועט ס׳לעבן. די דײַטשן האָבן איבערגעלאָזן אויף דער סטאַציע פֿעסלעך מיט זויער קרויט, ווײַן, זעקלעך זאָלץ. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער ווײַן איז געווען אַפּגעסמט. דאָס זאָלץ איז אויך געווען אַפּגעסמט, אָבער געניטע מענטשן האָבן תּיכף באַמערקט, אַז די זופּ, וואָס ווערט געזאָלצן מיטן דײַטשישן זאָלץ, באַדעקט זיך מיט אַ גרינעם שוים, און פֿאַרסמטע זענען ניט געווען קיין סך.

דעם 10טן יאַנואַר זענען שוין אין קיסלאָוואָדסק קיין דײַטשן ניט געווען. דאָס סאָוע־טישע מיליטער איז אַרײַן אין שטאָט. מ׳האָט אָנגעהויבן אויסגראָבן די קערפֿערס פֿון די טויטע, פֿון די פֿאַרפֿיניקטע.

אינעם קעגנטאַנקען־ראָון האָט מען געפֿונען 6300 בעסטיאַליש־דערהרגעטע סאָוע־טישע בירגערס. אין פּיאַטיגאָרסק אויף מאָשוק־גאָרע האָט מען געפֿונען 300 רוסישע טויטע קערפֿערס. אין קיסלאָוואָדסק, בײַ קאָלצאַ־גאָרי האָט מען געפֿונען נאָך טויזנט קערפֿערס. דאָס, וואָס די דײַטשן האָבן געטאָן אין פּיאַטיגאָרסק און יעסענטוקי, האָבן זיי אַדורכ־געפֿירט רויק און מעטאָדיש.

יעסענטוקי[6]

די דײַטשן האָבן פֿאַרנומען יעסענטוקי דעם 11טן אויגוסט 1942. דעם 15טן אויגוסט איז נאָמינירט געוואָרן דער „ייִדישער קאָמיטעט", וואָס האָט אַדורכגעפֿירט די רעגיסטראַציע פֿון די ייִדן. עס זענען פֿאַרעגיסטרירט געוואָרן 307 אַרבעטס־פֿעיִקע, און צוזאַמען מיט די קינדער און עלטערע מענטשן — בײַ אַ 2000 פערזאָן.

פֿאַר טאָג האָבן די ייִדן זיך געמוזט מעלדן אין „קאָמיטעט". מע האָט זיי געשיקט אויף שווערער אַרבעט. די דײַטשן האָבן זיי געפֿינעניקט און געשלאָגן מפּות־רצח. באַזונדערס האָט געווילדעוועט דער „פֿאַראַנטוואָרטלעכער פֿאַר די ייִדישע ענינים", דער לייטענאַנט פּפֿײַפֿער. דער דאָזיקער דײַטש מיט דער רויטער מאָרדע פֿלעגט קומען אין „קאָמיטעט" אַרײַן מיט אַ נאָגײַקע אין האָנט און אָנפֿירן מיטן שלאָגן.

דעם 7טן נאָוועמבער האָט מען, לויטן באַפֿעל פֿונעם קאָמענדאַנט פֿאָן בעק, פֿאַרגעלייגט די ייִדן אַריבערצופֿאָרן אין „ווייניק־באַפֿעלקערטע ערטער". אַלע ייִדן האָבן געדאַרפֿט קומען אין דער שולע לעבן דער אײַזנבאָן. זיי האָבן געדאַרפֿט מיטנעמען מיט זיך זאָכן (ניט מער פֿון 30 קילא), אַ טעלער, אַ לעפֿל און פֿראָדוקטן אויף דרײַ טעג. אויף דעם צוגרייטן זיך האָט מען געגעבן צוויי טעג.

נאָכן דערוויסן זיך וועגן דעם באַפֿעל און פֿאַרשטייענדיק, וואָס ער איז אויסן, איז באַאַמטן זעלבסטמאָרד דער דאָצענט פֿונעם לענינגראַדער אוניווערסיטעט הערצבערג. דער פֿראָפֿעסאָר פֿונעם לענינגראַדער פּעדאַגאָגישן אינסטיטוט יעפֿרוסי און דער דאָצענט מיטשניק האָבן אײַנגענומען סם, זיי זענען אָבער אָפּגעראָטעוועט געוואָרן דורך די דײַטשישע דאָקטוירים, וואָס האָבן געהאָלטן, אַז ייִדן דאַרף מען הרגענען לויטן אײַנגעשטעלטן רעגולאָמין.

אין דער זעלבער שולע האָט מען באַפֿוילן צו ברענגען אַלע קראַנקע פֿון שפּיטאָל.

דעם 9טן סעפּטעמבער אין דער פֿרי האָבן אין דער שולע אָנגעהויבן זאַמלען זיך די ייִדן. אַ סך פֿון זיי זענען געוואָרן באַגליים פֿון זייערע רוסישע פֿרײַנד. זיי האָבן זיך געזעגנט און געווויינט. דער בנין איז געוואָרן אַרומגערינגלט. יענע נאָכט האָבן די פֿאַראורטיילטע פֿאַרברענגט אין דער שולע. די קינדער האָבן געווויינט און די וואָכלײַט האָבן געזונגען לידער. דעם 10טן סעפּטעמבער 6 אַ זייגער אין דער פֿרי האָט מען די ייִדן אַרײַנגעגעצט אין אויטאָס, אָן די זאָכן. די אויטאָס זענען אַוועקגעפֿירט געוואָרן אין דער ריכטונג צו מינעראַלנויִ וואַדי.

500 מענטער פֿון דער גלאָזהוטע האָט זיך געפֿונען אַ גרויסער קעגנטאַנק־גרוב. די אויטאָס האָבן זיך אָפּגעשטעלט לעבן דעם גרוב. די ייִדן האָט מען געהייסן זיך אויסטאָן און אַרײַנגעפֿירט זיי אין גאָזאויטאָס, וווּ זיי זענען דערשטיקט געוואָרן. די, וואָס האָבן

צוגעגרייט צום דרוק — איליא ערענבורג.

---

6 פֿאַרגליכן מיטן טעקסט פֿון מעדדער פֿון פֿעלקער, ב׳ 1, ז״ז 41–42.

געפרוווט אַנטלויפֿן, האָט מען דערשאָסן. די קינדער האָט מען באַשמירט די ליפּן מיט אַ גיפֿטיקער פֿליסיקייט. די טויטע קערפּערס האָט מען אַריינגעוואָרפֿן אין גרוב שיכטנווײַז. וועו דער גרוב איז פֿול געוואָרן, האָט מען אים פֿאַרשאָטן מיט ערד און אײַנגעפּרעסט מיט מאַשינען.

צווישן די דערהרגעטע זענען, חוץ די אויבן אָנגערופֿענע, געווען אַ סך געלערנטע און דאָקטוירים: דאָצענט טינגער, די דאָקטוירים ליווישיץ, זשיוואָטינסקאַיאַ, גאָלדשמידט, קאָזניעוויטש, ליסאַיאַ, באָלאָבאַן, דער יוריסט שאַץ, דער פֿאַרמאַציע־מאַגיסטער סאַקאָלסקי.

פֿאַר דער מלחמה האָט אין יעסענטוקי געאַרבעט ד״ר אײַזענבערג. בײַם אָנהייב פֿון דער מלחמה איז ער באַשטימט געוואָרן פֿאַר שעף פֿונעם פֿעלדשפּיטאָל. נאָך דעם, ווי די רויטע אַרמיי האָט באַפֿרײַט יעסענטוקי, איז ד״ר אײַזענבערג געקומען אין זײַן היימשטאָט. ער האָט זיך דערוווסט, אַז לעבן דער גלאָזהוטע זענען דערהרגעט געוואָרן זײַן פֿרוי און זײַן צעניאָריקער זון סאַשע. צוזאַמען מיט די פֿאַרשטייער פֿון דער רויטער אַרמיי און מיט די אַרבעטער פֿון דער גלאָזהוטע האָט ד״ר אײַזענבערג אַוועקגעשטעלט בײַם גרוב אַ מעמאָריאָל־טאָוול. דאָרט ליגן באַגראָבן ניט נאָר די יידן פֿון יעסענטוקי, נאָר אויך פֿון פּיאַטיגאָרסק, קיסלאָוואָדסק, זשעלעזנאָוואָדסק — סך־הכל איבער 10 טויזנט פערזאָן. דאָרט זענען אויך באַגראָבן געוואָרן 17 באָן־אַרבעטער און אַ סך רוסישע פֿרויען און קינדער.

דערצײלונג פֿונעם פֿישפֿאַנגער פֿון קערטש יוסף ווײַנגערטנער

ווען מ׳האָט אַנגעהויבן עוואַקויִרן פֿון קערטש די פֿרויען מיט קינדער, האָט מײַן פֿרוי ניט געוואָלט אַרויספֿאָרן. אונדזערע פֿישפֿאַנגערס אין אונדזער קאָנסערוון־זאַוואָד האָבן אויסגעפֿילט פֿראָנט־באַשטעלונגען און איך האָב די אַרבעט ניט געקאָנט איבערלאָזן. איבערלאָזן מיך אין שטאָט אַליין האָט די פֿרוי ניט מסכּים געווען.

— אויב ס׳וועט געשען אַזוי, — האָט זי געזאָגט, — אַז דיר וועט אויסקומען צו פֿאַרלאָזן, וועלן מיר אַוועקגיין צוזאַמען.

אין שטאָט האָט מען פֿונאַנדערגעקלעפּט אַ באַפֿעל: אַלע יידן — פֿון זויגקינדער ביז זקנים — מוזן זיך מעלדן צו אַ רעגיסטראַציע. אַרבעטס־פֿעיקע וועט מען שיקן אויף אַרבעט, קינדער און עלטערע מענטשן וועט מען באַזאָרגן מיט ברויט. אויב עמעצער וועט ניט האָבן קיין רעגיסטראַציע־שטעמפּל, וועט מען אים דערשיסן.

איך בין אַוועק און זיך פֿאַררעגיסטרירט צוזאַמען מיט מײַן משפּחה.

אויפֿן האַרץ אַבער איז געווען שווער. אויף די גאַסן האָט מען געזען ווייניק קערטשער אײַנוווינערס, און יידן — כּמעט אין גאַנצן ניט.

— דו ווייסט, — האָט די פֿרוי מיר געזאָגט, — לאָמיר איבערדעם מיט וואַסילי קאַר־פֿאָוויטשן וועגן דעם קינד.

מיר זענען אַרײַן צו וואַסילי קאַרפֿאָוויטשן, וועלכער האָט געווויגט בײַ אונדז אין הויף. ער און יעלענאַ איוואַנאָוונאַ, עלטערע מענטשן, האָבן ניט איין מאָל אונדז געבעטן אַריבּ־קומען צו זיי.

— אין אַן אומרויקער צײַט איז בעסער, אַז מ׳האָלט זיך צוזאַמען, — האָבן זיי געזאָגט. אַבער מיר האָבן ניט געוואָלט אַוועקגיין פֿון שטוב און בלויז אונדזער קליינעם בענטשיקן אַוועקגעפֿירט צו זיי. אונדזער עלטערער זון, יאַשאַ, איז סײַ ווי ניט געזעסן אין שטוב. די שולעס זענען געווען פֿאַרמאַכט און גאַנצע טעג איז ער אַרומגעלאָפֿן מיט זײַנע חבֿרים.

איין מאָל אין דער פֿרי זענען צו מיר אין שטוב אַריבּיגעקומען צוויי פֿאָליציאַנטן און אַ דײַטש. דער דײַטש האָט אַרויסגעלייענט פֿון אַ פּאַפּיר מײַן נאָמען און די נעמען פֿון מײַן פֿרוי און קינדער.

— נעמט צונויף, — האָט ער געזאָגט, — די נייטיקסטע זאַכן. מע שיקט אײַך אַוועק אויף אַרבעט אין אַ סאָווכאָז, און אין אײַער דירה וועלן אַנדערע ווויניען. נעמט מיט זיך אײַערע זין — יעקב, 14 יאָר און בנציון — 4 יאָר. ווו זענען זיי?

— דאָס איז אַ טעות, — האָב איך געענטפֿערט, — מיר האָבן ניט קיין קינדער.

אָבער דאָ האָט בײַ מיר אַ בליץ געטאָן אַ מחשבה: און וואָס וועט זײַן, אויב זיי וועלן באַלד אַריבּינקומען?

דער דײַטש האָט עפּעס פֿאַרשריבן און באַפֿוילן אַכטונג צו געבן אויף אונדז. דער הויף

צוגעגרייט צום דרוק — לייב קוויטקא.

איז געווען ווי אויסגעשטאַרבן, איך האָב אַבער געפֿילט, אַז פֿון די פֿענצטער קעגן איבער שפּירן אונדז נאָך אין געהיים די איבערגעשראָקענע שכנים.

מ׳האָט אונדז אָפּגעפֿירט אין טורמע. זי איז געווען איבערפֿול. מיר האָבן דאָרט געטראָפֿן אַלע אונדזערע פֿרײַנד און באַקאַנטע, און היות ווי קיינער ווייס ניט, פֿאַר וואָס און אויף ווי לאַנג מ׳האָט אונדז געגנומען, קומען אין קאָפּ אַרײַן פֿאַרשיידענע שלעכטע רעיונות. צוליב דער ענגשאַפֿט און די שווערע פֿאַרגעפֿילן זענען אַלע אויפֿגעריצט, מ׳רעדט הויך, די קינדער ווײַנען — מ׳קאָן משוגע ווערן.

קעגן אוונט איז אַרײַנגעקומען דער טורמע־נאַטשאַלניק.

— איר דאַרפֿט זיך ניט דענערווירן, בירגער! — האָט ער געזאָגט מיט אַ זיסער שטים. — שלאָפֿט זיך אויס, רוט זיך אָפּ, און מאָרגן וועלן מיר אײַך אָפּפֿירן אויף אַרבעט אין אײַערע סאָווכאָזן. איר וועט באַקומען צו צוויי קילא ברויט אַ טאָג.

דער עולם האָט זיך באַרויקט. באַקאַנטע האָבן אַנגעהויבן צונויפֿרעדן זיך וועגן דעם, אַז מע זאָל צוזאַמען אַרײַן אין זעלבן לאַסטאויטאָ און אַרבעטן אין זעלבן סאָווכאָז.

אויף צו מאָרגנס אין דער פֿרי זענען צו דער טורמע פֿאָרפֿאָרן פֿינף לאַסטאויטאָס. מ׳האָט זיי אַנגעפֿילט מיט מענטשן און זיי זענען אַוועקגעפֿאָרן. איך, מײַן פֿרוי און אונדזערע פֿרײַנד האָבן בשום־אופֿן זיך ניט געקאָנט דערשלאָגן צו די אויטאָס — אָזאַ שטופּעניש איז דאָרט געווען. אַלע האָבן געוואָלט וואָס שנעלער אַרויסקריגן זיך פֿון טורמע און זיך דערפֿילן אויף דער פֿרײַ, אין סאָווכאָז. די שטאַרקערע האָבן זיך אַדורכגעריסן פֿאָרויס, און מיר זענען געבליבן, הגם דער לאַסטאויטאָ האָט קורסירט אַ גאַנצן טאָג.

בײַ נאַכט האָט עמעצן אויסגעוויזן זיך מאַדנע, אַז דער לאַסטאויטאָ קערט זיך אום אין משך פֿון 25 מינוט. וווהין זשע קאָן מען אין פֿאַרלויף פֿון אַזאָ צײַט אַוועקפֿירן די מענטשן? דער דאָזיקער געדאַנק האָט אונדז אָזאָ קלאָפּ געטאָן אין קאָפּ, אַז ס׳האָט אונדז אַלעמען אַרומגעכאַפּט אַן אימה. מיר האָבן אָזוי אָפּגעפּינטלט זיך אַ גאַנצע נאַכט.

אין דער פֿרי זענען ווידער געקומען די לאַסטאויטאָס, און מיר, צוזאַמען מיט אונדזערע פֿרײַנד, זענען ענדלעך אײַנגעשטיגן. ווי נאָר מיר זענען אַרויסגעפֿאָרן פֿון שטאָט, האָב איך דערפֿילט עפּעס ניט קיין גוטס. איך קען אַלע הינטערשטאָטישע וועגן — מיר פֿאָרן ניט אין קיין סאָווכאָז! און איידער איך האָב נאָך באַווײַזן עפּעס־וואָס זיך פֿאַרצושטעלן, האָב איך שוין דערזען די אַנטיטאַנקען־ראָוון און לעבן זיי — בערג מיט מלבושים.

דאָרט טאָקע האָט דער אויטאָ זיך אָפּגעשטעלט און מ׳האָט אונדז אַראָפּגעטריבן. מיר זענען געוואָרן אַרומגערינגלט פֿון סאָלדאַטן, מיט די ביקסן אָנגעשטעלטע אויף אונדז. פֿון די גריבער, קוים פֿאַרשאָטענע מיט ערד, האָבן אַרויסגעשטאָרט פֿיס, הענט און זיך נאָך באַוועגנדיקע קערפּערטיילן. אַ רגע זענען מיר ווי פֿאַרשטיינערט געוואָרן. אַ מיידעלע פֿון 14–15 יאָר פֿון אונדזער גאַס איז צו מיר צוגעפֿאָלן מיט אַ געוויין: „איך וויל ניט שטאַרבן, פּעטערל!״. דאָס האָט אונדז אָזוי אויפֿגעטריסלט, אַז מיר האָבן זיך ווי אויפֿגעכאַפּט. איך וועל קיין מאָל דאָס מיידעלע ניט פֿאַרגעסן! איר געוויין לעבט אין מײַן בלוט, אין מוח, אין האָרץ.

מ׳האָט אָנגעהויבן אַראָפּריסן פֿון אונדז די אייבערשטע מלבושים און טרײַבן צום גרוב — גלײַך אויף די דערשאָסענע. ס׳האָבן זיך דערהערט שרעקלעכע געוואָלדן. די סאָלדאַטן האָבן אונדז געטריבן אין גרוב אַרײַן לעבעדיקערהײַט, אַז זיי זאָלן דערנאָך ניט דאַרפֿן שלעפּן אונדזערע קערפּערס. דער רינג אַרום אונדז איז געוואָרן אַלץ ענגער. מ׳האָט אונדז

צוגעשטופט צום סאַמע ראַנד פֿונעם גרוב, ביז מיר זענען אַהין אַרײַנגעפֿאַלן. אין יענעם אויגנבליק האָבן זיך דערהערט שיסערײַען און די געפֿאַלענע האָט מען תּיכף אָנגעהויבן פֿאַרשיטן מיט ערד. איך האָב זיך געזעגנט מיט מײַן פֿרוי. בעת מיר זענען געשטאַנען צוזאַמענגעקוליעטע, האָט אַ קויל געטראָפֿן מײַן פֿרוי אין קאָפּ און איר בלוט האָט מיר אַ כלינע געטאָן אין פּנים. איך האָב זי אונטערגעכאַפּט און געזוכט אַן אָרט, ווו זי אַוועק־צולייגן. אָבער אין דער מינוט האָט עס מיך אַ שלײַדער געטאָן פֿון די פֿיס. אויף מיר זענען אַנדערע געפֿאַלן.

איך בין לאַנג געלעגן אַן באַוווסטזײַן. מײַן ערשט געפֿיל, וועז כ׳בין צו זיך געקומען, איז געווען, אַז עס וויגט מיך אַ הייסע מאַסע, אויף וועלכער איך ליג. איך האָב ניט תּופֿס געווען, ווו איך געפֿין זיך און וואָס ס׳איז פֿאָרגעקומען. מיך האָט געדריקט אַ משׂא. כ׳האָב געוואָלט אָפּווישן דאָס פּנים, אָבער כ׳האָב ניט געווויסט, ווו מײַן האַנט איז. פֿלוצעם האָב איך געפֿונט די אויגן און דערזען שטערן, וואָס לײַכטן אין דער ווײַטער הייך. איך האָב זיך אַלץ דערמאָנט, צוגעפֿאַנומען אַלע פּוחות און אַראָפּגעווואָרפֿן די ערד פֿון זיך. כ׳האָב געזומען אויך אָפּגראָבן די ערד אָרום זיך, געוואָלט אָפּגעפֿינען מײַן פֿרוי, אָבער אָרום איז געווען חושך. יעדעס מאָל האָב איך געזומען אין האַנט עמעצנס אַ קאָפּ, אײַנגעקוקט זיך — צי ס׳איז ניט מײַן פֿרוי. ס׳איז פֿינצטער. איך האָב געזומען פֿירן מיט די פֿינגער איבערן פּנים, אפֿשר וועל איך מיטן טאָפּן דערקענען. ענדלעך האָב איך געפֿונען. זי איז געווען טויט.

איך בין אַרויסגעקראָכן פֿונעם גרוב און אָנגעהויבן די אויגן טראָגן. כ׳האָב דערזען אַ פֿײַערל און כ׳בין אַרײַן אין אַ דאַרפֿישער כאַטע. דאָרט זענען געווען דרײַ מאַנסלײַט און צוויי פֿרויען. זיי האָבן מיך עפּעס געפֿרעגט, אָבער איך האָב ניט געווואָסט, וואָס צו ענטפֿערן. וויזוז אויס, אַז זיי האָבן באַלד זיך אָנגעשטויסן, וואָס מיט מיר איז געשען. די פֿרויען האָבן אַראָפּגענומען פֿון מיר דאָס אין בלוט פֿאַרפֿלעקטע העמד, אויסגעשמירט די וווּנדן מיט יאָד, אָנגעטאָן אַ פֿריש העמד, אָנגעקאָרמעט, געגעבן מיר אַ היטל — און איך בין אַוועקגעגאַנגען.

אויפֿן וועג האָט אייניע פֿון די פֿרויען מיך געפֿרעגט:

— און וואָלדמאַן אילי׳אַ בעניאַמינאָוויטש איז אויך געווען צווישן אײַך?

— יאָ, — האָב איך געזאָגט. די פֿרוי האָט פֿאַרבראַכן די הענט און איז אומגעפֿאַלן.

איך בין געגאַנגען אין דער ריכטונג צו דער שטאָט. איך ווייס ניט פֿאַר וואָס, אָבער קיין שרעק האָב איך לחלוטין ניט געפֿילט. איך האָב געוואָלט געווויער ווערן וועגן די קינדער. אין הויף איז געווען נאָכט און וועקן די באַקאַנטע האָב איך ניט געוואָלט. איך האָב דערזען די חורבֿה פֿון אַ באַמבאַרדירט הויז און כ׳בין אַרײַן אין קעלער.

אין דער פֿרי האָב איך געוואָלט אויפֿשטיין — און ניט געקאָנט. די וווּנדן האָבן געבלוטיקט און ס׳האָט מיך געשוידערט. כ׳בין געווען צוגעשמידט צום אָרט. לויט די אָפּגעהאַקטע שמועסן, געשרייען און פֿאַרצווייפֿלטע געוואָלדן, וואָס האָבן זיך דערטראָגן צו מיר, האָב איך פֿאַרשטאַנען, אַז אין שטאָט קומט פֿאָר אַ שרעקלעכער פּאָגראָם; ווי איך האָב שפּעטער זיך דערווווסט, האָט דאָס, וואָס איז פֿאָרגעקומען אין שטאָט איבערגעשטיגן אַלע מײַנע פֿאַרשטעלונגען. די דײַטשן האָבן אַרומגערינגלט אויך די אַרבעטער־פֿאַרשטעט און דערהרגעט בערך 2000 פּערזאָנען.

איך ליג אין קעלער און קאָן זיך ניט רירן. נאָר אָט איז געשען אַ מאָדנע זאַך. וויזוז אויס, אַז עמעצער האָט זיך אָנגעשטויסן, אַז אין קעלער געפֿינט זיך אַ לעבעדיק באַשע־

פֿענישׁ. פֿון צייַט צו צייַט האָט עמעצער אַראָפּגעלאָזן אין קעלער אַ שטיקל ברויט, אַ געקאָכטע קאַרטאָפֿל, אַ ציבעלע, אַ פֿלעשל וואַסער. פֿופּצן טעג בין איך אָפּגעלעגן אויף אַזאַ אופֿן. פֿלוצעם איז מיר געוואָרן קלאָר, אַז איך פֿויל לעבעדיקערהייט. איך האָב צונויפֿ־געזומען דאָס רעשט ביסל פּוחות און אַרויסגעקראָכן אין דרויסן. כ׳בין אַוועק אין דער פֿאַליקליניק. ווען כ׳בין אַרײַן אין קאַבינעט, האָט דער דאָקטער מיך געפֿרעגט: „וואָס איז אײַך? פֿון וואַנען גייט דאָס געשטאַנק?״ כ׳האָב אים געוויזן מײַנע ווונדן.

— ניטאָ קיין פֿלאַץ, — האָט ער געזאָגט, — געלט און פּאַפּירן האָט איר?

— ניין.

— אויב אַזוי האָב איך ניט קיין רעכט אײַך צו היילן, — זאָגט דער דאָקטער און בעת־מעשׂה שעפּטשעט ער צו דער מעדשוועסטער, אַז זי זאָל תּיכף צוגרייטן פֿאַר מיר אַ פֿלאַץ אין דער פֿאַלאַטע.

ער האָט מיך געהיילט אַן געלט און אַן פּאַפּירן, געהאָלטן צוויי וואָכן און אַרויסגעלאָזן אַ געזונטן. איך בין אַוועק צו מײַנע באַקאַנטע רוסן און געקריגן בײַ זיי עסן, געלט און אַ ווינאַרט.

פֿינף און דרײַסיק יאָר האָב איך געהאַט צו טאָן מיט ים, מיט שטורעמס. ניט איין מאָל האָט אַ וויכער איבערגעקערט מײַן שיפֿל, אָבער ער האָט מיך ניט באַזיגט. וויפֿל מאָל האָט מיך פֿאַרשלונגען אַ כוואַליע! און דער אַ עקלהאַפֿטער פֿלב וויל מיך אומברענגען איינס און צוויי! ניט דערלעבן וועט ער דאָס! אויפֿן פֿראָנט שלאָגן זיך מײַנע ברידער און די ברידער פֿון מײַן פֿרוי. זיי ווייסן שוין, וואָס די דײַטשן האָבן אָפּגעטאָן אין קערטש.

כ׳האָב אָנגעהויבן זוכן די קינדער. קיינער ווייסט ניט ווּ יאָשאַ איז אַהינגעקומען. עטלעכע נעכט נאָך אָנאָנד האָב איך זיך געגראָבן אין די גריבער. אָבער צי קאָן מען דען צוויישן אַזוי פֿיל טויטע, דערצו נאָך אין דער פֿינצטער, דערקענען עמעצן? דערצו נאָך בײַטן זיך די מתים אַזוי שנעל, אַז מ׳קאָן זיי בכלל ניט דערקענען. דערנאָך האָב איך זיך דערשלאָגן צו די פֿאַרטיזאַנער. פֿון דעסטוועגן האַלט איך ניט מײַן זון פֿאַר קיין פֿאַרפֿא־לענעם: ער איז אויסגעוואַקסן אויפֿן ים. און מיט בענטשיקן איז אַלץ געווען, ווי קלימענקאַ האָט מיר צוגעזאָגט: „וואָס עס זאָל ניט געשען מיט אונדז, — האָבן זיי געזאָגט, וועז כ׳האָב זיי אַוועקגעגעבן דאָס קינד, — בענטשיק מוז ווערן געראָטעוועט״.

עטלעכע טעג נאָך דעם, ווי מ׳האָט אונדז אַוועקגעפֿירט צום דערשיסן, זענען צו אונדז אין הויף געקומען דײַטשן און פֿאַליציי און געפֿאָדערט בײַ די שכנים בנציון ווײַנגערטנערן. אַ דײַטש האָט געוויזן אויף אַ פֿאָפּיר, אַז צום באַשטאַנד פֿון דער משפּחה פֿונעם פֿישפֿאַנגער ווײַנגערטנער פֿעלט אים דאָס פֿיריאַריקע יינגל בנציון. זאָל מען אים זאָגן, ווּ ער איז. די שכנים האָבן פֿאַרזיכערט, אַז דאָס קינד האָט מען צוגענומען צוזאַמען מיט די עלטערן, הגם אַלע האָבן געוווסט, אַז עס געפֿינט זיך בײַ קלימענקאָן.

אויף צו מאָרגנס איז ווידער געקומען אַ דײַטש מיט אַ פֿאַליציאַנט. אומגעריכט זענען זיי געקומען אין מיטן טאָג און געטראָפֿן אין הויף אַ סך קינדער.

— וועמען ס׳וועט אײַנפֿאַלן צו אַנטלויפֿן — וועט ווערן דערשאָסן! — האָט דער דײַטש געוואָרנט. ער האָט ווידער אַרויסגעשלעפּט זײַן ליסטע און אָנגעהויבן אויספֿרעגן יעדעס קינד באַזונדער: דעם נאָמען, דעם פֿאָטערס נאָמען און דעם פֿאַמיליע־נאָמען. צווישן די קינדער איז געווען אויך בענטשיק. ער האָט אויסגעזען עלטער פֿון זײַנע יאָרן. וועז די ריי איז געקומען אויף אים, האָט ער געענטפֿערט, אַז מע רופֿט אים ניקאָלײַ וואַסיליע־

וויטש קלימענקאַ. די מענטשן, וועלכע זענען געווען דערבייַ, און די קינדער, האָבן געשוויגן, ווי זיי וואָלטן געהאַט פּולע מײַלער מיט וואַסער.

דער דיַיטש איז אַריבער צו אַ וויַיטערדיקער אויספֿאָרשונג.

אָבער מיט דעם האָט דער ענין זיך ניט געענדיקט. אין עטלעכע טעג אַרום זענען די דיַיטשן געקומען גליַיך צו קלימענקאַן, כּדי צוצונעמען דאָס קינד, וואָס עס פֿעלט זיי צום חשבון.

די פֿרוי קלימענקאַ האָט באַהאַלטן דאָס קינד און פֿאַרזיכערט, אַז דאָס איז זייער יינגל. די קלימענקאָס האָבן זיך געסטאַרעט, צוגעשטעלט דאָקומענטן און לעבעדיקע עדות, וואָס באַשטעטיקן, אַז דאָס קינד איז באמת זייער אייגנס.

ס׳האָט זיך אַנטוויקלט אַ לאַנגער קאַמף צווישן די דיַיטשן און דער פֿאָר קלימענקאַ פֿאַרן פֿיריאַריקן בענטשיק.

דערווייַל זענען די קלימענקאָס ניט געשלאָפֿן. זיי האָבן זיך באַראָטן מיט די שכנים און אַנגעגנומען אַ באַשלוס.

איין מאָל בײַ נאַכט האָבן זיי איבערגעלאָזט דאָס הויז אונטער דער אויפֿזיכט פֿון די שכנים, און צוזאַמען מיט בענטשיקן האָבן זיי שטילערהייט פֿאַרלאָזן די שטאָט. אויפֿן וועג האָבן גוטע מענטשן געהאָלפֿן, און אַזוי אַרום האָבן זיי מיטן קינד זיך דערשלאָגן אין סטעפּ הינטער דזשאַנקאַיע, צו א פֿאַרוואַרפֿענעם קאָלכאָז. דאָרט האָבן געווינט קלי־מענקאָס עלטערן, דאָרט האָט מען זיי געקענט.

אַזוי האָבן זיי געראַטעוועט מײַן בענטשיק.

יאַלטע[7]

דעם 7טן נאָוועמבער 1941 איז פֿון יאַלטע אָוועק די לעצטע סאָוועטישע שיף. אַ סך מענטשן האָבן ניט באָוויזן צו פֿאַרלאָזן די שטאָט. אין הימל איז געהאָנגען אַ שוואַרצער רויך: עס האָבן געברענט די נאַפֿט־רעזערוווּאָרן. דעם 8טן נאָוועמבער זענען די דײַטשן אַריין אין שטאָט.

דעם 5טן דעצעמבער האָט מען די יידן פֿאַרשפּאַרט אין געטאָ, וואָס האָט זיך געפֿונען אין עק יאַלטע אויף אַ הויך אָרט און איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט.

[מיט אַ טאָג פֿריִער איז אויסגעפֿאַלן אַ שניי, דערנאָך האָט גערעגנט, און אין דער פֿרי האָט געכאַפּט אַ פֿראָסט. די יידן מיט די פּעק האָבן זיך געגליטשט איבערן אײַז, און בײַ די דײַטשן האָט דאָס אַרויסגערופֿן אַ געלעכטער.]

די יידן האָט מען געפּײַניקט מיט הונגער און זיך איזדיעקעוועט איבער זיי. קיינער האָט ניט געווּסט, וואָס ס׳וועט זײַן מאָרגן.

[אין ניקיטסקער באָטאַנישן גאָרטן איז דעמאָלט געקומען צו פֿאָרן דער דירעקטאָר פֿון דער מינכענער אָבסערוואַטאָריע. אייניער פֿון די רוסן האָט געפֿרעגט בײַם דײַטשישן אַסטראָנאָם, צי ס׳איז אמת, אַז אין דײַטשלאַנד קאָסטרירט מען יידן. דער דײַטש האָט געענטפֿערט: „ניין, איצט באַדאַרף מען דאָס שוין ניט״.]

דעם 17טן דעצעמבער האָבן די דײַטשן אַרויסגעפֿירט פֿון געטאָ די געזונטע מענער. מע האָט זיי געפֿירט איבערן וועג צום ניקיטסקער גאָרטן. בײַ קראָסנאַיאַ בודקאַ (דאָס וואָכבײַדל פֿון די מאָסאָנדערער ווײַנגערטנער) האָט זיך דער אויטאָ אָפּגעשטעלט. מע האָט באַפֿוילן די יידן אויסצוגראָבן אַ טיפֿן טראָנשיי. וועמען די אָרבעט איז געווען געענדיקט, האָט מען די יידן דערשאָסן.

דעם 18טן דעצעמבער אין דער פֿרי האָט מען אַלע יידן — פֿרויען מיט קינדער, אַלטע־לײַט — אַריינגעזעצט אין אויטאָס. מע האָט פֿאַרבאָטן מיטצונעמען מיט זיך זאָכן. די מענטשן האָבן אַריינגערוקט אין די קעשענעס אַ שטיקל ברויט, אַן עפּל. לעבן אַ באַרג־שיפּוע האָבן די אויטאָס זיך אָפּגעשטעלט. די פֿאַראוטיילטע האָט מען אויסגעטאָן און מיט די באָגנעטן געטריבן צום תּהום. די קינדער האָט מען צוגענומען און געווּאָרפֿן אין אָפּגרונט. די אָנדערע האָט מען דערשאָסן מיט קוילן־וואָרפֿערס.

עס איז געווען אַ העלער זוניקער טאָג. אַ צוואַנציק מעטער פֿון דאָרט האָט געפֿליעס־קעט דער ים. די אָרבעטער פֿון מאָסאָנדראָ און מאַהאַראַטש האָבן געאָרבעט אין די ווײַנ־גערטנער. זיי האָבן אַלץ געזען.

צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג.

7 פֿאַרגליכן מיטן טעקסט פֿון מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ II, ז״ז 63–65.
יאַלטע, יעווּפּאַטאָריע, דושאַנקאָיע, פֿעאָדאָסיע, סימפֿעראָפּאָל, זענען ביז דער מלחמה אָריין אין דער קרימער אָסער, וואָס האָט מיט זיך פֿאָרגעשטעלט אַ טייל פֿון רספֿסר. נאָך דער מלחמה איז די קרימער אָסער געוואָרן ליקווידירט, און אין דער פֿאָרעם פֿון אַ געגנט איז זי אין יאָר 1954 געוואָרן אַ באַשטאַנדטייל פֿון דער אוקראַינישער סער.

אוונטצו איז אלץ געווען פֿאַרענדיקט. די דייטשן האָבן פֿאַרשאָטן מיט אַ דינעם שיכט ערד די טויטע קערפּערס פֿון 1500 יידן.

דערנאָך זענען די הענקערס אַוועק קיין מאַהאַראַטש. בײַ יעליזאַוועטאַ פּאַלטאַווטשענקאָ אין שטוב האָבן זיי זיך באַרימט, אַז זיי האָבן אויסגעהרגעט אַנדערטהאַלבן טויזנט יידן און אַז אין גיכן וועט אויף דער וועלט ניט בלײַבן קיין איין יידּ.

צווישן די דערהרגעטע זענען געווען אַ סך דאָקטוירים. אינעם „וועגווײַזער איבער קרים", וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין 1898, איז צווישן די פּראָקטיקירנדיקע דאָקטוירים פֿון דער שטאָט יאַלטע אָנגעוויזן: „ל. מ. דרוסקין — קינדער־קראַנקייטן. א. ס. גוריאַן, אַ דאָקטערין, אָקושעריע און פֿרויען־קראַנקייטן". אָנאָ סעמיאָנאָוונאָ גוריאַן האָט באַוויזן צו פֿאַרלאָזן יאַלטע. די דייטשן האָבן זי געכאַפּט אין קיסלאָוואָדסק און דאָרט דערשאָסן. דעם דאָקטער דרוסקין האָבן זיי דערהרגעט אין יאַלטע דעם 18טן דעצעמבער. אין משך פֿון פֿופֿציק יאָר האָט ער געהיילט קינדער. זײַנע אַמאָליקע פּאַציענטן האָבן שוין לאַנג באַוויזן אָלט צו ווערן. [ער איז שוין געווען אַ זקן, קוים געגאַנגען]. בײַ קראָסנאַיאַ בודקאָ האָט מען אים דערשאָסן. אויפֿן טויטן קערפּער פֿונעם דאָקטער האָט מען אַרויפֿגעוואָרפֿן די טויטע קערפּערלעך פֿון קליינע קינדער.

דער ווינטער 1941–1942 איז געווען אַ האָרבער און אַ הונגעריקער. היימלאָזע הינט האָבן צעגראָבן דעם קבֿר בײַ קראָסנאַיאַ בודקאָ און צעשלעפּט די טויטע קערפּערס. אין פֿרילינג האָט דאָס וואָסער, וואָס איז געפֿלאָסן פֿון בארג, אַראָפּגעשוועמט די ערד. עס זענען געוואָרן אויפֿגעדעקט די האַלב־צעפֿוילטע קערפּערס. די דייטשן האָבן אויפֿגעריסן אַ טייל פֿונעם בארג און צוגעדעקט מיט אים דעם קבֿר.

איין מאָל האָבן די דייטשישע פֿאַליציי־לײַט געפֿונען אויפֿן קבֿר צעוואָרפֿענע בלומען. מע האָט אָנגעהויבן אויספֿאָרשן דעם ענין. די דייטשן איז אָבער ניט געלונגען צו געפֿינען די „שולדיקע".

פֿישהויטס בריוו

(יעוופֿאַטאַריע)

די דײַטשן זענען אַרײַן קיין יעוופֿאַטאַריע דעם 31סטן אָקטאָבער. אין דרײַ טעג אַרום איז אָנגעקומען די געסטאַפּאָ. דעם 5טן נאָוועמבער אין אָוונט האָט מען פֿאַרהאַלטן אין גאַס 10 יידן, צווישן זיי מײַן פֿרײַנד בערלינערבלאָו, און זיי נאָמינירט פֿאַר מיטגלידער פֿונעם יידישן קאָמיטעט. דעם 6סטן אין דער פֿרי איז פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן אָ באַפֿעל וועגן אָ רעגיסטראַציע פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג. דער באַפֿעל איז געוואָרן פֿונאַנדערגע־קלעפּט איבער די גאַסן. אין דער הייך איז געווען אָנגעצייכנט אָ זעקסעקיקער שטערן. אַלע יידן האָט מען באַפֿוילן צו טראָגן אויף דער פּלייצע אָ שטערן, און אָפּגעבן אַלע ווערטפֿולע חפֿצים און געלטבאָנקנאָטן אין קאָמיטעט. בלויז 200 רובל איז געווען דערלויבט איבערצולאָזן פֿאַר זיך. דער באַפֿעל האָט זיך פֿאַרענדיקט מיט די ווערטער: „פֿאַר ניט אויספֿירן דעם באַפֿעל — וועט מען ווערן דערשאָסן".

דעם 11טן נאָוועמבער האָט מען אויסגעהאָנגען אָ באַפֿעל וועגן עוואַקוירן די יידן אויסער די גרענעצן פֿון קרים. מ׳האָט זיי באַפֿוילן צו זאַמלען זיך אינעם מיליטעריש הויז. ס׳איז געוואָרן דערלויבט צו נעמען מיט זיך זאָכן אין אָן אומבאַגרענעצטער צאָל. די שליסלען פֿון די ווויינונגען האָט מען געדאַרפֿט אָוועקגעבן אין קאָמיטעט. דער לעצטער טערמין פֿונעם צושטעלן זיך איז געוואָרן באַשטימט אויפֿן 20סטן נאָוועמבער. דעם 23סטן אין דער פֿרי בין איך אַרויסגעגאַנגען אין גאַס און פֿאַר מײַנע אויגן האָט זיך אָנטפֿלעקט אָ שוידערלעך בילד. פֿרויען זענען געגאַנגען מיט קינדער אויף די הענט אָדער האָבן געפֿירט זיי פֿאַר די הענטלעך און געווויינט, די מענער האָבן געטראָגן פּעק, אויף וועגעלעך האָט מען געפֿירט קראַנקע און פֿאַראַלטע. אָ יונגע פֿרוי האָט געפֿירט צוויי קינדער. זי האָט געהאַט וואַנזיניקע אויגן און געשריגן: „גיט אָ קוק, מײַנע קינדער האָבן פֿונקט אַזעלכע הענטלעך און פֿיסלעך, ווי אײַערע, זיי ווילן אויך לעבן!" נאָך מאָטערנישן און פֿיניקונגען האָט מען זיי אַלעמען אומגעבראַכט. איך האָב זיך געראַטעוועט אָ דאַנק דעם, וואָס ערב דער רעגיסטראַציע האָבן מײַנע פֿרײַנד מיר געבראַכט אָ פּאַספּאָרט, וואָס אָ באַקאַנטע קאָראָימקע, ד״ר ניימאַן, האָט מיר געגעבן — דעם פּאַספּאָרט פֿון איר שוועסטער, וועלכע איז דערהרגעט געוואָרן פֿון אָ באַמבע. מיט דעם פּאַספּאָרט בין איך אַוועק צו פֿוס פֿון יעוופֿאַטאָריע אויפֿן וועג קיין סימפֿעראָפּאָל. אינעם דאָרף וולאַדימיראָווקע האָט איינע אָ פֿרוי מסכים געווען אַרײַנצונעמען מיך צו זיך. ס׳איז געוואָרן פֿינצטער און ס׳איז ניט מעגלעך געווען וויַיטער צו גיין. ווי נאָר מיר האָבן זיך געלייגט, איז צוגעפֿאָרן אַן אויטאָ. עמעצער האָט אָנגעקלאָפּט און די באַלעבאָסטע איז צוגעגאַנגען צו דער טיר. „אָ יודע איז פֿאַראַן?" — האָט אָ דײַטש געפֿרעגט. די באַלעבאָסטע האָט געענטפֿערט, אַז ניין. אָ גאַנצע נאַכט האָבן די אויטאָס גערוישט. מע האָט געזוכט יידן. בײַ נאַכט איז פֿאַרגעקומען אָ שאַרפּע ענדערונג פֿונעם וועטער: ס׳האָט אָנגעהויבן שנייען און ס׳איז געוואָרן אָ זאָוויי.

צוגעגרייט צום דרוק — א. דערמאַן.

באַלד אין דער פֿרי בין איך אַרויסגעגאַנגען און אין אָוונט האָב איך זיך דערקליבן אין אַ גאַנטן דאָרף. מיר האָט זיך אײַנגעגעבן דאָרט איבערנעכטיקן. בײַ נאַכט האָט דער באַלעבאַסטעס זון זיך אומגעקערט פֿון סאַקי און געזאָגט, אַז 5 אַ זייגער אין אָוונט האָט מען דאָרט דערשאָסן די ייִדן. אין דער פֿרי בין איך געגאַנגען וויַיטער. דער זאַווייַ איז געווען אַזאַ שטאַרקער, אַז ער האָט מיך דרײַ מאָל אומגעווארפֿן. ס׳איז שרעקלעך קאַלט געווען, און אַנגעטאָן בין איך געווען לײַכט. אַזוי בין איך געגאַנגען דרײַ טעג. אויפֿן דריטן טאָג, אָוונטצו, בין איך אַנגעקומען קיין סימפֿעראָפּאָל. אין סימפֿעראָפּאָל האָט מען דערשאָסן די ייִדן אַ חודש שפּעטער, ווי אין יעוופּאַטאָריע. דאָרט האָט מען די ייִדן באַרויבט סײַ אויף „אַן אַרגאַניזירטן אופֿן״ און סײַ אינדיווידועל — זיך אַרײַנגעריסן אין די ווינונגען, געשלאָגן און צוגענומען וואָס ס׳איז ווויילגעפֿעלן, אַרויסגעטריבן פֿון די רייען נאָך פֿראָ־דוקטן. דעם 10טן דעצעמבער האָט מען די פֿאַרשפּעטיקטע בירגער (גיין איז געווען דערלויבט ביז 4 אַ זייגער נאָך מיטאָג) צונויפֿגענומען אין קינאָ, ווו זיי האָבן פֿאַרברענט די נאַכט, ליגנדיק אויף דער ערד. די ייִדן האָט מען צונויפֿגעבונדן אייניעם מיטן אַנדערן אַזוי, אַז זיי זענען געזעסן געווען צו שטיין אַ גאַנצע נאַכט. אין אַ געוויסער צײַט אַרום איז אַרויס אַ באַפֿעל ווען „עוואַקויִרן״ די ייִדן. אין משך פֿון דרײַ טעג האָב איך געזען, ווי די ייִדן גייען צום טויט. צו אונדז איז אַרײַנגעקומען אַן אָלטיטשקער פֿונעם דערבײַיִקן הויף זיך פֿרעגן אַן עצה, צי זאָל ער גיין אין לאַגער. ער האָט געהערט, אַז דער באַפֿעל איז ניט חל אויף מענטשן, עלטערע פֿון 80 יאָר. מיר האָבן אים געראָטן ניט צו גיין. מיר האָט זיך געווואָלט צוטוליען דעם דאָזיקן אומבאַהאָלפֿענעם אָלטיטשקן. אין צוויי טעג אַרום האָבן די געסטאַפּאָ־לײַט אים צוגענומען.

דעם 7טן יאָנואַר האָב איך פֿאַרלאָזט סימפֿעראָפּאָל און כ׳בין אַוועק וואָלגערן זיך איבער די דערפֿער. אין יעדן דאָרף האָב איך זיך דערוווסט וועגן די גרוילן און עינויים איבער ייִדן. איך בין פֿאַרבײַגעגאַנגען בריינעמער און גריבער, אַנגעשטאָפּטע מיט ייִדן. אינעם קאָלכאָז „פּאָליטאָדיעל״ האָט מען מיר דערציילט וועגן דער איידעלער טאַט פֿונעם סטאַראָסטע קאָזיס (שפּעטער איז ער דערשאָסן געוואָרן דורך די דײַטשן וויִ א פּאַרטיזאַן), פֿונעם קאָלכאָזניק פּאָווליטשענקאָ (אַ פּאַרטיזאַן), פֿון דער יעוופּאַטאָריער מעדשוועסטער רוטשענקאָ און פֿון דער קאָלכאָזניצע נינאַ לאָוורענטיעווענאַ אילטשענקאָ, וואָס האָבן אויס־באַהאָלטן בײַ זיך דעם ייִד בירנבאָום, אַ שוסטער פֿון יעוופּאַטאָריע.

רוטשענקאָ האָט אים אײַנגעאָרדנט אין דער ווויינונג בײַ אילטשענקאָ. מ׳האָט אויס־געגראָבן אַ גרוב און אים באַהאָלטן דאָרט בעת די אָבלאָווס. דרײַ פֿאָמיליעס האָבן ריזיקירט מיט זייער לעבן בכדי צו רעטעווען אַ ייִד. אין יולי 1943 האָט אילטשענקאָ געמוזט צוליב פֿאַרזיכטיקייט טוישן אָפּילו איר ווויינאָרט ; זי האָט זיך איבערגעקליבן קיין יעוופּאַטאָריע, אָפּגעדונגען אַ הײַזל אין פֿאַרשטאָט און זיך באָזעצט דאָרט מיט בירנבאָומען. מ׳האָט דאָרט פֿאָר אים אויסגעגראָבן אַ גרוב מיט אַן אַרויסגאַנג צום הויף. אין דעם אַ גרוב האָט זי אויסבאַהאָלטן דעם ייִדישן שוסטער ביז דער באַפֿרײַונג פֿון קרים. אינעם איצטיקן מאָמענט געפֿינט זיך בירנבאָום אין די רייען פֿון דער רויטער אַרמיי.

נאָך דעם, ווי כ׳האָב זיך דערוווסט, אַז מײַן זון, מיט וועלכן כ׳האָב זיך צעשיידט נאָך אין יעוופּאַטאָריע, האָט אַ צײַט זיך אַרומגעוואַלגערט מיט אַ דאָקומענט אויפֿן נאָמען סאָוועליעוו, און איז אָוועק אין דער ריכטונג פֿונעם פֿרײַדאָרפֿער ראַיאָן, — בין איך אויך אָוועק קיין פֿרײַדאָרף. איך בין פֿאַרבײַגעגאַנגען גריבער, ווו מע האָט באַגראָבן ייִדן און

אַנדערע אומשולדיקע בירגערס. עס האָבן זיך געוואָלגערט פֿאַרבלוטיקטע מלבושים, שיך, קאַלאָשן, אין דער לופֿט איז געשטאַנען אַ שרעקלעכער ריח. אינעם ערשטן דערפֿל, ווּהין כ׳בין אַנגעקומען, איז פֿאַרגעקומען אַ קבֿורה. דאָס האָט מען באַגראָבן די דורך דייטשן פֿאַרברענטע רויטפֿלאָטלער־דעסאַנטן, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ סקירדע, — זיי זענען געווען 18 פּערזאָן. אין אַלע קאַלכאָזן האָט מען שוין געהאַט דערשאָסן די יידן, בלויז אינעם קאַלכאָז „שאומיאַן" זענען נאָך געבליבן די באַרגיידן. זיי האָט מען דערשאָסן שפּעטער, אין יאָר 1942. גאַנצע טעג האָב איך פֿאַרברענט אין סטעפּ און זיך דערנערט מיט געפֿרוירענע קוקורוזע; בײַ נאַכט בין איך אַוועק שלאָפֿן אין אַ דאָרף. אַלעמען האָב איך דערציילט, אַז איך זוך אַ שוועסטער, וואָס איז אַנטלאָפֿן פֿון יעווּפאַטאָריע נאָכן דעסאַנט. אין עטלעכע דערפֿער האָב איך געפֿרוווט בלייבן, אָבער די סטאָראָסטעס האָבן מיך ניט געוואָלט אויפֿנעמען, ווײַל אויף מײַן פּאַספּאָרט איז ניט געווען אָפּגעמערקט, אַז כ׳האָב זיך רעגיסטרירט בײַ די דייטשן. איך בין געגאַנגען וויטער. כ׳האָב געוווּסט, אַז סוף־כּל־סוף וועט מען מיך ערגעץ אין אַ דאָרף דערקענען און מ׳וועט מיך אויפֿהענגען אָדער אַרײַנ־ווּאַרפֿן אין אַ ברונעם. כ׳בין געגאַנגען פֿון דאָרף צו דאָרף און זיך נאָכגעפֿרעגט וועגן דעם געפֿאַנגענעם סאָוועליעוו, אָבער אין ערגעץ האָב איך אים ניט געפֿונען. כ׳בין דערגאַנגען צו אַזאַ מצבֿ, אַז כ׳האָב געוועזט ווי אַ חיה אין סטעפּ און אויפֿן קול געוופֿן זון. דאָס האָט מיר אַ ביסל לייכטער געמאַכט.

אין די דערפֿער האָט מען אָנגעהויבן כאַפּן באַהאַלטענע יידן. יעדעס מאָל, ווען כ׳האָב זיך דערווּוסט, אַז מ׳האָט געכאַפּט אַ יידּ, בין איך אַוועק אין יענעם דאָרף, כּדי צו דערגיין — צי איז דאָס ניט אַ מאָל מײַן זון. צענדלינגער מאָל האָב איך איבערגעלעבט די עקזעקוציע פֿון מײַן זון. ווען כ׳האָב זיך דערווּוסט, אַז דער געכאַפּטער האָט באַווּיזן צו מאַכן אַ סוף מיט זיך (אַזעלכע פֿאַלן זענען געווען אַ סך), האָב איך זיך געפֿרייט און געהאָפֿט, אַז דאָס איז מײַן זון. איצט האָב איך שוין געחלומט ניט ווּעגן דעם, אַז מײַן זון זאָל זיך ראַטעווּען, נאָר אַז ער זאָל באַווייזן באַגיין זעלבסטמאָרד און ער זאָל ניט געפֿרווּוט ווּערן מיט די פֿיניקונגען פֿון די דייטשישע הענט. אין פֿרײַדאָרף האָב איך זיך דערווּוסט פֿון אַ קעכין אין אַ שטראָף־אָטריאַד, אַז אין משך פֿון צוועלף טעג האָבן די דייטשן געבראַכט אַהין יידן, זיי דערשאָסן און אַרײַנגעווּאַרפֿן אין די ברינעמער; קינדער האָבן זיי אָנגעשמירט די ליפּן מיט סם. אַן עד ראיה האָט מיר דערציילט, אַז אינעם דאָרף אימאָנשע האָט מען די קינדער געווּאַרפֿן אין ברונעם לעבעדיקערהייט, ווײַל ס׳האָט אויסגעפֿעלט סם פֿאַר זייערע ליפּן. אַ סך דערווּאַקסענע זענען אַראָפּ פֿונעם זינען און אַליין געשפּרונגען אין ברונעם. אין משך פֿון עטלעכע טעג האָבן פֿונעם ברונעם זיך געהערט הילפֿרופֿן. דער זעלבער קאַלכאָזניק האָט מיר געוויזן אַ הינטל, וואָס האָט געהערט צו אַ יידּ אין אימאָנשע. דאָס הינטל איז פֿינף מעת־לעת געלעגן בײַם ברונעם און געווּארט. פֿון יידישן און טאַטאַרישן מוגוס האָט מען די יידן געבראַכט אינעם רוסישן מוגוס, ווו ס׳איז געווען אַ ברונעם. מ׳האָט זיי אויסגע־שטעלט צו דרײַ פּערזאָן: די וואָס זענען געשטאַנען פֿון הינטן, האָבן געדאַרפֿט אַרײַנווּאַרפֿן אין ברונעם די דערשאָסענע אין דער ערשטער רייַ. דאָס האָט מיר דערציילט אַ מיידל, וואָס האָט אָבסערווירט דאָס בילד פֿון אַ בוידעם. ווען מ׳האָט זיי געפֿירט צום ברונעם, איז איין עלטערער מאָן אָפּגעשטאַנען, אַ געסטאָפּ־מאָן האָט אים דערהרגעט מיטן פּריקלאַד.

ניט ווײַט פֿון ניקאָלייַעוו האָב איך געזען אויף אַ בערגל אַ פֿאַרפֿרוירענעם אָלטן יידּ. ווי איך האָב זיך דערווּוסט, איז דאָס געווען אַ גליקלעכער, וועמען ס׳איז געלונגען צו

אַנטלויפֿן פֿון די רוצחישע לאַפּעס. אין דאָרף קאָרי האָט מען מיר דערציילט וועגן דער טראַגעדיע פֿון דרײַ קליינע ברידער. דרײַ יינגלעך — פֿון אַכט, צען און עלף יאָר, זענען אַנטלאָפֿן בעת מ׳האָט זייערע עלטערן געטריבן צום ברונעם. דאָס איז געווען אין האַרבסט, און אין מיטן ווינטער האָבן זיי זיך צוריק אומגעקערט קיין קאָרי. זיי זענען צוריקגעקומען, ווײַל זיי האָבן ניט געהאַט וווּ צו זײַן, זענען זיי צוריק אַוועק אין זיימישער שטוב. דאָרט האָבן שוין געווינט נײַע באַלעבאָטים. די קינדער זענען לאַנג געשטאַנען בײַ זייער כאַטע, אָבער זיי האָבן קיין שום זאַך ניט געבעטן, זיי האָבן אָפֿילו ניט געווײַנט. מ׳האָט זיי אַוועקגעפֿירט קיין פֿרײַדאָרף און דאָרט דערהרגעט.

איין מאָל, בעת איך האָב געוואָגלט איבער די סטעפּעס, האָב איך געפֿונען אַ פּעקל פֿליבלעטלעך. צווישן זיי איז געווען אַ בלעטל מיט דער נײַיאָר־רעדע פֿונעם חבֿר קאָלינין. פֿון דעם בלעטל האָב איך זיך דערוווּסט וועגן די נצחונות פֿון אונדזער רויטער אַרמיי. כ׳האָב ווידער זיך דערפֿילט ווי אַ מענטש — די וועגדונג „טײַערע ברידער און שוועסטער !״ האָט זיך דאָך באַצויגן אויך צו מיר פֿערזענלעך. אין יענעם מאָמענט האָט זיך מיר אויסגע־דוכט, אַז איך זע, ווי אַנטקעגן מיר קומט אַן אונדזער מעכטיקע רויטע אַרמיי, און פֿאָרויס פֿון איר — דער חבֿר סטאַלין.

כ׳האָב באַהאַלטן צוויי פֿליבלעטלעך, און אַ דערמוטיקטע, בין איך געגאַנגען ווײַטער. איבער דער ערד האָט זיך אַראָפּגעלאָזן אַ געדיכטער טומאָן און כ׳האָב זיך אַראָפּגעשלאָגן פֿונעם וועג. בלײַבן אין סטעפּ איבער נאַכט האָט געהייסן פֿאַרפֿרוירן ווערן אַדער אַרײַנפֿאַלן אין די הענט פֿון די פֿאַטרולירנדיקע פֿאַליציאַנטן. איך האָב צוגעגרייט אַ מעסער, כּדי זיך איבערצושנײַדן די אָדערן. פֿלוצעם האָב איך דערהערט אין דער וויַיט דאָס בילן פֿון אַ הונט און איך בין אַוועק אין יענער ריכטונג. ווען כ׳בין אָנגעקומען אין דאָרף, איז דער נעפּל אַ ביסל שיטערער געווארן. דאָס איז געווען דאָס דאָרף קראָסני פּאָכאָר. איך בין אַרײַן אין אַ כאַטע און געבעטן איבערנעכטיקן. די באַלעבאָטים האָבן מסכּים געווען. אין אַוונט האָבן מיר זיך פֿונאַנדערגעשמועסט און זיי האָבן געזאָגט, אַז זיי זענען מסכּים מיך איבער־צולאָזן, אַז כ׳וואָלט בײַ זיי געקאָנט ניאָנטשען אַ קינד, אָבער דערפֿאַר דאָרף איך זיי געבן פֿאַרשיידענע זאַכן. איך האָב זיי פֿאַרגעלייגט אַ זייגער, און זיי האָבן מסכּים געווען מיך איבערצולאָזן און געבן צו עסן (אויב דער סטאַראָסטע וועט דערלויבן). אויפֿן אָנדערן טאָג האָב איך זיך באַקאָנט מיטן סטאַראָסטע נאָוואָגרעבעלסקי איוואַן נאָזאַראָוויטש. ער האָט מספּים געווען מיך איבערצולאָזן, ניט געקוקט אויף דעם, וואָס איך האָב זיך ניט רעגיס־טרירט בײַ די דײַטשן. באַלד פֿון די ערשטע ווערטער האָב איך דערפֿילט, אַז נאָוואָגרע־בעלסקי איז אונדזערס אַ מענטש. כ׳האָב אָנגעהויבן קומען צו זיי. זײַן פֿרוי, וויערע יעגאַראָונאַ, האָט אויך זיך אַרויסגעווויזן פֿאַר זייער אַ סימפּאַטישע. פֿון זיי האָב איך זיך דערוווּסט, אַז די דײַטשן באַרויבן די באַפֿעלקערונג, נעמען צו די בהמות און עופֿות, לייגן אַרויף אומדערטרעגלעכע שטײַערן און דער קאָמענדאַנט שלאָגט די אײַנווויינערס. קער־פֿערלעכע שטראָף איז געוואָרן אַ נאָרמאַלע דערשײַנונג. איך האָב געזען אַ פֿרוי, וואָס איז אין משך פֿון אַ חודש צײַט געלעגן אויפֿן בויך נאָך אַ קערפֿערלעכער שטראָף. די דײַטשן האָבן פֿאַרשטאַרקט דאָס אַרויסשיקן יונגע מענטשן קיין דײַטשלאַנד.

איין מאָל האָב איך אין געהיים באַזוכט אין יעוופּאַטאָריע מײַנע פֿרײַנד, וועלכע האָבן מיר זײַער צײַט געבראַכט דעם פֿאַסאָרט, און כ׳האָב באַקומען בײַ זיי מאָרפֿין. מײַן מצבֿ אינעם דאָרף איז געוואָרן אַלץ מער און מער געפֿערלעך. בעת מײַן לעצטן וויזיט אין

יעווסאַטאַריע האָב איך זיך דערוווסט פֿון די שכנים, אַז מײַן זון איז אין פֿעברואַר אַוועק פֿון קרים מיט דער דעה אַריבערצוגיין די ליניע פֿון פֿראָנט. ווי אַ באַרג וואָלט מיר אַראָפּ־געפֿאַלן פֿון די פּלייצעס. וועז כ׳בין צוריקגעקומען אין דאָרף און אַרײַן צו נאָוואָגרעבעל־סקין, האָט ער מיר פֿאָרגעלייגט, אַז כ׳זאָל בלײַבן נעכטיקן בײַ אים. אין יענעם אָוונט האָט ער מיר אָנטפֿלעקט אַ סוד: בײַ אים איז געווען אַ ראַדיאָ־אָפּאַראַט. בײַ זיי האָט עקסיסטירט אַן אַרגאַניזאַציע, אין וועלכער עס האָבן זיך געפֿונען אויסער אים — זײַן ברודער, דער אָלטער פּאַרטיזאַן סוסלאָוו, אַ בוכהאַלטער, דעם סטאַראָסטעס פֿרוי, זײַן שוויגער, זײַן שוואָגער, די קאָלכאָזניצע אָקסאַנאַ ניקיטיטש און דרײַ פּערזאָן פֿון אַן אַנדער דאָרף. נאָוואָגרעבעלסקי האָט אָנגעהויבן „אָפּנעמען באַריכטן״ און געבעטן מיך איבערזעצן זיי אויף דײַטש. סוסלאָוו האָט זיי געדרוקט און אַנדערע האָבן פֿונאַנדערגעטראָגן איבער די דערפֿער. איך בין גליקלעך געווען, וואָס כ׳קאָן אויספֿירן כאָטש אַ קליינע אַרבעט. דאָס האָט געדינט ווי אַ געוויסע באַרעכטיקונג פֿאַר מײַן עקסיסטענץ. כ׳האָב אויך איבער־געזעצט אויף רוסיש אונדזערע פֿליבלעטלעך, וואָס מ׳האָט אַראָפּגעוואָרפֿן פֿון דער הייך און זיי זענען געווען באַשטימט פֿאַר די דײַטשן. סוסלאָוו האָט זיי געדרוקט. אָבער מײַן גליק האָט לאַנג ניט געדויערט. אין די לעצטע טעג סעפּטעמבער, בעת אַ פּאַספּאָרטן־רעגיסטראַציע אין דאָרף, האָבן די געקומענע רעגיסטראַטאָרס פֿון יעווסאַטאַריע מיך דער־קענט. אין עטלעכע טעג אָרום בין איך אָנטלאָפֿן. נאָוואָגרעבעלסקי האָט מיר אַרויסגעגעבן אַ ספּראָווקע, אַז כ׳בין אויף דער רשימה פֿון דער בירושע. כ׳בין צוגעשטאַנען צו צוויי פֿרויען, וועלכע זענען אַוועק קיין אוקראַינע. זיי זענען געוואָרן עוואַקויִרט אין אונדזער דאָרף דורך די דײַטשן און זיי האָבן געהאַט פּאַספּאָרטן. מיט גרויסע שווערקייטן איז מיר אָנגעקומען אַריבערצוגיין דעם פּערעקאָפּ. מיר זענען אָנגעקומען אינעם דאָרף רובאָנאָווקע, זאָפּאָראָזשער געגנט, וווּ כ׳האָב געטראָפֿן אונדזערע קריגס־געפֿאַנגענע, וואָס האָבן פֿון די לאָגערן זיך דערשלאָגן צו דער ליניע פֿון פֿראָנט.

נאָך דער באַפֿרײַונג איז מיר באַשערט געווען אַ גרויסע פֿרייד. פֿון מײַן זונס פֿרײַנדין האָב איך זיך דערוווסט, אַז זײַנער צײַט האָט ער זיך דערקליבן צו די אונדזעריקע, געלערנט זיך אין נאַלטשיק, געוואָרן אַ לייטענאַנט און מ׳האָט אים געזען אויפֿן דרום־פֿראָנט אין יאָר 1943. צי לעבט ער נאָך איצט — ווייס איך ניט. קיין שום ידיעות באַקום איך ניט פֿון אים. אָבער דער געדאַנק וועגן דעם, אַז ער האָט זיך אַרויסגעקריגן פֿון דער שענדלעכער געפֿאַנ־גענשאַפֿט, אַז ער פֿאַרטיידיקט דאָס היימלאַנד, איז פֿאַר מיר דאָס גרעסטע גליק.

דער מאַרד אין דזשאַנקאָיע

פֿאַר דער מלחמה פֿלעגט מען זינגען בײַ אונדז אַ שיין, מונטער ליד וועגן די יידישע פּויערים פֿון דזשאַנקאָיע. דאָס ליד האָט זיך פֿאַרענדיקט מיט אַ פֿריילעכן רעפֿריין: „דזשאַנ־קאָי, דזשאַנקאָיע". נאָר געקומען איז די היטלער־חיה און איבערגעשניטן דזשאַנקאָיע דעם האַלדז.

גריגאָרי פּורעוויטש, אַ מעכאַניקער פֿון דער מאַשינטראַקטאָר־סטאַציע, וואָס האָט באַדינט די יידישע קאָלכאָזן פֿונעם ראַיאָן, האָט געווויגט אין דזשאַנקאָיע אין דער צײַט פֿון די מאַסן־הריגות.

ער האָט מיך צוגעפֿירט צום יידישן לאַגער און דערציילט:

— דאָ, אויפֿן דאָך פֿונעם מילכזאַוואָד, אין סאַמע צענטער פֿון דזשאַנקאָיע, האָבן די דײַטשן פֿאַרשפּאַרט אַ סך הונדערטער יידן, וועלכע זיי האָבן צונויפֿגעטריבן אַהער פֿון די אַרומיקע דערפֿער און פֿון שטאָט. די ענגשאַפֿט און די שטופּעניש זענען געווען גיט צום אויסהאַלטן. די קינדער זענען געווארן פֿאַרחלשט פֿון הונגער און דאָרשט. יעדן אינדערפֿרי האָבן מיר געפֿונען עטלעכע טויטע. מיט מיר איז געווען אַזוי: עטלעכע טעג אײדער די דײַטשן זענען אַרײַן האָט מיך צוגענומען צו דער אַרבעט דער דירעקטאָר פֿון דער קאָלייער מיל. מײַן פֿרוי מיט די קינדער זענען געבליבן אין שטאָט. זי איז אַ רוסישע. וווהין זשע וועל איך, אַ זעכציקיאָריקער מענטש, זיך אַוועקלאָזן אויף עוואַקואַציע? מיר וועלן ווי ס׳איז איבערקומען די שווערע צײַט. כ׳בין אַוועק פֿון קאָליי צום דירעקטאָר פֿון דער מיל, געווען דאָרט עטלעכע טעג, אָבער, ווען דאָרט האָבן זיך אָנגעהויבן פֿאַרשיידענע מינים רעדעריַען, האָב איך ניט געוואָלט שטעלן אין געפֿאָר די מענטשן, וואָס האָבן מיך אַרײַנ־גענומען צו זיך — און כ׳האָב זיך אומגעקערט קיין דזשאַנקאָיע.

געקומען אַהיים — האָב איך דאָרט געטראָפֿן דײַטשן.

— ווער ביסטו דאָס אַזעלכער? — פֿרעגן זיי.

— דער באַלעבאָס! — זאָג איך.

— טראָג זיך אָפּ פֿון דאָנען!

מ׳האָט מיך אַרויסגעוואָרפֿן. די פֿרוי, מײַנע צוויי טעכטער און דאָס יינגל — זע איך ניט. זיי האָבן זיך באַהאַלטן.

אין אַ פֿרעמדן חרובן צימער, ניט וויַט פֿון מײַן הויז, בין איך געווען דרײַ טעג אָן וואַסער, אָן ברויט, אָן שום ידיעה וועגן מײַן משפּחה. אין גיכן זענען די דײַטשן אַוועקגע־פֿאָרן און כ׳האָב פֿאַרנומען מײַן דירה. מײַן משפּחה איז אַרויס פֿון באַהעלטעניש.

אין צוויי טעג אַרום יאָוון זיך פֿאָליציי־לײַט.

— ווער ביסטו דאָס אַזעלכער?

כ׳האָב זיי געוויזן אָן אַלט פּאַפּירל פֿון דער שפּאַרקאַסע. דאָרט איז געווען פֿאַרשריבן, אַז כ׳בין אַ קאָראָ׳מער. זיי האָבן אַ קוק געטאָן און אַוועק.

צוגעגרייט צום דרוק — לייב קוויטקאָ.

אָלע יידן פֿון דזשאַנקאָיע זענען שוין געווען אויפֿן בוידעם פֿונעם מילכוַאוואָד. מ׳האָט זיי געטריבן אויף שווערער אַרבעט — טראָגן שטיינער. דער אויפֿזיכטער האָט אַכטונג געגעבן, אַז די שטיינער, אַפֿילו די סאַמע שווערסטע, זאָל יעדער שלעפּן אַליין. וואָר ס׳איז געפֿאַלן אונטער דער לאַסט, האָט מען אים דערשאָסן אויפֿן אָרט.

מ׳איז געקומען נעמען מיך און מיין שכנטע, אַ קאַראַימקע, אין געסטאַפּאָ.

— איך בין אַ מוסולמענערין, — האָט די שכנטע געזאָגט.

— און דו ווער ביסט ? — האָבן זיי מיך געפֿרעגט.

די שכנטע האָבן זיי אָפּגעלאָזן און מיך האָט מען אַוועקגעשיקט אויפֿן זאָוואָד.

וועג כ׳בין אַרויף אויפֿן פֿאַרשאָלטענעם בוידעם און כ׳האָב דערזען, וואָס דאָרט טוט זיך און וואָס ס׳איז געוואָרן אין משך פֿון צוויי־דרײַ וואָכן פֿון די סאַמע געזונטסטע און שטאַרקסטע קאָלכאָז־מענטשן, בין איך שיר ניט פֿון זינען אַראָפּ. אין אַ ווינקל האָבן זיך געפּאַרעט עטלעכע מענטשן. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער שוסטער קאָן האָט זיך אויפֿ־געהאָנגען... איך האָב געקענט אָט דעם יונגן און פֿריילעכן מענטש. מיך האָט דאָס אויפֿ־געטרייסלט, אָבער די אַנדערע האָבן זיך באַצויגן צו דעם, ווי צו אַ געווײַנטלעכער זאַך. אין דער ענגשאַפֿט האָב איך באַגעגנט די אָלע יידן, וואָס האָבן זיך ניט עוואַקויִרט פֿון דזשאַנקאָיע, אַ סך יידן־קאָלכאָזניקעס פֿון די אַרומיקע דערפֿער און אויך ניט־יידן. די ניט־יידישע פּויערים האָט מען דאָ געהאַלטן דערפֿאַר, ווײַל זיי האָבן געהאָלפֿן אָדער געגעבן עסן די אומגליקלעכע.

צווישן דער מאַסע בלייכע פּנימער האָבן די רוסישע און אוקראַיִנישע מיט גאַרניט זיך ניט אונטערגעשיידט. זייערע אויגן, ווי די אויגן פֿון די אַנדערע, האָבן אויסגעדריקט פֿאַר־צוויפֿלונג און צאָרן. צרות, זאָגט מען, גלײַכן אַלעמען אויס.

איך האָב געפּועלט, מ׳זאָל מיך שיקן אויף אַרבעט — ברוקירן אַ וועג. בעסער אומ־קומען אין דרויסן, אײדער אויפֿן בוידעם.

די דײַטשן האָבן אַרויסגעשלעפּט פֿונעם לאָגער גרופּעס דערוואָקסענע, קינדער און אַלטע־לײַט און מ׳האָט זיי געטריבן צו אַ קעגנטאַנקען־ראָוו הינטערן שטאָט. ווינטער, שניי, הונגערניקע און קראַנקע מענטשן שלעפּן זיך קוים. זיי טרײַבן אונטער. אַ קינד פֿון 3–4 יאָר איז אָפּגעשטאַנען. אַ דײַטש שלאָגט דאָס קינד מיט אַ גומענעם שטעקן. דאָס קינד פֿאַלט, הייבט זיך אויף, און אָפּלויפֿנדיק עטלעכע טריט, פֿאַלט עס ווידער. ווידער לאָזט זיך אַראָפּ די גומענע פּאַלקע איבערן רוקן פֿונעם קינד.

בײַם ראָוו האָט מען זיי אויסגעשטעלט און אָנגעהויבן דערשיסן. די קינדער זענען זיך צעלאָפֿן אין פֿאַרשיידענע זײַטן. די דײַטשן זענען ווילד געוואָרן און האָבן אָנגעהויבן יאָגן זיך נאָך די קינדער. זיי האָבן געשאָסן אויף זיי, געכאָפּט און, אָננעמענדיק זיי פֿאַר די פֿיס, געהאַקט אין דער ערד.

מיר האָבן געאַרבעט אויפֿן וועג לעבן טראָקט, וואָס פֿירט פֿון קערטש קיין אַרמיאַנסק. דער וועג איז פֿול געווען מיט דערהרגעטע און פֿאַרפֿיניקטע געפֿאַנגענע רויטאַרמייער.

פֿאַר נאַכט האָט מען אונדז צוריקגעפֿירט אויפֿן בוידעם. אַהין האָט מען אויך געבראַכט אַ רוס — דעם בוכהאַלטער פֿון מילכטרעסט — וואַרדאַ. צו אים איז מען געקומען נעמען זײַן פֿרוי, אַ יידישקע — און דאָס קינד. ער האָט זיך קעגנגעשטעלט און אָנגעכאַפּט דעם זשאַנדאַר פֿאַרן גאָרגל. „נעמט מיך אויך !״ — האָט ער געשריגן. נו, האָט מען אים אויך געגומען.

איין מאָל בײַ נאַכט האָט די יונגע פֿרוי קאָצמאַן באַקומען געבורטווייען. פֿון אַלע זײַטן האָט זיך דערטראָגן אַ שטיל געוויין, וואָס איז איבערגעריסן געוואָרן פֿון דער קימפּעטאָרינס געוואָלדן. איר מאַן, יעקב קאָצמאַן, אַ יונגער קאָמבײַנער פֿונעם ייִדישן קאָלכאָז, איז ערגעץ ווײַט אויפֿן פֿראָנט, אין די רייען פֿון דער רויטער אַרמיי. מע דערמאָנט אים כּסדר... ער האָט קיין מאָל ניט געטראָכט, אַז זײַן יונגע פֿרוי וועט געבורן דעם בכור אין דעם דאָזיקן קבֿר.

פֿאַר טאָג איז געקומען דער עלטערער זשאָנדאַר מיט זײַנע געהילפֿן קאָנטראָלירן דעם לאַגער. ער איז צוגעגאַנגען צו דער קימפּעטאָרין, אויסגעדרייט צו זיך דעם נײַ־געבוירענעם, גענומען די ביקס בײַ איינעם פֿון זײַנע געהילפֿן און אַרײַנגעשטאָכן דעם שפּיז אין די אויגן פֿונעם קינד.

פֿאַרוואָלטער פֿון דער „וויִרטשאַפֿט" איינעם לאַגער איז געווען רעדטשענקאָ. ער האָט געמאַכט דעם אָנשטעל פֿון אַ שלעכטן, אָבער פֿאַקטיש האָט ער אין געהיים געהאָלפֿן די קינדער, מיט וואָס נאָר ער האָט געקאָנט. יעדן טאָג האָט ער זיי אונטערגעוואָרפֿן ברויט און סוכאָרעס אָזוי קונציק, אַז קיינער האָט זיך ניט געקאָנט כאַפּן, וועו און ווי אָזוי ער האָט דאָס געמאַכט.

יעדן טאָג האָט מען פֿון אונדזער גרופּע אַרויסגענומען עטלעכע צענדלינג מענטשן און זיי אָוועקגעפֿירט צום קבֿר־ראָוו. יעדן טאָג האָבן מיר געמוזט איבערטראָגן אוממענטש־לעכע ליידן און דערנידערונג. מ׳האָט אונדז געצוווּנגען צו טאָן אָזעלכע זאַכן, וועגן וועלכע מ׳קאָן ניט רעדן אָן עקל.

איך האָב ערגעץ געפֿונען אָן עלעקטריישן דראָט און איין מאָל פֿאַר טאָג האָב איך זיך אויפֿגעהאָנגען, אָבער מ׳האָט דערהערט מײַן כריפּען פֿון אַ שטאַרבנדיקן און מיך אָראָפּ־געמוען. דערפֿאַר האָט מען מיך אין דער פֿרי געשלאָגן און מיר צעבראָכן דרײַ ריפּן. איך האָב ניט געהאָט קיין רעכט צו דיספּאָנירן מיט מײַן לעבן, — דאָס דאָזיקע רעכט האָט געהערט די דײַטשן.

איין מאָל זענען געקומען לאָסטאָויטאָס און מ׳האָט זיי אָנגעהויבן אָנשטאָפּן מיט מענטשן פֿונעם בוידעם. אַלע האָבן געוווּסט, אַז מע פֿירט זיי צום טויט. גרויסע דײַטשישע מיליטער־אָפּטיילונגען האָבן אָרומגעשטעלט דעם בנין און דעם וועג צום ברודער־קבֿר. אין דער אָנשטאָנענער סומאָטאָכע האָט עמעצער געזומען אָנטלויפֿן וווּהין די אויגן טראָגן. געציילטע איז געלונגען זיך צו ראָטעוונען, צווישן זיי — אויך מיר. איך בין אָוועק אָהיים, אָבער בליַיבן דאָרט איז געווען אוממעגלעך. גראָד איז קיין דזשאָנקאָיע געקומען אַ באַ־קאָנטער בחור — דער קאָלכאָזניק אָנישטשענקאָ — און ער איז אָרײַנגעקומען צו מיר.

— קום צו אונדז, — האָט ער געזאָגט, — איך וועל דיך באַהאַלטן.

איך בין אָוועק מיט אים און געווויינט בײַ אים זעקס חדשים. דערנאָך האָט ער געבראָכט אין דאָרף אַרײַן מײַן גאָנצע משפּחה. בכלל האָט מען אין יענעם קאָלכאָז אויסבאַהאַלטן און אײַנגעאָרדנט אויף אַרבעט אַ סך ייִדן. אַ טרײַע סאָוועטישע האָנט האָט זיי דאָרט געשיצט.

פֿון סימפֿעראָפּאָל איז געקומען אַהין אָן עלטערער רוס סערגייענקאָ מיט זײַן פֿרוי און דרײַ קינדער. מיר האָבן זיך דערווּסט, אַז צוויי פֿון די קינדער, יינגלעך פֿון 6–7 יאָר, זענען ניט זײַנע, נאָר ייִדישע קינדער. וועגן מ׳האָט אין סימפֿעראָפּאָל געטריבן די ייִדן צום טויט, האָט די פֿרוי סערגייענקאָ אַרויסגעכאַפּט פֿון דער מאַסע די קינדער און געבראַכט זיי אַהיים. היות, ווי בליַיבן מיט צוויי ייִדישע קינדער אין סימפֿעראָפּאָל איז געווען געפֿערלעך, האָט

די גאַנצע פאַמיליע סערגייענקאָ זיך איבערגעצויגן אַהער אין דאָרף. דאָ האָבן זיי באַקומען אַרבעט אינעם קאָלכאָז.

אין דעם דאָזיקן דאָרף האָט מען געקאָנט אָפֿן זיך פֿרייען, וועו איבער אונדז האָבן זיך באַוויזן די סאָוועטישע עראָפלאַנען. אין דעם זעלבן דאָרף האָבן מיר זיך דערוואַרט אויף דער באָפֿרייונג. דער פֿריידיקער טאָג, וועו די רויטע אַרמיי האָט זיך באַוויזן בײַ אונדז, וועט פֿאַרבלײַבן אויפֿן גאַנצן לעבן אין אונדזערע הערצער. מיט דער מוטערס מילך וועט די דאָזיקע פֿרייד איבערגיין צו אונדזערע קינדער און אייניקלעך.

ווי אַזוי מ׳האָט דערהרגעט דעם דאָקטער פֿידעליעוו

מיט פֿופּציק יאָר צוריק איז אין קרימער פּאָרט פֿעאָדאָסיע געקומען צו פֿאָרן דער דאָקטער ב. נ. פֿידעליעוו. פֿאַר זײַן ספּעציאַליטעט האָט ער אויסגעקליבן קינדער־קראַנקייטן, אָבער דער גורל האָט אַנדערש געוואָלט. א שיף פֿון יפֿו האָט קיין פֿעאָדאָסיע געבראַכט די פּעסט און זי האָט זיך אײַנגענעסט ערגעץ אין די געהיימע ווינקעלעך פֿונעם פּאָרט. דעם פּאָרט האָט מען אַרומגעצוימט, די קראַנקע און אויך די מענטשן, וועלכע זענען געקומען מיט זיי אין באָרירונג, זענען אַריין אין קאַראַנטין — א פּלאַץ אויפֿן ברעג ים, וואָס איז געוואָרן אָפּגעצוימט מיט א הויכער וואָנט. פֿון די עלטסטע ציַיטן אַן פֿלעגט מען דאָרט איינאָלירן די קראַנקע אויף פּעסט און כאָלערע. ד״ר פֿידעליעוו איז פֿריַיוויליק געקומען אין אָט דעם אומעטיקן שטעטל מיט די שטיינערנע באַראַקן, מיטן בית־הקבֿרות, וואָס איז פֿאַרגאָסן מיט קאָלך, און מיט דער לאַבאָראַטאָריע — דער אַמאָליקער שטאָב פֿון די קעמפֿערס מיט דער שרעקלעכער קראַנקייט... דרײַ חדשים איז פֿידעליעוו אָפּגעווען אינעם קאַראַנטין; א סך מענטשן אָרום אים זענען געשטאָרבן, אָבער ניט וויניק פֿון די קראַנקע זענען געוואָרן גערעטעוועט א דאַנק דער גענייטער און איבערגעגעבענער באַהאַנדלונג פֿונעם יונגן דאָקטער. ד״ר פֿידעליעוו איז געוואָרן אַן עפּידעמיאָלאָג, און א דאַנק זײַנע באַמיִונגען איז דער פֿעאָדאָסיער קאָראַנטין געוואָרן איבערגעבויט און האָט זיך פֿאַרוואַנדלט אין איינעם פֿון די בעסטע מעדיצינישׂ־אָבסערוואַטאָריעש סטאַציעס אויפֿן שוואַרצן און מיטל־לענדישן ים...

פֿידעליעוו האָט שטאַרק געגלויבט אין די היל־אייגנשאַפֿטן פֿון דער קרימער ים־לופֿט און זונשטראַלן, און ער האָט זיך דערשלאָגן דערצו, אַז מע זאָל אויסבויען א נײַעם שטאָטישן שפּיטאָל מחוץ די גרענעצן פֿון דער שטאָט. די גרויסע ליכטיקע פּאַלאַטעס זענען אָרויסגעגאַנגען מיט די פֿענצטער צום ים. אָרום דעם הויז האָט מען פֿאַרפֿלאַנצט בלומענבייטן און קוסטעס. מיט דער ציַיט זענען אָרום די שפּיטאָל־קאָרפּוסן אויסגעוואַקסן הויכע אַקאַציעס, טאָפּאָליעס און ציפּריסן...

די מלחמה קעגן די פּאַשיסטן האָט געטראָפֿן דעם דאָקטער פֿידעליעוו אויפֿן פּאָסטן פֿונעם הויפּטדאָקטער אין פֿעאָדאָסיער שפּיטאָל. די פּאַלאַטעס זענען שנעל געוואָרן איבער־געפֿולט מיט פֿאַרוווּנדיקטע פֿון די באָמבאַרדירונגען אין די אָרומיקע ישובים. פֿעאָדאָסיע גופֿא איז אויך געוואָרן פֿאַרטויבט פֿון דער סירענע־רעווערי, פֿון דער זעניט־אַרטילעריע און פֿון די באָמבע־אויפֿרײַסן.

וועג די דײַטשן זענען צוגעקומען צום פּערעקאָפּ, האָט מען געראָטן דעם ד״ר פֿידעליעוו אַוועקצופֿאָרן.

„איך בין קיין מאָל ניט געווען קיין דעזערטיר, — האָט ער געענטפֿערט. — איבער־לאָזן הונדערטער קראַנקע אויף הפֿקר — הייסט דעזערטירן אין א מאָמענט פֿון געפֿאָר״. אויפֿן דריטן טאָג נאָכן אַרײַנרײַסן זיך קיין פֿעאָדאָסיע, האָבן די דײַטשן אַרויסגעגעבן

גבֿית־עדות פֿון א. מאַראָזאָוו.
צוגעגרייט צום דרוק — א. דערמאָן.

אַ באַפּעל, אַז אַלע יידן זאָלן קומען אין דער שטאָטישער טורמע „כדי אָפּגעשיקט צו ווערן אויף צפון". די ווויגונגען האָט מען געדאַרפט איבערלאָזן ניט אָנגעריבט. מיטנעמען מיט זיך איז געווען דערלויבט איין פּאָר וועש, אַ מאַנטל און שפּייז אויף עטלעכע טעג.

אין דער טורמע זענען געקומען אויך ד״ר פֿידעליעוו מיט זײַן פֿרוי. נאָכן קאָנטראָלירן די דאָקומענטן האָט מען דעם דאָקטער פֿאַרגעלייגט זיך אומצוקערן אַהיים.

אין אוונט איז צו פֿידעליעוון אַרײַנגעקומען בסוד דער אַלטער שלאָסער פֿונעם קאַ־ראַנטין טשיזשיקאָוו.

„די דײַטשן ווילן אײַנשטעלן אינעם קאַראַנטין די אַרבעט פֿון די פּאָרע־פֿאַרמאַלין־קאָמערן, עס קומט אָבער גאָרניט אַרויס דערפֿון: ניטאָ קיין צייכענונגען, אַ טייל פֿון דער אויסשטאָטונג איז פֿונאַנדערגענומען. עמעצער האָט זיי דערציילט וועגן אײַך. איך וויל אײַך אָבער וואָרענען, אַז די קאָמערן, וויזוז אויס, גרייטן זיי ניט אויף דעזינפֿעקציע... בעת מ׳האָט זיי אויסגעפּרוווט, האָב איך געזען, ווי די דײַטשן האָבן אַהין אַרײַנגעשלעפּט יצחק נודעלמאַנען. דערנאָך האָט מען אים אַ טויטן אַרײַנגעוואָרפֿן אין ים..."

די דײַטשן האָבן טאָקע פֿאַרלאָזט פֿון פֿידעליעוון, אַז ער זאָל אײַנאָרדענען די אַרבעט פֿון די פּאָרע־פֿאַרמאַלין־קאָמערן.

„כדי צו דעזינפֿעקציאָנירן אײַערע פֿאָלק־אָנגעהעריקע איידער מע שיקט זיי אַרויס", — האָבן זיי אים דערקלערט.

„גיין", — האָט דער דאָקטער געענטפֿערט.

מ׳האָט אים אַרעסטירט צוזאַמען מיט דער פֿרוי און געפֿירט זיי איבער דער הויפּטגאַס פֿון שטאָט. אַ רומענישער סאָלדאָט האָט אַראָפּגעריסן פֿונעם דאָקטער דאָס פֿוטערנע היטל. דער האָרבסטיקער ווינט האָט פֿונאַנדערגעבלאָזן די פּוכיקע האָר פֿונעם אָלטן, און די פֿאַרבײַגייערס — אין פֿעאָדאָסיע איז ניט געווען קיין מענטש, וואָס זאָל ניט קענען פֿידעליעוון — האָבן שוויגנדיק אַראָפּגענומען די היטלען. זיי האָבן פֿאַרשטאָנען וווהין מע פֿירט די פֿידעליעווס. זיי זענען פֿאַרבײַ דעם בנין פֿון דער אַמבולאַטאָריע א״נ פֿון ד״ר פֿידעליעוו, דעם געזונטהייט־פֿונקט פֿון דער טאָבאַק־פֿאַבריק, וואָס איז אַרגאַניזירט געוואָרן אַ דאַנק זײַנע באַמיִונגען, די קינדער־יאָסלעס, פֿון וועלכע ער איז געווען דער שעף.

מ׳האָט זיי ניט געבראַכט אין טורמע, נאָר אַרײַנגעזעצט אין אַ קעלער פֿון דער געווע־זענער פּאָליקליניק. וויזוז אויס, אַז די דײַטשן האָבן אָנגעוועגדט לגבי דעם אַלטן דאָקטער פֿאַרשיידנאַרטיקע מעטאָדן פֿון „מעדיצינישע" טאָרטורן, אָבער פֿידעליעוו איז טאָקע ניט אַוועק אין קאַראַנטין העלפֿן די דײַטשן. אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען דעם דאָקטער מיט זײַן פֿרוי צונויפֿגעבונדן מיט טעלעפֿאָן־דראָט און אַרײַנגעוואָרפֿן זיי אינעם ברונעם פֿון דער פּאָליקליניק. מ׳האָט אַרײַנגעלאָזן אַהין דאָס באָדן־וואָסער פֿון די קעלערן. דער גרוב איז אָנגעפֿילט געוואָרן מיט וואָסער ביז דער הייך פֿון אַ מענטשלעכן וווקס ערשט נאָך אַכט שעה אַרבעט פֿון דער מאָטאָר־פּאָמפּע, וואָס האָט אַרײַנגעלאָזן דאָס וואָסער. די רוימערקע פֿון פּאָליקליניק וווינט אין דעם דערבײַקן הויף און דורך אַ שפּאָרע פֿונעם פֿלויט האָט זי געזען, ווי די דײַטשן האָבן אַרײַנגעשטופּט אינעם גרוב די צונויפֿגעבונדענע אָלטע־לײַט; זי האָט געהערט, ווי קרעכצנדיק און כליפּענדיק, האָט די עלעקטרישע פּאָמפּע געקאָטשעט דאָס שמוציקע וואָסער.

ד״ר פֿידעליעוו איז דערשטיקט געוואָרן אין דער שיטערער בלאָטע, וואָס האָט אָנגע־פֿילט דעם גרוב. דאָס גאָנצע לעבן זײַנס האָט ער אָפּגעגעבן דעם קאָמף קעגן די שונאים

פֿון דער מענטשהייט — די קראַנקייטן, און ער איז ניט אַפּגעטראָטן, וועָן אים איז אויסגע־קומען זיך צונויפֿצושטויסן ניט מיט דער בובאַנישער אָדער מיט דער לונגענפּעסט, נאָר מיט אירס אַ נייַעם „מין" — מיט דער ברוינער פּעסט. די דיטשן האָט מען צעקוועטשט אין קרים און אַרײַנגעוואָרפֿן אין ים. אין שטאָט איז ווידער טעטיק דאָס שפּיטאָל אויפֿן נאָמען פֿון ד״ר פֿידעליעוו.

דער מאַליער זשיוואַטוואַרסקי

די קינדהייט און יוגנט מײַנע איז אַדורך אין דזשאַנקאָיע. די שטאָט איז באַווויינט געוואָרן פֿון האַרעפֿאַשנע פּאַכלײַט. דאָס לעבן דאָרט איז געוואָרן רײַך, פֿריילעך, און דער ליבלינג פֿון דער גאַנצער שטאָט איז געוואָרן נחום זשיוואַטוואַרסקי — „דער פֿריילעכער מאַליער".

זשיוואַטוואַרסקי איז געוואָרן אַ זעלטענער מײַסטער — אומדערמידלעך און להוט נאָך אַרבעט. ער האָט געמאָלן בונטע שילדן, דורך וועלכע מ׳האָט ניט געקאָנט פֿאַרבײַגיין און זיך ניט אָפּשטעלן, ער האָט געצייכנט פֿאַרכאַפּנדיקע אַפּישן פּאַר די קינאָס, פּאַנטאָס־טישע דעקאָראַציעס פֿאַר די קלוב־פּאַרשטעלונגען, און ער האָט אַזוי שיין אויסגעמאָלן די לײַכטע קאָלכאָז־בריטשקעס און טאַטשאַנקעס, ווי ער וואָלט זיי געגרייט צו אַ גראַנדיע־זער חתונה.

איך האָב קיין מאָל ניט געזען זשיוואַטוואַרסקין אַן אומעטיקן. מעגלעך, אַז אויך בײַ אים אין לעבן זענען געווען שלעכטע טעג, אָבער ער פֿלעגט זאָגן: „מײַנע צרות — זאָלן בליבן בײַ מיר, אָבער פֿון מײַן פֿרייד זאָלן מענטשן הנאה האָבן". ער האָט ליב געהאַט מענטשן און מענטשן האָבן אים ליב געהאַט. אין די אָוונטן פֿלעגט זשיוואַטוואַרסקי אַרויס־גיין שפּאַצירן אויף דער הויפּטגאַס צוזאַמען מיט זײַן גאַנצער משפּחה. לעבן אים איז געגאַנגען זײַן פֿרוי, אַ פֿריילעכע, טונקלהויטיקע שיינהייט, אַנגעטאָן אין אַ שיין בונט קליידל, אַרום זיי איז געגאַנגען די רוישיקע כאַליאַסטרע קינדער: פֿיר שקאָצווואָטע, אַפּגעברענטע יינגעלעך און דרײַ מיידעלעך, — שיינע, קאָקעטישע, אין גאַנצן ענלעכע צו דער מוטער און אויך אַזוי אויסגעפּוצט.

זשיוואַטוואַרסקי איז געווען שטאָלץ מיט זײַן משפּחה און מיט איר צאָלרײַכקייט. ער פֿלעגט זאָגן: „זשיוואַטוואַרסקיס איז פֿאַראַן אַ סך. בקרובֿ וועלן מיר גאַנץ קרים באַזעצן".

אין אויגוסט 1941 בין איך געפֿאָרן אויף פּערעקאָפּ דורך דזשאַנקאָיע. אין צענטער שטאָט האָט אַ דײַטשישע באָמבע צעשטערט אַ קינדער־גאָרטן. איין וואָנט איז אײַנגעפֿאַלן, דער דאַך איז אײַנגעזונקען און אומעטום האָבן זיך געוואָלגערט אויסגעבויגענע קינדער־בעטלעך, קליינינקע שטולכלעך און טישעלעך, שפּילצײַג. אָבער אויף די גאַנץ־געבליבענע וועגט אינעווייניק אינעם הויז איז דורך אַ קינסטלערהאַנט געוואָרן אָנגעמאָלן דאָס אַלץ, מיט וואָס דאָס סטעפּישע קרים איז רײַך. ריזיקע געפֿאָסעוועטע אַרבוזן זענען אין אַ בונטער קופּע געלעגן בײַם שאַלאָש אויף באַכטשעס, אויף גערטנער האָבן געבליט די פּאָמידאָרן, געגלעט די טיקוועס און ס׳האָבן געפּלאַצט די פֿעלדשוויטן, אַרויסגעוואַרפֿנדיק די אַרבעס־קערנער. אויף אַ זײַטיקער וואָנט זענען געוואָרן אָנגעצייכנט צוויי ימען. אויף איינעם איז געוואָרן אָנגעשריבן, אַז דאָס איז דער אַזאָוויישער, אויפֿן אָנדערן — דער שוואַרצער. איבערן שפּיגלפֿלאַך זענען געשוומען פֿישער־שאַלאָנדעס מיט קרומע זעגלען, אומבאַוועגלעך

גבֿית־עדות — ל. פֿייגין.

צוגעגרייט צום דרוק — א. דערמאַן.

זענען געשטאַנען קריגסשיפֿן מיט האַרמאַטן און ס׳האָט געריכטערט דער דריטקוימענדיקער דאַמפֿער מיט דער אויפֿשריפֿט „אוקראַינא״. צווישן די ימען איז געלעגן דער קרימער סטעפּ, וואָס האָט אויך דערמאַנט אין אַ ים. איבערן סטעפּ זענען געשווומען קאַמביינען, ענלעכע צו זעגלשיפֿלעך און דער גאַלדענער ווייץ האָט געשטראַמט זיי אַנטקעגן מיט זײַנע ציטיקע זאַנגען.

— ווײַזט אויס, אַז דאָס איז זייער געפֿעלן געוואָרן די קינדער, — האָט מײַן באַגלייטער געזאָגט. — ווער האָט עס געמאַכט?

— זשיוואָטוואָרסקי, — האָב איך געענטפֿערט אַ זיכערער.

און איך האָב קיין טעות ניט געהאַט. אַ פֿאַרבײַגייענדיקער דזשאַנקאַיער האָט באַשטעטיקט:

— ער טאַקע האָט דאָס געמאַלן.

דרײַ יאָר נאָך דעם האָב איך גאָרניט געהערט פֿון זשיוואָטוואָרסקין. און אָט איז ענדלעך אָנגעקומען אַ בריוו.

„טײַערער לאַנדסמאַן! איינער אַ מענטש האָט מיר פֿאַרזיכערט, אַז ער זאָל האָבן געזען מיט זײַנע אייגענע אויגן, ווי מ׳האָט אײַך דערהרגעט. אָבער איר לעבט, און דאָס איז וווּנדערלעך, און איך בין אַזוי גליקלעך, אַז כ׳קאָן דאָס אײַך ניט איבערגעבן. מיך האָט מען שוין אויך אַ סך מאָל דערהרגעט, אָבער אַזעלכע זענען מיר שוין, סטעפּמענטשן, אַז אין וואָסער ווערן מיר ניט דערטרונקען און אין פֿײַער — ניט פֿאַרברענט.

קאָן זײַן, אַז איר האָט מיך שוין פֿאַרגעסן, אָבער גיכער פֿון אַלץ האָט איר מיך ניט פֿאַרגעסן. איר ווייסט דאָך, אַז שטענדיק האָב איך געווויינט לעבן מענטשן, און די מענטשן האָבן מיך פֿאַרגעדענקט, וויל איך בין געווען אַ צו רוישיקער מענטש, אָבער איצט איז ווייניק וואָס געבליבן פֿון דעם אמאָליקן זשיוואָטוואָרסקין. אַ שוואַר אומגליק האָט מיך געטראָפֿן. איך וווּנדער זיך אַפֿילו, וואָס איך לעב נאָך, עס, אָטעם און וויצל זיך מיט חברים.

אין אַפּריל הײַיאָר האָב איך זיך געשלאָגן אויפֿן פּערעקאָפּ, פֿאַרסירט דעם סיוואָש, און אָט בין איך דערגאַנגען צו דער היימשטאָט — דאָס טײַערע דזשאַנקאָיע.

די שטאָט איז חרובֿ. אַלץ ברענט. איך אײַל צו מײַן הויז. די שטוב איז גאַנץ, ניט באַשעדיקט און אויף די לאַדנס זענען נאָך פֿאַראַן די בלומען, וואָס כ׳האָב אָנגעצייכנט; אויף דער פֿורטקע איז נאָך פֿאַראַן דער בייזער הונט, וואָס כ׳האָב אָנגעמאָלן. איך עפֿן די פֿורטקע און גיי אַרײַן אין גאָרטן. אַ פֿרעמד יינגל שטייט, קוקט אויף מיר, שמייכלט, און איך זע גאָרניט: כ׳בין בלינד פֿון אויפֿרעגונג און קאָן גאָרניט ניט פֿרעגן.

די דײַטשן האָבן אויסגעריסן זשיוואָטוואָרסקין מיטן ווּאָרצל! ס׳איז ליידיק און קאַלט בײַ מיר אין דער נשמה, ווי עס וואָלט מיך אין גאַנצן פֿאַרפֿרוירן אַ בייזער פֿראָסט, אַפֿילו די טערערן זענען פֿאַרפֿרוירן געוואָרן.

דאָן האָב איך זיך דערוווּסט, מײַן טײַערער לאַנדסמאַן, ווי אַזוי די דײַטשן האָבן דערהרגעט מײַן פֿרוי, מײַנע קינדער, מײַן קראַנקע מאַמע, מײַן אַלטן טאַטן, מײַנע שוועסטער מיט זייערע קליינע קינדערלעך, צוזאַמען 42 פּערזאָנען. וועגן זיי ווייס איך. דער גורל פֿון די איבעריקע איז מיר ניט באַווּסט. דעמאָלט האָב איך באַשלאָסן, אַז ס׳איז ניט פּדאי צו לעבן. כ׳האָב תּיכף געוואָלט מאַכן אַ סוף צו זיך מיט אַ קויל פֿון אַ טראַפֿיי־פּיסטאָלעט, כ׳האָב אָבער אַ טראַכט געטאָן, אַז פֿאַר אַ סאָלדאָט איז ניט שיין אַזוי צו שטאַרבן, און ווען כ׳בין ווידער אַוועק אין שלאָכט און דערזען די דײַטשן, האָב איך שוין ניט געהאַט קיין חשק

צו שטאַרבן. כ׳האָב געהרגעט די דײַטשן. ווען כ׳בין אַוועק אין אַטאַקע, האָב איך געשריגן: „דער מישפּט גייט!״ אַזוי בין איך אַדורכגעגאַנגען ביזן סאַמע סוף קרים — ביזן כערסאָנער אײַנגוס, און דאָרט, לעבן סעוואַסטאָפּאָל, האָב איך אויפֿן ברעג דערהרגעט אַ דײַטש, אַרײַנגעשטופּט אים מיטן פּוס אין ים אַרײַן און געזאָגט: „דער אורטייל איז געוואָרן אויס־געפֿירט. זאָלן אויך די אַנדערע ציטערן! דער מישפּט גייט! איך וועל נאָך זײַן אין אײַער בערלין!״

מיך האָט מען באַלויגט מיט אַן אַרדן. דער קאָמאַנדיר פֿונעם פּאָלק האָט מיך געהייסן אַפּרובירן אין יאַלטע און דערנאָך דעריאָגן דעם פּאָלק. אָבער איך בין אַוועק מיטן פּאָלק אויף אַן אַנדערן אָפּשניט פֿון פֿראָנט. איצט גייען מיר אַלץ ווײַטער און ווײַטער אויף מערב און יעדן טאָג אַרדענען מיר אײַן אויפֿן שלאַכטפֿעלד אונדזער אמתדיקן מישפּט.

אײַער לאַנדסמאַן נחום זשיוואָטווסקי,
אין דער פּאַרגאַנגענהייט — „דער פֿרייליעבער מאָליער״.

ליטע

הקדמה פֿון די אַרויסגעבערס צום אָפּטייל „ליטע"

א פֿולע קאָפּיע פֿונעם כּתבֿ־יד פֿון רוסישן אָריגינאַל פֿון שוואַרצן בוך האָט אין 1946 באַקומען צוגעשיקט פֿון מאָסקווע שלמה צירולניקאָוו, אין תּל־אָבֿיבֿ. פּראָפֿ׳ ש. עטינגער, פּראָפֿ׳ מ. אָלטשולער און אַנדערע, וואָס האָבן שפּעטער זיך באַקענט מיטן דאָזיקן כּתבֿ־יד, דערקלערן פּה־אחד, אַז ער איז געווען קאָמפּלעט און פֿאַרמאָגט דעם אָפּטייל „ליטע".

אין זײַנע הקדמות „צו דער געשיכטע פֿון כּתבֿ־יד פֿון שוואַרצן בוך" צו די אויס־גאָבעס פֿון דאָזיקן בוך אין רוסיש און ייִדיש, באַמערקט ד״ר י. קערמיש, אַז דער כּתבֿ־יד איז אין 1965 איבערגעגעבן געוואָרן יד ושם אין ירושלים אָן דעם אָפּטייל „ליטע", וואָס לויטן אינהאַלט פֿון בוך, ביּיגעלייגט צום כּתב־יד, איז צו זען, אַז ער האָט פֿאַרנומען 280 מאַשינשריפֿט־זײַטן (פֿון ז׳ 464 ביז ז׳ 743). אָלע פֿרוווען צו געפֿינען דעם דאָזיקן מאַטעריאַל אין ישׂראל זענען געבליבן אָן רעזולטאַטן.

בײַם אַרויסגעבן דאָס שוואַרצע בוך אין ייִדיש איז באַשלאָסן געוואָרן אויפֿצושטעלן דעם אָפּטייל „ליטע", היות די מחברים פֿון מאַטעריאַל (אויסער אייגעם) געפֿינען זיך אין ישׂראל, און אויך האָבן זיך אָפּגעזוכט געוויסע מקורות, פּובליקאַציעס, עדות־דערקלערונגען און דאָקומענטן, וואָס קענען דינען דערצו. אַזוי אָרום האָט זיך אײַנגעגעבן אויפֿצושטעלן דעם פֿולן אָפּטייל „ליטע", געוויי לויטן סדר ווי ער דערשײַנט אינעם אינהאַלט פֿון בוך אין רוסישן כּתב־יד, דהײַנו:

פֿון ווילנער געטאָ. מחבר — אַבֿרהם סוצקעוואר. דער מאַטעריאַל וואָס גייט אַרײַן אין דער איצטיקער אויסגאָבע פֿון שוואַרצן בוך אויף ייִדיש, באַשטייט פֿונעם מאַטעריאַל וואָס דער מחבר האָט בשעתו איבערגעגעבן איליאָ ערענבורגן פֿאַרן שוואַרצן בוך (איבער־געזעצט אויף רוסיש פֿון מ. שאַמבאַדאַל און ב. טשערניאַק) און האָט זיך לעצטנס אָפּגע־פֿונען, ווי אויך פֿון א. סוצקעוואַרס בוך אויף ייִדיש פֿון ווילנער געטאָ (פֿאַרלאָג „דער עמעס", מאָסקווע 1946), מיט קלייניע סטיליסטישע און שפּראַך־תּיקונים.

שאָוול (טאָגבוך פֿון א. ירושלמי). דעם טעקסט פֿאַר דער רוסישער אויסגאָבע פֿון שוואַרצן בוך אין מאָסקווע האָט צוגעגרייט צום דרוק א. סאָוויטש. פֿאַר דער איצטיקער ייִדישער אויסגאָבע איז דער טעקסט אויפֿגעשטעלט לויט דער פֿאָטאָ־קאָפּיע פֿונעם כּתב־יד אין ייִדיש, וועלכן דער מחבר האָט באַלד נאָך דער מלחמה איבערגעגעבן איליאָ ערענבורג. א פֿולע פֿאָטאָ־קאָפּיע פֿון טאָגבוך געפֿינט זיך אין אַרכיוו פֿון יד ושם, ירושלים, באַצייכנט מיט דער סיגנאַטור P–4/1. פֿון איר ווערט פּובליקירט א פֿראַגמענט. דער פֿולער טעקסט פֿון טאָגבוך איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין עבֿרית: אליעזר ירושלמי, פּנקס שאבלי, מוסד ביאַליק ויד ושם, 1958, ירושלים.

די פֿאַרטן פֿון טויט ביַי קאָוונע (קאָוונאָס). דער מחבר, מאיר יעלין, האָט אויסגעהיט א קאָפּיע פֿון ייִדישן אָריגינאַל, וועלכן ער האָט בשעתו איבערגעגעבן פֿאַר דער רוסישער אויסגאָבע פֿון שוואַרצן בוך אין מאָסקווע.

קעמפּערס פֿון קאָוונער געטאָ. מחבר — י. יאָסאָדע. דעם אַרטיקל האָט לויטן זכרון אויפֿגעשטעלט דער מחבר.

די פֿאַרצייכענונג ד״ר בויווידזיטע־קוטאַרגענע פֿון הירש אַשעראָוויטש, וואָס פֿאָר דער רוסישער אויסגאַבע אין מאָסקווע האָט געהאַט צוגעגרייט צום דרוק ר. קאָוונאַטאָר, האָט איצט דער מחבר אָנגעשריבן פֿון דאָס נײַ, אויסנידיק אויך די זכרונות פֿון שולמית גאָרדאָן־לירָאָוו, פּובליקירטע אין ליטווישן זאַמלבוך קעמפֿערס אויך אָן געווער (ווילנע, 1967).

פֿון מאַגבוך פֿון ד״ר ה. בויווידזיטע־קוטאַרגענע. פֿאָר דער רוסישער אויסגאַבע אין מאָסקווע האָט דעם מאַטעריאַל צוגעגרייט צום דרוק ר. קאָוונאַטאָר. אין דער איצטיקער ייִדישער אויסגאַבע ווערט דער מאַטעריאַל געגעבן לויט אַן אויטענטישער קאָפּיע פֿון פּתב־יד פֿון ערשטן טייל פֿון טאַגבוך, וואָס איז געפֿונען געווָארן אין דעם עזבֿון פֿון ש. קאַ־טשערגינסקי, דירעקטאָר פֿון ייִדישן מוזיי אין ווילנע אין די ערשטע נאָכמלחמה־יאָרן. דעם גרעסטן טייל פֿון דאָזיקן עזבֿון האָט ש. קאַטשערגינסקיס אַלמנה איבערגעגעבן דעם אַרכיוו פֿון יד ושם, ירושלים, און איז באַצייכנט מיט דער סיגנאַטור P–18/9. בײַם גרייטן דעם טעקסט פֿאָר דער איצטיקער אויסגאַבע אין ייִדיש זענען אויך אויסגענוצט געווָארן די פֿראַגמענטן פֿון טאַגבוך, פּובליקירטע אין מאָסקווער רוסישן זשורנאַל דרוזשבאַ נאַראָדאָוו (פֿעלקער־פֿרײַנדשאַפֿט), גומ׳ 8 פֿאָרן יאָר 1968. די דאָזיקע פֿראַגמענטן, איבערגעזעצט אין עבֿרית, זענען אָפּגעדרוקט אין ילקוט מורשת, חוברת י״ן, פֿעברואַר 1974.

דער גורל פֿון טעלזשער ייִדן. אין רוסישן אָריגינאַל: „עדות־דערקלערונג פֿון גאַלינאַ מאָסיוליס און סוסאַנאַ קאַגאַן, צוגעגרייט צום דרוק — א. סאָוויטש". איצט איז דער מאַטעריאַל אויפֿגעשטעלט געווָארן לויט דער עדות־דערקלערונג פֿון סוסאַנאַ (שושנה) קאַגאַן, קרית מוצקין.

די דאָקומענטאַציע־ און אַרכיוו־מאַטעריאַלן פֿאָרן אָפּטייל ליטע האָט געזאַמלט און אויפֿגעזוכט חיה ליפֿשיץ, מיטאַרבעטערין פֿון יד ושם, ירושלים.

פֿון ווילנער געטאָ

אין שטאָט און אויף די וועגן

...וועט איך האָבן דעם 22סטן יוני אין דער פֿרי אײַנגעשלאָסן דעם ראַדיאָ, האָט אַ שפּרונג געטאָן מיר אַנטקעגן, ווי אַ קנויל יאָשטשערקעס, אַ היסטעריש גערייש דײַטש. פֿון גאָנצן געפֿילדער האָב איך בלויז געדרונגען, אַז דאָס דײַטשישע מיליטער האָט אַ שפּאָר געטאָן איבער די גרענעצן. כ׳בין אַראָפּגעלאָפֿן אין דרויסן. גיי ווּ די אויגן טראָגן. איך קום אַרײַן צו נח פֿרילוצקי. ער איז פֿאַרטאָן בײַ זײַן ווערק „פֿאַנעטיק פֿון ייִדיש״.

— מיט דער ערשטער באָמבע אויף דער רוסישער ערד האָט זיך היטלער אויסגעגראָבן אַ קבֿר, — זאָגט פֿרילוצקי. אָבער וואָס צו טאָן, ווייס ער ניט. ער שרײַבט וויַיטער די „פֿאַנעטיק פֿון ייִדיש״.

איבער די גאָסן יאָגן פֿײַער־לעשערס. לעבן דער גרינער בריק איז אַ שרפֿה. כ׳בין אַוועק צו מײַן מאָמען אַהיים, הינטער דער גרינער בריק. מײַן מאָמע האָט זיך שטאַרק דערפֿרייט, באַפֿאַלן מיך קושן, מיך געטרייסט, אַז אַלץ וועט זיך אויסלאָזן צום גוטן. זי האָט אויסגעקאָכט שטשאַוויע און פֿאַרוויסט מיט מילך...

עראָפּלאָנען האָבן ניט אויפֿגעהערט באָמבאַרדירן. אַנטקעגן אונדז, אויף דער צווייטער זײַט ווילנע, האָט געפֿלאָקערט אַ גאַז־רעזערוואָר. דער רויך איז אַרײַנגעדרונגען אַזש אַהער אין צימערל און גאָריסן אין האַלדז.

— מאָמע, לאָמיר זיך ראַטעוון אין אייגעם!

די מאָמע האָט מיר געגלעט די האָר, אַ קוש געטאָן אין שטערן און מיט אַ פֿײַנלעכן אויסדרוק, וואָס ניט מעגלעך צו פֿאַרגעסן, צוגעגעבן:

— איך, מײַן קינד, וועל אין ערגעץ ניט גיין. מײַן לעבן איז אין דיר. דו גיי און ראַטוועט דײַנע יונגע יאָרן.

כ׳בין אַוועק צו דוד אומרו, דעם געוועזענעם רעדאַקטאָר פֿון „ווילנער עמעס״. זיצן מיר און קלערן פֿון אַן אויסוועג. אַ זייגער צוועלף בײַ נאַכט איז אין צימער געוואָרן בלענדנדיק־ליכטיק. עראָפּלאָנען האָבן אין דער לופֿט אויפֿגעהאָנגען ליכט־ראָקעטעס. אַנטקעגן פֿענצטער, אין ראַיאָן פֿון דעם קרייצבאָרג, האָבן זיך אַראָפּגעלאָזן דײַטשישע פֿאַראָשוטיסטן.

דעם שׂונאס עראָפּלאָנען זענען געפֿלויגן איבער די היזער. אויפֿן ראָג גלעזער־גאַס און ברייטער איז אײַנגעפֿאַלן אַ מויער. זעכציק מענטשן זענען געבליבן אונטער די ציגל. אויך אויף פֿאַרטאָוועט זענען אײַנגעפֿאַלן מויערן. רויך פֿון שרפֿות האָט זיך געשפּרייט איבער די גאַסן. מענטשן מיט פּעקלעך אין די הענט האָבן זיך געצויגן אַרויס דער שטאָט. קלאָנגען האָבן זיך געטראָגן, אַז דער דײַטש איז שוין גאָר נאָענט און ער וועט פֿאַרצוקן ווילנע.

מחבר — אַבֿרהם סוצקעווער.

מיר ציען זיך אויך — אַ קאַמפּאַניע שרײַבערס, חברים, נאַענטע. איך לאָז איבער מײַן שטוב אויף הפקר. באַווײַז בלויז מיטצונעמען די קאַרעקטור־בלײַטלעך פֿון מײַן פּאָעמע „סיביר". מײַן פֿרוי נעמט מיט איר טאָגבוך, וואָס זי שרײַבט פֿון צען יאָר אָן. מיר שפּאַנען אַרויף סובאָטש אין דער ריכטונג צו מינסק.

מיר באַגעגענען אַ מחנה ייִדן. די וועגענער — אַנגעפֿראָפּט מיט קישנס און ווײַבער. בײַ אַן אָנטרײַבער פֿון אַ פֿערד־און־וואָגן דערוויסן מיר זיך, אַז דאָס אָנטלויפֿט ער מיט זײַן משפּחה פֿון די „ביליקע הײַזער". אין דאָרף סלאָבאָדע ווויגט זײַנער אַ באַקאַנטער פֿויער. בײַ אים ווייל ער איבערזײַן די מלחמה־צײַט, און וועט מען וועט די דײַטשן פֿאַר־טרײַבן אויף צוריק, וועט ער זיך אומקערן קיין ווילנע.

וואָס אַ מינוט ווערט געדיכטער אויף די וועגן. עס ציען אויף מיזרח, טיפֿער אין לאַנד, יוגנטלעכע, אויך עלטערע און אַפֿילו זקנים. מען לויפֿט פֿון דער מגיפֿה, און די מגיפֿה יאָגט איבער... דײַטשישע עראָפּלאַנען לאָזן זיך אַראָפּ ווי היישעריקן. זיי יאָגן זיך נאָך אייניקיק מענטשן. אין דער לויפֿעניש ווערט צעשפּליטערט אונדזער גרופּע. אומרו מיט דער פֿרוי זענען אין דער בהלה ניט געוואָרן. דאָס קינד זייערס פֿיבערט אויף מײַנע הענט. איך ווייל אַרײַנגיין אין אַ כאַטע אַנצוטרינקען דאָס קינד, נאָר אַלע כאַטעס זענען פֿוסט. די פֿויערים — צעלאָפֿן.

נאָכט. מיר שלאָפֿן אין וואַלד. רויט־אַרמייערס וואַרענען אונדז, מיר זאָלן זײַן געהיט מיט מענטשן, ווײַל אַראָפּגעוואָרפֿענע דײַטשן גייען אין קליידער פֿון רויט־אַרמייערס. מײַן חבֿרס קינד, געבליבן אויף מײַנע אַרעמס, איז זיך פֿאַרגאַנגען אין אַ געווײַן. עס בענקט נאָך דער מאַמען. עס הונגערט. דאָס האַרץ ווערט צעריסן. בײַ דער לבֿנה־שײַן קלײַב איך אַן אַ פֿאָר יאָגדעס און גיב דעם קינד — עס זאָל ניט אויסגיין אויף מײַנע הענט.

*

לעבן אַשמענע האָט אונדז דער דײַטש שוין דעריאָגט. פֿון דער ווײַטן האָט זיך געטראָגן אַ געקלימפּער פֿון טאַנקען. פֿויערים האָבן דערציילט, אַז די גאַנצע געגנט איז שוין באַוועלטיקט מיט דײַטשן. ווהין לויפֿט מען? און דערצו טראָג איך נאָך דאָס קינד. דערפֿאָר ברענען. עראָפּלאַנען איבער די קעפּ. מיר דערקענען צוויישן זיי אויך אַ סך סאָוועטישע. זיי ראַנגלען זיך אונטער די וואָלקנס מיט די דײַטשישע לופֿטרויבערס. אײַנ־געקנוילט אין רויך, פֿאַלן עטלעכע אַראָפּ לעבן אונדז.

שוין ניט ווײַט פֿון ווילנע טרעף איך זיך מיטן טאָטן פֿונעם קינד, וואָס בײַ מיר אויף די הענט. כ׳גיב אים אָפּ זײַן עופּעלע און בין גליקלעך, וואָס איך האָב עס דערהאַלטן בײַם לעבן. מיר נעכטיקן אין אַ שײַער בײַ אַ פֿויערטע. דורך די שפּאַלטן זענען מיר ווי עס ברענט נײַ־וויללייקע. בײַ נאַכט קומען אַן מאַטאַציקלען, שטעלן זיך אָפּ בײַ דעם שײַער. איך דערהער די שפּראַך וואָס האָט געשענדט אייראָפּע. דײַטשישע זשאַנדאַרן נישטערן אין דאָרף. זיי רופֿן אַרויס אונדזער פֿויערטע און פֿרעגן, צי זי באַהאַלט ניט אויס קיין ייִדן. מײַנע חבֿרים שלאָפֿן. איך איינער בין אויף. פֿון אירס אַ וואַרט הענגט אָפּ אונדזער לעבן. זי ענטפֿערט אויף איר מוטערשפּראַך: „ניין, דאָ איז קיינער ניטאָ". און די זשאַנדאַרן פֿאָרן אַוועק ווײַטער.

טאַנקען, טאַנקען, טאַנקען. דער גאַנצער אָשמענער טראָקט איז איין טאַנקענקייט. זיי פֿויקן, רוישן, הילכן און פֿאַרטויבן. מיר וואַרטן אַ האַלבן טאָג. ענדלעך רײַסן מיר זיך

דורך. מיטן זעלבן וועג וואָס מיר זענען אַנטלאָפֿן, גייען מיר צוריק. בײַ דער ווילייקע וואָשן מיר זיך אָרום. מיר צעריסן די פֿאָפּירלעך, דאָקומענטן — טאָמער אַ רעוויזיע, זאָל מען גאָרניט געפֿינען. מײַן פֿרוי לאָזט איר טאָגבוך בלעטלעכווײַז מיטן וואָסער.

*

כ׳בין צוריק אין שטאָט. אויף די גאַסן האָב איך קיין יידן פֿמעט ניט באָמערקט. עטלעכע זקנים מיט אײַנגעבויגענע קעפּ האָבן זיך געשאָרט בײַ די וועגט. די באָפֿעלקערונג איז געלעגן אין די הײַזער. איבער דער שטאָט זענען אָרומגעגאַנגען עפּעס נײַע פֿינצטערע פֿאָרשוינען מיט ווײַסע אָרעמבענדער און קליינע ביקסלעך אויף די אַקסלען. צווישן זיי האָב איך דערקענט איינעם אַ סטודענט פֿון ווילנער אוניווערסיטעט.

לעבן שלאָסבאָרג האָבן זיי געפֿירט אונטערן ביקס אָרום צוואַנציק מאַן. צווישן זיי — זלמן שאַפּירא, אַ פּראָוויזאָר פֿון ווילקאָמירער גאַס. מען האָט זיי אַלעמען אָרויפֿגעפֿירט אויפֿן שלאָסבאָרג. בײַ דער גרינער בריק האָב איך דערהערט אַ זאַלפּ פֿון אַ סך ביקסן אין ראָיאָן פֿון שלאָסבאָרג. כ׳האָב זיך אומגעדרייט און געזען בלויז אַ פּלאָטערדיקן האָקנקרייץ אויף געדימינס שלאָס.

אין מײַן שטוב אויף סובאָטש־גאַס 6 ווו כ׳האָב אַלץ איבערגעלאָזט, האָב איך זיך מער ניט צוריקגעקערט. בין אַוועק צו מײַן מאַמען אויף ווילקאָמירער 14, ווו איך האָב אַפֿגעלעבט צוואַנציק יאָר. מײַן מאַמען האָב איך געטראָפֿן אַ פֿאַרווײַנטע. עמעצער האָט איר אָנגעזאָגט, אַז מען האָט מיך געזען אַ טויטן, אַ צעריסענעם פֿון אַ באָמבע.

גזירות און לאָטעס

אויף מאָרגן איז פֿון שטאָט אָנגעקומען אַ שכן און דערציילט, אַז מען כאַפּט יידן אויף אַרבעט. די יידן וואָס מען כאַפּט, לאָזט מען אַף אויף דער נאַכט אַהיים און מען גיט זיי אָרויס פֿאָפּירלעך, אַז זיי זענען שוין „געכאַפּטע". חוץ דעם דערציילט דער שכן, אַז די דײַטשן האָבן אין דער לוקישקער טורמע אָוועקגעפֿירט ווי ערובֿניקעס אָרום צוויי הונדערט יידן און פֿאַליאַקן. אויב די באַפֿעלקערונג וועט זיך מיט עפּעס „פֿאַרזינדיקן", וועלן די ערובֿניקעס באַצאָלן מיט זייערע קעפּ. די זעלבע נאַכט האָט זיך ביז באָגינען געהערט אַ שיסערײַ פֿון דער טורמע, וואָס שטייט אויף דער אַנדערער זײַט ווילנע, אָנטקעגן מײַן פֿענצטער. ווער שיסט און אין וועמען — האָט קיינער ניט געוווּסט. אָזוי האָט זיך איבער־געחזרט עטלעכע מעת־לעת נאָך אָנאָנד. שפּעטער האָט זיך אָרויסגעוויזן, אַז דעם זעלבן אָונט וועג מען האָט אין טורמע געבראַכט די ערובֿניקעס, האָט מען זיי גרופּעסווײַז דערשאָסן.

די שיסערײַ אין דער לוקישקער טורמע האָט ניט אויפֿגעהערט. דאָס כאַפּענישׂ אויף מענער — אויך ניט. יעדער פֿאַליציי־צירקל האָט באַקומען אַ פֿאַראַדענונג אָנצוכאַפּן צו פֿופֿציק יידן אַ טאָג. שוין ניט אויף דער געווײַנטלעכער אַרבעט, נאָר אויף עפּעס אַ געהיימען ציל, וועלכן קיינער האָט ניט געוווּסט.

כאַפּונעס (אָזוי האָבן די יידן אָנגערופֿן זייערע כאַפּערס) לויפֿן אָרום איבער די גאַסן און קאָנטראָלירן, טאָפּן, נישטערן. זיי שטעלן אַף יעדער אײַנעם. אויב אַ יוד האָט ניט קיין שײַן אַז ער אַרבעט, אָדער אויב דער שײַן איז אַ ביסל אָנגעריסן, צעקנייטשט, פֿירט מען דעם יוד אין דער לוקישקער טורמע.

די פּאָשיסטישע פּאָליציי האָט קאַנפֿיסקירט סחורות בײַ יידן, אַרויסגעשלײדערט די יידן פֿון אַלע אונטערנעמונגען. פֿון דער קיעווער־גאַס, שאַפּען־גאַס, גרויס־סטעפּן־גאַס האָט מען אין משך פֿון אַ שעה צײַט אַרויסגעטריבן אַלע „ניט־אַריער" און זייערע דירות פֿאַרחתמעט. אייניצייטיק האָט מען פֿאַרנומען פֿון דאָרטן אַלע מענער. אין גאַס האָבן זיך באַווײַזן די ערשטע באַפֿעלן:

„יידן טאָרן ניט ריידן דורכן טעלעפֿאָן.

יידן טאָרן ניט אַריינקומען אין קיין שטאָטישן אַנשטאַלט (באַד, שפּיטאָל, קינא, טעאַטער, קאָפּע).

יידן מוזן אָפּטראָגן זייערע וועלאָסיפּעדן און ראַדיאָס.

אַלע יידן וואָרן אַרויסגעוואַרפֿן פֿון אוניווערסיטעט."

אין שטאָט האָט זיך באַווײַזן די באַקאַנטע אויפֿשריפֿט: „אײַנטריט פֿיר יודען פֿער־באָטן".

אין די אַרטיקע צײַטונגען האָבן זיך באַווײַזן שוידערלעכע אַרטיקלען וועגן יידן. דער גאַנצער סם פֿון דער היטלעריסטישער פּראָפּאַגאַנדע, צוגעגרייט פֿאַר לאַנגע יאָרן, איז אַריינגעדרונגען אין דער היגער פּרעסע, וווּ ס'האָבן מיטגעאַרבעט פֿאַשיסטישע אָגענטן — דײַטשיש־ליטווישע נאַציאָנאַליסטן.

דעם 4טן יולי איז אין די צײַטונגען און אויף די וועגט פּובליקירט געוואָרן אַזאַ מודעה: „אין הספּם מיטן באַפֿעל פֿון דער דײַטשישער מיליטעריישער מאַכט פֿון 3טן יולי 1941 מעלדן מיר, אַז אַלע יידן, אָן אונטערשייד פֿון געשלעכט און עלטער, דאַרפֿן טראָגן אויף דער ברוסט און פּלייצע אַ לאַטע פֿון 10 סענטימעטער אויף 10 סענטימעטער. אין מיטן דאַרף זײַן אַ גועלער קרײַז און אינעווייניק אַ „J". אַ מוסטער איז פֿאָראָן אין אַלע ווילנער פֿאַליצײַ־צירקלען.

דער באַפֿעל גייט אָרײַן אין קראַפֿט פֿון 8טן יולי 1941.

פֿאַר ניט אויספֿירן דעם באַפֿעל — די גרעסטע שטראָף.

מיליטעריישער קאָמענדאַנט פֿון ווילנע, צענפּפֿעניג."

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט דער שטאָט־קאָמענדאַנט נוימאַן אַרויסגעגעבן אַ נײַעם געזעץ וועגן לאַטעס: ניט קיין געלע דאַרפֿן זיי זײַן, און ניט אויף דער ברוסט און פּלייצע דאַרף מען זיי טראָגן, נאָר מען דאַרף אָנגייען אויפֿן אָרבל אַ בלויען אָרעמבאַנד מיט אַ ווײַסן מגן־דוד. שפּעטער מיט אַ טאָג איז אויך אָט דאָס געזעץ בטל געוואָרן: מען דאַרף שוין ווידער טראָגן געלע לאַטעס אויף דער ברוסט און פּלייצע.

די דײַטשן האָבן מיט די דאָזיקע געזעצן געוואָלט וואָס מער באַליידיקן, דערנידעריקן און צעטומלען די יידישע באַפֿעלקערונג און קענען „געזעצלעך" אַרויסבאַקומען וואָס מער קרבנות. די יידן האָבן ניט געקענט, פּשוט ניט באַווײַזן אויסצופֿירן די נאָך־אָנאַנדיקע שפּאָגל נײַע באַפֿעלן. און פֿאָרן טראָגן ניט די לאַטע וואָס מען דאַרף, האָט מען גלײַך אַרעסטירט.

נאָך ניט געענדיקט מיט די לאַטעס — ווידער אַ נײַס: יידן טאָרן ניט האָבן קיין קאַנטאָקט, טאָרן ניט ריידן מיט קיין ניט־יידן. יידן האָבן ניט קיין רעכט צו פֿאַרקויפֿן וועלכע ניט איז זאָכן, וויל דאָס גאַנצע פֿאַרמעגן זייערס געהערט פֿון הײַנט און ווײַטער צו דער דײַטשישער מלוכה, און עס וועלן ציטוויליק בלויז איבערגעלאָזט בײַ דעם געוועזענעם בעל־הבית.

ווי עס דרינגט אַרויס פֿון ערשטן פונקט, איז יידן פֿאַרוועלט צו באַזוכן דעם מאַרק. פֿאַר ניט אונטערוואַרפֿן זיך די פֿאַראַרדענונגען וועלט מען דערשאַסן.

דעם 2טן אויגוסט איז אַנגעקומען האַנס קריסטיאַן הינגסט, ווי דער געביטס־קאַמיסאַר פֿון ווילנע. שוין אין זעלבן טאָג האָט ער באַוויזן זײַן פּוח.

אויף שפּיטאָל־גאַס און נאַוויגאַראַד זענען פֿאַרגעקומען צוויי גרויסע פּאַגראָמען. אַנגעפֿירט מיט זיי האָבן די מאַסן־מערדערס שווײַנענבערג און ווײַס, ביידע פֿון דער געסטאַפּאָ. חוץ דעם האָט הינגסט אַרויפֿגעלייגט אַ ריזיקע קאַנטריבוציע אויף דער יידישער באַפֿעלקערונג.

איין פֿאַראַרדענונג איז פֿאַרויסגעלאָפֿן דער צווייטער:

יידן מעגן גיין אין שטאָט בלויז ביז זעקס אין אָוונט.

אויף די טראָטוּאַרן איז יידן פֿאַרוועלט צו גיין. זיי מעגן גיין בלויז אויפֿן ברוק און אייזנציקווײַז, ווי עס גייען געגנדז.

אויף מיצקעוויטש־גאַס, זאַוואַלנע, ברייטע, שלאָס־גאַס, קאַטעדראַל־פּלאַץ און אַרום באַן איז יידן פֿאַרוועלט צו גיין.

די יידן האָבן געפֿרווט אויף די געוועלן עובֿר זײַן. מען טאָר ניט גיין אויפֿן מאַרק, איז אַדער מען פֿלעגט ריזיקירן און גיין אַן לאָטעס ווי ניט־יידן, אַדער די ניט־יידישע שכנים פֿלעגן אויפֿקויפֿן שפּײַז און אַרײַנטראָגן אין די יידישע שטיבער. אויך מיטן גיין איבער די גאַסן האָבן זיך די יידן אַן עצה געגעבן: מען האָט געמאַכט דורכגענג פֿון הויף צו הויף. מען איז אַרומגעגאַנגען צענדליקער גאַסן און געקומען ווו מען דאַרף.

כאַפֿונעס

דער געסטאַפּאָ־אָפֿיציר שווײַנענבערג האָט געאַרבעט פֿליסיק. אויף ווילנער 12 האָט ער אויפֿגעשטעלט זײַן שטאָב. ער האָט צוגעצויגן די ליטווישע פּאָשיסטן פֿון „איפּאַטינגאָס בוריס", אַדער ווי מען האָט זיי פּשוט גערופֿן די „איפּאַטינגאָ" (ספּעציעלע), און זיי פֿונאַנדערגעטיילט אויף צוויי גרופּעס: די אויפֿגאַבע פֿון דער ערשטער גרופּע איז צו כאַפּן יידן, און פֿון דער צווייטער — אויסצופֿירן עקזעקוציעס איבער די געכאַפּטע.

*

איבער די גאַסן האָבן זיך אַ לאָז געטאָן כאַפֿונעס. צו ערשט האָבן זיי געדאַרפֿט אויפֿזוכן יידישע מענער און זיי שלעפּן צו דער אַרבעט. אָבער ניט אין דער עצם אַרבעט איז זיי געגאַנגען. ס'איז געווען אַ פֿון פֿאַרויס צוגעגרייט מיטל, ווי אַזוי אַרײַנצונאַרן און פֿאַרלענדן די יידישע באַפֿעלקערונג. די אַרבעטנדיקע יידן האָט מען לכתּחילה „ניט געטשעפּעט". פֿאַרקערט, זיי האָבן באַקומען צעטלען, אַז זיי אַרבעטן. מיט אַזאַ צעטל האָט מען זיי ניט געטאָרט פֿאַרהאַלטן. אין גיכן איז די יידישע באַפֿעלקערונג צעטיילט געוואָרן אויף צוויי טיילן: די וואָס אַרבעטן, און די וואָס באַהאַלטן זיך. געפֿונען אַ באַהאַלטענעם יידּ, פֿלעגן די כאַפּונעס אים הייסן מיטנעמען אַ האַנטעך און זייך און פֿלעגן אים אַפּפֿירן אין דער לוקישקער טורמע. אין טורמע איז געווען שווײַנענבערג. פֿון אים פֿלעגט מען זיך זעלטן אַרויסדרייען.

אויף ווילנער 12, אין דער געביידע פֿון דער „איפּאַטינגאָ", איז געווען אַ קאַרטאָטעק פֿון די געכאַפּטע. אין די קאַרטאָטעק־בלאַנקעס זענען געווען רובריקן: נאָמען און פֿאָמיליע־

נאָמען פֿונעם פֿאַרכאַפּטן, ווען געבוירן און נאָמען פֿונעם כאַפּער. אויף דער צווייטער זײַט פֿלעגט דער סעקרעטאַר נאָרווישע צושרײַבן מיט אַ רויטן בלײַער אַ L אָדער אַ P. L האָט באַטײַט, אַז דער קרבן איז אין דער לוקישקער טורמע. אַ P — אַז מען האָט אים שוין אָפּגעפֿירט קיין פּאָנאָר, דאָס עקזעקוציע־אָרט הינטער ווילנע.

פֿאַר איטלעכן געכאַפּטן יידן וואָס איז באַשטימט געווען אויף אומקום, האָט דער כאָפּון באָקומען צו 10 רובל.

אַ סך כאָפּונעס האָבן געהאָט צו זיך געהילפֿן. מערסטנס זענען דאָס געווען גאָר יונגע אָגענטלעך. זיי פֿלעגן פֿריִער אויסשמעקן די ערטער, ווו יידן באַהאַלטן זיך. פֿאַר אַזאַ האָט מען געציטערט ניט ווינציקער ווי פֿאַר אַ דערוואַקסענעם. די כאָפּונעס פֿלעגן ניט נאָר כאָפּן מענטשן צום טויט, נאָר אויך זיך איבער זיי איזדיעקעווען. אין זייער גלאַנץ־פּעריאָד, ערבֿ דער געטאָ, פֿלעגן זיי באַפֿאַלן בתי־מדרשים און אַוועקפֿירן די דאָוונערס אַזוי ווי זיי שטייען, אין טלית־און־תּפֿילין. געווען איז אַזאַ פֿאַל: בעת אַ כאָפּעניש האָט איינער אַ יִד, גרשון שמוקלער, זיך באַהאַלטן אין אַן אַלמער. אַ כאָפּון האָט אים דערטאַפּט און געשלעפּט אויפֿן הויף. דער יִד האָט זיך געפֿרוווט אויסקויפֿן. ער האָט אָבער ניט געהאָט גענוג געלט. האָט ער זיך געבעטן בײַם כאָפּון, וועלכן ער האָט געקענט ווי אַ סטודענט פֿון אוניווערסיטעט:

— האָק מיר אויס מײַנע גאָלדענע ציין, נאָר לאָז מיך לעבן.

בײַם סטודענט האָט זיך אויפֿגעוועקט דאָס „געוויסן": ער האָט שמוקלערן אויסגעהאָקט די ציין און געלאָזט לעבן.

דער ערשטער יודענראַט

דעם 4טן יולי איז אויפֿן שולהויף אַרײַנגעפֿאָרן אַן אויטאָ, און צוויי דײַטשן מיט ביקסן אויף די אָקסלען האָבן באַפֿוילן אַרויסרופֿן דעם ווילנער רבֿ. ס'איז צו זיי אַרויס דער שטאָט־שמש חיים מאיר גאָרדאָן, אַ הויכער שיינער יִד מיט אַ ווײַסער באָרד. „דו ביסט דער ווילנער רבֿ?" האָט איינער פֿון די דײַטשן געפֿרעגט און אָנגעשטעלט אויף אים די ביקס. גאָרדאָן האָט געענטפֿערט, אַז ער איז בלויז אַ שמש. דער ערשטער רבֿ, רובינשטיין, איז אין אמעריקע, און דער צווייטער רבֿ, חיים־עוזר גראָדזענסקי, איז געשטאָרבן.

— אויב אַזוי, — האָבן די דײַטשן געמאָלדן דעם שמש, — ביסטו דער רבֿ. און ביז מאָרגן דאַרפֿסטו אויפֿשטעלן אַ יודענראַט.

ס'איז געפֿוקן געוואָרן אַ פֿאַרזאַמלונג פֿון די ווילנער כלל־טוערס אונטערן פֿאַרזיץ פֿון דעם אַלטן און גוט באַקאַנטן ד"ר גרשון גרשוני. גרשוני האָט דערקלערט, אַז די וועלכע מען וועט אויסקלײַבן אין יודענראַט, טאָרן זיך ניט אָפּזאָגן. ס'איז געגליכן, ווי זיי וואָלטן געאָנגען אויף קידוש־השם. און ער האָט זיך ביטער צעווײַנט. אין יודענראַט זענען אויסגעקליבן געוואָרן זעכצן פּערזאָנען. צווישן זיי: ד"ר יעקבֿ ויגאָדסקי, הרבֿ שוב, אליעזר קרוק, אַדוואָקאַט פּנחס קאָן, פֿרוי ד"ר ראָזע שאַבאַד־גאָוואָנסקי, דער באַנקיר א. לאָנגבאָרט. פֿאָרן פֿאַרזיצער איז אויסגעקליבן געוואָרן אינזשעניר סאָול טראָצקי.

דער יודענראַט האָט זיך אַרײַנגעקליבן אויף סטראָשון־גאַס 6, אין בנין פֿון דער געוועזענער ביבליאָטעק „מפּיצי השׂכלה".

דאָס ערשטע וואָס איז אַרויפֿגעלייגט געוואָרן אויפֿן יודענראַט, איז צונויפֿזאַמלען דאָס גאָלד און די ווערטזאַכן בײַ דער יידישער באָפֿעלקערונג.

*

ווי נאָר עס זענען אַריין אין ווילנע די דײַטשן, האָט נאָך געפֿרוווט אָנגורטן זײַנע פֿוחות דער אָלטער ווילנער כּלל־טוער, דער געוועזענער פֿאָרזיצער פֿון דער ווילנער יידישער קהילה — ד״ר יעקב וויגאָדסקי.

צו פֿינף און אַכציק יאָר איז אים באַשערט געווען צו זען דעם האָקנקרייץ איבער זײַן היימשטאָט. ער איז שוין געווען קראַנק. קוים וואָס געגאַנגען. וועג די נײַע מאַכט־האָבערס האָבן אָנגעהויבן זייער מאָרד איבער דער יידישער באָפֿעלקערונג, זענען צענדליקער און הונדערטער מענטשן געלאָפֿן צו וויגאָדסקין. בײַ ד ע ם האָט מען אָוועקגערויבט א זון, בײַ ד ע ם — א טאָטן. זאָל ער, ווי אָלע מאָל, זיי העלפֿן, זיי ראַטעווען.

דער קראַנקער וויגאָדסקי האָט זיך אויפֿגעהויבן פֿון בעט, אָנגעטאָן זײַנע שוואַרצע קליידער מיט די אָקערשט אָנגענייטע לאַטעס, גענומען א שטעקן און אָוועק צום רעפֿערענט פֿאַר יידישע ענינים בײַם געביטס־קאָמיסאָר, פֿראָנץ מורער, אָפּצושרײַען די גזירות. דער שטורמיסט בײַ דער טיר האָט אים ניט אַרײַנגעלאָזט. געהייסן וואַרטן אויף די טרעפּ. אין א שעה אַרום איז אַרויסגעקומען מורער.

דער זקן איז צוגעגאַנגען נעענטער, זיך פֿאַרגעשטעלט און דערציילט דעם נײַעם הערשער וועגן די גרויסע עוולות, וואָס ווערן אָפּגעטאָן לגבי די יידן. מורער האָט ניט געענטפֿערט קיין וואָרט. ער האָט אַרויפֿגעצויגן אויף דער האַנט א וויסע הענטשקע און אַראָפּגעשלײַדערט וויגאָדסקין פֿון אָלע טרעפּ.

דער זקן האָט זיך קוים אויפֿגעהויבן. זיך אַרומגעווישט דאָס בלוט, און מיטן ברוק, ווי אָלע יידן, זיך אָוועקגעלאָזט אַהיים. ער איז געגאַנגען דורך מיצקעוויטש־גאָס. דעמאָלט איז שוין געווען אַרויס דאָס געזעץ, אז די הויפּטגאַסן זענען פֿאַרוואָרט פֿאַר יידן. ס׳איז גלײַך אויסגעוואָקסן א כאָפּון און א נעם געטאָן וויגאָדסקין. צופֿעליק האָט עס באַמערקט א ניט־יידישער פּראָפֿעסאָר. ער האָט אויסגעקויפֿט דעם זקן און אים געבראַכט אַהיים.

פֿון דעמאָלט אָן איז שוין דער אָלטער כּלל־טוער מער ניט אַרויס פֿון שטוב. ביז איין מאָל איז געקומען צו זײַן שטוב אָן אויטאָ. מען האָט אים אַרויסגעשלעפּט פֿון בעט און אָוועקגעפֿירט אין דער לוקישקער טורמע.

מײַן פֿרוי האָט אים שפּעטער געזען אין טורמע. א חודש לאַנג האָט אים שוויגענבערג געמאַטערט. צו וויגאָדסקין אין קאַמער האָט ער אַרײַנגעוואָרפֿן מתים. די יידן, אָנגעכאַפּטע בעת פֿאַרשיידענע פּראָוואָקאַציעס, האָבן זיך געצויגן צו דעם זקן און געמאָנט בײַ אים טרייסט. וויגאָדסקי האָט געמונטערט די פֿאַרמישפּטע יידן. דאָס געלט האָט ער געהייסן צעריסן און דאָס גאָלד און צירונג אַרײַנוואַרפֿן אין אָפּטרעט, כּדי עס זאָל ניט אַרײַנפֿאַלן אין די מערדעריש העכט.

די האַק

...מײַן מאַמע האָט אויף א רגע פֿאַרגעסן פֿון דײַטשישן געזעץ: זי האָט געשטעלט א פֿוס אויפֿן טראָטואַר. א שטורמיסט האָט זי אָנגעכאַפּט פֿאַר די האָר און געשמיסן מיט דער נאָגייקע איבערן פּנים. וועג זי איז שוין געלעגן א פֿאַרבלוטיקטע אין רינשטאָק, האָט ער זיך הויך פֿונאָנדערגעלאָכט און אָוועק. א שכנטע האָט זי געבראַכט אַהיים. כ׳האָב איר אַרומגעוואָשן דאָס בלוט און דאָס ערשטע מאָל דערפֿילט אין זיך דאָס פֿײַער פֿון נקמה. מיט א מאָל האָבן זיך אין פֿאָדערהויז דערהערט טריט. כ׳האָב זיך באַהאַלטן אין

אַ טונקעלן צימער, ווו ס׳איז געווען אונדזער קיך. ס׳זענען אַרײַנגעקומען צוויי כאַפונעס. איך שטיי אינעם צימערל, צוגעשפּאַרט צו דער וואַנט און הער, וואָס די כאַפונעס ריידן. אַזוי ווי ס׳איז אַן אַרעמע סאַלקע, זוכן זיי ניט קיין גאָלד. זיי פֿרעגן בלויז, צי ס׳זענען דאָ מענער. דערהערט, אַז ניט, רופֿט זיך אײַנער אָפּ: „מען דאַרף אַ זוך טאָן — די זשידעס האָבן זיך אויסגעלערנט זיך צו באַהאַלטן".

איך הער ווי עס עפֿנט זיך די טיר פֿון פֿינצטערן קעמערל, און עמעץ גייט אַרײַן מיט אַן עלעקטריש לעמפּל. איך שפּאַר זיך אַן לעבן צעברעכענעם אויוון און דערטאָפּ אַ האַק. כ׳גיב זיך אַ וואַרט, אַז אויב דער כאַפון וועט מיך באַמערקן און וועלן מיטנעמען, שפּאָלט איך אים מיט דער האַק דעם קאָפּ.

אָט איז ער אַרײַן. כ׳זע אַ שוואַרצן קאָפּעליוש און אַ פּנים מיט אַ שיטער בערדל. מיטן לעמפּל פֿאָכעט ער איבער די וועגנט. דער עיקר זוכט ער אין דיווינקלען. דער כאַפון גייט אַרײַן טיפֿער. איך הער שוין זײַן אָטעם. ער שטעלט זיך מיט דער פּלייצע צו מיר. די האַק, צוגעוואָקסן צו מײַן דלאָניע, וואַרט, איך זאָל אויספֿילן מײַן וואַרט. איך וואַרט, ער זאָל זיך אומקערן און מיך באַמערקן. אין יענער סעקונדע האָט זיך ווידער דערוועקט אין מיר דאָס גרויסע געפֿיל פֿון נקמה. קיין מאָל האָב איך נאָך ניט איבערגעלעבט אַזאַ שטאַרק געפֿיל. כ׳האָב געוואָרט, ער זאָל אַ דריי טאָן דעם קאָפּ און מיך באַמערקן. געוואָלט האָב איך נקמה נעמען פֿאַר דער פֿאַרבלוטיקטער מאַמען.

דער כאַפון האָט אַלץ און אומעטום באַלויכטן, בלויז הינטער זײַן פּלייצע איז אים ניט אײַנגעפֿאַלן צו זוכן און ער איז אַרויס פֿון קעמערל.

מײַן ערשטע מאַלינע

אין מײַן צימערל אויף ווילקאָמירער 14, אין שטענדיקער טויטשרעק פֿאַר די כאַפונעס און שטורמיסטן, וואָס האָבן זיך אויך אַ לאָז געטאָן איבער די יידישע שטיבער, בין איך געלעגן טאָג ווי נאָכט צוגעדעקט מיט שמאָטעס און געמאָכט פּלענער, ווו און ווי אַזוי זיך אויסצובויען אַ מאָלינע. אַ „מאָלינע" — אַ וואָרט, וואָס איז גיך פֿאָפּולער געוואָרן בײַ דער יידישער באָפֿעלקערונג — האָט געהייסן אַן אָרט, ווו מען קען זיך באַהאַלטן פֿון די כאַפונעס.

אונדזער שטוב איז אַ הילצערנע סאַלקע אויפֿן צווייטן גאָרן. דער בוידעם אַן אָפּענער, מען וועט זיכער געפֿינען. די כאַפונעס האָבן זיך אויסגעלערנט זוכן. לעצטנס קומען זיי מיט העק און אָפּילו מיט שפּירהינט. דאָס איינציקע אָרט איז דער קוימען פֿון צעברעכענעם אויוון אין קיך. בײַ נאָכט האָב איך שטיל אַרויסגענומען עטלעכע ציגל און אַרויפֿגעקראָכן אין דער הייך, פֿונקט אַנטקעגן דער לבֿנה... דרײַ נעכט האָב איך זיך געמאָטערט אין דעם קוימען און פֿאַרסמט די לונגען מיט דער שטיקנדיקער סאָזשע. איז מיר אײַנגעפֿאַלן, אַז אונטערן בלעכענעם דעכל וואָס גייט אַראָפּ פֿון דעם פֿענצטער, באַדאַרף זיך געפֿינען אַ פּוסט אָרט. אויב מען זאָל פֿון ערגעץ דורכשנײַדן אַן אַרײַנגאַנג און אים גוט פֿאַרמאָסקירן, איז מעגלעך דאָרטן אַרײַנצוקריכן און „ווינטן". אין פֿאַדערהויז, פֿאַרן עפֿענען די טיר, האָט זיך געפֿונען אַ טונקל קעמערל אויף צו האַלטן האַלץ. אין יענעם קעמערל האָב איך אַרויסגעריסן אַ ברעט און געמאָכט אַן אַרײַנגאַנג אונטערן בלעכענעם דעכל. די מאָלינע האָט זיך אַרויסגעוויזן אַ ביסעלע צו נידעריק. איך האָב געקענט בלויז ליגן אין דער גאַנצער לענג און ס׳איז קוים געווען מעגלעך זיך איבערצודרייען אויף דער אַנדערער זײַט.

כ׳פֿלעג אַריַינקריכן מיט די פֿיס פֿאַרויס און נאָך דעם צוציען די ברעט אויף צוריק און פֿאַרדרייען מיט אַ דראָט אינעווייניק. אַזוי בין איך אָפּגעלעגן אין דער מאַלינע זיבן וואָכן. כ׳האָב אויסגעבויערט דורכן בלעך אַ פּיצל עפֿענונג און פֿאַר דעם ביסל שיַין אין פֿאַרעם פֿון אַ נאָדלליכט האָב איך געשריבן מיַינע לידער „פּנימער אין זומפֿן".

דאָס בלעך, אָנגעוואָרעמט פֿון דער יוליזון, האָט צעבריט מיַין ליַיב. כ׳פֿלעג קוים דערוואַרטן דעם אָוונט. אין בין־השמשות פֿלעגט זיך צושאַרן אַהער מיַין פֿרוי, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אַן לאָטעס, און מיר דערלאָנגען פֿון אונטערן ברעט אַ שטיקל ברויט. עפֿענען די מאַלינע האָב איך ניט געוואָלט, ווייַל צו יעדער רגע קענען זיך אָנטראָגן כאָפונעס.

*

אונטער מיר, אין דער אונטערשטער פּוסטער דירה (די זין האָט מען פֿון דאָרטן צוגעכאָפּט, די אַלטע מאַמע איז געשטאָרבן), האָט זיך אַריַינגעקליבן אַ געוועזענער באַאַמטער פֿון ווילנער מאַגיסטראַט, אייגער אַ ניקאָלַיי פּטאַשעק. ער האָט געוואָרפֿן אַ שרעק אויף די עטלעכע נאָך געבליבענע יידישע אינוווינערס. אין אָוונט פֿלעגט ער זיך אַוועקזעצן אויף די טרעפּ און רייניקן זײַן ביקס. איין מאָל האָט ער זיך באַרימט פֿאַר די שכנים, אַז ער קומט נאָר וואָס פֿון שטעטל פּאָדבראָדז, וווּ ער האָט מיט די אייגענע הענט דערשאָסן פֿופֿציק יידן. איבערן גאַנצן הויף האָבן זיך געלופֿטערט אָנגעראָבעוועטע זאָכן. גראָד איז מיַין באַהעלטעניש אויסגעקומען איבער זײַן בעט. עמעצער האָט אים אונטערגעזאָגט, אַז רייַנעס זון — מיך, הייסט עס — האָט מען ניט געזען אַראָפּפֿירן פֿון די טרעפּ, מסתּמא באַהאַלט ער זיך ערגעץ. פּטאַשעק איז אַרויף צו מיַין מוטער אַ קוק טאָן.

די גאַנצע צייַט פֿון מיַין ברודער זיך אין דער מאַלינע האָב איך אויסגעמיטן פֿון דאָרטן אַרויסצוגיין אָפֿילו בײַ נאַכט. כ׳האָב געוווּסט, אַז קוים וועט איך געכאָפּט פֿון די היצלעס, איז שוין מיַין לעבן פֿאַרשפּילט. אין דער באַהעלטעניש בין איך געוואָרן קראַנק, אָבער האָב באַשלאָסן ניט אַרויסצוגיין פֿון דאָרטן. מיַין מאַמע האָט זיך געבעטן, האָב אַריַינגעשפּטשעט אין אַ שפּאָלט, איך זאָל אַרויסקריכן און כאָפּן לופֿט און זיך אַ ביסל צוהיילן. איין מאָל האָב איך זיך געלאָזט אַיַינרייַדן. אַרויסגעקראָכן פֿון דער באַהעלטעניש און אַריַין אין שטוב. ס׳איז געווען פֿריַיטיק צו נאַכטס. די מאַמע האָט געבענטשט ליכט. אין פֿענצטער האָט אַריַינגעקוקט דער מיַיבוים וווּ אַ בשׂורה פֿון פֿרידן. כ׳האָב זיך אויסגעטאָן האָלב נאָקעט און געמוסעט זיך אַרומוואָשן. אין דער זעלבער צייַט איז אַריַין פּטאַשעק. ער האָט זיך געמאַכט, ווי ער זעט מיך ניט, און געפֿרעגט בײַ דער מאַמען, צי ס׳איז אַ גוטע דירה בײַ איר ? ער ווייל בעסער זיך אַרויפֿקליַיבן אויבן, אונטן שטערט מען אים שלאָפֿן. אַלץ איינס, זאָגט ער, וועט מען אין גיכן די יידן אַרַיינטריַיבן אין געטאָ, ווייל ער בײַ צייַטנס נעמען די ווווינונג. מיַין מאַמע איז פֿאַרטאָן געווען אין ליכט־בענטשן. זי האָט ניט געהערט זײַנע רייד. ער האָט זיך העפֿלעך געזעגנט און פֿאַרמאַכט די טיר. כ׳האָב דערשפּירט, אַז פּטאַשעק האָט באַשלאָסן מיך צו כאָפּן. און אייַדער איך האָב נאָך באַוויזן אָנצוטאָן דאָס העמד, ערשט — אַ גלאָף, אַ געפֿילדער, אַ שטורמיסט מיט פּטאַשעקן רייַסן זיך אַריַין דורך דער טיר. פֿלינק ווי אַ בליץ בין איך אַרויסגעשפּרונגען אין פֿאָדערהויז און זיך באַהאַלטן אין דער מאַלינע.

אַ פּאַרווילונג בײַ דײַטשן

ווײַטער ליגן אין דער מאָלינע האָט שוין ניט געהאָט קיין זינען. האָב איך באַשלאָסן צו אָנטלויפֿן, זיך אַריבערכאָפּן אין שטאָט. כ׳האָב געוווּסט, אַז אַרויף־גאָס, לעבן די שעס־קינער בערג, אין די אָמוניציע־לאָגערן, אַרבעטן יידן. איך האָב פֿאַרטראָכט זיך אַריבער־צוכאָפּן אַן לאָטעס אָהין צו, און פֿון דאָרטן, שוין ווי אַ יִיד, מיט דער גאַנצער קאָלאָנע אָפּמאַרשירן אין שטאָט.

כ׳האָב אָנגעשריבן אַ צוואה (טאָמער כאָפּט מען מיך), פֿאַררוקט זי אין דער באַהעל־טעניש, ווו כ׳בין זיבן וואָכן אָפּגעלעגן אין פֿיבער, און בײַ נאַכט, דעם 5טן אויגוסט 1941, זיך אַריבערגעכאָפּט אויף אַ צווייטן הויף, זיך דאָרטן באַהאַלטן אויף אַ בוידעם און בײַ טאָג האָב איך אַוועקגעשפּאַנט אַן לאָטעס מיטן טראָטואָר צו די שעסקינער בערג. כ׳בין אָבער באַגאַנגען אַ גרויסן פֿעלער. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז הינט איז גאָר זונטיק, און דעם טאָג טרײַבט מען ניט די יידן צו דער אַרבעט.

לעבן פֿורטעס ציגעלניע האָט מיך אָפּגעשטעלט אַ שיפֿורער שטורמיסט און געפֿאָדערט דאָקומענטן. געזען, אַז כ׳בין אַרײַנגעפֿאַלן, זאָג איך אים, אַז כ׳בין אַ יִיד און האָב פֿאַרגעסן אָנצוטאָן די לאָטעס.

— גוט, וואָס דו האָסט אָנגעטראָפֿן אויף מיר, ניט אויף מײַנע יענע קאָלעגן, — ווײַזט ער מיטן פֿינגער אין דער אָנטקעגנדיקער ריכטונג. — זיי וואָלטן דיר אָפּגעשניטן די אויערן. איך, זעסטו, וועל דיר קיין שלעכטס ניט טאָן. הינט בײַ נאַכט וועל איך דיך אָפּלאָזן. איצט וועסטו גיין מיט מיר, וועסט שפּילן אין אַ צירק.

כ׳זוך אין געדאָנק אַן עצה, ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען. נעם אַראָפּ פֿון מײַן האָנט דאָס זייגערל, גיב עס אים און בעט מיך באַפֿרײַען. דער שטורמיסט צעלאָכט זיך, רוקט אַרײַן אין קעשענע די האָנט, ציט אַרויס פֿון דאָרטן אפֿשר אַ צענדליק זייגערלעך און ווײַזט זיי מיר:

— אין פֿאָנעוועזש האָט מיר אַ יִיד געוואָלט אָפּגעבן זײַן נײַעם צוויי־גאָרנדיקן מויער, אַבי איך זאָל אים שיסן וואָס גיכער. און בײַ אַ צווייטן האָב איך געבעטן זײַן האָנטזייגערל, וועל איך אים לאָזן לעבן, איז דאָס אים געווען אַ שאָד... נאָר דיר, — קלימפּערט ער מיט די זייגערלעך, — וועל איך ניט טאָן קיין שלעכטס. איך שווער בײַ היטלערן! דו וועסט בלויז בײַ מיר שפּילן אין צירק.

וואָס אַזוינס דער שטורמיסט האָט פֿאַרטראָכט, האָב איך ניט געקענט באַנעמען. כ׳האָב געהאָט בלויז איין פֿאַרלאַנג: ער זאָל מיך נאָר ניט אַוועקשלעפּן אין לוקישקער טורמע, פֿון וואָנען עס זענען שוין צו מיר דערגאַנגען גרוסן, ווי אַזוי שווײַנענבערג פֿיניקט. פֿאַר דעם האָב איך מורא געהאָט נאָך מער, ווי פֿאַר דערשאָסן ווערן. כ׳האָב געקלערט צו אָנטלויפֿן. נאָר מיטן שטורמיסט איז מיטגעגאַנגען, ווי זײַן שאָטן, אַ שוואַרצער קודלאָטער הונט. ווער ווייס, ער קען מיך נאָך דעריאָגן, כאָפּן, און דעמאָלט וועט זײַן ערגער. האָב איך באַשלאָסן צו אָנטלויפֿן בלויז אין פֿאָל, ווען כ׳וועל זיך איבערצייגן אויף זיכער, אַז דער שטורמיסט פֿירט מיך צום טויט.

אין דער זעלבער צײַט זענען אָנגעגאַנגען זײַנע צוויי קאָלעגן. זיי האָבן געפֿירט צוויי יידן מיט גלעלע לאָטעס. דערזען, אַז זייער קאָלעגע איז אויך ניט מיט ליידיקן, האָבן זיי זיך שטאַרק דערפֿרייט.

— מאַרש! — האָט אַ פֿײַף געטאָן אייניער פֿון די צוגעקומענע שטורמיסטן און געווינן וווּהין צו גיין.

דער הונט איז אונדז פֿאַרויסגעלאָפֿן ווי דער שליח פֿון טויט. אַזוי זענען מיר געגאַנגען ביז צו דער ווילקאָמירער גאַס, צו דער אַלטער קלויז.

אויפֿן וועג האָב איך זיך אומגעקוקט אויף מײַנע צוויי מיטגייערס. דער ערשטער איז דער אַלטיטשקער רבֿ פֿון אונדזער גאַס, ר׳ אבא קעסעל, אַ נידעריקער, גרייסט קוים מײַן אַקסל, וויַס ווי שניי. די שוואַרצע קאַפּאָטע מאַכט אים נאָך נידעריקער. מיר דאַכט, ס׳איז אַ קינד, פֿאַרגרימירט פֿאַר אַ זקן. מיר איז אויסטערליש, וואָס ער גייט אַן אַ שטעקן. כ׳דערמאָן זיך, אַז דער שטורמיסט וואָס האָט אים אַקערשט צוגעפֿירט, האָט זיך געשפּילט מיט אַ שטעקן. פֿאַרזיכטיק טו איך אַ בייג דעם קאָפּ אויף אַהינטער, און מײַן חשד באַשטעטיקט זיך: ס׳איז דער שטעקן פֿונעם אַכציקיאָריקן רבֿ.

דער צווייטער איז אַ יונג יינגל, מוישקע. אויך אַ באַקאַנטער, פֿון דער זעלבער גאַס. ער גייט דעם קאָפּ אַראָפּגעבויגן, קוקט אויפֿן ברוק, און זײַן פּנים פֿיבערט אין ראָזלעכע פֿלעקן. דאָס צעשראָקענע יינגל איז אַ קאָנטראָסט צו דעם זקנס רויקייט. דער טויט איז נאָך פֿאַר אים צו גרויס. מוישקע קען אים ניט באַגעמען.

מיר האָבן אַלע דרײַ ניט געוווּסט, וווּהין מען פֿירט אונדז. דאָס יינגל האָט געקוקט אַ צעשראָקנס דאָ אויף מיר, דאָ אויפֿן זקן, מיט אַזאָ אויסדרוק, ווי אין אונדז וואָלט זיך באַהאַלטן זײַן גורל.

לעבן דער אַלטער קלויז האָט שוין געוואַרט אַ המון, וועלכן די דיַיטשן האָבן בײַ צײַטנס אַהער צונויפֿגעטריבן. דער שטורמיסט וואָס האָט זיך געשפּילט מיטן זקנס שטעקן, האָט אונדז דרײַען צוגעפֿירט צו דער וואַנט פֿון דער קלויז און געהייסן זיך אויסטאָן. ערשט איצט האָב איך באַמערקט, ווי איבער דער לענג פֿון דער גאַס איז איבער־געצויגן אַ ספֿר־תּורה מיט סימנים פֿון רעדער, וואָס זענען איבער איר דורכגעפֿאָרן. אַ הויפֿן ספֿר־תּורהס מיט צעריסענע, פֿאַרבלוטיקטע מענטלעך איז געלעגן לעבן דער קלויז, און לעבן זיי — אַ בערגל ברעטלעך אין פֿאַרעם פֿון אַ שיַיטער.

„הייסט עס, אַז מען קלײַבט זיך אונדז פֿאַרברענען" — איז מיר דורכגעלאָפֿן אַ געדאַנק. כ׳האָב אַ קוק געטאָן אויפֿן זקן, און זײַן בליק האָט אַפּגעטייט מײַן מורא. בלויז דאָס יינגל האָט געווייגט: „מאַמע!"

דער שטורמיסט האָט אַרויסגענומען זײַן רעוואָלווער און נאָך אַ מאָל איבערגעחזרט דעם באַפֿעל: „אויסטאָן זיך!", אָבער דאָס מאָל שוין ניט מיט קיין שטיל קול, נאָר מיט אַזאַ געווויי, אַז אַ צוקוקער איז פֿון שרעק אַראָפּגעפֿאַלן פֿון פֿאַרקן. דער שטורמיסט האָט מיט אַ שוועבעלע אונטערגעצונדן דעם שיַיטער.

דער ערשטער האָט זיך אויסגעטאָן דער רבֿ. זײַן דאָרער, אײַנגעשרומפּענער גוף, אין שײַן פֿון אויפֿגייענדיקן שיַיטער, האָט אויסגעזען ווי אַ וואַקסענע יאָרציַיט־ליכט, אויס־געבויגן און גרעל. נאָך אים — איך. די הענט אַליין, ניט הערנדיק די באַפֿעלן פֿון געדאַנק, האָבן אַראָפּגעצויגן מײַנע לײַכטע זומערדיקע בגדים. דערנאָך האָט זיך אויסגעטאָן דאָס יינגל. די קליידער האָט ער געהאַלטן אין די הענט און ניט געווווסט וואָס מיט זיי צו טאָן. דער שטורמיסט האָט אונדז באַפֿוילן אויפֿצולייגן די קליידער אין איין פּעקל, און ער האָט אַלץ צוגעדעקט מיטן רבֿס טלית־קטן.

מיר האָבן געדאַרפֿט טאָנצן אַרום פֿײַער און זינגען. זינגען אויף רוסיש. דער רבֿ האָט קיין רוסיש ניט געקענט. ער האָט געשווּיגן. איצט איז שוין צוגעלאָפֿן אַ צווייטער שטורמיסט — דער וואָס האָט געקלימפּערט מיט די זײַגערלעך — און אַ שטופּ געטאָן דעם רבֿ צום

פֿייער. דער רבֿ האָט פֿאַרמאַכט זײַנע אויגן. דער רויך האָט אים אַרומגענוילט. ס׳האָט זיך דערפֿילט אַ ריח פֿון אָפּגעסמאַליעטע האָר. צום ערשטן מאָל האָט זיך אַרויסגעריסן פֿון זײַן מויל אַן „אוי״.

מען האָט אונדז געשלאָגן, באַפֿוילן רײַסן די ספֿר־תּורהס און זיי וואַרפֿן אין פֿייער. די ערשטע ספֿר־תּורה האָבן די דײַטשן אַרײַנגעשטעקט דעם נאָקעטן זקן. די ספֿר־תּורה איז אַרויסגעפֿאַלן פֿון זײַנע הענט און צוגעדעקט דעם פֿלאָקער. דאָס פֿייער האָט זיך אין אָנהייב פֿאַרשטיקט, פֿאַרטונקלט. שפּעטער האָט דער פֿלאָקער מיט נאָך מער קראַפֿט זיך אָדורכגעריסן דורכן פּאַרמעט און מיט אַ געקנאַק אַ פּלייץ געטאָן אין דער הייך צו דעם פֿייער פֿון זונפֿאַרגאַנג. דאָס יינגל האָט געגאָסן טרערן, זיך צוגעדעקט מיט די הענט דעם קאָפּ, זײַנע האָר זאָלן זיך ניט אָנכאָפֿן.

דערנאָך האָט אונדז דער צערעמאָניע־מײַסטער געהייסן זיך אָנטאָן.

מיר האָבן זיך אָנגעטאָן. די זון איז פֿאַרגאַנגען. די שטורמיסטן זענען אַוועק.

דער רבֿ איז אַרײַן אין דער חרובֿער קלויז און זיך געשטעלט דאָוונען. דאָס יינגל איז אָנטלאָפֿן. איך בין אויך אין קלויז אַרײַן, זיך אַוועקגעלייגט אין אַ ווינקל וואַרטן אויפֿן מאָרגנדיקן טאָג.

קעפּ

עטלעכע וואָכן האָב איך זיך אויסגעבאַהאַלטן אויף סאָלטאָנישאָק, אַ פֿאַרשטאָט פֿון ווילנע, בײַ דער משפּחה פֿון באָקאָנטן ווילנער רעוואָלוציאָנער אלי באָסטאָצקי, וואָס איז אין יאָר 1936 געפֿאַלן אין שפּאַניע. פֿון מײַן נײַער צײַטווײַליקער היים בין איך, צוזאַמען מיט די געבליבענע מענער פֿון דער משפּחה באָסטאָצקי, געגאָנגען אַרבעטן אין די אַמוניציע־לאַגערן אויף די שעסקינער בערג. וועג ניט די האָרציקע משפּחה וואָס האָט מיך אַרײַנגענומען צו זיך, וואָלט איך שוין לאָנג ניט געווען צווישן די לעבעדיקע. אַרבעטן האָב איך געמוזט גיין, כּדי צו באַקומען אַ שײַן פֿון אַרבעטסאָמט. יענע טעג איז עס געווען די אייניקע רעטונג קעגן די כאָפֿונעס. די באָסטאָצקיס האָבן איבער מיר אײַנגעשטעלט דאָס לעבן, וויײַל ניט קיין אײַנגעמאָלדענעם האָט מען ניט געטאָרט אַרויפֿלאָזן אויף דער שוועל. און יעדער ייִד וואָס איז געגאָנגען זיך איבערמעלדן אויף אַ צווייטער וווינונג, איז שוין ניט צוריקגעקומען פֿון פּאָליציי־צירקל.

די אַרבעט אין די אַמוניציע־לאַגערן איז באַשטאָנען אין אויפֿקלײַבן די קויל, גראָ־נאָטן, באָמבעס, וואָס די רויטע אַרמיי האָט ניט באַוויזן אויפֿצוריסן פֿאַרן פֿאַרלאָזן די שטאָט. מיט מיר צוזאַמען האָט דאָרטן געאַרבעט לייב שריפֿטזעצער — דער באָקאָנטער און באַליבטער אָקטיאָר. ער האָט אויסגעזען גענוי און אויסגעדאָרט ווי נאָך אַ טיפֿוס. מיר האָבן ניט דערלאָזן, ער זאָל שווער אַרבעטן, אים צוגעטראָגן די פּאָרציע זופּ און געקויפֿט פֿאַר אים בײַ די פּויערים עפּל. די עפּל איז אים שטענדיק אַ שאָד געווען אויפֿצוסן. ער פֿלעגט אַרויסנעמען אַ מעסערל, זיי צעשנײַדן אויף דינע חלקים און אָנפֿילן מיט זיי דעם אונטערשלאָק פֿונעם רעקל, כּדי די זשאָנדאָרן וואָס קאָנטראָלירן אויף די גאָסן, זאָלן גאָרניט געפֿינען. די עפּל האָט ער געטראָגן אַהיים פֿאַר זײַן קראַנק טעכטערל.

— איך שפּיל מײַן לעצטע ראָלע, — האָט ער מיר געזאָגט. — דער אָקטיאָר לייב שריפֿטזעצער, וואָס זײַן גאַנץ לעבן האָט ער געשפּילט שלום־עליכמען, שפּילט איצט די קאָמעדיע „מנחם־מענדל אונטערן האָקנקרייץ״.

מיט מיר צוזאמען האָט דאָ געאַרבעט האַמעקלער, דער דיריגענט פֿון סימפֿאָנישן אָרקעסטער אין ווילנער ראַדיאָ. וועגן ער איז געגאַנגען מיט דער קאָלאָנע אַהיים, האָט אויף אים אָנגעווויזן אָ מסור, אַז ער האָט געאַרבעט אין ראַדיאָ, און מען האָט אים אַוועק־געפֿירט אין טורמע.

די שטימונג איז בײַ אונדז געווען אָ ביטערע. די דײַטשן זענען שוין געווען בײַ לענינגראַד און זיך באַרימט אין זייערע בלעטער, אַז מאָרגן־אידערמאָרגן וועט פֿאָלן די שטאָט. איבער די גאַסן פֿון ווילנע האָבן די דײַטשן ספּעציעל אָרומגעפֿירט קאָלאָנעס געפֿאַנגענע רויט־אַרמייערס, אויסגעהונגערטע, נאָקעטע, צו באַווײַזן דער באַפֿעלקערונג, ווער ס׳איז דער זיגער.

איין מאָל, אָ וואָכן צוויי פֿאָרן אַרײַנטרײַבן די יידן אין געטאָ, איז פֿון יענער זײַט דראָט פֿון אונדזער נײַעם אָרבעטפּלאַץ אין בורבישאָק פֿאַרבײַגעגאַנגען אָ פּויערטע און מיר אָנגעווויזן, אַז דאָ, ווו ס׳איז אָ געלער זאַמד, ליגן באַגראָבן פֿופֿציק יידן. די דײַטשן האָבן זיי געקעפּט. זי האָט עס צופֿעליק געזען, בעת זי האָט געפֿיטערט איר ציג. כ׳האָב דערציילט וועגן דער געשיכטע קאַפּלאַן־קאַפּלאַנסקין, אונדזער בריגאָדיר. „די פּויערטע האָבן ליב צו באַלבעז״ — האָט ער געזאָגט און אָ מאָך געטאָן מיט דער האַנט.

מיטאָגצײַט, וועז די וועכטערס זענען אַוועק פֿון פּלאַץ, האָב איך געזומען אָ רידל און אָנגעהויבן גראָבן אינעם זאַמד. דער רידל האָט זיך אָנגעשטויסן אויף עפּעס האַרטס און איז פֿאַרקילט געוואָרן אין מײַנע הענט. אָ גוף אָן אָ קאָפּ איז געלעגן איבערגעוואָרפֿן איבער אָ צוויי־טן. די העלדזער האָבן נאָך אויסגעזען ראָז און פֿריש. פֿון איינעמס אָ פּלייצע האָט ווי אָ בלינד אויג אַרויפֿגעקוקט אָ געלע לאָטע. מער האָב איך שוין ניט געגראָבן. טיפֿער ווי דעם אמת וועל איך ניט דערגרייכן. כ׳האָב בלויז אַראָפֿגענומען די געלע לאָטע פֿונעם הרוג און זי פֿאַרדריקט אין פֿויסט.

אין אָן אָרון פֿאַר מתים

אויף סאָלטאָנישאָק האָבן זיך אָנגעהויבן רעוויזיעס. ווו זיך צו באַהאַלטן איז ניטאָ. מײַן פּאָפּירל אָז איך אַרבעט, איז שוין גאָרניט וועדט. אָט זענען אָוועק צו דער אַרבעט עטלעכע מענער פֿון דער משפּחה באָסטאָצקי און זיך ניט צוריקגעקערט. צו וואָס דאַרפֿן די כאָפונעס זוכן איינציקוויזיז אין די שטיבער, אַז אָ סך גרינגער איז אַרײַנצוכאָפּן אָ גאַנצע מחנה. כ׳האָב געריעכנט אָוועקצוגיין מיט אָ גרופּע יידן אין אָ לאָגער, ווו מען גראָבט טאָרף. אין רעשע, ביאַלאָוואָקע און אַנדערשוווּ זענען געווען אָזוינע לאָגערן.

פּנחס קאָן, דער דעמאָלטיקער פֿאָרזיצער פֿון ערשטן יודענראָט, האָט געראָטן מײַן פֿרוי, איך זאָל אָוועקגיין אין קענע אַרבעטן בײַ אָ פֿריץ אין אָ מאַיאָנטיק. דאָרטן האָט זיך דעמאָלט אויסגעבאַהאַלטן דער דירעקטאָר פֿון ווילנער פֿרץ־גימנאַזיע יוסף טעפֿער. ס׳האָט זיך געדאַכט, אַז וויטער פֿון שטאָט, צווישן וועלדער וועט מען ניט פֿילן אָזוי די רציחות.

כ׳בין אָוועק אויף סטראָשון־גאָס 6, אויפֿן הויף פֿון יודענראָט, פֿדי זיך אָנצושליסן צו אָ גרופּע, וואָס קלײַבט זיך קיין קענע. פּנחס קאָן האָט מיך דערזען און אַרײַנגערופֿן צו זיך. זײַן פּנים איז געווען גאָל און צעקנייטשט ווי די לאָטע אויף זײַן ברוסט. ער האָט זיך אָקערשט אומגעקערט פֿון מוררן. אָלץ וואָס ביז איצט איז געשען, איז נאָר אָן אָנהייב. ס׳וועט נאָך זײַן אָ געטאָ. יידיש בלוט וועט באַפֿאַרבן ווילנע. אין איינס איז אָבער קאָן זיכער: אין דײַטשלאַנדס פֿולשטענדיקער מפּלה.

איך דערצייל קאָנען וועגן מײַן באַשלוס צו פֿאָלגן זײַן עצה. כ׳קען מער ניט אָנקוקן די פּנימער פֿון אונדזערע רוצחים. כ׳קען מער ניט זען, ווי מען טרעט אונדז מיט די פֿיס. ער ענטפֿערט מיר באַהערשט, קאַלט, אַז איך האָב שוין ניט וווּהין צו פֿאָרן. די אַרבעטערס, צוזאַמען מיט טעפּערן, האָט מען נעכטן געשאָסן. איז דאָס נאָך ווייניק, דערווײַס איך זיך פֿון באַקאַנטע: דוד אומרו האָבן אַוועקגעשלעפּט די כאַפּונעס. די מיטגלידער פֿון יונג־ווילנע משה לעווין, שמשון קאַהאַן און בענציע מכתּם האָט מען געזען פֿירן קיין פּאָנאַר. דער לאָדזשער שרײַבער ישׂראל ראָבאַן איז דערשאָסן געוואָרן הינטערן שטאָט; מײַן פֿרײַנד, דער מאָלער נתן קאָזשעגן, אַ פּליט, איז שוין אויך ניטאָ צווישן די לעבעדיקע. דעם לאָנגיאָריקן פֿאָרזיצער פֿון ווילנער ליטעראַטן־פֿאָראײַן משה שאָליט האָט צוגענומען די געסטאַפּאָ. דעם אַקטיאָר מאָריס לאָמפּע, וואָס האָט די גאַנצע צײַט זיך אויסגעבאַהאַלטן אין זײַן האָטעל, האָבן די כאַפּונעס פֿאַרשלעפּט.

וואָס טוט מען וויטער? קאָן דערציילט מיר וועגן מורערס באַפֿעל, אַז אויפֿן הויף פֿון יודענראַט מוזן שטענדיק און צו יעדער צײַט זיך געפֿינען פֿופֿציק יידן. אויב, זאָגט קאָן, ס׳איז פֿאָראָן נײַן און פֿערציק, קען איך דאָ בלײַבן. מיר ציילן איבער: ס׳איז דאָ פֿונקט פֿופֿציק. קאָן זוכט אָן אויסוועג. ער וויל מיך ראַטעווען. ער קען אָבער ניט אַרויסשיקן פֿון דאָנען קיין מענטשן, וויל דאָס מיינט: אים איבערגעבן אין די הענט פֿון די כאַפּונעס. כ׳באַמערק מײַן פֿרײַנדס פֿאַרלעגנהייט און זאָג אים, אַז איך וועל זיך דאָ אַליין ערגעץ באַהאַלטן.

אויפֿן הויף איז שטיל. פֿון אַפֿענעם פֿענצטער, ווו די ביבליאָטעק „מפּיצי השׂכלה״, טראָגן זיך תּפֿילות. אונטן אויף די טרעפּ זיצט אַ הײַפֿל יידן. אין מיטן — דער „ישׁיבֿה־בחור״ פֿון סטעפֿן־גאָס — אַ כיראַמאַנט און „פֿאָרויסזעער״. יידן שטופֿן זיך: איטלעכער וויל פֿון אים הערן אַ וואָרט.

אויף יענעם הויף האָט זיך געפֿונען די חבֿרה־קדישא. אין אַ ווינקל זענען אָנגעשטעלט געוועזן אָרונות פֿאַר מתים. בין איך אַרײַנגעקראָכן אין אַן אָרון, צוגעמאַכט איבערן קאָפּ דעם צודעק, געלעגן אין דער פֿאַרשטיקטער לופֿט און אָזוי, ליגנדיק אין אָרון, האָב איך אויס־געוועבט מײַן ליד: „איך ליג אין אַן אָרון״.

*

אויף מאָרגן אין דער פֿרי, ווען איך בין אַרויסגעקראָכן פֿון אָרון, איז דער הויף שוין געווען פֿול. דאָ האָבן זיך יידן פֿאַרזאַמלט, זיך אויסגעשטעלט אין קאָלאָנעס, און יעדער קאָלאָנע מיט איר בריגאָדיר איז אַוועק צו דער אַרבעט. צום ערשטן מאָל פֿאַר איבער צוויי חדשים האָב איך דערזען דאָ באַקאַנטע פּנימער. אָט איז יעקבֿ בערעגאָלסקי, דער אַרטיסט פֿון באָקו, וואָס איז מיט אַ פּאָר טעג פֿאַר דער מלחמה געקומען שפּילן טעאַטער אין ווילנע. די געלע לאָטע אויף זײַן האָרצן איז עפּעס גרעסער ווי בײַ אַלעמען. זי רײַסט ממש די אויגן. ער זאָגט מיר אַן די שׂימחה, אַז זײַן פֿרוי האָט געבוירן אַ ייִנגל. דער אַרטיסט בליאָכער איז פֿאַרשמײַעט ביז גאָר. ער האָט אַרויסגעקראָגן צען שײַנען בײַ זײַן פֿעלדפֿעבל און צעטיילט זיי די באַקאַנטע. איך טרעף חיים סעמיאָטיצקין, דעם פֿרומען פּאָעט פֿון די „טראָפּנס טוי״, וואָס זינט ער האָט דערזען, ווי מען קוילעט אונדז, האָט ער אָנגעהויבן רייכערן שבת. פֿרוי שאָליט קומט זיך דערוויסן אין יודענראָט פֿרטים וועגן איר פֿאַרשלעפּטן מאַן — דעם פֿאָרזיצער פֿון ווילנער ליטעראַטן־פֿאָראײַן. איך באַגעגן דאָ אַ קראָנקע, אַ

פֿאַרווײַנטע נח פֿרילוצקיס פֿרוי פּאָולע. זי מאַכט באַמיִונגען צו ראַטעווען איר מאַן. זי איז דערקראַכן אַזש צום שעף פֿון דער געסטאַפּאָ. יענער האָט צוגעזאָגט, איבערגעחזרט דרײַ מאָל, אַז די דײַטשן אַכטן געלערנטע.

אין דער זעלבער צײַט איז אַרײַנגעפֿאָרן אויפֿן הויף פֿון יודענראַט אַן עגלה. דער שוואַרצער מתים־פֿירער מיט דער געלער לאַטע האָט דערציילט די אַרומיקע: זלמן־בער קבֿרן אויפֿן זאַרעטשער בית־עולם האָט זיך אויסגעבאַהאַלטן מיט זײַן משפּחה זאָלבע צוועלף אויפֿן בוידעם פֿון דער טהרה־שטוב. מען האָט אים געמסרט. נעכטן אָוונט זענען געקומען שטורמיסטן, אויפֿגעזוכט די באַהאַלטענע, זיי באַשולדיקט, אַז בײַ נאַכט האָבן זיי געצונדן פֿײַער און געגעבן צייכנס די סאָוועטישע עראָפּלאַנען. די יידן האָבן געפֿרוווט טענהן, אַז זיי האָבן גאָרניט קיין שוועבעלעך, אַז די קינדער רייכערן ניט קיין פּאַפּיראָסן... ס׳האָט גאָרניט געהאָלפֿן. די מענער האָט מען געגעבן רידלען און געהייסן אויסגראָבן אַ קבֿר. די שטורמיסטן האָבן פֿאַר די מאַמעס אין די אויגן צעשמעטערט די קינדער אַן די ביימער. די מענער און די פֿרויען — באַגראָבן לעבעדיקע. דער איינציקער איז געבליבן זלמן־בער. ער איז אַנטלאָפֿן צווישן די מצבות, זיך אויסגעגראָבן אַ קבֿר און דאָרטן לעבט ער.

דער מתים־פֿירער האָט נאָך ניט געענדיקט זײַן טרויעריקע געשיכטע, איז אַרײַנגעלאָפֿן אַ יונגער־מאַן און מיט טערען אין די אויגן געגומען דערציילן: אויפֿן פּאָלאָצקער טראַקט וווּ זיי אַרבעטן בײַם פֿאַרריכטן דעם ברוק, בײַם ראַנד פֿון „שטיבל־וואָלד״ זענען פֿינף יונגע יידן צוגעבונדן צו ביימער. זייערע לײַבער זענען צעשניטן פּאָסנווײַז. אים דאָכט זיך, אַז עמעץ פֿון זיי לעבט נאָך. ער האָט געוואָלט זיי באַפֿרײַען, האָט קיינער פֿון זײַנע חברים ניט געהאָט קיין מעסער. איז ער געקומען אַנזאָגן: ראַטעוועט אונדזערע ברידער!

כ׳האָב באַשלאָסן צו דער אַרבעט ניט צו גיין. האָב איך זיך דורכגעדרייט דורך די גאַסן, און אויף דאָמיניקאַנער זאָוווילעק אַרויף צו מײַן פֿרויס עלטערן.

די ערשטע אָדער די גרויסע פּראָוואָקאַציע

דעם 31סטן אויגוסט 1941 האָט דער געסטאַפּאָ־אָפֿיציר שווײַנענבערג, צוזאַמען מיט זײַנע אַדיוטאַנטן וויַס און הערינג, מיט אַ ספּעציעלן שיסער־באַטאַליאָן אַרומגערינגלט די יידישע קוואַרטאַלן: יידישע גאַס, יאַטקעווער־גאַס, סטראַשון־גאַס, גלעזער־גאַס, גאָון־גאַס, דאָמיניקאַנער־גאַסל, לידסקע און דײַטשישע גאַס. שווײַנענבערג איז געלאָפֿן איבער די הויפֿן מיט אַ נאַגײַקע, געשמיסן, מען זאָל וואָס גיכער, אין משך פֿון צען מינוט, אַרויס אויפֿן הויף. מיטנעמען קען מען בלויז אַ האַנטפּעקל מיטן סאַמע וועזנטפֿולסטן פֿונעם פֿאַרמעגן. ווער ס׳וועט צו דער צײַט ניט אַראָפֿגיין, וועט דערשאָסן ווערן אויפֿן אָרט.

איך בין דעמאָלט געשלאָפֿן. אַ שמיץ פֿון אַ נאַגײַקע האָט צעשניטן מײַן שלאָף. כ׳האָב אַ שפֿרונג געטאָן פֿון בעט און דערזען שווײַנענבערגן מיט אַ הינטל בײַ דער זײַט. שווײַנענבערג איז געלאָפֿן איבערן שטוב און מיט דער נאַגײַקע געכוואָשטשעט די אײַנווויַנערס, זיי געטריבן אויפֿן הויף. זײַן פּנים האָט זיך מיר אַרײַנגעשרויפֿט אין אויג. כ׳בין אַראָפּ אויפֿן הויף. יידן מיט פּעקלעך אין די הענט זענען געשטאַנען מיט ווײַב־און־קינד און געוואָרט אויף אַ ישועה. אָלע האָבן געוואַרט, אַז דאָס פֿירט מען אין געטאָ. האָט עמעץ זיך דערוועגט צו זאָגן, אַז דאָס פֿירט מען ערגעץ אַנדערש, האָבן מענטשן אים פֿאַרשאָלטן. איך האָב געפֿרוווט אַנטלויפֿן. אַרײַנגעקראָכן אין אַ לײַדיקער שטוב, אויסגעוועצט די

שויבן און אַרויסגעשפּרונגען אויפֿן גאַס. אַ פּאָליציאַנט האָט מיך באַמערקט, אָנגעצילט די ביקס. כ׳האָב זיך אַרײַנגעצויגן צוריק און זיך אויסגעמישט מיט די שכנים. כ׳האָב געזוכט מײַן פֿרוי. זי איז ערגעץ פֿאַרשוווּנדן. זיך אפֿשר געראַטעוועט?

אין הויף זענען אַרײַנגעקומען צוואַנציק פּאָליציאַנטן. דער עלטסטער האָט געהייסן דעם עולם זיך אויסשטעלן צו פֿיר אין אַ ריי. שוויינענבערג האָט געהאָלטן אַ רעדע, אַז מען פֿירט אונדז אין געטאָ, מען זאָל גיין רויק און פֿאָלגן די באַפֿעלן. ער האָט אַרויסגענומען אַ קעסטל ציגאַרעטן און פֿאַרגעלייגט צו רייכערן. די צוואַנציק שיסערס האָבן אונדז אונטער באַגנעטן אַרויסגעפֿירט פֿון הויף. ס׳איז געווען צוועלף בײַ נאַכט. פֿאַרויס און הינטער מיר האָבן זיך געצויגן מחנות יידן פֿון אַנדערע געסלעך און אַנדערע הויפֿן. קומענדיק זאָל זאָוואָלנע, נעענטער אין דער ריכטונג צו דער לוקישקער טורמע, האָבן אָלע שוין דערזען, אַז מען פֿירט ניט אין געטאָ. וויבער האָבן אָנגעהויבן ווײַנען, זיך רײַסן פֿאַר די האָר. די דרעמלענדיקע קינדער אויף זייערע אַרעמס האָבן זיך אויפֿגעכאַפּט אין שרעק און שטאַרקער זיך אײַנגעקלאַמערט אין די מאַמעס. בײַם ראָג פֿאַרטאָוועט האָבן מיר אַנגעגעבט נאָך אַ פֿאַרטיע. כ׳האָב דאָרטן דערזען מײַן פֿרוי און געוואָלט אַריבערלויפֿן אָהין. אויב אומקומען — איז צוזאַמען. אַ גלאַנציקער באַגנעט האָט מיר אָבער פֿאַרשטעלט דעם וועג.

שוין נאָענט צו דער טורמע. כ׳ווייס ניט ווי אַזוי האָט זיך מיר אײַנגעגעבן צו אָנטלויפֿן. כ׳גדענק בלויז, אַז אין קאָפּ איז מיר ליכטיק געוואָרן, ווי געטראָפֿן פֿון אַ בליץ. מיר האָט זיך געדאַכט, איך האָב דורכגעבראָכן וועגט, דורכגעשניטן מויערן.

כ׳האָב זיך אויפֿגעכאַפּט בײַם ברעג ווילנע. ס׳האָט געגומען טאָגן. פֿונקט אָנטקעגן מיר, אויף דער אָנדערער זײַט, האָב איך דערקענט מײַן הויף. דאָרטן איז מײַן מאַמע. קען זײַן, זי קוקט איצט דורכן פֿענצטער צו מיר אַהערצו, קען זײַן, זי רופֿט אַצינד נאָך הילף: אַ שטורמיסט קוילעט!

*

אויף מאָרגן, דעם 1טן סעפּטעמבער 1941, זענען איבער די ווילנער גאַסן פֿונאָנדערגעקלעפּט געוואָרן פּלאָקאַטן מיט דער אונטערשריפֿט פֿונעם געביטס־קאָמיסאַר פֿון ווילנע הינגסט:

דעם 31סטן אויגוסט 1941 איז געפֿאַלן אַ שאָס אויף אַ דײַטשישן מיליטער־מאַן. ס׳האָט זיך אײַנגעגעבן צו כאַפּן די מערדערס. זיי זענען יידן און וועלן דערפֿאַר טײַער באַצאָלן.

די ציַט פֿון גיין איבער די גאַסן איז רעדוצירט געוואָרן פֿאַר יידן ביז דריַ בײַ טאָג. פֿון דריַ בײַ טאָג זענען אָלע יידן מחויבֿ צו זיצן אין די שטיבער.

אָחוץ דעם האָט הינגסט באַפֿוילן, אַז די יידן מוזן גלײַך אַרײַנטראָגן אין די פּאָליציי־צירקלען זייער גאַנץ גאָלד, זילבער און צירונג. אַ יִד טאָר ניט האָבן מער ווי דריַ הונדערט סאָוועטישע רובל. ס׳הייסט — דריַסיק מאַרק. ס׳הייסט — צוויי קילאָ ברויט, וואָס מען טאָר ניט קויפֿן.

אין לוקישקער טורמע

ווו ס׳קומען אָהין די פֿאַרכאַפּטע, האָט קיינער ניט געווּסט. מען האָט זיי געפֿירט „זיך פֿאַרשריַבן אויף אַרבעט״ אין דער לוקישקער טורמע. אַ סך יידן, ניט קענענדיק

שוין מער אויסהאלטן פון די כאפונעס, זענען אוועק זיך פארשרייבן פרייוויליק. בעסער, האבן זיי געטראכט, וועלן מיר טראגן שטיינער, איידער ליגן אין גרוב און ביסלעכווײז אויסגיין.

מיין פרוי וואס האט בעת דער גרויסער פראוואקאציע געהאט דעם שלימזל ארײַנ־צופאלן אין דער לוקישקער טורמע, האט מיר שפעטער, נאך איר באפרײַונג, דערציילט, וואס זי האט געזען דארטן:

„גלײַך ווי מען האט אונדז געבראכט אויפן לוקישקער מארק, נאך ניט דערגאנגען צו דער טורמע, האט אונדז איבערגענומען א שפאליר ציווילע געקליידטע פאליציי. מיר האבן געמוזט דורכגיין צווישן ביידע רייען און אויפנעמען דעם ערשטן קבלת־פנים. איבער מיין קאפ האט זיך צעבראכן א שטעקן. א סך קינדער און זקנים זענען צו דער טורמע ניט דערגאנגען. געפאלן אויפן מארק. מאמעס האבן געטראטן אויף קינדער. קינדער האבן זיך געוואלגערט לעבן צעטראטענע מאמעס. ענדלעך זענען מיר אין טורמע. גלײַך הינטערן טויער האט מען אונדז באפוילן אפצוווארפן אין א זײַט די געבראכטע פעקלעך מיט די אייבערשטע בגדים. נאך דעם האט מען מיט די פֿיס אונדז ארײַנגעשפארט אין גרויסע, שוין אנגעפראפטע קאמערן. מען איז געלעגן אין ענגשאפט איינער אויפן אנדערן. געפעלט האט לופט. מען האט ניט געקענט זיך באוועגן, שטעלן א טראט.

אויף מארגן בײַ נאכט איז געקומען שוויינעבערג מיט פארקאשערטע ארבל, ווי בײַ א קצב, מיט דער נאגײַקע אין האנט. ער האט זיך געשטעלט אין קאמער אויפן קערפער פון א פארחלשטער פרוי, געהייסן אלעמען זיך אומקערן מיט די פנימער צו די וועגט און אנגעזאגט: „פאר אויסדרייען דעם קאפ וועל איך פארפײַניקן צום טויט!“ ער האט געשמיסן מיט זײַן נאגײַקע און ארויסגעגעבן באפעלן: „אויפשטיין! זענען זיך! אויפשטיין! זענען זיך!“

א פרוי האט זיך אויפגעהאנגען אויף די ווינדעלעך פון איר קינד. מענטשן זענען געפאלן פארחלשט ווי פלאטערלעך ארום פייער. מען האט געוואלט אויפן טויט ווי אויפן אייניציקן אויסלייזער. נאר קיין גרינגן טויט האט אונדז שוויינעבערג ניט פארגונען. אויך אין די קאמערן האט ער איבערגעחזרט זײַן גימנאסטיק. ווער ס׳האט זיך ניט אויפ־געשטעלט אדער געזעצט זיך פאר דער צײַט, איז אין דער זעלבער סעקונדע צעשניטן געוואָרן פאסנווײַז. צווישן די פארפײַניקטע האב איך דערקענט די ארטיסטן כאש און קדיש. אויפן זעקסטן טאג האבן די וועכטערס מיט איזערנע האקנס ארויסגעשלעפט פון די קאמערן די דערשטאכענע, דערשטיקטע און פארפײַניקטע. מען האט זיי געשלעפט איבער די לאנגע בלוטיקע קארידארן און ארײַנגעוואָרפן אין אלגעמיינעם קלאזעט.

פאר ארויסגיין דערליידיקן א באדערפֿעניש האבן די וועכטערס זיך געהייסן באצאלן, ניט ווינציקער ווי טויזנט רובל א מאל. שפעטער איז דער פרײַז געשטיגן און דערגאנגען ביז צען רובל גאלד. אויך קיין וואסער פלעגט מען אומזיסט ניט געבן. פאר א טרונק האט מען געדארפט באצאלן א זייגערל אדער א וועדטפולן רינג.

ייִדן וואס האבן אויסגעמיטן די פראוואקאציע, האבן געפרווט אונטערקויפן די דײַטשן, כדי צו ראטעוון פון דער תפיסה זייערע ווײַבער און קינדער. דער אבער־לייטענאנט פון די בורבישקער פארטן, וואגנער, איז פאר א סך גאלד אוועק אין טורמע ארויסגעמען אכט ייִדן. מיט דער הסכמה פון שוויינעבערגס איז ער ארײַן אין די קאמערן און אויסגערופן אכט נעמען. ווען ער האט אויסגערופן דעם נאמען גאלדבערג, א פרוי פון קאלוואריער

נומ׳ 60, וואָס איז שוין געלעגן אַ דערשטאָכענע, האָב איך אין מײַן פֿאַרצווייפֿלונג אויס־געפֿרופֿן: „איך!" און דער אָבער־לייטענאַנט האָט אַ געשריי געטאָן: „שנעלער! ליוס!" שוויגענבערג אַליין האָט אונדז אַרויסגעפֿירט צום טויער. אין האָנט האָט ער געהאַט אַ רעוואָלווער. ער האָט אָנגעזאָגט:

— אויב איר וועט עמעצן זאָגן אַ וואָרט וועגן דעם, וואָס איר האָט דאָ געזען, וועט איר מקנא זײַן אײַערע בריידער! — און אָנגעווײַזן אויף דער טורמע.

בײַם אַרויסגיין פֿון טורמע האָט אַ פֿרוי זיך פֿאַרטשעפּעט מיט איר שאָל אין שוויגענ־בערגס אַ קנעפּל פֿון שינעל. דער תּלין האָט זי פֿאַרהאַלטן און צוריק אומגעקערט אין טורמע."

ווידער בײַ דער מאַמען

וווהין גייט מען ווײַטער? כ׳בין געלעגן בײַ דער ווילנע האַלב נאַקעט און זיך געברענט אויף דער זון, איך זאָל ניט אויסזען חשוד. אַוונט צו בין איך אַריבער דעם טײַך און אַ באַרוועסער זיך אַרײַנגעשאָרט צו דער מאַמען. פּטאָשקס אָנגעראָבעוועטע זאָכן האָבן זיך נאָך אָלץ געלופֿטערט אויפֿן הויף. די פֿון ווינט אָנגעבלאָזענע בלוזעס און העמדער האָבן אויסגעזען ווי מתים. די מאַמע האָט שוין אויסגעוויינט דעם בליאָסק פֿון אירע אויגן. זי איז געווען זיכער, אַז מען האָט מיך דערשאָסן. איטלעכס מאָל ווען זי האָט געהערט אַ שאָס פֿון דער אָנטקעגנדיקער טורמע, האָט זי געמיינט, אַז עס איז אין מיר.

כ׳דערוויס זיך נײַס ווען באַקאָנטע, שכנים. דעם האָט מען געכאַפּט, יענעם האָט מען געשאָסן. דעם אָלטן חזן פֿון סקאָפֿאָווקערס הויף האָבן נעכטן אָנגעכאַפּט די שטורמיסטן, געהייסן אויסגראָבן אַ טיפֿע גרוב, באַפֿוילן אים אַרײַנגיין און ביזן האַלדז אים פֿאַרשאָטן מיט ערד. זײַנע טעכטער האָט מען אויסגעטאָן נאַקעטע און באַפֿוילן טאָנצן אָרום טאָטן.

פֿאַר טאָג האָב איך זיך געזעגנט מיט דער מאַמען. פֿאָזע די ברעגן פֿון דער ווילנע אַווענ אויף סאָלטאָנישאָק — ווידער צו דער משפּחה באַסטאָצקי.

צווישן פֿרײַנד

כ׳בין ווידער בײַ די באַסטאָצקיס. וווהין צו גיין אָנדערשוווּ האָב איך ניט געהאָט. פֿאַר די עטלעכע טעג האָט זיך די משפּחה פֿאַרקלענערט. ס׳האָבן געפֿעלט דרײַ מענער. זיי האָבן זיך ניט צוריקגעקערט פֿון דער אַרבעט. אין דער פֿרי זענען די געבליבענע מענער, צוויי זין און אַ שוועסטערקינד, אַוועק ווי אַלע טאָג צו דער אַרבעט. איך בין אויך געגאַנגען: אין דער היים קען מען אַרײַנפֿאַלן צו די כאָפּונעס. הגם אויך דאָס אַרבעטן איז שוין ניט מער קיין גאַראַנטיע: אַ סך אַרבעטנדיקע מחנות האָט מען גלײַך פֿון דער אַרבעט אַוועקגענומען אין טורמע.

אויפֿן אַרבעטפּלאַץ האָט געפֿעלט בײַ אַ העלפֿט מענטשן. נאָר די געבליבענע האָבן געאַרבעט וויײַטער. ווידער האָט מען געהאַנדלט מיט די אַרומיקע פּויערים. זיך געדונגען פֿאַר אַ רובל, ווי איטלעכער וואָלט וועלן אונטערקויפֿן דעם טויט.

מיטאָגצײַט איז געקומען דער בעל־הבית, דער געוועזענער אַרטיסט, פֿעלדפֿעבל הער־דער, און אויפֿגערופֿן אָרום זיך אָלע קנעכט. ער האָט גערעדט אפֿשר אַ שעה. געוואָלט אונדז איבערצײַגן אין זײַן גוטסקייט, אין זײַן אַרנטלעכקייט. דערציילט מיט אויפֿגעבלאָ־זענעם פּאָטאָס, אַז זײַן בעסטער יוגנט־חבֿר איז געווען אַ ייִד; אַז די נירנבערגער געזעצן

וואַרפֿט ער זיך ניט אונטער, כאָטש אַליין איז ער אַ פּאַרטיימאַן פֿון 1926. צום סוף האָט ער פֿאַרגעלייגט, עס זאָלן אויפֿהייבן הענט די יעניקע וועמענס ברידער, שוועסטער אָדער קרובֿים זענען אַריינגעפֿאַלן אין דער לוקישקער טורמע. ער וועט אַלעמען באַפֿרײַען. אָפֿילו אין מלחמה־צײַט מוז מען זיך אויפֿפֿירן מאַראַליש... ער, פֿעלדפֿעבל הערדער, וועט אַזוינס ניט דערלאָזן, בײַ אים איז רעכט צו ראָפּאַרטירן אין בערלין. אָלע האָבן אויפֿגעהויבן די הענט. בײַ אײנעם האָט געפֿעלט אַ ברודער, בײַם צווייטן — אַ ווײַב, בײַ אַ דריטן — אַ קרובֿ. אָנדערע האָבן אויפֿגעהויבן די הענט אויף טראָף — שוין עטלעכע מעת־לעת ווי זיי נעכטיקן ניט אין שטוב. וועט קען וויסן, וווּ זענען די נאָענטסטע...

נאָך דעם ווי קאָפּלאָן־קאָפּלאַנסקי, דער בריגאָדיר, האָט אויפֿגעשטעלט די רשימה, פֿאַרשריבן אָלע נעמען פֿון די ברידער און קרובֿים, האָט דער פֿעלדפֿעבל הערדער פֿאַרטרויט אים עפּעס אויפֿן אויער און אַוועקגעפֿאָרן אויף זײַן אויטאָ. קאָפּלאַנסקי האָט אונדז געמאָלדן, אַז דער פֿעלדפֿעבל פֿאָדערט דרײַ גאָלדענע זײגערס, אַ קאַראָקולנעם מאַנטל פֿאַר זײַן ווײַב, פֿינף פּאָר שיך און שטיוול, שאָמפּאַניער און פּוטער, וויל אַליין האָט ער קיין צײַט ניט דאָס צו זוכן. וואָס גיכער מען וועט אים געבן די מתּנות, אָלץ גיכער וועט ער פֿאָרן מיט דער רשימה אין טורמע און וועט ראַטעוון די געפֿאַנגענע.

אויף מאָרגן זענען די מתּנות גרייט געווען. דער פֿעלדפֿעבל הערדער איז געקומען אויף זײַן אויטאָ און באַוויליקט זיי צו נעמען. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערווּסט, איז ער אין אַ שעה אָרום אַוועקגעפֿאָרן קיין קאָווּנע.

דער סוף פֿונעם ערשטן יודענראַט

פֿון די אַנגעקומענע אַרבעטערס פֿון שטאָט דערוויס איך זיך: דעם 1טן סעפּטעמבער 1941 איז אין יודענראַט געקומען בוראָקאָס, אײנער פֿון די שעפֿן פֿון דער „איפּאָטינגאָ", און געגעבן אַ פֿאָראָדענונג, אַז אויף מאָרגן, צו נײַן אין דער פֿרי זאָל דער יודענראַט צושטעלן אויף ווילנער 12, אויפֿן הויף פֿון דער „איפּאָטינגאָ", צען וועגענער. אויב די וועגענער וועלן ניט זײַן, וועט עס דעם יודענראַט פֿאָרדריסן. בוראָקאָס האָט גוט געווווסט, אַז אָלע פֿערד און וועגענער האָט מען בײַ די יידן שוין לאָנג קאָנפֿיסקירט. אויך דער יודענראַט האָט פֿאַרשטאָנען, אַז ס׳איז בלויז אַ שפּיצל. פֿון דעסטוועגן האָט פּנחס קאָן ניט געוואָלט מיט די אייגענע הענט העלפֿן דער פּראָוואָקאַציע. ס׳האָט זיך אײַנגעגעבן בײַ ניט־יידישע פֿורמאַנעס אָפּצוקויפֿן פֿורן, און מען האָט זיי אַוועקגעשיקט אין דער „איפּאָטינגאָ". נאָר בוראָקאָס האָט די מתּנה ניט אָנגענומען.

— ס׳איז צו שפּעט, — האָט ער געזאָגט. — ס׳איז צען מינוט נאָך נײַן...

אָרום עלף אַ זייגער איז אין יודענראַט געקומען שוואַנענבערג מיט צוויי באַוואָפֿנטע געהילפֿן. ער האָט אויסגעשטעלט בײַ די וועגן אָלע, וואָס האָבן זיך דאָרטן געפֿונען, און געטאָן אַ געשריי:

— ווער פֿון אײַך האָט עס אָנגענומען די באַשטעלונג?

ס׳איז אַרויסגעטראָטן פּנחס קאָן:

— איך.

— הייסט עס, דו האָסט ניט אויסגעפֿירט די פֿאָראָדענונג? — האָט שוואַנענבערג אַ שניט געטאָן קאָנען מיט דער נאָגײַקע. — ס׳איז נאָך אָלץ צו שוואַך בײַ אײַך דער זכּרון. איך וועל אײַך נעמען צו זיך, וועט איר בעסער פֿאַרגעדענקען.

ער האָט אַפּגעקליבן זעכצן יידן. צווישן זיי — פּנחס קאַן, הרב כץ, דער פּאַרוואַלטער פֿון „מפּיצי השׂכלה" קראָסנער, סאול טראַצקי א"אנד, וואָס האָבן זיך דאָרטן צופּעליק געפֿונען. מען האָט זיי אויסגעשטעלט פּאָרויז און שוויינענבערגס געהילפֿן האָבן זיי אַפּגעפּירט אין טורמע. פֿון דאָרטן איז שוין קיינער ניט צוריקגעקומען.

אויף דער טיר פֿון יודענראָט האָבן די דייטשן אויפֿגעהאָנגען אַ שלאָס.

דער וועג צו דער נעטאָ

מיר האָבן אַלץ ניט גענגלייבט. געמיינט, דאָס איז אייגע פֿון די פּראָוואָקאַציעס. צוקומענדיק אָבער נעענטער צו ווילקאָמירער גאָס, ווּהין דער שטאָלענער העלם האָט אונדז געפּירט, האָב איך דערזען, ווי מען פּירט אויך אַנדערע מחנות.

אַרויף ווילקאָמירער גאָס וווּ ס׳איז געווען אַ מאָל די „גרויסע מיל", האָט מען די יידן צונויפֿגעטריבן אויפֿן הויף און געהייסן וואַרטן. צום ערשטן מאָל פֿאַר די עטלעכע חדשים האָב איך דערזען פֿאַר זיך מײַנע אַלטע באַקאַנטע שכנים און חבֿרים פֿון לאַנגע יאָרן. אַלעמען האָט מען באַגינען אַרויסגעריסן פֿון די הײַזער, ניט דערלויבט מיטנעמען פּמעט גאָרניט, און גלײַך ווי די בעלי־בתּים האָבן איבערגעטראָטן זייערע שוועלן, האָט מען די טירן פֿאַרחתמעט און בײַם אַרײַנגאַנג אַרויפֿגעקלעפּט אַ צעטל: „דויטשעס אייגעם־טום!"

דער הויף האָט געפּלייצט מיט יידן. ערשט געבוירענע קינדער, גוססדיקע זקנים, טראַגעדיקע פֿרויען — אַלץ איז צונויפֿגעמישט אין דער קאַכיקער קעסלגרוב. די געזאַמטע האָבן ניט געווייניקט. דער ערבֿ געטאָ האָט אויסגעברענט די טרערן, פֿאַרשטיינערט די געפֿילן. מען האָט דערשפּירט דעם שוידער פֿון דער צײַט. דערשמעקט, אַז עפּעס גרייט זיך.

כ׳דערמאָן זיך אַ פֿרוי מיט אַ בלייך אויסגעצויגן פּנים. זי איז געשטאַנען מיט אַ קינד אויף איר אָרעם לעבן פֿאַרקן און אַרויסגעקוקט צו איר הויז. דאָס קינד האָט געווייניקט, האָט אויסגעשטרעקט די הענטלעך איבערן פֿלויט, וווּ ס׳איז געשטאַנען אַ וועכטער און געגעסן עפּל. ער האָט געגעבן דעם קינד אַן עפּל. דאָס קינד האָט אויפֿגעהערט ווייניען און זיך געגומען צום עפּל. די מאַמע האָט אַרויסגעריסן בײַם קינד די מתּנה און צוריק אַ וואַרף געטאָן צום וועכטער, זאָגנדיק:

— איך דאַרף ניט פֿון אַ מערדער קיין רחמנות!

נאָר עמעץ איז געזעסן אײַנגעבויגן אויף אַ שטיין, די פֿינגער אײַנגעוואָקסן אין בארד, און איבערן הויף האָט זיך געטראָגן זײַן תּהילים־ניגון.

ס׳האָט זיך דערהערט אַ פּײַף. צוויי אָפּיצירן, אַ דייטשישער און אַ היגער, זענען אַרײַן אין הויף און געהייסן אַלעמען זיך אויסשטעלן צו פֿיר. דער היגער האָט געזאָגט, אַז מען פּירט אונדז אין געטאָ. בײַ די זײַטן האָט אונדז אַרומגערינגלט פּאָליציי.

אויפֿן וועג זענען צוגעקומען נאָך מענטשן פֿון די שכנותדיקע געסלעך. פּאָליציי, באַגלייט מיט ספּעציעלע אַנווײַזערס, איז געלאָפֿן פֿאַרויס און אַרויסגעטריבן יענע, וואָס זענען נאָך געווען אין די הײַזער. אַ סך יידן וואָס בײַ אַציאַנד זענען זיי געלעגן אין באַהעל־טענישן, האָבן זיך דערווּוסט אַז מען פּירט אין געטאָ און מורא געהאַט אַליין צו בלײַבן. ס׳איז אַרויס אַ קלאָנג, אַז נאָך דעם ווי מען וועט אַרײַנטרײַבן אין געטאָ, וועט מען פֿאַר־ברענען די יידישע הײַזער. דעריבער זענען זיי אַרויס פֿון די באַהעלטענישן און זיך געשטעלט אין די רייען.

אַ געקומענער פֿון שטאָט איז אויף אַ וויַיל אַרײַנגעשפּרונגען צו אונדז אין דער מחנה און דערציילט:

— ס׳זענען פֿאַראַן צוויי געטאָס: אויף רודניצקער גאַס און אויף דער ייִדישער. אָבער גאָנצע גאַסן מיט הונדערטער און טויזנטער מענטשן פֿירט מען ניט אין געטאָ, נאָר אין דער לוקישקער טורמע.

פֿאַרבײַגייענדיק אונדזער הויז, אויף ווילקאָמירער 14, האָב איך דערזען מײַן מאַמע. זי איז געשטאַנען אויפֿן באַלקאָן אָנגעלענט אין פּאַרענטש, מיטן גראָבן קרבן־מינחה אונטערן אָרעם, מיט אַ פּעקעלע בײַ דער זײַט, און ניט געווּסט וואָס צו טאָן: אַראָפּגיין און מיטגיין אָדער וואַרטן, ביז די פּאָליציי וועט אַראָפּיאָגן. אירע פֿאַרטרערטע אויגן האָבן מיך געזוכט צווישן עולם. מיר האָבן זיך ביידע דערזען. דער וועכטער האָט אָבער ניט געלאָזט זיך אָפּשטעלן.

אויף דער גרינער בריק האָבן אָלע דערשפּירט, אַז דאָ וועט זיך אָנטשיידן אונדזער גורל. אויב מען וועט פֿירן פֿאַרויס, דורך ווילנער צו מיצקעוויטש־גאָס, איז אַ סימן, אַז מען וועט קומען אין געטאָ. אויב מען וועט פֿאַרקערעוון רעכטס, צו דער לוקישקער טורמע, איז אַ סימן, אַז מען פֿירט צו אַן עקזעקוציע.

בײַם אַריבערגיין די גרינע בריק האָט אויף אַ מינוט זיך אָפּגעשטעלט דאָס האָרץ. וווהין וועט מען פֿירן? איין טראָט, פֿינף טריט, צען. מען האָט אַוועקגעפֿירט פֿאַרויס.

כ׳האָב אומגעדרייט דעם קאָפּ, געוואָלט וויסן, וואָס איז מיט די מענטשן הינטער אונדז, און דערזען, ווי די הונדערטער אין אַ שפּאַליר פֿון גלאָנציקע באָגנעטן, ווערן פֿאַרקערעוועט אויף רעכטס, צו דער לוקישקער טורמע.

*

מען האָט געפֿירט אין געטאָ וועדליק אַ געניטעם פּלאַן. ייִדן פֿון אַ סך גאָסן האָט מען גלײַך טאָקע אָנגעטאָ אין געטאָ אַוועקגעפֿירט צום טויט. צו דער געטאָ זענען בכלל ניט דערגאָנגען די ייִדן פֿון מיצקעוויטש־גאָס, טאָרטאָקי, פּאָרטאָווע, ביידע פּאָהולאָנקעס, קאָלוואָריער (פֿון 50סטן נומער ביז נומער 1 זענען יאָ דערגאָנגען), פּיראָמאָנט, אַ טייל זוערינעץ, וועגלאָווע, אָנטאָקאָל, א״אָנד, צוזאַמען בײַ צען טויזנט מענטשן.

קומענדיק צו מיצקעוויטש־גאָס האָב איך דערזען אַן אויסטערליש בילד: צוואָנציק מענטשן, אָנדערע האַלב נאַקעטע, אָנדערע אָנגעטאָן אין משוגעים־העמדלעך, מיט ווילד אויפֿגערייצטע פּנימער, האָבן געמאַרשירט פּאָרויַיס אויפֿן ברוק, און בײַ דער זײַט האָט געשפּאַנט אַ דיַיטשישער אָפּיציר. דאָס זענען געווען די ייִדישע משוגעים פֿון אָנטאָקאָלער שפּיטאָל.

די דיַיטשן האָבן זיי אַרומגעפֿירט איבער דער גאָרער שטאָט, כדי צו ווײַזן פֿאַר דער ניט־ייִדישער באָפֿעלקערונג די ייִדישע ראָסע. די משוגעים האָט מען אָנגעשלאָסן אין דער שפּיץ פֿון אונדזער מחנה. פֿאָרויס איז געפֿאָרן אַן אויטאָ מיט אַ גרויסן האָקנקרייץ, און אַ פֿילם־אָפּפֿאָראַטאָר האָט „פֿאָראייביקט״ דאָס בילד.

אויך ייִדן פֿון אָנדערע גאָסן האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין אונדזער מחנה. יונגע מענער זענען דאָרטן געווען ווינציק. די כאָפונעס האָבן זיי אויסגעכאָפּט נאָך פֿרייַער. דער עיקר זענען דאָס פֿרויען, קינדער און זקנים. ס׳האָבן זיך מיטגעשלעפּט אויך קראָנקע און קאָלי־קעס, אָרויסגעטריבענע פֿון די שפּיטעלער. אין זייערע שפּיטאָלקליידער האָבן זיי דער פֿראָצעסיע צוגעגעבן אַ באָזונדערן אומהיימלעכן אויסזען.

אויף דיַיטשישער גאָס לעבן פֿונקס ביכערקראָם האָבן אַ בלענד געטאָן צוויי ווייסע טויערן: איינער לינקס, אויפֿן ראָג יידישער און דיַיטשישער, דער צווייטער רעכטס — אויף גיטקע־טויבעס זאָווליק. די טויערן זענען געווען פֿאַרמאַכט. אַרום און אַרום איז געשטאַנען פֿאַליציי. די באַוועגונג איז געווען אַפּגעשטעלט. בײַ די טויערן האָט אונדז אַפּגעווארט הערינג, שווײַנענבערגס אַדיוטאַנט, אַ געלער אויסגעצויגענער דיַיטש מיט אַ שאַרבנדל אויפֿן היטל. ער האָט געשלײַדערט מיט די פֿויסטן הין און הער, ווי אַ שיכורער דיריגענט. דאָס האָט ער אַנגעווויזן, ווּהין די יידן זאָלן גיין — אין דער ערשטער געטאָ אַדער אין דער צווייטער. זיי האָט פֿונאַנדערגעטיילט די דיַיטשישע גאָס.

דורך די אַפּגעבויגענע ברעטער פֿון הילצערנעם ניט פֿאַרענדיקטן טויער האָט מיך אַ פֿוס אַריַינגעשטופּט אין גיטקע־טויבעס זאָווליק — דאָס פֿאַדערהויז פֿון דער ערשטער געטאָ.

דאָס פּנים פֿון געטאָ

כ׳בין געשווומען אין קאָכעדיקן מענטשנשטראָם און ניט געקענט זיך אָפּשטעלן. ניט געפֿונען קיין ברעג, קיין אָנהאַלט. יידן מיט שמאַטעס און פּעק זענען געלאָפֿן איבער די הויפֿן און פֿאַרכאַפּט ווויטונגען. די ווויטונגען זענען געווען פֿרײַע. דאָס האָט שווײַנענבערג מיט אַ וואָג צוריק אַרויסגעריסן פֿון דאָרטן די אײַנווויינערס און זיי פֿאַרשלעפּט אין טורמע. די ניט־יידישע באַפֿעלקערונג וואָס האָט געווויינט אין דעם קוואַרטאַל, האָט פֿרײַער, אין מיטן דער נאַכט, זיך געמוזט אַרויסקלײַבן.

כ׳האָב דערזען די דיכטערין לאה רודניצקי. זי איז געשוומען ווי איך איינעם המון. מיר האָבן ביידע זיך אויסגעקניפּלט פֿון עולם און אַרײַן אין „מאירקעס הויף", ווו ס׳האָט געווויינט אַ מאָל מאַטקע חבד. אירע ערשטע ווערטער זענען געווען: „זיי וועלן לענינגראַד ניט נעמען!"

אויף לידסקע געסל האָבן מיר געפֿונען אַ ווויונג. מיר זענען געווען נאַזוו — געמיינט, מען וועט זיך קענען אַפֿרופֿן. די דירה איז געווען ליידיק. די רעשטלעך פֿון דער בעל־הבתישקייט האָבן זיך געוואָלגערט אויף דער ערד. אויף אַ שטול אין אַ ווייקשאַפֿט האָט זיך געזאָלצן פֿלייש, אין אַ לאָבן ברויט האָט געשטעקט אַ מעסער און אויפֿן טיש איז געשטאַנען אַ גלאָז טיי, וואָס שווײַנענבערג האָט ניט געלאָזט אויסטרינקען דעם בעל־הבית פֿון דער ווויונג.

כ׳האָב זיך געלייגט אויף אַ שטרויענעם געלעגער און אויפֿגעקליבן די געדאַנקען. ווו בין איך? ווו איז מײַן פֿרוי? ווו איז די מאַמע? דער טאָג האָט זיך געצויגן לאַנג, ווי אַ ים וואָס מען זעט דעם ברעג ניט. ס׳איז ערשט איצט דרײַ אַ זייגער. דער קאָפּ ברענט, איך ווער פֿאַרשרפֿעט. כ׳האָב געפֿונען אַ קרוג וואַסער, אַרויפֿגעגאָסן אויפֿן קאָפּ. מיר איז געוואָרן לײַכטער. האָב איך אַ פֿאָל געטאָן אויפֿן שטרויענעם געלעגער און פֿאַרזונקען אין שלאָף.

אין אָוונט איז געקומען די דיכטערין און מיך אויפֿגעוועקט. מיר איבערגעגעבן אַ גרוס פֿון דער מאַמען. אַ באַקאַנטער האָט זי געזען אין געטאָ. מיר זענען אַראָפּ אין גאָס. באַגעגנט חבֿרים, די אַקטיאָרן יעקבֿ בערעגאָלסקי און שבתאי בליאַכער. זיי האָבן דערציילט, אַז די געטאָ איז פֿונאַנדערגעטיילט מיט טויערן, אויך אינעווייניק איז ניט מעגלעך דורכצוגיין פֿון איין גאָס אין דער אַנדערער. איך האָב באַשלאָסן זיך אַרויסצובאַקומען אויף

רודניצקער גאס. ס׳איז די הויפטגאס פון געטא. מיין באגלייטערין האב איך פארלוירן אין וועג. דורך בוידעמער און לעכער האב איך זיך דערשלאגן פון לידסקער געסל צו דער הויפטגאס. אלץ נייע און נייע מחנות זענען אריינגעשוומען פון שטאט. כ׳האב דערזען צווישן זיי מיין פרייַנד ז. קלמנאוויטש — דעם באקאנטן געלערנטן, מיטארבעטער פון יידוא. ער איז פארואקסן מיט א שיטער בערדל. פון זיינע קנייטשן האט ארויסגעקוקט דער יידישער גורל. איך האב זיך אריינגעשניטן צווישן עולם און אים געזומען אונטערן ארעם.

— שלום־עליכם א יידן, וואס מאכט איר?

קלמנאוויטש האט זיך דערפרייט, מיך געקלאפט איבערן אקסל:

— אויב נאר צווישן יידן — איז שוין גוט...

*

אויף רודניצקער 6, ווו ס׳געפינט זיך דער בנין פון דער רעאל־גימנאזיע, איז פול מיט מענטשן. יעדערער וויל זיך אריינכאפן אין א דירה אט דא אויפן הויף. מען זאגט, דא וועט זיך געפינען דער יודענראט און דאס ארט איז זיכערער ווי ערגעץ אנדערש. דערווייַלע איז ניט מעגלעך דורכצוגיין. איטלעכער האט זיך צוגעווארצלט צום באדן און גיט ניט אפ קיין שפאן, גלייַך עס וואלט זיך אונטער אים געפונען אן אוצר. איך זע אן אלט פארפאלק. ביידע ליגן אויף א וועגעלע. ביידע זענען פאראליזירט. ווי נאר ס׳איז אריין די פאליציי אריסצוטרייַבן פון דער דירה, האט זיי אפגענומען הענט־און־פיס. א קרוב האט זיי אריינגעלייגט אין א וועגל און געבראכט אהער צו. כ׳האב געוואלט זיי העלפן. געפרעגט זייער פארלאנג. דער אלטער האט א צוק געטאן מיט די ליפן און שטיל, אבער ענוג דייַטלעך, געזאגט:

— גיט מיר סם!

כ׳האב זיך דערוווסט, אז זייער פאמיליע איז באראנאווסקי.

די אקטריסע וויטאלינא האט מיך געצויגן פאר דער האנט:

— קומט מיט מיר. א דירה האט איר שוין? איך האב נאך א פרייַ ארט. מען וועט אויסכאפן.

אויף דעם זעלבן הויף, אין דער ווויונונג פון סוחר שטשיבוק האב איך זיך איינ־געמאסטעט אין א ווינקל. דער בעל־הבית וואס האט דא געווויונט פון פריער, האט זיך שטארק געברוגזט אויף זיינע נייע, ניט געבעטענע קוואַרטיראנטן. דער אלטער שטשיבוק איז נאך דערווייַלע בעל־הבית. פון דער וואנט הענגט נאך אראפ זיין פארטרעט מיט די לעבעדיקע פארדרייטע וואנצעס, וואס קוקן אויף דער וועלט מיט גדלות און האנאר.

ס׳איז געווארן טונקל. איך לויף איבער הויפן און געסלעך צו געפינען מיינע נאענטסטע.

די געטא איז גרעסער, ווי איך האב עמיינט: רודניצקער גאס, אשמענער, שפיטאל־גאס, דיסנער, שאולער, סטראשון־גאס, לידסקע און דרייַ הויפן פון קארמעליטן־גאס. דאס אלץ איז אונדזער „אייגנטום", אבער ניט אומעטום איז מעגלעך דורכצוגיין. סטראשון־גאס איז פארשפארט מיט א טויער. לידסקע האט בכלל ניט קיין דורכגאנג. מען קען צוקומען נאר דורך די בוידעמער. צו די דרייַ הויפן אויף קארמעליטן־גאס האבן די יידן דורכגעהאקט וועגן דורך נומ׳ 6, 14 און 16 פון רודניצקער גאס. אויף שפיטאל־גאס באגעגנט מיך ליבע גראדע, די פרוי פון פאעט חיים גראדע. זי ארבעט אין יידישן שפיטאל,

וואָס גייט אַרײַן אין געטאָ. זי איז אַ קראַנקן־שוועסטער. זי פֿירט מיך אַרײַן אויפֿן שפּיטאָל־הויף און ברענגט פֿאַר מיר אַ קוביק מילך. מען טראָגט אַ פֿאַרסמטן. ס׳איז דער אַלטער ד״ר גרשוני. איך טרינק די מילך און וואַרג זיך.

דעם טויער וואָס פֿאַרצוימט סטראַשון־גאַס, האָבן שוין הענט אויפֿגעריסן. איך טראָג זיך אַהין. אויפֿן הויף ווו ס׳איז געווען ניט לאַנג דער ערשטער יודענראַט, זיצט דער לערער טורבאָוויטש, אַנגעלענט אין אַ בערגל שטיינער, און פֿאַרשרײַבט עפּעס אין אַ ביכל. דאָס פֿירט ער אַ טאָגבוך. אויף סטראַשון־גאַס 1 האָב איך געפֿונען מײַן מאַמע. אין אַ חרובֿ הויז. בײַ דער שיין פֿון זונפֿאַרגאַנג איז זי געשטאַנען און געדאַוונט. אויפֿן קיך האָט זיך געווא־רעמט טיי. די שכנים האָבן געגרייט עסן. אַ מיידל מיט אַ שפּיגעלע אין האַנט האָט זיך געפֿאַרבט די ליפּן. מען האָט געלאַכט, געווײַנט, געצירעוועט זאָקן. דאָס הויז ברענט און דער זייגער גייט ווײַטער.

*

ס׳איז געווארן אַ ליכטיקע נאַכט. איך האָב ניט געקענט אײַנשלאָפֿן. געריכט איז די פֿרוי, וואָס האָט געריידט צו איר שכן: ״די ערשטע נאַכט אין געטאָ איז ווי די ערשטע נאַכט אין קבֿר״. כ׳בין אַראָפּ מיט די טרעפּ אויפֿן הויף. אויף די גאַסן זענען געלעגן קופּעס מענטשן. ניט פֿאַר אַלעמען האָט געסטײַעט דירות, איז מען געלעגן אויף דער ערד ווי פֿיש, אַרויסגעשלײַדערטע אויף אַ זאַמדיקן ברעג.

לעבן יאָגיכעס קלויז האָב איך באַגעגנט קלמנאָוויטשן. אויך ער האָט ניט געקענט אײַנשלאָפֿן. ווי איך, איז ער אַראָפּ זיך צוקוקן צום חורבן. מיר זענען געגאַנגען צוזאַמען. איך האָב מורא געהאַט אויסצוריידן אַ ווארט, צו באַלײַדיקן די שטילקייט. אויף רודניצקער 4, לעבן הילצערנעם טויער, איז געלעגן אויף אַ ביסל שמאַטעס אַ האַלב נאַקעטע פֿרוי און זיך געווארפֿן אין פֿאַליקע. די לבֿנה האָט באַלויכטן אירע צעווינטיקטע האָר און מיט אַ גרינעם אומהיימלעכן קאָליר באַפֿאַרבט אירע באַקן.

די צווייטע פּראָוואָקאַציע און דער צווייטער יודענראַט

אויף מאָרגן האָט מען זיך דערוווּסט: אַלע מענטשן וואָס זענען געווען אויף לידסקע, האָט שוואַנענבערג בײַ נאַכט אַרומגערינגלט מיט כאַפּונעס און אַוועקגעפֿירט צו פּאָנאַר. אַ קליינעם טייל האָט מען אויף מאָרגן צוריקגעבראַכט און ווידער זיי אַרײַנגעשפּאַרט אין די ביידע געטאָס. דאָס איז געטאָן געווארן צו בארויקן און פֿאַרטומלען דעם עולם, קיינער זאָל ניט וויסן, צי זײַנע נאָענטע האָבן זיך אומגעקערט אַדער ניט. גיין פֿון איין געטאָ אין דער אַנדערער איז געווען פֿאַרווערט.

דאָס אַוועקנעמען די יידן פֿון לידסקע, בײַ צוויי טויזנט מענטשן, האָט מען אַנגערופֿן די צווייטע פּראָוואָקאַציע.

דעם זעלבן טאָג האָט מורער באַשטימט אַ יודענראַט. בראָש איז געווארן אַוועקגע־שטעלט יעקבֿ גענס, אַ געוועזענער אַפּיציר פֿון דער ליטווישער אַרמיי, אַ ייִד פֿון קאָווונע. צום יודענראַט האָבן געהערט: אַנאַטאָלי פֿריד, אינזשעניר בוכמאַן, אַדוואָקאַט שבתאי מילקאַנאָוויצקי, יואל פֿישמאַן און גריגאָרי יאָשונסקי.

דער יודענראַט איז געווען פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר דער אַרדענונג אין געטאָ. געגס האָט אַרגאַניזירט די אַדמיניסטראַציע אין געטאָ, געשאַפֿן אַ מין סטרוקטור פֿאַר דעם משונהדיקן מצבֿ און אויפֿגעשטעלט אַ יידישע פּאָליציי. ער האָט אויסגעקליבן צוגעפּאַסטע יונגע־לײַט,

זיי אַנגעטאָן אויפֿן אַרבל בלויע טאָשמעס מיט ווײַסע מגן־דוד און פֿון הינטן און ווײַטער האָט מען זיי געמוזט פֿאָלגן, אויספֿירן אַלע זייערע באַפֿעלן. פּדי מען זאָל פֿאָלגן אויף אַן אמת, איז אויף לידסקע געפֿעלן געוואָרן אַ טורמע און צו דער טורמע — דרײַ פֿאָליציי־קאָמיסאָריאָטן. פֿאַר יעטווידער זינד, ווי גיין אין אַ פֿאַרקערטער ריכטונג, גיין שפּעטער ווי די באַשטימטע שעה אַדער פֿאַר שטערן די רו — איז מען געוואָרן באַשטראָפֿט מיט געלט אַדער מיט אַרעסט. מען האָט אַפֿילו געשאָפֿן אין געטאָ אַ געריכט מיט אַ ענוויען שטראָפֿקאָדעקס און ספּעציעלע מלבושים פֿאַר די פֿאַרטיידיקערס און דעם פֿראָקוראָר.

*

דער יודענראָט האָט דײַטלעך געזען, אַז די שפּיל איז צום טײַוול. ס׳איז געווען קלאָר, אַז דער ציל פֿון די דײַטשן איז אונדז אַלעמען אויסצורָאָטן ביז אייגעם. געגן האָט געמיינט, אַז אים וועט זיך אײַנגעבן צו ראָטעווען אַ טייל אײַנוווינערס פֿון געטאָ. האָט ער געשפּילט אויף דער צײַט. געוואָרט, ס׳זאָל זיך דערנענטערן דער פֿראָנט, די דײַטשן זאָלן גיט באַווײַזן אויסצופֿירן זייער רציחה. ער האָט געגלייבט מורערן און ווײַסן. דער לעצטער פֿלעגט קומען צו אים אין געטאָ אויף מיטאָג. די צוויי תּלינים האָבן גענגן פֿאַרזיכערט, אַז די ווילגער געטאָ וועט מען ניט ליקווידירן. געגן האָט זיי געגלייבט און פֿלעגט דורכויס אײַנרײַדן דעם עולם, מען זאָל גוט ארבעטן, ווײַל די געטאָ האָלט זיך נאָר אַ דאָנק דער ארבעט. ער האָט געשאָפֿן אין געטאָ ווארשטאָטן, אויפֿגעבויט פֿאַכשולן, די יוגנט זאָל זיך אויסלערנען אַ פֿאַך.

די יידישע פֿאָליציי, וואָס צום גוטן קאָן מען זי ניט דערמאָנען, פֿלעגט מאָכן אין די נעכט רעוויזיעס און צונעמען דאָס געפֿונענע גאָלד און די ווערטפֿולע זאָכן. מיט דעם האָט גענגס אונטערגעשמירט זײַנע דײַטשן. אַ סך מאָל האָט ער בײַ זיי געפֿועלט און אַרויס־געגומען פֿון טורמע געפֿאָנגענע שוין ערב דער עקזעקוציע. געגס האָט ניט פֿאַרשטאָנען, אַז ער איז בלויז אַ ווערקצײַג אין די הענט פֿון דער געסטאָפּאָ, אַז וועלנדיק העלפֿן יידן, העלפֿט ער אין דער אמתן די דײַטשן דורכצופֿירן פֿינצטערע מעשׂים.

אַ בינטל געזעצן

די ערשטע פֿאַראָרדענונג, וואָס מורער האָט אַריַינגעשיקט אין געטאָ דעם יודענראָט, איז געווען: מאָרגן אין דער פֿרי דאַרף אויפֿן געטאָ־טויער הענגען אַ שילד „אַכטונג! יודען־פֿירטעל, זויכע־געפֿאָר! אײַנטריט פֿיר ניכט־יודען פֿערבאָטן!״ אַ צווייטע מעלדונג אויפֿן טויער האָט געדאַרפֿט וואָרענען, אַז ס׳איז פֿאַרווערט אַריַינצוטראָגן אין געטאָ יעט־ווידער מין שפּײַז און האָלץ.

אין משך פֿון דער זעלבער נאָכט האָט מען געמוזט מורערן צושטעלן אַ רשימה: וויפֿל אײַנווויינערס ס׳געפֿינען זיך אין געטאָ, זייערע יאָרן, פֿאָכן, אַדרעסן און צי זיי האָבן שײַנען, אַז זיי ארבעטן.

דער עולם האָט ניט געווווסט, ווי איז בעסער: רעגיסטרירן זיך צי ניט. די וואָס האָבן געהאָט שײַנען, האָבן זיך מערסטנס רעגיסטרירט. די וואָס האָבן קיין שײַנען ניט געהאָט, האָט מען אויף מאָרגן געצוווּנגען אַריבער אין דער צווייטער געטאָ. נאָר וועמען די פֿרויען און קינדער זענען קאָלאָנעסווײַז אַרויס דורכן טויער צו דער צווייטער געטאָ, זענען זיי אַרומגעכאַפּט געוואָרן מיט אַ קאַרדאָן פֿאָליציי, און קיין מאָל האָט מען זיי שוין מער ניט

געזען. א טייל נאָר האָט מען אַריינגעפֿירט אין דער צווייטער געטאָ, כּדי דער עולם זאָל ניט וויסן, וואָר עס לעבט און וואָר — ניט.

פֿון דער צווייטער געטאָ האָט מען פֿאַכלייט באַפֿוילן צו גיין אין דער ערשטער געטאָ. זיי זענען אָבער אַהין ניט געקומען. אויך זיי האָט מען מער ניט געזען.

ס׳איז ניט מעגלעך אויסצורעכענען די סעריעס געזעצן און באַפֿעלן, וואָס זענען אָנגעקומען פֿאַר דער געטאָ. כ׳וועל ברענגען בלויז א קליין ביגטל, און זאָל א נאַרמאַלער מענטש פֿרווון עס באַנעמען:

ייִדן טאָרן ניט קוקן דורך פֿענצטער, וואָס גייען אַרויס אויסער דער געטאָ. דעריבער מוזן די פֿענצטער גוט פֿאַרקלאַפּט זיין אָדער פֿאַרשמירט אויף טונקל;

ייִדן איז פֿאַרווערט צו ריידן וועגן פּאָליטיק;

ייִדן טאָרן ניט ריידן דײַטש;

פֿאַרן האָנדלען אָדער ריידן מיט א ניט־ייִדן ווערט א ייִד דערשאָסן;

ייִדן טאָרן ניט טראָגן קיין וואָנצעס (כּדי מען זאָל ליכטער דערקענען דעם ייִד, וועו ער גייט אין שטאָט);

ס׳איז פֿאַרווערט צו עסן פֿעטס;

ייִדישע פֿרויען טאָרן זיך ניט פֿאַרבן די האָר, די ליפּן;

מען טאָר ניט דאַוונען, מען טאָר זיך ניט לערנען;

פֿון א זעקסיאַריק קינד ביז א זקן דאַרף יעדערער טראָגן א געלע לאַטע, סיי אין געטאָ, סיי אויסער דער געטאָ. דערבײַ מוזן די לאַטעס זיין גוט צוגענייט אויף אַלע שפּיצן, און מען דאַרף זיי טראָגן אויף דער לינקער זײַט ברוסט און אויף דער פּלייצע;

אז א דײַטש קומט אַריין אין געטאָ, מוז מען פֿאַר אים אַראָפּנעמען דאָס היטל, דערבײַ טאָר מען זיך ניט נייגן און זאָגן „גוט מאָרגן";

ס׳איז פֿאַרווערט אַריינצוטראָגן אין געטאָ בלומען;

ייִדישע פֿרויען טאָרן ניט געבוירן. אויב א פֿרוי ווערט געבוירן, ווערט זי געטייט ווערן צוזאַמען מיטן קינד.

וועו די געסטאַפּאָ האָט אַפּיציעל געמאָלדן דעם דירעקטאָר פֿון געטאָ־שפּיטאָל ד״ר אליהו סעדליס, אז פֿון בערלין איז אָנגעקומען א באַפֿעל, וואָס פֿאַרווערט ייִדישע פֿרויען צו געבוירן קינדער, איז אין געטאָ פֿאַרגעקומען אן אמתע צערודערונג. מען האָט ניט געווווסט, וואָס צו טאָן מיט די טראָגעדיקע פֿרויען, מיט די ערשט געבוירענע עופּעלעך. מאָמענט זענען אַרומגעגאַנגען מיטן באַווווסטזיין, אז זייערע קינדער ווערט מען פֿאַרסמאָן. אָבער אויך אָט די גזירה האָט מען געפֿרווווט אויסמיידן. מען פֿלעגט באַהאַלטן די נײַ־געבוירענע גלײַך פֿון בראָכשטול אין א פֿאַרמאָסקירטן צימער. ביי נאַכט פֿלעגן די מאָמענט אַהין שטילערהייט אַריינקומען און געבן זויגן די קינדער. וועו די קינדער זענען א ביסל אויפֿגעוואַקסן, האָט מען זיי אין די אָפּיציעלע געטאָאָמטן פֿאַרמאָלדן עלטער, ווי זיי זענען.

דאָס ראַנגלענייש פֿון דער ייִדישער פֿרוי פֿאַר געבוירן אין געטאָ א קינד, ס׳זאָל זײַן א טרייסט נאָך די אומגעקומענע און עס זאָל אויפֿהאַלטן דאָס ווײַטערדיקע לעבן און די צוקונפֿט פֿון פֿאָלק — האָט אָנגעהאַלטן אין געטאָ ביז די לעצטע טעג. און אומפֿאַרגעסלעך איז דאָס בילד, וועו בלייכע מאָמענט מיט נײַ־געבוירענע קינדער אויף די הענט, געבוירענע קעגן דײַטשישן געזעץ, אויסגעבאַהאַלטענע אין גריבער, אויף בוידעמער, אין היילן, זענען געשלעפּט געוואָרן דורך די געסלעך צום טויט.

די צעטומל־קאָלירן

גלײַך ווי די דײַטשן זענען אַרײַן אין ווילנע, האָט זיך אָנגעהויבן א שלעפּעניש פֿון ייִדישע מענער צו פֿאַרשיידענע אַרבעטן. כּדי מען זאָל די אַרבעטנדיקע ניט אַרעסטירן, האָבן זיי פֿון זייערע אַרבעט־געבערס באַקומען שײַנען. א שײַן מיט א פֿאָטאָגראָפֿיע האָט זיך געמוזט פֿאָר א גוטן שײַן. אייניצײַטיק זענען געווען שײַנען אָן פֿאָטאָגראָפֿיעס.

נאָר די שײַנען מיט די פֿאָטאָגראָפֿיעס האָט מען אָנגעהויבן אַרויסגעבן ווײַסע שײַנען, באַשטעטיקטע פֿון אַרבעטסאָמט אין ווילנע. דער שײַן איז געווען ביז א טערמין. דאָס הייסט, ביז דעם טאָג „טאָר" מען דעם ייִד ניט שיסן. אָלע מענער וואָס האָבן צו יענער צײַט ניט געהאָט קיין ווײַסן שײַן, זענען פֿאַרשלעפּט געוואָרן צום טויט דורך די כאָפּונעס. שפּעטער האָט מען גאָנצע אַרבעטער־קאָלאָנעס, אויך מיט די ווײַסע שײַנען, אַוועקגעפֿירט אין פֿאָנאָר. די שײַנען זענען געווען א מיטל אויפֿצוזאָמלען די ייִדן אין א מאָסע, ס׳זאָל גרינגער זײַן זיי צו פֿאָנגען.

ווען מען איז אַרײַן אין געטאָ, האָט א ווײַסער שײַן נאָך געמוזט אויף זיך האָבן דעם שטעמפּל „פֿאַך־אַרבעטער". כּדי צו באַקומען אָט דעם גליקלעכן שטעמפּל, האָט מען געצאָלט דעם אַרבעטסאָמט טויזנטער. אָבער גראָד אָט די וואָס האָבן געהאָט די שטעמפּלען, זענען פֿאַרנאָרט געוואָרן אין דער לוקישקער טורמע.

דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן א נײַע צעטומלעניש: אַזוי ווי ס׳איז כּלומרשט אָנגעקומען פֿון הימלערן א באַשטעטיקונג, אז די ווילנער געטאָ דאַרף בליבן אויף שטענדיק, האָט דער דײַטשישער אַרבעטסאָמט אַרויסגעגעבן דעם יודענראָט געלע שײַנען פֿאָר דרײַ טויזנט פֿאַכלײַט פֿון דער ערשטער געטאָ. די דרײַ טויזנט גליקלעכע האָבן נאָך רעכט אַריינ־צושרײַבן אין דאָקומענט זייערע משפּחות. געבענטשט איז דער יעניקער, וואָס האָט באַקומען פֿון יודענראָט אַזא געלן שײַן. ס׳איז א „לעבנסשײַן". אַזוי האָבן אײַנגעריסן די דײַטשן.

ווידער האָבן זיך ייִדן געקליגלט. יעדערער האָט געמיינט, ער וועט זיך אַרויסדרייען. מען האָט געצאָלט מיט גאָלדענע צען־רובלדיקע פֿאָר די געלע פּאַפּירלעך, מען האָט פֿאַבריצירט פֿאַלשע, זיך צוגעשריבן צו „גליקלעכע". מיידלעך מיט געלע שײַנען האָבן אין געטאָ חתונה געהאַט. ס׳איז געווען זייער נדן. א מאָמע פֿלעגט זיך אויסדריקן וועגן איר קינד: „איך היט עס, ווי מײַן געלן שײַן".

דעם 24סטן אָקטאָבער 1941 האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ א שחיטה אויף די, וואָס האָבן ניט קיין געלע שײַנען. די וואָס האָבן יאָ, האָט מען געהייסן, צוזאַמען מיט זייערע משפּחות, אַוועקגיין אויפֿן אַרבעטפּלאַץ און איבערוואַרטן.

כּדי מען זאָל דורכלאָזן א משפּחה־מיטגליד דורכן טויער, האָט ער געמוזט האָבן א האַרט בלוי צעטל — אין פֿאָרעם פֿון א וויזיט־קאָרטל מיט א דײַטשישן שטעמפּל. קיינדער האָבן זיך געמוזט בלויז ביז 16 יאָר. אָן עלטערן האָט מען דורכן טויער ניט דורכגעלאָזט און צוגענומען דאָס צעטל. אין א פֿאָר טעג אָרום, ווען אין געטאָ איז שוין געוואָרן דורכ־געפּירט די שחיטה, האָבן די וואָס פֿאַרמאָגן געלע שײַנען, זיך אומגעקערט אין געטאָ.

דעם 3טן נאָוועמבער 1941 איז ווידער געקומען א פֿאַראָרדענונג, אז אַלע וואָס פֿאָר־מאָגן געלע שײַנען, מוזן צוזאַמען מיט זייערע משפּחות אַריבערקלײַבן זיך אין דער צווייטער געטאָ. דאָרטן זענען זיי אָפּגעווען ביזן 5טן נאָוועמבער. אין די דאָזיקע טעג האָט מען אין דער ערשטער געטאָ געקוילעט די אַלע, וואָס האָבן ניט פֿאַרמאָגט קיין געלע שײַנען. בײַ דער אָקציע זענען אומגעקומען אָן ערך אַכט טויזנט מענטשן.

וועג אַ ייִד מיט אַ געלן שטערן איז אַוועק צו דער אַרבעט, האָט ער געדאַרפט איבערלאָזן זײַן וויב אַ קאָפּיע פֿון זײַן שטערן. אָבער איז זי געווען אויסגעשטעלט, די קאָנטראָליאָרן זאָלן זי מיטנעמען אין פֿאַבריק.

די קאָלירן־צעטומלונג האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט. יעדערער וואָס האָט ניט קיין געלן שטערן, האָט געמוזט פֿאַרמאָגן אַ ראָז פֿאָפּירל. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ יאָגעניש נאָך די ראָזע קאָרטלעך.

דעם 21סטן דעצעמבער איז אין געטאָ פֿאַרגעקומען אַ כּאַפּעניש אויף די, וואָס האָבן ניט קיין ראָזע שטערן, און האָט געדויערט דריי טעג. דורכגעפֿירט האָט זי די אָרטיקע „איפּאָטינגאָ". פֿון קעלערן און מאָלינעס האָט מען צונויפֿגענומען בײַ אַ טויזנט מענטשן און אַוועקגעפֿירט צום טויט.

אַ נײַע פֿאַראָרדענונג: צו אַ ראָזן שטערן מוז מען נאָך האָבן אַ בלויען, אָבער לאָזט מען ניט אַרויס צו דער אָרבעט אין שטאָט. אין גיכן האָט מען אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן גרינע צעטלען. נאָך די גרינע זענען בטל געווארן אָלע שטערן. די נייטיקע אָרבעטער האָבן באָקומען פּעסער, אָרבעטביכלעך און בלעכענע נומערן, וואָס איטלעכער האָט געדאַרפט טראָגן אויפֿן האַלדז. מײַן נומער איז געווען 475. די רשימות פֿון די נומערן מיט די רשימות פֿון זייערע טרעגערס זענען געלעגן אין אָרבעטסאָמט, בײַם געביטס־קאָמיסאָר און אין געסטאָפּאָ. די נומערן פֿלעגט מען ניט אַרויסגעבן אָן אַן אָרבעטביכל.

אויך מיט די נומערן איז ניט געווען אָזוי פֿשוט. צוויי גורלות האָבן שפּעטער צעטיילט די באַפֿעלקערונג: נידעריקע נומערן און הויכע נומערן. אין אויגוסט 1943 האָט זיך אָנגעהויבן אָן אויסראָטונג־אַקציע אויף די הויכע נומערן: פֿון נומער צען טויזנט און ווײַטער.

די סיסטעם מיט די קאָלירטע שטערן, נומערן און ביכלעך איז געווען דאָס אויסגעפֿינס פֿון געסטאָפּאָ. דער ציל פֿון די קאָלירן איז געווען — צעטומלונג. די רעזולטאַטן פֿון די קאָלירטע פּאָפּירלעך זענען ענלעך צו אַ פּסיכישן לופֿטאַטאַק, וואָס די דײַטשן האָבן אָנגעוואָרפֿן אין די ערשטע מלחמה־טעג. אָזאַ אַטאַק באָשטייט דערין, וואָס בײַ נאַכט לאָזט זיך אַראָפּ נידעריק אָן עראָפּלאַן און נעמט וואַרפֿן אויף אַ באַפֿעלקערטן פּונקט אַ ווירבלדיקע פּראָזשעקטאָר־שטערן פֿון צעגדליקער קאָלירן. די אײַנווינערס נעמען לויפֿן אין פּאָניק. בעת אָזעלכע לופֿטאַטאַקן גייען מענטשן ניט זעלטן אַראָפּ פֿון זינען.

שטורמיסטן

דעם גליקלעכן שטעמפּל „פֿאַר־אַרבעטער" אויפֿן ווײַסן שטערן האָבן באָקומען בלויז עטלעכע טויזנט געטא־אײַנווינערס. איך האָב אָפֿט שטעמפּל ניט געהאַט, ווײַל כ׳בין ניט געגאַנגען צו דער אַרבעט. מײַנע באָקאַנטע אין געטאָ האָבן מיר גערעטן יאָ צו גיין כאָטש אַ טאָג אַדער צוויי, כּדי מען זאָל מיר אָפּשטעמפּלען דעם ווײַסן שטערן.

כ׳האָב געפֿאָלגט און זיך גלאָזט אַוועקפֿירן דורך שטורמיסטן אין די קאָזאַרמעס אויף פּיראַמאַנט, לעבן אָלטן ייִדישן בית־עולם. די גרופּע אין וועלכער איך האָב געאַרבעט. איז באַשטאַנען פֿון זעקס מאַן. צוויי שטורמיסטן, נאָך גאָר ייִנגלעך, האָבן אונדז געבראַכט צו אַ קופּע באָלקנס און געהייסן זיי אַריבערטראָגן אויף אַ צווייטן הויף. דערבײַ האָבן די שטורמיסטן אָנגעוואָגט, אַז ייִדער ייִד מוז אָליין טראָגן אַ באָלקן.

כ׳האָב אָנגעלייגט אָלע מײַנע כּוחות און אויפֿגעהויבן דעם קלאָץ אויף מײַן אַקסל.

כ׳בין געגאַנגען און מורא געהאַט צו קוקן אויפֿן שטח, וואָס טיילט מיך אָפּ פֿונעם אָרט וווּ איך דאַרף אים אַוועקלייגן. פֿאַרבייגייענדיק די צוויי שטורמיסטן, האָב איך דערפֿילט אַ שניט פֿון אַ נאַגיגע און דערהערט אַ געשריי: „לאָופֿען!״ איך האָב געהערט, ווי סע טרעשטשען מיינע ביינער. פֿון מיין קאָפּ איז גערונען בלוט און פֿאַרטונקלט מיר די אויגן. פֿון דעסטוועגן בין איך געלאָפֿן, דער משוגענער לעבנס־כּוח האָט מיך געטראָגן פֿאָרויס.

אַוועקגעלייגט די באַלקנס אויפֿן אָרט, בין איך אַוועק צוריק. מיטן נאָסן שווייסיקן העמד האָב איך אויסגעווישט מיינע פֿאַרלאָפֿענע אויגן. די שטורמיסטן האָבן געלאַכט. כ׳האָב געהערט, ווי אייגער האָט עפּעס אַריינגערוימט דעם אַנדערן אויף מיין חשבון, און ווי נאָר איך האָב זיך אַיינגעבויגן אויפֿצוהייבן דעם באַלקן, באַפֿעלט מען מיר אויפֿצוהייבן צוויי: ס׳איז געגוג גרינג, מען וועט מיך אויסלערנען ארבעטן. דעם זעלבן באַפֿעל האָט ער אַרויסגעגעבן דעם אַלטן שטשיבוק. ס׳איז דער זעלבער שטשיבוק, וואָס צו אים אין ווינונג האָב איך זיך געהאַט פֿאַרקליבן בײַם אַריינקומען אין געטאָ. ער האָט דעמאָלט אויף מיר געשריען, וואָס איך צעברעך זײַנע וואָזאָנעס. אַצינד האָט ער זיך געבעטן בײַ די שטורמיסטן, מען זאָל אים לאָזן לעבן. ער איז שוין אַלט זיבעציק יאָר. ווי קומט ער אויפֿצוהייבן אַזא מאַסע. דערזען אַ רעוואָלווער, האָט ער פֿון דעסטוועגן די באַלקנס אויפֿגעהויבן.

איך האָב אַרויפֿגעטאָן אויף ביידע אַקסלען די באַלקנס, זיי אַרומגעקלאַמערט מיט די הענט און געלאָזט זיך אין ווײַטן וועג אַריין. „מען זאָל מיר נאָר ניט באַפֿעלן לויפֿן!״ אָבער ווי נאָר איך בין פֿאַרבייגעגאַנגען די שטורמיסטן, האָט מיך ווידער אַ שניט געטאָן די נאַגיקע, און ווידער: „לאָופֿען!״

כ׳האָב געפֿילט, אַז איך וועל ניט אויסהאַלטן. פֿאָר וואָס לויף איך? פֿאָר וואָס גיב איך נאָך די שטורמיסטן? נאָך אַ רגע און דאָס ארץ פֿלאָצט מיר. האָב איך אַ שלײַדער געטאָן די באַלקנס און געזומען לויפֿן. די שטורמיסטן זענען געווען פֿאַרנומען מיט שטשי־בוקן. ער איז געלעגן אויף דער ערד אונטער די באַלקנס. לויפֿנדיק בין איך אַריינגעפֿאַלן אין אַ קאַלכגרוב. שנירלעך בלוט האָבן זיך געצויגן פֿון מיין לייב און גערייטלט דעם צעלאָזענעם קאַלך. כ׳בין דאָרטן געלעגן ביזן אָוונט און אַנטלאָפֿן אין געטאָ.

*

די געשיכטע מיטן שטעמפּל „פֿאַר־אַרבעטער״ האָט זיך נאָך ניט געענדיקט, און דעם זעלבן אָוונט האָט מען אַריינגעשיקט אין געטאָ אַ מעלדונג: אַלע, וואָס האָבן דעם שטעמפּל „פֿאַר־אַרבעטער״, דאַרפֿן אַראָפּגיין אויפֿן הויף. ווער ס׳האָט ניט דעם שטעמפּל, בליבט אין דער היים.

די וואָס זענען אַראָפּ צו די טויערן, זענען צוריק שוין ניט אַרויף.

איך בין צום טויער ניט געגאַנגען. מיר האָט געקלעקט אויף הינט דער שטעמפּל אויף מיין פּנים.

אין דער צווייטער געטאָ

אַז קיין צוויי געטאָס וועלן אין ווילנע ניט זײַן — האָט געפֿילט יעדערער. קיינער האָט אָבער אויף זיכער ניט געוווסט, וועלכע געטאָ וועט איבערבלײַבן. אמת, אין דער ערשטער זענען מער פֿאַר־אַרבעטער, אין דער צווייטער גיט מען אָבער בעסער עסן...

משפּחות האָבן זיך בפּיוון צעטיילט. אַ העלפֿט איז געווען אין דער ערשטער, די אַנדערע העלפֿט — אין דער צווייטער. וועט מען איין געטאָ ליקווידירן, זאָל כאָטש בלייבן פֿון דער משפּחה אַ זכר. דערוויילע דערוויס איך זיך, אַז דער גאַנצער הויף וווּ ס׳האָט געווינט מײַן מאַמע, איז אַריבערגעוואָרפֿן אין דער צווייטער געטאָ. האָב איך באַשלאָסן זיך אַהין אַרײַנצובאַקומען און צוריקברענגען די מאַמע. ס׳איז געווען ערבֿ יום־כּיפּור 1941. כ׳בין אַרויס מיט אַ קאַלאָנע צו דער אַרבעט אין שטאָט און זיך צוריקגעקערט מיט אַן אַנדער קאַלאָנע, וואָס איז געגאַנגען נעכטיקן אין דער צווייטער געטאָ.

מײַן מאַמע האָט זיך געגרייט צום יום־טובֿ. זי האָט געטראָגן אַ טונקל קלייד, וואָס ביז איצט האָב איך עס קיין מאָל ניט געזען. פֿונעם טונקעלן קלייד האָט זיך אויסגעטיילט איר גרויער קאָפּ. אויך אַזאַ גרויקייט האָב איך קיין מאָל ניט באַמערקט. די האָר האָבן אַזש געבלענדט, געלויכטן ווי אַ קרוין.

מײַן מאַמע האָט ניט געוואָלט זיך קערן צוריק. זי האָט שוין קיין כּוח ניט. און אָחוץ דעם איז שוין באַלד יום־טובֿ. זי קלײַבט זיך צו כּל־נדרי. מיר האָט זי געזאָגט, איך זאָל צוריקגיין. דאָרטן, מיינט זי, איז פֿאָרט זיכערער. דאָ זענען דאָך מערסטנס אַלטע און קינדער. זי האָט אַנגעצונדן ליכט, מיך געבענטשט און איז אַוועק צו כּל־נדרי.

*

איך בין אַוועק איבער די געסלער. יידן מיט קיטלען אונטער די אַרעמס האָבן געאײַלט אין די קלויזן. דאָ און דאָרט האָט געפֿלעמלט אַ ליכט. דער עיקר איז פֿול געווען אויפֿן שולהויף. מען האָט געאײַלט אין חסידישן שטיבל, אין דער גרויסער שול, און מערסטנס — אין גאָנס קלויז, ווי דאָרטן וואָלט געווען זיכערער, אַז די תּפֿילות וועלן פֿאָרנומען ווערן.

אויפֿן הויף האָב איך דערהערט אַ געזאַנג. ס׳האָבן זיך געטראָגן יידישע ווערטער. כ׳בין נאָכגעגאַנגען די קלאַנגען. זיי האָבן מיך אַרויפֿגעפֿירט אויף טרעפּ. אין אַ לאָגן, שמאָלן צימערל, אַן פֿענצטער, איז געזעסן דער לערער יעקבֿ געשטיין און געזונגען מיט קינדער פֿרצעס לידּ: „האַף, ניט ווײַט איז שוין דער פֿרילינג״. געשטיין האָט געענדיקט זינגען און מיך האַרציק אַרומגענומען:

— איר זענט דאָ?

— כ׳בין געקומען הערן אײַער כאָר, — האָב איך געענטפֿערט.

ער האָט צונויפֿגענומען די קינדער נעענטער, זיי צעשטעלט אין אָרדענונג, וועדליק די שטימען, און איבערן בוידעם, איבער דער געטאָ, איבער דער גאַרער וועלט האָט זיך צעטראָגן דאָס ליד פֿון אַבֿרהם רייזען:

און זאָל ווי ווײַט
נאָך זײַן די צײַט
פֿון ליבע און פֿון שלום, —
דאָך קומען וועט
צי פֿרי צי שפּעט
די צײַט — עס איז קיין חלום.

*

ווי נאָר כ׳האָב זיך אַרויסגעכאַפט פֿון דער צווייטער געטאָ, איז אַהין געקומען שווי־ נענבערג מיט דער היגער „איפאַטינגאָ" און זיך געזומען צו דער אַרבעט. דאָס מאָל האָט ער ווידער צוגעטראַכט עפּעס אַ נײַס. איין הויף האָט ער צוגענומען, דעם אַנדערן — געלאָזן. נאָר ס׳איז פֿאַר אים געווען ווייניק מענטשן. ער איז געקומען נאָך אַ באַשטימטער צאָל קעפּ, ניט מער און ניט ווינציקער. איז ער אַוועק אין די קלויזן און אַוועקגעפֿירט צום טויט די יידן אין קיטלען און טליתים.

ער האָט געבראַכט מאַנדאָלינעס און באַפֿוילן שפּילן. אויפֿן וועג צו דער טורמע האָט משה פֿרומקין, אַ בחור פֿון אַכצן יאָר, אַ געשריי געטאָן: „לאָזט זיך ניט פֿירן! צעלויפֿט זיך אין די גאַסן!" ס׳איז געווען אַ מהומה. פֿרויען האָבן זיך אויסגעלייגט אויפֿן ברוק און זענען ניט געגאַנגען וויַיטער. זקנים זענען געבליבן פֿאַרשטיינערט. יונגטלעכע זענען זיך צעלאָפֿן. שווײַנענבערג האָט באַפֿוילן שיסן. צענדליקער זענען געבליבן טויט, און די לעבעדיקע האָבן זיי געמוזט מיטטראָגן. פֿון דעסטוועגן זענען אַ סך זיך צעלאָפֿן, צווישן אַנדערע, אויך דער בחור פֿרומקין.

די ענדגילטיקע ליקווידאַציע פֿון דער צווייטער געטאָ איז פֿאַרגעקומען דעם 28סטן נאָוועמבער 1941.

ווען אין דער צווייטער געטאָ זענען שוין קיין יידן מער ניט געווען, האָט זיך אין דער ציַיטונג „גאַניעץ צאָדזענני" באַוויזן אַ נאָטיץ, אַז די יידן פֿון דער צווייטער געטאָ זענען אויסגעשטאָרבן פֿון עפּידעמיעס, און אַז די געסלעך זענען פֿרַיַי פֿאַר באַוועגונג.

די נאַכט פֿון געלע שיַינען

דעם 23סטן אָקטאָבער 1941 צוועלף בײַ נאַכט איז אין געטאָ אַ מהומה. ס׳איז פֿון געסטאַפּאָ אָנגעקומען אַ באַפֿעל: אַלע יידן וואָס האָבן געלע שיַינען, דאַרפֿן מאָרגן פֿרי צוזאַמען מיט זייערע משפּחות אַוועקגיין צו דער אַרבעט.

אין דער ערשטער געטאָ האָבן נאָך דעמאָלט געלעבט בײַ 23 טויזנט יידן. געלע שיַינען האָבן געהאַט בלויז 3 טויזנט. צוזאַמען מיט די משפּחות — אַרום נײַן טויזנט. איז וואָס וועט זײַן מיט די איבעריקע? די ענוג אויסגעפֿרווועט האָבן פֿאַרשטאַנען: אויף די איבערגעבליבענע אין געטאָ וועט זיך אָנהייבן אַ שחיטה. וועט ס׳האָט נאָר געהאַט אַ מאָלינע, איז געלאָפֿן — זיך באַגראָבן.

אין אַ שעה אַרום נאַכן באַפֿעל, פֿונקט אייַנס אַ זייגער בײַ נאַכט, איז געקומען מורער און אַרומגערינגלט די געטאָ מיט קוילן־וואַרפֿערס. די מיט די געלע שיַינען, האָבן זיך צוגעגרייט פֿעקעלעך און געוואָרט, עס זאָל ווערן טאָג.

קיין געלן שיַין האָב איך ניט געהאַט. בײַ מיַין פֿרוי איז אָוא שיַין יאָ געווען. בין איך אָנטלאָפֿן צו מיַין מאַמען. זי האָט זיך גראָטעוועט פֿון דער צווייטער געטאָ און איז אין אַ חורבֿה אויף סטראָשון־גאַס. איר פֿאַרפֿיניקט פּנים האָט דערוועקט אין מיר אַ כּוח, נײַ בלוט אַריַינגעגאָסן אין האַרץ. האָב איך זי באַהאַלטן אין אַ קעלער, דעם אַריַינגאַנג צוגע־ דעקט מיט שטיינער, ס׳זאָל ניט זײַן קענטיק, און אַליין מיט אַ האַק אַוועקגעלאָפֿן צום טויער. כ׳האָב באַשלאָסן זיך דורכצוריַסן דורך רודניצקער גאַס. בײַם טויער האָב איך שוין געטראָפֿן אַ המון. יעדער איינער האָט זיך געוואָלט דורכריַסן, אַנטרונען ווערן, כאָטש אין שטאָט איז ניטאָ קיין באַהעלטעניש.

מיט דער האַק אונטערן מאַנטל האָב איך זיך דורכגעשטופּט צום טויער. כ׳האָב אַרויס־

געצוויגן די האַק און געזומען זעצן אין די ברעטער. דער פּאָליציאַנט אויף דער אַנדערער זײַט האָט דערהערט די קלעפּ און עפּן אַן עטאָן דעם טויער. אין דעם מאָמענט האָט זיך מיר און נאָך עטלעכע מענטשן פֿונעם המון אײַנגעגעבן זיך דורכצורײַסן.

ס׳איז געווען איינס בײַ נאַכט. גיין טאָר מען ניט. וווּ איך וועל זיך נאָר קערן, וועלן מיך פֿאַרהאַלטן פּאָטרולן. דער אײַנציקער אויסוועג — זיך אַרײַנכאַפּן אין דערבײַיקן קלויסטער. די קלויסטערטיר איז געווען אָפֿן. בין איך אַרײַן און זי צוגעמאַכט. כ׳האָב זיך אַרומגעדרייט אויף די טרעפּ און צוגעקומען צו די גלעקער.

דורך דער נאַכטיקער ווילנע

ווי לאַנג וועל איך זיך באַהאַלטן אין קלויסטער? אין דער פֿרי וועט מען קומען זיך מאָליען און מען וועט מיך געפֿינען. האָב איך באַשלאָסן זיך לאָזן הינטער דער שטאָט אויף זוווערינעץ. כ׳האָב אויסגעטאָן די שיך, די האַק אַרײַנגעוואָרפֿן אין גאַרטל און אויף די שפּיץ פֿינגער זיך אַרויסגעשאַרט פּאָזע דער וואָנט.

אויפֿן ראָג זאָוואָלנע האָב איך געטראָפֿן א ייִדן, אײַנגעוואָקסן אין א נישע פֿון א טויער. זײַן געטאָ־פֿעלצטער גייט אַרויס אין שטאָט, האָט ער זיך אַראָפּגעלאָזן אויף א שטריק. איצט ליגט ער דאָ מיט א צעקלאַפּטן פֿוס. ער האָט חרטה אויף זײַן טוונג. איך העלף אים זיך אויפֿשטעלן, נעם אים אונטערן אָרעם און פֿרעג, צי ער האָט ערגעץ אין שטאָט באַקאַנטע. ניין, ער האָט קיינעם ניט. ער איז א וואַרשעווער פּליט. לייג איך אים פֿאָר מיטצוגיין און זאָג די ריכטונג. דער פּליט איז מסכים. זײַן נאָמען איז ראָזנבוים, א וואַרשעווער אַדוואָקאַט. איך הייס אים אויסטאָן די שיך, זיי זאָלן ניט קלאַפּן אין ברוק. הייבט ער אָן זיך קוועלנקלען: אים וועט זײַן קאַלט. איך באַפֿעל. ער פֿאַלגט און טוט אויס.

לעבן דער קאָרשול אויף זאָוואָלנע באַגעגנט אונדז דאָס אומגליק. ס׳לויפֿן אָן צוויי פּאָליציאַנטן און פֿאַרשטעלן מיט ביקסן דעם וועג. קיין ברירה איז ניטאָ. איך דערצייל דעם אמת: מיר זענען אַנטלאָפֿן פֿון געטאָ. כ׳נעם אַרויס א פּאָר כאָלעוועס, וואָס איך האָב מיטגענומען פֿון געטאָ, און רוק זיי דעם עלטערן אַרײַן אין האָנט. די מתּנה איז אים קענטיק געווען צום הָאַרצן. ער ראָט אונדז צו גיין אויף נאָוויגאַראַד: דאָרטן וועלן מיר ניט טרעפֿן קיין פּאָטרולן. אין דער צײַט האָט ראָזנבוים זיך געשושקעט מיטן צווייטן פּאָליציאַנט. דער אַדוואָקאַט האָט זיך פֿאַרעקשנט און ניט געוואָלט אָפּגעבן זײַן זייגער. דער זשאַנדאַר האָט אים געוואָרנט, אָבער ס׳האָט ניט געהאָלפֿן. כ׳האָב געמוזט באַרויקן דעם אַנדערן מיט מײַנע דרײַ הונדערט רובל.

דורך נאָוויגאַראַד האָבן מיר זיך פֿאַרקערעוועט אויף וויוווּלסקי־גאַס. פֿון דאָרטן — אויף קליין פּאָהולאַנקע. ס׳איז אָנגעקומען א פּאָטרול. מיר האָבן זיך באַהאַלטן הינטער ביימער.

בײַם טויער פֿון זאָקרעטער וואָלד איז א וואַכמאַן געזעסן און פֿאַרשטעלט דעם אַרײַנ־גאַנג. דער אַדוואָקאַט ווייל, מיר זאָלן גיין צוריק. איך האָב אַרויסגעצויגן די האַק, זי געהאַלטן אויף הינטער און מיט גיכע טריט זיך א לאָז געטאָן צום טויער. מיר זענען פֿאַרבײַגעגאַנגען דעם וואַכמאַן און אַרײַנגעשלײַכט אין וואָלד. ווי אַזוי דער וועכטער האָט ניט דערהערט, פֿאַרשטיי איך ניט. א פּנים ער איז געווען טויט אַדער טויט־שיכור.

ווי נאָר מיר זענען אַרײַן צווישן די ביימער, זענען אונדז באַפֿאַלן הינט מיט אַזא בילעניש, אַז מתּים וואָלטן זיך געדאַרפֿט אויפֿכאַפּן פֿון די קבֿרים. נאָר דער וואַכמאַן

האָט זיך ניט אויפֿגעכאַפּט. אפֿשר אַ ווייַרסט נאָך אַנאַנד האָבן אונדז נאָכגעיאָגט די הינט. ווי נאָר זיי האָבן זיך אײַנגעשטילט, האָט דער אַדוואָקאַט ראָזנבוים אַ פֿאַל געטאָן אויף דער ערד: ער האָט מער קיין כּוח ניט; זײַן האַרץ האָבן צעריסן די הינט; דאָ וועט ער זיך אויסגראָבן אַ קבֿר און אַרײַנקריכן. פֿון מיר פֿאַרלאָנגט ער בלויז איין זאַך: איך זאָל אים גוט פֿאַרשיטן. שפּעטער אַ ביסל באַטראַכט ער זיך:

— נו גוט, זענען מיר אַדורך בשלום, אָבער וואָס וועט זײַן וויַיטער?

— לאָמיר אָפּאַרשט אַריבערגיין די סטראַטעגישע בריק, — דינג איך זיך מיטן ווארשעווער, — און דערנאָך וועלן מיר זען. אפֿשר וועט געשען אַ נס.

אין זאָקרעטער וואָלד האָב איך פֿאַרבראַכט מײַן יוגנט. מײַנע ערשטע לידער האָב איך געשריבן אין שאַטן פֿון זײַנע ביימער. נאָר איצט איז ער געענדערט, ניט צו דערקענען. איך דריי זיך שוין אַ שעה בײַ די ברעגן פֿון דער ווילײַע און קען ניט געפֿינען די בריק.

דעם אַדוואָקאַט האָב איך געהייסן צוווארטן, ניט אָפּטרעטן פֿון אָרט, און איך בין אַוועק מיט דער ווילײַ אויפֿזוכן די בריק. די נאַכט איז געווארן טינקעלער. ס׳האָט גענאָגט אַן עסיק רעגנדל. כ׳האָב געגישטערט אומעטום, נאָר די בריק ניט געקענט געפֿינען.

מיט אַ מאָל האָט אַ שטראָל פֿײַער אַ שניט געגעבן איבער מײַן קאָפּ. און ווו איך האָב זיך געדרייט, זענען מיר נאָכגעשפּרונגען פֿאַסן בלענדיקע שײַן. בעת־מעשׂה האָב איך גאָרניט פֿאַרשטאַנען. געפֿילט בלויז, אַז איך בין געפֿאַנגען פֿון אַ פֿײַערדיקער חיה. ביימער ווערן שאָטנס, שאָטנס ווערן ביימער און ניט אַנדערש — די חיה וויל מיך פֿאַרצוקן. האָב איך אַ שפּרונג געטאָן און זיך אַראָפּגעקיִקלט צו דער ווילײַ, צום שטראָמענדיקן וואַסער. דאָס וואַסער האָט מיך דערפֿרישט. ערשט איצט האָב איך באַמערקט, אַז דאָס פֿײַער איז פֿון אַ פּראָשעקטאָר. דאָס בין איך אַרײַנגעפֿאַלן אין אַ נעץ פֿון לופֿטשוץ. אויף אַלע פֿיר בין איך דערקראָכן צום שלאָפֿנדיקן אַדוואָקאַט. זיך אַוועקגעזעצט לעבן אים אָפּרוען. ווען ס׳האָט גענומען טאָגן, האָב איך דערזען די בריק ניט ווײַט פֿון אונדז.

זאָפֿיָא (יאַנאָווֹא) באַרטאָשעוויטש

אַריבער די סטראַטעגישע בריק, שוין אויף זוערינעץ, האָט זיך דאָס יידל פֿאָר מיר מודה געווען, אַז דאָ אין דער געגנט ווויגט זײַנער אַ באַקאַנטער, אַ קליִענט, ווועלכן ער האָט אַ מאָל פֿאַרטיידיקט. ער גייט אַהין און וועט זיך שוין דאָרטן באַהאַלטן. מיטנעמען אַ צווייטן, ס׳הייסט מיך — קען ער ניט, ווײַל מען וועט אַרויסווארפֿן ביידן. איך בין אַוועק וווהין די אויגן טראָגן.

כ׳בין אַנגעקומען אויף העלענע־גאַס 21, צו דער משפּחה באַרטאָשעוויטש. אַ באַרוועסע אַלטיטשקע האָט מיר געעפֿנט די טיר. מײַן צונג איז געווען געליימט. ניט געקענט אַפֿילו זאָגן קיין גוט־מאָרגן. כ׳האָב זיך געזעצט אויף אַ באַנק און געשוויגן. בלויז די האַק האָב איך אַרויסגעצויגן און אַוועקגעלייגט אויפֿן טיש.

די אַלטיטשקע האָט פֿאַרשלאָסן די טיר, אַראָפּגעלאָזן אויפֿן שײַבל דאָס פֿאַרהענגל. כ׳בין אַ ביסל געקומען צו זיך און אָנגעהויבן דערציילן, ווער איך בין, פֿון וואַנען איך בין אַנטרונען. אירע אַלטע אויגן זענען פֿאַרלאָפֿן מיט טערען.

— באַרויִק זיך, ליבער. וועסט זײַן בײַ מיר. כ׳וועל דיך אויסבאַהאַלטן ביז איבער דער מלחמה. אין קעלער וועל איך דיר צוגרייטן אַ בעט, דאָרטן וועסטו ווויגען.

דערווײַלע האָט זי מיך אַרויפֿגעפֿירט אויפֿן בוידעם, מכבד געווען מיט הייסער מילך, צוגעדעקט מיט דרײַ פּעלצן און געהייסן זיך אויסרוען.

ווען איך האָב זיך אויפֿגעכאַפּט, איז שוין געווען אַוונט. די אַלטיטשקע איז אַרויף אויפֿן בוידעם, זיך אַוועקגעזעצט לעבן מיר, און מיר האָבן לאַנג געשמועסט. כ׳האָב איר דערציילט אַלצדינג, וואָס מיט מיר האָט פּאַסירט. דערציילט, אַז מײַן מאַמע איז אין געטאָ, אַז מײַן פֿרוי איז אויך דאָרטן און אַז איך ווייס ניט, וואָס מיט זיי איז געשען.

— זײַ געדולדיק, — האָט מיך געטרייסט די אַלטיטשקע. — מיר׳ן זיך באַמײַען צו דערוויסן, און איצט קום מיט מיר. כ׳האָב אַרײַנגעטראָגן אין קעלער שטרוי, געמאַכט אַ געלעגער; האָב אַרײַנגעשטעלט אַ קליין שײַבעלע, זאַלסט בײַ טאָג האָבן אַ ביסל ליכט.

מיר זענען אַראָפּ אונטן. דער אַרײַנגאַנג אין קעלער איז געווען פֿון דרויסן. די אַלטע איז צו ערשט אַרויס אויפֿן הויף, אַ קוק געטאָן, צי קיינער גייט ניט, און מיך אויף שטום־לשון אַרויסגערופֿן. אין קעלער איז געווען וואַרעם. מיט דעם ריח פֿון קאַרטאָפֿל האָב איך אײַנגעאָטעמט היימישקייט. כ׳בין אַרײַנגעקראָכן אין שטרויענעם געלעגער און לאַנג, ביז טיף אין דער נאַכט אַרײַן, געדאַנקט מיט דער פֿינצטערניש.

*

אין דער פֿרי איז אַרײַנגעקומען יאַנאָוא. אַזוי האָט מען, לויטן נאָמען פֿון מאָן (יאָן), געוווּסט די גוטע פֿרוי. מײַן באַשיצערין האָט געבראַכט מיר עסן און אַ בוך צום לייענען. זי האָט מיר אויך אָפּגעגעבן אַ גרוס פֿון איר מאָן. ער איז אַ גאָסן־קערער, דינט אין דער שטאָטישער עלעקטריע־סטאַנציע. נעכטן בײַ נאַכט, ווען ער איז געקומען פֿון דער אַרבעט, האָט אים יאַנאָוא וועגן מיר דערציילט. דער אַלטער האָט זיך זייער איבערגענומען מיט זײַן פֿרויס גוטסקייט און געזאָגט: „ס׳איז גוט אַזוי, מען דאַרף אַ מענטשן ראַטעווען". אויך זייער זון, קאַזימיעזש, ווייס שוין, אַז איך באַהאַלט זיך בײַ זיי אין קעלער. זי האָט אים אַוועקגעשיקט זען, וואָס עס טוט זיך בײַ דער געטאָ.

ווען דער זון איז צוריקגעקומען, האָט זי מיר דערציילט, אַז די געטאָ איז אַרומגע־רינגלט מיט קוילן־וואַרפֿערס. אינעווייניק הערט זיך אַ שיסעריי. נאָענט צו דער געטאָ לאָזט מען קיינעם ניט צו. פֿון אַ באַגענגטער קאָלאָנע אַרבעטערס האָט זיך קאַזימיעזש דערוווּסט, אַז אַלע די וואָס האָבן געלע שײַנען, זענען אין דער פֿרי צוזאַמען מיט זייערע משפּחות אַוועק צו דער אַרבעט. ווער אָבער ס׳האָט ניט געהאָט קיין געלן שײַן, איז פֿאַרבליבן אין געטאָ, וווּהין ס׳האָבן זיך פֿאַר טאָג אַרײַנגעריסן דײַטשישע סאָלדאָטן. אין אַוונט איז ער נאָך אַ מאָל אַוועק צו דער געטאָ און געזאָגט, ווי פֿון טויער זענען אַרויסגעפֿאָרן אויטאָס. פֿון די אויטאָס האָבן זיך געטראָגן געשרייען.

*

אין קעלער האָב איך ניט געקענט אײַנליגן. מיך האָט געהויבן פֿון אָרט. ווי אַזוי באַהאַלט איך זיך דאָ, ווען איך ווייס ניט דעם גורל פֿון מײַנע נאָענטסטע?

כ׳האָב אויסגעגאָסן מײַן ביטער האָרץ פֿאַר מײַן רעטערין. איר דערציילט, ווו ס׳אַרבעט מײַן שווער. אין געריכט אויפֿן הויף. ער טראָגט דאָרטן שטייגער און ציגל אויף אויס־צובויען אַ גאַראָזש. אויפֿן זעלבן הויף, לאָזט זיך אויס, קומט צו פֿאָרן איר שוועסטער פֿון דאָרף. זי האָט אַ דערלויבעניש אַהין אַרײַנצופֿאָרן און ברענגען קאָרטאָפֿל. מאָרגן,

פֿרייטיק, דאַרף קומען איר שוועסטער. וועט יאַנאַווא נעמען איר דערלויבעניש און וועט אַליין אריינפֿאָרן אין הויף און זיך שוין זען מיט מײַן שוועסטער.

אויף מאָרגן איז טאָקע איר שוועסטער געקומען. יאַנאַווא האָט זיך אַנגעטאָן ווי אַ פּויערטע, געמוסט בײַ דער שוועסטער דאָס דערלויבעניש, מיטגענומען אַחוץ די קאָרטאָפֿל אַ גרויסן לאַבן ברויט און אַוועקגעפֿאָרן צום הויף פֿון געריכט, ווו איצט האָט זיך געפֿונען די געסטאָפּא. אין אַ פּאָר שעה אַרום איז זי געקומען צוריק אַ גליקלעכע. זי האָט אויפֿגעזוכט מײַן שוועסטער. אים איבערגעגעבן פֿון מיר אַ גרוס, דעם לאַבן ברויט און זיך פֿון אים דערווײַסט, אַז מײַן פֿרוי לעבט, אַז שוין צוויי טעג, ווי נאָך דער אַרבעט לאָזט מען ניט גיין צוריק אין געטאָ. מען פֿירט זיי אַלעמען נעכטיקן אין דער לוקישקער טורמע.

יאַנאַווא האָט ניט גערוט. מײַנע לײַדן זענען געווען אירע. זי איז געווען מיר איבער־געגעבן ווי אַן אייגענע מאַמע. אין דער פֿרי פֿלעגט זי אַוועקשפּאַנען אין שטאָט און דער־ווײַסן זיך, ווי עס האָלט אין געטאָ. צוליב מיר האָט זי אַרויסגעטריבן פֿון שטוב איר מאַנס אַ קרובֿה. יענע האָט אַ לאַנגע צונג און קען אויספֿלאַפּלען.

איין מאָל האָט מיר יאַנאַווא געבראַכט אַ צלמל, עס זאָל מיך אויסהיטן פֿון ספּנה. "שאָטן קען עס ניט — האָט זי ליבלעך געערעדט צו מיר — איז טו עס אַן, זון מײַנער..."

דורך יאַנאַוועס האַב איך באַקומען אַ צעטעלע פֿון מײַן פֿרוי. אין צעטעלע שרײַבט זי מיר, אַז מײַן מאַמעס באַהעלטעניש האָט אויסגעהאַלטן, די דײַטשישע שפּירהינט האָבן ניט געפֿונען דעם אַרײַנגאַנג. אין געטאָ איז הונגער. ס׳פֿעלן דאָרטן טויזנטער מענטשן. ס׳גרייט זיך ווידער אַ שחיטה. די „גליקלעכע" וואָס פֿאַרמאָגן געלע שײַנען, דאַרפֿן זיך אַריבערקלײַבן אין דער צווייטער געטאָ, וואָס איז שוין כּמעט פֿוסט.

כ׳האָב איבערגעלייענט יאַנאַוועס דעם בריוו. און ווי צוויי סטראָטעגן האָבן מיר באַ־טראַכט די סיטואַציע. „קודם — זאָגט זי — דאַרף מען זען, אַז דײַנע נאַענטסטע זאָלן ניט לײַדן קיין הונגער. נאָך דעם וועלן מיר אַ טראַכט טאָן וויטער". זי איז אַוועק אין שטאָט. אַפּגעהיט די צײַט, וועט מײַן שוועסטער מיט דער קאָלאָנע אַרבעטנדיקע קערט זיך אום אין געטאָ, מיט אים אַפּגערעדט, אַז נײַן אַ זייגער אַוונט זאָל מײַן פֿרוי זי שטענדיק אַפּוואַרטן אין געטאָ בײַ אַ באַשטימטן טויער. זי, יאַנאַווא, וועט קומען און דורכשטופֿן אונטערן טויער אַ לאַבן ברויט.

פֿונקט נײַן אַ זייגער אין אַוונט פֿלעגט יאַנאַווא שוין זײַן בײַ דעם באַשטימטן טויער, זעקס קילאָמעטער פֿון איר היים, און אַדורכשטופֿן ברויט פֿאַר מײַן הונגעריקער משפּחה.

איין מאָל האָט זי אַ פּאָליציאַנט געכאַפּט בײַם אַדורכשטופֿן דאָס ברויט און געסטרא־שעט, אַז אויב זי וועט נאָך אַ מאָל אַזוינס טאָן, וועט זי פֿאַרפֿוילט ווערן אין דער לוקישקער טורמע. אויף מאָרגן איז זי אַוועק ווידער, אַדורכגעשטופּט ברויט און געבראַכט מיר בריוו־לעך. זי האָט ניט גערוט. געזוכט מיטלען ווי אַזוי צו ראַטעווען מײַן משפּחה. זי האָט אַפּגערעדט מיט איר שוועסטער, אַז איך, צוזאַמען מיט מײַן פֿרוי, וועלן אַריבער צו איר אין דאָרף. אויך מײַן מאַמע וועט זי אַרויסנעמען פֿון געטאָ. זי האָט שוין גערעדט וועגן דעם מיט איר אַלטן. זי וועט זי נעמען אויפֿן אַרט פֿון דער אַרויסגעוואָרפֿענער קרובֿה. יענע איז דאָ פֿאַרמאָלדן, וועט ניט זײַן קיין חשד.

*

ס׳האָט אַנגעהויבן ווערן קאַלט. דער פֿראָסט האָט אײַנגעפֿרירט מײַן שײַבל. יאַנאַווא האָט אַרײַנגעטראָגן אַ לעמפּעלע, מיר זאָל זײַן ליכטיק. געבראַכט פּאָפּיר, כ׳זאָל קענען שרײַבן.

איין מאָל, ס׳איז געווען ערב נייאָר, איז יאַנאַוועס מאַן אַראָפּגעקומען אין קעלער און געבעטן, איך זאָל ניט אַנדערש אַרויפֿגיין אויבן. ער האָט צוגעגרייט ברענפֿן, א גוטע סעודה, נאָר אז איך ליג אין קעלער, קען ער זיך ניט צורירן צום עסן. קיין חשק האָב איך ניט געהאַט, נאָר ס׳האָט ניט געהאָלפֿן.

בײַם געדעקטן טיש איז געזעסן א גאַסט. דעם אָלטנס א קרובֿ. ער איז געקומען אויף יום־טובֿ אָדזש פֿון ווידוקלע, א שטעטעלע אין דער ליטע. אויף מײַן שאלה, וואָס הערט זיך אין שטעטל, האָט דער פֿויער דערציילט:

— אין שטעטל האָבן געווויינט צוויי הונדערט יידן. לאַנגע יאָרן האָבן זיי געלעבט מיט די ליטווינער ווי ברידער. די דײַטשן האָבן אויפֿגעקליבן די צוויי הונדערט יידן און זיי פֿאַרשפּאַרט אין דער סינאַגאָגע. יאָנאָס, דער גלח פֿון שטעטל, האָט באַשלאָסן צו ראַטעווען די קינדער פֿון די אומגליקלעכע. ער האָט דרײַסיק קינדער אַרויסגענבעט פֿון דער שול און זיי באַהאַלטן אין קלויסטער. אויף מאָרגן איז געקומען דיטריך, דער שטעטל־שער קאָמיסאָר, און מיט א בינטל שטרוי אונטערגעצונדן די שול. דאָס געיאָמער פֿון די ברענענדיקע איז גאָר ניט מעגלעך איבערצוגעבן. צוזעענדיק די גרוילן זענען צוויי פֿויערים משוגע געוואָרן. א דריטער האָט צו די דײַטשן אויסגעשריען: „איר זענט מערדערס, ניט קיין מענטשן!״ די דײַטשן האָבן אים גלײַך דערשאָסן און אַרײַנגעוואָרפֿן אין פֿײַער. וועלן די גופֿים האָבן נאָך געטלײַעט אינעם אש, האָט זיך דיטריך דורך א מסור דערווויסט, אז דער גלח האָט אויסגעבאַהאַלטן דרײַסיק קינדער. צוזאַמען מיט פֿאָליציי איז ער אַוועק־געלאָפֿן צום קלויסטער. דער גלח האָט זיך געשטעלט אין טיר און ניט צוגעלאָזן די מער־דערס. „אויב איר גייט אומברענגען די קינדער — האָט ער געזאָגט — וויל איך אומקומען מיט זיי צוזאַמען״. א שאָס אין קאָפּ האָט אים אַוועקגעלייגט בײַ דער שוועל. די פֿאָליציי האָט זיך א וואַרף געטאָן אויף די קינדער און דרײַסיק קעפּלעך צעשמעטערט אָן די וועלט.

*

די אָלטיטשקע יאַנאַווא האָט ניט אויפֿגעהערט צו העלפֿן מײַן משפּחה. אָחוץ ברויט פֿלעגט זי אונטערן טויער אויך אַדורכשטופּן פּלייש און קאַרטאָפֿל. א סך מאָל האָב איך זיך געמוזט מיט דער אָלטיטשקער דינגען. כ׳האָב זיך ניט געקענט פֿאַרגינען אָנצונעמען אירע געשמאַקע עסנס. האָב געווויסט, אז זי איז אָן אַרעמע און גיט מיר אָפּ דעם ביסן פֿון איר מויל.

איין מאָל האָט מיר יאַנאַווא דערציילט, אז אויפֿן קאַטעדראָל־פּלאַץ האָט זי געזען א תּליה. דרײַ דײַטשן האָבן געבראַכט אַהער אָן עלטערן מענטש און אים אויפֿגעהאָנגען. אויף זײַן ברוסט איז געווען צוגענייט א ווײַס שטיקל לײַוונט מיט שוואַרצע אותיות: „פֿאַר אויסבאַהאַלטן א יידן״. „נאָר מיר — זאָגט די אָלטיטשקע — וועלן זיי ניט איבערשרעקן. כ׳האָב זיי אין דער ערד מיט זייערע געזעצן אין אייגעם! אויף להכעיס די דײַטשן וועל איך דיך אויסבאַהאַלטן״.

איך בין געוואָרן קראַנק. האָט יאַנאַווא מיך אַרויפֿגעפֿירט אויבן, אין א זײַטיק צימערל, אַרײַנגעלייגט אין בעט און געפֿוטן א דאָקטער. דערבײַ האָט זי אויסגעמאַרקירט, אז דער דאָקטער זאָל קומען, ווען ס׳וועט ווערן טונקל. דעם דאָקטער האָט זי דערציילט, אז איך בין איר זון, וואָס איז אָקערשט אָנטלאָפֿן פֿון דער קאַטאָרגע אין דײַטשלאַנד. דער דאָקטער האָט מיך אַרומגעזעצן, אויסגעפֿרעגט וועגן דער שטימונג אין בערלין און איז געווען צופֿרידן,

וואָס מען גלייבט ניט היטלערן. ער האָט פֿעסטגעשטעלט, אז בײַ מיר זענען אָנגעריבט די לונגען, און האָט מיר פֿאַרשריבן א רעצעפּט.

דער רעצעפּט האָט מיר געהאָלפֿן. כ׳האָב זיך דערפֿילט בעסער. די אָלטיטשקע האָט זיך מיט מיר געמאַכט. זי האָט ניט געוואָלט, איך זאָל ווידער גיין אין קעלער. זי האָט אָפּגעטיילט דאָס צימערל מיט א פֿאַרהאָנג און קיינעם צו מיר ניט אַרײַנגעלאָזט. פֿון דעסט־ווענען בין איך אָראָפּ אונטן. כ׳האָב מורא געהאָט פֿאַר א מסירה. אויב מען וועט מיך מסרן און געפֿינען, וועט אויך מײַן רעטערין באָצאָלן מיטן לעבן.

מער אין קעלער האָב איך ניט געקענט אײַנליגן. דאָס געיאָמער פֿון געטאָ האָט מיך געוואָרגן ווי א שלייף. דער געדאַנק אז איך האָב איבערגעלאָזט אויף הפֿקר מײַן מאַמע, האָט מיך געדריקט. יאָנאָוואָ האָט ניט געוואָלט מיך אָפּלאָזן.

— זײַ דאָ, — האָט זי מיך אײַנגערעדט. — כ׳וועל ברענגען דײַן מאַמע אַהער.

האָט זיך גראָד געמאַכט אַזוי, אז א שכן פֿון הויף האָט מיך באַמערקט. בין איך בײַ נאַכט פֿון דער באַהעלטעניש אָנטלאָפֿן און געקומען צוריק אין די פֿאַרבלוטיקטע געסלער.

צוריק אין געטאָ

די געטאָ האָב איך ניט דערקענט. זיך געהאָט אָפּגעווויינט פֿון די באָוועגונגען, פֿון דעם גאַנצן שטייגער. אָלע האָבן מיר אויסגעזען אומנאַרמאַל. עפּעס אַנדערע מענטשן. כ׳האָב נאָכגעקוקט זייער גראַיִל, די צוקנדיקע זשעסטן, די גרויהאָריקע מיט יונגע פּנימער. האָב זיך אײַנגעהאָרכט אין זייער שפּראַך — אין דער שפּראַך פֿון א לעבן וואָס וויל זיך ניט אונטערגעבן דעם טויט.

איך טרעף באָקאַנטע. בין פֿאַר אָלעמען א גרויסע איבערראַשונג. מען איז געווען זיכער, אז איך ליג שוין אויף פֿאָנאַר. אויף וועמען כ׳פֿרעג זיך נאָך — איז פּמעט קיינער ניטא. לייב שריפֿטזעצער האָט שוין מער ניט געקענט אויסהאָלטן די מאָלינעס — איז ער אַליין אַרויסגעקראָכן און זיך אָנגעשלאָסן אין דער טויטנרייַ. דעם רעדאַקטאָר א. י. גראָדזענסקי האָט מען נאָך פֿרײַער אומגעבראַכט. פֿרילוצקיס פֿרוי פֿאָולע ר. האָט מען געזען אַרײַנוואָרפֿן אין אויטאָ. און די אָקטריסע וויטאָלינא איז דערשאָסן געוואָרן אין דער צווייטער געטאָ. מען דערציילט וועגן גליקלעכע, וואָס זענען געשטאָרבן אויפֿן בעט. די לערערין מלכּה חיימסאָן איז געלעגן אין געטא־שפּיטאָל מיט א שוווערער קרענק. זי האָט ניט צוגעלאָזן קיין דאָקטוירים און ניט גענומען קיין רפֿואות. זי האָט געוואָלט שטאַרבן.

פֿון די דרײַ און צוואַנציק טויזנט נפֿשות וואָס איך האָב איבערגעלאָזט אין דער ערשטער געטאָ, האָב איך געפֿונען א העלפֿט. אויף די פֿינגער קען מען אָנצײַלן גאָנצע משפּחות. בײַ יעדערן פֿעלט עמעצער — דאָ א מאַמע, דאָ א קינד, נאָר מען לעבט ווײַטער, מען לעבט און מען האָפֿט.

וועגן דער נאָכט פֿון די געלע שײַנען דערציילט מען אויסטערלישע זאַכן. יידן האָבן זיך געראָנגלט, ניט געוואָלט גיין. די פֿרוי גאָלפֿערין פֿון סאָדאָווע 9 האָט מען געכאַפּט אין א מאָלינע. צו איר ברוסט האָט זיך געטוליעט איר קינד. דערזען די דײַטשן, איז זי געוואָרן משוגע. זי האָט א כאַפּ געטאָן דאָס קינד און עס א וואַרף געטאָן אין די מערדערס. טעווקע פֿעווק, פֿון דער ווילנער אונטערוועלט, האָט איבערגעביסן א דײַטש דעם גאָרגל. נאָך דעם האָט ער זיך איבערגעטאָן אין יענעמס קליידער און אַרויסגעמאַרשירט פֿון געטאָ.

לויפֿנדיק איבער דער געטאָ מיט שפּירהינט, האָבן כאַפּונעס אָנטדעקט אַ מאַלינע. מיט העק האָבן זיי אויפֿגעריסן די ברעטער און זיך אַרײַנגעריסן אינעווייניק. אויף אַ שעניק איז דאָרטן געלעגן אַ קרעכצנדיקע פֿרוי, און איר ערשט געבוירן קינד איז נאָך ניט געווען אָפּגעריסן פֿונעם נאָפּל. די פֿרוי האָט זיך געבעטן רחמים:

— רירט מיך ניט, לאָזט מיך געבוירן, איר זענט דאָך מענטשן, איר האָט דאָך אויך קינדער.

ס׳האָט ניט געהאָלפֿן. דאָס קינד האָט מען אַ ריס געטאָן פֿון דער מאַמען און ביידן אַרויפֿגעוואָרפֿן אויף אַ לאָסטוואָגן און אַוועקגעפֿירט קיין פּאָנאָר.

*

אין די מויערן אויף סטראָשון־גאַס 1, 2 און 3 האָבן געלעבט בײַ נײַן הונדערט מענטשן, ווָאס האָבן געאַרבעט אין שטאָט אויפֿן הויף פֿון געסטאָפּאָ. די דאָזיקע אַרבעטערס האָבן געהאָט געלע שײַנען און זענען „באַשיצט געווען" פֿון שוײַנענבערגן. אין דער „נאַכט פֿון די געלע שײַנען" האָט מען זיי גאָרניט ניט געטאָן. נאָך דער אַרבעט האָט מען זיי געפֿירט נעכטיקן אין דער לוקישקער טורמע. אָנהייב יאָנואַר 1942 זענען אין די דרײַ בלאָקן אין מיטן דער נאַכט געקומען געסטאָפּיסטן און געמאָלדן, אַז ווער עס אַרבעט אין געסטאָפּאָ אויפֿן הויף, זאָל אַראָפּגיין אונטן: מען פֿירט זיי וויידער אין דער לוקישקער טורמע, כּדי צו באַשיצן. די נײַן הונדערט האָבן פֿרײַוויליק אַוועקגעשפּרײַזט אין דער לוקישקער טורמע. יידן פֿון אָנדערע הויפֿן, דערהערט אָזאָ גליק, האָבן זיך אויך אַרײַנ־געכאַפּט אין די רייען און אַוועק מיט אַלעמען.

פֿון די נײַן הונדערט זענען צוריקגעקומען דרײַ הונדערט. די פֿאַרבליבענע אין טורמע ווָאס האָבן געטראָגן בעסערע קליידער, האָט מען געצוווּנגען זיך אויסצוטאָן. זיי זענען געבליבן נאַקעט און זענען פֿאַרפֿרוירן געוואָרן אויפֿן הויף פֿון טורמע. צווישן די פֿאַרפֿרוי־רענע איז געווען יודל איליאַשעוויטש, דער געוועזענער סעקרעטאָר פֿון בעקער־פֿאַראײַן אין ווילנע, און דער יונגער געלערנטער, געוועזענער מיטאַרבעטער פֿון ייִוואָ, חיים חיות.

מײַן מאַמע טויט

כ׳בין אַוועק צו דער מאַמען. זי האָט מיר אָנגעזאָגט אַ שימחה: מײַן פֿרוי האָט געבוירן אין געטאָ־שפּיטאָל אַ קינד. מײַן מאַמע האָט פֿאַרגעסן אין מורערס גזירה, אַז קינדער, געבוירענע אין געטאָ, מוזן געטייט ווערן. אויף מאָרגן נאָך מײַן קומען איז שוין דאָס קינד ניט געווען: מורערס באַפֿעל איז אויסגעפֿירט געוואָרן.

כ׳האָב נאָך ניט באַוויזן קומען צו זיך נאָכן אומגליק מיטן קינד, ערשט אַ נײַער אומגליק: מײַן מאַמע איז פֿאַרשוווּנדן. כ׳דערוויס זיך, אַז דאָס איז די אַרבעט פֿון דיטשישין אָגענט אָבערהאָרדט. בײַ נאַכט איז ער געקומען אויף שפּיטאָל־גאַס 7, ווו ס׳האָט געווויזט מײַן מאַמע, און אַוועקגעפֿירט דעם גאַנצן הויף אין טורמע, און פֿון דאָרטן — קיין פּאָנאָר.

דער רעפֿערענט פֿאַר יידישע ענינים

מורער, דער רעפֿערענט פֿאַר יידישע ענינים בײַם געביטס־קאָמיסאָר היגנסט, איז אַלט סך־הכּל פֿיר און צוואַנציק יאָר. ער איז אַן אָפֿיציר. זײַן טאָטע איז געווען אַ תּלין אין אַ ווײַטער דיטשישער פֿראָווינץ. דער זון האָט געהאַלטן פֿון טראַדיציע און ניט פֿאַר־

שעמט זײַן טאָטן. ער איז דערצויגן געוואָרן בײַ דער היטלער־יוגנט אין נירנבערג. דאָרטן האָט ער געשטודירט „יידן־קענטשאַפֿט".

צו אים פֿלעגן אָנקומען די באַפֿעלן פֿון הימלערן. בײַ הימלערן אויפֿן טיש, אַזוי האָט מען דערציילט, ליגט אַ גרויסע פֿלאַסטישע מאַפּע און אויף יעדער יידנפֿונקט שטעקט אַ פֿאָנעלע. יעדער טאָג נעמט הימלער אַרויס עטלעכע פֿאָנעלעך. דאָס באַטײַט: אין יענע ערטער דאָרף מען אויסהרגענען די יידן. די באַפֿעלן ווערן איבערגעשיקט צו אַזעלכע שווײַנענבערגס און מורערס, און זיי טראָכטן שוין צו די פּראָצעדור פֿון דער פֿאַרטיליקונג וועדליק די באַקומענע אינסטרוקציעס.

מורער האָט ליב געהאַט זיך צו שפּילן מיט זײַנע יידן. ער פֿלעגט אומגעריכט אָנפֿאָרן צום טויער פֿון דער געטאָ און קאָנטראָלירן יעדער איינעם, וואָס קערט זיך אום פֿון דער אַרבעט. פֿאַר גענפֿינען עסנוואָרג פֿלעגט ער אַליין אַוועקפֿירן אין טורמע. אָפֿט פֿלעגט ער באַטאַפּן די לאָטעס. ווען אַ שפּיץ פֿון דער לאָטע איז געווען אָפּגעריסן, האָט ער שוין דעם קרבן גיט אָפּגעלאָזט. ווען ער פֿלעגט געפֿינען געלט אָדער בלומען, פֿלעגט ער הייסן דער טויער־פֿאַליצײַ שמײַסן דעם „פֿאַרבעכער". דער עיקר האָט ער ליב געהאַט זיך צוקוקן, ווי מען שמײַסט יונגע מיידלעך. ער פֿלעגט זיך שטעלן בײַ דער זײַט און שרײַען: „שטאַרקער! שטאַרקער!"

איין מאָל האָט ער באַגעגנט אַ פּאַרטיע יידן, זיי קאָנטראָלירט און געפֿונען בײַ איינעם אַ קילאָ מעל. ער האָט אַלע צוואַנציק אַרעסטירט און אַליין בײַגעווען אין פּאָנאָר בײַם אויספֿירן די עקזעקוציע.

אין געטאָ איז ער געווען אַן אָפּטער אַרײַנגייער. ער האָט געהאַט אַן אייגענעם שליסל צום טויער. בײַם באַזוכן די וואַרשטאַטן אין געטאָ פֿלעגט ער באַפֿעלן, מען זאָל אַרונטער־קריכן אונטער די טישן און וווּיען ווי הינט. ער האָט ליב געהאַט צו פֿאַרברענגען אין באָד אויף סטראָשון־גאַס 6. דאָרטן פֿלעגט ער זיך אַוועקשטעלן מיט פֿאַרלייגטע הענט און זיך צוקוקן צו די נאַקעטע וויַבער. איין מאָל איז ער צו נעענטער, זיי באַטאַפּט און אויס־גערופֿן:

— איר זענט צו פֿעט, איך וועל זיך סטאַרען, איר זאָלט ווערן מאָגער.

נאָר דער שחיטה פֿון פֿיר טויזנט פּראָווינצער יידן, וואָס אַנשטאָט זיי צו פֿירן פֿון ווילנע קיין קאָווונע, האָט מען זיי פֿאַרקערעוועט אויף פּאָנאָר, האָט מורער צו זיך געפֿונען דעם געטאָ־פֿאַרשטייער גענג און זיך אַנטשולדיקט: ס׳איז געווען אַ טעות. דערבײַ האָט ער צו אים געזאָגט, אַז נאָכן קריג וועט ער די געטאָ פֿאַרבייטערן — ער וועט צוגעבן סטעפֿן־גאַס.

אין מײַ 1943 האָט מורער פֿונאַנדערגעטיילט די יידישע בריגאָדירן (די אַנפֿירערס פֿון די אַרבעט־גרופּעס) געדרוקטע דײַטשישע טעקסטן, וועלכע די בריגאָדירן האָבן געמוזט איבערגעבן די דײַטשישע אַרבעט־געבערס און אַרויסבאַקומען אַן אונטערשריפֿט, אַז די דײַטשן האָבן עס געלייענט. אין די תּקנות איז צווישן אַנדערן געווען געזאָגט: די יידן אַרבעטן נאָר צײַטווײַליק. אַ דײַטש דאָרף צו יעדער צײַט געדענקען, אַז זײַן גרעסטער שונא איז דער יוד.

אין יוני 1943 איז ער לויט אַ באַפֿעל פֿון העכער אַוועקגעשיקט געוואָרן אַנדערש וווּ. זײַן פֿאַרבײַטער אין ווילנע איז געבליבן לאָקנער.

דאָס „געזעצבוך"

ביזן לעצטן טאָג פֿון ווילנער געטאָ זענען נאָך געווען אַזעלכע פֿאַרעקשנטע יידן, וועלכע האָבן געזאָגט, אַז ניט אַלעמען האָט מען אין פּאַנאַר אומגעבראַכט: דאָרטן זאָל מען האָבן די יידן סאָרטירט און די געזונטע געשיקט אויף אַרבעט. דערביי האָט זיך דעם זאָגער אויסגעדאַכט, אַז צווישן די געזונטע איז געווען זיין קינד אַדער זיין טאָטע.

אין ווילנער געסטאָפּאָ איז געווען אַ באַזונדערער קאָבינעט, וווּ ספּעציעל אַראָפּגעבראַכטע דיטשישע פּראָפּעסאָרן האָבן צוגעטראַכט די פֿאַרשיידנסטע פֿלענער, ווי אַזוי צו פֿיניקן און אומברענגען יידן. פּראָפֿ׳ גאָטהאַרדט, געווען לעקטאָר אין בערלינער אוניווערסיטעט און שפּעטער פֿאַרטרויטנגס־מאַן בײַ הימלערן, האָט אַנגעשריבן אַ קאַדעקס מיט פֿינף הונדערט פּראַגראָפֿן, וווּ ס׳ווערט מיט אַלע ענגויקייטן דערקלערט, ווי אַזוי מען זאָל פֿאַרטיליקן פֿעלקער. דער ווילנער ייִד קאָמערמאַכער, וואָס איז געווען באַשטימט פֿאַרן עלטסטן איבער די צוואַנג־אַרבעטער אויפֿן הויף פֿון געסטאָפּאָ, האָט מיר אין געטאָ דערציילט, אַז אים האָט זיך אײַנגעגעבן אַרײַנצוקומען אין גאָטהאַרדטס „געזעצבוך". אָט זענען עטלעכע פּראָגראָפֿן, וואָס ער האָט פֿאַרגעדענקט:

סתּם דערשיסן אַ ייִד — הייסט ניט אויספֿירן דעם באָפֿעל פֿון הימלערן. אַ ייִד מוז פֿריִער געפֿינקט ווערן.

ס׳איז ניט דווקא געזאָגט געוואָרן, אַז די עקזעקוציעס דאַרפֿן אויספֿירן דיטשן. פֿאַרקערט, ס׳איז געוווּנטשן, אַז אַ דיטש זאָל בלויז זיין דער באָפֿעל־געבער. די עצם אויסראָטונג מעגן אויספֿירן אַנדערע.

די פּראָצעדור פֿון טייטן דאַרף מען דורכפֿירן געהיים. קיינער טאָר זיך ניט דערוויסן דאָס אָרט פֿון דער עקזעקוציע, כּדי די וואָס זענען איבערגעבליבן, זאָלן ניט אָנטלויפֿן.

אין זעלבן „געזעצבוך" איז געווען צוגעגעבן אַ תּקנה ספּעציעל וועגן ווילנע. דאָרטן איז געזאָגט געווען לערך אַזוי: „דער ווילנער ייִד איז דער געפֿערלעכסטער אין דער וועלט. אויב ס׳וועלן איבערבליבן אין ווילנע כאָטש אַ צען יידן, הייסט עס, אַז מיר האָבן אונדזערס ניט דערגרייכט. רחמנות צו דעם שׂונא איז פֿאַררָאַט לגבי דער מלוכה".

די געסטאָפּאָ האָט ניט נאָר געוואָלט פֿיזיש פֿאַרטיליקן די יידישע באָפֿעלקערונג — זי האָט זיך אויך געמיט צו צעברעכן די יידישע מאָראַל און פֿאַרמיאוסן אויף אייביקע צייטן די יידישע געשיכטע. דאָס לעצטע איז געווען פּונקט אַזוי וויכטיק, ווי די עצם אויסראָטונג. אָט איז די פּראָגראָם: צווינגען יידן פֿאַרן פֿרײַז פֿון צײַטווײַליקן לעבן אומצוברענגען זייערע בריידער. די צײַטווײַליק געבליבענע פֿאַרוואַנדלען אין גײַסטיקע מתּים, אַן אַ ברעקל ווילן, אַן אַ האַרץ און אַן געוויסן, אין בלינדע אויספֿירערס פֿון די דיטשישע באָפֿעלן.

דאָס קולטור־לעבן אין ווילנער געטאָ

דאָס קולטור־לעבן אין ווילנער געטאָ האָט זיך אַנגעהויבן דעם זעלבן טאָג, ווען מען איז אַרײַן אין געטאָ.

מיר האָט זיך אַ מאָל געדאַכט, אַז פֿאַר אַ טויט־פֿאַרמישפּטן אַדער פֿאַר אַ פֿאַרווַרפֿענעם אויף אַן אינדזל האָט ניט קיין זינען צו שאַפֿן קונסטווערק. דאָס לעבן האָט מיך איבערצײַגט, אַז דאָס איז אַנדערש. מעג דער שאַפֿנדיקער מענטש ווויגען אין אַ מאַדערנעם האָטעל אַדער געפֿינען זיך אין אַ מידבר צווישן זאַמד און שאָקאָלן, מעג ער באַווונדערן

דעם זונען־אונטערגאַנג בײַם ברעג פֿון ים אַדער שטיין בײַם ראַנד פֿון קבֿר, וועלכן ער האָט אַליין געגראָבן — דער גײַסט פֿון שאָפֿונג טוט זיך פֿון אים ניט אָפּ.

די שולן

מירע בערנשטיין, די געוועזענע דירעקטאָרין פֿון דער ווילנער רעאַל־גימנאַזיע, האָט אין טאָג פֿון גיין אין געטאָ מאַרשירט מיט אירע תּלמידים צוזאַמען. זיי אַלע האָט מען פֿאַרשפּאַרט אין דער צווייטער געטאָ. דעם זעלבן אָוונט האָט מירע אויפֿגעקליבן אירע קינדער און געלייענט זיי שלום־עליכמס אַ מעשׂה.

אין דער חרובֿער קברנישער קלויז, אויפֿן שולהויף, האָט זי אַריבערגעטראָגן די רעאַל־גימנאַזיע. אין אָנהייב איז איר שול באַשטאָנען פֿון הונדערט און דרײַסיק קינדער. זי האָט זיי אײַנגעטיילט אין גרופּעס, וועדליק דער אָנטוויקלונג. ווען איין גרופּע האָט געלערנט, האָט די אָנדערע געקאָכט עסן, פֿאַרריכט מלבושים. אין גיכן זענען צוגעקומען לערערס: מלכּה חיימסאָן און יעקבֿ גערשטיין. חיימסאָן האָט געלערנט ליטעראַטור, און דער קראָנקער גערשטיין — געזאָנג. די תּלמידים האָבן געפֿונען אין די לערערס די פֿאַרלוירענע עלטערן. פֿון דער צעגראָמירטער סטראָשון־ביבליאָטעק האָבן די לערערס אויפֿגעקליבן ביכער פֿאַר די קינדער. יעדער באַגינען פֿלעגט מירע איבערציילן די תּלמידים, און אַלע אינדערפֿרי איז געווען קלענער זייער צאָל. דורך נאָכט פֿלעגט די מערדערישע האָנט אָוועקרײַסן קרבנות.

אָקטאָבער 1941 האָט מירע מיך פֿאַרבעטן אויף אַ פֿאַרשטעלונג אין איר שול. די חרובֿע קברנישע קלויז איז ניט געווען צו דערקענען. דער אָרון־קודש — באַהאָנגען מיט גרינס. אויף די פֿענצטער — וואָזאָנעס. די וועגט — פֿאַרקלעפּט מיט ציטאָטן פֿון ייִדישע שרײַבערס. די קינדער (פֿון הונדערט מיט דרײַסיק זענען שוין פֿאַרבליבן פֿערציק) האָבן געלויכטן אין יום־טובֿדיקע העמדלעך. רויטע בלימעלעך האָבן באַפּוצט זייערע ברוסטן.

אין מיטן דער פֿאַרשטעלונג האָט זיך דערהערט אַ טומל. די פֿאַרשטעלונג איז געגאַנגען וויַיטער. ווען אַ שאָס האָט אָבער דורכגעשניטן די שויב, איז מירע אַרויס אין דרויסן זען, וואָס דאָ טוט זיך. איבער די הויפֿן און געסלעך זענען געלאָפֿן כאַפֿונעס, געכאַפּט מענטשן און געפֿירט זיי צום אויטאָ בײַם טויער. מירע איז אַרײַנגעקומען צוריק, אַרויף אויף דער בינע און געמאָלדן:

— קינדער, קיינער זאָל ניט שרײַען, זאָל זיך ניט צעלויפֿן. שטיל, אַן טומל קריכט אונטער דער בינע. די ערשטע זאָלן אַרונטערגיין די יינגסטע און אָזוי — לויטן סדר פֿון די יאָרן.

אַ גאַנצע נאָכט האָט מירע געוואָכט בײַ דער טיר. אויב די כאַפֿונעס וועלן זיך אַרײַנ־רײַסן אין קלויז, וועט זי זײַן דער קרבן פֿאַר אַלעמען: די כאַפֿונעס וועלן מיינען, אַז דאָ איז קיינער מער ניטאָ און וועלן זיך באַגונענען מיטן אייניציקן קרבן.

די כאַפֿונעס זענען אין קלויז ניט אַרײַן. זיי האָבן אָנגעכאַפּט די באַשטימטע צאָל קעפּ און אָוועק.

בעת דער ליקווידאַציע פֿון דער צווייטער געטאָ זענען פֿון אַלע תּלמידים געבליבן בלויז זיבן. מירע האָט זיי אַריבערגעשמוגלט אין דער ערשטער געטאָ.

*

פֿון די 29 טויזנט ייִדן, וואָס זענען אַרײַן אין דער ערשטער געטאָ, האָבן די לערערס גלײַך פֿאַרעגיסטרירט די פֿאַראָנענע קינדער. 2712 איז געווען זייער צאָל. מען האָט

רעמאָנטירט חרובֿע געביידעס און געשאָפֿן דאָרטן שולן. די וואָס האָבן געאָרבעט אין שטאָט, האָבן געבראַכט פֿאַר די קינדער קליידער און עסן, ביכער און פּאַפּיר.

*

ווינטער 1942 האָבן זיך אין געטאָ געלערנט 1500 קינדער. דאָס לערנען זיך איז געווען אומזיסט. פֿאַר אומפֿאַרמעגלעכע און פֿעיקע תּלמידים האָט מען באָשטימט סטיפּענדיעס.

אין יולי 1943 האָט דער יודענראַט איינגעפֿירט אין געטאָ אַלגעמיינעם שולצוואַנג. אין בולעטין „געטאָ־ידיעות" נומ׳ 45 האָט זיך באַוויזן אַ נאָטיץ: „ס׳ווערט געוואָרנט, מען זאָל אויספֿירן די פֿאַראַרדענונג וועגן שולצוואַנג, אַניט וועט מען די שולדיקע איבערגעבן צום געטאָ־געריכט".

אַ קינד אין געטאָ איז ניט צו פֿאַרגלײַכן מיט אַ קינד פֿון רויקע צײַטן. וועט ס׳האָט פֿאַרזוכט אַ מאַליע, איז שוין געניט אין לעבן. אַ קינד אין געטאָ, אויב נאָר עס האָט עלטערן אַדער קרובֿים וואָס גייען אין דער פֿרי צו דער אַרבעט, דאַרף קאָכן פֿאַר זיי אין שטוב מיטאָג, מוז זאָרגן, אַז מורער, וואָס קאָנטראָלירט די ווויבונגען, זאָל די שפּײַז ניט געפֿינען. אויב דאָס קינד איז אַ יתום, דאַרף עס זאָרגן נאָך מער: עס מוז זײַן אַ שנײַדער, אַ שוסטער, אַ סטאָליער, אַ בעקער— און דאָך האָט דער גרעסטער טייל געטאָקינדער באָזוכט די שולן.

ס׳איז אויפֿגעשטעלט געוואָרן ביים יודענראַט אַ ספּעציעלער שולאָפּטייל, בראָש מיטן אַלטן ווילנער לערער משה אַליצקי און דער לערערין רחל ברוידאַ.

ביים סוף געטאָ האָט דער שולאָפּטייל געהאַט פֿאַלגנדיקע אינסטיטוציעס: צוויי קינדער־גערטנער, דרײַ פֿאַלקשולן, אַנגעפֿירט דורך די לערערס ברוך לובאַצקי, יוסף לייקין און גדליה בושעל; אַ פֿאַלקשול, אַרגאַניזירט דורכן שולאָפּטייל אין ווילנער קאָנצענ־טראַציע־לאַגער „קיילים" און אַנגעפֿירט דורך דעם לערער יאַנקל קאָפּלאַן. אַ גימנאַזיע אין געטאָ — דירעקטאָר לייב טורבאָוויטש. אַ מוזיקשול, געשאָפֿן דורך די מוזיקערס אַברהם סליפּע און טאַמאַרע גערשאָוויטש, און אַ טעכניקום אונטער דער אָנפֿירונג פֿון אינזשעניר מתתיהו שרײַבער, וואָס האָט אַרויסגעלאָזט עלעקטראָ־טעכניקערס און שלאָסערס.

אין דער מוזיקשול האָבן זיך געלערנט 100 קינדער. ס׳פֿלעגן פֿאָרקומען זייערע קאָנ־צערטן. דער צוועלפֿיאָריקער פֿיאָניסט און קאָמפּאָזיטאָר אליק וואָלקאָוויסקי [1] האָט באָ־גײַסטערט דעם עולם אויספֿירנדיק אָן אייגענע שאָפֿונג. ס׳האָט זיך אויסגעצייכנט דער אַכטיאָריקער פֿיאָניסט טויבנהויז און די עלפֿיאָריקע פֿידלערין דינה בעניאָקאָנסקי.

ביי די שולן איז געווען אַ יוגנטקלוב. דאָרטן זענען יעדער אָוונט געקומען די תּלמידים און אין איינעם, ליכטיקן זאָל האָט מען געגרייט די לעקציעס. אין קלוב איז אויך געווען אַ לייענזאָל, אַ צימער צו פֿאָרווײַלן זיך און וואָרשטאָטן, וווּ די יוגנט וואָס לערנט זיך ביי טאָג, זאָל אין די אָוונט־שעהען זיך אויסלערנען אַ מלאָכה.

*

צום שולאָפּטייל האָבן געהערט זיבעציק לערערס. זיי האָבן געשאָפֿן אַ פֿאַראײַן. אין די אָוונטן פֿלעגט מען זיך צונויפֿטרעפֿן אויף אַרומצוריידן די נײַס אויף די פֿראָנטן, יעדער פֿרײַטיק האָבן לערערס געהאַלטן רעפֿעראַטן.

1 איצט — דער באָווסטער פֿיאָניסט אין ישׂראל אלכּסנדר תּמיר. זיך גערעטעוועט פֿון אַן אומברענג־לאָגער אין דײַטשלאַנד.

די לערערס האָבן געשטרעבט צו שאַפֿן בײַ די קינדער אַן אילוזיע פֿון אַ נאָרמאַל לעבן. זיי האָבן געגלייבט, אַז די גאולה איז שוין נאָענט, און האָבן אָט דעם גלויבן געפֿלאָנצט אין די קינדערשע הערצער.

אויסער די דערמאָנטע שולן וואָס האָבן געהערט צום שולאָפּטייל, זענען נאָך געווען אַ קונסטשול, אַ שול פֿאַר ריטמיק און פּלאַסטיק (אָנגעפֿירט דורך נינע גערשטיין), אַ דראַמאַטישע שול א״אָנד.

*

לויט אַ באָפֿעל פֿון מוררן האָבן אין געטאָ זיך ניט געטאָרט געפֿינען קיין רבנים. מען האָט ניט געטאָרט דאָוונען און דורכפֿירן קיין רעליגיעזע צערעמאָניעס. ווי די מאָראָנען בעת דער שפּאָנישער אינקוויזיציע, האָבן די רעליגיעזע יידן זיך ניט אָפּגעזאָגט פֿון זייער גלויבן און געדאָוונט. אין ר׳ שאָולקעס קלויז האָבן זיי אויפֿגעשטעלט אַ ישיבֿה אויפֿן נאָמען פֿון ר׳ חיים־עזר גראָדזענסקי. אין איר האָבן געלערנט דרײַסיק בחורים. דער ראָש־ישיבֿה איז געווען יצחק קאָרניקס. שפּעטער איז אויך געווארן אַ ישיבֿה פֿאַר קינדער. דער ראָש־ישיבֿה איז דאָ געווען אַהרן בעריק (ביידע אומגעקומען בעת דער ליקווידאַציע).

די ישיבֿה־לײַט פֿלעגן לערנען אין די נעכט. בײַ טאָג איז מען געגאַנגען אויף צוואַנג־אַרבעט. אין דער צײַט פֿון אַ שחיטה פֿלעגן די ישיבֿה־לײַט העכער אויפֿהייבן זייערע שטימען — גאָט זאָל זיי דערהערן און זיך דערבאַרעמען.

טעאַטער

דער יונגער רעזשיסער מאָקס וויסקינד האָט מיך פֿאַרבעטן אויף אַ צונויפֿקום מיט יידישע אַקטיאָרן. ס׳איז דאָ אַ געדאַנק צו שאַפֿן אַ טעאַטער. כ׳האָב אים אָנגעקוקט פֿאַרוווּנדערט:

— אַ טעאַטער אין געטאָ?

— יאָ, — האָט וויסקינד באַשטעטיקט. — מיר מוזן טאָן דאָס אונדזערעקע. אויך מיט אָט דעם געווער זיך אָנטקעגנשטעלן דעם שׂונא.

כ׳בין אָוועק. וויסקינדס גלויבן האָט פֿאַרצוקט מײַן טרויער. כ׳האָב אָנגענומען דעם פֿאַרשלאָג צו ווערן דער ליטעראַרישער אָנפֿירער פֿונעם פּראָיעקטירטן טעאַטער.

מיר זענען צוגעטראָטן גרייטן דעם ערשטן קאָנצערט. מיט וועלכן ווערט זאָל מען קומען צום עולם, כּדי ניט צו פֿאַרשוועכן דעם טרויער פֿון אַ פֿאָלק? און מיט וועלכן כּוח זאָל מען באָוועלטיקן דעם געטאָמענטש, ער זאָל אויף ס׳ניי באָגעמען די הערצער פֿון זײַן געשיכטע? ער זאָל דערפֿילן שיינקייט און גלייבן אין דער צוקונפֿט?

די פּראָגראַם פֿון ערשטן קאָנצערט איז באַשטאָנען פֿון „גלוסט זיך מיר ווײַנען״ פֿון חיים־נחמן ביאַליק (כאָראָלע דעקלאַמאַציע); פֿאָלקסלידער, געזונגען דורך דעם חזן איידלסאָן און דער זינגערין ליובע לעוויצקי; אַ פּראָגמענט פֿון „מירעלע אפֿרת״ (מירעלען האָט געשפּילט אסתר ליפּאָווסקי); אַ נאָקטורן פֿון שאָפּען, אויסגעפֿירט אויפֿן קלאַווּיר דורך סאָניע רעכטיק; אַן אינסצענירונג פֿון סטעפֿאַן צווייגס דערציילונג „די מוטער רחל״ און אַ פּראָגמענט פֿון „די גאָלדענע קייט״ פֿון י.ל. פּרץ. די אַקטיאָרן — אַ גאַנצן טאָג אויף צוואַנגאַרבעט אונטערן בײַטש פֿון שטורמיסטן — פֿלעגן רעפּעטירן אין די נעכט.

שפּעטער זענען געשטעלט געוואָרן גאַנצע פּיעסעס: „גרינע פֿעלדער״ — פֿון פּרץ הירשבײן, „דער מענטש אונטערן בריק״ — קאָמעדיע פֿון אַטאַ אינדיק (מען האָט די

פּיעסע איבערגעזעצט אין געטאָ), „דער מבול" פֿון בערגער און די קאָמעדיע „דער אוצר" פֿון דוד פּינסקי. אין משך פֿון די רעפּעטיציעס פֿון „טוביהן" זענען אומגעקומען אַרטיסטן. מען האָט זיי פֿאַרביטן, אָבער אויך די נייַע האָבן ניט דערצויגן צו אַ פֿרעמיערע.

פֿאַר די באַליבטסטע אַקטיאָרן האָבן זיך געוואָרפֿן: יעקבֿ בערעגאָלסקי, מאָקס שאַדאָווסקי, אסתּר ליפֿאָווסקי, שבתּאי בליאַכער, דער קאָונער אַרטיסט יעקבֿ רויטבלום, יקותיאל רוטענבערג, דאָרע רובין און דער „געטאָ־שטערן" חיהלע ראָזענטאָל (די לעצטע צוויי זענען געבליבן לעבן).

מוזיק

די ווילנער יידישע מוזיקערס האָבן אין די טעג פֿון די כאָפּונעס, איידער מען האָט אַרויסגעטריבן פֿון די הייזער, פֿאַרגראָבן זייערע אינסטרומענטן אין דער ערד. פֿון די פֿאַרמויערטע געטאָגעסלעך איז מען שפּעטער אַרויסגעקראָכן דורך א קאָנאָל, אויסגעגראָבן די אינסטרומענטן און אַרײַנגעבראָכט זיי אין געטאָ. דאָ האָט אין גיכן אויפֿגעקלונגען א סימפֿאָנישער אָרקעסטער, אָנגעפֿירט פֿון וואָלף דורמאַשקין.

אויף דער צוואָנגאַרבעט אין שטאָט האָבן די מוזיקערס פֿון אָרקעסטער געפֿונען א פּיאָנע אין א פּוסטער יידישער דירה. יעדער מוזיקער האָט בגניבֿה אַרײַנגעטראָגן א טייל פֿון דער פּיאָנע. אין געטאָ האָט זיך אײַנגעפֿונען א מײַסטער, וואָס האָט דעם אינסטרומענט אויפֿגעשטעלט.

דער ערשטער אויפֿטריט פֿון סימפֿאָנישן אָרקעסטער אין דער צאָל פֿון זיבעצן מוזיקערס (דעם 15טן מאַרץ 1942) איז געווען א פֿאָלקס־יום־טוב אין געטאָ. ווי באַרגלופֿט פֿאַר א לונגען־קראַנקן, אַזוי האָט די מוזיק געווירקט אויף די געטאָ־אײַנוווינערס. פֿאַר דער שיינקייט פֿון דער וועלט האָט זיך געגלוסט קעמפֿן.

בײַם סוף געטאָ איז דער אָרקעסטער באַשטאַנען פֿון פֿערציק מוזיקערס און האָט באַווײַזן אויפֿצופֿירן זיבן פּרעמיערעס (אַן ערך 35 קאָנצערטן).

פֿאַראייניקונג פֿון ליטעראַטן און קינסטלערס

דעם 17טן פֿעברואַר 1942 איז פֿאַרגעקומען די גרינדונג־פֿאַרזאַמלונג פֿאַר א פֿאַר־אייניקונג פֿון ליטעראַטן און קינסטלערס אין ווילנער געטאָ. ס׳זענען בײַגעווען אַרום הונדערט שרײַבערס, מוזיקערס, אַרטיסטן און מאָלערס. ז. קלמאַוויטש, דער פֿאַרזיצער פֿון דער פֿאַרזאַמלונג, האָט אָנגעוויזן די צילן פֿון דער פֿאַראייניקונג: 1. אַרויסרײַסן כאָטש אויף א ווײַל די שאָפּעריש עלעמענטן אין געטאָ פֿון דער אַלגעמיינער געדריקטער אַטמאָספֿער; סטימולירן זיי צו שאָפּעריש ארבעט און דער עיקר הייבן זייער מוט דורך אַן אויסקוק אויף א צוקונפֿט, וואָס איז פֿאַרבונדן מיטן יידישן עבֿר; 2. זען אַרויס־צוקריגן פֿאַר די מיטגלידער שיינען און מאָטעריעלע הילף און פֿאַרשאָפֿן זיי צוגעפּאַסטע ארבעט.

אין דער ערשטער אויסגעקליבענער פֿאַרוואָלטונג זענען אַרײַן: ז. קלמאַוויטש, יעקבֿ געשטיין, הערש גוטגעשטאָלט, הערמאַן קרוק, שבתּאי בליאַכער, יעקבֿ שער, מאָקס שאַדאָווסקי, יוסף גלאָזמאַן און אַבֿרהם סוצקעוור.

די פֿאַרוואָלטונג האָט געזאָמלט פֿאַרלוירענע שאָפֿונגען פֿון די אומגעבראַכטע חבֿרים, צוגעטראָגן צו באַרבעטן א כראַניק וועגן שרײַבערס, קינסטלערס, וויסנשאָפֿטלערס,

וועלכע די דײַטשן האָבן אומגעבראַכט, און געגרייט אַ ליטעראַרישן אַלמאַנאַך פֿון די שאָפֿונגען אין געטאָ.

די פֿאַראייניקונג האָט אײַנגעאָרדנט ליטעראַריש־קינסטלעריש אָוונטן, רעפֿעראַטן, צוזאַמענטרעפֿן מיט די שרײַבערס אין געטאָ.

די פֿאַראייניקונג האָט אויך אָרגאַניזירט פֿײַערונגען אין געטאָ־טאָטער, געהייליקט די שרײַבערס מענדעלע, שלום־עליכם, פרץ, ביאַליק און יהואָש.

כּדי צו סטימולירן די מיטגלידער צו שאַפֿערישער אַרבעט, איז אויפֿגעשטעלט געוואָרן אַ „פֿאַרלאָג", וואָס האָט אָפּגעקויפֿט בײַ די שרײַבערס, מאָלערס און מוזיקערס זייערע ווערק אויף אָרויסצוגעבן נאָך דער מלחמה.

די פֿאַראייניקונג האָט פֿראָקלאָמירט קאָנקורסן אויף ליטעראַטור, מוזיק און מאָלעריי. עס זענען אָנגעקומען צענדליקער פּאָעמעס, דראָמעס, קאָמפּאָזיציעס און בילדער, אָלץ געשאַפֿענע אין דער אָרומגעצוימטער געטאָ. איך האָב געהאָט דעם כּבֿוד צו באַקומען די ערשטע ליטעראַטור־פּרעמיע פֿון ווילנער געטאָ פֿאַר מײַן דראָמאַטישער פּאָעמע „דאָס קבֿר־קינד".

אויפֿשטעלונגען

אין מאַרץ 1943 האָט זיך אין פֿאַיע פֿון ווילנער געטאָ־טאָטער געעפֿנט אַ קונסט־אויסשטעלונג. צווישן די עקספּאָנאַנטן זענען געווען: רחל סוצקעווערס פֿאַרביקע פֿייסאָזשן; יעקבֿ שערס גראָפֿיק „פֿון דער אָלטער געטאָ"; דײַכעסעס, נאָטעסעס און ווולצס מיניאָטורן, אויסגעשניצט פֿון האָלץ; מאָדעלן פֿון דער אַרכיטעקטאָרין ראָם און די אַרבעטן פֿון דעם נײַניאָריקן שמואל באָק.

לכּבֿוד דעם יידישן דיכטער און תּנך־איבערזעצער יהואָש איז אײַנגעאָרדנט געוואָרן אַ רײַכע אויסשטעלונג אין לאָקאַל פֿון יוגנטקלוב. פֿון די יידישע ביבליאָטעקן און מוזייען פֿון שטאָט האָבן מיר אין משך פֿון אַ האַלב יאָר אַריינגעטראָגן אין געטאָ זײַנע אָלע ווערק, בילדער, בריוו און מאַנוסקריפּטן, ווי אויך די אָריגינעלע בריוו צו יהואָשן פֿון פרץ, שלום־עליכם, ביאַליק א״אָנד. אין דער אָפּטיילונג „תּנך־איבערזעצונגען אין יידיש" זענען געלעגן זעלטענע אויסגאָבעס פֿון תּנכן אין יידיש, ווי אַ שטייגער, די איבערזעצונגען פֿון בוקסדאָרף (XVI י״ה), בליץ און ווײַנהויזן (XVII י״ה) פֿון מענדל לעפּין א״אָנד. בײַם אָריינגיין צו דער אויסשטעלונג איז געשטאַנען דעם דיכטערס אַ ביוסט, אויסגעקנאָטן אין געטאָ פֿון דעם צעניאָריקן מאָלער און סקולפּטאָר וואָלמאָרק.

די אויסשטעלונג, ווי אַ סך אַנדערע קולטור־אימפּרעזעס אין געטאָ, איז געווען אומ־לעגאַל. ערשט בײַ נאַכט פֿלעגט מען זי עפֿענען.

דאָס קולטורהויז אויף סטראָשון־גאַס 6

איינער פֿון די וויכטיקסטע קולטור־צענטערס אין ווילנער געטאָ איז געווען דאָס קולטורהויז אויף סטראָשון־גאַס 6. דאָ האָבן זיך געפֿונען די ביבליאָטעק, דער לייענזאָל, אָרכיוו, סטאָטיסטישער אָמט, אָדרעסן־ביוראָ און מוזיי.

מענטשן וואָס אין נאָרמאָלע צײַטן האָבן זעלטן ווען געזומען אַ בוך אין האַנט, זענען איצטער געלאָפֿן אין ביבליאָטעק. אין די מאָלינעס, אין די אונטערערדישע היילן, פֿאַר אַ ליכט־קנייטל, פֿאַר אַ קאָרגן שטראָל, וואָס איז אָריין דורך אַ שפּאָרונג, האָט מען געלייענט ביכער.

דעם 1טן אָקטאָבער האָט מען אַרויסגעשלעפט פֿון ווילנער געטאָ אַרום דריי טויזנט מענטשן. און דעם 2טן אָקטאָבער האָט מען אין ביבליאָטעק געביטן 390 ביכער. דעם 3טן און 4טן אָקטאָבער זענען פֿאַרגעקומען די שחיטות אין דער צווייטער געטאָ. דעם 5טן ווערן אין דער ביבליאָטעק געביטן 421 ביכער. אין נאָוועמבער פֿאַלט די באַפֿעלקערונג אויף 40 פּראָצענט און די צאָל אויסגעלייענטע ביכער וואָקסט פּמעט אויף אַ דריטל. סוף נאָוועמבער 1942 האָט די צאָל אַרויסגעגעבענע ביכער פֿאַר דער צייט פֿון געטאָ דערגרייכט הונדערט טויזנט.

פֿאַרן לייענאָל האָט מען אויסגעבויט אַ פֿאַרבאָרגענעם לאָקאָל, וואָס איז שטענדיק פֿול געווען. מיטן לייענאָל האָט אָנגעפֿירט חײַקל לונסקי. אין סעפּטעמבער 1943 איז ער פֿאַרפּיניקט געוואָרן אין דער טרויעריק באַרימטער קאַמער נומ׳ 16.

בײַ דער ביבליאָטעק איז אויך געווען אַ באַהאַלטענע ביכערקאַם. די ביכער האָט מען אַרײַנגעגנבֿעט פֿון שטאָט — פֿון די ייִדישע חרובֿע ביבליאָטעקן און מוזייען.

*

דער געטאָ־אַרכיוו און מוזיי האָבן געהאָט אויפֿגעזאַמלט אַ ריזיקן אוצר דאָקומענטן. די מאַטעריאַלן זענען פֿאַרחתמעט געוואָרן אין בלעכענע קאַסטנס, און מען האָט זיי באַגראָבן ביז צו בעסערע צײַטן. דער סטאַטיסטישער אָפּט האָט געקליבן ידיעות וועגן אַלע געטאָ־אָנשטאַלטן און זיי באַאַרבעט. דער אָפּט האָט אַרויסגעגעבן בולעטינען וועגן געזונט־שוץ, סאָציאַלער פֿאַרזאָרגונג, אַרבעט, קולטור־לעבן, אַדמיניסטראַציע, באַשפּײַזונג און אַנדערע תחומים פֿון געטאָ־לעבן.

דער שפּיטאָל און די אָרגאַניזאַציע פֿאַר ריינקייט

בײַם אויפֿשטעלן די געטאָ האָבן די דײַטשן אַרויסגעשיקט פֿון ייִדישן שפּיטאָל („דער הקדש״) אַלע ניט־ייִדישע קראַנקע און דאָקטוירים. זיי האָבן צוגענומען אַלע מעדיצינישע אינסטרומענטן, רפֿואות און פּראָדוקטן און אַרײַנגעבראַכט אין שפּיטאָל די ייִדישע משוגעים און אַלע ייִדן מיט קלעפּיקע קרענק, וואָס האָבן זיך ביז איצט אויפֿגעהאַלטן אין די שטאָטישע שפּיטעלער. דערבײַ האָט הערינג (אייגנער פֿון די דעמאַלטיקע שעפֿן פֿון געסטאַפּאָ) אָנגעזאָגט דעם יודענראָט: אויב אין געטאָ וועט זיך געפֿינען אַ קרעציקער אָדער אַ קראַנקער אויף פֿלעקטיפֿוס, איז אַ סוף צו דער געטאָ.

אין די ערשטע טעג איז געקומען שוויינענבערג אין שפּיטאָל און דורכגעקוקט איטלעכן קראַנקן. אַ סך האָט ער דערקלערט פֿאַר אומהיילעוודיקע און באַפֿוילן זיי אַוועקצופֿירן אין „אַ צווייטער שטאָט״. שוויינענבערג האָט אויסגעקליבן דעם משוגענעם קאַמבער און אים דערקלערט פֿאַרן עלטסטן פֿון די ייִדן. ער האָט אײַנגעאָרדנט קאַמבערן אין אַ ספּעציעלן קאָביגעט און געגעבן אַ שטאָט מיטאָרבעטערס. אין אַ פּאָר טעג אָרום איז שוויינענבערג געקומען צו די משוגעים אין קאַמער און געזאָגט: „דאָ אין געטאָ איז אײַך שלעכט, קומט מיט מיר אין אַ צווייטער שטאָט, דאָרטן וועט אײַך גאָרניט פֿעלן״. דערבײַ האָט ער אַרויסגענומען בולקעס און געוואָרפֿן פֿאַר די משוגעים.

מיט פֿרייד און געלעכטער האָבן די קראַנקע זיך צוגעכאַפּט צו שוויינענבערגס מתנות. אַ סך האָבן אַרײַנגעטאָנצט אין לאָסטאויטאָ. אָנדערע האָבן זיך געראָנגלט מיט די כאָפּונעס און ניט געלאָזט זיך נעמען. וועו דרײַ אויטאָס מיט משוגעים זענען שוין געווען אָנגעפּאָקט,

האָט שוויצענבערג געפֿרעגט קאָמבערן, צי עס גלוסט זיך אים מיטפֿאָרן אין דער צווייטער שטאָט. אויב יאָ, וועט ער דאָרטן ווערן דער אָנפֿירער איבער אַלע עוואַקואירטע. קאָמבער איז מסכים געווען.

*

אויף באָזונדערש קאָמפּליצירטע אָפּעראַציעס און וויכטיקע קאָנסיליומס פֿלעגט מען פֿאַרבעטן די ניט־ייִדישע פּראָפֿעסאָרן מיכיידאָ און יאָנושקעוויטש. דורך אַ זיטיקן אַרײַנ־גאַנג פֿלעגן זיי בײַ נאַכט זיך אַרײַנשאַרן אין געטאָ. אויך די שטאָטישע אָפּטייקן האָבן געהאָלפֿן דעם שפּיטאָל. אָזוי ווי ייִדן האָבן ניט געטאָרט באָקומען קיין מעדיצינישע הילף מחוץ די גרענעצן פֿון געטאָ, פֿלעגן די ייִדישע דאָקטוירים אויסשרײַבן די רעצעפּטן אונטער פֿאַלשע נעמען. דער סאָמע וויכטיקסטער מקור צו באָקומען רפֿואות זענען געווען די שטאָ־טישע שפּיטעלער, וווּ מען פֿלעגט ברענגען צו צוואַנגאַרבעט ייִדן. שפּעטער האָט זיך אַנגעהויבן אין געטאָ גופֿא די פֿאַבריקאַציע פֿון מעדיקאַמענטן.

צווישן אַנדערע אָנשטאָלטן איז בײַם יודענראָט געווען אויך אַ געזונט־אָפּטייל מיט אַ סאַניטאַרער פּאָליציי, וואָס האָט געדאַרפֿט זאָרגן פֿאַר דער ריינקייט אין געטאָ און העלפֿן דער באָפֿעלקערונג אינהיטן דאָס געזונט.

צום דאָקטוירים־פֿאַראיין אין געטאָ האָבן געהערט הונדערט און פֿופֿציק מעדיצינערס. דער פֿאַראיין האָט אַרויסגעגעבן אין געטאָ אַ צײַטשריפֿט — „פֿאָלקס־געזונט". זי איז באָשטאָנען פֿון די רעפֿעראַטן, וואָס פֿאַרשיידענע דאָקטוירים האָבן געלייענט אַ וואָך אײַנער אַ וואָך פֿאַר אוידיטאָריעס.

אין קיניגרײַך פֿון אַלפֿרעד ראָזענבערג

דער ראָזענבערג־שטאָב אין ווילנע („אײַנזאַצשטאָב־רײַכסלייטער ראָזענבערג") איז באָשטימט געווען צו דערגאַנצן די אַרבעט פֿון געסטאַפּאָ: אויסגעפֿינען און פֿאַרטילקן ביזן גרונט די ייִדישע קולטור־אוצרות. אין משך פֿון אַ קורצער צײַט מוז פֿולשטענדיק אָפּגעמעקט ווערן פֿון דער ערד דער האַלבער יאָרטויזנט ייִדישע ווילנע.

*

דעם 1טן אויגוסט 1941 האָט מען אַרעסטירט נח פּרילוצקין.

ער איז געווען ווי אין ערשטן טאָג פֿון דער מלחמה און געשריבן זײַן „פֿאָנעטיק פֿון ייִדיש". מען האָט אים אַרײַנגענומען אין אַן אויטאָ און אַוועקגעשלעפּט אין די קעלערן פֿון געסטאַפּאָ אויף מיצקעוויטש־גאָס. דאָרטן האָט געוואָרט אויף אים דער דײַטשישער פּראָפֿעסאָר פֿון יודאַיסטיק ד״ר גאָטהאַרדט, וואָס איז געקומען ספּעציעל פֿון בערלין אויפֿ־צוקלײַבן אין ווילנע די זעלטענע קולטור־אוצרות. צו פּרילוצקין האָט ער זיך באָצויגן פֿלומרשט העפֿלער. געריידט מיט אים וועגן ליטעראָטור. פֿאַרלאָנגט פֿון אים, ער זאָל אויפֿ־שטעלן אַ רשימה פֿון די ייִדישע אינקונאָבלען (ערשטדרוקן ביזן XVI י״ה), וואָס געפֿינען זיך אין דער באָרימטער ווילנער סטראָשון־ביבליאָטעק (סטראָשון, דער פֿאָרוואָלטער פֿון דער סטראָשון־ביבליאָטעק, דאָס אייניקל פֿון איר גרינדער, האָט ניט געקענט צוזען ווי די דײַטשן בעל־הבתּעווען אין ביבליאָטעק, און זיך אויפֿגעהאָנגען אויף זײַנע תּפֿילין).

פּרילוצקי איז געזעסן אין די קעלערן פֿון געסטאַפּאָ צוזאַמען מיט דעם אַלטן ייִדישן שרײַבער א. י. גאָלדשמידט. יעדער אינדערפֿרי פֿלעגט מען זיי פֿירן אין די ביבליאָטעקן

אויפֿצושטעלן רשימות פֿאַר ד״ר גאָטהאַרדט. וועָן דער איז אַוועקגעפֿאָרן צוריק אין בערלין, זענען ביידע געלערנטע שוין פֿאַרבליבן אין געסטאַפּאָ. ווי מיר האָט שפּעטער דערציילט דער ביבליאָטעקער חייקל לונסקי, וואָס איז געזעסן מיט זיי צוזאַמען, האָבן זיי די לעצטע נעכט, ביז מען האָט זיי אַרויסגעפֿירט, געריידט וועגן רמב״ם. אין אַ חודש אַרום האָט מען נאָך געזען פֿרילוצקין אין טורמע. ער איז געלעגן אַ האַלב נאַקעטער אויף דער ערד, און זײַן העמד, אַרומגעבונדן אַרום זײַן קאָפּ, איז רויט געווען פֿון בלוט. לעבן אים איז געלעגן א.י. גאָלדשמידט און שוין מער ניט געאָטעמט.

*

אין יאַנואַר 1942 איז אין ווילנע געקומען ד״ר פּאָל, דירעקטאָר פֿון פֿראַנקפֿורטער מוזיי צו פֿאַרשן די מיזרח־פֿעלקער. ער האָט מיטגעבראַכט אַ גאַנצן שטאָב „געלערנטע״: דעם אָבער־אײַנזאַצפֿירער ד״ר מילער, ד״ר וווּלף (ביידע פֿון בערלין). שפּעטער איז צוגעקומען ספּאַרקעט און אַ געוויסער גימפּעל.

די „העלדן״ זענען אַריַינגעפֿאָרן אין געטאָ און געפֿאַדערט צוואַנציק אַרבעטערס אויף אויפֿצוזאַמלען אין שטאָט די ייִדישע קולטור־אוצרות, זיי סאָרטירן, אײַנפּאַקן און שיקן קיין דײַטשלאַנד. „ס׳איז מלחמה־צײַט — האָט ד״ר מילער געזאָגט — אין אַזעלכע צײַטן קענען נאָך חרובֿ ווערן די קולטור־ווערטן. דעריבער דאַרף מען זיי אַפּשיקן קיין דײַטשלאַנד. ביז איבער דער מלחמה...״

ד״ר מילער האָט געפֿאַדערט, אַז צווישן די צוואַנציק פֿון געטאָ זאָלן פֿינף קענען גוט ייִדיש און העברעיִש און אַריענטירן זיך אין פֿאַרשיידענע מאַנוסקריפּטן און אַלטע ספֿרים. איך בין אַוועק צווישן די פֿינף מיט איין געדאַנק: אַפֿראַטעווען, וואָס נאָר ס׳איז מעגלעך. וואָס עס באַטײַטשישע קולטור־היטערס, האָב איך שוין גוט געווּסט וועדליק דעם, וואָס זיי טוען אַפּ מיט מענטשן.

אין דעם ראַזענבערג־שטאָב, אויף זיגמונט־גאַס 18, האָט דער שעף ד״ר מילער באַלד באַפֿוילן צו פֿאַרבענען די רײַכע מעדיצינישע ביבליאָטעק פֿון אוניווערסיטעט־שפּיטאָל, וואָס האָט זיך דעמאָלט געפֿונען אין דער זעלבער ווינונג. ער האָט באַלד באַפֿוילן שאָפֿן א „געטאָ״ פֿאַר די ייִדישע ביכער. די פֿערציק טויזנט ספֿרים פֿון דער וועלט באַרימטער סטראַשון־ביבליאָטעק האָט ער געהייסן אַריבערפֿירן אויף אוניווערסיטעט־גאַס 3. אַהין האָט מען אויך צונויפֿגעפֿירט די ספֿרים פֿון די איבער הונדערט ווילנער קלויזן.

מיט די קאַלאָסאַלע אוצרות פֿון די ווילנער ייִדישע מוזייען האָט ער געוואָלט אָפּטאָן דאָס זעלבע, וואָס זײַן קאָלעגע, דער מאָסן־מערדער שוויגענבערג, האָט געמאַכט מיט די ייִדן: סאָרטירן זיי אויף „לינקס — רעכטס״ און ביידע פֿאַרטיליקן. ד״ר פּאָל האָט באַפֿוילן אויססאָרטירן די אַלע צונויפֿגעפֿירטע ביכער און מאַנוסקריפּטן לויט די יאָרהונדערטן. פֿון די איבער הונדערט טויזנט ספֿרים האָט מען קיין דײַטשלאַנד אַוועקגעשיקט אַרום צוואַנציק טויזנט. די איבעריקע ספֿרים, ביז גאָר ווייכטיקע, האָט ער פֿאַרקויפֿט ווי מאַקולאַטור אין דער נײַ־ווילייקער פּאַפּיר־פֿאַבריק.

*

גלײַך ווי די דײַטשן זענען אַרײַן אין ווילנע, האָבן זיי דעם בנין פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט (ייִוואָ) פֿאַרוואָנדלט אין א קאַזאַרמע. אַלע אַרכיוון, עקספּאַנאַטן,

קאָלעקציעס האָט מען ווי מיסט אַראָפגעשלײַדערט אין קעלער. הימלערס ראָטגעבער ד״ר גאָטהאַרדט איז אײַליק געקומען אין אינסטיטוט, פּדי... צו געפֿינען גאָלד. האָט אויפֿגע־ שמאָלצן דעם סייף. געפֿונט, איז ד״ר גאָטהאַרדט געבליבן אָפּגענאַרט: שלום־עליכמס און פֿרצעס פּתבֿ־ידן האָבן אים אָנגעקוקט מיט חוזק... האָט ער זיי פֿאַר כּעס אַרויסגעוואַרפֿן פֿון סייף און געטראָטן מיט די פֿיס.

אין בנין פֿון ייוואָ האָט מען געבראָכט די ביכער, מאָנוסקריפּטן, בילדער און סקולפּ־ טורן פֿון אַלע ייִדישע ביבליאָטעקן און מוזייען און פֿון פּריוואָטע ייִדישע הײַזער. וועג מען האָט געבראָכט אָהער אָנטאָקאָלסקיס סקולפּטורן פֿון אָנסקי־מוזיי, האָט ד״ר פֿאָל א גרויסן טייל צעשמעטערט אין דער ערד. די בליײַענע מאַטריצן פֿון תּלמוד אין ראָמס דרוקערײַ האָט ער פֿאַרקויפֿט אויף גוס. זעקס קאָסטנס מיט מאָנוסקריפּטן און זעלטענע אויסגאָבעס האָט ער אָוועקגעשיקט קיין בערלין. נאָר זײַן מיטאַרבעטער, דער געוועזענער לעדער־סוחר ספֿאַרקעט, האָט אויף דער באָן אַרויסגעוואַרפֿן די מאַטעריאָלן און אַרײַנ־ געלייגט אויף זייער אָרט אין די קאָסטנס חזירים.

אין גיכן איז דער זעלבער ספֿאַרקעט געוואָרן אין ראָזענבערג־שטאָב דער הויפּט־ מאַכער. פֿינף הונדערט ספֿר־תּורהס האָט ער אָפּגעגעבן אין לעדער־פֿאַבריק איבערצוארבעטן אויף אונטערשלאָק צו שטיוול. די אַלטע פֿאַרמעטענע אײַנבונדן פֿון די וועגעציאָנער און אָמסטערדאָמער אויסגאָבעס האָט ער געהייסן אַראָפּרײַסן.

בײַם אַרבעטן אין מעכטיקן ראָזענבערג־שטאָב האָבן מיר, א גרופּע חבֿרים פֿון געטאָ, אין משך פֿון אָנדערטהאַלבן יאָר געראָטעוועט א וויכטיקן טייל פֿון די גוואַלדיקע קולטור־ אוצרות, זיי פֿאַרמויערט אין וועגט, פֿאַרגראָבן אין קעלערן און היילן, מיטן גלויבן, אז גאָר אין גיכן וועט קומען דער טאָג, ווען פֿרײַע מענטשן וועלן דאָס אויסגראָבן. די וויכטיקסטע מאָנוסקריפּטן און ביכער פֿלעגן מיר אונטער די קליידער אַרײַנטראָגן אין געטאָ. איין מאָל האָב איך געבעטן בײַ ספֿאַרקעטן א דערלויבעניש אַרײַנצוטראָגן אין געטאָ א ביסל מאָקו־ לאָטור אויף צו הייצן די אויוונס. ספֿאַרקעט האָט די דערלויבעניש געגעבן און אָנגעשריבן א צעטל, אז די זשאָנדאָרן בײַם געטאָ־טויער זאָלן עס בײַ מיר ניט צונעמען. אין דעם פּעקל „מאָקולאָטור״ איז געווען: טאָלסטאָיס בריוו (איך האָב זיי געפֿונען אין שניי לעבן דער סטראָשון־ביבליאָטעק), שלום־עליכמס פּתבֿ־ידן, בריוו פֿון מאָקסים גאָרקי, חיים־ נחמן ביאַליק און ראָמען ראָלאַן, זעלטענע אויסגאָבעס פֿון XV און XVI י״ה, רעפּינס א בילד, ד״ר הערצלס טאָגבוך, א מאָנוסקריפּט פֿון ווילנער גאון, צייכענונגען פֿון מאַרק שאָגאַל, צענדליקער דאָקומענטן, בילדער און אָנדערע קולטור־אוצרות.

באָזונדערש שווער איז אויסגעקומען צו ראָטעווען די סקולפּטורן. אָבער אויך דאָ האָבן מיר זיך אַן עצה געטאָן. מיר האָבן זיי פֿרײַער אַרויסגעטראָגן פֿון בנין, באַהאַלטן אויפֿן הויף און שפּעטער איז שוין גרינגער געווען זיי אַריבערצופּעקלען אין געטאָ.

אין מאַרץ 1943 איז אין ווילנע געבראָכט געוואָרן דער סמאָלענסקער מוזיי מיט עטלעכע צענדליק קאָסטנס מאָנוסקריפּטן און בילדער. דרײַ אָזוינע קאָסטנס האָב איך גלײַך פֿון באָן, מיט דער מיטהילף פֿון מײַנע חבֿרים, אַריבערגעפֿירט אין שטאָטישן אַרכיוו אויף איגנא־ טאָווער געסל און זיי דאָרטן באַהאַלטן אונטער א קופּע אָקטן. אין די קאָסטנס וואָס איך האָב שפּעטער געעפֿנט, געפֿינט זיך: דער טאָגבוך פֿון פּיאָטער דעם גרויסנס דינער, אַלטע קירכלעכע כראָניקעס פֿון XV און XVI י״ה, בילדער פֿון רעפּין, לעוויטאָן און א סך אָנדערע מוזיי־ווערטן.

*

אין איינעם פֿון די ווילנער מוזייען וואָס מיר האָבן זײַנע עקספּאַנאַטן געבראַכט אין ראָזענבערג־שטאַב, האָב איך געפֿונען אַ דאָקומענט, אונטערגעשריבן פֿון דעם פּוילישׂ־אַמעריקאַנישן פֿרײַהייט־קעמפֿער טאַדעוש קאָסציושקאָ. דעם דאָקומענט האָב איך אָפּגע־געבן אַ פּוילישער פֿרוי, וואָס האָט פֿון אַ שחיטה אויסגעבאַהאַלטן צוואַנציק יידן. ווען די פֿרוי האָט דערזען די אונטערשריפֿט, איז זי געפֿאַלן אויף די קני און געקושט דעם נאָמען. אויף מאָרגן איז זי געקומען צו מײַן אַרבעטאָרט און מיר דערציילט: ווען זי האָט באַוויזן קאָסציושקאָס אונטערשריפֿט די מיטגלידער פֿון דער אומלעגאַלער אַרגאַניזאַציע, צו וועל־כער זי געהערט, האָט עס געווירקט אויף זיי ווי אַ פֿונק אין פּולווער. אירע חבֿרים האָבן געבעטן מיר איבערגעבן, אַז ניט נאָר זיי, נאָר זייערע קינדער און אייניקלעך וועלן דאָס געדענקען און מיר דאָנקען.

אינעם אויסבאַהאַלטן די קולטור־אוצרות האָבן מיטגעהאָלפֿן ז. קלמנאָוויטש, הערמאַן קרוק, ש. קאָטשערגינסקי, רחל קרינסקי, אומע אַלקעניצקי, ד״ר דניאל פֿײַנשטיין, נעמי מאַרקעלס, אויך די דאָצענטין פֿון ווילנער אוניווערסיטעט מאַריאַ אַבראַמאָוויטש און דער באָווסטער ליטווישער פּאָעט קאָזיס באָרוטאַ.

די וויכטיקסטע מאָנוסקריפּטן פֿון ייִדישן קלאָסיקער פֿרץ האָב איך אין מאַרץ 1942 איבערגעגעבן דער ליטווישער זשורנאָליסטין אַנאַ שימײַטע. זי איז אַ סך מאָל געקומען אין דײַטשישן אָנשטאָלט וווּ מיר האָבן געאַרבעט, און אַרויסגעטראָגן פֿון דאָרטן מײַנע צוגעגרייטע פּאָקעטן.

דער נײַניאָריקער קינסטלער

מײַן חבֿרטע רחל סאָראָבסקי, אַ לערערין אין געטאָ, איז אין אַ קאָלטן ווינטער־אָוונט פֿון יאָנואַר 1943 געקומען צו מיר מיט אירן אַ נײַעם שילער, דעם נײַניאָריקן שמואל באָק, און באָוויזן זײַנע צייכענונגען. כ׳האָב זיי באָטראַכט און נאָך מער — דאָס בלייכע זײַד־הויטיקע ייִנגעלע, מיט די גרויסע העל־בלויע אויגן, און דערפֿילט, אַז אין אים איז פֿאָראַן עפּעס אַזוינס, וואָס איז שטאַרקער פֿון אַלע די, וואָס פֿאַרמעסטן זיך צו פֿאַרטיליקן אונדזער פֿאָלק.

כ׳האָב באָטראַכט די בילדער, געצייכנטע מיט אַ בלייער אויף צופֿעליקע שטיקלעך פּאַפּיר: סקיצן פֿון קעפּ, ערגעץ אַ מאָל געזעענע, צײַטיקע עכט־קינסטלערישע ליניעס. ליניעס ניט דערצויגענע, האַלבע, וואָס אין דער ניט־פֿאַרענדיקטקייט איז באַהאַלטן דער קינסטלער.

— כ׳בין נעכטן געווען אין לייענזאָל אויף סטראָשון־גאַס 6, — האָט ער געצויגן מיט אַ לויטערן, אומעטיקן ייִדיש. — דאָרטן אין אַ בוך געטראָפֿן דאָס וואָרט „עקספּרעסיאָניזם״, האָב איך עס ניט פֿאַרשטאַנען. כ׳האָב געפֿרעגט בײַ מײַן לערערקע, זאָגט זי מיר, מירן עס פֿרעגן בײַ אײַך.

כ׳האָב אים געפֿרווט דערקלערן. מײַנע ווערטער זענען אָבער געווען פֿאַר אים ניט איבעריק פֿאַרשטענדלעך.

— ווייסט איר וואָס, — שלאָגט ער מיר איבער די רייד, — צייכנט עס אָן.

— איך קען ניט, טײַערער, — האָב איך געזאָגט.

— ווי קען מען דאָס ניט אָנצייכענען אָ זאַך, וואָס מען ווייס? — הייבט מיט די אָקסלען דער נידניאַריקער, און זינקט אויגן וועלן טיף ווי טונקעלע היילן.

אין יענעם אָוונט בין איך געווויר געוואָרן, אַז צו אַלע אויסטערלישקייטן אין ווילנער געטאָ איז צוגעקומען נאָך אייגע: שמואל באַק.

אין געטאָ איז ער סך־הכּל אָ חודש. אָנדערטהאַלבן יאָר איז ער, צוזאַמען מיט זיין מאַמען, אָפּגעלאָגן אין אַ מאַגאַסטיר אויפֿן בוידעם.

שמואל האָט די לאַגע פֿאַרשטאַנען ניט ווינציקער ווי אָ דערוואָקסענער. ער האָט ניט איין מאָל געזען דורך די שפּאַלטן פֿון בוידעם, ווי מען שלעפּט די יידן מאַסנווייז צו דער שחיטה. אָ בליצער האָט ער געהאַט, פּאַפּירלעך אויך, האָט ער געצייכנט. גאַנצע טעג, אויך ווינטער, וועלן דער פֿראָסט האָט דורכגעפֿרוירן זינקע דינע, דורכזיכטיקע פֿינגערלעך. די אָ טעג האָבן עראָפּלאַנען באַמבאַרדירט די שטאָט און אָנגעצונדן זייער דאַך. זיי זענען קוים לעבעדיק אַראָפּגעקראָכן. זיי האָבן ניט געהאַט קיין אָנדער ברירה ווי צו קומען אין געטאָ.

די קינסטלערס אין ווילנער געטאָ זענען געווען פֿון אים באַגיסטערט. רחל סוצקעוויער, די באַקאַנטע ווילנער מאָלערין, האָט אים ענומען צו זיך, געקליבן זינקע צייכענונגען ווי בריליאַנטן. פּסח 1943 האָט מען אין פּאָניע פֿונעם געטאָ־טעאַטער געעפֿנט אָ בילדער־אויסשטעלונג. אָ האַלבע וואָנט האָט געהערט שמואלן. כאָטש אין דער אויסשטעלונג האָבן זיך געהאַט באַטייליקט בעי צען ווילנער מאָלערס, האָט דווקא ער באַקומען די מאָלער־פּרעמיע פֿון געטאָ.

*

אויגוסט 1943. ס׳האָט זיך דערנענטערט די ליקווידאַציע פֿון געטאָ.

כ׳בין אַרײַן אויף שפּיטאָל־גאַס 7, ווו ס׳ווויינט שמואל. ער איז פֿאַרטאָן. מיט פֿאַר־קאַטשעטע אַרבל עסקט ער זיך אַרום אָ פֿייכטער ליימענער מאַסע, וואָס איז אים אונטער־טענוק. פֿון איר וואָקסט אַרויס אָ קאָפּ און הייבט זיך שטאָלץ איבער מענערישע אַקסלען.

— ס׳ווועט זיין משה רבנו, — זאָגט ער.

*

צום לעצטן מאָל האָב איך געזען שמואלן דעם 12טן סעפּטעמבער 1943. ס׳איז געווען אין די טעג פֿון ווידערשטאַנד און גערעכנגל. כ׳האָב געווּסט, אַז מאָרגן וועל איך שוין דאָ ניט זיין: אָדער אומקומען מיט געווער אין האָנט בײַם דורכרײַסן די אָרומרינגלונג, אָדער כ׳וועל זיך צינען דורך וועלדער צו אָ פּאַרטיזאַנישער מחנה. האָב איך באַשלאָסן זיך צו געזעגענען מיט שמואלן.

די זעלבע וועגט וואָס זענען נאָך ניט לאַנג באַצירט געווען מיט שמואלס בילדער, זענען איצטער הויל און צעשפּאַלטן. אין ווינקל בײַם פֿענצטער איז די געשטאַלט פֿון משהן. משה, אָנגעלענט אין אָ שטיין, מיט אָ סך מאַכטיקייט און צאָרן. שמואל שטייט אָ שטילער, אָ לויטערער און פֿאַרגלעט אָ באָק פֿון דער סקולפּטור: נעכטן בעת דער שיסערײַ איז דאָ דורכגעפֿלויגן אָ קויל.

*

און אָט האָט די רויטע אַרמיי באַפֿרײַט ווילנע און צו מײַן גרויס איבערראַשונג דערווויס איך זיך: שמואל לעבט.

דער ליטווישער פּראָפֿעסאָר סטאַקאָוסקאָס, דער אָנפֿירער פֿונעם שטאָטישן אַרכיוו, האָט צוזאַמען מיט נאָך 14 יידן געראַטעוועט אויך שמואלן מיט דער מאַמען.

*

— אָט אַזוי האָט אויסגעזען משה, — האָט שמואל מיר אָנגעוויזן אויף אַ צייכענונג, וואָס איז אָפּגערשט אַרויס פֿון אונטער זײַנע פֿינגער, — קיטעל האָט משהן צעבראָכן. איך וועל אָבער נאָך אויפֿשטעלן די סקולפּטור, איר וועט זען...

— און וווּ זענען דײַנע אָלע בילדער? — האָב איך געפֿרעגט.

— אין לאָגער האָב איך איבערגעלאָזן דעם גאַנצן אָלבאָם. נאָר סײַ ווי געפֿעלן מיר ניט די בילדער...

מיר זענען אָווטק אויף סובאָטש, אין לאָגער, ווו שמואל און זײַן מאַמע זענען געווען פֿאַרשפּאַרט אַ געוויסע צײַט. וועג די רויטע אַרמיי איז שוין געווען אין דער פֿאַרשטאָט, האָט אַ דײַטשישער באַטאַליאָן זיך אַ נעם געטאָן צו די טויזנט יידן פֿון אָט דעם לאָגער. אַ דאַנק דעם פֿרוווו פֿון אַ ווידערשטאַנד, האָבן אָרום הונדערט זיך גערעטעוועט.

צווישן די טויטע האָבן מיר געפֿונען שמואלס אָלבאָם. ער איז געלעגן אויפֿגעבלעטערט קעגן דער זון, און אַ טייל בילדער איז געהייליקט געווען מיט בלוט.

די זינגערין

ווער האָט אין ווילנע ניט געהערט די זינגערין ליובע לעוויצקי!

אַ געוויסע צײַט האָב איך זי אין געטאָ ניט געזען. זי האָט זיך אויסגעבאַהאַלטן בײַ אירע ניט־יידישע פֿרײַנד, בײַ מוזיקערס. וועג אין שטאָט האָבן זיך אָנגעהויבן גרויסע אָבלאָווס, איז זי צוריק אַרײַן אין געטאָ. איר אויסזען האָט זיך געענדערט. אירע האָר, געפֿאַרבט אויף בלאָנד, מען זאָל זי ניט דערקענען.

יאָנואַר 1942. דעם ערשטן קאָנצערט אין געטאָ איז אוממעגלעך צו פֿאַרגעסן. ס׳איז אין אַ קורצער צײַט אָרום נאָך דער „נאַכט פֿון די געלע שײַינען". די שטימונג אין זאָל איז ענלעך געווען צו דער שטימונג פֿאַר אַן אָזפּרה. מען האָט ווי פֿאַרגעסן, אַז יעדע רגע קען מען ווערן אַרומגערינגלט, אַוועקגעטריבן צו די פֿאַנאַרער גריבער, וויל דער קאָנצערט איז אַן מורערס וויסן. מענטשן זענען געשטאָנען, ווי מען שטייט לעבן אַן אָפּענעם קבֿר, און זיך אײַנגעהערט. אין פֿראָגראַם זענען אויך געווען פֿאָלקסלידער, געזונגען פֿון ליובע לעוויצקי.

אין אַ יאָר אָרום נאָך אָט דעם קאָנצערט, האָט אין בנין פֿון געווען יידישן מלוכה־טעאַטער, אויף קאָנסקע 3, דער סימפֿאָניישער אָרקעסטער, אָנגעפֿירט פֿון דיריגענט דור־מאַשקין, געגרייט אין געהיים אַן אָפּערע. ליובע האָט געזאָלט שפּילן די הויפּטראָל.

גייענדיק אין דער פֿרי צו דער צוואָנגאַרבעט, האָט ליובע געזונגען אין זיך אירע אָריעס, שטיל, דער שׂונא זאָל ניט דערהערן. דער טאָג פֿון דער פֿרעמיערע האָט זיך דער־נענטערט. בײַם רייניקן די דילן אין די קאָזאַרמעס, ווערט איר האַלדז אויפֿגעפֿרעסן פֿון שטויב. בעת דער שחיטה אין דער צווייטער געטאָ איז זי געלעגן אַ וואָך נאָך אָנאַנד אין אַ מיסטקאָסטן. בעת אַ צווייטער אָקציע איז זי פֿאַרשלעפּט געוואָרן אין די קעלערן פֿון געסטאַפּאָ, ווו דער דעמאָלטיקער עקזעקוטאָר שווײַנענבערג האָט זי געטראָטן מיט די פֿיס, מיט זײַן גילדענעם שוועדעלע געשטאָכן איר לײַב. ס׳האָט זיך איר אײַנגעגעבן צו אָנטלויפֿן. זי איז געלעגן אין געטאָ־שפּיטאָל אַ קראַנקע און געשפּיגן מיט בלוט...

ס׳איז ערב דער פֿרעמיערע. ליובע שפּאַנט פֿון דער אַרבעט צו דער געטאָ און טראָכט וועגן דער אָפּערע און וועגן דער קראַנקער מאַמען, פֿאַר וועלכער זי טראָגט אַ זעקעלע מיט

ארבעס. אויף רודניצקער גאס איז אנגעפאלן מורער און זי פארהאלטן. ער האט קאנטראַ־
לירט אויף איר האלדז דעם בלעכענעם נומער, די שפיצן פון דער לאטע, באטאפט דעם
בויך, דעם בוזעם, צי זי שמוגלט ניט ארײַן אין געטא קיין עסנווארג, און געפונען דאס
זעקעלע מיט ארבעס. ער האט איר געהייסן זיך ארײַנזעצן אין זײַן אויטא און זי אוועק־
געפירט אין לוקישקער טורמע. דאָ איז זי געזעסן א חודש. אין קאמער האט זי געזונגען
פאר ייִדן, וואס וואלטן אויפן טויט.

מאלטין וויס, דער איצטיקער שעף פון עקזעקוציע־פאלק, האט ליובען געפירט קיין
פאנאר. לעבן אים איז געזעסן זײַן געליבטע, די דרײַסיקיאריקע געסטאפאווקע פון האמבורג,
עלען דעגנער, און גערייכערט א פאפיראס.

בײַ דער גרוב האט עלען באפוילן ליובען זיך אויסטאָן נאקעט. וועָן די זינגערין האט
עס גלײַך ניט געטאָן, האט די דײַטשקע ארויסגעצויגן א שפיז און געסטראשעט, אז זי וועט
איר אויסשטעכן די אויגן.

ליובע האט זיך אויסגעטאָן. ארײַן אין גרוב. דאלטן זענען געלעגן טויטע, באגאסענע
מיט קאלך. פון דער זײַט האבן זיך צוגעקוקט וויס און מורער. עלען דעגנער, די געוועזענע
סטודענטקע פון האמבורגער אוניווערסיטעט, האט מיט א געלעכטער א נעם געטאָן דעם
אויטאמאט און מיט א סעריע קוילן דורכגעשניטן ליובען.

די פאנטאסטישע חייל

יעדער טאג האב איך ארײַנגעבראכט אין געטא קולטור־אוצרות, און יעדער טאג האב
איך ניט געווּסט, וואס צו טאָן מיט זיי. אין מײַן וווינונג אויף סטראשון־גאס 1 זענען
פול געוואָרן די ווינקלען מיט פּתבֿ־ידן און ספֿרים, בילדער און סקולפטורן, וועלכע איך
האב געראטעוועט פון דײַטשישע הענט.

יוסף גלאזמאן, דער מיטגליד פון פּארטיזאנישן שטאב אין געטא, האט מיר דערציילט
וועגן איינעם א געוועזענעם ישיבֿה־בחור, וואס מאכט באהעלטענישן אונטער דער ערד.
מיט אים דארף איך זיך פארבינדן, און ער וועט מיר געבן אן עצה.

כ׳בין צו אים אוועק. ער הייסט גרשון אבראמאוויטש. אין געטא האט ער צוויי ברידער
און א פאראליזירטע מאמע. זיי אלע דרײַ האבן געשווּוירן בײַ א ספֿר־תּורה, אז זיי וועלן
ראטעוועט די פאראליזירטע מאמע, און האבן אויסגעבויט פאר דער מאמען אן אונטער־
ערדישע באהעלטענישׂ. גרשון האט גוט געווּוסט, אז די דײַטשן קענען קומען מיט שפּירהינט
און געפינען דאס ארט. דעריבער בויט ער איצט אונטער דער געטא א גרויסע הייל, וואס
איז שוין האלב פארטיק. געפינען זי איז אוממעגלעך. פאר באמבעס, פּײַער און שפּירהינט
האט זי קיין מורא ניט. אהין וועט ער אריבערטראגן די מאמע. אין דער זעלבער הייל וועלן
זיך געפינען די דערמאנטע קולטור־אוצרות און דער ארכיוו פון געטא.

זיך דערווּוסט, אז די דײַטשן פארווארפן געטאס מיט באמבעס פון ערשפלאנען, האט
גרשון זיך אנטוישט אין זײַן אונטערערדישער ארכיטעקטור. ס׳קען איבער דער הייל
אײַנפאלן א מויער און פארשיטן דעם ארויסגאנג פון דער באהעלטענישׂ. הייסט עס, מען
דארף זוכן אן עצה.

אראפגעווארפן פון זיך די געלע לאטעס, איז ער מיט זינען צוויי ברידער אוועק אין
שטאט און בערך א קילאמעטער וויט פון דער געטא געגומען אויסלייגן די ציגל פון
א בנין, אין וועלכן ס׳האט געטראפן א באמבע. קיינעם פון די הונדערטער אגענטן און

געסטאַפּאָ־מערדערס איז ניט אײַנגעפֿאַלן חושד צו זײַן די דריי, וואָס האָרעווען אין גאָס בײַם אויפֿקלײַבן די ציגל פֿון חורבֿן מויער.

גרשון האָט אויסגעבויט אונטערן חורבֿן מויער אַן אויסגעצייכנטע באַהעלטעניש. דורך אַ טונעל פֿון צוואַנציק מעטער די לענג האָט ער פֿאַראייניקט די באַהעלטעניש מיט אַן אַרטעזיאַנישן ברונעם, בכדי צו האָבן וואַסער. אָבוץ דעם וועט ער אין די נעכט קענען אַרויסקריכן פֿון ברונעם אין דרויסן און אײַנקויפֿן שפּײַז.

בעת דער אַרבעט בײַ דער באַהעלטעניש איז אַ באַלקע אַראָפּגעפֿאַלן אויפֿן עלטסטן ברודער און אים צעבראָכן אַ פֿוס. גרשון האָט זײַן ברודער געבראַכט אין געטאָ־שפּיטאָל. דעם פֿוס האָט מען גענומען אַמפּוטירן.

די פּאַראַליזירטע מוטער און דעם קאַליקן ברודער האָט גרשון, צו ערשט דורך זײַן הייל, דערנאָך דורך די רערן פֿון דער קאַנאַליזאַציע אַריבערגעטראָגן אין דער באַהעלטעניש אונטערן חורבֿן מויער אין שטאָט.

דער ערשטער אויפֿרוף

נאָך דער א״ג „שחיטה פֿון די געלע שײַנען״ האָבן זיך צונויפֿגעטראָפֿן די דריי קאָמוניסטישע פּאַרטיי־טוערס איציק וויטענבערג, בערל שערעשניעווסקי, כיענע באַראָווסקי און באַשלאָסן צו אַרגאַניזירן אין גטאָ אַ ווידערשטאַנד־באַוועגונג. דאָ איז געלייגט געווארן דער פֿונדאַמענט פֿון דער קאָמוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין גטאָ. אין דעם שפּעטער געשאַפֿענעם ראַיאָן־קאָמיטעט אין גטאָ זענען אַריין: בערל שערעשניעווסקי (סעקרעטאַר), ראָזע שערעשניעווסקי, כיענע באַראָווסקי, סאָניע מאַדייסקער, שיינע לונסקי און יאַנקל קאָפּלאָן. נאָך דעם ווי בערל שערעשניעווסקי איז אַוועק אין וואַלד, איז דער סעקרעטאַר געווארן קאָפּלאָן.

דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי־קאָמיטעט אין גטאָ האָט געזוכט און געפֿונען אַ פּאַר־בינדונג מיט די פֿאַרשטייערס פֿון אַנדערע אַרגאַניזאַציעס, וואָס זענען געשטאַנען אויפֿן שטאַנדפּונקט פֿון אַקטיוון קאָמף.

דעם 23סטן יאַנואַר 1942 איז אויף אַ זיצונג פֿון פּאַרטייען־פֿאַרשטייערס אין אַ פּאַר־באַרגן בוידעמל אויף רודניצקער גאָס 6 געלייגט געווארן דער גרונטשטיין פֿאַר דער שפּעטערדיקער פֿאַראייניקטער פּאַרטיזאַנישער אַרגאַניזאַציע אין גטאָ. אויף דער זיצונג זענען בײַגעווען: איציק וויטענבערג, אַבא קאָווונער, יוסף גלאָזמאַן, כיענע באַראָווסקי, ניסן רעזניק און דער געווען־זענער מאַיאָר אין דער פּויליישער אַרמיי פֿרוכט. נאָכן אַרומרײַדן די גרונט־יסודות פֿון דער אַרגאַניזאַציע איז אויסגעקליבן געווארן אַ שטאָב פֿון דרײַ מענטשן: איציק וויטענבערג (פּסעוודאָנים לעאָן) — קאָמאַנדיר; אַבא קאָווונער (פּסעוודאָנים — אורי), יוסף גלאָזמאַן (פּסעוודאָנים — אַבראָם) — מיטגלידער פֿון שטאָב. שפּעטער זענען צוגעקומען ניסן רעזניק, אַבֿרהם כוואַיניק, יאַנקל קאָפּלאָן און זיסקאָוויטש.

דער ציל פֿון דער פֿאַראייניקטער פּאַרטיזאַנישער אַרגאַניזאַציע (דאָס וואַרט „פֿאַר־אייניקטע״ האָט מען צוגעגעבן דערפֿאַר, וויַיל די אַרגאַניזאַציע האָט פֿאַראייניקט אין זיך אַלע פּאַרטייען) איז געווען: צוגרייטן אַ באַוואָפֿנטן וויידערשטאַנד אין גטאָ, פּדי צו פֿאַרטיידיקן דעם פּבֿוד און די לעבנס פֿון דער געבליבענער יידישער באַפֿעלקערונג; דורכפֿירן סאַבאָטאַזש און דיווערסיע אין די דײַטשישע וואַרשטאָטן און אונטערנעמונגען; פֿאַרבינדן זיך מיט דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אין וואַלד.

אט איז דער ערשטער אויפרוף פון דער פאראייניקטער פארטיזאנישער ארגאניזאציע (פ. פ. א.):

„לאמיר ניט גיין ווי שאף צו דער שחיטה!

יידישע יוגנט, גלייב ניט די פארפירערס. פון די אכציק טויזנט יידן אין ירושלים־דליטא זענען געבליבן נאר צוואנציק. פאר אונדזערע אויגן האט מען אוועקגעריסן די עלטערן, ברידער און שוועסטער. ווו זענען די הונדערטער מענער, געכאפטע אויף ארבעט דורך דער שטאטישער פאליציי? ווו זענען די נאקעטע פרויען און קינדער, ארויסגעפירטע אין גרויליקער נאכט פון דער פראוואקאציע? ווו זענען די יידן, די געכאפטע אום יום־כיפור? און ווו זענען אונדזערע ברידער פון דער צווייטער געטא? וועמען מען האט ארויסגעפירט פון געטא, דער וועט זיך ניט אומקערן, ווייל אלע וועגן פון געסטאפא פירן קיין פאנאר. און פאנאר איז טויט!

רייסט ארא די אילוזיע פון פאריאושטע: איצערע קינדער, פרויען און מענער זענען ניטא! פאנאר איז ניט קיין לאגער. מען האט זיי אלעמען דערשאסן. ס׳האט היטלער פארטראכט א סיסטעם אומצוברענגען אלע יידן אין איראפע. אויף אונדז איז אויסגעפאלן די ערשטע רייע.

לאמיר ניט גיין ווי שאף צו דער שחיטה! אמת, מיר זענען שוואך און האבן קיין הילף ניט, אבער דער אייניציקער וועג צו רעטפער אונדזער שונא איז — ווידערשטאנד!

ברידער! בעסער פאלן ווי פרייע קעמפערס, איידער לעבן אין דעם מערדערס גנאד. זיך קעגנשטעלן ביזן לעצטן אטעם!

ערשטער יאנואר 1942. ווילנע, אין געטא.״

ס׳איז געווען נאך די מאסן־שחיטות אין ביידע געטאס. אויף דער פארזאמלונג וווּ ס׳איז געלייענט געוואָרן דער אויפרוף, איז אויך באטראכט געוואָרן דאס עדות־זאגן פון דער לערערין טעמע כץ, וואס ניט לאנג איז זי אנטלאפן פון א פאנארער גרוב. מיט קוילן אין ליב האט זי בי נאכט זיך ארויסגעשארט פון קבר און א האלב נאקעטע זיך ארײַנ־באקומען אין געטא. די, וואס האבן זיך אויפגעקליבן צו גרייטן א ווידערשטאנד, האבן, אייגנטלעך, ניט געדארפט קיין עדות. וועגן פאנאר האבן זיי געווּוסט. מען האט בכיוון אבער ארײַנגעפירט די פארבלוטיקטע לעררין, וועלכע איז אגב אלעמען באקאנט געווען ווי א באווּוסטזיניקער קעמפערישער מענטש, כדי איר ביזוין זאל נאך מער פארשטארקן די געפילן און דעם דארשט צו נקמה.

שוין דעמאלט, וועז די געטאגעסלעך האבן אנגעהויבן אפגיין מיט בלוט און געסטאפא האט גיפרווּוט מיט אלע מיטלען צו פארטומלען און מאראליש צעברעכן די יידישע בא־פעלקערונג, שוין דעמאלט האבן סטיכיש זיך אנגעהויבן צו ארגאניזירן באזונדערע גרו־פירונגען, מיטן ציל ארויסצושטעלן א פויסט קעגן דעם שונאס פארמעסט.

דעם 24סטן דעצעמבער 1941, בעת דער שחיטה פון די „ראזע שיינען״, איז פאר־געקומען דער ערשטער אקט פון אקטיוון ווידערשטאנד.

אויף שפיטאל־גאס 11 האבן זיך אין א קעלער באהאלטן צוואנציק מענטשן. פאליציי איז ארומגעלאפן מיט העק און שפירהינט, האט געפונען די מאליגע און באפוילן די צוואנציק געשווינד ארויסצוגיין. זיי האבן זיך אפגעזאגט און געבליבן אינעווייניק. שוויינגעבערג מיט דער באנדע פאליציי האט זיך ארײַנגעריסן אין קעלער, און צילנדיק אין די יידן מיט

זײַן אויטאָמאַטיש געווער, באַפּוילן זיי תּיכף אַרויסצוקריכן אויפֿן הויף. ווי אַן ענטפֿער אויף דעם תּלינס פֿאַדערונג, האָבן צוויי יונגנטלעכע, הויז און גאַלדשטיין, מיט די הוילע פֿויסטן זיך אַ וואַרף געטאָן אויף די רוצחים. הויז האָט מיטגעריסן די אַנדערע: „ייִדן! גייט ניט אַרויס פֿון מאָלינע! וואַרפֿט זיך אויף די מערדערס!“ אין דער טונקלקייט פֿון קעלער האָט אַ שניט געטאָן פֿייער. פּלייש־און־ביין האָט זיך געראָנגלט קעגן ביקסן. אין געראָנגל האָבן אויך אָנטייל גענומען די שפּירהינט. שווײַנענבערג איז אַרויסגעלאָפֿן צום טויער און געבראָכט הילף.

די צוואָנציק זענען העלדיש אומגעקומען. אָבער זייער פּדות האָבן זיי אויסגעקויפֿט מיט עטלעכע שווער פֿאַרוווּנדיקטע, צעקאָליעטשעטע פֿאָליציאַנטן. אויף מאָרגן, ווען די מחנות ייִדן האָבן זיך צוריקגעקערט אין געטאָ, האָבן זיי געפֿונען אויסגעקלעפּט אויף די וועגנט: „פּדות די קדושים הויז און גאָלדשטיין! פּדות די געפֿאָלענע!“.

*

מען האָט אָנגעהויבן אַרײַנברענגען געווער און ווערבירן קעמפֿערס. אַ קעמפֿער פֿון פּ.פּ.אַ. האָט געקענט זײַן בלויז אַ גוט אויסגעפֿרוווטער יונגנטלעכער, פֿאַר וועמען ס'איז ערוּב זײַן פֿאַרטיי. דער שטאָב האָט אַרויסגעגעבן אַ קאָמף־רעגלאָמענט פֿאַר די ערשטע קעמפֿערס:

די אָרגאַניזאַציע איז געבויט אויף דורכויס מיליטעריש פּרינציפּן.

דער קלענסטער קאָמפּאַייניס איז אַ פּינפֿטל. ס'הייסט: פֿיר קעמפֿערס און אַ גרופּע־קאָמאַנדיר. פֿיר גרופּעס שאַפֿן אַן אָפּטייל מיט אַן אָפּטיילקאָמאַנדיר בראָש. די גאַנצע אָרגאַניזאַציע איז פֿונאַנדערגעטיילט אין צוויי באַטאַליאָנען.

די ערשטע גרופּע־קאָמאַנדירן זענען געווען: עדעק באָראָקס (דער שפּעטערדיקער אָרגאַניזירער פֿון פּ.פּ.אַ. אין ביאַליסטאָק, ווו ער איז געפֿאַלן אין קאָמף) און יצחק מאַצ־קעוויטש (געפֿאַלן בײַם דורכרײַסן זיך מיט געווער דורך דער געטאָ). ברוך גאַלדשטיין, סאָניע מאַדייסקער און שמואל קאָפּלינסקי זענען פֿון די ערשטע אָפּטיילקאָמאַנדירן. אָבא קאָווענער און יוסף גלאָזמאַן — באַטאַליאָן־קאָמאַנדירן.

ס'האָבן זיך אויסגעפֿורעמט בײַ דער אָרגאַניזאַציע באַזונדערע קאָמפּגרופּעס: גראַנאַטן־ווערפֿערס, דיוווערסאַנטן, מינען־לייגערס, קוילן־ווערפֿערס און אַן אויסשפּיר־גרופּע. אין קאָמף־רעגלאָמענט איז געזאָגט געווען וועגן מאָביליזאַציע פֿון די פּאַרטיזאַנער בעת אַ פֿלוצעמדיקער ספּנה. ס'זענען באַשטימט געווארן די האָנדלונג־אופֿנים, בעת געסטאָפּאַ וועט אָנפֿאַלן. דער רעגלאָמענט האָט אויפֿגעקלערט די יסודות פֿון קאָמף אין געטאָ. אין אַ באַזונדערן פּאַראַגראַף איז געווען פֿאַרמולירט די אויפֿגאַבע פֿון ייִדישן דיווערסאַנט. יעדער קעמפֿער איז מחויבֿ אָפּצוגעבן זײַן קאָמאַנדיר אַ באַריכט וועגן דער טעגלעכער סאַבאָטאַזש־און דיווערסיע־טוונג אין די דיסטשישע אונטערנעמונגען, ווו ער איז געצוווּנגען צו אַרבעטן.

*

פּדי ניט צו זײַן אָפּגעריסן פֿון דער וועלט, האָט די פּאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע אין געטאָ אינסטאַלירט אויף קאַרמעליטן 3 אַ געהיימען ראַדיאָ־אָפּאַראָט. יעדער אָוונט האָט מען געדרוקט און צעטיילט פֿאַר די פּאַרטיזאַנער אַ פּאָליטישן בולעטין. שלינגענדיק די ווערטער פֿון בולעטין, זענען די פּאַרטיזאַנער באָפֿליגלט געווארן מיט מוט און גבֿורה.

אין דער זעלבער הייל איז אויך געמאכט געוואָרן אַ פּרווו אויפֿצושטעלן אַ טראַנסלי־
סטאַנציע אויף צו דערציילן דער וועלט וועגן די דיַטשישע רציחות.

פֿאַרבינדונג מיט דער דרויסנדיקער וועלט

אויפֿן וועג וויַלנע–וויַלייקע געפֿינט זיך דער בענעדעקטינער מאַנאַסטיר, אַרומגע־
רינגלט מיט אַ בעטאָנענער וואַנט. פֿון קראָקע זענען אַהין געקומען זיבן מאַנאַשקעס און
זיך דאָרטן באַזעצט. אין דאָזיקן מאַנאַסטיר האָט זיך פֿריִער געהאָט אויסגעבאַהאַלטן דער
שטאַבמיטגליד אָבא קאָוונער נאָך דעם, ווי אים האָט זיך אינגעגעבן צו אַנטלויפֿן פֿון טויט.
די מאַנאַשקע־מוטער אָדער, ווי מען האָט זי דאָרטן גערופֿן, מאָטקא פֿשיאָריסיאַ, האָט אים
אַריַינגענומען אין אַ באַונדערן חדרל און אויסגעהיט.

די מוטער, אַ פֿרוי פֿון אַ יאָר פֿינף און דריַיסיק, איז אין דער יוגנט געווען אַ סאָציא־
ליסטקע. זי האָט געענדיקט דעם אוניווערסיטעט אין קראָקע. צוליב אַ טראַגישער פּערזע־
לעכער איבערלעבונג האָט זי אַלץ איבערגעלאָזן און אַוועק אין מאַנאַסטיר און איז דאָ די
מוטער פֿון זיבן שוועסטער.

אָחוץ קאָוונערן האָט זי שפּעטער געהאָט אַריַינגענומען קאָוונערס ברודער מיכאל
(אַ קאָמאַנדיר פֿון אַ מיניאָרן־גרופּע. געפֿאַלן אין קאָמף אין די קאָזיאָנער וועלדער),
די 23־יאָריקע טעַיבל געלבוים (אומגעקומען בעת אַן אויסשפּיר־שליחות פֿון געטאָ צו אַ
פּאַרטיזאַנישער באַזע). אָהער פֿלעגט אויך קומען עדעק בראָקס, אייניער פֿון די שפּעטער־
דיקע אָרגאַניזאַטאָרן פֿונעם געטאָ־אויפֿשטאַנד אין ביאַליסטאָק.

אין אָט דעם מאַנאַסטיר האָבן די דערמאַנטע חבֿרים זיך צונויפֿגערעדט וועגן שאַפֿן
אַ ווידערשטאַנד־גרופּע אין געטאָ. אין דער נאַכט פֿון ניטל 1941 איז וויטקע קעמפּנער
געקומען פֿון געטאָ אין מאַנאַסטיר און דערציילט, אַז אין געטאָ איז שוין גרייט און אָרגא־
ניזירט די גרופּע. דעמאָלט זענען די יידן פֿון מאַנאַסטיר אַוועק אין געטאָ.

אין אַ פּאָר טעג אָרום האָט די מוטער געבראַכט קאָוונערן אויף אַן אָפּגערעדטן אָרט
פֿיר גראַנאַטן פֿון אַ באַונדערער קאַנסטרוקציע. זיי זענען ביידע אַריַין אין הויף אויף
טראָקער 11, און די מוטער האָט באַוויזן קאָוונערן, ווי אַזוי מען באַנוצט זיך מיט די
ספּעציעלע גראַנאַטן. די דאָזיקע גראַנאַטן זענען געווען די ערשטע אין געטאָ.

בַּיי דער באַגעגעניש האָט די מוטער געזאָגט:

— איך וויל קומען צו אייך אין געטאָ קעמפֿן און פֿאַלן מיט אייך צוזאַמען. אייער
קאָמף איז אַ הייליקער. און כאָטש דו ביסט אַ מאַרקסיסט, אויסגעטאָן פֿון רעליגיע, האָסטו
דאָך אַ גאָט, אַ זייער גרויסן גאָט. איצטער ביסטו נעענטער צו אים ווי איך, זאָל ער אייך
העלפֿן!

אין אַ צייט אָרום, ווען די מוטער האָט זיך דערווווסט, אַז אין געטאָ עקסיסטירט שוין
אַ קאָמף־אָרגאַניזאַציע, איז זי געקומען צום טויער און געוואָלט אַריַינגיין. זי האָט אָנגעטאָן
אויף זיך אַ לאָטע און באַוויזן די זשאַנדאַרן אַ פֿאַלשן שיין. די טויער־פֿאַליציי האָט אָבער
דערקענט, אַז זי איז ניט קיין יידישע, און ס׳האָט זיך איר קוים אַיינגעגעבן אַרויסצודרייען
זיך פֿון אָרעסט.

שפּעטער איז די מוטער געוואָרן די פֿאַרבינדלערין צווישן די פּאַרטיזאַנער אין געטאָ
און דער פּוילישער אומלעגאַלער אָרגאַניזאַציע. ס׳האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז די
מענטשן מיט וועלכע זי האָט אונדז פֿאַרבונדן, זענען פֿון דער גרופּע „גיעפּאַדלעגלאָשטש"

(אומאַפהענגיקייט), און זיי האָבן אונדז אָפּגעזאָגט צו געבן געווער. פֿון דעמאָלט האָט די מוטער אַליין צוגעשטעלט געווער פֿאַר דער געטאָ.

די פּאַראַשוטיסטן פֿון ביאַלאָווּאַקע

פֿעברואַר 1942 האָט אונדזער פֿאַרבינדלער אין ביאַלאָווּאַקע הערש ראָזאַנאָוויטש געמאָלדן דעם שטאָב, אַז אין די סקאַרבוטשאַנער וועלדער, ניט ווייט פֿון ביאַלאָווּאַקע, האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אַ גרופּע סאָוועטישע פּאַראַשוטיסטן. ס׳איז געווען דער ערשטער לעבעדיקער גרוס פֿון פּאַרטיזאַנער אין אונדזער געגנט.

דער שטאָב פֿון פ. פּ. א. האָט באַשלאָסן זיך צו פֿאַרבינדן מיט די פּאַרטיזאַנער. איציק וויטענבערג איז אַליין אַווּעק, אויסגעפֿונען אין וואָלד די פּאַראַשוטיסטן און אַנגעבונדן מיט זיי אַ קאָנטאַקט. דאָס זענען געווען די פּיאָנערן פֿון דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אין ליטע. זייערע נעמען זענען: מאַרגיס, אַלקסניס, טשיבאַריס, מויסעיענקאָ, דער ראַדיסט טימאָוסקאָס און זאַלעסקי (דער לעצטער איז אומגעקומען אין שלאַכט בײַם אַרײַנגיין אין ווילנע).

פֿון זיי האָט וויטענבערג באַקומען די פֿאַרמעלע באַשטעטיקונג פֿון דער קאָמוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין געטאָ. איציק וויטענבערג, בערל שערעשניעווסקי און כיענע באַראָווסקי זענען באַשטימט געווארן פֿאַרן ווילנער שטאָטישן פּאַרטיי־קאָמיטעט מיטן רעכט אַרײַנצונעמען נײַע מיטגלידער. דער קאָמיטעט האָט געהאָט די אויפֿגאַבע צו אַרגאַניזירן די פּאַרטיי־אַרבעט אין שטאָט.

זיי האָבן אויך אָנגערקענט די פּאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע אין געטאָ ווי אַ טייל פֿון דער אַלגעמיינער ליטווישער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג. דעמאָלט האָט דער סעקרעטאַר פֿון שטאָטישן קאָמיטעט בערל שערעשניעווסקי זיך פֿאַרבונדן מיט דעם ווײַסרוס מאָסקאַר קאָראַבליקאָוו, מיטן באָקאָנטן פּאַרטיי־טוער, דעם פּאָליאַק יאָן פּשעווּאָלסקי, און זיי האָבן אָנגעהויבן שאַפֿן פּאַרטיישע און פּאַרטיזאַנישע גרופּעס אין שטאָט. דער הויפּטציל זייערער איז געווען — סאַבאָטאַזש אין די דײַטשישע אונטערנעמונגען.

ווען ס׳זענען פֿאַרפֿעסטיקט געווארן די פּאַרטיי־גרופּעס אין געטאָ און אין שטאָט, איז אויפֿגעשטעלט געווארן אַ נײַער פּאַרטיי־קאָמיטעט אין ווילנע. אין אים זענען אַרײַן: בערל שערעשניעווסקי (סעקרעטאַר פֿון שטאָטישן קאָמיטעט), איציק וויטענבערג (קאָמאַנדיר פֿון פ. פּ. א.), סאָניע מאַדייסקער (פֿאַראַנטוואַרטלעכע אַרגאַניזאַטאָרין פֿון קאָמסאָמאָל אין ווילנע), מאָקאָר קאָראָבליקאָוו (אַרגאַניזאַטאָר פֿון די שטאָטישע פּוחות) און יאָן פּשעווּאָלסקי (אָגיטאַציע).

דער שטאָטישער קאָמיטעט האָט זיך פֿאַרנומען מיטן אָגיטירן קעגן דער צוואַנגמאָביליזירונג און גערופֿן די באָפֿעלקערונג דורכצופֿירן סאַבאָטאַזש־אַקטן און אָוועקצוגיין אין וואָלד. צווישן די באַן־אַרבעטערס האָט אַ גרופּע דיוועריסאַנטן, אָנגעפֿירט פֿון שורקע מאַזיטש, זיך פֿאַרנומען מיטן צעשרויפֿן באָנרעלסן און געבן כסדרדיקע ידיעות די פּאַרטיזאַנער וועגן דער באָוועגונג פֿון די באָנען.

סאַבאָטאַזש און דיווערסיע

זומער 1942. די דײַטשן האָבן אָנגעהויבן אָן אָפּענסיווע. אויפֿן בורבישקער באָנ־אָפּצוויג זענען פֿאַרלאָדן געווען טאָנקען. איזאק ראָטנער האָט זיך גענג קאָנסטרוירט כעמי־

שע מיניאַטור־אַפּאַראַטן אין געהיים אַריינגעלייגט אין די בענזין־רעזערוואַרן פֿון פֿערצן טאַנקען. אין אַכט שעה אַרום, וועו די טאַנקען האָבן זיך שוין געקוקט צום פֿראָנט, האָבן זיי זיך אָנגעצונדן און פֿאַרברענט געוואָרן.

דער זעלבער גאָלדשטיין וואָס האָט געהאָט אין געטאָ אַריינגעטראָגן דעם ערשטן קויל־וואַרפֿער, האָט אין אַמוניציע־לאָגער בורבישאָק קאָליע געמאַכט הונדערט פֿינף און פֿערציק זעניט־אַפּאַראַטן. פֿון ניינציק קויל־וואַרפֿערס, פֿאַרלאָדענע צום פֿראָנט, האָט ער אַרויסגענומען די שלעסער־בעקלעך.

וועו די דייטשן פֿלעגן באַפֿוילן יידן אויפֿצוריסן אַלטע באַמבעס, פֿלעגן די פּאַרטי־זאָנער אונטערלייגן אונטער די אַלטע באַמבעס נייעם דייטשישן וואַפֿן, און דאָס פֿלעגט אויפֿגעריסן וועלן צוזאַמען מיט די באַמבעס.

אין א פֿרילינגטאָג 1943 האָט א נײַ־אָנגעקומענער דייטשישער רעזערוו־סאָלדאָט מאָניפּולירט מיט א גראַנאַט, ניט קענענדיק זײַן מעכאַניזם. צום צעטומלטן דייטש איז צוגעגאַנגען דער אינזשעניר ראָטנער און א זאָג געטאָן: „גיב א וואַרף דעם גראַנאַט אין יענער ריכטונג, אַניט וועלסטו צעריסן". וועו דער דייטש האָט עס געטאָן, האָט זיך דער־הערט א גוואַלדיקער אויפֿריס. אָנדערטהאַלבן מיליאָן ביקסנקויליז אין א מאַסקירטער אַמוניציע־שאָפּע זענען אַוועק מיטן רויך. דעם דייטש האָט מען שפּעטער דערשאָסן.

אין דייטשישן „דינסטפּאָסטאָמט" האָט געאַרבעט טעווקע גאָלפֿערן. פֿירנדיק די פּאָסט פֿון אָמט צו דער באַן, פֿלעגט ער צעריסן און פֿאַרברענען טויזנטער בריוו און וויכטיקע מיליטעריש פּאָקעטן. דייטשישע שפּיזפּאָקעטן פֿלעגט ער אַריינטראָגן אין געטאָ און צעטיילן פֿאַר הונגעריקע. צום יאָרטאָג פֿון פֿ. פּ. א. האָט ער אַרויסגעשלעפּט פֿון א וואַליזע בײַ א דייטשישן אָפֿיציר א רעוואָלווער און געבראַכט אים א מתּנה דער אַרגאַניזאַציע.

וואָזגעל און גלעזער האָבן אַזוי לאַנג אַרויסגעדרייט שריפֿלעך פֿון אָכט אויטאָס, ביז זיי האָבן געפּטרט די מאַשינעס.

אין „פֿלאַג־בויטע" האָט געאַרבעט דער זיבעצניאָריקער שלאָסער לייב דיסטעל. פֿון אַפּריל ביז יולי 1942 האָט ער קאָליע געמאַכט דרײַ און פֿערציק שלעסער פֿון זענט־האַרמאָטן.

אין סאָמע ברען פֿון דער דייטשישער זומער־אַפֿענסיוו אין 1942 האָט יצחק מאַצ־קעוויטש מיט פֿאַלשע דאָקומענטן פֿון א טאָטער זיך אַריינגעבאָקומען אַרבעטן אויף דער ווילנער איזנבאַן. ער פֿלעגט נאָטירן די באָוועגונג פֿון די מיליטער־צוגן און ראָפּאָרטירן אין פּאַרטיזאַנישן שטאָב.

דער דייטשישער הויפּטמאַן פֿונעם „אויטאָמאָבילן־פּאַרק" האָט ניט געקענט פֿאַרשטיין, ווי אַזוי עס רינען אויס גאַנצע ציסטערנעס מיט בענזין. דער שטאָב פֿון פֿ. פּ. א. האָט געהאָט דאָרטן נײַן אַרבעטערס, איבערגעגעבענע דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג.

אין בעזדאָן, 40 קילאָמעטער פֿון ווילנע, איז געווען א קאָנצענטראַציע־לאָגער פֿאַר מענער און פֿרויען פֿון געטאָ. דאָרטן האָבן בײַם אַרויסבאָקומען טאָרף געאַרבעט די דרײַ יוגנטלעכע — איצקאָוויטש, קופּערבערג און ווינשטיין — קעמפּערס פֿון פֿ. פּ. א. זיי האָבן מודיע געווען דעם שטאָב, אַז זיי האָבן פֿאַרטראָכט א פּלאַן אויפֿצוריסן די באַנרעלסן, און געפֿרעגט א דערלויבעניש. דער שטאָב האָט אַוועקגעשיקט דעם קעמפּער הירש לעווין דאָס צו אַרגאַניזירן. דעם 20סטן פֿעברואַר 1942 האָבן די פֿיר יוגנטלעכע צענומען הונדערט מעטער רעלסן אויפֿן וועג ווילנע–איגנאַלינע.

אייגער פון די טיכטיקסטע שעדיקערס איז געווען זעליק גאָלדבערג, געווען אינסטרוקטאָר פון ווילנער יידישן טעכניקום. בײַם אָרבעטן ווי אַן אינזשעניר איז די מילי־טעריש וואַרשטאָטן אויפֿן עראָדראָם אין פֿאַרוואַנעק האָט ער אין פֿופֿציק ערשטֿפֿלאַנען, וואָס זענען געבראַכט געווארן צום פֿאַרריכטן, אַרויסגעדרייט וויכטיקע טיילן און דורכגע־בויערט די בענזין־רעזערוווּארן.

אויף דער קאַנטע פון פֿ. פּ. א. דאַרף מען אויך צוערעכענען די צוויי שריפֿות אין פּעלצ־פֿאַבריק „קיליס" און אין בענזין־לאַגער בענזינווּוקע. אין „קיליס" האָבן די יידישע אָרבעטערס זיך אויפֿגערעדט מיט פּוילישע און ליטווישע חבֿרים און צוזאַמען, אין יאָנואַר 1942, אונטערגעצונדן דעם רעכטן פֿליגל פֿון דער פֿאַבריק, וווּ צו יענער צײַט האָבן זיך געפֿונען זעכציק טויזנט פֿאַרטיקע פּעלצן, וואָס די דײַטשן האָבן זיך געגרייט איבערצושיקן צום פֿראָנט פֿאַר די סאָלדאָטן. ס׳איז פֿאַרברענט געווארן ביז איין פּעלץ. דאָס פֿײַער האָט אויך אָרומגעכאַפּט דעם אָנדערן טייל פון פֿאַבריק און באַשעדיקט די מאַשינען.

אין בענזינווּוקע האָט דער קעמפֿער פֿרידמאַן איבערגעקערט דאָס נאָפּטלעמפּל בײַם וועכטער אין דער וואַכבויד, בעת יענער האָט געדרעמלט. דער וועכטער האָט זיך אויפֿגע־כאַפּט וועז דאָס בײַדל האָט געברענט. אײדער מען האָט באַווײַזן אײַנצולעשן די שריפֿה, האָט דאָס פֿײַער זיך אַריבערגעכאַפּט אויף די פֿעסלעך מיט בענזין. ס׳האָבן זיך אויפֿגעריסן דרײַ הונדערט פֿעסער. מחמת די שריפֿה איז אויסגעבראָכן בײַם וועכטער אין בויד, איז דער געסטאַפּאָ ניט אײַנגעפֿאַלן, אַז דאָס איז אַ דיווערסיע.

אַ דאַנק דער אָגיטאַציע פון פֿ. פּ. א. איז געפֿירט געווארן אַ סיסטעמאַטישער סאַבאָ־טאַזש אין אַלע דײַטשישע אונטערנעמונגען, וווּ יידן האָבן געאַרבעט. יעדער יידן, צי ער געהערט צו דער אַרגאַניזאַציע אָדער ניין, האָט געהאַלטן פֿאַר זײַן חובֿ צו ברענגען שאָדן דעם שונא.

די אַרגאַניזאַציע האָט זיך גענייטיקט אין געלטמיטלען צו קויפֿן וואָפֿן. מיר האָבן זיך געשטעלט פֿאַר אַ ציל אין משך פֿון אַ האַלבן חודש צו באַקומען אַ האַלבן מיליאָן רובל.

די פּערטע גרופּע מיט איר קאַמאַנדיר יצחק מאַצקעוויטש האָט דורכגעפֿירט אַ ריזי־קאַלישן פּלאַן. די קעמפֿערס פֿלעגן זיך טאָג־טעגלעך אַרײַנקלײַבן אין דײַטשישן באַקלייד־אַמט און מיט דער הילף פון דער קעמפֿערין טאַליע זשאַבינסקי, וועלכע האָט דאָרטן גע־אַרבעט, אַרויסטראָגן פּעק מיט שינעלן, קאַראָקולנע מאַנטלען, פֿוטערס און דאָס אַוועקפֿירן צו אַ פּויער, וואָס האָט זיך אונטערגענומען די זאַכן צו פֿאַרקויפֿן. אויף אַזאַ אופֿן האָט די גרופּע געזאַמלט פֿערציק טויזנט רובל.

דער דרוקער איציק קאַוואַלסקי איז געקומען צום שטאָב מיט אַ טשיקאַוון אײַנפֿאַל: ער וועט אַפּדרוקן פֿאַלשע ברויטקאַרטלעך און ס׳וועט זײַן אַ גרויסער רווח. דעם פּלאַן האָט מען דורכגעפֿירט. אַ ספּעציעלע גרופּע האָט זיך פֿאַרנומען מיטן אויסקויפֿן פּראָדוקטן אויף די פֿאַלשע ברויטקאַרטן. די פּראָדוקטן האָט מען אין געטאָ פֿאַרקויפֿט, און ס׳איז געווען אַ הכנסה פון הונדערט טויזנט רובל.

דאָדיק ווידוצקי האָט אַרויסבאַקומען אין אַ דײַטשישער קאַנטאָר אַ געלטפּאַקעט פון 35 טויזנט רובל און עס אָפּגעגעבן דער אַרגאַניזאַציע. ס׳איז אויך געהיים געזאַמלט געווארן געלט בײַ דער באַפֿעלקערונג. ניט פֿרעגנדיק אויף וואָס, האָבן געטאָיִדן אַרײַנגעטראָגן טויזנטער. ס׳איז אויך געווען אַ פֿאַרמעסט צווישן די גרופּעס, ווער וועמען ס׳וועט אַריבער־

שטיגן אין אויפֿזאַמלען געלט. די קעמפֿערס האָבן אָפּגעגעבן ווערטזאַכן — לעצטע אָנדענקען נאָך זייערע פֿאַרשניטענע עלטערן, ווי זייגערס, רינגען, בראָסלעטן, אאַז"וו. דער קעמפֿער ראָטקין האָט אָפּגעגעבן דאָס זייגערל פֿון זײַן פֿרוי, וועלכע מען האָט אָקערשט דערשאָסן. דערבײַ האָט ער געזאָגט: „די נקמה איז מיר טײַערער פֿאַר דעם לעצטן אָנדענק!" איך אַליין האָב אַרײַנגעטראָגן אין פֿאָנד צו קויפֿן געווער דעם אײַנציקן אָנדענק פֿון מײַן דערמאָרדטער מאַמען — איר חתונה־רינג, וואָס זי האָט מיר אָפּגעגעבן א טאָג פֿאַר איר אומקום.

דער רוף צו אָנדערע ייִדישע ייִשובֿים

אין פֿעברואַר 1942 האָט זיך אײַנגעגעבן צו פֿאַרבינדן זיך מיטן טשעך יאָזעף שמידט, וואָס איז געווען מאָביליזירט אין דער דײַטשישער אַרמיי. אין זײַן אויטאָ, אָן געצאָלט, האָט ער אָוועקגעפֿירט קיין ביאָליסטאָק און וואַרשע אונדזערע דרײַ מיטגלידער: עדעק בראָקס, יוסף קעמפּנער און סאָלאָמאָן ענטין. זיי האָבן דערציילט אין ביאָליסטאָק און וואַרשע וועגן די שחיטות אויף די ליטווישע ייִדן. דערציילט וועגן פּאָנאַר.

וועגן עדעק בראָקס איז צוריקגעקומען קיין ווילנע און איבערגעגעבן, מיט וואָס פֿאַר אָן אומגלויבן מען האָט אויפֿגענומען דעם אמת וועגן די שחיטות, האָט דער שטאָב פֿון פּ. פּ. א. באָשלאָסן אָפּצודרוקן א ספּעציעלן אויפֿרוף צו אַלע ייִדן אונטער דער דײַטשישער אָקופּאַציע. דער אויפֿרוף האָט דערציילט מיט אַלע געניקייטן וועגן דער סיסטעמאַטישער פֿאַרטיליקונג פֿון די ייִדן אין ליטע און ווײַסרוסלאַנד.

„דער גורל פֿון אַלע ייִדן אונטער דער היטלערישער אָקופּאַציע — האָט זיך געזאָגט אינעם אויפֿרוף — איז אַלגעמיינע אויסראָטונג, ניט געקוקט אויף קיין שום ווירטשאַפֿט־לעכע אינטערעסן.

ברידער! רײַסט אַראָפּ די אײַנרייִדעניש, וואַרפֿט אַוועק די האָפֿענונג, אַז צוליב ווירט־שאַפֿטלעכע סיבות וועלן די דײַטשן ניט פֿאַרטיליקן די 40 טויזנט ייִדן אין ביאָליסטאָק און א פּשיטה שוין — דעם האַלבן מיליאָן אין וואַרשע. די אויסראָטונג פֿון די ייִדן איז א צענטראַלע אָקציע. זי איז ניט אָפּהענגיק פֿון קיין שום לאָקאַלע אַרגאָנען. כּדי צו האָבן אַרבעט און ניט גיין אויפֿן פֿראָנט, קענען די דײַטשן אין גראָדנע, ביאָליסטאָק און וואַרשע פֿאַרצײַען דעם קיום פֿון געטאָ אויף א קורצער צײַט. די אויסראָטונג איז אָבער א סיסטע־מאַטישער פּראָצעס, וואָס פֿרײַער אָדער שפּעטער וועט ער טרעפֿן אַלעמען. דאָ הערשט די פּאָליטישע פּראָגראַם איבער אַלע ווירטשאַפֿטלעכע פֿאַקטאָרן. וווּ ס'איז נאָר דאָ א ייִדישער ייִשוב אונטער היטלערן — וועט זײַן א פּאָנאַר! / ייִדן! אַרגאַניזירט זיך! נעמט זיך צום געווער! / ייִדן! צום ווידערשטאַנד! / די פֿאַראייניקטע פּאַרטיזאַנישע אַרגאַניזאַציע אין ווילנער געטאָ."

די צוויי שוועסטער שׂרה און רייזל זילבער האָבן דעם אויפֿרוף אַריבערגעפֿירט קיין ביאָליסטאָק און וואַרשע. ער איז דאָרטן צעטיילט געוואָרן צווישן די מיטגלידער פֿון באָונדערע פּאַרטייען. דאָס מאָל האָט ער אַלעמען געעפֿנט די אויגן.

צוריקפֿאָרנדיק זענען די שוועסטער זילבער פֿאַרכאָפּט געוואָרן דורך געסטאָפּאָ, לעבן מאָלקין, און דאָרטן האָט מען זיי פֿאַרפּיניקט.

נאָך זיי איז קיין וואַרשע אָוועקגעפֿאָרן די יונגע לערערין חיה גראָסמאַן. דאָרטן האָט זי זיך פֿאַרבונדן מיט א שליח פֿון פּ. פּ. ר. (פּאָלסקא פּאַרטיא ראָבאָטניטשע). אין

דער זעלבער צייט איז פֿון ווילנע אַרויסגעפֿאָרן עדעק באָראָקס אין ביאַליסטאָקער געטאָ. ס׳איז אויך געקומען קיין ביאַליסטאָק פֿון וואַרשע חיה גראָסמאַן, און צוזאַמען האָבן זיי דאָרטן געשאַפֿן די אַרגאַניזאַציע „צום קאַמף מיטן דיטשישן אָקופּאַנט". שפּעטער האָט זיך זיי אײַנגעגעבן אַנצובינדן א קאַנטאָקט מיט א נאַענטער פּאַרטיזאַנער־גרופּע אין וואַלד.

*

אַנהייב 1942 האָט ד״ר ווילף, דער געביטס־קאָמיסאָר פֿון ווילנער געגנט, זיך פֿאַר־מאָסטן אויף די לעצט געבליבענע יידן פֿון דער פּראָווינץ. מיטן אויסרייד זיי צו פֿאַרהיטן פֿון פּאַרטיזאַנישע אַנפֿאַלן, זענען אין אַשמענע קאַנצענטרירט געוואָרן די יידן פֿון די אַרומיקע שטעטלעך: סאָל, מיכאַלישאָק, סוויר א״אַנד.

כּדי צו באַרוּען די קאַנצענטרירטע יידן, איז געקומען געסטאָפּאָ און אַרויסגעגעבן אַרבעטשײַנען. פֿ.פּ.א. האָט אַרויסגעשיקט קיין אַשמענע די קעמפֿערין ליזע מאַגון צו אַרגאַניזירן גרופּעס אַוועקצוגיין אין וואַלד.

די אַשמענער געטאָ איז געווען אַרומגערינגלט דורך פּאָליציי. ליזע האָט זיך אַבער אַרײַנגבאָקומען אין געטאָ און אַגיטירט: „יידן! מען וועט אײַך פֿירן צום טויט! די אַרבעט־שײַנען זענען צום פֿאַרנאַרן, אַנטלויפֿט!" זי האָט אַרגאַניזירט באַוואָפֿנטע גרופּעס, וואָס זענען טאָקע אַוועק אין די וועלדער.

נאָכן צוריקקער פֿון אַשמענע האָט ליזע אויסגעפֿירט נאָך־אַנאַנדיקע אויפֿגאַבעס אין שטאָט. איין מאָל האָט זי געדאַרפֿט רעגיסטרירן אירע פֿאָלשע דאָקומענטן. צוליב דעם איז זי אַוועק אין דיטשישן פּאָליציי־קאָמיסאַריאָט. נאָר דאָרטן האָט מען זי דערקענט און ארעסטירט. מען האָט זי געפּיניקט א חודש. מיט אַנגעגליטע אײַזנס האָט מען געברענט איר ליַב, נאָר קיין וואָרט פֿון איר ניט אַרויסבאָקומען. פֿון טורמע האָט זי נאָך באַווײַז איבערצושיקן א בריוול:

„איך וויס געווי, וווּ איך האָלט אין דער וועלט. איך קען זיך אַבער ניט אײַנלעבן מיטן געדאַנק, אַז מיך וועט מען פֿירן קיין פּאָנאַר. איך בין רויִק. איך גריס אַלע חברים. וואָס טוט זיך אין ביאַליסטאָק? זײַט שטאַרק! ליזע."

הייליקנדיק ליזעס נאָמען, האָבן אירע חבֿרים געקויפֿט אויף איר נאָמען א רעוואָלווער. ברוך גאָלדשטיין האָט צו אירע שלושים אַרויסגענבֿעט בײַ די דיַטשן אַן אויטאָמאָט און געבראַכט אין געטאָ.

דער שטאָב האָט באַשטימט פֿאַרן מאַביליזאַציע־סיגנאַל פֿון פֿ.פּ.א. דעם לאָזונג „ליזע רופֿט!"

די געהיימע דרוקערײַ

אַנהייב 1942 איז נאָך אין שטאָט ניט געווען קיין אויסגעפֿאַרמירטע אונטערערדישע אַנטיפֿאַשיסטישע באַוועגונג. די פּוילישע נאַציאָנאַליסטישע אַרגאַניזאַציע מיט איר בלעטל „ניעפּאָדלעגלאָשטש" האָט ניט אויפֿגעהערט צו אַגיטירן קעגן ראָטן־פֿאַרבאַנד און פּאַר־טיזאַנער.

מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז די זאָך פֿון ווידערשטאַנד איז ניט בלויז א יידישע. די שחיטות איבער די יידן זענען בלויז דער אַנהייב פֿון א סיסטעמאַטישן מאַרדפּראָצעס איבער די פֿעלקער פֿון איראָפּע.

אט איז די איבערזעצונג פון ערשטן העקטאגראפירטן אויפרוף, ארויסגעגעבן פון דער פ. פ. א. צו דער שטאטישער באפעלקערונג אין פעברואר 1942:

„בירגער פון אלע אקופירטע געביטן! ס'בלוטיקט דער שונא אויף אלע פראנטן! דאס פייער פון דער רויטער ארמיי האט ארומגעכאפט די גרעסטע טיילן פון דעם שונאס רעזערוון. אויסגעמוטשעטע, אויסגעשעפטע, ניט-פעיקע צום קאמף, ליגן די דיי-טשישע דיוויזיעס אויפן שלאכטפעלד.

ס'האט היטלער זייגע חיילות געטריבן אין קאמף, צוזאגנדיק זיי אין משך פון פערצן טעג צו זיין אין מאסקווע. פון טעג זענען געווארן וואכן, פון וואכן — חדשים. וועו ס'איז אריבער דער זומער, האט ער געהייסן ווארטן אויף הארבסט. און וועו אין הארבסט האבן בלוטיק זיך פארענדיקט אלע פרווון צו ברעכן די פארטיידיקונגס-קראפט פון דער רויטער ארמיי, איז דער נייער ציל געווארן — ווינטער. פאר די דייטשן איז אבער דער ווינטער געווען אן אומגליק. מיליאנען דייטשישע סאלדאטן זענען געבליבן אויפן שלאכטפעלד, מאסן מלחמה-מאטעריאל איז צעפטרט געווארן פון די נאך-אנאנדיקע קלעפ פון דער רויטער ארמיי.

אויף די פראנטן איז ערב פרילינג.

מיליאנען סאוועטישע זעלנער שטייען אונטער געווער. די רויטע ארמיי, א געשטארקטע מיט נייעם מעכטיקן קריגס-מאטעריאל, גרייט א גוואלדיקע אטאקע וואס וועט דערלאנגען א טויטקלאפ און פארוויסטן דעם שונא.

בירגער פון אלע אקופירטע געביטן! אין מורא פאר א ווידערשטאנד, וויל דער שונא אייך פארטילקן. ער דערשיסט אייערע בעסטע זין. ער פירט אייך קיין דייטשלאנד אין די הונדערטער און טויזנטער. אין וואגש, קאליש, ווילנע, לעמבערג האט שוין דער היטלער-טעראר אומגעבראכט המונים.

לאזט זיך ניט פירן ווי שאף צום טויט. אז דער שונא זאל באדארפן אייגנערעכן דעם ווידערשטאנד פון יעדער אייגציקן, וועט ער זיין פלאן ניט באווייזן דורכצופירן. ס'פאלן פון אייך טויזנטער פאסיוע קרבנות, פרייהייט קעמפט מען אבער אויס נאר מיט אקטיווע קרבנות.

ווערט פארטיזאנער! / שטערט דעם שונא אויף אלע וועגן און שטעגן! / פירט א דיוועדסיע-ארבעט! / צעשטערט וועגן, טראנספארטן, פאבריקן, סקלאדן — לאזט ניט רוען דעם שונא!

א טויט די אקופאנטן! דער נצחון פאר אונדז!

פארבאנד צו קעמפן מיטן דייטשישן אקופאנט, ווילנע, פעברואר 1942."

יידישע צוואנג-ארבעטער האבן אין אלע פאבריקן און אונטערנעמונגען פון שטאט פארשפרייט דאס בלעטל. גייענדיק צו דער ארבעט אונטער באגנעטן פון שטורמיסטן, האבן זיי דאס פונאנדערגעקלעפט אין די גאסן.

*

נאכן ערשטן העקטאגראפישן אויפרוף צו דער שטאטישער באפעלקערונג האט זיך איציק קאוואלסקי, א ווילנער דרוקער, געווענדט צום שטאב פון פ. פ. א. מיט א דרייסטן פלאן — אויפצושטעלן א געהיימע דרוקערי אין שטאט.

דער שטאב איז אויף דעם איינגעגאנגען. אין יענער ציט האט די פ. פ. א. זיך אלץ מער און ענגער פארבונדן מיט דער קאמוניסטישער ארגאניזאציע אין שטאט, וואס האט

געגומען אויפֿלעבן אין דער אונטערערד. אָט ווי עס דערציילט קאַוואַלסקי וועגן זײַן אַרויסגאַבענען די שריפֿט פֿאַר דער דרוקערײַ:

„מיט דער הספּמה פֿון אונדזער שטאָב האָב איך זיך אַרײַנבאַקומען אַרבעטן אין דער דײַטשישער מלוכישער דרוקערײַ, ווו ס'האָבן מיך אַ סך אַרבעטער געקענט פֿון פֿריִער.

סאָניע מאַדייסקער האָט מיט מיר אָפּגערעדט, אַז אויף מאָרגן צוועלף אַ זייגער, ווען בײַ אונדז איז מיטאָג און די דרוקערײַ איז אַ האַלבע שעה אָפֿן, וועט ווארטן אויף מיר בײַם טויער אַ מענטש, וועלכן איך דאַרף איבערגעבן אָלץ וואָס איך וועל אַרויסבאַקומען פֿאַר דער דרוקערײַ. דער סימן פֿון מענטש: מיטעלע הייך, אין ברילן, מיט אַ שוואַרצן מאַנטל און אַ קאַראָקולנעם קאַלנער. אין האָנט וועט ער האַלטן אַן אויפֿגעדרייטע פֿוילישע צײַטונג „גאָניץ צאָדזיענני".

ער איז פֿינקטלעך געקומען, צוגענומען מײַן „פּאַיאָק" און אַוועק. אין געטאָ האָט מיר שוין סאָניע אָפּגעגעבן אַ גרוס, אַז דער פּאָקעט איז געבראַכט געוואָרן בשלום און אַז מאָרגן וועלן קומען צוויי חבֿרים. און אָזוי אַ וואָך נאָך אַנאַנד פֿלעגן ביידע קומען אין דער אָפּגע־מאַכטער צײַט, און איך פֿלעג זיי איבערגעבן פֿאַרשיידענע פּעקלעך שריפֿט און מכשירים. שפּעטער, ס'זאָל ניט אויסקומען חשוד, פֿלעגט קומען איינער — דער, פֿון דער ערשטער באַגעגעניש. זײַן נאָמען איז געווען יאָן פּשעוואָלסקי — אַ דרייסטער פּוילישער קאָמוניסט.

אונדזערע טרעפֿונגען האָבן אָנגעהאַלטן איבער אַ חודש, ביז אויף שלאָס־גאַס 15 איז פֿאַרטיק געוואָרן אַ געהיימע דרוקערײַ מיט אַל דאָס נייטיקע.

דאָס גנבֿענען און אַרויסטראָגן פֿון פֿאַבריק איז פֿאַרגעקומען אָזוי: בײַם פֿונאַנדער־נעמען די שוין אָפּגעדרוקטע שריפֿט פֿון „גאָניץ צאָדזונני" פֿלעג איך אויפֿקלײַבן און באַהאַלטן דאָס, אין וואָס מיר האָבן זיך גענייטיקט.

איין מאָל רייד איך אָפּ מיט יאָנען, ער זאָל מאָרגן קומען מיט אַ גרויסן פֿארטפֿעל צונעמען בײַ מיר אַ ראָם, אַ וואָליק, אַ גראָנקע און אַ ווערסטאַק. כ'האָב דאָס אָלץ אָפּגעלייגט אין אַ זײַט און מוז דאָס אומבדינגט צונעמען.

די ראָם פּאַסעווע איך אײַן אַרום זיך. די איבעריקע זאַכן פֿאַרוויקל איך אין מאַקו־לאַטור ווי אַ פּעקל. בעתן אַרויסגיין — אַן איבערראַשונג: בײַם טויער שטייט דער דירעק־טאָר. ער פֿרעגט מיך, וואָס איך טראָג. איך ענטפֿער קאַלט, אַז ס'איז מאַקולאַטור, ווײַל ניטאָ אין געטאָ מיט וואָס צו הייצן. אַרויס דורכן טויער מיט אַ פּויקנדיק האַרץ, זוך איך יאָנען, און פֿון יענעם — ניטאָ קיין סימן. דערווײַלע ווערט שפּעט, און מער ווי ביז זעקס אַ זייגער טאָר אַ יִד זיך ניט באַווײַזן אין גאָס. כ'באַשליס צוריק אַרײַנצוגיין אין דרוקערײַ, באַהאַלטן מײַן אָנלאָדונג און גיין אין געטאָ. אָבער אין הויף פֿון דער דרוקערײַ שטייט נאָך אָלץ דער דירעקטאָר. אַן אָנגעלאָדענער מיט בלײַ און אײַזן, שפּאַן איך אַווּעק אין געטאָ. אין מיטן וועג — אַ קאָטאַסטראָפֿע: ס'האָט געפֿלאָצט דער פּאַסיק און די שוווערע ראָם ציט אַראָפּ מײַנע הויזן. דורך דער מאַנטל־קעשענע האָלט איך אונטער די ראָם. מיט מאָטערניש דערקראָכן צו דער געטאָ, ערשט מורער רעווידירט בײַם טויער. האָב איך באַשלאָסן פֿאַר יעדער פּרײַז אויסצומײַדן דעם קאָנטראָל. וועג מורער איז געווען פֿאַרנומען מיטן שמײַסן אַ ייִדישע פֿרוי, האָב איך זיך אַרײַנגעדרייט אין געטאָ...

מײַן לאָדונג האָב איך אָפּגעגעבן סאָניען מיט בערלען, און זיי האָבן דאָס אויף מאָרגן איבערגעגעבן יאָנען, וואָס האָט מער ניט געטאָרט צו מיר קומען, ווײַל מען האָט אים נאָכגעשפּיאָנירט.

אויסגעשטאַט די דרוקערייַ אין שטאַט, בין איך צוגעטראַטן צו קאַמפּלעטירן אַ צווייטע דרוקערייַ אין געטאָ גופּא..."

אין די ביידע דרוקערייַען זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן צייטונגען, פּלאַקאַטן, פֿלוג־בלעטלעך אין ליטוויש, דייטש און פוילישׁ. אויף פוילישׁ איז אַרויסגעגעבן געוואָרן די צייטונג „שטאַנדאַר וואָלנאַשצי", וווּ ס׳זענען געדרוקט געווען אַרטיקלען פֿון איציק ווי־טענבערג, סאָניע מאַדייסקער, יאָן פּשעוואָלסקי און ד״ר גאָרדאָן.

ספּעציעלער אָפּטייל בייַ פּ. פּ. אַ.

דער אָפּטייל איז געווען קאָנספּיראַטיוו, קיינער זאָל ניט וויסן ווער עס זענען זייַנע מיטגלידער. מיט אים האָט אָנגעפֿירט דער שטאָבמיטגליד יוסף גלאָזמאַן. איינער פֿון זייַנע וויכטיקסטע אָגענטן איז געווען מירע גאָניאָנסקי (העלדיש אומגעקומען בייַם אָגיטירן די פּאָליצייַ אַריבערצוגיין צו די פּאַרטיזאָנער). אַ דאַנק איר שיינקייט האָט זיך איר אינגעגעבן צו געווינען דעם צוטרוי פֿון שעף פֿון דער „איפּאָטינגאָ" בוראָקאָס און דעם מאַיאָר מאָרושיס און אַרויסקריגן בייַ זיי ידיעות וועגן געפֿאָנטע גזירות אויף יידן, פּאָליאָקן און קריגס־געפֿאַנגענע.

וועדליק אַ באַפֿעל פֿון פּ. פּ. אַ.־שטאָב האָט גאָניאָנסקי זיך דערנענטערט צום פּאָליצייַ־שעף פֿון געטאָ סאָלעק דעסלער און געוואָרן בייַ אים אונדזער פּאַרטרויטע אָגענטין. דאָרטן האָט זי אַרויסגעגעבן בלאָנקען פֿון געסטאַפּאָ, וואָס די אַרגאַניזאַציע האָט אויסגענוצט פֿאַר באַשטימטע צוועקן.

עטלעכע מיטגלידער פֿון ספּעציעלן אָפּטייל זענען בכיוון אַרייַן דינען אין דער יידישער פּאָליצייַ, כדי צו זייַן אויף דער וואַך איבער די געשעענישן אין געטאָ. דער אָפּטייל האָט אויך אויסגעפֿונען פּאַרעטערס אין שטאָט און איבערגעגעבן זייערע נעמען דער אונטער־ערדישער אַרגאַניזאַציע. אויפֿן סמך פֿון אָזאַ אינפֿאָרמאַציע איז דערשאָסן געוואָרן די פּוילישע געסטאַפּאָ־אָגענטין ווילעוושאַנסקאַ און נאָך איינער.

דער ספּעציעלער אָפּטייל האָט אויך געהאָט די וואַך איבער די מיטגלידער פֿון פּ. פּ. אַ. ווען איינער פֿון זיי איז געווען אין חשד, האָט מען אים פֿון דער אַרגאַניזאַציע ניט אַרויס־געוואָרפֿן, נאָר אַרייַנגענומען אין אַ פּיקטיוואַר גרופּע, וואָס האָט זיך ניט פֿאַרנומען מיט קיין פּראַקטישער אַרבעט.

דער הימען פֿון פּ. פּ. אַ.

זאָג ניט קיין מאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג.
הימלען בלייענע פֿאַרשטעלן בלויע טעג.
קומען וועט נאָך אונדזער אויסגעבענקטע שעה,
ס׳וועט אַ פויק טאָן אונדזער טראָט: מיר זייַנען דאָ!

פֿון גרינעם פֿאַלמענלאַנד ביז וויַיסן לאַנד פֿון שניי
מיר קומען אָן מיט אונדזער פּיין, מיט אונדזער וויי.
און וווּ געפֿאַלן איז אַ שפּריץ פֿון אונדזער בלוט,
שפּראָצן וועט דאָרט אונדזער גבֿורה, אונדזער מוט.

ס׳וועט די מאַרגנזון באַגילדן אונדז דעם הײַנט.
אונדזער נעכטן וועט פֿאַרשווינדן מיטן פֿײַנד.
נאָר אויב פֿאַרזאַמען וועט די זון און דער קאַיאָר,
ווי אַ פֿאַראַל זאָל גיין דאָס ליד פֿון דור צו דור.

געשריבן איז דאָס ליד מיט בלוט און בלײַ,
ס׳איז ניט קיין לידל פֿון אַ פֿויגל אויף דער פֿרײַ.
דאָס האָט אַ פֿאָלק צעווישן פֿאַלנדיקע וועלט
דאָס ליד געזונגען מיט נאָגאַנעס אין די הענט.

זאָג ניט קיין מאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג.
הימלען בלײַענע פֿאַרשטעלן בלויע טעג.
קומען וועט נאָך אונדזער אויסגעבענקטע שעה,
ס׳וועט אַ פויק טאָן אונדזער טראָט: מיר זײַנען דאָ![2]

דער מחבר פֿון הימען איז אַ יונגער יידישער פּאָעט הירש גליק. נאָך דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ איז ער בײַם פּרווו זיך אַרויסצורײַסן פֿון אַרומרינגלונג פֿאַרכאַפּט געווארן דורך דער געסטאַפּאָ. מען האָט אים פֿאַרשלעפּט אין אַ קאָנצלאָגער אין עסטלאַנד. דאָרטן האָט מען אים אין סעפּטעמבער 1944 אומגעבראַכט.

מיר פֿײַערן דעם 1טן מײַ (1943)

בסוד האָבן מיר זיך אויפֿגעקליבן אין קאָפּע אויף שאָוולער 6. דער עולם איז באַשטאַנען פֿון מיטגלידער פֿון דער פּאַרטיזאַנישער אַרגאַניזאַציע, פֿון שוליוגנט און די קינדער פֿון יוגנטקלוב. מען איז געגאַנגען אַנגעטאָן אין ווײַסע בלוזעס. יעדער אייניצקן האָט מען אַנגעשטאָכן בײַם אַרײַנקומען אַ רויט שלייפֿעלע. דער זאָל איז באַפּוצט געווען מיט גרינס, מיט בלומען. די יוגנט האָט עס אַרײַנגעטראָגן פֿון דער צוואַנגאַרבעט אין שטאָט. געטראָגן עס באַהאַלטן, די זשאַנדאַרן זאָלן ניט זען. די ריחות פֿון גרינס רופֿן צו פֿרײַהייט. אין אַ פּשוטן צוויגל איז קאָנצענטרירט דער פֿרילינג.

די פֿײַערונג האָט געעפֿנט אַ מיטגליד פֿון דער פּאַרטיזאַנישער אַרגאַניזאַציע. אין אַנהייב האָט ער אַלעמען געבעטן זיך שטעלן לכּבֿוד דעם אויפֿשטאַנד אין ווארשעווער געטאָ, וואָס האָט זיך אַנגעהויבן דעם 19טן אַפּריל דאָס יאָר. „אין דער זעלבער צײַט ווען מיר פֿײַערן דעם 1טן מײַ — האָט ער געזאָגט — ראַנגלען זיך אונדזערע בריידער אין ווארשע אין מוראדיקע פֿײַערן. נאָענט איז דער טאָג ווען אויך מיר וועלן דאָרפֿן אַרויס־טרעטן מיט געווער. לאָמיר נעמען אַ מוסטער פֿון ווארשע און קעמפֿן ביזן לעצטן".

מען האָט איבערגעלייענט דעם פּאָליטישן בולעטין פֿון געהיימען געטאָ־ראַדיאָ. מען האָט געזונגען רעוואָלוציאָנערע לידער. דער פֿידלער ראָבינאָוויטש האָט געשפּילט. איך האָב פֿאַרגעלייענט מײַן ליד „אַ נעם טאָן דאָס איצט".

---

2 אויטענטישער טעקסט, ווי דער מחבר האָט אַנגעשריבן און פֿאַרגעזונגען דאָס ליד פֿאַר חבֿרים פֿון דער פֿאַראייניקטער פּאַרטיזאַנישער אַרגאַניזאַציע.

אין זאל איז אויך ביי גיגעוועזן די ליטווישע שרייבערין אנא שימיטע. זי איז געקומען אין געטא מיטצופֿיערן דעם יום־טובֿ.

נאָך דער אָלגעמיינער פֿיַערונג האָבן מיר זיך אויפֿגעטראָפֿן אַ גרופּע חבֿרים ביי וויטענבערגן אין שטוב. דאָ, אין דעם ענגן קרייז, האָט ער געהאַלטן אַ רעדע. ער האָט געגעבן אַן איבערבליק פֿון דער לאָגע אויפֿן פֿראָנט, דערציילט וועגן די דייטשישע מפּלות און אַרויסגעזאָגט אַ געדאַנק, אַז ווען די רויטע אַרמיי וועט זיך דערנענטערן, וועט אונדזן אויסקומען זיך אַריבערצוטראָגן אין שטאָט, אויפֿהייבן די גאַנצע באַפֿעלקערונג און מיטהעלפֿן צו באַפֿרייַען ווילנע.

איציק וויטענבערג

דער אַרגאַניזאַטאָר און באַגייַסטערער פֿון דער פּאָרטיזאַנישער אַרגאַניזאַציע אין געטאָ, איר קאָמאַנדיר איז געווען איציק וויטענבערג, געבוירן אין 1907 אין ווילנע, אין אַן אַרבעטער־משפּחה. ער האָט געענדיקט אַ יידישע פֿאָלקשול און אַוועק זיך לערנען שטעפּעריי. אין די אַוונטן, ווי עס דערציילן זייַנע חבֿרים, האָט ער אַ סך געלייענט.

גאָנץ יונג האָט ער גענומען אַרבעטן אין דער פּראָפֿעסיאָנעלער באַוועגונג און געהערט צו דער פּוילישער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. אין 1936 האָט מען אים אויסגעקליבן פֿאָר פֿאָרזיצער פֿון פּראָפֿעסיאָנעלן פֿאַראיין פֿון די לעדער־אַרבעטערס, וועלכן ס׳פֿלעגט אָפֿט אויסקומען צו אַרבעטן אין אומלעגאַלע באַדינגונגען.

סוף אָקטאָבער 1939 האָט ער זיך, אין שייכות מיט דער נייַער פֿאַליטישער סיטואַציע, באַוצט אין וויַסרוסישן שטעטל דאָקשיץ, ווו ער האָט זיך פֿאַרנומען מיט פֿאַליטישער און קולטור־אַרבעט. אין יאָר 1940, נאָכן אויפֿשטעלן די ליטווישע סאָוועטן־רעפּובליק, איז ער צוריקגעקומען קיין ווילנע און געוואָרן דער פֿאָרזיצער פֿונעם פּראָפֿעסיאָנעלן פֿאַראיין פֿון די לעדער־אַרבעטערס. ביים אויסברעך פֿון דער סאָוועטיש־דייטשישער מלחמה האָט וויטענבערג ניט באָוויזן זיך צו עוואַקויִרן פֿון ווילנע.

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן פֿאָר אים אַ שווערע צייט. מען האָט אים געזוכט ווי אַ קאָמוניסטישן טויער. אַרבעטן אין אַ דייטשישער אונטערנעמונג איז ער ניט געגאַנגען, און דאָס האָט נאָך מער געשטעלט זייַן לעבן אין סכנה. דאָ, אין די זיבן בלוטיקע געסלעך פֿון דער געטאָ, האָט אים פֿאַרכאַפּט בלויז איין געדאַנק: צוגרייטן אַ באַוואָפֿנטן ווידערשטאַנד קעגן דייטשישן אָקופּאַנט.

וויטענבערג, און זייַן מיינונג האָט אָנגענומען דער שטאָב, האָט געהאַלטן: דער ציל פֿון דער פּאָרטיזאַנישער אַרגאַניזאַציע אין געטאָ דאַרף זיין — פֿאַרטיידיקן די יידן פֿון געטאָ אין געטאָ גופֿא. אויב די אַרגאַניזאַציע זאָל אַוועקגיין פֿון געטאָ, וועט עס הייסן, אַז מיר לאָזן איבער אויף הפֿקר די אומבאַוואָפֿנטע יידן.

ווען ס׳האָט זיך געשטעלט די פֿראָגע וועגן פֿאַראייניקן זיך מיט דער פּאָרטיזאַנישער באַוועגונג אין וואַלד, האָט זיך וויטענבערג געהאַלטן ביי דער מיינונג: ווען מיר וועלן זיך דערווייסן, אַז מען פֿאַרמעסט זיך אומצוברענגען די געטאָ, וועלן מיר רופֿן די באַפֿעלקערונג, אונטער דער שוץ פֿון אונדזער געווער, דורכצוברעכן די טויערן און אַוועקגיין אין וואַלד. אָבֿ איז ביי וויטענבערגן געווען אַ פּלאַן: ביים פֿאַרלאָזן די שטאָט אונטערצוצינדן אַלע מיליטעריש אָביעקטן. דער דאָזיקער פּלאַן וויטענבערגס האָט געגאָלטן ווי אַ שטעלונג פֿון דער פּ. פּ. א. ביזן 16טן יולי 1943.

דעם 9טן יולי 1943 זענען אַרעסטירט געוואָרן עטלעכע מיטגלידער פֿונעם שטאַטישן פּאַרטיי־קאָמיטעט. אויף מאָרגן איז דער יידן־רעפֿערענט בײַ דער געסטאַפּאָ ברונא קיטעל געקומען אין געטאָ און געפֿאָדערט וויטענבערגן.

ווי אַ באָווײַז, אַז וויטענבערגן דאַרף מען בלויז אויספֿאָרשן, האָט קיטעל פֿרײַער אַרעסטירט איינעם אַן אָוועבוך און נאָך דער אויספֿאָרשונג אים גלײַך באַפֿרײַט. זאָל קומען אויך וויטענבערג, וועט מען אים אויך אויספֿאָרשן און באַפֿרײַען. אויף קיטעלס שפּיצל האָט מען זיך אָבער פֿאַרשטאַנען. מען האָט געמאָלדן, אַז וויטענבערג איז געשטאַרבן און באָווײַזן קיטעלן אַ פֿאַלשן שײַן פֿונעם שפּיטאָל אין געטאָ. קיטעל האָט זיך אָבער ניט באַרוִיקט. ער האָט אַרײַנגעצויגן אין שפּיל זײַן געהיימען אָגענט, דעם יידישן פּאָליציי־שעף פֿון געטאָ, דעם פֿאַרעטער סאָלעק דעסלער. דעם 15טן יולי 1943, איינס בײַ נאַכט, איז אויף אַ באַראַטונג אין יודענראַט, ווו ס׳איז בײַגעוווען וויטענבערג, געקומען פֿאָליציי, אַרעסטירט וויטענבערגן און אים געשמידט אין קייטן. בײַם געטאָ־טויער האָט זיך אָבער וויטענבערגן מיט דער הילף פֿון עטלעכע פֿאַרטיזאַנער אײַנגעגעבן צו אַנטלויפֿן. ס׳איז דערקלערט געוואָרן אַ מאָביליזאַציע פֿון אַלע פֿאַרטיזאַנער אין געטאָ.

דעם 16טן יולי באַגינען איז אָנגעקומען אַן אולטימאַטום: אויב ביז זעקס אָוונט וועט מען ניט אַרויסגעבן וויטענבערגן, וועלן פֿון קאָוונע קומען עראָפּלאָנען און מיט באָמבעס פֿאַרטיליקן די גאַנצע. דערבײַ אָבער האָט קיטעל ווידער פֿאַרזיכערט, אַז אויב וויטענבערג וועט קומען אין געסטאַפּאָ, וועט ער אים נאָך דער אויספֿאָרשונג באַפֿרײַען.

צווישן דער יידישער באַפֿעלקערונג האָט זיך אָנגעהויבן אַ טראָגיש געראָנגל. איין טייל האָט געהאַלטן: זיך קעגנשטעלן און פֿאַרטיידיקן וויטענבערגן. דער אָנדערער טייל האָט געהעצט די באַפֿעלקערונג, אַז די געטאָ איז ניט מחויבֿ אומצוקומען צוליב איין מענטש. אַ מיאוסע ראָלע האָט געשפּילט די אונטערוועלט, וואָס האָט זיך אַ לאָז געטאָן כאַפּן וויטענ־בערגן. דער אַרגאַניזירער פֿון אָט די פֿינצטערע כוחות איז געווען דער דערמאָנטער דעסלער. וויטענבערג איז געזעסן אויף אָשמענער געסל נומ׳ 3, וווּ מען האָט אויפֿגעשטעלט די צענומענע קוילן־וואַרפֿערס און אַרויסגעגעבן באַפֿעלן, ווי אַזוי צו פֿירן דעם קאַמף, וועמען די דײַטשן וועלן אָהער אַרײַנקומען. ער האָט ניט געגלייבט, אַז די געטאָ וועט מען פֿאַר־וואַרפֿן מיט באָמבעס. ס׳איז בלויז קיטעלס אַ סטראָשוניק, כאָטש אונדז איז שוין באַקאַנט געווען, אַז אַ סך געטאָס — אין גלובאָק, וואָלאָזשין, און בעתן אויפֿשטאַנד אין וואַרשע — האָט מען יאָ אַזוי אומגעבראַכט.

די פֿאַניק בײַ דער באַפֿעלקערונג האָט זיך געשטאַרקט. דער שטאָב פֿון פּ. פּ. א. האָט באַשלאָסן, אַז וויטענבערג זאָל אַריבערגיין אין אַרט, וואָס קיינער ווייס ניט. דעמאָלט האָט דער שטאָב אָפּגעהאַלטן אַ זיצונג. דער גרעסטער טייל אָנטיילנעמערס איז געווען בײַ דער מיינונג, אַז מען קען ניט קעמפֿן קעגן די אייגענע ברידער אָפּילו דעמאָלט, ווען זיי זענען ניט גערעכט און פֿאַרשטייען ניט, אַז דאָס פֿאָדערן וויטענבערגן איז נאָר אַ מיטל לייכטער אומצוברענגען די געטאָ. וויטענבערג האָט געהאַלטן, מען זאָל קיטעלן ניט נאָכ־געבן, ווען אָפּילו מען וועט אין קאַמף ניט מיטציען די גאַנצע באַפֿעלקערונג. אויב אָבער די אַרגאַניזאַציע איז מיט אים ניט מספּים, וועט ער באַגיין זעלבסטמאָרד. אָבער קיטעל האָט געפֿאָדערט אַ לעבעדיקן וויטענבערגן.

וויטענבערג האָט זיך געזעגנט מיט זײַנע חבֿרים, באַשטימט אויף זײַן אָרט דעם שטאָבמיטגליד אָבא קאָוונער און אַווק צום טויער. דאָרטן האָט שוין געווארט קיטעל.

ער האָט אים אַרײַנגענומען אין אויטאָ און אַוועקגעפֿירט אין געסטאַפּאָ. אין געסטאַפּאָ האָט מען אים גלײַך איבערגעגעבן אין די הענט פֿון מאַקס גראָס, דעם ספּעציעלן אויסלענדישן פֿאַרטיזאַנישע ענינים.

אויף מאָרגן האָט מען דעם קאָמאַנדיר געפֿונען אין אַ קאָרידאָר פֿון געסטאַפּאָ. זײַנע האָר זענען גרוי פֿאַרברענט, די אויגן — אויסגעשטאָכן, און די פֿאַרבונדענע הענט — צעבראָכן.

נײַער מאָגבאָפֿעל

נאָכן 16טן יולי, נאָך דעם ווי די אַרגאַניזאַציע האָט פֿאַרלוירן איר קאָמאַנדיר, האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ א טעראָר אויף די אָנפֿירערס פֿון פ. פ. א. און באַזונדערע פֿאַרטיזאַנער. די געסטאַפּאָ האָט אַרײַנגעשיקט אירע אָגענטן, און יענע האָבן נאָכגעשפּירט איטלעכן טראָט פֿון די קעמפֿערס. געסטאַפּאָ האָט געפֿאָדערט מען זאָל איר אָפּגעבן דאָס געווער. פֿאַרשטייט זיך, אַז מען האָט דאָס אָפּגעוואָרפֿן. דאָס געווער האָט מען בסוד אַריבערגעטראָגן אין פֿאַרמאָסקירטע ערטער, און די מיטגלידער פֿון שטאָב האָבן זיך זעלטן געוויזן אין די געסלעך.

נאָכן דורכפֿאַל פֿונעם פֿאַרטיי־קאָמיטעט אין שטאָט איז אין ווילנע אַראָפּגעקומען „אַלבינע״[3] — אַן אויסגעפֿרוווטע קאָמוניסטקע, וואָס איז געשיקט געווארן דורכן צ.ק. פֿון דער ליטווישער קאָמפּאַרטיי, כדי ווידער אויפֿצובויען די פֿאַרטיי־אַרגאַניזאַציע אין שטאָט. אַלבינע האָט א וואָך זיך אויפֿגעהאַלטן אין געטאָ, ווו זי האָט זיך גענוי באַקענט מיט דער אַרבעט פֿון דער פ. פ. א. און געגעבן אינסטרוקציעס דעם ראיאָן־קאָמיטעט פֿון דער קאָמפּאַרטיי אין געטאָ. אין יענע טעג איז אין געטאָ געווען זייער אומרויק. אין שטאָט זענען געכאַפּט געווארן עטלעכע יידן מיט געווער און מען האָט זיך געריכט, אַז הינט־מאָרגן וועלן די דײַטשן אָנפֿאַלן, כדי ענדגילטיק צו פֿאַרטילקן די פֿאַרבליבענע יידן.

די פ. פ. א.־קעמפֿערס האָבן זיך שוין פֿון לאָנג אָפּגעגעבן א חשבון, אַז דער קאָמפּפֿלאַץ פֿאַר פֿאַרטיזאַנער איז דער וואַלד און ניט די אַרומגעצוימטע געטאָ. ס׳האָט אָבער ביז דעמאָלט אַריבערגעווויגן די פֿאַלשע מיינונג, אַז מען דאַרף פֿאַרטיידיקן די געטאָ דווקא אין געטאָ גופֿא.

אַלבינע האָט פֿאַרטיידיקט די שטעלונג, אַז די געטאָ־פֿאַרטיזאַנער זאָלן זיך אַריבער־וואַרפֿן אין וואַלד און זיך אײַנשליסן אין די ליטווישע פֿאַרטיזאַנישע מחנות.

דער שטאָב האָט באַשלאָסן צו ענדערן די טאַקטיק פֿון דער אַרגאַניזאַציע. ס׳איז אַרויסגעגעבן געווארן א טאָגבאָפֿעל, וווּ ס׳וועט געזאָגט: „אין שיכות מיטן טעראָר און דעקאָנספּירירונג פֿון דער אַרגאַניזאַציע נאָכן 16טן יולי, זענען מיר געצוווּנגען זיך צו עוואַקויִרן אויף אַנדערע, פֿאַרטיזאַנישע פּאָזיציעס". ס׳הייסט — אַוועקגיין אין וואַלד. ס׳איז פֿאַרמירט געווארן די ערשטע גרופּע, אָנגעפֿירט פֿון יוסף גלאָזמאַן. דעם 22סטן יולי 1943 פֿאַר טאָג האָבן זיך צונויפֿגעקליבן פֿינף און צוואַנציק פֿון פֿריִער באַשטימטע קעמפֿערס. יעדערן זענען אײַנגעטיילט געווארן פּיסטאָלעטן, טיילן פֿון קוילן־וואַרפֿערס און אויטאָמאַטן.

די פֿאַרטיזאַנער, מיט לאָטעס אויף די ברוסטן, האָבן אַרויסגעמאַרשירט ווי א קאָלאָנע,

---

3 איר אמתער נאָמען — געסיע גלעזער, א פּאַראַשוטיסטין, אויסגעשולט אין ראָטן־פֿאַרבאַנד.

וואָס גייט צו דער אַרבעט. ווי אַ וועגווייזער איז מיטגעגאַנגען דער יידישער פּאַרטיזאַנער פֿון סוועניציאַן שיקע גערטמאַן. ער איז גראָד אין יענע טעג געקומען פֿון די נאַראָטשער וועלדער, לויטן אויפֿטראָג פֿון פּאַרטיזאַנישן קאָמאַנדיר פֿון דער וואַראָשילאָוו־בריגאַדע פֿיאָדאָר מאַרקאָוו, כדי אַרויסצופֿירן פֿון געטאָ באָוואָפֿנטע יידן אין וואַלד.

מאַרקאָוו האָט נאָך מיט אַ צייט צוריק געשיקט אַ שליח צו וויטענבערגן, אַז די וילנער פּאַרטיזאַנער פֿון געטאָ זאָלן קומען צו אים אין וואַלד. „פּאַרטיזאַנער — האָט ער געשריבן צו וויטענבערגן — דאַרפֿן קעמפֿן אין די וועלדער". און ער האָט אַנגעוויזן די ריכטונג וווהין צו גיין.

ווען די גרופּע איז געקומען אין נײַ־ווילייקע, האָבן יידן, וואָס אַרבעטן דאָרטן אין גלאָזמאַן אַנגעהויבן שיקן אייניקווייז די פּאַרטיזאַנער. ווי נאָר די ערשטע האָבן אַנגעהויבן מאַרשירן, האָט זיך געעפֿנט אויף זיי אַ פֿײַער. אין דער פֿינצטערניש האָט זיך אַנגעהויבן אַ שלאַכט. די פּאַרטיזאַנער, ווינציק גענויט און צעטומלט פֿון פֿלוצעמדיקן אַנפֿאַל, האָבן ניט באַווייזן צו פֿאַרנעמען די געהעריקע פּאָזיציעס. אַ שטער זענען אויך געווען די אומ־באָוואָפֿנטע, וואָס האָבן זיך אַנגעשלאָסן אין נײַ־ווילייקע. גלײַך זענען געפֿאַלן אין שלאַכט די בריידער גאָרדאָן און דער העלדישער קעמפֿער יצחק מאַצקעוויטש. ראָזע שערעשניעווסקי און רחלע בוראָקיסקי זענען געכאַפּט געוואָרן לעבעדיקע. דער קעמפֿער שמואל (מולקע) חזן האָט דערשאָסן צוויי דײַטשן. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווסט, זענען אין דער שלאַכט אומגעקומען פֿינף פּאָליציאַנטן.

פֿון די פּאַרטיזאַנער וואָס זענען אַוועק אין וואַלד, זענען דערגאַנגען אין די נאַראָטשער וועלדער צו מאַרקאָוון בלויז פֿערצן, און זיי האָבן עס דאָרטן אַרגאַניזירט די יידישע פּאַרטיזאַנער־מחנה „נקמה", וואָס האָט שפּעטער אַרײַנגענומען צו זיך בײַ אַ פֿיר הונדערט יידן: אַ העלפֿט ווילנער און די אַנדערע פֿון דער אַרומיקער פּראָווינץ.

אויף מאַרגן נאָר דער שלאַכט אין לאָוואָרישאָק, איז געקומען אין געטאָ נויגעבאָואר, דער נײַער שעף פֿון ווילנער גסטאַפּאָ, און צוגענומען די משפחות פֿון אַלע יידן, וואָס זענען נעכטן אַוועק פֿון געטאָ. חוץ דעם האָט ער צוגענומען און אַוועקגעפֿירט אויף פּאָנאָר צוויי און דרײַסיק אַנפֿירערס פֿון די בריגאַדעס, צו וועלכע ס׳האָבן געהערט די אַנטלאָפֿענע. מיט די בריגאַדירן האָט ער אויך צוגענומען זייערע משפחות, צוזאַמען — אַכציק מענטשן. ס׳איז אויך ליקווידירט געוואָרן דער אַרבעט־לאָגער אין נײַ־ווילייקע, פֿון וואָנען עס זענען אַנטלאָפֿן די מענטשן.

אײַנציטיק האָט נויגעבאָואר אַרויסגעגעבן אַ וואַרענונג, אַז פֿאַר יעדער אַנטלאָפֿענעם יִד וועט ער צונעמען זײַן משפּחה. און אויב דאָס וועט ניט אָפּשרעקן, וועט ער אויסשיסן אַלע אײַנוווינערס פֿון דער ווינונג און אָפֿילו דעם גאַנצן הויף. חוץ דעם ווערן אַלע אַרבעטנ־דיקע יידן אײַנגעטיילט אין צענדליקער. טאָמער אַנטלויפֿט אײַנער, ווערן דערשאָסן אַלע איבעריקע, צוזאַמען מיטן בריגאַדיר. ס׳האָט זיך געשאָפֿן אַן אויסערגעווײַנטלעך טראָגישע

סיטואַציע: ווי אַזוי זאָל מען אַוועקגיין אין וואַלד, וועָן פֿאַר יעדערן וועלן אין געטאָ פֿאַלן קרבנות?

אין יענע טעג האָט געסטאַפּאָ צונויפֿגעפֿירט אין ווילנער געטאָ די לעצט געבליבענע יידן פֿון סוועניציאַן, רעשע, בעזדאַן און פֿון אַנדערש ווו. די יוגנטלעכע פֿון די דערמאַנטע שטעטלעך זענען נאָך ניט געווען פֿאַרמאַלדן, און די געסטאַפּאָ האָט ניט געוווסט זייערע נעמען. דער שטאָב האָט גיך זיי אַרגאַניזירט, באַאַרגט מיט געווער, און צווויי גרופּעס אונטערן אַנפֿיר פֿון משה מאַרק און שלמה בעקער אַוועקגעשיקט אין וואַלד.

„ליזע רופֿט!"

די ליקווידאַציע פֿון דער געטאָ האָט זיך געמערקט פֿון טאָג צו טאָג. דעם 1טן אויגוסט 1943 האָט מען אַראָפּגענומען די יידישע אַרבעטערס פֿון די 105 אייזנהייטן, און צוויי טויזנט מענער און פֿרויען געצוונגען אַרבעטן אויפֿן עראָדראָם אין פּאַרובאַנק און לערך אַזאָ צאָל — אויף דער באַן. איבער מאָרגן, וועָן די אַרבעטערס זענען אַוועק אין די דערמאַנטע ערטער, זענען זיי געוואָרן אַרומגערינגלט דורך געסטאַפּאָ און פּאָליציי, און מען האָט זיי אַנגעהויבן פֿירן צו די צוגעגרייטע וואַגענען. ס׳האָט זיך אַנגעהויבן אַ קאַמף. אַרום דרײַ הונדערט יידן זענען געבליבן טויטע אויפֿן אָרט. די איבעריקע, ניט האָבנדיק קיין אַנדער אויסוועג, זענען אַרײַן אין די וואַגענען, און דעם 6טן אויגוסט 1943 האָט די באַן זיי אַוועקגעפֿירט אין די קאַנצלאַגערן פֿון עסטלאַנד. אויפֿן וועג האָט אַ צענדליק זיך אײַנגעגעבן צו אַנטלויפֿן: זיי האָבן אויסגעשניטן לעכער אין די דילן פֿון די וואַגענען און אַראָפּגעשפּרונגען.

אין געטאָ איז אַנגעקומען אַ באַפֿעל: די עלטערן און קרובֿים פֿון אַלע די, וואָס מען האָט אַוועקגעפֿירט קיין עסטלאַנד, דאַרפֿן „פֿרײַוויליק" פֿאָרן צו זייערע נאָענטסטע. אויב עמעצער וועט אַנטלויפֿן, וועט מען אַנשטאָט אים צוגעמען אַלעמען פֿון דער ווויגונג.

ווידער האָט מען אויפֿגעקליבן אַ טראַנספּאָרט יידן און געשיקט צו די קרובֿים קיין עסטלאַנד. דעם 1טן סעפּטעמבער 1943 איז די געטאָ פֿולשטענדיק געשלאָסן געוואָרן. ס׳איז געקומען נויגעבאַוער און געמאַלדן: פֿון הײַנט און וויטער טאָר קיינער ניט אַרויסגיין פֿון געטאָ. אַרבעטן וועט מען דאָ גופֿא אין ספּעציעלע וואַרשטאָטן. אָבער אַזוי ווי זעכצן טויזנט מענטשן איז צו פֿיל, וועט ער זעקס טויזנט עוואַקויִרן אין ווײַוואַרי און ריגע. דאָרטן איז דאָ וויכטיקע אַרבעט אין ספּעציעלע פֿאַבריקן. פֿדי אײַנצוריידן דעם עולם מען זאָל פֿרײַוויליק פֿאָרן, האָט ער פֿאַלסיפֿיצירט בריוו, געשריבן פֿלומרשט פֿון די יידן אין ווײַוואַרי, אַז די דאָרטיקע רופֿן צו זיך זייערע באַקאַנטע. נאָר אין געטאָ איז ניט געווען צו וועמען צו רײַדן. די דערשראָקענע יידן האָבן זיך אַלע באַהאַלטן אין מאַלינעס.

דער שטאָב פֿון פ.פּ.א. האָט דערקלערט אַ מאָביליזאַציע פֿון אַלע מיטגלידער. ס׳זענען פֿאָרמירט געוואָרן ביידע באַטאַליאָנען. מען האָט אויפֿגעשטעלט די קוילן־וואָרפֿערס, צע־טיילט די קעמפֿערס רעוואָלווערן, גראַנאַטן און געווערט אויף אַ באַפֿעל פֿון שטאָב.

די ערשטע באַריקאַדע איז געווען אויף שפּיטאָל־גאַס 6. אָבער איידער מען האָט באַוויזן דאָרטן צוטראָגן געווער, איז זי געוואָרן אַרומגערינגלט דורך די אַנגעפֿלייצטע האָרדעס פּאָליציי, און אַ גרופּע גוטע קעמפֿערס האָט מען געמוסען געפֿאַנגען.

פֿאַרשפּעטיקט די ערשטע עפֿעקטיוע האַנדלונג, האָט מען געגרייט די פֿאַרטיידיקונג אויף סטראָשון־גאַס 12. און ווי נאָר ס׳האָבן זיך דערגענטערט אַהין די דײַטשן, האָט איליאַ

שייַנבוים, דער קאָמאַנדיר פֿון דער באַריקאַדע, געשאָסן אין די דיַיטשן, וואָס האָבן געפֿרווט זיך אַרייַנרייַסן אין מויער. די דיַיטשן האָבן אַרויסגערופֿן פֿאַרשטאַרקונג, און הונדערטער רוצחים האָבן זיך אַ לאָז געטאָן איבער דער געטאָ און געפֿונט אַ פֿייַער אויף סטראָשון־גאָס 12. דער קאָמאַנדיר שייַנבוים איז דער ערשטער געפֿאַלן אויף די הענט פֿון זייַנע חבֿרים. די קעמפֿערין רייזל קאָרטשאַק האָט איבערגענומען די פֿירערשאַפֿט.

באַגעגנט אַ ווידערשטאַנד, האָבן די דיַיטשן אונטערגעלייגט דינאָמיט אונטערן מויער, וווּ ס׳האָבן זיך געפֿונען די קעמפֿערס, און אים אויפֿגעריסן. ביַי הונדערט מענטשן זענען פֿאַרשאָטן געוואָרן אונטער שטיין און ציגל.

נאָך דעם האָבן די דיַיטשן געזונטן אויפֿרייַסן יעטווידער פֿונקט, וווּ ס׳האָבן זיך פֿאַרבאַריקאַדירט פֿאַרטיזאַנער. אייַנצייַטיק זענען הונדערטער יידן געכאַפּט געוואָרן אין מאַלינעס, און מען האָט זיי אַפּגעשיקט אויף ראָסע־גאָס אין די גערטנער פֿון געסטאַפּאָ, וווּ ס׳איז געוואָרן צוגעגרייט אַ טראַנספּאָרט אַפּצושיקן קיין עסטלאַנד.

דערהערט, אַז מען רייסט מויערן, זענען אַ סך יידן, ניט פֿאַרשאָטן צו ווערן אין די מאַלינעס, פֿרייוויליק אַרויס און זיך גלעזט פֿירן קיין עסטלאַנד. יעדער טאָג, ביזן 4טן סעפּטעמבער, האָט מען פֿון געטאָ אַרויסגעפֿירט מענטשן. איין טאָג האָבן די דיַיטשן ענגומען בלויז מענער, אַ צווייטן טאָג — פֿרויען. וועג אַ פֿרוי האָט געוואָלט גיין מיט איר טאָטן אָדער מאַן, האָט נויגעבאָטן ניט דערלויבט. אַ סך פֿרויען האָבן זיך דעמאָלט אַפּגע־שאָרן די האָר, זיך אָנגעטאָן אין הויזן און בלויז אויף אַזאַ אופֿן געהאָט דאָס „גליק״ אַוועקצופֿאָרן קיין עסטלאַנד.

די מערהייט פֿון דער אַרגאַניזאַציע, צוזאַמען מיטן שטאָב, האָט זיך געפֿונען אין דער באַריקאַדע אויף סטראָשון־גאָס 6 — אין דער ביבליאָטעק „מפּיצי השׂכלה״. דאָ איז קאָנ־צענטרירט געווען דער וויכטיקסטער פֿוח און ס׳רוב געווער. גרייט צו פֿאַלן אין קאַמף פֿאַר דער פֿאַרטיידיקונג פֿון אונדזער כּבוד, האָט דאָרטן יעדערער געלאָקערט פֿון זיין פּאָסטן און געוואָרט אויף אַ באַפֿעל אַ דריק צו טאָן דאָס צינגל. וועגן פֿאַרטיידיקן די אַרויסגעפֿירטע יידן האָט ניט געקענט זיַין קיין רייד, ווייל פֿאַר יענע האָט זיך אַציגד אויסגעדאַכט, אַז זייער אייַניקער ראָטוניק איז ווייווארי. פֿאַר די קעמפֿערס פֿון דער לעצטער באַריקאַדע איז געבליבן איינס: אויפֿנעמען אַ שלאַכט מיט די דיַיטשן, וואָס וועלן פֿרוווון זיך דערנענטערן. אָבער די דיַיטשן זענען צו סטראָשון־גאָס 6 ניט דערגאָנגען. דעם 4טן סעפּטעמבער אין אָוונט, נאָך דעם ווי מען האָט אַרויסגעריסן פֿון געטאָ פֿאַר די עטלעכע טעג ביַי אַכט טויזנט מענטשן, האָבן די רוצחים באַקומען אַ באַפֿעל אַרויסצוגיין פֿון געטאָ.

אויף מאָרגן, ווי ס׳וואָלט גאָרניט געשען, זענען געקומען נויגעבאָטער און קיטעל און געמאָלדן: די געטאָ בליַיבט ווי געווען. אָלע וועלן אַרבעטן אין די נײַ־אויסגעבויטע וואָר־שטאָטן. ס׳איז פֿאָראַן אַ באַשטעלונג איבערצוארבעטן פֿופֿציק טויזנט פֿאָר וואָליקעס און איבערצונייַען צען טויזנט שינעלן. אָלץ וואָס איז נייטיק פֿאָר דער געטאָ, וועט דאָ ווערן אַרייַנגעפֿירט. מען זאָל אַרבעטן פֿלייַסיק ווי פֿאָר זיך אַליין.

דורך קאָנאָליזאַציע־דערן

קייגער, באַזונדערש די קעמפֿערס פֿון פ. פּ. אַ., האָט ניט געגלייבט דער פֿאַרזיכערונג פֿון געסטאַפּאָ. מ׳האָט אייַליק געזונטן אַרגאַניזירן גרופּעס, וואָס האָבן זיך דורכגעריסן

דורך דער אַרומגעצוימטער געטא. מען האָט געצויגן קיין נאַראָטש, אין דער ייִדישער פּאַרטיזאַנישער מחנה „נקמה".

דעם 8טן, 9טן און 10טן סעפּטעמבער 1943 האָבן דורך געהיימע אַרויסגענג זיך דורכגעשליכט באַוואָפֿנטע גרופּעס. דעם 12טן זיין אַוונט האָב איך מיט נאָך דרייַסיק חבֿרים זיך אַרויסגעריסן פֿון געטא און אַוועק זיך צו טרעפֿן מיט די אַנדערע אין דעם גוט מאַר־קוציע, לעבן פּושקינס מוזיי. די וועגווייַזערין פֿון אַלע גרופּעס איז געווען זעלדע טרעגער, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אין שטאָט אַן לאָטעס און אַנגעזאָגט די קעמפֿערס, ווהין מען זאָל גיין, אויסמיידנדיק די זשאַנדאַרן. זעלדע איז אַרומגעלאָפֿן איבער דער שטאָט ווי אַ וויכער. יעדער צוויי שעה איז זי געווען אין געטא. צען קילאָמעטער הינטער ווילנע, בייַם אַריבערגיין די באַנרעלסן, האָבן מיר געהאַט דעם ערשטן צוזאַמענשטויס מיטן שׂונא. מיר האָבן זיך דורכגעריסן דורך דרייַטשישער וואַך און אַוועק ווייַטער צום אַנגעמערקטן ציל. דערבייַ האָבן מיר פֿאַרלאָרן אַ קעמפֿער.

דעם 14טן סעפּטעמבער איז דער ייִדן־פֿאַרשטייער געגנס, פֿאַר זיין פֿאַרבינדונג מיט די פּאַרטיזאַנער, דערשאָסן געוואָרן דורך נויגעבאַוערן אויפֿן הויף פֿון געסטאַפּאָ. אויף זיין אָרט איז באַשטימט געוואָרן דער געסטאַפּאָ־אָגענט דעסלער. אין אַ פּאָר טעג אַרום אָבער איז דער נייַער מושל מיט זיין פֿנופֿיה אַנטלאָפֿן פֿון געטאָ, ווייַל ער האָט פֿאַרשטאַנען, אַז הינט־מאַרגן וועט אויך קומען זיין רייַ. דעמאָלט איז אויף ס'נייַ געוואָרן אַרומגערינגלט די געטאָ. בייַ יעדער ראָג זענען געשטאַנען קוילן־וואַרפֿערס. בייַ נאַכט האָט מען באַלויכטן די מויערן מיט רעפֿלעקטאָרן. די געבליבענע באַפֿעלקערונג איז געלעגן אין מאַלינעס. די קעמפֿערס פֿון פ. פּ. א. האָבן זיך אָבער אַריבערגעדירט אויף סטראָשון־גאָס 6, זוכנדיק אַ גינציקן מאָמענט, ווי אַזוי מיטן געווער זיך אַרויסצורייַסן פֿון געטאָ. אַזוי ווי אין געטאָ זענען געווען אַנגעוואָרפֿן טויטע, האָט מען באַקומען אַ דערלויבעניש זיי אַרויסצופֿירן אויפֿן בית־עולם. אונטער די אַרויסגעפֿירטע מתים האָט מען אַוועקגעלייגט די קוילן־וואַרפֿערס, זיי געבראַכט אויפֿן זאַרעטשער בית־עולם און באַגראָבן, ביז די געטאָ־קעמפֿערס וואָס לאָזן זיך אין וואַלד, וועלן זיי אויסגראָבן.

דעם 23סטן סעפּטעמבער, 9 פֿרי, איז אין געטאָ אַריינגעפֿאָרן קיטעל און אָפּיציעל געמאָלדן, אַז די געטאָ ווערט ליקווידירט. ביז 12 אַ זייגער דאַרפֿן זיך אַלע איינפּאַקן און זיין גרייט אַרויסצופֿאָרן אין די אַרבעט־לאָגערן אין עסטלאַנד. אַזוי ווי קיין אויסוועג איז ניט געווען, האָט זיך דער עולם אָנגעהויבן גרייטן. די לעצטע גרופּע פֿון דער פ. פּ. א. איז געבליבן אין קלעם: אַן קוילן־וואַרפֿערס און אַן דער מעגלעכקייט זיך דורכצורייַסן דורכן פּאָליציייִשן קאָרדאָן. די לעצטע צוויי הונדערט קעמפֿערס, צוזאַמען מיטן רעשטל געווער האָבן זיך דעמאָלט אַראָפּגעלאָזן אין אַ קאַנאַליזאַציע־רער, פֿדי אויף אָט דעם וועג זיך דורכצורייַסן הינטערן שטאָט און אַוועקגיין אין דער רודניצקער פּושטשע — אַ וויכ־טיקער צענטער פֿון דער ליטווישער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג, מיט וועלכער מען האָט שוין באַווּסט אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט.

דער אַריינגאַנג אין דער קאַנאַליזאַציע־רער האָט געפֿירט פֿון ספֿאָקאָיניס וואַרשטאָט, דרייַטשישע גאָס 31. דאָרטן איז געשטאַנען אַ גרויסער קאָכלנער אויוון. אונטער אים איז געווען אַן עפֿענונג, פֿון וועלכער קיינער האָט ניט געווּסט, חוץ דעם שטאָב פֿון פ. פּ. א. אַראָפּגעלאָזן די קעמפֿערס אין דער קאַנאַליזאַציע האָט מען גרופּעסווייַז. מיט יעדער גרופּע האָט אָנגעפֿירט אַן אַרבעטער פֿון דער קאַנאַליזאַציע, וואָס האָט געווּסט דעם וועג. די

קאַנאַליזאַציע־רערן זענען געווען פֿון פֿאַרשיידענער מאָס — פֿון אַ מעטער מיט אַכציק אויף די הויפּטגאַסן ביז רערן פֿון פֿערציק סאַנטימעטער אונטער די קלענערע געסלעך. מען האָט געמוזט קריכן אויף די קני אין דעם שמוץ. דערבײַ נאָך האָט מען אָרום לײַב געטראָגן דאָס געווער און וויכטיקע דאָקומענטן. פֿיר שעה האָט מען געוואָגלט דורך די טרויבן. דורך אַ טעלעפֿאָן־סיסטעם האָט מען איבערגעגעבן באַפֿעלן די גרופּעס, צי מען קאָן גיין וויַיטער און אין וועלכער ריכטונג. ווען די גרופּעס זענען געבליבן שטיין, האָט זיך דאָס שמוץ אויפֿגעהויבן און דערגרייכט ביזן האַלדז. מען האָט געמיינט, אַז די דיַיטשן האָבן זיך דערווויסט און זיי פֿאַרטרינקען די וואַגלענדיקע קעמפֿערס. שפּעטער האָט זיך אָרויסגעוויזן, אַז דאָס שמוץ האָט געשטיגן דערפֿאַר, ווײַל מען האָט זיך אָפּגעשטעלט. אַ גרופּע האָט זיך אין וועג פֿאַרבלאָנדזשעט. גיין אויף צוריק איז געווען שווער און צו מאָל אָפֿילו אוממעגלעך, ווײַל דער שטראָם האָט געטראָגן מיט זיך. ווען מען האָט געפֿרווווט זיך לאָזן קעגן שטראָם, האָט דאָס שמוץ אָריבערגעפֿלייצט איבערן קאָפּ. מענטשן האָבן געחלשט, געוואָרן משוגע. געווען אויך אַ פֿאַל פֿון באַגיין זעלבסטמאָרד. דערצו נאָך האָט מען געמוזט גיין זייער אָפּגעהיט, ניט ריידן קיין וואָרט, ווײַל דורך די קאַנאַליזאַציע־דעקן אויבן האָט מען געקענט דערהערן.

ענדלעך איז מען אונטער דער ערד דערגאַנגען צו איגנאַטאָווער 5, אויפֿן הויף פֿון דער ליטווישער קרימינאַל־פּאָליציי, וווּ ס׳איז באַשטימט געווען דער אָרויסגאַנג. דאָרטן האָבן שוין געווארט סאַניע מאַדייסקער, וואָס האָט געלעבט אונטער אַ פֿאַלשן נאָמען אין שטאָט, און צוויי ליטווישע פּאָליציאַנטן, מיט וועלכע מיר זענען געווען פֿאַרבונדן. נאָסע, שמוציקע, האָט מען קוים זיך אָרויסגעהויבן פֿון דער ענגער פֿאַרמאָסקירטער לאָך און אָריַין אין קעלער זיך אַ ביסל אָפּצורייניקן. דערנאָך האָט מען פֿאָרווײַז אויסגעשטעלט די קעמפֿערס, זיי געהייסן אָנלאָדן דאָס געווער און אַוועקגיין אויף סובאָטש אין אַלטן מאַיאַנטיק. די שטאָט איז פֿול געווען מיט זשאַנדאָרן און אָגענטן. די קעמפֿערס האָבן אין וועג איינע די אָנדערע פֿאָרלאָרן. ס׳איז אויך פֿאָרגעקומען אַ צוזאַמענשטויס מיט פּאָטרולירנדיקע זשאַנדאָרן. די קעמפֿערס האָט זיך אײַנגעגעבן דורכצושניַידן די שטאָט. מען האָט אויסגעגראָבן אויפֿן בית־עולם די באַהאַלטענע קוילן־וואָרפֿערס און מיטן געווער אויף די אָקסלען, שוין ווי אמתע פּאָרטיזאָנער, אָנגעקומען אין רודניצקער פּושטשע.

דרײַ העלדן

צוזאַמען מיט די לעצטע קעמפֿערס פֿון דער גוסדיקער ווילנער געטאָ האָבן זיך דורכגעריסן דורך די קאַנאַליזאַציע־רערן די צוויי שטאָב־מיטגלידער יאָנקל קאָפּלאָן און אַבֿרהם כוואַיניק, ווי אויך די באַטאַליאָן־פֿאָרבינדלערין פֿון פ. פּ. א., די סטודענטקע אָסיע ביג. צוזאַמען זענען זיי אַרויסגעקראָכן דורך דער עפֿענונג אויף איגנאַטאָווער געסל און אַוועק דורכן שטאָט אויף סובאָטש צום אָפּגערעדטן זאַמלאָרט.

אויפֿן ראָג ברייטער און רודניצקער, לעבן קינא קאַסינא, האָט זיי פֿאַרהאַלטן אַ דיַי־טשישער פּאָטרול און געפֿאָדערט דאָקומענטן. די דרײַ האָבן אָרויסגעכאָפּט פּיסטאָלעטן. לעבן קינא זענען פֿול געווען דיַיטשישע הויכע לײַט. קאָפּלאָנס אַ קויל האָט געטראָפֿן, וווּ מען דאַרף. ס׳זענען געטייט געוואָרן מאָקס גראָס, דער אויספֿאָרשער פֿאַר פּאָרטיזאַנישע ענינים אין ווילנער געסטאָפּאָ און אַ הויכער פֿונקציאָנאַר פֿון קאָוונער געסטאָפּאָ. קאָפּלאָן, כוואַיניק און אָסיע ביג האָבן אָלע זייערע קוילן אײַנגעטיילט די דיַיטשן. אין דאָרשט נאָך

נקמה איז פֿאַר זיי אַ שאַד געווען איבערצולאָזן צו אייגציקע קוילן פֿאַר זיך, און די דרײַ קעמפֿערס האָט מען אַרײַנגעכאַפּט לעבעדיקע.

מען האָט זיי געבראַכט אויף ראַסע־גאַס אין די גערטנער, וווּ מ׳האָט סאָרטירט די לעצטע יידן ערבֿ זייער דעפּאָרטאַציע קיין עסטלאַנד.

קיטעל האָט דאָ אויפֿגעשטעלט דרײַ תּליות: פֿאַר דעם לערער יאַנקל קאַפּלאַן, פֿאַרן אַדוואָקאַט אַבֿרהם כוואַיניק און פֿאַר דער צוואַנציקיאַריקער סטודענטקע אַסיע ביגּ. ער האָט אויפֿגעקליבן אַלע יידן און געווארנט: אַזוי וועט געשען מיט יעדערן, ווער ס׳וועט זיך דערוועגן אויסצושטרעקן אַ האַנט קעגן דײַטשן. די דרײַ העלדן האָט ער אויפֿגעהאָנגען.

סאָניע און יוליאַן

וועז די גטאָ איז געווארן ליקווידירט און די פֿאַרטיזאַנישע אַרגאַניזאַציע האָט זיך אַריבערגעוואָרפֿן אויף קאַמף־פֿאַזיציעס אין וואַלד, איז אין שטאָט געבליבן וווינען, אויף פּוילישע פּאַפּירן, אַ ליכטיקע געשטאַלט פֿון דער רעוואָלוציאָנערער ווילנע — סאָניע מאַדייסקער.

אין די ערשטע טעג פֿון דער דײַטשישער אָקופּאַציע, וועז מער ווי אויף אַלעמען האָט זיך אַראָפּגעלאָזט דער צאָרן איבער דער ײידישער באָפֿעלקערונג, איז סאָניע געווען פֿון די ווינציקע, וואָס האָבן זיך ניט פֿאַרלאָרן. אין געטאָ האָט זי אַרגאַניזירט דעם קאָמ־סאָמאָל; זיך פֿאַרבונדן מיט די שטאָטישע אַרבעטערס; איז געווארן פֿון די אָקטיוסטע מיטגלידער פֿונעם שטאָטישן פּאַרטיי־קאָמיטעט. איינציטיק אַרבעט זי אין דער רעדאַקציע פֿון דער אומלעגאַלער ציַיטונג „שטאָנדאַר וואָלנאָשצי״.

נאָכן דורכפֿאַל פֿון וויטאָס און קאָזלאָווסקי ווערט סאָניע די וויכטיקסטע אָנפֿירערין פֿון דער אונטערערדישער באָוועגונג אין שטאָט. בעת דער ליקווידאַציע פֿון ווילנער געטאָ ווערן אונטער איר אָנפֿירונג אַריבערגעוואָרפֿן הונדערטער ײידישע קעמפֿערס אין דער ליטווישער פּאַרטיזאַנישער בריגאָדע.

נאָך דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ האָבן די דײַטשן נאָך איבערגעלאָזן אין שטאָט אין די ײידישע לאָגערן אַרום דרײַ טויזנט נפֿשות. אין איינעם פֿון אָט די לאָגערן, אין „קײַלים״, פֿלעגט סאָניע קומען יעדער זונטיק אַרגאַניזירן גרופּעס. באָאַרגן זיי מיט געווער און מיט ספּעציעלע שליהים אַריבערוואָרפֿן זיי אין וואַלד. צוזאַמען מיט סאָניען האָט דעמאָלט אונטערערדיש געאַרבעט יוליאַן יאַנקאָוסקאָס — דער געווען דירעקטאָר פֿון דער פֿאַבריק „פֿלאַקאָס״. ער האָט אויסגעאַהאַלטן אין זײַן ווויינונג ניט איין ײיד און האָט צוגעשטעלט אַ סך געווער פֿאַר די קעמפֿערס אין געטאָ. ער האָט אַרגאַניזירט אַרום זיך אַן אָקטיוו פֿון ליטווישע אַרבעטערס און אָפֿילו אַריבערגעצויגן צו זיך עטלעכע פּאָליציאַנטן. יוליאַן האָט זיך פֿאַרלאָזט אַ באַרד, מען זאָל אים ניט דערקענען, און זיך אַריבערגעקליבן אויף זאַרעטשער 3, אין אַ פֿאַרמאָסקירט צימערל וווּ ס׳האָט געווינט סאָניע.

עטלעכע חדשים פֿאַר דעם, איידער ס׳האָט אַרײַנגעמאַרשירט אין ווילנע די רויטע אַרמיי, האָט אַ שטאַרקע געסטאָפּאָ־וואַך אַרומגערינגלט זאַרעטשער גאָס און זיך אַ לאָז געטאָן צו זאַרעטשער 3.

פֿאַר יוליאַנס און סאָניעס קעפּ האָט מען צוגעזאָגט אַ באָלזינונג. ביידע האָבן זיך פֿאַרטיידיקט: געשאָסן אויף די באָלאָגערערס דורך די פֿענצטער און אַוועקגעלייגט עטלעכע געסטאָפּאָיסטן.

געטראָפֿן דורך אַ קויל, איז יוליאַן געפֿאַלן טויט. סאַניע האָט די לעצטע קויל אַרײַנ־געשאָסן אין זיך. די קויל האָט זי בלויז פֿאַרוווּנדיקט. געסטאַפּאָ האָט זי געהיילט און געפֿרוווט עפּעס־וואָס פֿון איר זיך דערווייסן. וועג מען האָט פֿון איר ניט אַרויסבאַקומען קיין וואָרט, האָט מען זי געבראַכט צו פּײַניקן אין די קעלערן פֿון געסטאַפּאָ.

דער המשך אין וואַלד

קעמפֿערס פֿון ווילנער געטאָ האָבן זיך אַריבערגעוואָרפֿן אין וואַלד. דער ווידערשטאַנד אין געטאָ האָט זיך אַרויסגעגליטשט פֿון זייערע הענט. ניט אַזוי האָבן מיר זיך פֿאָרגעשטעלט, וועט אויסזען דער קאַמף. די אידעע צו פֿאַרטיידיקן די צוואַנציק טויזנט יידן אין געטאָ, ניט פֿאַרבונדן מיטן אַלגעמיינעם ציל — פֿאַרטיליקן די דײַטשישע אָקופּאַנטן, האָט זיך ניט בארעכטיקט. ס׳איז אַן ספֿק, אַז מיטן אומקום פֿון קאַמאַנדיר וויטענבערג האָט די אַרגא־ניזאַציע באַקומען אַ קלאַפּ אין איר יסוד. היינט מוזן מיר מודה זײַן, אַז דער באַשלוס פֿון שטאַב, וויטענבערג זאָל זיך איבערגעבן זוי אַ קרבן פֿאַר די צוואַנציק טויזנט, איז געווען אַ פֿעלער.

אויף די קאַמף־פּאָזיציעס אין וואַלד האָבן זיך די ווילנער בעיקר קאַנצענטרירט אין צוויי באַזעס: בײַ דער אָזערע נאַראָטש און שפּעטער — אין דער רודניצקער פּושטשע. די מחנה „נקמה״ בײַם נאַראָטש האָט לאַנג זיך ניט אויפֿגעהאַלטן ווי אַ דורכויס יידישע. די קעמפֿערס זענען פֿאַרטיילט געווארן אין באַזונדערע מחנות פֿון מאַרקאָוס בריגאַדע. נאַראָטש איז ווײַט פֿון ווילנע איבער הונדערט קילאָמעטער. די ווילנער פּאַרטיזאַנער־יידן האָט געצויגן נעענטער צו זייער היימשטאָט.

זענען אַ סך פֿון זיי אַוועק פֿון נאַראָטש אין דער רודניצקער פּושטשע (בײַ פֿערציק קילאָמעטער פֿון ווילנע), וווּ ס׳האָבן שוין עקסיסטירט פֿיר דורכויס יידישע מחנות, בעיקר פֿון געווען מיטגלידער פֿון פּ. פּ. א., וואָס האָבן זיך דורכגעריסן דורך די קאַנאַליזאַציע־רערן. די דאָזיקע מחנות האָבן זיך געפֿונען אין רשות פֿון בריגאַדע־קאַמאַנדיר יורגיס (זימאַן).

די צוויי מחנות „קאַמף״ און „א טויט דעם פֿאַשיזם״, אָנגעפֿירט פֿון בערל שערעש־ניעווסקי און אַראָנע אַראָנאָוויטש (אומגעקומען אין קאַמף), האָבן זיך לאַנג ניט געהאַלטן ווי באַזונדערע אײנסן. זיי זענען אַוועק אין דער נאָטשער פּושטשע און זיך פֿאַראײניקט מיט די ליטווישע טיילן. דורכויס יידישע אָטריאַדן זענען געבליבן צוויי: „נקמה־נעמער״ און „פֿאַרן נצחון״. דער קאַמאַנדיר פֿון דער ערשטער מחנה איז געווארן אַבא קאָווונער, אַ חבֿרישער יונג און אַ גוטער אַרגאַניזאַטאָר. אין אַלע וויכטיקע אָפּעראַציעס האָט ער זיך אַליין באַטייליקט. שמואל קאָפּלינסקי, אינסטרוקטאָר פֿון פּ. פּ. א. אין געטאָ, איז געווען דער קאַמאַנדיר פֿון דער מחנה „פֿאַרן נצחון״. זײַנע קעמפֿערס, וועלכע ער האָט באַזאָרגט מיט געווער, האָבן אים געאָכט און ליב געהאַט. דער שטאַב פֿון די ביידע מחנות (איבער צוויי הונדערט קעמפֿערס) איז געווען אַ בשותפֿותדיקער.

פֿאַר די ערשטע דריי חדשים פֿון זייער קאַמף האָבן די צוויי יידישע מחנות זיך באַזאָרגט מיט געווער און דורכגעפֿירט דריי באַן־דיווערסיעס. בעת דער ערשטער זענען אַראָפּ פֿון די רעלסן צוועלף וואַגאָנען מיטן לאָקאָמאָטיוו. בעת דער צווייטער — זעקס וואַגאָנען, פֿול געפּאַקטע מיט דײַטשן. בעת דער דריטער — אויפֿן וועג ווילנע־אַראָן זענען אומגע־בראַכט געווארן צוויי הונדערט היטלעריסטן. אין זשעגאַרין און לעבן דראָגוטשי האָבן די קעמפֿערס אויפֿגעריסן דריי בריקן. אין אַלקעניק — אויפֿגעריסן אַ דײַטשישע אונטער־

נעמונג און מיטגעהאלפן צעקלאפן און פארברענען א דיטשישן גארניזאן אין באפעסטיקטן דארף קאניוכי.

נאך דעם ווי די מחנה „נקמה־נעמער" האט זיך איינגעשאפט טאל און מער קוילן־ווארפערס, האט זי אנגעהויבן פירן די רעלסן־מלחמה. דער קעמפער איסאק רודניצקי[3] האט אויף זיין קאנטע צוועלף אראפגעלאזטע עשעלאנען אויף די ברייטע און דרײַ אויף די שמאלע ליניעס. ער מיט נאך פיר חברים האט אנטייל גענומען אין אויפרײַסן די עלעקטרישע סטאנציע אין סווענציאן. זיין גרופע האט געבראכט געפאנגענע פיר היטלעריסטן און באפרײַט דעם פארטיזאן סעמיאנאוו פון סווענציאנער שפיטאל.

וויטקע קעמפנער, די העלדין פון דער ערשטער דיווערסיע, האט ערשט אין וואלד געווינן וואס זי קען. אין אקטאבער 1943 האט זי מיט א פולן טשעמאדאן מינעס אין משך פון איין נאכט דורכגעמאכט צו פוס פערציק קילאמעטער און זיך ארײַנבאקומען אין ווילנע. דאָ האט זי אויפגעריסן די שטאטישע עלעקטרישע סטאנציע מיט די וויכטיקסטע טראנס־פארמאטארן. אויף מארגן בײַ נאכט האט זי זיך ארײַנבאקומען אין קאנצענטראציע־לאגער „קײַלים" און ארויסגעפירט פון דארטן אין וואלד זעכציק מענטשן. וויטקע האט ארגאניזירט די אויסשפיר־גרופע פון דער מחנה „נקמה־נעמער". זי האט אנטייל גענומען אין אויפרײַסן א באן לעבן אראן, וווּ ס'זענען צעריסן געווארן א פאר הונדערט דיטשן. מיט נאך פינף פארטיזאנער האט זי אונטערגעצונדן אין אלקעניק דעם טערפענטין־זאוואד. זי האט זיך אויסגעצייכנט אין די שלאכטן אין דיינאוע, גענומען אין געפאנגנשאפט צוויי גענעראפיסטן, זיך באטיליקט אין אויפרײַסן צוויי לאקאמאטיוון און צוויי בריקן. אין נאוועמבער 1943 האט זי געזאלט ברענגען פארן ווילנער פארטיי־קאמיטעט וויכטיקע דאקומענטן. אויפן וועג איז זי ארײַנגעפאלן, און מען האט זי שוין געפירט אין ווילנער גענעראפּע. א דאנק איר אריינטאציע איז איר געראטן צו אנטלויפן און אויך ברענגען אין דער באזע א טוער פון קאוונער אונטערערדישער ארגאניזאציע.

גרישע גורוויטש האט בעת א לאקערונג דערהרגעט צוועלף דיטשן, וואס זענען געפארן אויף צוויי מאשינען און געמען טראפֿיין: צען ביקסן, אן אויטאמאט און א דיטשישן קוילן־וואגן. דעם קוילן־וואגן פאר האט ער געלאזן פאר זיך און געוואגן אן אויסגעצייכנטער שיסער. מיט אים צוזאמען האט געקעמפט אויך זיין מוטער — א 39יאריקע פרוי. אין בשותפותדיקע אפעראציעס האבן זיי דערשאסן אכצן דיטשן. איין מאל ווערן מאמע און זון ארומגערינגלט דורך א שטארקן פאטרול. די מוטער שיסט אויס אירע אלע קוילן און באוויזט נאך צו וואגן אין שונא אלע גראנאטן. געטראפן פון א קויל, פאלט זי לעבן זון. דערזען, אז די מוטער איז טויט, האט גרישע א שפרונג געטאן אויפן רוצח און אים צעשפאלטן דעם קאפ. גרישע אנטלויפט א פארוונדיקטער, ער שווימט אריבער א טיַיך, קריכט דורך זומפן און בליבט ליגן פארחלשט ערגעץ אין א בלאטע. א פאסטער באמערקט אים, זאגט אן די פארטיזאנער אין דארף פאסיעקא. מען ברענגט גרישען אויף דער באזע. ער ווערט אויסגעהיילט און גייט ווידער מיט זיין קוילן־וואגן אין קאמף. ווי א נקמה פאר זיין מאמעס בלוט ריסט ער אויף צוויי עשעלאנען.

אויך חיים לאזאר, איינער פון די אקטיוויסט קעמפערס אין געטא, האט אין וואלד ניט פארשעמט זיין עבר. אין קאמף מיט די דיטשישע מאטאר־אפטיילונגען אויפן וועג ווילנע־

3א איצט — ד"ר יצחק ארד, יו"ר פון דער פארוואלטונג יד ושם, ירושלים.

גראָדנע דערשיסט ער מיט זײַן קוילן־וואַרפֿער דרײַ אָפּיצירן. די איבעריקע פֿופֿצן דײַטשן ווערן צעקלאַפּט דורך אים און זײַנע חבֿרים. דעם 23סטן אַפּריל 1944, בעת אַ באַן־דיוואַרסיע, רײַסט זיך אומגעריכט אויף אַ מינע און שיסט אַראָפּ זײַן רעכטע דלאָניע.

צווישן די העלדישע ווילנער מיידלעך דאָרף פֿאַרעכנט ווערן די פּאַרטיזאַנקע זעלדע טרעגער. זי האָט אַכצן מאָל זיך דורכגעגבֿעט דורך דײַטשישע גאַרניזאָנען און איז מיט וויכטיקע דאָקומענטן געקומען קיין ווילנע, ווי די פֿאַרבינדלערין פֿון דעם פּאַרטיזאַנישן שטאָב און דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע. צוריק אין וואַלד פֿלעגט זעלדע קיין מאָל ניט קומען מיט לײַדיקן. זי פֿלעגט זיך אַרײַנקריגן אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן און אַרויסראַטעוונט מענטשן. צענדליקער ביקסן האָט זי פֿון שטאָט געבראַכט צו די פּאַרטיזאַנער. צווישן מאָל איז די קעמפֿערין אַרײַנגעפֿאַלן אין די הענט פֿון געסטאַפּאָ, איין מאָל — אין דער פּאָליצײַ און צום סוף — צו די ווײַסע פּאָליאָקן, וואָס פֿלעגן ספּעציעל טשאָטעוונט אויף יידישע פּאַרטיזאָנער. אַ דאָנק איר קאָלטער און פֿעסטער האָלטונג, האָט זי זיך אַלע פֿיר מאָל אַרויסגערישן פֿון די באַנדיטן און דורכגעפֿירט אירע שליחותן.

ניט ווינציק האָט אויך אויפֿגעטאָן די פּאַרטיזאָנקע דינע רויזנוואַלד, איינע פֿון די וויכטיקסטע פֿאַרבינדלערינס צווישן וואַלד און שטאָט.

און רייזל קאַרטשאָק? אָט דאָס באַשיידענע העלדישע מיידל איז סײַ אין געטאָ, סײַ אין וואַלד געווען פֿון די סאָמע דרייסטע. און ווי דערמאָנט מען ניט דעם הויפּט פֿון די אויסשפּירערס בײַ דער מחנה „נקמה־נעמער" חנן מגיד, וואָס יעדער טראָט פֿון שׂונא אויף אַ ראָדיוס פֿון פֿערציק קילאָמעטער האָט ער שוין געוווסט פֿון פֿרײַער.

און סראָליק דער איישישקער, ניוסע לובאָצקי, ראובן ראָבינאָוויטש, ליאָווע לעווין, טעווקע גאָלפֿערן, בערל שערעשניעווסקי, איציק קאָוואָלסקי — וועגן איטלעכן פֿון זיי איז פֿדאי צו שרײַבן באָזונדער.

זאָלן דאָ אויך דערמאָנט ווערן די צוויי ברידער דאָניע און אימע לובאָצקי, די זין פֿון באָקאָנטן ווילנער לערער ברוך לובאָצקי.

בעת די קאָמפֿן אין געטאָ איז דאָניע אַרײַנגעפֿאַלן אין געפֿאָנגענשאַפֿט. צען טעג האָט מען אים געפֿײַניקט אין געסטאַפּאָ. פֿון דאָרטן האָט ער געבעטן סם בײַ די עלטערן אין געטאָ. כ׳דערמאָן זיך, זײַן פֿאָטער איז אַ צעבראָכענער געקומען צו מיר נאָך אַן עצה. וואָס טוט מען? זײַן פֿרוי איז דערפֿאָר, מען זאָל אַריבערשיקן דעם זון סם, כּדי ער זאָל זיך אין געסטאַפּאָ ניט מאָטערן. ער, דער טאָטע, קען ניט באַשליסן מיט די אייגענע הענט אומצוברענגען זײַן קינד!

ס׳זענען אַריבער עטלעכע טעג, און דאָניע האָט זיך באַוויזן אין געטאָ. בײַם פֿירן אים צו דער עקזעקוציע איז ער אַנטלאָפֿן. ניט לאַנג האָבן זיך די עלטערן געפֿרייט. בעת דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ זענען זיי אַלע פֿאַרכאָפּט געוואָרן דורך קיטעלן. דאָניע האָט זיך דורכגעריסן אין וואַלד. דאָרטן האָט ער געטראָפֿן דעם איינציקן לעבן געבליבענעם פֿון זײַן משפּחה, זײַן ברודער אימע, וואָס האָט זיך דורך די קאָנאַליזאַציע־רערן אַרויסבאָקומען פֿון דער אָרומגערינגלטער געטאָ.

דאָניע, דער קאָמאַנדיר פֿון דער דריטער גרופּע אין דער מחנה „פֿאָרן נצחון", האָט ניט געקענט איינזיצן אויף דער באָזע. די נקמה האָט אים ניט געלאָזט רוען. סוף דעצעמבער 1943 איז ער מיט זײַן גרופּע אַוועק אין אַ דאָרף. זיך דערוווּסט, אַז דאָרטן גראָסירט אַ וויכטיקער אָגענט פֿון געסטאַפּאָ, האָט דאָניע בײַ זיך באַשלאָסן: ער מוז אים כאָפּן. בײַם

באַלאָגערן דאָס הויז, ווו ס׳האָט זיך געפֿונען דער געסטאַפּא־אָפּגענט, האָט זיך דערהערט אַ שאָס. דאָניע איז געפֿאַלן. מען האָט אים געבראַכט אַ שוועך פֿאַרוווּנדיקטן אויף דער באַזע, און דאָ איז ער אויסגעאָנגען.

אין יענעם טאָג האָט זיך אימע אומגעקערט פֿון דער נאָטשער פּושטשע. ער איז געווען קאַמאַנדיר איבער זעכציק קעמפֿערס און געפֿירט אַ שלאַכט מיט די ווייסע פּאָליאַקן. אימע איז אָנגעקומען, וועו מען האָט געגראָבן פֿאַר זײַן ברודער אַ קבֿר. דער בחור האָט זיך אָנגעשפּאַרט אויף זײַן ביקס, געשטאַנען אויפֿן פֿרישן זאָמד און אין גרוב זענען געפֿאַלן זײַנע הייסע טרערן.

אין אַ פּאָר טעג אַרום איז אימע מיט אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער אַוועק אויף אַ שאָסיי אונטערצוזעגן טעלעגראַף־סלופּעס. ס׳האָט זיך דערהערט אַ קנאַל. די סלופּעס זענען געווען פֿאַרמינירט. אימע מיט זײַנע חבֿרים זענען צעריסן געוואָרן אויף שטיקער. איצט ליגן זיי, ביידע ברידער, אין רודניצקער וואַלד.

*

בעת דער ליקווידאַציע פֿון ווילנער געטאָ זענען אַ טייל קעמפֿערס פֿאַרשיקט געוואָרן אין ווילנער קאָנצענטראַציע־לאָגער ה. ק. פּ. און אין די קאָנצלאָגערן פֿון עסטלאַנד. אין ה. ק. פּ. האָט זיך אַרגאַניזירט אַ פּאַרטיזאַנישע גרופּע, אָנגעפֿירט פֿון לערער לייב אָפּעסקין און דעם אָקטיאָר יעקבֿ בערעגאָלסקי. די גרופּע האָט זיך אײַנגעשאָפֿט געווער און געהאָט אַ פֿאַרבינדונג מיט די באַזעס אין וואַלד. דעם 10טן יולי 1944 האָט אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג עס־עס אַרומגערינגלט דעם לאָגער און געפֿונט אויף די יידן אַ פֿאַרטיליקונג־פּלײַער. די קעמפֿערס האָבן געשאָסן אין די דײַטשן. אַ דאָנק אָט דעם אומגעריכטן ווידערשטאַנד האָבן זיך העכער הונדערט יידן דורכגעריסן און אָנטלאָפֿן אין שטאָט, ווו זיי האָבן זיך דערווּאַרט אויף דער ישועה. אָפּעסקין און בערעגאָלסקי זענען געפֿאַלן אין די קאָמפֿן.

*

די קעמפֿערס פֿון ווילנער געטאָ, די שפּעטערדיקע פּאַרטיזאַנער, האָבן צוזאַמען מיט דער רויטער אַרמיי, בעת די קאָמפֿן פֿאַר באַפֿרײַען ווילנע, די ערשטע זיך אַרײַנגעריסן אין שטאָט און אויפֿגענומען אַ שלאַכט קעגן די פֿאַרבאַריקאַדירטע דײַטשן.

איבער די טויטע קערפּערס פֿון 15 טויזנט רוצחים האָבן די קעמפֿערס פֿון ווילנער געטאָ און פֿון וואַלד אַריבערגעשפּאַנט צו זיך אין דער היימשטאָט. זיי האָבן געפֿײַערט דעם יום־טוב פֿון באַפֿרײַונג, וואָס איז פֿונקט אויסגעפֿאַלן אין טאָג פֿון יאָרצײַט נאָך איציק וויטענבערג.

און אַזוי זענען אומגעקומען יידישע קינדער

ס׳איז געווען ערבֿ פּסח 1944. אין ווילנער קאָנצענטראַציע־לאָגער „קײַליס״, באַשטימט פֿאַר די יידן, וואָס אַרבעטן אין דער שטאָטישער פּעלצפֿאַבריק „קײַליס״, איז געקומען דער געסטאַפּא־פֿונקציאָנאָר מאַרטין ווײַס און געמאָלדן, אַז אין שטאָט הערשט אַן עפּידעמיע, דעריבער זאָל מען מאָרגן פֿרי ווּאַרעם אָנטאָן די קינדער און זיי אַרײַנפֿירן אין דער קליניק, וואָס אויף דער צווייטער זײַט גאַס, כּדי זיי צו מאַכן אַן אײַנשפּריצונג קעגן טיפֿוס.

אַ סך מאַמעס האָבן ניט געהאָט קיין חשד. זיי האָבן די קינדער אַרומגעוואָשן, אויסגעפּוצט אין יום־טובֿדיקע קלײדער, פֿאַרקעמט די הערעלעך און אין זוניקן פֿרילינגטאָג

זיי ארײַנגעטראָגן אין אַנטקעגנדיקן שפּיטאָל. ווען די קינדער זענען שוין געווען איינ־ווייניק, און די וואַרטנדיקע מאַמעס זענען געשטאַנען הינטערן צוים פֿון לאַגער, האָט דער ד״ר שולצע, דער דירעקטאָר פֿון דײַטשישן שפּיטאָל, אַנגעקלונגען צו וויסן אין קאַבינעט, אַז די קינדער זענען שוין פֿאַראַן. אין פֿינף מינוט אַרום איז געקומען די „שוואַרצע וואַראַנע". וויסן איז ארײַנגעשפּרונגען אין שפּיטאָל, געכאַפּט די קינדער און זיי געשליידערט אין אויטאָ.

די מאַמעס וואָס האָבן דאָס צוגעזען פֿון הינטערן צוים, האָבן געריסן זיך מיט אַ געווײַן צום אויטאָ. וויסן האָט געהייסן זינגען לײַט שיסן פֿון אויטאָמאָטן אויף די מאַמעס. ניט געקוקט אויף דער שיסערײַ, זענען עטלעכע מאַמעס צוגעלאָפֿן צום אויטאָ און געפּרוווט מיט אַלע כּוחות זיך ארײַנריסן אינעווײניק. די מוטערס האָבן געוואָלט שטאַרבן מיט זייערע קינדער. וויסן האָט זיך דערבאַרעמט און עטלעכע פֿון זיי ארײַנגעלאָזט.

דער לאַסטאָוויטאָ איז אַוועקגעפֿאָרן. לויט דער רשימה וואָס וויסן האָט געהאָט אין האָנט, האָבן אים געפֿעלט בײַ זעכציק קינדער. ער איז אַרײַן אין בלאָק אויפֿצוזוכן די געבליבענע...

אין דער באַפֿרײַטער ווילנע

גלײַך ווי איך בין געקומען אין דער באַפֿרײַטער ווילנע, איז אייַנער פֿון מײַנע ערשטע באַזוכן געווען אין געסטאַפּא־בנין, קאַמער נומ׳ 16. דאָ איז געזעסן דער פּראָפֿעסאָר נח פֿרילוצקי. דאָ איז פֿאַרפֿײַניקט געוואָרן דער קאַמאַנדיר פֿון דער פּאַרטיזאַנישער אַרגא־ניזאַציע אין געטאָ — איציק וויטענבערג.

און אָט בין איך אינעווײניק, די קאַמער אָטעמט נאָך מיט די ווייגעשרייען פֿון מײַנע פֿרײַנד און חבֿרים. די וועגט זענען באַשפּריצט מיט בלוט. און אויפֿשריפֿטן איז נאָך צו מערקן אויף זיי. א סך פֿאַרמישפּטע האָבן אָנגעשריבן זייער אייגענע מצבֿה. פֿאַרן שײַן פֿון זונפֿאַרגאַנג וואָס טיילט נאָך בולטער אויס די רויטקייט פֿון די וועגט, לייען איך:

„געמט נקמה! איציק וויטענבערג. 16טער יולי 1943."

און אָט איז נאָך אַן אויפֿשריפֿט:

„ווער עס קען רײַבאָוואָ, אויף באַן־גאַס 9, זאָל וויסן, אַז זי האָט אומגעבראַכט צוויי אומשולדיקע נשמות. ביזן לעצטן דור זאָל זי פֿאַרשאַלטן זײַן! איר בלוט זאָל רינען פֿון אירע אייניקלעך און אור־אייניקלעך, ווי עס רינט פֿון אונדז אומשולדיק בלוט. זי האָט אונדז אַרויסגעגעבן, און מיר גייען אויף פֿאַנאַר. די שוועסטער טראַקונסקי."

א סך אויפֿשריפֿטן זענען שוין אָפּגעמעקט. ס׳איז קענטיק, אַז מען האָט זיי ספּעציעל אָפּגעריבן.

אויף קבֿר־אָבֿות אין פֿאַנאַר

אין פֿאַנאַר איז מײַן מאַמע, מײַן קינד, מײַנע חבֿרים. זייערע גופֿים האָט מען פֿאַרברענט אויף די שײַטער־הויפֿנס און די ביינער צעשטויסן, ס׳זאָל ניט בלײַבן קיין סימן. מיר דאָכט, אַז אויך מײַן האַרץ איז פֿאַרברענט אויפֿן שײַטער. ס׳קלאָפּט אין מיר וואָס אַנדערש. קען זײַן, די שׂינאה.

ווי שיין איז דער וועג! רעכטס בלענדט די וויליע פֿון בלויקייט, און די יאָדלעס, פֿאַרכאַפּט אין זונפֿאַרגאַנג, מאַניען אַוש פֿון דער וויטן. איז דאָס דער אריינגאַנג צום גיהנום? איז דער גיהנום שיין?

טויזנטער און טויזנטער זענען געגאַנגען מיט אַט דעם וועג.

ס׳באַגלייטן מיך דרײַ פֿאַרטיזאַנער: שלמה גאָל, יצחק דאָגים און יוסף גלאָזער. זיי האָבן מיט קייטן אויף די פֿיס אין משך פֿון פֿיר חדשים זיך פֿאַרנומען דאָ מיטן אויסגראָבן און פֿאַרברענען די טויטע. זיי זענען דאָס פֿון די עלף געבליבענע, וואָס האָבן דורכגעביסן די ערד אונטערן בונקער.

איצט גייען מיר אַהין, וווּ אונדזערע נאַענטסטע זענען פֿאַרוואַנדלט אין אש. אויפֿן ערשטן טויער, לינקס פֿון גראָדנער שאַסיי, דורך וואָנען ס׳פֿלעגן אַרײַנפֿאָרן די „שוואַרצע וואַראָנעס", הענגט נאָך דאָס דײַטשישע שילדל: „אײַנטריט אויך פֿיר דויטשע אָפּיצירע שטרענג פֿערבאָטען!" מיר גייען דורך דעם טויער פֿון טאָפֿלדראָט און פֿאַרטיפֿן זיך אין א סאָסנאָוון וועלדל. אָפּגעגאַנגען א הונדערט טריט, ווײַזט מיר אַן גאָל:

— דאָס איז דער לעצטער מאָסן־קבֿר וואָס מיר האָבן געפֿונט ערב אונדזער אָנטלויפֿן. דאָ ליגן נאָך, לויט אונדזער אויסרעכענונג, א סך טויזנטער.

מיט פֿאַרפֿרעסטע ציין לויף איך צו דעם קבֿר. א שווערער ריח טוט מיך א שפּאַר אויף צוריק. כ׳זע א גרויסע גרוב, אַן ערך פֿופֿציק טריט אין דיאַמעטער. אינעווייניק איז אַן אינדזעלע מיט קוסטעס. אין גרוב אַרײַן פֿירט א לאַנגער גראָבן. גלאָזער ווײַזט אַן, אַז דורך אָט דעם גראָבן האָט מען אים דעם 6טן דעצעמבער 1941 אַרײַנגעפֿירט אין קבֿר דערשיסן. דאָ האָט ער געדאַרפֿט פֿרײַער אויסטאָן די קלײדער. צוליב דעם וואָס זײַנע אונטערהויזן זענען געווען זייער צעריסענע, האָט מען אים דערלויבט אין זיי צו בלײַבן. די בעסערע זאַכן זענען גלײַך צעכאַפּט געוואָרן פֿון די שיסערס. אין מיטן גרוב האָט ער דערזען אויסגעשטרעקט אויטאָמאָטן. אַנטקעגן אים אויף א בערגל איז געשטאַנען שווײַנענבערג מיט צוויי כאַפּונעס. זיי האָבן געקוקט דורך בינאָקלען און אָבסערווירט אַלץ, וואָס קומט פֿאַר אין די גריבער. וועג גלאָזער האָט דערהערט דעם באַפֿעל „פֿייער", איז ער געפֿאַלן אויף דער ערד. דרײַ מענטשן זענען געפֿאַלן אויף אים און באַשפּריצט זײַן פּנים מיט וואַרעם בלוט. א יונג מיידל וואָס איז געבליבן לעבן פֿון דער ערשטער קויל, האָט זיך דעמאָלט געבעטן בײַ די רוצחים: „איר האָט געשאָסן מײַן מוטער, דערשיסט אויך מיך!"

וועג די שיסערײַ האָט זיך אָפּגעשטעלט, איז גלאָזער אָנטלאָפֿן. אַז ער וועט זײַן אין פֿאַנאַר נאָך א מאָל אוןווידער אָנטלויפֿן, האָט ער זיך ניט געקענט פֿאַרשטעלן...

גאָל פֿילט זיך דאָ ווי א היימישער. ער שפּרינגט אַרײַן אין גראָבן און, צוגעווויקט אָנצונעמען מתים מיט די הענט, ציט ער אַרויס פֿונעם זאַמד עטלעכע קרבנות און פֿרווועט זיי דערקענען. אָלע שטאַמען זיי פֿון די לאָגערן „קײַלים" און ה. ק. פּ. די גופֿים זענען נאָך פֿריש. מיט א מאָל טוט גאָל א געשריי:

— אָט איז ד״ר פֿייגוס!

און באמת, מיר דערקענען דעם באַקאַנטן ווילנער דאָקטער. מען האָט אים אומגעבראַכט מיט עטלעכע טעג פֿרײַער, איידער די רויטע אַרמיי איר אַרײַן אין שטאָט.

אָט איז אויך א צײַגעניש אויפֿן נאָמען פֿון לייזער רודניצקי, אַז ער האָט געענדיקט א שול אין נעטע.

בײַ א האַלב צעפֿאַלענעם גוף, וואָס לויט די גרויע האָר איז ער א יִד פֿון א יאָר 55–60, האָט גאָל אַרויסגעצויגן א ייִדיש ליד, געשריבן מיט בלײַ אויף אַן אויפֿגעקלעפּטן, האַלב צעריסענעם בלעטל. דעם הרוג איז ניט צו דערקענען. דאָס פּנים שוואַרץ. לעכער

אַנשטאָט אויגן. אין ליד וועגדט ער זיך צו זײַן טעכטערל שׂרהלע, וואָס איז אומגעבראַכט געוואָרן פֿאַרן טאָטן. דאָס ליד ענדיקט זיך אַזוי:

„איך וואָלט וועלן שטאַרבן, פֿאַראייניקט ווערן מיטן קינדס נשמה,
און דאָס וואָלט געווען מײַן אייניציקע נחמה.
און נאָך מײַן טויט, ווען איך וואָלט געקענט
צום האַרצן צודריקן מײַן קינד,
וואָלט איך געווען דער גליקלעכסטער
פֿון אַלע טויטע,
וואָס זײַנען ווען ניט איז געשטאַרבן אויף דער וועלט."

*

די מתים־ברענערס האָבן מיר באַווײַזן די גריבער, פֿון וואָנען מען האָט אויסגעגראָבן די טויטע. וויפֿל ס׳איז נאָך פֿאַראַן קבֿרים, איז שווער צו דערגיין. ניט ווײַט פֿון די באַנ־רעלסן, אַן ערך אַ קילאָמעטער פֿון גראָדנער שאָסיי, פֿירט אַרײַן אין אַ קבֿר אַן אָפּגעהאַקט בריקל. אויף אָט דעם בריקל, דערציילן מײַנע באַגלייטערס, האָט מען דאָס געדאַרפֿט לויפֿן און אַרײַנפֿאַלן אין קבֿר. ווען די מענטשן פֿלעגן לויפֿן אויפֿן בריקל, פֿלעגט מען אין זיי שיסן.

— ווו איז דער מענטשנאָש? — פֿרעג איך דאָגימען.

יצחק דאָגים, אייניער פֿון די אָקטיוואָסטע אויפֿבויערס פֿון פּאַנאָרער טונעל, פֿירט מיך אַרײַן אין אַ גראָבן און מיט אַ שטעקל נעמט ער אויפֿשאַרן די ערד. אונטערן אייבערשטן שיכט געלן זאַמד דעקט ער אָפּ אַ קלעפּיק־גרויע מאַסע. איך נעם אַ ביסל אָש אין האַנט און דריק עס צום האַרץ.

אָלע געבײַנדער, מכשירים, דראָט־פֿאַרצוימונגען ארום די קבֿרים האָבן די דײַטשן צעשטערט. פֿון בונקער, ווו ס׳האָבן געווויינט די אַכציק מתים־ברענערס, איז געבליבן בלויז די גרויסע קײַלעכיקע גרוב, אויסגעפֿלאָסטערט מיט געהאַקטע שטיינער. דאָגים דערמאָנט זיך נאָך אַ מאָל, ווי אַזוי ס׳איז אַרגאַניזירט געוואָרן דאָס אַנטלויפֿן. אָט שטייען מיר בײַם אויסטערלישן טונעל, וואָס די מתים־ברענערס האָבן אויסגעגראָבן מיט לעפֿל...

דער אַרויסגעוואָרפֿענער בריוו

דעם 20סטן יולי 1944 איז צו מיר אין דער באַפֿרייטער ווילנע געקומען אַן עלטערע פּוילישע פֿרוי און איבערגעגעבן אַ בריוו, וואָס זי האָט מיט אַ חודש צוריק געפֿונען אויפֿן גראָדנער שאָסיי, וואָס פֿירט קיין פּאָנאָר. דער בריוו — צוויי ראָזע צעטעלעך, פֿאַרשריבן מיט אַ בלײַער אויף פּויליש — איז אַדרעסירט: „איבערגעבן אין ייִדישע הענט". די פֿרוי האָט דעם בריוו באַהאַלטן אין אַ פֿלאַש, און איצט פֿילט זי אויס די בקשה.

מיר, אַ גרופּע חבֿרים, האָבן גלעלייענט דעם בריוו. גלעלייענט און געשוידערט. נאָך דעם ווי מיר זענען אַליין אָפּגעווען צוויי יאָר אין געטאָ, וואָלט אונדז שוין גאָרניט געדאַרפֿט ווונדערן. ווײַזט אָבער אויס, אַז מיר האָבן ווינציק־וואָס געווּסט, ווי אַזוי די געסטאַפּאָ האָט געפֿײַניקט פֿאַרן טויט די קרבנות. און אָט איז די איבערזעצונג פֿון בריוו (אין אַ קירצונג). דער אָריגינאַל געפֿינט זיך אין ווילנער ייִדישן מוזיי.

„א בקשה צו אונדזערע בריידער און שוועסטער, יידן.

...מיר ווייסן ניט, פֿאַר וואָס ס׳איז געפֿאַלן אויף אונדז אַזא שטראָף, אַז מען נעמט אונדז צו דאָס לעבן. אונדזערע קינדער האָט מען אויף אַ בעסטיאַלישן אופֿן געמאָטערט. אַכטיאַריקע מיידעלעך פֿלעגט מען פֿאַרגוואַלדיקן. די מאַמע האָט געמוזט זען דערביי און אַכטונג געבן, דאָס קיינד זאָל ניט שרייַען. שפּעטער פֿלעגט מען די מאַמעס אויסטאָן נאָקעט, שטעלן ביי דער וואַנט, צוביינדן די הענט אין דער הייך און צופֿן די האָר פֿון קערפֿער. די צונג האָט מען זיי געשטאָכן מיט שפּילקעס. געשמירט די אויגן מיט קאַל. די מענער פֿלעגט מען הייסן אַרויסנעמען די געשלעכט־אָרגאַנען און מען פֿלעגט אַרײַנשטעכן אין זיי אַנגעגליטע דראָטן, ביז די פֿלעגן ווערן שוואַרץ.

געווג, פֿלעגן זיי זאָגן, אײַך צו לעבן. מיר וועלן אויסהרגענען אַלעמען. מיר וועלן אײַך אויסמאָטערן. ס׳וועט זיך אײַך אָפּווועלן צו לעבן און וואַרטן אויף סטאַלינען. זיי פֿלעגן אונדז אָפּשניידן די פֿינגער פֿון די הענט און פֿיס... זיי האָבן אונדז אָזוי געמאָטערט פֿיר טעג, און שפּעטער — אויף פּאָנאָר. מיר זענען געווען פֿינף און פֿערציק מענטשן אין איין באַהעלטעניש. דורך אַ קאָנאָל האָבן מיר געהאָט אַ קאָנטאָקט מיט אַ צווייטער גרופּע — זיבן און זעכציק פֿערזאָן — דערוואַקסענע און קינדער.

...וועט יידן וועלן פֿאַר אונדז, 112 מענטשן, דערהרגענען כאָטש איין דײַטש, וועלן זיי טאָן אַ מיצווה פֿאַר אונדזער פֿאָלק. מיט טערן אין די אויגן בעטן מיר: נקמה! נקמה! איך שרײַב אויף פּויליש, ווײַל אַ יידישן בריוו, וועט מען פֿאַרברענען, און אַ פּוילישן וועט אַ גוטער ערלעכער מענטש אָפּגעבן געבליבענע יידן.

מיר געזעגענן זיך מיט דער וועלט, רופֿנדיק צו נקמה!

עס שרײַבן גורוויטש און אָס, דעם 26סטן יוני 1944.״

*

כ׳בין ווידער אין מײַן היימשטאָט. מיט רידלען און זעק שפּאַנען מיר צו די מאַלינעס. ס׳גייט מיט אַבא קאָוונער, קאָמאַנדיר פֿון דער פּאַרטיזאַנישער יידישער מחנה „נקמה־נעמער״, וואָס זײַנע קעמפֿערס האָבן פֿון די ערשטע זיך אַרײַנגעריסן אין שטאָט און אויפֿגענומען אַ שלאַכט מיט די פֿאַרבאַריקאַדירטע דײַטשן. ס׳גייט מיט דער שרײַבער, דער פּאַרטיזאַן ש. קאָטשערגינסקי, וואָס צוזאַמען, מיט געווער אין האַנט, האָבן מיר ביידע זיך אַרויסגע־ריסן פֿון געטאָ און אַוועק אין וואַלד שלאָגן דעם שונא. ס׳גייט מיט די העלדין פֿון דער ערשטער דיוואַרסיע וויטקע קעמפּנער, וואָס האָט אין מײַ 1942 זיך אַרויסגעקליבן מיט אַ באַמבע פֿון ווילנער געטאָ און אַראָפּגעלאָזן אַ דײַטשישן עשעלאָן לעבן נײַ־ווילייקע. ס׳גייט מיט די דרייסטע פּאַרטיזאַנקע זעלדע טרעגער, וואָס אָכצן מאָל האָט זי זיך אומ־געקערט פֿון וואַלד אין געטאָ, כּדי צו ראַטעווען מענטשן. מיט אונדז איז די פּאַרטיזאַנקע רוזשקע — איינע פֿון אונדזערע וועכטערינס.

דאָ וווּ מיר גייען איצט, האָבן נאָך פֿאַר אַ יאָרן אין די זעלבע געסלעך געלעבט אונדזערע בריידער. אויף יעדער שפּאַן ערד, אויף דעם מינדסטן ברוקשטיין איז אויסגעקריצט אונדזער גורל. אָט איז דײַטשישע 19, פֿון וואָנען ס׳איז אַוועק צום טויט איציק ווישנעבערג. אָט איז סטראָשון־גאָס 12, אונדזער באַריקאָדע, וואָס די דײַטשן האָבן אויפֿגעריסן. אויך איצט ליגן נאָך אונטער אירע חורבֿות ביי הונדערט פֿאַרשאָטענע. מיר שטעלן זיך אָפּ. שוויגן. איצט ריידן די ציגל איבער די הונדערט פֿאַרשאָטענע.

די קולטור־אוצרות זענען געווען פֿאַרגראָבן אין אַ צען ערטער. שווער גאָר געווי פֿעסטצושטעלן, וואָס ס׳איז געבליבן. אויף דיַיטשישע 29 איז די באַהעלטעניש פֿארשאַטן מיט אַן אויפֿגעריסענעם מויער. אויף וויוווּלסקי 18 איז אַלץ פֿאַרברענט. אַ סבֿרה, מיר׳ן דאָרטן גאָרניט געפֿינען. וועו די רויטע אַרמיי איז שוין געשטאַנען הינטערן שטאָט, האָבן די דיַיטשן אויסגעפֿונען די באַהעלטעניש אויף סטראָשון־גאָס 6 און געמאַכט אויפֿן הויף אַ שיַיטער פֿון די פּתבֿ־ידן. דאָס איינציקע וואָס איז פֿון שיַיטער געבליבן, איז אַ בריוו פֿון אַבֿרהם רייזען. דער בריוו איז רונד אַרום פֿאַרברענט. בלויז די אונטערשריפֿט פֿון פּאַעט און אַ צען שורות זענען קענטיק.

גאָנץ, ניט אַנגעריבט איז געבליבן די מאַלינע אויף סטראָשון־גאָס 1, מיַין שטוב אין געטאָ. דריַי פֿערטל גערעטעוועט איז אויך די מאַלינע אויף סטראָשון־גאָס 8. דאָרטן זענען באַהאַלטן ביַי צוויי טויזנט ספֿרים פֿון דער סטראָשון־ביבליאָטעק. צווישן זיי — אוניקאַטן און אַ סך יקר־המציאותן. און אָט זענען מיר אויף שאָוולער 6, אין איינער פֿון די וויכ־ טיקסטע מאַלינעס. זי איז צוויי גאָרן אונטער דער ערד און פֿאַראייניקט מיט די רערן פֿון דער קאַנאַליזאַציע. גרשון אַבראַמאָוויטש, דער אויסבויער פֿון דער מאַלינע, גייט איצט מיט אונדז, און אין איינעם זוכן מיר.

אָט זענען די אַלטע פּלאַקאַטן פֿון גאָלדפֿאַדענס ערשטע פֿאַרשטעלונגען. אָט זענען די קליינע צעטעלעך פֿון ד״ר אַלפֿרעד לאַנדויס ווערטערבוך. אָט איז דאָס קעסטעלע מיט שלום־עליכמס בריוו. דערביַי ליגן די פּתבֿ־ידן פֿון ביאַליק און גאָרקי, מענדעלע און יהואש. אָט איז דער פּתבֿ־יד פֿון בערגעלסאָנס „דער טויבער״. ער איז צוגעקלעפּט צום פּינקס פֿון גאָונס קלויז.

מיר גראָבן אויס די סקולפּטורן. זיי האָבן מערסטנס געהערט צום אָנסקי־מוזיי. דעם לייבן־קאָפּ פֿון טאָלסטאַי דערקענען מיר אין דער טונקל. ס׳איז די אַרבעט פֿון איליאַ גינזבורג.

בימים אויפֿגראָבן דעם מאָדעל פֿאַר דער סקולפּטור „דוד״ פֿון אָנטאָקאָלסקי האָט זיך באַוויזן אַ האָנט. איך האָב זי אָנגענומען, און ס׳איז מיר אַדורך אַ שוידער. ניט קיין גיפֿסענע איז די האָנט. אין דער זעלבער מאַלינע האָבן זיך נאָך דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ באַהאַלטן יידן. איינער פֿון זיי איז געשטאָרבן, און מען האָט אים קוֹבֿר געווען לעבן אָנטאָקאָלסקיס סקולפּטור.

*

איך שפּאַן איבער ווילנע. קום צו דער גרינער בריק. די בריק איז אויפֿגעריסן און ליגט אין וואַסער. לעבן איר איז איצט פֿאַראַן אַ צווייטע, אַ פּראַוויזאָרישע, אויפֿגעשטעלט פֿון ברעטער. גייענדיק אויף דער שמאָלער קלאַטקע, זע איך: אין די אייַזערנע פֿרענטן פֿון דער אין וואַסער ליגנדיקער בריק איז אַינגעקעוועטשט אַ דיַיטשישער פֿעלדפֿעבל, איינער פֿון די שוויַינענבערגס, מיט אַ גלאַנציקן האָקנקרייץ אויף דער ברוסט, און די כוואַליעס שוועפּקען אים, פֿלייצן איבערן קאָפּ. און אָנטקעגן, בימים ברעג ווילנע, שטייט אויף דער וואַך אַ יונגער באַוואָפֿנטער יידישער פּאַרטיזאַן.

געשריבן אין מאָסקווע, זומער 1944.

ש א ו ל (שיאָוליאי)

(פֿון א. ירושלמים פינקס)

א קיצור פֿון אונדזערע ליידן אינעם ציימאָפֿשניט פֿון 27סטן יוני ביז צום 23סטן נאָוועמבער 1941.

שוין אויף מאָרגן נאָך דער אָקופּאַציע פֿון שאָוול [4] דורך דער דיימשישער ארמיי, דעם 28סטן יוני 1941, האָט מען געמוזט שלעפּן יידן צו אַלערליי פֿיזישע אַרבעטן. יידן האָבן דאָס שוין דערוואַרט און הכנהדיק אויסגעפֿירט די באַפֿעלן פֿון די דיימשן און די ליטווישע „פֿאַרטיזאַנער". [5] די צאָל פֿון די דאָזיקע „פֿאַרטיזאַנער" וואָס האָבן געפֿיניקט יידן, איז געווען גרויס. זיי האָבן ממש פֿאַרפֿלייצט די שטאָט. פֿויערים האָבן אַנגעטאָן אויף די אַרבל די ווייסע „פֿאַרטיזאַנער־לענטע" און געגאַנגען שלעפּן יידן צו דער אַרבעט. בראָש פֿון די דאָזיקע באַנדעס זענען געשטאַנען ליטווישע אינטעליגענטן — לערערס, שילערס, פֿאַסט־אַנגעשטעלטע א"אַנד. באַזונדערש האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער „פֿאַרטיזאַנישן" אייפֿער די סטודענטן פֿון שאָוולער האַנדל־אינסטיטוט און זייערע לערערס. פֿון די לערערס דאַרפֿן דערמאָנט ווערן: 1. יאָטשיס, לערער פֿון ליטווייש אין דער שאָוולער יידישער מיטל־שול; 2. ליוטקוס, לערער פֿון געאָגראַפֿיע אין שאָוולער האַנדל־אינסטיטוט; 3. באָוושאַ, לערער פֿון ליטווייש אין אַ פּראָפֿעסיאָנעלער שול און שפּעטער — רעדאַקטאָר פֿון דער טרויעריק באַרימטער שאָוולער פּאָגראָם־ציימונג „טעווינע", און אַ סך אַנדערע.

די אַגיטאַציע קעגן יידן איז געווען שרעקלעך. יידן פֿלעגט מען אַרויסיאָגן פֿון די שפּיזקראָמען, מען האָט זיי אַראָפּגעשטופּט פֿון די טראָטוּאַרן און אויך מערדערלעך גע־שלאָגן. אַרויסגיין אין גאַס פֿלעגן זיך דערוועגן בלויז געציילטע, דרייסטערע יידן, דאָס רובֿ פֿרויען.

מאָנטיק דעם 30סטן יוני און דינסטיק דעם 1טן יולי האָבן די „פֿאַרטיזאַנער" דורכגע־פֿירט מאַסן־אַרעסטן פֿון יידן. ווי רויבערס זענען זיי באַפֿאַלן יידישע היזער און אַרעסטירט יעדן אייניעם, וואָס איז זיי אַריינגעפֿאַלן אין די הענט. געראַטעוועט האָבן זיך פֿון אַרעסט נאָר די יעניקע, וואָס זענען צום מאָמענט ניט געווען אין שטוב אָדער אַזעלכע, אין וועמענס שטיבער עס האָבן זיך איינגעקוואַרטירט דיימשן, וואָס האָבן זיי באַשיצט... ס'האָבן זיך געראַטעוועט יידן, וואָס האָבן געהאַט באַקאַנטע [צווישן די] „פֿאַרטיזאַנער". בעת די אַרעסטן זענען אויך פֿאַרגעקומען רויבעריַען. בסך־הכל זענען אין יענע 2 טעג אַרעסטירט געווארן ביז 1000 יידן. וועגן די עינויים וואָס זיי זענען אויסגעשטאַנען [און] געניער וועגן זייער גורל וועלן מיר זיך דערוויסן נאָכן קריג...

צוגעגרייט צום דרוק און הערות — מ. יעלין.

---

4 דריט גרעסטע שטאָט אין ליטע מיט אַ באַפֿעלקערונג פֿון קנאַפּע 40 טויזנט נפֿשות, פֿון זיי — אַרום 8 טויזנט יידן פֿאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה.

5 אַזוי האָבן זיך אָנגערופֿן די ליטווישע היטלעריסטישע מיטהעלפֿערס אין ערשטן פֿעריאָד פֿון דער נאַצי־אָקופּאַציע.

שבת, דעם 5טן יולי, האָבן די „פּאַרטיזאַנער" איבערגעהאַלטן די מאַסן־ארעסטן. א סך פון די וואָס זענען ניצול געוואָרן פון די פֿרישע־דיקע ארעסטן, זענען אין דעם טאָג ארײַנ־געפּאַלן. דערבײַ זענען בײַ זיי געמאַכט געוואָרן גרינטלעכע הויזזוכונגען, און מען האָט צוגענומען אַלע ווערטפֿולע חפֿצים און קליידער. די ארעסטירטע, וועמענס צאָל ס׳האָט [דעם טאָג] דערגרייכט ביז 100, האָבן אַליין געמוזט טראָגן אין ארעסטהויז די זאַכן, וואָס מען האָט צוגענומען בײַ זיי אין די שטיבער. דאָס מאָל איז אַבער געשען ממש א נס: לעבן ארעסטהויז האָבן דײַטשישע פֿעלדזשאַנדאַרן אָפּגעשטעלט די צעוישטע ליטווישע „פּאַר־טיזאַנער", די פֿאַשיסטישע „קעמפֿערס", צוגענומען פון זיי דאָס געווער און פֿרײַגעלאָזט די ארעסטירטע מיט זייער האָב־און־גוטס. וואָס דא איז געשען, איז ניט קלאָר. משמעות איז דער וועראַכט[6] מיאוס געוואָרן דאָס ראָבעווען פון די „פּאַרטיזאַנער". דער דײַטשישער קאָמענדאַנט האָט מערערע מאָל געוואָרנט די באָפֿעלקערונג, אַז זאָלן אָפּגעשטעלט ווערן די רויבערײַען. און וועז דאָס האָט ניט געהאָלפֿן, האָט ער באָפֿוילן אָפּצושטעלן די ארעסטן און די אײַנפֿערדיקע „פּאַרטיזאַנער" ארעסטירט. צווישן זיי — אויך זייער אַנפֿירער בכבֿודו־ובעצמו.

א טרויעריקע ראָלע האָט געשפּילט די צײַטונג „טעוויע". איר העצע האָט איבערגע־שטיגן יעדן גרענעץ. זי האָט געפֿאַדערט ארויסהייבן די יידן פון שאָוול און קאָנצענטרירן זיי אין א לאָגער. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט איז אויפֿגעשוווּמען דער פּלאָן זשאָגער.[7] אָרום 1טן יולי האָט א שליח געפֿלויגן בער קאָרטונען און מענדל לייבאָוויטשן צו קומען צו וואָלפּען, דעם אָפּטייקער. דאָרטן האָבן זיי געפֿונען נאָך יידישע מאַנסלײַט. אויף דער פֿאָר־זאַמלונג איז מיטגעטיילט געוואָרן, אַז מען פֿאַדערט ארויס עטלעכע יידן צום ליטווישן קאָפּיטאַן סטאַנקוס, דעם שפּעטערדיקן באָפֿולמאַכטיקטן פֿאָר יידישע ענינים. געהאַנדלט האָט עס זיך וועגן „איבערזידלען" די שאָולער יידן אין שטעטל זשאָגער, בײַם לעטישן גרענעץ, וועגן וואָס עס זענען שוין געווען מודעות און ארטיקלען אין דער „טעוויע". בער קאָרטון און מענדל לייבאָוויטש האָבן ארויסגעוויזן דרייסטקייט און מספּים געווען צו גיין צו סטאַנקוסן. בײַ אים האָבן זיי שוין געפֿונען דעם שאָולער יד וידוטשינסקי, אויף וועלכן סטאַנקוס האָט אָפּגעוויזן וויי אויף א יידישן פֿאַרשטייער. סטאַנקוס האָט פֿאַרגעשלאָגן צו פֿאָרן מיט אים אָנקוקן זשאָגער און מיטנעמען וידוטשינסקין, וואָס האָט שוין פֿמעט געגעבן דערצו זײַן הסכמה. אויפֿגערעגט פון אָז אומפֿאַראַנטוואָרטלעכקייט מצד וידוטשינסקין, איז אים בער קאָרטון אָוש באָפֿאַלן מיט זײַן שטעקן. סטאַנקוסן האָט ער קלאָר און דײַטלעך געזאָגט, אַז קיינער האָט וידוטשינסקין ניט אויסגעקליבן. קאָרטון און לייבאָוויטש האָבן געבעטן סטאַנקוסן לאָזן די יידן צו ערשט זיך בראָטן און דערנאָך וועלן זיי אים איבערגעבן דעם ווילן פון דער געמיינדע. ב. קאָרטון האָט דערבײַ געזאָגט צו סטאַנקוסן: „מיר פּער־זענלעך איז ליבער, דו זאָלסט אונדז אויסשיסן דא אויפֿן מאָרק, אויב דו ווילסט אונדז אומברענגען".

נאָכן דאָזיקן באָזוך זענען פֿאַרגעקומען עטלעכע זיצונגען פון געקליבענע יידישע מענער, צווישן זיי — אַדוואָקאַט גענ, פּראָוויזאָר וואָלפּע, אַדוואָקאַט אַבראַמאָוויטש, מ. ליי־באָוויטש, ב. קאָרטון, ד״ר בורשטיין א״אַנד. אויף די באַראַטונגען איז מען געקומען צום

---

6 דײַטשישע ארמיי.

7 זשאָגער — א שטעטל בײַם לעטישן גרענעץ, בײַ 60 ק״מ פון שאָוול.

באַשלוס ניט צוצושטימען צום פּלאַן זשאַגער, אַבער זען ניט איבערצוריסן די באַ־ציונגען מיט די ליטווישע מאַכטהאָבערס און גלייכצייטיק אָנקניפּן וועגן דעם ענין קאָנ־טאַקטן מיט פֿאַרשטייערס פֿון דער וועלט. די דאָזיקע קאָנטאַקטן האָבן אויפֿגעשטעלט ד״ר בורשטיין, פֿרל׳ דאָווידאָוויטש און ש. פּץ.

אין צווישן האָט דער [ליטווישער] בירגערמייסטער לינקעוויטשיוס געמאַלדן א רעגי־סטראַציע פֿון יידן, וווּ ס׳איז אָפּגעמערקט געוואָרן יעדערנס עלטער, מצב פֿון דער משפּחה און פּראָפֿעסיע. שוין אויף דעם רעגיסטראַציע־בלאַנק פֿלעגט די רעגיסטראַטאָרשע אָנצייכענען דעם גורל פֿון רעגיסטרירטן דורך א באַשטימטן אות. סטאַנקוס, לינקעוויטשיוס און די אָנדערע נייע מושלים זענען געווען פֿעסט אָנטשלאָסן ארויסצופֿירן די יידן פֿון שאָוול קיין זשאָגער. אויב ניט דעם גאַנצן יידישן קיבוץ, איז לכל־הפּחות א טייל פֿון אים. די יידישע פֿאַרשטייערס, באַזונדערש מ. לייבאָוויטש און ב. קאַרטון, האָבן זיך געוועגדט צו דער ליט־ווישער אינטעליגענץ. צו ערשט צום גלח לאָפּיס, וואָס האָט זיי אויפֿגענומען זייער פֿריינד־לעך און צוגעזאָגט צו טאָן אַלץ, וואָס אין זיין יכולת. ער האָט זיי אָנגעוויזן ליטווינער, וועלכע האָבן, לויט זיין מיינונג, געקענט העלפֿן יידן. דאָס זענען געווען: דער קריזיאָקטער יאָסיטיס, די ריכטערס בוגזילישקיס און רימקיאָוויטשיוס, אורבּיטיס א״אָנד. די אויבן דערמאָנטע ליטווישע פּלל־טוערס האָבן אײַנגעפֿונען, אז זשאָגער איז גאָרניט אַזוי שלעכט פֿאַר יידן. דאָרט, ווײַטער פֿון צענטער, האָבן זיי געמיינט, וועלן זיך די יידן פֿילן בעסער, מיט שפּיזן וועט זיין לייכטער אד״גל. די יידן האָבן אָבער געפֿילט, אז אונטער דער דירעק־טער ליטווישער מאַכט דראָט זיי א גרעסערע ספּנה, און האָבן עס דעליקאָט דערקלערט די ליטווישע פּלל־טוערס.

צו ערשט האָבן די דאָזיקע ליטווינער עפּעס געטאָן פֿאַר די יידן. בוגזילישקיס האָט צוזאַמענגערופֿן די ריכטערס און זיי געבעטן העלפֿן אין דעם ענין. דער גלח לאָפּיס איז אָפֿילו געפֿאָרן וועגן דעם אין קאָוונע.[8] דאָרט האָט מען אים אָבער געגעבן צו פֿאַרשטיין, אז דאָס איז ניט זיין געשעפֿט און ער זאָל לטובת יידן וואָס ווייניקער כלאָפּאָטשען. אויך די איבעריקע ליטווינער, בתוכם בוגזילישקיס, האָבן זיך פֿון דעם ענין צוריקגעצויגן. דאָס זעלבע האָט געטאָן אויך ד״ר יאָסיטיס. אורבּיטיס, דער דעמאָלטדיקער קריזשעף, האָט אָפֿילו אײַנגעפֿונען, אז זשאָגער איז גוט פֿאַר יידן. דער בירגערמייסטער לינקעוויטשיוס האָט קאָטעגאָריש דערקלערט, אז זשאָגער איז א באַשלאָסענע זאַך, און וועגן די פּרטים אָפּגעשיקט צו סטאַנקוסן. דער לעצטער האָט שטאַרק אײַנגעטענהט מיט די יידישע פֿאַר־שטייערס, אז זשאָגער וועט פֿאַר זיי זיין גוט, און האָט צוגעזאָגט פֿלערליי טובות און הנחות.

געזען, אז בײַ די ליטווישע מאַכטהאָבערס איז שוער עפּעס צו פֿועלן, האָבן די יידן באַשלאָסן זיך צו וועגדן צום דייטשישן קאָמענדאַנט. ס׳זענען צו אים אַוועק ד״ר בורשטיין, פֿרל׳ דאָווידאָוויטש און פֿרוי לונץ. זיי האָבן אים אויפֿגעוויזן די שווערקייט פֿון איבער־הייבן טויזנטער מענטשן אויף א מרחק פֿון 60 ק״מ. וווּ קאָן מען נעמען אַזוי פֿיל אויטאָ אַדער אָפֿילו פֿורן, בעת די טראַנספּאָרט־באַדינגונגען זענען איצט אַזוי שווער? און בעיקר — יידן זענען נייטיק אין שאָוול גופֿא. ס׳האָט שוין דעמאָלט [אויף ס׳נײַ] פֿונקציאָנירט די לעדער־פֿאַבריק, וווּ יידן האָבן געשפֿילט אַן אָנפֿירנדיקע ראָלע. די דאָזיקע באַוויזן פֿון דער יידישער דעלעגאַציע האָבן געווירקט אויפֿן קאָמענדאַנט, און ער האָט פֿאַרזיכערט, אז

8 דא איז געווען דאָס זיצאָרט פֿונעם דייטשישן גענעראַל־קאָמיסאַר פֿאַר ליטע.

זשאַגער קומט ניט אין באַטראַכט. אויפֿגעמונטערט דורך דער דאָזיקער דערקלערונג, האָבן די יידישע פֿאַרשטייערס אין נאַמען פֿון דער גאַנצער יידישער באָפֿעלקערונג אַנגעשריבן א בקשה צום [ליטווישן] בירגערמייסטער, אין וועלכער זיי האָבן קאַטעגאָריש דערקלערט, אַז זיי אַנטזאָגן זיך צו פֿאָרן קיין זשאַגער, און פֿאַרגעשלאָגן צו גרינדן א געטאָ אין שאָוול גופֿא. די ליטווינער האָבן פֿון דעסטוועגן ניט אויפֿגעהערט זייער אַגיטאַציע קעגן די יידן און פֿאַר זשאַגער. בראָש פֿון דער דאָזיקער אַגיטאַציע איז געשטאַנען די טאַגצייטונג „טעווינע". ס'איז אַפֿילו אויסגעאַרבעט געוואָרן דער פּלאַן פֿון דער „איבערזידלונג". ס'האָט זיך באַוויזן א מודעה, אַז אין זשאַגער וועט אַרויסגעפֿירט ווערן דער גרעסטער טייל פֿון שאָוולער יידן און אין געטאָ, וואָס וועט געגרינדעט ווערן אין „קאָווקאָזער" ראַיאָן פֿון שאָוול, וועלן בלייבן בייַ 500 מענטשן.

אין צווישן איז אַרויס די גזירה וועגן דער געלער לאַטע, וואָס יעדער יידּ מוז זיך טראָגן אויף דער לינקער זייַט ברוסט, לעבן האַרצן. די ליטווינער האָבן בייַ צייַטנס אַנגעהויבן אַראָפּטרייַבן די יידן פֿון די טראָטוּאָרן. דער בירגערמייסטער האָט פֿאַרוואָרט די יידן צו קויפֿן אין די קראָמען צוזאַמען מיט ליטווינער און באָשטימט פֿאַר זיי 2 באָוונדערע קראָמען.

דער לאָגער פֿאַר די יידן אין „קאָווקאָזער" ראַיאָן האָט געזאָלט פֿאַרטיילט ווערן אויף אָפּטיילונגען פֿון הונדערטער און צענדליקער [אָסירים]. בראָש פֿון די אָפּטיילונגען האָבן געוואָלט שטיין יידישע שרי־עשרות, וואָס האָבן געזאָלט באָקומען פּראָצענטן פֿון זייערע אונטערגעאָרדנטע יידן. עס זענען שוין אָפּילו געווען באָשטימט פערזאָנען אויף די דאָזיקע פּאָסטנס. די גזירה איז אָבער צו נישט געוואָרן א דאַנק דעם האַרטנעקיקן וויידער־שטאַנד פֿון די יידישע פֿאַרשטייערס. די אַרבעט פֿון דער יידישער פֿאַרשטייערשאַפֿט איז אין צווישן פֿאַרבריי־טערט געוואָרן. צו איר זענען צוגעצויגן געוואָרן נייַע פערזאָנען: אָבראָמסאָן, קולפּניצקי, ווידוטשינסקי, א. שליעזין, העכטער, געזעראַל־סעקרעטאַר פֿון דער פֿאַרשטייערשאַפֿט — אַהרן פּ"ץ א"אַנד.

די אָלע פֿאַרשטייערס און אַדמיניסטראַטאָרן האָבן אַנגעוועדט מיטלען צו ראַטעווען די שאָוולער קהילה פֿון גלות־זשאַגער. עס האָבן זיך פֿאַרגרעסערט די שאַנסן אויף הצלחה. פֿלוצעס, אַנהייב אויגוסט, ווען סטאַנקוס איז ניט געווען אין שטאָט, האָט די שטאָט־פֿאַרוואַלטונג זיך אונטערגעאַרבעט און אַרויסגעפֿירט א העלפֿט פֿון מושב־זקנים קיין זשאַגער און דאָרט אים באַזעצט אין א שטאָל. פֿאָרן אַרויספֿירן די צווייטע העלפֿט פֿון מושב־זקנים איז מ. לייבאָוויטש אַוועק צו לינקעוויטשיוסן און אַרויסבאָקומען פֿון אים א צעטל אָפּצולייגן דאָס אַרויספֿירן ביזן קומען פֿון סטאַנקוסן. ער האָט אָבער פֿאַרשפּעטיקט.

א טרויעריקער קאָפּיטל איז די געשיכטע פֿון די קינדער. אינעם אָפּרו־לאָגער אין פּאָלאָנגען. בעת דער סאָוועטנמאַכט זענען מערערע קינדער געשיקט געוואָרן אויף זומער־אָפּרו אין פֿאַרשייידענע לאָגערן. אזא לאָגער איז געווען אויך אין דעם קוראָרט פּאָלאָנגען בייַם באַלטישן ים. צווישן די קינדער אין די לאָגערן זענען געווען א סך יידישע. וועו די מלחמה איז אויסגעבראָכן, זענען די קינדער אין לאָגער פֿון פּאָלאָנגען געשלאָפֿן. אויפֿגעכאָפּט האָבן זיי זיך פֿון די פֿאָלנדיקע באָמבעס אויף די לאָגער־געצעלטן. א טייל קינדער האָט מען אַרויפֿגעזעצט אויף די אויטאָס פֿון סאָוועטישן מיליטער און זיי זענען בשלום אָנגעקומען קיין שאָוול. א טייל אָבער איז אָווּעק צו פֿוס צו דער לעטישער גרענעץ און איז געקומען צוריק אין פֿאָלאָנגען, וויַיל די דייַטשן זענען שוין דאָרט געווען געקומען. גלייַך מיט דער דייַטשישער אָקופּאַציע זענען די יידישע קינדער אָפּגעטיילט געוואָרן פֿון די

„ארישע" און שפּעטער האָט מען זיי פֿאַרשפּאַרט אין בית־המדרש צוזאַמען מיט די ייִדישע אײַנווינערס פֿון פּאָלאַנגען. צוויי טעג האָט מען זיי ניט אַרויסגעלאָזט אָפֿילו צום נויט־באַדאַרף. כּדי צו „רייניקן" די לופֿט אין בית־המדרש, פֿלעגן די דײַטשישע וואַכלײַט וואַרפֿן שטייגער דורך די שויבן און שרעקן אַלעמען. פֿון דאָנען זענען די קינדער אַריבערגעפֿירט געוואָרן אין אַ שטאָל הינטער דער שטאָט. דאָרט האָבן זיי זיך געוואָלגערט אין שרעקלעכן שמוץ און געהונגערט. זייער גאַנצע שפּײַז איז באַשטאַנען פֿון עטלעכע לעפֿל קרויטזופּ און אַ פּאָר קאַרטאָפֿל. די קינדער אין עלטער פֿון 10 יאָר און העכער זענען געטריבן געוואָרן אויף אַרבעט, וווּ „פּאַרטיזאַנער" האָבן זיי געשלאָגן און געפּײַניקט. די קלענערע זענען געבליבן ליגן האָלב אין אָנמאַכט אויף דעם שטרוי אין שטאָל. וועג ס'האָט זיך אײַנגעשטעלט דער פֿאַרקער פֿאָלאַנגען־שאָוול, האָט מען די ליטווישע קינדער געבראַכט מיט אויטאָס פֿון „רויטן קרייץ". די ייִדישע עלטערן האָבן זיך געוענדט צו די ליטווישע פֿאַרשטייערס פֿון „רויטן קרייץ", ד"ר יאַסיַטיס, ד"ר זשילינסקיס און דעם גלח לאָפּיס, וועגן דעם, אַז מען זאָל אויך די ייִדישע קינדער [ברענגען צו] פֿירן אַהיים.

ד"ר זשילינסקיס האָט געענטפֿערט מיט שאָדנפֿרייד: „וואָר ס'האָט זיך געפֿרייט פֿריִער, זאָל איצט קלאָגן"... און האָט זיך קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט עפּעס צו טאָן פֿאַר די ייִדישע קינדער.

ד"ר יאַסיַטיס, דעמאָלט שוין באַשטעטיקטער קריַזדאָקטער, האָט געקוועטשט מיט די פּלייצעס: „ער באָדויערט, אָבער קען ניט העלפֿן, ווײַל די דײַטשן זענען שרעקלעכע מענטשן... (ד"ר יאַסיַטיס האָט זיך געפֿונען אונטערן אײַנדרוק פֿון אַ געשפּרעך מיט אַ דײַטשישן גענעראָל, וואָס ער האָט געהאָט צוריקקערנדיק זיך פֿון מאָסקווע. דער דײַטש האָט געזאָגט: „די ייִדן עקסיסטירן פֿאַר אונדז ניט מער!" האָט ד"ר יאַסיַטיס ניט געגלייבט, אַז מ'קען די ייִדן העלפֿן.)

דער גלח לאָפּיס האָט זיך יאָ פֿאַראינטערעסירט מיט דעם ענין, אָבער ניט געקענט קיין זאַך פֿועלן בײַ זײַנע חבֿרים.

פֿאַרצווייפֿלט פֿון די גרוסן פֿון פּאָלאַנגען און פֿון די תשובות פֿון די ליטווישע עסקנים פֿון „רויטן קרייץ", האָבן די ייִדישע מוטערס באַשלאָסן זיך צו וועגן צום דײַטשישן קאָמענדאַנט. געגאַנגען זענען זיי אויף מסירות־נפֿש, דעריבער איז כּדאַי צו דערמאָנען די נעמען פֿון די דאָזיקע דרייסטע פֿרויען: יאָקאָבסאָן און ירושלמי. גאָנץ אומדערוואָרט האָבן זיי בײַם דײַטש געהאָט אַ בעסערן קבלת־פּנים, ווי בײַ די ליטווישע טוערס. ער האָט זיי צוגעזאָגט מיטהילף און אַרויסגעבן שײַנען צו פֿאַרן אָפּנעמען זייערע קינדער פֿון פּאָלאַנגען. דעמאָלט האָבן די ייִדישע מוטערס נאָך אַ מאָל זיך געוענדט צום „רויטן קרייץ" מיט דער בקשה, ער זאָל ברענגען די ייִדישע קינדער פֿון פּאָלאַנגען אונטער זײַן שוץ. צו ערשט האָט ד"ר זשילינסקיס געענטפֿערט, אַז עס זענען ניטאָ קיין אויטאָס. אָבער דער גלח לאָפּיס און ד"ר יאַסיַטיס האָבן זיך משתּדל געווען און דורכגעפֿירט אַ החלטה צו באַפֿרידיקן די בקשה פֿון די ייִדישע מוטערס. ס'איז קיין פּאָלאַנגען אַוועקגעפֿאָרן אַ דעלעגאַט און געבראַכט אַ רשימה פֿון שאָוולער ייִדישע קינדער, [וואָס געפֿינען זיך] אין פּאָלאַנגענער לאָגער (אינטערעסאַנט איז, אַז 2 טעג האָט מען די רשימה אויסגעבאַהאַלטן פֿון די ייִדישע מוטערס, וואָס האָבן זיך געפּײַניקט פֿון די ספֿקות, צי זייערע קינדער לעבן נאָך). דערנאָך האָט מען געשיקט אויטאָס אָפּצונעמען די קינדער.

דאָס אויסזען פֿון די קינדער איז געווען שרעקלעך: הויט און ביינער, פֿאַרלײזיקט

און באַדעקט מיט ווונדן, גייַסטיק דערשלאָגן ביז ניט צו דערקענען. די עלטערן האָבן זיך אָבער געפֿרייט: זאָלן נאָר די ביינער זיין גאַנץ, פֿלייש וועט אָנוואַקסן. אָזוי אַרום זענען די שאָוולער יידישע קינדער געראַטעוועט געוואָרן פֿון דעם שרעקלעכן גורל, וואָס האָט אין גיכן געטראָפֿן די גאַנצע פֿאַלאָנגענער יידישע קהילה.

די געטאָ

דעם 15טן אויגוסט 1941 האָט מען געזומען אַריבערהייבן די שאָוולער יידן אין „קאָוו־קאָזער" געטאָ. עס זענען באַשטימט געוואָרן ליטווישע קאָמיסיעס אויף אַריבערצוהייבן די יידן. יעדע קאָמיסיע האָט געהאָט אַ פֿאַרזיצער, מיטגלידער און איין יידישן באָאַכטער. דעם יוד האָט מען צוגעקאָפּטירט אַ דאָנק דער שׂדלנות פֿון דער יידישער פֿאַרשטייער־שאַפֿט. צווישן די ליטווישע מיטגלידער זענען אויך געווען פּאָליציאַנטן. די קאָמיסיע האָט קאָנטראָלירט די זאַכן פֿון די יידן און איבערגעלאָזט אין זייער רשות בלויז דאָס, וואָס איז דערלויבט געווען מיטצונעמען מיט זיך אין געטאָ ארײַן, דהײַנו: 3 פּאָר אונטערוועש, 3 פּאָר אייבערוועש, 2 גאַרניטערס, 2 מאַנטלען, 2 פּאָר שיך, איין דעקע, 3 לײַלעכער, 200 (צוויי הונדערט) מאַרק אד״גל. פֿונעם מעבל איז דערלויבט געווען מיטצונעמען: איין טיש פֿאַר אַ משפּחה, איין פּשוטע בעט, און איין שטול פֿאַר אַ מענטש אד״גל. אויך דאָס מיטנעמען שפּײַז איז געווען באַשרענקט. בעתן קאָנטראָל האָבן די קאָמיסיעס צוגענומען פֿון די יידן זייערע ווערטזאַכן. נאָכן קאָנטראָל האָט יעדע משפּחה באָקומען אַ בלוי קאָרטל און איר איז באָפֿוילן געוואָרן אין משך פֿון 24 שעה אַריבערצוהייבן זיך אין „קאָוואָזער" געטאָ, וואָס איז שוין געווען אַרומגעצוימט.

אין די ערשטע טעג זענען די קאָמיסיעס ניט געווען שטרענג, ניט קאָנטראָלירט פּע־דאַנטיש די זאַכן און אָפֿילו דערלויבט דער יידישער משפּחה צו פֿאַרבלײַבן אין שטאָט אַ טאָג לענגער. אין דער זעלבער צײַט האָט די יידישע אַדמיניסטראַציע געארבעט אין „קאָוואָזער" געטאָ און פֿאַרטיילט די אָנגעקומענע משפּחות איבער די הײַזער. די זעלבע אַדמיניסטראַציע האָט אויסגעמאָסטן די קוואַדראַטור פֿון די ווינונגען, אײַנגעטיילט יעדער פֿאָמיליע די קוואַדראַטור, וואָס איר קומט לויט איר גרייס, און גלײַכצײַטיק זיך משתּדל געווען בײַ דעם באָפֿולמאַכטיקטן פֿאַר יידישע ענינים, סטאָנקוס, און דעם בירגער־מײַסטער, אַז מ׳זאָל די געטאָ פֿאַרגרעסערן. לויטן פּלאָן האָבן די קאָמיסיעס געדאַרפֿט ארבעטן אָזוי, כּדי צו געבן די מעגלעכקייט בהדרגה אַלעמען זיך אײַנצואָרדענען. צו ערשט האָט געזאָלט אַריבערגעהויבן ווערן ווילנער־גאַס, דערנאָך — טילזיטער־גאַס אא״וו. פֿאַקטיש האָבן אָבער די קאָמיסיעס ניט געארבעט פֿלאָנמעסיק. זיי האָבן אַרויסגענומען יעדן טאָג פֿון יעדער גאַס אַ געוויסע צאָל אײַנוווינערס און זיי אַריבערגעהויבן, איבערלאָזנדיק די איבעריקע פֿון דער גאַס אויף שפּעטער. דער ארבעטס־טעמפּ פֿון די קאָמיסיעס איז וואָס ווײַטער געוואָרן אַלץ האַסטיקער און זייער קאָנטראָל — שטרענגער. אין „קאָוואָזער" ראײַן זענען צוזאַמענגע־קוועטשט געוואָרן אַזאַ מאַסע מענטשן, וואָס די יידישע אַדמיניסטראַציע האָט בשום אופֿן ניט געקענט אײַנארדענען. דער ראײַן האָט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט אַ בילד פֿון אַ שטעטל בעת אַ שרפֿה. די גאַסן, הויפֿן און דורכגענג זענען פֿול געווען מיט פֿאַרשיידענע בעבעכעס. הונדערטער מענטשן, צווישן זיי פֿרויען, אַלטע לײַט, קראַנקע און קינדער, האָבן זיך גע־וואָלגערט בײַ טאָג און בײַ נאַכט אונטערן פֿריַען הימל, געשריַען, געקלאָגט, און קיינער האָט זיי ניט געקענט העלפֿן.

אז ס׳איז איבערפולט געווארן דער „קאווקאזער" ראיאן, האט סטאנקוס באוויליקט איבערצוגעבן די יידן אויך דעם ראיאן „טראקו". לכתחילה האט דער ראיאן געזאלט ארומ־נעמען אויך דעם גרעסטן טייל פון דער טראקו־גאס. שפעטער איז דער ראיאן פארקלענערט געווארן און אויף די גאסן האבן זיך דא אפגעשפילט די זעלבע ארצריסנדיקע סצענעס, ווי אינעם „קאווקאזער" ראיאן. דער טומל אין ביידע ראיאנען איז נאך מער געוואקסן צוליב דער פאניק, וואס איז באפאלן די נאך פארבליבענע יידן אין שטאט — מען האט ווידער מורא געקראגן פאר זשאגער. נאר מער צונויפקוועטשן די מענטשן אין די ביידע ראיאנען האט מען ניט געקענט. ס׳איז אויפגעשוווימען די פראגע וועגן נאך א ראיאן פאר דער גענט — אויף „קאלניוקאס". די ליטווישע איינווינערס פון ראיאן האבן בשום אופן ניט געוואלט פארלאזן זייערע ווינונגען, האבן געשיקט דעלעגאציעס צו דער דיטשישער ציווילמאכט, וואס איז אין צווישן געגרינדעט געווארן, מיט דער פאדערונג איבערצולאזן זיי אויף אן ארט. ס׳איז צוגעקומען נאך א מניעה: דאס הויז פונעם באפולמאכטיקטן סטאנקוס איז געשטאנען אין „קאלניוקאס". און ער האט זיין הויז ארויסגענומען פון געטא־ראיאן. האבן די ליטווישע איינווינערס געשריען: „אויב „קאלניוקאס" ווערט אפגעגעבן די יידן, טא גיב אויך דו, סטאנקוס, אפ דיין הויז!" דער פלאן זשאגער איז ווידער געווארן אקטואל, און די יידישע פארשטייערס האבן ווידער אנגעהויבן אפצוקלאפן די שוועלן פון די ליטווישע עסקנים, אבער אן דערפאלג. אייניר פון זיי, דער אויבן דערמאנטער בוגיילישקיס, האט אפילו גע־ענטפערט בזה הלשון: „איר, יידן, קענט דאך ניט פארלאנגען פון די ליטווינער, אז זיי זאלן צוליב אייך זיך אפזאגן פון זייערע הייזער".

שבת, דעם 30סטן אויגוסט, האט נאך סטאנקוס צוגעזאגט די יידישע פארשטייערס צו גענן זיי דעם „קאלניוקאס", נאר גענטן עס האלטן בסוד. אין די בלויע קארטלעך איז אפילו שוין געווען די באמערקונג: „איבערזידלען אין קאלניוקאס".

מאנטיק, דעם 1טן סעפטעמבער, איז געווארן באוווסט, אז „קאלניוקאס" ווערט די יידן ניט געבן. ס׳איז אנצונעמען, אז דא איז שוין געווען פארמישט די דיטשישע ציווילע מאכט. דעם זעלבן מאנטיק איז א דעלעגאציע אין באשטאנד פון אדוואקאט אבראמאוויטש, ב. קארטון און מ. לייבאוויטש אוועק צום בירגער־מייסטער. לכתחילה האט ער זיי ניט געוואלט אויפנעמען. דערנאך — זיי מקבל פנים געווען אויף דער שוועל פון זיין קאבינעט: „וואס ווילט איר פון מיר? גייט צו אייער באפולמאכטיקטן [סטאנקוס]!"

אבער די יידישע פארשטייערס זענען פון דעם קבלת־פנים ניט געפאלן מיטן מוט און פמעט ווי איבער גוואלד זיך אריינגעריסן אין קאבינעט. דא האט זיך צווישן זיי און דעם בירגער־מייסטער אנטוויקלט פאלגנדיקער שארפער איבעררייד:

די פארשטייערס: מיר זענען געקומען בעטן דעם „קאלניוקאס".

דער בירגער־מייסטער: דאס איז אוממעגלעך!

די פארשטייערס: ס׳איז דאך שרעקלעך ענג בייַ אונדז!

דער בירגער־מייסטער: איר וועט זיך מוזן פארענגען, אינארדענען זיך אין שטאלן. דערווייַלע איז נאך וואלעם, לופט איז דא גענוג. שפעטער וועלן מיר זען צו באזארגן פאר אייך באקאן.

ער האט אין דעם מאמענט שוין גאנץ גוט געוווסט, אז בארקאן וועלן ניט געבויט ווערן. ער האט ווידער דערמאנט זשאגער און געמוסרט די יידישע פארשטייערס, הלמאי זיי האבן גלייך ניט מסכים געווען צום פלאן זשאגער.

געזען, אז דאס רעדן איז אומזיסט, האָט אַדוואָקאַט אַבראַמאָוויטש געזאָגט:

— אויב דו באַטראַכטסט אונדז ווי אַביעקטן, האָבן מיר דאָ ניט וואָס צו טאָן.

און דערמיט האָט זיך די „אוידיענץ" געענדיקט.

כּדי אין גאַנצן צו צעטומלען די יידן, האָבן אונדזערע „פֿאַרזאַרגערס" פֿאַרשנעלערט די אַרבעט פֿון די קאַמיסיעס. יעדן טאָג זענען געווען טעטיק 6 קאַמיסיעס. זייערע פֿאַרזיצערס האָבן באַקומען אַ נייע קאַמפּעטענץ: באַשטימען פֿאַר די קאַנטאָנירטע יידן זייער אָרט — אין געטאָ אָדער אין „שול", אַ נאָמען וואָס איז אריינגעשריבן געווארן אָנשטאָט „קאַלניו־קאָס", וואָס איז איבערגעמעקט געווארן. דאָס וואָרט „שול" האָט באַטייט די קרעמער־קלויז און דעם מושבֿ־זקנים, וואָס זיצנע מענטשן זענען אַריבערגעפֿירט געווען קיין זשאָגער. די יידישע עסקנים האָבן שוין דעמאָלט קלאָר געווּסט, וואָס עס באַטייט — „שול"... מיט איר אַכזריות האָט זיך אויסגעצייכנט די ערשטע קאַמיסיע, מיט ליובערסקיסן, וואָס איז געווען איר פֿאַרזיצער און מאָטל דוניע — דער יידישער בייזיצער. דער אַ פֿאַר־זיצער האָט באַווּסטזיניק אַוועקגעשיקט אַ סך יידן אין „שול" — אויף יענער וועלט. (אינטערעסאַנט, אז נאָך איידער מען האָט געפֿירט יידן אין „שול" האָט סטאַנקוס געפֿאַדערט פֿון די יידישע פֿאַרשטייערס, זיי זאָלן אים תּיכף צונויפֿשטעלן אַ רשימה פֿון 300 מענטשן, וואָס זאָלן געפֿירט ווערן קיין זשאָגער. די פֿאַרשטייערס האָבן זיך דערפֿון אָפּגעזאָגט. האָט סטאַנקוס איבערגעגעבן די קאַמפּעטענץ צונויפֿצושטעלן די רשימה צו די [ליטווישע] פֿאַרזיצערס פֿון די קאַמיסיעס.)

אויך די באַצוגונג פֿון די איבעריקע קאַמיסיעס צו די יידן איז געווארן האַרבער. די קאַנטראָל איז געווען גאָר שטרענג, זאָכן האָט מען אָפּגענומען מיט אַ חשבון און אַן אַ חשבון, און אין „שול" זענען אָפּגעשיקט געווארן איבער טויזנט יידן...

דינסטיק, דעם 2טן סעפּטעמבער, האָט מען אָנגעהויבן פֿירן יידן אין „שול", און די צוויי באַשטימטע פּלעצער — די קרעמער־קלויז און דער מושבֿ־זקנים זענען פֿול געווארן. מענער, פֿרויען, אַלטע לייט און קינדער האָט מען צונויפֿגעשפּאַרט אין אַן ענגן רוים, צוזאַמען מיט זיערע זאכן. ס׳איז ניט געווען ווו זיך צו זעצן. מ׳האָט ניט צוגעלאָזט צו די פֿאַרשפּאַרטע קיין שפּייז און וואַסער. מענטשן זענען געווען פֿאַרשמאַכט פֿון הונגער און דאָרשט, און די שומרים, די ליטווישע „פֿאַרטיזאַנער", האָבן קיינעם ניט אַרויסגעלאָזט.

מיטוואָך בייַ טאָג, דעם 3טן סעפּטעמבער, האָבן מ. לייבאָוויטש און א. פּ״ץ באַזוכט דעם אַרעסטהויז אין מושבֿ־זקנים און זענען פֿאַרשטיינערט געווארן פֿון בילד, וואָס האָט זיך אָנטפּלעקט פֿאַר זייערע אויגן: פּנימער פֿאַריאושטע, צעקרימטע פֿון פּאָניק און פּיין, העכט אויסגעשטרעקטע נאָך הילף און איבער אַלץ — אַ האַרצרייסנדיק געשריי: „ראַטעוועט אונדז! מיר האָבן ניט קיין ביסן ברויט, קיין ביסל וואַסער! ראַטעוועט!"

די פֿאַרשטייערס זענען געלאָפֿן צום באַפֿולמאַכטיקטן, סטאַנקוס, געבעטן רחמים, זיך דערבאַרעמען איבער די אַרעסטירטע. סטאַנקוס האָט צוגעזאָגט צו פֿאַרלייכטערן זייער לאָגע. אין דער אמתן זענען געשיקט געווארן יונגע ליטווישע „פֿארטיזאַנער" דורכצופֿירן אַ רע־גיסטראַציע פֿון די אַרעסטירטע לויטן עלטער, געשלעכט און באַשעפֿטיקונג. די רעגיסטראַ־טאָרן האָבן געזאָגט, אז דאָס ווערט געמאַכט, כּדי צו באַשטימען דעם ווויז־שטח פֿאַר די מענטשן. די רעגיסטראַציע איז געמאַכט געווארן אין גרויס אייליקייט, אין 2 עקזעמפּלאַרן און איז איבערגעגעבן געווארן סטאַנקוסן אין קאַבינעט, ווו מען האָט קיינעם ניט אַריַין־געלאָזט. די יידישע פֿאַרשטייערס האָבן אויך געזען, ווי צו סטאַנקוסן זענען אַריַין די

טרויעריק באַרימטע תּלמידים קולאָוקשאַ און דער דייטשישער אַנפירער פֿון די רוצחים, און די ליסטעס זענען זיי איבערגעגעבן געוואָרן.

די יידישע פֿאַרשטייערס האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז עס געשעט אַן אומגליק. זיי האָבן זיך אַריינגעריסן צו סטאַנקוסן אין קאַבינעט און, קלאַפּנדיק מיט די פֿויסטן אין טיש, געפֿאָדערט צו ענטפֿערן, ווּהין פֿירט מען די יידן פֿון „שול“ ?

סטאַנקוס וואָס איז געווען שיפֿור, האָט אַריינגעשטעקט זײַנע הענט אין די האָר און געזעדט ווי צו זיך: „פֿרעגט ניט! איך ווייס ניט! דאָס איז קעגן מײַן ווילן!“

דאָנערשטיק איז מ. לייבאָוויטש געגאַנגען אין מושבֿ־זקנים און דערשפּירט אין הויף אַ מאָדנע שטילקייט — די מענטשן זענען שוין געווען אַרויסגעפֿירט! ער האָט געפֿרוווט אַריינריסן זיך אינעווייניק, אָבער דער וואָכמאַן האָט זיך אַרויפֿגעוואָרפֿן אויף אים, ווי אַן אָפּגעריסענער הונט פֿון דער קייט, שריַענדיק: „אַוועק, דו ייִד!“ לייבאָוויטש האָט באַווײַזן צו זען, ווי די הענקער טיילן זיך מיטן יידישן האָב־און־גוטס, וואָס איז געבליבן פֿון די אַרויסגעפֿירטע.

אַרויסגעפֿירט האָט מען די אומגליקלעכע, ניט לאַנגדיק זײַ נעמען אָפֿילו די אייבערשטע בגדים. צוליב וואָס? — אין קושער [9] גריבער דאַרפֿן זיי עס ניט!...

באַמערקונגען און פֿרטים, דערציילט פֿון שמואל פ״ץ

גלײַך פֿון די ערשטע טעג פֿון דער דייטשישער אָקופּאַציע איז ער, [ש. פ״ץ], געוואָרן דער לאָגער־מײַסטער [פֿאַרוואַלטער פֿון סקלאָד] פֿון דער לעדער־פֿאַבריק. דער פֿאַרוואַלטער [פֿון דער פֿאַבריק] איז געווען שטרעלא. דייטשישע סאָלדאַטן און אָפֿיצירן פֿלעגן קומען קויפֿן לעדער און פ״ץ האָט זיי באַדינט. א דאַנק דעם איז ער געוואָרן א מקורב מיט די נײַע מאַכטהאָבערס, צווישן זיי, דער קאָמענדאַנט פֿון ס.ד.[10] קראָוליך, שעף פֿון דער שוץ־פּאָליצײַ דיגוטס, דירעקטאָר פֿון דער פֿאַבריק מילער, שטאַבסלייטער שרעפּפֿער א״אַנד. מיט זייער הילף האָט ער בעת די ערשטע אַרעסטן באַפֿרײַט מערערע אַרעסטירטע יידן, געוועזענע אַנגעשטעלטע פֿון פֿאַבריק. וועג ס׳איז אויפֿגעקומען דער פֿלאָן זשאַגער, האָט ער מיט נאָך אייניקע יידן, בעלי־השפּעה אין דער פֿאַבריק, אויפֿגעקלערט דעם קאָמענדאַנט און אַנדערע מאַכטהאָבערס די נייטיקייט פֿון די יידן פֿאַר דער שטאָט שאָוול. וועג מען האָט אַנגעהויבן פֿירן די יידן אין „שול“, האָט ער געוואָלט פֿאַרזיכערן זײַנע קרובים פֿון דער פֿורענות. מיט א טעות זענען זיי יאָ אַריינגעפֿאַלן אין „שול“. וועג ער האָט געוואָלט זיי ראַטעווען, איז שוין געווען צו שפּעט. א געלאָפֿענער פֿון גרוב, וועמען א זיכערקייט־פֿאַלי־ציסט האָט באַפֿרײַט, האָט דערציילט דעם גאַנצן אמת. ש. פ״ץ איז דעמאָלט אַרײַן צום שטאַבסלייטער שרעפּפֿער און קאָטעגאָריש געפֿאָדערט צו זאָגן, וווּ זענען אַהינגעקומען זײַנע קרובֿים. צו ערשט האָט יענער געגעבן אַן אויסמײַדנדיקן ענטפֿער. ש. פ״ץ האָט אָבער ניט נאָכגעלאָזט און געפֿאָדערט א קלאָרע תּשובה. האָט יענער כּמעט ווי מודה געווען, אַז די אַרויסגעפֿירטע פֿון „שול“ זענען „צום טייל שוין פֿאַרניכטעט“. וויסנדיק איצט, וואָס עס באַטרײַט „שול“, האָט ש. פ״ץ אויסגעהיט פֿון איר מערערע יידן... אויך דעם 9טן סעפּטעמבער,

9 קושׁ (קושיאי) — א וואַלד לעבן דאַרף מיטן זעלבן נאָמען, א 15 ק״מ פֿון שאָוול. דאָ זענען געווען צוגעגרייט די מאַסן־קבֿרים פֿאַר שאָוולער יידן.

10 זיכערקייט־דינסט (געסטאַפּאָ).

פֿאַרן אַרויספֿירן מענטשן נאָך אַ מאָל פֿון „שול" האָט אים דער וואַכמײַסטער פֿון דער זיכערקייט־פֿאַליציי, דיגוטס, געהאַלפֿן אַרויסנעמען פֿון דאָרט 12 מענטשן.

די „שול" איז געווען שטאַרק באַוואַכט. אויך די גאַסן, דורך וועלכע די אויטאָבוסן מיט די אַרויסגעפֿירטע יידן האָבן געדאַרפֿט דורכפֿאָרן, זענען געווען באַוואַכט. ש. פ"ץ האָט זיך געשטעלט אין אַווינקל פֿון דער רודע־גאַס און פֿאַרשריבן אויף צעטעלעך נעמען פֿון די, וואָס געפֿינען זיך נאָך אין „שול". דורך אַ באַקאַנטן „פֿאַרטיזאַנער" האָט ער געשיקט די צעטעלעך צו דיגוטסן און יענער האָט [די מענטשן] באַפֿרײַט. דעם 10טן אָקטאָבער האָט ער אין זײַן אויטאָ, צוזאַמען מיטן דירעקטאָר מילער, געאײַלט אין גטאָ און גערעטעוועט פֿון טויט מערערע מענטשן.

בית־היתומים

די יידישע פֿאַרשטייערס האָבן אָפּגעמאַכט מיטן באָפֿולמאַכטיקטן פֿאַר יידישע ענינים, אַז דער מושבֿ־זקנים און בית־היתומים זאָלן בלײַבן אין גטאָ. דער באָפֿולמאַכטיקטער האָט אָפּפֿילו מסכים געווען צוריקצוקערן דעם טייל פֿון מושבֿ־זקנים, וואָס איז שוין אַרויסגעפֿירט געוואָרן קיין זשאָגער. פֿאַרן בית־היתומים איז געווען פֿאַרויסגעזען דאָס גרויסע הויז פֿון סטאָנקוסן אויף טראָקו־גאַס. (שפּעטער איז דאָס הויז בעת דער ערשטער קירצונג אָפּגעשניטן געוואָרן פֿון גטאָ.) אין שטאָט זענען געמאַכט געוואָרן די ערשטע הכנות אויף אַריבערצופֿירן דעם בית־היתומים אין גטאָ. די יידישע פֿאַרשטייערשאַפֿט איז אין דעם געווען אַזוי זיכער, אַז זי האָט געעצהט אַ פּליטה פֿון ציטאָוויאַן, קאָפּלאַן, דערווײַלע לאָזן אירע דרײַ קינדער אין בית־יתומים, ביז זי וועט געפֿינען אַן אָרט אין גטאָ. דעם 6טן סעפּטעמבער האָט דער בית־יתומים געזאָלט אַריבערגעהויבן ווערן. עס זענען נאָר נייטיק געווען דורכצופֿירן געוויסע פֿאָרמאַליטעטן. דער טאָג איז פֿאַרבײַ און די פֿאָרמאַליטעטן זענען ניט דערליידיקט געוואָרן. 7 אַ זייגער פֿאָר נאַכט האָט זיך פֿאַרשפּרייט אַ קלאַנג אין גטאָ, אַז דער בית־היתומים איז אַרויסגעפֿירט געוואָרן. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דעם זעלבן טאָג, 18.30 אַ זייגער, איז צום בית־היתומים צוגעפֿאָרן אַ לאַסטאָויטאָ. מען האָט באָפֿוילן די קינדערלעך מיטן לערער קאָץ און דער עקאָנאָמקע אײַנשטיגן אין דער מאַשין. מ'האָט זיי קיין זאָך ניט געלאָזט מיטנעמען. אָפּילו אָנטאָן זיך ווי געהעריק ניט געלאָזט. דעם אויטאָ האָט באַגלייט די ליטווישע זיכערקייט־פֿאַליציי („זעלבשוץ־באַטאַליאָן") מיט דעם טרויעריק באָרימטן קולאָקשאָ בראָש. עס זענען אומגעקומען 43 קינדער, די עקאָנאָמקע און דער לערער קאָץ. צוזאַמען מיט זיי — די דרײַ קינדער פֿון דער פֿרוי קאָפּלאָן פֿון ציטאָוויאַן, וואָס האָבן זיך מיט גרויס מי אַרויסגעראַטעוועט פֿון די ציטאָוויאַנער רוצחים. די עלטסטע פֿון די קינדער, אַ מיידל, אַ זעלטענע שיינהייט, אויף וועלכער די ציטאָוויאַנער מערדערס האָבן רחמנות געהאַט און זי מיט איר משפּחה געלאָזט לעבן. דער טרויעריקער גורל האָט זי ניט אויסגעמיטן און זי איז אומגעקומען מיטן שאָולער בית־היתומים.

זונטיק דעם 7טן סעפּטעמבער איז געקומען אין גטאָ אַ קאַמיסיע, אָנגעפֿירט פֿונעם טרויעריק בארימטן ליובערסקיס, דעם פֿאַרזיצער פֿון דער ערשטער קאַמיסיע בײַם אַריבער־פֿירן די יידן אין גטאָ, און דורכגעפֿירט אַ רעגיסטראַציע. די גטאָ־אײַנווינערס האָבן קיין שלעכטס ניט פֿאַרויסגעזען און אָלע, אָלט און יונג, האָבן זיך רעגיסטרירט. מ'האָט נאָר אַ ביסל „געקירצט" די יאָרן און געשטאַרקט דאָס געזונט: זיך פֿאַרשריבן יינגער, געזינטער און אַרבעט־פֿעיק. עס זענען פֿאַרבײַ עטלעכע טעג און מען האָט די רעגיסטראַציע פֿאַרגעסן.

אין העלן נאכמיטאג פון מיטוואך, דעם 10טן סעפטעמבער, האָט זיך אין געטאָ ארײַנגעריסן א לאָסטאויטאָ און נאָך אים — נאָך עטלעכע מאָשינען מיט באַוואָפנטע „פּאַרטיזאַנער" פון „זעלבשוץ־באַטאַליאָן". צו ערשט האָבן זיי ארומגערינגלט דאָס הויז אויף פּאָדירסיו גומ׳ 2 און ארויסגעפֿירט פון דאָרט עטלעכע משפחות יונגע מענטשן: די פֿרוי פֿײַנשטיין מיט 2 קינדער, די פֿרוי וואָלאָוו מיט 2 קינדער, די פֿרוי סמילג מיט א קינד, דעם בלעכער אַלעק־סאַנדראָוויטש מיט זײַן פֿרוי. זיי האָבן געוואָלט מיטנעמען אויך די מענער פון די פֿרויען, אָבער צום באַדויערן פון די רוצחים זענען די מענער געווען אין שטאָט בײַ דער אַרבעט. דערנאָך זענען זיי געגאַנגען איבער דער גרענעץ מיט א רשימה, לויט וועלכער זיי האָבן צונויפֿגעקליבן אַלטע מענער און פֿרויען און זיי ארויסגעפֿירט. מיט די אַלטע האָבן זיי אָפּט מיטגענומען אויך יונגע. דער איבערפֿאַל האָט געדויערט א 2–3 שעה און איז געווען אַזוי איבערראַשנדיק, אַז די מענטשן האָבן זיך ניט אַריינטירט, וואָס מיט זיי געשעט. עס זענען געווען פֿאַלן, וועו קינדער זענען פֿרײַוויליק מיטגעגאַנגען מיט זייערע עלטערן, כאָטש זיי, די יונגע, זענען אין דער רשימה ניט געווען. די אויטאָס פֿלעגן ארויספֿאָרן פון גרענץ פֿול מיט יידן און באַלד לײַדיק זיך אומקערן, וואָס האָט געגעבן א גרונט צו מיינען, אַז די ארויסגעפֿירטע זענען „אויסגעלאָדן" געוואָרן ניט וויט פון שאָוול. וועו פֿײַנשטיין האָט זיך דערוווסט, וואָס עס איז געשען מיט זײַן משפּחה, איז ער געלאָפֿן צום שטאַבסלייטער שרעפּפֿער און צום שעף פון דער זיכערקייט־פֿאַליציי (מיט זיי איז ער געווען גוט באַקאַנט, וויל וויי א קינסטלער פון בורשטין־אויסאַרבעטונגען האָט ער פֿאַר זיי געמאַכט פֿאַרשיידענע וואַרטפֿולע זאַכן) און געבעטן צוריקברענגען זײַן פֿרוי און קינדער. אָבּ, ס׳האָט זיך ארויס־געוויזן, אַז זײַן פֿרוי האָט געהאָט א שוצבריוו, נאָר פון איבערראַשונג האָט זי אים פֿאַרגעסן צו ווײַזן. די הויכע לײַט האָבן זיך פֿאַראינטערעסירט מיטן גורל פון [פֿײַנשטיינס] משפּחה, אים געגעבן אַן אויטאָ נאָכצוואָגן זי. ער איז אָפּגעפֿאָרן עטלעכע צענדליק קילאָמעטער אין דער ריכטונג צו זשאָגער, וווהין מען האָט פֿלומרשט געזאָלט ארויספֿירן די מענטשן, און האָט זיי ניט געטראָפֿן. ס׳איז קלאָר געוואָרן, אַז מען האָט זיי אַוועקגעפֿירט אַהין, פון וואָנען ס׳איז קיין צוריק ניטאָ...

אין דעם טאָג האָט מען פון גרענץ ארויסגעפֿירט דעם חשובן לערער, אליעזר גאָלדשטיין, וועמענס 60־יאָריקן יובילי ס׳האָט מיט 6 יאָר צוריק געפֿײַערט די שאָולער העברעישע גימנאַזיע, וווּ ער האָט מיט מסירות און ליבע געאַרבעט ווי א לערער און דערציִער, פון 1920 ביז די רוסן זענען ארײַן אין שאָול. [די דײַטשן האָבן] אים ארויסגעפֿירט צוזאַמען מיט זײַן פֿרוי. אויך די יונגע איבערגעבענע לערערין, טײַבעלע שנײַדער, מיט איר אַלטן פֿאָטער, אַן אָנגעזעענער שאָולער בעל־הבית, האָט מען דעם טאָג ארויסגעפֿירט.

אויף מאַרגן, דאָנערשטיק, האָט זיך דאָס „ארויספֿירן" אָנגעהויבן 9 א זייגער אין דער פֿרי. דער טאָג איז געווען א רעגנדיקער. די „פֿירערס", מיטן „וואָדאָס"[11] פון די „פֿאַרטי־זאָנער" און פֿאַליציסטן בראָש, זענען געגאַנגען פון הויז צו הויז און געזוכט די אַלטע [לײַט] לויט דער רשימה, וואָס זיי האָבן געהאָט מיט זיך. א סך פון די פֿאַרמישפּטע האָבן זיך באַהאַלטן און געראָטעוועט. דער שרײַבער פון די שורות איז אַליין געווען אין זייער צאָל. מ׳האָט אים בײַ צײַטנס אָנגעזאָגט, און ער האָט זיך מיט זײַן פֿרוי און 2 קליינע קינדער דורכגעגנבֿעט דורך גערטנער און זיך באַהאַלטן אין א הויז. שפּעטער איז ער אויסגעמעקט

11 „וואָדאָס" — אָנפֿירער (ליטוויש).

געוואָרן פֿון דער רשימה. אין דאָזיקן טרויעריקן טאָג איז אַרויסגעפֿירט געוואָרן דער אָלטער פּראָפֿעסאָר פֿון מוזיק און לאַנגיאַריקער מוזיק־לערער אין דער שוואָלער העברעישער גימ־נאַזיע, משה קראָוועץ, מיט זײַן פֿרוי. מען איז געווען אַווי איבעררַשט פֿון די אָלע געשעע־נישן, אַז מ׳האָט זיך ניט געכאַפּט, ווו ס׳גייען די אויטאָס. ביז עס איז געקומען צו לעבעדיקער עדות. אין געטאָ האָט זיך פֿאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז ס׳איז דאָ אַ פּליט פֿון די גריבער און געפֿינט זיך אין שטאָט בײַ אַ פֿאַמיליע, וואָס איז דאָרטן נאָך געבליבן. ס׳איז אַוועק אַהין דער פֿאַרשטייער מ. לייבאָוויטש און זיך דערוווּסט דעם שרעקלעכן אמת: אָלע אַרויסגעפֿירטע האָט מען געברַאַכט צו אַ וועלדל לעבן בובי און דאָרט, בײַ פֿון פֿריִער צוגעגרייטע גריבער, זיי אָלעמען אויסגעשאָסן. דער פּליט אָליין איז פֿאַרוווּנדיקט געוואָרן, נאָר ער האָט זיך געראַטעוועט פֿון גרוב. שפּעטער איז געקומען אַ צווייטער פּליט און באַשטעטיקט דעם דאָזיקן שרעקלעכן אמת.

דעם 13טן סעפּטעמבער האָט זיך אָנגעהויבן די רעגיסטראַציע פֿון די געטאָ־אינווויינערס און דאָס אַרויסגעבן זיי געלע פּעסער. בראָש איז ווידער געשטאַנען דער טרויעריק באַרימטער ליובערסקיס. די גאַנצע געטאָ איז פֿאַר אים פֿאַרבײַגעגאַנגען ווי אַ סטאַדע — פֿבֿקרת רועה עדרו — און ער האָט לויט זײַן אײַנזען באַשטימט דעם גורל פֿון דעם קאָנטראָלירט: געבן אַ געלן פּאָס אָדער — אַרויספֿירן. מענטשן האָבן זיך צוגעגרייט פֿון פֿאָרויס: אָלטע האָבן זיך אויסגעבאַהאָלטן אָדער זיך מאַסקירט — געפֿאַרבן די האָר, אויסגעגליכן די קנייטשן, אָפּגעשאָרן די בערד און אָפּגעטאָן אַנדערע קאָסמעטישע צויבערײַען. נאָר קיין מאָל איז ניט געווען [ביי די פֿאָרוקמאַכערס] אַזאַ קלײַנטור ווי דאָס מאָל: אָלטע, קראַנקע, פֿאַרחושכטע און פֿאַרייאושטע פּנימער. אָבער ניט אָלעמען איז געלונגען אָפּצונאָרן דעם כיטרען פֿאַרזיצער, און אַ סך זענען גלײַך פֿון דער קאָנצעלאַריע אַוועקגעפֿירט געוואָרן מיט אַן אויטאָ אין „שול״ אַרײַן. דעמאָלט האָבן זיך אַרײַנגעמישט אין דער רעגיסטראַציע די [ייִדישע] אַדמיניסטרא־טאָרן און דורכגעשמוגלט אַ סך פּעסער פֿון די „חשודיקע״ פּערזאָנען. באַזונדערש האָט זיך אין דעם אויסגעצייכנט דער אַדמיניסטראַטאָר בורגין. ער פֿלעגט צונויפֿקלײַבן די בלויע קאָרטלעך פֿון די באַדראָטע אָלטע ייִדן, באַהאָלטענערהייט זיי איבערגעגעבן צום טיש פֿון דער קאָנצעלאַריע און דורכן פֿענצטער דערלאַנגט דעם רעגיסטראַטאָר, וואָס האָט זיי שוין פֿאַרענדיקט שרײַבן. אויף אַזאַ אופֿן זענען גערַאַטעוועט געוואָרן ניט ווייניק ייִדן. נאָר אויפֿן צווייטן טאָג האָט זיך דער פֿאָרזיצער געכאַפּט און שוין בעסער געהיט. דעם אַדמיניסטראַטאָר בורגין האָט ער אַרויסגעטריבן און אים אָפּילו געדראָט מיט דער „שול״. אים האָט ער דעם געלן פּאָס געגעבן צום סאָמע לעצט.

אַ סך קרבנות זענען געווען אין ערשטן טאָג פֿון אַרויסגעבן די געלע פּעסער. אויף מאַרגן האָבן זיך די [ייִדישע] פֿאַרשטייערס צוגעגרייט און אַראָפּגעברַאַכט אין געטאָ דעם באָפֿולמאַכטיקטן [פֿאַר ייִדישע ענינים], סטאַנקוסן, בכבֿודו־ובעצמו. אין הויז פֿון מ. לייבאָ־וויטש האָבן זיך די פֿאַרשטייערס געזעצט מיט אים צום טיש עסן און טרינקען... מיט בלוטיקע הערצער האָבן די פֿאַרשטייערס געטרונקען מיט אים און מיט פֿלומרשט לאַכנדיקע פּנימער אויסגעבעטלט לעבן פֿאַר אַ סך פֿון די פֿאַרמישפּטע. דערבײַ האָט פּאָסירט פֿאַלגנ־דיקס: אין מיטן דער „שימחה״ איז צוגעלאָפֿן צום באָפֿולמאַכטיקטן אַ צוועלף־יאָריק מיידעלע, זאָקס, און מיט געוויין זיך געוואָרפֿן צו זײַנע פֿיס, אויסרופֿנדיק:

— ראַטעוועט מײַן טאָטן, מאָמען, ברידער און שוועסטער!

— וואָס איז מיט דיר? — האָט געפֿרעגט דער האַלב שיכּורער סטאַנקוס.

— מ׳פֿירט זיי אין „שול", באַפּריי זיי! — האָט דאָס מיידעלע רירנדיק זיך געבעטן און זיך צעווײנט.

ס׳האָבן מיטגעווײנט די פֿאַרשטייער. ס׳האָט זיך אָפֿילו פֿונאַנדערגעווײנט דער באַפֿול־מאַכטיקטער אַליין. באַלד האָט ער זיך אָפּגערופֿן מיט אַ ווינק:

— וואָס פֿאַר אַ שוחד וועסטו מיר געבן, אַז איך זאָל דיינע קרובֿים באַפֿרייען?

— איך האָב נאָר 10 רובל — האָט תּמימותדיק געזאָגט דאָס מיידעלע און דערלאַנגט דאָס געלט.

אויף דער אָסיגנאַציע האָט סטאַנקוס אַנגעשריבן: „באַפֿריען די פֿאַמיליע זאַקס". די 10 רובלדיקע אָסיגנאַציע מיט דער אויפֿשריפֿט איז נאָך דאָ עד־היום אין די הענט פֿון בן־ציון פֿיינשטיין...

דער ענין דאַרף

געזען, אַז אין געטאָ איז אומזיכער און אַז עס דראָט אַ הונגער, האָבן אַ סך יידן געוועגדט זייערע בליקן צום דאַרף. מ׳האָט אָפּגעשלאָסן מיט פּויערים, בעלי־גופֿים, קאָנטראַקטן. מ׳האָט זיך פֿאַרדונגען פֿאַר באַטראַקטס. די קאָנטראַקטן האָט מען געגעבן חתמענען דעם באַפֿול־מאַכטיקטן פֿאַר יידישע ענינים און ער האָט צוגעגעבן צו די באַדינגונגען באַזונדערע פונקטן: „דער בעל־הבית איז מחויב אויפֿצופֿאַסן אויף זײַן יידישן אַרבעטער, איז מחויב אויפֿן ערשטן באַפֿעל אים צוצושטעלן אין דער פֿאַליציי" און נאָך ענלעכע תּנאָים. די מהדרים האָבן דעם קאָנטראַקט נאָך געגעבן באַשטעטיקן דעם אַרבעטאַמט, וואָס האָט זיך שוין געהאָט גע־גרינדעט אין שטאָט. באַוואָרנט מיט אַזעלכע „זיכערע" דאָקומענטן זענען זיי מיט אַלע זייערע מטלטלים אַוועקגעפֿאָרן צו די פּויערים אין דאַרף. עס זענען פֿאַרבײַ עטלעכע טעג און ס׳איז דערהאַלטן געוואָרן אַ באַפֿעל פֿון קרײַזשעף צו אַלע ווירשײַטיסן (דאַרף־עלטסטע) וועגן אַרויסטרײַבן אַלע יידן פֿון די דערפֿער.

דער שרײַבער פֿון די שורות איז אויך געווען צווישן די דאַרף־אַוואַנטוריסטן. אין שרעק פֿאַר די אויטאָס און אַרויספֿירענישן האָט ער זיך פֿאַרקאָנטראַקטירט מיטן פּויער יאָנאָס אַלעקסאַנדראָס און האָט זיך אַריבערגעקליבן צו אים מיט זײַן גאַנצן פֿאַרמעגן. דעם 18טן סעפּטעמבער איז ער אַרויסגעפֿאָרן [אין דאַרף] און דעם 23סטן איז שוין אַנגעקומען דער באַפֿעל אַרויסצושיקן אים פֿון דאָרט... דער שרײַבער [פֿון די שורות] האָט לכתּחילה געפֿרווט אָפּבעטן זיך כאָטש אויף איין טאָג, כדי צו האָבן די מעגלעכקייט זיך אײַנצופּאַקן. ס׳האָט אָבער ניט געהאָלפֿן. ער האָט האָסטיק צונויפֿגעפּאַקט די זאַכן איבערלאָזנדיק דעם גרעסטן טייל דעם פּויער, און געפֿאָרן אין שטאָט. דאָרט האָט מען די מיטגעבראַכטע זאַכן איבער־געלאָזט אויף „קאָנטראָל". דער שרײַבער פֿון די שורות מיט זײַן משפּחה האָבן מיטגענומען דאָס, וואָס זיי האָבן געקאָנט אַוועקטראָגן, און צו פֿוס אַוועק די עטלעכע קילאָמעטער ביז צו דער געטאָ... דאָס וואָס איז געבליבן אין דער פֿאַליציי צו דער „קאָנטראָל", איז שוין אויף מאָרגן געווען צעראַבעוועט... דאָס זעלבע האָט פּאַסירט מיט אַלע „דאָרפֿגייער". זיי זענען צוריקגעקומען לײַדיק — נקי פֿון זייער פֿאַרמעגן. אָבער זיי זענען נאָך געווען די גליקלעכע. די יידן וואָס זענען פֿאַרבליבן אין דאַרף לענגער, זענען שפּעטער אומגעקומען, ווי ס׳וועט באַשריבן ווערן שפּעטער.

דעם 2טן אָקטאָבער האָט זיך אָנגעהויבן די ערשטאָם־אַרבעט [אין שאָוול]. הונדער־טער יידן האָט מען געטריבן צו דער דאָזיקער אַרבעט. מען האָט געאַרבעט אין צוויי אומבײַטן

— טאָג און נאַכט, פֿון 6 אין דער פֿרי ביז 4 נ״מ און פֿון 6 נ״מ ביז אויף מאָרגן 6 אין דער פֿרי. שוואַר איז געווען די אַרבעט. נאָך שווערער דער גאַנג אַהין: טאָג־איין, טאָג־אויס שפּאַנען 12–14 קילאָמעטער צו פֿוס. אָבער דאָך האָט די געטאָ אָפּגעאָטעמט: א דאַנק דער דאָזיקער אַרבעט איז איר זיכערקייט געוואָרן פֿעסטער. די געטאָ איז אַריבער אין די הענט פֿון אַרבעטסאָמט. ביז צום 2טן אָקטאָבער איז דער גורל פֿון געטאָ נאָך געהאַנגען אין דער לופֿט. נאָך יום־כּיפּור, וועלן ס׳איז געהתמעט געוואָרן דער גורל פֿון זשאָגער,[12] איז פֿאַרגעקומען [אין די העכערע דיטשישע אינסטאַנצן] א שקלא־וטריא: איבערלאָזן שאָולער געטאָ צי ליקווידירן? ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן איבערצולאָזן, ווייל אירע אַרבעט־כּוחות זענען געווען נייטיק. בזכות זה עקזיסטירן מיר עד־היום.

פּינקס

23.11.41

היינט האָט די [יידישע] פֿאַרשטייערשאַפֿט פֿון געטאָ געהאַט א זיצונג מיט 3 געלאַדענע פֿערזאָנען און האָט באַשלאָסן אַנהייבן פֿירן א פּינקס פֿון די וויכטיקסטע געשעענישן אין געטאָ־לעבן. דער פּינקס זאָל געפֿירט ווערן אין יידיש און העברעיש און זאָל אַרומנעמען ניט נאָר שאָוול פֿון דער צייט פֿון 23.11.41, נאָר אויך די גאַנצע שרעקלעכע תּקופֿה פֿון גזירות און רדיפֿות אין שאָוול און אומגעגנט [ביז היינט]. דער פּינקס זאָל זיך שטיצן אויף דאָקומענטן, דערקלערונגען פֿון באַגלייבטע פּעזאָנען און אַנדערע באַווייזן. ער זאָל געפֿירט ווערן אין 3 טיילן: 1) די צייט פֿון 23.11.41 און ווייטער; 2) שאָוול — פֿון 28.6.41 ביז דעם 23.11.41 און 3) שאָולער סבֿיבֿה, פֿאַרטיילט לויט די שטעט.

אויף די זײַטן פֿון 1–28 פֿון דעם פּינקס האָבן מיר אין קורצן איבערגעגעבן די טרויעריקע געשיכטע פֿון שאָולער יידישן קיבוץ פֿון 28.6.41 ביזן 23.11.41. איצט גיבן מיר איבער אין פֿאַרעם פֿון רשימות לויט דאָטעס די געשעענישן פֿון געטאָ־לעבן פֿאַר דער צייט פֿון 23.11.41 און ווייטער.

26.11.41

„איבערזידלונג״

אַזוי ווי די געטאָ איז צעטיילט אויף 2 ראַיאָנען, וועלכע געפֿינען זיך אין פֿאַרשיידענע ערטער, האָט דער אַרבעטסאָמט, אין וועמענס רשות עס געפֿינט זיך די באַפֿעלקערונג פֿון געטאָ, פֿראַיעקטירט צו פֿאַרטיילן זי, די באַפֿעלקערונג, אויפֿן פֿאַלגנדיקן אופֿן: האָנט־ווערקערס און אַנדערע ספּעציאַליסטן — אין ראַיאָן „טראַקו״, פֿשוטע אַרבעטער — אין „קאָוקאַזער״ ראַיאָן. דאָס זאָל געמאַכט ווערן לויט דער דערקלערונג פֿונעם לייטער פֿון אַרבעטסאָמט, פּדי ער, דער לייטער, זאָל ניט דאַרפֿן אַרומפֿאָרן פֿון איין ראַיאָן אין צווייטן און פּדי צו פֿאַרשפּאָרן א צווייטן באַאַמטן פֿאָרן צווייטן ראַיאָן. צוליב אָט דעם פֿלומרשטן צוועק איז וואָכנלאַנג געפֿירט געוואָרן אין געטאָ א רעגיסטראַציע. וואָס האָט פֿאַרשאַפֿט די יידן טויטשרעק, און זייער פֿאַרשטייערשאַפֿט — זאָרג און מי.

די רעגיסטראַציע האָט געגעבן פֿאַלגנדיקע רעזולטאַטן: 200 ניט קיין פֿאַכלייט דאַרפֿן זיך אַריבערהייבן פֿון „טראַקו״ אין „קאָוקאַזער״ ראַיאָן און 1700 פֿאַכלייט — פֿאַרקערט.

---

12 אין דעם טאָג האָט מען צעשאָסן אָלע דאָרטן קאַנצענטרירטע יידן.

דער ראיאן „טראקו" דאַרף אויף אַזא אופֿן צובאַקומען נײַע 1500 אינווויינערס. און דאָס איז בײַ דער ענגשאַפֿט וואָס הערשט דאָ, אוממעגלעך דורכצופֿירן. די פֿאַרשטייערשאַפֿט האָט לאַנג געקעמפֿט קעגן דער גזירה אָבער אָן דערפֿאָלג. (ווי עס ווײַזט זיך אַרויס, איז עס אַ פֿאַראַרדענונג פֿון אויבן און איז נוגע אָלע ייִדישע געטאָס).

הײַנט איז אַנגעקומען אַ מעלדונג פֿון געביטס־קאָמיסאַר, אַז זײַן שיקן די ליסטעס פֿון אַרבעטסאָמט צו „ווײַטערדיקער פֿעראַנלאָסונג" [באַהאַנדלונג]. אויף דער שריפֿט איז דאָ אַ רעזאָלוציע פֿון באַפֿולמאַכטיקטן פֿאַר די ייִדישע ענינים, סטאַנקוס: „אויספֿירן". ס׳איז אָבער פֿאַראַן אַ הבֿטחה פֿון לייטער פֿון אַרבעטסאָמט, אַז דער ענין וועט זיך פֿאַרצײַען ביז פֿרילינג.

גזירת „פֿאַרטיזאַנער"

אָלע מאָל פֿלעגן ייִדן אויסמײַדן באַגעגענישן מיט די פֿאַרטיעס קריגס־געפֿאַנגענע, כּדי ניט צו געבן קיין גרונט פֿאַר בילבולים. כּל־זמן די קריגס־געפֿאַנגענע זענען געפֿירט געווארן פֿון דײַטשישע סאָלדאַטן, זענען די באַגעגענישן פֿאַרבײַ בשלום. די לעצטע וואָך האָבן די וואָך איבערגענומען ליטווישע „פֿאַרטיזאַנער". פֿון דעמאָלט אָן האָבן אַנגעהויבן פֿאַרקומען אָלערליי בייזע באַגעגענישן. צו ערשט פֿלעגט מען כאָפּן די צופֿעליק פֿאַרבײַגייענדיקע ייִדן, אַרײַנשטופּן זיי צווישן די קריגס־געפֿאַנגענע, צווינגען צו „פֿירן" די קראַנקע פֿון זיי און דערבײַ האָט מען געשלאָגן די ייִדן מכּות־רצח. אַ מאָל פֿלעגט מען אַנטאָן די ייִדן אויך אַנדערע ענינים. אַזוי האָט מען געכאַפּט דעם ד״ר האַנדין און געהייסן קושן אַ געפֿאַנגענעם אין... צו דעם צווינק האָט מען דעם געפֿאַנגענעם אויסגעטאָן נאָקעט.

ייִדן האָבן אַנגעהויבן אויסמײַדן די פֿאַרטיעס קריגס־געפֿאַנגענע. וואָס מען האָט פֿאַרבײַגעפֿירט, אַריבערגייענדיק אין אַנדערע גאַסן. האָבן די „פֿאַרטיזאַנער" אויך דאָ אַנגעהויבן זוכן זייערע קרבנות און מיט נאָך מער רציחה זיך איבער זיי איזדעקעוועט. אַ סך פֿון די געשלאָגענע פֿלעגן נאָך דעם מוזן לאַנג ליגן, כּדי זיך אָפּצוכאָפּן פֿון די קלעפּ. בײַ אַ סך פֿון די ייִדן פֿלעגט מען אוועקראַבעווען זיייערע בגדים. אָזוי האָט מען איין מאָל בײַ שוסטערס, וואָס זענען געגאַנגען פֿון [דער אַרבעט אין] שטאָט, צוגענומען דאָס שוכוואַרג, וואָס זיי האָבן געטראָגן פֿון קריסטן צו פֿאַרריכטן אין געטא. צווישן די געליטענע איז אויך געווען דער שעף פֿון דער ייִדישער פּאָליציי, וואָס האָט נאָך שפּעטער זיך געדאַרפֿט אָנטשולדיקן ביים באַפֿולמאַכטיקטן פֿאַרן כּלומרשטן ניט פֿאָלגן די ליטווישע הערשערס.

דער פּחד פֿאַר די „פֿאַרטיזאַנער" האָט אַנגענומען אַ פּאָנישע פֿאַרעם. ענדלעך איז געקומען אַ סוף צו דער צרה. געשען איז עס אַזוי: עס זענען געגאַנגען אין שטאָט די מיטגלידער פֿון דער ייִדישער פֿאַרשטייערשאַפֿט, מ. לייבאָוויטש, פּ. רובינשטיין, ב. קאַרטון און א. כ״ץ. אין וועג האָבן די „פֿאַרטיזאַנער" זיי געוואָלט מכּבד זײַן מיטן פֿירן דעם קיכוואָן פֿון די קריגס־געפֿאַנגענע. די פֿאַרשטייערס האָבן געבעטן בײַ די „פֿאַרטיזאַנער" זיי צו באַפֿרײַען, ווײַל זיי איילן זיך צום באַפֿולמעכטיקטן מכוח וויכטיקע ענינים. דער וואָס האָט זיי פֿאַרהאַלטן, האָט דערפֿון הערן ניט געוואָלט און זיי ניט אָפּגעלאָזט. צום גליק איז אַנגעקומען אַ ליטווישער באַאַמטער פֿון אַרבעטסאָמט און געפּועלט מען זאָל זיך אָפּטשעפּען פֿון די פֿאַרשטייערס. דער ענין איז ווידער דערגאַנגען צום באַפֿולמאַכטיקטן פֿאַר ייִדישע ענינים און ער האָט אינטערוועניירט בײַ דער מאַכט. ס׳איז צו האָפֿן, אַז די דאָזיקע כאַפּענישן וועלן אויפֿהערן.

לוין

21 טעג האָבן 63 יידישע אַרבעטער געאַרבעט אויף יאַנישקער איזנבאַן אין די שוואָר־סטע באַדינגונגען. קיין לוין האָבן זיי ניט באַקומען. די פֿאַרשטייערשאַפֿט האָט לאַנג זיך משתדל געווען און סוף־כּל־סוף באַקומען פֿון דער איזנבאַן דעם שכר פֿון... 4,27 מאַרק פּראָ פּערזאָן, ד״ה דעם ווערט פֿון א ½ ק״ג זייף אָדער ¼ ק״ג פּוטער...

א הארבע שאלה

א יידּ פֿון שאָולער געטאָ האָט זיך משתדל געווען וועגן א דערלויבעניש צו ברענגען זײַן פֿרוי, וואָס איז געבליבן שטעקן אין קאָוונער געטאָ. די שאָולער מאַכט וואָלט נוטה געווען די בקשה צו באַפֿרידיקן. איז בײַ איר אָבער אויפֿגעקומען א שאלה: ווי אַזוי זאָל די פֿרוי קומען? מיט דער איזנבאַן אָדער מיט אַן אויטאָ טאָר זי ניט פֿאָרן, און צו פֿוס אַזא מרחק[13] קען זי דאָך אום ווינטער ניט גיין. לאַנג טראַכטנדיק איז שאָולער מאַכט געקומען צום אויספֿיר: אַזוי ווי ס׳איז ניט באַווּסט, צי די פֿרוי וויל קומען צו איר מאַן, זאָל זי זיך וועגדן צו דער קאָוונער מאַכט און זאָלן זיי דאָרט פּסקנען די הארבע שאלה...

„סאָציאַלע פֿאַרזאָרגונג״

אין שטאָט איז נאָך געלעגן א פֿאַראַליזירטע יידישע פֿרוי, וועלכע מען האָט ניט דער־לויבט אַריבערצופֿירן אין געטאָ. די פֿאַרשטייערשאַפֿט האָט זיך משתדל געווען, מ׳זאָל זי אַוועקפֿירן אין רעקיווער מושב־זקנים. די בקשה איז פֿלומרשט באַפֿרידיקט געוואָרן, אָבער אַוועקגעפֿירט האָט מען זי אין רעקיווער... משוגעים־הויז, און מיט די רעקיווער משוגעים איז געשען דאָס, וואָס מיט אַלע גייסטיק קראַנקע אין מדינת־אַשכּנז — מען האָט זיי צעשאָסן...

צוואַנגשטייער

כּדי צו לינדערן די נויט אין געטאָ, האָט די פֿאַרשטייערשאַפֿט אַרויפֿגעלייגט אויפֿן פֿאַרמעגלעכערן טייל [פֿון די אײַנווינערס] א צוואַנגשטייער. דער פּרינציפּ איז, אַז די וואָס אַרבעטן, צאָלן דעם שטייער לויטן פֿאַרדינסט. די וואָס אַרבעטן ניט — לויט דער הוצאה. דער שטייער דאַרף אַריינטראָגן בײַ 25,000 (פֿינף און צוואַנציק טויזנט) רובל. אויסער דעם — 10% פֿאַר קולטור־הצטרכותן.

28.11.41

ס׳איז באַקומען געוואָרן די דערלויבעניש צו עפֿענען אין געטאָ א כּעמישע וועשעריי, א כּעמישע לאַבאָראַטאָריע און א וואַרשטאַט פֿאַר קאָרטאָנאַזש. נעכטן זענען אָנגעקומען פֿון טעלושע[14] שארית־הפּליטה 5 פֿרויען און 2 קינדער.

רויב

זייער שוואַר איז אין געטאָ די פֿראָגע פֿון „לעבנסרוים״, וואָס מאַכט אויס 1½–2 קוו״מ אויף א מענטש. די פֿאַרשטייערשאַפֿט האָט באַווּיזן דערפֿינדעריישקייט, אויסבויענדיק אין

13 בײַ 150 ק״מ.

14 טעלוש — א קריזשטאָט, בײַ 70 ק״מ פֿון שאָול.

קעלערן, בוידעמער און שטאַלן נײַע ווויינונגען, ווו קיינער וואָלט אָפֿילו ניט געקלערט עפּעס צו מאַכן. אויף די אַלע בנינים זענען אויסגעגעבן געוואָרן ביז היינט 48,690 רובל. דער־לאַנגענדיק דעם מאַגיסטראַט דעם חשבון [פֿון די הוצאות] אויף די בנינים, פֿאַר וועלכע ער נעמט אָפּ דירה־געלט, האָט דער מאַגיסטראַט געענטפֿערט, אַז ער וועט אַ טייל פֿון דער הוצאה אויסצאָלן מיטן דירה־געלט, וואָס ער וועט אויפֿמאַנען פֿון די נײַע דירות...

די פֿאָרשטייערשאַפֿט האָט דערלאַנגט אַ בקשה וועגן זוילן פֿאַר די, וואָס אַרבעטן אויפֿן עראָדראָם, וויל זיי קומט אויס צו גיין טעגלעך 12 ק״מ.

29.11.41

היינט האָבן סטאַנקוס און זײַן געהילף מאַצקײַטיס געמאַלדן דער יידישער פֿאָרשטייער־שאַפֿט, אַז די יידן פֿון געטאָ זענען מחויבֿ צו באַצאָלן די בעלי־בתּים פֿון די היזער אין געטאָ פֿאַר דעם גרינס, וואָס איז געוואָקסן אין זייערע גערטנער. די רשימה פֿון די תּביעותן איז געווען גוזמאדיק, ניט נאָר לגבי די פּרײַזן אין האַרבסט, וועו דאָס גרינס איז אַראָפּגענומען געוואָרן, נײַערט אויך לגבי די פּרײַזן פֿון היינט. ס׳מוז נאָך צוגעגעבן ווערן, אַז דער רוב בעלי־בתּים האָט בשעתּו אַליין אַראָפּגענומען און אויסגעגראָבן דאָס גרינס. ווי רויבפֿײַגל האָבן די בעלי־בתּים זיך געוואָרפֿן אויף דער יידישער באַפֿעלקערונג פֿון געטאָ. די פֿאָר־שטייערשאַפֿט האָט פֿאָרגעלייגט צו פֿאַרגיטיקן זיי מיט די גערטנער, וואָס זענען אין שטאָט אָפּגענומען געוואָרן פֿון די יידן און וואָס זענען אַ סך גרעסער אין שטח פֿון די גערטנער אין געטאָ. דער פֿאָרשלאָג איז אָפּגעוואָרפֿן געוואָרן מיטן מאָטיוו, אַז „פֿון די יידישע גערטנער אין שטאָט האָבן געאָסן נאָר די דײַטשן און איצט מוזן גענישן אויך די ליטווינער״.

די פֿאָרשטייערשאַפֿט האָט געשטעלט אָזעלכע פֿראָגעס:

1) ווי זאָל מען צווינגען די מענטשן צו צאָלן?
2) ווי זאָלן די אַרעמע באַצאָלן?
3) פֿאַר וואָס זאָל מען פֿאַרגיטיקן בעלי־בתּים, וואָס האָבן אַליין אַראָפּגענומען זייער גרינס?
4) ווי אַזוי קען מען מאַכן די אָפּשאָצונג פֿון דעם גרינס מיט היינטיקע פּרײַזן, וועו אויסגעגראָבן האָט מען אין האַרבסט ביי ביליקע פּרײַזן?

אויף די טענות האָט סטאַנקוס געענטפֿערט, אַז ער וועט נעמען אין אָכט נאָר די דריטע טענה, און וואָס שייך דאָס באַצאָלן, זאָל די פֿאָרשטייערשאַפֿט אַרויפֿלייגן דעם אָפּצאָל אויף איינעם פֿון די שכנים, מאַכן אים פֿאָראַנטוואָרטלעך, און אויב ער וועט ניט באַצאָלן, אַרײַנ־זעצן אים אין טורמע.

וועגן דער „אײַנזידלונג״ איז דערהאַלטן געוואָרן אַ מעלדונג פֿון די קאָמ־פּעטענטע מקומות, אַז זי מוז פֿאָרקומען. וועגן די פּרטים קומען נאָך פֿאַר אונטערהאַנד־לונגען.

דער לייטער פֿון סאָציאַלער פֿאָרזאָרגונג אין מאַגיסטראַט האָט זיך געוועדט צו דער זיכערקייט־פֿאַליציי מיט אַ בקשה אַרויסצונעמען די יידישע קראַנקע פֿון שטאָטישן קראַנק־הויז. דער אַדרעס פֿון דער בקשה איז קלאָר מרמז, וואָס מען דאַרף טאָן מיט די יידישע קראַנקע לויטן ווילן פֿון ליטווישן „פֿאַרזאָרגער״... (אַגב, זײַן ווילן איז דערפֿילט געוואָרן, ווי ס׳איז שוין אויבן אָפּגעמערקט. אָבער ניט בלויז מיט די יידישע קראַנקע, נײַערט מיט אַלע, אויך ליטווישע, פּאַציענטן פֿון פּסיכיאַטרישן אַנשטאַלט).

וועגן אַנשטעקנדיקע קראַנקע

ס׳האָט זיך באַוויזן אין געטאָ פֿלעקטיפֿוס.

ס׳איז פֿאַראַרדנט געוואָרן דער פֿאַרשטייערשאַפֿט [זי זאָל מודיע זיין], אַז די יידן זאָלן זיך וואָס ווייניקער וויזיין אין די גאַסן.

די בקשה פֿון דער פֿאַרשטייערשאַפֿט וועגן זוילן פֿאַר די עראַדראַם־אַרבעטער איז צום טייל באַפֿרידיקט געוואָרן. ס׳זענען דערהאַלטן געוואָרן 40 ק״ג זוילן.

30.11.41

ס׳איז באַשטעטיקט געוואָרן דורכן באַפֿולמאַכטיקטן פֿאַר יידישע ענינים דער סטאַטוט פֿון א יידישן געריכט [אין געטאָ]...

4.12.41

הײַנט זענען די פֿאַרשטייערס געקומען צום באַפֿולמאַכטיקטן פֿאַר יידישע ענינים, סטאַנקוס, און דער האָט זיי מיטגעטיילט דעם באַפֿעל תּיכף אָפּצונעמען פֿון שטאָטישן קראַנקנהויז די [יידישע] אַנשטעקנדיקע קראַנקע. דערבײַ האָט זיך פֿאַרבונדן צווישן אים און די יידישע פֿאַרשטייערס פֿאַלגנדיקער געשפֿרעך:

פֿ ָ ר ש ט י י ע ר: וווּ זאָלן מיר לייגן אונדזערע אַנשטעקנדיקע קראַנקע?

ב ָ פֿ ָ ל מ ָ כ ט י ק ט ע ר: אויפֿן בית־עולם...

ב. ק ָ ר ט ו ן: אָפֿילו א פֿאַרמישפּטן צום טויט, אויב ער ווערט קראַנק, היילט מען אים פֿריער אויס און נאָר דעם שיקט מען אים צו דער תּליה, און דא פֿאַרמישפּט איר אונדזערע קראַנקע צום טויט, ווײַל מיר האָבן ניט קיין אָרט פֿאַר זיי. מיר וועלן זײַן געצוווּנגען פֿירן צו אײַך די קראַנקע, און איר שיסט זיי אויס.

ב ָ פֿ ָ ל מ ָ כ ט י ק ט ע ר: ס׳איז א שאַד די קויל...

דעמאָלט האָבן די פֿאַרשטייערס געבעטן, אַז דער מאָגיסטראַט זאָל זיי געבן דאָס הויז, וואָס געפֿינט זיך כּמעט אויפֿן שטח פֿון געטאָ און איז קינסטלעך אויסגעשלאָסן געוואָרן פֿון דעם. דאָרט וווינען 3 מענטשן. זאָל מען זיי אַרויסהייבן און אין הויז אײַנאָרדענען פֿאַר יידן א קראַנקנהויז.

די בקשה איז אָפּגעוואָרפֿן געוואָרן... זענען די פֿאַרשטייערס געגאַנגען צום שטאָט־דאָקטער, ד״ר יאָסיטיס, און גערעדט מיט אים וועגן דער גזירה. אָבער אויך אָן דערפֿאָלג. אויף זייער פֿראָגע: „וווּ זאָל מען אָפּערירן די יידישע קראַנקע, ווען ס׳זענען אין געטאָ ניט געבליבן קיין כירורגן״, האָט ד״ר יאָסיטיס געענטפֿערט:...[15]

ד י פֿ ָ ר ש ט י י ע ר ס: וואָס איז די פּוונה פֿון דער גזירה וועגן די קראַנקע?

י ָ ס י ט י ס: וואָס מער צו פֿיניקן יידן און זיי ענגער אײַנצושפּאַרן אין געטאָ.

ד י פֿ ָ ר ש ט י י ע ר ס: די לײַז וועלן דאָך ניט הערן אײַערע באַפֿעלן און וועלן איבערגיין אין שטאָט און אַנשטעקן אײַך מיט טיפֿוס!

י ָ ס י ט י ס: אין פֿאַל פֿון אַן עפּידעמיע אין געטאָ וועט מען אײַך אַלעמען אויסשיסן. אַזוי זענען די דיסטשן...

ב. ק ָ ר ט ו ן: ס׳קען זײַן, אַז ס׳וועט זיך אײַך אײַנגעבן צו פֿאַרניכטן די ליטווישע

15 דער ענטפֿער איז אויסגעמעקט אינעם אַריגינאַל.

יידן, אבער די אמעריקאנער יידן וועט איר דאך ניט אומברענגען, און זיי וועלן דאך פון אייך זוכן א דין־וחשבון...

י א ס י ט י ס: ס׳איז דא אזא פארארדענונג פון דער דייטשישער מאכט און מיר, ליט־ווינער, זענען ניט שולדיק.

ב. ק א ר ט ו ן: טא רייד מיט דעם באפולמאכטיקטן, אז ער זאל אונדז געבן דאס הויז לעבן געטא. דו ווייסט דאך, אז אין געטא איז ניטא קיין ארט פאר אזא אנשטאלט.

י א ס י ט י ס: כ׳וויל מיט אייער באפולמאכטיקטן ניט ריידן.

ב. ק א ר ט ו ן: טא רייד מיטן בירגער־מייסטער.

י א ס י ט י ס: אויך מיט אים ווייל איך ניט ריידן.

ב. ק א ר ט ו ן: דער בירגער־מייסטער און דער באפולמאכטיקטער זענען דאך ליט־ווינער, טא פאר וואס ווילסטו מיט זיי ניט ריידן?

ד״ר י א ס י ט י ס האט דעמאלט האלב צוגעזאגט. ס׳איז אבער קלאר, אז ער קאן ניט און וועט ניט פועלן וואס ניט איז לטובת יידן. ניט סטאנקוס און ניט לינקעוויטשיוס האבן זיך געלאזט פון אים באווירקן. די גזירה איז געבליבן אין איר גאנצער ארבקייט און קיין שטוב פאר א קראנקנהויז האט מען ניט געקראגן. (דאס קראנקנהויז איז שפעטער אינגע־ארדנט געווארן אין דעם טהרה־שטיבל פון יידישן בית־עולם...)

[א שפעטערדיקע צושריפט] דער דאזיקער ד״ר י א ס י ט י ס האט א סך געטאן לטובת יידישע דאקטוירים און אפטייקערס און א דאנק אים זענען זיי באשעפטיקט ביי זייער פראפעסיע אין שטאט גופא. אין זיין זכות האבן יידן באקומען מעדיצינישע הילף אין שטאטישן קראנקנהויז און רפואות פאר די געטא־אינווויינערס. ער און זיין פרוי האבן אויסגעהיט יידיש פארמעגן און עס אומגעקערט.

וועגן די גערטנער

היינט איז מיטגעטיילט געווארן דער פארשטייערשאפט די דעטאלע תביעה פון די [ליטווישע] בעלי־בתים פון די הייזער אין געטא און דער באשלוס פון באפולמאכטיקטן. דער באשלוס איז, פארשטייט זיך, אנגענומען געווארן אן דער ידיעה פון דער יידישער פארשטייערשאפט, אן אן אויספארשונג און ניט אויסהערנדיק דעם צווייטן צד.

15.12.41

„איבערזידלונג״

דעם 13טן, דעם חודש, איז מיטגעטיילט געווארן דער יידישער פארשטייערשאפט, אז די איבערזידלונג הייבט זיך אן שוין דעם 15טן און וועט געדויערן ניט מער ווי עטלעכע טעג. אינטערעסאנט זענען פאלגנדיקע פרטים: פריער איז דער ענין געלעגן אין די הענט פון סטאנקוסן. ער האט געהאט בדעה צו פארציען די זאך ביז איבער פסח פון [דייטשישן] געביטס־קאמיסאריאט האט מען אויפגעפאדערט סטאנקוסן באלד דורכצופירן די „איבער־זידלונג״. סטאנקוס האט אבער געזאגט, אז אין ווייניקער ווי א חודש קען ער עס ניט דורכ־פירן, וויל ס׳איז ווינטער. האט מען דעם ענין איבערגעגעבן דעם ממונה איבער דער געטא, שטרינגע, און ער האט צוגעזאגט עס דורכצופירן אין משך פון איין וואך. ער האט געפא־דערט: פורן, שוץ־פאליצייען און ליטווישע „פארטיזאנער״, און „די שפיל וועט זיין אין ארדענונג און די בודע — אוועקגעשטעלט״... און באמת, ס׳איז גליידיג געווארן „ארדע־

נונג": מאַנטיק, דעם 15טן דעצעמבער, האָבן זיך אין געטאָ אַרײַנגעריסן שוץ־פּאָליצייען און „פּאַרטיזאַנער", באַפֿאַלן די צו עוואַקויִרן באַשטימטע ייִדישע ווינונגען, געטריבן און געשלאָגן די קרבנות, זיי זאָלן וואָס גיכער פֿאָרלאָזן די שטיבער. אין משך פֿון עטלעכע שעה האָבן זיך אַריבערגעהויבן אין „קאָווקאָזער" ראַיאָן 180 מענטשן. נאָך ענגער איז דאָ געווארן. דאָ איז פֿאָרגעקומען א טאָפּעלע איבערזידלונג: פֿון „קאָווקאָז" אין ראַיאָן „טראַקו" און אין „קאָווקאָז" גופֿא — פֿון איין אָרט אין צווייטן, ס'הייסט, [קאָנצענטרירן] די ספּעציאַליסטן אין איין געגנט און די „ניט־געלערנטע" אַרבעטער — אין באַזונדערע גאָסן. די אינערלעכע „איבערזידלונג" האָט אָנגעריכט בײַ 600 נפֿשות. דער טאָג איז געווען א געפֿלדיקער. די גאָסן אין געטאָ זענען געווען באַדעקט מיט א טיפֿער בלאָטע און די מענטשן זענען געלאָפֿן פֿון איין אָרט אין צווייטן, געשלעפּט זיך מיט די פֿורן אין דער בלאָטע און ניט געווסט, ווהין זיך צו קערן. נעכט זענען די [ייִדישע] אַדמיניסטראַציע־מענטשן אָפּגעזעסן און געפֿאָנעווען די פֿאָרטיילונג פֿון די ווינונגען, אָבער אַן דערפֿאָלג: לעבעדיקע מענטשן זענען האָבן זיך ניט געלאָזט אַרדענען לויט א קאָמאַנדע. די, וואָס זענען באַשטימט געווארן צום ראַיאָן פֿון די „ניט־געלערנטע" אַרבעטער, האָבן זיך געווערט, זענען געלאָפֿן זיך משתדל צו זײַן און געקומפּט פֿאַר דאָס „רעכט" צו בלײַבן אין ספּעציאַליסטן־ראַיאָן, וויַיל וועגן דעם נײַעם ראַיאָן פֿון די „ניט־געלערנטע" געטאָ־ייִדן האָבן זיך אַרומגעטראָגן „מאָדנע" קלאָנגען. אויך די עצם איבעזידלונג — פֿורן, שוץ־פּאָליציי, „פּאַרטיזאַנער" — האָט דער־מאָנט גאָר טרויעריקע געשעענישן פֿון דער ניט ווײַטער פֿאַרגאַנגענהייט... די דאָזיקע „חוצפּה" פֿון ייִדן האָט דעם ממונה אויף דער געטאָ, שטרינגע, אַרײַנגעבראַכט אין א שרעק־לעכן גרימצאָרן: ער האָט געדונערט און געשריען אויף די אַדמיניסטראַציע־לײַט און די ייִדישע פּאָליציסטן, זיי געדראָט. נאָר באַזונדערש „טיכטיק" איז געווען די שוץ־פּאָליצייַ. אירע לײַט האָבן געשלאָגן מיט נאַגײַקעס אַלע, וואָס זענען נאָר אַרײַנגעפֿאַלן זיי אין לאָפּעס. איינער פֿון זיי האָט דערפֿונדן אָנא מיטל: א בעזעם האָט ער געטונקט אין דער בלאָטע און געשמירט די פּנימער פֿון די ייִדן. דער זעלביקער האָט אַוועקגעשטעלט איינעם א ייִד, מ.ש., ריין צו קערן די בלאָטע, א זאָך וואָס איז אוממעגלעך געווען צו דערפֿילן. דער ייִד איז אָנטלאָפֿן. האָט דער שוץ־פּאָליציסט אָנגעזאָגט דורך דער [ייִדישער] אַדמיניסטראַציע, אַז ער זאָל זיך מאָרגן מעלדן אויפֿן זעלביקן אָרט און אויסגראָבן זיך א גרוב, וויַיל ער, דער דייַטש, וועט אים דאָרט דערשיסן. צום גליק זענען די שופֿא־לײַט [שוץ־פּאָליצייַ] אויף מאָרגן ניט געקומען.

דרײַ טעג האָט זיך געצויגן די עקזעקוציע איבער דער הילפֿלאָזער געטא־באַפֿעלקערונג, און נאָך עד־היום זענען דאָ משפּחות, וואָס וואָלגערן זיך אָן א דאָך איבערן קאָפּ און זייערע זאָכן פֿוילן אין שטאָלן אָדער אין דרויסן אונטערן רעגן און שניי.

די „איבערזידלונג" האָט באָריר אויך די לערערס. וועגן זיי פֿאָדערט זיך א בריייטערע אויפֿקלערונג. וועז דאָס לעבן אין געטאָ האָט נאָך אַלע פֿורעניותן אויף א געוויסער צײַט זיך סטאַביליזירט, האָבן די לערערס, צוזאַמען מיט דער פֿאָרשטייַערשאַפֿט, באַשלאָסן צו עפֿענען אין געטאָ א פֿאָלקשול. די באַדינגונגען זענען געווען שווערע אָפֿילו פֿאַר די צו אַלץ צוגעווויינטע געטא־אינווינערס. דאָך האָט מען מיט פֿרייד די פֿאָלקשול אויפֿגעשטעלט. ניט געווען קיין לאָקאַל, האָט מען געפֿונען מענטשן, וואָס האָבן דערלויבט צו לערנען מיט גרופּעס פֿון 7–9 קינדער בײַ זיי אין די צימערן. צו ביסלעך איז מען אַריבער צו „בריייטערע" פֿלענער. אין ראַיאָן „טראַקו" האָט מען אויבערגעבויט א ווערקנדע פֿון 3×6 מ' און צוזאַמען

מיט די פֿרומע יידן געמאַכט א קלויז און א פֿאַלקשול. אין „קאַווקאַזער" ראַיאָן האָט מען זיך פֿאַרמאַסטן ארויסצוהייבן די אײַנווינערס פֿון טהרה־שטיבל און אײַנאַרדנען דאָרט די פֿאַלקשול. מ׳האָט אויך געפֿלאַנירט ניצע צוויי צימערן פֿאַר דער שול אין ראַיאָן „טראַקו". די שול האָט אַרײַנגעבראַכט א ביסל ליכט און א שטיקל פֿרייד אין געטאָ. דאָס לעבן האָט ווי באַקומען א זינען: עלטערן האָבן מיט פֿרייד באַגלייט זייערע קינדער צום לערנען, געשאַפֿן פֿאַר דעם פֿלאַץ. אַפֿילו ניט־פֿאַראינטערעסירטע פּערזאָנען האָבן אַרויסגעוויזן אינטערעס פֿאַר דער שול. זי איז פֿאַר אַלעמען געווען א צייכן פֿון רויקערע צײַטן, א סימן פֿון סטאַבילקייט. די קינדער אליין האָבן קיין מאָל ניט געלערנט מיט אזא חשק, ווי איצט. קינדער, וועלכע האָבן ניט געקענט אָנגענומען ווערן אין דער פֿאַלקשול, האָבן ניט צו רו געלאָזט ניט זייערע עלטערן און ניט די לערערס, פֿרעגנדיק ווען וועלן זיי אַנהייבן לערנען... מען האָט געשאַנקען פֿאַר דער שול העפֿטן, חברים האָבן זיך געטיילט מיט זײַטלעך פּאַפּיר און מיט שטיקלעך בלײַערס. ניט באַשערט איז געווען דער געטא די דאָזיקע באַשיידענע הנאה: צו ערשט איז פֿון דער פֿאַלקשול אַפּגענומען געוואָרן דאָס טהרה־שטיבל, וויבל דאָרט האָט מען אײַנגעאַרדנט א קראַנקנהויז. דערנאָך איז געקומען די גזירה „איבערזידלונג" און אַלץ צעמישט.

די רעכטלעכע לאָגע [פֿון דער שול] האָט זיך באַזירט אויף א דערלויבעניש, וואָס סטאַנקוס האָט געגעבן דער פֿאַרשטייערשאַפֿט זי צו עפֿענען. די לעערס זענען שפּעטער באַשטעטיקט געוואָרן דורכן אַרבעטסאַמט. בײַ דער „איבערזידלונג" איז אַבער געקומען אַן עקסטרא באַפֿעל פֿון געביטס־קאַמיסאַר „איבערצוזידלען" די לעערס אין ראַיאָן פֿון די „ניט־געלערנטע" אַרבעטער. קולטור, בילדונג, א שול פֿאַר קינדער זענען פֿאַר דער געטא איבעריק, און די לעערס זענען אומנוציקע מענטשן. ס׳איז געווען א סכנה צו זיין א לערער און יעדערער פֿון זיי האָט געזוכט מיטלען, כּדי אַפּצוואַשן פֿון זיך דעם דאָזיקן „פֿלעק"...

19.12.41

די דאָרף־איינווינערס

א סך יידן האָבן זומער זיך געהאַט פֿאַרדונגען פֿאַר אַרבעטער בײַ פּויערים אין דאָרף. די באַדינגונגען זענען דאָרט געווען ניט קיין לײַכטע, אָבער די יידן זענען געווען צופֿרידן צו זיין זאָט און וויט פֿון די רדיפֿות אין שטאָט. די קאָנטראַקטן מיט די פּויערים פֿלעגן געשלאָסן ווערן מיט דער הספּמה פֿון באַפֿולמאַכטיקטן און שפּעטער — פֿון אַרבעטסאַמט. ניט לאַנג האָט אָבער געדויערט זייער רויק לעבן. סוף סעפּטעמבער זענען פֿלוצעם אַרויסגעטריבן געוואָרן כּמעט אָלע יידן פֿון די דערפֿער, דאָס רובּ פֿון שאָוולער „וואַלשטשיוס".[16] דער גרעסטער טייל פֿון די אַרויסגעטריבענע האָט פֿאַרלוירן זײַנע זאַכן. ס׳זענען נאָך געבליבן אײַנצלנע יידן אין די דערפֿער פֿון קורשאַנער, ראַדווילישקער, טריקשער „וואַלשטשיוס"ן און אינעם דאָרף סטאַטשיונײַ. דעם 7טן דעצעמבער זענען זיי אָלע צונויפֿגענומען און אַרעסטירט געוואָרן. די פֿאַראַרדענונג איז אַרויס פֿון דער זיכערקייט־פּאָליציי און ניט אַן דער איניציאַטיוו פֿון די טרויעריק באַרימטע קולאָקושאַ און פּאָשעלאַ. מיט דעם גורל פֿון די אַרעסטירטע האָבן זיך אויפֿריכטיק פֿאַראינטערעסירט סטאַנקוס און זײַן געהילף מאַצקייטיס. זיי האָבן אינטערוועניגרט אין געביטס־קאַמיסאַריאַט און שטאַרק געבעטן פֿאַר די

16 דאַרפֿגענגט (אַדמיניסטראַטיוועך באַגריף אין ליטוויש).

אַרעסטירטע. דער געביטס־קאָמיסאָר האָט געפֿאָדערט אַ רשימה פֿון די אַרעסטירטע און צוגעזאָגט צו באַפֿרייען זיי. די רשימה איז צונויפֿגעשטעלט געוואָרן. ס׳זענען אויך צוגעשטעלט געוואָרן די דערלויבענישן פֿון באַפֿולמאַכטיקטן און דעם אַרבעטסאָמט, אויפֿן סמך פֿון וועלכע זיי האָבן געווינט אין דאַרף. פֿונעם געביטס־קאָמיסאָר האָט מאַצקייטיס באַקומען די אַנווייזונג, אַז די רשימה זאָל צונויפֿגעשטעלט ווערן אויף אַזאַ אופֿן: אין איר דאַרפֿן אַנגעגעבן ווערן דעטאַליזירטע ידיעות וועגן קרובים פֿון די אַרעסטירטע, זייערע ספּעציאַליטעטן און ווינערטער. מ׳האָט געהאָט דעם אײַנדרוק, אַז די קרובֿים פֿון פֿאַכלייט וועלן אַרויסגעלאָזט ווערן.

מאָנטיק, דעם 15טן דעצעמבער, 9 אַ זייגער אין דער פֿרי, איז די רשימה איבערגעגעבן געוואָרן דורך סטאַנקוסן, מאַצקייטיסן און דער איבערזעצערין קעלפֿשיטע דעם געביטס־קאָמיסאָר אַליין. וועג די ייִדישע פֿאַרשטייערס זענען 1 אַ זייגער געקומען צו סטאַנקוסן, האָט ער זיי געזאָגט: „וועג זייגאַרניק (אייְנער וואָס האָט געהאָט קרובים צווישן די אַרעסטירטע) וואָלט וויסן, וואָס איך האָב געטאָן פֿאַר אים, וואָלט ער מיר געגעבן אַווינס, וואָס איך קען מיר גאָר ניט פֿאַרשטעלן“...

אויף דעם האָט דער פֿאַרשטייער געזאָגט:

— איך וועל אים דאָס איבערגעבן.

— דו קענסט זיך ניט פֿאַרשטעלן — האָט צוגעגעבן סטאַנקוס — ווי גרויס ס׳איז געווען די ספּנה. אָבער דינסטיק וועלן די אַרעסטירטע זײַן אין געטאָ.

אין צווישן איז די רשימה פֿון די אַרעסטירטע און זייערע קרובים איבערגעשיקט געוואָרן אין אַרבעטסאָמט צו קאָנטראָלירן, צי די ידיעות וואָס די פֿאַרשטייערשאַפֿט פֿון געטאָ האָט אַנגעגעבן, זענען ריכטיק. די פֿאַרשטייערשאַפֿט איז אויך געקומען אין אַרבעטסאָמט און געגעבן די נייטיקע אויפֿקלערונגען. דער לייטער פֿון אַרבעטסאָמט, שטרינגע, האָט צוגעזאָגט די ידיעות איבערצוגעבן דער זשאַנדאַרמעריע ניט שפּעטער ווי דינסטיק אין דער פֿרי און באַפֿעלן דער ליטווישער פּאָליציי צו באַפֿרייען די אַרעסטירטע. אויך סטאַנקוס און מאַצקייטיס זענען געקומען אין אַרבעטסאָמט און געבעטן, אַז די ליטווישע פּאָליציי זאָל קיין זאַך ניט טאָן אָן אַ באַפֿעל פֿון געביטס־קאָמיסאָר.

די פֿאַראַדענונג איז אָפּגעגעבן געוואָרן און די געטא־פֿאַרשטייערשאַפֿט איז געווען זיכער, אַז מיטוואָך, דעם 17טן דעצעמבער, וועלן די אַרעסטירטע זײַן אין געטאָ. קענטיק, אַז סטאַנקוס איז ניט געווען זיכער מיט די הבֿטחות פֿון געביטס־קאָמיסאָר, ווײַל דינסטיק 1 אַ זייגער איז ער מיט אַ טאַקסי אַוועקגעלאָפֿן קיין קורשאָן, ווו ס׳איז געווען אַרעסטירט נ. ז., אַ באַוונדערש אים נאָענטער מענטש, און האָט אים געבראַכט אין געטאָ. די זעלבע פֿערזאָן האָט דערציילט, אַז מיטוואָך פֿרי האָט דער פּאָליציי־שעף פֿון קורשאָן געהייסן די אַרעסטירטע זיך אַרײַנזעצן אין אַ פֿור און געלאָזט זיי מיטנעמען נאָר לײַטעט קלייַדער. באַגלייט האָבן זיי דריי „פֿאַרטיזאָנער“, וואָס האָבן זיך איבער זיי איזדעקעוועט דעם גאַנצן וועג פֿון 6 ק״מ. זיי האָבן געשאָסן פֿאַרבײַ און איבער זיי, אָנגעזאָגט די בשׂורה, אַז מען פֿירט זיי שיסן. צווישן די אַרויסגעפֿירטע איז געווען די פֿאַמיליע נאָטעס, וועגן וועלכער ס׳איז שוין געווען אַ באַפֿרייונג־באַפֿעל, ווײַל פֿאַר איר האָט זיך משתּדל געווען דער גוט־באַיצער גרוזשעווסקי פֿון קורשאָן. אין לעצטן מאָמענט האָט סטאַנקוס זיי אַרויסגעראַטעוועט. וועגן די איבעריקע אַרעסטירטע האָט ער גלײַך טעלעפֿאָנירט אין טרישקי, ראַדווי־לישאַק און סטאַטשיוניי און באַקומען די תּשובה, אַז זיי זענען דערשאָסן.

פּדאי צו פֿאַרצייכענען, אז דאָנערשטיק פֿרי האָט א קרובֿ פֿון די אומגליקלעכע, א. זיי־גאָרניק, זיך אַרײַנגעריסן צום שעף פֿון דער זשאָנדאָרמעריע און געבעטן רחמים פֿאַר זײַן משפּחה.[17] אים האָט אויפֿגענומען דער שעף גופֿא און פֿאַרזיכערט, „אז די ליטווישע פֿאָליציי וועט קיין זאַך ניט אונטערנעמען אָן זײַן באַפֿעל און אז וועגן שיסן קומט איבער־הויפּט ניט אין פֿראָגע"...

ס׳איז אָנצונעמען, אז דינסטיק זענען אָפּגעגעבן געוואָרן צוויי באַפֿעלן: דער ערשטער, 1 א זייגער — די אַרעסטירטע צו באַפֿרײַען, און שפּעטער — זיי צו דערשיסן.

[די געבראָכטע אין פּינקס רשימה פֿון די דערשאָסענע באַשטייט פֿון 30 מענטשן — מענער, פֿרויען, קינדער.]

מילואים צום קאַפּיטל „דאָרף־אײַנוווינערס"

דאָנערשטיק פֿרי איז זייגאָרניק אַוועק אין געביטס־קאָמיסאַריאָט, צום שעף פֿון דער זשאָנדאָרמעריע און אים געזאָגט, אז היות די אַרעסטירטע געפֿינען זיך אין רשות פֿון די „פֿאַרטיזאַנער", האָט ער מורא פֿאַר זייער לעבן. דעריבער בעט ער דעם שעף צו פֿאַראָרדענען אין סטאַטשיוניי, אז די אַרעסטירטע זאָלן געזונטן ווערן אונטערן שוץ פֿון דער דיוויזישער מאַכט. דער שעף זיך אָפּגעזאָגט צו געבן אַזא פֿאַראָרדענונג, מאַטיווירנדיק, אז ס׳קען ניט זײַן, אז די „פֿאַרטיזאַנער" זאָלן האַנדלען זעלבשטענדיק איבער ענינים, וואָס זענען אין דער קאָמפּעטענץ פֿון דיוויזישן געביטס־קאָמיסאַריאָט, און אז וועגן שיסן די מענטשן קומט ניט אין באַטראַכט.

דעם זעלבן טאָג, אין אָוונט, האָט מען זייגאָרניקן אַרויסגערופֿן אין דער זיכערקייט־פֿאָליציי און געזאָגט: „מיר האָבן געהערט, אז דו האָסט באַקומען דורך א פּויער א געהיימען בריוו, אז דײַנע קרובֿים זענען אין סכּנה, און דעריבער ביסטו געווען בײַם זשאָנדאָרמעריע־שעף. ווער האָט דעם בריוו געשיקט?"

זייגאָרניק האָט, פֿאַרשטייט זיך, אַלץ געלייקנט. דעמאָלט האָט מען אים געהייסן גיין אַהיים.

פֿרײַטיק, דעם 19טן דעצעמבער, האָט מאַצקײַטיס אַרויסגערופֿן די יידישע פֿאַרשטייערס און זיי געמאָלדן, אז די אַרעסטירטע זענען דערשאָסן געוואָרן. ער האָט געבעטן, אז דאָס זאָל ניט דערגיין צו די עס־עס־לײַט, ווײַל דערפֿון קענען אַלע לײַדן. ווי ס׳ווײַזט זיך טאַקע אַרויס, זענען דינסטיק אָפּגעגעבן געוואָרן צוויי פֿאַראָרדענונגען: 1 א זייגער, אז מען זאָל די קרובֿים פֿון די ספּעציאַליסטן אָפּשיקן אין געטאָ, און 4 נ״מ איז אָפּגעשיקט געוואָרן א צווייטע פֿאַראָרדענונג פֿון דער זיכערקייט־פֿאָליציי וועגן דערשיסן זיי.

צוויי טעג פֿאַר דעם אַרעסט פֿון די יידן [וואָס האָבן זיך אײַנגעפֿונען] אין סטאַטשיוניי, האָט דער אַרטיקער גלח געקלונגען צו דער אָפּטייקערין און געוועזענע שותּפֿטע פֿון זייגאָר־ניקן, קאָזלאָווסקי, און זי געבעטן איבערצוגעבן זייגאָרניקן, ער זאָל ראָטעוון זײַנע קרובֿים. זי האָט זיך אָבער געמאַכט ניט וויסנדיק, בכדי צו לאָזן אומקומען די יידן. די דאָזיקע פֿרוי קאָזלאָווסקי איז געוואָרן די יורשטע פֿון זייגאָרניקס האָב־און־גוטס, וואָס ער האָט בײַ איר איבערגעלאָזט. זי פֿאַרמאָגט אויך זאָכן פֿון אַנדערע יידן, וואָס זי גיט ניט זיי ניט אַוועק.

שוין וואָכן לאָנג ווי עס גייען דורך שאָוול עשעלאָנען מיט יידן פֿון מערב־איראָפּע.

---

17 פֿרוי און צוויי קינדער.

זייער ריכטונג איז ריגע. זייער באַשטימונגס־אָרט — אומבאַווּסט. די טרויעריקע פּראַקטיק לאָזט חושד זיין דאָס ערגסטע.———

הײַנט איז געפּנט געוואָרן דער קאָרטאָנאַזש־וואַרשטאַט. עס זענען פּאָראַן באַשטע־לונגען פֿון מאַגיסטראַט א״אַנד. עס זענען דאָ אַנגענומען געוואָרן [אויף אַרבעט] 33 פּערזאָן.

22.12.41

הײַנט איז בײַ אונדז געווען אַ ייִד פֿון קאָווּנע. דאָס לעבן פֿון די ייִדן אין דער דאָרטיקער געטאָ איז נאָך ערגער ווי בײַ אונדז. עס זענען פֿון דאָרט „אַרויסגעפֿירט״ געוואָרן ייִדן מערערע מאָל. דאָס לעצטע „אַרויספֿירן״ איז פֿאָרגעקומען דעם 28סטן אָקטאָבער. מען האָט „אַרויסגעפֿירט״ 9,200 (נײַן טויזנט 2 הונדערט) ייִדן. זייער גורל איז באַווּסט... אין קאָווּנער געטאָ זענען געבליבן בײַ 14,000 (פֿערצן טויזנט) ייִדן.[18] אין די אַרומיקע שטעט און שטעט־לעך זענען קיין ייִדן שוין ניטאָ. אַנדערע שטעט האָבן אויך די אויפֿשריפֿט: „יודנריין״. די באַשפּיזונג אין קאָווּנער געטאָ איז זייער שלעכט: 125 גראַם ברויט [אַ טאָג]. קיין פּוטער, צוקער, פֿלייש א״אַנד פּראָדוקטן [גיט מען ניט]. מענטשן שטאַרבן פֿון הונגער. צו דער אַרבעט טרײַבט מען אין קאָלאָנעס, באַגלייט פֿון אַ קאָווּאי. אָפּטיילן זיך פֿון אַ קאָלאָנע איז לעבנסגעפֿערלעך: עס פֿאַרשווינדן טעגלעך עטלעכע פּערזאָן. ייִדן אַרבעטן נאָר בײַ עפּנטלעכע אַרבעטן. פֿון די פֿאַבריקן און פּריוואַטע וואַרשטאַטן זענען זיי כּמעט אויסגע־שלאָסן... קאָווּנע [די געטאָ] האָט באַצאָלט אַ קאָנטריבוציע אין געלט און ווערטזאַכן.

120 גראַם ברויט

די פּאָרציע ברויט פֿאַר ייִדן איז בײַ אונדז אַראָפּגעזעצט געוואָרן אויף 120 גראַם אַ טאָג. קיין שׂתּדלנות האָט ניט געהאָלפֿן. מ׳קען זיך נאָך וועגדן צום געגנראָל־קאָמיסאַר. איז דאָס אַבער ניט געפֿערלעך ? ? ?

דעם... האָט מען געשיקט רופֿן די ייִדישע פֿאָרשטייערס צו דער זיכערקייט־פֿאָליצייַ. אויפֿן וועג האָט זיי באַגעגנט איינער פֿון דער שוץ־פֿאָליצייַ און מכבד געווען מיטן פֿירן אַ פֿור אין פֿאָליצייַ. בײַם אַריבנקומען האָט זיי דער אָפּיציר פֿון דער זיכערקייט־פֿאָליצייַ [וואָס האָט זיי אויפֿגענומען], פֿאַרשטייט זיך, ניט געבעטן זיך זעצן. ער האָט אַנגעהויבן מוסרן די פֿאַרשטייערס פֿאַר דער „אומדערלאָזבאַרער״ אויפֿירונג פֿון די גטאָ־אינווווי־נערס, דהײַנו: זיי דרייען זיך צו פֿיל אַרום אין שטאָט און דאָס קען האָבן שלעכטע פֿאָלגן. אַ מאָל, ווידער, פֿאַסירט, אַז אַ [ייִדישער] אַרבעטער כאַפּט זיך אַרויס פֿון דער ווערקשטוב [ווו ער אַרבעט] און גייט אַריבער אין אַ צווייטער ווערקשטוב. און דאָס איז אַ גרויס פֿאַר־ברעכן. צו מאָל דערלויבט זיך אַ ייִד אַרויסצוגיין פֿון דער ווערקשטוב „אום צו שנאַפּן פֿרישע לופֿט״ און פֿאַרגעסט דערבײַ אַנצוטאָן דעם „דאַוויד־שטערן״ (מגן־דוד). נעמענדיק דאָס אָלץ אין אַכט, וואָרנט ער, דער היטער פֿון דער גערעכטער אַרדענונג, די פֿאַרשטייערס, זיי זאָלן אַנזאָגן זייערע „ראָסן־גענאָסן״ דאָס מער ניט צו טאָן, ווײַל אין קעגנפֿאַל וועט עס האָבן שלעכטע פֿאָלגן... „אָלזאָ, איז דאָס אײַך קלאָר ? פֿלעגט דער אָפּיציר פֿרעגן נאָכן אויסרעכענען ייִדן, חטא׳״.

די פֿאַרשטייערס האָבן בפֿה־מלא צוגעגעבן, אַז דאָס איז זיי פֿולשטענדיק קלאָר.

---

18 אומפֿינקטלעך. געבליבן זענען איבער 17 טויזנט.

דעמאָלט האָט ער זיי איבערגעלייענט אַ שורה מיט ניצע תקנות:

1. יידן מוזן גיין צו דער אַרבעט נאָר אין קאָלאָנעס. ביז צו 5 מאָן — איינער אין אַ ריי, ביז 10 — צו 2 [אין אַ ריי], ביז 15 — צו 3 [אין אַ ריי].

2. יידן מוזן באַגריסן יעדן אָפּיציר פֿון דער וועלט, יעדן שוץ־פּאָליציסט און יעדן אַנגעשטעלטן פֿון דעם געביטס־קאָמיסאַריאַט.

3. זיי מוזן אַרויס צו דער אַרבעט ניט שפּעטער ווי 15 מינוט פֿאַר 8 און צוריקקומען ניט פֿרי֫ער, ווי 16 אַ זייגער. אויף מיטאָג פֿון 12 ביז 13 אַ זייגער האָבן רעכט צו קומען אין געטאָ נאָר די פֿאַבריק־אַרבעטער.

[דאָס איז דער סוף פֿונעם פּינקס פֿאַרן יאָר 1941]

די פֿאַרטן פֿון טויט בײַ קאָוונע (קאַונאַס)

דער בלומיקער אָנהייב

דעם 24סטן יוני 1941, צוויי טעג נאָכן אָנפֿאַל פֿון היטלער־דײַטשלאַנד אויפֿן סאָוועטן־פֿאַרבאַנד, זענען נאָכאַנאַנד־טיילן אַרײַנגעדרונגען אין קאָוונע (קאָונאַס), די צײַטווײַליקע ליטווישע הויפּטשטאָט, דעמאָלט — קנאַפּע 70 קילאָמעטער ווײַט פֿון דער דײַטשישער גרענעץ.

צוליבן האָסטיקן פֿאָרויסמאַרש פֿון די פֿאַרכאַפּערס איז בלויז א קליינעם טייל פֿון דער קאָוונער ייִדישער באָפֿעלקערונג געראָטן זיך צו עוואַקויִרן אין דער טיף פֿונעם לאַנד, הגם דער רוב אירער האָט זיך א הייב געטאָן פֿון אָרט און זיך געלאָזט מיט די וועגן, וואָס פֿירן אויף מיזרח. טויזנטער פּליטים זענען אומגעקומען אויף די וועגן אונטערן קוילן־האָגל פֿון די נאַצישע לופֿטשפּאָרבערס און פֿון די קוילן פֿון ליטווישע נאַציאָנאַליסטן, וואָס האָבן געשאָסן פֿונעם אויסבאָהאָלט אויף די אָפּטרעטנדיקע. די ייִדישע פּליטים וואָס זענען אָנגעיאָגט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע האָרדעס, האָט מען געצוווּנגען זיך אומצוקערן אויף זייער שטענדיקן וווינאָרט. זייער גורל איז אָבער געווען א ביטערער. אונטערוועגנס זענען פֿמעט אַלע פֿאָרהאָלטן געוואָרן דורך באַנדעס צעוישעטע ליטווישע פֿאַשיסטן, וואָס האָבן באָקומען פֿרײַע הענט צו ראָבעווען און מאָרדן.

כאָטש א סך פֿון קאָוונער ייִדן זענען, ווי געזאָגט, מיטן אויסבראָך פֿון קריג געלאָפֿן פֿון די דײַטשן, איז אָבער די אַלגעמיינע צאָל זייערע אין שטאָט געשטיגן ביז איבער 40 טויזנט. ייִדן פֿון דער אָרומיקער פּראָווינץ האָבן דאָ געזוכט א מקום־מיקלט, און קיינער האָט זיך ניט פֿאָרגעשטעלט, אַז אַלעמענס גורל איז געהאַמעט.

אָנגעהויבן האָט עס זיך אַזוי: באָוואָפֿנטע באַנדעס פֿון דער האַלב מיליטאַריזירטער פֿאַשיסטישער „שאָוליו סאַיונגאַ" (שיסער־פֿאַרבאַנד), היטלעריסטיש געשטימטע ליטווישע סטודענטן און מיליטער־לײַט פֿון דער געוועזענער אָרמיי פֿון דער א״ג סמעטאָנישער ליטע, כוליגאַנעס און סתם אונטערוועלט־טיפּן האָבן באָקומען געווער און זיך געשטעלט אין דינסט פֿון די דײַטשן בײַם אײַנפֿירן אויך אין ליטע היטלערס „נײַע אָרדענונג". און די דאָזיקע „מיסיע" האָבן זיי געזומען דורכפֿירן מיט אייפֿער און איניציאָטיוו... מיטן אויסרייד, אַז מען זאָל האָבן געשאָסן אויף דײַטשן פֿון „ייִדישע פֿענצטער", האָט מען אויסגעקויעלט גאָנצע משפּחות. בעיקר האָט מען אָבער פֿון די שטיבער אָרויסגעשלעפּט די ייִדישע מענער און אָנגעפּראָפּט מיט זיי די צענטראָלע קאָוונער תּפֿיסה — די „געלע טורמע", וואָס האָט זיך געפֿונען אין צענטער שטאָט.

די מערקצייכנס פֿון דער „נײַער אָרדענונג" האָט מען איצט אָנגעטראָפֿן אומעטום. אָט האָבן די אָרטיקע מיטהעלפֿערס פֿון די דײַטשן דעם 25סטן יוני אין מיטן העלן טאָג צונויפֿגעכאַפּט לעבן דער סלאָבאָדקער בריק איבער דער ווילײַ, בײַ דרײַסיק ייִדישע

מחבר — מאיר יעלין.

יונגע־לײַט, אַכזריותדיק זיי צעשלאָגן, צווינגענדיק טאָנצן און זינגען רעליגיעזע און סאָ־ווטיטש לידער. וועז די רוצחים איז נימאס געווארן די שפיל, האָבן זיי די קרבנות געצוווּנ־גען זיך שטעלן אויף די קני לעבן אַ פֿון פֿריער צוגעגרייטער גרוב און אַלעמען דערשאָסן פֿאַר די אויגן פֿון אַ המון נײַגעריקע.

די „נײַע אַרדענונג" האָט זיך באַוונדערש רעפֿרעזענטירט אינעם שוידערלעכן פֿאַראָם, וועלכן ס׳האָבן אין דער נאָכט פֿון 25סטן אויפֿן 26סטן יוני דורכגעפֿירט די זעלבע היטלער־משרתים אין דער פֿאַרשטאָט סלאָבאָדקע (וויליאַמפּאָלע). מיט אויטאָמאָטן, פּשוטע ביקסן, העק און מעסערס האָבן זיי אויסגעשאָכטן בײַ 1,000 יידן. בעת מען האָט אין עטלעכע טעג אַרום אויפֿגעפֿאָדערט די יידן, זיי זאָלן קוֹבֿר זײַן די הרוגים, האָבן זיך אַנטפּלעקט בילדער פֿון מוראדיקסטער בעסטיאַלישקייט. די ציינדאָקטערין יאָטקונסקי איז געפֿונען געוואָרן אַ דערהרגעטע מיט אָפּגעשניטענע בריסט. דער קאָפּ פֿון איר מאַן האָט זיך געוואָלגערט אין איין עק צימער און דער קערפּער — אין צווייטן עק. די קערפּערס פֿון זייערע ביידע קינדער זענען געווען צעשטאָכן און צעשניטן אויף שטיקער. דאָס מעבל, דער דיל אין צימער זענען געווען אָפּגעגאָסן מיט בלוט.

דעם גרײַז גרויען סלאָבאָדקער ראָש־ישיבה, הרב זלמן אָסאָווסקי, האָבן די רוצחים, קענטיק, אַנגעטראָפֿן אַן אײַנגעהילטן אין אַ טלית בײַ אַ געפֿנטן ספֿר. האָבן זיי אָפּגע־זעגט זײַן קאָפּ און אים אַוועקגעשטעלט אויף די מיט בלוט אָדורכגעווייקטע בלעטער פֿון ספֿר...

אין אַ שטוב אויף קרישטשוקײַטשיאַ־גאָס איז געפֿונען געוואָרן דער קערפּער פֿונעם שלאָסער עקיבא פּוכערט. זײַענדיק שוועך פֿאַרוווּנדיקט האָט ער פֿאָרן אויסהויכן די נשמה געטונקט זײַן פֿינגער אין אייגענעם בלוט און אָנגעשריבן אויף דער וואַנט: „יידן, נקמה!" אויף דער זעלבער גאָס איז אונטערגעצונדן געוואָרן אַ צווייטשטאָקיק הויז, און אָלע אײַנוווינערס, יידן, זענען לעבעדיק פֿאַרברענט געוואָרן. אויף די, וואָס האָבן געפּרוווט שפּרינגען דורך די פֿענצטער אָדער לויפֿן דורך דעם הויפּט־אַרײַנגאָנג, איז אַרויפֿגעלאָזט געוואָרן אַ פֿײַער פֿון אויטאָמאָטן.

די „נײַע אַרדענונג" האָט געוויזן איר פּרצוף אָן אויפֿהער. אויסער דער פּערמאָנענטער כאָפּעניש פֿון יידישע מענער און דעם אויסמאָרד פֿון יחידים אין זייערע שטיבער, איז בײַ טאָג, דעם 27סטן יוני געגעבן געוואָרן אין מיטן שטאָט, פֿאַר אַ המון נײַגעריקע אָן אָכזריות־דיקער מאָרד־ספּעקטאַקל. אין הויף פֿון צענטראַלן אויטאָ־גאַראַזש אויף וויטאָוטאָ־פּראָס־פּעקט האָבן ליטווישע היטלער־משרתים פֿאַרפֿינקט אויף טויט בײַ 70 יידישע מענער, ניט אַרויסלאָזנדיק קיין איין שאָס. צו ערשט האָבן זיי זיך איזדעקעוועט איבער די מענטשן, געהייסן זיי מיט די הוילע הענט אָפּקערן דעם פּלאָץ, טראָגן מיט די הוילע הענט מיסט. דערנאָך האָט מען זיי געגומען שלאָגן מיט איזערנע פּרענטן, אַרײַנגעשטעקט אין זיערע מײַלער גומישלאָנגען, מיט וועלכע מען וואָשט די אויטאָס, און אַוועקגעלאָזט ס׳וואָסער, ביז די אינגעווייד פֿון די קרבנות פֿלעגן פֿלאָצן. נאָך דעם ווי אָלע צונויפֿגעכאָפּטע מענער זענען געווען צעממיתט און צעקאָטעוועט אויף טויט, האָט מען די הרוגים צונויפֿגעוואָרפֿן אין אַ קופּע. אויף איר האָט זיך אַרויפֿגעקליבן איינער פֿון די רוצחים און געמומען שפּילן אויף אַ מויל־האַרמאָניק פֿאָפולערע לידלעך. זײַנע „קאָלעגן", שיכּורע פֿון שנאָפּס און בלוט, האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אין אַ קאָראָהאָד, זינגענדיק און טאַנצנדיק ווי די פּראָסט.

נאָכן „סטיכישן", אַבער פֿאָקטיש „פֿון העכער" אַרגאַניזירטן פֿאָראָם האָבן די דײַטשן

געגומען אײַנפֿירן „אַרדענונג" אינעם אויסמאַרד פֿון קאַוונער ייִדן. די פֿאַרטן פֿון דער אַמאַליקער „ערשטראַנגיקער צאַרישער פֿעסטונג" אין די פֿאַרשייִדענע צוגענג צו דער שטאָט זענען פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין פֿלעצער פֿאַר מאַסן־עקזעקוציעס. אַנגעהויבן האָט מען זיי בויען, די דאָזיקע פֿאַרטן, סוף פֿאַריקן יאָרהונדערט און געבויט ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה. דאָס איז געווען א סיסטעם פֿון ערדאָנשיטן, גראָבנס און טונעלן, בעטאָן־בונקערס פֿאַר קוילן־וואַרפֿערס און לייכטע האַרמאַטן, אונטערערדישע און האַלב אונטער־ערדישע קאַזעמאַטן פֿאַר די פֿאַרטיידיקערס, אַרומגערינגלט מיט אײַזערנע שטאַכעטן־ און שטעכלדראָט־צוימען.

דער טויט וואָס האָט געבושעוועט אין דער דורך די דייַטשן פֿאַרכאַפּטער שטאָט, האָט זיך איצט אַריבערגעטראָגן אין איר פּעריפֿעריע — אין די פֿאַרטן.

די טעריטאָריעס פֿון זיבעטן און פֿערטן פֿאַרט זענען אַנגעזאַפּט געוואָרן מיטן בלוט פֿון קאַוונער תּושבים, סאָוועטישע אַקטיוויסטן, בעיקר אַבער ייִדן, גלײַך אין אַנהייב פֿון דער היטלעריסטישער אַקופּאַציע. אין די זאָגעס פֿון צווייטן, דריטן און זעקסטן פֿאַרט זענען אומגעבראַכט געוואָרן צענדליקער טויזנטער סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע, אַבער אויך ניט ווייניק ייִדן האָבן דאָ געפֿונען זייער טויט. און צו לעצט — דער טרויעריק באַ־רימטער נײַנטער פֿאַרט איז דורך די היטלעריסטן פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין א שלאַכטהויז ניט נאָר פֿאַר צענדליקער טויזנטער קאַוונער אײַנווינערס — ייִדן און ניט־ייִדן אַנטי־פֿאַשיסטן — נײַערט אויך פֿאַר געבראַכטע אַהער אויף אומקום ייִדן פֿון א ריי אייראָפּעישע לענדער. די קאַוונער באַפֿעלקערונג האָט מיט שוידער אַנגעזופֿן דעם נײַנטן פֿאַרט — דער פֿאַרט פֿון טויט.

ווײַטער וועלן מיר פֿרוווון אויפֿשטעלן א כראָנאָלאָגישע אינפֿאָרמאַציע וועגן דעם, וואָס אין די דאָזיקע פֿאַרטן איז געשען אין די גרויליאָרן פֿון דער היטלעריסטישער אַקופּאַציע פֿון ליטע.

מאַסנמאָרד אין זיבעטן פֿאַרט

סוף יוני 1941 זענען די קאַוונער צענטראָלע תּפֿיסה און די ספּאַרטזאָלן פֿון עטלעכע שטאָטישע מיטלשולן געווען אַנגעפֿראָפּט מיט אַרעסטירטע ייִדן. האָט מען זיי, ווי אויך די פֿערמאַנענט צונויפֿגעכאַפּטע קרבנות אין די שטיבער און גאַסן, געבראַכט צו טרײַבן אין זיבעטן פֿאַרט, וואָס איז געלעגן אין צפֿונדיקן טייל פֿון דער שטאָט, בסך־הכל קנאַפּע דרײַ קילאָמעטער פֿון דער צענטראָלער פּאָסט. אַהער האָט מען אויך געהאָלטן אין איין ברענגען פֿאַרהאָלטענע ייִדישע פֿליטים, וואָס האָבן זיך צוריקגעקערט נאָכן אומגעלונגענעם פֿרוווו צו אַנטלויפֿן פֿון די אַנגרײַפֿנדיקע נאַצי־חיילות.

ביז אַנהייב יולי זענען אין זיבעטן פֿאַרט צונויפֿגעטריבן געוואָרן בײַ אַכט טויזנט ייִדישע מענער, פֿרויען און קינדער. אָלע זענען זיי געווען פֿאַרמישפּט. פֿון דעסטוועגן זענען אויך פֿון זיי געבליבן לעבעדיקע עדות. ניט קיין סך, אַבער גענוג, זיי זאָלן אויפֿדעקן דעם פֿולן אמת וועגן דעם, וואָס אין זיבעטן פֿאַרט האָט זיך אָפּגעשפּילט.

— די פֿרויען און קליינע קינדער, — דערציילט די געוועזענע פּאַרטיזאַנערין רבקה בלאָך, וואָס האָט איבערגעלעבט די גרויל פֿון זיבעטן פֿאַרט, — האָט מען פֿאַרשפּאַרט אין די אונטערערדישע קאַזעמאַטן. דאָ איז געווען שטענדיק כּמעט ווי פֿינצטער. מיר זענען

געלעגן אויפן קאלטן און פייכטן בעטאנענעם דיל. אוועק א טאג. קיינעם האט מען ניט געלאזט ארויסגיין. ניט געגעבן עסן, ניט געגעבן טרינקען. קינדער האבן געווייניט. פרויען האבן געקרעכצט. שוואכערע זענען געלעגן אין גאנצן פארחלשט. א שוואנגערע פרוי איז געגאנגען צו קינד. אן אלטע פרוי איז אויסגעגאנגען און מען האט זי ניט געלאזט ארויס־טראגן...

שרעקלעך זענען דא געווען די טעג. נאך שרעקלעכער — די נעכט.

— אוי, די נעכט! — זיפצט שוואר די דערציילערין. — ביי נאכט פלעגן זיך באוויזן אין די קאזעמאטן שיפורע ליטווישע וואכליטס. מיט עלעקטרישע לעמפלעך פלעגן זיי באלייכטן דעם חושך. וויסע ציכן האבן זיי געהאלטן און געפאדערט, מיר זאלן ארייגווארפן אין זיי אונדזער געלט, זייגערלעך, צירונגס... און אז קיינער האט שוין מער ניט געהאט וואס ארייגצווארפן, האט מען אונדז געשלאגן מכות־רצח. אין די נעכט פלעגן זיך צו אונדז ארייגריסן פנופיות וואכליטס און נעמען אפקליבן יינגערע פרויען און מיידלעך; פלעגן זיי הייסן זיך אויסטאן נאקעט און טאנצן אין שיין פון די ארויפגעלאזטע אויף זיי עלעק־טרישע לעמפלעך. איצט פלעגן די רוצחים נעמען אפקליבן, ווי זיי האבן עס אנגערופן, „שיינהייט־קיניגינען". טאמער האט עמעצער פון די פרויען זיך אנטקעגנגעשטעלט, האט אן אויטאמאטן־סעריע געמאכט א סוף צו איר לעבן און פארכאפט אויך „אומשולדיקע". אפגעקליבן די יינגערע, שענערע און ארויסגעפירט זיי פלומרשט אויף ארבעט: שיילן קארטאפל, רייניקן קאזארמעס. אין דער אמתן האט מען זיי געבראכט צו טרייבן אין די קוסטעס פון א פארט־שיפוע, פארגוואלדיקט, דערשאסן און ארייגעוואארפן אין די גרייטע גריבער פאר די הרוגים.

די אייניווינערין פון קאונער אלטשטאט חנה סווירסקי, וואס איז מיט א נס ארויס מיטן לעבן פון גיהנום אין זיבעטן פארט, דערציילט:

— מיט ציין און נעגל האט א מוטער געשיצט איר טאכטער, ניט געלאזט זי ארויס־שלעפן פון קאזעמאט. האט מען ביידן ארויסגעשלעפט. פאר דער מוטער אין די אויגן פארגוואלדיקט די טאכטער און דערשאסן. די מוטער האבן זיי צוריק ארייגעשליידערט אין קעלער. צוויי טעג און צוויי נעכט האט זי געהילכט דאס געיאמער פון דער אומגליק־לעכער. זי איז גרוי געוואארן און אראפ פון זינען.

מען מוז מודה זיין, אז צו מאל פלעגן די פאשיסטישע בעסטיעס ארויסוויזן אויך „גרויסמוט". דער יונגער קאונער דאקטערין פ. האבן זיי „געשאנקען" דאס לעבן נאכן פארגוואלדיקן זי.

— וויי, וואסערע ברואים! — האט געקרעכצט די דאקטערין. — וואסערע שרעק־לעכע פנימער! און וויפל זענען זיי געווען!

וועו ס'האט זיך ארויסגעוויזן, אז מען האט זי אנגעשטעקט מיט א ווענערישער קרענק, איז זי באגאנגען זעלבסטמארד.

דעם א פאקט האבן מיר זיך דערוווסט פון באקאנטן קאונער דאקטער מ. בראונס, וואס האט אין דאזיקן פאל ניט געהיט דעם מעריצינישן סוד.

נאכן אפהאלטן די פרויען עטלעכע טעג אין די אונטערערדישע קאזעמאטן, האט מען זיי ארויסגעלאזט „כאפן פרישע לופט". ס'האט אלעמען אויפגעשוידערט א ניט קיין גע־וויינטלעכע אכזריות. וועגן איר האבן מיר געהערט פון דער יוריסטין סאניע שאבאד:

— א מוטער האט צונויפגעקליבן אין דרויסן טרוקענע צווייגן, צעפירט א פייער און

אויף אַ ציגל אַפּגעבאַקן פֿאַר אירע קינדער פֿלעצלעך פֿונעם ביסל מעל, וואָס האָט צופֿעליק זיך אײַנגעפֿונען בײַ איר. דאָס האָט באַמערקט אַ וואַכמאַן. ער איז צוגעגאַנגען צו אײַנעם פֿון די קינדער, וואָס האָט זשעדנע געשלונגען אַ פֿלעצל, און געפֿרעגט צי ס׳איז געשמאַק. „דאָ האָסטו אַ צווייט פֿלעצל", האָט ער געזאָגט און אַרײַנגעשאָסן דעם קינד אַ קויל אין מויל. אָזוי האָט ער דערשאָסן אויך די אַנדערע צווײ קינדער.

פֿאַר די טויזנטער מענער און עלטערע ייִנגלעך, וואָס מען האָט צונויפֿגעטריבן אין זיבעטן פֿאַרט, איז ניט געבליבן קיין אַרט אין די קאַזעמאַטן. האָט מען זיי געהאַלטן אונטערן פֿרײַען הימל, אין טיפֿע גראָבנס און אויף זייערע שיפֿועים, אַרומגעגאַרטלטע מיט שטעכל־דראָט און אײַזערנע שטאַכעטן־צוימען, אַרומגעשטעלטע מיט קוילן־וואַרפֿערס.

— אַרויסצורײַסן זיך פֿון דאָנען איז געווען אוממעגלעך, — דערציילט דער אינזשענ־ניר יעקבֿ גידאַנסקי, — פֿון דעסטוועגן פֿלעגט עמעצן אָפּגליקן. אָט, למשל, איז מיר געראָטן צו אַנטרינען, בעת מען האָט געגומען פֿון פֿאַרט אַ גרופּע מענער אָפּצורייניקן בלאָטע פֿון דײַטשישע טאַנקען...

ער און נאָך ענלעכע צו אים לעבעדיקע עדות פֿון די רציחות אין זיבעטן פֿאַרט — דער אינזשעניר אַנאַטאָלי ראָזענבלום, דער געווען־זענער פֿאַרטיזאַן אַהרן ווילענטשוק, דער אַרבעטער הילל מאַרינער א״אָנד — שטעלן אויף אַ געוויר בילד פֿון דעם, וואָס אין פֿאַרט איז פֿאַרגעקומען.

ס׳האָט אויסגעזען, אַז די באַליבטסטע פֿאַרווילונג בײַ די וואַכלײַט, ליטווישע פֿאַשיסטן וואָס זענען אַוועק דינען די דײַטשן, איז געווען שיסן אין אויסגעלייגטן עולם אין די גראָבנס און אויף זייערע שיפֿועים. ניט שטענדיק האָבן די קוילן געטראָפֿן אויף טויט די מענטשן. פֿאַרוווּנדיקטע האָבן געשריִען, זיך געצאַפּלט פֿון יסורים. און די רוצחים האָבן שטרענג געווארנט: „שטיל זײַן! ניט רירן זיך פֿון אָרט, ניט רעדן צווישן זיך, ניט הוסטן, ניט ניסן — שוויגן ווי די שטיינער!" — האָט מען געשאָסן אין עולם פֿאַרן עובֿר זײַן אויפֿן דאָזיקן באַפֿעל, געשאָסן אַזוי לאַנג ביז די „שולדיקע" פֿלעגן אַנטשוויגן ווערן אויף אייביק.

לעבעדיקע און טויטע זענען געלעגן איינע לעבן די אַנדערע. און אין דרויסן — אַ ניט קיין געווײַנטלעכע היץ. די מתים האָבן געגומען זיך צעלייגן, פֿאַרשפֿרייטנדיק אַ שרעקלעכן געזוך. און לעבן זיי — פֿאַרחלשטע אָבער נאָך לעבעדיקע מענטשן, אָפּגעגאָסענע מיטן בלוט פֿון זייערע געהרגעטע שכנים; הונגעריקע, דאָרשטיקע, ניט קיין גראָזירטע מאַנס־לײַט, מיט אײַנגעפֿאַלענע באַקן און אויסגעלאָשענע אויגן.

עטלעכע מעת־לעת האָט מען אָזוי זיי געהאַלטן — בײַ טאָג אונטער דער אומברח־מנותדיק סמאָליענדיקער זון, בײַ נאַכט אונטערן קאַלטן און גלײַכגילטיק אויסגעשטערנטן הימל און ניט געגעבן קיין ביסן ברויט, קיין טראָפֿן וואַסער. געקאָנט האָט מען פֿון זינען אַראָפֿגיין — דערנעבן, הינטערן ווינקל פֿונעם אונטערערדישן קאָזעמאַט האָט זיך קלאָר געהערט דאָס וואַסער־געפֿליעסק פֿון אַן אַרטעזיאַנישן ברונעם...

נאָך דער קאַטאַראַקטישער פֿאַדערונג פֿון די פֿאַרהאַלטענע דאָ צו געבן זיי וואַסער און עסן און מאַכן אַ סוף צו דער בלוטיקער שפּיל, האָט מען געבראַכט און פֿאַרטיילט די מענטשן געטריקנטע געזאַלצענע פֿיש (וואַבלע). איז דער דאָרשט בײַ די, וואָס האָבן געגעסן, געוואָרן אויף ניט מער אויסצוהאַלטן. זיי האָבן געהויבן די הענט אין דער הייך און געשריִען: „וואַסער, וואַסער!" האָט זיך דערהערט אַ באַפֿעל, אַז צו ערשט זאָלן זיך אויסשטעלן אין אַ ריי צו גיין טרינקען די עלטערע און שוואַכערע. באַפֿוילן האָט מען זיי

זיך אַראָפלאָזן אויף די קני און אַזוי פּויזען ביזן ברונעם. מען האָט זיי טאָקע געלאָזט זיך אַנטרינקען, אָבער דערנאָך האָט אַ קויל אין נאָקן פֿאַרענדיקט די לעבֿדן פֿון די קנויִענדיקע מענטשן.

צעשאָסן זיי אַלעמען, האָבן די וואַכלייט אויסגעקליבן פֿון עולם אַ דרייסיק יונגע מענער, זיי געצוווּנגען אויפֿן אָרט פֿון דער רציחה אויסגראָבן אַ גרוב און קובֿר זיין די עטלעכע הונדערט טויטע. דערנאָך האָט מען די באַגרעבערס צעשאָסן און געבראַכט וויִטערדיקע טויט־קאַנדידאַטן זיי צו באַערדיקן. אַזוי האָט דער טויט־קאַנווייער געאַרבעט אַ גאַנצן טאָג.

קיין זאַך האָט אָבער ניט אָפּגעהאַלטן די געפֿיניקטע פֿון שרייַען: „וואַסער! וואַסער!" האָבן זיך צעקנאַלט די קוילן־וואַרפֿערס און געקאָסיעט לעבנס. ס׳איז דאָך געווען באַפֿוילן קיין פּיפּס ניט אַרויסצולאָזן...

צו מאָרגנס האָט מען יאָ געבראַכט וואַסער. איין פּאָס פֿאַר די עטלעכע טויזנט מענטשן, וואָס מען האָט געהייסן אויסשטעלן זיך אין אַ ריי צו קריגן „אַ טרונק". ס׳איז געווארן אַ שטופּעניש, אַ מהומה. אַ וואכמאַן האָט אַרויסגענומען אַ טיי־לעפֿעלע און געגעבן יעדן אַ טרונק... האָבן זיך אײַנגעפֿונען וואַכלייט, וואָס האָבן צוגעזאָגט אַוועקצופֿירן אַנדערשוווּ זיך אַנצוטרינקען. אַ סך זענען אַוועק מיט זיי און ניט צוריקגעקומען — ס׳האָט זיך באַלד דערהערט אַ טראָסקערײַ פֿון אַ קוילן־וואַרפֿער.

איין מאָל האָט מען אויך געבראַכט אַהער ברויט. אַ גאַנצן וואָגן פֿרישע לעבלעך ברויט. „הייסט עס, אַז מען וועט מער ניט שיסן" — האָבן מענטשן זיך געטרייסט. דער דאָזיקער אָפּטימיזם האָט לאַנג ניט אָנגעהאַלטן. ברויט האָט באָקומען איינער פֿון דער ריי, דער צווייטער און דריטער — אַ קויל אין נאָקן.

אויך די „גליקלעכע" וואָס האָבן יאָ באָקומען אַ שטיקל ברויט, האָבן שלעכט אָפּגעשניטן. דאָס ניט דערבאָקענע ברויט פֿון גראָבן מעל מיט פּלעוועס און קאַרטאָפֿל, האָט בײַ די אויסגעהונגערטע מענטשן ממש איבערגעקערט די אינגעווייד און זיי האָבן זיך געקאָרטשעט אין שרעקלעכע יסורים, געשרײַען. האָט זיך אויפֿן עולם אַ שאָט געטאָן אַ קוילן־האָגל, למאי מען שטערט די רו...

ענדלעך האָט דער הימל ווי זיך אָפּגערופֿן אויף די תּחנונים פֿון די דאָרשטיקע. ס׳האָט געבליצט, געדונערט, אַ רעגן האָט אַ פּליוכע געטאָן. די מענטשן האָבן געעפֿנט מיילער צו כאָפּן די חיותדיקע טראָפֿנס, געקליבן זיי אין הויפֿנס, געלעקט די נאַסע הענט. דורכגענעצטע ביזן ביין, האָט עס זיי געגומען קעלטערן, אַרויסגערופֿן בײַ זיי פּײַנלעכע האַלוצינאַציעס. מען האָט געשריִען פֿון היץ און די וואַכלייט האָבן געשאָסן, ווידער — למאי מען ליגט ניט שטיל.

אָן אויפֿהער האָט מען געבראַכט אין פֿאָרט אַלץ נײַע קרבנות. צו לעצט האָט מען זיי שוין דירעקט געטריבן אין דער זאָגע, ווו עס זענען געווען גרייט די קבֿרים.

טאָג און נאַכט האָבן די רוצחים אַרויסגעמאַניעט פֿון עולם גרופּעס מענער. דאָ געהייסן אויפֿשטיין אַלע באַבריליטע, בכדי צו גיין צו אַ לייכטער, „אינטעליגענטער" אַרבעט, און דאָ באַפֿוילן זיך אָנמעלדן צו „אַרבעט" אַלע דאָקטוירים, אינזשענירן. אַוועקגעטריבן האָט מען זיי אַלעמען צו דער זאָגע, פֿון וואָנען ס׳פֿלעגט זיך דערטראָגן דאָס שיסערײַ...

איין מאָל האָבן די רוצחים מודיע געווען: „זאָלן פֿרײַוויליק אָהערקומען די, וואָס ווילן אויסלאָדן ברויט!" ווי נאָר די דאָזיקע „פֿרײַוויליקע" האָבן זיך דערווײַטערט אין אַ געוויסן

ראַיאָן פֿונעם פּאַרט, האָט זיך באַלד דערהערט דאָרטן דאָס שטעפּן פֿון אַ קוילן־וואַרפֿער. פּאַרשטייענדיק וואָס מיט די מענטשן איז געשען, האָט זיך שוין מער קיינער פֿריִוויליק ניט געשטעלט צו גיין אַרבעטן. האָבן וואָכלייט איבער גוואַלד אַוועקגעטריבן אַ גרופּע מענער ראַמען קאָזאַרמעס, שאָבן קאַרטאָפֿל און זיי אויך געגעבן גוט אָפּצוסען. וועז די זעלבע מענער האָבן צו מאָרגנס זיך אָנגעבאָטן גיין צו דער אַרבעט, האָט מען זיי אַוועק־געפֿירט אַהין, פֿון וואָנען עס פֿלעגן זיך צוריקקערן אַליין די וואָכלייט.

אַן אויפֿהער האָט מען באַאַבעוועט די מענטשן. און ניט בלויז צוגענומען דאָס געלט, די זייגערלעך, רינגען, פֿילפֿעדערס. האָט עמעצנס גאַרניטער אָדער שוכוואַרג צוגעצויגן דאָס אויג פֿון אַ וואָכמאָן, פֿלעגט ער אַוועקפֿירן זיין קרבן אין דער קבֿרים־זאָנע זיך „אַדורכצושפּאַצירן"...

אָנהייב יולי 1941 איז אין שטאָט פּאַרגעקומען אַ קוישבאָל־פּאַרמעסט צווישן אַ דייטשי־שער מיליטעריישער קאָמאָנדע און אַ ליטווישׁ־נאַציאָנאַליסטישער סטודענטן־מאָנשאַפֿט. געווינען האָבן די ליטווינער און באָקומען אַ פּרעמיע — יעדער אָנטיילנעמער זאָל דערשיסן אין זיבעטן פּאַרט פֿינף יידן. דורכגעפֿירט האָבן זיי די רציחה מיט גרויס פּאָמפּע.

די מיט אַ נס געבליבענע עדות פֿון דער בלוט־וואָקאָנאַליע אין זיבעטן פּאַרט דערציילן, אַז אָפֿט פֿלעגן אַראָפּקומען אָהינצו די אָנפֿירערס פֿון די ליטווישׁ־פּאָשיסטישע רוצחים־באַנדעס — דער באָשטימטער דורך די דייטשן קאָווונער קאָמענדאָנט, פּאָלקאָווניק י. בא־ביאָליס, דער פּאָלקאָווניק א. בוטקוואָ־בוטקיאָוויטשיוס, דער מאַיאָר א. אימפּוליאָוויטשיוס און אָנדערע געוועזענע אָפֿיצירן פֿון דער אָמאָליקער ליטווישער אַרמיי. זיי פֿלעגן געבן אָנווייזונגען זייערע משׂרתים, די רוצחישע וואָכלייט אין פּאַרט, און אָפֿילו אָנטיילגענומען אין אַ פּאַרמעסט פֿון שיסן אין לעבעדיקע צילן. ס׳פֿלעגן אויך האָלטן אין איין קומען דייטשן — פֿונקציאָנאַרן פֿון געסטאָפּאָ. איין מאָל האָט איינער אָזאַ, גרויסהאָלטעריש אַרומשפּאַנענדיק איבער דער פּאַרט־טעריטאָריע, געזאָגט צו זיין ליטווישן לאָקיי, אַז אָלץ ווערט דאָ גוט געמאַכט, בלויז דעם טעמפּ, דעם טעמפּ מוז מען פּאַרגרעסערן...

ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן נייַע הריגות פֿון מענטשן. נאָך מער בלוט האָט זיך דאָ געגומען גיסן.

ניט איינער פֿון די מאַרטירערס האָט מיט די הוילע הענט זיך געוואָרפֿן אויף די רוצחים. דער קאָוונער דאָקטער באָריס כאַדאָס האָט, אָנטקעגן דעם באָפֿעל צו „ליגן און שוויַגן ווי די שטייגער", זיך אויפֿגעהויבן פֿון ערד, אָנגעוואָרפֿן די פּאָשיסטישע מערדערס מיט זייער אמתן נאָמען, זיי געוואָרנט, אַז די שעה פֿון דער אָפּרעכענונג וועט קומען און גערופֿן דעם עולם שטעלן אַ ווידערשטאַנד. ס׳האָט זיך אַ שאָט געטאָן אין זיין ריכטונג אַ קוילן־האָגל. מענטשן זענען געטראָפֿן געוואָרן. דער דאָקטער איז געפֿאַלן אַ שוועד פֿאַרוווּנדיקטער. די רוצחים האָבן פֿון אים געחוזקט און געלאָזט אויסגיין אין מוראַדיקע יסורים. דער בוכ־האָלטער י. לאָנגלעבן און אַ סך אָנדערע זענען אָנגעפֿאַלן אויף די רוצחים מיט די הוילע פֿויסטן, פֿרוווּנדיק באָשיצן זייער מענטשלעכן כּבוד.

דעם 7טן יולי, אין דער פֿרי, האָט מען מודיע געווען, אַז אַלע יינגלעך ביז 15 יאָר זאָלן אַרויסגיין פֿון עולם. מען האָט זיי אַריינגעבראַכט אין די קאַזעמאַטן צו די לעבן געבליבענע פֿרויען מיט די קליינע קינדער און זיי אַלעמען — אַ מחנה פֿון עטלעכע טויזנט נפֿשות — אַוועקגעטריבן אונטער אַ שטאַרקער שמירה אין דער ריכטונג צו דער פּאָרשטאָט סלאָ־באָדקע און פֿון דאָנען — צום נייַנטן פּאַרט. אויסגעמוטשעטע, קוים לעבעדיקע, אַ סך מיט

פּיצלעך קינדער אויף די הענט, האָבן זיי זיך געדאַרפט שלעפּן צו פֿוס אַ מרחק פֿון איבער צען קילאָמעטער. אַנקומענדיק צום ווילנע־טײַך, האָבן די פֿרויען געבעטן רחמים — לאָזן זיי זיך אַנטרינקען. אומזיסט געבעטן. די וואַכלײַט האָבן שטרענג געהיט די „אַרדענונג", און אַ סך פֿרויען זענען געפֿאַלן אונטערוועגנס. די שאָסן, וואָס האָבן געמאַכט אַ סוף צו זייערע לײַדן, האָבן ווי געוואַרנט די איבעריקע פֿרויען, אַז מען מוז זיך האַלטן...

און אין זיבעטן פֿאַרט... נאָכן אַרויספֿירן די פֿרויען און קינדער איז די שמירה איבער די מענער פֿאַרשטאַרקט געוואָרן. אין זעלבן טאָג האָט מען זיי אַלע ביז אייגעם דערשאָסן.

ס׳האָט זיך אַראָפּגעלאָזט דער פֿאַרהאָנג איבער דער שרעקלעכער טראַגעדיע פֿון די פֿאַרשפּאַרטע אין זיבעטן פֿאַרט, וואָס האָט פֿאַרשלונגען בײַ פֿינף טויזנט קרבנות, דאָס רוב מענער. זייער ציל — באַלד אין די ערשטע טעג פֿון אָקופּירן די שטאָט געבן אַ טויטקלאַפּ דער יידישער באַפֿעלקערונג, צונעמענדיק פֿון איר די מענער און דעם יוגנטלעכן עלעמענט — האָבן די דײַטשן אין אַ גרויסער מאָס דערגרייכט.

די געבראָכטע פֿרויען און קינדער אין ניזינטן פֿאַרט האָט מען אין עטלעכע טעג אַרום פֿלוצעם באַפֿרײַט. געשען איז דאָס נאָך דעם, ווי די יידן אין שטאָט האָבן אויסגעפֿירט די פֿאַדערונג פֿון די דײַטשן אויפֿצושטעלן זייערע אַ „פֿאַרשטייערשאַפֿט" — אַ „ראָט פֿון עלטסטע", וואָס זאָל איבערנעמען און איבערגעבן באַפֿעלן צו דער יידישער באַפֿעלקערונג מיט פֿאַרשיידענע דיסקרימינירנדיקע גזירות, אײַנגעשלאָסן דאָס אַריבערקלײַבן זיך אין אַ געטאָ, אין דער פֿאַרשטאָט סלאָבאָדקע.

קיין מאָסן־עקזעקוציעס זענען מער אין זיבעטן פֿאַרט ניט פֿאָרגעקומען. משמעות, אַז ס׳איז דער „נײַער אַרדענונג" ניט באַקוועם געווען, אַז אין אַ באַווויגטן שטאָטישן קוואָרטאָל, ווו דער זיבעטער פֿאַרט האָט זיך געפֿונען, זאָל פֿונקציאָנירן אַן אמת שעכטהויז פֿון מענטשן. האָבן זיי צו אַט דעם צוועק אויסגעקליבן די קאָוונער פֿאַרטן, וואָס געפֿינען זיך אויף דער אויסנשטאָטישער פּעריפֿעריע.

נאָך דער באַפֿרײַונג האָבן דערציילט תושבים פֿון דער געגנט אַרום זיבעטן פֿאַרט, אַז אין אַפּריל 1944 האָבן די דײַטשן געלאָזט אויפֿגראָבן די מאָסן־קבָרים אין פֿאַרט און עקסהומירן די הרוגים, וועלכע מען האָט פֿאַרברענט אויף שײַטערס.

רציחות אין פֿערטן פֿאַרט

דער פֿערטער פֿאַרט, דרום־מיזרחדיק פֿון קאָוונע, בײַ דער פֿאַרשטאָט פּאָנעמון, דאָרטן ווו דער ניעמאַן מאַכט אַ שלייף צווישן באַוואַלדיקטע בערגלעך און מיט גרינס באַוואַקסענע בערגעס, איינס פֿון די שענסטע ווינקעלעך אין ליטע האָט ניט אויסגעמיטן צו ווערן אַנגע־זאַפּט מיטן בלוט פֿון אומשולדיקע מענטשן. נאָכן אָפּשטעלן די עקזעקוציעס אין זיבעטן פֿאַרט פֿלעגט מען אין פֿערטן פֿאַרט ברענגען פֿון דער צענטראַלער תּפיסה הונדערטער, הונדערטער אַסירים — פּאָליטישע, בעיקר אָבער יידישע מענער — און זיי דאָ דערשאָסן.

אָהער האָט מען געבראַכט צו טרײַבן און צעשאָסן די געכאָפּטע אין די קאָוונער גאָסן בעתן אַ״ג „שוואַרצן דאָנערשטיק" (7טער אויגוסט 1941) איבער 1,000 יידן, ס׳רובֿ מענער.

אָהער זענען דעם 18טן אויגוסט 1941 געבראַכט געוואָרן די צוגויפֿגעכאָפּטע אין קאָוונער געטאָ, פֿלומרשט צו אַן „אינטעליגענטער" אַרבעט, 534 מענער, און געפֿונען האָבן זיי דאָ אין זעלבן טאָג דעם טויט.

עטלעכע טעג נאָכן אַרויספֿירן די מענער פֿון געטאָ איז געהאַנגען אַ שווערער סוד איבער זייער גורל. פֿאַרמעל האָט עס געהייסן, אַז מען האָט זיי געזומען „צו סאַרטירן אַרכיוון". אַזוינס האָט פֿאַרזיכערט דער ליטווינער קאָמינסקאָס, אַ באַאַמטער פֿון דער שטאָט־פֿאַרוואַלטונג, וואָס איז געוואָרן דער פֿאַרמיטלער פֿון דייטשישן שטאָט־קאָמיסאַר מיט דער געטאָ. באַלד איז בײַ די יידן אין געטאָ אויפֿגעקומען אַ חשד: אויב אויף אַרבעט, פֿאַר וואָס איז געקומען נעמען די מענטשן אַזאַ שטאַרקע באַוואַכונג, אַזאַ גרויסע צאָל באַוואָפֿנטע ליטווישע מיטהעלפֿערס פֿון די דייטשן, וואָס פֿלעגן אָפּטאָן פֿאַר זייערע הארן די שמוציקע הענקער־ארבעט? און פֿאַר וואָס האָבן אַנגעפֿירט מיט דער מענטשן־כאָפּעניש אין געטאָ דער גסטאַפּאָ־פֿונקציאָנאַר העלמוט ראָוקאָ און דער שוין באַקאַנטער מיט זײַן אַכזריות, פֿאַרשטייער פֿונעם שטאָט־קאָמיסאַר, דער האָופּטשטורמפֿירער פֿון עס־אַ, פֿריץ יאַרדאַן? באַפֿוילן איז געווען, עס זאָלן זיך פֿרײַוויליק מעלדן 500 גוט אָנגעטאָנענע, אינטעליגענטע מענער. די איבעריקע 34, האָבן זיי געזאָגט, ווערן גענומען ווי אַ שטראָף וואָס מען האָט זיך פֿרײַוויליק ניט געמאָלדן, און ס׳איז אויסגעקומען דעם „קאָנטיגענט" צונויפֿצוכאָפּן... און אַז דער פֿאַרזיצער פֿון „ראָט פֿון די עלטסטע" אין געטאָ האָט זיך אין עטלעכע טעג אַרום געווענדט צום אויבן דערמאָנטן פֿריץ יאַרדאַן מיט דער פֿראָגע, ווו זענען די 534 מענער, איז דער ענטפֿער געווען: „זיי האָבן בעתן לאָדן צוקער פֿאַרנעצט 50 זעק. ווי אַ שטראָף פֿאַרן דאָזיקן סאַבאָטאַזש זענען זיי אַלע צעשאָסן געוואָרן. צען מאָן פֿאַר אַן איבערגעפֿירטן זאָק!" און האָט געוואָרנט, מער ניט אויפֿצוהייבן די פֿראָגע.

אַז די רציחה איז פֿאַרגעקומען אין פֿערטן פֿאַרט, האָבן מיר ידיעות פֿון עטלעכע לעבעדיקע עדות. אַזוי, למשל, האָט דער פֿאָנעמונער איינווינער יואָזאָס פֿאולאָוויטשיוס דערציילט נאָך דער באַפֿרײַונג, אַז ער געדענקט גענוי די דאַטע, מאָנטיק דעם 18טן אויגוסט 1941, האָט מען צעשאָסן אין פֿאַרט אַ גרויסע מחנה יידישע מענער, געבראַכטע פֿון געטאָ. איינער פֿון די פֿאַרמישפּטע, אין איינע אונטערוועש, האָט זיך אַרויסגעריסן פֿון פֿאַרט. עטלעכע פֿון די שיסערס האָבן אים נאָכגעיאָגט און אויף די אויגן פֿון די פֿאַרבײַגייערס, דערשאָסן אין מיטן גאַס. דער זעלבער פֿאולאָוויטשיוס האָט אויך דערציילט, אַז קורץ פֿאַר זייער אָפּטרעטן פֿון קאָונע האָבן די דייטשן געלאָזט אויפֿגראָבן און פֿאַרברענען אויף שײַטערס די הרוגים אין פֿערטן פֿאַרט. ס׳האָבן דאָס געטאָן מענטשן, געשמידטע אין קייטן. דערנאָך האָט מען אויך זיי דערשאָסן און פֿאַרברענט. אויף דעם זאָגן עדות די געפֿונענע אויפֿן אָרט פֿון די שײַטערס פֿאַרקוילטע קנאָכנס פֿון מענטשלעכע פֿיס, געשמידטע אין קייטן.

די געבליבענע קאָונער יידישע אינטעליגענץ פֿון נאָך די שחיטות אין זיבעטן פֿאַרט האָט דורך דער א״ג „אינטעליגענטן־אָקציע" באַקומען אַ גאָר שוערן קלאַפּ. אין דער דאָזיקער אָקציע זענען אומגעקומען דער באַקאַנטער שרײַבער אָרי גלאָזמאַן, דער זשורנאַליסט מאָקס וואָלפֿאָוויטש, דער פֿידלער ראָבערט סטענדער (שטאָמט פֿון ריגע), די זייער טאָלאָנטירטע מאָלערס זאַלי בעקער און אליהו קאָפּלאַן און נאָך אַ סך פֿאַרשטייערס פֿון דער יידישער אינטעליגענץ — דאָקטוירים, אַדוואָקאָטן, אינזשענירן, עקאָנאָמיסטן, לערערס... די כּוונה פֿון דער דאָזיקער אָקציע איז געווען אַ קלאָרע: איידער די דייטשן האָבן אָנגעהויבן טאָאַל צו ליקווידירן די איבער דרײַסיק טויזנט־קעפּיק באָפֿעלקערונג פֿון קאָונער געטאָ, זענען זיי אויסן געווען זי אויסצושיטערן, דעזאָריענטירן, פֿאַרקלענערן בעיקר די צאָל יונגע מענער, בכדי ס׳זאָל ניט קומען צו קיין ווידערשטאַנד אָדער אַ רעוואָלט פֿון די אסירים.

אין די זאָנעס פֿון צווייטן און דריטן פּאָרט

צו דער שווערער צוואַנגאַרבעט אויפֿן מיליטעריזשן עראַדראָם, וואָס געפֿינט זיך צו דרום־מערב פֿון דער קאָוונער פֿאַרשטאָט אַלעקסאָט, פֿלעגט מען, זינט סעפּטעמבער 1941, יעדן טאָג באַגינען און פֿון אַוונט ברענגען צו טרייבן עטלעכע טויזנט מענער און פֿרויען פֿון געטאָ. פֿאַרן עובֿר זײַן אויף די „תּקנות" פֿון דער קאַטאָרגע־אַרבעט, פֿאַרן „סימולירן" אַדער אָפּגיין אין אַ זײַט פֿונעם אַרבעטפּלאַץ, צי האָבן אַ וועלכן ניט איז קאָנטאָקט מיט די ניט יידישע אַרבעטער, האָט די דײַטשישע באַוואַכונג צעשאָסן ניט ווייניק יידן אין די פֿאַרטן צוויי און דרײַ, וואָס גרענעצן מיטן עראַדראָם.

געטריבענע פֿון אַ שרעקלעכן הונגער (די אָפּיציעלע טעגלעכע שפּײַז־נאָרמע פֿאַר אַ יידישן אַרבעטער איז געווען: 200 גראָם ברויט, אַ טעלער פּאָסטנע קרויטזופ און אַ טעפּל גערשטן־קאָווע), פֿלעגן די געבראַכטע יידן צו דער אַרבעט כאָפּן אונטערהאַנדלען מיט ליטווישע אַרבעטער פֿון עראַדראָם. ווײַל איז געווען צום יײַד, וואָס איז געכאָפּט געוואָרן בײַם אויסבײַטן אַ וועלכן ניט איז חפֿץ אויף שפּײַז. (דעם יײַד פֿערעס האָבן די דײַטשן אויף אַן אָרט דערשאָסן, בעת ער האָט באַקומען פֿון אַ ליטווינער אַ ברויטל.)

אַנדערע יידישע מענער אַדער פֿרויען האָבן נאָך מער ריזיקירט: אָפּגעוואָרט אַ רגע, ווען דער פּאָסטן פֿלעגט אָפּגיין אין אַ זײַט, פֿלעגן זיי פֿאַרשווינדן פֿון אַרבעטפּלאַץ און אַרײַנכאָפּן זיך אין אַ דערבײַיִק שטיבל, בכדי אויסצובײַטן אויף שפּײַז אַ קאָפּטיכל, אַ לאָקן צי אַ ציך, וואָס מען פֿלעגט מיט סכנות־נפֿשות אַרויסטראָגן פֿון געטאָ, אַרומגעוויקלט אויפֿן לײַב. און ווידער — ווײַל איז געווען צו די, וואָס זענען דערבײַ געכאָפּט געוואָרן. מען האָט זיי אַוועקגעפֿירט אין אַ גראָבן פֿון אַ דערבײַיקן פֿאַרט און... צוריקקומען פֿלעגן די וואָכפּאָסטנס אַליין.

געווען אויך פֿאַלן, ווען וואָכפּאָסטנס האָבן אַוועקגעפֿירט אין די פֿאַרטן יידן און זיי דערשאָסן מיטן ציל צו בליבן בײַ זייערע גוטע שטיוול צי אַ גוטן מאַנטל, וואָס זיי האָבן דערנאָך אויסגעביטן בײַ די אַרומיקע פּויערים אויף אייער, פּוטער אַדער שפּעק.

געווען אויך פֿאַלן, ווען דײַטשישע פּאָסטנס האָבן אַוועקגעפֿירט אין די פֿאַרטן יידישע מיידלעך, יונגע פֿרויען, זיי דאָרטן פֿאַרגוואַלדיקט און דערשאָסן. די „ריינראָסיקע אַריער" האָבן דאָך ניט געטאָרט איבערלאָזן קיין עדות פֿון דער באַגאַנגענער „ראָסן־שאַנדע", פֿאַר וואָס זיי האָט געדראָט אַ האַרבע שטראָף. קיין אָחריות פֿאַר די יידישע אַרבעטקנעכט האָבן די וואָכפּאָסטנס ניט געדאַרפֿט אַרויסווײַזן. געגנוג געווען צו מעלדן די העכער שטייענדיקע: „דערשאָסן בײַם פֿרווו צו אַנטלויפֿן", און שוין.

די נאָסע גראָבנס, די כמורע קעלערן און אונטערערדישע גענג פֿון די פֿאַרטן שווײַגן. ווען די דאָזיקע שטומע עדות וואָלטן באַקומען לשון — וואָסערע מענטשלעכע טראָגעדיעס וואָלטן זיי פֿאַר אונדז אַנטפּלעקט!

דער בלוטיקער זעקסטער פּאָרט

צפֿון־מיזרחדיק פֿון קאָוונע, לעבן דער פֿאַרשטאָט פּעטראָשון, געפֿינט זיך דער זעקסטער פֿאַרט. געדיכטע גראָזן און קוסטעס באַדעקן זײַנע שיפֿועים און גראָבנס, באַדעקן די היגלען, וואָס באַהאַלטן אונטער זיך אונטערערדישע בונקערס, קאָזעמאָטן, טונעלן... גלײַך

נאָכן פֿאַרכאַפֿן די שטאָט האָבן די דײַטשן פֿאַרוואַנדלט דעם דאָזיקן פֿאַרט אין אַ לאַגער פֿאַר סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע. „שטאַלאַג נומ׳ 336" איז געווען זײַן באַצייכענונג. אויפֿן שטח פֿון אָט דעם זעקסטן פֿאַרט האָט די ספּעציעלע מלוכישע קאָמיסיע צו פֿאַרשן די רציחות פֿון די דײַטשיש־פֿאַשיסטישע פֿאַרכאַפּערס אויפֿגעדעקט אַ גאַנצע סיסטעם פֿון מאָסן־קבֿרים. לויט די געפֿונענע אין לאַגער דאָקומענטן, וואָס זענען מיט „דײַטשישער פּינקטלעכקייט" געפֿירט געוואָרן, האָט די קאָמיסיע פֿעסטגעשטעלט, אַז אין זעקסטן פֿאַרט זענען אומגעבראַכט געוואָרן 35 טויזנט סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע.

אויך ניט ווייניק יידישע קרבנות האָבן פֿאַרשלונגען די קבֿרים פֿון דאָזיקן פֿאַרט. גלײַך אין אָנהייב האָבן די היטלעריסטן אָפּגעזונדערט פֿונעם כּלל אַלע פּאָליטישע קאָמיסאָרן און די רויטאָרמייער־יידן און זיי דערשאָסן. אָנדערע יידן פֿון צווישן די געפֿאַנגענע האָבן זיך אויסגעבאָהאַלטן אונטער פֿרעמדע נעמען, אָנגעבנדיק זיך פֿאַר טאָטערן, טורקמענער אָדער אָנגעהעריקע צו אָנדערע מוסולמענישע פֿעלקערשאַפֿטן. אין לויף פֿון דער צײַט זענען אויך זיי כּמעט אַלע אומגעקומען, צי בעת מען האָט אויפֿגעדעקט זייער יידישן אָפּשטאַם, אָדער צוזאַמען מיט אַלע אָנדערע וואָס זענען פֿאַרפֿיניקט געוואָרן דורך הונגער, מכּות־רצח, אומדערטרעגלעכער קאָטאָרגע־אַרבעט, ווילדע עינויים און קרענק.

אויך די קאָוונער געטאָ האָט צוגעשטעלט קרבנות פֿאַר די קבֿרים פֿון זעקסטן פֿאַרט. וועגן איינעם אַ דראָסטישן פֿאַל האָבן מיר געלייענט ידיעות.

די פֿאַרשפֿאַרטע אין געטאָ, אָלכּסנדר בלומענטאָל, אַ שווייצאַרישער בירגער, און זײַן פֿרוי, הענריעט, אַ בעלגיערין פֿון בריסעל, אַ קאָטוילין, ביידע גאָר יונגע מענטשן, האָט אין יוני 1943 אויפֿגעזוכט דער ממונה אויף דער געטאָ, געסטאַפּאָ־פֿונקציאָנאַר שטיץ. אין בײַזײַן פֿון שכנים האָט ער זיי מודיע געווען, אַז דער שווייצאַרישער קאָנסול אין ליטע האָט צוגעשיקט פֿאַר זיי אַ ווײַב צו פֿאָרן קיין שווייץ. זאָלן זיי האָסטיק צונויפּפּאַקן צו 15 קילאָ פֿון זייערע בעסטע און וועכטפֿולסטע זאַכן, און ער, שטיץ, וועט זיי תּיכף אָפּפֿירן אויף זײַן מאַשין צום ערשטן פֿאָסטן. זיי וועלן איצט פֿליען קיין בערלין און פֿאַר דער ווײַטער־דיקער נסיעה וועט שוין זאָרגן דער דאָרטיקער שווייצאַרישער אַמבאַסאָדאָר. ער וועט דעקן אַלע הוצאות...

וועג דאָס פּאַרפּאַלק איז אַרײַן אין מאָשין, האָט דער זעלבער שטיץ צינים אויסגערופֿן צום שאָפֿער:

— אָלזאָ, צום פֿלוגפֿלאָץ, צו דער רײַזע אין די הימלען!

די יידן וואָס האָבן אַרויסבאָגלייט די בלומענטאָלס, האָבן באַלד חושד געווען עפּעס ניט גוטס. זיי האָבן געווּסט, אַז דאָס דאָזיקע פּאַרפּאַלק האָט פֿאַרן אַרײַנגיין אין געטאָ זיך געוואָנדט צום שווייצאַרישן קאָנסול אין קאָוונע וועגן לאָזן זיי אַרויספֿאָרן קיין שווייץ, און אויסגעפֿילט די געהעריקע פֿאָרמולאָרן. דער קאָנסול האָט מסתּמא עפּעס געטאָן אין דעם ענין, און אָט איז דער רעזולטאָט. און אויך האָבן די שכנים געווּסט, אַז נעכטן איז הענריעט אַרויסגערופֿן געוואָרן אין געסטאַפּאָ. צוריקגעקומען איז זי אַ צעטראָגענע, פֿאַרוויינטע. אַ שכנה האָט זי זיך פֿאַרטרויט, אַז מען האָט איר פֿאַרגעשלאָגן זיך צו שיידן פֿון מאָן און פֿאַרלאָזן די געטאָ, וועט מען איר דעמאָלט, ווי אַן אַריערין, דערמעגלעכן זיך אומצוקערן קיין בעלגיע. זי האָט אָבער דעם פֿאַרשלאָג קאָטעגאָריש אָפּגעוואָרן. ניט געוואָלט פֿאַרן פּרײַז פֿון מקריבֿ זײַן איר ליבע געווינען די פֿרײַהייט און אפֿשר אויך דאָס לעבן...

נאָר אין גיכן איז דער שרײַבער פֿון די שורות אַרײַנגעפֿאַלן מיט אַ גרופּע יידן אויף

צוואַנגאַרבעט צוזאַמען מיט קריגס־געפֿאַנגענע. אויסמאַרקירנדיק אַ גינציקע רגע, האָט איינער פֿון זיי זיך געוועגדט צו אונדז מיט דער פֿראַגע, צי מען האָט ניט אַרויסגעפֿירט פֿון געטאָ אַ יונג פּאָלק. ווי ער האָט אָפּגעמאַלט, זענען עס געווען די בלומענטאַלס. מיט אַ לייכטער געסטאָפּ־מאָשין האָט מען זיי געבראַכט צו אַן אָפּענעם קבֿר אין בית־הקבֿרות פֿונעם לאַגער אין זעקסטן פּאַרט. דער געסטאָפּאָוועץ האָט געהאָט אָפּגערופֿן אין אַ זייט די פֿרוי, עפּעס גערעדט צו איר. זי האָט זיך אָבער אַ ריס געטאָן צום מאָן, וואָס איז געשטאַנען בייַ דער גרוב. דעמאָלט האָט דער געסטאָפּאָוועץ אויסגעלאָשן דאָס לעבן פֿונעם מאָן און דער פֿרוי, אַריינשיסנדיק זיי אַ קויל אין נאַקן.

פֿאַר וואָס מען די בלומענטאַלס ניט געפֿירט אין נייַנטן פּאַרט, ווו די נאַציס האָבן צו יענער צייַט נאָך אַנאַנד געשאָסן ציוויליסטן, לאָזט זיך זייער פּשוט דערקלערן. דער וועג אַהין האָט געפֿירט פֿאַרבייַ דעם געטאָ־צוים. וועגן די ייִדן באַמערקן, אַז די געסטאָפּ־מאָשין מיט די בלומענטאַלס פֿאַרט אין יענער ריכטונג, וואָלטן זיי באַלד פֿאַרשטאַנען וואָס עס באַטייט די נסיעה קיין שווייץ... דער געסטאָפּ־פֿוקס, שטיק, האָט, קענטיק, ניט געוואָלט פֿאַרלירן בייַ די געטאָ ייִדן דעם צוטרוי, כּדי זיי צו קענען נאָרן אין וויכטיקערע ענינים, ווי אָט דער פֿאַל...

דער נייַנטער פּאַרט — דער פּאַרט פֿון טויט

היטלעריסטישע רציחות, האַרבסט 1941

דער אמתער קבֿר פֿון קאָוונער ייִדן און פֿון די אַריינגעפֿאַלענע אין די לאָפּעס פֿון דער געסטאָפּאָ „פֿאַרזינדיקטע" שטאָטישע אינווווינערס איז געוואָרן דער נייַנטער פּאַרט, וואָס געפֿינט זיך אין צפֿון־מערבֿ פֿון דער שטאָט, אויפֿן זיבעטן קילאָמעטער פֿון שאָסיי קאָוונע־קליניפֿעדע (מעמל). דאָס איז געווען דער שטאַרקסטער פֿון אַלע פֿאַרטן פֿון דער אמאָליקער „ערשטראַנגיקער צאַרישער פֿעסטונג". דער צווייטשטאָקיקער קאָזעמאַט־בנין איז זייַן צפֿון־זייַט טיף אינגעגראָבן אין דער ערד, פֿון דרום — פֿאַרפֿאַנצערט דורך אַ מאַכטיקער בעטאָנענער וואַנט מיט פֿאַרקראָטעווטע פֿענצטער און שוועָרע אייַזערנע טירן. אין דער אונטערערד פֿונעם פּאַרט — אַ סיסטעם פֿון טונעלן. אין די ערדאָנשיטן — בעטאָנענע בונקערס פֿאַר קוילנוואַרפֿערס און לייכטע האַרמאַטן. דער גאַנצער פֿאַרפֿעסטיקונג־קאָמפּלעקס איז אַרומגעגאָרטלט מיט אַ טיפֿן גראָבן און אַ זעקס מעטער הויכער מאַסיווער וואַנט, איבער וועלכער עס ציט זיך אַ צוים פֿון עטלעכע געדיכטע רייען שטעכלדראָט. די זאַנע פֿונעם קאָזעמאַט איז פֿאַרמאַכט דורך געמויערטע וועגט, אויבן מיט שטעכלדראָט, און וואָכטורעמס... אָלץ האָט דאָ אויסגעזוען צו זייַן זיכער און ניט צו באַצווינגען.

אָקופּירנדיק קאָוונע האָבן די היטלעריסטישע רוצחים פֿאַרוואַנדלט דעם נייַנטן פּאַרט אין אַן אמתער טויטפֿאַבריק. אַהער האָבן זיי געבראַכט אַלע, וואָס זענען אַרעסטירט געוואָרן אין דער שטאָט אָדער אין דער אומגעגנט. אַהער האָבן זיי געבראַכט אַלע, וואָס זענען אַרעסטירט געוואָרן אין דער שטאָט אָדער אין דער אומגעגנט. אַהער האָבן זיי געבראַכט אַלע, וואָס זענען אַרעסטירט געוואָרן אין דער שטאָט אָדער אין דער אומגעגנט.

פּעסטונג. גלײַכצײַטיק, אין יולי 1941, האָבן אויפֿן מערבֿדיקן שיפּוע פֿונעם פֿאָרט עטלעכע הונדערט שטאַרק באַוואַכטע סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע, געגראָבן לאַנגע און טיפֿע גריבער, געגרייט דעם עקזעקוציע־פּלאַץ, ווי די היטלעריסטן האָבן אים מיט מענטשנפֿרע־סעריש ציניזם גערופֿן — „שלאַכטפֿעלד", וואָס באַטײַט אין דײַטש אי אַ פּלאַץ ווו מען האָלט מלחמה, אי אַ שחיטה־אָרט. ניט מאַכנדיק קיין גרויסן סוד פֿון זייערע מאַסן־הריגות, האָבן די הענקערס דאָס דאָזיקע „פֿעלד" ניט פֿאַרשטעלט פֿון זײַטיקע בליקן, און די אײַנ־ווינערס פֿון די אַרומיקע דערפֿלעך האָבן ניט נאָר געהערט די שיסערײַען און די שוידער־לעכע געשרייען פֿון די קרבנות, נײַערט אויך געזען די מוראדיקע רציחות, וואָס זענען דאָ באַגאַנגען געוואָרן.

איז טאָקע דער נײַנטער פֿאָרט באַלד געוואָרן אַ שרעקבאַגריף פֿאַר די קאָוונער תּושבים, וואָס האָבן אים געזומען רופֿן — דער פֿאָרט פֿון טויט. די געסטאַפּאָוועס האָבן אים אין זייער אומגאַנגשפּראַך אַן בושה באַצייכנט מיטן נאָמען „פֿערניכטונגשטעללע קאָוען" (דעם ליטווישן נאָמען פֿון דער שטאָט „קאָונאָס" האָבן די אָקופּאַנטן געענדערט אויף „קאָוען", ווי ס׳האָבן זי מיט יאָרהונדערטער צוריק גערופֿן די רויבערישע גערמאַנישע ריטער — די קרײַצטרעגערס.) שפּעטער צו, וועלנדיק שוין האַלטן בסוד דאָס, וואָס דער נײַנטער פֿאָרט שטעלט מיט זיך פֿאָר, האָבן אים די דײַטשן געגעבן אַ שיפֿרירטע באַצייכענונג — „אונטערנעמונג B–1005".

די ערשטע מאַסן־עקזעקוציע איז דאָ פֿאָרגעקומען דעם 26סטן סעפּטעמבער 1941, פֿאָר נאָכט. עס זענען דערשאָסן געוואָרן בײַ 1,200 יידן פֿון קאָוונער געטאָ, דאָס רוב עלטערע לײַט, פֿרויען מיט קליינע קינדער און גרויסע משפּחות. דעם זעלבן טאָג אין דער פֿרי האָבן די דײַטשן אַרויסגעלאָזט אַ קלאָנג, אַז מען האָט פֿון געטאָ געשאָסן אויפֿן געהילף פֿונעם געטאָ־קאָמענדאַנט, קאָזלאָווסקי, און געפֿאָדערט פֿון דער יידישער געטאָ־פּאָליצײַ אַרויסצוגעבן דעם „אָטענטאָאר". פֿאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז געווען אַ פּראָוואָקאַציע. דרײַ בײַ טאָג איז דער געטאָ־קוואָרטאָל אין דער געגנט פֿון דער קאָמענדאַנטור אַרומגער־רינגלט געוואָרן דורך ליטווישע געהילף־פּאָליציאַנטן. די יידן פֿון יענעם ראַיאָן האָט מען אַרויסגעטריבן פֿון די שטיבער און געזומען אָפּטיילן פֿון זיי די יינגערע, געזינטערע און די אַלע, וואָס האָבן געהאַט אַרבעט־קאָרטלעך. דעם רעשט האָט מען מיטן תּירוץ, אַז מען פֿירט זיי אין אַ ספּעציעלן לאָגער, אונטער אַ גאָר שטאַרקער שמירה געבראַכט צו טרײַבן צו פֿוס אין נײַנטן פֿאָרט, ווו מען האָט זיי באַלד דערשאָסן.

די זעלבע נאָכט זיך דורכן צוים אַרײַנגעגנבֿעט אין געטאָ אַן עלף יאָריק יינגל, איציק בלאָך, אַ געלאָפֿענער פֿון דער עקזעקוציע. דערציילט האָט ער פּרטים וועגן דער מוראדיקער רציחה, ווי מען האָט די מענטשן געצוווּנגען אויסטאָן זיך ביזן אונטערוועש און ווי מען האָט זיי דערשאָסן לעבן פֿון פֿריער צוגעגרייטע גריבער. ניט אַלע אין געטאָ האָבן אים אָבער געגלייבט...

דאָס איז געווען די ערשטע, מיט „דײַטשישער פּינקטלעכקייט" דורכגעפֿירטע „אַקציע", ווי די דײַטשן האָבן באַצייכנט די געפֿלאָנירטע מאַסן־רציחות זייערע.

די צווייטע גרעסערע אַקציע איז פֿאָרגעקומען אין קאָוונער געטאָ דעם 4טן אָקטאָבער 1941. ס׳איז אַרומגערינגלט געוואָרן די „קליינע געטאָ", אַ קוואָרטאָל וואָס איז געווען פֿאַרבונדן מיט דער צענטראַלער געטאָ דורך אַן אויפֿגעבויטן הילצערנעם וויאַדוק, בכדי צו לאָזן אונטן פֿרײַ די גאַס פֿאַרן שטאָטישן פֿאַרקער. אין דער פֿרי האָט מען אַלע אײַנ־

ווינערס פֿון דער „קליינער געטא", אַ דריי טויזנט מענטשן, אַרויסגעטריבן פֿון די שטיבער, צונויפֿגעזאַמלט זיי אין איין אָרט און דורכגעפֿירט אַ סעלעקציע, אָפּוונדערנדיק איבער 1,500 עלטערע לײַט, פֿרויען מיט קינדער און מענער, וואָס האָבן ניט געהאַט די אַ״ג „יאַרדאָן־שײַנען פֿאַר יידישע האַנטוווערקער". אין אַ לאַנגער קאָלאָנע האָט מען די אָפּגע־סאָרטירטע אַוועקגעטריבן אין דער ריכטונג פֿון נײַנטן פֿאָרט. די יתומים פֿון קינדערהיים, צוזאַמען מיט זייערע דערציִערס, דעם מושב־זקנים צוזאַמען מיט אָלע זײַנע אָנגעשטעלטע, ווי אויך געפֿונענע קראַנקע אין די שטיבער, האָט מען צונויפֿגעשלײַדערט אין לאָסטאוויטאָס און אויך אַוועקגעפֿירט זיי אַהין. דעם געטאָ־שפּיטאָל, וואָס האָט זיך געפֿונען אין דאָזיקן ראַיאָן, צוזאַמען מיט אָלע קראַנקע, דאָקטוירים און מעדיצינישן פּערסאָנאָל, האָבן די דײַטשן אונטערגעצונדן און פֿאַרברענט. געהייסן האָט עס אָפּיציעל, אַז אין שפּיטאָל זענען אָנטדעקט עוואַרן לעפֿרא־קראַנקע, און אין געטאָ האָט מען געפֿונען „קראַנקע אויף אָנ־שטעקנדיקע קראַנקייטן"...

די לעבנגעבליבענע נאָך דער אָקציע אין דער „קליינער געטא" האָט מען אָזוי ווי זיי שטייען און גייען אַריבערגעטריבן איבער דער הילצערנער בריק אין „גרויסן" געטא אַרײַן. אָנגעפֿירט מיט דער דאָזיקער רציחה האָט דער נאָצישער קאָמיסאַר פֿון קאָוונער שטאָט, עס־אַ־בריגאָדענפֿירער, האָנס קראָמער, און זײַן ממונה אויף דער געטאָ, דער האָופּט־שטורמפֿירער פֿון עס־אַ, פֿריץ יאַרדאַן.

אין צוועלף טעג אַרום איז דער געסטאַפּאָ־פֿונקציאָנאָר, העלמוט ראָוקא, (דער זעלבער וואָס איז געווען געקומען צום געטאָ־טויער נעמען די „500 אינטעליגענטן") אַראָפּגעקומען אין דער ייִדישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע און געמאָלדן, אַז דעם 28סטן אָקטאָבער, 6 אַ־גינען, מוז די גאַנצע געטאָ־באָפֿעלקערונג (בײַ 30 טויזנט נפֿשות) זיך פֿאַרזאַמלען אויפֿן דעמאָקראַטן־פּלאַץ, ווײַל ער וויל „פֿערזענלעך דורכקוקן די אַרבעט־כּוחות". דורכגיין דעם „דורכקוק" זענען מחויב אָלע אָן אויסנעם, געזונטע און קראַנקע. אָלע שטובטירן דאָרפֿן בלײַבן אָפֿן, אָלע אַרײַנגענג אין די ווינונגען, טירלעך פֿון בופֿעטן און שאָפֿן מוזן בלײַבן ניט פֿאַרשלאָסן. ווער ס׳וועט געפֿונען ווערן אין שטוב, ווערט דערשאָסן אויפֿן אָרט.

און טאָקע דעם 28סטן אָקטאָבער, פֿון פֿרײַען באָגין ביזן אָוונט, האָט ראָוקא דורכגע־פֿירט אונטערן כמורען האַרבסטיקן הימל אַ ברוטאָלע סעלעקציע פֿון דער געטאָ־באָפֿעל־קערונג און אָפּגעשיקט צו ערשט אין דער אויסגעלייַדיקטער „קליינער געטאָ" און אויף מאָרגן — צום טויט אין נײַנטן פֿאָרט — בײַ 10 טויזנט מענער, פֿרויען, קינדער. דורכפֿירן די דאָזיקע סעלעקציע, בײַ וועלכער ס׳האָבן זיך אָפּגעשפּילט די האָרצריַיסנדיקסטע סצע־נעס, האָבן אים דירעקט געהאָלפֿן דער שוין אויבן דערמאָנטער פֿריץ יאַרדאַן, דער אָנפֿירער מיט דער „דריטער פֿאָליציי־קאָמפּאַניי", האָופּטמאַן טאָרענבאָום, ווי אויך דער אוויאַציע־קאָפּיטאַן פֿון דער געוועזענער ליטווישער אַרמיי, קאָזיס שימקוס. באַוואָכט די געטאָ בעת דער אָקציע, געטריבן די קרבנות מיט אַ שרעקלעכן סאַדיזם צו ערשט אין דער „קליינער געטאָ" און אויף מאָרגן אין נײַנטן פֿאָרט, געצוווּנגען זיי דאָרטן זיך אויסטאָן ביז צו די אונטערוועש און דערנאָך דערשאָסן, האָבן פֿאָרמאַציעס פֿון דער ליטווישער געהילף־פֿאָלי־ציי, וואָס האָט אָפּגעטאָן פֿאַר די דײַטשן די סאָמע שמוציקע און בלוטיקע מלאָכה.

נאָך דער דאָזיקער גרויליקער שחיטה, אין לשון פֿון די געטאָ־אײַנווינערס — די „גרויסע אָקציע", האָבן זיך אויף אַ געוויסער צײַט אָפּגעשטעלט די מאָסן־רציחות אויף די געבליבענע אין קאָוונער געטאָ קנאַפּע 18 טויזנט נפֿשות. פֿון איצט האָבן די ייִדן געדאַרפֿט

אומקומען „נאַטירלעך" — פֿון שווערער פֿיזישער אַרבעט, פֿון הונגער, פֿון קרענק און אין קלענערע גרופּעס, וואָס די דייטשן פֿלעגן צונויפֿכאַפּן פֿאַר פֿאַרשיידענע „חטאים". ווי — קויפֿן שפּייז בײַ די ליטווינער, אַרויסגנבֿענען זיך פֿון אַרבעטפּלאַץ אָן די געלע שטערן און, קלאָר, אַז פֿאַרן דורכפֿירן אַ וועלכן ניט איז סאַבאָטאַזש־אַקט צי גאָר אײַנשאַפֿן זיך געווער — האָט מען געפֿירט אין נײַנטן פֿאַרט...

די אַ״ג „האַלביודן", ס׳הייסט קינדער פֿון געמישטע פּאָרן האָט די געסטאַפּאָ געבראַכט אַהער. און אויך פֿון אָנגעלאָפֿענע אין שטאָט רוסן, פּאָליאַקן און ציגײַנער זענען די דייטשן פּטור געווארן, אַרויספֿירנדיק זיי פֿלומרשט אין אַ נײַ ווינאַרט, פֿאַקטיש אָבער — אין נײַנטן פֿאַרט.

אָזוי האָט די טויט־פֿאַבריק דאָ פֿונקציאָנירט אַן אויפֿהער. אַרײַנקומען פֿלעגן אָהער לעבעדיקע מענטשן. צוריק אין שטאָט פֿלעגן לאָסט־אויטאָס אַרויספֿירן זייערע זאכן...

סוף נאָוועמבער 1941 האָט דער נײַנטער פֿאַרט געגומען שפֿילן אויך אַן „אינטער־נאַציאָנאַלע" ראָלע. אָהער האָבן אָנגעהויבן אָנקומען גרויסע טראַנספּאָרטן יידן פֿון בערלין, מינכען, פֿראַנקפֿורט (מײַן), ווין און ברעסלאָו (וואָצלאָוו), בעיקר מענער, און זענען דאָ דערשאָסן געווארן. פֿון דער אײַזנבאָן ביז צום פֿאַרט פֿלעגט מען די דאָזיקע גרופּעס טרײַבן באָגינען. זיי פֿלעגט אויסקומען פֿאַרבײַצוגיין די געטאָ, און אַ סך יידן האָבן זיי געזען און אָפֿילו געהערט זייער דײַטש רעדן, זייערע פֿראָגעס צו די וואָכלײַט, צי ס׳איז נאָך ווײַט ביז צו דער געטאָ און פֿאַר וואָס פֿירט מען זיי ווײַטער, בעת זיי זענען דאָ דערבײַ די צוימען...

וועגן גורל פֿון די דאָזיקע אויסלענדער האָבן מיר זיך באָלד דערוווסט. די געסטאַפּאָ האָט געוואָלט מענטשן פֿון געטאָ, וואָס האָבן אויף דער באָן געדאַרפֿט אָנלאָדן אין לאָסט־אויטאָס פֿאַרשיידן געפּעק און אין געסטאַפּאָ־בנין עס פֿונאַנדערפּאַקן און סאָרטירן. ס׳האָט זיך לײַכט גלאָזט אויפֿשטעלן דער צוואַמענהאָנג צווישן די אַוועקגעפֿירטע צום נײַנטן פֿאַרט און דעם דאָזיקן געפּעק. מען האָט אין אים געפֿונען מעלדונגען זיך צו עוואַקויִרן אויף אַרבעט „נאָך אָסטען" — קיין מיזרח. די נאָמענטלעכע מעלדונגען זענען געווען אַדרעסירט ווי צו יידן, ס׳הייסט צו יעדן נאָמען איז דערגעבן: בײַ מאָנסלײַט — איסראַעל (Israel), בײַ פֿרויען — סאַראַ (Sara). צו די מעלדונגען איז געווען בײַגעלייגט אַ ליסטע פֿון זאכן וועלכע מען דאַרף מיטנעמען. עס זענען געפֿונען געווארן דיפּלאָמען פֿון דאָקטו־רים, אַדוואָקאַטן, אינזשעניערן, בעלי־מלאָכות. געווען אויך דאָקומענטן פֿון געווען מיליטער־לײַט פֿון דער „קײַזערלעכער" דײַטשישער אַרמיי, באַלוינטע מיט „אײַזערנע קרײַצן" פֿאַרן אָנטייל אין דער מלחמה 1914–1918. עס זענען אָפֿילו געפֿונען געווארן צײַגענישן פֿון רבנים. פּמעט אין יעדן טשעמאָדאָן צי פּעקל איז געווען אַ גאַנג אַרבעט־קליידער...

ווי ס׳האָט איבערגעגעבן דער געווען אויפֿזעער אין נײַנטן פֿאַרט י. נאָדזשיונאָס (לויטן באַריכט פֿון דער ספּעציעלער מלוכישער קאָמיסיע צו פֿאַרשן די היטלעריסטישע רציחות) האָט אים איינע אַ פֿרוי פֿון די אַהער געבראַכטע פֿון דײַטשלאַנד געזאָגט, אַז זיי זענען געפֿאָרן קיין רוסלאַנד אַרבעטן... אָנשטאָט אַרבעט האָט מען זיי פֿאַרשפּאָרט אין קאָזמאָט פֿון נײַנטן פֿאַרט און פֿון דאָנען אין גרופּעס צו 100 מאָן אַרויסגעפֿירט פֿלומרשט צו מאָכן אײַנשפּריצונגען און צו גיין אין באַד. דערפֿירן פֿלעגט מען די מענטשן צו די גריבער און דערשיסן.

יידן פֿון געטאָ, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער געסטאַפּאָ־געביידע בײַם פֿונאַנדער־קלײַבן דאָס געפּעק פֿון די דײַטשישע יידן, האָבן דערציילט, אַז אין איינעם א פֿאַרנאַכט זענען אַנגעקומען עטלעכע געסטאַפּאָוועס אין שינעלן, פֿאַרשמירטע אין בלאָטע און בלוט. בײַ איינעם איז דאָס פּנים געווען גאָר שטאַרק צעדראָפּעט. פֿון זייער גערייד האָט מען געקענט דרינגען, אַז בעת אַן עקזעקוציע פֿון די אויסלענדישע יידן האָבן זיי זיך אַנגעשטויסן אויף א פֿאַרביטערטן ווידערשטאַנד.

נאָך דער צעשמעטערנדיקער מפּלה פֿון די דײַטשן בײַ סטאַלינגראַד, אַנהייב פֿעברואַר 1943, האָבן די קאָוונער געסטאַפּאָוועס אויסגעלאָזט זייער גרימצאָרן אויף די יידן אין געטאָ. זיי האָבן צונויפֿגעקליבן א גרופּע פֿון קנאַפּע פֿופֿציק „פֿאַרזינדיקטע" און זיי דערשאָסן אין ניינטן פֿאָרט. די „זינד" איז באַשטאַנען אין אויסבאַהאַלטן א צײַטונג (יידן איז געווען פֿאַרוואָרט צו לייענען צײַטונגען), אין קויפֿן א ביסל שפּײַז אַדער אויסבײַטן אויף שפּײַז א חפֿץ. אַוועקגעפֿירט צום טויט האָט מען דאָס מאָל דעם „שולדיקן" צוואַמען מיט זײַן גאַנצער משפּחה.

די מפּלה בײַ סטאַלינגראַד האָט אַרויסגעשלאָגן בײַ די דײַטשן דעם גלויבן אין נצחון. די רויטע אַרמיי האָט אַנטוויקלט איר גיגאַנטישע שלאָגקראַפֿט, און די דײַטשן האָבן דער־פֿילט, אַז זיי וועלן דאַרפֿן ענטפֿערן פֿאַר די טײַכן אומשולדיק בלוט, וואָס זיי האָבן פֿאַר־גאָסן. און אומעטום וווּ זיי זענען באַגאַנגען זייערע פֿאַרברעכנס לגבי דער מענטשהייט, האָבן זיך צעפֿלאַקערט ריזיקע שײַטערס — דאָס האָט געסטאַפּאָ געלאָזט פֿאַרברענען די הרוגים, אויסגעגראָבענע פֿון די מאַסן־קבֿרים.

אויך די קאָוונער פֿאָרטן, באַוונדערש דער ניינטער, האָבן געזאָלט „אָפּגעריניקט" ווערן.

די מאַסן־קבֿרים ווערן ליקווידירט

יעדע נאַכט, זינט אַנהייב נאָוועמבער 1943, פֿלעגט אין ניינטן פֿאָרט זיך צעפֿלאַקערן א ריזיקער שײַטער. זײַן אָפּשײַן האָט בײַ א קלאַרן וועטער זיך געזען אויף א מרחק פֿון 7–8 קילאָמעטער. א צפֿונדיקער ווינט פֿלעגט ביז צו דער געטאָ און אָפֿילו ביז צו דער שטאָט קאָוונע אַנטראָגן דאָס געוועלב פֿון געברענטע פֿלייש און ביינער. און הגם די היטלע־דיסטן האָבן אַרומגעצוימט דאָס „שלאַכטפֿעלד" מיט א הויכן לײַוונט און אין א ראַדיוס פֿון א פּאָר קילאָמעטער אַרום פֿאָרט אויפֿגעשטעלט טאָוולען מיט דער אויפֿשריפֿט ניט צו דערנענטערן זיך אָהער, וויל מען וועט אָן א וואָרענונג דערשאָסן וועלן, האָבן די יידישע ניט געקענט אויסהיטן דעם „סוד" פֿון ניינטן פֿאָרט. באַלד האָט זיך פֿאַרשפּרייט דער קלאַנג, אַז דאָרטן ווערן אויסגעגראָבן און פֿאַרברענט די הרוגים...

אין קנאַפּע צוויי חדשים אַרום נאָכן אַנהייבן „אָפּריניקן" דעם פֿאָרט, האָבן מיר זיך דערווּוסט, וואָס דאָרטן איז געשען און געשעט. שטעלט זיך פֿאָר: די מענטשן וואָס זענען געצוווּנגען געווען אויסצוגראָבן און פֿאַרברענען די הרוגים, האָבן זיך אַרויסגעריסן אויף דער פֿרײַ! א טייל פֿון זיי האָט זיך אַרײַנבאַקומען אין געטאָ און דורך דער דאָרטיקער אַנטיפֿאַשיסטישער קאַמף־אַרגאַניזאַציע זיך דערשלאָגן צו די פּאַרטיזאַנער אין ווילנער קאָנט און געעמפֿט קעגן די דײַטשן ביז צו דער באַפֿרײַונג פֿון ליטע.

מיט עטלעכע פֿון די געלאָפֿענע האָט דער מחבר פֿון די שורות געשמועסט אין געטאָ, באַלד נאָך זייער אַנטלויפֿן פֿון פֿאָרט. מיט אַנדערע — שוין נאָך דער באַפֿרײַונג. אַווי איז

די וויטערדיקע אינפֿאָרמאַציע וועגן דעם, וואָס אין נייַנטן פֿאָרט איז פֿאָרגעקומען, געבויט אויף די מיטטיילונגען פֿון די געלאָפֿענע פֿון פֿאָרט אָלעקס (אָלטער) פֿייטעלסאָן, פֿנחס קראָקינאָווסקי, אַהרן ווילענטשוק, בערל געמפּל, טוביה פֿרידמאַן, ישׂראל גיטלין, ד״ר מ. פֿאָרטנאָי, וולאַדיסלאָוו בלום. עס זענען אויך אויסגענוצט געוואָרן נאָטיצן, געמאַכטע אין געטאָ אויפֿן סמך פֿון דער עדות־דערקלערונג פֿון געלאָפֿענעם פֿון פֿאָרט אַהרן מאַנייסקין (שפּעטער געפֿאַלן אין פּאַרטיזאַנישן קאַמף). פֿון זייערע אָלעמענס דערציילונגען שטעלט זיך אויף אַזאַ בילד.

א זאַנדער־קאַמאַנדאַ (ספּעציעלע אייניהייט) פֿון געסטאַפּאָ, אָנגעפֿירט פֿון דעם אָבער־שטורעמפֿירער רודאָלף ראָדיף, האָט אין האַרבסט 1943 באַקומען דעם שטרענג געהיימען אויפֿטראָג צו ליקווידירן די מאַסן־קבֿרים אין נייַנטן פֿאָרט און באָלד אָנגעהויבן די הכנות צו דעם. אויסער די שוין דערמאָנטע וואָרענונג־טאָוולען און דעם הויכן לייוונטענעם צוים אַרום די מאַסן־קבֿרים, האָט מען דאָ אויפֿגעשטעלט א נייַעם וואָכטורעם, מען האָט געבראַכט אַן עקסקאַוואַטאָר, עטלעכע הונדערט נייַע לאָפּעטעס, א גרויסע צאָל פֿעסלעך בענזין, מאזוט און אויפֿרייסשטאָפֿן. עס זענען דאָ געוואָרן אויפֿגעלייגט שטאָבעלן ברענהאָלץ.

די הויפּט־השגחה אויף דער אַרבעט האָט געהאַט דער אויבן דערמאָנטער געסטאַפּא־אָפֿיציר ראָדיף. דער אָנפֿירער מיט דער ווירטשאַפֿט אין פֿאָרט איז געווען רידלע, אַן אָכזריותדיקער געסטאַפּאָוועץ, וואָס פֿלעגט אָפֿט באָזוכן די געטאָ. דער אויפֿזער אויף דער קיך און די פּראָדוקטן איז געווען טהיס, אויך א געסטאַפּאָוועץ. די באָוואָכונג פֿון פֿאָרט און פֿון דער מתים־ברענער־קאַמאָנדע איז באַשטאָנען פֿון צוויי וואָכטעס דייטשן, אָנגעהעריקע צו דער ווינער שוץ־פּאָליציי, אין דער שפּיץ מיט די פּאָליציי־מייסטערס אָפּעל און לי־טשאָוער. דער לעצטער איז געווען א געוויסע צייט קאַמענדאָנט פֿון קאָוונער געטאָ.

די געלאָפֿענע פֿון פֿאָרט, מיטגלידער פֿון דער פּאַרטיזאַנישער אַרגאַניזאַציע פֿון געטאָ, וואָס האָבן זיך אַרייַנגעגנבֿעט צוריק אין געטאָ, בכדי ווידער אָנטיילצונעמען אין אַרגאַני־זירטן קאַמף קעגן נאַצישן רוצח, האָבן אויפֿגעשטעלט אַן אָקט וועגן דעם, פֿון וואָס זיי זענען געווען עדי־ראיה. איין עקזעמפּליאַר פֿון דאָזיקן אָקט איז איבערגעשיקט געוואָרן צו דער קאַמאַנדשאָפֿט פֿון דער פּאַרטיזאַנישער בריגאַדע אין רודניצקער וואַלד, לעבן ווילנע. דער צווייטער עקזעמפּלאַר איז נאָך דער באָפֿרייונג געפֿונען געוואָרן אינעם אויס־געבאָהאַלטענעם אַרכיוו פֿון דער אָנטיפֿאַשיסטישער קאַמף־אַרגאַניזאַציע אין געטאָ און איבערגעגעבן געוואָרן דער מלוכישער קאַמיסיע צו פֿאָרשן די היטלעריסטישע פֿאַרברעכנס אין ליטע. אָט איז דער פֿולער טעקסט פֿונעם אָקט, אין דער איבערזעצונג פֿון רוסישן אָריגינאַל:

„א ק ט. קאָוונע, דעם 26סטן דעצעמבער 1943.

מיר, אונטן אונטערגעשריבענע, פֿאַרשפֿאָרטע אין נייַנטן פֿאָרט, וואָס זענען פֿון דאָרטן אָנטלאָפֿן אין דער נאָכט פֿון 25סטן אויפֿן 26סטן דעצעמבער ד.י., וועסעלניצקי י. ל. (וואָסילענקאָ), דיסקאָנט א. (ווילענסקי), פֿייטעלסאָן א., געלבטרונק מ., קראָקינאָווסקי פּ., דייטש מ., ווילענטשוק א., פּילאָווניק ט., געמפּל ב., איידעלסאָן ש. און מאַנייסקין א., האָבן צונויפֿגעשטעלט דעם דאָזיקן אָקט וועגן פֿאָלגנדיקס:

1) אין פּעריאָד פֿון די יאָרן 1941–43 איז די טעריטאָריע פֿון 9טן פֿאָרט אויסגענוצט געוואָרן דורך דער דייטשישער קאַמאַנדשאָפֿט אויף דורכצופֿירן מאַסן־צעשיסונגען.

2) פֿדי צו פֿאַרווייַזן דעם דאָזיקן פֿאַרברעכן האָט די דייטשישע קאַמאַנדשאָפֿט, אין

דער פערזאָן פֿון די אָנפֿירערס פֿון קאָוונער געסטאַפּאָ, אַרגאַניזירט דאָס אויפֿגראָבן די גריבער מיט די קרבנות פֿון די צעשיסונגען, און צוגעטראָטן צו פֿאַרברענען די מתים.

3) פֿדי דורכצופֿירן די דאָזיקע אַרבעט האָט געסטאַפּאָ, סוף אָקטאָבער, אָנהייב נאָוועמבער ד. י., צונויפֿגעקליבן אין פֿאַרט 72 מענטשן:

34 סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע (ייִדן)[19]
14 פֿאַרטיזאָנער[20]
3 רוסן[21]
4 פֿרויען[22]
17 ייִדן פֿון קאָוונער געטאָ[23]

4) די אַרבעט איז געווען אָזוי פֿאַרטראָכט, אַז די אַרומיקע באַפֿעלקערונג זאָל זיך ניט דערוויסן, וואָס עס ווערט געטאָן אויף דער טעריטאָריע פֿון 9טן פֿאַרט. אין א ראַדיוס פֿון 2 ק״מ זענען אויפֿגעשטעלט געוואָרן מעלדונגען, וואָס פֿאַרווערן זיך צו דערנענטערן צום פֿאַרט, ווייל מען וועט דערשאָסן ווערן. דער אַרבעטפּלאַץ, א טעריטאָריע פֿון 2–3 העקטאַר, איז אַרומגעצוימט געוואָרן מיט א לייוונט. די מענטשן, וואָס האָבן דורכגעפֿירט די אַרבעט, האָבן קיין לעבעדיקע ניט געטאָרט בלייבן. דאָס באַשטעטיקט דער פֿאַקט, אַז א ייִד פֿון געטאָ, וואָס איז דעם 5טן נאָוועמבער קראַנק געוואָרן און 7 קריגס־געפֿאַנגענע — עלטערע מענטשן און אינוואַלידן — זענען דערשאָסן געוואָרן דעם 13טן נאָוועמבער ד. י., כאָטש מען האָט פֿאַרזיכערט, אַז זיי ווערן געפֿירט אין א שפּיטאָל. אָזוי אַרום זענען געבליבן אין פֿאַרט 64 מענטשן.

5) אין משך פֿון אונדזער אַרבעט אין פֿאַרט, ד״ה פֿון 1טן נאָוועמבער ביזן 25סטן דעצעמבער (דעם טאָג פֿון אַנטלויפֿן) זענען געפֿונט געוואָרן 4½ גריבער, יעדערע פֿון א לענג פֿון 100–120 מעטער, 3 מעטער די ברייט און 1½ מעטער די טיף. פֿון וועלכע עס זענען אַרויסגעצויגן געוואָרן איבער 12,000 טויטע — מענער, פֿרויען, קינדער. די דאָזיקע מתים האָט מען אונדז געצוווּנגען צונויפֿצולייגן צו 300 אין א שיכטער — א שיכט האָלץ, א שיכט מתים — באָגיסן מיט בענזין און פֿאַרברענען. די רעשטן פֿון די שיכטערס (קוילן און ביינער) פֿלעגן צעשטויסן ווערן אויף פּולוואָר מיט טראַמבאָווקעס. דער פּולוואָר פֿלעגט דורכגעמישט ווערן מיט ערד, עס זאָל קיין שפּור פֿון אים ניט בלייבן.

---

19 דער רעשט פֿון אַרום טויזנט סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע (ס׳רוב ייִדן), וועלכע מען האָט דאָ געצוווּנגען גראָבן מאַסן־קבֿרים, פֿאַרשיטן די הרוגים און דורכפֿירן פֿאַרשיידענע קאָטאָרגע־אַרבעטן. פֿון הונגער, מכּות־רצח און עינויים זענען זיי געפֿאַלן ווי די פֿליגן. די אָפּגעשוואָכטע פֿלעגט מען שיסן אָדער א דייַטשישער סאַניטאַר האָט זיי געטייט, אַריינלאָזנדיק זיי לופֿט אין די וועגעס.

20 מיטגלידער פֿון דער קאָמף־אַרגאַניזאַציע אין קאָוונער געטאָ, געכאַפּטע אויפֿן וועג אין אַוועקטאָ־ווער וואָלד מיטן ציל אויפֿצושטעלן דאָרטן א פּאַרטיזאַנישע באַזע.

21 דרייַ ברידער קורגאַנאָוו, פֿון א דאָרף לעבן קאָוונע. איינער פֿון זיי, מאַקאַרי, איז באַשולדיקט געווען אין אונטערערדישער אַנטיהיטלעריסטישער טעטיקייט.

22 איין פּוילישע פֿרוי און דרייַ מיידלעך פֿון קאָוונער געטאָ. וועגן זיי — זע ווייַטער.

23 אין דער צאָל — דרייַ משומדים, געכאַפּטע בייַם אויסבאָהאָלטן זיך אין שטאָט, און א בחורל וואָס האָט א לענגערע צייַט זיך אויסגעבאָהאָלטן אין דער געגנט פֿון זייַן היימשטעטל, וואַרנע. נאָכן דערשיסן די דאָרטיקע ייִדן, האַרבסט 1941.

6) כּדי צו פֿאַרמיידן אַ מעגלעכקייט פֿון אַנטלויפֿן, זענען אַלע באַשעפֿטיקטע בײַם ברענען די טויטע, געווען געשמידט אין קייטן. עס זענען אויפֿגעשטעלט געוואָרן טורעמס פֿאַר קוילן־וואַרפֿערס. די וואַך איז געווען באַוואָפֿנט מיט אויטאָמאַטישע ביקסן און פּיסטוילן.

7) צווישן די 12,000 פֿאַרברענטע קערפּערס זענען געווען בײַ 5 טויזנט יידן, געבראַכטע פֿון ווין, פֿראַנקפֿורט אויפֿן מײַן, דיסעלדאָרף, האַמבורג און אַנדערע שטעט פֿון דײַטשלאַנד, בײַ 150 סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע, וואָס זענען צום טייל דערשאָסן, צום טייל פֿאַרסמט געוואָרן, און בײַ 7,000 יידן פֿון קאָוונע. די יידן פֿון דײַטשלאַנד האָט מען דערשאָסן און באַגראָבן אין די קליידער. די איבעריקע זענען געווען אויסגעטאָן ביז צום אונטערוועש.

8) די לאָגע פֿון די טויטע קערפּערס האָט עדות געזאָגט, אַז די מענטשן האָט מען גרופּעסווײַז אַרײַנגעטריבן אין די גריבער, געצוווּנגען זיך לייגן איינער אויפֿן צווייטן און דערנאָך האָט מען אויף זיי געשאָסן. צוליב דעם זענען אַ סך באַגראָבן געוואָרן זײַענדיק בלויז פֿאַרוווּנדיקט אָדער בכלל ניט געטראָפֿן פֿון קיין קויל. דעם דאָזיקן אויספֿיר באַשטעטיקט דער פֿאַקט, וואָס בײַ אַ סך פֿון די טויטע זענען ניט געפֿונען געוואָרן קיין סימנים פֿון קוילנשאָסן.

9) צום טאָג פֿון אַנטלויפֿן זענען געבליבן ניט אויפֿגעעפֿנט 9½ גריבער. די אַנפֿירערס פֿון געסטאַפּאָ האָבן געראַטעוועט צו פֿאַרענדיקן די אַרבעט צום 1טן פֿעברואַר 1944.

10) אויפֿן סמך פֿון דעם, וואָס פֿון די ערשטע 4½ גריבער האָט מען עקסהומירט אַרום 12,000 מתים און געבליבן זענען ניט קיין געפֿונטע 9½ גריבער, קאָן מען אַנגענומען, אַז אויף דער טעריטאָריע פֿונעם 9טן פֿאָרט זענען ביז סוף 1943 געווען באַגראָבן אַרום 40,000 קרבנות פֿונעם חיישן טעראָר פֿון די דײַטשן לגבי דער ציווילער באַפֿעלקערונג. די צאָל פֿון 40 טויזנט קרבנות פֿלעגט זיך באַשטעטיקן דורך די געשפּרעכן פֿון די געסטאַפּאָ־פֿונקציאָנאָרן, וואָס האָבן אָנגעפֿירט מיט דער אַרבעט פֿון פֿאַרווישן די שפּורן פֿון זייער פֿאַרברעכן.
(עלף אונטערשריפֿטן)"

די געלאָפֿענע פֿון נײַנטן פֿאָרט דערציילן פֿרטים פֿון זייער אַרבעט:

יעדן באַגינען פֿלעגט מען שמידן אין קייטן די פֿיס פֿון די מענטשן, וואָס מען האָט אַרויסגעפֿירט אויפֿן „שלאָכטפֿעלד" אויסצוגראָבן די הרוגים און זיי צו פֿאַרברענען. נאָכן קומען פֿון דער „אַרבעט" האָט מען זיי פֿון די קייטן באַפֿרייט. וועלנדיק זיך נאָך מער פֿאַרזיכערן, אַז די מתים־ברענערס וועלן ניט אַנטלויפֿן, האָבן די דײַטשן זיי די ערשטע צייט געשמידט פֿאַרווײַל. די דײַטשן האָבן זיך אָבער אַרומגעזען, אַז דאָס שטערט דער אַרבעט, האָבן זיי געזומען שמידן די פֿיס פֿון יעדן איינעם באַזונדער. אין אַ נעפּלדיקן וועטער האָט מען צו דער אַרבעט ניט געפֿירט, ווידער צוליב דער מורא, אַז די מתים־ברענערס וועלן האָבן מער שאַנסן צו אַנטלויפֿן. קיין שטיוול האָבן זיי ניט געטאָרט טראָגן. זיי זענען געגאַנגען אין הילצערנע שטעקשיך ("קלומפּעס" — אין ליטווייש), ווידער עס זאָל זײַן שווער צו לויפֿן... (שפּעטער האָט מען דערלויבט אָנצוטאָן שיך, אָראָפּגענומענע פֿון די געטייטע אויסלענדישע יידן, וועלכע מען האָט דערשאָסן אין די זאָכן.)

דעם ערשטן טאָג זענען אַלע אַרויסגעפֿירט געוואָרן אויפֿן שטח פֿון די מאַסן־קבֿרים און דער פֿאַליצײַ־מײַסטער אָפּעל האָט געהאַלטן פֿאַר זיי א דרשה. דערקלערט, אַז דאָ געפֿינט זיך אַן אַלטער צווינטער, וואָס פֿאַרסמט דאָס וואָסער, וועלכן די אַרומיקע באַפֿעל־

קערונג ניצט. דעריבער מוז מען אָפּרייניקן די ערד פֿון די מתים. נאָכן ענדיקן די אַרבעט וועלן די ייִדן צוריקגעפֿירט ווערן אין געטאָ און די קריגס־געפֿאַנגענע — אין זייערע לאָגערן, און וואָס האָסטיקער זיי וועלן זי פֿאַרענדיקן, אָלץ בעסער וועט זיין פֿאַר זיי...

פּדי צו באַשטעטיקן די ווערסיע וועגן „פֿאַרסמטן וואָסער" האָט מען פֿאַר די פֿאַר־שפֿאַרטע אין פֿאַרט געברַאכט דעם ערשטן טאָג פֿלעשער מינעראַל־וואָסער, און ס׳איז זיי פֿאַרוווערט געוואָרן צו טרינקען פֿונעם פֿאַרט־ברונעם. באָלד איז אָבער די מעשׂה מיטן „פֿאַרסמטן וואָסער" פֿאַרגעסן געוואָרן...

וועלנדיק הייבן די אַרבעט־פֿראַדוקטיוויטעט פֿון די מתים־ברענערס האָט מען זיי געגעבן גוט עסן. צו מאָל אָפֿילו — פּאָפּיראָסן און שנאַפּס „צום רייניקן דעם אַרגאַניזם" מחמת דעם שרעקלעכן געוּרוּח און דער שוידערלעכער „אַרבעט". פּדי נאָכצוקומען די מענע־רישע באַדערפֿענישן פֿון די פֿאַרשפֿאַרטע, האָבן די דיַיטשן געברַאכט אין פֿאַרט דריַי יונגע מיידלעך פֿון געטאָ. די פֿאַרשפֿאַרטע האָבן זיך אָפּגעזאָגט פֿון דער דאָזיקער „ליבנסווירדי־קייט" פֿון די דיַיטשן. האָט מען די מיידלעך איבערגעלאָזט אַרבעטן אין דער קיך פֿאַר דער מתים־ברענער־קאָמאַנדע.

דער פֿראָצעס פֿון פֿאַרטיליקן די טויטע קערפּערס איז געווען אָזא: אַן עקסקאַוואַטאָר פֿלעגט אַראָפּגראָבן די אייבערשטע ערדשיכט, וואָס האָט באַדעקט דעם מאַסן־קבֿר. נאָך דעם פֿלעגט אָ גרעבער־גרופּע אָפּרייניקן די הרוגים פֿון דער אָנגעשאָטענער ערד. דערנאָך פֿלעגט אָ „ציִער־קאָמאַנדע" מיט אייזערנע קרוקעס אַרויסשלעפּן די מתים פֿון גרוב. איצט פֿלעגן די טויטע ווערן זאָרגעוודיק קאָנטראָלירט. אָ דענטיסט וואָס האָט זיך אייַנגעפֿונען צווישן די פֿאַרט־אָסירים, האָט געדאַרפֿט אַרויסרייַסן בייַ די הרוגים די גאָלדענע ציין. בייַ די דיַיטשישע ייִדן, וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן אין די קליידער, האָט מען קאָנטראָ־לירט די קעשענעס. אָלע געפֿונענע וווערטפֿולע חפֿצים און די גאָלדענע ציין האָט מען אַריַינגעטאָן אין אָ ספּעציעלן אייזערנעם קעסטל. איבער דעם אָלעם האָט געוואָכט אָ דיַיטש. געוואָרנט איז געווען, אַז ווער פֿון די ייִדן ס׳וועט באַהאָלטן אָ ווערטפֿולן חפֿץ, וועט ווערן אויפֿגעהאָנגען.

נאָך דעם קאָנטראָל האָט מען די טויטע קערפּערס אויף טראָגבעטלעך געברַאכט צום אָרט, וווּ ס׳פֿלעגט אויפֿגעלייגט ווערן דער שיַיטער. די השגחה אויפֿן דאָזיקן אָרבעט־אָפּשניט האָט געהאַט דער אונטערשאָרפֿירער וואָלטער וועל, אָ סאָדיסט פֿון געסטאָפּאָ, וואָס פֿלעגט די מענטשן שלאָגן מפּות־רצח, פֿליַיסנדיק זיך, אַז די מאַסן־קבֿרים זענען אָ פּראָדוקט פֿון זייַן טעטיקייט. ער איז דאָ געווען דער „טעכניקער פֿון די דערשיסונגען" און פֿלעגט אָנווייַזן די ערטער און גרענעצן פֿון יעדן מאַסן־קבֿר, די צאָל הרוגים אין אים און פֿון וואָנען זיי קומען. איין מאָל האָט ער זיך געווענדט צו די מתים־ברענערס מיט אָזעלכע דיבורים:

— כ׳פֿאַרשטיי, איר טראַכט, אַז ווי נאָר ס׳וועט זיך ענדיקן די אַרבעט, וועט מען אייַך אָפּקנאַלן. דאָס קומט ניט אין באַטראַכט! אַז מירן דערפֿאָלגרייַך פֿאַרענדיקן דאָ, גייען מיר אַנדערש וווּ. אַרבעט האָבן מיר פֿאַר אייַך איבער געגנוג. איר וועט קריגן שנאַפּס צו רייניקן דעם אַרגאַניזם, וועט זיך אייַך אַרבעטן ווי געשמירט...

אַן ענלעכע באַרויִקונג האָט דער פֿאָליציי־מייַסטער אָפּיציעל אָפּגעגעבן פֿאַר די אויס־געמושטירטע „פֿאַרט־אַרבעטער" נאָך זייער צוריקקער פֿון „שלאַכטפֿעלד". ער האָט פֿאַר־זיכערט, אַז עס וואָרט שוין אויף זיי אַרבעט אַנדערש ווּוּ.

די שיִטערס האָבן אויסגעזען אַזוי: עס פֿלעגט אויסגעלייגט ווערן אַ שיכט האָלץ אין אַ קוואַדראַט פֿון פֿיר אויף פֿיר מעטער. אונטערן האָלץ איז געווען אויסגעגראָבן אַ קאָגאָל, וועלכן מען פֿלעגט אָנפֿילן מיט אַ פֿליסיקן ברענשטאָף. אויף דער האָלצשיכט פֿלעגט מען אַרויפֿלייגן אַ שיכט מתים און באָגיסן זיי מיט בענזין. אויף זיי — ווידער האָלץ, רערנאָך — ווידער מתים און אַזוי ווִיטער, ביז 300 טויטע — די נאָרמע פֿאַר איין שיִטער. אָנצינדן אים פֿלעגט מען דורך אויפֿריִסן עטלעכע טערמיט־באָמבעס אינעם קאָגאָל מיטן ברענשטאָף. אַ ספּעציעלער מאַן איז געווען באַשטימט צונויפֿצוקלייבן אָלע אַראָפּגעפֿאַלענע קערפּערטיילן און ווארפֿן זיי צוריק אין פֿיִער.

דער קריגס־געפֿאַנגענער ד״ר מאִיסיי נעמיאָוו (אַ מאַיאָר פֿון מעדיצינישן דינסט אין דער רויטער אַרמיי), וועלכן מען פֿלעגט טיטולירן „בראָנדמיִסטער״, איז געווען פֿאַראַנט־וואַרטלעך, אַז דער שיִטער זאָל גוט ברענען. ער האָט אויך געפֿירט דעם חשבון פֿון די פֿאַרברענטע קערפּערס. אין אַ העפֿטל פֿלעגט ער פֿאַרצייכענען די צאָל געבראַכטע צו פֿאַרברענען „פּופּן״, ס׳הייסט ליאָלקעס. (די דיִטשן האָבן פֿאַרוועדט צו באָנוצן אַן אָנדערע באָצייכענונג פֿאַר די מתים.)

אַ שיִטער האָט געפֿלאָקערט אַ גאַנצן מעת־לעת. אויף זיין אָרט פֿלעגן בליִבן ניט קיין דערברענטע ביינער און קוילן וועלכע מען האָט צעשטויסן, צעמישט מיט ערד און פֿונאָנדערגעשאָטן איבערן אָרומיקן שטח.

בעתן ברענען פֿלעגן די קערפּערס אויבן אויפֿן שיִטער זיך קאָרטשען, דרייען, פֿונאָנ־דערצִיען. ס׳האָט אויסגעזען, ווי די טויטע וואָלטן אויפֿגעלעבט. פֿון די קערפּערס פֿלעגט רינען אַ פֿליסיקייט — דאָס צעשמאָלצענע פֿעטס, און די דיִטשן האָבן באָדויערט, אַז עס גייט אין ניוועץ אַ פֿאַרמעגן. מען וואָלט דאָס פֿעטס געקאָנט פֿאַרוואַנדן אויף זייף... די געראָטעוועטע פֿון פֿאָרט דערציילן וועגן אַ גרויליקן פֿאַל: פֿונעם שיִטער האָט זיך אָראָפּ־געקוילערט אויף דער ערד דאָס גופֿל פֿון אַ קינד, וואָס איז אָרויסגעפֿאַלן פֿונעם אויפֿגע־פֿלאָצטן בויך פֿון זיין מוטער... די דיִטשן פֿלעגן אָלץ זאָגן, אַז אין די גריבער ליגן די גרעסטע וועלט־פֿאָרברעכערס. האָט דער מתים־ברענער י. גיטלין אָרויפֿגעכאָפּט אויף זיין לאָפּעטע דאָס טויטע קינד, אָרויפֿגעוואָרפֿן עס אויפֿן שיִטער, אויסרופֿנדיק:

— דער גרעסטער וועלט־פֿאָרברעכער מוז פֿאָרברענט ווערן!

די דערבִיי שטייענדיקע דיִטשן האָבן שאָדנפֿריידיק זיך צעשמייכלט.

בִיי די דיִטשישע יידן, וועלכע מען האָט, ווי שוין געזאָגט, געשאָסן אָנגעטאָנענע, האָט מען בעתן זוכן ווערטפֿולע חפֿצים, געפֿונען אַ סך דאָקומענטן — מעטריקעס, דיפּלאָ־מען, פּעסער, טויפֿשיִינען... דער קריגס־געפֿאַנגענער הערמאַן רובינפֿעלד, אַ פֿוילישער יידּ, האָט געפֿונען בִיי אַ טויטן אַ חתונה־רינג מיט דער אויפֿשריפֿט „רובינפֿעלד״, אויף וועלכן די איִנגעגראָווירטע דאָטע האָט געשטימט מיט דער חתונה־דאָטע פֿון זיין ברודער. און ניט נאָר בִיי די אויסלענדער. משה גערבער האָט בִיי אַ מת געפֿונען אַ פֿאָטאָ פֿון זיין כּלהס עלטערן, קאָוונער יידן. ישׂראל גיטלין האָט דערקענט צווישן די טויטע זיין חבר יאָנקל שאָוועלסקי, אַ קרבן פֿון דער „גרויסער אקציע״ אין קאָוונער געטאָ. בערל געמפּל האָט געפֿונען דעם ליטווישן פּאָס פֿון זיינעם אַן אָנקל, אויך אַ קרבן פֿון דער „גרויסער אקציע״... און די דיִטשן האָבן ניט אויפֿגעהערט צו דערקלערן, אַז ס׳איז אַן אָלטער צווינטער אַדער אַז דאָס זענען קרבנות פֿון די סאָוועטן, צי גאָר — פֿאַרברעכערס...

אין איינער פֿון די גריבער זענען געפֿונען געוואָרן די קינדער פֿון יתומים־הויז און די

אלטע לייט פונעם מושב־זקנים, וועלכע מען האָט ארויסגעפֿירט פון קאָוונער געטאָ דעם 4טן אָקטאָבער 1941, כלומרשט אין א „ספּעציעלן לאָגער".

נאָכן אויסליידיקן א גרוב האָבן די דייטשן קאָנטראָלירט, צי ס׳איז ניט געבליבן א סימן וואָס קאָן ארויסגעבן דעם שרעקלעכן סוד פון ניינטן פֿאָרט. די מתים־ברענערס האָבן אָבער בכּוונה איבערגעלאָזט אין דער ערד און גוט פֿאַרשאָטן מיט זאַמד טיילן און אָפֿילו גאַנצע קערפֿערס פון די טויטע: זאָלן בלייבן באַווייזן!...

פון צייט צו צייט פֿלעגן אין פֿאָרט זיך אַראָפֿלאָזן קאַמיסיעס צו קאָנטראָלירן די „ארבעט". איינע אַזאַ קאָמיסיע איז געקומען אויש פון בערלין. אין איר באַשטאַנד איז געווען א גענעראָל. א. פֿייטעלסאָן האָט אונטערגעהערט עטלעכע זאַצן פון זייער שמועס. דער גענעראָל האָט באָפֿוילן צו שפּאָרן צייט און דערווייַלע ניט פֿאַרשיטן די אויסגעלייקטע גריבער, ווייל איצט איז וויכטיק — ברענען! וואָס גיכער ברענען!

א גרופּע געסטאָפֿאָוצעס פון ווילנע איז געקומען אויף א באַזוך. א. מאַנייסקין האָט געהערט ווי זיי זאָגן, אַז דאָ ברענען די שייַטערס בעסער ווי בייַ זיי. האָבן זיי זיך פֿאַראינ־טערעסירט מיט דער היגער „טעכנאָלאָגיע"...

די דייטשן פון דער וואָך האָבן דערציילט, אַז די אַרבעט אין ניינטן פֿאָרט איז א קינדער־שפּיל אין פֿאַרגלייַך מיט דער זעלבער אַרבעט אין לוגאָ און פּסקאָוו. דאָרטן זענען די טויטע געלעגן אונטער וואָסער און ארויסשלעפּן זיי איז גאָר שווער אָנגעקומען.

די געלאָפֿענע פון פֿאָרט גיבן איבער וועגן טראָגישן אומקום פונעם דאָצענט פון ליט־ווישן אוניווערסיטעט ד״ר חיים נחמן שאַפּירא (א זון פון לעצטן קאָוונער רב) מיט זיין פֿרוי, זון און 80 יאָריקער מוטער. אין איינעם א טאָג פון דעצעמבער 1943 זענען די מתים־ברענערס פלוצעם אַראָפּגענומען געוואָרן פון דער אַרבעט. א פּאָניק האָט זיי ארומגעכאַפּט. געמיינט, אַז שוין, דער סוף איז געקומען. צו מאָרגנס, ווען מען האָט ווידער ארויסגעפֿירט צו די מאַסן־קבֿרים, האָבן זיי לעבן שייַטער באַמערקט פֿרישע שפּורן פון בלוט. דערבייַ האָט זיך געוואָלגערט א נייַע פּאָר קאָלאָשן, וואָס האָט ניט געקאָנט זיין פון די גריבער. די לייַדיקע בענזינטון, וואָס לעבן שייַטער, איז געווען דורכגעלעכערט פון קוילן. דעם שנייַדער טוביה פֿרידמאַן וואָס איז געווען באַשעפֿטיקט אינעם פֿאָרט־וואַרשטאַט ביים נייַען פון אלטע שינעלן הענטשקעס פֿאָר די מתים־ברענערס, האָבן די דייטשן איבערגעגעבן דעם זעלבן טאָג א בינטל זאָכן. צוזאַמען מיט פֿייטעלסאָנען, וואָס האָט דאָ געטאָן שלאָסערייַ־אַרבעטן, האָט דער שנייַדער פֿונאַנדערגענומען די זאָכן. אין די קעשענעס האָבן זיי גע־פֿונען א נאָטיצביכל, א שפּיגעלע, פּאָטאָס, א פּאָסטקאָרטל, אַדרעסירט צו שאַפּירא... דער סטאָליער מ. כאַס, וואָס איז געבראַכט געוואָרן אין פֿאָרט ערשט מיט א פּאָר טעג צוריק, האָט אויפֿגעדעקט דעם סוד: בעת ער איז נאָך געווען אין געטא, האָט די געסטאָפּאָ ארעס־טירט דעם ד״ר ח. נ. שאַפּירא, זיין פֿרוי, זון און מוטער. מען האָט געדעדט, אַז ס׳איז צוליב אַן אָנפֿרעג אויף זיי דורכן רויטן קרייץ אין אויסלאַנד...

אין ניינטן פֿאָרט האָבן די מתים־ברענערס געהאָט זייערס א ליד. געבראַכט האָט עס אַהער מיכאל גאלבטרונק, אַן ארטיסט, א פּליט פון וואַרשע, וואָס איז פֿאַרכאַפּט געוואָרן אויפֿן וועג אין אַוגוסטאָוער וואָלד צוזאַמען מיט אַנדערע קעמפֿערס פון קאָוונער געטא. ער האָט צו ערשט שטיל געזונגען:

בלוט, בלוט — טײַכן גאַנצע רויטע,
נײַע צוואַנציק טויזנט טויטע...
קויפֿט אַ צײַטונג, ליי׳נט אַ צײַטונג!
איר האָט דאָ נײַעס פֿון דער גאַרער וועלט:
אַ רויב, אַ מאָרד, אַן איבערפֿאַל,
אַ קאַטאַסטראָפע, אַ סקאַנדאַל...
בלוט, בלוט — טײַכן גאַנצע רויטע,
נײַע דרײַסיק טויזנט טויטע...

און אַזוי וויטער און וויטער האָט זיך איבערגעחזרט דער זעלבער פֿערז, בלויז אין דער לעצטער שורה איז יעדן מאָל געוואָקסן אויף צען טויזנט די צאָל טויטע.

מיט דער צײַט האָבן די חבֿרים ענגומען העלפֿן דעם זינגער, באַוועגנדיק זיך ווי אין אַ קאָשמאַר־חלום. די האַלצשיך זינקען אין בלאָטע, די קייטן אויף די פֿיס קלימפֿערן, דער שרעקלעכער גערוך פֿון די טויטע קערפֿערס, געמישט מיט די רויכן פֿונעם שיטער פֿאַר־טשאַדען דעם קאָפּ, און די ליפּן פֿרעפֿלען:

בלוט, בלוט — טײַכן גאַנצע רויטע...

דאָס אַנטלויפֿן פֿון די מתים־ברענערס

קיין עדות פֿון דעם וואָס אין נײַגטן פֿאָרט טוט זיך, האָבן ניט געטאָרט בלײַבן. ניט קיין לעבעדיקע, ניט קיין טויטע. די מתים־ברענערס, די מתים־ברענערס האָבן געוואָרט אויפֿן טויט. מ. געלבטרונק האָט זיך אָפּגעהאַלטן פֿון באַגיין זעלבסטמאָרד, ערשט דער־ווײַסנדיק זיך, אַז עס גרייט זיך אַ ווידערשטאַנד־אַקט פֿון די פֿאַרשפּאָרטע, צו וועלכן ער האָט זיך אַנגעשלאָסן. דער ניט יונגער ד״ר נעמיאַנאָוו האָט ניט איין מאָל געבעטן די וואָכ־לײַט מאָכן אַ סוף צו זײַן לעבן. אויף דעם פֿלעגט קומען אַ צינישער ענטפֿער:

— וואָרט נאָך צו, יודע, קאָנסט נאָך אַרבעטן...

יונגוואָרג האָט אָבער ניט רעזיגנירט. די אַרײַנגעפֿאַלענע אָהער געטאָ־קעמפֿערס האָבן ניט משלים געווען מיטן גורל און פֿון ערשטן טאָג אָן געזוכט אויפֿשטעלן פֿלענער וועגן אַנטלויפֿן, וועגן אָן אויפֿשטאַנד.

נאָכן קומען פֿון „שלאָכטפֿעלד״ און קריגן דאָס אַווונט־עסן ביזן גיין שלאָפֿן, אַ צײַט־משך פֿון אומגעפֿער צוויי שעה, איז אויסגענוצט געוואָרן פֿאַר די געהיימע באַראַטונגען. געשלאָפֿן איז מען אין עטלעכע באַזונדערע קאָמערן. פֿלעגן זיך באַראַטן פֿאַרשטייערס פֿון די קאָמערן. זיי האָבן דורכגעטראַכט עטלעכע מעגלעכקייטן. געווען אַ פּלאַן צו באַפֿאַלן די וואַך, אַנטוואָפֿענען זי און פֿרוווען אַנטלויפֿן. אָן אַנדער פּלאַן — גראָבן אַ טונעל אונטער דער פֿאַרטוואָנט, וואָס האָט זיך געזאָלט אַנהייבן פֿון אַן אויסגעטריקנטן ברונעם אין איינער פֿון די קאָמערן. צוויי טעג האָט שמעון איידלסאָן געגראָבן און זיך אַנגעשטויסן אין אַ שיכט שטיינער, וועלכע ס׳איז ניט מעגלעך געווען צו באַשיטיקן. דער געדאַנק פֿון אַ מאַסן־אַנטלויפֿן האָט אָבער ניט אויפֿגעהערט צו באַשעפֿטיקן די איניציאַטאָרן פֿון אַ ווידערשטאַנד־אַקט אין פֿאַרט.

נאָך אַ ריי אָבסערוואַציעס אין אָרום דעם קאָזעמאַט, ווו מען האָט געהאַלטן פֿאַר־

שפּאָרט די מתים־ברענערס, איז אויפֿגעשטעלט געוואָרן ממש אַ פֿאַנטאַסטישער פּלאַן פֿון אַנטלויפֿן. אים צו רעאַליזירן האָט זיך געשאַפֿן אַן אויספֿיר־גרופּע פֿון דריי מאַן — דער פּאַרטיזאַן און אַקטיוואָר מיטגליד פֿון דער אַנטיפֿאַשיסטישער קאַמף־אַרגאַניזאַציע פֿון קאַוונער געטאָ, אַלעקס (אַלטער) פּייטעלסאָן, דער „סטאַראָסטע" (בריגאַדיר) פֿון דער גאַנצער מאַנשאַפֿט, אַלעקסאַנדער (סאַשע) פּאַדאַלסקי, אַ ייִד פֿון לענינגראַד, און דער שמיד ראָמאַן שאַכאָוו, אַ קאַווקאַזער ייִד. די צוויי לעצטע — סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע — זענען געווען פֿאַרשפּאַרט אין פֿאַרט בײַ צוויי יאָר, זינט די עקזעקוציעס פֿון די אויסלענדישע ייִדן, און האָבן זיך גוט אָריענטירט אין קאַזעמאַט און אין דער גאַנצער פֿאַרט־טערריטאָריע. אַלע דריי זענען ניט געטריבן געוואָרן ברענען די טויטע, נאָר געווען באַשעפֿטיקט בײַ שלאָסערײַ, אויטאָ־מעכאַניקערײַ, עלעקטראָטעכניק און אַנדערע הילפֿאַרבעטן אין פֿאַרט גופֿא. דערבײַ האָבן זיי געקענט פֿרײַער זיך באַוועגן סײַ אין קאַזעמאַט, סײַ אין דער אָרומגעצוימטער און באַוואַכטער פֿאַרט־זאָנע.

דער פּלאַן איז געווען אָזאָ: נאָך דעם ווי די פֿאַרשפּאַרטע ווערן אָפּגעשלאָסן אויף נאַכטלעגער אין די קאַמערן און די דײַטשן פֿאַרשליסן דעם קאַזעמאַט און גייען אַוועק אין זייער וואַכשטוב, אָרויסבאַקומען זיך פֿון די קאַמערן, אָרויפֿגיין מיטן אײַזערנעם טרעפּ אין עק פֿון קאָרידאָר צו אַ טיר, וואָס איז פֿאַרשלאָסן מיט אַ הענגשלאָס. הינטער דער טיר געפֿינט זיך אַ לאַנגער, פֿינצטערער רוים, וואָס איז אָנגעוואָלגערט מיט פֿאַרשיידענע טראַנ־טעס. אין עק פֿון אָט דעם רוים איז פֿאַראַן אַ בריייטע אײַזערנע טיר און הינטער איר — אַן אונטערערדישער קאָרידאָר, וואָס פֿירט אָרויס פֿון קאַזעמאַט אין דער פֿאַרט־טערריטאָריע אַרײַן. אַ 25 מעטער פֿון זײַן אָרויסגאַנג איז דער אָנהייב פֿון אַ פֿאַרלייגטן מיט ברענהאָלץ טונעל, וואָס דערפֿירט צו אַ טיפֿן באָרג־אָראָפּ. אונטן איז אַ גראָבן, וואָס רינגלט אָרום דעם פֿאַרט, און אַ 6 מעטער הויכע בעטאָן־וואָנט, אויבן מיט אַ געדיכטער נעץ פֿון שטעכלדראָט, הינטער וועלכער מען איז שוין אויף דער פֿרײַ...

אין פּלוג — שווערי־קייטן, וואָס זענען ניט צו באַצווינגען. און דווקא בײַקומענדיק אָלע שטרויכלונגען פֿון דאָזיקן פֿאַרפּלאָנטערטן וועג, האָבן אָלע 64 פֿאַרשפּאַרטע זיך אָרויס־געריסן אויף דער פֿרײַ.

מען איז צוגעטראָטן צו פֿאַרווירקלעכן דעם דאָזיקן פּלאָן פֿון אַנטלויפֿן. א. פּאַדאַלסקי האָט צוגעפּאַסט אַ שליסל צום הענגשלאָס אויף דער טיר פֿון לאַנגן, פֿינצטערן רוים. אָבער די בריייטע אײַזערנע טיר דאָרטן, דורך וועלכער מען האָט געקענט אָרויסגיין פֿון קאַזעמאַט, האָט זיך בשום־אופֿן ניט געלאָזט עפֿענען. א. פּייטעלסאָן האָט געפֿרוווט אויסהאַקן דעם בעטאָן אונטער דער טירשוועל. דאָס איז אָבער געווען פֿאַרבונדן מיט דער סכנה, אַז אין אונטערשטן עטאָזש וועט ווערן אַ לאָך, וואָס די דײַטשן וועלן אויפֿדעקן. ניט געבליבן קיין אַנדער ברירה, ווי צו בויערן אַן עפֿענונג אינעם אײַזן פֿון אַ טירפֿליגל.

בײַ שאַכאָוון איז דער קוזניע האָט זיך אײַנגעפֿונען אַן אָלטע, אָפּגענוצטע בויער־מאַשינקע מיט עטלעכע בויערלעך, און פּייטעלסאָן האָט זי אויסגעפֿרוווט — אויסגעבויערט איינע לעבן דער אַנדערער עטלעכע לעכלעך אין דעם 6 מילימעטער דיקן אײַזן פֿון דער טיר, געבויערט בײַם שײַן פֿון אַ קנייטל, אײַנגעטונקט אין אַ פּלעשל מיט בענזין, געלקחנט פֿון די פֿעסער בײַם שײַטער. אָזעלכע לעכלעך האָט מען געדאַרפֿט אויסבויערן לענגאויס דעם קאַנטור פֿון אַ לאָך, דורך וועלכער אַ מענטש זאָל קאָנען דורכקריכן. פּייטעלסאָן האָט אויף לאַנג ניט געטאָרט פֿאַרשווינדן פֿון די אויגן פֿון די דײַטשן. וויר זאָל, אויב אָזוי, בויערן?

אין פּאַרט איז געווען א יונגער קרעפּטיקער בחור, א זון פון א שלאָסער — פּיניע קראָקינאָווסקי, איינער פון די געטא־קעמפּערס וואָס זענען אַרײַנגעפּאַלן צו די היטלעריסטן אויפּן וועג צו די פּאַרטיזאַנער. אַנגעהויבן האָט ער בויערן אין די וואָונטן, אויסגוצנדיק די צײַט פון נאָך דער וועטשערע ביזן אַרײַנטרײַבן אלעמען אין די קאַמערן אויף נאַכט־לעגער. צו וויניק צײַט אויף עפּעס קענטיקס אויפּצוטאָן. מען האָט געדאַרפט צוטראָכטן, אַז קראָקינאָווסקי זאָל קענען א גאַנצן טאָג בויערן די עפּענונג. דער אײַנציקער אויסוועג איז געווען — ער זאָל זיך מאַכן פּאַר א חולה און בלײַבן אין קאַזעמאַט.

די מתים־ברענערס איז דערלויבט געווען צו קרענקען בלויז צווייען פון דער מאַנשאַפֿט און בלויז צווי יעדערן. ווער עס קרענקט לענגער, וועט אומנייטיק... קראָקינאָווסקי האָט זיך פּאַרשטעלט פּאַר א קראַנקן. דעם דריטן טאָג האָט מען געצוווּנגען א באמת קראַנקן גיין צו די גריבער און איבערגעלאָזט קראָקינאָווסקין אין קאַזעמאַט, פּדי ער זאָל בויערן. בײַ די גריבער האָבן די דײַטשן קאָנטראָלירט בלויז די אַלגעמיינע צאָל אַרויסגעגאַנגענע צו דער „ארבעט", און זעלטן וועט אַרײַנגעשמעקט אין קאַזעמאַט, ווו די פּײַכטע און דומ־פּיקע לופֿט איז געווען אַנגעזאַפּט מיטן גערוך פון די פּוילנדיקע טויטע קערפּערס און מען האָט געקאָנט אונטערכאַפּן „לײַכענפּערגיפֿטונג", ווי זיי האָבן אַנגערופֿן די געשווירן, פון וועלכע ס׳האָבן געליטן די מתים־ברענערס.

די עטלעכע בויערלעך זענען באַלד קאַליע געוואָרן. האָט שאַכאָוו, עסקנדיק אין דער קוזניע, געמאַכט בויערלעך פון פּרוזשינע־שטאָל, וואָס ער האָט ערגעץ אויסגעזוכט.

אין דער פּרי, נאָך דעם ווי די מאַנשאַפֿט פֿלעגט אַרויסגיין צו דער „ארבעט", האָט פּאַדאָלסקי, דער בריגאַדיר, בעיקר אַבער פֿײַטעלסאָן, צו מאָל אויך טובֿיה פֿילאָוויק, דער פּאַריקמאַכער, אויך א געטא־קעמפּער, אַרײַנגעלאָזט קראָקינאָווסקין בויערן די עפּענונג און אַרויפֿגעהאָנגען דעם שלאָס אויפֿן אַרײַנגאַנג צום רוים מיט דער געהיימער איינזערנער טיר. קראָקינאָווסקיס הענט זענען ערטערווײַז געווען שוין אָפּגעריבן ביזן ביין. זײַנע קני, פֿון קנײַען בעתן בויערן, האָבן ווײ געטאָן. אים א ביסל אָפּצובײַטן האָט מען אַרײַנגעלאָזט דאָס יונגע בחורל, מאיר שער, וועלכן די דײַטשן האָבן געכאַפּט אין וואַלד לעבן וואַרנע.

אין צווישן האָט שאַכאָוו צוגעגרייט א שליסל צו עפּענען א טיר פון א קאַמערע. פּײַ־טעלסאָן האָט דעם שליסל צוגעפּײַלט, צוגעפּראָווט און אויסגעפּונען, אַז ער פּאַסט צו די שלעסער פון אַלע קאַמערטירן. געבליבן איז די פֿראָגע, ווי אַזוי באַקומט זיך אַרויס פון דער קאַמער איינער פון די פֿאַרשפּאַרטע, וואָס וועט שוין עפּענען מיטן שליסל אַלע טירן. די קאַמערן זענען געווען אָפּגעצוימט פון קאַרידאָר מיט אַן אײַזערנער שטאַכעטן־וואַנט. אין איר האָט מען געדאַרפט שאַפֿן א שפּאָרונע, אַז איינער פון די פֿאַרשפּאַרטע זאָל זיך אַרויס־באַקומען אין קאַרידאָר און אויפֿשליסן די קאַמערן. האָט קראָקינאָווסקי מיט א באַהאַלטענעם האַמער אַזוי לאַנג, צו ביסלעך, צו ביסלעך, געקלאַפּט אין א „זאַקלאַפּקע" פון א שטאַכעט, ביז ער האָט זי באַפֿרײַט, און דער ענד פון שטאַכעט האָט זיך געלאָזט אָפּרוקן א ביסל אין א זײַט. א מאָגערער יאָט וועט קענען זיך אַדורכשפּאָרן דורך דער שפּאָרונע, וואָס וועט זיך שאַפֿן אין דער געהעריקער רגע... בכדי צו פֿאַרטומלען דאָס געוויש פון דרעלעווען די לאָך אין דער אײַזערנער טיר און דאָס קלאַפּן בײַם באַפֿרײַען דעם שטאַכעט, ווי אויך בכדי אָפּצוווענדן די אויפֿמערקזאַמקייט פון די דײַטשן פון די הכנות צום אַנטלויפֿן, האָבן די איניציאַטאָרן פונעם אַנטלויפֿן נאָכן אָוונט־עסן אײַנגעאָרדנט „קאָנצערטן": מ. געלב־טרונק האָט דעמאָנסטרירט זײַנע אַרטיסטישע פֿעיִקייטן, דער קריגס־געפֿאַנגענער אַנאַטאָלי

גאַרניק, אַ פֿריילעכער יונג, האָט געטאַנצט אַ „קאַזאַטשאָק", און עולם האָט געפֿאַטשט אין טאַקט און מיטגעזונגען. די דיטשן זענען געווען צופֿרידן פֿון דער „פֿלײַסיקער אַרבעט" פֿון דער מאַנשאַפֿט, פֿון איר דיסציפּלינירטקייט, פֿאַלגעוודיקייט און גוטער שטימונג...

אין די באַראַטונגען און צוגרייטונגען צום אַנטלויפֿן זענען אויך געווען אַרײַנגעצויגן די געטאָ־אונטערערדלערס אַ. דיסקאַנט, מ. זימעלעוויטש, ט. פֿרידמאַן; די קריגס־געפֿאַנ־גענע י. וועסילניצקי (וואַסילענקאָ), וו. סאַנקין, דער קוכער, און יעדער איינער פֿון זיי האָט בײַגעשטייערט אַ גוטע עצה און אַ געוויסע איניציאַטיוו פֿאַר דער אַלגעמיינער זאַך.

די לאַך אין דער טיר איז שוין באַלד געווען פֿאַרטיק. איצט האָט מען געדאַרפֿט באַפֿרײַען דעם טונעל פֿונעם האַלץ. דער „סטאַראָסטע" פֿאַדאַלסקי און אויך דער ד"ר נעמיאַנאָוו, דער א"ג „בראַנדמײַסטער", וואָס איז געווען פֿאַראַנטוואַרטלעך פֿאַר די שײַטערס, זיי זאָלן גוט ברענען, האָבן זיך געוועגדט צום פֿאַליציי־מײַסטער מיט דער „אידעע", אַז מען וואָלט געקאָנט פֿאַרברענען אַ סך מער „פּופּן", וועמען דאָס האַלץ איז טרוקן. און טרוקן האַלץ ליגט אין טונעל... ס'איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דער באַפֿעל ברענגען דאָס האַלץ פֿונעם טונעל צו די שײַטערס. די פֿאַרשפֿאַרטע, וואָס זענען ניט געווען אַרײַנ־געצויגן אינעם סוד פֿון די צוגרייטונגען צום אַנטלויפֿן, זענען געווען מלא־רציחה אויף די איניציאַטאָרן פֿון דאָזיקן ענין, וואָס האָט פֿאַרשאַפֿט איבעריקע אַרבעט. באַפֿוילן געוואָרן איז חבֿרה צו נעמען האַלץ פֿון איין ברעג לענגויס דער טונעלוואַנט, בכדי וואָס גיכער צו שאַפֿן כאָטש אַ שמאָלן דורכגאַנג...

דער סטאַליער מענדל כאָס האָט אין צווישן צוגעגרייט אין דער סטאַלערײַ פֿון פֿאַרט, וווּ ער איז געווען באַשעפֿטיקט, טיילן וואָס האָבן זיך געלאָזט צונויפֿבינדן צו אַ 6 מעטער הויכן לייטער, זיי אַרײַנגעגנבֿעט אין דער קאַמער וווּ ער האָט גענעכטיקט, און באַהאַלטן אונטער דער נאַרע.

דאָס אַנטלויפֿן איז לסוף באַשטימט געוואָרן אויף דער נאַכט פֿון 25סטן אויפֿן 26סטן דעצעמבער (1943), דעם צווייטן אָוונט פֿון ווײַנאַכט, אויסרעכענענדיק, אַז די וואַכלײַט וועלן אַן ספֿק זײַן גוט אויסגעטרונקען אַדער שלעפֿעריק, נאָכן שיכורן און פֿרעסן אין משך פֿון דעם גאַנצן חגא־מעת־לעת.

ערב ווײַנאַכט, נאָך דער אַרבעט, האָט דער פּאָליציי־מײַסטער, אַפּעל, געלאָזט אויס־מושטירן די פֿאַרשפֿאַרטע און געמאַלדן, אַז היות זיי האָבן פֿאַר דער לעצטער צײַט פֿלײַסיק געאַרבעט, באַקומט איטלעכער אויף חגא אַ פֿלאַש שנאַפּס און אַ פּעקל ציגאַרעטן, דערצו — אַ פּייערלעכן מאָלצײַט. פֿאַרענדיקט האָט ער מיט דער אָפֿענונג, אַז נאָך די חגאות וועלן אַלע זיך שטעלן צו דער אַרבעט מיט נאָך מער ענערגיע און מוט...

די דרשה איז אויפֿן אַרט איבערגעזעצט געוואָרן אויף רוסיש דורכן ד"ר נעמיאַנאָוו, וואָס האָט אין נאָמען פֿון אַלע „פֿאַרט־אַרבעטער" געדאַנקט אין דײַטש פֿאַר די מתּנות און געווונטשן דער קאָמאַנדשאַפֿט אַ פֿריילעכן יום־טובֿ.

אויף מאָרגן, אין טאָג פֿון חגא, דעם 25סטן דעצעמבער, האָט מען ניט געאַרבעט און נאָך פֿרישטיק, ווי נאָר די דײַטשן זענען אַרויס פֿון קאָזעמאַט, איז אַלע פֿאַרשפֿאַרטע געמאָלדן געוואָרן, אַז הינט בײַ נאַכט וועט מען קאָלעקטיוו אַנטלויפֿן פֿון דער שוידער־לעכער געפֿאַנגנשאַפֿט און פֿון זיכערן טויט. דערצו איז צוגעגרייט אַ פֿאַרלאָזלעכע מעג־לעכקייט.

דער עולם האָט זיך געגומען גרייטן צום אַנטלויפֿן. דער קוכער, וו. סאַנקין, האָט אַלעמען

צעטיילט ברויט, וואָס ער האָט אין משך פֿון דער לעצטער צייַט אָפּגעשפּאָרט פֿון די פּאַרציעס. דעם באַקומענעם שנאַפּס האָבן די איניציאַטאָרן פֿון אַנטלויפֿן פֿאַרווערט צו טרינקען און געצווונגען אים אויסצוגיסן. מען האָט באַשטימט עטלעכע מענטשן, וואָס האָבן מיט באַהאַלטענע מעסערס געדאַרפֿט האַלטן אַן אויג אויף אָזעלכע, צו וועמען מען האָט ניט געהאָט קיין צוטרוי. אין איין קאַמער האָט מען פֿון אַ צעשניטענער דעקע און שייַטלעך ברענהאַלץ צונויפֿגעבונדן אַ הענגלייטער, אויף אַראָפּצולאָזן פֿון דער בעטאָנענער וואָנט, וואָס אָרום פֿאָרט — אַ רעזערוו, טאָמער ברעכט זיך איין דער צוגעגרייטער הילצערנער לייטער. אין אַ צווייטער קאַמער האָט מען צונויפֿגעשטעלט די מאַרש־גרופּעס: ווער עס וועט זיך לאָזן דירעקט צו די וועלדער זוכן פּאַרטיזאַנער, ווער עס וועט גיין זיך באַהאַלטן בײַ באַקאַנטע אָדער קרובֿים, ניט־יידן, און ווער ס׳וועט זיך פֿאַרנעמען אין געטאָ אָרײַן, כּדי מיט דער הילף פֿון דער דאָרטיקער קאָמף־אָרגאַניזאַציע דערגרייכן אַ פּאַרטיזאַנישע באָזע. די דײַטשן האָבן, ווי געווייניגטלעך, געהאַלטן די אַסירים פֿאַרשלאָסן אין „זיכערן" קאָזאמאַט פֿון דער פֿעסטונג און זיך ניט שטאַרק געקימערט, וואָס זיי טוען דאָרטן...

פֿון אַוונט זענען די וואַכלײַט אַרײַן אין קאָזאמאַט, פֿאַרטיילט דאָס אַוונט־עסן און נאָך דעם, ווי די „פֿאַרט־אַרבעטער" האָבן זיך משמח־געווען, זיי אויסגעציילט, פֿאַרשלאָסן אין די קאַמערן, אָפּגעשלאָסן דעם קאָזאמאַט פֿון דרויסן און אַוועק אין זייער וואַכשטוב ענדיקן יום־טובֿ־די חגא פֿון יעזוס׳ געבורט...

אָפּגעוואַרט אַ געוויסע צייַט, האָט דער פֿלינקער ש. איידלסאָן, אַן אַקטיוואַר געטאָ־קעמפֿער, אָפּגעשטופּט אין אַ זײַט דעם באָפֿרײַטן אײַזערנעם שטאַכעט פֿון קאַמער־אָפּצוים, אַרויסגעקראָכן אין קאָרידאָר און מיטן צוגעגרייטן שליסל געעפֿנט די מאַסיווע אײַזערנע טירן פֿון אַלע קאַמערן.

דיסציפּלינירט, לויט דער פֿעסטגעשטעלטער אָרדענונג, האָט זיך אויסגעלײדיקט איין קאַמער נאָך דער אַנדערער. דעם אײַזערנעם טרעפ וואָס האָט געפֿירט צום רוים מיט דער אויסגעדרעלעוועטער עפֿענונג, האָט מען אויסגעלייגט מיט דעקעס און שמאַטעס, עס זאָלן ניט פֿויקן די טריט פֿון די אַנטלויפֿערס. בײַ דער לאָך אין דער אײַזערנער טיר האָבן געהיט די אָרדענונג און די שטילקייט צווויי אַסירים מיט אַנטבלויזטע מעסערס אין די הענט. דעם וועג האָט מען זיך באַלויכטן מיט צינד־מאַשינקעס און שוועבעלעך, וואָס די רייכערערס איז געווען דערלויבט צו האָבן.

עטלעכע דרייסטע חבֿרה־לײַט זענען אַרויס אין אויסשפּיר. צוריקגעקומען זענען זיי מיט דער ידיעה, אַז דער וועגאָפּשניט פֿון דעם אונטערערדישן אַרויסגאַנג פֿון קאָזאמאַט ביזן טונעל, אַ וועלכע 25–30 טריט, וועט באַוואַכט פֿון אַ פּאָסטן, וואָס מאַרשירט הין און צוריק לענג־אויס דער פֿאָרטגרענעץ. און אין דרויסן ליגט אַ פֿרישער שניי. קריגס־געפֿאַנגענע, געווען שלאָכטלײַט, זענען געפֿאַלן אויף אַ המצאה — צונויפֿגעבונדן צווויי לײַלעכער און הינטער זיי, ווי הינטער אַן עקראַן, דורכגעפֿירט ביז צום טונעל גרופּקעס פֿון די אַנטלויפֿערס.

אַרויסגעגאַנגען פֿון טונעל, איז אויסגעקומען די אַנטלויפֿערס זיך אַראָפּצולאָזן פֿון אַ טיפֿן באַרג־אַראָפּ. איצט האָט דער שניי געהאַלפֿן זיך אַראָפּגליטשן ביזן גראָבן בײַ דער הויכער בעטאָן־וואַנט, וואָס רינגלט אָרום די פֿעסטונג. די מיטגעבראַכטע דרײַ טיילן פֿון הילצערנעם לייטער האָט מען האָסטיק צונויפֿגעבונדן מיט פּאָסן פֿון אַ צעשניטענער דעקע. דער ערשטער איז אויף דער וואַנט אַרויפֿגעקראָכן דער איניציאַטיוו־פֿולער א. פֿײַטעלסאָן

און אַראָפגעלאָזט דעם רעזערוונעם ענגלייטער. מיט אַ צוועלפט האָט ער איבערגעשניטן עטלעכע רייען שטעכלדראָט און געשאַפֿן אינעם צוים אַן עפֿענונג. הינטערן צוים האָט זיך געשפּרייט אַ פֿאַרשנייטע רחבֿות...

בערך אַ שעה האָט געדויערט, ביז די לעצטע אַסירים זענען געווען אויבן. ערשט דעמאָלט איז די באַוונדערע גרופּעס, וואָס זענען געלעגן פֿאַרטיַעטע, בכוונה אויסגעקאַטשעטע אינעם שניי, געגעבן געווארן אַ צייכן זיך פֿונאַנדערצוגיין.

קומענדיק וועקן אין דער פֿרי די מתים־ברענערס, האָבן די דיַטשן געפֿונען אַ ליידיקן קאָזעמאָט... די גאַנצע געסטאַפּאָ, די קאָוונער עס־עס־ און פֿאָליציי־טיילן זענען אַלאַרמירט געווארן. אָלע זשאַנדאַרמעריע־פֿאָסטנס אין ליטע זענען געשטעלט געווארן אויף די פֿיס צו פֿאַרהאַלטן די „באַונדערש געפֿערלעכע יידן, וואָס זענען אָנטלאָפֿן פֿון נייַנטן פֿאָרט", ווי ס׳איז געזאָגט געווארן אין דער טעלעפֿאָנאָגראַם צו זיי.

שווער האָט געליטן די גרופּע אָנטלויפֿערס, וואָס האָט זיך פֿאַרנומען דירעקט אין וואַלד אַרײַן זוכן פּאַרטיזאָנער. בלויז דרײַצן פֿון זיי איז געראָטן זיך אַרויסצורײַסן פֿון וואַלד, ווו די דיַטשן האָבן זיי געהאָט אַרומגערינגלט.

אָפּגעגליקט האָט די, וועמען ס׳האָט זיך אײַנגעגעבן אַרײַנצובאָקומען זיך אין קאָוונער געטאָ. די קאָמף־אַרגאַניזאַציע האָט זיי „אַרונטערגעלאָזט" אין אירע באַהעלטענישן („מא־לינעס"), פֿאַרברענט זייערע בגדים און שוכוואַרג, פֿון וועלכע ס׳האָט זיך געטראָגן דער שרעקלעכער ריח פֿון די טויטע, וואָס זיי האָבן געברענט; בסוד זיי געפֿירט בײַ נאַכט אין דער געטאָבאָד, וויַל אויך זייערע לײַבער זענען געווען אַדורכגעזאָפּט מיטן דאָזיקן ריח, און די דיַטשן האָבן מיט שפּירהינט געזוכט אָזעלכע, פֿון וועמען ס׳הערט זיך דער „לײַכנ־געריך"... מען האָט די געלאָפּענע געגעבן מעדיצינישע הילף, בעיקר זיך מטפּל געווען מיט פּ. קראָקינאָווסקין, וואָס זײַנע הענט און אַ קני זענען געווען פֿאַרוווּנדיקט פֿון בויערן די לאָך אין דער אײַזערנער טיר. די אָנטיפֿאַשיסטישע געטאָ־אַרגאַניזאַציע האָט באַלד אַרגא־ניזירט זייער אָפּפֿאָר מיט אַ מאַשין צו די פּאַרטיזאָנער. דעם 6טן יאָנואָר 1944 האָט דער אָנפֿירער פֿון דער פּאַרטיזאָנער־באַוועגונג אין געטאָ, חיים יעלין, אָפּגעפֿירט צו דער פּאַר־טיזאָנישער באַזע אין רודניצקער וואַלד לעבן ווילנע אַ גרופּע פֿון 28 קעמפֿערס, דאָס רובֿ געלאָפּענע פֿון נייַנטן פֿאָרט.

די געלאָפּענע פֿון פֿאָרט וואָס זענען צײַטווײַליק אַרײַן אין געטאָ, האָבן מיטגעבראַכט עטלעכע באַשולדיקונג־אָביעקטן קעגן די היטלעריסטן. דאָס איז געווען אַ הײַפֿל גאָלדענע ציין, וואָס מען האָט זיי געצוווּנגען אַרויסרײַסן פֿון די טויטע; און אויך צוויי צייכענונגען, וואָס דער קריגס־געפֿאַנגענער אָנאַטאָלי גאָרניק האָט געמאַכט אין פֿאָרט, האָט א. פֿײַטעל־סאָן מיטגעבראַכט, פֿאַרבאַהאַלטענע אין אונטערשלאָק פֿון זײַן קורטקע. איין צייכענונג האָט געוויזן אַ פּאָר, אין קייטן געשמידטע אַסירים, באַוואַכטע פֿון אַ דיַטש, טראָגן צום שיַטער מתים; די צווייטע צייכענונג — אַ היטלעריסטישן שׂררה וועלט געוויזן אַ פּיַג...

ס׳איז אויך מיטגעבראַכט געווארן אַ העפֿטל מיט שיפֿרירטע פֿאַרצייכענונגען אין ייִדיש, בעיקר וועגן די באַראַטונגען מכּוח דעם אַרויסרײַסן זיך אויף דער פֿרײַ, וואָס אַ געשאַפֿן אין פֿאָרט קאָמיוג־קעמערל האָט דאָ אין געהיים דורכגעפֿירט. דאָס קעמערל איז באַשטאַנען פֿון די געטאָ־קעמפֿערס א. דיסקאַנט, ט. פּילאָווניק, ב. געמפּל, א. ווילענטשוק און א. פֿיי־טעלסאָן, וואָס האָט רעפֿרעזענטירט די קאָמיוגיסטן און די אַרײַנגעפֿאַלענע אין פֿאָרט געטאָ־קעמפֿערס בײַם צוגרייטן דעם ווידערשטאַנד־אָקט פֿון די פֿאַרשפּאַרטע.

אין פּאַרט נאָכן אַנטלויפֿן פֿון די פּאַרשפּאַרטע

נאָכן אַנטלויפֿן פֿון די מתים־ברענערס האָט אינעם קאַמבינאַט פֿון הריגה, עקסהומאַציע און קרעמאַציע, וואָס אין נײַנטן פּאַרט, זיך אָפּגעשטעלט די „ארבעט". מען האָט דערציילט, אַז די פּאַרט־באַוואַכונג האָט ביטער אָפּגעשניטן: א טייל האָט געסטאַפּאַ דערשאָסן, א טייל — דעגראַדירט און געשיקט צום רוסישן פראָנט, אין סאַמע פֿײַער. אָבער אין א חודש אַרום, אַנהייב פֿעברואַר 1944, האָבן ווידער אויפֿגעפֿלאַקערט אין פּאַרט די שײַטערס. ברענען די טויטע האָט מען געבראַכט א גרופּע יונגווּאַרג, געטאָ־קעמפֿערס, וועלכע זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין די לאָפּעס פֿון געסטאַפּאַ אויפֿן וועג צו די אַוועסטאַוואָר וועלדער: משה ראָזשאַנסקי, לעאָ זימאַן, איציק קירקעל, כאָנע מעסקופ, יאָסל חדש. אָהער האָט מען געבראַכט דעם געכאַפּטן אין שטאָט בײַם אײַנקויפֿן געווער פּאַר די געטאָ־פּאַרטיזאַנער, הענעך סענאַלאָ־וויטש. א ריי פּאַרהאַלטענע יידן אין שטאָט בײַם אײַנקויפֿן שפּײַז צי אויסבאָהאַלטענע בײַ ליטווינער, ווי אויך פֿון די יידישע אַרבעט־לאָגערן אַרום קאָווּנע געזומענע 50 קרעפּטיקערע מענער, האָט געסטאַפּאַ געבראַכט צו פֿירן אין פּאַרט ברענען די טויטע. איצט זענען די דײַטשן שוין געווען אָפּגעהיט: די אַסירים זענען סײַ בײַ טאָג, סײַ בײַ נאַכט געווען געשמידט אין קייטן. מען האָט זיי ניט געראַזירט און ניט געשאָרן. אין קאַרידאָר פֿונעם קאָזעמאָט האָבן א קײַלעכדיקן מעת־לעת געוואַכט באַוואָפֿנטע פּאַסטנס.

די מאַסן־קבֿרים אין נײַנטן פּאַרט האָט מען געהאַלטן אין פּאַרטיליקן, און די מענטשן, וואָס מען האָט דאָ געמאַרדוועט טאָג־אויס, טאָג־אײַן, האָט מען איצט געוואָרפֿן גלײַך אין פֿײַער. דעם 28סטן מאַרץ 1944 האָבן די שײַטערס פּאַרשלונגען בײַ 800 קינדער, עלטערע לײַט און אינוואַלידן, צונויפֿגעכאַפּטע אין קאָווּנער געטאָ במשך פֿון צווייטן טאָג פֿון דער קינדער־אַקציע. (די קרבנות פֿון ערשטן טאָג, בערך 1,000 נפֿשות, זענען אָפּגע־טראַנספּאָרטירט געוואָרן מיט דער באַן קיין אוישוויץ.)

אין לויף פֿון דער קינדער־אַקציע האָט געסטאַפּאַ אַרעסטירט און געבראַכט אין נײַנטן פּאַרט די גאַנצע יידישע געטאָ־פּאָליציי, 135 מאַן מיט אַלע אירע אָנפֿירערס. זיי זענען באַשולדיקט געוואָרן אין שטיצן דעם בוי פֿון באַהעלטענישן אין געטאָ, אין טאָלעריזן און העלפֿן דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, ווי אויך אין העלפֿן יידן צו אַנטלויפֿן פֿון הינטערן שטעכלדראָט, באַזונדערש — אַרויסטראָגן קינדער צו ליטווינער אין שטאָט און דאָרף. אַלע אָנפֿירערס פֿון דער געטאָ־פּאָליציי (אויסער איינעם — תּנחום אַרנשטאַם) און די גאַנצע יידישע „טויערוואַך" זענען דערשאָסן געוואָרן. פֿון זיי האָבן מיר געהאַט די געלעגנהייט זיך צו דערוויסן, וואָס אין פּאַרט איז געשען אין יענע טעג.

במשך פֿונעם חודש אַפּריל 1944 זענען ליקווידירט געוואָרן אַלע אַלטע מאַסן־קבֿרים. אַסירים געבראַכטע פֿון פּראַוועניקער לאָגער, האָבן צעאַקערט דאָס „שלאָכטפֿעלד" און פּאַרזעצט עס מיט קאַרטאָפֿל. דעם מאַרד־קאָמאַנדיר האָט איצט געסטאַפּאַ אַריבערגעטראָגן אין דער אינערלעכער זאָנע פֿונעם מערבֿדיקן פּאַרטטייל, הינטער די הויכע בעטאָנענע וועגנ, וווּ קיין זײַטיק אויג האָט ניט געקאָנט אַריינבליקן. די קרבנות האָט מען דאָ דערשאָסן און גלײַך געוואָרפֿן אין די שײַטערס, וואָס האָבן געפֿלאַקערט טאָג און נאַכט.

נאָכן „אויסרייניקן" אַלע 14 מאַסן־קבֿרים אין נײַנטן פּאַרט, האָט געסטאַפּאַ א טייל פֿון די מתים־ברענערס אַריבערגעפֿירט אין זיבעטן פּאַרט, שפּעטער אין פּערטן פּאַרט, בכדי אויך דאָרטן צו ליקווידירן די שפּורן פֿונעם מוראדיקן היטלעריסטישן פּאַרברעכן.

אויפֿשריפֿטן דעמאָקרטן און באָשולדיקן

נאָכן באָפֿרייַען פֿון דער נאַצישער אָקופּאַציע, דעם 1טן אויגוסט 1944, האָט מען אויפֿן אָרט פֿון די צעשיסונגען אין ניינטן פּאָרט געפֿונען גאָר אַ סך ברענהאָלץ, לוידיקע פֿעסער פֿון בענזין און מאַזוט, ווי אויך דאָס אַש פֿון די לעצטע שרייטערס מיט רעשטלעך פֿון מענטשלעכע ביינער, איבערגעברענטע קנעפּלעך, ספֿראָנדזשקעס און אַנדערע מעטאַלענע קלייניקייטן, וואָס מען האָט ניט באַווייזן צו צעמישן מיט ערד און באָגראָבן.

אויף די וועגן פֿון קאָזעמאַט, אויף די ברעטער פֿון די נאָרעס און אויף די וועגטלעך און טירלעך פֿון די הילצערנע שאַפּקעס אין די קאַמערן, ווו מען האָט געהאַלטן אַסירים פֿאָרן שיסן און אויך די מתים־ברענערס, האָט עס געווימלט מיט אויפֿשריפֿטן. געמאָכט זענען זיי געווען מיט בלײַ און קויל, געווען אײַנגעקריצט אין טינק אָדער אין די ציגלוועגט. געריבן האָבן די אויפֿשריפֿטן אויף פֿאַרשיידענע לשונות אָבער אויסגעדריקט איינס — דעם לעצטן אויסגעשריי פֿון אומשולדיק פֿאַרפֿיניקטע מענטשן ערב זייער אומקום.

די אויפֿשריפֿטן וואָס האָבן זיך אויפֿגעהיט, שטאַמען פֿונעם צייט־משך פֿעברואַר—יולי 1944 און דעקן אויף די פֿאַרבראָכנע בעיקר פֿון לעצטן פּעריאָד פֿון דער נאַצי־הערשאַפֿט. ווען אין קאָוונע האָט זיך שוין געהערט די קאַנאָנאָדע פֿון די סאָוועטישע האַרמאַטן אין ווילנער סביבֿה, אַ מרחק פֿון 100 ק״מ, איז אין ניינטן פֿאָרט נאָך אַלץ אָנגעגאָנגען דער מענטשנמאָרד. אויף דעם זאָגט עדות די האָרציסנדיקע אויפֿשריפֿט אין ייִדיש, געמאָכט דרײַ וואָכן פֿאַר באָפֿרייַען די שטאָט:

הירש בורשטיין, געבראָכט אַהער 7/7 44. מיר ברענען די טויטע קערפּערס און מיר וואַרטן אויפֿן טויט. ברידער, נעמט נקמה! מיר שטאַרבן פֿאַרן ייִדישן פֿאָלק מוטיק![24]

באָלד נאָכן באָפֿרייַען קאָוונע האָט דער מחבר פֿון דער דאָזיקער אַרבעט באָזוכט דעם ניינטן פֿאָרט. פֿון דער גרויסער צאָל אויפֿשריפֿטן האָבן מיר אַ טייל איבערגעשריבן און פֿובליקירן זיי דאָ.

אויפֿשריפֿטן אין ייִדיש:

פּילניק בער, 12/2 1944

דניאל ריבאַק, פֿון קאָוונער געטאָ 14.2.1944
אויפֿן 9טן פֿאָרט דערשאָסן 22/2 1944

אַבבער אַברהם, געבוירן אין סאָלאָט, קרײַז בירזש, געלעבט אין פּאָסוואָל. פֿון 1935 – אין קאָוונע. געאַרבעט אין דער פֿירמע „אַמעגאַ". געשאָסן דעם 30/3 1944 אין ניינטן פֿאָרט.

טראַלעסקי בענצל

צוקערמאַן כאַצקל, ווילנע, וועגלאָווע 8/3

קאַמערמאַכער, ווילנע

---

24 הירש בורשטיין איז געווען געלאָפֿן פֿון קאָוונער געטאָ. מע האָט אים געכאָפּט, געבראָכט אין ניינטן פֿאָרט און פֿאָרן דערשיסן געצוווינגען ברענען די עקזעקוטירטע, וואָס זייער צאָל איז פֿאָרן אָפּטרעטן פֿון די דייטשן געווען גרויס.

אויפֿשריפֿטן אין רוסיש:

Фадей Зенков

Сологубов и Прокофьев. Сообщите в Мураву.

Погибаю за побег из неволи 8.7.44. Русский военнопленный

Вялкин Андрей Васильевич. Сообщите моей жене Марии Вялкиной.

Макаев Гаджи Могаметович, 1919 г. рождения. Кавказ, Дагестан, село Шавкра. 5 июля прибыл.. Прошу сообщить, что я расстрелян.

אַ פּאָר אויפֿשריפֿטן אין פּויליש:

Tworecki Chaim, 15/5 44, Widze, Pow. Brasław

Glinski Bronisław

אַ גאַנצע וואַנט איז געווען באַדעקט מיט אײַנגעקריצטע אין טינק נעמען, פֿאַמיליע־נעמען און פֿראַזעס אין פֿראַנצייזיש. זיי האָבן אונדז ווי איבערגעטראָגן אין אַ ווערמער נאַכט פֿונעם חודש מײַ 1944, ווען די שטילקייט פֿון קאָוונער גאָסן האָט צעשטערט דער אָפּהילך פֿון טריט, טריט פֿון אַ גרויסער מחנה מענטשן. אַרום איז פֿינצטער, קיין לעבעדיקער נפֿש. ס׳האָלט אַן די פּאָליציי־שעה און ס׳איז פֿאַרווערט זיך צו באַווײַזן אין דרויסן. קיינער האָט ניט געטאָרט באַמערקן די לאַנגע, שטרענג באַוואַכטע קאָלאָנע, וואָס מען האָט געטריבן אין נײַנטן פֿאָרט...

די אויפֿשריפֿטן אויף דער פֿאָרטוואַנט דעקן אויף דעם סוד פֿון יענער מײַנאַכט, וואָס די דײַטשן האָבן געזוכט אויסצובאַהאַלטן. געמאַכט זענען די אויפֿשריפֿטן בעיקר אין פֿראַנצייזיש. אָבער אויך אין ייִדיש. אָט זענען צוויי פֿון די ייִדישע:

> דעם 12 פּעבער בין איך אַרעסטירט געוואָרן אין סענט־עטיען (פֿראַנק־רײַך). אַנגעקומען אין קאָנצאַס–קאָוונע דעם 18 מײַ 1944. מיר זײַנען געווען 850 יונגע מענער. וואָס מיט אונדז וועט זײַן, וועל איך אין לעצטן מאָמענט דערשרײַבן.

פֿאַרשטייט זיך, אַז דער אומגליקלעכער פֿראַנצייזישער ייִד האָט אין „לעצטן מאָמענט״ ניט נאָר ניט דערשריבן וואָס מיט זיי געשעט, נאָר אפֿילו אונטערשרײַבן זיך האָט ער ניט באַוויזן.

18/5 44 **ווילי גרינוואַלד,** ניצאַ

אַן אויפֿשריפֿט אין פֿראַנצייזיש:

18/V 44. De Martignes (Rhône) à Drancy et de Drancy à Kaunas. On attend et on verra. Finalement un jour on ira de Kaunas à Martignes.

דער טײַטש פֿון דער אויפֿשריפֿט איז אזא: „פֿון מאַרטין (רהאָנע) קיין דראַנסי, און פֿון דראַנסי קיין קאָוונאָס. מען וואַרט און מען וועט זען. ענדלעך וועט קומען אַ טאָג, וועט מען זיך אומקערן פֿון קאָוונאָס קיין מאַרטין״.

די פֿאַרמישפּטע האָבן געהאָפֿט. ווער האָט געקאָנט פֿאַרשטיין דעם זינען פֿון זייער וואָגלענישן אָדער פֿון פֿראַנקרײַך ביז צו דער אומבאַקאַנטער וויטער קאָוונע? וועגן נײַנטן פֿאָרט האָבן זיי אַוודאי און אַוודאי ניט געהערט...

מיר'ן דאָ פּובליקירן נאָך אַ צאָל אויפֿשריפֿטן אין פֿראַנצייזיש:

Nahmias Charles et ma famille, de Paris

(נאַהמיאַס שאַרל און מיין משפּחה, פֿון פּאַריז)

Ullman Karl, départ de Drancy. Arrivé Kaunas 18.5.44

(אולמאַן קאַרל, דעפּאַרטירט פֿון דראַנסי. אָנגעקומען אין קאָוונאָס 44.5.18)

Jules Herskovets d'Anvers, 18.5.44, de Monaco via Drancy–Paris–Kaunas

(זשול הערסקאָוויץ פֿון אָנטוואַרפּען, 44.5.18, פֿון מאָנאַקאָ איבער דראַנסי–פּאַריז–קאָוונאָס)

Grad Maurice, Nice. 18.1.44. Arrivé de 900

(גראַד מאָריס, ניצע. 44.5.18. אָנגעקומען מיט די 900)

זייער אַ סך נעמען פֿון יידן פֿון פֿראַנקרייך, האָלאַנד, בעלגיע:

Max Stern, de Paris

Israel Jules, de Metz

Hayat Isaac, de Marseille

S. Kool, jr., Amsterdam

Zalecstein Volf, de Bruxelles via Drancy

Hilaire Roro, de Nice

Harry et Felix Klein, de Paris

Abraham Wechsler, de Limoges–Paris

A. Steinberg, de Paris 12–18.5.44

Fischer Ignacy, Paris

J. Tovbinski, Paris 3 av. Gl.

Loeb Marcel, Vendenheim

Levy S.

Jerusalimski Samrody

Hollander Simon

Chackl Sandler

Abram Delat Ycki, 1944 29/I

צוליב וואָס האָבן די היטלעריסטן אין מלחמה־באַדינגונגען טראַנספּאָרטירט מענטשן אָזש פֿון פֿראַנקרייך, האָלאַנד, בעלגיע און אַנדערע מקומות זיי צו שיסן אין נייַנטן פּאָרט? מעגלעך, אַז אַזעלכע אומברענג־צענטערן ווי אוישוויץ, מיידאַנעק, טרעבלינקע זענען געווען איבערגעלאָדן מיט „אַרבעט". ס'איז אויך ניט אויסגעשלאָסן, אַז די נאַצישע פּעלקער־מערדער זענען אויסן געווען צו דעזאָריענטירן די קרבנות און בעיקר די נאָך געבליבענע אויף די ערטער „פּאַטענציעלע" קרבנות. מעגלעך, אַז די דעפּאָרטירטע קיין קאָוונע האָבן געדאַרפֿט שרייבן אַהיים בריוולעך, אַז זיי זענען „בשלום אָנגעקומען קיין קאָוונאָס און בלייבן דאָ אַרבעטן"... אָדער טייוולאָניש שפּיל האָט געזאָלט פּאָרלייכטערן די היטלעריסטן די ווייטערדיקע דעפּאָרטאַציעס „קיין מיזרח"...

און אָט איז דער אייניציקער געבליבענער זכר פֿון די אָנגעקומענע — זייערע אויפֿ־שריפֿטן אויף די וועגט...

פֿילנדיק, אַנהייב יולי, אַז זיי וועלן באַלד דאַרפֿן עוקר זיין פֿון דאַנען, האָבן די היטלע־ריסטן ליקווידירט די צענטראַלע קאָוונער תּפיסה; באַפֿריִט די קרימינעלע פֿאַרברעכערס און די פּאָליטישע — די „פֿאַרזינדיקטע קעגן דער נייער אַרדענונג" — געפֿינט אין נייַנטן פֿאַרט.

אַן אויפֿשריפֿט אין ליטוויש אויפֿן פֿאַררייכערטן סופֿיט אין אייַנער אַ קאָמער דערקלערט **קורץ און האַרב:** „דעם 5טן יולי 1944 — דערשאָסן 100 מענטשן".

אין טינק פֿון קאָזעמאַט זענען טיף אײַנגעקריצט אויפֿשריפֿטן אין ליטוויש, וועלכע מיר גיבן דאָ אין דער איבערזעצונג אויף ייִדיש:

איך שטאַרב אומשולדיק דורך די דײַטשישע הענקערס — **וועליטשקאַ סטאַסים**

שלאָמאָווסקים לעאָנאַס — דאָ אומגעקומען

וו. פּעטראַשקאַ — דערשאָסן 1944.7.12

פֿאַרן דערשאָסן וועלן פֿאַר פּאָליטישער טעטיקייט — **יאַקשטאַס וולאַדאַס,** 1944.7.8

1944.7.7. **דירגינטשיום אַנטאַנאַס.** זײַט מודיע מײַן ברודער אין דאַרף אָטאַבאַנדזשיאַי, ערזשווילקער וואָלאָסט.

ווי עס דערציילן די געלאָפֿענע פֿון נייַנטן פֿאַרט, האָבן די דײַטשן שטאַרק אַכט גע־לייגט, ס׳זאָל קיין זכר ניט בלײַבן פֿון די דאָקומענטן פֿון די אומגעבראַכטע מענטשן. נאָר דער באַפֿרײַונג האָט מען אָבער דאָ געפֿונען זיך וואָלגערן עטלעכע צײַגענישן פֿון דײַ־טשישע ייִדן, צווישן זיי אַ פּאָס (מיטן טרויעריק באַרימטן צייכן „J") פֿון דער ווינער ייִדישער פֿרוי העלענע ווײַס, און אַ שטעמפּל אויפֿן פּאָס, אַז זי איז „עוואַקויִרט" געווארן דעם 20סטן נאָוועמבער 1941. פֿאַרשטעקט אין אַ ווינקל פֿון אַ קאָמער האָט מען געפֿונען עטלעכע אַרבעט־קאָרטעס און פּעסער, וואָס האָבן אויפֿגעדעקט דאָס אומקומאָרט פֿון איבער הונדערט ווילנער ייִדן. ווי באַקאַנט, האָט די דאָרטיקע געסטאַפּאָ איבערגעלאָזט נאָך דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ (סעפּטעמבער 1943) אַ צאָל ייִדישע בעלי־מלאָכות — שנײַדערס, שוסטערס, קירזשנערס, אויטאָ־מעכאַניקערס א״אַנד — זיי געהאָלטן פֿאַרשפּאַרט בײַ נאַכט אין לוקישקער תּפיסה און פֿון דאָנען טעגלעך געפֿירט זיי אויף אַרבעט צו זיך אין די וואָרשטאַטן. וועו דער פֿראַגט האָט זיך דערנענטערט, האָט מען די דאָזיקע אַרבעט־קאָמאַנדע אַרויסגעפֿירט כּלומרשט אַרבעטן אַנדערש וווּ... אין נייַנטן פֿאַרט זענען געפֿונען געווארן דאָקומענטן פֿון אַ טייל פֿון אירע מיטגלידער: דער פּאָס פֿון דעם בריגאַדיר פֿון דער מאַנשאַפֿט, קאָמערמאַכער, אַרבעט־קאָרטעס א״נ פֿון מענדל־מרדכי אַרנער, אַנאַטאָלי כּייקין, פֿאַניע יאַכעלסאָן, שוליע בראַנצקאָווסקי א״אַנד.

געלאָפֿענע פֿון נייַנטן פֿאַרט געטאָ־קעמפֿערס דערציילן, אַז בײַם ברענען די טויטע האָט מען אין אַ גרוב געפֿונען אַ דאָקומענט אויפֿן נאָמען פֿון ליטווישן אַרבעטער וואָצלאָוואָס סיניצקאָס. דאָס דעקט אויף דאָס אומקומאָרט פֿון אַ גרויסער צאָל אַנטיפֿאַשיסטן, וואָס זענען זומער 1943 אַרעסטירט געווארן אין שטאָט. אויך האָט מען אויסגעגראָבן פֿון אַ מאָסן־קבֿר אַ קאָסטן מיט די דרײַ ליטווישע אַנטיפֿאַשיסטישע קעמפֿערס, וואָס די דײַטשן האָבן אין דעצעמבער 1941 עפֿנטלעך געהאָנגען אין קאָוונע.

דער געוועזענער אויפֿזעער אין נייַנטן פֿאַרט, דער ליטווינער י. נאָודושיונאָס, האָט דערציילט, אַז אין פֿאַרט זענען דערשאָסן געווארן דרײַ קאָטווילישע גלחים. איינער פֿון זיי

דערפֿאַר, וואָס ער האָט בעת אַ דרשה געזאָגט: „ניט ריכטיק טוט די דײַטשישע מאַכט, אומברענגענדיק אומשולדיקע מענטשן. אויב זיי שטערן עמעצן, קאָן מען זיי באַזעצן אויסערן שטאָט און זאָלן זיי דאָרטן לעבן".

מאַכנדיק דעם ענדגילטיקן סך־הכל פֿון דער צאָל מענטשן, וואָס זענען אומגעקומען אין נײַנטן פֿאָרט, האָט די מלוכישע קאָמיסיע צו פֿאָרשן די פֿאַרברענטע פֿון די היטלעריס־טישע רוצחים, פֿעסטגעשטעלט, אַז דאָ זענען אומגעבראַכט געוואָרן 70 טויזנט פֿרידלעכע אײַנוווינערס און סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע.

די היטלעריסטישע הענקערס האָבן פֿאַרברענט די קרבנות, מיינענדיק, אַז דערמיט וועלן זיי פֿאַרווישן די שפּורן פֿון זייערע מעשׂים־נוראַים. אָבער אויך אָט דעם, אין פֿאַר־גלײַך מיטן אײַנגעמען די וועלט, באַשיידענעם ציל, האָבן זיי ניט דערגרייכט. די כמורע וועגט פֿונעם נײַנטן פֿאָרט מיט די לאַקאָנישע אויפֿשריפֿטן, די דאָקומענטן, וואָס האָבן אויסגעמיטן די שײַטערפֿלאַמען, די געפֿונענע אויף דער טעריטאָריע פֿון דער טויטפֿאַבריק פֿאַרקוילטע מענטשלעכע בײַנער, קוטשמעס פֿרויענהאָר, ציינפּראָטעזן, צעבראָכענע ברילן, פֿאַרזשאָוועטע שליסלען פֿון טירן, קינדערשיכעלעך, אַ גומענע סאָסקע, און דער עיקר — די לעבעדיקע עדות, זיי אַלע רעדן קלאָר און דײַטלעך וועגן די אומגעהײַערע פֿאַרברענטס לגבי דער מענטשהייט, וואָס די דײַטשישע פֿאַשיסטן זענען דאָ באַגאַנגען.

קעמפֿערס פֿון קאָוונער געטאָ

דער אָכזריותדיקער טעראָר, די בלוטיקע רציחות, די אָזוי גערופֿענע „אָקציעס" האָבן ניט געקאָנט דערשטיקן בײַ די פֿאַרשפֿאַרטע אין קאָוונער געטאָ, באָזונדערש בײַ דער יוגנט, דעם דראַנג צום קאַמף פֿאַר פֿרײַהייט און דעם ווילן נקמה צו נעמען פֿאַר די יַמען בלוט, וואָס די דײַטשיש־פֿאַשיסטישע פֿאַרכאָפּערס האָבן פֿאַרגאָסן. שוין אין האַרבסט 1941, עטלעכע חדשים נאָכן אַרײַנטרײַבן די ייִדן אין געטאָ, זענען דאָ אין שטרענגסטער קאָנ־ספּיראַציע אויפֿגעקומען, אומאָפּהענגיק איינע פֿון דער אַנדערער, ווידערשטאַנד־גרופּעס, וואָס זייער הויפּטציל איז געווען — אָפּענער קאַמף קעגן די היטלעריסטישע פֿעלקער־מערדער. סוף 1941 האָבן זיך עטלעכע אָזעלכע גרופּעס פֿאַראייניקט צו אַן אַנטיפֿאַשיסטישער קאַמף־אַרגאַניזאַציע, בראָש מיטן יונגן שרײַבער און פֿראָגרעסיוון געזעלשאַפֿטלעכן טוער אין דער פֿאַרמלהמהדיקער ליטע, חיים יעלין.

אויף דעם געהיימען צונויפֿקום זיך צו פֿאַראייניקן איז אויסגעקליבן געוואָרן אַן אַנ־פֿירנדיקער קאָמיטעט פֿון קאָמוניסטן און אומפֿאַרטייישע, אין וועלכן עס זענען אַרײַן, אויסער חיים יעלינען, אָלטע (רבֿקה) באָרוכאָוויטש־טעפּער, פּסח גאָרדאָן (שטיין), דימע געלפּערן, מערע לאָן, משה שערמאָן. שפּעטער זענען צוגעקאָפּטירט געוואָרן מאיר גרינ־בערג און פּסח שאָטער. אין דער אַרגאַניזאַציע האָט זיך אײַנגעגלידערט אָ קאָמיוגיסטן־גרופּע, מיט משה רובינסאָן בראָש און די אָקטיוויסטן זלמן (מאָניק) האָלצבערג, טובֿיה פֿילאָוויניק, לייזער זילבער, אָלטער פֿײַטעלסאָן און אַנדערע. ס׳איז אויסגעאַרבעט געוואָרן אַ סטאָטוט און אַ קאָמפּפֿראָגראַם פֿון דער באָוועגונג.

צוליב קאָנספּיראַציע־טעמים איז די אַרגאַניזאַציע באָשטאָנען פֿון קעמערלעך צו דרײַ־פֿינף חבֿרים מיט אַ סעקרעטאָר בראָש, וואָס פֿלעגט אויפֿהאַלטן דעם קאָנטאָקט מיט דער אָנפֿירערשאָפֿט. יעדער חבֿר וואָס איז אַרײַנגענומען געוואָרן אין דער אַרגאַניזאַציע, האָט אָפּגעגעבן אַ שריפֿטלעכן „פֿײַערלעכן צוזאָג" מיט אָזאַ טעקסט:

„אָנערקענעניק דעם קאַמף קעגן פֿאַשיזם אין אַלע זײַנע פֿאָרמען, דריק איך אויס מײַן ווילן זיך צו שטעלן אָלס אָקטיווער קעמפֿער אין די רייען פֿון די רויטע פּאַרטיזאָנער.

איך זאָג צו אומדערמידלעך צו קעמפֿן קעגן די פֿאַשיסטישע אָקופּאָנטן, באָדראָען זייערע זיצערטער, שטערן דעם טראָנספּאָרט, אונטערצינדן, אויפֿרײַסן בריקן, צעשטערן אײַזנבאָנען, אַרגאַניזירן און העלפֿן דורכפֿירן סאַבאָטאַזש־אָקטן בײַ יעדער מעגלעכקייט און באָדינגונגען. ניט זשאָלעווענדיק דאָס געזונט און וועג נייטיק — אָפּפֿערנדיק מיטן לעבן, זאָג איך צו צו קעמפֿן ביז צו דעם ענדגילטיקן זיג פֿון דער רויטער אַרמיי. גלײַכצײַטיק זאָג איך צו צו זײַן אָ געוויסנהאָפֿטער, דיסציפּלינירטער קעמפֿער, פֿינקטלעך, דרייסט און אָן תירוצים אויספֿילן די באָפֿעלן פֿון מײַנע עלטערע, שטרענג היטן די אָנגענומענע סודות

מחבר — י. יאָסאָדע.

און אלץ וואס ווערט מיר איבערגעגעבן בעת דער ארבעט, זאָרגנדיק ניט צו פֿאַרלעצן די קאַנספּיראַציע אין די פֿאַרשיידנאַרטיקסטע באַדינגונגען. איך ווייס, אז פֿאַרן ברעכן די דיסציפּלין און פֿאַרלעצן די קאַנספּיראַציע ווערן פֿאַרטיזאַנער באַצייכנט אלס פּראָוואָקאַטאָרן און ווערן פֿאַרמישפּט צום טויט."

דעם דאָזיקן „פֿייערלעכן צוזאָג" האָט יעדער חבֿר אונטערגעשריבן מיט זיין פּסעוודאָנים. די רשימה פֿון די אמתע נעמען פֿון די חבֿרים און זייערע פּסעוודאָנימען איז געלעגן אין א באַהעלטענישׂ פֿון דער אַנפֿירערשאַפֿט.

פֿון דעם אויבן געבראַכטן טעקסט ווערן קלאָר די וויכטיקסטע טעטיקייט־שטחים פֿון דער אַרגאַניזאַציע. זי האָט זיך אַבער אויך אָפּגעגעבן, בעיקר אין ערשטן פּעריאָד פֿון איר טעטיקייט, מיט אויפֿקלערונג. מען האָט זיך אייַנגעשאָפֿט און אינסטאַלירט אין א געהיימען קעלער א ראַדיא־אָפּאַראַט און געקענט הערן מאָסקווע. די ידיעות און קאָמענטאַרן פֿון סאָוואינפֿאָרם־ביוראָ וועגן גאַנג פֿון דער מלחמה פֿלעגט א חבֿר פֿאַרשרייבן. דערפֿון האָט מען געמאַכט קאָפּיעס, וואָס פֿלעגן פֿאַרגעלייענט ווערן אויף די וועכנטלעכע צונויפֿקומע־נישן פֿון די באַזונדערע קעמערלעך. מיט דער אויפֿקלערונג־אַרבעט האָט אַנגעפֿירט דימע גלעפֿערן, צוגעשטעלט מאַטעריאַל פֿאַר די בולעטינען האָט אַן ענגער קרײַז פֿאַרטרויטע חבֿרים און בעיקר חיים יעלין, דער לעבעדיקער גייַסט פֿון דער באַוועגונג.

אין קאָוונער געטאָ איז דאָס בוך געווען פֿאַרווערט. די דייַטשן האָבן באַפֿוילן אָפּצוגעבן אָלע ביכער וואָס יידן פֿאַרמאָגן — סיי וועלטלעכע, סיי רעליגיעזע, און אין אָלע שפּראַכן. די אַנטיפֿאַשיסטישע קאָמף־אַרגאַניזאַציע האָט אַרויסגעלאָזט א רוף צו אירע חבֿרים ניט אָפּצוגעבן קיין ביכער, נאָר זיי ברענגען אין באַשטימטע ערטער. ס׳איז געשאָפֿן געווארן א קאַנספּיראַטיווע ביבליאָטעק צו באַדינען די אַרגאַניזאַציע־מיטגלידער. קאַנספּיראַטיוו פֿלעגן אויך פֿאַרקומען שמועסן, לעקציעס אויף אָקטועלע, צו מאָל ליטעראַרישע, טעמעס. מען פֿלעגט פֿייערן סאָוועטישע יום־טובֿים. דאָס אלץ האָט געהאָט דעם ציל אויפֿצוהאַלטן דעם גייַסט פֿון די דורך קאַטאַרגע־אַרבעט אויסגעמוטשעטע, הינטערן שטעכלדראָט פֿאַר־שפּאַרטע געטאָ־קעמפֿערס.

אין קאָוונער געטאָ איז געווען פֿאַרווערט צו לערנען מיט קינדער. האָט די אַנטי־פֿאַשיסטישע קאָמף־אַרגאַניזאַציע אייַנגעאָרדנט אין א פֿאַרמאָסקירטן שטאָל מיט א געהיי־מען אַרייַנגאַנג א קלאָס פֿאַר קינדער, ווו מען האָט מיט זיי געלערנט שרייַבן, רעכענען און אַנדערע לימודים, וואָס לאָזן זיך לערנען פּמעט אָן ביכער. מיט דער שול האָבן אַנגע־פֿירט די לערערס ראָניע און שמואל ראָזענטאָל.

א פֿרויען־גרופּע בייַ דער אַרגאַניזאַציע, בראָש מיט אידע שאָטער און שיינע בערלא־ווישט, האָט זיך פֿאַרנומען מיטן אַרויסטראָגן פֿון געטאָ קינדער און אייַנאַרדענען זיי בייַ ליטווינער, אַרויסווייַזנדיק דערבייַ א סך מוט און אמתע קרבנות־גרייטקייט.

די מיטגלידער פֿון דער אַנטיפֿאַשיסטישער קאָמף־אַרגאַניזאַציע זענען געווען אינ־סטרוקטירט דורכצופֿירן סאַבאָטאַזש־אַקטן אויף די ערטער, ווו מען האָט זיי געטריבן צו דער צוואַנגאַרבעט. אויף דער אייַנבאָן האָט מען פֿאַרביטן די אַדרעסיר־צעטלען אויף די וואַגאָנען, אַרייַנברענגעגעבן א צעמישענישׂ אין פֿייַנדלעכן טראַנספּאָרט. מען פֿלעגט אַנשיטן זאָמד אין די בוקסן פֿון די וואַגאָנרעדער און דערמיט קאָליע מאַכן די אקסן. חבֿרים פֿון דער באַוועגונג האָבן זיך באַטייליקט אין אונטערציגדן א קאָמבינאַט, ווו מען האָט אויסגעפֿאַר־טיקט הילצערנע בייַדלעך פֿאַר די היטלעריסטישע זעלנער אויפֿן פֿראָנט. מיטגלידער פֿון

דער אַרגאַניזאַציע האָבן געבראַכט צו אַן אויפֿריס פֿון וואָפֿנסקלאַד אין 5טן פֿאַרט לעבן קאָוונע. דערבײַ זענען אומגעקומען די קעמפֿערס מאיר לוריע און פֿײַוול פֿאראַד.

בײַם אויפֿשטעלן די אַנטיפֿאַשיסטישע קאָמף־אַרגאַניזאַציע האָט איר איניציאַטאָר און אָנפֿירער, חיים יעלין, קורץ פֿאַרמולירט איר פּאָזיציע: „מיר לאָזן ניט אויף הפֿקר די געטאָ, אָבער אונדזער הויפּטציל איז אָפֿענער קאָמף קעגן היטלעריסטישן אָקופּאַנט אין די רייען פֿון די פּאַרטיזאַנער!" און דאָס האָט באַוויזן די אָנפֿירערשאַפֿט צו זאָרגן וועגן אײַנשאַפֿן זיך געוועהר, אַן וועלכן קיין אָפֿענער קאָמף איז ניט מעגלעך. צו גלײַך האָט די אַרגאַניזאַציע געזוכט דעם וועג צו די פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן געפֿירט אַן עפֿעקטיוון קאָמף קעגן די דײַטשן.

בכדי זיך צו פֿאַרשאַפֿן געווער האָט די אַרגאַניזאַציע באַשטימט געוויסע פֿון אירע חבֿרים זיך צו לאָזן נעמען אויף צוואַנגאַרבעט אין מיליטעריש שפּיטעלער, וואָפֿן־וואַרשטאַטן א״אַנד ערטער, פֿון וואָנען מען האָט געקאָנט אַוועקשלעפּן טיילן פֿון ביקסן און קוילן־וואַרפֿערס, האַנטגראַנאַטן, קוילן. פֿון די טיילן האָט מען אין געטאָ צונויפֿגעמאַנטירט ביקסן און אָפּילו אַ קוילן־וואַרפֿער. ס׳זענען אויך דורכגעפֿירט געוואָרן דרייסטע בײַנאַכטיקע עקספּראָפּריאַציעס פֿון געווער און אַמוניציע אין היטלעריסטישע וואָפֿן־קאָמערן.

אין געטאָ, אין געהיימע קעלערן האָט מען אויסגעשולט מיליטעריש די מיטגלידער פֿון דער אַרגאַניזאַציע און פּראַקטיש געלערנט זיי זיך צו באַגיין מיט ביקסן, קוילן־וואַרפֿערס, האַנטגראַנאַטן. דעם דאָזיקן אינסטרוקטאַזש האָבן דורכגעפֿירט חיים־דוד ראַטנער, שאול פֿינקעל, דוד טעפּער א״אַנד.

פּאַראַלעל מיטן אײַנשאַפֿן זיך געווער האָט די אַרגאַניזאַציע אַרויסגעשיקט אויסשפּיר־גרופּעס אין די וועלדער פֿון ליטע, בכדי אויפֿצושטעלן אַ קאָנטאַקט מיט פּאַרטיזאַנער. די דאָזיקע מערמאָליקע פּרווון האָבן לכתּחילה זיך ניט אײַנגעגעבן און געקאָסט קרבנות. עס זענען די גאַנצע צײַט אויך געמאַכט געווָאָרן אָנשטרענגונגען זיך צו פֿאַרבינדן מיט די אָנטיפֿאַשיסטישע אונטערערד־קעמפֿערס אין דער שטאָט קאָוונע.

די דאָזיקע פֿאַרהעלטנישמעסיק לאָנגע און זייער עקשנותדיקע אָקטיוויטעט איז געקרוינט געוואָרן מיט דערפֿאָלג ערשט סוף זומער 1943, וועו דער שליח פֿון דער פּאַרטיי צו פֿירן אָן אָנטיפֿאַשיסטישע אונטערערדישע אַרבעט אין ליטע, די פּאַראַשוטיסטין געסיע גלעזער („אַלבינע") האָט פֿון ווילנע דורך אַ ליטווינער זיך פֿאַרבונדן מיט חיים יעלינען און אים געבעטן קומען צו איר צו אַ באַראַטונג. יעלין האָט אונטערגענומען די דאָזיקע סכנותפֿולע נסיעה. פֿון ווילנע זענען ביידע, ער און „אַלבינע", אַוועק אין רודניצקער וואַלד, וווּ ס׳האָט זיך געפֿאָרמירט אַן אָטריאַד פֿאַר פּאַרטיזאַנער פֿון קאָוונער געגנט, אָנגעפֿירט פֿון קאָנסטאַנטין ראַדיאָנאָוו („סמירנאָוו"). חיים איז דאָ אין משך פֿון צוויי וואָכן דורכגעגאַנגען אַ פּראַקטישע שול פֿון פּאַרטיזאַנישן קאָמף און זיך באַטייליקט אין עטלעכע אָפּעראַציעס פֿון אויפֿריס איזנבאַן־ליניעס און באָפֿאַלן אַ דײַטשישן שטיצפּונקט.

קומענדיק צוריק אין קאָוונער געטאָ האָט ער אינפֿאָרמירט די אָנפֿירנדיקע חבֿרים פֿון דער ווידערשטאַנד־באָוועגונג וועגן דעם קאָנטאַקט מיטן פּאַרטיזאַנישן וואַלד. מיט גרויס ענטוזיאַזם האָט מען זיך געמומען גרייטן אַרויסצושיקן אַהין קעמפֿער־גרופּעס.

אין צווישן איז קיין קאָוונע געקומען אויך „אַלבינע". מען האָט זי בסוד אַריינגעפֿירט אין געטאָ און די אָנטיפֿאַשיסטישע קאָמף־אַרגאַניזאַציע האָט זי אויסגעבאָהאַלטן אין איינעם פֿון אירע קאָנספּיראַטיווע מקומות („מאַלינעס"). זי האָט אויפֿגעשטעלט אין געטאָ

א קעמערל פֿון דער פּאַרטיי־אַרגאַניזאַציע און אַרײַנגענומען אין איר די אַנפֿירנדיקע חבֿרים פֿון דער אַנטיפֿאַשיסטישער קאַמף־באַוועגונג.

ווילנער געטאָ איז געווען אָקערשט ליקווידירט. פֿון קאָוונער געטאָ האָבן די נאַציס סוף אָקטאָבער 1943 דעפּאָרטירט בײַ דרײַ טויזנט מענטשן אין די קאָצעטן פֿון עסטאַניע און אויף אומקום אין אוישוויץ. „אַלבינע" האָט געהאַלטן, אַז די טעג פֿון קאָוונער געטאָ זענען געציילטע, און געדרענגט, מען זאָל וואָס גיכער אַרויסשיקן דעם קעמפֿערישן אָקטיוו צו די אָוגוסטאָוואָר וועלדער, בײַ 200 קילאָמעטער פֿון קאָוונע, בכדי דאָרטן אויפֿצושטעלן א פּאַרטיזאַנישע באַזע. דער דאָזיקער מאָרש האָט זיך ניט אײַנגעגעבן. א טייל פֿון זײַנע שוואַך באַוואָפֿנטע אַנטיילנעמערס האָט זיך פֿון מיטן וועג געמוזט אומקערן אין געטאָ, א טייל איז אַרײַנגעפֿאַלן אין די לאַפּעס פֿון געסטאַפּאָ. געווען זענען אויך קרבנות פֿון א צונויפֿשטויס מיט זשאַנדאַרמעריע. דרײַצן פֿון די אַרײַנגעפֿאַלענע אין געסטאַפּאָ זענען געבראַכט געוואָרן אין 9טן פֿאָרט, דאָס אָרט פֿון די היטלעריסטישע מאָסן־עקזעקוציעס לעבן קאָוונע, וווּ מען האָט די געטאָ־קעמפֿערס, צוזאַמען מיט סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע, געצוווּנגען אויסגראָבן און פֿאַרברענען די קערפּערס פֿון די אומגעבראַכטע מענטשן. אַרײַנגעפֿאַלענע אָהער מיטגלידער פֿון דער אַנטיפֿאַשיסטישער קאַמף־אַרגאַניזאַציע זענען געווען פֿון די אָקטיווסטע איניציאַטאָרן פֿון אווידערשטאַנד־אָקט פֿון זעלטענער דרייסט־קייט — אַן אַנטלויפֿן פֿון אָלע פֿאַרשפּאַרטע. [געוויער — זע אין דער דאָזיקער אויסגאָבע פֿון „שוואַרצן בוך": מאיר יעלין, די פֿאַרטן פֿון טויט בײַ קאָוונע (קאָונאָס)].

אין צווישן האָט זיך אין געטאָ אויפֿגעשטעלט א פֿאַרבינדונג מיט דער פּאַרטיזאַנישער בריגאָדע אין רודניצקער וואָלד, לעבן ווילנע, וואָס איז אַנגעפֿירט געוואָרן דורך דעם באָקאַנטן אונטערגרונט־קעמפֿער פֿאַר א סאָוועטישער ליטע, איצט, בעת דער נאַצי־אָקופּאַציע, סעקרעטאַר פֿון פּאַרטיי־קאָמיטעט פֿון דרום־ליטע, געניקאָס זימאַנאָס (פּסעוודאָנים — „יורגיס"). אין ראָם פֿון דער בריגאָדע, מיט וועלכער ער האָט אַנגעפֿירט, איז געוואָרן אויפֿגעשטעלט דער פּאַרטיזאַנישער אָטריאַד „א טויט די אָקופּאַנטן" פֿאַר פּאַרטיזאַנער פֿון קאָוונע. מיט זײַן וווּקס איז דער אָטריאַד צעטיילט געוואָרן אויף דרײַ אײַנהייטן, וואָס האָבן אויפֿגענומען די קעמפֿערס פֿון קאָוונער געטאָ.

די פּראָקטיק האָט באַוויזן, אַז בשלום און אַן אַבֿידות דורכמאָכן דעם וועג פֿון 150 קילאָמעטער ביז צו דער פּאַרטיזאַנישער באַזע אין רודניצקער וואָלד, קאָן מען נאָר מיט א לאָסטאָויטאָ. בעיקר האָט זיך עס געהאַנדלט וועגן ערשטן טייל פֿון וועג. דער אַנטיפֿאַשיסטישער קאַמף־אַרגאַניזאַציע איז געלונגען צו באַזאָרגן אָזעלכע מאָשינען. פֿון געטאָ פֿלעגן אַרויסגיין די קעמפֿערס ווי א בריגאָדע, וואָס פֿאָרט פֿלומרשט אַרבעטן אויף פּראָווינץ. מען פֿלעגט דער דיַטשישער געטאָ־באַוואָכונג באַווײַזן געפֿעלשטע אַרויספֿאָדערונג־דאָקומענטן. מיט דער מאָשין פֿלעגן קומען געטאָ־קעמפֿערס, איבערגעטאָנענע פֿאַר דיַטשישע קאָנווּאיִרן, נעמען די אַרבעט־בריגאָדע... די מאָשין פֿלעגט אָפּפֿירן אירע „פּאָסאָשירן" מיט זייער געפּעק, אין וועלכן ס'איז געווען באַהאַלטן וואָפֿן, ביז א 100 קילאָמעטער פֿון קאָוונע און פֿון דאָרטן ביז צו דער פּאַרטיזאַנישער באַזע פֿלעגן שוין אייגענע וועגווײַזערס דערפֿירן די מענטשן.

צווישן אָט די וועגווײַזערס האָט זיך אויסגעצייכנט דער געטאָ־קעמפֿער נחמיה ענדלין. אויף אַזא אָדער אַנדער אופֿן האָט זיך אין משך פֿון איבער פֿינף חדשים זיך אײַנגעגעבן אַוועקצופֿירן אין פּאַרטיזאַנישן וואַלד קעמפֿער־גרופּעס פֿון געטאָ. צום סוף, אין מיטן

אַפּריל 1944, האָט געסטאַפּאָ עס אויפֿגעדעקט און אויפֿגעשטעלט אַ לויערונג אויף דעם לאַסטאויטאָ ניט ווײַט פֿון געטאָ. פֿיר מאָן האָבן זיך דורכגעריסן. די אַנדערע זענען געפֿאַלן מיט געווער אין די הענט.

בעתן צוגרייטן דעם אָפּמאַרש פֿון איינער פֿון די לעצטע גרופּעס (אַפּריל 1944) איז אומגעקומען דער העלדישער אַנפֿירער פֿון דער אַנטיפֿאַשיסטישער קאַמף־אַרגאַניזאַציע און די פּאַרטיזאַנער פֿון קאָוונער געטאָ, חיים יעלין, וואָס האָט פּערזענלעך אָקטיוו זיך באַטייליקט אינעם צוגרייטן די טראַנספּאָרטן און האָט אויך אַליין אָפּגעפֿירט דעם רוב פֿון זיי אין וואַלד אַרײַן. א דאַנק זײַנע מסירות־נפֿשדיקע באַמיִונגען האָבן זיך אַנגעשלאָסן אין אָפּענעם קאַמף מיט די היטלעריסטישע פֿאַרכאַפּערס איבער 300 קעמפֿערס.

נאָך אָט די טראַגישע דורכפֿאַלן האָבן בלויז אײַנצלנע חברים פֿון דער קאַמף־אַרגאַניזאַציע, באַקומענדיק דעם גענויעם מאַרשרוט, אינדיווידועל דערגרייכט די פּאַרטיזאַנישע באָזע אין רודניצקער וואַלד. שפּעטער האָט אַ קלענערע גרופּע קעמפֿערס פֿון קאָוונער געטאָ דערקליבן זיך ביז צום קאָזלו־רודער וואַלד, דרום־מערבֿדיק פֿון קאָוונע, און זיך אַנגעשלאָסן צום פּאַרטיזאַנישן קאַמף, וואָס איז דאָרטן געפֿירט געוואָרן.

אין די רייען פֿון זייערע אָטריאַדן האָבן די פּאַרטיזאַנער פֿון קאָוונער געטאָ העלדיש געקעמפֿט קעגן היטלעריסטישן שׂונא און געטרײַ מקיים געווען דעם „פֿייערלעכן צוזאָג", וועלכן זיי האָבן אָפּגעגעבן ביים אַריינטרעטן אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג קעגן היטלעריסטישן אָקופּאַנט.

דאָקטער העלענע בויוויד־יטע־קוטאַרגענע

אין דער שטאָק פֿינצטערער נאַכט וואָס האָט אין די דרייסיקער און פֿערציקער יאָרן פֿון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט זיך אַראָפּגעלאָזט אויף אייראָפּע, איז די ליטווישע דאָקטערין העלענע בויוויד־יטע־קוטאַרגענע אויסגעוואַקסן צו אַ וווּנדערלעך ליכטיקער, מיטן נימב פֿון מסירת־נפֿשדיקסטער העלדישקייט באַזוימטער פֿערזענלעכקייט — אַ פֿערזענלעכקייט, מיט וועלכער מע שטאָלצירט און מע בענטשט זיך!

בויוויד־יטע־קוטאַרגענע איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1888 אין שאַוול (ליטע) ווי אַ טאַכטער פֿון אַ מיליטעריש־ן דאָקטער, וואָס האָט געשמט פֿאָר אַ טיף רעכטפֿאַרטיקן, אויפֿגעקלערטן און פֿרינציפּיעלן מאַן. מע ווייסט צו דערציילן, אַז בשעתו האָט די צאַרישע העכערע מיליטערישע מאַכט געהאַט בדעה צו דערהייבן אים צום ראַנג פֿון אַ גענעראָל, זי האָט אָבער דערביי געפֿאָדערט, ער זאָל פֿריִער אָננעמען דעם פּראַוואָסלאַווּנעם גלויבן. האָט דער פֿאָלקאָוניק בויוויד־אָס דערויף דערוויידערט: „אמת, איך בין טאָקע אַן אָטעיִסט און מײַן ‚קאַטוילישקייט' גייט מיך קנאַפּ וואָס אָן, אָבער צוליב קאַריערע בײַטן אַ גלויבן, זע איך ווי די טיפֿסטע מדרגה פֿון שיפֿלות!" נו, איז דען אַ חידוש וואָס בײַם דאָזיקן פֿאָטער האָט זיך אויפֿגעהאָדעוועט אָזאַ וווּנדערלעכע טאַכטער?

אין יאָר 1912, נאָך איר פֿאָרענדיקן דעם מעדיצינישן פֿאַקולטעט פֿון מאָסקווער אוני־ווערסיטעט, ווערט די יונגע דאָקטערין בויוויד־יטע־קוטאַרגענע אָנגענומען צו פּראָקטיקירן אין אַ מיליטערישן שפּיטאָל. שפּעטער, אין די יאָרן 1916–1922 אַרבעט זי ווי אָן אויגן־דאָקטער אין דער אָמבולאַטאָריע פֿון באָרימטן פּעטראָגראָדער פּוטילאָווער זאַוואָד (פֿאָבריק). אין יאָר 1922 קומט זי צוריק אין ליטע, ווערט אָן אָסיסטענט פֿון דער קליניק בײַם קאָוונער אוניווערסיטעט, פֿאָרנעמט זיך מיט וויסנשאַפֿטלעכע פֿאָרשונגען, שרײַבט וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעטן און גלײַכצײַטיק היילט זי אָן געצאָלט פּאַציענטן פֿון דער אָרעמשאַפֿט. איר באַ־קאַנטשאַפֿט מיט דעם „אָזע"־טויער ד"ר לאָזאָר פֿינקעלשטיין איז גורם, אַז זי זאָל צושטיין צו די „אָזע"־דאָקטוירים וואָס שטייען אויף דער מעדיצינישער וואַך לטובת דעם אָרעמען יידישן קינד. איר קענען די דײַטשישע שפּראַך פֿאָרגרינגערט איר דאָס קאָנטאַקטירן זיך מיט די יידישע קינדער וואָס רעדן נאָר מאַמע־לשון, און גאָנצע 16 יאָר, ד"ה אָזש ביז צום יאָר 1940 האָלט זי אין איין אַפּראָטעוון יידישע אייגעלעך פֿון בלינד ווערן. דאָס פֿאָרטרײַבן די טראָאַמע־פֿלאָג אויך פֿון די סאָמע אָרעמסטע שיכטן פֿון דער באַפֿעלקערונג זעט זי ווי דעם ציל פֿון איר לעבן. זי זשאָלעוועט ניט פֿאָר דעם קיין מי און קיין צײַט, נאָר מער: זי באַנוגנט זיך ניט מיט אַ געבן בלויז מעדיצינישע הילף. ניט איין מאָל נעמט זי אויף זיך צו באַשפּײַזן און באַקלײדן אירע הונגעריקע און אַפּגערישענע פּאַציענטעלעך...

ד"ר העלענע קוטאַרגענע ווערט אַ שם־דבֿר און איר הויכע הומאַנישקייט רופֿט אָרויס התפּעלות אין אַלע קריזן פֿון דער געזעלשאַפֿטלעכקייט, זי ווערט באַטראַכט ווי איינע פֿון די אָנגעזעענסטע און איז פֿון די באַליבטסטע „אָזע"־דאָקטוירים.

מחבר — הירש אשטראָוויטש.

עס איז האַרט פֿאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה. אין ליטע נעמען וויין ווינטן ענלעכע צו יענע, וואָס אין דעם היטלעריזשן דייטשלאַנד. ד״ר קוטאַרגענע האָסט אַלץ וואָס איז מענטשנפֿיינטלעך, ווערט זי ניט מיד אויפֿצוקלערן און צו באַקעמפֿן די שאַוויניסטן מיט האַרב אַרויסזאָגענישן און שארפֿסטן פֿאַראורטיילן. און אָט קומט דער 22סטער יוני 1941. היטלער באַפֿאַלט דעם סאָוועטן־פֿאַרבאַנד. ד״ר קוטאַרגענע, וואָס וואַלט זיין פֿון די ערשטע צו אַנטלויפֿן פֿון די נאַציס, איז צוליב איר טאַכטער, וואָס ליגט קראַנק אויף בויכטיפֿוס, געצוווונגען צו פֿאַרבלייבן אין קאָוונע. זי איז נידערגעשלאָגן און צעווייטיקט. זי זעט, ווי די קינדערלעך וואָס זי האָט געהיילט און א טייל פֿון זיי גערעטעוועט פֿון בלינד ווערן, ווערן גערודפֿט און פֿאַרשפּאַרט אין געטא. זי פֿילט איר מאַכטלאָזיקייט, אָבער דאָס האַרץ אירס רוט ניט. כאָפּט זי זיך פֿאַרשרייבן די גרוילן וואָס זי זעט צו. זי מוז איבערלאָזן פֿאַר די קומענדיקע דורות אַן אויטענטישן דאָקומענט פֿון א צעווייטיקטן עד־ראָיה. פֿירן אָזא טאָגבוך איז א ספּנה. איז וואָס? מע מוז זיך אײַנשטעלן און, אויב עס איז נייטיק, אָפֿילו מקריב זײַן זיך. אָלא וואָס, מע דאַרף שטאַרק ניזהר זײַן, מע דאַרף מײַדן מפֿרש צו זײַן נעמען. מע מוז דאָך האָבן אין אויג אויך די מעגלעכקייט פֿון א דורכפֿאַל. טא זאָל דאָס טאָגבוך, אויב עס וועט אַרײַנפֿאַלן אין די לאָפּעס פֿון געסטאַפּאָ, ניט קענען דינען ווי א באַווײַז קעגן עמעצן! יאָ, א טאָגבוך איז וויכטיק, עס איז אָבער פֿאַר העלענע קוטאַרגענען קנאַפּ! איר ווילט זיך ניט בלויז „שרײַבטלעך קעמפֿן", זי ווייל מיט מעשׂים אַטאַקירן די סיטרא־אַחרא. און איר געלינגט עס באָלד: די יידן אין קאָוונער געטא איז גוט באַקאַנט די ווילטוערישע ליטווישע דאָקטערין, נעמט מען זיך ווענדן צו איר נאָר הילף.

וואָס לענגער עס פֿאַרציט זיך די אָקופּאַציע־צײַט, אַלץ מער ווערט ד״ר קוטאַרגענע אַנגאַזשירט אין געבן הילף די אַסירים פֿון געטא. איר העלפֿט מיט איר זון, דער יונגער דאָקטער וויקטאָראָס קוטאַרגא.

פֿונעם העלפֿן יחידים גייט העלענע קוטאַרגענע אַריבער צום געבן הילף דער אונטער־ערד־באַווענונג. דער שרײַבער און פֿאַרטיזאַן חיים יעלין, וואָס פֿירט אַן מיט דער אונטער־ערדישער אַרגאַניזאַציע פֿון קאָוונער געטא, באַזוכט קוטאַרגענען, און נאָכן געווינען איר צוטרוי, געווינט ער אויך איר איבערגעבענע מיטארבעט: זי האָלט אַן א קאָנטאַקט מיט דער אונטערערדישער אַרגאַניזאַציע פֿון קאָוונער געטא און פֿאַרטיזאַנישע איינהייטן. זי העלפֿט די פֿאַרטיזאַנער פֿון קאָוונער געטא אײַנשאַפֿן זיך געווער, באַהאַלט אויס בײַ זיך די העלדישע פֿאַראָשוטיסטן „אַלבינע" (געסיע גלעזער), שאַפֿט עטלעכע קאָנספּיראַטיוון ווי־נונגען — טרעפֿונקטן פֿאַר די אונטערערדלערס, פֿאַרשפּרייט אַנטיפֿאַשיסטישע ליטעראַטור. זי האָט אויך אויסגעהיט די געטא־כּתבים פֿון די שרײַבערס חיים יעלין און זײַן ברודער — מאיר.

בײַ איר גאַנצער פֿאַרצווײַגטער קאָנספּיראַטיוער טעטיקייט געלינגט עס העלענע קוטאַרגענען ניט אַרײַנצופֿאַלן אין די פֿאַסטקעס פֿון דער געסטאַפּאָ און אויך אויסצומײַדן ס׳זאָלן אַנגעוווענדט ווערן וואָסערע ניט איז רעפּרעסיעס לגבי איר. מער ניט האַרט פֿאַר דער באַפֿרײַונג ווערט אויף דער דאָטשע, ווו זי ווינט, דורכגעפֿירט א הויזזוכונג. די געסטאַפּאָ באַשולדיקט זי אין 3 זאַכן: 1) אין לויבן די סאָוועטן. 2) אין ראָטעוועז יידן און 3) אין... האָדעוועז א וואַלפֿהונט פֿאַר דער רויטער אַרמיי. די הויזזוכונג קען זיך ענדיקן טראָגיש. צום גליק קומט פֿונקט אונטער איינע פֿון העלענע קוטאַרגענעס גערָאטעוועטע — די יונגיטשקע שולמית גאַרדאָן, וואָס נעמט איבער דורכן אָפּענעם פֿענצטער דעם פּאַרטיזאַל,

אין וועלכן עס ליגט דאָס טאָגבוך, און זי גייט אַוועק און באַגראָבט עס אין דערביזיקן וואַלד. אַזוי ווערט אין לעצטן מאָמענט גערעטעוועט פֿאַר דער צוקונפֿט דער דאָזיקער וויכטיקער, טיף מענטשלעכער דאָקומענט. די הויזוכונג, וואָס קומט ווי אַ רעזולטאַט פֿון דער מסירה פֿון אַ פּראָצאַציש איינגעשטעלטער שכנה פֿאַרענדיקט זיך מיט אַ בכי־טוב. ד״ר העלענע קוטאַרגענע ווערט ניט אַרעסטירט און זי האָט ווידער אַ מאָל אַ געלעגנהייט אַרויסצוווייזן איר אַנפֿשרהדיקע מוטיקייט, זי האַלט זיך ניט אַפֿ פֿון זאָגן צו די געסטאַפּאַ־לייט: „וואָס שייך מיר, בין איך זיך מודה, אַז ווי אַ דאָקטער קען איך ניט קאַלטבלוטיק צוקוקן ווי מע מאַרדט קינדער״... אָבער, קומט די הויזוכונג צו אַ גוטן אויסלאָז, אַ דאַנק קוטאַרגענעס ליב האָבן ליטעראַטור, אין געגעבענעם פֿאַל, דיכטונג. ס׳שטעלט זיך אַרויס, אַז איינער, פֿון די וואָס פֿירן דורך די הויזוכונג, איז אַ רוס פֿון די אַמאָליקע ווייסע עמיגראַנטן. וועמען ער געפֿינט אין איינעם פֿון ד״ר קוטאַרגענעס בלאָקנאָטן מיט דער האַנט איבערגעשריבענע גאַנצע לידער פֿון פּושקין, בלאָק און אַנדערע רוסישע דיכטערס, רירט עס שטאַרק זיין פֿאַרנאַסטאַלגיעוועט רוסיש האַרץ און ער זיצט פֿאַרטרוילעך דורך צווישן זיינע ציין: „איך ווייס, אַז דו ביסט אַ באַלשעוויטשקע, נאָר אַז דו ביסט שוין אַזאַ ליב־האָבערין פֿון דער רוסישער פּאָעזיע, וועל איך ניט דערלאָזן מע זאָל דיך אַוועקפֿירן אויפֿן 9טן פֿאַרט דערשיסן״... אַזוי ווערט אויסגעהיט פֿון פֿאַרלענד די באַרימטע, לעגענדאַריש געוואָרענע ד״ר קוטאַרגענע און צו גלייך אויך דער העכסט אויטענטישער, טיף מענטש־לעכער, מיט טרערן און בלוט אָנגעזאָפּטער דאָקומענט — איר טאָגבוך.

פֿונעם טאָגבוך פֿון דאָקטער ה. בויווידזיטש־קוטאַרגענע

(קאָוונע — קאָונאָס)

פֿון מחבר

דאָס טאָגבוך איז געשריבן געוואָרן אין די יאָרן 1941–1943, אין די שווערע באַדינגונגען פֿון דער דיטשישער אָקופּאַציע אין ליטע, וועלכע רגע האָט מען געקאָנט דערוואַרטן א הויזוכונג און אַרעסט. דעריבער וואָלט געווען גיט בלויז געפֿערלעך נייַערט אויך שעדלעך צו שרייַבן וועגן מיַין אומלעגאַלער אונטערערדישער טעטיקייט, אין וועלכער איך האָב מיך איַינגעשלאָסן שוין אין די ערשטע חדשים פֿון דער מלחמה. וועגן דעם האָב איך געדאַרפֿט רעדן פֿאַרשטעלט, מיט רמזים און אַלעגאָריעס („א שווערער טאָג", „סכנותפֿולע פֿאַרלויפֿענישן", „די אויפֿגעפֿאַסטע", „וויזיטן" אד"גל). צוליב דער זעלבער סיבה זענען אין טאָגבוך ניטאָ קיין פֿאַמיליע־נעמען, ס'ווערן ניט דערמאָנט קיין חבֿרים, וואָס זענען געווען טעטיק צוזאַמען מיט מיר אין דער אונטער־ערדישער באַוועגונג קעגן די אָקופּאַנטן.

כ'האָב געפֿירט דאָס טאָגבוך וועלנדיק אויסהיטן אין זכרון פֿאַקטן וועגן די מוראָדיקע אָכזריותן, כאַראַקטעריסטישע פֿאַר די מעשׂים פֿון די פֿאַשיסטן און זייערע געטרייַע העלפֿערס — די בורושואַזע נאַציאָנאַליסטן, אָכזריותן וואָס די געשיכטע פֿון דער מענטשהייט האָט וועגן זיי ביז אַהער ניט געווּסט.

ס'וועלן פֿאַרבייַגיין יאָרן, האָב איך געטראַכט, און די מענטשן וועלן ניט גלייבן, אַז ס'האָבן געקאָנט באַגאַנגען ווערן אַזעלכע פֿאַרברעכנס. דעריבער דאַרף מען אָן אויפֿהער באַטאָנען, אַז קיין איין הומאָנער מענטש האָט ניט קיין רעכט צו פֿאַרגעסן, האָט ניט קיין רעכט מוחל צו זיַין אַזעלכע פֿאַרברעכנס. זיי מוזן בלייַבן אין זכרון פֿון די מענטשן, כּדי קיינער זאָל זיך ניט דערוועגן זיי איבערצוחזרן.

ווילנע, סעפּטעמבער 1945.

העלענע בויווידזיטש־קוטאַרגענע

22.6.1941

א קלאַרער, א שיינענדיקער פֿרימאָרגן. פֿון 4 באַגינען לאָזן די עראָפּלאַנען ניט שלאָפֿן. מיַין קוואַרטיראַנטין, א קראַנקן־שוועסטער, איז צוגעלאָפֿן צו מיר אין איין נאַכטהעמד און צעשראָקן אויסגערופֿן: „מלחמה!" מיר האָט עס געקלונגען מאַדנע אומרעאַל. האָב איך זי פּשוט אויסגעלאַכט און געשיקט שלאָפֿן. זעקס אין דער פֿרי בין איך אַוועק צו מיַין פֿריזירער. שטיל איז געווען אין גאַס. האָב איך שמייכלענדיק א טראַכט געטאָן: „ווי גיך מענטשן פֿאַלן דאָס אַרייַן אין א פּאָניק". וועגן איך בין אין צוויי שעה אָרוים פֿון פֿריזירשטוב, בין איך איבערראַשט געוואָרן: ליידיק זענען די גאַסן, מען זעט ניט קיין לעבעדיק נפֿש. מענער מיט רויטע אַרעמבענדער פֿאַרטרייַבן די זעלטענע פֿאַרבייַגייערס אין די טויערן פֿון די היַזער. פּאָניקמאַכערס (איך האָב אַלץ ניט געגלייבט!) האָבן שוין

צוגעגרייט צום דרוק, איבערגעזעצט פֿון רוסיש און צוגאַב־הערות — מ. יעלין.

געווּסט צו דערציילן, אַז די דײַטשן האָבן באַמבאַרדירט דעם ערָאדראָם, די אײַזנבאַן-גנבֿענעדיק זיך פֿון טויער צו טויער, האָב איך זיך דערקליבן אַהיים. כ׳האָב אײַנגעשלאָסן דעם ראַדיאָ-אַפּאַראַט, מאָסקווע האָט איבערגעגעבן לײַכטע מוזיק. האָב איך איבערגעשטעלט אויף בערלין און דערהערט היטלערס רעדע מיט דער קריגס-דערקלערונג. ער האָט באַ-שולדיקט דעם סאָוועטן-פֿאַרבאַנד אין ברעכן דעם אַפּמאַך. זײַן געדולד האָט געפּלאַצט און ער האָט באַפֿוילן זײַנע אַרמייען אַריבערצוגיין די גרענעץ... דערנאָך האָב איך ווידער איבערגעשטעלט אויף מאָסקווע. ס׳רעדט מאָלאָטאָוו... ערשט איצט האָב איך באַנומען די טראָגישקייט פֿון דער סיטואַציע.

א ביסל שפּעטער האָט אָנגעקלונגען ד״ר ב.[25] און געזאָגט, אַז ער וועט שיקן א מאַשין מיך אָפּצופּירן צום וואָקזאַל, בכדי זיך צו עוואַקויִרן אין טיף רוסלאַנד. כ׳האָב אים דער-קלערט, אַז מײַן טאָכטער ליגט אין שפּיטאָל מיט א בויכטיפֿוס, קאָן איך זי ניט איבערלאָזן, און בעט מיר געבן א מאַשין זי צו ברענגען אַהיים. ער האָט מסכּים געווען און מיר האָבן זיך געזאָגט.

כ׳האָב געבראַכט מײַן טאָכטער פֿון שפּיטאָל. זי איז זייער שוואַך. מען מוז זי ממש טראָגן אויף די הענט.

איבער דער שטאָט פֿליִען עראָפּלאַנען. שאָסן הערן זיך גאָר נאָענט. די דײַטשן רעדן אין ראַדיאָ וועגן זייערע דערפֿאָלגן. אונדזערע שווײַגן...

23.6.1941

די גאַנצע נאַכט איז געגאַנגען סאָוועטיש מיליטער.

אין דער פרי האָב איך אַרויסגעקוקט דורכן פֿענצטער: מענטשן לויפֿן מיט טשעמא-דאַנען אין די הענט. ווּהין? אָלע זענען צעטראָגן. עס לויפֿן פֿאַרבײַ אײַנצלנע רויט-אַרמייערס. דער מצבֿ פֿון די יידן איז א שרעקלעכער... פֿון א שכנותדיקער יידישער משפּחה איז אָוועק דער עלטערער זון מיט א רוקזאַק... דער פֿאָטער קלײַבט זיך אויך אין וועג. ער איז אַרײַן זיך געזעגענען און געבעטן אונטערצוהאַלטן זײַנע געבליבענע פֿרוי און קינדער. מען זאָגט, אַז די דײַטשן טשעפּענען ניט קיין יידישע פֿרויען און קינדער... אויך א צווייטע יידישע משפּחה האָט זיך געזאַמען פּאַקן. נאָר אָוועק זענען זיי, ווי זיי שטייען און גייען. זי — בלויז מיט א טעשל אין האַנט.

איך זע דורכן פֿענצטער: יידן לויפֿן מיט קערבלעך, מיט פּעקלעך אין די הענט, פֿירן קינדער-וועגלעך... אָלע זענען צעשראָקן, אָלע לויפֿן. ווּהין? ניטאָ קיין אָנווײַזונגען. געזען אין פֿענצטער די משפּחה פֿון א יידישן אָדוואָקאַט. די פֿרוי, מיטן קינד אויף די הענט, האָט צו מיר א וווּנק געטאָן מיט דער האַנט... און אָזוי דעם גאַנצן טאָג.

ס׳הערן זיך שטאַרקע אויפֿרייסן. ס׳האָבן זיך צעשאָטן שויבן אין אונדזערע פֿענצטער. צוויי בײַ טאָג בין איך אַרויס קויפֿן מאַרפֿיום (על כּל צרה שלא תבוא)... געזען אָפּטרעטנדיקע סאָוועטישע סאָלדאָטן. אין א סוף וועגענער... ס׳הערן זיך פֿאַראײַנצלטע שאָסן. די גאָסן

---

25 בנימין בליודז (1893–1977), באַווּסטער קאָוונער דאָקטער און געזעלשאַפֿטלעכער טוער. גרינ-דער און אָנפֿירער פֿון „אָזע״ (געזעלשאַפֿט צו פֿאַרהיטן דאָס געזונט פֿון יידן) אין קאָוונע, אין דער צווישנצײַט פֿון בײַדע וועלט-מלחמות. עולה געווען קיין ישׂראל אין 1971. מחבר פֿון בוך „דער גורל פֿון יידישן דאָקטער אין ליטע״, תּל-אָביב. 1974.

זענען ווי אויסגעשטאָרבן. פֿלוצעם — אַ שרעקלעכער אויפֿרייס. די שטוב האָט אַזש אויפֿ־ געציטערט. מען האָט אויפֿגעריסן די בריק איבערן ניעמאַן.

פֿינף פֿאָר נאַכט. עס הערן זיך שאָסן און אויפֿרייסן. די היגע ראַדיאָ האָט געמאָלדן, אַז ס׳איז געשאַפֿן געוואָרן אַ צייטווייליקע ליטווישע רעגירונג און באַפֿוילן אַרויסצוהענגען די נאַציאָנאַלע פֿאָנען. מען שפּילט דעם ליטווישן הימן. די דייטשן זאָלן האָבן צוגעזאָגט אַן אומאָפּהענגיקע ליטע, וואָס וועט זיך אײַנשליסן אין דער „נייַער אייראָפּע", אָנגעפֿירט פֿון היטלערן...

24.6.1941

פֿינף באַגינען... אונדזער הויז איז געוואָרן אויסגעלייקט. אָלע יידן זענען אָנגעטאָפֿן. די גאַסן זענען אויסגעשטאָרבן. יידן לויפֿן נאָך אָלץ מיט קלומיקלעך און טשעמאָדאָנען אין די הענט. פֿירן קינדער־וועגעלעך...

דורכן ליטווישן ראַדיאָ ווערן טראָנסמיטירט ליטווישע לידער, מאַרשן און צוזאָגן... שוין צוויי טעג ווי איך עס פּמעט ניט, שלאָף ניט. מײַן טאָכטער, ליליע, ליגט מיט אַ טיף. שיסערײַען, אויפֿרייסן... וויפֿל לײַד און פּײַן אָרום און אָרום! מענטשן האָבן געבויט אַ לעבן, פֿון וועלכן זיי האָבן זיך געזעגנט, אָנגעטונדיק פֿון היטלערן ווי פֿון אַ פּעסט... אינטע־ רעסאַנט, פֿון וואָנען היטלערס פּאָטאָלאָגישע שינאה צו יידן?

ווידער הערן זיך אין ראַדיאָ רעדעס וועגן „אינטערנאַציאָנאַלן יידנטום, וואָס האָט זיך פֿאַרבונדן מיט דער ענגלישער פּלוטאָקראַטיע און מיט די רויטע באַנדיטן פֿון קרעמל"... ווילד, אומגעלומפּערט...

וויטיע[26] איז באַשאָנקען מיט דער אייגנקייט צו זען דאָס אומרעכט. וויטיקט ער פֿאָר מענטשן. ער העלפֿט אונדזערע יידישע באַקאַנטע, האָט באַגלייט זיי צום וואָקזאַל, ווערט פֿאַרלוירן אויף אַ גאַנצן טאָג. דער וואָקאַנאַליע פֿון אָכזריות און חיישקייט פֿרוווט ער אָנטקעגנשטעלן זײַן ליבע צו מענטשן.

ווידער ווייַטע שאָסן. די שרפּה אויף יענער זײַט ניעמאַן האָלט אָן.

מען דערציילט אַז פֿון תּפֿיסה זענען אַרויסגעלאָזט געוואָרן אָלע אַרעסטירטע.

25.6.1941

די ראַדיאָ, פֿאַרכאַפּט פֿון די אַ״ג ליטווישע „אָקטיוויסטן", האָט געוואָרנט, אַז יידן שיסן דורך די פֿענצטער אויף דייטשן, און פֿאָר יעדן געטראָפֿענעם דייטש וועלן דערשאָסן ווערן 100 יידן. ס׳איז פֿײַערלעך געזאָגט געוואָרן אין ראַדיאָ, אַז אָלע זאָלן מיט ענטוזיאָזם באַגעגענען די דייטשישע סאָלדאָטן...

שרעקלעך... מען פֿירט און מען פֿירט פֿאַרבײַ די פֿענצטער יידן — יונג און אַלט. מען זאָגט, אַז מען פֿירט זיי אין תּפֿיסה. פֿון צייַט צו צייַט טוען זיך אַ טראָג איבער דער גאַס אַמבולאַנסן פֿון „רויטן קרייץ". זיי קלײַבן אויף די געהרגעטע.

ס׳איז אַ זוניקער, אַ הייסער טאָג... די שטאָט איז אויסגעפּוצט מיט די אַלטע ליטווישע נאַציאָנאַלע פֿאָנען. אויף די גאַסן — אַ המון באַוואָפֿנטע ציווילישטן מיט אַרעמבעגדער. זיי

---

26 וויקטאָראָס קוטאָרגאָ, דער דאָקטערינס עלטסטער זון, אַ דאָקטער־אָנקאָלאָג. לעבט אין ווילנע. געגומען אָנטייל אין דער אונטערערדישער טעטיקייט קעגן די נאַציס.

פֿירן יידן איינציקווײז און אין גרופּעס. מיט צער קוק איך אויף זיי. ס׳האָט זיך מיר אײַנ־
געקריצט אין זפֿרון אַ הויכער, עלעגאַנטער יידּ מיט אַ בלייך פּנים, אַ זייער רויקער און
שטאַלצער... דערנאָך אַ גרופּע עלטערע לײַט און פֿרויען. אין שפּיץ — אַן אַלט פּאַרפּאַלק
וואָס איז געגאַנגען, אונטערהאַלטנדיק אײַנער דעם צווייטן. די פּאַרבײַגייערס האָבן
געחוזקט פֿון זיי. איך קאָן ניט פֿאַרגעסן אַ מאָגערן יונגטלעכן, וואָס איז געגאַנגען לייענענדיק
אַ בוך און ניט געלייגט קיין אַכט אויף די אַרומיקע.

אויף לײַסווּעס־אַלעע האָט אַ המון שאָדנפֿריידיק געשפּעט פֿון די געפֿירטע... צו מיר
איז צוגעגאַנגען אַ דאָמע און מיט טרערן אין די אויגן געזאָגט: „ווי שרעקלעך! ווי קאָנען
דאָס מענטשן זיך פֿרייען צוזעענדיק אַזוינס?״

כ׳בין געווען אין גאַנצן אויפֿגעשוידערט.

בײַ דער תּפֿיסה איז געשטאַנען אַ המון נײַגעריקע. ס׳איז אַנגעפֿאָרן אַ פֿאַרשטויבטער
אויטאָבוס און געבראַכט 30 יידן. צווישן זיי האָב איך דערקענט מײַנעם אַ פּאָציענט, אַ
פֿאַרמאַצעווט, וואָס האָט מיר אַ סך געהאָלפֿן בעת מײַן טאָכטערס קרענק. דער אָרומיקער
המון האָט טריומפֿירט. פֿון וואַנען די דאָזיקע שינאה?

אויף דער אַרבעט — אומאַנגענעמע מינוטן. אַ שוועסטער האָט זיך אַרויפֿגעוואָרפֿן
אויף מיר מיט גראָבקייט. אַראָפּגעריסן און צעטראָטן סטאָלינס פּאָרטרעט, וועלכן איך האָב
בשעתּו אויפֿגעהאָנגען...

אין שטאָט זענען צעבראָכן כּמעט אַלע וויטרינעס. באַזונדערש שוואָר איז צו קוקן אויף
די צעקלאַפּטע און דעמאָלירטע וויטרינעס פֿון ביכער־געשעפֿטן. די שפּיזקראָמען אָרבעטן
פֿון אין דער פֿרי. די יידישע פֿרויען זענען מחויב אָפּצוטרעטן זייער ריי פֿאַר ניט־יידן,
אַזוי אָרום באַקומען זיי פֿאַקטיש גאָרנישט, ווײַל ביז עס דערגייט זייער ריי איז אַלץ שוין
אויסגעפֿאַרקויפֿט. וועגן כ׳האָב אָפּגעטראָטן מײַן ריי אַן אויסגעמוטשעטער, בלייכער יידישער
פֿרוי מיט אַ פּיצל קינד אויף די הענט, האָט מען מיך שיער ניט צעשלאָגן, און די פֿאַרקויפֿע־
רין האָט איר במילא קיין זאָך ניט פֿאַרקויפֿט.

די „אָקטיוויסטן״ (זיי רופֿן זיך אויך „פֿאַרטיזאַנער״. ווי פֿאַלש איז אַזאַ באַצייכענונג!)
שיסן אין די פֿאַרלוירן אָפּטרעטנדיקע, אײַנצלנע רויט־אַרמייערס.

ס׳איז הײַנט געווען אַזאַ שווערער טאָג... מענטשלעכע געפֿאַלנקייט און אַכזריות, רדיפֿות
און הריגות פֿון יידן, רויב פֿון זייער פֿאַרמעגן...

אומקום, מורא, טראָגישע גורלות...

26.6.1941

באַגינען האָב איך דערהערט אַ געוויש פֿון אַן אויטאָאַביל. כ׳בין צוגעגאַנגען צום
פֿענצטער און דערזען: צום הילצערנעם הײַזל לעבן אונדזער מויער איז צוגעפֿאָרן אַ
לאָסטאויטאָ. פֿון אים זענען אַרויס עטלעכע באַוואָפֿנטע מענטשן און געמומען ברעכן די טיר.
אַרײַן, אַנגעצונדן די עלעקטרע. ס׳האָבן זיך דערהערט האַרצרײַסנדיקע געשרייען פֿון פֿרויען.
דערנאָך האָט זיך דערהערט אויף יידיש אַ מענערשטים, וואָס האָט ווי געבעטן רחמים,
איבערחזרנדיק די זעלבע ווערטער... ס׳האָבן זיך דערהערט דרײַ, פֿיר שאָסן און אַלץ איז
אײַנגעשטילט געוואָרן. אַ יונגע שטים אויף ליטוויש האָט באַפֿוילן: „אַן מײַן דערלויבעניש
ניט שיסן!״ ס׳האָט זיך דערהערט אַ געווײַן פֿון קליינע קינדער. און ווידער — שאָסן. איצט
איז דאָרטן שטיל. ס׳הייסט, מען האָט דערהרגעט פֿיר צי פֿינף אומשולדיקע מענטשן. די

מאַשין איז לאַנג געשטאַנען, ביז ס׳איז אַרויס פֿון שטוב אַ גרופּע מענער, אַ מאַן זעקס. „געגאַנגען ווייטער!״ — האָט איינער פֿון זיי געזאָגט אויף ליטוויש. זיי זענען צוגעקומען צו אונדזער אַרײַנגאַנג. „דאָ זענען אונדזעריקע״ — האָט עמעצער געזאָגט צו זיי אויף ליטוויש, און אַלע האָבן זיך פֿאַרקערעוועט אויף קאַנטאָ־גאַס.

אין אַ קורצער צײַט אַרום האָבן ווידער זיך דערהערט פֿאַרשטיקטע געשרייען. דרײַ רעוואָלוואָר־שאָסן. ס׳הייסט, מען האָט ווידער דערהרגעט. אין משך פֿון אַ קנאַפּער שעה האָט מען געטייט זיבן, אַכט מענטשן — גיך, מעטאָדיש.

די שאָסן האָבן צו ביסלעך זיך דערוויטערט. איצט ווייס איך, וואָס זיי באַטײַטן. די דײַטשן דערלויבן צו שיסן בײַ נאַכט, ווען ס׳איז פֿאַרוואָרט אַרויסצוגיין אין גאַס. קלאָר, אַז די רוצחים טוען זייער מלאכה מיטן וויסן און דערלויבעניש פֿון די נײַע בעלי־בתּים. די טיר פֿונעם שכנותדיקן היזל האָבן זיי פֿאַרמאַכט אַבער דאָס עלעקטריש ליכט געלאָזט ברענען. מיט ציטער האָב איך געקוקט אַהין. כ׳האָב געטראַכט אַרויסצולויפֿן אין גאַס, שרײַען, רופֿן הילף... וועמען רופֿן? ווער וועט העלפֿן? איך פֿאַרשרײַב... זאָל בליבן אַן עדות־דערקלערונג... אפֿשר וועט מען מישפּטן און באַשטראָפֿן די רוצחים...

...און וויידער אַ שיסערײַ. ס׳איז נאָך פֿרי. ס׳איז פֿאַרוואָרט זיך צו באַווײַזן אין גאַס. פֿאַר די רוצחים גילט ניט דער פֿאַרבאָט. איך זע זיי אַרויסגיין פֿון דער אַנטקעגנדיקער שטוב פֿיר יונגע מענער מיט ביקסן אויף די פּלייצעס. איינער פֿון זיי — אַ הויכער, שיינער בלאָנדין מיט אַן אַרויסרופֿעריש, מיט פֿרייד שײַנענדיק פּנים, וואָס האָט אויף אייביק זיך אײַנגע־קריצט אין מײַן זכּרון.[27]

פֿון 6 אין דער פֿרי איז דערלויבט די באַווענונג. בין איך אַרויס אין גאַס צו זען, וואָס איז געשען בײַ נאַכט. בײַם הויפּט־אַרײַנגאַנג פֿון אַ שכנותדיק הויז איז געלעגן טויט, אַן אָפּגעגאָסענער מיט בלוט, אַלטער ייִד. כ׳האָב געפֿרעגט דעם הויזווערטער, פֿאַר וואָס האָט מען אים געטייט. און ווער האָט דערהרגעט? האָט ער בייז געענטפֿערט: „ווער איר אַ סך פֿרעגן, ווער אײַך געשען דאָס זעלבע״. עס גיײען פֿאַרבײַ דײַטשישע מילימער־לײַט, סתּם פֿאַרבײַגייערס און קיינער קוקט זיך ניט אום אויפֿן דערהרגעטן, אויפֿן פֿאַרגאָסענעם בלוט... די הויזווערטערס זענען געפֿערלעך, גיבן אַרויס ייִדן, ראָבעווען, באַטיילן זיך אין די הריגות...

פֿון די די נעכט אַן שלאָף, פֿון ניט דערעסן בין איך פֿיזיש אין גאַנצן אָפּגעשוואַכט.

אַ גאַנצן טאָג אַן אויפֿהער לויפֿן אַרום איבער דער שטאָט באַוואָפֿנטע ליטווינער מיט וויסע אַרעמבענדער אויפֿן לינקן אַרבל, רײַסן זיך אַרײַן אין ייִדישע שטיבער, פֿירן אַרויס ייִדיש האָב־און־גוטס, ראָבעווען, הרגענען... אַ וואָקאַנאַליע פֿון זשעדנעקייט און אַכזריות.

איינער מײַנער אַ פּאָליצענט האָט דערציילט, ווי די דײַטשן האָבן אַרויסגעפֿירט פֿון דער שטאָטישער תּפֿיסה אַ גרופּע ייִדן און זיי געצוווונגען, איינגעשפּאַנטע אין ליאָמעס, אַרויפֿ־ציען באַרג־אַרויף אַ טאַנק. דערנאָך, צום פֿאַרגניגן פֿון די צוקוקערס, געצוווונגען די ייִדן אַן אויפֿהער שלעפּן דעם טאַנק אַרום ראָטהויז. עס זענען געפֿאַלן קרבנות. האָט מען גע־צוווונגען אַנדערע ייִדן אויפֿצוקלייבן די הרוגים און זיי אַנלאָדן אין דער מאַשין, וואָס האָט די מענטשן געבראַכט אַהער. ליטווישע „אַקטיוויסטן״ האָבן די ייִדן באַוואָכט און אַכזריותדיק

27 אין יאָר 1943 האָב איך אין דער היגער דײַטשישער צײַטונג דערזען זײַן פּאָרטרעט. סאָוועטישע פּאַרטיזאַנער האָבן אים דערהרגעט. די באַשטראָפֿונג איז צו שטאַנד געקומען. (באַמערקונג פֿון מחבר פֿון יאָר 1945).

צו זיי זיך באַצויגן. אוממעגלעך! די דאָזיקע ביבאַקעס, אַפּגענאַרטע דורכן לאַווע פֿון אַן „אומאַפּהענגיקער ליטע" אַדער סתּם אונטערוועלטניקעס, זענען אַווּעק ראַבעווען און מאַרדן, וואָס איצט ווערט ניט באַשטראָפֿט.

דער וועכטער פֿון שכנותדיקן הויז, וועלכן כ׳האָב געפֿרעגט, פֿאַר וואָס מען האָט דערהרגעט דעם אַלטן ייִד און וואָס האָט מיר געענטפֿערט, אַז אויב כ׳וועל אַ סך פֿרעגן קאָן איך דערוואַרטן דאָס זעלבע, איז אַרײַן צו אונדז און געפֿרעגט, ווו ס׳איז די ווינונג נומ׳ 6... אַ ציטער האָט מיך אַדורכגענומען: ער האָט געזוכט ייִדן, כּדי זיי צו טייטן. דערזעענדיק בלוט אויפֿן דיל פֿון דער קיך, האָט ער געפֿרעגט, פֿון וואַנען דאָס קומט. מיר האָבן דערקלערט, אַז געקוילעט האָבן מיר אַ הון. האָט ער באַפֿעלעריש אויסגערופֿן: „וואַשט עס אָפּ!" און אַווּעק זוכן קרבנות...

געזען הײַנט אַ מחנה ייִדן, מסתּמא אַ 200 מענטשן, וואָס מען האָט מיט רציחה אַרײַנגעטריבן אין דער תּפֿיסה.[28] אָבער זענען זיי געווען שרעקלעך אויסגעמאַטערט, אָפּגעריסן און אָפּגעשליסן... מיט פֿאַראַכטונג האָב איך געקוקט אויפֿן שאַדנפֿריידיק האַלדערנדיקן פּעבל, וואָס האָט געחוזקט פֿון די אומגליקלעכע...

27.6.1941

הײַנט האָט מען דורך דער אַרטיקער ראַדיאָ איבערגעגעבן אַ סך רעדעס וועגן דער „פֿרײַער ליטע", אַ סך נאַציאָנאַלע געזאַנגען... מיר דאַכט זיך אָבער, אַז אומזיסט פֿרייען זיך אונדזערע „פֿאַטריאָטן". די דײַטשן זענען ניט פֿאַראינטערעסירט אין אַ זעלבשטענדיקער ליטע.

יעדער קלאָפּ, יעדער געוויש שרעקט... קראַנקע קומען ניט. די געשעפֿטן זענען פֿאַרמאַכט. די שויבן זענען אין אַ סך ערטער אויסגעהאַקט.

מען דערציילט, ווי שרעקלעך עס ווערן דערנידעריקט ייִדן. מען צווינגט זיי טראָגן מיסט מיט די הוילע הענט... כ׳האָב געזען, ווי מען האָט פֿאַרבייגעפֿירט אַ גרופּע ייִדן מיט לאָפּעטעס. אָלע בלייכע, אויסגעמוטשעטע.

פֿון אַוונט האָט מײַנע אַ פּאָציענטין דערציילט, אַז אויפֿן בית־הקבֿרות האָבן „אַקטיוויסטן" מיט פֿלעקענער געשלאָגן ייִדן, וואָס האָבן געגראָבן קבֿרים...

28.6.1941

אַ שרעקלעכע נאַכט. הייס, דושנע. כ׳האָב איבערגעלאָזט אָפֿן אַ פֿענצטער, פֿאַרגעסנדיק דעם באָפֿעל צו האַלטן זיי פֿאַרמאַכט. 12 בײַ נאַכט האָט מען געזומען שיסן אין אָפֿענעם פֿענצטער. ווען די שיסערײַ האָט ניט אויפֿגעהערט, האָב איך פֿאַרשטאַנען די סיבה. כ׳בין געלאָפֿן צום הויזוועכטער בעטן, ער זאָל מיט מיר אַרויסגיין צום טויער און בעטן, מען זאָל אויפֿהערן שיסן, דעמאָלט וועלן מיר פֿאַרמאַכן ס׳פֿענצטער. דער הויזוועכטער האָט זיך ערגעץ געהאַט באַהאַלטן און זיך ניט אָפּגערופֿן. האָב איך צוגעפֿויזעט צום פֿענצטער און אים פֿאַרמאַכט... מיט מײַן טאַכטער האָבן מיר זיך באַהאַלטן אין וואַנע־צימער. פֿלוצעם האָט זיך דערהערט אַ טופּען פֿון פֿיס. נאָך דעם — אַ שיסערײַ פֿון אויטאָמאַטיש געווער, אויסגעשרייען אויף דײַטש... אַן שלאָף איז איבער אונדז פֿאַרבײַ די נאַכט.

28 די צענטראַלע קאָונער תּפֿיסה, די א״ג „געלע טורמע", האָט זיך געפֿונען אין דער נאַענט פֿון דער דאָקטערינס ווינונג.

פֿינף באַגינען. א העוהדיקער קלונג אין דער טיר. אַרײַן זענען זעקס ליטווישע יונגע־לײַט, אַנגעטאָן אין דער ליטווישער מיליטערישער אוניפֿאָרעם. זייער אָנפֿירער — מיט א מאָגער דעגענעראַטיוו פּנים. זיי האָבן געזוכט יידן, וואָס זאָלן האָבן געשאָסן פֿון אונדזער הויז, געזוכט אויפֿן בוידעם א קוילן־וואַרפֿער... ניט געפֿינענדיק קיין זאָך, זענען זיי אַוועק.

9 א זייגער אין דער פֿרי איז צו אונדזער שטוב צוגעפֿאָרן א לוקסוס־לימוזין מיט א ליטוויש נאַציאָנאַל פֿענדל. פֿון איר זענען אַרויסגעקראָכן די נײַע מאַכטהאָבערס, אָלע מיט רעוואָלווערן... זייער אָנפֿירער, א מיליטער־מאַן אין עמעריטור, ווי ער האָט זיך אָפּגע־רעקאָמענדירט, האָט געמאָלדן, אז דאָס האָט ער בײַ נאַכט געשאָסן אין אונדזערע אָפּענע פֿענצטער און האָט „געזען", ווי א קוילן־וואַרפֿער האָט געשאָסן פֿון א דערבײַקן פֿענצטער (פֿון דער יידישער ווויגונג). איך האָב געוויזן מײַן קאָבינעט און דערקלערט, אז די שכנות־דיקע דירה איז ליידיק. די אײַנווינערס זענען ניטא. האָבן די געקומענע געזומען ברעכן די אַרײַנגאַנג־טיר אָהין, האָלטנדיק גרייט זייערע רעוואָלווערן. אויפֿגעבראַכן די טיר, האָבן זיי די דירה גרונטיק אָדורכגענישטערט, אָנשטאָפּנדיק זיך די קעשענעס מיט פֿלערליי ווערטפֿולע חפֿצים. זיי האָבן אויך פֿאַרכאַפּט א קישקע ווורשט און פּושקעס קאָנסערוון. פֿאַרזיגלט די דירה, זענען זיי אַוועקגעפֿאָרן.

29.6.1941

א הייסער טאָג, א ווונדערלעכער... עס זענען געווען קראַנקע, וואָס האָבן דערציילט, ווי מען צווינגט יידן טראָגן מיסט מיט די הוילע הענט, גראָבן גריבער מיט לעפֿלען, טרינקען קאָנאַליזאַציע־וואַסער; דערציילט, ווי מען האָט די יידן געשלאָגן מיט פֿלעקענער, מיט אײַזערנע פּרענטן איבער די קעפּ און ווו נאָר געטראָפֿן (אין גאָראָזש אויף וויטאָווט־פּראָספּעקט און הינטערן צווינטער). די הרוגים האָט מען צונויפֿגעוואָלגערט אין איין הויפֿן... שפּעטער האָט מען זיי אַוועקגעפֿירט...

איבער דער שטאָט פֿאַרשפּרייט מען קלאָנגען, אז רוסן און יידן האָבן געפּינטלט קריסטן און זייערע קינדער, אויסגעשניטן בײַ זיי צינגער... די יידן שיסן דורך די פֿענצטער... דער פֿינצטערער ליטווישער המון ווײַזט אַרויס אָפֿן חיישקייט, אז אין פֿאַרגלײַך מיט איר זענען די רוסישע פּאַגראָמען א קינדערשפּיל. די אינטעליגענץ איז גלײַכגילטיק...

בײַ טאָג זענען מיר אַרויס אין שטאָט. זי איז פֿול מיט דײַטשישע מיליטער־לײַט. הײַנט בײַ נאַכט האָבן די דײַטשן פֿאַרנומען אָלע ליידיקע דירות אין אונדזער הויז... בײַ אונדז האָבן זיי פֿאַרנומען דאָס גרעסטע צימער, ווו מיר פֿלעגן שלאָפֿן מיט דער טאָכטער, און געהייסן זיך באַנוגענען מיט א קליין צימערל צום הויף צו.

קאָשמאַרפֿולע טעג. די יידן זענען באַהערשט פֿון א שרעקלעכער מורא. איך בין אויפֿ־געטרייסלט, צוזעענדיק אַזוי פֿיל לייד און פּײַן... כ'בין אויסגעשעפּט פֿיזיש און גײַסטיק, עס בלויז ברויט און טיי, וויַיל דאָס איבעריקע וואָס איך באַקום מיט שווערקייטן — עטלעכע אייער, א שטיקל פּוטער — האָלט איך פֿאַר מײַן טאָכטער.

די צײַטונגען דרוקן פֿראָגמענטן פֿון היטלערס „מײַן קאַמף" מיט ראַסיסטישע ציטאַטן. איך זע די מלחמה: צעשטערונג, טויט פֿון אומשולדיקע, שׂינאה, מורא, חיישקייט, אומקום פֿון אַל דאָס גײַסטיקע, שרפֿות... בײַ אונדז, ווו קיין גרויסע קאַמפֿן האָבן מיר ניט איבער־געלעבט, זענען צוגעקומען אַרגאַניזירטע רדיפֿות און הריגות פֿון יידן, דורכגעפֿירט דורך פֿינצטערע עלעמענטן.

ס׳איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד דער דאָקטער י. איפ, א באַשיידענער מענטש און גלענצנדיקער דאָקטער. נאָך איין יידישער דאָקטער האָט זיך געטייט צוזאַמען מיט זיין משפחה. מיין קאָלעגע, דער אויגן־דאָקטער ג. עלקעס, האָט מיך געבעטן אַרבעטן אַנשטאָט אים אין דער פּאָליקליניק, ווייל ער האָט מורא צו קומען. באמת, שרעקלעך צו אַרבעטן אין אַן אנשטאָלט, ווו ס׳איז אויסגעהאַנגען א מודעה: „מיר וועלן מיט קיין יידן ניט אַרבעטן!״ דערצו קומט אויס אָפּט צו זען, ווי מען פֿירט אין תּפֿיסה יידן, זען אַרום זיך די ליטווישע „אָקטיוויסטן״ און דייטשישע סאָלדאָטן, פֿאַר וועמען דו ביסט מער ניט קיין מענטש...

1.7.1941

לויטערע זומערדיקע טעג. געריש פֿון לאָסטאויטאָס און פֿראָפּעלערס, א טאָפּטשען פֿון דייטשישן שטיוול... כ׳האָב ניט מורא פֿאַרן טויט, וועלכן איך דערוואַרט רויק. ס׳דער־שיטערט מיך אַבער רויע גוואַלד, אוממענטשלעכקייט. איך סטאַרע זיך צו שטאַרקן זיך אַליין און זאָג זיך: „אויך דאָס וועט פֿאַרביי, ווי ס׳איז פֿאַרביי די אינקוויזיציע מיט אירע עינויים, שייטערס און אַבסקוראַנטיזם״.

2.7.1941

א לאַנגער שווערער טאָג... אומעטום דערשראָקענע, פֿאַרפֿיניקטע יידישע פּנימער. ביי דער תּפֿיסה בלאָנקען אַרום יידישע מוטערס... עס זענען פֿאַרבייגעפֿאָרן דרײַ אויטאָבוסן מיט יידן. ווּהין פֿירט מען זיי? ס׳קומען אריין באַקאַנטע... מיר ווייגען צוזאַמען... ניטאָ קיין טרייסט... ביי נאַכט הערן זיך אַנסופֿיקע שיסערייען.

4.7.1941

א שווערע נאַכט. כּמעט ניט געשלאָפֿן. א ווייטיק אין האַרץ... אין מיין דירה בין איך ווי א פֿרעמדע. עס באַלעבאַטעווען דאָ די דייטשן...

פֿון אַלע זייטן קומען אָן ידיעות וועגן די שרעקלעכע אַכזריותן פֿון די דייטשן און זייערע ליטווישע מיטהעלפֿערס. די יידן זענען אָן רעכט פֿון מענטשן... ליליע, מיין טאָכטער, זאָגט, אַז אויב מיר קאָנען ניט מיט קיין זאַך העלפֿן, דאַרף מען ניט הערן און ניט טראַכטן וועגן דעם. מיינע א פּאַציענטין האָט מיר דערציילט, אַז איר מאַן איז פֿאַרלוירן געגאַנגען, דעם פֿאָטער האָט מען דערהרגעט, דאָס קינד איז געבליבן אין פּיאַנערן־לאָגער... אויך אים האָט מען מסתּמא דערהרגעט. צוזאַמען האָבן מיר געווויינט. שווער געווען זי צו טרייסטן... און ווידער א ווייטיק אין האַרץ.

עטלעכע טויזנט יידן האָט מען דערשאָסן. אין סלאָבאָדקע[29] האָט מען יעדע דריטע שטוב אויסגעקוילעט. מען פֿירט מאַשינען מיט יידישע פֿרויען. ווּהין?

5.7.1941

ס׳איז געקומען מיין מאַניקיורשע. פֿון א פֿרעכטיקער יונגער פֿרוי איז געוואָרן א זקנה. מיט צוויי חדשים צוריק האָט זי חתונה געהאַט. ס׳איז געווען א שיינעניקע פֿון גליק יונגע פֿאַר. ביידע זענען זיי געלאָפֿן פֿון די דייטשן און אריינגעפֿאַלן אין פֿייער. אויפֿן וועג האָט

29 א קאָוונער פֿאַרשטאָט, ווו מען האָט שפּעטער אויפֿגעשטעלט די געטא.

מען זיי באַאַבעוועט און דעם מאַן פֿאַרשלעפּט אויפֿן זיבעטן פֿאַרט, זי שוואַנגערט און בעט רחמים ראַטעוועט דעם מאַן. ווער קאַן ראַטעוועט?

פֿון די רייען בײַ די געשעפֿטן וואַרפֿט מען אַרויס די יידן. מען גיט זיי ניט קיין פּראַדוקטן. פֿון אַלע שטעלעס ווערן זיי באַזײַטיקט. ס׳איז זיי פֿאַרווערט זיך צו באַנוצן מיט אַן עפֿנטלעכן טראַנספּאָרט אַדער זיצן אויף א באַנק אין אַן עפֿנטלעך אָרט.

ס׳האָט זיך אומגעקערט א. נ. און דערציילט, אַז מיט גרויסע שווריקייטן האָט ער דערגרייכט קאָוונע. אויף די וועגן האָט ער באַגעגנט א המון געלאָפֿענע יידן. ווי געזונדפֿטע חיות האָבן זיי געזוכט אַן אויסוועג. זיי זענען אויס שרעקלעך. שלעפּן זיך מיט קלומיקלעך אויף די פֿלייצעס, מיט קליינע קינדערלעך אויף די הענט — הונגעריקע און אויסגעמוטשעטע. ווייסן ניט וואָס צו טאָן, ווו צו זוכן רעטונג.

7.7.1941

...מען דערציילט, ווי ס׳איז דערהרגעט געוואָרן א דאָקטער אויפֿן זיבעטן פֿאַרט, ווו מען שיסט מאַסנווײַז יידן. דער דאָקטער איז פֿאַרוווּנדיקט געוואָרן פֿון א קויל. אומזיסט האָט ער זיך געבעטן בײַ די שיסערס, זיי זאָלן אים טייטן. א צווייטער אַרעסטירטער, א פֿאַרמאַצעווט, האָט אים געגעבן מאַרפֿיום און ער איז שטיל געוואָרן אויף אייביק.

די ליטווישע קינדער פֿון די פּיאַנערן־לאָגערן האָט מען שוין צוריקגעבראַכט. די יידישע נאָך ניט...

מען האָט מודיע געווען, אַז יידן דאַרפֿן טראָגן א געלן שטערן, מעגן זיך ווײַזן אין די גאַסן בלויז ביז 8 אַוונט און טאָרן זיך ניט באַנוצן מיט דער דינסט פֿון אַנגעהעריקע צו אַן אַנדער פֿאָלק. זיי טאָרן ניט גיין אויף די טראָטוּאָרן און בלויז אין רינשטאָק אייגער היגטערן אַנדערן, דאַרפֿן אַראָפּנעמען די היטלען פֿאַר דײַטשישע מיליטער־לײַט.

כ׳בין אַרײַן צו מײַנער א קאָלעגין, א כירורג. אין דער דירה — א פּאָגראָם. מיר האָבן ביידע געווײַנט. כ׳האָב זי געטרייסט אוו געבעטן קומען צו מיר, זײַן בײַ מיר...

17.7.1941

קאָשמאַרפֿולע טעג. כ׳שלאָף ניט בײַ נאַכט. די מלחמה גייט אַן מיט א שרעקלעכער אַכזריות און פֿאַרביטערטקייט.

די יידן ווערן אַריבערגעהויבן אין סלאָבאָדקע. דאָרטן, ווו ס׳האָבן געווינט 5 טויזנט מענטשן, ווערן צונויפֿגעשפּאַרט בײַ 30 טויזנט. די יידן פֿאַרקויפֿן פֿאַר גראָשנס זייערע זאַכן אַדער לאָזן זיי איבער באַקאַנטע. צו מיר האָט מען אַנגעפֿירט א סך מְעבלשטיקער.

איבער די גאַסן זעט מען פֿורן, אַנגעלאָדענע מיט בעבעכעס, באַגלייט פֿון נידערגעשלאָגענע מענטשן מיט געלע שטערן. זיי פֿאַרן, אַרויסגעשטויסענע פֿון דער געזעלשאַפֿט, אין געטאָ אַרײַן. און בײַ אונדז שטעלט זיך אײַן דאָס אַלטעגלעכע לעבן: ס׳קומען קראַנקע זיך היילן, צופֿאַסן בריליען. אַלע זאָרגן וועגן עסן. מען רעדט וועגן קאַרטלעך אויף פֿראָדוקטן.

איך פֿיל זיך גיסטיק אויסגעלײַדיקט.

18.7.1941

די שטאָט באַקומט א נאָרמאַל אויסזען. די מענטשן פֿאַסן זיך צו צו אַלץ. בלויז דער אַנבליק פֿון די מענטשן מיט געלע צייכנס, וואָס שלעפּן זיך אין רינשטאָק, נאָגט דאָס האַרץ.

מען ליידיקט אויס די דירות פֿון די יידן, וואָס זענען געלאָפֿן פֿון שטאָט.
די דײַטשן גייען פֿאָרויס. זיי זאָגן, אַז אין אָקטאָבער וועט פֿאַלן מאָסקווע, אין נאָוועמ־
בער־דעצעמבער וועלן זיי אײַננעמען ענגלאַנד און צו יאָנואַר וועט זײַן אַ סוף צו דער
מלחמה. אָבסורד!

20.7.1941

דער רוב געשעפֿטן איז פֿאַרמאַכט. ניטאָ קיין פּראָדוקטן. ריזיקע רייען. אַ צער צו קוקן
אויף די יידן.

23.7.1941

מײַן זון, וויטיע, האָט געענדיקט דעם מעדיצינישן פֿאַקולטעט... קומט צו מיר יעדן טאָג.
קושט מיך, האָט אויף מיר רחמנות... יעדן טאָג קומען אַ סך אומגליקלעכע... איך טרייסט
זיי, העלף, באַהאַלט זייערע זאָכן, גיב אָפּצוענען...
אַ באָפֿעל, מען זאָל זיך אײַנשאָפֿן דײַטשישע פֿאָנען. אין דער היגער צײַטונג —
נאָרישע פֿלוידערײַען וועגן דעם, אַז רוזוועלט געהערט צו אַ מאַסאָנען־לאָזשע, אָן אַ סוף
אַנטיסעמיטישער סם.

27.7.1941

...ווידער רעדט מען וועגן 400 צעשאָסענע יידן. שרעקלעך! מען קאָן ניט אַרבעטן...

28.7.1941

געווען אַ סך קראַנקע...
נאָך דרײַ שעה אין דער ריי, האָט מײַן מיידל געבראַכט אַ שטיקל ביין מיט אַ סימן פֿון
פֿלייש. און דאָס — אויף זיבן טעג. ניטאָ קיין פֿוטער, ניטאָ קיין אייער. דער עולם רעדט
וועגן אַ הונגער, וואָס שטייט פֿאַר דער טיר.
הײַנט איז מײַן געבוירן־טאָג. מיר ווערט 53 יאָר. כ'האָב אין דעם אין גאָנצן פֿאַרגעסן.
„ניטאָ קיין רו אין מײַן האָרץ".
הײַנט האָבן די דײַטשישע מאַכטהאָבערס אַרויסגעלאָזט דעם באָפֿעל נומ׳ 1, וואָס
פֿאַרווערט די יידן צו גיין אויף די טראָטוּאַרן און באַטאָנט, אַז זיי מוזן גיין אין ריינשטאָק
איינער הינטערן אַנדערן. יידן טאָרן זיך ניט באַגנבן מיט קיין טראָנספֿאָרט־מיטלען. אָלע
דראָשקעס און אויטאָס מוזן האָבן די אויפֿשריפֿט: „פֿאַר יידן פֿאַרבאָטן". יידן איז פֿאַרווערט
צו זיצן אויף בענק אין עפֿנטלעכע ערטער, טאָרן ניט אַריין אין עפֿנטלעכע פּאַרקן און
סעדער. ניט קיין טעלעפֿאָן מעגן זיי באַנוצן, ניט ראַדיאָ הערן, ניט קיין אַרבעט און ניט
קיין ווויננונג האָבן. אַכזריותדיק ביז משוגעת!
צווישן די באַזוכערס איז הײַנט געווען אויך די כירורגין ק. איר פּנים האָט געקאָנט
דינען פֿאַר אַ קינסטלער ווי אַ מאָדעל אויסצודריקן לײַדן. די טעג פֿאָרט זי אַריבער אין
געטאָ. כ'האָב זי געטרייסט, געזאָגט, אַז בײַ טאָג קאָן זי זײַן בײַ מיר און בלויז נעכטיקן
ווען זי גיין אַהין. זי האָט אָבער געצוויפֿלט, צי די דײַטשן וועלן עס דערלויבן.

29.7.1941

בײַ נאַכט האָט מען ווידער געשאָסן. געשאָסן מענטשן? די גאַנצע נאַכט זענען מיר ניט געשלאָפן. אויפֿגעשטאַנען קראַנקע.

30.7.1941

די יידן מיט זייערע בעבעכעס האַלטן אין איין פֿאָרן אין געטאָ. זיי גייען אין רינשטאָק, טראָגן געלע שטערן...

ווילד, אומגעהײַער! וואָס וועט זײַן מיט דער מענטשהייט? ס׳גלייבט זיך קוים, אַז נאָך דעם אַלעם וועט מענלעך זײַן אַ נאָרמאַל לעבן.

31.7.1941

איך אַבסערווירן, ווי מען צעראַבעוועט דאָס יידישע פֿאָרמענן אין דער שכנותדיקער דירה. צו ערשט זענען געקומען מיליטעריש לאָסטאויטאָס און אַוועקגעפֿירט דאָס שייגע מעבל פֿאַר עפּעס אַ געגנראָל. דערנאָך זענען געקומען מיליטער־לײַט און צעשלעפּט אַלץ — געשיר, בילדער, פֿאַרשיידענע שטובזאַכן. צו ערשט האָבן די זאַכן אַראָפּגעטראָגן רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע, דערנאָך האָבן עס געטאָן עטלעכע יידן, געכאַפּטע אין גאַס, וועלכע מען האָט מיטגעבראַכט מיט דער מאַשין.

און איבער די גאַסן הערן ניט אויף צו פֿאָרן בידנע דאָרפֿישע פֿורלעך מיטן ביסל אַרעמקייט, וואָס יידן פֿירן אין געטאָ אַרײַן. אויף די פֿורן — עלטערע לײַט, קליינע קינדער. מען זאָגט, אַז בלויז ביז מאָרגן וועט זײַן די יידן דערלויבט מיטצונעמען אין געטאָ זייערע זאַכן. דעריבער אײַלן זיי אַלע.

1.8.1941

אין דער פֿרי האָב איך געזען דורכן פֿענצטער פֿאָרבײַפֿאָרן אַ לאַנגן פֿויערשן וואָגן. אויף אים — איבערגעקערטע טישלעך, שטולן און מאַטראַצן. צווישן זיי איז געזעסן אַ באַקאַנטער דאָקטער, האָלטנדיק צווישן קינדערלעך לעבן זיך. מען פֿאָרט און מען פֿאָרט אין געטאָ. ליטווישע פֿויערים און דראָזשקענישקעס רײַסן פֿון די יידן גרויסע געלטער פֿאָרן טראַנספֿאָרט.

ס׳טוט ווײ דאָס האַרץ. כ׳ווייס ניט ווי, אָבער קעמפֿן דאָרף מען. האָבן מיטלייד, באַ־דויערן איז ווייניק. כ׳העלף אַ סך, ניט רעכענענדיק זיך מיט קיין זאָך. אָבער דאָס איז דאָך ווי אַ טראָפֿן אין ים.

3.8.1941

אַ קראַנקער האָט מיר הײַנט דערציילט, אַז אין זיבעטן פֿאָרט האָט מען דערשאָסן 1200 מענטשן. עס זענען דאָרטן אויסגעגראָבן געוואָרן טיפֿע גריבער, מען הייסט די קרבנות זיך אויסטאָן און מען צעשיסט זיי מיט קוילן־וואָרפֿערס... די גריבער פֿאַרשיט מען מיט קאַלך.

אַ צווייטער פֿאַציענט זאָגט, אַז דעם 26סטן יוני האָט מען אויסגעגראָבן אַ לאַנגע, גרויסע גרוב, ווי פֿאַר אַ פֿונדאַמענט. אַ גאַנצן טאָג האָבן רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע גע־טראָגן אַהין טויטע קערפּערס. ער מיינט, אַז מען האָט געטייט אַ צווי טויזנט יידן. צווישן

זיי — 40 יונגע מיידלעך. געשאַסן האָבן ליטווישע „פּאַרטיזאַנער־אַקטיוויסטן", אַנגעפֿירט פֿון דייטשן (מען זאָגט, אַז די דייטשן פֿילמירן עס).

אין פּלונגיאַן האָט מען דערשאָסן אַלע יידן. אויך אַלע פֿרויען, אַפֿילו מיט קינדערלעך אויף די הענט. אינעם שטעטל, וווּ ס׳וווינט וואַלייטיס, האָט מען צו ערשט געצוווּנגען די יידן טראָגן שווערע שטיינער פֿון איין עק גאַס ביזן צווייטן און צוריק. דערנאָך האָט מען אַלע מענער דערשאָסן...

דער פֿינצטערער ליטווישער המון איז איצט אַ געהאָרכיק פֿלי־זיין אין די הענט פֿון די היטלעריסטישע פֿאַשיסטן. איך שפּיר זיך עלנט צווישן אַזוי פֿיל שׂונאים. כ׳האָב מער מורא פֿאַר מענטשן ווי פֿאַר ווילדע חיות. „שלאָפֿסטו, געראָכטקייט, אָדער ביסט דערהרגעט?" — פֿרעגט מיקעל־אַנזשעלאָ אין איינעם פֿון זײַנע לידער.

4.8.1941

הײַנט איז דער לעצטער טאָג, וועלכן מען קאָן נאָך פֿרײַ אַרײַן און אַרויס פֿון געטאָ.[30] „געטאָ", ס׳האָט מיך דערמאָנט אין מיטל־עלטער. אָזוי איז איצט אָנגערופֿן געווארן אַ קוואַרטאַל פֿון דער קאָוונער פֿאַרשטאָט וויליאַמפּאָלע (סלאָבאָדקע), פֿון וואָנען עס זענען אַרויסגעהויבן געווארן די „קריסטן" און אַנשטאָט זיי האָט מען אַרײַנגעטריבן יידן. הײַנט איז דער טויער אָפֿן און נאָך ניט באַוואַכט.

איך בין אַוועק באָזוכן עטלעכע גוטע פֿרײַנד און זיך געזעגענען מיט זיי, אפֿשר אויף שטענדיק... די געטאָ־איינווינערס וועלן ווערן אַרעסטאַנטן און אַרויסגיין וועלן זיי צו דער אַרבעט אונטער אַ שטרענגער באַוואַכונג. מיט אַ געפֿיל פֿון בושה צי גאָר פֿון שולד האָב איך איבערגעטראָטן די שוועל פֿון אַן איינגעפּאָלן שטיבל, אין וועלכער מען האָט איינגע־קוואַרטירט מײַן גוטע באַקאַנטע, די גינעקאָלאָגין ד״ר פּ. אָשישנסקי צוזאַמען מיט נאָך צוויי משפּחות. די בעטן זענען געשטאַנען ענג איינס לעבן אַנדערן. אַ טישל, אַ בידנע שאַנק מיט אַ ביסל זאַכן פֿון אַלע משפּחות, האָט מען קוים אַרײַנגעשפּאַרט אין פֿאַדער־צימערל. די שטימונג בײַ מײַנע פֿרײַנד איז אַ געדריקטע אָבער סטאָיש־מוטיקע: „מיר זענען פֿאַר־אורטיילט. דאָס אייניציקע וואָס אונדז בליבט — איז לעבן און שטאַרבן בכּבֿודיק". מיר האָבן אָפּגערעדט ווי צו קאָנטאַקטירן, און זיך געזעגנט. וואָס דערוואַרט זיי? וועלן מיר זיך נאָך אַ מאָל באַגעגענען?[31]

5.8.1941

אַ שווערער, כמאַרנער טאָג... די צעשיסונגען ווערן פֿאַרגעזעצט. מען כאָפּט אויף די גאַסן, מען שלעפּט מענטשן פֿון די שטיבער, מען פֿירט יידן מאַסנווײַז.

7.8.1941

טעג אָן ליכט. אַלץ דאָס זעלבע. כ׳גיי ניט אַרויס פֿון שטוב, אָבער אויך דורכן פֿענצטער זע איך אין גאַס די פֿאַרמוטשעטע מענטשן מיט די געלע שטערן. יידן מעגן קויפֿן אויפֿן

---

30 אַ געוויסע אומפֿינקטלעכקייט. קאָוונער געטאָ איז אָפּגעשלאָסן געווארן דעם 15טן אויגוסט 1941.

31 מיר האָבן זיך מער ניט באַגעגנט. זיי זענען אומגעבראַכט געווארן בעת דער „גרויסער" אַקציע. זע מײַן פֿאַרצייכענונג פֿון 30סטן אָקטאָבער 1941. (באַמערקונג פֿון מחבר).

מאַרק בלויז נאָך 10 אין דער פּרי, וועט אַלץ איז שוין פּמעט אויספֿאַרקויפֿט. די אַרעסטן הערן ניט אויף. ס׳האָט זיך אויפֿגעהאָנגען אַ ליטווינער, וואָס האָט געהאָט אַ יידישע פֿרוי.

12.8.1941

היינט בין איך ווידער געווען אין געטאָ. די גאַסן זענען אַרומגעפֿלאָכטן מיט שטעכל־דראָט פּמעט ביז צו די דעכער פֿון די שטיבלעך. אין איין אָרט האָט מען אויפֿגעבויט אַ הילצערנע בריק, אַ וויאַדוק, כּדי די יידן זאָלן ניט „פֿאַרשוועכן" אַ קריסטלעכע גאָס בײַם גיין פֿון איין טייל געטאָ אין צווייטן. אַרעמע, האַלב חרובֿע פֿאַרשטאָט־שטיבלעך. פֿאַר־פֿיניקטע פּנימער. אין דרויסן וואַלגערן זיך קלומיקלעך מיט זאָכן, מעבלשטיקער, וואָס מען האָט ניט געקאָנט אַרײַננעמען אין די אָנגעפֿראָפּטע היזלעך... ערשט היינט האָט מען זיי אָנגעשלאָסן עלעקטרע. ברויט — צו 100 גראַם אַ טאָג אויף אַ מענטש. איין קליין קרעמל. אַ לאָנגע ריי אָן אַ סוף. ניטאָ קיין שפּײַז, ניטאָ קיין ליכט, ניטאָ קיין ראַדיאָ, ניטאָ קיין ביכער... פֿאַראַן די דערוואַרטונג פֿון אומפֿאַרמײַדלעכן טויט.

25.8.1941

די טעג איז צו מיר געקומען אַ סטודענט און דערציילט, אַז אים האָט מען געהאָט אַרעסטירט. געבראַכט אין פּאָליציאַנטן האָבן געבראַכט צו שלעפּן יידישע מיידלעך, וואָס האָבן געווינט, שרעקלעך געשרינען... די פּאָליציאַנטן האָבן זיי פֿאַרגוואַל־דיקט, געמאַטערט אַ גאַנצע נאַכט און באַגינען ערגרע אַוועקצופֿירט... מסתּמא דערשאָסן. די שיסערײַען הערן ניט אויף. אין געטאָ קומען פֿאָר הויזזוכונגען און אויף 300 פֿורן וועלט אַרויסגעפֿירט אָנגעראַבעוועט פֿאַרמעגן.

שווער צו לעבן, בעת דערנעבן ליידן מענטשן אַזוי שטאַרק.

30.8.1941

אַ גאַנצן טאָג מיט די קראַנקע. די אַרבעט איז מײַן אייניקע טרייסט.

אין גאָס האָב איך געזען אַזאָ בילד: עטלעכע יידן זענען געגאַנגען מיט זעקלעך גרינוואַרג. פֿון אַ פֿאַרבײַגעפֿאָרענעם אויטאָ איז אַרויס אַ הויכער, געזונטער דײַטש אין אָן עסעס־אוניפֿאָרעם. מיט אַ רוט האָט ער געגומען שלאָגן די יידן. זענען זיי אָנטלאָפֿן, איבערלאָזנדיק די זעקלעך. דער דײַטש האָט זיי אויסגעשאָטן, פֿונאַנדערגעוואָרפֿן און געלאַכט...

די רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע הונגערן שרעקלעך. צו מאָל געלינגט מיר זיי איבער־צוגעבן אַ ברויטל, שפּעק, קאָרטאָפֿל, וואָס איך קריג פֿון מײַנע באַקאַנטע אָדער פֿאַציענטן.

2.9.1941

אין דער פּראַוינץ זענען שוין אַלע יידישע מענער אומגעבראַכט. איצט צעשיסט מען די פֿרויען און קינדער...

טראַגיש איז די לאַגע פֿון די געמישטע פֿאַרן. אַ ליטווינער וואָס האָט געהאָט אַ יידישע פֿרוי, האָט זי דערשאָסן, דערנאָך זייערע צוויי טעכטער און זיך אַליין.

5.9.1941

הײַנט איז געווען פּובליקירט: „,ווער עס וועט העלפֿן די קריגס־געפֿאַנגענע, וועט ווערן אַרעסטירט און בײַם פּרווו צו אַנטלויפֿן — דערשאָסן ווערן!" אונטערגעשריבן האָט דעם באַפֿעל דער ליטווישער שטאָט־קאָמענדאַנט.

8.9.1941

אין געטאָ קומען פֿאַר טאָג־טעגלעך הריגות פֿון מענטשן.

איינער אַ ליטווישער רוצח האָט זיך געפּלײַסט מיט די אַנגעראָבעווועטע בײַ יידן דרײַ גאַלדענע זייגערס און געזאָגט: „,מען דאַרף אונטערשיסן נאָר איינעם, אַ זשיד, וועל איך האָבן פֿיר"...

עס קורסירן עקשנותדיקע קלאָנגען, אַז ביז אָקטאָבער וועט מען פֿאַרטיליקן אַלע יידן. אין דער פּראָווינץ האָט מען שוין צעשאָסן אויך אַלע פֿרויען און קינדער. שווי־דערלעך!

12.9.1941

מײַנע אַ פּאָציענטין וואָס האָט עס אַליין געזען, דערציילט, אַז אין מאַריאַמפּאָל[32] האָט מען געהאָט אויסגעגראָבן אַ גרויסע גרוב, אַריַינגעטריבן אַהין די יידישע פֿרויען און קינדער, וואָס האָבן שרעקלעך געווויינט און געשריִען. מען האָט זיי דערשאָסן פֿון אויטאָ־מאָטן. דערנאָך האָט מען אויף די דאָזיקע, נאָך וואַרעמע, זיך צאַפּלענדיקע קערפּערס און, מעגלעך, אויך אויף לעבעדיקע, באַפֿוילן זיך אויסלייגן די פֿאַלגנדיקע אא״ו, ביז די גרוב איז פֿול געוואָרן... אָפּילו ליטווישע שיסערס זענען געפֿאַלן אין חלשות און מען האָט אַרויסגערופֿן פֿאַר זיי דיִ גיכע הילף. די יידישע פֿרויען זענען געבליבן אין די ליפֿטשיקעס און אונטער־הייזלעך, די מענער — אינעם אונטערוועש. זייערע זאָכן האָט מען דערנאָך צעטיילט צווישן די שיסערס.

כ׳האָב באַגעגנט אַ מחנה יידן מיט געלע שטערן, געטריבענע אויף צוואַנגאַרבעט. אַלע — מיט גלײַכגילטיקע פּנימער, ווי בײַ מתים. שרעקלעך געווען אַנצוקוקן די פֿאַראורטיילטע. די סאָלדאָטן וואָס האָבן באַוואַכט, האָבן זיי געצוווּנגען צו גיין האַסטיק, מאַרשירנדיק און געצוווּנגען אַראָפּנעמען די היטלען פֿאַר יעדן באַגעגנטן דײַטש.

16.9.1941

כ׳האָב געזען אַ מחנה אָפּגעריסענע און אָפּגעשליסענע יידן, באַוואַכט פֿון ליטווישע „פֿרײַוויליקע". די יידן טראָגן זעקלעך מיט גרינווּאַרג, שײַטלעך האַלץ, כּלים צום עסן. שווײַגנדיקע שאָטנס פֿון מענטשן... פֿאַרבײַגייערס קוקן אויף זיי — ווער מיט מיטלייד, ווער מיט שאָדנפֿרייד, חוזק אַדער גלײַכגילט.

19.9.1941

דינסטיק האָט מען אויף אַ פּלאַץ אין געטאָ צונויפֿגעטריבן אַ מאַסע מענטשן: אַלטע לײַט, פֿרויען און אָפּילו קינדער. פֿון אַלע זײַטן — קוילן־וואַרפֿערס און באַוואַפֿנטע ליטווי־

32 אַ קרײַזשטאָט, בײַ 60 ק״מ פֿון קאָווונע.

נער און דײַטשן. נאָך דעם ווי מען האָט אַ פּאָר שעה אָפּגעהאַלטן די ייִדן אין דערוואַרטונג פֿון אומפּאַרטײִדלעכן טויט, איז אַנגעפֿאָרן אַ דײַטשישער מאָטאָציקליסט און באָפֿוילן אַלע־מען זיך פֿונאַנדערצוגיין.

אין דער פּאָרשטאָט שאָנץ האָבן די דײַטשן דערשאָסן אַ יוגנטלעכן, וואָס האָט אַ קריגס־געפֿאַנגענעם דערלאַנגט אַן עפּל. אויף לוקשיאַ־גאָס האָט אַ דײַטשישער פּאָטרול דערשאָסן אַ מיידעלע, וואָס איז געגאַנגען 10 מינוט שפּעטער פֿון דער אײַנגעשטעלטער קאָמענדאַנט־שעה.

שוין דעם דריטן טאָג באַהאַלט איך אַ „שווער קראַנקע"... די נעכט ציען זיך אומענדלעך לאַנג אין אַנגעשפּאַנטער דערוואַרטונג. ס׳איז צוליב אומאַנגענעמלעכקייט אַדער ס׳מאַכט די מורא פֿאַר די, וואָס נעכטיקן בײַ מיר...

טאָג־טעגלעך דערציילט מען מיר וועגן דערשיסונגען פֿון ייִדישע פֿרויען און קינדער. ווו איז דאָס אינטערנאַציאָנאַלע רעכט? שוין בעסער צו זיצן אין תּפֿיסה און ניט זען, ניט הערן, ניט וויסן!

20.9.1941

דורך זײַטיקע געסלעך האָב איך דערגרייכט די געטאָ. ווי אָפּגערעדט, געדאַרפֿט איבער־געבן שפּײַז. בײַם שטעכלדראָט־צוים האָט אַרומגעשפּאַצירט אַ וואַכמאַן. כ׳האָב אים געגעבן געלט, האָט ער זיך אומגעקערט מיטן רוקן און אַוועק. כ׳האָב אַריבערגעוואַרפֿן איבערן צוים דאָס פּעקל און אַ צופֿרידענע זיך אומגעקערט אַהיים.

24.9.1941

אין געטאָ שיסט מען בײַ נאַכט... מען האָט ערגעץ אַרויסגעפֿירט פֿון דאָרטן אַנדערט־האַלבן טויזנט מענטשן אין עלטער פֿון פֿופֿצן ביז פֿופֿציק... דאָס סאָמע שרעקלעכסטע איז פּערמאָנענט צו וואַרטן אויפֿן טויט, די אָפּגענומענסלאָזיקייט...

27.9.1941

...יאָ, מען האָט טאָקע אַרויסגעפֿירט פֿון געטאָ טויזנט און פֿיר הונדערט מענטשן. קיינער פֿון זיי האָט זיך ניט צוריקגעקערט. מען דערציילט, אַז די דײַטשן האָבן געהייסן די ליטווינער שלאָגן און הרגענען ייִדן און אַליין האָבן זיי עס בשעת־מעשׂה פֿאָטאָגראָפֿירט...

הײַנט האָב איך געזען, ווי פֿון אַ מחנה געטריבענע, קוים לעבעדיקע רוסישע קריגס־געפֿאַנענע האָט איינער האָסטיק זיך אײַנגעבויגן און אויפֿגעהויבן פֿון ברוק אַ ניט קיין דערריכערטן סיגאָרעט. אַ קאָנוואָיִר פֿון דער עס־עס האָט אים דערפֿאָר גענומען שלאָגן, קאָפּען מיט די פֿיס אין בויך, אין שטערן. כ׳האָב ניט אויסגעהאַלטן און געזאָגט, אַז ס׳איז אַ שאַנד אַזוינס צו טאָן. האָט דער גזלן גראָב, מיט אַ ווילד פּנים, מיר געהייסן שווײַגן, אויב ניט, וועט אויך מיט מיר זײַן אַזוי...

2.10.1941

די קלאָנגען, אַז מען וועט אומברענגען די ייִדישע קינדער, ווערן אַלץ עקשנותדיקער. ס׳קומען אַ סך מוטערס... די מענטשן צאָפּלען זיך, זוכן רעטונג, זוכן ווי עובֿר צו זײַן די אוממענטשלעכע געזעצן...

ס׳גראָט גאָר קליינע קינדער, ביז א יאָר, איינצוארדענען אין קינדער־אַנשטאַלטן אויף דער פּראָווינץ. מען שפּריצט זיי אין א שלאָפּמיטל בעתן אַרויסטראָגן פֿון געטא, זיי זאָלן ניט ווייגען, און גוטע פֿרויען (וו. ג.[33] און י. ש.) זאָרגן זיך וועגן זיי...

7.10.1941

מיין זון, וויטיע, האָט אויף ענגליש באָשריבן אַלץ, וואָס אַרום אונדז טוט זיך. כ׳בין געווען אַרײַן צו א באָקאַנטער אַרטיסטין, וואָס האָט אין אויסלאַנד א הויכגעשטעלטן באַקאַנטן... מעגלעך, אַז די וועלט־עפֿנטלעכקייט ווייסט ניט, וואָס דאָ געשעט. מען דאַרף אינפֿאָרמירן. בכלל־אופֿן דאַרף מען זוכן וועגן צום קאָמף. זי איז אַן אינטערעסאַנטע פֿרוי, ניט קיין פּאָרשוין, אָבער מיט א גרויסן אינערלעכן כּוח. זי האָט מסכּים געווען...[34]

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די רעגיסטראַציע פֿון פּאָליאָקן און רוסן. צו וואָס ? נײַע קרבנות ?

15.10.1941

א מודעה אויף ליטווישׁ :

„כאָטש דער רובֿ פֿון די ניכטער דענקענדיקע ליטווינער מיידט אויס א וועלכן ניט איז קאָנטאָקט מיט יידן, קאָן מען אָבער טאָג־טעגלעך פֿעסטשטעלן, אַז די יידן, וואָס גייען פֿון געטא צו און פֿון דער אַרבעט, געלינגט אויפֿצושטעלן פֿאַרבינדונגען מיט ליטווישע בירגער.

דעריבער :

1. ס׳איז פֿאַרוואָרט אָלע אײַנוווינערס פֿון ניט־יידישער נאַציאָנאַליטעט צו האָבן א וועלכן ניט איז קאָנטאָקט מיט יידן. ס׳איז פֿאַרוואָרט צו פֿאַרקויפֿן, בײַטן אָדער שענקען יידן שפּײַז־פּראָדוקטן אָדער וועלכע ניט איז סחורות.

2. דער דײַטשישער פֿאָליציי און דער ליטווישער הילף־פֿאָליציי איז באָפֿוילן אָנצונעמען די שטרענגסטע מיטלען, בכדי ניט צו דערלאָזן קיין קאָנטאָקטן פֿון ניט־יידן מיט יידן. וואָר ס׳וועט עובֿר זײַן אויפֿן דאָזיקן באָפֿעל, וועט שטרענג באָשטראָפֿט ווערן".

שרעקלעך ! טויזנטער מענטשן ווערן אָזוי דערנידריקט, ווערן אומגעבראַכט, און בלויז דערפֿאַר, וואָס זיי זענען פֿון אַן „אָנדער בלוט"...

30.10.1941

ווידער ! דעם 28סטן אָקטאָבער האָט מען אַרויסגעפֿירט פֿון געטא 10 טויזנט מענטשן צום טויט. אויסגעקליבן עלטערע לײַט, מוטערס מיט א סך קינדער, די וואָס טויגן ניט צו

---

33 וואָנדאָ גושטשײַטע, דעם צווייטן נאָמען דערמאָן איך זיך ניט. (באָמערקונג פֿון מחבר פֿון יאָר 1945).

34 ס׳איז די סאָליסטין פֿון דער קאָוונער אָפּערע, ווינצע יאָנושקײַטע־זאָונענע, די פֿרוי פֿון א געווע־זענעם אויסערן־מיניסטער פֿון ליטע. זי האָט זיך אָנגענומען איבערצוגעבן אין דער אָמבאָסאָדע פֿון פֿשאָ דעם דאָקומענט, אין וועלכן עס זענען פֿיקסירט פֿאַקטן וועגן די רציחות פֿון די דײַטשן און זייערע אַרטיקע מיטהעלפֿערס. דער דאָקומענט הייבט זיך אָן און פֿאַרענדיקט זיך מיט א האָרצרײַסנדיקן רוף צו דער וועלט־עפֿנטלעכקייט ניט צו שווײַגן. קענטיק, אַז ווי.־ז. האָט די בקשה אויסגעפֿילט. א קאָפּיע פֿון דאָקומענט האָט וו. קוטאַרגא אויסגעהיט. (באָמערקונג פֿון מחבר פֿון יאָר 1945). א קאָפּיע געפֿינט זיך אויך אין יד ושם (P–18/9).

דער אָרבעט. אָ סך טראָגעדיעס: דאָ איז דער מאַן געווען אין שטאָט אויף אָרבעט און קומענדיק צוריק ניט געפונען זײַן פֿרוי און די קינדער. אָדער מען האָט איבערגעלאָזט די פֿרוי, און דעם מאַן אַוועקגעפֿירט. עדי־ראַיה דערציילן, אז אָ טאָג פֿאָר דעם האָט מען געמאַלדן, אז אַלע, אויסער די אָרבעטער מיט פֿרײַער אָרויסגעגעבענע ציטַגענישן פֿאָר ספּע־ציאַליסטן, דאַרפֿן זיך צונויפֿקלײַבן 6 באָגינען און זיך אויסשטעלן אין קאָלאָנעס.[35] די ערשטע איז געשטאַנען די קאָלאָנע פֿון „עלטסטן ראַט" מיט זייערע משפּחות, דערנאָך — די יידישע געטאָ־פֿאָליציי און ווײַטער — די אָרבעט־בריגאָדעס און אַלע אָנדערע. איינעם האָט מען געשיקט אויף רעכטס, וואָס עס באַטײַט טויט, דעם צווייטן — אויף לינקס. דער פֿלאַץ איז געווען אָרומגערינגלט מיט אָ שטאַרקער באַוואַכונג און קוילן־וואַרפֿערס. ס׳איז געווען קאַלט און פֿראָסטיק. די מענטשן זענען אָפּגעשטאַנען הונגעריקע אָ גאַנצן טאָג. קינדער האָבן געווײַנט בײַ די מוטערס אויף די הענט.

וועגן גורל פֿון די אָפּגעקלײבענע האָט קיינער קיין זאָך ניט חושד געווען. מען האָט געמיינט, אז מען פֿירט אָריבער אין אַ נײַעם וווינאָרט. (די אָפּגעקלײבענע מענטשן האָט מען געטריבן אין אָ פֿרײַער אויסגעליידיקטן געטאָ־ראַיאָן. דאָ האָט מען זיך געקריגט, געאַמפּערט איבער די דירות...) באַגינען האָט זיך פֿאָרשפּרייט אָ קלאַנג, אז אין נײַנטן פֿאָרט האָבן קריגס־געפֿאַנגענע אויסגעגראָבן טיפֿע גריבער. וועג מ׳האָט די מענטשן אַהין אָוועק־געטריבן, האָבן אַלע פֿאָרשטאַנען, אז ס׳איז דער טויט. מען האָט אָנגעהויבן וויינען, שרײַען. ווער ס׳האָט אויפֿן וועג געפֿרווט לויפֿן, איז דערשאָסן געוואָרן. אָ סך טויטע זענען געבליבן אין וועג אויף די פֿעלדער. אין פֿאָרט האָט מען די מענטשן געצוווּנגען זיך אויסטאָן און צו דרײַ הונדערט אָ פֿאָרטיע אָריינגעטריבן אין די גריבער. דערנאָך די מענער... אָ סך זענען לעבעדיקע באַגראָבן געוואָרן... די רוצחים זענען געווען שיכור...

וועגן דעם אַלץ האָט מיר דערציילט אָ באַקאַנטער, לויט די רייד פֿון אָ דײַטש, וואָס איז בײַגעווען דאָרטן. דער דײַטש האָט דערגעבן, אז ער האָט געשריבן זײַן פֿרוי, אָ קאָטוי־לין: „נעכטן האָב איך זיך איבערצייגט, אז ס׳איז ניטאָ קיין גאָט. וועג ער איז יאָ פֿאָראָן, וואָלט ער ניט דערלאָזן דאָס, וואָס איז געשען..."

31.10.1941

אָ סך זאָרג און אָרבעט. אָ סך באַוכערס... צווישן די „קראַנקע" — אָ סך קינדער... איך כלאַפֿאַטשע, וועמען אַוועקצושיקן אין אָ יתומים־הויז, וועמען — אין אָ מאַאַסטיר, וועמען — אין דאָרף. כ׳שרײַב אויס פֿאָרשיידענע צעטלען, באַזאָרג אָרויספֿאָר־שײַנען אַ״וו. שטענדיק נעכטיקן בײַ מיר עטלעכע מענטשן...

הײַנט איז בײַ מיר געווען אָ מערקווערדיקע פֿרוי,[36] אָ זעלטענע, לויטן פּוח פֿון כּא־ראַקטער. איר מאַן, האָט געקעמפֿט פֿאָר דײַטשלאַנד אין יענעם וועלט־קריג, געהאַט אָ קריץ

---

35 אָ געוויסע אומפֿינקטלעכקייט: דער באַפֿעל זיך צו שטעלן אויפֿן פּלאַץ צו דער סעלעקציע האָט געגאָלטן פֿאָר אַלע אײַנווינערס פֿון געטאָ אָן אויסנעם.

36 העלענע האַלצמאַן, אָ מאַלערין, אָ דײַטשקע. איז געווען חתונה געהאַט פֿאָר אָ דײַטשישן ייִד וואָס האָט געלעבט אין קאָוונע אין דער צײַט צווישן בייִדע וועלט־מלחמות און אָנגעפֿירט מיט דער באַווסטער דײַטשישער בוכהאַנדלונג „פֿריבאָטש". העלענע האָט אָ סך געהאָלפֿן ייִדן פֿון געטאָ, גערעטעוועט זייערע קינדער.

פֿאַר העלדישקייט, איז אומגעבראַכט געוואָרן אין די ערשטע טעג פֿון קריג. זייערע אַטאַכטער, אַ זייער מוטיק מיידל, אַ קאַמיוגיסטין, איז די טעג דערשאָסן געוואָרן אין נײַנטן פֿאָרט פֿאַר „פֿאַרשפּרייטן צווישן דײַטשישע סאָלדאַטן אַנטי־מלחמה־שטימונגען". די צוויי־טע טאַכטער, ווי אַ האַלבע יידישקע, האָט געדאַרפֿט גיין אין געטאָ. באַהאַלט זי אויס די מוטער, וואָס געפֿינט זיך אין שטענדיקער ספּנה. און די דאָזיקע פֿרוי העלפֿט נאָך אַנדערע! זי האָט בײַ מיר געקראָגן סם, בכדי אײַנצונעמען, אויב מען וועט זי אַרעסטירן...

9.12.1941

וויטיע פֿאָרט אַרום פֿון דאָרף צו דאָרף, בלאָנקעט פֿון שטוב צו שטוב, זוכט צו העלפֿן זײַן יוגנט־חבֿר, טאָליע,[37] וואָס באַהאַלט זיך אויס מיט זײַנע עלטערן. לסוף באַגעגענען זיי זיך אין אַ שטאָל, אין היי, אין שטענדיקער מורא. וויטיע גיט אים איבער דאָס, וואָס ער האָט פֿאַר זיי געבראַכט, מוטיקט די משפּחה. זײַן חבֿר געפֿינט אַ געלעגנהייט צו לייענען ביכער, פֿושקינס לידער. ער שרײַבט וועגן זײַן גלויבן אין דער מענטשהייט, וואָס וועט באַזיגן די רישעות און וועט סוף־כל־סוף אויפֿשטעלן אַ גערעכט, גליקלעך לעבן.

איך בין שטאָלץ מיט וויטיעס מוט און גוטהאַרציקייט. צו גליַיך שרעקט עס מיך...

29.12.1941

ווידער האָט מען געבראַכט פֿראַנצייזישע, אונגאַרישע, רומענישע יידן.[38] מען האָט געזען, ווי זיי זענען געגאַנגען פֿון וואָקזאַל, גוט אָנגעטאָנענע, מיט טשעמאָדאַנען, מוטיקע. געמיינט, אַז מען האָט זיי געבראַכט אויף אַרבעט. אין עטלעכע טעג אַרום זענען זיי שוין ניט געווען צווישן די לעבעדיקע... מען האָט זיי אומגעבראַכט אין נײַנטן פֿאָרט. אָלץ אָפּטער רופֿט מען אים — דער פֿאָרט פֿון טויט.

הײַנט איז געקומען אַ מאַדנער אומבאַקאַנטער מאַנצביל. פֿון אויסזען — אַן אַרבעטער, און געזאָגט, אַז איך דאָרף זײַן מער אָפּגעהיט, און איז מיסטעריעז אַוועק. צי ניט אַ מאָל אַ פּראָוואָקאַטאָר?

31.12.1941

מיר איז געראָטן איבערצוגעבן ברויט און פּאַפּיראָסן קריגס־געפֿאַנגענע, וואָס מען האָט אונטער אַ קאָנווּאי געפֿירט איבער דער גאַס.

בײַ טאָג האָט מיך באַזוכט אַן אינזשעניר, אַ ייִד פֿון געטאָ, אַ מאָל — אַן אָנגעזעענער געזעלשאָפֿטלעכער טוער. ער האָט זיך אַרויסגענבֿעט פֿון אַרבעטפּלאַץ און געקומען צו מיר, כאָטש דאָס איז געפֿערלעך פֿאַר אונדז ביידן. אין דער גרויסער אָקציע האָט ער פֿאַרלאָרן צוויי שוועסטער. כ׳האָב אים אָפּגעגעבן די זאָכן, וואָס ער האָט בײַ מיר באַהאַלטן, געגעבן געלט, ברויט, פּוטער. ער האָט געזאָגט, אַז זײַנע כּוחות גייען אויס...

ערב נײַיאָר! אָלע שטוביקע זענען אָוועק. כ׳האָב אײַנגעהייצט דאָס אייוועלע.

---

37 שוואַרץ, אַ סטודענט פֿון קאָוונער אוניווערסיטעט, איז אומגעקומען מיט זײַן משפּחה פֿון די הענט פֿון ליטווישע רוצחים, וואָס האָבן זיי געפֿונען אויסגעבאַהאַלטן אין אַ שײַער, אין אַ דאָרף, נאָוועמבער 1942. (באַמערקונג פֿון מחבר פֿון יאָר 1945).

38 אומפֿינקטלעך. געבראַכט האָט מען אין דער צײַט יידן פֿון דײַטשלאַנד און עסטרײַך.

אַ מידע, פֿאַרקלעמטע, פֿאַרטרויערטע, ליג איך אין טראַכט וועגן די מיליאָנען מענטשן, וואָס לײַדן אין רוסלאַנד. אָבער זיי געפֿינען זיך דאָך צווישן אייגענע, זיי אַרבעטן, קעמפֿן. שווערער, אַ סך שווערער איז די, וואָס זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין דער אָקופּאַציע...

דאָס יאָר 1941 וועט אויף אייביק בליבן אין דער געשיכטע ווי אַן עדות פֿון דעם פֿאַרברעכערישן אָנפֿאַל פֿון די דײַטשן און פֿון העלדישן פֿאַרטיידיקן זיך פֿון די רוסן. היטלער טענהט שווינדלעריש, אַז „דער אמת וועט באַזיגן דעם שקר". מיר זענען אָבער איבערצײַגט, אַז וויפֿל עס זאָל ניט געדויערן דאָס געראָנגל, וועט דאָס ליכט גובֿר זײַן דעם חושך...

פֿון אַוונט איז געקומען וויטיע. מיר האָבן אויסגעטרונקען פֿאַרן נײַעם יאָר, פֿאַרן נצחון, פֿאַר דער באַפֿרײַונג, פֿאַר אַלע וואָס קעמפֿן קעגן דאָס שלעכטס...

און דערווײַלע... הינטער דער וואַנט הוליען שיפֿורע דײַטשן מיט ליטווישע וואַכלײַט. שרײַען, גוואַלדעווען. זיי גלייבן נאָך אין זייער ענדגילטיקן טריומף.

ווי רירנדיק עס בליט אויף מײַן טישל אַ באַשיידענע פֿרימולע, באַקומען צו נײַיאָר. אַ מאָל פֿלעגט מײַן צימער זיך טרינקען אין בלומען. איצט — פֿאַרטונקלונג, פֿלעקטיפֿוס, טויט, אָקופּאַציע. אָבער ערגעץ ווו איז שוין פֿרילינג, זון, וואַרעמקייט. מײַן בלימל אויפֿן טיש איז זייער ערשטער שליח.

דער גורל פֿון די טעלזשער יידן

די דײַטשן האָבן פֿאַרכאָפּט טעלזש (טעלשיאי), אַ קרײַזשטאָט אין מערב־ליטע, דעם 26סטן יוני 1941. אויפֿן אָרט זענען געבליבן פּמעט אַלע יידן, ווײַל נאָר געציילטע איז געלונגען זיך צו עוואַקויִרן אין דער טיף פֿונעם סאָוועטן־פֿאַרבאַנד. גלײַך אויף מאָרגן, דעם 27סטן יוני, זענען שוין געווען אויסגעהאָנגען מודעות אין דײַטש און ליטוויש, אַז יידן טאָרן זיך ניט באַווײַזן אין גאַס. דײַטשן און זייערע אָרטיקע משרתים — באַוואָפֿנטע באַנדעס ליטווינער מיט ווײַסע אָרעמבענדער אויפֿן לינקן אָרבל (אַ נאָמען האָבן זיי זיך געגעבן „פֿאָרטיזאַנער", שפּעטער האָט דער עולם זיי גערופֿן — די „ווײַסבענדלדיקע") זענען געגאַנגען פֿון שטוב צו שטוב, אַרויסגעטריבן אַלע יידן, קליין און גרויס, און צונויפֿ־געזאַמלט זיי אויף אַ פּלאַץ לעבן דער אָזערע מאַסטיס.

די איבער 2,500 צונויפֿגעטריבענע אָהער יידן זענען אַרומגעשטעלט געוואָרן מיט קויל־וואַרפֿערס און מיט אַ שטאַרקער שמירה. ס׳האָט געהערשט אַ טויטע שטילקייט. כ׳בין געווען ווי פֿאַרשטיינערט און בלויז געפֿרעגט מײַן מאַן, ווי זאָל איך האַלטן אונדזער טעכטערל, נעמה. אפֿשר נעמען זי אויפֿן האַנט, בכדי מיר זאָלן אַלע דערשאָסן ווערן און פֿאַלן צוזאַמען...

ווי לאַנג מיר זענען אָזוי געשטאַנען, האָב איך דעמאָלט ניט געפֿילט און געדענק ניט. ס׳איז געוואָרן פֿינצטער. פֿלוצעם האָט מען געהייסן די פֿרויען מיט די קינדער גיין אַהיים. די מענער זענען געבליבן.

מיט נאָך עטלעכע פֿרויען זענען מיר, אַנקומענדיק אין שטאָט, אַרײַן אין עפּעס אַ פֿינצטערער שטוב. (עלעקטרע האָט ניט געברענט.) די גאַנצע זומערנאַכט בין איך אָפּגע־שטאַנען בײַ אַ פֿענצטער, אויסקוקנדיק אויף אַ ישועה.

אין דער פֿרי איז אַרײַן אין שטוב אַ באַוואָפֿנטער ליטווישער היטלער־משרת און אונדז געהייסן מיטגיין. כ׳האָב זיך אײַנגעבעטן, ער זאָל מיך צופֿירן אין דער נאָענט צו מײַן פֿאָטערס שטוב, בכדי צו קענען עפּעס מיטנעמען. ער האָט מיר געטאָן די טובֿה און כ׳האָב דאָרטן געכאָפּט אַ קישן, נעמהלעס אַ קליידעלע, דעם פֿאָטערס אָן אָלטן מאַנטל. מײַן שומר האָט מיר אַ שטיקל ווערג געהאָלפֿן טראָגן די זאַכן, אָבער באָלד זיך געכאָפּט, אַז אפֿשר טאָר ער דאָס ניט טאָן, און אויס מורא פֿאַר זײַנע חבֿרים מיר אַליין געהייסן ווײַטער טראָגן.

מען האָט אַלע יידישע פֿרויען און קינדער פֿון טעלזש געבראַכט צו טרײַבן אויפֿן מאַרקפּלאַץ. דאָ זענען געשטאַנען גרייט ווערגענער, אויף ווועלכע מען האָט אונדז באַפֿוילן אַרויפֿצוקריכן. אַוועקגעפֿירט האָט מען אונדז אין דאַרפֿישן גוט רײַניאי, אַ 5–6 קילאָמעטער פֿון טעלזש. און דאָ האָבן מיר געטראָפֿן די מענער. דאָס איז געווען, ווי מיר דאָכט, דער גליקלעכסטער מאָמענט אין מײַן לעבן.

גבֿית־עדות פֿון פּ. קאָנאָן.
צוגעגרייט צום דרוק — מ. יעליו.

איצט איז דער ערשטער באַפּעל געווען, מיר זאָלן אָפּגעבן דאָס געלט, גאָלד און אַלע ווערטזאַכן. כ׳האָב געהאַט בײַ זיך אַ ביסל געלט און עטלעכע גאָלד־חפּצים. אָבער באַשלאָסן צו ריזיקירן און ניט אָפּצוגעבן זיי.

נאָכן ברוטאַלן באַראָבוועון אַלעמען, האָט מען אונדז „אײַנגעקוואַרטירט" אין אַ גרויסן, לײדיקן פּערדנשטאַל. דאָס געלעגער איז באַשטאַנען פֿון אַ ביסל שטרוי אויף דער הוילער ערד. גרויסע פֿליגן, שפּעטער צו אויך לײַז, האָבן אונדז געפּלאָגט טאָג און נאַכט.

די יינגערע מענער האָט מען באַלד געמוסן טרײַבן צו דער אַרבעט אין שטאָט. מײַן מאַן פֿלעגט קומען פֿון דער אַרבעט אַ צעבראָכענער און מאַדנע שווײַגעוודיקער. פֿון אַנדערע האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מען האָט זיי געצוווּנגען גראָבן גריבער אויפֿן קאַטוילישן צווינטער און אויסלייגן אין אַרונות דערהרגעטע ליטווישע אַרעסטאַנטן, וואָס זענען, ווי די ליטווינער האָבן געזאָגט, דערשאָסן געוואָרן בעת די סאָוועטן זענען אָפּגעטראָטן. (שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז ווי נאָר ס׳איז צו די אַרעסטאַנטן דערגאַנגען די ידיעה וועגן אויסבראָך פֿון קריג, האָבן זיי רעוואָלטירט, און די תּפֿיסה־וואַך האָט בלוטיק דערשטיקט דעם אויפֿשטאַנד.) בײַם באַגראָבן די טויטע האָט מען די יידן מערדערלעך געשלאָגן, דער־נידעריקט און געחוזקט פֿון זיי.

אין צווישן האָט מען צו אונדז אין לאָגער געבראַכט יידן פֿון ריטעווע און אַנדערע קלענערע שטעטלעך אין דער געגנט, וועלכע מען האָט ניט געהאַט דערשאָסן אויפֿן אָרט.

אין אַ קורצער צײַט אָרום האָבן די דײַטשן דערלויבט צו נעמען יידן אויף אַרבעט אין די אָרומיקע דערפֿער. אונדז און נאָך אַ יידישע פֿאַמיליע האָט געזומען אין דאָרף די מוטער פֿון מײַן ברודערס אַ געווען שול־חבֿר. געשלאָפֿן זענען מיר וויטער אין אַ שטאָל, אָבער אין אַ ריינעם און זאָט זענען מיר געווען. געהאָלפֿן האָבן מיר בײַם אָראָפּ־נעמען די תּבֿואה פֿון פֿעלד. די געווען אַרבעטערס פֿון מײַן פֿאַטערס פֿאַבריקל פֿלעגן אונדז ברענגען פּראָדוקטן פֿון שטאָט. דעם לעצטן מאָל ווען זיי זענען צו אונדז געקומען, האָבן זיי שוין געווווּסט, וואָס אין רײַניאַיער לאָגער איז געשען, אָבער אונדזער באָלעבאָסטע האָט זיי ניט געלאָזט עס אונדז דערציילן.

דעם 16טן יולי איז מען געקומען אונדז נעמען צוריק אין לאָגער אַרײַן. מײַן מאַן האָט ריכטיק אָפּגעשאָצט די לאָגע. זײַנע לעצטע ווערטער זענען געווען: „דו מוזסט זען צו לעבן צוליב אונדזער נעמהלען"...

ווי נאָר מען האָט געבראַכט אין לאָגער די משפּחות, וואָס זענען געווען אין די דערפֿער, האָט מען אָפּגעטיילט אונדזערע מענער און זיי געזומען ערגעץ אַוועקפֿירן. כ׳האָב געפּרווּוט זיי נאָכלויפֿן, געפּרווּוט רעדן, בעטן בײַ די וואַכלײַט, אָבער ס׳האָט ניט געהאָלפֿן. אונדז, פֿרויען און קינדער, האָט מען אַרײַנגעטריבן אין שטאָל, ווו עס זענען געווען בלויז פֿרויען און קינדער. אין אַ קורצער צײַט אָרום האָבן זיך דערהערט שאָסן... כ׳האָב פֿאַרשטאַנען וואָס דאָס באַטײַט, און געהאָט איין וווּנטש — שטאַרבן. אָבער געמוזט האָב איך זאָרגן פֿאַר נעמהן.

אַרויסגעווויזן האָט זיך, אַז אַ טאָג פֿאַר דעם, ווי מען האָט אונדז צוריקגעבראַכט פֿון דאָרף, ס׳הייסט דעם 15טן יולי, האָט מען פֿאַרזאַמלט אין לאָגער אַלע מאַנסלײַט, יונג און אַלט, און געהייסן זיי טאַנצן אין אַ ראָד. די וואָס זענען אויסגעשעפּט געפֿאָלן, האָט מען געשלאָגן מפּות־רצח. דערנאָך האָט מען אַלעמען געצוווּנגען אָפּצומאַרשירן. מען האָט זיי אַוועקגעטריבן אין דערבײַקן וועלדל און דערשאָסן. בלויז איין מאַנצבֿיל האָט מען איבער־

געלאָזט, דעם דאָקטער מ. בלאָט. שפּעטער זענען צו אונדז דערגאָנגען קלאָנגען, אַז דרייַ יידישע יינגלעך באַהאַלטן זיך אין די אַרומיקע דערפֿער.

און דאָך האָט זיך געוואָלט גלייבן אונדזערע באַוואָפֿנטע ליטווישע וועכטערס, וואָס האָבן פֿאַרזיכערט, אַז אַלע אונדזערע מענער לעבן, אַרבעטן און נאָך דער מלחמה וועלן זיי קומען צוריק...

אין אַ קורצער צייט אַרום האָט מען אונדז, די פֿרויען און קינדער, אַרויסגעפֿירט אין אַ צווייטן לאָגדווירטשאַפֿטלעכן גוט — געראָליאַי, אַ 10 קילאָמעטער פֿון טעלזש. דאָ זענען שוין ניט נייטיק געווען קיין סך שטאָלן, הגם מען האָט אַהער געבראַכט אויך יידישע פֿרויען פֿון די נאָענטע שטעטלעך אַלסיאַד, זשאַראַן, לוקניק, ליפֿלאָווקע, נאָווראַן.

ווידער האָט מען אונדז, פֿרויען, געמישט אויף אַרבעט בײַ פּויערים. אָבער שוין אין צוויי וואָכן אַרום, דעם 30סטן אויגוסט 1941, האָט מען אָפּגעקליבן און דערשאָסן אַלע עלטערע, שוואָכע און שוואַנגערע פֿון צווישן אונדז, צוזאַמען מיט זייערע קינדער. די גע־בליבענע, אַרום 500 פֿרויען, האָט מען אַריבערגעפֿירט אין אַן אויפֿגעשטעלטער געטא אין טעלזש גופֿא.

די געטא איז באַשטאַנען פֿון עטלעכע צעבראָכענע הײַזלעך אין אַ פֿאַרוואָרפֿן געסל לעבן דער אָזערע. זי איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַ באַוואָכטן שטעכלדראָט־צוים און אויך בײַם טויער איז שטענדיק געשטאַנען אַ וואַך. אין געוויסע שעהען איז אונדז געווען דערלויבט אַרויסצוגיין אין שטאָט אײַנצוקויפֿן פֿראָדוקטן. אַרבעטן האָט מען אונדז געטריבן אין פֿאַרשיידענע מלוכישע אַנשטאַלטן, אונטערנעמונגען, אָדער בײַ פֿריוואָטע פּערזאָנען, ליטווינער און דײַטשן, ווו מיר זענען געווען דינסטן.

זײַענדיק אין געטאָ האָט מיר אַ ליטווינער געבראָכט אַ בריוו פֿון מײַן ברודער, וואָס איז געווען פֿאַרשפּאַרט אין שאָולער געטאָ. דורכן ליטווינער האָב איך געלאָזט וויסן דעם ברודער, אַז איך וויל אָנטלויפֿן פֿון טעלזשער געטאָ און קומען צו אים, קיין שאָוול. כ׳האָב געמוזט געפֿינען עמעצן, וואָס זאָל מיך מיטן קינד אָוועקפֿירן אַהין, אַ מרחק פֿון אומגעפֿער 70 קילאָמעטער. אין אַ רעגנדיקן האַרבסט־אָוונט האָב איך זיך אַרויסגענבֿעט פֿון הינטערן שטעכלדראָט, אַראָפּגענומען די געלע שטערן און אָוועק צו אַ באַקאַנטער ליטווינערין בעטן אַז הילף. כ׳האָב דאָ געכאַפּט אַ קוק און דערזען אויף אַ פּאָליצע די כּלים, וואָס מײַן מוטער פֿלעגט אַרויסנעמען לכּבֿוד געסט... די ליטווינערין האָט מיר אָנגעוויזן אַ פֿורמאַן פֿאַר אַ גוטן געצאָלט. מיר האָבן אָפּגעמאַכט אַ טאָג און אַ שעה, ווען ער וועט מיך מיטן קינד פֿירן קיין שאָוול. פֿאַרשטייט זיך, ווי ליטווישע...

אויפֿן צוריקוועג אין געטאָ האָב איך פֿאַרבלאָנדזשעט און געמוזט איבערוואָרטן, ביז ס׳וועט אויפֿהעלן. זיצנדיק אין רעגן אונטער אַ בוים אויף אַ ליידיק פֿעלד, און וואָרטנדיק אויפֿן ערשטן שפּראָץ אויף טאָג, האָב איך קלאָר געווויסט, אַז מײַן לעבן איז איצט הפֿקר, יעדערער קאָן מיך טייטן און ס׳וועט אים ניט קומען קיין שטראָף. כ׳האָב געטראַכט וועגן מײַן נעמהלען, וואָס איז מסתּמא אײַנגעשלאָפֿן אין אַנגסטן, וואָרטנדיק אויף מיר...

אונדז איז געלונגען זיך צו דערקלײַבן קיין שאָוול און אַרײַנצובאַקומען זיך אין געטאָ. מיט די פֿאַרשפּאַרטע יידן האָבן מיר דורכגעמאַכט ניט ווייניק פּײַן און לייד. שאָולער געטאָ האָבן די דײַטשן אויפֿגעהאַלטן ביז די סאָוועטישע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט, אין יולי 1944, און דעמאָלט זי ליקווידירט. די מענטשן האָט מען עוואַקויִרט אין אויסראָט־לאָגערן אין דײַטשלאַנד. איך בין אָבער מיט מײַן קינד פֿרײַער געווען געלאָפֿן פֿון געטאָ.

ווי מיר האָבן זיך אויסגעבאַהאַלטן און אַ דאַנק דער הילף פֿון גוטהאַרציקע ליטווינער געבליבן לעבן, איז אַ קאַפּיטל פֿאַר זיך.

נאָך דער באַפֿרײַונג האָב איך זיך דערוווּסט, אַז די טעלזשער געטאָ, וואָס איז באַשטאַנען אויסשליסלעך פֿון פֿרויען, איז ליקווידירט געוואָרן דעם 24סטן דעצעמבער 1941. בלויז עטלעכע פֿרויען איז געלונגען פֿאַר דער ליקווידאַציע צו אַנטלויפֿן און זיך אויסבאַהאַלטן בײַ פּויערים אָדער בײַ ליטווינער אין טעלזש גופֿא. דער דערמאָנטער ד״ר מ. בלאָט מיט זײַן משפּחה איז פֿרײַער נאָך פֿאַרשווונדן פֿון געטאָ און זיך אויסגעבאַהאַלטן בײַ ליטווינער ביז צו דער באַפֿרײַונג.

לעטלאנד

ר י ג ע

1. די דײַטשן גייען אַרײַן אין שטאָט

דאָס דערנענטערן זיך פֿון די דײַטשן קײַן ריגע איז געווען אָנגעזאָגט דורך דעם אומאויפֿהערלעכן קראָכן פֿון די באָמבעס בײַם אַריבערגאַנג איבער דער מערבֿדיקער דווינע און בײַם וואָקזאַל. באָלד אין די ערשטע שעהען פֿון דער מלחמה האָבן צענדלינגער „יונקערס" און „העינקעלס" זיך געטראָגן מיט אַ רעוועון איבער די גאַסן און פֿלעצער פֿון ריגע. זיי האָבן געשליידערט באָמבעס אי פֿון גרויסע הויכקייטן, אי פֿון אַ נידעריקן פֿלי, פֿיקירט איבער די בולוואַרן און פֿון קוילן־וואַרפֿערס דערשאָסן אַדורכגייערס. עס האָבן זיי באַגלייט די קוילן־וואַרפֿערס און אויטאָמאַטן פֿון אַ רײַ ביידעמס און דעכער — דאָרט האָבן זיך באַזעצט דײַטשישע פֿאַראָשוטיסטן און דיווערסאַנטן, וואָס האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין שטאָט. די היטלעריסטישע אָגענטור, וואָס איז געבליבן אין די באָלטישע לענדער נאָכן אײַנשטעלן די סאָוועטישע מאַכט אין ליטע, לעטלאַנד און עסטלאַנד, האָט אויך גלעזט הערן פֿון זיך — די פֿאַשיסטן האָבן געפֿרווט אויפֿריסן בריקן, פֿאַרכאָפֿן רעגירונגס־בנינים און פֿאַראָליזירן די באָוועגונג אויף די וויכטיקסטע מיליטערישע קאָמוניקאַציעס.

איבער די ריגער יידן איז געבליבן הענגען די דראָענדיקע געפֿאָר. צענדלינגער טויזנטער בלעטלעך, אַראָפּגעוואָרפֿענע פֿון די דײַטשישע אַראָפּלאָנען, האָבן גענוי געשילדערט, וואָס מ׳וועט טאָן מיט די יידן. די רוסן און לעטן האָט מען קאַטעגאָריש געוואָרנט, אַז זיי וועלן ווערן שטרענג באַשטראָפֿט, אויב זיי וועלן העלפֿן די יידן זיך עוואַקויִרן. די יידן זענען אָבער צו די וואָקזאַלן, אָנגעפֿילט די לייַדיקע פֿראַכטוואָגענען, געזעסן גאַנצע מעת־לעתן אויף די באַן־פּלאַטפֿאָרמעס און געוואַרט, מע זאָל זיי אַפּפֿירן אויף מיזרח. די אײַזנבאַנער האָבן געטאָן אַלץ, וואָס זיי האָבן געקאָנט; אונטערן פֿײַפֿן פֿון די קוילן און קראָכן פֿון די באָמבעס האָבן זיי מאָנעווורירט אויף די סטאַציעוועגן און זיך באָמיט אַוועקצושיקן די צוגן. אָ סך האָבן רעזיגנירט אַרויסצופֿאָרן מיט דער באַן, האָבן זיי זייער ביסל פֿאָרמעג אַוועק־געלייגט אויף אַ וועגעלע און צו פֿוס זענען זיי אַוועק אינעם ווײַטן וועג. אַלע וועגן זענען פֿול געווען מיט פּליטים. פֿרויען און קינדער זענען געוואָרן אַ צילבערעט פֿאַר די דײַטשישע פֿליִערס.

פֿון שעה צו שעה איז די עוואַקואַציע געוואָרן אַלץ מער קאָמפּליצירט. אויף די באָן־סטאַציעס האָבן זיך געשאַפֿן פֿאַרשטאָפונגען פֿון מיליטערישע עשעלאָנען, אײַלנדיקע צום פֿראָנט, און צוגן מיט עוואַקויִרטע; די דײַטשישע אַראָפּלאָנען האָבן בעסטיאַליש געווייל־דעוועט איבער די וועגן; טייל מאָל האָבן זיי זיך געיאָגט נאָך איין מענטש, נאָר איין פֿורל. אַלץ שווערער איז געוואָרן אַרויסצוקריגן זיך פֿון שטאָט פֿאַרבײַ די פּילצאַליקע לאָקער־ערטער פֿון די דײַטשישע פֿאַראָשוטיסטן; די פֿאַרריסענע היטלעריסטן זענען אָנגעפֿאַלן אַפֿילו אויפֿן הויפּט־מאָגיסטראָל פֿון דער שטאָט — די בריוויבאַס־גאַס. די פּאָלקן פֿון דער

מחבר — קאָפּיטאַן יעפֿים העכטמאַן.

רויטער אַרמיי האָבן אײַנגעהאַלטן דעם דראַנג פֿונעם דײַטשישן מיליטער און דורכגעפֿירט אַ מאָביליזאַציע אין די טיפֿע ראַיאָנען פֿונעם לאַנד. די דײַטשן האָבן געהאַט אַן איבערוואָג סײַ אין מענטשן, סײַ אין טאַנקען, און באָמבנדערס — אין אַוויאַציע. די סאָוועטישע פֿאָלקן האָבן באָקומען אַ באַפֿעל צוריקצוציען זיך אין שלאַכטן, שלאָגן זיך פֿאַר יעדן שפּאַן און געווינען צײַט. פֿון ריגע האָבן באַווײַזן צו עוואַקויִרן זיך בערך 11 טויזנט ייִדן.

*

דעם ערשטן יולי אין דער פֿרי זענען אין ריגע שוין געווען די דײַטשן. די ערשטע ייִדן, וואָס זײ האָבן באָגעגנט, האָבן זיי צוגעבונדן צו זייערע טאַנקען און געשלעפּט זייערע פֿאָר־בלוטיקטע קערפּערס איבער די גאַסן פֿון שטאָט. מיטאָגצײַט האָט מען אָנגעהויבן כאַפּן ייִדן און זײ אַרײַנטרײַבן אין די שולן. אַ סך פֿון זײ האָט מען אַהין ניט דערפֿירט און דערשאָסן אויפֿן וועג.

ווען די דײַטשן האָבן געהאַלטן, אַז אין די שולן איז שוין צונויפֿגעטריבן אַ גענוגדיקע צאָל ייִדן, האָבן זיי געמוסט פֿאָרבעטן דער ריגער באַפֿעלקערונג צו קומען פֿאָר די שולן אויף אַן אינטערעסאַנטן ספּעקטאַקל. אָבער דאָ האָבן די היטלעריסטן זיך אָנגעשטויסן אויפֿן ערשטן סורפּריז — די ייִדישע בתּי־תּפֿילה זענען געווען וויידערשטאַנד־פונקטן, וואָס האָבן געענטפֿערט מיט אַ פֿאַרביסענער שיסערײַ פֿון ביקסן און אויטאָמאַטן. דער גורל פֿון די ייִדן אינעווייניק איז שוין געווען אַ קלאָרער; אין ריגע זענען דאָן שוין געווען קאָנצענטרירט שטאַרקע פּוחות פֿון דײַטשישער פּיעכאָטע און טאַנקען, אָבער די באַלאָגערטע האָבן באשלאָסן טײַער אָפּצוגעבן זײַער לעבן און אומצוקומען אין קאַמף. אין געוויסע פֿאַלן האָבן די דײַטשן געמוזט שיקן זייערע טאַנקען, כּדי צו שטורעמען די שולן. דער ניטגלײַכער קאַמף האָט זיך געצויגן עטלעכע שעה און צום סוף טאָג האָבן אָלע ריגער בתּי־כּנסת געברענט אין פֿלאַמען. אין טייל פֿאַלן זענען די שולן געווארן אונטערגעצונדן פֿון די דײַטשן, אין אַנדערע — האָבן די ייִדן גופֿא אונטערגעצונדן די בנינים; זיי האָבן בעסער געוואָלט אומקומען, איידער איבערגעבן זיך אין די הענט פֿון די היטלעריסטן. פֿון די ברענעדיקע בנינים האָבן זיך געהערט געשרייען פֿון פֿרויען און קינדער. דער רבּ קילאָוו פֿון דער גרויסער כאָר־שול האָט הויך געזאָגט די תּפֿילות און פֿון די קעלער־אַמבראָזורן האָט זיך געטראָגן די שיסעריי פֿון די קוילן־וואַרפֿערס. דער אַרבעטער פֿונעם טאַרטאַק אַבעל האָט מיט אַן אַלטער יעגערביקס דערשאָסן צוויי דײַטשן, וואָס האָבן געוואָלט זיך אַרײַנבאַקומען אינע־ווייניק. אַ דײַטשישער אָפֿיציר האָט אַרויסגערופֿן אַ גאַנצע אָפּטיילונג, כּדי צו כאָפּן אים אַ לעבעדיקן. אָבער אַבעל האָט זיך ניט אונטערגעגעבן און איז געפֿאַלן שלאָגנדיק זיך ביז דער לעצטער מינוט. די שול אויף דער גאָגאָל־גאַס איז געוואָרן געשטורעמט דורך צוויי ראָטעס דײַטשישע סאָלדאָטן.

צענטערס פֿון ווידערשטאַנד האָבן זיך געשאָפֿן אויך מחוץ די שולן. אין אַ ריי ייִדישע ווויִנונגען זענען די פֿאַראָמשטשיקעס באַגעגנט געוואָרן מיטן פֿײַער פֿון געווער. מיט געווער אין האַנט איז אומגעקומען דער שולע־דירעקטאָר, ד״ר פֿילאָסאָפֿיע פֿון ווינער אוניווערסיטעט עלקישעק.

אַ סך זכרונות זענען געבליבן אין ריגע וועגן העלדישקייט, ווערדע און אַ מין באַזונדערן שטאָלץ, מיט וועלכע די ייִדן האָבן באַגעגנט זייערע רוצחים. צוויי עסעסלײַט האָבן געפֿירט די אַרבעטערין פֿון דער טעקסטיל־פֿאַבריק גאַנשטיין צום בנין פֿון דער שול. אויפֿן וועג

האבן זיי זי געשלאגן מיט די פריקלאדן און געשטאכן מיט די שפיזן. א לאנגע צייט איז זי געגאנגען שטיל און פון צייט צו צייט אפגעווישט פון פנים דאס בלוט, וואס האט איר געשטערט צו קוקן ארום זיך. ביים קרייצן זיך פון די גאסן איז געשטאנען א גרופע לעטן. גאנשטיין האט אומגעריכט זיך ארויסגעריסן און אויסגעשריגן:

— מענטשן, פארגעדענקט די דאזיקע חיות! די סאוועטן־מאכט וועט זיי דאס קיין מאל ניט מוחל זיין. אז אונדזערע וועלן קומען, זאלט איר זיי דערציילן, ווי אזוי זיי האבן אונדז געפיניקט...

די דייטשן האבן דער פרוי גאנשטיין ניט געלאזן פארענדיקן און זי דערשאסן אויפן ארט. דערנאך האבן זיי אויסגעשאסן אין דער הייך עטלעכע קוילן־לענטעס פון אן אויטא־מאט און באפוילן די מענטשן זיך פונאנדערגיין.

אין דעם זעלבן טאג האט א גרופע יידן געמאכט א פארצווייפלטן פרווו זיך דורכצורייסן און פארא־איניקן זיך מיט די טיילן פון דער רויטער ארמיי. בראש פון דער גרופע איז געשטאנען דער סטודענט פונעם ריגער אוניווערסיטעט אברהם עפשטיין. דער פלאן איז געווען אזא: היות ווי די דייטשן זענען געווען פארנומען מיט די רויבערייען אין שטאט און גאנצע באטאליאנען זענען אוועק פון זייערע פאזיציעס, זאל מען אויסנוצן דעם מצב, אוועקגיין אין די הינטערשטאטישע וועלדער און דערנאך געפינען א שוואכן פלאץ, בכדי דורכצורייסן דעם פראנט און פארא־איניקן זיך מיט דער סאוועטישער ארמיי. 300 פרויען און קינדער האבן זיך געצויגן אין א לאנגער קאלאנע, אבער די ריגער האבן גוט געקענט די געגנט פון זייער היימשטאט, און דער מאסע מענטשן האט זיך אינגעגעבן אויסצומיידן די וואכן, ארויסצוגיין דורך די וועלדער אין די פארשטעט און דערפילן זיך אין א פאר־העלטנישמעסיקער זיכערקייט. אבער עמעצער האט פון דעסטוועגן דאס דערטראגן צו די דייטשן, און זיי האבן געשיקט א באטאליאן פעכאטע און עטלעכע טאנקען אויף נאכצויאגן די אנטלויפנדיקע. די דייטשן האבן דערגרייכט די קאלאנע שוין אויפן 15טן קילאמעטער פון שטאט. אברהם עפשטיין האט איבערגעלאזן זיין אטריאד (אין אים זענען געווען ארום 60 באוואפנטע בחורים און מיידלעך), כדי צו באשיצן די פרויען און קינדער. פאר א פאר־טיידיקונג־פונקט איז געווארן אויסגעקליבן דאס קליינע טייכל מאזא־יוגלא, וואס פליסט מיזרחדיק פון ריגע. עטלעכע שעה האט דארט געדויערט די שלאכט צווישן די ריגער סטודענטן און די אנגרייפנדיקע דייטשן. דאס האט די פרויען און קינדער געגעבן א מעג־לעכקייט צו באהאלטן זיך אין וואלד און דורך אומבאמערקטע שטעגלעך ארויסגיין אויפן מאדאנסקער שאסיי, וווּ די פאלקן פון דער רויטער ארמיי האבן געפירט א שלאכט. דער אטריאד פון אברהם עפשטיין איז כמעט אין גאנצן אומגעקומען צוזאמען מיט זיין קאמאנ־דיר, אבער אין דער שווערער שלאכט אויפן טייך מאזא־יוגלא האט ער אויסגעראטן איבער 100 דייטשן און געשאפן א מעגלעכקייט פאר הונדערטער יידישע פרויען און קינדער צו דערשלאגן זיך צום סאוועטישן מיליטער.

ניט ווייניק פרווון זענען געמאכט געווארן מצד לעטן און רוסן צו ראטעווען יידן פונעם אומפארמיידלעכן אומקום. דער סטודענט איליא אבעל האט אין משך פון א סך טעג באהאלטן ביי זיך אין דער ווינונג עטלעכע חברים־יידן. אין די ערשטע טעג פון די פאגראמען האט דער גלח אנטאני באהאלטן אין קלויסטער עטלעכע צענדלינג יידן. א צווייטער גלח האט געהאלפן דעם אינזשעניר ליכטער אנטלויפן פון שטאט. אבער די אלע שריט האבן וויניק־וואס געהאלפן די אומגליקלעכע מענטשן. געראטעוועטע אין די ערשטע טעג, זענען

זיי שפּעטער אומפֿאַרמיידלעך אַרײַנגעפֿאַלן צו די דײַטשן אין די הענט און געטיילט דעם גורל פֿון אַלע ריגער יידן.

2. נאַכט איבער ריגע

געקומען איז די ערשטע נאַכט פֿון דער דײַטשישער הערשאַפֿט. פֿון די ביידעמס, פֿון די דעכער, פֿון די קעלערס זענען אַרויסגעקראָכן די היטלעריסטישע אַגענטן. אין שטאָט האָבן זיך באַוויזן די דײַטשן־„רעפֿאָטריאַנטן", וואָס האָבן אין 1940 עמיגרירט פֿון לעטלאַנד. די דײַטשן האָבן זיי געבראַכט אין די לאַגערן ווי אַגיטאַטאָרן, שפּיאָנען, צוקונפֿטיקע קאָ־מענדאַנטן פֿון טורמעס און לאַגערן און פֿשוט — תּלינים. די ביבאַלטישע דײַטשן האָבן באַרעכטיקט די האָפֿענונגען פֿון זייערע באַלעבאָטים; צווישן די היטלעריש אויסגעוווּרפֿן זענען זיי געווען די סאַמע פֿאַרביסנסטע, צווישן די תּלינים — די סאַמע אַכזריותדיקסטע, צווישן די אויספֿאָרשערס און אויפֿזעערס — די סאַמע געמיינסטע.

מיט יעדער שעה האָט דער יידישער פֿאָגראָם אָנגענומען אַלץ מער צעווילדעוועטע פֿאָרמען, אַלץ ברייטערע מאַסשטאָבן. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַן אַלגעמיינע רויבערײַ פֿון די יידישע וווינונגען. דערנאָך האָבן זיך אָנגעהויבן מאַסן־אַרעסטן. מ׳האָט געכאַפּט יעדן, וואָס איז געקומען אונטער דער האַנט, און אָפּגעפֿירט אין טורמע און אין דער פֿרעפֿעקטור. א טייל האָט מען געפֿירט אין ביקערניעקער וואַלד.[1] בסך־הכל זענען אין יענער נאַכט אַרעסטירט געוואָרן 6 טויזנט יידן.

דער ביקערניעקער וואַלד פֿאַרמאָגט אַן אומפֿאַרגעסלעכן און טרויעריקן רום אין דער לעטישער געשיכטע. אין יאָר 1905 האָבן די בײַבאַלטישע באַראָנען, וועלכע האָבן פֿאַרנומען אַלע אָנפֿירנדיקע פּאָסטנס אין לאַנד, דערטרונקען אין בלוט די ערשטע רוסישע רעוואָלוציע. טויזנטער באַטייליקטע אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג זענען דאָן דער־שאָסן געוואָרן אין ביקערניעקער וואַלד. אין די יאָרן פֿונעם בירגערקריג זענען דאָרט אויסגעפֿירט געוואָרן מאַסן־עקזעקוציעס פֿון די קעמפֿערס פֿאַר אַ סאָוועטיש לעטלאַנד. פֿונקט ווי געאַלאַגישע שיכטן ליגן אין דעם וואַלד די ביינער פֿון די קעמפֿערס און העלדן פֿון צווייַ דורות. דאָס דאָזיקע אָרט טאָקע איז געוואָרן אויסגעקליבן פֿון די דײַטשן פֿאַר דער מאַסן־אויסראָטונג פֿון הונדערטער טויזנטער יידן פֿון ריגע און פֿון מערב־איראָפּע.

די דײַטשן האָבן זיך באַמיט איבערצושטיגן אײַנער דעם צווייטן מיט די אויסטערלישע אופֿנים פֿון אויסראָטן די שוצלאָזע מענטשן. אַווי, צום בײַשפּיל, האָט דער שטורמבאַנפֿירער קראָוס פֿון דער זיכערהייטספּאָליציי, אויסגעאַרבעט זײַנעם אַן אײַגענעם אופֿן. ער האָט אויסגעשטעלט גרופּעס יידן אויף די גאַסן פֿון מאָסקווער פֿאָרשטאָדט און פֿאַרבונדן זיי די פּנימער מיט די פּאָרטרעטן פֿון לענין און סטאַלין; ער האָט באַוואָפֿנט לעטישע יינגלעך מיט ביקסן און ער האָט זיי באַפֿוילן: „שיסט אין די באַלשעוויקעס!" ווען זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט, האָט ער געכאַפּט איינעם־צוויי פֿון זיי, אויך זיי צוגעבונדן פּאָרטרעטן אויף די פּנימער און אַרײַנגעטריבן זיי צווישן די יידן. און דאָן האָט שוין אַ גאַנצע עסעס־קאָמאַנדע דערשאָסן די קאָלאָנע מיט די „פּאָרטרעטן". דער אונטערשטורמפֿירער ברונס האָט גע־

---

1 אין גרונט געמומען זענען די מאַסן־דערשיסונגען פֿון די יידן פֿאַרגעקומען אין דער ריגער פֿאָרשטאָט רומבולי.

צוווּנגען די יידן אויסצוגראָבן פֿאַר זיך גריבער, אַוועקלייגן זיך אין זיי, צומעסטן צו זייער ווּוקס, לאַנג און צודרינגלעך געפֿאַדערט, אַז יעדער גרוב זאָל האָבן ריכטיקע געאָמעטרישע פֿאָרמען, און ערשט דעמאָלט, ווען ער איז שוין געווען אין גאַנצן באַפֿרידיקט, האָט ער דערשאָסן זיינע קרבנות.

אַ בלוטיקע אָרגיע האָבן די דייטשן געפֿראָווען אין פרעפֿעקטור־בנין. אַהין האָט מען אַן איבערייַס געבראַכט יידן צו „רעגיסטרירן זיי אויף אַרבעט". די דייטשן האָבן אויסגעפֿילט אַנקעטעס, ביי אַ טייל האָט מען געמאָסטן די נאָז, דעם שטערן, די באַקנבייגער און עפּעס־וואָס לאַנג פֿאַרשריבן. דערנאָך האָבן זיי מיט אַ הויך געלעכטער אַרײַנגעוואָרפֿן אין אויוון די נאָר וואָס אויסגעפֿילטע דאָקומענטן און אָנגענומען אַ „באַשלוס":

— אין ביקערניעקער וואַלד.

איין מאָל אין מיטן נאַכט האָט אַן עסעסמאַן באַפֿוילן צו ברענגען אַ פֿריזירער. ווען יענער איז געקומען, האָט ער אים געהייסן אָלע עלטערע יידן אָפּגאָלן האַלבע בערד, אויסרײַסן איין אָרבל פֿון אָנצוג, אויסטאָן איין שוך און זיי זאָלן אַוועקלאָזן זיך אין אַ טאַנץ. אין אַ האַלבער שעה אָרום איז געקומען דער קאָמאַנדיר פֿון דער עסעס־אָפּטיילונג אין גאַנצן אַ שיפֿורער און דערקלערט, אַז ער גייט האָלטן אַ פּאָליטישן רעפֿעראָט. ער האָט געערעדט לאַנג און כאָטש, אָבער אָלץ, וואָס מ׳האָט געקאָנט פֿאַרשטיין, איז געווען, אַז די יידן וועט ער, דער שטורמבאַנפֿירער, ניט שוינען. אויב זיי זענען אַרײַנגעפֿאָלן צו אים אין די הענט, קאָנען זיי זיך שוין האָלטן פֿאַר מתים און גרייטן זיך צו טרעפֿן זיך מיט זייערע עלטער־זיידעס אויף יענער וועלט. און כּדי צו באַווײַזן, אַז ביי אים אַ וואָרט איז אַ וואָרט, האָט דער שטורמבאַנפֿירער תּיכף דערשאָסן עטלעכע עלטערע מענטשן מיט זײַן פּיסטאָלעט. אין יענער נאַכט זענען אָרום 3 טויזנט פּערזאָנען אַדורכגעגאַנגען די „אויבער־רעגיסטראַציע" אין דער פרעפֿעקטור. אויבער טויזנט זענען תּיכף געוואָרן אָוועקגעשיקט אין ביקערניעקער וואַלד און מ׳האָט זיי דאָרט דערשאָסן. די איבעריקע האָט מען אײַנגעוועצט אין דער שטאָטישער טורמע.

אינעם הויף פֿונעם צענטראַל־קאָמיטעט פֿון „מאָפּר"[2] האָבן די דייטשן אָנטדעקט אַ סך פֿלאָקאָטן און פּאָרטרעטן און עטלעכע פֿענער. די היטלעריסטן האָבן געבראַכט אַהין יידן, געהייסן זיי נעמען די פֿענער און פֿלאָקאָטן, פֿאָרשטעלן אַ „דעמאָנסטראַציע" און זינגען דעם אינטערנאַציאָנאַל און אָנדערע רעוואָלוציאָנערע לידער. וועו די הענקערס האָבן געהאַלטן, אַז די רעפּעטיציע איז גלאַט, האָבן זיי די „דעמאָנסטראַציע" אַרויסגעפֿירט אין גאַס און געפֿרוווט אָנרייצן אויף איר די באַפֿעלקערונג. אָבער די פֿאַשיסטישע פּראָוואָקאַציע איז אָדורכגעפֿאַלן. די לעטן און רוסן האָבן זיך אַוועקגעשאָרט אין אַ זײַט פֿון דעם שרעק־לעכן ספּעקטאַקל. דאָן האָבן די דייטשן געלאָזן אין גאַנג זייערע אויטאָמאָטן און קוילן־וואַרפֿערס, — די „דעמאָנסטראַציע" איז געווארן דערשאָסן אין גאַס.

אין דער זעלבער נאַכט האָבן אינעם הויז אויף מאַריען־גאַס 10 געפֿיַיערט זייערע דערפֿאָלגן די אָפּיצירן פֿונעם ווירטעמבערג־באָדענער גרענאָדירן־פּאָלק. זיי האָבן אַרײַנגע־שלעפּט אויף זייער אָרגיע עטלעכע צענדלינג יידישע מיידלעך, געצוווּנגען זיי אויסצוטאָן זיך נאַקעט, טאַנצן און זינגען לידער. אַ סך פֿון זיי זענען תּיכף געוואָרן פֿאַרגוואָלדיקט, דערנאָך אַרויסגעפֿירט אויפֿן הויף און דערשאָסן. מיט זײַן פֿאַנטאַזיע האָט אָלעמען איבער־

---

2 מאָפּר — (אינטערנאַציאָנאָלע אָרגאַניזאַציע צו העלפֿן רעוואָלוציאָנערן).

געשטיגן דער קאַפּיטאַן באַך. ער האָט אויסגעבראַכן די זיצפּלעצער פֿון צוויי שטולן און זיי פֿאַרביטן מיט בלעכענע פּלאַטן. צו די שטולן האָט מען צוגעבונדן צוויי מיידלעך, סטודענטינס פֿונעם ריגער אוניווערסיטעט, און זיי אַוועקגעזעצט איינע קעגן דער אַנדערער. מ׳האָט געבראַכט צוויי ברענענדיקע פּרימוסן און זיי אַוועקגעשטעלט אונטער די פּלאַטן. די אָפּיצירן איז זייער געפֿעלן געוואָרן דער דאָזיקער אינפֿאַל. זיי האָבן זיך אָנגענומען פֿאַר די הענט און געמאַכט אַ קאַראַהאַד ארום די צוויי מיידלעך. די אומגליקלעכע האָבן זיך געקורטשעט אין יסורים, אָבער זיי זענען געווען מיט די הענט און די פֿיס פֿעסט צוגעבונדן צו די שטולן. זיי האָבן אָנגעהויבן שרייען, האָט מען זיי פֿאַרשטופּט די מיילער מיט שמוציקע שמאַטעס. דאָס צימער איז פֿול געוואָרן מיט אַ חלשותדיקן ריח פֿון געבראָטן מענטשלעך פֿלייש. די דיטשישע אָפּיצירן האָבן געכאָטשעט און זיך געדרייט אין אַ פֿריילעכן קאַראַהאַד.

3. די ערשטע טעג פֿון דער אָקופּאַציע

די יידישע ענינים זענען געווען איבערגעגעבן אין די הענט פֿון די ביבאַלטישע דיטשן, וואָס האָבן זיך אומגעקערט קיין ריגע. די דאָזיקע נאָכשלעפּערס זענען שוין פֿון לאַנג געווען באַהערשט פֿון אַ חיהשער שינאה צו דער יידישער באָפֿעלקערונג. דער ביבאַלטישער דיטש — דאָס איז אַ באַזונדערער מין קאַלאָניזאַטאָר, אַ חוצפהדיקער, אָן סקרופּולן. אין משך פֿון יאָרהונדערטער האָט ער אויסגעזויגן אַלע זאַפֿטן און רייכטימער פֿון די ביבאַלטישע ערדן און ער האָט ניט באַהאַלטן ניט זיין פֿאַראַכטונג צו די „איינגעבוירענע״ און ניט זיין האָס צו די יידן. בלויז נאָכן פֿאַראייניקן זיך צום סאָוועטן־פֿאַרבאַנד האָבן לעטלאַנד, ליטע און עסטלאַנד זיך באַפֿרייט פֿון דער דורותדיקער אונטערדריקונג פֿון די ביבאַלטישע דיטשן.

איצט האָבן זיי זיך אומגעקערט אין דער אוניפֿאָרם פֿון שטורמערס מיט אומבאַגרענעצטע רעכט און מאַכט. אין די ריגער פֿאָליציי־קאַמיסאַריאַטן איז אַ מאָל געווען באַווויסט ווי אַ פֿאַרביסענער כוליגאַן אַ געוויסער האַנס מאַנסקרייט. די ריגער איינווויינערס האָבן אָפּגאָטעמט, ווען ער האָט אין 1940 זיך רעפּאַטריִירט קיין דיטשלאַנד. צוזאַמען מיטן דיטשישן מיליטער האָט ער זיך אומגעקערט ווי אַ געסטאַפּאָ־אויספֿאָרשער פֿון יידישע ענינים. אָן אָנגעזעענע ראָל ביי דער געסטאַפּאָ האָבן אָנגעהויבן שפּילן די ביבאַלטישע דיטשן — דער בוכהאַלטער לאַרענצען, דער דאָקטער בערנסדאָרף, די בוכהאַלטערס שולץ און בראָש. אויך אָנדערע ביבאַלטישע דיטשן האָבן אַ פֿלייץ געטאָן צוריק קיין ריגע, און הגם זיי האָבן ניט פֿאַרנומען קיין אָפּיציעלע פּאָסטנס אין געסטאַפּאָ, האָבן זיי זיך אויסגעצייכנט מיט זייער איזדיעקעווען זיך איבער דער שוצלאָזער יידישער באָפֿעלקערונג ניט וויניקער ווי די געסטאַפּאָ־לייט.

לויט אַ ספּעציעלן באָפֿעל האָט מען פֿאַרבאָטן די יידן צו קויפֿן פּראָדוקטן אין די קראָמען, וווּ דיטשן און לעטן קויפֿן אײַן. יידן איז פֿאַרווערט געווען צו פֿאַרנעמען זיך מיט „פֿריַיער״ אַרבעט: זיי האָבן געקאָנט זײַן באָשעפֿטיקט בלויז בײַ צוואַנגאַרבעטן. יידן האָבן געדאַרפֿט טראָגן אַ מגן־דוד אויף דער ברוסט און זיי האָבן ניט געטאָרט גיין אויף די טראָטוּאָרן, נאָר אויפֿן ברוק.

די אַרעסטן און מאַסן־דערשיסונגען זענען פֿאָרגעקומען אָן איבערריס. מ׳האָט געכאַפּט מענטשן אין די גאַסן, אין די ווויינונגען און זיי באַלד דערהרגעט. אויף גערטרוד־גאַס

איז אַ גרופּע עסעסלעך אַרויף אויפֿן דאַך פֿון אַ פֿינפֿשטאָקיקן הויז און פֿון דאָרט אַראָפּ־געוואָרפֿן יידישע קינדער. איינער אַ באַמטער האָט געפֿרוווט דאָס איבערצורעדן, אָבער פֿונעם דאַך אַראָפּ האָט מען אים געענטפֿערט:

— מיר פֿירן דאָ אַ וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעט. מיר קאָנטראָלירן די ריכטיקייט פֿון ניו־טאָנס געזעץ וועגן דער אַלוועלטלעכער גראַוויטאַציע.

— דאָנער וועטער! גוט געזאָגט! זעצט פֿאָר, מיינע הערן. די וויסנשאַפֿט פֿאָדערט קרבנות.

אויף דער לאָטשפֿלעש־גאַס איז געגאַנגען אַן אַלטער יידישער שניידער, אַ געבויגענער אונטער דער משא פֿון אַ ניימאַשין. דיעטשישע אָפֿיצירן האָבן אָנגעשטעלט אויף אים זייער אויטאָ, דער אַלטער האָט אָבער באַווירן אָפּצושפּרינגען אין אַ זייט און פֿאַרשטעלן זיך הינטער אַ טעלעגראַפֿן־סלופּ. די דיעטשן האָט אויפֿגערעגט אַזאַ מין „ניטגעהאָרכזאַמקייט". זיי האָבן צוריק אויסגעדרייט דעם אויטאָ און אינגעאָרדנט אַ געיעג אויפֿן אַלטן. פֿינף מינוט האָבן זיי זיך געיאָגט נאָך אים; ענדלעך האָבן זיי אים צוגעשפּאַרט צו אַ צייטונג־קיאָסק און ער איז אָפּגעשפּרונגען אויפֿן טראָטואַר.

— וואָס? דו ברעכסט די געזעצן פֿון דער דיעטשישער אימפּעריע? — האָבן די היטלעריסטן געשריגן.

זיי האָבן דעם אַלטן אַראָפּגעשלעפּט אויפֿן ברוק און אים אָנגעהויבן שלאָגן מיט אייזערנע ריטער. וועג ער איז, אין גאַנצן אַ פֿאַרבלוטיקטער, אַוועקגעפֿאַלן אַן באַווּסטזיין, זענען די דיעטשן אַוועק צו זייער אויטאָ, זיי האָבן פֿאַררייכערט און אָנגעהויבן זיך באַראַטן. די לעטיין פּעטרוניאַ סאַלאַצאַס איז געווען אַן עדות פֿון אָט דער ווילדער סצענע. זי האָט געבראַכט אַ טעפּל וואַסער און איז צוגעגאַנגען צום אַלטן, כדי אָפּצוווישן אים ס׳פּנים און געבן אַ טרונק. די דיעטשן האָבן דאָס דערזען. איינער פֿון זיי האָט אַרויסגעריסן דאָס טעפּל פֿון דער לעטין און מיטן גאַנצן אימפּעט געוואָרפֿן עס דער פֿרוי אין פּנים אַרײַן, דערנאָך האָט ער זי געשלאָגן מיט זײַן נאַגייקע און דראָענדיק מיטן פּיסטאָלעט — זי אַוועקגעטריבן. דער אַלטער איז אויסגעגאַנגען אין צוויי שעה אַרום אויף דער לאָטש־פֿלעש־גאַס, בײַם צײַטונגקיאָסק.

אין יענע טעג האָט געבושעוועט אַ שאַרפֿער טעראָר ניט בלויז לגבי יידן, נאָר אויך קעגן די אַלע, וועמען די דיעטשן האָבן חושד געווען אין סימפּאַטיעס צו דער סאָוועטן־מאַכט. די יידן האָט מען דערשאָסן דערפֿאַר וויל זיי זענען יידן; די לעטן האָט מען, בעיקר, באַשולדיקט אין אייַן זאַך — אַ פּאָזיטיוו באַציונג צו דער סאָוועטן־מאַכט. אין די אויגן פֿון די רוצחים האָט דאָס אויסגעגליכן ביידע נאַציאָנאַליטעטן. דעם 3טן יולי זענען אינעם הויף פֿון דער ריגער טורמע געוואָרן אויסגעשטעלט 50 פּאָרן, צונויפֿגעבונדענע פֿלייצע צו פֿלייצע, אין יעדער פּאָר איז געווען אייַן יידּ און אייַן לעט. אין דער ערשטער פּאָר זענען געשטאַנען די לעטין עלווירַ דאַמבער און דער יידּ יעקב אַבעסהאָוו.

— איר האָט געוואָלט גליכהייט, — האָט געשריגן דער אונטערשטורמפֿירער, וואָס האָט אָנגעפֿירט מיט דער עקזעקוציע, — איר וועט דאָס באַלד באַקומען.

די 100 אין פּאָרן צונויפֿגעבונדענע מענטשן — יידן און לעטן — זענען געוואָרן דערשאָסן. יעדע קויל האָט דורכגעלעכערט צוויי קערפּערס און דאָס בלוט פֿון די 100 האָט זיך צונויפֿגעגאָסן אין איין שטראָם אויפֿן הויף פֿון דער טורמע. שווער איז אויסצורעכענען די אַלע ראַפּינירטע פֿיניקונגען, וואָס זענען געוואָרן אָנגעוועדט לגבי יידן.

אינעם זכרון פֿון אַ סך ריגער איז געווָארן אינגעקריצט דער מאַרטירער־טויט פֿון דער 19־יאָריקער לינאַ גאָטשאַלק. די דייטשן האָבן זי געכאַפּט אין גאַס און געבראַכט אין אַ ווינונג אויף עליזאַוועט־גאַס (קיראָוו), וווּ ס׳האָבן געהולייעט די שיכורע אַפּיצירן. די היט־לעריסטן האָבן פֿאַרפֿירט אַ דיסקוסיע, ווי אַזוי צו דערהרגענען זייער קרבן. דאָס מיידל האָט גוט געקענט די דייטשישע שפּראַך און שוויגנדיק אויסגעהערט דעם שטרייט, וואָס האָט געדאַרפֿט באַשטימען איר גורל. נאָך אַ לאַנגער באַהאַנדלונג זענען די דייטשן געקומען צו אַ באַשלוס — אַז דאָס מיידל זאָל פֿאַרוואַנדלט ווערן אין אַ גוף אַן בייגער. זיי האָבן זי פֿאַרבונדן אין אַ זאַק און געגומען האָקן מיט שאָמפּאָלן אויבער איר קערפּער. דאָס שלאָגן האָט געדויערט צוויי שעה. דאָס מיידל איז שוין טויט געווען, אָבער אירע בייגער האָט מען נאָך אלץ געבראָכן. די דייטשן האָבן ניט אויבערגעריסן זייער אַרבעט, ביז וואַנען זיי האָבן זיך ניט אויבערגעצייגט, אַז אלע בייגער ביזן לעצטן זענען געווָארן צעברָאָכן. דאַן האָבן זיי געקוקט דעם קערפּער פֿון לינאַ גאָטשאַלק אין אַ בלוטיקן פֿליישקנויל און באַפֿוילן אַ סאַלדאַט, אַז ער זאָל אים אַרויסווואַרפֿן אויפֿן בולוואַר בײַ דער אַפּערע.

אין עטלעכע טעג אַרום זענען די דייטשן צוגעטראָטן אינצופֿירן דעם באַפֿעל וועגן אַרבעטספֿליכט פֿאַר יידן. די מאַכטהאָבערס אין ריגע — דער גענעראַל־קאָמיסאַר פֿון לעט־לאַנד, אָבערגרופּענפֿירער דרעקסלער און דער געביטסקאָמיסאַר וויטלאָק — האָבן פֿאַר־אַרדנט, אַז אלע שוועכע אַרבעטן זאָלן ווערן אויסגעפֿירט נאָר דורך יידן. דערבײַ זענען געווָארן פֿלאַנירט אַזעלכע אַרבעטן, וואָס זענען ניט געווען פֿאַרבונדן מיט קיין שום נויט־וועגדיקייט און אָפֿט האָבן זיי דערפֿירט צו אַן אומנייטיקן פֿאַרשוועגדן פֿון מאַטעריאַלן.

אין שפּיץ פֿון יידישן אָפּטייל פֿון דער אַרבעטס־בערזע זענען געשטאַנען דער לייטע־נאַנט קראָוס און דער זאָנדערפֿירער דראָווע. מיט אַ באַזונדערן סאַדיזם האָבן זיי געפּיניקט זייערע קרבנות. אין אָנהייב האָבן זיי באַפֿוילן אַ גרויסע גרופּע יידן, מיינסטנס יוגנט, פֿונאַנדערצונעמען די הייזער, וואָס זענען חרובֿ געווָארן אין רעזולטאַט פֿון דער מלחמה־טעטיקייט. די אַרבעט איז געווען אַזאַ שווערע, אַז אַ סך יונגע מענטשן, דער עיקר מיידלעך, האָבן בוכשטעבלעך זיך אַרונטערגעריסן. אויף טראָגעס, וואָס צוויי מענטשן האָבן געטראָגן, האָבן די דייטשן באַפֿוילן אָנצולאָדן צו 8–10 פּוד שטיינער אָדער ציגל. די געפֿאַלענע פֿון אויסגעשפּטקייט האָט מען געשלאָגן מיט שטעקנס, און ניט זעלטן — ביז טויט.

דער אַרבעטסטאָג האָט זיך אָנגעהויבן מיט שלאָגן און געענדיקט זיך, געווייגלעך, מיט דערהרגענען. אין דער פֿרי האָט די עקזעקוציע זיך אָנגעהויבן מיט באַשטראָפֿן יענע, וואָס האָבן עובֿר געווען אויפֿן באַפֿעל צו טראָגן דעם זעקסעקיקן שטערן. אין אָנהייב האָט מען דעם שטערן געדאַרפֿט טראָגן אויף דער לינקער זײַט ברוסט, דערנאָך האָט מען אַרויס־געגעבן אַ באַפֿעל, אַז מע דאַרף אים טראָגן אויף דער רעכטער זײַט. שפּעטער האָט מען באַפֿוילן צו טראָגן דעם שטערן אויף דער פֿלייצע. נאָך אין אַ צײַט אַרום איז אַרויס אַ באַפֿעל צו טראָגן דעם צייכן אי אויף דער פֿלייצע, אי אויף דער ברוסט. נאָך דעם זענען די כּללים ווידער געווָארן געענדערט: די דייטשן האָבן זיך אומגעקערט צום ערשטן וואַריאַנט, שפּעטער צום צווייטן און אַזוי אַן אַ סוף.

יעדן פֿרימאָרגן האָבן די מענטשן זיך געפֿרעגט, וווּ מע דאַרף צופֿעסטיקן דעם שאַנד־צייכן, און יעדן טאָג האָבן די דייטשן געפֿונען „פֿאַרבראָכענע״ און ווידער אָנגעהויבן דאָס מאָסנווייזע שלאָגן.

צו פֿאַרזיכערן ווי עס איז פֿאַר אַ געפֿאַר בײַם פֿונאַנדערנעמען די חורבֿות — האָבן

די דײַטשן אַפֿילו ניט געטראַכט. פֿאַרקערט, זיי האָבן געצוווּנגען אָפּצוהאַלטן די ציגל בײַם גרונט פֿון די רוינירטע וועלט, כּדי צו פֿאַרשנעלערן דאָס אַראָפֿרוימען די ניטנייטיקע הײַזער. כּמעט יעדן טאָג זענען אײַנגעפֿאַלן וועלט און זיי האָבן באַגראָבן אונטער זיך צענדלינגער מענטשן. יעדן טאָג האָבן צווישן די יידן, צוריקגעקומענע פֿון דער אַרבעט, געפֿעלט פֿרײַנד און נאָענטע.

הונדערטער ריגער יידן זענען אומגעקומען אויף די טאָרף־באַאַרבעטונגען בײַ אָלײַנע.

געביטסקאָמיסאָר פֿון יעלגאַוואָר (מיטאַוואָר) אויעזד איז געווען דער בײַבאָלטישער דײַטש באַראָן עמדען. מ׳האָט אים גערופֿן „דער קעניג פֿון זעמגאָליע״ דערפֿאַר, ווײַל דאָ, אין דער געגנט פֿון מיטאַווע, האָבן זיך געפֿונען זײַנע אָמאָליקע גיטער, און דערפֿאַר, ווײַל אין זײַן אויעזד האָט ער זיך געפֿירט ווי אַ דעספּאָט און אַן אומבאַגרענעצטער מאַכטהאָבער. פֿאַראַן באַווײַזן וועגן עטלעכע „גײַגן״ און אָבלאָווע, וואָס ער האָט אײַנגעאָרדנט אויף שוצלאָזע יידן. פֿאַראַן אויך אַ רשימה מיט די באַטייליקטע אין איינער פֿון אַזעלכע „גע־יגן״: קאָפּיטאַן צוקורס, מאַיאָר אַרײַס, פֿרעפֿעקט פֿון דער שטאָט ריגע שטיגליץ, אונטער־שטורמפֿירער יעגער, די בײַבאָלטישע דײַטשן — ברידער ברונס, גרופֿענפֿירער קאָפּיץ.

איין מאָל איז די דאָזיקע קאָמפּאַניע געקומען צום דירעקטאָר פֿון די טאָרף־באַאַרבע־טונגען און האָט געפֿאָדערט, מ׳זאָל איר אַרויסגעבן צוויי הונדערט יידן. דער דירעקטאָר האָט אָנגעהויבן זיך אָנטקעגנשטעלן און געטענהט, אַז דאָס צונעמען פֿון דער אַרבעט אַזוי פֿיל מענטשן קאָן דערפֿירן צום אַרונטערריסן די טאָרף־באַשטאָלונגען צום באַשטימטן טערמין, אָבער דער אָלמאָכטיקער געביטסקאָמיסאָר איז באַשטאָנען אויף דאָס זײַניקע. אמת, אויך ער האָט געמוזט אײַנגיין אויף געוויסע „הנחות״: מ׳האָט אים אַרויסגעגעבן בלויז פֿרויען און קינדער. אין גיכן האָט זיך אָנגעהויבן דאָס „געיעג״. אין גרופּעס צו 10–15 מענטשן האָט מען די אומגליקלעכע אַרויסגעיאָגט אין פֿעלד און זיי אָנגעזאָגט, אַז אויב זיי וועלן באַווײַזן צו אַנטלויפֿן און זיך באַהאַלטן אינעם נאָענטן וואַלד אין משך פֿון 8 מינוט, האָבן זיי אַ שאַנס צו ראַטעוועט זיך. אין קעגנפֿאַל וועלן זיי דערשאָסן וווערן ווי סאָבאָטירערס און ניטפֿולווערטיקע מענטשן. נאָכן פֿײַף האָבן די פֿרויען און קינדער געזומען לויפֿן, וויפֿל ס׳האָט נאָר געסטײַעט פֿוס, אין דער ריכטונג צום וואַלד. לויפֿן האָט מען געמוזט אַ גאַנצן קילאָמעטער איבער קאָנאַוועס, בערגלעך און קוסטעס. די דײַטשן האָבן קאָנטראָלירט לויטן כראָנאָמעטער און אײַנגעהאַלטן די סוואָרעס יאָגדהונט. נאָכן ענדיקן זיך פֿון די אָכט מינוט האָבן די הינט מיט אַ געוואָי און בילערײַ זיך אָפּגעריסן פֿונעם אָרט און אָנגעהויבן אַ געיעג אויף זייערע קרבנות. אַ סך פֿון זיי האָבן זיי דערגרייכט אין אָפּענעם פֿעלד אָדער אין שיטערן קוסטאַרניק. די ספּעציעל־דרעסירטע הינט האָבן איבערגעביסן בײַ מענטשן די העלדזער און זיי זענען וויײַטער געלאָפֿן. אַנדערע הינט האָבן אומגעוואָרפֿן זייערע קרבנות אויף דער ערד און געוואָרט ביז וואַנען דער באַלעבאָס וועט קומען צו לויפֿן, און יענער האָט געשאָסן דעם לעצטן מענטש. דער הונט האָט באַקומען נאָשוואָרג ווי אַ באַלוינונג און איז וויײַטער געלאָפֿן זוכן אַ נײַעם פֿאַנג.

וועו די דײַטשן האָבן זיך שוין געהאָט צעטיילט מיט די, וועמען זיי האָבן דערגרייכט אין אָפּענעם פֿעלד, האָט זיך אָנגעהויבן די אָבלאָווע אין וואַלד. זי איז פֿאַרגעקומען לויט אַלע כּללים פֿון דער געיעג־קונסט — מיט טיפּע אָרומגאַנג, יאָגערײַ, באַלאָגערונג און פֿײַער־לאָקערונג. די הינט האָבן גענישטערט איבערן גאַנצן וואַלד און געטריבן די דול־געוואָרענע פֿרויען צו יענעם פֿלאַץ, וווּ „דער קעניג פֿון זעמגאָליע״ מיט זײַנע פֿרײַנד האָבן געוואָרט.

ווי נאָר די פֿרויען זענען אַרויסגעלאָפֿן אויף דער ניט־גרויסער פּאָליאַנע, זענען זיי אַריַינ־ געפֿאַלן אינעם פּייער פֿון די יעגערביקסן. די דייטשן האָבן געשאָסן מיט וועלפֿישע אַנ־ לאָדונגען.

דאָס הרגענען יידן איז פֿאַרגעקומען טאָגטעגלעך. הונדערטער מענטשן זענען געוואָרן דערשאָסן בײַם צוריקקומען פֿון דער אַרבעט, בײַם אַרויסגיין אין גאַס. אַ סך האָבן שוין בעסער געוואָלט בליבן זיצן אין די קעלערס און הונגערן, אַבי ניט ריזיקירן אַריַינצופֿאַלן אין די אויגן פֿון אַ פּאַשיסט. באַזונדערס זענען געבליבן אין זפֿרון די טעג פֿון 16טן יולי, וועלכע ס׳זענען דערשאָסן געוואָרן טויזנט פֿערזאָן, און פֿון 23סטן יולי, דער יאָרטאָג פֿון אַנשליסן לעטלאַנד אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד, וועלכע מ׳האָט דערהרגעט איבער 200 פֿערזאָן און אַרעסטירט אַרום 800. אַפֿילו די יידישע מתים זענען גערודפֿט געוואָרן פֿון די דייטשן: ס׳איז אַרויס אַ ספּעציעלער געזעץ, אַז מע זאָל די יידישע מתים ניט אַנגענעמען אין מתים־ שטיבל. צו זיבן מעת־לעת האָבן יידישע מתים זיך געוואָלגערט אויף די ריגער גאַסן.

די דייטשן האָבן אַנגעהויבן ענערגיש זיך גרייטן צו דער פֿולשטענדיקער אויסראָטונג פֿון די יידן. דערצו האָט מען געדאַרפֿט צונויפֿקלייבן די יידן אויף איין פּלאַץ און איזאָלירן זיי פֿון דער איבעריקער באַפֿעלקערונג. ווי אַ ראַיאָן פֿאַרן איבערפֿירן די יידן האָבן די דייטשן אויסגעקליבן די מאָסקווער פֿאָרשטאָדט, ווו ס׳האָט אין מיטל־עלטער זיך געפֿונען די יידישע געטא. ס׳איז שווער צו גלייבן, אַז די דייטשן האָבן זיך געריכטן מיט היסטאָרישע מאָטיוון. פּשוט, די מאָסקווער פֿאָרשטאָדט איז דער צום וויניקסטן אַנטוויקלטער טייל פֿון שטאָט און געפֿינט זיך אין אַן אוממיטלבאַרער נאָענטקייט פֿונעם ביקערניעקער וואַלד — דאָס טראַדיציאָנעלע אָרט פֿון מאַסן־דערשיסונגען.

אין גיכן איז געוואָרן געשאָפֿן די פֿאַרוואָלטונג פֿון דער ריגער יידישער קהילה, וואָס טראָגט די פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט לגבי דער דייטשישער מאַכט. פֿאַרן פֿאַרזיצער פֿון דער פֿאַרוואָלטונג איז געוואָרן באַשטימט ד״ר שלעטער, אַ ווינער יידן, אַ געוועזענער מלוכישער ראָטגעבער אין עסטרייך. אין דער פֿאַרוואָלטונג זענען אויך אַריַין די אַדוואָקאַטן מיכאל אילייאַשעוו און מינץ, דער דאָקטער רודאָלף בלומענפֿעלד, דער געוועזענער דירעקטאָר פֿון דער טעקסטיל־פֿאַבריק קאָופֿער, דער בוכהאַלטער בלומענאָ א״א.

באַלד אין די ערשטע טעג איז קלאָר געוואָרן, אַז דאָס באַשטימען אַ פֿאַרוואָלטונג שאָפֿט ניט קיין שום פֿערספּעקטיוו אויף צו פֿאַרבעסערן די לעבנס־באַדינגונגען פֿון די יידן. די פֿראַדוקטן־נאָרמעס זענען געוואָרן געקירצט — יידן האָבן באַקומען אַ העלפֿט דערפֿון, וויפֿל די איבעריקע באַפֿעלקערונג האָט באַקומען. דאָס איז דערגאַנגען ביז 100 גראָם סוראָגאַט־ברויט אַ טאָג. פֿאַר יידן איז געווען שטרענג פֿאַרבאָטן צו פֿאָרן אין די דערפֿער אײַנקויפֿן פּראָדוקטן. די יידישע באַפֿעלקערונג האָט אָנגעהויבן הונגערן. אָפּגעשניטענע פֿון דער גאַנצער וועלט — די פּאָסט־פֿאַרבינדונג איז פֿאַר זיי געווען פֿאַרווערט — האָבן די ריגער יידן געוואָרט אויף די ווייטערדיקע געשעענישן.

4. געטאָ

מיט פֿאַרשיידענע מיטלען האָבן די דייטשן אונטערגעאײַלט די יידן מיטן איבערטראָגן זיך אין דער מאָסקווער פֿאָרשטאָדט. אויף איבערפֿאָרן האָבן זיי טייל מאָל געגעבן ניט מער ווי צוויי־דריי שעה. דאָס מעבל און אייגנטום פֿון די איבערוואָנדערערס האָבן די דייטשן צוגענומען פֿאַר זיך.

דער ראַיאָן, וואָס איז געווארן באשטימט פאַר דער געטאָ, איז געווען זייער אַ קליינער, און מענטשן זענען כסדר אָנגעקומען. דעם 21סטן אָקטאָבער איז אַרויס אַ באַפֿעל פֿונעם געזעראַל־קאָמיסאָר וועגן שאַפֿן אַ געטאָ און איינפֿירן ניצ האַרבע באַגרענעצונגען. פֿון דאָן אָן האָבן אָנגעהויבן גילטן פֿאַר די ריגער יידן די מענטשנפֿיינטלעכע „נירנבערגער גזעזצן" און זייער צוגאָב — די „געבעלס־נאָווועלע". לויטן אויסדרוק פֿון זייערע שאַפֿערס, הערן יידן אויף צו זיין סוביעקטן אין דער גזעזלשאַפֿט און זיי ווערן אָביעקטן פֿון דער ראַסן־פּאָליטיק.

לויטן באַפֿעל פֿונעם געזעראַל־קאָמיסאָר איז די יידן געווארן פֿאַרבאָטן צו געפֿינען זיך אויסער די גרענעצען פֿון דער געטאָ; אַרויסגיין אויף יענער זיצ שטעכלדראָט האָבן זיי געמעגט נאָר אונטער אַ וואָך. די אונטערנעמונגען, וואָס האָבן זיך באַנוצט מיט דער אַרבעט פֿון די געטאָ־געפֿאַנגענע, האָבן געדאַרפֿט זייערע אַרבעטער פֿירן צום אַרבעטפּלאַץ און צוריק — אונטער אַ וואָך. דער שטאָטישער באַפֿעלקערונג איז געווארן שטרענג פֿאַר־ווערט צו האָבן באַציונגען מיט יידן און אָפֿילו צוגיין נאָענט צו דער פֿאַרצוימונג פֿון געטאָ.

אַ טאָפּעלער פּאָרקן פֿון שטעכלדראָט האָט אַרומגערינגלט עטלעכע קוואַרטאַלן פֿון מאָסקווער פֿאָרשטאָדט. דעם 24סטן אָקטאָבער אין אָוונט האָט די דייטשישע וואַך אַרײַנ־געלאָזט די לעצטע יידן דורך די אײַליק־אויפֿגעשטעלטע טויערן. די ריגער יידן זענען געווארן אַרײַנגעטריבן אין אַ ריזיקער פּאָסטקע.

די טעג זענען געווען פֿול מיט אומרו. יעדן טאָג האָבן זיך אויפֿגעפֿראַלט די געטאָ־טויערן און טויזנטער מענטשן זענען געפֿירט געווארן צו דער אַרבעט אונטער אַ קאָנוואָי. די דירעקטאָרן פֿון אונטערנעמונגען, פֿאָדריאַטשיקעס און קאָמענדאַנטן פֿון די דייטשישע מיליטערישע טיילן האָבן זיך בריַיט באַנוצט מיט דער בחינמדיקער אַרבעט פֿון די געטאָ־אײַנוווינער. דער פֿירער פֿונעם יידישן אָפּטייל פֿון דער אַרבעטס־בערזשע, לייטענאַנט קראָוס, האָט קיינעם ניט אָפּגעזאָגט קיין אַרבעטס־קראַפֿט. אויף די טויערן פֿון געטאָ איז געהאָנגען אַ פּלאַקאָט: „מע גיט אַרויס יידן פֿאַר באַלוינונג. דאָס איז גילטיק אויך פֿאַר מיליטער־טיילן".

די יידן האָט מען יעדן טאָג רעווידירט בײַם צוריקקערן זיך פֿון דער אַרבעט. די דייטשן האָבן יעדן אײַנעם גענוי רעווידירט. זיי האָבן געזוכט צייטונגען, ביכער, שפּיזפֿראָדוקטן. איין מאָל האָט מען בײַם סטודענט קרעמער געפֿונען אַ פּוטערברויט. דעם בחור האָט מען דערשאָסן אויפֿן אָרט. דערווײַל האָט דער הונגער אין געטאָ זיך פֿאַרשטאַרקט, פֿונעם ניט דערעסן זענען אַ סך געפֿאַלן פֿון די פֿיס.

די קהילה־פֿאַרוואַלטונג האָט אָנגענומען לאָקאָלע מאָסמיטלען אויף צו פֿאַרבעסערן די לעבנס־באַדינגונגען. די דאָקטוירים אין געטאָ האָבן אָנגעוועדט אָלע כּוחות, אַז בײַ דער אויסערגעווײנלעכער ענגשאַפֿט און די אָנטיסאַניטאַרע באַדינגונגען (די דייטשן האָבן פֿאַרבאָטן אָרויסצופֿירן די אומריינקייטן פֿון געטאָ), זאָל ניט דערגיין צום אויסבראָך פֿון אַן עפּידעמיע. אין געטאָ זענען געווען טעטיק אַמבולאַטאָריעס, אַ יתומים־הויז, אַ גאָרקיך פֿאַר אָלטע־לײַט און אינוואָלידן.

דעם 27סטן נאָוועמבער האָט מען געמאָלדן דער קהילה־פֿאָרוואָלטונג, אַז לויט אַ פֿאָראַרדענונג פֿון דער מאַכט וועלן אָלע מענער „ספּעציאָליסטן", וואָס אַרבעטן בײַם באַדינען די דייטשישע מיליטער־טיילן, ווערן אָפּגעטיילט פֿון די אַנדערע אײַנווווינערס אין געטאָ, אָפֿילו פֿון זייערע פֿאַמיליעס. דעם 28סטן נאָוועמבער האָט מען אָנגעהויבן

אויפֿשטעלן אין געטאָ אַן אינעווייניקסטן פּלויט. אַזוי אַרום איז געוואָרן געשאַפֿן אַ „קליינע געטאָ", אין וועלכער ס׳האָבן געווינט בלויז די אַרבעטס־פֿעיִקע מאַנסלייט — בערך 9000 פּערזאָן. אָפּגעצוימטע מיט שטעכלדראָט פֿון די איבעריקע, האָבן זיי זיך ניט געקאָנט פֿאַרשטענדיקן מיט דער „גרויסער געטאָ" און טרעפֿן זיך מיט זייערע פֿרויען און קינדער. די געטאָוואַך האָט אַלץ אָפּטער געדרייט זיך איבער די הייזער און פֿילבאַטיִטיק געשמייכלט. אָבער האָבן געפֿילט, אַז עס דערנענטערט זיך אַ קאַטאַסטראָפֿע.

דעם 29סטן נאָוועמבער האָט דער שטורמבאַנפֿירער בראָש אַרויסגערופֿן צו זיך די קהילה־פֿאָרוואַלטונג אין פֿולן באַשטאַנד. ער איז געווען חוצפּהדיקער ווי תּמיד, פֿונקט ווי ער וואָלט קאָקעטירט מיט זײַן אויפֿריכטיקייט. ער האָט דערקלערט, אַז לויט אַן אָנווייזונג פֿון דער מאַכט וועט מען פֿאַרניכטן אַ טייל יִידן פֿון ריגע, וויַל די געטאָ איז שטאַרק איבער־באָפֿעלקערט. די קהילה־פֿאָרוואַלטונג דאַרף נעמען אָנטייל אין די דאָזיקע מאַסמיטלען און צוהעלפֿן די דײַטשן בײַם אָפּקלײַבן די מענטשן צום דערשיסן. דערפֿאַר דאַרף מען שנעל צונויפֿשטעלן רשימות פֿון אַלטע־לײַט, קראַנקע, פֿאַרבראָכענע און אָנדערע פּערזאָנען, וועמענס פֿאַרבלײַבן איז געטאָ די פֿאָרוואַלטונג האָלט פֿאַר ניט געווינטשן.

די פֿאָרוואַלטונג־מיטגלידער האָבן שטילשווײַגנדיק אויסגעהערט די רייד פֿונעם מער־דער, אַ קוק געטאָן איינער אויפֿן אָנדערן און אַראָפּגעלאָזן די קעפּ. שפּאָרן זיך מיט אים, איבערצײַגן אים אין עפּעס, איז געווען איבעריק. די מיטגלידער פֿון דער קהילה־פֿאָרוואַל־טונג האָבן גוט געקענט איינער דעם אָנדערן, און דערפֿאַר האָבן זיי אָן וועדטער זיך איבער־געקוקט און אָנגענומען אַ באַשלוס. בראָשן האָט געענטפֿערט ד״ר בלומענפֿעלד:

— די פֿאָרוואַלטונג וועט קיינעם ניט אַרויסגעבן צום דערשיסן. איך בין אַ דאָקטער. מײַן גאַנץ באַווּסטזיניק לעבן האָב איך זיך פֿאַרנומען מיט היילן קראַנקע מענטשן און ניט מיט הרגענען זיי. מיר האָבן זייער פֿאַרשיידנאַרטיקע באַגריפֿן וועגן דעם וועלט פֿון מענטשן. פֿאַרשיידענע זענען אויך אונדזערע מיינונגען וועגן דעם, וועמען מ׳דאַרף באַטראַכטן פֿאַר אַ פֿאַרברעכער. לויט אונדזער מיינונג דאַרף מען די פֿאַרברעכערס זוכן אויסער דער געטאָ...

בראָש האָט איבערגעריסן בלומענפֿעלדן און געהייסן אַרויספֿירן די פֿאָרוואַלטונג.

ווי די קהילה־פֿאָרוואַלטונג זאָל זיך ניט האָבן באַמיט צו באַהאַלטן דאָס, וואָס בראָש האָט געזאָגט, האָט די געטאָ זיך דערוווּסט, אַז די דײַטשן גרייטן אַ שרעקלעכע שחיטה. דעם 29סטן נאָוועמבער האָט דער הויפּטקאָמאַנדיר פֿון די פֿאַליציַיִשע פּוחות אין „אָסטלאַנד", אַבערגרופֿענפֿירער יעקעלן, צו וויסן געטאָן אַלע פֿאַבריקן און אינסטיטוציעס, אַז ביז צו אַ ספּעציעלער פֿאַראָרדענונג וועלן יִידן מער נישט געשיקט ווערן אויף אַרבעט. דעם 30סטן נאָוועמבער האָבן די טויערן פֿון געטאָ זיך ניט געעפֿנט; די געקומענע וואַך־קאָמאַנדאָס האָט מען אָפּגעשיקט צוריק. פֿון די אַלע צוגרייטונגען איז געווארן קלאָר, אַז עס רוקט זיך אַן עפּעס שוידערלעכס.

5. די ערשטע „אַקציע"

די ערשטע „אַקציע" אין ריגער געטאָ איז פֿאָרגעקומען דעם 30סטן נאָוועמבער און דעם 1טן דעצעמבער 1941, פֿינף וואָכן נאָכן שאַפֿן די געטאָ. אָנגעהויבן האָט זיך עס דערמיט, וואָס אַלע מאַנסלייט האָט מען באַפֿוילן צו זאַמלען זיך אויף לודזער־גאַס. קיינער האָט ניט געווּסט, וואָס דאָרט וועט פֿאָרקומען. קלאָנגען זענען געווען זייער סתּירה־דיק. געווען אָזעלכע, וואָס האָבן מורא געהאַט, אַז מ׳וועט זיי דערשיסן, האָבן זיי זיך

באַהאַלטן ביי קרובֿים, און געווען פֿרויען, וואָס האָבן זיך איבערגעטאָן אין מענערשע מלבושים און געוואָלט אַריינבאַקומען זיך אין דער מענער־קאַלאָנע, מיט דער האָפֿענונג, אַז דאָרט וועלן זיי זיך ראַטעווען. אין גיכן האָט מען אָפּגעפֿירט די מאַנסלייט — א טייל אין דער „קליינער געטא" און די איבעריקע אין סאַלאָספילסער קאָנצענטראַציע־לאַגער. 6 א זייגער אין אוונט האָט מען אָנגעהויבן באַזייטיקן פֿון די ווינונגען פֿרויען, קינדער און אַלטע־לייט. פֿאַליציאַנטן זענען אַרומגעלאָפֿן איבער די שטובן אין מאָסקוער פֿאָרשטאָדט. קראַנקע האָט מען אַרויסגעענדיקט אויפֿן אָרט. ביי מוטערס פֿון גרויסע משפּחות האָבן זיי איבערגעלאָזן ניט מער ווי צוויי קינדער. די איבעריקע האָבן זיי דערשאָסן אויפֿן אָרט. די 300 אַלטע־לייט פֿונעם מושבֿ־זקנים האָבן זיי דערהרגעט ביזן לעצטן. אינעם געטא־שפּיטאָל האָט מען אומגעבראַכט אַלע קראַנקע. די גאַסן אין געטא זענען געווען באַדעקט מיט בלוט און מיט טויטע קערפּערס. אומעטום האָט מען געהערט טויטגעשרייען. אויף די ראָגן זענען געשטאַנען גרופּעס פֿרויען און קינדער, אַרויסגעוואָרפֿענע פֿון די דירות. פֿאַרגליווערטע און געפֿרוירענע, האָבן זיי מיט שרעק זיך צוגעקוקט צו דער בלוטיקער אַרגיע. פֿאַר טאָג האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אויסשטעלן קאָלאָנעס צו 200–300 פערזאָן. אונטער א קאָנווּאי פֿון דער זעלביקער צאָל פֿאַליציאַנטן האָט מען זיי אָפּגעפֿירט אין דער מיזרחדיקער ריכטונג.

פֿאַרן בגין פֿון דער קהילה־פֿאַרוואַלטונג זענען געשטאַנען, אַרומגערינגלטע מיט היט־לעריסטן, די פֿאַרוואַלטונגס־מיטגלידער, און צווישן זיי — דער ריגער הויפּט־רבֿ הרב זאק. ד״ר בלומענפֿעלד האָט באַוויזן א שפּעטשע צו טאָן צום פֿאַרבייגייענדיקן אַברהם ראָזענטאָל:

— אונדזערע מינוטן זענען געציילטע. מעגלעך, אַז איר וועט דערלעבן בעסערע צייטן. גיט זשע איבער אונדזערע פּרטים, אַז מיר זענען געשטאַרבן מיט דער פֿעסטער אמונה, אַז אונדזער פֿאָלק איז אוממעגלעך אומצוברענגען. מיר ווּאַרטן אויפֿן טויט — דאָס איז לחלוטין קלאָר. געדענקט: דאָ, דערנעבן אין א הויז, בײַם ליכט פֿון א קאָפּטילקע, שרייבט דובנאָוו, ווי א פֿאַרצייטיקער געשיכטע־שרייבער, די לעצטע שורות פֿון זײַנע מעמוארן.[3] ער איז זיכער, אַז זיי וועלן זיך דערוואַרטן אויף זייער לייענער.

איינער פֿון די קאָמענדאַנטן אין געטא איז געווען דער דייטש יאָהאַן זיבערט, א תּלין מיט הויכער בילדונג, ער האָט א מאָל געלערנט אין היידעלבערגער אוניווערסיטעט. שמעון

---

3 דובנאָוו שמעון (1860–1941), יידישער היסטאָריקער, פּובליציסט און געזעלשאַפֿטלעכער טוער, אויטאָר פֿון דער פֿילבענדיקער וועלט־געשיכטע פֿונעם יידישן פֿאָלק. דערשינען אין רוסיש: Дубнов С. М., **Всемирная история еврейского народа**, т. т. I-X, Берлин — Рига 1923 — 1938.

שמעון דובנאָוו, די וועלט־געשיכטע פֿון יידישן פֿאָלק, אין צען בענדער, א. לאָוב־פֿאַרלאָג קאָ.., ניו־יאָרק, 1948–1956. דער דריטער באַנד פֿון זײַן בוך פֿון לעבן איז פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן אין ריגע סוף 1940. די גאַנצע אויסגאַבע איז פֿאַרנייכט געוואָרן דורך די נאַציס. לויט דעם איינציקן ניצול־געוואָרענעם עקזעמפּלאָר איז רעסטאָווּרירט געוואָרן דאָס בוך פֿון ש. דובנאָוו — דאָס בוך פֿון לעבן. זכרונות, באַטראַכטונגען, ב׳ 3, ניו־יאָרק 1957. אין דער ריגער געטא האָט דובנאָוו אָנגעהויבן שרייבן אין אָרבעט א״נ נעטא און געפֿירט א טאָגבוך.

דער זשורנאַליסט ש. ל. שנײַדערמאַן דערציילט אין איינעם פֿון זײַן סעריע אַרטיקלען וועגן דאָס שוואַרצע בוך איבער א שמועס מיט שמעון דובנאָוס טאָכטער, די שריפֿטשטעלערין סאָפֿיא דובנאָוו־ערליך, נאָך דעם ווי דאָס בוך איז אַרויס אין רוסיש (ש. ל. שנײַדערמאַן, „מאַרטירער־טויט פֿון שמעון דובנאָוו אין ריגער געטא" פֿאַרוועלטלעכט, 9.12.1980).

דובנאָוו האָט דאָרט אַ מאָל געלייענט אַ ציקל לעקציעס וועגן דער געשיכטע פֿונעם אַלטער־טימלעכן מיזרח און אַלגעמיינער יידישער געשיכטע. און אָט האָבן סטודענט און פּראָפֿעסאָר זיך באַגעגנט אין ריגער געטאָ; אייגנער אין געשטאַלט פֿונעם אַלמאַכטיקן קאַמענדאַנט און גרויזאַמען תּלין, דער צווייטער — אַ געפֿאַנגענער, אַ פֿאַרמישפּטער צום אומקום. זיבערט האָט דערקענט זײַן אַמאָליקן פּראָפֿעסאָר און בײַ יעדער געלעגנהייט האָט ער זיך באַמיט צו באַלײדיקן און צו איזדיעקעווען זיך איבערן 82־יאָריקן זקן.

— פּראָפֿעסאָר, איך האָב געהאַט די נאָרישקייט צו הערן אַ מאָל אײַערע לעקציעס אויפֿן אוניווערסיטעט, — האָט זיבערט אַ מאָל געזאָגט צו דובנאָוון, — איר האָט פֿאַר אונדז לאַנג געקנעלט וועגן די אידעען פֿון הומאַניזם, וואָס וועלן זיגן אין דער גאַנצער וועלט. איך געדענק, אַז איר האָט קריטיקירט די יודאַפֿאַבן און נבֿיאות געזאָגט וועגן 20סטן יאָרהונדערט, ווי וועגן אַ יאָרהונדערט פֿון פֿולשטענדיקער עמאַנציפּאַציע פֿון די יידן. איר ווייסט, איר האָט פֿמעט געטראָפֿן. נעכטן בין איך געווען אין ביקערניעקער וואַלד — מ׳האָט דאָרט דערשאָסן 480 רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע, און שטעלט זיך פֿאָר — פֿונקט אַזוי פֿיל יידן. איר קאָנט טרייומפֿירן, דובנאָוו, מיט די רוסן האָט איר זיך שוין אויסגעגליכן.

— וויפֿל יידן האָט מען נעכטן דערשאָסן?

— 480.

— אַ דאַנק פֿאַר דער אינפֿאָרמאַציע. איך זעץ פֿאָר מײַן אַרבעט, און דאָס איז מיר זייער וויכטיק געווען צו וויסן.

ביזן לעצטן טאָג האָט דער אויטאָר פֿון די וועלט־געשיכטע פֿון יידישן פֿאָלק געפֿירט אַ טאָגבוך, אין וועלכן ער האָט איבערגעגעבן די געשיכטע פֿונעם ריגער געטאָ. די העפֿטן מיט זײַנע נאָטיצן האָט מען אין געהיים אַרויסגעפֿירט פֿון געטאָ אין שטאָט אַרײַן צו באַקאַנטע לעטן. די נאָטיצן האָט מען דערווײַל נאָך נישט געפֿונען, — די היטערס פֿון דובנאָווס טאָגבוך זענען געוואָרן אַרויסגעפֿירט דורך די דײַטשן.

...דובנאָוו איז אַרויס פֿון שטוב. צווישן דײַטשן האָבן אים אונטערגעשטופּט. ער האָט געהאַט דעם אויסזען פֿון אַ מענטש, וואָס האָט ביזן סוף אויסגעפֿירט דעם חובֿ פֿאַר זײַן געווישן און פֿאַר זײַן פֿאָלק. ער האָט זיך אַרומגעקוקט: אַ שניי איז געפֿאָלן, אָבער אַרום איז ניט געווען די געווײַנלעכע וויסקייט. דאָס בלוט האָט דורכגעזאָפּט דעם שניי. הונ־דערטער פֿרויען און קינדער זענען פֿון די עסעס־לײַט געטריבן געוואָרן צום טויט. דובנאָוו האָט אַ קוק געטאָן אויף די דײַטשן. אַ שטשירע טוענדיק מיט די ציין האָט יאָהאָן זיבערט זיך צעשמייכלט. דובנאָוו האָט אים געוואָלט עפּעס זאָגן, אָבער די אויטאָמאָטן האָבן אָנגע־הויבן קלאָפֿן... דער טלית פֿון הרב זאָק איז רויט געוואָרן... אויך דובנאָוו איז אומגעפֿאַלן...

די עדי־ראיה פֿון די מאַסן־הריגות אין ריגער געטאָ באַשטעטיקן איינשטימיק, אַז די אַלע רציחות האָבן ניט געטראָגן קיין שום סימן פֿון אַ צעבושעוועטער סטיכיע. פֿאַרקערט, אַלץ איז געטאָן געוואָרן לויט אַ באַשטימטן פּלאַן, וואָס איז באַצייטנס פֿאַרטראַכט און אויסגעאַרבעט געוואָרן ביזן קלענסטן פּרט. אין די גרענעצן פֿון געטאָ גופֿא האָט קיינער ניט אַוועקגערוימט די טויטע, אָבער ווען די קאַלאָנע איז אַרויס מחוץ דעם שטעכלדראָט, זענען זיי תּיכף באַגלייט געוואָרן פֿון טאַטשקעס און פֿורן. די אָפּשטייענדיקע מענטשן אָדער וויינענדיקע קינדער זענען דערהרגעט געוואָרן אויפֿן אָרט און די וואָס האָט אַרויפּ־געוואָרפֿן זייערע קערפּערס אויף אַ פֿור אָדער אַ טאַטשקע.

בײַ די טויערן פֿון געטאָ איז מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט געשטאַנען בראָש און געשאָסן אין די קאָנוואָיִרטע קאָלאָנעס. ער האָט דאָס געטאָן רויק און געצילט פּינקטלעך. אַ מיטגליד פֿון דער „אָרדנונגס־קאָמאַנדע", וואָס איז באַשטאַנען פֿון געטאָ־יִידן, איזידאָר בערעל, איז צוגעגאַנגען צו בראָשן און געפֿרעגט:

— וואָס טוט איר, הער בראָש? דאָס הייסט בײַ אײַך דײַטשישע קולטור — ווילקירלעך צו דערשיסן שוצלאָזע מענטשן?

אין דער תקופֿה פֿון אולמאַניסעס דיקטאַטור האָט איזידאָר בערעל געדינט אין דער לעטישער פֿאָליציי און איז דערגאַנגען צו אַ הויכן טיטל. דערפֿאַר, וועו מ׳האָט אים פֿאַר־שריבן אין דער „אָרדנונגסדינסט" בײַ דער געטאָ, האָט ער באָקומען אַ באָפֿעל אָנצוטאָן אַ פֿאָליציײִשן מונדיר מיט די געהעריקע אָפּצייכענונגען. לויט זײַן ראַנג איז בראָש געווען נידעריקער פֿון בערעלן, און ווי אַן אויסגעפֿרוווטער דײַטשישער פֿאָליציי־מאַן, האָט ער געהאַלטן פֿאַר נייטיק אים אויפֿצוקלערן:

— מיר האָנדלען אין פֿולן אײַנקלאַנג מיט די באַקומענע אינסטרוקציעס. מיר מוזן שטרענג אײַנהאַלטן די גראָפּיק פֿון דער באַוועגונג צום באָשטימטן פונקט, און דערפֿאַר באַזײַטיקן מיר פֿון די קאָלאָנעס די אַלע, וואָס קאָנען טאַרמאָזירן דעם טעמפּאָ פֿון דער באַוועגונג. זאָגט אַליין, צי וועט די אָ זקנה אין דעם לילעגעם קאָפּאָט קאָנען גיין אין דעם נייטיקן טעמפּאָ? — און אָנצילנדיק זיך האָט ער אויסגעשאָסן אין דער אַלטער פֿרוי.

פונקט אָזוי רויק און מעטאָדיש האָבן געאַרבעט אַלע הענקערס. אויב ס׳האָט זיי עפּעס באָאומרויקט, איז עס געווען בלויז די געפֿאַר, אַז עס זאָל אַרונטערגעריסן ווערן די פּינקט־לעכע גראָפּיק פֿון די קאָלאָנעס און דאָס פֿאַרענדיקן די „אָפּעראַציע" אין דער געהעריקער צײַט. בלויז אין איין פֿאַל האָט בראָש פֿאַרלוירן זײַן אַליין־באַהערשטקייט: דער אינזשעניר וואָלף איז אַרויס פֿון דער קאָלאָנע און דערלאָנגט דעם מערדער אַ פֿראָסק. בראָש האָט אויסגעלאָדן אינעם אינזשעניר דעם גאַנצן זאָפּאָס פֿון זײַן רעוואָלווער. אין אָנדערע פֿאַלן איז ער געווען שפּאָרזאָם מיט די קוילן.

פֿאַר די אָנפֿירערס מיט דער „אַקציע" איז געווען אַ ביסל אומדערוואַרט די גרויסע צאָל יתומים אין געטאָ, — אַ סך פֿון זיי זענען געווארן פֿאַריתומט ערשט מיט עטלעכע שעה צוריק. ס׳איז געווארן פֿאַרמירט אַ ספּעציעלער קינדער־באַטאַליאָן אין דער צאָל פֿון 600 יינגעלעך און מיידלעך. זיי זענען געווארן קאָנוואָיִרט דורך 200 פֿאָליציאָנטן פֿון דער „אָרדנונגספֿאָליציי". אויפֿן וועג האָבן זיי געווארפֿן די קינדער אין דער הייך און דער־שאָסן.

וועו די קאָלאָנעס זענען פֿאַרבײַגעגאַנגען דער אָלטריטועלער צערקווע, זענען עטלעכע צענדלינג רוסישע אָלטריטואָלן מיט זייער גײַסטלעכן בראָש אַרויס מיט די איקאָנעס אין די הענט, געפֿאָלן אויף די קני און אָנגעהויבן זינגען צערקווע־לידער. פֿאָליציאָנטן האָבן געפֿרווווט זיי פֿונאַנדערטרײַבן, אָבער דער גײַסטלעכער האָט געענטפֿערט:

„שטערט אונדז ניט צו ברענגען פֿאַר גאָט אונדזער תּפֿילה. ניט קיין פֿשוטע מענטשן פֿירט איר, נאָר הייליקע מאַרטירערס. באָלד וועלן זיי שטיין פֿאַרן אָלמעכטיקן און דערציילן וועגן דעם, וואָס עס טוט זיך אויף אונדזער זינדיקער ערד. זאָלן זשע אויך אונדזערע תּפֿילות קומען פֿאַר גאָט צוזאַמען מיט זיי".

די מאָסן־שחיטות האָבן אַרויסגערופֿן אַ טיפֿע אויפֿרעגונג בײַ די אַרבעטער פֿונעם גומע־זאָוואָד „קוואַדראַט". ווי אַ פּראָטעסט האָבן זיי איבערגעריסן די אַרבעט. די זשאַנ־

דאַרמעריע האָט אינטערוועניִרט. ס׳איז דערגאַנגען צו באַוואָפנטע צוזאַמענשטויסן. א סך אַרבעטער זענען געפאַלן אין דעם ניטגלייכן קאַמף.

אין ביקערניעקער וואָלד זענען שוין געווען אויסגעגראָבן אכט ריזיקע גריבער. ווי נאָר די קאָלאָנעס זענען אַנגעקומען, האָט מען אַלעמען געהייסן זיך אויסטאָן. די שיך האָט מען געהייסן צונויפלייגן אין איין קופּע, די קאָלאָשן — אין אַן אַנדערער. די עסעסליִט האָבן מיט די פּריקלאַדן אונטערגעשטופט די אויסגעטוענע מענטשן צום אָפּריס. דאָרט איז געשטאַנען דער באַלטישער דיִטש, באַראָן זיוווערס, און מיט קורצע זאַלפּן געשאָסן פֿונעם אויטאָמאָט. צוויי געהילפֿן האָבן געטוישט די מאַגאַזינען אין די אויטאָמאַטן און לויט דער ריי זיי דערלאַנגט זיוווערסן. ער איז געשטאַנען אין גאַנצן א פֿאַרשפּריצטער מיט בלוט, אָבער ער האָט ניט געלאָזן זיך פֿאַרבייטן. שפּעטער האָט ער זיך באַרימט, אַז דעם 1טן דעצעמבער האָט ער מיט זיִנע אייגענע הענט דערשאָסן דריי טויזנט יידן.

די קינאָ־אָפּעראַטאָרן האָבן געדרייט מיט די הענטלעך. די פֿאָטאָגראָפֿן האָבן זיך אַרומגעפּאָרעט. א סך פֿון די עסעסליִט האָבן אויך געקלאָפּט מיט די „לייקעס״ און געמאַכט אַמאַטאָרישע פֿאָטאָגראָפֿיעס.

די דיִטשן האָבן צוגעטראַכט פֿאַרשיידענע אופּנים פֿון פּיִניקן זייער קרבנות. זיי האָבן אויסגעקליבן זקנים מיט לאַנגע בערד און געהייסן זיי אויפֿן שניי שפּילן אין פֿוטבאָל. דער אינפֿאָל איז גאָר שטאַרק געפֿעלן געווארן די דיִטשן. די קינאָ־אָפּעראַטאָרן און פֿאָטאָגראָפֿן האָבן אַן אויפֿהער אַראָפּגענומען דעם אומגעווייגלעכן פֿוטבאָלמעטש. אַן אָפּיציר איז געקומען צו רייטן אויף א פֿערד און איבערגעגעבן א באָפֿעל צוצואיילן די פּראָצעדור.

די אומגליקלעכע קרבנות זענען געבליבן, ווי פֿאַרשטייַנערט. ציטערנדיק פֿון קעלט, האָבן זיי ביז דער לעצטער מינוט געווארט אויף א ישועה. א סך פֿון זיי האָבן געמיינט, אַז די תּלינים האָבן זיך שוין אַנגעזעטיקט מיט בלוט, זיי וועלן זיך באַרוקן און די ניצול־געווארענע וועלן זיי אַוועקפֿירן אין א קאָנצענטראַציע־לאַגער. פֿלוצעם האָבן די נערוון ביי עמעצן ניט אויסגעהאַלטן און אין וואָלד האָט זיך דערהערט א הויך געוויין. צו אים האָבן זיך פֿאַראייניקט נאָך הונדערטער קולות — די מענטשן זענען אַרייַנגעפֿאַלן אין א היסטעריע. געדוכט האָט זיך, אַז קיין שום זאָך וועט ניט קאָנען באַרוקן דעם א האַלב־וואַנזיניקן המון. אָבער מאַלקינא איז אַרויפֿגעשפּרונגען אויף א פּניאָק פֿון א בוים און הויך אויסגעשריגן:

— וואָס ווייַנט איר, יידן? צי וועלן דען די אויסוווּרפֿן ווערן געירט פֿון טרערן? לאָמיר שווייַגן! לאָמיר זיין שטאַלץ! מיר זענען יידן! מיר זענען סאָוועטישע יידן!

און אַלע אין וואָלד זענען שטיל געווארן. בלויז דאָס קלאַפּן פֿון די אויטאָמאַטן האָט צעשטערט די שטילקייט. אייַנער פֿון די עסעסליִט איז צוגעגאַנגען צו א קאָלאָנע און מיט חוזק א זאָג געטאָן:

— פֿאַר וואָס זענט איר שטיל געווארן? בלויז עטלעכע מינוט איז אייך געבליבן צו לעבן, נוצט זשע אויס די געלעגנהייט, זינגט עפּעס.

ווי אַן עכטפֿער האָט עמעצער מיט א שטימע פֿון א זקן אָנגעהויבן זינגען דעם „אינטער־נאַציאָנאַל״. פֿון אַנהייב האָבן אים אונטערגעהאַלטן אייַנצלנע, אָבער באַלד האָבן אַלע אין אַן אייַנהייטלעכן עקסטאַז געזונגען זינגען דעם דערהויבענעם הימען. דעם עפּיזאָד האָט

דערציילט די שנײדערין פֿרידאַ פֿריד,[4] די אײנציקע ייִדישע פֿרוי, וואָס איז יענעם טאָג געווען אין ביקערניעקער וואַלד און געבליבן לעבן. די געשיכטע פֿון איר ראַטעוונג זיך און פֿון איר דרײַיאָריקן אַרומוואַלגערן זיך אַן אײַנזאַמע און פֿאַרהעצטע איבער די לעטישע דערפֿער — וואָלט געקאָנט גענוג זײַן אויף אַנצושרײַבן אַ בוך.

„אונדזער קאָלאָניע האָט מען צעטיילט אין צווייען, — דערציילט פֿרידאַ פֿריד, — און געהייסן אַלעמען זיך אויסטאָן. איך האָב זיך אויסגעטאָן ביז די וועש, דערנאָך האָב איך זיך אָנגעהויבן שעמען — אַרום מיר זענען געשטאַנען מאַנסלײַט און איך בין געווען אין איין העמד. כ׳האָב געזומען מײַן סיטצענעם אַרבעט־כאַלאַט און אים אָנגעטאָן. מיר איז געווארן זייער קאַלט. כ׳האָב אַרײַנגערוקט די הענט אין די קעשענעס פֿונעם כאַלאַט, פֿדי זיך אָנצוווארעמען, און דערפֿילט, אַז דאָרט ליגט עפּעס אַ פּאַפּירל. כ׳גיב אַ קוק: דאָס איז מײַן דיפּלאָם נאָכן פֿאַרענדיקן מיט אַן אויסצייכענונג די שול פֿאַר צושנײַדן און נייַען. שוין פֿופֿציק יאָר ווי איך היט עס. גאָט מײַנער, האָב איך אַ טראַכט געטאָן, אפֿשר ליגט מײַן רעטונג אין דעם אַ פּאַפּירל. כ׳בין צוגעלאָפֿן פֿון דער קאָלאָניע צו אַ דײַטש, און ער האָט מיך געפֿירט צו אַן עלטערן.

— הער אָפֿיציר, — זאָג איך צו אים אויף דײַטש, — פֿאַר וואָס וויל מען מיך דער־הרגענען? כ׳וויל אַרבעטן. מיך דאַרף מען ניט דערהרגענען. קוקט, איך זאָג ניט קיין ליגן, כ׳האָב אַ דיפּלאָם. אָט איז ער.

ער האָט מיך אַוועקגעשטופּט און כ׳בין אומגעפֿאַלן. וועג כ׳האָב אָנגעהויבן זיך אויפֿ־שטעלן, האָט ער מיך ווידער אַ שטופּ געטאָן מיטן פֿוס און אַ געשריי געטאָן:

— שטער ניט און קריך ניט צו מיר מיט די פּאַפּירלער. גיי צו סטאָלינען מיט דײַנע דאָקומענטן!

כ׳בין ווידער אַרײַן אין דער קאָלאָניע. כ׳קוק אויף די מענטשן, זיי טוען געהאָרכזאָם אָלץ וואָס מ׳הייסט זיי. כ׳האָב אָנגעהויבן רײַסן אויף זיך די האָר, כ׳האָב אָנגעכאַפּט אַ בינטל האָר און אויסגעריסן. דאָס בינטל האָר איז געבליבן בײַ מיר אין האַנט, און איך האָב אָפֿילו ניט געפֿילט קין ווייטיק. די דײַטשן שטופּן אונדז מיט פֿריקלאַדן אָלץ נענטער און נענטער צום ראָוו. כ׳וועל זיך ווידער צו די פּאָליציאַנטן און באַווײַז, אַז כ׳בין אַ שנײַדערין, אַז כ׳וויל אַרבעטן, כ׳וויז דעם דיפּלאָם, אָבער קיינער וויל מיך ניט הערן. כ׳בין שוין צוגע־קומען צום ראָוו, פֿון ביידע זײַטן זענען פֿאַראַן הויכע בייַמער און הינטערן ראָוו זע איך אַ שמאָל שטעגל. אַהין גייַען שוין די יידן אייַנציקווײַז און זיי ווערן פֿאַרפֿאַלן הינטערן אָפּריס, — מ׳הערט בלויז, ווי די אויטאָמאַטן שיסן: טאַק־טאַק, טאַק־טאַק...

— צי איז דאָס שוין טאָקע דער סוף? — האָב איך אַ טראַכט געטאָן. — נאָך עטלעכע מינוט, און איך וועל זײַן אַ טויטע, ניט זען מער די זון, ניט אָטעמען די לופֿט. ווי קאָן דאָס זײַן? די דאָקומענטן זענען דאָך בײַ מיר אין אָרדענונג, אַלע יאָרן האָב איך ערלעך געאַרבעט, די קלײַענטן האָבן זיך אויף מיר קיין מאָל ניט באַקלאָגט, און די דײַטשן נעמען דאָס גאָר ניט אין אַכט. איך וויל ניט שטאַרבן! איך וויל ניט!

כ׳בין צוגעלאָפֿן צום אָפֿיציר, וואָס האָט אָנגעפֿירט מיטן דערשיסן, און אויסגעשריגן ניט מיט מײַן קול:

---

4 פֿרידאַ פֿריד־מיכעלסאָן, געווויינט אין ישׂראל (געשטאָרבן), וווּ זי האָט אַרויסגעגעבן אַ בוך: **Я пережила Румбулу**, פֿאַרלאָג „הקיבוץ המאוחד", 1973. לויט אירע זכרונות איז די שחיטה, פֿון וועלכער זי האָט זיך געראַטעוועט, פֿאַרגעקומען אין רומבולער וואַלד.

— וואָס טוט איר מיט מיר ? איך בין אַ ספּעציאַליסטקע. אָט זענען מיינע דאָקומענטן. כ׳בין אַ ספּעציאַליסטקע...

ער האָט מיר אַ קלאַפּ געטאָן מיטן פּיסטאָלעט איבערן קאָפּ און כ׳בין אומגעפּאַלן. אין גאַנצן נאָענט פּונעם גרוב, ווו מ׳האָט אַרײַנגעוואָרפֿן די טויטע. כ׳האָב זיך צוגעדריקט צו דער ערד און זיך באַמיט ניט צו באַוועגן זיך. אין אַ האַלבער שעה אַרום הער איך, ווי עמעצער שרײַט אויף דײַטש: ,די שיך לייגן אַהער !׳. אין יענער צײַט בין איך שוין געהאָט אַ ביסל אַוועקגעקראָכן. כ׳האָב דערפֿילט, אַז מע שליידערט עפּעס אין מיר. כ׳עפֿן איין אויג און זע: לעבן מײַן פּנים ליגט אַ שוך. מ׳האָט מיך פֿאַרוואָרפֿן מיט שיך. מסתמא האָט מײַן אַלטער סיטצענער כאַלאָט זיך צונויפֿגעגאָסן מיט דער פּאָרב פֿון די שיך און דערפֿאַר האָט מען מיך ניט באַמערקט. ס׳איז מיר געווארן אַ ביסל וואַרעמער, איבער מיר איז שוין געווען אָנגעוואָרפֿן אַ גאַנצער באַרג מיט שוכוואַרג. נאָר די רעכטע זײַט איז בײַ מיר געווען אין גאַנצן אָפּגעפּרוירן. דער פּוכיקער שניי, וואָס איז געפֿאַלן אין דער פּרי, איז צעגאַנגען אונטער מיר. פֿון אַנהייב איז געווען שרעקלעך נאַס, דערנאָך האָט דאָס וואַסער אָנגעהויבן פֿאַרפֿרירן און כ׳בין געווארן באַדעקט מיט אַ שאָל פֿון אײַז. כ׳וואָלט געקאָנט אַרונטערלייגן אונטער זיך עטלעכע שיך, אָבער כ׳האָב מורא געהאַט, אַז די קופּע שיך איבער מיר וועט זיך אַ ריר טאָן און מע וועט מיך דערזען. אַזוי בין איך געלעגן ביז ס׳איז פֿינצטער געווארן מיטן צוגעפֿרוירענעם אײַז אויף דער רעכטער זײַט.

כ׳האָב געהערט די שאָסן אין גאַנצן נאָענט פֿון מיר, און אויך די לעצטע געשרייען פֿון מענטשן, די קרעכצן פֿון די פֿאַרוווּנדיקטע, וואָס מ׳האָט לעבעדיקערהייט געוואָרפֿן אין דעם אָלגעמיינעם קבֿר. טייל זענען געשטאָרבן מיט אַ קללה קעגן די הענקערס, אָנדערע זענען אומגעקומען מיט די נעמען פֿון זייערע קינדער און עלטערן אויף די ליפּן. געווען אָזעלכע, וואָס האָבן הויך תּפֿילה געטאָן... אָנדערע האָבן אין דער לעצטער מינוט געבעטן, מ׳זאָל זיי דערלויבן אָנצוטאָן די קינדער, אויב ניט, וועלן זיי זיך צוקילן. און איך האָב געמוזט ליגן און דאָס אַלץ אויסהערן. עטלעכע מאָל האָט זיך מיר אויסגעווײַזן, אַז כ׳הער דאָס קול פֿון מײַן ברודער, דערנאָך — פֿון דער שכנה אין הויז. אין אָזעלכע מינוטן האָב איך געמיינט, אַז כ׳גיי אַראָפּ פֿונעם זינען...

פֿאַר נאַכט האָט די שיסערײַ זיך אײַנגעשטילט. די דײַטשן האָבן איבערגעלאָזן אַ ניט גרויסע וואָך בײַ די מלבושים און זענען אַוועק זיך אָפּרוען. עטלעכע דײַטשן זענען געשטאַנען אַ דרײַ טריט פֿון מיר. זיי האָבן פֿאַררייכערט און געשמועסט צווישן זיך. כ׳האָב געהערט זייערע פֿריילעכע, צופֿרידענע שטימעס: ,מ׳האָט הײַנט פֿעסט אַן אַרבעט געטאָן׳. ,יאָ, אַ הייסער טאָג געווען׳. ,ס׳איז נאָך דאָרט געבליבן ענוג, מ׳וועט נאָך דאָרפֿן גוט אַרבעטן׳. ,נו, ביז מאָרגן׳. ,אָנגענעמע חלומות׳. ,אָ, בײַ מיר זענען זיי אַלע מאָל אָנגענעם׳.

כ׳האָב באַשלאָסן אַרויסצוקריכן פֿון אונטער דער קופּע שיך. קודם פּל האָב איך געדאַרפֿט זיך אָנטאָן. כ׳בין צוגעקראָכן צו אַ צווייטער קופּע — דאָרט זענען געלעגן מענערשע מלבושים. אַ סך צו טראָכטן איז קיין צײַט ניט געווען, — כ׳האָב אָנגעטאָן הויזן און אַ מאַרינאַרקע און פֿאַרבונדן דעם קאָפּ מיט אַ גרויס טיכל. אין יענעם מאָמענט דערהער איך פֿונעם גרוב, ווו די טויטע ליגן, אַ שוואַך קינדעריש געווײַן: ,מאַמע, ס׳איז מיר קאַלט... וואָס ליגסטו, מאַמע ?׳ נו, טראָכט איך, זאָל זײַן, וואָס ס׳וועט זײַן. כ׳וועל פֿרוון ראַטעווען דאָס קינד. אָבער די דײַטשן זענען פֿלינקער געווען. זיי זענען צוגעגאַנגען צום גרוב, האָבן אויסגעזוכט דאָס קינד מיט די שפּיזן און עס דערשטאָכן. אײַנער פֿון די דײַטשן

האָט לאָכנדיק געזאָגט: „פֿון אונדזערע הענט איז נאָך קיינער קיין לעבעדיקער ניט אַרויס".

איך זע, אַז דאָ איז גאָרניט ניטאָ וואָס צו מאַכן. בײַ נאַכט דאַרף מען אַוועקגיין וואָס וויַיטער פֿון דעם פֿאַרשאָלטענעם אָרט. אָבער אָרום און אָרום שטייען וואַכן און זיי וועלן מיך דערזען אויפֿן וויַיסן שניי. איך האָב זיך דערמאָנט דעם פֿילם „די מלחמה אין פֿינלאַנד". דאָרט זענען די סאָלדאַטן געווען אָנגעטאָן אין ווײַסע כאַלאַטן און זיי האָבן דערמיט זייער גוט זיך מאָסקירט אויפֿן שניי. ניט וויַיט האָב איך דערזען אַ שטויס לײַלעכער, אין וועלכע די מאַמעס האָבן געבראַכט זייערע זייגקינדער...

כ׳האָב געמוזט פֿון דאָרט אַ לײַלעכל, זיך אײַנגעוויקלט דערין און אָנגעהויבן אָוועק־קריכן"...

די געבליבענע אין געטאָ האָבן געוואָרט אויפֿן המשך פֿונעם פּאָגראָם, אָבער צו זייער פֿאַרווונדערונג איז געווען שטיל. בלויז זעלטן האָט זיך געהערט דער קרעכץ פֿון אַ פֿאַר־ווונדיקטן, און מיט שנעלע טריט איז אַהין צוגעגאַנגען אַ פּאָליציאַנט. אָן אײַנצלנער שאָס האָט הילכיק אַ קלאַפּ געטאָן צווישן די הײַזער און ווידער איז אײַנגעטראָטן אַ שטילקייט. די טויטע האָט קיינער ניט צוגענומען, קיין שום נײַע באַפֿעלן זענען ניט געקומען, אָחוץ איינעם — מ׳זאָל מעלדן דער פּאָליציי וועגן יעדן פֿאַרווונדיקטן. אָלע פֿאַרווונדיקטע האָבן די דײַטשן תּיכף צוגעהרגעט.

ערשט אויפֿן פֿינפֿטן טאָג האָט מען באַפֿוילן צו באַגראָבן די דערהרגעטע. מ׳האָט אויס־געגראָבן איין ריזיקן קבֿר אויפֿן אָלטן ייִדישן בית־עולם, וואָס האָט זיך געפֿונען אויפֿן שטח פֿון געטאָ. איינער אַ דאָקטער איז געקומען און אַרײַנגעלייגט אינעם קבֿר זײַן פֿרוי און זײַנע צוויי קינדער. געוועזן אָזעלכע, וואָס האָבן קוּבֿר געווען אָלע זייערע קרובֿים פֿון די סאָמע פֿאַרשיידנסטע דורות און פֿון אָלע מינים קרובֿהשאַפֿט.

6. די „דעפּאָרטאַציע" פֿון געטאָ

אַ וואָך נאָך דער ערשטער „אַקציע" האָט מען געמאָלדן, אַז די „גרויסע געטאָ" וועט ווערן „דעפּאָרטירט" פֿון ריגע. וואָס דאָס וואָרט באַטײַט, האָט קיינער גענוי ניט געוווּסט. די דײַטשן האָבן אויפֿגעקלערט, אַז „דעפּאָרטאַציע" אונטערשיידט זיך וועזנטלעך פֿון עוואַ־קואַציע. אויב דער באַגריף „עוואַקואַציע" שליסט אין זיך אײַן דאָס אַריבערפֿירן אויף אַ נײַעם פּלאַץ, באַטײַט „דעפּאָרטאַציע" נאָר אַרויספֿירן, „אויסזידלונג"... צי וועט מען די „דעפּאָרטירטע" ערגעצווו אַרײַנפֿירן — איז ניט באַווווּסט.

אין אָוונט פֿונעם 9טן דעצעמבער, אין אַ 20־גראָדיקן פֿראָסט, האָבן די געטאָ־אײַנ־וווינערס באַקומען אַ באַפֿעל צו זאַמלען זיך צו דער „דעפּאָרטאַציע". פֿון 7 אַ זייגער אין אָוונט ביז אין דער פֿרי זענען די מענטשן געשטאַנען אויפֿן קנאַקנדיקן פֿראָסט. די דײַטשן האָבן דערווײַל באַוויזן צו באַראַבעוועט די געטאָ און צוגעמען אָלע וואָרעמע זאַכן. אַ סך זקנים און זקנות זענען אין יענער נאַכט פֿאַרפֿרוירן געוואָרן. וועג ס׳איז טאָג געוואָרן, האָט מען אָנגעהויבן אָוועקפֿירן די קאָלאָנעס אונטער אַ וואַך. ניט וויַיט פֿון דער סטאַציע שקי־ראָטאָווא, אויף אַ באַן־טופּיק, זענען געשטאַנען עטלעכע עשעלאָנען אָן לאָקאָמאָטיוון. די „דעפּאָרטירטע" האָט מען אַרײַנגעפֿירט אין די פֿראַכטוואַגענען. אין די אַ באַוועגלעכע

טורמעס האָט מען אַוועקגעפֿירט הונדערטער מענטשן אין דעם זעלבן ביקערניעקער וואַלד און דאָרט האָבן די דײַטשן זיי דערשאָסן פֿון קוילן־וואַרפֿערס. בסך־הכּל זענען יענעם טאָג אומגעקומען בערך 12,000 פּערזאָן.

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן די דײַטשן אָנגעזאָגט די נאָענטע פֿײַערונג צו דער געלעגנ־הייט פֿון ליקווידירן די גרויסע ריגער געטאָ. אין דעם יום־טוב האָבן זיך באַטייליקט אַלע „אַמאַטאָרן", וואָס האָבן זיך געפֿונען אין ריגע און אומגעגנט. צום רַאיאָן פֿון מאָסקווער פֿאָרשטאָדט האָבן געשטראָמט דײַטשישע סאָלדאָטן פֿון אַלע מינים געווער; דײַטשן אין ציווילע קליידער, פֿאָליציאַנטן און זשאַנדאַרן, דאָס אָפּפֿאָל פֿון די ריגער פֿאָרבראָכערס, דאָס פֿאָשיסטישע מיאוסקייט פֿון די לעטישע נאַציאָנאַליסטן. לאָנג האָט געדויערט די הוליאַנקע: קליינע קינדער האָט מען געוואָרפֿן אין דער הייך, נאָקעטע מיידלעך האָט מען געצוווּנגען שפּילן וואַלייבאָל, די גרופּע, וואָס האָט פֿאָרשפּילט, האָט מען דערשאָסן, און דערנאָך איז די שפּיל געוואָרן באַנײט אין אַ פֿרישן באַשטאַנד. מיט דער גאַנצער פֿײַערונג האָט אָנגעפֿירט דער אונטערשטורמפֿירער יעגער. ער איז געווען זייער באָרימט דערמיט, וואָס ער האָט געהאָט דעם סאָמע גרעסטן סטאָש אין דער פֿאָשיסטישער פּאָרטיי, — ער האָט זיך נאָך באַטייליקט מיט היטלערן אין צוגרייטן דעם מינכענער פּוטש.

נאָך דער הוליאַנקע זענען אין געטאָ גבֿליבן בסך־הכּל 3800 יידן, צווישן זיי 300 פֿרויען און עטלעכע צענדלינג קינדער. אָבער אַ טאָג שפּעטער האָט די ריגער געטאָ ווידער אָנגעהויבן זיך אָנפֿילן — ס׳איז אָנגעקומען דער ערשטער עשעלאָן פֿון דײַטשלאַנד.

7. די יידן פֿון דײַטשלאַנד

ס׳איז שווער צו דערקלערן, פֿאַר וואָס גראָד ריגע איז געוואָרן אויסגעקליבן אויף צו דערמאָרדן דאָרט עטלעכע הונדערט טויזנט דײַטשישע יידן. דער אַדיוטאַנט פֿונעם קאָמענ־דאַנט אונטערשטורמפֿירער מיגע, איז איין מאָל, נאָך אַ גוטער כּוסע, געוואָרן אויפֿריכטיק, און אויף זײַן שטייגער האָט ער דערקלערט, פֿאַר וואָס מ׳האָט די דײַטשישע יידן געפֿירט קיין ריגע: די דײַטשן האָבן מורא געהאַט צו דערהרגענען זיי בײַ זיך אין דער היים. דאָס וואָלט ניט געקאָנט אַדורך אומבאַמערקט. יעדער מערדער וואָלט געוואָרן גוט באַקאָנט פֿאַר אַ בריטן קריזיז מענטשן.

די דײַטשישע יידן האָט מען געבראַכט קיין ריגע אונטערן אויסרייד פֿון איבערפֿירן זיי אויף אַ נײַעם ווויגאָרט. די דײַטשן האָבן אַזוי אײַנגעאָרדנט דאָס אָרויספֿירן די יידן, אַז ביז צו דער לעצטער מינוט האָבן די אומגלייקלעכע קרבנות ניט געוווּסט, וואָס פֿאַר אַ גורל זיי דערוואָרט. אַלעמען האָט מען דערקלערט, אַז דאָס איבערפֿאָרן ווערט אויסגעפֿירט אין די ראָמען פֿון דער דײַטשישער קאָלאָניזאַציע אויף מיזרח, אַז ווי פֿריער, האָלט דײַטשלאַנד די דײַטשישע יידן פֿאַר אייגענע בירגער, אָבער זי געפֿינט פֿאַר נייטיק און נוצלעך צו באַזעצן זיי אין „אָסטלאַנד". מ׳האָט רעקאָמענדירט צו נעמען מיט זיך אַלע זאָכן, וואָס וועלן צו נוץ קומען אויפֿן נײַעם פּלאַץ. אויפֿן קערפּער פֿון איינעם פֿון די דערהרגעטע אין ריגער געטאָ האָט מען געפֿונען פֿאָלגנדיקע דירעקטיוון וועגן דער עוואָקואַציע פֿון בערלין:

„בערלין נומ׳ 4, 11טן יאַנואַר 1942 יאָר.

צום בירגער אַלבערט ישׂראל אונגער מיט דער פֿרוי.

אײַער אָרויספֿאָר איז, לויט דער פֿאָראָרדענונג פֿון דער מאַכט, באַשטימט אויפֿן 19טן

יאַנואַר 1942. די פֿאַראַרדענונג איז שייך צו אייַך, אייַער פֿרוי און אַלע ניט פֿאַרהיראַטע פֿאַמיליע־מיטגלידער, וועלכע זענען אייַנגעשלאָסן אין דער פֿאַרמעגן־דעקלאַראַציע.

דעם 17טן יאַנואַר 1942 מיטאַגציַיט וועט אייַער ווויינונג ווערן פֿאַרחתמעט דורך אַ באַאַמטן. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט, דאַרפֿט איר צו דער אויבנדערמאַנטער מיטאַגציַיט צוגרייטן אייַער שוועסטער און האַנטבאַגאַזש. די שליסלען פֿון דער ווויינונג און פֿון די צימערן דאַרפֿט איר אָפּגעבן דעם באַאַמטן. צוזאַמען מיטן באַאַמטן דאַרפֿט איר אַוועקגיין אין דער פֿאָליציי־ביורא פֿונעם ראַיאָן, אין וועלכן אייַער ווויינונג געפֿינט זיך, און מיטנעמען מיט זיך סיי דעם שוועסטער, סיי דעם האַנטבאַגאַזש. דעם שוועסטער באַגאַזש דאַרפֿט איר איבערלאָזן אין דער פֿאָליציי־ביורא, און פֿון דאָרט וועט ער צוגעשטעלט ווערן אויף אַ לאַסטאויטאָ פֿון אונדזער באַגאַזש־אָפּטיילונג צום זאַמלפּונקט — אויף לאַוועטץ־גאַס 7/8.

נאָכן אַוועקפֿירן דעם גרויסן באַגאַזש אין דער פֿאָליציי־ביורא דאַרפֿט איר מיטן האַנט־באַגאַזש אַוועק אויפֿן זאַמלפּונקט, אין דער סינאַגאָגע אויף דער לאַוועטץ־גאַס (אַרייַן־גאַנג פֿון דער יאַגאַוו־גאַס). דאָרט אָהין קאָנט איר צופֿאָרן מיט די געווויינלעכע קאָמוני־קאַציע־מיטלען.

אייַער אויסהאַלטונג אויפֿן זאַמלפּונקט און בעת דער נסיעה אויף דער באַן נעמען מיר אויף זיך. דאָס שטערט אַבער ניט, אַז איר זאָלט נעמען מיט זיך אין אייַער האַנטבאַגאַזש די פֿאַראַנענע פּראָדוקטן ביי אייַך אין שטוב, דער עיקר אויף אַוונטברויט.

אויפֿן זאַמלפּונקט, ווי אויך אין וועג, איז פֿאַראַן אַ מעדיצינישע און אַ שפּיזן־באַדינונג".

דערצו איז בייגעלייגט אַ צעטל מיט נויטוועندיקע אָנווייזונגען:

„אויפֿן סאַמע פּינקטלעכסטן אופֿן דאַרף מען זיך האַלטן ביי די אָנווייזונגען און אַדורכפֿירן די צוגרייטונג צום וועג רויק און באַטראַכט".

דער עשעלאָן איז צוגעקומען צום פּעראָן פֿונעם ריגער וואָקזאַל. אים האָט באַגעגנט דער אָבערשטורמפֿירער קראָוז אָדער עמעצער פֿון די הויכע באַאַמטע אין געזעראַל־קאָמיסאַריאַט. דער דייטש האָט העפֿלעך געשמייכלט און מיט די סאַמע איידלסטע ווערטער באַגריסט דעם הויפּט פֿונעם עשעלאָן מיטן גוטן אָנקום אינעם נייעם ווויינאָרט. נאָר אַ קעגן־זייטיקן אויסטויש פֿון ליבעסווערדיקייטן האָט דער דייטש מיט אַ טאָן פֿון אָנטשולדיקונג געמאָלדן, אַז צוליב ניט פֿאָרויסגעזעענע סיבות איז געשען אַ קלייַנע מיספֿאַרשטייַניש מיטן טראַנספּאָרט, — די אויטאָבוסן זענען אָנגעקומען ניט אין פֿולן באַשטאַנד. דערפֿאַר בעט ער דעם אויפֿזעער אָפּצוטיילן די מאַנסלייט און די פֿיזיש־שטאַרקערע פֿרויען, וועמען ס'וועט אויסקומען צו גיין צו פֿוס אַ 3–4 קילאָמעטער; די אָלטע־לייט, קינדער און די איבעריקע פֿרויען וועלן דורכמאַכן דעם וועג אין אויטאָבוסן. דאָס אַיינשטייגן אין די אויטאָבוסן איז פֿאָרגעקומען אין דער העכסטער מאָס אָרגאַניזירט. פֿאָליציאַנטן און זשאַנדאַרן מיט ליבע שמייכעלעך און וויצן האָבן געהאָלפֿן די פֿרויען און עלטערע מענטשן אַריינגיין אין די אויטאָס, די קינדער האָבן זיי אונטערגעהויבן און דערלאַנגט די מוטערס.

די מענער זענען אַוועק צו פֿוס אויף מאַסקוורע פֿאַרשטאַדט, אין די ווויינונגען, וואָס זענען באַפֿרייט געוואָרן נאָך די ריגער יידן; די פֿרויען, אָלטע־לייט און קינדער האָט מען אַוועקגעפֿירט אין ביקערניעקער וואַלד. דאָרט האָט די באַנעמונג זיך געביטן מיט אַ שטורע־נעדיקער שנעלקייט. די טירן פֿון די אויטאָבוסן האָבן זיך געעפֿנט, די פֿאָליציאַנטן און זשאַנדאַרן זענען געשטאַנען פֿונקט ווי אויפֿן וואָקזאַל, אָבער דאָ האָבן זיי ניט געשמייכלט

און ניט באַמיט זיך צו זײַן העפלעך. זיי האָבן געשלאָגן מיט די פּריקלאָדן יעדן, ווער ס׳איז זיי געקומען אונטער דער האַנט, אַ סך האָבן זיי דערשאָסן אויפֿן אָרט. באַלד איז געקומען אַ באַפֿעל זיך אויסצוטאָן, אײַנלייגן די קלײדער און גיין צום אָפּריס, ווו ס׳האָבן שוין געווארט אויף זיי די אויסגעגראָבענע גריבער.

אַ טייל פֿון די עשעלאָנען האָט מען גאָנצערהייט אַוועקגעפֿירט אין ביקערניעקער וואַלד, פֿון אַנדערע האָט מען אָפּגעקליבן די צום מיינסטנס אַרבעטס־פֿעיִקע. אין גיכן איז די „גרויסע געטאָ״ ווידער געוואָרן באַזעצט מיט יידן — פֿון בערלין, קעלן, דיסעלדאָרף, פּראָג, ווין און פֿון אַנדערע שטעט אין אייראָפּע.

נאָכן אָנקומען פֿון די דײַטשישע יידן האָט די געטאָ אין ריגע עקסיסטירט אַ גאַנץ יאָר. זי איז באַשטאַנען פֿון צוויי טיילן — אַ גרעסערן און אַ קלענערן. אינעם גרעסערן טייל האָבן געווינט די דײַטשישע יידן, אינעם קלענערן — די ריגער. צווישן די ביידע טיילן איז געווען אויפֿגעשטעלט אַ פּלויט פֿון שטעכלדראָט. דער הויפּט פֿון דער גאַנצער געטאָ איז געווען קאָמענדאַנט אָבערשטורמפֿירער קראָוז. ער האָט געהאַט דאָס רעכט פּערזענלעך צו מישפּטן און דערשיסן. די אַלגעמיינע אָנפֿירונג מיטן אויסראָטן די יידן האָט געהערט צום קאָמאַנדיר פֿון דער לעטישער פֿאָליציי שטאַנדאַרטענפֿירער לאַנגע. אין דײַטשלאַנד האָט ער געהאַט דעם אָפּיציעלן טיטל „דאָקטאָר פֿון אַנטיסעמיטיזם״.

צווישן אָנדערע באַגרענעצונגען און פֿאַרבאָטן אין געטאָ, איז אויך געווען דער פֿאַרבאָט צו געבוירן קינדער. וועג קראָוז האָט זיך דערווּוסט, אַז די געקומענע פֿון דײַטשלאַנד קלאָרן קאָופֿמאַן דאַרף אין גיכן געבוירן, האָט ער באַפֿוילן צו ברענגען זי אין שפּיטאָל. אַ שעה נאָכן געבורט האָט מען געבראַכט פֿאַרן שפּיטאָל עטלעכע הונדערט פּערזאָנן. קראָוז איז געשטאַנען אויפֿן באַלקאָן אין זײַן פֿולן פּאַראַד־מונדיר און מיט אַ צייכן האָט ער געגעבן דער פּאָליציי דעם באַפֿעל אָנצוהייבן. דער וואַכמײַסטער קאָבנעללאָ האָט אַרויס־געטראָגן דאָס קינד, אויפֿגעהויבן עס אין דער הייך און באַווּיזן פֿאַר אַלע פֿאַרזאַמלטע. דערנאָך האָט ער אָנגענומען דאָס קינד פֿאַר אַ פּיסל, זיך פֿאַרמאָסטן און אַ קלאַפּ געטאָן דאָס קעפּל אין אַ טרעפּל פֿונעם אַרײַנגאַנג. דאָס בלוט האָט אַ שפּריץ געטאָן. קאָבנעללאָ האָט אָפּגעווישט דאָס פּנים און די הענט מיט אַ ריין טיכל און דערנאָך האָט ער אַרויסגע־פֿירט די קימפּעטאַרין מיט איר מאַן. מ׳האָט זיי דערשאָסן לעבן דעם טויטן קערפּערל פֿון זייער בכור. אַזוי האָט מען אָפּגעמערקט אין געטאָ דעם געבורט פֿונעם ערשטן קינד.

אויף יענער זײַט צוים פֿון דער געטאָ האָבן די דײַטשן אָנטוויקלט אַן אָקטיווע טעטיקייט אויף „אָפּצוהיטן די ריינקייט פֿון דער ראַסע״. ווי די היטלעריסטן זאָלן זיך ניט באַמײַן, האָבן זיי אין איין זאַך געמוזט גיין אויף געוויסע הנחות. ווילנדיק צוציען אויף זייער זײַט די געוועזענע אָפּיצירן פֿון דער לעטישער אַרמיי און די הויכע באַאַמטע פֿון דער בורזשואַזער אולמאַניס־רעגירונג, האָבן זיי דערלויבט די פּערזאָנען אַרויסצונעמען פֿון געטאָ זייערע פֿרויען פֿון יידישן אָפּשטאַם. אָבער אין גיכן האָבן זיי באַקומען מעלדונגען צו קומען אין קאָמיסאַריאַט אויף רעגיסטראַציע. דאָרט האָט זיי אויפֿגענומען דער רעפֿערענט פֿאַר ראַסן־ענינים פֿריץ שטייניגער. ער האָט לאַנג אויסגעפֿרעגט יעדער פֿרוי, אינטערעסירט זיך מיט איר געבעאָלאָגישן שטאַם, מצבֿ פֿון געזונט אאַז״וו. יעדע פֿון די פֿרויען האָט באַקומען אַ פֿאַרשריפֿט צו באַזוכן די קליניק פֿון ד״ר קראָסטין און אַרײַנטראָגן אַן אָפּצאָל פֿאַר אַ צוויי־

וואכיקן אויפהאלט. אלע זענען זיי געווארן סטעריליזירט. דאס איז געווארן דורכגעפירט אונטער דער אויפזיכט פון דייטשישע דאקטוירים אין פולן אייגנקלאנג מיט די „נירנבערגער געזעצן".

8. דער סאלאספילסער לאגער

אין א יאר ארום האבן די דייטשן באשלאסן, אז די געטא מאכט קאליע דעם אויסזען פון דער „אסטלאנדער" הויפטשטאט, און איבערגעפירט אלע יידן אין די סאלאספילסער לאגערן. א צענטער פון אנדערע לאגערן איז געווען דער לאגער אין קייזערוואלד, וואס האט געדינט ווי אן אייגנארטיקער דורכגאנגספונקט. קיינער האט ניט געקאנט אויסמיידן דאס שרעקלעכע ארט. בראש פונעם לאגער האבן די דייטשן אוועקגעשטעלט דעם שטורעמ־באנפירער זאוער, באקאנט אין דייטשלאנד ווי א קרימינעלער פארברעכער. אלע אנקו־מענדיקע קיין קייזערוואלד זענען אדורכגעגאנגען א צווייטאגיקע „דיעטע" — מ׳האט זיי דערנערט בלויז מיט ריצינאייל, כדי צו אנטדעקן די אראפגעשלונגענע בריליאנטן און גאלדענע מטבעות. פאר עלטסטע איבער די יידישע באראקן האט מען באשטימט די פון דייטשלאנד געבראכטע „פארברעכערס פון דער III שטופע" — קרימינעלע ארעסטאנטן, וואס זענען שוין אפגעזעסן א העלפט פון זייער טערמין אין טורמע און ארויסגעווייזן זייער איבערגעגעבנקייט דעם נאציאנאל־סאציאליזם.

בעת דער ליקווידאציע פון געטא האט מען אומגעבראכט אלע קינדער. אין סאלאס־פילסער לאגער איז אנגעגאנגען אן אומברחמנותדיקער און קאנסעקווענטער פראצעס פון אויסראטן די דערוואקסענע. מ׳האט אינגעפירט עטלעכע „דעזינפעקציע"־באראקן. נאך דעם זענען הונדערטער פארסמטע מיט גאז געווארן ארויסגעפירט צו די ארומיקע גריבער. טויזנטער מענטשן זענען געווארן פארפיניקט אויף די שוועכע קאטארג־ארבעטן.

ניט וויניק מענטשן זענען אומגעבראכט געווארן אין די „עקספערימענטאלע קאמא־דעס" בײַ די דייטשישע „ווייסנשאפטלעכע" אנשטאלטן אין ריגע, — היגיענישער אינסטיטוט און אינסטיטוט פאר מעדיצינישער זאלאגיע. אין די א אינסטיטוטן האבן דיפלאמירטע רוצחים פונאנדערגעארבעט און פארפולקומט די ווייסנשאפט פון טויט. בײַ א גרופע יידן, צווישן זיי דעם דאצענט פון דער סארבאנע — שניידער, האבן די דייטשן געעפנט די אר־טעריעס און געפארשט, ווי אזוי עס ארבעטן די הארמאנען און די דריזן פון דער אינע־ווייניקסטער סעקרעציע בײַם אבסאלוטן אויסשעפן זיך פונעם בלוט. איינער פון די וויסנ־שאפטלעכע מיטארבעטער פון די אינסטיטוטן האט געגרייט א דיסערטאציע וועגן דער היסטארישער אנטוויקלונג פונעם אופן, ווי אזוי צו הענגען מענטשן. ער האט ענווי דער־לערנט, וואסערע סארטן שטריק עס גיבן די סאמע עפעקטפולע רעזולטאטן. די „דיסער־טאציע" האט געקאסט 35 יידישע לעבנס.

...ס׳איז געקומען דאס יאר 1944. די ליניע פונעם פראנט האט זיך כסדר דערנענטערט צו די באלטישע לענדער. די דייטשן האבן זיך געאיילט צו פארענדיקן מיט די יידן. איין „אקציע" איז געקומען נאך דער אנדערער. צום סוף האט מען אלע געפאנגענע פון די קאנצלאגערן ארויפגעזעצט אויף א שיף און ארויסגעפירט קיין זעמגאליע, ווו מ׳האט זיי אלעמען דערשאסן.

די דייטשן האבן טריומפירט: די באלטישע לענדער זענען געווארן יודענריין. דאך, פון ציט צו ציט האבן זיי געמוזט מודה זיין, אז ניט אלע יידן האבן זיי באוויזן צו כאפן.

אָט איז אַן אויסצוג פֿון אַ דיסקוסיע צוליב אין ריגע, פֿונעם 28סטן אויגוסט 1944.

„אומשעדלעך געמאַכט אַ יידישע באַנדע"

די שוצפּאָליציי און אַ קאָמאַנדע פֿון עסדע אין לעטלאַנד טיילט מיט: אויפֿן סמך פֿון אַן אַדורכגעפֿירטער אויספֿאָרשונג האָט מען דעם 24סטן אויגוסט אומשעדלעך געמאַכט אַ יידישע באַנדע, וואָס איז באַשטאַנען פֿון 6 יידן און איין יידישקע. אָלע האָבן זיי זיך באַהאַלטן אין אַ ווינונג אויף פּלאָווּטשע־גאַס נומ׳ 15 אין ריגע. די יידן־מאַנסלייט האָבן געהאָט רעוואָלווערן און בייַם אַרעסט האָבן זיי אָנגעהויבן שיסן אין דער שוצפּאָליציי. אייַנער פֿון די פּאָליציאַנטן איז געוואָרן שטערבלעך פֿאַרוווּנדיקט. צוויי יידן, וואָס האָבן געפֿרווט זיך קעגנשטעלן, זענען דערהרגעט געוואָרן דורך די פּאָליציאַנטן, די איבעריקע האָבן געפֿרוווט אַנטלויפֿן אין די אַרומיקע הייַזער. אַרום די הייַזער פֿון דעם קוואַרטאַל איז תּיכף געוואָרן אַרגאַניזירט אַ שטאַרקע וואַך פֿון פּאָליצייִשע אָפּטיילונגען און קאָמאַנדעס פֿון פֿעלד־זשאַנדאַרמעריע, ווי אויך פּאַטרולן פֿון עסעס. אָלע הייַזער זענען געוואָרן רעווידירט פֿונעם קעלער ביזן דאַך. אָלע פֿון דער יידישער באַנדע זענען געוואָרן פֿאַרהאַלטן. דערבייַ איז ווידער אויסגעבראָכן אַ שיסערייַ צווישן די פּאָליציאַנטן און די יידן.

די לעטיש אָנאַ פּאָליס איז געוואָרן אַרעסטירט. אין איר ווינונג האָט זי באַהאַלטן יידן און זיי באַזאָרגט מיט עסן. זי ווערט באַקומען אַ פֿאַרדינטע שטראָף. אָחוץ דעם זענען פֿאַרהאַלטן געוואָרן אָלע איינווינערס פֿון פּלאָווּטשע 15.

די אַרעסטירטע יידן, און אויך די, וואָס האָבן זיי באַהאַלטן, ווערן באָלד נאָך דער אויספֿאָרשונג איבערגעגעבן ווערן דעם געריכט".

אין יענעם טאָג זענען אויף פּלאָווּטשע־גאַס אומגעקומען ד״ר ליפּמאַנאָוויטש, גרונט־מאַן, מאַנקע, בלום, בערקאָוויטש א״א. אָנאַ פּאָליס, וואָס האָט זיי באַהאַלטן, איז דערשאָסן געוואָרן אין צוויי טעג אַרום. אָבער אויף דער שכנותדיקער גאַס האָבן די לעראַרין עלווירא ראָניס און איר מוטער, די 70־יאָריקע מאַריאַ ווענינגש אין משך פֿון אַ האַלב יאָר באַהאַלטן אַ גרופּע יידן און באָוויזן צו ראַטעווען זיי דאָס לעבן ביזן אָנקום פֿון דער רויטער אַרמיי. דער לעט זשאָן [יאָניס] ליפּקע[5] האָט עטלעכע חדשים באַהאַלטן אין די דערפֿער איבער 30 יידן און דערנאָך די מערהייט פֿון זיי אַריבערגעפֿירט איבער דער ליניע פֿון פֿראָנט.

*

אויפֿן דריטן טאָג נאָכן אַרויסטרייַבן די דייַטשן פֿון ריגע איז אין שטאָט פֿאַרגעקומען אַ סטיכישע ריזיקע דעמאָנסטראַציע: אין דער פֿרי האָבן די ריגער אינווווינערס זיך דער־ווּוסט, אַז צוויי אַ זייגער בייַ טאָג ווועלן די טיילן פֿונעם לעטישן שיסער־קאָר־פּוס, וואָס ווערן אַריבערגעפֿירט אויף אַ צווייטן פֿראָנטאָפּטייל, אַדורכמאַרשירן איבער די גאָסן פֿון שטאָט. טויזנטער ריגער תּושבים מיט בלומען אין די הענט זענען אַרויס אויף דער הויפּטגאַס פֿון ריגע — בריוויבאַס.

---

5 זשאָן (יאָניס) ליפּקע איז אין יאָר 1977 באָלוינט געוואָרן דורכן אינסטיטוט „יד ושם" מיטן מעדאַל „חסידי אומות העולם" און ער האָט געפֿאָנגענצט אַ בוים אין דער „אָלעע פֿון די חסידי אומות העולם" אין ירושלים.

עס האָבן זיך דערהערט די קלאַנגען פֿונעם מיליטעריש ארקעסטער. מיט אומגעדולד האָט מען דערוואַרט דאָס אָנקומען פֿונעם מיליטער. אין דעם מאָמענט האָבן די פֿאַרזאַמלטע דערזען אַ גרופּע דעמאָנסטראַנטן פֿון אַ 60–70 פּערזאָן, וואָס קומען אָן פֿון דער זייט פֿון דער מערב־דוויגע. דער פֿאָנטרעגער, זייַנע געהילפֿן און אַ סך פֿון דער קאַלאָנע זענען געווען אָנגעטאָן אין געפֿאַסעטע ארעסטאַנטן־קליידער. בייַ יעדן אויף דער ברוסט איז געווען אַ געלער זעקסעקיקער שטערן און אויף דער פֿלייצע — אַ נומער, אָפּגעדרוקט מיט גרויסע שוואַרצע אותיות. זיי זענען געווען טויטבלייַך. מ׳האָט פֿאַרשטאַנען, אַז די מענטשן האָבן לאַנג ניט געזען די שיין פֿון טאָג. בייַ טייל פֿון זיי זענען די פּנימער פֿול געווען מיט סיניאַקעס און וווּנדן. אַ סך האָבן אונטערגעהונקען ביים גיין. אין דער ערשטער מינוט האָט זיך אויסגעדוכט, אַז ניט קיין מענטשן גייַען איבערן אַספֿאַלט פֿון דער בריוויבאַס־גאָס, נאָר אַז די שאָטנס פֿון די פֿאַרפֿייניקטע און דערשאָסענע זענען אויפֿגעשטאַנען פֿון זייערע שרעקלעכע קבֿרים און זיי זענען אַרויס מקבל־פּנים זיין די שלאַכטלייַט פֿון דער רויטער אַרמיי.

און ווירקלעך, אין דער קאָלאָנע זענען געגאַנגען מענטשן, וואָס זענען שוין געלעגן אין מאַסן־קבֿרים, מענטשן, וואָס זענען אַפֿערגעקראָכן פֿון אונטער זייערע טויטע עלטערן און קינדער, און דערנאָך, אין משך פֿון דרייַ שרעקלעכע יאָרן, געיאָגטע און געהעצטע, האָבן זיי געקעמפֿט פֿאַרן לעבן.

די קאָלאָנע איז באַשטאַנען פֿון די איינווויינערס פֿון געוועזענעם ריגער געטאָ. דאָס איז געווען אַלץ, וואָס עס איז געבליבן פֿון דער 45־טויזנטקעפּיקער ייִדישער באָפֿעלקערונג אין ריגע.

ווען די ריגער איינווויינערס האָבן דערזען די קאָלאָנע ייִדן, האָבן זיי אַראָפּגעלאָזן די קעפּ. די געזעראַלן און אַדמיראַלן, וואָס זענען געשטאַנען ביים אָבעליסק פֿון פֿריהייט, האָבן אָפּגעגעבן די אַ דעמאָנסטראַנטן מיליטעריש כּבֿוד. און דאָן איז אויפֿן איבערגעפֿולטן פּלאַץ געווארן אויסערגעווייַנלעך שטיל.

אין געאַרדנטע רייַען זענען אַדורכגעגאַנגען די באַטאַליאָנען פֿונעם לעטישן קאָרפּוס. די שלאַכטלייַט און אָפּיצירן זענען באַוואָרפֿן געווארן מיט בלומען. פּלוצעם האָט פֿונעם המון זיך דערהערט אַן אויסגעשריי אויף ייִדיש:

— מאיר, דאָס ביסט דו?

— איך!

אַ יונג בלייך מיידל און אַ זקן מיט אַ גרויער, לאַנגער באָרד, זענען אַרויסגעלאָפֿן פֿון די רייען און געווארפֿן זיך צום סערזשאַנט מאַריין, אים אַרומגענומען און געקושט. דער סערזשאַנט מיט צוויי מעדאַלן אויף דער ברוסט איז אַדורך דעם לאַנגן וועג פֿון נאַראָפֿאָמינסק ביז ריגע, געקעמפֿט צוזאַמען מיט זייַנע שלאַכט־חבֿרים און געראַטעוועט זיין פֿאָטער און שוועסטער. צוזאַמען מיט אים האָבן זיי זענומען מאַרשירן איבער די יומטובדיקע גאָסן פֿון ריגע אין די רייען פֿון די רויטאַרמייער.

אין אייַנער פֿון די ליידיקע ווויינונגען אויף געטרוד־גאָס האָב איך שפּעטער זיך געטראָפֿן מיט די מענטשן אין די געפֿאַסעוועטע ארעסטאַנטן־קליידער. פֿון זיי האָב איך געהערט די דערציילונג וועגן דעם אומקום פֿון זייערע טויזנטער ברידער.

אויף געטרוד־גאָס זענען געקומען ריגער ייִדן מיט ביקסן און אויטאָמאָטן אויף די רימענס — שלאַכטלייט, סערזשאַנטן און אָפּיצירן פֿון דער רויטער אַרמיי. זיי זענען

געקומען געווויער ווערן וועגן דעם גורל פֿון זייערע קרובֿים און נאָענטע. צום אָפּטסטן האָבן זיי באָקומען טרויעריקע ענטפֿערס:

„דערשאָסן בעת דער ערשטער אַקציע", „פֿאַרענדיקט מיט זעלבסטמאָרד", „פֿאַרפּיניקט אין דער געסטאַפּאָ". די שלאַכטלייט האָבן צוגעזויגן די רימענס פֿון זייערע אויטאָמאָטן, און אַוועקגייענדיק, געזאָגט: „מיר וועלן זיי פֿאר אלץ באַצאָלן".

טאָגבוך פֿונעם סקולפטאָר ריוואָש[6]
(ריגע)

אויף מאָסקווער פֿאַרשטאַדט הייבט מען אָן אַרומצוימען עטלעכע קוואַרטאַלן — מע אַרדנט אײַן אַ געטאָ. פֿאַר אונדזערע אויגן האָט אויפֿגעלעבט דער מיטל־עלטער. די יידן האָט מען פֿאַרווערט אײַנצוקויפֿן אין די קראָמען, לייענען צײַטונגען און... רייכערן.

ס׳איז געשאַפֿן געוואָרן אָן אַזוי גערופֿענער יודענראָט — די פֿאַרשטייערשאַפֿט פֿון די אַרטיקע יידן. דער יודענראָט דאַרף זאָרגן וועגן מעדיצינישער הילף, וועגן אײַנאַרדענען יידן אין ווינונגען אאַז״ו. אין יודענראָט זענען אַרײַן ג. מינסקער, בלומענאָו, קאָפֿער, מ. מינץ. זיי טראָגן אויפֿן אַרבל אַ בלויען באַנד מיט אַ שטערן, אויף דער ברוסט און פּלייצע — אויך שטערנס. מיט איין וואָרט, מ׳האָט זיי אויסגעפּוצט ווי ס׳דאַרף צו זײַן. דער יודענראָט האָט זיך אײַנגעאַרדנט אויף לאָטשפּלעש־גאַס, לעבן דער מאָסקווער־גאַס און דער געווען שולע.

אין שטאָט קומען פֿאַר אַ סך זעלבסטמאָרדן, דער עיקר, צווישן דאָקטוירים.

מײַן קליינער זונעלע דימאָטשקע איז איצט זייער איבערגעשראָקן און נערוועז. ווי נאָר ער דערזעט אין גאַס אַ דײַטש, לויפֿט ער באַלד אין שטוב אַרײַן. דאָס אַרעמע קינד האָט מורא, כאָטש עס פֿאַרשטייט אַפֿילו ניט וואָס אַזוינס ס׳איז אַ יידּ. דאַקעגן אונדזער קליין טעכטערל — איר איז גוט, זי פֿאַרשטייט נאָך אין גאַנצן ניט, זי ווייס ניט, ניט פֿון קיין צרות, ניט פֿון קיין שרעק...

פֿון מאָסקווער פֿאַרשטאַדט האָט די מאַמע געבראַכט עפּעס צו עסן. די יידישע ראַציעס זענען, נאַטירלעך, אַ סך קלענער ווי די נאָרמאַלע, דערצו זענען די פֿראַדוקטן פֿון דער סאָמע ערגסטער קוואַליטעט. די מאַמע איז צעבראָכן פֿון דעם אַלעם, וואָס זי זעט און הערט.

דעם פֿאַרקאָן אַרום געטאָ בויט מען פֿליסיק, אויף געווייסע ערטער פֿאַרציט מען שוין דעם שטעכלדראָט.

אויף מאָסקווער פֿאַרשטאַדט שווינדלט אין די אויגן פֿון די גענע שטערנס. קיין מאַנס־לײַט זעט מען כּמעט ניט, בלויז אַלטע פֿרויען און קינדער. מע זעט אָבער ניט קיין איין קינד, וואָס שפּילט זיך, אַלע, ווי פֿאַרהעצטע חיהלעך, האַלטן זיך דערשראָקן לעבן די מוטערס אָדער זיי זיצן אין די טויערן.

פֿון אַלע זײַטן צײַען זיך יידישע וועגעלעך מיט פֿאַרשיידענעם כלאָם. דער גרויסער אַמאָליקער שולעהויף איז אָנגעפּאָקט מיט מענטשן. אויך דאָ זעט מען ווייניק מאַנסלײַט, די מערהײַט זענען פֿרויען. זיי האָבן טרויעריקע פּנימער און פֿאַרווײַנטע אויגן. לענג־אויס

צוגעגרייט צום דרוק — וואַסילי גראָסמאַן און ר. קאָוונאַטאָר.

---

6 די פֿאָטא־קאָפּיע פֿונעם פֿולן טעקסט פֿון דאָזיקן טאָגבוך (150 מאַשינשריפֿט־זײַטן), א״נ: Элмар Ривош, **Рижское гетто** (личные воспоминания) וועט אויס־געהיט אינעם אַרכיוו פֿון „יד ושם", ירושלים, לויט דער סיגנאַטור E/119–4. עלמאָר ריוואָש איז געשטאָרבן אין ריגע אין יאָר 1958.

דעם פֿאַרקאַן — בערג מיט מעבל, כלאָם, וואָס מ׳האָט דערלויבט צו נעמען מיט זיך נאָך דער איבערוואַנדערונג. אַ טייל פֿונעם מעבל האָט זיך פֿונאַנדערגעקלעפּט פֿונעם רעגן.

מיר באַגעגענען באַקאַנטע, — ניטאָ קיין איינער, וואָס זאָל ניט האָבן פֿאַרלוירן נאָענטע קרובֿים. כ׳האָב באַגעגנט נעמי וואָג. זי האָט באַשלאָסן צו מאַכן אַ סוף מיט זיך, וויַיל איר מאַן מאָניען האָט מען פֿאַרברענט לעבעדיקערהייט אין שול. זי מאַכט דעם אינדרוק פֿון אַ ניט־פֿולשטענדיק נאָרמאַלער.

מיר האָבן זיך געטראָפֿן מיט פֿעניאַ פֿאַלק. איר מאַן און איר ברודער האָט מען צוגעגומען. ביַי איר געפֿינען זיך די קראַנקע מוטער, דער קליינער זון פֿעליקס און אַ שוועגערין מיט צוויי פּיצלעך קינדער. מיר איז געווען וווייטיקלעך צו זען, ווי זי האָט זיך געענדערט און זיך פֿאַרעלטערט. אַ מאָל פֿלעג איך מיט איר זיך יאָגן איבערן שאָסיי אויף וועלאָסיפּעדן, און זי פֿלעגט מיך איבערשרעקן. זי האָט זיך משוגע געמאַכט און איז געלאָפֿן גליַיך אויף די אָקעגנפֿאָרנדיקע אויטאָס. איך פֿלעג זיך בייזערן, אָבער זי האָט מיר פֿאַרזיכערט, אַז מיט איר קאָן קיין מאָל קיין שלעכטס ניט געשען, אַז זי וועט שטאַרבן גאָר־גאָר אַן אַלטיטשקע... וואָר קאָן דען פֿאַרויסזען זיַין גורל? איצט האָט דער טויט אויפֿגעהויבן איבער איר זיַין שרעקלעכע, רוצחישע, היטלעריש לאָפּע.

בעטי מאַרקאָוונאַ האָט מיר דערציילט אַ פֿאַל מיט איר שטיפֿשוועסטער געדי. געדי איז געווען אַ טיפּ פֿון אַ שיינער צפֿונדיקער אַריערין, אַ הויכע, פּרעכטיק געבויטע, אַ העלע בלאָנדינקע מיט בלויע כאַבער־אויגן און מיט אַ גליַיכער נאָז. זי איז אויסגעוואַקסן אין ווין און האָט, נאָטירלעך, פּרעכטיק גערעדט דיַיטש. אויף דער גאַס האָט איר אָפּגעשטעלט אַ דיַיטשישער אָפֿיציר און זי שאַרף באַשולדיקט אין פּראָוואָקאַציע דערפֿאַר, וויַיל זי האָט זיך צוגעטשעפּעט אַ יידישן שטערן. וועגן זי האָט רויק דערקלערט, אַז ס׳איז ניטאָ קיין שום סיבה צו באַאומרויקן זיך, וויַיל זי האָט די פֿולע רעכט צו טראָגן די אַ „אויסצייכענונג״, האָט ער זיך ערשט צעווילדעוועט.

אַ פּסיכאָלאָגישע רעטעניש. די לעצטע חדשים פֿאַר דער מלחמה האָב איך געאַרבעט אין אַ וואַרשטאַט, וווּ מיר זענען געווען אין פּירן — נור קאַרליס, מיַיסטער ל., איך און נאָך איין בחור מיט אַ ניט־באַשטימטער פּראָפֿעסיע, געראָפֿן האָט מען אים אַנראָוס. וועגן אים האָט מען מיר דערציילט אַלערליי אויסטערלישע געשיכטעס, און בכלל אויף פֿאַרשיידענע אופֿנים אָנגעשטעלט מיך קעגן אים. כ׳האָב ניט געהאָט מיט אים קיין שום באַציִונגען, ניט קיין גוטע, ניט קיין שלעכטע. וועגן כ׳בין געשטעלט געוואָרן אויסערן געזעץ, זענען אַלע אַמאָליקע פֿרייַנד פֿון דער קינדהייט — אַריער, אַלע פֿרייַנד פֿון דער אַרבעט, פֿאַרשוווּנדן. און דאָן, ווי אַ נס, האָט זיך באַווייזן אַ. ער איז געקומען און פּשוט דערקלערט, אַז ער וויל העלפֿן מיר און מיַין משפּחה, אַז ער איז גרייט צו טאָן אַלץ, וואָס ער איז בפּוח, אַז ער האָט באַשלאָסן צו גיין אַרבעטן ביים רעמאָנטירן די הייַזער־פֿאַסאָדן, וואָס זענען באַשעדיקט געוואָרן בעת דער מלחמה און ער וועט מיך אייַנאַרדענען ביַי זיך. ער האָט אָנגעהויבן ברענגען פֿאָר דימען גוטע זאָכן, זיך געשפּילט מיט אים, מיט איין וואָרט — אַרויסגעווייזן אַ שטאַרקן אינטערעס פֿאָר אונדזער גורל. צו דעם האָט מען געדאַרפֿט האָבן ניט קיין קליינע מאָס פֿון מאָראַלישער פֿעסטקייט און איידלקייט. פֿאַראַן אַ גרויסע מענטשלעכע פֿרייד דערין, אַז מע געפֿינט פֿרייַנד אין אַ צרה.

די יידן האָט מען אָנגעהויבן איבערפֿירן אין געטאָ אַרייַן לויט די ראַיאָנען. די ערשטע זענען אַווק די אייַנווינערס פֿון די צענטראַלע ראַיאָנען, די וואָס האָבן זיך איבערגעקליבן

אויף מאסקוער פּאַרשטאַדט, אַבער זיך באַזעצט אויף גאַסן, וואָס זענען ניט אַריין אין געטאָ, האָבן אויף ס׳ניי געמוזט בייטן זייער ווינאָרט.

פון לימבאַזשי איז געקומען צו פּאָרן דימקינאַ מעלאַניאַ. זי האָט געווויינט און געבעטן, אַז מע זאָל איר איבערגעבן דימען. איך בין גרייט געווען מספּים צו זיין, אָבער אַלאַ האָט געזאָגט, אַז אויב אונדז איז באַשערט אומצוקומען, וויל זי ניט איבערלאָזן קיין יתום. דאָס רעכט צו באַשטימען וועגן די קינדער געהערט דער מוטער. דימאַטשקען האָט מען ניט אָפּגעגעבן צו מעלאַניען.

אַוונט, אַ וויינט, א האַרבסטיקער גאָס רעגן. אין אַזאַ וועטער פּילט מען זיך רויקער. מע וווייסט, אַז קיין אומגעבעטענע געסט וועלן ניט קומען. כ׳זיץ מיט אַלאַן און דימאַטשקען אויפן בעט. כ׳זינק אין מיינע מחשבות און זינג זיך צו אַ סאָוועטיש לידל. דימאַטשקע איז אַרויף צו דער מאַמען אויף די קני. פּלוצעם דערהער איך ווי זי זאָגט: „דימאַטשקע, וואָס טוט זיך מיט דיר, זונעלע, פּאַר וואָס ווייַנסטו?" דימאַטשקע ענטפּערט ניט, ער איז אין גאַנצן רויט און טוליעט זיך מיטן פּנים צו איר האָלדז. דורך טערן זאָגט ער מיט אַ שטילער שטים: „דער פּאַפּאַ זינגט אַ סאָוועטיש ליד. ס׳געפּעלט מיר אַזוי. כ׳האָב עס שוין לאַנג ניט געהערט. מאַמעלע, זאָלן נאָר די דייטשן ניט דערהערן". אויף די באַקן בייַ אַלאַן גיסן זיך טערערן. איך פּאַררייכער אַ פּאַפּיראָס. אַזאַ קליין באַשעפּעניש, און שוין מיט אַ צעבראָכן האַרץ. כ׳האָב אָפּילו ניט געטראַכט, אַז מיין זונעלע לעבט עס איבער אַזוי טיף...

עס קומט אויך אונדזער ריי זיך איבערצוצײַען אין געטאָ.

כ׳בין אַוועק מיט אַלאַן זוכן אַ ווינונג.

מיט אַלע מיטלען באַמי איך זיך זי צו באַרויקן, אַוועקנעמען זי פון די פּינצטערע מחשבות. כ׳שילדער, ווי אַזוי מיר וועלן זיך איינאַרדענען, כ׳פּאַרזיכער, אַז כ׳וועל אָפּילו מאַכן אַ טויבנשלאַק אויפן בוידעם. מיר קושן זיך און שפּאַסן, ווי מיר וואָלטן געוואָלט אייַנער דעם אַנדערן אָפּנאַרן. ס׳ווערט טונקל. מיר גייַען אַוועק אויף יענער זײַט דוויגע; קאָן זײַן, אַז מיר גייַען צום לעצטן מאָל אויף דעם וועג. מיר גייַען געאַרעמט, אין דער נאָענטקייט ווילן מיר געפּינען אַ טרייסט.

מאָרגן דאַרפן מיר פּאַרלאָזן אונדזער איינגעזעסענע ליבע נעסט, אונדזער טײַערע היים. מיט אַן אומגעהײַערן טרויער גיי איך איבער די צימערן. מיך וועקט די בייזקייט און די פּאַרצווייפלונג. דימאַטשקע איז אויך זייער אויפגערעגט. ער האָלט אין איין דער־מאָנען, אַז מיר זאָלן ניט פּאַרגעסן מיטצונעמען זײַנע שפּילערײַען. ער קאָנטראָלירט זײַן פּאַרמעגן: די גיפּסענע הינטלעך און העלפאַנטן, די קוביקעס, און די באַן, און די לאָסט־אויטאָס. אַן אומרויקער זאָגט ער: „מאַמעלע, און וואָס וועט זײַן, אַז די דייטשן וועלן מיך ניט לאָזן מיטנעמען מײַן ערשפּלאָן, דו וועסט אים קאָנען באַהאַלטן?" ווי אַ דערוואַקסענער באַרויקט ער די מוטער: „אויב זיי וועלן צונעמען מײַן בעטעלע, מאַמעלע, נעם זיך ניט איבער, איך קאָן שלאָפן מיט אײַך".

פּרימאַרגן. אַ האַרבסטיק וועטער.

אויפן הויף באַווײַזן זיך צוויי פּאָליציאַנטן מיט פּאַרטפּעלן, מיט אַ באַשעפּטיקטן אויס־זען, באַגלייט פון דער הויזוועכטערין. זיי גייַען אַדורך מיט וויכטיקע מינעס און מיט פּאַראַכטונג באַטראַכטן זיי אונדזער ווינונג.

איך גיי אַרויס זוכן אַ דראָשקע. יידן איז ניט דערלויבט צו פּאָרן אויף אַן אַרישן וואָגן,

מיט אַן אַריש פּערד און מיט אַן אַרישן קוטשער. ווײַזט אויס, אַז אויך דאָס איז „ראָסן־שאַנדע". אָבער מיר באַשליסן ניט צו לייגן קיין אָכט אויף אַזעלכע פּאַראַדעמונגען.

מיר לאָדן אַן דעם וואָגן. דער וואָגן ווערט פּול און די קופּע אַלטוואַרג אויפֿן הויף ווערט קלענער. מיר צײַגן אַן די שטריק. מ׳דאַרף זיך געזעגענען...

פּאַמעלעך, אָבער זיכער, דערנענטערט זיך דער וואָגן צום ציל. די בריק איז שוין הינטער אונדז. מיר ווערן אַלץ נענטער און נענטער צום שטעכלדראָט. פֿון דער מאַסקווער גאַס פֿאַרדרייט זיך דער וואָגן אויף לאַטשפֿלעש־גאַס. פֿון רעכטס איז דער צוים. נאָך עטלעכע מינוט, און מיר פֿאָרן אַרײַן אין די טויערן פֿון געטאָ. די סאַדאָוניקאָוער גאַס. אַ גראָבער שטיינערנער ברוק, דער וואָגן שאָקלט זיך, טרייסלט זיך. פֿאַר אונדז און הינטער אונדז פֿאָרן נאָך וואָגנס. די גאַסן זענען פֿול מיט מענטשן. און אָט איז אונדזער „ווויגונג": מאַזאָ קאַלנא־גאַס, הויז נומ׳ 11/9/7 ווויגונג 5. דאָס פּערד סאָפּעט און שלעפּט אַרײַן דעם וואָגן אין טויער אַרײַן. מיר טראָגן שנעל אַראָפּ ס׳ביסל אַרעמקייט און פֿאַרשליסן עס דערווײַל אין שטאַל. כ׳גיי אַוועק צו די גוטמאַנס — כדי אַרײַנצוטראָגן די זאַכן פֿון די עלטערע מענטשן. אויף לודזאַס־גאַס, לעבן אַ קליין הײַזל, רופֿט מיך עמעצער. איך דערזע אין אַ פֿענצטער דעם באַקאַנטן בלעכער מאַרקושעוויטשן. ער בעט זייער, אַז כ׳זאָל אַרײַנגיין צו אים אויף אַ פּאָר מינוט, ער וויל פֿאַררייכערן און פֿאָר איין וועגס כאָפּן אַ שמועס. מאַר־קושעוויטש האָט אַ גרויסע משפּחה: עטלעכע דערוואַקסענע טעכטער, איינע מיט קינדער. אָלע וווינען זיי אין איין צימער. די פֿרוי זײַנע איז ניט אַלט מער ווי 40 יאָר, אָבער זען זעט זי אויס, ווי אַן אמתע זקנה. כ׳פֿרעג אים, ווו ער אַרבעט און ווי אַזוי עס לעבט זיך אים. ער באַקלאָגט זיך ניט. דאָס גאַנצע לעבן לעבט ער אין נויט, און די נויט איז אים נאָענט, ווי אַ מאַמע. ער אַרבעט בײַ די דײַטשן. איך האָב אַ טראָכט געטאָן, אַז ווי צו אַ מײַסטער־ספּעציאַליסט, איז מסתּמא די באַציונג צו אים אַ בעסערע און זײַן מצבֿ איז אַ לײַכטערער. וועג כ׳האָב אים דאָס געזאָגט, האָט ער זיך אָזש אַ וויג געטאָן: „וואָס רעדט איר, וואָס רעדט איר? איך וועל אַרבעטן פֿאַר זיי ווי אַ ספּעציאַליסט און ברענגען זיי נוצן? זיי ווייסן אַפֿילו ניט, אַז כ׳קען שניידן בלעך. איך אַרבעט ווי אַ שוואַרץ־אַרבעטער. אַפֿילו כ׳זאָל פֿגרן פֿון הונגער, וועל איך ניט אויסזאָגן, אַז כ׳בין אַ בלעכער". די באַגעגעניש איז בײַ מיר געבליבן, ווי אַ ליכטיקער פֿונקט. אַ קליינער, פֿון קיינעם ניט אויסגעצייכנטער, פֿון קיינעם ניט באַמערקטער, אָבער אַ מוטיקער און גײַסטיק־שטאַרקער מענטש! נאָך דער באַגעגעניש האָב איך אים מער אין געטאָ ניט געזען. מ׳האָט אים זיכער דערשאָסן.

ס׳איז אַנגעקומען דער לעצטער וואָגן מיט קליניקייטן און האַלץ. דער פֿורמאַן האָט זיך געאײַלט און דערפֿאָר האָט ער דאָס האַלץ פֿשוט אַראָפּגעוואָרפֿן אויפֿן הויף. ס׳רעגנט, און איבערלאָזן דאָס האַלץ אויפֿן הויף איז אַ שאָד. מיר נעמען זיך אַלע צו דער אַרבעט. אַלאַ, כאָטש זי איז מיד, שלעפּט די דרעוונעס און שטייט ניט אָפּ פֿון מיר. צאָפּקין איז אַרויסגעלאָפֿן אויפֿן הויף. אַלאַ האָט מורא, ער זאָל ניט פֿאַרפֿאַלן וועלן. כ׳בין צופֿרידן, וואָס בײַ איר איז נאָך געבליבן די זאָרג וועגן דעם קאָטער, דאָס הייסט, אַז זי „לעבט". דער געדאַנק וועגן טעכטערל באָאומרוִיקט אונדז שטאַרק. מיר האָבן זי איבערגעלאָזן בײַ מימי, און יעדע מינוט קאָן מען פֿאַרמאַכן די געטאָ. מע זאָגט דאָך אונדז קיין מאָל פֿרײַער ניט אָן וועגן די פֿאַרשיידענע מאָסמיטלען און פֿאַראַרדענונגען, נאָר מע שטעלט פֿאָר געשעענע פֿאַקטן. אין משך פֿון געציילטע מינוטן שיקט מען אַרויס, נעמט מען אויף אַרבעט, אָן אַ פֿרײַערדיקער וואָרענונג דערשיסט מען.

איך אליין האלט, אז דאס מיידעלע דארף מען בכלל איבערלאזן דארטן. מימי וועט זי ניט אוועקווארפן, און א מיידעלע איז ניט קיין ינגל, מע קאן ניט באווייזן, אז זי איז ניט קיין אריש. אמת, מימי איז אלט, אבער אפילו, אויב זי וועט שטארבן, וועלן די שכנים דערצייען דאס מיידעלע. אויב מיר וועלן זיך ראטעוונען, וועלן מיר זי געפינען, אויב מיר וועלן אומקומען, וועט זי אויסוואקסן און לעבן אן אונדז. אבער מיט אלאן האב איך מורא אפילו צו רעדן וועגן דעם.

די מאמע איז געקומען. די „פרייגד" ראם האבן איר פארגעלייגט אויף נאכטלעגער א שטול, — זי איז אפגעזעסן אויף איר א גאנצע נאכט. ארעמע מאמע, זי האט זיכער מקנא געווען דעם טאטן, וואס ער איז שוין לאנג געשטארבן. כ׳האב א קוק געטאן אויף איר און מיר איז געווארן שרעקלעך: ווי שנעל מע גייט־איין אין אן עת־צרה!

אלא און די מאמע אמפערן זיך דעם גאנצן אוונט, וואס און ווו אוועקצושטעלן. מיך אינטערעסירט דאס ווייניק, איך מיש זיך ניט אין זייערע ענינים. מיר הייבן זיך אן צוצו־געווייגען צום נייעם ארט. פאמעלעך ווערן מיר איבערגעבוירן און אין גיכן וועלן מיר ווערן אנדערע מענטשן. איבער דימעס בעטל הענגען זיינע באליבטע בילדלעך. אויפן דיל איז דער דיוואן אייגנגעלייגט אין פירן, כדי דאס מיידעלע זאל זיך ניט פארקילן: אייגנטלעך, ווויינען מיר דאך אין א שטאל.

די קינדער אויפן הויף שפילן זיך, לויפן ארום, שלאגן זיך, אבער דימאטשקע האט מורא ארויסצוגיין פון שטוב. וועו ער גייט ארויס מיט מיר אדער מיט אלאן, טרעט ער ניט אף פון אונדז אויף קיין טראט.

אונדזער הויז שטייט אין א זייט און דערפאר איז דארט זייער שטיל. אבער אין צענטער קומט פאר א געיעג — מ׳כאפט אויף ארבעט. דערמיט פארנעמט זיך א דרייליג: דער דייטשישער לייטענאנט סטאנקע, דער פעלדפעבעל טוכעל און דער ארטיקער דייטש דראללע. די יידן האבן מורא פאר די ארבעטן ניט צוליב דער ארבעט גופא, נאר דערפאר, ווייל בייס ארויסגיין און בייס אומקערן זיך שלאגט מען אומברחמנותדיק. מע שלאגט, ווי וועמען עס געפעלט — מיט די פויסטן, מיט שטעקנס, מיט די פיס.

נאך מיטאג האט אלא געבראכט לידאטשקען. ביידע זענען געווען מיד און אומעטיק — ס׳איז זיי שווער געווען צו געזעגענען זיך מיט מימי. מימי און אונדזער הויזוועכטערין האבן צוגעזאגט איבערצוגעבן אונדז שפייזפראדוקטן דורכן שטעכלדראט.

סוף־כל־סוף האט מען פארמאכט די געטא. אפיציעל איז געווארן געמאלדן, אז יעדער קאנטאקט מיט דער אויסערלעכער וועלט ווערט איבערגעריסן. ווער עס וועט רעדן אדער עפעס איבערגעבן דורכן צוים, וועט ווערן דערשאסן. ביים ארויסגיין צו דער ארבעט און ביים אומקערן זיך, רעווידירט מען זייער גענוי, באזונדערס יונגע פרויען. מיט קאלטע, שמוציקע און גראבע הענט, ביי אן אלגעמיינעם געלעכטער און כוליגאנישע באמערקונגען, קריכן זיי ארונטער אונטער די קליידער און זוכן אויפן נאקעטן לייב. נאכן רעווידירן זענען ביי א סך פרויען פאראן אויף די בריסטן שראמען און סיניאקעס. די מאנסליט רעווידירט מען אויבערפלעכלעך, דערפאר אבער שלאגט מען זיי גרינטלעך. צו מארגנס נאכן פארמאכן די געטא האט מען געכאפט אין שטאט א יידישן בחור, וואס האט גענעכטיקט ביי זיין חבֿרטע — א קריסטין. מ׳האט אים געבראכט אין געטא און אים דערשאסן אויפן הויף פון די וואכליט. כדי אפצושרעקן אנדערע, האט מען זיין טויטן קערפער ניט אוועקגענומען.

ביי אלעמען איז די שטימונג א געדריקטע. מע פילט זיך, ווי אין א פאסטקע. דאס

געיעג אויף מענטשן איז שטאַרקער געוואָרן. איצט כאַפּט מען אַפֿילו ביי נאַכט פֿון די שטיבער. אונדזער מצב דערמאָנט אַ פֿישפֿאַנג אין אַקוואַריום אָדער אַ געיעג אין זאָלאָגישן גאָרטן. אין וואָלד קאָן אַ חיה אַנטלויפֿן, באַהאַלטן זיך, קעגנשטעלן זיך, אָבער אַ מענטש אין געטאָ? פֿון אַלע זייטן אַ דראָטצוים, לעבן אים — באַוואָפֿנטע וואַכלייט, און מיר — ווי בהמות אין שטאַל.

כ׳האָב זיך געוועגדט צום אינזשעניר אַנטאָקאָל, ער אַרבעט שוין 20 יאָר אין דער שטאָט־פֿאַרוואַלטונג, ווי אַ בוי־אינזשעניר. אַנטאָקאָל האָט געזאָגט, אַז אין דער גאַנצער געטאָ איז ניטאָ קיין איין אויוון־שטעלער, און אויב איך וועל עס ווערן, וועט עס זיין אַ ישועה פֿאַר דער געטאָ.

די ידיעה, אַז דער יודענראַט האָט זיך באַזאָרגט מיט אַן אויוון־שטעלער, האָט זיך פֿונאַנדערגעטראָגן איבער דער געטאָ. אין דעם זעלבן אָוונט האָט זיך געמאָלדן צו מיר די ערשטע קלײַענטקע.

צו מאָרגנס אין דער פֿרי האָב איך אַפֿילו ניט באַוויזן אָפּצוענען, ווי ס׳האָט זיך דערהערט אַ קלאַפּ אין טיר. עפּעס אַ מאַנסביל וויל מיך זען. וואָס וויל ער? ער דערציילט, אַז ניט וויַיט פֿון אונדז האָט ער פֿאַרנומען אַן אָמאָליקע קראָם און דאָרט אַרײַנגעזעצט זײַן מוטער און זײַן שוועסטער. אין דער קראָם איז אָבער ניטאָ קיין אויוון, בעט ער, אַז כ׳זאָל אויפֿ־שטעלן כאָטש אַ קליין אייוועלע. דער קלײַענט האָט נאָך ניט באַוויזן אָוועקצוגיין, האָט זיך געיאָוועט מײַן קוזינע ראָזא הירשבערג. מיט איין וואָרט, מיר וועט מסתּמא קיין צײַט ניט סטײַען, כ׳וועל ווערן ניט „צוטריטלעך״.

אַ נײַער אומאָנגענעמער סורפּריז — מ׳האָט אויפֿגעהערט אָרויסצוגעבן מילך. ייִדישע קינדער זענען ניט ווערט אָזאַ פֿאַרגענעגן. אויך דעם שפּיטאָל האָט מען אָפּגעזאָגט צוצוטיילן מילך.

היות ווי מ׳האָט באַמערקט פֿאָלן פֿון איבערגעבן פּראָדוקטן איבערן דראָטפֿאָרצוים, האָט מען אויפֿגעשטעלט נאָך אַ ריי פֿון שטעכלדראָט, אָבער, נאַטירלעך, ניט אויפֿן חשבון פֿון דער גאַס, נאָר אויפֿן חשבון פֿונעם טראָטואָר. אין עטלעכע ערטער — אויף יערסיקאָס, לאָזדענאָס א״אַ זענען די טראָטוּאָרן אָזעלכע שמאָלע, אַז אָדורכגיין קאָן מען בלויז מיט אַ זײַט, אויב מע וויל ניט צעריַיסן די מלבושים בײַם שטעכלדראָט. אַ דיקערער מענטש קאָן בכלל ניט אָדורכגיין. פֿדי אויסצומיידן אומאָנגענעמלעכקייטן, האָט דער יודענראָט פֿאָראָרדנט צו פֿאָראייניקן צווישן זיך די אַלע הייף אויף די גאַסן, וואָס ליגן בײַ די געטאָ־פּעריפֿעריעס; די באַוועגונג גייט דורך די הייף. אונדזער הויף איז אויך געווארן אָזאַ מין אָדורכגאַנג, און פֿאַרבײַ די פֿענצטער אונדזערע שלײַכן זיך פּסדר אָדורך מענטשן.

מיטן באַקאָנטן ייִנגל ב. זאַקס, אונדזער אָמאָליקן זאָסענהאָפֿער שכן, איז געשען אָזאַ פֿאַל: גייענדיק איבער דער גרויסגאָרנער גאַס דערהערט ער אַ געשריי פֿון אַ וואָכמאַן: „זשיד, זאָג, ווי שפּעט איז?״ דאָס ייִנגל בייגט אָפּ די הענטשקע, טוט אַ קוק אויפֿן זייגער און ענטפֿערט. דער סאָלדאָט שטעלט אָן אויף אים די ביקס: „און איצט שנעל, ביז וואָנען דו ביסט נאָך גאָנץ, וואָרף אָוועק דעם זייגער אויפֿן שניי!״ אָזוי שאָפּט אַ וואָכמאַן זיך אײַן אַ זייגער.

אין אָוונט האָט מען געבאָדן דאָס מיידעלע. איר גייט גאָרניט אָן. זי זיצט אין וואָנעלע, פֿליעסקעט זיך ווי אַ קאָטשקעלע, שפּילט זיך אָן פֿרייט זיך. ניט געקוקט אויף דער געטאָ, איז זי אַ געזונטע און אַ קיילעכיקע, עס איז אַ פֿאַרגענעגן זי צו האַלטן אויף די הענט.

דימאטשקע האָט איר אויסגעווישט די פֿיסלעך און געקושט די ראָזאָווע פּיאָטקעס. זי איז זיך פֿאַרגאַנגען אין אַ געלעכטער און געריסן אים די האָר. אַלאַ און די מאַמע האָבן אַנגע־קוואָלן פֿון דער אידיליע. מע זאָגט, אַז נאָר אין צרות דערקענט מען די אמתע באַציונגען. קיין מאָל פֿריִער האָבן מיר מיט אַלאַן ניט אַרויסגעוויזן איינער צום אַנדערן אַזוי פֿיל קעגנזײַטיקע צארטקייט, זאָרג און אויפֿמערקזאמקייט.

נאָך לידאָטשקען האָט אין דעם זעלביקן וואָסער זיך „געבאָדן" אַלאַ. זי איז אַזוי דאָר געוואָרן, אַז דאָס קינדישע וואַנעלע איז כּמעט ענוג גרויס געווען פֿאָר איר. דאָס זייפֿוואָסער האָט מען ניט אַרויסגעגאָסן, נאָר אײַנגעווייקט דערין די וועש. עקאָנאָמיע!

7 אַ זייגער אין דער פֿרי. די מאַמע איז שוין אויפֿגעשטאַנען. זי האָט געמאַכט פֿײַער אין קיך, אָפּגעקאָכט קאָרטאָפֿל און צוגעשטעלט טיי. בעתן פֿרישטיקן קומען אַן פֿרידמאַנס זון איזקע מיט זײַנע חברים, דאָס זענען מײַנע „געזעלן". אין פּאָרטפֿעל האָב איך די אינ־סטרומענטן. די יינגלעך נעמען דאָס שליטל מיטן קעסטל פֿאָר די מאָטאָריאָלן — און אונ־דזער דרײַלינג לאָזט זיך אַוועק צו גערצמאַרק. אויף יערסיקאָס־גאָס גייען מיר איבער אַזאַ שמאָלן טראָטואָר, אַז איך קאָן קוים אַדורך. צוזאַמען מיט אונדז גייען צו דער אַרבעט רוסישע און לעטישע אַרבעטער, אַזעלכע האָרעפֿאַשניקעס ווי מיר, אָבער צווישן אונדז איז פֿאָראַן אַ דראָטצוים, און ער שאָפֿט אַ תהום. איך באַמי זיך ניט צו זען און ניט צו באַמערקן די מענטשן פֿון יענער זײַט פֿלויט...

דאָס הויז נומ׳ 5. אַלטע שווערע טויערן, אַן אויסגעקרימטער אַרײַנגאַנג. פֿון רעכטס אַ גרויס הויז, פֿון לינקס אַן אַלטע האַלב־חרובֿע כאַלופּע. געדרייטע, שמאָלע הילצערנע שטיגן. די טרעפּ זענען אויסגעריבן און אויסגעטראָטן. איך שפּאַר זיך אַן אין דער טיר מיטן פֿענצטערל, וואָס איז אין דער העלפֿט פֿאַרקלאָפּט מיט דיקט. איך קלאָפּ איין מאָל, אַ צוויי מאָל, קיינער עפֿנט ניט. ענדלעך לאָז איך אין גאַנג מײַן כּוח — די טיר עפֿנט זיך. כ׳גיי אַרײַן. אַ מאָנסאָרדע, אַ צימער פֿון מיטעלער גרייס, די וועגט זענען קרום און שוואַרץ, אויך די פֿענצטער — עטלעכע קוואַדראָטן, פֿאַרקלעפּטע מיט פּאַפּיר. ס׳איז קאַלט, ווי אין דרויסן. דער דיל איז, ווי דער לאָטגאָלער וועג, פֿול מיט לעכער און גריבער. אין די ווינקלען זענען די שטשורע־נאָרעס פֿאַרשטעלט מיט פֿלעשער. אין מיטן צימער שטייט אַ טיש, אַ טאָבורעטקע, און לעבן איר — אַן אַלטע גרויסע האַק. בײַ דער וואָנט — אַן אָפּגעקראָכן אײַזערן בעטל, פֿאַרוואָליעט מיט אַ קופּע שמאָטעס. נאָך דעם, ווי די באַלעבאָסטע פֿון דער ווויִנונג לאָזט מיך אַרײַן, קריכט זי קודם ווידער אַרונטער אונטער די שמאָטעס. ערשט דאָן פֿרעגט זי זיך אויס, ווער איך בין און נאָך וואָס כ׳בין געקומען. איך האָב געמיינט, אַז זי וועט זיך דערפֿריִען, אָבער כ׳האָב זיך שטאַרק טועה געווען. מיט נײַגער קוק איך זיך איין אין איר. דאָס איז אַן עלטערע פֿרוי פֿון אַ יאָר 60–70. אויף איר פּנים ליגט אויסגעאָסן אַזאַ גלײַכגילטיקייט צו אַלץ, אַז ס׳וועט אַזש אומהיימלעך. איך נעם פֿונאַנדער די פּליטע און „באַטראַכט" דעם אויוון. אַלץ איז אין אַ שרעקלעכן מצב. ווי אַ „ספּעץ" וועט מיר אויסקומען גוט אַ טראַכט צו טאָן, ווי אַזוי דאָס אַלץ צו פֿאַרריכטן. דאָס ליים איז האָרט, ווי אַ שטיין, כ׳דאַרף הייס וואַסער. איך בעט די אַלטע, זי זאָל מיר צוהעלפֿן. מיט דעם זעלבן גלײַכגילטיקן אויסזען קריכט זי אַרויס פֿון איר געלעגער און גייט אַוועק צו די שכנים נאָך הייס וואַסער. זי קומט צוריק און זאָגט, אַז באַלד וועט זײַן וואַסער.

פֿון דער אַרבעט ווערט מיר וואָרעם. איך טו אויס דעם מאַנטל, אויף דער וואָנט זע איך

אַ טשוואָק. איך פֿרעג: — „זאָג מיר, מאַמעלע, צי בײַ דיר אויף דער וואַנט זענען ניטאָ קיין וואַנצן און ווערעם, צי קאָן מען אויפֿהענגען דעם מאַנטל?" — „וואָס דען, ליבינקער? אָלץ איז דאָ, אי וואַנצן, אי ליזן, אָבער דו קאָנסט רויק אויפֿהענגען. אין אָזא קעלט קריכן זיי ניט אַרויס פֿון די לעכער" — הער איך איר באַרעדעוודיקן ענטפֿער.

איך וויל ניט מטריח זײַן די אַלטע, און איך גיי אַליין נאָך דעם וואָסער, פּדי פֿאַר איין וועגס צו וואַרפֿן אַ בליק אויף אירע שכנים. לעבן איר טיר איז פֿאַראַן נאָך אײנער, אַ פֿאַר־שטעלטע מיט אַן אַלטע קאָלדרע. אַ קליין מיידעלע לאָזט מיך אַרײַן. דאָס צימער און די קיך זענען מער־וויניקער אין זעלבן מצב, ווי בײַ מײַן אַלטער, נאָר אַנגעוואַרפֿן מיט פֿאַרשיידענע גראָטעס. דאָרט ווויגט אַ גרויסע משפּחה — עטלעכע קליינע קינדער, יינגלעך, דערוואַקסענע, אַ זקנה. אין מיטן צימער זיצט אַ קליין מיידעלע אויף אַ נאַכטטעפּל און שפּילט זיך מיט אַ שמאַטקע.

די העגט ווערן מיר פֿאַרשטײַפֿט פֿונעם קאָלטן ליים. פֿון צײַט צו צײַט שטעק איך זיי אַרײַן אין הייסן וואָסער. איך אײַל זיך. ס'איז שוין באַלד 4 אַ זייגער, און איך האָב נאָך אַ „פּריוואָטע" באַשטעלונג, פֿאַר וועלכער כ'וועל באַקומען אַ פֿאַרמעגן — 2 אייער און אַ פּעקל מאַכאָרקע.

איך בין שמוציק, ווי אַ קוימען־קערער, אָבער די שטימונג איז אַ געהויבענע. אַן אַרבעט, אויב זי ברענגט נוצן ניט בלויז זיך, נאָר אויך מענטשן, וועלכע מע וויל העלפֿן, — גיט אַ גרויסע באַפֿרידיקונג. איך איבערצײַג זיך, אַז אַן אויוון־שטעלער ווינטער אין געטאָ, איז אַ ניט וויניקער וויכטיקע פּערזאָן, ווי אַ דאָקטער בעת אַן עפּידעמיע.

נאָכן אָפּוואָשן זיך און אָפּעסן אַוונטברויט, גיי איך צו פֿרידמאַנען. איך דאַרף זיך „רעוואַנשירן" — ער האָט מיר אַ מאָל געגעבן אַ פּודעלע מיט מאַכאָרקע, איצטער בין איך רײַך און איך קאָן אים מכבד זײַן. פֿרידמאַן האָט פֿאַרהעלטענישמעסיק אַ גוט דירהלע — אַ צימער מיט אַ קליין קיכל; שלאָפֿן דאַרט קאָן מען ניט, אָבער פֿאַרט פֿיר וועגט. זײַן וויב איז אַ באַצויבערנדיקע פֿרוי, מע פֿילט אין איר אַ סך גוטסקייט און האַרציקייט. אַזוי ווי אינעם רוב משפּחות — האָבן זיי זייער צרה. אָחוץ די צוויי זין — מײַן געהילף איזקע און דער יינגערער פֿון 16 יאָר, האָבן זיי אויך אַ מיידל. זי איז אַלט 12 יאָר, אָבער זי איז אַזוי קליין ווי דימע, אַ קאָליקע, מיט אַזוי־גערופֿענע טרוקענע פֿיסלעך. גאָנצענע טעג זיצט זי, מאַכט פּאַפּיר־אויסשניטן, ציט־אָן קרעלן אָדער העפּט־אויס אויף שמאַטקעס. זי איז שטענ־דיק אומעטיק און רעדט שׂכלדיק, ווי אַ דערוואַקסענע. זי האָט ליב, אַז צו איר קומען קינדער, אָבער שטאַרק קומט איר אויס צו לײַדן, ווען זי זעט, ווי אַלע לויפֿן. די עלטערן און די קינדער פֿאַרגעטערן דאָס אומגליקלעכע מיידעלע. דער יינגערער ברודער באַמיט זיך צו שפּאָסן און זי פֿריילעך צו מאַכן. פֿון אַ יינגל אין זײַן עלטער וואָלט איך ניט דער־וואַרט אַזאָ צאַרטקייט. בעת מיר רייכערן און טיילן זיך מיט די נײַעסן און האָפֿענונגען, קומט אַרײַן אַ שכן פֿון אַן אַנדער דירה. ער דערציילט, אַז ער האָט הײַנט געאַרבעט אין ביקערניעק. זיי האָבן געגראָבן אין וואַלד גריבער, לאַנגע און טיפֿע. „אָן שום ספֿק, — זאָגט ער, — זענען דאָס די צוקונפֿטיקע פֿאַרטיפֿיקאַציעס, און אויב אַזוי, הייסט עס, אַז מע דערוואַרט אַ סאָוועטישע אָפֿענסיווע".

בײַ אונדז, ריכטיקער, בײַ די אָפּטימיסטן, האָט זיך אַנטוויקלט די פֿעיקייט צו זען אין אַלע געשעענישן די גוטע זײַטן. איך ווייס ניט, צי דאָס איז קלוג, צי נאַריש, אָבער יעדן פֿאַלס איז לײַכטער אַזוי צו לעבן. איך האָב געהאַלטן פֿאַר מײַן חוב אין קעגנוואַרט פֿון

זײַטיקע מענטשן, ווער זיי זאָלן ניט זײַן, — אייגענע צי פֿרעמדע, צו שפּאָסן און צו זײַן מונטער אין אַ צײַט פֿון אומגליקן און דורכפֿאָלן. איך בין זיכער, אַז די אַ גריבער גראָבט מען ניט צוליב פֿאַרטיפֿיקאַציעס. אָבער צוליב וועלכן אָנדערן ציל? ניט שוין זשע... איך פֿאַרטרײַב די אומזיניקע מחשבֿות.

מיט יעדן טאָג פֿאַרגרעסערט זיך אין געטא די צאָל פֿון אַרעמע־לײַט. זיי גייען איבער די הײַזער און בעטן עסן. מע גיט זיי אַ קאָרטאָפֿל, בריקעוו, אַ טעלער זופּ. פֿאַראָן אויך אָרעמע־לײַט, וואָס בעטלען ניט. אויף אַ הויף אויף סאַרקאַן־גאַס האָב איך געזען אַן אַלטיטשקן, וואָס איז געווען פֿאַרנומען מיטן אויסזוכן קאָרטאָפֿל־שאָלעכץ און צופּעליקע שפּײַזרעשטלעך פֿונעם מיסטקאָסטן. ער האָט דאָס געטאָן מיט אַזאַ מורא, מע זאָל עס ניט זען, אַז פֿאַר מיר איז קלאָר געווען — דאָס איז ניט קיין פּראָפּעסיאָנאַל. מיך האָט ער דערזען ערשט דאָן, וועז כ׳בין אים פֿאַרבײַגעגאַנגען. ער האָט זיך פֿאַרלוירן און געמאַכט אַן אָנשטעל, ווי ער וואָלט געווען פֿאַרנומען מיט אָנדערע זאַכן.

אַ מוראָשניק אין וואַלד וועט אויף אַ צופֿעליקן פֿאַרבײַגייער ניט מאַכן קיין באַזונדערן אײַנדרוק — אַ קופּע מוראָשקעס, ניט מער. אַזוי אויך אונדזער געטא — אויסערלעך איז אָלץ גרוי, געשפּענסטיק, אָנגעשראָקן, האַלב הונגעריק. פֿאַקטיש אָבער איז דאָס לעבן אין געטאָ פֿול מיט שפּאָנונג און טראָגעדיע...

אין מושׂ־זקנים אויף סאַדאָווניקאָווער־גאַס, אין אַ קעמערל, ווײַנט פּראָפֿעסאָר דובנאָוו און שרײַבט דעם המשך פֿון דער ייִדישע געשיכטע. אין שפּיטאָל אויף לודזאָס־גאַס אָפּע־רירן דאָקטוירים די קראַנקע.

יעדן טאָג קומען פֿאָר אין געטאָ עטלעכע לוויות. אין משך פֿון טאָג שלעפּן זיך פֿון דער לודזאָס־גאַס צום בית־עולם פּראָסטע שליטנס מיט שוואַרצע אָרונס, און נאָך זיי — צו 2–3 מלווים. עס טרעפֿט, אַז אַזאַ שליטן מיט אַן אָרון פֿאָרט שנעל אַדורך, ד״ה, אַז קיין קרובֿים זענען ניטאָ...

דאָ ניט לאַנג האָט מען בײַם דראָטצוים ווידער דערשאָסן אַ יונגן בחור.

אויף די הײַזער האָבן זיך באַוויזן מעלדונגען־באָפֿעלן: אָלע ייִדן מוזן אין משך פֿון אַ וואָך אָפּגעבן דאָס גאָנצע גאָלד, זילבער, טײַערע חפֿצים, דיוואָנעס. נאָך דער אַ דאָטע וועט מען דורכפֿירן רעוויזיעס, און די, וואָס וועלן ניט האָבן אָפּגעגעבן, וועט מען שטרענג באַשטראָפֿן. מיר ווייסן בלויז פֿון איין שטראָף: דערשיסן.

מיר מיט אָלאָן פֿאַרמאָגן צוויי דינע חתונה־רינגלעך, אָלאָ האָט אויך אַ 2–3 פֿינגערלעך. דאָס איז אָלץ.

צו אונדז קומען באַקאַנטע און בעטן, אַז איך זאָל באַהאַלטן זייערע ווערטפֿולע חפֿצים. צו אַ סך פֿרײַנד בין איך געגאַנגען אָהיים און געמאַכט „סייפֿן", וועמען אין דער טיר, וועמען אין קאָרניז פֿון דער שאָפּע, אַן אָנדערן אין קנאָפּל, נאָך עמעצן אונטערן דיל. דאָס זילבער האָב איך געעצהט אַרײַנצוווּאַרפֿן אין קלאָזעט אָדער צו באָגראָבן, אַבי ניט אָוועק־געבן די דײַטשן.

אָלאָס ניט־דערעסן רופֿט זיך אָפּ. די טעג איז זי לאַנג געשטאַנען אין דער ריי. וועז זי איז שוין אויסגעשטאַנען דאָס איריקע און געקליבן זיך אָוועקצוגיין, האָט זיך איר אַ מיש געטאָן אין קאָפּ און זי האָט געחלשט — דאָס ערשטע מאָל אין איר לעבן.

איך גיי צו דער אָרבעט. איך עפֿן אַ טיר. דאָס ערשטע, וואָס איך זע — אַ בעט, אויפֿן

בעט אַן אויסגעמאַטערטע פֿרוי, לעבן איר אונטער דער קאַלדרע — אַ קינד מיט אַ פֿאַרבונ־דענעם האַלדז. בײַ די פֿיס פֿונעם בעט, ווי די חיהלעך, זענען צוגעטוליעט אייגער צום אַנדערן נאָך דרײַ קינדער אין מאַנטעלעך. בײַ דער קעגנאיבערדיקער וואַנט ליגט אַ טיר איבער ציגל, און אויף איר אַ קאַלדרע און עטלעכע גרויע קישנס. אַ נאַכטטעפּל, אַן עמער און אַ שטול — דאָס איז די גאַנצע מעבלירונג. „ווער זענט איר? נאָך וואָס זענט איר געקומען?" איך ענטפֿער, אַז דער יודענראַט האָט מיך געשיקט פֿאַרריכטן די פּליטקע און דעם אויוון. איך פֿרעג, צי קען איך מיט עפּעס העלפֿן. — „ווי קאָנט איר מיר העלפֿן, אַז איך האָב גאָלשטיינער און, ווי ס'ווײַזט אויס, אַ ראַק? מיר האָבן ניט מיט וואָס צו הייצן און ניט צו עסן".

אין קיך שטייט אַ צעדרייטער מענטש, מע רופֿט אים חיים. ער איז דער אייגנטימער פֿון דעם עשירות. איך הייב אַן אַרבעטן. חיים האָט זיך אַ ריר געטאָן, איז געלאָפֿן נאָך הייס וואַסער, מיט איין וואָרט, ער האָט אויפֿגעלעבט. ווײַזט אויס, אַז אים איז שווער צו בלייבן אַליין מיט דער משפּחה, דערפֿאַר פֿרייט ער זיך מיט פֿרעמדע מענטשן. אין קיך איז טונקל, אַ טייל פֿונעם פֿענצטער איז פֿאַרקלעפּט מיט פּאַפּיר. אויפֿן דיל שטייען עטלעכע טעפּלעך, שמוציקע כּלים, אַ קיישל מיט געפֿרוירענע קאַרטאָפֿל, אַ קעסטל, און דאָס איז אַלץ. אַ ביטערע קעלט. פֿון יענער זײַט טיר הערט מען ווידער די בעטנדיקע לײַדנדיקע שטים: „מײַן אָרעמער, אָרעמער חיים, אויף וועמען לאָז איך אײַך איבער, וואָס וועסטו טאָן מיט די ווערעם אָן מיר?"

מע קלאַפּט אין טיר. חיים לאָזט אַרײַן אַ יונגן־מאַן, וואָס רעדט מיט אַן אויסלענדישן אַקצענט. דאָס איז אַ טשעכישער עמיגראַנט. דרײַ טעג האָט ער שוין גאָרניט ניט געגעסן, אפֿשר וועט זיך דאָ געפֿינען עפּעס פֿאַר אים. חיים זאָגט ניט קיין וואָרט, שלעפּט אָרויס אַ טעפּל מיט קאַרטאָפֿל אין די שאָלן. זיי זענען נאָך וואָרעם. ער ברענגט פֿון ערגעץ אַ שעלעכל מיט זאַלץ. — „עסט גלײַך פֿונעם טעפּל, וועלן זיי אַזוי שנעל ניט קאַלט ווערן, עסט וויפֿל איר ווילט, קאַרטאָפֿל איז פֿאַראַן גענוג, שעמט זיך ניט". חיים דריקט אויס זײַן באַדויער, וואָס מער פֿון דעם האָט ער ניט. דער בחור איז הונגעריק, אָבער ער זעט, אַז דער, וואָס גיט אים עסן, איז אַליין אַן אָרעמאַן, און דערבײַ בעט ער נאָך דעם אַנדערן אָרעמאַן, אַז ער זאָל זיך ניט שעמען! פֿאַרן אַוועקגיין פֿונעם יונגן־מאַן, שטופּט אים נאָך חיים אויפֿס כּוח אָרײַן אין קעשענע עטלעכע קאַרטאָפֿל.

די טעג לויפֿן, אַרבעט איז פֿאַראַן אַלץ מער און מער. אין געטאָ פֿאַרשפּרייטן זיך קלאַנגען אײַנער פֿאַנטאַסטישער פֿונעם צווייטן. איך באַמי זיך ניט צו לייגן אויף זיי קיין אַכט און ניט צו טראַכטן וועגן זיי.

אַ נײַע מעלדונג אין געטאָ: אַלע יידן מוזן תּיכף מיטטיילן דער פּאָליציי וועגן ניט־יידן, וואָס באַהאַלטן זיך אויס אויפֿן שטח פֿון געטאָ. אין פֿאַל פֿון ניט אויספֿירן דעם באַפֿעל וועט לײַדן די גאַנצע געטאָ.

מע שמועסט, אַז אין געטאָ באַהאַלטן זיך דײַטשישע דעזערטירן. איך האָב געהערט פֿון אַ באַקאַנטן, אַז מ'האָט געמאַכט אַן אַבלאַווע און צוויי האָט מען געכאַפּט. לויט די שילדע־רונגען, איז איינע פֿון זיי דער זעלבער אַרעמאַן, וואָס האָט זיך אויסגעגעבן פֿאַר אַ טשעך, וועלכן כ'האָב באַגעגנט אינעם הויז אויף דאָוגאָוופֿילסער־גאַס. מיר איז אַ שאָד דער בחור. אַנשטאָט קאַרטאָפֿל וועט ער איצט באַקומען אַ קויל.

אין די שבתים אַרבעט איך ניט פֿאַרן יודענראַט. דאָס איז מײַן רוטאָג.

דעם לעצטן שבת האָבן מיר באַשלאָסן צו רוען און אין ערגעץ ניט צו גיין.

מיט דימען ווילן מיר מאַכן אַ שניימענטש, אָבער דער שניי איז צו טרוקן. מיר זיצן אין שטוב, איך האַלט אים אויף די קנײַען און לייען דעם „פֿעטער" פּושקינס „מעשׂהלע וועגן פּאָפּ און זײַן אַרבעטער באַלדע". דאָס איז דימעס באַליבט מעשׂהלע און ער קאָן עס הערן אַן אַ סוף. לידאַטשקע ווילדעוועט אַרום אויפֿן טעפּעך.

קלאַנגען, קלאַנגען אַן אַ סוף.

מע שמועסט, אַז אין געטאָ וועט מען איבערלאָזן בלויז די אַרבעטס־פֿעיִקע מאַנסלײַט, און די פֿרויען און קינדער וועט מען אַרויסשיקן אין אַ לאַגער, מעגלעך, קיין לובלין. דאָס אַלץ באַאומרויִקט, מענטשן לאָזן זיך אַרײַן אין פֿאַרשיידענע טרעפֿענישן און השערות. ערשט אין די לעצטע טעג נאָך האָט דער יודענראַט באַקומען אַ באַפֿעל אויפֿצושטעלן אַ באָד; אַ גאַנצן בנין האָט מען אָפּגעגעבן אויף איינצוארדענען פֿאַרשיידענע וואַרשטאַטן. אויב די געטאָ איז איינגעאָרדנט געוואָרן בלויז אויף עטלעכע חדשים, צו וואָס זשע האָט מען געדאַרפֿט אַרויסצושיקן פֿון דאָרט די ניט־יידן, און צו וואָס איז די גאַנצע „בויונג"?

די יידישע דאָקטוירים האָבן געזאָלט קריגן אַ באַפֿעל אָפּצוטויטן אַלע געפֿערלעך־קראַנקע. אין דיסטשלאַנד, זאָגט מען, ווערן אין די שפּיטעלער אָפּגעסמט מיט זיסער קאָוול אַלע שוואַר־קראַנקע און בכלל ניט־לעבנס־פֿעיִקע.

אין געטאָ דערגייט דער פּחד ביז דער העכסטער מדרגה. ניטאָ מער קיין געלעכטער, קיין געשריי, קיין הייסע דיסקוסיעס. פֿאַרקערט, ס׳איז שטיל, ווי אויף אַ לוויה. אַלע וואַרטן אויף עפּעס שרעקלעכס, אַלע פֿילן, אַז דער שטורעם וועט אויסברעכן — מיט טרערן און בלוט.

יעדע מינוט וואַרטן מיר אויף אַ נײַעם באַפֿעל. ס׳האָט אַ בליץ געטאָן דאָס וואַרט „אַקציע". דאָס וואַרט איז אַדורך ווי פֿאַרבײַ אונדז, מיר האָבן עס ניט פֿאַרשטאַנען. בקרוב וועט פֿון אָט דעם קליינעם וואַרט פֿאַרגליווערט ווערן דאָס בלוט. ס׳איז ניט אויסגעקומען לאַנג צו וואַרטן. מיט אַ מאָל זענען אַרויס צוויי באַפֿעלן. באַפֿעל נומ׳ 1: דעם 28סטן נאָוועמ־בער 1941 (מעגלעך, אַז כ׳בין זיך טועה אין עטלעכע טעג, די פֿינקטלעכע דאַטע געדענק איך ניט), 7 אַ זייגער אין דער פֿרי אויף סאַדאָוניקאָווער גאַס דאַרפֿן זיך צונויפֿקלייבן אַלע מאַנסלײַט, אַנהייבנדיק פֿון 17־יאָריקן עלטער. באַפֿעל נומ׳ 2: אַלע ניט־אַרבעטספּעיִקע מענער, אַלע פֿרויען און קינדער דאַרפֿן זיך צוגרייטן איבערצופֿאָרן אין אַ לאַגער. יעדער האָט רעכט מיטצונעמען זאָכן ביז 20 קילאָ. וועגן דעם טאָג און די שעה פֿונעם איבערפֿאָר וועט באַזונדער געמאַלדן ווערן.

נאָכן צווייטן באַפֿעל איז דער באַפֿעל נומ׳ 1 ווי אָפּגעטראָטן אויפֿן צווייטן פּלאַן. אַלע עלטערע מענטשן, אַן אויסנאַם, האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז אויף זיי איז געוואָרן אַרויסגעטראָגן אַ טויטאורטייל. ס׳איז שווער צו קוקן אויף זיי — צום טויט פֿאַרמישפּט, וואָס וויסן ניט פֿון קיין שום שולד. צו אַלאַן איז געקומען איר מומע סאָפֿיאַ אַסיפּאָוונאַ, זייער אַ באַהערשטע אַלטיטשקע. זי זיצט אויסערלעך רויִק, אָבער אירע טערען גיסן זיך אַן אויפֿהער. אָחוץ אַ זון אין אַמעריקע, האָט זי קיינעם ניט. זי בעט מיך און אַלאַן, אַז ווען ס׳וועלן קומען בעסערע צײַטן, זאָלן מיר אים איבערגעבן אַ גרוס, אָבער ניט דערציילן, ווי אַזוי זי האָט געענדיקט דאָס לעבן. אַפֿילו אין דער דאָזיקער מינוט האָט אין איר גובֿר געוווען די מוטער, און זי איז באַהערשט בלויז פֿון איין מחשבֿה: „צו וואָס זאָל דער זון אומזיסט זיך פֿײַניקן". אַלע שכנים באַזאָרגן איינער דעם אַנדערן מיט וואָס זיי קאָנען. וואַרעמע זאָכן, שוכ־

וואַרג, פּראָדוקטן — אַלץ איז געוואָרן בשותּפותדיק. הײַנט זענען אַלע בריי־טהאַרציק און מע טיילט זיך אויפֿריכטיק מיט אַלעמען. הײַנט איז מער ניטאָ „מײַנס" און „דײַנס", הײַנט איז פֿאַראַן בלויז „אונדזערס".

אויפֿן וועג גיי איך אַרײַן צו מאַגאַזיקן. מיט זײַן פֿרוי קוש איך זיך, ווי אַ ברודער מיט אַ שוועסטער. אַלע פֿרויען זענען מיר געוואָרן טײַער און ליב, זיי זענען מיר אַזאַ שאָד, זיי האַלטן זיך אַזוי העלדיש. איך האָב זיך איבערצײַגט, אַז פֿרויען טראָגן בעסער איבער ערנסטע אויפֿטרייסלונגען.

די קינדער פֿילן אינסטינקטיוו זייער אומקום, זיי זענען שטיל און פֿאַרלוירן, זיי האָבן מער ניט קיין קאָפּריזן, קיין טערן, קיין אַרומלויפֿענישן. מײַנע האָבן אויך זיך פֿאַרשטעקט ערגעץ־ווו, ווי די מײַזלעך. מײַן מאַמע גייט אַרום מיט אַ פֿאַרשטיינערט פּנים. אַלאַ קלײַבט אָפּ פֿאַר מיר וואַרעמע זאַכן. איצט איז אָוונט, מאָרגן, ווי נאָר ס׳נעמט טאָגן, דאַרף מען אַוועקגיין. צי וועל איך זיך אומקערן, צי וועל איך נאָך אַ מאָל זען מײַנע טײַערע ?...

מיר ווייסן, אַז דאָס איז אונדזער לעצטע נאַכט צוזאַמען. צי וועל איך נאָך זען אַלאַן ? אַז מיט מײַן מאַמען וועל איך שוין קיין מאָל מער ניט נעכטיקן אונטער איין דאַך — דערין בין איך זיכער. טײַערע, אַרעמע מאַמע, פֿאַרגיב מיר, וואָס איך בין ניט בכוח צו שיצן דיך אויף דײַנע עלטערע יאָרן.

דער וועקזײַגער טיקעט געמיטלעך, דער וויזער רוקט זיך אומברחמנותדיק, די שעהען גייען. אויף מײַן פֿלייצע ליגט אַלאַס קאַפּ, דאָס העמד אויף דעם אָרט ווערט פֿײַכט. שטילע, שוועכע טערן ; וואָס עס קומט פֿאַר אין איר נשמה, אין טויזנטער אַזעלכע פֿרויען־נשמות — דאָס ווייסט קיינער ניט, דערפֿאַר וויל דאָס קאָן מען מיט קיין וועלט ניט איבערגעבן. דער וועקזײַגער טיקעט נאָך אַלץ.

אויפֿן הויף דרייען זיך שוין מענטשן אַרום. מע שטייט אין קופּקעלעך, אין קליינע גרופּעס. ס׳איז פֿינצטער, קיין פֿנימער זעט מען ניט.

די גאַס איז שוין פֿול מיט מענטשן. איך גיי אַרויס פֿון די רייען און קלעטער אַרויף אויפֿן גאַניק פֿון אַ הויז, כּדי צו זען די לענג פֿון דער קאָלאָנע. דאָס איז אַן אויסטערליש און שרעקלעך בילד. דאָס דערמאָנט אַ גראַנדיעזע לוויה. אַ סך אַלטע־לײַט ווערן געפֿירט דורך יונגע אונטערן אָרעם. די קאָלאָנע שלעפּט זיך פֿאָרויס און שטעלט זיך אָפּ אויף דער סאָדאָווניקאָווער־גאַס. ווײַזט אויס, אַז די מאַכטאָרגאַנען האָבן מורא פֿאַר אַ „שקלאַפֿן־אויפֿשטאַנד", מחמת אויף יעדן טראָט זעט מען גרופּעס פֿון 4–5 פֿאַשיסטן, באַוואָפֿנטע ביז צו די ציין.

אַ ביטערער פֿראָסט. כּדי ניט פֿאַרפֿרורן צו ווערן, טאָנצט מען אונטער. אויב מע זאָל ניט קוקן אויף די פּנימער, נאָר אויף די פֿיס, קאָן מען מיינען, אַז די מענטשן זענען פֿריילעך. ביסלעכווײַז פֿאַרלירט די קאָלאָנע איר אויסזען און זי ווערט פֿאַרוואַנדלט אין אַ גרויסן המון. מענטשן בײַטן זייערע פּלעצער, זוכן אויס באַקאַנטע. פֿון דער וויטנס זע איך מײַן לערער גריגאָרי יאָקאָוולעוויטש. ער שטייט אַנגעשפּאַרט אויף אַ שטעקן. זײַנע אויגן זענען אַנגעשוואָלן פֿון טערן און פֿון קעלט און פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין שמאָלע שפּעלטלעך. ער קוקט אויף מיר און בײַ אים הייבן אָן ציטערן די ליפּן. פֿון געריטקייט איז ער ניט אין שטאַנד אַרויסצורעדן קיין וואָרט. ער נעמט אָן מײַן האַנט און דריקט זי קאָנוואָלסיוו : „זיי געזונט, עליק, דאָס לעצטע מאָל זע איך דיך. ס׳איז שווער צו טראַכטן, אַז בקרוב וועט

מען מיך פֿאַרניכטן, ווי אַן אַלטע אומנייטיקע שמאַטע. אויך מײַן פֿאַניע וועט אומקומען... גיב אַכטונג, ווער ניט פֿאַרצווייפֿלט, דו ביסט נאָך יונג, דו וועסט נאָך דערלעבן בעסערע טעג. דערמאָן אַ מאָל דײַן אַלטן לערער און פֿרײַנד. צום געזעגענען זיך וויל איך דיר געבן אַ קוש".

אין דעם מאָמענט גייען אַדורך פּאָליציאַנטן און רופֿן אויס, אַז אַלע אינוואַלידן און עלטערע פֿון 60 יאָר קאָנען גיין אַהיים.

דער המון האָט אויפֿגעלעבט און זיך צעוויישט. פֿון דער ווײַטנס הערן זיך באַפֿעלן און הויכע דײַטשישע שטימעס. מיט אַ שנעלן טראָט קומען אַן אויפֿן טראָטואַר סטאַנקע, טוכעל און די אַנדערע.

סטאַנקע גייט פֿאַרבײַ אונדזער פֿראָנט, ווי אויף אַ פּאַראַד. זײַנע רייד און באַפֿעלן זענען לאַקאָנישע: „איצט איז 2 אַ זייגער. שנעל אַהיים, צונויפֿנעמען די זאַכן און 2 מיט 30 מינוט קומען צו די טויערן פֿון דער קלייניער געטאָ. מאַרש!"

אַ פֿאַרסאָפּעטער פֿאַל איך אַרײַן אין שטוב. ס'איז שוין 10 מינוט נאָך 2. אין 20 מינוט אַרום דאַרף מען זײַן בײַ די טויערן. די נייטיקע זאַכן וואַרפֿט מען אַרײַן אין טשעמאָדאַן, די אינסטרומענטן אין זאַק, אַ קאָלדרע און אַ קישן — אין אַ קלומיק. 10 מינוט קאָן איך נאָך זיצן „רויק". איך דערוויס זיך אַ נײַעס: ליזאַ ל. האָט געבוירן אַ קינד, די געבורט איז געווען זייער אַ שווערע, אָבער זי און דאָס קינד זענען „אַרויס פֿון געפֿאַר".

איך רעד אָפּ מיט אַלאָן, אַז וווּ מיר זאָלן ניט ווערן אַרויסגעשיקט, וואָס מיט אונדז זאָל ניט געשען, זאָלן מיר בײַ דער ערשטער געלעגנהייט צו וויסן טאָן וועגן זיך אונדזערע פֿרײַנד אין זאָסענהאָף. אויף אַזאַ אופֿן וועלן מיר שטענדיק קאָנען געפֿינען איינער דעם צווייטן. מיט דער מאַמען קאָן אַזאַ מין אָפּרעדן זיך ניט זײַן, ס'איז איבעריק. די מאַמע האָט קאָלטע ליפֿן און אַ פֿאַרשטיינערט פּנים. דאָס מיידעלע שלאָפֿט. זי ליגט אויפֿן בײַכל און פֿון אונטער דער קאָלדרע קריכט אַרויס אַ ראָזעווע פּיאָטקעלע. איך דריק זיך צו, דעם פּיאָטקעלע ווערט קיצלדיק פֿון מײַנע וואָנסעס און עס פֿאַרשווינדט אונטער דער קאָלדרע. דימען האָב איך שטאַרק־שטאַרק צוגעדריקט, אָבער ער האָט ניט געשריגן. וואָס וועט זײַן מיט אים? וווהין וועט מען זיי אַהינטאָן? צו וואָס, פֿאַר וואָס? שׂינאה, פֿאַרצווייפֿלונג און האָפֿענונג האָבן זיך צונויפֿגעפֿלאָכטן אין איין קנויל, וואָס שטיקט און דריקט אין האַלדז. די סאָמע גרעסטע ליידן פֿאַרשאָפֿן אונדז ניט אונדזערע פּערזענלעכע צרות, נאָר די צרות פֿון אונדזערע נאָענטע און ליבע.

בײַ די טויערן פֿון דער „קליינער געטאָ" וואַרט שוין אַ המון. די וואַך מאַכט אַרדענונג און אָפּט אַרבעט זי מיט די פּריקלאַדן. בײַ די טויערן שטייט, ווי אַ סטאָטוע, אַן אָפּיציר אַ קראָסאָווע, דער נײַער געהילף פֿונעם געטאָ־קאָמענדאַנט. ער איז שיין. אַזעלכע אויגן, ווי בײַ אים, טרעפֿט מען זעלטן. דאָס זענען אָבער ניט קיין מענטשלעכע אויגן, נאָר פֿשוט אַרגאַנען צום קוקן. זיי זענען ווי העל דורכזיכטיק גלאָז, ווי טויטער שיינער שטיין. אין זיי איז ניטאָ קיין בייזקייט, ניט קיין טרויער, ניט קיין ליבשאַפֿט, ניט קיין שׂינאה; זיי קוקן, אָבער זיי דריקן גאָרניט ניט אויס. זוכן מיטגעפֿיל און רחמנות אין אַזעלכע אויגן — איז פֿונקט אַזוי האָפֿענונגסלאָז, ווי צווינגען זיי צו שמייכלען. ניטאָ וואָס צו רעדן — אַ ריכ־טיקער געהילף פֿונעם קאָמענדאַנט.

גערצמאַרק האָט באַגעגנט זײַן באַקאַנטן ס. פֿינקעלשטיין. ער האָט געווויינט אויף ליקסנאָס 26 און ער האָט בדעה אַרײַנצוגיין אין זײַן דירה. ער לייגט פֿאָר, אַז אויך מיר זאָלן זיך דאָרט איינאָרדענען. מיר איילן זיך, כדי מיר זאָלן באַווײַזן אַנצוקומען אַהין פֿריִער

פֿון אַנדערע. אין דער דירה האָט פֿינקעלשטיין נאָך נעכטן געווויינט מיט זײַן משפּחה. ער האָט אַ פֿרוי און אַ 2־יאָריק מיידעלע, אים איז אין דעם מאָמענט שוועריער ווי אונדז; מיר זענען אויף אַ פֿרעמד אָרט, און ער — יעדע קלייניקייט, יעדער קעגנשטאַנד רופֿט אַרויס בײַ אים דאָס בילד פֿון זײַן וויב מיטן קינד. מיגוטנוויז מאַכט ער דעם אַנשטעל פֿון אַ דרייסטן, אָבער באַלד באַפֿאַלט אים אַ כוואַליע פֿון יאוש, ער ווארפֿט זיך אַוועק און טרייסלט זיך פֿון געוויין.

די וויליאַנו־גאַס (זי ליגט צווישן דער ליעלאַ־קאַלנאַ און לודזאַס) איז קורץ און ברייט, ווי אַ פֿלאַץ. בײַ דער גרויס־גאָרנער זענען פֿאָרן נײַע טויערן, וואָס פֿירן פֿון דער געטאָ אויף דער „פֿרײַ". די גאַנצע גאַס איז פֿול מיט מענטשן. ערגעץ־ווו שטעלט מען אײַן קאַלאָנעס. דײַטשן דרייען זיך אַרום און נעמען צונויף די מענטשן.

מײַנע חבֿרים לצרה ווייסן וואָס פֿאָר אַ שוועריע אַרבעט דאָס וועט זײַן און זיי זוכן אַ מעגלעכקייט זיך אַרויסצודרייען. ענדלעך האָט מען צונויפֿגעקליבן אַ קאַלאָנע פֿון 120 פּערזאָן. פֿון דער מאַסקווער גאַס פֿאָרקערעווען מיר אין אַ שמאָל געסל, וואָס ציט זיך פֿאָרבײַ דער בראָון־פֿאָבריק און מיר גייען אַרויס צו דער דוויגע. אויף אַן אינדזל געפֿינט זיך אַ טאָרטאָק און דער אינדזל איז פֿאַראײניקט מיט אַ ברעגדאָמבע. אויף דער דאָמבע, אין דער לענג פֿון 200–300 מעטער, לייגט מען טאָקע דעם באָרימטן קאָבעל. אויף ווינטער איז דאָס ניט קיין היימלעכער אַרבעטספּלאַץ: דער ווינט פֿײַפֿט און דער פֿראָסט ברענט.

בײַ דער פֿאָבריק־קאָנטאָר איז פֿאָראַן אַן אָפּדעכל, און אונטער אים — שפּאָדלעס, לאָפּעטעס און לאָמען. די גריבער גראָבט מען מער־ווייניקער אויף אַ מרחק פֿון דרײַ מיט אַ האַלבן מעטער אײַנער פֿון אַנדערן, דערנאָך ווערט דער דנאָ פֿון די גריבער פֿאָראײניקט דורך אַ טונעל, דורכגראָבן אים איז מעגלעך נאָר ליגנדיק אויף אַ זײַט אָדער אויפֿן בויך. דאָס סאָמע אומאָנגענעמסטע און שווערסטע איז דאָס דערקלײַבן זיך צום ווייכן זאָמד. פֿאָר דעם, וואָס אים זענען פֿרעמד באָדן־אַרבעטן און ער ווייסט ניט, ווי אַזוי זיך צו באַגיין מיט פֿאַרפֿרוירענער ערד, איז דאָס אַזוי שווער, ווי אויסגראָבן אַ גרוב אין שטיין. מיר איז אָפֿט אויסגעקומען אום וויינטער אײַנצוגראָבן פֿאַרקאָן־סלופּעס, און אויך איז דער ציַט פֿון מײַן מיליטער־דינסט האָב איך געגראָבן ערד, דערפֿאָר האָב איך ניט קיין מורא פֿאָר אָט דער אַרבעט. פֿאָר אַ פֿיזיש־שוואַכן מענטש איז דאָס, נאָטירלעך, שווערע אַרבעט און אַ מאַטערניש.

מיר האָבן דרײַ אויפֿזעערס. דער הויפּט־אינזשעניר איז אַ דײַטש. ער איז אַ גרויסער מאָנספּאַרשוין מיט אַן אָנגעווינטיקט רויט פּנים, קליינע פּיצלעך אייגעלעך, שמאָלע ליפּן און אַ ברייטער גאָמבע. מע שמועסט, אַז אין זײַנע יונגע יאָרן איז ער געווען אַ ליבהאָבער פֿון באָקס. בעת ער רעדט, האָט ער ליב, ווי איבערצײַגנדיקע אַרגומענטן, צו באַנוצן די פֿויסטן, און טייל מאָל אויך די פֿיס. מיר אַרבעטן צו צוויי בײַ איין גרוב. אײַנער פֿון אונדז שפּאָלט־אָפּ מיטן לאָם שטיקער פֿון דער געפֿרוירענער ערד און דער צווייטער ווארפֿט זיי אין אַ זײַט. אויב דו וועסט ניט אַרבעטן מיט אַ לײַדיקן מאָגן — וועסטו פֿאַרפֿרוירן וועלן. דער פֿראָסט איז אונדזער בעסטער אונטערטרײַבער. בײַ טאָג דערלויבט מען אונדז צונויפֿצונעמען זיך אויף 30 מינוט, דאָס וועלן פֿאַררעכנט, אַז מיר האָבן געגעסן מיטאָג. אין דער פֿאָבריק לאָזט מען אונדז ניט אַרײַן, דאָרט געפֿינען זיך די פֿאָבריק־אַרבעטער און מיר האָבן ניט קיין רעכט צו רעדן מיט זיי. אַ טייל אַרבעטער גייען אַהיים אויף מיטאָג. צווישן זיי דערקענען איך אַ גוטן באָקאַנטן. מיר זענען געווען גרויסע פֿרײַנד אין דער פֿאָבריק, צוזאַמען

זיך באַטיליקט אין פֿאַרשיידענע קאַמיסיעס און אין „מאַפּר". אומבאַמערקט פֿאַר אַנדערע שטויס איך זיך צונויף מיט אים אויפֿן וועגל און מיר גייען עטלעכע מינוט צוזאַמען. ער רוקט מיר אַריין אין קעשענע אַ הויפֿן פּאַפּיראַסן. „דער פֿראַנט דערנענטערט זיך. דאָ איז מײַן אַדרעס... אפֿשר וועט ער אײַך צו נוץ קומען". אומבאַמערקט דריקן מיר זיך די הענט.

דער צווייטער האַלבער טאָג גייט אַדורך פֿונקט ווי דער ערשטער, ס׳איז נאָר שווערער צו אַרבעטן — ס׳איז זייער קאַלט און ס׳וויל זיך עסן. עס ווערט טונקל, די דײַטשן ציילן אונדז שנעל איבער, און מיר רירן אין וועג אַרײַן. אָט איז דער געטאָצוים, מע זעט שוין די טויערן. אין איין אויגנבליק טראָגט זיך אַדורך איבער דער קאַלאָנע דאָס וואָרט „אַקציע". אין געטאָ איז פֿאַרגעקומען אַן „אַקציע"!

די לעצטע צענדלינגער מעטער גייען מיר ניט, נאָר מיר לויפֿן. די וואַך בײַ די טויערן ציילט אונדז ניט, מע מאַכט ניט קיין רעוויזיעס. דער וואַכמאַן קוקט ניט אויף אונדז. ניט שוין זשע, ניט שוין זשע האָט בײַ אים זיך אַ ריר געטאָן דאָס געוויסן? לויפֿנדיק דערווויס איך זיך, אַז אַ טייל פֿון געטאָ איז הײַנטיקע נאַכט געוואָרן אַרויסגעפֿירט, געווען אַ סך דערהרגעטע, אַ גאַנצן טאָג האָבן געאַרבעט די אַרבעטס־קאַמאַנדעס בײַם צונעמען די טויטע. איצט לאָזט מען פֿון דער „קליינער געטאָ" אַריין אין דער „גרויסער". איך לויף צום טויער. דער וואַכמאַן דרייט זיך אויס צו אונדז מיט דער פּלייצע און קוקט ערגעץ אין אַ זײַט. קיינער פֿון זיי קוקט אונדז ניט אין די אויגן. ענדלעך בין איך אויף יענער זײַט טויער, אין דער „גרויסער געטאָ". די גאַס איז ליידיק, די לאָדנס זענען פֿאַרמאַכט, אויף אַ סך פֿענצטער איז אַראָפּגעלאָזן די פֿאַרטונקעלונג. אויפֿן ברעג פֿונעם טראָטוואַר זענען פֿאַראַן שפּורן פֿון פּאַדקאָוועס, פֿערדישער השתנה און לוזשעס בלוט. לוזשעס, פֿלעקן, פּאַסן, איינצלנע טראָפּנס. וויזיט אויס, אַז די גאַס האָט מען צוגערוימט, אָבער ערטערווײַז זעט מען הענטשקעס און קינדערשע קאַלאָשן, אַרײַנגעטראָטענע אין שניי. דאָ און דאָרט טרעט מען אַן אויף קלײַנע קופֿערנע רערעלעך — די גילזעס פֿון די רעוואָלווער־קוילן. איך פֿיל, ווי מײַן פֿוס זינקט אין בלוט. מאָדנע, אַ פֿראָסט, און דאָס בלוט איז נאָך קלעפּיק.

בײַ אונדז אויפֿן הויף האָט זיך גאָרניט ניט געענדערט. ס׳איז נאָך ליכטיק, אָבער די פֿענצטער פֿון אונדזער הויז זענען פֿאַרטונקלט. איך קלאָפּ צוויי מאָל אין פֿענצטער, דאָס איז אונדזער אָפּגעשמועסטער צייכן. די מאַמע און אַלע עפֿענען די טיר. ס׳איז זיי שוואָר צו דערקענען. אין דעם דירהלע איז אַ שרעקלעכע אומאָרדענונג, די פּלים ניט געוואָשן, די בעטן ניט צוגעבעט. אַ גאַנצע נאַכט זענען זיי ניט געשלאָפֿן, געזעסן אין די מלבושים און געוואָרט, אַז מע זאָל קומען זיי נעמען. די קינדער האָט מען געלייגט שלאָפֿן אָנגעטונען. אין אָוונט האָבן זיי שוין געווּסט, אַז אויף קאַטאָליטשעסקאַיאַ, סאַדאָוויניקאָווסקאַיאַ און מאָסקאָווסקאַיאַ — „האָט זיך עס שוין אָנגעהויבן".

די גאַס איז פֿאַרשפּרייט מיט טויטע קערפּערס פֿון זקנים. אַלטע מענטשן ווײַל מען ניט אין לאָגער געבן אומזיסט צו עסן, און צוליב שפּאַרזאַמקייט און באַקוועמטקייט דער־שיסט מען זיי אין געטאָ גופֿא.

אין יענער נאַכט האָבן אַ סך געמאַכט אַ סוף מיט זיך, צווישן זיי עטלעכע דאָקטוירים. אָבער אַ קוזינע, ליאָליאַ באַרדאַ האָט איבערגעשניטן די אַרטעריעס אויף די הענט בײַ זיך און בײַ איר פֿינפֿיאָריקן זון זשאַרזשיק. אין דער פֿרי האָט מען זיי געפֿונען אין די בעטן, פֿאַרגאָסענע מיט בלוט. זשאַרזשיק איז שוין געווען טויט, ליאָליאַ איז אין שפּיטאָל. מ׳האָט איר געמאַכט אַ בלוט־טראַנספֿוזיע. זי ווערט בלײַבן לעבן. צו וואָס דאַרף מען זי ראַטעווען?

פֿרובירט אַריינטראָכטן זיך, פֿאַרשטיין אַן אויגנבליק, וואָס עס קומט פֿאָר אין דער נשמה פֿון אַ מוטער, בעת זי שניידט איבער מיט אַ בריטווע די אַרטעריעס אויף די הענטלעך פֿון איר פֿאַרגעטערטן קליינעם זון!

אין משך פֿון איין טאָג זענען בלוטלוזשעס געוואָרן אַ געווייגלעכע דערשיינונג. מיר גייען זיי פֿאַרבײַ, קריכן אַריין אין זיי מיט די פֿיס. אויף ראָג דאָוגאָוופילסע און לודזאָס גייען מיר אַריין אין אַ הויז. דאָס ערשטע, וואָס עס ווערפֿט זיך אין די אויגן, — איז די אַריינגאַנג־טיר, אַ צעבראָכענע מיט אַ האַק. די ערשטע ווינונג אין גאַנצן אויפֿגעפראָלט. די בעטן זענען צעוואָרפֿן, אויפֿן דיל ליגן קישנס, מלבושים, אַן אויסמישענישׂ פֿון פֿאַרשיי־ דענע זאַכן. אויפֿן טיש שטייען פֿאַרשיידענע מאכלים און ניט אויסגעטרונקענע טיי: מע זעט, אַז די מענטשן דאָ האָט מען אַרויסגעטריבן אומגעריכט און אין אײַלעניש. די טיר פֿון דער דירה לינקס איז האַלבאָפֿן און עס בלאָזט אַ שטאַרקער צוגווינט. דורך דער קיך קומען מיר אַריין אין צימער. דאָס פֿענצטער איז אויפֿגעבראָכן און דער ווינט הוליעט אַרום. אויפֿן בעט ליגט עמעצער. מיר גייען צו און קוקן זיך אײַן אינעם פּנים פֿונעם טויטן: אַן אַלטער, אַ קליין גרוי בערדל, די פֿאַרגלייזטע אויגן זענען אָנגעשטעלט אויפֿן סופֿיט.

איך ווייס ניט פֿאַר וואָס, אָבער איך דעק אים צו. איך גיב אָפֿילו אַכטונג, אַז עס זאָלן ניט זײַן קיין שפּאָרעס — דאָס פֿענצטער איז דאָך אויפֿגעבראָכן. פֿאָר אַן ערשטן אײַנדרוק איז עס געווען...

די מאַמע לאָזט מיך אַריין און מאַכט מיר אַ סימן, אַז כ׳זאָל ניט טומלען. אינעם ניט צוגעוויסטן צימער, אויפֿן צעוודערטן בעט, אַ צוגעדעקטע מיט אַ מאַנטל, שלאָפֿט אָלאָ. די קינדער זענען אויך אײַנגעשלאָפֿן, כאָטש ס׳איז ערשט 7 אַ זייגער. אָלאָן און די קינדער וועט די מאַמע שוין קושן פֿאַר מיר, מע דאַרף זיך אײַלן.

די, וואָס האָבן פֿאַרלוירן זייערע נאָענטע, וועמענס משפּחות מע האָט שוין אַרויסגע־ פֿירט, זענען זיכער, אַז אויך די איבעריקע וועט מען אַרויסטרײַבן. זיי פֿאַרלאָזן זיך שוין ניט אויף גאָרניט און זיי קוקן קלאָר אויף דעם אָלעמען; זיי זענען דערשלאָגן, אָבער ניכטער. מיר, בײַ וועמען די משפּחות זענען נאָך „אין דער היים", לעבן נאָך מיט דער האָפֿענונג. מיר זענען נאָך בלינד, מיר באַגרײַפֿן נאָך ניט די גאַנצע גרויזאַמע קאָנספּע־ וועלטקייט פֿון דעם „אָקציע"־סיסטעם.

צוויי אײַנווינערס פֿון אונדזער דירה האָבן געאַרבעט בײַם אָפֿרוימען און קוב׳ן זײַן די מתים. דערהרגעטע אין די גרענעצן פֿון געטאָ זענען געווען צווישן 500 און 600. ווי אַ כלל, האָט מען געשאָסן נאָר אָלטע און קראַנקע, צופֿעליק אפֿשר, האָט מען אויך דערהרגעט עטלעכע קינדער און יונגע. זיי האָבן געשאָסן אין קאָפּ אַריין — דער באַרימטער „קאָפּשוס".

אין דער פֿרי, ווי נאָר ס׳נעמט טאָגן, קלײַבן מיר זיך אויפֿן זאַמלפּלאַץ. דעם טאָג האָב איך געאַרבעט אין האָפֿן, געלאָדן קוילן. ווידער געווען בײַם „קאָבעל" און שרעקלעך אויס־ געפֿרוירן געוואָרן.

אין דער „גרויסער געטאָ" צו די משפּחות לאָזט מען אונדז די לעצטע טעג ניט אַריין, אָבער די פֿאָליציאַנטן פֿאַרזיכערן, אַז דאָרט איז אַבסאָלוט רויִק. וואָס עס איז געשען מיט דער ערשטע גרופּע אַרויסגעפֿירטע, קאָן מען קיין טאָלק ניט דערגיין. קלאָנגען גייען אַרום אָלערליי, צווישן זיי אײַנער אַ פֿאַנטאַסטישער — אַז זיי האָבן קיינעמען אין קיין לאָגער ניט געשיקט, נאָר פֿאַרטיוויזיז אַוועקגעפֿירט אין די נאָענטע וועלדער און אָלע אַן אויסנאָם דערשאָסן מיט קוילן־וואַרפֿערס.

אין דער פאליציי האט מען אונדז געזאגט, אז מיר קאנען באזוכן די פאמיליעס אַל־צוויי אין דער וואך.

וען כ׳בין היינט געקומען פון דער ארבעט, האב איך זיך דערוווסט, אז מע לאזט ארײן אין דער „גרויסער געטא״. איך האב מײנע נאענטע ניט געזען זעקס טעג, און אין אונדזערע באדינגונגען זענען זעקס טעג אן אייביקייט. ניט ארײנגייענדיק צו זיך, בין איך אוועק־געלאפן צו די טוירען. דער וואכמאן וואלעמט זיך בײם פֿײער און אינטערעסירט זיך ניט מיט קיינעם. אומגעשטערט גיי איך אוועק אויף לודזאס־גאס. פאר די לעצטע טעג איז אויסגעפאלן אַ פרישער שניי און די גאס איז פארשפרייט מיט אַ וויסן טעפעך, וואס פאר־דעקט אלע שפורן פון די לעצטע רציחות. אין די אויגן וואלפט זיך די פוסטקייט פון געטא. פון דעם ראיאן האט מען דאך קיינעם ניט ארויסגעשיקט, די היזער זענען אנגעשטאפט מיט מענטשן — און וואס פאר אַ ליידיקע גאס, וואס פאר אַ דראַענדיקע שטילקייט! איך אײל זיך, כ׳וויל ניט פֿאַרלירן די טײערע מינוטן. אונדזער הויף איז פֿאַרווייעט מיט שניי, בלויז שמאלע שטעגלעך פֿירן פון הויז צו הויז.

מיר רעדן כּמעט ניט. מיר זיצן נאענט־נאענט און מיר גלעטן איינער דעם אנדערן די הענט.

איך האב אנגעהאקט האלץ אויף אַ וואך, אויסגעריניקט דעם קוימען פון דער קיכ־פליטע, געגעסן קארטאפל מיט זאלץ, — און אט דארף מען שוין ווידער זיך געזעגענען. זיי געזונט, מאמע, זייט געזונט, קינדערלעך, זיי געזונט, טײערע לענושקא. קאן זײן, אז אין אַ וואך ארום וועל איך ווידער קומען. עס קאן אבער זײן, אז מיר געזעגענען זיך אויף אייביק!...

הינטער מיר האט די טיר זיך פארמאכט. אין הימל באווײזן זיך די ערשטע שטערן, אונטער די פֿיס סקריפּעט דער שניי. עס ווילט זיך מיט דער פולער ברוסט אײנאטעמען די קאלטע לופט, אבער עפּעס אומגעהײער־שווערס פּרעסט צונויף די ברוסט.

פאר דער צײט פון מײן אוועקזײן איז די באפלקערונג פון אונדזער צוזאמענווינונג גרעסער געוואָרן. עס האבן זיך געיאוועט עטלעכע זייער אלטע מענטשן. זיי האבן אפגעגאלט די בערד, און פלוצעם ווערט די נאכטשטילקייט איבערגעריסן פון אַ ווילד געשריי: „אופמאכן, שוויינעהונדע, אדער וויר שיסען!״ אין איין אויגנבליק זענען מיר בײ די פענצטער. צוליב דעם שניי און דער לבנה זעען מיר אלץ קלאר. קעגן איבער בײם צוויישטאקיקן הויז קלאפט אין טיר אַ גרופּע באוואפנטע לײט. לענג־אויס פון אונדזער פֿאַרצוימונג שטייט אַ שטארקע סאלדאטישע וואך. איבער דער ווינונג לויפט אַדורך דאס וואָרט „אקציע״. די געשרייען און זידלערײען וועלן שטארקער, עס דערהערט זיך אַ שאס, אַ האק טוט אַ בליאסק, די לאדנס פון אַ קעלער־ווינונג צעפּליטן זיך. אין קעלער איז ליכטיק, דורכן פענצטער קריכט ארײן אַ סאלדאט, און אין עטלעכע מינוט ארום וועלן געפּענט די פֿראָנט־טירן. פֿאַרבײ דעם אפענעם פענצטער און קעלער לויפט דורך אַ פֿרוי מיט אַ רוקזאק אויף

דער פּלייצע. פֿון דער זײַט פֿון דער „גרויסער געטא" הערט מען אײַנציקע שאָסן, דאָרט קומט פֿאָר דאָס זעלביקע. פֿונעם הויז קעגן איבער הייבן אָן אַרויסגיין אײַנגעבויגענע פֿיגורן. מע שטעלט זיי אויס אויפֿן הויף אין אַ רײַ. אַ סך פֿון די פֿרויען זענען מיט זעק אויף די פּלייצעס און מיט קינדער אויף די הענט. פֿון פֿאַרנט און פֿון הינטן שפּאַנען סאָלדאָטן מיט פּאַפּיראָסן אין די מײַלער. אויפֿן הויף איז אַ פֿראָסט, און די פֿרויען מיט די קינדער שטייען נאָר אַלץ. ס׳איז שוין באַלד איינס אַ זײַגער בײַ נאַכט. ענדלעך, נאָך האַלב צוויי בײַ נאַכט דערהערט זיך אַ קאַמאַנדע און אונטער לוסטיקע רײד און זידלערײַען רירט די קאָלאָנע אין דער ריכטונג פֿון לודזאָס־גאַס. אַלץ אַפּטער און אָפּטער הערן זיך שיסערײַען. יעדער שאָס איז אַ סוף פֿון עמעצנס אַ לעבן. איך ליג אויפֿן בעט און פֿיל ניט דאָס לײַב, ניט די נשמה — ווי אַ שטיק האָלץ. ניט שוין זשע האָט מען אויך דער מאַמען, אַלאַן, דימען און דאָס מיידעלע אַרויסגעטריבן פֿון שטוב? פֿאַר וואָס? פֿאַר וועמען? ניין, דאָס איז ניט אמת, דאָס חלומט זיך מיר...

אין הויז איז שוין אַ באַוועגונג, פֿרימאָרגן, אָבער אויפֿן הויף איז נאָך טונקל. איך וועל הײַנט צו דער אַרבעט ניט גיין. איך מוז זיך דערוויסן, ווי אַזוי די „אַקציע" איז אַדורך. כּדי איך זאָל ניט ווערן געכאַפּט פֿון די שקלאַפֿן־יעגערס, גיי איך מיט געראָמאַרקן אין טעכנישן אָפּטייל. דאָרט ווייסט מען פֿון אַלץ. אין דער פֿאַרגאַנגענער נאַכט האָט מען אַרויסגעטריבן די גאַנצע געבליבענע באַפֿעלקערונג פֿון געטאָ. אויף די גאַסן איז אַ גרויסע אומאָרדענונג. ביז 9 אַ זייגער דאַרף קומען די אַרבעטס־קאָמאַנדע כּדי צוצורוימען. דער טעכנישער אָפּטייל איז מחויב צוצושטעלן מענטשן צו דער אַרבעט אויפֿן... בית־הקבֿרות. איך פֿאַראייניק זיך צו זיי. מיר נעמען פֿונעם סקלאַד לאָפּעטעס, רידלען און לאָמען. אויף אַלע גאַסן זענען קענטיק די שפּורן פֿון דער שלאָפּלאָזער נאַכט. אַלע זענען גרוי און שוויגנדיק.

די זון האָט זיך באַווײַזן און אומגעריכט איז געוואָרן ליכטיקער פֿרימאָרגן. די גאַסן אין דער „גרויסער געטא" זענען ניט צום דערקענען. וווּ איז דער נעכטיקער שניי? ער איז פֿאַרשוווּנדן, צעריבן, צעטראָטן און שמוציק. איך האָב געזען די גאַסן נאָכן אָפּטרעטן פֿון דער אַרמיי, מיט די צעשטערטע האַרמאַטן און וואָגנס, מיט טויטע מענטשן און פֿערד, מיט פֿאַרשיידענעם מלחמה־ברוכווּאַרג, אָבער דאָס זענען געווען שפּורן פֿון אַ שלאַכט, איצט זענען עס די שפּורן פֿון אַ שעכטהויז. די גאַס איז פֿאַרגאָסן מיט בלוט. איבער נאַכט איז דער וויסער שניי געוואָרן אַ גרויער, מיט רויטע מוסטערן. טויטע — זקנים, פֿרויען, קינ־דער! צעבויגענע קינדער־וועגעלעך, שליטלעך, בײַטלעך, העמדלעך און קאַלאָשן, זעקע־לעך מיט שפּײַז, אַ פּלעשל מיט אַ זויגער, אינעווייניק האָבערזופּ, אַ קינדעריש שיכל. די טויטע קערפּערס זענען נאָך וואַרעם און ווייך, די פּנימער זענען פֿאַרגאָסן מיט בלוט, די אויגן זענען אָפֿן.

מיר דאַרפֿן אַוועקפֿירן די מתים אויפֿן בית־הקבֿרות. מיר לייגן זיי אַרויף צו צוויי אויף אַ שליטן אָדער אויף אַ וועגעלע. אויב מיר פֿירן זיי אויף אַ וועגעלע, וויגן זיי זיך, ווי לעבעדיקע, און דאָס בלוט קאַפּעט אויפֿן שניי.

די טויטע פֿירן מיר דערווײַל בלויז ביז די טויערן פֿון בית־הקבֿרות. דאָרט לייגן מיר זיי אײַן אין רייען — מאַנסלײַט באַזונדער און פֿרויען באַזונדער. די קהילה־מיטגלידער זוכן בײַ די דערהרגעטע זייערע דאָקומענטן. מע האָט געבראַכט אַ ינגל פֿון אַ יאָר 12. אַ פֿרעכטיק, שיין קינד אין אַ גרוי פּעלצל מיט אַ פֿוטערן קעלנערל און אין נײַע שטיוועלעך.

ער ליגט אויף דער פּלייצע מיט בריט־צעעפּנטע בלויע אויגן. די רעוואלווער־קויל איז אים אריין אין נאקן, און בלויז א טייל פונעם קעלנערל איז פאַרגאסן מיט בלוט. ער איז געלעגן, ווי א קוקלע, און עס האט זיך ניט געגלייבט, אז ערשט ניט לאנג איז ער נאך געווען א לעבעדיק און מסתמא א פריילעך קינד.

אנדערע האבן אונדז איבערגעביטן און איצטער גייען מיר גראבן קברים. מיר גראבן די גריבער בײַ דער פאַרברענטער בית־עולם־שול. די ערד איז אזוי פאַרפרוירן, אז מע מוז אפשפאלטן שטיקער, ווי פון שטיין. דו באמערקסט אפילו ניט, ווי פון דײַן פאַרביסענער ליפּ רינט בלוט. ניטא קיין קלאַרע מחשבות, אלץ איז בלויז ברעקלעך און שטיקלעך. אויסערלעך בין איך רויק, איך פאַררייכער, שפּײַ אויס דאס בלוט און כ׳בײַס ווײַטער די ליפּן. ענדלעך שלאַגן מיר אַדורך די פאַרפרוירענע ערדשיכט, האקן אויס די וואַרצלען און דער גרוב הייבט אן זיך צו פאַרטיפֿן. דער קבר איז א גרויסער, בערך 2 אויף 5 מעטער. מיר זענען שוין איבער דער ברוסט אין דער ערד, מיר וועלן אויסגראבן נאך א מעטער און אנהייבן קובר זײַן. א טייל פון די מתים האט מען שוין געבראכט און זיי אוועקגעלייגט בײַ די ניצול געוואָרענע וועגט פון דער שול, עטלעכע פון די טויטע זענען אײַנגעבוירגענע, אין א האלב־זיצנדיקער פאזע.

צו אונדז קומט צו א פאליציאנט און וואַרנט, אז איצט זאל קיינער ניט אַרויסגיין פונעם בית־הקברות און ניט צוגיין צום פאַרקאַן. וויזיט זיך ארויס, אז געוויסע זײַטיקע גאסן האט מען ניט באווויזן אפצורייניקן בײַ נאכט, און איצט ברענגט מען די לעצטע פאַרטיע. דער פאליציאנט וואַרנט, אז נײַגעריקע וועלן ווערן דערשאסן. מיר פאַלגן און מיר וואַרטן. וואַרטן דאַרף מען ניט לאַנג, עס דערהערן זיך די באקאַנטע געשרייען. איבערן פאַרקאַן באַווײַזן זיך די קעפ און די פּלייצעס פון דער רײַטער־פאליציי, און פון יענער זײַט פלויט הערט זיך דאס געוויש פון א סך פֿיס. די איינערנע טויערן פונעם בית־הקברות שטייען אפ פון דער ערד אויף 25–30 צענטימעטער. שטייענדיק אין גרוב קאן מען זען אן אומענדלעכע צאל פֿיס. די פֿיס באַוועגן זיך פאַרזיכטיק, מיט קלייניע טריטלעך, פונקט ווי זיי וואלטן מורא געהאט זיך אויסצוגליטשן. די פֿיס זענען אלע פון פרויען, טייל מאל דערזעט מען קליינע, קינדערישע פֿיסלעך; עמעצער באַטאַפּט דעם וועג מיט א שטעקן. אין א קליין היזל אַנטקעגן דעם בית־עולם, אין א מאַנסאַרדע־צימערל, איז דאס פוירהענגל אַוועקגערוקט און אין פענצטער זעט מען די פנימער פון עטלעכע פרויען. זיי דריקן אויס גרויל, שטומען פאַרווורף און מיטגעפֿיל.

די פֿיס פון די קרבנות און די קעפ פון די רײַטערס — זיי זאָגן אַזוי פֿיל: ווי שרעקלעך זענען די פֿיס, און וויפל חוצפה און צופֿרידנקייט אין פאַראן אין די קעפ און פּלייצעס. מיר האבן ניט קיין געוואָר, מיר האבן בלויז שינאה און נקמה־דורשט, און דערמיט וועסטו אין דעם אומגליק ניט העלפן. פון יענער זײַט פלויט איז א מאדנע שטילקייט, זעלטן הערט מען א קינדעריש געוויין אדער א געשריי פון די אונטערטרײַבערס. די פֿיס זעט מען ניט מער, די רײַטערס דערווײַטערן זיך פאמעלעך. איינע פון די פרויען אין פענצטער הייבט אויף א טיכל צו די אויגן. דאס פוירהענגל ווערט פאַרצויגן. פאַר אונדז — די רויק־ליגנדיקע און האַלב־זיצנדיקע מתים. זייערע פנימער האבן זיך ניט געביטן...

דער גרוב איז פאַרטיק, אבער קובר זײַן וועט די אַנדערע שיכט. זי איז שוין געקומען, און מיר קאַנען גיין זיך אפרוען. פון מײַן האַנט נעם איך אראפ דאס חתונה־רינגל און לייג עס אריין אין קבר. מיטן רינגל צוזאמען באַגראָב איך מײַן עבר און מײַן האפענונג.

מיר גייען צו די ערשטע טויערן אַ קוק טאָן אויף די ניגעבראַכטע מתים, אפֿשר זענען צווישן זיי פֿאַראַן אונדזערע נאָענטע. מיר גייען איבער אַ שמאָל פֿאַרשנייט שטעגל צווישן אַלטע מצבֿות. די זון איז שוין נידעריק און זי וואַרפֿט אַ לאַנגן ניטגלייכן שאָטן. אויף דעם זעלבן בית־עולם האָט מען אַ מאָל קוברט געוועזן מײַן פֿאָטער. דער בית־עולם איז אַן אַלטער, שוין יאָרן האָט מען דאָ קיינעם ניט קוברט געוועזן, ער האָט ניט דערוואַרט אַזאַ צופֿלוס פֿון מתים. בײַ די טויערן ווערן די רייען טויטע קערפּערס ניט קלענער. איך גיי אַרײַן און קוק זיך אײַן: עטלעכע באַקאַנטע פּנימער — זקנים. הינטער די קוסטעס, אַ מעטער 70 לינקס פֿון די טויערן, טראָגט מען שנעל די קערפּערס צום פֿאַרטיקן קבֿר. די טראָגעס זענען ווי אָפּגעפֿאַרבט מיט רויטער פֿאַרב, אַזוי שטאַרק זענען זיי אַדורכגעזאַפּט מיט בלוט.

די זון פֿאַרגייט. מע דאַרף זיך צואײַלן מיט דער אַרבעט. די גריבער פֿאַרשיט מען שנעל מיט געפֿרוירענעם זאַמד. עס וואַקסט אויס אַ גרויסער העלגעלער בארג. אַלץ איז שטיל, בלויז הינטערן צוים איז אַ באַוועגונג און מע הערט דאָס סקריפּען פֿון שליטנס און פֿורן אין דער ריכטונג צום בית־הקבֿרות. און אָט, ווי מיט אַ שטילשוויגנדיק צונויפֿרעדן זיך, שטעלן זיך 40–50 יידן אַוועק אין אַ האַלבן קרײַז אַרום דעם קבֿר, מיט די פּנימער צו מיזרח. פֿון פֿאַרנט גייען אַרויס די, וואָס האָבן נאָר וואָס קוברט געוועזן זייערע מאַמעס און טאַטעס. איך זאָג ניט קיין קדיש — איך קען ניט, אַבער איך שטיי ווי אַ פֿאַרגליווערטער און פֿיל ניט דעם גוף, בלויז דאָס הארץ וויל אַרויסשפּרינגען פֿון דער ברוסט, און אויפֿן נאַקן — ווי מוראָשקעס וואַלטן געקראָכן.

איך האָב נישט פֿאַרשטאַנען די ווערטער פֿון דער תּפֿילה, אויך זייער זין איז מיר ניט פֿאַרשטענדלעך. איך ווייס בלויז, אַז דאָס בילד איז מיט אַן אַנגעגליטן אײַזן אויסגעברענט געווארן אין מײַן זכרון.

אָוונט. די גאַס, דורך וואָנען מיר גייען אַדורך, איז נאָך ניט צוגעראָימט. קיין טויטע ליגן שוין ניט, אויף זייער ארט זענען געבליבן פֿלעקן.

אונדזער דירה איז פֿול מיט מענטשן. מיר באַמײַען זיך ניט צו רעדן וועגן דעם געשעענעם, לכל הפּחות, ניט איצט.

איך האָב זיך צוגעלענט און כ׳בין תּיכף אײַנגעשלאָפֿן אַן חלומות און קאַשמאַרן. אַרום צען אַ זייגער האָב איך זיך אויפֿגעכאַפּט. פּאַמעלעך קום איך צו זיך. קעגן איבער אויפֿן טאָפּטשאַן זיצט גערצמאַרק און האַלט דעם קאָפּ אין די הענט. זײַנע אויגן זענען פֿול מיט טרערן, אַבער דאָס פּנים איז טרוקן. זײַנע ליפּן חזרן איבער אַן אַ סוף: „אַרעמע, אַרעמע". ווי אַ מעסער האָט דאָס אַ שניט געטאָן איבערן הארץ. אין איין אויגנבליק איז אַלץ אויפֿגעגאַנגען אין לעבעדיקע און בולטע פֿאַרבן. כ׳האָב דערזען, ווי אין אונדזער קליין היזל פֿליען זיך פֿונאַנדער די טירן און עס ריסן זיך אַרײַן מענטשן מיט גרינע אַרעמבענדער. אַלאַ הילט שנעל אײַן דימען און כאַפּט אַרויס פֿונעם בעטעלע דאָס פֿאַרשלאָפֿענע מיידעלע. די מאַמע העלפֿט צו מיט ציטערנדיקע הענט. אַלאַ, מיט אַ זעקל אויף דער פּלייצע, שטופּט דאָס וויגעלע מיטן מיידעלע, די מאַמע, אויך מיט אַ זעקל אויף דער פּלייצע, פֿירט דימאָטשקען בײַ דער האַנט. זיי שטעלן זיך אַרײַן אין דער קאָלאָנע, זיי וואַרטן, פֿרירן, וואַרטן. וואָס האָבן זיי געפֿילט, וואָס האָבן זיי איבערגעלעבט? דעם סוד האָבן זיי מיטגענומען מיט זיך.

די דערציילונג פֿון סיאַמע שפונגין
(דווינסק)

איך בין אַלט 16 יאָר. וועז די דייטשן זענען אַנגעקומען, בין איך אַלט געווען 12 יאָר. כ׳בין דעמאָלט אַריבערגעגאַנגען אין פּינפֿטן קלאַס. מיר האָבן געווויינט אין דווינסק אויף רייניס־גאַס 83/85. מײַן פֿאָטער, אילייא שפונגין, איז געווען אַ פֿאָטאָגראַף. איך האָב געהאַט אויך אַ מוטער און אַ 6־יאָריקע שוועסטער ראָזאַ. וועז די דייטשן זענען אַריין, איז אונדזער גאַנצע משפּחה צוזאַמען מיט אַ פֿרייַנד אַוועק פֿון דווינסק צו פֿוס. מיר זענען געגאַנגען אונטער די באָמבאַרדירונגען ביז וויסרוסלאַנד, און דאָרט האָבן די דייטשן אונדז אויבערגעיאָגט. מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אז וויטעבסק וועלן מיר זיך ניט דורכקריסן און מיר האָבן זיך אומגעקערט קיין דווינסק.

אין דווינסק האָט מען געכאַפּט יידן אין די גאַסן און אַוועקגעפֿירט אין טורמע. דאָרט האָט מען זיך זייער איזדיעקעוועט אויבער זיי. מע האָט זיי געצוווונגען אַן אויפֿהער צו לייגן זיך אויף דער ערד און שפּרינגען, און מע האָט געשאָסן יענע, וועלכע האָבן דאָס ניט באַווײַזן שנעל צו מאַכן. מיר זענען ניט דערגאַנגען צו אונדזער הויז, אונדזער הויז איז פֿאַרברענט געוואָרן. אַ געוויסע צייט האָבן מיר געווויינט בײַ דער באָבען און דערנאָך האָט מען אונדז אויבערגעפֿירט אין געטאָ. דאָס איז געווען אַ גליק, וואָרעם אין טורמע האָט מען אַ סך מענטשן דערשאָסן. מע האָט זיי דערהרגעט אויפֿן הויף און אינעם אײַזנבאַנער־גאָרטן.

דעם 20סטן יולי זענען אַלע יידן, וואָס זענען געבליבן לעבן, שוין געווען אין געטאָ. די געטאָ איז געוואָרן אײַנגעאָרדנט אויף יענער זײַט דווינע, קעגן איבער דער פֿעסטונג, אין אַן אַלטער געבײַדע. די דייטשן אַליין האָבן געזאָגט, אז דאָס איז אַפֿילו ניט פֿאַר פֿערד. מיט אונדז איז געווען דער דאָקטער גורעוויטש. ער האָט געזאָגט, אז די קינדער וועלן דאָ ניט בלײַבן לעבן מער ווי צוויי חדשים. אָבער די קינדער האָבן איבערגעלעבט לענגער.

ס׳איז געווען ענג און שמוציק, און זייער קאַלט: דער בנין איז געווען אַ שטייגערנער און אַן שוכן. מער־וויניקער אין אַ צוויי וואָכן אַרום האָבן די דייטשן באַפֿוילן אַלע עלטערע מענטשן (איך געדענק ניט גענוי, דוכט זיך — עלטער פֿון 65 יאָר) צונויפֿצוזאַמלען זיך אויפֿן הויף, און געזאָגט, אז מע וועט זיי איבערפֿירן אין אַ „צווייטן לאַגער". אָבער אַנשטאָט דעם האָט מען די אַלטע־לײַט דערשאָסן. אין דער זעלבער צייט האָט מען דערשאָסן אַלע, וואָס זענען געקומען קיין דווינסק פֿון אַנדערע ערטער. די זאָכן פֿון די דערהרגעטע האָבן די רוצחים צוגענומען פֿאַר זיך.

דערנאָך האָט זיך אַנגעהויבן דאָס „סאָרטירן". מע האָט דאָס געמאַכט פֿמעט יעדן טאָג. מ׳האָט צונויפֿגענומען מענטשן און צעטיילט זיי אויף צוויי גרופּעס. דערבײַ האָט קיינער ניט געוווסט, פֿאַר וואָס מע נעמט אים אַריין אין דער אַדער אין יענער גרופּע, און וואָס עס וועט ווערן מיט זײַן גרופּע, צי וועט מען זי פֿירן אויף אַרבעט, אַדער צום דערשיסן.

די דייטשן זענען זייער אַפֿט געווען אַנגעשיפּורט.

צוגעגרייט צום דרוק — א. סאָוויטש.

ס׳איז געווען זייער קאַלט. דערצו האָבן נאָך די דײַטשן פֿלוצעם דערקלערט אַ „קאַראַנטין". בעת אַ קאַראַנטין האָט מען ניט געטאָרט גיין אין שטאָט אַפֿילו אויף אַרבעט. געגעבן האָט מען אונדז 125 גראַם שלעכט ברויט און אַ זופּ פֿון פֿאַרפֿוילט קרויט. מע האָט אַנגעהויבן געשוואָלן ווערן פֿון הונגער. איין פֿרוי, איר נאָמען איז געווען מייעראָוויטש, האָט געהאָט זיבן קינדער, און בגנבֿה האָט זי געפֿרווט בעטן ברויט בײַ די אַרבעטער, באַשעפֿטיקטע לעבן געטאָ. מע האָט זי געכאַפּט און דערשאָסן פֿאַר אַלעמען אין די אויגן. די קינדער אירע האָט מען דערהרגעט דעם 1טן מײַ 1942.

איך בין קראַנק געוואָרן אויף בויכטיפֿוס און מ׳האָט מיך באַהאַלטן אין געטאָ גופֿא, כּדי די דײַטשן זאָלן מיך ניט דערהרגענען. כ׳בין געזונט געוואָרן.

אונדזער משפּחה האָט אַפּגעגליקט ביזן 6סטן נאָוועמבער. מיר האָבן זיך אַפֿילו געחידושט, וואָס אַלע פֿיר האָבן מיר זיך געראָטעוועט. דער טאָטע האָט געאַרבעט און אין געהיים געבראַכט אַ ביסל עסנוואַרג. ער האָט ניט אויפֿגעגעסן אַלץ, וואָס מ׳האָט אים געגעבן בײַ דער אַרבעט און דאָס אַרײַנגעשמוגלט אין געטאָ.

דעם 6סטן נאָוועמבער האָט זיך אַנגעהויבן אַ גרויסע „סאָרטיראָווקע". ניט ווײַט פֿון אונדז איז געשטאַנען אַ פֿרוי און זי האָט געגומען אַנטלויפֿן. מ׳האָט זי ניט געכאַפּט. די דײַטשן האָבן געמאַלדן, אַז אַנשטאָט איר, וועט מען דערשיסן צען אַנדערע. מע האָט שוין געהאָט אָפּגעקליבן מײַן מוטער און מײַן שוועסטער און זיי אַרויסגענומען פֿון די ריי־ען. אויך איך האָב געזאָלט גיין, אָבער איך האָב אַנגעכאַפּט דער מאַמען בײַ דער האַנט, זי האָט צוגעהאַלטן די שוועסטער, און איך האָב זיי ביידע צוריק אַרײַנגעשלעפּט אינעם המון. דער המון איז געווען אַ געדיכטער, זוכן אין אים האָט געדאַרפֿט לאַנג דויערן, און די דײַטשן האָבן ניט געלייגט קיין אַכט דערויף.

דעם 9טן נאָוועמבער זענען אַוועק די מענער, וואָס האָבן געאַרבעט בײַ די דײַטשן, און צווישן זיי מײַן פֿאָטער. נאָך זייער אַוועקגיין האָט מען אַלע אַרויסגעטריבן אויפֿן הויף. פֿון אַנהייב האָט מען געהייסן אַרויסגיין פֿון המון די מיטגלידער פֿונעם „קאָמיטעט", וואָס די דײַטשן האָבן באַשטימט, און דערנאָך — אַז עס זאָלן זיך באַזונדער אַוועקשטעלן די מעדיצין־אַרבעטער מיט זייערע משפּחות. איך ווייס ניט, ווי אַזוי איך האָב זיך אַנגעשטויסן, אַז די אַנדערע וועט מען דערהרגענען. איך בין צוגעלאָפֿן צו די מעדיצינישע אַרבעטער און געבעטן, אַז עמעצער פֿון זיי זאָל זאָגן, אַז כ׳בין זײַנער אַ זון. דער צאַנדאָקטער מאָגיד — ער האָט געהאַט אַ קליינע טאָכטער — האָט מיר געזאָגט: „גוט". דאָן בין איך געלאָפֿן צו דער מוטער און שוועסטער, אָבער כ׳האָב זיי שוין ניט געטראָפֿן. כ׳בין אַרומגעלאָפֿן און געשריגן: „מאַמאָטשקא! ראָזא!" קיינער האָט זיך ניט אָנגערופֿן. עס האָט זיך אַרויס־געוויזן, אַז איין פּאַרטיע האָבן די דײַטשן שוין אַוועקגעפֿירט. מסתּמא זענען די מאַמע און ראָזא געווען אין יענער פּאַרטיע. איך געדענק, ווי כ׳פֿלעג כּסדר פֿרעגן דער מאַמען, בעת מ׳האָט אונדז אַרויסגעפֿירט אויפֿן הויף: „מאַמע, ווּהין דאַרפֿן מיר גיין?" און ראָזא האָט אויך געפֿרעגט דער מאַמען, ווּהין מיר זאָלן גיין. מיר האָבן דאָך אַלע פֿאַרשטאַנען, ראָזא אויך, אַז אַ טייל ווועט מען דערהרגענען און אַ טייל איבערלאָזן. די מאַמע האָט געענט־פֿערט: „כ׳ווייס ניט". איך האָב געוואָלט אָפּפֿירן ראָזאָן און דערנאָך דער מאַמען צו די מעדיצינישע אַרבעטער און בעטן עמעצן, אַז מע זאָל אויך זיי באַשטעטיקן ווי משפּחה־מיטגלידער. איך האָב אָבער פֿאַרשפּעטיקט.

אין אַוונט איז צוריקגעקומען דער טאָטע און די אַלע, וואָס האָבן געאַרבעט מיט אים.

דער טאַטע האָט שוין עפּעס־וואָס געווּסט. ער האָט מיך תּיכף געפֿרעגט: „די מאַמע איז דאָ? ראָזאַ איז דאָ?"

אין געטאָ איז געווען אַ שרעקלעך געווייַן. וייער אַ סך מענער האָבן מער ניט געטראָפֿן קיינעם פֿון זייערע משפּחות. אויך מײַן טאַטע האָט שרעקלעך געווייַנט. די דײַטשן האָבן געזאָגט, אַז זיי וועלן שיסן, אויב מע וועט ניט אויפֿהערן וויינען.

דעם גאַנצן וויינטער האָט מען געהרגעט. איך בין געבליבן אַליין מיטן טאַטן. אין פֿאַל פֿון אַ נײַער „סאַרטיראָווקע" האָבן מיר באַשלאָסן צו פֿאַרשטעקן זיך צוזאַמען אין איין באַהעלטעניש. איין מאָל האָב איך ניט באַווײַזן דאַרט זיך צו באַהאַלטן און כ׳בין אַפֿגעזעסן דעם גאַנצן טאָג אין אַ קלאָזעט ביז איבערן האַלדז אין אומריינקייטן. מע איז אַהין געגאַנגען, אָבער מיך האָט מען ניט באַמערקט.

וויינטער האָט מען אויפֿן הויף פֿאַר אַלעמען אין די אויגן אויפֿגעהאַנגען די פֿרוי גיטעל־סאָן. מע האָט זי געכאַפּט אין שטאָט. זי האָט געהאָט רעכט דאַרט צו זײַן, אָבער זי האָט ניט געטראָגן דעם ייִדישן צייכן און זי איז געגאַנגען אויפֿן טראָטוואַר, ניט אויפֿן ברוק, ווי ס׳איז געווען באַשטימט פֿאַר ייִדן. מיר האָבן ניט געהאָט קיין רעכט אַרויפֿצוגיין אויפֿן טראָטוואַר. מע האָט אויפֿגעהאַנגען נאָך איינער אַ מיידל, ווי איר פֿאַמיליע־נאָמען איז געווען, ווייס איך ניט, געוואָלן האָט מען זי מאַשאַ, — זי האָט געפֿרוווט אויסבאַהאַלטן, אַז זי איז אַ ייִדישע. אויפֿהענגען זי האָט מען באַפֿוילן אַ ייִד, זײַן פֿאַמיליע־נאָמען קען איך ניט. ער האָט זיך אָפּגעזאָגט, האָט מען אים געשלאָגן. סוף־כּל־סוף האָבן די דײַטשן אַליין פֿאַרוואָרפֿן די פּעטליע, און דעם ייִד האָט מען געצווונגען, בײַ אַן אָנגעצילטן אויטאָמאַט, אַפּערצושלאָגן דאָס בענקל פֿון אונטער מאַשאַס פֿיס. עטלעכע דײַטשן האָבן דאָס פֿאָטאָגראָפֿירט.

איך געדענק אויך, ווי איין אָוונט זענען געקומען פֿאַליציאַנטן און געזאָגט, אַז אַן אויטאָ איז בײַ זיי צעבראָכן געוואָרן און זיי דאַרפֿן אַ שטריק. מע האָט זיי געגעבן אַ קייט, זיי האָבן געזאָגט, אַז אַ קייט טויג ניט. דאָן האָבן אַלע פֿאַרשטאַנען, אַז די שטריק דאַרפֿן זיי ניט פֿאַר קיין אויטאָ. מיר האָבן געזאָגט, אַז קיין שטריק האָבן מיר ניט. זיי האָבן לאַנג זיך געזידלט און דערנאָך זענען זיי אַוועקגעפֿאָרן. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי האָבן געפֿירט עמעצן צום דערשיסן און אויפֿן וועג באַשלאָסן אים צו הענגען, אָבער זיי האָבן ניט געהאָט קיין שטריק.

די קומענדיקע גרויסע „סאַרטיראָווקע" מיט הריגות איז פֿאָרגעקומען דעם 1טן מײַ 1942. מיר זענען שוין געבליבן ניט קיין סך, אפֿשר אַ טויזנט אַנדערהאַלבן. נאָכן 1טן מײַ זענען געבליבן 375 פּערזאָן, ניט רעכענענדיק יענע, וועלכע האָבן געאָרבעט פֿאַר די דײַטשן. די מענטשן האָבן אָפֿט געזאָגט: „מיט וואָס זענען מיר בעסער פֿון אונדזערע עלטערן, אונדזערע פֿרויען, ברידער, שוועסטער און קינדער? ווי קאָנען מיר לעבן, אַז זיי האָט מען דערהרגעט?" לויפֿן איז ניט געווען וווהין, אונדזער שטאָט איז אַ קליינע און ס׳איז ניטאָ, דווּ זיך צו באַהאַלטן. וווּ די פֿאַרטיזאַנער געפֿינען זיך, האָבן מיר ניט געווּסט. פֿון דעסטוועגן האָבן געוויסע מענטשן זיך באַוואָפֿנט. דאָס געווער האָבן זיי גענומען פֿון די דײַטשישע סקלאַדעס, אין דער פֿעסטונג, וווּ אַ סך אונדזעריקע האָבן געאָרבעט. איך האָב געפֿרעגט דעם טאָטן, צי דאָס הייסט ניט קיין גנבֿה, אָבער דער טאָטע האָט געענטפֿערט, אַז די דײַטשן האָבן בײַ אונדז אָלץ צוגענומען, דערהרגעט אונדזערע נאָענטסטע, זיי הרגענען אויס דאָס גאַנצע ייִדישע פֿאָלק. דאָס הייסט, אַז אָלץ, וואָס מיר קאָנען טאָן קעגן די דײַטשן, איז ניט קיין פֿאַרברעכן, נאָר אַ מלחמה. די דײַטשן זענען ניט קיין סאָלדאָטן, נאָר פֿאַרברעכערס.

די יוגנט איז אַנטלאָפֿן צו די פּאַרטיזאַנער. מיר מיטן טאָטן איז דאָס שווער געווען צו טאָן. מיר האָבן ניט געהאַט קיין געווער, דעם טאָטן איז שווער געווען אַוועקצוגיין פֿונעם אָרט, ווו די מאַמע און ראָזאַ זענען אומגעקומען, און ער האָט מורא געהאַט צוליב מיר. איך בין דעמאָלט אַלט געווען 13 יאָר.

דעם 23סטן סעפּטעמבער בײַ נאַכט (מסתּמא שוין פֿאַר טאָג) זענען פֿלוצעם געקומען צו לויפֿן די געהיימע וועכטערס, וואָס מיר אַליין האָבן אַוועקגעשטעלט, און געשריגן: „יידן! דוכט זיך, אַז ס׳איז זייער שלעכט! געסטאַפּאָוצעס זענען געקומען!״

די געסטאַפּא־לײַט זענען שוין געווען אויפֿן הויף. זיי זענען אַלע מאָל געקומען נאָר פּדי צו דערהרגענען. איך האָב אַ געשריי געטאָן צום טאָטן: „פּאַפּאָטשקא, איך גיי אויפֿן אָלטן אָרט!״ דאָס הייסט אויף אונדזער אָפּגעשמועסטן פּלאַץ. איך האָב געגומען אַנטלויפֿן, געמייגט, אַז דער פּאָטער לויפֿט נאָך מיר. מסתּמא איז ער טאָקע געלאָפֿן נאָך מיר, אָבער צו אונדזער באַשטימטן אָרט איז שוין אוממעגלעך געווען צוצוקומען: דער וועג איז געווען אָפּגעשניטן. איך האָב זיך אַ וואַרף געטאָן הינטער די טרעפּ, און דערנאָך בין איך דורכן פֿענצטער אַרויסגעשפּרונגען אין גאָס. ס׳איז געווען זייער פֿינצטער. כ׳האָב אונטערגעוואָרט אַ מינוט — דער טאָטע איז נישטאָ. ס׳האָט זיך אַנגעהויבן אַ שיסערײַ צווישן אונדזערע און די געסטאָפּא־לײַט. דערנאָך האָבן די ניצול־געוואָרענע מיר דערציילט, אַז אין יענער נאַכט, דערוואָרטנדיק דעם טויט, האָבן אַ סך מענטשן זיך געסמט אַדער זיך געהאָנגען, פּדי ניט אַרײַנצופֿאַלן לעבעדיקע אין די הענט פֿון דער געסטאָפּאָ. מע זאָגט, אַז פֿייגין, בײַ וועמען די דײַטשן האָבן אויסגעהרגעט די משפּחה, האָט צוגעגרייט אַ סך שטריק און געגעבן יעדן אייגענם, וואָס האָט געוואָלט זיך אויפֿהענגען, ער האָט זיי אַפֿילו געהאָלפֿן אויפֿהענגען זיך, און לסוף אַליין זיך אויפֿגעהאָנגען. עטלעכע פֿון די גערעטעוועטע האָבן דאָס אַליין געזען.

אין דער פֿינצטערניש האָב איך זיך אַנגעשטויסן אויף צוויי דערוואָקסענע און איין ייִנגל פֿון מײַן עלטער, וואָס זענען אַנטלאָפֿן, אַזוי ווי איך. מיר זענען אַרויס אויפֿן וועג. די דערוואָקסענע זענען געוואָרן הינטערשטעליק: צו גיין אין פֿירן איז געווען צו פֿיל ריזיקע, אַז מע וועט אונדז באַמערקן. ביזן אָונט בין איך מיטן ייִנגל (איך געדענק בלויז, אַז ער איז געווען פֿון קראָסלאָוואָ און מע רופֿט אים נאָסיאַ) אַדורכגעגאַנגען 25 קילאָמעטער. איך האָב זיך שטאַרק אָפּגעריבן די פּנים. בײַם באַגעגענען מענטשן האָב איך געשריגן צום ייִנגל: „וואַניאַ, ווו איז דער טאָטע?״ אָדער געזונגען רוסישע לידער, פּדי מע זאָל אונדז אַנגענומען פֿאַר אַרטיקע רוסן. נאָסיאַ האָט זייער מורא געהאַט. מיר האָבן איבערגענעכטיקט אין אַן אָפּגעברענט הויז. אין דער פֿרי האָבן מיר פֿאַרשטאַנען, אַז קיין ווײַסרוסלאַנד וועלן מיר ניט דערגיין. איך האָב באַשלאָסן צו גיין קיין פּוילן. אַ פֿרוי האָט אונדז געגעבן אָפּצו־עסן. איך האָב איר אָפֿן געזאָגט, אַז מיר אַנטלויפֿן פֿון די דײַטשן. נאָסיאַ האָט געזאָגט, אַז מע דאַרף זיך איבערגעבן — אָלץ איינס וועלן מיר זיך ניט קאָנען אויסבאַהאַלטן, אָבער איך האָב אים צוגעגעבן מוט. אויפֿן וועג איז געפֿאָרן אַ לאַסטאויטאָ. איך האָב באַשלאָסן ניט צו לייגן קיין אַכט אויף אים, אָבער נאָסיאַ איז געבליבן שטיין. איך בין אַוועק פֿאָרויס און האָב עס ניט באַמערקט, ווײַל כ׳האָב באַשלאָסן זיך ניט אומצוקוקן. איך האָב דערהערט אַ געשריי אויף דײַטש. דאָן האָב איך פֿאַרקערעוועט אויף אַ שטעגל. באַלד האָט מיך אָנגע־יאָגט אַ וועלאָסיפּעדיסט און געזאָגט, אַז אין לאַסטאויטאָ זיצן געסטאָפּא־לײַט און זיי האָבן מיך געהייסן צוגיין צו זיי. איך האָב געזאָגט: „כ׳וועל ניט גיין״. דער וועלאָסיפּעדיסט האָט

געזאגט: „טו ווי דו ווילסט, אָבער פַֿאר דעם קאָנסטו טײַער באַצאָלן". ער אַליין איז ווײַטער אַוועקגעפֿאָרן, אָבער ניט צו די דײַטשן. איך האָב זיך באַהאַלטן צווישן די קוסטעס. איך האָב געהערט פֿײַפֿערײַען, געהערט, ווי די דײַטשן פֿרעגן עמעצן, צי ער האָט געזען אַ ייִנגל. נאָסיען האָט מען דעמאָלט געכאַפּט.

אַזוי בין איך געבליבן אין גאַנצן אַליין. ווען ס׳איז געוואָרן שטיל, בין איך געגאַנגען ווײַטער. איך האָב באַשלאָסן זיך אַנצוגעבן פֿאַר אייניעם פֿון צענטראַל־רוסלאַנד, וואָס איז ניט געווען אַרויסגעפֿירט דורך די דײַטשן. אָבער איידער איך האָב נאָך באַווײַזן צוזו־טראָכטן, וואָס צו זאָגן, האָט מען מיך שוין אַרעסטירט. בעת מע האָט מיך געפֿירט אויפֿן וועג אין שטאָב אַרײַן, האָב איך באַווײַזן אַרויסצוווואַרפֿן פֿון קעשענע אַ קליינעם רויטן שטערן — איך האָב אים אָפּגעהיטן אין געטאָ. אויפֿן פֿאַרהער האָב איך דערקלערט, אַז איך הייס איוואַן אָסטראָווסקי, אַז מײַן פֿאָטער איז אַ טאָטאַר און מײַן מוטער אַ רוסישע. איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז מע דאַרף זיי דערקלערן, פֿאַר וואָס איך האָב געדיכטע שוואַרצע ברעמען, האָב איך נאָך צוגעגעבן, אַז מײַן באָבע איז געווען אַ ציגײַנערין. איך האָב ניט געווּסט אַז די דײַטשן הרגענען אויס אַלע ציגײַנער. איך האָב געווּסט, אַז מוסולמענער זענען מַלע זייערע קינדער, ווען זיי ווערן אַלט 13 יאָר, דאָס הייסט, אַקוראָט אַזוי פֿיל, וויפֿל איך בין אַלט געווען. איך האָב נאָך דערציילט, אַז מײַן פֿאָטער איז געשטאָרבן, ווען כ׳בין אַלט געווען איין יאָר, כדי צו באַרעכטיקן, פֿאַר וואָס איך פֿאַרשטיי ניט קיין וואָרט טאָטאַ־ריש. אויף מײַן מזל האָבן די דײַטשן זיך פֿונאַנדערגעקליבן אין די אַ ענינים אַזוי וויניק, ווי איך. איך האָב צוגעטראָכט, אַז מײַן מאַמע איז געווען אַ וועשין און געאַרבעט אין „קאָלעקטיוו פֿון וואַלד־דעפּאַרטאַמענט" אין בריאַנסק. דאָס אַלץ איז מיר נאָר וואָס געקומען אין קאָפּ אַרײַן. וועגן בריאַנסק האָב איך ניט געהאָט קיין שום אַנונג און ווען מע האָט מיך געפֿרעגט, וווּ איך האָב געווינט מיט דער מאַמען, האָב איך געענטפֿערט: „הינטערן שטאָט, אין דער סלאָבאָדקע, קיין אַדרעס איז בײַ אונדז ניט געווען, און געשריבן האָט מען צו אונדז אַזוי: בריאַנסק, ק.ל.ד.". מיר איז ניט געלונגען צו אנטלויפֿן און אין דער פֿרי האָט מען מיך אָפּגעשיקט קיין דווינסק. די פֿיס האָבן מיר שרעקלעך וויי געטאָן, פֿון דעסט־ווענען האָב איך געפֿרוווט אויפֿן וועג אַנטלויפֿן. כ׳האָב פֿאַרשטאַנען, אַז אין דווינסק בין איך אַ פֿאַרפֿאַלענער, וויל זיי וועלן פּשוט זיך אַלץ דערוויסן. אָבער זיי האָבן מיך געכאַפּט, אַנגעשלאָגן און געפֿירט וויַיטער.

אין דער דווינסקער פּאָליציי האָט מען מיך געשלאָגן און זיי זענען אַן אויפֿהער צוגע־שטאַנען צו מיר: „זאָג דעם אמת, אַז דו ביסט אַ ייִד. מיר וועלן דיר גאָרניט ניט טוען. אויב ניט, וועלן מיר דיך דערהרגענען". אָבער איך האָב זיך געהאַלטן בײַ ס׳מײַניקע. דאָס האָט זיך מיר גוט אײַנגעגעבן. ערשטנס, פֿון יענעם דאַרף, וווּ מע האָט מיך אַרעסטירט, האָבן זיי ניט צוגעשיקט מײַן דאָקומענט, פֿון וועלכן כ׳האָב אויסגעריסן דאָס וואָרט „יעווריי", אָבער לויט אים וואָלט מען מיך תּיכף דערקענט, וויל דאָרט איז דאָך גענוג מײַן אמתער פֿאָמיליע־נאָמען. צווייטנס, איז ניט געקומען דער דאָקטער, וואָס האָט מיך געדאַרפֿט באַטראַכטן און פֿעסטשטעלן, צי בין איך אַ מוסולמענער אָדער אַ ייִד. און צום סוף, אינעם באַגלייט־דאָקומענט פֿון יענעם דאָרף איז געווען געשריבן, אַז קיין דווינסק וועט אָפּגעשיקט אַ פֿאַרדעכטיקט ייִנגל, וואָס גיט זיך אָן פֿאַר איוואַן אָסטראָווסקי — און דער אַ נאָמען איז שוין געבליבן בײַ מיר.

אין דער פּאָליציי האָט מען מיך שטאַרק געשלאָגן. איינער פֿון די פּאָליציאַנטן האָט

מיר געגעבן אַזאַ פּאַטש, אַז איך האָב זיך אַזש איבערגעקיקלט. איך בין ניט אויפֿגעשטאַנען, ווען ער איז אַרײַנגעקומען אין קאַמער. כ׳האָב שוין געמיינט, אַז כ׳בין פֿאַרלוירן, אָבער באַשלאָסן ביזן סוף זיך ניט אונטערצוגעבן. מ׳האָט מיך אָפּגעשיקט אין „אַרבײַטסאַמט״. אין דאָקומענט איז געווען געשריבן, אַז דער, „וואָס גיט זיך אָן פֿאַר איוואַן אָסטראָווסקי״ דאַרף ווערן געשיקט אויף אַרבעט. זעט אויס, אַז מ׳האָט מיר פֿון דעסטעגן געגלייבט. דער „אַרבײַטסאַמט״ האָט מיר אַרויסגעגעבן אַ פּאַסירשײַן אין אַ דאָרף. דאָרט איז שוין געווען געשריבן פּשוט: איוואַן אָסטראָווסקי. אין דעם דאָרף טאָקע בין איך געווען 9 חדשים פּמעט, ביזן אָנקום פֿון דער רויטער אַרמיי. דאָרט האָב איך קיינעם ניט אויסגעזאָגט, אַז איך בין אַ ייִד. איין מאָל בלויז האָב איך געזומען שרײַבן אין שלאָף אויף ייִדיש. דער באַלעבאָס האָט אָנגעהויבן מיך אויספֿרעגן, אָבער איך האָב אים אײַנגערעדט, אַז כ׳האָב געשריגן אויף דײַטש. נאָך דער געשיכטע בין איך שוין געשלאָפֿן אומרויק. כ׳האָב מורא געהאַט, אַז כ׳זאָל ווידער ניט שרײַבן.

ווען כ׳בין צוריקגעקומען קיין דווינסק, האָבן ייִדן, גערעטעוועט פֿון גטאָ, מיר דערציילט, אַז מײַן פּאַטער האָט דרײַ וואָכן זיך באַהאַלטן אין שטאָט, ביז וואָנען די דײַטשן האָבן אים געפֿונען און דערהרגעט.

איך קאָן ניט זאָגן געוויס, וויפֿל ייִדן מיר זענען געווען אין גטאָ. בסך־הכּל זענען אין דווינסק אומגעקומען איבער 30,000 ייִדן, און אין גטאָ, דוכט זיך, זענען געווען בערך 20,000. אָט זענען די נעמען פֿון די, וואָס זענען געבליבן לעבן: מענער — צוויי ברידער פּאַקערמאַן, מאָטל קראָם מיט זײַן פֿרוי און קינד, דער שנײדער אַנטיקאָל, ליאָק מיט זײַן פֿרוי און קינד, מולער, גאָלערמאַן. פֿרויען — אַלים און זעליקמאַן. צוזאַמען האָבן זיך גערעטעוועט 18 פּערזאָן, אָבער די נעמען פֿון די אַנדערע געדענק איך ניט.

איך בין אַוועקגעפֿאָרן פֿון דווינסק. כ׳וואָלט קיין מאָל ניט געוואָלט זיך אומקערן אַהין, ווײַל ס׳איז מיר שווער צו גיין איבער די גאַסן, ווו עס פֿלעגן גיין מײַנע נאָענטע, אַזוי פֿיל אומגעקומענע ייִדן, און פֿאַרבײַגיין אונדזער אָפּגעברענט הויז. מער פֿון אַלץ וויל איך לערנען און געפֿינען מענטשן, וועמען איך זאָל ליב האָבן, און זיי מיך אויך, כּדי איך זאָל זיך ניט פֿילן אײַנזאָם אויף דער וועלט.

די סאָוועטישע מענטשן זענען געאייניקט

אַ בריוו פֿון די אָפּיצירן לעווטשענקאָ, באַריסאָוו און טשעסנאָקאָוו
(לאָפּאָרשע, ראָוונער געגנט)

מיר האָבן אַרויסגעשטויסן די דײַטשן פֿון אַ דאָמינירנדיקער הויכקייט, און פֿאַרפֿאָלגן־דיק דעם שׂונא — זיך אַרײַנגעריסן אין אַ יישובֿ. די דײַטשן זענען אַנטלאָפֿן אין פּאָניק.

די אײַנוווינערס האָבן אונדז באַגעגנט מיט פֿרייד און איינער נאָכן אַנדערן האָבן זיי דערציילט וועגן די אַכזריותדיקע מעשׂים פֿון די פֿאַשיסטן. צו אונדז איז צוגעגאַנגען וויעראַ יאָסיפֿאָוונאָ קראָסאָוואָ און אונדז פֿאַרבעטן צו זיך. מיר האָבן דערזען אַ שוידערלעך בילד: אין צימער זענען געזעסן זעקס מענטשן. ניין, אין זיי האָט מען שוין ניט געקאָנט דערקענען קיין לעבעדיקע מענטשן. דאָס זענען געווען שאָטנס.

מיט טרערן אין די אויגן האָט וויערא יאָסיפֿאָוונאָ אָנגעהויבן דערציילן:

— אָט די מענטשן האָב איך אויסבאַהאַלטן פֿון די דײַטשן אָנדערטהאַלבן יאָר. ווען די דײַטשן זענען אַרײַנגעקומען, האָבן זיי אָנגעהויבן מאָכן אָבלאָווע אויף יידן. יעדער יוד האָט געמוזט טראָגן אַ באַנד אויפֿן אָרעם. דערנאָך האָט זיך געביטן דער קאָמענדאַנט און ער האָט באַפֿוילן, אַז דער באַנד זאָל זײַן אַ גרעסערער, כּדי מע זאָל אים קאָנען זען פֿון דער ווײַט. דער שפּעטערדיקער קאָמענדאַנט האָט פֿאַרביטן דעם אָרעמבאַנד אויף אַ לאַטע אויף דער ברוסט.

אין גיכן האָט זיך אָנגעהויבן די מאָסן־פֿאַרניכטונג פֿון די יידן אין דער שטאָט דובנע. מע האָט זיי אַרויסגעפֿירט אויפֿן פֿלאָץ און אויסגעפֿירט איבער זיי אַכזריותדיקע מעשׂים — געטריבן דורך אַ שפּאַלער, אויסגעריסן די בערד בײַ זקנים און דערנאָך זיי געצוווּנגען טאַנצן, זינגען און דאַוונען.

נאָך דעם אַלעם האָט מען באַפֿוילן די יידן אויסגראָבן קבֿרים און לייגן זיך אין זיי עטלעכע שיכטן, און מע האָט זיי דערשאָסן. אַ סך פֿון זיי האָט מען באַגראָבן לעבעדיקער־הייט. צו ערשט האָט מען דערשאָסן 90 מענטשן. קינדער האָט מען אָנגענומען פֿאַר די פֿיסלעך און געשפּאַלטן די קעפּ, דערטרונקען אין וואַנעס און דערשטיקט. דאָס אַלץ האָבן געטאָן דײַטשקעס, וועלכע זענען געווען פּונקט אַזוי ווילד, ווי זייערע מענער די חיות. שפּעטער האָט דאָס דערהרגענען יידן אָנגענומען נאָך אַ שטאַרקערן מאָסן־כאַראַקטער.

אין שטעטל דעמידווקע האָבן די דײַטשן אײַנגעאָרדנט אַ ספּעציעלן לאָגער, אַרום־געצוימט אים מיט דראָט און דאָרט פֿאַרשפּאָרט 3700 יידן, וועלכע זענען טאָגטעגלעך אויסגעראָטן געוואָרן. אַ סך מאָל איז מיר אויסגעקומען דאָס ביײַזווויינען. איין מאָל האָב איך באַגעגנט דאָקטער גרינצוויג אַבֿרהם עמאַנוילאָוויטש, בײַ וועמען איך האָב אַ מאָל זיך געהיילט. איך האָב אים פֿאַרגעלייגט צו העלפֿן און ראַטעווען אים דאָס לעבן. אָבער ער האָט מיר געענטפֿערט, אַז ער איז ניט אַליין. בײַ נאַכט האָב איך אין אַ פֿורל זיי אַלע איבערגעפֿירט צו זיך אין כוטאָר און זיי באַהאַלטן. אָבער באַהאַלטן איז געווען שווער, האָב איך באַשלאָסן צו מאַכן אַן אונטערערדישע באַהעלטעניש. גאַנצע

צוגעגרייט צום דרוק — איליע ערענבורג.

נעכט, בשתיקה פֿון אַלעמען, האָב איך געגראָבן אַ באַהעלטעניש און דאָרט האָב איך באַהאַלטן די אַלע אַרויסגעפֿירטע פֿונעם טויטן־לאַגער. וועגן דעם האָט קיינער ניט געוווסט, אָחוץ מײַן טאָכטער אירינאַ. עטלעכע מאָל האָבן די דײַטשן געמאַכט אַבלאַוועס און אַפֿילו הויז־זוכונגען, אָבער מײַן געהיימעניש האָבן זיי ניט אַנטדעקט. עס איז מיר זייער שווער געווען. ביי נאַכט האָב איך זיי געבראַכט עסן און אַרײַנגעלאָזט פֿרישע לופֿט אין דער באַהעלטעניש. דאָס אַלץ איז געווען פֿאַרבונדן מיט גרויס געפֿאָר. אָבער איך מיט מײַן טאָכטער אירינאַ האָבן אויסגעהיט דעם סוד. מיר האָבן געהאָפֿט, אַז אין גיכן וועלן קומען די אונדזעריקע און אַז די דײַטשן וועלן ניט בלײַבן אויף אונדזער ערד. דאָס לעבן פֿון אונדזערע סאָוועטישע מענטשן איז אונדז געווען זייער טײַער. און אָט זענט איר געקומען. נאָך אַנדערטהאַלבן יאָר האָבן די דאָזיקע מענטשן ווידער דערזען די ליכטיקע שײַן.

אינעם צימער זיצן זעקס מענטשן, — די צוויי שוועסטער גאָרינגאָט: מאַריאַ 21 יאָר, אַננאַ 18 יאָר. זיי זענען ניט אויס ווי קיין יונג־בלײַענדיקע מיידלעך. דאָרע, שוואַרצע, קוים וואָס זיי רעדן, אָבער אין זייערע אויגן שײַנען טרערן פֿון פֿרייד. זיי גלייבן נאָך אַלץ ניט, אַז זיי זענען ניצול געוואָרן. די שוועסטער גאָרינגאָט האָבן ניט קיין עלטערן, די דײַטשן האָבן זיי דערשאָסן.

סעץ מיכאַל, 20 יאָר, זײַנע שוועסטער — איטאַ 14 יאָר, עטל 15 יאָר, און דער ברודער יעקבֿ 10 יאָר. די דײַטשן האָבן דערשאָסן זייערע עלטערן. דער צוואַנציקיאָריקער מיכאַל איז ענלעך צו אַ זקן. קוים וואָס ער רעדט אַרויס אַ וואָרט. דער קליינער יעקבֿ קאָן ניט גיין. אַ צעטראָגענער קוקט ער אויף אונדז.

נאָך דעם אַלעם ווערן אונדזערע הערצער נאָך מער פֿול מיט האָס צום דרײַ מאָל פֿאַרשאָלטענעם דײַטש.

וויעראַ יאָסיפֿאָוונאַ זאָגט:

— חברים, דאָס זענען נאָך ניט אַלע, וועמען כ׳האָב גערעטעוועט דאָס לעבן. נאָך פֿיר מענטשן געפֿינען זיך אין אַ באַהעלטעניש, אָבער אין אַן אַנדערער.

די באַלעבאָסטע פֿירט אונדז אַוועק. אינעם פֿאָדערהויז לאָזן מיר זיך אַראָפּ אין אַ שמאָלן ברונעם, מיר גייען אַדורך אַ טונקעלן געדרייטן קאָרידאָר און בײַ אַ קאָרגן ליכט דערזעען מיר נאָך פֿיר מענטשן. דאָס זענען: דער דאָקטער פֿונעם דובנער שפּיטאָל גרינצוויג אַבֿרהם עמאַנוּילאָוויטש, זײַן פֿאָטער עמנואל 70 יאָר, די מוטער אַננאַ יאָקאָוולעוונאַ און די פֿרוי פֿונעם דובנער אָפּטייקער אַלעניק אַננאַ לוואָוונאַ.

מיר האָבן זיי געהאָלפֿן אַרויסקריכן פֿון אונטער דער ערד. זייער פֿרייד איז געווען אַן אַ גרענעץ. זיי האָבן אַן אויפֿהער געדאַנקט אונדז און זייער רעטערין.

חבֿר ערענבורג! מיר האָבן באַשלאָסן אײַך אַנצושרײַבן וועגן דעם, פֿדי איר זאָלט שרײַבן וועגן דער העלדנטאָט פֿון קראַסאָווא וויעראַ יאָסיפֿאָוונאַ, אַן אײַנווינערין פֿונעם דאָרף לאָפּאָוושע, דעמידוווקער ראַיאָן, ראָוונער געגנט, און איר 16־יאָריקער טאָכטער אירינקאַ, און דאָס גאָנצע לאַנד זאָל זיך דערוויסן וועגן דעם.

מיט פֿראַנטגרוס: גוואַרדיע־קאַפּיטאַן לעוונטשענקאָ, גוואַרדיע־קאַפּיטאַן באַריסאָוו, גוואַרדיע־לייטענאַנט טשעסנאָקאָוו.

פֿעלדפּאָסט 39864

20.3.44

די פּויערטע זינאַידאַ באַשטינינאַ
(דאַמבראָוויצע, ראָונער געגנט)

מיט אַ קורצער צייט צוריק האָט מען מיך געשיקט אויספּירן אַ ספּעציעלע אויפּגאַבע. אין איינעם פֿון די ישובים אין דער בייַפֿראָנטיקער זאָנע, ווו כ׳האָב זיך אָפּגעשטעלט, האָט די באַלעבאָסטע מיך אויפֿגענומען זייער גוט. זי האָט דערציילט וועגן דעם אַלעם, וואָס דער ציווילער באַפֿעלקערונג איז אויסגעקומען איבערצולעבן אין די יאָרן פֿון דער דייַטשישער אָקופּאַציע. אין מיטן פֿון אונדזער שמועס איז אין כאַטע אַרייַנגעקומען אַ מיידעלע. דערזעענדיק מיך, איז זי אַנטלאָפֿן. איך האָב זיך געחידושט און געפֿרעגט, ווער ס׳איז דאָס מיידעלע. פֿון אַנהייב האָט די באַלעבאָסטע געזאָגט, אַז דאָס איז איר טאָכטער, אָבער דערנאָך האָט זי דערציילט אַ שרעקלעכע געשיכטע, וואָס כ׳וועל געדענקען ביזן סוף פֿון מײַן לעבן. לויט איר נאַציאָנאַליטעט איז דאָס מיידעלע אַ ייִדישע. די דייַטשן האָבן דערשאָסן אירע עלטערן, שוועסטער און ברידער. זי האָט זיך גערעטעוועט על־פּי נס. און די אַ גוטע רוסישע פֿרוי האָט זי באַהאַלטן, הגם די דייַטשן זענען עלול געווען דערפֿאַר זי צו דער־ הרגענען מיט איר גאַנצער משפּחה. די באַשיידענע רוסישע פֿרוי האָט געראַטעוועט דאָס מיידעלע, געקאָרמעט זי און אָנגעטאָן באַגלייַך מיט אירע אייגענע פֿינף קינדער. די אַ באַיאָרטע פֿרוי האָט געטאָן אַ גרויסע זאַך. וועגן כ׳האָב זיך אומגעקערט אין מײַן טייל, האָב איך דערציילט דעם קאָמאַנדיר און מײַנע שלאָכט־חבֿרים די געשיכטע. מיט געריטקייט האָבן זיי אויסגעהערט די דערציילונג.

די איידעלע פֿרוי הייסט זינאַידאַ באַשטינינאַ. דאָס מיידעלע האָבן מיר מיטגענומען אין טייל, זי וועט זײַן בײַ אונדז. אַוודאי וואָלט גוט געווען אָפּצושיקן זי אין הינטערלאַנד, אַז זי זאָל זיך לערנען — זי איז דאָך אַלט בסך־הכּל 14 יאָר. מע רופֿט זי פֿייגע פֿישמאַן. פֿאַר דער מלחמה האָט זי געווויינט אינעם דאָרף דאַמבראָוויצע, ראָונער געגנט. כ׳בעט אײַך, באַשרײַבט די העלדישקייט פֿון זינאַידאַ באַשטינינאַ. זאָל די וועלט וויסן, אַז דאָס רוסישע פֿאָלק האָט קיין מאָל ניט באַצויגן זיך מיט שינאה צו ייִדן און אַז אין די שוועריע טעג האָבן רוסישע מענטשן אויסגעשטרעקט צו די ייִדן אַ ברודערלעכע האַנט און זיי געהאָלפֿן.

מיט פֿראָנטגרוס ר. סעלצאָווסקי

9טן יוני 1944

צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג.

די קאַלכאַזניצע יוליאַ קוכטאַ האָט געראַטעוועט ייִדישע קינדער

וועלכע מלחמה איז אויסגעבראַכן האָט די כירורגין פֿונעם ערשטן סאָוועטישן שפּיטאָל אין מינסק, סאַראַ באַריסאָוונאַ טרוסקין, אויפֿגעזעצט אויף אַ פֿור אירע צוויי קינדער — מאַרק 7 יאָר און אַלעק 11 חדשים צוזאַמען מיט דער ניאַניע יוליאַ קוכטאַ, און זי איז געגאַנגען נאָך זיי צו פֿוס אויפֿן שאָסיי מאָסקווע—מינסק. בעת אַ באָמבאַרדירונג האָט זי פֿאַרלוירן פֿונעם אויג די פֿור: דער פֿליטים־שטראָם האָט זי מיטגעשלעפּט מיט זיך. זי האָט זיך דערשלאָגן קיין טשקאַלאָוו, וווּ זי האָט געאַרבעט די גאַנצע צייט פֿון דער מלחמה, און זי האָט באַווייזט אירע קינדער.

אַ וואָך נאָך דער באַפֿרייונג פֿון מינסק האָט דער ברודער איר איבערגעשיקט אַ בריוו, אַז די קינדער לעבן. איצט ווויינט די מוטער צוזאַמען מיט די קינדער אין מינסק.

אָט וואָס עס האָט וועגן דעם דערציילט דעם עלטערן לייטענאַנט פֿון יוסטיץ מאַיאַקאָוון יוליאַ קוכטאַ, די דרייסיקיאָריקע קאַלכאַזניצע פֿונעם דאָרף קריוואָיע סיעלאָ, וועשינקאָ־וויטשער ראַיאָן, וויטעבסקער געגנט.

„פֿון 1934 בין איך געווען אַ שטוב־אָרבעטערין און שפּעטער אַ ניאַניע אין דער פֿאַמיליע פֿון סאַראַ באַריסאָוונאַ טרוסקין. כ׳בין געווען בייַ איר, וועלכע זי האָט געבוירן ביידע ייִנגלעך — מאַרק און אַלעק. דעם 24סטן יוני 1941, וועלכן מיר זענען אָנגעוויזן פֿון מינסק, האָב איך געהאַלטן די קינדער לעבן זיך אויף דער פֿור און כ׳האָב זיך באַמיט ניט צו פֿאַרלירן פֿונעם אויג סאַראַ באַריסאָוונאָן. אָבער ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ באָמבאָרדירונג און מיר האָבן פֿאַרלוירן אייניקער דעם אַנדערן. מיט אונדזער אויף דער פֿור איז אויך געווען סאַראַ באַריסאָוונאָס אַ שוועסטער — אַננאַ באַריסאָוונאַ מיטן מאַן און דער זיידע פֿון די קינדער באַריס לוואָוויטש. אָפּפֿאָרנדיק אַ 20 קילאָמעטער פֿון מינסק, האָט פֿעליציאַן וולאַדיסלאַ־וואָוויטש, אַננאַ באַריסאָוונאָס מאַן געזאָגט, אַז עס האָט ניט קיין זין וויַיטער צו פֿאָרן. פֿאַר נאָכט האָבן מיר זיך אומגעקערט קיין מינסק.

די ערשטע צייט האָבן מיר אַלע געווויינט בייַ די עלטערן פֿון פֿעליציאַן וולאַדיסלאָוואָ־וויטש. אָבער וועגן דעם זיידן און אַננאַ באַריסאָוונאָן האָבן די דייטשן פֿאַרטריבן אין געטאָ, האָט די מוטער פֿון פֿעליציאַן וולאַדיסלאָוואָוויטש, פּאָלינאַ אָסיפּאָוונאַ, אַנגעהויבן פֿאָדערן, אַז כ׳זאָל אויך מאָרקן אָפּפֿירן אין געטאָ, ווייל ער האָט אין פּנים ייִדישע שטריכן.

„צוליב אים קאָן די גאַנצע משפּחה אונדזערע אומקומען, פֿיר אים אַוועק אין געטאָ‟, — האָט זי געזאָגט און איין מאָל איז זי אַליין אַוועק מיט מיר און מיט מאָרקן און אים איבער־געלאָזן ביים זיידן.

אָבער נאָכן אַוועקפֿירן דאָס ייִנגל, האָב איך ניט געקאָנט זיך באָרויקן. „ער וועט דאָך אומקומען‟, — האָב איך געטראַכט. יעדן טאָג בין איך געגאַנגען אין געטאָ און בגנבֿה פֿאַר די פּאָליציאַנטן האָב איך דורכן דראָט איבערגעגעבן פּראָדוקטן. אַלעקן האָב איך

מיטטיילונג פֿון יוסטיץ־לייטענאַנט מאַיאַקאָוו.

צוגעגרייט צום דרוק — וואַסילי גראָסמאַן.

דערווײַל באַווײַזן צו פֿאַרשרײַבן אויף מײַן נאָמען ווי מײַן קינד און כ׳האָב זיך קיין מאָל מיט אים ניט צעשיידט. איין מאָל האָט מען מיך געשלעפּט אין דער פּאָליציי און געזומען אויספֿרעגן פֿון וואָנען איך האָב דאָס קינד.

,דו האָסט זיכער פֿאַר גרויסע געלטער באַשלאָסן צו באַהאַלטן אַ יידיש יינגל׳.

איך האָב עקשנותדיק געלייקנט, אַפֿילו ווען מ׳האָט אַנגעהויבן שמייסן מיך מיט אַ רוט. ,דאָס איז מײַן קינד׳ — האָב איך ניט אויפֿגעהערט צו טענהן. צום גליק האָט אַלעק זיך איבערגעשראָקן ווען מ׳האָט מיך אַנגעהויבן שלאָגן, אַנגעכאַפּט מיך בײַם קלייד און אַנגע־ הויבן שרײַען: ,מאַמאַ, מאַמאַ׳. זיי האָבן מיך אָפּגעלאָזן.

אָבער דאָן האָט פּאָליצאַי אָסיפּאָוונאַ פֿאַרלאַנגט, אַז איך מיטן יינגל זאָלן אַוועק פֿון זיי. איך האָב געדונגען אַ צימערל אין אַ ווײַטער גאַס, ווו מ׳האָט מיך ניט געקענט.

דערווײַל האָט מען אַנגעהויבן דערשיסן די יידן אין געטאָ. מיך האָט שרעקלעך געמא־ טערט דער געדאַנק וועגן מאַרקן. כ׳האָב באַשלאָסן: זאָל זײַן וואָס ס׳וועט זײַן, אָבער דאָס יינגל דאַרף מען צונעמען. איין מאָל, בעת אַ באַגעגעניש מיט אַנגאַ באָריסאָוונאָן, האָט זי בגנבֿה פֿון די פּאָליציאַנטן אַרויסגעפֿירט צו מיר מאַרקן אויסערן דראָט.

פּאָלינאַ אָסיפּאָוונאַ האָט עטלעכע מאָל מיך אַנגעשראָקן דורך שכנים, אַז איך ברענג אום אי זײַ, אי זיך. אָבער איך האָב פֿעסט באַשלאָסן אומצוקומען בעסער מיט די קינדער אין אייגעם, אָבער קיין מאָל זיי ניט אַוועקגעבן. אויסער מיר, איז דאָך בײַ זיי קיינער מער ניט געווען אויף דער גאַנצער וועלט. אין יענער צײַט זענען אין געטאָ שוין ניט געווען ניט דער זיידע און ניט אַנגאַ באָריסאָוונאַ. מ׳האָט זיי געוויס דערשאָסן, ווי אַלע אַנדערע.

אין גיכן האָט זיך מיר אײַנגעגעבן אויך מאַרקן אײַנצושרײַבן אין מײַן פּאַספּאָרט.

אמת, צוליב דעם האָב איך געמוזט טויפֿן ביידע יינגלעך. דאָס האָט דורכגעפֿירט אייגער אַ גוטער פּאָטערל פֿון אַ דערבײַקן דאָרף.

פֿון דעמאָלט אָן האָב איך די קינדער שוין קיין מאָל ניט אָפּגעלאָזן פֿון זיך. ווען כ׳בין אַוועק צו דער אַרבעט, האָב איך די קינדער פֿאַרשלאָסן אין צימער, איבערגעלאָזן עסן, און מאַרק האָט, ווי אַ גרויסער, זיך פֿאַרנומען מיטן קליינעם. ער האָט פֿאַרשטאַנען, אַז דערפֿון הענגט אָפּ זייער לעבן.

עטלעכע מאָל האָב איך געמוזט בײַטן דעם אַרבעטפּלאַץ, ווי נאָר די קינדער האָבן אַרויסגערופֿן אַ פֿאַרדאַכט. יעדן טאָג האָב איך געציטערט פֿאַר זייער לעבן.

כ׳האָב אָבער געוווסט, אַז די דײַטשן וועלן בײַ אונדז ניט בלײַבן, אַז פֿריער צי שפּעטער וועלן אונדזערע קומען. און כ׳האָב פֿאַרהיטן די קינדער לעבעדיקע און געזונטע״.

מיך האָט אַדאָפּטירט די משפּחה לוקינסקי

דעם 21סטן יוני 1941 בין איך אַרויסגעפֿאָרן פֿון מינסק, ווו כ׳האָב געלערנט אויפֿן צווייטן קורס פֿון מעדיצינישן אינסטיטוט, קיין באָריסאָוו, פּדי צו זען זיך מיט די עלטערן פֿאַר מײַן אָפּפֿאָרן אויף אַרבעט אין אַ פּיאָנערן־לאַגער. כ׳האָב געדאַרפֿט אַרויספֿאָרן דעם 23סטן יוני, אָבער די רײַזע איז ניט צו שטאַנד געקומען: דעם 22סטן יוני האָב איך געהערט אין ראַדיאָ, אַז די דײַטשן זענען באָפֿאַלן אונדזער היימלאַנד.

די דײַטשן זענען אַרײַן קיין באָריסאָוו אין די ערשטע טעג פֿון יולי. כ׳האָב ניט באָוויזן זיך צו עוואַקויִרן. אַן אָנגעשראָקענע פֿון די דערציילונגען וועגן די דײַטשישע אַכזריותן, בין איך אין ערגעץ ניט אַרויסגעגאַנגען אין משך פֿון צוויי וואָכן. די דײַטשן זענען אַרומ־געגאַנגען איבער די הײַזער, זיך אינטערעסירט מיט דער נאַציאָנאַליטעט פֿון דער באָפֿעל־קערונג און צוגענומען די בעסטע זאַכן. דעם 25סטן יולי האָבן די דײַטשן אָנגעהויבן אַרגאַ־ניזירן אַ געטאָ. די יידישע באָפֿעלקערונג איז געווארן געצוווּנגען צו פֿאַרלאָזן די ווינונגען און איבערציען זיך אין עק שטאָט, אויף אַ שטח, וואָס איז אַרומגעצוימט געוואָרן מיט שטעכלדראָט און איז פֿרײַער געוואָרן אָפּגערייניקט פֿון דער רוסישער באָפֿעלקערונג.

אונדז איז געוואָרן פֿאַרוווּרט צו האָבן באַצוּונגען מיט דער אויסערלעכער וועלט. אויף אַלע גאַסן און איינצלנע אַרײַנגאַנג־טויערן האָבן די דײַטשן אויפֿגעהאָנגען שילדלעך: „פֿאַר יידן איז דער אַרײַנגאַנג פֿאַרבאָטן". אונדזער יעדער טראָט איז געוואָרן קאָנטראָלירט דורך דער אויסערלעכער פּאָליציי און דער פּאָליציי אין געטאָ גופֿא. אַרויסגיין פֿון געטאָ איז געווען דערלויבט נאָר לויט ספּעציעלע דורכלאָזשײַנען.

די גאַנצע באָפֿעלקערונג אין געטאָ האָט געמוזט טראָגן אויף דער לינקער זײַט ברוסט און אויף דער פּלייצע אַ לאַטע פֿון אַ העלגעלן קאָליר. פֿאַר ניט טראָגן די לאַטע אַדער פֿאַרשטעלן זי מיט אַ טיכל איז מען געוואָרן דערשאָסן.

פֿאַר די רוסן האָט מען אַרויסגעגעבן אַ באָפֿעל, אַז „ביים באָגעגענען אַ זשיד דאַרף מען אַריבערגיין אויף דער אַנדערער זײַט גאַס, באַגריסן זיך איז פֿאַרוווּרט, בײַטן זאַכן — אויך". פֿאַר עובֿר זײַן אויפֿן דאָזיקן באָפֿעל האָבן די רוסן באַקומען די זעלבע שטראָף, וואָס די יידן.

אָט ווי אַזוי דער טאָג איז אַדורך: אַלע אַרבעטס־פֿעיִקע האָבן געמוזט קומען אויף אַ ספּעציעל־באַשטימטן פּלאַץ 6 אַ זייגער אין דער פֿרי, דערנאָך האָט מען די מענטשן פֿונאַנדערגעטיילט אין גרופּעס און אונטער אַ קאָנווּאי האָט מען זיי אָפּגעפֿירט אויף דער אַרבעט. אַוועקגייענדיק צו דער אַרבעט, האָט קיין איין יִד ניט געווּסט, צי ער וועט זיך אומ־קערן אין געטאָ, אַדער ניט. די באַשפּיי־נאַרמע פֿאַר אַלע אַרבעטנדיקע איז געווען 150 גראַם ברויט. מ׳האָט אָנגעהויבן הונגערן. פֿון הונגער, קאַטאַרגע־אַרבעט און ענגשאַפֿט האָבן זיך אַנטוויקלט אינפֿעקציע־קראַנקייטן, אַ סך מענטשן זענען געשטאָרבן, קיין מעדיקאַמענטן זענען ניט געווען.

גבֿית־עדות פֿון פּאָלינאַ אוסקער־לוקינסקאַיאַ.
צוגעגרייט צום דרוק — וו. אילינקאָוו.

די דייטשן האָבן באַפּוילן דער באַפעלקערונג פֿון געטאָ אָפּצוגעבן אַלע וואַרעמע זאַכן: פּעלצן, וואַליזקעס, דזשעמפּערס, העמטשקעס, פֿופֿייקעס אאַז"וו. דערנאָך איז אַרויס אַ באַפֿעל אָפּצוגעבן גאָלדענע און זילבערנע חפֿצים. די דייטשן האָבן געדראָט צו דערשיסן 500 פערזאָן, אויב מ'וועט ניט אָפּגעבן די וואַרעמע זאַכן, און 1200 — פֿאַר ניט אָפּגעבן די גאָלדענע זאַכן. שפּעטער האָט מען באַפֿוילן אַוועקצוגעבן אַלע זיידענע זאַכן: רייטהויזן, קאָמבינעזאָנען, טריקאָטאָזש. וועגן די דייטשן האָבן שוין געהאָט צוגענומען אַלע זאַכן, האָבן זיי אַרויפֿגעלייגט אַ קאָנטריבוציע פֿון 300 טויזנט רובל.

דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן די מאָסן־אויסראָטונג פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג. זי איז אָן אויפֿהער געווארן אויסגעהרגעט אין די שטעטלעך און דערפֿער.

דעם 20סטן אָקטאָבער 6 אַ זייגער אין דער פֿרי איז די געטאָ אין באָריסאָוו געווארן אַרומגערינגלט פֿון פֿאָליציי. איך האָב געווויינט אינעם צענטער פֿון געטאָ און כ'האָב געהערט געשרייען און קינדערשע געווייגען. מ'האָט געכאַפּט מענטשן, געשטופּט זיי אין די אויטאָס און אַוועקגעפֿירט „אויף אַרבעט", דאָס מיינט — צום דערשיסן. 4 אַ זייגער דעם 20סטן אָקטאָבער האָט מען צוגענומען מײַן פֿאָטער, מוטער און אַלע אַנדערע פֿון דער משפּחה. איך האָב געהערט, ווי די מוטער האָט געשריגן און געבעטן הילף... אָבער וואָס האָב איך געקאָנט טאָן? מיט מײַנע צוויי קליינע ברידער (פֿון 5 און 11 יאָר) האָב איך זיך באַהאַלטן אויפֿן בוידעם און פֿון דאָרט האָב איך געזען, ווי זיי האָבן אַוועקגעפֿירט די מענטשן צום טויט. אין משך פֿון דרײַ טעג האָבן די דייטשן דערשאָסן די יידן. די רוצחים האָבן זיך באָמיט אַזוי אײַנצוארדענען די מאָסן־הריגה, אַז זי זאָל פֿאָרבליבן אין געהיים. ס'איז געווען פֿאָרבאָטן צו גיין אין די דערבייקע גאָסן; אויף דרײַ טעג האָט מען אָפּגעשטעלט די אָרבעט אין לעדער־זאָוואָד, וואָס האָט זיך געפֿונען האָרט בײַ דער געטאָ. פֿון געטאָ זענען אַרויסגע־פֿאָרן אויטאָס, אָנגעלאָדענע מיט מענטשן, און צוריקגעקומען זענען זיי מיט די מלבושים פֿון די דערהרגעטע. אָנטלויפֿן איז געווען אוממעגלעך — איבער דער לענג פֿון די גאָסן זענען געשטאָנען פּאָליציאָנטן און זיי האָבן געעפֿנט אַ ווילדע שיסערײַ אויב עמעצער האָט געפּרוווט זיך באַהאַלטן.

אויפֿן בוידעם האָב איך געהערט די שיפֿורע קולות פֿון פּאָליציאָנטן, וואָס האָבן געזוכט טראָפֿייען אין אונדזער הויז און תּיכף זיך צעטיילט דערמיט. כ'האָב געהערט שרײַען אַ מיידל, וועמען זיי האָבן געפּײַניקט פֿאַר פֿרוווען אָנטלויפֿן. זי האָט געשריגן: „איך בין אַ רוסישע!" — אָבער זיי האָבן זי דערהרגעט.

אויפֿן דריטן טאָג האָבן פּאָליציאָנטן זיך אַרײַנגעריסן אויפֿן בוידעם, ווו מיר האָבן זיך באַהאַלטן. זיי האָבן אונדז באַפֿוילן אַוועקצולייגן זיך מיט אויפֿגעהויבענע הענט און אונדז רעווידירט, צוגענומען דאָס געלט און די ווערטפֿולע חפֿצים, אײַנגעשלאָסן אונדז אין אַ גרופּע פֿון 60 פערזאָן און אַוועקגעפֿירט צום דערשיסן. קראָנקע, וואָס האָבן ניט געקאָנט גיין, האָבן זיי דערהרגעט אויפֿן אָרט.

אונדז האָט מען געבראָכט אין ראַזווואַיעווקע, לעבן אַראָדראָם, אַ 2–3 קילאָמעטער פֿון דער שטאָט. דאָרט איז געווען דער עקזעקוציע־פּלאַץ. די ערד איז געווען פֿריש צעגראָבן און מ'האָט אָפּגילו אַרויסגעזען מענטשלעכע קעפּ, וואָס זענען ניט געווען פֿאַרשאָטן מיט ערד. מ'האָט אונדז געהייסן זיך אויסטאָן, אונדזערע פּאָטאָגראָפֿיעס און דאָקומענטן האָט מען צעריסן, דערנאָך האָט מען אונדז געגעבן לאָפּעטעס און באָפֿוילן גראָבן גריבער. אויב מ'האָט אויפֿגעהערט אַ מינוט, האָבן די פּאָליציאָנטן באָלד געזומען שלאָגן מיט די פּריקלאָדן

אין פּלייצע. איך בין אַפּגעשטאַנען פֿון די אַנדערע, ווײַל כ׳האָב געדאַרפֿט גראָבן אַ גרוב ניט בלויז פֿאַר זיך, נאָר אויך פֿאַר מײַן יינגערן ברודער, און מ׳האָט מיך אַפֿט געשלאָגן דערפֿאַר, ווײַל כ׳בין געווען הינטערשטעליק. די דײַטשן זענען געשטאַנען ניט ווײַט מיט די פֿאַטאַ־אַפּאַראַטן און כאַאַטשעט.

ווען די גריבער זענען געווען פֿאַרטיק, האָט מען אונדז אויסגעשטעלט מיטן פּנים צום גרוב. איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז מ׳וועט אונדז שיסן אין רוקן. איך בין געשטאַנען אין סאַמע עק פֿון דער ריי און נענטער פֿון אַלע צו דער גרופּע דײַטשן. צווישן זיי איז געווען אַן עסטרײַכער, אין ווּעמענס אָפּטיילונג כ׳האָב געאַרבעט ווי אַ רוימערקע. איך האָב אַ קוק געטאָן אויף אים, ער האָט מיך דערקענט, אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט, און ניט לייגנדיק קיין אַכט אויף דער פּאָליציי, בין איך צוגעלאָפֿן צו אים. דער פּאָליציי־שעף קאָוואַלעווסקי האָט געפֿאָדערט, אַז כ׳זאָל אָנרופֿן מײַן פֿאַמיליע־נאָמען, אָבער דער עסטרײַכער האָט געזאָגט, אַז ער קען מיך ווי אַ רוסישע. ער האָט מיך אַוועקגעפֿירט אין אַ זײַט, אַרײַנגעזעצט אין אַן אויטאָ און אַוועקגעפֿאָרן מיט מיר קיין מינסק. אַוועקפֿאָרנדיק האָב איך דערהערט אַ שיסערײַ פֿון קוילן־וואָרפֿערס — דאָס האָט מען דערשאָסן די אומשולדיקע מענטשן. אין משך פֿון דרײַ טעג האָט מען דערהרגעט איבער 10 טויזנט יידן.

בערך אַ צוואַנציק קילאָמעטער פֿון מינסק האָט מען מיך אַרויסגעלאָזן פֿון אויטאָ און געזאָגט: „ראַטעוועט זיך ווי אַזוי דו קענסט". כ׳האָב פֿאַרבאַכט די נאַכט אונטערן אָפּענעם הימל און געציטערט בײַ יעדן שאָרך. „ווּהין זאָל איך גיין?" — האָב איך געטראַכט. אין דער פֿרי בין איך אַוועק קיין מינסק, דאָרט האָב איך דאָך געווויינט צוויי יאָר, געהאָט באַקאַנטע און קרובים. מינסק איז געווען זייער צעשטערט, באַזונדערס אין צענטער. כ׳האָב ניט געהאָט קיין שום דאָקומענט און כ׳בין אַוועק אין מינסקער געטאָ. דאָרט האָב איך דערציילט וועגן דעם, וואָס ס׳איז פֿאָרגעקומען אין באָריסאָוו. איין טאָג בין איך דאָרט געווען און כ׳האָב באַשלאָסן צו גיין ווײַטער אויף מיזרח, נענטער צום פֿראָנט, פֿדי אַריבער־צוקלײַבן זיך אויף אונדזער טעריטאָריע.

מיט פֿאַרשיידענע מיטלען האָב איך אין יאָרטאָג פֿון דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע, דעם 7טן נאָוועמבער, זיך דערשלאָגן קיין סמאָלענסק — פֿאַר מיר אַן אומבאַקאַנטע שטאָט. כ׳בין געשטאַנען אויף דער בריק איבערן דניעפּער און ניט געוווסט, ווּהין כ׳זאָל זיך אַהינ־טאָן. ס׳איז שוין געווען אָונט. מיר איז געבליבן צו גיין נעכטיקן אין סמאָלענסקער געטאָ, וואָס האָט זיך געפֿונען אין סאָדקי. דער פֿראָנט האָט זיך אַ רוק געטאָן וויַט אויף מיזרח, און גיין וויַטער האָב איך שוין קיין כּוח ניט געהאָט. כ׳האָב באַשלאָסן צו בלײַבן דערווײַל אין סמאָלענסק. אין שטאָט האָט מען שטרענג קאָנטראָלירט די דאָקומענטן און כ׳האָב געמוזט זוכן אַן אָפּשטעל אין אַ פֿאַרשטאָט. כ׳האָב זיך דערווּסט, אַז אין סערעבריאַנקע, 2 קילאָמעטער פֿון סמאָלענסק, וווינט אַ יידישע משפּחה מאַראַזאָוו, וואָס איז נאָך ניט אַוועק אין געטאָ, און איך בין צו זיי אַריין. אָבער בײַ די מאַראַזאָווס בין איך געווען בלויז אײַן מעת־לעת, ווײַל זיי האָט נאָכגעשפּירט אַ דײַטש־איבערזעצער פֿונעם לײַנזאָוואָד. זיי האָבן מיר רעקאָמענדירט צו וועגדן זיך נאָך הילף צו דער רוסישער פֿאַמיליע לוקינסקי. כ׳האָב זיי אָלץ דערציילט וועגן זיך און זיי האָבן מיך איבערגעלאָזן בײַ זיך.

די לוקינסקיס האָבן ריזיקירט מיטן לעבן צוליבן אויסבאַהאַלטן מיך בײַ זיך, אָבער דאָס האָט זיי ניט אָפּגעשראָקן און זיי האָבן זיך באַצויגן צו מיר ווי צו אַן אייגענער טאָכטער. מ׳האָט געדאַרפֿט קריגן פֿאַר מיר דאָקומענטן. די לוקינסקיס האָבן מיך באַקענט

מיט רוסישע מיידלעך, און איינע פֿון זיי, פּעטשקוראָוא, האָט אײַנגעשטימט צו גיין אין פּאַספּאָרטן־ביורא און אַרויסנעמען פּאַר מיר אַ פּאַספּאָרט אויפֿן נאָמען פֿון איר חברטע אָלגאַ וואָסיליעוונאַ כראָפּאָוא. אָזוי האָט זיך אָנגעהויבן מײַן נײַ לעבן אונטער אַ נײַעם נאָמען. נאָכן באַקומען די דאָקומענטן האָב איך זיך אײַנגעאָרדנט אויף אַרבעט. כ׳האָב זייער שנעל זיך צוגעווײַנט צו מײַן נײַער משפּחה און די לוקינסקיס האָבן מיר פּאַרטראָטן די עלטערן, וואָס די דײַטשן האָבן דערשאָסן.

דעם 10טן נאָוועמבער האָבן די דײַטשן אַרעסטירט די מאַראָזאָוס. די לוקינסקיס האָבן באָוויזן צו באַהאַלטן פֿונעם אַרעסט זייערע קינדער און זיי איבערצושיקן אין אַ זיכערן פּלאַץ. די דײַטשן האָבן דערשאָסן די משפּחה מאַראָזאָוו. אין פֿרילינג 1942 האָט דער סמאָלענסקער געטאָ־פֿן דער זעלבער גורל, ווי דער באָריסאָווער: 2000 פּערזאָן זענען געוואָרן דערשאָסן. די דײַטשן האָבן געפֿרוווט אויפֿצודעקן די יידן וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אונטער רוסישע נעמען, און אויב זיי האָבן געפֿונען אַזעלכע, האָט מען דערהרגעט די יידן צוזאַמען מיט די רוסן, וואָס האָבן זיי בײַ זיך באַהאַלטן. מיינע נײַע עלטערן, די לוקינסקיס, האָבן זייער מורא געהאָט פֿאַר מײַן גורל. די געסטאַפּאָ האָט אומעטום געכאַפּט יידן און זיי דערהרגעט.

זייער אָפּט בין איך אַרײַנגעפֿאַלן אין ייאוש, אָבער מײַן צווייטער פֿאָטער, לוקינסקי ע. פּ., האָט אונטערגעהאַלטן מײַן מוט און דעם גלויבן, אַז די רויטע אַרמיי וועט קומען און אונדז ראָטעווען פֿונעם פֿאַשיסטישן גיהנום. מיר האָבן געלייענט די סאָוועטישע בלעטער, אַראָפּגעוואָרפֿענע פֿון די אַראָפּלאָנען, און זיך דערוווּסט, אַז די רויטע אַרמיי גייט אָן אויפֿהער פֿאָרויס אויף מערב. מיר האָבן געלעבט מיט דער האָפֿענונג אויף אַ נאָענטער ישועה. די דײַטשן האָבן פֿאַרטריבן די גאַנצע יוגנט צום גראָבן אָקאָפּעס אַדער אַרויסגעשיקט קיין דײַטשלאַנד. כ׳האָב מורא געהאַט פֿאַר יעדן פֿאָליציאַנט, וואָס איז פֿאַרבײַגעגאַנגען אונדזער הויז, אָבער צום גליק איז די ריי ניט דערגאַנגען צו מיר. די מעכטיקע רויטע אַרמיי האָט אונדז באַפֿרײַט. די סאָמע לעצטע טעג פֿון דער דײַטשישער אָקופּאַציע זענען געווען באָזונדערס שווערע. כ׳בין נאָר וואָס אַרויס פֿון שפּיטאָל און באַלד אַוועק אין וואַלד, ווײַל די דײַטשן האָבן אַרויסגעטריבן די אײַנוווינערס און די הײַזער פֿאַרברענט.

ניט אין קיין קלײנער צאָל זענען מיר געווען אין וואַלד, און מיר האָבן געוואַרט צוויישן זיך שפּטשנדיק, כּדי די דײַטשן זאָלן אונדז ניט אָנטדעקן. דעם 24סטן סעפּטעמבער זענען איבער אונדזערע קעפּ געפֿלויגן די סנאַריאַדן פֿון דער סאָוועטישער אַרטילעריע און מיר האָבן זיי אַפּלאָדירט. דעם 25סטן סעפּטעמבער 1943 האָבן מיר דערזען אין וואַלד דעם ערשטן אויסשפּירער־רויטאַרמייער און איך האָב אים געקושט מיט טערערן פֿון פֿרייד אין די אויגן.

לוקינסקאַיאַ אָלגאַ יעוגעניעוונאַ
אוסקער פֿאָלינאַ מאַרקאָוונאַ

די רוסישע לערערינס טאַלניעווּאַ, טערעכאָווּאַ און טימאָפֿעיעווּאַ

נאָכן ענדיקן דעם סמאָלענסקער פּעדאַגאָגישן אינסטיטוט, האָב איך דרײַ יאָר געאַרבעט אין קאָספּליאַנסקער ראַיאָן, סמאָלענסקער געגנט, פֿון אָנהייב אין דער יענקאָווער שולע, און דערנאָך אין דער קאָספּליאַנסקער. מײַנע אַלע קענטענישן און כּוחות האָב איך אָפּגעגעבן די קינדער און כ׳האָב געגאָסן די ליבשאַפֿט און אַכטונג פֿון די עלטערן.

ווען די דײַטשן האָבן פֿאַרנומען די סמאָלענסקער געגנט, האָב איך זיך געפֿונען אינעם דאָרף קאָסיל, ווײַל כ׳האָב ניט באָוויזן זיך צו עוואַקויִרן. ווען די דײַטשן האָבן אָנגעהויבן די רעגיסטראַציע פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג, האָב איך געמוזט זיך באַהאַלטן. אין דעם האָבן מיר געהאַלפֿן באַקאַנטע לערערינס און שילערס, באַזונדערס טאַלניעווּאַ יעקאַטערינאַ אַבראַמאָווּנאַ און טערעכאָווּאַ אַננאַ יעוסייעווּנאַ. אין משך פֿון די חדשים האָב איך זיך געווּאַלגערט פֿון אָרט צו אָרט — ווו געטאָגט, ניט געענטפֿערט. צום סוף האָט מיך באַהאַלטן בײַ זיך די לערערין טימאָפֿייעווּאַ אַלעקסאַנדראַ סטעפּאַנאָוונאַ, מיט וועמען כ׳האָב צוזאַמען געלערנט אין משך פֿון צוויי יאָר אין דער יענקאָווער שולע. כ׳האָב געווויזן בײַ איר אינעם דאָרף באָבינצי, אין אַ קליין הײַזל, אין וועלכן ס׳האָבן געווויזן די מוטער פֿון אַלעקסאַנדראַ סטעפּאַנאָוונאַ — דאָמנאַ אַרסענטיעוונאַ און די פֿאַרהייראָטע שוועסטער מיט אירע צוויי קינדער. אַלעמען האָט זיי געדראָט אַ טויטגעפֿאָר, אָבער טימאָפֿייעווּנאַ האָט מוטיק מיר געהאָלפֿן זיך אויסבאַהאַלטן פֿון די דײַטשן. זיי האָבן מיך באַהאַלטן פֿון פֿרעמדע אויגן אונטער קישנס, אויפֿן אויוון...

אָבער אינעם דאָרף האָבן זיך באַזעצט דײַטשן און כ׳האָב מער ניט געקאָנט בלײַבן אין באָבינצי. אַלעקסאַנדראַ סטעפּאַנאָוונאַ האָט מיך אײַנגעאָרדנט בײַ איר מומען, יעקאַטערינאַ יעפֿימאָוונאַ קסיאַנדזאָווּאַ, וועלכע האָט געווויזן אין אַ דערבײַקן דאָרף צוזאַמען מיט איר טאָכטער נינאַ, אַ סטודענטין פֿונעם סמאָלענסקער פּעדאַינסטיטוט. די קסיאַנדזאָווס האָבן באַהאַלטן בײַ זיך אויך די יידישקע סאָראַ בעניאַמינאָוונאַ ווינץ, נינאס אַ חברטע פֿון אינסטיטוט. זיי האָבן געווויזן אין דער שולע, ווו יע. יע. קסיאַנדזאָווּאַ איז אַ מאָל געווען לערערין. אונטער דער שולע האָבן מיר געמאַכט אַן אונטערערדישן קאָרידאָר און זיך באַהאַלטן דאָרט מיט סאָראַן. זעקס חדשים האָב איך געלעבט אויף אַזאַ אופֿן: אַ מאָל בײַ די טימאָפֿייעווס, אַ מאָל בײַ די קסיאַנדזאָווס. טייל מאָל האָב איך געבעטן אויף זיך דעם טויט. מיר האָט זיך געדוכט, אַז מײַן לאָגע איז האָפֿענונגלאָז. אָבער מײַנע פֿרײַנד די טימאָפֿייעווס און קסיאַנדזאָווס האָבן אונטערגעהאַלטן מײַן מוט און מײַן חשק צום לעבן. זיי האָבן אויך אַ סך מאָל געהאָלפֿן די אַרטיקע פּאַרטיזאַנער. די עלטערע פֿרוי יעקאַטערינאַ יעפֿימאָוונאַ קסיאַנדזאָווּאַ איז מסוגל געווען גאָנצע נעכט אָפּצושטיין אויף דער וואַך און אָפּהיטן דעם שלאָף פֿון אַ פּאַרטיזאַן.

דעם 8טן מײַ 1942 בין איך מיט סאָראַן אַוועק אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער. דאָרט

גבֿית־עדות פֿון אַננאַ יעפֿימאָוונאַ כאַראַם.
צוגעגרייט צום דרוק — איליאַ ערענבורג.

האָב איך זיך געטראָפֿן מיט באַקאַנטע מענטשן: דעם סעקרעטאַר פֿון קאָספּליאַנסקער ראַיקאָם ווקפּ (ב) (ראַיאָן־קאָמיטעט פֿון דער ווייסרוסישער קאָמוניסטישער פּאַרטיי — רעד.) וואָלקאָוו, וועלכער איז געווען קאָמאַנדיר פֿונעם אָטריאַד, און דעם פֿאַרוואַלטער פֿונעם ראַיאָנעם אָפּטייל פֿאַר פֿאָלקסבילדונג גאָלדניעוו — קאָמיסאַר פֿונעם אָטריאַד. אין אַ געוויסער צייט אַרום זענען געקומען אין אָטריאַד קסיאָנדזאָווא און איר טאָכטער. פֿון דעם פּאַרטיזאַנישן אָטריאַד האָט מען מיך אָפּגעשיקט אין טיפֿן הינטערלאַנד.

באַלד נאָך דעם, ווי מ׳האָט די דייטשן אַרויסגעטריבן פֿון סמאָלענסקער געגנט, האָב איך באַקומען די מעגלעכקייט אַרומצוגעמען די פּרעכטיקע רוסישע פֿרויען, וואָס האָבן מיר געראַטעוועט דאָס לעבן.

דער בוכהאַלטער זירטשענקאָ

זיבן יידישע משפחות פֿון דער שטאָט אַרדושאָניקידזע, סטאַלינער געגנט, האָבן ניט באָויזן זיך צו עוואַקויִרן. די פּליטים זענען אַוועק אינעם דאָרף בלאָגאָדאַטנאָיע, גולאַיפּאָל־סקער דאָרפֿסאָוועט, דניעפּראָפּעטראָווסקער געגנט.

פֿאַר אויסבאַהאַלטן יידן האָבן די דייטשן דערשאָסן. וועגן דעם האָט געווויסט דער בוכהאַלטער פֿונעם קאָלכאָז, פּאָוועל סערגייעוויטש זירטשענקאָ. פֿון דעסטוועגן האָט ער ניט אויסגעגעבן די יידן צו די דייטשן. יידן האָבן געָארבעט אין קאָלכאָז, און דעם 22סטן נאָוועמבער 1943, צוזאַמען מיט אַלע אינווויינערס פֿונעם דאָרף, זענען זיי באַפֿרייט געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי.

אָזוי אַרום האָבן זיך געראַטעוועט די משפחות: טרייבערג, נוכימאָוויטש, באַבסקי, קוסקאָווסקי, גאָנטאָוו, פּערעסעדסקי, שאַביס — בסך הכל דרייסיק פּערזאָן.

צוגעגרייט צום דרוק — איליע ערענבורג.

די דערציילונג פֿון פ.מ. גאָנטאָוואַ

אין אָקטאָבער 1941 האָב איך געווויינט מיט די קינדער אין יענאַקיִעוו. מיין מאַן איז געווען אין דער רויטער אַרמיי. וועז די דיַיטשן זענען צוגעקומען צו אונדזער שטאָט, בין איך מיט די קינדער אַוועקגעפֿאָרן אין ראָסטאָווער געגנט. דאָרט זענען מיר געווען ביז יוני 1942. אָבער דעמאָלט זענען די דיַיטשן אַריַין אויך אַהין, און דאָס דאָרף, ווו מיר האָבן געווויינט, האָט זיך געפֿונען אין צענטער פֿון די שלאַכטן. צוזאַמען מיט עטלעכע יידישע משפּחות זענען מיר אַוועק אין סטעפּ. אונדז האָט זיך אַיינגעגעבן אויסצוהאַלטן, אַז מיר זענען יידן. אויף פֿורן האָבן מיר געוואַנדערט פֿון דאָרף צו דאָרף, און אונטער אַ כּסדרדיקער טויטגעפֿאָר האָבן מיר דורכגעלעבט ביז האָרבסט. צו יענער צַיַיט זענען מיר געווען ניט ווַיַיט פֿונעם דאָרף בלאָגאָדאַטנאָיע, ווו איינע פֿון אונדזערע פֿרויען האָט געהאָט אַ באַקאַנטן וועטערינאַר־פּעלדשער ג. י. וואָלקאָזוב. ער האָט זי זייער וואַרעם אויפֿגענומען און געהאָלפֿן פֿאַר אונדז אָלעמען צו געפֿינען ווויינונגען און אַרבעט. אַ גרויסע הילף האָט אונדז אַרויסגע־ווויזן דער בוכהאַלטער פֿונעם קאָלכאָז פּ. ס. זירטשענקאָ. מיר האָבן אים אָלץ דערציילט, און ער, ריזיקירנדיק מיטן לעבן, האָט אונדז געהאָלפֿן זיך אַיינאַרדענען.

אין בלאָגאָדאַטנאָיע האָבן מיר טאָקע זיך דערוואַרט יענעם גליקלעכן טאָג, וועז די דיַיטשישע אויסוווּרפֿן זענען אָפּגעטראָטן אונטער די קלעפּ פֿון דער רויטער אַרמיי.

צוגעגרייט צום דרוק — נ. מונבליט.

איינער האָט זיך געראַטעוועט

דעם 2טן נאָוועמבער 1941 האָבן די דײַטשן זיך אַרײַנגעריסן קיין סימפֿעראָפּאָל. אָלע זענען זיי געווען פֿריש אָפּגעגאָלט און ריין אָנגעטאָן, ווי זיי וואָלטן געקומען פֿון אַ מילי־טערישן פֿאָראָד, און ניט פֿון פּערעקאָפּ. דאָס זענען געווען דײַטשן צום אויספֿײַנען זיך, כּדי פּסיכיש צו ווירקן אויף די סאָוועטישע מענטשן — אַ מיליטעריש טייל, וואָס איז איבערגעוואָרפֿן געוואָרן קיין קרים פֿונעם דײַטשישן הינטערלאַנד. אָלע לאָדנס זענען גע־וואָרן פֿאַרהעמערט, מ׳האָט פֿאַרשלאָסן טיר־און־טויער אין די הייף און אין די הײַזער. ערשט אין דער צווייטער העלפֿט טאָג האָט די אומרויקייט באַווײַגן עטלעכע מענטשן אַרויס־צוגיין פֿון די שטובן. אויף די ראָגן פֿון די גאָסן און אויף די פּלעצער האָבן זיך אָנגעהויבן באַוויזן קליינע גרופּעס שטאָטישע אײַנווינערס. צווישן זיי איז געווען יעווסיי יעפֿימאָ־ווי׳טש גאָפֿשטיין, אַן אָלטער תּושב, אַ געבוירענער אין סימפֿעראָפּאָל, אַן עקאָנאָמיסט אינעם סיסטעם פֿונעם נאָציאָנאָלן קאָמיסאַריאָט פֿון דער קאָמונאָלער ווירטשאַפֿט, אַ זעכציק־יאָריקער מאַן. גאָפֿשטיינס זון, אַ פּלוֹיער, דרײַ מאָל אַרדנטרעגער, האָט זיך געפֿונען אויפֿן פֿראָנט, און זײַן פֿרוי, אַ פּראָפֿעסאָר, אַ רוסישע לויט דער נאָציאָנאָליטעט, וואָס האָט געווויינט אין סימפֿעראָפּאָל צוזאַמען מיט אירע צוויי מיידלעך, האָט נאָך אין אויגוסט זיך עוואָקויִרט פֿון קרים. זי האָט געפֿועלט בײַ איר שוויגער, די פֿרוי פֿון יעווסיי יעפֿימאָוויטש, אַרויסצופֿאָרן מיט איר און מיט די אייניקלעך. דער אָלטער גאָפֿשטיין איז געבליבן אין סימפֿעראָפּאָל אַליין, אָבער ביזן אָנקום פֿון די דײַטשן האָט ער זיך ניט געפֿילט איינזאָם. אין סימפֿעראָפּאָל זענען געבליבן זײַן עלטערע שוועסטער, אַ כעמיקערין מיט הויכער בילדונג, וואָס האָט געאַרבעט אין אייַנער פֿון די שטאָטישע לאָבאָראַטאָריעס, און זײַנע לאַנגיאָריקע פֿרײַנד פֿון פֿאָרשיי־דענע נאָציאָנאָליטעטן. גאָפֿשטיין איז אַרויסגעגאַנגען אין גאַס, אַ דערדריקטער פֿונעם באַוווּסטזײַן, אַז דער שׂונא האָט זיך אַרײַנגעריסן אין דעם בליענדיקן און פֿרוכפּערדיקן קרים. ער דערציילט:

„דער טאָג איז דאָן געווען אַ זוניקער, דאָס וועטער איז נאָך ניט געווען האַרבסטיק, נאָר פֿשוט קאַלטלעך. כ׳בין געגאַנגען איבער די צענטראַלע גאַסן און אַרײַן אין פּושקינסקע. דאָרט, לעבן טעאַטער, איז אין אַ העלרויט רעמל געהאָנגען דער ערשטער באַפֿעל אין דרײַ שפּראָכן: רוסיש, אוקראַיִניש און דײַטש. עטלעכע צענדלינגער מענטשן האָבן זיך געזאַמלט אַרום דעם באַפֿעל, און עמעצער האָט אים געלייענט הויך מיט אַ קלינגענדיקער שטימע. ער האָט געלייענט קלאָר, און אויב ניט אַלץ, אָבער דעם אַלגעמיינעם זין פֿונעם באַפֿעל האָב איך אויפֿגעכאַפּט. אַ שרעקלעכער, דערשיטערנדיקער אײַנדרוק. ווי מע וואָלט אונדזער פֿרײַערדיק סאָוועטיש לעבן אָפּגעהאַקט מיט אַ האַק. די באַפֿעלקערונג פֿון סימפֿעראָפּאָל איז געווען אַ פֿילנאַציאָנאַלע. די מענטשן האָבן געלעבט צווישן זיך ברודערלעך, פֿרײַנד־שאַפֿטלעך. אַ העלפֿט פֿונעם באַפֿעל האָט געריידט וועגן ייִדן. עס איז ניט באַנוצט געוואָרן

גבֿית־עדות פֿון יעווסיי יעפֿימאָוויטש גאָפֿשטיין.
ליטעראַריש באַאַרבעטונג — ל. סייפּולינאַ.

דאָס וואָרט ‚יעוורעי'. אויף אַלע אופֿנים האָט מען דעקלינירט דאָס וואָרט ‚זשיד'. דאָרט איז געווען געמאַלדן, אַז דאָס פֿאַרשיטן די גריבער, אָפֿרוימען די רוסישע און דײַטשישע מתים, צונעמען דאָס מיסט און אַלע אַנדערע אומריינקייטן דאָרפֿן די ‚זשידעס'. די פֿליכט צו ברענגען די ייִדישע באַפֿעלקערונג צו די דאָזיקע אַרבעטן איז אַרויפֿגעלייגט געווארן אויף די סטאַראָסטעס, וואָס זענען געווארן באַשטימט דורך דער דײַטשישער קאָמאַנדאַפֿט און טיילווײַז געווארן אויסגעווײַלט דורך דער באַפֿעלקערונג. איך האָב אויפֿגעהערט זיך אײַנצוהערן און זיך אײַנגעקוקט אין די פּנימער פֿון המון. ער איז געווען אַ געמישטער. דאָרט זענען געווען אַרמענער, טאַטאַרן, ייִדן און רוסן. איך בין זיך ניט טועה, איך געדענק זייער גוט — אויף קיין איין פּנים האָב איך ניט אויפֿגעכאַפּט קיין באַגיטיקונג פֿונעם דײַטשישן באַפֿעל. די מענטשן זענען געשטאַנען מיט אַראָפּגעלאָזענע קעפּ. זיי האָבן שוויגנדיק געהערט און שוויגנדיק זענען זיי זיך פֿונאַנדערגעגאַנגען אין פֿאַרשיידענע זײַטן".

אין די קומענדיקע טעג האָבן די דײַטשישע באַפֿעלן זיך אַ שאָט געטאָן אויף די שטאָט־אײַנוווינערס אייגער נאָכן אַנדערן:

„1. די ייִדן און די קרימטשאַקעס דאַרפֿן זיך מעלדן אויף רעגיסטראַציע. פֿאַר ניט אויספֿירן — דערשיסן.

2. די זעלביקע: אַנטאָן אָפּצייכן־בענדער און זעקסעקיקע שטערן. פֿאַר ניט אויספֿירן — דערשיסן.

3. רוסן, טאַטאַרן און אַנדערע אײַנווינערס פֿון שטאָט דאַרפֿן זיך מעלדן אויף רעגיסטראַציע. פֿאַר ניט אויספֿירן — דערשיסן.

4. פֿון 5 אַ זייגער אין אָוונט איז פֿאַרבאָטן צו גיין איבער די גאַסן. פֿאַר ניט אויספֿירן — דערשיסן".

סימפֿעראָפּאָל איז פֿאַרוואַנדלט געווארן אין אַ כסדרדיקן גיהנום און אין אַן עקלדיקן שעכטהויז פֿאַר מענטשן. דעם 9טן דעצעמבער 1941 האָבן די דײַטשן אויסגעראָטן די עלטסטע באַפֿעלקערונג פֿון קרים — די קרימטשאַקעס. דעם 11טן, 12טן און 13טן דעצעמבער האָבן זיי דערשאָסן אַלע ייִדן. די דײַטשן האָבן רעגיסטרירט אין סימפֿעראָפּאָל 14 טויזנט ייִדן, אַרײַנגערעכנט אין דער צאָל אַנדערטהאַלבן טויזנט קרימטשאַקעס. דאָס איז ניט געווען די פֿרײַערדיקע פֿאַרמלחמהדיקע ייִדישע באַפֿעלקערונג פֿון שטאָט. בעת דער מלחמה האָט אַ גרויסער טייל פֿון די ייִדן זיך עוואַקויִרט פֿון סימפֿעראָפּאָל צוזאַמען מיט די אינסטיטוציעס און אונטערנעמונגען, און אַנדערע אויף אַן אינדיווידועלן אופֿן. אָבער דערפֿאַר זענען געקומען אַהער ייִדן, וואָס זענען אַנטלאָפֿן פֿון כערסאָן, דניעפּראָפּעטראָווסק. קיין סימפֿעראָפּאָל האָט אויך אַ שטראָם געטאָן די באַפֿעלקערונג פֿון די ייִדישע דערפֿער אין די פֿרײַדאָרפֿער און לאַרינדאָרפֿער ראַיאָנען און אויך פֿון יעוופּאַטאָריע. דאָ, אין דער געדיכטענישׂ פֿון דער גרויסער ייִדישער קהילה, האָבן די מענטשן געהאָפֿט צו געפֿינען זייער רעטונג, זיי האָבן אָבער געפֿונען דאָ דעם טויט. די קרימטשאַקעס האָבן די היטלעריסטן אויסגעהרגעט דעם 9טן נאָוועמבער, און אין אַ טאָג אַרום האָבן זיי אין פֿאַרשיידענע ערטער און אויף פֿאַרשיידאַרטיקע אופֿנים אָנגעהויבן צו פֿאַרניכטן אויך די ייִדן. זייערע טויטגעשרייען האָט מען גהערט אין סימפֿעראָפּאָל און אין דער אומגעגנט אין משך פֿון דרײַ מעת־לעת. וו. דאָווידאָוו, אַ רוסישער אַרבעטער פֿונעם סימפֿעראָפּאָלער מעכאַנישן זאָוואָד, דערציילט:

„איך האָב געווויינט אויף פּושקינסקע נומער 78, ניט ווײַט פֿונעם סטאַדיאָן. דורכן

פֿענצטער פֿונעם צווייטשטאָקיקן הויז האָב איך אַלץ געזען. פֿון באַלד אין דער פֿרי האָבן געצויגן צום פֿלאָץ טויזנטער משפחות. די גאָסן סאָניטאַרנע, גאַגאָל, פּושקינסקע און קאָאָפּע־ראַטיוונע, דורך וועלכע מ׳האָט געטריבן די אומגליקלעכע, זענען געווען אַרומגערינגלט פֿון עסעס. די דיַטשן זענען ניט געווען זיכער, אז אַלע יידן זענען געקומען. דערפֿאַר האָבן זיי אַנגעהויבן מאַכן אָבלאָווע אין שטאָט. באַוונדערס שטאַרק האָבן זיי געזוכט אין טאָטא־רישן ראַיאָן סוברע, בײַם קאָנסערוון־זאָוואָד אויף דער גאָס קאַרל מאַרקס. אָ סך אַרבעטער האָבן באַהאַלטן בײַ זיך יידישע קינדער און קראַנקע פֿונעם שפּיטאָל. די געכאָפּטע האָבן די דיַטשישע סאָלדאָטן געשלאָגן מיט די פּריקלאָדן פֿון זייערע ביקסן און געטראָטן מיט די פֿיס. קעגן אָוונט זענען טויזנטער יידן געווארן אַרײַנגעטריבן אינעם ראַיאָן פֿון גרויסן שטאָטישן גאָרטן. אין גאָרטן איז געווען אָ ליכטיקע אילומינאַציע און ס׳האָט געשפּילט מוזיק. די דיַטשישע אָפּיצירן און סאָלדאָטן האָבן זיך געווילט. אַרום צען אָ זייגער זענען די דיַטשן צוגעטראָטן צו דער שוידערלעכער שחיטה. די אַלטע־לײַט האָט מען אויסגעטיילט אין אָ באַוונדערער גרופּע: זיי האָט מען אויפֿגעהאָנגען אויף די באַלקאָנען פֿון די דער־בייַקע גאָסן — לענינסקע, סאָלגיאַרנע, קיראָווסקע און אין פּאָסטגעסל. די איבעריקע האָט מען אָוועקגעפֿירט צו די טיפֿע גריבער לעבן דער ניַיער באָד און דאָרט האָט מען זיי דער־שאָסן פֿון אויטאָמאָטן. אין יענער נאַכט האָבן די דיַטשן דערהרגעט דעם וועלטבאַרימטן פּסיכיאָטער, דעם ייִד באַלאָבאַן, און דעם פֿאַרדינסטפֿולן אַרטיסט פֿון דער רעפּובליק, דעם ייִד סמאָלענסקי. די אײַנוווינערס פֿון יענעם ראַיאָן האָבן מיר שפּעטער דערציילט, ווי אַזוי די דיַטשן האָבן געווארפֿן קינדער לעבעדיקערהייט אין די גריבער, ווי אַזוי זיי האָבן בײַ מיידלעך אָפּגעשניטן די בריסטן".

דער חבֿר דאָווידאָוו ענדיקט זײַן דערציילונג מיט די ווערטער: „אין סימפֿעראָפּאָל איז קיין איין ייִד ניט געבליבן". דאָווידאָוו האָט געמאַכט אָ טעות. איינער האָט זיך גערא־טעוועט. פֿון פֿערצן טויזנט יידן איז געבליבן איינער. דאָס איז יעווסיי יעפֿימאָוויטש גאָפּ־שטיין, וואָס האָט אויף דער פּושקין־גאָס געהערט דעם ערשטן דיַטשישן באָפֿעל. גאָפּשטיין האָט שוין מער ניט געלייענט די דיַטשישע באָפֿעלן. ער האָט באַשלאָסן זיי זיך ניט אונטער־צוווארפֿן. אָבער באַהאַלטן זיך פֿון די בייזע קלאָגנגן, וואָס האָבן זיך דערטראָגן פֿון אומע־טום, איז ניט מעגלעך געווען. אָט זענען פֿינף וואַריאַנטן פֿון די דאָזיקע קלאָגנגן:

1. די יידישע באָפֿעלקערונג וועט ווערן געשיקט ווי אָ פֿאָרהאָנג פֿאָר דער דיַטשי־שער אַרמיי אין דער אָפּענסיווע אויף סעוואָסטאָפּאָל.
2. די יידן וועט מען אָפּשיקן אויף אַרבעט אין בעסאַראַביע.
3. מ׳וועט זיי שיקן אויף לאַנדווירטשאָפּטלעכע אַרבעטן אין די פֿרײַדאָרפֿער און לאַרינדאָרפֿער ראַיאָנען, ווו ס׳איז נאָך ניט פֿאַרזייט געווארן די ווינטער־תּבֿואה.
4. אַלע יידן וועט מען אַרויסשיקן קיין ססער, הינטער דער פֿראָנטליניע.

און צום סוף:

5. אַלע וועלן ווערן אויסגעראָטן.

אין דעם לעצטן האָט ניט געקאָנט גלייבן קיין איין סאָוועטישער בירגער. גאָפּשטיינס שוועסטער איז אומגעקומען, ווען זי איז געקומען אויפֿן רעגיסטראַציע־פּונקט. מ׳האָט אויך דערשאָסן אַלע זײַנע פֿרײַנד פֿון דער יידישער נאַציאָנאַליטעט — פֿון שוואָכע זקנים ביז זייגקינדער אײַנשליסלעך. דערנאָך האָט מען דערהרגעט רוסן פֿון געמישטע חתונות און זייערע קינדער. ס׳האָט זיך אויסגעדוכט, אז אָפּילו די לופֿט האָט זיך געביטן און זי איז

אָנגעזאָפּט מיט גרויל און בלוט. אין יאָנואַר 1942 האָבן זיך אָנגעהויבן מאַסן־אָבלאָוועס. די דייטשן זענען געגאַנגען פֿון גאַס צו גאַס, פֿון הויז צו הויז, פֿון שטוב צו שטוב. ביים אָנהייב פֿון דער רעגיסטראַציע האָבן אַ סך יידן זיך באַהאַלטן בײַ קרובֿים און באַקאַנטע. אָבער אין דעצעמבער 1941 זענען אַלע באַהעלטענישן געווארן אָנטדעקט און די מענטשן האָט מען געכאַפּט ווי חיות אויף אַ געיעג־אָבלאָווע. גאַפֿשטיין האָט געווויגט 28 יאָר אין איין און דעם זעלבן הויז. אין דעם הויף זענען געווען צוואָנציק דירות. די לאָקאָטאָרן זענען באַשטאָנען פֿון רוסן, יידן און טאַטאָרן. קיינער פֿון זיי האָט ניט אויסגעגעבן גאַפֿשטיינען. אַ רוסישע לערערין, אַן אַלטע פֿרײַנדין פֿון דער גאַפֿשטיין־משפּחה, האָט אים באַהאַלטן בײַ זיך אין צימער אין אָן אָנדער הויז. פֿאַר אים גופֿא און פֿאַר זײַן באַשיצערין זענען געקומען שרעקלעכע טעג און נעכט. קיינער אין דער ווינונג

קומען אַהער נאָך די ביכער. נאָך זייער אַוועקגיין האָט די לערערין באַוויזן צו געפֿינען אַ רגע, כדי גאָפֿשטיינען צוריקצופֿירן אין איר צימער, וואָס איז שוין געווען רעווידירט. די פֿרעמדע אינעם הויז האָבן ניט געוווסט, אַז זי האָט נאָך אַ שליסל צום שטעלכל.

גאָפֿשטיין האָט זיך געפֿונען אין זיין באַהעלטעניש 23 חדשים, ביזן 13טן אַפּריל 1944. ער האָט מורא געהאַט, אַז ער וועט אַראָפּ פֿון זיינען. ער האָט געלייענט, געשריבן, דאָס אַלץ האָט ער געמוזט טאָן אַזוי, אַז די שכנים זאָלן ניט הערן. הונגעריק און קאַלט איז געווען דער גאַנצער באַפֿעלקערונג, און באַזונדערס — זיין רעטערין. אירע מאַגערע שפּיזן־זאַפֿאַן האָט זי געדאַרפֿט טיילן אין צווייען. בסך־הכל האָט זי פֿאַרמאָגט — אַ פּוד מעל, אַ פּוד אַנדערטהאַלבן קאַרטאָפֿל, אַ פֿלאַש בוימל, עטלעכע קילאָ גרויפֿן און אַן אָנגעהויבענעם סלאָיק שמאַלץ. דעם דאָזיקן סלאָיק האָט נאָך אין אָנהייב דעצעמבער 1941 געבראַכט גאָפֿ־שטיינען זיינער אַ באַקאַנטער רוסישער סטאַליער. דאָן איז יעווסיי יעפֿימאָוויטש נאָך אַרויסגעגאַנגען אין גאַס און בײַ דער פֿעאָדאָסיער בריק האָט ער באַגעגנט דעם באַקאַנטן סטאַליער. זיי האָבן ניט לאַנג געשמועסט. דער רוסישער סטאַליער האָט געווווסט, ווי הונ־געריק און שווער עס לעבט זיך די יידן בײַ די דײַטשן. ער האָט פּשוט געזאָגט: „כ׳קאָן אײַך מיט עפּעס־וואָס העלפֿן. כ׳האָב געשאָכטן אַ שעפּס און וועל אײַך ברענגען אַ ביסל שמאַלץ״. אין אַוונט האָט ער טאַקע געבראַכט אי פֿלייש, אי שמאַלץ. גאָפֿשטיינען גופֿא האָט ער אויף דער אַלטער דירה שוין ניט געטראָפֿן, האָט ער איבערגעגעבן זיין מתּנה דורך אַנדערע באַקאַנטע זיינע. מיט די דאָזיקע זאַפֿאַסן האָבן געלעבט צוויי מענטשן אין משך פֿון דרײַ חדשים, און דערנאָך האָט די לערערין געטיילט מיט גאָפֿשטיינען איר מאַגערן פּאַיאָק. אַזוי האָט אין סימפֿעראָפּאָל זיך געראָטעוועט איינער פֿון פֿערצן טויזנט יידן.

דער גייסטלעכער גלאַגאָלעוו

דעם 19טן סעפּטעמבער 1941 זענען אין קיעוו אריין די דייטשישע באַנדעס. סאָראַ שרעקלעכע דאָטע! אויף צו מאָרגנס איז מיר אויסגעקומען אַדורכצוגיין דעם קרעש־טשאָטיק. די דאָזיקע גאַס, וואָס איך קען פֿון מײַן קינדהייט, האָט מיר איצט אויסגעזען בייזוויליק־פֿרעמד. לעבן אַ דיי בנינים איז געשטאַנען אַ שטאַרקע דייטשישע וואַך (בײַם פּאָסטאָמט און אַנדערע אינסטיטוציעס). איך בין געווען אַן עדות, ווי אַ דייטש האָט מיט אַ נאַגייקע געשלאָגן אַ בירגער, וואָס האָט געוואָגט צו דערנענטערן זיך צו אַ באַוואָכטן בנין.

דעם 29סטן סעפּטעמבער (ד״ה 9 טעג נאָך דעם, ווי די פֿאַשיסטישע האָרדעס האָבן פֿאַרכאַפּט קיעוו) האָט אויף די ראָגן, אויף די וועגנ און פּאַרקאַנעס זיך באַווײַזן אַ באַפֿעל, אַז „אַלע זשידעס פֿון דער שטאָט קיעוו מוזן זיך מעלדן דעם 29סטן סעפּטעמבער, 8 אַ זייגער אין דער פֿרי אויף דעטיאַראָווסקע־גאַס בײַם יידישן בית־הקברות״.[1]

מ׳האָט געדאַרפֿט מיטנעמען מיט זיך וואַרעמע מלבושים, געלט און ווערטפּולע חפֿצים. דער באַפֿעל האָט געדראָט מיט דערשיסן יעדן אײנעם יידן, וואָס וועט זיך ניט מעלדן און יעדן ניט־יידן, וואָס וועט וואָגן צו באַהאַלטן יידן.

אַ שרעקלעכער אומרו האָט אַרומגענומען ניט בלויז יידן, נאָר אַלע, וואָס האָבן נאָך פֿאַרהיטן אין זיך אַ מענטשלעך געפֿיל.

געפּײַניקטע פֿון מוראדיקע פֿאַרגעפֿילן, זענען די מענטשן אַרײַנגעפֿאַלן אין טיפֿער פֿאַרצווײפֿלונג, אַדער, ווי זיך טרינקנדיקע, האָבן זיי זיך אָנגעכאַפּט אין אַ שטרוי — אַ שוואַכע האָפֿענונג, אַז די יידישע באַפֿעלקערונג וועט ווערן אַרויסגעשיקט ערגעץ־ווו אויסער די גרענעצן פֿון שטאָט (אין דער געגנט, ווו מ׳האָט זיך געדאַרפֿט מעלדן, איז פֿאַראַן אַן אײַזנבאַן־וועג און אַ סטאַציע).

דער געדאַנק וועגן אַן אויפֿגעצווונגענעם גיכן טויט, וועגן טויט פֿון די קרובֿים און נאָענטע, און באַזונדערס פֿון די קליינינקע קינדער, איז געווען אַזוי שוידערלעך, אַז יעדער האָט זיך באַמיט אים אָפּצוהאָלטן פֿון זיך. אין אַלע עקן שטאָט איז געשטאַנען דאָס געמאָלטע פֿון טויטשטרעק. די שרעקלעכע נאָכט האָט זיך געביטן אויף אַ נאָך מער שרעקלעכן פֿרי־מאָרגן. צענדליגער טויזנטער יידן האָבן זיך געצויגן אין אַן אומענדלעכן שטראָם צום באַשטימטן פּלאַץ. אין דעם דאָזיקן מענטשלעכן ים זענען געווען פֿאַרטראָטן אַלע גענע־ראַציעס: בלי־ענדיקע, געזונטע בחורים און מיידלעך, קרעפּטיקע מאַנסלייט, געבויגענע זקנים און מוטערס מיט קינדער, אַפֿילו מיט זויגקינדער.

געגאַנגען זענען פּראָפֿעסאָרן, דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, באַאַמטע, האַנטווערקער, אר־

גבֿית־עדות פֿון י. מינקינא־יענאריטשעווא.
צוגעגרייט צום דרוק — ר. קאַוונאַטאַר.

---

1 זע דעם צווייטן וואַריאַנט פֿון דער באַקאַנטמאַכונג אויף ז׳ 23.

בעטער. די מאַסן זענען אָנגעשוווּמען פֿון אַלע עקן שטאָט. אַ ים פֿון קאָפּ, צעגדלינגער טויזנטער פּאָק און טשעמאָדאַנעס. די גאַס איז געווען רוישיק ווי נאָך קיין מאָל, אָבער אין דער זעלבער צייט האָט זי געוואָרגן אַ קאָלטע טויטשרעק.

אין דער פֿרי דעם 29סטן זענען מיינע קרובֿים אַרויס אין וועג (דעם לעצטן !). איך האָב זיי באַגלייט עטלעכע קוואַרטאַלן, און שפּעטער, נאָך דעם ווי זיי האָבן מיך צוגערעדט, בין איך אַוועק דערוויסן זיך, צי אויף מיר מיטן טעכטערל איז חל די רעגיסטראַציע. מיין מאַן איז געווען אַ רוס. מיר האָבן אָפּגערעדט מיט די קרובֿים, אַז זיי וועלן וואַרטן אויף מיר אין איינעם פֿון די סקווערן לעבן דער דאַראָגאָשיצקער גאַס.

כ׳בין אַרײַן אין פֿאַרשיידענע אַמטן מיטן ציל צו דערשלאָגן זיך אַ דערלויבעניש צו ווויינען אין קיִעוו ווי אַ פֿרוי פֿון אַ רוס, און אויך כּדי צו דערוויסן זיך, ווּהין מע פֿירט די יִידן. פֿאַרשטייט זיך, אַז קיין „דערלויבעניש" האָב איך ניט באַקומען און כ׳האָב אויך זיך גאָרניט ניט דערוווּסט. אומעטום האָבן די דיִטשן מיט דראָענדיקע פֿינצטערע פּנימער געענטפֿערט: „גייט צום בית־הקבֿרות".

מיין צעניאָריקע טאָכטער אירַא האָב איך אַוועקגעפֿירט צו דער באָבען (מיין מאַנס מוטער), אַהין האָב איך אויך געבראַכט אַ טייל פֿון מיינע זאַכן.

אין דעם זעלביקן 29סטן, אָרום 5 אַ זייגער נאָך מיטאָג, בין איך אַוועק צום יִידישן בית־עולם. אינעם סקווערל, אויפֿן אָפּגערעדטן אָרט, האָב איך קיינעם שוין ניט געטראָפֿן; זיי זענען אַוועק אויף אייביק. גיין אַהיים האָב איך ניט געקאָנט. כ׳בין אַוועק צו מיין מאַנס קרובֿים און האָב זיך באַהאַלטן אַ וואָך צייט אין אַ קעמערל הינטערן האַלק.

זייער שנעל איז געוואָרן באַווווּסט, אַז אין באָבי יאָר האָט מען דעם 29סטן און אין די ווייטערדיקע טעג בעסטיאַליש דערהרגעט מער ווי 70 טויזנט יִידן.[2]

מיין מאַנס קרובֿים האָבן זיך געוועגדט נאָך אַן עצה צו דער משפּחה פֿונעם גייסטלעכן אַלעקסיי אַלעקסאַנדראָוויטש גלאַגאָלעוו. אַ. גלאַגאָלעוו איז אַ זון פֿון דעם באָווווּסטן פּראָפֿעסאָר־העברעיִסט אין דער קיִעווער גייסטלעכער אַקאַדעמיע אַלעקסאַנדער אַלעקסאַנדראָוויטש גלאַגאָלעוו, דער פֿריִערדיקער נאַסטאַיאַטעל פֿון דער צערקווע ניקאָלאַ דאָברי אויף פּאָדאָל. פּראָפֿעסאָר גלאַגאָלעוו איז אין זײַנער צייט אַרויסגעטראָטן אויפֿן בייליס־פּראָצעס מיט באָווייזן, אַז עס זענען ניט פֿאָראַן קיין ריטועלע מאָרדן, און ער האָט פֿאָרטיי־דיקט בייליסן.

פֿאָטער אַלעקסיי איז אַוועק זיך באַמיִען פֿאַר מיר צו פּראָפֿעסאָר אַגלאַבלין, וועלכער איז דאָן געווען דער שטאָטהויפּט.

אַגלאַבלין האָט געקענט אונדזער משפּחה. ער האָט זיך געוועגדט מיט דעם ענין צום דיִטשישן קאָמענדאַנט. פֿונעם קאָמענדאַנט איז אַגלאַבלין אַרויסגעקומען אַ פֿאַרזאָרגטער און אַ בלייכער. דער קאָמענדאַנט האָט אים אויפֿמערקזאָם געמאַכט, אַז די יִידישע פּראָגע געהערט אויסשליסלעך צו דער קאָמפּעטענץ פֿון די דיִטשן און זיי לייגן זיך, ווי זיי איז באָקוועם. מיין לאַגע איז געווען אַן אויסוועגלאָזע. באַהאַלטן זיך בײַ די קרובֿים פֿונעם מאַן — האָט געהייסן אויסשטעלן זיי אויף אַ טויטגעפֿאָר. דער פֿרוי פֿונעם גייסט־לעכן אַלעקסיי גלאַגאָלעוו — טאַטיאַנאַ פּאָוולאָוונאַ גלאַגאָלעוואַ — איז אײַנגעפֿאַלן אַ דרייסטער געדאַנק: אַוועקגעבן איר פּאַספּאָרט און איר טויף־מעטריקע מיר, איזאַבעלאַ

2 זע באָמ׳ צו ז׳ 23.

נאָמאָונג יעגאַריטשעווּאַ־מינקין. מיט די דאָזיקע דאָקומענטן האָט מען מיר געראָטן אַוועקצופֿאָרן אין אַ דאָרף צו באַקאַנטע פּויערים.

ט. פּ. גלאַגאָלעווּאַ איז אַליין געבליבן אַן דאָקומענטן אין אַזאַ אומרויקער צייט און דערמיט האָט זי זיך אויסגעשטעלט אויף אַ גרויסער געפֿאָר.

אַחוץ דעם האָט מען אויפֿן פּאַספּאָרט אַנשטאָט דער פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון ט. פּ. גלאַגאָלעווּאַ געדאָרפֿט אַרייַנשטעלן מײַן פֿאָטאָגראַפֿיע. צום גליק איז דאָס לייכט געווען אַדורכצופֿירן דערפֿאָר, ווײַל דער פּאַספּאָרט איז געווען אָפּגעברענט בײַ די ברענן און פֿאַרגאָסן מיט וואָסער בײַם לעשן אַ שרפֿה אין דער ווינונג פֿון די גלאַגאָלעווס. דער שטעמפּל אויף אים איז געווען ניט קלאָר און צעשוווּמען. די פּראָצעדור פֿון בייַטן די פֿאָטאָגראַפֿיע איז געלונגען. פֿאַר נאָכט פֿונעם זעלביקן טאָג בין איך מיט גלאַגאָלעווּאָס דאָקומענטן אַוועק אין דער פֿאָרשטאָט סטאָלינקע (דעמייעווקע), און פֿון דאָרט ווײַטער אין דאָרף זלאָדיעווקע (איצט אוקראַינקע). בײַ באַקאַנטע פּויערים אין דעם דאָרף האָב איך געווויינט 8 חדשים א״נ ט. פּ. גלאַגאָלעווּאַ.

די געסטאַפּא־לײַט, וואָס האָבן ענגישטערט אין די ווינונגען, האָבן שיר ניט אַרעסטירט ט. פּ. גלאַגאָלעווּאַ ווי אַ פֿאַרדעכטיקטע פּערזאָן אַן דאָקומענטן. ס׳האָט זיך קוים אײַנגעגעבן זי אָפּצוראַטעווען מיט דער הילף פֿון עדות־דערקלערונגען.

ווי איך האָב שוין געזאָגט, בין איך אין זלאָדיעווקע געווען ניט לאַנג. די דאָרפֿישע מאָכט האָט געגומען קוקן אויף מיר מיט אַ געוויסן חשד. געשען איז דאָס, ווײַל ס׳האָבן אַנגעהויבן באַווײַזן זיך פֿאַרטיאַנער, און אַלע „פֿרעמדע״ האָבן אויסגעזען פֿאַרדעכטיק. געענדיקט האָט זיך עס דערמיט, אַז מ׳האָט מיך אַרויסגערופֿן אין דער דאָרף־פֿאַרוואָלטונג, כּדי פֿעסטצושטעלן, ווער איך בין. וועג כ׳האָב זיך ווי ס׳איז אַרויסגעפֿלאַנטערט פֿון דער צרה, בין איך אַנטלאָפֿן קיין קיִעוו. דעם 29סטן נאָוועמבער שפּעט אין אָוונט בין איך אַנגעקומען צו די גלאַגאָלעווס. פֿון דאָן אַן האָב איך, און אַ ביסל שפּעטער אויך מײַן 10־יאָריקע טאָכטער אירַא, זיך באָזעצט בײַ דער פֿאַמיליע פֿונעם גײַסטלעכן גלאַגאָלעוו ווי קרובֿים. אין משך פֿון צוויי יאָר זענען מיר פֿון זיי אין ערגעץ ניט אָוועקגעגאַנגען און אומעטום האָבן מיר געוואָנדערט צוזאַמען מיט זיי.

מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין גלאַגאָלעווס ווינונג אויפֿן גלאָקן־טורעם פֿון דער צערק־ווע. די אויפֿגאַבע איז געווען זייער אַ שווערע, ווײַל כ׳האָב געמוזט זיך באַהאַלטן ניט בלויז ווי אַ יידישקע, נאָר אויך ווי אַ פֿרוי, וואָס איז לויט איר עלטער אונטערגעוואָרפֿן דער מאָביליזאַציע צו פֿאַרשיידענע אַרבעטן, אײַנשליסלעך אַרויסגעשיקט צו ווערן קיין דײַטש־לאַנד. אין שטאָט האָבן אַ סך מענטשן מיך געקענט און זיי זענען עלול געווען מיר אויס־צוגעבן אָפּילו ניט אויסן זײַענדיק.

אַחוץ מיר מיט מײַן טאָכטער האָבן די גלאַגאָלעווס געהאָלפֿן נאָך עטלעכע יידן. צווישן זיי זענען געווען טאָטיאַנאַ דאָווידאָוונאַ שעווּעליאָווּאַ און איר מוטער יעוגעניאַ אָקימאָוונאַ שעווּעליאָווּאַ. די 28־יאָריקע ט. ד. שעווּעליאָווּאַ איז געווען די פֿרוי פֿונעם אוקראַינער ד. ל. פּאַסיטשני. זיי האָבן געווויינט אין אַ גרויס הויז אויף סאָקסאַגאַנסקע 63.

ווען ד. ל. פּאַסיטשני האָט זיך דערוווּסט וועגן דעם באָפֿעל פֿונעם 28סטן סעפּטעמבער 1941, האָט ער פֿאַרשטאַנען, אַז דאָ איז פֿאַרבאָרגן עפּעס ניט קיין גוטע זאַך. ער האָט פֿאַרשלאָסן די פֿרוי און די שוויגער אין דער ווינונג און אַליין איז ער אַוועק „אויס־שפּיאָנירן״.

אין דער באַשטימטער צייט איז ער אַוועק צוזאַמען מיט די יידן קיין לוקיאַנאָווקע און אין זײַנע אויספֿרעגענישן איז ער אַוועק אַזוי וויַט, אַז מ׳האָט אים פֿאַרהאַלטן און ער אַליין איז שיר ניט אומגעקומען צוזאַמען מיט די יידן (ס׳זענען געווען פֿאַלן, אַז צווישן די יידן זענען אומגעקומען אויך ניט־יידן). קוים מיט צרות האָט זיך אים אײַנגעגעבן זיך אַרויסצורײַסן פֿון דאָרט. ס׳איז קלאָר געווען, אַז דאָס אַוועקגיין פֿון ט. ד. און יע. אַ. שוועש־ליאָוו אויפֿן בית־הקבֿרות האָט באַטײַט צו גיין אויף אַ זיכערן טויט. בלײַבן אין דער אײַגענער ווויִנונג איז אויך געווען אומקום. וואָס זשע טוט מען? בעת זײַן וואַנדערן איבער דער שטאָט האָט ד. ל. פֿאָסיטשני באַגעגנט די זינגערין מ. אי. יעגאָריטשעווסַ, מיט וועמען ער האָט אַ מאָל געאַרבעט צוזאַמען. זי האָט אים געראָטן צו וועגדן זיך נאָך אַן עצה צום גײַסטלעכן גלאָגאָלעוו. דער פֿאָטער אַלעקסיי האָט דורכגעאָקערט אַלע פֿאַפּירן פֿון זײַן פֿאַרשטאַרבענעם פֿאָטער, צווישן וועלכע ס׳זענען געווען אַלטע צערקווע־נאָטיצן. דאָרט האָט ער געפֿונען עטלעכע טויפֿשײַנען, וואָס זענען שוין פֿון לאַנג ניט גילטיק געווען און האָבן פֿאַרלוירן יעדן באַטײַט פֿון אַ ציווילן אָקט. אויף אייניעם פֿון די דאָזיקע בלאַנקן איז געווען אַ מעט־ריקע־אויפֿשריפֿט וועגן דער טויפֿונג פֿון „פֿאַלינאַ דאַנילאָוונאַ שעווליאָווא, געבוירן אין יאָר 1913 אין אַ פּראָווינציאַלאָונער רוסישער פֿאַמיליע". אַ הערבמאָרקע פֿאַר אָט דער מעט־ריקע האָט פֿאַסיטשני אַליין באַקומען, ער האָט זי אָפּגעקלעפּט פֿון אַן אַלטן דאָקומענט. מיט דעם דאָזיקן זייער צוויי־פֿלהאַפֿטן דאָקומענט, האָט מען פֿאַלינאַ דאָווידאָוונאַ מיט דער מוטער אָווקגעפֿירט אין געהיים אין אַ צערקווע־הויף און זיי אײַנגעאָרדנט אין אַ קליין הײַזל אויף פּאָקראָווסקע 6, וואָס האָט זיך געפֿונען אין רשות פֿון דער צערקווע־געמײַנדע. אין די אַלע ענינים האָט דער גײַסטלעכער גלאַגאָלעוו באַקומען די אַקטיוע הילף פֿונעם וויסנשאַפֿטלעכן מיטאַרבעטער פֿון דער וויסנשאַפֿט־אַקאַדעמיע אַלעקסאַנדער גריי־גאָריעוויטש גאָרבאָווסקי. ער האָט ניט געוואָלט וויַטער אַרבעטן בײַ די דײַטשן און ער האָט זיך „אײַנגאָרדנט" ווי אַדמיניסטראַטאָר פֿון די צערקווע־געבײַדעס פֿון דער קיִעווער־פֿאַדאַליער פּאָקראָווסקער צערקווע. אין זײַנע „מאַיאָנטקעס" האָט ער באַהאַלטן ניט בלויז יידן, נאָר אויך אַ סך רוסישע יוגנטלעכע, וועמען ס׳האָט געדראָט אַרויסגעשיקט צו ווערן קיין דײַטשלאַנד. אים האָט זיך אָפֿילו אײַנגעגעבן אַרויסצובאַקומען ברויטקאָרטלעך פֿאַר אַלע זײַנע „אײַנווינערס".

בכדי צו ראַטעוונען זיי פֿון אַרויסגעשיקט ווערן קיין דײַטשלאַנד האָט ער באַקומען פֿאַר אַ ריי מענטשן באַשטעטיקונגען, אַז זיי זענען זינגערס, פּאָנאָמאָרן, וועכטערס אאַז״וו. ווען די דײַטשן וואָלטן זיך געכאַפּט, אַז די אַ קליינע און אַרעמע צערקווע פֿאַרמאָגט אַזאַ ריזיקן שטאָט, וואָלט די מחברים פֿון יענע באַשטעטיקונגען גאָרניט געווען וואָס מקנא צו זײַן.

פֿאַסיטשניס משפּחה האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין דעם צערקווע־הײַזל בערך 10 חדשים.

זייער אַ סך מי האָט אָנגעוועגדט די משפּחה גלאָגאָלעוו בײַם ראַטעוועט די משפּחה פֿון ניקאָלײַ גריגאָריעוויטש געראַזיזע.

די דאָזיקע משפּחה פֿון יידישן אָפּשטאַם האָט זיך געשמדט נאָך אין דער צייט פֿון פֿאַר דער רעוואָלוציע. אין די פּאַספּאָרטן האָבן זיי אַלע פֿיגורירט ווי אוקראַינער. נ. ג. געראַזיזע אַליין איז געווען אַ לערער פֿון מאַטעמאַטיק. זײַן פֿרוי ליודמילאַ באָריסאָוונאַ האָט געפֿירט די שטובווירטשאַפֿט. זייער אַדאָפּטירטער זון יוראַ, אַן אויסערגעווייניקער פֿעיִקער און רירעוודיקער 17־יאָריקער בחור, איז געווען אַ סטודענט פֿונעם פּעד.־אינסטיטוט. אויב יוראַן האָט מען, לויט זײַן אויסערלעכן אויסזען, געקאָנט אָננעמען פֿאַר אַן אוקראַינער,

האָבן זײַנע עלטערן אָנגעהערט צום בולט־אויסדריקלעכן ייִדישן טיפּ. דאָס טאָקע האָט זיי אומגעבראַכט.

עטלעכע טעג נאָך די געשעענישן אין באַבי יאָר איז געוואָרן דערקלערט אַן אָלגעמיינע רעגיסטראַציע פֿון אַלע מאַנסלײַט. אויך יורא איז אַוועק זיך רעגיסטרירן. בעת דער רעגיס־ טראַציע איז מען געוואָרן אויפֿמערקזאַם אויף זײַן פֿאַמיליע־נאָמען. מ׳האָט אים געפֿרעגט, צי ער שטאַמט ניט פֿון דײַטשן. דעם בחורס ענטפֿער האָט די דײַטשן ניט צופֿרידנגעשטעלט, און מ׳האָט אים געהייסן ברענגען דעם טאַטן. דער אויסזען פֿון גערמײַזע דעם פֿאָטער האָט תּיכף אַרויסגערופֿן אַ חשד, און ס׳האָט זיך געענדיקט דערמיט, אַז נאָך דעם, ווי מ׳האָט זיי שרעקלעך געשלאָגן, האָט מען דעם טאַטן מיטן זון אַרויסגעפֿירט אויפֿן בית־הקבֿרות. יוראָס חבֿר, וועלכער איז געווען באַקאַנט מיט די גלאַגאָלעווס, האָט וועגן דעם אַלעמען דערציילט די גלאַגאָלעווס נאָך דעמאָלט, ווען מ׳האָט יוראָן געשיקט נאָכן טאַטן. די גלאַ־ גאָלעווס זענען אַוועקגעלאָפֿן אין שולע, ווו גערמײַזע איז געווען לערער, כּדי אַרויסצובאַ־ קומען אַ באַשטעטיקונג, אַז גערמײַזע איז ניט קיין ייִד. ביז וואַנען זיי האָבן אַרויסבאַקומען די נייטיקע פּאַפּירן — איז די טראַגעדיע געווען געענדיקט.

מ׳האָט געדאַרפֿט ראַטעווען כאָטש ליודמילאָן באַריסאָווניאָן. אירע דאָקומענטן זענען פֿאַרפֿאַלן געוואָרן, צוזאַמען מיטן מאַן און מיטן זון. די אומגליקלעכע, דערשלאָגענע פֿרוי און מוטער (זיי האָבן זייער ליב געהאַט דעם אַדאָפּטירטן זון) האָט איבערגעלעבט שרעק־ לעכע טעג. די גלאַגאָלעווס האָבן זי כּסדר באַזוכט, כאָטש פֿריער זענען זיי ניט געווען באַקאַנט מיט דער משפּחה גערמײַזע. איין מאָל האָבן די שכנים פֿון ליודמילאָ באַריסאָווניאָ געבראַכט די שרעקלעכע ידיעה, אַז מ׳האָט זי אַרעסטירט און אַוועקגעפֿירט אין געסטאַפּאָ ווי אַ ייִדישקע. ט.פּ. גלאַגאָלעווא איז אַוועקגעלאָפֿן אין געסטאַפּאָ מיט אַ בריוו פֿונעם פֿאָטער אָלעקסיי, אַז ל.ב. גערמײַזע איז ניט קיין ייִדישקע, אָבער דאָרט האָט מען זי אויפֿגענומען זייער שטרענג און אַוועקגעשיקט מיט גאַרניט. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ליודמילאָ באַריסאָווניאָן האָט מען 5 טעג געפֿיניקט מיט הונגער, און אויפֿן זעקסטן טאָג האָט מען זיך געגרייט אַרויסצופֿירן זי אין באָבי יאָר צוזאַמען מיט אַנדערע פֿאַרהאָלטענע ייִדן. צווישן די פֿאַרהאָלטענע זענען געווען קינדער, וועמען רוסישע קרובֿים און באַקאַנטע האָבן אומזיסט געפּרוווט אויסבאָהאָלטן בײַ זיך.

ל.ב. גערמײַזע איז געבליבן אין געסטאַפּאָ און אין אַ געוויסער צײַט אַרום איז געקומען אַן אויספֿאָרשער, כּדי צו דערגיין, צי די גערמײַזע איז אַן אוקראַינערין. ט.פּ. גלאַגאָלעווס האָט מען געצוווּנגען זיך אונטערצושרײַבן, אַז אירע דערקלערונגען זענען ריכטיקע, און אויב ס׳וועט זיך אַרויסווײַזן, אַז גערמײַזע איז אַ ייִדישע, וועט מען גלאַגאָלעוואָן דערשיסן צוזאַמען מיט איר. גלאַגאָלעווא האָט דערקלערט, אַז זי קען שוין פֿון לאַנג די משפּחה גערמײַזע ווי באַזוכערס פֿון דער צערקווע, ווו ס׳האָט געדינט דער פֿאָטער פֿון איר מאַן, און עס קאָנען ניט זײַן קיין צוויי מיינונגען וועגן דער נאַציאָנאַליטעט פֿון גערמײַזע. נאָך דער אויספֿאָרשונג האָט מען די פֿרוי גערמײַזע באַפֿרײַט.

אין דער היים האָט אויף ליודמילאָ באַריסאָווניאָ געוואָרט אַ נײַער קלאַפּ. זי האָט זיך דערווּוסט, אַז איר אַלטיטשקע מוטער פֿון 70 יאָר איז אַנטדעקט געוואָרן דורך די דײַטשן און מ׳האָט זי אַוועקגעפֿירט אין באָבי יאָר. אין דרײַ חדשים אַרום איז די אומגליקלעכע ליודמילאָ באַריסאָווניאָ ווידער אַרײַנגעפֿאַלן אין געסטאַפּאָ, און דאָס מאָל איז זי אומגעקומען.

דעם האַרבסט 1942 און דעם ווינטער 1942/43 האָב איך מיט דער משפּחה גלאַגאָלעוו

געווינט אין די דערפֿער פֿון יענער זײַט דניעפּער. פֿון אַנהייב אינעם דאָרף טאַראַסעוויטשי און שפּעטער אינעם דאָרף ניזשניאַ דובעטשניאַ. צו יענער צײַט, ד״ה אין האַרבסט 1942, האָבן פֿון יענער זײַט דניעפּער, באַוונדערס אין די וואַלדיקע ראַיאָנען, זיך אָנגעהויבן פֿאַרשטאַרקן די פּאַרטיזאַנישע אָנגריפֿן. די פּאַרטיזאַנער פֿלעגן קומען בײַ נאַכט, און טייל מאָל אין מיטן טאָג. זיי האָבן זיך אָפּגערעכנט מיט די אונטערדריקערס און זייערע נאָכ־שלעפּערס — די פּאָליציאַנטן.

די דײַטשן האָבן זיך ניט געקאָנט קיין עצה געבן מיט דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג, און דערפֿאַר האָבן זיי אָנגענומען אָנדערע מעטאָדן פֿון קאָמף. אין די „פֿאַרזינדיקטע״ דער־פֿער פֿלעגן זיי שיקן שטראָף־אָטריאָדן, וואָס האָבן פֿאַרברענט דערפֿער, דערשאָסן, געהאָנ־גען און פֿאַרברענט אומשולדיקע אײַנווינערס. אויף אָט אופֿן זענען אָרום קיעוו פֿאַרברענט געוואָרן פּיסקי, נאַוואַיאַ וויסאַן, נאַוואָסיעליצע, און דערנאָך — אַשיטקי, דניעפּראָווסקע נאַוואָסיאָלקי, זשוקין, טשערנין א״א. די דאָזיקע כוואַליע האָט זיך דערטראָגן אויך קיין ניזשניאַיאַ דובעטשניאַ, וווּ מיר האָבן געווינט. איין מאָל האָט מען די גלאָגאָלעווס אַרויס־געפֿון אין דער דאָרף־פֿאַרוואָלטונג, כדי צו קאָנטראָלירן זייערע פּאַספּאָרטן. דאָרט האָט מען זיי אויף אַ גראָבן אופֿן געמאָלדן, אַז דעם פֿאָטערל און דער מוטערל מיט די קינדער, און אויך דעם דיאָק, דערלויבט מען דערווײַל צו ווויינען דאָ, דאָקעגן „דאָרט עפּעס אַ קרובֿה מיט אַ מיידל״ (ד״ה איך מיט איראָטשקען) „האָבן ניט וואָס אַרומצודרייען זיך דאָ, און זאָלן זיי פֿאָרן קיין קיעוו אַרבעטן״.

מיט גרויסע שוועריקייטן בין איך מיט דער טאָכטער אָנגעקומען קיין קיעוו, און ווידער האָבן מיר זיך אײַנגעאָרדנט אינעם גלאָקן־טורעם פֿון דער פּאָקראָווסקער צערקווע. דאָס איז געווען דעם 10טן יאָנואַר, און סוף חודש איז צוריקגעקומען קיין קיעוו די גאַנצע משפּחה פֿונעם פֿאָטער אָלעקסיי. ער גופֿא איז געבליבן אין ניזשניאַיאַ דובעטשניאַ. דעם 31סטן יאָנואַר איז אין דאָרף געקומען אַ שטראָף־אָפּטייל, כדי זיך אָפּצורעכענען דערפֿאַר, וואָס אַ טאָג פֿריער איז דאָרט אָדורכגעפֿאָרן אַ פּאַרטיזאָנישער אָטריאָד. די געקומענע היטלעריסטן האָבן צוזאַמען מיט די פּאָליציאַנטן געשיפֿורט אַ גאַנצע נאַכט, און פֿאַר טאָג האָבן זיי אויסגעפֿירט אַ שוידערלעך פֿאַרברעכן. אין איין כאָטע האָבן זיי פֿאַרשפּאָרט דרײַ מאָנסלײַט, איין פֿרוי און אַ 5־יאָריק ייִנגל, באַגאָסן די כאָטע מיט נאַפֿט און אונטערגעצונדן.

וועג דער גײַסטלעכער גלאָגאָלעווס האָט זיך דערוווּסט וועגן דעם, איז ער אַוועק צום עקזעקוציע־אָרט, אָבער אָחוץ דער חורבֿה און עטלעכע וויינענדיקע מענטשן איז דאָרט קיינער ניט געווען. צו מאָרגנס (דאָס איז געווען אַ זונטיק) האָט ער געמאָלדן אין צערקווע, אַז נאָך דער געוויינלעכער גאָטדינסט וועט ער אײַנאָרדענען אַ פֿאַניכידע נאָך די אומשול־דיק־פֿאַרפֿײַניקטע.

אין צוויי טעג אָרום האָט פֿאָטער אָלעקסיי קוּבֿר געווען אויפֿן בית־הקבֿרות די פֿאַר־קוילטע מענטשלעכע רעשטן. נאָך דעם אָלעם האָט פֿאָטער אָלעקסיי ניט געקאָנט מער פֿאַר־בליבן אינעם דאָרף און ער האָט זיך אומגעקערט אין זײַן שטאָטישער צערקווע.

אין משך פֿון אָט דער גאַנצער צײַט האָב איך באַקומען באַשטעטיקונגען, אַז איך אָרבעט אין דער צערקווע ווי אַ רוימערקע און אַז אויף מײַן אויסהאָלט געפֿינט זיך אַ מינער־יאָריקע טאָכטער. מ׳האָט באַקומען פֿאַר מיר ברויטקאָרטלעך. אין יענער צײַט האָבן פֿאַר־שיידענע אינספּעקטאָרן געפֿירט אַ געיעג אויף מענטשן און געזוכט קרבנות פֿאַר דער דײַטשישער קאָטאָרגע. צום גליק זענען אָט די רעוויזאָרן קיין מאָל ניט אַרײַנגעדרונגען

אין אונדזער „שטילן ווינקעלע". די פּרײַער דערמאָנטע באַשטעטיקונגען און אויך דאָס קונציקע מאַנעווירירן פֿון א. ג. גאָרבאָווסקי האָבן אונדז גערעטעוועט.

אין שייכות מיטן דערנענטערן זיך פֿון דער רויטער אַרמיי אין האַרבסט 1943, האָבן די דייטשן אָנגעמאַלדן די עוואַקואַציע פֿון פּאַדאָל (אַ טייל פֿון קיִעוו — רעד.). מיר האָבן פֿעסט באַשלאָסן צו בלייבן אין דער ווינונג פֿון פּאָטער אַלעקסיי.

10 טעג נאָכן דערקלערן פּאַדאָל פֿאַר א „פֿאַרבאָטענער זאָנע", האָבן דייטשישע זשאַנדאַרן זיך אַרײַנגעריסן אין דער ווינונג, און אונדז אַלעמען, האַלבנאַקעטע, אַרויסגעשלעפּט אין דעם דערבייַקן סקווערל, און דערנאָך אַוועקגעיאָגט אויף לוקיאַנאָווקע, ווו מ׳האָט נאָך געמעגט ווינען. שפּעטער האָבן מיר דרײַ מאָל געביטן אונדזער ווינאָרט, אָבער נאָך אַלץ ניט געוואָלט פֿאַרלאָזן קיִעוו. דאָס לעצטע ווינאָרט אונדזערס איז געווען די צערקווע אינעם קעלער פֿונעם פּאָקראָווסקער פֿרויען־מאָנאָסטיר (אויף דער אַרטיאָם־גאָס). פֿון דאָרט האָבן די זשאָנדאָרן אונדז אַוועקגעפֿירט אין קאָנצלאָגער אויף דער לוואָוור־גאָס (דער אָמאָליקער וואַיענקאָמאַט). דאָרט האָט מען אונדז אויסגעהונגערט און געצוווינגען רייניקן קלאָזעטן. דערנאָך האָט מען פֿונאָנדערגעטיילט די מאָנסלייט און פֿרויען און אַוועק־געפֿירט אויפֿן וואָקזאַל. דערביי איז די משפּחה פֿון פּאָטער אַלעקסיי געווארן אָפּגעזונדערט פֿון אונדז, און מיר האָבן זיך פֿאַרלוירן איינער פֿון אַנדערן.

מיך מיט דער טאָכטער און א. ג. גאָרבאָווסקין מיט דער מוטער און א מאָסע אַנדערע מענטשן האָט מען פֿאַרמאָכט וואָגאָנען אַוועקגעפֿירט קיין קאָזאָטין און דאָרט האָט מען אונדז אָפּגעלאָזט (דאָס איז געווען לחלוטין צופֿעליק). אין קאָזאָטין האָבן מיר זיך דערוואָרט דעם אָנקום פֿון דער רויטער אַרמיי, און דערנאָך האָבן מיר זיך אומגעקערט קיין קיִעוו.

אין קיִעוו האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז די משפּחה פֿון פּאָטער אַלעקסיי געפֿינט זיך שוין אין שטאָט, אָבער ער אַליין איז קראַנק. די דייטשן האָבן אים שטאַרק צעשלאָגן דערפֿאַר, ווײַל ער האָט זיך אָפּגעזאָגט צו פֿאַרלאָזן קיִעוו. נאָך דעם איז ער קראַנק געוואָרן אויף אַ מוח־דערשיטערונג און ער איז אַ לאַנגע צייט געלעגן אין שפּיטאָל.

מיר אַלע, די גערעטעוועטע דורך די גלאַגאָלעווס, זענען פֿול מיט אָנערקענונג און דאָנקשאָפֿט צו די דאָזיקע גוטע מענטשן.

דער אָנקום פֿון דער רויטער אַרמיי האָט אונדז אומגעקערט צום לעבן. ס׳איז שווער געווען צו גלייבן, אַז מיר לעבן, אָטעמען און באַווײַזן זיך ווידער פֿרײַ...

דער קסיאַנדז בראַניוס פּאַוקשטיס

בראַניוס פּאוקשטיס, אַ הויכער, פּוללימיקער, אין זיינע פֿערציקער יאָרן מאַנספּאַרשירן, האָט אונדז פֿאַרבעטן צו זיך אין קאַבינעט, וואָס אינעם עלטסטן קאַוונער קלויסטער — דעם „דרימאייניקייט"־קאַשטשאָל, און האָט אין אַן אינטימען שמועס, מיט ניט־געמאַכטער באַשיידנקייט דערציילט אונדז פּרטים וועגן זיין טעטיקייט צו באַפֿרייען און ראַטעווען יידן אין די יאָרן פֿון דער דייטשישער אָקופּאַציע.

פּאוקשטיס האָט אינגעשטעלט אַ קאַנטאַקט מיט אַ געוויסן מאַנאַך מיטן צונאַמען „בראַליוקאַס"[3] (ליטוויש: „ברודערל"), וועלכער האָט זיך אָפּגעגעבן מיט צושטעלן פּעסער צו ראַטעוונען יידן. ניט זעלטן פֿלעגט פּאוקשטיס פֿון זיין אייגענער קעשענע געבן 500 מאַרק אויף הוצאות, וואָס זיינען פֿאַרבונדן מיטן באַקומען אַ געפֿעלשטן פּאַס.

ווי אַ גלח פֿלעגט פּאוקשטיס גופֿא אויסרייבן די מעטריקעס פֿאַר די פֿון געטאָ „אַרויסגענבֿעטע" קינדער און פֿלעגט פערזונלעך העלפֿן געפֿינען ערטער אײַנצוארדענען זיי. בעת ער האָט געהאָלטן אין אײַנאַרדענען דאָס פֿערטע דורך אים גערָאטעוועט מיידעלע — וויזגאַרדיסקי, האָט מען אים אָפּדערציילט, אַז די געסטאַפּאָ אינטערעסירט זיך מיט אים.

— וואָס האָב איך געזאָלט טאָן? — שטעלט אַ רעטאָרישע פֿראַגע פּאוקשטיס, און איז גליַיך ממשיך: — איך האָב געזאָגט צו די קלעריקעס, אַז איך פֿאַר באַזוכן מיינע קאַלעגעס־קסיאַנדזן, האָב זיך געזעצט אויף דער באַן און בין אַוועקגעפֿאָרן צו פּויערים, ביי וועלכע איך האָב אײַנגעאַרדנט מיינע יידישע „טעכטערלעך". גלייבנדיק, אַז איך ווייזיטיר מיינע קאַלעגעס, האָט די געסטאַפּאָ אויפֿגעהערט צו אינטערעסירן זיך מיט מיר.

אין סך־הכל האָט פּאוקשטיס אַרויסגעגעבן 120(!) מעטריקעס פֿאַר יידישע קינדער. אָבער ניט בלויז קינדער האָט פּאוקשטיס גערָאטעוועט. 25 דערוואַקסענע האָבן זיך אויס־באַהאַלטן ביי אים אין קאַשטשאָל. צווישן די, וואָס ער האָט גערָאטעוועט אָדער געהאָלפֿן ראַטעווען זיך, געפֿינען מיר די נעמען פֿון ד"ר טאַפּט, אַדוואָקאַט לעוויטאַן, דער טאַכטער פֿונעם סלאַבאָדקער ראָש־הישיבֿה גראָדזענסקי, ראָשעל ראָזענצוויג, קישסענישסקי, יוריסט אַברהם גאָלוב מיט זיין משפּחה, קאָפּיט און אַנדערע.

ווען עמעץ פֿון די דורך אים גערָאטעוועטע פֿלעגט אַריינפֿאָלן אין די הענט פֿון דער אָקופּיר־מאַכט, פֿלעגט פּאוקשטיס זוכן געלעגנהייטן אונטערצוקויפֿן די געסטאַפּאָ, און עס פֿלעגט אים טאַקע עפּטערס אויך געלינגען.

— א י ר האָלט, — זאָגט קסיאַנדז פּאוקושטיס, — אַז איך האָב אַ סך געהאָלפֿן,

מחבר — הירש אָשערָאוויטש.[3a]

---

3 „בראַליוקאַס", אַ צונאַמען. דער אמתער נאָמען בראַניוס גאַטאַוטאַס. ב. גאַטאַוטאַס איז געשטאָרבן אין זקנים־הויז אין מערב־דייטשלאַנד (S.D.R.) אין 1973. — S. Binkienė, צונויפֿגעשטעלט, *Ir be ginklo kariai*, „Mintis", Vilnius 1967, ז' 163 (קעמפֿערס אויך אָן געווער).

3a פֿאַר דעם רוסישן טעקסט געהאָט איבערזעצט מ. א. שאַמבאַדאַל.

אָבער מ׳ך פּײַניקט דאָס געוויסן, אַז איך וואָלט געקאָנט פֿיל מערער אויפֿטאָן, וועז איך וואָלט געוועז פֿון דער השגחה באַשאָנקען מיט אַ גרעסערן אויסטויגן זיך.

פֿאָוקשטיס האָט אונדז באַוויזן אַ בריוו פֿון אַ ייִדיש מיידל — אַ געוויסער ראָשעל ראָזענצווייג, וועלכער ער האָט געהאָלפֿן ראָטעווען זיך און וועלכע שטודירט איצט אין קאָוונער אוניווערסיטעט.

דער בריוו איז געשריבן אין ליטוויש. וועל איך דאָ איבערזעצן דעם אָנהייב זײַנעם: „טײַערער פֿאָטער! דערלויבט מיר אָנצורופֿן אײַך אַזוי. צי דען האָט איר ניט באָצויגן זיך צו מיר ווי אַ פֿאָטער צו זײַן טאָכטער? צי האָט איר מיך ניט אויפֿגענומען ווי אַ געטרײַער טאָטע, וועז איך בין נאָך אַזוי פֿיל איבערלעבונגען געקומען צו אײַך אַזאָ אומגליקלעכע? גאָרנישט ניט פֿרעגנדיק בײַ מיר און קיין זאָך ניט פֿאָדערנדיק פֿון מיר, ווי דאָס וואָלט געווען דורכויס זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, האָט איר געזאָגט: „דאָ, בײַ מיר, וועסטו, מײַן קינד, זיך באַרוִקן און וועסט זײַן אַ געוויסע צײַט...“

דער בריוו איז אַ לאָנגער, ער איז געשריבן מיט ליבשאָפֿט און ייִראת־הכּבֿוד, און זײַן גאָנצער אינהאַלט זאָגט עדות, אַז אין די שוידערלעכע באַדינגונגען פֿון היטלערישן בושעווען אין דער אָקופּירטער ליטע זײַנען געווען אויך ליכטיקע פּערזאָנען, וואָס האָבן זייער מענטשלעכן חוב געטאָן וועז מיט ממש הייליקער מסירת־נפֿשדיקייט.

אויסראַט־לאַגערן

אין כאָראַלער לאַגער

בײַ די דײַטשן האָב איך, דער קינסטלער אברהם רעזניטשענקאָ, זיך אויסבאַהאַלטן אונטערן נאָמען אַרקאַדי אילִיטש רעזענקאָ, געבוירן אין קוסטאַנײַער געגנט, אַ שאַפֿער.

בעתן אָפּטרעטן — אין האַרבסט 1941 — בין איך אַרײַנגעפֿאַלן אין אַרומרינגלונג אויפֿן לינקן ברעג דניעפּער.

אַ פֿאַרוווונדיקטער, האָב איך פֿאַרלוירן מײַן טייל. איך האָב זיך געדרייט אַרום פּיריאַטין און צוויי וואָכן האָב איך זיך אַרומגעוואַלגערט אין די וועלדער, באַהאַלטן זיך אין די יאָרן. אַרײַנגיין אין שטאָט האָב איך מורא געהאַט. אַן אויסגעמאַטערטער, אַ הונגעריקער, אָן כּוחות, אַ פֿאַרליזיקטער, בין איך סוף כּל סוף אַרײַנגעפֿאַלן צו די דײַטשן אין די הענט. זיי האָבן מיך אַרײַנגעווארפֿן אין כאָראַלער לאַגער.

זעכציק טויזט מענטשן האָבן זיך געפּײַניקט אויף אַ קלײנעם שטח, וואָס איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט. דאָרט זענען געווען מענטשן פֿון אַלערליי עלטערס און פּראָפֿעסיעס, מיליטער־לײַט און ציווילע, אַלטע און יונגע פֿון פֿאַרשיידענע נאַציאָנאַליטעטן.

מײַן גאַנץ באַווּוסטזיניק לעבן האָב איך פֿאַרברענגט אין דער סאָוועטישער מדינה. פֿאַרשטייט זיך, אַז מיר, אַ סאָוועטישן בירגער, איז קיין מאָל ניט אויסגעקומען צו באַהאַלטן, אַז כ׳בין אַ ייִד.

אין די ערשטע טעג פֿון אָקטאָבער 1941 האָט אַ דײַטשישער סאָלדאָט, אויף די אויגן פֿון אַ סך קריג־געפֿאַנגענע, צעהאַקט מיט אַ נאַגײַגע דאָס פּנים פֿון אַן אומשולדיקן מענטש, און ווען יענער האָט זיך באַגאָסן מיט בלוט, האָט ער צו אים געשריגן „דו דאַרפֿסט שטאַרבן, ייִד!״ מע האָט אונדז אַלעמען אויסגעשטעלט אין רייען און יענער סאָלדאָט האָט דורך אַן איבערזעצער באַפֿוילן אַלע ייִדן אַרויסטרעטן פֿאָרויס.

טויזנטער מענטשן זענען געשטאַנען און געשוויגן, קיינער האָט זיך ניט גערירט פֿונעם אָרט. דער איבערזעצער, אַ דײַטש פֿונעם וואָלגע־קאַנט, איז אַדורכגעגאַנגען פֿאַרבײַ די רייען און אַלעמען אַרײַנגעקוקט אין די פּנימער.

— ייִדן, גייט אַרויס, — האָט ער געזאָגט, — מע וועט אייך גאָרניט ניט טאָן.

עטלעכע מענטשן האָבן אים געגלייבט.

ווי נאָר זיי זענען אַרויסגעטראָטן פֿון דער רייִ, האָט זיי גלײַך אַרומגערינגלט אַ וואַך און אָוועקגעפֿירט אין אַ זײַט הינטער אַ בערגל. באַלד האָבן מיר דערהערט עטלעכע זאַלפֿן.

נאָכן דערהרגענען די ערשטע קרבנות האָט זיך באַוויזן פֿאָר אונדז דער קאָשמאָר פֿונעם כאָראַלער לאַגער — דער קאָמענדאַנט.

דער קאָמענדאַנט האָט זיך געוועגדט צו אונדז מיט אַ רעדע:

— קריג־געפֿאַנגענע, — האָט ער געזאָגט, — ענדלעך איז די מלחמה געענדיקט. ס׳איז געווארן אײַנגעשטעלט אַ דעמאָקראַציע־לישע — זי ציט זיך איבער דעם אוראַל־רוקן...

גבֿית־עדות — א. רעזניטשענקאָ.

צוגעגרייט צום דרוק — וואַסילי גראָסמאַן.

אויף איין זײַט פֿונעם רוקן — איז דאָס גרויסע דײַטשלאַנד, אויף דער אַנדערער זײַט — דאָס גרויסע יאַפּאַן. די ייִדישע קאָמיסאַרן, ווי דאָס איז געווען צו דערוואַרטן, זענען אַנטלאָפֿן קיין אַמעריקע. אָבער מיר, דײַטשן, וועלן זיי געפֿינען אויך אין אַמעריקע. לויטן ווילן פֿונעם פֿירער, וועט איר, קריג־געפֿאַנגענע, שוין מאָרגן אָפּגעלאָזט ווערן אַהיים. אין דער ערשטער רײַ וועלן מיר באַפֿרײַען די אוקראַינער, דערנאָך די רוסן און ווײַסרוסן.

אין דעם כאַראַקטער לאַגער, וואָס איז אויפֿגעשטעלט געווארן אויפֿן שטח פֿונעם אומ־טעטיקן ציגל־זאַוואָד, איז געווען בלויז איין האַלב־אײַנגעפֿאַלענער באַראַק אויף אויסגע־קרימטע סלופּעס — דער איינציקער פֿלאַץ, ווו מע האָט געקאָנט ווי עס איז זיך באַהאַלטן פֿון די האָרבסטיקע רעגנס און קעלטן.

זייער וויניק פֿון אונדז — זעכציק טויזנט געפֿאַנגענע — איז געלונגען אַרײַנצובאַ־קומען זיך אַהין.

איין מאָל האָב איך זיך אַרײַנגעקריגן אין באַראַק.

די געפֿאַנגענע זענען געשטאַנען האַרט צוגעדריקט אײנער צום אַנדערן. זיי זענען דערשטיקט געווארן פֿון געשטאַנק און פֿון דער היץ, באַגאָסן זיך מיט שווייס. אין איין מינוט האָב איך פֿאַרשטאַנען, אַז ס׳איז שוין בעסער צו שטיין אונטערן רעגן און פֿאַרשטיפֿט צו ווערן אין האָרבסטיקן ווינט איידער דאָ איבערצובליבן. אָבער ווי אַזוי רײַסט מען זיך אַרויס פֿון דאָנען? איבער די פּלייצעס און אַקסלען פֿון די שכנים האָב איך אַנגעהויבן זיך דורכשלאָגן צום אײַנציקן אַרויסגאַנג. מע האָט מיך געשטופּט און אָפּגעווארפֿן אין אַ זײַט. מיט אַ בלינדער עקשנות בין איך פּסדר געקראָכן פֿאַרויס, אַנטקעגן די יענעקע, וואָס האָבן פֿאַר יעדן פֿרײַז געוואָלט אַרײַן אין באַראַק...

5 אַ זייגער אין דער פֿרי האָט מען אונדז אויפֿגעוועקט צום פֿרישטיק. טויזנטער מענטשן האָבן תּיכף זיך אויסגעשטעלט אײנער הינטער דעם אַנדערן. דאָס פֿאַרשטונקענע שיטערע טרינקעקץ (אין פֿאַרגלײַך מיט דעם האָט די באַלאַנדע אויסגעזען ווי אַ דעליקאַטעס) האָט מען אַרויסגעגעבן פּאָמעלעך. אַ סך איז דערפֿאַר אויסגעקומען צו „פֿרישטיקן״ שפּעט בײַ נאַכט.

פּמעט יעדן טאָג, און אָפֿט עטלעכע מאָל אין טאָג, איז דער קאָמענדאַנט געקומען צום אָרט, ווו מ׳האָט אַרויסגעגעבן דאָס עסן. ער האָט מיט די שפּאַרן אַ טריב געטאָן דאָס פֿערד און אַרײַנגעריסן זיך אין דער רײַ. אַ סך מענטשן זענען אומגעקומען אונטער די קאָפּיטעס פֿון זײַן פֿערד.

לעבן די פֿעסלעך מיט דער הייסער פּאָילע זענען געשטאַנען די דײַטשישע קוכערס, געסטאָפּאָווצעס און זייערע געטרייע מיטהעלפֿערס — די פֿאָלקסדײַטשן.

— יודע?

— ניין, ניין!

— זשיד!

דעם אומגליקלעכן האָט מען אַרויסגעשטויסן פֿון דער רײַ.

געווען אַזאַ פֿאַל: אַ האָלבנאַקעטער, געפֿרוירענער, שמוציקער, מיט בלאָטע באַדעקטער מענטש, איז דורך די געסטאָפּאָ־לײַט געוואָרן דערקענט ווי אַ יִד. זיי האָבן אים אויפֿגעהויבן איבער דער מאַסע און מיטן קאָפּ אַראָפּ אַרײַנגעוואָרפֿן אין אַ פֿאַס מיט הייסער פּאָילע. עטלעכע מינוט האָבן זיי אים געהאַלטן בײַ די פֿיס, דערנאָך, וועון דער אומגליקלעכער איז שטיל געוואָרן, האָבן די קוכערס איבערגעקערט דעם פֿאַס.

אָפּט האָט מען אין כאָראָלער לאָגער געבראַכט ניצ פּאַרטיעס ייִדישע געפֿאַנגענע. זיי האָט מען געבראַכט אונטער אַ פֿאַרשטאַרקטער וואַך. אויף די הענט און רוקנס זענען ביי זיי געווען צוגענייט דערקען־צייכנס — זעקסעקיקע שטערן. די ייִדן האָט מען אַרום־ געיאָגט איבערן גאַנצן לאָגער, געשיקט זיי אויף די סאַמע נבזהדיקע אַרבעטן, און פֿאַר נאָכט דערהרגעט זיי פֿאַר אַלעמען אין די אויגן.

די עקזעקוציעס אין כאָראָלער לאָגער זענען געווען פֿאַרשיידנאַרטיקע. די דײַטשן האָבן זיך ניט באַגרענעצט בלויז מיט דערשיסן און הענגען.

אויף די ייִדן האָט מען אָנגעראַייצט שאָפֿהינט, די שאָפֿהינט האָבן נאָכגעיאָגט די אָנ־ טלויפֿנדיקע מענטשן, זיך געווארפֿן אויף זיי, איבערגעביסן די העלדזער, און טויטע אָדער שטאַרבנדיקע צוגעשלעפּט זיי צו די פֿיס פֿונעם קאָמענדאַנט.

צו אַ יונגן ייִדישן דאָקטער איז צוגעגאַנגען אַ וואָכמאַן און מיטן אויסגעשריי „יודע" אים געשאָסן. דער וואָכמאַן האָט אים געשאָסן פֿון אַ נאָענטער דיסטאַנץ. דער דאָקטער איז אומגעפֿאַלן און אָפּגעגאַנגען אין בלוט, די קויל האָט אים דורכגעשאָסן די קעל. די דײַטשן האָבן אים אויפֿגעהויבן, אָנגענומען פֿאַר די הענט און פֿיס, און אַרײַנגעווארפֿן אין גרוב. דעם גרוב האָט מען באַלד געמוסן פֿאַרשיטן. דער דאָקטער האָט נאָך געאָטעמט און די ערד איבער זײַן קערפּער האָט זיך באַוועגט.

אין לאָגער איז אויסגעבראָכן אַן אַלגעמיינע דיזענטעריע. יעדן טאָג זענען געשטאָרבן טויזנטער.

אַ גליקלעכער צווישן אונדז איז געווען דער, וואָס איז געבליבן מיט זײַן קעסעלע — מע פֿלעגט עס אָפּטרעטן אַ שכן פֿאַר אַ טייל פֿון דער טאָג־ראָציע. מענטשן, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין קעסעלער, האָבן אונטערגעשטעלט דעם קוכער די פּילאָטקע, אָדער אַן אָרויסגעריסענעם אָרבל פֿון דער גימנאַסטיאָרקע...

די אײַנוווינערס פֿון די שכנותדיקע דערפֿער האָבן זיך באַמיט צו ברענגען פֿאַר די געפֿאַנגענע כאָטש עפּעס־וואָס צום עסן.

צו איינעם פֿון זאָלאָטאַנאַשי האָט זײַן ווײַב איין מאָל געבראַכט אַ טאָרבעלע מיט פּראָדוקטן. איר איז געלונגען אַריבערצוווארפֿן דאָס טאָרבעלע איבערן שטעכלדראָט. דעם גליקלעכן האָבן אָלע אָרומגערינגלט. מיט איבערגעשראָקענע אויגן האָט ער געקוקט אויף זיי.

— ברידערלעך, טײַערינקע, איר זענט טויזנטער, און איך בין איינער, — האָט ער געשעפּטשעט, — און אַ טאָרבעלע האָב איך בלויז איינס... צי וועל איך אײַך אַלעמען אָנזעטיקן ?

ער האָט אַ כאַפּ געטאָן דאָס לעבל ברויט און צוגעדריקט צו דער ברוסט, ווי אַ קינד.

דרײַ מיט אַ האַלבן חודש בין איך געווען אין דעם לאָגער. ס׳איז שוין געווען סוף דעצעמבער.

פֿון ציַיט צו ציַיט זענען געקומען די סטאָראָסטעס פֿון פֿאַרשיידענע ראַיאָנען אין כאָראָלער לאָגער. זיי האָבן זיך צונויפֿגערעדט מיט דער אַדמיניסטראַציע וועגן באַפֿרײַען זייערע אָפּשטאָמיקע.

מיט קינאה האָב איך זיך צוגעקוקט, ווי מע קלײַבט אָפּ די מענטשן. איך האָב געוווסט, אַז נאָך מיר וועט קיינער ניט קומען. איך האָב אָבסערווירט, ווי עס האַלטן זיך די גליקלעכע.

איין מאָל (מע האָט אויסגערופֿן די לאָכוויצער) האָב איך באַשלאָסן אויסצופֿרובירן מײַן מזל.

— ווער איז פֿון לאָכוויץ? — האָט דער סטאַראָסטע געשריגן. — לאָכוויצער, קומט אַהער!

עפּעס אַ בחור האָט זיך אָפּגערופֿן, דערנאָך זענען נאָך צוויי צוגעגאַנגען צום סטאַראָסטע. איך האָב באַשלאָסן צו זײַן דער פֿערטער.

ס׳איז מיר געלונגען: דער סטאַראָסטע האָט אין מיר דערקענט זײַנעם אַ דאַרפֿישן... אַוי אַרום בין איך אַרויס פֿון כאַראָלער לאָגער.

קיין לאָכוויץ זענען מיר אַוועק צו פֿוס. ס׳איז געווען אַ פֿראָסטיקער דעצעמבער־טאָג. מיט דער ניט־פֿאַרהיילטער וווּנד אויפֿן פֿיס איז מיר שווער געווען צו גיין. פֿון דעסטוועגן בין איך געגאַנגען. איך האָב מורא געהאַט צו פֿאַרלירן „מײַנע" לאָכוויצער.

אויפֿן אַנדערן טאָג בין איך אַוועקגעפֿאָלן אויף דיזענטעריע.

אײַנער אַליין בין איך געבליבן אויפֿן שניי. עס זענען אַדורך עטלעכע שעה. איך בין אויפֿגעשטאַנען און כ׳האָב געגומען זיך שלעפּן. אין אַוונט בין איך דערקראָכן צום דאָרף און אַנגעקלאָפּט אין דער טיר פֿון אַ גרויסער כאַטע. דאָס איז געווען אַ שולע. מע האָט מיך אַרײַנגענומען און דערלויבט איבערצונעכטיקן.

דאָרט האָב איך געווויינט בײַ דער וועכטערין, געגעסן און זיך דורכגעוואַרעמט. אָבער לאַנג בלײַבן בײַ איר האָב איך ניט געקאָנט, איך האָב ניט געהאַט קיין דאָקומענטן און מע האָט נאָך געקאָנט דערגיין, אַז כ׳בין אַ ייִד.

איך האָב באַשלאָסן אַוועקצוגיין אין מײַן היימשטאָט קרעמענטשוג.

אויפֿן וועג קיין קרעמענטשוג בין איך אַרײַן אין דאָרף פֿיראָגי און כ׳האָב געגעכטיקט בײַ אַ פֿויערטע. איך האָב איר געזאָגט, אַז כ׳בין אַ קריג־געפֿאַנגענער, אַ באַפֿרײַטער פֿון לאָגער.

אין דער פֿרי איז אין דער כאַטע אומגעריכט אַרײַנגעפֿאַלן אַ דײַטש. איין אויגנבליק איידער ער האָט איבערגעטראָטן די שוועל, האָבן מײַנע גײַע פֿרײַנד — די באַלעבאָסטע און אירע קינדער — מיך באַהאַלטן הינטערן אויוון.

דער דײַטש האָט זיך געפֿילט אין דער כאַטע, ווי אַ באַלעבאָס, ער איז געזעסן בײַם טיש, האָט געזאָגט דעות, אויפֿגעגעסן אַלץ, וואָס די באַלעבאָסטע האָט צוגעגרייט פֿאַר זיך און אירע קינדער.

ענדלעך איז ער אַוועקגעגאַנגען און איך בין וויַיטער אַוועק אין מײַן וועג.

נאָך לאַנגע און שווערע וואַנדערונגען בין איך סוף כּל סוף אָנגעקומען קיין קרעמענטשוג. איך בין אַרײַן אין שטאָטישן שפּיטאָל: מײַן פֿאַרוווּנדיקטער פֿוס האָט וויַיטער געאײַטערט.

אין קרעמענטשוגער שפּיטאָל האָב איך זיך אָנגעזען אַ סך צרות. איך האָב געזען, ווי די דושעגובקע (גאַזאויטאַ) האָט אַוועקגעפֿירט קראַנקע און פֿאַרוווּנדיקטע יידן. איך האָב געזען דעם טויט פֿון ד״ר מאַקסאַן, אַ גרויסער ספּעציאַליסט, פֿון אַלעמען אַ געשעצטער, אַ גוטער און פֿײַנפֿילנדיקער זקן. ניט געקוקט אויף זײַן עלטער, האָט דער דאָקטער וויַיטער געאַרבעט אין שפּיטאָל. ער איז געבליבן אויף זײַן פּאָסטן — אין דער פֿאַלאָטע בײַ די שפּיטאָל־בעטלעך.

איין מאָל איז אין שפּיטאָל אַרײַנגעקומען אַ פֿאָטרול.

— מאַקסאַן איז אַ ייִד. גיט אונדז אַרויס דעם ייִד!

טויזנטער קרעמענטשוגער האָבן זיך משתדל געווען, מע זאָל באַפּרייען דעם ד״ר מאַקסאָן.

די דייטשן האָבן נאָכגעגעבן. דער אַכציקיאָריקער זקן האָט פֿאַרלאָזן די געביידע פֿון דער קאָמענדאָטור און אַן אַרומגערינגלטער מיט מענטשן איז ער אַוועק אַהיים. אויף צו מאָרגנס אין דער פֿרי האָבן די דייטשן זיך אַרײַנגעריסן צו מאַקסאָנען אין דער ווינונג, אַרײַנגעוואָרפֿן דעם אָלטן אין אַ טאַטשקע און אַרויסגעפֿירט אים הינטער דער שטאָט. דאָרט האָט מען אים דערשאָסן. אייניער פֿון די קראַנקע, אַ שוסטער, האָט געפֿרוווט אַנטלויפֿן ווען ער האָט געהערט, וואָס מיט ד״ר מאַקסאָנען איז געשען.

דעם שוסטער האָט מען געכאַפּט, געשלאָגן און אַ געבונדענעם אים צוריקגעבראַכט אין שפּיטאָל. בײַ נאַכט האָט ער מיט אַ גאָלמעסער זיך איבערגעשניטן דעם האַלדז.

אין דער פֿרי איז צום גוססדיקן שוסטער צוגעגאַנגען אַ געסטאַפּאָ־מאַן. ער האָט אַנגעטאָן אַ כאָלאָט און אַ וויַיס דאָקטער־היטעלע.

— אַרעמער, — האָט ער געזאָגט און זיך צוגעזעצט אויפֿן בעטל. — צו וואָס די שרעק האָט דיך דערפֿירט.

ער האָט אַ גלעט געטאָן דעם שוסטער און איבערגעחזרט: „אַרעמער, אַרעמענקער.״

פּלוצעם איז דער דייטש אויפֿגעשפּרונגען, זיך פֿאַרמאָסטן און אַ קלאַפּ געטאָן דעם ליגנדיקן מיט דער פֿויסט איבערן פּנים.

— אוך, יודע! יודע! יודע!

דעם שוסטער האָט מען דערשאָסן בײַ די טויערן פֿונעם שפּיטאָל.

דערשאָסן האָט אים דער זעלבער געסטאַפּאָ־מאַן, ער האָט אָפֿילו ניט — — —[1]

---

1 אויף דעם פֿלאַץ רײַסט זיך אָפּ דער טעקסט פֿונעם פֿאַראַנענעם וואַריאַנט פֿון רוסישן כתב־יד.

דער לאַגער אין קלאַגע
(עסטלאַנד)

פֿון דער רעדאַקציע

די רויטע אַרמיי האָט פֿאַרנומען דאָס עסטישע שטעטל מיט אַזאַ שטורמישן אַנגריף, אַז די שײַטערס פון די יידן, וואָס די דײַטשן האָבן דערשאָסן, האָבן נאָך געפֿלאָקערט. איינעם פון די שײַטערס האָבן די דײַטשן נאָך אַפֿילו ניט באַווײַזן אונטערצוצינדן. די אויסלענדישע קאָרעספּאָנדענטן, וועלכע האָבן זיך געפֿונען בײַ די אַנגריפֿנדיקע טיילן, האָבן געזען די ש שײַטערס. זייערע באַשרײַבונגען און פֿאָטאָגראַפֿיעס זענען פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן אין דער גאַנצער וועלט.

די ראַשיקייט פֿונעם סאָוועטישן אַנגריף האָט אַרײַנגעוואָרפן די דײַטשן אין אַ בהלה, אַנדערש, וואָלטן זיי, פֿאַרשטייט זיך, פֿרײַער פֿאַרנדיקט מיט זייערע געפֿאַנגענע און זיך באַמיט צו פֿאַרווישן די שפּורן פֿון די רציחות. אָבער די אומגעריכטקייט האָט געראָטעוועט דאָס לעבן בלויז פֿון עטלעכע צענדלינגער אַסירים פון די לאַגערס. די אַ מזלדיקע האָבן באַווײַזן זיך צו באַהאַלטן, און די דײַטשן האָבן שוין ניט [illegible] געהאַט קיין צײַט זיי צו זוכן.

מיר פֿאַרעפֿנטלעכן דאָ די דערציילונגען פֿון עטלעכע פֿון די געראָטעוועטע.

*

ווייטראָוב, סטודענט פון ווילנער אוניווערסיטעט

איך בין געווען איז ווילנער געטאָ. דעם 23סטן סעפּטעמבער 1943 האָט מען אונדז אויפֿגעוועקט און באַפֿוילן גרייטן זיך צו דער עוואַקואַציע. 5 אַ זייגער אין דער פֿרי האָט מען אונדז אויסגעשטעלט צו 5 פּערזאָן אין אַ ריי און אונטער אַ וואַך פֿון אַ גרויסער אָפּטיילונג שטורמיסטן האָט מען אונדז אַרויסגעפֿירט פֿון געטאָ. לעבן דעם געטאָצוים זענען געשטאַנען 40–50 פּערזאָן מיטן פּנים צו דער וואַנט. דאָס זענען געווען אַפּגעקליבענע צום דערשיסן. פֿאַר וואָס מע האָט גראָד זיי אויסגעקליבן, ווייס איך ניט.

אונדז האָט מען אַוועקגעפֿירט אין סובאָטשער ראַיאָן (פֿיר קילאָמעטער פֿון געטאָ). די געטאָ און דער גאַנצער וועג איר האָט זיך געפֿונען אונטער אַ שטאַרקער וואַך פֿון שטורמיסטן.

אין סובאָטש האָט מען אונדז, די מאַנסלײַט, אָפּגעטיילט פֿון די פֿרויען און קינדער. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די פֿרויען און קינדער האָט מען אָפּגעשיקט קיין מיידאַנעק.

די „סאָרטיראָווקע" האָט זיך געצויגן ביז 10 אַ זייגער אין דער פֿרי. בעת עס האָט זיך געצויגן די אַ פּראַצעדור, האָבן די דײַטשן אויסגערופֿן פּליִיעווסקען. ער איז ניט געווען,

צוגעגרייט צום דרוק — א. סאוויטש.

ער האָט זיך באַהאַלטן אין געטאָ. דאָן האָט מען אויסגערופֿן לעווינען — אין זײַן צענדלינג האָט געאַרבעט פֿליַיעווּוסקי. לעווינען, און אויך כוואָיניקן, ביקן און דעם לערער קאַפּלאָן, האָט מען אוועקגעפֿירט. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז מע האָט זיי דערשאָסן.

ערשט 16 אַ זייגער האָט מען אונדז אַריַינגעוועצט אין פֿראַכטוואַגאָנען. די פֿענצטער אין אַרויסגענג זענען געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט. די פֿראַכטוואַגאָנען זענען געווען פֿאַרשפּאַרט. דער צוג, אַ באַוואַכטער פֿון עסעסליַיט, האָט געירט.

מיר זענען געפֿאָרן 4 טעג און אַנגעקומען אין לאָגער ווייווּאַרי. פֿון דאָרט האָט מען אונדז אוועקגעפֿירט קיין קלאָגאָ.

צו יענער צייַט האָבן דאָרט זיך געפֿונען 500 מענער און 150 פֿרויען.

קודם־כל האָט מען אונדז גענוי רעווידירט און צוגענומען אַלץ, וואָס האָט נאָר געהאַט עפּעס אַ ווערט. אַן עסעסמאַן האָט געפֿונען בײַ איינעמען 20 רובל סאָוועטיש געלט און אים דערשאָסן אויפֿן אָרט.

מע האָט אונדז אַריַינגעלאָזט אין אַ חרובֿער קאָזאַרמע. געשלאָפֿן איז מען אויף דעם צעמענטענעם דיל. מע האָט אונדז פֿונאַנדערגעטיילט אין בריגאַדעס און געפֿירט אויף אַרבעט. בײַ דער אַרבעט האָבן איבער אונדז געהאַט צו זאָגן די באַאַמטע פֿון דער „טאַדט"־אַרגאַניזאַציע. אין לאָגער האָבן איבער אונדז קאָמאַנדעוועט שטורמיסטן־עסעסאָווצעס. אין דער באַציונג צו אונדז זענען סײַ די, סײַ יענע געווען די זעלבע.

איך האָב געהערט צו אַ גרופּע פֿון 300 מאַנסלייט, וועלכע האָבן אַריבערגעטראָגן 50־קילאָדיקע זעקלעך מיט צעמענט פֿון זאָוואָד צו דער סטאַציע (150 מעטער). הינטער אונדז, די טרעגערס, זענען נאָכגעגאַנגען די אויפֿזעערס. מיט גראָבע שטעקנס האָבן זיי געשלאָגן איבערן קאָפּ אויב מ׳איז ניט געווען געגוג פֿליַיסיק, און דערפֿאַר זענען מיר ניט געגאַנגען, נאָר געלאָפֿן מיט אַזאַ משא.

די איבעריקע מאַנסלייט האָבן געאַרבעט אינעם צעמענט־זאָוואָד, אויפֿן טאַרטאַק, אין די שאַכטעס און אין די ווערשטאַטן. די פֿרויען האָבן געאַרבעט בײַ די שטיינהאַקערייַען. זיי האָבן געשלעפּט ריזיקע שטיינער. זייער נאָרמע איז געווען 4 טאָנען אַ טאָג.

דער פֿלאָן פֿון טאָג איז געווען אַזאַ: מע איז אויפֿגעשטאַנען 5 אַ זייגער אין דער פֿרי, געטרונקען אַ פּוסטע ערזאַץ־קאָווע, אַרויסגעגאַנגען אויפֿן „אַפּעל" (קאָנטראָל), 6 אַ זייגער צוגעטראָטן צו דער אַרבעט, פֿון 12 ביז 12.45 געגעסן מיטאָג און ווידער געאַרבעט ביז 18 אַ זייגער, דערנאָך איז געקומען דער אָוונט־„אַפּעל". דאָס מיטאָג איז באַשטאַנען בלויז פֿון אַ שיטערער יושקע. קיין אָוונטברויט האָט מען ניט באַקומען.

בעתן „אַפּעל" פֿלעגן מיר זיך אויסשטעלן צו 100 פּערזאָן אין אַ ריי און געמוזט וואַרטן ביז דער אויפֿזעער וועט אָפּשיקן צו דער אַרבעט אָדער אין אָוונט — אין לאָגער אַריַין. טייל מאָל פֿלעגן מיר אַזוי שטיין שעהענווייַז. די, וואָס זענען ניט געשטאַנען גלײַך־אויסגעצויגן, זענען געוואָרן באַשטראָפֿט.

יעדע גרופּע פֿון הונדערט האָט געהאַט איר פֿיניקער. באַזונדערס האָבן געווילדעוועט: שטיינבערגער, — ער פֿלעגט שלאָגן מיט אַ לאָפּעטע און מיט אַ שטעקן איבער קאָפּ, — קאַרעל און דיבאָווסקי. דיבאָווסקי האָט איין מאָל צעבראָכן אַ פּוס דעם אַרבעטער לעווי. אָחוץ דעם איז אין לאָגער געווען איינער אַן אָבערגרופּענפֿירער — זײַן נאָמען געדענק איך ניט — וועמען די לאָגערניקעס האָבן גערופֿן „דער זעקספֿיסיקער". אים האָט שטענדיק באַגלייט אַ גרויסער וואַלפֿהונט, וואָס האָט געכאָפּט די „פֿאַרברעכערס": אַזעלכע, וואָס

האָבן באַהאַלטן ברויט אָדער זיך צוגעזעצט און אָפּגערוט. דער הונט פֿלעגט זיך וואַרפֿן אויפֿן פֿאַרברעכער, צעררייסן אויף אים די מלבושים, בייסן און אַ מאָל אויך שווער פֿאַר־ווונדיקן, און אַחוץ דעם האָט דער „זעקספּיסיקער" נאָך צוגעגעבן זיינע 25 שמיץ מיט דער נאַגייקע.

געווען איז נאָך איינער אַן אויפֿזעער, דאָוּפ. אַן שום סיבה האָט ער דערשאָסן ווייַנ־שטיינען.

אַ סך צרות האָבן מיר געהאַט צוליב דעם באַגריסן זיך. ס׳איז געווען אַ פֿאַראַרדענונג, אַז יידן האָבן ניט קיין רעכט צו באַגריסן דייטשן. פֿון דעסטוועגן, אויב מיר האָבן ניט באַגריסט, האָט מען אונדז געשלאָגן פֿאַר „אומהעפֿלעכקייט", אויב מיר האָבן יאָ געגריסט — פֿאַר „ניט אויספֿירן דעם באַפֿעל".

מיר האָבן פֿאַרלוירן אונדזערע נעמען: יעדער האָט באַקומען אַ נומער, וואָס איז געווען אָנגעצייכנט אויף דער פּלייצע און אויף דער קני. אויב עמעצער האָט זיך מיט עפּעס פֿאַרשולדיקט, האָט דער דייטש פֿאַרשריבן דעם נומער און בעת דעם „אָפּעל" האָט מען אַרויסגערופֿן דעם שולדיקן און ער האָט באַקומען זיין לייבשטראָף.

געווען איז דאָרט אַ באַנק, אָן אויסגעקרימטע, אין דער לענג פֿון אַ מעטער. צו דער אַ באַנק פֿלעגט מען צובינדן דעם שולדיקן ביי די הענט און ביי די פֿיס. איינער פֿון די ענקערס האָט זיך אוועקגעזעצט אויף זיין קאָפּ און דער צווייטער האָט געשלאָגן. דער באַשטראָפֿטער האָט אַליין געמוזט ציילן די קלעפּ. אויב ער האָט זיך טועה געווען ביים ציילן, האָט מען די שטראָף אָנגעהויבן פֿון ס׳ניי. אויב ער האָט פֿאַרלוירן דאָס באַוווּסטזיין, האָט מען אים אָפּגעגאָסן מיט וואַסער און ממשיך געווען די עקזעקוציע. פֿון אָנהייב האָט מען געשלאָגן מיט אַ בערזענעם שטעקן, דערנאָך האָט מען אָנגעהויבן שמייסן מיט אַ ווידל פֿון אַ ביק, וואָס איז געווען דורכגעפֿלאָכטן מיט אַ שטאָלענעם דראָט. דאָס באַשטראָפֿן פֿלעגט פֿאָרקומען ביים ביזיין פֿון אַלע לאָגערניקעס.

עס זענען געווען אויך אָנדערע אופֿנים פֿון באַשטראָפֿן: מע האָט צוגעבונדן צו אַ בוים און איבערגעלאָזן אויף דער זון אָדער אין אַ פֿראָסט אין משך פֿון אַ סך שעהען, ניט געגעבן קיין עסן אאָז״ו. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע, די לעבנס־באַדינגונגען — אומדער־טרעגלעכע, און היות, ווי אַחוץ די ערזאַץ־קאָווע, די שיטערע זופּ און 340 גראַם ברויט געמישט מיט זאָמד, האָבן מיר מער גאָרניט באַקומען, זענען אַ סך פֿון אונדז געוואָרן קראַנק, געשוואָלן, אָפּגעשוואָכט און אָווּעק אין שפּיטאָל. די צאָל קראַנקע איז געוואַקסן פֿון טאָג צו טאָג. פֿון די שווערקראַנקע זענען די דייטשן פּטור געוואָרן אויף אַ פּשוטן אופֿן: זיי האָבן זיי אָפּגעסמט און דערנאָך פֿאַרברענט. קיין שום מעדיצינישע הילף האָט מען ניט געגעבן.

הויפּט־„סאַניטאַר" איז געווען ד״ר וואַדמאַן. ער פֿלעגט באַשליסן, וועמען מע דאַרף אָפּסמען, ער האָט צונויפֿגעשטעלט דעם גיפֿט און באַשטימט צו געבן דאָס דעם קראַנקן. בעת ער האָט זיך באַויזן פֿאַר די קראַנקע, פֿלעגט ער אויסרייַען: „אַכטונג!" אַלע קראַנקע האָבן געמוזט אין איין אויגנבליק אײַנלייגן די הענט אין אַ קריַיץ איבער דער קאָלדרע. די פֿאַרשפּעטיקטע האָט דער דאָקטער געשלאָגן מיט אַ שטעקן.

אין געהיים פֿלעגן מיר איינאַרדענען אַווּנטן. אַרויסגעטראָטן זענען די אַקטיאָרן בליאַכער, ראָטשטיין, ראָזענטאָל, טומאַרקין, פֿין, פּאָזנאַנסקי, מאָטעק, קרענגעל א״א. מיר האָבן אײַנגעאַרדנט שמועסן וועגן דער פּאָליטישער סיטואַציע, וועגן דער לאָגע אויף די פֿראָנטן אאָז״ו. ניט געקוקט אויף אַלע פֿאַרבאָטן, איז אונדז געלונגען צו באַקומען צײַטונ־

גען און מיר האָבן געדאַרפט וועגן זיי. פּדי צו געפֿינען איין קערנדל אמת אין די דיַיטשישע צייטונגען האָט מען געדאַרפֿט אַרויסוויזן ניט ווייניק אינפֿאָרמאַציעס. מיר האָבן געהאַט א פֿאַרטיזאַנישן קריַיז. מיר האָבן זיך געלערנט שיסן אין געהיים, אין קעלער.

די פֿרויען זענען געווען אינאָלירט פֿון אונדז. זייער לאָגע איז געווען נאָך אַן ערגערע, ווי אונדזערע. זיי האָבן געאַרבעט איבער די כּוחות. מע האָט זיי אַפֿטער געשמיסן און בכלל אַפֿטער באַשטראָפֿט. איינע פֿון זיי האָט געפֿרוווט אַנטלויפֿן. אַדורכפֿירן דאָס איז געווען אוממעגלעך. דער לאָגער איז געווען שטאַרק באַוואַכט. מע האָט זי געכאַפּט, און ווייניק נאָך, וואָס מע האָט זי געשלאָגן, האָט מען דער אַרעמער פֿרוי געצוווּנגען צו טראָגן אויף דער ברוסט א גרויסן פּלאַקאַט מיט דער אויפֿשריפֿט: „הורא, הורא! איך בין ווידער דאָ!"

אין לאָגער זענען געבוירן געווארן עטלעכע קינדער. אויפֿן באַפֿעל פֿונעם לאָגער־פֿירער האָט מען די קינדער געוואַרפֿן אין הייצאויוון.

אין אויגוסט 1944 איז א גרויסער טייל פֿון די עסטישע לאָגערן ליקווידירט געוואָרן, צווישן זיי קיוויאָלי, ערעדי, פּאָנאַר (פּאָנאַרי),[2] פֿיליפּאָקי. וועגן דעם האָבן מיר זיך דערוווּסט פֿון די אויפֿשריפֿטן אויף די זעקלעך צעמענט, וואָס מע האָט געבראַכט פֿון דאָרט. אויף אָזא אופֿן האָבן די לאָגערניקעס זיך איבערגעשריבן.

מיר האָבן געוווּסט, אַז די רויטע אַרמיי דערנענטערט זיך און געוואָרט אויף איר מיט א פֿאַרכאַפּטן אָטעם. דעם 19טן סעפּטעמבער האָט מען אונדז אַרויסגעפֿירט אויפֿן פּלאַץ, וווּ עס פֿלעגן פֿאָרקומען די „אַפּעלן". די מאַנסלייט האָט מען איינגעשטעלט באַזונדער פֿון די פֿרויען. מע האָט אַרויסגערופֿן 300 פֿון די געזונטסטע מאַנסלייט און געמאַלדן, אַז אַלע וועלן עוואַקויִרט און נאָר די מאַנסלייט זענען נייטיק, כּדי אַרויסצופֿירן האַלץ. אין שייכות מיטן דערנענטערן זיך פֿון דער רויטער אַרמיי און פֿון דער עוואַקואַציע פֿון אַנדערע לאָגערן, האָט דאָס אַלץ אויסגעזען וואַרשיינלעך. אָחוץ דעם האָבן די דיַיטשן געהייסן צוגרייטן פֿאַר אַלעמען מיטאַג, צווישן זיי אויך פֿאַר די 300 מאַנסלייט, וועלכע וועלן געשיקט אויף אַרבעט.

אָבער א זייגער 13 מיט 30 מינוט האָבן מיר דערהערט א שיסערַיַ. לכתּחילה האָבן מיר געמיינט, אַז דאָס גענעטן זיך אַזוי די עסעסלייט, ווי זיי האָבן דאָס שוין ניט איין מאָל געטאָן. באַלד אָבער האָבן אין לאָגער זיך באַוויזן 30 באַוואָפֿנטע עסעסלייט, אויסגעקליבן 30 פערזאָן און זיי אַרויסגעפֿירט. אַז מיר האָבן שפּעטער דערהערט שאָסן, האָבן מיר פֿאַר־שטאַנען, אַז מע וועט אונדז אַלעמען דערהרגענען. א סך האָבן אַנגעהויבן אַנטלויפֿן. צוזאַמען מיט נאָך 20 אַנדערע האָב איך זיך באַהאַלטן אין א קעלער. אין א שטיקל צייט אַרום האָבן מיר געהערט, ווי די דיַיטשן זאָגן אייַנער צום צווייטן: „שנעלער, שנעלער! די סאָוועטן זענען שוין נאָענט!"

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן מיר דערהערט אין דער הייך די שטימעס פֿון די רויט־אַרמייער...

אַנאַליק

בסך הכּל זענען אין עסטלאַנד געווען 23 לאָגערן. דאָרט זענען געווען פֿאַרשפּאַרט אַרום 20,000 מענטשן, א העלפֿט פֿון זיי זענען געווען פֿון ליטע. די מערהייט פֿון די לאָגערן האָבן זיך געפֿונען אין מיזרח־עסטלאַנד. אין ווייווארי איז געווען א קאָנצענטראַציע־לאָגער:

2 פּאָנאַרי (פּאָנאַר), א פֿאַרשטאָט פֿון ווילנע (ליטע).

אַהין האָט מען אָפּגעשיקט אַלע אַרויסגעפֿירטע פֿון פֿאַרשיידענע געטאָס, און דאָרט האָט מען זיי פֿונאַנדערגעטיילט אין אַנדערע לאַגערן.

דער לאַגער אין קלאַאַגאַ איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט אין צוויי רייען. צווישן די ביידע רייען זענען געלעגן גרויסע צונויפֿגעפֿלאָכטענע קנוילן, אויך פֿון שטעכל־דראָט. לענג־אויס פֿון די פֿאַרצוימונגען זענען געשטאַנען הויכע טורעמס. פֿון דאָרט האָבן די וואַכלייט אויף אונדז אַכטונג געגעבן טאָג און נאַכט.

אַלעמען האָט מען אָפּגענאָמלט: די פֿרויען — אין גאַנצן גלאַט, די מענער — אין אַ פּאָס 5 צענטימעטער פֿון פֿאָרנט.

מער ווי איין העמד האָט מען אונדז ניט געגעבן. אויב זיי האָבן ביי עמעצן געפֿונען נאָך אַ העמד, האָבן זיי אים געשמיסן. און אויב זיי האָבן ביי איינעמען געפֿונען ברויט איבער דער נאָרמע, האָבן זיי באַשטראָפֿט די מענטשן פֿון אַלע קאַמערן. פֿון 1טן אַפּריל אָן האָבן מיר געמוזט אָפּגעבן די אייבערשטע מלבושים און אַרבעטן אָן די מאַנטלען. שטיין לאַנגע שעהען אויף די „אָפּעלן" האָט מען אויך געמוזט אָן די מאַנטלען.

אין אַנדערע לאַגערן איז געווען נאָך ערגער. אין פּיפּיקאַני איז דער לאַגער געוואָרן באַלויכטן מיט שטאַרקע רעפֿלעקטאָרן. דאָרט האָט מען די אַרעסטירטע געהאַלטן אין באַראַקן, וואָס זענען געוואָרן געבויט אויף אַ זומפּ. אויב מע איז געגאַנגען אין דעם לאַגער צו פֿוס, איז מען אַריין ביז איבער די קנייען אין וואַסער. דאָרט איז געווען אַ באַזונדערער אופֿן פֿון באַשטראָפֿן: די אויפֿזעערס האָבן געבונדן דעם פֿאַרשולדיקטן און אַריינגעוואָרפֿן אים אויף עטלעכע שעה אין דער בלאָטע. עטלעכע מענטשן אין פּיפּיקאַני האָט מען פֿאַר־שמיסן צום טויט. אין לאַגער וויוואַרי זענען אין משך פֿון אַ קורצער צייט געשטאָרבן 600 פֿון די 1000 אַרעסטירטע.

אין דעצעמבער 1943 איז אין די לאַגערן אויסגעבראָכן אַן עפּידעמיע פֿון פֿלעקטיפֿוס. אַ גרויסע צאָל קראַנקע איז געשטאָרבן. די געזונט־ווערנדיקע האָט מען שוין אויפֿן 14טן טאָג געשיקט צו דער אַרבעט. פֿאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבן ניט אויסגעהאַלטן, און דאָן האָט מען זיי דערהרגעט. דעמאָלט האָט מען אָנגעהויבן פֿאַרברענען אויף שייטערס די קערפּערס פֿון די געשטאָרבענע און דערהרגעטע.

אין לאַגער קיוויאָלי האָבן די אַרעסטירטע געאַרבעט אין די בליי־אונטערנעמונגען. אין זריטע איז געווען אַ לאַגער פֿאַר קראַנקע. דאָרט בין איך אויך געווען. דעם 1טן פֿעברואַר 1944 איז דער לאַגער געוואָרן עוואַקויִרט. די קראַנקע האָבן געמוזט גיין צו פֿוס 180 קילאָ־מעטער. 23 פּערזאָן זענען אַזוי אָפּגעשוואַכט געוואָרן, אַז זיי האָבן ניט געקאָנט מער גיין. דער באַגלייטנדיקער דאָקטער האָט אונדז באַפֿוילן אַריינצוואַרפֿן די קראַנקע אין ים אַריין. דאָס איז געווען לעבן יעווע. מיר האָבן אַנטשלאָסן זיך אָפּגעזאָגט אויסצופֿירן דעם באַפֿעל. דאָן האָבן די עסעסלייט און דער דאָקטער גופֿא געוואָרפֿן די קראַנקע אין ים אַריין.

אין יולי 1944 זענען געוואָרן אומגעבראַכט אַלע אַלטע און קראַנקע אין לאַגער קיוויאָלי. דאָס האָט מען גערופֿן אַן „אַקציע". בעת דער „אַקציע" זענען אומגעקומען די ווילנער דאָקטוירים וואָלקאָוויסקי און רודיק. אין יולי איז געוואָרן עוואַקויִרט דער לאַגער לאַגער, דערביי האָט מען דערשאָסן די אַלטע און קראַנקע. ביי די אַנדערע האָט מען צוגענומען די מלבושים און געפֿירט זיי האַלבנאַקעטע.

איך בין אָנגעקומען קיין קלאַאַגאַ ערשט אין מיי 1944, און אַזוי אַרום בין איך דאָרט געווען אַ קורצע צייט. וועג מע האָט אָנגעהויבן אויסהרגענען די לאַגערניקעס, האָב איך זיך

באַהאַלטן אין באַראַק און כ׳בין געלעגן אומבאַוועגלעך אונטער אַ קאַלדרע פּינף טעג ביזן אָנקום פֿון דער רויטער אַרמיי.

א. ירושלמי

ווי אַ געווען מיטגליד פֿון יודענראַט אין שאַולער (שיאַוליאיער) געטאָ קאָן איך דערציילן אָט וואָס. אין אָנהייב פֿעברואַר 1944 איז דורך שאַוול אַדורכגעפֿאָרן אַן עשעלאָן מיט פֿרויען, קינדער און ניט־אַרבעט־פֿעיקע פֿון עסטלאַנד. די גאַנצע צייט פֿון דער רייזע — 5 טעג בלויז ביז שאַוול — האָט מען זיי געפֿירט אין פֿאַרפלאָמבירטע, אַרומגעדרא־טעוועטע וואָגאָנען, אָן עסן און אָן וואַסער. אין עשעלאָן איז געווען דער 17־יאָריקער בעקער. ער איז קראַנק געווען אויף פֿלעקטיפֿוס, און ווי נאָר די היץ איז אַראָפּגעפֿאַלן, האָט מען אים געשיקט אויף אַרבעט 16 קילאָמעטער פֿון לאַגער. ער האָט זיך אָפּגעפֿרוירן די פֿיס, פֿאַרקילט די נירן און איז געוואָרן אַן אינוואַליד, — דערפֿאַר איז ער אַרײַנגעפֿאַלן אין עשעלאָן. אויף דער סטאַציע מעשקויטשאי, איז ער מיט דער דערלויבעניש פֿונעם קאָמאַנדאָיר, אַרויסגעגאַנגען פֿונעם וואָגאָן, וויַיל ער האָט געוואָלט טרינקען. דערווײַל איז דער עשעלאָן אַוועק און אים האָט מען אַרעסטירט.

היות ווי ער האָט קוים געקאָנט גיין, האָט מען אים אָפּגעשיקט אין אונדזער געטאָ און אים אײַנגעזעצט אין דעם הויז פֿאַר אַרעסטירטע. דער קאָמענדאַנט פֿון אונדזער געטאָ, אָבערשטורמפֿירער שלעף, האָט פֿאַרבעטן דעם הויפּט איבער אַלע יידישע לאָגערן געקקע, און יענער האָט אַרויפֿגעלייגט זײַן רעזאָלוציע: „זאָגדערקאָמאַנדאָ". דאָס האָט געהייסן, אַז בעקערן דאַרף מען איבערגעבן אין די הענט פֿון דער „זאָגדערקאָמאַנדאָ" — עסעסלײַט, וואָס פֿאַרנעמען זיך מיטן אויסראָטן די יידן. דער יודענראַט האָט זיך דערווויסט וועגן דעם און אויסגעפֿועלט בײַ שלעפֿן אַ דערלויבעניש אָפּצוסמען בעקערן אין געטאָ גופֿא. שלעף האָט מסכים געווען, בעקערן האָט מען אַוועקגעפֿירט אין שפּיטאָל, און אין משך פֿון אַ חודש צײַט האָט מען מיט פֿאַרשיידענע אמתדיקע און ניט־אמתדיקע אויסריידן אָפּגעשלעפּט דאָס אויספֿירן דעם אורטייל. דערווײַל איז אין געטאָ געשטאַרבן אַ מענטש, וואָס איז אין שפּיטאָלבוך געווען פֿאַרשריבן מיטן נאָמען בעקער, און בעקערן מיטן נאָמען פֿונעם פֿאַר־שטאַרבענעם האָט מען אָפּגעשיקט אין אַן אַנדער לאַגער. שפּעטער האָבן מיר זיך דערווויסט, אַז דער עשעלאָן, פֿון וועלכן בעקער איז אָפּגעשטאָנען, איז אַוועק קיין מיידאָנעק.

וואַצניק

איך בין געווען צווישן די 301 מענטשן, וואָס די דײַטשן האָבן די ערשטע אַרויסגעפֿירט צום טויט אונטערן אויסרייד, אַז זיי דאַרפֿן אַרבעטן בײַם פֿאַרגרייטן האָלץ. איך בין אויך געווען צווישן די ערשטע 30, וואָס מע האָט געשיקט אין וואַלד שלעפּן דאָס האָלץ. דאָס האָלץ האָבן מיר אַרויפֿגעלייגט אויף פֿורן. וועז די לעצטע פֿור איז אַוועקגעפֿאָרן, האָט מען אונדז באַפֿוילן לייגן זיך אויף דער ערד. מיר זענען אַזוי אָפּגעלעגן ביז 16 מיט 30 מינוט. דערנאָך האָט מען אונדז אַוועקגעפֿירט אין בראַק. איבערן וועג זענען באַוואָפֿנטע עסעסלײַט געשטאַנען אין שפּאַלערן. מע האָט אונדז באַפֿוילן גיין „מיט אַראָפּגעבויגענע קעפּ" און מיט די הענט, פֿאַרלייגט אויף הינטן. בײַ איין בראַק האָט מען אונדז אָפּגעשטעלט. צו מיר

איז צוגעקומען אַן עסעמאַן און געהייסן מיך גיין פֿאַרויס אין באַראַק אַרײַן. איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז מיך דערוואַרט דער טויט און כ׳האָב אַ ציטער געטאָן, ווען כ׳בין איבער־ געטראָטן די שוועל. דער דײַטש האָט זייער צאָרט געזאָגט צו מיר: „וואָס ציטערסטו, יינגל?״ און אין דער זעלבער סעקונדע האָט ער אויסגעשאָסן אין מיר צוויי מאָל — אין האַלדז און אין פּלייצע. איין קויל האָט מיך דורכגעשאָסן און איז אַרויס, די צווייטע איז געבליבן אין לײַב. אָבער איך האָב ניט פֿאַרלוירן דאָס באַוווּסטזײַן. איך בין אומגעפֿאַלן און כ׳האָב געמאַכט אַן אָנשטעל, אַז כ׳בין טויט. איך האָב געהערט, ווי דער דײַטש איז אַרויסגעגאַנגען פֿון באַראַק און געוואָלט זיך אויפֿהייבן. אין דעם מאָמענט האָבן די דײַטשן אַרײַנגעפֿירט נאָך צוויי לאַגערניקעס. איך האָב ווידער סימולירט אַ טויטן. יענע צוויי האָט מען אַרויפֿ־ געלייגט אויף מיר און זיי דערשאָסן. דערנאָך האָט מען געבראַכט נאָך און נאָך, אַלעמען אַוועקגעלייגט אין איין קופּע — און דערהרגעט. מע האָט אַרײַנגעפֿירט אַ קינד. איך האָב געהערט, ווי דאָס קינד האָט געשריגן „מאַמע״, און אין דער רגע האָט זיך דערהערט אַ שאָס. די שטאַרבנדיקע האָבן געקרעכצט און געכריפּעט. ענדלעך האָט מען אויפֿגעהערט שיסן.

איך האָב אַנגעהויבן אַפֿערקריכן פֿון אונטער די טויטע. דאָס איז מיר אָנגעקומען זייער שוואָר. איך האָב געמוזט טרעטן איבער טויטע, כּדי צו דערשלאָגן זיך צום אַרויסגאַנג. פֿלוצעם האָב איך דערזען, אַז מײַן פֿרײַנד ליפֿענהאָלץ לעבט נאָך. איך האָב אים געהאָלפֿן אַרויסקריגן זיך. אויך יאַנקל ליבמאַן האָט נאָך געלעבט. ער האָט זיך געבעטן: „העלפֿט מיר אַרויסשלעפּן די פֿיס״. מיר האָבן אים געצויגן וויפֿל מיר האָבן געקאָנט, ער האָט אָבער שוין ניט געהאָט קיין כּוח און מיר ביידע זענען געווען פֿאַרווונדיקט. ליבמאַן איז שטיל געוואָרן...

מיר האָבן דערפֿילט דעם ריח פֿון בענזין. מיר זענען געלאָפֿן צו די טירן, צו די פֿענצ־ טער — אָבער איז פֿאַרקלאַפּט! מיט אָלע כּוחות האָב איך אַ זעץ געטאָן אין אַ פֿענצטער, אים אויפֿגעבראַכן און כ׳בין אַרויסגעשפּרונגען, און ליפֿענהאָלץ נאָך מיר. מיר זענען געפֿאָלן אויף גראָז, אויפֿגעשפּרונגען און האָבן אָנגעהויבן לויפֿן, מיר האָבן גאָרניט ניט געזען אַרום זיך און מיר זענען געלאָפֿן צו די שיִטערס, אויף וועלכע די דײַטשן האָבן פֿאַרברענט די טויטע. מע האָט אונדז נאָכגעשאָסן, אָבער מיר האָבן זיך ניט אומגעקוקט און געלאָפֿן וויַיטער. צום גליק האָבן די קוילן אונדז געמיטן. מיר זענען אָפּגעלאָפֿן 7 קילא־ מעטער און אָנגעקומען צו אַ לאַגער פֿאַר רוסישע געפֿאַנענע. זיי האָבן אונדז באַהאַלטן אין שפּיטאָל, און דאָרט האָבן מיר זיך דערוואָרט אויף דער רויטער אַרמיי.

אַנאָליק בנימין[3] דער יינגערער

דעם ערשטן האָבן מיר דערזען אַ קאַפּיטאַן פֿון דער רויטער אַרמיי. מיר האָבן געבעטן אַ דערלויבעניש זיך צוצורירן צו אים, וויַיל מיר האָבן נאָך אָלץ ניט געגלייבט, אַז מיר זענען פֿרײַ, אַז די רויטע אַרמיי איז געקומען. דער קאַפּיטאַן האָט אונדז אַרומגענומען און באגריסט אונדז צו דער באַפֿרײַונג. און מיר, מיר האָבן געווויינט, און יעדער פֿון אונדז האָט געוואָלט אָנטאָפּן דאָס שטערנדל אויפֿן קאַפּיטאַנס היטל.

---

3 אַנאָליק בנימין, ווויינט אין ישׂראל, מיטגליד פֿונעם קיבוץ לוחמי הגיטאות („קעמפֿער פֿון געטאָ״), מיטאַרבעטער פֿונעם קיבוץ־מוזיי פֿון חורבן און ווידערשטאַנד.

מיר האָבן געפֿירט אונדזערע באַפֿרייַער איבערן לאָגער. אָט איז די באַנק, אויף וועלכער מע האָט אונדז געשמיסן. די פֿאַרבלוטיקטע גאַנצקע פֿון אָקסישן ווייַדל ליגט אויף דער ערד. אָט איז דער בוים, צו וועלכן מע פֿלעגט אונדז צובינדן. און אָט איז דער בלאָק, ווו מענטשן האָבן געווויינט. דער קאַפּיטאַן נעמט אַרויס א טיכעלע: דאָ פֿילט זיך אַ מתים־ריח, דאָ ליגן נאָך די, וואָס די דייטשן האָבן זיי ניט באַווייזן אַרויפֿצולייגן אויף די שייַטערס און פֿאַרברענען. אָט ליגט אַ טויט דרייַ־חדשימדיק קינד. די הענטלעך פֿון דעם קינד זענען אויסגעשטרעקט צו דער טויטער מוטער. איר קוק אויפֿן קאַפּיטאַן. פֿון זייַנע אויגן רינען טרערן, און ער באַהאַלט זיי ניט. פֿאַראַן בייַ אים אויף דער ברוסט אַן אָרדן און מעדאַלן פֿאַר באַקומענע וווּנדן. ער איז א רוסישער מענטש. ער ווייסט, וואָס דאָס איז אַזוינס טויט און פֿייַן. ער ווייַנט. זייַנע טרערן זענען פֿאַר אונדז טייַערער ווי אַלץ אין דער וועלט...

און אָט דאָ איז געשטאַנען אַ הויז פֿון 8 צימערן, אָנגעפֿראָפּטע מיט אַרעסטירטע. פֿון דעם איז געבליבן ניט מער ווי צוויי קוימענס און קופּעס פֿאַרברענטע בייַנער. און אָט זענען די שייַטערס. אַרום ליגן די צעוואָרפֿענע זאַכן — מאַנטלען, קליידלעך. שייַטערס זענען פֿאַראַן פֿיר, דרייַ פֿון זיי רייַכערן זיך נאָך: די טויטע קערפֿערס ברענען. אייַנעם האָבן די דייַטשן ניט באַווויזן אונטערצוצינדן. אַ ריי האָלץ — א ריי טויטע, א ריי האָלץ — אַ ריי טויטע... די מאַנסלייַט האָבן בייַם שטאַרבן זיך צוגעדעקט די אויגן מיט די היטלען, די פֿרויען — מיט די הענט. אָט ליגן צוויי געאַרעמטע: דאָס זענען ברידער. פֿאַראַן אויך אַ שייַטער אָן טויטע קערפֿערס, בלויז האָלץ. דער א שייַטער איז געווען צוגעגרייט פֿאַר אונדז. וועלן די רויטע אַרמיי וואָלט אָנגעקומען מיט עטלעכע טעג שפּעטער, וואָלטן מיר, די גערמאַטעווועטע, מסתּמא געלעגן דאָ און געברענט. מיר, על־פּי נס גערמאַטעווועטע, זענען 82, און אויף די שייַטערס ליגן 2,500.

מיר האָבן געבעטן דעם קאַפּיטאַן: „נעמט אונדז מיט זיך, נעמט אונדז אין דער אַרמיי! מיר מוזן נקמה נעמען!"

דער קאַפּיטאַן האָט ווידער טרערן אין די אויגן. „איר זענט דאָך אַלע קראַנק, — זאָגט ער, — וואַרט צו. קודם־כּל דאַרפֿט איר אָפּרוען, קומען צו זיך. מיר וועלן זיך נוקם זיַין פֿאַר אייַך. מיר וועלן קומען קיין בערלין און דאָרט וועלן מיר צושטעלן אַ חשבון פֿאַר אייַך".

און דאָך איז אייַנער פֿון אונדז באָלד אַרייַן אין דער אַרמיי. ער איז געזונטער פֿון די אַנדערע. דאָס איז אַ פּאַעט, מיט אַ נאָמען, וואָס זאָגט אַ סך יעדן יידן: ביילים. דאָס איז דער זעלבער פֿאַמיליע־נאָמען פֿון יענעם ביילים, וועמען די צאַריש מאַכט האָט אַ מאָל געמישפּט לויט אַ באָשולדיקונג אין אַ ריטועלן מאָרד און געזאָלט זי באָשטעטיקן. אים רעדט מען אויך צו, אַז ער זאָל אָפֿרוען. ער ווייזט אויפֿן שטערנדל אין קאַפּיטאַנס היטל און זאָגט: „דאָס איז מייַן איינציקער אָפֿרו". דערנאָך ווייזט ער אַן אויף מערב: „דאָס איז מייַן איינציקער וועג", און אויף די רויטאַרמייער: „דאָס זענען מייַנע ברידער".

טרעבלינקע [4]

I

אויף דער מיזרח־זײַט פֿון וואַרשע, לענג־אויס דעם מערבדיקן בוג, צײַען זיך זאַמדן און בלאָטעס, און עס טונקלען די געדיכטע וועלדער פֿון סאָסנעס און בלעטערדיקע ביימער. ליידיק און אומעטיק איז אין יענע ערטער און זעלטן טרעפֿט מען דאָרט אַן אויף אַ יישוב. סײַ דער פֿוסגייער, סײַ דער דורכפֿאָרער מײַדן־אויס די זאַמדיקע, שמאָלע וועגלעך, וווּ דער פֿוס און דאָס ראָד זינקען אײַן אין טיפֿן זאַמד.

דאָרט, אויפֿן שעדלעצער אײַזנבאַן־צוויַג, געפֿינט זיך די קליינע פֿאַרוואָרפֿענע סטאַציע טרעבלינקע, איבער 60 קילאָמעטער פֿון וואַרשע, ניט וויַט פֿון דער סטאַציע מאַלקין, וווּ עס קרייצן זיך די באַנערעלסן פֿון וואַרשע, ביאַליסטאָק, שעדלעץ און לאָמזשע.

אַ סך פֿון די, וועמען מע האָט געברענגט אין 1942 קיין טרעבלינקע, איז מסתּמא אין דער שלום־צײַט אויסגעקומען דאָ פֿאַרבײַצופֿאָרן און מיט אַ צעשטרײַטן בליק באַטראַכטן דעם אומעטיקן פּײַסאַזש — סאָסנעס, זאַמד, זאַמד און ווידער סאָסנעס, וווּשאָס, אויסגעטריקנטע קוסטעס, נעבעכדיקע סטאַנציע־שטיבלעך און איבערגעהאָקטע באַנשינעס... קאָן זײַן, אַז דער פֿאַרלאָנגוויליקטער בליק פֿונעם פֿאָסאָזשיר האָט פֿאַרבײַפֿאָרנדיק אויך באַמערקט דאָס אײַנערעלסיקע באַנצוויַגל, וואָס ווערט פֿאַרלוירן צווישן די געדיכטע סאָסנעס פֿונעם וואַלד. דאָס אַ באַנצוויַגל פֿירט צו אַ זאַמדקאָריער, פֿון וואַנען מע פֿלעגט נעמען דעם וויַסן זאַמד פֿאַר דער אינדוסטריע און דער שטאָטישער בויונג.

דער קאָריער איז אָפּגעטיילט פֿון דער סטאַנציע אויף אַ מהלך פֿון 4 קילאָמעטער, ער פֿאַרנעמט אַ פּוסטן פּלאַץ, אַן אַרומגערינגלטער פֿון אַלע זײַטן מיט סאָסנעוועלדער. דער באָדן דאָ איז אַן אָרעמער און אַ ניט־פֿרוכפּערדיקער, די פּויערים באַארבעטן אים ניט. דער פּלאַץ איז געבליבן פּוסט. וווּ־ניט־וווּ איז די ערד באַדעקט מיט אַ ביסל מער, דאָ און דאָרט וואַקסט אַן אויסגעדאָרט סאָסנעלע. זעלטן וועט פֿליט אַדורך אַ קאָווק אָדער אַ פֿאַר־ביקער לאַכנדיקער דודעק. אָט דער אָרעמער פּוסטער פּלאַץ איז געווארן אויסגעקליבן און באַשטעטיקט דורכן דײַטשישן רײַכספֿירער־עסעס הייניריך הימלער אויף אויסצובויען דאָרט דעם אַלוועלטלעכן עשאַפֿאָט, אַזעלכן, וואָס דער מענטשלעכער מין האָט ניט געקענט זינט די אָמאָליקע באַרבאַרישע צײַטן ביז צו אונדזערע גרויזאָמע טעג.

אין טרעבלינקע זענען געווען צוויי לאָגערן: דער אַרבעטס־לאָגער נומער 1, וווּ עס האָבן געאַרבעט די אַסירים פֿון פֿאַרשיידענע נאַציאָנאַליטעטן, דער עיקר פּאָליאַקן, און אַ יידישער לאָגער, לאָגער נומער 2.

דער לאָגער נומער 1 — אַן אַרבעטס־אָדער שטראָפֿלאָגער — האָט זיך געפֿונען האָרט

מחבר — וואַסילי גראָסמאַן.

---

4 אַ פּולער וואַריאַנט פֿון אָט דעם רעפֿעראַטאָש איז אַרויס אין באַזונדערע אויסגאַבעס: В. Гроссман, **Треблинский ад**, Москва 1945.; וו. גראָסמאַן, **טרעבלינקער נעקעמע**, „דער עמעס", מאָסקווע, 1945.

לעבן דעם זאָמדקאָריער, ניט ווייט פֿונעם וועלדל. דאָס איז געווען א געווייגלעכער לאָגער, אַזעלכע האָבן די דייטשן אויפֿגעשטעלט אין די הונדערטער און טויזנטער אויף די אָקופּירטע מיזרחדיקע געביטן. דער לאָגער איז געוואָרן געשאַפֿן אין 1941.

אָפּגעהיטנקייט, פּינקטלעכקייט, אויסגערעכנטקייט, פּעדאַנטישע ריינקייט — די אַלע זענען ניט קיין שלעכטע שטריכן און זיי זענען אייגנטימלעך א סך דייטשן. אויב זיי ווערן אָנגעוועגדט אין דער לאָנדווירטשאַפֿט און אין דער אינדוסטריע, גיבן זיי גוטע רעזולטאַטן. דער היטלעריזם אָבער האָט אָנגעוועגדט די דאָזיקע שטריכן פֿאַר דעם פֿאַרברעכן קעגן דער מענטשהייט און די רייכסעסעס האָט געאָרבעט אינעם פּוילישן אָרבעטס־לאָגער אַזוי, ווי עס וואָלט זיך געהאָנדלט וועגן אָנטוויקלען קאָלאָניאַלן אָדער קאָרטאָפֿל.

דער פֿלאַץ פֿונעם לאָגער איז אויסגעשניטן אין גלייכע קוואָדראָטן, די באַראַקן זענען אויסגעשטעלט אין א גלייכיטשקער ליניע, די וועגלעך זענען פֿאַרפֿלאַנצט מיט בעריאָזקעס און אויסגעשאָטן מיט זאַמד. מע האָט אויסגעבויט בעטאָנירטע באַסיינען פֿאַר שטוביקע שווימענדיקע עופֿות, באַסיינען אויף וואַשן וועש מיט באַקוועמע טרעפּלעך פֿאַרן דייטשישן פּערסאָנאַל, א מוסטערדיקע בעקערײַ, א פֿריזיר־אָנשטאַלט, א גאַראָזש, א בענזין־פֿלומפּ מיט א גלעזערנער גאַלקע און סקלאַדעס. מער־וויניקער לויטן זעלבן פּרינציפּ — מיט גערטלעך, וואַסערקראַנען און בעטאָנירטע וועגן — איז געווען אײַנגעאָרדנט אויך דער לובלינער לאָגער אין מײַדאָנעק, לויטן זעלבן פּרינציפּ זענען אין מיזרח־פּוילן געוואָרן אויפֿגעשטעלט צענדלינגער אָנדערע אָרבעטס־לאָגערן, וווּ די געשטאָפּאָ און עסעס האָבן געהאָט בדעה זיך צו באָזעצן ערנסט און אויף לאָנג. אין דער בויונג פֿון די א לאָגערן זענען געקומען צום אויסדרוק די שטריכן פֿון דער דייטשישער פּינקטלעכקייט, קליינלעכער אויסגערעכנטקייט, פּעדאַנטישער נטיה צו אָרדענונג, די דייטשישע ליבשאַפֿט צו פֿלענער, צו סכעמעס, אויסגאָרבעטע ביז די קלענסטע פּרטים און קליניקייטן.

אין דעם א לאָגער האָט מען אײַנגעזעצט מענטשן אויף א באַשטימטער צײַט, טייל מאָל אַפֿילו ניט קיין לאָנגער — אויף 4, 5, 6 חדשים. אַהין האָט מען געבראַכט פֿאַליאַקן, וועלכע האָבן עוֹבר געווען אויף די געזעצן פֿונעם געהיימען־גווואַרנאַמענט, דערבײַ איז דער פֿאַר־ברעכן בדרך־כּלל ניט געווען קיין באַטײַטיקער, וואָרעם פֿאַר א גרעסערן פֿאַרברעכן איז מען באַשטראָפֿט געוואָרן ניט מיט שיקן אין לאָגער אַרײַן, נאָר מיט באַלדיקן טויט. א מסירה, רכילות, א צופֿעליק וואָרט אין גאָס, דאָס ניט אויספֿירן די צושטעלונגען, אַן אָפּזאָג צו געבן א דײַטש א פֿור אָדער א פֿערד, די חוצפּה פֿון א מיידל, וואָס וואָלפֿט אָפּ די ליבע־פֿאַרשלאָגן פֿון אַן עסעסאָווץ, אַפֿילו ניט קיין סאַבאָטאַזש בײַ דער אַרבעט אין פֿאַבריק, נאָר בלויז דער חשד אין דער מעגלעכקייט פֿון סאַבאָטאַזש — דאָס אַלץ האָט געבראַכט הונדערטער און טויזנטער פֿאַליאַקן — אַרבעטער, פּוילישע, אינטעליגענטן, מאַנסלײַט און מיידלעך, אַלטע־לײַט און בחורים, מוטערס פֿון פֿאַמיליעס — אין שטראָפֿ־לאָגער. בסך־הכּל זענען דורך דעם לאָגער אַדורך בערך פֿופֿציק טויזנט פּערזאָנען. ײדן האָט מען גענומען אין דעם לאָגער נאָר אין פֿאַל, אויב זיי זענען געווען אָנגעזעענע באַקאַנטע פֿאַכלײַט — בעקערס, שוסטערס, קונסטסטאַליערס, מוליערס, שנײַדערס. דאָרט זענען געווען אַלערליי וואָרשטאַטן און צווישן זיי — א סאַלידער מעבל־וואָרשטאָט, וואָס האָט באַזאָרגט די שטאָבן פֿון דער דייטשישער אַרמיי מיט שטולן און טישן.

דער לאָגער גומער 1 האָט עקסיסטירט פֿון האַרבסט 1941 ביזן 23סטן יולי 1944. ער איז פֿולשטענדיק ליקווידירט געוואָרן, וועו די לאָגערניקעס האָבן שוין דערהערט דעם

טויבן אָפהילך פֿון דער סאָוועטישער אַרטילעריע... דעם 23סטן יולי באַלד אין דער פֿרי האָבן די וואַכמענער און עסעסלייט געכאַפּט אַ שנאַפּס אויף קוראָזש און זיי זענען צוגע־ טראָטן צו ליקווידירן דעם לאַגער. אַוונט־צו זענען שוין געווען דערהרגעט אַלע פֿאַרשפּאַרטע אין דעם לאַגער, דערהרגעט און באַגראָבן אין דער ערד. ניצול צו ווערן האָט זיך אײַנ־ געגעבן דעם וואַרשעווער סטאַליער מאַקס לעוויט. אַ פֿאַרוווּנדיקטער איז ער געלעגן אונטער די טויטע קערפּערס פֿון זײַנע חבֿרים און ווען ס׳איז געוואָרן נאַכט, איז ער אַוועקגעקראָכן אין וואַלד אַרײַן. ער האָט דערציילט, אַז ליגנדיק אין גרוב האָט ער געהערט דאָס זינגען פֿון 30 לאַגער־ייִנגלעך. פֿאַרן דערשיסן האָבן זיי פֿאַרצויגן דאָס ליד „שיראָקאַ סטראַנאַ מאַיאַ ראָדנאַיאַ״ (ברייט איז מײַן היימלאַנד — רעד.). ער האָט געהערט, ווי איין ייִנגל האָט אויס־ געשריגן: „סטאַלין וועט זיך נוקם זײַן״. נאָך דעם זאַלפֿ איז אויף אים אין גרוב אַרויפֿגעפֿאַלן דער פֿירער פֿון די ייִנגלעך, דער ליבלינג פֿונעם לאַגער, לייב. ער האָט זיך אויפֿגעהויבן אוון זיך געבעטן: „דער פֿאַן וואַכמאַן האָט ניט געטראָפֿן, פֿראַשען פֿאַנאַ, נאָך אַ מאָל, נאָך אַ מאָל.[5]״

איצטער קאָן מען שוין געניי דערציילן וועגן דער דיטטשישער אַרדענונג אין דעם אַרבעטס־לאַגער. צענדלינגער עדות, פֿאַליאַקן און פֿאַלקעס, אַנטלאָפֿענע און אַרויסגעלאָזטע זײַנער צײַט פֿונעם לאַגער נומער 1, דערציילן אין זייערע געניע עדות־דערקלערונגען וועגן די געזעצן פֿונעם אַרבעטס־לאַגער. מיר וויסן וועגן דער אַרבעט אינעם זאַמדקאַריער, וועגן דעם, אַז וואָר עס האָט ניט אויסגעפֿירט די נאָרמע, האָט מען אַראָפּגעוואָרפֿן פֿונעם אָפּריס אין תּהום אַריין, מיר וויסן, אַז די שפּײַזנאָרמע איז געווען 170–200 גראַם ברויט און אַ ליטער יושקע, וואָס מ׳האָט געפֿונען זופּ, מיר וויסן וועגן הונגערטויט, וועגן געשוואָלענע, וואָס מע האָט אויף טאַטשקעס אַרויסגעפֿירט אויף יענער זײַט שטעכלדראָט און דערשאָסן, מיר וויסן וועגן די ווילדע אַרגיעס, וואָס די דײַטשן האָבן אײַנגעאָרדנט, וועגן דעם, ווי זיי האָבן פֿאַרגוואַלדיקט מיידלעך און באַלד דערנאָך דערשאָסן זייערע געצוווּנגענע גלייבטע, וועגן דעם, ווי זיי האָבן אַראָפּגעוואָרפֿן מענטשן פֿון אַ זעקסמעטערדיקן טורעם, ווי אַזוי אַ שיכורע באַנדע האָט בײַ נאַכט אַרויסגענומען פֿון אַ באַראַק 10–15 לאַגערניקעס און גענומען אויספֿרוון אויף זיי מעטאָדן פֿון דערהרגענען — געשאָסן די פֿאַרמישפּטע אין הארץ, נאַקן, אויגן, מויל, שלייפֿן. מיר קענען די נעמען פֿון די לאַגער־עסעסאָווצעס, זייערע כאַראַקטערן און באַזונדערקייטן, מיר קענען דעם פֿירער פֿונעם לאַגער, דעם האַלענדישן דײַטש וואָן עיפּען, דעם בלוטדאָרשטיקן מערדער און ניט־געזעטיקטן אויסווּרף, דעם ליב־ האָבער פֿון שיינע פֿערד און פֿון שנעלן רײַטן, מיר קענען דעם מאַסיוון יונגן שטומפּפֿע, וועלכער פֿלעגט באַקומען ניטווילנדיקע אָטאַקעס פֿון געלעכטער יעדעס מאָל, ווען ער האָט דערהרגעט עמעצן פֿון די אַרעסטירטע אָדער ווען ער איז בײַגעווען בעתן הרגענען. מע האָט אים געוואָלן „דער לאַכנדיקער טויט״. דער לעצטער האָט זײַן געלעכטער געהערט מאַקס לעוויט, וועלכן די וואַכמענער האָבן אויף שטומפּפֿעס באַפֿעל דערשאָסן די ייִנגלעך. לעוויט איז דעמאָלט געלעגן אין גרוב אַ ניט־דערהרגעטער.

מיר קענען דעם איינאויגיקן דײַטש פֿון אָדעס, סווידערסקי. אים האָט מען געוואָלן „דער מײַסטער פֿון האָמער״. דאָס האָט ער זיך געערבעט פֿאַרן בעסטן ספּעציאַליסט פֿונעם

---

5 עטוואָס אַן אַנדערע וועריסיע פֿון דעם אַ עפּיזאָד איז פֿאַראַן אינעם מאַטעריאַל פֿון וו. אַפֿרעסיאַן קינדער אויפֿן שוואַרצן וועג (ז׳ 628).

„קאַלטן" מאָרד. דאָס האָט ער אין פּאַרלויף פֿון עטלעכע מינוט דערהרגעט מיט אַ האַמער 15 קינדער אין עלטער פֿון 8 ביז 13 יאָר, וואָס מע האָט אַנערקענט פֿאַר אומפּעזיקע אויף אַרבעט. מיר קענען דעם דאָרן עסעסמאַן פֿרעיפּי מיטן צונאַמען „אַלטער". ער איז געווען ענלעך צו אַ ציגײַנער, אַן אומעטיקער און אַ ניט־באַרעדעוודיקער. זײַן מעלאַנכאָליע האָט ער צעשטרייט דערמיט, וואָס ער איז געזעסן בײַם לאַגערמיסט און אָפּגעוואַרט די אַרעס־טירטע, וואָס זענען געקומען עסן די קאַרטאָפֿל־שאָלן; ער האָט זיי געצוווּנגען צו עפֿענען די מײַלער און אַרײַנגעשאָסן אין די אָפֿענע מײַלער.

מיר קענען די נעמען פֿון די מערדער־פּראָפֿעסיאָנאַלן שוואַרץ און לעדעקע. דאָס האָבן זיי זיך פֿאַרוויילט מיטן שיסן אין אַוונט אויף די צוריקקומענדיקע פֿון דער אַרבעט און יעדן טאָג דערהרגעט צו 20, 30, 40 מענטשן.

אַזוי האָט געלעבט דער לאַגער, וואָס איז ענלעך געווען צו אַ פֿאַרקלענערטן מײַדאָנעק, און עס האָט זיך געקאָנט אויסדוכטן, אַז עטוואָס שרעקלעכערס איז אין דער וועלט ניט פֿאַראַן. אָבער די פֿון לאַגער נומער 1 האָבן גוט געווווּסט, אַז ס׳איז פֿאַראַן שרעקלעכערס, הונדערט מאָל שרעקלעכערס, ווי זייער לאַגער.

דרײַ קילאָמעטער פֿונעם אַרבעטס־לאַגער זענען די דײַטשן אין מײַ 1942 צוגעטראָטן בויען אַ יידישן לאַגער, אַ לאַגער־עשאַפֿאָט. די בויונג איז געגאַנגען אין שנעלע טעמפּן און בײַ איר האָבן געאַרבעט איבער 1000 אַרבעטער. אין דעם אַ לאַגער איז קיין שום זאַך ניט געווען צום לעבן, נאָר אַלץ איז געווען צוגעפּאַסט צום טויט. לויט הימלערס פֿאַרטראַכט, האָט די עקסיסטענץ פֿון דעם אַ לאַגער געדאַרפֿט פֿאַרבליַיבן אַ טיפֿער סוד. אַן אַ פֿרײַער־דיקער וואַרענונג איז אויף צופֿעליקע פֿאַרבײַגייער געפֿינט געווָארן אַ שיסערײַ אין ראַדיוס פֿון 1 קילאָמעטער. די אַראָפּלאָזען פֿון דער דײַטשישער אַוויאַציע האָבן ניט געטאָרט פֿלײַען איבער דעם ראַיאָן. די קרבנות, וואָס מע האָט געבראַכט מיט עשעלאָנען אויף אַ ספּעציעלן באַנאָפּצווײַג, האָבן ביז דער לעצטער מינוט ניט געווווּסט, וואָס עס דערוואַרט זיי. די וואַר, וואָס האָט באַגלייט די עשעלאָנען, איז ניט צוגעלאָזן געוואָרן אָפּילו צו דער אויסערלעכער צוים פֿונעם לאַגער. וועו די וואָגאָנען זענען אָנגעקומען, איז די וואַך געוואָרן איבערגענומען דורך די לאַגער־עסעסלײַט. אַן עשעלאָן איז געווײַנלעך באַשטאָנען פֿון 60 וואָגאָנען. אין וואָלד פֿאַרן לאַגער איז ער געוואָרן פֿונאַנדערגעטיילט אויף 3 טיילן און דער לאָקאָמאָטיוו האָט צוגעפֿירט צו 20 וואָגאָנען ביז דער לאַגער־פּלאַטפֿאָרמע. דער לאָקאָמאָטיוו האָט געשטופּט די וואָגאָנען פֿון הינטן און איז געבליבן שטיין פֿאַרן דראָט. אויף אַזאַ אופֿן זענען ניט דער מאַשיניסט און ניט דער הייצער אַריבערגעטראָטן די ליניע פֿונעם לאַגער. וועו די וואָגאָנען זענען געוואָרן אויסגעליידיקט, האָט דער דעזשורנער אונטער־אָפֿיציר פֿון עסעס־מיליטער מיט אַ פּײַפּל אַרויסגערופֿן נאָך 20 וואָגאָנען, וואָס האָבן געוואָרט אַ 200 מעטער פֿון דראָט. וועו מע האָט אויסגעלאָדן אַלע 60 וואָגאָנען, האָט די קאָמענדאַטור פֿונעם לאַגער אַרויסגערופֿן דורכן טעלעפֿאָן אַ נײַעם עשעלאָן פֿון דער סטאַציע, און דער אויסגעלאָדענער איז אַוועק וויטער איבערן באַנאָפּצווײַג צום קאַריער. דראָט האָט מען די וואָגאָנען אָנגעלאָדן מיט זאָמד און זיי זענען אַוועקגעפֿאָרן צו די סטאַציעס טרעבלינקע און מאַלקין שוין מיט אַן אָנדער לאָדונג.

די געאָגראַפֿישע לאַגע פֿון טרעבלינקע איז געווען אַ באַקוועמע. די טויט־עשעלאָנען זענען געגאַנגען אַהין פֿון אַלע פּיר עקן וועלט: פֿון מערב און פֿון מיזרח, פֿון צפֿון און פֿון

דרום. עשעלאָנען פֿון די פּוילישע שטעט וואַרשע, מעזריטש, טשענסטאָכאָוו, שעדלעץ, ראַדאָם; פֿון לאָמזשע, ביאַליסטאָק, גראָדנע און אַ סך ווייסרוסישע שטעט; פֿון דײַטשלאַנד, טשעכאָסלאָוואַקיי, עסטרײַך, בולגאַריע, פֿון בעסאַראַביע.

די עשעלאָנען זענען געגאַנגען קיין טרעבלינקע אין משך פֿון 13 חדשים, אין יעדן עשעלאָן זענען געווען 60 וואַגאָנען, און אויף יעדן וואַגאָן איז מיט קריַיד געווען אָנגעשריבן די ציפֿערן 150, 180, 200. די ציפֿערן האָבן אָנגעוויזן די צאָל מענטשן, וועלכע געפֿינען זיך אין וואַגאָן. די אינזנבאָן־באַאַמטע און די פּויערים האָבן אין געהיים געפֿירט אַ חשבון פֿון די עשעלאָנען. אַ פּויער פֿונעם דאָרף וווּלקע (דער סאָמע נאָענטסטער ישוב פֿון לאָגער), דער 68־יאָריקער קאָזשימיעוש סקאָרזשינסקי האָט מיר דערציילט, אַז עס זענען געווען טעג, ווען בלויז איבער דער שעדלעצער באָנליניע זענען אַדורך פֿאָרבײַ וווּלקע 6 עשע־לאָנען, און עס איז ניט געווען פֿמעט קיין טאָג אין משך פֿון די 13 חדשים, אַז עס זאָל ניט אָדורך כאָטש איין עשעלאָן. און דער שעדלעצער באָנצווײַג איז דאָך געווען בלויז אייניער פֿון די פֿיר באָנווועגן, וואָס האָבן צוגעשטעלט מענטשן קיין טרעבלינקע. דער אינזנבאָנער, דער רעמאָנט־אָרבעטער, לוציאַן צוקאָוו איז מאָביליזירט געוואָרן צו דער אָרבעט אויף דער ליניע פֿון טרעבלינקע צום לאָגער נומער 2, און ער דערציילט, אַז במשך פֿון זײַן אָרבעט צווישן דעם 15טן יוני 1942 און אויגוסט 1943 זענען איבער דער ליניע פֿון דער סטאַציע טרעבלינקע צום לאָגער אַדורכגעגאַנגען יעדן טאָג פֿון אייניעם ביז דרײַ צוגן. אין יעדן צוג זענען געווען צו 60 וואַגאָנען, און אין יעדן וואַגאָן גיט ווייניקער ווי 150 פּערזאָן. אַזעלכע דערקלערונגען האָבן מיר צונויפֿגעקליבן אין די צענדליגער...

מיט זײַן אויסערלעכן פֿאָרנעם האָט דער לאָגער גופֿא, מיט די מאַגאַזינען פֿאָר די חפֿצים פֿון די אומגעבראַכטע, מיט דער פֿלאַטפֿאָרמע און אַנדערע געהילף־בנינים, פֿאַרנומען גאָר ניט קיין גרויסן פּלאַץ — 780×600 מעטער. אויב מע זאָל אויף אַ רגע אַ צווייפֿל טאָן וועגן דעם גורל פֿון די אַהין־געבראַכטע מיליאָנען און אויב מע זאָל אויף אַ רגע אַנגענומען, אַז די דײַטשן האָבן זיי ניט דערהרגעט תּיכף נאָכן אָנקום, דאָן פֿרעגט זיך, וווּ זשע זענען אַהינגעקומען די אַ מענטשן, וועלכע וואָלטן געקאָנט צונויפֿשטעלן אַ באַפֿעלקערונג פֿון אַ קליינער מדינה, אַדער פֿון אַ גרויסער [אייראָפּעישער הויפּטשטאָט?][6] איז אויב מע זאָל לאָזן לעבן די געקומענע אַהער כאָטש עטלעכע מעת־לעת, וואָלט אין 10 טעג אָרום ניט געסטײַעט קיין פּלאַץ הינטער די דראָטן פֿאַר דעם מענטשלעכן אָנגעפֿלייץ פֿון אַלע עקן אייראָפּע, פֿון פּוילן און ווייסרוסלאַנד. דרײַצן חדשים — 396 טעג — זענען די עשעלאָנען צוריקגעגאַנגען, אָנגעלאָדענע מיט זאָמד אָדער ליידיקע. קיין איין מענטש פֿון די געקומענע אין לאָגער № 2 איז ניט צוריקגעפֿאָרן.

אָלץ, וואָס איז ווייטער אָנגעשריבן, איז צונויפֿגעשטעלט לויט די דערציילונגען פֿון לעבעדיקע עדות, לויט די עדות־דערקלערונגען פֿון מענטשן, וועלכע האָבן געאָרבעט אין טרעבלינקע זינט דעם ערשטן טאָג, וואָס דער לאָגער האָט עקסיסטירט ביזן 2טן אויגוסט 1943, ווען די צום טויט פֿאַרמישפּטע האָבן געמאַכט אַן אויפֿשטאַנד, פֿאַרברענט דעם לאָגער און אָנטלאָפֿן אין וואַלד, לויט די דערקלערונגען פֿון די אָרעסטירטע וואָכמענער, וועלכע האָבן וואָרט צו וואָרט באַשטעטיקט און אין אַ סך פֿאַלן דערגאָנצט דאָס, וואָס די עדות האָבן דערציילט. די דאָזיקע מענטשן האָב איך פּערזענלעך געזען, לאָנג און בפֿרטותדיק גערעדט

6 דער פֿעלנדיקער טעקסט איז צוריקגעשטעלט לויטן בוך פֿון ו. גראָסמאַן — טרעבלינקער נעניעם, דער „עמעס", ז' 15.

מיט זיי, זייערע שריפֿטלעכע עדות־דערקלערונגען ליגן פֿאַר מיר אויפֿן טיש — און די אומצאָליקע באַווײַזן שטימען אין אַלע פּרטים, אָנהייבנדיק פֿון דער שילדערונג וועגן דער אויפֿפֿירונג פֿונעם קאָמענדאַנטישן הונט „באַרי״ און ענדיקנדיק מיט דער דערציילונג וועגן דער טעכנאָלאָגיע פֿון דערהרגענען און די אײַנאַרדענונג פֿונעם קאָנווייער־עשאָפּאָט.

לאָמיר זשע גיין לויט די שטופֿעס פֿונעם טרעבלינקער גיהנום.

ווער זענען געווען די מענטשן, וואָס מע האָט געבראַכט אין די עשעלאָנען קיין טרע־בלינקע? צו פֿרילינג פֿון 1942 איז די יידישע באַפֿעלקערונג פֿון פּוילן, דײַטשלאַנד, פֿון די מערבֿדיקע געביטן פֿון ווײַסרוסלאַנד געווען פֿאַרמאַכט אין געטאָס. אין די געטאָס פֿון וואַרשע, ראַדאָם, טשענסטאָכאָוו, לובלין, ביאַליסטאָק, גראָדנע און צענדלינגער אַנדערע קלענערע, זענען געווארן צונויפֿגענומען מיליאָנען יידן — אַרבעטער, האַנטווערקער, דאָק־טוירים, פּראָפֿעסאָרן, אַרכיטעקטן, אינזשענירן, לערערס, קינסטלערס, מענטשן מיט ניט קיין אַרבעטנדיקע פּראָפֿעסיעס, אַלע מיט די משפּחות, מיט די ווײַבער, טעכטער, זין, מוטערס און פֿאָטערס.

בלויז אין וואַרשעווער געטאָ האָבן זיך געפֿונען אַרום פֿינף הונדערט טויזנט יידן. וויײַט אויס, אַז דאָס פֿאַרמאַכן די יידן אין געטאָ איז געווען די ערשטע צוגרייט־פֿאָזע פֿונעם היטלערישן פּלאַן אויסצורעכענען די יידן. דער זומער פֿון יאָר 1942, די תּקופֿה פֿונעם גרעסטן מיליטערישן דערפֿאָלג פֿון די פֿאַשיסטן, איז אָנערקענט געווארן פֿאַר דער פּאַסיקער צײַט אַדורכצופֿירן די צווייטע פֿאָזע פֿונעם פּלאַן — די פֿיזישע אויסראָטונג. עס איז באַווּוסט, אַז אין יענער צײַט איז הימלער געקומען קיין וואַרשע און אַרויסגעגעבן די געהעריקע פֿאַראָרדענונגען. טאָג און נאַכט איז געגאַנגען די אַרבעט בײַם צוגרייטן דעם טרעבלינקער עשאָפּאָט. אין יולי זענען די ערשטע עשעלאָנען שוין געגאַנגען פֿון וואַרשע און טשענסטאָ־כאָוו קיין טרעבלינקע. די מענטשן האָט מען געזאָגט, אַז מע פֿירט זיי קיין אוקראַינע אויף אַרבעט אין דער לאַנדווירטשאַפֿט. מע האָט דערלויבט צו נעמען מיט זיך 20 קילאָגראַם באַגאַזש און שפּײַזפּראָדוקטן. אָפּט מאָל האָבן די דײַטשן פֿאַרגעלייגט זייערע קרבנות צו קויפֿן באַגבילעטן ביז דער סטאַציע „אָבער־מײַדאַן״ — מיט דעם אַ באַדינגלעכן נאָמען האָבן די דײַטשן אָנגערופֿן טרעבלינקע. דער ענין באַשטייט אין דעם, וואָס איבער גאַנץ פּוילן איז אין גיכן אָדורך דער קלאַנג וועגן דעם שרעקלעכן אָרט און דאָס וואַרט טרעבלינקע האָט אויפֿגעהערט צו פֿיגורירן בײַ די עסעסלײַט בעת דעם אַרײַנפֿירן די מענטשן אין די עשעלאָנען. דאָך איז די באַהאַנדלונג בײַם אָנלאָדן די עשעלאָנען געווען אַזאַ, אַז ס׳איז שוין ניט געווען קיין ספֿק וועגן דעם גורל, וואָס עס דערוואַרט די פּאַסאַזשירן. אין אַ פֿראַכט־וואָגן האָט מען אַרײַנגעשטופּט ניט ווייניקער ווי 150 פּערזאָן, און דורכשניטלעך — 180–200. בעת דער נסיעה, וואָס האָט טייל מאָל געדויערט 2–3 טעג, האָט מען די אַרעס־טירטע קיין וואַסער ניט געגעבן. דאָס לײַדן פֿונעם דורשט איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז מענטשן האָבן געטרונקען די אייגענע השתנה. פֿאַר אַ זופּ וואַסער האָבן די וואַכלײַט געפֿאָ־דערט הונדערט זלאָטעס, און ווען זיי האָבן שוין באַקומען דאָס געלט, האָבן זיי אָפּט קיין וואַסער ניט געגעבן. די מענטשן זענען געפֿאָרן ענג־צוגעדריקטע אייגער צום אַנדערן, טייל מאָל אַפֿילו שטייענדיק. אין יעדן וואָגאָן זענען ביזן סוף פֿון דער רײַזע, באַזונדערס אין די זומערטעג, געשטאַרבן עטלעכע זקנים און האַרצקראַנקע. היות ווי די טירן האָט מען ביזן סוף פֿון דער רײַזע קיין איין מאָל ניט געעפֿנט, האָבן די טויטע קערפּערס אָנגעהויבן זיך פֿונאַנדערפֿאַלן און פֿאַרסמט די לופֿט אין די וואָגאָנען. אויב עמעצער האָט אָנגעצונדן

בײַ נאַכט אַ שוועבעלע, האָט די וואַך [געעפֿנט אַ שיסערײַ אויף די וועגט פֿונעם וואַגאָן.][7] דער פֿריזירער אַברהם קאָן דערציילט, אַז אין זײַן וואַגאָן זענען געווען אַ סך פֿאַרווונדיקטע און פֿינף דערהרגעטע אין רעזולטאַט פֿון אַזאַ שיסערײַ איבער די וועגט פֿונעם וואַגאָן.

לחלוטין אַנדערש פֿלעגן אָנקומען קיין טרעבלינקע די צוגן פֿון מערב־אייראָפּעישע לענדער — פֿון פֿראַנקרײַך, בעלגיע, עסטרײַך אאַז״וו. דאָרט האָבן די מענטשן בכלל ניט געהערט וועגן טרעבלינקע און ביז דער לעצטער מינוט האָבן זיי געגלייבט, אַז מע פֿירט זיי אויף אַרבעט, דערבײַ האָבן נאָך די דײַטשן אויף פֿאַרשיידענע אופֿנים רעקלאַמירט די באַקוועמלעכקייטן און די פּראַכט פֿונעם נײַעם לעבן, וואָס וואַרט אויף די איבערוואַנדערערס. אַ טייל פֿון די עשעלאָנען זענען געקומען מיט מענטשן, וועלכע זענען געווען זיכער, אַז מע פֿירט זיי אַרויס קיין אויסלאַנד, אין נייטראָלע לענדער, און פֿאַר גרויסע געלטער האָבן זיי זיך אײַנגעשאָפֿן בײַ דער דײַטשישער מאַכט אַרויספֿאָר־וויזעס.

איין מאָל איז קיין טרעבלינקע אָנגעקומען אַ צוג מיט בירגערס פֿון ענגלאַנד, קאַנאַדע, אַמעריקע, אויסטראַליע, וואָס זענען בעת דער מלחמה געבליבן שטעקן אין אייראָפּע און אין פּוילן. נאָך לאַנגע השתּדלותן, וואָס זענען באַגלייט געווארן מיט גרויסע געלטסומעס כאַבאַר, האָט מען זיי דערלויבט אַרויסצופֿאָרן אין נייטראָלע לענדער. אָלע צוגן פֿון די אייראָפּעישע לענדער זענען געקומען אַן אַ וואָך, מיט אַ געווייגלעכן באַדינונג־פּערסאָנאָל, און אין באַשטאַנד פֿון די אַ באָנען זענען געווען שלאָפֿוואָגאָנען און רעסטאָראַן־וואָגאָנען. די פּאַסאַזשירן האָבן געגומען מיט זיך פֿאַרנעמיקע קופֿערס און טשעמאָדאַנעס, און גרויסע פּראָדוקטן־זאַפּאַסן. די קינדער פֿון די פּאַסאַזשירן זענען אַרויסגעלאָפֿן אויף די צווישן־סטאַציעס און האָבן זיך געפֿרעגט, ווען ס׳וועט שוין זײַן אָבער־מיַידאַן...

זעלטן זענען אָנגעקומען עשעלאָנען מיט ציגײַנערס פֿון בעסאַראַביע און פֿון אַנדערע ראַיאָנען. עטלעכע מאָל זענען אָנגעקומען עשעלאָנען מיט יונגע פּאָליאַקן — פּויערים און אַרבעטער, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין אויפֿשטאַנד און אין דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג.

שווער צו זאָגן, וואָס ס׳איז שרעקלעכער: פֿאַרן צום טויט אין שרעקלעכער פּײַן, און וויסן, אַז ער ווערט וואָס אַ מאָל נענטער, אַדער אין אָבסאָלוטן אומוויסן וועגן אומקום, אַרויסקוקן פֿונעם פֿענצטער אין וייכן וואָגאָן אין יענעם מאָמענט, וועו פֿון דער סטאַציע טרעבלינקע קלינגט מען שוין אין לאַגער און מע טיילט מיט די ספּעציפֿיקאַציע פֿונעם אָנגעקומענעם צוג און די צאָל מענטשן אין אים.

כּדי ביזן סוף אָפּצונאַרן די מענטשן, וועלכע זענען געקומען פֿון אייראָפּע, איז דער באַנטופּיק גופֿא אינעם לאַגער געווען אויסגעשטאַט ענלעך צו אַ באַנסטאַציע. אויף דער פּלאַטפֿאָרמע, בײַ וועלכער מע האָט אויסגעלאָדן די אָנקומענדיקע 20 וואָגאָנען, איז געשטאַנען אַ וואָקזאל־בנין מיט קאַסעס, אַ קאָמער אָפּצוגעבן דעם באַגאַזש, אַ רעסטאָראַן־זאַל. אומעטום זענען געווען פֿײַלן־אָנווײַזערס: „קיין ביאַליסטאָק", „קיין באַראָנאָוויטש", „קיין וואָלקאָוויסק" אאַז״וו. בײַם אָנקום פֿון אַן עשעלאָן האָט אין וואָקזאל געשפּילט אַן אָרקעסטער און אַלע מוזיקאַנטן זענען געווען גוט אָנגעטאָן. אַ שווייצער אין מונדיר פֿון אַ באַן־באַאַמטן האָט בײַ די פּאַסאַזשירן אָפּגענומען די בילעטן און זיי אַרויסגעלאָזן אויפֿן פּלאַץ. דרײַ־פֿיר טויזנט מענטשן, באַלאַדענע מיט זעקלעך און טשעמאָדאַנעס, אונטער־

7 זע באַמ׳ 6, וו. גראָסמאַן, **טרעבלינקער געזעגם**, „דער עמעס", ז׳ 19.

האָלטנדיק די אָלטע און קראַנקע, זענען אַרויסגעגאַנגען אויף דעם אָ פּלאַץ. מוטערס האָבן געהאַלטן קינדער אויף די הענט, גרעסערע קינדער האָבן זיך געטוליעט צו די עלטערן און נייגעריק באַטראַכט דעם פּלאַץ. עפּעס באָומרוִיקנדיקס און שרעקלעכס איז געווען אין דעם אָ פּלאַץ, דעם אויסגעטראָטענעם פֿון מיליאָנען מענטשלעכע פֿיס. דער פֿאַרשאַרפּטער בליק האָט שנעל אויפֿגעכאַפּט די באָומרוִיקנדיקע פּרטים — אויף דער שנעל־צוגעקערטער ערד, ווִיזיט אויס האָרט פֿאַרן אָנקומען פֿון דער גרופּע, זענען געלעגן איבערגעלאָזענע חפֿצים: אָ ביגטל מלבושים, אָפּענע וואַליזקעס, פּענדזלען צום גאָלן, עמאַלירטע טעפּלעך. פֿון וואַנען קומען זיי אַהער? און פֿאַר וואָס ענדיקט זיך די באַנליניע באַלד הינטער דער וואָקזאַל־פּלאַטפֿאָרמע, און דאָרט וואָקסט שוין געל גראָז און עס ציט זיך דער דרימעטערדיקער דראָט? און וווּ איז די ליניע קיין ביאַליסטאָק, קיין שעדלעץ, וואַרשע, וואַלקאָוויסק? און פֿאַר וואָס שמייכלען אָזוי מאַדנע די וואָכלײַט, וועלן זיי קוקן אויף די מאַנסלײַט, וואָס פֿאַרריכטן זיך די קראָוואָטן, אויף די אָקוראָטנע אָלטיטשקע פֿרויען, די ייִנגעלעך אין די מאָטראָסן־רעקלעך, די שלאַנקע מיידלעך, וואָס גיבן זיך אָן עצה אָפֿילו אין אָזאַ רײַזע אײַנצוהיטן די עלעגאַנטקייט פֿון די בגדים, די יונגע מוטערס, וואָס פֿאַרריכטן מיט ליבשאַפֿט די קאָלדערקעס אויף זייערע קליינע קינדער? די אָלע וואָכלײַט אין שוואַרצע מונדירן און די עסעסישע אונטער־אָפֿיצירן זענען ענלעך געווען צו די אָנטרײַבערס פֿון אָ סטאָדע בײַם אַרײַנגיין אין שעכטהויז. פֿאַר זיי זענען די נײַ־אָנגעקומענע ניט געווען קיין לעבעדיקע מענטשן און זיי האָבן ניט ווילנדיק געשמייכלט, ווען זיי האָבן געקוקט אויף די אַרויסגע־וויזענע שעמעוודיקייט, לִיבשאַפֿט, שרעק, זאָרג וועגן די נאָענטע, וועגן די זאָכן; זיי איז געווען קאָמיש, אַז די מוטערס האָבן געמאַכט פֿאַרווונדערן זייערע קינדער, ווען זיי זענען אָוועקגעלאָפֿן עטלעכע טריט, און אָפּגעשפּיליעט בײַ זיי די מאָנטעלעך, אַז די מאָנסלײַט האָבן אָפּגעווישט די שטערנס מיט נאָזטיכלעך און פֿאַרייכערט פּאָפּיראָסן, אַז די מיידלעך האָבן זיך פֿאַרריכט די האָר און איבערגעשראָקענע צוגעהאָלטן די ספּודניצעס, ווען ס׳איז אָנגעלאָפֿן אָ ווינט. זיי איז געווען קאָמיש, אַז די אָלטע־לײַט האָבן זיך צוגעזעצט אויף די וואָליזקעלעך, אַז עטלעכע פֿון זיי האָבן געהאַלטן ביכער אונטער די אָרעמס און די קראָנקע האָבן אַרומגעהילט זייערע העלדזער. ביז 20,000 מענטשן זענען טאָגטעגלעך אַדורכגע־גאָנגען דורך טרעבלינקע. די טעג, ווען פֿונעם וואָקזאָל זענען אַרויסגעגאַנגען 6–7 טויזנט, האָבן זיך געריכט פֿאַר פֿוסטע טעג. פֿיר, פֿינף מאָל אין טאָג האָט דער פּלאַץ זיך אָנגעפּילט מיט מענטשן. און די אָלע טויזנטער, צענדלינגער טויזנטער, הונדערטער טויזנטער מענטשן, די אָלע יונגע און אָלטע פּנימער, די שוואַרץ־געקרויזטע און די גאָלדהאָריקע שיינהייטן, די געהויקערטע און געבויגענע, די פּליכטוואָטע זקנים, די שמעוודיקע יונגטלעכע, — די אָלע האָבן זיך צונויפֿגעגאָסן אין איין שטראָם, וואָס האָט אײַנגעשלונגען אי די פֿאַרגונפֿט, אי די פֿראָכטפֿולע מענטשלעכע וויסנשאַפֿט, אי די מיידלשע ליבע, אי די קינדערשע שטוי־נונג, אי דעם הוסט פֿון די זקנים, אי דאָס האָרץ פֿונעם מענטשן.

די נײַ־אָנגעקומענע האָבן מיט אָ ציטער דערפֿילט די מאָדנעקייט פֿון דעם אײַנגע־האָלטענעם זאָטן חוזקדיקן בליק, דעם בליק פֿון העכערקייט, פֿון דער לעבעדיקער בהמה איבערן טויטן מענטש.

אין די אָ קורצע רגעס האָבן די אַרויסגעקומענע אויפֿן פּלאַץ אויפֿגעכאַפּט קליניקייטן, אומפֿאַרשטענדלעכע און אָנוואַרפֿנדיקע אָ שרעק.

וואָס איז דאָס דאָרט, הינטער יענע ריזיקער זעקסמעטערדיקער וואָנט, אָ געדיכט

פֿאַרדעקטע מיט קאָלדרעס און מיט געלווערנדיקע סאָסנעצווייגן? די קאָלדרעס גופֿא האָבן אויך אַרויפֿגעוואַרפֿן אַן אומרו: געשווירענע, פֿילפֿאַרביקע, זיידענע און געדעקטע מיט סיטץ, האָבן זיי דערמאָנט אין יענע קאָלדרעס, וואָס זענען נאָך געלעגן צווישן דעם בעטגעוואַנט פֿון די אָנגעקומענע. פֿון וואַנען קומען די קאָלדרעס אַהער? ווער האָט זיי געבראַכט? און וווּ זענען זיי, די אייגנטימערס פֿון די אָ קאָלדרעס? פֿאַר וואָס דאַרפֿן זיי מער ניט די קאָלדרעס? און ווער זענען די מענטשן מיט די בלויע אַרעמבענדער? עס דערמאָנט זיך די אַלע איבערגעטראַכטע אין דער לעצטער צייט פֿחדים און קלאָנגען, וואָס מע האָט זיך איבערגעגעבן אין דער שטיל. ניין, ניין, עס קאָן ניט זיין! דער מענטש טרייבט אַוועק דעם שרעקלעכן געדאַנק. די אומרויקייט אויפֿן פּלאַץ דויערט עטלעכע סעקונדעס, — מעגלעך, אַז צוויי–דריי מינוט, ביז וואָנען אַלע אָנגעקומענע וועלן באַווייזן אַרויסצוגיין אויפֿן פּלאַץ. דאָס אַרויסגיין ווערט תּמיד אויפֿגעהאַלטן: אין יעדער גרופּע זענען פֿאַראַן קאַליקעס, הינקעדיקע, זקנים און קראַנקע, וועלכע שטעלן קוים די פֿיס. נאָר אָט זענען שוין אַלע אויפֿן פּלאַץ. דער אונטערשאַרפֿירער (אונטער־אָפֿיציר פֿון עסעס־מיליטער) לייגט פֿאָר הויך און דײַטלעך די אָנגעקומענע איבערצולאָזן די זאַכן אויפֿן פּלאַץ און אַוועקגיין אין באָד. זיי דאַרפֿן נעמען מיט זיך בלויז די פּערזענלעכע דאָקומענטן, ווערטפּולע חפֿצים און די סאָמע קליינע פּעקעלעך מיט די וואָש־מכשירים. בײַ די מענטשן קומען־אויף צענדלינגער שאלות — צי זאָל מען נעמען די וועש, צי מעג מען פֿונאַנדערבינדן דעם קלומיק, צי וועלן ניט פֿאַרטוישט ווערן די זאַכן, וואָס ליגן אויפֿן פּלאַץ, צי וועלן זיי ניט פֿאַרפֿאַלן ווערן. נאָר עפּעס אַן אויסטערלישער כּוח צווינגט זיי צו פֿאָלגן, ניט שטעלן קיין פֿראָגעס, ניט אומקוקן זיך, און גיין שנעל צום דורכגאַנג אין דער זעקסמעטערדיקער דראָטוואַנט, אָ פֿאַר־מאַסקירטע מיט צווייגן. זיי גייען פֿאַרבײַ די קעגנטאַנק־גריבער, פֿאַרבײַ דעם שטעכלדראָט, וואָס איז אַזוי הויך, ווי דרײַ מענטשלעכע וווקסן, פֿאַרבײַ דעם דרײַמעטערדיקן טאַנקען־ראָוו, ווידער פֿאַרבײַ דעם דינעם, אין קנוילן אָנגעוואָרפֿענעם שטעכלדראָט, אין וועלכן דער פֿוס פֿונעם אַנטלויפֿנדיקן פֿאַרפֿאַנטערט זיך, ווי די פֿיסלעך פֿון אַ פֿליג אין שפּינוועבס, און ווידער פֿאַרבײַ דער פֿילמעטערדיקער וואַנט פֿון שטעכלדראָט. אָ שרעקלעך געפֿיל, דאָס געפֿיל פֿון פֿאַרמישפּטקייט, כאַפּט זיי אַרום — ניט מע קאָן אַנטלויפֿן, ניט מען קאָן צוריקגיין, ניט מע קאָן זיך אַקעגנשטעלן: פֿון די הילצערנע נידעריקע און בײַערדיקע טורעמס גלאָצן אויף זיי די לופֿעס פֿון גרויסקאַליבערדיקע קוילן־וואַרפֿערס. רופֿן הילף? אַרום און אַרום זענען עסעסלײַט און וואַכמענער מיט אויטאָמאַטן, האַנטגראַנאַטן און פּיסטאָלעטן.

צוויי הונדערט אַרבעטער מיט הימל־בלויע אַרעמבענדער (די „הימל־קאָמאַנדע") אויפֿן פּלאַץ פֿאַרן וואָקזאַל. שווײַגנדיק, שנעל און פֿלינק, בינדן זיי פֿונאַנדער די פּעק, עפֿענען די קוישן און טשעמאָדאַנעס, נעמען אַראָפּ די רימענס פֿון די פּאָרטפּלעדן. דאָרט קומט פֿאָר די סאָרטירונג און דער אָפּשאַץ פֿון די זאַכן, וואָס די נאָר וואָס אָנגעקומענע גרופּע האָט איבערגעלאָזן. מע שלײדערט אויף דער ערד די זאָרגפֿול אײַנגעליגטע נײַ־מכשירים, קלעצלעך פֿאָדעם, קינדערישע הייזלעך, העמדער, לײַלעכער, דזשעמפּערס, שער־לעך, ראָזיר־מכשירים, ביינטלעך בריוו, פֿאָטאָגראָפֿיעס, פֿינגערהוטן, פֿלעשלעך פּאַרפֿום, שפּיגלעך, היטלעך, טופּלעס, וואָליקעס, אויפֿגענייטע פֿון וואָטענע קאָלדרעס אויפֿן פֿאַל פֿון אָ פֿראָסט, דאָמען־טופּל, זאָקן, האַפֿטן, פּיזשאָמעס, פּוטער, קאָווע, פּושקעס קאַקאָ, טליתים, לײַכטערס, ביכער, סוכאַרעס, פֿידלען, קינדערישע קוביקעס. מע דאַרף האָבן די נייטיקע קוואָליפֿיקאַציעס, כּדי אין געציילטע מינוטן אויסצוסאָרטירן די אָלע טויזנטער קעגנשטאַנדן

און זיי אָפשאַצן — וועלכע אָפקלײַבן אויף אַוועקצושיקן קיין דײַטשלאַנד, און וועלכע, די צווייטראַנגיקע, די אַלטע און געצערעוועטע — צום פֿאַרברענען. וויי איז צום ארבעטער, וואָס איז זיך טועה און לייגט אַוועק אַן אַלטן פֿיבער־טשעמאָדאַן צו די לעדערנע סאַק־וואָאַזשן, אָפּגעקליבענע אויף אַוועקצושיקן קיין דײַטשלאַנד, אָדער ער וואַרפֿט אַוועק אויף אַ קופּע אַלטע געצערעוועטע סקאַרפעטן, אַ פּאָר פּאַריזער זאָקן מיט דער פֿאַבריק־פֿלאָמבע. אַן אַרבעטער מעג זיך טועה זײַן בלויז איין מאָל. צוויי מאָל איז אים ניט באָשערט געווען זיך טועה צו זײַן. 40 עסעסלײַט און 60 וואַכלײַט האָבן געאַרבעט „בײַם טראַנספֿאָרט". אַזוי האָט מען אין טרעבלינקע געראָפֿן די ערשטע, נאָר וואָס באָשריבענע סטאָדיע: דאָס אויפֿנעמען דעם עשעלאָן, דאָס אַרויספֿירן די גרופּע אויפֿן „וואָקזאַל" און אויפֿן פּלאַץ, דאָס אַכטונג געבן אויף די אַרבעטער, וואָס סאָרטירן און שאַצן אָפּ די זאַכן. בעת דער אַ אַרבעט האָבן די אַרבעטער אָפּט, אומבאַמערקט פֿון דער וואַך, געשטופּט זיך אין מויל אַרײַן בריוט, צוקער, קאָנפֿעטן, וואָס זיי האָבן געפֿונען אין די פּראָדוקטן־פּעקלעך. דאָס איז ניט געווען דערלויבט. דערלויבט איז געווען נאָכן ענדיקן די אַרבעט צו וואַשן די הענט און דאָס פּנים מיט אָדעקאָלאָן און פּאַרפֿום: וואָסער איז אין טרעבלינקע געווען וויניק און צום וואַשן זיך האָבן זיך מיט דעם באַנוצט בלויז די דײַטשן און וואַכלײַט. און דורך דער צײַט, וואָס די מענטשן, נאָך אָלץ לעבעדיקע, האָבן זיך געגרייט צו דער „באָד", האָט די אַרבעט איבער זייערע זאַכן זיך פֿאַרענדיקט — די ווערטפּולע זאַכן האָט מען אַוועקגעטראָגן אין סקלאַד, און די בריוו, פֿאָטאָגראָפֿיעס פֿון די נײַ־געבוירענע, בריידער, פֿלות, פֿאַרגעלטע חתונה־קאָרטן, די אַלע טויזנטער קעגנשטאַנדן, אומגעהײַער טײַערע פֿאָר זייערע אייגן־טימערס, אָבער פֿאָר די טרעבלינקער באַלעבאָטים זענען זיי בלויז מיסט, האָט מען צונויפֿ־געקליבן אין קופּעס און אַוועקגעטראָגן צו די ריזיקע גריבער, וווּ עס זענען שוין געלעגן הונדערטער טויזנטער אָזעלכע בריוו, קאָרטלעך, וויזיט־קאָרטעס, פֿאָטאָגראָפֿיעס, פּאָפּיר־לעך מיט קינדערישע מאָזשגעריײַען און ערשטע אומבאַהאָלפֿענע צייכענונגען מיט אַ קאָליר־טער בלײַפֿעדער. דעם פּלאַץ האָט מען ווי עס איז צוגעקערט און ער איז גרייט געווען אויפֿצונעמען אַ נײַע פּאַרטיע. ניט אָלע מאָל איז דאָס אויפֿנעמען אַ פּאַרטיע אַדורכגעגאַנגען אָזוי, ווי עס איז דאָ באַשריבן געווארן. אין די פֿאָלן, וועו די אַרעסטירטע האָבן זיך דערוווּסט, וווּהין מע פֿירט זיי, זענען אויסגעבראָכן בונטן. דער פּויער סקאָרזשינסקי האָט געזען, ווי אין צוויי צוגן האָבן מענטשן אויפֿגעבראָכן די טירן, זיך אַרויסגעריסן, אומגעשלײַדערט די וואָך און אָנטלאָפֿן אין וואַלד אַרײַן. אין די ביידע פֿאָלן זענען זיי ביזן לעצטן געווארן דערשאָסן פֿון אויטאָמאָטן. מאָנסלײַט האָבן געטראָגן אויף די הענט פֿיר קינדער. אויך די קינדער האָט מען דערהרגעט. וועגן אָזעלכע פֿאָלן פֿון קאָמפֿן מיט דער וואָך דערציילט אויך די פּויערטע מאַריאַנאַ קאָבוס. איין מאָל האָט מען פֿאָר אירע אויגן, בעת זי האָט געאַרבעט אויפֿן פֿעלד, דערשאָסן 60 פערזאָן, וואָס זענען אָנטלאָפֿן פֿון צוג אין וואַלד אַרײַן.

נאָר אָט קומט אָן די פּאַרטיע אויפֿן נײַעם פּלאַץ, שוין אינעווייניק פֿון דער צווייטער לאָגערוואָך. אויפֿן פּלאַץ שטייט אַ גרויסער באַראַק, רעכטס זענען פֿאַראַן נאָך דריי באַראַקן, צוויי פֿון זיי זענען באַשטימט אויף קליידער־סקלאַדן, דער דריטער — אויף שוכוואַרג. וויײַטער, אין דעם מערבֿדיקן טייל, האָבן זיך געפֿונען די באַראַקן פֿון די עסעסלײַט, די באַראַקן פֿון די וואַכלײַט, די פּראָדוקטן־סקלאַדן, די שטאַלן. דאָרט זענען אויך געשטאַנען פּאַסאַזשיר־און לאָסט־אויטאָמאָבילן, געפּאַנצערטע אויטאָס. דער אײַנדרוק איז געווען, ווי פֿון אַ געווײַנ־לעכן לאָגער, ווי פֿון לאָגער נומער 1.

אינעם דרום־מזרחדיקן ווינקל פֿונעם לאַגערהויף איז געווען אַ שטח, אַן אָפּגעצוימטער מיט צוויי־גן. פֿון פֿאַרנט איז געווען אַ ביידל מיט אַן אויפֿשריפֿט „לאַזאַרעט". אַלע שוואַכע און שווערקראַנקע טיילט מען אָפּ פֿון דער מאַסע, וואָס וואַרט אויף דער „באָד" און אויף טראָגבעטלעך פֿירט מען זיי אַרײַן אין „לאַזאַרעט". פֿונעם בײַדל קומט אַנטקעגן די קראַנקע דער „דאָקטער" אין אַ ווײַסן פֿאַרטעך מיט אַ באַנד פֿון „רויטן קרײַץ" אויפֿן לינקן אַרבל. וועגן דעם, וואָס עס איז פֿאַרגעקומען אין „לאַזאַרעט", וועלן מיר שפּעטער דערציילן געניוער.

די צווייטע פֿאַזע פֿון באַאַרבעטן די געקומענע פֿאַרטיע באַשטייט אין דערשטיקן דעם מענטשלעכן ווילן מיט אומאויפֿהערלעכע קורצע און שנעלע באַפֿעלן. די באַפֿעלן וועלן אָפּגעגעבן מיט דעם גוטבאַקאַנטן שטימע־טעמבער, מיט וועלכן די דײַטשישע אַרמיי איז אַזוי שטאַלץ — אַ טעמבער, וואָס איז אייגנער פֿון די באַווײַזן וועגן דער אַנגעהעריקייט פֿון די דײַטשן צו דער אַרן־ראַסע. דער אות „ר" איז גלײַכצײַטיק אַ האַלדזיקער און אַ האַרטער, און ער קלינגט ווי אַ קנוט.

„אַכטונג!" — טראָגט זיך אַדורך איבער דער מאַסע, און אין דער בלײַערנער שטילקייט זאָגט אַן די שטים פֿונעם שאַרפֿירער די וועגן, וואָס וועלן דאָ איבערגעחזרט עטלעכע מאָל אין טאָג, אין משך פֿון אַ סך חדשים: „די מענער בלײַבן אויפֿן פּלאַץ. די פֿרויען און קינדער טוען זיך אויס אין באַראַק אויף לינקס".

ווי די עדות דערציילן, הייבן דאָ זיך אָן די שרעקלעכע סצענעס. דאָס שטאַרקע געפֿיל פֿון מוטערלעכער, ווײַבלעכער און קינדערישער ליבע זאָגט אונטער, אַז זיי זענען זיך דאָס לעצטע מאָל. האַנדריקן, קושן, וווּנטשן, קורצע געזעגנווערטער, אין וועלכע די מענטשן לייגן אַרײַן זייער ליבשאַפֿט, זייער צאַרטקייט, זייער פֿאַרצווייפֿלונג... די עסעסישע טויט־פֿסיכיאַטערס ווייסן, אַז אַזעלכע געפֿילן דאַרף מען בליצשנעל פֿאַרטויבן, אָפּהאַקן. די טויט־פֿסיכיאַטערס קענען די פּשוטע געזעצן, וואָס חיות האָבן אָנגעוועגדט לגבי מענטשן איז טרעבלינקע. דאָס איז אייגנער פֿון די צום מיינסטנס פֿאַראַנטוואָרטלעכע מאַמענטן: דאָס אָפּטיילן די טעכטער פֿון טאַטעס, די מאַמעס פֿון זין, די באָבעס פֿון אייניקלעך, די מענער פֿון ווײַבער.

און ווידער איבערן פּלאַץ: „אַכטונג, אַכטונג!" גראָד אין דעם מאָמענט דאַרף מען ווידער פֿאַרטונקלען דעם מענטשלעכן שכל, פֿאַרשטויבן אים מיט האָפֿענונג, מיט די טויט־געזעצן, וואָס ווערן אָנגעגעבן, ווי געזעצן פֿון לעבן. די זעלבע שטים האַקט־אויס וואָרט נאָך וואָרט: „פֿרויען און קינדער נעמען אַראָפּ די שיך בײַם אַרײַנגאַנג אין באַראַק. די זאַק אַרײַנלייגן אין די טופּלעס. די קינדערישע זעקעלעך אַרײַנלייגן אין די סאַנדאָלן, שיכעלעך און טופּלעך. זײַט פּינקטלעך!"

און באָלד ווידער: „אַרײַנגיין אין באָד. נעמען מיט זיך די ווערטפֿולע זאַכן, דאָקומענטן, געלט, האַנטעכער און זייף... איך ווידערהאָל..."

אינעווייניק, אין פֿרויען־באַראַק איז פֿאַראַן אַ פֿריזיר־אַנשטאַלט. נאָקעטע פֿרויען שערט מען אָפּ די האָר מיט אַ מאַשינקע, פֿון די זקנות נעמט מען אַראָפּ די פּאַרוקן. אַ מאָדנער פּסיכאָלאָגישער מאַמענט: די אַ טויט־שערערי האָט מער פֿון אַלץ איבערגעצויגט די פֿרויען, אַז מע פֿירט זיי אין באָד אַרײַן. מיידלעך האָבן זיך געטאָפּט די קעפּ און געבעטן: „דאָ איז ניט גלײַך, ביטע, שערט אָפּ". נאָכן אָפּשערן פֿלעגן די פֿרויען מיינסטנס זיך באַרויקן,

כּמעט יעדע איז אַרויסגעגאַנגען פֿון באַראַק און מיטגענומען מיט זיך אַ שטיקל זייף אָון אַ צונויפֿגעלייגטן האַנטעך. טייל יונגע מיידלעך האָבן געווייניט און באַדויערט זייערע שיינע צעפּ. צו וואָס האָט מען געשוירן די פֿרויען? כּדי זיי אָפּצונאַרן? ניין, די האָר זענען נייטיק געווען פֿאַר די באַדערפֿנישן פֿון דיַיטשלאַנד. דאָס איז געווען רוישטאָף... איך האָב געפֿרעגט בייַ אַ סך מענטשן, וואָס די דיַיטשן האָבן געטאָן מיט דעם שטויס האָר, וואָס זיי האָבן אַראָפּגענומען פֿון די לעבעדיקע מתים. אָלע עדות האָבן דערציילט, אַז די ריזיקע בערגער שוואַרצע, גאָלדענע, בלאָנדע האָר, לאָקן און צעפּ זענען געווען דעזינפֿעקציאָנירט, געפֿרעסט אין מאַשינען און אָפּגעשיקט קיין דיַיטשלאַנד. אָלע עדות האָבן באַשטעטיקט, אַז די האָר זענען אין זעק געווען אַרויסגעשיקט אויף דיַיטשישע אַדרעסן. ווי אַזוי האָט מען זיי אויסגענוצט? אין קאָנס שריפֿטלעכע דערקלערונגען ווערט באַשטעטיקט, אַז דער אָפּנעמער פֿון די האָר איז געווען אַן אָמט פֿונעם קריגספֿלאָט — די האָר האָט מען גענוצט אויף אָנצושטופּן מאָטראָצן, אויף טעכנישע באַדערפֿנישן, אויף פֿלעכטן קאָנאָטן פֿאַר אונטערוואָסער־שיפֿן. אָנדערע עדות דערקלערן, אַז די האָר זענען געווארן באַנוצט אויף אָנצופֿילן די קישעלעך פֿון די קאָוואָלעריע־זאָטלען.

די מאַנסלייט האָבן זיך אויסגעטאָן אין הויף. פֿון דער ערשטער פֿרימאָרגן־פֿאָרטיע האָט מען אָפּגעקליבן פֿון 150 ביז 300 פּערזאָן מיט אַ שטאַרקער פֿיזישער קראַפֿט. זיי האָט מען גענוצט צום באַגראָבן די טויטע און געווייניטלעך האָט מען זיי דערהרגעט אויפֿן אָנדערן טאָג. אויסטאָן זיך האָבן די מאַנסלייט געדאַרפֿט זייער שנעל, אָבער פֿינקטלעך, אייַנלייגן אין אָרדענונג די שיך, סקאַרפֿעטן, וועש, רעקלעך און הויזן. מיטן סאָרטירן די זאָכן האָט זיך פֿאָרגומען אַ צווייטע אַרבעטס־קאָמאַנדע, די „רויטע". זי האָט זיך אויסגעטיילט פֿון יענע אַרבעטער „אויפֿן טראַנספּאָרט" מיט דער רויטער לענטע אויף דער האָנט. די זאָכן, וואָס זענען אָנגערקענט געווארן פֿאַר ראוי אויף אָפּגעשיקט צו ווערן קיין דיַיטשלאָנד, האָט מען תיכף אָוועקגעפֿירט אין סקלאַד. פֿון די אַ זאָכן האָט מען אָפּגעטרענט אָלע מעטאָלענע און אָנדערע צייכנס. די אָנדערע זאָכן האָט מען פֿאַרברענט אָדער באָגראָבן. דאָס געפֿיל פֿון אומרו איז כּסדר שטאַרקער געווארן. דעם חוש־הריח האָט באָאומרויקט דער שרעק־לעכער געוואָרן, וואָס האָט דערשלאָגן דעם גערוך פֿונעם כלאָרקאָלך. ניט צום באַגריַיפֿן איז געווען די ריזיקע צאָל פֿון די פֿעטע און דאָקוטשענדיקע פֿליגן. פֿון וואָגען האָבן זיי זיך געמוען אָהער, צווישן די סאָסנעס און אויסגעטראָטענער ערד? די מענטשן האָבן געאָטעמט אומרויק און הויך, אויפֿגעציטערט און אינגעקוקט זיך אין יעדער נישטיקער קליניקייט, וואָס קאָן אויפֿקלערן, אונטערזוכן און אויפֿהייבן דעם פֿאַרהאָנג פֿונעם סוד איבערן גורל פֿון די פֿאַרמישפּטע. און פֿאַר וואָס הודשען אַזוי די ריזיקע עקסקאַוואָטאָרן דאָרט, אין דער דרומדיקער ריכטונג?

אַ נייַע פּראָצעדור האָט זיך אָנגעהויבן. די נאָקעטע מענטשן האָט מען צוגעפֿירט צו דער קאָסע און פֿאַרגלייַכט אָפּצוגעבן די דאָקומענטן און ווערטפֿולע זאָכן. און ווידער האָט די שרעקלעכע היפּנאָטיזירנדיקע שטימע געשריגן: „אָכטונג! אָכטונג!"

„פֿאַר באָהאָלטן ווערטפֿולע זאָכן — טויט... אָכטונג!"

אין אַ קליין בייַדל, צונויפֿגעפּלאָכטן פֿון ברעטער, איז געזעסן דער שאָרפֿירער. לעבן אים זענען געשטאַנען די עסעסמענער און וואָכלייט. בייַם בייַדל זענען געשטאַנען הילצערנע קעסטלעך און אַהין האָט מען געוואָרפֿן די ווערטפֿולע זאָכן. איין קעסטל פֿאַר פּאָפּיר־גלעלט, אַ צווייטס פֿאַר מטבעות, אַ דריטס פֿאַר האָנטזייגערס, פֿאַר פֿינגערלעך, פֿאַר אוירינג־

לעך, פֿאַר בראָשקעס מיט איידלשטיינער, פֿאַר ברעסלעטן. די דאָקומענטן זענען געפֿלויגן אויף דער ערד, זיי זענען שוין קיינעם אויף דער וועלט ניט נייטיק געווען, די דאָקומענטן פֿון די לעבעדיקע מתים, וועלכע וועלן אין אַ שעה אַרום שוין ליגן פֿאַרקלאַפּט אין גרוב. אָבער דאָס גאָלד און די ביזשוטעריע זענען געווען פֿרעציז אויסגעסאָרטירט. צענדלינגער יוועלירן האָבן באַשטימט די ריינקייט פֿונעם מעטאַל, דעם ווערט פֿונעם שטיין, די וואָסער־קלאָרקייט פֿון די בריליאַנטן.

דאָ, בײַ דער „קאַסע", איז פֿאַרגעקומען דער איבערבראָך — דאָ האָבן זיך געענדיקט די שקר־טאָרטורן, וואָס האָבן געהאַלטן די מענטשן אין היפּנאָז פֿון אומוויסן, פֿון פֿיבער, וועלכער האָט זיי געווארפֿן אין משך פֿון עטלעכע מינוט פֿון האַפֿענונג צו פֿאַרצווייפֿלונג, פֿון דער כימערע פֿון לעבן צו דער כימערע פֿון טויט. די אַ שקר־טאָרטורן האָבן געהערט צו די טאָרטורן אין קאַנווייער־עשאַפֿאָט און געהאָלפֿן עסעסלייט אין זייער אַרבעט. און ווען עס איז געקומען דער לעצטער אַקט פֿונעם באַראַבעוועון די לעבעדיקע מתים, האָבן די דייטשן מאַמענטאַל געביטן דעם סטיל פֿון זייער באַצויגונג צו די קרבנות. זיי האָבן אַראָפּ־געריסן די רינגלעך און צעבראָכן די פֿינגער בײַ פֿרויען, אַרויסגעריסן די אוירינגלעך און צעקאַליעטשעט די אויערן־לעפּלעך.

אויפֿן לעצטן עטאַפּ האָט דער קאַנווייער־עשאַפֿאָט פֿאַרלאַנגט פֿאַר זיין פֿאַרשנעלער־טער פֿונקציאָנירונג אַ נייעם פֿרינציפּ, און דעריבער איז דאָס וואָרט „אַכטונג" פֿאַרביטן געווארן מיט אַן אַנדער וואָרט, מיט דעם שיפֿענדיקן און קלאַפּנדיקן: „שנעלער! שנעלער!"

פֿון דער גרויליקער פּראַקטיק אין די לעצטע יאָרן איז באַווּסט, אַז אַ נאַקעטער מענטש פֿאַרלירט תּיכף זיין ווידערשטאַנד־קראַפֿט, ער הערט אויף צו קעמפֿן קעגן גורל, צוזאַמען מיט די בגדים פֿאַרלירט ער אויך דעם פֿוח פֿון לעבנס־אינסטינקט און ער נעמט אָן דעם גורל, ווי אָן אורטייל; פֿאַרעקשנטע לעבנסדורשטיקע מענטשן ווערן פּאַסיוו און גלייכגילטיק. אָבער כּדי צו פֿאַרסטאַרקירן זיך האָבן די עסעסלייט אויפֿן לעצטן עטאַפּ פֿונעם קאַנווייער־עשאַפֿאָט אָנגעוועדט אַ צוגאָבלעכן מעטאָד פֿון טיוווילשער פֿאַרטויבונג און אַריינגעוואָרפֿן די קרבנות אין אַ מצבֿ פֿון פּסיכישן, גייַסטיקן שאָק.

ווי אַזוי האָט מען דאָס געמאַכט?

מיטן אומגעריכטן און שאַרפֿן אָנווענד פֿון זינלאָזער גרויזאַמקייט. בײַ די נאַקעטע מענטשן האָט מען צוגענומען אַלץ, אָבער זיי זענען וויַיטער געבליבן מענטשן טויזנטפֿאַכיק מער, ווי די פֿאַרזעענישן אין מונדירן פֿון דער דייטשישער אַרמיי, וואָס האָבן זיי אַרום־געריגלט. זיי האָבן נאָך געאָטעמט, געקוקט, געטראַכט, זייערע הערצער האָבן נאָך גע־קלאָפּט. פֿון זייערע הענט האָט מען אַרויסגעקלאָפּט די שטיקלעך זייף מיט די האָנטעכער. מע האָט זיי אויסגעשטעלט צו פֿינף מענטשן אין אַ רייַ.

„העגדע האָך! מאַרש! שנעלער! שנעלער!"

זיי זענען אַריַין אין אַ גלייכער אַלעע, אַ פֿאַרפֿלאָנצטע מיט בלומען און בוימלעך, אויף אַ לענג פֿון הונדערט און צוועלף מעטער און אַ ברייט פֿון צוויי מעטער, וואָס האָט געפֿירט צום עקזעקוציע־פּלאַץ. ביידע זײַטן פֿון דער אַלעע זענען געווען פֿאַרצויגן מיט שטעכלדראָט. אָקסל בײַ אָקסל זענען דאָרט געשטאַנען וואַכלייט אין שוואַרצע מונדירן און עסעסלייט — אין גרויע. דער וועג איז געווען באַדעקט מיט ווייַסן זאַמד און די, וואָס זענען געגאַנגען פֿאָרויס, מיט אויפֿגעהויבענע הענט, האָבן געזען אויף דעם אָנגעשוואָלענעם זאַמד דעם פֿרישן אָפּדרוק פֿון באַרוועסע פֿיס: קליינע — פֿון פֿרויען, גאָר קליינע — פֿון קינדער,

שווערע — פֿון זקנישע טריט. דער שיטערער שפּור אויפֿן זאַמד — דאָס איז אַלץ, וואָס ס׳איז געבליבן פֿון די טויזנטער מענטשן, וואָס זענען ערשט ניט לאַנג געגאַנגען אויף דעם וועג, געגאַנגען אַזוי, ווי עס גייען איצט איבער אים נייע פֿיר טויזנט, ווי עס וועלן גיין אין צוויי שעה אַרום נאָך טויזנטער, וואָס וואַרטן אויף זייער רויִ אויפֿן וואַלדיקן באַנצווייג. זיי זענען געגאַנגען אַזוי, ווי מע איז געגאַנגען נעכטן, און צען טעג פֿריִער, און הונדערט טעג צוריק, ווי מע וועט גיין מאַרגן און אין פֿופֿציק טעג אַרום, ווי די מענטשן זענען געגאַנגען די אַלע 13 חדשים, וואָס דער טרעבלינקער גיהנום האָט עקסיסטירט.

די אַלטע האָבן די דייטשן גערופֿן — „דער וועג אַן אַ צוריקקער".

אַ מענטשן־ענלעכע פֿאַרזעעניש, זיין נאָמען איז געווען סוכאָמיל, האָט זיך געקרימט און געשריגן און בפּיוון געקאָלטשעט די דייטשישע ווערטער:

„קינדערלעך, קינדערלעך, שנעלער, שנעלער, דאָס וואַסער אין באָד ווערט קאַלט. שנעלער, קינדערלעך, שנעלער" — און דאָס פֿאַרזעעניש האָט כיכיקעט, זיך צוגעזעצט, צוגעטאַנצט.

די מענטשן מיט אויפֿגעהויבענע הענט זענען געגאַנגען צווישן די צוויי שערענגעס פֿון דער וואָך, אונטער די קלעפ פֿון די פֿריקלאַדן און גומענע פֿאַלקעס. די קינדער האָבן קוים אָנגעיאָגט די דערוואַקסענע און זיי זענען געלאָפֿן. רעדנדיק וועגן דעם אַ טרויעריקן גאַנג שטרייכן אַלע עדות אונטער די בעסטיאַלישקייט פֿון איין מענטשן־ענלעכע באָשע־פֿענישׂ, דעם עסעסאָווץ צעפֿף. ער האָט זיך ספּעציאַליזירט אין דערהרגענען קינדער. ער האָט פֿאַרמאָגט אַ ריזיקן כּוח. אומגעריכט פֿלעגט ער אַרויסכאַפּן אַ קינד פֿון המון און געפֿאָכט מיטן קינד, ווי מיט אַ פֿאַלקע, געקלאַפּט עס מיטן קאָפּ אָן דער ערד, אָדער ער האָט עס צעריסן אין צווייען.

דער וועג פֿון דער „קאָסע" ביז צום אומברענגפּלאַץ האָט געדויערט 3–4 מינוט. אונטער־געטריבענע מיט קלעפ און פֿאַרטויבטע פֿון די געשרייען, זענען די מענטשן אַרויסגעקומען אויפֿן דריטן פּלאַץ און אויף אָן אויגנבליק געבליבן שטיין דערשטוינט.

זיי האָבן פֿאַר זיך דערזען אַ שיינעם געמויערטן בנין, אָן אָפּגעטיילטן מיט ביימער און אין סטיל פֿון אָן אַמאָליקן טעמפּל. פֿינף ברייטע בעטאָנירטע טרעפּ האָבן געפֿירט צו אַ גידעריקער, אָבער זייער ברייטער, מאַסיוועך, שיין אויסגעפֿאַרטיקטער טיר. בײַם אַרײַנגאַנג זענען געוואָקסן בלומען און געשטאַנען וואָזאָנען. אָרום איז געווען אַ כאַאָס — אומעטום האָט מען געזען בערגער מיט פֿרישׂ־אויסגעגראָבענער ערד. אַ גרויסער עקסקאַוואַטאָר האָט געסקריפּעט און מיט זײַנע שטאָלענע קלעשטשעס אַרויסגעוואַרפֿן טאָנען פֿון געלזאָמדיקן באָדן. דער שטויב, וואָס ער האָט אויפֿגעהויבן מיט זײַן אָרבעט, איז געהאָנגען צווישן הימל און ערד. דאָס געוויש פֿון דער קאָלאָסאָלער מאַשין בײַם גראָבן די ריזיקע גריבער־קבֿרים האָט זיך אויסגעמישט מיטן ווילדן בילן פֿון די צענדלינגער דייטשישע שאָפֿהינט.

בײַ ביידע זײַטן פֿונעם טויט־בנין האָבן זיך געצויגן שמאָלרעלסיקע ליניעס. איבער זיי האָבן מענטשן אין ברייטע קאָמבינעזאָנען געפֿירט וואַגאָנעטקעס, וואָס קערן זיך אָליין איבער.

די ברייטע טירן פֿונעם טויט־בנין האָבן זיך געעפֿנט און בײַם אַרײַנגאַנג האָבן זיך באָווײַזן די צוויי געהילפֿן פֿון שמידטן, דעם שעף פֿונעם קאָמבינאָט. דאָס זענען געווען סאָדיסטן און מאָניאָקעס: איינער אַ הויכער פֿון אַ יאָר דרײַסיק, מיט ברייטע פֿלייצעס, מיט אַ טונקל, לאַכנדיק, פֿריילעך־אויפֿגעלעבט פּנים און שוואַרצע האָר; דער צווייטער

איז געווען יינגער, פֿון ניטגרויסן וווּקס, א שאַטען מיט בלייכגעלע באַקן, ווי נאָכן אײַנגענעמען א גרויסע דאָזע אַקריכין. די נעמען פֿון די אַ פֿאַרעטער פֿון דער מענטשהייט, פֿון פֿאָטערלאַנד און פֿון דער שׂבֿועה זענען באַווּסט.

דער הויכער האָט געהאַלטן אין די הענט א מעטערדיקע מאַסיווע גאַזרער און א נאַגייקע, דער צווייטער איז געווען באַוואָפֿנט מיט א שווערד.

אין דעם מאָמענט האָבן די עסעסלייט אָפּגעלאָזן די אויסטרענירטע הינט, וואָס האָבן זיך געוואַרפֿן אויף דער מאַסע און געריסן מיט די ציין די נאַקעטע לייבער. מיט ווילדע געשרייען האָבן די עסעסלייט געשלאָגן מיט די פּריקלאָדן און אונטערגעטריבן די פֿרויען, פֿאַרגליווערטע ווי אין פֿאַראַליזש.

אינעווייניק אין דעם בנין זענען געווען טעטיק שמידטס געהילפֿן. זיי האָבן אַרײַנגעטריבן די מענטשן אין די אויפֿגעפּראַלטע טירן פֿון די גאַזקאַמערן.

אין דער מינוט האָט זיך באַווּזן בײַ דעם בנין אייגער פֿון די קאָמענדאַנטן אין טרעבלינקע, קורט פֿראַנץ. ער האָט געפֿירט בײַם רימען זײַן הונט באַרי. דער באַלעבאָס האָט אים ספּעציעל טרענירט צו וואַרפֿן זיך אויף די פֿאַרמישפּטע און אויסריסן זיי די געשלעכטס־אָרגאַנען. קורט פֿראַנץ האָט געמאַכט אין לאָגער א גוטע קאַריערע. ער האָט אָנגעהויבן ווי א יונגער אונטער־אָפֿיציר פֿון עסעס־מיליטער און איז דערגאַנגען צום געוונ הויכן טיטל פֿון אונטער־שטורמפֿירער. דער 35־יאָריקער הויכער און מאָגערער עסעסמאַן האָט פֿאַר־מאָגט ניט נאָר אַן אַרגאַניזאַטאָרישע פֿעיקייט בײַם אײַנאַרדענען דעם קאָנווייער־עשאָפּאָט, ער האָט ניט נאָר פֿאַרגעטערט זײַן אָמט און האָט זיך ניט געזוכט מחוץ פֿון טרעבלינקע, ווו אַלץ איז פֿאַרגעקומען אונטער זײַן אומדערמידלעכער אויפֿזיכט — ער איז אין א געוויסער מאָס געווען אויך א טעאָרעטיקער און האָט ליב געהאַט צו פֿאַראייניקן דעם זין און דעם באַטייט פֿון זײַן אַרבעט.

די דערציילונגען וועגן דעם, ווי די צום טויט פֿאַרמישפּטע אין טרעבלינקע האָבן בײַ דער לעצטער מינוט אײַנגעהיט זייער מענטשלעכע ווערדע, טרייסלען אויף בײַ די טיפֿענישן פֿון דער נשמה און נעמען אַוועק דעם שלאָף און די מנוחה. מע דערציילט, ווי אַזוי פֿרויען האָבן געפֿרווט ראַטעווען זייערע קינדער און צוליב דעם אויסגעפֿירט גרויסע פֿאַרצווייפֿלטע העלדנטאַטן, ווי אַזוי יונגע מאָמעס האָבן באַהאַלטן זייערע זייגקינדער, פֿאַרגראָבן זיי אונטער קאָלדרעס און צוגעדעקט מיט זייערע גופֿים. קיינער ווייסט ניט און קיינער ווט קיין מאָל שוין ניט וויסן די נעמען פֿון די מוטערס. מע דערציילט, ווי אַזוי צעניאָריקע מיידעלעך האָבן געטרייסט זייערע ווייניקע עלטערן, וועגן א יינגל, וואָס האָט געשריגן בײַם אַרײַנגיין אין דער „גאַזוווניע": „מאָמע, ווייַן ניט, די רוסן וועלן נקמה נעמען!" קיינער ווייסט ניט און קיינער ווט שוין קיין מאָל ניט וויסן, ווי די קינדער האָבן געהייסן. מע האָט אונדז דערציילט וועגן צענדלינגער צום טויט געפֿירטע, וואָס האָבן זיך געוואַרפֿן אין קאָמף קעגן דער ריזיקער סטייַע עסעסלייט, באַוואָפֿנטע מיט אויטאָמאַטן און גראַנאַטן. זיי זענען אומגעקומען שטייענדיק, מיט א ברוסט, אַן אַדורכגעשאָסענע פֿון צענדלינגער קוילן. מע האָט אונדז דערציילט וועגן א יונגן מאַנסביל, וואָס האָט אַרײַנגעשטאָכן א מעסער אין אַן עסעס־אָפֿיציר, וועגן א בחור, וואָס מע האָט געבראַכט פֿונעם אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער גטאָ, און ער האָט באַווּזן בדרך־נס אויסצוהאַלטן פֿון די דײַטשן א גראַנאַט; שוין א נאַקעטער, האָט ער אים געוואַרפֿן אין א רוצחים־באַנדע. מע דערציילט וועגן א שלאָכט, וואָס האָט געדויערט א גאַנצע נאַכט צווישן אַן אויפֿשטענדלערישער גרופּע

מיט די וואַכליִיט און עסעסליִיט. ביז אין דער פֿרי האָבן געהילכט די שיסערייַען, די אויפֿ־ רייַסן פֿון גראַנאַטן, און וועט די זון איז אויפֿגעגאַנגען, איז דער גאַנצער פֿלאַץ געווען באַדעקט מיט די טויטע קערפּערס פֿון די קעמפֿערס. לעבן יעדן איז געלעגן זייַן געווער — דרעגגער, אַרויסגעריסענע פֿון פּאַרקאַן, מעסערס, בריטווע. ווי לאַנג די וועלט וועט עקסיס־ טירן, וועט קיינער שוין ניט דערוויסן זיך די נעמען פֿון די געפֿאַלענע. מע דערציילט וועגן אַ הויכוויפּקסיק מיידל אויפֿן „וועג אַן אַ צוריקקער". זי האָט אַרויסגעריסן די ביקס בײַ אַ וואַכמאַן און געקעמפֿט קעגן די צענדלינגער עסעסליִיט, וואָס האָבן געשאָסן אין איר. צוויי רוצחים זענען געוואָרן דערהרגעט אין יענער שלאַכט, דער דריטער האָט פֿאַרלוירן אַ האַנט. ער איז אין אַ צייט אַרום צוריקגעקומען קיין טרעבלינקע מיט איין האַנט. שרעקלעכע זענען געווען די טאַרטורן און די עקזעקוציע פֿון דעם מיידל. קיינער ווייסט ניט איר נאָמען.

דער היטלעריזם האָט צוגענומען בײַ די מענטשן די היים, דאָס לעבן און געוואָלט אויסמקען זייערע נעמען און געדעכטעניש פֿון דער וועלט. אָבער זיי אַלע: אי די מוטערס, וואָס האָבן מיט זייערע לײַבער צוגעדעקט די קינדער, אי די קינדער, וואָס האָבן אָפּגעווישט די טערערן בײַ די פּאָטערס, אי יענע, וואָס האָבן זיך געשלאָגן מיט מעסערס, געוואָרפֿן גראַנאַטן, און געפֿאַלן אין דער ביינאַכטיקער שחיטה, אי דאָס נאָקעטע מיידל, וואָס האָט זיך געשלאָגן אייַנע קעגן צענדלינגער — זיי אַלע, וואָס זענען אַוועק אין דער פֿאַרגעסנ־ קייט, האָבן אויף אייביק פֿאַרהיט זייער פּרעכטיקן נאָמען, וועלכן די באַנדע פֿון די היטלערס־ הימלערס האָבן ניט באַוויזן אַריינצוטרעטן אין דער ערד — דעם נאָמען מענטש. אויף זייערע דענקמעלער וועט די געשיכטע אויפֿשרײַבן: „דאָ ליגט אַ מענטש".

די איינווינערס פֿון דעם נאָענטסטן דאָרף וווּלקע דערציילן, אַז דאָס געשריי פֿון די געהרגעטע פֿרויען איז טייל מאָל געווען אַזוי גרויליק, אַז דאָס גאַנצע דאָרף האָט שוין מער ניט געקאָנט אויסהאַלטן און איז אַוועקגעלאָפֿן טיף אין וואַלד, כדי ניט צו הערן דאָס דורכנעמענדיקע געשריי, וואָס לעכערט דורך הימל און ערד. דאָס געשריי פֿלעגט פֿלוצעם שטיל ווערן און תּיכף ווידער אומגעריכט אויסברעכן, פֿונקט אַזוי גרויליק, דורכנעמענדיק, דורכשטעכנדיק די בייַנער, דעם מוח, די נשמה... דאָס האָט זיך איבערגעחזרט דרײַ־פֿיר מאָל אין טאָג.

איינעם פֿון די געכאַפּטע הענקערס האָב איך אויסגעפֿרעגט וועגן די געשעענישן. ער האָט אויפֿגעקלערט, אַז די פֿרויען האָבן געשריגן אין יענעם מאָמענט, וועו מע האָט אָפּגע־ לאָזן די הינט און די גאַנצע פּאַרטיע אַריינגעיאָגט אין דעם טויט־בנין. „זיי האָבן דערזען דעם טויט. חוץ דעם, איז דאָרט געווען זייער ענג. מע האָט זיי שרעקלעך געשלאָגן און די הינט האָבן געריסן".

אַן אומגעריכטע שטילקייט איז געקומען, וועו די טירן פֿון דער קאַמער זענען געוואָרן פֿאַרמאַכט, און דאָס געשריי איז ווידער אויסגעבראָכן, וועו מע האָט געבראַכט אַ נײַע פּאַרטיע אין דער „גאַזאָוועניע". אַזוי האָט זיך דאָס איבערגעחזרט צוויי, דרײַ, פֿיר, טייל מאָל פֿינף מאָל אין טאָג. דער טרעבלינקער עשאָפֿאָט איז דאָך ניט געווען אַ פּשוטער עשאָפֿאָט. דאָס איז געווען אַ קאָנווייער־עשאָפֿאָט, אַרגאַניזירט לויטן לויפֿסיסטעם, וואָס איז איבער־ געגומען געוואָרן פֿון דער מאָדערנער גרויסער אינדוסטריעלער פּראָדוקציע.

און פֿונקט ווי אַן אמתער אינדוסטריעלער קאָמבינאָט איז טרעבלינקע ניט אַנטשטאַנען תּיכף אין דער געשטאַלט, ווי מיר שילדערן זי. זי איז געוואָקסן, שטופֿנווײַז זיך אַנטוויקלט און אויפֿגעשטעלט נײַע צעכן. פֿון אַנהייב האָט מען אויסגעבויט דרײַ גאַזקאַמערן פֿון ניט

קיין גרויסן פֿאַרנעם. בעתן בויען די אַ קאַמערן זענען אַנגעקומען עטלעכע עשעלאָנען, און היות ווי די קאַמערן זענען נאָך ניט געווען פֿאַרטיק, האָט מען אָלע אַנגעקומענע דער־ הרגעט מיט קאָלט געווער — מיט העק, האַמערס און דרענגער. די עסעסלייט האָבן מיט קיין שיסערײַ ניט געוואָלט דעשיפֿרירן פֿאַר די אַרומיקע אײַנוווינערס די אַרבעט פֿון טרע־ בלינקע. די ערשטע בעטאָנירטע קאַמערן זענען געווען פֿון ניט קיין גרויסן פֿאַרנעם, 5×5 מעטער, ד״ה אַ שטח פֿון 25 קוואַדראָט־מעטער יעדע. די הייך פֿון אַ קאַמער איז געווען 190 צענטימעטער. אין יעדער קאַמער זענען געווען צוויי טירן — דורך אײנער האָט מען אַרײַנגעלאָזן די לעבעדיקע מענטשן, דורך דער צווייטער האָט מען אַרויסגעשלעפּט די פֿאַרגאָזטע קערפּערס. די צווייטע טיר איז געווען זייער אַ ברייטע, בערך צוויי מיט אַ האַלבן מעטער. אָלע קאַמערן זענען מאָנטירט געוואָרן צוזאַמען אויף איין פֿונדאַמענט.

די דרײַ קאַמערן האָבן ניט צופֿרידנגעשטעלט בערלין מיט דער מעכטיקייט פֿון דעם קאָנווייער־עשאָפּאָט.

דעמאָלט איז מען תיכף צוגעטראָטן אויסצוויען דעם אויבן באַשריבענעם בנין. די פֿירערס פֿון טרעבלינקע זענען געווען שטאָלץ דערמיט, אַז לויט דער מאַכטיקייט, דורכלאָז־ פֿעיקייט און פּראָדוקציאַנעלער קוואַדראַטור פֿון די קאַמערן האָבן זיי וויַיט אַריבערגעיאָגט אָלע טויטפֿאַבריקן פֿון דער געסטאַפּאָ: סײַ מײַדאַנעק, סײַ סאָביבאָר, סײַ בעלזשעץ.

700 אַרעסטירטע האָבן געאַרבעט אין משך פֿון 5 וואָכן בײַם בויען דעם נײַעם טויט־ קאָמבינאָט. אין מיטן דער אַרבעט איז פֿון דײַטשלאַנד געקומען אַ מײַסטער מיט זײַן ברי־ גאַדע און צוגעטראָטן צום מאָנטאָזש. נײַע 10 קאַמערן זענען געוואָרן סימעטריש אײַנגע־ אַרדנט אויף ביידע זײַטן פֿונעם ברייטן בעטאָנירטן קאָרידאָר. אין יעדער נײַער קאַמער, ווי אין די פֿריִערדיקע דרײַ, זענען געווען צוויי טירן — די ערשטע פֿון דער קאָרידאָר־זײַט, דורך דאָרט האָט מען אַרײַנגעפֿירט די לעבעדיקע מענטשן; די צווייטע, וואָס איז געלעגן פּאַראַלעל, אין דער קעגנאיבערדיקער זײַט, האָט געדינט צום אַרויסשלעפּן די פֿאַרגאָזטע קערפּערס. די אַ טירן זענען אַרויסגעגאַנגען אויף אַ ספּעציעלער פּלאַטפֿאָרמע. פּלאַטפֿאָרמעס זענען געווען צוויי, סימעטריש צעשטעלט אויף ביידע זײַטן פֿונעם בנין. צו דער פּלאַטפֿאָרמע איז געוואָרן פֿאַרלייגט אַ ליניע פֿון דער שמאָלבאָן. די טויטע האָט מען אַרויסגעשלעפּט אויף דער פּלאַטפֿאָרמע, פֿון דאָרט האָט מען זיי באַלד אָנגעלאָדן אין די וואָגאָנדלעך און זיי אָפּגעפֿירט צו די ריזיקע ראָוון־קבֿרים, טאָג און נאַכט זענען זיי געוואָרן געגראָבן דורך די ריזן־עקסקאַוואַטאָרס. דער דיל אין קאַמער איז געווען געמאַכט מיט אַ גרויסן שיפּוע פֿון קאָרידאָר צו דער פּלאַטפֿאָרמע, און דאָס האָט באַטײַטיק פֿאַרשנעלערט דאָס אויסליי־ דיקן די קאַמערן. (אין די אָלטע קאַמערן האָט מען די טויטע אַרויסגעפֿירט אויף אַ קוס־ טאָרנעם אופֿן: מע האָט זיי געטראָגן אויף נאָסילקעס און געשלעפּט מיט רימענס). דער שטח פֿון יעדער קאַמער איז געווען 7×8 מעטער, ד״ה 56 קוואַדראָט־מעטער. דער אָלגע־ מיינער שטח פֿון די נײַע קאַמערן האָט באַטראָפֿן 560 קוואַדראָט־מעטער, און אַרײַננעמענדיק אין חשבון אויך די דרײַ אָלטע קאַמערן, וואָס האָבן געאַרבעט אויב עס זענען אָנגעקומען ניט קיין גרויסע פּאַרטיעס, האָט גאָנץ טרעבלינקע פֿאַרמאָגט אַ טויט־אינדוסטריע מיט אַ שטח פֿון 635 קוואַדראָט־מעטער. איין קאַמער האָט אַרײַנגענומען מיט אַ מאָל 400–600 מענטשן. אַזוי אַרום זענען בײַם פֿולן אָנלאָדן די 10 קאַמערן אין איין אויפֿנעם דורכשניטלעך געוואָרן פֿאַרטיליקט 4000–6000 מענטשן.

דאָס טויטן אין קאַמער האָט געדויערט פֿון 10 ביז 25 מינוט. אין דער ערשטער צײַט,

בעת עס זענען געלאָזן געוואָרן אין גאַנג די נייַע קאַמערן, און די הענקערס האָבן ניט געקאָנט תּיכף אײַנשטעלן דעם גאָזרעזשים און דורכגעפֿירט פֿראָבעס בײַם דאָזירן די פֿאַר־שיידענע גיפֿט־מאַטעריאַלן, — זענען די קרבנות אויסגעשטאַנען שרעקלעכע יסורים אין משך פֿון צוויי אָדער דרײַ שעה. אין די ערשטע טעג האָבן שלעכט געאַרבעט די אָנדריקנדיקע און אויסזייגנדיקע אײַנריכטונגען, און דעמאָלט האָבן די יסורים פֿון די אומגליקלעכע זיך פֿאַרצויגן אויף 8 ביז 10 שעה. צום טייטן האָט מען געגוצט פֿאַרשיידענע אופֿנים. מע האָט אָריגינעלאָזן די אָפּגעאָרבעטע גאָזן פֿונעם מאָטאָר בײַם שוואַרן טאַנק, וואָס האָט געדינט פֿאַרן מאָטאָר פֿון דער טרעבלינקער סטאַנציע. דער אָפּגעאָרבעטער גאָז האָט אַנטהאַלטן אין זיך 2–3% קוילנשטאָף, וואָס האָט די אייגנשאַפֿט צו פֿאַרבינדן דעם בלוט־העמאָגלאָבין אין אָ דויערדיקער פֿאַראייניקונג, דער אַזוי גערופֿענער קאַרבאָקסיהעמאָגלאָבין. דער אָ קאַרבאָקסיהעמאָגלאָבין איז פֿון אַ פֿילמאָליקער דויערדיקייט פֿון דער פֿאַראייניקונג (אָקסי־העמאָגלאָבין), וואָס ווערט געשאַפֿן בײַם צונויפֿטרעפֿן זיך פֿונעם לונגען־פֿענכער מיטן זויערשטאָף פֿון דער לופֿט. אין משך פֿון 15 מינוט ווערט דער העמאָגלאָבין פֿון מענטשלעכן בלוט פֿעסט פֿאַראייניקט מיטן קוילנשטאָף און דער מענטש אָטעמט „אומזיסט" — דער זויערשטאָף הערט אויף אַרײַנצודרינגען אין זײַן אָרגאַניזם און עס באַווײַזן זיך סימנים פֿון מאַנגל אין זויערשטאָף: דאָס האַרץ אַרבעט מיט אַ ווילדער קראַפֿט, טרײַבט דאָס בלוט אין די לונגען, אָבער דאָס בלוט, אָפּגעסמט מיטן קוילנשטאָף, איז ניט בפּוח אויפֿצונעמען דעם זויערשטאָף פֿון דער לופֿט. דאָס אָטעמען ווערט שווער, מע הייבט זיך אַן צו שטיקן, דאָס באַוווּסטזײַן ווערט שוואַך, און דער מענטש קומט אום אַזוי, ווי עס קומט אום אַ דער־שטיקטער.

דער צווייטער מעטאָד, וואָס איז געוואָרן אָנגעוואַנדט אין טרעבלינקע און געוואָרן צום מיינסטן פֿאַרשפּרייט, איז געווען דאָס אויסצאָפֿן מיט דער הילף פֿון ספּעציעלע אויס־זיגערס די לופֿט פֿון די קאַמערן. דער טויט איז געקומען מער־ווייניקער צוליב די זעלבע סיבות, ווי בײַם פֿאַרגיפֿטן מיט קוילנשטאָף: בײַם מענטש איז געוואָרן צוגענומען דער זויערשטאָף. און, לסוף, דער דריטער אופֿן, אַ ווייניקער אָנגענומענער, אָבער דאָך אַן אָנגעוואַנדטער — דאָס דערהרגענען מיט דאָמף; אויך דער אופֿן איז געווען באַזירט אויפֿן צונעמען בײַם אָרגאַניזם דעם זויערשטאָף: דער דאָמף האָט אָרויסגעשטויסן פֿון קאַמער די לופֿט. מע האָט אָנגעוואַנדט פֿאַרשיידענע גיפֿטיקע מאַטעריאַלן, אָבער דאָס זענען געווען עקספּערימענטן: אינדוסטריעלע מעטאָדן פֿון מאַסן־אויסראָטונג זענען געווען די אויבן געבראַכטע ערשטע צוויי אופֿנים.

צי קאָנען מיר אין זיך געפֿינען גענוג פּוח צו פֿאַרטראַכטן זיך וועגן דעם, וואָס עס האָבן געפֿילט און איבערגעטראָגן אין זייערע לעצטע מינוטן די מענטשן אין די אָ קאַמערן? עס איז באַווּסט, אַז זיי האָבן געשוויגן... אין דער שרעקלעכער ענגשאַפֿט, ווו די ביינער זענען געוואָרן צעבראָכן און דער דערשטיקטער ברוסטקאַסטן האָט ניט געקאָנט אָטעמען, זענען זיי געשטאָנען אייגנער לעבן צווייטן, באַגאַסענע מיטן לעצטן קלעפּיקן טויטשווייס, געשטאָנען, ווי איין מענטש. עמעצער, אפֿשר אַ קלוגער זקן, זאָגט מיט די לעצטע פּוחות: „טרייסט זיך, דאָס איז דער סוף". עמעצער שרײַט אויס אַ שרעקלעכע קללה... ניט שוין זשע ווען ניט מקוים ווערן די הייליקע קללה? מיט אַן איבערמענטשלעכן אָנשטרענג באַמיט זיך אַ מוטער אויסצובריטערן דעם פּלאָץ פֿאַר איר קינד — זאָל זײַן טויטאָטעם ווערן פֿאַרלייכטערט כאָטש אויף אַ מיליאָן־טיילכל דורך דער לעצטער מוטערלעכער זאָרג.

אַ מיידל מיט אַ שטיפֿוערנדיקער צונג פֿרעגט: „פֿאַר וואָס דערשטיקט מען מיך? פֿאַר וואָס טאָר איך ניט ליב האָבן און געבוירן קינדער?" דער קאָפּ דרייט זיך, די שטיקענישדריקט דעם האַלדז. וואָסערע בילדער בליצן אויף אין די פֿאַרגלייזטע שטאַרבנדיקע אויגן? דער באַוווסטזיין לעשט זיך און עס קומט די מינוט פֿון דער שרעקלעכער לעצטער פּיין... ניין, מע קאָן זיך ניט פֿאַרשטעלן דאָס, וואָס עס קומט פֿאַר אין קאַמער... טויטע קערפּערס שטייען און ווערן שטופּנווייז אָפּגעקילט. לענגער פֿון אַלע, זאָגן די עדות, האָבן די קינדער געאָטעמט.

אין 20–25 מינוט אַרום האָבן שמידטס געהילפֿן אַריינגעקוקט דורך די „אייגלעך". עס איז געקומען די צייט צו עפֿענען די טירן פֿון די קאַמערן, וואָס פֿירן צו דער פֿלאַטפֿאָרמע. די אָסירים אין קאַמבינעזאָנען, אונטערגעטריבענע דורך די עסעסלייט, זענען צוגעטראָטן צום אויסלאָדן. היות ווי דער דיל איז געווען משופּע אין דער זייט צו דער פֿלאַטפֿאָרמע, זענען אַ סך פֿון די טויטע קערפּערס אַליין אַרויסגעפֿאַלן. די מענטשן, וואָס האָבן געאָרבעט בײַם אויסליידיקן די קאַמערן, האָבן מיר דערציילט, אַז די פּנימער פֿון די מתים זענען געווען זייער געל און אַז אומגעפֿער בײַ 70% פֿון די דערהרגעטע איז אַרויסגערונגען אַ ביסל בלוט פֿונעם מויל און פֿון דער נאָז. די פֿיזיאָלאָגן קאָנען דאָס דערקלערן. די עסעסלייט האָבן זיך דורכגעראַדט און באַטראַכט די טויטע. אויב עמעצער איז געבליבן לעבן, האָט געקראָכצט אָדער זיך גערירט, האָט מען אים צוגעשאָסן מיט אַ פּיסטאָלעט. דערנאָך זענען געקומען קאָמאַנדאָס, באַוואָפֿנטע מיט דענטיסטישע צוואָגנגען, און אַרויסגעריסן בײַ די דערהרגעטע די פֿלאָטינענע און גאָלדענע ציין. די ציין האָט מען סאָרטירט לויט זייער ווערט, אײַנגעפּאַקט אין קאַסטנס און אָפּגעשיקט קיין דײַטשלאַנד. אויב פֿאַר די עסעסלייט וואָלט געווען באַקוועם אָדער נוצלעך אַרויסצורײַסן די ציין בײַ לעבעדיקע מענטשן, וואָלטן זיי זיכער ניט קיין טראַכט געטאָן, און דאָס געמאַכט אַזוי, ווי זיי פֿלעגן אַראָפּנעמען די האָר בײַ לעבעדיקע פֿרויען. אָבער, ווײַזט אויס, אַז אַרויסרײַסן די ציין בײַ טויטע איז געווען באַקוועמער און לײַכטער.

די טויטע קערפּערס האָט מען אַרויפֿגעלייגט אויף וואָגאָנדלעך און צוגעפֿירט צו די ריזיקע ראָוון־קבֿרים. דאָרט האָט מען זיי אײַנגעלייגט רייענווײַז, פֿעסט, אײַנער צו אײַנעם. דער ראָוו איז געבליבן ניט פֿאַרשאָטן, ער האָט געווארט. און אין דער זעלבער צײַט, ווען מע איז ערשט צוגעטראָטן אויסצוליידיקן די „גאָזאָווניע", האָט דער שאַרפֿירער, וואָס איז ממונה אויפֿן „טראַנספּאָרט", באַקומען דורכן טעלעפֿאָן אַ קורצן באַפֿעל. דער שאַרפֿירער האָט אַ פּײַף געטאָן — אַ סיגנאַל פֿאַרן מאָשיניסט, און נײַע 20 וואָגאָנען האָבן פֿאָרעלעך זיך צוגעקיילט צו דער פֿלאַטפֿאָרמע, ווו עס איז געשטאַנען דער מאַקעט פֿונעם וואָקזאַל אויף דער סטאַציע אַבער־מיידאַן. נײַע 3–4 טויזנט מענטשן זענען מיט זייערע טשעמאָדאָנעס, קלומיקעס און שפּײַזפּאַקעטן אַרויסגעאָנגען אויפֿן וואָקזאַל־פּלאַץ. מוטערס האָבן געטראָגן קינדער אויף די הענט, גרעסערע קינדער האָבן זיך געטוליעט צו די עלטערן און מיט מורא זיך אַרומגעקוקט. עפּעס אומרויקס און שרעקלעכס איז געווען אין דעם פֿלאַץ, דעם אויסגעטראָטענעם פֿון מיליאָנען פֿיס. פֿאַר וואָס זשע ענדיקט זיך די באַנליניע באַלד הינטער דער וואָקזאַל־פּלאַטפֿאָרמע און דאָרט וואָקסט שוין גרעל גראָז, און עס ציט זיך דער דרײַמעטערדיקער דראָט?...

דער אויפֿגעם פֿון אַ נײַער פֿאַרטיע איז פֿאַרגעקומען לויט אַ געוויער אויסרעכענונג, אַז די נײַ־געקומענע זאָלן אַרויף אויפֿן „וועג אַן אַ צוריקקער" אַקוראַט אין דעם מאָמענט,

ווען פֿון די גאַזקאַמערן ווערן די טויטע אַרויסגעפֿירט צו די ראָוון. דער ראָוו איז געשטאַנען אַ ניט פֿאַרשאַטנער, ער האָט געווארט.

אין אַ געוויסער צייט אַרום האָט ווידער זיך דערהערט דער פּיף פֿונעם שאַרפֿירער און ווידער זענען 20 וואַגאָנען אַרויסגעפֿאָרן פֿון וואַלד און פֿאַמעלעך צוגעקיקלט זיך צו דער פּלאַטפֿאָרמע. נייע טויזנטער מענטשן זענען מיט זייערע טשעמאָדאַנעס, קלומיקעס און שפּייזפּאַקעטן אַרויסגעגאַנגען אויפֿן פּלאַץ און האָבן זיך אַרומגעקוקט. עפּעס אומרויקס און שרעקלעכס איז געווען אין דעם פּלאַץ, דעם אויסגעטראָטענעם פֿון מיליאָנען פֿיס...

און דער קאָמענדאַנט פֿונעם לאָגער איז געזעסן אין זיין דיספּעטשער־צימער, אַ באַלייגטער מיט פּאַפּירן און סכעמעס, און געקלונגען דורכן טעלעפֿאָן, צו דער סטאַציע טרעבלינקע. און אויף די זאַפּאַס־וועגן האָט געקרעכצט, געקלאַפּט און זיך גערוקט דער זעכציק־וואַגאָנענדיקער עשעלאָן. אָן אַרומגערינגלטער מיט אַן עסעסווואַך, אַ באַוואָפֿנטע מיט קוילן־וואַרפֿערס און אויטאָמאַטן, איז דער צוג אַוועקגעקראָכן איבער דעם שמאָלן וועג צווישן צוויי שורות סאָסנעס.

די ריזיקע עקסקאַוואַטאָרן האָבן געאַרבעט, געוואַרטשעט און געגראָבן טאָג און נאַכט נייע ראָוון פֿון הונדערטער מעטער די לענג און מיט אַ חושכדיקער פֿילמעטערדיקער טיפֿקייט. די ראָוון זענען געשטאַנען ניט פֿאַרשאַטנע. זיי האָבן געווארט. געווארט ניט לאַנג.

II

סוף ווינטער 1943 איז קיין טרעבלינקע געקומען צו פֿאַרן הימלער, באַגלייט פֿון אַ גרופּע הויכגעשטעלטע געסטאַפּאָ־באַאַמטע. די הימלער־גרופּע איז געקומען צו פֿליען אין ראַיאָן פֿונעם לאַגער מיט אַן ערפֿלאָן און דערנאָך אַריינגעפֿאָרן אויף צוויי לייכטע אויטאָס אין די צענטראַלע טוערן. דער רוב פֿון די געקומענע האָט געטראָגן מונדירן, אָבער עטלעכע, מסתמא די עקספּערטן, זענען געווען צייווילע פּערזאָנען — אין פֿוטערס און אין קאַפּעליושן. הימלער האָט פּערזענלעך וויזיטירט דעם לאַגער. איינער פֿון די, וואָס האָבן אים געזען, האָט אונדז דערציילט, ווי דער מיניסטער פֿון טויט איז צוגעגאַנגען צום ריזיקן גרוב און שוויגנדיק לאַנג געקוקט. די אים באַגלייטנדיקע פּערזאָנען זענען געשטאַנען אַ ביסל אָפּגערוקט און געווארט, פֿל־זמן הייניריך הימלער האָט באַטראַכט דעם קאָלאָסאַלן קבֿר, וואָס איז אין דער העלפֿט שוין געווען אָנגעפֿילט מיט טויטע קערפּערס.

טרעבלינקע איז געווען די גרעסטע פֿאַבריק אין הימלערס קאָנצערן. אין דעם זעלבן טאָג איז דער אַרטראָפלאָן פֿונעם עסעס־רייכספּירער אָפּגעפֿלויגן. איידער ער האָט פֿאַרלאָזן טרעבלינקע האָט הימלער אָפּגעגעבן אַ באַפֿעל דער אָנפֿירונג פֿונעם לאַגער, וואָס האָט אַלעמען אַריינגעבראַכט אין אַ פֿאַרלעגנהייט — אי דעם הויפּטשטורמפֿירער באַראָן פֿאָן פֿפֿיין, אי זיין פֿאַרטרעטער קאַראָל, אי דעם קאָמפּיטאַן פֿראַנץ: תּיכף צוטרעטן צום פֿאַרברענען די באַגראָבענע קערפּערס און פֿאַרברענען זיי ביזן לעצטן. דאָס אָש און דעם אָפּפֿאָל אַרויספֿירן פֿון לאַגער און צעזייען איבער די פֿעלדער און וועגן. אין דער ערד זענען שוין געלעגן מיליאָנען טויטע קערפּערס און אויסצופֿירן אָזאַ אויפֿגאַב איז געווען אויסערגעווייניקלעך קאָמפּליצירט און שווער. אָחוץ דעם איז געווען אַ באַפֿעל ניט צו באַגראָבן די נייפֿאַרגאָזטע, נאָר תּיכף זיי פֿאַרברענען.

פֿון אַנהייב איז דער ענין מיטן פֿאַרברענען די קערפּערס לחלוטין ניט געגאַנגען — די טויטע האָבן ניט געוואָלט ברענען; אמת, מע האָט באַמערקט, אַז די פֿרויען־קערפּערס

ברענען בעסער, האָט מען געפֿרוווט מיט זיי פֿונאַנדערצינדן די מענער־קערפֿערס. מע האָט געפֿטרט אַ סך בענזין און פֿעטיקייטן אויף פֿונאַנדערצוברענען די קערפֿערס, אָבער דאָס האָט געקאָסט טייַער און דער עפֿעקט איז געווען אַ נישטיקער. עס האָט אויסגעזען, ווי די לאַגע וואָלט געווען אַן אַן אויסוועג. אָבער אַן אויסוועג האָט זיך געפֿונען. פֿון דייטשלאַנד איז געקומען צו פֿאַרן אַ מאַן, אַ פֿעסטער מאַנסביל אין די פֿופֿציקער, אַ ספּעציאַליסט און אַ מייַסטער.

אונטער זיין אָנפֿירונג איז מען צוגעטראָטן צו בויען אויוונס. דאָס איז געווען אַ בא־זונדערער טיפּ אויוון־שייַטער, ווייַל ניט די לובלינער און ניט קיין שום אַנדערע גרויסע קרעמאַטאָריע אין דער וועלט וואָלט ניט אין שטאַנד געווען צו פֿאַרברענען אין משך פֿון אַזאַ קורצער צייַט אַזאַ גיגאַנטישע צאָל קערפֿערס.

דער עקסקאַוואַטאָר האָט אויסגעגראָבן אַ קעסלראָוו אין דער לענג פֿון 250–300 מעטער, אין דער בריים פֿון 20–25 מעטער און אין דער טיף פֿון 5 מעטער. אויפֿן דנאָ פֿונעם ראָוו אין דער גאַנצער לענג זענען געווארן אויפֿגעשטעלט אין דרײַ ריייען, אויף גלייַכע אָפּשטאַנדן איינער פֿון אַנדערן, אײַזן־בעטאָנענע סלופּעס, די הייך איבער דעם דעק־ניוואָ פֿון 100–120 צענטימעטער. די סלופּעס זענען געווען די באַזע פֿאַר די שטאָלענע בעלקעס, וואָס מע האָט געלייגט לענג־אויס דעם גאַנצן ראָוו. אין דער בריים פֿון די בעלקעס האָט מען אָוועקגעלייגט שינעס, אויף 6–7 צענטימעטער איינע פֿון דער אַנדערער. אויף אַזאַ אופֿן זענען געווארן אויסגעבויט גיגאַנטישע רושטן פֿון אַ ציקלאָפּישן אויוון. מע האָט פֿאַרלייגט אַ נייעם שמאָל־רעלסיקן וועג, וואָס האָט געפֿירט פֿון די ראָוון־קבֿרים צו די ראָוון־אויוונס. אין גיכן האָט מען אויפֿגעשטעלט אַ צווייטן און אַ דריטן אויוון פֿון דער זעלבער גרייס. אויף יעדן אויוון־רושט פֿלעגט מען מיט איין מאָל אָוועקלייגן 3500–4000 טויטע קערפֿערס.

עס איז געווארן צוגעשיקט אַ צווייטער „באַגער" — אַ קאָלאָס־עקסקאַוואַטאָר, און באָלד נאָך אים אַ דריטער. די אַרבעט איז אָנגעגאַנגען טאָג און נאַכט. די מענטשן, וואָס האָבן געאַרבעט בייַם פֿאַרברענען די טויטע קערפֿערס, דערציילן, אַז די אויוונס האָבן דערמאָנט אין גיגאַנטישע וווּלקאַנען. אַ שרעקלעכער גלי האָט געבריט די פּנימער פֿון די אַרבעטנדיקע, די פֿלאַמען זענען אויסגעבראָכן ביז אַ הייך פֿון 8–10 מעטער, די זיילן פֿונעם שוואַרצן, געדיכטן און פֿעטן רויך האָבן דערגרייכט דעם הימל און ווי אַן אומבאַוועגלעכער צודעק זענען זיי געהאָנגען אין דער לופֿט. די אײַנווינערס פֿון די אַרומיקע דערפֿער האָבן ביי נאַכט געזען דעם פֿלאַם אויף אַ מרחק פֿון 30–40 קילאָמעטער, ער האָט זיך אויפֿגעהויבן איבער די סאָסנעווּעלדער אַרום דעם לאַגער. דער ריח פֿון ברענעדיקן מענטשלעכן לייב האָט אָנגעפֿילט די גאַנצע געגנט. וועז דער ווינט האָט געבלאָזן אין דער ריכטונג פֿונעם פֿוילישן לאַגער, וואָס האָט זיך געפֿונען דרײַ קילאָמעטער ווייטער, האָבן די מענטשן דאָרט זיך געשטיקט פֿון דעם שרעקלעכן געשטאַנק. ביי דער אַרבעט פֿונעם פֿאַרברענען די טויטע זענען געווען באַשעפֿטיקט איבער 800 אַסירים — אַ פּערסאָנאָל, וואָס איז איבערגעשטיגן די צאָל אַרבעטער אין אַ דאַמענער אָדער מאַרטענער צעך פֿון יעטוועדן מעטאַלורגישן גיגאַנט. דער אַ טייוולשער צעך האָט געאַרבעט טאָג און נאַכט אין משך פֿון 8 חדשים אַן איבערריס און ניט געקאָנט זיך אַן עצה געבן מיט די מיליאָנען באַגראָבענע מענטשלעכע קערפֿערס. אמת, די גאַנצע צייַט זענען אָנגעקומען נייַע פּאַרטיעס צום פֿאַרגאָזן, און אויך דאָס האָט איבערגעלאָדן דעם צעך.

פֿון בולגאַריע זענען אָנגעקומען עשעלאָנען. די עסעסלייט און וואַכמענער האָבן זיך

געפֿרייט מיט זייער אָנקום. אָפּגענאַרטע סײַ פֿון די דײַטשן, סײַ פֿון די דעמאָלטדיקע בולגאַ־
רישע פֿאַשיסטישע מושלים, האָבן די מענטשן ניט פֿאַרגעזען זייער גורל און זיי האָבן מיט־
געבראַכט אַ סך ווערטפֿולע חפֿצים, געשמאַקע מאכלים און ווײַס ברויט. דערנאָך האָבן
אָנגעהויבן אָנקומען עשעלאָנען פֿון גראָדנע און ביאַליסטאָק, און שפּעטער פֿונעם אויפֿגע־
שטאַנענעם וואַרשעווער געטא. געקומען זענען אויך באַנען מיט פּוילישע אויפֿשטענדלערס
— פּויערים, אַרבעטער, סאָלדאַטן. געקומען איז אַ פּאַרטיע ציגײַנערס פֿון בעסאַראַביע,
200 מענער און 800 פֿרויען און קינדער. די ציגײַנערס זענען געקומען צו פֿוס. נאָך זיי
האָבן זיך געצויגן די פֿערדאָבאָזן. זיי האָט מען אויך אָפּגענאַרט. די טויזנט מענטשן זענען
געקומען אונטער אַ קאָנווּאַי פֿון צוויי וועכטערס, און אָפֿילו די וועכטערס גופֿא האָבן קיין
אָנונג ניט געהאַט, אַז זיי פֿירן די מענטשן צום טויט. מע דערציילט, אַז די ציגײַנערינס
האָבן געפֿאַטשט מיט די הענט פֿון אָנטציקונג, ווען זיי האָבן דערזען דעם שיינעם בנין פֿון
די גאָזקאַמערן. ביז דער לעצטער מינוט האָבן זיי זיך ניט אָנגעשטויסן, וואָס עס דערוואַרט
זיי. דאָס האָט זייער געווײַלט די דײַטשן. גרויזאָם האָבן די עסעסלײַט זיך איזדיעקעווט
איבער די געקומענע פֿונעם אויפֿגעשטאָנענעם וואַרשעווער געטא. פֿון דער גרופּע האָט מען
אָפּגעטיילט פֿרויען מיט קינדער און זיי געפֿירט ניט צו די גאָזקאַמערן, נאָר צו די ערטער,
וווּ מע האָט פֿאַרברענט די טויטע קערפּערס. משוגע געווארענע פֿון גרויל האָט מען די
מוטערס געצוווּנגען צו פֿירן זייערע קינדער צווישן די צעגליטע רושטן, וווּ אין פֿײַער
און אין רויך האָבן זיך געבויגן טויזנטער טויטע קערפּערס, וווּ די טויטע, ווי זיי וואָלטן
לעבעדיק געווארן, האָבן זיך געווארפֿן און געקורטשעט, וווּ בײַ די מעוברתע טויטע פֿרויען
האָבן די ביינער געפּלאָצט פֿון דער היץ און די טויטגעבוירענע קינדער האָבן געברענט אין
דער אָפּענער טראָכט פֿון דער מוטער.

אַזאַ בילד האָט געקאָנט פֿאַרטונקלען דאָס באַווּסטזײַן פֿון יעדן. אָפֿילו פֿון דעם סאָמע
פֿאַרהאַרטעוועטן מענטש, אָבער די דײַטשן האָבן ריכטיק אויסגערעכנט, אַז הונדערט מאָל
שטאַרקער וועט דאָס ווירקן אויף די מוטערס, וואָס באָמיען זיך צו פֿאַרשטעלן מיט זייערע
דלאָניעס די אויגן פֿון זייערע קינדער, וועלן זיי ווערפֿן זיך צו זיי מיט וואַנזיניקע געשרייען:
„מאָמע, וואָס וועט מען טאָן מיט אונדז, מע וועט אונדז פֿאַרברענען?"

דעם „לאַזאַרעט" האָט מען אויך אויסגעשטאָט פֿון ס'ניי. מע האָט אויסגעגראָבן אַ
קיילעכיקן גרוב, אויפֿן דעק האָט מען אָוועקגעלייגט רושטן און דאָרט געברענט טויטע.
אָרום דעם גרוב, אַזוי ווי אָרום אַ ספּאָרטסטאַדיאָן, זענען געשטאַנען נידעריקע בענקעלעך,
אַזוי נאָענט צום ברעג, אַז די וואָס זענען געזעסן אויף די בענקעלעך, האָבן זיך געפֿונען
איבערן סאָמע גרוב. חולאים און שוואַכע זקנים האָט מען געבראַכט אין „לאַזאַרעט", און
דערנאָך האָבן „סאַניטאַרן" זיי אָוועקגעזעצט אויף די בענקעלעך, מיטן פּנים צום שיטער
פֿון די מענטשלעכע קערפּערס. פֿרייענדיק זיך מיט דעם ספּעקטאַקל, האָבן די קאָניבאַלן
געשאָסן אין די גרויע נאַקנס און אין די אײַנגעהויקערטע פּלייצעס פֿון די זיצנדיקע. די
געהרגעטע און פֿאַרוווּנדיקטע זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין שיטער.

צי קאָן דען עמעצער פֿון די מענטשן אויף דער ערד זיך פֿאָרשטעלן, וואָס דאָס איז
אָזוינס עסעסישער הומאָר אין טרעבלינקע, עסעסישע פֿאַרווײַלונג, עסעסישער שפּאָס?

די עסעסלײַט האָבן אײַנגעאָרדנט פֿוטבאָל־פֿאַרמעסטן צווישן די צום טויט־פֿאַרמישפּטע,
געצווונגענע זיי צו שפּילן אין „יאָגעלעך", אַרגאָניזירט צווישן זיי אַ כאָר. לעבן דער
צוזאַמענווינונג פֿון די דײַטשן איז געוואָרן אײַנגעאָרדנט אַ זאָלאָגישער גאָרטן. אין די

שטיגן זענען אומשולדיקע וואַלד־חיות: וועלף, פוקסן, און די סאַמע געפֿערלעכסטע חזירישע רויבערס, וואָס די ערד האָט אויף זיך געטראָגן, זענען אַרומגעגאַנגען אויף דער פֿרייַ, געזעסן אויף בערעזענע בענקעלעך און האָבן געהערט מוזיק. פֿאַר די צום טויט פֿאַר־מישפּטע איז אַפֿילו געווארן אַנגעשריבן אַ ספּעציעלער הימען „טרעבלינקע" און דאָרט זענען געווען אַזעלכע ווערטער:

Für uns giebt heute nur Treblinka
Das unser Schicksal ist...[8]

די צעבלוטיקטע מענטשן האָט מען עטלעכע מינוט פֿאַרן טויט געצוווּנגען צו לערנען אין כאָר די אידיאָטישע דייטשישע סענטימענטאַלע לידלעך.

...Ich brauch das Blümlein
Und schenkte es dem Schönsten,
Geliebten Mädlein...[9]

דער הויפּט־קאָמענדאַנט פֿונעם לאָגער האָט אויסגעקליבן פֿון איין פֿאַרטיע עטלעכע קינדער, דערהרגעט זייערע עלטערן, אַנגעטאָן די קינדער אין שיינע קליידער, אַנגעקאָרמעט זיי מיט זיסקייטן, געשפּילט זיך מיט זיי, און דערנאָך, אין עטלעכע טעג אַרום, וועלן די שפּיל איז אים נימאס געווארן, האָט ער באַפֿוילן צו דערהרגענען די קינדער.

לעבן קלאָזעט האָבן די דייטשן אַוועקגעשטעלט אַ זקן אין אַ טלית און אים אָנגעזאָגט, ער זאָל אַכטונג געבן, אַז די, וואָס גייען אין קלאָזעט, זאָלן דאָרט זיך ניט זאָמען מער ווי דרייַ מינוט. אויף דער ברוסט האָט מען אים אויפֿגעהאָנגען אַ וועקזייגער. די דייטשן האָבן מיט אַ געלעכטער באַטראַכט זיין אָנטאָן. טייל מאָל האָבן די דייטשן געצוווּנגען די אַלטע יידן צו דאַוונען, איינצוארדענען לוויות פֿאַר אייניצלנע דערהרגעטע מיטן אָפּהיטן אַלע רעליגיעזע ריטואַלן, אויפֿשטעלן מצבֿות, און אין אַ געוויסע צייט אַרום האָבן זיי צעשטערט די קבֿרים, אַרויסגעוואַרפֿן די מתים און צענומען די מצבֿות.

אייניע פֿון די הויפּט־פֿאַרווייַלונגען איז געווען דאָס ביינאַכטיקע פֿאַרגנוּגלטיקן און פּייניקן יונגע שיינע פֿרויען און מיידלעך, וואָס מע האָט אויסגעקליבן פֿון יעדער גרופּע פֿאַראורטיילטע. אין דער פֿרי האָבן די פֿאַרגנוּגלטיקער אַליין זיי אַוועקגעפֿירט אין גאַז־קאַמער. אַזוי האָבן אין טרעבלינקע זיך פֿאַרווייַלט די עסעסלייט, דער אַנשפּאַר פֿון היטלע־רישן רעזשים און דער שטאָלץ פֿונעם פֿאַשיסטישן דייטשלאַנד.

דאָ דאַרף מען באַמערקן, אַז די אַ באַשעפֿענישן זענען בכלל ניט געווען קיין מעכאַנישע אויספֿירערס פֿון אַ פֿרעמדן ווילן. אַלע עדות שטרייכן אונטער זייערן אַן אַלגעמיינעם כאַראַקטער־שטריך: ליבשאַפֿט צום טעאַרעטישן באַטראַכטן און פֿילאָסאָפֿירן. זיי אַלע האָבן געהאַט אַ שוואַכקייט צו האַלטן רעדעס פֿאַר די פֿאַרמישפּטע, באַרימען זיך פֿאַר זיי, אויפֿ־קלערן דעם גרויסן זין און דעם באַטייט פֿאַר דער צוקונפֿט פֿון דעם, וואָס עס קומט פֿאַר אין טרעבלינקע.

---

8 „פֿאַר אונדז איז געבליבן נאָר טרעבלינקע,
דאָס איז אונדזער גורל.

9 כ'האָב אַפּגעריסן דאָס בלימל
און געשענקט עס דעם שענסטן און ליבסטן מיידל..."

דער זומער פֿון 1943 איז אין יענע געגנטן אויסגעפֿאַלן אַן אומגעווײנלעך הייסער. אין משך פֿון אַ סך וואָכן איז ניט געווען ניט קיין רעגן, ניט קיין וואָלקן און ניט קיין ווינט. די אַרבעט בײַם פֿאַרברענען די טויטע האָט זיך געפֿונען אויפֿן סאַמע העכסטן פּונקט. איבער 6 חדשים האָבן שוין געפֿלאַקערט די אויוונס טאָג און נאַכט, אָבער פֿאַרברענט האָט מען געהאָט ניט קיין סך מער ווי אַ העלפֿט פֿון די טויטע קערפּערס.

די אַרעסטירטע, וואָס האָבן געאַרבעט בײַם פֿאַרברענען די קערפּערס, האָבן ניט אויסגעהאַלטן די שרעקלעכע מאַראַלישע און פֿיזישע פֿײַן און יעדן טאָג האָט זיך דאָס געענדיקט מיט 15–20 זעלבסטמאָרדן. אַ סך האָבן געזוכט דעם טויט און בכּיוון געבראָכן די דיסציפּלין־פֿלעם.

„באַקומען אַ קויל איז געווען אַ לוקסוס", — האָט מיר געזאָגט אַ קאָסעווער בעקער, וואָס איז אַנטלאָפֿן פֿון לאַגער. מענטשן האָבן געשמועסט, אַז זײַן פֿאַרמישפּט אין טרעבלינקע אויף אַ גאַנץ לעבן איז אַ סך שרעקלעכער, ווי זײַן פֿאַרמישפּט צום טויט.

דאָס אַש און דער אָפּפֿאַל זענען געווען אַרויסגעפֿירט מחוץ דעם לאַגערצוים. מאָביליזירטע פּוינעם פֿונעם דאָרף וווּלקע האָבן עס אָנגעלאָדן אויף פֿורן און פֿונאַנדערגעשאָטן לענג־אויס דעם וועג פֿאַרבײַ דעם טויטלאַגער און דעם פּוילישן שטראָפֿלאַגער. אָסירים־קינדער האָבן מיט לאָפּעטעס גלײַכמאָסיק פֿונאַנדערגעווארפֿן דאָס אַש איבערן וועג. טייל מאָל האָבן זיי געפֿונען אין אַש צעשמאָלצענע גאָלדענע מטבעות, צעשמאָלצענע גאָלדענע ציין־קראָנעס. די קינדער האָט מען גערופֿן „קינדער פֿון שווארצן וועג". פֿון דעם אַש איז דער וועג געווארן שווארץ, ווי אַ טרויער־לענטע. די רעדער פֿון אויטאָס האָבן עפּעס אויף אַ מאָדנעם אופֿן געשורשעט איבער דעם אַ וועג, און וועג איך בין איבער אים געפֿאָרן, האָב איך די גאַנצע ציַט געהערט פֿון אונטער די רעדער אַ ווײַנענדיקן שטילן געוויש, ווי אַ מין אומבאַהאַלפֿן באַקלאָגן זיך.

די שווארצע טרויער־לענטע צווישן די וועלדער און פֿעלדער פֿון דעם טויטלאַגער ביזן פּוילישן לאַגער, איז געווען ווי אַ טראַגישער סימבאָל פֿונעם שרעקלעכן גורל, וואָס האָט פֿאַראײניקט די פֿעלקער, ארונטערגעפֿאַלענע אונטער דער האַק פֿון היטלעריסטישן דײַטשלאַנד.

פֿון פֿרילינג 1943 ביז זומער 1944 האָבן די פּויערים געפֿירט דאָס אַש און דעם אָפּפֿאַל. טאָג־טעגלעך זענען אַרויסגעפֿאָרן צו דער אַרבעט 20 פֿורן, און יעדע פֿון זיי האָט אַנגעלאָדן 6–8 מאָל אין טאָג צו 7–8 פּוד אַש און אָפּפֿאַל.

אין דעם ליד „טרעבלינקע", וואָס די דײַטשן האָבן געצוווּנגען צו זינגען די 800 מענטשן, וועלכע האָבן געאַרבעט בײַם פֿאַרברענען די טויטע קערפּערס, איז פֿאַראַן אַן אָרט, וווּ מען רופֿט די אַרעסטירטע, זיי זאָלן זײַן אונטערטעניק און זיך פֿאָלגן, און דערפֿאַר זאָגט מען זיי צו „אַ קליין, קליין גליק, וואָס טוט אַ פֿינקל אויף איין, איין מינוטקעלע". און אַ וווּנדערלעכע זאַך, אינעם לעבן פֿון טרעבלינקער גיהנום איז געווען איין גליקלעכער טאָג. די דײַטשן, פֿון דעסטוועגן, האָבן זיך טועה געווען, ניט קיין הכנעה און געהאָרכזאַמקייט האָבן געשענקט אַזאַ טאָג די צום טויט פֿאַרמישפּטע אין טרעבלינקע. דער טירוף פֿון די געוואָגטע האָט זיי געגעבן דעם דאָזיקן טאָג. בײַ די אָסירים איז געבוירן געווארן דער פֿלאָן פֿון אַן אויפֿשטאַנד. זיי האָבן שוין ניט געהאָט וואָס צו פֿאַרלירן. אָלע זענען זיי געווען פֿאַראורטיילט צום טויט, יעדער טאָג פֿון זייער לעבן איז געווען אַ טאָג פֿון יסורים און פּײַן. די דײַטשן וואָלטן סײַ ווי קיין איינעם פֿון זיי, די עדות פֿון די שרעקלעכע פֿאַרברעכנס,

ניט געשוינט — זיי אָלע האָט דערוואַרט די גאַזקאַמער ; יאָ, נאָך עטלעכע טעג אַרבעט האָט מען זיי געשיקט אַהין און פֿאַרביטן מיט אַנדערע פֿון די פּריש־געקומענע צוגן, בלויז עטלעכע צענדלינג מענטשן האָבן געלעבט ניט קיין טעג, שעהען, נאָר וואָכן און חדשים — דאָס זענען געווען די קוואַליפֿיצירטע מײַסטערס, סטאָליערס און מוליערס, די בעקערס, שנײַדערס און פֿריזירערס, וואָס האָבן באַדינט די דײַטשן. זיי האָבן דאָס אַרגאַניזירט דעם אויפֿשטאַנד־קאָמיטעט. געווויס, נאָר צום טויט פֿאַרמישפּטע, און נאָר מענטשן, וואָס זענען באַהערשט פֿון ברענענדיקער נקמה און אומגעהײַערער שׂנאה, האָבן געקאָנט צונויפֿשטעלן אַזאַ מטורפֿדיקן דרייסטן פּלאַן פֿון אַן אויפֿשטאַנד. זיי האָבן ניט געוואָלט אַנטלויפֿן, כּל־זמן זיי וועלן ניט חרובֿ מאַכן טרעבלינקע. און זיי האָבן זי חרובֿ געמאַכט. אין די אַרבעטער־באַראַקן האָט אַנגעהויבן אַנקומען געווער : העק, מעסערס, דרענגער. פֿאַר וואָסער פֿרײַז, מיט וואָסער וואַנזיניקער געפֿאַר איז געווען פֿאַרבונדן דאָס באַקומען אַ האָק, אַ מעסער ! וויפֿל אויסטערלישע געדולד, כיטרעקייט און פֿלינקייט איז נייטיק געווען, כּדי דאָס אַלץ אויסצואַהאַלטן פֿון אַ רעוויזיע און פֿאַרשטעקן אין באַראַק. עס זענען געגרייט געווארן בענזין־זאַפּאַסן, כּדי צו באַגיסן און אונטערצינדן די לאַגער־בנינים. ווי אַזוי האָט מען אַנגעזאַמלט דעם בענזין און ווי אַזוי איז ער שפּורלאָז פֿאַרשוווּנדן, פּונקט ווי ער וואָלט אויסגעפּאַרעט ? דערויף זענען נייטיק געווען איבערמענטשלעכע כּוחות, דער אַנשטרענג פֿון שׂכל און פֿון ווילן, אַן אומגעהײַערע געוואָגטקייט. צום סוף האָט מען אַדורכגעפֿירט אַ גרויסן אונטערגראָב אונטערן דײַטשישן באַראַק־אַרסענאַל. אויך דאָ האָט די געוואָגט־קייט געהאָלפֿן די מענטשן. דער גאַט פֿון דרייסטקייט איז געשטאַנען הינטער זיי. פֿונעם אַרסענאַל האָט מען אַרויסגעטראָגן 20 האַנטגראַנאַטן, אַ קוילן־וואַרפֿער, ביקסן און פּיסטאָלעטן. דאָס אַלץ איז פֿאַרשוווּנדן אין די באַהעלטענישן, וואָס די אויפֿשטענדלער האָבן אויסגעגראָבן. די באַטייליקטע אין דער פֿאַרשווערונג האָבן זיך צעטיילט אין פֿינפֿטלער. דער ריזיקער קאָמפּליצירטער אויפֿשטאַנד־פּלאַן איז געווארן פֿונאַנדערגעאַרבעט ביזן קלענסטן פּרט. יעדער פֿינפֿטל האָט געהאַט זײַן געוויסע אויפֿגאַב. אייגער פֿון זיי האָט געדאַרפֿט שטורעמען די טורעמס, ווו עס זענען געשטאַנען די וואַכמענער מיט די קוילן־וואַרפֿערס. אַ צווייטער פֿינפֿטל האָט געדאַרפֿט אומגעריכט אַטאַקירן די עסעסלייט, וואָס זענען אַרומגעגאַנגען בײַ די דורכגענג צווישן די לאַגער־פּלעצער. דער דריטער האָט געדאַרפֿט אַטאַקירן די פּאַנצער־אויטאָס. דער פֿערטער האָט איבערגעשניטן די טעלעפֿאָן־דראָטן, דער פֿינפֿטער איז אַנגעפֿאַלן אויף דער קאַזאַרמע. דער זעקסטער האָט אויסגעשניטן דורכגענג אין דעם שטעכלדראָט. דער זיבעטער האָט פֿאַרלייגט בריקן איבער די קעגנ־טאַנקען־גריבער. דער אַכטער האָט באַגאָסן מיט בענזין די לאַגער־בנינים. דער נײַנטער האָט צעשטערט אַלץ, וואָס לאָזט זיך לײַכט צעשטערן.

מע האָט אַפֿילו געטראַכט וועגן באַזאָרגן מיט געלט די אַנטלויפֿנדיקע. אַ וואַרשעווער דאָקטער האָט צונויפֿגעזאַמלט געלט און שיר ניט אַדורכגעוואָרפֿן דעם גאַנצן ענין. איין מאָל האָט דער שאַרפֿירער באַמערקט, אַז פֿון זײַנע הויזן שטאַרצט אַרויס אַ גראָב פּעקל באַנקנאָטן — דאָס איז געווען אַ טייל פֿונעם געלט, וואָס דער דאָקטער האָט זיך געגרייט צו באַהאַלטן. דער שאַרפֿירער האָט געמאַכט אַן אָנשטעל, ווי ער וואָלט גאָרניט ניט געזען און תּיכף וועגן דעם געמאָלדן קורט פֿראַנצן אַליין. דאָס איז, פֿאַרשטייט זיך, געווען אַן אויסערגעווייניגלעך געשעעניש. פֿראַנץ האָט פּערזענלעך אויסגעפֿאַרשט דעם דאָקטער. ער האָט באַלד חושד געווען עפּעס ניט קיין גוטס. און באמת, צו וואָס באַדאַרף אַ צום טויט

פֿאַרמישפּטער געלט ? פֿראַנץ איז צוגעטראָטן צו דער אויספֿאָרשונג רויק און ניט געאיילט, — ס׳איז זיכער ניט געווען אויף דער ערד קיין מענטש, וואָס זאָל קאָנען אַזוי פֿיינקן, ווי ער. ער איז געווען זיכער, אַז אויף דער ערד איז ניטאָ קיין מענטש, וואָס זאָל קאָנען בייַשטיין די עינויִמ פֿונעם הויפּטמאַן קורט פֿראַנץ. אין טרעבלינקער גיהנום זענען די פֿייַניקונגען געוואָרן אַדורכגעפֿירט דורך די גרויסע אַקאַדעמיקער אין דעם פֿאַך. אָבער דער וואַרשעווער דאָקטער האָט איבערגעכיטרעוועט דעם עסעסישן הויפּטמאַן. ער האָט אייַנגענומען סם. אייַנער פֿון די אָנטיילנעמערס אינעם אויפֿשטאַנד האָט מיר דערציילט, אַז קיין מאָל נאָך האָט מען אין טרעבלינקע זיך ניט באַמיט מיט אַזאַ פֿלייַסיקייט צו ראַטעווען אַ מענטשן דאָס לעבן. וויַיזט אויס, אַז פֿראַנץ האָט געכאַפּט מיטן געפֿיל, אַז דער שטאַרבנדיקער דאָקטער נעמט מיט זיך מיט אַ וויכטיקן סוד. אָבער דער דייַטשישער סם וויַרקט גוט, און דער סוד איז געבליבן סוד.

סוף יולי איז געווען אַ שרעקלעכע היץ. וועג מע האָט געפֿונט די קבֿרים, האָט פֿון זיי אַ שלאָג געטאָן די פֿאַרע, ווי פֿון גיגאַנטישע קעסלען. דער שוידערלעכער געשטאַנק און די היץ פֿון די אויוונס האָט דערהרגעט די מענטשן. די אויסגעמאַטערטע מענטשן, וואָס האָבן געשלעפּט די טויטע, זענען אַליין געפֿאַלן טויט אויף די פֿייַער־רושטן. מיליאַרדן שווערע, אָנגעפֿרעסענע פֿליגן זענען אַרומגעקראָכן איבער דער ערד.

דער אויפֿשטאַנד איז געווען באַשטימט אויפֿן 2טן אויגוסט. ווי אַ סיגנאַל האָט געדינט אַ רעוואָלווער־שאָס. די פֿאָן פֿון דערפֿאָלג האָט באַשטיגט די הייליקע זאַך. צום הימל האָט זיך אויפֿגעהויבן אַ נייַער פֿלאָם — ניט יענער שווערער פֿלאָם, וואָס איז פֿול געווען מיטן פֿעטן רויך פֿון די ברענענדיקע קערפּערס, נאָר אַ שאַרפֿער, הייסער און בונטער שרפֿה־פֿלאָקער. די לאָגער־בנינים האָבן געפֿלאָקערט און די אויפֿשטענדלערס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז די זון אַליין האָט אויפֿגעריסן איר גוף, זי ברענט איבער טרעבלינקע און פֿראַווען דעם יום־טוב פֿון פֿרייַהייט און נקמה.

עס האָבן זיך צעדונערט די שאָסן. פֿאַרכלינענדיק זיך, האָבן אַנגעהויבן שטעפּן די קוילן־וואַרפֿערס אויף די טורעמס, פֿאַרכאַפּטע דורך די אויפֿשטענדלערס. פֿייַערלעך, ווי גלאָקן פֿון אמת, האָבן אַ הילך געטאָן די אויפֿרייַסן פֿון האַנטגראַנאַטן. די לופֿט האָט זיך געוויגט פֿון גערויש און טראָסקעריַ, די בנינים זענען אייַנגעפֿאַלן. דאָס פֿייַפֿן פֿון די קוילן האָט פֿאַרטויבט דאָס זשומען פֿון די טויטפֿליגן. אין דער העלער און רייַנער לופֿט האָבן אויפֿגעבליצט די העק, רויטע פֿון בלוט. אינעם טאָג פֿון צווייטן אויגוסט האָט אויף דער טרעבלינקער ערד זיך געגאָסן דאָס רישעותדיקע בלוט פֿון די עסעסלייַט און שרייַבנדיק מיט פֿלאָם האָט דער בלויער הימל געפֿייַערט און געיומטובט דעם אויגנבליק פֿון נקמה. אויך דאָ האָט זיך איבערגעחזרט די געשיכטע, אַלט ווי די וועלט : די באַשעפֿענישן, וואָס האָבן גרויסהאַלטעריש געשריגן: „Achtung ! Mützen ab"[10] די באַשעפֿענישן, וואָס האָבן די וואַרשעווער ייִדן געוופֿן פֿון זייערע שטובן צו דער עקזעקוציע מיט די אויפֿטריסל־דיקע, דונערנדיקע שטימעס פֿון וועלטהערשער : „Alle rr-r-raus ! unter-r-r-r !"[11] די אַ באַשעפֿענישן, וואָס זענען געווען אַזוי זיכער אין זייער מאַכטיקייט, וועג עס האָט זיך געהאַנדלט אין אומברענגען מיליאָנען פֿרויען און קינדער, האָבן זיך אַרויסגעוויזן ווי פּחדנים, געמיינע און נעבעכדיקע, וואָס דערנידעריקן זיך און בעטן רחמנות, אויב ער דערגייט נאָר

10 אַכטונג ! אַראָפּנעמען די היטלען !
11 אַלע אַרויסגיין !

צו אַ ריכטיקן טויט־גערעכטל. זיי האָבן זיך פֿאַרלוירן, זיי זענען אַרומגעלאָפֿן, ווי די שטשורעס, זיי האָבן פֿאַרגעסן וועגן דעם טיוולשן אַדורכגעטראַכטן פֿאַרטיידיקונג־סיסטעם אין טרעבלינקע, וועגן דעם באַציטנס אַרגאַניזירטן אַלץ־פֿאַרניכטנדיקן פֿײַער, זיי האָבן פֿאַרגעסן אין זייער געווער. אָבער צי איז דען כּדאי צו רעדן וועגן דעם און צי דאַרף זיך כאָטש עמעצער ווונדערן צוליב דעם?

וועגן טרעבלינקע האָט געברענט, וועגן די אויפֿשטענדלערס האָבן שוויגנדיק זיך געזעגנט מיט די אַשן פֿונעם פֿאָלק און זיי זענען אַוועק אויף יענער זײַט שטעכלדראָט, האָבן פֿון אַלע עקן זיך אַ וואַרף געטאָן די עסעסישע און פּאָליציײַישע אָפּטיילונגען, כּדי צו פֿאַרפֿאָלגן די אָנטלאָפֿענע. הונדערטער פּאָליציי־הינט האָט מען אָפּגעלאָזן אויף זייערע שפּורן. די דײַטשן האָבן מאָביליזירט די אַוויאַציע. שלאָכטן זענען פֿאַרגעקומען אין די וועלדער, אויף די בלאָטעס, און ווייניק ווער, — געציילטע בלויז פֿון די אויפֿשטענדלערס, — האָבן דערלעבט ביז צו אונדזערע טעג. אָבער דאָס וויכטיקסטע — זיי זענען געפֿאַלן אין קאַמף, מיט געווער אין די הענט.

נאָכן 2טן אויגוסט האָט טרעבלינקע אויפֿגעהערט צו עקסיסטירן. די דײַטשן האָבן געענדיקט פֿאַרברענען די געבליבענע טויטע קערפּערס, פֿונאַנדערגענומען די געמויערטע בנינים, אַראָפּגענומען דעם שטעכלדראָט און פֿאַרברענט די ניטדערברענטע הילצערנע באַראַקן. די אײַנריכטונגען פֿון דעם טויט־בנין זענען געווארן אויפֿגעריסן, אָנגעלאָדן און אַוועקגעפֿירט, די אויוונס האָט מען צעשטערט, די עקסקאַוואַטאָרן אַרויסגעפֿירט. די ריזיקע אומציילעקע ראָוון האָט מען פֿארשאָטן מיט ערד, דעם וואַקזאַל־געביי אַראָפּגענומען ביזן לעצטן ציגל, און צום סוף האָט מען דעמאָנטירט די באַנרעלסן און אַוועקגעפֿירט די שפּאָלן. אויף דער לאָגער־טעריטאָריע האָט מען פֿאַרזייט לופֿין און דער קאָלאָניסט סטרעבען האָט זיך דאָרט אויפֿגעבויט אַ הײַזקע. די הײַזקע איז איצט ניטאָ, מע האָט זי פֿאַרברענט. וואָס האָבן די דײַטשן געוואָלט מיט דעם דערגרייכן? באַהאַלטן די שפּורן פֿונעם מאָרד איבער מיליאָנען מענטשן אין דעם טרעבלינקער גיהנום? איז עס דען מעגלעך? צי קאָן מען דען צווינגען צו שווײַגן טויזנטער מענטשן, וואָס דערציילן, ווי די טויטטראַנספּאָרטן זענען געגאַנגען פֿון גאַנץ אייראָפּע צום פֿלאַץ פֿון דער קאַנווייער־שחיטה? איז דען מעגלעך צו פֿאַרבאַרגן דעם טויטן, שווערן פֿלאָם און דעם רויך, וואָס זענען אין משך פֿון 8 חדשים געשטאַנען אין הימל, און טאָג און נאַכט געזען געוואָרן אין צענדלינגער אַרומיקע דערפֿער? צי קאָן מען אַרויסרײַסן פֿונעם האַרץ און צווינגען צו פֿאַרגעסן דאָס שרעקלעכע געשריי פֿון פֿרויען און קינדער, וואָס האָט זיך געצויגן 13 חדשים און שטייט נאָך איצט אין די אויערן פֿון די פּויערים אין וווּלקע? צי קאָן מען צווינגען צו שווײַגן די לעבן־געבליבענע עדות פֿון דער אַרבעט אויפֿן טרעבלינקער עשאָפּאָט, זינט דעם ערשטן טאָג פֿון זײַן אָנט־שטיין ביזן 2טן אויגוסט, דעם לעצטן טאָג פֿון זײַן עקסיסטענץ — עדות, וואָס דערציילן איינשטימיק און פּינקטלעך וועגן יעדן עסעסמאַן און וואַכמאַן, עדות, וואָס שטעלן צונויף טראָט נאָך טראָט, שעה נאָך שעה, דאָס טרעבלינקער טאָגבוך? צו זיי וועט מען שוין ניט שרײַען „Mützen ab!", זיי וועט מען שוין ניט פֿירן אין גאַזקאַמער. און הימלער האָט שוין מער ניט קיין מאַכט איבער זײַנע אָסיסטענטן: מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ און צופּנדיק מיט ציטערנדיקע פֿינגער די ברעגן פֿון זייערע מאָרינאַרקעס, מיט טויבע און געלאָסענע שטימעס, דערציילן זיי די געשיכטע פֿון זייערע פֿאַרברעכנס, וואָס זענען אויס ווי משוגעת און היצפֿלוידערײַ.

אין טרעבלינקער לאָגער זענען מיר געקומען אין אַנהייב סעפּטעמבער 1944, ד״ה 13 חדשים נאָכן אויפֿשטאַנד. 13 חדשים האָט געאַרבעט דער עשׂרה־פּאָט. 13 חדשים האָבן די דייטשן געפֿרווט באַהאַלטן די סימנים פֿון זייַן אַרבעט. איצט איז שטיל. עס באַווײַזט זיך קוים די שפּיצן פֿון די סאָסנעס לענג־אויס דער באַנליניע. אויף די אַ סאָסנעס, אויף דעם אַ זאָמד, אויף אָט דעם אַלטן פּיין, האָבן געקוקט מיליאָנען מענטשלעכע אויגן פֿון די פֿאַמע־לעך־צופֿאַרנדיקע וואַגאָנען. שטיל רוישט דאָס אַש און די צעדרויבלטע ביינער אויפֿן שוואַרצן וועג, וואָס איז מיט אַזאַ דייטשישער פֿינקטלעכקייט אַרומגעלייגט מיט ווייסגע־פֿאַרבטע שטיינער. מיר גייען אַריין אין לאָגער, מיר גייען אויף דער טרעבלינקער ערד. די לופֿין־שטענגלעך ברעכן זיך פֿונעם קלענסטן באַריר, זיי ברעכן זיך אַליין, מיט אַ לייכטן קלאַנג; מיליאָנען אַרבעסלעך שיטן זיך אויס אויף דער ערד. דער קלאַנג פֿון די פֿאַלנדיקע אַרבעסלעך, דער קלאַנג פֿון די זיך עפֿענענדיקע שטענגלעך גיסט זיך צונויף אין איין דורכויסיקער טרויעריקער און שטילער מעלאָדיע. עס דוכט זיך, אַז פֿון די סאָמע ערד־טיפֿענישן דערטראָגט זיך דער לוויה־קלאַנג פֿון די קלייניג גלעקעלעך — אַ קוים געהערטער, אַ טרויעריקער, אַ ברייטער, אַ רויקער. די ערד וויגט זיך אונטער די פֿיס אַן אָנגעשוואָלענע, ווי זי וואָלט געווען באַאָסן מיט לייַנאייל — די אָנדנאָיקע טרעבלינקער ערד, אַ שיטערע, ווי דער אָפֿגרונט פֿון ים. דער אַ פּוסטער פֿלאַץ, אַן אַרומגעצוימטער מיט שטעכלדראָט, האָט אײַנגעשלונגען מער מענטשלעכע לעבנס, ווי אַלע אָקעאַנען און ימען פֿונעם ערדקוגל פֿאָר דער גאַנצער צײַט, זינט עס עקסיסטירט דער מענטשלעכער מין.

די ערד שטויסט אַרויס פֿון זיך צעקרישלטע ביינער, ציין, זאָכן, פֿאַפֿירן. זי וויל ניט באַהאַלטן קיין סודות.

די זאָכן קריכן אַרויס פֿון דער געפֿלאָצטער ערד, פֿון אירע ניט־פֿאַרהיילטע וווּנדן. אָט זענען זיי, די האַלב־פֿאַרפֿוילטע העמדער, הויזן, שיך, די פֿאַרגרינטע פֿאַרטסיגאַרן, רעדלעך פֿון האַנטזייגערלעך, טאַשן־מעסערלעך, בריטוו־הענטלעך, לייכטערלעך, קינדער־לעטשעלעך מיט רויטע פֿאַמפֿאָנעס, האַנטעכער מיט אוקראַיניש אויסהעפֿטערייַען, טיולענע וועש, שערעלעך, פֿינגערוטן, קאָרסעטן, באַנדאָזשן. און דאָרט וווייטער קריכן פֿון די ערד־שפֿאַרעס צו דער אייבערפֿלאַך שטויסן געפֿעס: פֿאַנען, אָלומינינע טעפּלעך, קענדלעך, קווערטלעך, שעפּלעך, קינדערשע שעלעכלעך פֿון פּלאַסטיק... און וויַיטער, — ווי עמעצענס אַ האַנט וואָלט פֿון דער אָנדנאָיקער געשוואָלענער ערד אַרויסגעשטופּט אויף דער ליכטיקער שײַן דאָס, וואָס די דייטשן האָבן באַהאַלטן, — קומען אַרויס אויף דער אייבערפֿלאַך סאָווע־טיש פֿאַספֿאָרטן, נאָטיצביכלעך אין דער בולגאָרישער שפּראַך, פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון ווער־שעווער און ווינער קינדער, קינדערישע בריוו, געשריבענע מיט קאָטשערעס און לאָפּעטעס, ביכלעך לידער, אַ תּפילה, איבערגעשריבן אויף אַ געל בלעטל, פּראָדוקטן־קאַרטלעך פֿון דייטשלאַנד... און אומעטום הונדערטער פֿלאַקאָנען און פּיצעלעך געשליפֿענע פֿלעשעלעך פֿון פֿאַרפֿום — גרינע, ראָזע, בלויע... איבער דעם אַלעם הענגט דער שרעקלעכער ריח פֿון פֿוילונג, אים האָבן ניט געקאָנט גובֿר זײַן ניט דאָס פֿייער, ניט די זון, ניט דער רעגן, ניט דער שניי און ניט דער ווינט. הונדערטער קליינע וואָלדפֿליגעלעך קריכן אויף די האַלב־פֿאַרפֿוילטע זאָכן, פֿאַפֿירן, פֿאָטאָגראַפֿיעס.

מיר גייען וויַיטער און וויַיטער איבער דער אָנדנאָיקער זיך־וויגנדיקער טרעבלינקער ערד און פֿלוצעם בלייבן מיר שטיין. געלע, ברענענדיקע ווי קופּער, כוואָליענדיקע געדיכטע האָר, דינע, לייכטע, פּרעכטיקע מיידלשע האָר, פֿאַרטראָטענע אין דער ערד, און דערנעבן —

פונקט אַזעלכע העלע לאָקן און ווייטער — שוואַרצע שווערע צעפּ אויפֿן העלן זאַמד. און ווייטער — נאָך און נאָך. דאָס איז, וויזוּ אויס, דער אינהאַלט בלויז פֿון איין זעקל אַנגע־שטאָפּט מיט האָר. אָלץ איז אמת! די ווילדע לעצטע האָפֿענונג, אַז דאָס איז אַ חלום, פֿאָלט זיך פֿונאַנדער. די לופֿין־שטענגלעך קלינגען, די אַרבעסלעך קלאַפֿן, פּונקט ווי פֿון אונטער דער ערד וואָלט טאָקע זיך דערטראָגן דער לוויה־קלאַנג פֿון אומצאָליקע, קליינע גלעקעלעך. און עס דוכט זיך, אַז באַלד וועט זיך אָפּשטעלן דאָס האָרץ, צונויפֿגעקוועטשט פֿון אַזאַ טרויער, פֿון אַזאַ ווייטיק, פֿון אַזאַ אומעט, וואָס קיין מענטש קאָן זיי ניט איבערטראָגן.

די קינדער פֿונעם שוואַרצן וועג

מיר זענען געגאַנגען איבערן פֿעלד, וואָס איז געווען געדיכט באַוואַקסן מיט לופֿין. די זון האָט געברענט. דאָס רוישן פֿון די טרוקענע בלעטער און דאָס קלאַפֿן פֿון די שטענגלעך האָט זיך צונויפֿגעגאָסן אין טרויעריקע, כּמעט זינגענדיקע קלאַנגען. דער אַלטער וועגווײַזער האָט אָפּגעדעקט זײַן גרויען, זיך־טרייסלענדיקן קאָפּ, זיך איבערגעצלמט און געזאָגט:

— איר גייט איבער קבֿרים.

מיר זענען געגאַנגען אויף דער ערד פֿונעם טרעבלינקער טויטנלאַגער, וווּהין די דײַטשן האָבן צונויפֿגעפֿירט די ייִדן פֿון אַלע עקן איראָפּע און פֿון די אָקופּירטע געביטן אין ססער.

דאָ האָבן די דײַטשן אויסגעראָטן מיליאָנען מענטשן. אַ שרעקלעכער שוואַרצער וועג שנײַדט איבער דאָס טרעבלינקער פֿעלד; דאָס פֿעלד איז שוואַרץ דערפֿאַר, וויַיל אויף אַ לענג פֿון דרײַ קילאָמעטער איז עס אויסגעשאָטן מיט מענטשלעכן אַש.

אויף פֿורן האָט מען געבראַכט טאָגען אַש, 11–13־יאָריקע קינדער האָבן עס מיט לאָפּעטעס פֿונאַנדערגעווואַרפֿן איבערן וועג. מע האָט זיי געהיסן: „די קינדער פֿונעם שוואַרצן וועג".

אין אַ פֿראָסטיקן פֿעברואַר־טאָג פֿון 1943 האָט אַ פֿראַכטצוג — צוויַשן אַנדערע „פֿאַסאַזשירן" — צוגעשטעלט אין טרעבלינקער טויטלאַגער 60 יינגלעך. דאָס זענען געווען יידישע קינדער פֿון וואַרשע, ווילנע, גראָדנע, ביאַליסטאָק און בריסק. בײַם אַרויסגיין פֿון עשעלאָן האָט מען זיי אָפּגעטיילט פֿון די משפּחות. די דערוואַקסענע האָט מען אַוועקגעפֿירט אין טויטנלאַגער, און די יינגלעך — אין „אַרבעטס־לאַגער".

דער קאָמענדאַנט פֿון דעם לאַגער, דער הויפּטשטורמפֿירער, דער האַלענדישער דײַטש וואַן־עיפּען, האָט באַשלאָסן, אַז דערהרגענען די יינגלעך וועט ער שטענדיק באַוויַזן, און דערווײַל קאָן מען זיי אויסנוצן אויף אַרבעט. ער האָט באַפֿוילן דעם אונטערשטורמפֿירער פֿריץ פֿרעיפֿי צו נעמען די קינדער אונטער זײַן קאָמאַנדע.

די קינדער, וואָס מען האָט איבערגעלאָזן אַרבעטן, האָט מען אַריינגעפֿירט אין אַ באַראַק. די בעטלעך זייַערע זענען געווען נאָרעס אין דרײַ עטאָשן. פֿרעיפֿי האָט באַפֿוילן, אַז זיי זאָלן שלאָפֿן אויף ניט־געהיבלעטע ברעטער. דעם העכסטן פֿון זיי — דעם 14־יאָריקן לייב — האָט ער באַשטימט פֿאַר „קאַפּאָ".

פֿינף אַ זייגער אין דער פֿרי איז די קינדער־אָפּטיילונג אַוועק צו דער אַרבעט. אַ גאַנצן טאָג זענען זיי דערגאַנגען די געשרייען פֿון די טויזנטער דערהרגענטע מענער, פֿרויען און קינדער. די געשרייען פֿלעגן שטיל ווערן און באַלד ווידער זיך אָנהייבן. דאָס זענען געווען געשרייען פֿון ווייטיק און עינויים. זיי האָבן פֿאַרגליווערט דאָס האַרץ און אָנגעפֿילט די קינדערשע נשמות מיט אומגעהיַערע לייַדן.

די דערוואַקסענע אײַנווינערס פֿונעם באַראַק האָבן אויפֿגענומען די ייִנגעלעך מיט אַ רירנדיקן מיטגעפֿיל, וואָס עס זענען אין שטאַנד אַרויסצוווייזן נאָר טאָטעס, וועלכע האָבן

מחבר — זז. אפּרעסיאַן.

פֿאַרלוירן די אייגענע קינדער. דאָס זענען געווען יידן — הויך־קוואַליפֿיצירטע פֿאַכלײַט, איבערגעלאָזענע אויף אַרבעט, זייערע משפחות האָט מען אומגעבראַכט. צווישן זיי איז געווען אַן עלטערער מײַסטער פֿונעם גראָדנער פֿלייש־קאָמבינאַט אַהרן, זײַן פֿאָמיליע־נאָמען איז געבליבן אומבאַקאַנט (אין לאָגער האָט מען זיך געפֿונען בײַ די נעמען אַדער בײַ צונעמען), וואָס האָט זיך געחבֿרט מיט דער חבֿרה. זיי האָבן אים מיט לִיבשאַפֿט גערופֿן אַרלי.

אַרלי האָט שיין געוונגען און אַפֿילו פֿאַרפֿאַסט לידער. כּדי אָפּצוצײַען די קינדער פֿון טרויעריקע מחשבֿות, האָט ער אין די אָוונטן זיי געלערנט זינגען. איינעם אַ געל ייִנגל האָט מען גערופֿן ריזשיק. ער האָט געהאַט אַ ווייכן סאָפֿראַן און שיין געזונגען. וועג ריזשיק האָט געזונגען האָט יעדער פֿון די דערוואַקסענע זיך דערמאָנט זײַנע אייגענע קינדער. אַהרן פֿלעגט ווײַנען און גלעטן דעם ייִנגל איבערן קאָפּ.

בײַ די קינדער פֿון די סאָוועטישע ראַיאָנען האָבן די דײַטשן אַלץ צוגענומען. זיי האָבן צוגענומען די משפּחה, די היים, די שולע, די ביכער, זיי האָבן צוגענומען די פֿרייד, די חלומות, די קינדהייט. איין זאַך בלויז האָבן די דײַטשן ניט באַוויזן צוצונעמען בײַ זיי — די לידער. זיי האָבן געזונגען וועגן הײַמלאַנד, וועגן מאָסקווע. ניט איין מאָל האָט אין פֿינצטערן ענגן באַראַק אַ קלונג געטאָן דאָס ליד: „שירַאקָא סטראַנַא מאָיַא ראָדנאיַא".[11]

די קינדער־אָפּטיילונג האָט געפּאַשעט געגדז און קי, געשיילט אין קיך קאַרטאָפֿל, געזוגט האָלץ. דער גאַנצער לאָגער האָט געקענט די קינדער. אויף פּרעפּיס באַפֿעל האָט מען די קינדער אָנגעטאָן אין מונדירן — בלויע, לײַוונטענע, מיט אײַזערנע קנעפּלעך. פּרעפּי־האָט זיי געצוווונגען צו מאַרשירן גאַנצע שעהען און געפּאָדערט פֿון זיי אַן אידעאַלן פֿאַראַד־טראַט אויפֿן סאָלדאַטישן מאָניר. ער האָט זיך פֿאַרווײַלט מיט די ייִנגלעך, ווי מיט לעבעדיק „שפּילצײַג", און צעבראָכן זיי, וועג ס׳האָט זיך אים געגלוסט. מיט באַרימערײַ האָט ער געווויזן דאָס מאַרשירן פֿון זײַן „שפּילצײַג" פֿאַרן קאָמענדאַנט וואָן־עיפֿען.

איין מאָל האָט אַהרן באַשלאָסן אויפֿצוועקן אינעם דײַטש אַ מיטלייד־געפֿיל צו די קינדער. ער האָט געהייסן די קינדער זינגען דאָס סאָמע טרויעריקסטע ליד, וואָס זיי האָבן געקענט. די קינדערישע שטימעס האָבן געקלונגען מיט גרענעצלאָזן צער.

אין דעם מאָמענט איז אַריינגעקומען נאָך אַ ייִנגל און האָט געבראַכט אַ גראָבן בריקעוו פֿאַר זײַן אַרלי. דער דײַטש האָט צוגערופֿן דעם סטאַליער פֿון וואַרשע מאָקס לעוויט, געגעבן אים אַ שטעקן און באַפֿוילן צו דערלאַנגען דעם ייִנגל 25 שמיץ. לעוויט האָט אַ שוואַכן קלאַפּ געטאָן איין מאָל. פּרעיפּי האָט אַרויסגעריסן בײַ אים דעם שטעקן און אַ צעיושעטער אָנגעהויבן שלאָגן דאָס ייִנגל. די לעצטע קלעפּ האָט ער שוין דערלאָנגט אַ טויטן. צעברעכנ־דיק זײַן „שפּילכל", האָט פּרעיפּי געזאָגט: „אָט ווי מע דאַרף שלאָגן".

צוויישן די קינדער איז געווען אייגער איזאָק. ער האָט געקענט שיין טאַנצן. פּרעיפּי האָט געהייסן איזאָקן טאַנצן אויפֿן טיש. אַלע מעכאַנישע שפּילצײַגן טאַנצן אויף די טישן. איזאָק האָט געטאַנצט אויפֿן קוואַדראַט־מעטער פֿונעם טיש מיט אַ שטוינענדיקער שנעלקייט, מיט אַ טויטן מעכאַנישן ריטעם, מיט אַ וואַסענעם טרויעריקן פּנים — באמת אַן ענלעכער צו אַ מעכאַנישן שפּילצײַג.

געווען נאָך אַ ייִנגל — יאָשאַ, אַ קינסטלער. אויף שטיקלעך דיקט פֿלעגט ער צייכענען אומעטיקע בילדער פֿונעם לאָגער־לעבן. איין מאָל האָט ער אָנגעצייכנט אַ טאַנק מיט אַ

11א בריט איז מײַן הײַמלאַנד.

פֿינפֿעקיקן שטערן, ווי אַזוי ער צעריסט דעם דראָטצוים און צעטרעט די וואַכלײַט. דערנאָך האָט ער שנעל אָפּגעווישט די צייכענונג. יאָשאַ און ריזשיק זענען געשלאָפֿן צוזאַמען. אין די קאַלטע נעכט האָבן דער קליינער זיגגער און דער קליינער קינסטלער געוואַרעמט איינער דעם אַנדערן.

פֿרעיפֿי איז געוואָרן אָפּקאָמאַנדירט אין אַ קראָקעווער לאָגער. דער לאָגער־קאָמענדאַנט וואָן־עיפּען האָט באַשטימט פֿאַרן „שעף" איבער די קינדער אַן אַנדער אוקטערשטורמפֿירער — שטומפּפֿע — אַ יונגער אַנגעפֿרעסענער עסעסמאַן פֿון אַ ריזיקן וווּקס. לויט די דערקלע־רונגען פֿון עדות, פֿאַליאַקן און ייִדן, האָט שטומפּפֿע שטענדיק געלאַכט בײַם אויספֿירן די עקזעקוציעס און מע האָט אים דערפֿאַר גערופֿן „דער לאַכנדיקער טויט".

דער דאָזיקער „שעף" האָט געפֿונען אַ נײַע אַרבעט פֿאַר די קינדער. ער האָט באַפֿוילן די אָפּטיילונג געמען לאָפּעטעס און פֿוגאַנדערוואַרפֿן איבערן וועג דאָס מענטשלעכע אָס, וואָס מ׳האָט אין וואַגאָנדלעך צוגעפֿירט פֿונעם טויטגלאָגער.

עס איז אָנגעקומען דער חודש יולי. די זון האָט אומברחמנותדיק געברענט. די לופֿט איז געווען אַזוי אָנגעגליט, אַז ס׳איז אוממעגלעך געווען צו אָטעמען. די אויסגעמאַטערטע און אויסגעשעפּטע קינדער, אונטערגעטריבענע דורך די וואַכלײַט מיט די שטעקנס, האָבן זיך געשטיקט פֿון היץ און פֿון עיפּוש. זיי פֿלעגן פֿאַלן אין חלשות אויף די אָשן פֿון זייערע פֿאָטערס און מוטערס.

בעת דער אָוונט־קאָנטראָל האָט שטומפּפֿע דערזען, אַז עס פֿעלן פֿינף ייִנגלעך. באָזונ־דערס האָט זיך געווואָרפֿן אין די אויגן דאָס פֿעלן פֿון ריזשיקן.

— וווּ איז ריזשיק? — האָט דער „שעף" אַ ריטשע געטאָן.

— איך בין דאָ, — האָט זיך דערהערט אַ שוואַכע שטים.

שטומפּפֿע האָט דערזען אַ שוואַרצהאָריקן בחורל. דאָס איז געווען ריזשיק, אין גאַנצן באַדעקט מיט שוואַרצן שטויב. שטומפּפֿע איז צוגעגאַנגען, ער האָט אַרײַנגעשטעקט זײַנע פֿינגער אין די געדיכטע לאָקן פֿונעם ייִנגל און מיט זײַן שטאַרקער האַנט אים אויפֿגעהויבן בײַ די האָר.

— דו נעגער — האָט ער מיט חוזק געזאָגט און אים אָפּגעלאָזן. פֿיר האָבן געפֿעלט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז צוויי האָבן ניט אויסגעהאַלטן די אוממענטשלעכע יסורים און זיי זענען געשטאָרבן. זיערע קלייַנע קערפּערס זענען געלעגן אינעם אָש אויפֿן שוואַרצן וועג. צוויי זענען פֿאַרשוווּנדן — דער שטילער מישאַ און דער קראַסאַווּעץ פֿאַליוטעק. די ייִנגלעך זענען אָנטלאָפֿן.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען געכאַפּט די אָנטלאָפֿענע אויף דער באַנסטאַציע און זיי צוריקגעבראַכט אין לאָגער.

די אָפּטיילונג האָט מען אויסגעשטעלט פֿאַר דער תּליה. מע האָט צוגעפֿירט מישען און פֿאַליוטעקן. זייערע הענט זענען ניט געווען געבונדן. דער אונטערשורמפֿירער לאָנץ האָט געזאָגט: „אַזוי איז בעסער. אַז די הענט זענען פֿרײַ, הייבט אָן דער געהאָנגענער צו פֿלאָטערן מיט זיי, ווי אַ פֿויגל מיט די פֿליגל, און ער פֿליט אַוועק גלײַך אין הימל אַרײַן".

„דער לאַכנדיקער טויט", שטומפּפֿע, האָט הויך געלאַכט. די ייִנגלעך האָט מען אויפֿ־געהאָנגען. פֿאַליוטעק איז שנעל געשטאַרבן, כּמעט אָן קאַנוווּלסיעס. פֿאַר מישקען איז די שטריק געווען אַ צו לאַנגע און ער האָט געגרייכט צו דער ערד מיט די שפּיצן פֿון די שיך. ער האָט לאַנג געכריפּעט, געקורטשעט זיך און געגלאָצט אין אַלע זײַטן מיט שרעקלעכע

אויגן. לאַנג האָט אָפּגעבונדן דעם עק שטריק פֿונעם סלופּ, אַוועקגעלייגט דאָס יינגל, נאָך אַ לעבעדיקן, אויף דער ערד, אָנגעשפּאַרט דעם פֿוס אויף זיין קאָפּ, און אײַנצײַנדיק פּעסט די פּעטליע, האָט ער לײַכט אויפֿגעהויבן מישעס דאַרינקן קערפּער און אויף ס׳נײַ אים אויפֿגעהאָנגען.

פֿון אָנהייב האָבן די יינגלעך געווייניט. די יסורים פֿון די חבֿרים האָבן אויפֿגעטײַטשט די פֿאַרשטיינערטע הערצער. סטאַשעקן איז געווארן שלעכט. דער „קאָפּאָ" לייב האָט אים אונטערגעהאַלטן. ער האָט געזאָגט:

— ווייניט ניט. מישען און פֿאַליוטעקן איז איצט גוט, זיי וועלן דאָך מער שוין ניט לעבן.

דער הויפּטשטורמפֿירער וואַן־עיפּען און דער אונטערשטורמפֿירער שטומפּפֿע, לאַנץ, גאַגען און לעדעקע האָבן זיך געזעצט אויף די וועלאָסיפּעדן, געמאַכט אַ גרויסן קרײַז אַרום דער תּליה, געפֿירט אַ פֿרײַלעכן שמועס און זיך פֿאָטאָגראָפֿירט.

אין אַוונט האָבן די קינדער געזונגען אַ ליד, וואָס מע האָט געדרוקט: „מיר האָבן פֿאַר־שפּילט". אַרלי האָט פֿאַרפֿאָסט דאָס ליד. לאַנג און אומעטיק האָט דאָס ליד דערציילט וועגן דעם לעבן אין לאַגער און באַווייניט דעם גורל פֿון די קינדער.

דאָס ליד האָט זיך געענדיקט אַזוי:

עס בושעוועט אַלץ נאָך דער שײַטער דער גרעסטער,
אין פֿעלד ליגט דאָס אַש פֿון די בריידער און שוועסטער.
מיר וועלן שוין מער אויף דער וועלט דאַ ניט לעבן,
מיר האָבן געענדיקט דאָס קורצינקע לעבן.

אַ גאַנצע נאַכט נאָך דער עקזעקוציע פֿון די חבֿרים האָבן די קינדער ניט געקאָנט שלאָפֿן. דער זינגער און דער קינסטלער האָבן זיך אַרומגענומען און געווייניט.

דעם 22סטן יולי 1944 האָט מען די קינדער מיט די לאָפּעטעס געשיקט ניט אויפֿן שוואַרצן וועג, נאָר צום ברעג פֿונעם וואַלד. שטומפּפֿע האָט זיי געזאָגט, אַז מע דאַרף דאָרט אויסגראָבן גריבער „פֿאַר די זעניטפֿונקטן". אָבער דער „קאָפּאָ" האָט באַמערקט, אַז דער גרוב, וואָס זיי גראָבן, איז ניט ענלעך צו קיין זעניטפֿונקט. באַלד האָבן זיי אַלע דערהערט דעם ווייטן אָפּהילך פֿון האַרמאַטן — דער פֿראָנט האָט זיך דערנענטערט, ריזשיק האָט זיך איינגעהאַרכט אינעם ערויש און געזאָגט:

— די דײַטשן אָנטלויפֿן, און מיר וועלן דאָ בלײַבן, — ער האָט אַ וואַרף געטאָן די לאָפּעטע אויפֿן דעק פֿונעם גרוב.

די קינדער האָבן פֿאַרשטאָנען, אַז זיי גראָבן אַ קבֿר. פֿריער אָדער שפּעטער האָט דאָס געמוזט געשען. זיי זענען געווען פֿאַרמישפּט און דער טויט האָט זיי ניט געשראָקן. ער איז געווען זייער באַגלייטער אין זייער קורץ לעבן אין לאָגער. ריזשיק האָט רויק זיך אָנגערופֿן צו זיין איבערגעבענעם חבֿר יאָשעק:

— אַז מע וועט אונדז דערהרגענען, לאָמיר זיך לייגן אייַנער לעבן אָנדערן.

— מיר וועלן דאָך אַריַינפֿאַלן אין גרוב, ווי עס וועט זיך מאַכן, ווי זשע וועלן די טויטע קאָנען ליגן אייַנער לעבן אָנדערן?

— זיי קאָנען. מיר וועלן שטיין בײַם ראַנד פֿונעם גרוב, מיר וועלן זיך אַרומנעמען און צוזאַמען אַראָפּפֿאַלן, און מער באַדאַרף מען ניט.

און בײַדע האָבן זיי פֿינקטלעך אויסגעגליַכט דעם ראַנד פֿונעם קבֿר.

ס׳איז געווארן טאָג. ווײַט אויף יענער זײַט צוים האָבן פּויערים אַראָפּגענומען די תּבואה און צוגעגרייט היי אויפֿן ווינטער. דער רעש פֿון די האַרמאָטן איז שאַרפֿער געווארן. דער־טשישע לאָקאָמאָטיוון האָבן נערוועז געפּײַפֿט און זיך געטראָגן ערגעצווו. די דײַטשן האָבן שנעל ליקווידירט דעם טרעבלינקער „אַרבעטס־לאָגער״ (דער טויטנלאָגער איז פֿריִער ליק־ווידירט געווארן). הויפּטאונטער און אַנדערע פֿירערס און די וואַכלײַט האָבן אויסגעטרונקען די לעצטע זאַפֿאָן ווײַן. 7 אַ זייגער אין דער פֿרי האָבן זיך אָנגעהויבן די דערשיסונגען. צוליב זיכערקייט האָט מען צו די גריבער געבראַכט נאָר צו 10 פּערזאָן. די „אַרבעט״ האָט זיך פֿאַרצויגן ביזן אָוונט. און אָט האָט מען געבראַכט אַ צענדלינג, צווישן וועלכע עס זענען געווען אַרלי און דער סטאָליער מאָקס לעוויט. גייענדיק פֿאַרבײַ די קינדער, וואָס האָבן געווארט אויף זייער ריי, האָט אַרלי אַ געשריי געטאָן:

— זײַט געזונט, קינדער מײַנע!

— זײַט געזונט, — האָבן די קינדער געענטפֿערט.

— צום ווידערזען, אַרלי, מיר וועלן אין גיכן קומען צו דיר, — האָט לייב געזאָגט. ריזשיק האָט זיך אַדורכגעשלייכט פֿאַרבײַ דעם וואָכמאַן, פֿעסט אַרומגענומען אַרלין און זיך צוגעדריקט צו אים. אַרלי האָט אַרומגענומען זײַן ליבלינג.

— וועמען האָבן מיר געזונגען דאָס לעצטע מאָל, מיטוואָך? געדענק, מיטוואָך, — האָט ער געזאָגט צום ייִנגל.

אַרלי האָט געווויסט, אַז מע וועט אים דערשיסן. ער האָט געווויסט, אַז אויך דער קליינער זינגער וועט ווערן דערשאָסן. פֿאַר וואָס זשע האָט ער געזאָגט „געדענק״? ריזשיק האָט ניט באַוויזן איבערצופֿרעגן, ווי דער וואָכמאַן האָט אים אַוועקגעשלײַדערט אין אַ זײַט.

ווען די וואַכלײַט האָבן איבערגעציילט 10 ייִנגלעך, האָט די גאַנצע אָפּטיילונג זיך צעבונטעוועט:

— מיר ווילן שטאַרבן אַלע צוזאַמען.

זיי זענען געווען 30. די וואַכלײַט האָבן זיך געאײַלט און דערפֿאַר האָבן זיי נאָכגעגעבן. לייב האָט אויסגעשטעלט זײַן אָפּטיילונג און מיט אַן אויפֿגעהויבענעם קאָפּ האָט ער זיי געפֿירט אין סטראַי — צו די קבֿרים, וואָס זיי אַליין האָבן אויסגעגראָבן.

מאָקס לעוויט איז שוין געלעגן אין גרוב. די שיפֿורע וואָכמענער האָבן שלעכט געשאָסן. מאָקס לעוויט איז געבליבן אומבאַשעדיקט, אָבער ער האָט סימולירט אַ טויטן. צו אים האָבן זיך דערטראָגן די שיינע קינדערישע שטימעס. זיי האָבן געזונגען, גייענדיק צום טויט. די קליינינקע צום טויט־פֿאַראורטיילטע האָבן געזונגען דאָס ליד וועגן סאָווועטישן מאָסקווע.

נענטער, העכער, נענטער. לעוויט האָט געהערט דאָס געמיינזאָמע טופּען פֿון די פֿיס און דאָס געשריי פֿון דעם דײַטש שוואַרץ:

— שוויגן!

— זאָל לעבן סטאָלין! — האָט די אָפּטיילונג געענטפֿערט. — ער וועט זיך נוקם זײַן פֿאַר אונדז!

דער זינגער און דער קינסטלער האָבן זיך פֿעסט אַרומגענומען. עס האָט זיך דערהערט אַ זאָלפּ. דער אויף טויט געטראָפֿענער יאָשאַ האָט, פֿאַלנדיק, מיטגעשלעפּט דעם פֿאַר־ווונדיקטן ריזשיקן אין גרוב אַרײַן. ריזשיק האָט זיך אַ דריי געטאָן און צוגערוקט זיך נענטער צום חבֿר. ער האָט אַ קוק געטאָן אויפֿן שרעקלעכן פּנים פֿונעם טויטן אַרלי. דאָס ייִנגל האָט פֿאַרמאַכט די אויגן, און אַנשפּאַרנדיק דעם שטערן אין יאָשעס פּלייצע, האָט ער

אַ מינוט זיך ניט געירט. דערנאָך האָט ריזשיק אויפֿגעהויבן דעם קאָפּ און געזאָגט:

— פּאָן וואַכמאַן ניע טראָפּיל. פּראָשען פּאָנאָ, יעשטשע ראָז, יעשטשע ראָז (דער הער וואַכמאַן האָט ניט געטראָפֿן. ביטע, נאָך אַ מאָל, נאָך אַ מאָל).

דער וואַכמאַן האָט געשאָלטן. „דער לאָכנדיקער טויט" שטומפּפּע האָט זיך צעלאָכט. דער וואַכמאַן האָט נאָך אַ מאָל אויסגעשאָסן. דאָס קופּערנע־גאָלדיקע קוטשעראָווע קעפּל איז אַראָפּגעפֿאָלן און שוין מער זיך ניט אויפֿגעהויבן.

ס׳איז געווארן אָוונט. די מידע וואַכלייט (אין יענעם טאָג, דעם 23סטן יולי 1944, האָבן זיי דערשאָסן 700 פּאָליאַקן און ייִדן) האָבן באַשלאָסן, אַז די גריבער וועלן זיי פֿאַרשיטן מיט ערד אויף צו מאָרגנס און זיי זענען אָוועקגעגאַנגען.

מאָקס לעוויט איז אָפּערגעקראָכן פֿון אונטער די קינדערשע טויטע קערפּערלעך און אָוועק אין וואַלד.

מיט דעם סטאָליער פֿון וואַרשע האָבן מיר זיך באַגעגנט אין דאָרף וווּלקע־אַקראָנטיק, צווישן קילאָמעטער פֿונעם געווען טרעבלינקער לאָגער. צו אונדז איז אויך געקומען דער 62־יאָריקער פּאָליאַק פֿון דעם דאָרף, קאָזשימיעזש סקאָרזשינסקי. ער האָט געאָרבעט מיט די קינדער ביים צעשפּרייטן דאָס מענטשלעכע אַש. דער סטאָליער מאָקס לעוויט און דער פֿויער קאָזשימיעזש סקאָרזשינסקי האָבן אונדז דערציילט דעם אמת וועגן די קינדער פֿון שוואַרצן וועג.

דער אויפשטאַנד אין סאָביבאָר[12]

1

דער סאָביבאָרער טויטנלאַגער, צוזאַמען מיט די לאַגערן אין מיידאַנעק, טרעבלינקע, בעלזשץ און אַשוויענטשים, איז געשאַפֿן געוואָרן דורך די דייטשן מיטן ציל פֿון אַן אָרגאַניזירטן מאַסן־אויסראָט פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין אייראָפּע. ער האָט זיך געפֿונען אויף אַ ריזיקן שטח אין אַ וואַלד לעבן דער קליינער באַנסטאַנציע סאָביבאָר. די באַנרעלסן זענען דאָרט אַרײַן אין אַ טופּיק, — און דאָס האָט געדאַרפֿט העלפֿן אײַנהיטן די געהיימקייט. ווי תּמיד, האָבן די דייטשן זי געהיטן פֿון דער אָרומיקער באַפֿעלקערונג: יעדער פֿאָרבערכן האָט מורא פֿאָר עדות.

דער לאָגער איז געווען אָרומגעצוימט מיט פֿיר רייען שטעכלדראָט אין דער הייך פֿון דרײַ מעטער. צווישן דער דריטער און פֿערטער רײ איז דער שטח געווען מינירט. צווישן דער צווייטער און דריטער זענען אָרומגעאַנגען פֿאָטרולן. טאָג און נאַכט האָבן אויף די טורעמס דעזשורירט די פֿאָסטנס און פֿון דאָרט האָבן זיי קאָנטראָלירט דעם גאַנצן פֿאָרצוים־סיסטעם.

דער לאָגער איז געווען אײַנגעטיילט אין דרײַ הויפּט־טיילן — „אונטערלאָגערן". יעדער לאָגער האָט געהאַט זײַן שטרענג־באַשטימטן אויפֿגאַב. אינעם ערשטן האָבן זיך געפֿונען די ווינבאָראָקן, די סטאַליערײַ, די שוסטערײַ און די שנײַדערײַ־וואָרשטאַטן פֿאָר די אָפּיצירישע הײַזער. אין צווייטן — אַ פֿריזיר־באָראָק, מאָגאַזינען און סקלאַדן. אין דריטן איז געשטאַנען אַ ציגלנער געבײַ מיט אײַזערנע טויערן, וואָס מע האָט געפֿונען „די באַד".

דער סאָביבאָרער לאָגער האָט אָנגעהויבן זײַן טעטיקייט דעם 15טן מײַ 1942. די ערשטע גרופּעס אָרעסטירטע זענען אָנגעקומען פֿון פֿראָנקרײַך, האָלאַנד און מערב־פוילן. אָט וואָס עס דערציילט די האָלענדיש־יידישע פֿרוי זעלמאַ ווײַנבערג וועגן איר אָנקומען אין לאָגער:

„איך בין געבוירן אין יאָר 1922 אין דער שטאָט עוואָללע (האָלאַנד). אין האָלאַנד האָט ניט געהערשט קיין שינאה צווישן האָלענדער און יידן. מיר האָבן געלעבט פֿרײַנדלעך און ניט געפֿילט קיין שום אונטערשייד צווישן די פֿעלקער. אָבער די דייטשן זענען געקומען און אונדז אָנגעהויבן רודפֿן. אין 1941 איז אין וועסטערבורג געשאַפֿן געוואָרן אַ לאָגער פֿאַר די אַרויסגעשיקטע יידן פֿון דייטשלאַנד. ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן די רדיפֿות אויף יידן און מע האָט זיי געצוווּנגען אָנטאָן ספּעציעלע צייכנס, האָבן די האָלענדער באַגריפֿן די מענטשן, וואָס האָבן געטראָגן אָזעלכע צייכנס. ווען מע האָט אָנגעהויבן אַרויסשיקן די יידן קיין פּוילן (דאָס איז געווען אין 1941), איז אין אַמסטערדאַם אויסגעבראָכן אַ שטרײַק. דאָס לעבן אין שטאָט האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף דרײַ טעג. די האָלענדער האָבן אויסבאַהאַלטן

מחברים — פּ. אָנטאָקאָלסקי, ו. קאָוועריז.

---

12 דער אָ רעפֿאָרטאָזש איז פֿאָרפֿנטלעכט געוואָרן אין זשורנאַל **"Знамя"** נ' 4, 1944. די גבֿית־עדות וועגן סאָביבאָר פֿון ב. פֿרײַבערג, ז. ווײַנבערג, ח. פֿאַווראָזניק — פֿאָרעפֿנטלעכט אין **מערדער פֿון פֿעלקער**, ב' וו, ז' 5–18, ווי אויך אין: א. פּעטשאָרסקי, **דער אויפֿשטאַנד אין סאָביבור**, דער „עמעס", מאָסקווע 1946.

ייִדן פֿון די דײַטשן. אין אוטרעכט זענען געווען 2000 ייִדן, פֿון זיי זענען אַרויסגעפֿאָרן בלויז 200; די איבעריקע האָט די אָרטיקע באַפֿעלקערונג אויסבאַהאַלטן. אין לאַנד איז געווען טעטיק אַ ספּעציעלע אַרגאַניזאַציע אויף צו ראַטעוונען ייִדן. זי האָט זיי אַ סך געהאָלפֿן מיט פּראָדוקטן און געלט. אַ סך ייִדן זענען געוואָרן געראַטעוועט דורך דער אַרגאַניזאַציע, דאָס פֿרײַע האָלאַנד׳.

צוזאַמען מיט מײַן משפּחה בין איך אַריין אין לאַגער וועסטערבורג, וואָס איז אויסגע־ברייטערט געוואָרן אין 1942. אין לאַגער האָבן זיך געפֿונען 2000 מענטשן, אָבער דער באַשטאַנד פֿון די פֿאַרשפּאַרטע האָט זיך כּסדר געביטן, ווײַל יעדן דינסטיק איז אַוועק אַ צוג מיט 1000 מענטשן קיין פּוילן. דער דײַטשישער אָפּיציר האָט זיי געזאָגט, אַז זיי פֿאָרן אויף אַרבעט קיין פּוילן און קיין אוקראַינע. אַ סך מענטשן זענען געפֿאָרן מיט חשק און מיט־געניגן מלבושים, שוכוואַרג און פּראָדוקטן. די זאַך איז די, וואָס פֿון וולאָדאַווע זענען אָנגעקומען בריוו, און דאָרט האָט מען ניט געשריבן, אַז דאָס אַלץ איז אַ דײַטשישע פּראָ־וואַקאַציע. מע האָט די מענטשן געצוווּנגען אונטערצושרײַבן געדרוקטע קאָרטלעך. סאָביבאָר האָט מען דאָרט ניט דערמאָנט.

איך האָב ניט געוואָלט אַוועקפֿאָרן פֿון האָלאַנד און כ׳בין אַנטלאָפֿן פֿון וועסטערבורג. מיך האָט אַרײַנגענומען צו זיך אַ האָלענדישע משפּחה. אָלע מײַנע קרובֿים האָט מען אַוועק־געפֿירט קיין פּוילן. אַ האָלענדישער דײַטש (‚פֿאָלקסדײַטש׳) האָט מיך געמסרט. צוויי חדשים בין איך געזעסן אין טורמע אין אַמסטערדאַם, דערנאָך האָט מען מיך פֿאַרשפּאַרט אין אַ לאַגער אין פֿיכטע, דאָרט זענען געווען סײַ פּאָליטישע אָרעסטירטע, סײַ ייִדן. איך האָב געאָרבעט אין דער וועשערײַ.

אין מערץ 1943 האָט מען אונדז אַוועקגעפֿירט קיין פּוילן. אַ סך פֿון אונדזערע האָבן געהאָפֿט, אַז מיר וועלן זיך דאָרטן טרעפֿן מיט די קרובֿים. די קראַנקע ייִדן האָט מען דאָך אַפֿילו פֿרײַער געהיילט אין די האָלענדישע שפּיטעלער, און ערשט שפּעטער זיי אַרויסגעשיקט קיין פּוילן. עס האָט זיך געשאָפֿן אַ וואָרשײַנלעכקייט, אַז אונדזערע דאָט ניט קיין שום שלעכטס. בעת מיר זענען דורכגעפֿאָרן דײַטשלאַנד, זענען צו אונדז אין די וואַגאָנען אַרײַנ־געקומען דײַטשישע באַרמהאַרציקע שוועסטער און געגעבן מעדיצינישע הילף די קראַנק־געוואָרענע אין וועג.

דעם 9טן אַפּריל 1943 בין איך אָנגעקומען קיין סאָביבאָר. די מאַנסלײַט האָט מען געהייסן זיך אויסטאָן און גיין וויַטער, אין דריטן לאַגער. די פֿרויען האָט מען געפֿירט דורך אַ סאָסנע־אַלעע אין אַ באַראַק אַריין זיך אויסטאָן און אָפּשערן. אַ דײַטשישער אָפּיציר האָט אָפּגעקליבן אָכט און צוואַנציק יונגע מיידלעך אויף אַרבעט אין צווייטן לאַגער. אין סאָבי־באָר בין איך געווען פֿינף חדשים״.

די מאַסן־פֿאַרטיליקונג פֿון מענטשן איז אַ קאַמפּליצירטע אַרבעט. אין דעם, ווי אָזוי די אַרבעט איז געוואָרן אַוועקגעשטעלט אין סאָביבאָר, זעט מען אַ געניע דורכגעטראַכטקייט, אַ כּסדרדיקע זאָרג וועגן אַלע פּרטים פֿון דעם פֿאַך און די געניטקייט פֿון לאַנג־פּראַקטיצירע־דיקע תּלמידים. צו דער עקזעקוציע האָט מען געפֿירט די מענטשן אין גאַנצן נאָקעט. זייערע אָלע חפֿצים, די קליידער און שיך, האָט מען סאָרטירט און אַוועקגעשיקט קיין דײַטשלאַנד. די פֿרויען האָט מען אָפּגעשוירן. פֿון די האָר האָט מען געמאַכט מאַטראַצן און זאָטלען. דער מעבל־וואָרשטאָט איז געווען אין לאַגער גופֿא, אָזוי אַז די האָר פֿון די אומגעקומענע האָבן באַקומען אַן אָפּזאָץ באַלד אינעם לאַגער. און לסוף, דאָס בלויזע אויפֿשטעלן די

„באָד", ד"ה דעם הויפּטצאָך אין דער מאָנסטערישער טויט־פֿראָדוקציע, איז געווען קאָמ־ פּליצירט און געפֿאָדערט אויפֿמערקזאַמקייט, מי, קוואַליפֿיצירטע טעכניקערס, שווייסערס, וועכטערס, דערלאַנגערס פֿון גאַז, גראָבערס און באַגרעבערס.

אויף פֿאַרשיידענע עטאַפּן האָבן די אַרבעט געמוזט אויספֿירן די אַרעסטירטע גופֿא, אונטער דער דראָנג פֿון באַלדיקער טויטשטראָף.

איינער פֿון די געציילטע לעבן־געבליבענע אין סאָביבאָר, דער וואַרשעווער פֿריזירער בער פֿריבערג, גיט איבער אין זײַן עדות־דערקלערונג פֿונעם 10טן אויגוסט 1944, אַז אינעם ערשטן אונטערלאַגער האָבן געאַרבעט בערך אַ 100 פּערזאָן, און אינעם צווייטן — 120 מענער און 80 פֿרויען.

„איך האָב געאַרבעט אינעם צווייטן לאָגער, — שרייבט ער, — ווו עס האָבן זיך געפֿונען די מאַגאַזינען און סקלאַדן. וועג די צום טויט פֿאַרמישפּטע האָבן זיך אויסגעטאָן, האָבן מיר צונויפֿגעקליבן אַלע זאַכן און אַוועקגעטראָגן אין די מאַגאַזינען: שוכוואַרג באַזונדער, אייבערשטע מלבושים באַזונדער אאַז"וו. דאָרט האָט מען די זאַכן צעטיילט לויט די סאָרטן און זיי אײַנגעפּאַקט אויף אַפּצושיקן קיין דײַטשלאַנד. יעדן טאָג איז אָפּגעגאַנגען פֿון סאָביבאָר אַ צוג פֿון צענדלינגער וואַגאָנען מיט זאַכן. אויף שײַטערס האָבן מיר פֿאַר־ ברענט די דאָקומענטן, פֿאָטאָגראַפֿיעס און אַנדערע פּאַפּירן, און אויך וויניקווערטיקע זאַכן. אין באַקוועמע מאָמענטן האָבן מיר געוואָרפֿן אין שײַטער אַרײַן אויך געלט און ווערטפֿולע חפֿצים, געפֿונענע אין די קעשענעס און וואַליזעס — כּדי דאָס אַלץ זאָל ניט אָנקומען צו די דײַטשן.

אין אַ צײַט אַרום האָט מען מיך איבערגעפֿירט אויף אַן אַנדער אַרבעט. אין צווייטן לאָגער האָט מען אויסגעבויט דרײַ באַראַקן, ספּעציעל פֿאַר פֿרויען. אין ערשטן באַראַק האָבן די פֿרויען אויסגעטאָן די שיך, אין צווייטן — די קליידער און אין דריטן האָט מען זיי אָפּגעשוירן די האָר. מיך האָט מען באַשטימט פֿאַר אַ שערער אין דריטן באַראַק. מיר זענען געווען צוואַנציק פֿריזירערס. מיר האָבן געשוירן מיט שערן און די האָר אַרײַנגעלייגט אין זעק. די דײַטשן האָבן דערקלערט די פֿרויען, אַז מע שערט זיי צוליב ריינקייט, אַז זיי זאָלן ניט ווערן פֿאַרלײַזיקט.

בעת מײַן אַרבעט אין צווייטן לאָגער, אין יוני 1943, האָב איך ניטווילנדיק אָבסערווירט בילדער פֿון שרעקלעכער אוממענטשלעכקייט לגבי די אומשולדיקע מענטשן. איך האָב געזען, ווי פֿון ביאַליסטאָק איז אָנגעקומען אַן עשעלאָן, אַן אָנגעפּראָפּטער מיט אָבסאָלוט נאָקעטע מענטשן. ווײַזט אויס, אַז די דײַטשן האָבן מורא געהאַט, די פֿאַרשפּאַרטע זאָלן ניט אַנטלויפֿן. די האָלב־לעבעדיקע פֿון דעם צוג זענען געווען אויסגעמישט מיט די טויטע. אויפֿן וועג האָט מען זיי ניט געגעבן ניט צו עסן, ניט צו טרינקען. וועג זיי האָבן נאָך געלעבט, האָט מען זיי שוין באַגאָסן מיט כלאָרקאָלק.

די געסטאָפּאָ־לײַט אין לאָגער פֿלעגן וואַרפֿן קינדער אויף דער ערד, טרעטן אויף זיי מיט די שטיוול און שפּאָלטן די קעפּ. אויף די שוצלאָזע מענטשן האָט מען אָנגעראַייצט הינט און זיי האָבן די אומגליקלעכע צעריסן אויף שטיקער. אַ סך האָבן ניט אויסגעהאַלטן און זיך גענומען דאָס לעבן. די קראַנק־געווארענע האָט מען תּיכף דערהרגעט".

וואָס זשע איז פֿאַרגעקומען אין דריטן „אונטערלאָגער", אין דעם ציגלנעם געביי, וואָס מע האָט גערופֿן „די באָד"? לויט אַלע עדות־דערקלערונגען איז דער שטח פֿון דער „באָד" געווען באַזונדער אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט. פֿאַר די אַרבעטער פֿון די ערשטע צוויי

„אונטערלאַגערן" איז דער אַריינגאַנג אַהין געווען שטרענג פֿאַרבאָטן און באַשטראָפט געוואָרן מיט באַלדיקן טויט.

ווען אַ גרופּע פֿון 800 מענטשן איז אַריין אין „באַד", האָט מען פֿעסט פֿאַרמאַכט די טיר, — שריַיבט דער זעלבער בער פּריַיבערג.

אין אַ בנין דערנעבן האָט געאַרבעט אַן עלעקטרישע מאַשין און אויסגעאַרבעט שטיק־גאָז. דער אויסגעאַרבעטער גאָז איז אַריַין אין באַלאָנען, און פֿון דאָרט, דורך רערן, אין דער „באַד". אַלע, וואָס האָבן זיך געפֿונען אין קאַמער, זענען געווייַנלעך אין משך פֿון 15 מינוט געוואָרן דערשטיקט. קיין פֿענצטער זענען אין דעם בנין ניט געווען. אין דער הייך בלויז איז געווען אַ גלעזערן שיַיבל. אַ דיַיטש, וועמען מע האָט אין לאַגער גערופֿן „דער בעדער", האָט דורך דאָרט אַריַינגעקוקט, צי דער פּראָצעס פֿון טויטן איז שוין פֿאַרענדיקט. אויף זיַינעם אַ סיגנאַל האָט מען אָפּגעשטעלט דאָס געבן גאָז, דער דיל האָט זיך געעפֿנט מעכאַניש און די טויטע זענען אַראָפּגעפֿאַלן אונטן. אין קעלער זענען געשטאַנען וואַגאָנדלעך און אַ גרופּע פֿון די לאַגער־אַסירים האָבן אויף זיי אַרויפֿגעלייגט די קערפּערס פֿון די אומגע־בראַכטע. די וואַגאָנדלעך האָט מען אַרויסגעפֿירט אין וואַלד פֿון דריטן לאַגער. דאָרט איז געווען אויסגעגראָבן אַ ריזיקער גרוב, וווּהין מע האָט אַריַינגעוואָרפֿן די טויטע קערפּערס און דערנאָך פֿאַרשאָטן מיט ערד. די מענטשן, וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיטן אַרויפֿלייגן און אַוועקפֿירן די טויטע, האָט מען גליַיך דערשאָסן.

ס׳איז אַ מאָל געשען אַזאַ פֿאַל. אַ פֿאַרטיע מענטשן איז שוין געווען אינעווייניק אין „באַד", אָבער אומגעריכט איז קאָליע געוואָרן די מאַשין, וואָס אַרבעט אויס דעם גאָז. די אומגליקלעכע האָבן אויפֿגעבראָכן די טירן און געפֿרווווט זיך צעלויפֿן. די געסטאַפּאַ־לייט האָבן אַ סך דערהרגעט און די איבעריקע אַריַינגעטריבן צוריק. די מעכאַניקערס האָבן שנעל פֿאַרריכט די מאַשין, און אַלץ איז אַוועק ווי פֿריִער.

איינע פֿון די לאַגער־פֿרויען, די אויפֿזעערין איבער די קראָליקעס, וואָס די דיַיטשן האָבן געהאַדעוועט פֿאַר זיך, האָט געזען דורך די שפּאַרעס פֿונעם קראָליקעס־שטאָל דעם מאָרש פֿון די נאַקעטע פֿרויען און קינדער. די גייענדיקע האָבן זיך גאָרניט ניט אָנגעשטויסן און נאָרמאַל געשמועסט צווישן זיך אויף פֿאַרשיידענע אייראָפּעיִש שפּראָכן וועגן דעם, וואָס פֿאַר אַ לעבן עס שטייט זיי פֿאַר דאָ אין לאַגער.

געווען אויך אַנדערע פֿאַלן. אַן אַכצניאָריק מיידל האָט, גייענדיק צום טויט אין אַ זונ־קן זומערטאָג, אויסגערופֿן אויפֿן הויכן קול: „מע וועט זיך נוקם זיַין אין אַיַיך פֿאַר אונדז. די סאָוועטן וועלן קומען, און זיי וועלן אויף אַיַיך, באַנדיטן, קיין רחמנות ניט האָבן".

מיט די ביקסן־קאָלבעס האָט מען זי דערהרגעט אויפֿן אָרט.

צווישן דער דיַיטשישער דינערשאַפֿט פֿונעם דריטן לאַגער איז באַזונדערס אַזוריותדיק געווען דער בערלינער באַקסער גאַמערסקי. ער פֿלעגט זיך רימען, אַז מיט איין קלאַפּ דערהרגעט ער אַ מענטש. דערפֿאַר איז אַן אַנדערער דיַיטש, אַ סענטימענטאַלער, אַרומגע־גאַנגען צווישן די נאַקעטע קינדערלעך, פֿאַרמישפּט צום טויט, און האָט זיי געגלעט איבער די קעפּלעך, געגעבן קאָנפֿעטן און געבורטשעט:

— זיַי געזעגנט, ליבינקער, האָב נאָר ניט קיין מורא, אַלץ וועט זיַין גוט.

איין מאָל האָבן פֿון דריטן לאַגער זיך דערהערט באַזונדערס שרעקלעכע געשרייַען. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז קינדער און פֿרויען וואַרפֿט מען לעבעדיקע אין פֿיַיער. דאָס איז געווען אַזאַ פֿאַרווייַלונג — עקסטרע פֿאַר די געסטאַפּאַ־לייט.

די לאָגער־ווירקלעכקייט איז פֿול געווען מיט פּאַנטאַסטישע דראַמעס, אַנטקעגן וועלכע עס ווערט בלאָס יעדע פּאַנטאַזיע. אַ האָלענדישער יונגער־מאַן האָט געאַרבעט בײַם סאַרטירן די זאַכן און אומגעריכט האָט ער דערקענט די זאַכן פֿון זײַנע נאָענטע. אַן אַנדער יונגער־מאַן האָט צווישן די דערשטיקטע געפֿונען דעם קערפּער פֿון זײַן פּאָטער. ער האָט זיך באַמיט אים אַוועקצוגעבענען און מיט זײַנע אייגענע הענט באַגראָבן דעם אַרעמען און טײַערן גוף. די דײַטשן האָבן דערהרגעט אויך דעם זון.

די אַלע פּרטים אונטערשיידן זיך מיט גאָרניט ניט פֿון די שרעקלעכע און שוידערלעכע דערציילונגען וועגן דעם, וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אין מיידאַנעק און אין טרעבלינקע. מעגלעך, אַז דאָס אייניציקע, אין וואָס עס איז געקומען צום אויסדרוק די פּאַנטאַזיע און די פּערזענלעכע איניציאַטיוו פֿון די סאָביבאָרער הענקערס, איז דער אופֿן, ווי אַזוי צו פֿאַר־מאַסקירן זייער אַרבעט פֿאַר דער אַרומיקער באַפֿעלקערונג. אין די בײַהילפֿיקע ווירטשאַפֿטן פֿונעם לאָגער האָבן זיי געהאַדעוועט געגדז, און בעת ס'איז פֿאָרגעקומען אַ הריגה, האָבן זיי אויפֿגערייצט די געגדז און געצווונגען זיי צו שרײַען. אויף אַזאַ אופֿן האָבן די דײַטשן פֿאָרטויבט דאָס קרעכצן און ווייענן פֿון זיירע קרבנות.

די דײַטשן האָבן זיך באַמיט צו באַהאַלטן די שפּורן פֿון זייערע פֿאַרברעכנס, און אין זומער 1943 האָבן זיי אויסגעבויט אויוונס אין דריטן „אונטערלאָגער". קיין סאָביבאָר האָט מען געבראַכט אַ ספּעציעלע ערדגראָב־מאַשין. דעם קבֿר־גרוב האָט מען געעפֿנט. די מאַשין האָט דערלאַנגט די אויסגעגראָבענע קערפּערס צו די שײַטערס, פֿונאַנדערגעלייגט אונטער די שינעס. אין אַזעלכע טעג האָט מען אין דער גאַנצער געגנט געפֿילט אַ מתים־ריח.

אין דעם אַ שרעקלעכן פּלאַץ, ווו די רעאַליטעט, ווי זי זאָל ניט זײַן דאָקומענטירט, זעט אויס, ווי אַ ווילדע פֿאַנטאַזיע פֿון אַ קראַנקן מוח, אויף דעם קליינעם שטח געשענדטער ערד, איז דעם 14טן אָקטאָבער 1943 אויסגעבראָכן אַן אויפֿשטאַנד, וואָס האָט זיך געענדיקט מיטן זיג פֿון די לאָגערניקעס. בעתן אויפֿשטאַנד זענען דערהרגעט גערוואָרן 12 דײַטשן, די אַנגעזעענסטע אָפֿיצירן פֿון דער וואַכדינסט, — די פֿירערס פֿונעם לאָגער — און פֿיר וואָכלײט. נאָכן אויפֿשטאַנד איז דער לאָגער גערוואָרן ליקווידירט.

ווי אַזוי איז דאָס פֿאַרגעקומען? וועמענס מענטשלעכער כּוח איז געווען גענוג שטאַרק און אַרגאַניזירט אויף אַנטקעגנצושטעלן זיך דעם דײַטשישן געווער, געצילט אין אומבאַוואָפֿנטע מענטשן? ביי וועמען האָט זיך געפֿונען ווילן, שׂכל און וויטזעוודיקייט אין דער שרעקלעכער אַטמאָספֿער פֿון טויט און דערנידערונג? דעם 22סטן סעפּטעמבער 1943 האָט מען קיין סאָביבאָר געבראַכט פֿון מינסק זעקס הונדערט קריגס־געפֿאַנגענע יידן, אָפֿיצירן און שלאַכטלייט פֿון דער רויטער אַרמיי. 80 פֿון זיי האָט מען איבערגעלאָזן אויף אַרבעט אין צווייטן „אונטערלאָגער". די איבעריקע האָבן די דײַטשן דערשטיקט און פֿאַרברענט. צווישן די איבערגעבליבענע איז געווען דער אָפֿיציר אלעקסאַנדער אַראַנאָוויטש פּעטשאָרסקי.

II

פּעטשאָרסקי איז געבוירן געוואָרן אין קרעמענטשוג אין 1909. פֿון 1915 האָט ער געווויינט אין ראָסטאָוו־אויפֿן־דאָן. אין די לעצטע יאָרן פֿאָר דער מלחמה איז זײַן הויפּט־פֿראָפֿעסיע געווען — אָנפֿירן מיט קינסטלעריישער זעלבסטטעטיקייט. באַלד אינעם ערשטן טאָג פֿון דער פֿאָטערלענדישער מלחמה איז פּעטשאָרסקי געוואָרן מאָביליזירט אין דער אַרמיי און אין סעפּטעמבער 1941 איז ער געוואָרן אָטעסטירט ווי טעכניק־אינטענדאַנט פֿון

ראַנג II. אין אָקטאָבער איז ער געווען אין דער אַרומרינגלונג אויפֿן סמאָלענסקער פֿראָנט און אַריבערגעפֿאָלן אין געפֿאַנגענשאַפֿט. אין געפֿאַנגענשאַפֿט איז ער קראַנק געוואָרן אויף טיפֿוס. אַ קראַנקער האָט ער זיך געוואָלגערט אין די שרעקלעכסטע באַדינגונגען במשך פֿון זיבן חדשים. בלויז על־פּי נס איז פּעטשאָרסקי געבליבן לעבן נאָכן טיפֿוס. די דייטשן פֿלעגן דערשיסן די טיפֿוס־קראַנקע. אים איז געלונגען אויסצובאַהאַלטן זיין קראַנקייט. אין מײַ 1942 האָט פּעטשאָרסקין זיך אײַנגעגעבן צו אַנטלויפֿן, אָבער אין זעלבן טאָג האָט מען אים געכאַפּט צוזאַמען מיט נאָך פֿיר אַנטלאָפֿענע. די אַנטלאָפֿענע האָט מען אָפּגעשיקט אין אַ „שטראָף״־קאָמאַנדע קיין באָריסאָוו, און פֿון דאָרט קיין מינסק. קיין מינסק זענען זיי אָנגעקומען שוין אין האַרבסט 1942. דאָרט זענען זיי אַדורכגעגאַנגען אַ פֿראָצעדור פֿון מעדיצינישער אונטערזוכונג. אַזוי אָרום איז געוואָרן אַנטדעקט, אַז פּעטשאָרסקי איז — אַ ייִד.

מע האָט אים געזומען אויף אַן אויספֿאָרשונג.

— זענט איר זיך מודה, אַז איר זענט אַ ייִד?

פּעטשאָרסקי האָט זיך מודה געווען. ווען ער וואָלט זיך ניט מודה געווען, וואָלט מען אים צעשלאָגן מיט נאַגייקעס. צוזאַמען מיט אַנדערע האָט מען אים אײַנגעזעצט אין „ייִדישן״ קעלער, וווּ ער איז געווען אָרום 10 טעג. אין קעלער איז געווען אַבסאָלוט פֿינצטער און מע האָט פֿון דאָרט אין ערגעץ ניט אַרויסגעלאָזן. עסן האָט מען געגעבן יעדן אַנדערן טאָג: 100 גראַם ברויט און אַ טעפּל וואַסער.

דעם 20סטן אויגוסט האָט מען פּעטשאָרסקין אָפּגעשיקט אין מינסקער אָרבעטס־לאָגער עסעס (אויף שייַכקע־גאַס). דאָרט איז ער געווען ביז אין מיטן סעפּטעמבער. אין דעם לאָגער האָבן זיך געפֿונען אָרום פֿינף הונדערט ייִדן־ספּעציאַליסטן פֿון מינסקער געטאָ, און אויך ייִדישע מלחמה־געפֿאַנגענע; געווען דאָרט אויך אַ צווייַ־דריַ־הונדערט רוסן. די רוסן זענען אַריבערגעפֿאָלן אין לאָגער פֿאַר קאָנטאַקטן מיט די פּאָרטיזאַנער, פֿאַר ניט קומען צו דער אָרבעט אאַז״וו, מיט איין וואָרט, דאָס זענען געווען אַזעלכע, וואָס די דייטשן האָבן ענדגילטיק געהאַלטן פֿאַר „ניט צום אויסבעסערן״. די לאָגערניקעס האָבן געלעבט האַלבהונגעריק, דער עיקר דערפֿון, וואָס זיי האָט זיך אײַנגעגעבן צו גנבֿענען בײַ די דייטשן. זיי האָבן געאָרבעט פֿון פֿאָר טאָג ביז בײַ נאַכט. „דער לאָגער־קאָמענדאַנט וואָקס — דער־ציילט פּעטשאָרסקי, — האָט ניט געקאָנט איבערלעבן אַ טאָג, אַז ער זאָל ניט עמעצן דער־הרגענען. אַנדערש, איז ער פּשוט קראַנק געוואָרן. מע האָט געדאַרפֿט אַ קוק טאָן אויף זיין פּרצוף, כּדי צו זען, אַז דאָס איז אַ סאַדיסט: אַ מאָגערער, די אייבערשטע ליפּ ציטערט אונטער, דאָס לינקע אויג איז אָנגעגאָסן מיט בלוט. תּמיד אין אַ מצב פֿון אַ שיפֿרות־פֿאַר־נעפּלטקייט. וואָס האָט ער אַלץ ניט אָפּגעטאָן! בײַ נאַכט איז עמעצער אַרויסגעגאַנגען זיך דערלייַדיקן, וואָקס האָט אים דערשאָסן דורכן פֿענצטער, און אין דער פֿרי האָט ער מיט שטאָלץ געוויזן זיין דאָמע דעם טויטן קערפּער: אָט דאָס איז מײַן אַרבעט.

מענטשן שטעלן זיך אין דער ריי נאָך ברויט. וואָקס גייט אַרויס, גיט אַ קאָמאַנדע: ,אויסגלײַכן זיך/, לייגט אָוועק דעם פֿאָראָבעלעם אויף דער פֿלייצע פֿונעם ערשטן אין דער ריי און שיסט. וויי איז צו דעם, וואָס איז כאָטש אין דער מינדסטער מאָס ,אַרויסגעקראָכן/ פֿון דער ריי, — ער קריגט אַ קויל אין קאָפּ אָדער אין פֿלייצע. אַ געווויינלעכע פֿאָרווײַלונג בײַ וואָקסן איז אָנצורייצן די הינט אויף די לאָגערניקעס. דערבײַ האָט מען ניט געטאָרט זיך פֿאַרטיידיקן פֿון די הינט — זיי זענען געווען זײַנע ליבלינגען.

פֿון דער אַלגעמיינער געטאָ האָט מען געבראַכט די פֿרויען אין באָד אָרײַן. דערבײַ

איז שטענדיק בייגעווען וואָקס און ער האָט אייגנהענטיק רעווידירט די נאָקעטע פֿרויען.

אין לאָגער זענען געווען פֿאַלן פֿון מאָסנווייזן אַנטלויפֿן. לעבן דעם פּראָדוקטן־סקלאַד פֿונעם לאָגער איז געווען א צוזאַמענווינונג פֿאַר דער „שוצפּאָליצייַ". טייל מאָל האָט די לאָגערניקעס זיך אײַנגעגעבן אַוועקצושלעפּן אויך געווער. אויף אַזא אופֿן איז געלונגען דער גרופּע פֿון פֿופֿציק פּערזאָן, וואָס האָט געאַרבעט אין פּראָדוקטן־סקלאַד, אַרויסצובאַקומען א באַשטימטע צאָל גראַנאַטן, פּיסטאָלעטן און קוילן. איין טאָג פֿאַרן אַנטלויפֿן איז זייער פֿלאַן געווארן אויפֿגעדעקט. זיי האָט אויסגעגעבן דער שאָפֿער, מיט וועמען מע האָט זיך צונויפֿגערעדט: פֿאַר צוואַנציק טויזנט מאַרק האָט ער צוגעזאָגט זיי אַרויסצופֿירן פֿון לאָגער.

די דייטשן האָבן די אויסגעגעבענע אַנטלויפֿערס אַרײַנגעטריבן אין קעלער פֿון א פֿאַרברענט הויז, אַרומגערינגלט מיט א שטאַרקער וואַך און אָפּגעלאָזן די הינט. לויטן פֿאַרטראָכט פֿון די דייטשן, האָבן אַלע געדאַרפֿט בלײַבן לעבן, פּדי מע זאָל זיי ווײַטער קאָנען שלאָגן און פֿיניקן. די גאַנצע גרופּע האָט מען דערנאָך געפֿירט איבער דער שטאָט מיט אויפֿגעהויבענע הענט. אין לאָגער האָט אַלצדינג זיך אַנגעהויבן פֿון ס'נײַ: דאָס שלאָגן מיט די פּײַטשן, דאָס אַנרייצן די הינט. באַטיילונג האָבן זיך אין דעם אַלע דייטשן, „וואָס זענען נאָר ניט פֿויל געווען". יעדן באַזונדער האָט מען אַרײַנגעפֿירט אין א הייס־אַנגעהייצטער באָד. אין באָד איז געווען א באַסיין מיט קאָכעדיק וואַסער. דעם קרבן האָט מען אַרײַנגעשטופּט אין באַסיין, אַרויסגעשלעפּט און אָפּגעגאָסן מיט קאַלט וואַסער, דערנאָך האָט מען דעם מענטש אַרויסגעפֿירט אויפֿן פֿראָסט און אין צוויי שעה אַרום דערשאָסן".

די א גרופּע פֿון פֿופֿציק פּערזאָן איז באַשטאַנען אויסשליסלעך פֿון יידישע קריגס־געפֿאַנגענע. צוויי פֿון זיי האָט פּעטשאָרסקי געקענט פּערזענלעך: באַריס קאָגאַן פֿון טולע און אַרקאַדי אַרלאָוו פֿון קיעוו.

אין סעפּטעמבער 1943 האָט מען אָנגעהויבן שיטערער מאַכן דעם לאָגער. דעם 18טן סעפּטעמבער איז פּעטשאָרסקי געווען אין עשעלאָן, וואָס מע האָט אָפּגעשיקט קיין סאָביבאָר.

דער קאָמענדאַנט פֿון מינסקער לאָגער וואָקס האָט דערקלערט די אָפּפֿאָרנדיקע, אַז מע שיקט זיי „אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד". פֿיר מעת־לעת זענען זיי געפֿאָרן אין וואַגאַנען מיט פֿאַרקלאָפּטע פֿענצטער, אַן ברויט און אָן וואַסער. אויפֿן פֿינפֿטן טאָג איז דער צוג צוגעקומען צו דער סטאַציע סאָביבאָר. דער צוג איז געווארן איבערגעפֿירט אויף א זײַטיקן וועג, און פֿאַרנדיק אויף צוריק, האָט דער לאָקאָמאָטיוו געשטופּט די וואַגאַנען צו די טויערן, אויף וועלכע עס איז געהאָנגען א שילד מיט אויפֿשריפֿט: „זאָנדערקאָמאַנדאָ". פּעטשאָרסקי איז געקומען קיין סאָביבאָר נאָכן אָפּזײַן צוויי יאָר אין דײַטשישער געפֿאַנגנשאַפֿט. ער האָט שוין געהאַט א ביטערע און שרעקלעכע דערפֿאָרונג, ער האָט שוין גענוג געזען און געליטן, אַז ער זאָל תּיכף זיך אַריינטירן וועגן דעם כאַראַקטער פֿונעם נײַעם לאָגער.

אָט וואָס פּעטשאָרסקי דערציילט וועגן זײַן ערשטן טאָג אין לאָגער:

„איך בין געזעסן אויף די סלופּעס לעבן באַראַק מיט שלמה לײַטמאַנען, וואָס איז שפּעטער געווען מײַן הויפּטגעהילף בײַם אַרגאַניזירן דעם אויפֿשטאַנד. צו אונדז איז צוגעקומען אַן אומבאַקאַנטער מענטש פֿון א יאָר פֿערציק. איך האָב אים געפֿרעגט, וואָס עס ברענט דאָרט אין דער ווײַטנס, א מעטער פֿינף הונדערט פֿון דאָנען, און פֿון וואַנען נעמט זיך דער שלעכטער אָפּגעברענטער ריח אין גאַנצן לאָגער.

— קוקט ניט אַהין, דאָס איז פֿאַרבאָטן, — האָט דער אומבאַקאַנטער געענטפֿערט, —

דאָרט ברענען די טויטע קערפּערס פֿון די חבֿרים, וואָס זענען געקומען צוזאַמען מיט אייך.

איך האָב אים ניט געגלייבט. אָבער ער האָט ממשיך געווען:

— דער לאַגער עקסיסטירט שוין מער ווי אַ יאָר. דאָ געפֿינען זיך פֿינף הונדערט יידן — פּוילישע, פֿראַנצויזישע, האָלענדישע, טשעכאָסלאָוואַקישע. רוסישע יידן האָט מען איצט געבראַכט צום ערשטן מאָל. עשעלאָנען צו צוויי טויזנט נייע קרבנות קומען אַן אַהער פּמעט יעדן טאָג. זיי ווערן אויסגעראַטן אין משך פֿון אַ שעה, ניט מער. דאָ, אויף דעם קליינעם שטיקל ערד פֿון 10 העקטאָר, האָט מען שוין דערהרגעט 500 טויזנט פֿרויען, קינדער און מאַנסלייט".

דאָס באַווייזן זיך פֿון קריגס־געפֿאַנגענע פֿון מיזרח, רויטאַרמייער און אָפּיצירן, האָט געמאַכט אַ שטאַרקן אײַנדרוק אין לאַגער. דאָס איז געווען אַ מין סענסאַציע. צו די נײַ־געקומענע האָבן זיך געצויגן די בליקן, פֿולע מיט ליבשאַפֿט, דערוואַרטונג און האָפֿענונג. מענטשן פֿון מיזרח, „קריגס־געפֿאַנגענע" — פֿאַר די אָנדערע אין לאַגער זענען זיי געווען פּמעט „מענטשן מיט אַ פֿרײַען ווילן".

באַלד פֿון די ערשטע טעג פֿון זײַן געפֿינען זיך אין סאָביבאָר האָט פּעטשאָרסקי אַ טראַכט געטאָן וועגן דער צוקונפֿט. וואָס טאָן? אפֿשר פֿרוון ראָטעוונען זיך פֿונעם אומפֿאָר־מיידלעכן אומקום? אָנטלויפֿן? אָנטלויפֿן אַליין, אָדער מיט אַ קליינער גרופּע חבֿרים, און איבערלאָזן אַלע אָנדערע אויף פּײַן און אומקום? ער האָט אָפּגעוואָרפֿן דעם געדאַנק.

באַלד פֿון אָנהייב האָט די אידעע פֿון ראָטעוונען זיך צונויפֿגעגאָסן בײַ אים מיט דער אידעע פֿון נקמה נעמען. נוקם זײַן זיך אין די רוצחים, דערהרגענען זיי, דער גאָנצער לאָגער זאָל אָרויס אויף דער פֿרײַ, און אויב עס וועט מעגלעך זײַן, אַוועק צו די פּאָרטיזאָנער — אָזוי האָט אין זיינע אויגן זיך געצייכנט דער פֿלאָן פֿון דער קומענדיקער טעטיקייט. די אומגעהײַערע שווערקייט דאָס אָדורכצופֿירן האָט פּעטשאָרסקין ניט אָפּגעשטעלט.

קודם־כל האָט מען געדאַרפֿט דערוויסן זיך די געאָגראַפֿישע לאָגע פֿונעם לאָגער, דעם טאָג־סדר אינעם לעבן פֿון די לאָגערניקעס, אָפּיצירן און וואַכלײט. פֿאַר פּעטשאָרסקין איז קלאָר געווען, אַז אַלע וועלן זײַן גרייט צו אָנטלויפֿן פֿון לאָגער, אָבער ווי איז מעגלעך אין דער מאַסע אומבאַקאַנטע אויסגעמאַטערטע, שוואַכע פֿיזיש, און אפֿשר אויך מאָראַליש, געפֿינען אָזעלכע, אויף וועמען מע קאָן זיך פֿאַרלאָזן? און צי וועלן זיך בכלל געפֿינען אָזעלכע?

פֿינף טעג נאָכן אָנקומען פֿון פּעטשאָרסקין קיין סאָביבאָר איז ער אומגעריכט געוואָרן פֿאַרבעטן אין פֿרויען־בארַאַק. דאָרט האָט געוואָרט אויף אים אַן אינטערנאַציאָנאַלע גרופּע לאָגערניקעס, אין דער מערהייט אָזעלכע, וואָס האָבן ניט געקענט די רוסישע שפּראַך. מע האָט אים באַוואָרפֿן מיט פֿראָגעס. די באָגעגעניש האָט זיך פֿאַרוואַנדלט אין אַ מין פּאָלי־טישער קאָנסולטאַציע. די סיטואַציע איז געווען קאָמפּליצירט צוליב דעם, וואָס פּעטשאָרסקי האָט לחלוטין ניט געוווסט, מיט וועמען ער האָט דאָ צו טאָן. צווישן די אָנוועזנדיקע האָבן געקאָנט זײַן „קאָפּאָס", ד"ה לאָגערניקעס, וואָס אַרבעטן פֿאַר די דײַטשן, אויפֿזעערס. פּע־טשאָרסקי האָט גערעדט רוסיש. פֿרײַוויליקע איבערזעצערס האָבן אויפֿגעקלערט דעם תּמציתדיקן זין פֿון זײַנע אויסמײַדנדיקע ענטפֿערס.

פּעטשאָרסקי האָט דערציילט וועגן דעם, ווי אָזוי מע האָט צעקלאַפּט די דײַטשן הינטער מאָסקווע, אַרומגעריגלט זיי און פֿאַרטיליקט הינטער סטאַלינגראַד, וועגן דעם, אַז די רויטע אַרמיי דערנענטערט זיך צום דניעפּער, אַז ס'איז שוין ניט ווײַט די שעה, וועו די

באַפֿרייַערישע אַרמיי וועט אַריבערטרעטן די דייַטשישע גרענעץ. פּעטשאַרסקי האָט אויך דערציילט וועגן דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג אויף דער אָקופּירטער טעריטאָריע פֿונעם סאָוועטן־פֿאַרבאַנד. אין מינסק זענען שוין צו אים דערגאַנגען ידיעות וועגן די דייַטשישע עשעלאָנען, וואָס די פּאַרטיזאַנער האָבן אויפֿגעריסן, וועגן די טעראָראָקטן אין שטאָט גופֿא.

„אָלע האָבן געהערט מיט שפּאַנונג און זיך באַמיט גיט צו פֿאַרלירן קיין וואָרט. וויר עס האָט נאָר עטוואָס פֿאַרשטאַנען רוסיש, האָט דאָס תּיכף איבערגעזעצט פֿאַר זיין שכן. די צום טויט פֿאַרמישפּטע מענטשן זענען געווען אויפֿריכטיק געירט פֿון די שילדערונגען וועגן העלדישקייט און קאַמף.

— זאָגט מיר, — האָט זיך דערהערט א גיט־דרייסטע שטים, — אויב עס זענען פֿאַראַן אַזוי פֿיל פּאַרטיזאַנער, טאָ פֿאַר וואָס פֿאַלן זיי גיט אַן אויפֿן לאַגער?

— פֿאַר וואָס? כּדי צו באַפֿרייַען דיך, מיך, אים, יאָ? די פּאַרטיזאַנער האָבן אַן אונדז געגוג וואָס צו טאָן. אַנשטאָט אונדז וועט קיינער גיט אַרבעטן".

פּעטשאַרסקי האָט זיך האַסטיק אויסגעדרייט, אַ קלאַפּ געטאָן מיט דער טיר און פֿאַר־לאָזן דעם באַראַק. זיינע לעצטע ווערטער האָט קיינער גיט איבערגעזעצט. מע האָט זיי פֿאַרשטאַנען אויך אָן אַן איבערזעצונג.

אַוודי צי אַנדערש, נאָר וועגן אַנטלויפֿן פֿון לאַגער האָבן געטראַכט אַלע לאַגערניקעס. אַזאַ אייַנדרוק האָט פּעטשאַרסקי געהאַט נאָך דער ערשטער באַגעגעניש. פֿאַר אים האָט זיך געשטעלט דער אויפֿגאַב אייַנצושטיילן און אויפֿצוקלערן די אומגעדולדיקסטע צווישן זיי, אויפֿצוווייזן, אַז עס איז נייטיק אַ געניע און דורכגעטראַכטע צוגרייטונג, איידער מע באַשליסט עפּעס צו טאָן.

איין מאָל זענען צו פּעטשאַרסקין צוגעקומען עטלעכע חבֿרים, צווישן זיי איז אויך געווען שלמה לייטמאַן.

— סאָשע, מיר האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפֿן, — האָט ער געזאָגט, — די „וואָכע" איז גיט קיין גרויסע. מיר וועלן זיי דערהרגענען און אַוועק אין וואַלד.

— דאָס איז לייכטער צו זאָגן, ווי צו טאָן. איידער איר וועט ליקווידירן איין וואַכמאַן, וועט דער צווייטער פֿון טורעם עפֿענען אַ פֿייער פֿונעם אויטאָמאַט. אָבער לאָמיר אַנעמען, אַז עס וועט זיך אייַנגעבן אַראַפּצונעמען די גאַנצע וואַך. מיט וואָס וועט איר איבערשניידן די דראָטן? ווי אַזוי וועט איר אַדורכגיין די פֿאַרמינירטע פֿעלדער? וואָס וועט זיין מיט די איבערגעבליבענע חבֿרים? צי האָבן מיר רעכט צו פֿאַרגעסן אין זיי? אויב איר ווילט, לויפֿט, שטערן וועל איך גיט, אָבער איך וועל גיט גיין.

פּעטשאַרסקי איז אַוועקגעגאַנגען מיט איינעם פֿון די חבֿרים. מע האָט אים גערופֿן קאַלימאַלי. דאָס אַנטלויפֿן איז אַפּגערופֿן געוואָרן.

טאָקע אין יענע טעג איז פֿאַרגעקומען נאָך איין געשעעניש, וואָס האָט געהאַט א גרויסע השפּעה אויף פּעטשאַרסקיס באַשלוס. דער זעלבער עלטערער מענטש, מיט וועמען ער האָט געשמועסט באַלד נאָך זיין אָנקומען קיין סאָביבאָר, איז ווידער צוגעגאַנגען צו אים. מע האָט אים געזופֿן ברוך, שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער איז אַ שניידער. ברוך איז ביגעוועון אין פֿרויען־באַראַק בעת דער באַגעגעניש פֿון פּעטשאַרסקין מיט די לאַגערניקעס. פֿון דעם מענטש האָט פּעטשאַרסקי זיך דערוווסט, אַז מע קוקט אים נאָך.

— אויב איר האָט באַמערקט, איז נעכטן אין באַראַק געשטאַנען לעבן מיר אַ הויכער

דאַרער פֿאַרשוין. דאָס איז דער „קאָפּא" בזשעצקי, אַ פֿאַרביסענער אויסווורף. ער האָט אַלץ פֿאַרשטאַנען.

— ווארט נאָר, צוליב וואָס, אייגנטלעך, באַמרויקט איר זיך? פֿאַר וואָס דאַרף ער מיר נאָכשפּירן? איך האָב גאָרניט ניט בדעה צו טאָן. צו אַנטלויפֿן איז ניטאָ קיין שום אויסזיכט.

ברוך האָט צוגעשוויגן.

— איר האָט מורא פֿאַר מיר, — האָט ער שפּעטער אַנגעהויבן רעדן, — און איר זענט גערעכט. בלויז עטלעכע טעג זענען אַדורך, זינט מיר האָבן זיך געזען ס׳ערשטע מאָל. אָבער קיין אַנדערן אויסוועג האָבן מיר ניט. איר קאָנט אומגעריכט אַוועק, און אַלץ וועט פֿאַר אונדז זיין געענדיקט. איר דאַרפֿט מיך פֿאַרשטיין, — ער האָט מיך אַנגעכאַפּט פֿאַר דער האַנט. — אַזעלכע ווי איך זענען דאָ פֿאַראַן אַ סך, מיר אַלע ווילן אַוועק, אָבער מיר דאַרפֿן האָבן אַ מענטש, וואָס זאָל אונדז פֿירן און אָנווײַזן וואָס צו טאָן. האָט צוטרוי צו אונדז. מיר דאָ ווייסן אַ סך און מיר קאָנען אײַך העלפֿן.

איך האָב אַ קוק געטאָן אויף זײַן אויפֿריכטיק גוט פּנים און געטראַכט: אַ פֿאַררעטער אַדער ניט, אָבער ריזיקירן מוז מען!

— ווי אַזוי האָט מען מינירט די פֿעלדער אויף יענער זײַט דראָט? איר פֿאַרשטייט, וואָס איך פֿרעג אײַך?

— ניט אין גאַנצן.

— געווייגלעך לייגט מען די מינעס אין אַ שאַכמאַט־סדר.

— אַהא, איצט פֿאַרשטיי איך. אַזוי טאַקע האָט מען מינירט. דער אָפּשטאַנד צווישן די מינעס איז אַנדערטהאַלבן־צוויי מעטער.

— אַ דאַנק אײַך. און איצט וועל איך אײַך עפּעס בעטן. באַקענט מיך מיט אַ מיידל. ברוך האָט זיך געווונדערט:

— מיט אַ מיידל?

— יאָ. נעכטן איז רעכטס פֿון אײַך געשטאַנען אַ יונג מיידל, דוכט זיך אַ האַלענדישע, אַ געשוירענע, די האָר אירע זענען געווען פֿון קאַשטאַן־קאָליר. איר געדענקט? זי האָט גערייכערט. זאָל זײַן מיט איר. זי רעדט ניט קיין רוסיש, און דאָס איז דווקא זייער באַקוועם. טרעפֿן זיך מיט מיר האָט איר מער ניט נאָר וואָס. איך שלאָף לעבן לײַטמאַנען, און אַלץ וואָס איר וועט דאַרפֿן וויסן, וועט ער אײַך איבערגעבן. און איצט לאָמיר גיין אין פֿרויען־באַראַק באַקענען זיך מיטן מיידל.

עס זענען אַריבער עטלעכע טעג. יעדן אָוונט האָט פּעטשאַרסקי זיך באַגעגנט מיט ליוקאַן, — אַזוי האָט מען גערופֿן זײַן נײַע באַקאַנטע, די יונגיטשקע האַלענדערין. ביידע זענען זיי געזעסן אויף די ברעטער לעבן בראַק. דאָ איז אייגנער, און באַלד אַ צווייטער, פֿון די לאַגערניקעס צוגעגאַנגען צו פּעטשאַרסקין און געשמועסט מיט אים, — אויפֿן ערשטן בליק — וועגן די סאָמע פּשוטסטע זאַכן. אויך דער „קאָפּא" בזשעצקי איז צוגעגאַנגען צו אים, ער האָט פֿאַרשטאַנען אַ ביסל רוסיש. דאָן האָט פּעטשאַרסקי אַנגעהויבן פֿלירטעווען מיטן מיידל. ליוקא האָט באַלד פֿון אַנהייב אומקלאָר זיך אַנגעשטויסן, אַז זי ווערט אַריינגע־צויגן אין אַן ערנסטער שפּיל. פּעטשאַרסקי האָט איר וועגן דעם אָפֿילו קיין וואָרט ניט געזאָגט. שוויגנדיק האָט זי אונטערגעהאַלטן די קאָנספּיראַציע. פּעטשאַרסקי איז דאָך געווען אַ „מיזרחדיקער", אַ סאָוועטישער מענטש, און דאָס אַליין האָט אין ליוקאַן אויפֿגעוועקט אַ האַפּענונג; זי האָט אים געוואָלט גלייבן. פּעטשאַרסקי איז געווען צווישן מאָל עלטער פֿון

דעם אַכצניאַריקן מיידל. אָבער זיי זענען געווען פֿרײַנד. ליוקאָ האָט אים דערציילט איר לעבנס־געשיכטע. דאָ אין לאָגער האָט זי געמוזט האַלטן בסוד, אַז זי איז אַ טאָכטער פֿון אַ דײַטשישן קאָמוניסט, וואָס איז אַנטלאָפֿן פֿון דײַטשלאַנד קיין האָלאַנד, ווען היטלער איז געקומען צו דער מאַכט. דעם פֿאָטער אירן איז געלונגען צו באַהאַלטן זיך אויך צום צווייטן מאָל, בעת די דײַטשן האָבן אָקופּירט האָלאַנד. די דײַטשן האָבן זי אַרעסטירט צוזאַמען מיט דער מוטער. די ברידער האָט מען דערהרגעט און די מוטער מיט דער טאָכטער האָט מען געבראַכט קיין סאָביבאָר.

די באַציונגען צווישן פּעטשאַרסקין און ליוקאָן זענען געבליבן פֿרײַנדלעכע אין משך פֿון די אַלע טראָגישע טעג. ליוקאָ האָט פֿאַרשטאַנען דעם זין און דעם ציל פֿון דער פֿרײַנד־שאַפֿט. פֿון קינדווײַז אָן איז זי געווויינט געווען צו קאָנספּיראַציע, און דערפֿאָר האָט זי גאָרניט ניט געפֿרעגט. זי האָט פֿאַרשטאַנען, אַז פּעטשאַרסקי האָט ערנסטע מאַטיוון ניט צו פֿאַרטרויען איר זײַנע פֿלענער.

אָזוי אַרום איז פּעטשאַרסקי, ניט אַרויסרופֿנדיק קיינעמס חשד, געוואָרן היימיש מיטן עולם אומבאַקאַנטע, און פֿאַר איין וועגס האָט ער זיך אויך דערוווּסט אַ ביסל וועגן דער סטרוקטור פֿונעם לאָגער, וועגן די שטימונגען בײַ די מענטשן, וועגן דער וואָך.

דעם זיבעטן נאָוועמבער האָט ער זיך ווידער געטראָפֿן מיט ברוכן, דאָס מאָל — בײַם שאַכערעט.

— אָט איז דער ערשטער פֿלאָן, — האָט פּעטשאַרסקי אָנגעהויבן דערציילן, — ער איז קאָמפּליצירט און כּמעט ניט צום דורכפֿירן, פֿון דעסטוועגן הערט אויס. דער סטאָליערײַ־וואַרשטאַט געפֿינט זיך פֿינף מעטער פֿונעם דראָטצוים. צווישן די רייען דראָט איז פֿאַראַן אַן אָפּשטאַנד פֿון פֿיר מעטער. די פֿאַרמיניר־טע פֿעלדער פֿאַרנעמען נאָך פֿופֿצן מעטער. גיט צו צו דעם נאָך זיבן מעטער אינעווייניק פֿון דער סטאָליערײַ — בסך־הכּל פֿינף און דרײַסיק מעטער. מע דאַרף מאַכן אַן אונטערגראָב. איך האָב באַרעכנט, אַז מע וועט דאַרפֿן באַהאַלטן אונטערן דיל און אויפֿן בוידעם בערך אַ צוואַנציק קובאָמעטער ערד. גראָבן וועט מען מוזן נאָר בײַ נאַכט. דער פֿלאָן האָט אָבער צוויי נעגאַטיוע זײַטן: צי וועלן זעקס הונדערט מענטשן קאָנען אַדורכקריכן אײַנער נאָכן אַנדערן פֿינף און דרײַסיק מעטער אין משך פֿון איין נאַכט? אַחוץ דעם, אויב מיר וועלן אַוועקגיין אויף אַזאַ אופֿן, וועלן מיר טאָקע אַוועקגיין, אָבער די דײַטשן וועלן בלײַבן גאַנץ. רעדט איבער מיט אײַערע מענטשן וועגן דעם פֿלאָן. וועגן דעם צווייטן פֿלאָן וויל איך אײַך דערווײַל גאָרניט זאָגן.

— פֿאַר וואָס?

— מע דאַרף זיך נאָך דערוויסן וויכטיקע פּרטים. און דערווײַל, צי קאָנט איר זיך אונטערנעמען צו שאַפֿן זיבעציק מעסערס אָדער בריטוועס? איך וועל עס פֿונאַנדערטיילן צווישן דער חברה.

— ס׳וועט זײַן געמאַכט, — האָט ברוך געענטפֿערט. — און איצט דאַרף איך זיך מיט אײַך באַראַטן וועגן זייער אַ וויכטיקע זאַך. אין אונדזער גרופּע איז אויך פֿאַראַן מאַניע, — איר קענט אים; ער איז פֿון דער יונגער חברה, וואָס בויען די באַראַקן. נעכטן איז צו אים צוגעקומען דער „קאַפּאָ" בושעצקי און געזאָגט, אַז ער וויסט וועגן דעם געפּלאַנטן אַנטלויפֿן. פֿאַרשטייט זיך, אַז מ׳האָט געפֿרווועט דאָס אָפּלייקענען, ער האָט אָבער אויסגעהערט און געזאָגט, אַז ער וואָלט געוואָלט צושטיין צו אונדז און אויך אַנטלויפֿן.

— איך האָב זיך וועגן דעם פֿאַרטראַכט, — שרײַבט פּעטשאַרסקי, — הגם דאָס איז

ענלעך אויף אַ פּראָוואָקאַציע, אָבער דער געדאַנק, אַז אַ „קאַפּאַ" קאָן העלפֿן, האָט זיך מיר אויסגעווייזן צו זײַן אַ טשעקאָווער.

— מאָניע מיינט, אַז אַזאַ אויסוווּרף וועט ער ניט זײַן, — האָט ברוך געענטפֿערט, — אין דעם פֿאַל קאָן מען אים גלייבן. בזשעצקי ווייסט, אַז צום סוף דערהרגעט מען די „קאַפּאַס" אויך: זיי קאָנען ניט איבערלאָזן קיין לעבעדיקע עדות פֿון זייערע רציחות.

— וואָס האָט איר געזאָגט מאָניען?

— אַז אַן אײַך קאָן איך גאָר ניט באַשליסן.

— מיר וועלן אַ טראַכט טאָן וועגן די „קאַפּאַס". דערווײַל דאַרף מען זיך פֿונאַנדערגיין.

דער שמיד רײַמאַן האָט אין געהיים אויסגעפֿירט פּעטשאָרסקיס באַשטעלונג — ער האָט געמאַכט מעסערס. די שמידערײַ איז געווען לעבן דעם שלאָסער־וואַרשטאַט. אין אַוונט דעם צענטן אָקטאָבער האָבן אין דער שמידערײַ זיך צונויפֿגעקליבן עטלעכע מענטשן, און צווישן זיי איז אויך געווען בזשעצקי. די דײַטשישע וואָך האָט אַוועקגעגעבן אין שלאָסער־וואַרשטאַט אַ פּאָטעפֿאָן צו פֿאַרריכטן. פּעטשאָרסקי און לײַטמאָן זענען פֿאַרבעטן געווארן „צו הערן פּאָטעפֿאָן־פּליטעס".

דער שמועס האָט זיך אָנגעהויבן זײַטיק. מע האָט אָנגעדרייט דעם פּאָטעפֿאָן. דער שמיד האָט געפֿרעגלט לאָטקעס מיט צוקער. בזשעצקי האָט זיך אָנגערופֿן, אַז דאָס מעל און דעם צוקער האָט מען צוגעגנבעט פֿון צווייטן סקלאַד, ד"ה בײַם סאָרטירן די זאַכן פֿון די אומגעבראַכטע. פּעטשאָרסקי דערציילט: „איך האָב זיך אָפּגעזאָגט פֿון די לאָטקעס און אָנגעהויבן רעדן וועגן פּליטן. בזשעצקי האָט כסדר זיך באַמיט אַרויסצופֿירן דעם שמועס אויף דער טעמע פֿון אָנטלויפֿן. מיט פֿאַרשיידענע מיטלען האָב איך דאָס אויסגעמיטן. צום סוף האָט ער געגעבן אַ ווונק צום שמיד און יענער איז אַוועק אין שלאָסערײַ. אַלע זענען אַוועק נאָך אים. איך בין געבליבן מיט בזשעצקין אויג אויף אויג.

— איך וויל רעדן מיט אײַך, — האָט ער אָנגעהויבן, — איר כאַפּט זיך וועגן וואָס?

— איך פֿאַרשטיי שלעכט דײַטש.

— גוט, וועלן מיר רעדן רוסיש. אמת, רוסיש רעד איך ניט וואָשנע, אָבער אויב איר ווילט, וועלן מיר זיך דערעדן. כ'בעט אײַך, הערט מיך אויס, איך ווייס, אַז איר גרייט זיך צו אָנטלויפֿן.

— שטותים! פֿון סאָביבאָר איז אוממעגלעך צו אָנטלויפֿן.

— איר מאַכט עס זייער פֿאַרזיכטיק. איר קומט זעלטן אַרײַן אין די באַראַקן. קיין מאָל רעדט איר ניט מיט קיינעם, אָחוץ מיט ליוקאָן. אָבער ליוקאָ איז דאָך בלויז אַ שירמע. סאָשע, וועמ איך זאָל וועלן אײַך אויסגעבן, וואָלט איך דאָס געקאָנט שוין לאָנג טאָן. כ'ווייס, איר האָלט מיך פֿאַר אַ נידערטרעכטיקן מענטש. איצט האָב איך ניט, ניט קיין צײַט און ניט קיין חשק אײַך איבערצוצייגן. זאָל זײַן אָזוי. אָבער איך ווייל לעבן. איך גלייב ניט וואָגנערן (לאָגער־קאָמענדאַנט), אַז קיין „קאַפּאַס' דערהרגעט מען ניט. מען וועט דערהרגענען, און נאָך ווי! וועמ די דײַטשן וועלן ליקווידירן דעם לאָגער, וועלן זיי אונדז אויך פֿאַרניכטן.

— נאָך גוט, וואָס דאָס כאַטש האָט איר פֿאַרשטאַנען. אָבער פֿאַר וואָס רעדט איר מיט מיר וועגן דעם?

— איך קען ניט זען וואָס עס קומט פֿאַר. אַלע אָנדערע פֿירן בלויז אויס אײַערע באַפֿעלן. שלמה לײַטמאָן רעדט מיט מענטשן אין אײַער נאָמען. סאָשע, פֿאַרשטייט מיך: אויב די „קאַפּאַס' וועלן זײַן מיט אײַך, וועט אײַך זײַן אַ סך לײַכטער. די דײַטשן האָבן

צוטרוי צו אונדז... יעדער פֿון אונדז האָט דאָס רעכט צו באַווּעגן זיך פֿרײַ איבערן גאַנצן לאַגער. קורץ געריידט, — מיר לייגן אײַך פֿאָר זיך צו פֿאַראייניקן.

— ווער זענען דאָס די ,מיר'?

— איך און טשעפּיק. דער ,קאָפּאָ' פֿון דער באַד־קאַמאַנדע.

איך האָב זיך אויפֿגעשטעלט און בין זיך איבערגעגאַנגען עטלעכע מאָל איבער דער שמידערײַ פֿון איין ווינקל אין אַנדערן.

— בזשעצקי, — האָב איך אַנגעהויבן און געקוקט אים גלײַך אין די אויגן אַריין, — איר וואָלט געקאָנט דערהרגענען אַ דײַטש?

ער האָט געענטפֿערט ניט באַלד.

— אויב דאָס איז נוצלעך פֿאַר דער זאַך, וואָלט איך געקאָנט.

— און אויב דאָס איז ניט נוצלעך? פֿונקט אַזוי, ווי זיי האָבן דערהרגעט הונדערטער טויזנטער פֿון אונדזערע ברידער...

— איך האָב ניט געטראַכט וועגן דעם...

— אַ דאַנק פֿאַר דער אויפֿריכטיקייט. שוין צײַט, אַז מיר זאָלן זיך פֿונאַנדערגיין.

— גוט. איך בעט אײַך אָבער נאָך אַ מאָל, — טראַכט וועגן דעם, וואָס כ'האָב אײַך געזאָגט.

איך האָב אים געענטפֿערט, אַז כ'האָב ניט וואָס צו טראַכטן, זיך אַ נײַג געטאָן און כ'בין אַרויסגעגאַנגען. פֿון דעסטוועגן, דווקא דאָס, וואָס בזשעצקי האָט זיך פֿאַרטראַכט איידער ער האָט געענטפֿערט אויף מײַן דירעקטער פֿראַגע וועגן דערהרגענען אַ דײַטש, האָט מיך געצוווּנגען אָנצונעמען, אַז מעגלעך אין דעם פֿאַל האָט ער ניט קיין פּראָוואָקאַטיוּוע צילן. אַ פּראָוואָקאַטאָר וואָלט תּיכף מסכּים געווען".

אויף צו מאָרגנס, דעם 11טן אָקטאָבער, האָבן די אַרבעטער אין נאָרדלאַגער, בײַם בויען די באַראַקן, דערהערט געשרייען און אַ שיסערײַ פֿון אויטאָמאַטן. די דײַטשן האָבן באַלד צונויפֿגעטריבן די מענטשן אויף איין פּלאַץ, פֿאַרווערט אַרויסצוגיין פֿון די וואָר־שטאָטן אין ערשטן לאַגער, פֿאַרמאַכט די טויערן און אַוועקגעשטעלט פֿאַרשטאַרקטע וואַכן. ערשט פֿינף אַ זייגער איז מען געווואָר געוואָרן די סיבה פֿון די אויסערגעווייניקע מאַס־מיטלען. עס איז אָנגעקומען אַ ווײַטערדיקער עשעלאָן מיט פֿאַרמישפּטע. וועג מע האָט זיי אויסגעטאָן און געפֿירט, האָבן זיי אַלץ פֿאַרשטאַנען און אָנגעהויבן אַנטלויפֿן אין פֿאַרשיידענע זײַטן. אין גאַנצן נאָקעטע, האָבן די אומגליקלעכע געקאָנט לויפֿן בלויז ביזן דראָט, — די דײַטשן האָבן זיי באַגעגנט מיט אַ פֿײַער פֿון ביקסן און אויטאָמאַטן.

די באַראַטונג, אויף וועלכער מע האָט אָנגענומען דעם ענדגילטיקן פּלאַן פֿונעם אַנ־טלויפֿן, איז פֿאָרגעקומען דעם אָנדערן טאָג, דעם 12טן אָקטאָבער, אין סטאָליערײַ־וואַרשטאָט. אויף דער באַראַטונג זענען בײַגעווען ברוך, לײַטמאַן, דער אָנפֿירער פֿון סטאָליערײַ־וואַר־שטאָט יאָנעק, מאָניע, פּעטשאָרסקי און נאָך עטלעכע „מיזרחדיקע". אויפֿן הויף לעבן וואַר־שטאָט האָבן צוויי מענטשן געמיטלעך געשמועסט, בײַ די טויערן פֿון ערשטן לאַגער — נאָך צוויי. דאָס זענען געווען די אָבסערווירֿ־פּאָסטנס.

די באַראַטונג האָט זיך אָנגעהויבן מיט דער פֿראָגע — וואָס טאָן מיט בזשעצקין? ס'איז געווארן באַשלאָסן אים צו רופֿן. מאָניע איז אַרויס און אין עטלעכע מינוט אַרום האָט ער געבראַכט בזשעצקין. מיר באַנוצן זיך מיט פּעטשאָרסקיס דערציילונג:

„— בזשעצקי, מיר האָבן באַשלאָסן אײַך צו פֿאַרבעטן, — האָב איך אָנגעהויבן, —

אָבער אַריינגענעמענדיק צווישן זיך אַזאַ מענטש ווי איר, שטעלן מיר אין קאָן דעם גורל פֿונעם גאַנצן לאַגער. געדענקט זשע, אין פֿאַל פֿון דער קלענסטער מפּלה, וועט איר דער ערשטער אומקומען.

— איך ווייס דאָס.

— אויב אַזוי, חברים, איז דאָס דער פּלאַן, וועלכן איך האַלט פֿאַר דעם אייניציקן, וואָס איז צום אויספֿירן. מיר מוזן דערהרגענען אַלע דײַטשישע אָפּיצירן. פֿאַרשטייט זיך, אייניציק־ווײַז, אָבער אין זייער אַ קורצער צײַט. אויף דעם אַלעם איז באַשטימט ניט מער, ווי איין שעה. דערהרגענען די דײַטשן וועלן נאָר די מיזרחדיקע ייִדן, נאָר די קריגס־געפֿאַנגענע, וואָס איך קען פֿערזענלעך און איך קאָן זיך אויף זיי פֿאַרלאָזן. נאָך מיטאָג, האַלב פֿיר, וועט דער ,קאָפּאָ׳ בזשעצקי, אונטער עפּעס אַן אויסרייד אָפּפֿירן דרײַ פֿערזאָן אין צווייטן לאַגער אַריין. די אַ מענטשן וועלן דערהרגענען פֿיר אָפּיצירן. פֿיר אַ זייגער דאַרפֿן די עלעקטראַ־מאַנטערס איבערשנײַדן די טעלעפֿאָנישע פֿאַרבינדונג, וואָס ציט זיך איבערן צווייטן לאַגער צו דער רעזערוו־קאַמאַנדע. גלײַכצײַטיק וועט אין אונדזער לאַגער זיך אָנהייבן דאָס אויס־קוילענען די געסטאַפּאַ־לײַט. מע דאַרף דאָס אַזוי צוטראָכטן, אַז זיי זאָלן אַריינפֿאָלן צו אונדז אין פֿאַרשיידענע צײַטאָפּשניטן און מע זאָל זיי דערהרגענען אייניקווײַז. האַלב פֿינף וועלן בזשעצקי און טשעפּיק איינשטעלן דעם גאַנצן לאַגער אין אַ קאָלאָנע, ווי פֿאַרן גיין צו דער אַרבעט, און די קאָלאָנע וועט אַוועק צום אַרויסגאַנג. אין דער ערשטער ריי גייען די ,מיזרחדיקע׳. אויפֿן וועג צום הויפּטטויער דאַרף מען פֿאַרכאָפּן די געווערסקלאַדן, ווי ווײַט מעגלעך — אַן געוויש. געדענקט, אַז בעת די קאָלאָנע וועט זיך אין גאַנג, קאָן זייער לײַכט אויסברעכן אַ פּאַניק, און דאָן איז אַלץ פֿאַרפֿאַלן. די דײַטשן וועלן אַנטדעקן אונדזער אַנטלויפֿן. אויב אונדז וועט זיך איינגעבן צו פֿאַרכאָפּן דעם סקלאַד, וועלן מיר אַריין מיט זיי אין אַ שלאַכט. אויב דאָס וועט ניט געלונגען, וועט אויסקומען צו גיין אין אַ דורכבראָך. ניט ווײַט פֿון דעם סטאַליערײַ־וואַרשטאַט, כּמעט האַרט ביים דראָט, געפֿינט זיך דאָס אָפּיצירן־הויז. מע קאָן זיכער זײַן, אַז נאָענט צו זיך האָבן די דײַטשן מורא געהאַט צו לייגן מינעס, אפֿשר האָבן זיי פֿאַרלייגט עטלעכע סיגנאַל־מינעס. דערפֿאַר טאָקע דאַרף מען גראַד אויף יענעם פּלאַץ איבערריַסן די דראָטן. דאָס איז דער גאַנצער פּלאַן. ביז מאָרגן דאַרפֿט איר אים אַדורכטראַכטן. ווער איז קעגן?

ברוך האָט געענטפֿערט פֿאַר אַלעמען, אַז קיינער איז ניט קעגן".

III

אָט דער אומזיניק־דרייסטער און מוטיקער פּלאַן איז געבוירן געוואָרן בײַ אַ מענטש, וואָס האָט געברענט מיטן פֿאַרלאַנג נאָך פֿריַיהייט און נקמה. עס איז צו פֿאַרשטיין, אַז דער פּלאַן האָט געקאָנט ווערן אויסגעפֿירט נאָר אין באַדינגונגען פֿון שטרענגער פֿינקטלעכקייט און אַבסאָלוטער קאָנספּיראַציע.

ניט אומזיסט איז יעדע שעה פֿון יענעם טאָג, דעם 14טן אָקטאָבער, אָפּגעמערקט באַזונ־דער אין פּעטשאָרסקיס טאָגבוך.

פֿון אין דער פֿרי אָן האָט ער געאַרבעט אין איינעם פֿון די באַראַקן, ווו מע האָט דורך די פֿענצטער געקאָנט זען דעם גאַנצן לאַגער. די זיבן מענטשן, וואָס האָבן געאַרבעט לעבן אים, האָבן גאָרניט געוווּסט וועגן דעם אַנטלויפֿן. אין שכנותדיקן באַראַק האָבן 20 „מיזרח־דיקע", אָפּגעקליבענע לויט אַ ספּעציעלער רשימה, אויפֿגעשטעלט נאָרעס אונטער לײַטמאַנס

אָנפֿירונג. 10 א זייגער האָט ליטמאַן געוופֿן פּעטשאָרסקין און אים אינפֿאָרמירט, ווי דער ענין גייט:

— אויף פֿיר א זייגער איז דער אונטערשטורמפֿירער ערנסט בערג פֿאָרבעטן אין שניידער־וואַרשטאַט צו מעסטן דעם מונדיר. א פֿערטל אויף פֿינף קומט אַהין דער אָבער־שאָרפֿירער געטצינגער (דער הויפּט פֿונעם דריטן, ד״ה פֿונעם טויטלאָגער). אין שוסטער־וואַרשטאַט דאַרף פֿיר א זייגער קומען דער אונטערשאָרפֿירער עמיל שומאַכער. מיטן אונטערשאָרפֿירער פֿרידריך גאָולשטיק וועל איך אַליין זיך צערעכענען. פֿיר דיסטשן וועט מען דערהרגענען אין צווייטן לאָגער, די איבעריקע וועט מען ווי עס איז זיך באַמיען אַרײַנצוברוּפֿן אין די וואַרשטאַטן.

— גוט. די חבֿרים, וואָס האָבן געגומען אויף זיך אָוועקצולייגן די דיסטשן, שיק צו מיר איינציקווײַז.

„אין פֿינף מינוט אַרום איז אין בארַאַק, ווו איך האָב געאַרבעט, אַרײַנגעקומען קאָלימאַלי.

— הײַנט דרײַ א זייגער, — האָב איך געזאָגט קאָלימאַלין, — וועסטו אַרײַנגיין אין שניידער־וואַרשטאַט. נעם מיט זיך א היבעל, א דלוט און א האָק. גיב אַכטונג, קאָלימאַלי. אויב דו טרעפֿסט ניט, — זענען מיר פֿאַרלוירן. פֿאַרשטאַנען?

— יאָ.

— נו, געגאַנגען, זײַ מצליח.

איך האָב אים פֿעסט געדריקט די האַנט.

אין א האַלבער שעה אַרום איז צו מיר אַרײַנגעקומען באַריס ציבולסקי. ער האָט געדאַרפֿט דערהרגענען די געסטאַפּא־לײַט אין צווייטן לאָגער.

— באַריס, — האָב איך אים געזאָגט, — ס׳איז געקומען די צײַט. איך שיק דיך אויפֿן סאַמע שוועירסטן אָפּשניט. מיט דיר וועלן גיין מיכאל און בעניע. נעמט צוויי העק. בזשעצקי וועט אײַך אָפּפֿירן צום צווייטן לאָגער. געדענק, באַריס, דו הייבסט אָן דער ערשטער. דײַן קלאַפּ וועט אַלעמען מיטרײַסן. אויב די חבֿרים, וואָס גייען מיט דיר, שרעקן זיך, נעם אַנדערע. דא קאָן מען ניט זײַן קיין געצוווּנגענע.

— באַמערק זיך ניט, סאַשע, זיי וואַרטן נאָר אויף א סיגנאַל.

צוויי א זייגער האָט אין ערשטן לאָגער אומגעריכט זיך באַוויזן איינער פֿון די געסטאַפּא־לײַט, געגומען דעם ‚קאָפּאָ׳ בזשעצקי און נאָך דרײַ מענטשן און אָוועקגעפֿירט זיי ערגעץ. א שרעקלעכער געדאַנק: ‚אַלץ איז אָנטדעקט׳ — האָט אונדז איבערגעראַשט.

אין א שעה אַרום האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז בזשעצקין האָט מען אָוועקגעפֿירט אין נאָרד־לאָגער, כּדי אײַנצולייגן האַלץ. דער ‚קאָפּאָ׳ טשעפּיק האָט געגומען אויף זיך אויסצופֿירן דעם אויפֿגאַב פֿון בזשעצקין: ער האָט אָוועקגעפֿירט די מענטשן אין צווייטן לאָגער, כּדי צו דערהרגענען די געסטאַפּאָוועס״.

די שפּאַנונג אין לאָגער איז געוואַקסן. די קאָנספּיראַציע צווישן די אויפֿשטענדלער איז געווען א פֿולשטענדיקע. זייער ניט קיין סך פֿון די לאָגערניקעס האָבן געווּסט וועגן דעם נאָענטן אָנטלויף, אָבער א סך האָבן געשפּירט עפּעס אַן אומבאַשטימטן אומרו און כּמעט אַלע האָבן געפֿילט, אַז מע קאָן גלייבן די שוויגנדיקע, זאַכלעכע און אומעטיקע מענטשן, וואָס זענען ניט לאַנג צוריק געקומען אין לאָגער און רעדן זיך צונויף וועגן עפּעס אין א זײַט. צוויי טעג פֿאַרן אָנטלויף איז געווען יום־כּיפּור. אין לאָגער האָבן זיך געפֿונען הייסע

מתפללים. אייגער פֿון די „מיזרחדיקע" האָט זיך געווענדט צום חזן מיט דער פֿראַגע:

— צו וואָס בעט איר צו גאָט, מיט וואָס וועט ער אײַך העלפֿן? בעט בעסער צו סאָשקען (ד"ה צו פּעטשאָרסקין).

האָט ער באָקומען אַזאַ ענטפֿער:

— מיר בעטן גאָט, אַז סאָשקע זאָל מצליח זײַן.

מיט האַפֿענונג איז געווען אַדורכגענומען סײַ דאָס שוויגן, סײַ די אַלגעמיינע שרעק. פֿאַרשיידענע קלאַנגען האָבן זיך פֿאַרשפּרייט. די געשעענישן פֿון 14טן אָקטאָבער זענען געקומען אויף אַ צוגעגרייטן באָדן.

*

דער ערשטער איז געווארן דערהרגעט דער אונטערשטורמפֿירער ערנסט בערג. ער איז געקומען אין שניידער־וואַרשטאַט מיט צוואַנציק מינוט פֿריִער, איידער ס'איז געווען פֿאַרויסגעזען. אין יענעם מאָמענט, וועו בערג האָט אַראָפּגענומען פֿון זיך דעם רימען מיט דער קאָלבע און דעם רעוואָלווער און געגומען מעסטן דעם מונדיר, האָט קאָלימאַלי אים דערלאַנגט מיט דער האַק איבערן קאָפּ. דעם טויטן דיִטש האָבן זיי אַרויפֿגעוואַרפֿן אויפֿן בעטל און צוגעדעקט מיט אַ קאָלדרע. ס'איז אוממעגלעך צו לייענען פּעטשאָרסקיס טאָגבוך און ניט וועלן געריכט:

„ס'איז נאָך ניט געווען פֿיר אַ זייגער, וועו קאָלימאַלי איז אַריִנגעלאָפֿן צו אונדז אין בארַאק און אַוועקגעלייגט פֿאַר מיר דעם רעוואָלווער. מיר האָבן זיך אַרומגענומען.

— און איצט, — האָב איך געזאָגט, — אויב עמעצער וועט אָפֿילו וועלן חרטה האָבן, איז שוין צו שפּעט. אַ דאַנק דיר, מײַן פֿרײַנד.

קאָלימאַלי איז אַוועק. פֿלוצעם האָט דער האָלענדער, אַ טויטבלאַסער, זיך אויפֿגעהויבן און געוואָלט אַרויסגיין נאָך קאָלימאַלין.

— ווהין?

— איך דאַרף זיך דערלייִדיקן.

— צוריק. וועסט צוואַרטן. חבֿרים, איר פֿאַרשטייט דאָך, וואָס דאָ קומט פֿאַר, — האָב איך זיך געוענדט צו אָלע אין בארַאק. גיט אַכטונג אויף דעם אַ און לאָזט אים ניט אַרויס".

צען מינוט נאָך פֿיר האָט סעמיאָן מאַזורקעוויטש אין דעם זעלבן שניידער־וואַרשטאַט דערהרגעט דעם קאָמענדאַנט פֿון דער לאָגערוואַך — מיכעל. גלייכצייטיק האָט אַרקאַדי וויס־פֿאַפֿיר אין שוסטער־וואַרשטאַט דערהרגעט דעם קאָמענדאַנט פֿונעם טויטלאָגער אַבערשאַר־פֿירער געטצינגער. פֿופֿצן מינוט נאָך פֿיר האָט ציבולסקי געמאָלדן פּעטשאָרסקין, אַז זײַן אויפֿגאָב (דערהרגענען די געסטאַפּא־לײַט אין צווייטן לאָגער) האָט ער אויסגעפֿירט. פֿיר געסטאַפּא־לײַט זענען טויט, די טעלעפֿאָן־פֿאַרבינדונג איז איבערגעשניטן, די אַרויסגענג זענען פֿאַרמאַכט.

ס'איז געקומען די צײַט אויסצושטעלן די מענטשן.

אַבער פּעטשאָרסקי האָט אָפּגעוואַרט. ער האָט געהאָפֿט, אַז עס וועט זיך אײַנגעבן אַרויסצוענדיקן נאָך עמעצן פֿון די דיִטשן.

אין דעם מאָמענט האָט שלמה לײַטמאַן דערהרגעט נאָך איין געסטאַפּא־מאַן (פֿרידריך גאָולשטיִד).

האָלב פֿינף איז צוריקגעקומען דער „קאָפּא" בושעצקי. דאָס איז געווען ריכטיק צו דער

צייט: נאָר די „קאַפאָס" האָבן געקאָנט אויסשטעלן די קאָלאָנע, ניט אַרויסרופֿנדיק קיין חשד.

געוואָר איז בײַ די אויפֿשטענדלער ניט געווען קיין סך: עלף רעוואָלווערן, אַראָפגענומען פֿון די טויטע דײַטשן און נאָך זעקס ביקסן, וואָס די בלעכערס האָבן שוין פֿון לאַנג צונויפֿגעשטעלט און באַהאַלטן זיי אין די קאַנאַליזאַציע־רערן. מע האָט געמוזט זיך באַגנוגענען מיט דעם, וואָס ס׳איז דאָ.

פֿינף מינוט צו פֿינף האָט בזשעצקי געגעבן דעם סיגנאַל אויסצושטעלן די קאָלאָנע. נאָכן שאַרפֿן פֿיף זענען די מענטשן זיך צונויפֿגעלאָפֿן.

דער קאָמענדאַנט פֿון קאַראָול (אַ דײַטש פֿון דער וואָלגע־געגנט) האָט געפֿרוווט צוריק אַרײַנטרײַבן די מענטשן אין די באַראַקן, אָבער מע האָט אים דערהרגעט.

דער המון האָט זיך אַ וואַרף געטאָן צום געווער־סקלאַד. אַ שטאַרק קוילנוואַרפֿער־פֿײַער האָט זיי פֿאַרשטעלט דעם וועג. פּעטשאַרסקי האָט פֿאַרשטאַנען, אַז עס וועט זיך ניט אײַנגעבן צו פֿאַרכאַפֿן געווער. ער האָט אַ געשריי געטאָן:

— חבֿרים, פֿאָרויס!

די מענטשן האָבן זיך אַ לאָז געטאָן נאָך אים אויפֿן אָפּיצירן־הויז. אַ סך זענען אַוועק אין דער אַנדערער זײַט — צו די צענטראַלע טויערן.

די פּאָסטגס האָט מען אַראָפּגענומען. די מענטשן זענען געלאָפֿן גלײַך איבער די פֿאַר־מינירטע פֿעלדער אין דער ריכטונג צום וואַלד. אַ סך זענען געוואָרן אויפֿגעריסן אויף די מינעס. פֿון די זעקס הונדערט אַנטלאָפֿענע האָבן אָבער פֿיר הונדערט זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד.

דער סטאַליער חיים פּאָוואָזניק, אַ כעלמער תושב, אַ סאַלדאַט פֿון דער פּוילישער אַרמיי, וואָס איז אַרײַנגעפֿאַלן אין געפֿאַנגענשאַפֿט צו די דײַטשן נאָך אין 1939, דערציילט וועגן יענעם טאָג:

„אין לאַגער האָט זיך צונויפֿגעקליבן אַ גרויסע גרופּע. אין צענטער איז געשטאַנען אונדזער פֿרעכטיקער סאָשקע (פֿרײַער רופֿט ער פּעטשאַרסקין „דער פֿרעכטיקער ראָסטאָווער בחור"). סאָשקע האָט אַ געשריי געטאָן:

— פֿאַר סטאַלינען, הורא!

פֿונאַנדערטיילנדיק זיך אין קליינע גרופּעס, זענען מיר זיך צעלאָפֿן אין פֿאַרשיידענע זײַטן איבערן גאַנצן וואַלד. די דײַטשן האָבן אײַנגעאָרדנט אַן אָבלאָווע. אַראָפּלאָזענען האָבן אונדז באַשאָסן מיט קוילן־וואַרפֿערס. עס זענען געווען אַ סך געהרגעטע. געבליבן לעבן זענען ניט מער ווי פֿופֿציק מענטשן. מיר איז געלונגען צו דערשלאָגן זיך קיין כעלם. דאָרט האָב איך זיך באַהאַלטן ביזן אָנקום פֿון דער רויטער אַרמיי. אין יענעם טאָג האָב איך, דער געפֿאַנגענער פֿון סאָביבאָר, צוריקבאַקומען דאָס לעבן".

די האָלענדערין זעלמאַ ווײַנבערג דערציילט:

„בעתן אויפֿשטאַנד אין לאָגער, איז מיר געלונגען צו אַנטלויפֿן. צוזאַמען מיט מיר זענען אַנטלאָפֿן נאָך צוויי מיידלעך: קעטי האָקעס פֿון דער שטאָט האָך און אורזשליא שטערן פֿון דײַטשלאַנד. קעטי איז שפּעטער אַריין אין אַ פּאַרטיזאַנישן אָטריאַד און דאָרט געשטאָרבן פֿון טיפֿוס. אורזשליא האָט אויך געקעמפֿט אין אַ פּאַרטיזאַנישן אָטריאַד. איצט געפֿינט זי זיך אין וולאָדאָוע. צוזאַמען מיט אורזשליאַן בין איך געווען אין וועסטערבורג און אין טורמע אין פּיכטע, צוזאַמען דורכגעמאַכט סאָביבאָר, צוזאַמען מיט איר אַנטלאָפֿן און זיך גערעטעוועט".

דער גורל פֿון פּעטשאַרסקיס פֿרײַנדין, פֿון דער האַלענדערין ליוקאַ, איז געבליבן ניט באַווּסט, אויך איר אמתער נאָמען איז אומבאַקאַנט.

דעם 22סטן אָקטאָבער האָט אַלעקסאַנדער פּעטשאַרסקי, נאָך לאַנגע וואַנדערונגען איבער די וועגן און אומוועגן פֿון פּוילן, אָנגעטראָפֿן אויף אַ פּאַרטיזאַנישן אָטריאַד. מע האָט אים דאָרט אַרײַנגענומען צוזאַמען מיט עטלעכע פֿון זײַנע חבֿרים. אין איצטיקן מאָמענט געפֿינט ער זיך אינעם ראָנג פֿון קאָפּיטאַן אין די רייען פֿון דער רויטער אַרמיי.

*

...אויפֿן צענדלינג העקטאָר פּוילישע ערד, ווו עס האָט זיך געפֿונען דער סאָביבאָרער פֿאַרניכטונגס־לאָגער, קלינגט דער ווינט אין דעם פֿאַרזשאָווערטן שטעכלדראָט. די פֿעלדער מיט קאָרטאָפֿל און קרויט, וואָס די דײַטשן האָבן דאָ פֿאַרזייט, כדי צו באַהאַלטן די שפּורן פֿון זייערע גרויליקע פֿאַרברעכערישע מעשׂים, האָט מען נאָך א מאָל פֿונאַנדערגעגראָבן. אונטער זיי האָט מען געפֿונען רעשטלעך פֿון מענטשלעכע ביינער, נעבעכדיקע שפּליטערס פֿונעם לאָגער־לעבן, אייניקע שיך פֿון פֿאַרשיידענע גרייסן און פֿאַסאָנען, אַ מאָסע פֿלעש־לעך מיט עטיקעטן פֿון וואַרשע, פּראָג, בערלין, קינדערשע זויגפֿלעשלעך און ציינפּראָטעזן, ייִדישע סידורים און פּוילישע ראָמאַנען, קאָרטלעך מיט בילדער פֿון אייראָפּעיִשע שטעט, דאָקומענטן, פֿאָטאָגראַפֿיעס, אַ צעריסענעם טלית צוזאַמען מיט אַן אָפּגעבליאָקעוועטער טריקאָטאָזש־שמאָטע, קאָנסערוון־פּושקעס און ברילן־פֿוטליאַרן, א קינדערשע ליאָלקע מיט אויסגעדרייטע הענטלעך. דאָס אַלץ — דאָס זענען די שטומע עדות פֿון די רציחות איבער הונדערטער טויזנטער מענטשן, וואָס מע האָט אין דעם טויטלאָגער צונויפֿגעבראַכט פֿון אַלע עקן אייראָפּע.

פֿאַנאַר

(דערציילונג פֿון אינזשענער י. פֿאַרבער)

— לויט מײַן פּראָפֿעסיע בין איך אַן אינזשענער־עלעקטריקער. ביז דער מלחמה האָב איך געווויינט אין מאָסקווע און געאַרבעט אינעם וויסנשאַפֿטלעך־פֿאָרשערישן אינסטיטוט פֿאַר קאָמוניקאַציע און פֿאַרענדיקט די אַספּיראַנטור פֿון ספּעציאַליטעט.

באַלד פֿון די ערשטע מלחמה־טעג בין איך געווען אין די רייען פֿון דער רויטער אַרמיי.

האַרבסט 1941 בין איך אַרײַנגעפֿאַלן אין אַרומרינגלונג און נאָכן אַרומבלאָנקען איבער די וועלדער און פּרוווון זיך אַרויסצורײַסן בין איך געכאַפּט געוואָרן דורך די דײַטשן.

איינער פֿון די דײַטשן האָט מיך אָנגעקוקט און געזאָגט: „דער אָ וועט זיך שוין ניט דאַרפֿן מאַטערן אין געפֿאָנגנשאַפֿט — ער איז אָ יִד און דעם הינטיקן זונפֿאַרגאַנג וועט ער שוין ניט זען". איך האָב אַליץ פֿאַרשטאַנען, וויל איך קען די דײַטשישע שפּראַך, אָבער איך האָב עס ניט אַרויסגעוויזן.

אונדז, אָ גרויסע גרופּע געפֿאַנגענע, האָט מען אַוועקגעפֿירט אויף אָ בערגל, וואָס איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט. מיר זענען געלעגן אויף אָ פּלאַץ אונטערן אָפֿענעם הימל; אַרום זענען געשטאַנען קוילן־וואַרפֿערס. אין דרײַ טעג אַרום האָט מען אונדז פֿאַרשפּאַרט אין פֿראַכטוואַגאָנען און אַוועקגעפֿירט. מע האָט אונדז ניט געגעבן ניט צו עסן, ניט צו טרינקען און ניט געעפֿנט די טירן... אויפֿן זעקסטן טאָג האָט מען אונדז געבראַכט קיין ווילנע. אין די וואַגאָנען זענען געבליבן אָ סך טויטע. אָבט טויזנט געפֿאָנגענע האָט מען פֿאַרשפּאַרט אין לאָגער אין נאָוואָ־וויליקע לעבן ווילנע. די מענטשן האָבן געווויינט אין אין די אַמאָליקע פֿערדשטאַלן אָן פֿענצטער און טירן, אין די וועטער זענען געווען ריזיקע שפּאַרעס. עס איז געווען ווינטער.

די שפּיזראַציע איז געווען אָזא: אָ קילאָ ברויט אויף 7 פּערזאָן, אָבער אָפֿט האָט מען קיין ברויט ניט געגעבן. די דײַטשן האָבן געבראַכט אָ געפֿרירענע מאַסע פֿון קאַרטאָפֿל מיט שמורץ, אײַז, שאָלן און שטרוי. מע האָט דאָס אַרײַנגעוואָרפֿן אין קעסל און צעקאָכט אויף קראָכמאָל. יעדער געפֿאָנגענער האָט באָקומען אָ האָלבן ליטער יושקע.

יעדן אינדערפֿרי האָט מען פֿון אָלע באַראַקן אַרויסגעפֿירט די טויטע. מע האָט זיי געשלעפּט צום גרוב און באַשאָטן זיי לייכט מיט כלאָרקאַלך, אָבער ניט באַגראָבן, וויל דעם אָנדערן טאָג האָט מען אין זעלבן גרוב אַרײַנגעוואָרפֿן אָ נײַע פּאַרטיע טויטע קערפּערס. געווען טעג, וועו די צאָל טויטע איז דערגאַנגען צו מער ווי הונדערט און פֿופֿציק. ניט זעלטן האָט מען צוזאַמען מיט די טויטע אַרײַנגעוואָרפֿן אין גרוב נאָך־לעבעדיקע מענטשן.

די דײַטשן האָבן אונדז געוואָרנט דאָס אָפּפֿאַל פֿון דער מענטשהייט, „אונטערמענטשן". איין מאָל, צוליב אָ נישטיקער שולד, האָבן די דײַטשן באַפֿוילן צוויי געפֿאַנגענע, זיי זאָלן זיך לייגן מיט די בייכער אויף אָ קאַלוזשע, וואָס האָט זיך שוין געהאַט באַדעקט מיט אײַז.

צוגעגרייט צום דרוק — ר. קאָזינאָטאָר.

מע האָט זיי איבערגעלאָזן אויף איבער נאַכט, און אַזוי ווי זיי זענען געלעגן נאַקעטע, זענען זיי פֿאַרפֿרוירן געוואָרן.

בײַ מיר אין זכרון זענען פֿאַרבליבן צוויי דאַטעס — די נאַכט פֿונעם 5טן אויפֿן 6סטן דעצעמבער 1941 און די נאַכט פֿון 6סטן אויפֿן 7טן. איך האָב געהאַט אַ חבֿר, אַ יונגער בחור פֿון 20 יאָר, אַן אוקראַיִנער — פֿאַוועל קירפֿאַליאַנסקי. בײַ אונדז אין באַראַק איז קאַלט געווען, און פֿדי זיך צו דערוואַרעמען, האָבן מיר זיך געלייגט אויף איין שינעל, מיטן צווייטן האָבן מיר זיך צוגעדעקט, און מיר זענען געשלאָפֿן אַרומגענומענערהייט. מיר זענען געווען באַשאָטן מיט פֿאַראַזיטן. דער פֿלעקטיפֿוס האָט געבושעוועט. אין יענער נאַכט בין איך געלעגן מיט פֿאַוולען אַרומגענומען. פּלוצעם האָב איך זיך אויפֿגעוועקט און דערפֿילט, אַז ער וויל אַנטלויפֿן. איך האָב אים צוגעלייגט די האַנט צום שטערן און תיכף אַלץ פֿאַרשטאַנען. פֿאַוועל האָט געגליט פֿון היץ און אין זײַן באַווּסטלאָזיקייט האָט ער מיך ניט דערקענט. איבערלאָזן אים אָן אַ שינעל איז אוממעגלעך געווען. איך האָב אים אַרומגעכאַפּט און געהאַלטן פֿעסט אין מײַנע אַרעמס ביז אין דער פֿרי... אין דער פֿרי איז ער געשטאָרבן. מע האָט אים אַוועקגעשלעפּט צום גרוב... דאָך, בין איך ניט קראַנק געוואָרן אויף טיפֿוס.

אין דער נאַכט פֿונעם 6סטן אויפֿן 7טן דעצעמבער זענען פֿון ביידע זײַטן לעבן מיר געלעגן אוקראַיִנישע בחורים. מיר האָבן זיך אַרומגענומען. מיר איז געווען זייער וואַרעם און איך בין שטאַרק געשלאָפֿן. פֿאַר טאָג האָט זיך דערהערט דער פֿײַף. איך האָב אַ שטופּ געטאָן מײַן שכן אַנדריי. ער האָט זיך ניט אָנגערופֿן, ער איז געווען טויט. איך האָב אָנגעהויבן וועקן דעם אַנדערן שכן — מיכײַליטשענקאָ. ער איז אויך געווען טויט. וויזט זיך אַרויס, אַז יענע נאַכט בין איך געשלאָפֿן מיט טויטע.

אָבער דער געדאַנק וועגן דעם, אַז כ׳וועל בלײַבן לעבן און נאָך זײַן אין מאָסקווע האָט מיך קיין מאָל ניט פֿאַרלאָזן.

איך האָב זיך געצווונגען צו וואַשן זיך און אָפּילו צו גאָלן זיך. אין באַראַק איז געווען אַ פֿריזירער. ער האָט זעלטן געגאָלט די געפֿאַנגענע און פֿאַר זײַן לוין פֿלעגט ער נעמען איין קאַרטאָפֿל. אין יענעם טאָג, דעם 7טן דעצעמבער, איז מיר באַשערט געווען אַ גרויס גליק: אין דער יושקע האָב איך געפֿונען אַ גאַנצן קאַרטאָפֿל. איך האָב באַשלאָסן זיך אָפּצו־גאָלן. וועג איך האָב דערלאַנגט דעם פֿריזירער די קאַרטאָפֿל, וואָס כ׳האָב אַרויסגענומען פֿון דער זופּ, האָט ער אַ קוק געטאָן אויף מיר און געזאָגט: „ניט נייטיק"... איך האָב אים געפֿרעגט: „פֿאַר וואָס?" ער האָט געענטפֿערט: „דו וועסט סײַ ווי שטאַרבן הײַנטיקע וואָך, עס אַליין".

די וואָך איז אַדורך, און איך בין ווידער געקומען גאָלן זיך. דער פֿריזירער איז געווען דערשטוינט, וועג ער האָט מיך דערזען: „וואָס, דו לעבסט נאָך? נו גוט, כ׳וועל דיך נאָך אַ מאָל אָפּראַזירן אומזיסט, אַלץ איינס וועסטו אין גיכן שטאַרבן". פֿון דעסטוועגן, וועג איך בין געקומען צום דריטן מאָל, האָט דער פֿריזירער געזאָגט: „איך וועל דיך ראַזירן אומזיסט פּל־זמן דו וועסט ניט שטאַרבן".

פֿאַר נײַיאָר האָב איך שוין ניט געקאָנט גיין — כ׳בין געשוואָלן געוואָרן פֿון הונגער. פֿון אָנהייב זענען די פֿינגער אויף די פֿיס שוואַרץ געוואָרן, דערנאָך האָט דאָס פֿלייש אָנגעהויבן אַראָפּפֿאַלן און מ׳האָט אַרויסגעזען די ביינער פֿון די פֿינגער.

דער איבערזעצער, וואָס איז באַשטימט געוואָרן פֿון די געפֿאַנגענע, דער לענינגראָדער סטודענט איגאָר דעמעניאָוו, — שפּעטער האָט ער צוזאַמען מיט נאָך חבֿרים דערהרגעט

דײַטשישע וואַכלײַט און איז אַנטלאָפֿן, — האָט מיר געהאָלפֿן אויפֿגענומען ווערן אין לאָזאָ־רעט בײַם לאָגער. דער איבערזעצער מיט נאָך עטלעכע דאָקטוירים־קריגס־געפֿאַנגענע האָבן אַרגאַניזירט אַ לאָזאָרעט אין אַ חרובֿדיק הײַזל צווישן הילצערנע בארַאקן. די דאָקטוי־רים האָבן זיך באַצויגן צו מיר גוט.

דער פֿאַרטרעטער פֿונעם הויפּטדאָקטער איז געווען ד״ר יעווגעני מיכײַלאָוויטש גוטנער פֿון סטאַלינגראַד. ער האָט זיך באַצויגן צו מיר מיט בריידערלעכן מיטגעפֿיל און מיט זאָרג. אין מײַ האָב איך שוין געקאָנט גיין און אין יוני בין איך שוין אַרויפֿגעגאַנגען אויפֿן צווייטן שטאָק. דער לאָזאָרעט איז געווען דאָס אייגנציקע אָרט, ווו די דײַטשן האָבן ניט אַרײַנגע־שמעקט, ווײַל זיי האָבן מורא געהאַט פֿאַר טיפֿוס און טובערקולאָז. מע האָט מיך ניט אַרויס־געטריבן פֿון לאָזאָרעט, נאָר געמאַכט פֿאַרן רוימער. די שטאַרביקייט איז געווען אַ ריזיקע.

אין יענעם לאָזאָרעט בין איך געווען ביז סוף 1943. די צאָל קריגס־געפֿאַנגענע איז אַלץ קלענער געוואָרן. פֿון די געבראַכטע אַכט טויזנט איז געבליבן לעבן אַ קליין הײַפֿל.

די דײַטשן האָבן אויסגענוצט די געפֿאַנגענע צו אַרבעטן מחוץ דעם לאָגער. די אײַנ־ווינערס האָבן געהאָלפֿן די געפֿינגיקטע מיט פּראָדוקטן.

דער מיליטעריישער דאָקטער סערגיי פֿיאָדאָראָוויטש מאַרטישעוו איז געגאַנגען אויף אַ גרויסער געפֿאַר, כּדי צו ראַטעווען וואָס מער מענטשן. אונטער פֿאַרשיידענע תּירוצים האָט ער פֿאַרהאַלטן די קראַנקע אין לאָזאָרעט און אַרויסגעוויזן זיי אַ סך הילף.

וועג מיר האָבן זיך דערוווּסט וועגן סטאַלינגראַד, האָט דאָס אַרויסגערופֿן אַ גרויסע איבערקערעניש אין די שטימונגען פֿון די קריגס־געפֿאַנגענע און פֿון דער ציווילער באַפֿעל־קערונג. אָלע האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז די דײַטשן האָבן פֿאַרשפּילט די מלחמה.

אָפּגעשניטן פֿון דער גאַנצער וועלט, האָט אויך אונדזער קליינער קאָלעקטיוו זיך אײַנ־געשלאָסן אין קאַמף קעגן די דײַטשישע פֿאַרכאָפּערס.

מיר האָבן געשריבן פֿליבלעטלעך פֿאַר די דײַטשן, עטלעכע אויף דער דײַטשישער שפּראַך האָב איך אַנגעשריבן. אין איין בלעטל האָב איך געשריבן: „דער הער גאָט האָט געשענקט די דײַטשן דרײַ מעלות: שׂכל, אָרנטלעכקייט און נאַציאָנאַל־סאָציאָליזם, אָבער קיינער קאָן ניט באַהערשן מער ווי צוויי מעלות. אויב אַ דײַטש איז קלוג און אַ נאַציאָנאַל־סאָציאָליסט, איז ער ניט קיין אָרנטלעכער, אויב ווידער ער איז אַ קלוגער און אַן אָרנטלע־כער, איז ער ניט קיין נאַציאָנאַל־סאָציאָליסט״.

אין אַן אַנדער בלעטל זענען געווען בלויז צוויי ווערטער: „היטלער קאַפּוט״.

מיר האָבן אָנגעשריבן בײַ אַ צוואַנציק בלעטלעך און זיי האָבן געהאָט דערפֿאָלג. אונדזער דרייסטקייט איז געוואָקסן. אָפֿט, אָרום 12 אַ זייגער, ווי נאָר מע האָט פֿאַרלאָשן דאָס ליכט, האָבן מיר אָנגעהויבן זינגען דעם אינטערנאַציאָנאַל. די דײַטשן זענען ווילד געוואָרן, זיי האָבן אָנגעוועדט פֿאַרשיידענע רעפֿרעסיעס, אָבער צו אָנטדעקן די „שולדיקע״ האָט זיך זיי ניט אײַנגעגעבן.

מײַן געזונט־צושטאַנד איז אַ ביסל בעסער געוואָרן, הגם סערגיי פֿיאָדאָראָוויטש האָט דאָס געהאַלטן פֿאַר אַ נס. איך מיין, אַז דאָס וויכטיקסטע אין דעם איז געווען מײַן אינערלעכע איבערצײַגונג, אַז איך מוז דערלעבן דעם נצחון. איך האָב מאָביליזירט אָלע מײַנע פֿיזישע און מאָראַלישע כּוחות. איך האָב אַליין זיך געהאַלטן אין אַ שטרענגער דיסציפּלין. די ברויט־ראַציע פֿון 150 גראַם האָב איך אײַנגעטיילט אויף 20 ברעקלעך, און דערנאָך האָב איך זיך אויסגעלערנט צו טיילן עס אויף 40. דאָס זענען געווען דײַטשישע ברייטלעך פֿון אַן אָוואָלער

פֿאַרעם. דאָס ברויט איז אויסגעבאַקן געוואָרן פֿון אַ ספּעציעלן מעל, געמישט מיט הילצערן זעגעכץ. איין ברייטל האָט מען צעטיילט פֿאַר זיבן פערזאָן, פֿון מײַן פֿאַרציע האָב איך געמאַכט 40 ברעקלעך, דינע, ווי פּאַפּיראָס־פּאַפּיר. דאָס ברויט האָט מען געבראַכט צו אונדז 5 אַ זייגער אין אָוונט און איך האָב צעצויגן מײַן פֿאַרציע אויף 5 שעה. איך האָב געזומען אַ שטיקל ברויט, אַרויפֿגעזעצט עס אויף אַ הילצערן שטעקעלע, צוגעטראָגן צום אויוון, צוגעבראַטן און אַזוי דאָס אויפֿגעגעסן.

בײַם לאָזאַרעט איז געווען אַ קליין געטל. דאָרט האָט מען ניט געקאָנט געפֿינען קיין איין גרעזל, קיין איין בלעטל. אָפֿילו די קאָרע פֿון די בײַמער האָט מען אויפֿגעגעסן.

זעלטן־ווען האָט מען אונדז געפֿירט אין באָד אַרײַן. אין באָד האָט מען אויסגעזוכט און געכאַפּט די יידן. איין מאָל איז אַ דײַטש צוגעשטאַנען צו אַ געפֿאַנגענעם און געזאָגט „דו ביסט אַ יוד". ער האָט פֿאַרשריבן זײַן נומער, כּדי צו מעלדן דער מאַכט. דער קריגס־געפֿאַנענער וואָניִ ניזשני האָט באַשלאָסן ראַטעווען זײַן חבֿר. ער האָט געכאַפּט אַ מאַמענט, און אין אַ ברוכטייל פֿון אַ סעקונדע האָט ער באַווײַזן איבערצוטוישן דאָס צעטל מיטן נומער.

אין באָד האָט מען זיך געוואָשן שפּעט בײַ נאַכט, און צו מאָרגנס אין דער פֿרי איז דער צוטראָגער געווען אין אַ פֿאַרלעגנהייט. דער אָרויסגערופֿענער בחור איז געווען אַ רוס, און צו אים האָט מען בשום אופֿן זיך ניט געקאָנט טשעפּען.

סוף 1943 האָבן זיך אָנגעהויבן נײַע קאָנטראָלן און אַ געיעג אויף יידן. מע האָט אַלעמען אויסגעשטעלט און געצוווּנגען זיך אויסטאָן. אונדזערע דאָקטוירים האָבן געדאַרפֿט זײַן די עקספּערטן.

סערגיי פֿיאָדאָראָוויטש האָט קאַטעגאָריש געזאָגט: „צעשנײַדט מיך, טוט וואָס איר ווילט, איך וועל קיין עקספּערטיזע ניט מאַכן". מע האָט אים געזומען דראָען מיט רעפּרעס־יעס. אויף אים קוקנדיק, האָבן אויך די אָנדערע דאָקטוירים זיך אָפּגעזאָגט.

אין לאָגער בין איך אָנגעגאַנגען פֿאַר אַן אוקראַיִנער — יורי דימיטריעוויטש פֿירסאָוו. פֿון דעסטוועגן האָבן די דײַטשן דערקענט, אַז כ'בין אַ יוד. די דײַטשן האָבן אָנטדעקט 6 יידן, צווישן זיי איז געווען דער רוסישער בחור קאָסטיאַ פּאָטאַנין פֿון קאַזאַן, וואָס האָט אין זײַן לעבן אָפֿילו קיין יידישע באַקאַנטע ניט געהאַט. די דײַטשן האָבן פֿעסטגעשטעלט, אַז ער האָט אַ גרויסע נאָז.

דעם 29סטן יאָנואַר 1944 איז אין לאָגער פֿון די קריגס־געפֿאַנענע געקומען צו פֿאַרן אַ פֿאַרמאַכטער אויטאָ. מע האָט אים געפֿרעגט „די שוואַרצע וואָראָנע". דער קאָמענדאַנט האָט אַרויסגעפֿירט די אַרעסטירטע יידן (צווישן זיי איז אויך געווען קאָסטיאַ פּאָטאַנין). מע האָט אונדז אַוועקגעפֿירט. פֿלוצעם איז דער אויטאָ געבליבן שטיין. שפּעטער האָבן מיר זיך דער־ווּוסט, אַז דאָס איז געווען בײַ דער לוקישקער טורמע. פֿון דאָרט האָט מען אַרויסגעפֿירט צוויי יידן, וואָס זענען אָנטלאָפֿן פֿון געטאָ און האָבן זיך באַהאַלטן. מע האָט זיי געפֿונען און אָפּגעפֿירט אין טורמע אַרײַן. אין עטלעכע מינוט אַרום, ווי נאָר דער אויטאָ האָט געירט, האָבן די צוויי אָנגעהויבן צו ווײַנען. אַ יונגער בחור דוד קאָנטאָראָוויטש האָט אויף אונדזער פֿראָגע, פֿאַר וואָס זיי ווײַנען, געענטפֿערט, אַז דער אויטאָ פֿאָרט אין דער ריכטונג פֿון פּאָנאַר, און פֿון דאָרט איז ניטאָ קיין וועג צוריק.

מע האָט אונדז געבראַכט אין פּאָנאַר. דער פּלאַץ איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכל־דראָט. בײַ די טויערן איז געהאָנגען אַן אויפֿשריפֿט: „דערנענטערן זיך — שטרענג פֿאַר־באָטן, לעבנס־געפֿערלעך, מינעס". דער אויטאָ איז פֿאַרבײַגעפֿאָרן. בערך 300 מענטער

ווייטער איז געווען אַ צווייטער דראָטפאַרצוים, הינטער וועלכן עס זענען געשטאַנען די וואַכלייט. פֿון די טויערן איז אַרויסגעקומען אַ צווייטע גרופּע וואַכלייט. סיי די, וואָס זענען געווען אין דרויסן, סיי די, וואָס זענען געקומען צו פֿאַרן מיט אונדז, האָט מען הינטערן צווייטן דראָט ניט אַריינגעלאָזן. דער רעזשים איז געווען אַ שטרענגער: קיינער האָט ניט געקאָנט אַריינדרינגען אין פֿאַנאַר.

די וואַכלייט זענען געווען הויך־געוויקסיקע, בריייטפֿלייציקע און אַנגעפֿרעסענע. דער אויטאָ מיט דער בייער וואָך איז אַריינגעפֿאָרן אין לאָגער. דאָרט זענען געווען צוויי וועגט פֿון שטעכלדראָט. ווי מיר האָבן שפּעטער זיך דערוווּסט, זענען אין דורכגאַנג געווען פֿאַרלייגט מינעס.

אינעם דראָטצוים איז געווען נאָך איינער אַ ניט גרויסער און שמאָלער אַדורכגאַנג. דורך דעם אַדורכגאַנג האָט מען אונדז אַוועקגעפֿירט צום ראַנד פֿון אַ ריזיקן גרוב. דאָס איז געווען אַ קעסלגרוב אויף צו האַלטן נאַפֿט. זיין דיאַמעטער איז געווען 24 מעטער. אין דער טיף האָט דער גרוב געהאַט 4 מעטער. די וועגט זענען געווען פֿאַרצעמענטירט. צוויי דריטל פֿונעם גרוב זענען געווען געדעקט מיט קלעצער און איין דריטל איז געווען אויפֿ־געדעקט. אויפֿן דעק פֿונעם גרוב האָב איך דערזען אַ פֿרוי און כ׳האָב פֿאַרשטאַנען, אַז דאָרט וווינען מענטשן. אין דער הייך זענען געלעגן צוויי לייטערס. איין לייטער האָט זיך געערכנט פֿאַר אַ „ריינעם״ און מיט אים האָבן זיך באַנוצט אויסשליסלעך די דייטשן. אונדז האָט מען אַראָפּגעלאָזן דורך דעם „אומריינעם״ לייטער. די וואָך איז געבליבן אויבן. פֿון ערגעץ וווּ האָט מען גערופֿן אַן אַנפֿירנדיקן אַרבעטער, ער איז געווען אַ ייִד, געהייסן האָט ער אַבֿרהם האַמבורג — פֿון ווילנע. די דייטשן האָבן אים גערופֿן פֿראַנץ. מע האָט גערופֿן נאָך אַן אַרבעטער מיטן נאַמען מאַטל, די דייטשן האָבן אים גערופֿן מאַקס. ער איז געווען געשמידט אין קייטן. מע האָט אים באַפֿוילן אויך אונדז צו שמידן.

דאָס זענען געווען קייטן פֿון ריינגען ניט קיין סך דינערע פֿון אַ פֿינגער. מע האָט זיי פֿאַרלייגט אויפֿן פֿוס, נידעריקער פֿון דער קני, מער־וועניקער דאָרט וווּ עס ענדיקן זיך די שטיוול. די קייט איז אַראָפּגעהאַנגען ביז דער ערד, און פּדי זי זאָל ניט שטערן אין גיין, האָט מען דערלויבט אַ העלפֿט פֿון דער קייט צוצובינדן צום פּאַסיק.

ווען אַלע געקומענע זענען שוין געווען געשמידט אין קייטן, האָט זיך באַוויזן דער קאָמענדאַנט — אַ שטורמפֿירער.

דאָס איז געווען אַ ראַפֿינירטער סאַדיסט, אין עלטער פֿון בערך 30 יאָר. ער איז געווען עלעגאַנט געקליידט און האָט געטראָגן וויסע זאַמשענע הענטשקעס ביז די עלנבויגנס. די שטיוול זײַנע האָבן גענאַנצט, ווי אַ שפּיגל. ער איז געווען זייער שטאַרק אָנגעפּאַרפֿומירט. ער האָט זיך געהאַלטן זייער גאַווהאַפֿטיק ניט בלויז לגבי אונדז, נאָר אויך די דייטשישע וואָכ־מענער האָט ער געהאַלטן אין אַן אומגעווייניגלעכן פּחד.

מע האָט אונדז אויסגעשטעלט אין אַ ריי און ער האָט יעדן פֿון אונדז געפֿרעגט — פֿון וואַנען ער איז. איך און קאָסטיאַ פּאַטאַנין האָבן געזאָגט, אַז מיר פֿאַרשטייען ניט (די גאַנצע צייט האָב איך אויסבאַהאַלטן, אַז איך קען דייטש), דער אַנפֿירנדיקער אַרבעטער פֿראַנץ האָט איבערגעזעצט. דער שטורמפֿירער האָט געערעדט אויף יידיש און אויף פּויליש, ער האָט אויך ווי עס איז געקאָנט זיך פֿאַרשטענדיקן אויף רוסיש.

ווען די ריי איז געקומען אויף מיר, האָט ער געפֿרעגט: „פֿון וואַנען ביסטו?״ — איך האָב געענטפֿערט, אַז פֿון מאָסקווע.

דער שטורמפֿירער האָט מיט חוזק אַ זאָג געטאָן: „מאָסקווע איז אַ שטאָט — לוקסוס" און געקוקט מיר גלײַך אין די אויגן אַרײַן. איך האָב אים אָפּגענטפֿערט: „וואָס, מאָסקווע געפֿעלט דיר ניט?" דער איבערזעצער פֿראַגט האָט זיך אָנגעהויבן טרייסלען, ער האָט איבערגעזעצט מײַנע ווערטער אויף אַ שטאַרק ווייכערן אופֿן. דער שטורמפֿירער האָט זיך פֿאַרמאָסטן, אָבער מיך ניט אָנגעריט.

ער האָט געזאָגט, אַז מיר וועלן אַרבעטן בײַ אַ וויכטיקער אַרבעט פֿון אַ מלוכישן באַטײַט. „איר זאָלט ניט פֿרווון אַראָפּנעמען די קייטן, ווײַל מיר וועלן קאָנטראָלירן עטלעכע מאָל אין טאָג. בײַם מינדסטן פֿרווו צו אָנטלויפֿן, וועט איר ווערן דערשאָסן. איר זאָלט אָפֿילו ניט טראַכטן וועגן אָנטלויפֿן, ווײַל פֿון פֿאָנאַר איז קיינער ניט אַרויס און קיינער וועט קיין מאָל ניט אַרויס". דערנאָך האָט מען גענומען אויסרעכענען: פֿאַרן קלענסטן פֿרווו צו אָנטלויפֿן — דערשיסן. אין אַלעמען דאַרפֿן מיר אויספֿירן די באַפֿעלן פֿון די קאָמענדאָנטן, פֿאַר דעם מינדסטן עובֿר זײַן — דערשיסן. מיר דאַרפֿן אָפֿהיטן אַלע כּללים פֿון דער אינער־לעכער אָרדענונג, אויב ניט — דערשיסן. מע דאַרף אַרבעטן פֿלײַסיק, ווער עס וועט באַשול־דיקט ווערן אין פֿוילקייט — דערשיסן. ער האָט געריכט זייער לאַנג און פֿאַר מיר איז קלאָר געווארן: שטאַרבן דאָ איז גאָרניט שווער. נאָך דער אַ באַפֿעלערישער רעדע איז ער אַוועק.

מיר זענען געשטאַנען אויפֿן דעק פֿונעם גרוב. איין פֿרוי איז דאָרט געווען, און פֿון דער טיף איז אַרויסגעקומען נאָך אַ פֿרוי. מיר האָבן פֿאַרפֿירט מיט זיי אַ שמועס.

די ערשטע פֿראַגע אונדזערע איז געווען: „עסן וועט מען אונדז געבן?" דערויף האָבן זיי געענטפֿערט: „וועגן דעם דאַרפֿט איר זיך ניט זאָרגן, עסן וועט מען אייך געבן, אָבער לעבעדיקע וועט איר פֿון דאָנען ניט אַרויס".

מיר זענען אַריינגעגאַנגען הינטער אַ פֿאָרהאַנג. דאָרט איז געווען אַ הילצערנע שטאָל, וואָס מ'האָט געפֿונען בונקער און אַ קליינע קיך. די פֿרויען האָבן געזאָגט, אַז דאָ געפֿינען זיך יידן פֿון ווילנע און פֿון די שכנותדיקע דערפֿער. זיי האָבן זיך באַהאַלטן אויסער דער געטאָ, אָבער מע האָט זיי געכאַפּט, אײַנגעזעצט אין טורמע און דערנאָך געבראַכט אַהער. קאָנטראָ־ראָוויטש, וועמען איך האָב שוין דערמאָנט (ער איז געווען אַ ווילנער), האָט זיך צוגעפֿוי־גערעדט מיט די פֿרויען. זיי זענען געווארן אויפֿריכטיקער און האָבן דערציילט, אַז דאָ איז פֿאַנאַר, ווו מע דערשיסט ניט בלויז די ווילנער יידן, נאָר אויך יידן פֿון טשעכאָסלאָוואַקיי און פֿראַנקרײַך. אונדזער אַרבעט וועט זײַן צו פֿאַרברענען די טויטע. דאָס וועלן געהאַלטן שטרענג בסוד. די דײַטשן מיינען, אַז די פֿרויען ווייסן ניט גאָרניט, און מיר דאַרפֿן טאָקע ניט אַרויסרעדן זיך. פֿאַר די דײַטשן דאַרף מען זאָגן, אַז מיר פֿאַרנעמען זיך מיט פֿאַרגרייטן האַלץ. מיר האָבן נאָך ניט באַווײַזן אַלץ צו דערוויסן זיך, האָט זיך דערהערט אַ פֿײַף און מיר האָבן געדאַרפֿט אַרויפֿגיין איבערן לייטער. מע האָט אונדז אויסגעשטעלט פֿאָרווײַז און אַוועקגעפֿירט.

דאָס ערשטע, וואָס האָט אונדז דערשטוינט — איז געווען דער ריח.

דער אויפֿזעער פֿון עסדע האָט באַפֿוילן:

— נעמט די לאָפּעטעס, ווארפֿט אַף דאָס זאָמד, און אויב איר וועט דערזען אַ ביין, ווארפֿט אַרויס אין דער הייך.

איך האָב געמומען אַ לאָפּעטע, אײַנגעגראָבן אין זאָמד, און זי האָט גלײַך זיך אָנגע־שטויסן אויף עפּעס האַרטס. איך האָב אָפּגעגראָבן דאָס זאָמד און דערזען אַ טויטן קערפּער. דער אויפֿזעער האָט געזאָגט: „גאָרניט, ס'איז אין אַרדענונג".

דאָס איז געווען אַ קאָלאָסאַלער גרוב, וואָס מע האָט געטומען אָנפֿילן נאָך אין יאָר 1941. די טויטע האָט מען ניט פֿאַרשאָטן און אָפֿילו ניט באַגאָסן מיט כלאָרקאַלק. דאָס איז געווען אַ קאָנווייער, וואָס האָט געאַרבעט אָן איבערריס. די טויטע זענען געפֿאַלן אָן אַן אָרדענונג, אין פֿאַרשיידענע פֿאָזעס און סיטואַציעס. די מענטשן, וואָס מ׳האָט דערהרגעט אין 1941, זענען געווען אין די אייבערשטע מלבושים. אין 1942 און 1943 איז אָרגאַניזירט געוואָרן די אָזוי־גערופֿענע ווינטערהילף — אַ „פֿריוויליקע" קאַמפּאַניע צו שענקען וואַרעמע זאַכן פֿאַר דער דײַטשישער אַרמיי. די געבראַכטע צום דערשיסן זענען געווען באַצווונגען זיך אויסצוטאָן ביז די וועש, און די מלבושים זענען געגאַנגען פֿאַרן פֿאַנד פֿון די „פֿריוויליקע" לטובֿת דער דײַטשישער אַרמיי.

די טעכניק פֿון פֿאַרברענען איז געווען אָזאַ: אויפֿן ברעג גרוב האָט מען פֿון סאָסנע־קלעצער אויפֿגעשטעלט אַ פֿייער־צענטער פֿון 7 × 7 מעטער, אַ בריקל פֿון איין ריי קלעצער — אין דער בריט, און אין מיטן אַ קוימען פֿון סאָסנע־שטאָמען. די ערשטע אָפּעראַציע איז באַשטאַנען אין אָפּגראָבן דעם זאָמד, ביז וואָנען מע האָט געפֿונען אַ „פֿיגור". די דײַטשן האָבן באָפֿוילן צו רופֿן אָזוי די טויטע.

די צווייטע אָפּעראַציע האָט אויסגעפֿירט דער קרוטשניק, דער אָזוי־גערופֿענער אַרבעטער, וואָס האָט אַרויסגעשלעפּט דעם קערפּער פֿונעם גרוב מיט אַן איזערנעם קרוק. די טויטע קערפּערס זענען געלעגן פֿעסט צונויפֿגעדריקט. צוויי קרוטשניקעס, געווויינלעך זענען דאָס געווען די סאָמע שטאַרקסטע פֿון דער אַרבעטס־קאָמאַנדע, האָבן פֿאַרוואָרפֿן דעם קרוק און אַרויסגעשלעפּט דעם קערפּער. מיינסטנס זענען די קערפּערס זיך פֿונאַנדערגעפֿאַלן.

די דריטע אָפּעראַציע האָבן אויסגעפֿירט די „טרעגערס". דעם קערפּער האָט מען געדאַרפֿט אַרויפֿלייגן אויף אַ טראָגע, דערבײַ האָבן די דײַטשן אַכטונג געגעבן, אַז אויף דער טראָגע זאָל טאָקע זײַן די גאַנצע „פֿיגור", ד״ה צוויי פֿיס, צוויי הענט, דער קאָפּ און דער מיטלסטער טייל.

די דײַטשן האָבן געפֿירט אַ געניעון חשבון וויפֿל קערפּערס מע האָט אַרויסגעשלעפּט. מיר האָבן געהאַט דעם אויפֿגאָב צו פֿאַרברענען 800 קערפּערס אין אַ מעת־לעת. מיר האָבן געאַרבעט פֿון פֿינצטער ביז פֿינצטער. די טרעגערס האָבן אַוועקגעטראָגן די קערפּערס צום הילצערנעם רושט. דאָרט האָט מען די „פֿיגורן" אויסגעלייגט אין רייען, אייניער בײַם אַנדערן. וועו ס׳איז שוין געווען אויסגעלייגט איין שיכט, האָט מען געלייגט אין דער הייך יאָדלעך־צווײַגן; אַ ספּעציעלער אַרבעטער־הויפֿנמײַסטער האָט אַכטונג געגעבן אויפֿן ברען־מאַטער־יאָל און באַזאָרגט די שײַטערס מיט טרוקענע ברעווענס.

וועו די קלעצער און צווײַגן זענען שוין געווען אײַנגעאָרדנט, האָט מען דאָס אָלץ באַגאָסן מיט אַ שוואַרצן ברענשטאָף, דאָן האָט מען אויסגעלייגט אַ צווייטן שיכט, דערנאָך אַ דריטן אאַז״וו. אָזוי אָרום האָט די פֿיראַמידע דערגרייכט פֿיר מעטער, און אַ מאָל נאָך מער. די פֿיראַמידע האָט מען געהאַלטן פֿאַר אַ פֿאַרטיקע, וועו אין איר זענען געווען דרײַ מיט אַ האַלבן טויזנט קערפּערס. מע האָט זי באַגאָסן מיט אַ סך ברענשטאָף ניט בלויז פֿון אויבן, נאָר אויך פֿון די זײַטן, מע האָט זי אָרומגעלייגט מיט באַזונדערס טרוקענע ברעווענס, באַגאָסן זיי מיט אַ ענוגנדיקער מאָס בענזין, אונטערגעלייגט אײַנע אָדער צווויי טערמיט־באָמבעס און די גאַנצע פֿיראַמידע איז געוואָרן אונטערגעצונדן. די דײַטשן האָבן יעדע אָזאַ פֿאַרברענונג אָדורכגעפֿירט זייער פֿייערלעך.

געווויינלעך האָט אָזאַ פֿיראַמידע געברענט דרײַ מעת־לעת. פֿאַר איר זענען געווען

כאַראַקטעריסטיש ניט קיין הויכע פֿלאַמען; אַ געדיכטער, שוואַרצער און שווערער רויך, האָט ווי ניטווילנדיק, זיך אויפֿגעהויבן אין דער הייך. ער האָט אין זיך אַנטהאַלטן גרויסע קנוילן שוואַרצע סאָושע.

בײַם שײַטער איז געשטאַנען דער פֿײַער־מײַסטער מיט אַ לאָפּעטע. ער האָט געדאַרפֿט אַכטונג געבן, אַז דאָס פֿײַער זאָל ניט פֿאַרלאָשן ווערן.

אין דרײַ מעת־לעת אַרום איז געבליבן דערפֿון אַ קופּע אַש מיט טיילן פֿון ניט איבער־געברענטע ביינער. די גאָר אַלטע לײַט און פֿיזיש שוואַכע מענטשן האָבן געאַרבעט אויף דער טראַמבאַווקע. אויף אַ ריזיקער אײַזערנער פּלאַטע האָט מען מיט לאָפּעטעס צוזאַמענ־געוואָרפֿן די איבערגעברענטע ביינער, וואָס מע האָט צעשטויסן מיט סטופּעס, כּדי עס זאָל ניט איבערבלײַבן קיין אײַן פּיצל בײַן.

די קומענדיקע אָפּעראַציע איז באַשטאַנען אין אַדורכווארפֿן די צעמאָלענע ביינער דורך אַ געדיכטער מעטאַלענער נעץ. די אַ אָפּעראַציע האָט געהאָט אַ דאָפּלטן באַטײַט. אויב אויף דער נעץ איז גאָרניט ניט געבליבן, האָט עס געהייסן, אַז מע האָט גוט צעדרויבלט די ביינער. צווייטנס, זענען דערבײַ געפֿונען געוואָרן מעטאַלענע ניט פֿאַרברענטע זאַכן — גאָלדענע מטבעות, ווערטפֿולע חפֿצים א״א.

מע דאַרף דערמאָנען נאָך אַן אָפּעראַציע. וועג מ׳האָט אַרויסגענומען פֿון גרוב אַ טויטן, האָט אַ ספּעציעלער מענטש אַרײַנגעשטעקט אַ צווײג צום טויטן אין מויל אַרײַן, און אויב ער האָט דאָרט געפֿונען קאָראָנעס אָדער גאָלדענע בריקן, האָט ער זיי אַרויסגעריסן און אַרײַנגעלייגט אין אַ ספּעציעלער פּושקע.

געווען גריבער, אין וועלכע עס האָבן זיך געפֿונען צו 20 טויזנט טויטע קערפּערס. דאָס געשטאַנק האָט בוכשטעבלעך איבערגעדרייט די קישקעס און דערפֿירט צו קאָפּשווינדל.

די אַרבעטסטעמפּן זענען געווען אָזעלכע, אַז מ׳האָט ניט געקאָנט אָפּשטעלן זיך אויף קיין סעקונדע.

אַרבעטער זענען מיר געווען 80 פּערצענט, די וואַך איז באַשטאַנען פֿון 60 עסעסלײַט. דאָס זענען געווען אַנגעפּרעסענע באַנדיטן און זיי זענען געווען פֿאַראַנטוואָרטלעך דערפֿאַר, אַז מיר זאָלן ניט אַנטלויפֿן. זיי זענען געשטאַנען אין אַ קייט אַרום דעם גרוב און יעדע 15 מינוט איבערגעגאַנגען פֿון אָרט צו אָרט. זיי האָבן אַלץ געהאָט בשפּע: פּלייש, ווײַן, שאָקאָלאָד. אָבער מחוץ די גרענעצן פֿון פּאָנאָר האָבן זיי ניט געטאָרט אַרויסגיין. אָדער זיי האָבן געהאַלטן וואַך, אָדער זיי זענען געווען בײַ זיך אין זייער ווינונג.

נאָך ערגער פֿון די עסעסלײַט זענען געווען די עסדע — זיי האָבן אַכטונג געגעבן אויף די אַרבעטסטעמפּן און אויף דער אָרדענונג. זיי זענען געשטאַנען מיט שטעקנס און זיי האָבן זיי אָפֿט געלאָזן אין גאַנג. אָן אויפֿהער זענען מיר געווען אונטער זייער אויפֿזיכט. זייער לעקסיקאָן איז געווען זייער אַ פֿשוטער: אָדער זיי האָבן געשריגן אויף דײַטש „ראָן, ראָן, ראָן״, וואָס באַטײַט — „לויף״, „ריר זיך״, „שנעל״, אָדער אויף פּויליש „פּרעמזעי״ — שנעלער. זיי האָבן אויך זיך באַנוצט מיט רוסישע קללות אין דער מאַמען אַרײַן. זיי זענען געשטאַנען אַזוי, אַז זיי האָבן געזען אַלע טיילן פֿונעם גרוב. די שטעקנס האָבן זיי געלאָזן אין גאַנג אָפֿט, בײַ יעדער געלעגנהייט. די עסעסלײַט האָבן געשריגן בעת מיר האָבן געטראָגן אַ קערפּער: „טראָג, טראָג, אין גיכן וועט מען דיך אַזוי טראָגן״.

דעם ערשטן טאָג איז געקומען דער שטורמפֿירער, האָט באַטראַכט דעם גרוב און אַ געשריי געטאָן: „פֿאַר וואָס אַרבעט דער פֿון מאָסקווע מיט דער לאָפּעטע, פֿאַר וואָס טראָגט

ער ניט?" באָלד זענען צו מיר צוגעלאָפֿן די עסדעלטיט און האָבן מיך געהייסן נעמען אַ טראָגע.

מיר האָבן געגומען אַ קערפֿער און אים אַרויפֿגעלייגט אויף דער טראָגע. ס'איז געווען זייער שווער, די קנייען האָבן זיך אײַנגעבויגן. פֿלוצעם האָט דער שטורמפֿירער אויסגעשריגן מיט אַלע כּוחות: „צו איין, פֿיגור' וועט ער טראָגן אין מאָסקווע, זאָל ער טראָגן צוויי". איך האָב געמוזט נעמען נאָך אַ קערפֿער. אויף מײַן מזל האָב איך געהאָט אַ פֿיזיש־שטאַרקן שותּף. דאָס איז געווען פּעטיאַ זינין פֿון דער מאַרדאָוויער אַסער. מיר האָבן אַוועקגעטראָגן צוויי קערפֿערס. דער שטורמפֿירער האָט ווידער אַ געשריי געטאָן: „זיי האָבן אַ לײַכטע טראָגע. זאָלן זיי נעמען אַ דריטע פֿיגור".

וועו מיר האָבן געענדיקט דעם אַרבעטסטאָג, האָט מען אונדז איבערגעציילט, קאָנטראָ־לירט בײַ אַלעמען די קייטן און באַפֿוילן אַראָפּצולאָזן זיך אין בונקער. אַז אַלע זענען שוין געווען אונטן, האָט מען אַוועקגענומען דעם לייטער אין דער הייך. וועו מיר זענען אַהין אַנגעקומען, האָט מען אויסגעבויט אַ צווייטן בונקער.

אויף פֿינצטערניש האָבן מיר זיך ניט געדאַרפֿט באַקלאָגן: אין גרוב איז געווען עלעק־טרישע באַלײַכטונג.

וועו מיר פֿלעגן קומען פֿון דער אַרבעט, האָבן שוין געוואַרט אויף אונדז שיסלען מיט מאַרגאַנצאָווקע. מיר האָבן דערמיט גרינטלעך געוואָשן די הענט.

צוזאַמען זענען מיר געווען 80 פּערזאָן: 76 מענער און 4 פֿרויען. די מענער זענען געווען געשמידט אין קייטן. די פֿרויען האָבן ניט געטראָגן קיין קייטן. זייערע פֿליכטן זענען געווען — צורוימען דעם ווויפֿלאָץ, צוגרייטן וואַסער, האָלץ און קאָכן דאָס עסן. די עלטסטע פֿון די פֿרויען — באָסיע — איז אַלט געווען 30 יאָר. זי איז געווען אַ דערפֿאָרענע פֿרוי און געהאַט אַ גרויסן אײַנפֿלוס, דערפֿאָר, ווײַל זי האָט אַבסאָלוט באַהערשט דעם הויפּט־אַרבעטער פֿראַנץ. די אַנדערע זענען געווען זייער יונגע מיידלעך — פֿון 18, 19, 20 יאָר. איינע פֿון זיי — סוזאַנאַ בעקער — איז געווען אַ טאַכטער פֿון באָרימטע ווילנער גבֿירים. כאָראַקטעריס־טיש, אַז אַפֿילו דאָרט, אין פֿאַנאַר, האָבן עטלעכע עלטערע מענטשן אַראָפּגענומען פֿאָר איר די היטלען און זי גערימט: „דאָס איז בעקערס טאַכטער; וויפֿל מויערן ער האָט פֿאַרמאָגט!"

דאָס דריטע מיידל האָט מען גערופֿן געניא. זי איז געווען די טאַכטער פֿון אַ ווילנער האַנטווערקער.

דאָס פֿערטע מיידל — סאָניאַ־שיינדל — האָט געשטאָמט פֿון אַן אַרעמער משפּחה. זי איז געווען זייער אַרבעטסזאָם און פֿרײַנדלעך. האָט זיך באָמיט צו פֿאַרליכטערן אונדז דאָס לעבן מיט וואָס זי האָט נאָר געקאָנט. למשל, אין אירע פֿליכטן איז ניט געווען וואָשן וועש, זי האָט אָבער אָפֿט אונדז אויסגעוואָשן די וועש.

די מאָנסלײַט זענען על־פּי רובּ געווען ווילנער.

בײַ אונדז איז ניט געווען קיין איין ווילנער, וואָס זאָל ניט געפֿינען זײַנע קרובֿים צווישן די טויטע.

אַ צווייטע גרופּע אַרבעטער, פֿון 15 פּערזאָן, האָבן מיט זיך פֿאַרגעשטעלט סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע.

די דריטע גרופּע מענער איז געווען פֿון עוויע (וויעוויס), אַ קליין שטעטעלע צווישן ווילנע און קאָווונע.

די צאָלרײַכסטע איז געווען די ווילנער גרופּע. אין איר זענען געווען מענטשן פֿון פֿאַר־

שיידענעם עלטער און סאָציאַלע שיכטן. זיי האָבן געקענט אייגער דעם אַנדערן זינט יאָרן, אָבער אָפֿט האָט געפֿעלט צווישן זיי פֿרײַנדשאַפֿט און אַחדות. אייגער האָט דעם אַנדערן דערמאָנט די חטאים פֿון מיט 10 יאָר צוריק. פֿון די מענטשן האָבן זיך אויסגעטיילט יצחק דאָגים[13] און דוד קאָנטאָראָוויטש. דאָגים, אַ יונגער ענערגישער ווילנער אַרבעטער, אַ דרוקער און עלעקטראָ־טעכניק, געבוירן אין 1914, איז געווען אַ זייער ניט־געזעלשאַפֿטלעכער מענטש.

קאָנטאָראָוויטשן איז געווען באַשערט אַ ספּעציעלער גורל. דאָס איז געווען אַ באַווּסט־לעכער און פֿלינקער בחור, געבוירן אין 1918. פֿאָר דער מלחמה איז ער געווען אַן אָנגע־שטעלטער אין אַ בוכגעשעפֿט. די דײַטשן האָבן אומגעבראַכט זײַן פֿרוי. ער אַליין האָט זיך פֿאַרבונדן מיט די פּאַרטיזאַנער, אָבער מע האָט אים געכאַפּט.

מאָטל זיידעל איז געווען אַ זון פֿון אַרעמע עלטערן אין סוויענציאַן. זײַנע פֿאָטער און מוטער זענען אומגעקומען און אַליין איז ער געבליבן אין געטאָ. דאָס איז געווען אַ סימ־פּאָטישער בחור פֿון 19 יאָר. ער האָט פֿאַרמאָגט אַ פּרעכטיקע שטים און ליב געהאָט צו זינגען. זינט 1941 האָט ער אַן איבערריס געוואָנדערט איבער די טורמעס. ס׳איז שרעקלעך געווען צו הערן ווען זײַנע אומענדלעכע פּײַנלעכע וואַגלענישן.

מיר האָבן אים געפֿרוּפֿן „דער קליינער מאָטעלע״ אָדער „יינגעלע״ אין אונטערשייד פֿון דעם צווייטן מאָטל, „מיט די וואָנסעס״.

איבערגעבענע חבֿרים זענען צווישן זיך געווען לייזער־בער אַווסעיטשיק פֿון אַשמיאַנע און מאַצקין פֿון סוועניציאַן. מאַצקין איז אַלט געווען 35 יאָר. ער איז געווען אַ רײַכער מענטש, אַן אייגנטימער פֿון אַ געשעפֿט. אַווסעיטשיק איז געווען אַ האַנטווערקער.

ניט געקוקט אויף זייער סאָציאַלער אומגלײַכקייט זענען די צוויי מענטשן געווען צונויפֿגעבונדן מיט אַ טיפֿער פֿרײַנדשאַפֿט. אַווסעיטשיק פֿלעגט זײַן חבֿר אָפּגעבן דעם ביסן פֿון מויל, און פֿאַרקערט אויך אַזוי.

אַן אינטערעסאַנטע פּערזענלעכקייט איז געווען שלמה גאָל. ער איז געווען אַ מענטש אין די מיטעלע יאָרן, אַן אויסערגעווײַנלעך גוטער און מיט זייער אַ שוואַכן כאַראַקטער. זײַן פֿרוי איז געווען אַ קאָמוניסטקע, אַ מיטגלידּ אין דער פּוילישער קאָמפּאַרטיי זינט 1933, אויסגעשטאַנען פֿאַרפֿאָלגונגען, געווען אין קאָנצלאַגער בערעזע־קאַרטוזקע. אין דער סאָ־וועטישער תּקופֿה זענען זיי ביידע געווען אויף אַנפֿירנדיקער אַרבעט אין באַראַנאָוויטש. ער האָט קיין מאָל ניט באַרעדט זײַנע שכנים און ער איז געווען אויסערגעווײַנלעך טרײַ דעם געדאַנק וועגן אַנטלויפֿן. אָבער וועגן דעם — שפּעטער.

אַבֿרהם זינגער, אַ געניג באַוווסטער קאָמפּאָזיטאָר, האָט פֿאַר דער מלחמה אַנגעפֿירט מיט אַן אַרקעסטער. ער איז געווען אַן אינטעליגענטער און געבילדעטער מענטש. ער האָט גוט באַהערשט די שפּראַכן: ייִדיש, רוסיש, פּויליש און דײַטש.

דער איבערזעצער בײַם שטורמפֿירער איז געווען אונדזער הויפּט־אַרבעטער פֿראַנץ, אָבער ווען דער שטורמפֿירער האָט געהאַלטן אַ ספּעציעל פֿײַערלעכע רעדע, האָט איבער־געזעצט זינגער. אַפֿילו אין די שוידערלעכע באַדינגונגען פֿון דעם גרוב האָט זינגער פֿאַר־פֿאַסט לידער. איין מאָל האָט ער פֿאַרפֿאַסט אַ שיין ליד אין דער דײַטשישער שפּראַך און מיר האָבן דאָס אַנגעהויבן זינגען אין אונדזער גרוב. צום שלימזל האָט דער שטורמפֿירער

13 געווויינט אין ישׂראל (געשטאָרבן).

דערהערט דאָס ליד, ער האָט עס פֿאַרשריבן און אָפּגעדרוקט אונטער זײַן נאָמען. זינגערן האָט ער דערפֿאַר געגעבן איין סיגאַרעט און 100 גראַם פּאַווידלע. אויף זינגערן האָט דאָס שרעקלעך געווירקט. ער האָט מיר דערציילט וועגן זײַן עגמת־נפֿש. אין דעם האָט ער געזען אַ גרויסע דערנידעריקונג איבער זײַן נשמה און געטענהט: „ניט פֿאַר די דיסטשן זינג איך מײַנע לידער".

אין גרוב זענען געווען עטלעכע פּערזאָנען פֿון רבנישן באַרוף. פֿון צײַט צו צײַט פֿלעגן זיי אָפּריכטן טראַגישע יזכור־תּפֿילות. זיי זענען אַדורך פֿײַערלעך און טרויעריק... אָלע האָבן זיך גוט אַרומגעוואָשן און געגרייט צו די תּפֿילות. אַווסעיטשיק האָט געדאַווענט 2 מאָל אין טאָג מיט אַ סך אויפֿריכטיקייט און השתּפכות הנפֿש.

איצט וועל איך דערציילן וועגן די קריגס־געפֿאַנגענע. אַחוץ מיר, איז געווען פּעטיא זינין פֿון מאַרדאָוויע, אַ רוס, פֿון דער פּראָפֿעסיע אַ פֿעלדשער, געבוירן אין 1922. נאָכן אָנטלויפֿן איז ער געווען בײַ די פּאַרטיזאָנער, ווו ער האָט זיך אַרויסגעוויזן פֿון דער סאַמע בעסטער זײַט.

מיראָן קאָלניצקי, אַ ייִד פֿון אָדעס, איז געווען נוצלעך דערמיט, וואָס אַ געוויסע צײַט האָט ער געאַרבעט ניט וויַט פֿון פּאָנאָר אין אַ לאָגער פֿון קריגס־געפֿאַנגענע (ניט אין טויט־לאָגער) און ער האָט גוט געקענט די געגנט. צווישן די געפֿאַנגענע איז געווען אויך בנימין יאָקאָבסאָן, פֿון לענינגראַד, 54 יאָר, אַ פּראָווויזאָר לויט דער פּראָפֿעסיע. ער איז געווען אַן אויסערגעווײנלעך גוטמוטיקער מענטש און האָט פֿאָטערלעך געזאָרגט פֿאַר די געפֿאַנגענע. אין קעשענע האָט ער שטענדיק אַרומגעטראָגן פֿאַרשיידענע זאָלבן, באַנדאָזשן און פּראָשקעס. ער האָט געהאָט אַ גרויסן אויטאָריטעט. אויב ס'איז אויסגעבראָכן אַ קריגערײַ, האָט יאָקאָב־סאָן תּמיד שלום געמאַכט צווישן די צעקריגטע. אָבער ער איז געווען אַ „גערירטער". ער האָט כּסדר געהאַלטן אין איין פֿאַרזיכערן, אַז מע וועט אונדז ניט דערשיסן. „מיר זענען דאָך ניט שולדיק, טאָ פֿאַר וואָס זאָל מען אונדז דערהרגענען?"

אַ שרעק און אַ גרויל איז געווען דער שטורמפֿירער. ווי נאָר ער האָט זיך באַוויזן אויפֿן ברעג פֿונעם גרוב, האָבן באַלד אָלע געווווסט, אַז גוט וועט זיך דאָס ניט ענדיקן. די מענטשן האָבן זיך אַרויסגעשלאָגן פֿון די לעצטע כּוחות, און דער שטורמפֿירער שטייט מיט פֿאַרלייגטע הענט הינטערן רוקן, קוקט, און דערנאָך וועגדט ער זיך צו עמעצן (טייל האָט ער גערופֿן מיט פֿאַראָכטנדיקע צונעמענישן): „וואָס גייסטו אַזוי פּאָמעלעך, ביסט קראַנק?" דער מענטש ענטפֿערט, אַז ער איז געזונט, ער באַקלאָגט זיך ניט אויף גאָרניט, אָבער דער שטורם־פֿירער באָרויקט זיך ניט: „ניין, דו ביסט ניט געזונט". געווען בײַ אונדז אַ זקן פֿון 65 יאָר. מיר אָלע האָבן אים געפֿרוווט „פֿעטער". דער שטורמפֿירער האָט אים געזאָגט: „מאָרגן גייסטו אין לאַזאָרעט". אָלע האָבן פֿאַרשטאָנען, אַז דאָס באַטײַט: דערשיסן. יענעם אָוונט איז אין בונקער געווען שרעקלעך שווער. מיר האָבן זיך געפּײַניקט און געשעמט, וואָס אַזאַ אָלטן מענטש וועט מען אָוועקפֿירן צום טויט און מיר קאָנען מיט גאָרניט ניט העלפֿן. מע האָט געפֿרוווט טרייסטן דעם פֿעטער. ער האָט אָפּגעענטפֿערט: „צו וואָס טרייסט איר מיך? איך האָב דאָס מיניקע שוין אָפּגעלעבט".

איין מאָל, וועט מיר זענען געקומען פֿון דער אַרבעט און צוגעגאָנגען צום גרוב, האָט זיך באַוויזן דער שטורמפֿירער אין זייער אַ שלעכטער שטימונג. ער האָט אַ פֿרעג געטאָן: „ווער איז קראַנק?" קיין קראַנקע זענען, נאָטירלעך, ניט געווען. דער שטורמפֿירער האָט אָלעמען אויסגעשטעלט אין צוויי רייען און געזאָגט: „איך וועל באַלד געפֿינען די קראַנקע.

ער איז צוגעגאַנגען צו יעדן איינעם און אים גליַיך אַריַינגעקוקט אין די אויגן, ממש אַדורכגעבויערט מיטן בליק. „דו ביסט קראַנק, אַרויס", האָט ער געזאָגט איינעם, דערנאָך א צווייטן.

אָבער דאָס איז, ווייַזט אויס, געווען פֿאַר אים וויניק. ער איז צוגעגאַנגען צו א געזונטן יונגן בחור און אים געפֿרעגט: „דו ביסט באַקאַנט מיטן שלאָסער־פֿאַך?" יענער האָט געענט־פֿערט: „באַקאַנט". מע האָט אים אויך אַרויסגענומען פֿון דער ריי און אַראָפּגענומען די קייטן. אָלע האָבן געווּסט, אַז אויב מע נעמט ביַי עמעצן אַראָפּ די קייטן, הייסט עס אַז מע וועט אים פֿירן צום דערשיסן.

דער שטורמפֿירער איז צוגעגאַנגען צום פֿערטן און האָט אים געפֿרעגט: „דו ביסט באַקאַנט מיטן שלאָסער־פֿאַך?" יענער האָט געענטפֿערט: „ניין, ניט באַקאַנט". „נו, עס מאַכט ניט אויס, דו וועסט זיך שוין אויסלערנען, גיי אַרויס". פֿונעם פֿערטן האָט מען אויך אַראָפּגענומען די קייטן און אַוועקגעפֿירט אין דער הייך.

אין עטלעכע מינוט אַרום האָבן מיר דערהערט פֿיר שאָסן. דער שטורמפֿירער האָט פֿאַר־געוואָרפֿן אונדזער הויפּט־אַרבעטער: „אומדערהערט, מע האָט ניט געקענט די מענטשן אַרומוואָשן? מע האָט זיי אָפּגעפֿירט אין לאַזאַרעט, און זיי זענען געווען אין גאַנצן פֿאַר־קראָכן מיט לייַז". דער שטורמפֿירער האָט זיך באַנוצט מיט אַזאַ מעטאָד: ער איז פֿאַרביַי־געגאַנגען דער ריי פֿון די אויסגעשטעלטע מענטשן, האָט אַריַינגעקוקט יעדן אין די אויגן און געפֿרעגט: „וועמען געפֿעלט דאָ ניט די ארבעט?" אָלע האָבן געדאַרפֿט ענטפֿערן אין כאָר, אַז ס'איז זיי זייער גוט. דער שטורמפֿירער האָט זיך געוועדט צו זינגערן: „דו ביסט א מוזיקאַנט, מעגלעך, אַז דיר איז ניט אַנגענעם דאָ צו אַרבעטן?" דער שטורמפֿירער האָט וויַיטער געפֿרעגט: „אפֿשר באַגייט זיך עמעצער פֿון די וואָכלייַט גראָב מיט אייַך און באַהאַנדלט אייַך שלעכט?" מיר האָבן געדאַרפֿט ענטפֿערן אין כאָר, אַז די וואָכלייַט באַצייגן זיך גוט צו אונדז. דערנאָך האָט ער באַפֿוילן: „זינגט לידער". נאָכן שווערן טאָג האָבן מיר זיך קוים געהאַלטן אויף די פֿיס, אָבער מיר האָבן געמוזט זינגען. צום אָפּטסטן האָט ער געהייסן זינגען „סוליקאָ", אַריעס פֿון דער אָפּערעטע „דער ציגיַינער־באַראָן" און נאָך אַנדערע.

ער האָט געהערט, געהערט און דערנאָך באַפֿוילן דעם וואָכמאַן: „איך גיי איצט אַוועק, און זיי זאָלן זינגען ביז איך וועל צוריקקומען". די שמוציקע זידלעריַיען פֿון די דיַיטשן האָבן ניט געהאָט קיין גרענעץ.

אָלץ אין מיר האָט פֿראָטעסטירט. עס איז מיר געווען א חרפה אומצוקומען, ווי א שאָף. אַזעלכע שטימונגען זענען געווען ניט בלויז ביַי מיר. דער געדאַנק וועגן אַנטלויפֿן איז געהאָנגען אין דער לופֿט.

אין גיכן האָט עס אָנגענומען רעאַלע פֿאָרמען.

מיר איז אויסגעקומען אין דעם אָלעמען צו שפּילן ניט קיין קליינע ראָלע. דאָס, וואָס כ'בין א מאַסקווער און אָלע האָבן תּיכף דערקענט אין מיר אַן אינטעליגענטן מענטש, האָט זייער געהויבן מיַין אויטאָריטעט.

מיך האָט מען געבראַכט אין פֿאָנאָר דעם 29סטן יאָנואָר און דעם 1טן פֿעברואַר האָבן מיר שוין אָנגעהויבן דורכצופֿירן אַן אונטערגראָב.

די סאַמע אָקטיוואָסטע ראָל איינעם אונטערגראָב האָבן געשפּילט פּעטיאַ זינגין. יצחק

דאָגים און דוד קאַנטאָראָוויטש. אַן אומדערמידלעכער אַרבעטער איז געווען שלמה גאָל. אויב מ׳האָט געדאַרפֿט, איז ער אויפֿגעשטאַנען 4 אַ זייגער אין דער פֿרי.

אַווסעיטשיקס גאָלדענע הענט זענען שטאַרק צו נוץ געקומען: וווּ מע האָט געדאַרפֿט אונטערזוכן, אונטערבייגן — דאָרט איז ער געווען. דער ווילנער בעקער יוסף ביעלעץ איז געווען אַן אַנאַלפֿאַבעט, אַ ניט אַנטוויקלטער מענטש, אָבער בײַ דער אונטערגראָב־אַרבעט איז ער געווען זייער נוצלעך, אויף דעם געביט האָט ער שוין געהאַט אַ געוויסע דערפֿאַרונג.

אין שײַכות מיטן אונטערגראָב דאַרף איך זאָגן עטלעכע ווערטער וועגן נאָך צוויי אײַנ־ווינערס פֿונעם גרוב.

יוסף קאַגאַן (זײַן אמתער פֿאַמיליע־נאָמען איז געווען בלאַזאַר) איז אַ מאָל געזעסן אין טורמע צוליב קרימינעלע ענינים. קאַגאַן־בלאַזאַר איז באַקאַנט דערמיט, אַז ער האָט צוויי מאָל זיך אַרויסגעקריגן פֿון פֿאַנאַר. אין 1941 האָט מען אים געכאַפּט און געשיקט קיין פֿאַנאַר, אַוועקגעשטעלט בײַם ברעג גרוב און „דערשאָסן". ער האָט אַרויסגעווײַזן אַ זעלטענע אײַנפֿאַלערישקייט און זעלבסט־באַהערשטקייט. דערזעענדיק אַז די קוילנוואַרפֿער־לענטע דערנענטערט זיך צו אים, האָט ער באַווײַזן אין געהעריקן מאָמענט, אויף אַ סעקונדע־ברוכטייל פֿאַרן שאָס, אַראָפּצופֿאַלן אין גרוב. ער איז געבליבן לעבן. אויף אים זענען געפֿאַלן די געשאָסענע, מע האָט זיי אַ ביסל פֿאַרשאָטן מיט זאָמד. אַזוי איז ער געלעגן ביזן אָוונט. וועז ס׳איז פֿינצטער געוואָרן, איז ער אַרויסגעקראָכן פֿון גרוב און אַוועק צוריק אין שטאָט אַרײַן. ער האָט זיך באַהאַלטן אין אַ „מאַלינע", אָבער מע האָט אים געפֿונען און נאָך אַ מאָל געבראַכט קיין פֿאַנאַר. ער האָט זיך באַטייליקט אינעם אונטערגראָב און אַזוי אַרום צום צווייטן מאָל זיך געראַטעוועט פֿון פֿאַנאַר.

פֿראַנץ (אַברהם) האַמבורג איז אויך געווען צווישן מאָל אין פֿאַנאַר. דאָס ערשטע מאָל האָט מען אים געפֿונען אין אַ „מאַלינע", וווּ עס האָבן זיך באַהאַלטן 17 פּערזאָנען. מע האָט זיי אַלע געבראַכט קיין פֿאַנאַר, געצווונגען זיך אויסצוטאָן נאַקעט און אַוועקגעשטעלט זיי בײַם אָפּענעם גרוב. אין קעגנזאַץ צום פֿריִערדיקן שטייגער, האָט מען דאָס מאָל אָנגעהויבן דער־שיסן זיי אייניקווײַז. האַמבורג איז געשטאַנען דער זיבעצנטער. ער האָט געזען, ווי די דײַטשן שיסן פֿון דער נאָענט, אין נאָקן, און די מענטשן פֿאַלן אייניער נאָכן אַנדערן. אויף דעם אופֿן האָבן זיי דערשאָסן 16 פּערזאָנען. וועז די ריי איז געקומען אויף אים, האָט ער זיך אויסגעדרייט און געזאָגט, אַז ער האָט אַ סך גאָלד. „דערשיסט מיך ניט, וועל איך אײַך אַלץ אַוועקגעבן". „וווּ איז דאָס גאָלד?" האָבן די דײַטשן געפֿרעגט. „באַהאַלטן אין שטאָט". מע האָט אים דערלויבט זיך אַנצוטאָן, אַרײַנגעזעצט אין אַן אויטאָ און אַוועקגעפֿירט קיין ווילנע. אין ווילנע האָט ער געווואָסט פֿון אַ קעלער, וווּ עס איז געלעגן 2 טויזנט טאָן קאַר־טאָפֿל. ער האָט געפֿירט די דײַטשן צו דעם קעלער און געזאָגט, אַז אונטער די קאַרטאָפֿל, אין סאָמע ווינקל, ליגט דאָס גאָלד. די דײַטשן האָבן צונויפֿגעטריבן אַ גרויסע צאָל אַרבעטער. עטלעכע טעג האָבן זיי איבערגעלייגט די קאַרטאָפֿל און פֿרײַ געמאַכט דעם ווינקל, אויף וועלכן האַמבורג האָט אָנגעוויזן. האַמבורג האָט געזאָגט, אַז מע דאַרף גראָבן אין דער טיף, ווײַל דאָס גאָלד ליגט באַגראָבן אין דער ערד. מע האָט געגומען גראָבן, אָבער גאָרניט ניט געפֿונען. די דײַטשן האָבן אים שיר ניט דערהרגעט, אָבער ער האָט זיך געהאַלטן בײַ זײַנעם, אַז דאָס גאָלד געפֿינט זיך טאַקע דאָ. ס׳איז אַ וווּנדער, וואָס מ׳האָט אים ניט דערשאָסן, נאָר צוריקגעבראַכט קיין פֿאַנאַר און אים געמאַכט פֿאַרן עלטסטן צווישן די „ברענערס".

דעם 17טן פֿעברואַר 1944 האָט מען געבראַכט צו אונדז אַ נייע פּאַרטיע קריגס־געפֿאַנ־ גענע. צווישן זיי זענען געווען מײַנע צוויי פּערזענלעכע פֿרײַנד פֿונעם לאַגער, אין וועלכן אויך איך בין פֿאַרײַער געווען.

יורי גודקין, אַ בוי־אינזשעניר, האָט פֿאַר דער מלחמה געווירקט אין עלעקטראָסטאַל, היגטער מאָסקווע. אין מאָסקווע האָט ער געהאַט אַ פֿרוי און אַ טאָכטערל פֿון דרײַ יאָר. אין לאַגער פֿאַר קריגס־געפֿאַנגענע האָט ער געמוסען דעם אָקטיווסטן אָנטייל בײַם אָרויס־ לאָזן די בלעטלער, אָרגאַניזירן דעם קאָנטאָקט מיט די פּאַרטיזאַנער אאַז״ו. דער צווייטער קריגס־געפֿאַנגענער, קאָסטיאַ זשאַרקאָוו, אַ סטודענט פֿון לענינגראָדער אינסטיטוט, איז געווען צוזאַמען מיט מיר אין האָספּיטאַל און מיר זייער געהאָלפֿן. ער איז געווען אין אַ געדריקטער שטימונג. איך האָב זיך באַמיט אים אויפֿצומונטערן. באַלד אין דער ערשטער נאַכט האָב איך אים געווײַזן אונדזער אונטערגראָב. ס׳איז אים געפֿעלן און ער האָט געמאַכט עטלעכע ווערטפֿולע אָנווײַזונגען. איך האָב זייער געשאַצט זײַן מיינונג. אין דער פֿרי האָט מען אונדז, די „אַלטע״, געשיקט צו דער אַרבעט, און די נייע זענען געבליבן אין גרוב. די פֿרויען האָבן שפּעטער דערציילט, אַז דער שטורמפֿירער איז געקומען און זיי אַלעמען אויסגעשטעלט, ער האָט באַטראַכט די נײַ־געקומענע. אויב אונדז האָט ער געפֿרעגט פֿון ווַאַנען מיר שטאַמען, האָט ער זיי געשטעלט בלויז איין פֿראַגע — ווועגן דער פּראָפֿעסיע. איך ווייס ניט ווי אַזוי ס׳איז געשען, אַז יורי גודקין, אַ מענטש, ווָאָס האָט אַ סך דורכגעמאַכט, האָט אַן שׂכל געענטפֿערט, אַז ער איז אַ בוי־אינזשעניר. מע דאַרף דאָ צוגעבן, אַז אין דער ערשטער ריי האָבן די דײַטשן אומגעבראַכט די אינטעליגענץ. דער שטורמפֿירער איז אַרײַנ־ געפֿאַלן אין אויסערגעווײַנלעך־פֿרײַלעכער שטימונג. ער האָט זיך געריבן די הענט פֿון צופֿרידנקייט: „צו וואָס האָט מען אײַך געשיקט אַהער? מיר וועלן אײַך געבן אַרבעט לויט אײַער ספּעציאַליטעט. אַראָפּנעמען פֿון אים די קייטן!״ מע האָט אים אַרויסגעפֿירט פֿון גרוב. קאָסטיאַ זשאַרקאָוו און נאָך איין קריגס־געפֿאַנגענער האָבן געזאָגט, אַז זיי זענען סטודענטן. דער שטורמפֿירער איז געווען אַנטציקט. ער האָט דערקלערט, אַז די דײַטשן שאַצן הויך די וויסנשאַפֿט און באַפֿוילן אַראָפּצונעמען פֿון זיי די קייטן. מע האָט זיי אַרויפֿ־ געפֿירט אין דער הייך און דערשאָסן. די איבעריקע האָט מען אָפּגעשיקט צו אונדז.

די פּראָווואָקאַטאָרישקייט, דער סאַדיזם און דער ציניזם פֿון די דײַטשן איז באמת געווען אַן גרענעצן.

אָט וואָס עס דערציילט איינער, וואָס האָט געאַרבעט מיט אונדז, קאָזלאָווסקי.

„דעם 6סטן אַפּריל 1943 האָט מען קיין פּאָנאָר געבראַכט אַן עשעלאָן מיט פֿרויען. די דײַטשן האָבן אַרויסגעלאָזן אַ פּראָווואָקאַציע־קלאַנג, אַז אין ווילנע וועט מען ליקווידירן די געטא, דאָקגען אין קאָוונע וועט מען זי ניט טשעפּען. די דײַטשן האָבן אויסגעקליבן צוויי טויזנט פֿינף הונדערט פֿון די שענסטע און געזונטסטע פֿרויען און געזאָגט, אַז אין עטלעכע טעג אַרום וועלן זיי פֿאָרן קיין קאָוונע. מע האָט זיי אַרויסגעגעבן נומערלעך און מע האָט אויף דעם געקוקט, ווי אויף רעכט צום לעבן. פֿאַר אַזאַ נומערל האָבן מענטשן אַוועקגעגעבן זייער גאַנץ פֿאַרמעגן. דער עשעלאָן איז אָנגעקומען קיין פּאָנאָר. די דײַטשן זענען אַרײַנ־ געגאַנגען אין די וואַגאָנען און האָבן געהייסן אַלעמען אויסטאָן זיך נאָקעט. די פֿרויען האָבן זיך אָפּגעזאָגט, דאָן האָט מען זיי שרעקלעך געשלאָגן. דערנאָך האָט מען זיי אונטער אַ שטאַרקן פֿירפֿאַכיקן קאָנוואָי אַוועקגעפֿירט צו די גריבער. די קאָנטראָל האָט אכטונג געגעבן, אַז אויף זיי זאָל ניט בליבן קיין איין שמאָטקעלע, קיין איין פֿעדעמל... און באמת,

וועלן מיר האָבן אויפֿגעגראָבן דעם גרוב, האָבן מיר דאָרט געפֿונען צוויי טויזנט פֿינף הונדערט נאַקעטע פֿרויען־קערפּערס אין אַ נאָך גוטן אויפֿהאַלט־מצב".

מיט דעם שלאָגן די פֿרויען האָט אָנגעפֿירט וויסן.

קאָזלאָווסקי איז געווען אין דער קאָמאַנדע פֿון צונויפֿנעמען די זאַכן. ער האָט מיר דערציילט אַזאַ עפּיזאָד:

וויסן האָט אַלעמען אונטערגעיאָגט, מע האָט פֿסדר געהערט: „שנעלער, שנעלער". מע האָט געעפֿנט די טיר פֿון אַ וואַגאָן (קאָזלאָווסקי איז געשטאַנען בײַ דער טיר), איין פֿרוי האָט בײַם אַרויסגאַנג זיך פֿאַרטשעפּעט און איז אומגעפֿאַלן. וויסן האָט געגעבן אַ צייכן, אַז אַלע זאָלן בלײַבן שטיין, צונויפֿגעקליבן די פֿרויען און מענער און זיך געוועגדט צו זיי מיט אַזאַ רעדע: „ווי האָט דאָס געקאָנט געשען, אַז אַ פֿרוי זאָל אומפֿאַלן בײַם אַרויסגיין פֿון וואַגאָן און קיינער זאָל איר ניט אונטערהאַלטן? וווּ איז אײַער העפֿלעכקייט, אײַער דזשענטלמענישקייט? די פֿרוי וועט דאָך אפֿשר אין דער צוקונפֿט זײַן אַ מוטער". ער האָט אַזוי געפֿריידיקט אין משך פֿון 10 מינוט, דערנאָך האָט ער געגעבן אַ סיגנאַל, און אַלע פֿרויען, צוזאַמען מיט דער אומגעפֿאַלענער, האָט מען אַוועקגעפֿירט צום דערשיסן.

בײַ אונדז איז געווען אַ ייִנגל פֿון 16 יאָר, בעניאָ וווּלף. איין מאָל איז אַדורכגעפֿאָרן אַן אויטאָ און בעניאָ איז אַדורכגעלאָפֿן איבערן וועג פֿאַרן אויטאָ. דער שטורמפֿירער איז געשטאַנען אין דער וויַיטנס און דאָס געזען. ער איז געוואָרן אויסער זיך. ער האָט אַ פֿליף געטאָן און באַפֿוילן צונויפֿצורופֿן אַלע אַרבעטער. מיר שטייען שמוציקע, מיט די לאָפּעטעס, און ער מאַכט בעניאָ וווּלפֿן אַ פֿאַרווּרף: „ווי אַזוי ביסטו ניט פֿאַרזיכטיק? האָסט דאָך געקאָנט צעברעכן אַ האַנט און דאָס וואָלט געווען אַ גרויס אומגליק. ס'איז שרעקלעך אָפֿילו אַ טראַכט צו טאָן, דו האָסט דאָך געקאָנט געהרגעט ווערן. דאָס וואָלט דאָך געווען אַ קאַטאַס־טראָפֿע. דאָס לעבן איז גאָטס גאָב. קיינער האָט ניט דאָס רעכט צו באַדראָען דאָס לעבן. דו ביסט אָלט אין גאַנצן 16 יאָר, בײַ דיר איז נאָך אַלץ פֿאָרויס". דער שטורמפֿירער האָט געהאַלטן די געשעעניש פֿאָר זייער אַ וויכטיקע.

יצחק דאָגים האָט אין איין גרוב געפֿונען די קערפּערס פֿון זײַן פֿרוי, מוטער און צוויי שוועסטער. דאָס האָט אויף אים אַזוי געווירקט, אַז ער איז געווען נאָענט פֿון משוגעת. ער איז אַן דעם געווען אַן אומעטיקער און ניט־באַרעדעוודיקער. די דיַיטשן האָבן אים געפּײַניקט און זיך איזדיעקעווועט איבער אים... מאָטל האָט געפֿונען אין גרוב זײַן זון. יענער טאָג איז געווען דער סאָמע שווערסטער. וועמען מיר זענען געקומען „אַהיים", אין אונדזער גרוב, האָט יצחק דאָגים געזאָגט, אַז ער האָט אַ מעסער. ער וועט זיך אונטערגנבֿענען צום שטורם־פֿירער און אים דערהרגענען. איך האָב אים לאָנג אײַנגערעדט, אַז ער זאָל עס ניט טאָן, אַז אַלע וועלן אומקומען צוליב אים. דערווײַל איז דער אונטערגראָב געווען שוין כּמעט פֿאַרטיק. איך האָב אים געגעבן מײַן ערנוואָרט, אַז ער וועט דער ערשטער אַרויס אויף דער פֿריי.

ווי אַזוי האָבן מיר געמאַכט דעם אונטערגראָב? מיר האָבן געהאַט אַ קליין שפּײַכלערל אויף פֿראָדוקטן. אין דעם קליינעם שפּײַכלערל האָבן מיר אײַנגעאָרדנט אַ צווייט פֿאַלש וועגטל, צוגעטשעפּעט צוויי ברעטער אויף טשוועקעס. בײַם מינדסטן ריר פֿאָלן די טשוע־קעס אַרויס און מע קאָן אַרײַנגיין אַהין. אַלע פֿלים האָבן מיר געפֿונען אין די גריבער: די טויטע האָבן אונדז צוגעהאַלפֿן.

דער באַדן איז געווען אַ זאַמדיקער, דאָס זאַמד האָט זיך לײַכט אַרויסגענומען, ס׳איז אַבער געווען איין שוועריקייט — ווי נאָר מ׳האָט אַרויסגענומען דאָס זאַמד, האָט עס זיך אָפגעריסן פֿונעם צודעק. מע האָט דאָס געדאַרפֿט פֿאַרפֿעסטיקן מיט הילצערנע פּאָדפּאָרעס. אָבער ווו נעמט מען ברעטער? צו דעם ענין זענען געווען צוגעצויגן אַווסעיטשיק און קאַנטאָראָוויטש. וועג מ׳האָט אונדז געבראַכט קיין פּאָנאָר, איז נייטיק געווען אויפֿצושטעלן נאָך אַ בונקער, ווײַל אין דעם אייזיקן בונקער איז געווען צו ענג פֿאַר אַלע. זיי האָבן געבויט דעם בונקער און בגנבֿה אַראָפּגענומען ברעטער.

איין מאָל האָבן מיר בײַ די טויטע געפֿונען אַ ברויטזעגל. דאָס איז געווען אונדזער הויפּט־אינסטרומענט. מיר האָבן עס פֿאַרהאַרטעוועט אויפֿן פֿײַער. אָחוץ דעם האָבן מיר געפֿונען אַ פּעקל מיט קליינע געשליפֿענע פֿײַלעכלעך. אַזוי אַרום האָט זיך אונדז אײַנגעגעבן צו מאַכן אַ ריכטיקע האָנטזעג.

דעם אונטערגראָב האָבן מיר געמאַכט נאָך אונדזער טעגלעכער אַרבעט.

געקומען פֿון דער אַרבעט, האָט מען אָפּגעגעסן און גענומען זינגען. די לידער האָט מען געזונגען הויך, די דײַטשן זענען געווען צופֿרידן פֿון אַזאַ פֿריילעכקייט. כ׳בין דאָך אַ סאָוועטישער בירגער, אָבער איך האָב ניט געקענט אַזוי פֿיל סאָוועטישע לידער, ווי די ווילנער יידן. זיי האָבן געקענט דעם אינהאַלט פֿון אַלע סאָוועטישע פֿילמען, די נעמען פֿון אַלע סאָוועטישע קינאָ־אַקטיאָרן און אַלע לידער פֿון די פֿילמען האָבן זיי געקענט פֿון אויסנווייניק. זיי האָבן ליב געהאַט דאָס ליד „סאָוועטסקאַיא ווינטאָווקאַ״ (די סאָוועטישע ביקס): „בעי, ווינטאָווקאַ, מיעטקאַ, לאָווקאַ״ (שיס, ביקס, פּינקטלעך, גענעט).

ווי אַן אַנפֿירנדיקער אַרבעטער האָט אויך אַבֿרהם אונדז מיטגעהאַלפֿן, ער האָט אַנגעזאָגט, מע זאָל אונדז איבערלאָזן מיטאָג. מיר האָבן געגעסן שפּעטער, באַזונדער פֿון די אַנדערע. אַלע האָבן אָפּגערוט און געזונגען, און מיר זענען תּיכף אַווק אינעם שפּײַכלערל און צוגעטראָטן צו דער אַרבעט — גראָבן דעם טונעל. פֿון אַנהייב איז די אַרבעט געגאַנגען זייער פּאַמעלעך. אין דער ערשטער העלפֿט פֿעברואַר האָבן געגראָבן בלויז איך און קאַגאַן. קאַסטיאַ און אָווסעיטשיק האָבן זיך פֿאַרנומען מיטן צוגרייטן די ברעטער. מאַצקין האָט געהאָלפֿן אַרויסנעמען פֿון טונעל דאָס זאַמד און צעווואַרפֿן עס איבערן פֿעלד. אונדזער גרופּ האָט געהאַט אַ טיפּקייט פֿון 4 מעטער, בײַם סוף פֿון דער אַרבעט האָט דער גרופּ געהאַט אַ טיפּקייט פֿון 3 מעטער מיט 90 צענטימעטער, דאָס הייסט, אַז דער שיכט פֿונעם אַרויסגענומענעם זאַמד האָט דערגרייכט די גרעב פֿון 10 צענטימעטער. פֿון אַנהייב האָבן מיר אויסגעגראָבן אַ שאַכט, דערנאָך האָבן מיר אָנגעהויבן גראָבן אַ טונעל — אַ שטאָלניע. דעם אָדורכגאַנג האָבן מיר געמאַכט אויף אַ בריים פֿון 70 צענטימעטער און אַ הייך פֿון 65 צענטימעטער.

די אַרבעט האָט זיך וואָס אַ מאָל אַלץ מער אויסגעבריטערט און געפֿאָדערט מער מי. מיר האָבן דאָן געהאַט צוויי בונקערס. מיר האָבן אַזוי געמאַכט, אַז צו אונדז אין בונקער זאָל מען איבערפֿירן די מער זיכערע און אָקטיווע מיטבאַטייליקטע אינעם אונטערגראָב, און אין צווייטן בונקער — די פֿאַסיווע מענטשן.

מיר האָבן געהאַט אָזאַ סיסטעם: פֿון אָנהייב האָט מען געלייגט צווי סלופּקעס און אונטערשפּאַרערס, — דעם טייל אַרבעט האָט מען געמוזט מאַכן אין צווייען.

איינער האָט אויסגעגראָבן די ערד און אָוועקגעשטעלט אַן אָנשפּאַר, דער צווייטער האָט דערלאָנגט די ברעטער און אָפּגעגראָבן דעם זאָמד. דאָס איז געווען אַן אויסערגעווײַנ־

לעך שוועריע אַרבעט, צוויי מענטשן האָבן געאַרבעט אַנדערהאַלבן־צוויי שעה און זיי זענען אַרויס פֿונעם אונטערגראָב אין גאַנצן אויסגעשעפט. פֿאַר די אַנדערהאַלבן־צוויי שעה האָט מען געקאָנט אַוועקשטעלן 4 ברעטער. די שוועריקייט איז באַשטאַנען דערין, וואָס קיין לופֿט איז ניט געווען. שוועבעלעך און ציגדערס האָבן ניט געברענט. עס האָט זיך געשטעלט די פֿראָגע וועגן אַריינציען עלעקטריע.

ווען די צוויי אַרבעטער זענען אַרויסגעקראָכן (דאָס זענען געווען אַדער איך און קאַגאַן, אַדער ביעלעץ און קאָנטאַראָוויטש, אַדער שלמה מיט זיין שותף, זיין פֿאַמיליע־נאָמען האָב איך פֿאַרגעסן), פֿלעגט אין אונטערגראָב אַריינקריכן די בריגאַדע אויף אַרויסצוואַרפֿן דאָס זאָמד. די מענטשן זענען געלעגן אין א קייט אויף דער זייט, האָבן אַנגענומען הויפֿנס זאָמד צו קאָפּנס און געוואָרפֿן עס צו די אייגענע פֿיס. דאָס איז געווען א קאַטאַרגע־אַרבעט.

עס האָט זיך אונדז אַיינגעגעבן אַריינצופֿירן עלעקטריע, דער אויסשליסער איז געווען בײַ די מיידלעך אין בעט. אין קיך האָבן מיר איבערגעלאָזן א דעזשורנע, ער האָט אַרויפֿ־געקוקט אין דער הייך. אויב קיין דיסטשן זענען דאָרט ניט געווען, האָט מען געקאָנט אַרבעטן. ווי נאָר די דיסטשן האָבן זיך באַוויזן, איז ער געלאָפֿן צום אויסשליסער און האָט געגעבן א סיגנאַל: מ׳האָט געדאַרפֿט אַרויסקריכן בליצשנעל. מיר האָבן זיך געלייגט און צוגעדעקט מיט די שינעלן. איין מאָל, בוכשטעבלעך אין דרײַ סעקונדעס נאָך דעם, ווי מיר זענען אַרויסגעשפּרונגען פֿונעם לאָך און באַוויזן אַוועקצושטעלן דאָרט די ברעטער אויפֿן פּלאַץ, האָט זיך באַוויזן אַן עסעסמאַן.

א סך האָבן זיך אָפּגעזאָגט פֿון דער אַרבעט בײַם אונטערגראָב, ווײַל זיי האָבן ניט געגלייבט, אַז דאָס וועט זיך אײַנגעבן, און דער עיקר, אַלע זענען געווען שרעקלעך מיד נאָך דער טעגלעכער קאַטאַרגע. געווען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן בכלל ניט געוואָלט אַוועק פֿון פּאָנאַר. זיי פֿלעגן זאָגן: „דאָ האָט מען דערהרגעט מײַן פֿרוי, מײַן משפּחה, וווהין וועל איך גיין?״ אַזוי האָבן געערעדט די עלטערע מענטשן, צווישן זיי איז אויך געווען א רבֿ.

דעם 9טן אַפּריל האָבן מיר זיך אַנגעשטויסן אויף ביימער־וואָרצלען, וואָס זענען געווען פֿאַרשפּרייט אין א דרײַעק. מיר האָבן זיך באַמיט, אַז דער אונטערגראָב זאָל האָבן זײַן אַרויס־גאַנג אויף דער אייבערפֿלאַך צווישן די א ביימער, ווײַל דער פּלאַץ איז ניט געוואָרן קאָנ־טראָלירט פֿון קיין פּאָסטן. אַז מיר האָבן אַנגעטראָפֿן אויף די וואָרצלען, האָב איך פֿאַר־שטאַנען, אַז מיר געפֿונען זיך אויפֿן ריכטיקן וועג, זייער נאָענט פֿון דער ערד־אייבערפֿלאַך. מיר האָבן געהאַט אַן אײַזערנעם קרוק און אים דורכגעשטופּט אין דער הייך. מיר האָבן דערפֿילט א שטראָם פֿרישע לופֿט. איך האָב זיך געפֿרייט מיט די חבֿרים און בין געווען שטאָלץ, ווי אַן אינזשעניר, וואָס האָט ריכטיק געלייזט א טעכניש פּראָבלעם.

איך האָב געהאַט א קאָמפּאָס און א ליניייקע, און מיר האָבן אַליין געמאַכט א וואָטערפּאָס. איך האָב געגעבן די אָנווײַזונגען און בין געווען פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַרן אויסקלייבן די ליניע פֿונעם אונטערגראָב. מע דאַרף זאָגן, אַז אין אָנהייב אַפּריל האָט מען געאַרבעט אין אונטערגראָב איבער די פּוחות. עס האָבן זיך געהערט טענות: „מיר גראָבן שוין צוויי חדשים, און מע זעט נאָך גאָרניט״. מיר האָבן געגומען א פּראָבע פֿון דער ערד און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז נאָענט פֿונעם אונטערגראָב איז פֿאַראַן א גרוב מיט טויטע קערפּערס. ס׳איז אָנגעטאָנען א געפֿאָר, אַז מיר קאָנען אָנטרעפֿן אויף די טויטע קערפּערס. עטלעכע חברים האָבן מיר געגומען פֿאַרוואָרפֿן, אַז איך האָב ניט ריכטיק אָנגעצייכנט די ליניע פֿונעם אונטערגראָב. די לעצטע טעג זענען בוכשטעבלעך געווען קריטישע: בלויז א קליינע

גרופּע איז מיר געבליבן טרײַ. איך האָב געמוזט אַרויסווײַזן שטאַנדהאַפטיקייט און עקשנות, און דערפֿאַר איז נאָך גרעסער געווען מײַן טריומף, ווען כ׳האָב דעם 9טן אַפּריל זיך אָנגעשטויסן אויף די ווארצלען און דערפֿילט, אַז מיר האָבן געפֿונען דעם אַרויסגאַנג. מיר האָבן געוווסט, אַז אומעטום שטייען די דײַטשישע וואַכן, און וויַטער — איז אַלץ געווען גיט באַווווסט. צי געפֿינען זיך פּאַרטיזאַנער אין דער סבֿיבֿה, — וועגן דעם איז אויך בײַ קיינעם ניט געווען די מינדסטע פֿאַרשטעלונג.

זינגער האָט געקענט די געגנט. ער האָט מיר געזאָגט, אַז 14 קילאָמעטער פֿון פּאַנאַר הייבט זיך אָן די באַרימטע רודניצקער פּושטשע — אַ גרויסער וואַלד, און ערגעץ דאָ נאָענט דאַרף זײַן אַ טײַך.

די דײַטשן האָבן אויסערגעווײַנלעך שטאַרק באַוואַכט פּאַנאַר. איין מאָל איז געווארן בײַ אונדז אַ טומל: צו אונדז האָט זיך דערשלעפּט אַ פֿאַרבלאָנדזשעטער טויט־שיפֿורער עסעסמאַן. דער שטורמפֿירער האָט אים דערשאָסן אויפֿן אָרט. קיינער האָט ניט געטאָרט אַרײַנדרינגען אין די געהיימענישן פֿון פּאַנאַר.

מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין אַלע צוזאַמען אין דער באַשטימטער ריכטונג.

אַלע פֿאַרשפּאַרטע האָבן מיר פֿונאַנדערגעטיילט אויף 8 צענטלעך. יעדעס צענטל האָט געהאָט זײַן קאָמאַנדיר. דער קאָמאַנדיר האָט געקענט דעם באַשטאַנד פֿון זײַן צענטל און אינסטרוירט זײַנע מענטשן. איך האָב אַוועקגעשטעלט דעם ענין אויף אַזאַ אופֿן: אַרויסגיין פֿון דאָנען איז מעגלעך בלויז אויפֿן סמך פֿון אַן אײַזערנער דיסציפּלין. איך האָב געזאָגט: „קלײַבט אויס ווער ווילט פֿאָרן קאָמאַנדיר. איך וועל געהאָרכזאָם אויספֿירן זײַנע פֿאַראַרדענונגען".

מיך האָט מען באַאויפֿטראָגט צונויפֿצושטעלן די רשימות. די ערשטע צוויי צענטלעך האָב איך פֿאַראייניקט צוזאַמען. אין זיי האָב איך אַרײַנגענומען די אַלע, וואָס האָבן צום מיינסטן געאַרבעט בײַם אונטערגראָב און, אַחוץ דעם, האָבן זיי געקאָנט ברענגען נוצן די פּאַרטיזאַנער.

אָט אין וואָס פֿאַר אַן אַרדענונג עס זענען געגאַנגען די מענטשן פֿון ערשטן צענטל:
1 — דאָגים, 2 — פֿאַרבער, 3 — קאָסטיאַ פּאַטאַנין, 4 — ביעלעץ,[14] 5 — מ. זײַדעל, 6 — פּעטיאַ זינין, 7 — אַווסעיטשיק, 8 — מ. קאַלניצקי, 9 — שלמה גאָל, 10 — קאַנטאָראָוויטש.

דעם 9טן אַפּריל איז אַלץ געווען פֿאַרטיק. איך האָב געהאָט חשק אַרויסצוגיין דעם 12 אַפּריל, וויַיל די דאָטע האָט אַ פּערזענלעכן באַטײַט אין מײַן לעבן — דאָס איז דער געבוירן־טאָג פֿון מײַן ברודער. אָבער צום באַדויערן איז דעם 12טן אַפּריל געווען אַ לבֿנה־נאַכט. און דאָ האָט דער רבֿ אונדז געגעבן אַן עצה. עס האָט זיך צו אים געווענדט אַווסעיטשיק. דער רבֿ האָט געזאָגט, אַז דעם 15טן אַפּריל וועט זײַן די סאַמע פֿינצטערסטע נאַכט פֿון חודש.

דעם 12טן אַפּריל האָב איך צוזאַמען מיט ביעלעצן זיך אַראָפּגעלאָזן אין אונטערגראָב. מיר האָבן געהאָט אַ קליין מעשן רערל מיט אײַנטיילונגען, און מיר האָבן זיך ווידער איבער־צײַגט, אַז צו דער ערד־אייבערפֿלאַך איז געבליבן 10 צענטימעטער. מיר האָבן שוין געזען די שטערן, מיר האָבן שוין געפֿילט די פֿרישע אַפּריל־לופֿט, און דאָס האָט אונדז צוגעגעבן כּוח. מיר האָבן באַשיינפּערלעך געזען, ווי די באָפֿרײַונג איז נאָענט.

דעם 15טן אַפּריל האָבן מיר געאַרבעט דעם גאַנצן טאָג. אין יענעם טאָג האָט אַ דײַטש

14 געווויינט אין ישראל (געשטאָרבן).

— מיר האָבן אים געזאָגט „די מאַלפּע" — מיר אַ שטאַרקן זעץ געטאָן מיטן שטעקן אין דער פּלייצע אָן שום סיבה.

11 אַ זייגער אין אַוונט האָבן מיר, איך און דאָגים, צונויפֿגערופֿן אַלעמען.

דער ערשטער צענטל האָט געהאַט צוויי מעסערס און אַ גרויסע פֿלאַש עסיק־עסענץ, וואָס זיי האָבן צעגאָסן אין צוויי פֿלעשלעך. דאָס אַלץ האָבן מיר געפֿונען בײַ די טויטע. בכלל, אַלץ וואָס מיר האָבן פֿאַרמאַגט, האָבן מיר באַקומען פֿון די טויטע. פֿאַרן אַוועקגיין האָב איך געזאָגט: „איר זאָלט וויסן זײַן, קיין צוריק איז ניטאָ בײַ קיין שום באַדינגונגען. אויב מע וועט אונדז כאַפֿן, וועט מען אונדז סײַ ווי דערשיסן. בעסער שוין צו שטאַרבן אין קאַמף, אָבער גיין נאָר פֿאַרויס".

מיר האָבן אָנגעהויבן קריכן. דאָגים האָט אַוועקגענומען דעם לעצטן שיכט ערד. מיר האָבן שוין געאָטעמט מיט דער פֿולער ברוסט. די נאַכט איז באמת געווען אַ פֿינצטערע און אַרום איז געווען אַן אַבסאָלוטע שטילקייט. וועג אַלץ איז שוין געווען גרייט, האָבן איך און דאָגים אַראָפּגענומען די קייטן. וווּלפֿן האָט מען געשיקט געבן אַ סיגנאַל, אַז אַלץ איז פֿאַרטיק, און אָט, איינציקווײַז, האָבן די ערשטע צוואַנציק זיך אַראָפּגעלאָזן אין טונעל. קאָסטיאַ האָט אַלעמען אַראָפּגענומען די קייטן און זיי זענען אַוועקגעקראָכן. זיי האָבן אָנגעהויבן ארויסקריכן פֿון טונעל. מע האָט געמוזט אײַנהיטן אַן אַבסאָלוטע שטילקייט, אָפּילו אויב מע וועט שיסן, זאָל מען ניט ברעכן די אַרדענונג און דאָס שוויגן. קריכן האָט מען געדאַרפֿט בערך 200–250 מעטער פֿון אונדזער גרוב, דאָרט הייבט זיך אָן אַ ניט גרויסער וואַלד. מע האָט געדאַרפֿט דערגיין צו די דראָטן און זיי אײַנערשנײַדן מיט שנײַדצוואָנגען. אויפֿן אָרט, וווּ מע האָט אײַנערגעשניטן די דראָטן, האָט מען אויפֿגעהאָנגען וויסע שמאַטעס, פֿדי די נאָכקומענדיקע זאָלן זען דעם דורכגאַנג. איך האָב זיך משער געווען, אַז 14 קילאָ־מעטער קאָן מען אַדורכגיין אין משך פֿון איין נאַכט. דער ערשטער איז געקראָכן דאָגים, דער צווייטער איך. איך האָלט אים פֿאָר אַ פֿוס, מיר קריכן אַרויס, און פֿלוצעם זע איך, אַז דאָגים פֿאַרקערעוועט אויף רעכטס. איך זע, אַז לינקס, אויפֿן פֿאַן פֿון הימל, צייכנט זיך די פֿיגור פֿון אַ וואַכמאַן. מיר זענען אָפּגעקראָכן נאָך אַ 20–30 טריט, אָבער אויך פֿון דער זײַט זעט זיך די פֿיגור פֿון אַ וואַכמאַן. ער גייט פֿאַמעלעך. מע האָט ווידער געדאַרפֿט אויס־דרייען זיך. וועג כ׳בין געקראָכן אויף דער ערד, האָב איך געהאַט אַ געפֿיל, וואָס מען קאָן זיך ניט פֿאַרשטעלן. איך האָב געאָטעמט מיט אַלע פֿאַרן פֿונעם קערפּער.

איך האָב געפֿילט, אַז אונדזער אַרבעט איז ניט געווען אומזיסט און כ׳בין שטאַלץ געווען. פֿלוצעם האָט זיך דערהערט אַ שאָס. וויזיט אויס, אַז אונטער עמעצנס אַ האָנט האָט זיך אַ ברעך געטאָן אַ צווײַגל. באַלד נאָכן ערשטן שאָס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסערײַ פֿון אַלע זײַטן. איך האָב זיך אַרומגעקוקט: אונדזער גאַנצע טראָסע איז פֿול געווען מיט קריכנדיקע מענטשן. אַ טייל זענען אויפֿגעשפרונגען און געלאָפֿן אין פֿאַרשיידענע זײַטן. פֿון דעסטוועגן זענען מיר דערקראָכן ביזן דראָט און אים איבערגעשניטן מיט דער שנײַד־צוואָנג. די שיסערײַ איז געווארן אַלץ העכער און נעמטער.

צוויי קילאָמעטער וויַיטער — ווידער אַ דראָט, מיר האָבן אים אויך דורכגעבויסן; איך זע, אַז אַרום מיר זענען געבליבן בלויז פֿינף פֿערזאָן. די דײַטשן האָבן אָנגעהויבן שיסן פֿון אַ מינע־ווארפֿער. דאָס איז אַן אַלאַרם־סיגנאַל פֿאַרן גאַנצן גארניזאָן. מיר זענען אַרײַנגעלאָפֿן אין וואַלד, מיר האָבן אָבער ניט געמוען אין אַכט, אַז אומעטום זענען דאָרט געווען מילי־טעריש אָביעקטן. פֿון אַלע זײַטן האָט מען אונדז באַשאָסן. צוגעקומען צום טײַך — איז

אַ נייע צרה: קיינער פֿון מײַנע פֿינף באַגלייטערס קאָן ניט שווימען. איך האָב געמוזט מיט יעדן באַזונדער אַריבערשווימען דעם טײַך. מיר זענען געגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט, ביז טאָג האָבן מיר זיך פֿאַרמאַסקירט אין וואַלד.

14 קילאָמעטער האָבן מיר אַדורכגעמאַכט אין משך פֿון דער גאַנצער וואָך. דעם 22סטן אַפּריל זענען מיר שוין געווען טיף אין דער רודניצקער פּושטשע. מיר זענען אַרײַנגעקומען אין וואַלדיקן דאַרף זשיגאַריני. איך האָב געפֿרעגט די אַנבאַגאַנגטע פּויערים: „פֿאַראַן דאָ דײַטשן?" זיי האָבן געענפּנט פֿאַרחידושטע אויגן און געזאָגט: „קיין דײַטשן זענען ניטאָ און קיין פּאָליאַקן זענען ניטאָ". „און סאָוועטן זענען דאָ?" „טעגאָ נײ וויעם, פּראָשען פּאָנאָ" (דאָס ווייס איך ניט, מײַן הער). אין אָוונט האָבן מיר באַגעגנט דרײַ פֿאַרטיזאַנער, סאָוועטישע אָפֿיצירן, צווישן זיי איז געווען קאָפּיטאַן וואַסילענקאָ. איך האָב אים אַנגעהויבן קושן. ער האָט אונדז געפֿרעגט: „פֿון וואַנען קומט איר?"

„פֿון יענער וועלט". „זאָגט פּינקטלעכער". „פֿון פּאָנאָר". „פֿון פּאָנאָר? קומט מיט מיר".

איך האָב אים געזאָגט, אַז איך בין אַ מאָסקווער. ער איז אויך געווען אַ מאָסקווער. פֿלוצעם איז אונדזער שמועס געוואָרן איבערגעריסן, עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ שיסערײַ, אַ שטאַרקע שיסערײַ, אָבער אונדזער חבֿרה באַהאַלט זיך ניט. קאַפּיטאַן וואַסילענקאָ פֿרעגט זיי מיט פֿאַרווונדערונג: „וואָס טוט זיך מיט אײַך? איר האָט גאָרניט קיין מורא פֿאַרן טויט?" זיי האָבן געענטפֿערט: ניין".

מע האָט אונדז געבראַכט אויף דער פּאַרטיזאַנישער באַזע. נאָענט פֿון איר איז געווען די באַזע פֿון די יידישע אַטריאַדן „אַ טויט דעם פֿאַשיזם" און „צום זיג". אין די יידישע אַטריאַדן האָבן זיך געפֿונען אַ סך פֿון מײַנע ווילנער מיטגייערס. איציק דאָגימס קוזין, אַבא קאָוונער,[15] איז געווען קאָמאַנדיר פֿונעם אַטריאַד „אַ טויט דעם פֿאַשיזם". די יידישע פּאַרטיזאַנער האָבן גוט געווווסט, וואָס אַזוינס עס איז פּאָנאָר. קיינער האָט ניט געקאָנט גלייבן, אַז מיר זענען געקומען פֿון דאָרט לעבעדיקע, דאָס האָט געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן רושם. מע האָט אונדז בוכשטעבלעך צעריסן אויף שטיקער, אויסגעפֿרעגט וועגן אַלץ און אַלעמען. אַלע פּאַרטיזאַנישע באַזעס האָבן באַקומען אַ פּאָראַרדענונג, מע זאָל גיין באַגעגענען די אַנטלאָפֿענע. אין דעם זעלבן טאָג האָט דער פּאַרטיזאַנישער אויסשפּיר אָפּגעפֿונען נאָך 5 פּערזאָן פֿון אונדזער גרופּע.

15 קאָוונער אבא (1918), פּאָעט, שרײַבט אין עבֿרית. וווינט אין ישׂראל. מיטגליד פֿונעם קיבוץ עין־החורש.

דאָס מיידל פֿון אָשוויענטשים

(№ 74233)

דעם 16טן אויגוסט 1943 האָבן די דײַטשן ענדגילטיק ליקווידירט די ביאַליסטאָקער געטאָ. זיי האָבן צונויפֿגענומען אַלע נאָך לעבן־געבליבענע און אָפּגעפֿירט אין דער גראָדנער טורמע. דאָרט זענען מיר געווען צוויי טעג און מ׳האָט אונדז געפֿירט וויַיטער. אויף יעדן אויטאָ זענען געווען 60 פּערזאָנען. אויפֿן וועג איז מײַן פֿאָטער געשטאָרבן, און מיר, — מײַנע קרובֿים און איך, — האָבן אײַנגענומען מאָרפֿיום. איך האָב עס שוין פֿון לאָנג געהאָט צוגעגרייט. מײַן ברודער האָט געגעבן זײַן זון, אַ דרײַצן־חדשימדיק קינד, לומינאַל אין אַ געהעריקער דאָזע. צוליב דעם טרייסלען זיך האָט דער מאָרפֿיום אויך אונדז ניט געווירקט. אויסגעמאָטערטע זענען מיר אָנגעקומען אין דער לאָמזשער טורמע. דעם ברודערס קינד איז געשטאָרבן.

אין טורמע האָט מען אונדז געהאַלטן דרײַ חדשים. דעם 18טן יאָנואָר 1943 האָט מען אונדז אַרויסגעפֿירט אויפֿן הויף, פֿאַרשריבן די נעמען און די ספּעציאַליטעט פֿון יעדן איינעם און אָפּגעפֿירט אויפֿן וואָקזאַל.

מיר זענען אָנגעקומען אין דאָנציגער ראַיאָן. מע האָט אונדז אַרויסגעלאָזן פֿון די וואַגאָנען אין אַ וואַלדיקער געגנט. דאָרט האָבן שוין געווארט אויף אונדז די עסעס. רעפֿלעק־טאָרן האָבן באַלויכטן דעם וועג צום לאָגער. מע האָט אונדז אונטערגעטריבן מיט געשרייען. די מענער זענען געגאַנגען באַזונדער און די פֿרויען באַזונדער. אין לאָגער האָט מען אונדז איבערגעגעבן אין די הענט פֿון אַ לאָגער־עלטסטע — אַ „קאַפּאָ". וועג איך האָב זיך דער־נענטערט צום בארַאַק, האָב איך דערפֿילט אַ שארפֿן שוועבל־ריח. איך האָב שוין פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז דער סוף. מיר זענען געווען צו אַלץ גלייכגילטיק. די טויטגעפֿאָר איז צו אָפֿט געהאָנגען איבער אונדזערע קעפּ. איך האָב געטראַכט: „זאָל עס נאָר געשען וואָס שנעלער". אויף צו מאָרגנס האָט מען אונדז געפֿירט אין באָד. אַלע זאָכן האָט מען בײַ אונדז צוגענומען, אַלעמען איבערגעטאָן אין די לאָגער־מלבושים, געגעבן נומערן און אָפּגעפֿירט אין בארַאַק. ברויט האָבן מיר באַקומען צוויי מאָל אין טאָג. אַ טייל האָבן שוין אָנגעהויבן האָפֿן, אַז אונדז האָט מען באַשלאָסן צו לאָזן לעבן — ווי אַ באַווײַז, אַז היטלער דערהרגעט ניט קיין מענטשן. מע דאַרף באַמערקן, אַז אין שטוטהאָף האָט מען קיין לעבעדיקע מענטשן ניט פֿאַרברענט. ערשט שפּעטער, אין אָשוויענטשים, האָב איך זיך דערוווּסט פֿון אייניער, וואָס איז געקומען פֿון שטוטהאָף אַ האַלב יאָר נאָך מיר, אַז אויך דאָרט האָט מען שוין אָנגעהויבן פֿאַרברענען לעבעדיקערהייט.

אין גיכן האָט מען אָנגעהויבן שמועסן, אַז מע וועט אונדז אָוועקפֿירן ערגעץ אַנדערש, וואָרשײַנלעך קיין אָשוויענטשים. מיר האָבן וויידער איבערגעלעבט שווערע טעג.

דעם 10טן יאָנואָר 1944 האָט מען אונדז אַרויסגעפֿירט אויף אָפּענע וואַגאָנדלעך. פֿון צײַט צו צײַט האָב איך אַ קוק געטאָן צו די מענער, געזוכט צווישן זיי מײַן ברודער. בערך

צוגעגרייט צום דרוק — אָפּיס טשיאַרני.

דרײַ שעה האָט מען אונדז געפֿירט. מיר זענען צוגעפֿאָרן צו עפּעס אַ סטאַציע און דאָרט האָט מען אונדז אַרײַנגעטריבן אין פֿאַסאַזשיר־וואַגאָנען. דעם 12טן יאָנואַר זענען מיר אָנגעקומען קיין אָשוויענטשים.

צופֿאַרנדיק צו אוישוויץ־אָשוויענטשים האָבן מיר באַמערקט אַ מאַסע מענטשן, וואָס אַרבעטן אויפֿן שאַסיי. דאָס האָט אַ ביסל פֿאַרבעסערט די שטימונג: הייסט עס, אַז דאָ איז ניט קיין טויטפֿאַבריק, אַז מענטשן לעבן דאָ. אַז די דײַטשן נוצן ספּעציעל אויס די אַרעסטירטע צו שווערער אַרבעט און שאָפֿן אומדערטרעגלעכע באַדינגונגען, פּדי יענע זאָלן וואָס שנעלער אומקומען, — וועגן דעם האָבן מיר דעמאָלט נאָך ניט געוווּסט. אַראָפּגייענדיק פֿון צוג, האָב איך געוואָרפֿן דעם לעצטן בליק אויף מײַן ברודער. מע האָט אים אַוועקגעפֿירט צוזאַמען מיט די אַנדערע מאַנסלײַט. נאָך אַ שעה גיין זענען מיר צוגעקומען צו די טויערן. דער ריזיקער לאָגער איז געווען פֿונאַנדערגעטיילט מיט דראָטן אין אַ סך פּלעצער און געמאַכט דעם אײַנדרוק פֿון אַ גאַנצער שטאָט.

לעבן די טויערן אין אַ הילצערן הויז איז געווען אַ מין קאַנצעלאַריע. מע האָט אונדז אויסגעשײַלט, און די טויערן האָבן זיך פֿאַרמאַכט הינטער אונדז — אויף אייביק. מע האָט אונדז געבראַכט אין אַ לאָגער אויף נאַכטלעגער. דאָרט זענען ניט געווען קיין בעטן, ניט קיין שטולן. מיר האָבן זיך אַוועקגעזעצט אויף דער הוילער ערד. אין אָוונט זענען געקומען דער לאָגער־קאָמענדאַנט געסלער און זײַן רעכטע האַנט טאָובער. דאָרט האָט מען אונדז געהייסן אײַנטיילן זיך אין פֿינפֿטלעך; יעדער פֿון אונדז האָט מען געגעבן באַטראַכט און געפֿרעגט וועגן דער ספּעציאַליטעט. די ספּעציאַליטעט פֿון עטלעכע, דערין אויך פֿון מײַנער, האָט מען פֿאַרשריבן. אויפֿן אָנדערן טאָג איז ווידער געקומען דער הויפּט־תּלין פֿונעם לאָגער טאָובער. מיידלעך, שוין פֿון פֿרִיִער פֿאַרשפּאַרטע, האָבן אונדז אויסטאָוזרט נומערן אויף דער לינקער האַנט. מיר האָבן אויפֿגעהערט צו זײַן מענטשן. פֿאַר נאַכט האָט מען אונדז געפֿירט אין באַד — אין „זאַופּ", אויסגעטאָן און אַרונטערגעטריבן אונטערן דוש. פֿאַר דעם האָט מען אונדז אָפּגעשוירן די האָר מיט אַ מאַשינקע. פֿאַר גליקלעכע האָבן זיך אַרויסגעווויזן יענע, וועמענס ספּעציאַליטעט געסלער האָט נעכטן פֿאַרשריבן. אַלע אַנדערע האָבן אויסגעזען שרעקלעך. די מיידלעך, וואָס זענען געבליבן אָן האָר, האָבן געווויינט. איינע פֿונעם פּערסאָנאַל האָט אַנגעווויזן אויף אַ גרויסן פֿלאַם, וואָס הייבט זיך אויף צום הימל, און גזעזאָגט: „איר ווייסט, וואָס דאָס איז אָזוינס? איר וועט אויך אָוועק אַהין, דאָרט וועט איר שוין ניט באַדאַרפֿן ניט קיין האָר און ניט די זאָכן, וואָס מ'האָט בײַ אײַך צוגענומען".

נאָכן באַדן זיך האָט מען אונדז געגעבן אַלטע שמוציקע וועש און הילצערנע שיך. אויפֿן אייבערשטן מלבוש האָט מען דורכגעפּירט אַ פּאָס פֿון רויטער פֿאַרב און צוגענייט אַ גומער, דערנאָך אַרײַנגעפּירט אונדז אין אַ צימער — די „שרײַבשטובע", לעבן דער באָד. יעדער איינער פֿון אונדז האָט מען צוגעגעבן אין דער קאַרטאָטעקע צו דעם אייגענעם נאָמען אויך דעם נאָמען „סאַראַ". איך האָב ניט פֿאַרשטאַנען, אין וואָס עס גייט, און געזאָגט, אַז מע רופֿט מיך ניט אַזוי. די פֿאַרשרײַבערין האָט זיך איראָניש צעשמייכלט און זיך אָנגעזופֿן, אַז היטלער וויל אַזוי. מ'האָט אונדז וויידער אויסגעשטעלט צו פֿינף און אַרײַנגעטריבן אונדז אינעם אַזוי גערופֿענעם קאַראַנטין־בלאָק. דער בלאָק איז געווען פֿונאַנדערגעטיילט אין „שטובען" און פֿאַר דער אַרדענונג אין יעדער „שטובע" איז געווען פֿאַראַנטוואָרטלעך די „שטובע"־אויפֿזעערין. מיר זענען געשלאָפֿן אויף נאַרעס, צו פֿינף־זעקס פֿרויען אין אַ שרעקלעכער ענגשאַפֿט. אַז מיר האָבן געווויזן אויף די לײַדיקע נאַרעס און געבעטן, מע זאָל

אונדז איבערפֿירן אַהין, האָט מען אונדז געענטפֿערט מיט זידלערײַען און קלעפּ. געווען האָט מען אונדז 4 אַ זייגער פֿאַר טאָג, געטריבן אין קיך נאָך טיי, דערנאָך געציילט אַלעמען אין בלאָק. דאָס ציילן האָט מען גערופֿן „אַפּעל". דאָס פֿלעגט מען דורכפֿירן צוויי מאָל אין טאָג: אין דער פֿרי און אַוונט, נאָכן צוריקקומען פֿון דער אַרבעט. די „אַפּעלן" האָבן זיך געצויגן צו 2–3 שעה יעדער, ניט געקוקט אויפֿן רעגן, שניי און פֿראָסט. מיר פֿלעגן שטיין אין אַבסאָלוטער ניטבאַוועגלעכקייט, געפֿרוירענע און אויסגעמאַטערטע. די, וואָס זענען צוליב דעם קראַנק געווארן, האָט מען אַוועקגענומען אין קראַנקן־בלאָק און פֿון דאָרט זענען זיי שוין ניט אַרויס.

דעם 18טן יאָנואַר האָבן מיר פֿלוצעם דערהערט אַ פֿײַפֿערײַ אין דרויסן און געשרייען „בלאָקשפּערע!". אַרויסגיין פֿון די בלאָקן איז געווען פֿאַרווערט. אין גאַנצן אַכט טעג איז אַדורך זינט מיר זענען געקומען אין אַשוויענטשים. קיינער האָט אונדז ניט אויפֿגעקלערט, וועגן וואָס דאָ האָבן אונדז געטריבן זיך, אָבער לויט די פּנימער פֿון די עלטסטע האָבן מיר פֿאַרשטאַנען, אַז דאָ דאַרף פֿאָרקומען עפּעס ניט קיין גוטס. מע האָט אונדז אויסגעשטעלט, געציילט און אַוועקגעפֿירט אין „זאָוּפֿ". דאָרט האָט מע אונדז געהייסן זיך אויסטאָן און אַדורכלאָזן פֿאַרבײַ געסלערן און דעם דאָקטער. אַנדערע, צווישן זיי אויך מײַן מוטער, האָט מען פֿאַרשריבן. צוריקקומענדיק, האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דאָס סאָרטירן באַטײַט אַ „סעלעקציע". דאָס איז געווען דאָס סאָמע שרעקלעכסטע וואָרט אין לאָגער: דאָס האָט באַטײַט, אַז מענטשן, וואָס לעבן נאָך הײַנט, זענען שוין פֿאַרמישפּט צום פֿאַרברענען. ווי איז געווען מײַן מצב? — כ׳האָב געוווּסט, אַז איך פֿאַרליר מײַן מוטער, אָבער ניט געווען בכוח איר צו העלפֿן. די מוטער האָט מיך געטרייסט, געזאָגט, אַז דאָס איריקע האָט זי שוין אָפּגעלעבט, אַז זי זשאַלעווועט בלויז אונדז, די קינדער. זי האָט געוווּסט, אַז דער זעלבער גורל דערוואָרט אויך אונדז. 2 טעג נאָך דער סעלעקציע האָט מען זיי געהאַלטן אין בלאָק, געגעבן עסן ווי אונדז. דעם 20סטן יאָנואַר איז מען געקומען נאָך זיי און אַוועקגעפֿירט אין ספּעציעלן טויטנבלאָק (בלאָק A, 25a). דאָרט האָט מען צונויפֿגענומען די אומגליקלעכע פֿון אַלע בלאָקן און אין אויטאָס אָפּגעפֿירט צו דער קרעמאַטאָריע. בעת דעם „אַוונט־אַפּעל" האָבן אַ סך פֿון אונדזער בלאָק געפֿעלט. דער פֿלאָם צום הימל און דער רויך האָבן דערציילט, אַז אין יענעם טאָג, דעם 20סטן יאָנואַר, זענען פֿאַרברענט געוואָרן אַ סך אומשולדיקע אומגליקלעכע מענטשן; צווישן זיי איז געווען מײַן מוטער. מײַן אייניציקע טרייסט איז געווען, אַז אויך איך וועל אומקומען, און אַז זיי זענען שוין אויסגעלייזט געוואָרן פֿון די יסורים.

מיר האָבן איבערגעלעבט שווערע טעג. זייער אָפּט האָט מען אונדז געשלאָגן. באַקלאָגן זיך האָט ניט געהאָט קיין זין. אין בעסטן פֿאַל, וועט מען באַקומען נײַע קלעפּ, אָדער שטיין אויף די קני אין בלאָק, צי אין דרויסן, עטלעכע שעה, אומאָפּהענגיק פֿונעם וועטער. די שטובעפֿרויען האָבן אונדז געטריבן אין קיך אַרײַן און מיר האָבן געמוזט שלעפּן פֿאַר זיי די שווערע קעסלען. אָפֿילו פֿאַר געזונטע מאַנסלײַט איז אַזאַ אַרבעט געווען אַ שווערע. קיין זייף און קיין וואַסער האָט מען אונדז ניט געגעבן און ס׳איז ניט געווען קיין מעגלעכקייט צו האַלטן זיך ריין. פֿדי זיך צו וואַשן האָט מען געמוזט גיין צום אָזוי גערופֿענעם „באַדראָום". געפֿירט אַהין האָט מען אונדז בלאָקנווײַז און אָפֿוואָשן זיך האָבן מיר געדאַרפֿט אין פֿאַרלויף פֿון 3–5 מינוט.

געווײַנלעך האָט מען די מענטשן פֿונעם קאַראַנטין־בלאָק באַשטימט צו דער אַרבעט נאָך 5–6 וואָכן. אונדז האָט מען געגומען צו דער אַרבעט פֿריער. די גרעסטע צאָל מיידלעך,

וואָס זענען געקומען אין איין טראַנספּאָרט מיט מיר, זענען אַוועק אַרבעטן אין דער פּאַבריק „אוניאַן" (אַ באַמבע־פּאַבריק). מיך, ווי אַ פּאַרמאַצעווט, האָט מען איבערגעשיקט אין אַן אַנדערן בלאָק און פֿון דאָרט האָט מען מיך ווידער געדאַרפֿט אַרויספֿאָדערן אויף אַרבעט. אַזוי האָבן מיר זיך געשיידט מיטן קאַראַנטין־בלאָק. אָבער ליידיק איז ער ניט געבליבן. יעדן טאָג זענען אָנגעקומען פֿרישע קרבנות פֿון פּוילן, פֿראַנקרייך, בעלגיע, האָלאַנד און אַנדערע לענדער. גלייכצייטיק זענען אַ סך מענטשן געשטאָרבן. די שטאַרביקייט איז דער־גאַנגען ביז 300–350 פּערזאָן טעגלעך. טיפֿוס און דיזענטעריע האָבן געווילדעוועט. די לייַז האָבן אונדז אויפֿגעפֿרעסן.

אין דעם נייַעם בלאָק איז געווען די זעלבע אַרדענונג וואָס אין פֿריערדיקן. די זעלבע אויפֿשריפֿטן אויף די וועגט וועגן אָפּהיטן די ריינקייט, פּונקט אַזאַ באַצייכנונג פֿון די בלאָק־אָן שטובע־עלטסטע. ווען כ׳בין אָנגעקומען אַהין, האָט מען מיך געזומען פֿרעגן, ווי אַזוי איך, אַ נייַע, מיט אַזאַ הויכן גומער, האָב באַווייזן אייַנצוהיטן מייַנע לאָנגע האָר. ווען כ׳האָב דערקלערט, אַז די סיבה ליגט אין מייַן ספּעציאַליטעט, האָבן זיי מיט איראָניע געזאָגט: „גו, וואַרט איצט, ביז וואָנען מע וועט דיך רופֿן אַרבעטן לויט דיין ספּעציאַליטעט". שפּעטער האָב איך פֿאַרשטאַנען, אין וואָס עס גייט: כדי זיך אייַנצוארדענען אויף אַזאַ אַרבעט, דאַרף מען האָבן פֿראַטעקציע, דאַרף מען געבן כאַבאַר („מתנות") דעם, פֿון וועמען דאָס איז אָפּהענגיק. אַ „מתנה" האָט מען געדאַרפֿט קאָנען ארגאַניזירן, ד״ה גנבֿענען. איך האָב עס ניט געקאָנט און געמוזט וואַרטן. אָפּרוען האָט מען ניט דערלויבט... אַרייַנטראָגן און אַרויס־טראָגן קעסלען, צוורימען אין בלאָק — דאָס האָט געהערט צו מייַנע פֿליכטן. אויב איך וואָלט זיך קעגנגעשטעלט, וואָלט איך אַרייַנגעפֿאַלן אין אַ נייַער סעלעקציע. צוליב דעם, וואָס אין בלאָק האָט געדאַרפֿט זייַן „ריין", האָט מען גאָנצע טעג אונדז ניט אַרייַנגעלאָזן אָהין און געהאַלטן אונדז אין אַ קליין ניט־געהייצט צימערל. אָפֿילו אין די שטאַרקסטע פֿרעסט האָט מען אונדז אַרויסגעיאָגט פֿון בלאָק. ערשט נאָכן אָוונט־„אָפּעל", וואָס האָט זיך געצויגן 1½–2 שעה, האָט מען אונדז דערלויבט אַרייַנצוגיין אינעווייניק. מע האָט אַכטונג געגעבן, אַז אויפֿן צעמענטענעם פּאָל, וואָס מיר האָבן עטלעכע מאָל אין טאָג געוואָשן מיט געפֿרוירענע הענט און ביטערע טרערן, — אַז אויף דעם „פּאַרקעט" זאָל ניט זייַן קיין שטויבעלע שמוץ. אָבער דאָס איז נאָר ווייניק געווען. ס׳איז זיי ניט געפֿעלן געוואָרן, וואָס מיר זענען ווייניק פֿאַרנומען און זיי האָבן באַשלאָסן אויסצונוצן אונדז צו שווערער אַרבעט. 5–4 מאָל אין טאָג האָבן מיר געמוזט גיין 3 קילאָמעטער און ברענגען פֿון דאָרט שווערע שטיינער, מיט וועלכע אַנדערע פֿרויען־בריגאַדעס האָבן ברוקירט דעם לאָגער. מ׳האָט צוגעפֿע־געקליבן פֿרויען פֿון אַלע בלאָקן — פֿון די וואָס האָבן ניט געאַרבעט אויף אַ באַשטימטן פּלאַץ. מ׳האָט אונדז געציילט ביים טויער, צוגעשטעלט אַ פּאָסטן — אַ דייַטש מיט אַ הונט, און אונטער אַ האַגל פֿון זידלעריַען געטריבן צום פּלאַץ, וווּ די שטיינער זענען געלעגן. יעדע אייַנע האָט זיך באַמיט צו געפֿינען אַ וואָס קלענערן שטיין. אָבער דאָס האָט זיך ניט אייַנגעגעבן — מ׳האָט אונדז קאָנטראָלירט און געשלאָגן. אָחוץ דעם פּאָסטן האָבן אויך אַכטונג געגעבן פֿרויען „אייַנוויזערינס". די „אייַנוויזערינס" זענען געווען אַרעסטירטע דייַטשקעס, מיינסטנס פֿראָסטיטוקעס. די „אייַנוויזערינס" האָט מען געקאָנט איבערקויפֿן. אַ פּעקל פּאָפּיראָסן איז געווען געווען, אָבער כדי צו באַקומען דאָס פּעקל פּאָפּיראָסן, האָט מען ווידער געדאַרפֿט קאָנען „ארגאַניזירן". די אַרבעט איז געווען אַ שווערע. אין אָזעלכע באַדינגונגען האָב איך אָפּגעאַרבעט פֿינף וואָכן און מער ניט געקאָנט, ווייל די פֿיס זענען

מיר געשוואָלן געוואָרן און כ׳בין לחלוטין ניט אין שטאַנד געווען צו גיין. אין בלאָק האָט מען אויך ניט געקאָנט בלייבן. מע איז געקומען קאָנטראָלירן, צי אַלע זענען אַוועק צו דער אַרבעט: אַרבעט האָבן אַלע געמוזט, פֿאַר קראַנקע איז קיין אָרט ניט געווען. אַזעלכע האָט מען אָפּגעשיקט אין אַ ספּעציעלן בלאָק — אין „רעוויר". אין יענער צייט האָט „רעוויר" געהייסן טויט — זעלטן־וועו איז עמעצער צוריקגעקומען פֿון דאָרט. אין „רעוויר" איז מען נאָך מער קראַנק געוואָרן, מע האָט זיך אָנגעשטעקט איינער פֿון אַנדערן, מ׳איז געוואָרן אָפּגעשוואַכט און סוף כּל סוף געשטאָרבן. אין „רעוויר" איז געווען נאָך אַ געפֿאַר — סע־לעקציע. אין פֿאַל פֿון אַ סעלעקציע, זענען די, וואָס זענען געלעגן אין „רעוויר", געווען פֿון די ערשטע אַריינצופֿאַלן אין דער געפֿאַר. אַבער איך האָב קיין אויסוועג ניט געהאַט. איך האָב געוווסט, וואָס מיך דראָט, און דאָך געבעטן דער „שריבערין" פֿון אונדזער בלאָק אָפּצושיקן מיך אין „רעוויר". נייַע באַדינגונגען, נייַע חיות. מע האָט מיר געגעבן איין בעטל מיט נאָך אַ קראַנקער. וועו כ׳האָב דערזען, אַז איר גאַנצער גוף איז באַשאָטן מיט קרעץ און וווּנדן, האָב איך זיך צעווייַנט. כ׳האָב געווווסט, אַז אונטער איין קאָלדרע מיט איר וועל איך זיך אַנשטעקן. אין יענער צייט זענען מענטשן געוואָרן אויפֿגעגעסן פֿון שוויעשבע. אין נאָרמאַלע באַדינגונגען איז די הויטקראַנקייט געוואָרן ליקווידירט אין משך פֿון 2–3 טעג, אָבער דאָ האָט זי זיך געצויגן אָן אַ סוף. אַחוץ דעם, איז געגוג געווען צו האָבן אויפֿן לייב עטלעכע סימנים פֿון דער קראַנקייט, כּדי צו ווערן פֿאַרברענט. איך האָב זיך געבעטן בײַ דער שוועסטער, זי זאָל מיר געבן אַן אַנדער בעטל. נאָך לאַנגע בקשות איז זי מסכּים געווען. 3 וואָכן בין איך געלעגן אין „רעוויר". דאָס פּנים און די הענט פֿלעג איך וואַשן מיט דער טיי, וואָס מ׳האָט געגעבן אין דער פֿרי. צוויי מאָל אין וואָך האָב איך פֿאַר צוויי פּאַרציעס ברויט געקויפֿט הייס וואַסער, כּדי זיך אָפּצוווואַשן בעסער. איך האָב עס געטאָן בײַ נאַכט. צוויי טעג איז מיר אויסגעקומען צו בלייבן אין גאַנצן אָן ברויט, אַבי ווי ס׳איז צו זיין ריין. איך בין ניט אין שטאַנד צו שילדערן די פֿאַרוווּנדערונג פֿון מיינע חבֿרטעס אין בלאָק, וועו זיי האָבן מיך ווידער דאָרט דערזען.

נאָך דעם, ווי מע האָט מיך אויסגעשריבן פֿון „רעווירי", האָט מען מיך געפֿירט אין „זאָוּפֿ" (באָד). דאָרט האָט מען זיך געוואָשן און באַקומען דאָס שמאָטע־אַנטאָן. ווידער האָב איך גע־מוזט אָנהייבן „אַרגאַניזירן" פֿאַר זיך מער ליטישע זאַכן. איך האָב געדאַרפֿט זיך אָפּזאָגן פֿון ברויט, כּדי דערפֿאַר צו קויפֿן זיך מלבושים. די זאַכן האָט מען געקויפֿט בײַ יענע, וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיטן סאָרטירן דעם באַגאַזש פֿון די כּסדר אָנקומענדיקע טראַנספּאָרטן קיין אָשוויענטשים. פֿונקט אין אַזאַ מצב זענען מיר געווען אויך נאָך די אַזוי גערופֿענע „ענטלאָ־זונגען" (דעזינפֿעקציע פֿונעם בלאָק און פֿון מענטשן פֿון די ליידיקע). דאָן פֿלעגט מען אונדז פֿירן אין „זאָוּפֿ" וואָשן זיך, און די זאַכן האָט מען צוגענומען צום דעזינפֿעקציאָנירן אין די פֿאַרע־קעסלען. נאָך אַזאַ דעזינפֿעקציע האָבן מיר באַקומען ניט קיין מלבושים, נאָר שמאָ־טעס, און מע האָט ווידער געדאַרפֿט אַלץ זיך איינשאַפֿן פֿון דאָס ניַי.

נאָכן „רעוויר" האָט מען מיך געשיקט אויף אַרבעט אין דער וועבערײַ. איך האָב דאָרט געפֿלאָכטן צעפּ פֿון שמאָטע־אָפּפֿאַל, לעדער און גומע. די נאָרמע האָט מען געמוזט אויספֿירן פֿאַר יעדן פֿרײַז און צוליב דעם איז נייטיק געווען אַ געהעריקער קוואַנטום רוישטאָף. אָבער דעם רוישטאָף האָט מען געדאַרפֿט אַרגאַניזירן, ד״ה געבן פֿאַפֿירָאסן אָדער אַנדערע זאַכן דער „אײַנווײַזערין", וואָס גיט אַכטונג אויף דער אַרבעט. אַחוץ די „אײַנווײַזערינס" האָבן

אויף אונדז אַכטונג געגעבן אויך פֿרויען־עסעס, „אַופֿזעערינס". אויך זיי האָבן ליב געהאַט מתּנות. אַ שלעכט צוגעגייטער נומער אויפֿן קלייד, דאָס פֿעלן פֿון אַ רויטן „שטרײַך" אויפֿן אייבער־מלבוש, איז געווען אַ גענוגגדיקע סיבה, אַז די „אַופֿזעערין" זאָל פֿאַרשרײַבן דעם נומער פֿון דער „שולדיקער" און דעם נומער פֿון בלאָק, ווו זי האָט געווינט. פֿאַרשריבן דעם נומער האָט מען אויך פֿאַר שמועסן מיט מאַנסלײַט, אָדער פֿאַר געפֿינען בריוו פֿון זיי. צו מאָרגנס האָט מען זיי אַנשטאָט צו דער אַרבעט אַוועקגעשיקט אין אַ ספּעציעלן בלאָק. די מענטשן פֿון יענעם בלאָק האָבן געהאָט אַ רויטן קרײַז אויף דער פּלייצע. פֿון דאָרט האָט מען די פֿרויען געשיקט אויף נאָך שווערערע אַרבעטן.

דאָ דאַרף מען שילדערן אין וואָס פֿאַראַ אומשטענדן מיר זענען געגאַנגען צו דער אַרבעט. אויפֿגעהויבן האָט מען זיך פֿיר אַ זייגער אין דער פֿרי. די דעזשורנע איז אַוועק אין קיך ברענגען די טיי. נאָך דעם, ווי מ׳האָט פֿאַרבעט די בעטלעך און אויסגעטרונקען די טיי, האָט מען אונדז אַרויסגעפֿירט אויפֿן „אַפּעל". וואָשן זיך איז שוין ניט געווען וועג. נאָכן „אַפּעל" זענען די מענטשן, וואָס האָבן געאַרבעט אויסער די גרענעצן פֿון לאָגער, אַרויס אויף דער „לאָגערשטראַסע" און האָבן דאָרט זיך אויסגעשטעלט צו פֿינף אין א ריי. דאָרט האָבן פֿאַרשיידענע „קאַפּאָס" אונדז ווידער געציילט עטלעכע מאָל און צוגעפֿירט צו די לאָגער־טויערן. ביי די טויערן האָט געשפּילט אַן אָרקעסטער. ער איז באַשטאַנען פֿון אַרעסטירטע פֿרויען. וועג כ׳האָב צום ערשטן מאָל געהערט אין לאָגער מוזיק, האָב איך זיך צעווויינט ווי א קינד. מוזיק און אַ פֿלאַם ביזן הימל — ווער וואָלט אַזעלכעס געקאָנט צוטראָכטן? אין אָוונט, וועג די מענטשן זענען צוריקגעקומען פֿון דער אַרבעט, האָט זיי ווידער באַגעגנט דער זעלבער אָרקעסטער. אָפֿרוען זיך האָט מען ניט געקאָנט. מ׳האָט נאָך געדאַרפֿט שטיין 1½–2 שעה אויפֿן „אַפּעל". אין יענער צײַט און שפּעטער פֿלעגט דער אָוונט־„אַפּעל" זיך צינען לאַנג, ווײַל יעדן טאָג פּמעט זענען אַנטלאָפֿן מאַנסלײַט — פֿון יענע, וואָס זענען געגאַנגען אַרבעטן מחוץ די גרענעצן פֿונעם לאָגער. וועגן דעם אַנטלויפֿן פֿלעגן מיר זיך דערוויסן פֿונעם סירענע־געוואַי. מיר פֿלעגן דעמאָלט זיך פֿרייען, און כאָטש די קאָנטראָל האָט דעמאָלט לענגער געדויערט, זענען מיר גערן געשטאַנען אויפֿן „אַפּעל". אין דער „וועבערײַ" האָב איך בסך־הכּל געאַרבעט דרײַ טעג. דערנאָך בין איך אַוועק אַרבעטן אין „רעוויר". מע האָט מיך געזונדן אַהין, ווײַל אין דער קאָרטאָטעק האָב איך פֿיגורירט ווי אַ מעדיצינישע אַרבעטערין. אַן פּראָטעקציע און אָן כאַבאַר איז דאָס געווען אַ זעלטענער דערפֿאָלג: די היגיענישע באַדינגונגען ביי דער אַרבעט זענען געווען בעסערע און אָחוץ דעם האָט מען ניט געדאַרפֿט גיין צו דער אַרבעט אויסער דעם לאָגער, מיט אַנדערע ווערטער, מע האָט ניט געמוזט מאַכן 16 קילאָמעטער א טאָג. אָבער דאָס סאָמע וויכטיקסטע איז געווען דאָס, אַז אין „רעוויר" האָב איך געאַרבעט לטובת די אומגליקלעכע פֿאַרשפּאַרטע. יעדן טאָג האָט אונדז באַזוכט דער לאָגער־דאָקטער מענגעלע. אויפֿן געוויסן פֿון דעם באַנדיט ליגט דער טויט פֿון הונדערטער טויזנטער מענטשן. דער „רעוויר" האָט זיך געפֿונען אין לאָגער, ער איז אָבער געווען איזאָלירט פֿון לאָגער מיט אַ דראָטפֿאַרצוים. דער „רעוויר" האָט פֿאַרנומען 15 בלאָקן. דאָס איז געווען אַ מין מלוכה אין א מלוכה.

אַנגעהויבן אַרבעטן האָב איך דאָרט דעם 21סטן אַפּריל. עטלעכע טעג שפּעטער, נאָכן אָוונט־„אַפּעל", האָבן זיך דערהערט פֿייַפֿערײַען און געשרייען: „לאָגערשפּערע" — סע־לעקציע! אַרום איז געווען א שטילקייט, אַ שטילקייט פֿאַר אַ שטורעם. איך האָב שוין פֿאַרשטאַנען, וואָס דאָס מיינט: איך האָב געווויסט, אַז מאָרגן אין דער פֿרי וועל איך שוין

אַ סך קראַנקע ניט טרעפֿן אין בלאַק. מיט אַן אויסערגעווײנלעכער פּינקטלעכקייט זענען אַנגעפֿאַרן די אויטאָס און מע האָט אַנגעהויבן אַרויסשלעפֿן די צום טויט פֿאַראורטײלטע. אין דעם האָבן זיך געדאַרפֿט אַקטיוו באַטײליקן די בלאַק־עלטסטע און די נאַכטשיכט. געשריי און געווײן. און פּלוצעם האָט זיך דערהערט דאָס העברעיִשע ליד „התקווה".[16] עס זענען אַנגעקומען נאָך עטלעכע אויטאָס, דערנאָך איז געוואָרן אַ שטילקייט. שרעקלעך איז געווען צו זײַן אַזוי נאָענט, אָלץ צו הערן, און ניט האָבן קיין מעגלעכקייט צו העלפֿן! אָט די סעלעקציע איז געוואָרן אַדורכגעפֿירט, ווי די פֿרײַערדיקע. לויט די אַנווײַזונגען פֿון ד״ר מענגעלע האָט מען מיט עטלעכע טעג פֿריִער פֿאַרשריבן די נומערן פֿון די אומגליקלעכע פֿרויען, באַשטימטע צום פֿאַרברענען.

נאָך דער סעלעקציע איז די אַרבעט געגאַנגען, ווי פֿריִער. געקומען זענען די סאָמע שוועראַסטע טעג. טאָג־טעגלעך זענען אַנגעקומען גרויסע טראַנספֿאָרטן יידן כּמעט פֿון גאַנץ איראָפּע; צום מיינסטן זענען דעמאָלט אַנגעקומען טראַנספֿאָרטן פֿון אונגאַרן. פֿריִער פֿלעגן די טראַנספֿאָרטן זיך אָפּשטעלן אויף דער סטאַציע אַשוויִענטשים. דאָרט האָט מען זיי אויס־געלאָדן, דאָרט איז פֿאָרגעקומען דער אָפּקלײַב. די „גליקלעכע" זענען אַרײַן אין די לאַגער־טויערן, און די איבעריקע, די צום טויט פֿאַראורטײלטע, האָט מען אין אויטאָס אַוועקגעפֿירט דירעקט אין קרעמאַטאָריע. אָבער דאָס איז פֿאַר די דײַטשן געווען אומבאַקוועם. מיט די כּוחות פֿון די פֿאַרשפֿאַרטע האָט מען צוגעצויגן אַ ליניע פֿון דער באַנסטאַנציע אין אַשוויענ־טשים, וואָס האָט געפֿירט ביז צו די סאָמע אויוונס. די רעלסן האָבן זיך געצויגן פֿאַראַלעל צו די „רעוויר"־בלאָקן און זיי זענען געווען אָפּגעטיילט פֿון אונדז בסך־הכּל אויף 150–200 מעטער. אַן איבערריס האָבן מיר זיך צוגעקוקט צו דעם שוידערלעכן בילד. יעדן טאָג זענען אַנגעקומען 8–9 צוגן; מע האָט זיי אויסגעלײדיקט, דער באַגאַזש איז געבליבן בײַ די רעלסן. דער שעף פֿון די תּלינים, ד״ר מענגעלע, האָט אָפּגענומען די אומגליקלעכע מענטשן, וועלכע האָבן ניט געהאָט קיין אַנונג, וואָס מע טוט מיט זיי. יענעם זומער האָט מענגעלע געהאָט אַ סך אַרבעט. אַרויסגייענדיק פֿון די וואַגאָנען, האָבן די מענטשן לחלוטין זיך ניט פֿאַרגע־שטעלט, וואָס עס דערוואַרט זיי. פֿון דער אַנדערער זײַט דראָט האָבן זיי געזען מיידלעך אין ווײַסע פֿאַרטעכלעך (דאָס זענען געווען מיר, די אַרבעטער פֿון „רעוויר"). אויב זיי זענען געקומען אין דער פֿרי, האָבן זיי געהערט שפּילן דעם אָרקעסטער, געזען די פֿאַרטיעס מיידלעך", וואָס גייען צו דער אַרבעט אויסערן לאַגער (די „אוסענקאָמאַנדאָ"). צי האָבן די געקומענע געקאָנט זיך אָנשטויסן, וווהין מע פֿירט זיי? און געפֿירט האָט מען זיי אין דער קרעמאַטאָריע. דאָרט האָט מען זיי אויסגעטאָן אין אַ גרויסן זאַל, געגעבן אַ שטיקל זײַף מיט אַ האַנטעך און געזאָגט זיי, אַז זיי גייען אין באָד אַרײַן. פֿאַקטיש האָט מען זיי אַרײַנ־געלאָזן אין גאָזקאַמער און דאָרט זיי דערשטיקט מיט גאָז. די טויטע קערפּערס האָט מען פֿאַרברענט. דערמיט האָבן זיך פֿאַרנומען אויסשליסלעך די אַרעסטירטע מענער, וואָס האָבן געהערט צו דער אַזוי גערופֿענער „זאָנדערקאָמאַנדאָ". אָבער זיי איז ניט באַשערט געווען דאָרט לאַנג צו אַרבעטן: נאָך אַ חודש־צוויי האָט מען זיי אויך פֿאַרברענט און פֿאַרביטן מיט אַנדערע, וועמען עס האָט דערוואַרט דער זעלבער גורל. ווי שווער איז געווען צו קוקן אויף די פֿרויען, מענער, זקנים און קינדער, וואָס גייען אַן אַ סוף צו די קרעמאַטאָריעס. זיי

16 התקווה — הימען פֿון דער ציוניסטישער באַוועגונג, פֿון 1948 — דער מלוכישער הימען פֿון מדינת ישׂראל.

האָבן ביז אַזאַ מדרגה ניט פֿאַרשטאַנען, וואָס עס דערוואַרט זיי, אַז זיי האָבן זיך געזאַרגט וועגן דעם באַגאַזש, וואָס זיי האָבן געלאָזן אויפֿן וועג. אין יענע טעג זענען די טראַנספּאָרטן אָנגעקומען אַזוי אָפֿט, אַז מע האָט ניט באַוויזן צוצונעמען דעם באַגאַזש. דער בארג מיט זאַכן איז געוואָקסן, אָבער זייערע אייגנטימערס האָבן שוין ניט געלעבט. בעת עס פֿלעגן אָנקומען די אונגאַרישע טראַנספּאָרטן, האָט ד״ר מענגעלע ביי דער סעלעקציע איבערגעלאָזן די קינדער־צווילינגען, אומאָפּהענגיק פֿון זייער עלטער. אָחוץ דעם האָט ד״ר מענגעלע זיך אינטערעסירט מיט די משפּחות פֿון קאַרליקעס. ער האָט אָפֿילו זיך באַצויגן צו זיי מיט סימפּאַטיע. ס׳איז פּדאי צו באַמערקן, אַז ביי אונדז אין „רעוויר״ האָבן זיך געפֿונען אויך אומנאַרמאַלע. צוויי מאָל אין וואָך האָט מען זיי געפֿירט אין מענער־לאַגער אין בונא, 10 קילאָמעטער פֿון אונדזער לאַגער. דאָרט האָט מען איבער זיי געמאַכט פֿאַרשיידענע עקספּערימענטן. מיט דעם ענין האָט זיך פֿאַרנומען דער דאָקטער קעניג. אָפֿילו אין יענער צייט, וועו מע האָט שוין ניט געבערענט אין דער קרעמאַטאָריע, נאָר געגומען פֿאַרברענען פּשוט אין די ראָוון, געלייגט די מענטשן אויף קלעצער און באַגאָסן מיט נאַפֿט — אין דער זעלבער צייט האָבן די סאָדיסטן מענגעלע און קעניג זיך פֿאַרנומען מיט זייערע „וויסנשאַפֿט־לעכע״ פֿרוון. די עקספּערימענטן זענען געמאַכט געוואָרן אויך איבער די פֿאַרשפּאַרטע פֿרויען און מענער.

א שרעקלעכער זומער איז געווען דער פֿון 1944: אומענדלעכע טראַנספּאָרטן זענען אָנגעקומען יעדן טאָג. גלײַכצײַטיק זענען אָפּגעגאַנגען טראַנספּאָרטן מיט מענער און פֿרויען פֿון אַשוויענטשים קיין דײַטשלאַנד אויף פֿאַרשיידענע אָרבעטן. די צײַט איז געווען אַ „הייסע״: דײַטשלאַנד האָט זיך געגייטיקט אין אָרבעטסקראַפֿט. א סך זענען גערן געפֿאָרן, זיי האָבן געוואָלט אָנטלויפֿן פֿון אַשוויענטשימער גיהנום. אונדזער שטימונג איז אונטער־געהאַלטן געוואָרן בלויז דערמיט, וואָס יעדן טאָג פֿלעגן אונדז באַזוכן די „פֿייגעלעך״ — די סאָוועטישע אעראָפּלאַנען. אויפֿן לאַגער האָבן זיי קיין באַמבעס ניט געוואָרפֿן, אָבער צוויי מאָל זענען געפֿאַלן באַמבעס אין עסעסישע באַראַקן. צו אונדזער פֿריידּ זענען דאָרט געווען א סך געהרגעטע. מיר האָבן געפֿילט, אַז דער פֿראָנט דערנענטערט זיך. יעדן טאָג זענען מענטשן אָנטלאָפֿן. איין מאָל אין אָוונט האָט דער „אָפּעל״ געדויערט זייער לאַנג. די סירענע האָט געוואָיעט. פֿון אָנהייב האָבן מיר געמיינט, אַז דאָס איז אַן אָנפֿלי, אָבער דער געוואָי איז געווען אין גאַנצן אַן אָנדערער — א דויערנדיקער. נאָר לאַנגע ציילונגען האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס פֿעלט איין פֿרוי פֿון אונדזער לאַגער און איין מאַנסביל פֿון מענער־לאַגער. ווי מיר האָבן שפּעטער זיך דערוווּסט, איז אָנטלאָפֿן א ייִדישקע פֿון בעלגיע, מאַליאַ. זי האָט פֿאַרנומען א הויכן פּאָסטן: זי איז געווען א „לאָפּערין״ — געשיקט אויף אַרבעט יענע, וואָס זענען אַרויס פֿונעם „רעוויר״. זי איז געווען א מענטש אין אמתן און הויכן זין פֿונעם וואָרט און געהאָלפֿן אַלעמען, מיט וואָס זי האָט נאָר געקאָנט. מאַליאַ איז אָנטלאָפֿן צוזאַמען מיט אירס א באַקאַנטן פּאָליאַק. אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען זיי געכאַפּט אין ביעלסק. זיי זענען געווען אין עסעס־מונדירן און געהאָט בײַ זיך געווער. מע האָט זיי געבראַכט קיין אַשוויענטשים און פֿאַרשפּאַרט אין קאַרצער — בונקער. די דײַטשן האָבן געוואָלט פֿון זיי עפּעס אַרויסבאַקומען, אָבער זיי האָבן קיינעם ניט אויסגעגעבן. דעם 21סטן מאַרץ האָבן מיר דערזען, ווי א צעשלאָגענע און אויסגעמאַטערטע, אין שמאַטעס, האָט מאַליען געבראַכט אַן עסעסמאַן צו אונדז אין לאַגער. מע האָט זי געוואָלט אויפֿהענגען פֿאַר אַלעמען אין די אויגן. זי האָט געווווסט וועגן דעם, זי האָט אויך געוווסט, אַז איר

פֿרײַנד האָט מען שוין אויפֿגעהאָנגען. זי האָט אַ שטויס געטאָן דעם געסטאַפֿוויץ, אַרויסגעכאַפּט פֿון אירע האָר אַ באַהאַלטענע זשילעטקע און איבערגעשניטן זיך די אָדערן... די דײַטשן האָט זיך ניט אײַנגעגעבן צו עקזעקוטירן דאָס העלדישע מיידל.

מיטן דערנענטערן זיך פֿונעם פֿראָנט, האָבן די דײַטשן אָלץ מער זיך אָנגעהויבן צו דענערוווירן. אין די קרעמאַטאָריעס האָט מען אויפֿגעהערט פֿאַרברענען מענטשן. און ניט בלויז דאָס: כּדי ניט איבערצולאָזן קיין שפּורן פֿון זייערע פֿאַרברעכנס, האָבן די דײַטשן צעשטערט די טויטמאַשינען. זיי האָבן אויפֿגעריסן איין קרעמאַטאָריע נאָך דער אַנדערער. זעט אויס, אַז די רוצחים האָבן זיך געריכט אויף דער אומפֿאַרמײַדלעכער שטראָף. אַפֿילו די באַדינגונגען אין לאַגער זענען עטוואָס בעסער געוואָרן. אמת, אויפֿן באַשפֿײַזן האָט זיך דאָס ניט אָנגעזען. אונדזער „רעוויר" איז געוואָרן איבערגעטראָגן אויפֿן פֿעלד פֿונעם לאַגער בירקענאָו. פֿרײַער האָבן דאָרט זיך געפֿונען 17 טויזנט ציגײַנער, וואָס מע האָט פֿאַרברענט נאָך אין זומער. דאָס גוטע פֿון אונדזער ניײַעם פּלאַץ איז באַשטאַנען דערין, וואָס מיר זענען געווען צווישן צוויי מענערישע לאַגערן. ס׳איז געווען אַזוי אָנגעגעם און גלײַכ־צײַטיק ביטער, ווען נאָך דער אַרבעט פֿלעגן מיר אין אָוונט „זיך באַגעגענען", פֿונאַנדער־געטיילטע מיט די עלעקטריזירטע דראָטן. נאָך אָנגענעמער איז געווען דאָס, וואָס לעצטנס זענען אונדזערע אָוונטיקע „רַאַנדעוווען" געשטערט געוואָרן דורך די אָנפֿלײַען פֿון דער סאָוועטישער אַוויאַציע. דאָס ליכט אויפֿן דראָט האָט זיך פֿאַרלאָשן און מיר זענען האָפֿענונג־פֿולע זיך פֿונאַנדערגעגאַנגען.

דעם 17טן יאָנואַר איז באַווּסט געוואָרן, אַז דער לאַגער ווערט ליקווידירט. בײַ נאַכט האָט מען פֿאַרניכט די שפּיטאָל־בויגנס. 10 אַ זייגער אין דער פֿרי איז געקומען דער דאָקטער קיט און באַפֿוילן די קראַנקע, וואָס זענען פֿעיק צו גיין, און אויך דעם פּערסאָנאַל, צו זײַן גרייט. ער האָט געזאָגט, אַז נאָך די שווערקראַנקע ווילן קומען צוגן. די עוואַקואַציע איז פֿאַרגעקומען אויך אויף אַלע אַנדערע פֿעלדער פֿונעם לאַגער. ווען דער דאָקטער קיט האָט בײַם אָפּקלײַב אויף דער „לאַגערשטראָסע" מיך צוגעטיילט צו דער גרופּע, וואָס דאָרף אַרויסגיין פֿונעם לאַגער, האָב איך אומבאַמערקט זיך צוריקגעקערט און מער בין איך שוין ניט אַרויס פֿונעם בארַאק, ניט געקוקט דערויף, וואָס מ׳האָט מיר נאָך עטלעכע מאָל פֿאַרגעלייגט צוצושטיין צום מאַרש. איך האָב זיך געלייגט אויף אַ בעטל און געמאַכט זיך קראַנק. עטלעכע טויזנט קראַנקע צוזאַמען מיטן פּערסאָנאַל זענען געבליבן אין „רעוויר". די פֿאַרוואָלטערין פֿון אָפּטייק איז אויך אַוועק מיטן טראַנספּאָרט, און דערפֿאַר האָט מען מיר איבערגעגעבן די אַרבעט אין אָפּטייק. אין די וויטערדיקע טעג האָבן די געשעענישן זיך אָנטוויקלט זייער שנעל. נאָכן גראַנדיעזן אָנפֿלי דעם 20סטן יאָנואַר איז דער לאַגער געבליבן אָן וואָסער און אָן ליכט. ווי תּמיד, איז דער אָנפֿלי געווען פֿאַר אונדז אַ גרויסע מאַראַלישע שטיצע. די לאַגערס זענען קיין איין מאָל ניט געוואָרן באַמבאַרדירט. מיר האָבן מורא געהאַט די דײַטשן זאָלן ניט אין דער לעצטער מינוט אויפֿרײַסן אונדזער „רעוויר"־לאַגער, כּדי צו פֿאַרווישן די שפּורן פֿון זייערע פֿאַרברעכנס. די אַ געפֿאָר איז אויך געווען די סיבה דערפֿון, וואָס די מערהייט איז אַרויסגעגאַנגען דעם 13טן יאָנואַר. די אָוועקגייענדיקע האָבן געהאָפֿט, אַז אויסערן לאַגער, אויפֿן וועג, וועט זיי געלונגען צו אַנטלויפֿן. אַ סך פֿון זיי האָט זיך דאָס טאָקע אײַנגעגעבן.

דעם 21סטן יאָנואַר האָט שוין געהערשט אַ גרויסע אומאָרדענונג. אין לאַגער איז געבליבן אַ ניט גרויסע צאָל עסעסלײַט. די מאַגאַזינען פֿון ברויט, פּראָדוקטן און מלבושים

זענען איבערגעבליבן אפֿענע. זיי זענען פֿול געווען מיט אלעם גוטן. די אויסוווּרפֿן האָבן אַנגעוואָלט מאַסן זאַכן, אָבער אונדז, די פֿאַרשפּאַרטע, האָט מען געגעבן די ערגסטע שמוציקע וועש, טראַנטעס אַנשטאָט קליידער, הילצערנע שיך, און געקאָרמעט האָט מען אונדז ערגער ווי די חזירים. דרײַ אָ זייגער בײַ טאָג זענען אַוועק די לעצטע עסעסלײַט. זיי האָבן פֿאַרגעשלאָגן צו גיין מיט זיי, ווער עס וויל נאָר, אָחוץ יידן. אָבער קיינער איז ניט געגאַנגען. די טויערן פֿונעם לאָגער זענען געבליבן אָפֿן. אין אָוונט איז אויסגעבראָכן אָ שרפֿה אויפֿן שכנותדיקן פֿעלד פֿונעם לאָגער (בזשעזשינקע) און בײַ נאַכט איז געווען אויפֿגעריסן די לעצטע קרעמאַטאָריע. מיר האָבן מורא געהאַט, אַז זיי זאָלן מיט אונדזער לאָגער ניט טאָן דאָס זעלבע, וואָס מיט דער קרעמאַטאָריע. מיר האָבן איבערגעשניטן די דראָטן און מיר זענען שוין געווען צוזאַמען מיט די מענער, געבליבענע ווי מיר, אין „רעוויר". מיט זיי האָבן מיר זיך דערפֿילט אָ סך זיכערער. אָ סך זענען אַוועק פֿונעם לאָגער. דער 23סטער יאָנואָר איז געווען זייער אָ שווערער טאָג. אין דער פֿרי האָבן זיך באַוויזן עטלעכע דײַטשן אויף וועלאָסיפּעדן. זיי זענען געווען אין לאָגער עטלעכע שעה, האָבן געזוכט פֿאַר זיך ווערטפֿולע זאַכן און דערנאָך זענען זיי אַוועקגעפֿאָרן. דעם 24סטן יאָנואָר איז דער פֿרי זענען געקומען אָנדערע דײַטשן און אין מענער־לאָגער האָבן זיי דערשאָסן 5 רוסישע געפֿאַנגענע. דעם 24סטן יאָנואָר איז געקומען אַן אויטאָ מיט אָ גרופּע געסטאַפּא־לײַט. זיי האָבן באַפֿוילן אַרויסצוגיין פֿון די בלאָקן אַלע יידן, וואָס זענען אין שטאָנד זיך צו באַווּעגן. זיי האָבן אויסגעשטעלט עטלעכע הונדערט מענער און פּונקט אַזוי פֿיל פֿרויען. איך, אַן אויסגעלערנטע שוין פֿון דערפֿאָרונג, האָב באַשלאָסן ניט אַרויסצוגיין. צוזאַמען מיט אָ חבֿרטע בין איך אַרײַן אין אָ בלאָק וווּ קיינער איז ניט געבליבן. דאָרט זענען געלעגן זעק מיט וועש און מלבושים מיר האָבן זיך באַהאַלטן הינטער די זעק און אײַנגעהערט זיך צו דעם, וואָס עס טוט זיך אין לאָגער. ווען ס׳האָט אָנגעהויבן טונקל ווערן, זענען מיר אַרויס פֿון אונדזער באַהעלטעניש. אײַנציקווײַז האָבן זיך אָנגעהויבן באַווײַזן די, וואָס האָבן ניט געפֿאָלגט דעם באַפֿעל פֿון די געסטאַפּא־לײַט. פּונקט ווי מיר, האָבן זיי זיך באַהאַלטן וווּ ווער ס׳האָט געקאָנט, און אַזוי אַרום זיך גערעטעוועט. אָלע יידן, וואָס זענען אַרויס אין דעם מאָרש, האָט מען, ווײַזט אויס, דערשאָסן.

בײַ נאַכט זענען מיר געבליבן אין מענער־לאָגער. באַהאַלטן זיך האָבן מיר שוין מער ניט גערפֿט. דעם 26סטן יאָנואַר בין איך מיט מײַן חבֿרטע געווען אין דער אָפּטייק פֿונעם מענער־לאָגער. חבֿרים, ניט־יידן, האָבן דאָרט אײַנגעריכט אונטערן באָלקן אָ באַהעלטעניש פֿאַר אונדז. אויב די דײַטשן וועלן זיך באַווײַזן, האָבן זיי אונדז געדאַרפֿט דאָרט באַהאַלטן. יענער טאָג איז געווען פֿאַר אונדז אַן אויסערגעווײַנלעך פֿרײַדיקער: די סאָוועטישע אַרטילעריע און אַוויאַציע האָט געאַרבעט און ניט שטיל געווען אויף קיין מינוט. אויף צו מאָרגנס האָט מען שוין ניט געהערט קיין אַרטילעריש שיסעריי און ניט געזען קיין אַעראָפּלאַנען. מיר זענען געקומען צום באַשלוס, אַז דער פֿראָנט האָט זיך דערווײַטערט פֿון אונדז. די נערוון האָבן שוין ניט אויסגעהאַלטן. בײַם געדאַנק בלויז וועגן דעם, אַז די געסטאַפּא קאָן ווידער זיך באַווײַזן, האָט דאָס לעבן אויסגעזען אוממעגלעך. פּלוצעם האָב איך פֿון דער אָפּטייק דערזען אויפֿן וועג לעבן לאָגער סילועטן אין ווײַסן און אין גרויען אָנטאָן. דאָס איז געווען בערך אָרום 5 אָ זייגער בײַ טאָג. פֿון אַנהייב האָבן מיר געמיינט, אַז דאָס זענען „לאָגערניקעס", וואָס קומען צוריק. איך בין אַרויסגעלאָפֿן פֿון אָפּטייק אָ קוק טאָן, ווער עס גייט. ווי גרויס איז געווען אונדזער פֿרייד, ווען מיר האָבן דערזען, אַז דאָס זענען אונדזערע

רעטער — סאָוועטישע שלאָכטלייט. דאָס איז געווען דער אויסשפּיר. צו די קושן און באַגריסונגען האָט קיין סוף ניט געהאַט. זיי האָבן אונדז צוגעראַטן אַוועקצוגיין פֿון דאָנען. אויפֿגעקלערט, אַז מע קאָן דאָ ניט שטיין, ווייל ס׳איז נאָך ניט געווארן פֿעסטגעשטעלט, ווו דער שׂונא געפֿינט זיך. מיר זענען אַוועק עטלעכע טריט און ווידער צוריקגעגאַנגען, כּדי צו זיין נענטער צו אונדזערע באַפֿרייערס. כּמעט ביזן אָוונט זענען מיר געשטאַנען לעבן די טויערן. אַרײַנקומענדיק אין לאַגער האָבן מיר אויך דאָרט געטראָפֿן אונדזערע לאַנג דערוואַרטע און טײַערע פֿרײַנד.

דעם 28סטן יאַנואַר זענען אַ סך געווען אַראָפּגעטרעטע אַוועק פֿונעם לאַגער. זיי זענען, ענדלעך, געווארן באַפֿרייט. ביי אונדז אין אַפּטייק האָבן פֿאַרבראַכט קאַמאַנדירן און שלאָכט־לײַט. מיר האָבן זיי דערציילט וועגן דעם שרעקלעכן לעבן אין אָשוויענטשימער לאַגער. דעם 3טן פֿעברואַר האָבן מיר געלאָזן הינטער זיך בירקענאַו און געקומען אין לאַגער אָשוויענ־טשים. מיר האָבן דאָרט געטראָפֿן אַ סך מענטשן, וועמען עס האָט זיך, ווי אונדז, אײַנגעגעבן זיך צו ראָטעווען. דעם 4טן פֿעברואַר זענען מיר אָנגעקומען אין דער שטאָט אָשוויענטשים. עס האָט זיך ניט געוואָלט גלייבן, אַז מיר זענען פֿרײַ. מיט שטוינונג האָבן מיר געקוקט אויף די מענטשן, וואָס גייען איבער די גאַסן. דעם 5טן פֿעברואַר זענען מיר אַוועק אין דער ריכטונג צו קראָקע. אויף איין זײַט פֿונעם וועג האָבן זיך געצויגן די גיגאַנטישע זאַוואָדן, אויסגעבויטע דורך די אַראָפּטירטע, וואָס זענען שוין לאַנג אומגעקומען פֿון דער קאַטאַרגע־אַרבעט. אויף דער צווייטער זײַט — נאָך אַ גרויסער לאַגער. מיר זענען אַרײַן און האָבן דאָרט געטראָפֿן קראַנקע, וואָס פֿונקט ווי מיר, האָבן זיי זיך געראַטעוועט דערפֿאַר, ווייל זיי זענען ניט אַוועק מיט די דײַטשן דעם 18טן יאַנואַר. פֿון דאָרט זענען מיר געגאַנגען ווײַטער. לאַנג נאָך האָבן אונדז פֿאַרפֿאָלגט די גוטבאַקאַנטע עלעקטרישע דראָטן אויף שטיינערנע סלופּעס, — דער סימבאָל פֿון שקלאַפֿערײַ און טויט. אונדז האָט זיך אויסגעדוכט, אַז מיר וועלן שוין קיין מאָל ניט אַרויסקריגן זיך פֿון לאַגער. מיר זענען אָנגעקומען אין דאָרף וולאָסענישטש. דאָרט האָבן מיר געענדטיקט און צו מאָרגנס, דעם 6סטן פֿעברואַר, זענען מיר אַוועק ווײַטער. אויפֿן וועג האָט אונדז אויפֿגענומען אַן אויטאָ און געבראַכט קיין קראָקע. מיר זענען פֿרײַ, אָבער פֿרייען זיך קאָנען מיר ניט. צו פֿיל האָבן מיר איבערגעלעבט און צו פֿיל האָבן מיר פֿאַרלוירן.

זעקס און צוואַנציק חדשים אין אַשוויענטשים

(דערציילונג פֿון מרדכי צירולניצקי, געווען פּאַרטיזאַנט נומ׳ 79414)

1. אינעם שטעטל אָסטרינאָ

איך בין געבוירן אין 1899 אין שטעטל אָסטרינאָ, איצט גראָדנער געגנט. דאָרט האָב איך געווויינט מיט מײַן משפּחה ביז דער היטלעריסטישער אינוואַזיע. אַ משפּחה האָב איך געהאַט אַ גרויסע: פֿינף קינדער. די קינדער בײַ מיר זענען געווען געראָטענע. אַלע האָבן געלערנט. די עלטסטע טאָכטער גאַליאַ — זי וואָלט איצט שוין אַלט געווען צוויי און צוואַנציק יאָר — איז נאָכן אָנקום פֿון דער סאָוועטישער מאַכט אַרײַנגעטראָטן אינעם גראָדנער אינזשעניר־בויערישן טעכניקום און פֿרילינג 1941 איז זי אויפֿגענומען אויפֿן צווייטן קורס. דער עלטערער בחור, דער זיבעצן־יאָריקער יעקב, האָט געלערנט אין פּאָליגראַפֿישן פֿאַבזאַווטש. די איבעריקע האָבן נאָך געלערנט אין שולע: דער זעכצניאָריקער יואל איז איבערגעגאַנגען אין נײַנטן קלאַס, דער דרײַצניאָריקער וויגדאָר — אין אַכטן קלאַס, און די סאַמע יינגסטע — לאַניאַ — זי איז אין גאַנצן אַלט געווען נײַן יאָר — וואָלט שוין איבערגעגאַנגען אין פֿערטן קלאַס.

אָסטרינאָ ליגט ניט ווײַט פֿון דער גרענעץ. שוין דעם 23סטן יוני 1941 איז דאָס שטעטל געוואָרן אָרומגערינגלט דורך די דײַטשן פֿון אַלע זײַטן, און די אײַנוווינערס, וואָס האָבן געוואָלט אָנטלויפֿן, זענען געווען געצוווונגען זיך אומצוקערן. דעם 25סטן זענען די דײַטשן אַרײַן קיין אָסטרינאָ.

דאָס דערשיסן יידן האָט זיך אָנגעהויבן באַלד ווי די דײַטשן זענען אַרײַנגעקומען אין שטעטל. די ערשטע קרבנות זענען געווען די, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין אָרגאַניזירן די סאָוועטן־מאַכט און אין דער אַרבעט פֿונעם סאָוועט אין אונדזער ראַיאָן.

אונדזער שטעטל איז געוואָרן אײַנגעשלאָסן אין שטשוטשינער ראַיאָן. אָנהייב סעפּטעמבער איז פֿאַר קאָמענדאַנט פֿונעם ראַיאָן געוואָרן באַשטימט א דײַטש־געסטאַפּאָוויץ. זײַן נאָמען קאָן איך זיך דערמאָנען — נאָכן לאָגער איז דער זכרון בײַ מיר אָפּגעשוואָכט געוואָרן. נאָכן באַשטימען אים זענען די מאָרדן געוואָרן א נאָרמאַלע דערשײַנונג און אָפּטע אין אונדזער שטעטל. מיינסטנס פֿלעגן זיי פֿאָרקומען אין די מאָרקטעג, כדי אָפּצושרעקן די אָרומיקע פּויערישע באָפֿעלקערונג. דער קאָמענדאַנט, וואָס האָט געווויינט אין ראַיאָן־צענטער שטשוטשין, פֿלעגט אָפֿט קומען קיין אָסטרינאָ, און דאָן האָבן מיר שוין געווּסט, אַז עס וועלן פֿאָרקומען דערשיסונגען. צווישן אָנדערע האָט מען דערשאָסן אַלע לערערס: מילער מיט זײַן פֿרוי און ביידע טעכטער, יעלין א״א.

דער קאָמענדאַנט האָט אָרויסגעגעבן א באַפֿעל, אַז אין יעדן הויז זאָל מען אויף דער וואַנט אויפֿהענגען א ליסטע פֿון אַלע אײַנווויינערס. אויב בײַם קאָנטראָלירן די ליסטע איז

ליטעראַריש באַאַרבעט — ל. נאָלדבערג.

עמעצער ניט געווען אויפֿן אָרט, האָט מען דערשאָסן די גאַנצע משפּחה. אַזוי איז אומגעקומען אשר אַמסטיבאָווסקיס משפּחה פֿון אַכט פּערזאָנען.

די געטאָ אין אָסטרינאָ איז געוואָרן געשאַפֿן אָנהייב דעצעמבער 1941. צו אונדז אין שטעטל האָט מען אָנגעטריבן די יידן פֿון אַלע געגנטלעכע דערפֿער, פֿון שטעטל נאָווי דוואָר, פֿון זעמבראָוו. די אָנגעקומענע האָבן דערציילט, אז אַלע שוואָכע און קראַנקע האָט מען דערהרגעט אויפֿן וועג. בײַם אָרגאַניזירן די געטאָ זענען ווידער דערשאָסן געוואָרן אַרום צען פּערזאָנען. דערנאָך זענען געקומען נײַע באַפֿעלן און נײַע דערשיסונגען. לייב מיכאַלאָוויטשן און זײַן שוועסטער שׂרה־פֿייגען האָט מען דערשאָסן דערפֿאַר, ווייל זיי האָבן אין געהיים אַרײַנגעפֿירט אין געטאָ אַ ביסל תּבֿואה. אשר באַיאַרסקין האָט מען געכאַפּט בײַם מאָלן תּבֿואה און מ׳האָט אים דערשאָסן. אָבער צי קאָן מען דען אַלץ געדענקען!

אין יאָנואַר 1942 האָט מען געמאָלדן, אַז אָסטרינאָ צוזאַמען מיטן גאַנצן גראָדנער ראַיאָן ווערט אײַנגעשלאָסן אין „רײַך".

די געטאָ־באַפֿעלקערונג האָט מען יעדן טאָג געפֿירט אויף אַרבעט אין וואַלד. די מאַנס־לײַט האָבן געאַרבעט בײַם האָקן דעם וואַלד און טרײַבן זשוויצע. די אויפֿזעערס האָבן געשלאָגן די מענטשן בײַ דער אַרבעט מפּות רצח. די אָפּשטייענדיקע און שוואָכע האָבן זיי דערהרגעט אויפֿן אָרט. ניט איין מאָל האָט מען אַרײַנגעווארפֿן אין טורמע אונטער דער באַשולדיקונג אין סאַבאָטאַזש, און אויב אַ ייִד איז אַרײַנגעפֿאַלן אין טורמע, איז ער געבליבן לעבן בלויז ביזן קומענדיקן פֿרײַטיק. פֿרײַטיק פֿלעגט אין טורמע פֿאַרקומען דאָס דערשיסן די אַרעסטירטע, צווישן זיי אויך אַלע יידן.

2. אין קעלבאַסינער לאַגער

דעם 2טן נאָוועמבער 1942 איז די גאַנצע יידישע באַפֿעלקערונג פֿונעם שטעטל אָסטרינאָ געוואָרן אַרויסגעפֿירט אין לאַגער קעלבאַסינאָ, לעבן גראָדנע. ביז דעמאָלט איז דאָרט געווען אַ לאַגער פֿאַר סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין קעלבאַסינאָ זענען שוין קיין קריגס־געפֿאַנגענע דאָרט ניט געווען. אַהין האָט מען ביסלעכ־ווײַז געבראַכט די יידן פֿון אַלע שטעט און שטעטלעך אין גראָדנער ראַיאָן. מע האָט זיי אַרײַנגעזעצט אין ניט קיין גרויסע זעמליאָנקעס, אין יעדער איינער ביז דרײַ הונדערט פּערזאָן. ניט בלויז ליגן, נאָר אַפֿילו שטיין איז טייל מאָל ניט געווען וווּ. די ענגשאַפֿט, דער עיפּוש און דער שמוץ זענען געווען ניט צום אויסהאַלטן. מע האָט געטריבן אין די בלאָטעס אויף שווערער אַרבעט. ברויט האָט מען געגעבן צו הונדערט און פֿופֿציק גראַם אַ טאָג, דערבײַ האָט מען עס ניט געקאָנט נעמען אין מויל אַרײַן, און איינע אָדער צוויי געפֿרוירענע קאַרטאָפֿל. פֿאַרן קלענסטן חטא פֿלעגט דער לאַגער־פֿירער אינסול שלאָגן מיט אַ גראָבן שטעקן. ער האָט געשלאָגן איבערן קאָפּ ביזן פֿאַרלירן דאָס באַווּסטזײַן.

הונגער און טיפֿוס האָבן געבושעוועט אין לאַגער. ניט געווען קיין זעמליאָנקע, ווו עס זאָלן ניט שטאַרבן עטלעכע מענטשן אין משך פֿון טאָג; אויך בײַ דער אַרבעט זענען זיי געשטאָרבן. און ווען דעם אָזוי גערופֿענעם שפּיטאָל, דאָס מיינט די זעמליאָנקע, ווּהין מ׳האָט אַרײַנגעווארפֿן די טיפֿוס־קראַנקע — איז איצט נאָך שווער צו דערמאָנען. ס׳איז אַ ספֿק, צי עמעצער פֿון די קראַנקע, וואָס איז אַהין אַרײַנגעפֿאַלן, האָט געקאָנט האָפֿן צו

בליבן לעבן, ניט געקוקט אויף די באַמיִונגען פֿון ד״ר גאָרדאָן. ער איז געווען אַן איידעלער מענטש און אַלע זײַנע פּוחות האָט ער אַוועקגעגעבן אויף צו ראַטעווען די קראַנקע פֿאַר־מישפּטע מענטשן.

מיטן ד״ר גאָרדאָן האָב איך שפּעטער זיך געטראָפֿן אין אָשוויענטשימער לאָגער. ער איז געווען איינער פֿון די אַקטיוויסטע מיטגלידער אין אונדזער ווידערשטאַנד־אַרגאַני־זאַציע. צי איז אים געלונגען איבערצולעבן, וויס איך ניט.

די קערפּערס פֿון די געשטאָרבענע אין קעלבאַסינער לאָגער האָט מען אָפֿילו זיך ניט באַמיט צו באַגראָבן אין דער ערד. אויפֿן שטח פֿונעם לאָגער, ניט ווײַט פֿון די ווויך־זעמליאַנקעס, איז געווען אויסגעגראָבן אַ ריזיקער גרוב, וואָס איז די גאַנצע צײַט געשטאַנען אויפֿגעדעקט. די מתים האָט מען אַרײַנגעווארפֿן אין דעם גרוב, באַשאָטן פֿון אויבן מיט אַ דינעם שיכט קאַלך, און אין דער הייך געווארפֿן אַלץ נײַע און נײַע קערפּערס. ס׳איז אָפֿילו שווער זיך פֿאָרצושטעלן, וויפֿל מענטשלעכע קערפּערס דער ברודער־קבֿר האָט אײַנ־געשלונגען.

3. די ערשטע חדשים אין אָשוויענטשים

אין קעלבאַסינער לאָגער זענען מיר געווען אַ חודש.

דעם ערשטן דעצעמבער 1942 האָבן מיר באַקומען אַ באַפֿעל צו גרייטן זיך צום אַרויספֿאָר. די זאַכן האָט מען געהייסן אײַנפּאַקן און אויפֿשרײַבן דעם נאָמען און פֿאַמיליע פֿון אייגנטימער. מע האָט זיי צוגעזאָגט אָפּצושיקן די פּעקלעך אויפֿן נײַעם פֿאָרשיקונג־פּלאַץ. דעם 2טן דעצעמבער האָט מען אונדז אַלע, צוזאַמען מיט די משפּחות, אַרײַנגעזעצט אין וואַגאָנען אַן דעכער. די וואַגאָנען האָט מען אָנגעשטאָפּט מיט מענטשן און פֿאַרמאַכט. מיר זענען געפֿאָרן דרײַ מעת־לעת. מיר האָבן ניט באַקומען ניט קיין ברויט און ניט קיין וואַסער. מער פֿון אַלץ האָט מען געליטן פֿון דורשט, ספּעציעל די קינדער. בעת דער צוג איז געפֿאָרן האָבן מיר אויף פֿאָרשיידענע אופּנים געפֿרווט אַרויסצובאַקומען כאָטש עטלעכע טראָפּנס פֿײַכטקייט: אויף אַ שטריקל האָבן מיר אַראָפּגעלאָזן אַ בלעכל און באַמיט זיך אָנצוכאָפּן אַ ביסל שניי, כדי צו באַנעצן דערמיט די ליפּעלעך פֿון די דורשטיקע קינדער. מ׳האָט אויך אַראָפּגעלאָזן שמאַטקעס און שטיקער פּאַפּיר. זיי זענען נאָס געווארן אויפֿן שניי און דאָן האָבן מיר געקאָנט אויסקווטשן עטלעכע טראָפּנס.

ניט געקוקט אויף דער שטרענגער וואָך, איז מיר געלונגען אין גאַנג אַראָפּצולאָזן פֿון וואַגאָן מײַנע צוויי יינגלעך יעקבֿ און יואל. נעכטן, האָב איך געטראַכט, זאָלן זיי כאָטש ווי עס איז זיך ראַטעווען. זיי האָבן זיך ניט געראַטעוועט... יעקבֿ האָט באַשלאָסן צו אַנטלויפֿן אין וואַלד, צו די פּאַרטיזאַנער. איצטער שוין, נאָך דער מלחמה, שוין זייענדיק אין דער היים, האָב איך זיך דערוווסט, אַז ער איז אומגעקומען נאָך איידער ער איז דערגאַנגען צו די פּאַרטיזאַנער. יואלן האָט זיך אײַנגעגעבן צו דערשלאָגן זיך קיין גראָדנע. אין געטאָ דאָרט האָט נאָך געלעבט מײַן שוועסטער. אים האָט מען געבראַכט קיין אָשוויענטשים מיט עטלעכע חדשים שפּעטער צוזאַמען מיט דער גאַנצער משפּחה פֿון מײַן שוועסטער און גלײַך פֿון צוג האָט מען זיי געשיקט אין „גאַז״. איך צוזאַמען מיט מײַן פֿרוי שׂרה און דרײַ קינדער זענען געבראַכט געווארן קיין אָשוויענטשים דעם 5טן דעצעמבער 1942.

אונדזער עשעלאָן איז געבליבן שטיין אויף אַ קליינער פּלאַטפֿאָרמע אין מיטן פֿעלד.

שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט, אַז דאָס איז געווען אַ ספּעציעל אויפֿגעשטעלטע פֿלאַט־פֿאָרמע צווישן אוישוויץ און בירקענאָו. אַ ביסל ווייטער האָבן זיך אַרויסגעזען שטאָלבודעס. דערנאָך — אַן אומענדלעכע ליניע פֿון דראָט־פֿאַרצוימונגען.

אַרום דער פֿלאַטפֿאָרמע איז געשטאַנען אַ גרופּע מענטשן אין ציווייל. דאָס ערשטע, וואָס איך האָב דערזען, איז געווען ווי אַן אָנגעפֿרעסענער עסעסמאַן שלאָגט מיט אַ שטעקן אַן אײַנגעהויקערטן מענטש. וויפֿל מאָל מיר איז שפּעטער אויסגעקומען צו זען אָנלעכע בילדער, אָבער דעם אַכזריותדיקן איינדרוק פֿון מײַנע ערשטע מינוטן אין אָשוויענטשים קאָן איך ניט פֿאַרגעסן.

דער לאָגער־פֿירער שוואַרץ איז צוגעפֿאָרן צו אונדזער גרופּע אין אַן אויטאָ מיטן צייכן פֿון רויטן קרייץ (אַגב, אויך די קעסטלעך סם אויף צו „גאַזירן" די מענטשן אין לאָגער האָט מען שטענדיק געפֿירט אין אַן אויטאָ מיטן צייכן פֿון רויטן קרייץ). עסעסלייט האָבן אונדז אַרומגערינגלט. פֿון די וואַגענען האָט מען אָנגעהויבן אַרויסנעמען אונדזערע זאַכן, אָבער אונדז האָט מען צו זיי ניט צוגעלאָזן. באַלד האָט מען אויך אַרויסגעשלאָגן פֿון די וואַגענען די געשטאַרבענע אין וועג און זיי אַוועקגעלייגט אין אַ זייט. ס׳איז צוגעקומען אַן אַרעסטאַנטן־קאָמאַנדע אין פּאַסן־קאָסטיומען כּדי צו פֿאַרנעמען זיך מיט די זאַכן.

דער אָפּקלײַב האָט זיך אָנגעהויבן. די קראַנקע און שוואַכע האָט מען אָפּגעפֿירט אַהין, וווּ עס זענען געלעגן די קערפּערס פֿון די געשטאַרבענע. די געזונט־אויסזעענדיקע מאַנסלייט האָט מען אויסגעטיילט אין אַ באַזונדערער גרופּע. אַלע אַנדערע — פֿרויען, זקנים און קינדער — האָט מען אַרײַנגעזעצט אין אויטאָס און אַוועקגעפֿירט. אַזוי האָב איך אויף אייביק זיך צעשיידט מיט מײַן פֿרוי און קינדער און אָפּילו זיך ניט געזעגנט מיט זיי. מיר איז ניט אײַנגעפֿאַלן, אַז מע פֿירט זיי צום טויט.

איך בין געווען צווישן הונדערט נײַן און אַכציק אָפּגעקליבענע מענער. אונדז האָט מען אָפּגעפֿירט אין צענטראַלן לאָגער — אָשוויענטשים. בײַם אַרײַנגיין האָבן מיר דערזען אַן אַרקע. פֿון אויבן איז געווען אַן אויפֿשריפֿט: „אַרבײַט מאַכט פֿרײַ". אין באַד האָט מען יעדן פֿון אונדז אויסטאַטוּירט אַ נומער און אַ דרײַעק. ווי איר זעט, איז מײַן נומער 79414. נומערן און דרײַעקן האָט מען טאַטוּירט בלויז בײַ יידן, — בײַ יענע, וואָס מע האָט איבער־געלאָזן אַ געוויסע צייט בײַם לעבן, כּדי זיי אויסצונוצן אויף אַרבעט. אָחוץ דעם, האָבן אַלע אַרעסטירטע געדאַרפֿט טראָגן אויפֿן מלבוש, אויף דער לינקער זײַט ברוסט, דערקען־צייכנס: יידן — אַ רויטער דרײַעק, און אויף אים אַ געלן, אַוועקגעלייגט אַזוי, אַז עס זאָל זיך באַקומען אַ זעקסעקיקער שטערן (שפּעטער איז דער צייכן געוואָרן פֿאַרביטן אויף אַ רויטן דרײַעק מיט אַ געלן שטריך אין דער הייך), רוסן — אַ שוואַרצן דרײַעק. פּאָליטישע אַרעסטירטע האָבן געטראָגן אַ רויטן דרײַעק, קרימינעלע — אַ גרינעם.

באַווײַזן זיך אויף דער לאָגער־טעריטאָריע אָן דעם צייכן אַדער טראָגן אים ניט אויפֿן געהעריקן אָרט האָט באַטײַט צו גיין אויף אַ זיכערן טויט. דער ערשטער באַגעגנטער עסעס־מאַן האָט דיך געקאָנט פֿאַרהאַלטן, אומוואַרפֿן דיך אויף דער ערד, קאָפּען דיך מיט די שטיוול אין פּנים, אין בויך, און שפּעטער אָפּשיקן אין גאַזקאַמער.

די ערשטע נאַכט איז אונדזער גאַנצע גרופּע געווען צוזאַמען אין איין באַראַק. אין דער פֿרי האָט מען ווידער געמאַכט אָן אָפּקלײַב. אַלע מענער יינגער פֿון פֿערציק יאָר האָט מען אָפּגעטיילט און אַוועקגעשיקט אין לאָגער בונא — דער דריטער לויט דער גרייס לאָגער נאָך אוישוויץ און בירקענאָו. אַזעלכע זענען געווען הונדערט און פֿערציק פֿערזאָן.

אונדז, די איבעריקע נײַן און פֿערציק, האָט מען אַריינגעזעצט אין פֿערטן בלאָק (באַראַק). מיך האָט מען צוגעטיילט צו אַן אַרבעטס־קאָמאַנדע, וואָס האָט זיך פֿאַרנומען מיטן אויס־גליכן דעם טײַך סאָלאָדורכשלאָג). צוויי־דרײַ שעה האָט געדויערט דער „אָפּעל" אין דער פֿרי, איידער מ'איז אַוועק צו דער אַרבעט, און פֿונקט אַזוי פֿיל אין אַוונט — נאָכן צוריקקומען אין באַראַק. צו דער אַרבעט האָט מען געדאַרפֿט גיין דרײַ קילאָמעטער. די אַרבעט איז געווען אַ שוועריקע, אַ פֿאַרמאַטערנדיקע. באַגלייט האָבן אונדז ספּעציעלע עסעס־קאָמאַנדעס, וואָס האָבן בעת דער אַרבעט אַכטונג געגעבן אויף אונדז. ניטאָ קיין וועריטער אויף צו שילדערן דעם סאַדיזם פֿון די עסעסלײַט. זיי האָבן אונדז געשלאָגן צוליב דער קלענסטער סיבה, און אָפֿילו אָן שום סיבה.

עס טרעפֿט, אַז צו דיר קומט צו אַ וואַכמאַן. ער באַפֿעלט: „בייג זיך אײַן!" און באַלד אויפֿן אָרט ציילט ער דיר אַרײַן פֿינף און צוואַנציק־פֿופֿציק קלעפּ מיט דער פּאָלקע. אַלע דײַנע געדאַנקען זענען דאָן געווענדט אין איין ריכטונג: ווי אַזוי צו דערהאַלטן זיך אויף די פֿיס, ניט אומצופֿאַלן, אַנדערש, דערוואַרט דיך אַ קויל.

סוף דעצעמבער איז אַדורכגעפֿירט געווארן אַ „סאָניטאַרע" קאָמפּאַניע (ענטלאָזונג). מ'האָט פֿון אונדז אַראָפּגענומען אַלע מלבושים, פֿאַרשפּאַרט אונדז אין גאַנצן נאָקעטע, און דערנאָך אויסגעטוענערהייט געטריבן אונדז אין באָד אַרײַן.

דעם 2טן יאַנואַר 1943 האָט מען מיך באַשטימט אין דער קאָמאַנדע אויף פֿונאַנדערצונעמען די זאַכן פֿון די אָנגעקומענע אין לאַגער. צווישן מיט מיר, זענען אין דער קאָמאַנדע געווען יידן, געקומענע פֿון פֿראַנקרײַך. צווישן זיי איז געווען אַ יידישער אַקטיאָר בלומענזאָן, מײַן קוזין אַהרן לייזעראָוויטש א"א. אַ טייל פֿון אונדז האָט געאַרבעט בײַם פֿונאַנדערנעמען די זאַכן, אַנדערע בײַם סאָרטירן, און אַ דריטע גרופּע — בײַם פֿאַרפּאַקן אויף אַוועקצושיקן קיין דײַטשלאַנד. טעגלעך האָט מען אָפּגעשיקט אין פֿאַרשיידענע שטעט פֿון דײַטשלאַנד צו זיבן־אַכט וואַגאָנען מיט זאַכן. אַלטע, אָפּגעטראָגענע מלבושים האָט מען אַוועקגעשיקט אויף איבערצוארבעטן קיין מעמעל (קלײַפּעדע) און לאַדזש.

די אַרבעט איז געגאַנגען אַן אַן איבערריס אַ קײַלעכיקן מעת־לעת, בײַ טאָג און בײַ נאַכט, און דאָך האָט מען ניט געקאָנט זיך אַן עצה טאָן מיט איר — אַזוי פֿיל זאַכן זענען געווען.

דאָרט האָב איך, אין אַ פּאָק קינדערשע מאַנטלען, איין מאָל געפֿונען דעם מאַנטל פֿון מײַן יינגסטן טעכטערל — לאַניאַ.

באַלד נאָך דעם, ווי איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן אין דער קאָמאַנדע, האָב איך זיך דערוווּסט וועגן די גאַזקאַמערן, וועגן די קרעמאַטאָריעס, וווּ יעדן טאָג ווערן פֿאַרברענט טויזנטער מענטשן, איך האָב זיך דערוווּסט וועגן דעם גורל פֿון די אַלע, וועמען ס'האָט ניט אָפּגעגליקט אַרײַנצופֿאַלן אין אַן אַרבעטס־קאָמאַנדע. איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז געשען אויך מיט מײַן משפּחה. אָפּגעשוואַכטע, אויסגעמאַטערטע און קראַנקע, ניט פֿעיקע פֿאַר די אַרבעטס־קאָמאַנדעס, האָט מען תּיכף „גאַזירט" און אויף זייער אָרט האָט מען געשיקט אַנדערע. איין מאָל, אין אַ שטאַרקן פֿראָסט, האָבן די עסעסלײַט געצוווּנגען די גאַנצע גרופּע צו אַרבעטן אויסגעטוענערהייט. אין צווישן שעה אַרום זענען די מענטשן געווען אין גאַנצן פֿאַרפֿרוירן. די אַרבעט איז געבליבן שטיין. די עסעסלײַט האָבן געשלאָגן מיט די שטעקנס, און די, וואָס האָבן ניט אויסגעהאַלטן און אומגעפֿאַלן, האָט מען אָפּגעשיקט צום „גאַז".

באַקלאָגן זיך, אַז מ׳איז קראַנק און אַרײַנפֿאַלן אין דער אַמבולאַטאָריע איז געווען דאָס זעלבע, ווי פֿרײַוויליק אַוועקגיין צום „גאַז״. זייער שנעל האָבן מיר זיך דערוווּסט ווען דעם. בײַ מײַן עלטערן ברודער מיכאל, ווָאס האָט זיך געפֿונען צוזאַמען מיט מיר אין אָשוויענטשים, זענען געשוואָלן געוואָרן די פֿיס. ער איז אַוועק אין אַמבולאַטאָריע און מער שוין ניט צוריקגעקומען. אויף אזאַ אופֿן זענען אומגעקומען אויך אַנדערע פֿון מײַנע אָסטרינער בני־עיר: משה־יאַנקל קאַמיאָנסקי, שלמה־הירש שילקאָווסקי, מאָטל קרינסקי א״א.

איך האָב געפֿילט, אַז מײַנע פֿוחות ווערן שוואַכער מיט יעדן טאָג. איך האָב זיך קוים געהאַלטן אויף די פֿיס. אָבער די חבֿרים אין דער קאַמאַנדע האָבן מיך אונטערגעהאַלטן און געהאָלפֿן פֿאָרבאָרגן פֿאָר דער וואָך מײַן קרענקלעכן מצבֿ. ווען ניט זייער הילף, וואָלט דער „גאַז״ מיך ניט געמיטן.

דעם 12טן יאַנואַר 1943 האָט מען אונדזער קאַמאַנדע איבערגעפֿירט קיין בירקענאָו. די דײַטשן האָבן זיך באַמיט, אַז אויסערלעך זאָל אוישוויץ האָבן דעם אויסזען פֿון אַן אַרבעטס־לאָגער. אויפֿן שטח פֿונעם לאָגער האָט מען זעלטן געקאָנט זען אַ טויטן קערפּער פֿון אַן אַרעסטירטן.

גאָר אַנדערש האָט די זאַך אויסגעזען אין בירקענאָו. דאָ האָט אַלץ עדות געזאָגט, אַז מיר געפֿינען זיך אין אַ טויטפֿאַבריק. אומעטום לעבן די בלאָקן זענען געלעגן טויטע אָדער שטאַרבנדיקע מענטשן. דער שמוץ אין די באַראַקן איז געווען אומבאַשרײַבלעך. אין די ווינטערדיקע, פֿראָסטיקע טעג האָט מען די מענטשן געשיקט אין קאָלטע בעדער און זיי אָפּגעשוועכט מיט אײַזיק וואַסער. די קראַנק־געווָארענע האָט מען אַוועקגעשיקט אין די גאַזקאַמערן. לכתּחילה איז דאָס שיקן אַהין פֿאָרגעקומען איין מאָל אין וואָך, דערנאָך האָט מען געשיקט אַלץ אָפֿטער און אָפֿטער. די אָפּגעשוואַכטע, אויסגעמאַטערטע מענטשן האָבן קוים אַרויסגעשלעפּט די פֿיס פֿון דער בלאָטע, וואָס האָט באַדעקט דעם גאַנצן שטח פֿונעם לאָגער. די עסעסלײַט האָבן זיך געווײַלט און אונטערגעשטעלט זיי שטעקנס אונטער די פֿיס. אויב אַ מענטש איז אומגעפֿאַלן, איז ער שוין מער ניט אויפֿגעשטאַנען. איין מאָל, אין אָוונט, ווען כ׳בין אַרויסגעגאַנגען צו דער אַרבעט, האָב איך געזען צוויי לאָסטאויטאָס מיט צוגעטשעפּעטע וואַגאָנען, וואָס זענען פֿול געווען מיט מתים.

ניט ווייניקער פֿון די עסעסלײַט האָבן געווילדעוועט די אויפֿזערס פֿון די באַוונדערע בלאָקן. מיינסטנס זענען זיי ווערבירט געוואָרן פֿון די קרימינעלע פֿאַרברעכערס. אין מײַנע אויגן האָט דער דײַטשישער אויפֿזער פֿון אונדזער באַראַק איין מאָל דערהרגעט פֿערצן מענטשן. אין אַנדערע באַראַקן איז דער מצב געווען ניט בעסער, אויב ניט ערגער.

אויפֿגעשטאַנען זענען מיר פֿיר אַ זייגער אין דער פֿרי. דער „אָפּעל״ אין דער פֿרי און אין אָוונט האָט געדויערט בערך צו דרײַ שעה. פֿאָרגעקומען איז ער אין הויף. באַוונדערס אויסמאַטערנדיק איז געווען דער אָוונט־„אָפּעל״. דאָ אויפֿן אָרט, פֿאָרן סטראָי, פֿלעגט פֿאָר־קומען די עקזעקוציע איבער יענע, וואָס האָבן זיך מיט עפּעס פֿאַרזינדיקט בײַ דער אַרבעט. אָחוץ די קלעפּ, וואָס זיי האָבן באַקומען פֿון דער וואָך נאָך בעת דער אַרבעט, האָט מען בײַם „אָפּעל״ ווידער געשלאָגן. טייל מאָל האָט מען גלײַך געשיקט אין גאַזקאַמער. אַ באַוונדערס גרויזאַמען כאַראַקטער האָבן געהאַט די „אָפּעלן״, אויב עמעצער איז פֿאַרפֿאַלן געוואָרן. דאָן פֿלעגט דער „אָפּעל״ זיך ציען אַן אַ סוף. פֿאָרן אַנטלאָפֿענעם האָבן געצאָלט אָלע, וואָס האָבן מיט אים געאַרבעט.

איך געדענק אַז זומער 1943 זענען פֿון לאָגער אַרויסגעפֿאָרן מיט באַמיסטיקונג אכט

אַרעסטאַנטן־רוסן פֿון דער לאַנדווירטשאַפֿטלעכער קאָמאַנדע. זיי זענען געבליבן עטלעכע שעה אַרבעטן אויסערן לאַגער. דרײַ פֿון זיי האָט זיך אײַנגעגעבן צו אַנטלויפֿן. די וואָך האָט מיט עטלעכע שאָסן אין פּנים אַריַין דערהרגעט די איבעריקע פֿינף אַרעסטאַנטן. זייערע קערפּערס האָט מען געבראַכט אין לאַגער און פֿדי אַפּצושרעקן די אַנדערע האָט מען זיי אויסגעלייגט אויף טישן לעבן די טויערן. אַזוי זענען זיי דאָרט געלעגן צוויי מעת־לעת.

אויב עמעצער איז ניט געווען אין שטאַנד צו גיין אויף דער אַרבעט, האָט מען אים אָפּגעשיקט אין זיבעטן בראַק. דאָס איז געווען דער בראַק, ווו מ׳האָט צונויפֿגענומען אַלע קראַנקע. אַז דער בראַק איז פֿול געוואָרן, האָט מען אַלעמען אָפּגעשיקט אין די גאַז־קאַמערן.

עס זענען ניט אַדורך קיין צוויי חדשים זינט מיר זענען אָנגעקומען קיין אָשוויענטשים, ווי פֿון אונדזער גרופּע פֿון נײַן און פֿערציק פּערזאָן זענען געבליבן פֿיר אָדער פֿינף. די אַלע איבעריקע זענען ביסלעכווײַז אָדער דערהרגעט געוואָרן, אָדער מ׳האָט זיי געשיקט צום „גאַז״.

א טייל פֿון אונדזערע אָסטרינער האָבן געאַרבעט אין וואַלד, אין דער קאַמאַנדע, וואָס האָט פֿאַרגרייט האַלץ פֿאַר די קרעמאַטאָריעס אָדער פֿאַרן פֿאַרברענען אין די ראָוון. בײַ איינעם פֿון זיי, פֿישל לובעצקי, האָב איך זיך דערווּוסט, אַז לייב ברילן, יעקב און לייב סלאָנציקן האָבן די דײַטשן אויפֿגעהאָנגען אין וואַלד. בײַ לובעצקין גופֿא איז דער גאָנצער קערפּער געווען פֿול מיט סיניאָקעס פֿון די קלעפּ. אָבער ער איז געווען אַ שטאַרקער בחור — ער האָט אויסגעהאַלטן און איז געווען צוזאַמען מיט מיר אין לאַגער ביז די סאַמע לעצטע טעג.

אין פֿעברואַר האָב איך דערזען צווישן די נײַ־אָנגעקומענע מײַנעם אַ פֿלימעניק, אַ זון פֿון מײַן שוועסטער פֿון גראָדנע — יואל קאַמיאָנסקי. פֿון אים האָב איך זיך דערווּוסט וועגן דעם גורל פֿון מײַן ייִנגל יואל, וואָס כ׳האָב געפֿרווועט ראַטעווען אויפֿן וועג. אויך ער האָט ניט אויסגעמיטן אָשוויענטשים. מע האָט אים געבראַכט אַהער צוזאַמען מיט מײַן שוועסטער גאָנצער משפּחה, און פֿון זיי אַלע איז בלויז יואל קאַמיאָנסקי אַריַין אין אַן אַרבעטס־בריגאָדע. דער גורל פֿון די אָנדערע איז שוין פֿאַר מיר געווען קלאָר: „גאַז״.

ביז פֿרילינג 1943 זענען די טראַנספֿארטן געגאַנגען דער עיקר פֿון די פּוילישע געגנטן, וואָס זענען דורך די היטלעריסטן געוואָרן אײַנגעשלאָסן אין דריטן ריַיך, און טיילווײַז אויך פֿון „געזעראָל־גוּווערנעמענט״. דערנאָך האָבן אָנגעהויבן אָנקומען די ערשטע טראַנספֿארטן פֿון גריכנלאַנד, טשעכאָסלאָוואַקיי, דײַטשלאַנד און פֿראַנקריַיך.

איין מאָל איז אָנגעקומען אַ טראַנספֿארט פֿון פּרוזשאַני. אייניער פֿון די געקומענע האָט געפֿרעגט, ווען ער האָט דערזען די מענטשן פֿון אונדזער קאָמאַנדע: „זאָגט מיר, מיט וואָס פֿאַר אַ טויט איז אונדז באַשערט צו שטאַרבן?״

איך האָב געפֿילט, ווי מיט יעדן טאָג גייען מיר אויס די כּוחות. ווי מײַנע חבֿרים זאָלן זיך ניט באַמײַען צו פֿאַרשטעלן מיך פֿון די וואָכמענערס אויפֿן, האָב איך זייער אָפֿט אָנגעהויבן אָרונטערפֿאַלן אונטער זייערע קלעפּ. ביז איצט קלינגט נאָך אין מײַנע אויערן דער באַפֿעל: „אײַנבייגן זיך״. צווישן די זאָכן, וואָס מיר האָבן פֿונאָנדערגעפּאַקט, איז טייל מאָל אויך געווען עסנוואָרג. מיר האָבן זיך באַמיט צו באַהאַלטן דאָס פֿון דער וואָך, אָבער אויב די עסעסלדיִט האָבן בײַ אונדז געפֿונען וועלכע עס איז שפּײַזפֿראָדוקטן אָדער זיי האָבן באַמערקט, אַז מיר האָבן עפּעס אויפֿגעגעסן, האָבן זיי אונדז אומברחמנותדיק געשלאָגן.

איין מאָל האָב איך באַקומען פֿינף און דרייסיק פּאָלקע־קלעפּ פֿאַר איבערגעבן מײַן פּלימע־ניק אַ שטיקל אַלט ברויט, וואָס כ׳האָב געפֿונען צווישן די זאַכן. דאָס לעבן איז געווארן אומדערטרעגלעך. אָבער די חבֿרים האָבן פֿסדר זיך באַמיט מיך אונטערצוהאַלטן און איבער־צײַגן, אַז מע דאַרף אָפּהיטן דאָס לעבן, — עס קאָן נאָך צו נוץ קומען.

מיט אַ באַזונדערער דאָנקבאַרקייט דערמאָן איך איצט מײַנע חבֿרים: אַלבערט (אַ גע־קומענער פֿון פֿראַנקרײַך) און קאָבאַטשניקאָוו. קיין אָשוויענטשים זענען זיי געקומען נאָך פֿרײַער פֿון מיר — זייערע נומערן זענען געווען צווישן די 40ער טויזנטער.

די יידן, וואָס מ׳האָט געבראַכט פֿון גריכנלאַנד, זענען מיינסטנס געווען סאַלאָניקער תּושבים. איידער מ׳האָט זיי אַרויסגעשיקט פֿון גריכנלאַנד, האָט מען זיי געזאָגט, אַז זיי פֿאָרן אויף אַרבעט קיין פּוילן. זיי האָבן געגלייבט און זענען געווען איבערראַשט, ווען נאָכן אָנקומען פֿונעם עשעלאָן קיין אָשוויענטשים, האָבן די דײַטשן באַלד געזומען אָפּטיילן די געזינטערע מאַנסלײַט פֿון די פֿרויען, קינדער און אַלטע־לײַט. „ווי זאָ, פֿראָען סעפּאַראַט ?״ (וואָס הייסט, פֿרויען באַזונדער ?), — האָט אויף דײַטש געפֿרעגט מיט שטויבונג אַ יונגער־מאַן, וועמ׳האָט אים צעשיידט מיט זײַן משפּחה.

אין בירקענאָו זענען געווארן צוגעשטעלט דרײַ רבנים, וואָס זענען געקומען מיט די ערשטע גריכישע טראַנספּאָרטן. מ׳האָט זיי געצוווונגען אונטערצושרײַבן אַ בריוו, וווּ ס׳איז געווען געשריבן, אַז אַלע זענען געזונט, אַרבעטן און מאַכן אַ גוט לעבן. דערנאָך האָבן זיי געהאָט דעם אַלגעמיינעם גורל.

האַרבסט 1943 האָט מען אָפּגעקליבן אין לאַגער בערך פֿיר טויזנט יידן, מיינסטנס פֿון גריכנלאַנד, און מ׳האָט זיי אַוועקגעפֿירט קיין וואַרשע, כדי צו צענעמען די חורבות פֿון געטאָ. אַ קליינעם טייל פֿון די מענטשן איז געלונגען צו אַנטלויפֿן, די מערהייט אָבער האָט מען צוריקגעבראַכט און זיי זענען געווארן פֿאַרברענט אין די אָשוויענטשימער קרעמא־טאָריעס.

אין איינעם פֿון די גריכישע טראַנספּאָרטן האָט מען געבראַכט אַ קינדערהיים. אויף דער באַן־פּלאַטפֿאָרמע האָבן די עסעסלײַט געוואָלט אָפּטיילן פֿון די קינדער זייער דער־ציערין. זי האָט זיך קאָטעגאָריש אָפּגעזאָגט איבערצולאָזן די קינדער אַליין און צוזאַמען מיט די קינדער איז זי אַוועק אין גאַזקאַמער.

מיר זענען געווען איבערראַשט, ווען איין מאָל האָט מען צו אונדז אין מענער־לאַגער געבראַכט עטלעכע ייִדישע פֿאַמיליעס פֿון דײַטשלאַנד צוזאַמען מיט די פֿרויען און קינדער. אונדזער שטוינונג איז בקרוב געווארן געלייזט. די גאַזקאַמערן און קרעמאַטאָריעס האָבן זיך ניט געקאָנט קיין עצה געבן מיט דער ריזיקער צאָל צוגעשטעלטע קרבנות פֿון אָשוויענ־טשים און ס׳איז אויסגעקומען אויפֿצוהאַלטן זיי אַ שטיקל צײַט. אין אַ טאָג־צוויי אַרום האָט מען זיי אָפּגעשיקט אין קרעמאַטאָריע.

אַ ביסל שפּעטער איז לעבן אונדזערע בארַאקן געווען אַ משפּחה־לאַגער, וווּ עס האָבן זיך געפֿונען די יידן, וואָס מ׳האָט געבראַכט פֿון טערעזיענשטאָט אין טשעכאָסלאָוואַקײַ. דער לאַגער האָט עקסיסטירט בערך אַ האַלב יאָר, דערנאָך האָט מען אַלע זײַנע אײַנוווינערס אַוועקגעפֿירט צום טויט.

איך האָב אויך געזען אַ משפּחה־לאַגער פֿון ציגײַנערס. זיי האָבן פֿאַרנומען צוויי גרויסע בלאָקן. זיי זענען דאָרט געווען אין די טויזנטער. זיי זענען אומגעקומען ביזן לעצטן.

אַזוי האָבן מיר געלעבט און יעדע מינוט געזען דעם טויט פֿאַר די אויגן. בלויז די

חבֿרישע הילף האָט מיר געהאָלפֿן איבערלעבן יענע צייַט, ניט געקוקט אויף אַלעם. מיטן פֿרילינג בין איך אַ ביסל געקומען צו זיך און זיך דערפֿילט בעסער, און זומער איז אין מיין לעבן אין לאַגער פֿאַרגעקומען אַן ענדערונג.

4. אויפֿן זאַוואַד

אין יוני 1943 האָט מען מיך ווי אַ שלאָסער געזוכט אויפֿן זאַוואַד, וואָס האָט זיך געפֿונען אַ זיבן־אַכט קילאָמעטער פֿון אַשוויענטשים. בסך־הכּל האָבן אויפֿן זאַוואַד געאַרבעט צוויי טויזנט זעקס הונדערט קאַצעטלערס, צווישן זיי בערך טויזנט דריי הונדערט מענער און אַנדערטהאַלבן טויזנט פֿרויען.

אין דער ערשטער צייַט האָט דער זאַוואַד געהערט צו דער פֿירמע קרופּ. די מאַשינען און וואַרשטאַטן זענען געווען טיילווייז נייַע און טיילווייז צעקאַליעטשעטע, פֿאַרברענטע, וויזט אויס, נאָך אַ באַמבאַרדירונג. דער אויסזען פֿון די ווערשטאַטן האָט אונדז פֿאַרשאַפֿט אַן אמתן פֿאַרגעניגן. אין אַ געוויסער צייַט אַרום האָט מען די גאַנצע קרופּ־אויסשטאַטונג אַרויסגעפֿירט און דער זאַוואַד איז איבערגעגאַנגען צו דער פֿירמע „אוניאָן", וואָס האָט אהינגעבראַכט אויסשטאַטונג מיט סאָוועטישע מאַרקעס פֿון זאַפֿאַראָזשע.

דער אָנפֿירער אינעם ווערשטאַט, ווו איך האָב געאַרבעט, איז געווען אַ טשעך קאָטשעבאַ. אין גיכן האָב איך זיך פֿאַרנומען מיט אים ביים אויסאַרבעטן טעפּ, שיסלען אאַ״וו. די דייַטשן איז עס געפֿעלן געווען. די באַשטעלונגען פֿון טעפּ זענען געוואַקסן מיט יעדן טאָג. טייל מאָל האָט מען אונדז דערפֿאַר צוגעשאַנצט נאָר אַ ביסן ברויט. טויטפֿאַלן צווישן די מענטשן דאָ אויפֿן זאַוואַד לעבן ווערשטאַט זענען געווען געגנוג אָפֿט.

שלאָגן די קאַצעטלערס אויפֿן זאַוואַד איז געווען אַ געווייַנלעכע זאַך. באַוונדערס האָט געווילדעוועט דער אָבערמייַסטער שטראַטמאַן, אַן אויסוווּרף, וואָס אַזעלכע טרעפֿט מען וויניק. צו זיין קרבן פֿלעגט ער צוגיין שטילינקערהייט, גערעדט צו אים מיט אַ שמייכעלע, אָבער געענדיקט האָט זיך עס מיט רוצחישע קלעפּ.

אַ געוויסע צייַט האָט זיך אונדז אויסגעדוכט, אַז אין לאַגער איז אַ ביסל שטילער געווארן מיטן גאַזירן און פֿאַרברענען מענטשן. געווען אָפֿילו אַזאַ פֿאַל: פֿיר הונדערט פֿערזאָן, אַרויסגענומענע אויף צו שיקן אין די גאַזקאַמערן, האָט מען צוריקגעבראַכט אין די בארַאַקן. דער לאַגער־פֿירער האָפֿמאַן האָט דורך די „בלאַקעלטעסטע" דערקלערט, אַז מער וועט מען קיינעם ניט, און דער עיקר ניט־ייִדן, ניט גאַזירן. אָבער דאָס איז געווען בלויז פֿון אויבנאויף. פֿאַקטיש האָבן די גאַזקאַמערן און די קרעמאַטאָריעס ניט אויפֿגעהערט אײַנצושלינגען טאָגטעגלעך צענדלינגער טויזנטער קרבנות. באַלד אויפֿן צווייטן טאָג נאָך האָפֿמאַנס „פֿייַערלעכן" צוזאָג האָט מען געשיקט אין די גאַזקאַמערן עטלעכע טויזנט פֿערזאָן פֿון די קלענערע לאַגערן: יאַוואַשטע, בונא, יאַנינא־גרובען א״א. פֿריִער פֿלעגט מען די אויסגעמאַטערטע מענטשן פֿון דער אַרבעט אין יענע לאַגערן שיקן קיין בירקענאָו אָדער אוישוויץ, און פֿון דאָרט האָט מען זיי געפֿירט אין די גאַזקאַמערן. איצט איז די פּראָצעדור געווען אַ קירצערע: מ׳האָט זיי געפֿירט אין די קרעמאַטאָריעס דירעקט פֿון די לאַגערן. ניט זעלטן האָט מען געשיקט צום גאַזירן מענטשן פֿון אונדזער זאַוואַד.

דאָס יאָר 1944 איז געווען באַוונדערס שרעקלעך לויט דער צאָל מענטשן, אויסגעראַטענע אין די אַשוויענטשימער לאַגערן. דעמאָלט טאָקע זענען פֿאַרברענט געוואָרן די

געקומענע פֿון טערעזיענשטאָטער לאָגער און אויך די ציגיינער, וואָס האָבן אַ געוויסע צייט פֿאַרנומען צוויי גרויסע בלאָקן אין אָשוויענטשים.

ווינטער 1943–1944 זענען אָנגעקומען עטלעכע טראַנספּאָרטן פֿון ביאַליסטאָק מיט די באַטייליקטע אינעם אויפֿשטאַנד פֿון ביאַליסטאָקער געטאָ. אַ סך פֿון זיי זענען תּיכף דער־שאָסן געווארן דורך די עסעסלייט בײַם אָרויסגיין פֿון די וואָגאָנען. דאָס איז געווען דער ערשטער פֿאַל פֿון אַ מאַסן־צעשיסונג אויף דער באַן־פּלאַטפֿאָרמע. די איבעריקע האָט מען אָפּגעשיקט אין די גאָזקאַמערן. אין לאָגער איז פֿון יענע טראַנספּאָרטן קיין איין מענטש ניט געבליבן.

זומער 1944 איז אָנגעקומען אַ גרויסע פּאַרטיע מענער און פֿרויען פֿון מיידאַנעק. בײַ זיי איז אויסגעבראָכן אַ שטאַרקע עפּידעמיע פֿון דיזענטעריע און יעדן טאָג האָט מען הונדערטער מענטשן געשיקט אין די גאָזקאַמערן.

סוף יוני — אָנהייב יולי 1944 האָט זיך געפֿילט, אַז די דייטשן מאַכן גרויסע צוגרייטונגען אויפֿצונעמען און אויסראָטן אַ גרויסע צאָל מענטשן. ניט געקוקט אויף דער אומ־אויפֿהערלעכער אַרבעט פֿון אָלע אויוונס אין די קרעמאַטאָריעס, האָט מען אָנגעהויבן גראָבן גרויסע גריבער און די וואַלדהאָקערס האָבן געמומען פֿאַרגרייטן האָלץ. אין גיכן האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען די טראַנספּאָרטן מיט אונגאַרישע יידן. אין משך פֿון יולי און אויגוסט זענען אָנגעקומען ניט ווייניקער פֿון פֿינף הונדערט טויזנט אונגאַרישע יידן.

די ערשטע פּאַרטיע אונגאַרישע יידן האָט מען געבראַכט אין לאָגער. מע האָט זיי געצוווּנגען צו שרײַבן אַהיים, אַז זיי געפֿינען זיך אין ראַיאָן פֿון וואַלדזעע, לעבן ווין, און אַז עס גייט זיי גוט. אין גיכן אָבער האָט מען אָנגעהויבן צופֿירן די עשעלאָנען דירעקט צו די גאָזקאַמערן. די מענטשן האָבן געגלייבט, אַז מע פֿירט זיי אין באָד אַרײַן. זיי זענען רויק געשטאַנען בײַ די קאַמערן און געווארט אויף זייער ריי.

די גאָזקאַמערן האָבן דאָן „דורכגעלאָזן" טעגלעך צו צוואַנציק — זעקס און צוואַנציק טויזנט מענטשן. די קרעמאַטאָריעס זענען ניט אין שטאַנד געווען זיך אַן עצה צו געבן מיט אַזאַ ריזיקער צאָל קערפּערס און אָרום דעם לאָגער האָבן טאָג און נאַכט געברענט די שײַטערס. עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז אָלץ אָרום איז אָרומגעכאַפּט מיט פֿלאַמען און פֿון אומעטום האָט זיך געטראָגן דער ריח פֿון פֿאַרברענט מענטשלעך לײַב. קנוילן רויך זענען געשטאַנען איבער דער ערד. מיר האָבן אינגעאָטעמט דעם ריח, דעם רויך — ער האָט אונדז געשטיקט און אָראָפּגעפֿירט פֿונעם זינען.

אין דעם סאָמע ברען פֿון אויסראָטן די אונגאָרישע יידן האָט אין איינעם אַ זונטיק דער לאָגער־פֿירער געסלער באַשלאָסן זיך צו פֿאָרווײַלן. מ׳האָט אונדז אָלעמען אָרויסגעטריבן פֿון די בּאַראַקן אויפֿן הויף. דאָרט האָט געשפּילט אַן אָרקעסטער און געסלער אַליין, אין אַ טיראָלער קאָסטיום, אין קורצע לעדערנע הייזלעך, אין אַ קאָפּעליושל מיט אַ פֿעדער, האָט אָרומגעשפּאַצירט איבערן לאָגער און זיך אָנטציקט מיטן רויטן פֿלאָמיקן הימל.

מער וויניקער אין דער צייט האָט מען קיין אָשוויענטשים געבראַכט אַ גרויסע פּאַרטיע יידישע פֿרויען און קינדער פֿון יוגאָסלאַוויע, און דערנאָך — פֿינף און זעכציק טויזנט מענטשן פֿון לאָדזשער געטאָ.

אין 1944 זענען די „מעדיצינישע" עקספּערימענטן איבער מענטשן פֿאָרגעקומען אין זייער אַ גרויסן פֿאָרנעם. נאָר אין 1943 האָט מען פֿון אַ סך טראַנספּאָרטן אויסגעקליבן אָלע קינדער יינגער פֿון זעכצן יאָר. אין משך פֿון אַ געוויסער צייט האָט מען איבער זיי אָדורכ־

געפֿירט פֿאַרשיידענע עקספּערימענטן און דערנאָך אײַנגעשפּריצט סם. שפּעטער האָט מען די קרבנות פֿאַר די עקספּערימענטן אויסגעקליבן פֿון יעדן טראַנספּאָרט. אין פֿרילינג 1944 זענען די פֿרויען, באַשטימטע אויף עקספּערימענטן, איבערגעפֿירט געווארן אין אַ ספּעציעלן באַראַק (דער צווייטער באַראַק פֿון דער נײַער בויונג). ער איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט און באַוואַכט פֿון אַ פּאָסטן.

אַרומגעצוימט זענען אויך געווען די באַראַקן אַכט, נײַן און צען, וווּ עס האָבן זיך אויך געפֿונען פֿרויען, באַשטימטע אויף „עקספּערימענטן".

פּמעט אַלע האָט מען ביסלעכווײַז אָפּגעשיקט אין די גאַזקאַמערן. די, וואָס האָבן נאָך געלעבט ביזן ליקווידירן דעם לאַגער, האָט מען אומגעבראַכט בעת דער עוואַקואַציע.

די מאַנסלײַט האָט מען קאַסטרירט: אַ טייל האָט מען אויסגעשניטן איין איי, אַנדערע — ביידע. געווען איינצלנע פֿאַלן פֿון קעגנשטעלן זיך. געגוג אָפּט זענען געווען די פֿרוווון צו אַנטלויפֿן. נאָך אין זומער 1943 איז אַנטלאָפֿן אַ פּוילישער אינזשעניר און פֿאַרכאָפּט מיט זיך די בויפּלענער פֿונעם לאַגער. ווי אַ נקמה פֿאַר דעם אַנטלויפֿן האָט מען אויפֿגעהאָנגען צוועלף פּאָליאַקן, וואָס האָבן געאַרבעט צוזאַמען מיט אים. מ׳האָט געמאָלדן, אַז אין דער צוקונפֿט וועט מען פֿאַר יעדן אַנטלאָפֿענעם אומברענגען הונדערט מענטשן. דאָס האָט אָבער ניט אָפּגעשראָקן. די פֿרוווון פֿון אַנטלויפֿן האָבן זיך איבערגעחזרט. זומער 1944 האָט גע־פֿרווט אַנטלויפֿן דער וואַרשעווער הענער גראָמפּ צוזאַמען מיט זײַן ברודער און אַ טשע־כאָסלאָוואַקישן ייִד. מ׳האָט זיי געכאָפּט. הענכן האָט מען אָפּגעשיקט אין לאַגער יאַניגאַ־גרובען און די אַנדערע צוויי האָט מען פֿאַרשפּאַרט אין בונקער (טורמע) אין בירקענאָ. אין יאַניגאַ־גרובען האָט הענער געפֿרווט מאַכן אַן אונטערגראָב, אָבער ער איז ווידער אַרײַנגעפֿאַלן. מע האָט אים געבראַכט קיין בירקענאָ און דאָרט אויפֿגעהאָנגען.

צוויי פֿון זײַנע חבֿרים האָבן געפֿרווט אַנטלויפֿן פֿון „בונקער", מען האָט זיי אויך אויפֿגעהאָנגען.

די לאַגער־טורמע, דער „בונקער", האָט זיך געפֿונען אינעם עלפֿטן באַראַק. דער גורל פֿון די מענטשן, וואָס זענען אַהין אַרײַנגעפֿאַלן, איז שוין פֿון פֿריִער געווען באַווּוסט. יעדע צען טעג איז פֿאַרגעקומען אַ גערי̈כט־קאַמעדיע. דער אורטייל איז געווען אייניער — טויט־שטראָף. די וואַנט, וווּ עס פֿלעגן פֿאַרקומען די עקזעקוציעס, האָט מען גערופֿן די „שוואַרצע וואַנט". צווישן די אומגעבראַכטע אין „בונקער" זענען געווען אַ סך פּאָליאַקן־פּאַרטיזאַנער, מענער און פֿרויען. דאָרט האָט מען אויך אויסגעפֿירט די טויטאורטיילן איבער די ייִדן, וואָס זענען אַנטלאָפֿן פֿון געטא. איין מאָל האָט מען בײַ דער „שוואַרצער וואַנט" דערשאָסן אַ יונגע ייִדישע פֿרוי מיט צוויי קינדער.

אין 1944 האָט מען דאָס דערשיסן בײַ דער „שוואַרצער וואַנט" פֿאַרביטן אויף דעם גאַזאויטאָ (דושעגובקע). דער גאַזאויטאָ האָט געאַרבעט ביזן לעצטן טאָג, וואָס דער לאַגער האָט עקסיסטירט.

ניט זעלטן האָט געטראָפֿן, אַז צוריקקומענדיק פֿון דער אַרבעט האָבן מיר געזען אויף דער ערד דאָס ניט פֿאַרגליווערטע מענטשלעכע בלוט. איין מאָל האָבן מיר בײַם אַרײַנגיין אין לאַגער זיך אָנגעשטויסן אויף אַ לאַסטאויטאָ, פֿון וואַנען דאָס בלוט איז געפֿלאָסן אין אַ שטראָם. דער אויטאָ איז געווען באַלאָדן מיט די גופֿים פֿון דערהרגעטע.

ווינטער, אָנהייב 1944, האָבן מיר זיך איין מאָל אומגעקערט פֿון דער אַרבעט שפּעט. וועז דער „אָפּעל" האָט שוין פֿון לאָנג געדאָרפֿט זײַן פֿאַרענדיקט, אָבער דער גאַנצער לאַגער

איז געווען אויפן הויף. לויט דער אַלגעמיינער שטימונג האָבן מיר פֿאַרשטאַנען, אַז ס׳איז געשען עפּעס אַן ערנסטע זאַך. און ס׳האָט טאַקע זיך אַרויסגעוויזן, אַז ס׳איז פֿאַרגעקומען אַ געשעעניש, וואָס האָט שטאַרק באַאומרוּיקט די היטלעריסטן. אין איינעם פֿון די טראַנס־פּאָרטן פֿון פֿראַנקרייך, איז געווען אַ יונגע ייִדישע פֿרוי. וועגן מ׳האָט זי, שוין אַ נאָכקעטע, געפֿירט צום גאָזקאַמער, האָט זי אָנגעהויבן בעטן זיך בײַם ראָפּאָרט־פֿירער שילינגער, וואָס פֿירט אַן מיטן פֿאָרגאַנג, אַז ער זאָל זי לאָזן לעבן. שילינגער איז געשטאַנען מיט די הענט אין די קעשענעס, און וויגנדיק זיך אויף די פֿיס, האָט ער איר געלאָכט אין פּנים אַרײַן. מיט אַ שטאַרקן קלאַפּ פֿון דער פּויסט אין נאָז האָט זי שילינגערן אומגעוואָרפֿן אויף דער ערד, אַרויסגעשלעפּט פֿון אים דעם רעוואָלווער און מיט עטלעכע שאָסן אַוועקגעלייגט אים מיט נאָך אַן עסעסמאַן, און איינעם פֿאַרוווּנדיקט.

געווען אויך אַזאַ פֿאַל: אַ יוגאָסלאַווישער ייִד, פֿון דער „זאָנדערקאָמאַנדע״ האָט בײַם פֿאַרברענען די קערפּערס זיך געוואָרפֿן אין פֿײַער און מיטגעשלעפּט מיט זיך אַן עסעסמאַן.

סוף 1943 איז אין לאָגער אָנטשטאָנען אַ ווידערשטאָנד־אַרבעטניצע. אין דער אַרבעטניצע, ווי אין דער אָנפֿירונג, זענען אַרײַן מענטשן פֿון פֿאַרשיידענע נאַציאָנאַליטעטן. פֿון אָנהייב האָט די אַרבעט זיך געפֿירט צווישן די קאָצעטלערס פֿון יעדער נאַציאָנאַליטעט באַזונדער. מיר האָבן געווווסט, אַז בראָש פֿון דער אַרבעטניצע שטייען קאָמוניסטן.

מיך האָט אין דער אַרבעטניצע אַרײַנגעצויגן גוטמאַן, אַ באַטייליקטער אינעם אויפֿשטאַנד פֿון וואַרשעווער געטאָ. שפּעטער האָב איך שוין צוגעצויגן די אָנדערע חבֿרים: אַלבערשטאָט, ראָבערט (ער איז געווען פֿון בעלגיע, זײַן פֿאָמיליע־נאָמען געדענק איך ניט). אין אַלגעמיין זענען מיר געווען אַרבעטניצירט אין קרײַזן, און יעדער פֿון אונדז האָט געקענט בלויז זײַן קרײַז — די מענטשן, פֿון וועמען ער האָט באַקומען די אויפֿגאָבן, און יענע, וועמען ער האָט געדאַרפֿט איבערגעבן די אויפֿגאָבן. אונדז האָט זיך איינגעגעבן צו שאַפֿן אַ קאָנטאַקט מיט די פֿרויען־באַראַקן, מיט די אַרבעטער פֿון דער „זאָנדערקאָמאָנדע״ און אָפֿילו מיט די קאָצעטלערס פֿון די קלייניע לאָגערס.

די ערשטע צײַט האָט די אַרבעטניצע געשטעלט זיך פֿאַר איר הויפּט־אויפֿגאָב צו העלפֿן די צום מיינסטן נויט־באַדערפֿטיקטע חברים. דערנאָך איז אַרבעטניצירט געוואָרן דאָס איבערגעבן אינפֿאָרמאַציעס. דורך די חבֿרים, וואָס האָבן געאַרבעט אין ראַדיאָ־וואָרשטאָט, איז געלונגען צו שאַפֿן מער־ווייניק אַ רעגולערן אויפֿנעם פֿונעם סאָוועטישן ראַדיאָ, און די ידיעות וועגן די זיגן פֿון דער רויטער אַרמיי, וואָס זענען געוואָרן איבערגעגעבן פֿון מויל צו מויל, האָבן אַרײַנגעגאָסן אין אונדז מוט און גלויבן, אַז עס דערנענטערט זיך דער טאָג פֿון מישפּט פֿאַר די היטלעריסטישע קאַניבאַלן. אויפֿן זאָוואָד האָבן מיר אין געהיים צוגעגרייט שערן, כּדי אין געהעריקן מאָמענט איבערצושניידן די דראָט־פֿאַרצוימונגען אַרום דעם לאָגער.

מיר זענען צוגעטראָטן אַדורכצופֿירן סאַבאָטאָזש־אַקטן אויפֿן זאָוואָד: מיר האָבן געהאַלטן די אַרבעטסטעמפּן און קאָליע געמאַכט די ווערקשטעלן.

אין מײַ 1944 איז מיר געלונגען, לויטן פֿאַרשלאָג פֿון דער אַרגאַניזאַציע, אַריבערצוגיין אין דער נאָכטשיכט, כּדי אײַנצושטעלן אַ פֿאַרבינדונג און איינאַרדענען די אַרבעט אין יענער שיכט. אונדזער טעטיקייט האָט אומבאַדינגט געבראַכט רעזולטאָטן. מ׳האָט געגומען גנבֿענען שוועבל פֿון זאָוואָד און איבערגעגעבן עס די אַרגאַניזאַציע־מיטגלידער, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער „זאָנדערקאָמאָנדע״.

סוף אויגוסט האָבן די היטלעריסטן געזומען אויסראָטן די „זאָנדערקאָמאַנדעס", וואָס האָבן פֿאַרברענט די קערפּערס פֿון די אונגאַרישע יידן. עטלעכע הונדערט פּערזאָן פֿון די קאָמאַנדעס האָט מען דערשטיקט איז אוישוויץ אין די קאַמערן, ווו עס פֿלעגט פֿאַרקומען די דעזינפֿעקציע פֿון די מלבושים. די געבליבענע האָבן שנעל זיך דערוווּסט וועגן דעם. הונדערט און צוואַנציק פּערזאָן פֿון די „זאָנדערקאָמאַנדעס" זענען אַנגעפֿאַלן אויף זייער וואַך, האָבן זיי דערהרגעט, דעם אויפֿזעער איבער אייבער פֿון די קרעמאַטאָריעס פֿאַרברענט אין אויוון, די קרעמאַטאָריעס אויפֿגעריסן, און אַליין זענען זיי אַנטלאָפֿן. מ׳האָט זיי נאָכ־ געיאָגט, אָ סך פֿון זיי זענען אומגעקומען, אָבער ווי מ׳האָט אונדז איבערגעגעבן, איז זעקס און דרייסיק פֿון זיי דאָך געלונגען זיך צו ראַטעווען.

נאָך דעם פֿאַל האָבן אין לאַגער זיך אָנגעהויבן מאַסן־רעוויזיעס און אַרעסטן. ס׳איז אַרעסטירט געוואָרן אויך אַ דייטש, דער „קאַפּאָ" פֿון אונדזער נאַכטשיכט, שולץ. בײַ איין מיידל פֿון קראָקע האָט מען געפֿונען עפּעס אָ בריוו, און לויט דעם בריוו האָט מען אַרעסטירט נאָך דרײַ מיידלעך. די אַלע פֿיר מיידלעך האָט מען אויפֿגעהאָנגען פֿאַרן בנין פֿונעם זאָוואָד — צוויי בעת דעם טאָגשיכט, און צוויי — בײַ דעם נאַכטשיכט. מיט דער עקזעקוציע האָט אָנגעפֿירט דער לאַגער־פֿירער געסלער.

פֿינף מיטגלידער פֿון דער אַרגאַניזאַציע האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפֿן פֿון לאַגער, כּדי אײַנצושטעלן פֿאַרבינדונגען מיט דער אויסערלעכער וועלט און צוגרייטן אָ בריטערן אַרויסטריט. מ׳האָט זיי אַרײַנגעלייגט אין קאָסטנס, אין וועלכע מע פֿלעגט אַרויספֿירן די זאָכן. אָבער דער שאָפֿער האָט זיי באַמערקט און אויסגעגעבן. מ׳האָט זיי אַלע צוריקגע־ בראַכט אין לאַגער און אויפֿגעהאָנגען „פֿאַר אָ פּרווו צו אַנטלויפֿן און אויפֿרײַסן דעם לאַגער".

די שטימונג איז געווען אויסערגעווײַנלעך געשפּאַנט. מ׳האָט אָנגעהויבן אויסבויען אָ ספּעציעלן וועג פֿון זאָוואָד אין לאַגער אַרײַן, אַן אַרומגעצוימטער מיט שטעכלדראָט.

אין דעצעמבער 1944 האָבן מיר דערפֿילט, אַז די דייטשן גרייטן זיך צו ליקווידירן דעם לאַגער. עס זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז זיי גרייטן זיך אויסצוראָטן אַלע קאָצעטלערס.

אין אָנהייב יאַנואַר האָבן די סאָוועטישע אָנפֿלײַגן אויף אָשוויענטשים אָנגענומען זייער אַן אינטענסיווע פֿאָרעם. אין דער נאַכט אויפֿן 12טן יאַנואַר האָבן מיר נאָך ניט באַווײַזן אַרײַנצוגיין אויף דעם נאַכטשיכט, ווי עס האָט זיך דערהערט אָ פֿאַרטויבנדיקער אויפֿרײַס. די ליכט האָט זיך אויסגעלאָשן. מיר האָבן זיך באַלד דערוווּסט, אַז די באַמבע איז געפֿאַלן אויפֿן שטח, ווו עס געפֿינען זיך די ווינונגען פֿון די עסעסלײַט און זיי האָבן גלײַטן גרויסע פֿאַרלוסטן.

בעת די באַמבאַרדירונגען האָבן מיר געבעטן גאָט, אַז מיר זאָלן אומקומען פֿון די אַוויאָ־באַמבעס, אָבי ניט פֿון די היטלעריסטישע הענט.

די היטלעריסטן זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין אַ פּאָניק. עס האָט זיך געפֿילט, אַז זייער סוף דערנענטערט זיך. ווי אַזוי וועט ער אָבער אויסזען פֿאַר אונדז? דאָס האַרץ איז געווען זייער אומרויק.

מ׳האָט אָנגעהויבן ליקווידירן דעם לאַגער. פֿון אָנהייב האָט מען אַרויסגעפֿירט אַלע פֿאַליאָקן. אין דער נאַכט אויפֿן 18טן יאַנואַר האָט אונדזער זאָוואָד נאָך געאַרבעט. דעם 18טן יאַנואַר האָט מען אונדז געטריבן אויף מערב. אויף יעדע פֿינף קאָצעטלערס האָט מען אַוועקגעשטעלט איין עסעסמאַן. זיבעציק קילאָמעטער האָט מען אונדז געטריבן צו פֿוס.

די אפשטייענדיקע האט מען דערשאסן — אין משך פון צוויי טעג זענען אויף אזא אופן דערהרגעט געוואָרן ביז פינף הונדערט פערזאָן.

דעם 20סטן יאנואר האט מען אונדז געבראכט אויף עפעס א קליינער סטאציע. אויף טריט און שריט האבן זיך געוואלגערט די קערפערס פון דערהרגעטע. מ׳האט דערשאסן יעדן אייגעם, וואס האט אויף איין טראט געפרווט אוועקגיין אין א זייט. דאָרט האט מען אונדז אריינגעזעצט אין אפענע וואגענען און אוועקגעפירט.

ביי נאכט, אויף א קליינער סטאציע, פופצן קילאמעטער פון נייסי, איז מיר געלונגען צו אנטלויפן. ניין טעג האב איך זיך באהאלטן אין וואלד. דערנאך, וען כ׳האב געפרווט ארויסגיין פון דאָרט, האט מען מיך ארעסטירט. כ׳בין ווידער אנטלאפן, כ׳האב אריינגעשטופט זיך צווישן דייטשישע פליטים און צוזאמען מיט זיי בין איך אנגעקומען קיין פאלקענבערג. דאָרט האט מען מיך ווידער פארהאלטן און פארמישפט צום דערשיסן. אבער מיר האט ווידער זיך אייגעגעבן צו אנטלויפן, און נאך לאנגע וואנדערונגען בין איך דעם 3טן פעברואר אריבער די ליניע פון פראנט. נאך א קאנטראל האב איך געהאט דעם כבוד אויפגענומען צו ווערן אין די רייען פון דער רויטער ארמיי. איך בין גליקלעך דערמיט, וואס מיר האט זיך אייגעגעבן צו באטיליקן זיך אין עטלעכע שלאכטן קעגן די היטלעריסטן. דעם 7טן מיי בין איך פארוווונדיקט געוואָרן. 2 חדשים בין איך געלעגן אין שפיטאל.

איצט בין איך דעמאביליזירט. כ׳בין געווען אין דער היים אין אסטרינא. דאס לעבן אין שטאט ווערט נאָרמאליזירט. אבער מיר איז איצט דאָרט צו שווער. די וווּנדן אין מיין האָרץ בלוטיקן. אלץ דערמאנט מיך אין מיין משפחה, אין מיינע טיערע קינדער. איך האב באשלאסן צו ווינען ערגעץ אנדערש. דאס סאָוועטישע היימלאנד האט מיר די מעגלעכקייט געגעבן. איך בין ניט קיין שלעכטער בעל־מלאכה און איך ארבעט. מע דאָרף לעבן! מיר וועלן לעבן!

דערציילונג פֿון געווען קריגס־געפֿאַנגענעם מ. שיינמאַן

אין די ערשטע מלחמה־טעג בין איך ווי אַ פֿרײַוויליקער אַרײַנגעטראָטן אין דער נאַציאָנאַלער לאַנדשוץ און האָב געשטרעבט וואָס שנעלער צו געפֿינען זיך אין דער קעמפֿנדיקער אַרמיי. אין אַנהייב אָקטאָבער 1941, הינטער וויאַזמע, איז די מיליטער־טייל, אין וועלכער איך האָב געדינט, געוואָרן אַרומגערינגלט. מיר זענען תּיכף געווען טיף אין הינטערלאַנד בײַ די דײַטשן. דעם 12טן אָקטאָבער, בעת אַן אָטאַקע, בין איך געוואָרן פֿאַר־וווּנדיקט אין פֿוס. דערווינטער אין 1941 איז געקומען פֿרי. וועג כ׳בין אַריבערגעאַנגען אַ טײַך, האָב איך זיך אַפֿגעפֿרוירן ביידע פֿיס. דעם 19טן אָקטאָבער האָב איך שוין ניט געקאָנט גיין און כ׳בין געבליבן אין דאָרף לעווינקאָ, טעמניגער ראַיאָן, סמאָלענסקער געגנט. דעם 27סטן אָקטאָבער האָבן די דײַטשן מיך דאָרט אָנטדעקט.

פֿון דאָן אָן הייבט זיך אָן מײַן פֿײַנפֿולער וועג איבער די פֿאַשיסטישע לאָגערן.

ווי אַ סאָוועטישער בירגער, אַ באַטאַליאָן־קאָמיסאָר, און דערצו נאָך אַ ייִד, בין איך אין געפֿאַנגנשאַפֿט געווען אין דער לאָגע פֿון אַ פֿאַרמישפֿטן אויף טויטשטראָף. דער אור־טייל איבער מיר האָט געקאָנט וועלן אויסגעפֿירט יעדע מינוט, אויב די דײַטשן וואָלטן זיך דערוווּסט עפּעס וועגן מיר. די סאָוועטישע בירגער אין געפֿאַנגנשאַפֿט זענען מאָסנווײַז אומגעקומען פֿון הונגער און קעלט, פֿון די אומדערטרעגלעכע לעבנס־באַדינגונגען אין די לאָגערן, אין די לאָגער־האָספּיטאָלן און אין די אָזוי גערופֿענע „אַרבעטס־קאָמאַנדעס״. אין די טויזנטער האָבן די דײַטשן דערשאָסן די געפֿאַנגענע אויף די עטאַפּן, בײַם טראַנס־פּאָרטירן זײ. די פֿאַרוווּנדיקטע האָבן זיי אָפֿט דערשאָסן אויפֿן שלאַכטפֿעלד. די דײַטשן האָבן מעטאָדיש און קאָנספּעקווענט פֿונאַנדערגעאַרבעט און אַנטוויקלט אַ גאַנצן סיסטעם פֿון מאָסמיטלען אין דער ריכטונג פֿון אויסראָטן אַ וואָס גרעסטערע צאָל פֿון סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע.

אינעם ערשטן קריגספֿעריאָד האָבן די דײַטשן אָפֿילו זיך ניט באַמיט צו באַהאַלטן, אַז זיי ראָטן אויס באַווּסטזיניק די געפֿאַנגענע, ווײַל זיי זענען זיכער געווען אין זייער זיג און אומבאַשטראָפֿטקייט. דאָס פֿאַרניכטן די קריגס־געפֿאַנגענע איז פֿאַרגעקומען ביזן לעצטן טאָג פֿון דער מלחמה. אָבער בײַם סוף האָבן די דײַטשן דאָס געטאָן מער פֿאַרמאָסקירט.

איך וועל ברענגען געוויסע פֿאַקטן וועגן די לאָגערן, וווּ איך בין געווען, און אויך פֿאַקטן, וואָס עס האָבן מיר איבערגעגעבן מיינע חבֿרים אין געפֿאַנגנשאַפֿט.

פֿון נאָוועמבער 1941 ביזן 12טן פֿעברואַר 1942 בין איך געווען אין וויאַזמער האָספּי־טאַל פֿאַר קריגס־געפֿאַנגענע. לויטן עדות־זאָגן פֿון די דאָקטוירים, וואָס האָבן דאָן געאַרבעט אין האָספּיטאַל און אין לאָגער, זענען איבערן ווינטער 1941/42 געשטאָרבן אין וויאַזמער לאָגער ביז זיבעצן טויזנט פּערזאָן. די מענטשן האָט מען אַרײַנגעזעצט אין האַלב־חרובֿע הײַזער אָן דעכער, פֿענצטער און טירן. זייער אָפֿט זענען די, וואָס האָבן זיך געלייגט שלאָפֿן, שוין ניט אויפֿגעשטאַנען — זיי זענען פֿאַרפֿרוירן געוואָרן. די אויסגעמאַטערטע, אָפּגעריי־סענע, קוים זיך שלעפּנדיקע מענטשן — די סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע — זענען דורך די דײַטשן געטריבן געוואָרן אויף אומדערטרעגלעך־שווערע אַרבעטן. בלויז אַ

קליינער טייל איז אַנגעקומען אין האָספיטאַל — די מערהייט איז אומגעקומען אין לאָגער.

פֿון וויאַזמע האָט מען מיך אין פֿעברואַר 1942 איבערגעפֿירט אין מאָלאָדעטשנער לאָגער (וויסרוסלאַנד). לויטן עדות־זאָגן פֿון די דאָקטוירים און סאַניטאַרן, זענען דאָרט צו יענער צייט (פֿון אָנהייב מלחמה) געשטאָרבן ביז פֿערציק טויזנט מענטשן. זיי זענען געשטאָרבן בעיקר פֿון הונגער און טיפֿוס.

פֿון דעצעמבער ביז אויגוסט 1944 בין איך געווען אין טשענסטאָכאָווער לאָגער (פּוילן). אין יענעם לאָגער זענען געשטאָרבן און דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן אַ סך צענדלינ־גער טויזנטער קריגס־געפֿאַנגענע. אין אַ פֿאַרמאַכטן אויטאָ האָט מען יעדן טאָג אַרויסגעפֿירט אויפֿן בית־הקבֿרות די געשטאָרבענע פֿון הונגער און טובערקולאָז. דער פֿעלדשער, וואָס איז געפֿאָרן באַגראָבן די טויטע, האָט מיר דערציילט, אַז אין טשענסטאָכאָוו זענען געווען עטלעכע בית־הקבֿרותן, ווו מ׳האָט קובֿר געווען די סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע. מ׳האָט זיי באַגראָבן אין צוויי־דריי שיכטן: די מתים האָט מען געלייגט איינע אויף די אַנדערע אין ריזיקע גריבער־טראַנשייען, בערך צו צען טויזנט טויטע אין יעדן גרוב. אין 1943–1942 האָט מען אין טשענסטאָכאָוו דורכגעפֿירט מאַסנווייזע דערשיסונגען פֿון קריגס־געפֿאַנגענע — פּאָליט־ראַבאָטניקעס, יידן, אָפּיצירן און אינטעליגענטן.

טויזנטער סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע זענען דורך די דייטשן פֿאַרפֿיניקט געוואָרן אין די לאָגערן פֿון דייטשלאַנד. ניט וויט פֿונעם לעצטן לאָגער, ווו איך בין געווען — דער לאָגער „וועזווי״ (לעבן מעפּען בייַם עמס, אויף דער האָלענדישער גרענעץ), איז געווען אַ ניט־גרויסער לאָגער פֿאַר רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע — דאָליום. אין יוני 1945, נאָך דער באַפֿרייונג פֿון געפֿאַנגענשאַפֿט, האָבן אונדזערע חבֿרים, באַפֿרייטע קריגס־געפֿאַנגענע, אויפֿ־געשטעלט אויפֿן דאָליומער בית הקבֿרות אַ דענקמאָל פֿאַר די פֿיר און דרייסיק טויזנט רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע, וואָס זענען דורך די דייטשן פֿאַרפֿיניקט געוואָרן אין דעם לאָגער. אין לאָגער № 326, ניט וויט פֿון פּאָדעבאָרען און ווילעפּעלד, איז נאָך דער באַפֿרייונג אויפֿגעשטעלט געוואָרן אַ דענקמאָל פֿאַר די פֿינף און זעכציק טויזנט קריגס־געפֿאַנגענע, וואָס די דייטשן האָבן דאָ פֿאַרפֿיניקט.

לויטן עדות־זאָגן פֿונעם געווען קאָמיסאַר פֿונעם שיסערפּאָלק פֿון דער מאָסקווער לאָנדשוץ־דיוויזיע, סוטוגין מ. ווו., וואָס איז אַרייַנגעפֿאַלן אין געפֿאַנגענשאַפֿט הינטער וויאַזמע, זענען אין האָמעלער לאָגער, ווו ער איז געווען, געשטאָרבן טעגלעך אין דעצעמ־בער 1941 צו פֿיר הונדערט — פֿינף הונדערט פּערזאָן.

מיין חבֿר אין געפֿאַנגענשאַפֿט, פּאָלקאָווניק מאָליעוו א. ג. (געווען דיוויזיע־קאָמאַנדיר), האָט זיך געפֿונען אין לאָגער דעמבלין (פּוילן). פֿון סעפּטעמבער 1941 ביז מאַרץ 1942 זענען דאָרט פֿון הונדערט און זעקס טויזנט געפֿאַנגענע געשטאָרבן ביז הונ־דערט טויזנט. אין זאָמאָשטש, אַ לאָגער פֿון אָפּיצירן־באַשטאַנד, זענען פֿאָרן ווינטער 1941/42, לויטן עדות־זאָגן פֿון מיין חבֿר אין געפֿאַנגענשאַפֿט, לייטענאַנט שוטוראָוו ד. ווו. (דניעפּראָפּעטראָווסק), פֿון צוועלף טויזנט פּערזאָן געבליבן סוף מאַרץ 1942 צוויי מיט אַ האַלבן טויזנט. די איבעריקע זענען געשטאָרבן פֿון הונגער און קעלט.

לויטן עדות־זאָגן פֿונעם מיליטעריש דאָקטער סיניקאָ וו. א., זענען אין זשיטאָמירער לאָגער געשטאָרבן פֿון 1941 ביז מיי 1943 בערך זעכציק טויזנט מענטשן, אין סווואַלקער — פֿון אָנהייב מלחמה ביזן 1טן מיי 1944 (לויט די ציפֿערן פֿון דער דייטשישער קאָמאַנד־שאַפֿט) זענען געשטאָרבן פֿיר און פֿופֿציק טויזנט קריגס־געפֿאַנגענע.

אין קאַלוואַריער לאַגער בין איך אין 1943 געווען צוזאַמען מיט אינושענער פֿאַקין וו. וו., וואָס איז אַ געוויסע צייט סוף 1941 געווען דער אָנפֿירער פֿון דער סאָניטאַרער דינסט אין מאַגילעווער לאַגער פֿון די קריגס־געפֿאַנגענע. ער האָט מיר דערציילט, אַז אין מאַגילעווער לאַגער זענען ווינטער 1941/42 אומגעקומען פֿון הונגער און קעלט און אויך געוואָרן פֿאַרפּיניקט דורך די דייטשן מער ווי הונדערט טויזנט געפֿאַנגענע. איבערן טאָג זענען דאָרט געשטאָרבן ביז זיבן הונדערט און פֿופֿציק פּערזאָן. די געשטאָרבענע האָט מען ניט באַווייזן צו באַגראָבן.

ווי עס גיט איבער דער מיליטעררישער דאָקטער פֿון צווייטן ראַנג דאָראָשענקאָ ס. פּ., וואָס האָט געאַרבעט ווי אַ דאָקטער אין מינסקער האָספּיטאָל פֿאַר קריגס־געפֿאַנגענע, זענען אין מינסקער וואַלדלאַגער, פֿון יולי 1941 ביז מאַרץ 1942, געשטאָרבן הונדערט און צען טויזנט פּערזאָן. טעגלעך זענען דאָרט געשטאָרבן פֿיר הונדערט — פֿינף הונדערט מענטשן.

אין האַרבסט און ווינטער פֿון די יאָרן 42–1941 האָבן די דייטשן אין אַ ריי ערטער אײַנגעאָרדנט לאַגערן פֿאַר קריגס־געפֿאַנגענע אונטערן פֿרײַען הימל. אַזוי איז עס געווען אין זאַמאָשטש, אין סוכאָזשעבראָווע (לעבן שעדלעץ), אין מינסק א״א. דער רעזולטאַט דערפֿון איז געווען דער פּמעט אַבסאָלוטער אומקום פֿון די געפֿאַנגענע, וואָס האָבן דאָרט זיך געפֿונען. אינעם לאַגער פֿאַר סאָלדאַטן אין זאַמאָשטש האָבן די געפֿאַנגענע סוף 1941 געלעבט אונטערן פֿרײַען הימל. אין אָקטאָבער איז אַרויסגעפֿאַלן א שניי. אין משך פֿון צוויי טעג זענען פֿאַרפֿרוירן געוואָרן צוויי טויזנט מענטשן.

ווינטער 1941/42 האָבן די דייטשן אַרויסגעטריבן אין דער פֿרי די געפֿאַנגענע פֿון די באַראַקן און זיי ניט אַרײַנגעלאָזן צוריק ביז בײַ נאַכט. די מענטשן זענען פֿאַרפֿרוירן געוואָרן. דאָס טיילן עסן איז אויך פֿאַרגעקומען אויפֿן פֿראָסט. אין מאַגילעווער לאַגער האָט מען ווינטער 1941 געמוזט שטיין דרײַ־פֿיר שעה אויפֿן פֿראָסט כדי צו באַקומען דאָס מיטאָג. בעת דעם וואַרטן זענען יעדן טאָג פֿאַרפֿרוירן געוואָרן עטלעכע מענטשן.

טויזנטער קריגס־געפֿאַנגענע זענען אומגעקומען אויף די עטאַפּן און בײַם איבערפֿירן זיי מיט דער באַן. די עטאַפּן האָט מען געפֿירט אַפֿט צו פֿוס. די הינטערשטעליקע האָט מען געשאָסן. דאָס איז פּראַקטיזירט געוואָרן ביזן לעצטן טאָג פֿון דער מלחמה. אַפֿט האָבן די קאָנוואָיִרערס געשאָסן אין די קאָלאָנעס געפֿאַנגענע אויסשליסלעך צוליב פֿאַרווײַלונג. ווינטער 1941 זענען געווען פֿאַלן, ווען פֿון לאַגער איז אַרויס אַ קאָלאָנע פֿון זעקס טויזנט פּערזאָן און צום באַשטימטן פּונקט זענען אָנגעקומען צוויי־דרײַ טויזנט. די איבעריקע זענען פֿאַרפֿרוירן געוואָרן אין וועג, אָדער די דייטשן האָבן זיי דערהרגעט.

אויף דער באַליניע האָט מען די געפֿאַנגענע איבערגעפֿירט אָדער אין פֿראַכטוואַגענען (אָן אייוועלעך), אָדער אין אָפֿענע פּלאַטפֿארמעס. אין יעדן וואָגאָן זענען געווען ביז הונדערט פּערזאָן. די מענטשן זענען פֿאַרפֿרוירן געוואָרן און זיך געשטיקט פֿון דער ענגשאַפֿט. אין פֿעברואַר 1942 האָט מען דעם האָספּיטאָל פֿאַר קריגס־געפֿאַנגענע אין וויאַזמע איבערגעפֿירט קיין מאָלאָדעטשנע. אין וועג האָט מען אויף יעדער סטאַציע אַרויסגעטראָגן פֿון די וואָגאָנען די געשטאָרבענע פֿון אויסגעשעפּטקייט און פֿאַרפֿרוירענע.

דער עלטערער לייטענאַנט פֿילקין ד. ס. איז ווינטער 1941/42 געווען אין גראָדנער לאַגער נומ׳ 3. ער דערציילט, אַז אין יאַנואַר 1942 איז פֿון באַבּרויסק אַנגעקומען אַן עשע־לאָן מיט טויזנט צוויי הונדערט קריגס־געפֿאַנגענע. וועג מ׳האָט געעפֿנט די וואָגאָנען, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַכט הונדערט פּערזאָן זענען אין וועג געוואָרן דערשטיקט און פֿאַר־

פֿרוירן. אין יולי 1942 זענען פֿון דעם גאַנצן טראַנספּאָרט געבליבן לעבן בסך־הכּל זעכציק מענטשן.

אין דעצעמבער 1941, ווען קיין וויאַזמע איז אַנגעקומען אַן עשעלאָן מיט געפֿאַנגענע, וואָס די דייטשן האָבן אָפּגעשיקט פֿון דער סטאַציע שאַכאָווסקאָיאַ, האָט דער דאָקטער, וואָס איז געשיקט געוואָרן אויף דער סטאַציע אין וויאַזמע אָפּגעמען דעם עשעלאָן, מיר דערציילט, אַז אַ באַדייטנדיקער טייל פֿון די געפֿאַנגענע איז פֿאַרפֿרוירן געוואָרן אין וועג. די קערפּערס האָט מען אַרויסגעטראָגן פֿון די וואַגאָנען און זיי אײַנגעלייגט אין שטויסן. עטלעכע האָבן נאָך אַרויסגעווויזן סימנים פֿון לעבן, געפֿרוווט אויפֿהייבן אַ האָנט, געקרעכצט. צו אַזעלכע זענען צוגעגאַנגען די דייטשן און זיי דערשאָסן.

אין די קריגס־געפֿאַנגענע־לאָגערן, אין די שטראָף־ און אַרבעטס־קאָמאַנדעס, האָט די אַכזריות פֿון די דייטשן און זייער דערפֿינדערישקייט בײַם אומברענגען מענטשן ניט געווווסט פֿון קיין גרענעצן.

אין די יאָרן 43–1941 האָט מען די ערשטע 5–7 טעג פֿון געפֿאַנגענשאַפֿט, ווי אַ כּלל, אין גאַנצן ניט געגעבן קיין עסן. די דייטשן האָבן ציניש דערקלערט, אַז זיי טוען דאָס, כּדי די געפֿאַנגענע זאָלן ווערן אָפּגעשוואַכט און ניט קאָנען אַנטלויפֿן. אין יאָנואַר־פֿעברואַר 1942 האָט מען אויף יעדן קראָנקן אין האָספּיטאָל אַרויסגעגעבן זיבן הונדערט גראַם ניט געמאָלענעם קאָרן אויף אַ טאָג. פֿון די קערנער האָט מען צוויי מאָל אין טאָג געקאָכט אַ „זופּ" — יעדעס מאָל אַ האַלבן ליטער אויף אַ מענטש. איז ניט קיין וווּנדער, וואָס די מענטשן זענען אָפּגעשוואַכט געוואָרן און געפֿאַלן ווי די פֿליגן.

אין די יאָרן 43–1941 האָט מען זומערצייַט אין די לאָגערן אויפֿגעגעסן דאָס גאַנצע גראָז אויף די הייף, מ׳האָט געגעסן די בלעטער פֿון די ביימער, אויב מ׳האָט געפֿונען פֿרעש, האָט מען זיי אויך געגעסן, מ׳האָט געבראָטן אויפֿן פֿייער און געגעסן פֿערדישע פֿעל, אויב ס׳איז נאָר געלונגען דאָס צו קריגן. זאַלץ איז געווען אַ פֿאַרגעניגן ניט צום דערגרייכן.

די מאַקסימאַלע צאָל קאַלאָריעס פֿון דער טעגלעכער שפּײַזאָציע פֿאָר די סאָוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע אין די דייטשישע לאָגערן, איז לויט דער אויסרעכענונג פֿון די דאָקטוי־רים, באַשטאַנען פֿון 1400–1300, אין דער צײַט, ווען פֿאָר אַ מענטש אין אַ רו־מצב איז נייטיק 2400 קאַלאָריעס, און פֿאָר אַזאַ, וואָס אַרבעט פֿיזיש — 3400–3600 קאַלאָריעס. אין די לאָגערן זענען געווען דערווואַקסענע מענטשן, וואָס זייער וואָג איז דערגאַנגען ביז דרייסיק — צוויי און דרייסיק קילא. דאָס איז די וואָג פֿון אַ ייִנגל.

די דייטשן האָבן מיט אַלע מיטלען געשטערט צו באַזאָרגן די לאָגערן מיט אַן ערנסטן היילסיסטעם. מיינסטנס האָבן זיי בכלל ניט געגעבן קיין מעדיקאַמענטן. אין די האָספּיטאַלן האָט מען גאָנצע וואָכן ניט איבערגעבונדן די וווּנדן, וויל קיין באַנדאַזשן זענען ניט געווען; אויך קיין כירורגישע אינסטרומענטן האָבן די דייטשן ניט געגעבן. אַ סך טויזנטער סאָוועטישע בירגער זענען געשטאָרבן אין די האָספּיטעלער פֿון וווּנדן, בלוט־פֿאַרגיפֿטיקונג, און נאָך מער פֿון אויסגעשעפּטקייט, הונגער־שילשול, טיפֿוס און טובערקולאָז.

אין געפֿאַנגענשאַפֿט בין איך געווען אין די האָספּיטאַלן פֿון וויאַזמע, מאַלאָדעטשנע, קאַלוואָריע, טשענסטאָכאָוו, עבעלסבאַך. דאָס ווערט האָספּיטאַל פֿאָסט זיך בכלל ניט פֿאָר די אַ אינסטיטוציעס. אין וויאַזמע איז דער האָספּיטאַל געווען איינגעאָרדנט אין האַלב־חרובֿע, פֿאַרלאָזענע היזלעך, הינטער דער שטאָט און אין די חורבֿות פֿון איילזאָוואַד. אין די הייזלעך איז שטענדיק געווען קאַלט און פֿינצטער. די פֿאַרוווּנדיקטע האָבן זיך

געוואַלגערט אויפֿן הוילן דיל. אפֿילו קיין שטרוי איז ניט געווען אונטערצובעטן. ערשט צום סוף מײַן זײַן אין וויאַזמע האָט מען דאָרט אײַנגעאָרדנט נאָרעס, אָבער אויך אויף זיי זענען די קראַנקע געלעגן אָן שטרוי, אויף די נאַקעטע ברעטער. קיין מעדיקאַמענטן זענען ניט געווען. די פֿאַרלײַזיקטקייט אין האָספּיטאַל איז געווען אַן אומגעהײַערע. פֿאַר די דרײַ מיט אַ האַלבן חודש פֿון מײַן זײַן אין וויאַזמע האָט מען קיין איין מאָל זיך ניט געוואַשן אין באָד.

אַזוי איז אויך געווען אין מאָלאָדעטשנער האָספּיטאַל. אויפֿן הוילן דיל, אין יעדער פֿאַלאַטע אין פֿיר רייען, ענג צונויפֿגעדריקט איינער צום אַנדערן, זענען געלעגן אַכט הונדערט קראַנקע. דער טיפֿוס האָט געבושעוועט. אויף אַ גאַנצן שטאָק (אַכט-צען פֿאַלאַטעס) איז געווען איין טערמאָמעטער. כ׳בין קראַנק געוואָרן אויף טיפֿוס. די גאַנצע צײַט פֿון מײַן קראַנקייט האָט דער פֿעלדשער בלויז איין מאָל מיר געמאָסטן די היץ. די לײַז האָט מען געמוזט רייניקן דרײַ-פֿיר מאָל אין טאָג. מ׳האָט זיך אויסגעטאָן נאָקעט און דורכגעקוקט יעדע זאָך. בײַ איין קאָנטראָל האָט מען אָנגעקליבן צו דרײַ הונדערט-פֿיר הונדערט גרויסע לײַז, די קליינע האָט מען אָנגענומען הויפֿנווײַז. די דײַטשן האָבן גאָרניט געטאָן אין קאָמף קעגן דער פֿאַרלײַזיקטקייט. דאָקטוירים האָבן מיר דערציילט פֿאַלן, ווי אַזוי די דײַטשן האָבן קאָרדינאַל געלייזט דאָס טיפֿוס-פּראָבלעם: זיי האָבן אונטערגעצונדן די טיפֿוס-באַראַקן צוזאַמען מיט די קראַנקע.

די דײַטשן האָבן אויסגעאָרבעט אַ גאַנצן סיסטעם פֿון ראַפֿינירטע פֿאַראָרדענונגען, וואָס האָבן געהאָט פֿאַר אַ ציל צו פֿאַרשאַפֿן פֿיזישע ליידן די קריגס-געפֿאַנגענע און צו דערנידעריקן זייער מענטשלעכע ווערדע. אין די לאָגערן האָט מען אָנגעוועندט שמיץ, שלאָגן, פֿאַרשפּאַרן אין קאָרצערס און בונקערס. אָן שום סיבה האָט מען געפּינטיקט, געהאָנגען און דערשאָסן.

אין מאָלאָדעטשנער לאָגער (שפּעטער אויך אין קאָלוואַריער) האָבן מיר אַ סך מאָל געזען, ווי אויפֿן הויף שמײַסט מען די געפֿאַנגענע. געשלאָגן האָבן פֿאַליציאַנטן, אָבער איבער דער פּראָצעדור פֿון שלאָגן האָבן אָפֿט אַכטונג געגעבן דײַטשישע אָפֿיצירן. איין מאָל האָב איך געזען, ווי אַן אָפֿיציר האָט אַרויסגעכאָפּט בײַ אַ פֿאַליציאַנט אַ נאַגייקע און געגנומען שלאָגן מיטן גאַנצן כּוח איבערן נאַקעטן לײַב פֿון אַ מענטש, וואָס איז געלעגן אויסגעצויגן אויף אַ באַנק. ווען ער האָט געענדיקט שלאָגן, האָט דער אָפֿיציר געדראָט דעם פֿאַליציאַנט: אויב ער וועט זײַן רחמנותדיק און ניט שלאָגן שטאַרק, וועט ער אים אַליין אויסשמײַסן.

נאָר דער דעגענעריירטער מוח פֿון אַ סאָדיסט קאָן זיך דערטראָכטן צו אַזאַ טאָרטורן-סיסטעם, וואָס האָט עקסיסטירט אין די לאָגערן, באַזונדערס פֿאַר די פֿאַליט-אינסטרוקטאָרן און די יידן.

אָט וואָס עס האָט מיר דערציילט דער יינגערער פֿאַליט-אינסטרוקטאָר מעלניקאָוו (אַ געבוירענער אין סטאַלינגראָדער געגנט, בערעזווער ראַיאָן, אין דאָרף ראָגאַטשאָוו). ער איז אַרײַנגעפֿאַלן אין געפֿאַנגענשאַפֿט הינטער קערטש אין מײַ 1942. מ׳האָט אים אויסגעגבן און געמאָלדן די דײַטשן, אַז ער איז אַ פֿאַליטרוק. די דײַטשן האָבן אים אַוועקגעשיקט אין לאָגער נומ׳ 326 (לעבן דעם דאָרף אוגוסטדאָרף, ניט ווײַט פֿון פּאָדעבראָרען און ווילעפֿעלד). דאָרט איז געווען אַ ספּעציעלער בלאָק-עסעס, וווּ מ׳האָט פֿאַרשפּאָרט די פֿאַליט-אינסטרוקטאָרן, יידן און די מער-פֿאַרדעכטיקטע.

חבר מעלניקאָוו איז אַרײַנגעפֿאַלן אין יענעם בלאָק. בעת דער אויספֿאָרשונג האָבן די

דײַטשן קודם־כל זיך אינטערעסירט מיט זײַנע אַבֿות, צי איז צווישן זיי ניט געווען קיין ייִד. בײַ דער אויספֿאָרשונג האָט מען אים געשלאָגן מיט אַ רעוואָלווער איבערן פּנים און אויסגעהאַקט אַ צאָן. דערנאָך האָט מען אים געשלאָגן מיט אַ גומענעם שטעקן און אים געוואָלט צווינגען מודה צו זײַן זיך, אַז ער איז אַ פֿאָליטרוק. אין יענעם בלאַק האָט מען בעת די אויספֿאָרשונגען געשלאָגן ביזן פֿאַרלירן דאָס באַווּסטזײַן. אויב דער געפֿאָרשטער האָט פֿאַרלוירן דאָס באַווּסטזײַן, האָט מען אים אָפּגעגאָסן מיט קאַלט וואַסער, ער איז געקומען צו זיך, און דאַן האָט מען אים ווידער געשלאָגן. די פֿינגער האָבן זיי אַרײַנגעשטעלט אין די טירשפֿאַרעס און זיי צעבראָכן, פֿאַרמאַכנדיק די טיר. דעם קאָפּ האָבן זיי אַרײַנגעשטעקט אין אַ פּלי מיט וואַסער. טייל מאָל האָבן זיי געהאַלטן דעם קאָפּ אין וואַסער אַזוי לאַנג, ביז דער מענטש איז דערטרונקען געוואָרן.

נאָך אַ צוויי־שעהדיקער פּײַניקונג האָט מען דעם חבֿר מעלניקאָוו אַרויסגעפֿירט אויף „טאַקטיק". אין אַ רינשטאָק, ווּהין ס׳איז אָפּגעפּלאָסן די השתּנה פֿון קלאָזעט, האָט מען געמוזט דורכקריכן אויפֿן בויך (אין דער העלפֿט אָפּגעדעקט) פֿופּצן־צוואַנציק מעטער, און דערנאָך אין זעלבן רינשטאָק דורכקריכן דעם שטח אויפֿן רוקן.

די פֿראָצעדור בײַם באַקומען דאָס מיטאָג אין דעם באַראַק איז געווען אַזוי: אין די קעסעלער האָט מען אַרײַנגעטאָן די זופּ און אַ צוועלף־דרײַצן מעטער פֿון די קעסעלער האָט מען אויסגעשטעלט די מענטשן. זיי האָבן געמוזט קריכנדיק אויפֿן בויך דערגרייכן צו די קעסעלער, נעמען זיי און שנעל אויפֿעסן די זופּ. די, וואָס זענען אָפּגעשטאָנען אָדער אַרויסגעקראָכן פֿאַרויס, האָט מען געשלאָגן אָדער אָנגעראַיצט אויף זיי די הינט. בײַ טאָג האָט מען געגעבן אַ האַלב קעסעלע יושקע (ברוקעוו מיט וואַסער) און הונדערט גראַם ברויט, און אין אָוונט — הייס וואַסער. נאָכן מיטאָג, פֿון 12.30 ביז 14.30 האָט מען אַרויסגעפֿירט די געפֿאָנגענע אויף „פֿיזאיבונגען" — אַן אומאויפֿהערלעכער לויף אַרום דעם באַראַק. די הינטערשטעליקע און פֿאַלנדיקע האָט מען געשלאָגן און באַשטראָפֿט: צוויי שעה האָבן זיי געמוזט שטיין אומבאַוועגלעך מיט די הענט פֿאַרבונדענע אויף הינטן און מיט אַ שטיין אויפֿן האַלדז. נאָכן לויף האָט מען עצוווּנגען גראָבן אַ גרוב פֿון פֿופּציק אויף פֿופּציק צענטימעטער. אייַנער פֿון די געפֿאָנגענע האָט געדאַרפֿט אַרײַנקריכן אין גרוב און די חבֿרים האָבן אים געדאַרפֿט פֿאַרשיטן מיט ערד ביז צו דער ברוסט. נאָך דעם האָט מען אים אויפֿגעגראָבן און דאָס זעלבע האָט מען געטאָן מיט אַן אַנדערן. נאָך דעם האָט מען געהייסן מיט אַ געלעכערטן עמער גיסן וואַסער אין גרוב, פּדי מיטן זעלבן געלעכערטן עמער דאָס אויסצושעפּן. אין אָוונט האָבן אַלע אין בלאַק (דעמאָלט — אַכציק פּערזאָן) געמוזט לויט אַ קאָמאַנדע צען־פֿופּצן מאָל שנעל אַרויפֿגעשפּרינגען אויף די דרײַשטאָקיקע נאָרעס, זיך לייגן, אַראָפּשפּרינגען אויף דער ערד און ווידער אַרויפֿלויפֿן. אויף די הינטערשטעליקע האָט מען אָנגעראַיצט די הינט. דאָס האָט זיך אַזוי געצויגן ביז 7–8 אַ זייגער אין אָוונט. שפּעטער אין אָוונט האָט מען געצוווּנגען די געפֿאָנגענע אויסצושעפּן מיט זייערע קעסעלער די השתּנה פֿון קלאָזעט (פֿון די זעלבע קעסעלער האָבן זיי געמוזט עסן). דערנאָך האָט מען זיי געפֿירט אין באַד אַרײַן און פֿון אַ פֿײַערלעשער־קישקע געגאָסן אויף זיי מיט אַן איבערבײַט, דאָ הייס, און באַלד קאַלט וואַסער. 9 אַ זייגער האָט מען די געפֿאָנגענע געגעבן הייס וואַסער — „טיי". פֿון 9.30 ביז 11 איז ווידער פֿאָרגעקומען אַ „פֿיזאיבונג": די אויסגעמוטשעטע מענטשן האָבן געמוזט לויפֿן אַן אַן איבערריַס אַרום דעם באַראַק. פֿון 11 ביז 12 איז מען געגאָנגען אַרום דעם באַראַק מיט אַ „געזאַנגענעם טראָט". 12 אַ זייגער בײַ נאָכט האָט מען

געגעבן אַ סיגנאַל: רו. דער פּײַניקונג־טאָג האָט זיך אַנגעהויבן פֿון ס׳נײַ 3 אַ זייגער אין דער פֿרי. די ייִדן האָט מען נאָך די שרעקלעכע טאָרטורן דערהרגעט, אָבער זעלטן ווער פֿון די רוסישע חבֿרים האָט אויסגעהאַלטן אַזעלכע אוממענטשלעכע טאָרטורן. דער סוף איז פֿאַר אַלעמען געווען דער זעלבער.

די דײַטשן האָבן געפּײַניקט און געהרגעט די געפֿאַנגענע אויף די קאָטאָרגע־אַרבעטן — אין די פֿאַבריקן, שאָכטן און שטייגהאָקערײַען. פֿון דעצעמבער 1944 ביזן סוף געפֿאַנגענשאַפֿט בין איך געווען אין טויטנלאַגער „וועזווי". אַהין האָט מען געשיקט שטאַרבן די סאַוועטישע קריגס־געפֿאַנגענע, וואָס האָבן אַ געוויסע צײַט געאַרבעט אין דײַטשישע אונטערנעמונגען. אַזעלכע לאַגערן פֿאַר שטאַרבנדיקע זענען געווען אַ סך. ניט ווײַט פֿונעם לאַגער „וועזווי" האָבן זיך געפֿונען נאָך אַזעלכע טויטנלאַגערס — דאַליום, וויטמאַרשען, אַלעקסיס א״א. אַלע זענען זיי געווען אינגעשלאָסן אין איין לאַגער־פֿאַראייניקונג — דער אַזוי גערופֿענער „Stalag VI C".

שוין נאָך אונדזער באַפֿרײַונג פֿון געפֿאַנגענשאַפֿט, זענען אין לאַגער „וועזווי" געקומען צו פֿאַרן ענגלישע און קאַנאַדישע אַפֿיצירן און סאָלדאַטן, געקומען זענען אויך דאָקטוירים און זיי האָבן געפֿרעגט די שטאַרבנדיקע אויף טובערקולאָז, וואָס עס האָט זיי דערפֿירט צו אַזאַ מצבֿ. זיי האָבן אויסגעהערט אויפֿטרייסלדיקע דערציילונגען וועגן דעם, ווי אַזוי די דײַטשן האָבן געשיקט אין די שאָכטעס און פֿאַבריקן יונגע און געזונטע מענטשן, סאָלדאַטן און אָפֿיצירן פֿון דער רויטער אַרמיי, אַריינגעפֿאַלענע אין געפֿאַנגענשאַפֿט. מ׳האָט זיי געצוווּנגען צו אַרבעטן צו פֿערצן און זעכצן שעה אַ טאָג און פֿאַר אַן אַרבעטסטאָג האָבן זיי באַקומען אַ ליטער־צוויי יושקע פֿון גראָז און ברוקעוו. די געפֿאַנגענע האָט מען שרעקלעך געפּײַניקט און געשלאָגן. אַפֿילו די שטאַרקסטע צווישן זיי זענען נאָך פֿיר־פֿינף חדשים קראַנק געוואָרן אויף טובערקולאָז און דאַן האָבן די דײַטשן זיי אַוועקגעשיקט אין די טויטנ־לאַגערן. אויף זייער פּלאַץ האָט מען געבראַכט פֿון אַנדערע לאַגערן ספּעציעל אָפּגעקליבענע געזונטע מענטשן, כּדי אין משך פֿון פֿיר־פֿינף חדשים זיי אויך צו פֿאַרמוטשען. אַזוי האָט געאַרבעט דער דײַטשישער טויטקאַנווייער. אָבער אַפֿילו אין די טויטנלאַגערן האָט מען ניט געלאָזן רויק שטאַרבן. ביז דער לעצטער מינוט פֿון לעבן האָבן די דײַטשן געפּײַניקט מיט הונגער, קעלט, קלעפ און אָפּלאָכערײַ.

באַלד אין די ערשטע מינוטן פֿון געפֿאַנגענשאַפֿט האָבן די דײַטשן אויסגעטאָן די געפֿאַנגענע און אַנגעטאָן זיי אין שמאָטעס. מיט דעם האָבן זיי ניט בלויז פֿאַרמישפט די געפֿאַנגענע צו פּײַניקן זיך פֿון קעלט, נאָר אויך דערנידעריקט זייער מענטשלעכע ווערדע. אין אָנהייב יאָנואַר 1942 איז אין וויאַזמער האָספּיטאַל אָנגעקומען אַ גרופּע אָפּיצירן פֿון דער רויטער אַרמיי, וועלכע זענען ערשט ניט לאַנג אַריַינגעפֿאַלן אין געפֿאַנגענשאַפֿט. די מערהייט פֿון זיי איז געקומען מיט אָפּגעפֿרוירענע פֿיס. אויף די פֿיס האָבן זיי געטראָגן אַנשטאָט שיך פֿאַרשיידענע שמאָטעס. די אַ חבֿרים האָבן דערציילט, אַז ווען זיי זענען אַריַינגעפֿאַלן אין געפֿאַנגענשאַפֿט, האָבן די דײַטשן באַלד אַראָפּגענומען פֿון זיי די ווינטער־דיקע מלבושים און אַראָפּגעצויגן די שיך, און דערנאָך האָט מען זיי בארוועסט געטריבן מיטן עטאַפּ ווינטער אין אַ פֿראָסט. אין פֿעברואַר 1942 האָב איך געזען אויפֿן וועג ווי־אַזמע קיין מאַלאָדעטשנע, ווי די דײַטשן האָבן אויסגעטאָן די געפֿאַנגענע, אַראָפּגענומען פֿון זיי די וואַרעמע וואָליקעס און תּיכף זיי אָנגעטאָן זיך אויף די פֿיס.

איז דען אַ וווּנדער, וואָס אין אַזעלכע באַדינגונגען און ביי אַזאַ חיהשער באַהאַנדלונג

אין דער דײַטשישער געפֿאַנגנשאַפֿט, זענען אומגעקומען הונדערטער טויזנטער סאָוועטישע בירגער ? זיי זענען בוכשטעבלעך פֿאַרפֿיניקט געוואָרן דורך די דײַטשן.

די דײַטשן האָבן ניט געשוינט ניט קיין רוסן, ניט קיין אוקראַיִנער, ניט קיין ווײַסרוסן, ניט קיין אַרמענער, ניט קיין גרוזינער, ניט קיין טאַטאַרן, ניט קיין יִידן, ניט קיין אוזבעקן, ניט קיין קאַזאַכן. אין דער זעלבער צײַט האָבן זיי פֿונאַנדערגעפֿלאַקערט דעם נאַציאָנאַלן האַס צווישן די געפֿאַנגענע מיטן ציל צו צעטיילן די סאָוועטישע מענטשן, אַנרייצן אײַן נאַציאָנאַלע גרופּע אויף דער צווייטער און אויף אַזאַ אופֿן זיך פֿאַרלײַכטערן דאָס פֿאַרווירקלעכן זייערע געמיינע פֿלענער. אין זייערע צייטונגען האָבן זיי געהעצט רוסן קעגן אוקראַיִנער און אוקראַיִנער האָבן זיי געהעצט קעגן רוסן און ווײַסרוסן. אין די בלעטלעך, וואָס די דײַטשן האָבן אַרויסגעגעבן אין דער אוקראַיִנישער שפּראַך, זענען פּושקין, בעלינסקי און אַנדערע גרויסע רוסישע פּערזענלעכקייטן באַלייִדיקט געוואָרן מיט די ערגסטע ווערטער. אין די ווײַסרוסישע בלעטלעך האָבן די דײַטשן געזידלט די רוסן, אוקראַיִנער א״א. אין געוויסע פֿון די לאָגערן איז דאָך געווען אַן „אוקראַיִנישע", דאָרט האָבן זיך צונויפֿגעקליבן אַלע אויסווורפֿן, נאַציאָנאַליסטן און כוליגאַנעס. זיי האָבן געשלאָגן די געפֿאַנגענע — רוסן, אוקראַיִנער, ווײַסרוסן, טאַטאַרן און אַנדערע, און אַרויסגעגעבן די יִידן. אויף אַזאַ אופֿן האָבן די דײַטשן פֿונאַנדערגעצונדן דעם נאַציאָנאַלן האַס.

א באַזונדערס ווילדע שׂנאה האָבן די דײַטשן אַנטוויקלט לגבי די יִידן. די פֿאַשיסטן האָבן געפֿירט אַן אומגעהײַערע אַנטיסעמיטישע פּראָפּאַגאַנדע.

יעדער סאָוועטישער בירגער, וואָס איז אַרײַנגעפֿאַלן אין פֿאַשיסטישער געפֿאַנגנשאַפֿט, איז געווען א צום טויט פֿאַרמישפּטער, אומאַפּהענגיק פֿון זײַן נאַציאָנאַליטעט. און פֿון דעסטוועגן איז נאָך שרעקלעכער געווען די לאָגע פֿון די יִידן. קעגן זיי און די פּאָליט־אינסטרוקטאָרן איז געפֿירט געוואָרן אַן אומאויפֿהערלעך געיעג. די יִידן זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין געפֿאַנגנשאַפֿט אַזוי ווי עס זענען אַרײַנגעפֿאַלן רוסן, אוקראַיִנער, ווײַסרוסן, אַרמענער, גרוזינער א״א: אָדער אין אַרומרינגלונג, אָדער פֿאַרוווּנדיקטע. צווישן די ווייניקע יִידן, וואָס איך האָב געטראָפֿן אין געפֿאַנגנשאַפֿט, זענען געווען דאָקטוירים, וואָס זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין אַרומרינגלונג צוזאַמען מיט די האָספּיטאַלן און פֿאַרווּנדיקטע. געווען פֿון זיי זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין געפֿאַנגנשאַפֿט שווער־פֿאַרווּנדיקטע און זיי זענען אָפּגעאַנגען אין בלוט אויפֿן שלאַכטפֿעלד. די יִידישע מיליטער־באַאַמטע האָבן געווּסט, אַז בײַ די דײַטשן דערוואַרט זיי א שרעקלעכער טויט, און אויב זיי זענען דאָך אַרײַנגעפֿאַלן אין געפֿאַנגנשאַפֿט, איז בלויז צוליב אויסערגעווייניקע באַדינגונגען.

סוף 1941 האָב איך זיך געפֿונען אין האָספּיטאַל פֿאַר קריגס־געפֿאַנגענע אין וויאַזמע. איין מאָל אין דעצעמבער אין אין דער פֿאַלאַטע אַרײַנגעקומען א סאַניטאַר און געמאָלדן: „די דײַטשן זוכן יִידן". ניט וויט פֿון מיר איז אויף די נאַרעס געלעגן א מיליטערישער דאָקטער, פֿאַר דער מלחמה — דער נאַטשאַלניק פֿון דער באַן־פּאָליקליניק אין קאָלוגע, ד״ר ס. לאַבקאָווסקי. ער איז אַרײַנגעפֿאַלן אין געפֿאַנגנשאַפֿט, און אַרויסגייענדיק פֿון איר, האָט ער זיך אָפּגעפֿרוירן ביידע פֿיס אַזוי, אַז די פֿינגער פֿון די פֿיס זענען אים אַראָפּגעפֿאַלן. זיינע פֿיס האָבן מיט זיך פֿאַרגעשטעלט בלוטיקע קלעצלעך. ער האָט ניט געקאָנט גיין אָפּילו אויף קוליעס. די דײַטשן האָבן זיך דערווּוסט, אַז ער איז א יִיד. אין אָוונט זענען געקומען זעקס דײַטשן און באָפֿוילן אים תּיכף צו גיין מיט זיי. זיי האָבן אים צוגענומען א שווערקראַנקן. יענעם טאָג האָבן זיי אַרויסגעפֿירט אַלע קראַנקע, וועמען די דײַטשן

האָבן חושד געווען, אַז זיי זענען יידן. מע האָט אַרעסטירט און אַוועקגענומען אויך די יידישע דאָקטוירים, פֿעלדשערס און מעדשוועסטער. אַלע האָבן געווּסט, וואָס זיי דערוואַרט: טאָרטורן, פֿיניקונגען, טויט.

לויט די דערציילונגען פֿון די, וואָס זענען געווען אין ראָסלאָוולער לאַגער, סמאָלענסקער געגנט, אין 1941, האָבן די דײַטשן אָנגערייצט זייערע הינט אויף די יידישע קריגסגעפֿאַנגענע. מע האָט זיי אַרויסגעפֿירט אויפֿן לאַגערהויף און אָפּגעלאָזן די הינט. די, וואָס האָבן געפֿרווט זיך פֿאַרטיידיקן אָדער אָפּיאָגן די הינט, האָבן די דײַטשן געשלאָגן און אָנגעקוואָלן פֿון דעם ספּעקטאַקל.

יידן און פּאָליט־אינסטרוקטאָרן, וואָס זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין געפֿאַנגענשאַפֿט אין וויאַזמער רײַאָן אין 1941, האָבן די דײַטשן לעבעדיקערהייט אַרײַנגעוואַרפֿן אין די ברונעמס. זייענדיק אין די וויאַזמער און מאָלאָדעטשנער לאַגערן, האָב איך פֿון עדי־ראיה געהערט אַ סך מאָל דערציילן וועגן דעם. די אַרײַנגעפֿאַלענע אין געפֿאַנגענשאַפֿט האָט מען צונויפֿגעקליבן איבער די וועלדער און דערפֿער און זיי אָפּגעפֿירט אויף אַ זאַמלפּונקט. דאָרט האָט מען, לויטן אויסערלעכן אויסזען, אָפּגעקליבן די יידן און זיי דערהרגעט. אין באַראַנאָווי־טשער שטראָפֿלאַגער (אַזוי גערופֿענער „אָסטלאַגער") האָט מען דורכגעפֿירט סיסטעמאַטישע עקזעקוציעס פֿון יידישע קריגס־געפֿאַנגענע, צווישן זיי אויך פֿרויען מעדשוועסטער און דאָקטוירים. אין ברעסט־ליטאָווסקער לאַגער האָט זיך געפֿונען אַ ספּעציעלע ראָטע „רור" (ראָטע פֿון פֿאָרשטאָרקטן רעזשים), וואָס איז באַשטאַנען פֿון פּאָליט־אינסטרוקטאָרן און יידן. פֿון צייט צו צייט האָט מען מענטשן פֿון יענער ראָטע דערשאָסן.

אין אַ סך לאַגערן האָבן די דײַטשן אַדורכגעפֿירט אַלגעמיינע קאָנטראָלן פֿון די קריגס־געפֿאַנגענע, כּדי אויסצוגעפֿינען די יידן. די דײַטשישע דאָקטוירים האָבן זיך באַדעקט מיט חרפּה צוליב זייער געמיינער ראָל בײַם צודינען היטלערן און זײַן קליקע. אין סלאָווויטער לאַגער האָבן די דײַטשן אויסגעשטעלט אַלע קריגס־געפֿאַנגענע פֿון יעדן נײַ־אָנגעקומענעם טראַנספּאָרט און באַפֿוילן אויפֿצודעקן די געשלעכט־אָרגאַנען. געסטאַפּאָ־לײַט זענען אַרומ־געגאַנגען איבער די ריײַען און אָפּגעקליבן די פֿאַרדעכטיקטע. מ׳האָט זיי אַוועקגעפֿירט צום דערשיסן. דאָס זעלבע איז געווען פֿראָקטיצירט אין לאַגער נומ׳ 326. אָבוץ די יידן האָבן דאָרט די דײַטשן אויסגעזוכט אויך די פּאָליט־אינסטרוקטאָרן, אָפּיצירן און אינטעליגענטן.

דער קאָמיטאַן מאָנושין ק. י. (אַ געבוירענער אין סימפֿעראָפּאָל) האָט מיר דערציילט, אַז אין לאַגער־האָספּיטאָל באָגוניא (לעבן זשיטאָמיר) האָבן די דײַטשן אין פֿעברואַר 1942 דורכגעפֿירט אַן אַלגעמיינע קערפֿערלעכע קאָנטראָל איבער אַלע פֿאַרוווּנדיקטע און קראַנקע (פֿיר טויזנט פּערזאָנען). די אַרומגייענדיקע קראַנקע האָט מען אויסגעשטעלט אין לאַגערהויף. אַ קאָמיסיע אין באַשטאַנד פֿון קאָמענדאַנט, פֿעלדפֿעבל און צוויי דאָקטוירים האָט באַטראַכט יעדן איינעם באָזונדער. פֿאַרדעכטיקטע זענען געווען צוויי און דרײַסיק פּערזאָנען און מ׳האָט זיי אָפּגעטיילט פֿון די אַנדערע קריגס־געפֿאַנגענע. די דײַטשן און פּאָליציאַנטן האָבן זיי באַלד געזונטן שלאָגן. נאָכן באַטראַכטן די גייענדיקע קראַנקע איז די קאָמיסיע אַוועק באַטראַכטן די ליגנדיקע. די שווער־קראַנקע און פֿאַרוווּנדיקטע, וועמען מ׳האָט חושד געווען, אַז זיי זענען יידן, האָט מען אַרויסגעשלעפּט פֿון די בעטן, געשלאָגן און אויף וועגעלעך אַוועקגעפֿירט אין אַלגעמיינעם לאַגער. 5 אַ זייגער אין דער פֿרי האָט מען אַלע אָפּגעקלי־בענע, בערך 40 פּערזאָנען, אַרויסגעפֿירט אין דער אונטערוועג אויף יענער זײַט לאַגער־צוים און דערשאָסן. דאָס זעלבע האָבן די דײַטשן געטאָן אין זשיטאָמירער לאַגער.

אָבלאָווע אויף יידן זענען סיסטעמאָטיש פֿאַרגעקומען אין טשענסטאָכאָווער לאָגער. א „קאָמיסיע" פֿון קאָמענדאַנט, פֿעלדפֿעבל און דאָקטער האָט לויטן אויסערלעכן אויסזען אָפּגעקליבן די יידן פֿון צווישן די אָנקומענדיקע געפֿאַנגענע. די אָפּגעקליבענע האָט מען דערשאָסן.

דער קאָמאַנדיר פֿשעניצין וו. א., ארטיללעריסט אין געפֿאַנגענשאַפֿט סעפּטעמבער 1941 מיזרחדיק פֿון פּיריאַטין, האָט מיר דערציילט, אז דאָס געיעג אויף יידן האָט ער געזען באַלד פֿון ערשטן טאָג אויף די עטאַפּן, זאַמלפּונקטן און אין די לאָגערן. אויפֿן זאַמלפּונקט אינעם דאָרף קאָוואַל האָט מען אויסגעשטעלט א קאָלאָנע געפֿאַנגענע, און לויטן אויסערלעכן אויס־זען אָפּגעקליבן די יידן. בײַם אָפּקלײַב האָבן געהאָלפֿן בײַוואָלגער דײַטשן און פֿאָלקסדײַטשע, אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן. די אָפּגעקליבענע האָט מען אין גרופּעס אַרויסגעפֿירט הינטערן דאָרף, געצוווּנגען זיי צו גראָבן גריבער און באַלד אויפֿן אָרט דערשאָסן. אויף אַלע עטאַפּן און איבערשיק־פונקטן, אויף די סטאַציעס, האָבן די דײַטשן אויסגערופֿן: „יידן און פּאָליטרוקעס, אַרויסגיין". אויף דער סטאַציע אין כאָראָל זענען אַרויסגעגאַנגען פֿיר דאָקטוירים־יידן. די דײַטשן האָבן איבער זיי זיך גענוג איזדיעקעווען, און דערנאָך, אין וויניצע, דער־שאָסן. אין די ערשטע טעג אָקטאָבער 1941 האָבן די דײַטשן דערשאָסן אין וויניצער לאָגער 378 יידן. וו. א. פֿשעניצין האָט געזען, ווי אין סוף אָקטאָבער 1941 האָט מען אין קרעמענ־טשוגער לאָגער אַוועקגעפֿירט צום דערשיסן די יידישע קריגס־געפֿאַנגענע. די פֿאַרווונ־דיקטע, וואָס האָבן ניט געקאָנט גיין, האָט מען אויף נאָסילקעס געטראָגן צום דערשיסן. אזא רציחה האָבן די דײַטשן דורכגעפֿירט אויך אין וולאָדימיר־וואָלינסקער לאָגער. דעם 2טן מאַרץ 1942 האָט מען צוויי הונדערט און צוואַנציק פּאָליטראַבאָטניקעס און יידן, צווישן זיי אויך דאָקטוירים, אַרויסגעפֿירט הינטערן דראָטפֿאַרצוים און זיי דערשאָסן. דערשאָסן האָט מען אויך שוועקראָנקע און טיפֿוסניקעס. אַן באַווּסטזײַן (מיט א טעמפּעראָטור פֿון 40 גראַד) האָט מען זיי אויף נאָסילקעס אַרויסגעטראָגן צום דערשיסן. צווישן אָנדערע זענען אומגעקומען די קאָמאַנדירן שילקראָט, זינגער, דער קיִעווער דאָקטער גרינבערג א"א.

חבֿרים, וואָס זענען אין יאָר 1942 אַרײַנגעפֿאַלן אין טשענסטאָכאָווער לאָגער, דערציילן, אַז נאָכן אַרײַנפֿירן די אָנגעקומענע אין די באַראָקן האָבן די פּאָליציאַנטן אָנגעהויבן א געיעג אויף יידן און פּאָליט־אינסטרוקטאָרן. די יידן האָט מען אָפּגעקליבן לויטן אויסערלעכן אויס־זען. די יידן האָט מען אַרויסגעפֿירט צום דערשיסן דעם 5טן אָקטאָבער 1942, די פּאָליט־אינסטרוקטאָרן — א צען טעג שפּעטער.

אין זשיטאָמירער לאָגער האָבן די דײַטשן זיך באָמיט קודם־כל אויסצורעכענען די יידן און פּאָליט־אינסטרוקטאָרן, כדי דערנאָך פּאָמעלעך און מעטאָדיש אומצוברענגען טויזנטער געפֿאָנגענע פֿון אָנדערע נאַציאָנאַליטעטן. אָלע אָנגעקומענע אין לאָגער האָבן געדאַרפֿט אָדורכגיין א ספּעציעלע „קאָמיסיע". די דערקענטע יידן האָט מען איבערגעגעבן אין די הענט פֿון עסעס. זיי האָט מען געהאָלטן באַזונדער פֿון די אָנדערע געפֿאָנגענע און געצוווּנ־גען אויסצופֿירן די סאָמע שמוציקסטע און שוועירסטע אַרבעטן. עסן האָט מען זיי געגעבן איין מאָל אין דרײַ טעג. יעדן טאָג זענען צו זיי אין באַראָק אַרײַנגעקומען געסטאָפּאָ־לײַט מיט הינט. די הינט האָבן זיך געוואָרפֿן אויף די מענטשן, געביסן און געריסן פֿון זיי. נאָך לאָנגע פֿײַניקונגען האָט מען זיי אַרויסגעפֿירט הינטערן שטאָט און דערשאָסן.

דער עלטערער לייטענאַנט פֿילקין ד. ס. דערציילט, אז דעם 9טן יולי 1942 זענען אין גראָדנער לאָגער נומ׳ 3 געקומען צוויי עסעסלײַט. אין לאָגער איז געווען א ספּעציעלער

צימער, ווו עס האָבן זיך געפֿונען הונדערט און זעקס פּערזאָן — פֿאַרוווּנדיקטע, יידן און פּאָליט־אינסטרוקטאָרן. א גאַנצע נאַכט האָבן די דייטשישע רוצחים דאָרט געשלאָגן די אָנהענטיקע, אָנפּיסיקע און שוואַר־פֿאַרוווּנדיקטע מענטשן. אין דער פֿרי דעם 10טן יאָנואַר איז געקומען אַן אויטאָ מיט א צוטשעפּ און פֿופּציק פּערזאָן פֿון דעם „ספּעציעלן" צימער האָט מען די בלויזע גאַטקעס אַרויפֿגעלייגט אויפֿן אויטאָ און אַוועקגעפֿירט צום דער־שיסן. אין א שטיקל צייט אַרום איז דער אויטאָ צוריקגעקומען און אַוועקגעפֿירט צום דערשיסן נאָך פֿופּציק פּערזאָן. לעבעדיקע האָט מען איבערגעלאָזן זעקס געפֿאָנגענע.

דער מאַיאָר טיכאָנענקאָ איז אין די יאָרן 42–1941 געווען אין מיטאַוועך לאָגער פֿאַר קריגס־געפֿאָנגענע. ער דערציילט, אז אַלע פּאָליט־אינסטרוקטאָרן און יידן האָבן די דייטשן אָנטדעקט דורך זייער אָגענטור, נאָך דעם זענען זיי שפּורלאָז פֿאַרשוווּנדן.

אָט וואָס עס האָט מיר דערציילט דער קאָמאַנדיר בערלין ל. ב.: סעפּטעמבער 1941 האָט מען זשיטאָמירער לאָגער געבראַכט א פּאַרטיע קריגס־געפֿאָנגענע. מ׳האָט זיי צונויפֿגעקליבן אויפֿן הויף און אַן איבערצעצער, א דייטש, אין ביזנעס פֿון א לאָגער־אָפּיציר, איז אַרויסגעטראָטן פֿאַר זיי מיט א רעדע. ער האָט געזאָגט: „לויט א פֿאַראָרדנונג פֿון דער קאָמאַנדשאַפֿט, קאָנען די אוקראַינער שוין פֿון מאָרגן אָן פֿונאַנדערפֿאָרן זיך אַהיים. מיר קאָנען אייך אָבער ניט אָפּלאָזן, ווייל צווישן אייך זענען פֿאַראַן קאָמיסאַרן און יידן. גיט זיי אַרויס, וועלן מיר אייך אָפּלאָזן אַהיים". די אויסגעמאַטערטע מענטשן האָט מען פֿאַרגעשלאָגן פֿריי צו לאָזן פֿאַרן פֿריזיז פֿון פֿאַראַט.

אין פֿעברואַר 1942 האָט מען מיך איבערגעפֿירט אין געפֿאָנגען־לאָגער אין מאָלא־דעטשנע. צו יענער צייט זענען אין דעם לאָגער געווען ביז אַכט טויזנט פּערזאָן, און אין האָספּיטאָל — ביז צוויי טויזנט. די געפֿאָנגענע האָבן געווויינט אין באַראַקן. דאָרט איז געווען אומדערטרעגלעך קאָלט. די באַשפּייזונג אין לאָגער איז געווען אויפֿן ראַנד פֿון א הונגעריקן מינימום. אין דעצעמבער 1941 האָבן די דייטשן אויסגעשטעלט אין רייען די באַראַקן־אייגוווינערס און אַרויסגענומען יעדן צענטן. אזעלכע האָבן זיך אָנגעקליבן הונ־דערט און פֿופּציק פּערזאָן. מ׳האָט זיי אַוועקגעפֿירט אין א זייט און פֿאַר אַלעמען אין די אויגן געפֿאָנט אויף זיי א פֿייער פֿון אויטאָמאַטישן געווער. בלויז א קליינער טייל פֿון זיי האָט זיך גערעטעוועט, אויסמישנדיק זיך נאָך די ערשטע שאָסן מיט דער גאַנצער מאַסע געפֿאָנגענע.

אין לאָגער איז געווען א האַרבער רעזשים. געשמיסן האָט מען עפֿנטלעך. ווי א באַשטראָפֿונג פֿלעגט מען האַלטן אין א שטייג עטלעכע שעה אויף א שטאַרקן פֿראָסט.

דאָקטוירים־יידן זענען ניט צוגעלאָזן געווארן צו דער ארבעט. געווען באַזונדערע אויסנאַמען, אָבער נאָר צייטווייליקע. אין מאָלאָדעטשנער האָספּיטאָל־לאָגער האָט געארבעט ווי א דאָקטער ד״ר קאָפּילאָוויטש (געווען פֿאַרוואָלטער פֿון דער פּאָליקליניק אין דער שטאָט שאַכטי). אים האָט מען צוגעלאָזן צו דער ארבעט נאָר דערפֿאַר, ווייל ער איז געווען אַן אויסגעצייכנטער כירורג. איך האָב געהערט פֿון א סך חבֿרים, אז אין די שווערע באַדינגונגען פֿון דער דייטשישער געפֿאָנגענשאַפֿט האָט דער דאָקטער ערלעך אויסגעפֿירט זיין דאָקטערשן חובֿ און גערעטעוועט פֿון טויט א סך סאָוועטישע מענטשן. ער אַליין איז געווארן אָפּגעשיקט פֿון מאָלאָדעטשנע אין באַראַנאָוויטשער שטראָפֿלאָגער „אָסט", וווהין די דייטשן פֿלעגן שיקן פּאָליט־אינסטרוקטאָרן און יידן. פֿון דאָרט איז קיין צוריק ניט געווען.

דער מיליטעריישער דאָקטער ס. פּ. דאָראָשענקאָ איז אין 1941 געווען אין מינסקער

לאָגער. ער האָט מיר דערציילט, אַז סוף 1941 האָבן די דײַטשן פֿאַרבאָטן יידישע דאָקטוירים צו אַרבעטן אין האָספיטאָל. אַ געוויסע צײַט איז בראָש פֿונעם האָספיטאָל געשטאַנען ד״ר פֿעלדמאַן (ווי מע האָט געשמועסט, איז ער געווען אַ מאָל דער פֿאַרוואַלטער פֿון דער געזונטהייט־אָפּטיילונג פֿון מאָגילעווער געגנט). סוף נאָוועמבער האָט מען אים אַרויס־געשיקט אין דער דײַטשישער קאָמענדאָטור און מער האָט מען אים אין לאָגער שוין ניט געזען. יידישע דאָקטעריכּס האָט מען אויך אַוועקגעפֿירט און פֿאַרמאָטערט מיט הונגער אַדער זײ דערשאָסן. פֿאַרוווּנדיקטע און קראַנקע יידן האָט מען אַרײַנגעלייגט אין טיפֿוס־אָפּטיילונגען, כאָטש זײ זענען אויף קיין טיפֿוס ניט קראַנק געווען. שפּעטער האָט מען זײ אַלע אָפּגעפֿירט אין דער ספּעציעלער יידישער אָפּטיילונג פֿונעם מינסקער וואַלדלאַגער. דאָרט איז געווען אײַנגעשטעלט אַן עקסטרעם־האַרבער רעזשים: עסן האָט מען געגעבן יעדן אָנדערן טאָג און פֿון זייער אַ שלעכטער קוואַליטעט. צו פֿרילינג זענען אַלע יידן פֿון דעם לאָגער געווען דערהרגעט אַדער אויסגעשטאַרבן פֿון הונגער און קראַנקייטן. ווי עס דערציילט דער אָפּיציר דעריוגין י. ק., האָבן די יידן אין דעם לאָגער געווויינט אין אַ קעלער, פֿון וואַנען מע פֿלעגט זײ אַרויספֿירן גרופּעסווײַז און דערשיסן. אין קעלער האָט געבושעוועט דער טיפֿוס. די טויטע קערפּערס האָט מען אַרויסגענומען איין מאָל אין וואָך.

אין יוני 1942 האָט מען פֿון מאָלאָדעטשנער לאָגער אַרויסגעפֿירט אַלע אָפּיצירן קיין קאָלוואַריע (ליטע). צוזאַמען מיטן האָספיטאָל בין איך אויך צווישן די קראַנקע אַרײַנגעפֿאַלן אין יענעם לאָגער. אויך דאָרט האָט געהערשט אַ רעזשים פֿון ווילדן ווילקיר.

באַזונדערס שווער איז געווען די לאָגע פֿון די קריגס־געפֿאַנגענע דאָקטוירים־יידן, געקומענע פֿון מאָלאָדעטשנע (בערך צוואַנציק פּערזאָן). צווישן זײ זענען געווען די דאָק־טוירים: בעלענקי, גאָרדאָן, קרופּ (פֿון מאָסקווע), קליינער (פֿון קאָלוגע) א״א. נאָך פֿאַר קאָלוואַריע האָבן זײ שוין געהאַט איבערגעלעבט אַ סך שרעקלעכע זאַכן. אין קאָלוואַריע האָט מען זיי, צוזאַמען מיט אַ ניט גרויסער גרופּע פּאָליט־אינסטרוקטאָרן, אויסאָלירט פֿון די אַנדערע געפֿאַנגענע. וואָס עס זאָל ניט געשען אין לאָגער — האָבן די דײַטשן קודם־כּל אויסגעגאָסן זייער כּעס אויף די יידן. דער אָלטער ד״ר גאָרדאָן, אַ כירורג, אַ קוואַליפֿיצירטער דאָקטער (ער האָט דערציילט, אַז אין משך פֿון זײַן מעדיצינישער פּראָקטיק האָט ער אויס־געפֿירט איבער צען טויזנט אָפּעראַציעס), איז געווען שווער קראַנק. ער איז געשוואָלן געוואָרן פֿון הונגער און אַ געוויסע צײַט האָט ער זיך געפֿונען אין שפּיטאָל. אויפֿן באַפֿעל פֿונעם דײַטשישן דאָקטער בראָיער, האָט מען אים ווי אַ ייִד אַרויסגעטריבן פֿון שפּיטאָל, און אַ שווערקראַנקער איז ער געווען געצוווּנגען שהענווײַז אויסצושטיין אויף די קאָנט־ראָלן און איבערטראָגן די גרעסטע דערנידעריקונגען.

די אויפֿזיכט איבערן האָספיטאָל האָט געהאַט אַ דײַטישער סאַניטאָר, פֿונעם פֿאַך אַ פֿריזירער. לויטן עלטער איז ער געווען יונג, אָבער אַ גרויסער אויסווורף. מיט אַ רישעות־דיקער פֿאַראָכטונג האָט ער זיך באַצויגן צו אַלע סאָוועטישע מענטשן. איין מאָל איז ער אַרײַנגעקומען אין באַראַק. ד״ר גאָרדאָן איז גראָד געזעסן אויף זײַן נאָרע און האָט ניט באַווײַזן באַצײַטנס אויפֿצושטיין. דאָן האָט דער פֿאַשיסטישער פֿאַרזעעניש אים שרעקלעך צעשלאָגן. ניט געקוקט דערויף, וואָס ער האָט געלעבט אונטער דער פּסדרדיקער טויטגעפֿאָר, אַ פֿאַרפֿאָלגטער און פֿאַרהעצטער, האָט ד״ר גאָרדאָן געפֿונען אין זיך געגנוג כּוח אַדורכצופֿירן אינעם קרײַז פֿון זיינע חבֿרים־דאָקטוירים שמועסן איבער מעדיצין און אין געהיים קאָנ־סולטירן יונגע רוסישע דאָקטוירים בײַ קאָמפּליצירטע קראַנקייטן.

אן אַנדער דאָקטער, אַ ספּעציאַליסט אויף קינדער־קראַנקייטן, ד״ר בעלענקי, איז געוואָרן צעשלאָגן פון דעם זעלבן פֿריזירער־„סאַניטאַר״. ער איז אומגעקומען אין האַרבסט 1942.

קיין איין טאָג האָט ניט אויפֿגעהערט דאָס געיעג אויף יידן און פּאָליט־אינסטרוקטאָרן. אין פֿרילינג 1943 האָט מען אין לאַגער אַנטדעקט פֿינף און צוואַנציק יידן. זיי זענען געקומען מיט די פּאַרטיעס געפֿאַנגענע אין פּאַרשיידענע צייטן, אָבער זיי האָבן אויסבאַהאַלטן זייער נאַציאָנאַליטעט און בדרך נס זיך גערעטעוועט פון טויט. דער דיטטשישער קאָמענדאַנט האָט באַפֿוילן, אַז זיי זאָלן צונייען אויף זייערע אייבערשטע מלבושים — אויף דער ברוסט און אויפֿן רוקן — וויסע פֿירקאַנטיקע לאַטעס — אַ „שאַנדצייכן״. ווינטער 1943 האָט מען זיי צוזאַמען מיט אַ גרופּע פּאָליטראַבאַטניקעס אַרויסגעפֿירט פון לאַגער.

די סאָוועטישע מענטשן, וואָס האָבן געהאָט דאָס אומגליק אַריינצופֿאַלן אין דיטטשישער געפֿאַנגנשאַפֿט און דאָך געבליבן טרײַ זייער הײמלאַנד, האָבן אויסגעצייכנט באַנומען די גאַנצע געמיינע פּאָליטיק פון די דיטטשן און מיט אַלע פּוחות זיך באַמיט איר אַנטקעגנצוווירקן. אַ סך סאָוועטישע דאָקטוירים, וואָס האָבן געאַרבעט אין די האָספּיטאַלן פֿאַר די קריגס־געפֿאַנגענע, האָבן אין די האָספּיטאַלן אויסבאַהאַלטן יידן און פּאָליט־אינסטרוקטאָרן, און אויך יענע אָפּיצירן און סאָלדאַטן, וואָס זענען באַזונדערס געווען באַדראָט צו ווערן גערודפֿט. אין פֿונאַנדערטיילונג־לאַגער נומ׳ 326 זענען אַדורכגעגאַנגען אַ סך טויזנטער געפֿאַנגענע און דאָרט איז פֿאַרגעקומען אַ געניע קאַנטראָל פון אַלע אַנגעקומענע, כּדי אויסצוגעפֿינען די יידן. אַ גרופּע רוסישע דאָקטוירים און סאַניטאַרן, וואָס האָט דאָרט געאַרבעט, האָט זיך געשטעלט פֿאַר אַ ציל צו ראַטעווען פּאָליט־אינסטרוקטאָרן, יידן און אויך יענע מיליטערישע אַרבעטער, וועלכע די דיטטשן האָבן געזוכט צוליב פֿאַרשיידענע סיבות. מ׳האָט זיי אַריינגענומען אין האָספּיטאַל, געמאַכט פֿיקטיווע אָפּעראַציעס, געביטן זייערע פֿאַמיליע־נעמען און איבערגעפֿירט אין אינוואַלידן־לאַגער.

איך וויס פון פֿאַלן, וועו בעת אַ קערפּערלעכער קאַנטראָל זענען רוסישע חבֿרים געגאַנגען אַנשטאָט יידן און אַזוי אַרום זיי געראַטעוועט דאָס לעבן.

איך פֿערזענלעך האָב זיך געראַטעוועט אַ דאַנק מײַנע רוסישע חבֿרים — אָפּיצירן און דאָקטוירים.

אין וויאַזמע האָבן די דאָקטוירים רעדקין און סאָבסטעל מיך אויסבאַהאַלטן, אַ פֿאַר־וווּנדיקטן און קראַנקן, פון די דיטטשישע שפּירהינט. אין קאָלוואַריע האָבן, אונטערן דרוק פון געוויסע חבֿרים, טיילוויזן פון פּאָדפּאָלקאָווניק פּראָסקורין ס.ד., די דאָקטוירים מיך געהאָלטן אין האָספּיטאַל.

וועו אין 1943סטן יאָר האָט מען מיך אויסגעשריבן, האָט זיך געשאָפֿן אין לאַגער אַ רעאָלע געפֿאָר, אַז די דיטטשן זאָלן מיך אַנטדעקן. דער דאָקטער קוראָפּאַטענקאָוו (לענינגראַד) האָט מיך אַריינגעלייגט אין איזאָלאַטאָר פון שפּיטאָל. שפּעטער האָט מיך, ווי אַ ריי אַנדערע חבֿרים — פּאָליט־אינסטרוקטאָרן, סאָוועטישע און מיליטעריש ארבעטער — דער דאָקטער יעווסייעוו ב. פּ. (פון מאָסקווע) אויסבאַהאַלטן אין האָספּיטאַל ביז סוף 1943. אין קאָלוואַריע, ווו דער געסטאַפּאָ־שפּיאָנאַזש איז באַזונדערס געווען אַנטוויקלט, האָבן די דאָקטוירים מיך אויסבאַהאַלטן, און אין דער ערשטער ריי האָט ד״ר צוויעטייעוו נ. מ. (פון קיוליאָר) מיך אויסבאַהאַלטן אין האָספּיטאַל צווישן טובערקולאָז־קראַנקע און אַזוי אַרום מיך געראַטעוועט פון טויט.

א גרויסער טייל פון די אפיצירן און פשוטע זעלנער פון דער רויטער ארמיי, וואס האבן צוליב מלחמה־צופעליקייטן געהאט דאס אומגליק ארײַנצופאלן אין געפאַנ־ענשאפט צו די דײַטשן, איז אומגעקומען אין די לאגערן פון אומגעהערטע רדיפות, הונגער, אומדערטרעגלעך־שרעקלעכע לעבנס־באדינגונגען און קראנקייטן. אין דײַטש־לאנד איז איצט ניט פאראן כמעט קיין איין שטאט אן א רוסישן בית־הקברות. און אויב צווישן די לעבן־געבליבענע קריגס־געפאנגענע איז פאראן אויך א קליינע גרופע יידן, איז דאס נאר א דאנק דער הילף פון די רוסישע, אוקראַינישע און ווײַסרוסישע חברים.

דער אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ[1]

די אַרבעט פֿונעם שרײַבער ב. מאַרק, „דער אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ" ווערט דאָ געגעבן אין אָ געקירצטער פֿאָרעם.

אין וואַרשעווער געטאָ האָבן די דײַטשן געהאַלטן פֿאַרשפּאַרט מער ווי פֿינף הונדערט טויזנט יידן. צענדלינגער טויזנטער פֿון זיי זענען געשטאָרבן פֿון הונגער און עפּידעמיעס. אָנהייבנדיק פֿון זומער 1942 זענען טויזנטער יידן טאָגטעגלעך געוואָרן אָרויסגעפֿירט דורך די געסטאַפּאָ־לײַט קיין טרעבלינקע. אָ געוויסע צײַט האָט די געטאָ־באַפֿעלקערונג געגלייבט אין די דײַטשישע שקרים, אַז די יידן פֿון געטאָ וועלן אָרויסגעפֿירט קיין מיזרח אויף לאַנדווירטשאַפֿטלעכע אַרבעט. מיט אָ רײַ סאָמע כיטרע און פֿאַרטעטערישע שפּיצלעך האָבן די דײַטשן אונטערגעהאַלטן די אָ איבערצײַגונג בײַ די אײַנוווינערס פֿון וואַרשעווער געטאָ. דעם זעלבן מעטאָד האָבן זיי אָנגעוועכט לגבי די יידן — בירגער פֿונעם סאָוועטן־פֿאַרבאַנד אין די צײַטווײַליק אָקופּירטע דורך די פֿאַשיסטן סאָוועטישע רײַאָנען. די יידן, וועלכע זענען דורך די דײַטשן געפֿירט געוואָרן צום אומקום אין אָשוויענטשים און אין טרעבלינקע פֿון די מערבדיקע סאָוועטישע רײַאָנען, האָט מען געמאַלדן, אַז מע פֿירט זיי אַרבעטן אין פֿאַבריקן און אין דער לאַנדווירטשאַפֿט.

וועו דער שרעקלעכער אמת וועגן טרעבלינקע איז אַרײַנגעדרונגען אין וואַרשעווער געטאָ, איז דאָרט אויסגעבראָכן אַן אויפֿשטאַנד. די ווידערשטאַנד־אָרגאַניזאַציע האָט שוין פֿון לאַנג צוגעגרייט געווער און קאַמפֿס־אָפּטיילונגען אין געטאָ. די ידיעה וועגן טרעבלינקע האָט געדינט ווי אַ סיגנאַל פֿאַרן אָנהייב פֿונעם אויפֿשטאַנד. אויפֿשטאַנדן זענען פֿאַרגעקומען אויך אין ביאַליסטאָק און אין אַנדערע געטאָס, וואָס זענען געשאַפֿן געוואָרן דורך די דײַטשן אין די סאָוועטישע און פּוילישע שטעט.

דער אויפֿשטאַנד אין וואַרשע כאַראַקטעריזירט דעם קאַמף פֿון די סאָוועטישע און פּוילישע יידן אין יענעם פּעריאָד, וועו דער אמת וועגן דער מאַסן־אויסראָטונג פֿון די יידן האָט זיך אָנטפּלעקט און די תּלינים האָבן אים שוין ניט געקאָנט מער באַהאַלטן. מיר האַלטן פֿאַר נייטיק צו פֿאַרפֿעסטלעכן אין אונדזער בוך דעם אָ מאַטעריאַל, וואָס כאַראַקטעריזירט אָ גרויסן פּעריאָד פֿונעם קאַמף. דער אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ שטעלט פֿאַר מיט זיך אָן שום ספֿק איינעם פֿון די העלדישסטע און וווּנדערלעכסטע קאַפּיטלעך אינעם גרויסן קאַמף פֿון דער מענטשהייט קעגן פֿאַשיזם. דער טראַגישער סוף פֿון דעם פֿון פֿרײַער־אויס פֿאַראורטיילטן אויפֿשטאַנד שטרײַכט בלויז אונטער זײַן דערהויבנקייט.

מחבר — ב. מאַרק.

---

1 **דאָס איז אָ פֿאַרקירצטע איבערזעצונג פֿון דער ספּעציעלער ארבעט פֿון בער מאַרק, וואָס ער האָט איבערגעגעבן אילײַ ערענבורגן אין יאָר 1945 פֿאַרן שוואַרצן בוך. שפּעטער, אין זײַנע פֿאַרשונגען וועגן דעם יידישן ווידערשטאַנד אין פּוילן, האָט ב. מאַרק ממשותדיק אויסגעבריטערט און פֿאַר־פֿינקטלעכט דעם מאַטעריאַל וועגן די סיבות און די באַווגע־כוחות פֿונעם אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ.**

אין דער העלפֿט אויגוסט 1942 איז צום פֿאַרבינדלער פֿונעם יידישן אַנטיפֿאַשיסטישן בלאָק,* וואָס האָט זיך געפֿונען אין דער פּוילישער געגנט, געקומען אָ פּאָליאַק, אָ באַן־אַרבעטער; ער האָט געבראַכט פֿאַרן וואַרשעווער געטאָ די ערשטע שרעקלעכע ידיעה וועגן גורל פֿון די אַרויסגעפֿירטע יידן — די ערשטע ידיעה וועגן די גאָזקאַמערן פֿון טרעבלינקע.

די אָ ידיעה האָט מיט דער שנעלקייט פֿון אָ בליץ זיך פֿאַרשפּרייט איבער דער גאַנצער געטאָ.

אין איינעם פֿון די טונקעלע געטאָ־געסלעך האָט אָפּגעהילכט אָ שאָס. אָ דײַטשישער זשאַנדאַרם איז דערהרגעט געוואָרן דורכן יידישן יוגנטלעכן ישׂראל קאַנאַל. באַלד דערנאָך זענען דערהרגעט געוואָרן נאָך עטלעכע דײַטשן.

די גאַסן אין געטאָ זענען געוואָרן אַן אַרענע פֿאַר דערשײַנונגען, אומגעווײַנלעכע אין די באַדינגונגען פֿון פֿאַשיסטישן טעראָר. די האַנט פֿון אָן אומבאַקאַנטן נקמה־נעמער האָט אונטערגעצונדן מיליטעריש אונטערנעמונגען און סקלאַדעס. פֿאַרצווײפֿלטע געטאָ־געפֿאַנגענע האָבן אַרויסגעשלעפּט אין גאָס די טײַערע פֿוטערס, וואָס די דײַטשן האָבן אָנגערויבט אין די אָקופּירטע ראײַאָנען, און זיי פֿאַרברענט. די געטאָ־אײַנוווינערס זענען באַפֿאַלן די דײַטשישע ביורא פֿאַר אַרויסשיקן פֿעקלעך און חרובֿ געמאַכט דעם בנין.

אויף דער געטאָ האָבן תּיכף זיך אָ שאָט געטאָן בלוטיקע רעפּרעסיעס.

די דײַטשן האָבן אַרײַנגעפֿירט אין געטאָ פּאָליציי. די פּאָליציי האָט געפֿונט אָ פֿײַער, געשאָסן אין די פֿענצטער און דערהרגעט פֿאַרבײַגייער. די פֿאַשיסטישע אָפּטיילונגען האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין די ווויונגען פֿון די יידישע געזעלשאַפֿטלעכע טוערס. באַוואָפֿנטע באַנדעס האָבן זיך צערעכנט מיט פֿירערס פֿונעם אַנטיפֿאַשיסטישן בלאָק. פֿון די באַנדיטישע הענט זענען געפֿאַלן לעוואַרטאָווסקי, זאַגאַן, קאַפּלאַן, דער יונגער קולטור־טוער לינדער און נאָך אָ סך איבערגעגעבענע קעמפֿערס פֿון דער אונטערערדישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג.

די דײַטשישע צײַטונגען, וואָס זענען אַרויסגעגאַנגען אין דעם אָזוי־גערופֿענעם געניטראַל־גוווערנאַמענט, האָבן פֿאַרעפֿנטלעכט קלייניע נאָטיצן וועגן די געשעענישן אונטערן קעפּל: „פֿאַרטיידיקע צוזאַמענשטויסן אינעם יידישן רײַאָן". די דײַטשישע פּרעסע האָט געפּרוווט פֿאַרשטעלן די ערשטע קאַמפֿס־אַרויסטריטן פֿון די יידן ווי אַן עפּיזאָד פֿונעם אינערלעכן קאַמף צווישן די יידן גופֿא. ניט געקוקט דערויף, האָבן די אָ „פֿאַרטיידיקע צוזאַמענשטויסן", וויזוז אויס, אָזוי שטאַרק באַאומרויקט דעם גענעראַל־גובערנאַטאָר פֿראַנק, אַז ער האָט תּיכף צו וויסן געטאָן אין בערלין וועגן די אָ געשעענישן.

קיין וואַרשע איז געקומען צו פֿליען הימלער. ווי עס האָט דערציילט לוידזשי פֿוטשאָ, דער בערלינער קאָרעספּאָנדענט פֿונעם זשורנאַל „לאָ טריבונא", וועלכער האָט דעמאָלט זיך געפֿונען אין וואַרשע, איז דער פֿלאָן פֿון „באַרויקן" די געטאָ געוואָרן אויסגעאַרבעט אינעם קאָבינעט פֿונעם וואַרשעווער גובערנאַטאָר פֿישער בײַם אָקטיוון אָנטייל פֿון הימלערן גופֿא. די „באַרויקונג" איז געוואָרן באַשטימט אויפֿן 1טן סעפּטעמבער, אינעם דריטן יאָרטאָג פֿונעם דײַטשישן אָנפֿאַל אויף פּוילן. זי איז געקומען צום אויסדרוק אין שרעק־אָנווארפֿנדיקע בלוטיקע מעשׂים, וואָס האָבן געדויערט כּמעט דעם גאַנצן טאָג.

---

* אַנטיפֿאַשיסטישער בלאָק — די קעמפֿערישע ווידערשטאַנד־אָרגאַניזאַציע, וואָס איז אומלעגאַל געשאַפֿן געוואָרן אין וואַרשעווער געטאָ.

די קאַמפּס־אַרגאַניזאַציעס האָבן שוין פֿון לאַנג עקסיסטירט אין געטאָ. די אַלגעמיין־פּוילישע „גוואַרדיאַ לודאָווא" (פֿאָלקס־גוואַרדיע) האָט אַרגאַניזירט אַן אָפּטיילונג אויך אינעם „ייִדישן ראיאָן". אַנגעפֿירט מיט איר האָט אַנדזשיי[2] שמיט, אַ באַטייליקטער אין דער באַפֿרייונג־מלחמה פֿונעם שפּאַנישן פֿאָלק, אַ מענטש מיט אַ סך דערפֿאָרונג, אַ העלד פֿון די שלאַכטן הינטער מאַדריד, סאָמאָסיערא און אויף די ברעגן פֿון דער עברע.

אינעם ערשטן פּעריאָד פֿון איר עקסיסטענץ האָט די פֿאָלקס־גוואַרדיע אין געטאָ געציילט דרײַ הונדערט שלאַכטלײַט. עס איז אויך טעטיק געווען אַ יוגנטלעכע פֿראָלעטאַרישע קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע „ספּאַרטאַק". אונטער דער השפּעה פֿון די געשעענישן אין 1942 האָבן אַלע קעמפֿערישע עלעמענטן אין געטאָ זיך פֿאַראייניקט און געשאַפֿן די אייניקייטלעכע ייִדישע קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע. אין איר זענען אַרײַן די פֿאַרשטייַערס פֿון אַלע שטרעמונגען און פֿון די בריי־טע שיכטן אומפֿאַרטייִשע.

די אַרגאַניזאַציע האָט זיך געטיילט אויף דרײַ־שיכטן, און די דרײַ־שיכטן — אויף פֿינפֿטלעך. אין שפּיץ פֿון דער גאַנצער אַרגאַניזאַציע האָט זיך געפֿונען דער שטאַב. אינעם באַשטאַנד פֿון שטאַב זענען אַרײַן: מרדכי אַניעלעוויטש — דער פֿיר און צוואַנציק־יאָריקער סקויטישער אַקטיוויסט, אַן ענערגישער, קעמפֿערישער און אידעיִשער מענטש; מיכאל ראָזענפֿעלד — אַ קאָמוניסט מיט אַ רײַכער פּאָליטישער דערפֿאָרונג; הערש בערלינסקי — אַן אַלטער אַרבעטער־טויער, זײַנער צײַט איז ער געשטאַנען בראָש פֿון דער זעלבשוץ אין לאַדזש קעגן די ענדעקישע פּאָגראָמשטשיקעס אינעם פֿאַרמלחמהדיקן פּוילן; יצחק צוקער־מאַן — אַ מיטגליד פֿון דער ציוניסטישער יוגנט־אַרגאַניזאַציע „החלוץ", און אויך מאַרק עדעלמאַן פֿון דער סאָציאַליסטישער יוגנט־אַרגאַניזאַציע „צוקונפֿט".

באַלד אין די ערשטע טעג פֿון איר עקסיסטענץ האָט די אַרגאַניזאַציע אָנגעבונדן אַן ענגן קאָנטאַקט מיטן קעמפֿער־שטאָב פֿונעם אונטערערדישן פּוילן. גלײַכצײַטיק האָט זי אויסגעבריי־טערט איר טעטיקייט אויף איבער אַנדערע געטאָס און געשיקט אירע פֿאַרשטיי־ערס קיין לאַדזש, סאָסנאָוויץ, בענדין, ביאַליסטאָק. עס זענען אַרויסגעלאָזן געוואָרן אומ־לעגאַלע בלעטלעך. די געטאָ־באַפֿעלקערונג איז געפּוסן געוואָרן ניט צו קומען אויף די זאַמלפּונקטן, די אַזוי־גערופֿענע „אומשלאַגפּלאַץ" (אַרגאַניזיר־פונקטן פֿון די טראַנספּאָרטן קיין טרעבלינקע).

די אַרגאַניזאַציע האָט כּסדר אַרויסגעשיקט מענטשן, באַוונדערס יענע, וועמען עס האָט געדראָט אַרעסטירט צו ווערן, אין די פֿאַרטיזאַנישע אַטריאַדן. טייל מאָל איז דער געסטאַפּאָ געלונגען צו פֿאַרכאַפּן די יוגנט, וואָס האָט געוואָלט זיך דורכריסן צו די פֿאַרטיזאַנער.

די דיַיטשן האָבן שרעקלעך געפּײַניקט די פֿאַרהאַלטענע, כּדי אַרויסצובאַקומען פֿון זיי ידיעות וועגן דעם אונטערערדישן קאַמף אין געטאָ און וועגן דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג. איין מאָל האָט די געסטאַפּאָ געכאַפּט אין ווארשע עטלעכע ייִדישע יוגנטלעכע, מיטגלידער פֿון דער ייִדישער קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע. די יוגנטלעכע האָבן מורא געהאַט, אַז זיי וועלן אפֿשר ניט אויסהאַלטן די פּײַניקונגען. זיי האָבן דעריבער באַשלאָסן צו פֿראָווואַצירן די דיַיטשן, אַז יענע זאָלן זיי דערהרגענען אויפֿן אָרט. וועגן די דיַיטשן האָבן געפֿירט די יוגנט־לעכע איבער די וואַרשעווער גאַסן, האָבן די אַרעסטירטע אָנגעהויבן אויסרופֿן לאָזונגען לכּבֿוד דער רויטער אַרמיי און הויך געזיידלט היטלערן. אָבער דאָך האָבן די דיַיטשן זיי

2 אַנדזשיי שמידט איז דער פּסעוודאָנים פֿון פּינקוס (פּינקוס) קאָרטין.

ניט געטשעפּעט. דאָן האָבן די יוגנטלעכע זיך געווארפֿן אויפֿן קאַנוואַי. עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ קאַמף, און אינעם קאַמף מיט די קאַנוואַירערס האָבן די יוגנטלעכע געפֿונען זייער העלדישן טויט.

נאָך עטלעכע חדשים אָנגעשטרענגטער אַרבעט האָט די יידישע קאַמפֿס־אַרגאַניזאַציע שוין דיספּאָנירט מיט אַ צאָלרייכער אונטערערדישער אַרמיי.

דאָס שאָפֿן די יידישע קאַמפֿס־אַרגאַניזאַציע איז געווען אַ וויכטיק געשעעניש אינעם אינערלעכן לעבן פֿון געטאָ.

איינע פֿון די אַרגאַניזאַציע־מיטגלידער, דאָס יונגע מיידל טאָסיע אַלטמאַן, האָט אויף אַזאַ אופֿן געשילדערט איר גייסטיקן מצבֿ בעת זי האָט זיך דעצידירט אַרײַנצוטרעטן אין די רייען פֿון דער אַרגאַניזאַציע:

„איך האָב געפֿילט, אַז די גאַנצע לעבנס־באַזע, אויף וועלכע איך האָב זיך אָנגעשפּאַרט, האָט זיך אַ וויג געטאָן און איז פֿלוצעם זיך פֿונאַנדערגעפֿאַלן. איך האָב געפֿילט, אַז נאָך דעם, ווי איך האָב אָנגענומען די דעציזיע, איז שוין קיין שום קראַפֿט ניט אין שטאַנד מיך אויף ס'נײַ צו פֿאַרבינדן מיטן פֿריערדיקן שטייגער לעבן. איך האָב שוין מער ניט אָנגעהערט צו זיך. איך האָב געווווסט, אַז איך גיי אַנטקעגן דעם טויט, אָבער כ'בין געווען באַוווסטזיניק, אַז דאָס איז מײַן חובֿ, אַז אָנדערש קאָן איך ניט האָנדלען".

די קעמפֿערס האָבן געבויט אונטערערדישע דורכגענג און אײַנגעאָרדנט בונקערס. אין די בונקערס האָבן זיי אַרײַנגעפֿירט עלעקטריע, געמאַכט וואַסער־רעזערוווּאָרן און אָוועקגעשטעלט ראַדיאָ־אַפּאַראַטן. דאָרט האָט מען אויך אויסגעאָרבעט געווער.

די אונטערערדישע וועגן און בונקערס האָט מען געבויט אין דער טיפֿסטער געהיימקייט. אַ באַזונדערס וויכטיקן באַטייַ האָבן געהאַט די וועגן, וואָס האָבן פֿאַרבונדן די געטאָ מיט דער דרויסנדיקער וועלט.

אין גיכן האָט די יידישע קאַמפֿס־אַרגאַניזאַציע אָדורכגעפֿירט איר ערשטן באָוואָפֿנטן מאַסן־אַרויסטריט.

דעם 17טן יאַנואַר 1943 האָבן די עסעסאָוצעס צוזאַמען מיט דער „גראַנאַטענער"[3] פּאָליציי אָרומגערינגלט עטלעכע גאַסן און אָנגעהויבן אַ נאָכט־אָבלאָווע. די מערהייט פֿון די פֿאָרהאַלטענע האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד. די עסעסלייט האָבן דערשאָסן עטלעכע מענטשן. פֿון די דערבייקע פֿענצטער האָבן זיך אַ שאָט געטאָן קוילן.

די עסעסלייט האָבן אָרומגערינגלט אַ הויז און זיך אַ וואַרף געטאָן אין דער הייך איבער די טרעפּ. אָבער דאָרט האָבן זיי באַגעגנט די מיטגלידער פֿון דער קאַמפֿס־אַרגאַניזאַציע.

דערווײַל זענען פֿון די שכנותדיקע געגנטן אָנגעקומען באַטייַטיקע גרופּעס קעמפֿערס, באַוואָפֿנטע מיט רעוואָלווערן. דער גראַנגל האָט ניט לאַנג געדויערט. די פֿאַשיסטן זענען אָפּגעטראָטן. די אָבלאָווע האָט זיך ניט אײַנגעגעבן. די פֿאָרהאַלטענע זענען זיך צעלאָפֿן.

די קאַמף־גרופּעס פֿון דער אונטערערדישער געטאָ האָבן אויסגעהאַלטן דעם ערשטן עקזאַמען.

די דייטשן האָבן אויך דאָס מאָל אָפּגעצאָלט מיט אַכזריות. די געסטאַפּאָ־לײַט האָבן דערהרגעט 100 ערובֿניקעס. צווישן די אויפֿגעהאָנגענע ערובֿניקעס זענען געווען: דער אַלטער רבֿ יצחק טענענבוים, דער אַלטער שרײַבער און פּובליציסט הלל צייטלין, דער

3 אַזוי האָט מען גערופֿן די פּאָליציי צוליב דער קאָליר פֿון מונדיר (אויף פּויליש — גראַנאַט).

באַווּסטער היסטאָריאָגראַף פֿון די פּוילישע יידן, פּראָפֿעסאָר ד״ר מאיר באַלאַבאַן, דער טוער פֿון דער אונטערערדישער קולטור־אַרגאַניזאַציע יוסף גיטערמאַן און אַנדערע אַנגעזעענע פֿאַרשטייערס פֿון דער יידישער אינטעליגענץ.

גרויס זענען געווען די אבֿידות, אָבער דער אַלגעמיינער ענין פֿונעם גענטאָ האָט זייער אַ סך געוווּנען. פֿון יאַנואַר ביז אַפּריל איז כּמעט איבערגעריסן געוואָרן דאָס אַרויספּירן קיין טרעבלינקע. ס׳איז געקומען אַ פּעריאָד פֿון פֿאַרהעלטענישמעסיקער רויקייט. אמת, אַלע האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ שטילקייט פֿאַרן שטורעם. די היטלעריסטן האָבן אין געהיים זיך געגרייט צו אַ געוואַלטער אָפּרעכענונג. דערקלערונגען פֿון די דייטשישע מאַכטאַרגאַנען, אַז די צייט פֿון מאַסן־אַקציעס איז אַריבער, האָבן קיינעם ניט געקאָנט אָפּנאַרן.

די אַנטיפֿאַשיסטישע קעמפֿערישע אַרגאַניזאַציעס פֿונעם אונטערערדישן פּוילן האָבן, טראָץ די באַשלוסן פֿון די פּוילישע פֿאַרשטייערס אין לאָנדאָן, סיסטעמאַטיש באַזאָרגט די געטאָ מיט געווער דורך די אונטערערדישע ווענ; געווער איז אָבער אַנגעקומען אויך אין די טראָג־ספֿאָרטן פֿון שפּיזפֿראָדוקטן. דאָקומענטאָר איז פּעסטגעשטעלט געוואָרן דער פֿאַקט, אַז אין די קאַטאַפֿל־טראַנספֿאָרטן פֿאָר די גאַרקיכן, וואָס האָבן באַדינט די אינדוסטריעלע אַרבעטער אין געטאָ, זענען אַריינגעשמוגלט געוואָרן ביקסן און קוילן־וואַרפֿערס, גראַנאַטן און דינאַמיט־קוילן.

עס איז פֿעסטגעשטעלט געוואָרן, אַז די פֿאַרשטייערס פֿון דער קעמפֿנדיקער געטאָ האָבן געקויפֿט געווער ביי איטאַליענישע סאָלדאַטן, וועלכע האָבן דורכפֿאָרנדיק זיך געפֿונען אין וואַרשע; זיי האָבן באַצאָלט מיט דאָלאָרן, גאָלד און ווערטפּולע חפֿצים, וואָס מע האָט צונויפֿגעקליבן צווישן די פֿאַרמעגלעכסטע אינווווינערס פֿון געטאָ.

די אַנפֿירונג פֿון דער אונטערערדישער באַוועגונג האָט אַרגאַניזירט אַ געהיימע פּראָדוקציע פֿון געווער אין די קעלערס פֿונעם יידישן קוואַרטאַל. מיט דעם אַ ענין האָט אַנגעפֿירט אינזשעניר מיכאל קלעפּפֿיש און מאָן־און־ווייב פֿאָנדאַמינסקי (עדוואַרד און אָלאָ). פֿאָליאַקן־פֿרייַנד האָבן פֿאַרגעשלאָגן די פֿאָנדאַמינסקיס, אַז זיי וועלן אײַנאַרדענען זייער אַנטלויפֿן פֿון געטאָ. אָבער זיי האָבן זיך דערפֿון אָפּגעזאָגט און דערקלערט, אַז זיי ווילן ביזן סוף טיילן דעם גורל פֿונעם פֿאָלק.

די עלעקטראָטעכנישע אַרבעטער האָבן אַרגאַניזירט אַ געהיימע פּראָדוקציע פֿון אַליין־געשאַפֿענע באָמבעס: זיי האָבן אַנגעפֿילט מיט דינאָמיט איבערגעבראַנטע לעמפּלעך. אָחוץ דעם האָט מען אין דער אונטערערדישער געטאָ אויסגעאַרבעט גראַנאַטן און פּיס־טאָלעטן.

אורטיילנדיק לויט די אָפּיציעלע באַריכטן פֿון דער וואַרשעווער געסטאָפּאָ, האָבן די יידן געקויפֿט געווער אויך ביי דייטשישע דעזערטירן און ציווילע דייטשן־סוחרים, וועלכע זענען איבערגעפֿאָרן קיין וואַרשע פֿון די מערבֿדיקע ראַיאָנען. אַ רעוואָלווער מיט הונדערט קוילן האָט אין וואַרשע געקאָסט פֿינף הונדערט זלאָטעס; אין געטאָ האָט מען דערפֿאַר געצאָלט דרײַ טויזנט זלאָטעס.

די אונטערערדישע קעמפֿערס האָבן געלערנט די ניט־דערפֿאָרענע, געגרייט גרופּעס סאַניטאַרינס, געשאַפֿן אָפּטיילונגען פֿון יוגנטלעכע — אויסשפּירערס און פֿאַרבינדלערס, פּייַערלעשער־גרופּעס. ניט זעלטן זענען אויף די געהיימע ענינטונגען געקומען פּוילישע אינסטרוקטאָרן פֿון וואַרשע און פֿון די פּאַרטיזאַנישע אָפּטיילונגען.

גלײַכצײַטיק איז פֿונאַנדערגעוויקלט געוואָרן אַ ברייטע אַגיטאַציע צווישן דער באַפֿעלקערונג, וואָס האָט זי צוגעגרייט צו די קומענדיקע געשעענישן.

אָבער אויך דער שׂונא האָט זיך געגרייט. אין די געסטאַפּט־בנינים אויף אַלעע שוכאָ, אין דער רעזידענץ פֿונעם גובערנאַטאָר, אין דער געסטאַפּאָ־פֿאַרוואַלטונג בײַ די געטאָ־מויערן אויף לעשנאָ־גאָס, אין די עסעס־ביוראָס, אין דער „גראַנאַטענער" פֿאַליציי און אין די ספּעציעלע אויסראָט־אָפּטיילונגען — אומעטום האָבן די פֿאַשיסטן פֿיבערדיק זיך געגרייט צו דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע פֿונעם „יידישן ראַיאָן".

געדענקענדיק די יאָנואַר־געשעענישן, האָבן די דײַטשן באַשלאָסן אָנצוווענדן פֿאַרראָט און אָפּנאַרעריי. דער גובערנאַטאָר האָט איבערגעגעבן דאָס אַרגאַניזירן די אַ שקרדיקע פֿראַוואָקאַציע די „פֿרידלעכע" דײַטשן — די אייגנטימערס פֿון די פֿאַבריקן אין געטאָ: דעם סובטעלן טעבענס, דעם סענטימענטאַלן בראָנד און דעם „אַרבעטער־פֿרײַנד" סטעמאָן.

די אַ „פֿרידלעכע" דײַטשישע פֿאַבריקאַנטן האָבן זיך געווענדט צו די יידישע אַרבעטער מיט אַזאָ פֿאַרשלאָג: „מיר וועלן אַריבערנעמען אונדזערע אונטערנעמונגען אין טראַווניקי און פּאָניאַטאָוו הינטער לובלין; און יענע, וואָס ווילן רויק איבערלעבן ביזן סוף פֿון דער מלחמה, זאָלן אַרויספֿאָרן מיט אונדז".

בראָנד איז געגאַנגען פֿון פֿאַבריק צו פֿאַבריק און מיט טרערן אין די אויגן האָט ער געשווויגן בײַם געזונט פֿון זײַן ווײַב־און־קינדער, אַז ער זאָגט דעם ריינעם אמת. טעבענס האָט געשילדערט פֿאַר די יידן דעם „גן־עדן", וואָס דערווארט זיי אויפֿן שויס פֿון דער נאַטור.

אָבער די יידן האָבן ניט געגלייבט. קיינער איז ניט געקומען אויפֿן זאַמלפּונקט. די דײַטשן איז ווידער אויסגעקומען אָנצוווענדן ברוטאַלע קראַפֿט.

און דאָן האָט זיך געלאָזט הערן די שטים פֿון דער געטאָ־אונטערערד:

„קיין איין מענטש ניט!"

אין אָזעלכע באַדינגונגען איז אָנגענומען געוואָרן דער ענדגילטיקער באַשלוס פֿון די אָנפֿירערס פֿון דער אונטערערדישער געטאָ — דער באַשלוס וועגן אַ באַוואָפֿנטן אויפֿשטאַנד.

ערב דעם אויפֿשטאַנד איז קיין אויסלאָנד געוואָרן אַרויסגעשיקט די פֿאַלגנדיקע מעלדונג:

„די יידישע קאָמפּס־אָרגאַניזאַציע רופֿט די יידישע באַפֿעלקערונג צו שטעלן אַ ווידער־שטאַנד די דײַטשן: זאָל געשען דאָס, וואָס עס דאַרף געשען. קיין שום זאַך אין דער וועלט איז ניט בכוח צו ענדערן אונדזער באַשלוס. נאָכן אָנטשליסן זיך שפּירן מיר זיך ווי באַנײַטע. מיר האָבן זיך איבערצײַגט, ווי שטאַרק מיר זענען צווישן זיך פֿאַרבונדן. מיר עפֿענען אַ נײַ בלאַט אין אונדזער לעבן, אינעם לעבן, וואָס קאָן יעדע רגע זיך איבערריסן. מיר זענען אײַך מודיע וועגן דעם אַלעם, ווײַל מיר ווייסן, אַז אונדזער גורל גייט אײַך אָן. זײַט זיכער, אַז מיר וועלן ווײַסן, פֿאַר וועלכן פּרײַז אָפּגעבן דאָס לעבן".

צו די אײַנווווינערס פֿון געטאָ האָט די אַרגאַניזאַציע זיך געוואָנדט מיט פֿאַלגנדיקן אויפֿרוף:

„ברידער! דער באַשלוס איז אָנגענומען! מיר וועלן שטעלן אַ ווידערשטאַנד דעם שׂונא. שלאָגט זיך ביזן לעצטן טראָפֿן בלוט! זאָל שטיין פֿאַר אײַערע אויגן דאָס בילד פֿון די מפּכּייער. זאָל לעבן דאָס יידישע פֿאָלק! זאָל לעבן פֿוילן!"

אין דער נאַכט פֿונעם 18טן אויפֿן 19טן אַפּריל האָט אַ יידישע קעמפֿער־גרופּע אָראָפּ־גענומען די פּאָסטנס פֿון דער „אָרדנונגמיליץ", וועלכע זענען געשטאָנען בײַ די טויערן אינעווייניק אין געטאָ. ווען פֿאַר טאָג איז צו די טויערן צוגעקומען די פֿאַליציי, פֿדי צו

קאָנווּאיִרן די אַרבעטער, האָט זי ניט געקאָנט אַרײַנגיין אין געטאָ. די יידן האָבן פֿאַרשפּאַרט די טויערן פֿון געטאָ און ניט אַרײַנגעלאָזן די פּאָליציי. אַ גאַנצן טאָג האָט אין געטאָ געהערשט אַ טויטע שטילקייט. דער שטאָב פֿון די קעמפֿערס האָט אויסגענוצט די שטילקייט פֿאַר די לעצטע צוגרייטונגען. דער שטאָב פֿון דער קאָמפּס־אַרגאַניזאַציע האָט זיך געפֿונען אין אַ קעלער אויף נאַלעווקעס. עס איז דורכגעפֿירט געוואָרן אַ קאָנטראָל איבער דער שלאָכטגרייטקייט פֿון די אָפּטיילונגען.

די געטאָ־טעריטאָריע איז פֿונאַנדערגעטיילט געוואָרן אויף דרײַ פֿאַרטיידיקונג־זאָנעס: דער שטח פֿון דער באַרשט־פֿאַבריק, — פֿאַר קאָמאַנדיר פֿון דעם שטח איז באַשטימט געוואָרן מאַרק עדעלמאַן; די צענטראַלע געטאָ, ווו די קאָמאַנדירונג האָט איבערגענומען ישׂראל קאָנאַל, און די פֿאַרטיידיקונג פֿונעם גרענעץ־ראַיאָן, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפֿירט אליעזר געלער.

יעדע גאַס האָט געהאַט איר געווער־סקלאַד. קראָנקע, שוואַכע און קינדער האָט מען אײַנגעאַרדנט אין קעלערס און בונקערס. עס איז געשאַפֿן געוואָרן אַ נעץ פֿון פֿאַרבינדלערס — אינערלעכע און אויסערלעכע — פֿאַר קאָנטאַקטן מיטן אונטערערדישן פּוילן. יעדע גאַס האָט געהאַט אירע פֿונקטן פֿון גיכער הילף און איר געזעלשאַפֿטלעכע קיך, אין וועלכער עס האָבן געאַרבעט פֿרויען. פֿון יוגנטלעכע זענען צונויפֿגעשטעלט געוואָרן אויסשפּיר־אָפּטיילונגען. פֿײַערלעשער־קאָמאַנדעס זענען געהאַלטן געוואָרן אין צושטאַנד פֿון שלאָכט־גרייטקייט. די פֿאַרעטערס און געסטאַפּא־אַגענטן האָט מען ליקווידירט. די „אַרדנונגמיליץ" איז געוואָרן באַזײַטיקט. א טייל פֿון דער מיליץ האָט דערקלערט, אַז זי איז גרייט ביזן סוף צו קעמפֿן צוזאַמען מיט די אויפֿשטענדלערס.

די דײַטשישע מאַכט האָט. וויזיט אויס פֿאַרשטאַנען, אַז די געטאָ האָט באַשלאָסן צו קעמפֿן. פֿאַר איינס אַ זייגער בײַ נאַכט האָבן די אויסשפּירערס געמאָלדן אין שטאָב אויף נאַלעווקעס, אַז צו דער געטאָ דערנענטערט זיך אַן עסעס־אָפּטיילונג. באַלד דערנאָך האָבן די עסעסלײַט אויפֿגעבראַכן די טויערן, אַרײַנגעריסן זיך אין געטאָ און פֿונאַנדערגעשאָטן זיך אין גרופּעס איבער די גאַסן, וואַרשײַנלעך מיטן ציל דורכצופֿירן אָבלאָווע אין די הײַזער.

און פּלוצעם איז אין געטאָ געשען אַן אומגעריכטע זאַך: פֿון די הײַזער, וואָס האָבן אויסגעזען פּוסט און טויט, פֿון די פֿענצטער, פֿון די ביידעמס און דעכער, האָט איבער די היטלעריסטן זיך אַ שאָט געטאָן אַ האָגל פֿון קוילן. די געטאָ האָט געעפֿנט אַ פֿײַער! די עסעסלײַט זענען געלאָפֿן אין די גאַסן, וואָס האָבן געפֿירט צום אַרויסגאַנג. די יידישע קעמפֿערס האָבן אַרײַנגעשלעפּט די דײַטשן טיף אין געטאָ, אָפּגעשניטן פֿאַר זיי דעם וועג צום אָפּטרעטן, אַרומגערינגלט זיי פֿון אַלע זײַטן און דערהרגעט אַ גרויסן טייל פֿון די שונאים. (עס זענען אויסגעראָטן געוואָרן דרײַ עסעס־ראָטעס. דרײַ הונדערט דײַטשן זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין געפֿאַנגנשאַפֿט צו זייערע שקלאָפֿן, אין געפֿאַנגנשאַפֿט צו דער געטאָ!).

באַלד האָט די גאַנצע געטאָ זיך געשטעלט אויף די פֿיס. דער שטאָב האָט אַרויסגעלאָזן די ערשטע מעלדונג וועגן דעם נצחון פֿונעם יידישן געווער און געבראַכט די צאָל פֿון געהרגעטע און געפֿאַנגענע דײַטשן. עס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפֿעל צו פֿאַרלאָזן די הײַזער. דאָס פֿאָלק איז אַרויס אין גאַס, די קעמפֿערס האָבן פֿאַרנומען די פֿאָר זיי באַשטימטע פּאָסטנס.

פֿאַר טאָג פֿונעם 20סטן אַפּריל, ווען דאָס געוודפֿטע, אָקופּירטע וואַרשע האָט גע־

דאַרפֿט פֿײַערן היטלערס געבוירן־טאָג, זענען איבער די הײַזער פֿון דער געטאָ אויפֿגעהויבן געוואָרן פּוילישע און רויטע פענער, די פֿענער פֿון די אַנטיהיטלעריסטישע קאָאַליציע־מלוכות און די עמבלעמען פֿון די יידישע פּאַרטייען. דער גובערנאַטאָר פֿישער איז געווען געצוווּנגען אָפּצולייגן די פֿײַערונג לכּבֿוד דעם פֿירער און דערקלערן אין שטאָט באַלאַגערונגס־צושטאַנד.

דעם אַנדערן טאָג גאַנץ וואַרשע אויסגעזען ווי אַ מיליטערישער לאַגער.

איבער די גאַסן זענען געגאַנגען גרויסע מיליטער־אָפּטיילונגען אין פֿולער באַוואָפֿנונג. דער פּוילישער ראַיאָן איז געוואָרן אָפּגעטיילט פֿונעם יידישן ראַיאָן מיט אַ שטאַרקן מיליטערישן קאָרדאָן. די מאַכטאָרגאַנען האָבן אַדורכגעפֿירט מאַסן־אַרעסטן און אָבלאַווען צווישן די פּאָליאַקן. די אָקופּאַנטן איז באַפֿאַלן אַ פּאַניק, אַז די אויפֿשטאַנד־באַוועגונג וועט זיך פֿונאַנדערוואַקסן און דאָס פֿײַער פֿונעם אויפֿשטאַנד וועט זיך אַריבערוואַרפֿן איבער די מויערן פֿון געטאָ. פֿאַרשטאַרקטע פּאַטראָלן האָבן זיך באַוויזן אויך אויף די גאַסן, וווּ דײַטשן האָבן געווויגט. די געסטאַפּאָ האָט פֿאַרבאָטן דעם אַריינפֿאָר און אַרויספֿאָר פֿון שטאָט.

אַ גאַנצן טאָג האָבן זיך באַווּעגט די דײַטשישע אָפּטיילונגען, וועלכע האָבן שטופּנווּיזן אַרומגעריגלט דעם יידישן ראַיאָן. די לופֿט פֿון די הארמאַטן און מינע־וואַרפֿערס זענען געווען אָנגעצילט אויף די מויערן פֿון געטאָ. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן די באַלאַגערונג.

ווי עס האָבן שפּעטער דערקלערט די געסטאַפּאָ־פֿאָרשטייערס אויף אַ פּרעס־קאָנפֿערענץ, האָבן די דײַטשן פֿון אָנהייב געהאָט בדעה צו צווינגען די יידן קאָפּיטולירן דורכן צונעמען פֿון זיי דאָס וואָסער. אינעם געסטאַפּאָ־אָפּאָראַט, וואָס האָט אין משך פֿון דער ערשטער דעקאָדע זיך פֿאַרנומען מיטן דערשטיקן דעם אויפֿשטאַנד, איז געווען באַטראַכט אַ פּראָיעקט וועגן איבערשנײַדן די וואָסער־פֿירנדיקע רערן. די דײַטשן האָבן אָבער זיך אָפּגעזאָגט פֿון דעם פּלאַן, ווײַל דאָס וואָלט געשטעלט אין אַ געפֿאָר זשאָליבאָזש, דעם ציטאַדעל און דעם דאָנציקער וואָקזאָל: די רערן, וואָס האָבן צוגעשטעלט וואָסער אין יענע ראַיאָנען, זענען אָדורך איבער די יידישע גאַסן. אָחוץ דעם האָט די געסטאַפּאָ געהאָט ידיעות, אַז די יידן האָבן שוין פֿון לאַנג אויסגעגראָבן ברונעמס און בשתּיקה זיך באַזאָרגט מיט פּאָמפּעס פֿון די נײַעסטע קאָנסטרוקציעס.

בײַ נאַכט זענען די וואַרשעווער גאַסן פֿול געוואָרן מיטן געוויש פֿון די דורכפֿאָרנדיקע מיליטעריש אויטאָס. די ערד האָט געציטערט — דאָס זענען די טאַנקען געפֿאָרן אין דער ריכטונג פֿון געטאָ. עס האָט זיך אָנגעהויבן די אַטאַקע, די טויערן זענען געווען אויפֿגעבראָכן און אַ טייל פֿון די טאַנקען האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין געטאָ. אין די ערשטע מינוטן האָבן זיי ניט באַגעגנט קיין שום ווידערשטאַנד. די יידן האָבן אַדורכגעלאָזן די טאַנקען טיף אין געטאָ אַרײַן, אָבער פֿאַרשטעלט דעם וועג פֿאַר דער פֿײַנטלעכער פּעכאָטע, וועלכע האָט געווּאָלט אַרײַנדרינגען אין געטאָ אונטער דער שוץ פֿון די געפּאַנצערטע טאַנקען. בײַ די צעקלאָפּטע טויערן פֿון געטאָ האָבן די יידן אויפֿגעשטעלט אַ שטאַרק־באַפֿעסטיקטע באַרי־קאַדע. די עסעסישע פּעכאָטע איז געוואָרן אָפּגעשטויסן און אויף די פֿײַער־שפּײַענדיקע טאַנקען, וואָס האָבן זיך אַרײַנגעשניטן אין דער טיף פֿון געטאָ, האָבן זיך אַ שאָט געטאָן האָנטגראַנאַטן און צינדפּלאַשן. באַלד האָבן די טאַנקען אויפֿגעפֿלאָמט און זיך אָפּגעשטעלט. די שאָפֿערן זענען אַרויסגעשפּרונגען פֿון די ברענענדיקע טאַנקען און האָבן געפּרווּוט ראָטעווען זיך מיט אָנטלויפֿן, אָבער דער וועג צום צוריקטריט איז געווען אָפּגעשניטן. דער עקיפֿאָזש פֿון אַלע זעקס טאַנקען איז געוואָרן אויסגעהרגעט אָדער פֿאַרברענט צוזאַמען

מיט די מאַשינען. צו מאָרגנס איז וועגן דעם פּאַקט מיטגעטיילט געוואָרן אין די קאָמוני־קאַטן פֿון ביידע קעמפּנדיקע צדדים.

דאָס איז געווען דער צווייטער ערנסטער נצחון פֿון די אויפֿשטענדלערס. די אָקופּאַציע־מאַכט האָט באַזײַטיקט די געסטאַפּאָ פֿון דער אָנפֿירונג מיט די שלאַכט־אָפּעראַציעס און איבערגעגעבן דער אָרמיי דעם אויפֿגאָב צו ליקווידירן דעם אויפֿשטאַנד, האָלטנדיק, אַז די געסטאַפּאָ איז ניט בכוח זיך אַן עצה צו געבן מיט די אויפֿשטענדלערס. מע האָט אָנגעהויבן צוגרייטן מער עפֿעקטיוו מיטלען. דאָס האָט געפֿאָדערט אָן איבערריס פֿון די מיליטעריש אָפּעראַציעס אויף עטלעכע טעג. בראָש פֿון די מיליטער־טיילן איז געשטעלט געוואָרן דער גענעראַל אין אָקטיוון דינסט יורגען סטראָפּ. אים צו הילף האָט מען צוגעטיילט דעם פֿון לובלין אָרויסגערופֿענעם ספּעציאַליסט אויף צעשטערן יידישע ראַיאָנען, דעם גענעראַל־מאיאָר פֿון דער פּאָליציי גלאָבאָטשניק.

די אויפֿשטענדלערס פֿון זייער זײַט האָבן אויסגענוצט די צײַט, כדי בעסער צו אָרגאַניזירן זייערע כוחות, פֿאַרפֿעסטיקן די פּאָזיציעס און באַזאָרגן זיך מיט נײַ געווער. זיי האָבן באָהערשט אַלע דײַטשישע מיליטעריש פֿאַבריקן און סקלאַדעס, וואָס האָבן זיך געפֿונען אויף דער געטא־טעריטאָריע. אַזוי אָרום זענען פֿאַרכאַפּט געוואָרן אַ סך דײַטשישע מונדירן, קאָסקעס און גרויסע זאַפּאַסן שפּײַזפּראָדוקטן. דאָס האָט דערמעגלעכט די יידן אַדורכצופֿירן דעם באָרימטן אָנפֿאַל אויפֿן געסטאַפּאָ־אָרסענאַל בײַם ציטאַדעל.

דער אָנפֿאַל איז פֿאָרגעקומען בײַ נאַכט. אַן אָפּטיילונג אויפֿשטענדלערס, איבערגע־טונען אין דײַטשישע מונדירן, איז צוגעקומען צום געסטאַפּאָ־אָרסענאַל. די וועכטערס זענען געווען זיכער, אַז זיי האָבן צו טאָן מיט אייגענע, האָבן זיי די געקומענע אַרײַנגעלאָזט אינעווייניק. די יידן האָבן דערהרגעט די גאָנצע וואַך, פֿאַרכאַפּט געווער און אַמוניציע, פֿאַרכאַפּט אויך לאַסטאויטאָס און איבערגעפֿירט אויף זיי די טראָפֿייען אין געטאָ אַרײַן.

אין משך פֿון דער ערשטער וואָך האָבן די אויפֿשטענדלערס ניט בלויז פֿאַרפֿעסטיקט זייערע פּאָזיציעס און פֿאַרגרעסערט דעם געווער־רעזערוו, נאָר אויך אויסגעבריטערט זייער קאָמפּסבאָזע, אַרײַנצײַענדיק אין איר נײַע טויזנטער מענטשן.

אויפֿן צווייטן אָדער דריטן טאָג האָבן צום קאָמף זיך פֿאַראייניקט די אײַנווינערס פֿון דער „פֿריוולעגירטער", אַזוי־גערופֿענער „קלייניער" געטאָ. הערנדיק די ידיעות וועגן אויפֿשטאַנד האָבן די „פֿריוולעגירטע" זיך אָנגעשלאָסן אין די קעמפֿער־רייען פון דער גרויסער געטאָ. בײַ נאַכט האָבן אַלע אײַנווינערס פֿאַרלאָזן זייערע הײַזער. די „קליינע" געטאָ איז געווארן אונטערגעצונדן פֿון אַלע זײַטן. זעקס טויזנט מענטשן, כעמיקערס און שניידערס אין שלאַכט־קאָלאָנעס זענען אָנגעקומען אין דער גרויסער געטאָ. די איבע־ריקע איינווינערס פֿון דער קליינער געטאָ האָבן זיך פֿונאַנדערגעשאָטן איבער דער שטאָט אַדער זיי זענען אַוועק אין די וועלדער צו די פּאַרטיזאַנער.

דער וואַרשעווער גובערנאָטאָר פֿישער און די העכערע געסטאַפּאָ־באַאַמטע האָבן בײַם אָנהייב פֿון די געשעענישן עטלעכע מאָל פֿאַרגלייגט די אויפֿשטענדלערס צו לייגן דאָס געווער. צווישן די קעמפֿערס האָבן זיך אָרומגעדרייט פֿאַרדאַכטיקטע מענטשן, וועלכע האָבן געפֿרווט זייען פּאָניק און צוגעריידט אָרויסצוגעבן די אָנפֿירערס פֿונעם אויפֿשטאַנד. אָט די פּראָוואָקאַטאָרן זענען שנעל ליקווידירט געוואָרן דורך אַ ספּעציעלער קאָמיסיע צום קאָמף מיט פֿאַרראָט, שפּיאָנאַזש און דיווערסיע.

אינעם נײַנטן טאָג פֿונעם אויפֿשטאַנד האָט צו דער אָנפֿירונג פֿון די יידישע אויפֿ־

שטענדלערס געווענדט זיך דורך אַ מעגאַפֿאָן די קאָמאַנדשאַפֿט פֿון דער דײַטשישער מילי־
טעריישער גרופּע, וואָס האָט באַקומען דעם אויפֿגאָב צו דערשטיקן דעם אויפֿשטאַנד מיט
אַלע מיטלען. די דײַטשן האָבן געשטעלט דער געטאָ דעם לעצטן אולטימאַטום, וואָס האָט
קודם־כּל געפֿאָדערט אַרויסצוגעבן די דײַטשישע געפֿאַנגענע. די דײַטשישע קאָמאַנדשאַפֿט
האָט דערקלערט, אַז מיט די יידן, וועלכע וועלן לייגן דאָס געווער און אײַנגוויליק זיך
איבערגעבן אין געפֿאַנגנשאַפֿט, וועט מען זיך באַגיין ניט ווי מיט פֿאַרטיזאַנער, נאָר ווי
מיט קריגס־געפֿאַנגענע — זיי וועלן געניסן פֿון אַלע רעכט צו גלײַך מיט די קריגס־געפֿאַנ־
גענע פֿון אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן און מלוכות. צום סוף האָט די דײַטשישע קאָמאַנדשאַפֿט
זיך פֿאַרפֿליכט — אין פֿאַל אויב די יידן וועלן קאַפּיטולירן — ניט צו טשעפּען די געטאָ;
אויב אָבער די יידן וועלן אָפּוואַרפֿן דעם אולטימאַטום, וועט די געטאָ ווערן צעשטערט
און די אײַנוווינערס — אומגעבראַכט.

די אָנפֿירונג פֿון דער קעמפֿנדיקער געטאָ האָט געענטפֿערט:

די אויפֿשטענדלערס זענען גרייט אַרויסצוגעבן די דײַטשישע געפֿאַנגענע מיטן באַדינג,
אַז פֿאַר יעדן דײַטש זאָל דער קעגנער אַרויסגעבן צען אַרעסטירטע יידן. וואָס שייך די
איבעריקע צוויי פּונקטן פֿונעם אולטימאַטום, וואַרפֿט די געטאָ זיי אָפּ און דערקלערט,
אַז זי וועט קעמפֿן ביזן לעצטן טראָפֿן בלוט.

דער לעצטער אולטימאַטום פֿון די אָקופּאַנטן איז אָפּגעוואַרפֿן געוואָרן. בערלין האָט
איבערגעגעבן די ליקווידאַציע פֿונעם אויפֿשטאַנד אין די הענט פֿון דער אַרמיי און באַפֿוילן
צו צעשטערן די געטאָ ביזן גרונט.

דעם עלפֿטן טאָג פֿונעם אויפֿשטאַנד האָט מען לויטן באַפֿעל פֿון דער דײַטשישער
קאָמאַנדשאַפֿט געבראַכט אין צענטער פֿון וואַרשע אַרטילעריע און אײַנגעשטעלט זי אין
צוויי ערטער: אויף פּלאַץ קראַשינסקי און בײַם דאַנציקער וואָקזאַל. 6 אַ זייגער אין אָוונט
האָבן די דײַטשן אָנגעהויבן די אַרטילעריש באַמבאַרדירונג פֿון געטאָ, וואָס האָט זיך
געצויגן ביז אין דער פֿרי.

דאָס אַרטילעריע־פֿײַער איז געווען נאָך מער רוצחיש און צעשטערעריש, ווי די שיסערײַ
פֿון די טאַנקען און קוילן־וואַרפֿערס.

אין משך פֿון איין נאַכט האָט דעם שונאס אַרטילעריע צעשטערט די געטאָ־וועגן און
אַ סך הײַזער. די דײַטשישע קאָמאַנדשאַפֿט האָט אָנגעוועגדט אַ מיליטעריש פֿראַגט־
טאַקטיק: אונטערן שוץ פֿונעם אַרטילעריש פֿײַער קעגן די פֿאַדערשטע פּאָזיציעס פֿון די
אויפֿשטענדלערס האָבן אָנגעגריפֿן די פּעכאָטע־אָפּטיילונגען. די יידן האָבן אָפּגעשטויסן
די פּעכאָטע־אָטאַקע.

יענע נאַכט האָט זיך אײַנגעקריצט אינעם זכרון פֿון וואַרשע. די אײַנווינערס פֿון
דער שטאָט האָבן זי פֿאַרגליכן מיט דער שרעקלעכער סעפּטעמבער־נאַכט ערבֿ דעם פֿאַלן
פֿון וואַרשע, ווען די דײַטשישע אַרטילעריע האָט צעשטערט אַ הויז נאָך אַ הויז, אַ גאַס
נאָך אַ גאַס. די עכאָס פֿון דער קאָנאָדע האָבן זיך צעטראָגן איבער דער גאַנצער שטאָט.
די אויפֿרײַסן פֿון די שראַפּנעלן האָבן אויפֿגעטרייסלט די לופֿט און פֿון די מעכטיקע האָר־
מאַטן־שאָסן האָבן אויפֿגעציטערט די פֿונדאַמענטן פֿון די הײַזער.

די דײַטשן זענען זיכער געווען, אַז אַ שטאַרקער אַרטילעריש־שטורעם איז געגוג,
כּדי צו צווינגען די יידן זיך אונטערצוגעבן. אויף פּלאַץ קראַשינסקי און אַרום דעם דאַנ־
ציקער וואָקזאַל האָט זיך צונויפֿגעקליבן די „סמעטענע" פֿון דער דײַטשישער קאַלאָניע.

אַ סך פֿאַליאַקן האָט מען געצוווּנגען ביצוזײַן בײַ דער צעשטערונג פֿון געטאָ און צוקוקן זיך צום ריזיקן פֿײַער, וואָס האָט געבושעוועט אינעם יידישן ראַיאָן.

אָבער דער אַרטילעריישער שטורעם האָט קיין דערפֿאָלג ניט געבראַכט — די געטאָ האָט ניט קיין ציטער געטאָן. דעם קומענדיקן טאָג באַלד אין דער פֿרי איז צו דער דײַטשישער קאַמאַנדשאַפֿט געקומען אַ דעלעגאַציע פֿון דער דײַטשישער ציווילער באַפֿעלקערונג אין וואַרשע. די דעלעגאַטן האָבן פֿראָטעסטירט, פֿאַר וואָס מע האָט אײַנגעשטעלט די אַרטילעריע אויף פֿײַער־פֿאָזיציעס אין צענטער שטאָט, וווּ עס ווויינען אַזוי פֿיל הויכגעשטעלטע דײַטשן. די דעלעגאַציע האָט אָנגעווויזן דער קאַמאַנדשאַפֿט, אַז אַ סך הײַזער אויף פּלאָץ קראַשינסקי און אויף די אַרומיקע גאַסן האָבן באַקומען געפֿערלעכע שפֿאַלטן און געליטן פֿון די אויפֿ־טרייסלונגען, פֿון די אויפֿרײַסן זענען אין אַלע ווויינונגען אַרויסגעפֿאַלן די שויבן; באַזונ־דערס שטאַרק זענען צעשעדיקט געווארן די הײַזער אויף אַלטשטאָט (סטאַרע מיאַסטאָ), — די הײַזער, וואָס זענען לעצטנס געדיכט באַזעצט געווארן מיט דײַטשן.

אָבער נאָך שטאַרקער ווי די פֿראָטעסטן פֿון די דײַטשישע בירגערס, האָבן אויפֿן באַשלוס זיך אָפּצוזאָגן פֿון דער אַרטילעריישער באַמבאַרדירונג געווירקט דער אומגעריכטער אַרויסטריט פֿונעם שלאָכט־פֿאָרבינדעטן פֿון געטאָ — די פּוילישע פֿאָלקס־גווארדיע. בײַ נאַכט, וועו די היטלעריש דיגניטאָרן זענען געזעסן אויף די באַלקאָנען פֿון זייערע לוקסוס־ווויינונגען און אָנגעקוואָלן פֿון די פֿײַערזײַלן איבערן יידישן ראַיאָן, האָבן די אָפּטיילונגען פֿון דער פֿאָלקס־גווארדיע אונטער דער אָנפֿירונג פֿונעם באַרימטן מאַיאָר „רישאַרד" (קאָ־וואַלסקי) איבערגעשניטן די גאַסן, וואָס פֿירן צו פּלאָץ קראַשינסקי און דאָנציקער וואָקזאַל, פֿאַרצוימט דעם וועג פֿאַר די דײַטשישע גרופּעס, זיי פֿונאָנדערגעיאָגט, און אונטערן צודעק פֿון דער נאַכט דערלאָנגט דעם שונא אַ ריי שפּירעוודיקע קלעפּ. גלײַכצײַטיק האָבן די אָפּטיילונגען פֿון די פֿאָלקס־גווארדייער אונטער דער קאָמאָנדע פֿון די פּוילישע פּאָטריאָטן יאָצעק, פֿראָנעק און אָנדערע, געעפֿנט אַ פֿײַער אויף די דײַטשישע אַרטילעריישע מאַנשאַפֿטן.

דער אַרויסטריט פֿון דער נאָציאָנאַלער גווארדיע האָט געצוווּנגען די דײַטשישע קאָ־מאַנדשאַפֿט זיך אָפּצוזאָגן פֿון אַן עפֿנטלעכער אַרטילעריישער אינטערוועניע.

אויף צו מאָרגנס נאָכן אַרטילערישן באַשיסן די געטאָ האָבן זיך באַוויזן די דײַטשישע באַמבאַרדיר־עראָפּלאָנען. די באַמבאַרדירונג האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט. ווידער איז דער יידישער ראַיאָן אַרומגעכאַפּט געווארן פֿון פֿלאַמען.

אין דער קומענדיקער נאַכט האָבן די אָנפֿליגן זיך איבערגעחזרט. פֿיל הײַזער זענען אײַנגעפֿאַלן און אונטער די חורבֿות זענען אומגעקומען אַ סך מענטשן. גלײַכצײַטיק האָבן די דײַטשן אָנגעהויבן אַן אָנגריף אויף אַלע פֿראָנט־אָפּשניטן אַרום דער געטאָ. בײַ נאַכט האָבן די דײַטשן, מיט דער אונטערשטיצונג פֿון דער אַוויאַציע, אָפּגעהאַלטן די ערשטע נצחונות. עס האָט זיך זייַ אײַנגעגעבן אַרײַנצורײַסן זיך אין דער טיף פֿון געטאָ. דאָך האָבן די ייִדן באַוויזן ביים אָפּטרעטן מיטצונעמען מיט זיך צום צענטער פֿון געטאָ אַלע פֿראָדוקטן, וואָס האָבן זיך געפֿונען אין די הײַזער, פֿאַרכאָפּטע דורך די דײַטשן. די אויפֿשטענדלערס זענען אָפּגעטראָטן צום אָפּשניט נאַלעווקעס־פּאָוואָנזעק.

דער שטאָב פֿון דער אויפֿשטייענדיקער געטאָ האָט אָנגעהויבן גרייטן אַ קאָנטער־אָפּענסיווע. פֿאַר טאָג האָבן די ייִדן אָנגעהויבן אָטאָקירן; עס האָט זיך אײַנגעגעבן ווידער צו פֿאַרנעמען עטלעכע הײַזער, מחמת בײַ טאָג האָבן די דײַטשן זיך ניט באַנוצט מיט דער אַוויאַציע.

נאָך צווייטאָגיקע שווערע שלאַכטן, אין וועלכע דער שׂונא האָט זיך באַנוצט מיט אַוויאַציע און אַרטילעריע, האָבן די אויפֿשטענדלערס נאָך געציילט דריסיק טויזנט מענטשן. אין געטאָ זענען פּמעט ניט געבליבן קיין אינווויינערס, וועלכע זאָלן ניט נעמען קיין אָנטייל אין קאַמף.

אויף אָקאַפאַוועג־גאַס האָבן די יידן צונויפֿגענומען גרויסע כוחות און אָנגעהויבן אָ ריי קאָנטער־אָטאַקעס. נאָך אָ פּילשעהדיקער בלוטיקער שלאַכט האָט די אויפֿשטענדלערס זיך אינגעגעבן ארויסצושטויסן דעם פּיינט פֿון די אויסגאַנג־פּאָזיציעס, וועלכע ער האָט פֿאַר־נומען אין די ערשטע טעג פֿונעם קאַמף, און אַריינצושנידן זיך טיף אינעם ניט־יידישן ראַיאָן פֿון וואַרשע.

די יידן האָבן שנעל זיך פֿאַרפֿעסטיקט אויף די פֿאַרכאַפּטע פּאָזיציעס און אָרגאַניזירט אויספֿאַלן אויף די זייטיקע גאַסן.

דער דיטשישער שטאָב האָט אָנגעהויבן צונויפֿגענומען פֿאַרשטאַרקונגען. די שלאַכטן זענען אויסגעבראַכן מיט אָ ניי־יער קראַפֿט. די יידן האָבן זיך געהאַלטן אויף די דערלאַנגטע פּאָזיציעס ביזן סוף פֿון יענעם טאָג און אָ העלפֿט פֿונעם קומענדיקן טאָג. ערשט צוויי אָ זייגער, אונטערן פֿאַרשטאַרקטן דרוק פֿונעם שׂונא, זענען די אויפֿשטענדלערס געווען געצוווונגען אָפּצוטרעטן.

אינעם מאָמענט ווען עס איז אויסגעבראַכן דער אויפֿשטאַנד, האָט די קאָמפּס־אָרגאַני־זאַציע געציילט בסך־הכּל טויזנט מענטשן. אינעם צווייטן טאָג פֿונעם קאַמף האָבן אויף די פּאָזיציעס זיך שוין געפֿונען עטלעכע טויזנט שלאַכטלײַט. די פֿאַראַכטונג פֿאַרן טויט, די מסירת־נפֿשדיקייט, איז געווען אָן אַלגעמיינע. קאָלעקטיוע דערשיינונג. איבער די קעפּ פֿון די אויפֿשטענדלערס אויפן שלאַכטפֿעלד האָבן געפֿלאַטערט טראַנספֿארענטן מיט דער אויפֿשריפֿט: „לאָמיר אומקומען מיט כּבֿוד!" דער אָ לאָזונג האָט זיך פֿאַרוואַנדלט אין שלאַכטן. די בײַשפּילן פֿון העלדישקייט האָבן זיך געמערט פֿון טאָג צו טאָג.

די באַרשט־פֿאַבריק האָט אָ לאַנגע צײַט ארויסגעוויזן אָ פֿאַרביסענעם ווידערשטאַנד דעם שׂונא. דער קאָמאַנדיר פֿון דער פֿאַרטיידיקונג אויף דעם אָפּשניט, מאַרק עדעלמאַן, דער אָנפֿירער פֿון דער גרופּע הערש בערלינסקי, די קעמפֿערס: אייגער, ראַטהײַזער, קלעפּ־פֿיש, האָבן זיך געשלאָגן ביז דער לעצטער קויל. וועז דער שׂונא האָט זיי ארויסגעשטויסן פֿונעם פֿאַבריקסהויף, האָבן זיי ממשיך געווען דעם קאַמף, פֿאַרטיידיקנדיק יעדן שטאָק, אוז צום סוף זענען זיי ארויף אויפֿן דאַך. דאָרט זענען עטלעכע פֿון די אויפֿשטענדלערס געפֿאַלן מיט אָ העלדישן טויט און אָ טייל פֿון זיי האָבן זיך אַדורכגעריסן דורך דער פֿײַער־כוואַליע און זיך פֿאַראיניקט מיט די אַנדערע נאָך קאַמפֿסטעיקע אָפּטיילונגען.

די דרוזשינע פֿון אַהרן אָוטשינסקי האָט געציילט 280 קעמפֿערס. די אָ דרוזשינע האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אָ באַוונדערס הויכער העלדישקייט און געקעמפֿט אויף דער גאַס פֿון דער יידישער אַרעמקייט, אויף פּאָוויע. אין דער שלאַכט אויף פּאָוויע האָט זיך אויסגע־צייכנט די אָפּטיילונג פֿון אליעזר געלער, וואָס האָט דערנאָך געקעמפֿט אויפן שטח פֿונעם יידישן בית־עולם.

די יוגנט האָט אַרויסגעוויזן אָ הויכן ענטוזיאַזם און אָ פֿאַראַכטונג צום טויט. די זיבעצן־יאָריקע רבֿקה פּעקער האָט פֿון אָ דאַך אויף אָ דערנעבנדיקן הויז די ערשטע באַגענגט אָן עסעס־קאָלאָנע און באַוואָרפֿן זי מיט פֿלעשער מיט אָ ברענענדיקער פֿליסיקייט. דער זעכצן־יאָריקער שאָנאָן לענט איז גליקלעך געווען מיט דעם, וואָס ער האָט דערָאבערט אָ ביקס, —

אַ זעלטן געווער אין די אויפֿשטענדלערישע רייען. אַ שווער־פֿאַרוווּנדיקטער איז ער געלעגן אויפֿן אָסקאַלט, וואָס איז צעשמאָלצן געוואָרן אין דער היץ פֿון די ברענענדיקע הײַזער, און האָט פֿאַרגעזעצט די שיסערײַ אויפֿן שׂונא.

די יונגע געטאָ־קעמפֿערס האָבן אַרײַנגענאָרט די פֿאַשיסטן אין כּלומרשט לײַדיקע און ניט־באַשיצטע הײַזער, דערהרגעט זײ, און אויף ס׳נײַ פֿאַרשלעפּט אין דער פּאָסטקע אַנדערע שׂונאים, כּדי צו טאָן מיט זײ דאָס זעלביקע.

צוזאַמען מיט די יונגע האָבן מוטיק געקעמפֿט אויך די זקנים. בראָש פֿון זײַנע תּלמידים האָט געקעמפֿט קעגן די דײַטשן דער לערער נתן סמאָליאַר. אָקסל בײַ אָקסל לעבן זון ביזן לעצטן אָטעמצוג, האָט זיך געהאַלטן אויף זײַן פּאָסטן דער אַלטער וואַרשעווער טראַמווײַ־אַרבעטער [הירש] לענט. דער דאָקטער פּאָווועל ליפּשטאָט האָט געקעמפֿט צוזאַמען מיטן אַרבעטער לייב גאָט. דער פּאָעט יוסף קירמאַן איז אין זײַן קעמפֿערישער פֿאַרביסנקייט ניט אָפּגעשטאַנען פֿונעם דערפֿאַרענעם אונטער־אָפּיציר דיאַמאַנט.

אַריה ווילנער, וואָס איז געבומען געוואָרן פֿון די דײַטשן אין געפֿאַנגענשאַפֿט, האָט זיך אַרויסגעריסן פֿון די רוצחישע הענט און פֿאַרגעזעצט דעם קאַמף.

אין די ערשטע טעג פֿונעם קאַמף האָבן די דײַטשן זיך באַצויגן מיט פֿאַראַכטונג צו די קעמפֿערס, וואָס זענען אַרויסגעטראָטן קעגן זייערע כּוחות. וועג אויף דער ערשטער יידישער מינע איז געוואָרן אויפֿגעריסן אַ דײַטשישער מאָטאָציקל, האָבן די היטלעריש קאָמאַנדירן ניט געקאָנט גלייבן, אַז די אַ מינעס זענען געמאַכט און פֿאַרלייגט געוואָרן דורך יידן.

נאָך דער ערשטער לופֿט־באָמבאַרדירונג האָט די דײַטשישע קאָמאַנדשאַפֿט דערקלערט, אַז דאָס ליקווידירן דעם אויפֿשטאַנד איז אַ פֿראָגע פֿון צוויי־דרײַ טעג. פֿון דעסטוועגן איז עס אָנדערש געשען. דער אויפֿשטאַנד האָט וויַיטער זיך פֿונאַנדערגעפֿלאָקערט. אין די דײַטשישע באַריכטן האָט מען אָנגעהויבן דערמאָנען וועגן די אייגענע פֿאַרלוסטן.

נאָך דער שלאָכט אויף אָקאָפֿאָוו־גאָס האָט דער דײַטשישער שטאָב דערקלערט: „דאָס אַרומרינגלען די געטאָ שטויסט זיך אָן אויף ריזיקע שוועריקייטן; כּדי צו דערשטיקן דעם אויפֿשטאַנד וועט אויסקומען צו קעמפֿן פֿאַר יעדן הויז. די יידן פֿאַרטיידיקן זיך פֿאַרביסן. דער אויפֿגאַב פֿאַדערט פֿון אונדז בלוטיקע פֿאַרלוסטן און באַטײַטיקע אָנשטרענגונגען".

אין איינעם פֿון אירע באַריכטן באָקלאָגט זיך די געסטאַפּאָ, אַז דער קאָמף קעגן דעם אויפֿשטאַנד איז באַשוועָרט צוליב דער עקסיסטענץ פֿון אונטערערדישע דורכגענג, דורך וועלכע די יידן פֿאַרבינדן זיך מיט די פּוילישע פּאַרטיזאַנען און זיי באָקומען פֿון זיי געווער. אין אָן אָנדער באַריכט שרײַבן די דײַטשן, אַז די יידן גיבן זיך ניט איבער אין גענאָנענע־שאַפֿט, אַז אָדער זיי קומען אום מיט געווער אין די הענט, אָדער זיי פֿאַרשווינדן ערגעץ אונטער דער ערד.

די סיטואַציע איז אויך אָפּגעשאַצט געוואָרן דורך די אויסלענדישע קאָרעספּאָנדענטן.

נאָך דער שלאָכט אויף אָקאָפֿאָוו־גאָס האָט די וואַרשעווער געסטאַפּאָ פֿאַרבעטן די זשורנאָליסטן פֿון די „אָקס"־לענדער, אַז זיי זאָלן באָזוכן דעם „נײַעם פֿראָנט". עס זענען געקומען עטלעכע איטאַליענער, איין פֿינער און איין אונגאַר. אַ באַשרײַבונג וועגן דעם באָזוך קאָנען מיר לייענען אין אַ פּוילישער אונטערערדישער צײַטונג:

„דער וויזיט איז פֿאַרגעקומען אויף די ראָנדן פֿון די געטאָגאָסן, וואָס זענען חרובֿ געוואָרן דורכן אַרטילעריש פֿײַער און די לופֿט־באָמבאַרדירונגען, און דערנאָך פֿאַרנומען געוואָרן פֿון דער דײַטשישער פּעכאָטע. איבער די חורבֿות פֿון די הײַזער האָט זיך געקנוילט

אַ רויך. טיילן פֿון די בנינים זענען נאָך געשטאַנען אין די פֿלאַמען. איבער די גאַסן, צווישן קופּעס ציגל, בעלקעס און מיסט האָבן זיך געוואָלגערט די מתים פֿון יידן און דייטשן".

„אין די איצטיקע באַדינגונגען, — האָט דער באַגלייטנדיקער געסטאַפּאָ־פֿאַרשטייער דערקלערט די זשורנאַליסטן, — איז שווער אָפּצוגעבן מיליטעריש כּבֿוד די געפֿאַלענע דייטשישע זעלנער".

„דער קאַמף פֿאַר די אַ גאַסן, — דערציילט וויטער די ציטירונג, — האָט געטראָגן אַ פֿאַרביסענעם און אַ פֿאַרצווייפֿלטן כאַראַקטער. די דייטשן זענען געווען געצוווּנגען צו קעמפֿן פֿאַר יעדן הויז. פֿאַרנעמען איין הויז האָט געהייסן אָנוועגדן אַ סך בלוטיקע אָנשטרענגונגען אין משך פֿון אַ סך שעהען".

דער קאַמף האָט די דייטשן געקאָסט אַ סך פֿאַרלוסטן. אין אַ קאָמוניקאַט פֿון דער דייטשישער קאָמאַנדשאַפֿט אַ וואָך נאָכן אָנהייב פֿון די שלאַכטן, איז געזאָגט געוואָרן, אז אויפֿן „פּראָנט פֿון געטאָ" זענען אומגעקומען טויזנט דייטשן.

נאָך צוויי וואָכן פֿון פֿאַרביסענע גאַסן־קאַמפֿן זענען די אויפֿשטענדלערס געווען גע־צווּנגען אויסצוגיין צו אַ נייער טאַקטיק.

די טאַקטיק איז באַשטאַנען אין קאָאַרדינירן די פֿאַרטיידיקונג מיט אומגעריכטע שנעלע אָנגריפֿערישע אויספֿאַלן, מיינסטנס ביי נאַכט.

די אַ אויספֿאַלן האָבן זיך געצויגן די גאַנצע דריטע וואָך פֿונעם אויפֿשטאַנד, וואָס האָט אין דער פּרעסע פֿונעם אונטערערדישן פּוילן באַקומען דעם נאָמען „די גרויסע וואָך פֿונעם אויפֿשטאַנד". די שטורעם־גרופּעס האָבן פֿאַרכאַפּט וואַרשעווער ראַנדגאַסן, אויפֿגעריסן מיט דינאָמיט הייזער, פֿאַרנומענע דורך היטלעריסטן, מיליטעריש סקלאַדעס און אונטער־נעמונגען. אין משך פֿון דער אַ אייגער וואָך האָבן די אויפֿשטענדלערס אויפֿגעריסן זעקס און פֿערציק דייטשישע אונטערנעמונגען, דערין די „פּראָזשעט"־פֿאַבריק, קליימאַנס פֿאַבריק פֿון עלעקטריש מכשירים און די פֿאַבריק פֿאַר אויטאָ־רעמאָנט. צווישן די רוינירטע אונטער־נעמונגען האָבן זיך געפֿונען עטלעכע פֿאַבריקן פֿונעם קאָנצערן „הערמאַן גערינג־ווערק". דאָס איז געווען אַ שטאַרקער קלאַפּ פֿאַר דער דייטשישער אינדוסטריע. צוזאַמען מיט די הייזער, מאַשינען און מענטשן זענען פֿאַרלוירן געגאַנגען רוישטאָף־זאַפּאַסן, פֿאַרטיקע פּראָדוקציע, האַלבפֿאַבריקאַטן און געווער.

נאָך דרייוואָכיקע שלאַכטן האָט די לאַגע פֿון געטאָ זיך פֿאַרערגערט. די צאָל פֿון צעשטערטע הייזער איז שנעל געוואָקסן. אויף די חורבֿות האָבן די אויפֿשטענדלערס פֿאַר־נומען נייע פּאָזיציעס, אָבער דער אָרומרינגלונג־קרייז אָרום זיי איז געוואָרן אָלץ ענגער.

די אָנפֿירערשאַפֿט פֿונעם אויפֿשטאַנד האָט זיך געווענדט צו דער פּוילישער אונטערערד מיט דער ביטע אונטערצושטיצן די יידן ניט בלויז מיט אָמוניציע און פּראָדוקטן, נאָר אויך מיט אַ געמיינזאַמען באַוואָפֿנטן אָרויסטריט פֿון פּאָליאַקן אין אַ ריי וואַרשעווער ראַיאָנען. אָבער די פּוילישע אָנטיפֿאַשיסטישע גרופּעס זענען ניט געווען אין שטאַנד מיט אייגענע כּוחות אָנצוהייבן אין וואַרשע אַ גרויסע אויפֿשטענדלערישע באַוועגונג. די אָנטיפֿאַשיסטישע אָרגאַניזאַציעס האָבן פֿון דעסטוועגן באַווּסט צו אָרגאַניזירן גרופּעס פּוילישע יוגנט, וועלכע האָבן געאיילט העלפֿן די יידן. זיי זענען אָריענטירונגען אין געטאָ און געקעמפֿט אָקסל ביי אָקסל מיט די אויפֿשטענדלערס. די אָנטיפֿאַשיסטן האָבן אָרגאַניזירט דאָס אָרויספֿירן די פֿאַרוווּנדיקטע פֿון געטאָ אין די פּאַרטיזאַנישע לאָגערס. אַ באַוונדערע מסירת־נפֿשדיקייט האָבן אָרויסגעוויזן די קעמפֿערס פֿון דער פֿאָלקס־גוואַרדיע. ביים שיקן פֿאַרשטאַרקונגען

און בײַם צוגרייטן, אין פֿאַל פֿון אַ מפּלה, באַדינגונגען פֿאַרן אָפּטרעטן פֿון די אויפֿשטענדלערס האָבן אַ באַזונדערע אַקטיווקייט אַרויסגעוויזן די פּוילישע אַרבעטער־פּאַרטיי (פּ.פּ.ר.) און די אַרבעטער־פּאַרטיי פֿון די פּוילישע סאָציאַליסטן (פּ.פּ.ס.).

די פּוילישע פּאַטריאָטן האָבן פֿונאַנדערגעקלעפּט אויף די וואַרשעווער גאַסן קורצע אויפֿרופֿן:

„פּאָליאַקן! די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אַ טויטאורטייל אויף די לעצטע דרייסיק טויזנט יידן אין וואַרשעווער געטאָ. דעם עכּטן פֿון דער שיסערײַ הערט מען אין אײַערע הײַזער. פֿרויען און קינדער פֿאַרטיידיקן זיך מיט לויטיקע הענט. אײַלט צו זיי מיט הילף!“

דעם ערשטן מײַ האָבן די אַרבעטער־אַרגאַניזאַציעס פֿון געטאָ אַרויסגעלאָזט אַן אויפֿרוף צו די יידן־אויפֿשטענדלערס. דער אויפֿרוף איז געווארן געדרוקט אויף אַ העקטאָגראַף, בעת אַן אַנפּלי פֿון דער דייטשישער אַוויאַציע.

„הײַיאָר — איז געווען געשריבן אינעם אויפֿרוף, — מערקן מיר אָפּ דעם ערשטן מײַ ניט מיט קיין גאַסן־דעמאָנסטראַציעס. מיר באַגעגענען דעם טאָג פֿונעם אַרבעטער־יום־טוב אין גאָסנקאָמפֿן. הײַיאָר, אינעם ערשטן טאָג פֿונעם זיך וועקנדיקן פֿרילינג וועלן מיר רעדן ניט וועגן ליבע, נאָר וועגן גרענעצלאָזן האָס צום שׂונא. אינעם ערשטן מײַ הײַיאָר וועלן מיר קעמפֿן און דערהרגענען“.

אָבער אויך שפּעטער, נאָך אַ חודש פֿון בלוטיקע שלאַכטן, וועו אַ סך פֿאָזיציעס זענען שוין געהאַט געווען פֿאַרכאַפּט דורכן שׂונא, איז דער גײַסט פֿון די אויפֿשטענדלערס ניט געווארן געבראָכן. דעם 23סטן מײַ האָט דער שטאָב פֿונעם אויפֿשטאַנד נאָך איבערגעגעבן אין ראַדיאָ פֿאַלגנדיקן קאָמוניקאַט פֿון דער פֿלאָקערנדיקער צעשטערטער געטאָ:

„דעם לעצטן פֿרײַטיק האָבן דײַטשישע אַראָפּלאָזנען ווידער געוואָרפֿן אַ סך באָמבעס אויף דער געטאָ. די גאַנצע געטאָ איז אַרומגעכאַפּט מיט פֿלאָמען. די דײַטשן האָבן אויך באַנײַט די טאַנקען־אָנגריפֿן. אונדזערע רייען זענען געבליבן געשלאָסן, ווי פֿרײַער. מיר פֿאַרטיידיקן זיך און דערלאָזנען קלעפּ דעם שׂונא“.

אינעם לעצטן עטאַפּ פֿונעם קאַמף האָבן די אויפֿשטענדלערס ווידער געביטן די טאַקטיק. הגם די עיקרדיקע קאַנצענטרירטע פֿאַרטיידיקונג איז געבראָכן געוואָרן דורך די דײַטשישע טאַנקען און אַוויאַציע, האָבן די אויפֿשטענדלערס ניט דערלאָזן אָפּילו דעם געדאַנק וועגן קאַפּיטולאַציע. אינעם שטאָב אויף נאָלעווקעס האָבן יעדן טאָג זיך געמאָלדן יידישע יונגע־לײַט, וועלכע האָבן געוואָלט אַרײַנטרעטן ווי פֿרײַוויליקע אין די „טויט־אָפּטיילונגען“. דאָס זענען געווען גרופּעס, וועלכע פֿלעגן אָנפּאָלן אויף דײַטשישע זעלנער, אַרײַנרײַסן זיך אין זייערע רייען, באַוואָרפֿן די שׂונאים מיט האַנטגראַנאַטן, ניט אָפּטרעטן און שלאָגן זיך ביזן לעצטן טראָפֿן בלוט. די קעמפֿערס פֿון די „טויט־אָפּטיילונגען“ פֿלעגן פֿאָר דער אָקופּאַציע אָפּגעבן אַ שבֿועה, אַז זיי וועלן זיך אומקערן צו די זייעריקע נאָר אין דעם פֿאַל, אויב אַרום וועט ניט בליבן קיין איין לעבעדיקער דײַטש.

די „טויט־אָפּטיילונגען“ האָבן אָנגעמאַכט אַ חורבן אין די רייען פֿונעם שׂונא. זיי האָבן אָפּגעשטעלט דעם אָנגריף פֿון די דײַטשישע טאַנקען. באַוואָפֿנטע מיט גראַנאַטן און בענזין־פֿלעשער, האָבן זיי זיך געוואָרפֿן אונטער די גוסעניצעס פֿון די טאַנקען, אַרויסגעפֿירט זיי פֿון באַוועגונג, און זיי אַליין זענען דערבײַ אומגעקומען.

און דאָך איז דער שׂונא געגאַנגען פֿאָרויס. דער נצחון איבער דער געטאָ האָט אים טייַער געקאָסט. די דײַטשישע פֿאַרלוסטן זענען שוין דערגאַנגען ביז עטלעכע טויזנט זעלנער.

די יידן האָבן פֿאַרוואַנדלט יעדעס הויז אין אַ פֿעסטונג. אויף די דעכער האָבן אויסשפּירערס נאָכגעפֿאָלגט דעם שׂונא, הינטער די פענצטער האָבן געלויערט שיסערס. די געטאָ האָט געקעמפֿט פֿאַר יעדן מעטער ערד, פֿאַר יעדן הויז. די מענטשן האָבן זיך געשלאָגן אויף חורבֿות און אַשן.

*

סוף מײַ איז דער ווידערשטאַנד פֿון געטאָ געווארן דערשטיקט. אינעם יידישן ראַיאָן האָט זיך אָנגעהויבן אַ הונגער, ווײַל די דײַטשן האָבן פֿאַרכאַפּט אַלע וויכטיקע קאָמוניקאַציע־וועגן און דער געהיימער פּראָדוקטן־אַרײַנפֿיר פֿון די פּוילישע געגנטן אין וואַרשע איז געווארן כּמעט אוממעגלעך. עס זענען אויסגעגאַנגען די געווער־זאַפּאַסן. די בעסטע קעמפֿערס זענען געפֿאַלן מיט כּבֿוד. און דאָך איז דער קאַמף פֿאַרגעזעצט געווארן. אויף עטלעכע אָפּשניטן האָט עטלעכע גרופּעס אויפֿשטענדלערס זיך אײַנגעגעבן אַדורכצורײַסן זיך דורך די פֿײַנטלעכע קאָרדאָנען און אָוועקגיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער. די דײַטשן האָבן אָרגאַניזירט אַ געיעג. עס זענען געווען פֿאַלן, וועו זענעדיק די האָפֿענונגסלאָזיקייט פֿון זייער סיטואַציע, האָבן די קעמפֿערס, וועלכע האָבן זיך אַרויסגעריסן פון געטאָ, זיך אויפֿגעריסן צוזאַמען מיט די דײַטשן, וואָס האָבן זיי דעריאָגט. בלויז אַ צוויי־דרײַ צענדלינג קעמפֿערס איז געלונגען צו אַנטרינען פֿונעם געיעג.

אויפֿן צוויי און פֿערציקסטן טאָג פֿונעם אויפֿשטאַנד איז די גאַנצע געטאָ געווען אין די הענט פֿון די דײַטשן. אָבער דאָס איז מער שוין ניט געווען קיין וואַרשעווער שטאָטישער ראַיאָן, דאָרט זענען שוין ניט געווען ניט קיין היזער, ניט קיין גאַסן. די בנינים, ביז דעם לעצטן, זענען צעשטערט געוואָרן דורך אַרטילעריע, טאַנקען און לופֿט־באָמבאַרדירונגען. דער אָפּיציעלער דײַטשישער קאָמוניקאַט וועגן דעם ענדגילטיקן זיג פֿונעם דײַטשישן מילי־טער ענדיקט זיך מיט פֿאָלגנדיקע ווערטער:

„פֿאַראַן בלויז איין מיטל צו דערשטיקן דעם גײַסט פֿון אויפֿשטאַנד באָלד בײַם אָנהייב — אויסראָטן אַלע אײַנוווינערס פֿון געטאָ און פֿאַרברענען ביזן גרונט די געפֿערלעכע בונטאָוושטשיקעס־נעסט".

און דאָך איז דער אויפֿשטאַנד נאָך ניט געווען דערשטיקט! ער האָט אויפֿגעהערט צו עקסיסטירן אויף דער אייבערפֿלאַך און איז אַראָפּ אין אונטערערד. די לעצטע קאַמפֿס־גרופּעס אונטער דער אָנפֿירונג פֿון מרדכי אַניעלעוויטש האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט אין די קאַטאַקאָמבען, וווּ עס זענען נאָך געבליבן אַרעמע שפּיזי־זאַפּאַסן.

פֿון אָנהייב האָט די געסטאַפּאָ ניט געוווסט, וווּ די אויפֿשטענדלערס האָבן זיך באַהאַלטן.

די קעמפֿערס האָבן אומגעריכט זיך באַוויזן און אָנגעפֿאָלן אויף די דײַטשן. צו מאָרגנס האָט די דײַטשישע קאָמאַנדשאַפֿט זיך געווענדט דורכן ראַדיאָ צו די זיך באַהאַלטנדיקע קעמפֿערס און געשטעלט זיי אַן אולטימאַטום: לייגט דאָס געווער, גייט אַרויס פֿון די באַהעלטנישן, און מיר וועלן אײַך לאָזן לעבן.

אָבער צווישן די אויפֿשטענדלערס האָט זיך ניט געפֿונען קיין איין קאַפּיטולאַנט און פּחדן.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט די געסטאַפּאָ, מיט דער הילף פֿון קלאָנג־אויפֿנאַפּערס און שפּירהינט, אָנטדעקט איינעם פֿון די באַהעלטענישן. אַ גרויסע דײַטשישע אָפּטיילונג האָט פֿאַרשטעלט דעם אַרויסגאַנג. די „העלדן" פֿון טרעבלינקע, אַשוויענטשים און בעלזשעץ

האָבן מורא געהאַט אַריינצוגיין אינעווייניק. זיי האָבן זיך ניט דעצידירט צו טרעפֿן זיך מיט די אויפֿשטענדלערס אויג אויף אויג.

די לאַגע פֿון די באַלאַגערטע איז געווען אויסוועגלאָז. די זאַפֿאַסן פֿון וואַסער, שפּייז און אַמוניציע האָבן זיך געענדיקט. בכדי ניט אַריינצופֿאַלן לעבעדיקערהייט אין די הענט פֿון די דייטשן האָבן די אויפֿשטענדלערס באַשלאָסן צו מאַכן אַ סוף מיט זיך. צווישן די, וועלכע האָבן זיך דערשאָסן איז אויך געווען דער קאָמאַנדיר מרדכי אַניעלעוויטש.

פֿון אַנדערע באַהעלטענישן, נאָך דעם ווי עס האָבן זיך אויסגעלאָזט די שפּייז־זאַפֿאַסן, זענען די אויפֿשטענדלערס אַרויס אויף דער אייבערפֿלאַך דורך די וואַסערערן און קאַנאַליזאַציע־קאַנאַלן, וואָס האָבן געפֿירט צו די פּוילישע ראַיאָנען.

די קעמפֿערס פֿון דער פּוילישער אַרבעטער־פּאַרטיי האָבן געשאַפֿן באַוואָפֿנטע גרופּעס, וועלכע זענען אָווען צו די אויסגאַנג־פּלעצער פֿון די אויפֿשטענדלערס. די גרופּעס האָבן אַרומגערינגלט די אַ גאַסן, אָפּגעשטעלט די באַוועגונג און באַזייטיקט די דייטשישע וואַך. אַזוי אַרום איז געלונגען צו ראַטעוון און אָפּפֿירן אין די פּאַרטיזאַנישע וועלדער אַרום הונדערט מענטשן.

אָבער ניט אומעטום האָבן זיך איינגעגעבן די פֿרוון צו ראַטעוון די אַנטרונענע אויפֿ־שטענדלערס.

די דייטשן פֿלעגן אָפֿט אַריינלאָזן גיפֿטגאַזן אין די אונטערערדישע קאַנאַלן.

די לעצטע פֿאַרטיידיקערס פֿון געטאָ האָבן פֿאַרגעזעצט דעם פּאַרביטערטן קאַמף אײַנשליסלעך ביז יולי 1943. מיטן קאַמף האָבן אַנגעפֿירט די מאַהיקאַנער פֿונעם העל־דישן אויפֿשטאַנד יוסף פּאַרבער און זכריה ארטשטיין. ביידע זענען זיי אומגעקומען אין שלאַכט.

אויפֿן פֿערציקסטן טאָג פֿונעם אויפֿשטאַנד איז אין דער גאַנצער געטאָ געבליבן בלויז איין פֿירשטאָקיק הויז. דאָרט האָט געקעמפֿט דאָס לעצטע הייפֿל פֿון די העלדן.

אַ גאַנצן טאָג, פֿון פֿרימאָרגן ביזן אָוונט, האָט זיך פֿאַרטיידיקט די לעצטע פֿעסטונג פֿון געטאָ. אויפֿן דאַך האָבן געפֿלאַטערט די נאַציאָנאַלע פֿענער, פֿון די פֿענצטער האָבן געשאָסן די לעצטע קעמפֿערס.

די דייטשן האָבן באַשלאָסן צו כאַפּן די לעצטע געטאָ־קעמפֿערס לעבעדיקערהייט. מיט גרויס מי האָבן זיי באַהערשט אַ טרעפּל נאָך אַ טרעפּל, אַ שטאָק נאָך אַ שטאָק. צום סוף פֿונעם טאָג זענען געבליבן לעבן דרײַ אויפֿשטענדלערס. די דייטשן, מיד געוואָרענע פֿונעם פֿילשעהדיקן קאַמף, האָבן אונטערגעצונדן דאָס הויז.

און דעמאָלט האָבן אויף דעם פֿלאַמענדיקן דאַך זיך באַוויזן דרײַ מענטשן. יעדער איינער פֿון זיי איז געווען אײַנגעהילט אין אַ פּאָן. פֿונקט ווי עס וואָלט זיי באַוועגט אײַן מעכטיקע קראַפֿט, האָבן אַלע דרײַ זיך געווארפֿן אין פֿייער. די לעצטע פֿאַרטיידיקערס פֿון געטאָ זענען אומגעקומען אין די פֿלאַמען, אײַנגעהילטע אין די פֿענער, אונטער וועלכע זיי האָבן געקעמפֿט ביזן לעצטן אָטעם.

אויפֿן שלאַכטפֿעלד, אין קאַמף פֿאַר זייער מענטשלעכער און נאַציאָנאַלער ווערדע, זענען געפֿאַלן טויזנטער אויפֿשטענדלערס. אומגעווייניגלעכע בײַשפּילן פֿון הראָזם האָבן אַרויסגעוויזן די .יידישע פֿרויען. אַן עלטערע פֿרוי, די באַוווסטע בעזעלשאָפּטלעכע טוערין רחל שטיין, האָט זיך געשלאָגן אויף די פֿאַדערשטע פּאָזיציעס און זי האָט ניט פֿאַרלאָזן איר קאַמפֿספּאָסטן, ווען אַ קויל האָט איר דורכגעשאָסן אַן אָקסל. ביזן לעצטן אָטעם, דרייסט אוּן

מסירת־נפֿשדיק, האָבן געקעמפֿט די אונטערערדישע העלדינס טאָסיע אַלטמאַן און פֿרומקע פֿלאָטניצקאַ.

די יוגנט איז געווען דער אַוואַנגאַרד און די נשמה פֿונעם אויפֿשטאַנד. אויף אייביק וועט פֿאַרבליבן אינעם האַרץ פֿונעם יידישן פֿאָלק דער אָנדענק פֿון לונע ראָזענטאָל, שמואל בראָסלאָוו, מירסקי, לענט, פֿון די הונדערטער יוגנטלעכע, וועלכע האָבן געצוווונגען צו אַנטלויפֿן דעם שונא און געפֿאַלן מיט אַ העלדישן טויט אויפֿן שלאַכטפֿעלד.

אין די רייען פֿון די אויפֿשטענדלערס האָבן געקעמפֿט אָקסל בּיי אָקסל מענטשן פֿון פֿיזישער און גיסטיקער אַרבעט, פֿרייַדענקערס און גלויביקע. זאָל ניט פֿאַרגעסן וועלן דער נאָמען פֿונעם אָלטן שרייבער אַהרן איינהאָרן, וועלכער האָט אָפּגעוואָרפֿן דעם פֿאַרשלאָג צו אַנטלויפֿן און ביז דער לעצטער מינוט איז ער געווען אַ קעמפֿער אין געטאָ. אין אויפֿשטאַנד זענען אומגעקומען אַ סך פֿאַרשטייערס פֿון דער יידיש־פּוילישער ליטעראַטור, וויסנשאַפֿט און קונסט; עס זענען אומגעקומען די פּאָעטן ישׂראל שטערן, יוסף קירמאַן און יחיאל לערער, די שרייבערס שלמה גילבערט און יהושע פּערלע, דער פּובליציסט שמואל הירשהאָרן, דער קינסטלער אָסטשגאַ, די מאָלערס פֿעליקס פֿרידמאַן, וויינטרויב, שליוניאַק, הערשאָפֿט א״א. עס איז אומגעקומען אַ פּלעיאַדע וועלטבאַרימטע אָקטיאָרן.

אויף די גאָסן פֿון דער קעמפֿנדיקער געטאָ האָט זיך אויך געגאָסן דאָס בלוט פֿון פֿאַליאַקן, וואָס האָט זיך צונויפֿגעגאָסן מיטן ברידערלעכן בלוט פֿון די פּוילישע יידן. פֿאַר דער זאַך פֿון פֿרייהייט האָבן אָפּגעגעבן זייער לעבן די פֿאַליאַקן סטושעלעצקי, וואָשטשינג, פּיאָטר טורסקי, וואָלסקי, קאָוואַלסקי און אַ סך אַנדערע.

דער אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ איז דאָס סאָמע טראָגישע און גלייכצייטיק דאָס סאָמע פֿרעכטיקע זייטל אין דער טויזנטיאָריקער געשיכטע פֿונעם פּוילישן יידנטום. דער טראָגישער אויפֿשטאַנד וועט אויף אייביק אַריינגיין אין דער געשיכטע פֿונעם קאָמף פֿון דער פֿרייַער מענטשהייט קעגן די חיהשע פֿוחות פֿונעם פֿאַשיזם. אייביקער רום די קעמפֿערס און סאָלדאָטן פֿון וואַרשעווער געטאָ!

צוגאָבן

די ראַסן־פֿאַליטיק פֿונעם היטלעריזם און דער אַנטיסעמיטיזם

די געשיכטע פֿון די ציוויליזירטע פעלקער קען ניט קיין מער באַרבאַרישע און רויבע־רישע מלחמה ווי די, וואָס די היטלעריסטן האָבן געפֿירט קעגן די פֿעלקער פֿון סאָוועטן־פֿאַרבאַנד.

די „ראַסן־פֿאַליטיק" פֿונעם היטלעריסטישן מלוכישן אַרגאַניזם איז פֿון די ערשטע טעג פֿון איר אַנטשטיין געווען געצילט, ניט בלויז אויף אינצווזאַפֿן אינעם באַוווסטזיין פֿונעם דייטש זיין רעכט צו הערשן איבער אַנדערע פֿעלקער, נאָר אויך פֿראַקטיש „טרענירן" אים צו דעם אַ ציל.

דער אַביעקט פֿאַר אזא „טרענירונג" האָט פֿאַר אַן אַנהייב געדינט די יידישע באַפֿעלקערונג אין דייטשלאַנד. דאָרט איז דערויף געווען אַ צוגעגרייטער באָדן.

אַנגעהויבן פֿונעם לעצטן פֿערטל פֿון XIXטן יאָרהונדערט האָבן די סאָמע רעאַקציאָנערע עלעמענטן אין דייטשלאַנד, ווי טרייטשקע, ווי דער ווילהעלמישער הויף־פֿרעדיקער שטעקער און פֿאַרשיידענע יונקערשע קרייזן נאָך פֿאַר היטלערן אויסגענוצט דעם אַנטיסעמיטיזם בכדי אָפּצוווענדן די אויפֿמערקזאַמקייט פֿון די אומצופֿרידענע מאַסן פֿון די אמתע שולדיקע אין זייער שווערער לאָגע.

פֿאַר דער סיבה פֿון אַלע ליידן פֿון די מאַסן האָט מען אַרויסגעשטעלט די יידן, וואָס האָבן אין דייטשלאַנד באַטראַפֿן וווינקער פֿון 1% פֿון דער באַפֿעלקערונג. די סאָציאַלע פֿראַבלעמען, וואָס האָבן געהאַט זייער אַנשפּאַר אין דער עקספֿלואַטאַציע פֿון די יונקערס, מעכטיקע פֿינאַנציעלע און אינדוסטריעלע קליקעס, האָט מען פֿאַרביטן מיט רעליגיעזע, נאַציאָנאַלע און ראַסן־פֿראַבלעמען. דער אַנטיסעמיטיזם האָט דערצו נאָך זיך צוגעפּוצט מיט „סאָציאַלע" ניואַנסן און זיך אַנגעגעבן פֿאַרן „עכטן דייטשישן און קריסטלעכן סאָציאַליזם". שוין אויגוסט בעבעל האָט אַנגערופֿן דעם דייטשישן אַנטיסעמיטיזם „דער סאָציאַליזם פֿון די נאַראַנים".

די „ראַסן־טרענירונג" פֿון די דייטשן נאָכן קומען פֿון די היטלעריסטן צו דער מאַכט האָט זיך אַנגעהויבן מיט יידישע פּאָגראָמען, מיט שלאָגן, דערהרגענען און באַרויבן די יידישע באַפֿעלקערונג. מיט די פּאָגראָמען האָבן אַנגעפֿירט די היטלעריסטישע שטורמיסטן און דער פֿאַליציייישער אַפּאַראַט, וואָס איז געווען דורכגעדרונגען מיט היטלעריסטישע קאַדרען.

די יידישע באַפֿעלקערונג איז געשטעלט געוואָרן „אויסערן געזעץ". מ׳האָט אַרויסגע־טריבן די יידן פֿון די מלוכישע, געזעלשאַפֿטלעכע און אַנדערע אינסטיטוציעס. בייַ די יידן האָט מען צוגענומען די דייטשישע בירגערשאַפֿט, און דאָס איז פֿאַרמעל באַשטעטיקט געוואָרן דורך די „נירנבערגער געזעצן פֿון 1935".

די געזעצן קעגן קרימינעלע פֿאַרברעכערס פֿון ציוויליזירטע מלוכות זענען פֿאַר געווייַנלעך שווערע שטראָפֿן פֿאַר מערדערס, רויבערס, זייערע באַגלייַסטערערס און מיט־העלפֿערס. אין דייטשלאַנד בלויז האָט מען, מיטן קומען פֿון די היטלעריסטן צו דער מאַכט, אין די שולעס, אין די אוניווערסיטעטן, אין די ביכער און טעגלעכער פּרעסע אָפֿן

געפֿרעדיקט, אז די דײַטשן, ווי אַ „העכערע ראַסע", איז אַלץ דערלויבט, אַז זייער ווויל־שטאַנד און שפּע מעגן זיי בויען אויף די ביינער פֿון אַנדערע פּעלקער.

דאָס איז ניט געווען קיין מלוכישער אַפּאַראַט אינעם אַלגעמיין־אַנגענומענעם זין. דאָס איז געווען אַ געוואָר אין די הענט פֿון פּאָליטישע באַנדיטן, וואָס האָבן אויסגענוצט די מלוכישע קרעפֿטן (די פּאָליציי, דאָס באַאַמטנטום, די אַרמיי), כדי צו וועגדן זיי אויף פּאָלי־טישער רציחה און רויב, וואָס ווערן באַשטראָפֿט דורך די קאָדעקסן פֿון אַלע ציוויליזירטע מלוכות.

*

היטלער האָט געלערנט: „אויב מיר ווילן שאַפֿן אונדזער גרויסע דײַטשישע אימפּעריע, דאַרפֿן מיר פֿאַר אַלעמען אַרויסשטויסן און אויסראָטן די סלאַווישע פּעלקער — רוסן, פּאָליאָקן, טשעכן, סלאָוואָקן, בולגאַרן, אוקראַיִנער, ווייסרוסן".

דאָס איז געווען דאָס י ס ו ד ו ת ד י ק ע אין די היטלעריסטישע פּלענער. עטלעכע יאָר פֿאַרן אָנהייב פֿון דער מלחמה האָט היטלער צעריצט די רויבערישע אינסטינקטן אויפֿן צוזאַמענפֿאָר פֿונעם פֿאַשיסטישן פּעבל אין נירנבערג, זאָגנדיק: „ווען אוראַל מיט זײַנע אומגעהײַערע רײַכטימער פֿון רוישטאָפֿן, מיט די אומצאָליקע וועלדער פֿון סיביר און אום־ענדלעכע פּעלדער פֿון אוקראַיִנע, וועלן זיך געפּינען אין דײַטשישע הענט, וועט אונדזער פֿאָלק זײַן פֿאַרזיכערט מיט אַלעם נייטיקן".

די גיריקע און זעלבסטזיכערע דײַטשן האָבן אינעם ערשטן יאָר נאָך זייער אָנפֿאַל אויפֿן סאָוועטן־פֿאַרבאַנד טריומפֿירנדיק געטומלט, אז פֿון איצט אָן געפֿינען זיך דער אר־קראַיִנישער ווייץ, דאָס אוקראַיִנישע חזיר־פֿעטס און די קוילן פֿון דאָנבאַס אין זייערע הענט. היטלערס פּופּילע, דער „אוקראַיִנישער רײַכסקאָמיסאַר" עריך קאָך, האָט געשריבן, אַז אוקראַיִנע דאַרף צושטעלן און פֿאַרזיכערן פֿאַר דער דײַטשישער מיליטערישער קאָמאַנד־שאַפֿט אויסערגעווײַנלעך גרויסע קוואַלן פֿון רוישטאָפֿן און שפּײַזפּראָדוקטן פֿון דעם לאַנד, כדי דײַטשלאַנד און אייראָפּע זאָלן קאָנען פֿירן דעם קריג ווי לאַנג מע וועט דאָס באַאַרפֿן.

די היטלעריסטן האָבן געטראַכט צו פֿאַרליכטערן דאָס אײַנשטעלן זייער „נײַע אָרדע־נונג" דורך אויפֿהעצן די סאָוועטישע פּעלקער. אין געריינגס „גרינער טעקע", וואָס איז געווען אַ דירעקטיוו פֿאַר די דײַטשישע אָגענטן אין די צײַטווײַליק אָקופּירטע סאָוועטישע ראַיאָנען, איז בפֿירוש געווען אָנגעוויזן, אז מע דאַרף אָנטוויקלען די קעגנזאַצן און די שינאה צווישן די פּעלקער אין ססר, כדי דערמיט אָפּצושוואַכן זייער ווידערשטאַנד.

אַזוי, למשל, האָבן די היטלעריסטן אויסגעהאָדעוועט בײַ זיך אַ הײַפֿל אוקראַיִנישע נאַציאָנאַליסטן (באַנדעראָוצעס און אָנדערע) און מיט זייער הילף האָבן זיי פֿאַרשקלאַפֿט דאָס אוקראַיִנישע פֿאָלק, שטרעבנדיק אָנצורייצן די אוקראַיִנער אויף די רוסן און ייִדן. אין דער זעלבער צײַט איז אין אַ געהיימען צירקולאַר פֿונעם קאָמאַנדיר פֿון דער דײַטשישער אַרמיי קינצינגער, דעם 18טן יולי 1942 (№ 5771/564/42־געהיים) אונטערגעשטראָכן געווארן: „דער אוקראַיִנער איז געווען און בלײַבט פֿאַר אונדז אַ פֿרעמדער. יעדער פֿשוטער באַגלייבלעכער אויסדרוק פֿון אינטערעס צו די אוקראַיִנער און זייער קולטור־עקסיסטענץ ווירקט צום שאָדן און שוואַכט אַפֿ יענע וועגנטלעכע שטריכן, פֿאַר וועלכע דײַטשלאַנד איז פֿאַראַנטוואָרטלעך מיט איר מאַכט און גרויסקייט".

די אָנפֿירערס האָבן געשאַפֿן אַ סיסטעם, בײַ וועלכן דאָס אָוואַנסירן און אויפֿהייבן זיך

אין דער פאשיסטישער היעראַרכיע איז מעגלעך געווען נאָר דורכן באַטייליקן זיך אין די רציחות און גרויזאַמקייטן איבער דער פֿרידלעכער באַפֿעלקערונג אין די געווען צייט־וויַליק אָקופּירטע ראַיאָנען, איבער די שוצלאָזע מענטשן אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן.

אין זייערע אינסטרוקציעס האָבן די אָנפֿירערס פּסדר דערמאָנט די אונטערגעאָרדנטע וועגן דער נויטוועגדיקייט אונטערצוהעצן די נאַציאָנאַליטעטן.

אין הסכם מיט די דירעקטיוון פֿון געהיינגס „גרינער טעקע" האָט דער דיַיטשישער קאָמענדאַנט פֿון דער שטאָט באַריסאָוו מיטגעטיילט זײַן אָנפֿירונג: „איך באַמי זיך צו זייען אָנטאָגאָניזם צווישן די ווײַסרוסן און רוסן, און זיי צוזאַמען אָנהעצן אויף די יידן".

צוזאַמען מיטן אָנקום פֿון דער דיַיטשישער אַרמיי האָט אומעטום זיך אָנגעהויבן אַ בלוטיקער קאָשמאַר און אַ רויבערײַ און אין דער ערשטער ריי זענען זייערע קרבנות געווען יידן. נאָר דער אַרמיי זענען געקומען די געסטאַפּאָ און „ספּעציאַליסטן" פֿונעם אָקופּאַציע־רעזשים.

ס׳איז געשאַפֿן געוואָרן אַ ספּעציעלער „יודענאָפּאַראַט", וואָס האָט זיך ספּעציאַליזירט אויף רויבן און הרגענען יידן. די היטלעריסטן האָבן געדראָט מיט טויט יעדן איינעם רוס, אוקראַינער, ווײַסרוס אַז״ו, אויב זיי וועלן באַהאַלטן יידן.

די שטעט לוואָו, קיעוו, כאַרקאָוו, מינסק, האָמעל, ריגע און אויך אַ סך אַנדערע שטעט פֿון סאָוועטן־פֿאַרבאַנד זענען געווען עדות פֿון אַ דורכויסיקן אויסראָטן די יידישע אַרבעטן־דיקע און זייערע משפּחות.

*

וואָס נעמטער ס׳איז געוואָרן די מיליטעריש אַנטשיידונג, אַלץ מער איז געוואָקסן דיווילדקייט פֿון די היטלעריסטישע אויסוווּרפֿן. אין אַלע וואַסאַל־מלוכות (איטאַליע, רומעניע, אונגאַרן) האָבן די היטלעריסטישע פֿאַרשטייערס אײַנגעפֿירט די „ראַסן־געזעצגעבונג". פֿון אַלע אָקופּירטע ראַיאָנען האָט מען אַרויסגעפֿירט די יידן קיין מיַידאַנעק און אָשוויענטשים און דאַרט האָט מען זיי אויסגעראָטן.

אין דעצעמבער 1942 האָבן די רעגירונגען פֿון בעלגיע, גרויס־בריטאַניע, האָלאַנד, גריכנלאַנד, לוקסעמבורג, נאָרוועגיע, פּוילן, פֿאָראײַניקטע שטאַטן, סאָוועטן־פֿאַרבאַנד, טשעכאָסלאָוואָקיי, יוגאָסלאָוויע און דער פֿרײַנצייַזישער נאַציאָנאַלער קאָמיטעט אָנגעוויזן אין זייער דעקלאַראַציע, אַז די דיַיטש־פֿאַשיסטישע פֿאַרכאָפּערס „פֿירן אַדורך אין לעבן די פֿלענער, וואָס זענען שוין אַ סך מאָל פֿראָקלאָמירט געוואָרן דורך היטלערן וועגן אויסראָטן דאָס יידישע פֿאָלק אין אייראָפּע".

די רעגירונגען האָבן אויף ס׳נײַ באַשטעטיקט „זייער פֿײַערלעכע פֿאַרפֿליכטונג צו גאַראַנטירן צוזאַמען מיט די פֿאָראײַניקטע נאַציעס, אַז די פערזאָנען, וואָס זענען פֿאַראַנט־וואָרטלעך פֿאַר די פֿאַרברעכנס, זאָלן ניט אויסמײַדן די פֿאַרדינטע שטראָף".

די שפּעטער פֿאַרעפֿנטלעכטע מיטטיילונג פֿון דער אינפֿאָרמביורא פֿונעם פֿאָלקסקאָמיסאַריאַט פֿאַר אויסלענדישע ענינים פֿון סססר „וועגן דעם פֿאַרווירקלעכן דורך די היטלעריסטישע מאַכטאַרגאַנען דעם פּלאַן אויסצוראָטן די יידישע באַפֿעלקערונג פֿון אייראָפּע" („איזוועסטיַע" פֿונעם 19טן דעצעמבער 1942) ברענגט קאָנקרעטע מאַטעריאַלן וועגן דער היטלעריסטישער אויסראָט־פּאָליטיק. די מיטטיילונג האָט צווישן אַנדערן אָנגעוויזן: „מיט אַזעלכע בעסטיאַלישקייטן קעגן יידן און מיט זייער גאַנצער פֿינצטערער אַנטיסעמיטישער

פֿראָפֿאַגאַנדע באַמיִען זיך די היטלעריסטן אָפּצולענקען די אויפֿמערקזאַמקייט פֿונעם דײַטשישן פֿאָלק פֿון דער קאַטאַסטראָפֿע, וואָס רוקט זיך אָן אויפֿן פֿאַשיסטישן דײַטשלאַנד, די קאַטאַסטראָפֿע, וועמענס דערנענטערונג עס ווערט אַלץ בולטער. בלויז די צום אומקום פֿאַרמישפּטע אָפּגאַריסענע אַוואַנטוריסטן פֿון דער היטלער־קליקע זענען פֿעיק געווען זיך פֿאַרצושטעלן, אַז מען קאָן דערטרינקען אינעם בלוט פֿון פֿיל הונדערטער טויזנטער לחלוטין אומשולדיקע יידן זייערע אומצאָליקע פֿאַרברעכנס קעגן די אייראָפּעישע פֿעלקער, אַרײַנ־געשלײַדערטע אין דער מלחמה דורך דעם גיריקן דײַטשישן אימפּעריאַליזם".

איצט איז דאָס אַלץ שוין פֿאַרגאַנגענהייט. די היטלעריסטישע אַרמיי איז צעקלאַפּט, דער היטלעריסטישער מערדערישער מעכאַניזם איז ליקווידירט.

די הויפּטשולדיקע אין די פֿאַרברעכנס, די באַגײַסטערערס און אָנפֿירערס פֿון די מאַסן־שחיטות און פֿײַניקונגען, ווערן איצט געשטעלט פֿאַרן אינטערנאַציאָנאַלן מיליטערישן טריבונאַל. דערווײַל זענען זיי בסך־הכל פֿיר און צוואַנציק. צווישן זיי איז דער „ספּעציאַ־ליסט" אויף אַנטיסעמיטיזם, היטלערס נאָענטער פֿרײַנד און זײַן פּראָפּאַגאַנדע — יוליוס שטרײַכער. דאָס איז ער געווען דער הויפּט־רעדאַקטאָר פֿונעם עקלדיקן בלעטל „דער שטיר־מער", וואָס צופֿרידנשטעלנדיק די פֿאַנאַטיקערס און סאַדיסטן, האָט עס פֿאַראײניקט פּאָר־נאָגראָפֿיע מיט אַנטיסעמיטיזם. שטרײַכער האָט באַקומען דעם ראָנג געוואָרן פֿון עסעס־מיליטער, איז געווארן דער גאָולייטער פֿון פֿראַנקאָניע. פֿאַר אים זענען זיך צווישן די שטייגנדיקע פֿאָרן אינטערנאַציאָנאַלן מיליטעריזם טריבונאַל געריכט, ריבענטראָפּ, העס, קאַלטענברונער, ראָזענבערג, פֿראַנק א"א, וואָס האָבן אָנגעפֿירט מיט דער מלוכישער און מלחמהדיקער רציחה.

אין אייראָפּע, דעם באָפֿרײַטן פֿון די דײַטש־פֿאַשיסטישע פֿאַרכאָפּערס, זענען ליקווי־דירט געוואָרן אָלע נאַציאָנאַלע און ראָסן־דיסקרימינאַציעס, באַזונדערס לגבי דער יידישער באָפֿעלקערונג.

אָבער צי קאָן מען זאָגן, אַז מיט דער ליקווידאַציע פֿון היטלעריסטישן פֿאַליטישן באַג־דיטיזם, פֿון דער היטלעריסטישער מלוכה, איז פֿאַרענדיקט דער קאַמף מיטן פֿאַשיזם, מיט זײַן מענטשנפֿײַנטלעכער „אידעאָלאָגיע", אַרײַנגערעכנט אויך דעם אַנטיסעמיטיזם?

זיכער, אַז ניט! דאָס ווערט קלאָר דערפֿון, ווי שווער עס גייט אַדורך דער קאַמף מיט די היטלעריסטישע נאָכשלעפּערס אין די באָפֿרײַטע לענדער, מיט די פּראָפֿאַשיסטן, וואָס זענען דערווײַל אַראָפּ אין דער אונטערערד, אָבער זיי ניצן אויס יעדע געלעגנהייט כדי אַרויסצו־קריכן פֿון אויבן און ווידער אָנצוהייבן זייער פֿינצטערע „אַרבעט".

אָפּילו אין ענגלאַנד איז געווען מעגלעך, אַז אַ רעאַקציאָנערער (קאָנסערוואַטיווער) מיטגליד פֿונעם פּאַרלאַמענט, קאָפּיטאָן ראָמזיי (וואָס איז געווען אַרעסטירט לויטן געזעץ פֿון מלוכה־פֿאַרטיידיקונג פֿון מײַ 1940 ביז סעפּטעמבער 1944) האָט אָפֿן פֿון דער פּאָר־לאַמענט־טריבונע אַרײַנגעטראָגן אַ פֿאַרשלאָג, וואָס פֿאָדערט, אַז די ענגלישע רעגירונג „זאָל ווידער אײַנפֿירן דעם יידישן סטאָטוס* און אָדורכפֿירן אין לעבן זײַנע פֿונקטן".

אין רומעניע האָט געוואָרן ראָדעסקו, וואָס איז געשטאַנען בראָש פֿון דער רעגירונג, אָנגעהויבן אַ קאַמף קעגן די דעמאָקראַטישע ענדערונגען און אין פֿעברואַר 1945 געפֿרווווט

---

* דער יידישער סטאָטוס איז אָנגענומען געוואָרן אין ענגלאַנד אין יאָר 1290 און איז אָפּגעשאַפֿט געוואָרן בעת דער הערשאַפט פֿון דער קעניגין וויקטאָריאַ אין 1846.

אַרויסרופֿן אַ בירגערקריג. מיט דעם ציל איז ער אַרויסגעטראָטן מיט אַנטיסעמיטישע אָנפֿאַלן קעגן געווייסע מיטגלידער פֿונעם דעמאָקראַטישן פֿראָנט.

אין פּוילן, דעם באַפֿרייטן פֿון די דייטש־פֿאַשיסטישע פֿאַרכאַפּערס, געפֿינט זיך דער אַנטיסעמיטיזם אינעם אַרסענאַל פֿון די אָנהענגערס פֿון דער געווען־זענער עמיגראַנטישער „רעגירונג". אין בונד מיט געווען־זענע געסטאַפּאָ־לײַט פּרווט זי נאָך איצט אַרויסרופֿן נאַציאָנאַלע רײַבונגען. נאָך אין אויגוסט 1945 האָבן די געווען־זענע געסטאַפּאָ־לײַט געוואָלט פּראָוואָצירן אַ ייִדישן פּאָגראָם, אָבער זיי זענען געוואָרן דערשטיקט דורך דער מיליטעריש־ער מאַכט און דער אַרגאַניזירטער דעמאָקראַטישער געזעלשאַפֿטלעכקייט.

דער קאַמף קעגן אַנטיסעמיטיזם קאָן דעריבער ניט זײַן דערפֿאָלגרײַך אָן דעם אַקטיוון קאַמף פֿאַר דעמאָקראַטיע, פֿאַר אָן ענגן בונד פֿון די דעמאָקראַטישע עלעמענטן פֿון אַלע לענדער. וואָס פֿעסטער און קאָנסעקווענטער די דעמאָקראַטיע וועט זיך אָנטוויקלען, אַלץ זיכערער וועט וועלן פֿאַרפֿעסטיקט דער בונד און די צוזאַמענאַרבעט פֿון אַלע נאַציעס און ראַסן, אַלץ שנעלער וועט וועלן געמאַכט אַ סוף מיטן אַנטיסעמיטיזם.

אַ בײַשפּיל איז ססער, וווּ אויפֿן סמך פֿון דער קאָנסטיטוציע, וועלן אָטענטאַט אויף דער גלײַכבאַרעכטיקונג פֿון נאַציע, ראַסע און גלויבן, וואָס טראָגט דעם כאַראַקטער פֿון נאַציאָנאַלער העצע, באַשטראָפֿט מיט דער גאַנצער שטרענגקייט פֿונעם סאָוועטישן קרימי־נעלן געזעץ.

אַקאַדעמיקער י. פּ. טרייַינין

עדות־דערקלערונגען פון דײַטשן און דאָקומענטן פון די מאַטעריאַלן פון דער ספּעציעלער מלוכישער קאָמיסיע

1. באַפֿעל פֿון הימלערן. מיטטיילונג פֿונעם פֿאַרוואַלטונגס־מיטגליד פֿון פֿאַרבאַנד פֿון דײַטשישע אָפּיצירן מאַיאָר בערנהאַרד בעכלער *

אויסצוג

בײַם אַדורכפֿירן דעם באַפֿעל אין דער אַרמיי־גרופּע פֿונעם צענטער אין נאָוועמבער 1941 האָט דער קאָמענדאַנט פֿונעם אויסשפּיר־אָפּטייל פֿון דער גרופּע אויסגעדריקט זײַן צופֿרידנגלעכן פֿאַרלאַנג איבערצוּרעדן אונטער פֿיר אויגן מיט מײַן געוואָלט. צוליב די אויבן דערמאָנטע סיבות האָב איך זיך באַטייליקט אין די שמועסן. לויטן אויפֿטראָג פֿון פֿעלד־מאַרשאַל פֿאָן באָקק האָט דער קאָמענדאַנט פֿונעם אויסשפּיר־אָפּטייל אונדז מיטגעטיילט אָט וואָס: בײַ יעדער אַרמייישער גרופּע איז פֿאַראַן אַ הויכער עסעס־פֿירער. דעם דריטן טאָג האָט דער אימפּעריע־פֿירער פֿון עסעס הימלער באַזוכט דעם עסעס־פֿירער פֿון דער געגע־בענער אַרמיי־גרופּע און דערבײַ, צווישן אַנדערן, געשטעלט די פֿראָגע וועגן דעם, וואָס פֿאַר אַ צאָל יידן ווערן יעדן טאָג דערשאָסן לויט זײַן באַפֿעל. נאָך דעם, ווי ס׳איז געוואָרן אָנגערופֿן אַ באַשטימטע צאָל, האָט הימלער זיך צעשריגן: „וואָס פֿאַר אַ חזירײַ, נעמט זיך אַראָפּ אַ בײַשפּיל פֿון אײַער קאָלעגע אין דער אַרמיי־גרופּע נאָרד, וועלכער באַפֿעלט צו דערשיסן פֿינף מאָל מער, ווי איר!"

2. טעקסט פֿון אַ דײַטשישן ראַפּאָרט, וואָס מ׳האָט געפֿונען אין ראַיאָן ראָסטאָש צווישן די שטאָב־דאָקומענטן פֿונעם 15טן דײַטשישן פּאָליציי־פּאָלק [1]

סד־הפלדיקער באריכט

נאָך דעם ווי דער באַפֿעל וועגן באַלדיקן אַרויסמאַרש איז געוואָרן אָפּגערופֿן, האָט די ראָטע באָקומען דעם 27סטן אָקטאָבער 1942 אַ באַפֿעל: אָנקומען דעם 28סטן אָקטאָבער 1942 אַ זייגער 21.00 קיין קאָברין. אין איינקלאַנג מיטן באַפֿעל איז די ראָטע אָנגעקומען אויף אויטאָס קיין קאָברין און פֿון דאָרט איז זי אָפּגעשיקט געוואָרן מאָרשירנדיק קיין פּינסק. צום מערבדיקן אַרויסגאַנג פֿון פּינסק איז די ראָטע אָנגעקומען דעם 29סטן אָקטאָבער 1942 אַ זייגער 04.00.

---

* די צייטונג „Freies Deutschland", No. 23, 19 Dezember 1943, Moskau.

1 דער טעקסט איז פֿאַרגליכן מיט דער אויסגאָבע:
ДОКУМЕНТЫ ОБВИНЯЮТ. Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории, выпуск II, Москва 1945. — Доклад капитана Заура о массовом истреблении еврейского населения в г. Пинске, стр. 34-36.

אויף דער באַראַטונג דעם 28סטן אָקטאָבער 1942 אין פּינסק בײַם פּאָלק־קאָמאַנדיר פּאָלקאָווניק קורסקע איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז צוויי באַטאַליאָנען, דאָס הייסט דער 2טער באַטאַליאָן פֿונעם 15טן פּאָליציי־פּאָלק און דער 2טער קאַוואַלעריע־דיוויזיאָן וועלן נעמען אויף זיך די דרויסנדיקע אַרומרינגלונג, אין דער צײַט, וועז די 10טע ראָטע פֿונעם 15טן פּאָליציי־פּאָלק און די 11טע ראָטע פֿונעם 11טן פֿעלדפּאָלק אָחוץ צוויי וזוואָדן וועלן באַשטימט אויף דורכצוזוכן די געטאָ. די 11טע ראָטע פֿונעם 11טן פּאָליציי־פּאָלק אָן דעם 1טן פֿלוטאָן, וואָס איז אין אָוונט באַפֿרײַט געוואָרן פֿונעם דורכזוכן, איז געוואָרן באַשטימט צו באַוואַכן דעם זאַמלפּונקט און צו באַוואַכן די באַזונדערע איבערפֿירונגען צום עקזעקוציע־פּלאַץ, וואָס האָט זיך געפֿונען 4 קילאָמעטער נאָך פּינסק און אויף אַרומצורינגלען דעם עקזעקוציע־פּלאַץ. פֿאַר דער לעצטער אויפֿגאַבע איז שפּעטער טיילוויזיז געוואָרן אויסגענוצט די רײַטער־פּאָליציי. דאָס דאָזיקע מאַסמיטל האָט זיך גלענצנדיק באַרעכטיקט, ווײַל בײַם פּרווו פֿון 150 יידן צו אַנטלויפֿן זענען אַלע ווידער געכאַפּט געוואָרן, כאָטש עטלעכע פֿון זיי איז געלונגען צו דערוויַטערן זיך אויף עטלעכע קילאָמעטערס.

דאָס אַרומרינגלען איז באַשטימט געוואָרן אויף 4.30, און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַ דאַנק דעם פֿרימערדיקן פּערזונעלכן אויסשפּיר פֿון די אָנפֿירערס און דאָס אָפּהיטן די געהיימקייט, איז די אַרומרינגלונג אויסגעפֿירט געוואָרן אין דער קירצסטער צײַט און דאָס אַרויסגיין פֿון די יידן איז געוואָרן אוממעגלעך. דאָס דורכזוכן די געטאָ האָט לויטן באַפֿעל זיך געדאַרפֿט אָנהייבן 6.00 אַ זייגער, אָבער צוליב דער טונקלייט איז דער אָנהייב געוואָרן איבערגעוואָרפֿן אויף אַ האַלבער שעה. די יידן האָבן פֿאַרשטאַנען וואָס עס קומט פֿאַר און מיינסטנס האָבן זיי פֿריווויליק זיך געזאַמלט צו דער קאָנטראָל אויף אַלע גאַסן; מיט דער הילף פֿון צוויי וואָכמײַסטערס האָט זיך אײַנגעגעבן באַלד אין דער ערשטער שעה צו ברענגען עטלעכע טויזנט פֿערזאָן צום זאַמלפּלאַץ; וועז די איבעריקע יידן האָבן געזען, ווי די זאָך אנטוויקלט זיך, זענען זיי צוגעשטאַנען צו די קאָלאָנעס. אַזוי אַרום האָט זיך ניט אײַנגעגעבן אַדורכצופֿירן די פֿאַרגעזעענע פּאָליציי־וואַך צום זאַמלאָרט פֿון דער קאָנטראָל צוליב דעם ריזיקן אומדערוואַרטן המון (אין ערשטן טאָג פֿונעם דורכזוכן האָט מען אויסגערעכנט נאָר אויף 1000–2000 פֿערזאָן). די ערשטע דורכזוכונג האָט זיך געענדיקט 17.00 אַ זייגער און זי איז אַדורך אָן שטערונגען. אינעם ערשטן טאָג האָט מען דערשאָסן אַרום 10,000 פֿערזאָן. בײַ נאַכט האָט די ראָטע זיך געפֿונען אין קאַמפּס־גרייטקייט אינעם סאָלדאַטקלוב.

דעם 30סטן אָקטאָבער 1942 איז די געטאָ געוואָרן דורכגעזוכט צום צווייטן מאָל, דעם 31סטן — צום דריטן מאָל און דעם 1טן נאָוועמבער — צום פֿערטן מאָל. אין אַלגעמיין זענען צום זאַמלאָרט געבראַכט געוואָרן אַרום 15,000 יידן. קראַנקע יידן און קינדער איבערגעלאָזענע אין די שטובן זענען אומגעבראַכט געוואָרן אין געטאָ, אויפֿן הויף. אין געטאָ זענען אומגעבראַכט געוואָרן אַרום 1200 יידן. קיין פֿאַרפֿאַלן, מיטן אויסנאַם פֿון איינער, זענען ניט געווען. אויפֿן גרונד פֿונעם צוזאָג, אַז די יידן, וואָס וועלן אַנווייזן, וווּ זיי האָבן באַהאַלטן גאָלד, ווערט מען זיי לאָזן לעבן, איז געקומען אַ ייִד און געמאָלדן, אַז ער האָט באַהאַלטן אַ מאַסע גאָלד. אַ וואַכמײַסטער איז מיט אים אַוועק, נאָר אַזוי ווי דער ייִד האָט די גאַנצע צײַט אָפּגעשלעפּט און געבעטן דעם וואַכמײַסטער אַרויפֿגיין מיט אים אויפֿן בוידעם, האָט דער וואַכמײַסטער אים צוריקגעבראַכט אין געטאָ צום זאַמלאָרט. דאָרט האָט דער ייִד אָפּגעזאָגט צו זעצן זיך אויף דער ערד, ווי אַלע אַנדערע יידן. אומגעריכט האָט ער זיך

געווארפן אויף איין עסקאַדראן־רייַטער, אַרויסגעכאַפּט בייַ אים די ביקס מיט דער נאַגייַקע און אַנגעהויבן שלאָגן דעם רייַטער. בלויז אַ דאַנק דעם אַריינמישן זיך פֿון די ראָטע־סאָלדאַטן איז דער אָנפֿאַל ליקווידירט געווארן. אָזוי ווי נוצן הייס געווער איז געווען פֿאַר־באָטן, האָט מען אין דעם אַנטשטאַנענעם קאַמף אַ קלאַפּ געטאָן דעם ייִד מיט אַ האַק איבערן קאָפּ אָזוי, אַז ער איז אומגעפֿאַלן און געבליבן ליגן. מע האָט אים באַלד אומגעבראַכט.

דעם 1טן נאָוועמבער פֿון 17.00 אַ זייגער איז די ראָטע געווארן באַשטימט צו האַלטן די אַרומרינגלונג און דער צווייטער קאָוואַלעריע־אָפּטייל איז אָווען אויף זיין באָזע. קיין באַזונדערע שטערונגען זענען ניט געווען.

דעם 2טן נאָוועמבער 1942 8.00 אַ זייגער איז די ראָטע אָפּגעלאָזן געווארן פֿון פּינסק און איז אָווען אין מאַרש צו איר באָזע. 13.00 אַ זייגער איז די ראָטע אָנגעקומען קיין קאָברין און 1700 אַ זייגער האָט זי דערגרייכט אירע אָנשפּאַרפונקטן.

אויספֿירן:

1. די אָפּטיילן, וואָס פֿירן אַדורך די זוכונגען דאַרפֿן אומבאַדינגט האָבן בייַ זיך העק און אָנדערע כּלים, וואָרעם ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז כּמעט אַלע טירן זענען געווען פֿאַרשפּאַרט אָדער פֿאַרריגלט און עפֿענען האָט מען זיי געקאָנט נאָר מיט קראָפּט.
2. אָפּילו ווען מע זעט ניט אינעווייניקסטע טרעפּ צום בוידעם, דאַרף מען פֿון דעסט־וועגן אָנגעמען, אַז דאָרט געפֿינען זיך מענטשן. דעריבער דאַרף מען די ביידעמס זייער גענוי קאָנטראָלירן פֿון דרויסן.
3. אָפּילו ווען עס זענען ניטאָ קיין קעלערס, געפֿינט זיך אַ באָטייטיקע צאָל פֿער־זאָנען אויף אַ קליינעם שטח אונטער דער ערד. אָזעלכע פֿלעצער דאַרף מען אויפֿברעכן פֿון דרויסן אָדער ברענגען אַהין דינסטהינט (אין פּינסק האָט אויסגעצייכנט זיך באַרעכטיקט דערביי די דינסטצויג „אָסטאָ"), אָדער אַריינווארפֿן אַהין אַ האַנטגראַנאַט. דערנאָך ווען די ייִדן אין אָלע פֿאַלן באָלד אַרויסגיין פֿון דאָרט.
4. מיט אַ האָרטן קעגנשטאַנד דאַרף מען אַרומטאָפּן אָלץ אַרום די הייַזער, ווייל זייער פֿיל פֿערזאָנען באַהאַלטן זיך אין גוט־פֿאַרמאַסקירטע גריבער.
5. עס ווערט רעקאָמענדירט צוצוציען מינעריעריקע אָנצוווייזן אויף די באַהעלטענישן און דערפֿאַר צוזאָגן זיי צו שענקען דאָס לעבן.[2]

קאָפּיטאַן פֿון דער וואַך־פּאָליציי און ראָטע־קאָמאַנדיר זאָור

3. פֿון די עדות־דערקלערונגען פֿונעם קאָמאַנדיר פֿון דער שוצמאַן־ראָטע קאָפּי־טאַן זאָלאָגאַ, אַן אָקטיוויסט אָנטיילנעמער אין די דייטשישע פֿאַרברעכנס אין קאָמעניץ־פּאָדאָלסק

...די צוגרייטונגען צום דערשיסן די ייִדישע באָפֿעלקערונג זענען אומבאַדינגט פֿאָרגע־קומען באַציִטנס. ווי איך האָב שפּעטער זיך דערוווסט, זענען זיי באַשטאָנען אין פֿאָלגנ־דיקס:

2 אין דער זאמלונג ДОКУМЕНТЫ ОБВИНЯЮТ стр. 36 איז דער דאָזיקער פונקט אַדורכגעלאָזן.

1. די קאַנצענטראַציע פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג.
2. דאָס אָפּצייכענען די יידישע ווינונגען (הײַזער).
3. דאָס צונויפֿשטעלן פּינקטלעכע ליסטעס.
4. דאָס צונויפֿקלײַבן יידן פֿון אַנדערע באַפֿעלקערטע פֿונקטן.
5. דאָס אויסקלײַבן דעם טאָג און דעם פּלאַץ פֿון דערשיסן.

אויף די וועגט פֿון די הײַזער, ווו יידן האָבן געווינט, האָבן געדאַרפֿט אַנגעצייכנט ווערן בולט אַנזעעוודיקע זעקסעקיקע שטערן.

דאָס אַרט פֿונעם דערשיסן איז געווארן אָפּגעקליבן מיט געמיינזאַמע כּוחות: דער הויפּט פֿון עסדע (דער הויפּט־תּלין), דער הויפּט פֿון דער זשאַנדאַרמעריע און דער ראַיאָנ־שעף. וויפֿל טעג פֿאַרן דערשיסן מ׳האָט אויסגעקליבן דעם פּלאַץ, קאָן איך ניט זאָגן. אורטיילנדיק לויטן אַרויספֿאָר פֿונעם זשאַנדאַרמעריע־הויפּט קיין סטאַראָיאָ אושיצאַ — 3–4 טעג פֿרײַער. אין זעלבן טאָג איז קיין סטאַראָיאָ אושיצאַ אַרויסגעפֿאָרן אויך דער הויפּט פֿון עסדע. דערנאָך איז די זאַך באַשטימט געווארן מיטן קרײַז־קאָמיסאָר.

פֿון פֿיל אָבסערוואַציעס ווייס איך, אַז פֿאַר אַזעלכע געשעענישן איז דער זשאַנדאַר־מעריע־הויפּט זייער אָפֿט און לאַנג געווען בײַם קרײַז־קאָמיסאָר און בײַם הויפּט פֿון עסדע, אַז אויך דער הויפּט פֿון עסדע איז אָפֿטער ווי געווײַנלעך אַרײַנגעקומען צום זשאַנדאַרמעריע־שעף, אַז אָפֿטער זענען דאָן פֿאַרגעקומען טעלעפֿאָן־געשפּרעכן מיטן קרײַז־קאָמיסאָר און מיטן הויפּט פֿון עסדע. אין אַזעלכע פֿאַלן זענען די טירן — וואָס האָבן געפֿירט פון אונדזער צימער, ווו איך און די ראָטע־פֿעלדפֿעבלס האָבן זיך געפֿונען, אין דער אַלגעמיינער קאַנ־צעלאַריע פֿונעם זשאַנדאַרמעריע־שעף, ווו דער טעלעפֿאָן איז געווען — געווען פֿעסט פֿאַרמאַכט און אויף דער וואַך בײַ דער טיר איז געשטאַנען עמעצער פֿון די קאַנצעלאַריע־אַרבעטער, וואָס האָט געוואַרנט, אַז מע קאָן איצט ניט אַרײַנגיין צום שעף.

דעם טאָג פֿון דערשיסן האָט מען שטענדיק אויסגעקליבן שבת. פֿאַר וואָס, ווייס איך ניט. אויף דער פֿראַגע האָב איך אַלע מאָל באַקומען אַן אויסמיידנדיקן ענטפֿער.

די ערשטע דערשיסונגען, וואָס זענען פֿאַרגעקומען אין קאַמענעץ־פּאָדאָלסק אין 1941 און אין אַנהייב 1942, זענען מיר ניט באַקאַנט.

וועגן איינעם פֿון די סאַמע גרעסטע מאַסן־דערשיסונגען פֿון דער יידישער באַפֿעלקע־רונג האָב איך פֿון אַנדערע זיך דערוווּסט דאָס פֿאָלגנדיקע:

אין די ערשטע טעג פֿון אָקופּירן קאַמענעץ־פּאָדאָלסק האָבן אַהין אָנגעהויבן אָנקומען יידן פֿון מערב־אוקראַינע, בעסאַראַביע, צפֿון־בוקאָווינע, וואָס האָבן צוליב פֿאַרשיידענע סיבות ניט באַוויזן באַצייטנס צו עוואַקויִרן זיך טיפֿער אין לאַנד אַרײַן און זיי זענען געבליבן אויף דער אָקופּירטער טעריטאָריע. די דאָזיקע יידן האָט מען פֿאַרהאַלטן אין קאַמענעץ־פּאָדאָלסק אָדער נאָך פֿריִער, אויף דער גרענעץ, און זיי אַוועקגעפֿירט קיין קאַמענעץ־פּאָדאָלסק. לויט ווי מע האָט מיר איבערגעגעבן, האָט מען שפּעטער צו זיי צופֿאַראייניקט אַ גרויסע גרופּע יידן פֿון טשעכאָסלאָוואַקיי און דאָרט אין קאַמענעץ האָט מען זיי דער־שאָסן. די ציפֿערן פֿון די דערשאָסענע זענען געווען ווידערשפּרעכיק — 8–10–12 טויזנט. צי זענען אין דער ציפֿער געווען אויך יידן אײַנווויינערס פֿון קאַמענעץ־פּאָדאָלסק — קאָן איך ניט זאָגן.

פֿון מאָסן־צעשיסונגען פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג, בירגערס פֿון סאָסר, וואָס זענען פֿאַרגעקומען אין 1942, זענען מיר פֿערזענלעך באַווּסט צוויי.

זייענדיק אין דינסט ביי דער זשאַנדאַרמעריע פֿון קאַמעניעץ־פּאָדאָלסק אויפֿן אָמט פֿון ראָטע־קאַמאַנדיר פֿון דער שוצמאַנדינסט האָב איך צום ערשטן מאָל זיך באַטייליקט מיט מיינע אונטערגעאָרדנטע אין אַ מאַסן־דערשיסונג פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג פֿון סטאַראָיע אושיצע און סטודעניצע אין אויגוסט־סעפּטעמבער 1942 און דאָס צווייטע מאָל — אין קאַמעניעץ־פּאָדאָלסק. די מאַסן־דערשיסונג איז פֿאָרגעקומען אין ראָיאָן פֿון די קאַזאַקישע קאַזאַרמעס (אוטשבאָט) אין נאָוועמבער 1942.

א טאָג פֿאָרן דערשיסן האָב איך, ווי דער קאַמאַנדיר פֿון דער ראָטע, באַקומען א באַפֿעל פֿונעם זשאַנדאַרמעריע־שעף לייטענאַנט רייַך, דורכן קאַמאַנדיר פֿון דער 1טער ראָטע קרו־באָזיק, אז איך זאָל אַרויסרופֿן די שוצמענער פֿון מיין ראָטע אין דער צאָל פֿון בערך 50 פּערזאָן. גלייַכצייַטיק האָט מען באַפֿוילן אָנצוקלינגען דעם קאַמאַנדיר פֿונעם פּלוטאָן אין סטאַראָיע אושיצע און דערוויסן זיך ביי אים, צי ער האָט אָפּגענומען דעם באַפֿעל, וואָס איז אָנגעקומען דורכן שעף פֿונעם זשאַנדאַרמעריע־פּאָסטן אין סטאַראָיע אושיצע וועגן מאָביליזירן דעם שוצמאַן־באַשטאַנד פֿון זיין פּלוטאָן. דער פּלוטאָן־קאַמאַנדיר האָט מיר געענטפֿערט, אז ער האָט אַלץ פֿאַרשטאַנען און אז עס זענען געמאַכט געוואָרן אַלע נייטיקע פֿאָראָרדענונגען, אין פֿאַרשטענדיקונג מיטן שעף פֿונעם זשאַנדאַרמעריע־פּאָסטן דעם וואָכ־מייסטער קונדע, דעם קריַיזלאָנדווירט און ראָיאָנשעף פֿון סטאַראָיע אושיצע.

וועגן וואָס עס האָנדלט זיך, האָט ער מיר ניט געקאָנט זאָגן דורכן טעלעפֿאָן, פֿונקט ווי איך האָב אים ניט געקאָנט פֿרעגן, וויַיל דאָס איז אונדז געווען פֿאַרבאָטן, ער — פֿונעם זשאַנדאַרמעריע־שעף אויפֿן פּאָסטן, און איך — פֿונעם זשאַנדאַרמעריע־שעף. אויף מיין פֿראָגע, וואָס מיר דאַרפֿן טאָן, האָט דער ראָטע־קאַמאַנדיר קרובאָזיק געענטפֿערט: דאָס וועלן מיר וויסן מאָרגן.

אויף יעדער ביקס האָט מען באַפֿוילן צו נעמען 10 פּאָטראָנען פּלוס א קוילן־וואַרפֿער־קעסטל אין רעזערוו. אויסער דעם האָט מען געזומען א האַנט־קוילן־וואַרפֿער און דריי אויטאָמאַטן. אַרויסגעפֿאָרן זענען — 10–12 זשאַנדאַרמען, אַרום 50 שוצמענער פֿון קרובא־זיקס ראָטע און א טייל פֿון מיין ראָטע. די מיטאַרבעטערס פֿון עסדע און קרימינאַל־פּאָליציי זענען אַרויסגעפֿאָרן זעלבשטענדיק.

וועמ מיר זענען אָנגעקומען אינעם דאָרף גרושקע, האָבן מיר דאָרט געטראָפֿן שוצמענער פֿון די פֿונקטן זעלאָניץ קורילאָוצי און פּריוואָראָטיע אין פֿולן באַשטאַנד.

דער לייטענאַנט רייַך איז אַרויסגעפֿאָרן קיין סטאַראָיע אושיצע אין א לייכטן אויטא צוזאַמען מיט דריי זשאַנדאַרמען; מיט א צווייטן לייכטן אויטא זענען אַרויסגעפֿאָרן פּיר מיטאַרבעטער פֿון עסדע בראָש מיטן שעף פֿון עסדע. זיי האָבן פֿאָראָרדנט די אָנדערע זשאַנ־דאָרמען און שוצמענער צו לייגן זיך שלאָפֿן.

פֿאָר טאָג, נאָכן אויפֿשטיין, זענען מיר אַלע אַרויסגעפֿאָרן אין אויטאָס (אין צוויי מאָל) קיין סטאַראָיע אושיצע. ניט דערפֿאָרנדיק קיין סטאַראָיע אושיצע 1–1½ קילאָמעטער, האָבן די אויטאָס זיך אָפּגעשטעלט און די שוצמענער האָבן זיך אויסגעשטעלט אין סטראָי. דאָרט האָט לייטענאַנט רייַך געמאָלדן וועגן ציל פֿון דעם אַרויספֿאָר און דעם אויפֿגאָב — צונויפֿנעמען די גאַנצע יידישע באַפֿעלקערונג פֿון סטאַראָיע אושיצע און סטודעניצע און צושטעלן די יידן צום דערשיסונג־פּלאַץ, וואָס געפֿינט זיך אויך דאָ, ניט ווייט פֿונעם שאָסייוועג.

דער פּלאַץ פֿון דערשיסן איז באַציטנס געוואָרן באַשטימט דורך די שעפֿן פֿון עסדע,

זשאַנדאַרמעריע און פֿון ראַיאָנשעף אויף אייגעם פֿון די וויזיטן פֿון עסדע־שעף און זשאַנ־
דאַרמעריע־שעף אין סטאַראַיע אושיצאַ.

די גאַנצע יידישע באַפֿעלקערונג האָט מען צונויפֿגעקליבן אויף אַ פּלאַץ, וואָס איז
געווען אַרומגערינגלט דורך זשאַנדאַרמען און שוצמענער. אַלע מאַנסלייט, דערוואַקסענע
און קינדער. אויסער זייגקינדער, האָט מען אָפּגעטיילט פֿון די פֿרויען. מע האָט באַפֿוילן
אַלעמען זיך זעצן אויף דער ערד און ניט רעדן צווישן זיך.

די פֿרוון צו רעדן זענען געווארן איבערגעריסן מיט געשרייען און מיט קלעפּ פֿון די
קאַלבעס אַדער שטעקנס.

די שעפֿן פֿון עסדע און זשאַנדאַרמעריע האָבן דערקלערט די יידן, אַז זיי וועלן גיין קיין
קאַמעניעץ־פּאָדאָלסק. אין באַזונדערע פֿאַלן האָט מען דערלויבט די פֿרויען צו נעמען מלבו־
שים פֿאַר זיך און די קינדער, וואַרעם נאָכן באַפֿעל אַוועקצוגיין אויפֿן פּלאַץ זענען אַ סך
אַרויס פֿון די וווינונגען באַרוועסט און געכאַפּט בלויז עפּעס אויף זיך.

בײַם צונויפֿקלײַבן די יידישע באַפֿעלקערונג זענען אין די וווינונגען געווארן אָנטדעקט
אַ סך באַהאַלטענע. פֿאַר באַהעלטענישן האָבן געדינט קעלערס און בײדעמער, פֿון פֿרײַער
צוגעגרייטע צו דעם ציל, מיט זאַפֿאַס פֿון פּראַדוקטן און מלבושים.

די אַלע, וואָס מ׳האָט געכאַפּט, האָט מען געשלאָגן מיט קאַלבעס און נאַגייקעס.

געווען אַ פֿאַל, אַז אַ יִד, וואָס האָט זיך באַהאַלטן אויף אַ בוידעם, האָט דאָרט דער־
הרגעט אַ שוצמאַן מיט אַ שאָס פֿון אַ ביקס.

קראַנקע, זקנים און זקנות, וואָס האָבן ניט געקאָנט גיין צום פּלאַץ, האָט מען געפֿירט
אַדער געטראָגן אויף די הענט פֿון די קרובֿים, און אויב קיין קרובֿים זענען ניט געווען,
האָבן אויף אונדזער באַפֿעל זיי געטראָגן אַנדערע יידן.

איין פֿרוי, אַ זקנה פֿון 60–70 יאָר, וואָס איז זייער פּאַמעלעך אַרויסגעגאַנגען פֿון איר
צימער, האָט מען מיט די קאַלבעס אין רוקן אַרויסגעשליידערט אין גאַס.

נאָר די שאָסן אין דעם אָנגערופֿענעם פֿאַל האָבן די פֿרויען און קינדער אָנגעהויבן צו
וויינען און שרײַען. די געשרייען און געווייגען זענען איבערגעריסן געווארן מיט שווערער
מי דורך די קלעפּ פֿון קאַלבעס און נאַגייקעס.

די עסדע־שעפֿן און זשאַנדאַרמעריע האָבן אָפּגעגעבן זייערע פֿאַראַרדענונגען און זענען
אין אויטאָס געפֿאָרן צום דערשיסונג־אָרט. די פֿאַראַרדענונגען זענען געווען פֿאַלגנדיקע:

1. שיקן אין דאָרף סטודעניצאַ, ראַיאָן סטאַראַיע אושיצאַ, אויטאָס אויף צו ברענגען
די יידן וואָס וווינען דאָרט.

אין דאָרף סטודעניצאַ האָט מען געשיקט 3 אָדער 4 אויטאָס מיט אַן אָפּטייל שוצמענער
פֿון 15–20 פּערזאָן אונטער דער אָנפֿירונג פֿון אַן עסדע־פֿאָרשטייער, וועמענס ראָלע און
פֿאַמיליע איך ווייס ניט, און דעם הויפּט־וואָכמײַסטער פֿון דער זשאַנדאַרמעריע פּויקער.
נאָכן דערשיסן די אײַנווינערס פֿון סטאַראַיע אושיצאַ האָבן זיי געבראָכט די יידישע אײַנ־
וווינערס פֿון סטודעניצאַ, אין דער צאָל פֿון אומגעפֿער 80–100 פּערזאָן. דער קאָנווּאָי איז
פֿאַרשטאַרקט געווארן מיט 8 גרענעץ־וואָכלײַט.

2. אַרגאַניזירן די וואַך איבער אַלע לײַדיק־געווארענע יידישע וווינונגען.

דאָס אַרגאַניזירן די וואַך איז דורך מיר אַרויסגעלייגט געווארן אויפֿן קאַמאַנדיר פֿונעם
פּלוטאָן פֿאַר שוצמאַנדינסט. נאָר דעם, ווי די וואַך איז געווארן אַרגאַניזירט, איז זי געקומען
אויפֿן דערשיסונג־אָרט.

3. דער ראַיאָנשעף האָט באַקומען אַ פֿאַראַרדענונג צוצוגרייטן אַ מיטאָג פֿאַר 50–60 פּערזאָן פֿונעם שוצמאַן־באַשטאַנד און די זשאַנדאַרמען. דאָס מיטאָג האָט געדאַרפֿט זיין פֿאַרטיק אויף 12 אַ זייגער.

דער קאָנוואי פֿון דער קאַלאָנע איז געווען אַרגאַניזירט אַזוי: פֿאָרויס זענען געגאַנגען צוויי זשאַנדאַרמען אויף 5–7 טריט פֿון דער ערשטער ריי פֿון דער קאַלאָנע יידן, אין די זײַטן אומגעפֿער צו 30–35 שוצמענער (3–4 טריט פֿון דער קאַלאָנע אין דער זײַט), דער אויפֿגאַב פֿון די, וואָס האָבן געשלאָסן דעם צוג, איז געווען אונטערצוטרײַבן די הינטערשטעליקע. דאָס איז געווארן אויסגעפֿירט מיט דער הילף פֿון אָנשרײַען און קלעפּ פֿון קאַלבעס און נאָגײַקעס, וואָס מ׳האָט מיט זיך געבראַכט נאָך פֿון סטאַראַיאַ אושיצאַ. פֿון הינטן נאָך די פֿורן בין איך געגאַנגען מיט איין זשאַנדאַרם, אַ וואַכמײַסטער־ראַדיסט און איין שוצמאַן.

דער גאַנצער וועג איבער דער שטאָט סטאַראַיאַ אושיצאַ, פֿונעם פּלאַץ ביז דער פֿאָר־שטאָט, איז אַלץ אַדורך מער־וועניקער רויק, אָן שום אינצידענטן. אָבער וויַ נאָר די קאַלאָנע איז אַרויס פֿון שטאָט, האָט זיך אויפֿגעהויבן פֿון אָנהייב אַ שטיל, און דערנאָך אָן אַלץ שטאַרקער וועראַנדיק געווײַן פֿון קינדער, און שפּעטער פֿון פֿרויען, וואָס האָט כּמעט זיך ניט איבערגעריסן אויפֿן גאַנצן וועג. ניט געקוקט אויף אַלע פּרווון זיי אײַנצושטילן: שטורכע־רײַען, קלעפּ מיט די קאָלבעס און דראָונגען צו דערשיסן אויפֿן אָרט, האָט דאָס געווײַן און געשריי זיך איבערגעריסן אויף עטלעכע מינוט, כּדי וויידער אויסצוברעכן. די פֿרויען און זקנים האָבן געשעפּטשעט תּפֿילות, אַ טייל האָבן צווישן זיך עפּעס געשעפּטשעט, איבערגערעדט מיט זייערע קרובֿים אַדער שכנים. טייל האָבן אַוועקגעוואָרפֿן זייערע פּעקלעך מיט די זאַכן אויפֿן וועג, אָבער די שוצמענער האָבן זיי אויפֿגעקליבן און אַרײַנגעוואָרפֿן אין דער פֿור. אויפֿן גאַנצן וועג האָט מען ניט איין מאָל איבערגעחזרט די פֿאַלשע פֿאַראַרדענונג, אַז מע פֿירט די יידן קיין קאַמענעץ־פּאָדאָלסק.

אָפּגייענדיק אַ קילאָמעטער — אַנדערהאַלבן פֿון סטאַראַיאַ אושיצאַ האָב איך דערזען שטיין אויפֿן וועג לײַכטע אויטאָס, אין וועלכע, ווי איך בין שפּעטער געווויער געוואָרן, עס זענען געקומען דער קריזיס־קאָמיסאַר רײַנדל מיט זײַנע מיטאַרבעטערס. מיט זיי האָבן געשמועסט די שעפֿן פֿון עסדע און זשאַנדאַרמעריע.

וועז די קאַלאָנע האָט כּמעט זיך אויסגעגליַכט מיט די אויטאָס און דער פֿאָרויס־גייענדיקער זשאַנדאַרם האָט ראָפּארטירט דעם קריזיס־קאָמיסאַר, האָט דער עסדע־שעף אָנגעוויזן די וויַטערדיקע ריכטונג פֿון דער קאַלאָנע, ד״ה ער האָט אָנגעוויזן די ריכטונג צום גרוב, וווהין די קאַלאָנע האָט פֿאַרקירעוועט.

אין יענעם מאָמענט, וועז די קאַלאָנע האָט פֿאַרקירעוועט צום גרוב, האָט זיך אויפֿגעהויבן אַן אַלגעמיינער געשריי. קיין שום אָנגעשרייען, קלעפּ מיט די ביקסן און קאָפּען מיט די פֿיס האָבן ניט געקאָנט אָפּשטעלן דאָס געשריי. די דורכדרינגענדיק־הויכע געוואָלטן פֿון די פֿרויען האָבן זיך איבערגעפּלאָכטן מיטן קינדערשן געוויין און מיטן בעטן זיך פֿון די קינדער, אַז מע זאָל זיי נעמען אויף די הענט. די געוואָלטן זענען שטופֿענווײַז שטילער געוואָרן און באַלד וויידער זיך אויפֿגעהויבן מיט אַ שטאַרקערער קראָפֿט. אַזוי האָט זיך עס געצויגן ביזן אָרט פֿונעם דערשיסן, אויפֿן וועג פֿון אַ 100–200 מעטער ביזן אויסגע־גראָבענעם גרוב.

דער גרוב איז געווען מער־וועניקער 12 אויף 6 און די טיף אַרום 1.5 מעטער. פֿון איין זײַט, פֿון דער, וואָס איז געווען נענטער צו קאַמענעץ־פּאָדאָלסק, האָט דער גרוב געהאַט אַן

עפֿענונג אין דער ברייט פֿון אָרום 2 מעטער, מיט אַ שיפּוע צום דנאָ אַראָפּ, איבער וועלכן די צום טויט פֿאַרמישפּטע זענען געגאַנגען.

אויף דעם אַ לעצטן וועג האָבן די יידן, זעענדיק, אַז דער צוזאָג צו פֿירן זיי קיין קאַמעניעץ־פּאָדאָלסק איז אַן אָפּנאַרעריי — אַנגעהויבן אָרויסווארפֿן די פֿאַרטסיגאָרן, פֿינ־גערלעך, אוירינגלעך, צעריסן דאָקומענטן, פֿאַטאָגראָפֿיעס, בריוו, פּאַפּירן א״א.

אין פֿאַל אויב אַ יידּ איז אַנטלאָפֿן פֿון דערשיסן איז ניט דערלויבט געווען צו וועגדן אויף אים דאָס פֿייער אינעווייניק פֿון אָרומרינגלונג־קריזיז, נאָר אָרויסלאָזן דעם אַנטלאָ־פֿענעם אויסער דער אָרומרינגלונג־ליניע, אויסדרייען זיך צו אים און שיסן. כּדי צו געבן אַ מעגלעכקייט צו פֿירן דאָס פֿייער אויך פֿונעם גרוב, האָבן די צוויי, וואָס זענען געווען נאָענט צום אַנטלויפֿנדיקן, געדאַרפֿט זיך פֿונאַנדערלויפֿן אין ביידע זײַטן און אָזוי אָרום באַפֿרײַען דעם באָשיס־סעקטאָר.

דער צווייטער אָרומרינגלונג־קריזיז, דער אינעווייניקסטער, איז געווען אוממיטלבאָר אָרום די יידן, וועלכע מ׳האָט געצוווּנגען וויי וויט מעגלעך זיך צונויפֿצושטופּן אין איין גרופּע. פֿון דעסטוועגן האָט זיך אײַנגעהאַלטן די פֿרײַערדיקע אָרדענונג, ד״ה די מענער זענען געשטאַנען פֿון פֿאָרנט און די פֿרויען פֿון הינטן. דער קריזיז האָט זיך געשלאָסן בײַם גרוב, אין וועלכן עס האָט זיך געפֿונען דער תּלין מיטן אויטאָמאָט.

דער פּראָצעס פֿונעם דערשיסן איז באַשטאַנען, אויב מע קאָן זיך אָזוי אויסדריקן, פֿון פֿאָלגנדיקע עלעמענטן:

א 15–20 מעטער פֿון גרוב, ווי איך האָב שוין אויבן געזאָגט, זענען געשטאַנען אין אן ענגער מאַסע די פֿאַרמישפּטע צום טויט. אָלעמען, דערין אויך פֿרויען און קינדער, האָט מען אויסגעטאָן נאַקעט, און צו פֿינף פּערזאָן, אונטערטרײַבנדיק מיט קלעפּ, געיאָגט צום גרוב.

לעבן גרוב זענען אויך געשטאַנען עטלעכע זשאַנדאַרמען, וואָס האָבן פֿון זייער זײַט מיט קלעפּ פֿון פֿאַלקעס אָדער קאָלבעס געטריבן די מענטשן אין גרוב אַרײַן צום תּלין. דער תּלין מיטן נאָמען פּאָול, זײַן פֿאַמיליע־נאָמען איז מיר ניט באַקאַנט, האָט נאָכן מאָכן אַ גוטן „שנאַפּס״, באַפֿוילן די קרבנות צו לייגן זיך מיטן פּנים אַראָפּ, אין דער קעגנאיבערדיקער זײַט פֿונעם גרוב־אַרײַנגאַנג און מיט א שאָס פֿון דער נאָענט אין נאָקן געהרגעט דעם קרבן. דאָס קומענדיקע „פֿינפֿטל״ האָט זיך געלייגט מיט די קעפּ אויף די קערפּערס פֿון די פֿרי־ערדיקע און אויף אַזאַ אופֿן דערהרגעט געוואָרן, באַקומענדיק אין קאָפּ, ווי מ׳האָט דאָס דאָרט גערופֿן „איין קערנדל באַבקאָפּע״. אין דער הייך איבערן גרוב איז געשטאַנען דער „אָפּצייכענער״, אייגנער פֿון דער קרימינאַל־פּאָליציי, און מיט אַ צלמל — דאָס איז געווען אן אָפּגערעדטער סימן — האָט ער אָפּגעצייכנט אַ „פֿינפֿטל״.

מע דאַרף זאָגן דעם אמת, אַז עס זענען געווען פֿאַלן, וועו אַנשטאָט פֿינף מענטשן, איז צום גרוב געגאַנגען צוזאַמען אַ משפּחה, וואָס איז באַשטאַנען פֿון 6–8 פּערזאָן, ניט געקוקט אויף קיין שום באַפֿעלן און אויף דעם, וואָס מ׳האָט זיי מערדערלעך געשלאָגן אויף אַ מהלך פֿון 15–20 מעטער. דאָס צלמל אַבער האָט מען געשטעלט דאָס זעלבע, ווי פֿאַר פֿינף מענטשן.

ניט וויט פֿונעם גרוב זענען געשטאַנען: דער זשאַנדאַרמעריע־שעף לייטענאַנט רײַך, דער שעף פֿון עסדע, וועמענס פֿאַמיליע־נאָמען איך ווייס ניט, און דער קאָמיסאַר רײַנדל, און אינעם גאַנג פֿון דערשיסן אָפּגעגעבן די אָדער יענע פֿאַראַרדענונגען. אין די איבער־רײַסן צווישן די אָפּגעגעבענע פֿאַראַרדענונגען האָבן זיי אויפֿגעמונטערט די אונטערגע־

אַרדנטע און טייל מאָל געלאָכט פֿון די אײַנגעגעבענע קלעפּ, וואָס האָבן זיך אַן אויפֿהער געשאָטן איבער די קעפּ און רוקנס פֿון די סײַ ווי שוין דול־געוואָרענע ייִדן, אָדער זיי זענען געשטאַנען מיט אַ פֿאַרשטייגערטן אויסדריק אויף די פּנימער און שוויגנדיק אָבסערווירט דאָס בילד פֿון דער אויסראָטונג. טייל מאָל האָבן זיי זיך אַוועקגעדרייט פֿונעם גרוב, אַרײַנ־געקוקט די הענט אין די קעשענעס און ווענען עפּעס געשמועסט צווישן זיך.

נאָכן אָפּזײַן בײַם גרוב אַרום צוויי שעה איז רײַנדל אַוועק. ער האָט געדריקט די הענט פֿון די אָנפּירערס, סאָלוטירט די אַלע אָנדערע, אַ שמייכל געטאָן, נאָך אַ מאָל עפּעס געזאָגט, און אַרײַנזעצנדיק זיך אין אויטאָ, איז ער אַוועקגעפֿאָרן קיין קאָמענציע־פּאָדאָלסק.

דאָס צעשיסן איז ווײַטער פֿאָרגעקומען.

דאָס בילד וואָלט ניט גאָנץ געווען, ווען מע זאָל ניט דערציילן געניעער וועגן דעם צושטאָנד, אין וועלכן עס האָבן זיך געפֿונען די צום טויט פֿאַרמישפּטע.

נאָך די ערשטע שאָסן פֿונעם תּלין איז די גאַנצע מאַסע שטיל געוואָרן אויף עטלעכע סעקונדעס, און באַגרײַפֿנדיק דעם גרויל פֿון זייער סיטואַציע, האָט זי מיט פֿאַרשיידענע קולות אויפֿגעהויבן אַזאַ געשרײ, אַז דאָס האָרץ האָט אויפֿגעהערט קלאָפֿן און דאָס בלוט איז פֿאַרגליווערט געוואָרן אין די אָדערן.

עס האָבן זיך דערהערט דראָונגען וועגן נקמה און קללות. די אַלטע־לײַט האָבן געשריגן צו גאָט און אים געבעטן, אַז ער זאָל זיך בוקם זײַן.

אונטער די קלעפּ פֿון די קאָלבעס און פּאַלקעס אויפֿן וועג צום גרוב און אין גרוב גופֿא האָבן די מענער געשריגן: „זאָל לעבן דער פּירער פֿון אַלע פֿעלקער — סטאַלין!", „זאָל לעבן דאָס היימלאַנד פֿון אַלע פֿעלקער — דער סאָוועטן־פֿאַרבאַנד!"

עס זענען אויך געווען אויסרופֿן קעגן דײַטשן: „אַ טויט דעם אײַנאויגיקן וואָלף — אַדאָלף". צווישן די זקנים און פֿרויען זענען עטלעכע אַראָפּ פֿונעם זינען. מיט ברייט־צעעפֿנטע משוגע־געוואָרענע אויגן, ניט לייגנדיק קיין אַכט אויף די קלעפּ, זענען זיי מיט אַראָפּגעלאָזענע הענט געגאַנגען פֿאָרויס, זיך פֿאַרטשעפּעט, געפֿאַלן און ווידער זיך אויפֿ־געהויבן, און צוקומענדיק צום תּלין, האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט פֿאַרגליווערטע און ניט אַרויסגעזאָגט קיין וואָרט, ניט געמאַכט קיין איין באַוועגונג. ערשט אַ שטאַרקער שטופּ פֿונעם אויטאָמאַט אָדער דער קלאַפּ פֿונעם תּלינס פֿוס האָט דעם קרבן אומגעוואָרפֿן אויפֿן דעק פֿונעם גרוב.

די זשאַנדאַרמען אין דער הייך האָבן געוואָרפֿן אין גרוב אַרײַן די קליינע קינדער, וואָס מ׳האָט אָפּגעריסן פֿון די מוטערס. אַ קינד פֿון 3–4 יאָר האָט אַראָפּגעוואָרפֿן פֿון זיך די מלבושים און איז אַליין צוגעגאַנגען צום גרוב. אַ זשאַנדאַרם האָט עס אָנגעכאַפּט פֿאַר דער האַנט, און אויפֿמערקנדיק דעם תּלין, געוואָרפֿן דאָס קינד אין גרוב. דער תּלין האָט אויסגעשאָסן, ווען דאָס קינד איז נאָך געווען אין דער לופֿט. אַ סך פֿרויען האָבן ניט געוואָלט אין גאַנצן זיך אויסטאָן און ניט אַראָפּגענומען די העמדער. מ׳האָט אַראָפּגעריסן פֿון זיי די העמדער און געשלאָגן. באַזונדערס האָט מען צעשלאָגן עטלעכע יונגע פֿרויען און מיידלעך, וואָס האָבן אָנגעשפּיגן אין די אויגן אָן עסדע און אַ פּאָר זשאַנדאַרמען. מע האָט זיי געשלאָגן איבערן פּנים, אין די בריסטן און מיט די שפּיצן פֿון די שטיוול אין די געשלעכט־אָרגאַנען.

די זאָקן און סקאַרפּעטן אויף די פֿיס פֿון פֿרויען און קינדער האָט מען אַראָפּגעריסן מיט דער הילף פֿון די ביקסן־לופֿעס אָדער פּאַלקעס.

אַ סך פֿרויען האָבן זיך געבעטן, אַז מע זאָל לאָזן לעבן די קליינע קינדער.

אַ סך האָבן צעריסן אויף זיך די קליידער, געריסן די האָר, געביסן די הענט.

געווען מענער, וואָס האָבן געפֿרווווט אַנטלויפֿן. אַ מאַן אין די מיטעלע יאָרן, שוין אין גאַנצן אַ נאַקעטער, האָט אָנגעהויבן אַנטלויפֿן צו די קוסטן, וואָס האָבן זיך געפֿונען צפֿון־מערבֿדיק פֿונעם דערשיסונג־אָרט. דערבײַ איז ער געלאָפֿן אין זיגזאַגן. ער איז אָפּגעלאָפֿן אַ 70–100 מעטער נאָכן צוויייטן אַרומרינגלונג־קרײַז און דערהרגעט געוואָרן פֿון אַ געמיינ־זאָמער שיסערײַ פֿון אויטאָמאַטן און ביקסן.

אַ צווייטער מאַנספּאָרשוין האָט נאָכן אויסטאָן די אייבערשטע מלבושים און די שיך זיך געלאָזן לויפֿן בערך אין דער זעלבער ריכטונג. ער האָט אָבער ניט באַווײַזן אַריבער־צושפּרינגען דעם אַרומרינגלונג־קרײַז און איז אויך געהרגעט געוואָרן.

בעת דער מאַסן־צעשיסונג אין קאַמעניעץ־פּאָדאָלסק אין נאָוועמבער 1942 בין איך געווען אַן עדות פֿון אַזאַ פֿאַל און דער אַנטלויפֿער איז אויך דערהרגעט געוואָרן.

צווישן די פֿרויען זענען ניט געווען קיין פֿאַלן פֿון אַנטלויפֿן. בײַם אויסטאָן זיך האָבן די ייִדן צעשניטן אויף שטיקער די גוטע שיך און מלבושים און באַהאַלטן אין דער ערד וועראַפֿולע זאַכן, אָבער די ענינטע עסדעלײַט האָבן אויפֿמערקזאַם אַכטונג געגעבן אויף די פֿרוון צו פֿאַרניכטן וועראַפֿולע זאַכן. די באַהאַלטענע טײַערע חפֿצים האָט מען איבער־געגעבן אַ ספּעציעלן „צונויפֿקלײַבער" — אייניעם פֿון די עסדע־מיטאַרבעטערס.

משפּחות, קרובֿים און אויך באַקאַנטע האָבן זיך געזעגנט, איינער דעם אַנדערן געדריקט די הענט און זיך געקושט. טייל מאָל האָבן די מענטשן זיך צונויפֿגעגאָסן אין אַ געזעגענונג־קוש. זיי זענען געשטאַנען אונטער אַ האָגל פֿון קלעפּ עטלעכע סעקונדעס, און ענג צונויפֿ־געטוליעט איינער צום אַנדערן איז די גאַנצע משפּחה, מיט די קינדער אויף די הענט, געגאַנגען צום גרוב.

פֿאַרן סוף פֿון דער צעשיסונג, ווען דער גרוב איז שוין פֿול געווען, איז דער תּלין געשטאַנען אין אַדורכגאַנג, האָט באַפֿוילן דעם קרבן לויפֿן איבער די טויטע קערפּערס און אים דערשאָסן אין גאַנג. אויב דער שאָס איז געווען אַ ניט אינגעזעבענער און דער מענטש האָט נאָך געלעבט, האָט מען אים פֿון אויבן צוגעשאָסן מיט ביקסן און פּיסטאָלעטן.

עס זענען געווען פֿאַלן, וועו נאָך 10–15 מינוט האָט אַ דערשאָסענער זיך נאָך געריבט אונטער די קערפּערס פֿון זײַנע מיטברידער.

אונטער דער אָנפּירונג פֿון עסדע־אָרבעטער האָבן די שוצמענער אָנגעהויבן אויפֿ־שאָקלען און איבערקוקן די מלבושים און די שיך פֿון די דערשאָסענע. באַוונדערס געווי האָט מען אָדורכגעקוקט די מלבושים. דאָס האָט מען געטאָן דערפֿאָר, וויַיל אין די פֿאַלדן, אונטער דעם אונטערשלאָק און אין די הויזנפּאָסקעס האָבן געקאָנט זײַן באַהאַלטן ווערט־פֿולע זאַכן.

אָלע וועראַפֿולע חפֿצים האָט מען אַרײַנגעלייגט אין אַ זאַק, וואָס האָט זיך געפֿונען בײַ אַן עסדע־אָרבעטער. אָהין האָט מען אויך אַרײַנגעלייגט אָנצינדערס, טאַשן־מעסערס, לעדערנע פּאָרטפֿעלן, פּאָרטסיגאַרן און בײַטלען.

נײַע זאַכן: קליידער, טיכלער, שיך, שטיוול, מאַנטלען און נאָך ניט אויפֿגענייטע מא־טעריאַלן האָבן צוגענומען פֿאָר זיך די אָנטיילנעמערס אין דער עקזעקוציע. טייל מאָל האָבן זיי די זאַכן אַרויסגעריסן איינער בײַם אָנדערן פֿון די הענט און זיך געזידלט.

אין יענעם טאָג זענען דערשאָסן געוואָרן אַרום 400 בירגערס פֿון סאָוועטן־פֿאָרבאַנד

— מענער און פֿרויען פֿון יעדן עלטער און אויך קינדער. דאָס האָט געדויערט בערך פֿיר שעה (פֿון 7–8 ביז 11–12 בײַ טאָג).

די צווייטע מאַסן־דערשיסונג פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין דער שטאָט קאַמע־ניעץ־פּאָדאָלסק, וואָס איז מיר אויך באַקאַנט, ווײַל איך האָב זיך אין איר אויך באַטייליקט מיט מײַנע אונטערגעאָרדנטע אין דעם צווייטן אַרומרינגלונג־קרײַז, איז פֿאָרגעקומען מער־ווייניקער סוף נאָוועמבער אָדער אין דעצעמבער 1942.

אין יענער צײַט האָבן אין געטאָ, אין ראַיאָן פֿון די גאַסן שוויענטאָיורסקע און זיעלאָנע, זיך געפֿונען בערך 4800 יידן, אין דער איבערוועגנדיקער מערהייט ספּעציאַליסטן פֿון פֿאַרשיידענע פֿראַפֿעסיעס, צווישן זיי אויך מעדיצינישע אַרבעטער.

וועגן דער אָ דערשיסונג האָב איך זיך דערוווּסט פֿונעם זשאַנדאַרמעריע־שעף לייטע־נאַנט רײַך מיט אָ טאָג פֿריִער. דורכן קאָמאַנדיר פֿון דער ערשטער שוצמאַן־ראָטע וואַכ־מײַסטער קרובאָזיק, האָט רײַך מיר באַפֿוילן אַרויסצורופֿן פֿאַר נאַכט פֿון די פֿונקטן דעם באַשטאַנד פֿון דער צווייטער שוצמאַן־ראָטע, מיט וועלכער איך האָב קאָמאַנדירט. דער פֿראָצעס פֿון דער דאָזיקער מאַסן־דערשיסונג איז געווען אָזאָ, ווי אין סטאַראיע אושיצאָ און האָט זיך אונטערגעשיידט בלויז מיט עטלעכע דעטאַלן, וועגן וועלכע איך וועל דערציילן וויַיטער.

ווי נאָר מ׳האָט פֿונאַנדערגעשטעלט די אַרומרינגלונג (אין 5–10 מינוט נאָך רײַכס אָנקום), זענען אָנגעפֿאָרן דרײַ לאָסטאויטאָס מיט יידן פֿון געטאָ. די אויטאָס זענען פֿון אויבן געווען געדעקט מיט ברעזענט. אין באַגלייט פֿון זשאַנדאַרמעריע און עסדע זענען פֿון דאָרט אַרויס אָרום 50–60 פֿערזאָן און מ׳האָט זיי אָפּגעפֿירט צום אומקומפּלאַץ, וווּ זיי האָבן זיך אויסגעטאָן. דאָס דערשיסן האָט זיך געצויגן בערך ביז 17.00–18.00, ד״ה אָרום 12 שעה. די יידן האָט מען געבראַכט אין גרופּעס צו 40–60 פֿערזאָן.

ווי איך האָב שפּעטער באַמערקט און זיך דערווּוסט, זענען אין דער גאַנצער שטאָט — אין די פֿאַרקן, סקווערן, אויפֿן סטאַדיאָן, אויפֿן מאַרק און אין די דערפֿער, נאָענטע פֿונעם אומקומפּלאַץ — אין קליינע גרופּעס ביז אָ פֿולטאָן פֿאַרגעקומען סאָלדאָטן־איבונגען פֿונעם גאַרניזאָן־באַשטאַנד אין קאָמעניעץ־פּאָדאָלסק. אין יענעם פֿעריאָד איז דער באַשטאַנד פֿונעם דײַטשישן גאַרניזאָן אין קאָמעניעץ־פּאָדאָלסק געווען 2000–3000 סאָלדאָטן פֿון יונגן עלטער. זיי זענען אָדורך אָ צוגרייטונג און דערנאָך אַוועקגעשיקט געווארן אויפֿן פֿראָנט.

די מענטשן, וואָס האָבן געגראָבן די גריבער, האָט מען אָפּגעפֿירט הינטער די קאָ־זאַרמעס.

געאַרבעט האָבן דאָרט צוויי תּלינים פֿון עסדע, בײַטנדיק אייניער דעם אַנדערן. אָז אייניער פֿון זיי איז מיד געווארן, איז ער אַוועק זיך אָפּרוען. ער איז אַרײַן אין אַן אויטאָ, וווּ עס איז פֿון פֿריִער שוין געווען צוגעגרייט בראָנפֿן מיט פֿאַרבײַסן. זײַן אָרט האָט דאָן פֿאַרנומען דער צווייטער. אָזוי האָבן זיי זיך געביטן אין דער גאַנצער צײַט פֿון דער דער־שיסונג. מיט בראָנפֿן האָבן זיך געקרעפֿטיקט ניט בלויז די תּלינים. פֿון צײַט צו צײַט איז צו די אויטאָס פֿון דער זשאַנדאַרמעריע און געסטאָפּאָ צוגעגאַנגען דער אָדער יענער אָנטיילי־נעמער אין דער עקזקוציע פֿון זשאַנדאַרמעריע אָדער עסדע. ער איז אַרײַן אינעווייניק, געכאַפּט אָ פּוטערברויט, אויסגעטרונקען אָ גלאָז בראָנפֿן, פֿאַררייכערט אָ סיגאָרעט און צוריקגעגאַנגען „צו דער אַרבעט״.

ווי איך האָב אויבן געזאָגט, איז געווען בלויז איין פֿאַל פֿון אָנטלויפֿן. אָ מאָנספֿאַרשוין

אין די מיטעלע יאָרן, וואָס איז אַריבערגעלאָפֿן די צווייטע אַרומרינגלונג־ליניע אויף אַ 70–100 מעטער, איז געווארן דערשאָסן בײַם לויפֿן.

פֿון שמועסן האָב איך זיך דערווּוסט, אַז די נאַכט פֿאַרן דערשיסן זענען אַנטלאָפֿן פֿון געטאָ אַרום 500 פֿערזאָנען. וויַיזט אויס, אַז די יִידן האָבן זיך דערווּוסט וועגן דער זיך גרייטנדיקער דערשיסונג. אין די בנינים האָט מען שפּעטער אַנטדעקט איבער 200 פֿערזאָנען. דער טײל יִידן איז אויך אין אַ געוויסער צײַט אַרום געווארן דערשאָסן. ווען און ווו — איז מיר ניט באַווּוסט.

וויפֿל פֿערזאָנען פֿון די אַנטלאָפֿענע מ׳האָט געכאַפּט, ווייס איך אויך ניט. אין פֿאַרלויף פֿון 1943 האָט מען געבראַכט אין דער זשאַנדאַרמעריע אַרום 6–8 יִידן. איינעם פֿון זיי האָב איך געזען. דאָס איז געווען דער אַגראָנאָם האַרטמאַן. מ׳האָט אים געבראַכט זומער 1943 פֿונעם דאָרף ליאַנצקאָרון, טשעמעראָוויעצער ראַיאָן, ווו אַן אַרטיקע פּויערטע האָט אים באַהאַלטן אויפֿן בוידעם. איר פֿאַמיליע־נאָמען געדענק איך ניט. לויט דער פֿאַראַרדענונג פֿון קאַפּיטאַן אָטאָ האָט מען אים איבערגעגעבן דער עסדע.

די מלבושים און ווערטפֿולע חפֿצים, ווי דאָס פֿרײַערדיקע מאָל, האָבן צוגענומען: די ווערטפֿולע זאַכן — עסדע, און די נײַע מלבושים — די אַנטיילנעמערס אין דער עקזעקוציע.

דאָס מאָל זענען פֿאַרטיליקט געווארן אַרום 4 טויזנט בירגערס פֿונעם סאָוועטן־פֿאַרבאַנד — זקנים און זקנות, קראַנקע און קאַליקעס, מענער און פֿרויען, ספּעציאַליסטן, מינעריעריקע קינדער, אַפֿילו זײַגקינדער.

צוויישן זיי זענען אויך דערשאָסן געווארן — איך גאַראַנטיר ניט פֿאַר דער פּינקטלעכ־קייט, וויַיל פֿיר מאָל בין איך אַרויסגעפֿאָרן פֿון שטאָט — אַרום 20–30 רוסן פֿון דער טורמע; מע האָט זיי געבראַכט אויף אַ לאַסטאָויטאָ און צוזאַמען מיט די יִידן האָט מען זיי דערשאָסן אין פֿאַרטיעס צו 6–8 פֿערזאָנען.

קאַמעניעץ־פּאָדאָלסק, 25סטן מײַ 1944.

4. אויסצוגן פֿונעם טאָגבוך פֿון דעם קריגס־געפֿאַנגענעם אָבער־יעפֿרייטאָר פֿון 513טן רעזערוו־באַטאַליאָן פֿון פֿאָלק „לובלין", דיוויזיע „גג" קאַרל יאָהאַן דרעקסעל

1.4.1942 — באַשטימט געווארן פֿאַר עלטערן יעפֿרייטאָר.

25.9.1942 — אָפּגעשיקט געווארן אין דער צווייטער ראָטע 513טן רעזערוו־באַטאַליאָן אין כעלם און באַזעצט געווארן אין דער קאַזאַרמע פֿאַר מיליטעריישער צוגרייטונג.

פֿון 15.10 ביזן 30.10.1942 — אורלויב.

1.11.1942 — קאַמפּאַניע קעגן יִידן. דערשאָסן צען טויזנט יִידן — פֿון אַ טיפֿן זקן ביז אַ פּיצל קינד. אַלעמען האָט מען אַרויפֿגעלייגט אויף פֿורן און אָפּגעפֿירט צו די מאַסן־קבֿרים. דאָס בילד איז געווען שרעקלעך.

3.11.1942 — אַבלאָווע אויף יִידן. יעדן טאָג ווערן אויסגעראַטן פֿון דרײַ ביז פֿיר טויזנט יִידן. אין קאַלאָנע טרײַבט מען זיי אין לעצטן ווען. מיט פֿאַרווײַנטע אויגן גייען זיי אויף יענער וועלט. אָפּשטיין — הייסט פֿאַרקירצן דאָס לעבן. מע טייט זיי מיט גאַז און מיט עלעקטרישן שטראָם פֿון הויכער שפּאַנונג. פֿון פֿלעקטיפֿוס און בלוט־שילשול זענען גע־

שטאַרבן ניינציק טויזנט רוסן. אַרומגענומענע מיט שטעכלדראָט, האָט מען זיי געשלעפט איבער די בלאָטעס.

6.12.1942. אין דער פֿרי — דרײַ מיט אַ האַלבן טויזנט יידן. אין די ווינקווארטאַלן האָט מען געווארפֿן בינטלעך גראַנאַטן. בײַ טאָג און בײַ נאַכט. פֿינף יידן. האַרצרײַסנדיקע און חלשותדיקע איבערלעבונגען. אַ קאַלטע נאַכט.

8.11.1942 — אַ מוטער מיט אַ קינד אויף דער האַנט, געשטעלטע אויסערן געזעץ. דערהרגעט מיט די קלעפ פֿון אַ ביקסן־קאָלבע.

12.11.1942 — געווען אין געטאָ, און שפּעטער אויף די מאַסן־קבֿרים. באַרויבונג פֿון לעבעדיקע און טויטע. פֿיר טעג נאָך אַנאַנד אַן אוממענטשלעכע באַצײַונג צו יידן. געגעבן צו שמעקן עסיק.

פֿרויען, וואָס האָבן נאָר וואָס געבוירן, קינדער און זקנים האָט מען געצוווּנגען צו שטעלן זיך אויף די קני, קוים לעבעדיקע, ענלעכע צו סקעלעטן, האָט מען אַרויסגעשלעפּט און געשאָסן אויף זיי אַן איבערקלײַב. מענטשן זענען אומגעקומען אין די סאָמע שוידער־לעכסטע יסורים, וואָס די מענטשהייט האָט אַזעלכע נאָך ניט געזען. די הײַזער זענען געוואָרן אויסגעליידיקט. אין משך פֿון זעקס טעג זענען די טויטע געלעגן אין די שטובן. מע האָט אויסגעטאָן סײַ די מענער, סײַ די פֿרויען. זיי מאַכן אַ שרעקלעכן אײַנדרוק. ניט געקוקט אויף דעם אַלעם, דרינג איך אַרײַן בגנבֿה אין די ווינונגען. איך זוך דאָרט די, וואָס איך וואָלט וועלן מיט אַ שאָס אויסלייזן פֿון די יסורים. קיין איין סאָלדאָט גייט ניט אַליין אַרײַן אין געטאָ. די טירן און פֿענצטער פֿלאָצן.

20.11.1942 — פֿערציק יידן האָט מען אַרויסגעשלעפּט פֿון אַ באַהעלטענעש. קיין מיידלעך האָט מען ניט געפֿונען.

4.12.1942 — אומעטום ליגן טויטע. די אַלטע הײַזער נעמט מען אַראָפּ. ס׳איז אויסגע־בראָכן אַן עפּידעמיע פֿון בלוט־שילשול און פֿלעקטיפֿוס.

10.12.1942 — אַ פּאַרטיזאַן האָט געשאָסן אויף אונדזער ראָטע־קאָמאַנדיר.

12.5.1943 — מיר ווערן געשיקט צום קאָמף מיט די פּאַרטיזאַנער.

4.6.1943 — שלאָכט מיט באַנדיטן אין זאָמאָשטש. דעם גרינעם יום־טוב האָבן מיר פֿאַרבראַכט אין מאַרש.

12.3.1943 — געשיקט געוואָרן ווי אַ וואַכמאַן קיין לובלין.

11.12.1943 — אינעם אַנשפּאַרפונקט אולאַנאָוו.

16.1.1944 — אינעם אַנשפּאַרפונקט קראָסניכין.

5. פֿון די עדות־דערקלערונגען פֿון דעם יעפֿרייטאָר כריסטיאַן פֿאַרבער

אין פֿאַרגאַנגענעם יאָר, איידער איך בין אַרײַנגעפֿאַלן אין געפֿאַנגענשאַפֿט (דעם 3טן נאָוועמבער 1942), בין איך געווען אַן עדות פֿון אַ שרעקלעכער רציחה, וואָס איז אויסגעפֿירט געוואָרן אין אַ גרויס דאָרף לעבן כעלם.

אַן עסעס־אָפּטיילונג האָט אַכזריותדיק דערהרגעט בערך דרײַ הונדערט מענטשן — מענער, פֿרויען און קינדער, מיינסטנס יידן. אין קלייניע גרופּעס האָט מען די מענער אַוועק־גשטעלט אין איין ריי פֿאַרן גרוב, וואָס זיי האָבן אַליין פֿאַר זיך אויסגעגראָבן. מע האָט זיי אומגעבראַכט מיט אַ קוילן־וואַרפֿער. דעם זעלבן גורל האָבן אויך אַנדערע געהאַט. די לופֿט

אַרום איז פֿול געווען מיט קרעכצן און געשרייען, וויַיל ניט יעדער איז געטראָפֿן געווארן פֿון דער קוילן־וואַרפֿער־לענטע. אָבער אויך די שווער־פֿאַרוווּנדיקטע האָט מען פֿאַרשאָטן מיט ערד. פֿון די עסעסלעך האָט באַזונדערס זיך אויסגעצייכנט ווי אַ מערדער דער פֿעלד־פֿעבעל יאָזעף שמידט פֿון פֿרייבורג. אויב עמעצער פֿון די מענער אָדער פֿרויען האָט געפֿרווווט אַנטלויפֿן, האָט מען זיי נאָכגעיאָגט און אונטערגעשאָסן, ווי די האָזן. קליינע קינדער האָט מען געכאַפּט פֿאַר די פֿיסלעך און צעשמעטערט זייערע קעפּלעך אין דער וואַנט.

איין יונג מיידל האָט זיך באַהאַלטן אין אַ שטאַל הינטער אַ באַרגשטעג. וועז די עסעסלעך האָבן זי געפֿונען, איז איינער פֿון זיי אַהין אַרײַן און די איבעריקע האָבן זיך אַוועקגעשטעלט אונטן אין אַ קרײַז מיט אויפֿגעהויבענע שטיקעס. זיי האָבן געשטאָכן דאָס מיידל אין דער הייך אַזוי לאַנג, ביז וואַנען זי איז געצוווּנגען געווען אַראָפּצושפּרינגען. זיי האָבן זי בוכ־שטעבלעך אַדורכגעלעכערט מיט די שטיקעס. וועז איך האָב געפֿרעגט דעם פֿאַראַנטוואָרט־לעכן עסעסישן לייטענאַנט קאַרל דער (פֿון לודוויגסהאָפֿען לעבן מאַנהיים), פֿאַר וואָס מע טוט אַזעלכע שוידערלעכע זאַכן, האָט ער געענטפֿערט: „מיר האָבן אַרויסגעוואָרפֿן די יידן פֿון דײַטשלאַנד, איצט דאַרפֿן מיר זיי אויסראָטן אויך דאָ". צום סוף האָבן זיי צונויפֿגעטריבן אַלע בהמות פֿונעם דאָרף, אַוועקגעפֿירט זיי און דאָס דאָרף פֿאַרברענט ביזן לעצטן הויז.

כריסטיאן פֿאַרבער, יעפֿרייטאָר, שוסטער.
3טע ראָטע, 347סטן פֿוסגייער־פּאָלק (שוויצינגען לעבן מאַנהיים).

ענין נומ׳ 43, בויגן 231.

6. אויסצוג פֿונעם אויספֿאָרש־פּראָטאָקאָל פֿון דעם קריגס־געפֿאַנגענעם אָבער־יעפֿרייטאָר עריך הויבאָום פֿון דער ערשטער ראָטע 173סטן פֿוסגייער־פּאָלק 87סטער פֿוסגייער־דיוויזיע

רציחות איבער דער ציווילער באַפֿעלקערונג

„אין אַפּריל 1942 בין איך אַנגעקומען קיין לוואָוו און געאַרבעט דאָרט ווי אַ שאָפֿער. מײַן אויטאָ האָט באַדינט די באַן־פֿאַרוואַלטונג פֿון דער שטאָט לוואָוו.

אין מײַ–יוני 1942 האָבן אין אַלע פֿאַשיסטישע צײַטונגען אין לוואָוו זיך באַווייזן אַר־טיקלען, וואָס האָבן געפֿונען אויסצוראָטן די זעכציק טויזנט יידן, געבליבענע אין לוואָוו. צו יענער צײַט זענען נײַנציק טויזנט יידן שוין געהאַט געוואָרן אַרויסגעפֿירט און דערשאָסן.

אין יוני איז אַנגעקומען אַ באַפֿעל אויסצוראָטן די רעשטלעך פֿון דער יידישער באַפֿעל־קערונג. פֿון אָנהייב האָט מען אויסגעטיילט אַ טייל פֿון שטאָט פֿאַר אַ גטאָ. מע האָט זי אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט און אַהין צונויפֿגעטריבן אַלע יידן. דערנאָך האָט מען אין אַ וועלדל לעבן דער באַנסטאַציע געשאָפֿן אַ לאַגער, וווהין מע האָט געבראַכט צום דערשיסן די יידן פֿון גטאָ אין גרויסע פּאַרטיעס צו טויזנט פּערזאָן. פֿון אָנהייב האָט מען זיי געפֿירט פֿון גטאָ אין דעם לאַגער אַרײַן בײַ טאָג, אָבער אַזוי ווי דאָס האָט אַרויסגערופֿן אויפֿרעגונג בײַ די איבעריקער באַפֿעלקערונג, און אויך בײַ געוויסע סאָלדאָטן און אָפֿיצירן פֿון דער אַרמיי, האָט מען די יידן אָנגעהויבן פֿירן בײַ נאַכט. די, וואָס האָבן ניט געקאָנט גיין, קראַנקע, אַלטע, קינדער, האָט מען אַרויפֿגעוואָרפֿן אויף באַן־פּלאַטפֿאָרמעס און אָפּגע־פֿירט אין לאַגער. בײַ נאַכט האָט מען זיי אַלע דערשאָסן מיט קוילן־וואַרפֿערס.

אַ סך יידן האָבן זיך באַהאַלטן אין געטאָ און ניט געוואָלט אַרויסגיין. דאָן האָבן די עסעסלייט אַרומגערינגלט די געטאָ און זי אונטערגעצונדן. איך האָב דאָס געזען. איך האָב געזען, ווי מענטשן זענען אַרויסגעלאָפֿן פֿון ברענענדיקע הייזער, זיך געוואָרפֿן פֿון די פֿענצטער. זיי אַלע זענען דערשאָסן געוואָרן דורך די עסעסלייט מיט אויטאָמאַטן. די גאַנצע גאַס אויף אַ לענג פֿון דריי הונדערט מעטער איז געווען באַלייגט מיט טויטע קערפּערס. די טויטע זענען געלעגן אין קופּעס, איינער אויפֿן אַנדערן.

וועג כ׳האָב געזען, ווי פֿון פֿענצטער פֿון אַ ברענענדיקן הויז שפּרינגט אַרויס אַ יונגע מאַמע מיט אַ קליין קינד אויף די הענט און ווי מע הייבט אָן שיסן אויף איר, האָב איך זיך אַוועקגעדרייט: מיר איז געוואָרן שרעקלעך און איך האָב באַשלאָסן אַוועקצוגיין אַהיים.

נאָך דעם האָט מען אין שטאָט געשפּירט דעם ריח פֿון פֿאַרברענטע קערפּערס.

אָנהויב דעם האָב איך געזען, ווי מע האָט אויסגעראַנט מיט גאַז די ציווילע מענטשן. איך האָב געפֿירט טעלעפֿאָניסטן צו אַ קליינער סטאַציע צוואַנציק קילאָמעטער פֿון ראַווא־רוסקאַ. אין אַ וועלדל ביי יענער סטאַציע האָט מען אײַנגעאַרדנט אַן אונטערערדישן באַראַק. איין מאָל, בעת איך בין געווען אויף דער סטאַציע, האָט מען געבראַכט אַ פּאַרטיע יידן. די וואַגאָנען זענען געווען פֿאַרמאַכט און די מענטשן, אויסשטרעקנדיק די הענט אין די פֿענצטער, האָבן געבעטן וואַסער, אָבער קיינעמען האָט מען צו זיי ניט צוגעלאָזן. אין אַוונט האָט מען די מענטשן אַוועקגעפֿירט אין וועלדל. אָלע זײַטיקע האָט מען אַרײַנגעטריבן אין דעם סטאַציע־בנין. דאָס וועלדל איז געווען אַרומגערינגלט מיט עסדע־אָפּטיילונגען.

דאָרט האָט מען די מענטשן, אַן אונטערשייד פֿון געשלעכט און עלטער, מענער, פֿרויען, אַלטע־לײַט און קינדער, אויסגעטאָן נאַקעט און זיי אַרײַנגעטריבן אינעם אונטערערדישן באַראַק. אין דריי פֿערטל שעה אַרום האָט מען אַהין אַרײַנגעטריבן די מענער פֿון דער צווייטער פּאַרטיע, זיי זאָלן פֿון דאָרט אַרויסנעמען די טויטע. דערנאָך האָט מען אַרײַנ־געטריבן אין באַראַק אַ נײַע פּאַרטיע... יעדן אָוונט האָט מען אויף אָזא אופֿן אומגעבראַכט צו דריי הונדערט פּערזאָן...

דאָס בילד האָב איך אַבסערווירט אין משך פֿון אַכט טעג. וועגן דעם, אַז מע האָט דאָרט דערשטיקט מיט גאָזן, האָט מיר דערציילט דער עסעסמאַן קאַרל האָרסט פֿון זאָקסן. ער האָט זיך באַטייליקט דערין. אָנגעפֿירט מיט די עקזעקוציעס האָט דער שטורמבאַנפֿירער הערבסט פֿון דער שטאָט ברעסלאָו״.

פֿאָנד נומ׳ 1, ענין 37, בויגן 7.

7. פֿון דער שריפֿטלעכער עדות־דערקלערונג פֿון דעם קריגס־געפֿאַנגענעם ראָטענפֿירער פֿונעם 54סטן סאַפּערן־באַטאַליאָן פֿון דער עסעס טאָנקען־גרענאַדיר־דיוויזיע „נידערלאַנד״ מיכאַעל וועננריך וועגן די רציחות פֿון די דייטש־פֿאַשיסטישע פֿאַרכאַפּערס אין אוקראַינע

(פֿונעם 6סטן דעצעמבער 1941 ביזן 18טן מאַרץ 1942)

„אין יענער צייט בין איך געווען אין דער רומעניישער ארמיי, אין דער זשאַנדאַרמעריע. מיר זענען געווען צוגעטיילט צו אַ גרופּע, וואָס איז באַשטאַנען פֿון אַ ראָטע פֿעלד־פּאָליציי און אַן אָפּטיילונג אײַנצושטעלן די אָרדענונג.

מע האָט אונדז געשיקט אינעם אָקופירטן ראַיאָן פֿון ריבניץ בײַם דניעסטער ביז גאָלטי בײַם בוג. פֿאַר אונדז זענען דאָרט געווען אָפּטיילונגען, וועלכע מע האָט געשיקט אויף אָפּרו און מיר האָבן זיי געדאַרפֿט פֿאַרבײַטן. דער באַטאַליאָן אונטער דער קאָמאַנדע פֿון אַ לייטענאַנט איז אײַנקוואַרטירט געווארן אינעם שטעטל קרוטי. דער טעטיקייט־ראַיאָן פֿונעם באַטאַליאָן האָט אַרומגענומען די ישובים סיעמענאָווקע, מוינע, לאָבושנע, פֿראָנ־צושקע, קאָדימע, אַלעקסאַנדראָווקע א״א.

אין די אָלע ערטער האָט מען די יידישע באַפֿעלקערונג, אײַנשליסלעך פֿרויען און קינ־דער, באַזײַטיקט פֿון זייערע וווינונגען און באַזעצט אין באַראַקן אָן פענצטער און טירן. דאָס גאַנצע פֿאַרמעגן בײַ די יידן האָט מען צוגענומען. מע האָט זיי ניט באַזאָרגט מיט קיין שפּײַזפּראָדוקטן, זיי האָבן געהונגערט און אַ סך זענען געשטאָרבן פֿון הונגער.

פֿון דער מיליטערישער מאַכט איז אָנגעקומען אַ באַפֿעל אָפּצושיקן די יידן צו פֿוס אין אָן אַנדערן ראַיאָן אונטער אַ שטרענגער וואַך. עס זענען געווען גרויסע פֿרעסט און אָלע וואָרעמע מלבושים, אָפֿילו שיך, האָט מען בײַ זיי צוגענומען — די מערהייט פֿון זיי איז געגאַנגען באָרווועס.

צוזאַמען זענען זיי געווען דרײַ הונדערט און פֿופֿציק פּערזאָנען. מיטן קאָנוואָי האָט קאָמאַנדירט דער רומענישער קאָפּראָל גאָוורילאַ. ער האָט זיך באָרימט, אַז ער וועט פֿאַר־פּינטלעך דרײַ הונדערט מענטשן און דערנאָך וועט ער קאָנען איבערגיין אויף אַן אַנדערע אָרבעט.

די מוטערס זענען געגאַנגען אויפֿן וועג טראָגנדיק די קינדער אויף די הענט. וועמען זיי האָבן שוין אין גאַנצן פֿאַרלוירן די פֿוחות און ניט געקאָנט גיין וויַיטער, האָט גאָווורילאַ זיי דערשאָסן. דאָס זעלבע האָט ער געטאָן מיט די אַלטע און שוואָכע. אויף בײַ נאַכט האָט מען די יידן פֿאַרשפּאָרט אין אַ שטאַל. אין דער פֿרי פֿלעגן מיר כּמעט שטענדיק געפֿינען דרײַסיק־פֿערציק אָפּגעפֿרוירענע מענטשן. מע האָט זיי באַלד דערשאָסן. וועמען דער עשעלאָן איז אָנגעקומען קיין בירזול, איז געווען אין אים קוים אַ העלפֿט פֿון דעם פֿריערדיקן באָשטאַנד.

אַזוי ווי אין די דערפֿער האָבן זיך געוואָלגערט אַ סך טויטע קערפּערס, איז אויסגעבראָכן אַן עפּידעמיע פֿון פֿלעקטיפֿוס. עס איז אָנגעקומען אַ באַפֿעל ניט איבערצולאָזן די טויטע אין דרויסן, נאָר זיי צו באָגראָבן. מע האָט צונויפֿגעטריבן די רוסישע באַפֿעלקערונג און זיי באַפֿוילן צו גראָבן גריבער, יעדן איינעם פֿאַר הונדערט מענטשן. אין די גריבער האָט מען אַרײַנגעוואָרפֿן די דערשאָסענע יידן, דערבײַ האָט מען אָפֿט צוזאָמען מיט די טויטע באָגראָבן אויך לעבעדיקע מענטשן. איינער פֿון די גריבער געפֿינט זיך אויפֿן וועג פֿונעם דאָרף קרוטי קיין בודאי. דער צווייטער מיר באַקאָנטער קבֿר געפֿינט זיך בײַ קאָדימע...

פֿערזענלעך האָב איך דערשאָסן אויפֿן באַפֿעל פֿונעם באַטאַליאָן־קאָמאַנדיר א פֿרוי פֿון פֿופֿציק־זעכציק יאָר. די סיבה פֿונעם דערשיסן איז מיר ניט געווען באַווּוסט.

ווי מיר איז באַקאָנט, האָט קיין איין יִיד ניט גערעטעוועט זיך אינעם טעטיקייט־ראַיאָן פֿון אונדזער באַטאַליאָן. טייל זענען דערשאָסן געווארן אין זייערע ווויינערטער און אַנדערע אין לאָגערן.

עסעס ראַטעפֿירער מיכאַעל וועננריך״

30סטן יולי 1944

8. פֿון די עדות־דערקלערונגען פֿון וואָלפֿגאַנג יאַניקאָ 1/3 ראָטע 368סטן פֿוסגייער־פּאָלק 122סטע פֿוסגייער־דיוויזיע

(גראַפֿישער צייכענער, פֿון דער שטאַט לייפּציג)

„קאָבורגערשטראַסע, 91.

ווען כ׳בין געשטאַנען צוזאַמען מיטן שטאָב פֿון דער 281סטער שוץ־דיוויזיע אין יולי 1941 אין דער שטאָט רעזשיצע (לעטלאַנד), בין איך געווען אַן עדות פֿון דערשיסן יידן. אין שטאָט זענען געווען אַרום זיבן טויזנט יידן. מע האָט זיי אַלע אַרעסטירט און סיסטעמאַטיש ,ליקווידירט׳ (יעדן טאָג בערך דרײַ הונדערט פּערזאָנען).

איין מאָל האָב איך בײַגעווויינט אַזאַ עקזעקוציע. דאָס, וואָס איך האָב דאָרט געזען, איז געווען שוידערלעך. דאָס אָרט, ווו מע האָט אויסגעפֿירט די רציחה, איז געווען ניט ווײַט הינטער דער שטאָט. מע האָט דאָרט אויסגעגראָבן אַ גרויסע, זייער אַ לאַנגע און טיפֿע קאַנאַווע. דאָס לעטישע געהילף־מיליטער אונטער דער דײַטשישער קאָמאַנדע האָט באַפֿוילן דרײַסיק — פֿינף און דרײַסיק אַרעמע קרבנות זיך שטעלן בײַם ראַנד פֿון דער קאַנאַווע (דאָרט זענען געווען פֿון אַלע עלטערס, פֿון קינדער ביז זקנים). עס האָט זיך דערהערט אַ באַפֿעל: ,פֿײַער!׳ און די ערשטע קרבנות זענען געפֿאַלן אין גרוב (אַ שאָס אין נאַקן).

די ווײַטערדיקע האָבן אײַנגעלייגט אין שיכטן און באַשאָטן מיט כלאָרקאַלק די טויטע און דערנאָך זענען זיי אַליין צוגעגאַנגען צום ברעג פֿון דער קאַנאַווע צום דערשיסן. אײַנער פֿון אונדזערע חבֿרים האָט אָפֿילו געמאַכט אַ פֿאָטאָגראָפֿיע, אָבער אָנדערע האָבן זי געזען, און פֿון דאַן אָן איז דעם מיליטער געווען פֿאַרבאָטן בײַצוווינען עקזעקוציעס.

די דאָזיקע איבערלעבונג האָט איבערגעלאָזן בײַ אונדז אַן אומגעהײַערן אײַנדרוק, וואָס איז ביז איצט ניט אָפּגעשוואַכט געוואָרן פֿון קיין שום אָנדערע מלחמה־בילדער. אין יענער צײַט איז דיוויזיע־קאָמאַנדיר געווען דער געניראַל־לייטענאַנט בייער. מע דאַרף נאָך צוגעבן, אַז בײַ די אומגליקלעכע האָט מען צוגענומען אַלע ווערטפֿולע זאַכן און זיי קאָנפֿיסקירט אײדער מע האָט זיי אַרויסגעפֿירט פֿון טורמע צום אומקומאָרט. דאָס דערשיסן די יידן איז פֿאַרגעקומען אין רעזשיצע (לאַזיטען). דער פֿאַמיליע־נאָמען פֿונעם עקזעקוציע־קאָמאַנדאַנט איז מיר ניט באַווווסט.

וו. יאַניקאָ״.

וואָלפֿגאַנג יאַניקאָ האָט אָנגעשריבן און אונטערגעשריבן אין מײַן בײַזײַן די דערקלערונג נאָך אַ שמועס מיט אים.

פֿאַברי ע. ס.

אינסטרוקטאָר פֿון פּאָליטאָפּטייל נומ׳ 27

איבערגעזעצט שטערן

14.4.43

9. אויסצוג פֿונעם פּראָטאָקאָל פֿון דער פּאָליטישער אויספֿאָרשונג פֿון דעם קריגס־געפֿאַנגענעם יפֿעריטאָר אַלבערט ענדערש, 14טע ראָטע 195סטן שטורמ־פּאָלק 78סטע שטורם־דיוויזיע

„איך ווייס, אַז די דײַטשישע אַרמיי האָט אויסגעפֿירט אויף דער רוסישער ערד אַ רײַ פֿאַרברעכנס.

אין קיראָוואָגראַד אין האַרבסט 1941 האָבן אַלע יידן באַקומען אַ באַפֿעל צו נעמען מיט זיך אַן אײנטאָגיקן פּאַיאַק און מעלדן זיך צום געגנטלעכן קאָמיסאָר. וועמען זיי האָבן זיך צונויפֿגעקליבן, האָט מען זיי אָפּגעפֿירט צו אַנטיטאַנקן־ראָוון און דערשאָסן. דאָרט זענען, אָגב, געווען ניט בלויז יידן, נאָר אויך רוסן. מע זאָגט, אַז די צאָל פֿון די דערהרגעטע באַטרעפֿט אַרום פֿינף און דרײַסיק טויזנט. א סך האָט מען אויפֿגעהאָנגען מיט אַן אויפֿ־שריפֿט: ‚גנבֿ'. אַזעלכע האָב איך אַליין געזען. אָפֿט האָט מען געהאָנגען זעקס, אַכט, צען מענטשן מיט אַ מאָל. דאָס אַלץ האָט אויסגעפֿירט די עסעס.

אָזאָ בילד האָבן מיר אָבסערווירט אויך אין דניעפּראָפּעטראָווסק.

אין אומאַן האָב איך געווינט בײַ אַ ייִדישער פֿרוי. 4 אָ זייגער אין דער פֿרי זענען געקומען עסעסלײַט, האָבן זי צוגענומען און מיר געזאָגט, אַז מע ליקווידירט זי. זי איז שוין מער ניט צוריקגעקומען.

זומער 1942 האָב איך אין קראָסנאָדאָר און אין טיכאָרעצק געזען פֿלאַקאָטן, אין וועלכע עס איז געווען געמאָלדן, אַז די ייִדן, וואָס וועלן זיך ניט מעלדן צום געגנט־קאָמיסאָר, וועלן גלײַך דערשאָסן ווערן. די ציווילע באַפֿעלקערונג האָט טייל מאָל בײַ אונדז געפֿרעגט, פֿאַר וואָס מיר ברענגען אום די ייִדן. די פּשוטע סאָלדאָטן האָבן, ווי אַן ענטפֿער, געקאָנט בלויז צעפֿירן די הענט.

2637".

24סטן סעפּטעמבער 1944

10. אויספֿאָרש־פּראָטאָקאָל פֿון ווילהעלם זודבראָק

1. פֿאַמיליע, נאָמען — ווילהעלם זודבראָק
2. יאָר פֿון געבוירן — 1905
3. אָרט פֿון געבוירן — שטאָט אײַקעל, קרײַז וואָננע־אײַקעל (וועסטפֿאַליע)
4. נאַציאָנאַליטעט — דײַטש
5. בילדונג — העכערע
6. פּאַרטיי — אומפּאַרטיייישער
7. אָנגעהעריקייט — סאָלדאָט פֿון דער 5־טער ראָטע 195סטן שטורמפּאָלק 78סטע שטורם־דיוויזיע
8. צײַט און אָרט — אייגנוויליק זיך אָפּגעגעבן אין געפֿאַנגנשאַפֿט דעם 24סטן יוני 1944 אין ראַיאָן ברוכאָוויץ
9. פֿאַמיליע־לאָגע — פֿאַרהיראָט

געוואָרנט פֿאַר פֿאַראָנטוואָרטלעכקייט פֿאַרן אָפּגעבן פֿאַלשע דערקלערונגען און פֿאַרן אָפּזאָגן צו געבן דערקלערונגען לויט די אַרטיקלען 92 און 95 פֿונעם ק.ק. פֿון רספֿר.

(אונטערשריפֿט)

דערקלערט:

פֿון אַנהייב פֿון דער דײַטש־סאָוועטישער מלחמה ביז חודש מײַ 1943 האָב איך געדינט אין דער פֿאַרוואַלטונג פֿונעם לאַגער פֿאַר קריגס־געפֿאַנגענע (שטאַרלאַך), וואָס האָט זיך געפֿונען אויף דער אוקראַיִנישער טעריטאָריע. דורך דעם לאַגער זענען אַדורכגעגאַנגען פֿון טויזנט ביז פֿינף טויזנט געפֿאַנגענע.

פֿון אונדזער לאַגער, ווי פֿון די אַנדערע לאַגערן, ווי צום בײַשפּיל, פֿון סלאַווויטער לאַגער, האָט מען די פֿאָליטראָבאָטניקעס און די ייִדן איבערגעגעבן דער עסעס־פֿאָליציי. פֿאַרמעל האָט די „עסעס־פֿאָליציי" געזומען די קאָמיסאַרן און ייִדן אונטער איר אויפֿזיכט, אָבער פֿאַקטיש האָט מען די מענטשן אומגעבראַכט. וועגן דעם האָבן מיר אַלע געוווּסט, כאָטש מע האָט דאָס געטאָן שטרענג געהיים און קיינער האָט ניט געהאָט דאָס רעכט אויפֿצודעקן פֿאַקטן וועגן אומברענגען געפֿאַנגענע. דער איבערזעצער פֿון אונדזער לאַגער, זאָנדערפֿירער פֿאָסטל, האָט מיר אײַן מאָל איבערגעגעבן וועגן דעם, אַז די עסעסלייט האָבן דערהרגעט זיבעצן ייִדן. באָלד נאָך דעם האָט מען אים ערגעץ אַוועקגענומען. געווען אַ קלאָנג אַז מ׳האָט אים אַרעסטירט.

אינעם קאַוולער לאַגער פֿאַר רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע האָבן וויגנטער 1941–42 זיך געפֿונען צוועלף־דרייַצן טויזנט רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע. אין רעזולטאַט דערפֿון, וואָס די געפֿאַנגענע האָט מען געטריבן אין לאַגער אַריַין צו פוס צו עטלעכע הונדערט קילאָמעטער, אין רעזולטאַט דערפֿון, וואָס מ׳האָט זיי זייער שלעכט דערנערט, אין רעזולטאַט פֿון די אַנטיסאַניטאַרע באַדינגונגען, זענען די געפֿאַנגענע נאָכן אַנקומען אין לאַגער מאַסנווייז געשטאָרבן פֿון אויסגעשעפּטקייט און פֿון טיפֿוס. קאָמענדאַנט פֿונעם לאַגער איז דאָן געווען דער מאַיאָר אַטאַ. אַזאַ לאַגע איז אויך געווען אין וולאַדימיר־וואָלינסק (אַפּיצירישער לאַגער) און אין אַנדערע לאַגערן. וועגן די פֿאַקטן האָב איך זיך דערוווּסט, וויַיל איך האָב זיך אַנגעטראָפֿן מיט באַשפּיזן־דאָקומענטן פֿון די לאַגערן. איך קען ניט קיין איין פֿאַל, אַז כאָטש איין שולדיקער אין מאַסן־אומקום פֿון די קריגס־געפֿאַנגענע זאָל דורך דער היטלעריסטישער רעגירונג האָבן צוגעצויגן געווואָרן צו פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט.

אין סעפּטעמבער 1941 איז אין דער שטאָט ראָוונע אין פֿאָרלויף פֿון איין טאָג געוואָרן אומגעבראַכט ביז אַכצן טויזנט ייִדן. וועגן דעם האָב איך געהערט פֿון אַ סך אונדזערע אַפּיצירן.

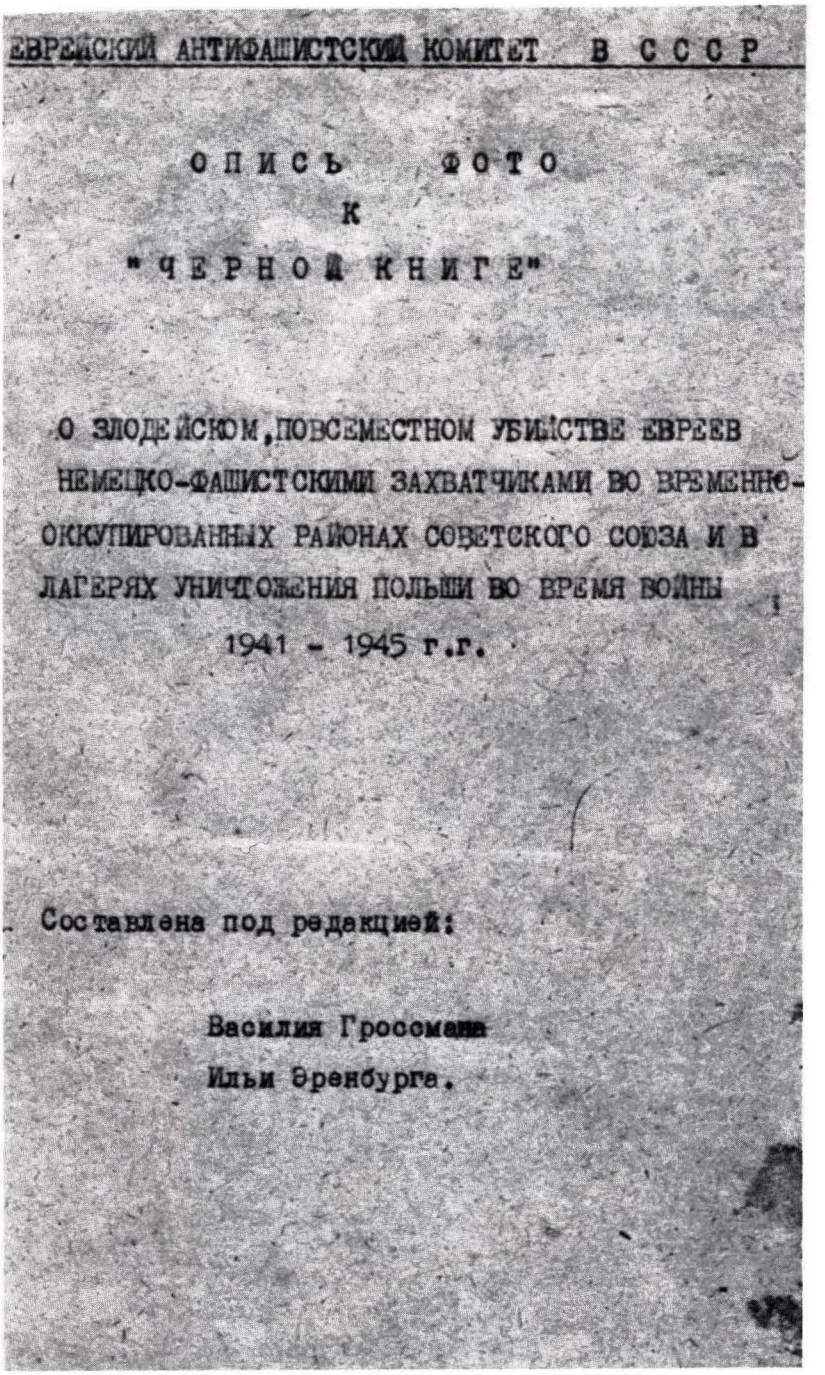
אין קאַוועל האָט מען מיט די ייִדן געטאָן דאָס זעלבע זומער 1942.

וועגן דעם האָבן אויך אַ סך מענטשן געוווּסט.

די אַלע זאַכן זענען ניט קיין רעזולטאַט פֿון שלעכטן ווילן פֿון באַזונדערע פּערזאָנען — לאַגער־קאָמענדאַנטן אאַז״וו. די פּלאַנמעסיקע אויסראָטונג פֿון מענטשן איז דורכגעפֿירט געוואָרן דורך דער היטלעריסטישער רעגירונג. אָט איז איין פֿאַקט, וואָס באַשטעטיקט דאָס: וועט דער קאַוולער געגנט־קאָמיסאָר האָט אין 1942 אָפּגעשלעפּט דאָס אויספֿירן דעם באַפֿעל וועגן אויסראָטן די ייִדן, האָט מען אים אַרויסגערופֿן קיין בערלין, געמישפּט, און ווי מ׳האָט אונדז דערציילט — דערשאָסן.

פּאָנד נומ׳ 1, ענין 35, בויגן 38.

פֿאַטאָ־דאָקומענטן

ЕВРЕЙСКИЙ АНТИФАШИСТСКИЙ КОМИТЕТ В С С С Р

ОПИСЬ ФОТО
К
"ЧЕРНОЙ КНИГЕ"

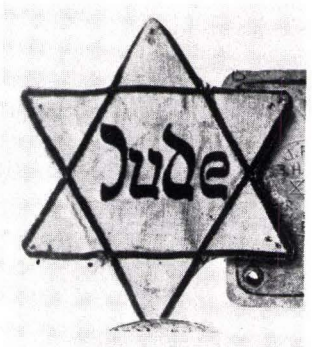
О ЗЛОДЕЙСКОМ, ПОВСЕМЕСТНОМ УБИЙСТВЕ ЕВРЕЕВ НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИМИ ЗАХВАТЧИКАМИ ВО ВРЕМЕННО-ОККУПИРОВАННЫХ РАЙОНАХ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И В ЛАГЕРЯХ УНИЧТОЖЕНИЯ ПОЛЬШИ ВО ВРЕМЯ ВОЙНЫ 1941 - 1945 г.г.

Составлена под редакцией:

Василия Гроссмана
Ильи Эренбурга.

ערשטע זײַט פֿון דער רשימה פֿון פֿאַטאַגראַפֿיעס צום „שוואַרצן בוך" (פֿאַקסימיליע)

אין געטא

אפֿצייכנס, וואָס זענען צוגעניט געווארן צו די מלכושים פֿון יידן

פֿארבאָט־אויפֿשריפֿטן

כּיצד וויליע־ברעג אין קאָוונער געטאָ. די אויפֿשריפֿט באַטייט: „פֿאַר יידן איז דער צוגאַנג צום טייך פֿאַרווערט!“[1]

[1] די דערקלערונגען צו די פֿאָטאָגראָפֿיעס פֿון דער חורבן־תקופֿה אין ליטע האָט געגעבן מ. יעלין.

אין שפיטאל פון קאוונער געטא,
א יוד מיט אן אמפוטירטער האנט.

אן עסעסמאן שניידט אפ מיט א מעסער
די כאָרד בני א יוד.

ОБЪЯВЛЕНИЕ

ДЛЯ ЗАНЯТОЙ ОБЛАСТИ от 1.IX. 1941 г.

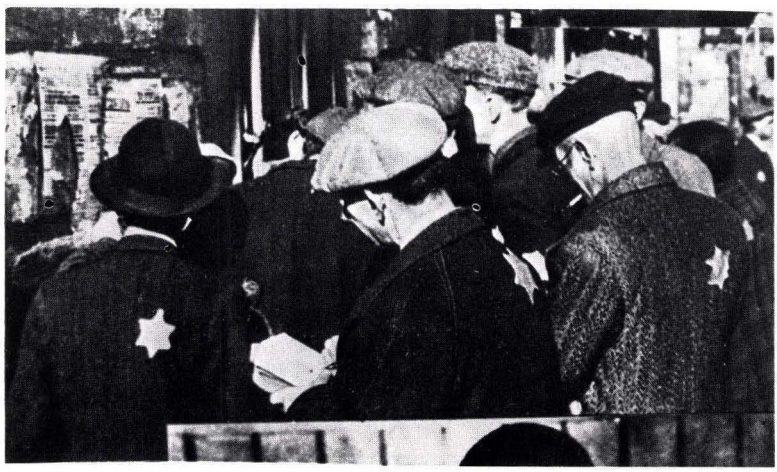
XIV. ОПРЕДЕЛЕНИЕ О ПОНЯТИИ СМЫСЛА „ЕВРЕЙ".

XV. ЗАПРЕТ КОШЕРНАГО УБОЯ.

XVI. ЕВРЕЙСКИЙ СОВЕТ.

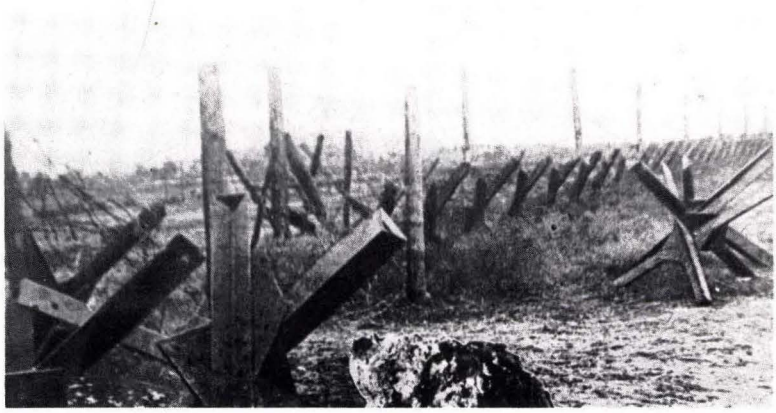
Командующий области

באקאנטמאכונג פון דער
ייטשיש-סאשיסטישער
קאמאנדשאפט

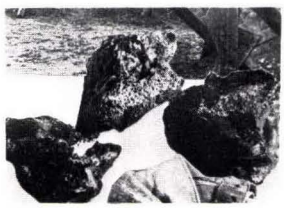

כיום מעלדונגברעט פון
דער באקאנטמאכונג

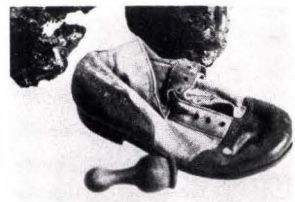
טרעבלינקער אויסראַט־לאַגער (פּוילן)

אַלגעמיינער אויסזען פֿון לאַגער

רעשטן פֿון די פֿאַרברענטע הרוגים

א קינדערשיכל און א סאַסקע, געפֿונען נע צווישן די זאַכן פֿון די קרבנות.

אַשוויצנטשים (פּוילן)

דורך דיַטשן פֿאַרפֿינישקט געפֿאַנגענע אין אַשוויצנטשים

קאָנאַם (קאַוונע)

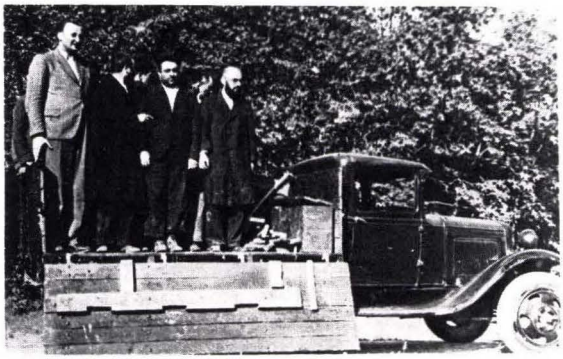
דער פּאַרט פֿון טויט

אין נײַנצן פּאַרט — אויפֿן אָרט, ווו מען האָט געבראַנט די ה־רוגים — האַלץ און פּעפּלעך בענזין.

אַ וואַנט, בײַ וועלכער עס זענען פֿאַרגעקומען מאַסן־דערשיסונגען. דערשאַסענע.

ארעסטירטע יידן אין שאוולער תּפֿיסה

די זעלבע יידן ווערן גע־
בראַכט מיט אַ לאַסט־
אויטאָ אין אַ וואַלד.

די זעלבע יידן ווערן געטריבן צום עקזעקוציע־אָרט.

צוגרייטונג צו אן עק־
זעקוציע און די עקזע־
קוציע, פֿאַמאַגראַפֿירט
דורך עסעס־אַפּיצירן

פֿאַרמישפּט גראָבן א קבר.

קערפּערס פֿון דערהרגעטע קינדער

ד״ר פּאָטשטער מיט זיין פֿרוי און מאָכטער. זייערע קערפּערס האָט מען געפֿונען אינעם ברודער־קבֿר.

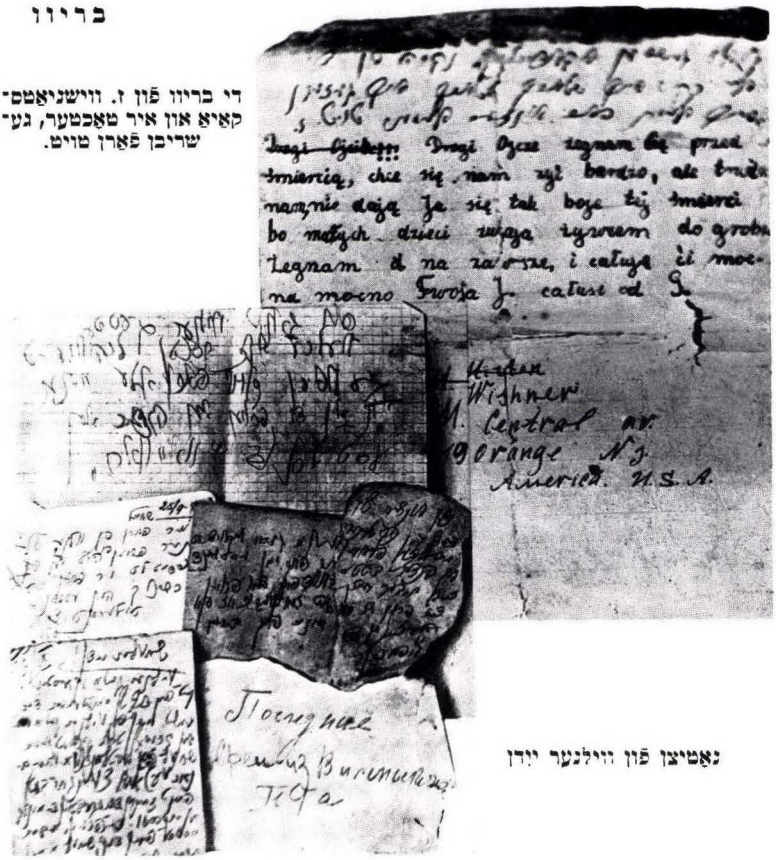

א כרודער־קבֿר (די פֿאטאגראפֿיע איז געמאכט געוואָרן דורך אַן עסעס־אַפֿיציר).

אַ דערהרגעטער יידישער זקן

די בריוו פֿון ז. ווישניאַטם־קאיאַ און איר טאַכטער, גע־שריבן פֿאַרן טויט.

נאַטיצן פֿון ווילנער יידן

אַ שוידער... נקמה... איך קוש אײַך שטאַרק־שטאַרק... איך געזעגן זיך מיט אַלעמען פֿאַר אונדזער טויט... ז.

טײַערער פֿאַטער, איך געזעגן זיך פֿאַרן טויט. מיר ווילן זייער שטאַרק לעבן, אָבער ס׳איז אונדז שווער... מע לאָזט נישט. איך האָב אַזוי מורא פֿאַר דעם אַ טויט, דערפֿאַר ווײַל קליינע קינדער וואַרפֿט מען לעבעדיקערהייט אין גרוב אַרײַן. איך געזעגן זיך אויף שטענדיק און קוש דיך שטאַרק־שטאַרק.

דײַן י. אַ קוש פֿון ג.

„פֿונעם גאַנצן ווילנער געטאָ, וואָס איז נעכטן ליקווידירט געוואָרן, פֿאַרן דעם 24/9 קיין עסטלאַנד אַלע מאַנסלײַט, אָן פֿרויען און קינדער".

„נאָך אונדזער צוג דאַרף זײַן נאָך אײנער, מיט אונדזערע פֿרויען און קינדער... די טעג..."

„די ווילנער געטאָ איז ליקווידירט. מיר פֿאָרן קיין עסטלאַנד, באַזונדער פֿון די פֿרויען".

„25/9. שאָוול. מיר פֿאָרן פֿון ווילנע... אָפּגעזונדערט פֿון די פֿרויען... מיר פֿאָרן וויַטער... קיין עסטלאַנד..."

„29/IX — שאָוולער יידן! די ווילנער געטאָ עקסיסטירט שוין ניט זינט דעם 23סטן סעפּ־טעמבער. די רעשטלעך יידן פֿון ווילנער געטאָ פֿאָרן דורך שאָוול קיין עסטלאַנד אויף צוואַנגאַרבעט... הײַנט זענען אַדורכגעפֿאָרן מאַנסלײַט — קרובֿ צו 1600 מענטשן. פֿרויען — בערך 6000 — וועלן אַדורכפֿאָרן מאָרגן אָדער איבער מאָרגן".

דאָס נאָטיצביכל פון יצחק דאָגים

20.XI — 1943
די מוטער
ליובקע
רייזע־שיינעלע
חיה דבורהלע
נחמקע

דאָגים

פֿאַרברענט מיט נאַך טויזנטער
יידן 12.IV—1944

אַרויפֿגעטראָגן אויפֿן שיַיטער־
הויפֿן צום פֿאַרברענען
8.IV—1944

יצחק דאָגים איז דורך די דייַטשן פֿאַרשלעפּט געוואָרן אויך פֿאַנאַר, ווו צוזאַמען מיט אַנדערע געפֿאַנגענע, געשמידטע אין קייטן, איז ער געווען געצוווּנגען צו פֿאַרברענען די טויטע קערפּערס פון די דערהרגעטע יידן. אין איינעם פון די קבֿרים האָט ער געפֿונען די קערפּערס פון זיַינע נאָענטע און קרובֿים. דאָגים האָט דאָס פֿאַרצייכנט אין זיַין נאָטיצביכל, וואָס מ׳האָט געפֿונען אינעם ברודער־קבֿר.

פּאָליאַ מעדוויעצקאַיאַ און דער
דורך איר געראַטעוועטער
שוריק מילנער

דער פּירער פֿון דער ווידערשטאַנד־אַרגאַניזאַציע פֿון קאָוונער געטאָ חיים יעלין. געפֿאַלן מיט אַ העלדישן טויט.

דער פּירער פֿון דער פּאַראייניקטער פּאַרטיזאַנישער אַרגאַניזאַציע פֿון ווילנער געטאָ איציק וויטענבערג. פּאַרפּיניקט געוואָרן אין די טאָרטור־קאַמערן פֿון דער געסטאַפּאָ.

דער פּירער פֿונעם אויפֿשטאַנד אין סאָביבאָרער טויטלאָגער אַלעקסאַנדער פּעטשאָרסקי.

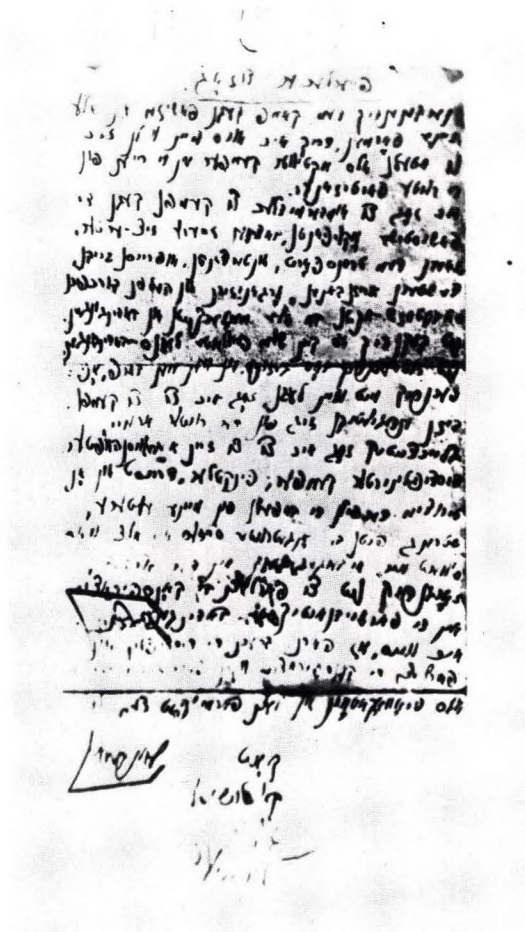
דער פּירער פֿון דער אונטערערדישער אַרגאַניזאַציע פֿון די באַלשעוויקעס אין מינסקער געטאָ מיכאל געבעלעוו. געפֿאַלן מיט אַ העלדישן טויט.

בּאַרים שערעשניעווסקי, סעקרעטאַר פֿונעם אונטערערדישן קאָמיטעט פֿון די באַלשעוויקעס אין ווילנער געטאָ, שפּעטער דער פּאָליטקאָמיסאַר פֿונעם פּאַר־טיזאַנישן אַטריאַד „א טויט דעם פֿאַשיזם".

שבועה פון קאָוונער
פּאַרטיזאַנער

דער „פּיַערלעכער צוזאָג", וועלכן ס׳פלעגן חתמענען מיט זייערע פּסעוודאָנימען די אַריַינגענומענע חבֿרים אין דער אַנטיפֿאַשיסטישער קאַמף־אַרגאַניזאַציע פון קאָוונער געטאָ. פֿאַקסימיליע פון „צוזאָג", געשריבן מיט דער האַנט פונעם אַנפֿירער פון דער אַרגאַניזאַציע חיים יעלין.

די אונטערשריפֿטן זענען:
קאַם (חיים יעלין)
קאַמיושא (אַלטע־רבֿקה טעפּער)
לאַנגמאַן (משה רובינסאָן).
די אַנדערע צוויי אונטערשריפֿטן — ניט דייַטלעך.

פֿולער דעשיפֿרירטער טעקסט פון „פּיַערלעכן צוזאָג" — זע ז׳ז׳ 464, 465, (י. יאַסאַדע, קעמפֿערס פון קאָוונער געטאָ).

(דאל אלצרצ' אלד כאנוא יגתמעון פי אלמקהי) אלמקהי אלמרכזי לדאר אלמעלמין פי אלקאהרה

אלמעלם' והו יתאבע כתאבה עלי צפחה סודא' ואלתלאמיד יגלסון עלי מקאעד מן חגארה ואלבעץ מנהם יגלס עלי אלארץ. דאל אלמעלם והו אלד אלמעלם אלמצרי אלמשהור מחמוד בסיוני.

"מחמוד אפנדי" 1963 מקבאל אלמעלמין אלמתלמדין

אלמעלם כאן "אפנדי" אי. אלתלמיד והו אלד אלמעלם אלמצרי אלמשהור מחמוד בסיוני :

2 דן דאנדה ג'אנשינג'ה כה בה אין דאל אמ ג'אנשינג'ה דאד מאנדלאנדה דו אנדה ג'אנשינג'ה דאד מאנדלאנדה גו דן מאד (אמה מוראמנגאל אי דאל "דאד גו דן מאד ג'אנשינג'ה כוא אנדה ג'אנשינג'ה והו דאדל אמ אמ ג'אנשינג'ה כוא אנדה ג'אנשינג'ה כוא אנדה ג'אנשינג'ה כוא אנדה

צוגאַבן פֿון רעדאַקציע אין ישׂראל

הוספות

אינעם בוך זכרונות מענטשן, יאָרן, לעבן, שרײַבט אי. ערענבורג: „דאָס שוואַרצע בוך איז געוואָרן פֿאַרענדיקט אין אָנהייב 1944. איך האָב פֿאַרעפֿנטלעכט אין זנאַמיאַ עטלעכע פֿראַגמענטן".[1] אונטערן נאָמען מערדער פֿון פֿעלקער זענען די מאַטעריאַלן געוואָרן פֿאַרעפֿנטלעכט אין די נומערן 1–2 פֿונעם זשורנאַל זנאַמיאַ פֿאַרן יאָר 1944. שפּעטער זענען זיי אַרײַן אינעם שוואַרצן בוך, מיטן אויסנאָם פֿונעם אַרײַנפֿיר פֿון אי. ערענבורג און דעם בריוו פֿונעם מיידל פֿון קראָמאָטאָרסק, וועלכע מיר ברענגען דאָ וויַיטער.

מערדער פֿון פֿעלקער[2]

די גאַנצע „פֿילאָסאָפֿיע" פֿונעם דײַטשישן פֿאַשיזם באַזירט זיך אויף בלינדער, חיהשער שינאה צו אַנדערע פֿעלקער. די היטלעריסטן האַלטן די סלאַוון פֿאַר „באָמיסטיקונג פֿאַר דער גערמאַנישער ראַסע", די פֿראַנצויזן — פֿאַר „דעגענערירטע נעגראָידן", די ענגלענדער — פֿאַר „קריפּלען".

איידער די היטלעריסטן זענען אָנגעפֿאַלן אויף די שכנותדיקע לענדער, האָבן זיי אָנגעהויבן אויסראָטן די יידן, וואָס האָבן געווויינט אין דײַטשלאַנד. דאָס איז פֿאַר די מערדער פֿון די פֿעלקער געווען א פּראָבע. נאָכן פֿאַרכאַפּן א ריי אײַראָפּעישע לענדער און זייער אַרײַנרײַסן זיך אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד, האָבן די היטלעריסטן אויסגעראָטן בײַ פֿיר מיליאָן יידן.

אינעם שטעטל אושאַטשיע, וויטעבסקער געגנט, האָבן די דײַטשן אום ווינטער געטריבן יידן — אָלטע לײַט, פֿרויען און קינדער — צום טײַך און געצוווּנגען זיי צו באָדן זיך אין אים. אין משך פֿון דרײַ וואָכן איז אין שטעטל ניט געבליבן קיין איין יוד. דעמאָלט האָבן די דײַטשן אָנגעהויבן אויפֿן זעלבן אופֿן אויסהרגענען די וויַיסרוסן.

אָזוי איז געווען אויך אין אַנדערע שטעט און אין אַלע לענדער, וואָס די פֿאַשיסטן האָבן פֿאַרכאַפּט. נאָכן אויסראָטן די יידן, האָבן די היטלעריסטן געגומען אויסראָטן די אַנדערע פֿעלקער: דאָס פּוילישע, דאָס סערבישע, דאָס גריכישע, דאָס פֿראַנצייזישע. אין דער גאַנצער וועלט איז באַקאַנט די טראַגעדיע פֿונעם טשעכישן ישוב לידיצע. אינעם ישוב קאַלאַווריטע (צפֿון־פּעלאָפּאָנעס) האָבן די דײַטשן בעסטיאַליש דערהרגעט אַלע אײַנוווינערס, אײַנגעשלאָסן די זייגקינדער. אין די פֿאַרכאַפּטע געביטן פֿונעם סאָוועטן־פֿאַרבאַנד האָבן די היטלעריסטן געשטעלט פֿאַר זיך דעם ציל צו פֿאַרווירקלעכן דעם פֿאַרברעכערישן פּלאַן, וועגן וועלכן עס האָט אַבסאָלוט אָפֿן געשריבן די צײַטונג „אָסטפֿראָנט": „עס איז נייטיק צו פֿאַרקלענערן די באַפֿעלקערונג פֿון רוסלאַנד אויף 30–40 פּראָצענט".

---

1 И. Эренбург, **Собрание сочинений в 9 томах**, т. 9, стр. 418.

2 פֿאַרגליכן מיט מערדער פֿון פֿעלקער, ב' ו ז"ו 3–6.

מיר ווייסן וועגן צענדלינגער רוסישע, ווײַסרוסישע און אוקראַינישע דערפֿער, ווו די פּאָשיסטישע שטראָף־קאָמאַנדעס האָבן אויסגעראַטן די גאַנצע באַפֿעלקערונג ביזן סאָמע לעצטן. אין די רשימות פֿון די דערהרגעטע האָב איך געזען די נעמען פֿון ניקאָלײַ דאָווידאָוו — 1 יאָר אַלט און מאַריא כראָמענקאָווא — 6 חדשים אַלט. אַפֿילו די פּאָשיסטישע אויס־ווורפֿן האָבן דאָך ניט געקאָנט באַשולדיקן אַ זעקס־חדשימדיק קינד אין אַ פּאָרשוועריונג קעגן דײַטשלאַנד. אָבער דאָס אומברענגען זייגקינדער איז אַרײַן אינעם פּראָגראַם פֿון דערמאָרדן די פּעלקער.

די היטלעריסטן האָבן געהאַלטן, אַז דאָס אויסראָטן די יידישע באַפֿעלקערונג איז לײַכט צו פּאָרווירקלעכן, ווײַל די יידן זענען צעזייט און צעשפּרייט צווישן דער איבעריקער באַפֿעלקערונג. אין אוקראַינע און אין ווײַסרוסלאַנד זענען די יונגע מענער געווען אין די רייען פֿון דער רויטער אַרמיי. אַלע, וואָס האָבן נאָר געהאַט די מינדסטע מעגלעכקייט, האָבן זיך עוואַקויִרט. די דײַטשן האָבן זיך אָפּגערעכנט מיט אַלטע־לײַט, מיט קראַנק און מיט פֿרויען און קינדער.

אומזיסט האָבן די פּאָשיסטן געפֿרווט אַרויסרופֿן שינאה צווישן די פּעלקער פון סאָוועטן־פּאַרבאַנד. מיטן אויסגעם פֿון אַ נישטיק הײַפֿל פּאַרטיזאַנען, זענען די סאָוועטישע בירגערס, וואָס זענען אַרײַנגעפֿאַלן צו די היטלעריסטן אין די לאָפּעס, געבליבן טרײַ די הויכע אידעאַלן פֿון דער סטאַלינישער קאָנסטיטוציע. ריזיקירנדיק מיט זייער לעבן האָבן רוסן, ווײַסרוסן און אוקראַינער אויסבאַהאַלטן בײַ זיך יידן. איך קען נישט ניט דערמאָנען וועגן דער העלדישקייט פֿונעם קאָלכאָז־בוכהאַלטער פּאָוועל סערגייעוויטש זינטשענקאָ אינעם דאָרף בלאָגאָדאַטנאָיע, הוליײַפּאָליער דאָרפֿסאָוועט, דניעפּראָפּעטראָווסקער געגנט, וואָס האָט, ניט געקוקט אויף דער טויטגעפֿאָר, גערעטעוועט פֿון אומקום דרײַסיק סאָוועטישע בירגערס פֿון יידישער נאַציאָנאַליטעט — אַלטע־לײַט און פֿרויען מיט קינדער.

איך לייג דאָ פֿאָר די לייענערס צוויי בריוו, אַ דערציילונג פֿון אַ מיידל און דורך מיר צונויפֿגעקליבענע עדות־דערקלערונגען וועגן די בעסטיאַלישקייטן פֿון די היטלעריסטן אין ראָסטאָוו און מאַריאָוסק. דאָס איז ניט קיין ליטעראַטור, דאָס איז אַ טרוקענער באַריכט.

איד האָב געהערט אַ סך דערציילונגען וועגן מאַסנמאָרדן. איך האָב איבערגעלייענט הונדערטער בריוו, געשריבענע מיט בלוט, און איך קען זאָגן, ווי דאָס מיידל פֿון מאַזיר: דער קרעכץ פֿון דער ערד, אונטער וועלכער עס ליגן די לעבעדיקערהייט באַגראָבענע אַלטע־לײַט, לאָזט מיך ניט שלאָפֿן. אין קיעוו האָט אַ קליין מיידעלע, וואָס די דײַטשן האָבן אַרײַנגעווארפֿן אין גרוב, געשריגן: „פֿאָר וואָס שיט איר מיר זאָמד אין די אויגן?" אין די נעכט הער איך דאָס געשריי פֿון דעם קינד. דאָס גאַנצע פֿאָלק אונדזערס הערט עס. אונדזער געוויסן איז אויפֿגעטרייסלט און אונדזער געוויסן גיט אונדז ניט קיין רו. אונדזער געוויסן פֿאָדערט: אַ טויט די מערדערס פֿון די פּעלקער!

געקומען איז דער טאָג, אויף וועלכן עס האָט געווארט סײַ רוסלאַנד, סײַ די גאַנצע מענטשהייט: דער טאָג פֿון מישפּט. אין אוקראַינע, אין ווײַסרוסלאַנד און בײַ לענינגראָד זענען הונדערטער טויזנטער תלינים דערהרגעט געווארן. זיי זענען אומגעבראַכט געווארן דורך די הענט פֿון די ריכטערס, פֿונעם פֿאָלק, פֿון דער רויטער אַרמיי. אונדזער פֿאָלק, באַ־לײדיקט אין זײַנע סאָמע העכסטע געפֿילן — מענטשן־ליבשאַפֿט און גערעכטיקייט — האָט געשווירן צו פֿאַרניכטן דעם פֿאַשיזם, און ער וועט אויספֿירן די שבֿועה. אַ גראָנטיע דערפֿאָר איז דער ביישפּיללאָזער אָנגריף פֿון דער רויטער אַרמיי.

אַלע קינדער פֿון אונדזער סאָוועטישן היימלאַנד — רוסן און אוקראַיִנער, ווייסרוסן און קאַזאַכן, גרוזינער און אַרמענער, אוזבעקן און יידן — זענען באַגייסטערט פֿון די געמיינזאַמע אידעאַלן. די דייטשן האָבן דרייסט און מוטיק דערהרגעט אַלטע פֿרויען און קינדער. דייטשן טרעטן איצט אַפֿ אונטער די קלעפּ — פֿון דער רויטער אַרמיי. מיר האָבן פֿאַר זיך ניט קיין סאָלדאַטן, נאָר תּלינים, רוצחים פֿון שוצלאַזע מענטשן. און ווער וועט דערלייענען די דערציילונג וועגן דעם טראַקטאָר־זאָוואָד אָדער וועגן דעם זמיעווער יאָר און ניט אויסרופֿן: „די מערדער פֿון די פֿעלקער — אַ טויט!..“

איליאַ ערענבורג

אַ בריוו פֿון קראַמאַטאָרסק[3]

ליבע, טײַערע מומעס מײַנע,

נעכטן האָבן מיר באַקומען אײַער בריוו מיט די פֿאַטאָגראַפֿיעס און זענען געווען אַזוי גליקלעך — מיט קיין ווערטער ניט אויסצורעכענען. אײַערע פֿאַטאָגראַפֿיעס זענען געבליבן אין דער היים. זיי ליגן באַגראָבן אויפֿן הויף צוזאַמען מיט מײַן אַטעסטאַט און מיט דער מאַמעס דיפּלאָם. אפֿשר וועלן מיר זיי געפֿינען, ווען מיר וועלן זיך אומקערן קיין קראַמאַטאָרסק.

מיר דוכט זיך, אַז כ׳בין געווארן זייער אַ בייזע. אַ סך איז אויסגעקומען אויבערצולעבן אין משך פֿון זעכצן חדשים, און דאָס האַרץ — שווײַגט. ניט שוין זשע איז עס אַזוי פֿאַר־גרעבט געווארן? בלויז ווען איך האָב צום ערשטן מאָל דערזען די דײַטשן, האָט עס אַנגע־הויבן קלאַפֿן שטאַרק־שטאַרק, און נאָך איין מאָל, ווען מע האָט געזאָגט: „קלײַבט זיך צונויף, מע שיקט אײַך אַרויס קיין פֿאַלעסטינע". נאָך דעם האָט שוין מער קיין זאַך ניט געקאָנטווירקן אויף מיר, ניט די ביקס פֿון רומענער, וואָס האָט אין מיר געצילט, ניט די פֿאַרהערן אין דער פּאָליציי, ניט די אומגעריכטע וויזיטן פֿון די סאָלדאָטן פֿון דער דיוויזיע „טויטנקאָפּ". אפֿשר האָט דאָס האַרץ באַשלאָסן, אַז דאָס זענען אַלץ קליניקייטן? נאָר געווג דאָס פֿילאָסאָפֿירן. איך וועל אײַך בעסער דערציילן, וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט, אַנגע־הויבן פֿון אָקטאָבער 1941. רעגנס, בלאָטעס, אַ שוידערלעכע שטימונג. שאָפֿירע פֿאָרט אַוועק מיטן שפּיטאָל. די מאַמע בלײַבט ווי די פֿאַרוואָלטערין פֿונעם דיספּאַנסער. די שטאָט הייבט זיך אָן עוואַקויִרן. מינען האָט אַ ביס געטאָן אַ הונט, אָפּגעריסן איר אַ פֿינגער. אַליין קאָן זי ניט אַוועקפֿאָרן, און די מאַמע האָט מען ניט אָפּגעלאָזט. 13טן אָקטאָבער. שוין אַוועק דער לעצטער עשעלאָן, די וועגן האָט מען אויפֿגעריסן. זיבן טעג שרעקלעכע דערוואַרטונג. פֿון די יידן זענען געבליבן: מיר, גרישע מיט דער משפּחה, לאָזאָר מיט דער משפּחה, און נאָך 69 משפּחות — אַלטע־לײַט, קראַנקע, קינדער.

דעם 20סטן אָקטאָבער באַווײַזן זיך דײַטשישע אויסשפּיר־אָפּטיילונגען. דעם 21סטן אָקטאָבער גייען אַרײַן אין שטאָט די ערשטע איטאַליענישע טיילן. דער קאָמענדאַנט באַ־שטימט אַ „בירגערמײַסטער". עס ווערט געמאָלדן וועגן דער רעגיסטראַציע פֿון פֿערד און יידן. געלע אַרעמבענדער מיט אַ מגן־דוד.

אין איינעם פֿון די ערשטע טעג נאָווועמבער בין איך געשטאַנען בײַם פֿענצטער. פֿלוצעם דערזע איך בוסיע. איך בין אַרויסגעלאָפֿן. ער איז געווען מיט אַ חבֿר פֿון דער זעלבער טיילע. זיי זענען אַרײַנגעפֿאָלן אין געפֿאַנגענשאַפֿט אין פֿאָפֿאָווקע, לעבן מאַריופּאָל. בײַ נאַכט, ווען מע האָט זיי געטריבן אין לאַגער אַרײַן, זענען זיי אַנטלאָפֿן. זיי האָט זיך אײַנגעגעבן איבערצוטאָן זיך. בײַ אונדז האָבן זיי זיך אָפּגעוואַשן און אויסגעוואַשן זייער וועש. גראָד אין יענער נאַכט זענען צו אונדז אַרײַנגעקומען דײַטשן און זיי האָבן „געקוּפֿט" פֿאַר 10

---

3 פֿאַרגליכן מיט מערדער פֿון פֿעלקער, ב׳ ו, ז״ו 36–39. די בלויזן אין טעקסט פון אַריגינאַל זענען צו־ריקגעשטעלט לויט: И. Эренбург, **Собрание сочинений в 9 томах**, стр. 415

רובל דריי וואַרעמע קאַלדרעס און דעם פֿאַטעפֿאַן. מיר האָבן זיך געבעטן בײַ בוסיען, ער זאָל בלײַבן נאָך אַ ביסל, אָבער ער האָט ניט געוואָלט: זיי זענען געגאַנגען קיין וואַרשׁ־ שילאָווגראַד. ער איז געווען אין אַן אויסגעצייכנטער שטימונג און געזאָגט, אַז ער וועט זיכער דערגיין צו די אונדזעריקע. וואָס מיט אים איז שפּעטער געשען, ווייס איך ניט.

מיט יעדן טאָג איז געוואָרן אַלץ ערגער און ערגער. פֿון אַנהייב האָבן די דײַטשן צוגענומען דאָס בעטגעוואַנט, דעם דיוואַן, דעם טיש. דערנאָך האָבן זיי אַנגעהויבן קומען נאָך קלייניקייטן — נאָך אַן עמער, נאָך אַ ציינבערשטל. זיי האָבן צוגענומען מײַנע קליידער, דער מאַמעס אַלטע זאַקן. זיי פֿלעגן קומען דורכן פֿאַראַד־אַרײַנגאַנג, פֿלעג איך אַנטלויפֿן דורך דער הינטערטיר, און פֿאַרקערט. איך מיין, אַז אויב די דײַטשן האָבן מיך ווייניק געשלאָגן, איז עס דער פֿאַרדינסט פֿונעם אַרכיטעקט, וואָס האָט געבויט אונדזער הויז. אין שטוב איז קיין זאַך ניט געבליבן, חוץ דעם בופעט און דעם זייגער. אויף דער וואַנט איז געהאָנגען דער באָבעס פֿאָרטרעט. די מאַמע האָט אים געוואָלט אַראָפּנעמען, אָבער איך האָב ניט געלאָזט: זאָל זי זען, ווי מע שלעפּט אַרויס פֿון שטוב אַלץ, וואָס זי האָט אײַנגעשאַפֿן.

וועמ מע האָט צוגענומען דעם שפּיגל, בין איך געווען אויסער זיך, פֿונקט ווי דער גאַנצער זין פֿונעם לעבן וואָלט געשטעקט אין דעם דאָזיקן שפּיגל. אַפֿילו איצטער, וועמ איך שרײַב וועגן דעם, ווילט זיך מיר ווייַנען. פֿאַר וואָס זשע וויין איך ניט, וועמ איך דערמאָן זיך אין מינען? ניט שוין זשע איז דער שפּיגל מיר טײַערער? ניין, ווײַזט אויס, אַז פֿאַר־ שיידענע איבערלעבונגען רופֿן אַרויס אַ פֿאַרשיידענע רעאַקציע. וועמ איך זאָל האָבן צײַט, וואָלט איך אפֿשר אָנגעשריבן אַ גוט בוך וועגן דעם, וואָס איך האָב איבערגעלעבט. איצט טראָכט איך וועגן לעבן. ווי ווונדערלעך האָט עס קיראָוו געזאָגט: „דאָס לעבן איז אַן אויס־ געצייכנטע זאַך". דאָס איז אמת, און אמת איז אויך, אַז דאָס לעבן איז ניט וועכט קיין קאָפּיקע, און ס׳איז גאָרניט שרעקלעך צו וויסן, אַז אין עטלעכע מינוט אָדער וועסטו מער ניט עקזיסטירן. איך ווייס עס, ווײַל איך האָב עס איבערגעלעבט עטלעכע מאָל.

און אָט איז אָנגעקומען דער 20סטער יאָנואַר. אַ פֿראָסט — פֿון דרײַסיק גראָד. „מע שיקט אַרויס קיין פֿאַלעסטינע". דורך פֿרעמדע הייף לויף איך מיט דער מאַמען צום עק שטאָט. איבער דער גאַס גייען פֿרויען מיט זייערע פּעקלעך. פּאָליציאַנטן טרײַבן זיי אונטער. דערנאָך זעצט מען זיי אַרײַן אין אויטאָס און מע פֿירט זיי אַרויס הינטער דער שטאָט צום קעגנטאָנק־ראָוו. צווישן זיי איז געווען אי מינע, אי גרישע מיט דער משפּחה, אי שנײַדערס משפּחה; צווישן זיי זענען געווען די פֿרויען פֿון די בריידער בראָילאָווסקי מיט די קינדער. געווען אויך רייזען מיט פּאָלינען [פֿאַרן טויט כאָטש איז ער באַשטאָנען אויף זײַנס — אין קבֿר איז זי געגאַנגען מיט אים, ניט מיט קוזניעצאָוון.]

גענוג! איך וויל בלויז וויסן, צי פֿאַראַכט איר אונדז ניט דערפֿאַר, וואָס מיר האָבן איבערגעלאָזט מינען. פֿאַרענטפֿערן וועל איך זיך ניט. איך וויס גאָרניט און איך קאָן גאָרניט פֿאַרשטיין. נאָך דעם, ווי די פּאָליציאַנטן זענען אַוועק, האָב איך געזאָגט צו דער מאַמען: „דו — טו ווי דו ווילסט, איך אַנטלויף". איך האָב געמומען אַנטאָן דעם מאַנטל. ווי האָב איך גאָר אַזוינס געקאָנט זאָגן דער מאַמען? ניט עמעצן אַנדערש, נאָר דער אַלטער אומגליקלעכער מאַמען? וויזט אויס, אַז אין אַזעלכע מינוטן טראָכט מען ניט. זי איז אַוועק מיט מיר, אָבער דערנאָך האָט זי עטלעכע מאָל געוואָלט זיך אומקערן און גיין מיט אַלעמען צו דער שחיטה. זי האָט געריידט וועגן איר חובֿ. איך געדענק עס, פֿונקט ווי איצט. איך האָב זיך אַרומגעקוקט — שניי, שניי און שניי, טיר און פֿענצטער פֿאַרהאָקט, קיינער וועט

ניט אַרײַנלאָזן זיך אַנוואַרעמען, און גיין צוריק — איז טויט, געווײַנלעכער, פשוטער טויט. ניין, מיר וועלן גיין פֿאַרפֿרוירן וועלן אַדער שטאַרבן פֿון הונגער. בעסער זאָל מען אונדז כאַפּן און אויפֿהענגען, נאָר ניט גיין אַליין צום טויט. און מיר זענען אַוועק. מישפּט אונדז פֿאַר אַלץ, און אויב איר וועט האַלטן, אַז מיר זענען שולדיק, זאָל זײַן, ווי איר פֿאַרשטייט, האַלט מיך ניט פֿאַר דער „באַליבטסטער פֿלימעניצע". דאָס וועט זײַן שרעקלעך, אָבער איך וועל וויסן, אַז דאָס איז אַ ריכטיקע אָפּשאַצונג פֿון מיר און פֿון מײַן אויפֿפֿירונג. און איך וועל עס איבערטראָגן, ווי איך האָב שוין אַ סך איבערגעטראָגן, ווי איך וועל זיכער נאָך איבערטראָגן אַ סך [אומגעריכטע און שרעקלעכע זאַכן. איך בין דאָך אַלט 20 יאָר. איך האָב אָפּגעלעבט אַ העלפֿט לעבן.]

בוסיא

26סטער יולי 1943

גאָרי[4]

(ווייסרוסלאָנר)

אינעם שטעטל גאָרי האָבן געווינט אַ סך ייִדן, אַרבעטער פֿונעם לייַנזאָוואָד, בעלי־מלאכות קוסטאַרן, קאָלווירטניקעס פֿונעם קאָלווירט „טשערוואָני סטיאָג". די שמידן, שוסטערס און שנייַדערס האָבן געהאַט אַ שם ווייט אַרום. ווער האָט ניט געקענט דעם שמיד אַבֿרהם אָלטשולער? געווען איז אין גאָרי אַ צענטריקע שול, אַ ביבליאָטעק, אַ גרויסער קלוב, אַ שפּיטאָל, אַ פּאָרק פֿאַר קולטור און אָפּרו. מירע גורעוויטש איז געזעסן אין אַ קיאָסק מיט זעלצער־וואַסער. אייַנער פֿון די סאַמע געשעצטע אינווויינערס פֿון גאָרי איז געווען דער אָלטער יאָפֿע. ער האָט געהאַט צוויי זין און אַ טאָכטער זלאָטע — אַ שיינהייט. זומער פֿלעגן בלייַן ליפֿעס. האָרבסט האָבן אין די גערטנדלעך געבליט רויטע געאָרגינעס.

עס זענען געקומען די דייַטשן. אַן אָפּיציר האָט דערזען אויפֿן ברוק אַ זעקסיאָריק ייִנגעלע און האָט עס דערשאָסן. דאָס איז געווען דער פּראָלאָג.

גאַנץ פֿרי דעם 10טן אָקטאָבער 1941 האָבן די דייַטשן אַרומגערינגלט דאָס שטעטל. צום אַכציקיאָריקן עפֿראָס האָט זיך אין שטוב אַרייַנגעריסן אַ דייַטש. דער אָלטער האָט געדאַוונט. דער דייַטש האָט אים אָנגעכאַפּט פֿאַר דער האָנט: „קום!". עפֿראָס האָט געענטפֿערט: „טשעפּע מיך ניט! ביי מיר ווועלן קלעקן כּוחות אַליין צו דערגיין ביזן קבֿר". פֿונעם שכנישן הויז האָבן די דייַטשן אַרויסגעשלעפּט דעם אינוואָליד גורעוויטש; זיין וויב מירע האָט געווויינט. גורעוויטש האָט געזאָגט: „מירע, מען דאַרף ניט ווייַנען". די ייִדן האָט מען אַוועקגעפֿירט צום זאַוואָד, דאָרט איז געווען אויסגעגראָבן אַ קאָלאָסאָלער קבֿר. די אָלטע ראָכלין האָט אַ געשריי געטאָן: „עס וועט אייַך ניט פֿאַרגעסן וועלן דאָס בלוט פֿון די עופֿעלעך! איר וועט ענטפֿערן פֿאַר אַלץ!"... מע האָט זי דערהרגעט די ערשטע. די ייִדן האָט מען אויסגעטאָן. „קאָלט!" — האָבן געשריִען די קליינע קינדער. חנה גורע־וויטש האָט אַ געשריי געטאָן: „כ'וועל ניט לאָזן זיך איזדיעקעווען איבער מײַן קינד", און האָט מיט די אייגענע הענט דערשטיקט איר קליין טעכטערל. דעם לעצטן האָט מען דערהרגעט דעם אָלטן עפֿראָס.

דעם 21סטן מאַרץ 1944 האָט די רויטע אַרמיי באַפֿרייט דאָס שטעטל גאָרי. מען האָט געעפֿנט דעם קבֿר ביים זאַוואָד און דערזען אַ שוידערלעך בילד: אַ פֿרוי מיט אַ קינד אויף די הענט, אַן עופֿעלע, וואָס האָט מיט די הענט אַרומגעכאַפּט דעם האַלדז פֿון אַן אָלטער פֿרוי — דער באָבעס אַ פּנים, און הונדערטער טויטע קערפּערס.

ביים אָפֿענעם קבֿר איז פֿאַרגעקומען אַ מיטינג פֿון אַ מיליטעריש טייל. דער אָפּיציר קאָמישטשעוו האָט געזאָגט: „פֿאַרגעדענקט, חבֿרים, דעם דאָזיקן קבֿר! שוועריע נקמה צו נעמען פֿון די דייַטשן פֿאַרן בלוט פֿון אומשולדיקע סאָוועטישע מענטשן". דער שלאָכטמאַן טראָיצקי האָט געזאָגט: „גייַענדיק אין שלאַכט, וועל איך אייביק געדענקען דעם דאָזיקן קבֿר". אַ טרויער־מאַרש האָט געשלאָסן די ווערטער פֿון דער שבֿועה.

אויף מאַרגן האָבן די סנייפּערס ליפֿאָטאָוו, בלינקאָוו און פּערקין דערהרגעט 24 דייַטשן — „פֿאַר גאָרי". עס איז געעפֿנט געוואָרן נאָך אייַן נקמה־חשבון.

---

4 לויט מערדער פֿון פֿעלקער, ב' 11, ז"ז 136–137.

וועגן די מחברים

(עס וועלן דא אנגעוויזן אין דער ערשטער ריי די ווערק פון די מחברים, וואס זענען פארבונדן מיט דער טעמע וועגן דער צווייטער וועלט־מלחמה)

אליענער מארגאריטא יאסיפאוונא (1915) — דיכטערין, איבערזעצערין. אירע וויכטיקערע ווערק:

«Памяти храбрых» (1942), «Зоя» (1942), «Лирика» (1943), «Из записной книжки 1946—1956» (1957).
«Твоя победа» (1945) и цикл стихов о Германии.

אנטאקאלסקי פאוועל גריגאריעוויטש (1896–1978) — דיכטער, איבערזעצער. אין די מלחמה־יארן — מיליטערישער קארעספאנדענט. הויפטווערק:

«Запад» (1926), «Робеспьер и Горгона» (1928), «Франсуа Вийон» (1934), «Пушкинский год» (1938), «В переулке за Арбатом» (1954), «Мастерская» (1958).

אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האט אנטאקאלסקי געשאפן ווערק, וואס זענען געווידמעט דער טראגעדיע און גבורה פון יידישן פאלק:

«Сын» (1943), «Лагерь уничтожения» (1945), «Восстание в Собиборе» (1945 — צוזאמען מיט ב. קאווערין), «Невечная память» (1946).

איוואנאוו וסעוואלאד וויאטשעסלאוואוויטש (1895–1963) — פראזאיקער, דראמאטורג. אין דער צייט פון דער מלחמה ארויסגעטראטן מיט פובליציסטישע ארטיקלען און פובליקירט דערציילונגען אויף דער מלחמה־טעמאטיק. זיינע וויכטיקערע ווערק:

«Бронепоезд 14—69» (1922), «Сопки» (Партизанские повести) (1923), «Хабу» (1925), «Особняк» (1928), «Похождения факира» (1935), «Мы идем в Индию».

איליענקאוו וואסילי פאוולאוויטש (1897) — פראזאיקער. אין די מלחמה־יארן געווען באקאנט ווי אן עסייִסט, פובליציסט און זשורנאליסט. זיינע וויכטיקערע ווערק:

«Ведущая ось» (1931), «Солнечный город» (1935), «Родной дом» (1942), «На тот берег» (1945), «Большая дорога» (1949).

אינבער וועראַ מיכאילאוונא (1890–1972) — דיכטערין, פראזאיקער. אין צייט פון דער בלאקאדע געווען אין באלאגערטן לענינגראד. אירע וויכטיקערע ווערק:

«Печальное вино» (1914), «Сыну, которого нет» (1927), «Место под солнцем» (1928), «Вполголоса» (1932), «Овидий» (1939), «Душа Ленинграда» (1942), «Пулковский меридиан» (1943), «Почти три года» (1946).

אפרעסיאן וואגראם זאכאראוויטש — פראזאיקער, עסייִסט. אין דער מלחמה־צייט געווען מיליטערישער קארעספאנדענט.

אַזעראָוו לעוו אַראָלפאָוויטש (גאָלדבערג לעוו איזיקאָוויטש — 1914) — דיכטער, איבערזעצער, קריטיקער. אין צייט פון דער מלחמה — קאָרעספּאָנדענט פון דער מיליטעריש־צייטונג «Победа за нами». זיינע וויכטיקערע ווערק:

«Приднестровье» (1940), «Ливень» (1947), «Светотень» (1961), «Работа поэта» (1963); «Лирика» (1966).

דעם קאַטאַקליזם פון יידישן פֿאָלק ווערט געווידמעט זיין פּאָעמע «Бабий Яр» (1946).

אַשעראָוויטש הירש (1908) — פּאָעט, שרײַבט אויף יידיש. אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ער זיינע אַנטיפֿאַשיסטישע ווערק פּובליקירט אין די אויסגאָבעס פון יידישן אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט. נאָך דער מלחמה געווען ווילנער קאָרעספּאָנדענט פון דער צייטונג „אייניקייט" (מאָסקווע). נאָך דער ליקווידאַציע פון יידישן אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט געווארן אַרעסטירט (1949). באַפֿרייט און רעהאַביליטירט אין יאָר 1956. עולה געווען פון ווילנע קיין ישׂראל אין יאָר 1971. האָט באַקומען חשובֿע ליטעראַטור־פּרעמיעס אין לאַנד און אויסלאַנד.

זיינע פּאָעזיע־ביכער (לידער, באַלאַדעס, פּאָעמעס) אין יידיש: „באַגינען" (ווילנע 1941); „פון קלעם ארויס" (מאָסקווע 1947); „מיין גוטער קלאַן" (איבערזעצונג אויף רוסיש, מאָסקווע 1962); צוויי ביכער אין דער איבערזעצונג אויף ליטוויש (ווילנע 1964, 1966); אין תּל־אָביב זענען דערשינען זיינע ביכער — „צווישן בליץ און דונער" (1973); „מיין פּאָעזועזש" (צוזאַמען מיט א. שליאָנסקיס איבערזעצונג אויף עבֿרית, 1975); „אוחז הליל ספּין פּחולה" (איבערזעצונג אויף עבֿרית 1975); „אין דער וועלט פון עקדות" (1975); „געזאַנג אין לאַבירינט" (1977); „תּנך־פּאָעמעס" (1979); „בלויע בומעראַנגען" (1979); „ביים עץ־הדעת" (1981).

גאָלדבערג לייב (1892–1955) — פּראָזאַיקער, איבערזעצער, זשורנאַליסט; האָט געשריבן אין יידיש, איבערגעזעצט ווערק פון שלום־עליכם אויף רוסיש. אין די מלחמה־יאָרן אַנטיילגענומען אין דער טעטיקייט פון יידישן אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט, זיך געדרוקט אין „אייניקייט".

גערָאַסימאָוו וואַלעריַ אַנאַטאָליעוויטש — פּראָזאַיקער. אין דער צייט פון דער מלחמה געאָרבעט אין דער מיליטעריש־פּרעסע.

גראָסמאַן וואַסילי סעמיאָנאָוויטש (יוסף סאָלאָמאָנאָוויטש — 1905–1964) — פּראָזאַיקער. אין די מלחמה־יאָרן, מיליטעריש־קאָרעספּאָנדענט פון דער צייטונג «Красная звезда» זיינע וויכטיקערע ווערק:

«Глюкауф» (1934), «Степан Кольчугин» (1937—1940), «Народ бессмертен» (1942), «Направление главного удара» (1943), «Годы войны» (1945), «За правое дело» (1952), «Все течет» (1970).

א גאַנצע רייַ דערציילונגען און עסייען זענען געווידמעט דער טעמע פון יידישן חורבן:

«Старый учитель» (1942), „אוקראַינע אַן יידן" („אייניקייט", 2.12–1943; 25.11 .1945 אויך אויף יידיש — „טרעבלינקער געזעמ" «Треблинский ад» (1945).

דערמאָן אַבראָם בּאָריסאָוויטש (1880–1952) — ליטעראַטור־פֿאָרשער, פּראָפֿעסאָר. זײַנע וויכטיקערע ווערק:

«Михаил Семенович Щепкин» (1937), «Антон Павлович Чехов» (1939), «Дело об игумене Парфении» (1941), «Жизнь В. Г. Короленко» (1946), «О мастерстве Чехова» (1953).

העכטמאַן יעפֿים — זשורנאַליסט, פּובליציסט. אין די מלחמה־יאָרן — מיליטעררישער קאָרעספּאָנדענט פֿון דער צײַטונג «Красная звезда».

טרײַנין אילְיאָ פּאָוולאָוויטש (1887–1949) — יוריסט, מיטגליד פֿון דער וויסנשאַפֿט־אַקאַדעמיע פֿון ראַטן־פֿאַרבאַנד. אין צײַט פֿון דער מלחמה, ווען ער איז געווען דירעקטאָר פֿון אינסטיטוט פֿאַר רעכט פֿון דער וויסנשאַפֿט־אַקאַדעמיע, האָט ער געפֿירט אַ ברייטע אַרבעט בײַם זאַמלען דאָקומענטן וועגן די נאַצי־פֿאַרברעכנס אויף די אָקופּירטע טעריטאָריעס אין ראַטן־פֿאַרבאַנד; מיטגעאַרבעט מיטן ייִדישן אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט. געווען איינער פֿון די מיטגלידער פֿון דער ספּעציעלער מלוכישער קאָמיסיע פֿאַר פֿעסטשטעלן און אויספֿאָרשן די רצײחות פֿון די דײַטשיש־פֿאַשיסטישע פֿאַרכאַפּערס און זייערע מיטהעלפֿערס. זײַנע וויכטיקערע אַרבעטן:

«СССР и национальная проблема» (1924), «Государство и коммунизм» (1940), «Механизм немецко-фашистской диктатуры» (1942), «Вопросы территории в государственном праве» (1947).

טשיאָרני אָסיפּ יעוסייעוויטש (1899) — שרײַבער, קונסט־פֿאָרשער, דיריגענט, זײַנע וויכטיקערע ווערק:

«Музыканты» (1940), «Опера Снегина» (1953), «Пути творчества» (1957), «Франц Шуберт» (1941), «Мусоргский» (1956), «Римский-Корсаков» (1959).

יאָסאָדע יאָנקל (1911) — פּראָזאַיקער, דראַמאַטורג, קריטיקער. שרײַבט בעיקר אויף ליטוויש. בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה געקעמפֿט אין די רייען פֿון דער ליטווישער דיוויזיע פֿון דער רויטער אַרמיי. זיך געדרוקט אין אַרמייִשע אויסגאָבעס. מחבר פֿון א צאָל ביכער — דערציילונגען, דראַמעס און ליטעראַטור־קריטישע אַרטיקלען — דערשינענע אין ווילנע אין די יאָרן 1961–1982.

יעלין מאיר (1910) — פּראָזאַיקער, שרײַבט אויף ייִדיש. נאָך 1948 געשריבן אין ליטע אויף אויף ליטווויש א״פּ מ. עגלינים־יעלינאָס. בעת דער נאַצי־אָקופּאַציע פֿון ליטע געווען פֿאַרשפּאַרט אין קאָוונער (קאָונאָסער) געטאָ. געגומען אַנטייל אין דער ווידערשטאַנד־באָוועגונג. אין געטאָ געשריבן דאָקומענטאַלע דערציילונגען, פֿאַרצייכנט עפּיזאָדן פֿון דער טעטיקייט פֿון די ווידערשטענדלערס און פּאַרטיזאַנער, בראָש פֿון וועלכע ס׳איז געשטאַנען זײַן ברודער, דער שרײַבער חיים יעלין (1912 — אַפּריל 1944). אין אָק־טאָבער 1973 עולה געווען פֿון ווילנע קיין ישׂראל. האָט באָקומען ליטעראַטור־פּרײַזן אין לאַנד און אויסלאַנד, דערין די ד״ר מ. דוואָרזשעצקי־פּרעמיע פֿאַר ווערק אויף דער חורבן־טעמאַטיק.

זײַנע ביכער אין ייִדיש: „פֿאַרטיזאַנער פֿון קאָונאַסער געטאָ", מאָסקווע 1948 (צוזאַמען מיט ד. גלעפֿערן); „זייערע בליקן האָבן זיך באַגעגנט", דערציילונגען (מאָסקווע 1972); אין תּל־אָביב דערשינען: „דער פּריזיז פֿון יענעם ברויט", דערציילונגען (1977); „בלוט און וואַפֿן", דאָקומענטאַלע דערציילונגען (1978); „די מיראָזשן פֿונעם אָמאָק־לויפֿער אָסקאַר גריק", נאָוועלע (1981); „בּאַרוועס איבער שניי" (1984) — אַלע אויף דער חורבן־טעמאַטיק. אין ליטוויש: „אין די פֿאַרטן פֿון טויט" (דרײַ אויפֿלאָגעס, 1957, 1958, 1966); „קאָונאַסער געטאָ און אירע קעמפֿערס" (1969, צוזאַמען מיט ד. גלעפֿערן) און דרײַ פּראָזע־ביכער אויף דער געטאָ־טעמאַטיק, אַלע דערשינען אין ווילנע. אין רוסישער איבערזעצונג — אָ בוך דערציילונגען פֿון געטאָ (מאָסקווע 1966).

לידין (נאָמבערג) וולאַדימיר געראַסימאָוויטש (1979–1984) — פּראָזאִיקער. אין די מלחמה־יאָרן — אָ מיליטעררישער קאָרעספּאָנדענט פֿון «Известия» און אין אַרמיי־צײַטונגען. זײַנע וויכטיקערע ווערק:

«Мышиные будни» (1923), «Норд» (1925), «Отступник» (1927), «Могила неизвестного солдата» (1932), «Изгнание» (1947).

מאַרק בערנאַרד (בער, 1908–1966) — פֿילישיידישער היסטאָריקער, ליטעראַטור־קריטיקער, פֿובליציסט. אין די יאָרן פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה געווען אין ראַטן־פֿאַרבאַנד. אַנטיילגענומען אין דער טעטיקייט פֿון ייִדישן אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט און פֿאַרבאַנד פֿון פֿוילישע פּאַטריאָטן; געווען דירעקטאָר פֿון ייִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע. אין ראַטן־פֿאַרבאַנד זענען אַרויסגעגעבן:

B. Mark, Powstanie w Ghetcie Warszawskim, Moskwa, 1944.

ב. מאַרק, דער אויפֿשטאַנד פֿון וואַרשעווער געטאָ, „דער עמעס", מאָסקווע 1947.

מונבליט געאָרגי ניקאָלאַיעוויטש (1904) — פּראָזאִיקער, קריטיקער, סצענאַריסט. אין די מלחמה־יאָרן — זשורנאַליסט, פֿובליציסט. זײַנע וויכטיקערע ווערק: פֿילמסצענאַרן (צוזאַמען מיט יע. פּעטראָוו) —

«Музыкальная история» (1940), «Беспокойный человек» (1940), «Антон Иванович сердится» (1941), (מיט א. גאַליטש) "Положение обязывает"; «Рассказы о писателях» (1962).

סאָוויטש אַוואַדי געראַסימאָוויטש (1896–1967) — פּראָזאִיקער, דיכטער, פֿובליציסט, זשורנאַליסט. אין די מלחמה־יאָרן — מיליטעררישער קאָרעספּאָנדענט. די וויכטיקערע ווערק:

«Воображаемый собеседник» (1928), «Люди интернациональных бригад» (1938), «Два года в Испании 1937—1938» (Очерки и рассказы), (1961).

סוצקעווער אַברהם (1913) — פּאָעט. אין דער צווישנצייט פֿון ביידע וועלט־מלחמות געלעבט אין ווילנע. געווען מיטגליד פֿון דער שרײַבער־ און מאָלער־גרופּע יונג־ווילנע. פֿון סעפּטעמבער 1941 ביז סעפּטעמבער 1943 — אין ווילנער געטאָ, וווּ ער איז אָ מיטגליד פֿון דער דאָרטיקער פֿאַראייניקטער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע ס.פּ.א. אין די מלחמה־יאָרן

איז א. סוצקעווער געווארן דער רינגעלבלום פון ווילנער געטא. אונטער זיין אנפירונג האט מען געשמוגלט פון אויסער־געטא אין געטא ארײן וויכטיקע כתבֿ־ידן, ספֿרים — אוניקומס, בילדער, ספֿרי־תורהס און אויך געווער. אין סעפטעמבער 1943 רײַסט ער זיך ארויס פון געטא מיט א גרופּע קעמפֿערס און שליסט זיך אן אין די פּארטיזאנער־מחנות פון די נאר־טשער וועלדער. אין מאַרץ 1944 ווערט ער אריבערגעבראכט אין א ספּעציעלן ערשפּלאן איבערן פֿראנט אויף דער רוסישער ערד. אין מאסקווע דערציילט ער פֿאר דער גרויסער וועלט וועגן דעם יידן־חורבן אין ליטע און פּוילן. צוריקקערנדיק זיך קיין ווילנע ראטעווט אפֿ א. סוצקעווער א טייל פון ארכיוו פון ייוואָ.

אין 1946 איז ער אן עדות אויפֿן נירנבערגער פּראצעס. סעפּטעמבער 1947 קומט ער אויף אן אומלעגאלן אופֿן קיין ארץ־ישראל. ווערט דער גרינדער און רעדאקטאר פון דער פֿערטליאר־שריפֿט „די גאלדענע קייט". א. סוצקעווער האט באקומען א סך אויסצייכענונגען און ליטעראטור־פּרעמיעס אין ישראל און אין אויסלאנד. ערן־בירגער פון תל־אבֿיבֿ.

ביכער פון א. סוצקעווער: לידער (וואַרשע 1937), וואלדיקס (ווילנע 1940) ; ארויס־געגעבענע אין ישראל: געהיימשטאט (1948) ; אין פֿייער־וואגן (1952) ; סיביר (1953) ; אדע צו דער טויב (1955) ; אין מידבר סיני (1957) ; אזוים (1960) ; פּאעטישע ווערק (1963) ; פֿירקאנטיקע אותיות און מופֿתים (1968) ; צייטיקע פנימער (1970) ; די פֿידלרויז (1974) ; גרינער אקווריום (1975) ; לידער פון טאגבוך (1977) ; דערטן ווו עס נעכטיקן די שטערן (1979) ; די ערשטע נאכט אין געטא (1979) ; פון אלטע און יונגע כתבֿ־ידן (1982) ; לידער פון ים־המוות (תל־אביב–ניו־יארק 1968). ביכער ארויסגעגעבענע אין ניו־יארק: די פּעס־טונג (1945) ; לידער פון געטא (1946) ; יידישע גאס (1948) ; גייסטיקע ערד (1961).

איבערזעצונגען אויף עברית: חרות עלי לוח (1949) ; סיביר (1952) ; עיר הסתרים (1963) ; ברכש אש (1964) ; שירים ופואימות (1975) ; אקוריום ירוק (1979) ; הלילה הראשון בגיטו (1981) ; כנפי שחם (1983) ; סיביר (אין א נייער איבערזעצונג, 1983).

די ווערק פון אברהם סוצקעווער זענען איבערגעזעצט אין א פּופּצן שפּראכן. צווישן זיי: ענגליש, פֿראנצייזיש, איטאליענישׁ, שפּאניש, רומענישׁ, רוסישׁ, פּוילישׁ, מאלאיש, יאפּאניש.

סייפּולינא לידיא ניקאלאיעוונא (1889–1954) — פּראזאיקער, דראמאטורג. אין די מלחמה־יאָרן געארבעט אין צייטונגען און אין ראדיא. די וויכטיקערע ווערק:

«Виринея» (1924), «Каин-кабак» (1926), «На своей земле» (1946), «Сын» (1959).

ערענבורג אילי גריגאריעוויטש (1891–1967) — פּראזאיקער, דיכטער, פּובליציסט. אין די יאָרן פון דער צווייטער ווועלט־מלחמה — מיליטעריש קאָרעספּאָנדענט. א טייל פון אילי ערענבורגס אנטיפֿאשיסטישע ארטיקלען און פֿאמפֿלעטן פון דער תקופֿה פון דער צווייטער ווועלט־מלחמה איז ארײַן אין דער דרײַ־בענדיקער פּובליציסטישער אויסגאבע:

«Война», т. I, II, III (1942—1944);

«Летопись мужества», (1974) (Сборник военной публицистики, написанный для зарубежных телеграфных агентств и газет).

זיך געדרוקט אין „אייניקייט". די וויכטיקערע ווערק:
«Лик войны» (1920), «Необычайные похождения Хулио Хуренито и его учеников» (1922), «Шесть повестей о легких концах» (1922), «Жизнь и гибель Николая Курбова» (1923), «Трест Д. Е.» (1923), «Тринадцать трубок» (1923), «Любовь Жанны Ней» (1924), «Бурная жизнь Лазика Ройтшванеца» (1928), «Виза времени» (1929), «Испания» (1932), «День второй» (1934), «Книга для взрослых» (1936), «Падение Парижа» (1941), «Дерево» 1946), «Буря» (1948), «Оттепель» (1954), «Люди, годы, жизнь», в трех томах (1961–66).

פֿרייערמאַן רוווים איסאַיעוויטש (1891–1972) — פּראָזאיקער, זשורנאַליסט. אין 1941, אין די רייען פֿון פֿאַלקס־פֿאַרטיידיקונג; געאַרבעט אין דער אַרמיי־פּרעסע. די וויכטיקערע ווערק:
«Буран» (1926), «Васькагиляк» (1929), «Шпион» (1937), «Дикая собака Динго, или повесть о первой любви» (1938), «Дальнее плаванье» (1946).

קאַוועריז (זילבער) בנימין אַלעקסאַנדראָוויטש (1902) — פּראָזאיקער. אין די מלחמה־יאָרן — מיליטעריש קאָרעספּאָנדענט פֿון TACC און «Известия». מיטגליד פֿון יידישן אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט. די וויכטיקערע ווערק:
«Конец хазы» (1926), «Барон Брамбеус» (1929), «Два капитана» (1944), «Открытая книга» (1956), «Семь пар нечистых» (1962), «Косой дождь» (1962).

א ריי פֿון זיינע ווערק זענען געווידמעט דער גבֿורה פֿון יידן אין די יאָרן פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה: „דער העלד פֿון סאָוויעטנפֿאַרבאַנד ייסראַעל פֿיסאַנאָוויטש" — דרײַ באַגעגענישן (1944); (צוזאַמען מיט פּ. אַנטאָקאָלסקי) — «Восстание в Собиборе».

קוויטקאָ לייב (לעוו מאַיסייעוויטש 1890–1952) — דיכטער. איינער פֿון די גרונטלייגערס פֿון דער קינדער־פּאָעזיע אין יידיש אין ראָטן־פֿאַרבאַנד. געווען מיטגליד פֿון יידישן אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט. פֿובליקירט אַרטיקלען אין „אייניקייט". אָנהייב 1949, נאָכן ליקווידירן דעם יידישן אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט אַרעסטירט און דעם 12טן אויגוסט 1952 דערשאָסן, מיט אַ גרויסער גרופּע יידישע שרײַבערס און קולטור־טוערס. זײַנע וויכטיקערע ווערק:
„טריט" (1919), „גרין גראָז" (1922), „1919" (1923), „געראָנגל" (1929), „לידער און פּאָעמעס" (1933), „ניצן לידער" (1939), „געזאַנג פֿון מײַן געמיט" (1947), „געקליבענע ווערק".

קאָוונאַטאָר רחל — זשורנאַליסטין. אין די מלחמה־יאָרן געאַרבעט אין יידישן אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט. זיך געדרוקט אין דער צײַטונג „אייניקייט".

שקלאָווסקי ויקטאָר באָריסאָוויטש (1893) — פּראָזאיקער, ליטעראַטור־פֿאָרשער, קריטיקער, קינאָ־דראַמאַטורג. זײַנע וויכטיקערע ווערק:
«Сентиментальное путешествие» (1923), «Zoo. Письма не о любви» (1923), «Третья фабрика» (1926), «Гамбургский счет» (1928), «Марко Поло» (1936), «Повесть о художнике Федорове» (1955), «Жили-были» (1962), «Лев Толстой» (1963).

זוכצעטל פֿון נעמען פֿון פּערזאָנען

א

אַבעל, איליאָ, 498, 499

אַבעסהאָוז, יעקבֿ, 503

אַבערהאַרדט, 358

אַבראַמאָוויטש, 406, 411, 412

אַבראַמאָוויטש, 48, 49

אַבראַמאָוויטש, גרשון, 373, 374, 404

אַבראַמאָוויטש, מאַריאָ, 370

אַבראַמסאָן, 50

אַבראַמסאָן, 408

אַגוז, ראָזאַליע, 281

אַגלאַבלין, 570

אַדונסקי, 234

אַדיצקי, אידאָ, 215

אַדעסמאָן, ישׂראל באָריסאָוויטש, 100, 101, 103

אהרן (אַרלי), 624, 626, 627

אָוטשינסקי, אַהרן, 717

אָוסעיטשיק, לייזער־בער, 656, 657, 659, 622, 664

אָוערבוך, 388

אוליאַנע, 91, 92

אולמאָן, קאַרל, 461

אולמאַניס, 511, 518

אומרו, דוד, 321, 322, 334

אונגער, אַלבערט ישׂראל, 516

אָוסקער־לוקינסקאַיאַ, פּאָלינאַ מאַרקאָוונאַ, 556, 558, 559

אוקולי, 112

אורבייַטיס, 407

אושקאָץ, 88

אָזעראָוו, לעוו, 21, 74, 780

אָזשינסקי, 207

אָזשינסקי, פּ., 483

אָטאָ, 743, 750

איוואַנאָוו, 198, 199

איוואַנאָוו, ווסיעוואָלאָד, xvi, 259, 779

איוואַנאָווסקי, 239

איוואַנאָווסקי, 242

איזאַק, 624

איזיע [דערעש], 154

איזמאַילאָוו, מאַטריאָנאַ, 285

איזראַיליעוו, הירש, 215

איטינגאַ, יעקאָטערינאַ לעאָנטיעוונאַ, 281

אייגער, 717

איידלסאָן, 363

אייזעלסאָן, שמעון, 446, 452, 456

אייזענבערג, 162

אייזענבערג, 294

[אייזענבערג], סאָשע, 294

אייזנהאָרן, אַהרן, 723

אילטשענקאָ, נינאַ לאָוורענטיעוונאַ, 303

אילייאַשעוו, מיכאל, 506

אילייאַשעוויטש, יודל, 358

אילינקאָוו, וו., 556, 779

אימפּוליאָוויטשיוס, א., 436

אינבער, וועראָ, xvi, 99, 779

אינגאל, 281

אינגוארט, 142

אינגער, מענדל, 86

אינדיק, אָטאָ, 363

אינדיקט, מיכאיל פּעטראָוויטש, 76

אינדיקט (פּאַרפּאַלק), 75

אינדיקט, נאַדעזשדאַ איוואַנאָוונאַ, 76, 79

אינדיקטענקאָ, 75 [אינדיקט]

אינטול, 679

איפּ, י., 479

איצקאָוויטש, 379

אכבער, אַבֿרהם, 450

אלבינע, זען: גלעזער גענסיע

אלבערט, 685

אלבערשטאָט, 689

אלטמאָן, טאָסיע, 709, 723

אלטשולער, מ., 319

אליגער, מאַרגאַריטאַ, xvi, 233, 779

אלים, 548

אליצקי, משה, 362

אלמער, 207

אלעיניק, אַננאַ לוואָוונאַ, 552

אלעק, 278

אלעקסאַנדראָוו, ג., xvii, 6

אלעקסאַנדראָוויטש, 415

אלעקסאַנדראס, יאַנאס, 417

אלפּעראָוויטש, 175, 176

אלקסנים, 378

אַלקעניצקי, אומע, 370
אַמיעל, שמעון, 262
אַמסטיבאַווסקי, אשר, 679
אַמסטערדאַם, 179
אַנאַטאַלי [ראַושעצקי], 105
אַנאַליק, 589
אַנאַליק, בנימין, 592
אַנדריי,125
אַנדריי, 648
אַנטאַני, 499
אַנטאַנעסקו, 57
אַנטאַקאַל, 528
אַנטאַקאַלסקי, פּ., xvi, 369, 404, 629, 779, 784
אַנטיקאַל, 548
אַניעלעוויטש, מרדכי 708, 721, 722
אַנישטשענקא, 309
אַננא באַריסאַוונא, 554, 555
אַנע [טשערנא], 168
אַנראַוס, 524
אַס, 403
אַסאַווסקי, זלמן, 431
אַסאַוועץ, וו., 92, 93
אַסטאַפּטשוק, געראַסים פּראַקאָפּיעוויטש, 39
אַסטראַווסקי, איוואַן, 547
אַסטשעגא, 723
אַסיפּאַוויטש, יעוגעני, 41
אסתר, 182
אַפּעל, 446, 448, 445
אַפּענהיים, 177
אַפּעסקין, לייב, 399
אַפּרעסיאַן, וו., 596, 623
אַפּאַנסקי, 168
אַקון, 281
אַקון, זיאַמע, 176, 180
אַקון, לענע, 171
אַקסינאַוויטש (אַקסיאַנאַוויטש), 248
אַקסעלראַד, 123, 124
אַראַנאַוויטש, אַראַנע, 396
ארד, יצחק, xii, 397
אַרטשטיין, זכריה, 722
אַריאַל, טראַפּים
אַריַיס, 505
אַרלאַוו, אַרקאַדי, 635
אַרלאַוו, דמיטרי, 25
אַרלאַווא, 280
אַרנער, מענדל־מרדכי, 462
אַרנשטאַם, תנחום, 458
אַשעראַוויטש, הירש, xvi, 320, 576, 780

ב

באַביאַליס, י., 436
באַבסקי, 562
באַבראַווסקע, גאַלדע, 222, 223, 224
באַגאַט, אילי, לוואַוויטש, 24
[באַגאַט], מאַלווינא, 24
[באַגאַט], פּאַלינא, 24
באַומהאַלץ, 291
באַזאַראַוו, ל., 1
באַטווינניק, מ., 218
באַיאַרסקי, אשר, 679
באַך, 502
באַלאַבאַן, 294
באַלאַבאַן, 566
באַלאַבאַן, מאיר, 710
באַלשאַוו, 102
באַס, 242
באַס, משה, 60
באַסטאַצקי, אלי, 332, 333, 338
באַסיכעס, לאה, 33
באַסיע, 89, 90, 91, 93, 94, 96
באַק, פּאַן, 732
באַק, שמואל, 365, 370, 371, 372
באַקאַליאַש, ווערא סאַמוילאַוונא, 233, 234, 235, 239, 240, 241
באַקאַלענקא, אַלעקסאַנדער, 124
באַראַבאַן, 34, 36, 40
באַראַדיאַנסקאַיא־קניש, יעלענא יעפּימאַוונא, 26
באַראַווסקי, כיענע, 374, 378
באַראַנאַווסקי, 343
[באַראַנטשוק], נאַסטיא, 127
[באַראַנטשוק], נינא, 127
באַראַנטשוק, קיריל, 127
באַראַץ, 197
באַראַקס, עדעק, 376, 377, 381, 382
[באַרדא], זשאַרזשיק, 537
באַרדא, ליאַליא, 537
באַרו, 89
באַרוטא, קאַזיס, 370
באַרוכאַוויטש־טעפּער, אַלטע (רבקה), 464
באַרטאַשעוויטש, זאַפּיא (יאַנאַוואַ), 353, 354, 355, 356, 357
[באַרטאַשעוויטש], קאַזימיעזש, 354
באַריס, 643
באַריס לוואַוויטש, 554
באַריסאַוו, 551, 552
באַרער, יעקב, 150, 151

באַשטינגא, זינאַידאַ, 553
באַשע, 655
באַשקאַטאַוו, 41
בוגאַיעווסקי, 290
בוגיַילישקיס, 407, 411
בודיאַני, 184
בוטקונאַס־בוטקיאַוויטשיוס, א., 436
בויווידאַס, 469
בויווידיַיטע־קוטאַרגענע, העלענע, זען: קוטאַר־
גענע העלענע
בוך, מאַרעק, 249
בוכמאַן, 344
בונגע, 192, 194, 195, 196
בוסיע, 774, 776
בוקסדאָרף, 365
בוראַקאַס, 339, 385
בוראַקיסקי, רחלע, 390
בורגין, 416
בורי, וואַסילי ניקאָלאַיעוויטש, 236
בוריק, טאַמאַרא, 150
בורצעווא, א. מ., 80
[בורצעווא], לעגאַטשקא, 80
בורשטיַין, 406, 407
בורשטיין, הירש, 459
בושעל, גדליה, 362
בזשעזצקי, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644,
645
ביאַלאַסטאַצקי, מישע, 198
ביאַליק, חיים נחמן, 363, 365, 369, 404
ביג, אסיע, 394, 395
ביטענסקי, עטל, 250
ביַיער, 748
ביכאָווסקי, 198
בינער, 242
בינקיענע, סאָפֿיא, 576
ביסטראָוו, 171
ביעלאָוו, 234
ביעליצקי־בראָנשטיין, כאַסיאַ, 248
ביעלענאָוואַ, יעלענא, 285
ביעלעץ, יוסף, 659, 663, 664
ביק, 587
בירנבאָום, 303
בלאָו, 121
בלאַט, יצחק, 215
בלאַט, מ., 493, 494
בלאַך, איציק, 442
בלאַך, רבֿקה, 432
בלאַנק, 102
בלאַנק, 34, 36
בלאַנק, 40
בלאַק, 471
בלום, 520
בלום, וולאַדיסלאָוו, 446
בלומענאָו, 506, 523
בלומענזאָן, 682
בלומענטאַל, אַלכסנדר, 440, 441
[בלומענטאַל], הענריעט, 440, 441
בלומענפֿעלד, רודאָלף, 506, 508, 509
בליאַכער, 198
בליאַכער, 588
בליאַכער, שבתאי, 334, 342, 364
בליודז, בנימין, 473
בליומין, סאָלאָמאָן, 198, 199
בלין, 365
בעבעל, אויגוסט, 727
בעזוואַליוק, וויקטאָר, 53
בעטי מאַרקאָוונא, 524
בעכלער, בערנהאַרד, 732
בעלאָוסאָוו, פֿעדיע, 92, 96
בעלאָפֿאַלסקי, 89
בעלינסקי, 699
בעלענקי, 703, 704
בענטשיק, זען: [וויַינגערטנער] בנציון
בעניאַקאָנסקי, דינה, 362
בעניאַש, מאַיסיי, גריגאָרעוויטש, 24
בעניע, 643
בענענסאָן, 289, 291
בעק פֿאָן, 293
בעקער, א., 46, 49, 53, 54
בעקער, זאַלי, 438
בעקער, 591
בעקער, 655
בעקער, סחאָנע, 655
בעקער, שלמה, 391
בעקקאָר, 213
בערג, ערנסט, 643, 644
בערגער, 364
בעריק, אַהרן, 363
בערלאָוויטש, שיינע, 465
בערליאַנד, 234
בערלין, ל.ב., 702
בערלינסקי, הערש, 708, 717
בערלינערבלאָו, 302
בערנשטיין, מירע, 361
בערעגאָלסקי, יעקבֿ, 334, 342, 364, 399
בערגעלסאָן, ד., 404

בערנסדאָרף, 502
בערעזלעווּאָ, ווּאָלענטינאָ, 22
בערעל, איזידאָר, 511
בערעסטאָוויצקאָ, 250
בערעסטאָוויצקי, קלמן, 251
בערעסטיצקי, 229
בערעשטשאָווסקי, 239
בערקאָוויטש, 520
בערקאָן, משה, 214
בערקענוואָלד, 249
בערשטיין, 221
בראָדסקי, 101
בראָון, סאָליע, 216
בראָונס, מ. 433
בראָילאָווסקי, 775
בראָיער, 703
בראָמזאָן, 246
בראָנד, 711
בראָניע, 144, 145, 148, 149
בראָנצקאָווסקי, שוליע, 462
בראָסלאָוו, שמואל, 723
בראָציוק, סערגיי, 53
בראָקהאָוז, 288
בראָש, 502, 508, 511
ברוידאָ, רחל, 362
ברוך, 637, 638, 639, 640, 641, 642
ברוך [דערעש], 154
ברונוואָסער, 124
ברונס, 500, 505
בריייטמאָן, 49
בריל, לייב, 684
ברעגמאָן, 291
ברעכמאָן, מ., 54

ג

גאָגען, 626
גאָווין, איוואָן וואָסיליעוויטש, 238
גאָוורילאָ, 747
גאָולשטיך, פרידריך, 643, 644
גאָוס, לינע, 139
גאָט, לייב, 718
גאָטאָוטאָס, בראָניוס (בראָליוקאָס), 576
גאָטבעטער, 234
גאָטהאָרדט, 360, 367, 368, 369
גאָטשאָלק, לינאָ, 504
גאָיעווסקי, 29
גאָל, שלמה, 401, 656, 659, 663, 664
גאָלאָטעסקו, 114
גאָלדאָווסקאָיאָ, סאָפּיאָ, 24
גאָלדבערג, 337
גאָלדבערג, בן־ציון, xiii
גאָלדבערג, זעליק, 380
גאָלדבערג, לינע, 140
גאָלדבערג, ל., 113, 678, 780
גאָלדין, 172
גאָלדמאָן, 50
גאָלדמאָן, 59
גאָלדניעוו, 561
גאָלדענטאָל, רחל יאָסיפּאָוונאָ, 100
גאָלדפּאָדען, 404
גאָלדפּיין, אלגע, 226, 230
גאָלדשטיין, 376
גאָלדשטיין, 379
גאָלדשטיין, אליעזר, 415
גאָלדשטיין, ברוך, 376, 382
גאָלדשטיין, נאָטעק, 250
גאָלדשמידט, 294
גאָלדשמידט, א. י., 367, 368
גאָלוב, 239
גאָלוב, אַבֿרהם, 576
גאָלטער, 242
גאָליקאָוו, 86
גאָלערמאָן, 548
גאָלפּערין, 357
גאָלפּערן, טעווקע, 379, 398
גאָמערסקי, 632
גאָנזענקאָ, סעמיאָן גריגאָריעוויטש, 184
גאָנטאָוו, 562
גאָנטאָוו, פ.מ., 563
גאָנטשאָראָוו, 281
גאָניאָנסקי, מירע, 385
גאָניע, 88, 89, 90, 96, 97
גאָנשטיין, 498, 499
גאָפּשטיין, יעווסיי יעפֿימאָוויטש, 564, 566, 567, 568
גאָראָדעצקי, 169, 172
גאָרבאָווסקי, אָלעקסאָנדער גריגאָריעוויטש, 572, 575
גאָרבאָנאָס, מוסיאָ, 47
גאָרבער, 88
גאָרדאָן, 680
גאָרדאָן, 703
גאָרדאָן, 385
גאָרדאָן, 171
גאָרדאָן (בריידער), 390
גאָרדאָן, הירש, 215

גאָרדאָן, זעלדע, 214
גאָרדאָן, חיים מאיר, 326
גאָרדאָן (שטיין), פּסח, 464
גאָרדאָן, שולמית, 320, 470
גאָרדאָן, שמואל, 214
גאָרדאָן־ליראָז, שולמית, זען: גאָרדאָן שולמית
גאָרדעס, 242
גאָרינגאָט, אַנאַ, 552
גאָרינגאָט, מאָריאָ, 552
גאָרניק, אַנאַטאָלי, 455, 457
גאָרקי, מאַקסים, 369, 404
גאַשאַ, 222, 223
גדליה, 87
גודזיסקי, 265
גודקין, יורי, 660
גוטגעשטאַלט, הערש, 364
גוטמאַן, 689
גוטמאַן, אשר מאַיסייעוויטש, 234
גוטמאַן, טאַניא סאַמוילאָוונאַ, 233, 234, 235, 239
גוטמאַן, י., 1,
גוטמאַנס, 526
גוטנער, יעוגעני מיכיילאָוויטש, 649
גורוויטש, 185
גורוויטש, גרישע, 397
גורוויטש, 403
גורי, יוסף, 768
גוריאַן, אַנא סעמיאַנאָוונאַ, 301
גורין, 34, 36
גורמאַן, 114
גורעוויטש, 543
גורעוויטש, מרדכי, 216
גורעוויטש, פ., 93
גושטשייטע, וואַנדאַ, 487
גזשימעק, 137, 141
גידאַנסקי, יעקבֿ, 434
גיטלין, ישׂראל, 446, 450
גיטליץ, געוויש, 219
גיטליץ, רפֿאל, 212
גיטע, 155
גיטעלסאַן, 208
גיטעלסאַן, 545
גיטערמאַן, יוסף, 710
גילבערט, שלמה, 723
גימפּעל, 368
גינזבורג, איליאַ, 404
גינטער, 194
גירטנער, 7
גלאַאַטשניק, 714
גלאַגאָלעוו, 28
גלאַגאָלעוו, אָלעקסאַנדער אָלעקסאַנדראָוויטש, 570
גלאַגאָלעוו, אָלעקסיי אָלעקסאַנדראָוויטש, 569, 570, 572, 573, 574, 575
גלאַגאָלעוואַ, טאַטיאַנאַ פֿאָולאָוונאַ, 570, 571, 573
גלאָזמאַן, אַרי, 438
[גלאָזמאַן], אריק, 209
גלאָזמאַן, יוסף (פּסעוו. אַבראָם), 364, 373, 374, 376, 385, 389, 390
גלאָזמאַן, עליק, 209
גלאָזמאַנס, 209
גלאָזער, יוסף, 401
גלוזמאַן, 292
גלושקין, באָריס סעמיאָנאָוויטש, 276
גלושקינאַ, יעוגעניאַ, 277
גלושקינאַ, סאָפֿיאַ, 278
גלייזער, לילע סאַמאָילאָוונאַ, 185
גלייזער, פ.מ., 161
[גליַיך], באָסיע, 89; גאַניע, 89; ראָיע, 89
גליַיך, שׂרה, 87, 95
גלינסקי, בראָניסלאָוו, 460
גליק, הירש, 386
גלעזער, 379
גלעזער, געסיע („אַלבינע"), 389, 466, 467, 470
גלעזער, דוד, 215
געבאָער, 134, 135
געבעל, 213
געבעלעוו, מישע (מיכאל), 171, 176, 180, 181, 183, 765
געבעלס, 3
געבערלינג, 213
געדי, 524
געטענבאָך, 181, 182, 189, 191
געטערמאַן, הערש, 32
געטצינגער, 643, 644
געלבאָרט, שלמה, 262
געלבוים, טיַיבל, 377
געלבטרונק, מיכאל, 446, 451, 452
געלער, אליעזר, 712, 717
געלפּערן, דימע, 464, 465, 782
געמפּל, בערל, 446, 450, 457
געניאַ, 655
געניג, 121, 122, 124
גענס, יעקבֿ, 344, 345, 359, 393

געגץ, איוואַן, איוואַנאָוויטש, 238
געגץ, איוואַן סטעפּאַנאָוויטש, 238
געסלער, 668, 669, 687, 690
געץ, 406
געקקע, 591
געראַסימאָוו, וואַלעריאַ, 256, 780
גערבער, משה, 450
גערטמאַן, שיקע, 390
גערינג, 3, 728, 729, 730
גערעיק, 242
[גערמייזע], יורא, 572, 573
[גערמייזע], לידמילאַ באַריסאָוונאַ, 572, 573
גערמייזע, ניקאָלייַ גריגאָריעוויטש, 572
גערצמאַרק, 529, 535, 540, 542
גערשאָוויטש, טאַמאַרע, 362
גערשוני, 265
גערשטיין, יעקבֿ, 350, 361, 364
גערשטיין, נינע, 363
גראָד, מאַריס, 461
גראַדזינסקי, 94
גראַדזענסקי, א. י., 357
גראַדזענסקי, חיים עוזר, 326, 363, 576
גראַדע, חיים, 343
גראַדע, ליבע, 343
גראַמפּ, הענעך, 688
גראַנאָווסקי, אַבֿרהם, 85, 86
גראָס, מאַקס, 389, 394
גראָסבערג, ע., 113
גראָסמאַן, וואַסילי, xiii, xv, xvi, xx, 18, 74, 161, 202 226, 262, 523, 554, 581, 594, 598, 600, 780
גראָסמאַן, חיה (חייקע), xxi, 248, 183, 382
גרוזשעווסקי, 426
גרונטמאַן, 520
גרוצקין, 59
גרושעווסקי, מיכאל, 251
גריבער, 242
גריגאָרי יאָקאָוולעוויטש, 534
גרייווער, 161
גרינבערג, 125
גרינבערג, 701
גרינבערג, הערש אַבאָוויטש, 23
[גרינבערג], טעלייַ, אַסיפּאָוונאַ, 23
גרינבערג, מאַריע אַבראַמאָוונאַ, 281
גרינבערג, מאיר, 464
גרינוואַלד, ווילי, 460
גרינצווייַג, אַבֿרהם עמאַנוילאָוויטש, 551, 552
[גרינצווייַג], אַננאַ יאָקאָוולעוונאַ, 552
[גרינצווייַג], עמנואל, 552
גרישע, 774, 775
גרישקעוויטש, 208
גרעטשאַניק, ל., 161, 162, 172
גרשון, 78, 79
גרשוני, גרשון, 326, 344

ד

דאַגים, יצחק, 401, 402, 656, 659, 661, 664, 665, 764
דאַוידאָו, וולאַדימיר, 29, 30
דאַוידאָו, וו., 565, 566
דאַוידאָו, ניקאָלייַ, 772
דאַוידאָוויטש, 407
דאַוידזאָן, מוסיע, 247
דאָורליין, 242
דאָוף, 588
דאָכא, 251
דאַמבער, עלווירא, 503
דאָקטאָראָוויטש, ניוניע, 156
דאָראָשענקאָ, ס.פּ., 694, 702
דאָרע, 93
דובאָוויצקאָיאַ, ליובאָוו אַלעקסאַנדראָוונאַ, 278
דובנאָוו־ערליך, סאָפיאַ, 509
דובנאָוו, שמעון, 509, 510, 531
דודין, 278
דוואָרזשעץ, 184
דוואָרזשעצקי, מ., 781
דוניע, מאַטל, 412
דוקאָרסקי, איליאַ, 197
דורמאַשקין, וואָלף, 364, 372
דזערזשינסקי, 179
דזשוניע, 144, 145, 146, 147
דיאַמאַנט, 718
דיאַמאַנט, סאַניע, 85
דיבאָווסקי, 587
דיגוטס, 413, 414
דיטריך, 356
דייטש, מ., 446
דייכעס, 365
דימע־דימאַטשקע, זען: ריוואָש, דימע
דימקינאַ, מעלאַניאַ, 525
דיסטעל, לייב, 379
דיסקאַנט, א. (ווילענסקי), 446, 455, 457
דירגינטשיוס, אַנטאַנאַס, 462
דעלאַט־איסקי, אַבֿרהם, 461
דעגנער, עלען, 373
דעמידאָוו, וולאַדימיר, 266

דעמעניאָוו, איגאָר, 648
דעסלער, סאָלעק, 385, 388, 393
דעקטאָר, פֿעליקס, vii
דער, 126
דער, קאָרל, 745
דעריוגין, י. ק., 703
דערמאָן, א., 302, 311, 314, 781
דערעש, סיוניע, 154, 155
דראָגאָלינאָ, 119
דראָווע, 504
דראָללע, 527
דרוסקין, ל.מ., 301
דרוץ, 207
דרייזין, משה, 217
[דריסוויאָצקי], אָווסיי, 210
[דריסוויאָצקי], כלאָוונע, 210
דריסוויאָצקי, לייוויק, 210
דרעקסלער, 504
דרעקסעל, קאָרל יאָהאָן, 743

ה

האָיאָט, איסאָק, 461
האָכמאָן, 213
האָלאָנדער, סימאָן, 461
האָלצבערג, זלמן (מאָניק), 464
האָלצמאָן, העלענע, 488
האָמבורג, אַבֿרהם (פֿראָנץ), 651, 659, 662
האָנטוועדקער, חיה, 156, 157
האָנדין, 419
האָפֿמאָן, 242
האָפֿמאָן, 255
האָפֿמאָן, 686
האָפֿמאָן, אשר, 207
האָפֿמעקלער, 333
האָפֿשטיין, עלי, 224
האָקעס, קעטי, 645
האָרטמאָן, 743
האָרן, 227
האָרסט, קאָרל, 746
האָרקאָווי, 281
הוגאָ, וויקטאָר, 253
הויבאָום, עריך, 745
הוין, 376
היטלער, ix, xxi, 3, 4, 5, 7, 10, 11, 42, 48, 49, 188, 228, 321, 357, 381, 383, 470, 473, 474, 478, 490, 516, 639, 667, 668, 700, 708, 713, 727, 728, 729, 730, 740
הייל, 237
הײַנלייט, 209, 213
הייניש, 138
הימלער, הײַנריך, 3, 12, 13, 29, 134, 347, 359, 360, 369, 594, 597, 599, 613, 620, 707, 732
הינגסט, קריסטיאָן האָנס, 325, 336, 358
הירשביין, פֿרץ, 363
הירשבערג, ראָזאָ, 528
הירשהאָרן, שמואל, 723
העכטמאָן, 60
העכטמאָן, 59
העכטמאָן, יעפֿים, 56, 781
העכטמאָן, יעפֿים, 497
[העכטמאָן], ראָזע, 62
העכטער, 408
העכמאָן, 195
העניכאָוויטש, באָמקע, 215
העס, 7, 730
הערבסט, 746
הערדער, 338, 339
הערינג, 335, 342, 366
הערסקאָוועץ, זשול, 461
הערץ, י. 129
[הערץ], ליאָווקע, 44
הערץ, לילי, 142, 143
הערצבערג, 293
הערצל [טעאָדאָר], 369
הערשאָפֿט, 723

ו

וואָג, מאָניע, 524
וואָג, נעמי, 524
וואָגנער, 337
וואָגנער, 640
וואָדמאָן, 588
וואָזגעל, 379
וואָכט, 265
וואָלאָוו, 415
וואָלדמאָן, איליאָ בעניאָמינאָוויטש, 297
וואָלייטיס, 483
וואָלמאָרק, 365
וואָלסקי, 723
וואָלער, מאָקס, 151
וואָלעריק, 275, 276
וואָלף, 511
וואָלפֿאָוויטש, מאָקס, 438
וואָלפֿע, 406
וואָלצער, עניאָ, 157
וואָלקאָוו, 561

וואַלקאָוויסקי, 590
וואַלקאָוויסקי, אַליק, 362
וואַלקאָוויסקי, וועלוול, 251
וואַלקאָוויסקי, ג. י., 563
וואַן־עיפֿען, 596, 623, 624, 625, 626
וואַנצמאַן, 242
וואַסילענקאָ, 666
וואַצניק, 591
וואַקס, 634, 635
וואַראַביאָוו, ו., 261
וואַראַשילאָוו, 215
וואַרדאָ, 308
וואַריאָ, 77
וואַרשאַווסקי, 197
וואַרשאַווסקי, 100
וואַשטשינאָ, 723
ו.ג., זען: גושטשייטע, וואַנדאָ
וווּלף, 368, 382
וווּלף, בעניאָ, 661, 665
וווּלק, 365
וווּרנאַרג, 34, 36, 40
וויגאַדסקי, יעקבֿ, 326, 327
ווידוטשינסקי, 406, 408
וויזוצקי, דאַדיק, 380
וו. י־ז., זען: יאַנושקייטע־זאָנענע, וויינצע
וויזגאַרדיסקי, 576
וויטאַלינאָ, 743, 357
וויטאָס, 395
וויטיע, זען: קוטאַרגאָ, וויקטאַראָס
וויטלאָק, 504
וויטענבערג, איציק (פּסעוד׳ לעאָן), xiv, 374, 378, 385, 387, 388, 390, 396, 399, 400, 403, 765
וויינבערג, זעלמאָ, 629, 645
[וויינגערטנער], בנציון (בענטשיק), 295, 298, 299
וויינגערטנער, יוסף, 295, 298
[וויינגערטנער], יעקבֿ (יאַשאַ), 295, 298
וויינהויז, 170, 171, 176
וויינטראָוב, 568
וויינטרויב, 723
וויינער, 123
וויינער, ר., 92
וויינשטיין, 379
וויינשטיין, 588
וויינס, 661
וויינס, העלענע, 462
וויינס, מאַרטין, 325, 335, 345, 373, 399, 400
וויינסמאַן, 52
וויינספאַפיר, אַרקאַדי, 644
וויילדט, 213
וויילהאָוז, 135, 142
וויילהעלם, 229, 230
„ווילי", 122, 124, 125
וויילנער, אַריה, 718
וויילעזשאַנסקאָ, 385
וויילענטשוק, אהרן, 434, 446, 457
וויילענסקי, 290
וויניצקי־קליבאַנסקי, בראַניאָ, 248, 250
וויינץ, סאַראָ בעניאַמינאָוונאָ, 560
וויסאָצקי, 256
וויסאָצקע, לידע, 255
וויסקינד, מאַקס, 363
וויערא יאָקאָוולעוונאָ, 78
וויצנהויז, 365
וויצערמאַן, 49
וויקטאָריאָ, 730
ווישניאַטסקע, זלאַטע, 266, 763
[ווישניאַטסקע], יוניטאָ, 266
ווישנעט, מאַשקעלע, 266
וולאַדימיר, יעקבֿ, 58, 64, 65,
[וולדימיר], סאַניאָ, 64
וולאַדיע [וולאַדיק], 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95
וועל, וואַלטער, 449
וועלוועלע, 259
וועליטשקאָ, סטאַסיס, 462
וועננגעראָוו, ס.א., 288
וועניגזש, מאַריאָ, 520
וועננריך, מיכאַעל, 746, 747
וועננצקע, 188, 189
וועסט, בנימין, xviii
וועסעלניצקי, י.ל., (וואַסילענקאָ), 446, 455
וועקסלער, אַבֿרהם, 461
וווערן, זשול, 253
וווערניגאָראָ, 89
וווערע, 96
וורובלעוויטש, כינקע, 256, 257
וורובלעוויטש, 256
וורובלעווסקי, 251
וורובעל, 265

ז

זאָגאָן [שכנא], 707
זאָוער, 519
זאָור, 734
זאָיאָץ, 216

זאיע, 153
זאלאגא, 734
זאלעסקי, 378
זאלעצשטיין, וואלף, 461
זאנאדסקי, 242
זאק, 509, 510
זאקס, 416, 417
זאקס, ב., 528
זאראוו, 189
זארין, 197
זודבראק, ווילהעלם, 749
זיאמע [דערעש], 154
זיבערט, יאהאן, 509, 510
זיווערס (באראן), 512
זיידגארניק, 426, 427
זיידעל, מאטל, 656, 664
זייף, 213
זילבער, לייזער, 464
זילבער, רייזל, 381
זילבער, שרה, 381
זילבערגלייט, 216
זילבערפארב, 239
זילבערשטיין, 198
זילער, 132
זימאנאס, גענריקאס (יורגיס)) 396, 467
זימאן (יורגיס), זען: זימאנאס, גענריקאס
זימאן, לעא, 458
זימעלעוויטש, מ., 455
זינגער, 701
זינגער, אברהם, 656, 657, 658, 664
זינטשענקא, פאוועל סערגייעוויטש, 772
זינין, פעטיא, 655, 657, 658, 664
זינע, 95
זיסמאן, אשר מאיסייעוויטש, 233, 235, 239, 240, 241
זיסקאוויטש, 374
זיסקין, 162
זעליאנאיא, 239
זירטשענקא, פאוועל סערגייעוויטש, 562, 563
זלמן־בער, 335
זמערזלי, אניסי, 127
זעגעלמאן, 89
זעיס־אינקווארט, 3
זעליקמאן, 548
זשאבינסקי, טאליע, 380
זשאוטאיא, 292
זשארקאוו, קאסטיא, 660, 662
זשול, ישראל, 461
זשוק, וואליע, 271
זשיוואטוארסקי, נחום, 314, 315, 316
זשיוואטינסקאיא, 294
זשילינסקיס, 409

ח

חדש, יאסל, 458
חזן, שמואל (מולקע), 390
חיה־דבורהלע, 764
חיות, חיים, 358
חיים, 532
חיים־אהרן, 65
חיימסאן, מלכה, 357, 361

ט

טאובער, 668
טאובקין, ראזאליע, 169
טאוובינסקי, י., 461
טאטשינסקי, 89
טאליע, זען: שוואַרץ, נפֿתּלי
טאלניעווא, יעקאטערינא אבראמאוונא, 560
טאלסטאי, 369, 404
טאמארע, 123
טאניע, 154
טאניע, 88, 90, 91, 92, 95, 96
טאפּט, 576
טאפּטשיקאוו, 292
טאראן, 239
טאראסעוויטש, ארקאדי איוואנאוויטש, 235
טאראקאוסקאיא, ב.י., 83
טארענבאום, 443
טהיס, 446
טוואַרעצקי, חיים, 460
טויבענהויז, 362
טוכעל, 527, 535
טומארקין, 588
טומין, 183
טורבאוויטש, לייב, 344, 362
טוררוועל, 185
טורסקי, פּיאטר, 723
טוערצקי, אנע איסאקאוונע (ניוטע), 199, 200
טיכאנענקא, 702
טימאוסקאס, 378
טימאפֿייעוא, אלעקסאנדרא סטעפּאנאוונא, 560
[טימאפֿייעוא], דאמנא ארסענטיעוונא, 560
טימטשוק, איוואן מאטווייעיטש, 220
טיננער, 294
טיפּענזאן, 265

טיקטין, 281, 282
טעבענס, 711
טעלעיסנין, גיטא יאַקאָוולעוונא, 54
[טעלעיסנין], לעוו, 54
טעלעיסנין, גיטא יאַקאָוולעוונא, 54
[טעמטשין], לייזער, 268, 269, 270
[טעמטשין], מאַניע, 267, 269, 271
טעמטשין (משפּחה), 267
[טעמטשין], נחמה, 267, 269
[טעמטשין], פּנחס, 267, 268, 269, 270
[טעמטשין], פֿריידע, 267, 269
[טעמטשין], ראַזע, 267, 269, 270
טענענבוים, 234
טענענבוים, יצחק, 710
טענענבוים, מרדכי, 251
טעפּער, אַלטע־רבֿקה, 767
טעפּער, דוד, 466
טעפּער, יוסף, 333, 334
טערעכאָוו, אַננא, יעווסייעוונא, 560
טקאַטש, מאַניע, 99
טראָוסקי, 96
טראַיעווסקי, 89
טראַלעסקי, בענצל, 459
טראַצקי, סאָול, 326, 340
טראַקונסקי (שוועסטער), 400
[טרוסקין], אַלעק, 554, 555
[טרוסקין], מאַרק, 554, 555
טרוסקין, סאַראַ באַריסאָוונא, 554
טרייבערג, 562
טרייטשקע, 727
טריינין, איליאַ, xix, 731, 781
טריינין, י.פּ., זען: טריינין איליאַ
טרעגער, זעלדע, 393, 398, 403
טשאַפּניק, ליזאַ, 248
טשאַצקין, 101
טשאַצקין, 291
טשאַרני, אַסיפּ, 667, 781
טשובאַק, 228, 230, 231
טשודנאָווסקי, מאַרק, 23
טשיבאַריס, 378
טשיזשיקאָוו, 312
טשמיר, 111
טשעסנאַקאָוו, 551, 552
טשעסלניצקי, 65
טשעסקיס, פֿיאַדאָר, 280
טשעפּורענקאַ, פּיאָטר לאָוורענטיעוויטש, 73
טשעפּיק, 641, 642, 643
טשערנאַ, אַנע, 168
טשערניאַק, ב., xv, 319
טשערניאַקאָוו, וו., 259
טשערניאַקאָווסקאַ, ניורא, 246
טשערעמאַשני, מאַטל, 250

י

יאַטקונסקי, 431
יאַטשיס, 405
יאַכאַט, א. (אַוושי), 54
יאַכעלמאַן, ראובן, 214, 215
יאַכעלסאַן, פּאַניע, 462
יאַנאַס, 356
יאַנושקיִטע־זאַונענע, וויגצע, 487
יאַנושקעוויטש, 367
יאַניצקי, 65
יאַניקאַ, וואַלפּגאַנג, 748
יאַנעק, 641
יאַנקאָוסקאַס, יוליאַן, 395
יאַסאַדע, י., 319, 464, 767, 781
יאַסייטיס, 407, 409, 422, 423
יאַפּע, 180, 188
יאַפּע, 238
יאַצעק, 716
יאַצקעוויטש, גריגאָרי גריגאָריעוויטש, 238
יאַקאָבסאַן, 409
יאַקאָבסאַן, בנימין, 657
יאַקובאָווסקי, טאַדעוש, 246
יאַקשטאַס, וולאַדאַס, 462
יאַרדאַן, פֿרין, 438, 443
יאַשאַ, 624, 625, 626, 627
יאַשונסקי, גריגאָרי, 344
יהואש, 365, 404
יולין, 42
יוסף, 155
יורגיס, זען: זימאַן
יישקע, 144, 148
יעגאָריטשעוואַ, מ.אי., 572
יעגער, 505, 516
יעווגעני אַסיפּאָוויטש, 41
יעווסייעוו, ב.פּ., 704
יעלין, 678
יעלין, חיים, 457, 464, 465, 466, 468, 470, 765, 767, 781
יעלין, מאיר, xvi, 319, 405, 430, 467, 470, 472, 491, 781
יעפֿרוסי, 293
יעקעלן, 508
יערוזאַלימסקי, סאַמראַדי, 461

ירושלמי, אליעזר, 319, 405, 591
ירושלמי (פרוי), 409

כ

כאדאס, אננא יעפימאוונא, 560
כאדאס, באריס, 436
כאימאוויטש, 170, 171
כאנדראס, באריס, 150
כאס, מענדל, 451
כאסיע, 88
כאסיע, 215
כארנאק, 59
כאש, 337
כהן, נפתלי־הרץ, xv
כוואיניק, 587
כוואיניק, אברהם, 374, 394, 395
כייקין, אנאטאלי, 462
כערסאנסקי (משפחה), 43
כץ, 340
כץ, אהרן, 408, 412, 419
כץ, טעמע, 375
כץ, שמואל, 407, 413, 414
כראמענקאוא, מאריא, 772
כראפאוא, אלגא וואסיליעוונא, 559
כרושטשאוו, 52

ל

לאבקאווסקי, ס., 699
לאון, א., 136
לאזאווסקי, ס., xvii, 6
לאזאר, 774
לאזאר, חיים, 397
לאכמאן, 222
לאמפע, מאריס, 334
לאן, מערע, 464
לאנגבארט, א., 326
לאנגלעבן, י., 436
לאנגמאן, ליובאוו מיכאילאוונא, 45
לאנגע, 518
לאנדוי, אלפרעד, 404
לאנדאו, ליפע, 210
לאנץ, 625, 626
לאנצמאן, ע., 44
לאנקער, 359
לאפטשינסקי, חיים, 251
לאפידוס, 183
לאפין, אנדריי איוואנאוויטש, 111
לאפין, וואוראר אנדרייעוונא, 111
לאפיס, 407, 409
לארענצען, 502
לובאצקי, אימע, 398, 399
לובאצקי, ברוך, 362, 398
לובאצקי, דאניע, 398, 399
לובאצקי, ניוסע, 398
לובע, מארסעל, 461
לובעצקי, פישל, 684
לומער, 59
לונסקי, חייקל, 366, 368
לונסקי, שיינע, 374
לונץ, 407
לופעסקו, 107
לוקינסקאיא, אלגא, יעוגעניעוונא, 559
לוקינסקי, ע. פ., 559
לוקינסקי, פאלינא, זען: אוסקער־לוקינסקאיא, פ.
לוריע, 280
לוריע, ליזא, xxi
לוריע, מאיר, 466
ליאווע, 89, 91
ליאווקע, 144
ליאק, 548
ליאקס, קוויעטא, 247
ליארעק, 248
ליבמאן, ב. א., 23
ליבמאן, יאנקל, 592
ליבע [דערעש], 154
ליבערמאן, 36
ליבערמאן, דוד, 56
ליבערמאן, וו., 22
ליבערמאן, 40
לידין, וולאדימיר, xvi, 42, 74, 782
ליובערסקיס, 412, 414, 416
ליובקע, 764
ליושיץ, 294
ליוטקוס, 405
ליוסיע, 145
ליוסע, 96
ליוקא, 638, 640, 646
ליזא, ל., 535
ליטאשטשענקא, יעוגעניא, 21
ליטאשענקא, 28
ליטשאוער, 446
לייב, 596, 623, 626, 627
לייבאוויטש, מענדל, 406—408, 411—413, 416, 419
לייבל, דינה, 156
לייזעראוויטש, אהרן, 682

לייטיש, 248
לייטמאַן, שלמה, 635, 637, 638, 640—644
ליילאַ, 148
ליימונסקאַיאַ, ל., 96
לייקין, יוסף, 362
ליכטער, 499
ליכטער, אוריך, 142
לינדוואַר, ראַזע, 157
לינדער, 707
לינע, 286
לינקעוויטשיוס, 407, 408, 423
ליס, נינע, 177, 180
ליסאַיאַ, 294
ליסקאַווסקאַ, אַניאַ, 248
ליפאַווסקי, אסתר, 363, 364
ליפיעץ, 265
ליפמאַנאַוויטש, 520
ליפענהאַלץ, 592
ליפקע, זשאַן [יאַניס], 520
ליפשטאַט, פּאַוועל, 718
ליפשיץ, 183
ליפשיץ, חיה, xiv, xix, xx, 320
לעאַנארד, 145
לעגער, טאַמאַראַ, 123
לעדעקע, 597, 626
לעוו, אַברהם, 265
לעוו, אייזיק, 219
לעוו, 195
לעוואַרטאַווסקי [יוסף], 707
לעווטשענקאַ, 551, 552
לעווי, 587
לעווי, ס., 461
לעוויט, מאַקס, 596, 624, 627, 628
לעוויטאַן, 576
לעוויטאַן, 369
לעווין, 587
לעווין, 175, 176
לעווין, (בערסאַרין), 179
לעווין, הירש, 379
לעווין, ליאַווע, 398
לעווין, משה, 334
לעווין, ראובן, 250
לעוויצקי, ליובע, 363, 372, 373
לעור־מלינסקי, 195
לעוקאַוויעץ, אַנדריי, איוואַנאַוויטש, 238
לענאַטשקאַ, 80, 81
לענאַרד, 142
לענושקאַ, 539
לענט, הירש, 718
לענט, שאַנאַן, 717, 723
לענין, 47, 52, 500
לעיענזאַן, י. מ., 104
לעפּין, מענדל, 365
לעקס, 130
לערנער, 59
לערנער, 50
לערנער, דוד, 123
לערנער, חנה, 85
לערער, יחיאל, 723

מ

מאַגאַט, רעגינאַ לאַזאַרעוונאַ, 24
מאַגאַריק, 534
מאַגון, ליזע, 382
מאַגיד, 544
מאַדייסקער, סאַניע, 374, 376, 378, 384, 385, 394, 396
מאַזאַווסקאַיאַ, סימאַ, 52
מאַזורקעוויטש, סעמיאַן, 644
מאַזיטש, שורקע, 378
מאַטל (מאַקס), 651, 656, 661
מאַטעלע (יינגעלע), 656
מאַטעק, 588
מאַטשיז, א., 161
מאַי, 50
מאַיאַקאַוו, 554
מאַיאַראַוואַ, ליובאַ, 261
מאַכאַל, 262, 263, 265
מאַלאַטאַוו, 473
מאַליאַ, 674
מאַליאַווסקי, 222
מאַליעוו, א. ג., 693
מאַלמעד, 250, 251
מאַלקין, 222
מאַלקין, 54
מאַלקינאַ, 512
מאַנדעל, 136
מאַנדעלבלאַט, לייבוש, 248, 251
מאַנושקין, ק. י., 700
מאַנזאַן, 239
מאַניטשקע (מאַניע), 87, 88
מאַנייסקין, אַהרן, 446, 451
מאַניע, 639, 641
מאַנסקריט, האַנס, 502
מאַנקע, 520
מאַסטאַוויאַנסקי, 234

מאַסיולים, גאַלינאַ, 320
מאַצקייטיס, 421, 425—427
מאַצקין, 656, 662
מאַצקעוויטש, יצחק, 376, 379, 380, 390
מאַקסאַן, 584, 585
מאַראַזאָוו, א., 311
מאַראַזאָוו, 558, 559
מאַרגאַלין, אסתר, 169
מאַרגאַלין, 177
מאַרגוליס, אַננאַ, 102
מאַרגיס, 378
מאַרושיס, 385
מאַרטין (רהאַנע), 460
מאַרטישעוו, סערגיי פֿיאַדאָראָוויטש, 649, 650
מאַריאַ, גריגאָריעוונאַ, 26
מאַריין, מאיר, 521
מאַרינעסקו, 118
מאַרינער, הילל, 434
מאַרענעס, 291
מאַרק, 114
מאַרק, ב., 1, 706, 782
מאַרק, משה, 391
מאַרקאָוו, פֿיאַדאָר, 390, 396
מאַרקושעוויטש, 526
מאַרקעוויטש, 252
מאַרקעלס, נעמי, 370
מאַשע, 88
מאַשאַ, 545
מאַשקאָוויטש, דניאל, 251
מגיד, חנן, 398
מויסעיענקאַ, 378
מוישקע, 331
מולער, 548
מונבליט, ג., 75, 563, 782
מורער, פֿראַנץ, 327, 333, 334, 345, 351, 358, 359, 362, 363, 372, 373, 384
מושקין, איליאַ, 167, 172, 178
מיגע, 516
מיזאָר, אַהרון, 33
מיטשניק, 293
מייַזעל, 184
מייַזעלס, 176
מייַנדל, 124, 127
מייַסטער, ל., 524
מייעראָוויטש, 544
מיכאל, 643
מיכאַלעוויטש, לייב, 679
[מיכאַלעוויטש], שרה־פֿייגע, 679
מיכאַסיעוואַ, טאַמאַרא, 22, 25, 26
מיכאַעלס, שלמה, xvii
מיכיידאַ, 367
מיכיילאָוו, 90
מיכייליטשענקאַ, 648
מיכעל, 644
מיכעלסאָן, 192, 196
מילכמאַן, זלמן, 212, 214
מילמייַסטער, לעוו, 36, 39, 40
מילנער, שוריק, 764
מילער, 678
מילער, 413, 414
מילער, 368
מילער, 251
מילער, 191, 196
מילקאַנאָוויצקי, שבתאי, 344
מילקין, ירחמיאל, 215
מימי, 526, 527
מינסקער, ג., 523
מינע, 774, 775
מינץ, 506
מינץ, מ., 523
מינקין־יעגאָריטשעוואַ, איזאַבעלאַ נאָומאָוונאַ, 569, 571
[מינקינאַ־יעגאָריטשעוואַ], אירא, 570, 571, 574
מיעטשיק (דאָקטער), 239
מיעטשיק (אַדוואָקאַט), 239
מיקאַלייַטשיק, 151
מיקעל־אַנושעלאַ, 483
מירסקי, 723
מישאַ, 625, 626
מישע, 77
מישע, 154
מכתם, בענציע, 334
מסטישעווסקי, וולאַדעק, 251
מעדוויעצקאַיאַ, פֿאַלאַ, 124, 127, 764
מעלניקאָוו, 87—9?
מעלניקאָוו, 696, 697
מענגעלע, 672, 673, 674
מענדעלע [מוכר ספֿרים], 365, 404
מענשיקאָוו, 52
מענשעל, 182, 191, 197
מעסער, וועלוול, 247
מעסקופֿ, כאַנע, 458

נ

נאַהמיאַס, שאַרל, 461
נאָדושיונאַס, י., 444, 462

נאָוואָגרודסקאַ, יודיטאַ, 248
[נאָוואָגרעבעלסקאַיאַ], ווייעראַ יעגאַראַוונאַ, 305
נאָוואָגרעבעלסקי, איוואַן נאָזאַראָוויטש, 305, 306
נאָוויס, ראָמאַן סטאַניסלאָוואָוויטש, 238
נאָוויק, 236
נאָזאַרעווסקאַיאַ, לידמילאַ, 281, 282
נאָטאָנזאָן, 207
נאָטעס (פֿאַמיליע), 426
נאָטעס, 365
נאָכט, מוליע (וואָלאָדיע), 250
נאָכט, נפֿתלי, 129, 142
נאָנקינאַ, א., 286
נאָסטיע [באַראָנטשוק], 127
נאָסיע, 546, 547
נאָרוויישאַ, 326
נודעלמאַן, יצחק, 312
נוזשני, 34, 39
נוזשני, גאַריק, 34, 38
נוזשני, 36
נוי, לינע, 193
נוי, קאַרליס, 524
נויגעבאָויער, 390—393
ניוטאָן, 503
נוימאַן, 324
נוכימאָוויטש, 562
נחמקע, 764
ניזשני, וואַניע, 650
ניטשיפֿאַראָוויטש, 177
ניירבערג, 114
ניימאַן, 302
נינע [באַראָנטשוק], 127
ניעמאָלאָוסקי, ניקאָלייַ וואַסיליעוויטש, 34, 38, 39
ניצבערג–מאָשענמעסער, 229
ניקאָליי, 34
ניקיטיטש, אָקסאַנאַ, 306
ניקיטין, 183, 184
נעמיאַנאָוו, מאיסיי, 450, 452, 455

ס

סאַבסטעל, 704
סאַגאַלטשיק, יעקבֿ, 220
סאָווטשיק, 195
סאָוויטש, אָוואַדי, xvi, 198, 319, 320, 543, 586
סאָוויצקי, בערקע, 247
סאָוועליעוו, 303, 304
סאַטאַנאָווסקי, ס. או., 24
סאַכאַטשעווסקי, יעזשי, 250
סאַלאָוויטשיק, שמעון, 215
סאַלאַצאַס, פּעטרוניאַ, 503
סאַלמאַן, 246, 247
סאַנדו, 107
סאַנדלער, כאַצקל, 461
סאַניע, 270
סאַנקין, וו., 455
סאַנקע, 198
סאָפֿאַזשניקאָוואַ, ליוסיע, 55
סאָפֿיאַ, אַסיפֿאָוונאַ, 533
סאָקאָל, מאַריאַ מאַרקאָוונאַ, 67
סאָקאָלסקי, 294
סאַראַבסקי, רחל, 370
סווואַראָוסקי, לעאָניד, 111
סווידערסקי, 596
סווירסקי, חנה, 433
סוטוגין, מ. וו., 693
סוכאַמיל, 607
סולקאָווסקי, 269, 271
סוסלאָוו, 306
סוצקעוואר, אַבֿרהם, xiv, xv, xvi, xvii, xix, 319, 321, 364, 782, 783
סוצקעוואר, רחל, 365, 371
סוקאַנניק, יוסף, 59, 60
סטאַלין, xv, xviii, xxi, 6, 48, 54, 55, 184, 218, 247, 305, 403, 475, 500, 513, 596, 627, 645, 740
סטאַנקוס, 406—408, 410, 411—414, 416, 417, 419, 421—423, 425, 426
סטאַנקע, 527, 535
סטאַסיס, וועליטשקאַ, 462
סטאַצעוויטש, אַדאַלף, 219
סטאַצעוויטש, מאַריע, 219
סטאַקאָוסקאַס, 371
סטאַשעק, 626
סטזשעלעצקי, 723
סטעמאַן, 711
סטעגדער, ראָבערט, 438
סטעצענקאַ, 95
סטערן, מאַקס, 461
סטראַפּ, יורגען, 714
סטראָשון, 367
סטרוגאַטש, סימאַן, 270
סטרעבעל, 620
סיבירייאַק, מישקע, 248
סיגאַלאָווסקי, 43
סיטערמאַן, 169

סיטשענקא, מארקא, 53
סייפולינא, ל., 564, 783
סיקא, וו. א., 693
סימא, 73
סימאן, 259
סימאנאוויטש, 223
סימקין, פאניע, 275
סימקין, ראיסע, 275
סיניצקאס, וואצלאוואס, 462
סיקארסקי, 235, 237
סיראטקינא, 185
„סלאוועק", 176
סלאנימסקי, 207
סלאצניק, יעקב, 684
סלאצניק, לייב, 684
סליעפ, אברהם, 362
סליפטשענקא, 102
סמאליאר, ה., xvi, 170, 176, 180
סמאליאר, נתן, 718
סמאלענסקי, 566
סמילג, 415
סעגאל, קלמן, xxi
סעגאלאוויטש, הענעך, 458
סעדליס, אליהו, 346
סעלצאווסקי, ר. 553
סעמיאטיצקי, חיים, 334
סעמיאנאוו, 397
סעניע, 269
[סעץ], איטא, 552
[סעץ], יעקב, 552
סעץ, מיכאל, 552
[סעץ], עטל, 552
סערגייענקא, 309, 310
סערעבריאנסקי, 172
ספאדענקא, קאנסטאנטין, 111
ספארבערג, 242
ספארקעט, 368, 369
ספיוואקאוו, 89
סקאבלא, 177
סקאטשקאוו, 184
סקארזשינסקי, קאזימיעוש, 598, 603, 628
סראליק (דער אירישקער), 398

ע

עגלינים־יעלינאס, מ., זען: יעלין, מאיר
עדעלמאן, 265
עדעלמאן, א. ל., 23
עדעלמאן, זלמן, 262
עדעלמאן, י. ל., 23
עדעלמאן, מארק, 708, 712, 717
עוועגסאן, סארא מאקסימאוונא, 24
עוועגסאן, משה סאמאילאוויטש, 288
עטינגער, ש., 319
[עלגארט], אילישא, 26
עלגארט, נעסיא, 26
עלזאן, 51
עליק, זען: ריוואש, עלמאר
עלקישעק, 498
עלקעס, ג., 479
עמדען, באראן, 505
ענגעלס, 130, 132, 133, 142
ענדלין, נחמיה, 467
ענדערש, אלבערט, 749
ענטין, סאלאמאן, 381
עפעלפעלד, 36
עפשטיין, 178, 193—195, 197; אברהם, 499
עפראן, 288
ערבער, 89
ערענבורג, איליא, xiii, xiv, xv, xvi, xvii, xviii, xix, xx, xxi, 1, 45, 54, 55, 67, 73, 74, 85, 87, 95, 120, 150, 152, 154, 156, 221, 253, 255, 261, 275, 280, 284—286, 293, 300, 319, 551—553, 560, 562, 706, 768, 771, 773

פ

פאגארעצקי, 43
פאדאלסקי, אלעקסאנדער (סאשע), 453—455
פאוליטשענקא, 303
פאוראזניק, חיים, 645
פאוק, 739
פאוק, 265
פאולאוויטשיוס, יואזאס, 438
פאוקשטיס, בראניוס, 576, 577
פאזנאנסקי, 588
פאושעלא, 425
פאטאנין, קאסטיא, 650, 651, 664, 665
פאטארסקאיא, חנה, 74
[פאטורסקאיא], טאניא, 74
[פאטורסקאיא], רחל, 74
פאטיעכין, אנאטאלי, 267
פאטשטער, 760
פאל, 368, 369
פאלונאווא, ד., 93
פאלטאוטשענקא, יעליזאוועטא, 301
פאלטין, עלי, 60

פֿאַליאַקאָוו, 101
פֿאַליוטעק, 625, 626
פֿאַלינאַ, 775
פֿאַלינאַ, אַסיפֿאָוונאַ, 554, 555
פֿאַלינאָווסקי, נחום, 262
פֿאַליס, אַנאַ, 520
פֿאַלישטשוק, יאַקאָוו איוואַנאָוויטש, 111
פֿאַניאַטאָווסקי, 207
פֿאַסיטשני, דימיטרי, ל., 28, 571, 572
[פֿאַסיטשני], פֿאַלינאַ, 28
פֿאַפֿאָווא, וואַסיליסאַ, 96, 97
פֿאַפֿאָוויטשי, טראַיאַן, 116—118
פֿאַקערמאַן (ברידער), 548
פֿאַראַד, פֿייוול, 466
פֿאַרטנאָווא, רחל, 52
פֿאַרטנוי, מ. 446
פֿאַרכאָמענקאָ, 197
פֿויקער, 737
פֿוכערט, עקיבא, 431
פֿורעוויטש, גריגאָרי, 307
פֿושקין, 104, 471, 489, 533, 699
פֿטאַשעק, ניקאָליי, 329, 338
פֿיאַטיגאָרסקי, בלומע, 86
פֿילאָוניק, טוביה, 446, 454, 457, 464
פֿיליצקי, ריישאַר, 251
פֿילניק, בער, 459
פֿינטאָוו, 207
פֿינסקי, דוד, 364
פֿינקוס־קאַרטין, 708
פֿיקאַרמער, יעליזאָוועטאַ, 99, 107, 108, 111
פֿיקמאַן, באַסיע, 221, 225
פֿיקע, 237
פֿלאַטניצקאַ, פֿרומקע, 723
פֿלויקאַ, פֿעניאַ, 28
פֿליַיעווסקי, 586, 587
פֿליסקין, דוד, 207, 209
פֿעווץ, טעווקע, 357
פֿעטראַ, 70
פֿעטראָוו, יע., 782
פֿעטראַשקאַ, וו., 462
פֿעטרושקין, 102
פֿעטשאַרסקי, אַלעקסאַנדער אַראַאָוויטש (סאַשאַ), 633, 646, 765
פֿעטשקוראָוואַ, 559
פֿעקעליס, 36
[פֿעקעליס], וואַלף, 36, 41
[פֿעקעליס], מיכאל, 36, 41
פֿעקער, רבֿקה, 717
פֿערלין, מאַטוויי גריגאָריעוויטש, 152
פֿערלע, יהושע, 723
פֿערלשטיין, מיכאל, 264
פֿערעס, 439
פֿערעסעדסקי, 562
פֿערקעל, ליזע, 63
פֿפֿיין פֿאַן, 613
פֿפֿיפֿער, 293
פֿראַסקורין, ס. ד., 704
פֿרוסלין (ברוסקינד) 176
פֿריזינגער, 242
פֿריטיקין, 162
פֿרייפֿי, פֿריץ („אַלטער"), 597, 623—625
פֿרילוצקי, נח, 321, 367, 368, 400
פֿרילוצקי, פֿאַוולע, 335, 357
פֿרילוצקי, שנייקע, 58
פֿריצמאַן, עזריאל, 85
פֿריקלאַד, 162
פֿרץ, י.ל., 363, 365, 369, 370
פֿרץ, מ., 217
פֿשיאַריסיאַ, מאַטקאַ, 377, 378
פֿשעוואַלסקי, יאַן, 378, 384, 385
פֿשעניצין, וו. א., 701

פּ

פּאַברי, ע. ס., 748
[פּאַלק], פּעליקס, 524
פּאַלק, פּעניאַ, 524
פּאַנדאַמינסקי, אַלאַ, 710
פּאַנדאַמינסקי, עדוואַרד, 710
פּאַניע, 87, 88, 94
פּאַניע, 535
פּאַסטל, 750
פּאַקין, וו. וו., 694
פּאַרבער, 250
פּאַרבער, י., 647, 664
פּאַרבער, יוסף, 722
פּאַרבער, כריסטיאַן, 744, 745
פּודים, 100
פּוטשאַ, לודזשי, 707
פּויכטוואַנגער, [ליאָן], 24
פּונק, 342
פּורמאַן, 107
פּידעליעוו, ב. נ., 311—313
פּייגוס, 401
פּייגין, ל., 314
פּייגלמאַן, אַבֿנר, 215
פּייגעל, מיכאל, 215

פֿייגעל, משה, 215
פֿייגעל, סאָניע, 215
[פֿייגעלסאָן], דן, 215
[פֿייגעלסאָן], זלמן, 215
פֿייגעלסאָן, יאָסל, 215
פֿייגעלסאָן, אָלעקס (אָלטער), 446, 451, 453, 454, 456, 457, 464
פֿיין, 89, 90
פֿיינבערג, 290
פֿיינשטיין, בן־ציון, 415, 417
פֿיינשטיין, דניאל, 370
פֿיכטעל, 630, 645
פֿיכטעל, 182, 191
פֿיליפּטשוק, 239
פֿילקין, ד. ס., 694, 701
פֿין, 588
פֿינגערוט, 291
פֿינענבערג, מאָניע, 85
פֿינקעל, שאול, 466
פֿינקעלשטיין, לאָזאָר, 469
פֿינקעלשטיין, ס., 535, 536
פֿיסאָוויטש, ייסראָעל, 784
פֿירסאָוו, יורי דימיטריעוויטש, 650
פֿישהויט, 302
פֿישמאָן, יואל, 344
פֿישמאָן, פֿייגע, 553
פֿישער, 707, 713, 714
פֿישער, איגנאַצי, 461
פֿישקינד, ראָזאַליאַ סעמיאָנאָוונאַ, 282
פֿליישער, זלמן, 210
פֿעל, פֿרידע, 247
פֿעלדמאָן, 170, 183, 184
פֿעלדמאָן, 703
פֿעלדמאָן, נחום, 176, 177, 180, 183
פֿעלדמאָן, עקיבֿא, 154
פֿעלדער, 265
פֿעליציאָן, וולאַדיסלאָוויטש, 554
פֿעפֿער, איציק, xvii
פֿראָדיס־מילנער, רחל, 120
פֿראָנעק, 716
פֿראַנץ, 652, 655, 656
פֿראַנץ, קורט, 608, 613, 618, 619
פֿראַנק, 3, 133, 707, 730
פֿרוכט, 374
פֿרוכטגאָרטען, 234
פֿרומקין, משה, 351
פֿריד, אָנאַטאָלי, 344
פֿריד־מיכעלסאָן, פֿרידאַ, 513
פֿריד, פֿרידאַ, זען: פֿריד מיכעלסאָן, פֿרידאַ
פֿרידמאָן, 539
פֿרידמאָן, 380
פֿרידמאָן, איזקע, 529
פֿרידמאָן, טובֿיה, 446, 451, 455
פֿרידמאָן, יעקבֿ, 214
פֿרידמאָן, סאָניע, 136, 140
פֿרידמאָן, פֿעליקס, 723
פֿריֵבערג, בער, 631, 632
פֿרייִדקין, מאָניע, 212; שמעון, 212
פֿרייערמאָן, ר., 129, 143, 784
פֿריק, 7

צ

צאָנגער, 213
צווייג, סטעפֿאָן, 363
צוויטאָיעוו, נ. מ., 704
צוקאָוו, לוציאָן, 598
צוקורס, 505
צוקערמאָן, יצחק, 708
צוקערמאָן, כאָצקל, 459
ציבולסקי, באָריס, 643, 644
ציבעל, 242
ציגעלמאָן, אַבראָם, 60, 66
[ציגעלמאָן], סאָניע, 60
צייטלין, הלל, 710
ציליע, 94
ציסאָר, איוואָן, 53
ציסאָר, יאָרינאַ, 53
ציפֿעראָוויטש, 23
[צירולניצקי], גאָליאַ, 678
[צירולניצקי], וויגדאָר, 678
צירולניצקי, יואל, 678, 680, 684
[צירולניצקי], יעקבֿ, 678, 680
[צירולניצקי], לאָניאַ, 678, 682
[צירולניצקי], מיכאל, 683
צירולניצקי, מרדכי, 678
[צירולניצקי], שׂרה, 680
צירולניקאָוו, שלמה, xix, xx, xxi, 319
צענציפּער, שלום, 209
צענפֿפֿעניג, 324
צעפּעלעוויטש, הירש, 218
צעפּף, 607

ק

קאָאָל, ס., 461
קאַבאַטשניקאָוו, 685
קאָבוס, מאַריאַנאַ, 603

קאַבנעללאַ, 518
קאַגאַן, 239
קאַגאַן, באַריס, 635
קאַגאַן, יוסף (בלאַזאַר), 659, 662, 663
[קאַגאַן], נעמה, 491—493
קאַגאַן, סוסאַנאַ (שושנה), 320, 491
קאַהאַן, שמשון, 334
קאַוואַליאַוו, 198
קאַוואַלסקי, 723
קאַוואַלסקי („רישאַרד"), 716
קאַוואַלסקי, איציק, 380, 383, 384, 398
קאַוואַלעווסקי, 558
קאַוונאַטאַר, רחל, 46, 120, 129, 143, 207, 243, 320, 523, 569, 647, 784
קאַוונער, אבא, (פסעוו. אורי), 374, 376, 377, 388, 396, 403, 666
[קאַוונער], מיכאל, 377
קאַווערין, וו. (בנימין), 629, 779, 784
קאַוופמאַן, קלאַראַ, 518
קאַוופער, 506, 523
קאַזיס, 303
קאַזלאַווסקי, 660, 661
קאַזלאַווסקי, 395
קאַזלאַווסקי, הערש־לייב, 74
קאַזלאַווסקי, 427, 442
קאַזלינער, 214
קאַזלינער (משפחה), 214
קאַזניעוויטש, 294
קאַזשדאַנס, 87
קאַזשען, נתן, 334
קאַזשעץ, 247
קאַטיושע, 87
קאַטשובינסקי, 288
קאַטשעבאַ, 686
קאַטשקאַריאַוו, 289, 292
קאַטשערגינסקי, ש., 320, 370, 403
קאַיודע, 89, 90, 95
קאַך, עריך, 3, 48, 728
קאַכאַנאַווסקי, 238
קאַלדאַדסקי, ל., 92
קאַלוואַריסקי, 238
קאַלטענברונער, 3, 730
קאַלימאַלי, 637, 643, 644
קאַלינאַווסקאַ, 231
קאַלינאַווסקי, 248
קאַלינין, 305
קאַלמאַנאַוויטש, יודל, 74
קאַלניצקי, מיראַן, 657, 664
קאַלערמאַן, 52
קאַמבער, 366, 367
קאַמיאַנסקי, יואל, 684
קאַמיאַנסקי, משה־יאַנקל, 683
קאַמינסקאַס, 438
קאַמינסקי, 239
קאַמסאַריוק, שלמה, 74,
קאַמערמאַכער, 459, 462
קאַמערמאַכער, 360
קאַן, אַבֿרהם, 600, 605
קאַן, פּנחס, 326, 333, 334, 339, 340
קאַנאַל, ישראל, 707, 712
קאַנדאַטסקי, 90
קאַנדאַקאַוו, xviii
קאַנטאַראָוויטש, 185
קאַנטאַראָוויטש, אַלגע, 112
קאַנטאַראָוויטש, דוד, 650, 652, 656, 659, 662, 663, 664
קאַנטאַראָוויטש, יעלענע, 112
קאַנצעווא, 195
קאַסציושקאַ, טאַדעוש, 370
קאַפּזאַן, יצחק, 60
קאַפּיט, 576
קאַפּיטאַווסקאַיאַ, דוסיע, 55
קאַפּילאַוויטש, 702
קאַפּילאַוויטש, לילי, 200
קאַפּיץ, 505
קאַפּלאַן, 707
קאַפּלאַן, 587
קאַפּלאַן, 414
קאַפּלאַן, אליהו, 438
קאַפּלאַן, בלומע, 218
קאַפּלאַן, יאַנקל, 362, 374, 394, 395
קאַפּלאַן, 169
קאַפּלאַן־קאַפּלאַנסקי, 333, 339
קאַפּלינסקי, שמואל, 376, 396
קאַפּענבערג, 215
קאַפּענוואַלד, 211, 213
קאַץ, 414
קאַץ, סאַניע, 107
קאַץ, שרה, 123
קאַצאַוויטש, 215
קאַצאַוויטש, שרה, 218
קאַצאַף, מאַריע, 233—235, 237, 239
קאַצאַף, שולמית, 233—235, 237, 239
קאַצמאַן, פֿרידריך, 129, 130, 134, 138, 142
קאַצמאַן, יעקבֿ, 309
קאַראַבליקאַוו, מאַקאַר, 378

קאראל, 613
קאראליוק, 35, 36, 40
קארדא, ניקאלאי, 113
קארטון, בער, 406, 407, 411, 419, 422, 423
קארטין, פיניע (פינקוס), זען: שמיט, אנדזשיי
קארטשאק, רייזל, 392, 398, 403
קארליס, נוי, 524
קארניקס, 363
קארעל, 587
קארפילאוא, ניוסע, 92
קאשטעליאן, איוואן פאוולאוויטש, 236
קאשמאן, 227
קדיש, 337
קוגעל, דוד, 202, 206
קוויטקא, לייב, xvi, 784
קוזמינאוו, 198
קוזניעצאוו, 775
קוזניעצאוא, עטיע, 277
קוטארגא, וויקטאראס, 470, 474, 481, 487, 489, 490
[קוטארגאיטע], ליליע, 474, 479
קוטארגענע, העלענע, 320, 469, 472
קוטניק, יאסיף יאקאוולעוויטש, 238
קויפמאן, וועליא, 248
קוכטא, יוליא, 554
קולאוקשא, 413, 414, 425
קוליק, אייזיק, 58
[קוליק], באשע, 64
קוליק, חנה, 61
קוליק, יוסף, 61, 64
קולמאן, וועדע, 94, 95
קולפניצקי, 408
קולפע, איוואן דמיטריעוויטש, 90, 96, 97
קונדע, 736
קוסקאווסקי, 562
קופערבערג, 379
קוראפאטענקא, 704
קורגאנאוו, 447
קורגאנאוו, מאקארי, 447
קורסקע, 733
קיט, 675
קיטעל, ברונא, 372, 388, 392, 393, 395, 398
קילאוו, 498
קינציגער, 728
קיסעליאוו, 205, 206
קיסעליעוו, זלמן יאסעלעוויטש, 253, 254
[קיסעליעוו], פאניוסיע מאיסייעווניע, 254
קיסליאר, 239
קיפניס, מארק, xix, xx
קיראוו, 775
קירמאן, יוסף, 718, 723
קירניצקאיא, נינא, 53
קירפאליאנסקי, פאוועל, 648
קירקאיעשטא, 171
קירקעל, איציק, 458
קישסענישסקי, 576
קלומאוו, 168
קליאטשקא, אברהם, 262
קליימאן, 719
קליין, הארי, 461
קליין, פעליקס, 461
קליינער, 703
קליינער, 214
קלימענקא, וואסילי קארפאוויטש, 295, 298, 299
[קלימענקא], יעלענא איוואנאוונא, 295
קלמאנאוויטש, ז., 343, 344, 364, 370
קלעאנסקי, 161
קלעפפיש, מיכאל, 710, 717
קנעלהויז, לעוו, 52
קסיאנדזאוא, יעקאטערינא יעפימאוונא, 560, 561
[קסיאנדזאוא], נינא, 560
קעבליצקי, 239
קעוויורסקא, ראניע, 231
קעלפשיטע, 426
קעמפנער, וויטקע, 377, 397, 403
קעמפנער, יוסף, 381
קעניג, 674
קערמיש, יוסף, xxi, 319
קערן, 210, 213, 215
קראוטשענקא, פ. י., 82
קראוועץ, משה, 416
קראוצאוו, 55
[קראוצאוו], מאניא, 56
[קראוצאוו], ניוסענקע, 56
קראוץ, 517, 518
קראוץ, 275, 276
קראוט, נ., 209
קראוליך, 413
קראוס, 500, 504, 507
קראם, מאטל, 548
קראמער, האנס, 443
[קראסאוא], אירינא, 552
קראסאוא, וויערא יאסיפאוונא, 551
קראסטין, 518
קראסנער, 340

קראָפּאָוויצקי, 217
קראָפּט, 61, 63
קראָפיוויין, וו., 256, 257
קראָקינאָווסקי, פּנחס, 446, 454, 457
קראָשנער, 184
„קראָשקאָ", 121—124
קרובאזיק, 736, 742
קרופ, 686
קרופ, 703
קרוק, אליעזר, 326
קרוק, הערמאַן, 364, 370
קריגער, 130
קריינעס, שלמה, 216
קרינסקי, מאַטל, 683
קרינסקי, רחל, 370
קרעמענטשוזשסקי, אילי, 284
קרעמער, 507
קרענגעל, 588

ר

ראַבאַן, ישראל, 334
ראַבינאָוויטש, 386
ראַבינאָוויטש, 265
ראַבינאָוויטש, 111
ראַבינאָוויטש, וו. י., 99—101
ראַבינאָוויטש, י. ס., 100
ראַבינאָוויטש, ראובן, 398
ראַבערט, 689
ראַדאָוא, עמא, 176
ראַדיאַנאָו („סמירנאָוו"), קאָנסטאַנטין, 466
ראַדיץ, רודאָלף, 446
ראַדע, 242
ראַדעסקו, 730
ראָוקא, העלמוט, 438, 443
ראָזאַנאָוא, טאַמאַרא, אַרקאַדיעוונא, 55
ראָזאַנאָוא, נאַדיא, 55
ראָזנבוים, 352, 253
ראָזשאַנאָוויטש, הערש, 378
ראָזענבלאַט, 21
ראָזענבלאַט, 178
ראָזענבלום, אַנאַטאַלי, 434
ראָזענבערג, אַלפֿרעד, x, 3, 257, 367, 730
ראָזענבערג, יצחק, 278, 279
ראָזענבערג, נאַטאַליא יעמיליאַנאָוונא, 278, 279
ראָזענבערג, רחל, 156, 157
ראָזענבערגס, 143
ראָזענטאַל, 588
ראָזענטאַל, אַברהם, 509
ראָזענטאַל, חיהלע, 364
ראָזענטאַל, לונע, 723
ראָזענטאַל, ראַניע, 465
ראָזענטאַל, שמואל, 465
ראָזענטרעטער, 209
ראָזענפֿעלד, מאַריא פֿיאַדאָראָוונא, 42
ראָזענפֿעלד, מיכאל, 708
ראָזענצווייג, ראשעל, 576, 577
ראָזענשטראָוך, ארטור, אירראַעלעוויטש, 137
ראָזשאַנסקי, משה, 458
[ראָזשעצקי], אַנאַטאַלי, 105
ראָזשעצקי, לעוו, 100, 104—106, 112
ראַטהייזער, 717
ראַטושנע, 43
ראַטנער, איזאַק, 378, 379
ראַטנער, חיים דוד, 466
ראַטקין, 381
ראַטשטיין, 588
ראַיאַנאָוס, 88, 94, 95
ראַיאַק, 208
ראַיאַק, 210, 211, 216
ראַיאַק, ג., 207, 211
ראַיאַק, מ., 207, 208, 210
ראַלאַן, ראַמען, 369
ראַם, 365
ראַם, 527
[ראַם], נחמה, 215
ראַם, שרה, 215
ראַמזיי, 730
ראַניס עלווירא, 520
ראַניע (ראַיע), 87
ראַפאַפּאָרט, 161
„ראַקיטא מוזיקאַנט", 136
ראַקיף, 239
ראַרא, אילער, 461
רובין, דאַרע, 364
רובינסאָן, משה, 464, 767
רובינפֿעלד, הערמאַן, 450
רובינשטיין, 100
רובינשטיין, 40
רובינשטיין, פ., 419
רובינשטיין, 326
רוביעזשין, ווילק, 181
רובעניק, 176
רוד, אַניא, 248
רודאַיא, אַננא, 123, 124
רודיצער, 172
רודיק, 590
רודניצקי, איסאק, זען: ארד יצחק

רודניצקי, לאה, 342
רודניצקי, לייזער, 401
רודערמאַן, זלמן וואָלף, 208
רודערמאַן, 73
רודערמאַן, יעקבֿ, 215
רוזוועלט, 481
רוזשיצקא, מאַריא, 248
רוזשעווסקא, סאַניע, 247
רוזשקע, זען: קאַרטשאַק, רייזל
רוטענבערג, יקותיאל, 364
רוטשענקא, 303
רויזנוואָלד, דינע, 398
רויטבלום, יעקבֿ, 364
[רויטמאַן], באַריא, 39; חיים, 39, 41
רוכאַמאָווסקי, 222
ריבאַק, דניאל, 459
ריבע, 192—197, 200
ריבענטראָפּ, 730
רידלע, 446
[ריוואָש], אַלא, 525—527, 529, 531, 533, 535, 537, 538, 540, 542
[ריוואָש], דימע, 523—525, 527, 529, 530, 533, 535, 540, 542
[ריוואָש], לידאַטשקע, 527, 529, 533
ריוואָש, עלמאַר, 523, 534
ריזשיק, 624—628
רייבאָוא, 400
רייזינס, אוסיע, 92
רייזע־שיינדעלע, 764
רייזען, 775
רייזען, אַבֿרהם, 350, 404
רייך, 736, 739, 742
רייכמאַן, 640
רייכעלסאַן, י., 93
ריין, מ. ש., 424
רייַנדל, 738—740
ריכטער, 178, 181, 182, 188, 189—191, 197
ריפקיאָוויטשיוס, 407
רינגעלבלום, 783
רינדזיונסקי, אַלעקסאַנדער, xiv
רמב״ם, 368
רעדטשענקא, 309
רעדע, 188, 189
רעדער, 35, 36, 40
רעדקא, קיריל אַרסענטיעוויטש, 70
רעדקין, 704
רעוועסקאַיא, י. א., 81
רעזניטשענקא, אַבֿרהם, 581
רעזניק, איזיא, 52
רעזניק, דבֿורה, 291
רעזניק, ניסן, 374
רעזענקא, אַרקאַדי איליטש, זען: רעזניטשענקא אַבֿרהם
רעכטיק, סאַניע, 363
רעפּין, 369
רעצקי, אורי, 197, 198
רעקאַטשינסקאַיא, טאַניא, 107

ש

שאַבאַד־גאָוראָנסקי, ראָזע, 326
שאַבאַד, סאַניע, 433
שאַבאַנאָוו, 109, 110
שאַביס, 562
שאַגאַל, מאַרק, 369
שאַדאָווסקי, מאַקס, 364
שאָוועלסקי, יאַנקל, 450
שאַטער, אידע, 465
שאַטער, פּסח, 464
שאַכאָוו, ראָמאַן, 453, 454
שאַלאָכאָוו, מיכאַיל, xiv
שאַליט, משה, 334
שאַליט (פֿרוי), 334
שאַמבאַדאַל, מ., xv, 319
שאַמעס, 208
שאַפּירא, 774
שאַפּירא, 161
שאַפּירא, 51
שאַפּירא, 451
שאַפּירא, באַריע, 215
שאַפּירא זלמן, 323
שאַפּירא, חיים נחמן, 451
שאַפּירא, שכנא, 58
שאַץ, 294
שאר, לעאָפּאָלד, 142
שאראָבייקא, וויטיע, 216
שוב, 326
שוד, משה־לייב, 218
שודריך, יעקבֿ, 140, 141
שוואַרץ, 597, 627, 681
שוואַרץ, וו., 90, 92, 96
שוואַרץ, יוסף, 62
שוואַרץ, נפֿתּלי, 489
שוואַרצמאַן, 291
שוויַנענבערג, 325, 327, 330, 335—340, 342, 344, 351, 358, 359, 366—368, 372, 375, 376, 401, 404

שוטוראַוו, ד. וו., 693
שולמאַן, ר., 257
שולץ, 690; 502, 195, 213; 265
שולצע, 400
שומאַכער, עמיל, 643
שוסער, נאַדיאַ, 176
שור, 51; יצחק, xxi
שורא (שוריק), 89, 91, 111, 120, 122, 124, 125, 127, 128
[שורעק], בירא, 251
שורעק, העלא, 251
שטומפפע, 596, 625, 626, 628
שטיגליץ, 505
שטיין, רחל, 722
שטיינבערג, א., 461
שטיינבערגער, 587
שטיניגער, פּריץ, 518
שטיץ, 440
שטעקער, 727
שטערן, 748
שטערן, אורזשליא, 645
שטערן, ישראל, 723
שטערנשטיין, פּירע, 87, 88
שטראַוך, אַרטור, 142
שטראַטמאַן, 686
שטרייכער, יוליוס, 3, 730
שטרינגע, 423, 424, 426
שטרעלא, 413
שטשיבוק, 343, 349
שטשעבענקא, 208
שטשעטינסקי, באַריסלאַוו מיכיילאַוויטש, 238
שטשערבאַקאַוו, א. ס., xviii
שיינבאַך, 135, 142
שיינבוים, איליא, 332
שיינדל, סאַניא, 655
שיינמאַן, מ., 692
שילינגער, 689
שילקאַווסקי, שלמה־הירש, 683
שילקראַט, 701
שימייטע, אַנא, 370, 387
שימקוס, קאַזיס, 443
שינדער־וואַיסקאַווסקא, ריווא יעפּימאַווגא, 243
שיף, 265
שיפּרין, דאַרע, 257, 258
שיקאַרסקי, לעאַנארד, 256
שלאַמאַווסקיס, לעאַנאַס, 462
שלום־עליכם, 365, 369, 404, 780
שליאַנסקי א., 780
שליוויניאַק, 723
שליעזין, א., 408
שלמה, 155
שלעטער, 506
שלעף, 591
שמאַטקין, 195
שמאַריאַן, אַסקאַר, 62, 64
שמואל, 276
שמוקלער, 92
שמוקלער, גרשון, 326
שמידט, 178, 179; 237; 607, 612
שמידט, יאַזעף, 745
שמידט, יאַזעף, 381
שמיט, אַנדזשיי (פּסעוו', קאַרטין, פּיניע־פּינקוס), 708
שמייעווסקי, מאיר, 94, 95
שמערעק, 93
שניטמאַן, 170, 171
שנייַדער, 21; 519, ; 775; טייַבעלע, 415
שנייַדערמאַן, ש. ל., xxi, 509
שעווטשוק, יעמעליאַן, 53
שעוועליאַווא, 292
שעוועליאַווא, טאַטיאַנא דאַווידאַווגא, 571, 572
שעוועליאַווא, יעווגעניא אַבראַמאַווגא, 28
שעוועליאַווא, יעווגעניא אַקימאַווגא, 571, 572
שעקספּיר, 253
שער, יעקבֿ, 364, 365
שער, מאיר, 454
שערמאַן, משה, 464
שערער, 192, 194—196, 199, 200
שערשניעווסקי, בערל (באַריס), 374, 378, 384, 396, 398, 766
שערשניעווסקי, ראַזע, 374, 390
שפּאַרבער, ישראל, 215
שפּונגין איליא, 543
שפּונגין, סיאַמא, 543
[שפּונגין], ראַזא, 543, 544, 546
[שפּייַער], באַריא, 41; דאַרא, 41; יצחק, 41
שפּער, 213
שקוראַפּאַדסקאַיא, 28
שקלאַווסקי, וויקטאַר, xvi, 288, 784
שרה, 26; [דערעש], 154
שרהלע, 402
שריַבער, מתתיהו, 362
שריפּטזעצער, לייב, 332, 357
שרעפּפּער, 413, 415

ת

תמיר, אלכסנדר, זען: וואַלקאַוויסקי, אלעק

זוכצעטל פֿון געאַגראַפֿישע נעמען

א

אַבערמיַידאַן, זען: טרעבלינקע
אַדעס, 76, 99—101, 103, 104, 107, 110—112, 596, 657
אַדעס (געגנט), זען: אַדעס
אַוגוסטאָוו, 263, 264
אַוגוסטדאָרף, 696
אוטרעכט, 630
אויסטראַליע, 600
אוישוויץ, 1, 247, 458, 461, 467, 629, 667—669, 671, 673, 674, 677, 678, 680, 681, 683—687, 690, 706, 721, 729, 756
אולאַנאָוו, 744
אומאַן, 42, 749
אונגאַרן, 673, 687, 729
אונזשוער, 215
אוקראַינישע ססר, זען: אוקראַינע
אוקראַינע, x, xi, xii, xix, 1, 14, 15, 31, 56, 57, 156, 157, 288, 290, 300, 306, 315, 571, 599, 630, 728, 735, 746, 750, 772, 780
אוקראַינע (מערב), זען: אוקראַינע
אוראַל, 728
אושאַטשיע, 771
אַטאַבאַנדזשיאי, 462
איגנאַלינע, 379
איוואַצעוויטש, 227
איזיאַסלאַוול, 154
איטאַליע, 729
אייַקעל, 749
אייראָפּע, xix, 3, 4, 9, 24, 382, 469, 500, 518, 598, 600, 623, 629, 646, 729, 730, 771
אימאַנשע, 304
אַלבערשטאַט, 689
אַליאַיעווקע (גוליאַיעווקע), 107
אַליַינע, 505
אַלימפּיאַדאָווקע, 97
אַלסיאַד, 493
אַלעקסאַט (פּאַרשטאַט פֿון קאָוונע), 439
אַלעקסאַנדראָווקע, 747
אַלעקסיס, 698
אַלקעניק, 396, 397
אַמסטערדאַם, 136, 461, 629, 630
אַמעריקע, xix, 57, 175, 266, 487, 582, 600, 729
אַנטווערפֿן, 461
אַסטלאַנד, 508, 516
אַסטראָג, 44
אַסטרינאָ, 678, 679, 691
אַסיפֿענקאָ, 88
אַפֿריקע, 229
אַקמעטשעטקע, 99
אַראָן, 219, 396, 397
אַראַנוש, 266
אַרדזשעניקידזע, 562
אַריאַל, 225
אַריאַל (געגנט), 278
אַרלאָווסק (געגנט), 11
אַרמיאַנסק, 308
ארץ ישׂראל, זען: ישׂראל
אַרקאַדיע, 100, 101
אַרשע, 224, 260
אַשוויענטשים, זען: אוישוויץ
אַשיטקי, 574
אַשמיאַנע, זען: אַשמענע
אַשמענע, 322, 382, 656

ב

באַבי יאַר, x, 21, 23—26, 29, 30, 570, 573
באַבי יאַר (דאָרף), 28
באַבינאָוויטש, 253, 259
באַבינצי, 560
באַברויסק, 260, 694
באַגדאַנאָווקע, 99, 100, 105, 106, 112
באַגוניא (לאַגער), 700
באַגילאַ, 157
באַטאַשאַני, 156, 157
באַטיַיסק, 98
באַיוקאַני, 113
באַלינקי, 99
באַלשאַי לאַג, 95, 98
באַקו, 288, 334
באַראָטשינע, 219
באַראַנאָוויטש, 227, 600, 656, 700, 702
באַראַנאָוויטש (געגנט), 266
באַראַנאָוויטש (לאַגער), זען: באַראַנאָוויטש
באַריסאָו, 203, 556—559, 634, 729
באַריסאָו (געטאָ), זען: באַריסאָו

בארקי, 210, 211, 214, 216
בובי, 416
בוג (טייך), 57, 99, 106, 107, 108, 115, 120, 127, 128, 232, 594, 747
בוגאקאוו, 124, 126
בודאי, 747
בודיאנאווקע, 97
בודסלאוו, 216
בוטשאטש, 288
בולגאריע, 79, 598, 614
בונא (אפטייל פון אושוויץ), 674, 681
בוקאווינע, 113, 115, 116, 119, 124, 156, 735
בוקארעשט, 74, 116, 117, 125
בושעזשינקע, זען: בירקענאו
בורבישאק, 333, 379
בושעזשאן, 136, 141
ביאלאוואקע, 378
ביאלאוויעזש, 227, 231
ביאלאוועזשער פושטשע, 231
ביאליסטאק, xii, 14, 16, 227, 231, 232, 243, 245, 247–252, 262, 264, 265, 376, 377, 381, 382, 594, 598—601, 615, 623, 631, 667, 687, 706, 708
ביאליסטאק (געגנט), 243, 252
ביאלקאווע, 333
בידגאשטש, 139
ביטען, 266
בילדיטשע, 212
ביעלאשקי, 42
ביעלסק, 231, 674
ביקערניעקער וואלד, 500, 501, 506, 510, 512, 513, 516—518, 530
בירזול, 747
בירזש, 459
בירקענאו, 675—677, 681, 683, 685, 686, 688,
בלאגאדאטנאיע, 562, 563, 772
בלודען, 227
בעזדאן, 379, 391
בעזווערכאוויטשי, 268
בעלגיע, 8, 440, 461, 600, 670, 674, 689, 729
בעלזשעץ, xi, 131, 136, 137, 150, 610, 629, 721
בענדין, 708
בענזינווקע, 380
בעסאראביע, 116, 157, 566, 598, 600, 615, 735
בערגאמעט, 156
בערדיאנסק, 88
בערדיטשעוו, 31, 32, 34, 35, 40, 41
בערוועטשו, 214
בעריאזאווקע, 99, 103, 105, 124, 126
בערלין, 10, 17, 29, 175, 316, 356, 360, 367—369, 440, 444, 451, 473, 516, 518, 593, 610, 707, 715, 750
בערעזע, 227, 236, 238
בערעזע (ראיאן) 235, 236, 238, 242
בערעזע קאַרטוזקע, זען: קאַרטוז־בערעזע
בראדי, 140, 141
בראדי (ראיאן), 152
בראנגע־גאַרע, 236, 238, 241
בראנגע־גאַרע (ראיאן), 235, 236, 237, 242
בראסלאוו, 460
בראסלאוול, 212, 219
ברוכאויץ־זשולעק, 136
ברוכאויץ (ראיאן), 749
בריאנסק, 547
בריאנסקער וועלדער, 15
בריטשאני, 157
בריילאוו, 56—62, 65, 66
בריסעל, 136, 461
בריסק, 233—239, 241—243, 623, 700
בריסק (געטא), זען: בריסק
בריסק (לאגער) זען: בריסק
בריסק (געגנט), 235, 238, 242
ברעסט־ליטאווסק, זען: בריסק
ברעסלאו (וואצלאוו), 444, 746

ג

גאלאשי, 257
גאלוביטש, 212
גאלטי, 747
גאלנינקאי, 264
גאראדאק, 203
גאראדע, 236
גארי, 777
גארקי, 106
גזודאק, 113
גיידוטשישקע (גיידוטשישעק), 212, 214
גלובאקע, 207, 209, 210—216, 219, 220, 388
גליבאטשעק, 43
גנילאפיאט (טייך), 32, 34, 41
גערוליאי, 493
גערמאנאוויטשע, 212
גראבאווקע, 265
גראדאווקע, 109

גראַדנע, 243, 250, 251, 264, 381, 398, 401, 402, 598, 599, 615, 623, 667, 679, 680, 684, 694, 701
גראַדנע (געגנט), 251, 678, 679
גראַדנע (לאַגער), זען: גראַדנע
גראַדנע (געטאָ), זען: גראַדנע
גרויס־בריטאַניע, זען: ענגלאַנד
גרושקע, 736
גריכנלאַנד, xiv, 684, 685, 729

ד

דאַכאָו, 134
דאַלגינאָוע, 203—205, 212, 217, 219, 220
דאַליום, 693, 698
דאַמאַנעווקע, 105
דאַמאַנעווקע (לאַגער), 99, 101, 103, 105, 106, 107, 108
דאַמבראָוויצע, 553
דאַמבראָוע, 232
דאַנבאַס, 289, 728
דאַנציג (ראיאָן), 667
דאַקשיץ, 387
דובנע, 551
דווינסק (דאָוגאָוופּילס), 543, 547, 548
דווינע (טײַך), 497, 521, 525, 536, 543
דונילאָוויטש, 214
דזיערזשינסק, 179
דזשאַנקאָיע, 299, 300, 307, 308, 309, 314, 315
דיאַני, 212
דײַטשלאַנד, ix, xiii, xvii, xviii, 9—11, 72, 110, 119, 292, 305, 333, 362, 368, 383, 444, 448, 470, 493, 516, 518, 559, 572, 582, 598, 599, 603, 605, 610, 616, 617, 621, 629, 630, 631, 635, 639, 645, 674, 682, 684, 685, 705, 727, 728, 730, 745, 771, 772
דײַטשלאַנד (מזרח) xviii
דינאָוע, 397
דינאָוע, 227
דיסנע, 215
דיסעלדאָרף, 448, 518
דניעסטער (טײַך), 57, 115, 119, 150, 747
דניעפּער (טײַך), x, 11, 21, 22, 28, 29, 58, 558, 574, 581, 636
דניעפּראָוסקיע נאָוואָסיאָלקי, 574
דניעפּראָפּעטראָווסק, 14, 75—77, 80—83, 151, 565, 693, 749
דניעפּראָפּעטראָווסק (געגנט), 772
דעמבלין (לאַגער), 693
דעמידווקע, 551
דעסנע (טײַך), 11
דראָגוטשי, 396
דראָגיטשינאָ, 236
דראָזדי (לאַגער), 162, 167
דראָנסי, 460, 461
דרוי, 212, 219
דרויסק, 212

ה

האָך, 645
האָלאַנד, 461, 629, 630, 639, 670, 693, 729
האַמבורג, 175, 373, 448
האַמעל, 693, 729
האַמעל (געגנט), 261
האַמעל (לאַגער), זען: האַמעל
הוטאָ ווישעראָבוזשסקאָ, 152
הוטאָ פּיניאָצקאָ, 152
הולײַפֿאָליע, 772
הײַדעלבערג, 509

ו

וואַלאָזשין, 388
וואַלאָקאָ, 113
וואַלגע, 17, 58
וואַלדזועג, 687
וואַלקאָוויסק, 600, 601
וואַראָוויטשי, 30
וואַראָנאָוויצי (לאַגער), 123
וואַראָניַעוו, 212
וואַראָפּיַעוו, 213
וואַראָשילאָווגראַד, 775
וואַרנע, 447, 454
וואַרשע, 1, 9, 10, 16, 139, 232, 238, 243, 247, 248, 381—383, 386, 388, 451, 594, 598, 599, 601, 608, 615, 618, 619, 621, 623, 624, 628, 685, 689, 706—708, 710, 712—717, 719—721, 723, 782, 783
וואַרשע (געטאָ), זען: וואַרשע
וווּלקע אָקראָנטיק, זען: וווּלקע
וווּלקע, 598, 609, 617, 620, 628
וויאָזמע (לאַגער), 692—696, 698—700, 704
וויאָזמע (ראיאָן), 700
ווידוקלע, 356
ווידזע, 460
וויטמאַרשען, 698
וויטעבסק, 260

וויטעבסק (געגנט), 253, 259, 771
וויִיוואַרי, 391, 392, 587, 589, 590
וויִסרוסלאַנד, x, xii, xix, 1, 15, 178, 180, 381, 543, 546, 598, 599, 693, 772
וויִסרוסלאַנד (מערב), זען: וויִסרוסלאַנד
וויליִקע, 323, 377
ווילנע (טײַך), 321, 323, 336, 338, 353, 400, 404, 430, 437
ווילנע, x, xi, xii, xiv, xv, xx, 12, 14, 319, 320, 321, 322, 325, 326, 327, 333, 334, 336, 345, 347, 352, 358, 359—361, 364—375, 377—383, 387, 389—391, 393—400, 402—404, 445, 446, 451, 457, 459, 462, 466, 467, 472, 474, 589, 623, 647, 651, 652, 655, 659, 660, 662, 763, 765, 766, 768, 780, 783
ווילנע (געטאָ), זען: ווילנע
ווילעפּעלד (בילעפּעלד), 693, 396
ווין, 288, 444, 448, 462, 621, 687
וויניצע, 120, 701
וויניצע (געגנט), 46, 57
וויניצע (לאַגער), זען: וויניצע
וויסאָקע־מאַזאָוויעצק, 256
וויעליקיִע לוקי, 58
וולאָדאָווע, 630, 645
וולאָדימיר־וואָלינסקי (לאַגער), 701, 750
וולאָדימיראָווקע, 302
וולאָסענישטש, 677
וו.ס.ס.ר., 184
וועזוּוו, 693
וועגדעגהיים, 461
וועסטערבורג, 629, 630, 645
וועסטפאַליע, 749

ז

זאַטשאַטיע, 212
זאַלאַגאָווסקע וועלדער, 142
זאַלאַטאַנאַשי, 583
זאַמאַשטש, 693, 694, 744
זאַמאַשטש (לאַגער), זען: זאַמאַשטש
זאַמבראָוו, 257
זאַסענהאַף, 528, 535
זאַפּאַראָזשע, 686
זאַפּאַראָזשע (געגנט), 306
זאַקסן, 746
זאַרודענצי (לאַגער), 124, 126
זוועניגאָראָדאָק (לאַגער), 85
זיאַבקע, 212
זיעמבין, 202, 203
זלאָדיעווקע, 571
זלאָטשעוו (ראַיאָן), 152
זמיעווסקע באַלקע, 282, 283
זעליאָניע קורילאָווצי, 736
זעליאָנאַפּאָל, 74
זעמבראָוו, 679
זעמגאָליע, 505, 506, 519
זריטע, 590
זשאָגער, 406—408, 411—415, 418
זשאָלקעוו, 141
זשאָראָן, 493
זשוקין, 574
זשוקעוויטש, 251
זשיגאָריבי, 666
זשיטאָמיר, 24, 34, 40, 48, 288, 693, 700, 701, 702
זשיטאָמיר (לאַגער), זען: זשיטאָמיר
זשיריאָטין (ראַיאָן), 278
זשמערינקע, 53, 54, 66
זשמערינקע (לאַגער), זען: זשמערינקע
זשעגאָרין, 396
זשעלעזנאָוואָדסק, 294

ט

טאַגאַנראָג, 97
טאַלנע, 42
טאַראָסעוויטשי, 574
טאַרנאַפּאָל, 130, 136, 141
טאַרנאַפּאָל (קריִז), 133
טאַשקענט, 31
טוטשינקי, 173, 175, 191
טולטשין (ראַיאָן), 120
טולע, 635
טוניס, 229
טיביליסי, xx
טיכאָרעצק, 749
טיראָספּאָל, 109
טעלוש, 320, 420, 491, 493, 494
טעלשיאי, זען: טעלוש
טעמנין (ראַיאָן), 692
טערעזינענשטאָט, 685, 687
טערקיי, 79
טראָוניקי, 711
טראַנסניסטריע, xi, 57, 66, 108, 112, 115, 117, 118, 120
טראָסטיניעץ, 182, 192
טרישקי, 425, 426

טרעבלינקע, xi, 1, 13, 16, 247, 262, 461, 594, 597—604, 607—613, 615—621, 623, 627, 629—633, 706—708, 710, 721, 756
טשוואַרטקאָוו (לאָגער), 136
טשוקאָוו (לאָגער), 123, 126
טשיַינאָווקע, 231
טשילי, 118
טשעטווערטינאָווקע, 120
טשעכאָסלאָוואקיַי, 9, 10, 598, 652, 684, 685, 729, 735
טשעמעראָוויץ (ראַיאָן), 743
טשענסטאָכאָוו, 9, 139, 598, 599, 693, 695, 701
טשענסטאָכאָוו (לאָגער), זען: טשענסטאָכאָוו
טשערנאָוויץ, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 123
טשערנאָוויץ (ראַיאָן), 156
טשערניגאָוו, 267
טשערנין, 574
טשקאַלאָוו (געגנט), 254, 554

י

יאַוואָזשנע, 686
יאַוואָראָוו, 141
יאַלטושקאָוו, 55
יאַלטע, 300, 301, 316
יאַמפאָל (לאָגער), 157
יאַנאָווע, 236
יאַנאָווער לאָגער (אין לוואָוו אויף יאַנאָווסקע גאַס), 132, 133, 134, 136, 141
יאַנינאַ־גרובן, 686, 688
יאַפאָן, 582
יאַקושינצי, 56
יאַריטשווו, 141
יאַרישעוו, 54
יאַרמאָלינעץ, 44
יוגאָסלאָוויע, 687, 729
יעדוואַבנע, 264
יעדיניץ, 123
יעדינצי (לאָגער), 157
יעווע, 590
יעוופאַטאָריע, 300, 302—306
יעלגאָווע (מיטאָווע), 505, 702
יעלניע, 253
יענאָקיעוו, 563
יענקאָווע, 560
יעסענטוקי, 291—294
יעקאַטערינאָפאָל, 85, 86
ירושלים, xx, 248, 319, 320, 523
ישׂראל, xix, xx, xxi, 248, 319, 362, 513, 656, 664, 673, 780, 781, 783

כ

כאָושינאָ, 35
כאָראָל (לאָגער), 581, 582, 583, 701
כאַרקאָוו, x, 67, 71, 72, 87, 729
כמיעלניק, 46, 47, 48, 52, 53
כעלם, 645, 743, 744
כערסאָן, 565

ל

לאַבושנע, 747
לאָגאָיסק, 203
לאָדזש, 9, 243, 334, 682, 687, 708
לאָדזש (געטאָ), זען: לאָדזש
לאָוויטש, 232
לאָווירישאָק, 390
לאָמזשע, 264, 594, 598, 667
לאָמזשע, 264, 594, 598, 667
לאָני, 232
לאָעדי, 590
לאָפאָוושע, 551, 552
לאָפּי, 247
לאָרינדאָרף (ראַיאָן), 565, 566

להבות־הבשן, 248
לובלין, 9, 232, 533, 599, 614, 711, 714, 744
לובלין (געטאָ), זען: לובלין
לובנע, 69
לוגאָ, 451
לודוויגסהאָפען, 745
לוואָוו (לעמבערג), xi, 129, 130, 134, 139, 140—142, 148, 150, 151, 383, 729, 745
לוואָוו (געגנט), זען: לוואָוו
לוואָוו (געטאָ), זען: לוואָוו
לוזשקי, 212, 219
לוחמי הגיטאות (קיבוץ), 592
לוטשיַי, 214
לוצק, 16
לוקניק, 493
לוקסענבורג, 729
ליאָזנע, 253, 254, 259, 260
ליאָנצקאָרון, 743
לידיצע, 771
לידע, 145, 146, 148
ליובאָטין, 70, 71
ליטוויטשי, 220

ליטע, x, xii, xiv, xix, xx, 319, 320, 356, 378, 381, 387, 405, 407, 430, 432, 437, 440, 445, 446, 457, 466, 467, 469, 470, 472—474, 477, 487, 491, 497, 502, 577, 589, 781, 783
לייפציג, 748
לימבאַזשי, 525
לינאַווע, 227, 230
ליסאַ גאָראַ, 34, 35, 40, 41
ליפלאַווקע, 493
ליפקאַן, 123, 157
לעווינקאַ, 692
לעטלאַנד, x, xix, 1, 497, 500, 502, 504, 506, 520, 478
לעמבערג, זען: לוואָוו
לענינגראַד, 333, 342, 453, 657, 660, 704, 772

מ

מאַגילעוו (לאַגער), 694
מאַגילעוו (געגנט), 225, 703
מאַדריד, 708
מאַהאַראַשש, 300, 301
מאַוטהאַוזען, 134
מאַזאַ־יוגלאַ (טייַך), 499
מאַזיר, 221, 222, 224, 772
מאַטעק, 588
מאַלאַדעטשנע, 693, 694, 695, 696, 698, 700, 702, 703
מאַלאַדעטשנע (לאַגער), זען: מאַלאַדעטשנע
מאַלדאַוויע, 1
מאַליטש, 227
מאַליעוו־פאַדאַלסק, 128, 156
מאַלקין, 381, 594, 597
מאַנאַכאַוער וואַלד, 270
מאַנאַסטירשטשינע, 278, 279
מאַנאַקאַ, 461
מאַנהיים, 745
מאַסאַנדראַ, 300
מאַסטיס (אַזערע), 491
מאַסקווע, xiii, xvi, xvii, xviii, 56, 238, 319, 320, 383, 404, 409, 465, 469, 473, 481, 554, 594, 624, 627, 636, 647, 648, 651, 652, 654, 655, 658, 660, 666, 703, 704, 706, 768
מאַקיני, 232
מאַראַזאָווסק, 284, 285, 772
מאַרדאַוויע, זען: מאַרדאַוויער אַסער
מאַרדאַוויער אַסער, 655, 657
מאַרטין (רהאַנע), 460
מאַריאַמפאַלע, 485
מאַריופאַל, 14, 87, 774
מאַרסעל, 461
מאַרקוציע, 393
מוינע, 747
מונוס, 304
מיאַדעל, 220
מיאַדעל (ראַיאַן), 215
מיאַר, 212, 219
מיטאַווע, זען: יעלגאַווע
מיטאַווע (לאַגער), זען: יעלגאַווע
מיטל־אַזיע, 31
מיידאַנעק, xi, 262, 461, 586, 591, 595, 597, 610, 629, 633, 687, 729
מיכאַיליקי, 45
מיכאַילישאַק, 382
מינוטקע, 288
מינכען, 109, 444, 516
מינסק, x, xi, xii, 12, 14, 16, 161, 169, 173, 175, 180, 181, 195, 198, 200, 201, 221, 224, 260, 276, 322, 554, 556, 558, 633—635, 694, 702, 703, 729, 765
מינסק (געטאָ), זען: מינסק
מינסק (שיראַקע־גאַס לאַגער), זען: מינסק
מינסק (כעלמער ראַיאָן) 11
מינערַאַלנייַ וואַדי, 289, 291, 293
מיראַגראַד, 58
מעזריטש, 598
מעזשורַאָוו, 65
מעכאַרטע, 269
מעליטאָפאָל, 88
מעמעל (קלייפעדע), 441, 682
מעפען, 693
מעץ, 461
מערב־אוקראַינע, זען: אוקראַינע
מערב־וויַסרוסלאַנד, זען: וויַסרוסלאַנד
מערטשיק, 71
מעשקויטשאי, 591
מצרים, xxi, 228

נ

נאַוואַטשערקאַסק, 97
נאַוואַיא וויסאַן, 574
נאַוואַסיבירסק, 87, 88
נאַוואַסיעליצע, 574
נאַוואַשילאָווקע, 264
נאַווידוואָר, 679
נאַווע פאַגאַסט, 219
נאַווערַאן, 493

נאַטשער פּושטשע, 396, 399
נאַכיטשעוואַן, 97
נאַלטשיק, 289, 306
נאַלענטשאַוו, 232
נאַראַט, זען: נאַראַטשער וועלדער
נאַראַט (אַזערע), 396
נאַראַטשער וועלדער, 390, 393, 783
נאַראַפֿאַמינסק, 521
נאַרוועגיע, 8, 729
ניו־יאָרק, xiii, xix, xxi, 57, 783
ניזשניאַיאַ דובעטשניאַ, 574
ניי־ווילייקע (נאַווא־ווילייקא), 322, 368, 403, 647, 679
נייסי, 691
ניעמאַן (טייך), 437, 474
ניצא, 460, 461
ניקאַלאַיעוו, 82, 304
נירנבערג, 7, 17, 359, 728
נעמיראַוו, 121, 125, 126, 127

ס

סאַביבאַר, xi, 1, 16, 610, 629, 630, 631, 633, 635—637, 639, 640, 645, 646, 765
סאַוועטנלאַנד, זען: סאַוועטן־פֿאַרבאַנד
סאַוועטן־פֿאַרבאַנד, ix, x, xii, xiii, xv, xviii, xix, xxi, 10, 12, 24, 156, 260, 430, 470, 473, 491, 566, 623, 637, 706, 728, 729, 731, 735, 740, 741, 743, 771, 781, 782, 784
סאַל, 382
סאַלא (טייך), 682
סאַלאַט, 459
סאַלאַניקי, 685
סאַלאַספּילס (לאַגער), 509, 519
סאַלטאַוו, 69
סאַלטאַנישאַק, 332, 333, 338
סאַמאַסיראַ, 708
סאַמאַרקאַנד, 31
סאַמבאַר, 136, 141
סאַסנאַוויץ, 708
סאַקאַלי, 232
סאַקולינא (ראיאן), 40
סאַקי, 303
סאַראַטשיצי, 45
סאַראַקטאַש, 254
סאַרטיראַוואַטשנאַיאַ, 99, 103, 105
סוואַלק (לאַגער), 693
סוויסלאַטש (טייך), 164, 221
סוויר, 382
סוועניציאַן, 212, 390, 391, 397, 656
סוכאַשעבראַוע (לעבן שעדלעץ), 694
סוכארקי, 157
סוכיע באַלקי, 99, 110
סומי, 84
סטאַווקי, 106
סטאַוראַפֿאַל, 286
סטאַטשיוניי, 425, 426, 427
סטאַלבצי, 227
סטאַלינגראַד, 57, 58, 140, 228, 250, 292, 445, 636, 649
סטאַלינגראַד (געגנט), 696
סטאַניסלאַוו, 130
סטאַניסלאַוו (קריז), 133
סטאַראַזשיניעץ, 113
סטאַראַיאַ אושיצאַ, 735, 736, 737, 738, 742
סטאַראַסיעלץ, 247
סטאַרינ זשוראַוולי, 261
סטאַרי קרים, 97
סטודעניצאַ, 736,
סיביר, 728, 783
סיוואַש, 315
סימפֿעראַפֿאַל, 300, 302, 303, 309, 564, 565, 566, 568, 700
סיעמענאַווקע (סעמיאַנאַווקע), 747
סיראַטסקאַיע, 105
סירעץ, 22
סירעצק (לאַגער), 29
סלאַבאַדע, 322
סלאַבאַדקע (לעבן קריוויטש), 219
סלאַבאַדקע (ווילייאַמפּאַלע, לעבן קאַוונע), 431, 436, 437, 479, 480, 483
סלאַווטע (לאַגער), 700, 750
סלאַנים, 227
סלוצק, 183, 192, 195, 267, 268, 269
סלוצק (געטאַ), זען: סלוצק
סמילאַוויטש, 218
סמאַליאַרעק, 238, 242
סמאַלענסק, 224, 369, 558, 559
סמאַלענסק (געגנט), 11, 275, 278, 561, 634, 692, 700
סמאַלענסק (געטאַ), זען: סמאַלענסק
סמאַלענסקער וועלדער, 15
סמאַראַדינא, 71
סמאַרגאַן, 217
סמיליעוויטש, 203
סססר, זען: סאַוועטן פֿאַרבאַנד
סעווואַסטאַפֿאַל, 316, 566

סענט־עטיען (פֿראַנקרייַך), 460
סערעבריאַנקע, 558
סערעט (טייַך), 156, 157
סקאַרבוטשאַנער וועלדער, 378
סקונטשיקי, 212
סקוראַטי, 221

ע

עבעלסבאַך (לאַגער), 695
עבֿרון, 248
עברע (טייַך), 708
עגיפטן, זען: מצרים
עוואַללע, 629
עוויע (וויעוויס), 655
עין החורש, 666
עלבע (טייַך), 17
עלעקטראַסטאַל, 660
עמס (טייַך), 693
ענגלאַנד, 481, 600, 729, 730
עסטאַניע, זען: עסטלאַנד
עסטלאַנד, x, xix, 1, 386, 391—393, 395, 399, 467, 497, 502, 586, 589, 591, 763
עסטרייַך, 9, 506, 598, 600
ערזשווילק, 462
ערעדי, 589

פ

פאַדבראַדזי, 212, 329
פאַדעבאַרען, 696
פאַטשינאַק, 224
פאַלאַנגען, 408, 409, 410
פאַלטאַווע, 58, 69, 73
פאַלטאַווע (געגנט), זען: פאַלטאַווע
פאַלעסטינע, 774, 775
פאַנאַר, x, 326, 334, 344, 347, 348, 357—360, 372, 373, 375, 381, 382, 390, 400—403, 589, 647, 650—652, 654, 655, 657—660, 662—664, 666, 764
פאַניאַטאַוו, 711
פאַנעווען, 330, 780
פאַנעמון (פֿאַרשטאַט פֿון קאַוונע), 437, 438
פאַסוואָל, 459
פאַסיעקא, 397
פאַפאַווקע, 774
פאַקוט, 219
פאַראַפֿינאַוו, 212
פאַרובאַנעק, 380, 391
פאַריז, 136, 461
פאַרפֿלישטשע, 212
פוזען, 139
פוילן, xiii, 1, 8, 9, 118, 150, 243, 546, 595, 598—600, 629, 630, 646, 670, 685, 706—708, 710, 729, 730, 756, 783
פיאַטיגאָרסק, 289, 292, 294
פיאַסקאַווע גורע, 132
פינסק, 222, 269, 271, 732, 733, 734
פיסקי, 574
פיפֿיקאַני (לאַגער), 590
פיראַגאַווער לעוואַדע, 73
פיראַגי, 584
פיריאַטין, 73, 581, 701
פלונגיאַן, 483
פליסע, 212, 215, 219
פלעשטשעניצע, 202
פסקאַוו, 451
פעטערבורג, 288, 469
פעטראַגראַד, זען: פעטערבורג, לענינגראַד
פעטראַשון (פֿאַרשטאַט פון קאַוונע), 439
פעטשערע (לאַגער), 156
פעלאַפֿאַנעס (צפֿון), 771
פעניאַצער וועלדער, 152
פערוואַמייסק, 151
פערעקאַפּ, 315
פערעפֿעליצאַ, 127
פראַג, 518
פראַוועניישאַק, 458
פראַזאַראַק, 212
פראַסקוראַוו, 44
פרוזשאַני, 226, 228, 232, 684
פרוט (טייַך), 114
פריוואַראַטיע, 736
פריפּעט (טייַך), 223
פשעמישל, 141
פשעמישלאַני, 141

צ

צאַלקענבערג, 691
צאַראיניקטע שטאַטן, זען: אַמעריקע
צאַרטן (בײַ קאַוונע), x, 432—453, 455—463, 466, 467, 480, 482, 488, 489, 757
ציכטע, 630, 645
צילינפאַקי, 58
צינלאַנד, 515
צעאַדאַסיע, 300, 311, 312
צראַנצושקע, 747
צראַנקאַניע, 730

פֿראַנקפֿורט, 175, 368, 444, 448
פֿראַנקרייך, 8, 150, 460, 461, 600, 629, 652, 670, 682, 684, 685, 689
פֿרייבורג, 745
פֿרייַדאַרף, 303, 304, 305
פֿרייַדאַרף (ראיאן), 303, 565, 566
פֿשאַ, זען: אַמעריקע

צ

ציבוליאַוו, 55
ציטאַוויאַן, 414
צפֿון קאַווקאַז, x, xxi

ק

קאַבריז, 233, 742, 734
קאַדימע, 747
קאַוואַל, 701
קאַווקע, x, xi, xii, xx, 16, 288, 319, 339, 344, 359, 388, 397, 407, 420, 428, 430, 432, 433, 436–443, 445–448, 450, 451, 457–462, 464–470, 472, 473, 477, 480, 483, 485, 486, 488, 655, 660, 754, 755, 757, 765, 767, 781, 782
קאַווקע (געטאַ), זען: קאַווקע
קאַוועל, 750
קאַוועל (לאַגער), 750
קאַווקאַז, x, 228, 289, 453
קאַוקאַס, זען: קאַווקע
קאַוקע, זען: קאַווקע
קאַזאַטין, 575
קאַזאַן, 650
קאַזיאַנער וועלדער, 377
קאַזלו־רודער וואַלד, 468
קאַזענקי, 224
קאַיאַנקע, 259
קאַלאַווריטאַ, 771
קאַלאַמיי, 136
קאַלאַסאַווקע, 109
קאַלוגע, 699, 703
קאַלוואַריע (לאַגער), 694, 695, 696, 703, 704
קאַליאַווקע (ווינניצער געגנט), 156
קאַליש, 383
קאַמעניעץ־פּאַדאַלסק, 28, 734—743
קאַמענסקאַיע, 77
קאַנאַדע, 600
קאַניוכי, 397
קאַנני, 251
קאַסיל, 560
קאַספּליאַנסק (ראיאן), 561
קאַפּיגאַראַד (לאַגער), 157
קאַראַטיטש, 70
קאַרטאַקאַיעוו, 108
קאַרטוז־בערעזע, 241, 242, 655
קאַרי, 305
קאַרפּאַטן, 58
קוזש, 413
קוזשער וואַלד, 413
קוריליאַווקע (קרילאַווקע), 52, 53
קורסקער בויגן, 254
קורשאַן, 425, 426
קיוויאַלי, 589, 590
קיזליאַר, 704
קיַיזערוואַלד, 519
קיסלאַוואַדסק, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 301
קיעוו, x, 13, 14, 21—24, 29, 30, 41, 62, 65, 124, 150, 288, 569, 570, 571, 574, 575, 635, 701, 729, 772,
קיעוו (געגנט), זען: קיעוו
קיראַוואַגראַד, 56, 749
קישיניעוו, 1
קלאַגא, 586, 587, 590
קליַיפעדע, זען: מעמעל
קלענאַראַוו, 131, 132
קעלבאַסין (לאַגער), 679, 680
קעלן, 518
קענע, 333
קערטש, 295, 298, 308, 696
קראַמאַטאַרסק, 771, 774
קראַסלאַווא, 546
קראַסנאַדאַר, 749
קראַסנאַיע, 156
קראַסנאַפּאַל, 82, 255
קראַסני, 276, 277
קראַסני פּאַכאַר, 305
קראַסניכין, 744
קראַקע, 139, 377, 625, 677, 690
קראַקע (לאַגער), זען: קראַקע
קרוטי, 747
קרולעוושטשינע, 208, 213, 215
קריוואַיע סיעלאַ, 554
קריוויטש, 216, 217, 218, 219
קרים, x, xxi, 77, 289, 300, 302, 303, 306, 313, 314, 316, 564, 565
קרימער אַסער. זען: קרים
קרינקי, 243

קרית מוצקין, 320
קרעמענאיץ, 251
קרעמענטשוג, 58, 584, 633, 701
קרעמענטשוג (לאַגער), זען: קרעמענטשוג
קרעמעניץ, 16

ר

ראַגאַטשאָוו, 696
ראַדאָם, 9, 598, 599
ראַדאָם (געטאָ), זען: ראַדאָם
ראַדווילישאַק, 425, 426
ראַדשטאַט, 109, 110
ראַווא רוסקא, 136, 746
ראַוונע, 750
ראַוונע (געגנט), זען: ראַוונע
ראַזווייעווקע, 557
ראַטן־פֿאַרבאַנד, זען: סאָוועטן־פֿאַרבאַנד
ראַמאַנאָווקע, 35, 38
ראַמנע, 69
ראַסאַש, 732
ראַסטאָוו בײַם דאָן (ראַסטאָוו), 97, 98, 280, 281, 289, 633, 772
ראַסטאָוו (געגנט), 563
ראַסלאָוול, 700
ראַסלאָוול (לאַגער), זען: ראַסלאָוול
ראַסלאָוול (ראַיאָן), 275
רובאַנאָווקע, 306
רודניצקער וואַלד, זען: רודניצקער פּושטשע
רודניצקער פּושטשע, 393, 394, 396, 399, 446, 457, 466, 467, 468, 664, 666
רודקי, 141
רוים, xxi
רומבולע, x, 500, 513
רומעניע, xix, 110, 156, 729, 730
רוסלאַנד, xiv, 1, 9, 156, 444, 490, 547, 749, 771, 772
רזשעוו, 58
ריבניץ, 747
ריגע, x, xi, 391, 428, 497—499, 500, 502, 504, 505, 508—510, 515, 516, 518—521, 523, 729
ריגע: (געטאָ), זען: ריגע
ריטעווע, 492
ריניאי, 491, 492
רספּסר, זען: רוסלאַנד
רעזשיצע, 748
רעקיווע, 425
רעשע, 333, 391

ש

שאַול (געטאָ), זען: שאַול
שאַול (שיאָוליאי), 319, 405—410, 413—418, 420, 425, 427, 469, 493, 591, 758, 763
שאַכאָווסקאיע, 695
שאַכטי, 702
שאַמאָוא, 275
שאַנץ, זען: קאַוונע
שאַרקאָוושטשינע, 212, 219
שווייץ, 118, 440, 441
שוויצינגען, 745
שטוטהאָף, 667
שטשוטשין, 678
שיפּע, 212
שירקאָוו, 227
שעדלעץ, 594, 598, 601
שעווטשענקא (כוטאָר), 95
שערשאָווע, 227
שפּאָלע, 85
שקיראָטאָוא, 515

ת

תל־אָביב, 319, 743, 780, 783

באַמערקטע דרוק־פעלערן

זייט	שורה		אָפּגעדרוקט	עס דאַרף זיין
XVI	15	פון אונטן	אויסגעדריקט	זיך אויסגעדריקט
2 (אין אינהאַלט)	5	„ „	אַ מאַטשיז	אַ. מאַטשיז
5 („ „)	14	„ „	טימאָפּעריעווא	טימאָפּייעווא
1	7	„ „	וועלכען	וועלכע
73	10	פון אויבן	לאָוורענטעוויטש	לאָוורענטיעוויטש
92	17	„ „	אוף	אויף
110	9	„ „	סוכיע וואַלקי	סוכיע באַלקי
126	15	„ „	אַרויסצגעבן	אַרויסצוגעבן
127	3	פון אונטן	פּערפּעליצאַ	פּערעפּעליצאַ
175	1	פון אויבן	אין	איז
189	14	„ „	גאַזאויוונס	גאַזאויטאָס
208	10	פון אונטן	שטשעבעקאַ	שטשעבענקאַ
212	4	„ „	מיליכמאַן	מילכמאַן
222	15	פון אויבן	מאַראָדערן	מאַראָדירן
425	6	פון אונטן	טריקשער	טרישקער
440	3	„ „	אָפּגעוואָרן	אָפּגעוואָרפן
470	12	„ „	פּאַראָשוטיסטן	פּאַראָשוטיסטין
560	15	פון אויבן	טימאָפּייעוונא	טימאָפּייעווא
584	9	„ „	פיס	פוס
616	10	„ „	brauch	brach
625	7	פון אונטן	אונטערשורמפירער	אונטערשטורמפירער
706 (אין באַמערקונג)	2	„ „	ד	די
754 („ „)			דערקלערונגען	צוגאַב־דערקלערונגען

